

નિવેદન

આ ગ્રંથની આશુત્થિ પુનર્મુદ્રણરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

અંગ્રેજ વૈદક (યોગથી) સારી હોય અને તેનું પરિણામ હંમેશા સારું આવતું હોય તે બદલ આ દેશની સામાન્ય જનતા માટે મોંઘી અને તેમનાં સાધનોના કારણે; ત્યારે છેવટે આંગણે થતા વનસ્પતિના પદાર્થો અને આપણી પ્રકૃતિને વધુ માફક રીતે તેવી દેશી દવા ઉપયોગ આપણે કરવાનો રહ્યો. આપણે ત્યાં ઋષિમુનિઓએ કહેલા ધોવાળી દવાઓ લાગની વ્યાધિઓમાં કામ કરી જાય છે. આયુર્વેદ તરફ હવે આપણામાં વધુ ધ્યાન આપણે સ્વરાજ મળ્યા પછી રાજ્ય તરફથી આ દિશામાં જે પ્રગતિ થવી ઇતી હતી તે હવે નથી.

જગતની શાંતિ, યોગ્યતા માટેના, આરોગ્ય અને નિદાન માટેના જે સિદ્ધિઓ અને સૂત્રો છે તે અન્યત્ર શોધ્યાં જડતાં નથી; આમ હોવાથી આ સંસ્થા તરફથી આયુર્વેદના મૂળભૂત હતા, માધવનિદાન (મધુકોશ ટીકા સાથે), સુશ્રુત આયુર્વેદ, અષ્ટાંગહૃદય, કન્નડિતા, શાકળેવા આધારભૂત ગ્રંથો મૂળ તથા ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ થયા વપ્રકાશ, હારીત ગ્રંથો જેવા કે : ભાલગ્રોધાદય (વૈદકના અકસીર ઉપાયો), આયુર્વેદ આ સિવાય પચ્યાપચ્ય (આરોગ્યની કૃત્તી), ઘરઘરનો વૈદ્ય, માંદગીમાં ઉપવાસ, ગણતક, માંદગીમાં જીવનચર્ચા, જ્ઞાનલેખન્યમંજરી વગેરે પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

રાજકના ગુણદોષ માં સદ્ગત બિંદુ અખંડાનંદજીનાં અગાઉનાં નિવેદનોનો સારાંશ અપાયો છે. આ પછીનાં નિવેદનોનો સારાંશ અપાયો છે. તે ઉપરથી મૂળ ગ્રંથની થોડાં તથા તેમાં પછી મૂળ ગ્રંથો સુધારાવધારા સંબંધી માહિતી મળી રહેશે આ ગ્રંથના મૂળ મરાઠી જસુધી થતા સુધારાવધારા સંબંધી માહિતી મળી રહેશે આ ગ્રંથના મૂળ મરાઠી પદ સ્વં શકર દાજી પટેની આયુર્વેદની સેવાઓની માહિતી સાથેનું એમનું દ્રઢ પદ સ્વં શકર દાજી પટેની આપવામાં આવ્યું છે, તે તરફ વાચકબંધુઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે.

આસવે, ઘૂત, સુરબ્ધા અને શરણવનાં પ્રકરણો મૂળ મરાઠી ગ્રંથમાં ન હોતાં, અત્ર આસવે, આગથી આવૃત્તિથી ઉમેરીને લેવામાં આવ્યા છે. જેથી એ ઔષધો તૈયાર થઈ તે નવે આગળની જરૂર ન પડે.

આશુત્થિ સને ૧૯૬૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલી. તે પછી મોંઘવારી તો દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. આશુત્થિના ભાવ, મજૂરી, શાહી, ટાઇપો, કાપડ-છીંટ તેમ જ બીજી સ્ત્રીજવસ્તુના તરી રહી છે આમ છતાં મૂલ્યમાં માત્ર આઠ આનાનો વધારો કરીને રૂ. ૮-૦૦ ને ઘટાડી ૧૦-૦૦ કર્યું છે.

સ્વસ્તિ

‘સર્વ સાલિલ્ય મુદ્ગણલેય દ્રુત’ના દ્રુતીઓ વતી
એચ. એમ. પટેલ (મુખ)

આગલી આવૃત્તિઓમાંનાં નિવેદનોમાંથી

(ત્રીજી આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી)

આ મંથને મૂળ મરાઠીમાં રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર સદગત રાજરથ દાજી પટે એક વિખ્યાત, ઉત્સાહી તથા કુશળ વૈદ્ય અને દેશબંધ હતા. આ પુસ્તકનું આ પ્રથમ આવૃત્તિમાં લાપાંતર કરાવનાર તેમ જ પહેલી આવૃત્તિ છપાવી પ્રકટ કરનાર પણ તેઓ જ હતા. આ વૃત્તિમાં ગુજરાતી ન હોવાથી આમાં બાપા, શૈલી અને ભોડણી ભેદોએ તેવી સરળ, સ્પષ્ટ અને સ્વચ્છ નહિ; છતાં ગુજરાતવાચકો સમજી શકે નહિ એવી પણ તે નથી. એટલું જ નહિ, ગુજરાતી પ્રથમાવૃત્તિનું મૂલ્ય રૂ. ૧૦) હોવા છતાં પણ તે ખર્ચી જઈ તેની બીજી આવૃત્તિ નીકળી તે પછી આ ત્રીજી આવૃત્તિને પ્રસંગ આવેલો, એ વાત ગુજરાત વાચકવર્ગમાં આ પુસ્તક કેટલું જી અને આદરપાત્ર થયું છે એના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે.

ઉપર જણાવેલી બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં રામ કંપની તરફથી રૂ. ૫)માં નીકળી હતી; પરંતુ પછી તેના પ્રચારની વ્યવસ્થા આ સંસ્થાએ સંકલિત રખાવીને સ્વીકારી હતી.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની સંમતિ સદગત વૈદ્યાશ્રી શંકર દાજી મુંબઈ નિવાસી શ્રીયુત રામકૃષ્ણ દાજી પટેએ પૂર્ણ નિષ્કામનાથી આપવા બદલ ગુજરાત વાચકવર્ગ તરફથી તેમનો અત્યંત આભાર માનવામાં આવે છે. શાસ્ત્રીજીનું હિંદીમાં પ્રકટ થયેલ આ પુસ્તકમાં આપવાનો મુદ્દા આપીને, દારાભાઈ-પ્રમાણ-નિવાસી શ્રીયુત ગજસાથપ્રસાદ કરેલા ઉપકારનું પણ આ સ્થળે સ્મરણ કરવું જોઈએ.

વ્યાધિ થયા પછી ઉપાય કરવા કરતાં વ્યાધિ ન થાય એવું જ્ઞાન અને શક્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે; તેમ જ ખાવાની ઔષધિઓ કરતાં અન્ન, જળ, સ્થળ અને વાયુની યોગ્ય ફેરબદલી, શ્વાસ, પવિત્રતા, સ્વચ્છતા, મૃત્તિકા, સૂર્યપ્રકાશ, રંગ, વ્યાયામ, સ્નેહ, સ્વેદન, વ્રમન, અસ્તિ, આનંદ, સદ્વિચાર, શ્વસન, સદ્વ્યથા ઇલાદિ પદ્ય પ્રકારો અને પદાર્થોનું સેવન તેમ જ હૃદય સંબંધારને ત્યાં આ આત્માને જ અધિક સરળ, સ્વાભાવિક અને ઉપકારક સમજીને દરેક દરદીને હૃદયની ઉપચારોનું જ સેવન કરવું જોઈએ. વૈદો તેમ જ ડોક્ટરોએ પણ એવી બાબતોને જ અવગણીને ઉપચારક સમજીને તેના પૂર્ણ અવ્યવસ્થા કરવો જોઈએ અને તેવા ઉપચારોને દરદીએ લાભ આપી નવીન જવા દેખાતા માર્ગમાં, શરીરમાં દોષો ન સમજી તે ઘેર શરીર કોઈક ખમીને પણ રહેવું જોઈએ. આમ કરવાથી જ પરિણામ ધીમે ધીમે તેમના પક્ષમાં વળતું જશે અને છેવટે આંતરિક પણ એ ઉત્તમ રસ્તે અધિક થયા વિના રહેશે નહિ. દરદીએ પણ આ હૃદયની ઉપચારોનું જ ધ્યાનમાં લઈને તેના અનુભવવાળા ઉપચારકોની સલાહ અને આશ્રય લેવાં જોઈએ. એ ઉપચાર એવા તો સરળ અને સ્વાભાવિક હોય છે કે, જે તેને લગતાં પુસ્તકો અવલોકવાનું રાખવું અને તેને અનુસરીને યથાસાધ્ય સામાન્ય ભળવણી પણ રાખી હોય તો વ્યાધિઓ થવાના ભય સંભવો અર્થે રસ્તેથી જ નહ અર્થ જાય; તેમ જ બિપથ ચૂકેલી વ્યાધિઓ પણ એવા જે જે સાદા પ્રકારોના સેવન વડે જ સહેલાઈથી ટળી જાય.

ખરું જોનાં એવા હૃદયની ઉપચારોને લગતા પુસ્તકની, તેમ જ વ્યાધિ થવાને સંગ જ ન આવે એવા આહારવિહારો અને રીતિરિવાજોનું જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોની જ જનસમાજ માટે ઘણી આવશ્યકતા છે. યુરોપ-અમેરિકામાં તો એવા ગ્રંથો પુષ્કળ નીકળી ચૂક્યા છે; તેમ જ ઉપચારકો પણ હવે જ્યાંત્યાં મળી આવે છે. આપણા દેશમાં એવા ઉપચારકો તેમ જ પુસ્તકો ઓછા નહિ જોવા જ છે.

સર્વના પરમ સુદૃઢ “વૈદો નારાયણો હરિઃ” ના પરમ કલ્યાણકારી શરણને સર્વ કષ્ટો, મેળવે અને આપ, વ્યાધિ તથા ઉપાધિમાંથી સદાને માટે મુક્ત થાય એ વાવના સહિત નિવેદન. યેની પૂર્ણિમા, સંવત ૧૯૭૦, એપ્રિલ ૧૯૧૪.

—વિશ્વ ગુરુગણ

(યાથી આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી)

ત્રીજી આવૃત્તિના સમયથી જ શ્રીયુત પ્રાગલ્ભ્ય ડાનાબારની ઇચ્છા હતી કે, આ ગ્રંથ મરાઠી ગ્રંથ સાથે મેળવીને તેમાં રહી ગયેલી બાજતો વધારી તથા બુલો સુધારીને, તેમ જ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિઓમાં ગ્રંથકર્તાએ કરેલા સુધારાવધારા ઉમેરી લઈને તેને શોધિતવર્ધિત આપવો. તેમના શ્રમથી ત્રીજી આવૃત્તિને એવા કેટલોક લાભ ઉપચારોની વ્યાધિવાર ખતવણી જ ન પારિભાષિક શબ્દોનાં પરિશિષ્ટો ઇત્યાદિ રૂપે મળ્યો પણ હતો. ચોથી આવૃત્તિ માટે આ ગ્રંથ તેઓ સારી રીતે બતાવી શકે તેટલા માટે તે સવેળાથી જ તેમને સોંપાયું હતું. પરિણામે મિત્રી દ્વારા આ આવૃત્તિમાં નીચલાં પ્રકરણોમાં નીચે પ્રમાણે સુધારાવધારો થયો છે :—

વનોપધિગુણાદર્શ—આ પ્રકરણની પુરવણીરૂપે સદગત પદ્ધતિએ મરાઠીમાં પાછળથી પ્રસિદ્ધ રેલા એક નવીન લાગમાં રહ ઔષધિઓનાં વર્ણનમાં કેટલોક ઉમેરો કરેલો, તે આમાં તે તે વનસ્પતિનાં પ્રકરણમાં ભેરી દેવાયો છે. દાખલા તરીકે જુઓ : અગર, ખસખસ, કપૂર ઇત્યાદિ. એવા સિવાય તેમાં ત્રણ ઔષધિઓનું વર્ણન નવું ઉમેરાયેલું તે પણ આમાં યથારથાને દાખલ થયું છે. મરાઠી ઉપરથી પહેલી આવૃત્તિ છપાવવામાં વસેક ઔષધિઓનું વર્ણન રહી ગયેલું અથવા પડયું સુધાયેલું તે પણ દાખલ થયું છે. એમાંની કેટલીક ઔષધિઓ તો બહુ ઉપયોગી છે. જેમ કે, કરિયાણું, ભોળા ઇત્યાદિ. વળી શરૂઆતની બને આવૃત્તિઓમાં ઔષધિઓનાં તેમ જ વ્યાધિઓનાં મુખ્ય નામ અનેક સ્થળે ગુજરાતીને બદલે મરાઠી રહી ગયેલા, તે પણ આમાં ફરવાઈ થી લાગે સાદા ગુજરાતી નામ દાખલ થયા છે. આમાં મુખ્ય આધાર સ્વ. પદ્મજીના નિઘન્ટુના જ લેવાયો છે. આ ફરફારથી કોઈ કોઈ હેઠાં અકારાદિ ક્રમ પણ ફરવાયેલો જણાયો.

મુખોપધિ વૈદક—આમાં સ્વરભેદનો વિષય ન હતો, તે મૂળ મરાઠી ગ્રંથ ઉપરથી ઉમેરાયો છે. વળી આ પ્રકરણમાં કેટલોક સ્થળે એક જ વિષયની પેટાબાબતો જુદી બાબતો તરીકે આપેલી તે આમાં યથારથાને ગોઠવવામાં આવી છે. આ કારણથી આમાં વ્યાધિઓના નંબર આગલી આવૃત્તિ કરતાં થોડાક ઘટેલા જણાયો; પરંતુ હકીકતમાં તો કોઈટો વધારો અને સુધારો જ થયો છે.

‘વનોપધિગુણાદર્શ’માં ઔષધિઓને જુદા જુદા વ્યાધિઓ પર વાપરવાના દર્શાવેલા પ્રયોગોની વ્યાધિવાર ખતવણી ગઈ આવૃત્તિમાં શ્રીયુત ડાનાબારને ઠસે પરિશિષ્ટરૂપે ઉમેરાયેલી, તે આમાં પાકડને વિશેષ સુગમતા અર્થે મુખોપધિ વૈદકમાં આવેલા તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણમાં ‘વિશેષ ઉપચાર’ એવા મથાળા નીચે ભેરી દેવાઈ છે.

બુદ્ધિપાકડ્યગ્રંથ—મૂળ ગ્રંથના ‘મુખોપધિ વૈદક’ લાગમાં પાછળથી પરિશિષ્ટરૂપે કેટલાક પકિ વગેરેની બતાવટો ઉમેરાયેલી તે આ આવૃત્તિમાં ઉમેરી લેવાઈ છે.

ઔષધિક્રિયા—આ નામનો આ ગ્રંથનો એક ભાગ ગ્રંથકર્તાએ પાછળથી મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ કરી, તેમાં કેટલાંક રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટિકા ઇત્યાદિ પ્રયોગોના સમાવેશ કર્યો હતો; તે ભાગ અનુવાદરૂપે આમાં નવીન ઉમેરાયો છે અને તેથી આ ગ્રંથ સાતને બદલે બાઠ લાગ્યો જન્યો છે. મૂળ મરાઠી ગ્રંથના રસવૈદ પ્રકરણમાં પરિશિષ્ટરૂપે યંત્રવિચાર તેમ જ કેટલાંક રસાયન વગેરે ઉમેરાયેલાં, તેના પણ આ ઔષધિક્રિયાના પ્રકરણમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વૈદકની પરિભાષા—આ નામનું જે પ્રકરણ આ ગ્રંથ શરૂ થવા પૂર્વે થોડેબેલું છે, તેમાં ‘ઔષધિઓના ગુણોદયદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂતી’ વાળી બાબત નવી ઉમેરાઈ છે. વળી ‘પારિભાષિક શબ્દાર્થ’ વાળો વિષય પણ આમાં ‘ઔષધિઓના સમૂહનાં નામ’ એવા વધારે અંબેભસતા નામ સાથે આ વૈદક

આગલી કઠિન શબ્દોના કાચ, ઔષધિપ્રતિનિધિ ઇત્યાદિ એવા જે જે વિષયો આ આવૃત્તિમાં ઉમેરાયેલા છે તે સર્વ પણ પાકડવગેરે સુગમતા માટે આ આવૃત્તિમાંના આ વૈદક પરિભાષાવાળા પ્રકરણના પેટામાં એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. એ વિષયો આ પ્રમાણે છે :—૧-ઔષધિ-સુગ્રામુક્તવિચાર. ૨-ઔષધિ લાવવાનો પ્રકાર. ૩-સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઠ. ૪-કાઠનો પ્રકાર. ૫-ચૂર્ણ. ૬-વટિકા

(જોળણો). ૭-ઉકળો (ફાટ) કરવાનો પ્રકાર. ૮-ફિમ કરવાનો પ્રકાર. ૯-કફનો પ્રકાર
ઔષધોસેવનકાળ. ૧૧-સર્વસાધારણ અનુધાનો. ૧૨-વનોપધિગુણદર્શમાં આપેલાં નામો વિશે
૧૩-ઔષધિપ્રતિનિધિ. ૧૪-ઔષધિઓના ગુણદેવદર્શક શબ્દો વિશે સમજૂતી. ૧૫-ઔષ્ણ
સમૂહનાં નામો. ૧૬-કદિન શબ્દોનો કોશ

પરીક્ષાપ્રકરણ—આ પ્રકરણ ઉપલા વિષય પછી તરતમાં આવે છે. આ પ્રકરણમાં
'નાડીપરીક્ષા'વાળા વિષયના છેવટે 'નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ' એ નામના એક ઉપશોભી નિઃ
આધાર ઉમેરાયેલું જણાયે. આ મૂળ (પરાદી) નિબંધ મુખ્યની વૈદકભાષાએ છનામ માટે
કરેલો હોઈને સદગત પદેશએ પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં બે કોઈ વધારો થયો છે, તે મૂળ ગ્રંથકાર તરફથી છપાયેલાં પાં
વગેરે ઉપરથી અને તેમાંના વિષયો આ ગ્રંથના અંગના દોવાથી જ થયેલાં જણાયો.

ઉપલી જાણતો ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં ઔષધિઓના પ્રકાર, પરીક્ષા તથા ઉપયોગની બાબ
તેમ જ ઔષધિઓનાં નિદાન તથા ઉપચાર ક્રમશઃ બાજતમાં શ્રી. કાનાબારને ૮માં ૮માં ૨૫૯
પ્રકાસે, ઉમેરો કે સ્થળના કરવાનું સંદિત જણાયું, ત્યાં ત્યાં તેમણે હસ્તલિખિત નૈન સ્તિએ
તેમ જ બીજી જૂના ગ્રંથોના આધારથી તથા પ્રસિદ્ધ આયુર્વેદ, યુનાની અને બીજાં વૈદક ગ્રંથો
આધારથી અને ભતિજનુનવ ઉપરથી ને તે મુજબ કહ્યું છે. એવા ઉમેરા ગ્રંથકર્તા હુદા જણ
આવે તેટલા માટે તે ટિપ્પણરૂપે જ આપ્યા છે. આ ગ્રંથમાંનાં આમાં સર્વ ટિપ્પણ હુદા મુકર
તરફનાં જ હોવાને લીધે તે પ્રત્યેકની નીચે તેમનું નામ આપવા જરૂર લેઈ નથી. આંતર-એક
ટિપ્પણને લીધે પણ આ આધારમાં અનેક ઉપશોભી ઉપચારો તેમ જ બીજાં સંદિતોની
વધારો થયો છે.

સહગત પદેશ તરફની આ ગ્રંથની બે આવૃત્તિઓ પછી આ સંસ્કાર દ્વારા નીકળેલી ત્રીજી તથા
આ ચોથી આવૃત્તિમાં થઈને આ પ્રમાણે આ ગ્રંથની હકીકતમાં લગભગ ૫૦ ટકા વધારો થયો છે.

આ પ્રમાણે સુધારાવધારો કરીને આ ગ્રંથને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવા પાછળ જ શ્રીમુત
અંબા ૭૦ કાનાબારે શ્રમ લીધો છે, તે બદલ તેઓને સમગ્ર ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે. ચોથા
તરફના શોધનવર્ધનની હકીકત જાણી ચોકસતા છેવટે તેઓ જણાવે છે કે :—આમ એકદમ સ્પષ્ટ
અમારા હાથથી થવા પામેલા કામ પછી કેટલુંક તો વાચકવર્ગને તુરત જ નજરે આવી શકે તેવું
છે; પરંતુ ખાસ જરૂરભેગી બૂંટો તો (રૂપિયા ૧૦૦૦થી) પડેલી આવૃત્તિ x x x સહિત મેળવી
જોવાથી અમારી મહેનતાનું અનુમાન બાંધી શકાયે, તેપણ અમે ખરા અંતઃકરણથી કહીએ છીએ
કે હજી પણ અમારાથી કેટલોક ભેદતા સુધારો બની શકે નથી અથવા અમારાથી અમારી
સમજબેદથી જ નવીન બુદ્ધિ થવા પામી છે એમ દેખાયે; પરંતુ સમગ્ર પત્રવ્યવસ્થામાં પત્રવિગ્રહો
આકાશનો પાર નથી, પણ પછીએ ચોતાની સંક્ષિપ્ત પ્રમાણે જ લીધે છે; એ ન્યાયથી અમે અમારાથી
બની તેટલી સેવા બતાવી છે અને વિશેષ એમની મુશ્કા હોય તેમને અમારો પ્રતિબંધ નથી પણ
ખાસ આમલ છે. અમે તેના માટે આભાર માનીશું.

ઉપર્યુક્ત શોધનવર્ધન કરવામાં શ્રીમુત કાનાબારને મરાઠી જેવી પરબાવાના મૂળ ગ્રંથ ઉપ-
મુખ્ય આધાર રાખવાને હોવાથી તેમ જ 'બાર માઈએ બેલી બદલાય' એ કહેવત પ્રમાણે આ
તરફ પ્રયત્નિત ન હોય એવા ઉત્તર ગુજરાત તરફનાં કેટલાંક નાસે તથા શબ્દો તેમના લખાણ
આવે એ રવાનાવિક જ છે; જેથી એમાં કીકીક કરવાનું, તેમ જ તેઓ તરફથી થઈ આવેલા
સુધારાવધારાઓથી હેવા ચોક્કસ અંશને નિહાળ કરવાનું, તેમ જ વાક્યરચના ન સમજાય તેવી હોય
ત્યાં તેને સુધારી લેવાનું કાર્ય (છાપવા આપવા અગાઉ) આ લખનારને કરવાનું હતું. સંસ્કારનાં
રોકાણો તેમ જ શરીર પર આવી પડેલ એક અકસ્માતની પીડાને લીધે એ કાર્ય તેનાથી
નહિ બની શકવાથી બાકીનું કાર્ય છેવટનાં મુક્રે લેવા સમયે સંસ્કારના વ્યવસ્થાપકને બતાવવું
હતું અને એમાં પણ એ કોઈ બુદ્ધિશૂન્ય રહી બંધ અથવા નથી થઈ બંધ, મુક્રીકર અથવા
તે હોય આવી બંધ, તેમ જ કોઈ સંબંધ ન સમજાય તેવા હોય, તે સંસ્કારના સુધારા શુદ્ધિપત્રકે

તેવાર રવાનું ઉવટનું કાર્ય પાણું શ્રીયુત કાનાબારને સોંપાયું હતું. આ પ્રમાણે સંશોધક, વ્યવસ્થા-
પક તે જ સંપાદક ઉપર આવેલાં કાર્ય તેમણે યથાવકાશ અને યથામતિ-શક્તિ બજાવવા યતન
ર્યો છે છતાં એમાંના કોઈનો પણ દાવો નથી, કે આ આવૃત્તિમાં કશી ભૂલચૂક કે ન્યૂનતા
થી જ રહી. મૂળ મરાઠી આર્યભિષક્ના કર્તા શ્રીયુત શંકર દાશ પટેએ પોતાની હયાતીમાં છપાવીને
ને વાં પ્રસિદ્ધ કરેલું આ ભાષાંતર ભાષા તેમ જ શબ્દોની બાબતમાં સ્થળેસ્થળે મરાઠીની છાયા-
ગણું અને સરળતાથી નહિ સમજાય તેવું હોવાથી પૂરેપૂરી શુદ્ધિ તો કોઈ પાકા અનુભવીને હાથે
મવીનભાષાંતર થાય ત્યારે જ આવી શકે તેમ છે.

મારા છે કે અંધમાં હજીયે જે કાંઈ સુધારવા યોગ્ય દોષો ઇત્યાદિ જણાય તે સુધારી મોકલ્ને સુઝ અનુભવી જનો ભાવિ આવૃત્તિને અધિક ઉત્તમ બનાવવાનો યોગ આપશે.
શ્રાવણ પૂર્ણિમા-સં. ૧૯૭૨. —ભિશ્વ અખંડાનંદ

—ભિષ્મ અપ'ડાન'દ

(પાંચમી આવૃત્તિને લગતા બે બોલમાંથી)

આર્થશિપ્દની સં. ૧૯૭૨માં જહાર પડેલી ચોથી આવૃત્તિ જલાસ થતાં તેની પ્રતો (કોઈ કોઈપારીએ સંઘરી રાખેલી તે) બેને જદ્દે સોળ મુધીની કિંમતે વેચાઈ હતી અને કેટલાકોને તો ૧ મુદ્દે પણ મળી ન હતી.

શ્રીયુત પ્રાગલ્ભ્ય ડોસાલ કાનાબાર તરફથી આગલી આવૃત્તિ વખતે થયેલા શોધનવર્ધન ઉપરાંત આ આવૃત્તિમાં પણ પુષ્કળ પૃષ્ઠોમાં તેમને હાથે-છેવટે એકાદ શબ્દને સુધારાવા ભેગું પણ કાંઈ ને હં ઉચિત સંશોધન થયું છે જ. વળી આ આવૃત્તિમાં આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં શ્રીયુત પદેજએ તૈય્ય કરેલી સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોની નામાવલિ ઉમેરાઈ છે, અનેક સ્થળે ટિપ્પણરૂપે અનુભૂત ઉપરો ઉમેરાયા છે, વ્યાધિઓનાં પ્રકરણોમાં તે અનુભૂત ઉપાયોની તથા ‘ગોવૈદક’ અને ‘પ્રાણીજ ઔષધિ’માં આવતા ઉપાયોની ખતવણી* ઉમેરાઈ છે તથા પુસ્તકની છેવટે શુદ્ધિપત્ર અપાયું છે; તે સ્વર્ એમને જ હાથે થયેલું હોઈને અત્ર તરફથી તો તેમાં યથાસક્ત ઠીકાઠીક થયેલું છે જ.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં અપાયેલી શ્રીમાન પદેલકૃત 'સંસ્કૃત વૈદક યથોની નામાવલિ' માત્ર પ્રાથમિક હોવા છતાં પણ તેમાં જે સાતસો ઉપરાંત નામે અપાયાં છે; તે જોતાં પ્રાપ્ત, અપ્રાપ્ત અને હુમ થયેલા યથો મળીને આર્યોના વૈદક યથસમૂહ હજારોનો હશે, એમ નિઃશંકપણે સમજાય છે. હવે ત્યારે એક વિષયનો જ યથસમૂહ આટલો મોટો હોય, ત્યારે બ્યવહાર તથા પરમાર્થના અત્યેક વિષયમાં ઠેક તળિયા સુધી ફરી વળેલી પ્રાચીન આર્યોની ચાનદષ્ટિ તથા અનુલવદષ્ટિ તરફ જોતાં આર્યવર્તની એકંદરે પ્રાચીન યથસ પત્તિ લાખોની સંખ્યામાં હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. ભારતના વાસીઓ પોતાના મહાન પૂર્વજોની આવી અનેકવિધ જાહોજલાલી અને સત્સંપત્તિની શોધ, અધ્યયન તથા અનુસરણ કરવા તરફ વળશે, ત્યારે આર્યવર્તની સુદશાનો સર્થ પૂર્ણપણે પ્રકાશી જિડી તેના આગળ તેમનો પશ્ચિમનો ભૌતિક લપકો હુદ્દ તારકવત અને પ્રામક લાખ્યા વિના રહેશે નહિ. સર્વ કોઈ એવા સત્ય ઉત્પત્તિના સ્થાને સર્વત્ર ઉદિત થયેલો જેવા જાંખો, મથો અને સફળ થાઓ જેવા ભાવપૂર્વક સંવત : ૧૯૭૮ બળેવ —સિદ્ધ અખંડાનંદ

સંવત : ૧૯૭૮ બળેવ

—सिद्ध अण्डानंद

* ‘રસવેદ’ના પ્રકારમાં આવતા ઉપાયોની ખતલણી તેમણે એટલા માટે નથી કરી કે તે વિષય રસ્યનને લગતો હોઈ દૈર્ઘ્યે તેમાં ગતિરવા બેઠું નથી. રસાધ્યનની જનાવડોને માટે તો જનાવવાવાળો પણ અભ્યાસ વેધ ભેજે; તેમ પ્રકૃતિ, દોષ, દેશકાળ ઇત્યાદિનો વિચાર કરીને અનુપાન તથા માત્રા વગેરેનો ચોંટનાર પણ કુગળ વેધ જ ભેજે. ‘જે ખાચ રસાણુ તે બધ મસાણુ’ એ કહેવત તો ભંટ૨યંકુ કરનારા-ઓના જ પ્રતાપે ચાલેલી છે; છતાં આટલું તો ખરું જ કે પરેછ, સ્નેહન, સ્વેદન, લંબન વગેરે જે બહુ જ ફાદો કરનાર છતાં સાચ સાદા અને કુદસ્તી ઉપાયો કહેલા છે, તે ઉપાયોથી પૂરા આરામ ન થાય તો જ કાઠાઓપમિના ઉપાય કરવા અને તે ઉપાયોથી પણ ફાયદો ન થાય તો જ પછી અનુભવીને હાથે શોધન-કાઠાઓપમિના ઉપાય કરવા અને તે ઉપાયોથી જનાવડો, બરમેા કે હેરી વસ્તુઓને ઉપયોગ માત્રા, અનુપાન, માત્રાદિ સંસ્કાર પામેલી પરિપક્વ રસાણી જનાવડો, બરમેા કે હેરી વસ્તુઓને ઉપયોગ માત્રા, અનુપાન, માત્રાદિ સંસ્કાર પામેલી પરિપક્વ રસાણી જનાવડો, બરમેા કે હેરી વસ્તુઓને ઉપયોગ માત્રા, અનુપાન,

સ્વ૦ શાસ્ત્રી શંકર દાજી પટેની પ્રસ્તાવનાનો સારાં

(આવૃત્તિ ૧લી ઉપરથી)

હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ વિષયના અથવા પ્રાચીન વખતે એટલા બધા થઈ ગયેલા છે હાલ તેના નામની ટીપ પણ અમે જાણવાને અશક્ય થઈ બેઠેલા છીએ. અંગ્રેજ રાજ્ય થતાં તેમની વિદ્યા રાજપ્રથમથી ઉચત થવા પામી; તેથી તેા અમારા પૂર્વના કેટલાક અંગ્રેજો તથા તેમાંની જુદીજુદી વિદ્યાઓ નાખૂદ થઈ જાય છે. કદ સિદ્ધાન્તિકૃતિકૃતો કાર્યવૃત્તિ વિદ્યા; આપું આ બાબત વિગત જનક વાક્ય યલોક લોકોના ગોમાંથી નીકળે છે એવું કારણ એ જ છે. માટે જે અમારો મુદ્દત વર્ગ છે, જેની શુદ્ધિ વિશાળ થઈ છે, જે ખ્યાતિને પામેલા છે અથવા ધર્મને જેને અપીતા આપેલી છે, એવા સદૃશસ્વરોએ આ ઉદ્દેગજનક બનાવનો નાશ થવા માટે પ્રયત્ન કરવાની જી અગત્ય છે.

મારા તન, મન અને ધન એની અલ્પ સહાય વડે જે પ્રયત્ન કેટલાક વરસથી ચાલે છે, અને તેમાં મેં આયર્વેદકનો ઉત્કર્ષ થવા માટે જે થોડું થલું કયું છે; તેમાં 'આયર્વેદક' ના માસિક પુસ્તક દ્વારા મરાઠી ભાષામાં વેદકના અથવા બહાર પાડવાનું એક મોટું કામ છે. આ ગુજરાતી બંધુઓ માટે મારા વિદ્વાન ગુજરાતી અને હાલ શ્રીકાશીનિવાસી સત્પુરુષ હિંદુ ભગવાનલાલ વ્યાસે ભાષાતર કરી આપ્યાથી આ ગુજરાતીમાં બહાર પાડવાનું કામ હું શક્યો, એમ જાણવતાં મને બહુ મુશ્કેલી લાગે છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે કેટલી મહેનત પડી હશે તથા મારા મિત્રો કેટલીક મહેનત પડ્યા હશે, એનો વિચાર કરી મારા સ્વદેશજન ધુએ આ થયેના આદર કરશે અને મારાથી જે બુલ્લયુકો થઈ ગઈ હશે તે સુધારવા માટે પ્રેમાળ મનથી મને સૂચના કરશે તથા મારું કામ નિર્દોષ બનાવશે એવી હું આશા રાખું છું.

હું જાતે મહારાષ્ટ્રના હોવાથી ગુજરાત જાવી તરીકે મારી બુલ્લયુકો થઈ હશે તે બાબત કરીને મારી ઉપલી વિનંતિને મારા વિદ્વાન બંધુઓ માન આપી મારા પ્રયત્નમાં સહાયજીત એવી હું વિનયપૂર્વક માન્યતા કરું છું.

આયર્વેદકમાં વેદક બાબતનું સમગ્રી રીતે વિવેચન કરેલું છે, પણ તે બધા વિષયો વાંચી આગળ આ પુસ્તકમાં ચૂકવા એ બનવા જેવું નથી; માટે તેમાંની કંઈએક બાબતો સંક્ષેપમાં ગોઠવેલી છે. વનસ્પતિ-આ એક આયર્વેદકમાં મોટી મહત્ત્વની બાબત છે અને તે માટે વનો ગુણાદર્શનું આ આયર્વેદકના પહેલા ભાગમાં બનતા સુધી સવિસ્તર વિવેચન કરેલું છે; તે રોગના નિદાન, લક્ષણ, ઉપચાર, પરિચર્યાય વગેરે બાબતનું અનુક્રમવાર વિવેચન 'સુબોધ વેદક' કરેલું છે. રસાયન અને અનીજ પદાર્થોની બાબતમાં રોગના ઉપચાર સહિત અનુક્રમવાર વિવેચન 'સસવેદ' નામે સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં આપેલું છે; તેમ જ અનેક જાનના પાક, અલસેદ, સુરબ્ધા, વગેરે બાબતનું યુક્ત વિવેચન 'બુદ્ધપાકસંચલ' નામે જુદું જ પ્રકરણ પાડીને તેમાં કરેલું છે, તે 'ગૌરવેદક' 'પ્રાણીજ ઔષધિ' 'અશ્વરોગપરિજ્ઞાન' આ ત્રણ વિષયોનાં પશુ જુદાં જુદાં પ્રકરણે.

તે સિવાય કઠિન શબ્દનું જ્ઞાન થવા માટે કોશ અને વેદકની પરિભાષા, આઠ જાતની પરીક્ષા વગેરેને લગતું સ્ફુટ વિવેચન કરી આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ રીતે સુગમ થાય એવી ગોઠવણ કરેલી.

તે છતાં પણ એમાં કરવા જેવું થલું જ છે એમ મને લાગે છે, પણ તે થલું એ કેવળ દેશબંધુઓના આશ્રય ઉપર રહેલું છે. માટે તે આશ્રય જેમજેમ મળી જશે, તેમતેમ આગળનો પ્રયત્ન મફત થશે એમ કહી તેની શાદ ભેટ છું. (ઈ. સ. ૧૮૯૪-અવત ૧૮

અનુક્રમશિકા-પૂર્વાર્ધ

પ્રકીર્ણ વિષયો

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૬૬-ની ઔપધિ પંચિભાષા		૧૧-સરખત	૩૧	૩૨-રોગીને પાણી આપવા	
૧-ઔપધિ વિષે સામાન્ય		૧૭-ધી-ધૃત	"	વિષે	૩૬
સૂચના	૨૮	૧૮-તેલ	૩૨	૩૩-ઉપવાસ (લઘન) વિષે	
૨-ઔપધિયુક્તાયુક્તવિચાર	૨૯	૧૯-ફાંટ	"	સૂચના	"
૩-ઔપધિ લાવવાનો પ્રકાર	"	૨૦-પુટપાક	"	૩૪-ઔપધિઓના ગુણદોષ-	
૪-સ્વસ્થતા માટે કાઢા	૩૦	૨૧-રસક્રિયા-લન	"	દર્શક શબ્દો વિષે સમજૂતી	"
૫-કાઢાનો પ્રકાર	"	૨૨-સરકે	"	૩૫-ઔપધિઓના સમૂહોનાં	
૬-ચૂર્ણ	"	૨૩-મંથ	"	નામ	૩૮
૭-વટિકા (ગોળીઓ)	"	૨૪-શ્વાર	૩૩	૩૬-વ્યાધિ તથા ઔપધિ	
૮-ઉકળો કરવાનો પ્રકાર	"	૨૫-કાછ	"	સંબંધી કેટલાક કડિન	
૯-હિમ કેરવાનો પ્રકાર	"	૨૬-ઔપધિસેવન-કાળ	"	શબ્દોના અર્થ	૪૧
૧૦-કંકનો પ્રકાર	૩૧	૨૭-પદ્મપાલન	"	પરીક્ષાપ્રકરણ	
૧૧-અવલેહ (આટણ)	"	૨૮-સર્વ સાધારણ અનુપાનો	"	૧-નાકીપરીક્ષા	૪૮
૧૨-પાક	"	૨૯-ઔપધિપ્રતિનિધિ	૩૪	૨-૮-મૂત્રપરીક્ષા, મળપરીક્ષા,	
૧૩-આસવ	"	૩૦-વનૌપધિગુણદર્શનાં		ત્રિવિધ, નેત્ર, રૂપ, શબ્દ	
૧૪-અરિષ્ઠ	"	નામો વિષે ખુલાસો	૩૫	તથા રૂપશીપરીક્ષા	૬૨-૬૪
૧૫-મુરખ્યા	"	૩૧-કેટલીક ઔપધિઓના દોષ		૬-૧૦-સાધ્ય-અસાધ્ય લક્ષણ	
		ટાળનારી ઔપધિઓ	"		

વનૌપધિગુણદર્શ

૧-અલ્લવકરો	૬૫	૧૬-અનન	૭૮	૩૧-અલ્લવર્ગ-શબ્દ અને	
૨-અ-દોષ	૬૬	૧૭-અનનાસ	૭૯	અપેક્ષક	૬૦
૩-અમરોટ	૬૭	૧૮-અ-જીર	"	૩૨-અસાધ્ય (આસન)	"
૪-અમરિષો	૬૮	૧૯-અગધ (આણવો)	૮૦	૩૩-અસાધિયો	"
૫-અગર	"	૨૦-અગ્રોલી (નાનો કાટા-		૩૪-અગધ	"
૬-અઘાડી (ઘોડી અઘાડી,		સળિયો)	"	૩૫-અગવી	"
પોપટી કાંગ)	૭૧	૨૧-અઘાડો	૮૧	૩૬-અગશી	૮૨
૭-અઘેરો	"	૨૨-અઘરવેલ	"	૩૭-આકુટો	૮૪
૮-અઘગરી	૭૪	૨૩-અઘગ્રેહ	૮૨	૩૮-આગિયો	૮૭
૯-અઘન	"	૨૪-અરજીન સાજક		૩૯-આદુ	"
૧૦-અઘની	"	(ધોળો સાજક)	"	૪૦-આમલી	૧૦૦
૧૧-અઘો	"	૨૫-અરકુસી	૮૩	૪૧-આમળાનું ગાંડ	૧૦૨
૧૨-અઘમોહ (ઘોડી		૨૬-અરકુસો	૮૫	૪૨-આલ	૧૦૪
અઘમો)	૭૫	૨૭-અરણી	૮૬	૪૩-આલુ	૧૦૫
૧૩-અઘવણ	૭૬	૨૮-અરણુ	"	૪૪-આવળ	"
૧૪-અડદ	"	૨૯-અરસ	૮૭	૪૫-આશા	૧૦૬
		૩૦-અરીસા	"	૪૬-આશેની (આશુંદરો)	"

નામ	પૃષ્ઠ
૪૭-આસંધ (આસુંદ)	૧૦૭
૪૮-આસોપાસવ	૧૦૮
૪૯-આંબાહળદર	૧૦૯
૫૦-આંબો	"
૫૧-ઇગોરિયાં	૧૧૧
૫૨-ઇડીલીંજી (મધડલીંજી)	૧૧૨
૫૩-ઇદ્રજવનુ ઝાડ (કેડો)	"
૫૪-ઇદવરણાં (તુંસડું)	૧૧૪
૫૫-ઇફળ	૧૧૬
૫૬-ઇસેસ (શેરી લોખાન)	"
૫૭-ઉટકટારી (ઉતકટી)	૧૧૭
૫૮-ઉડણુ	૧૧૮
૫૯-ઉદ લોખાન	"
૬૦-ઉદરકની	૧૧૯
૬૧-ઉધરસી	૧૨૧
૬૨-ઉપરસાલ	"
૬૩-ઉંબરો (ઉંબરડો)	૧૨૩
૬૪-ઝીમી (ઝો)રીંગણી	૧૨૪
૬૫-ઊલકુલી	૧૨૬
૬૬-ઊક્ષી (ધોળી ધાવડી)	"
૬૭-ઐખરો	"
૬૮-ઐરડો (દિવેલી)	૧૨૭
૬૯-ઐરોદસ	૧૨૯
૭૦-ઐલચી	"
૭૧-ઐઑટ	૧૩૧
૭૨-ઐથમી છતું	"
૭૩-ઐચરો	૧૩૨
૭૪-ઐચરો	"
૭૫-ઐ-ઉપરોટ	૧૩૩
૭૬-ઐવાં તુરિયાં (કડવાં પિસોડાં)	"
૭૭-ઐવાં કોડાં (કડવી કવડ)	૧૩૪
૭૮-ઐવી મલકી	૧૩૫
૭૯-ઐવી દૂધી (ઘાબડી)	"
૮૦-ઐડું	"
૮૧-ઐવચી	૧૩૭
૮૨-ઐવડી (કરંગ)	૧૩૮
૮૩-ઐવ	"
૮૪-ઐવ (ધિડુ નેસડું, પેડાગુ)	૧૩૯

નામ	પૃષ્ઠ
૮૫-કપાસ	૧૩૯
૮૬-કપૂર	૧૪૧
૮૭-કપૂરીમધુરી	૧૪૬
૮૮-કપૂરકાચલી	૧૪૭
૮૯-કપૂરલોડી	"
૯૦-કપૂરવેલ	"
૯૧-કમળ	૧૪૮
૯૨-કરમદી	૧૪૯
૯૩-કરિયાતું (પાન કરિયાતું)	"
૯૪-કરેણુ (કરેણ)	૧૫૦
૯૫-કરંજળ	૧૫૧
૯૬-કલગારી (દુધિયો વછનાગ)	"
૯૭-કલોચ છતું	૧૫૨
૯૮-કડુબી (કસમ)	૧૫૩
૯૯-કળથી	"
૧૦૦-કોકોડી (કંટોલી)	૧૫૪
૧૦૧-કંચનાર	૧૫૫
૧૦૨-કાકડાશીંગી	"
૧૦૩-કાકડી	૧૫૬
૧૦૪-કાણુ	૧૫૭
૧૦૫-કાતરવેલ	"
૧૦૬-કાનફોડી (કંટાકડી)	"
૧૦૭-કાફી (જુદ)	૧૫૮
૧૦૮-કાચફળ	"
૧૦૯-કારિંદા	૧૫૯
૧૧૦-કારિવણુ(ખડાદાની)	"
૧૧૧-કારેલી	૧૬૦
૧૧૨-કાવળે	૧૬૧
૧૧૩-કાચ (કાંચડો)	"
૧૧૪-કાસાતું	"
૧૧૫-કાસુંદરો	૧૬૨
૧૧૬-કાળા તલ	"
૧૧૭-કાળા દાણા	"
૧૧૮-કાળી ખાતૂરી	૧૬૩
૧૧૯-કાળીછરી (કાલી છરી)	"
૧૨૦-કાળીવેલ	૧૬૪
૧૨૧-કાળાઉમરડો (ટોચર-ઉમર)	"

નામ	પૃષ્ઠ
૧૨૨-કાંકડ (કરપટા)	૧૬૫
૧૨૩-કાંગ (ધાન્ય)	"
૧૨૪-કાંચકી (કાંચ)	"
૧૨૫-કાંજળ	૧૬૬
૧૨૬-કાંટાસરિયો	"
૧૨૭-કાંટી (કાંટાવાળા) જોખરુ	૧૬૭
૧૨૮-કાંટેરી ડાંબા	૧૬૮
૧૨૯-કાંડવેલ (હાડસાંખળ ચોધારી)	"
૧૩૦-કાંડોળી (કડાચો)	"
૧૩૧-કાંસકી (પેટારી)	૧૬૯
૧૩૨-કિરમાણી અળમો	"
૧૩૩-કિંજળી	૧૭૦
૧૩૪-કોડામારી	"
૧૩૫-કુકરપાડાનો વેલો (કુકરવેલ)	૧૭૧
૧૩૬-કુબી (કોબી)	"
૧૩૭-કુબો	૧૭૨
૧૩૮-કુરકુલા	"
૧૩૯-કુવા	"
૧૪૦-કુળઈ (કણ્ઝરા)	"
૧૪૧-કુદ (કાગડો)	૧૭૩
૧૪૨-કુવાડિયો	"
૧૪૩-કુવાર	૧૭૪
૧૪૪-કેતકી	૧૭૬
૧૪૫-કેગડી	"
૧૪૬-કેરડો	"
૧૪૭-કેવડાતું ઝાડ	૧૭૭
૧૪૮-કેસર	"
૧૪૯-કેસરી (ખીળો) ચપો (રાયચપો)	૧૭૮
૧૫૦-કેળ	૧૭૯
૧૫૧-કોકમ	૧૮૦
૧૫૨-કોડી	૧૮૧
૧૫૩-કોડીંબર	૧૮૨
૧૫૪-કોડીબાં	"
૧૫૫-કોચમીર(લીલા ધાણી)	"
૧૫૬-કોદરા	૧૮૪
૧૫૭-કોચિંબન	"

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૧૫૮-કોશિંગ (જંગલી આંગે)	૧૮૫	૧૯૬-ગુરમગી	૨૨૨	૨૩૧-ચિત્રક (ચિત્રો)	૨૩૫
૧૫૯-કોળકંદ (પાણકંદો)	"	૧૯૭-ગુલછણ (ગુલછડી)	"	૨૩૨-ચિમક	૨૩૮
૧૬૦-કોળું	૧૮૬	૧૯૮-ગુલદાવરી	"	૨૩૩-ચીભડું	"
૧૬૧-કોચ (કંબચ, ભેરવશિંગ)	૧૮૭	૧૯૯-ગુલખારી	"	૨૩૪-ચિરમેટ	૨૩૯
૧૬૨-ખજૂરી	"	૨૦૦-ગુલાબ	૨૨૩	૨૩૫-ચીણા	"
૧૬૩-ખટખટી (પાટખટો)	૧૮૯	૨૦૧-ગૂંદી	૨૨૪	૨૩૬-ચિત્રો (ખારી કોઠીખી)	"
૧૬૪-ખડખૂચું (સકરટેટી)	"	૨૦૨-ગોખરુ ભોડા	"	૨૩૭-ચૂકો	"
૧૬૫-ખરશિંગ	"	૨૦૩-ગોંડાળ (જળશખલા)	૨૨૫	૨૩૮-ચેર	૨૪૦
૧૬૬-ખરેટી (હુંગરાલિ બળ)	"	૨૦૪-ગોમેટી	"	૨૩૯-ચીધારી	"
૧૬૭-ખરસાણી (-ડી)	૧૯૦	૨૦૫-ગોરખ આમલી (-ફખડો)	૨૨૬	૨૪૦-ચોપચીની	"
૧૬૮-ખસખસ, અક્ષીણ	"	૨૦૬-ગોરખચુંડી (કલાર)	"	૨૪૧-ચોળા	"
૧૬૯-ખાખરો	૧૯૫	૨૦૭-ગોરાહુ	૨૨૭	૨૪૨-જટામાંસી (બાલછડ)	૨૪૧
૧૭૦-ખાજકોલતી	૧૯૬	૨૦૮-ગોળ	"	૨૪૩-જવ	૨૪૨
૧૭૧-ખાટખડુંખા (ખાર-ખડુંખા)	"	૨૦૯-ગોરીના ફણે	"	૨૪૪-જળભંબવો	"
૧૭૨-ખાટી લૂણી	"	૨૧૦-ગોલણ	૨૨૮	૨૪૫-જનવેલ	૨૪૩
૧૭૩-ખિલખિલા	૨૦૦	૨૧૧-ઘણસરી	"	૨૪૬-જમકળ (જમકળ)	"
૧૭૪-ખીજડો (સમડી)	"	૨૧૨-ઘાપાન (જંગલી ફવાર)	"	૨૪૭-જાંબુળ	"
૧૭૫-ખુરાસાની અજમે	"	૨૧૩-ઘામારી	"	૨૪૮-જાંબ	૨૪૫
૧૭૬-ખેર	૨૦૨	૨૧૪-ઘાસ (ખડસલિયો)	"	૨૪૯-જાંબુ	"
૧૭૭-ખેરવેલ	૨૦૪	૨૧૫-ઘોડી	૨૨૯	૨૫૦-જાંબુપોતો	૨૪૬
૧૭૮-ખેરેતી	"	૨૧૬-ઘોડીવેલ	"	૨૫૧-જાંબુ	૨૪૭
૧૭૯-ખજકણી	૨૦૫	૨૧૭-ઘોલુશી	"	૨૫૨-જાંબુ	૨૪૮
૧૮૦-ખરણી	"	૨૧૮-ઘોલી (ધિલોડી)	"	૨૫૩-જાંબુ	"
૧૮૧-ખરખોળી	૨૦૬	૨૧૯-ઘણકોળા (કંકોલ)	૨૩૦	૨૫૪-જોડીમધ	"
૧૮૨-ખરવેલ	૨૦૭	૨૨૦-ચણા	૨૩૧	૨૫૫-ઝરસી	૨૫૦
૧૮૩-ખલકી	"	૨૨૧-ચણેલી	૨૩૨	૨૫૬-ઝાડશેવાલ	"
૧૮૪-ખલગુરો	૨૦૮	૨૨૨-ચણેલી (ચીલની લાણ)	૨૩૩	૨૫૭-ઝાડશેવાલ (ઝાડો)	"
૧૮૫-ખવાર (ગુવાર)	"	૨૨૩-ચંદુસ	"	૨૫૮-ઝાડશેવાલ (ઝાડો)	"
૧૮૬-ખલુલા	"	૨૨૪-ચંદુસ	"	૨૫૯-ઝાડશેવાલ (ઝાડો)	"
૧૮૭-ખલુ (ધર)	૨૦૯	૨૨૫-ચંદુસ	"	૨૬૦-ઝાડશેવાલ (ઝાડો)	"
૧૮૮-ખળજીલી	૨૧૦	૨૨૬-ચંદુસ	"	૨૬૧-ઝાડશેવાલ (ઝાડો)	"
૧૮૯-ખળી	"	૨૨૭-ચંદુસ	"	૨૬૨-ઝાડશેવાલ (ઝાડો)	"
૧૯૦-ખળી	૨૧૧	૨૨૮-ચંદુસ	"	૨૬૩-ઝાડશેવાલ (ઝાડો)	"
૧૯૧-ખંગાવતી (કપૂરિયો)	૨૧૪	૨૨૯-ચંદુસ	"	૨૬૪-ઝાડશેવાલ (ઝાડો)	"
૧૯૨-ખંગેટી (છતેલી)	"	૨૩૦-ચંદુસ	"	૨૬૫-ઝાડશેવાલ (ઝાડો)	"
૧૯૩-ખાજર	૨૧૫	૨૩૧-ચંદુસ	"	૨૬૬-ઝાડશેવાલ (ઝાડો)	"
૧૯૪-ખાંબે (બાંગ)	"	૨૩૨-ચંદુસ	"	૨૬૭-ઝાડશેવાલ (ઝાડો)	"
૧૯૫-ખૂગળ	૨૧૭	૨૩૩-ચંદુસ	"	૨૬૮-ઝાડશેવાલ (ઝાડો)	"

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૨૭૦-તગમઁઠોડા	૨૬૧	૩૦૭-દ્રાક્ષ (દરાખ)	૨૮૫	૩૪૬-નેવરી	૩૦૫
૨૭૧-તળ	૨૬૨	૩૦૮-ધમાસો (જવાસો)	૨૮૬	૩૪૭-નેવારી (નીમાળી)	"
૨૭૨-તંબાકુ (તમાકુ)	૨૬૩	૩૦૯-ધરો (દરોઈ)	૨૮૭	૩૪૮-નોળવેલ (મોટી)	"
૨૭૩-તમાલવૃક્ષ	૨૬૪	૩૧૦-ધવ (ધાવડો)	૨૮૮	૩૪૯-ખેટાલ કટું (કડવાં પંડોળા)	૩૦૬
૨૭૪-તરટી	"	૩૧૧-ધંતૂરો	"	૩૫૦-પતુર	૩૦૭
૨૭૫-તરખૂચ (કાળિંગાં)	"	૩૧૨-ધામણ	૨૯૦	૩૫૧-પતમ	"
૨૭૬-તલ	૨૬૫	૩૧૩-ધાવડી	"	૩૫૨-પમકાષ	"
૨૭૭-તલવણુ (હાડિયા કરસણ)	૨૬૬	૩૧૪-ધેડશી	૨૯૧	૩૫૩-પપનસ (ચકોતરાં લીંચુ)	૩૦૮
૨૭૮-તવખીર વૃક્ષ	૨૬૭	૩૧૫-ધોળી	"	૩૫૪-પરવળ	"
૨૭૯-તાડ	૨૬૮	૩૧૬-ધોળી પીલુડીની વેલ	"	૩૫૫-પત્રિપાઠ	"
૨૮૦-તાંદળજો (ચોળાઈ)	૨૬૯	૩૧૭-ધોળી ફળી (શણુવી)	"	૩૫૬-પંડોળા	"
૨૮૧-તાલીસ	"	૩૧૮-ધોળો ચપો	૨૯૨	૩૫૭-પાષાણુલેહ	૩૦૯
૨૮૨-તિપાની	૨૭૦	૩૧૯-ધોળો મરવો	"	૩૫૮-પાટલા	૩૧૦
૨૮૩-તિવર (તવર)	"	૩૨૦-નગોડ	"	૩૫૯-પાટલી	૩૧૧
૨૮૪-તુરિયાં	"	૩૨૧-નરાબા	૨૯૪	૩૬૦-પાઠ (કાળીપાટ)	"
૨૮૫-તુલસી	૨૭૧	૩૨૨-નસોતર	"	૩૬૧-પાન અમ્મો	૩૧૨
૨૮૬-તુવેર (તુર, તુરા)	"	૩૨૩-નળ	"	૩૬૨-પારસ પીપળો	"
૨૮૭-તુલસી	૨૭૨	૩૨૪-નાડેળ (નાની નોળવેલ)	૨૯૫	૩૬૩-પારિભટક	૩૧૩
૨૮૮-તેજખલ	૨૭૪	૩૨૫-નાકકી કલ્પી	"	૩૬૪-પાલખ (ભાણ)	"
૨૮૯-તેરણુ	"	૩૨૬-નાગકેસર	"	૩૬૫-પાંડરો (પારિભટક)	"
૨૯૦-તોરણુ	"	૩૨૭-નાગચ પો	૨૯૬	૩૬૬-પાણકાદા	૩૧૪
૨૯૧-ત્રાયમાણુ	૨૭૫	૩૨૮-નાગછત્ર	૨૯૭	૩૬૭-પાણકુંભા (જલ-શંખલા)	"
૨૯૨-થુવેર ચોધારો (થોર ચોધારો)	"	૩૨૯-નાગદમની (સુખદર્શન)	"	૩૬૮-પાંદડી	"
૨૯૩-થુવેર-ત્રણ ધારિયો	૨૭૬	૩૩૦-નાગફળી	"	૩૬૯-પિઠવણુ (નાનો સમેરવો)	"
૨૯૪-દક્ષણી યુરિયો (થોર) કંડોળો	૨૭૭	૩૩૧-નાગરવેલ	"	૩૭૦-પિત્તપાપડો	૩૧૫
૨૯૫-દાડમ	"	૩૩૨-નાગલા દૂધેલી (અમાર દૂધેલી-દૂધી)	૨૯૮	૩૭૧-પીલુડી	૩૧૭
૨૯૬-દાડી	૨૭૯	૩૩૩-નાગલી	૨૯૯	૩૭૨-પિસા	"
૨૯૭-દારુહળદર	૨૮૦	૩૩૪-નાની અરણી (નરવેલ)	"	૩૭૩-પિસ્તાં	"
૨૯૮-દાવલા મોરસ	૨૮૧	૩૩૫-નારંગીતુ આડ	૩૦૦	૩૭૪-પીપર (પિપર)	૩૧૮
૨૯૯-દાંતી	"	૩૩૬-નારી (આદવેલ, હરણુ પગો વેલડો)	"	૩૭૫-પીપર (શ્રદ્ધાપીપળો)	"
૩૦૦-દિંડા	૨૮૨	૩૩૭-નાલ (નાળાની ભાણ)	"	૩૭૬-પીલુ (નળ, નળુ)	૩૨૦
૩૦૧-દીપમાળ (ગલગોટા)	"	૩૩૮-નાળિયેરી	"	૩૭૭-પીળો ધંતૂરો	૩૨૧
૩૦૨-ફુફરલી	"	૩૩૯-નાલુ	૩૦૨	૩૭૮-પુગળવેલ	૩૨૨
૩૦૩-દૂધી (નઈ)	"	૩૪૦-નાંદરખ (નાની પીપળ)	"	૩૭૯-પુકરમળ	"
૩૦૪-દૂધેલી	૨૮૩	૩૪૧-નિંબારા (ચેઆરા)	૩૦૩	૩૮૦-પેટગુળી	"
૩૦૫-દેવદાર	૨૮૪	૩૪૨-નિમળી	"	૩૮૧-પેટુર (ગંગેડા, ગામડ)	"
૩૦૬-દેવબાવળિયો (રામ-બાવળ)	"	૩૪૩-નીપાણી	૩૦૪	૩૮૨-પેકળો	"
		૩૪૪-નેતર	"		
		૩૪૫-નેપાળો	"		

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૩૮૩-પોપયો (એરંડકાકડી, જાડચીલડી)	૩૨૩	૪૨૪-ભેંડ	૩૫૦	૪૬૪-મેંદાશિંગ	૩૭૧
૩૮૪-ફણસ	૩૨૪	૪૨૫-ભોંચઆમળી	"	૪૬૫-મેથી	"
૩૮૫-ફાલસાં	૩૨૫	૪૨૬-ભોંચકાળું(વિદારીકદ)	૩૫૧	૪૬૬-મે દી	"
૩૮૬-ફાંગળો	૩૨૬	૪૨૭-ભોંચથપો	૩૫૨	૪૬૭-મેંદાકડી	૩૭૨
૩૮૭-ફાલ (ફાંગ)	"	૪૨૮-ભોંચમગ (મગફળી)	૩૫૩	૪૬૮-મોગરો	"
૩૮૮-ફિરંગી આવળ	"	૪૨૯-ભોરીંગણી	"	૪૬૯-મોગલી એરંડા	૩૭૩
૩૮૯-ફૂગ (બિલાડીના ટોપ, અળળા)	૩૨૭	૪૩૦-મકાઈ	૩૫૪	૪૭૦-મોથ	"
૩૯૦-ફદીનો	"	૪૩૧-મખમલી	"	૪૭૧-મોરવેલ	૩૭૪
૩૯૧-ફૂલ ફેસર	૩૨૮	૪૩૨-મગ	૩૫૫	૪૭૨-મોરશિખા	૩૭૫
૩૯૨-બકામલીમડી	"	૪૩૩-મછક	"	૪૭૩-મોરસ	"
૩૯૩-મટાટા	"	૪૩૪-મયાળ (પોઈ, પોથી)	૩૫૬	૪૭૪-મોરસકાંદો	૩૭૬
૩૯૪-મદામરુ	"	૪૩૫-મરડાશિંગ	"	૪૭૫-મોહડી ઘોટ	"
૩૯૫-મપેરિયો	૩૨૯	૪૩૬-મરચી	૩૫૭	૪૭૬-મદાદ	"
૩૯૬-મરુ	"	૪૩૭-મરવો	"	૪૭૭-રગતરોહિટો	"
૩૯૭-મળ (બોળ)	૩૩૦	૪૩૮-મરી (તીખાં)	૩૫૮	૪૭૮-રતનખેત (ભસુંદી)	૩૭૭
૩૯૮-માખરી	"	૪૩૯-મરેડી	૩૫૯	૪૭૯-રતાળુ	"
૩૯૯-માફળી	"	૪૪૦-મચાંદવેલ (આરવેલ)	૩૬૦	૪૮૦-રતાંળી	૩૭૮
૪૦૦-માવચી	૩૩૧	૪૪૧-મસર	"	૪૮૧-રતગુલ (વાલ)	"
૪૦૧-માવળ	"	૪૪૨-મહુડો	"	૪૮૨-રાઈ	"
૪૦૨-માંભ	૩૩૩	૪૪૩-મેંદાર	૩૬૨	૪૮૩-રોકોડી બાં (રાગગરા કોડી બાં)	૩૭૯
૪૦૩-મિઢી (મોગલી બેદાણી)	"	૪૪૪-માકડી (મકડાલ)	"	૪૮૪-રાગગરો	૩૮૦
૪૦૪-મિવલો	૩૩૪	૪૪૫-માચોલ (ભોલો)	"	૪૮૫-રાજહંસ (હંસરાજ)	"
૪૦૫-મિલેરુ	"	૪૪૬-માઠ (ડાભો)	"	૪૮૬-રાતી રીંગણી (ટામેટા)	"
૪૦૬-ખીલી	૩૩૬	૪૪૭-માચફળ (માયાં)	૩૬૩	૪૮૭-રાતી પીચુડી	"
૪૦૭-ખીવડો (ખિયો)	૩૩૭	૪૪૮-માચળ (ગરમેલ)	૩૬૪	૪૮૮-રાતુકાળુ (પિત્તકાળુ)	૩૮૧
૪૦૮-ખેડેળ (વિકળો)	૩૩૮	૪૪૯-માલકાંગણી	"	૪૮૯-રાત (જગલી કે વન)	"
૪૦૯-ખેડેડા	"	૪૫૦-માલતી	૩૬૫	ગુલસી	"
૪૧૦-ખોરડી	૩૩૯	૪૫૧-માલેખ ધ્રુ (મરાડી નામ છે)	"	૪૯૦-રાનપેટારી (જંગલી કાંગણી)	૩૮૨
૪૧૧-ખોરસળી (વરશેલી)	૩૪૦	૪૫૨-માલુલી	"	૪૯૧-રાનમોગરો	"
૪૧૨-ખોળ (હીરાખોળ)	"	૪૫૩-મિરબેળી	"	૪૯૨-રાનબીડી	"
૪૧૩-ખજાદ ડી (તિલકટા)	૩૪૧	૪૫૪-મીઠા લીમડો	"	૪૯૩-રામફળ	"
૪૧૪-ખાલી	૩૪૨	૪૫૫-મીઠું લીંબુ (મિસબી)	૩૬૬	૪૯૪-રામબાજુ	"
૪૧૫-ખમરડીનો ચેટો	૩૪૩	૪૫૬-મીઠળનુ જાડ	"	(પાનબાજરિયું)	"
૪૧૬-ભારગી	"	૪૫૭-મીઠી આવળ (સોના- મુખી)	૩૬૭	૪૯૫-રામેઠા	"
૪૧૭-ભાગરો	૩૪૪	૪૫૮-મુગવેલ જગલી મગ	૩૬૮	૪૯૬-રાયઆમળી	"
૪૧૮-ભિલામો	૩૪૫	૪૫૯-મુચકદ	"	(ખાડી આમળી)	"
૪૧૯-ભીડી (આબોઈ)	૩૪૬	૪૬૦-મુઘર (કમરખ)	"	૪૯૭-રાયલુ	૩૮૪
૪૨૦-ભીડા (શાક)	"	૪૬૧-મુસળી	"	૪૯૮-રાસના	"
૪૨૧-બુધિવાત્રા	૩૫૦	૪૬૨-મૂળા	૩૬૯	૪૯૯-રાળ	૩૮૬
૪૨૨-બૂચશિરક	"	૪૬૩-મેંદાશિંગી (મુઝમાર, ખરશિંગી)	૩૭૦	૫૦૦-રિસામળી (લખમળી)	૩૮૮
૪૨૩-બુનાકશીશી	"				

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૫૦૧-રુદ્રાક્ષ	૩૮૮	૫૪૩-વાકેરી	૪૨૩	૫૮૩-મહદેવી (સેદરી)	૪૪૭
૫૦૨-રેણુકા (રેણુકળીજ)	"	૫૪૪-વદિ	"	૫૮૪-સંતરો	"
૫૦૩-રેવંચી	૩૮૯	૫૪૫-વાંસ	૪૨૪	૫૮૫-સાગ	"
૫૦૪-રોમકળ (કરમલ)	૩૯૧	૫૪૬-વિખમોગરી	૪૨૫	૫૮૬-સાટોડી	૪૪૮
૫૦૫-રોહિણી	૩૯૨	૫૪૭-વિખરી (વનનગોડ)	"	૫૮૭-સાગડ (એન)	૪૫૧
૫૦૬-રોહિસ (રોંસવાસ)	"	૫૪૮-વીંછુડા	૪૨૬	૫૮૮-સાનવીન	"
૫૦૭-લઘુ રોહિસ	૩૯૩	૫૪૯-વિષ્ણુક્રાંતા	"	૫૮૯-સાપમૂન (નાની	
૫૦૮-લવંગ	"	૫૫૦-વેલતુર	"	નોળવેલ)	૪૫૨
૫૦૯-લસલુ	૩૯૪	૫૫૧-શણુપુખી	૪૨૭	૫૯૦-સાણદાણા	૪૫૩
૫૧૦-લાલો (પલિથો)	૩૯૬	૫૫૨-શતાવરી	"	૫૯૧-સારકળ (સાલેડુ, કુપેડો)	"
૫૧૧-લાંબડી	૩૯૮	૫૫૩-શરપુખા	૪૨૯	૫૯૨-સાત્રમ	"
૫૧૨-લીશો ચપો	"	૫૫૪-શરસોડો	"	૫૯૩-સામો	૪૫૪
૫૧૩-લીમડો (કડવો)	"	૫૫૫-શવળા	૪૩૦	૫૯૪-સાંધરૂખ	"
૫૧૪-લીંદીપીપર (પીપર)	૪૦૩	૫૫૬-શંદોલરૂં	"	૫૯૫-સિંગોડાં (શિંગોડાં)	૪૫૫
૫૧૫-લીંબુડી	૪૦૬	૫૫૭-શંભાવળી (માખણી)	"	૫૯૬-સિવલુ	"
૫૧૬-લૂલૂની ભાથ	૪૦૭	૫૫૮-શાકરકોળું		૫૯૭-સુખડ (ચંદન)	"
૫૧૭-લેંડી	"	(સાકરકોળું)	૪૩૧	૫૯૮-સુગંધી (લીંડી) ચા	૪૫૭
૫૧૮-લેખર	"	૫૫૯-શિકેકાઈ	"	૫૯૯-સુમીલુ	"
૫૧૯-વગડાઉ અળખો	૪૦૮	૫૬૦-શીમળો	૪૩૨	૬૦૦-સુરપીલુ	"
૫૨૦-વગડાઉ અળવી	"	૫૬૧-શિરકસિયો (મુડિયા-		૬૦૧-સુરલુ	૪૫૮
૫૨૧-વગડાઉ તુરિયું	"	નો વેડો)	૪૩૩	૬૦૨-સુરળ ધ	"
૫૨૨-વગડાઉ મરચીવેલ	૪૦૯	૫૬૨-શિરદોડી (ખરલેર)	૪૩૪	૬૦૩-સુરુ (પીળા બેરભતું	
૫૨૩-વગડાઉ સાટોડી	"	૫૬૩-સીસમ	૪૩૫	ઝાડ)	૪૫૯
૫૨૪-વગડાઉ સુરલુ	"	૫૬૪-શિળીંદ	"	૬૦૪-સુચંદ્રલ (સુરજમુખી)	"
૫૨૫-વળનાગ	૪૧૦	૫૬૫-સીતાકળ	"	૬૦૫-સોનવેલ	૪૬૧
૫૨૬-વળ (ઘોડાવળ)	૪૧૨	૫૬૬-શેવર	૪૩૬	૬૦૬-સોનારવેલ	"
૫૨૭-વટાણા	૪૧૪	૫૬૭-શેમટ	"	૬૦૭-સોપારી	"
૫૨૮-વડ	"	૫૬૮-શેરણી	"	૬૦૮-સોરંગી	૪૬૨
૫૨૯-વડગૂદો (મોટી ગૂંદી)	૪૧૫	૫૬૯-શેલડી (શેરડી)	૪૩૭	૬૦૯-સોમવણી (સોમલતા)	"
૫૩૦-વરધારા	"	૫૭૦-શેવતી ગુલાબ (ગુલ-		૬૧૦-સ્થલકમલિની	૪૬૩
૫૩૧-વરી (મોરિયો)	૪૧૬	દાવડી)	૪૩૯	૬૧૧-હરડો	૪૬૪
૫૩૨-વરિયાળી	"	૫૭૧-શેવાળ (લીલ)	"	૬૧૨-હળુસુરી (ખદુકળી)	૪૬૮
૫૩૩-વંતાકડી (વેંગણી)	"	૫૭૨-શ્રાવડ	૪૪૦	૬૧૩-હરમો	"
૫૩૪-વસુ	૪૧૭	૫૭૩-સણુ (સણુ)	"	૬૧૪-હળદર	"
૫૩૫-વાઘાટી	૪૧૮	૫૭૪-સતાપ (સતાળ)	"	૬૧૫-હંસરાજ	૪૭૦
૫૩૬-વાપુખા	"	૫૭૫-સાંભાલુ	૪૪૧	૬૧૬-હાડસંધિ	"
૫૩૭-વાયવરણો (વરણો)	"	૫૭૬-સફરજન	"	૬૧૭-હાડસાંખળ	"
૫૩૮-વાલોળ	૪૨૦	૫૭૭-સમુદ્રકળ	૪૪૨	૬૧૮-હાશા	૪૭૧
૫૩૯-વાવડિંગ	"	૫૭૮-સમુદ્રસોક	"	૬૧૯-હિવર (તલભાવળ)	"
૫૪૦-વાવળા		૫૭૯-સમેરવો	૪૪૩	૬૨૦-હિંગ	૪૭૨
(કણ્ડો ચરેલ)	૪૨૧	૫૮૦-સરગવો	૪૪૪	૬૨૧-હુરા	૪૭૩
૫૪૧-વાસનવેલ (વેવડી)	૪૨૨	૫૮૧-સરસવ	૪૪૬	૬૨૨-હેદ (હળદરવો)	૪૭૪
૫૪૨-વાળો	૪૨૨	૫૮૨-સવા (સુવા)	"	૬૨૩-હેળુ	"

વિશેષ અનુક્રમણિકા-પૂર્વાર્ધ

[આ પુસ્તકમાં 'વનોપધિગુણાદર્શ' નામે પ્રકરણમાં દરેક વનોપધિનું નામ તથા નંબર (ક્રમાંક) પામે છે. એમાં કેટલીક ઔપધિઓનાં નામ ગુજરાતમાં પણ સ્થાનભેદે એકથી વધારે હોય છે; થા કેટલીક ઔપધિનાં ફળ, ફૂલ, છાલ વગેરે વિશેષ ઉપયોગી હોવાથી તેનાં નામ પણ પ્રચલિત છે. આ પ્રકારનાં વિશેષ નામો આ યંથની સામાન્ય અનુક્રમણિકામાંથી અથવા 'વનોપધિગુણાદર્શ' નાં સામાન્ય નામોમાંથી મળે નહિ; તેથી એ વિશેષ નામો આ વિશેષ અનુક્રમણિકામાં અકા-
દિ ક્રમથી અપાયાં છે. આમાં દરેક નામ સાથે જે નંબર છાપેલો છે; તે નંબર 'વનોપધિગુણાદર્શ' નીથી કાઢીને તે ઔપધિનું પ્રકરણ વાંચવાથી તેમાં આ વિશેષ નામવાળી ઔપધિની હકીકત પણ જાણશે. દાખલા તરીકે, કોઈને એળિયાની હકીકત જોવી હોય તો તે નામ સાથે નંબર ૧૪૩ લખેલા પાંચે જણાશે અને 'વનોપધિગુણાદર્શ' માં એ ૧૪૩ માં નંબર કાઢવાથી ત્યાં 'કુંવર' ના વિષયમાં મા એળિયાના પણ ગુણ, ઉપયોગ વગેરે મળી આવશે.]

અ-ક-ઉ

૧૬ અનંતમૂળ
૬૮ અક્રીણુ
૮૦ અપરાજિતા
૬૫ અનારદાણા
૩૪ અરણી-નાની
૮૯ અળભો
૭૨ હસબગેલ
૭૫ ઉપલેટ

એ

૮૩ એરંડ કાકડી
૪૩ એળિયો
૧૮૭ એન રાતો

ક

૧૨૫ કચનાર પીળો
૩૪૯ કડવાં પડોળાં
૫૩ કડાછાલ
૯૪ કણેર
૪૬૦ કમરખ
૫૦૪ કરમલ
૮૨ કરંજ
૧૬૧ કવચ
૨૦૬ કલાર
૨૧૯ કંકોલ
૧૦૦ કંદોલી
૩૧૬ કાકમાંચી
૪૮૭ કાકમારી

૧૭૬ કાથો
૧૪૩ કાળો બોળ
૧૩૫ કુકડવેલ
૫૯૧ કુંદરું
૧૬૯ કેસકાં
૧૩૬ કોખી

ખ

૨૧૪ } ખડસલિયો
૩૭૦ }
૫૬૨ ખરલેર
૪૬૩ ખરસિંગી
૧૬૬ ખરેટી
૨૩૬ ખારી કોઠીખી
૧૬૨ ખારેક

ગ-ઘ

૪૩૮ ગળખીપર
૧૮૨ ગરવેલ
૩૦૧ ગલગોટા
૧૨૧ ગાંડા ઉંબર
૨૧૮ ગિલોડી
૫૭૦ ગુલદાવદી
૫૨૯ ગૂદી મેટી
૨૦૧ ગૂદી નાની
૧૨૭ } ગોખરુ
૨૦૨ }
૫૬૯ ગોળ
૫૯૫ ઘા-બાજરિયું
૫૨૬ ઘોડાવળ

ચ

૩૫૩ ચકોતરા લીંબુ
૩૩૨ ચમારદૂધેલી
૫૯૭ ચંદન ઘોણું
૩૧૮ ચંપો ઘોળો
૩૨૭ ચંપો નાળ
૧૪૯ ચંપો પીળો
૪૮૦ ચંદન રાતું
૫૧૨ ચંપો લીલો
૫૯૮ ચા લીલી
૩૩૬ ચાંદવેલ
૨૨૨ ચીલની બાલ
૨૯૬ ચોક (દારીનાં મૂળ)
૨૬૪ ચોખા

જ

૪૦૨ જલશાદી
૩૦૮ જવાસો
૨૨૬ જાંઘ
૨૪૭ જાવંત્રી
૪૭૮ જાંઘુંદી
૩૭૬ જાળ
૧૯૨ જોતેલી
૫૧૯ જંગલી અળખો
૫૨૦ „ અળવી
૧૫૮ „ અંબો
૪૯૦ „ કાંચસી
૫૧૦ જંગલી ચણા
૫૨૧ „ વરિયું

૪૯૨ બ'ગલી ભીંડા

૪૫૮ " મગ

૪૯૧ " મોગરો

૫૨૩ " સાટોડી

૬૦૧ " સરથુ

જે-૨-૩-૬

૩૮૩ ઝાડચીસડી

૨૫૭ ઝીપટો

૨૧૮ ટિંટારાં

૪૪૬ ડાંભો

૫૬૧ ડાંડી (છવંતી)

૧૨૧ ડેડાં બર

તા

૬૭ તાલીમખાના

૪૧૩ તિલકંટા

૧૩૮ તીખાં

૭૯ તુખડી

૫૪ હંસડું

ક-ધ

૯૬ દધિયો વજનાગ

૧૫૫ ધાણા

૫૯૧ ધુપેડો (સાથેડું)

૬૬ ધોળી ધાવડી

૩૧૬ " પીલુડીની વેલ

૬૭૭ ધંતુરો પીળો

ન

૩૦૩ નઈ

૩૩૪ નરવેલ

૪૭૦ નાગરમોથ

૨૩૬ નાનું છદવરથું

૨૦ નાનો કાંઠાશેળિયો

૩૬૯ નાનો સમેરવો

પ

૧૫૯

૪૮૮ } પદકાળું

૫૫૮ }

૧૬૬ પલાશપાપડો

૫૧૦ પલિયો

૪૯૪ પાનખાજરિયું

૨૧૪ } પિત્તપાપડો

૩૭૦ }

૩૧૬ પીલુડી ધોળી વેલ

૪૮૭ પીલુડી રાતી

૨૨૫ પીળો કચનાર

૬૦૩ પીળો બેરબો

૫૧૪ પીપર

૧૩૧ પેટારી

૪૩૪ પોઈ, પોથી

૩૩૬ પ્રસાદિલ્હી

ફ-ખ

૩૯૦ ફૂદીનો

૪૦૯ બેદેડાં

૨૪૨ બાલછડ

૩૮૮ બાવળ ફિરંગી

૩૮૯ બિલાડીના ટોપ

૧૦૭ બુંદ

૨૦૬ બોડીઓ કલાર

૧૨ બોડી અજમે

૪૧૨ બોળ

ભ

૧૯૪ ભાંગ

૪૧૯ બીંડી-વિલાયતી

૧૬૧ ભૈરવસિંગ

મ

૪૨૮ મગફળી

૪૩૭ મરવો

૩૧૬ મરવો ધોળો

૫૫૭ માખણી

૬૬ મીઠો અજમે

૪૦૩ મોગલી બેદાલુ

૫૩૧ મોરિયો

૪૫૫ મોસળી

ર

૪૮૦ રક્તચંદન

૨૬૭ રસવતી (રસાન્ન)

૪૮૩ રાજગરાં કેઠીનાં

૩૦૬ રામબાવળ

૧૪૯ રાયચ પો

૫૩૩ રીંગણી

૪૮૬ રીંગણી-રાતી (ટામેટાં)

૬૧૫ રિસામણી-રાતી

૫૧૦ રુદ્રવંતી

૨૦૫ રૂખડો

લ

૫૦૦ લાલમણી

૬૧૪ લાલમણી રાતી

૫૫૪ લીમડો મીઠો

૫૯૮ લીટી ચા

૫૬ લોખાન

વ

૧૫ વખમે

૧૨૬ વજ્રવંતી

૪૮૯ વનતુલસી

૫૪૭ વનનગોડ

૫૩૭ વરણી

૫૪૫ વંશભાગ્યન (વાંસકપૂર)

૪૮૧ વાલ

૪૦૮ વિક્રમે

૪૨૬ વિહારીકંદ

૫૩૩ વેંગણી

સ-સ

૫૭૩ શણ

૧૭૪ શમી, સમડી

૫૬ શેરી લોખાન

૫૬૧ શેપકુંડર

૧૬૪ શકરટેટી

૩૬૯ સમેરવો નાનો

૫૭૬ સમેરવો મોટો

૨૪ સાન્નડ ધોળો

૫૮૭ સાન્નડ કાળો

૫૮૬ સાટોડી ધોળી

૬૨ સારસાપરીલા દેશી

૫૬૧ સુડિયાનો વેલો

૫૮૨ સુવા

૫૨૪ સુરણ ઝેરી

૩૬ ચંડ

૬૦૪ મરજમુખી

૪૫૭ સોનામુખી

હ

૧૨૯ હાડસાંખળ ચોખારી

૪૦૧ દિંબોત્રી

૫૦૧ ના

અનુક્રમણિકા-ઉત્તરાધ

૧-સુબોધ વૈદક

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
અણ્ણુ	૪૭૫	૩ જંગમનું વિષ	૫૩૫	૭ સરકા(કાકિંડા,	
અન્નલપિત	૪૭૭	૪ હરતાલ અને મન-		કાકિંડા)નું વિષ	૫૫૧
અરુચિ	૪૭૮	શીવનું વિષ	"	૮ વીંછીનું વિષ	"
અસ્થિભંગ	૪૭૯	૫ રસકપૂરનું વિષ	"	૯ કાળી વીંછીનું વિષ	૫૫૨
આકૂરો (આખમાન)	૪૮૦	૬ કાચની ભૂટી	"	૧૦ દેડકાનું વિષ	"
આમવાયુ (આમવાત)	"	૭ વછનાગનું વિષ	૫૩૬	૧૧ માછલાનું વિષ	૫૫૩
આંખના રોગ	૪૮૧	૮ ચુરદાડશિંગ (ચોરદાર-		૧૨ ગરોળીનું વિષ	"
ઉદરરોગ	૪૮૦	શિંગ)નું વિષ	"	૧૩ કાનખચૂરાનું વિષ	"
ઉદાવતરોગ	૪૮૫	૯ સિંદૂરનું વિષ	"	૧૪ મશક(કસ)નું વિષ	"
ઉધરસ (કાસરોગ)	૪૮૬	૧૦ ચોરકુચનું વિષ	"	૧૫ વિષોપસંહાર	"
ઊનવા (મૂચકુચ)	૪૮૮	૧૧ હિંગળોકનું વિષ	"	તરસ (તૃપારોગ)	૫૫૪
ઊલટી (વમન, છદિ)	૫૦૦	૧૨ પારાનું વિષ	૫૩૭	તાવ અથવા જવર	૫૫૫
ઊલટીની આવશ્યકતા અને		૧૩ ગંધકનું વિષ	"	દમ (શ્વાસરોગ)	૫૭૧
ઔષધો	૫૦૧	૧૪ અશીલુનું વિષ	"	નાકના રોગો	૫૭૪
કમળો (મંઠ કામલા)	૫૦૨	૧૫ નેપાળીનું વિષ	૫૩૮	નામદર્દીરોગ અને ધાતુ-	
કરમિયા (કૃમિરોગ)	૫૦૩	૧૬ ભાગ અને ગાંભાનું વિષ	"	પુષ્ટિના ઔષધો	૫૭૬
કાનના રોગ (કર્ણરોગ)	૫૦૪	૧૭ કરેણુનું વિષ	"	પથરી (અશ્મરી)	૫૮૧
કોગળિયું વા વિષુચિકા	૫૦૮	૧૮ ઝેરોચકાનું વિષ	"	પ્રમેહ (પરમિયા સહિત)	૫૮૨
કોઠ અથવા કુષ્ઠ	૫૦૯	૧૯ ધંતૂરાનું વિષ	૫૩૯	પાંદુ	૫૮૬
કંઠમાળ, અપચી અને		૨૦ મળ, દારૂનો કેક	"	બળતરા (દાહરોગ)	૫૮૮
લાપોટિયું	૫૧૪	૨૧ મીણા-કોદરાનું વિષ	"	બાલરોગ	૫૮૯
ગળતી (શોષરોગ)	૫૧૬	૨૨ સોપારી લાગે તો	૫૪૦	ભેથુદિ (મૂચરોગ)	૫૯૮
ગાંઠ (અંધિરોગ) અને રસોળી		૨૩ શુરિયાનું વિષ	"	ભગદર રોગ	૬૦૦
અથવા અર્જુનરોગ	"	૨૪ ઝોચનું (કુહીલીનું) વિષ	"	ભસ્મક રોગ	૬૦૧
ગાંઠિયો વા-અંગનું અકડાઈ		૨૫ મિલામા ઉપર	"	ભારે શરીર (મેદરોગ)	"
જવું (વાતરક્ત)	૫૧૭	૨૬ ચણેલીનું વિષ	"	માથાના રોગ	૬૦૨
ગોથું અથવા વાઈ (મૃગી,		૨૭ આકડાનું વિષ	"	મૂત્રગંધ (મૂત્રાઘાત)	૬૦૬
અપરમાર)	૫૧૮	૨૮ ખરસાણીનું વિષ	"	મૂત્રરેશનની આવશ્યકતા	
ગોળો (ગુલ્મ)	૫૨૦	૨૯ કેરોસીન તેલ પેટમાં		અને ઔષધો	૬૦૮
ચાંદી ગરમી-ટાંપી(ઉપદશ)	૫૨૧	ગથું હોય તો	૫૪૧	મોઠાના રોગ (મુખરોગ)	૬૦૯
ચિત્તશ્રમ (હિમાદરોગ)	૫૨૫	૫-ઝેરી ડંખ (જંગમ વિષ)		રક્તપિત્ત-શોલી ધડવું	૬૧૩
જૂનો ઝાડો (સંચકભી)	૫૨૬	૧ સાપનું ઝેર-સર્પવિષ	૫૪૧	રતવા (વિસર્પ)	૬૧૪
ઝાડો (અતિસાર) અને		૨ કૂતરાનું ઝેર-આનવિષ	૫૪૮	રેશનની આવશ્યકતા	
મરેડો (પ્રવાહિકા)	૫૨૯	૩ લૂતા (કાંતરણ) વિષ	૫૪૯	અને ઔષધો	૬૧૫
ઝેર (વિષ)	૫૩૨	૪ ઉંદરનું વિષ	૫૫૦	વધરાવળ અથવા અંતરગળ કે	
કુ-સ્થાવર ઝેર (વિષ)		૫ બમરી-આખીનું વિષ	૫૫૧	અંકુરદિ ને સારણગાંઠ	૬૧૭
૧ સોમલનું વિષ	૫૩૪	૬ નખદંત-વિષ	"	વાયુના રોગ	૬૧૯
૨ તાંબાનો કાટ	"				

વાઈ	૧૨૯	સ્રીઓના રોગ	સ્તનરોગ	૧૧૦
વાળો (સ્નાયુ)	"	પ્રદર (ધૂપણી, વાંધું,	સ્વરભેદ	૧૧૧
વિદ્રધિરોગ (ગડા-ગૂમડાં)	૧૩૧	હોહીવા, રઝસાવ)	સંઘડણી	૧૧૨
વિસ્ફોટક રોગ (ફોલા)	૧૩૨	સોમરોગ (બળપ્રદર)	હરસ-મસા (અર્શ)	"
મણ્ડરોગ (બામને ગૂમડાં)	૧૩૩	ચોનિરોગ	હાથીપગો (શ્લીપદ)	૧૧૪
શીળસ અથવા પિત્તગ્રં		ચોનિકંદ	હેડટી અથવા ઊચટી	
ઊપડુ (શીતપિત્ત)	૧૩૮	ગર્ભિણીરોગ	(સંઠ હિઝારોગ)	૧૧૫
શીનળા (મસૂરિકા) ગોવરું		ગર્ભચ્ચન	હૃદયના રોગ અથવા હૃદરોગ	"
અથવા ઓરી (રોમાંતિકા)	૧૩૯	ગર્ભસાવ અને ગર્ભપાત	ક્ષયરોગ	૧૧૬
ચળરોગ	૧૪૦	ગર્ભજ રોગ	ક્ષુદ્રરોગ-ફોલા, ફોલીઓ	
સોનો (શોથ)	૧૪૩	સૂતિકારોગ (સુવારોગ)	વગેરે	૧૧૯

૨-ગોવૈદક

દૂધ	૧૭૮	ગાયનું માખણ	૧૮૧	ગોમૂત્ર	૧૮૪
ગાયનું દૂધ	૧૭૯	ગાયની છાશ	૧૮૨	ગાયનું છાણ	"
ગાયનું દહીં	૧૮૦	ગાયનું ઘી	"	છાણની રાખ	"

૩-પ્રાણિજ ઔષધિ

અરિય (હાડકા)	૧૮૫	ધૂતવર્ગ	૧૯૮	માખણ	૧૯૨
ઉંદરની લીંડીઓ	"	ઘોડાની લીંદ	૧૯૦	મૂતવર્ગ	૧૯૩
કસ્તૂરી	"	ઘોડાનો વાળ	"	મીણ	"
કમ્બુતરની હગાર	૧૮૭	છાશ	"	મોરનાં પીછાં	"
કાંતણી (કરોળિયા)નું વર	"	દહીં	"	વાપની ચરબી	૧૯૪
કૂકડીની વિષા (હગાર)	"	દૂધ	"	સમુદ્રીણ	"
કેસ	"	વેદુઆલર	૧૯૧	સર્પની કાંચળી	"
ગાંડળ	૧૮૮	બીરજદોડી (ગોકળગાય)	"	સસલાનું લોહી	"
ગધાંડાની લીંદ	"	ભેંસનું છાણ	૧૯૨	સાગરસિંગ	"
ગધાંડાનો દાંત	"	મધ	"	દરિણશૃંગ	૧૯૫
નોદોચન	૧૮૯			દસ્તિઠંત	"

૪-રસવૈદ

અશક	૧૯૬	ચેર	૭૦૭	દગડી પાપાણુભેદ	૭૧૬
અંબર	૧૯૯	ચોપીચંદન	"	ધૂવાસ	"
કપિટો	૭૦૦	ગંધક	"	નવસાગર (નવગાર)	"
કલાઈ (કમીર)	"	ચૂનો	૭૦૬	પરવાળાં	૭૧૭
કાચવવણ (બંમીખાર)	૭૦૩	ઝીપ	૭૧૦	પ.બી.ચોક	૭૧૮
કાઠીખાર	"	જવખાર	"	પાપડિયો ખારો (સંચોરો)	"
કાંતીવાદુ (કાંતચેડ)	૭૦૪	જગાન	"	પારો	૭૧૯
કાંસ	"	ટંકણખાર (પાટિયો)	૭૧૨	પિત્તળ	૭૨૭
કોહી	૭૦૫	ટંકણખાર (તેલિયો-)		પેલાદ (અગ્નેવ)	"
ખડી	૭૦૬	ખડિયો, કુલ્લેઠો)	"	ફટકડી	૭૩૦
ખાંધિયું	"	તાંડુ	૭૧૩	શીઝ (સો)ગુ	૭૩૧

મનશીલ	૭૩૧	લોહટીટ (કટોડો)	૭૩૭	સુવર્ણમાલિક (સોના-	
મીઠું	"	લોહચુંબક	૭૩૮	મુખી પથ્થર)	૭૪૪
સુરદારશિંગ (બોદાર)	૭૩૨	શિરગોળ (દૂધિયો પથ્થર)	"	સોવું	૭૪૫
મુલતાની માટી	"	શિલાનિત	"	સોમલ	૭૪૬
મોતી	૭૩૩	શંખ	૭૪૦	સંચળ	૭૪૮
મોતીની ડીપ	"	શંખચુરં	"	સાંભરલૂણ	"
મોરચૂથ	૭૩૪	સાજખાર	૭૪૧	સિંદૂર	૭૫૦
રસકપૂર	૭૩૫	સીસું	"	સિંધાલૂણ	૭૫૧
રૂપું	૭૩૬	સુરમો	૭૪૨	હરતાલ	"
રોપ્પમાલિક (રૂપામુખી)	૭૩૭	સુરોખાર	૭૪૩	દીરાકરી	૭૫૪
લૂણખાર	"			દિંગળોડ	"

૫-ઔપચિક્રિયા

૧-રસાયન

(૧) રસોપયોગી વિષયો

અમિના પ્રકાર	૭૫૬
પુટ આપવાના પ્રકાર	"

(૨) યંત્રો

ડમરુયંત્ર	૭૫૬
હોખનલિકાયંત્ર	૭૫૭
વાલુકાયંત્ર	"
ભૂધરયંત્ર	"
દોલાયંત્ર	"
ગલ્પયંત્ર	"
પાતાળયંત્ર	૭૫૮
તેજયંત્ર (લંબક)	"

(૩) રસ

લોળગ્રહ રસ	૭૫૮
મહાનવરાંકુશ રસ	૭૫૯
નીલ પ્રકારનો મહાનવરાં-	
કુશ રસ	"
ચોથા પ્રકારનો મહા-	
નવરાંકુશ રસ	"
મૃત્યુંજય રસ	૭૬૦
મૃત્યુંજય રસ બીજો	"
પ્રમેહરસાયન	"
આનંદલેપ રસ	"
સમીરગન્ધેસરી (વાતારિ)	"
રસ	"
જૂલત્ ઇચ્છાલેદી રસ	"
લોકનાથ રસ	૭૬૧

ઉદયલારકર રસ	૭૬૧
લગુવાતવિશ્વંસન રસ	"
કંકડકાર રસ	"
વૃદ્ધિનાશન રસ	"
બારકર રસ	"
સમીરપલ્લગ રસ	"
અર્શકુકાર રસ	૭૬૨
અગ્નિસૂત રસ	"
આદિત્ય રસ	"
કૃમિકુકાર રસ	"
સુવર્ણમાલિકની વસંત રસ	"
લગુમાલિકની વસંત રસ	"
શઙ્ગકુકાર રસ	૭૬૩
આસકુકાર રસ	"
સતશેખર રસ	"
પ્રતાપલ કેશ્વર રસ	"
ગુલમકુકાર રસ	"
મૃત્યુંજય રસ (ત્રીજો)	"
શીતભંજ રસ	"
નાગરસાયન	"
મેહકુકાર રસ	૭૬૪
સિદ્ધામૃત રસ	"
કાસકુકાર રસ	"
અમૃતગન્ધરી રસ	"
અગ્નિકુમાર રસ	"
કંકડેણ રસ	"
વાતગજસિંહ રસ	"
હુષકુકાર રસ	"
કપલ્દંક રસ	"

ગુરૂચંદિ લોહ	૭૬૪
કુતાશન રસ	"
પ્રતાપમાર્તંડ રસ	૭૬૫
માર્તંડાદ્ય રસ	"
નારાય રસ	"
જય રસ	"
પ્રવાલપંચામૃત	"
કાસકેસરી રસ	"
સૂર્યાવર્ત રસ	"
ગુલમકુકાર રસ (બીજો)	"
મહાઅંકુશ રસ	"
વમનામૃત રસ	"
વડવાનલ રસ	૭૬૬
હેમગલ્પોટલી રસ	"
બીજા પ્રકારનો હેમગલ્પ-	
પોટલી રસ	"
ત્રીજા પ્રકારનો હેમગલ્પ-	
પોટલી રસ	"
ચોથા પ્રકારનો હેમગલ્પ-	
પોટલી રસ	"
પાંચમા પ્રકારનો હેમગલ્પ-	
પોટલી રસ	૭૬૭
છઠ્ઠા પ્રકારનો હેમગલ્પ-	
પોટલી રસ	"
સાતમા પ્રકારનો હેમગલ્પ-	
પોટલી રસ	"
આઠમા પ્રકારનો હેમગલ્પ-	
પોટલી રસ	"
નવમા પ્રકારનો હેમગલ્પ-	
પોટલી રસ	"

[illegible]

૮-આસવ

કુમારી આસવ	૭૮૪
જંબીરાસવ	૭૮૫
અહીરનાસવ	"
ઉશીરાસવ	"
કનકાસવ	"
કપૂરાસવ	"
દ્રાક્ષાસવ	૭૮૬
ધાત્ર્યાસવ	"
પતંગાસવ	"
પિપ્પલાસવ	"
લોહાસવ	"
વાસાસવ	"

૯-અંજન

નયનામૃત	૭૮૬
---------	-----

તેજરોગ ઉપર અંજન ૭૮૭

પ્રયોતન શુદ્ધિકા "

૧૦-તૈલ

કેશાતક્યાદિ તૈલ	૭૮૭
કાસીચાદિ તૈલ	"
મંધર્વદંત તૈલ	"
અર્જુદાદિનાશક તૈલ	"
મહાપદ્મિંદુ તૈલ	"
લાક્ષાદિ તૈલ	૭૮૮
અકં તૈલ	"
કરંભદિ તૈલ	"
કરવીરાદિ તૈલ	"
ગંધકાદિ તૈલ	"
શુદ્ધધૂમાદિ તૈલ	"
નારાયણ તૈલ	"

નિંબખીજ તૈલ ૭૮૯

પાહાદિ તૈલ "

બિલ્વાદિ તૈલ "

મરીચદંત તૈલ "

વજ્ર તૈલ "

શિંગ્રાદિ તૈલ "

ઘાર તૈલ "

૧૧-ઘૃત, ક્ષાર, મલમ

મારસ્વતઘૃત (બ્રાહ્મીઘૃત) ૭૮૯

અમૃતા ઘૃત ૭૯૧

ત્રિકુળા ઘૃત "

ફળ ઘૃત "

લઘુફળ ઘૃત "

ક્ષીર ઘૃત "

વજ્રક્ષાર "

ત્રલુનાશક મલમ "

૬-બૃહદ્રપાકસંગ્રહ

પાક કરવાની રીત	૭૯૨
ખાંડોના પાક એટલે આસણી	
બનાવવાની રીત	"

૧-પાક

અશ્વઘાપાક(આસનપાક) ૭૯૩	
અશ્વઘાપાક બીજો	"
અશ્વઘાપાક ત્રીજો	"
અશ્વઘાપાક ચોથો	"
અહિફેનપાક	"
અહિફેનપાક બીજો	૭૯૪
અહિફેનપાક ત્રીજો	"
આત્રપાક	"
આત્રપાક બીજો	"
આત્રપાક ત્રીજો	૭૯૫
આદ્રકપાક ૮૭, "	"
આદ્રકપાક બીજો	"
આદ્રકપાક ત્રીજો	"
એરંડપાક	"
એરંડપાક બીજો	"
એરંડપાક ત્રીજો	૭૯૬
કૌચપાક	"
કૌચપાક બીજો	"
કૌચપાક ત્રીજો	"
કૌચપાક ચોથો	૭૯૭

કસેરુપાક	૭૯૭
કમ્બુ દરપાક	"
કામેશ્વરપાક	"
લલુકામેશ્વર પાક	૭૯૮
કુબેરપાક	"
કંદર્પપાક	"
કુમારીપાક ૧૭૫, "	"
કુમારીપાક બીજો	"
ખજૂરપાક	૭૯૯
ખજૂરપાક બીજો	"
ખજૂરપાક ત્રીજો	"
ખજૂરપૂરણપાક	"
કુબ્જાંડપાક	"
ગોખરુપાક	"
ગોખરુપાક બીજો	૮૦૦
ગોખરુપાક ત્રીજો	"
ગોખરુપાક ચોથો	"
ચેરાચીની પાક ૨૪૦, "	"
ભતિકુળપાક (ભયંકુળપાક)	"
ભતિકુળપાક બીજો	૮૦૧
છરાપાક	"
દ્રાક્ષપાક	"
દ્રાક્ષપાક બીજો	"
ધાત્રીપાક	"

નારિકેલખંડપાક	૮૦૧
નારિકેલખંડપાક બીજો	"
નારિકેલખંડપાક ત્રીજો	૮૦૨
નારિકેલખંડપાક ચોથો	"
નારિકેલખંડપાક પાંચમો	"
નારિકેલખંડપાક છઠો	"
પંચછરકપાક	"
પંચછરકપાક બીજો	૮૦૩
પડવાસપાક	"
પાષાણુદેહપાક	"
પિપ્પલીપાક	"
પિપ્પલીપાક બીજો	૮૦૪
પિપ્પલીપાક ત્રીજો	"
પિપ્પલીપાક ચોથો	"
પીલુપાક	"
પૂગપાક	"
પૂગપાક બીજો	"
બદામપાક	૮૦૫
ભેંયકેળાનો પાક	"
ભેંયકેળાનો પાક બીજો	"
મહાકામેશ્વરપાક	"
મહાકામેશ્વરપાક બીજો	"
ભક્ષાતકપાક	૮૦૬

દસમા પ્રકારનો લેખકનું-		દિ આદિ ચૂલું	૧૩૩	ગરુડાચર વર્તી	૧૩૮
પોટલી રસ	૭૧૭	મરીપાદિ ચૂલું	"	અંતરેનારે ગુરુકા	૨૩૮
૨-ચૂળી		કલ્પચૂલું	"	મુલ્કચી	"
અલગીદારિ ચૂલું	૭૧૭	મપસાદે ચૂલું	"	મુલ્કચીને દુરિકા	"
અલગીદારિ ચૂલું	૭૧૮	અલગીદારિ ચૂલું	"	અલગીદારિ ચૂલું	૨૩૨
અલગીદારિ ચૂલું	૧૧૭૧	ગોપાદિ ચૂલું	૨૩૮	અલગીદારિ ચૂલું	"
આગવગાદિ ચૂલું	"	એલદિ ચૂલું બીજી	"	અલગીદારિ ચૂલું	૭૧૮
એલદિ ચૂલું	"	અલગીદારિ ચૂલું	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
અલગીદારિ ચૂલું	"	કપિ પદ ચૂલું	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
ગોપાલીની ચૂલું	"	નારાય ચૂલું બીજી	"	અલગીદારિ ચૂલું	૭૧૮
ગોપીમાદિ ચૂલું	૭૩૧	ગાંધારી ચૂલું	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
નિવાગી	"	ન્યાયપાદિ ચૂલું	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
નિવાગી ચૂલું	"	સામરુદ ચૂલું	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
નિવાગી ચૂલું	"	મુમુક્ષુદિ ચૂલું	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
દરિદ્રાચક્ર ચૂલું	"	મોગુરારિ ચૂલું	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
ધાતુ લાકીમ પદ ચૂલું	"	દત્તચક્ર ચૂલું	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
દાકીદિ ચૂલું	"	વર્મનકાર ચૂલું	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
બીજી દાકીદિ ચૂલું	"	વર્મન ચૂલું	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
પાનવાદિ ચૂલું	"	અન્યનીમાગી ચૂલું	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
નારાયણ ચૂલું	"	૩-ગુરુકા (ગોળીઓ)	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
પાનન ચૂલું	૭૩૨	ગુરુદિ ગુરુકા	૭૩૫	અલગીદારિ ચૂલું	"
પાચક અને રચક ચૂલું	"	મરીવદિ ગુરુકા	૭૩૬	અલગીદારિ ચૂલું	"
પિપ્પરચક ચૂલું	"	આમલપાદિ ગુરુકા	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
મળચૂલિન ચૂલું	"	ગુરુચૂલક ગુરુકા	૭૩૭	અલગીદારિ ચૂલું	"
મળચૂલિન ચૂલું બીજી	"	લવગાદિ ગુરુકા	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
મદામોડવ ચૂલું	"	ગુરુદાર ગુરુકા	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
મવાનીમાડવ ચૂલું	"	લગુનવટિકા	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
લગુન માધર ચૂલું	૭૩૨	કડાપાકની ગોળીઓ	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
લવગાદિ ચૂલું	"	અતિલવાદિ વટી	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
બીજી લવગાદિ ચૂલું	"	બેળાદિ વટી	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
બીજી લવગાદિ ચૂલું	"	અગાંધારિ વટી	૭૩૮	અલગીદારિ ચૂલું	"
ચોથુ લવગાદિ ચૂલું	"	દાડમપાકની ગોળીઓ	૭૩૮	અલગીદારિ ચૂલું	"
પાચકુ લવગાદિ ચૂલું	"	કાંડાપન વટી	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
વડવાનલ ચૂલું	"	એલદિ ગુરુકા	૭૩૮	અલગીદારિ ચૂલું	"
વેશ્યાનર ચૂલું	"	દાદાદિ ગુરુકા	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
ચૂઆદિ ચૂલું	"	અક્ષત્રકારિ ગુરુકા	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
ચૂઆદિ ચૂલું	"	અલગીદારિ ગુરુકા	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
બીજી ચૂઆદિ ચૂલું	"	અલગીદારિ ગુરુકા (બીજી)	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
સમુદ્રદિ ચૂલું	૭૩૩	કડનાચક્ર ગુરુકા	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
સિંતપલાદિ ચૂલું	"	કુનોચક્રકાર ગુરુકા	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
લગુનકાર ચૂલું	"	દિ આદિ વટી	"	અલગીદારિ ચૂલું	"
દિનાચક્ર ચૂલું	"			અલગીદારિ ચૂલું	"

૮-આસવ

કુમારી આસવ	૭૮૪
બંબીરાસવ	૭૮૫
અહીંદ્રનાસવ	"
ઉશીરાસવ	"
કનકાસવ	"
કપૂરાસવ	"
દ્રાક્ષાસવ	૭૮૬
ધાત્ર્યાસવ	"
પતંગાસવ	"
પિપ્પલાસવ	"
લોહાસવ	"
વાસાસવ	"

૯-અંગન

નયનામૃત	૭૮૬
---------	-----

નેત્રરોગ ઉપર અંગન	૭૮૭
પ્રચેતન ગુટિકા	"
૧૦-તૈલ	
કોશાતકચાદિ તૈલ	૭૮૭
કાસીચાદિ તૈલ	"
ગંધર્વહસ્ત તૈલ	"
અર્ચુદાદિનાયક તૈલ	"
મહાપદ્મિનિંદુ તૈલ	"
લાદાદિ તૈલ	૭૮૮
અર્ક તૈલ	"
કરંભદિ તૈલ	"
કરવીરાદિ તૈલ	"
ગંધકાદિ તૈલ	"
શૃંગધૂમાદિ તૈલ	"
નારાચણ તૈલ	"

નિંબખીજ તૈલ	૭૮૯
પાદાદિ તૈલ	"
બિલ્વાદિ તૈલ	"
મરીચદન તૈલ	"
વજ્ર તૈલ	"
શિન્નાદિ તૈલ	"
ક્ષાર તૈલ	"
૧૧-ઘૃત, ક્ષાર, મલમ	
સારસ્વતઘૃત (ગ્રાહીઘૃત) ૭૮૯	
અમૃતા ઘૃત	૭૯૧
ત્રિકુળા ઘૃત	"
કૃળ ઘૃત	"
લઘુકૃળ ઘૃત	"
ક્ષીર ઘૃત	"
વજ્રક્ષાર	"
મૃણુનાશક મલમ	"

૬-મૃદુપાકસંગ્રહ

પાક કરવાની રીત	૭૯૨
ખાંડનો પાક એટલે આસણી	
બનાવવાની રીત	"
૧-પાક	
અશ્વગંધાપાક (આસનપાક) ૭૯૩	
અશ્વગંધાપાક બીજે	"
અશ્વગંધાપાક ત્રીજે	"
અશ્વગંધાપાક ચોથે	"
અહિરૈનપાક	"
અહિરૈનપાક બીજે	૭૯૪
અહિરૈનપાક ત્રીજે	"
આત્રપાક	"
આત્રપાક બીજે	"
આત્રપાક ત્રીજે	૭૯૫
આર્દ્રકપાક	૮૦૭
આર્દ્રકપાક બીજે	"
આર્દ્રકપાક ત્રીજે	"
ઐરંડપાક	"
ઐરંડપાક બીજે	"
ઐરંડપાક ત્રીજે	૭૯૬
કૌચપાક	"
કૌચપાક બીજે	"
કૌચપાક ત્રીજે	"
કૌચપાક ચોથે	૭૯૭

કસેરુપાક	૭૯૭
કામસુ દરપાક	"
કામેશ્વરપાક	"
લઘુકામેશ્વર પાક	૭૯૮
કુબેરપાક	"
કંદર્પપાક	"
કુમારીપાક	૧૭૫,
કુમારીપાક બીજે	"
ખજૂરપાક	૭૯૯
ખજૂરપાક બીજે	"
ખજૂરપાક ત્રીજે	"
ખજૂરપૂરણપાક	"
કુભાંડપાક	"
ગૌખરુપાક	"
ગૌખરુપાક બીજે	૮૦૦
ગૌખરુપાક ત્રીજે	"
ગૌખરુપાક ચોથે	"
ચૌપચીની પાક ૨૪૦,	"
ભતિકૃળપાક (ભલકૃળપાક)	"
ભતિકૃળપાક બીજે	૮૦૧
છરાપાક	"
દ્રાક્ષપાક	"
દ્રાક્ષપાક બીજે	"
ધાત્રીપાક	"

નારિકેલખંડપાક	૮૦૧
નારિકેલખંડપાક બીજે	"
નારિકેલખંડપાક ત્રીજે	૮૦૨
નારિકેલખંડપાક ચોથે	"
નારિકેલખંડપાક પાંચમે	"
નારિકેલખંડપાક છઠે	"
પંચજીરકપાક	"
પંચજીરકપાક બીજે	૮૦૩
પડવાસપાક	"
પાપાણુભેદપાક	"
પિપ્પલીપાક	"
પિપ્પલીપાક બીજે	૮૦૪
પિપ્પલીપાક ત્રીજે	"
પિપ્પલીપાક ચોથે	"
પીલુપાક	"
પૂગપાક	"
પૂગપાક બીજે	"
બદામપાક	૮૦૫
ભોંયકોળાનો પાક	"
ભોંયકોળાનો પાક બીજે	"
મહાકામેશ્વરપાક	"
મહાકામેશ્વરપાક બીજે	"
બલ્લાતકપાક	૮૦૬
બલ્લામૂસલીપાક	"

મૂસલીપાક	૮૦૬	સુરણુમોદક	૮૧૪	કેસરકાવલેહ બીજો	૮૨૧
મૂસલીપાક બીજો	"	ચિત્રકગુડ	"	ખંડકાઘવલેહ	૮૨૨
મેથીપાક	૮૦૭	માવાદિ મોદક(અડદિયા)	"	મ્યવનપ્રાશાવલેહ	"
મેથીપાક બીજો	"	માવાદિ મોદક બીજો	"	મ્યવનપ્રાશાવલેહ બીજો	"
લવંગપાક	"	૨-આવલેહ અંથવા			૮૨૩
લવંગપાક બીજો	"	ચાટણુ			"
લસુનપાક	"	અવલેહ કરવાની રીત	૮૧૪	નતિપ્રમ્યવલેહ	"
લસુનપાક બીજો	૮૦૮	અગસ્તિ હરીતક્યવલેહ	૮૧૫	છરકાવલેહ	"
સાલમપાક	"	અગસ્તિ હરીતક્ય બીજો	"	છરકાવલેહ બીજો	"
વિજયાપાક	"	અગસ્તિ હરીતક્ય બીજો	"	ત્રિકલાઘવલેહ	૮૨૪
વિહારીકંદપાક	"	અગસ્તિ હરીતક્ય બીજો	"	દાડિમાવલેહ	"
શતાવરીપાક	૪૨૮	અમૃતભક્ષાતકાવલેહ	"	દ્રાક્ષાવલેહ	"
શાલપાક	"	અમૃતભક્ષાતકાવલેહ બીજો	૮૧૬	ખંડપિપ્પલ્યવલેહ	"
સૂંઠીપાક	૮૦૯	કંદપભૂષણુવલેહ	"	ખંડપિપ્પલ્યવલેહ બીજો	"
સૂંઠીપાક બીજો	"	અરૂડસીનો અવલેહ	"	ખંડપિપ્પલ્યવલેહ બીજો	"
સૂંઠીપાક ત્રીજો	"	આદ્રકાવલેહ	"	પિપ્પલ્યકાઘવલેહ	"
શેવંતીપાક	"	આદ્રકાવલેહ બીજો	૮૧૭	પિપ્પલ્યકાઘવલેહ બીજો	"
શેવંતીપાક બીજો	"	કંસહરીતક્યવલેહ	"	ભક્ષાતકાવલેહ	"
ખીલીપાક અંથવા શ્રીફળપાક	"	આમલક્યવલેહ	"	ભારંગી હરીતક્યવલેહ	"
ધરણુપાક	"	કંટકાર્યવલેહ	"	ભારંગી હરીતક્યવલેહ બીજો	૮૨૫
ધરણુપાક બીજો	૮૧૦	કંટકાર્યવલેહ બીજો	"	લક્ષ્મીવિજાસાવલેહ	૮૨૬
મહાભક્ષાતકપાક	"	કંટકાર્યવલેહ ત્રીજો	"	બ્યાઘ્રીહરીતક્યવલેહ	"
સૌભાગ્યસૂંઠીપાક	"	કલ્યાણુકાવલેહ	"	સૂક્ષ્મવલેહ	"
સૌભાગ્યસૂંઠીપાક બીજો	"	કલ્યાણુકાવલેહ બીજો	૮૧૮	શ્લેષ્માતક્યવલેહ	"
સૌભાગ્યસૂંઠીપાક ત્રીજો	૮૧૧	કુટભવલેહ	૧૧૪	પુનર્નવાવલેહ	"
સૌભાગ્યસૂંઠીપાક ચોથો	"	કુભાંડકાવલેહ	"	૩-સુરખખા	
સૌભાગ્યસૂંઠીપાક પાંચમો	"	કુભાંડકાવલેહ બીજો	"	બિલ્વરોના સુરખખો	૮૨૬
હરીતકીપાક	"	કુભાંડકાવલેહ ત્રીજો	"	ચંદનનાં લાકડાંના સુરખખો	"
હરીતકીપાક બીજો	૮૧૨	કુભાંડકાવલેહ ચોથો	૮૧૯	લીંછનો સુરખખો	૮૨૭
આદ્રકખંડ	"	કુભાંડકાવલેહ પાંચમો	"	આમળાનો સુરખખો ૧૦૩,	"
વાસાખંડ	"	કુભાંડકાવલેહ છઠ્ઠો	"	કેરીનો સુરખખો	"
વાસાખંડ બીજો	"	કુભાંડકાવલેહ સાતમો	"	શુલકંદ	"
વાસાખંડ ત્રીજો	"	કુભાંડકાવલેહ આઠમો	"	મધુપકવ હરીતકી	"
વાસાખંડ ચોથો	"	કુભાંડકાવલેહ નવમો	૮૨૦	મધુપકવ હરીતકી બીજો	"
સૂંઠીખંડ	૮૧૩	કુભાંડકાવલેહ દસમો	"	મધુપકવ હરીતકી ત્રીજો	૮૨૮
હરિદ્રાખંડ	"	કુભાંડકાવલેહ અગિયારમો	"	આદાનો સુરખખો	"
હરિદ્રાખંડ બીજો	"	કુભાંડકાવલેહ બારમો	"	કાળાનો સુરખખો	"
કામસંદીપન મોદક	"	કુભાંડકાવલેહ તેરમો	"	ખીલનો સુરખખો	"
ગુરૂચીમોદક (અળોના લાડુ)	"	કુભાંડકાવલેહ ચૌદમો	૮૨૧	૪-શરખત	
મદનવર્ધન મોદક	"	કુભાંડકાવલેહ પંદરમો	"	ગુલાબનું શરખત ૨૨૩, ૮૨૮	
મદનવર્ધન મોદક બીજો	૮૧૪	કુભાંડકાવલેહ સોળમો	"	આમલીનું શરખત ૧૦૨,	"
મેથીમોદક	"	કુભાંડકાવલેહ	"		

પાકેલા કોઠાનું શરખત	૮૨૮	લીલુનું શરખત	૮૨૯	દાડમનો સરકો	૮૨૯
આદાનું શરખત	૮૨૯			નાળિયેરનો સરકો	"
દાડમનું શરખત	"	પ-સરકો			
દાણનું શરખત	"	આદાનો સરકો	૮૨૯	ફ-ચાફતી	"

૭-અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન

શિરોવ્યથા	૮૩૦	પાદ(પગ)ના રોગ	૮૩૨	વિશેષ ઉપાયો	૮૩૩
મુખરોગ	"	અંડરોક્ષ (અંડ સૂજવા)	"	વૈદકના સંસ્કૃત પ્રથોની	
નાકના પડમાથી થોડીનું વહેવું	"	મૂત્રરોગ	"	નામાવલિ	૮૩૫
નેત્રરોગ	"	મૂત્રાદિ રોગ	"	કેટલાક ખાસ ઉમેરા	
જ્વર (તાવ) સન્નિપાત	"	અગ્નિબાધા	૮૩૩	પશુચિકિત્સા	૮૪૦
ઉદર સંબંધી રોગ	૮૩૧	વિષબાધા	"	કેટલાક કવાય અથવા ઉકાળા	૮૪૪
અગ્નિમાદ	૮૩૨	તોફાની ઘોડા માટે	"	શંકર દાણ પદ્ધતિ અનિ	૮૫૦
		ખરીનો કચરો જવા માટે	"		

અનુક્રમણિકાની પુરવણી

[ઔષધિની કેટલીક બનાવટો તથા બીજી ભણવા જેવી બાબતો તે તે ઔષધિઓના પ્રકરણમાં પેટા બાબતો તરીકે આવી ગયેલી, પરંતુ બનાવટોના પ્રકરણમાં નહિ આવવાથી મામાન્ય અનુક્રમણિકામાં તે આવી શકી નથી, જેથી તેની છેવટે આ પુરવણી ભેરીને તેવી બાબતો તથા બનાવટો કે જેની તારવણી સંશોધક સૂત્રજનો તરફથી મળેલી તે આ નીચે આપી છે]

અગરમતી બનાવવાની બે રીતો	૭૦	અળતો (પોથી) કરવાની રીત	૩૧૯
અગ્નિમંથ કવાય	૮૪૪	અવિપત્યકર ચૂલુ	૪૭૭
અજમોદાદિ વટી	૭૬, ૭૭૭	અસ્થિસ ધાનક લેપ	" ૪૭૯
અકકના વડા	૭૭	અજનાથ શલાકા	૪૮૨
અતિવિષાદિ કવાય	૮૪૪	અમૃતાનુત	૫૧૮
અપામાર્ગ ક્ષાર	૭૩	અમૃતાખ્યનુત	૫૩૩
અલયાદિ કવાય	૮૪૪	અષ્ટાદશાગ કાઢો	૫૭૦
અમૃતધારા	૧૪૬	અભયાદિ ચોદક	૬૧૬
અમૃતરસ	૨૧૨	અગરલ હરીનકી	૬૬૯
અમૃતાદિ કાઢો	૬૫૮	અરોહર દ્રાવ	૭૫૪
અમૃતાદિ કાઢો-આઠે પ્રકારના	૨૧૨	અશ્વકસત્વપાતનવિધિ	૬૯૮
અમૃતાદિક	૮૪૫	અશ્વકસત્વ રસાયન	"
અક (તજનો) કાઢવાની રીત	૨૬૩	આદાપાક	૯૭
અકાદિ કવાય	૯૬, ૫૭૦, ૮૪૪	આજાને જલદી વધવા વિષે	૬૭
અવલગુળદિ કવાય	૮૪૫	આંઘાની ચોટલી જલદી ઊગવા વિષે	"
અશ્વત્થાદિ કવાય	"	આયુર્વેદ (નાળિયેરનું તેલ)	૩૦૧
અષ્ટચુસુ મંડ	૨૫૭	આમલકાદિ ગુટિકા	૫૧૬
અસાળિયાની ખીર, લેપ અને લાડુ	૯૧	આમલકાદિ ચૂલુ, કવાય તથા ગુટિકા	૧૦૩
અષ્ટકટુવદર તેલ	૪૦૬	આમલીનું શરખત	૧૦૨

આમળાનો મુરખો	૧૦૩	ખાસીનો કવાથ	૮૪૫
આમ્રાદિ યવાગૂ	૧૧૧	ખેચર ગુટી-એ પ્રકારની	૭૨૧
આરબધાદિ કવાથ	૮૪૫	ગળોનું સત્ત્વ	૨૧૭
આરોગ્યવર્ધની-એ પ્રકારની	૪૯૪	ગરૂઆદિ કવાથ-આર ભતના	૮૪૫
આર્દ્ર હુટભવલેહ	૫૩૧	ગરૂઆદિ પાચન	,
આભાદિ ચૂર્ણ	૬૨૬	ગુચ્છાદિ લેપ	૨૨૧
એલાદિ ચૂર્ણ	૬૬૮	ગુલકંદ	૨૨૩
અકાલ વટક (ગોળી)	૬૭	ગુલાબનું અત્તર અને શરબત કાઢવાની રીત	,,
ઇલવાદિ મોદક	૬૬૮	ગુલમહરીવર્તિ	૫૭૦
ઇદ્રવવાદિક કવાથ	૮૪૫	ગૂગળ (યોગરાજ, કૈશોરક, બત્રીસો,	
ઉપરસાયનું શગબત	૧૦૩	વિશ્વાલ, રાસ્નાદિ, કાચનાર, ત્રિકુળા,	
એરક કવાથ	૮૪૫	ગોશુરાદિ, વાક્ષાદિ, આભાદિ, વિડગાઘ,	
એલાદિ કવાથ	,,	અમૃતાદિ અને પથ્યા)	૨૦૦-૨૧
કેનકવટી	૨૯૦	ગૂગળ પાક	૬૨૪
કપડાને શિકારી રંગ કરવાની કૃતિ	૩૦૨	ગોશુરાદિ ઘૂત અને અવલેહ	૨૨૫
કપૂરનો અર્ક અને રસ	૧૪૬	ગોશુરાદિ કવાથ	૮૪૫
કપિલાષ્ઠક ચૂર્ણ	૫૨૮	ગ ધક્કુ રસાયન અને તેલ	૭૦૮
કરવીર તૈલ	૬૦૦	ગદુ પાણી ચોખ્ખું કરવાની રીત	૩૦૩
કચ્છલાદિ કવાથ	૮૪૫	ચયાદિ કવાથ	૮૪૫
કંયાસુકાવલેહ	૬૨૭	ઘાવ તેલ	૩૪૮
કર્પૂરાદિ ચૂર્ણ	૬૬૮	ચાતુર્ભદ્રાદિ કવાથ	૮૬૬
કર્પૂરાદિ વટી	૪૬૮	ચાંચેરી ઘત-એ પ્રકારના	૨૪૦
કસ્તૂર્યાદિ ગુટિકા	૬૮૬	ચિત્રક ઘૂત અને ચૂર્ણ	૨૩૭
કથો બનાવવાની રીત	૨૦૩	ચિત્રકાદિ વટી	૬૪૨
કાળો રસ	૬૨૩	ચૂનાનું પાણી (લાઠિમિ વાટર)	૭૦૯
નાતયોલ સત્ત્વપાતનવિધિ	૭૦૪	ચોપચીની પાક અને ચૂર્ણ	૨૪૦
કાત રસાયન	,,	ચંદ્રપ્રભાવર્તી	૪૮૯
હુડાપાક	૧૧૩	ચંદ્રાણુધ રસ	૭૨૫
હુટભષ્ઠક કવાથ	૮૪૫	ચંદ્રોદયવર્તી-એ પ્રકારની	૪૮૯
હુટભષ્ઠકાવલેહ	૧૧૪	છાયાનું પુન દહી કરવાની રીત	૨૭૪
હુસુમિકાવર્તી	૪૮૯	જવખાર	૨૪૨
હુષ્કરણ ચૂર્ણ	૫૨૧	જલધરાદિ કવાથ	૮૪૬
હવારપાઠાનો કંપ	૧૭૫	જસતના ફૂલ	૪૮૭,૭૧૧
હવારપાક	,,	ભલ્યાદિ તેલ	૬૩૬
કેસરાદિ ચૂર્ણ	૧૭૮	ભલ્યાદિ ઘૂત	૬૩૭
કેનરાદિ વટી	૭૩૫	ભતિશ્લાદિ ગુટિકા-એ પ્રકારની	૨૪૫
કેળુ જલદી પકવવા માટે	૧૮૦	ભજુનો સરકો	૨૪૬
કેઈ પશુ બસ્મનો રાતો રંગ કરવાની રીત	૬૮	નેહીમધનો શીરો	૨૪૬
કટકારી કવાથ	૮૮૫	જવચારિ રસ	૫૫૮
કટકાયાદિ પાચન	,,	કકને માટે શરબત	૨૪૩
ખનિરાદિ કવાથ	,,	તગરાદિ કાઢો	૨૬૭
	,,	તજનો અર્ક કાઢવાની રીત	૨૬૩

તરખૂઆ (કાળિંગા)નું તેલ કાઢવાની રીત	૨૬૫	પશુઓના કફજ્વર ઉપર	૮૪૦
તાલીસાદિ વદી	૫૨૭	પશુની ખરી પાકીને આવેલા જ્વર ઉપર	"
તાલીસાદિ ચૂર્ણ	૨૭૦, ૫૨૮	પશુનજી ઉપર	"
તિક્તાદિ ક્વાથ	૮૪૬	પશુજ્વરહરઔષધિ	"
તુલસીનો ચા	૨૭૩	પશુરોગહર દ્રવ્ય	"
ત્રિકલા ચૂર્ણ	૪૬૭	પશુઓના શ્વાસરોગ ઉપર	"
ત્રિકલા ક્વાથ-સાત પ્રકારનો	૮૪૬	પશુની ઉધરસ ઉપર	૮૪૧
ત્રિકટુકાદિવર્તિ	૪૯૬	પશુની ઉધરસ, શરદી વગેરે વિકારો ઉપર	"
દશમૂળાદિ ક્વાથ	૪૪૩	પશુના દમ ઉપર	"
દશાંગ લેપ	૪૩૦	પશુના મંદાગ્નિ ઉપર	"
દાડિમાદિ ક્વાથ	૮૪૬	પશુઓને સર્વ ઋતુમાં આપવા લાયક	"
દાડમનું શરબત અને પાક	૨૭૮, ૨૭૯	બળવાન બનાવનારી ઔષધિ	"
દાન્યોદિ ક્વાથ	૮૪૬	પશુઓના પગ અને ઝોઢાના રોગ ઉપર	"
દુગ્ધવદી	૧૯૩	પશુની કબજિયાત દૂર કરવા માટે	૮૪૨
દુગ્ધશોષક કાઢો	૬૬૦	પશુની કબજેરી તથા ઉદાસીનતા હોય તો	"
દેવદાવાદિ કાઢો	૨૮૪, ૫૭૦, ૬૫૮, ૮૪૬	પશુઓની પીઠ ઉપરનો સોળો	"
દંતવર્તી (નેત્રના ફૂલ માટે)	૬૯૫	પશુઓની ખાંધ પરના વાળ ખરી લાય તે માટે	"
દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ	૮૪૬	પશુઓના ગોઢા ઉપરનો સોળો	૮૪૩
દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ	૭૭૦	પશુના ગળા ઉપરનો સોળો	"
દાનિશાંગ ક્વાથ	૮૪૬	પશુઓના શીતળારોગ ઉપર આઠ ઉપાયો	"
ધાતકયાદિ ક્વાથ	"	પશુના શીતળામાં શરીર ધોવા માટેની ઔષધિ	"
ધાન્યાદિ ક્વાથ	"	પશુના શીતળા ઉપર તથા ગળું ફૂલવા ઉપર	"
ધાન્યમંત્રક	"	પશુનું ગળું ફૂલવાના રોગમાં જીવાબની ઔષધિ	૮૪૪
ધાન્યકાદિ ચૂર્ણ	૧૮૩	પશુઓનું ગળું ફૂલવાનો અતિદોષ જણાય તે	"
નપુંસકપણા ઉપર તિલા	૧૫૧	માટે ઉપાય	"
નમક સુલેખાની	૪૭૫	ઘોડાને બાહુ (પીઠ) પડે છે તે ઉપર ૭૧, ૩૩૦	"
નયનાશ્રુત	૪૮૯	ઘોડાને શરદી થઈ હોય તો તે ઉપર	૧૮૮
નયનશાણુ નામક અંજન	"	તોફાની થયેલો ઘોડો સારો થવા માટે	૨૦૪
નવરસાદિ ગુટિકા	૪૯૪	ઘોડાને ફરફરી (પેટમાં ગડબડ) થાય તે ઉપર ૪૧૭	"
નાગરાદિ ક્વાથ-ત્રણ પ્રકારના	૮૪૬	ધનુર્વાત જેવો દોરોને મુરડી કિંવા ધનકી-	"
નારાયણ તેલ	૬૨૭	રોગ થાય તે ઉપર	૮૯
નારીકેલ ખંડ પાક	૪૭૭	દોરોને સર્પદંશ થાય તો	"
નારીકેલ ક્ષાર	૩૦૨	દોરને વિષ ચડ્યું હોય તો ૧૦૮, ૧૨૫, ૪૩૨	"
નાળિયેરના તેલના ગુણ	૩૦૧	બળદને કંઈ દુઃખ થયું હોય તો	૧૦૮
નિશાદિ તેલ	૬૦૦	દોરોનો કુદરોગ (દોર મધું છાણુ હજે છે)	"
ની બકવાથ	૮૪૭	તે ઉપર	૧૧૩, ૩૬૮
નીદાગ્નિકાદિ ક્વાથ	"	દોરને સળેખ થાય છે (નાકમાંથી ગળકા,	"
નેત્રરોગાંતક લેપ	૪૮૩	લીટ વગેરે નીકળે છે) તે ઉપર	૧૧૯
પચ્યાદિ ક્વાથ	૪૨૫, ૮૪૭	જનાવરના ક્ષતમાં ક્રીડા પડે છે તેના ઉપર ૧૪૬,	"
પટોલાદિ ક્વાથ-છ પ્રકારના	"	૧૭૦, ૨૪૩, ૨૬૪, ૩૨૦, ૩૩૯, ૪૦૯,	"
પશુચિકિત્સા		૪૭૨, ૪૭૪, ૬૮૭	"
પશુઓના પિત્તજ્વર ઉપર	૮૪૦	દોરોનું અંગ બહાર આવે છે તે ઉપર	૧૫૨

દોરોને 'લાગ' નામે એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ થાય

છે તેથી પગ સૂજવાથી ચાલી શકાતું નથી ૧૫૭
નાનાં વાછરડાંની ઠંડી અને ફૂગિ ઉપર ૧૬૬
વાછરડાંને કિંવા દોરોને કરમ પડ્યાં હોય તો ૧૭૩, ૧૮૭
દોરોના ખાવામાં સોમલ આલ્યો હોય તો ૧૮૦,
૨૬૯, ૩૧૪

દોરના મૂત્રાવરોધ ઉપર ૧૮૦
બળદ કિંવા પાડા લોહી મનરે છે તે ઉપર ૨૧૬
દોરોને મુસલરોમ થાય છે તે ઉપર ૨૨૬, ૨૨૮
દોરને ઘોઘડાનું વિષ લાગે છે તે ઉપર ૨૨૮, ૨૨૯
પાડાને રેચ થાય છે તે ઉપર =
દોરના રોગ ઉપર ૨૩૩
દોરનું વિષ ઉતારવા માટે ૨૪૩
દોરોને હરીક (ધેન) લાગે તો ૨૪૩, ૩૭૩
જનાવરોને કાંઈ વિષખાધા થઈ હોય તે ઉપર ૨૫૩
દોરોને શેજારોગ (નાકમાંથી લીંટ પડવા
લાગે છે) થાય તે ઉપર ૨૬૦

દોરના કણુરોગ ઉપર ૨૬૭
દોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે ભાંગ્યું હોય તો ૨૭૬
વાછડાને દુધિયા રોગ થાય છે તે ઉપર ૨૮૪, ૪૫૧
પાડાના વાળમાં જીવ અને ચાંચડાં લાગ્યા હોય તો ૩૦૩
દોરના જખમ ઉપર ૩૨૬, ૩૬૨
નાના વાછરડાંએને ફેલાયા થાય છે તે ઉપર ૩૨૭
અચ્ચુ જણુનાં કષ્ટ પામતી ગાય-ભેંસ-
અકરી માટે ૩૩૦

દોરને દૂધ વધવા માટે ૩૪૯, ૪૦૯
દોરોની આખેને ભૂર આવે અને ફૂલ
પડે તે માટે ૩૫૦
દોરના પગને ફાળ લાગી હોય તે ઉપર ૪૦૮
દોરના ઘાત ઉપર માખ ભેસી જીવડાં ન
પડે તે માટે "

દોરોને ખાંધ પડે તે ઉપર ૪૦૯
દોરોના ખાવામાં ઝેરી છીડા આવવાથી
રેચ થાય તે ઉપર ૪૬૨
૪૨૬ માટે મલહર પૂત ૬૩૬
૪૨૬ મુકિયા-તણુ પ્રકારની ૭૨૧
૪૨૬ દેષ અને મલમ ૭૨૬
૪૨૬ (જતી) પીપર ૪૦૬
૪૨૬ લેલ ૪૦૭
૪૨૬ લેલ ૩૧૨, ૫૭૫
૪૨૬ લેલ અને ૨૬૬ "

૪૨૬ લેલ

વિષદ્યાદિ ગણુ ૬૫૭
પીપરનું ચૂર્ણ ૪૦૪
પીપલી કવાય ૮૪૭
પુનર્નવાદિ તેલ અને ઘૂત, ૪૫૦, ૪૫૧
પુનર્નવાદિ કવાય ૮૪૭
પુનર્નવાદિ કવાય-તણુ પ્રકારના "

પૌષ્ટિક લાડુ ૨૨૪
પૌષ્ટિક ક્ષીર ૩૧૭
પંચનિબાદિ ચૂર્ણ ૪૦૧
પંચમૂળી ક્ષીર ૪૪૪
પંચામૃત આટણુ ૪૭૮
પંચભરક પાક ૬૫૯
પ્રમેહાંતક વટી ૫૮૪, ૭૩૯
પૂર્ણાનન ૪૮૪
ફલત્રિકાદિ કવાય ૮૪૭
ફલવર્તિ ૪૯૫
ફળઘૂત ૪૨૮
બદ તથા ગૂમડાંની અનુભવી મલમ ૨૦૭
બદામની ખીર ૩૨૯
બદામનું તેલ કાઢવાની રીત "

બદેડાંની મુરખો ૫૭૦
બત્રીસો કાઢો "

બાળધૂટી-આળાગોળી ૫૯૭
બિબેરોની ગોળી ૪૯૩, ૪૯૭
બિબેરોના મુરખો અને પાક ૩૩૫
ગ્રાફીઘૂત, શરબત, તેલ અને કવાય ૩૪૨
ગૃહત્ વાસાદિ કવાય ૪૮૮
લક્ષાતક ક્ષાર ૫૨૮
ભારગ્યાદિ કવાય ૮૪૭
ભૂંઝરાજ તેલ ૬૭૨
ભૂંઝરાજવટી અને તેલ ૩૪૫
લીમસેની કપૂર ૧૪૫
ભૂનિબાદિ કવાય ૮૪૮
મગના લાડુ ૩૫૫
મહાવિષ્ણુ તેલ ૪૨૯
મદનફલાદિવર્તિ ૪૯૬
મહારાત્રનાદિ કવાય ૬૨૪
માપ તેલ ૬૨૭
મન્નિષાદિ કાઢો ૫૧૭
મૂઠેલ (નાળિયેરનું તેલ) ૩૦૧
મુસ્તાદિ કવાય ૮૪૮
યવશ્યાદિ ગુટિકા ૨૪૨

ચષ્ટિમધુ વટી	૨૫૦	શિલામધુ વટી	૭૩૯
ચવાની ખાંડવ ચૂર્ણ	૪૭૮	શીતલવરદન ગુટિકા	૭૪૯
રસાયન ચૂર્ણ	૧૦૪	શ્રીખંડ	૫૫૪
રસકેશ્વર વટી	૪૮૯	શુ ગ્યાદિ કવાથ	૮૪૯
રસસિંદૂર	૭૨૪	શુ ગ્યાદિ ચૂર્ણ	૫૭૨
રાસ્નાદિ કવાથ	૮૪૮	ષડગુણગંધક-ભૂર્ણસિંદૂર	૭૨૪
રાસ્નાપચક	"	ષડ્વર્ણ યોગ	૨૩૮
રીગણ્યાદિ કવાથ	"	ષડ્ગ કવાથ	૮૪૯
રુચિદાયક ચટણી	૩૨૮	સમંગાદિ કવાથ	"
લવંગાદિ ચૂર્ણ	૩૯૪, ૫૦૮	સમુદલવણાદિ ચૂર્ણ	૪૭૫
લવંગાદિ વટી	૩૯૪	સર્વાંગન ગુટિકા	૫૩૩
લઘુનાદિ કંક	૩૯૫	સમીદાવાનળ	૬૨૫
લઘુમજિષ્ઠાદિ કાઢો	૫૧૮	સારસ્વત ચૂર્ણ	૩૪૩
લઘુરાસ્નાદિ કાઢો	૬૨૬	સારીવાદિ કવાથ	૮૪૯
લસણપાક	"	સિંદૂરનો કાળો મલમ	૬૩૭, ૭૫૦
લઘુભાષ તૈલ	૬૨૭	સિંદાદિ કવાથ	૮૪૯
લઘુભાક્ષિની વસંત	૭૦૬	સુવાસિત ભૂકી	૭૦
લઘુશુદ્ધાદિ કવાથ	૮૪૮	સુવર્ણભાક્ષિક સત્વપાતન અને રસાયન	૭૪૫
લીલા નાળિયેરનું તેલ	૩૦૧	સરણવટક	૪૫૮
લોખાનનાં ફૂલ અને તેલ (ઉટેલ)	૧૧૯	સૂક્ષ્માદિ કવાથ-એ પ્રકારના	૮૪૮
લીમડાનો મલમ	૪૦૨	સોમનાથી તામ્રભસ્મ	૬૭
વરુણકવાથ	૮૪૮	સોમામૃત લોહભસ્મ	૭૨૮
વર્ધમાન પીપર	૪૦૫	સોમલના ફૂલ, તેલ, ઘી	૭૪૮
વત્સકાદિ કવાથ-એ પ્રકારના	૮૪૮	સોનાચેરુ સત્વપાતન	૭૦૭
વત્સનાભાદિ ગુટિકા	૪૧૨	સૌભાગ્યસહીપાક	૬૫૯
વસ્ત્રને સુગંધ આવવા માટે	૭૦	સૌવીરાચન ચૂર્ણ (કાળો સુરમો)	૭૪૩
વડવાનલ ઓડ	૭૨૧	સ શમની ગુટિકા-આર પ્રકારની	૫૬૨
વાસાલવલેહ	૫૭૩	સ્વર્ણિકાદિ ઘૃત	૬૩૭
વાવડિગાદિ ચૂર્ણ	૫૭૨	સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણ	૩૬૭
વાતવિધ્વંસક તૈલ	૬૨૪	સ્પંદન તેલ	૬૦૦
વાસાદિ કવાથ-ત્રણુ પ્રકારના	૮૪૮	હરડે-પાક	૬૨૯
વ્યાધી તૈલ	૫૭૫	હરતાલનાં ફૂલ	૭૫૨
શકરાલ્વાદિ કવાથ	૮૪૮	હરિદ્રાદિ ગુટિકા	૪૬૯
શક્યાદિ કવાથ	"	હરીતક્યાદિ કવાથ	૮૪૯
શતાવરીનું શરબત, પાક, ઘૃત અને કવાથ	૪૨૮	હિંગાદિ ચૂર્ણ	૪૭૨
શશિકલાવર્તી	૪૮૯	હિંગ્યાદિ વટી	૭૭૮
શાળોટક કવાથ	૮૪૮	હિંગ્યાદિ તેલ	૫૦૬
શિયુ કવાથ	"	દ્રોણીરાદિ કવાથ	૧૪૮
શિયુ તૈલ	૫૭૫	દ્યુદાદિ કવાથ	
શિલવાદિ કવાથ	૮૪૮		

વૈદકની ઔષધિ પરિભાષા

૧-ઔષધિ વિષે સામાન્ય સૂચના

૧ ઔષધિનો ઉપયોગ કરવા પહેલાં રોગનું નિદાન, ઔષધિના ગુણદોષ, દેશ, કાળ (ઋતુ) અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. વિચાર કર્યા વિના ઉપયોગ કરવાથી અનેક વખત લાભને બદલે હાનિ થાય છે. જેમ કે તરતના દોહલા દૂધને ચાર્ફગધરાચાર્થે" પ્રથમ, તેજોવર્ધક, તરત વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર એક ઔષધિરૂપે માનેલું છે. એના અનેક ગુણ આર્યભિષકમાં પણ બતાવેલા છે; તોપણ નવીન પિત્તજ્વર, અતિસાર, સંગ્રહણી, અર્ધા, કફકાસ, વિદ્રધિ, કૃમિ, નવીન સુખક અને કુષ્ઠાદિ રોગોમાં હાનિકારક ગણાય છે. માટે પૂર્વે વિચાર કરી ઔષધિનો ઉપયોગ કરવો.

૨ મોમલ, હરતાલ, ગંધક, પારો, હીંગળો, રસકપૂર મનશીલ, મોરચુંથુ, વજનાગ, ઝેરદોચલાં, જિલામાં, કરેણ, નેપાળો, અશીણ, લાંગ, ધંતૂરાનાં ખીજ અને ચણાઠીનાં ખીજ વગેરે ઘણી વસ્તુઓ એવી છે કે જે શુદ્ધ કરીને જ ઉપયોગમાં લેવી જોઈએ.

૩ દવા તરીકે હિંગ ઘીમાં તળીને જ ઉપયોગમાં લેવી તથા ટંકચુખાર અને ફટકડી ફુલાવીને જ વપરાય છે. ચોપકવાની ઔષધિમા પણ મોરચુંથુ, ટંકચુખાર અને ફટકડી ધણે લાગે ફુલાવીને જ લેવાય છે.

૪ ક્વાચ માટીના વાસણમાં અને તેને ઠાંક્યા વિના જ કરવો જોઈએ. માટીનું વાસણ ન હોય તો પિત્તનું ક્લાઈ કરેલું વાસણ લેવું. તેકને માટે પણ ધણે લાગે પિત્તનું જ ક્લાઈ કરેલું વાસણ લેવાય છે. કલ્ક કરવા માટે લોઠાનું વાસણ લેવું જોઈએ.

૫ અપચ વસ્તુનું મેવન ઇચ્છાપૂર્વક અથવા ભૂલથી ચાલુ રહેશે તો ઔષધિનો લાભ મળી શકશે નહિ, માટે પ્રથમ ઉપર પૂર્વે લક્ષ આપવું જોઈએ.

૬ મોમલવાળી ળનાવટ ખાલી પેટે કદાપિ આપવી નહિ, ભોજન કર્યા પછી જ આપવી જોઈએ; તેમ જ મોમલ ક્ષયના રોગમાં ન જ વાપરવો જોઈએ.

૭ લોઠમરમવાળી ઔષધિ પણ ભોજન કર્યા પછી આપવી એ વિશેષ લાભદાયક છે.

૮ એળિયાવાળા સારક ઔષધિ રાત્રે સૂતી વખતે જ આપવી જોઈએ.

૯ હ્રદિયચુલાળની ઔષધિ સવારે આપવી એ વિશેષ હિતકર છે.

૧૦ સપ્તર્ષી સીને એળિયાવાળી અથવા નેપાળાવાળી અથવા તેજ ઔષધિ આપવી નહિ.

૧૧ ઘી અને તેલ પીંધા પછી તરત જળ પીવું જોઈએ નહિ.

૧૨ વાજકર (કમોનેન્ક) ઔષધિ મેવન કરવા પહેલાં ચરીરમાંના રોગ દૂર કરવા જોઈએ; તેમ જ ચરીર પૂર્ણ રીતે શોધન કરી લેવું જોઈએ.

૧૩ દૂધ પીનાં બાળકોને ઔષધિ આપવાની સાથે બાળકની માને પખ રોગ દોષ તો ઔષધિ આપવાનું યાદ રાખવું જોઈએ.

૧૪. નવીન તાવવાળા રોગીને ખુલ્લો વાયુ વધારે લાગશે તો મોતીઝરો થઈ જશે; માટે પૂર્ણ લક્ષ આપવું જોઈએ.

૧૫. શસ્ત્ર લાગવાથી કોઈ લાગ કપાઈ જાય તો તે લાગ જાયો રાખવો જોઈએ. નીચો રાખવાથી રક્તપ્રવાહ વધારે ખડાર નીકળશે.

૧૬. પ્રસૂતિરોગમાં તેમ જ ત્રિદોષમાં ઘી જરા પણ આપવું ન જોઈએ.

૧૭. કોઈ પણ ઔષધિ કે યોગ્ય તૈયાર કરવામાં, ચુદ કરવામાં, પીવામાં, ખાવામાં, ઉકાળવામાં, મૂકી રાખવામાં કે અમસ્તું પાણી પીવું હોય તે કામમાં પણ એલ્યુમિનિયમ નામક સફેદ ધાતુનું કોઈ પણ વાસણ ઉપયોગમાં લેવું એ ખુબ ત્રેકસાનકારક છે.

૨-ઔષધિનો યુક્તાયુક્ત વિચાર

સર્વ કામોમાં નવાં ઔષધોની યોજના કરવી; પરંતુ વાવડિંગ, લીંડીપીપર, ગોળ, પાણી, મધ અને ઘી-એ ૭ પદાર્થ જૂના (એક વર્ષ પહેલાંના) જોઈએ. ગળા, કઠાની છાલ, અરડૂસી, કાળું, શતાવરી, આસંધ, કાંટાસરિયો, વરિયાળી, ચાંદવેલ એ નવ ઔષધો મળે ત્યાં સુધી લીલાં જ લેવાં અને લીલાં હોવાથી બમણાં લેવાં નહિ. ખીજાં ઔષધો મુકાં અને નવાં લેવાં અને લીલાં હોય તો બમણાં લેવાં. જે પ્રયોગમાં વખત કહેલો નથી, તે પ્રયોગમાં પ્રાતઃકાળ લેવો. જે ઔષધિનું અંગ કહેલું નથી, તેનાં મૂળ લેવાં. જે પ્રયોગમાં લાગ કહેલો નથી ત્યાં તે સમભાગે લેવો. જે પ્રયોગમાં એક ઔષધ બે વખત કહેલું હોય ત્યાં તે બમણું લેવું. ચૂર્ણો, તેલ, ઘી ઇત્યાદિ સ્નેહ-પદાર્થ તથા અવલેહ એમાં ઘણું કરી શ્વેત ચંદન જ યોજવું. કાઠા અને લેપ એમાં રક્તચંદન યોજવું. એક વર્ષ પછી જંગલની વનસ્પતિનાં અને તાણ વનસ્પતિ વડે બનાવેલાં ઔષધનાં તેજ અને શુણ્ણ કમી થાય છે. એમાં પણ તૈયાર કરેલો ઉકાળો અથવા ક્વાથ આઠ પહોરે અને ખાંડીને તૈયાર કરેલું ચૂર્ણ તથા ક્વાથ બે મહિને હીનવીર્ય થાય છે; ઘી, તેલાદિક ચાર મહિને હીનવીર્ય થાય છે. ગોળા, અવલેહ તથા પાક એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થાય છે; આસવ અને સોનું વગેરે સર્વ ધાતુની ભસ્મો તથા અગ્નિમાં તૈયાર કરેલાં રસસિદ્ધરસિ રસાયનો એ જેટલાં જૂનાં થાય છે, તેટલો તેમાં શુણ્ણ વિશેષ થાય છે. ઘી અને મધ એ સમાન લેવું નહિ, લીધું હોય તો તે વિષતુલ્ય થાય છે. શાક, જાંબુ અને મધ સાથે દૂધ આપવાથી તે સર્પની પેઠે માથુસને મારે છે. કૃત્યુસનો ગર ખાઈ તે ઉપર પાન ખાવાથી તે વિપવત્ મારે છે. દૂધ કાઢ્યા પછી દસ ઘડી થઈ હોય તો તે વિરસ થાય છે અને તે જ દૂધ વીસ ઘડી પછી વિષ જેવું થઈ જઈ પ્રાશન કરનારને ઘણું ઉપદ્રવ કરે છે, ગરમ કરેલું દૂધ વીસ ઘડી પછી પ્રથમ હિતાવહ હોય છે. રાત્રિનું દૂધ દિવસે પીવું નહિ.

બાળકને બનતાં સુધી ઝેરી દવા આપવી નહિ. અકીલ પણ ન આપવું. કદાચ ન જૂટકે આપવી પડે તો બહુ સંભાળથી યોગ્ય પ્રમાણમાં આપવી; તેમ જ બાળકને બહુ તીખી દવાઓ અને નશો લાવનારી દવાઓ પણ આપવી નહિ. ગર્ભિણી સ્ત્રીને ગર્ભને નુકસાન કરે એવી ગરમ દવાઓ અથવા રેચની દવા કદી પણ આપવી નહિ. જલદ દવાઓ વૃદ્ધ તથા બાળકને ઓછો શુણ્ણ કરે છે. પારાવાળી કેટલીક દવાઓ જેટલી બાળકો જરૂરી થકે છે, તેટલી મોટી હિમરનાં માથુસો જરૂરી શકતાં નથી, પાંડુરોગવાળાને પારાવાળું ઔષધ, ગર્ભવાળા સ્ત્રીને એળિયો અને કિવાનપનવાળું ઔષધ તથા હૃસ્તરોગમાં સોમલવાળું ઔષધ અતિહાનિકારક છે સ્ત્રીઓને પુરુષો કરતાં પ્રમાણમાં ઓછી અને કામળ દવા આપવી. મંદાશિવાળાને ઘીવાળા પાક થોડા પ્રમાણમાં આપવા.

૩-ઔષધિ લાવવાનો પ્રકાર

ઔષધિ લેવા પ્રાતઃકાળમાં જવું. ઉત્તમ જગ્યા ઉપરની વનસ્પતિ જોઈ તેનાં મૂળ અથવા છાલ જે લેવાનું હોય તે લેવાં. ઉકરડા ઉપરની, ખરાબ જગ્યા ઉપરની, જળમય જગ્યાના આશ્રય કરી રહે છે તેવી, સ્મશાનમાં થતારી, જે જગ્યા પર ઘાસ લીગતું નથી તે જગ્યા ઉપરની, ચોકડા ઉપરની, કોડા લાગેલી, અગ્નિએ બળેલી, હિમથી, ઘાસેલી એવા પ્રકારની વનસ્પતિ લાવવી નહિ.

૪ ગણુ પાણી અથવા દૂધ અથવા ગોમૂત લેવું ને સૂકી વનસ્પતિ હોય તો ૧૬ ગણુ પાણીમાં ક્વાથ કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. ક્વાથ અથવા કલ્કની સાથે ઉકાળતાં પાણીનો ભાગ બળી ન્ય અને ઔષધિનો ભાગ પાકીને લાલ થઈ ન્ય તથા ઘી જુદું પડી રહે ત્યારે ઘી તૈયાર થયું સમજવું. ઘી પાક્યાની પરીક્ષા એ છે કે, કલ્ક આંગળી ઉપર લઈ દાખીને વણી જોતાં વાટ વણાય તો બાણુનું કે ઔષધનું સર્વ ધીમાં આવી ગયું છે. માત્રા ૧ થી ૨ તોલા સુધી છે.

૧૮-તેલ

તેલ ઘીની પેઠે જ સિદ્ધ થાય છે. ઘી સિદ્ધ કરવામાં ઘી, અને તેલ સિદ્ધ કરવામાં તેલ લેવું. રીત બંનેની સમાન છે.

૧૯-ફાંટ

ઔષધિનું ખારીક ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં બે કલાક સુધી કાચના અથવા માટીના વાસણમાં પલાળી રાખી તે પાણી ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું અથવા ઠંડા પાણીમાં બાર કલાક રહેવા દેવાથી પણ ફાંટ તૈયાર થયું ગણાય છે. ફાંટની માત્રા ૪ તોલા છે. તેમાં અનુપાત તરીકે મધ મેળવવું હોય તો ૧ તોલા સુધી મેળવવું.

૨૦-પુટપાક

કોઈ પણ કીલી વનસ્પતિને વાટી ગોળા કરી તેને વડ, એરંડો અથવા જાંબુનાં પાનમાં વીંટી તેની ઉપર કપડમટીનો એક આંગળ જેટલો બડો થર દઈને જાણીની અંદર સળગાવવો. ગોળા લાલ થાય ત્યારે કાઢી લઈ માટીનો થર દૂર કરી ગોળાનો રસ નિચોવી લેવો. કદાચ વનસ્પતિ સૂકી હોય તો પાણીમાં વાટીને ગોળા કરવો. રસ પીવાની માત્રા ૨ થી ૪ તોલા સુધી. મધની જરૂર હોય તો ૧ થી ૧ તોલા સુધી મેળવવું.

૨૧-રસક્રિયા-ધન

કોઈ પણ વસ્તુના ચૂર્ણનો ૧૬ ગણુ પાણીમાં ક્વાથ કરી આડમાં ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લઈને ફરી તે પાણીમાં ઉકાળી ખાવા જેવો ઘાટો પદાર્થ તૈયાર થાય તે રસક્રિયા અથવા ધન કહેવાય છે. દારૂહળદર, ગોળા, રેવંચીની, જેઠીમધ વગેરે અનેક વસ્તુમાંથી ધન કરવાનો રિવાજ આ દેશમાં ઘણા જૂના કાળથી ચાલે છે.

૨૨-સરકો

મધુર પ્રવાહી જેવાં કે શેરડીનો રસ, જાંબુનો રસ, દ્રાક્ષનો રસ બરણીમાં બંધ કરી રાખી મુકવાથી સરકો બની ન્ય છે. આ રસનો સરકો તૈયાર થાય ત્યાં સુધી આડ આડ દિવસને અંતરે ગળતા જવું.

૨૩-મંથ

માટીના વાસણમાં ઔષધિના ચૂર્ણને ૧૬ ગણુ પાણી સાથે મેળવી ખૂબ વલોની ટપડાથી ગાળી લેવું તે પ્રવાહીને મંથ કહે છે. મંથ એ હિમના જેવું જ હોવાથી તોલા ૮ પીવા માટે આપવું.

૨૪-દાર

જે વનસ્પતિનો દાર કરવો હોય તે વનસ્પતિના પંચાંગને એક મોટા વાસણમાં અથવા ગળપુટ જેવા સાંકે આડમાં બાળી જાસૂ કરવી. પછી તે રાખને ૬૪ ગણુ પાણીમાં મેળવી દેવી. આડ પછેરે પાણીમાં બધો દાર મગા જશે તથા રાખનો ભાગ નીચે બેસી જશે. પછી ઉપરથી

સાફ નીતરેલું પાણી ખીજ વાસણમાં લઈ ઉકાળવાથી ક્ષાર તૈયાર થાય છે. એ ક્ષારમાં રાખ રહી જવાથી કાળાશ દેખાય તો પાછો તે થોડા પાણીમાં નાખી ખૂબ હલાવીને પાંચ-સાત ઘડી કરવા છઈ નીતરેલું પાણી ગાળી લઈ ઉકાળી લેવાથી શુદ્ધ સફેદ ક્ષાર નીકળે છે.

૨૫-કાંછ

ઘઉં, અડદ કે ચોખાને બાકીને તેમાં રહેલા પાણી સાથે જ માટીના વાસણમાં મોં બંધ કરી એક-બે દિવસ રાખી મૂકવાથી કાંછ તૈયાર થાય છે. ઉપરના પાણીમાં અડદનાં અથવા ચણાનાં વડાં કરીને નાખવાથી કાંછ ઉત્તમ બને છે. આ કાંછનો ઉપયોગ ધાતુશોધન તથા ભસ્મ બનાવવા માટે થાય છે.

૨૬-ઔષધસેવન-કાળ

કાઢો, અંગરસ, ચૂર્ણ વગેરે પ્રાતઃકાળે, અરુચિ અને અગ્નિમાંદ હોય તો ભોજન સાથે, સ્વરભંગને માટે રાતે ભોજન સાથે, ધાતુપુષ્ટિને માટે પ્રાતઃકાળે અને સાંજના ભોજન પછી આપવાં. કાનમાં તૈલાદિક નાખવાનું હોય તો તે રાતે સૂતી વેળા નાખવું. કાઢો, ચૂર્ણ, રસાયનો વગેરે ઔષધો આપવાનાં હોય તો તે ૩, ૭, ૧૪, ૨૧ કિંવા ૪૨ દિવસ પર્યંત એક અથવા બે વખત કાઢો અથવા નિકાઢો આપવો. સારો વિચાર કરી અને રોગનું અનુમાન સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખી તે પ્રમાણે ઉપાય માલુ કરવો.

મૂત્રલ ઔષધિ દિવસમાં સવારે આપવી. મૃદુ વિરેચન રાતે સૂતી વખતે આપવું. જુલાબની દવા ખાલી પેટે સવારે આપવી. બિલ્લી કરાવવા માટે ઔષધિ સવારે કાંછ પિવરાવીને આપવી. ઝેરના સમયે અથવા અતિ આવશ્યકતા જણાય તો ગમે ત્યારે બિલ્લી તથા જુલાબની ઔષધિ આપવી. ફળ ખાવાં હોય તો ભોજન કર્યા પછી ઉપયોગમાં લેવાં. માદક અને પસીનો લાવનારી ઔષધિ રાતે સૂવાના સમયથી બે કલાક અગાઉ આપવી વધારે અનુકૂળ છે.

૨૭-પથ્યપાલન

વિનાયિ મેયજૈશ્વાધિઃ પચ્યાદેવ નિવર્તતે । ન તુ પથ્યવિદ્વેનસ્ય મેવશાન્તી શતૈરપિ ।

પથ્યે સ્થિતિ ગદાર્તસ્ય કિમોપધનિષેવળૈઃ । પથ્યેડસ્થિતિ ગદાર્તસ્ય કિમોપધનિષેવળૈઃ ॥ (ભોક્ષિશ્રાજઃ)

પથ્યપાલન કરનાર રોગીને રોગ ઔષધિ વિના થયું દુર થાય છે; થયું પથ્યહીન રોગીને રોગ સંકેતો ઔષધિ લેવા છતાં જશે નહિ. ને પથ્યપાલન કરવામાં આવે, તો ઔષધિ લેવાનું કામ જ શું છે? તાત્પર્ય કે રોગ સહજ દુર થઈ જશે, થયું ને રોગી પથ્યપાલન નહિ કરે તો ઔષધિ લેવાથી ફળ શું? તાત્પર્ય કે ઔષધિ નકામી જશે.

યયા કાઠ્વચ દુરાન પ્રાપ્ય પોસ્તરોડગ્રઃ । તથાગ્ન્યસ્ય ચંચોગદ્ મવેદ્ પોસ્તરોડગ્રઃ ॥ (હાતીતવહિતાયામ્)

જેની રીતે લાકડાના સમુદમાં દુરથી પડેલો થોડો અગ્નિ અતે ઘેર રૂપ ધારણ કરે છે, તેવી રીતે અપથ્ય સેવન કરનાર રોગીને રોગ લપંકર રૂપ ધારણ કરે છે.

૨૮-સર્વસાધારણ અનુપાનો

ઔષધ આપવા માટે ન્યાં અનુપાન લખેલું ન હોય ત્યાં રોગ પ્રમાણે નીચેનાં સર્વસાધારણ અનુપાનો આપવાં.

- (૧) સન્નિપાત ઉપર આલેનો રસ. (૨) ઉધરસ અને કફનિકાર ઉપર અરૂસીનો રસ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ. (૩) જ્વર અને વિષમજ્વર ઉપર મધ અને લીંડીપીપર. (૪) બભ્રેલા તાવ ઉપર કરિંધાવૃં, નાગરમેય અને પિત્તપાપડો. (૫) રાત્રીહણી ઉપર ઘાસ. (૬) જીર્ણજ્વર ઉપર મધ અને લીંડીપીપર. (૭) કૃમિ ઉપર વાવડિંગ. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર ચિત્રક અને લિલામો. (૯) પાંડુરોગ ઉપર મંદૂર. (૧૦) ક્ષય ઉપર ચિત્રાન્નિત. (૧૧) શ્વાસ ઉપર ભારંગમૂળ અને સૂંડ. (૧૨) પ્રમેહ ઉપર આમળાં, હળદર અને સાકરચૂર ત્રિજળા. (૧૩) તથા ઉપર સોનું તપાવી

આસિ અને કાર્તિક એ મહિનાઓમાં સર્વ ઔષધિ રસભરી હોય છે. એટલા સારુ સર્વ કાર્યો માટે તે બે મહિનામાં વનસ્પતિ લાવી રાખવી. રેય થવા માટેની અને ઊલટી થવા માટેની ઔષધિ વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ એ બે મહિનામાં લાવવી. જે વૃક્ષનાં મૂળ મોટાં હોય તે વૃક્ષનાં મૂળની છાલ લેવી જે વનસ્પતિનાં મૂળ નાનાં છે તેનાં મૂળ લેવાં.

૪-સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઢા

સ્વરસ એટલે અંગરસ. સારી લીલી વનસ્પતિ લાવી, તેજ વખતે ફૂટી, કપડામાં ઘાલી તેને પીલી જે રસ નીકળે છે તેનાં બીજા પ્રકાર—સુકાયેલાં ઔષધો સોળ તોલા લાવી ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણું પાણી માટલામાં નાખી તે ચૂર્ણ આઠ પહોર લીજળી રાખવું. પછી બીજા દિવસે ગાળી તે પાણી આપવું. ત્રીજા પ્રકાર—સુકાયેલી વનસ્પતિ લાવી તેમાં આઠગણું પાણી રાખી, ચોથો દિવસે પાણી રહે તે પર્થત કાઢે કરી આપવો તે અંગરસ જડ છે. એટલે લેવો તો બે તોલા લેવો અને રાતે પલાળી રાખી તેનો સવારે કાઢે કર્યો હોય તો તે ચાર તોલા આપવો. મધ, સાકર, ગોળ, સર્વ દ્વાર, છરું, ઘી, તેલ અને ચૂર્ણાદિક એ અંગરસમાં નાખવાં હોય તો અર્ધો અર્ધો તોલા નાખવાં.

૫-કાઠાનો પ્રકાર

કાઠામાં સર્વ ઔષધો મળી રોજ ચાર તોલા ઔષધો લઈ ફૂટવાં, તેમાં ૧૪ તોલા પાણી નાખી મદાગ્નિએ માટલામાં અથવા બીજા વાસણમાં ઉકાળવું. પછી અણમાંજ એટલે આઠ તોલા પાણી રહે ત્યારે તે આપવો. નાના બાળકને કાઠે ૩ માસાથી એક તોલા સુધી પાવો. કાઠામાં દૂધ, ઘી, તેલ, ગોળ, પીપર, સાકર વગેરે પદાર્થો અનુપાત તરીકે નાખવા હોય તો યોગ્ય પ્રમાણમાં નાખવા.

૬-ચૂર્ણ

શુષ્ક એટલે સુકાયેલું દ્રવ્ય લઈ ખાંડીને વજ્રગાળ કરવું, તેને ચૂર્ણ કહે છે. તે મોટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલા પર્થત અને નાના બાળકને ૧ માસાથી ૩ માસા પર્થત આપવું. ચૂર્ણમાં ગોળ સમભાગે નાખવો. સાકર બમણી નાખવી. ઘૂતાદિ પદાર્થોમાં ચૂર્ણ ચાટવાનું હોય તો ચૂર્ણથી બમણું ઘૂતાદિ ભેળવે. એકાદા ચૂર્ણને કાઠે, લીંબુનો રસ વગેરેની લાવના (પુટ) દેવાની હોય તો એ સર્વ ચૂર્ણ, લિન્ગમ તેટલું તે પ્રવાહી હોય ભેળવે.

૭-નટિકા (ગોળીઓ)

સાકરમાં કરવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકરનો પાક કરી તેમાં ચૂર્ણ નાખી કરવી. ગોળમાં કરવી હોય તો બમણા ગોળ લેવો. મધ અને ગૂળમાં કરવી હોય તો તે સમભાગે લઈ કરવી.

૮-ઉકાળો કરવાનો પ્રકાર

૪ તોલા ઔષધ લાવી સારું ફૂટી રાખવું. એક માટલીમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી સારું ગરમ થવા પછી તેમાં તે ઔષધ નાખી સારું ઉકાળી ગાળી લેવું. આ ઉકાળો આપવો હોય તો આઠ તોલા આપવો. ફાંટની બીજા સાદી વિધિ આ પ્રકરણની છેવટે આપેલી છે.

૯-હિમ કરવાનો પ્રકાર

૪ તોલા ઔષધ લાવી ફૂટી માટલામાં ૨૪ તોલા પાણી નાખી, તેમાં તે ઔષધ મેળવી રાત્રિએ લીજળી રાખવું અને સવારમાં ગાળી લેવું. એને હિમ અને શીતકષાય કહે છે. તેનું પીવાનું માપ ઉકાળા જેવું છે.

+ કેટલીક લીલી યોગ્યમાંજ અંગરસ નીકળતો નથી, તેમને વાદી ગોળો કરી ઉપર કપડપટ્ટી કરી માઠી લાલ થતા સુધી દેવતા. તપાવી અંદરની વનસ્પતિ કાઢી ચોખ્ખા શીણા કપડા વડે નિચોવવાથી અંગરસ નીકળે છે.

૧૦-કલ્કનો પ્રકાર

લીલાં ઔષધ લાવી ચટણી જેવાં ઝીણાં વાટવાં અને સૂકાં હોય તો પાણી નાખી દે તેને આપવાનું માપ ૧૦ માસા. કલ્કમાં મધ, ઘી, તેલ નાખવું હોય તો કલ્કથી બગાડું નાખવું સાકર સમાત નાખવી. દૂધ, પાણી ઇત્યાદિ પાતળા પદાર્થો ચોપટ નાખવા.

૧૧-અવલેહ (ચાટણ)

જે મુખ્ય વસ્તુને અવલેહ કરવાનો હોય તેનો સ્વરસ લેવો; અથવા ક્વાથ કરી ગાળી ધુન: તે પાણીને ધીમા તાપ પર ઘાટું થવા દેવું. તેમાં મધ, ગોળ અથવા સાકર તેમજ ઘી અને તેલ પણ મેળવવામાં આવે છે. અવલેહ પરિપકવ-તૈયાર થયો કે નહિ તે જાણવા માટે તેને પાણીથી ભરેલા પ્યાલામાં નાખવાથી ટૂંપીને તળિયે બેસે તો બરાબર થયો જાણવો. માત્ર ૦ા થી ૨ તોલા સુધી

૧૨-પાક

જે વસ્તુનો પાક બનાવવો હોય તે વસ્તુનું ચૂર્ણ કરી તેનો લગભગ ૧૬ થી ૨૦ ગણા દૂધમાં માવો કરવો. પછી તે માવામાં ઘી નાખીને ચૂલા ઉપર ઢલાવી દાણો પાકવો અથવા દવાના ચૂર્ણને પ્રથમ ઘીમાં શેડી રાતો દાણો પાકવો અને તૈયાર માવાનો છુદો દાણો પાકવો. તૈયાર થયેલા દાણાના વજન બરાબર સાકરની ત્રણતારી આસણી કરી મેળવવી. બદામ, પિસ્તાં વગેરે તેજનો તથા અમ્લક, બંગાદિ ભરમ જે મેળવવાની હોય તે છેવટે મેળવી ચાળીમાં ઘી ચોપડી પાક ઠારવો અથવા લાકુ બાંધવા.

૧૩-આસવ

પાણીમાં ઉકાળ્યા વિનાનાં ઔષધોને ઠંડા પાણીમાં મેળવી મોં બંધ કરેલા વાસણમાં એકથી બે માસ સુધી ભરી રાખવાથી આસવ તૈયાર થાય છે. બનાવવામાં પ્રમાણ ન લખ્યું હોય ત્યાં ચૂર્ણ ૧૧ શેર, મધ ૬૧ શેર, ગોળ ૧૨૧ શેર અને પાણી ૩૨ શેર લેવું.

૧૪-અરિષ્ટ

ઠાંઈ દવાના ઉકાળાના પાણીમાં ઔષધોનું ચૂર્ણ મેળવીને એકથી બે માસ સુધી મોં બંધ કરેલા માટીના વાસણમાં રાખી મૂકવાથી અરિષ્ટ તૈયાર થાય છે. બનાવવામાં પ્રમાણ ન લખ્યું હોય ત્યાં ઉકાળો ૫ શેર, મધ ૬૧ શેર, ગોળ ૧૨૧ શેર લેવો.

૧૫-મુરબ્બા

જે વસ્તુનો મુરબ્બો કરવો હોય તે વસ્તુ સખત હોય તો પ્રથમ ટોચીને બાફી લેવી. જાલ હોય તેની જાલ કઢી અંદરના ઝરલના ટુકડાને બાફવા. પછી તે વસ્તુના વજનથી ત્રણગણી સાકરની આસણી કરીને તેમાં તે વસ્તુ નાખવી. આસણી ત્રણતારી કરીને બાફેલી વસ્તુ મેળવવી; કારણ કે તે વસ્તુમાં રહેલું પાણી આસણીમાં મળીને આસણી ઢીલી કરી દે છે. રચિ પ્રમાણે મુરબ્બામાં એલચી, કેસર નાખવાં. મુરબ્બો ઠરે ત્યારે બરણીમાં ભરી મોં બંધ કરી ટેટલીક મુદત સુધી રાખી મૂકવાથી સ્વાદમાં તથા ગુણમાં સારો થાય છે.

૧૬-શરબત

જે વસ્તુનું શરબત બનાવવું હોય તે વસ્તુનો રસ, અર્ક અથવા ઉકાળો તૈયાર કરવો. પછી રસથી ટોઢી સાકરમાં આસણી તૈયાર કરવાથી શરબત બને છે.

૧૭-ધી-ધૃત

જે ઔષધિનું ઘી સિદ્ધ કરવું હોય તેના સ્વરસ અથવા કલ્કથી ૪ ગણું ઘી લેવું. ઘીથી

છમકારેલું' પાણી. (૧૪) જવર અને તુપા ઉપર લોખંડ તપાવી છમકારેલું' પાણી. (૧૫) ત્રિદોષ ઉપર આદાનો રસ અને મધ. (૧૬) શૂળ ઉપર હિંગ અને ઘી. (૧૭) આમ ઉપર કરંજ, ગોમૂત્ર અને એરંડતેલ. (૧૮) રહીછા ઉપર ત્રિફળા અને લીંડીપીપર. (૧૯) વિષ ઉપર સરસાણુ ઝાડ અને સોનું. (૨૦) ઉધરસ ઉપર ભોરીગણી અને ત્રિકટુ. (૨૧) વાતવ્યાધિ ઉપર ગૂગળ, લસણુ અને ઘી. (૨૨) રક્તપિત્ત ઉપર અરદૂસી. (૨૩) ફેફસા ઉપર અને વાણી સારી થવા માટે વજ, અક્કલકરો અને મધ. (૨૪) ઉદરરોગ ઉપર રેયન. (૨૫) વાતરક્ત ઉપર ગળા અને એરંડિયું. (૨૬) અર્દિત વાયુ ઉપર અડદનાં વડાં અને માખણ. (૨૭) મેદરોગ ઉપર મધ અને પાણી એકત્ર કરી આપવાં. (૨૮) પ્રદર ઉપર લોધર. (૨૯) અરુચિ ઉપર [ખજેર] અથવા દાડમ. (૩૦) ત્રણ ઉપર ત્રિફળા અને ગૂગળ. (૩૧) શોક ઉપર મધ (આસવ). (૩૨) અમ્લપિત્ત ઉપર દ્રાક્ષ. (૩૩) ઉનવા ઉપર શતાવરી અને કાળાનું' પાણી. (૩૪) નેત્રરોગ ઉપર ત્રિફળા. (૩૫) ઉન્માદ ઉપર જાનું ઘી. (૩૬) નિદ્રાના નાશ થયો હોય તો ભેંસનું દૂધ. (૩૭) કુષ્ઠ ઉપર ખેરની છાલનું પાણી. (૩૮) ઘોળા કોઠ ઉપર બાવચો અને કાળો ઉમરડો. (૩૯) અજીર્ણ ઉપર નિદ્રા, હરીતકી તથા ઉપોપથ (૪૦) ઊલટી ઉપર ધાણી. (૪૧) 'અર્ધવજ્ર' (ગળાના આરંભ) થી ઉપર જેટલા રોગ થાય છે, તેઓને તીક્ષ્ણ ઔષધોનું નસ્ત. (૪૨) પાર્શ્વશૂળ ઉપર પુષ્કરમૂળ. (૪૩) મૂછરોગ ઉપર શીતોપચાર. (૪૪) શરીર કૃશ થાય એટલે માખણ, સાકર તથા સોનાનો વરખ. (૪૫) પથરી ઉપર શિલાનિત. (૪૬) મૂત્ર બંધ થયું હોય તો કુમળા મૂળનાં પાદકાનો રસ અને સૂરોખાર એકત્ર કરી આપવાં. (૪૭) ગુદમ ઉપર વાયવરણીની છાલ. (૪૮) વિદ્રધિ ઉપર રક્તસ્રાવ. (૪૯) હેડકી ઉપર લાખના રસનો અથવા નવસાર અને ચૂનો તથા લીલુનો રસ એકત્ર કરી વાસ આપવી. અથવા એક માસ પાણી સાથે પાવો. (૫૦) દાહ ઉપર શીતવિધિ. (૫૧) લગંદર ઉપર કૂતરાનાં હાડકા ગધેડીના લોહીમાં ઘસી ચંખપુષ્પીના રસમાં ભિન્નિત કરી ચોપડવું. (૫૨) અવાજ ખૂલવા માટે પુષ્કરમૂળ મધમાં આપવાં. (૫૩) શીત અને શીત્ય ઉપર નાગરવેલ અને મરી.

૨૯-ઔષધિપ્રતિનિધિ

જે પદાર્થો ભેદતા સ્થાને ભેદતા વખતે મળી આવતા નથી, તેને બદલે તેવા જ ગ્રુપવાળા પદાર્થ યોજવા; પરંતુ ઔષધિની બનાવટનું નામ જે પદાર્થના નામ ઉપરથી રાખવામાં આવ્યું હોય તે મુખ્ય પદાર્થ કહી બદલાવી શકાતો નથી (જેમ કે હરીતંક્યવલેહમાં હરીતકી એટલે હરડેને બદલે આમળાં વપરાય નહિ.) આ પ્રમાણે એક ચીજને બદલે જે બીજી ચીજ પ્રહણ કરવામાં આવે તેને ઔષધિપ્રતિનિધિ કહે છે. આ પ્રમાણે એક ન મળે તો તેને બદલે બીજી જે ઔષધિ વાપરી શકાય તેની યાદી અહીં આપીએ છીએ.

અખરોટ-ચિલગોળ, ચારોળી
અગર-તજ, લવંગ, કેસર
અજમોદ-અજમે
અતિવિષ-નાગરમોચ
અરીછા-ખુરાસાની અજમે
અપ્પમૂત્ર-ગોમૂત્ર
અમ્લવેતરા-કોડમ, આમલી
અંજીર-મુનક્કા

આકેશનું દૂધ-આકેશના પાનનો રસ
ઉત્પલ-કમળ

ઉગાખા-ગોપચીની
ઋદ્ધિ-વૃદ્ધિ-કુષ્ઠરકંદ
એાથમીજીરુ-ખેદાણા
કપૂર-ચંદન, રક્તચંદન(રતાંદળી)
કલગારી-કડવા કુડ
કેસ્તૂરી-જાવંત્રી
કંકોળ-એલચી, જાવંત્રી
કંદ-સ્રણ
કંકોલી-આસધ
કાળા દાણા-ઈંદરણીની જડ
કાંતલોહ-તીખું લોહું, પોલાદ

કેસર-કસુંબીનાં ફૂલ, જાવંત્રી, તજ
કોઈ પણ ક્ષાર-અલેકાનો ક્ષાર
ક્ષીરકોકોલી-શતાવરી
ખેરસાર-કડવા લીમડાની છાલ
ગજપીપર-પીપરીમૂળ
ધેરીનું દૂધ-ગાયનું દૂધ
ચવડ-ગજપીપર
ચંદન-વાળો, કપૂર
ચિત્રક-દંતીમૂળ અથવા નેપાળાનાં મૂળ

ચોખા-સાહીચોખા, બુવાર
બાવંત્રી-લવંગ
શુર-ધાણા
શુવક અને ઋષભક-ભોંધકાળુ
જૂતું ધી-તાબું ઘી
તગર-કોષ
તુવેર-કળથી
દહીં-છાશ
દારુહળદર-હળદર
દાક્ષ-ખજૂર, સીવણીનાં ફળ
ધાવડીનાં ફૂલ-મહુડાનાં ફૂલ
નાખલા-લવંગનાં ફૂલ
નાગકેસર-કમળનાં ફેશરાં
નીસોતપલ-કુચુદપુષ્પ, પોચલું
પત્રા-પરવાળાં

પીપર-મરી
પુષ્કરમૂળ-કોષ
ખનકશી-નીલકમળ
ખકરીતું દૂધ-ગાયતું દૂધ
ખાવચો-ફવાડિયાનાં ખીજ
ભારંગમૂળ-ભોરીગણીનાં મૂળ
ભિલામો-ચિત્રક, ચિત્રા
ભોંયકોળુ-આસધ
મધ-બનો જોળ
મરી-લવંગ
મેદા ને મહામેદા-જેઠીમધ
અને આસધ
મોતી-મોતીની છીપ
મોરવેલ-તજ
રક્તચંદન-વાળા (વીરણનો)
રસાંજન-દારુહળદર

રુપુ-રૌપ્યમાસિક, લોહભસ્મ
લક્ષ્મણા-મથૂરશિખા
વજ-મોરવેલ, કોલિજન
વરી-સામે
વાળો-નાગરમેથ
શિલાજિત-કલમીસોરા
સફેદ કાથો-ગેરુ
સંચળ-મીઠું
સુવર્ણમાસિક-સોનાગેરુ
સુવર્ણભસ્મ-સુવર્ણમાસિક-
ભસ્મ, લોહભસ્મ
સૂંઠ-આદુ
સોંઠુ-સુવર્ણમાસિક, લોહભસ્મ
હરે-આમળાં
હીરો-વૈકાંતમણિ

૩૦-વનૌષધિગુણાદર્શનાં નામો વિષે ખુલાસો

દરેક વનસ્પતિનું પહેલું ઉપર આપેલું નામ શુજરાતી છે.

સંઠ સંસ્કૃત. મઠ મરાઠી. દેઠ દેશી. કોઠ કોંકણી. વઠ વઢાડી. ખાઠ ખાનદેશી. ગાઠ ગોમતકી. હિંઠ હિંદુસ્તાની. ખંઠ બંગાલી. કંઠ કર્નાટકી. તંઠ તેલંગી. માઠ મારવાડી. રાઠ રાજપૂતાની. કાઠ કાન્યકુબજ. પંઠ પંજાબી. તાઠ તામિલ. તુઠ તુલુ. મલાઠ મહાઠા (મલબારી). ફાઠ ફારસી. અઠ અરબી. છંઠ છગ્ગેજ. લાઠ લેટિન. ઉઠ ઉડીસા. સિંઠ સિંહલદ્વિપી. નેઠ નેપાલી. ઓઠ ઓરિયા. જઠ જાબી. આઠ ઓત્કલ. ફિંઠ ફિરંગી. સિંઠ સિંધી. અપ્પંઠ અધ્યાન. ગઠઠ ગઢવાલી.

૩૧-કેટલીક ઔષધિઓનો દોષ ટાળનારી ઔષધિઓ

સર્વ વસ્તુઓમાં શુષ્ક અને અવશુષ્ક રહેલા જ છે. જ્યે કે જે વસ્તુ પૌષ્ટિક દોષ છે તે ભારે અને કળજિયાત કરનારી હોય છે. પૌષ્ટિકપણુ એ શુષ્ક છે અને પચવામાં ભારેપણુ એ દોષ છે. એટલા માટે કોઈ પણ વસ્તુનો શુષ્ક લેતાં દોષ દબાવવા હોય ત્યારે અથવા જલથી વધારે સેવન કરવાથી દોષ ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે તે દોષ ટાળનાર ઔષધિનો ઉપયોગ કરવો લાભદાયક છે. તેથી આ નીચે તેવી કેટલીક ઔષધિઓ તથા તેમના દોષને ટાળનારી ઔષધિઓ આપી છે.

ઔષધિ	દોષનાશક ઔષધિ	ઔષધિ	દોષનાશક ઔષધિ
અખેડ	દાડમનો રસ	ચણેહી	ધાણા, દૂધ
અનેનાસ	કેસર, તજ	ગાંબે	ઘી, ખટાઈ
અદીષુ	વરિયાળોનો મુરખો સાકર	ઝેરિયલું	ઘી, વમન કરાવડું
બમ્બળ	વરિયાળો, શુંઠેનો, મુરખો	કરેણુ	ઘી, મધ
સંતરાં	મીઠું, સાકર	હીરાકસી	જાથ
તમાકુ	દૂધ	હીરા	ઘી, દૂધ અને વમન કરાવડું
બંજુ	મીઠું	હિંગ	ખનકશા, તતીરા શુદ્ધ, દાડમ
ચૂનો	ઘી, બદામનું તેલ		

હરકાં	ઘી અને મધ	રસકપૂર	ગાયત્રી દૂધ
હળદર	હીંચુ, બિન્નેરાનો રસ	મુરદારશિંગ	ઘી, બદામનું તેલ, વમન કરાવવું
સાપતી કાંચળી	પાણી અને ઘી	લિલામાં	ટોપરું, તલ, ચારોળી, બદામ
શિલાજિત	ઘી	કપૂર	કેસર, કસ્તૂરી
શતાવરી	મધ	આમલી	બનફશા

૩૨-રોગીને પાણી આપવા વિષે

મૂર્છા, પિત્ત, ગરમી, દાહ, વિષવિકાર, રક્તવિકાર, મદાત્મ્ય, શ્રમ, શ્રમ, તમકથાસ, વમન અને બિર્ધ રક્તપિત્ત એ રોગોમાં તથા જેને અજ સારી રીતે પચન થઈ ગયું હોય તે સર્વ માટે શીતળ જળ લાભદાયક છે.

પડખાનું શળ, સજેખમ, વાયુનો રોગ, ગલમ્મહ, આફરો, કબાજિયાત, જીલાબ ઉપર, નરીન તાવ, અરુચિ, સંત્રહણી, પેટનો ગોળો, થાસ, ઉધરસ, ગૂમકાં, હેડકી વગેરે રોગોમાં તથા તેલાદિ સ્નેહ પીવા પછી શીતળ પાણી પીવાની મના છે, એટલે એવા પ્રસંગોમાં ઉકાળેલું પાણી પીવું નોઈએ.

સનિપાતરોગમાં રોગી બ્યારે તૃપાથી બહુ જ ગમરાતો હોય, એવે વખતે પશુ ઠંડું પાણી પીવા આપવું એ મૃત્યુ સમાન સુમજવું.

અરુચિ, સજેખમ, મંદામિ, શોથ, ક્ષય, મોઢામાંથી પાણી પડવું, ઉદરરોગ, દાહ, તીક્ષ્ણ નેત્ર-રોગ, નરીન જ્વર, વ્રણ અને મધુમેહ રોગમાં થોડું થોડું પાણી પીવા માટે આપવું.

કોલેરાની બિલટી થતી હોય ત્યારે જરૂર પડતાં વરિયાળીનું ઉકાળેલું પાણી એક એક ચમચો આપતા રહેવું.

રક્તપિત્ત, મૂર્છા, રક્તવિકાર અને પિત્તપ્રધાન રોગોમાં ગરમ પાણી અતિહાનિકારક છે.

આ ઉપરાંત જળસ્વેદથી અનેક રોગ દૂર થાય છે. જે ઉપરથી વર્તમાન સમયમાં સર્વને જળસ્વેદ આપવાનું કેટલાક અવિચારી મનુષ્ય કહે છે. ઠંડા જળમાં અર્ધો કલાક બેસવું તેમ જ આઠ-આઠ દિવસે અમુક મિનિટ સુધી ગરમ પાણીમાં બેસવું, તથા ભોજનમાં ઘી, દૂધ વગેરે પૌષ્ટિક આહાર બિલકુલ ન લેવો એવા આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. આથી કહ્યુંપ્રધાન પ્રકૃતિમાં શરીર બળવાન હોય તો જરૂર લાભ પહેંચે છે; પણ જેના વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ દોષ નિર્ગળ બન્યા હોય, શરીર નિસ્તેજ જણાતું હોય એવા માટે આ જળસ્વેદવિધિ હાનિકારક છે, માટે શુદ્ધિમાને વિચાર કરી જળનો ઉપયોગ કરવો.

૩૩-ઉપવાસ (લંઘન) વિષે સૂચના

ઉપવાસ કરવાથી વાતાદિ દોષનો ક્ષય થાય છે, અમિ પ્રદીપ્ત બને છે, જ્વરાદિ અનેક રોગનું બળ ઓછું થાય છે; એટલું જતાં પશુ રોગી અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને લંઘન કરાવવું નોઈએ.

વાતરોગી તૃપાતુર, થકીટો, અતિ ક્ષુધાતુર, બાળક, વૃદ્ધ, સગલાં સ્ત્રી, ક્ષયરોગી, જીર્ણજ્વર વગેરે અનેક રોગવાળા મનુષ્ય ઉપવાસના અનધિકારી છે. જે મનુષ્યને ઉપવાસ કરાવવાથી હાડકાં-ઓમાં દર્દ, મનમાં શ્રમ, આંખ પર વારંવાર અંધારા આવવાં વગેરે પીડા થતી હોય એવા રોગીને પશુ ઉપવાસ કરાવવા નહિ.

૩૪-આપધિઓના ગુણદોષપદાર્થક શબ્દો વિષે સમજૂતી

ઓપધિઓના ગુણદોષને દર્શાવનારા મુખ્ય શબ્દોની વિશેષ સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે:-

લઘુ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ અને તીક્ષ્ણ; એ અનુક્રમે આકાશ, પૃથ્વી, જળ, પવન અને અગ્નિના ગુણ છે. તે પાંચ પૈકી ૧-લઘુ (લવકા) પદાર્થ અત્યંત પથ્થ, કઠિનાશક અને તરત પાચન થાય એવા હોય છે. ૨-ગુરુ (ભારે) પદાર્થ વાયુને ઠરનાર, પુષ્ટિકારક, કફકારક અને ધીરેથી પાચન થાય એવા છે. ૩-સ્નિગ્ધ (ચીકાસવાળા) તેલ ઇત્યાદિ પદાર્થ વાયુનાશક, કફ કરનાર, વૃદ્ધ

અને બળવર્ધક હોય છે. ૪—રુક્ષ (રૂખો-લૂખો) પદાર્થ વાયુ કરનાર અને અત્યંત કફકારક હોય છે. ૫—તીક્ષ્ણ (તીખો) પદાર્થ ઘણું કરીને પિત્તકર્તા, લેપન અને કફ તથા વાયુને હણનાર હોય છે. ૬—શ્લેષ્મ પદાર્થ ચીકણા વિનાના છતાં કઠોર હોવાથી ચીકણો હોય છે; જેમ કે ઘૂટેલો પથ્થર. ૭—સ્થિર પદાર્થ વાયુ અને મળને રોકે છે. ૮—રસ પદાર્થ વાયુ અને મળને કાઢે છે. ૯—પિન્છલ (દૂધની તર જેવો) પદાર્થ તંત્ર (રેસા)વાળો, બળકર્તા, ભારે, તૂટેલને સાંધનાર, ફકકર્તા, ક્ષેદન અને છેદનકર્તા બળુવાળો. ૧૦—શીતળ પદાર્થ સુખકર્તા, સ્થિર આદિના વહી જવાને રોકનાર, મૂર્ચ્છા, તરસ, પ્રસવેદ પરસેવો અને દાહને દૂર કરે છે. ૧૧—ઉષ્ણ (ગરમ) પદાર્થ શીતળ પદાર્થથી જીલટા ગુણુવાળો અને પાચક છે. ૧૨—વિશદ્ધ (ફેલાઈ જનારા) પદાર્થ ગળુને ભરે છે. ૧૩—સ્થૂલ પદાર્થ શરીરને બળુ કરે છે અને હિદ્દોને બંધ કરે છે. ૧૪—સૂક્ષ્મ પદાર્થ શરીરનાં નાનાં અંગો વગેરેમાં પણ પ્રવેશ કરે છે. ૧૫—દ્રવ (પ્રવાહી) પદાર્થ લીંબવવાના અને ફેલાઈ જવાના ગુણુવાળો છે. ૧૬—શુષ્ક પદાર્થ અથા વિપરીત ગુણુવાળો છે. ૧૭—આશુકારી પદાર્થ શરીરમાં શીઘ્રતા કરે; જેમ કે તેલ પાણીમાં જલદી પસરી જાય છે. ૧૮—મૃદ પદાર્થ શિથિલતા કરે છે. એને અલ્પ પણ કહે છે. ૧૯—મૃદુ પદાર્થ ક્રમળ હોય છે. ૨૦—કર્કશ પદાર્થ ખરેખર એવો છે. એ વીસ ગુણુ સુશ્રુતે કહ્યા છે. તે સિવાય દીપનાદિ ગુણુ નીચે પ્રમાણે છે :-

૧—જે પદાર્થ આમને પચાવે પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત ન કરે તેને પાચન ઔષધ કહે છે; જેમ કે નાગકેસર. ૨—જે દ્રવ્ય આમને ન પચાવે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તેને દીપન ઔષધ કહે છે; જેમ કે વરિયાળી. ૩—જે આમને પચાવે અને અગ્નિને પણ પ્રદીપ્ત કરે, તેને દીપનપાચન કહે છે; જેમ કે ચિત્રક. ૪—જે પદાર્થ જીલટી, રેસા આદિ કરાવ્યા વિના બગડેલા દોષોનું શોધન કરી સમાન દશામાં લાવે; તાત્પર્ય કે વાત-પિત્ત-કફ જે દોષ ન્યૂનાધિક થઈ રહેલા હોય એને સમાન કરી આપે તેને શામન કે સ્ત્રશામન ઔષધિ કહે છે; જેમ કે ગળો. ૫—જે ઔષધિ અપકવ વાયુ, પિત્ત, કફ અને મળને પકવ કરીને વાયુના બંધને તોડી મળને નીચે ઉતારે તેને અનુલોમન ઔષધ કહે છે; જેમ કે હરરે. ૬—ક્રોધમાં ચોંટી રહેલ પકવવા લાયક મલાદિકને પકવ્યા વિના જ જે ઔષધિ નીચે ફેલી લાવે અર્થાત્ જાડો કરે તેને સ્ત્રશન ઔષધ કહે છે; જેમ કે ગરમાળો. ૭—વાતાદિક દોષથી અબદ્ધ (જૂટા) અને બદ્ધ (બંધાયેલા) તેમ જ વાયુથી લીંડીની માફક સુકાયેલ મલાદિકને જે ભેદોને શુદ્ધના માર્ગથી બહાર કાઢે તેને ક્ષેદન ઔષધ કહે છે; જેમ કે કકુ. ૮—જે પાકા તેમ જ કાચા મલાદિને પાતળા કરી શુદ્ધારે બહાર કાઢે તેને રેચક ઔષધ કહે છે; જેમ કે નસોતર. ૯—જે નીચે પોકેલા પિત્ત અને કફને બળપૂર્વક મોઢાની વાટે બહાર કાઢે (જીલટી કરાવે) તેને વમન ઔષધ કહેલ છે; જેમ કે મીંઠળ. ૧૦—પોતાના સ્થાનમાં સંચિત થઈ રહેલા મળને ઉપરના ભાગમાં લાવી (મોઢા અને નાક વાટે) જે ઔષધ બહાર કાઢે અથવા અધોભાગે (શુદ્ધા, સિંગ, લગદારે) બહાર કાઢે તે દેહસંશોધક છે; જેમ કે ફૂકડેલ. ૧૧—જે ઔષધ દીપન, પાચન અને ગરમ હોવાથી શરીરમાં પ્રવાહીરૂપે રહેલા અથવા વહેતા દોષને સૂકવીને કઠિન બનાવે તેને ઘ્રાહી કહે છે; જેમ કે સુંઠ, છરૂં અને ગજળીપર. ૧૨ જે ઔષધ લૂણ, શીતળ, તૂરૂં ને લઘુપાષ્ટી હોવાથી પ્રતિલોમવાત કરી આપે તે સ્તંભન ઔષધ છે; જેમ કે કડાજાલ અને અરધુ. ૧૩—જે ઔષધ પરસ્પર મળેલા અથવા ક્રેપેલા સ્થિર, કૃમિ, વાત, પિત્ત, કફાદિક દોષને પોતાની શક્તિથી તોડીફાડીને ભુદ કરી આપે એને છેદન ઔષધ કહે છે; જેમ કે દ્વાર, કાળાં મરી, શિલાગ્રિત. ૧૪—જે દ્રવ્ય રસાદિ ધાતુ અને વાતાદિ દોષોને સૂકવી શરીરને શુદ્ધ કરે તેને લેપન કહે છે; જેમ કે મધ. ગરમ પાણી, ઘોડા-વજ, જવ. ૧૫—જે પદાર્થ ખાવાથી મૈથુન કરવાનો ઉત્સાહ થાય તેને વાજકર ઔષધ બળુવાં; જેમ કે દોયાં, ગંજેટી, દૂધ, એખરો અને ચતાવરી; સીનું રમરણ, કાર્તન, દર્થન, સંભાવણ, સ્પર્શ, ચુંબન, આલિંગન અને મૈથુન. એ સર્વ શુક્રને પ્રજ્વલ કરે છે. મોટી ભોરીગણીનાં ફળ વીર્યનું રેચન કરાવે છે. અવધળ વીર્યનું સ્તંભનકર્તા છે. હરરે વીર્યને સૂકવનારી (પાતળા ધાતુને ઘટ્ટ કરનારી) છે. ૧૬—જેનાથી શુક્ર (વીર્ય) ની વૃદ્ધિ થાય તેને શુકલ કહે છે; જેમ કે આસંધ, મૂસળી,

સાકર અને શતાવરી. વળી જે પદાર્થ ધાતુને (વીર્યને) ઉપત્ત કરે તેમ જ ધટ્ટ કરે તેને ધાતુ-ચૈતન્યકારી ઔષધ કહે છે; જેમ કે દૂધ, અડદ, શિલામાનાં ખીજ અને આમળાં. ૧૭-જે પદાર્થ શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા અને જ્વરાદિ રોગોને દૂર કરે તથા રસાદિ ધાતુને પુષ્ટ કરે તેને રસાયન ઔષધ કહે છે; જેમ કે હરેરે, રૂદાંતી (એક પ્રકારનું શાક), ગજો, ગુગળ અને શિલાજિત. ૧૮-જે પદાર્થ પ્રથમ અપકવ સ્થિતિમાં જ પોતાના ગુણોથી આખા શરીરમાં વ્યાપી જઈ પછી જ પચે એ વ્યવાયી ઔષધ છે; જેમ કે ભાંગ અને અદ્રીણ. ૧૯-જે ઔષધ શરીરમાંના ધાતુઓને તથા ઓળને શોષણ કરીને શરીરના સાંધાઓને સિધિલ-દીલા કરે તેને વિકાસી ઔષધ બોલવું; જેમ કે સોપારી અને કાદરા. ૨૦-જે પદાર્થ છુદ્ધિને લોપ કરે અને તમેગુણપ્રધાન હોય તેને માદક (મદકારક) કહે છે; જેમ કે દારૂ, સુરાદિક. ૨૧-જે ઔષધ ખીજ ઔષધિની સાથે ઉપયોગ કરતાં પોતાના ગુણ ન છોડતાં તેની સાથે ઉપયોગ કરેલી ઔષધિના ગુણમાં વધારો કરે તે યોગવાહી કહેવાય છે; જેમ કે મધ, પાણી, તેલ, ઘી, પાસો, લોહલસુમ, શિલાજિત વગેરે. જે વ્યવાયી, વિકાસી, સૂક્ષ્મ, છેદન કરનાર, માદક, દાહક, પ્રાણહારક તથા યોગવાહી હોય તેને વિષ કહે છે; જેમ કે વછનાગ. વિષને યોગવાહી કહેવાને ભાવ એ છે કે, કોઈ પણ સંસ્કાર વિશેષે કરીને જે જે અનુપાન સાથે આપે તે તે અનુપાનોના ગુણ વધારી અમૃત તુલ્ય ગુણ કરે. ૨૨-જે પદાર્થ પોતાના બળથી શરીરનાં છિદ્રોમાં રહેલા વાતાદિક દોષોના સંચયને કાઢે તેને પ્રમાથી ઔષધ કહે છે; જેમ કે કાળાં મરી, થોડાવજ. ૨૩-જે પદાર્થ પોતાનાં પિચ્છલ ગુણથી તથા લારેપણના કારણથી રસવાહિની શિરાઓને રોગોને શરીરને લારે સુસ્ત બનાવે તેને અભિષ્યંદી કહે છે; જેમ કે દહીં. ૨૪-જે પદાર્થ શરીરમાં ખટાશ અને તૃષ્ણને વધારે છે તથા હૃદયમાં દાહ કરે છે અને જોના પાક ધણે જલદી થાય છે, તેને દાહક અથવા વિદાહી કહે છે; જેમ કે અજીમોદ. ૨૫-જે ઔષધિ શરીરનાં સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરે તેને સૂક્ષ્મ કહે છે; જેમ કે સિંધાવૃણ, મધ, લીમડો, ઓરડીતું તેલ.

સાધારણ રીતે મોઠો રસ વાત અને પિત્તને દબાવે છે, કડવો અને તૂરો રસ પિત્ત અને કફને ટાળે છે, ખટો અને ખારો રસ વાતને દબાવે છે અને તીજો રસ કફને દૂર કરે છે. કફનાશ માટે વમન ઉત્તમ છે; પિત્તનાશ માટે વિરેચન ઠીક છે અને વાયુનાશ માટે બસ્તિ ઉપયોગી છે.

૩૫-આપધિઓના સમૂહોનાં નામ

એકથી અધિક દેશી ઔષધિઓના સમૂહને સૂચવનારાં નામોની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે :—

અંજનત્રય-૧ કાળો સુરમો, ૨ જસતનાં ફૂલ અને ૩ રસવર્તી.

અમ્લપંચક-૧ ગોર, ૨ દાડમ, ૩ કોકચ, ૪ ચૂંદા અને ૫ અમ્લવેતસ.

અષ્ટવર્ગ-૧ મેદા, ૨ મહામેદા, ૩ છવક, ૪ નયલક, ૫ કોકોલી, ૬ ક્ષીરકોકોલી, ૭ ઝદ્ધિ અને ૮ શુદ્ધિ.

અષ્ટગંધ-૧ કપૂર, ૨ ચંદન, ૩ મોય, ૪ કુસુમ, ૫ દેવદારુ, ૬ ગોરોચન, ૭ કેસર અને ૮ વાળો.

અષ્ટવિધચિકિત્સા-૧ શલ્ય, ૨ શાલાક્ય, ૩ બળચિકિત્સા, ૪ અગ્ન, ૫ વિપતંગ,

જીકરણ, ૭ રસાયન અને ૮ ભૂતવિદ્યા.

ઉપવિપત્રય-૧ નિર્વિધી, ૨ અતિવિષ અને ૩ લાંગલી.

એકલવણુ-સિંધવ.

ઔષધિ પંચામૃત-૧ ગજો, ૨ મૂસળી, ૩ સૂકે, ૪ ગોખરુ અને ૫ શતાવરી.

કંકુપણુ-૧ લીંડીપીપર, ૨ પીપરીમૂળ અને ૩ સૂકે.

કંકુતૃતીય-૧ ધમાસો, ૨ ભોરિગણી અને ૩ કમરો.

કંકુકારીત્રય-૧ ભીંડી રીંગણી, ૨ બેઠી ભોરીંગણી અને ૩ ગોખરુ.

કંકુમંથિ-૧ સૂકે, ૨ લસણ, ૩ આદુ અને ૪ પીપરીમૂળ.

કારેલ્ય-૧ જવખાર અને ૨ સાજખાર.

કારેત્રય-૧ જવખાર, ૨ સાજખાર અને ૩ ટંકણખાર.

ક્ષારપંચક-૧ ખાખરો, ૨ કમળ, ૩ જવ, ૪ તલસાર(તલના છોડ)નો બનાવેલો ક્ષાર અને ૫ સાંજખાર.

ક્ષારશાક-૧ તલસરી, ૨ લાંગલી, ૩ અડદ, ૪ અધેડો, ૫ મરખો અને ૬ કડો એ ૭ ચીજોના ક્ષાર.

ક્ષારદશક-૧ સરગવો, ૨ મૂળા, ૩ પલાશ (ખાખરો), ૪ આમલી, ૫ ચિત્રક, ૬ આદુ, ૭ શેરડી, ૮ અધેડી, ૯ મોચરસ અને ૧૦ જવ.

ક્ષીરવૃક્ષ-લિંગરો, વડ, પીપળ, વેત, પારસપીપળો, પંચલદ્ર અને ગજા.

ચતુર્લવણ-સિંધવ, સંચળ, ખીડલણ અને સમુદ્રલણ.

ચતુરંગ-૧ અમલબેદ, ૨ કોકમ, ૩ મોટાં લીંછુ અને ૪ ગોળ ખાટાં લીંછુ.

ચતુરૂપણ-૧ સૂંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર અને ૪ પીપરીમૂળ.

ચતુર્ભીજ-૧ મેથી, ૨ અસાળિયો, ૩ કાળીજીરી અને ૪ અજમેદ.

ચાતુર્મત-તેના બે પ્રકાર છે: (૧) તજ, ૨ તમાલપત્ર, ૩ એલચી અને ૪ નાગકેસર.
(૨) નાગકેસરના સ્થાને મરી હોય તે કંટુ ચાતુર્મત.

✓ ચાતુર્લદ્રક-૧ સૂંઠ, ૨ અતિવિષ, ૩ મોચ અને ૪ ગજા.

✓ ચાતુર્થિકગણ-૧ આમળાં, ૨ હરડે, ૩ લીંડીપીપર અને ૪ ચિત્રા.

જીવનીયગણ-૧ જીવક, ૨ તપલક, ૩ મેદા, ૪ મહામેદા, ૫ કાકિલી, ૬ ક્ષારકાકિલી, ૭ અદિ, ૮ વૃદ્ધિ, ૯ જેડીમધ, ૧૦ ખરખોડી, ૧૧ જંગલી મગ અને ૧૨ જંગલી અડદ.

✓ ત્રિકટુ-ચુષણ-૧ સૂંઠ, ૨ મરી અને ૩ લીંડીપીપર.

✓ ત્રિકૂળા-એ ત્રણ પ્રકારનાં છે:-(૧) હરડે, બહેડા અને આમળાં, એ સમાન ભાગે; અથવા હરડે ૧ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આમળાં ૪ ભાગને ત્રિકૂળા કહે છે. (૨) દ્રાક્ષ, રાવન (સીવણ) અને ખમ્બૂરના ફળ, એ મધુર ત્રિકૂળા. (૩) નવણ, લવંગ અને એલચી એ મુગધી ત્રિકૂળા.

ત્રિમુગધ- } ૧ તજ, ૨ તમાલપત્ર અને ૩ એલચી.
ત્રિમત- }

ત્રિવર્ગ-૧ ત્રિકટુ, ૨ ત્રિકૂળા અને ૩ ચિત્રકમૂળ.

ત્રિમદ-૧ વાવડિંગ, ૨ નાગરમેથ અને ચિત્રકમૂળ.

ત્રિમધુર-૧ મધ, ૨ ઘી અને ૩ સાકર.

ત્રિલવણ-૧ સંચળ, ૨ સિંધવ અને ૩ ખીડલણ.

ત્રિસમ-૧ હરડે, ૨ સૂંઠ અને ૩ ગજા.

ત્રિકાપિકા-૧ સૂંઠ, ૨ અતિવિષ અને ૩ મોચ.

ત્રિસિતા-૧ શેરડી, ૨ મધ અને ૩ જરના સાંડાની સાકર.

ત્રિકટક-૧ સૂંઠ, ૨ ગજા અને ૩ ધમાસો.

ત્રિલોહ-૧ સોતું, ૨ રૂપું અને ૩ તાંબું.

દશમૂળ-લઘુપંચમૂળ અને બૃહપંચમૂળ એકત્ર.

દ્વિલવણ-સિંધવ અને સંચળ.

નવરત્ન-માલિક, મોતી, પરવાળા, ગરુડપાય, પોખરાજ, હીરો, જોમેદ, નીલ અને

નિષ્પંચાંગ-૧ લીંગાના પાંદડાં, ૨ દૂધ, ૩ ફળ, ૪ મૂળ અને ૫ છાલ.

✓ પંચકોલ-(પંચોપજ) એના બે પ્રકાર છે: (૧) લીંડીપીપર, ૨ પીપરીમૂળ, ૪ ચિત્રક અને ૫ સૂંઠ. (૨) ૧ હરડે, ૨ અજમેદો, ૩ સંચળ, ૪ હિંગ અને ૫ સૂંઠ.

પંચતિથ્રત-ભેરીગણી, ગજા, સૂંઠ, કૃષ (ઉપલેટ) અને કરિયાતુ.

પંચપિત્ત-કુકર, બકરી, બેંસ, રોહિત માછલી અને મોર એ પાંચ જીવોનું પિત્ત.

પંચપલ્લવ-આંબો, જાંબુ, કાકી, બિબ્બેજ તથા ખીલી એ પાંચે ઝાડોની ફળો.

• પંચલદ્ર-ગંજો, પિત્તપાપડો, કરિયાતું, નાગરમેથ અને સૂંઠ.

પંચવલ્કલ-૧૬, પીપળ, પીપળા, ઉમરો તથા પારસપીપળો એ પાંચ આડોની હાલ :

પંચમૂળ-એના આઠ પ્રકાર છે : (૧) ૧ શાલવણ, ૨ પીડવણ, ૩ ખેડી રીંગણી, ૪ જીભી રીંગણી અને ૫ ગોખરુ એ લઘુપંચમૂળ. (૨) ૧ ખીલી, ૨ સીવણ, ૩ પાટલા (કાંકય), ૪ અરણી અને ૫ અરહુ એ બૃહત્ પંચમૂળ. (૩) ૧ ગળદાણા, ૨ માટોડી, ૩ મુદ્ગપણી (જંગલી મગ), ૪ માસપણી (જંગલી અકદ) અને ૫ એરંડમૂળ, એ બહાદિ પંચમૂળ. (૪) ૧ હળદર, ૨ ગળા, ૩ મીઠીઆવળ, ૪ સારીવા (અનંતમૂળ) અને ૫ વિદારીકંદ એ વહ્ની-પંચમૂળ. (૫) ૧ જવક, ૨ અપલક, ૩ જવંતી, ૪ મેદા અને ૫ મહામેદા એ જવકપંચમૂળ. (૬) ૧ દર્ભ (કાસો), ૨ કાસ (કાસો), ૩ શર, ૪ કુશ અને ૫ શેલડી એ તુણપંચમૂળ. (૭) ૧ ગોખરુ, ૨ ખોરડી, ૩ દંડવારણી (ત્રુંસકું અથવા કકરી કોળીખી), ૪ કાસુંદરો અને ૫ શિરીષ (સરસો) એ ગાશુસાદ પંચમૂળ. (૮) ૧ શતાવરી, ૨ વિદારીકંદ, ૩ જવંતી, ૪ મેંદાશિંગી અને ૫ જવક એ શતાવર્યાદિ પંચમૂળ.

પંચમહાવિપ-૧ સોમલ, ૨ હરતાલ, ૩ મનશીલ, ૪ વજનાગ અને ૫ સર્પવિપ.

પંચામૃત-૧ સૂંઠ, ૨ કાળી મૂસળી, ૩ ગંગોસત્ત્વ, ૪ શતાવરી અને ૫ ગોખરુ અથવા તેા દૂધ, દહીં, ઘી, મધ અને ખાંડ.

પંચોપચિપ-૧ આકડો, ૨ ચોર, ૩ લાંગલી (કલાંગારી), ૪ ધંતૂરો (ધંતૂરાને બદલે કોઇ કાષ્ઠ કેરકોચલાં લે છે) અને ૫ કજૂર.

પંચગવ્ય-૧ ગાયનું મૂત્ર, ૨ હાણુ, ૩ દૂધ, ૪ દહીં અને ૫ ઘી એ પાંચે પદાર્થ.

પંચાન્ત-૧ અમલમેદ, ૨ કોકમ, ૩ મોટાં (જંખીરી) લીંછુ, ૪ ગોળ ખાટાં લીંછુ, ૫ જિન્નેરાં.

પંચગણુ-૧ પીડવણ, ૨ જીભી રીંગણી, ૩ ખેડી ભોરીંગણી, ૪ વિદારીકંદ અને ૫ ગોખરુ.

પંચસમ-એના બે પ્રકાર છે : (૧) ૧ સૂંઠ, ૨ લીંડીપીપર, ૩ હરડે, ૪ નસોતર અને ૫ સંચળ. (૨) ૧ આમલી, ૨ સિંધાત્રુણુ, ૩ ચિત્રકમૂળ, ૪ હરડે અને ૫ લીંડીપીપર.

પંચાંગલેપ-૧ સાટોડીનાં મૂળ, ૨ દેવદાર, ૩ સૂંઠ, ૪ સરસવ, ૫ સરગવાની હાલ.

પંચલંગ-૧ કૃકલેલ, ૨ ખીજડી, ૩ લાંઘ, ૪ નગોડ અને ૫ તાલીસપત્ર.

પંચમૂત્ર-૧ ગાય, ૨ બકરી, ૩ ઘેડી, ૪ લેંસ અને ૫ ગધેડી એ પાંચનાં મૂત્ર.

પંચબીજ-એના બે પ્રકાર છે : (૧) ૧ રાઈ, ૨ અગ્રમેદ, ૩ છરું, ૪ ખસખસ અને ૫ તલ. (૨) ૧ મેથી, ૨ માલકાંગણી, ૩ અગ્રમેદ, ૪ કાળીછરી અને ૫ એખરો.

પંચસિદ્ધીધૃ-૧ તેલિયો કંદ (એ નાના બળા જેવો હાથલર જાયો છોડ હોય છે. તેનાં પાંદડાં પીઝુ જેવાં અને તેની ઝાલમાં તેલનો પ્રકાશ હોય છે), ૨ સુધાકંદ, ૩ કુકરકંદ, ૪ રદ-વંતી (જંગલી ચણુ-એનાં પાંદડાં ચણુ જેવાં અને નીચે ચીકાશ હોય છે) અને ૫ મન્સ્યાક્ષી.

પંચસૂરણ-૧ મીઠું સરણુ, ૨ કડતું કુંગરી સરણુ, ૩ ચિત્રાવાણું-ચિતલકંદ, ૪ પાંચ પત્રના ખાટખટુંબાનો કંદ અને ૫ માળાકંદ.

પંચમૂળકપાય-(જ્વરાતિસારમાં આપવાનો કપાય) ચીકણા, ખીલી, ગળા, નાગરમેય અને સૂંઠ.

પંચક્ષાર-જવખાર, ખાખરાનો ક્ષાર, સાજખાર, તલનો ક્ષાર અને પાટલાનો ક્ષાર.

પંચાગલદ્ગળ-ખોર, દાડમ, આંબલી, અમ્લવેતસ અને નાનાં ખોર (ચણીખોર).

ખલાચતુષ્ઠય-૧ બલા (બળ, બોળ, કેટલાક એને ખરેટી એટલે ખપાટ માને છે), ૨ મહાબલા (સઠેવી, સોનેતુ), ૩ નાગબલા (ગંજેટી), ૪ અતિબલા (ગાડર, કાંગસી).

મધુરનય-૧ ઘી, ૨ ગોળ અને ૩ મધ

મિત્રપંચક-૧ ઘી, ૨ મધ, ૩ ગુણ, ૪ ચણાઈ અને ૫ ટંકણખાર.

લવણનય-૧ સિંધાત્રુણુ, ૨ સંચળ, ૩ ખીડલવણુ.

લવણપંચક-૧ સિંધાત્રુણુ, ૨ સંચળ, ૩ ખીડલવણુ, ૪ સાંખરત્રુણુ અથવા વરાગડું મીઠું અને ૫ દરિયાનું કિંવા નદીનું (પચિથું) મીઠું.

ઓપ-ત્રિકટુ (સૂંઠ, ૨ મરી અને ૩ લીંડીપીપર).

પદ્મરસ-૧ ગળ્થો, ૨ ખાટો, ૩ ખાગે, ૪ કડવો, ૫ તીખો અને ૬ તૂરો.

પકુષ્ણુ-૧ સૂંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર, ૪ પીપરીમૂળ, ૫ ચવક અને ૬ ચિત્રક.

✓ સુગંધીપંચક- (૧) ૧ કેસર, ૨ અગર, ૩ કપૂર, ૪ કરનૂરી અને ૫ ચંદન (૨) ૧ કપૂર, ૨ ચણકબોળા (ક કોલ), ૩ લવંગ, ૪ જયફળ અને ૫ સોપારી-આ પાંચ સુગંધીપંચક કહેવાય છે.

✓ સુગંધી પટક-એના બે પ્રકાર છે: (૧) ૧ જયફળ, ૨ લવંગ, ૩ કપૂર, ૪ સોપારી, ૫ વાળો અને ૬ ચણકબોળા, એ સુગંધી પટક. (૨) ૧ કૃષ્ણાગર, ૨ કરનૂરી, ૩ કપૂર, ૪ શ્વેતચંદન, ૫ ચણકબોળા અને ૬ નોરવેલ કંદ; એ મહાસુગંધી પટક.

પદ્મપ્રાણહરણ-૧ સહેલ માસ, ૨ વૃદ્ધ સ્ત્રી, ૩ ભાદરવાનો તડકો, ૪ ભેંસનું દહીં, ૫ પરો-દિયે ઓસંગ અને ૬ દિવસની નિદ્રા

પદ્મપ્રાણકર-૧ તાજુ મિશ્રાષ, ૨ નંતુ અગ્ર, ૩ બાલા સ્ત્રી, ૪ દૂધનું જમણ, ૫ ઘી અને ૬ જીના પાણીથી સ્નાન *

સમોપનિષ-૧ આકાશનું દૂધ, ૨ ઘોરનું દૂધ, ૩ લાગલી, ૪ કણેર, ૫ ચણાહી, ૬ અદ્દીણ અને ૭ ધતૂરો.

સમોપધાતુ-૧ શુભર્ણમાક્ષિક, ૨ તારમાક્ષિક (રોધ્યમાક્ષિક), ૩ મોરચૂથુ, ૪ કાસુ, ૫ પ્રિતળ, ૬ સિંદૂર અને ૭ મંદૂર

સમધાતુ-૧ સોનું, ૨ રૂપુ, ૩ તાણું, ૪ સીસુ, ૫ કલાઈ, ૬ જસત અને ૭ લોહું.

સમસંતર્પણ-૧ દ્રાક્ષ, ૨ દાડમ, ૩ ખજૂર, ૪ સાકર, ૫ શાલીધાન્ય (ડાગર), ૬ મધ અને ૭ ઘી.

સમોપરત્ન-૧ વૈકાત, ૨ સૂર્યકાન્ત, ૩ ચંદ્રકાત, ૪ કપૂર, ૫ સ્ફટિક, ૬ પીરોજ અને ૭ કાચ.

સમવિધ કયાથ-૧ પાચન, ૨ શોધન, ૩ ક્ષેદન, ૪ શમન, ૫ દીપન, ૬ તર્પણ અને ૭ શોષક.

૨૬-વ્યાધિ તથા ઔષધિ સંબંધી કેટલાક કડિન શબ્દોના અર્થ

અભર્ણ-અપચો	અર્શ-હરસ, મસા	અહિર-અર્જુન નામનો આખ-
અધોગત-નીચે ગયેલો	અવલેહ-ચાટણુ	નો રોગ
અધોવાયુ-ગ્રહામાથી નીસરતો વા	અવટાઈ, અવટાવી, અવટાવવું-	અંજન-આખસા આજવાની દવા
અનલ-અસિ	ઊકળી, ઊકળી, ઊકળવું	અંગુષ્ઠ-નાના અને મોટા
અજદ્રેષ-અરુચિ	અવ્યક્ત-દેખાય નહિ તેવું, સૂક્ષ્મ	આતરડાના સથિસ્થાન પર
અનિલ-પવન, વાયુ	અશ્મરી-પથરીનો ગોચ	૧ થી ૯ ઇંચ સુધીનો ચેટેલો
અપરમાર-ગોથું, મૂંઝોરોગ, વાઈ	અશ્મરીલ્લ-પથરીને તોડનાર	પેન્સિલ જેવો પાતળો અવયવ
અપાય-અહિત, નુકસાન	અગ્રાત-હમેશા, અટક્યા વિના	આગરુ-સોમાની ચાહીઓ
અલિધાત-શરીર ઉપર ઘા થવો	અશ્મધા- } આસધ	આધિ-અનંતુ દુઃખ
અમલ-ખાટું	આસધ- } આસધ	આખાન-પેટ ફૂલવું, આક્રો
અમલપિત્ત-ખાટું પિત્ત, ખાટા	અર્ણવા-આડ પ્રકારના	આનાહ-આક્રો, પેટ ચડવું
ઓડકાર	અર્ણવા-ફૂટી ઉપર થયેલો લોહી	આમ-કાચો પચ્યા વિનાનો મળ
અરિષ્ટ-દવાનો એક પ્રકાર, સુવા-	તથા માસનો ગોળો	આમરસ-હોજરીનો રસ
વડીનો એરડો, અરીખનું ઝાડ,	અસપ્તસ્થ-લોહી ઝરવું	આમરધી-કાચા માસ જેવી જેની
લીમડાનું ઝાડ, પૂર્વચિહ્ન	અસ્થિલગ્ન-હાડકાનું ભાગવું	વાસ આવે છે તે.
અરોચક-અરુચિ	અસ્થિલગ્ન-સૂકું, કડણુ	આમાશય-આધેલું પચવાની
		જગ્યા

* ઇલામ્બુનાથ કાયસય પરિશેક્ષો જગલ્લઃ તેનૈવ ચોતમોગસ્ય લલ્લહૃદયચક્રુવાન્ ॥ ૧ ॥

જેના પાણીનો ચોક બળ આવે છે, પણ તેનાથી મારું ધોવાથી વાળ અને આંખોનું બળ નષ્ટ થાય છે

છિન્ન-કાપેલું

છેદક- } છિદ્ર પાડનાર, છેદન
છેદની- } કરનાર

છેદનીય-છેદન કરવાને યોગ્ય
જનન-સ્ત્રીની કમ્મરનો આગલો

ભાગ, બંધ

જડ-ભારે, દુર્બર

જનુ-ગરદનનું હાડકું

જમ્મ-ભારેપણું, મંદપણું, જડતા
જરણુ-ઓપધોથી વનરપતિ અને
ધાતુઓની ભરમ કરવી તે

જલગર્ભ-લ-શરીર ઉપર ઘણી
ફેલ્લીઓ થાય છે તે

જંતુ-કૃમિ, કરમ

જૂંલ-બગાસું

જૂંલણુ-બગાસાં

જવરમ્મ-તાવનાશક

તરળ-ઝોગળિયું, કોલેરા

તહાન-તરસ

તામ્ર-તાંબુ

તાલમ-હરતાલ

તિકત-તીખું, પણ વેદક મંથોમાં

ધણે ઠેકાણે "કડકું" એવો

અર્થ થાય છે અને કહુનો

અર્થ તીખું થાય છે.

તિનડીક અથવા તંતડીક-કોકમ

તીખાં-મરી

તુલ્ય-ઝોરશૂથુ

તુષ-અનાજનાં છોતરા

તુપાર-પાણીનાં ઝીણું ટપકાં,

ઝોસ

તુપા-તરસ

તંદ્રા-નિદ્રાથી આગસ આવી

ગુગી આવે છે તે

ત્યાજ્ય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય

ત્રિ-ત્રણ

ત્રિફ-પીડની કરોડ નીચેનાં ત્રણ

હાડકાં

ત્રિદોષ-સંત્રિપાત અથવા વાત,

પિત્ત અને કફ અથવા એ ત્રણે

દોષ એક સાથે દેખવા તે

તુસકું-ઉદરવરણું

ત્વદોષ- } ચામડીના રોગ
ત્વરોગ- }
ત્વરિત-જલદી, સત્વર, તાકીદે
દદ્દુ દાદર, દરાજ
દધિમંડ-દહીંની ઉપરનું પાણી
દમ-ધાસરોગ, હાંફણુ
દારુણ(ક)-માથાનો ભયંકર રોગ
દાદર્ચ-કંઈનેપણું, દહતા
દાહ-બળતરા
દાહક-ભાળનારો, બળતરાકારક
દિવા-દિવસે
દીપક } જળરને જગાડનાર-
દીપન } વધારનાર
દૂઝણુમસ-દૂઝતા હરસ(મસા)
દુર્બર-હજમ થવું મુશ્કેલ તે
દુર્બલ-પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ તે
દુષ્ટતણુ-એક જાતનો નાસર છે,
તેમાંથી પરુ વહે છે તથા તે
બહુ મંધ મારે છે.
દુષ્ય-રસ, રક્ત, માસ, મેદ,
અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર
એ સાત ધાતુને દુષ્ય કહે છે.
દૂષક-પીડા કરનારો
દોષ-વાત, પિત્ત અને કફ એ
દરેક દોષ સામાન્ય રીતે
શરીરમાં રહેલો છે.
દંશ-કરડકું
દ્રવ-દીપ્તીપુ તળવુ-ટપકું
દ્ય- } બે
દંદ- }
ધનુર્વાત-ધનુષ્ય જેવું માણસ વાંકું
થાય છે તે વાયુનો રોગ-તાણુ
ધાન્યામ્લ-કાંચ
નસ્ય-છીંક આવવા માટે નાકમાં
સૂંધવાતું ઝોસક
નાગ-સાપ, સીસું
નાડી-નસ
નાડીત્રણુ-હમેશાં વહેનારો નાસર
નારુ-વાળો
નાશક-નાશ કરનારો
નાશન-નાશ કરનાર
નાસારોગ-નાકના રોગ

નાસારોગ-નાકનું સુકાવું

નાળગુદ-શોફોદર

નિતંબ-કમ્મરની પછવાડેનો ભાગ

નિદાન-મૂળ કારણ

નિદ્રા-જીંધ

નિદ્રાલંગ-જીંધનો નાશ

નિયતકાલિકજવરપ્રતિબંધક-નિય-

મિત સમય પર આવનારા

તાવોને રોકનાર. રોગિયા,

એકાંતરા, તરિયા આદિ તાવ

પર લાલદાયક

નિયામક-નિયમમાં લાવનાર

નિરામય-તીરોગી, વિકારરહિત

નિરુપદ્રવ-ઉપદ્રવરહિત

નિંદ-નિંદા કરવાને યોગ્ય

પકવ-પાકિલાં, ધરડાં

પકવાશય-પચન થવાની જગા

પક્ષાધાત-અર્ધાંગ વાયુ, લકવો

પચન-પાકવું

પટકી-ઝોગળિયું, કોલેરા

પડકશ-પડળ, કોઈ એને પરવાનાં

પણુ કહે છે.

પથ-હિતકારક

પરિણામશળ-ખાધેલું અન્ન પચ-

વાના સમયે પેટમાં ઢાપેલા

વાયુને લીધે વેદના થવા મડિ

એવો પેટદાગનો એક ભેદ છે.

પરિપાક-પચન થવું, હજમ થવું

પરિભાષા-શાસ્ત્રીય અર્થ-વિધિ-

વ્યવસ્થા ઇત્યાદિ

પરિશિષ્ટ-વધારો

પર્ચાવ-ખીણું નામ

પસવાડુ-પડખું, પાસું

પાક-હજમ થવું

પાયક- } પચન

પાયન- }

પાત-પડખું

પાતન-રસાયન ઉપર એક જાતની

કરવાની ક્રિયા

ખાદશીય-પગનો સોળો

ખાદસ્ફોટ-પગની ટાંચ દુખવાનું

દરદ

પાદહર્ષ-એક જાતનો વાયુરોગ,
અંજણી

પાનક-પીવાણું ઔષધ
પાનીય-પીવાને ગોચ્ય

પામા-ખસ

પિચ્છિલ-ચુંદર જેવું લીચું

પિત્તમ-પિત્તને તોડનાર

પિત્તજ્વર-પિત્તથી આવેલો તાવ
પીનસ-નાકના છોડ, સળેખમને
મળતો નાકનો રોગ

પુટ-ગ્રાસકને સૂઈપુટ, અમિપુટ
પ્ત્યાદિ સંસ્કાર કરે છે તે

પુટપાક-ઔષધાદિકોની આસ-
પાસ પાન લપેટીને અગ્નિમાં
નાખી પકવે છે તે

પુષ્પ-સ્ત્રીનું રંગ, ફૂલ

પૂતીગંધ-ખરાબ ગંધ

પૂય-પરુ

પૃથક્કરણ-જુદું કરવું

પૃષ્ઠ-પીઠ, બરડો

પેટપીડ-પેટમાં ડુંખળું, ચૂંક આવવી
પેશી-શરીરમાંની માંસ વગેરેની
ઢાંચળીઓ

પંચુ-લંગડો, પાંગળો

પંચકર્મ-(શરીરશુદ્ધિ અને દોષ
ઘટવા માટે) રોહન, રવેદન,
વમન, વિરેચન અને બસ્તિ

પંચિત-પાચક, રંજક, સાધક,
આલોચક અને ભાગક.

પંચાયુ-પ્રાણ, અપાન, સમાન,
ઉદાન અને વ્યાન

પંચભેખ-શરીરના કફ લિજ્જ-
લિજ્જ કાર્ય અનુસાર અવ-
લંગક, કલેદક, બોધક, તપક
અને સ્લેષ્મક એ પાંચ
નામથી વિભક્ત છે.

પંચાંગ-કાઈ પણ વસ્તુપતિનાં
મૂળ, જાલ, પાન, ફળ તથા
ફલ એ પાંચ અંગ મળીને
પંચાંગ થાય છે.

પાંડુ-પાંડુરોગ

પાંડુરતા-ફીકાશ, પીળાશ

પિંડી-ઔષધિની લુગદી બનારીને

આંખ ઉપર બાંધવામાં
આવે છે તે.

પેચા-રાખડી

પિકક-ઝીણી ફાલ્લીઓ

પ્રકૃતિ-સ્વભાવ, કુદરત

પ્રકોષ-બગાડ, શુદ્ધિ

પ્રકોપન-બગાડવું, વધી જવું

પ્રખર-પ્રબળ, સમર્થ

પ્રગલ્ભ-પ્રોઠ, ધરડો, ઉત્તર વયમાં
આવેલો

પ્રગ્ન-સંતતિ

પ્રતિકૂલ-વિપરીત, ભિન્ન, વિરુદ્ધ

પ્રતિક્રિયા-નિવારણની ક્રિયા

પ્રતિનિધિ-બદલામાં ચાલી શકે

એવો પદાર્થ

પ્રતિબંધ-અટકાવ

પ્રતિસ્થાપ-સળેખમ, શરદી

પ્રદર-સ્ત્રીનો ગુલરોગ

પ્રયય-ભરોસો, વિશ્વાસ, અનુભવ

પ્રદીપન-દીપન કરનાર

પ્રમાદ-ગફલત, અસાવધપણું

પ્રમુખ-શ્રેષ્ઠ

પ્રમેહ-પરમિયો

પ્રયોગ-ઔષધ, મંત્ર, શસ્ત્ર

પ્ત્યાદિની યોજના

પ્રલાપ-વ્યર્થ ભાષણ, બકવાદ

પ્રવાલ-પરવાળું

પ્રવાહ-વહેવું

પ્રશરત-પ્રશંસા પામેલું, વખણાયેલું

પ્રસવ-જન્મવું

પ્રસૂતિવાયુ-જન્મનારીને ચણું

વાયુનું દુર્દ

પ્રહર્ષ-ધણો આનંદ

પ્રહાર-મારવું

પ્રાકૃતજ્વર-ઠંડીથી સાધારણ તાવ

આવે છે, તે

પ્રાશન-પીવું

પ્રેત-લાશ, મૃત્યુ

પ્રેક્ષણીય-જોવાલાયક

પ્રોઠ-પાછો ઉંમરનો, પાકેલો.

પ્લીહન-પાણીથી, પ્લીહા
પ્લીહા-અથવા બરેલ (પેટમાં
પ્લીહા-કાળી બાળુએ હાથ છે તે)

પ્લીહમ-પ્લીહાનો નાશ કરનાર

પ્લીહાદર-પેટમાંનું એક જાતનું

દરદ, બરોળ

ફલવર્તિ-ધોનિ અથવા ગુદાની

અંદર પહેરવાની બાંડી વાટ

ફલપ્રદ-ફળ આપનાર

ફલિત-ફળ આવેલો

ફાંટ-ઔષધિનું સત્ત્વ જે પાણીમાં

લઈ લીધું હોય તે પાણી

બદ્ધ-બાંધેલું, બંધાયેલું

બદ્ધરુદાદર-બંધકાશ

બદ્ધવિકટ-ઝાડાને રોકનાર

બદ્ધ-બળ આપનાર

બરિત-મૂતમાર્ગ અથવા મળમાર્ગ

ઘોષા માટે પિચકારી દ્વારા

ઔષધિવાળું પાણી અથવા

તેલ ચડાવવું તે ક્રિયા.

બવાસીર-હરથ-મસા

બંધારણ-શરીરના કાઈ પણ

ભાગને અથવા વિશેષ કરીને

પેટને નરમ કરવા માટે

અળસી અથવા બાજરાનો

રોટલો બંધવામાં આવે છે તે.

(આ બંધારણ અનેક પ્રકાર-

નાં વપરાય છે.)

બાધિર્-બહેરાપણું

બિલાસ-કફ, બલગમ

બકાશક-ભરશાકમાં ભારવું,

ખાંસ

ભયપ્રદ-ભીતિ ઉપજાવનાર

ભાવના-ઔષધિના ચૂર્ણમાં અથવા

ભરમમાં કાઈ પણ ઔષધિનો

રસ મેળવી ઘૂંટીને ચકવવું તે.

ભાસ-દેખાવ, પ્રતીતિ

લિપ્ત-વૈદ્ય
 લોભ્ય-જમવા યોગ્ય
 ભ્રમવાયુ-ઉન્માદ, ચિત્તભ્રમ,
 ગાંડાપણું
 ભ્રમ-ભ્રાંતિ
 ભ્રમણ-રેર, ચક્રી, મુસાફરી
 બ્ર-શ-નાશ
 મધુરભવર-એને મધુરા અને
 મોતીઝેરા પણ કહે છે.
 મર્મ-મર્મ નળનાર
 મલ-વસા, શુક્ર, લોહી, મળન,
 મૂત્ર, વિદ્યા અને કાનમતિ
 મેલ ઇત્યાદિ શરીરમાં ખાર
 પ્રકારના મળ હોય છે તે
 મલજ-મળથી થયેલો
 મલસ્ત-લક-} ઝાડાને રોકનાર
 મલાવજ-લક }
 મલમ-મળને ઉમેડનાર
 મસ્તકરોગ-માથાનો રોગ
 મહામારી-કોલેરા, કોગળિયું
 મહાવ્યાધિ-પ્રમેહ, વાતવ્યાધિ,
 ઢોદ, હરસ, લગ્નદર, પથરી,
 મૂઠગર્ભ, ઉદરરોગ આ આક
 મહાવ્યાધિ કહેવાય છે.
 મજન-દાંતે ઘસવાની દવા
 મૂત્રકૂટ-પેશાબ કરવામાં રોકાણ
 અને પીડા થાય છે એ રોગ
 મૂત્રખડો-પથરી
 મૂત્રલ-મૂત્રને વધારનાર
 મૂત્રજનન-મૂત્ર ઉત્પન્ન કરવામાં
 સહાયક
 મૂત્રાશય-પેટમાંનું મૂત્રનું ઠેકાણું.
 મૂત્રીના નીચલા ભાગ (પેડું)
 મૂત્રાશમરી-પથરી
 મૂળવ્યાધિ-હરસ
 મુદુ-કોમળ, નરમ
 મેદ-શરીરના સાત ધાતુમાંનો
 એક ચીકણી ધાતુ
 મેહ-પ્રમેહ, પરમે
 મોઝ-હરસના મસા
 મોઢ-ઘેરી, ચક્રર, મૂઠા, લમ

મોહરી-ખાલી ચક્રી
 મંડ-ચોખાની પેવા
 મંડલ-ગોળ, સમુદાય અથવા
 ચાળીસ દહાડા જે ક્રિયા
 કરવી તેને કહે છે
 માંદ-મંદતા
 મૂર્છારોગ-વાઈ, ગોચું
 મવાનુ-ધાટી રાખરી
 મૂષ-છાર, છારી, મગ વગેરે
 કડોળનું ઓસામણ
 રક્તજ-લોહીમાંથી જે થાય છે તે
 રક્તપ્રમેહ-લિંગને રસ્તે લોહી વહે
 એ પ્રકારનો પ્રમેહ
 રક્તાર્શ-દૂગતા હરસ-મસા
 રજ-સ્ત્રોનો અટકાવ
 રજભૂ-લોહીમાં રહેલા લાલ કણ
 રતાંધળાપણું-રાતે આંખથી ન
 દેખાયું
 રમ્ય-શોભાયમાન, સુંદર
 રસ-જે ઔષધમાં પારો અથવા
 હિમ્મત આપે તે ઔષધ
 'રસ'નામથી ઓળખાય છે.
 રસાવન-શરીરના રસાદિ ધાતુઓ-
 ની દહતા, શુદ્ધિ તથા વૃદ્ધિ
 કરનાર ઔષધ
 રચિકર-રચ, રચિલયક, સ્વાદિષ્ટ
 રક્ષ-કર્તિ, ચક્રાપણું, લૂણું
 રેચક-જીલાળ લાવનાર
 રેચન-ઝાડા કરનાર
 રેચક-રચિ ઉપજવનાર
 લણ-ઉલકું
 લીન-લય પામેલું, સમાયેલું
 લેખન-રસાદિ ધાતુ અને વાતાદિક
 દાખને સૂકવી શરીર શુદ્ધ
 કરનાર ઔષધ
 લેખનીય-} લેખન કરવા યોગ્ય
 લેખ્ય-}
 લેહ-ચાટણ
 લોપરી-પોટીસ
 વક-વાંક

વમન-ઊલટી
 વગી-વાંતિરોગ, ઊલટીનું દરદ
 વયસ્થ-ઉંમરમાં આવેલા, તરણ
 વર્જનીય-} ત્યાગવા યોગ્ય
 વર્જ્ય-}
 વર્તિ-યોગિ અથવા ગુદામાં પહેર-
 વાની દિવેટ અથવા વાટ
 વર્ધક-વધારનાર
 વસા-ચરખી [એક
 વસામેહ-૨૦ પ્રકારના પ્રમેહમાંનો
 વસુ-સોળી સાટોડી
 વસુ-સ્થળ-જાતી
 વાજકર-કામોત્તેજક ઔષધ
 વાતમ-વાતનાશક
 વાતરજત-ગાંઠિયો વા, શરીરનું
 અકકાઈ જવું
 વાંતિ-ઊલટી, વમન
 વાંતિકારક-ઊલટી કરાવનાર
 વિકૃત-વિકારવાળું
 વિચર્ચિકા-ખરજીયું
 વિષ્વંસ-નાશ
 વિપરીત-ઊલટું
 વિપર્ચ્ય-ઊલટાપણું
 વિપુલ-મણું
 વિમલ-સ્વચ્છ
 વિપ્લ-વિપ્લનાશક
 વિષમળવર-અનિયમિતજનવર
 વિસર્પ-રતવા, આમડીનું એક
 જાતનું દરદ
 વીર્ધ-ધાતુ, તેજ
 વૃદ-જમવા, ટાળું
 વૃથ-પૌષ્ટિક, પુષ્ટ
 વૃદ્ધ-મૂત્રપિંડ-મૂત્ર ઉત્પન્ન કરવા-
 વાળાં યંત્ર. કેટલી ઉંમરમાં
 અને ફેફસાંની નીચે પાટળના
 ભાગમાં બને તરફ એક એક
 વૃદ્ધ રહેલ છે.
 વેગ-ગતિ
 વેદનારથાપક-વધતી વેદનાને
 વેદન-લપેટવું [રોકનાર
 વૈપાદિક-વ્યાધિ, તબીબશાસ્ત્ર, ડાય
 વ્યક્ત-સ્પષ્ટ [પગલું ફાટવું

વ્યંગ-ક્રમતાર્થ, મુખ ઉપરની
કળાશ, કરોળિયા
વ્યથા-દુઃખ, પીડા
વ્યાધિ-રોગ
વ્યોષ-(ત્રિકટુ, ત્ર્યુષ્ય) સૂક, મરી
અને લીંડીપીપર
મૃણુ-જખમ, ખાડો
શમન-શાંતિ
શલ્ય-કાંટા, બાણ
શરાવસંપુટ-માટીનાં બે સરખાં
કાડિયાની ધારાને ઘસીને
પછી એક કાડિયામાં દવા
ભરી ઉપર ખીનું કાડિયું
મૂકી, મીકણી માટીથી
ઝીણા લૂગડાને પલાળાને બે
કાડિયાની સાથ બંધ કરી
દેવી. તેના પર માટીથી
બિંબવેલું ખીનું લૂગડું
લપેટી તેના ઉપર એક આંગળ
માટીનો નળો લેપ કરવો.
આખી રીતે તૈયાર થાય તે
, 'શરાવસંપુટ' કહેવાય છે.
શાખા-રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ,
મજ્જા, શુક્ર અને ત્વચા એ
સાત અવયવને શાખા કહે છે.
શિરોરોગ-માથાનું દરદ
શીતપિત્ત-શીળસ
શીતવીર્ય-કંઠા ચણવાળું
શુભ્ર-સૂકું
શુદ્ધ-મજ્જારોગનો નાશકર્તા
શોથ-સોજો
શોથશ્લ-સોજાનો નાશ કરનાર

શોથક-શુદ્ધ કરનાર
શોધન-શુદ્ધ કરવું
શોક-સોજો
શોષ-તરસ, તપા
શોષણ-શોષી લેવું, ચૂસી લેવું
શ્લીપદ-હાથીપગો, હાથપગ નડા
શ્લેષ્મ-કફ, બલગમ [યવા
શ્લેષ્મ-કફને તોડનાર
શ્લેષ્મજ-કફથી બિપજેલું
શ્લેષ્મશ્લ-બલગમવાળા
શ્વાસ-દમ
શ્વેત-સફેદ
શ્વેતાશુ-લોહીમાં રહેલા ધોળા કણ
પંદનપુષ્પક, હીજડો
સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક-કેટલાંક
વંશોમાં માંસપેશીઓ સંકો-
ચાય છે અને પાછી પડેળા
ધાય છે; જેમ કે ફેફસાં, હોજ-
રી, આતરડાં, હૃદય એ સંકો-
ચવિકાસ ક્રિયામાં અટકાવ
કરનાર.
સંધિ-સાંધો
સન્નિપાત-કફ, વાત અને પિત્તનો
એકસાથે પ્રદેશ થવો તે
સંશોધન-સ્વચ્છ કરવું
સાધ્ય-મટી શકે એવો રોગ,
મેળવી શકાય એવો પદાર્થ
સારક-ઝાડો ઉતારનાર
સિંજ-કરોળિયા-એક પ્રકારનો
કાદ
સુખસાધ્ય-સુખથી મટે એવું
અથવા સુખથી મેળવાય તેવું

સૂજ-શોથ, સોજો
સુનખહિરિ-વાતરક્ત, ગાંઠિયો વા,
શરીરનું અકકાઈ જવું
સુરભિ-મુગધવાળું
સુસી-વરાધ, સસાણી, ગરધણી
સ્તન-થાન
સ્થૂલ-પુષ્ટ, જડું
સ્નીયુક-વાળો
સ્નિગ્ધ-મીકટ, મીકાશવાળું
સ્નેહ-ધૂત, તેલનો પદાર્થ, મીકાશ
સ્વર-શબ્દ, અવાજ
સ્વરભેદ-અવાજમાં બગાડો
સ્વેદ-બાફ, શેક (શરીરમાંથી
ખરાબ તરવ કાઢી નાખવા
માટે ગરમ હવા, ગરમ પાણી,
ગરમ રેતી, મીઠું, ઈંટ, વગેરે
અથવા ખીનું સાધનોથી
પરસેવો વધારે ઉત્પાન કરવા-
ની ક્રિયા)
સ્વેદશ્લ-પસીનાનો નાશ કરનાર
હરીતકી-હરડે
હાથીપગો-શ્લીપદ, હાથપગ નડા
હિચ્છા-જીચકી, હેડકી [યવા
હઘ-હૃદયને સુખ કરનાર
હૃદમહ-હૃદય જકડાઈ જવું
હૃદયોદર-હૃદયકપાટની કમળેરીથી
ઉત્પાન ઉદરરોગ
શ્લઘ-જખમ મટાડનાર
ક્ષાતજ-જખમથી થયેલો
ક્ષાર-ખાર
શુદ્ધ-નાનું, અંતર, દુર

પરીક્ષા મહરુણ

વિકારો ધાતુવૈષમ્યં સામ્યં પ્રકૃતિરુચ્યતે । સુસ્વસંઘકમારોગ્યં વિકારો દુઃખમેવ ચ ॥

યામિઃ ક્રિયામિર્જાયન્તે શરીરે ઘાતવઃ સમાઃ । સા ચિકિત્સા વિકારાણાં કર્મ તદ્વિપજાં મતમ્ ॥ ચરક ॥

વાત, પિત્ત અથવા કફની વિષમતાનું નામ રોગ છે; અને સમતાનું નામ આરોગ્ય છે. આરોગ્ય એટલે સુખ અને રોગ એટલે દુઃખ.

જે ક્રિયા દ્વારા વિષમ ધાતુ સમ બને, તેનું નામજ ઉપાય અને તેજ વૈદ્યોનું કર્તવ્ય છે.

રોગમાદૌ પરીક્ષેત તતોઽનન્તરમૌપધમ્ । તતઃ કર્મ મિષક્ પશ્ચાજ્ઞાનપૂર્વં સમાચરેત્ ॥

સર્વથી પ્રથમ રોગની પરીક્ષા કરવી જોઈએ, ત્યારપછી ઔપધિની પરીક્ષા (ગુણ) જાણવી જોઈએ. ત્યારે રોગ અને ઔપધિ બંનેનું જ્ઞાન થાય ત્યાર પછી જ યુક્તિપૂર્વક ચિકિત્સા કરવી.

(વર્તમાન સમયમાં રોગ કયો છે અથવા ઔપધિમાં કયા કયા ગુણો છે; અમુક રોગ અને અમુક પ્રકૃતિને અમુક ઔપધિ લાલદાયક યસે કે નહિ; તે વિચાર કર્યા વિના ઉપચાર થાય છે. જેથી રોગીની સંખ્યા ઊંચટી વધતી જતી જાય છે.)

રોગમાં કયો દોષ વિશેષતઃ કયો કમી છે, એ સમજવા માટે આઠ સ્થાનોની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

રોગાક્રાંતશરીરસ્ય સ્થાનાન્યથૌ નિરીક્ષયેત્ । નાડી મૂત્રં મલં જિહ્વાં શંઘં સ્પર્શં ઢગાકૃતીમ્ ॥

નાડી, મૂત્ર, મળ, જિહ્વા, શંઘ, સ્પર્શ, નેત્ર અને શ્પ, એ આઠ સ્થાન પરથી રોગની પરીક્ષા કર્યા પછી ઔપધયોજના કરવી જોઈએ.

રોગ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું ? ઋતુ, રોગીની રોગ થયા પહેલાંની શારીરિક સ્થિતિ, ઉંમર, રોગીની શક્તિ, રોગીનો ઉદ્યોગવધો, રોગ પ્રધાન છે કે ગૌણ છે વગેરે વાનો તરફ લક્ષ આપીને ઔપધિ આપવી જોઈએ.

રોગપરીક્ષાના સંક્ષેપમાં ત્રણ ઉપાય છે : શાસ્ત્રોપદેશ, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન. પ્રથમ રોગીની સર્વ અવસ્થા જાણીને શાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણોની સાથે મેળવવું; પછી અનુમાનથી રોગોનો આરંભ અથવા દોષ અને બદલાવનો નિશ્ચય કરવો.

રોગીની સર્વ અવસ્થા સાંલળી લીધા પછી શારીરિક ગંધ પ્રકૃત છે વા વિકૃત બની ગઈ છે, એ પરીક્ષા કરવા માટે શરીરગત ગંધ, મળ, મૂત્ર, શુક્ર અને વમન કરેલા પદાર્થ સંઘીને નિશ્ચય કરવો જોઈએ સંતાપ અને નાડીની ગતિ સ્પર્શથી જાણવી. મધુમેહાદિમાં મૂત્રાદિની મિષ્ટતા, રોગ-વિશેષમાં સર્વ શરીરમાં વિરસતા, તેમ જ રક્તપિત્તમાં રક્તનો સ્વાદ, એ સર્વ ઉપકૃતનો નિશ્ચય યુક્તિથી કરવો જોઈએ. શરીરમાં સ્વા, જૂ, કૃમિ ઉત્પન્ન થવાથી વિરસતા, માખી જેસવાથી મિષ્ટતા, મીઠી અથવા મઠોડાનું મૂત્ર પર એકઠા થવું એ પરથી મૂત્રની મિષ્ટતા, રક્તપિત્તમાં પ્રાણુરક્ત વમન કરેલ છે કે નહિ તે જાણવા માટે કાગડા, કુતરા આદિ પશુપક્ષીને ચટાડવું. ચાટી જાય તો પ્રાણુરક્ત અને ન ચાટે તો રક્તપિત્તના દૂષિત રક્તનો નિશ્ચય કરવો.

અમિળળ, શારીરિક બળ, ઝાન, સ્વભાવ વગેરે કાર્યવિશેષ પરથી અનુમાન કરી લેવું. જૂખ તરસ, રુચિ, અરુચિ, ઝલાનિ, સ્વપ્ન, નિદ્રા વગેરે રોગીને પૂછીને જાણી લેવું. અતિ સામાન્ય ભેદના એ ત્રણ રોગોમાં રોગનો નિર્ણય ન થઈ શકે ત્યારે સાધારણ કોઈ ઔપધિ આપીને લાલહાનિ પરથી રોગોનો નિશ્ચય કરવો. લક્ષણ વિશેષ ઉપરથી રોગની સાધ્યતા, કષ્ટસાધ્યતા તેમ જ અસાધ્યતાનું અનુમાન કરવું. અરિષ્ટ લક્ષણ પરથી રોગીનું મૃત્યુ જાણી લેવું.

પ્રકૃતિ પરીક્ષા અનેક રીતે કરવી જોઈએ. રોગીની પ્રકૃતિ વાત, પિત્ત અથવા કફપ્રધાન છે ? રોગીની પ્રકૃતિને અનુકૂળ રોગ છે અથવા પ્રતિકૂળ ? રોગ અને રોગીની પ્રકૃતિની તુલ્યતા હોવી તથા દેશતુલ્યતા અને ઋતુતુલ્યતા હોવી, એ વગેરે ચિહ્ન અરાજ છે. એ પ્રકૃતિતુલ્યતા આદિ ન હોય

એવા રોગ સુખસાધ્ય જાણવા; જેમ કે—

પિત્તપ્રકૃતિવાળાને કફનો ઉપદ્રવ થાય તો પ્રકૃતિતુલ્યતા ન બની, જેથી સુખપૂર્વક આરામ થાય છે. પિત્તપ્રકૃતિવાળાને પિત્તનો રોગ થાય એ પ્રકૃતિતુલ્યતા થઈ એ ખરાબ ચિહ્ન છે.

શરદઋતુમાં પિત્ત કુપિત થાય એ ઋતુતુલ્યતા થઈ. પણ શરદઋતુમાં કફ કુપિત થાય તેમાં ઋતુતુલ્યતા ન કહેવાય. ઋતુતુલ્યતા ન થવી એ શુભ ચિહ્ન છે.

અનુપદેશ (ધણાંજ વૃક્ષ અને જળવાળો દેશ) સ્વાભાવિક રીતે વાતક્રમધાન હોય છે. જંગલ દેશ (વૃક્ષ અને જળ ઓછા પ્રમાણમાં હોય એવા દેશ) પિત્ત અને વાતપ્રધાન હોય છે. અનુપ અને જંગલ દેશનાં સાધારણ લક્ષણ હોય એ સાધારણ દેશ કહેવાય છે. તેમાં વાત, પિત્ત, કફ સાધારણ રીતે રહે છે. કફપ્રધાન દેશમાં કફની વૃદ્ધિ થવી એ દેશતુલ્યતા થઈ. એ દેશતુલ્યતા ખરાબ કહેવાય છે. કફપ્રધાન દેશમાં કદાચ પિત્તપ્રકોપ થાય તો દેશહેતુથી પણ જલદી રોગનો નાશ થાય છે. પ્રમેહરોગમાં દોષોની દ્રવ્યતા સમાન હોય તે સાધ્ય જણાય છે તથા રક્તગુદ્મ ૧ વર્ષનો જૂનો થાય ત્યાર પછી સુખસાધ્ય થાય છે.

નીચેનાં ચિહ્ન પરથી કઈ ધાતુનો ક્ષય થયો છે તે અનુમાનથી સમજ શકાશે.

રક્તધાતુના ક્ષયથી હૃદયનો રોગ વધે છે. આખો પર અધારાં આવે છે.

રક્તક્ષયથી ચામડી કડક, સૂકી અને ફાટેલી જણાય છે.

માંસક્ષયથી કમર, ગદન અને પેટ વિશેષરૂપે સુકાય છે.

મેદક્ષયથી (ચરખી ઓછી થવાથી) સાંધાઓમાં દરદ તથા મકાવટ જણાય છે.

અગ્નિક્ષયથી વાળ, નખ, મૂત્ર, હાડકાં નિર્જળ બને છે. સાંધા હીલા પડે છે અને ભ્રમ લેપજે છે.

મજ્જાક્ષયથી (હાડકામાંના રક્તનો ક્ષય થવાથી) હાડકાં નિર્જળ બની વાયુરોગ વધતો જાય છે.

શુક્રક્ષયથી કમજોરી, મોઢાનું સુકાનું, પીળાપણું, ઉદાસીનતા વગેરે જણાય છે.

મળ(વિષ્ણ)ના ક્ષયથી વાયુ આંતરડાંમાં જઈ દરદ ઉત્પન્ન કરે છે. શરીર શુષ્ક બની જાય છે. મૂત્રક્ષયથી પેશાબનો રંગ બદલાવો, મોઢાનું સુકાનું, તથા લાગરી વગેરે તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગનાં ચિહ્ન જણાય છે.

ઝાઝક્ષયથી ખીકણુ ગ્લંધાવવાળો, કમજોર, ચિંતાગ્રસ્ત અને ક્રાંતિહીન બની જાય છે.

સ્વેદ(પરસેવા)નો ક્ષય થવાથી રોગની જડ સખત બની જાય છે, ચામડી શુષ્ક બને છે, સાધારણ સ્પર્શની અસર ગિલકુલ જણાતી નથી.

આ ઉપરાંત રોગ થવાનું કારણ, રોગના દેખાતા ઉપદ્રવ, રોગીની ગતિ, રોગીની વય, રોગીનો અગ્નિ, શરીરની શક્તિ, મનોબળ, આહારવિહાર, રોગ ઉપચય થવાનો સમય, પરંપરાથી આવેલો રોગ, સ્ત્રી દોષ તો સર્ગમાં છે કે નહિ, તેમજ અરિટ ચિહ્નનો વિચાર કરી ચિકિત્સા કરવી.

૧-નાડીપરીક્ષા

તલનું મર્દન કરેલા, નાહેલા, જમેલા, જૂખ અને તરતથી પીડાતા એવા મનુષ્યની નાડી નેવાથી યથાર્થ સમજાતી નથી; માટે ગ્રાતઃકાળે ઊઠી ધડીઅર જે સ્વરય બેઠેલો હોય તેની નાડી નેવી એટલે સારી સમજશે. પુરવનો જમણે હાથ અને યોનો કાબો હાથ લાગો સીધો કરી, અંગૂઠાના મૂળ પામેની સિરા ઉપર તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા આંગળીઓ રાખી વાત, પિત્ત અને કફ, એ રોગો અનુક્રમે જાણવા. કોઈ કોઈ વખત એ જ પ્રમાણે પછની નાડી પણ નેવાય છે.

વાંજી અને સ્વર્ષ તથા જળોની ચાલ પ્રમાણે જે ચાલે તે વાતનાડી; દેહકા, કાગળ અને ચકલીના જેવી ત્વગએ ચાલે છે તે પિત્તનાડી; ઢંસ, કળૂર અને મોરના જેવી ચંદ્રમંદ ચાલે તે કફનાડી. સેવાં અને તેનર પછીની ચાલ પ્રમાણે ચાલે તે સન્નિપાતનાડી અને દળની અને સરસર ચાલવા લાગે તે દિરાપની નાડી જાણવી. જે સ્વસ્થાનથી છેટે રહીરહીને ચાલે, ઘણી ક્ષીણ હોય અને ઠંડી દોષ એ ચાર પ્રકારની નાડી પ્રાણનાશક છે.

આમાન્ય જ્વરનો દોષ યવાથી નાડી ગરમ થઈ મોટા વેગથી ચાલે છે અને દોષ ચરેલો દોષ તોપણ નાડી મોટા વેગથી ચાલે છે ચિંતાથી અને ભયથી નાડી ક્ષીણ ચાલે છે. મંદાગ્નિ અને ધાતુક્ષીણતાવાળા નાડી ઘણી મદ દોષ છે સ્વતંત્ર કાપ થયો હોય તો ઘોડી ગરમ હોઈ પાપાણુ જેવી જડ થાય છે અને આમયુક્ત દોષ તો ઘણી જ જડ થાય છે ગંભીરની નાડી ગંભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે તૃપ્તાત્ત, આગસ્ટ, સુખી અને ઊંઘી ઊટેલા તથા મનમા કાર્યની યોજના કરનારાઓની નાડી સ્થિર ચાલે છે. ભૂખ લાગે એટલે નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. મળમૂત પેટમા હોવાથી જ્વર પ્રમાણે ચાલે છે. કોલ અને મદ (અહંકાર) ઉપન થયેલ દોષ તો કાર્ષક ચયણ ચાલે છે. ચોગ્ની નાડી કઈક તીવ્ર અને કઈક મંદ એવી ચાલે છે ઉલોગી અને માર્ગે ચાલી શ્રમિત થયેલા ગતુખની નાડી ઉષ્ણ અને ચયણ ચાલે છે અષ્ટભૂની નાડી :—કાગડા અને હસતી ચાલે જેવી, જ્વમેલા મનુષ્યના જેવી અને કાર્ષક કફની નાડી જેવી ચાલે છે. ભૂતનાડી—જે ટચલી(હેલી) આગળી નીચે નાડી ચાલે તો તેને ભૂતનો ઉપદ્રવ જાણવો. અનામિકાની નાડી ચાલે તો કુળદેવતાનો ક્ષોભ જાણવો, હાથના મૂળ પાનેની નાડી ચાલે તો જળદેવતાનો ક્ષોભ જાણવો અને મધ્યગાની નાડી ચાલતી હોય તો સપથિક નાડી જાણવી ઉત્તમ પ્રકારની નાડી :—જેનો જાગ્રમિ પ્રદીપ છે, તેની નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે સ્વસ્થ મનુષ્યની નાડી સ્થિર હોઈ પ્રમળ ચાલે છે. ભૂખથી વ્યાથ થયેલાની નાડી ચયણ ચાલે છે અને તૃપ્ત થયેલાની નાડી નિશ્ચળ હોય છે. અમાન્ય મન્નિપાત નાડી :—તટકતૂટક, અતિ ત્વરાએ, કાઠ પ્રમાણે કઠિન, વાકી, ક્ષણમા હળવી, ક્ષણમા જલદી, અતિ ઉષ્ણ, મોટો વેગ હોઈ જ્વરે ગ્રામ, લાવા અને તેતરની ગતિ જેવી, વળી ગૂચાતી જઈ સ્વસ્થ છોડે તે ક્ષણમા સ્થાન પર આવે તે મન્નિપાતની નાડી જાણવી જે નાડી ગ્હીરહીને ચાલે છે અને ઘણી જલદી તથા કંડી થઈ અકસ્માત્ અટકી જાય તે અતક-નાડી જાણવી; તેમ જ તર્જની આગળીની નાડી ચાલે તે પશુ અતની જાણવી નાડી પોતાના સ્થાનથી ભસતી છતાં ચક્ર પ્રમાણે ભસે અને ભયની નાડી પ્રમાણે ચાલે તથા ક્ષણમા અતિસૂક્ષ્મ ચાલે તે અસાધ્ય જાણવી જ્યારે બે પહેર જ્વરયુક્ત અને અગ્નિ દુષ્ટ નાડી ચાલવા લાગે અથવા ત્રિ છોડીને ઘણી ઝડપથી ચાલે, ત્યારે રાગી એક જ દિવસમા મરે છે જેની નાડી ડમરુ પ્રમાણે (કૂદકા ભરતી) ચાલે તે ચોથા દિવસે મરે. જેની નાડી સ્થાન છોડે તે ૩ દિવસમા મરે, જ્યારે નાડી ગરમ અને શરીર નિસ્તેજ હોઈ કંડી અથવા તાવ બહુ હોય અને શરીર ક્ષીણ અને નાડીની ગતિ મદ હોય ત્યારે રાગી બે દિવસમા મરે છે

નાડીપરીક્ષાનું મહત્વ*

પ્રસ્તાવના

આર્યવેદકમા પરીક્ષાના લાગમા નાડીપરીક્ષાને વિગેષ પ્રધાન ગણી છે તેની યોગ્યતા શુ અને કેટલી છે તે બામતમા અનેક માણસોના અનેક પ્રકારના તરંગો હોવા છતાં નિશ્ચયથી તેના વિષે કહેનારા માણસો ક્વચિત જ મળે છે વેદકસાત્ર પ્રલક્ષ જોવાથી સમજાય એવું હોવાથી તેના નિદાત-નો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધા સિવાય ખાતરી થતી ક'ણુ છે. તે માટે તેમાના નાડી જેવા મહત્વના, પરંતુ કેટલાકાના મતથી વાદમન્ત વિષયની પુષ્કળ ચર્ચા થઈ તેમાના યોગ્ય નિદાત બહાર પાડવા ધણા જ્વરના છે, જેથી વૈદ્યસભાએ આ વિષય બક્ષિસ માટે પસદ કર્યો હતો તેમા એક દૃષ્ટાંત નિમિષ આવ્યા, તેમા આ નિમિષ સારો દર્શો, તેપણુ તેમા આવવા જોગો બીજો વિન્તાર નિમિષકાર પાસે કરાવી અને તેને અનુસરી તેનું સરોધન કરી તથા વધારી તે હાલ પ્રતિદ્ધ કરવામા આવે છે આ વિષયની ચર્ચા નેટલી બને તેટલી થતી જોઈએ, તે સિવાય તેમા પૂર્ણતા આવનાર નથી નાડીપરીક્ષાથી શરીરક્રિયાની સર્વ સ્થિતિ સમજાય છે, એવું પ્રત્યક્ષ અનુભવથી નમજવા માટે એવી

* મુંબઈની વેદમંત્રા દ્વારા મરાઠી ભાષામા મંજાવેલા નિબંધમાથી વડોદરાની ચરકૃત પાઠશાળાના અશોક ગિરિક શ્રીયુત બાણકૃષ્ણ જત બાઈ જોશીનો આ નિબંધ ઇનામને પાત્ર કંઈક, તે ગુજરાતી શાકે વર્ષ માટે પદ્મ ઉપોગ્રાંતી જાણકારી અનુવાદરૂપે અને દાખલ કરવામા આવેલો છે (અંગ્રી સં ૨૦૧૦)

ચર્ચા થવી ધણી જરૂરી છે આ વિષય ઉપર સ્વતંત્ર સંદર્ભ પ્રકારે થયે છે, તેમજ તેથી જોડાઈ જોઈએ તેમજ સમાધાન થવું નથી જ્યારે તે ઉપર મોટો શાસ્ત્રિક અને દુત્તન પ્રકારનો પ્રયત્ન થવાની ધણી જરૂર છે આ નિષ્કર્ષ તેમજ માર્કેટફોર્ડ છે એમ માનવામાં હરકત નથી આના જ પ્રકારને પ્રત્યક્ષ કરવા પૈત્રિકતા રૂપિયાનું કાચ અને તેનાથી રેશમ કાપી મહત્વના કાર્યો થાય, એમની જ કાપી પ્રદર્શિત થઈ અને તે સફળ કરવા થા ૧ પરમપ્રકારની પ્રદર્શના થી આ અવધ પ્રસ્તવના પૂરી થઈએ છીએ

—શંકર દાસી શાસ્ત્રી પટે

આ વિષયનું વિવેચન પ્રતા ૧ નાંથી એમને શુ ૨ ૨ તેની પરીક્ષા કરી ગીતે કરવી ? ૩ તે પરીક્ષાથી શાનું જ્ઞાન થાય છે ? અને ૪ તે જ્ઞાનને આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવે ? એ ચાર પ્રશ્નોને ખુલાસો થયો જોઈએ, મળ્યું કે એ જ પ્રસ્તુત વિષયની સુખ્ય જ્ઞાનનો છે હવે આપણે ‘નારી’ એમને શુ તેમજ પ્રયત્ન વિચાર કરીએ

નારી એમને શુ ?

મનુષ્યશરીરના સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાભાગ્ય એ ચાર પ્રકારના નારી એ મૂળદેહનો જ એ ભાગ હોવાથી સ્ત્રી માત્ર સ્થૂળદેહનો જ વિચાર કરવો જરૂર છે આ સ્થૂળદેહ રક્ત, રસ, માત્ર મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર આ સત વસ્તુને બનેલા છે આ સાત વસ્તુઓને સ્ત્રીવાદ્ય એમ કહે છે, કારણ કે તે શરીરને ધારણ કરે છે એ જો સ્ત્રીપ્રકારમાં કહ્યું છે —

‘રક્ત, રસ, માત્ર, વસા, હાડકા, હાડકાનાં સ્ત્રવણ મજ્જા અને વીર્ય એ સત વસ્તુએ સ્વતંત્ર રીતે દેહને ધારણ કરે છે’

આ સાત ધારણા ધોરણે જ આપણા શરીરના અવયવોને નાના પ્રકારને વ્યાપક નારી રીતે સામે છે

ઉપત્તિ, સ્થિતિ અને લઘુ ગ્રંથે વિદ્યોત તમામ જડ સૂત્રની પેઠે આ સ્ત્રીવાદ્યનું પણ સાચું છે, એમને કે તે આપણા શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ગે છે અને લઘુ પાની જલ છે અને સ્ત્રી રીતની ક્રિયા હમેશાં ચાલુ રહે છે હવે આ ક્રિયા મ અને સ્ત્રી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રકાર સ્વાભાવિક રીતે હોને કારણ છે આપણે આદ્ય-વિદ્યોત ઉપલી ગ્રંથે ક્રિયાઓનું આદિ મળ્યું છે આપણે જો આદ્ય એ છીએ અને પીએ છીએ, તેમજ આપણા મ (નર) મા પશ્ચિમ ધર્મ તેમજ સ્ત્રીવાદ્ય અને સ્ત્રીવાદ્ય એવા બે ભાગ હતા પો છે તેમજ સ્ત્રીવાદ્ય તેમજ છે તે જગ નુર, પરસ્પરો ક્રિયાદિ ગે શરીરમાંની જડ નીચી જાય છે અને સ્ત્રીવાદ્ય ને છે તે શરીરનું પાંચજુ કરે છે આ સ્ત્રીવાદ્યને સ્ત્રીવાદ્ય કહે છે અને તેનાથી જ ક્રિયાને શુક્ર પર્વતના સર્વ ધારણી ઉપત્તિ થાય છે આ વિષયમાં શાસ્ત્રધર્મ મળ્યું છે કે —

‘રક્ત, રસ, માત્ર, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર આ સાત ધારણા છે, તે સર્વ પિત્તની જરૂરીથી એમનીજમા પાચન ધર્મ એમનીજમાની ઉપજ થાય છે’

આ પ્રમાણે જગમાં ગળેલા અતપાનના સ્ત્રીવાદ્યનાથી એમને કે સ્ત્રીવાદ્યનાથી એમ પછી એ ના ક્રમથી આ સર્વ ધારણા ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્ત્રીવાદ્ય તેમજ મજ્જાના કારણે આ અવયવોને કામે લાગતું પો છે, તે સ્પષ્ટ મજ્જાથી ‘નારી એમને શુ’ એ આપણા પ્રથમ પ્રશ્નને નિર્માલ આવશે તેથી હવે આપણે તે સાધનનું અવયવોને અને તેમની ક્રિયાને વિચાર કરીએ

આ સ્થૂળ શરીરને જગની ઉપમા આપી સમય અને એ પ્રમાણે કારણ એ શાખા સ્ત્રીવાદ્ય અને માથું તથા ધડ એ તેનું યડ સ્ત્રીવાદ્ય એ થકી તરુ લાગેલાં હા ૧ હા ૨ અવયવોની યાત્રા રચના અને આપણા આંત્રિક અને અત્યંત વ્યાપારના મુખ્ય મથાને ગળેલા છે આ ભાગે પેશ ઉપર ન ને શિર, વચ્ચેનાં છાતી અને નીચેનાં ને જગ મે છે જગથી તાજવા સુધીના ભાગ શિરોભાગ દેહરથ છે તેની અંત સર્વ રૂપે ત્રિયા ગળે છે અને તેની મુખ્ય ક્રિયા પણ ત્યાં જ સામે છે છાતીથી તથા પર્વતના ભાગને ઉદાભાગ ક્રિયા દ્વારપ્રદેશ મે છે, તેની અંત હા ૩ રક્ત અને આત્મનગોએ વચ્ચે સ્ત્રીવાદ્ય દોષ તેની ક્રિયા ત્યાં જ સામે છે ત્રીજો એમને નીચેના ભાગ જે

કાર્ધ (કાઠા) પ્રદેશ છે, તેમાં યદુત, પ્લીહા, અબાશય, પિત્તાશય, મળાશય, મૂત્રાશય, ઇત્યાદિ પચન કરનારી ઇન્દ્રિયો રહે છે અને તેની ક્રિયા પણ ત્યાં જ ચાલે છે.

આધેલું અન્ન અને પાણી મોઢામાં લાગ સાથે મિશ્ર થઈ તે ગળામાર્ગે જઠરમાં જાય છે, તે અન્નજળ આમાશયમાં હજી કાચાં હોય છે તેવામાં જ તેના કઠિન અને પ્રવાહી એવા બે ભાગ જુદા થઈ કઠિન ભાગ પક્વાશયમાં જાય છે અને પ્રવાહી ભાગ બસ્તિપ્રદેશમાં જાય છે. પક્વાશયમાં ગયેલો કઠિન ભાગ પિત્તની સાથે મળી પરિપકવ થાય છે અને તેનો નિઃસત્ત્વ (નકામો) ભાગ જુદો પડી આંતરકાંમાં જઈને ત્યાંથી તે મળરૂપે બહાર નીકળે છે. બસ્તિપ્રદેશમાં ગયેલો પ્રવાહી ભાગ મૂત્રરૂપથી શરીર બહાર નીકળે છે. પક્વાશયમાં કઠિન ભાગમાનો જે સત્ત્વાંસ રહે છે તેને રસધાતુ કહે છે અને તેની જુદી જુદી સ્થિતિ બદલાતાં તે જ છેવટે શુક્ર અને ઓળખાઈને બને છે. એ રસના આધારથી જ જીવન ટકી શકતું હોવાથી તેને જીવનરસ પણ કહેવામાં આવે છે. આ માટે ભાવ-પ્રકાશમાં કહેલાં વચનો નીચે પ્રમાણે છે :

‘અન્નનો જે સારભાગ તે રસ છે અને સારહીન, મલિન પ્રવાહી ભાગ શિરામાર્ગે બસ્તિમાં જઈને મૂત્ર બને છે, બાકી જે તેનો કિટ્ટ રહે છે તેને વિષ્ટા કહે છે. તે સમાન વાયુના સંઘટનથી મલાશયની અંદર જઈને રહે છે, અપાનવાયુની ગતિ વડે એની અને શિશ્ન દ્વારા મૂત્ર તથા શુદ્ધ દ્વારા વિષ્ટા શરીરથી બહાર જાય છે. રસધાતુ સમાન વાયુની ટ્રેરણાથી હૃદયમાં જાય છે અને પછી વ્યાનવાયુના યોગથી શરીરમાં ફેલાઈ જઈને સર્વ ધાતુનું પોષણ કરે છે. નહેરો જેમ ખેતરમાંની અનેક તરેહની વનસ્પતિઓનું પોષણ કરે છે, તેવી રીતે રસધાતુ શરીરમાંની સર્વ ધાતુઓને વધારે છે.’

રસધાતુ જ કમથી રક્ત, મેઢ, માંસ, અસ્થિ, ગબ્બ, શુક્ર અને ઓળખાઈમાં રૂપાંતર પામતો અને સ્વચ્છ થઈ જઈને અધિકાધિક સ્વચ્છ થાય છે. આવી રીતે એ રસ ઉપલી ધાતુની સ્થિતિમાં સુમારે પાંચ દિવસ રહે છે એટલે કે એક મહિનાની સુદતમા તે શુક્ર ધાતુના રૂપમાં જાય છે. આ માટેનાં પ્રમાણવચનો આ પ્રમાણે છે :

‘સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને તેનો મળ, એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં તેના તે જ રસમાંથી બને છે. મૂળ સ્થિતિમાં હોય છે તે સ્થૂળ ભાગ, પાછલી બીજી સ્થિતિમાં હોય તે સૂક્ષ્મ ભાગ અને સ્થૂળ ભાગમાનો નકામો ભાગ તે કિટ્ટ બને છે.’

‘રસ એ રસથી લઈને મજ્જા પર્યંતના પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં અનુક્રમે પાંચ પાંચ રાત્રિ-દિવસ સુધી રહે છે.’

‘ઓળખ એ શુક્ર પર્યંતની સઘળી ધાતુઓનું તેજ હોવાથી તેને ધણું શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે; કારણ કે તે હૃદયમાં રહી ત્યાંથી સર્વ તરફ ફેલાય છે અને શરીરને જીવન આપે છે એ ઓળખ વધે છે ત્યારે દેહને આનંદ, પુષ્ટિ અને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે નાશ પામે છે તો ખચિત દેહનો નાશ થાય છે; કેમ કે ઓળખ વડે જ જીવન રહી શકે છે.’

અગાઉ કહેલી ચત્તેન્દ્રિયો હૃદયમાં અને પચન્દ્રિયો ઉદરમાં કેવી રીતે રહે છે, તે હવે કહેવામાં આવે છે. અનરસથી આપ્તું શરીર જુદી જુદી નાડીઓ દ્વારા કેવી રીતે પોષણ પામે છે એ વિષય પાછળ આવતો હોવાથી અહીં તે વિષે સમજૂતી આપવી ઠીક થઈ પડશે.

નાભિની ઉપર એક વેંત અને ગળાની નીચે છ આંગળના અંતર પર રક્તાશય આવેલું છે અને તેને અહીંને નીચે હૃદય આવેલું છે. તેની નીચે શ્વેતમાશય, તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પક્વાશય એવી રીતે એકની નીચે એક આશય આવેલાં છે. રક્તાશય અને કક્વાશયની વચ્ચે આવેલા હૃદયના આધારથી પ્રાણવાહી ધમની રહે છે. તેની નીચે કાળી તરફ ફેંકસાં અને પ્લીહા છે અને જમણી તરફ યદુત અને પિત્તાશય છે. હૃદય એ ગુપ્ત ચેતનાસ્થાન છે, એટલે પ્રાણના ધમકારા સાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ધમકારા ચાલુ રાખવા અથવા બંધ પાડવા એ ધીર વગર બીજા કોઈના હાથમાં નથી. હૃદય શરીરમાંથી બહાર કાઢીને ઓછસ રીતે બેઈએ તોપણ તેની અંદરના તંત્રોનું ચલન-લવન સ્વતંત્રપણે જ ચાલતું આપણા જોવામાં આવે છે. હૃદયનો આકાર

કમળ જેવા છે. તેનું મુખ નીચે અને ડીંટું ઉપર એમ હોય છે. આ સર્વ વાત માટે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે :

‘નાભિથી ઉપર વેંતને અંતરે અને કંઠથી જ આંગળ નીચે આવેલા શરીરમાંના અંતર-ભાગને હરોભાગ અથવા હૃદય કહે છે. હરોભાગ તે રક્તાશય. તેની નીચે કક્ષાશય, તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પિત્તાશય રહેલું હોય છે.’

‘ચરક’

‘રક્ત અને કક્ષ વડે હૃદય બનેલું છે. તેના આગ્રયથી પ્રાણવાહિની નાડીઓ રહે છે. તેની નીચે કાળી બાબુ પ્હીહા અને ફેફસાં છે. જમણી બાબુ યકૃત અને પ્રિપાસાસ્થાન છે. હૃદય એ મુખ્યત્વે એતનાની જગ્યા છે. હૃદય એ કમળની આકૃતિનું હોય છે અને તેનું મુખ નીચલી બાબુએ હોય છે.’

‘સુશ્રુત’

ફેફસાં છાતીની જમણી અને કાળી બાબુમાં રહેલાં છે એને કક્ષાશય કહેલ છે. એનો સંબંધ હૃદય-રક્તાશયની સાથે રહેલો છે, એટલે ચરકસંહિતામાં રક્તાશયની નીચે કક્ષાશય કહેલ છે તે બરાબર છે.

વાત, પિત્ત અને કક્ષ એ ત્રણે પદાર્થો આપણા શરીરમાં રહેલા હોય છે. એ પદાર્થો ક્ષોભ પામતા રસાદિ ધાતુઓમાં વિકાર કરતા હોવાથી એ પદાર્થોને ત્રણ દોષ કહેવામાં આવે છે. રસાદિ ધાતુઓ અને વાતાદિ ત્રણ દોષોને પોતપોતાની યોગ્ય જગ્યાએ જવાના જે માર્ગ આપણા શરીરમાં છે તેને નાડીઓ કહે છે. એ નાડીઓ ત્રણ પ્રકારની છે : શિરા, ધમની અને સ્રોતસ. ઝાડના પોપણ માટે બાગમાં જેમ પાણીની નાની નહેરો હોય છે અથવા ખેતરને પાણી પાવા માટે જેમ મોટી નહેરો ખોદેલી હોય છે, તે જ પ્રમાણે આપણા શરીરમાં આ નાડીઓ પ્રસરેલી છે અને તેના દ્વારા શરીરના ભુદા ભુદા ભાગોને પોષક ધાતુઓ મળે છે.

શિરાના માર્ગમાં કાણું અને અશુદ્ધ સોડી ફરે છે; તેમાંથી શુદ્ધ અને લાલ થયેલું સોડી હોય છે તે ધમનીમાં વહે છે અને પ્રાણ, અન્ન, પાણી, વાતપિત્તાદિ દોષ, રસાદિ ધાતુ, પરસ્પેષ, મૂત્ર, મળ, વીર્ય ઇત્યાદિ પદાર્થો જે માર્ગે વહે છે તેને સ્રોતસ કહે છે; અથવા તેા શિરા અને ધમની એ જેની અંદર મળે છે તેનું નામ સ્રોતસ છે. શરીરમાં શિરા, સ્રોતસ અને ધમની ઇત્યાદિ નાડીઓ પોલી હોય છે. શિરા અને ધમની વચ્ચેના અવકાશમાં પ્રસરેલી નાડીઓને સ્રોતસ કહે છે. એ સ્રોતસ ઘણાં છે. એ શિરા, ધમની અને સ્રોતસને લગતાં વ્યવસ્થા ભુદા ભુદા ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે છે :

‘જેમ નહેરથી બાગ અથવા ખેતર તર થાય છે, તેમ આ શરીર નાડીઓથી પોષાય છે. ‘સુશ્રુત’

‘નાનીનાની નહેરથી બાગ અને ખાતરથી ખેતર માટેનું ધાન્ય જેવી રીતે પોષણ મેળવે છે, તે પ્રમાણે આપણું આ શરીર શિરાથી પોષાય છે.

‘ભાવપ્રકાશ’

‘પોતાના ધાતુના જેવા રંગની, ગોળ, મોટી અને નાની તથા દોરીના લાંબા આકારની વાહિનીને સ્રોતસ કહે છે.’

‘ચરક’

‘આદારનો સત્તાંશ રસ છે અને સત્ત્વ વિનાનો અંશ તે પ્રવાહી મળ છે. એ પ્રવાહી મળને શિરા બંધિતમાં લઈ જાય છે અને ત્યાં તેનું મૂત્ર થાય છે.’

‘શાર્કાધર’

‘કાઈ કહે છે કે ધમની અને સ્રોતસ એ શિરાનો જ પ્રકાર છે, પરંતુ તે બરાબર નથી; ધમની અને સ્રોતસ એ શિરાથી ભુદો જ વસ્તુ છે; કારણ કે તેનો રંગ ભુદો છે, કામ ભુદું છે અને ઉપતિ પણ ભુદો છે.’

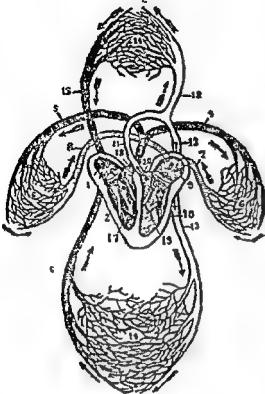
‘સુશ્રુત’

આપણા શરીરમાં સોડીનું ફરવું સતત રીતે ચાલે છે, એ વાત સર્વ પહેલાં ડોક્ટર હાવેના સમજવામાં આવી હતી, એમ પશ્ચિમના વૈદકશાસ્ત્રીઓ કહે છે; પરંતુ આપણે ત્યાં તે તે મળ્યા બૂના વખતથી શરીરવેત્તાઓને (વૈદોને) બળીતી હતી. તે આ પ્રમાણે :

આપણા શરીરમાં રસરક્તાદિ ધાતુ સતત કેવી રીતે ફરે છે, તે સમજવામાં મદદ થાય એવા દેવુથી નીચે જે આકૃતિ આપવામાં આવી છે, તે વડે હૃદયની ક્રિયા અને સોડીના ફરવાનો વ્યાપાર સમજાશે.

લોહીનું ફરવું*

આ નીચેની આકૃતિ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે, ડાબી બાજુના રક્તાશયમાથી (લુઓ અંક ૧૯-૨૦) શુદ્ધ લોહીનો એક નળ, જેને ધોરી નસ કહેવામાં આવે છે, તે નીકળે છે, (અંક ૧૧) જેની એક મોટી શાખા પેટમાં (લુઓ અંક ૧૩-૧૩) તથા બન્ને પગમાં જાય છે અને બીજી શાખાઓ બન્ને હાથ તથા માથામાં જાય છે. (અંક ૧૨) અને શાખાઓ એટલે હાથપગની શાખાઓ બતાવેલી નથી. આગળ જતા હૃદયની માફક આ મોટી શાખાઓમાંથી બારીક નસો અને તેમાંથી છેવટે કેશવાદિનીઓ એટલે વાળ જેવી સૂક્ષ્મ નળીઓ જળની માફક પથરાઈ જાય છે. આ જળમાં રાત્રી લોહી ફરી રહ્યું એટલે તેમાંથી પાછી એની જ બારીક ફેસો નીકળે છે (લુઓ અંક ૧૪-૧૪ તથા ૬-૬) અને જેમ નાના નાના વહેણાઓ મળીને આગળ જતા એક મોટી નદી થાય અથવા હૃદયનો દાખલો લઈએ તો જેમ નાની નાની ડાખળીઓ અને પછી મોટી ડાળીઓ મળીને એ તે થક થાય છે, તેવી રીતે આવી નાની નાની અનેક ફેસો એકત્ર મળીને એક મોટી ફેસ શરીરના નીચલા ભાગમાંથી (લુઓ અંક ૧૬) અને એક બીજી મોટી ફેસ બન્ને હાથ તથા માથા તરફની શાખાઓમાંથી ઉપરના ભાગમાંથી (લુઓ અંક ૧૫) એમ બે મોટી ફેસો કાણુ લોહી લઈને રક્તાશયના જમણા ખંડમાં (જમણો ખંડ

લોહીનું ફરવું

અંક ૧-૨) ઊતર છે અને ત્યાં તે લોહીને રેડ છે ત્યાંથી એ કાળા લોહીના બે ફાટા થઈ એક એક રત્ર બંને તરફના ફેસમાં જાય છે (લુઓ અંક ૪-૫) ફેસમાં ગયેથી આ રત્ર પછી શરીરની કેશવાદિનીઓની પેઠે જળની માફક પથરાઈ જાય છે અને ફેસમાંના ઉવાના ખાડાઓની ઝીણી નસની જાળ સાથે સબધમાં આવતા એ કાણુ લોહી ત્યાં શુદ્ધ થઈ કેશવાદિનીઓ મારફત સ્વચ્છ રાત્રી લોહી ત્યાંથી પાછું ફરે છે (લુઓ અંક ૬-૬) અને એ જળો આગળ જતા એકત્ર મળીને તેની એક એક ધમની થાય છે (લુઓ અંક ૭-૮) તે શુદ્ધ લોહીને પાછું રક્તાશયની ડાબી બાજુના ખંડમાં દાખલ કરે છે જેના આગળથી પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ લોહી સૌથી મોટી ધમની વાટે નીકળ્યું હતું. આ પ્રમાણે શુદ્ધ લોહી રક્તાશયના ડાબા ખંડમાંથી મોટી ધમની વાટે નીકળીને શરીરના ભાગોમાં ફેલાય છે અને ત્યાંથી કાણુ લોહી મોટી શિરાઓ વાટે રક્તાશયના જમણા ખંડમાં દાખલ થઈ ત્યાંથી પાછું બે ફેસો વાટે ફેસમાં જાય છે ફેસમાં એ કાણુ લોહી શુદ્ધ થઈને પાછું રક્તાશયના જમણા ખંડમાં દાખલ થાય છે અને ત્યાંથી ફરી શરીરના બોયલ માટે મોટી ધમની વાટે શરીરમાં ફેલાય છે લોહીનો આવો એક ફેરો થતા દોઢ મિનિટ લાગે છે

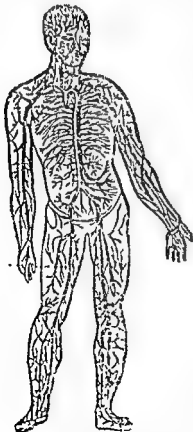
હોજરી, આતરડા અને બરોળની શિરાઓનું લોહી પરનારુ રક્તાશયમાં નહિ જતા કલેમમાં જાય છે ત્યાં ફેસમાંની પેઠે જ તેની બારીક શાખાઓ પથરાઈને તે લોહીની શુદ્ધિ થાય છે અને પછી રક્તાશય તરફ વહે છે સ્ત્રીઓના ગલાંશયમાં આ લોહીની ગતિ વળી ભુવ પ્રકારની થાય છે કહેવાય છે કે ગર્ભના ફેસમાં કામ કરતા નથી અને ગર્ભને તાણુ લોહી ચોરમાંથી મળે છે ગર્ભની નાભિમાં

* લોહી ફરવાની ક્રિયા સમજાવવા માટે ઉપરના ચિત્રમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તીરના ચિહ્ન કર્યા છે, તેનું મોડું એ તરફ દેખાડવામાં આવ્યું છે તે તરફ લોહીની ગતિ તે જોઈ શકાય છે.

નાળ હોય છે તે વાટે ઢેટલુંક લાલ લોહી ગર્ભના પેટમાં જાય છે અને બાકીનું લોહી પરખારું અને થોડો ભાગ કલેજમાં થઈને રક્તાશય તથા ફેફસાંમાં ફરી વળી ગર્ભનાળની ધમની વાટે એરમાં શુદ્ધ થવા જાય છે, એવું ઢેટલાક વિદ્વાનેશુ' માનવું છે.

લોહીને ગતિમાં કોણ મૂકે છે ?

લોહી શરીરમાં નિરંતર ફર્યા કરે છે, એ વાત તો ખરી છે, પણ એવી રીતે ગતિમાં મૂકનાર વસ્તુ શી છે, તે એક અગત્યનો સવાલ છે. પ્રથમ તો લોહી ઝડપથી અને જુસ્સાથી ફરે છે તેનું કારણ એવું છે કે રક્તાશય (હૃદય) માંસમય કોથળીનું બનેલું છે. તેની અંદરના માંસના સ્નાયુઓ તંગ અને ઢીલા થયા કરે છે. કોથળી લોહીથી ભરાય છે ત્યારે સ્નાયુઓ તંગ થઈને એટલે સંકોચાઈ તેને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને ખાલી થાય છે ત્યારે તે જ સ્નાયુઓ પાછા ઢીલા થઈ કોથળીને પહોળા કરી ખીજ લોહીને આવવાનો રસ્તો કરે છે. સ્નાયુઓનો આવો ધર્મ છે. હવે રક્તાશયમાં રક્તના જુદા જુદા જ ખંડો છે. જમણી બાજુ ૨ અને ડાબી બાજુ ૨ અને તેની વચ્ચેમાં પડવાળા દરવાજા છે. તે એવા છે કે વારંવાર ઊઠે છે અને ઘિડાય છે. રક્તાશયના એક ખંડમાં લોહી ભરાય છે ત્યારે તે સંકોચ પામે છે અને તે જ વખતે સામેનો ખંડ પહોળા થાય છે, જેથી લોહી ખીજ ખંડમાં ધકેલાય છે અને ત્યાંથી ધમનીઓમાં ધકેલાય છે. રક્તાશયના આ ખંડો વારાફરતી તંગ-ઢીલા થયા કરે છે અને રક્તને ધક્કો મળ્યા કરે છે. વળી ધમનીઓમાં રક્તની બેઝાબેઝ પવન હોય છે, તે પવન પણ રક્તને ગતિ આપ્યા કરે છે. આ સિવાય રક્તને ધકેલનારાં ખીજાં નાનાં કારણો પણ ઘણાં છે. ધમનીઓ સ્થિતિસ્થાપક હોવાથી લોહીને ગતિ મળે છે. શરીરના સ્નાયુની નિરંતર ગતિથી પાસેની રક્તશિરાઓ ઉપર દબાણ થયા કરે છે અને તેથી પણ રક્ત આગળ ધકેલાય છે. આસોગ્ધવાસની ક્રિયાથી પણ રક્તની ગતિને કાંઈક ઉત્તેજન મળે છે. આમ ઘણા પ્રકારની શરીરની ક્રિયાઓ લોહીને ઝડપથી ફરતું રાખે છે. આ ક્રિયાઓ એ જ શરીરનું ચૈતન્ય છે.

નાડી

લોહી ફરવાને અને નાડીને શું સંબંધ છે તે પણ જાણવા જેની વાત છે. ડાબા રક્તાશયમાંથી રક્ત મોટી ધમનીમાં જાય છે, તેથી ધમની પહોળા થાય છે અને તેનો ધક્કો ધમનીના છેડાઓ સુધી પહોંચે છે. એવા દરેક ધક્કાને 'નાડી' અથવા નાડીનો ધબકારો કહેવામાં આવે છે. રક્તાશયના દરેક વખતના સંકોચાવાથી દરેક નાડી ઉત્પન્ન થાય છે. આવી સંકોચનની, ધક્કાની અને ધબકારાની ક્રિયા અથવા નાડી જુવાન આદમીના શરીરમાં દર એક મિનિટ આશરે ૭૫ વખત થાય છે.

ધમની અથવા ધોરી નસ અને તેની શાખાઓ

બેડેની આકૃતિમાં જાતીની વચ્ચે એક મોટા નળ દેખાય છે તે ધમની છે. તેમાંથી વૃક્ષની ડાળીઓની માફક શાખાઓ અને શાખાઓમાંથી ઉપશાખાઓના અસંખ્ય ફાંટા થયેલા દેખાય છે ધમનીનો સુખ્ય નળ નાલિ આગળ જતાં ત્યાંથી તેની બે શાખાઓ પગમાં જતી દેખાય છે. બે શાખાઓ જાતીના ઉપલા ભાગ આગળથી બે હાથમાં માથા તરફ જઈ ત્યાં પણ અસંખ્ય બારીક શાખાઓ થઈ જાય છે.

ધમની અને તેની અસંખ્ય શાખાઓ

જતી દેખાય છે અને એક શાખા

લોહી પાણીના રેલાની માફક આ ધમનીમાં યઈ તેની અસંખ્ય શાખાઓ દ્વારા આખા શરીરમાં ફરી વળે છે. લોહીની ગતિ હૃદયમાંથી મળે છે અને ધમનીમાં પણ લોહીને ધક્કલવાની શક્તિ છે. ધમનીનું પડ ત્રણ અસ્તરનું બનેલું છે. બહારનું પડ ઘોળું તથા મજબૂત છે, ખીલું અંદરનું પડ શ્લેષ્મા-વરણ જેવું લીસું છે, તેથી લોહી નિરંતર ફર્યા કરે છે, છતાં તેને ઘસારો લાગતો નથી અને ત્રીજું પડ સ્થિતિસ્થાપક હોય છે; તેથી ધમનીમાં સંક્રામણવાની શક્તિ હોય છે. હૃદયની થેલી સંક્રામણને લોહીને ધક્કે છે ત્યારે જો આ ધમનીમાં સ્થિતિસ્થાપકપણું ન હોત તો તે ફૂટી જત.

ધમની અને તેની શાખાઓ ત્રણ કામ કરે છે : ૧ લોહીને શરીરમાં ફેરવે છે, ૨ રક્તના પ્રવાહને એકસરખો ચલાવે છે, ૩ હૃદયના લોહીને જુદા જુદા ખંધા અવધવામાં લઈ જઈ સર્વત્ર વહેંચી આપે છે અને એ રીતે આખા શરીરનું પોષણ થાય છે.*

નાડીપરીક્ષા કેવી રીતે કરવી ?

હાથના અંગૂઠાના મૂળ આંગળી નાડી જેવી. સ્ત્રી હોય તો ડાબા હાથની અને પુરુષની જમણા હાથની નાડી જેવી; કારણ કે પૈડાના વચલા માણામાંથી જેવી રીતે તેના આરા પ્રસરેલા હોય છે, તે પ્રમાણે સર્વ નાડીઓ મનુષ્યની નાલિમાંથી આખા શરીરમાં પ્રસરેલી છે. નાલિકમળનો આકાર કાચના જેવો હોઈને તેના જમણા હાથ તરફથી ધમની નીકળે છે. તે કાચનો પુરુષોના શરીરમાં નીચે મુખે હોય છે અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉપર મુખે હોય છે. સ્ત્રીપુરુષની નાડી અનુક્રમે ડાબા અને જમણા હાથના કાંડામાં નેવાનું કારણ એ જ છે, અચ્છેદ પૈદક ગ્રંથામાં આ પ્રમાણે ડાબા-જમણા હાથનો ખુલાસો કરેલો નેવામાં આવતો નથી. નાડી જોતી વખતે વૈદ્ય ચિત્ત સ્વચ્છ રાખીને પોતાના ડાબા હાથમાં રાગીનો હાથ લઈ હથેળી થોડી નમાવી પોતાના જમણા હાથથી નાડી જેવી. તે પકડેલા હાથના અંગૂઠાના મૂળ પાસે એટલે કે કાંડા પર પોતાના જમણા હાથની તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા એટલે અંગૂઠાની સગીપની પહેલી, ખીંછ અને ત્રીજી એ ત્રણ આંગળાઓ મૂકી, પોતાનો અંગૂઠો દરદીના કાંડાની નીચે રાખી નાડીપરીક્ષા કરવી. આ પ્રમાણે નાડીપરીક્ષા કરવા સમયે નાડી પર આંગળીઓ વધુ ન દબાવવી તેમ છોક હલકી પણ ન મૂકવી; એટલે કે કંઈ સમજ ન પડે તેમ ન મૂકવી પણ વેંતથી સમતોલપણે મૂકવી. તર્જની એટલે અંગૂઠા પાસેની આંગળી, અનામિકા એટલે છેવટની આંગળી પાસેની આંગળી અને મધ્યમા એટલે તર્જની અને અનામિકાની વચ્ચેની આંગળી. અહીં ખીંચ પ્રશનું વિવેચન પણ પૂરું થયું. હવે તે માટે આય-ગ્રંથોમાં પ્રમાણવચનો છે તે જોઈએ :

‘પ્રાણીઓનું નાલિકમળ કાચના આકારનું હોઈને તે કાચમાંજે પુરુષોના શરીરમાં નીચે અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉપર મુખ કરેલું છે. આ કાચગાની જમણી બાજુથી ધમની નીકળેલી હોવાને લીધે જ સ્ત્રીના ડાબા અને પુરુષના જમણા હાથની નાડી જેવી. હે તરુણિ ! જરા વાંકો કરેલો અને આંગળાં પ્રસરેલો જેવી રીતેના રાગીનો (પુરુષને હોય તો) જમણા હાથ પાસે લઈ પોતાના ડાબા હાથના આંગળાંથી નાડી જેવી. સ્ત્રીઓનો હોય તો ડાબા હાથની નાડી ધૈર્યથી જમણા હાથના આંગળાંથી ઉપર પ્રમાણે જેવી. નાડીના ત્રીસ ટકારા સુધી વૈદ્યોએ પરીક્ષા કરવી. જુદાંમાને કામળ વાણી ખોલી આ પ્રમાણે ત્રણ વાર નાડી ઝાલી મૂકી દઈ રાગની પરીક્ષા કરવી. તેની અંદર જો ૧૦૧ ટકારા સરખા જણાય તો રાગને સાખ જણવો અને સરખા ન પડે તો અસાધ્ય જણવો.’

‘શિવપાર્વતી સંવાદ’

‘હાથના અંગૂઠાના મૂળમાં જો ધમની હોય છે તે જીવનની સાક્ષી આપનારી છે. તેના ચલન-વલનથી શરીરનાં સુખદુઃખ પડિતોને સમજાય છે.’

‘શાસ્ત્રકર’

‘વૈદ્યોએ રાગની પરીક્ષા કરવા માટે દરદીના જમણા હાથના અંગૂઠાના મૂળ પાસે પોતાના જમણા હાથથી સ્પર્શ કરી નાડીપરીક્ષા કરવી. ચિત્ત સ્વચ્છ, જીવ સ્વચ્છ અને મન પ્રસન્ન હોય ત્યારે હાથના આંગળાં વડે દરદી પુરુષના જમણા હાથની નાડી જેવી.’

‘નિઘંટુરતાકર’

ધાતુ કરીને ઓઝોના કાળા અને પુરપના જમણા હાથમા નાડી મમળગ છે, માટે રાગીને થોડાંધણો હાથ વાકો રાખી તેના ઉપર આગગીઓ દેરી પોતાનો હાથ પોલો રાખી નાડી જોવી

હવે 'નાડીપરીક્ષાથી શી બાળતનુ જ્ઞાન થાય છે' આ નીજ બાળતનો વિચાર કરવા ધટ છે, પરંતુ તે પહેલાં નાડીના સ્કુરણના ટકાર નીચગી સ્થિતિમા એક મિનિટની અંદાજ મના પ્રમાણમા કેટલી વખત થાય છે તે માટે જુદા જુદા અંગેજી પ્રથોમા જે ઉલ્લેખ છે તેનો સાગશ નીચે સખવામા આગો છે, જે સમજવાથી નાડીપરીક્ષામા ધણી મદદ મેળે છે

ઈમરનુ પ્રમાણ	નીચેગી નાડીના ધમકાગ	ઈમરનુ પ્રમાણ	નીચેગી નાડીના ધમકારા
મલમા લેવ છે સાગ	૧૫૦	૪ થી ૭ વર્ષ સુધી	૮૫ થી ૯૦
જન્મ થાય છે ત્યાગે	૧૪૦	૭ થી ૧૪ "	૮૦ થી ૮૫
૧ લા વર્ષમા	૧૧૫ થી ૧૩૦	૧૪ થી ૫૦ "	૭૦ થી ૭૫
૨ જા વર્ષમા	૧૦૦ થી ૧૧૫	૫૦ ના પછીથી મરણ થતા સુધી	૫૦ થી ૬૫
૩ જા વર્ષમા	૯૦ થી ૧૦૦		

નાડીપરીક્ષાથી શી શી બાળતનુ જ્ઞાન થાય છે ?

નાડીપરીક્ષાથી જે જે બાળતનુ જ્ઞાન થાય છે તે વિષય ક્રમવાર અને પૂર્ણપણે કહેવામા આવે તો તે માટે વિસ્તારવાળો એક થોડો નિમ્ન લુદ્ધ જ લખવો જોઈએ, તોપણ આ વિષયના વિવેચનને આ નીજ પ્રથ સાથે અનિવાર્ય મળધ હોવાને લીધે સારભૂત જરૂરી બાળતોનુ વર્ણન અહીં રજૂ કરવુ જરૂર છે

નીચાને બાધેલા તારો જેમ ગાયનના મધમા સર કાઢી બતાવે છે, તેવી રીતે હાથની નાડી પાચુ બધા રોગ વ્યક્ત કરી બતાવે છે આપણા શરીરમા વાત, પિત્ત અને કફ એ નામના જે નજુ હોયો કહેવામા આવ્યા છે, તે પોતપોતાની સમાન સ્થિતિમા શરીરમા વર્તે છે ત્યાં સુધી શરીર નીચેગી રહે છે અને એ સ્વાભાવિક સ્થિતિમા રેરફાર થયો કે તરત જ જુદા જુદા પ્રકારના રોગ ઉપજ થાય છે એવા કુપિત હોયોનુ અથવા મિથ હોયોનુ જ્ઞાન નાડીપરીક્ષાથી થાય છે શરીરમા કયો રોગ વધેલો છે અથવા ક્ષાય થયો છે તે નાડીથી સમજાઈ છે તેનુ કારણ એ છે કે લોહીના ક્રવની સાથે ધમનીને સળધ છે અને તે ચલિત થયેલો રોગ આ ધમની દારા જ જુદા જુદા અવયવોમા પ્રવેશ કર છે અજીર્ણ, વિપૂચિકા, પ્રમેહ, પ્રદર રાજ્યક્રમા, ક્ષતકાસ, ઉપદશ, શુક્રનાથ, પિશાચપીડા અને અસાધ્ય થવાથી ખાસે આવેલુ યાતુ-આ બાળતો નાડીમાનથી સમજાય છે નાડીપરીક્ષા દારા એ સર્વ બાળતો કહી શકાય છે, એ સર્વન પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ તે ચોક્કસપણે કહી શકે એવા વૈદ્યો હાલના વખતમા મળતા નહિ હોવાથી તે ઉપર લેરેસો ન રહે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ આ બાળત માટે જુદા જુદા મેયોનુ દિગ્દર્શન કરવાથી ખાતરી થાય છે કે એ વાત ખોટી તો નથી જ 'માધવનિદાન'ના પ્રાકૃત સંગીત પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા વ રા કૃષ્ણશાસ્ત્રી બાટવેકરે આ વિ. અવિશ્વાસના ઉદ્દેશાર કહેલા જોવામા આવે છે, પરંતુ પ્રથોમાથી મળતા વચનો ઉપરથી એટલુ તો નોકસ કર છે કે, રોગની જાતિ, વય દેસ અને કાળની સ્થિતિ તથા નાડીપરીક્ષાનો સતત અભ્યાસ એટલી વારો વૈદ્યના બાણવામા હોય તો તેમને અદ્ભુત અને અચૂંદ પરીક્ષા કરતા આવડી શક્ય છે આ વિષયના પ્રમાણુવચનો નીચે પ્રમાણે છે

નાડીજ્ઞાન વિષે શિવપાર્વતીના સવાદમા કહ્યુ છે કે

યથા વીળાગતા તત્રી સર્વાન્સાયાન્મપાતે । તથા હસ્તગતા નાડી સર્વાન્નોગાન્પ્રકાશતે ॥ ૧ ॥

યમ્ય યા પ્રકૃતિર્નિત્યા તત્સમાના યદા ધરા । તદા ચલતી સેય રુવહીનેતિ નિશ્ચય ॥ ૨ ॥

અર્જુને તુ મવેનાડી કઠિના પરિતો જડા । પકાજીર્ણે પુષ્ટિહીના મદ મદ પ્રકપતે ॥ ૩ ॥

વિપૂચિકાગદે મેક્રસક્રમા ધમની મવેત્ । પ્રમેહે પ્રદરે રાજ્યક્રમણિ ક્ષતકાસકે । ઉપદશે ધરા મ્પદેત્ મયિરજાગુલીતલે ॥ ૪ ॥

અંગુષ્ઠમૂલમારમ્ય સાધેદ્વચંગુલતો વહિઃ । યદા નાડી તદા તસ્ય યામાર્ષેન મૃતિર્ભવેત્ ॥ ૫ ॥
 મૂનાવેશયુતત્યાપિ નદ્યશુકસ્ય નાડિકા । ત્રિદોષગમના ચાપિ સૂક્ષ્માપ્યેવ ન મૃત્યુદા ॥ ૬ ॥
 વાતાદ્વજગતિર્નાડી પિતાત્સ્યાચ્ચપલા તથા । કફાન્મંદગતિર્મિશ્રો મિશ્રૈશ્ચૈવ વદામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥
 યા હિ વક્રા ચ તીવ્રા ચ મધ્યમા તર્જનીતલે । સ્ફુટા ભરતિ સા નાડી વાતપિત્તગદોદ્ભવા ॥ ૮ ॥
 સ્ફુટા વક્રા ચ મંદા ચ મવ્યમાનામિકાતલે । યા ભવેત્સા હિ વિજ્ઞેયા વાતશ્લેષ્મગદોદ્ભવા ॥ ૯ ॥
 યા ચ વક્રા તથા તીવ્રાનામિકાતર્જનીતલે । સ્ફુટા સ્યાત્ સા ધરા જ્ઞેયા કફપિત્તસમુદ્ભવા ॥ ૧૦ ॥
 સર્વાંગુલીતલે યા ચ સ્યાન્નાનાગતિર્મિથરા । સ્ફુટા વૈ સા ચ વિજ્ઞેયા સન્નિપાતગદોદ્ભવા ॥ ૧૧ ॥
 કેકીળા મધુરાહારે તિક્તે સ્થૂલાહિગા ભવેત્ । અત્લે ભેકગતિઃ કોષ્ઠા કટુકૈર્ઞ્મરોપમા ॥ ૧૨ ॥
 કપાયે કઠિના મંદા લવણે સરલા દ્રુતા । એવં દ્વિત્રિચતુર્યોગે નાડી નાનાગતિર્ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥
 દ્રવ્યૈશ્ચ મધુરાગ્લધૈઃ નાડી શીતા વિરોપતઃ । ક્ષીરૈઃ સ્તિમિતવેગા ચ તથા શીતા વલીયસી ॥ ૧૪ ॥
 દ્રવેડતિકઠિના નાડી ક્રોમલા કઠિનાશને । દ્રવદ્રવ્યસ્ય કાઠિન્યે ક્રોમલા કઠિનાપિ ચ ॥ ૧૫ ॥
 સપિષ્ઠૈર્ગુદુરુગૈશ્ચ ધૃત્યુકઞ્ચદ્રવ્યકૈઃ । સ્થિરા મંદતરા પુષ્ટા ગુદૈતૈલેન ધામિની ॥ ૧૬ ॥
 કુખ્ખાંડમૂલકૈર્મંદા માપેળ લગુડાકૃતિઃ । શાકૈશ્ચ કદલૈશ્ચૈવ રક્તપૂર્ણે નાડિકા ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ : જેમ વીણાનો તાર વગાડવાથી તે સર્વ રાગોને પ્રકટ કરે છે, તેમ હાથમા રહેલી નાડી સર્વ રાગોને પ્રકારો છે. (૧) જે મનુષ્યની મદા જેવી પ્રકૃતિ રહેલી હોય તેના જેવી જ અથવા નુદ્ધ નાડી ચાલતી હોય તે તેને નિશ્ચય નીરાગી જાણીએ (જેમ કે વાતપ્રકૃતિના મનુષ્યની નાડી વાતપ્રધાન હોય તેપણુ તે મનુષ્ય નીરાગી જ છે) (૨) અર્થુ રાગમા નાડી કડચુ છતા જડ હોય છે અને પકવાજીર્ણમા નાડી પુષ્ટિહિન છતા મદમદ ચાલે છે (૩) કોલેરાના રાગમા નાડી દેડકાની પેડે દૃઢની ચાલે છે અને પ્રમેહ, પ્રદર, રાજવક્ષમા (સપ્), ક્ષનકાસ અને ઉપદશમા નાડી ગ્રાહીની પેડે આગળની તળે ભાસે છે (૪) જેની નાડી અગુડાના મૂળથી બીઠી આગળ દૂર ચાલતી હોય તે દરકી અર્ધા પહોરમા ચલુ પામે છે. (૫) જેને ભૂત વળગુ હોય અથવા જે ક્ષીણુધાતુ હોય તેની નાડી ત્રિદોષના જેવી તથા મુક્ત ચાલતી હોય તેપણુ તે મનુષ્ય પમાડનારી નથી (૬) વાતદોષમા નાડી વાકી ચાલે છે, પિત્તમા ચચળ ચાલે છે, કફમા મદ ચાલે છે અને દોષોના મિશ્રણમા મિશ્ર પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે છે, જે વિષે હવે પછી કહેવામા આવે છે (૭) જે નાડી વાકી અને મદ ગતિથી મધ્યમા અને તર્જનીની તળે ચાલે છે, તે વાતપિત્તના જાણી. (૮) જે નાડી વાકી અને મદ ગતિથી મધ્યમા અને અનામિકા તળે ચાલે છે, તેને વાતકફની જાણી. (૯) અનામિકા અને તર્જનીની નીચે વાકી તથા ત્રીન ગતિથી ચાલતી જાણાય તે નાડી કફપિત્તની જાણી (૧૦) ત્રણે આગળાંઓની નીચે અનેક પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે તે નાડી સન્નિપાતની જાણી (૧૧) મીઠા ભોજનથી નાડી મોરની પેડે ચાલે છે, કડવા ભોજનથી સ્થૂલ અને સર્પની પેડે ચાલે છે, ખાટા ભોજનથી દેડકાની પેર અને કાર્ષક ઉષ્ણ હોય છે અને લીખા ભોજનથી ભ્રમરના જેવી ચાલે છે. (૧૨) કપાય (તૂરા) ભોજનથી કડિન અને મદ, ખારા ભોજનથી સરસ અને ઉતાવળ ચાલે છે, તેમ જ ખે-જાણુ-ચાણુ-પાદિ ત્રિશિત ગ્લના યોગથી નાડીની ગતિ અનેક પ્રકારની થાય છે. (૧૩) મધુર અને ખાટા ધૃત્યાદિ પદાર્થના યોગથી નાડી વિશેષ કરીને શીતળ ચાલે છે અને દૂધ ખાવાથી મદ, શીતળ અને સુદ્ધ ચાલે છે. (૧૪) પ્રવાહી પદાર્થો ખાવાથી નાડી કડિન અને કડિન પદાર્થો ખાવાથી કોમળ ચાલે છે અને જે પદાર્થ પ્રવાહી તેમ જ કડિન હોય તે મિશ્ર ગતિથી ચાલે છે (૧૫) ગોળ અને દૂધવાળા લોટનો પદાર્થ અને પૌઆ વગેરે સહેલા પદાર્થો ખાવાથી નાડી સ્થિર અને અતિ મદ ચાલે છે અને ગોળ તથા તેલયુક્ત પદાર્થથી પુષ્ટ ચાલે છે (૧૬) ઢાણુ અને મૂળાના લક્ષણથી નાડી મદ ચાલે છે, અડદ ખાવાથી લગુડાકૃતિમાં મીઠી

આલે છે અને શાક તથા કેળાંના ચેવથી રક્તપૂર્ણ આલે છે. (૧૭)

વળા નિધનુરતનાકરમાં કહ્યું છે કે :—

સદઃ સ્નાતસ્ય મુક્તસ્ય તથા સ્નેહાવગાહિનઃ । ક્ષુધાર્તસ્ય ચ સુસ્રસ્ય નાહી સમ્યક્ ન બુધ્યતે ॥ ૧ ॥
ગંમીતા યા મવેન્નાહી સા મવેત્માસવાહિની । જ્વરવેગેન ઘમની સોષ્ણા વેગવતી મવેત્ ॥ ૨ ॥
કામક્રોધાદ્વેગવદા ક્ષીણા ચિતામયાન્વિતા । મંદામેઃ ક્ષીણઘાતોથ નાહી મંદતરા મવેત્ ॥ ૩ ॥
અસુકપૂર્ણા મવેત્સોષ્ણા ગુર્વી સામા ગરીયસી । લઘ્વી વદતિ દીપ્તામેસ્તથા વેગવતી મતા ॥ ૪ ॥
ચપલા ક્ષુધિનસ્યાપિ તૃપ્તસ્ય વદતિ સ્થિરા । મરણે હમસ્કારા મવેદેકદિનેન ચ ॥ ૫ ॥
કાષ્ઠકુદ્ધો યથા કાષ્ઠં કુદ્ધતે ચાક્ષિવેગતઃ । સ્થિત્વા સ્થિત્વા તથા નાહી સન્નિપાતે વહેદ્ ધ્રુવમ્ ॥ ૬ ॥
સ્થિરા નાહી મવેચસ્ય વિદ્યુદ્વ્યુતિરિવેક્ષ્યતે । દિનૈકં જીવિતં તસ્ય દ્વિતીયે મૃત્યુરેવ ચ ॥ ૭ ॥
શીઘ્રા નાહી મલોપેના ગ્રીતલા યાય દૃશ્યતે । દ્વિતીયે દિવસે મૃત્યુર્નાહીવિજ્ઞાતૃમાપિતમ્ ॥ ૮ ॥
મુલે નાહી વહેતીન્ના કદાચિચ્છીતલા મવેત્ । આયાતિ પિચ્છિલઃ સ્વેદઃ સસરાત્રં ન જીવતિ ॥ ૯ ॥
મુલે નાહી યદા નાસ્તિ મધ્યે શૈત્યં વહિઃ ક્રમઃ । યદા મંદા વહેન્નાહી ત્રિરાત્રં નૈવ જીવતિ ॥ ૧૦ ॥
દૃશ્યતે ચરણે નાહી કરે નૈવાધિદૃશ્યતે । મુલં વિકસિતં યસ્ય તં દૂરે પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ :—તુરતમાં નાદેલા, જમેલા, તેલાદિ એળેલા, શૂખ્યા અને સુતેલાની નાહી યથાર્થ સમજાતી નથી. (૧) જે નાહી ગંભીર દેખાય તે માંસાગ્રિત વિકારની હોય છે અને જ્વરના વેગમાં નાહી જરમ વેગવાળી હોય છે. (૨) કામ અને ક્રોધથી નાહી વેગવાળી આલે છે અને ચિંતા તથા લયથી ક્ષીણુ આલે છે. મંદ અગ્નિવાળાની તથા ક્ષીણુ ધાતુવાળાની નાહી વધારે મંદ હોય છે. (૩) રક્તના વિકારમાં નાહી ઉષ્ણ અને જડ હોય છે, આમવિકારમાં વધારે જડ હોય છે અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાની નાહી ઉલ્લસી તથા વેગવાળી હોય છે. (૪) શૂખ્યાની નાહી ચપળ આલે છે, તૃપ્તની સ્થિર આલે છે અને એક જ દિવસમાં મરનારની નાહી કમરની પેઠે હેલાં ખાતી આલે છે. (૫) જેમ લક્ષ્મણે પક્ષી અડધી લાકડામાં આંચ રોકે છે, તેમ સન્નિપાતમાં નાહી રહીરહીને અતિ-વેગથી આલે છે. (૬) જેની નાહી સ્થિર થાય અને વીઝળીના અમકારા પ્રમાણે દેખાય તેનું આયુષ્ય એક જ દિવસનું હોઈને ખીખા દિવસે તે મૃત્યુ પામે છે. (૭) જે દોષયુક્ત નાહી જલદી આલતી હોય કિંવા શીતળ લાગતી હોય તે દરદીનું ખીખા જ દિવસે મૃત્યુ થાય છે, એમ નાહીના ઉત્તમ શાતાઓ કહે છે. (૮) પ્રથમ નાહી જલદી આલે અને પછી શીતળ થાય તથા શરીરે ચીકણો પ્રસ્વેદ થાય તે રોગી સાત રાત્રિ જીવતો નથી. (૯) પ્રથમ નાહી દેખાય નહિ, અધ્યે શીતળ દેખાય અને બહાર ગ્લાનિ આવે તથા નાહી મંદ આલે, ત્યારે તે રોગી ત્રણ રાત્રિ જીવતો નથી. (૧૦) નાહી જે રોગીના પગમાં જ દેખાય અને હાથમાં દેખાય નહિ તથા જે દરદીનું મુખ પહોળું રહેલું હોય તેને દૂરથી જ તજ દેવા; અર્થાત્ તે મરણની તૈયારીમાં છે. (૧૧)

૨૬ હારીતે કહ્યું છે કે :

સ્પંદતે ચૈકમાનેન ત્રિશદ્ધારં યદા ઘરા । સ્વસ્યાનેન તદા નૂનં રોગી જીવતિ નાન્યથા ॥ ૧ ॥

સ્થિત્વા સ્થિત્વા વદતિ યા સા જ્ઞેયા પ્રાણવાતિની ॥ ૨ ॥

અર્થ :—(૧) એકસરખી ત્રિતથા ત્રીસ વખત એક જ જગ્યાએ જેની નાહી આલે તે રોગી અવશ્ય મરે છે. (૨) જે નાહી રહીરહીને અટકતી આલે તે નાહીને પ્રાણુનો ધાત કરનારી જાયત્રી. સિદ્ધાન્ત નાહીતાનમાં કહ્યું છે કે :—

‘દે પાર્વતિ ! હું ત્રિગુણમક છતાં પિત્તનાહીને સ્વામી છું. મારામાં જેમ તમેાશુ વધારે છે, તમેાશુ કરતાં ર્નેશુ ઓછા છે અને સત્ત્વશુ તેથી પણ અલ્પ છે; તેમ મનુષ્યોમાં ક્ષિ-

યુગમાં પિત્તની પ્રધાનતા થઈને નાડીમાં તે સર્વથા આગળ થશે, વાયુ મધ્યે થશે અને છેવટના ભાગે કફ થશે, એ નક્કી છે. હે પાર્વતી! જે દોષના સ્થાનમાં નાડી આવે તે જ દોષ રોગીમાં બળવાન હોય છે, એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે.’

અહીં સુધી ગ્રીક મુદ્દા સુધીનું વિવેચન થયું હવે તે નાડીજ્ઞાનનો આપણને શો ઉપયોગ છે, એ ચોથા છેવટના મુદ્દા વિષે વિવેચન કરીએ છીએ

નાડીજ્ઞાનનો ઉપયોગ

રોગની પરીક્ષાના જે આ પ્રકાર છે તેને અણુવિધ પરીક્ષા કહે છે. તેમાં નાડી, શબ્દ, સ્પર્શ, ગ્રિહ્વા, નેત્ર, મળ અને મૂત્રની પરીક્ષાનો સમાવેશ થાય છે. એમાંની પહેલી નાડી-પરીક્ષાનું મહત્ત્વ એ આ નિબંધનો વિષય છે શબ્દાદિ સાત પ્રકારની પરીક્ષાથી વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણે દોષોની સ્થિતિ અને રસરક્તાદિ સમઘાતુની વિકૃતિ જેવી અમગ્નય છે, તેવી જ નાડીથી પણ સમજાઈ આવે છે, તથાપિ આ શબ્દાદિ સાતે સાધનોથી સમજવાની વાત એક નાડીથી જ સમજાતી હોવાથી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે છે; કેમ કે મળમૂત્રને વહન કરનાર સ્રોતસ્રોત અને શબ્દાદિ વાહિનીઓનો ધમની સાથે નજીકનો સબંધ હોવાને લીધે નાડીની ગતિ હિપરથી તે સર્વની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે આ સિવાય ખીલુ એ છે કે, શબ્દાદિ પરીક્ષાના સાધનો મેળવવા માટે રોગીને ઝોટી થવા કહેવું પડે છે, તેમ નાડીપરીક્ષાની બાબતમાં કહેવું પડતું નથી નાડીપરીક્ષામાં એથી કરીને પણ સુલભતા વધારે છે અને એ સુલભતાને લીધે પણ તેનું મહત્ત્વ વધારે મનાય છે, પરંતુ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, જે મનુષ્યે નાડીપરીક્ષા સાધ્ય કરી હોય તેણે સવડ પ્રમાણે અન્ય પરીક્ષાઓની મદદ વડે પોતાના અનુમાનને પ્રુષ્ટિ આપવી નહિ અથવા તો અન્ય પ્રકારની પરીક્ષા કરી નહિ, બિલકુલ અન્ય પરીક્ષાઓ સાથે સરખાવી નેવાથી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે સિદ્ધ થાય છે

આગળ રક્તાલિસરણના વર્ણનના પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે, વાતાવરણમાંની હવા શ્વાસમાર્ગથી ફેફસામાં આવે છે અને તેના સ્પર્શથી રક્ત શુદ્ધ થઈ લાલ થાય છે. તે હવા આપણને અમૃત એટલે (પ્રાણવાયુ-ઑકસિજન) આપીને તે બદલાય તેટલો જ ત્યાગ્ય (ખરાબ થયેલો) વાયુ ઉત્કૃષ્ટાસ-રૂપે બહાર સર્પી જાય છે. તે ત્યાગ્યાશને ‘કાર્બન’ કહે છે તે ‘કાર્બન’ વનસ્પતિના પોષણ માટે આવશ્યક હોવાથી તેનું તે શોષણ કરી તેના જેટલો ઑકસિજન વાયુ વાતાવરણમાં ભરી દે છે આ પ્રમાણે વડીવટ ચાલુ જ રહે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિમાં ધર્મિયે જે અર્ચિત્ય વીર્ય રાખેલ છે, તેના ચોગથી મનુષ્યાદિ પ્રાણીવર્ગના રોગ સારા થાય છે અને તેના ફલપુષ્પાદિક વડે શરીરનું પોષણ થાય છે આથી રાજનિઘટ્ટ, ભાવપ્રકાશ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર વગેરે આર્યોનાર્થ ગ્રંથોમાં તેના ગુણદોષોનું બહોળું વર્ણન છે, પરંતુ તેના તે ગુણદોષના જ્ઞાનનો ઉપયોગ અને રોગપરીક્ષાથી મળતા જ્ઞાનનો ઉપયોગ એકબીજાના આધારથી જ થઈ શકે છે, માટે આ બંને વિષયોનું જ્ઞાન એક મનુષ્યને હોય તો જ તેના ચાર્થ ઉપયોગ થઈ શકે છે, પરંતુ ક્રોધને એક જ્ઞાન હોય છે ત્યારે ખીલુ હોતું નથી વર્તમાન સમયમાં આવી સ્થિતિ હોવાથી જ અજેલ અને દેશી વેદ્ય આના બુદ્ધા બુદ્ધા તરે રહ્યા છે. આ બંનેના જ્ઞાનનો એકન ઉપયોગ થવા લાગ્યો તે દિવસ જ ચિકિત્સાશાસ્ત્રના ઉદયનો ગણાશે.

કેટલીક વનસ્પતિ શરીરના અમુક જ ભાગ ઉપર, તો કેટલીક ગળગતત્ત્વ ઉપર અને કેટલીક રસ અથવા રક્તઘાતુ ઉપર કાર્ય કરનારી હોય છે, તેથી કઈ વનસ્પતિ રોગીને આપવી તેના નિર્ણય કરવા માટે નાડીપરીક્ષા જેવું ઉત્તમ સાધન ખીલુ એકે નથી શરીરમાં અમુક અમુક ઘાતુ બગડેલી છે, તેમ થવામાં અમુક દોષ કારણ છે, તે દોષને સમાન સ્થિતિમાં લાવવાનો ગુણ અમુક ઔષધિમાં છે અને તેટલા માટે તેને એ જ ઔષધિ આપવી આ પ્રકારના ચાર્થ અનુમાન પર આવવાનો મુખ્ય આધાર નાડીપરીક્ષા જ છે. વળી એક, એ કે ત્રણે દોષ વિકાર પામ્યા છે, તેનો નિશ્ચય જ કર્યા વગર ઔષધિ અપાય તોયણ ભૂલ જ ચાર્થ, માટે તેવી ભૂલ ન થાય તેને ખાતર પણ

નાડીપરીક્ષાનો અત્યંત ઉપયોગ છે

માનવજાતના સમૂહની વિવિધ સ્થિતિથી હૃદય ઉપર વિલક્ષણ કાર્ય થાય છે, તેથી નાડી દ્વારા હૃદયની સ્થિતિ જાણવા ઉપરથી મનની સ્થિતિ પણ જાણવામાં આવે છે. શોકાતિસાર, કામજ્વર, અપરમાર અથવા ભૂતોન્માદ થયેલા એકાદ રોગીને માટે ઉપાય ચોજતી વેળાએ તે ન બોલે અથવા તેના બોલવાં પર આધાર રાખવા જેટલું ન હોય, ત્યારે એકની નાડીપરીક્ષાથી પણ રાજતુ જ્ઞાન થાય છે અને તેથી ઔષધ ચોજવામાં મદદ મળે છે અને તત્કાલ માટે પણ નાડીપરીક્ષાના જ્ઞાનનો આપણને મોટો ઉપયોગ છે.

શિવોક્ત નાડીજ્ઞાનમાં કહેલું છે કે —

માસ્ત્રવાહ—મૂર્છા—મયશોકપ્રમુલ્હારણા નાડી । સમુર્ચ્ચિતાપિ ગાદ પુતરપિ સા જીવિત ઘટે ॥ ૧ ॥

ભૂતાવેશયુતસ્યાપિ નદશુકસ્ય નાડિકા । ત્રિદોષગમના ચાપિ સૂક્ષ્માણ્યેન ન મૃત્યુદા ॥ ૨ ॥

અર્થ — ભાર વહન કરવો, મૂર્છા આવવી, લયલીત થવું, શોક કવો, ઇત્યાદિ કારણોથી નાડી ગાદ મુર્ચ્છિત થાય છે, તોપણ તેવો મનુષ્ય પુનઃ જીવન ધારણ કરે છે (૧) શરીરમાં ભૂત વળગેલાની અને ધાતુકીણતાવાળાની નાડી ત્રિદોષવાળાની જેટલું જ (ક્ષણે ક્ષણે સિખ ગતિવાળી) ચાલે છે અને ખારીક હોય છે તોપણ તે મૃત્યુનયક નથી (૨)

અહીં સુધી ચોથો સુદો થયો. હવે પહેલાથી ચોથા મુદ્દા સુધીમાં આપેલા વિવેચનથી મુખ્ય વિષયનું સ્વરૂપ વાચકજનોના લક્ષમાં આવશે એવી આશા રાખી આ વિષય પૂરો કરીએ છીએ.

ઉપરાંદાર

નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા માટે મુખર્ષિ-પૈત્રસમાંએ જે નિમિત્ત બક્ષિસ આપી મગાવેલા હતા, તે પૈકી સર્વ નિમિત્તમાં ઉપલો નિમિત્ત ઉત્તમ ઠવાયા તે પ્રસિદ્ધ કૃત્વામાં આવ્યો છે. x x x x આ વિષય ઉપર એક વખતે મોગી બક્ષિસ આપી ફરીથી નિમિત્ત મગાવ્યા હતા તેમાં એમ જે નિમિત્તને બક્ષિસ આપી, તે નિમિત્ત 'રાજવૈદ્ય' પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. નાડીજ્ઞાનના વિષયને લગતા નાનાનાના પ્રશ્નો ઘણા છે પરંતુ તે સર્વનું ધારણ એક જ પ્રમાણ છે. ખરેખર, આ વિષય મોટાથી સાલગીને અથવા પુસ્તકમાં વાંચીને સમજાય એવો નથી એથી તો તેનું સાંકેતિક જ્ઞાન માત્ર જ પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે તો જેની તેની નાડી જાતે જોતા રહેવાનો પુષ્કળ અભ્યાસ કરવો જોઈએ તેમાં પણ જેને અત્તરણ સ્થિર કરતા આવડે છે, જે શાત રહી શકે છે જેને માનસિક સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાની આવડત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રના નિદાન અને શુદ્ધોપવિભાગનું ઉત્તમ જ્ઞાન છે, તેને જ ઉત્તમ નાડીપરીક્ષા કરતા આવડે છે. ઢાઈ ઢાઈ વખત કેલાક ધૂત વૈદો નાડીપરીક્ષાની પરિવ્રતામાં ખલેલ નાખે છે અને કેલાક કાકતલીય આયની જેટલું જ નાડીપરીક્ષામાં યક્ષ્મી થયેના દોડામાં આવે છે. જેથી ઘણા લોકો નાડીપરીક્ષાને એટલું બધું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન આપનારી વિદ્યા માનતા નથી, પરંતુ એ તેમનો ભ્રમ છે. શાસ્ત્રોમાં જેમણે ઉત્તમ સયમ કરેલો છે, એવા વૈદને તો અત્યંત સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પણ નાડીપરીક્ષાથી યદી શકે છે. મતલબ કે સૂક્ષ્મ વિચાર કરતા આવડે તો તે જ્ઞાન થવું સમ્મ જ છે એમ માન્યા સિવાય છૂટકો નથી આ પુસ્તકમાં આ બાબતના સારા પ્રમાણ આપેલા છે.

હાલમાં કેલાક વૈદો 'નાડીપરીક્ષાથી રાજ સમજવામાં આવતો નથી અથવા કયો પદાર્થ આપો છે તે સમજાતું નથી' એમ કહે છે. વાસ્તવિક રીતે એ તેમનો પોતાનો જ અનુભવ છે જેને પોતાને પૂરતું જ્ઞાન ન હોય તેને શાસ્ત્રો ઉપર તેવી રીતે આરોપ કરવો અથવા તેવાનો અભિપ્રાય એટલે શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય એટલું લોકોએ જ્ઞાનનું એ જરા પણ યોગ્ય નથી. હાલમાં કેટલાક વૈદોને 'ત્રિદોષ એટલે શું ?' એ સમજાતું નથી. કેટલાક દેશી ભાષાના અથવા ઘણું તો અગ્રજી ભાષાના પુસ્તકો વાંચીને જ વૈદ બનેલા હોય છે તેઓને વૈદજ્ઞ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મુલ્યે હોતું નથી, છતાં તેમના વાચાળપણથી અથવા તો લેખનપદ્ધતિથી રૂમાઈને કેલાક લોકો શાસ્ત્રોનો દોષ દેખાડીને પોતાની

ગોતાર્થ દર્શાવવામા બૂપણુ માને છે, એ કઈ શિષ્ટપણુ નથી

હાલમા એવા ઘણા વેદો મળે છે કે, જેમને અગ્રેજી બ્રાહ્મણ સમજાવતું ન હોવાથી તેમજ તેમણે અગ્રેજી શાસ્ત્રની પરીક્ષા આપવાના સાધનો મેળવેલા ન હોવાથી તેઓ પોતાને ડાક્ટર કહેવડાવી શકતા નથી અને તેથી તેઓ પોતાને 'વૈદકશાસ્ત્ર યાતા' કહેવડાવીને બહાર આવે છે ખરેખરી રીતે તેમની વાચાળતા ભાડૂતી અગ્રેજી જ્ઞાનની પેરી બાબુ મર્ધ દોતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ એઓ દેશી વૈદકશાસ્ત્રોમા પૂર્ણપણે આધળા હોઈને અગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્રથી લાયકિત થયેલા હોય છે, તેથી પોતાની અયોગ્યતા છુપાવવા માટે એવા મૂર્ખ વેદો વૈદકશાસ્ત્ર વિષે પોતાની મરજીમા આવે તેવા સિદ્ધાંતો ડોકી ખેસાડે છે

કેટલાક લોકો પેટ ભરવાનું કાઈ સાધન ન મળવાથી યોગાધ્યાસ આડાઅવળા સાધનથી વૈદ ખને છે, પણ તેમને એકાદ વખત કેટલાક જરૂરી પ્રશ્ન કરી એવા કે જેથી તેમની શક્તિ મપાઈ જાય એમને કાઈ, 'બાપ બતાવ, નહિતર શ્રાદ્ધ સરાવ,' એવા મુસાફર બેટતા તેઓ એકાએક ગભરાઈ જઈને કહે છે કે, 'હ, હ, એ તો આપણી નાડીપરીક્ષાના ઢોંગ છે.'

વિચાર હો એવા લોકોને! પોતાને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો અનુભવ નથી તે વાતને પાબુએ મૂકી દઈને જેઓ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવા માટે શાસ્ત્ર પર હરતાળ મારવા તૈયાર થાય છે તેમને ભર્તૃહરિના કહેવા પ્રમાણે કયા વર્ગમા ગણુવા તે જ અમને સમજાવું નથી, જેથી અમે પણ તે વિષે 'તે કે ન જ્ઞાનિનહે' એવું જ કહીએ છીએ

પોતાને કશો અનુભવ ન મળ્યો હોય તે ઉપરથી શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો જ ખોગ છે, એમ કહેવું જોઈએ નહિ પોતામા તેજી યોગ્યતા નથી એવું કહેવામા કાઈ દોષ નથી જોડતું ખરું ખોલતું એ જ સોભાવપદ છે, જેથી અમારા સર્વ વેદોને પ્રાર્થનાપૂર્વક કહેવું પડે છે કે, તેમણે યોગ્ય પદ્ધતિથી વૈદકશાસ્ત્ર સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો અને શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો લોકોના અનુભવમા લાવવાનો સત્પ્રયત્ન કરવો જો આ ઉત્તમ માર્ગ સ્વીકારેલો ન હોય તો 'પોતાને સમજાવું નથી' એવું કહેવું, પણ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવા માટે શાસ્ત્રની મરકરી કરવી નહિ અથવા અજ્ઞાનપણાથી 'આપણું શાસ્ત્ર પાગળું' છે અને ખીલનું શ્રેષ્ઠ છે' એવું કહેવું નહિ

જો લોકો પોતાના શાસ્ત્રોનું પામળાપણું કહીને ખીજા પરશાસ્ત્રોને શ્રેષ્ઠ માને છે, તેમને વાસ્તવિક રીતે ખેમાથી કઈ પણ સમજાવું નથી કેવળ સદીના જોરથી અનર્ધ જઈને અજ્ઞાનથી જ તેઓ તેમ ખોલે છે જો તેમ ન હોત તો તેમણે અગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્રમા તો પોતાની નવી શોધકલ્પિતને ધગાડવી હતી! પણ 'હાજી હા' કરવાની પેલી તરફ તેમની ગતિ જરા પણ ચાલી શકતી નથી એવા 'અતો બ્રહ્મ અને તતો બ્રહ્મ' લોકો શાસ્ત્રશોધનના શત્રુ છે આજસુધી અમારા હિંદુસ્તાનમા સેકડો અગ્રેજી શાસ્ત્રક લોકો ઉપન થયા છે, પરંતુ તેમણે તે શાસ્ત્રનો મર્મ જાણીને કાઈ નવી પુરવણી તે શાસ્ત્રમા કરી છે ખરી? પ્રો. ગજનર, ડૉ. ગાય વગેરે જેવા આગળના વેદા પર ગણાય એટલા જ માણસો અગ્રેજી શાસ્ત્રજોમાથી નીપળ્યા છે આનું ખરું કારણ એ છે કે, અગ્રેજી વૈદકનું ખરું તત્ત્વ કિવા ઉપયોગી યાવ એટલું જ્ઞાન અમારામા હજી આવ્યું નથી અથવા આવ્યું હોય તો તેની અમારા લોકમા પ્રેરણા મર્ધ નથી ખુદ આઝસાસ્ત્ર લોકોની જ આવી રિયતિ છે, તો પછી થોડું આ અને થોડું તે, એવું અર્ધદંડ્ય જ્ઞાન મેળવનારાઓની યોગ્યતા તો શી જ કહેવી! સચ છે કે, જ્ઞાનલવણવિદગ્ધ મદ્ધાષિ ત નર ન રજયતિ ।" x

x નિખિલ ભારતવર્ષીય વેદ સંમેલનના ૨૧ મા અધિવેશનના સભાપતિ કવિરાજ ગજનાથ સેન સરસ્વતી એમ એ, એવ એમ એસ ના અભ્યાસમાથી નાડીજ્ઞાન સળથી નીચેના વિચાર બહુમા નોગ દોવાથી આઠમી આશુતિથી આ સયળે દીપ્તીરૂપે આપ્યા છે

મંત્રી સં. સા. ૦

'માત્ર નાડી તપાસીને બધા દેશો પૂરેપૂરી રીતે બજી લેવાની શ્રદ્ધ નાડીવિદ્યા જેની સાધારણ જન સમાજ અને કેટલાક વેદો પણ ભાર રટતિ કરે છે તે નાડીપરીક્ષાનો પ્રાચીન મહર્ષિઓએ તથા ચરક, સુશ્રુત વાગ્દેવ અને ચક્રપાણિ જેવા આચાર્યોએ જરા પણ ઉલ્લેખ કરેલ નથી, જેથી આ સપ્રદાય પાછળથી નીકળે છે, એ નિ સરાય છે ઉઘાઁ કેટલાક લોકોએમા થયેલા અર્ચસિદ્ધિ વેદો કે જેઓ પોતાની બુદ્ધિથી મેનને

૨-મૂત્રપરીક્ષા

કાયના અથવા કાંસાના વાસણમાં મળસકામાં રોગીનું મૂત્ર પહેલી અને છેવટની ધાર છોડી મધ્યથી ઝીલવું. તેમાં તેલનું બિંદુ ઘાસની સળીથી નાખવું. બિંદુ નાખતાં જ પ્રસરે તો સાધ્ય, બિંદુ તેમ જ રહે તો કષ્ટસાધ્ય; તેમ જ તજે જઈ ઉપર આવે અને વચમાં છિદ્ર દેખાય, કિંવા મૂત્ર કાળું કે રાતું હોય અથવા બિંદુ તજે જ જઈ બેસે કિંવા બિંદુ પ્રસરી મૂત્ર સાથે મળી જાય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. વાતાધિક્યમાં ચીકણું, પીળું અથવા કાળા રંગનું હોય છે તેમ જ બિંદુ નાખતાં જ પ્રસરે છે. પિત્તાધિક્યમાં મૂત્ર પીળું, ગરમ અને પરપોટાવાળું હોય છે. કફ અધિક હોય તો માત્ર મૂત્ર મેલા ધોળા રંગનું ફીણવાળું દેખાય છે. આમ પિત્તદૂષિત મૂત્ર સફેદ સરસવના તેલ જેવું જણાય છે. સાન્નિપાતિક દોષ અર્થાત્ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષોવાળાનું મૂત્ર રક્ત અથવા કૃષ્ણવર્ણ હોય છે. પિત્તપ્રધાન સન્નિપાતરોગીનું મૂત્ર રાખી મૂકવાથી ઉપરનો ભાગ પીળો અને નીચેનો ભાગ લાલ જણાય છે. વાતપ્રધાન સન્નિપાતમાં મધ્ય ભાગ કાળો અને કફાધિક્ય સન્નિપાતમાં મધ્ય ભાગ સફેદ જણાય છે. પિત્તથી જગડેલા મૂત્રમાં તેલનું બિંદુ નાખવાથી બુંદબુંદ અલગ થઈ જાય છે. વાતપિત્તથી દૂષિત મૂત્રમાં તેલનું ટીપું નાખવાથી કાળા રંગના પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે. વાત અને કફદૂષિત મૂત્રમાં તેલનું બિંદુ નાખવાથી તેલ અને મૂત્ર મળી જઈ કાંછના જેવું દેખાય છે. કફ અને પિત્તમિશ્રિત મૂત્ર પાંડુવર્ણનું હોય છે, તેલબિંદુ નાખતાં જ માણસ, સર્પ, વાનર, વીંછી કે ખિલાડીના જેવી આકૃતિ થાય; કિંવા દક્ષિણ, અગ્નિ, નૈર્ઋત્ય, વાયવ્ય અને ઈશાન એ દિશાઓ તરફ બિંદુ વધે તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ દિશામાં બિંદુ વધે તો રોગી જાયે. પશ્ચિમ દિશાએ બિંદુ વધી સર્પાકૃતિ થાય તો ઉદરરોગ જાણવો. મૂત્ર ઘીની કણીઓ જેવું થયું હોય તો જળોદર જાણવો. જ્વરાદિ રોગમાં રસ અધિક રહેવાથી મૂત્ર શેરડીના રસ જેવું દેખાય છે. શુષ્કજ્વરમાં મૂત્ર ઝકરાના મૂત્ર જેવી ડુર્ગંધીવાળું હોય છે. જ્વોદરરોગમાં ઘીના દાણા જેવા દાણા મૂત્રમાં દેખાય છે. મૂત્રાતિસારમાં મૂત્ર અધિક પ્રમાણમાં હોય છે. રાખી મૂકવાથી નીચે લાલ રંગ જણાય છે. આહાર શુષ્ક થવા પછી મૂત્ર ચીકણું અને તેલમિશ્રિત જણાય છે. અશુષ્ક રોગમાં મૂત્ર વિપરીત લક્ષણવાળું હોય છે. ક્ષયરોગમાં મૂત્ર કાળા રંગનું હોય છે અને ક્ષય અસાધ્ય થાય ત્યારે મૂત્ર ધોળા રંગનું હોય છે. પ્રમેહરોગમાં મૂત્રબેદ થાય છે તે પ્રમેહરોગમાં વિરત્તત્રયે લખેલું છે.

દષ્ટયોગ બરાબર કરી ન રાક્યા અથવા એ વિષયમાં બેદરકાર રહ્યા; તેઓએ પોતાનું અજ્ઞાન ઠાંકવા માટે આ નાદીવિદ્યાનું પ્રતિજ્ઞ ચલાવ્યું હોય એમ જણાય છે. નિહાનમાં નાદીજ્ઞાન સારી રીતે જરૂર મદદ કરી શકે છે, પણ નાદીમાંથી બધી ખબર પડે છે, એ અંધ વિશ્વાસ તરફ વિરક્તાર દર્શાવતાં અને જરા પણ સંકેત યતો નથી. આ વિષયમાં અંધશ્રદ્ધાજનનસમાજનું અજ્ઞાન દૂર કરવું જોઈએ. આપણે પ્રમાણિક અને સાચવાદી બની જે ન જાણતાં દોઈએ તે બધી લેવાના પ્રયત્ન કરીએ તો એમાં આપણું કદાચાણું છે, પણ અજ્ઞાન છુપાવવા માટે ડસીને સર્વશ્રેષ્ઠ જતાવવાનો દોષ કરવો એ અતિ ડાનિમારક છે. જેઓ આવી રીતે નાદીજ્ઞાનને દંબ કરે છે, તેઓને માટે જ માત્ર' આ કથન છે. બાકી સારા સુશિક્ષિત આયુર્વેદિક ચિકિત્સો કદાપિ આવી ઉત્તરપિંદી કરતા નથી. ચિકિત્સામાં નાદીની ખિલકલ ઉપેક્ષા ન કરવી; તેમ જ નાદીજ્ઞાનથી બધું કહેવાનો દોષ પણ ન કરવો જોઈએ.

ચરક-સુક્રતના જમાના પછી એ સંદિતાઓમાં કહેલાં અનેક દરદોમાં રૂપ ફરી ગયાં છે અને અનેક નવાં દરદો મદદ થયાં છે. ચરક-સુક્રતાદિ સંદિતાઓમાં કહેલાં અનેક કિંમતી દ્રવ્યોનો આજે નિશ્ચય યતો નથી. આ સર્વ આપણે પૂરેપૂર્ક બાજી લેવું જોઈએ.

પાશ્ચાત્યપદ્ધતિથી રોગીઓનાં ડેટલાંક તાલ્મં સત્યો ઉચ્ચતર જ્ઞાનમાં ઉપર છે, એથી પણ ત્રિદોષવાદ વખતે ઉચ્ચતર છે, કે જે વાદ મૂત્ર શરીર અને રોગવિજ્ઞાનની આજની સુવિદિત ક્રિયાઓની જ નહિ પણ ઔષધિશાસ્ત્ર અને બવદાર ચિકિત્સાશાસ્ત્રની પણ આધી જતાવે છે. આયુર્વેદને પૂર્વે ઉત્તર રિપતિએ પદોંચાડવ. માટે આ ત્રિદોષવાદ આપણે સારી રીતે સમજવો જોઈએ નથા જગતને સમજાવવો જોઈએ.

૩-મળપરીક્ષા

વાયુનો કોપ થવાથી મળ કીણુયુક્ત રક્ષ, ધૂમ્રવર્ણ અને ચોથો ભાગ પાણી જેવો હોય છે; પિત્તનો કોપ થયો હોય તો લીનો, પીળો, ગંધયુક્ત, શિથિલ અને ઉષ્ણ હોય છે, કફનો કોપ થવાથી શ્વેતવર્ણ, કઠક શુષ્ક, કઠક આદ્ર અને કઠક સ્નિગ્ધ હોય છે વાતકફમા આદ્ર અને સ્થામ-વર્ણ પરપોટાથી યુક્ત હોય છે. વાતપિત્તમા પીળો અને કાળો તથા આદ્ર અને અંદર ગાઢવાળો હોય છે, પિત્તકફમા પીળો શ્વેતવર્ણ હોય છે નિદ્રાપમા સફેદ, પીળો, કાળો, શિથિલ અને અંદર માઠવાળો હોય છે અજીર્ણમા દુર્ગંધયુક્ત હોઈ શિથિલ હોય છે. જીર્ણવરમા થોડા પાણીથી મિશ્રિત હોય છે. જળાદરમા બહુ દુર્ગંધવાળો અને શ્વેતવર્ણ હોય છે પ્રાણાતનો દુર્ગંધયુક્ત અને રાતો હોઈ કિંચિત્ શ્વેતવર્ણ અને માસ જેવો તથા સ્થામવર્ણ હોય છે

૪-ગિહ્વાપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોય તો જીલ ખરખરી, ફાટેલી અને પીળી હોય છે, પિત્તની આરક્ત હોઈ કિંચિત્ શ્યામ હોય છે, કફની શ્વેતવર્ણ, આદ્ર અને મૃદુ હોય છે, નિદ્રાપની કાળી, કાટા આવેલી અને શુષ્ક હોય છે અરચિ અને અતિસારની મધુરવર્ણ, પ્રમેહ અને સમ્રદ્ધાણીની ધૂમ્રવર્ણ, ઉષ્ણ અને કપિલવર્ણ, વિસ્ફોટક રોગની ખરખરી, કાટા જેવી હોઈ અંદરથી પાણી ઝરે છે, અને મરણ-કાળની ખરખરી હોઈ અંદર વધેલી, કીણુયુક્ત, કડિન લાકડા જેવી અને ચલનવલનરહિત હોય છે. જ્વર અને દાહરોગમા ગિહ્વા નીરસ હોય છે, દાહ, સ્પર્શ અને લાલ રંગની હોય છે આમાજીર્ણ અને આમવાતની પ્રથમ અવસ્થામા જીલ સફેદ અને ચટચટી જણાય છે. સાનિ-પાતિકજ્વરમા જડી, સફી, અતિ કાળી અને કાટા આવેલી દેખાય છે યતૃતક્રિયાના બગાડમા અથવા મળ થા પિત્ત રોકવાના કારણથી ગિહ્વા પીળી અને મળથી સિંધ જણાય છે યુક્ત અને પ્લીહાના દરદની છેલ્લી અવસ્થામા તથા ક્ષયરોગ જૂનો થયા પછી ગિહ્વામા ખાડા થઈ જાય છે, કોલેરા, મૂર્છા અને શ્વાસરોગમા જીલ શીતળ સ્પર્શવાળી હોય છે અત્યંત દુર્બળતા અને દાહરોગમા જીલ જડી જણાય છે નીરોગી મનુષ્યની જીલ સર્વદા આદ્ર રહે છે દાહ પીનારાની જીલ ફાટેલી હોય છે

વાયુના પ્રકોપમા મોનો સ્વાદ ખારો અથવા ક્ષીકા, પિત્તદોષમા કડવો અને ક્ષવિકારમા મધુર હોય છે બે દોષના પ્રકોપમા બે રસયુક્ત તથા નિદ્રાપમા ત્રણ રસયુક્ત જણાય છે

૫-નેત્રપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોય તો આંખો નિસ્તેજ, ધૂમ્રવર્ણ, દાહયુક્ત, ચ ચળ અને ઉગ્ર હોય છે પિત્તથી પીળી, તામ્રવર્ણ, દાહયુક્ત અને દીવો જેવાને અસમર્થ હોય છે કફની ઘોળી, નિસ્તેજ, સાદયુક્ત અને ચીકણી હોય છે નિદ્રાપની લાલ હોઈ કિંચિત્ કાળી અને મીચેલી પ્રમાણે દેખાય છે જેની એક આંખ મીચેલી જેની હોઈ અર્ધી ઉઘાડી હોય અને બીજી મીચેલી હોય તે રોગી એક પહોરમા મરશે આખમાંની કાફા ભમિજ થઈ નેત્ર મીચેવા જેવું જણાય તે રોગી એક દિવસમા મરશે

૬-રૂપપરીક્ષા

પ્રાત કાળે રોગી પાસે જઈને જોતા તે, તેજેડીન વિચિત્ર અને રનામવર્ણ દેખાય તો વ્યાધિ પાતજન્ય જણાવે, મુખ પીતવર્ણ, કલાહીન અને કિંચિત્ સૂજેલું હોય તો પિત્તપ્રકોપ જણાવે. મુખ કલાહીન અને ચીકણું દેખાય તથા આંખો વિલક્ષણ ચિટકાયેલી હોય તો કફપ્રકોપ જણાવે, આંખો નેવાથી જેવો રોગ સ્પષ્ટ દેખાય તેવા નામો રાખવા પ્લીહા, કમળો, મચિ, નળનાયુ, વાયુનો ગોળો, ભાર, જઘ્ન અને કઠોર ગુલ્મ એ રાગ હાથે દાખી બોઈ અમુક રોગ છે એવો નિશ્ચય કરવો

૭-શબ્દપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોવાથી કઠમાથી શબ્દ નીકળે છે તે સૌમ્ય એવે ઉલ્લેખ નીકળે છે, પિત્તનો

કોપ હોવાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળે છે. કફનો કોપ થાય તો શબ્દ ઘટ અને ધરધરચુકત નીકળે છે. દ્વિદોષનો અથવા ત્રિદોષનો કોપ હોય તો શબ્દ દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોથી મુક્ત હોય છે.

૮-સ્પર્શપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોવાથી શરીરનો સ્પર્શ સાગ અને ખાખરાનાં પાંદડાં જેવો ખરખરો હોઈ શીતળ હોય છે; પિત્તનો કોપ હોય તો સ્પર્શ ઉષ્ણ હોય છે; કફનો કોપ હોવાથી શીતળ હોઈ આદ્ર હોય છે. દ્વિદોષનો અને ત્રિદોષનો કોપ હોય તો દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોથી મુક્ત હોય છે. જેના શરીરનો સ્પર્શ ક્ષણમાં શીત અને ક્ષણમાં અતિ તપ્ત એવો હોય તે રોગી અસાધ્ય જાણવો.

૯-સાંધ્ય લક્ષણ

મુખ તેજસ્વી, નાડી સમ, સ્વર સારો, મસ્તકે ઠંડક, ચિત્તારક્ષિત મન, અગ્નિ પ્રદીપ્ત, મુગ્ધી પદાર્થની ધ્રુગ્તા, છીંકા આવવી-એ લક્ષણો હોય તો રોગી નિઃસંશય બચે છે.

૧૦-અસાંધ્ય લક્ષણ

તીક્ષ્ણ જ્વર, બડબડ કરવું, આંખો અને નખ લાલ અથવા પીળા, હાથપગ ઠંડા, મુખ નિસ્તેજ, કંઠાવરોધ, હેડકી, શરીર ભયંકર, મૂર્છા અને બ્રમ એ લક્ષણો હોય તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. જેનું નાક વાંકુ થાય અને નાકનો સૂર બંધ થઈ મુખમાંથી પાણી ચાલે તે એક દિવસમાં મરે છે. જેના કાળા હાથની નાડી ચાલતાં ચાલતાં તૂટે અને કાળો સૂર સમૂળગો બંધ થાય તે તત્કાળ મરે છે.

અચાનક શારીરિક શુકલ વર્ણની કૃષ્ણતા, કૃષ્ણની શુકલતા, કદિન અવયવમાં કોમલત્વ, અંગળ સ્થાનની નિશ્ચલતા, વિસ્તૃત સ્થાનની સંકોર્ણતા, દીર્ઘની સદમતા, ઉષ્ણનું શીતલ, શીતલનું ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધની રક્ષતા, રક્ષની સ્નિગ્ધતા જેવામાં આવે, ત્યારે રોગ અસાધ્ય જાણવો. ખોલી બદલાઈ જતી, નેત્રનું બદલાઈ જવું, સવારે કપાળમાં પરસેવો આવવો, નાકના છિદ્રનું લાલ થવું અને ફુનસીઓનું દેખાવું એ પણ અસાધ્ય રોગનાં લક્ષણ છે. શરીરનો અર્ધભાગ અથવા માત્ર મુખનો અર્ધભાગ એક રંગનો અને બાકીનો અર્ધો ભાગ બીજા રંગનો જણાય, એ પણ અરિષ્ટ લક્ષણ જાણવું. બન્ને હોઠ પાકા જાંબુ જેવા કાળા રંગના, દાંત કાળા, લાલ અથવા નીલા રંગના જણાય તો રોગીનું મરણ જાણવું. જિહ્વા ફૂલેલી, કાળા રંગની, ખરખરી થવી એ પણ અસાધ્ય રોગનું ચિહ્ન છે. બન્ને આંખોના સંકોચ, પરસ્પર અસમાનતા, શિથિલ, લાલ અને આંસુઓનો પ્રવાહ, એ અરિષ્ટ લક્ષણ છે, પણ નેત્રરોગના કારણથી આંસુ પડતાં હોય તે અરિષ્ટ ન કહી શકાય. માથાના વાળ અને બ્રમર તેલ ન લગાડવા છતાં ચીકણું જણાવું, આંખની બન્ને પાંપણોના વાળનું ગળી જવું, નાકનું છિદ્ર મોઢું થવું, શોથરોગ ન હોવા છતાં શરીર પર સોજો જણાવો, એ સર્વ અરિષ્ટલક્ષણ જાણવાં. રોગીના હાથ, પગ અને શ્વાસ ઠંડા થઈ જાય; મોઢાથી શ્વાસનો ત્યાગ કરે અથવા શ્વાસ તૂટતા ચાલે, વાત કહેતાં કહેતાં બેહોશ બની જાય અને સીધા સૂઈને બન્ને પગ અડીંતરી પડાડે તો મરણ પાસે છે એમ જાણવું.

નોંધ :—આ આયુર્વેદિક પરીક્ષાઓ ઉપરાંત ઝોકરીમાં નાડીપરીક્ષા, મૂત્રપરીક્ષા, મજાપરીક્ષા, જિહ્વા પરીક્ષા, નેત્રપરીક્ષા, રૂપપરીક્ષા, શબ્દપરીક્ષા, સ્પર્શપરીક્ષા, પ્રક્રમપરીક્ષા આદિ અતિ વિસ્તારથી આપેલ છે પરીક્ષા માટે યર્યોમીયર, સ્ટેયોસ્કોપ, સૂચકવિકૃતિ જાણવાનાં વિવિધ ચંત્રો, સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્ર, કંઈ, નાક ગર્ભાશય ઇલાદિમાં વિકૃતિ જેવા મટનનાં ચંત્રો આદિ સાધન જનાવેલાં છે. આયુર્વેદના અભ્યાસીઓ એ પરીક્ષાઓ પણ સમજ લે તો રોગીઓની સુકૃષ્ણ વધારે સારી રીતે કરી શકે એમાં શંકા નથી.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદજી

આ ર્ય સિ પ ક્

અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદરાજ

વનૌષધિગુણાદર્શ-પૂર્વાર્ધ

औषधीनां परां प्राप्तिं कथिद्वेदितुमर्हति । योगज्ञस्तस्य रूपज्ञस्तासां तच्चविदुच्यते ॥ १ ॥

औषधिઓમાં સૌથી વધુ કઈ બધળેતલી યઈ શકે એ બાબત માટે કોઈક જ સમર્થ હોય છે તે (જ્ઞાતા) औषधिઓના યોગને (મિશ્રણથી થતા औषધોને-તેમના ગુણગ્રહાવને) જાણે છે, તે औषधिઓના યથાયોગ્ય સ્વરૂપને ઓળખે છે, તેજ औषधिઓનો અને તેમાંથી થતા औषધોનો તત્ત્વવિદ્ કહેવાય છે

—અરબમહિતા

૧. અક્ષલકરો-સં અક્ષલક, આકારકરણ ક્ષાં અક્ષરકરણ મં અક્ષલમલા-કારા હિં ૦ અક્ષરકરો-કરણ કં આકરકરી અં આકરકરણ ડં પેલેટરી રૂં લાં એનેસાઇકલસ પેરેથ્રમ બં અકોરોરા, આકરકરો

અક્ષલકરના છોડ નાના હોય છે એની બિચાઈ મુમારે એક હાથ હોય છે એ બગાળ, અરબસ્તાન અને મિસર, એન્ડોરોમાં થાય છે x ત્યાંથી આ વનસ્પતિના મૂળ તથા ડાખળી અહીં આવે છે અહીં એ છોડ કવચિત્ થાય છે આ છોડને પીળા ફૂલો આવે છે તે ખાવાથી અક્ષલ

x હિંદુ લલિત નામ આવેલું છે તે ખરો અક્ષલકરો છે તે અરબસ્તાન આદિ દેશોથી અહીં આવે છે આપણા દેશમાં તે અક્ષલકરો થાય છે તે નક્કી અથવા બહુ જ ઓછા ગણવાળો અક્ષલકરો છે અક્ષલકરો એ અરબસ્તાન અને હિંદુસ્તાનની મરિચક પુરી છે એક વખ પછીથી વનસ્પતિનો ગુણ ધટી નય છે, પરંતુ અક્ષલકરની જડમાંથી સાત વર્ષ સુધી દૈવત જડ નથી બીન ઓષરો આપા પહેલા આ જડ ચાવી લીધી હોય તો ખાવાના औषધોના સ્વાદ બિનકુન માલમ પડતો નથી એથી તેને ખારા, ખાટા સ્વાદ તથા વમનકર્તા औषધો ખાવા પીવાની જરૂર હોય તેને પ્રથમ આ જડ ચવરાવી મૂકાવી નાખી પછી તે औષધો ખાવા અપાય છે એથી તેને દવાની બિલકુન અબખ થતી નથી અક્ષલકરો સાકડું વજનદાર હોય છે તેન લાગવાથી અદરથી સફેદ દેખાય છે અક્ષલકરો શરીરમાં યોલી આદિથી પેલી ગાક ફેલી નાખે છે, કફને બાળે છે પક્ષાઘાત કફ વાતપીડાની સાથે ગરદનનું ગ્રન્થાં જડ પેદાનું નરમ પડ્યું, તોતડાપણું, છાતી દાંત અને પેદાનું દંડ ગ્રન્થાં જલદાર કબી મૂત્રતિબાળની ઇદ્રિયની વાગતને પુછી કરી પેદાનું લાવવાને ઓષ્ઠોને રજેદર્શન સબધી રૂધિરને માતળે તથા બેડા લેપ સ્વવાથી ફાયદો મે છે જેતુનના તેલની સાથે અક્ષલકરો વાટી ચોળવાથી મસ્તમ્બના રોગ સાંધાના રોગ સ્નાયુના મેદાના અને દાંતીના રોગ તેમજ કુખ પચ્ચુ, શ્વન્થકાર નરમચણુ તથા અવયવોના બ્લના રોગો નાબૂદ થાય છે અક્ષલકરના ગરમ ગરમ મ્નાયન તાળવા હપર ચોળે અને માથે લેપ કરે તો તે માથાને ગરમ કરી નજલા (ભેનમાંથી મોઢા વાટે પડતા મેલ)ને સાત કરે છે રૂમીમસ્તકી અથવા મ્સેલી વસ્તુની સાથે ચાવવાથી દુષિત દોષેથી પ્રમ્ત થયેલો મુગીરોગ મટે છે મધની સાથે અક્ષલકરો ચાવવાથી મુગીરોગ, અધારા આવવા અને પક્ષાઘાત મટે છે અક્ષલકરોનું બારીક મૂળ સૂષ્ણ વસ્તુથી બધ થયેલા નાકોના સ્વર ખૂંચે છે અક્ષલકરો વાટીને ચોળવાથી પસરેલા થાય છે અક્ષલકરો દોશથી બાધી ગળામાં રાખવાથી બાળકના મુગીરોગ દાંત થાય છે તાવ આગની પહેલા અક્ષલકરને જેતુનના તેલમાં વાટી આખા શરીરે ચોળવાથી તાવ અને રાસડીની બીમારી મટે છે બાળકને લોકો નવસારની સાથે અક્ષલકરને વાટી તાળે અને મોઢામાં ખૂબ ધરે છે આથી અગ્નિથી મોઢું મટી દાંત નથી અક્ષલકરો ફેફસાને નુકસાનપર્તો છે અક્ષલકરની સાતિ કરનાર કર્તાર (એ સીમશ વગરનો ગુદર પાણીમાં ફૂલી નય છે અને કડાનો ગુદર પણ મ્લે છે) અને મુનકા દ્રાક્ષ છે એની માતા તણુ માસમાંની ગણાય છે અક્ષલકરની પ્રતિનિધિ લી ડીપીપર અને મધ છે. આમારાયના કર્તાર માટે રાસના અને અગર લેવાય છે અથવા સૂકળા અર્ધભાગે મળા મરી લવાય છે

કરાની ડાંખળી ચાવ્યાની જેમ જીભે રવરવ થાય છે. એ ફૂલો ઉધરસ ઉપર પાનમાં ખવાય છે. અક્કલકરો—ઉષ્ણવીર્ય, બળકર તથા તીખો છે અને સજેખમ, સોળે તથા વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) દાંત દુખતા હોય તો :—અક્કલકરો અને કાંટાસરિયાનો પાલો એકઠાં વાટી દાંત નવે રાખવાં. (૨) જીભ શુદ્ધ થવા માટે :—અક્કલકરો દાઢની નીચે રાખવો. (૩) સિંદૂરના વિષ ઉપર :—અક્કલકરો અને વજ્ર પાણીમાં ધસી પાવાં. (૪) અક્કલકરોદિ ચૂર્ણ :—અક્કલકરો, સિંધાવૃણ, ચિત્રો, આમળાં, મરી, લીંડીપીપર, અજમો, હરડે, એ એકેક લાગ અને સૂંઠ બે લાગ; એનું ચૂર્ણ કેરી, તેને બિન્નેરાંના રસની લાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. આ ચૂર્ણનું વેદકશાસ્ત્રમાં અક્કલકરોદિ ચૂર્ણ અથવા અમૃતપ્રલા એનું નામ આપેલું છે. આ ચૂર્ણ મંદામિ, અરુચિ, ઉધરસ, ગલરોગ, દમ, સજેખમ, પીનસ, ફેફસ, ઉન્માદ અને સનિપાત એ રોગો ઉપર હિતકારક છે. (૫) મૂત્રખડા (પથરી) ઉપર અક્કલકરોદિ કાઢો :—અક્કલકરો, ગોખરનાં મૂળ, તુળસીનો રસ, પાપાણુબેદ, એરંડાનું મૂળ, લીંડીપીપર, જેઠીમધ, કાશમૂળ (દર્શના જેવો કાશ થાય છે તેનાં મૂળ), નગોડ, લવંગ, સૂંઠ—એ સર્વનો કાઢો કરી, તેમાં એલચીની ભૂખી નાખી, તે સાત દિવસ પીવો; એટલે મોટો પીડાકારક મૂત્રખડો અને પેશાબ સાથે જેવીય પડતું હશે તે પણ દૂર થઈ જશે. (૬) અપરમાર ઉપર :—અક્કલકરાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવું અને નરય પણ કરવું. (૭) જીભનો રોગ અને મુખમાધુર્ય ઉપર :—અક્કલકરો ચાવી મોઢામાં રાખવો અને લાળ ગળી જતી; અથવા ઠંડા પાણીમાં અક્કલકરો ધસી મોઢામાં ચોપડવો અને લાળ ગળી જતી. આ પ્રમાણે દિવસમાં બે-ત્રણ વખત કરવું.

૨. અંકેલ—સંઠ અંકેલ. મંઠ અંકેલ. હિંઠ દેરા, ટેરા. ણંઠ આંકડ, ધલા આંકેર, આંકેડ. કંઠ અંકેલે. તંઠ અંકેલમ. તાંઠ અંકેલ. તુંઠ અંકેલેડા. મલાંઠ અંકેલ. લાંઠ એલનુનિયમ લમારકી.

એ આડ઼ મોટાં વધે છે. એનાં પાંદડાં આગળ બે આંગળ પહોળાં હોઈ, કણેરનાં પાંદડાં પ્રમાણે લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાં ઉપર રેસા હોય છે. એ આડે કાંટાવાળાં અને કાંટારહિત પણ હોય છે. એ ઘણાક પ્રતિમાં થાય છે. એને જાણુ જેવડાં ગોળ ફૂલો આવે છે. એનાં બિયાંનું તેલ નીકળે છે. અંકેલ :—તૂકું, કડવું, પારદ્રુદિકર, લઘુ, થોડું તીખું, સારક, સિન્ધ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુક્ષ એવું છે. એનો રસ બેલડી કરાવનાર અને વિષ, કફ, વાતચળ, કૃમિ, સોળે, આગપિત્ત, રક્ત-દોષ, વિસર્પ તથા કૂતરા, ઉંદર અને બિલાડીનું વિષ, કટિચળ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ ઠંડાં, ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, સ્વાદવાળાં, અમિમાંબ કરનાર, જડ, રસ વખતે અને પાક વખતે મધુર, બલકર, કફકર, સારક, સિન્ધ, વૃષ્ય એવાં છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષય, રક્તદોષ, કફ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. બિયાંનું તેલ :—વાયુ અને કફનાશક તથા મર્દન કરવાથી ચામડીના દોષોનો નાશ કરે છે. (૧) અતિસાર ઉપર અને વિપાકિત ઉપર :—અંકેલના મૂળની ઊલ ચોખાના ધોવરામળમાં ધસી મધ નાખી પાવી; એટલે જલદીથી અતિસારનો નાશ થાય છે; તેમ જ વજનાગાદિક તથા સર્પ વગેરેના વિષનો નાશ થાય છે. (૨) પ્રમેહ ઉપર :—અંકેલની સુકાયેલી કળાઓ, આમળાં અને ઢળદર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થશે.

૪ નવા ચિત્રિસેકના મત મુજબ અંકેલ સ્વેદજનન, શોષન (અગ્રોધર), સારક અને વિષકર છે. કાસકર ધર્મ આમાં વિશેષ મહત્તરનો છે. દાહજનક અને વામક એ જાને હોય છે. મૂળની છાલ ૧ થી ૩ રતી આપવાથી પરિવેશ આવે છે, બળકા આવે છે અને કફ દ્રીઝ થાય છે. થોડી વધારે આપવાથી જીવાળ લાગે છે. બેલડી કરાવવા માટે ૨૦ થી ૨૫ રતી આપાય છે. સર્પવિષ પર ૨૦ રતી આપવી જોઈએ. અનુપાન ચોખાનું ધોવરામળ; માત્રા ૩ થી ૫ રતી. અંકેલ તાવ (કફનવર) હોવાવા માટે આપી શકાય છે. અંકેલના મૂળની છાલ આકડા પ્રમાણે બધી જાતના ચર્મરોગો ઉપર વપરાય છે. ઉપદંર, કુક, રક્તવિકાર, મણુ આદિ રોગો ૧૨ થી ૧ રતી દિવસમાં ૨-૩ વખત આપાય છે અને બીજાનું તેલ અથવા મૂળને ધસીને લગાડે છે. આપ રીતે બોલી માત્રામાં લાંબા સમય સુધી સેવન કરવું જોઈએ. ચક્રોદર, જલોદર અને વ્રોદર ઉપર મૂળની છાલ આપવાથી યકૃતની ક્રિયા સુધરે છે અને દરત સ્પાક આવે છે. પેશાબ સ્પાક આવવા માટે સામે તલને સાર અથવા જળપર આપવો જોઈએ. ઉંદરના ઝેર ઉપર અંકેલ ઉત્તમ ઔષધ છે.

સૂચના—અંકેલથી નિસરુદે હલકી થાય છે; તોપણ તેને વામક માનીને ન આપવો જોઈએ; કારણ કે બેલડી થયા પછી દુદય અને રક્તવાહિનીઓને યકાવટ જણવ આવી જાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

(૩) કૃમિ ઉપર:—લીલાં મૂળિયાંના રસ પાવો; એટલે રેય લાગી કૃમિ દૂર થશે. (૪) જલોદર ઉપર:—લીલાં મૂળિયાંના રસ પાવો, એટલે સાખ્ય હશે તો જલોદર સારું થશે. (૫) પ્રણુ (ગૂમડાં) ઉપર: ફળનું તેલ ચોપડવું; એટલે ગૂમડું લગાઈ આની સારું થાય છે અને રજાઈ પણ નય છે. (૬) ત્વચા (આમીડીના) રોગ ઉપર:—ફળનું તેલ લગાડવું અથવા જાડની ઝાલ વાડી લગાડવી. (૭) વાયુએ શરીર સૂજે તે ઉપર:—એ જાડનાં પાંદડાં વાડી તેની પોટીસ બાંધવી. (૮) આંખો જલદી વધવાને:—પાકાં અંદાલનાં ફળા અને ઘોડાવજ એકાં દૂદી ચૂર્ણ કરવું. તેમાં ઘોડું મધ નાખવું. તે પાણીમાં ભેળું કરી, એ પાણી આંખોના જાડને રેડવું; એટલે આંખોનું જાડ જલદી વધી, તેને ફળ પણ જલદી આવે છે. (૯) આંખોની ગોટલી:—અંદાલના તેલના સાત પુટા આપવા. પછી તે ગોટલી જમીનમાં દાડી ઉપર પાણી રેડવાથી લાગણું જ આંખોનું જાડ ભજે છે. એ જ કૃતિ પ્રમાણે મેથી પણ જલદી ભજે છે. (૧૦) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર અંદાલવટક:—અંદાલમૂળ, પડાડમૂળ અને દેવદાર એ ત્રણે ઔષધિ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું અને ચોખાના ધોવરામણમાં તેની બહેડા નેવડી ગોળીઓ કરવી. તેમાંની એક ગોળી ચોખાના ધોવરામણમાં ધસોને પાત્રી એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. બીજે પ્રકાર:—દેવદાર, અંદાલ, પડાડમૂળ, એ ત્રણનાં મૂળ અને કપ્પાઝાલ (ઈંદ્રજવના જાડની ઝાલ), કાળી ધાવડી, લોદ્ર, દાડમની ઝાલ એને રાજ આ સર્વ ઔષધોનું સમભાગે ચૂર્ણ લઈ ઉપર પ્રમાણે ચોખાના ધોવરામણમાં ગોળીઓ કરી, તેમાંથી એક ગોળી સવારે ધસોને પાત્રી; આથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર દૂર થાય છે. (૧૧) સોજા ઉપર:—અંદાલનો પાલો અને કીડીના રાડાડની માટી, એ બેને બાદ દઈ, લુગડામાં ઘાસી તેથી રોડવું. (૧૨) સોમનાથી તાંબ્રભસ્મ:—અંદાલનાં ફળ વાડી તેમાં શુદ્ધ કરેલા તાંબાનાં કંટકવેધી પતરાં નાખી ગજપુટ કરવાથી એક જ પુટથી ભસ્મ થશે. (૧૩) દાહજવર ઉપર:—અંદાલનું મૂળ અને સૂકાં પાણીમાં ધસી તેનો શરીરે લેપ કરવો; એટલે તરત તાવ જીતરી જઈ દાહ શાંત થશે. (૧૪) મૂત્રાવરોધ ઉપર:—અંદાલ અને તલના પંચાંગનો દાર, મધ અને દહીંના પાણી સાથે પાવો. (૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપર:—અંદાલના મૂળનો કાઠો થી નાખી પાવો અથવા અંદાલનાં પાંદડાં પાણીમાં વાડી, તેમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાકું; એટલે જલદી ઘઈ કેર નીકળી જશે. કેટલાક લેખ ૧૧-૧૧ માસો ચૂર્ણ ૩ માસ સુધી આવે છે. (૧૬) ગાંઠ ઉપર:—અંદાલનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો.

૩. અખરોટ—સં ૦ અશોટ. મં ૦ અકરોડ. ઢિં ૦ અખરોટ. બં ૦ અખરોટ. કં ૦ બેટ્ટોગાટું અથવા આખોટ. તૈ ૦ ઉન્વકાર્ધ. ફાં ૦ ચાર્તજલ. અં ૦ બેરેડિંદી. ઇં ૦ વાલનટ. લાં ૦ એથુ-રાઈટી ટાયલોબા.

એ જાડો હિમાલયની આસપાસમાં, ચીન અને ઈરાન એ દેશોમાં થાય છે. ઉત્તર ઢિંદુરતાનમાં એની ધણી જ ઉપચિત થાય છે. આ જાડને ૩૦-૪૦ વર્ષ પછી ફળો આવવા લાગે છે. પાંદડાં ફળો જમ-રૂખ નેવડાં હોય છે. ફળો કાચાં અને કઠણ હોય છે ત્યારે ત્યાંના લોકો તેને મીઠામાં આવે છે. એ ફળોનું તેલ ખાવાને તથા બાળકોને ઉપયોગી જણાય છે. અખરોટ—એ મધુર, કિંચિત ખાકું, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવૃદ્ધિકર, ઉષ્ણ, રચિપ્રદ, કફપિત્તકર, જડ, પ્રિય, બલકર, મલજપકર છે અને વાત, પિત્ત, ક્ષય, વાયુ, હૃદરોગ, રક્તોષ્ણ, રક્તવાત અને દાહ-એનો નાશ કરે છે. પાક વગેરે ઔષધોમાં અખરોટનો ધણે જ સારો ઉપયોગ થાય છે અને એ એક મેવો છે. (૧) હરસ ઉપર:—અખરોટના તેલમાં કપડું લીંબવી શુદ્ધમાં રાખવું; એટલે દુઃખનો નાશ થશે. (૨) અપરસ્માર ઉપર:—નરોડના રસમાં એની અંતરજાલ ઘસી અંજન કરવું અથવા નરય કરવું. (૩) વાયુથી આવેલા મોઝા ઉપર:—અખરોટ કાંઠામાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) સ્તનમાં દુધ ઉત્પન્ન થવા માટે:—ઘઉંને રવો અને અખરોટનાં પાંદડાં સમભાગે એકત્ર કરી, તેની પૂરીઓ ગાયના ઘીમાં કરીને દૂધમાં ખાવી. તેથી સાત દિવસમાં સ્ત્રીઓના સ્તનમાં દુધ ઘણું જ વધશે. (૫) અર્શ, કૃમિ ઇત્યાદિ ઉપર:—કાચા અખરોટનો રસ કાઢીને આપવો; એટલે મૂળ વ્યાધિ, કૃમિ, શુભ્ર એ રોગો દૂર થાય છે. (૬) રેય થવા માટે:—ફળોની ઝાલનો કાઠો કરી પાવો અથવા તેનું તેલ ર-૩.

તોલા પ્રાશન કરાવવું

૪. અગધિયો—સં અગસ્ત્ય મં અગસ્થા—સ્તા હિં અગસ્તા હધિયા બં બક કં
અગરે, બકપુષ્પ તાં અક્ષ, અગ્નિ તું અગસે મલાં અગ્ની તૈં અવિસિ, અવિસે લાં
ઓગટી ગ્લાહિલોરા, સેસમનિયા ગ્લાહિલોરા ઇં લાઈ ફ્લાઈર્ડ ઓગ્રી, વહાડી હેડા દેં હાદગા
એ આડ ઘણા જ મોટા થાય છે અને બાગાયતમા (બગીચો વગેરે કેળવેલી જમીનમા) બેગે છે
ધોળા અને રાતા ફોની એની બે જોવા છે એના પાદડા આમલીના પાદડા જેવા હોય છે અને
ફૂલો અને શિંગો આવે છે ફૂલના વડા અને શાક થાય છે શિંગોનું પથ્થુ શાક થાય છે એના
પાલાની પથ્થુ લાજ કરે છે એ આડ સાત-આઠ વર્ષથી વધુ રહેતા નથી અગધિયો—રક્ષ, ગીતળ,
મધુર, વાતલ અને ત્રિદોષનાશક છે, તેમ જ વૈવર્ણ્ય, કફ, શ્મ, ઉધરસ ગૂમડા, પિશાચનાથા, પિત્ત
અને યોધિયો તાવ, એનો નાશ કરે છે એના ફુલ—ત્રા, કડવા, કિ ચિત્ત હડા, પાક વખતે તીખા
અને વાતકારક છે રતાધળાપથ્થુ, સજોખમ, યોધિયો તાવ, કફ અને પિત્તનો નાશ કરે છે એની
શિંગો—સાગક, બુદ્ધિદ્રદ રુચિકારક, લઘુ, પાક વખતે મધુર કડવી અને મૃતિપદ છે અને નિદ્રાપ,
શળ, કફ, પાકુરોગ, વિષ રોગ, શ્મ એનો નાશ કરે છે એની લાજ—ખૂખી અને પિત્તકારક છે
એના પાદડા—તીખા કડવા જડ મધુર કિ ચિત્ત ઉષ્ણ અને સ્વચ્છ છે અને કમિ, કફ, કફૂ,
વિષ રમ્તપિત્ત, એનો નાશ કરે છે (૧) ગરદી, મસ્તકશ્મળ અને યોધિયા તાવ ઉપર:—
અગધિયાના પાદડાના રસના ટીપા નાકમા પાડવા (૨) આધારીંગી ઉપર:—જે બાલુનું કપાળ
કુખતુ હોય તેની વિષમ બાલુના નાકમા અગધિયાના પાદડાનો અથવા ફૂલોનો રસ પાડવો, એગ્લે
કફ પડી આધારીંગી મગી જાય છે (૩) ચિત્તવિભ્રમ ઉપર:—અગધિયાના પાવાના રસમા
ગાળ મુઠ અને લીડીપીપર એ ઔષધો મેળની નસ્ય કરવું (૪) કુરશાના વિષથી પેન્મા ગાઠ
બધાર્થ હોય તો ધોળા અગધિયાની ઝાલ અરીપના પાણીમા ઘસીને પાની રોગ હલકો થયા પછી
ઓખાના ઓસામયુમા ઘી નાખી તે શુમારે અર્ધો શેર આપી (૫) કફવિકાર ઉપર:—રાતા
અગધિયાના મૂળનો અથવા ઝાલનો અગરસ કાઢી એક તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે
આપવો એ ઔષધ છોકરાએને આપવું હોય તો ફક્ત પાલાનો રસ પાચ ટીપા કાઢી મધ નાખી
પાવું ઉતાર—ખડીસાકરનું પાણી પાવું (૬) સોજા ઉપર:—રાતા અગધિયાના મૂળ અને કાળા
ધતુરાના મૂળ એ બેને ગરમ પાણીમા એકત્ર ઘસી, શરીર લેપ કરવાથી સર્વ પ્રકારનો સોજો જલદી
મટે છે (૭) વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો:—રાતા અગધિયાના મૂળ ઉપરની ઝાલ ચાર ચણોડી
સુધી લઈ પાનના બીડામા દરદોજ ખાની એગ્લે વાતવિકાર કમી થશે (૮) છોકરાની ગરદી
ઉપર.—છોકરે જન્મે ત્યારે શરીરમા કફની અસર પ્રકટેની હોય તો તેને અગધિયાના પાલાનો રસ
બે ટીપા કાઢી તેમા યોગ્ય મધ નાખી, તે મિશ્રણ આગળ દારા તે છેપરાના તાળવામા હોચાડતા
જ સર્વ કફ નીકળી પડે છે અને છોકરે હોશિયાર થાય છે આ વખતે સુધાણી/દાર્ધ્યાણી)એ
સાવચેતી રાખી જોઈએ (૯) અપસ્માર ઉપર:—અગધિયાના પાદડાનો રસ ગોમૂત્ર અને
કાળા મરીની ભૂખી નાખી આપવો (૧૦) કોઈ પણ લક્ષ્મનો રાતો રગ (પરાગ જેવો)
આવના મટે—એના પાનનો રસ કાઢી તેના પુટ આપે છે

૫. અગરુ—સં સ્વાહરુ મં અગર હિં બં કં તાં અગર તૈં અગરુએકુ તું
હાગલગધ મલાં અમ્લિ ફાં કસળેમવા, અં ઉદગરકી ઇં ઈગલકુડ લાં એકીવેરિયા એગે
લોકા મીં અગેલોકન મગાણુ પ થી ૧૫ રતી

અગરુચદન એ મોટા સુગંધી પદાર્થ છે અગરમત્તી કરવાના અને શરીરને યોગવાના કામમા
એનો ઉપયોગ થાય છે એ ધૂપોપયોગી છે એના ધૂપથી મનને ધણો આનંદ થાય છે

અગરના આડ સખધી રોધ કરતા પ્રાચીન પુસ્તકોમાથી નીચરી માંડિની મળે છે પ્રાચીન
યહૂદી લેખિને ‘અવલોટ’ આ નામથી આ વનસ્પતિ જાણુમા હતી ગ્રીક અને રોમન લોકોએ તેને
‘અગેલોકન’ એ નામ આપેલું હતું પ્રાચીન અરબી લોક તેને ‘અધૂખી’ કહેતા પરંતુ પાછળથી
એ નામ જલ્દીને તેમણે ‘હિદી ઉ’ આ નામ આપ્યું

અગરના આડે બગાળા ઈલાકાના વાયવ્ય ખૂણા તરફ સિલકું જિલ્લાની આસપાસ ‘જ ટિયા’

પર્વત પર થાય છે તે જ પ્રમાણે આસામ પ્રદેશમાં પણ ધણેક ઠેકાણે આ ઝાડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ બંગાળા ધનાકાંતી દક્ષિણે ઉચ્ચ કટિબંધ ઉપરના પ્રદેશમાં પણ આની ઉત્પત્તિ થાય છે. ચીનની અહલ નજીક 'નવકા' શહેરના તાનાના 'ચતિયા' ખેટમાં પણ આ ઝાડો ઉત્પન્ન થાય છે. મલયાળમમાં પણ ઘણેક ઠેકાણે આની ઉત્પત્તિ થાય છે.

અગરના ઝાડ મોટા દોઢ, સદા સર્વકાળ લીલાશ્રમ હોય છે એવું ઘડ અને કાળીઓ ઘણું કરીને વાકી થાય છે. એના પાદડા આકારમાં અરડૂસીના પાદડા સરખા અને ઝીણા ડીટડા ઉપર થાય છે. આ ઝાડ ચેન (એપ્રિલ) મહિનામાં ફૂલે છે અને તેના બીજ શ્રાવણ (ઓગસ્ટ) મહિનામાં પાકે છે. લાકડું નરમ દોઢ, તેના ઢિરો કામળ રાજ જેવા સુગંધી પદાર્થથી ભરેલા થાય છે. આ સુગંધી પદાર્થ ઝાડને રોચા મારીને કાઢી લે છે. અગરનું લાકડું જલદીથી સડી જાય છે અને સડવાના લાગમાં એક પ્રકારની સુગંધ ઉત્પન્ન થાય છે. એની સુગંધી જલદી ઉત્પન્ન કરનાર અગરનું લાકડું ભીની જમીનમાં દાગી મૂકે છે. દાટવાથી જે લાગ સડવા લાગે છે તે તેલિયો, જડ અને કાળા રંગનો હોય છે. તે પછી તેની હવણી ભાર ભરિતી જુદી પાડવાને કમ્પા કરીને પાણીમાં નાખે છે. જે કડો પાણીમાં છેક ફૂળી જાય તે 'ગરડી' અને જે અર્ધ ફૂલે તે 'નિમગરડી' (અર્ધ ગરડી) તથા જે છેક ઉપર તર તે 'સમાલે' આ પ્રમાણે એના નામ આપે છે. ઉત્પન્ન થતો છેક સાધારણ છે. ગરડી અગર કાળા રંગનો હોય છે અને બાકીના ફીકા ભૂરા રંગના થાય છે. આયુર્વેદિક ગ્રંથોમાં કૃષ્ણાગર, દાહાગર, કામળગર, ન્વાહગર અને માગલાગર એની પાસે નોંધેલી છે. ઉપરના લેખોમાં અથવા વેપારીઓની લાપામાં હિંદી, સમદરી, કમરી અને સમકલી આ ચાર અગરની જાતો માની છે. આ નામો ઘણું કરીને તેના ઉત્પત્તિસ્થાન ઉપરથી પડેલા હશે. એમ જણાય છે. ઉપરની ચાર જાતો પૈકી પહેલી જાતનો અગર કાળો, બીજી જાતનો પહેલા કરતા વધારે તેલિયો, ત્રીજો ફીકા રંગનો અને ચોથો ઘણો સુગંધીદાર હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે 'બરી' અને 'જમલી' આ બે જાતો વપરાય છે. તેમાંથી પહેલી જાતનું લાકડું સફેદ હોય છે અને બીજી ઉપર કાળા લીનીઓ થાય છે. આ ઔષધિઓમાં વાપરવા લાયક ઉત્તમ અગર સિલહન તરફથી આવે છે. તેને ગરડી અગર અથવા ગરડીઉદ કહે છે. તે સ્વાદે કડવો. કાષ્ઠિક તૂરો, સુગંધીદાર અને તેલિયો હોય છે. ઔષધિમાં અગરનો ચૂરો કઠી વાપરવા નહિ. તેનું કારણ એવું છે કે, તેની સાથે લાકડાનો ભૂકો કરી તે પાણીમાં ભીજવી રાખી મૂકે છે. અથવા લાકડું બરોમર ખાડીને તેની સુગંધ, તેલિયાપણું વગેરે બદામમાં ખેંચીને બદામનું તેનું કાદો છે અને રહેલો ચૂરો બજારમાં વેચવાને સામે છે. એટલે તેનો ઔષધગુણ ઓછો થયેલો હોય છે, તેથી તે ઔષધમાં વાપરવાથી બરાબર થયું થતો નથી. આ સિવાય અગરના ભૂકામાં ચદન અને તગરની ભેળ કરેલી હોય છે. 'ઇખતિયારત-ઇ-બદિઆઈ' નામના ગ્રંથના કર્તાએ ઉપર કટેલી સર્વ જાતિથી એક જુદી જ જાતના અગરનું વર્ણન કરેલું છે. આ જાત જવાબદારી દર્શ દિવસના પ્રવાસના અંતર ઉપર આવેલા 'ચિત' બદરથી આવે છે. તેની કિંમત સોનાના ભારોભાર થાય છે. અગર દેવતા ઉપર રાખ્યા સિવાય તેમાંથી સુગંધ અવતી નથી. પરંતુ આ અગર તો હાથમાં ગળી મૂકવાથી હાથના બધારાથી તેમાંથી નાભુક સુગંધ આવે છે. અગરની જ જાતનું બીજું એક તગર નામનું સુગંધી લાકડું હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અગરના કરતાં સોષુ હોવાથી, અગરને મહેલે કેન્દ્રાક લગાડ લોકો વેચે છે. મુબઈના બજારમાં નવું પ્રકારનો અગર વેચાવા આવે છે અને તેનો 'સિનામ' અથવા 'માવરંધી', 'સિંગાપુરી' અને 'ગાગુગા' આ નામથી વ્યવહાર થાય છે. આ સિવાય ઝાઝીબારથી પણ અગર આવે છે. ખોટો અગર પણ કેટલીક વેળા વેચવા સામેલો નજરે પડે છે. બજારમાં જે નમૂના હોય છે, તેનો રંગ ભૂરાશયી બદલાતો બદલાતો કાળાશ પડતો ભૂરા સુધી થાય છે. અગરના લાકડામાં ગુદર જેવો જે એક ચીકણો પદાર્થ થાય છે તેના ઝાઝાવતા પ્રમાણ ઉપર લાકડાના રંગનું માપ આધાર રાખે છે. ઉપરની સર્વ જાતના લાકડા ઉપર કાળા રંગની લીટીઓ હોય છે. સર્વેત્કૃષ્ટ અગરના લાકડામાં ખાડા પડેલા હોય છે અને તે પાણીમાં ફૂલે છે. તેનો કડો દાંત નીચે રાખીને ચાવવાથી નરમ થાય છે. તેનો સ્વાદ કડવો હોય છે. તેને દેવતા ઉપર રાખવાથી સુગંધ આવે છે અને ખોટો અગર બાંધેલો હોય તો સ્પષ્ટ બાબત પ્રમાણે દુર્ગંધ આવે છે.

અગર-સુગંધી, ઉષ્ણ, કડ્ઘો, તીખો, સ્નિગ્ધ, માગ્ધ્યકારક, રુચ્ય, ધૂપ માટે યોગ્ય, પિત્તકર અને તીક્ષ્ણ છે એ વાયુ, ક્ષ્દ, કર્પુરાગ અને કાઠ વગેરેનો નાશક છે અને લેપ માટે અથવા શરીરે મર્દન કરવા માટે ઉત્તમ છે * અગરનું દેશ સુવાસ માટે વાપરે છે કોચીન અને ચીનમાં અગરની ખાલના કાગળ બનાવે છે અને અગર નાખીને તપાવેલું પાણી પીવાથી તાપથી તરસ લાગે તે શાત થાય છે મૃગી-અપરમાર ઉપર:—તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે યુરોપમાં સંવિવાત અને આમવાતમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. કૃષ્ણાગર—તીખો, કડ્ઘો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી શીતળ, પેટમાં ગયાથી પિત્તાશય, પૌષ્ટિક અને લઘુ છે એનું ચૂર્ણ પિત્તકારક છે અને કર્પુરાગ, નેત્રરાગ, નિદ્રાપ, દાહ, ત્વગ્દોષ, ક્ષ્દ અને વાયુનો નાશ કરે છે દાહાગર—કિચિદુષ્ણ, સુગંધી, તીખો, કેશની વૃદ્ધિ કરનાર, કાતિગ્રાક અને કેશરોધક છે કાષ્ઠાગર—તીખો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી રક્ષ, ક્ષ્દનાશક છે અને મુખરોગ-ગ્રીનટી તેમજ વાયુનો નાશ કરે છે સ્વાદાગર—તૂરો અને ઉષ્ણ છે અને નમ્યથી વાનો નાશ કરે છે માગ્ધ્યાગર—શીતળ, સુગંધીદાર અને યોગવાહક છે (૧) ત્વગ્દોષ ઉપર:—અગરનો લેપ કરવો (૨) દાહ ઉપર:—અગર-ચદનની ભૂખી શરીર ઉપર ચેળવી એટલે (૩) શમશે (૪) વલ્લિકા (ગાઠાણના) ઉપર કીડિયારા જેવા સોજા આવવા અથવા પગના તળામાં થઈ ઊભી નળીમાં પ્રસરી જાય છે તે વ્યાધિ ઉપર:—અગર, ચદન, એલચી, જર્ધના પાન, લીમડાની ખાલ, સિલાગો, મનશીલ, હરતાલ એ ચીજોને ફૂટી તેનાથી ચારગણ તૈલનું તેલ લઈ તેમાં પકની તે તેન ચોપડવું, એટલે વલ્મીકેરાગ દૂર થશે (૪) તાપથી લણો પરસેવો આવે છે તેને માટે:—અગર, વાળા, ચદન, નાગકેસર(કાળા રંગનું)નું ચૂર્ણ કરી બોરડીની અંતરખાલના પાણીમાં ઢાલની શરીરે લેપ કરવો, એટલે ગરમીથી લાગી આવેલો પરસેવો જતો રહે છે (૫) ઉષ્ણાણુ અથવા મુવાસિત ભૂકી:—અગર, કપૂર, કેસર, લોખાન, લોધન, ઇસેસ, વાળા, કાળા વાળા, નાગરોથ, એ સમલાને લઈ તેની ભૂખી કરી, શરીરે યોગવાથી શરીર સુવાસિત થાય છે (૬) વસ્ત્રને મુગધે આવવા માટે:—અગરનું પાણી કરી તે વસ્ત્ર ઉપર છાટે છે (૭) શરીરે ઘણી આગ બળતી હોય તો કૃષ્ણાગર ચદન ઘસી લેપ કરવો (૮) અગરખત્તી બનાવવાની રીત પહેલી:—લાગે અગર ૪ ભાગ, વાળા ૨ ભાગ, નાગરોથ ૪ ભાગ, તગર ૨ ભાગ કચૂરો ૨ ભાગ, સુખડ ૧૮ ભાગ, છડીલો ૨ ભાગ, ખંદલો ૨ ભાગ, સુલાનકળી ૨ ભાગ, નખનો ૪ ભાગ ગૂગળ ૨ ભાગ, લોખાન ૪ ભાગ, શિલારસ ૧૮ ભાગ, કસ્તૂરી ૧ ભાગ અને મેદાલકડી ૯ ભાગ-એ પ્રમાણે સઘળી જણસો એકત્ર કરી કસ્તૂરી અને શિલારસ સિવાય બાકીની ચીજો ખાકી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું પછી તે ચૂર્ણમાં કસ્તૂરી અને શિલારસ મેળવી, કાળાશ લાવવા થોડી કોલસાની ભૂખી પણ નાખી અને ચીકણ કરી થાય તો તેમાં થોડો ગાળ પણ મેળવવો પછી વામની સોટીએ ચીરી તેની ઝીણી ઝીણી સળીએ કાઢી તેના ઉપર આ મસાલો ચોપડી તડકે સૂકવવી અગરખત્તી બનાવતા હાથે ન ચોટે એના માટે તેના ઉપર તે જ મસાલાની ભૂખી નાખવી અથવા ખીજો કસવાળો સુવાસિત ખૂબ નાખવો રીત બીજી:—મલબારી સુખડ ૦૮ તોલો, કાળા અગર ૦૮ તોલો, ચૂકા દેવદાર નવનાક, ગ્રહલો ૧ તોલો, બ્રાહ્મી ૪ તોલા, નખલા ૫ તોલા, મધ ૯ તોલા, કોડિયો લોખાન ૫ તોલા, ગૂગળ ૨ તોલા, મેદાલકડી ૪ તોલા, સાકર ૫ તોલા, અગર ૧૧ તોલા, કસ્તૂરી ૦૮ તોલો અને અગર ૧૧ તોલો લઈ, ઉપરની રીત પ્રમાણે જ મધમાં અગરખત્તી તૈયાર કરી અભ્ર બંજો મોઘો છે મળવો અશ્મય હોવાથી તેને બદલે કર્કમાં થતો આશાપુરી ધૂપ વાપરવો આ ખૂબ સોથો હોઈ એની સુવાસ ઘણું કરીને

* અગરને ચારે શરીર અને ખાસીનો નાશકર્તા માને છે સુસુતસદિતામાં વાત અને કડ્ઘો નાશક શરીરનો રંગ સુધારનાર, જળ અને કોદનો નાશકર્તા મ્હેવ છે અગરની લામ્બીને પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી પીવાથી તાવમાં લાગેલી તરસ ઓછી થાય છે એને મૃગી ઉન્માદ નાદિ દોષમાં પરમોપયોગી ગણી છે એ ગરમ પ્રવૃત્તિ હાનિકારક છે એને હૃદય કપૂર અને ગુલાબ છે અતિનિદ્રિ તજ, લગન અને કેસર છે માત્ર ૨ માત્રા નવા મત મુજબ અગર વાતવાદિત્તિયોને દેજીક છે વાતરક્ત અને આમવાત ઉપર અપાય છે, સાધાએ ઉપર તેપ કરય છે અગરના ક્ષવાથી તરંગ બીચે છે અને રાગીને હોશિયારી આવે છે વમન, અતિસાર અને આમક્રોષ પર અગરનું ચૂર્ણ અપાય છે

અખર સરગી જ આવે છે

૬. અઘાડી (ખોડી અઘાડી, ચોપડી કાગ)—સં ૦ હિં ૦ કાઠજા, મસી મં ૦ કાગ
દેં ૦ ધાવકાડી ૫૦ દેઝાટેડા, કાટા ગુડકાડલી ૬૦ ચિલેય, જીરી ચિલેય તૈં નાલા દુચ્ચિણિકે
લાં લિયાહિટા

એના પાદડા અઘેડાના પાદડા જેવા હોય છે છોડ પણ તેવડો જ એટલે કમરપૂર જિયો હોય
છે એના પાદડા ધણા સુવાળા હોય છે ખોડી અઘાડીને દક્ષિણમાં ધાવકાડી પણ કહે છે ખોડી
અઘાડી—તૂરી તીખી, ઉધ્યુ, કડવી અને બલકર છે, તથા કફ, મણ, કૃમિ, બધિરતા,
વિપમબ્બર, અજીર્ણ, રમ્તપિત્ત, જ્વર, કફ, કૃપ, પિત્ત અને વિષનો નાશ કરે છે (૧) મણ ઉપર :—
ખોડી અઘાડીનો પાલો બાળી, લીંગા અથવા તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો (૨) કાનમાં છવડું
ગાયું હોય તો :—ખોડી અઘાડીનો રસ કાનમાં નાખવો (૩) ઘોડાને ભાડું (પીઠ) પડે છે
તે ઉપર :—ખોડી અઘાડીનો પાલો બાળી તેલમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી (૪) કણ્ઠનાદ
અને બહિરાપણા ઉપર :—ખોડી અઘાડીનો રસ કાનમાં નાખવો (૫) ખરજવા, દાદર અને
અઘાને માટે :—ખોડી અઘાડીના ઝાડની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડી (૬) નિદ્રા આવના
માટે :—ખોડી અઘાડીના મૂળ મસ્તકે ધારણ કરવા (૭) શ્વેતપ્રદર ઉપર :—ખોડી અઘાડીના
મૂળનો રસ લોખંડુ ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો

૭. અઘેડો—સં ૦ અપામાર્ગ મં ૦ અપાડા હિં ૦ ચીરચીરા, આગા, લટજીરા ૫૦ પુસકડા
માં ૦ આવીઝાડા, રાં ૦ અધાહોલી ૫૦ અપાગ ૫૦ ઉતરણે તૈં ઉતરેની અદુચ્ચીણિકે તાં
નાયુરી મયાં ૦ કડાલાડી ૬૦ ખારખાસગોના અં ૦ આતમકમ ઇં ૨૬ આફ દ્રી, લાં ૦ એચી-
રેથસ એરિપરા

પરમેશ્વરે વનસ્પતિમાં અપાર શુચિ રાખેલા છે, પણ તે તે શુણ્ણી શોધ કરનાર નોઈએ
પ્રાચીન સ્થવિયોએ અરણ્યમાં રહી, પોતાના બુદ્ધિકીશલ્યથી અનેક વનસ્પતિના શુણ્ણી શોધ કરી
રાખેલી અને કાળાતરે થનારી સતતિની તે વનસ્પતિ વિરે હમેશ પૂજ્યબુદ્ધિ રહે એટલા માટે
તેઓએ મર્ધ દર્ધ વનસ્પતિને દેવતાઓની પૂજામાં ઉપયોગી કરી લીધી એ બ્રાહ્મણ તેઓનું અતિ-
શય દુરદર્શિપણું જણાય છે, પરંતુ આની ઉપયોગી વનસ્પતિ ઉપર અને પૌષ્ટિક તથા શુણ્ણવદ ખાદ્ય
અને પેય ઉપર આપણે વિશ્વાસ છે કયા? આપણા પેઢી કઈક લોકો પરક્રીયના શુભામ ધયા છે,
એટલે પરક્રીયનું ઉચ્ચિષ્ટ વધે તે તો તેઓને મિષ્ટાન્ન જણાય છે! આ દુનિયામાં દૂધ જેવા પૌષ્ટિક
પદાર્થ ખીને કોઈ જ ન હોવા છતાં તેના ધિકાર કરી, શક્તિ આપવા માટે કોડલીવર બોધલ
(મચ્છીનું તેલ) જ તેઓને સારું અને પૌષ્ટિક જણાવા લાગ્યું છે! એ ઠીક, પરંતુ નાના નાના
છોડકાઓને નોઈતો દૂધ જેવા પૌષ્ટિક પદાર્થ નહિ આપતા, સવારમાં ચાનું શક્તિદારક ગરમ
પીણું જ આપવાનો ધણુમેએ રિવાજ પાડેલો છે અહા! ધન્ય છે, આપણા લોકોની આ

* અઘાડીને શ્રી ચીમનવાલ વેણુરે ઔષધિકોષમાં અમસિં ૦ વનસ્પતિ માની છે, પરંતુ લોકો એને
અપાડીના નામથી ચારી રીતે નહોતે એ એટલે એ સુમસિદ્ધ છે એ અપાડાના જેટલી જ બીયો વધે છે પાદડા
પણ એના જેવા ધાય છે માત્ર અઘેડાના પાદડા આઠા રાપટિયા રંગના હોય છે પણ આ ખોડી અઘાડીના
પાદડા ઘટ લીલા જ રંગના હોવાથી તેઓને બીજો જોઈએ જાય પહેલાં પણ સહેવાઈથી બોળખી શકાય છે,
કારણ કે બંને અપાડીઓની સોડીએ પર એકસરખી હોય (દેખા) હોવાથી બાળપણમાં તેને બોળખવામાં
વાધો આવતો નથી અઘેડાની માફક એને ઝીણી કાસોમાં લાગેલા બીજ થતા નથી પરંતુ આસોદની માફક
નાનીમોટી દંડ હાસોવાળા અણીદાર પોષકમાં માત્ર એક જ બીજ લગભગ વણેડી કે મજ જેવડું અને લાલ
રંગનું ધાય છે આ બે વાતે અપાડી અઘેડીની જુદી પડે છે, મણુદિકેને રૂઢ લાવવામાં અપાડી કરતાં આ
ખોડી અપાડી ત્રણપરગણો શુણ્ણ કરે છે એના રસ તનના તેલમાં સીજી તેલ માત્ર રહેથી તેલ જુદું
નિતારી લઈ તે ગરમ ગરમ તેલમાં જ તેલનો ચતુર્થાંશ બાજ રહેઈ મીઠા નાખી કરવા દેતા તેના મણુને શીઘ્ર
રૂઢવનર ઉત્તમ મલમ બને છે એમાં સફેદો અને બોદાર એ બેમાથી એક અથવા બંને પાછળથી મેળવી શકાય
છે વળી વિદેશી દંડા વાપરવી હોય તે એ તૈયાર થયેલા મલમમાં 'કાર્બોનિક એસિડ' પણ મેળવી શકાય
છે એના સૂકા લાકડાને દાંતવુની માફક આવી તેના રસના ત્રણ ધૂટકા પી જવાથી તે ગળાની અદરના અનેક
રોગોને માત્ર એજ દિવસમાં શાત કરે છે એમ અમને ઘણી વેળા ખાતરી મળેલી છે

શાશુપયાની વૃત્તિને । । આવા વિપરીત આચરણનું પરિણામ વિપરીત જ આવનાર છે એમા કહેલું જ શું ? પરંતુ હજી પણ લોકોની આખો જીવડતી નથી, એ, આશ્ચર્ય જ કહેનાય ।

આ એક આપોઆપ થનાર જંગની છેડ છે એ વર્ણ્ય (વર્ણકાળે થનાર) છે એની જાચાર્ય ચારથી ૭ રૂટ સુધી હોય છે. વર્ણ-કલ્પમા આની ઉત્પત્તિ યુગ્મકળ થાય છે અથેડો હિંદુસ્તાનમાં બધે ઘણો થાય છે એની ડાખળી ઉપર રેસા અને ઘણી ઝીણી ફાસો હોય છે એના પાદડા સામ સામા હોય છે અને તેનો આકાર કાર્ધક તુલસીપત્ર પ્રમાણે લગભગ હોય છે પાનની નીચલી બાજુ નરમ હોઈ, પાખલી કાર્ધક ખરબચડી હોય છે અને તેના ઉપર ઘણી ફાસો હોય છે ડાખળીની બને બાજુએ બળ્બે ડીટડો એકમેકને લાગેલા થાય છે નીચલા ડીટડા ઉપર ઘણું કરીને એક પાન હોય છે અને ઉપરનું ડીટડું ડાળી જેવું હોઈ તેના ઉપર નાના નાના ઘણું કરીને ૭-૭ પાન હોય છે તે પાદડા સન્મુખ હોય છે નીચેના ડીટડા ઉપરનું ડીટડું લાણુ હોય છે. અથેડાની ટોચ ઉપર પાદડાની મધ્યમા એક લાખો તૂંડો નીકળે છે, તેમા અતિશય બારીક, નરમ, કાપવાળા અને રાખોડી જેવા રંગના બીજ હોય છે આ આખો છેડ અને તેના બીજ ઔપધિના કામમા આવે છે અથેડાની ત્રણ જાત થાય છે એ ધોળા, રાતા અને પાણુ અથેડા(નદી-તળાવને કિનારે અથવા પાણીની ભેજવાળી જગ્યામા થનારા)માથી ધોળો અથેડો ગુણુમા ક્રેષ છે અથેડાનું ઝાડ દત્તાવાન (દાતા) માટે ઘણું જ ઉપયોગી છે અથેડાના ઘણાક સસ્ત્ર નામો અર્થવાળા છે અથેડાનો ક્ષાર (ખાર) થાય છે તેમા અપામાર્જન (સ્વચ્છ) કરવાનો ગુણુ છે, એટલે તેનું 'અપામાર્જ' (સ્વચ્છ કરનાર) એવું નામ સસ્ત્રુતમા છે પૂર્વે ધોળી લોકો આ ક્ષારનો ઉપયોગ કરતા હતા એના ફૂલની મજરી બરડ હોવાથી તેનું સસ્ત્રુતમા 'ખરમજરી' નામ પડેલું છે એના બીજ ઉપરની ફાસો નીચે વળેલી હોય છે, એથી એને 'અધ શલા' કહે છે એના પાદડામા ક્ષાર વિશેષ હોય છે, એથી એને 'ક્ષારમધ્યા' કહે છે આ ક્ષાર કાર્બોનેટ ઓફ પોટાશના જેવો છે સો ભાર વજનના દ્રવ્યમાથી—પાદડામાથી ૨૧૫૦, લાકડામાથી ૩૮૦૧ અને મૂળમાથી ૨૮૫૮ આ પ્રમાણુ ખાર નીકળે છે ધોળો અથેડો—કરો, ઉખુ, સારક, ગ્રાહક, કિચિત્ તીખો, ક્રાંતિકારક, પાચક અને અમિલીપક છે તથા નસ્ત્ર અને જિલટી કરાવવામા એ પ્રશસ્ત છે કફ, કફુ, ઉદર, અર્શ, રક્ત-હોય, મેહરોગ, વાયુ, શીળા અપચી, ક્રદુ, જિલટી અને આમ-એનો નાશ કરે છે રાતો અથેડો—કિચિત્ તીખો, શીતળ, મલાવરોધક, જિલટીકર અને વાયુનો વિષ્ટલ કરનાર તથા ફેફસ છે અને ઘણું, વાડું વિષ કફ કફુ એઓનો નાશ કરે છે એના બી—રસકાળે દુર્બર, મીઠા, શીતળ, મલાવજ્જક, રક્ષ, જિલટી કરાવનાર અને રક્તપિત્તાશક છે તથા ઉદરસનો નાશ કરે છે પાણુ અથેડો—(ભેજવાળી જગ્યામા થનારો) તીખો છે એ સોળો, વાયુ, કફ, ઉદરસ અને શોષ એનો નાશ કરે છે (૧) વીંછીના દશ ઉપર :—અથેડાની છાલ અથવા મૂળ પાણીમા ઘસી દશ ઉપર ચોપડવા અથેડાના મૂળ પાણીમા ઘસી, તે પાણી ગાળી એ પાણી કંઠનું ન લાગતું હોય ત્યાં સુધી થોડું થોડું પીવાને આપવું પાણી કંઠનું લાગે કે વિષ જિતવું એમ સમજવું (૨) ઉદરના વિષ ઉપર :—અથેડાની ફૂણી દીશીએનો રસ કાઢી તે મધમા સાત દિવસ ચાટવો, અથવા અથેડાના બિયા મધમા ચાટવા (૩) કૂતરાના વિષ ઉપર :—અથેડાના મૂળ ૧ તોલો વાટી મધ સાથે ચાટવા અને કુવારપાડાનો ગર્લ અને સિધવ દશ ઉપર બાધવો, એટલે ત્રણ દિવસમા વિષ જિતરી જશે (૪) દત્તશુળ ઉપર :—અથેડાનો રસ ચોપડવો (૫) કણુનાદ ઉપર :—અથેડાના ક્ષારનું પાણુ અને અથેડાનો કફ (ચટણી) તલના તેલમા ખૂબ તળી તે તેલ ઝાનમા નાખવાથી કણુનાદ અને બધિરતા જાય છે (૬) આખો દુખવા આવ છે તે ઉપર :—અથેડાના મૂળિયાનું ચૂર્ણ અને થોડો સિધવ તાજાના વાસણમા ધાલી દહીની તરમા ઘૂટવું અને તેનું અજન કરવું (૭) આખમા ફૂલ પડે છે તે ઉપર :—અથેડાના મૂળ મધમા ઘસી અજન કરવું. (૮) રતાંધળા-પણા ઉપર :—સધ્ધાકાળે ભોજન કર્યા પછી અથેડાના મૂળ સુમારે ૧ તોલા સુધી સ્ત્રી વખતે આપવા, એ પ્રમાણુ ૫યુ દિવસ કરવું (૯) પિત્ત ઉપર :—અથેડાના બિયા રાતે હાથમા પલાળી રાખી, તવારે વાટી પીવામા ઉપયોગ કરવો, એટલે પિત્ત નીકળતે અથવા શમશે તે ઉપર ભાત અને ઘી ખાવા (૧૦) કફ ઉપર :—અથેડાનું ઝાડ મૂળ સુદા બાળી તેની રાખ કરી એક વાલથી

બે વાલ સુધી મધમાં ખાતી; એટલે કફનો નાશ થાય છે. એ જ રાખ પાણી અને ગોળમાં આપ-
વાથી જલોદર અથવા ખીજન અંગમાં થયેલો સોને બીતરશે. (૧૧) ચોથિયા તાવ ઉપર:—
કુમારિકાએ કતિલા સ્તર વડે રવિવારે અથેડાનું મૂળ ચોથિયા તાવથી પીડિત માણસના હાથે બાંધવું.
(૧૨) રક્તાર્શ (દૂઝતા હરસ) ઉપર:—અથેડાનાં બિયાં ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં,
એટલે રક્તાર્શ વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૩) મસ્તકરોગ ઉપર:—અથેડાનાં બિયાંની દૂધમાં ખીર કરી
ખાવા આંખની, એટલે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. એ ખીર ખાવાથી ઘણા દિવસ ભૂખ લાગતી
નથી. (૧૪) કોગળિયા (કોલેરા) ઉપર:—અથેડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસીને પાવાં અથવા બિયાંનો
કદક કરી, ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં પાવો. (૧૫) કમળાના રોગ ઉપર:—અથેડાના મૂળ હાથમાં
ઘસીને પાવાં. (૧૬) યુષ્પાવરોધ ઉપર:—અથેડાનાં મૂળ જનનેદ્રિયમાં ધારણ કરવાથી યુષ્પાવરોધ,
ચોનિયજ, એનો નાશ થાય છે. (૧૭) કરોળિયા ઉપર:—અથેડાના ક્ષારના પાણીમાં માલકંકણીનું
તેલ મેળવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું અને પછી તે ચોપડવું. (૧૮) ઉપદ્રવ ઉપર:—અથેડાનાં મૂળનો
રસ ૨૪ તોલા કાઢવો. તેમાં હરારની ભૂકા પોણા તોલા નાખી તે પીવા આપવું. પચ્ચ—ગળપણ
વગરનો મોળો ખોરાક આપવો. ખીડું બંધ કરવું. એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. તેનો ઉતાર—
ખેરડી અથવા જમ્બૂદીના પાલાનો રસ આપવો; એટલે આગનું શમન થશે. (૧૯) પેટ દુખતું
હોય તે ઉપર:—અથેડાનાં ચારપાંચ પાંદડાં ચાવી ખાવાં અથવા તેનો રસ પીવો. (૨૦) જલદી-
થી પ્રસવ ન થતો હોય તો:—રવિવારે યુધ્ધ નક્ષત્રમાં સ્નાન કરી અથેડાનાં મૂળ કાઢી લાવવાં
અને તે બિયાં ટાંગી મૂકવાં. એ મૂળ જે સ્ત્રીને પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય તેના અખોડે બાંધવા-
થી જલદી પ્રસવ થાય છે. પ્રસવ થયા પછી તાગડોતણ તે કાઢી લઈ, વહેતા પાણીમાં નાખી દેવાં.
વાર કરવાથી ગર્ભાશય બહાર પડવાનો સંભવ છે. ધોળા અથેડાનાં મૂળ કમરે બાંધવાં એનો પણ એ
શુભ છે. (૨૧) કંકુબ્જસન્નિપાત ઉપર:—અથેડાનો રસ અને લીંડીપીપર એનું નરચ આપવું.
(૨૨) ઉદ્ધરસ ઉપર:—અથેડાનું ચૂર્ણ એક ટાંક, મરી એક ટાંક, એકત્ર કરી મધમાં ચાટવું.
(૨૩) કફજ્વર:—અથેડાના પંચાંગેના કાઠો તથા માસા પર્યંત મધ નાખી આપવો. (૨૪)
ચોથિયા તાવ ઉપર:—રવિવારે અથેડાનો પાલો લાવી, ગોળમાં વાટી ગોળીઓ કરી રાખવી. ગોળી
તાવ આપ્યાના પૂર્વે આપવી. (૨૫) નાકાસર્સ (નાકમાં થનારા મસા) ઉપર:—અથેડાનાં બિયાં,
સિંધવ અને ચૂલા ઉપરનો ઘુગાસ, એ તેલમાં નાખી તે તેલ પાડું કરવું ને ગાળી લઈ નાકમાં ટીપાં
પાડવાં. (૨૬) અપામાર્ગ ક્ષાર:—અથેડાના છોડને બાળી રાખ કરી માટીના વાસણમાં રાખી તેમાં
રાખથી ચોગણું પાણી નાખી ખૂબ હલાવવી. પછી તે આખી રાત રાખી, પ્રાતઃકાળમાં તે ઉપરનું
નીતરું પાણી લોખંડની કટારમાં કાઢી, કટાર્ધ નીચે તાપ કરવો; તેમાંનું પાણી બળી જઈ
કટાર્ધના તળિયે ધોળા ક્ષાર વળગી રહેશે. તે કાઢી ટેવો. આ રીતિએ ખીજન ક્ષારવ્યક્તો ક્ષાર કરવો.
(૨૭) બરોળ ઉપર:—અથેડાનો ક્ષાર ગોળમાં કાલવી ખાવો. (૨૮) જલોદર ઉપર:—અથેડાની
પાંચ તોલા લીલી સગાઓ લાવી તેમાં પચોતેર તોલા પાણી નાખી ઉકાળી ૫૦ તોલા રહે ત્યારે ગાળી
રાખવું અને દર વખતે પાંચ તોલા પ્રમાણે આપવું. (૨૯) શર્કરા(પથરી)ના બેદ-પેશાબમાં
રેતી જેવો પદાર્થ થાય છે તે રોગ ઉપર:—અથેડાનો ખાર ગોખરુના અથવા પહાડમૂળ-
(કાળીપાટ)ના ઉકાળામાં આપવો. (૩૦) વ્રણ ભરાઈ આવવા ઉપર:—અથેડાનો ક્ષાર વળુમાં ભરવો. x

* નવા ચિકિત્સકોના મત મુજબ અથેડો તીજો, કડવો, તીવ્ર, દીપન, અગ્નિતાનારક, રક્તવર્ધક, શુદ્ધિકર, અમરીનારક, મૂત્રજનન, મૂત્રની અગ્નિતાનારક, સ્નેહવ, કફન અને પિત્તસારક છે. ખીજ ઔષધિ-
ઓની સાથે આપવાથી આની અસર ખુબ જ જલદી થાય છે. દોઢરીના રોગમાં કડવી ઔષધિઓની સાથે,
સોહીના રોગમાં લોહસમન્ની સાથે, ફેફસાંના રોગમાં સુગંધી અને સ્નેહન દવાની સાથે, વૃદ્ધવિકારમાં રેનેહન
દ્રવ્યની સાથે અને પિત્તપ્રકૃતિવાળા વેગે પર તથા મૃદુ પર લાભકારક ઔષધિઓની સાથે અપાય છે.

પ્રમાણ: મૂળ ગાળી ૧ તોલા, રાખ પથી ૧૫ રતી, ક્ષાર ૨ થી ૪ રતી, ખીજ ગાળી ૧ તોલા.

જોજનના પહેલાં અથેડાનું સેવન કરવાથી દોઢરીમાં પાચક રસ વધે છે અને દોઢરીમાં વાતનાદીઓના
દાણથી ઉત્પન્ન થતી પીડા ઓછી થઈ જાય છે. એટલા મટે અથેડો અજીર્ણ, દોઢરીની નિર્બળતા, દર્દ અને
બચાસાં આવવામાં ઘણાંદિ લશણ હોય તો કડવી દવાઓની સાથે અપાય છે. પ્રમાણે ઓપું આપવું નહીં, એ

૮. અન્નગરી—સં ૩૦ મં ૩૦ અન્નગરી.

પારો બાંધવા વિશે જે ચોરસ વહી કહેલી છે, તેમાંની આ એક છે. એના અંગ ઉપર મંડળ હોય છે અને એ અન્નગર નામના સર્પ જેવી દેખાય છે. આ વેલાની લાંબાઈ ૫-૬ હાથ હોઈ તે રક્તભરિત હોય છે અને તેના ઉપર પાંદડાં ઘોડાંજ હોય છે. ઉપયોગ—એ વેલો કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાને દિવસે લાવી તેના દુકડા કરવા. પછી તે દુધમાં નાખી ઉકાળી તે દુધ પીવું અને પરેજી પાળવી; એટલે એના સેવનથી શરીર જળવાન થાય છે. કાતિ સારી થાય છે સાબળવામાં સારું આવે છે અને આયુષ્ય વધે છે. એવું સુશ્રુતાચાર્યે કહેવું છે.

૯. અન્ન—અન્નનાં આઠ કોણ પ્રાતઃ ધર્મો જ થાય છે. આ આઠ સાધારણ દશાષ્ટક હાથ જોવાઈના હોય છે એની કાળીઓને ચોર આવી નુકર જાણુઆ રંગનાં ફૂલો આવે છે. એનાં પાંદડાંમાંથી પીળા રંગે ઉપન થાય છે.

૧૦. અન્નની—અન્નની એ આઠ ફૂલ ખાનદેશમાં જ જોવામાં આવે છે. એ આઠ ધર્મોજી મોટાં થાય છે. એના પાંદડાં મરગવાના પાંદડા જેવાં; પરંતુ તે કરતા નાના હોય છે. એને ઝીણી શિંગો આવે છે. એવું લોકો ઇમારત બાંધવામાં ચાર છે. આ આઠનાં પાંદડાં દોરોને ખાવાને ઉપયોગી છે ધાસનો દુકાળ પડે છે ત્યારે આ પાંદડાં ખાઈ દોર જીવે છે, એવા આ વૃક્ષનો મોટો ઉપયોગ છે, તેમ જ તેની છાલ પણ ઉપયોગી છે તેનાં દોરડાં થાય છે. (૧) પ્રસેદ ઉપર:—અન્નનીનાં મૂળનું દુધ અથવા પાંદડાનો રસ કાઢી આપવો. અન્નનીનાં પાંદડાનો આખોના ગેગમા ઉપયોગ થાય છે, એવું કહે છે

૧૧. અન્નમો—સં ૫વાની, ૫માની, મં ૩૦ ઓવા. હિં ૦ અન્નવાર્ધન, અન્નમાર્ધન, યં ૦ યમાની ચોમાન ૬૦ અન્નવાન, આમુ ઓડુ, ઉડુ. તેં ઓમામુ ઓમમી. તાં ૦ મલાં ૦ ઓમ, અમન તું ૦ ઓમા. ફાં ૦ અનવા, નાનુખા. અં ૦ કમૂત મુલકી ઇં ૦ ગિશાસ વિડસિટ લાં ૦ ફેરત ટાપટીકમ.

અન્નમો ખેતરમા થાય છે. એનો છોડ આશરે હાથ-દોઢ હાથ જોયો વધે છે. અન્નમો પ્રસિદ્ધ છે. એનો ઔષધમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. અન્નમામાંથી એક પ્રકારનું સત્ત્વ કાઢે છે તેને અન્નમાનાં ફૂલ કહે છે એ મધ્ય હિંદુસ્તાનના ઉન્નયિની શહેરમા જાતે છે અન્નમો—તીખો, કડવો, સ્થિકર, ઉષ્ણ, અમિદીપક, પાયક, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, લઘુ, દૃઢ, સારક અને વૃષ્ય છે; તથા વાતાર્શ, કફ, શ્લેષ્મ, આધ્માન, વાંતિ, કૃમિ, શુક્ર દોષ, ઉદર, આનાહ, હૃદયોગ, રીડી, ગુલ્મ, હૃદયોગ અને આમવાત—એનો નાશ કરે છે (૧) પેટપીડા, નળ, ઉધરસ અને અલ્સા ઉપર:—અન્નમો ખાઈ ઉપર ગરમ પાણીનો ઘૂંટણ પીવો. (૨) શીતપિત્ત (શીતજ) ઉપર:—ગોળ અને અન્નમો ખાવો. (૩) સ્વપ્નજન્ય અને મસ્તકશૂળ ઉપર:—અન્નમાનું ચૂર્ણ કરી તે કપડાથી બાધી જીંઘતી વેળાએ સૂંધનું અથવા અન્નમાની ખીટી કરી પીની. (૪) બહુમૂત્તા ઉપર:—અન્નમો અને તલ એકત્ર કરી આપવો (૫) ગરમી ઉપર:—અન્નમો સાકરમા ખાવો. (૬) ઉધરસ,

નહિતર હોજરીમા દાંડ થાય છે ખાટી લીલડી સહિત અપચો હોય તો ભોજન કર્યા પછી ૨-૩ કલાકે અપાય છે યત્ન ઉપર ખરેખર બહુ જ લાભાયક છે અધેડો ચક્રત્વી જળા પ્રકારની દિવાળોને સુધારે છે, આંતરડામાં ખાટાપચુ ઓહ કરાવે છે, રક્તમા રજિત કણ વધારે છે લોહીમાં દાર મળી જવા પછી થોડા સમયમાં જ વૃક્ષ દ્વારા બહાર નીકળે છે, તેમ જ ફેફસા, હોજરી, ચક્રત એ જળા અવયવો દ્વારા બહાર આવે છે જે અવયવોમાંથી બહાર નીકળે છે, તે અવયવોની જીવનવિનિમયક્રિયા સુધારે છે જે માણસોના સામાજિક દારસંઘ થતો હોય અથવા ગયરી ઉત્પન્ન થતો હોય, તેઓને અપાચાર દ્વારા બહુ જ અનુકૂળ આવે છે, આ કારણથી તે જાણુ આમવાત અને નવા આમવાતમા અપાય છે

અધેડો મુ., મુ.ન છે એ હૃદયજન્ય ઔષધિની ગણે જાય છે. અપાચાર દ્વારા લેવાથી પેશાબની અશ્લતા ઓછી થાય છે તથા સામાજિકમા ભોજી ચનારો દ્વારા પેશાબની સાથે બહાર નીકળી જાય છે પરમે, ખરિતશોષ, દુક્રીયા એ વેગેમા વેદના ઓછી કરવા માટે અપાચાર દ્વારા, રેનેન અને મૂત્રલ ઔષધિની સાથે અપાય છે, મૃતે દિવના રોગમા અધેડો ગોળક, જેડીમથ અને પડાડળીના કવાથમા અપાય છે અધેડા-મા વિપન્ન શુદ્ધ છે એમ કેટલાક માને છે હંડકાથા ક્ષતરાત્ર જે ન ચક્રવા માટે તેના મૂળ ૧-૧ તોલો દિવસમાં એ વખત આપે છે ઉદરના ઝેર પર અધેડાના કોમળ પાન અને ટુરાના રસને મધમા મેળવીને આપે છે, તેમ જ વીળીના ઝેર પર મૂળને પાણીમા ધરીને લગાડે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કાસ અને કફજર ઉપર:—અજમો, લીડીપીપર, અઢૂસી અને ખસખસના છડવાનો કાઠો આપવો. (૭) કફગુદમ ઉપર:—અજમાતુ ચૂર્ણ અને બિડવવલુ ઘસમા નાખી આપવું x

૧૨. અજમોદ-ખોડી અજમો:—૧૦ મં હિં ૦ અજમોદ ૬૦ અજમોદ ૫૦ વનખમાની તેં આખ, મોદા, વામ રાં ૦ કરપસ અં હનવકર્ણકરકસ ઇં સેલેરીસીડ. લાં એપિધમ થ્રેવીઓલેન્સ

આ એક અજમાની ભતિ છે એ હોડ સાન નગિક છે અને હિંદુવાનમા ઘણે રેકાણે થાય છે બગાળામા એની ઉપતિ ઘણી છે એની ઊંચાઈ નુમારે દોઢ હાથ હોય છે એને ઘોળા રગના બારીક ફેલો આવે છે અજમોદ—રચિકર, દીપક, તીળો, રક્ષ, ગરમ, વિદારક, હઘ, વૃધ, બલકર, લઘુ, કટ, મલસ્તભક, ગ્રાહક અને પાયક છે, તેમજ તે આધ્માન, શલ્, કફ વાયુ, અરચિ, ઉદરરોગ, કૃમિ, બીનગી, નેનરાગ, બળિતશળ, શુષ્ક અને શુક્રદોષ એનો નાશ કરે છે (૧) મધુરા ઉપર:—અજમોદનુ ચૂર્ણ કરી, તે મધમા કાવરી આપવું (૨) ગૂળ એટલે પેટમા દુખવું હોય તે ઉપર:—અજમોદનુ ગરમ પાણીમા એગ કનુ (૩) અતિમાર ઉપર:—અજમોદ, મોચરસ, આદુ અને ધાવડીના ફૂલ, એનુ ચૂર્ણ કરી પાણી નહિ નાખેલા ગાયના દહીના ઘોળવામા આપવું, એટલે પાણી જવે અને ધોળા પ્રવાહ ને અતિસારનો હોય છે, તે પપુ બધ થાય છે (૪) વાતવિકાર ઉપર:—અજમોદ લીડીપીપર, ગગના ગળા સૂક, સ્ત્રવા, આસધ અને શતાવરી—એનુ ચૂર્ણ કરી ઘીમા આપવું, એને હવ્ય રખ, હર અને કઠ, એમાના વાતવિકારનો ઘણ વેગથી નાશ કરો (૫) અજીર્ણ અને ગૂળ ઉપર:—અજમોદ, હરડે, પહાડમૂળ મૂક, મરી, લીડીપીપર, એનુ ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણી સાથે આપવું (૬) ગલિંહીના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત

x અજમાના હોડ થાય છે અથેલ ઔષધોમા અજમો ગરમ, પેટના દર્દો નાશકર્તા અને શ્વેતે શાલ કરનાર ગણાય છે પેટની અદરનો વા ગોળો, મરડો, બલહજમી (અજીર્ણ) ફરત વધેરેમા આ અમુક્ય ઇલાજ થઈ પડે છે મેસેરા (કોથળિયા)ના ફરમા જોયે થોડી અસર કરે છે, તેપણુ એના એવનથી માથેલા થાય છે મિ. લુક કહે છે, કે અજમામા મરી અને ગઈની ગરમી, કઠિયાતાના કઠવાસ અને હિંગની સક્રિય વિકાસપ્રતિબધતા—આ ગ્રહુ શુદ્ધો એમ્પ રહેલ છે અજમાનુ તેલ સખિવા (સાધિયો વા) દરદમા સાધા ઉપર થોપાય છે મિ વિસ્ટેન મ્હે છે, કે અજમાનો આ મદવાને ૩ શેર કચેલા અજમામા ૧૫ શેર પાણી નાખી દાર કાઢવાની રીત નલિમય તથી ૧૦ શેર પાણી મઠવુ જોઈએ ફરી વેધ મ્હે છે કે એકો અજમો અથવા એને સિધવ, હિંન અને હરડેની સાથે આપવાથી પેટનો મરડો દૂર મ્હે છે અને એમ માને છે કે આનાથી શરીરમાથી નીપ્તેતો મરાહ બધ થાય છે અજમાનુ પાણી અજન વધેર બનાવવામા વપરાય છે હુનની હળીમ ફેફસાના ગળાથી પાસેની નળી સૂજ હોય અને મ્દ વધાર ની જતો જોય તેા તે બધ કરતા મારે અજમો આપવાનુ મ્હે છે અને અજમાને સારી ગોદીસ બનાવી બાધવાથી એ દર્દનો બિલકુન નાશ થાય છે

સુચના—અજમાને ઉકાળે નહિ મરજ એમાથી કાયદો મરાવાણુ તેલ ગીર નધ છે નવા મત મુજબ અજમો પીપર પાચન ઉચ્છુ હનમ વાલહડ સક્રિયવિમલસપ્રતિબધક (ફેફસાની કિંચામા નિયમન મનાર) હિતમ ઉત્તેજક બન્ય કોષધેસમન દુગ ધનાગ, પ્રણુ પાણુ ઉત્તેજક કફહર ગર્ભાશય ઉત્તેજક જવરન અને કૃમિનાશક છે પ્રમાણુ—૦ થી ૧૦ તોલા સિંખાણુ અને નવસેમ પાણીની સાથે ઉપયોગ—અજમો સુચવડીને આપવાથી તેને ગૂળ લાડ છે, અજમાચન થાય છે અખાનરાયુ સે છે, કમરની પીડા દૂર થાય છે અને ગર્ભાશયસ્તાવની મુક્તિ થાય છે અજમાની પોટલી યોનિમાર્ગમા રાખવાથી અથવા ધુમાડો આપવાથી ત્રાસલચમા ક્રીગણુમેલ થતો હોય તેા તેને નાગ થાય છે શીતર રરમા અજમો આપવાથી ૬ કીડુ જોર જલદી થમી બધ છે અને નાવ આશ પછી જલગી પરસેરો આવી નધ છે એ ઉપરાંત તાવ ઉતરતી પછી આવતી યકાવહ એછી જણાય છે સુતિકાન્તરમા અજમો અતિ હિતકરક છે મસ—આસત્રેગમા અજમો આપવાથી ક્ષીરલગિ મ્કની દુધ અને સૂકમ ક્રીડાણુ એછા થઈ નધ છે કફ દીનો થઈ જલગી નીકળે છે તથા બિનની એછી થાય છે આસત્રેગમા અજમો નવસેમ પાણીની સાથ અથાય છે અથવા અવમમા પિત્તાવાય છે ફફસાના બ્દના ગોળોમા આ પ્રયોગ લાભ થક છે બિનગી, અપસન આદરો, ઉદરશળ અને મેયેરામા અજમો અધુશયક છે મેયેરાની આ ખાગ ઓરધિ નથી તેપન આથી સારા લાભ થાય છે દાર્ડિયાએની દાર પીવાની લાવના અજમો આવાથી દખાય છે જે મન દડ બનાવે, તેા દારુ બસન થમી નધ છે

થવા મારે :—અજમોદ, સૂકં, લીંડીપીપર અને જીરુ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) અજમોદાદિ-વટી સર્વ વાયુ ઉપર :—અજમોદ, વાવડિંગ, લીંડીપીપર, વરિયાળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ, એ એકેકે લાગ, હરે ૫ લાગ, સૂકં ૧૦ લાગ, વૃદ્ધદાર ૧૦ લાગ અને લારંગમૂળ ૩૬ લાગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું અને ચૂર્ણથી મમણે ગોળ લઈ, તેના પાકમાં બોરના ઠંણિયા જેવડી ગોળાઓ કરની એ ગોળા ગરમ પાણી સાથે આપી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૮) જીર્ણજવર, શરદી અને શરીરમાં દાઢ આવે છે તે ઉપર :—અજમોદ ૪ મોસા નિત્ય પ્રાત કાળે અને સાયંકાળે ઠંડા પાણી સાથે ચાટ્યા સિવાય એમ ને એમ ગળી જવે.

૧૩. અજવલા.—સં અજવલા, શુદ્ધપર્ણીક, અર્જક મં અજવલા ડોં માલીતુળસ. હિં અજવલા કં કગોલે. તૈં કારતુળસી. કાં પવગમુક લાં એસીમમ્ એટીસીમમ્.

એનો ઘોળો અને કાળો એ બે પ્રકાર છે તેમાં ઘોળો અજવલાને મરાડીમાં 'માલીતુળસ' અને કાળો અજવલાને 'કાળો માલીતુળસ' કહે છે એ છોડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ જોયો વધે છે. એના પાંદડાં તુવસીના પાંદડા કરતા મોટા હોય છે અને માજર લાખી આવે છે. અજવલા—તીખો, ગરમ, ઠંડો, દાહકર, પ્રિય, રુક્ષ, રસ, દીપક, પાક વખતે લઘુ, પિત્તકર, કઠ્ઠો, મધુર, નુબે પ્રસવ કરનાર, મ્લુ વિષે હિતકારક અને વાયુ, કફ, નેત્રોગ, મૂત્રકૃચ્છ, અરુચિ, વિષદોષ, કમગો, કુલકમળો, આશ્રો, યજ્ઞ, અમિમાઘ, ત્વગરોગ, વિપરોગ, કૃમિ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, દુઃ, હૃદરોગ, પાર્શ્વશળ, જ્વર, કફ, કુષ અને બિલટીનો નાશ કરે છે. (૧) પેટ દુખવું હોય તે ઉપર :—અજવલાનો રસ આપવો. (૨) છાકરાંની બિલટી ઉપર :—અજવલાના ખી વાટી મધમાં આપવા. (૩) પ્રદર ઉપર :—અજવલાના પાંદડાનો રસ એમાંના ધોવરામણમાં આપવો.

૧૪. અડક—સં માપ મં ઉડીદ હિં ઉડદ, ઉરદ બં માપકલાય કં ઉડુ. તૈં મીતુ-ઉલ્લમુત તાં ઉલ્લુ મલાં ઉતુનુ તું ઉર્દ, કાં અં માપ ઇં કિંડની ખીન લાં ફેસીઓ-લસ રેડીએટા.

આ એક દિલ્લ ધાન્ય છે એ આખા હિંદુસ્તાનમાં કમી-જસ્તી ઉત્પન્ન થાય છે એનો છોડ સુમારે હાથજાર જોયો વધે છે અડકના પાંદડા ખીનીના જેવા નિલ્લ અને સફળ નાના હોઈ, ગોળ હોય છે એની ડાળીને ફૂલ આની શિંગો લાગે છે શિંગો જૂની થયા પછી એ છોડ કાપી સૂકવવા

● અહીં મી પટેલએ માત્ર બે જ પ્રકારના અજવલાનું વર્ણન આપ્યું છે, પરંતુ પૌતાના મરાઠી 'નિષદ' માં ન ૧૨૪થી ૧૨૭ સુધીમાં બારીક (ઝીણા) પાંદડાનો ઘોળો, કાળો અને સુગંધી, એમ ચાર ભંડોનો અજવલો ભતાવે છે શાલિગ્રામ નિષદમાં ઘોળો, કાળો, બર્જરી અને વનબર્જરી (વનતુળસી) એ ચાર નામ આરે છે મી પટેલ બર્જરીને જ રામતુળસી કહે છે

વનસ્પતિશાસ્ત્રીએએ તુલસીની ૬૦ ભત બાબતે છે તેમાંથી ભારતમાં નીચે લખેલી ૪ ભત પ્રસિદ્ધ છે ખીજ ભતો વિદેશી છે (૧) એસિમમ્ કેનબ વનતુળસી જ્યાઈ ૨ ફૂટ સુધી એ સુગંધવાળી હોય છે પાન ૧-૧૧ હંચ લાંબા, અને ૨/૫ થી ૧/૨ હંચ પહોળા હોય છે આ ગ્રંથના ન ૪૮૬માં વર્ણન છે (૨) એસિમમ્ બેસિલિકમ્—મરતો, જ્યાઈ લગભગ ૬ ફૂટ સુધી સુગંધવાળી ભત, આ ગ્રંથના ન ૪૭૭માં એનું વર્ણન છે પાન ૧-૨ હંચ લાંબા, ડાઘી વીંટી કોઈ વખતે બહુડી ફૂંતની પાખડીઓ સફેદ-સુવાણી અથવા બહુડી આના બીજ પાછીમાં બિંબવવાથી ચીકણ થઈ જાય છે એનો ઉપયોગ અતિસાર, મરડા અને યરમા ઉપર કાયમ છે (૩) એસિમમ્ થેગિસિમમ્—રામતુળસી (રામતુલસી)—આનું વર્ણન આર્ય-ભિપદા બજાઈ નથી પાન ૨ થી ૫ હંચ લાંબા અને ૧-૧-૨ હંચ પહોળા, ફૂંતની પાખડી લીલી આજા વાળી પીળી (૪) એસિમમ્ સેકીમ-તુલસી—આ ગ્રંથના ન ૨૭૭માં વર્ણન છે આ પ્રસિદ્ધ ભત છે આમાં કાળો અને સફેદ બે ઉપભતિ છે

આ ગ્રંથના ન ૨૧૧માં કમરાનું વર્ણન છે તેમાં મજરી આવતી નથી પણ ફૂલ તોરાડો હોય છે પાન અખુરિ (રી)ના જેવા આકારના ઉપરથી થોડા બે જાળમાં વિષમ (ઉપરની બધી ભતોમાં કાચરીવાળી) આ ગ્રંથની જૂની આશ્તિમાં ન ૪૩૭માં મરવાનું લેટિન નામ 'એડીનોમ માલ્લેરાના' (L. પાર્દી બુલથી એડીગિનસ માલ્લેરાના) અપાયું છે એ ભત અવગ છે આર્યભિપદા એનું વર્ણન નથી એમાં મંજરી નાની નાની હોય છે ઉપપાનના ઉપર મંજરી વળી થોડી જ્યાઈ પર ઉપપાન ઉપર ખીજ મજરી એ રચનાવાળી આ ભતિ છે તુલસી મમાંજે શાખાની ઉપરની મજરી આવતી નથી —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

નાખે છે. દાણા સારા સુનાયા પછી તે એકઠા કરે છે. અડદનો રંગ કાળો છે, પરંતુ તેની દાળ ધોળી હોય છે, માન ઉર્પરની છાલ કાળી હોય છે અડદ પૌષ્ટિક અને શીતળ છે. એના પુષ્કળ પદાર્થો બને છે અડદ દોરને ખવડાવવાથી તે ખુદ થાય છે દાણા કાઢા લીધા પછી આંત્રો અને કાખળીનો ભૂકો દોરો ઘણા આનંદથી ખાય છે દુગ્ધાણી ગાય અથવા બે સને અડદ ખવડાવવાથી વધારે દૂધ દે છે અડદ-સ્નિગ્ધ, શોષક, ઉષ્ણ, કફકારક, પિત્તલ, વૃધ્ધ, મલમેદક, પિત્તને ક્રોધાવનાર, રેચક, જડ, બલકર, સતપ્રાણ, સ્વાદુ, પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, શુકલ, દૂધ ઉપલ કરનાર, ગાસને વધારનાર, મેદવર્ધક અને દમ શ્રમ, પરિણામશળ, અર્દિતવાયુ અને અર્શ એનો નાશ કરે છે.

(૧) અડદનો વડા :- અડદની દાળ પાણીમાં પલાળી રાખી વાટરી અને તેમાં મીઠું, મરી, હિંગ, જીરું, આદુ એ પદાર્થ નાખી, તે વાટેલી દાળના વડા કરવા તે ઘીમાં અથવા તેલમાં તળીને ખાવા, એટલે વાંધુ, અર્દિતવાયુ (મોઢું વાકુ થઈ જતું), અરચિ, દુર્બળપણુ ક્ષય, અનંદવ શળ, એનો નાશ થાય છે અડદની દાળ વાટી, દહાંમાં મેળવી વડા કરી તળવા તે સેવન કરવાથી પુરુષને હિતાવહ, બળકારક અને ધાતુવર્ધક છે (૨) પુનના માટે અડદના લાકડુ :- અડદની દાળનો લોટ, ઘઉંનો લોટ, એઆનો લોટ અને લીડીપીપર. ચૂર્ણ એ ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લઈ એકત્ર કરવું તેથી અડધુ ઘી તેમાં નાખવું સારી રીતે શેષી, બધાના મમભાગે સાકર અને સાકરથી બમણુ પાણી નાખી, પાક કરી, તેના લાકડુ ચાર ચાર તોલા વજનના બાધી, તે લાકડુ રાતે ઊંધતી વેળાએ ખાઈ, તે ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું અને ખાટા, ખારા, તેલવાળા વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા, એટલે પુષ્ટતા આવે છે અને બળ ક્ષીણ થતું નથી (૩) રક્તપિત્ત ઉપર :- અડદનો લોટ અને રેશમી વસ્ત્રની રાખ પાણીમાં મેળવી, મસ્તકે લેપ કરવો (૪) હિંદકી ઉપર :- અડદ અને હળદર એનું ચૂર્ણ અને તાગ (શણ)નો ધુમાડો પ્રાશન કરવાથી તે હેડકીનો નાશ કરે છે (૫) વાળા ઉપર :- વાળાનો ફોલો થઈ આવ્યો હોય તો તે ઉપર અડદના લોટમાં પાણી નાખી તે લોટ ગરમ કરી, તે ફોલો ઉપર ચોપડવો, તે ઉપર સોય કે સળીથી થોડું ભોંકી તે પર અરમ તેલના એક પછી એક ટીપા પાડવા, એટલે તરત જ તે ફોલો ફટી વાળો એકત્ર થઈ બહાર પડે છે અને ફોલો રજાઈ જાય છે (૬) ધાતુ જાય તેને માટે :- અડદની દાળનો લોટ ૪ પૈસાભાર ગાવના દૂધમાં બાફી, તેમાં ઘી નાખી ગરમ ગરમ ૭ દિવસ આપવો (૭) પુષ્ટતા માટે :- અડદની મેગર દાળને ગાયના તાલ દૂધમાં અથવા ધોળા શેરડીના રસના ૨૧ પુટ દઈ પછી તે દાળ હળી લોટ કરી રાખવો અને પ્રાત કાળમાં ગાયનું દૂધ પારોર લઈ તેમાં તે લોટ એક તોલો અથવા દેઢ તોલો મેળવી, તે દૂધ સારી રીતે ઉકાળવું અને ઊકળવા માડ એટલે તેમાં ખડીસાકર બે તોલા સુધી અને તાલુ ઘી, બદામ, ચારાણી, જવફળ, એલચી વગેરે મસાલો નાખી સેવન કરવું. (૮) નાસારોગ ઉપર :- અડદનો લોટ, કપૂર અને રાતા રેશમી કાપડની રાખ પાણીમાં મેળવી, મસ્તકે લેપ કરવો.

૧૫. અતિવિષ (વખમો) :- સ૦ અતિવિષ મ૦ અતિવિષ હિ૦ અતીસ બ૦ આતર્ધય

* અડદ આશ્માનકર્તા અને દીર્ઘપાત્ર છે એની રાત્રિ આદુ અને મરી તથા હિંગથી છે અને પ્રતિનિધિ યોગ છે તાલ અડદ વાટી ધોળા કોઢ ઉપર ચોપડવાથી અત્યંત ગુણુ કરે છે (‘અભિનવ નિષદ’ ભાગ-૨)

+ તમાકુની મફડ ધુમાડો પીને વળી આ જ પ્રમાણે સીસમના લાકડાનો ભૂકો અને સોપારીના ત્રોપાના છોડા એકત્ર કરી, તેના ધુમાડો પીવાથી પણ ગયમી (હેડકી) શાંત થાય છે

* વાળાના ફોલોની આસપાસ જરા પણ ફોલોની બહારની ચામડી ઉપર ન આવે એવી રીતે કિનારી અડદના પાણીથી બાધેલા આટાની કરે છે પછી વચ્ચે ગરમ બાળતું તેલ આસપાસ એટલો લેવામાં આવે છે ગરમ તેનથી તરત જ વાળો અદર ફોલોમાં ગયમી વળી જાય છે એકબે મિનિટ પછી સમાજપૂર્વક તેલ કાઢી લઈ, કિનારીના આટા દર મરી સેત્રથી ફોલો ફોલોને એ વાળો કાઢી લેવામાં આવે છે આ ઉપાયથી વાળો મરેનત વિના તેમ જ વધારે તકવીફ વિના સહેલાઈથી બહાર નીકળી આવે છે ફોલો ઉપર ગરમ તેલથી મુકસાત થતું નથી, તેમ જ વધારે બળતરા પણ થતી નથી ફોલોની સાથે બહારની ચામડી પણ આટાની અદર વાળી જશે તો બળતરા થશે આ પછાર વાળો કાઢી લીધા પછી એ જગ્યાએ રાજનો મલમ ગાયવા લીમડાનો મલમ લગાડવાથી બેત્રણ દિવસમાં ફોલો જરાઈ જાય છે

કં અતિવિષા, અતિવિષા તેં અતિસા સાં એનાઈટમ હિટ રાફર્લમ

અતિવિષનાં જાડ હિમાવય ઉપર અને એની આમપામના પ્રદેશના હુગરા ઉપર થાય છે એ જાડના મુળિયા અથવા કેદ કાઢી લાવે છે, તેને અતિવિષ અતિવિષની કળી કે વખમો કહે છે એમા ઘોળા, કાળો અને પીળો એવા ત્રણ પ્રકાર છે એની ઊલ કપડા રંગનાના કામમા ઉપયોગી છે ઔષધોમા ઘોળાનો જ ઉપયોગ થાય છે અતિવિષ ધણુ જ કડતુ હોય છે અતિવિષ સર્વ પ્રકારના જ્યોત ઉપર ઉત્તમ ઔષધ છે નાના બાળકોના ઔષધમા ઘણુ જ કામમા આવે છે બાળકોની ઘૂટીમા (બાળઘૂટીમા) અતિવિષ ઔષધ મુખ્ય છે અતિવિષ-કિચિત ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ગ્રાહી, પ્રિદાય પચાવનાર, કફપિત્તજન આમાતિસાર, કાસ વિષ, યકૃત, બિલટી, તુષા, કૃમિ, અર્શ, સ્ત્રોત્રમ, પિત્તોદર અતિસાર અને સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર છે - (૧) બાળકોની ઉત્તરમ, દમ, તાવ તથા બિલટી ઉપર - અતિવિષનુ ચૂર્ણ સ્તુ, શરીરનો બાધો, વધ તથા રોગનો વિચાર કરી, ચોખ માનામા મધની સાથે મેળવી આપવુ (૨) નાનાં બાળકોના તાવ અને બિલટી ઉપર - અતિવિષ અને નાગરોમોથનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૩) પિત્તાતિસાર ઉપર - અતિવિષ, કડાની ઊલ અને ઇન્ડિયન, એનુ ચૂર્ણ એખાના ધોવરામથનમા મધ નાખી પાવુ (૪) દમ અને ઉત્તરમ ઉપર - અતિવિષનુ ચૂર્ણ તથા અથવા ચાર માત્રા લઈ મધમા મેળવી રાત્રિમા ત્રણ અથવા ચાર વખત ચાવવાથી દમ અને ઉદરસ જાય છે (૫) મંત્રહૃદ્ગી, મર્ચ જનર, અન્નચિ અને અગ્નિમાથ ઉપર અતિવિષનો કાઢો - અતિવિષ, નાગરોમોથ, વાગો, ધાવડીના રૂસ કડાની ઊલ, લોધ્ર અને પહાડમૂળ એનો કાઢો કરી આપવો, એવો ઉપના સર્વ રોગ દૂર થઈ, ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે (૬) તુષા ઉપર - અતિવિષ અને ઘોડાવળનો કાઢો આપવો (૭) બાળકોના આમાતિસાર ઉપર - ચૂક, અતિવિષ અને નાગરોમોથ, એનો કાઢો આપવો (૮) બાળકોના મર્ચ પ્રકારના અતિસાર ઉપર - અતિવિષનુ ચૂર્ણ ગોળમા અથવા મધમા આપવુ (૯) સુપારોગ ઉપર - અતિવિષ મધમા આપવુ (૧૦) સંત્રહૃદ્ગી ઉપર - અતિવિષ, ચૂક અને ગોળ, એનો કાઢો કરી આપવો

૧૬. અનંત-કોઠ અનંત હિંં કં પિડિતગ તેં તથરપાદિકા સાં ગાડેનિરા ફોરિ-મિકા મં અનંત પિડિતગ

એ જાડ ઘણા જ મોટા વધે છે એ જાડ દોકડુ પ્રાતમા ધણુ મળે છે * એના પાદકા લાળા

* અતિવિષમા કડી તથા મીઠી એમ બે જાત ૭ કડી વિશેષ ગુણકારક છે કડી લાળા વખત પડી રહેવા તા સળી નથી મીઠી જાત ઘોડા મદિન મા અન્ન જાય છે ગ્રાહ ધણુ બહુ જ બોલે છે

* વખમોનો રંગ ભૂના ને મ્વાદ કાઢી કનેયો છે એ આજનો નેયો એક પારાની જડ છે એ બોળને દાડતા આદારપચક, અતિસારને બાધનાર મ્નાસક વાણુનો લય કરનાર તેમ જ અર્શ અને જ્યોત્તરને કાપે છે ૭ પેટમા કુખનુ હોય તો વખમોની નાની માડી ગળી જાય, એ અનુભવસિદ્ધ છે મ્નાસક - રીપત પાચનરૂપે રચી રચી જવરાગા માટે રચી રચી ગાળા દર ચાર કલાકે ત્રણ વાર ઉપર રહેવ અતિવિષ ઉપરાત બીજ કહી એના કુત્રાથી વનસ્પતિ થાય છે તેને વખમો કહે છે તેનુ વેદિન નામ મોન દિમ પામેટમ છે

* (૧) અનંતના આડ ૪૦ ફૂટ જ્યાં વધે છે સંકુન અને દિલીમા એને અપરાજ કહે છે એના અને આડનિયા ફોરિયા કહે છે કૃષ્ણ સુતસિન દોષ છે ન મસરી એ દરદ માગ સુધી આવે છે એના ઉપરોમ કોળમા સમર્પી રીતિના દિરદ પર યેષ કરતામા થાય છે તેમ જ િદીરિયામા ખવગરે છે (૨) અનંતને બન રી દિલી નય રી મસરી અને દુકમા તવર કહે છે તેમજ નવીરધનમ, અમૂનમા નવીરમ નાનર્ગ નવી ગોદિ, તમી મા નવીઅ વર્ધમ મન્ન વયમમ નતિ નાવતમ, અન્ન મવાયમા છુ િન કો િનમા નેરદમિષ િનિનિયા કહે છે બ્દન નમ રજળી મોન્દાન રા નેરિયા ૭ અમા મ્ન બમનુ ઉપર વાન કાડુ છે એ અમા ૪ ૭ ફૂટ ૧ ગા વધે છે નેમા નર્કકા પાન રહે છે કાલ બી (૬) દોષ છે અન્ન કુષ એનો નીકળ ૭ પાન કુળી ૭ દા તમા ર કૃષ્ણ પદોગા લન્નમ ૭ ના ર, ઉપર રીતિ રમના અને નીવ રીપ વનમા રોષ છે ફૂલ રી ર દવ જમના રી, રાનધિન દોષ ૭ ફૂલ વર્ધાનમા આવે છે અન્ન વ રીતિ જવરાજ વનસ્પતિ નર્મગમદેગ ૭ મ્ન અન્ન ૫ ૧૫ ૩ ૭ એના રોગને ઉપરોમ પુનર્ન - ના રી ૧ ૫ ૭ ૭ અન્ના રસન તેમજ નેરિદ

અને જાડા હોય છે. એ જાડા ઘણું જ સોલાવસં દેખાય છે આ જાડને શ્રાવણ માસમા તગરના ફૂલો જેવા ઝૂમખાદાર ફૂલો આવે છે એ ફૂલો ઘણું જ સોલાવાળા દેખાય છે એની વાસ સુવાસિત અને મધુર આવે છે એમાં ઘોળો અને કાળો એવી બે જાત છે એ જાડ તગરની જાતનું છે (૧) નદનાથ (અનતવાત) ઉપર:—જે સ્ત્રીએને પૂરા મહિના થયા પહેલા પ્રસૂતિ થાય છે, તેમને જીલીક વખત નદ નામનો વાયુ મસ્તકે ચઢે છે, જેને લીધે મસ્તક જડ થાય છે, ફરે છે, લીલા લાગવાથી દેખ નું નરી આખો આગળ અધાગ આવે છે, દાંત ચોટી જાય છે અને માથું ધૂણવા લાગે છે તેને અનતના આડની ઉત્તર દિશા લાણીનું મૂળિયું કાઢી, ઠંડા પાણીમા ચઢત પ્રમાણે ઘસી, સર્પ મસ્તકે લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળતા રહેવું, તેમજ મૂળની એક કકડી અમોઝામા તાણી બાધની તથા શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમા મૂળ ઘસી પાતું પથ્થ—કળથી બાધી તેનું પાણી પીવા માટે આપવું શુભ જન્મશાયા પછી ઘી—સાત આપવા (૨) સર્પના વિષ ઉપર:—અનતના મૂળ અને અરીયા પાણીમા ઘસી પાવા (૩) પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ ઉપર:—અનતના મૂળ અને લારગમળ ગરમ પાણીમા ઘસી ચોપડવાથી તરત શુભ થાય છે, એવો વનોપવિ-પ્રકાશકેનો મત છે (૪) મસ્તકશૂળ ઉપર:—અનતના મૂળ ઘસી લેપ કરવાથી તુરત શાંત થાય છે

૧૭. અનનાસ—સં અનનાસ કૌતુકસદૃક દિ. અનનાસ મં અનનાસ કં અનાસુ, ઉનાસુ તાં તૈં પારોગાનેતુ, પારોગી પેલાકાય મલાં અનાનસ ઇં પાર્થન એપલ લાં અનનાસા સેટિવા

અનનાસના જાડને પ્રેક્ષાના જાડ જેવા પાદડા હોય છે એ જાડો ઘણું કરી વાડની બાલુએ જોડે છે, કારણ કે એ જાડના પાદડાને કાગ હોય છે તથા જનાવરો તે ખાતા નથી આ જાડને મધ્ય લાગમા ફળ આવે છે અને એ ફળને અનનામ મહે છે એના આખા અંગે કાટા હોય છે એની કાળીઓ કાપી જમીનમા વાવવાથી ચોરી જઈ, તેનું જાડ થાય છે એ ફળનો રંગ રાતો અથવા પીળા હોય છે અનનાસનો યુરબ્બો થાય છે અનનાસ ખાવામા સ્વાદિષ્ટ હોય છે એની વચ્ચેનો કઠણ લાગ કાઢી નાખવો તે ખાવાને ઉપયોગી નથી, પણ અવરુણમારક છે, જતા ખાવામા આવ્યો ટોન તો તે ઉપર કાદા, દહી અને સાકર ખાવી એટલે બાધ થતો નથી અનનાસના પાદડાના ઉત્તમ દોરડા થાય છે અનનાસ ભૂખ્યા હોઈએ ત્યારે કોઈ દિવસ ખાવું નહિ ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણ કરે છે અનનાસ ગર્ભિણીને વર્ણ્ય છે અનનાસ—લીલુ હોય ત્યારે રુચિકર, હૃદય, શુરુ, કફપિત્તકારક, જ્વાનિનાશક અને અમનાશક છે, તેમજ પાકવાથી મીઠું, પિત્તનાશક તથા રસવિકાર અને સ્થૂંના તાપથી થનારા દોષનો નાશ કરે છે + (૧) અશુભ ઉપર:—સારા પહેલા અનનાસના બારીક કમ્પા કરી તે ઉપર મરી અને સિધવની ભૂખી નાખી ખાવું (૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—અનનામ એ લું જ ખાવું, એને જંતુ(કૃમિ)નું પાણી થશે (૩) બહુમૂરોગ ઉપર:—પાકેલા અનનાસની ઝાલ અને એમાના કરિન ગાલા કાઢી નાખી, બાકીના લાગનો રસ કાઢવો તે ગ્રંથ, અગર છુરુ બાવફળ લીડીપીપર અને અચળની ભૂખી કરીને નાખની અબર કમતી નાખતું એ શક્તિ પ્રમાણ આપવું અથવા અનનાસના ટુકડા, લીડીપીપરનું સ્થૂં નાખી આપવા (૪) પેટમા વાળ ગયો હોય તો:—પાકેલું અનનાસ ખાવું, એટલે વાળ જવાથી થનારી પીળા ર થા છે

૧૮ અજીર—સં કમિદ્વજરિકા ફળ દિ. અજીર જં અજીર, પેયાર મં અજીર કં અજિગિ તં મેડિપદુ અ તીન ફાં અજીર ઇં ફીજ લાં ફાઈકસ કેરિકા

અજીરના જાડ ઘણું કરીને જગમ પ્રદેશમા થાય છે અરણ્યનાં ધરાન, પુતાન, મીમ અને નેત્રપી । ફર મરવા માટે મારા ઉપર માલિસ + છે તથા ફૂલાની ચોડીસ કરીને આખ પર બાધે છે દાંતોની પી । ફર મરવા માટે મૂળ ચપ લે છે કૃષ્ણ જેવા રસ જાળ સામક હોવાથી યા ઉપર નાપ વાધી જખમ બરફ નય છે અને એનો દુર થાય છે આર્પત રૂઝ આવી જાય છે —સ્વાગી દુષ્કાન દ + અનનાસ કં કંનળીન ન ચાસનળીને નુસાન કર છે એની શક્તિ જાડ ને વરિયાળોના મુરબ્બો છે

આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં અજરના ઝાડ પુષ્કળ થાય છે એ એક ઉગરાની ન્તિ છે, કાગળ કે એના ફળની આકૃતિ અને એમાંનો ગર્ભ ઉગરાના ફળના જેવો છે ઉગરાની પેઠે એને ફલ પણ આવતા નથી એની જિંચાઈ દશ હાથ કરતા વધારે હોતી નથી અજરના પાંદડા મોટા હોય છે અજરના કાચા ફળોનું શાક થાય છે એ સ્વાદમાં સારુ થતું નથી, તોપણ બાધક નથી પાકેના અજરનો મુરખો કરે છે, તે પિત્તશામક અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે અજરના અગમ રક્તવૃદ્ધિ કરવાની શક્તિ હોય છે, એટલે અશક્ત લોકો એને સવારમાં ખાય છે શિશિગ્નતુમાં ઠંડીના યોગે જનારે છલ અને મોઢાદી જન છે, ત્યારે તેને કેવલાક લોકો અજરના પાંદડાની રાખ ધસે છે સૂકા અજર અમસ્તાનમાંથી આવે છે અજરની લાખનો અળતો સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે અજર—શીતળ, સ્વાદિષ્ટ અને શુરુ છે રક્તદોષ, દાહ તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે (૧) શરીરમાંથી ગરમી જઈ રક્તવૃદ્ધિ થતા મારે.—પાકેના અજર રાત્રે ઓલી સામસામાં બે કાપ મૂકી તે કાપમાં સારુ ભરી ઝાકળમાં મૂકવા અને સવારના પંદરમાં ખાવા આ પ્રમાણે પંદર દિવસ ક્રમ દરાવવો (૨) યુષ્ઠિ મારે :—સૂકા અજરના ટુકડા અને બદામનો ગગજ ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરથી રોતળા મઢી, સૂકીને ખડીસાકરની ભૂકી, એનચીદાણાની ભૂકી, કેસર ચારોળી પિગ્તા, બળદાણા એ સમલાએ લઈ ગાયના ઘીમાં આઠ દિવસ ભીજવી રાખી પછી નિત્ય સવારમાં તે મિશ્રણ ૨ તોલા પર્વત ખાવું આઠ વર્ષની ઉપરાતના ઠોકરા અને શક્તિકીણને સારુ હિતાવહ રોઈ ઠંડક, ધાતુરદિ અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર આ ઉત્તમ ઔષધ છે (૩) દમ ઉપર :—અજરમાં ગોરખઆમલીનું દલ નિયત્રાત કાલમાં ૬ માત્રા પ્રમાણે સતત મેવન કરવું (૪) ગળામાં અને છલ પાસે સૂચુ આબ્યું હોય તો.—સૂકા અજરનો કાઢો મરી તેનો લેપ કરવો (૫) પેદીસ :—અજર તાજ લાવી, તેને ફૂટીને ગૂંચડા, બદ વજેરે ઉપર બાધના *

૧૯. અમ્બર્ધ (આબુવો) :—સં મહાશિખી ખગ્ગશિખી મં અમ્બર્ધ કોં ખરસબળ, કાયતેવાલ હિં સેમ, સુઅરાસેન, જોનિયાસેમ બં સ્વેત શિમ મેગલાઈ શિમ કં શિખીકાચિ તેં કારુચિકટુ અં ગિલાકુલગોલ લાં કનાવલિયા એનસિક્કેમિસ છં સ્વોડંખીન

આ વેલાના ખરસબળ, કાયતેવાલ પકારી, એવા મરાઠી નામો છે એ બહુ વધે છે એ જનજનના અરસામાં વાવવામાં આવે છે—આશ્વિનમાં તેને શિગો આવે છે તે સુમાર પોણી હાથ લાખી દોઈ, છેવટે કાયતા જેની રોય છે તેનું શાક કરે છે અને તે મીઠામાં પણ અપાય છે એ શિગો કુમળી હોય ત્યારે જ ખાવાને ઉપયોગી હોય છે, જેમાં ઘણો સ્વાદ છે તેનું શાક ઘણું ખાવાથી પેટ ચડે છે અથવા ખીજે ઉપદ્રવ થાય છે એ શાક બાકી એક વાર છૂટ્ટે કરી નાખવું નેઈએ ઘાળી અને રાત્રી અમ્બર્ધ—જડ શીતળ, કફર રસ વખતે મધુર, બલકર અને પિત્તવાયુનો નાશ કરે છે કાળી અમ્બર્ધ—ગરમ શુરુ, બનકર રુચિપ્રદ, શુક્રવૃદ્ધિમારક, અગ્નિ માદ્યજનન, મનગ્તભક, તૂરી, માદન અને કફ-વાતનાશક તથા પિત્ત કરનાર છે (૧) પેદીહોદર એટલે પેટમાં બગેળ થાય છે તે ઉપર :—અમ્બર્ધનો પાલો સાત દિવસ મુધી ગોચનમાં ઉમાળી આપવો (૨) રેચ મારે :—અમ્બર્ધનો રસ પ્રથમ આપી પછી ઉપર કારતીનો રસ આપવો એ ઔષધ, શક્તિ નેઈ નવગક મુવી આપવું ઉતાર—ધી

૨૦. અમેલી (નાનો ઝાટગળિયો) :—સં હેરેય મં અમેલી હિં કટસૈયા, પિવાવાસા બં ખીન આટિ, લાલ આં કં કપુરારેટિસ તેં ધર્ષિગેરટા લાં પેમેન્ડા અનસુલિદેસિયા

કાટગળિયા પ્રમાણે જ એનું ઝાડ થાય છે એ ઝાડ-હાથ દોઢ હાથ જિંચુ વધે છે એને રાત્રા કિવા પીળા ફૂલો બાગ માસ આવે છે એ ફૂલો નાના હોય છે ફલમાં સુગંધ નથી અમેલી—કડવી, ઉષ્ણ, વર્ષુકર અને મુદ્ગતાકારક છે અને વાયુ, સોને તાવ, રાગ, આખાન, દમ, ઉવરસ,

• અજર વધારે અને આમારાયને નુકસાન કરે છે એની સાતિ બદામ છે

+ આનુવાનો સ્વાદ મીઠો અને ખાટો છે એને કોઈ કોઈ પરબોલિયા અને તત્ત્વાગતા નામોથી બોળા આવે છે પુજારતા એનું અપાણું કરે છે, જેમ કહેવાય છે એના અંકાકે નાને બેઠત લોકો દાપાટઈયાના નામથી બોળાયે છે

મુખરોગ, બસ્તિ(ચોનિ)રોગનો નાશ કરે છે (૧) ઘોળી ધૂપાણી ઉપર:—એના મૂળ ૧ તોલો લઈ દૂધમાં બાફી, તે શુભારે ઘટકે (૭ પૈસાવાર) દૂધ બાફી રહે ત્યારે આપવા

૨૧. અખાડા—સં અખાતક મં અખાડા હિં અમારી, મોઈઆ તોં પુડીરૂં કં પુડી, પુડીબીજ, પુડીચનાર તાં આલાટે મલાં અબાલ બં માચિકા પં તુસકડા, ઇં સ્પોડિયાસ એકમિનટ, લોગબ્લમ્ વાઈલ્ડ આગે લાં સ્પોડિયાસ મેગિરેરા:

અખાડાનું ઝાડ મોટું થાય છે કોકણ અને કર્ણાટક દેશોમાં આ ઝાડ ધણા જ ઘાય છે એના પાદડા રામફળીના પાદડા જેવા થાય છે એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી એના ફળ ધણા જ ખાટા અને લીલી સોપારી જેવડા મોટા વધે છે તેમાં આખા જેવી ગોટલી હોય છે એ ફળ ખાટા હોય છે ખટાચ માટે આમીની બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે કાચા ફળોને મીઠામાં આથે છે અખાડાને આખા જેવો જ મોર આવે છે એક જ પદાર્થ સર્વ કાળ ખાવાની માણસને ચીડ આવે માટે તેના મુખ માટે દવાળુ પરમેશ્વરે બીજા ખાટા પદાર્થ-આમલી, લીંબુ, આંગા (ંગી), ગાં, દ્રાક્ષ, કોકમ, ખીલા, ઝરમદા વગેરે ઉત્પન્ન કરી રાખેલા છે અખાડા:—ગુરુ, ઉષ્ણ તૂરો, ખાટો, રુચિકારક, સારક, કઠ્ઠને કિતક, પિત્ત, કફ અને ગતવર્ધક તથા આમવાયુ અને આમનો નાશ કરનાર છે તે પાનનાથી તૂરો, ગીત જડ વૃક્ષ, બવક, મધુર ત્વિક, કકર, ત્રિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, મલસ્તલક અને વાયુ, કફ, પિત્ત રક્તદોષ દાહ કાતરોગ અને કામનો નાશક છે એના કુમળા પાદડા—રુચિ, ગ્રાહ અને અમિદીપક છે (૧) અમરવેલ ઉપર:—અખાડાના કુમળા પાદડા લાવી તેનો રત્ત કાઢી એક તોલા રસમાં ૫ તોલા ખડીલાક ને ૪ ચણેલીભાર મરીની ભૂકી નાખી પાનુ એ ઔષધ માત દિવસ સુધી દિવસમાં મે વખત આપવું પરંતુ પાળી (૨) ઘોયડી(આગ્યાધણસ)ના વિષ ઉપર:—અખાડાના ઝાડની છાલ નજી લાગ, કુણકાની ઝાલ મે લાગ અને ખડક પાની ઝાલ એક લાગ લઈ તેનો રસ કાઢવો તેમાં ધણસરીનું મૂળ ધસી જનાવળને પ્રત્યેક વખતે અર્ધા શેરથી એક શેર સુધી અને માણસને નવટાકથી પાસેર પર્વત શક્તિ પ્રમાણે આપવું એ ઔષધ વિષનું જ્વેર આણુ થાય ત્યાં સુધી બે-નજી વખત આપવું મનુષ્યને ઉતાર—લી અને ભાત

૨૨. અમરવેલ—મં અમરવરી મં અમરવેલ, આકાશવેલ, અતરવેલ સોનવેલ હિં અમરવેલ, આકાશવેલ બં આલોકલતા, આકાશવેલ કં બેળુમળી, નેવમુલ્યળી, શાનીગળી, અમરમળી તોં ઇમળ, પાચિતિયે તાં ડોતાન, ઇદિરાવળી, નાદે મનાં આકાશમળી દાં કનવાનુ વ્યુલાસીઈ અં અક્રતિમુન લાં કસકુટારીફલેક્ષા

આખાના ઝાડ ઉપર વેલ જેવી એક વનસ્પતિ બેઝે છે એને અમરવેલ કહે છે x આ

x અહીં નામો તપાસતા અમરવેલ અને સોનવેલ એક જ માની છે ફરી સોનવેલ તરીકે વર્ણન આપ્યું છે આ દેશમાં અમરવેલ થાય છે તે આખા વગરના અથ (ધણુ કરીને ફેંપવાળા) રૂપો પર થાય છે આખા પરની અમરવેલ અમારા જોવામાં આવી નથી એટલે અમે તેનો નિર્ણય કરતા અમાના ઊંચે

ઇન્ડિયન મેડિસિનલ પ્લેન્ટસમાં આ અમરવેલને તીખી કડી ગ્રાહી કમોળેન્સ રસાયન અને પોષિત કહેતી છે વખત પિત્તનો પ્રકોષ કૃત્રિકાર તથા આખ અને હૃદયના પેામાં ઉપરોગી છે દુનિાની મન મુજબ એ કડી અને તીષ્ણ સ્વાદની સ્પર્શ ઉત્તરવાતનાશ પોષિક દૃષ્ટિન વિરેચક સ્વેદન અને મૂત્રન છે રક્તને શુદ્ધ બનાવે છે અને શરીરશુદ્ધિ કરે છે દાહ-શોષને ઝાણા છે કેમળો માસપેશીઓમાં દરદ, મગજની ઉપાતા રિફર્ટ પનાયાત પીડાશુદ્ધિ, વચન અને કમરના દુખાવામાં હિતકર છે બીજ કડના મને ખરાબ સ્વાદના હોઈ શામક માસિક મમ્ સાફ લાવનાર અને મૂત્રન છે મૂત્ર પીડાના દરદ ત્વડીપકમ્વર છલ્ ન્તર ઇન્કેફેલેન્સ અને હેન્ડીમા અપાય છે હોલીને શુદ્ધ કરે છે તેમ જ આતરડાઓને સાફ કરે છે શા નેત્રપાક પર અપાય છે અને ત્યાં જીવાણુકેરે પિત્તમંદ્રામાં અપાય છે

આ અમરવેલ ઉપરાંત એક બીજી જાતની અમરવેલ છે, તેને મેડિનમાં કેમીયા કીલીફેર્મિસ કહે છે, આનો ઉપોગ પણ ઉપર કહેતી અમરવેલના જેવો જ થાય છે પહેલી જાત પાનળી હોય છ બીજી જાત સૂતળીથી વધારે ભડી હોય છે પહેલી જાત પીચી તથા મદ લીલી અભાવાળી કેડ વખત લાલ રંગ વાળી અને ઘટાકાર ફૂલોવાળી હોય છે બીજી જાત પીચા-લીલા રંગની છે તથા ફૂલ મંજરીમાં આવે છે મંજરી ગાળી ના થાય નથી પાય છે પડતી જાત(કસમળા)માં પણ વૃક્ષ ઉપરવડે (૧) કમળા રિફેરન્સ —

મળુ અને અમિદગ્ધ મળમાં જલદી રૂઝ આવી જાય છે. (૩) અસ્થિભંગ ઉપર:—અરબુન સાજડનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાતુ અથવા ઝાલ કૂટી ઉપર પાધી; કિંવા ઝાલતું ચૂર્ણ ઘી ચોપડી તે ઉપર નાખતુ અને પાટો બાંધવો. (૪) પિત્તના હુદ્દરોગ ઉપર:—અરબુન સાજડની ઝાલનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું દૂધ નાખી ખીંગ જેવું બફું કરી સાકર નાખી પાવું. એથી ગેગ જર્થ શક્તિ આવે છે. (૫) હુદ્દરોગ ઉપર:—અરબુન સાજડનું ચૂર્ણ અને ઘઉંનો ગ્વે સગળાગે લઈ તેમાં ગાય અગર બકરીનું દૂધ નાખી પાકડું અને તેમાં પ્રમાણસર ગાયનું ઘી બારતી વેળાએ નાખવું. તે મધ તથા સાકર સાથે આપવું. (૬) ક્ષયકાંસ અને પિત્તરોગ ઉપર:—અરબુન સાજડની ઝાલના ચૂર્ણને અરડૂસીના રસની ૨૧ લાવના આપી તે ચૂર્ણ મધ, ઘી અને ખડીસાકરમાં આપવું. (૭) હુદ્દરોગ, રક્તપિત્ત અને જીર્ણિજ્વર ઉપર:—અરબુન સાજડની ઝાલતુ ચૂર્ણ ઘી, દૂધ, મધ અથવા ગોળતુ પાણી, એ પૈકી ગમે તે એક અતુપાન સાથે આપડ, એટલે ઉપરના ગેગ દૂર થઈ તે ખાનાર ઘણા દિવસો સુધી રહે છે. (૮) હુદ્દરોગ ઉપર:—અરબુન સાજડની અંતરઝાલતું ચૂર્ણ કરી તેથી ચોગલુ ઘી અને ઘીથી ચોગલો અરબુન સાજડના પાદડાનો રસ તેમાં નાખી ઘી શેષ રહે ત્યા સુધી મદામિ ઉપર ઉકાળવું અને તે સેવન કરવું. મસ્તકથળ ઉપર લેપ કરવાને એ ઘી ઉત્તમ છે. (૯) મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર:—અરબુન સાજડની અંતરઝાલનો કાઢો કરી આપવો. (૧૦) કૃમિ ઉપર:—અરબુન સાજડના વૃક્ષના ફૂલ, વાવડિંગ, પીંચલ, કિલામો, વાળો, સુરેનો શુદ્ધ, રાળ, ચંદન અને કોઠનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેની ધૂણી એક વાર લીધથી કૃમિનો નાશ થાય છે. આ ધૂણી પથારીને આપવાથી માકડ અને ચાચક મરે છે. (૧૧) રક્તાતિસાર ઉપર:—અરબુન સાજડની ઝાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવું. (૧૨) વાતરોગ ઉપર:—અરબુન સાજડની ઝાલતું ચૂર્ણ મધ અને માખણમાં મેળવી લેપ કરવો અથવા અરબુન સાજડની ઝાલ, મળડ અને અરડૂસીને મધમાં મેળવી લેપ કરવો. (૧૩) હુદ્દરોગ ઉપર:—ઘઉં અને અરબુન સાજડનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ગાયનું ઘી નાખી મીઠાવવું અને મધ, સાકર સાથે સમભાગે ખાવું. તેથી માથુસનો તીવ્ર હુદ્દરોગ શાંત થશે. (૧૪) તારુણ્યપિડિકા (ખીલી) ઉપર:—અરબુન સાજડની ઝાલને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

૨૫. અરડૂસી—સં અટરુષ મં અડુળસા હિં અરુસા, અડુસા, વાસા, વિસોટા. બં વાકસ, વાસક. કં આડરોગે તં આડસાર, આડપાકુ તાં આડોડાઈ વું થેકુ મદ્દીતપુ મલાં અટાલોટક લાં અધારોડા વારીકા વં અડુસવા

અરડૂસીના છોડ સર્વેન પ્રસિદ્ધ છે એમાં ધોળી અને કાળી એની બે જાત છે ધોળી અરડૂસીનો રંગ ધોળા અને કાળી અરડૂસીના આડનો રંગ કાળો હોય છે કાળી અરડૂસીના પાદડા કુડાનાં પાદડા જેવા, પરંતુ મૃદુ હોય છે આ પાદડા ઉપર ધોળા અથવા કોઈ પણ પ્રકારના ડાઘ હોતા નથી. આ અરડૂસી ધોળી અરડૂસી કરતા ઘણી જ ઉષ્ણ અને કફનાશક છે ધોળી અરડૂસીનાં પાદડાનો રંગ લીલાશ ઉપર હોઈ, તે ઉપર ધોળા રંગના ચાકાં દોય છે અરડૂસીના ફૂલો ધોળાં હોય છે. અરડૂસીનું આડ ૧-૨ માથોડા જિંચું વધે છે. એના લાકડા મેળ અને હલકા હોવાથી એના કોલસા દારૂમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. અરડૂગી—શીતલી, હા, લઘુ, તીખી, કડ્ડી

અર્બુન હુદ્દરોગક, હુદ્દરબલ્લ, રમપ્રાગ્ડક, રમપ્રાગ્ડ, ચોચર, સધાન અને શાજીબન છે. પ્રમાણુ ઝાલના ચૂર્ણને તા થી ૧ તોલા સુધી દૂધમાં ઉકાળીને આપડ અર્બુનની ઝાલની રાખમાં ૪૩ ટકા ચૂનનો શાર છે એ સારમાં ૩૪ ટકા શુદ્ધ ચૂનો (કલિંગમ કલ્કેનિટ) અને ૧૬ ટકા કપાચ દ્રવ્ય (ટ્રેનિન) છે અર્બુન ગ્રંથ રમવાહિનીએને ધીરે ધીરે અકુચિત કરે છે, એથી રમદાગ્રાવ વધે છે હુદ્દમની પોષણક્રિયા ચોખ્ખી થાય છે હુદ્દયને નિશ્ચિત સમય લાભાય છે, એમ્લે હુદ્દયને બન્ધ મળે છે હુદ્દયના ધબકારા બરાબર અને બળપૂર્વક થાય છે અને તેની સંખ્યા એકાદ થાય છે રમવાહિનીએમાંથી પછી શરીરમાં ટપકે છે તે એનાથી જોડું થાય છે, મેદસ્ હુદ્દયને ઉત્તેજન મળે છે, એ ઉષ્ણતા અને પક્ષ સુધારે છે એના માટે રક્તપિત્ત અને જીર્ણિજ્વરના રમની રચના સુધારવા માટે અર્બુન અપાય છે અર્બુનના વૃત્તાને અશ વધારે દેવાથી વૃત્તા ડાડકાએ જલદી સધાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

• અરડૂસીના પાદડા લાળા, અર્બુદાર, લમકળ(જમકળ)ના જેવા હોય છે એ કલ્કનિત અગ્રંથ

અને સ્વર્ગ છે. તે ઉવરમ, કમળો શીત પેત, વિા, જ્વર, કફ, શ્વામ, મેહ, ક્ષય, તૃષા, અરચિ, કુષ્ઠ અને જીવદીનો નાશ કરે છે (૧) શ્વાસ, કામ (ઉવરસ), રક્તપિત્ત અને કફક્ષય ઉપર:—અરૂસીનાં પાદડાનો રૂલો સહિત રસ કાઢી મધમાં આપવાથી ટેલાએક દિવસના દમ, ઉવરસ હોય તો તે અને કફક્ષય દૂર થાય છે (૨) કફપિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળા ઉપર:—અરૂસીનાં પાદડાનો રૂલો સહિત રસ કાઢી તેમાં સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—અરૂસીના રસની સાત લાવના હરડેને દઈ તે મેવન કરી, અથવા મધ અને અરૂસીનો રસ સમભાગ લઈ તે મેવન કરવો (૪) સુષ્ણે પ્રસૂતિ થવા માટે:—અરૂસીના મૂળ ઉકાળી નાણિ અને ગ્રામસ્થાને લેપ કરવો તથા જેળનો કાદો કમરે બાંધવો (૫) શ્વાસ ઉપર:—અરૂસીનો રસ અને ગાયત્રી માખણ એકત્ર કરી તેમાં ત્રિકળાતુ ચૂર્ણ નાખવું અને તે આપવું. (૬) ખરસ ઉપર:—અરૂસીના કુમળા પાદડા અને આળાહળદ ગોમૂતમાં એકત્ર વાટી તેનો ખસ ઉપર લેપ કરવો, કિંવા પાદડા પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીથી સ્નાન કરવું (૭) પિત્તજનિત પ્રદર ઉપર:—અરૂસીના રસમાં મધ નાખી આપવું (૮) શ્વેતપ્રદર ઉપર:—અરૂસીના મૂળનો રસ મધમાં આપવો એટલે એટલે ઘાત જતી બધ થતો (૯) બાળકના કફવિકાર ઉપર:—અરૂસીના તાજા પાદડા લાની તેનો પુટપાકથી રસ કાઢવો. પુટપાકની કૃતિ:—અરૂસીના પાદડા જેળના પાદડામાં બાંધી ઉપર માટીનો લપેટો દઈ અમારામાં રોટી પછી બહાર કાઢી ઉપરના જેળના પાદડા કાઢી નાખી અરૂસીના પાદડા હાથ ઉપર મસળી રસ કાઢવો. આ રસ સુમારે ૨૦ ટીપા, તેલિમાં ૮ કણુખારની કુલાવેલી ભૂખી મે ચણેલીભાર અને મધ ચાર માત્રા એ સર્વ એકત્ર કરી ચાટવા જેવું કરી રાખવું એ ચાટણુ દિવસમાં ચારપાંચ વખત હોકરાની ચક્તિ પ્રમાણે ચટાકવું, તેથી કફનો નાશ થઈ નાળક હોશિયાર બને છે (૧૦) ઉવરસ, ક્ષય, શ્વાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર:—અરૂસીના પાદડાને બાફ આપી હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢવો તેમાં સાકર નાખી મધ જેવું બહુ થાય ત્યાં નુધી પાક કરવો. પછી તેમાં બઢેકાતુ ચૂર્ણ અને હળદરતુ ચૂર્ણ નાખી રાખી મૂકવું તથા તે ઉપરાઉપરી ચટાકતા જવું (૧૧) કફ ઘણો જાડો હોય તે ઉપર:—અરસ ચામાં અરૂસીનો રસ, સાકર, મધ અને બે ચણેલીભાર સ ચગ નાખી એ આપવું (૧૨) કાસ, શ્વાસ ઉપર:—અરૂસીના કાઢામાં સાકર અને મધ નાખી આપવું અથવા અરૂસીના રસમાં મધ અને સિંધવ નાખી તે આપવું (૧૩) કફજ્વર ઉપર:—અરૂસી, નાગગોમય, ધમાસો, સૂક, ભારગમૂળ-એનો કાદો આપવો અરૂસીના અને ડોલર (રનમેગરી)ના પાદડાનો કાદો મધ નાખી આપવો (૧૪) વીંછીના નિષ ઉપર:—કાળી અરૂસીના મૂળ કાઢા પાણીમાં ધસી મોપડવા (૧૫) શીતજાનો ગેગ ન આપવા માટે:—અરૂસીનો રસ અને જેડીમધ આપવા, એટલે શીતજા નીકળના નથી (૧૬) ઉવરસ ઉપર:—અરૂસીના રસમાં કુલાવેલો તેલિયો ૮ કણુખાર મધ સાથે આપવો (૧૭) ક્ષયાદિક ઉપર:—અરૂસીના પાદડાનો કાદો મધ અને ખડીસાકર નાખી આપવો એટલે ક્ષય, રક્તપિત્ત, કાસ, કફ અને પિત્તજ્વરજ્વર દૂર થાય છે (૧૮) નિદ્રા ઉપર:—અરૂસીના પાકેલા પાદડાને બામી તેનો રસ કાઢી તે અને આદુનો રસ એકત્ર કરી, તેમાં થોડો તુળસીનો રસ નાખી મધ અને જેડીમધ સાથે આપવો (૧૯) રક્તપિત્ત ઉપર:—અરૂસીના પાદડાનો

દર્દોની ભરક હોવાથી સસ્ત્રીમાં એને મિંહારચ (સિંહનું મોઢું) કહેલ છે વળી પૂર્વાચાર્યોએ આ જાડના ચણેલું વર્ણન કરતા બાર દર્દ બહેર મ્યું છે કે —વાસ્તવ્યો વિષમાનાયામાશાયો જીવિતસ્ય ચ । રક્તપિત્તો ક્ષયી કાસી કિમર્ચગતસીદ્ધીઃ ॥ ૧ ॥ જીવવાની આશા જીવ્ય હોય અને વાસા એટલે અરૂસી વિષમાન હોય તો પછી રક્તપિત્ત, ક્ષય અને ખાસીના રોગવાળા સા માટે પીડાય છે ? એની માત્રા ૬ માત્રા છે આ છેડ એક માથેડાથી વધારે લાગે જ વધે છે રાજનિષ કુમા વચ્ચુ છે ? ‘અરૂસીની છાનમાં કડવામ છે અને એની છાન તથા પા નીપત, રાચક અને આગનાસક છે એના એ ગુણોના કારણથી ન્દની સમઢળી અને કફ ઉપર અપાય છે છાનનો કવાય પ થી જ તે લાની માત્રાથી આપવા બંદલજમી દૂર થાય છે વળી ‘રશી વેલ’ આ છાનને તાવની બીમારીની નાતકાદિકમાં ધૌમિક વિધિથી આરો છે અને નીએનો પ્રસર થય બાદ જુની છાવ તથા પાદડાનો કવાય મ્દીને પીવાની તારીફ કરે છે

રત્ન કાઢી પીવે (૨૦) મુખરોગ ઉપર:—અરડૂસીના રસમા મધ મેળવી તેમા ઉપગ્રસાલના મૂળ ઉઘાળી લેખ કરવે. (૨૧) કફજ્વર અને ઉરસ ઉપર:—અરડૂસી, ગંગા અને ભોરીગણીનો કાઢો મધ નાખી આપવે (૨૨) રક્તપિત્ત, જ્વર, થામ અને કાસ ઉપર:—અરડૂસી, દાદા અને હરડેનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવે (૨૩) મૂત્રાધાન ઉપર:—અરડૂસીનો કાઢો આપવે (૨૪) હૃદય સૂજ, થામ, કાસ, જ્વર અને હિલ્ટી ઉપર:—અરડૂસી, ગંગા, જીવી ભોરીગણીનો કાઢો મધ નાખી પાવે *

૨૬. અરડૂસી—સં. મહાવૃક્ષ, મહાનિળ. મં. મહારુપ્ત હિં. મહાનિય, મહારુપ્ત. બં. મહાનિયવિરોધ કં. દોડમણિ તાં. પેડમચુ. તેં. પેડમાનુ લેં. એઇલેન્યસ એકમેસા.

આ વૃક્ષ મોટું વધે છે એના આડ સલાદિ પર્વત ઉપર ઘણા થાય છે કડવા લીમડાના પાદકા કરતા એના પાદકાં મોટા હોય છે એની સળી હાથ દોઢ હાથ લાખી લેય છે. એની છાલની વાસ તજના જેવી આવે છે એ છાલ તજના કરતા જડી હોય છે અને કેટલાક ગરીમ લોકો તજને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે એના અંગમા ઉષ્ણ વાતદરણુ કરવાની શક્તિ છે. એનું લાકડું ઢલકું છે એ ઇમાગતના ઉપયોગમા આવતું નથી એના લાકડાના ટેલકા, મૃદગ વગેરે બને છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રચુતિનાત ઉપર:—(સુવારોય ઉપર) અરડૂસાની છાલના રસમા તેડેનો જ નાળિયેનો અંનરત્ત અને થોડો ગોળ નાખી પાવે પછી ત્રગુ દિવત પર્વત અરડૂસાની છાલ, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, સૂંક અને મરીનો કાઢો મધ નાખી પાવે. (૨) નળબંધ વાચુ ઉપર:—અરડૂસાની છાલનો રસ ગાયના દૂધમા ઉઘાળી તથા સૂકની ભૂડી નાખી પાવે (૩) આમાતિસાર, મં.અહુડી, વિષમજ્વર અને કફ ઉપર:—અરડૂસાની છાલનો કાઢો કરી પાવે (૪) વાળા ઉપર:—અરડૂસાના પાદકા વાટી તેનો પાટો બાધવે (૫) પટકી (કોલેરા)નો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:—અરડૂસાની છાલ બારીક ન કરતા પાણીમાં નાખી તે પાણી પી. (૬) વાચુ ઉપર:—અરડૂસ ના પાલાનો રત્ન કાઢી તે ઘીમા પાવે (૭) મુખરોગ ઉપર:—અરડૂસાના પાદકા પાણી

* અરડૂસીના પાનોમા હાર રહેલો છે પાનને પાણીમા બિલવવાથી પાણીમા મળી ભય છે અને ચનમમા પીવાથી હુમાડાની સાથ જાડાર નીકળે છે આથી કેફ ચડતો નથી, પણ એમોનિય. (નવસારમા રહેલા તીવ્ર વાદરૂપ દ્રવ્ય) ઉત્પત્ત થઈને દમની ડોચેની ઓછી મરી આવે છે

અરડૂસી ઉત્તમ ઉત્તેજક, કફનિસારક અને સંકેચવિકાસપ્રતિબંધક છે ફૂં ૧ તીખા, મંડવા, જ્વરન, મૂત્રજનન લાહીની ઉષ્ણતા ઓછી કરનાર અને સંકેચવિકાસપ્રતિબંધક છે ફૂંસોના જ્વરન ધર્મ સ્વડતા હિતરતા તાવના સ્પષ્ટ ભેદમા આવે છે મૂળ જ્વરન, મૂત્રજનન, ત્ર્યેબાને સારક, નિયંત્રકાનિક, જ્વરપ્રતિબંધક ફૂંમિ ન અન શોષપ્રશમન છે ફૂંવર્મા પાન અને મૂળના કરતા સંકેચવિકાસપ્રતિબંધક ધર્મ વધારે રહેલ છે પાનના કરતા મૂળમા એએમનિસારક ધર્મ અધિક છે પાનની કિંચ તરચા પર વધારે થાય છે એટલે ૧ ન રજેજનન છે અરડૂસીમા મુખ્ય ધર્મ ફૂંને પાતળો કરવો અને ખાગીના વેગને ઓછો કરવો એ છે પ્રમાણ:—પાનનો પુટપાટ ફૂંતથી કાટેલો રસ ૦.૫ થી ૧.૦ તોલો સુધી શેકું મધ મેળવીને આપવો લીંડીપીપરનું બૂણું મેળવવાથી ગુણમા વધારા થાય છે ફૂં ૧ થી ૨૦ રતી મધની સાથે અથવા કાટ કરીને આપવા મૂળ ૨ થી ૫ રતી

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૭ અહીં શ્રી પટેલ પોતના જડિવૃક્ષમા વિરાટરીય નામ ઉપરોક્ત આવે છે, પરંતુ શા.નિગ્રામ નિષ્ટમા આ સ્થળા નામે હિં. મીઠાનીમ, મં. કડવાનીળ અને ગુજરાતમા મીઠા લીમડા (વકાણુ સિંચ) એ નામે આવ્યા છે પાન મોટા હોય છે તે ૨-૪ ફૂં લાખી શાખાઓને હોડે હોય છે એ ઉપરાંત લાખી સળીનો ઉપર ૪ થી ૮ ઇંચ વાળા પાન ૨૪ થી ૩૦ સુધી હોય છે પાનમાથી કિંચ વાસ નીચે છે હાલમા મધ હોતી નથી

અરડૂસી અને મહાજાળને ધર્મ લગભગ સમાન છે લીપન, કટું, પીલિક, જ્વરન અને માહી પ્રમાણ:—૦.૫ થી ૦.૮ તોલો વિશેષત નારિયેણું પાણી મેળવી ખીર મરીને આપાય છે અરડૂસી અને અરડૂ બંને ભતના દૂધ વરાડમા થાય છે અને એ બંને ભત જુની છે અરડૂસાનો કાળો મોગી ને મજાવત હોય છે અને નરડુ (ટુંડ)ની કાળી એરડકાકરી જેવી નિર્જળ હોય છે વળી અરડુની ફૂંલી તલવારના આકાર ની ને ૧ થી ૨ ઇંચ લાખી હોય છે, જ્યારે અરડૂસાની ફૂંળો ૩ થી ૪ ઇંચ લાખી અને ૦.૫ થી ૧ ઇંચ પહોળી હોય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

નાખી વાટવા ને તેનો અઠાદી પાંચો (૮) વિષ ઉપર:—અરહસાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા આમલી ઓળી પાંચો (૯) મુખપાક ઉપર:—અરહસાના પાદડાનો રસ ઘીમા પાંચો (૧૦) ધનુર્વાત ઉપર:—અરહસાના પાદડાનો બાફ આપવો, એટલે ધનુર્વાત ત્વરિત દૂર થાય છે

૨૩. અરણી—નં ૦ અશ્મિશય મં ૦ ટાકળી, નરવેલ હિં ૦ અરની, અગ્રેયુ, ગણિયારી ૫૦ નંબવ તૈં ૦ નેલીચેડુ ગણી આગળના લાં ૦ કલેસેડે-ફાન ફલેમોર્ષિ ડિસ વં ૦ ટાકિળ

અરણીને અરણી પાપુ કહે છે અરણીમા નાની ને મોટી એવી બે જાતિ છે તથા ધાળી અને કાળી એવી પણ બે જાતિ છે નાની જાતિના ઝાડ માથેડુ દોઢ-માથેડુ જિયા વધે છે મોટી જાતિના ઝાડ ધણુ જ જિયા વધે છે એના પાદડા કાતરાદાર હોઈ, તે નરવેલા (નાની અરણી)ના પાદડા કરતા નાના હોય છે અરણીના ફૂલોની બહાર આવે છે, તે સમયે એ ફૂલો ઉપર ઘઈને આવેલા વાયુની લહર નુગધીદગ દોઈ, મનને આહ્વાદ આપે છે ગામડાઓમા ખેતરની વાડ વગેરે ટકાણે આ ઝાડ ધણુ થાય છે કાળી અરણીના મૂળનું તેલ કાઢે છે દશમૂળમા એના મૂળ આવે છે મોટી અરણી:—તીખી, ઉખ્જ, મધુર કડી તુરી અને અશ્મિદીપક છે વાયુ, સ્નેહાશ્મ, કફ, સોજ, અર્શ, આમવાત, મલાવરાધ, અશ્મિભાથ, પાકુરોચ વિષદોષ, આમ તથા મેદરાગનો નાશ કરે છે નાની અરણીના મૂળ મોની અરણીના જેવા જ ગુણવાળા છે, પરંતુ વિરોધ કરી લેપ, પાટો બાધવો એ વિરોધિતર છે અને સોજનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) સોજ ઉપર:—અરણીના પાદડાનો પાટો બાધવો (૨) શીતજ્વર ઉપર:—અરણીના મૂળ મખતે બાધવો (૩) વાથ કબ્જો હોય તો:—અરણીનો પાંચો મોડુ નાખી બાધવો (૪) અર્ધ ઊતર્યા હોય તો:—અરણીનો પાંચો વાટી ગમ્મ કરી પાટો બાધવો અને તાળાની સગી વડે પગની અનામિકા આગળીના નખ ઉપર કમ દેવો (૫) હૃદયજ્વર ઉપર:—ધાળી અરણીના મૂળ વિધિયુક્ત ચોટીએ બાધવો (૬) ત્રિકેપ-ગુદમ ઉપર:—નાની અથવા મોની અરણીના મૂળનો કાઢો કરી ગરમ હોય તેમા જ ગોળ નાખી પાવો (૭) વસામોડુ ઉપર:—અરણીના મૂળનો કાઢો પાવો (૮) શીતપિત્ત ઉપર:—અરણીના મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમા નાખી ખાવા માટે આપવું (૯) પક્ષાઘાત, અધિવાયુ અને સોજ ઉપર:—કાળી અરણીના મૂળનું તેલ કાઢી તે તેલનો દરરોજ લેપ કરતા જનુ અને શેકતા જનુ

૨૮. અરણુ—સં ૦ સ્થોનાક મં ૦ ડીકા ટેટુ કોં ૦ ટેટવે, જગદળા, ફળફળા હિં ૦ સોના પામ અરણુ-ટેટુ બં ૦ સોના કં ૦ શો કીલમર, તિગુમર, હેગુગડીમર તેં ૦ પેદામાનુ લાં ૦ આરશિસલમ ઈકિકમ

અરણુનાં ઝાડ ધણુ મોળ થતા નથી એના પાદડા કાઠિ મરીના પાદડા જેવા હોય છે અને કાળા પર્ધના ઝાડ જેવા ચોચા હોય છે એને શિંગો આવે છે તે ચાર આગળ પહોળી અને બે હાથ લાંબી હોય છે એમા શુમારે બસો અદીસો બિયા હોય છે ને તે કપાસના જેવા હોય છે જ્યારે એની શિંગો કુમળી હોય છે સાર તેનું શાખ અને અથાણુ કં છે એ શિંગોને આકાર આખેજળ તતવાર જેવો હોય છે અરણુના મૂળની અતરજાલ લીના રંગની હોય છે દશમૂળમા અરણના મૂળ આવે છે એને 'ટેટવે' એમ પણ કોઈ કહે છે અરણુ—૫૦ તી ૫, કડનુ અશ્મિદીપક ગ્રાહ્ય શીતગ ૪૫, બલપ્રા અને વાવ, પિત્ત મનિપાત, જ્વર કફ, ત્રિકેપ અરુચિ, આમવાત, કૃમિ, ભીનગી, અતિશય ત્વચ કાઠનો નાશ કરે છે પુષ્પાકૃતિએ એનો રસ કાઢી લક્ષ્મી કવચાથી ધણુ દિવસનો અતિશય હોષ વોપાવુ તેનો નાશ થાય છે એના કુમળા ઝળા—તુરા, મધુર, લઘુ, હથ, સ્વચ, પાચક, કપ્તે દિનાવલ, અશ્મિદીપક, ઉખ્જ, તીખા અને ખારા છે એ ગુરમ વાયુ ક્ષ્, અર્શ, અરુચિ અને કૃમિનો નાશ કરે છે એના મૂળની ધણી—ગુર અને વાયુને કે પાવનારા છે ઉપયોગ:—(૧) કબ્જાશુલ્ક ઉપર:—અરણુના મૂળ સારી પારીક વાટી તેનાથી નોગણું તથાનું તેલ લઈ અને તેમા તલના નત જેટલું પાણી નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી

× નાની અરણીનું ૧ ફૂન આ નયમા આને ૮ લા એડ મેલા ખેતરમા ઝેરી અરણી વચાવ ગુપ્તારી મનાય છે તેમ નેમણી અનરુદ વચ લાગી મહેનતે બહોળો નોકમે ૭ એનુ ફા અફા પાચ પાખીના જાડના આગળની ૬ કાવેડુ દોઈ તેમા પાચ પુકા અને એક સીસર હોય છે

થોડો થોડો દેવતા સગાની પાક કરી શુદ્ધ તેવ રહે એટલે તે તેલ લઈ કાનમાં પાડવું, એટલે ત્રિદોષથી બિપજ્જેલ કર્ણશ્લેષ દૂર થાય છે (૨) સર્વાતિસાર ઉપર:—અરલુની ઊલનો અગરસ પાવો અથવા ઊલનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી તેમાં મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે રસ પાવો. (૩) આંગતુક પ્રણુ ઉપર અને પ્રણુ ઘર્ષ, રક્તસ્રાવ ધતો હોય તો:—અરલુની ઊલ અથવા પાદડા વાટી બાધવા એટલે જખમ રૂઝાઈ જાય છે, તેમ જ અરલુના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું (૪) રક્તાતિસાર ઉપર:—અરલુના પાદડા, ઊલ અને મૂળનો રસ પાવો (૫) પ્રમેહ ઉપર:—અરલુની ઊલ વાટીને પાત્રી (૬) બરોળ ઉપર:—અરલુની શિગોમાંના બિયાનું ચૂર્ણ અને પાણિયા ખાર(સચોરા)ની ગોળમાં ગોળા કરી આપવી (૭) અર્ધ પ્રકારની ગરમી ઉપર ત્વરિત ગુણુ આવવા માટે:—અરલુના આડની અગર મૂળની ઊલ લાની બારીક કરી સૂકવવી પછી તેમાંથી અર્ધો તોલો અથવા વધારે ઊલ લઈ તે ચારપાય તોલા પાણીમાં પલાળી ગાખી ચાર ઘડી ગયા પછી આ ઊલ બારીક વાગી પહેલાના જ પાણીમાં મેળવી તે પાણી વચ્ચગળ કરી સાકર નાખી પાવું એ પ્રમાણે સાચ કાળે પણ આપવું ૭ દિવસ આ પ્રમાણે કરવું પથ્થ—ધઉ, ઘી, સાકર, રોટલો, દાળ વગેરે અનુષ્ઠ (મોણુ) ખાવું, લાત ખાવો નહિ સાત દિવસ સ્નાન કરવું નહિ આમ્ને દિવસે કડવા લીમડાના પાણી વડે સ્નાન કરી પથ્થ છોડવું (૮) ગરમીના યોગે આખા અંગ ઉપર ચાંદીઓ પડી હોય તે ઉપર:—અરલુની ઊલ લીની અગર સુકાયેલી ધસી ચોપડવી, એટલે ચાંદીઓ સારી થાય છે (૯) ખરજવા ઉપર:—અરલુની ઊલ દહાં મા વાટી ચોપડવી (૧૦) બરોળ ઉપર:—અરલુની ઊલ ગોમૂતમાં વાટી પાવી અથવા ઊલનું ચૂર્ણ ગોમૂતમાં આપવું (૧૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—અરલુની ઊલ, ચિન્કમૂળ, ધંજવ કરજની ઊલ, સિધવ અને સૂંતું ચૂર્ણ કઢીમાં નાખી સાત દિવસ પાવું એટલે મૂળથી મસા ગરી પડે છે (૧૨) મુખપાક ઉપર:—અરલુની ઊલનો કાઢો કરી તેના કાગળા કરવા x

૨૯. અરસ—આ વનસ્પતિ બગાળી લોકોને વધારે જાણીતી છે બીજે પણ થાય છે, એમ અમને મળેલી કેન્દ્રીક માહિતી ઉપરથી અતુમાન થાય છે, પરંતુ તે અપ્રસિદ્ધ હોવાથી, તેના નોખા નોખા દેશના નામો, અનુભવ, ગુણદોષ અને ઔષધિપ્રયોગ વગેરે વિષે વિશ્વાસપાત્ર માહિતી મળતી નથી અરસ એ એક ક્ષુપ જેવું છે એને કાળાઓ હોતી નથી, એને પાદડા એકાંતરે આવે છે એની લગાઈ પહેલાઈ કરતા વધારે હોય છે તેના બહારના છેડા ઉપર આછી નીકળેલી હોય છે એની કિનારી સરખી હોય છે ડીટકું મધ્યમ લગાઈનું હોય છે પાદડાના ડીટકાના મૂળથી જીગી નીકળેલા લાંબા ડુબદડ ઉપર ધોળા રંગના પાચ અથવા છ પાખડીના નાના ફૂલો આવે છે ફળ નાના ભોર જેવડા હોય છે

આના ગુણદોષ અને ઔષધિ-ઉપયોગ સજ્ઞ ધી ખાતરીલાક માહિતી ફક્ત એટલી જ મળે છે કે આના પાદડાના રસનો ઉપયોગ ત્રયિક રોગ (ગડ સગધી સોમ્ને) અને સથિવાયુ ઉપર સાગ થાય છે એ ઉપરથી એમાં વાયુનાશક ધર્મ (ગુણ) છે, એ તર્ક કરી શકાય છે

૩૦ અરીહા—સં અરિહ મં વં કાં છિં રિહા ક્રોં રીગી કં બગલ, અરીહલ તેં કં મ્હુ કુક્રુ તાં પુવડી તું પુરોઈ દમરા મલાં આના કાર્ષમાર જોં રિયારુક ફાં હીદ્રક— હિંદી અં છુદક ઇં ગોપબેરી, સોપનટ દ્રી લાં સોપિડ્સ દ્રિદોલીએટ્સ

ભારતખંડનાસી આર્યજનોના ઉદ્ભવનિર્વાહ તથા સુરિરસણ માટે દવાગુ ધિર ધનધાન્ય તથા વનસ્પતિની એટલી બધી સ્વાભાવિક ઉપાત્ત કરી છે કે, તેઓને પરદેશીઓના હાથ સામુ

x અરલુના મૂળની ઊલ ઉત્તમ સ્વેદનનમ, મહક વેદનાસ્થાપન સ્વભાવ અને મારદોપણ છે રોગ અન વાતપ્રધાન રોગોમાં અરલુના મૂળ ઘણા વપરાય છે ત્રિપ્તિ આમવાતમાં બહુ જ સાકર થાય છે એવોપથીમાં જેની રીતે સેલિસિલિક એસિડ છે તેવી જ રીતે દેશી દવાઓમાં અરલુ છે આની છાવની સાથે અક્ષીય મેળવી શકાય છે, તેમ જ ત્રિપાલ્લુ પણ આપી શકાય છે હાલ માલી હોવાથી કળાજિવાત થાય તો ચોરદિયુ આપવું ભેદિએ. મમાલુ—૧૦ થી ૨૦ સ્ટ્રી મૂળની છાવ ત્રિપ્તિની સાથે આપવી, ફાટ કરવો હોય તો સૂક મેળવીને આપવો, ક્ષાય કરવાથી સ્વભાવ ગુણુ વધી જાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

નેવાનો કદી પશુ પ્રસંગ આવે જ નહિ. આ આપણા ઉપર તેનો દટલો બધો ઉપકાર. પરંતુ આપણે એટલા કૃતામ, બેશરમ, નફર, પેટલાસ, વિષયાધિ તથા મદાધિ છીએ કે આપણને તે દયાળુ પરમેશ્વરનો સ્વાભાવિક ઉપકાર ધણો તુચ્છ જણાય છે. દંડના નંદનવન મોદિની ઉવા કરતાં પશુ વધારે આહ્વાદકારક તથા હિતકારક ઉવાની મોઠી ઉમરો ઠેકાણે આપણને દયાળુ ઈશ્વરે આપેલી છે; છતાં તે તુચ્છ માની સિન્દૂરજોડે વજોરે પારકા દેશમાંનાં ઠેકાણાંને જ આપણાં રજવાડાંઓને સ્વાદ લાગ્યો. રફટિક જેવું શુભ, સ્વચ્છ અને અમૃત સમાન મીઠું તથા ગુણકારક ઉત્તમ પાણી આપણા દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે છે; છતાં તે તરફ આપણે ઝેકિયું કરીને પણ ન જોતાં સોડાવાંદર, ઝાંડી વજોરે અશુદ્ધ પેયો જ આપણા એક વર્ગને પ્રિય બતાવવા લાગ્યાં. નલ-ભીમાદિ પાકશાસ્ત્રેતાઓનો સર્વવ્યાધિહારક પાક આપણને મીઠો ન લાગતાં, ૩૦૦૦ કોશ ઉપરથી આવેલા નિપદ માંસાદિ પદાર્થો નિત્ય સેવન કરવાને રાજકૃતીરુપિન કુલવાનોની ગિરૂવા મેદાસી પણ બની. દુર્ધર વ્યાધિહારક એવી ઉમરો ઔષધિતા ગુણાલુવાદ ધન્યતરિ, આત્રેય, આશ્વિનીકુમાર, પરાશર, ચરક, સુશ્રુત, વાગસહ, આત્રિવેશ અને વંગસેનાદ મહાન ઋષિવર્ધોએ લખી રાખેલા છતાં એ ઔષધિને તૃણ સમાન ગણી આપણે પરદેશીઓનું ધાયપાત્રમાંનું અપવિત્ર તથા અતિનકારક પાણી જ જાહનનીતાય જેવું માન્યું. સારે ધન્ય છે આપણાં શાણપણાને, ન્યાયનીતિને, દુરદર્શિતાને તથા અકલને. આવાં વિપરીતાચરણો વડે આપણે હીન, દીન, દુર્બલ, અશક્ત, કંગાલ તથા અન્ય માટે મોહતાજ કાં ન થઈએ? આપણાં ધરખારમાં તથા વનવજરામાં શું છે, એ ન જોતાં આપણે વિષયમાં જ નિમ્મ, શર્ધએ, ત્યારે તેનું પરિણામ વિપરીત જ આવે તેમાં શી નવાઈ?

અરીકાનાં આડંબા દેશમાં ધણું કરી સર્વ ઠેકાણે થાય છે. આ વૃક્ષ ઘણું જ મોડું થાય છે. એનાં પાંદડાં ઉંખરાનાં પાંદડાં કરતાં મોટાં હોય છે. આપણને ‘અરીકા’ એ વૃક્ષ બહુ જ થોડા ઉપયોગમાં આવતું હોય એવું દેખાશે; પરંતુ એ કેવળ ખમ છે. ભુઓ, દયાળુ પરમેશ્વરે આપણને એ દટલી મોટી બક્ષિસ આપેલી છે કે, આપણને અન્ય લોકોની પેઠે સાણુ તૈયાર કરવાને કદી પણ ખમ પડે નહિ. અરીકાં મળે તેટલાં વગડામાંથી લાવ્યા કે આપણે સાણુ થપો જ, તે ખમણે શિકેકાર્થ વૃક્ષનું પણ સમજવું. આ ઈશ્વરનિર્મિત સાણુ, પરદેશીઓના ચરખીમિશ્રિત નિપિદ સાણુ કરતાં સોગણે સોંધો તથા ગુણોમાં અતિશય ઉત્તમ છે; પરંતુ એવી ઈશ્વરની અમૃદ્ય બક્ષિસનો આપણે ઉપયોગ ન કરતાં તેને ‘કુછ ગિસાત’ સમજી ચરખીમિશ્રિત ક્ષાર ઘણા પ્રેમથી આપણે મોઢે ધસીને મોડું ચોળતા બેસીએ છીએ; એવું શું કહેવું? અરીકાનાં ચેડે અંગ સ્વચ્છ થતું તથા કે શું? ના, તેમ નથી. દટલોયે જિંચો તથા મુખથી સાણુ હોય, તોપણ આપણાં અરીકા અને શિકેકાર્થ સાથે તેની કદી પણ બરેબરની થશે નહિ. ખસ, આંદીઓ વજોરે આમડીના ચેડા ઉપર ઘોવાના સાણુ કરતાં અરીકાં જ ઉત્તમ છે. આમ છતાં પણ અરીકાંનો ઉપયોગ ન કરતાં વધારે મોંઘો અને અપવિત્ર સાણુ આપણે નિત્ય શરીરે ચોળીએ છીએ! આ જેવું વિપરીત આચરણ છે? કેવળ અચાનચી જ આપણે આરે મારે ચાલ્યા છીએ.

અરીકાનાં ફળની અંદર જે કઠિન અને કાળાં બી હોય છે, એનાં નાનાં બાળકોને નજર લાગે નહિ તે માટે નજરજુદા કરે છે. અરીકાનાં બી પલાળી રાખી તેમાં છિદ્ર પાડી તેની માળાઓ કરી શોભા માટે ઘોડાના ગળામાં બાધે છે. અરીકાનાં પાંદડાંના રસમાં પારો ઘૂંટવાથી તેની હાથમાં લેવા જેવી ગોળી થાય છે. સ્વચ્છ કરેલા વાસણ ઉપર એ પારો ચોળવાથી તે વાસણ ઉપર સારો ગળકો (ગ્લેસ્ટ) બેસે છે. દાગીના વજોરે ભીજળા કરવાના કામમાં પણ સોની લોકોને અરીકાંનો દરદાર ખપ પડે છે. અરીકાં શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી અંગ ઉપરનો મેલ નીકળી જઈ અંગ સ્વચ્છ અને કેશ નિર્મળ થાય છે. મેલાં કપડાં પણ અરીકાંના પાણીમાં ઘોવાથી સ્વચ્છ થાય છે. સાણુ જેવા અશુદ્ધ અને મેંધા પદાર્થોના આ કામમાં ઉપયોગ ન કરતાં સ્વદેશમાં ઉપજત ધનાર અરીકાંનો જ ઉપયોગ કરવો; એટલે સ્વધીય વસ્ત્ર ઉપરનું આપણું અભિમાન કાયમ રહી એકંદર બધાયનું હિત જ થશે. અરીકાં:—તીખો, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લેખન, ગર્ભપાતકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ અને ત્રિદોષ, ગ્રહપીડ, દાહ તથા શળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અરીકા એ મોટો વિપનાશક

પદાર્થ છે તર્પદશ થાય તો અરીયાનુ પાણી કરી તેનુ આખોમા અજન કરવુ એટલે વિષ ભિતરે છે વિનુ બેગ ધાતુ વવારે હોય તો અરીયાનુ પાણી કરી તે પાવુ, એટલે બનટી થઈ વિષ બનટી ભિતરે છે અરીયા, પછનાગ. મોમલ. મોરથૂયુ, હેરતાલ ઇલાદિ ઇર્ષ પપુ વિષ પેટમા ગયુ હોય તો અરીયાનુ પાણી કરી પાવુ, એટલે વમન થઈ અર્ધ પ્રકારના વિષ ભિતરે છે અજન થયાં પછી અરીયાના પાદકના ગમેને પણ સર્વાંગે ચોળવે અરીયાના અજનથી વિષ ભિતર્યા પછી આખોમા આગ (મળતરા) થાય છે અને આખો લાલ થાય છે તે નાશ થવાને તુરતજ આખોમા માખનુ ડિવા તાલુ ધી બે-ત્રણ દિવસ આજુ, એટલે આખો ચારી થાય છે ઇર્ષ પપુ વિષ ઉપર અરીયાનુ અજન થયાથી વિષ ભિતર્યા પછી તુરતજ આખોમા ધી ચોપડવુ, એટલે બળતરા થશે નહિ (૨) વીંછીના વિષ ઉપર:—એ અરીયાના ફાતરાની ગોળમા નયુ ગોળાઓ કરી પ્રથમ એક ગોળા ખાઈ ઉપર ચોડુ પાણી પીવુ પછી થોડી વાર બાદ બીજી ગોળા ખાઈ ચોડુ ગરમ પાણી પીવુ તે પછી રીજી ગોળા ખાઈ ટુકુ પાણી પીવુ, એટલે વિષ ભિતરે છે તબાકુ પીવાની ટેવ હોય તો તેણે તબાકુની પેટે અરીયા ચવમમા નાખા વુમરાન કરવુ; એટલે તેથી પપુ વીંછીનુ વિષ તકાળ ભિતરે છે (૩) કંદુ બટા થઈ છાતી ઘેરાઈ જાય તો:—અરીયાની બાલ ખારી એવે કફ પાતંગ થઈ પડે (૪) નળવાયુ ઉપર:—અરીયાનુ પાણી કરી તે પાવુ અને ફીણ પેટે ચોળવુ (૫) મસ્તકરોગ ઉપર:—અરીયાના પાદકના ગસમા મરી ધની તે ગસ નાકમા પાડવો, એવે મસ્તકરોગ, આધાશીરી વગેરે મસ્તકરોગને નાશ થાય છે (૬) મસૂતા બ્રીમોને એજાએ-મસ્તકરોગ વાયુ થઈ, મસ્તક જડ થાય છે અને ફેરે છે, આંખોએ અંધારા આવે છે, હાત ચોટી જાય છે વગેરે લક્ષણો થાય છે, એ વાયુને નંદવાયુ (અનંતવાત) કહે છે એ ઉપર:—અરીયાના ફીણુ અજન કરવુ, એટલે વાયુના આટકા બધ થાય છે પછી આખોમા માખણ અગર ધી બે-ત્રણ દિવસ ચોપડવુ (૭) ઉષ્ણતાને લીધે શરીર ઉપર લાલ અને પસરનારા દરાજ જેવા ચાકા થાય છે તે ઉપર:—અરીયાનુ ફીણુ ચાલુ ઉપર દિવસમા બે-ત્રણ વાર ચોપડી એકાદ કલાક સુધી રહેવા દેવુ અને તત્કાલ કરવુ પછી ગરમ પાણી વડે તે જગા ઘોઈ નાખવી, એટલે તે ચાલુ સારા થાય છે (૮) તાંપમા ફેરી, આબ્યાધી રોગ બળતરા થતી હોય તો:—અરીયાનુ ફીણુ ચોપડવુ (૯) વાળા ઉપર:—અરીયાની અંદરતુ મગજ અને હિજ ગરમ કરી બાધવી (૧૦) અપરમાર ઉપર:—અરીયા લીધુના રસમા ધાતુ તેનુ નસ્ય દેવુ (૧૧) લેલેરા તથા પેશાબમા જલન થઈ, રુકાવટ થતી હોય તે ઉપર:—અરીયા ચોળી તેનુ ફીણુ નીકળે તે પેટે અને પગે ચોળવુ અને પીવુ (૧૨) રક્તગુલ્મ ઉપર:—અરીયાના પાણીમા કંકરી વૃદ્ધાવનીના મૂળ ધસી પાવા, એટલે રક્તગુલ્મ (પેટમા થનાર ગોળા)ને નાશ થાય છે (૧૩) વનુર્વાત જેવો ઢોરોને ચુરડી ડિંવા ધનકી રોગ થાય છે તે ઉપર:—અરીયાનુ ફીણુ કાઠા બને આખોમા અજન કરવુ ચુલુ આબ્યા પછી ત્રણ દિવસ આખોમા માખણ ચોપડતા જવુ (૧૪) ઢોરને મર્પદેશ થાય તો:—અરીયાના ફીણુનુ અજન કરવુ અને અરીયાનુ પાણી એક ગેર સુધી પાવુ (૧૫) દૂધતા હેરસ ઉપર:—અરીયાના ફાતરા, કાચતા તથા અંદે કાચો સગલાએ મેળી ચૂર્ણ કરી એ રતી લઈ બે તેલા માખનુ અથવા દૂધની મલાઈ સાથે ખાવા આપવુ સાત દિવસમા લોહી પડવુ બધ થઈ જાય છે મીઠું, ખટાઈ, ગતા મરથા ગોળ અને તેન સાત દિવસ ખાવા નહિ આ દિવસમા ઔષધો નયુ વખત છટે-છટે મહિને ખાવાથી મસા પણ મરી જાય છે (૧૬) મૃગાના રોગમા આવેલી મૂર્છા દૂર કરવા માટે:—અરીયાનુ પાણી મરી ફીણુ આબ્યે તેનુ અજન કરવુ, એટલે તુરત મૂર્છા દૂર થાય છે મૃગી આવવાના પહેલાં પણ અજન કરે તો મૃગી આવતી રોકાઈ જાય છે અરીયાનુ ફીણુ આબ્યા પછી બળતરા થાય તો થોડો વખત ધી આજુ, એટલે બળતરા શાંત થઈ જશે.

* અરીયાના ફળમા સાણુ ૧૧૫ ટકા સાકર ૧૦ ટકા અને ચીપો કદનું પદાર્થ-વિષ્કિન રહેલા છે બીજમા ૩૦ ટકા સફેદ ચરબી છે અરીયાના ફળને ગર્ભ ઉષ્ણ કહેવા સિનગ્વ કદનું વામક અને વા

૩૧. અષ્ટવર્ગ—જવન અને કપલક :—એ હિમાલયના શિખરો પર થાય છે એ બે કદ લક્ષણના કદ જેવા હોય છે એના પાંદડા ગારીક હોય છે જવનનો આના કૂચા જેવો અને કપલકનો આકાર બળદના શિંગડા જેવો હોય છે એ બને કદ બળવર્ધક, ઠંડા, નીચ અને કઠની વૃદ્ધિ કરનાર, મધુર તથા પિત્ત દાહ, રક્તદોષ, કૃશતા, ક્ષયનો નાશ કર છે મેદા અને મહામેદા :—એ બને કદ મોરગ વગેરે સ્થગામા ઉત્પન્ન થાય છે જે નમથી માપી શકાય છે અને જેમાથી મેદા ધાતુના જેવો રમ નીચ છે તે મેદા અને તેજ પ્રમાણે જે સફેદ કદ દોષ આપા જેવો હોય છે તે મહામેદા તે પહેલા સફેદ રંગનો હોય છે એ બનેના વેલા હોય છે મેદા અને મહામેદા :—એ ગુરુ, મધુર, નીચવર્ધક, સ્તન (સ્તનના દૂધ વગરના), કફવર્ધક, શરીરમા તરવની વૃદ્ધિ કરનાર, શીતળ અને પિત્ત રક્તદોષ નાશ કરનાર વગેરેનો નાશ કરનાર છે કોકોલી અને ક્ષીરકોકોલી :—જે રંગે મેદા અને મહામેદા થાય છે તેજ ઠંડાણે કામિલી અને ક્ષીરકામિલીની ઉત્પત્તિ થાય છે કામિલી અને ક્ષીરકામિલીના કદ આસધના (આસનના) કદ પ્રમાણે હોય છે તેમાથી દૂધ ઝરે છે અને તેની વાસ આવે છે કામિલીનો વર્ણ કિચિત કાળો દેખ છે અને ક્ષીરકામિલીનો ધોળો હોય છે બને કોકોલીના નીચ નીચવર્ધક, મધુર, ગુરુ શરીરમા ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર અને વાયુ દાહ રક્તપિત્ત રોષ, જવનનો નાશ કરનાર છે વૃદ્ધિ અને ક્ષદ્ધિ—વૃદ્ધિ અને ક્ષદ્ધિ એ બને કદ ડારોમાડળ દેશમા ઉત્પન્ન થાય છે એના વેલા દોષ છે આ મેદાને હિંદ દોષ, એના ઉપર ધોળા રંગ હોય છે ક્ષદ્ધિનો કદ ગાળ જેવો હોઈ, એના કૃશ વામાવર્ત હોય છે અને વૃદ્ધિના કૃશ દક્ષિણવર્ત દોષ છે ક્ષદ્ધિ એ બળવર્ધક, નિદોષક, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરુ પ્રાણરક્ષક, ઔષધધારક અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. વૃદ્ધિ એ ગુર્ભાદ, રીત, પુષ્ટિદાયક મધુર વીર્યવર્ધક અને રક્તપિત્ત ક્ષત (નશ), કાસ, ક્ષયનું નાશક છે આ અષ્ટવર્ગનું પ્રતિનિધિ ઔષધ રાગને પણ દુર્લભ છે, એને વૈદ્યોએ તત્સમાન ઔષધ આપતું મેદા અને મહામેદા ન મગે તો ચતાવરી આપવી જવન અને કપલક ન મળે તો ભોય(જૂર)કાણ આપતું કોકોલી અને ક્ષીરકોકોલી ન મગે તો આસધ આપવી વૃદ્ધિ અને ક્ષદ્ધિ એના અભાવે કુકરકદ આપવે

૩૨. અસાણા (આસન) —મં ૦ હિં ૦ આસન થ્રં ૦ પાલે દસાણી કં ૦ દિરિયડોલયલરતુ મં ૦ અસાણા, ચેર બિગના એ જાડ મોટા વધે છે એના લાકડા ધમારતના કાચમા ઉપરોગી છે અસાણાના પાંદડા મોટા હોઈ લાળા હોય છે એ જાડ ઉપર ગારીક ફૂલો આવે છે મચા ફળોના રંગ લીલો હોય છે પછી પીળો થતો જઈ પાકતા પછી કાળા થાય છે એ ફૂલો સ્વાસ્થ્ય કડવા હોય છે અસાણાની અંતરખાલ લાલ રંગની દોષ છે અસાણા—એ બેદનીય દોષાથી મૂન-સમદણી (બુદ્ધમૂન) અને કુશનો નાશ કરે છે (૧) અનિમાર અને સમદણી ઉપર—અસાણાની ખાલતુ ચૂર્ણ સાકરમા આપતુ અથવા પાણીમા ખાલ વાગે પાની

૩૩. અસાળિયો—સં ૦ આહલિવ મં ૦ બહાળિવ હિં ૦ હાલો હાં ૦ હાલમં તુખમનરાતેજક. અં ૦ હનુરશા હાં ૦ બજલ જરજર હિં ૦ કોમનકેસ લાં ૦ લેપીકિયમ, સેગીવમ અસાળિયાના બેડને ખાનદેશમા નદીના અથવા ઝરાના કિનારા પર વાવે છે એ જાડ નાના

છે મોટા પ્રમાણમા રચક અને વામક છે આનાથી ગરમી જની થાય છે અને નાસ પણ થતો નથી પ્રમાણ વધારે થવા છતાં પણ હાલિ પહેલચની નથી આનો ચેપ વેદનારથાપન અને ગોષ ન છે

દમ ઉપર છાતીમાથી મ્ક કાઢવા માટે અરીકાની ગિરી અપાય છે જ્યારે કફ ૧૧ પર અરીકા બક જ સાક કામ કરે છે આથી મ્ક પાલગો થઈને પડે છે તેમ જ દુધને રક્તિ મગે છે કફગ્રામમા માત્રા મોળી જ આપવી જોઈએ નાચુ આનાથી પચનક્રિયા બગડે છે અજીર્ણથી ઉપજે ૦ રથગામા ફળની ગિરી ૨ રની અપાય છે અદીત્રના જરમા વમન કરાવવા માટે અરીકા વપરાય છે અગીકાની અદીત્ર પર વિપનાસક ક્રિયા થાય છે અરીકાનો લેપ કો. જરજર વિરફોટા ૧ મળે રી ૧૦ જેર અને મરમ ખીતુ જેર ફર કરવા માટે લગાડાય છે વીછીતુ જેર ઉતારવા-આવા પણ અપાય છે

માત્રા—૫-૧૦ રની કફનરે ૩૦ થી ૧૦ રની વમન માટે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

થાય છે અસાળિયાનો ગંગા રાતો ટોન છે તે બારીક અને ચપોળ ટોન છે તે ઉગ્ર, કડવો અને પુષ્ટિદાયક છે ત્વચાના દોષ, વાયુ અને શુભનો નાશ કરનાર છે (૧) અસાળિયાની ખીર:- પ્રથમ દૂધ ઉઘાળી તેમાં અમાળિયો નાખવો અને તે ખીર જેવું થાય, એવે તેમાં ગોળ અથવા સાકર નાખવી, એટલે તે તૈયાર થાય છે એ ખીર વાયુનો નાશ કરે છે અને કમરને ભેરાવર અને માતુષુદિ કરે છે આ ખીર સુવાવડીને બે માં ૧ પછી વધારે દૂધ નાખવાને અપાય છે (૨) વાયુના યોગથી જીભાખ થવા લાગે તે:- અસાળિયાનું ચૂર્ણ ખાડમાં અપાડુ એટલે બંધ થાય છે (૩) અસાળિયાનો લેપ:- અમરીનો દોષ અથવા લોહી બધું થયું હોય તો મિઠા વાયુએ મરી સાધામાં કળતર થતી હોત તો અસાળિયો પાણીમાં મેળવી લેપ કરવો, એવે તે ચોળી જઈ સાં થાય છે (૪) કઠિણ અને ગુદ્ધરસી વાયુ ઉપર:- અસાળિયાની ખીર આપવી + (૫) હિંડકી ઉપર:- અસાળિયો વાગી પાણીમાં પલાળી ગમ્મી માળીને આપવો (૬) માતુષુદિને માટે અસાળિયાનો લાકુ:- નવું નાળિયેર લઈ તેના અપાગને ઝીણું (ઝીણું) કરી તેમાં પ્રપરાના પ્રમાણથી ગોળ અને અસાળિયો નાખી ગોળ મળી બંધ ત્યાં નુધી તેનો પાક મરી પછી મધુ દ્રવ્ય બાદ તેના લાકુ વાળી ખાવા બીજો પ્રમાણ:- ૧૦ તેના અસાળિયો લઈ ઘીમાં રોકવો પછી ઘઉંને ગ્રેવા પાકે શેર એક તથા અડદનો લોટ પાકે ના ગેર નઈ ઘીમાં રોકવો પછી ઘી પાકે ગેર એ લઈ, ઘી અને સામરનો પાક મરી, તેમાં તે લોટ અને બેફાળું, બદામ, ચામેળા પિચ્તા, એલચી, જાંબુ, જલદી, પીપરીમૂળ-એ નાખી ચોસન પાકડા અથવા લાકુ કરવા નાખવા પાકવા માટે અસાળિયો નીચે નાખી પછી તે ઉપર પાક ગડી પાવવા આ પાક કઠી નવુંમાં ખાવો એ પૌષ્ટિક છે

૩૪. અળઈ-એં કાલ્પર્જિયા વૈદ્યુનિસિઃ । એ ઝાડ કુચરાળ પ્રદેશમાં પુષ્કળ થાય છે કોકચમાં પણ થયું છે એ ઝાડ સ્ત્રીમાં માથોડું લીધું વધે છે એના પાદડા થવા મોગ નથી હોતા એ પાદડાનો આકાર કાર્ધક વૃષાડિયાના પાદડા જેવો હોય છે અળઈની છાલ વણી જ કઠી છે મગડીમાં અળઈને 'એની' પણ કહે છે (૧) કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર:- અળઈના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો, એવે નવું દિવસમાં ગામ બેઠી જગે (૨) મુખરોગ ઉપર:- અળઈના ઝાડની છાલ મોદામાં રાખી થૂક આપે તે બહાર થૂકતા જવું (૩) ધ્રુવિયના અંકરના ભાગમાં ચાલી પડે તે ઉપર:- અળઈની છાલનો રમ બે તેવા કાઠી તેમાં જીરું અને ખરીસાકર નાખી આપવું (૪) મધુમેહ ઉપર:- અળઈની છાલને કાઠે કરી હમેશા રાતે સૂતી વખતે પી જવો (૫) આમરકાનાગા અતિસાર ઉપર:- અળઈની છાલ વાગી આપવી બીજો પ્રમાણ:- અળઈના ઝાડને કુહાડાથી ઘા કરી તેમાંથી જે રસ નીકળે તે બાટલીમાં ભરવો પછી એ રસ નિંદ્રા સાકર સાથે આપવો અથવા એની છાલનો કાઠો મરી ખરીસાકર સાથે આપવો

૩૫. અળવી-સં કરચી કયુ મં જશુ અગી હિં અગી વુર્ધવા બં અશુક્યુ, ક્યુ, ગુરી, મહાન કેલહી ચીના મલાલસમ-એકપાકીજવા નં આણુમ ના શમભલગ તેં અમદપા ઉરિયા-સારુ ૮૦ પ્રકા એગેઈસ, ઇન્દ્રિયન આરમ લેં પ્રલોકેગિયા એકુલેન્ના, જૂન નામ-કોલાસિના એનીકેવરમ

આની એ ઉપવૃત્તિ છે તેને એલોકેસિસ ઇડિપા (એરમ ઇન્ડીકમ) કહે છે તેને હિંદીના માનકદ, બગાળી અને આસામીમાં માનકયુ ત્વરૂતમાં માનક, મરાઠીમાં અળુ કહે છે

અહીં નીચે પટેલજીએ વર્ણન કરેલ છે તે પટેની બનિનું છે માનકદ જનોદર સર્વાંગમેથ અને સથિવાતમાં લાલદાયક છે

અળવીના કદ હોય છે તેમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે અળવીમાં અને જાતો છે ગમળુ, ધાવળુ, કાળી અળુ, પાનઅળુ રુખઅળુ (૪૬ ઉપરનું અળુ), માડીઅળુ મુડો અળુ ગિમ

+ ગોળ અથવા સાકર નેઈએ તેટલા લઈ તેમાં પાણી મેળવી, ફેવવા ઉપર મૂકીન તમા અસાળિયો નાખી, પરિપાક કરવાથી તેની ખીર થાય છે

અળુ અને ગગમળુ (તેરી) સર્વમા કાળા રંગુ ઉત્તમ છે અળનીની ભાજી સર્વ પ્રસિદ્ધ છે ગ્રામીણ અળનીને મોટા કાદા હોય છે અને ઝૂનીને ગ્રીણા કાદા હોય છે તેને બાફી અથવા શાક કરી ખવાય છે અળની સાધારણ રીતે શીતળ, અમિદીપક, મલાવટલાક, બગની વૃદ્ધિ કરનાર તેમ જ સ્તનમા દૂધ વધારનાર છે અળનીના સેવનથી મળમૂન પણ પુષ્કળ થાય છે કદ તથા વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે અને ગ્લકપિત્તનો નાશ થાય છે આ કદમા ધાતુ વધારવાની પણ શક્તિ છે + (૧) દુરસાના વિષ ઉપર :—અળનીનો પાલો અને મગી વાગી ખાવાને આપવા તથા ભારગીનો રસ પાલો, તેમ જ તે માથા ઉપર અને કગડેલા ભાગ પર ઝેળવો (૨) ખડક ઉપરનો કોળ કરચો હોય તો :—આડ ઉપરના રાજગુ અળનીના મૂળ રોકીને વાટી તેની બોર જેવડી ગોળા ખાતી એનો ઉતાર થી (૩) નળવાયુ અને તિડક (પેશાબમા જલન ઉપર) :—અળનીના પાદાનો ન આપવો, નયુ ત્વિસ (૪) વાયુના ગોળા માટે :—અળનીના પાદા દડા સુકા બાફી તેનું નાણીથી તાપી આપવું દિવસમા નયુ વખન (૫) પિત્તને માટે :—અળનીના પાલાનો રસ છરાની ભૂકી તાપત્ર આપવો (૬) સ્તનમા દૂધ વધારે આપના માટે :—અળનીનું શાક હમેશા ખાતું ધણું ખાતું નહિ (૭) કૃમિ ઉપર :—ગન અળનીના દાડા બાળી તેની રાખ પાણીમા અગર મધમા આપવી (૮) ફેફસાં દુધના માટે :—અળનીના દાડા બાળી તેની રાખ તેલમા કાલનીને ચોપડની

૩૬. અળશી—સં અતસી મં અળશી, જવસ હિં અલસી ૮૦ અગસી, અતસીગિંક ૫૦ મસિના તિસી તેં મ લપગસિ ચેટુ અલસી તાં અનશી ગિરાઈ પ્રાચીની—કેબુન, અલશી કાસમાર—જિધિર વુકી—જિગર ફાં વુખને મ્તાન અ બજલ કતાન ઇં સિન્સીક લાં સિનમ મુસિટિસીમમ

એના છોડ હાથભર (૧૫-૨૫) જોયા વધે છે અગશીન તેલ કાઢવામા આવે છે તે ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે આ દેશમાથી હજારો ખાડી અળગી દર સાલ વિલાયતમા જાય છે ત્યાં તેનું તેલ કાઢી તેનો રોગાન બનાવે છે અને તેજ પાછો અહીં વેચવા મોકલે છે રોગાન ઘણો જ મોઢો હોય છે, તેથી તે ખવડ ધણુ જ પૈમા અહીંથી વિલાયતમા જાય છે આની રીતે આ દેશના એ કોડો ઉલોગો રૂપવા લાગ્યા છે, પરંતુ આપણા લેખિ ગ્રાંધ અધકારમાં દોવાથી તેઓને આવી કાઈ જ વાતો દેખાતી નથી એ ઘણી તોચની વાત છે લેખિએ જામત થઈ આ વાતનો કઈ પણ વિચાર કરવો, એવો ‘પરથ્વ નરતા દિ મુ વાળી’ એ નાય પ્રમાણે તેઓનું કાઈકે પાડુ હેન ઘણે અળશી રોકી તેની ચણી કરે છે તે સારી થાય છે અળશીના તાજા છડવાની ચણી ઘણી સ્વાદિષ્ટ થાય છે અને છડવા અથાગમા પચુ નાખે છે અગશીના છોડમાથી પણ રસ ની જ છે પરંતુ આજસને લીધે કિંવા બેપરવાઈથી અહીં ઘણુ કદી તે કાપતા નથી એ રસાઓના શરૂના જેવા વસ્ત્રો થાય છે

આ છોડ સીધા અને નાભુક હોઈ, એને જીભી સળીઓના બારીક, લામા અને એક એના આતરે ચાન આવે છે તેના પર આસમાની (આકાશી) ગંગા ઘટ(ટાકરા)ના આકારના ફ્લો આવે છે બીજા ધાન્યા પ્રમાણે આનું વાવેતર નરવાથી તે જોગે છે એના ઉપર ગોળ દડા પ્રમાણે ફળ થાય છે તેમા દશ દશ ખાના દોઈ વગર એ એક ચક્રચિત્ત બી દોષ છે સસ્ત્રુતમા જેને ‘સજ્જ’ કહે છે તે ખરે ‘સચુ’ આના રાપા ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે કેટલાક અવાચીન શોધકોએ આનું મૂળ ઉપતિસ્થાન મિસર અને જેનાકે મુરોષમાના બીજા દશ જગ્યાના છે અને લાથી તે હિન્દુસ્તાનમા આવી, એવો પેનાનો મત બનાવ્યો છે, પરંતુ એ નિર્ણય નિરાધાર છે ચરક અને મુશ્રુત એ પ્રાચીન પ્રધેમા અગશીનો ઉમા અનાસી, ક્ષીમ છલાદિ નામોથી ટેકાણે ટેકાણે ઉત્તેજ્ય પ્રસેા હોઈ ત્યારથી હમણાં સુધી એક મરખો ઉપયોગ કરેલો છે તેમના મરતા પ્રાચીન એવે મનુ યાચન કવાદિની મૃતિઓમા ઉત્તનન (ચણાપરીત સસ્કાર) પ્રકરણમા ક્ષનિનો ક્ષીમ (અળનીના વાકના) વસ્ત્રો ધારણ મરવા વિશે વિધાન મગ છે મહાભારત અને રામાયણમા પણ ક્ષીમવસ્ત્રોનો

+ એ એક ગ્રે ૧૬૫ છે એના રવ ફિક્કો છે લીં પાળી (ધણીવાર પચન થનાર) અને આમાસયને વૃક્ષાન કરનાર છે એનો ઉતાર માસ અને ગરમ મસાવો દોવાનું યુનાની હાથોમા માને છે

કેકાણેકેકાણે ઉલ્લેખ દેખાય છે. ચીનમાં 'સુમા' નામનું એક કાપડ છે, તે વાક (કહોવરાવેલા રેસા) સરખું જ હોય છે. આર્ધન-ઈ-અકબરી નામના અકબરશાહની કારકિર્દીના અંતમાં ખલ્લચારીના વેશમાં વાકના કપડાની ટોપીનો નિર્દેશ કરેલો જણાય છે. સુચ્રુતના સૂત્ર યાનના ૨૫ મા અધ્યાયમાં સેવની તૈયારી કરવા માટે અળશીના સૂત્રનો ઉપયોગ કરવા સંબંધી કહે છે કે: રાજજ્ઞીમસ્ત્રાન્ગાં સ્નાત્વા વાલેન વા પુનઃ। આ સર્વ પ્રકાર ઉપરથી આ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે, અળશીનું વાવેતર હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન કાળથી થાય છે અને તેના રેસાથી વંસો બનાવવાની પ્રણાલી (નિંદિ) પણ પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવે છે; પરંતુ અહીં જસો વર્ષથી અળશીનો વાક (રેસા) કાઢવાનો રિવાજ બંધ પડ્યો છે. આ વાત બદલ અનેક પુરાવા મળે છે.

અળશીનો ઔપધિમાં અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. તે સિવાય ઉલોગ-ધંધા સંબંધમાં પણ હિંદુસ્તાનને માટે તે ઘણા મહત્ત્વની છે. તેલનો રંગ, છાપવાની શાહી, જમીન ઉપર ખાચરવાનાં પેલણુદીદાર રંગીન કાપડ, કૃત્તિમ (બનાવટી) ઇંડિયા રમર, તેલનાં વાર્નિશ, નરમ સાથુ વગેરે બનાવવાના કામમાં આનો અતિશય ઉપયોગ થાય છે. યંત્રમાં લગાડવાના કામે એ બહુ જ વપરાય છે. ખેલતેલ નામનું જે પ્રસિદ્ધ વિલાયતી તેલ બજારમાં દેવાતું મળે છે, તે અળશીનું જ ઉકાળેલું તેલ છે. ઇંગ્લેન્ડમાં અળશી લોડાઓને ખાવા આપે છે અળશીના લોદા ઢોરને ખવરાવે છે. અળશીના કાંકલા ઉપરથી જે વાક નીકળે છે તેનાં ઉત્તમ વસ્ત્ર બને છે. 'લિનન' અને 'કેમ્બ્રિજ' નામનાં વિલાયતી કાપડ અળશીના વાકથી જ બને છે. 'લિનન' કરતાં 'કેમ્બ્રિજ' ઘણું ઝીમું અને ઉમદા હોય છે. આ કાપડ ઇંગ્લેન્ડમાં તૈયાર થાય છે. અળશીના મુકરી રાખેલા કાંકા કાગળ બનાવવાને ઉપયોગી થાય છે. એના લોદા દૂગવડાં ઢોરોને ખાવા આપવાથી, તે ઘણા દિવસ નુધી દૂધ આપે છે અને તે દૂધ ઉપર માખણ પણ ઉમદા પ્રકારનું આવે છે. આ ઝાડમાંથી ખીજ અનેક પ્રકારના ફાયદાવાળા ધંધા થવાની શક્યતા છે. આપણે અહીં અળશીનું સ્વતંત્ર વાવેતર નહિ કરતાં સરસવ અથવા રાઈ સાથે તે વાવે છે; તેથી એકલી અળશી મળતી નથી. તેમાંથી સરસવ અને રાઈનું મિશ્રણ હોવાથી, તેલ સારું નીકળતું નથી અને તે તેલમાંથી બનનારા વાર્નિશ, રંગ વગેરે પદાર્થ પણ ઉત્તમ તૈયાર થઈ શકતા જ નથી. પૂર્વે હિંદુસ્તાનથી તેલ વિલાયતમાં જતું હતું; પરંતુ તે હલકા પ્રકારનું લાગવાથી તેનો ઉત્તમ ખર્ચ નહિ જેવો થયો અને લાવ પણ ઘણો ઓછો આવવા લાગ્યો; તેથી તેલ મોઢલવું બંધ થયું. આથી ફક્ત બી રવાના થાય છે. અળશીના તેલ અને ખીનો પણ ક્વચિત્ ખાવા માટે ઉપયોગ થાય છે.

અળશીની કુખ્ય બે જાતો છે: એક ઘાળી અને બીજી રાતી. રાતીમાં વળી નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે. ઘાળાં બીમાંથી સેંકડે ૩૫-૧ ટકાના પ્રમાણથી તેલ નીકળે છે. મોટી જાતનાં રાતાં બિયાંમાંથી સેંકડે ૩૧-૨ અને નાનીમાંથી ૨૬-૬ ટકા પ્રમાણે તેલ નીકળે છે. સરાસરી પેંકડે ૩૦ ટકા પ્રમાણે એટલે ૧૦૦ મણ બિયાંમાંથી ૩૦ મણ તેલ નીકળે છે.

ઔપધિપ્રયોગ—રંગારી લોકોને સફેદ રંગનું કામ કરતાં સીસાનો અંશ પેટમાં જવાથી, પેટમાં દુઃખ થાય છે. તેના ઉપર અળશીનું તેલ રાખ્યાણુ છે, એવો અનુભવ એક ગોલેરડી નામના રશિયન વૈદે જાહેર કર્યો છે. બુદ્ધાપમાં ક્વચિત્ જળમાર્ગનો મોળો અને કદાચના ઉપરના ભાગનો અંદરનો સોળો સારો કરવા આ જેવો અળશીનો ફાંટ તૈયાર કરીને આપે છે. અંગ્રેજ 'સોલિડ ઓઈલ' ના બદલે અળશીના તેલનો ઉપયોગ યર્ષ સહે છે. 'સોલિડ ઓઈલ' પ્રમાણે અળશીના તેલમાં પણ મક્કમ કરી શકાય છે. ગ્રોડા અને પોટાંશ મેળવીને સાથુ પણ બને છે. અળશીની પોટીસ તૈયાર કરવાની રીત:—અળશીના લોટ ઉપર એકદમ ખળખળતું પાણી નાખી તે હલાવવું. ટાકું પાણી નાખેલ પોટીસ સારી થતી નથી. હકીમોના મત પ્રમાણે અળશી પેટમાં નુકસાનકારક છે, તેટલા માટે જ તેની સાથે ગધ અને ધાણા ખાવાને બતાવે છે. અળશીનું તેલ રેચક છે. અળશીની એક જાત પશ્ચિમપાટ ઉપર અને હલકતા પાસે ઉત્પન્ન થાય છે. તેને ઉઝી કહે છે, એમ ગ્રેન્ડ મંખીનો મત છે. અળશી:—મધુર, સ્નિધ, કઠ્ઠી, બળકારક, પાકકાળે તીખી, ગુર, વાનકર,

કફકારક, ઉબ્ધ અને દષ્ટિ, શુક્રરોગ, શુક્રદોષ, પૃથ્વળ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. પાંદડાંનું શાક :—વાત, કાસ, કફ ઉપર હિતકારક છે. (૧) ઊંઘ ન આવતી હોય તો :—અળશીનું અને એરડાનું તેલ સરભાગ એકત્ર કરી, કાસાના વાસણમાં કાસાના પાત્ર વડે ખલી તેનું અન્નન કરવું; એટલે ઊંઘ આવે છે. (૨) બદ દિવા ગૂમકું વગેરે પાકવા માટે :—અળશીનો લોટ કરી દૂધમાં અથવા પાણીમાં કાલતી હળદરની ભૂટ્ટી નાખી સારું બાફી, સહેવાય તેટલી ગરમ પોટીસ ગાંઠ ઉપર બાંધવી. એ પ્રમાણે ૫-૭ વાર વખતોવખત ગરમાગરમ બાંધવી. એ પોટીસ ઉપર ખાવાનું પાન બાંધવું. એ જ પ્રમાણે શણનાં ખી અને ઘઉંની પણ પોટીસ થાય છે. (૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર :—અળશીનું તેલ અને ચૂનાનું નીતયું પાણી એકત્ર કરી ચોપકવું. (૪) મૂત્રદાહ ઉપર :—અળશી આર તોલા લઈ તેમાં સોળ તોલા પાણી નાખી, સારી રીતે ઉકાળી ગાળી પીવા માટે આપવું. (૫) ગુદામાં હરસના મસા સ્વછ ત્રાસ આપતા હોય તો :—અળશીનું તેલ દર વખતે ૫ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં બે વખત લેવાથી ઝાડો સાફ થઈને મસા હલકા પડે છે. (૬) પ્રમેહ, પેશાબની બળતરા અને મૂત્રમાર્ગના તમામ રોગ ઉપર :—અળશીનો કાઢો અથવા આકર મેળવીને અળશીનું ચૂર્ણ આપવું; અથવા અળશી અને જેઠીમધ એ બળ-બળતા ઊના પાણીમાં આર કલાક બીજવી રાખી (ઉપર દાંડણ દાંડવું અને) થોડુંથોડું આખો દિવસ આપવું. (૭) છાતીમાં કફ ભરાઈ ગયો હોય અથવા ફેફસાંનો સોજો હોય તો :—અળશીનો લોટ તવા ઉપર રાખીને તેનાથી શેક કરવો. (૮) પેટમાં મરડો થાય તે ઉપર :—અળશીનો કાઢો આપવો. (૯) સિંગદ્રિયથી લોહી પડે તે ઉપર અથવા રાગલાં સીને પહેલા મહિનામાં ઊલટી અને ચક્રર આવે તે ઉપર :—અળશીના કાઢથી ફાયદો થાય છે.

૩૭. આકડો.—સં ૦ અર્ક. ૩૦ ર્ક. હિં ૦ આકડા. બં ૦ આકડ. ૬૦ યજ્ઞ. તાં ૦ અર્ક. તું ૦ ચેકામેલ. મલાં ૦ ચેરિકુ. ફાં ૦ ખુર્ક. અં ૦ ઉપર. ઇં ૦ બઈગેટિક્ સ્વોલોવર્ટ. તૈં ૦ નીલાનિ લીડ. લાં ૦ ભઈ ગેટચા અને કેલેટ્રોપીસ પ્રોસીરા.

આ છોડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંદડાં ભડાં અને વડનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં હોય છે. આકડો એ હવનીય દ્રવ્યોમાંનું એક દ્રવ્ય છે. આકડાને ફૂલ અને ફળ આવે છે. ફળ પાકવાથી અંદરથી ગ્રંથમ જેવું મૃદુ રી નીકળે છે. તે ઉપયોગમાં આવે છે. એના લાકડાના ઢોલસા ઘણા હલકા હોવાથી દાઢ બતાવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. સાધારણ અંગ કુખનું હોય તો આકડાનું દૂધ ચોપડે છે. એનાં પાંદડા મૃદુ હોવાથી, કેટલાક વર્ગો પહેલાં એ પાંદડાં મોડી અક્ષરો ચીતરવાના કામમાં લેતા હતા; પરંતુ હમણાં કાગળની વિપુલતા હોવાથી, તેનો ઉપયોગ ઘટી કરવું નથી. આકડો :—સારક અને ગરમ છે અને વાયુ, કૃત, ખાતર, વિષ, પશીસ, ગુલ્મ, અર્શ, મૃત, સ્વેષ્ણાદર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાયુથી અંગમાં સણકા આવતા હોય

+ અળશી એ દષ્ટિ, પાચનશક્તિ અને વૃષણને નુકસાન કરે છે. એનો ઉનાર ખાણ, સિંગનિખીન અને મધ છે; પ્રતિનિધિ-મેથી અને માત્રા ૧૦ માસાની છે.

+ આકડાની ઘોળી અને રાત્રી એથી બે નિતિ છે. કેટલાક ઘોળા આકડાને જ મંદાર તરીકે સ્વીકારે છે; પરંતુ પંડિત નરહરિચંદ્રના રાજનિષ્ઠના આખારે શ્રીમાન પદ્મ પોતાના મરાઠી બદ્ધનિષ્ઠમાં નં. ૫૫૬, ૫૬૦ થી ઘોળો અને રાત્રી એમ બે આકડા તેમ જ નં. ૫૬૧-૬૨ થી મંદાર આકડાના બીજ બેદનો પણ રાત્રી રાત્રી મંદાર અને ઘોળો મંદાર એમ બે બે સ્વીકારે છે. પંડિત દત્તરામજી પણ અસિન્ધ નિષ્ઠમાં એને જ મળતા રહે છે.

આકડો યૃત અને ફેફસાંને નુકસાન કરે છે. એનો ઉનાર ઘી અને માત્રા ૩ માસાની છે, તેમ જ એનું દૂધ ઉપયોગ છે. આકડાના મૂળની છાલ આપવાથી સારીની અંદરનો મરવેદ (મવાલી) પછો જ નીકળે છે. આમદના રોગમાં અને ગેટની અંદરના અવયવ મોટા થયા હોય તથા પેટના કૃમિ, ખાંસી અને જલેદર આદિ રોગોમાં ઉત્તમ અસર કરે છે. આકડાનું દૂધ આપવાથી તીવ્ર જ્વલાળ લાગે છે અને સારી ઉપર ચોપડવાથી આમદી રાત્રી થઈ જાય છે. એનાં ફૂલ પાચનશક્તિ વધારનાર, ક્રોધ આપનાર અને પેટનાં દર્દોનો નાશ કરનાર છે, એમ નિશ્ચય કરેલ છે; તેમ જ ખાંસી, શ્વાસ, સળેખમ અને અસ્થિમાં અપાય છે. એની જડની છાલ આકડાના દૂધમાં બીજવીને સુકી લેવી. પછી આ છાલને દેવતામાં નાખી એની ઘૂણી આસરંજમાં લેવાથી દર્દ મટી

તેના :—આકાંડના પાદકાનો શેક કરવો (૨) ઉધરસ અને શ્યામ ઉપર :—આકાંડના ફૂલમાના કાટા (સ્વાઈડા) અને મરી એકન વાટી ગોળાઓ કરવી અને તે આપની અથવા આકાંડની રૂબો અને ફૂલ એકત્ર વાટી તેને ગોળમા પાક કરી ખવડાવવો (૩) કમળા ઉપર :—આકાંડના મૂળ ગોળાના ધોવરામણમા ઘસી નાકમા તેનું ટીપુ પાડવું (૪) આકાંડના વિષ ઉપર :—આમલીના પાલો વાટી લેપ કરવો (૫) મસ્તકવાયુ ઉપર :—આકાંડના પાંદડા પાદડા માથે બાધવા (૬) આધારીશી ઉપર :—આકાંડના મૂળનો ધુમાડો નાકે સૂધવો (૭) અપરમાર અને ચઢેલું મસ્તક ઉતારવા માટે :—આકાંડના દૂધમા વગડાઉ છાણાની (અડાયાની) રાખ ભીંજવી ચૂકવી અને તે છીકણી પ્રમાણે સૂંધવી, એટલે છીકે આવી મસ્તક ભિત્તે છે. ઉતાર—છી સૂંધવું (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર :—આકાંડનું દૂધ, ગોળ અને તેલનો લેપ કરવો. (૯) સોજા ઉપર :—હોલકાટ અને આકાંડના પાદડા લેસના મૂત્રમા વાટી, સોજા ઉપર લેપ કરવો (૧૦) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર :—આકાંડના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવા આકાંડના કુમળા પાદડા ૧-૭ હાઈ તેનો રસ કાઢી ઘી નાખી પાવો (૧૧) વાયુનો સોજો અને છૂંટણુ રહી ગયા હોય તે ઉપર :—આકાંડનું દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવું (૧૨) હરસ ઉપર :—આકાંડના અને અમલીના લાકડાનો અગ્નિ કરી તે ઉપર અજોમા નાખી, તેની ધૂણી મસાને આપની (૧૩) ટાઢિયા તાવ ઉપર :—આકાંડના કુમળા પાદડા પાનમા પાવા (૧૪) કણ્ઠશૂળ ઉપર :—આકાંડના પાંદડા પાદડાને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર ગ્રોકવા અને તેનો રસ કાઢી તે કાનના પાડવો (૧૫) ગંડમાળા ઉપર :—આકાંડના દૂધમા ધીરાકસી અથવા કોલિજન ઘસી લેપ કરવો. (૧૬) ગુડધી (ટી) ચણુના સોજા ઉપર :—આકાંડનું દૂધ ચોપડવું (૧૭) સ્ત્રીપદ (પગ) અથવા હાથ જાડા થાય તે રોગ ઉપર :—આકાંડના મૂળ કાજમા વાટી લેપ કરવો (૧૮) વીંછીના વિષ ઉપર :—

ન્ય છે ૨નીપદ અને અટકાવિતા રોગમા જડની હાલ ગાયની હારામા ઘસીને લગાડવાથી આરામ થાય છે, એમ ચક્રવર્તમા લખ્યું છે મોર મહમદુલ્લેન કહે છે આકાંડનું દૂધ ચામડીને લાલ કરી પ્લાસ્ટર (ફેબ્રી) ઉડાવનાર, કફને માનનાર વાળનેા નારા કરનાર તથા બધી બલતા દૂધ નેવા રસેમા બધાથી વિશેષ ગરમ (તેજ) ગણાય છે વ્યોધિખીની રીતે હાથે મટાડે, હરસન જરૂરી જોવે અને હાત પોલા પડી ગયા હોય અને ૮ અથવા હોય તેા એનું દૂધ મધની સાથે ચોળવીને એમા થોડું ૩ ભીંજવી હાતની નીચે રખાય છે મિં અપ્પુલ હમીદ કહે છે આકાંડના દૂધને કોઠના રોગમા તથા કહેલું અને બરોળ વધી ગઈ હોય તેા આ પ્રમાણે આપડ આનાજના દાણા તેમા લીંજવીને સૂકવી તે ખાવાને આપવા (રેચ લાગશે) સ.કાનુ ફર્મ અને સોજા ઉપર ચોપડવાને આકાંડનું દૂધ સાધારણુ હવાજ તરીકે વપરાત આવે છે, તેમ જ પાદડા થોડાક શેખ તે કામમા આવે છે શરીરના ને લાગમા લાકેા થયેા હોય તે ભાગ ઉપર આકાંડના પાદડા તેનામા શેખીને તે તેલ ચોળવું મજામા અત્ર (કેક) ન આવતો હોય તેા સૂકા પાદડાનું ચૂર્ણ નાખવાથી બહુ જ જલદી અત્ર આવે છે જે અનુસી કહે છે. આકાંડના પાદડા અને મૂળમાર્ગ ને દૂધ નેવો રસ નીકળે છે તે સુકાયા બાદ આપવાથી બહુ જ જલદી જુઠાણ લાગે છે અને શરીરને સુધારનાર ગણાય છે તામિલ વેદ આવે સફેદ કોઠમા અત્યંત શુભમરી માને છે મિ થોફેર હલમા શરીર સુધારવાનો, ભયત કરવાનો અને શરીરમાથી બગાડ કાઢવાનો શુભ બતાવે છે જે કીમક હાલમાથી નીખેલા દૂધ અથવા રસને સૂકીને આપવાથી ઉત્તમ અને અધિક શુભકારક કહે છે જે કાનના મત પ્રમાણે એમા ઊલટી કરવાનો ગુણ છે ચરકાચાર્યે એને લેહનીય, મરવેજ લાવનાર, વેપડી મરનાર કફર, યોનિદાષપ્રવાસક, પિત્તમરી મારવાને ઉપદેશી અને એના બીજ મૂત્ર લાવનાર હોવાનું જણાવેલ છે, સુવત પાણુ કુમિહર, મજ્જશોષક અને વત્તવિકારનારાક ગણાવે છે

ઉનાળાના તાવમા એના એના પાદડાને રોડીને રસ કાઢી ચારી ચોપડી પરસેવા લાવે છે એથી તાવ ન્ય છે ડુળતા માથા ઉપર એના પાદડા ઘી ચોપડી રોડીને બાધે છે ઉનાળામા લૂ લાગે ત્યાં દેવતા ઉપર એના પાદડા મૂળ પાથરી તપત્તી તેના પર દરદીને જોલો રાખી તેના ઉપર ગાયની હારા નાખતા ન્ય છે અને તે પાદડા ખુદાવે છે, આથી થયું હોને તાવ સત્તર પનાયન ન્ છે આવે લાઠો આપી કહે છે આમ બુદ્ધિપૂર્વક ચોળના મરવાથી, આકાંડ મહાન ઔષધ (અમૃત) ત્રુ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એના ચૂદ ઉનાળે મહી રાખી તેનું ચૂર્ણ ચાર માત્રા ડિના પાણીમા આપવાથી પરસેવા આવી તાવ ન્ય છે તેમ જ અડધો તોળો આપવાથી વાટી થઈ હડકાયા ફૂલના દરદમા હાલિમાથી વિકાર (ગીકણુ) મ્) ખડાર કાઢીને દરદીને બચાવે છે દરદ ગયા પડી ઘી અવશ્ય પાડુ બેઈએ ઘણી બરતો એના દૂધમા તેમાર થાય છે

આકાંડાનુ મૂળ ધસીને ચોપડતુ (૧૯) મોઢા ઉપર કાળાશ હોય તે ઉપર લેપ :—આકાંડાના દૂધમા હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો (૨૦) કણ્ઠશૂળ ઉપર :—આકાંડાના અકુર લાની લીમકાના રસમા વાટી તેમા થોડું તલતુ તેન અને સિધ્ધ નાખી ગોળા કરવો પછી થોરિયાતુ લાકડું થોડું મનની, તેમા તે ગોળા ધાલી, તેની આસપાસ થોરિયાના પાદડા વીટાળી તે ઉપર થોડી માટી ચોપડી, પુટ-પાકકૃતિએ હવેકો અગ્નિ દેવો પછી તે ગોળા બહાર કાઢી, પાદડા દૂર કરી કાઠ સુકા પીપી રત્ત કાઢી તે દિગ્વિત્ત ગરમ કરીને પછી કાનમા પાડવો, એટલે દુસ્તર કઢીપીકા દૂર થશે (૨૧) સર્પના વિષ ઉપર :—આકાંડાના પાદડા આકાંડાના દૂધમા વાટી ગોળીએ કરની અને તે ગોળા પ્રત્યેક ઘડીના અતરે આપરી અથવા મૂળ ધસી પાવા (૨૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિ માટે :—આકાંડાના મૂળ આકાંડાના પાદડામા વીટાળી, અગોષ્ઠમા ખોસવા પ્રચ્છતિ થયા પછી તુરત છોડી નાખવા (૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર :—આકાંડાના દૂધમા બાવળની ઝાલતુ થોડું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, તે મિશ્રણ દૂધીની આસપાસ અને પેતુએ ચોપડતુ એ યોગથી ચાર ઘડીમા મૂત્ર છૂટશે (૨૪) બદ ઉપર અને હુદેક ગાંઠ ઉપર અનુલભવમિદ્ધ ઉપચાર :—આકાંડાના દૂધમા કાથો અને ગ્વચીનો શીરો ધસી અદન જેતુ બહુ, ગાંઠ ઉપર દિવસમા બે વાર એ પ્રમાણે નવું દિવસ લેપ કરવો, એટલે ગાંઠ નરમ પડી બેસી જશે (૨૫) થાસકાંઠ ઉપર :—આકાંડાના પાદડાનો રસ એક તોલો અથવા બે તોલા પાવો, એટલે જાતી થઈ કફ-પિત્ત પડશે ઉતાર-થી અથવા લી અને લાત (૨૬) વાળા ઉપર :—આકાંડાના દૂધનો લેપ કરવો (૨૭) સોજા, વાયુ અને ત્રિદોષ ઉપર :—આકાંડાના પાદડા અને લોહકાંઠ ભેમના મૂત્રમા વાટી, સોજા ઉપર લેપ કરવો (૨૮) રક્તપ્રદમ ઉપર :—આકાંડાના ફૂલ તેલમા તળી ખાવા, એવે ઝુમ ઝોગળી, ગ્લતસાવ થઈ નીકળી ગય છે (૨૯) વાતરોગ ઉપર અકાંઠિ કનાથ : આકાંડાના મૂળ, ધમાસો, કરિયાતુ, દેવદાગ, ગરના, નગોડ, વજ, અરણી, સરગવો, લીડીપીપર પીપરીમૂળ, ચવન, ચિત્રો, સૂદ, અતિવિષ, આગ્ર એને કાઢો કરી પારો, એટલે તીવ્ર ત્રિદોષ, વાયુ, દાત બધ થઈ જવા, અગમાતુ શેત્ય (શીતાગ), શ્વાસ, કાસ સ્તિકારોગ અને વાતરોગનો તકાળ નાશ થાય છે પ્રકારે બીજો :—ઉપર ગત.વેલા કાઢામાના અતિવિન, ધમાસો, અરણી અને સૂદ એ દ્રવ્યો બાદ કરી બાકીના લેવા તથા તેમા મારોડી વધારી કાઢો કરી પાવો તે સુખવાત (સુવારોગ), નાના પ્રકારના વાયુ, શેત્ય, અપરમાર વજરોનો નાશ કરે છે ત્રીજો પ્રકાર :—આકાંડાના મૂળ, સૂદ, મરી, લીડીપીપર ભાર મૂળ, રીગણી, કાકાશિંગ, પુષ્પરમૂળ એ સર્વ અમમાજ લઈ, મોમરમા કાઢો કરી પારો એ કાઢો શીતાગ, સનિપાત, મેઢ, શ્વાસ, કફવૃદ્ધિ, ઉધરસનો નાશ કરે છે (૩૦) સોજા ઉપર અકાંઠિ લેપ :—આકાંડાના મૂળ, સારોડી અને કડવા લીમકાની ઝાલ એમ ધસી લેપ કરવો અથવા એને કાઢો પાવો અને કાઢાના પાણી વે વારવાર ગોળે ધોવો (૩૧) વાતચિ-૧૦ ઉપર —વાયુથી ગાંઠ ત્રોલા અગને આકાંડાના દૂધનો લેપ મરી, તે ઉપર ચર્મનુ પ્વાસ્ત્ર માગુ તથા ઉપર એક પાદક મૂળ ચોવડા કપડાથી પાટો મળજૂત બાધવો આ પ્રયોગથી વાયુબદ્ધ થોતુ શરીર તવગિત છૂટુ થાય છે (૩૨) ઉરુસ્ત્રા ઉપર —આકાંડાના મૂળ ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૩૩) ગોદાંદર ઉપર :—આકાંડાના એક પાંચના પાદડાનો રત્ત ઘીમા પાવો નવું દિવસ પદ્ય-દૂધ અને લાત. (૩૪) રક્તિહોદર ઉપર :—આકાંડાના પાદડા અને સિધ્ધ માગ્લામા ધારી મોડું બવ કરી નીચે અગ્નિ સજ્જાવવો, પછી તે ખાર દહીના પાણી સાથે પાવો (૩૫) થામ ઉપર :—આકાંડાના મળિયા, ગામ અને લીડીપીપરને ખરલ કરી મધમા બોરના મળિયા જેવડી ગોળીએ કરી ખાવી (૩૬) કંઠરોપ ઉપર :—આકાંડાના લીલા મૂળની ઝાલ લાચી તેને મધ સાથે ખાવાના પાનમા મૂકી તેની બીડી કરી ખાવી અથવા તે પાનના બીડાનો રસ પીવો +

+ મમાજુ—તુકાવેલા મૂળની કાનના ચૂર્ણની માત્રા ૧ થી ૩ રતી દિવસમા ૩ વાર રસ મન પાન્ય, રવેદાનન અને ક્ષાંત ઝુપ માટે ૧૫ થી ૩૦ રતી વચ્ચે કરાવવા માટે દૂધની માત્રા ૧ રતી અ. નુ મૂળ એમિત અને ને માત્રમા મોઢી જની થોળ પાણીથી ઘોઈ ખુદા વાયુમા કાઠે મુકાની થઈ કૃષ મુકામા પછી એની છાલને કાઢી સુકાવવી પછી વચ્ચેનુ નવ જેતુ વાકડ કાઢી નાખતુ માત્ર અતરણાવ રહેવા દેવી

૩૮. આગિયો—સં० તીક્ષ્ણાગ્નિ. હિં० દાદમારી. કં० સુર્યાગ્નિ. લાં० એમાનિયા બેસીફરા.

મં० આગ્યા, આગિનપુટી, શુરેન. તેં० અગ્નિવેદપાકુ. તાં० કસ્તૂરી વગેરે.

આગિયાના છોડ સુમારે હાથ દોઢ-હાથ જોયા વધે છે. એનાં પાંદડાં જાંઘનાં પાંદડાં જેવડાં હોય છે અને આકારે પણ તેવાં જ હોય છે. એ છોડ ઉપર સફેદ રંગનાં નાનાં ડીંટાં આવે છે. તે શરીરને અડકે તો શરીરે આગ જીંડે છે. નાગલી, કાદરા વગેરે ધાન્યોના ખેતરમાં એ છોડ ઘણા થાય તો તે આખું ખેતર બળી ન્યથે છે; એટલી આ છોડની આગ હોય છે. એ ઉપરથી એનું 'આગિયો' એવું નામ થયું છે. **આગિયો**—બલકર, કડવો, તીખો, વિખંધનાશક, હૃદય, ઉષ્ણ, બસ્તિશુદ્ધિકારક અને રક્તપિત્ત, અરોગ્યક વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧) કાદરાના વિષ (મીથુન ચઢ્યો હોય તે) ઉપર:—આગિયાના છોડનો રસ પાણી નાખી કાઢવો અને તે રસ અડધા શેર સુધી આપવો. ઘેરને આપવો હોય તો ચાર શેર સુધી આપવો. છોડવા સુકાયેલા હોય તો તેને ખાંડી તેની ભૂખી કરી પાણીમાં ઉકાળી તે પીવું. (૨) જનર ઉપર:—આગિયાના છોડ, નાગરમેઘ અને ચુંકેનો કાઢો કરી આપવો. (૩) લૂતી (કરોળિયા)ના વિષ ઉપર:—આગિયાનાં સુકાયેલાં પાંદડાં તોલો ૧, કાજળીનાં સૂકવેલાં પાંદડાં તોલો ૧ અને અધેડાનાં પાંદડાં તોલો ૧ લઈ, તેની કાળી રાખ બનાવવી અને તે કમૂંખીનાં બિયાંના તેલમાં ખરલ કરી લગાડવી.

૩૯. આદુ—સં० આદ્રક. હિં० અદ્રક-ખ, બં० આદા. કં० અલ. ફાં० જીંજીલીલવર. અં० જીંજીલીલવર. ઈં० જીંજર. મં० આલે. લેં० ગિંજીયર આદ્રિસિનેલ.

આદાનો છોડ સુમારે એક હાથ જોયા વધે છે. તે વધવા મઠિ એટલે તેને એકલાં પથરાયલાં મળિયાં આવે છે. આ મૂળ એ જ આદુ છે. આદુ સફરી તેની સૂંઠ કરે છે. સૂંઠનું તેલ નીકળે છે. બંગાળા, મદ્રાસ અને જમ્મૈકા ખેટ વગેરે ટેકાણેથી પુષ્કળ સૂંઠ અહીં આવે છે. આદુ સૂંઠ કરતાં સૌમ્ય છે. આદાનો પાક કરે છે તેને 'આદાપાક' કહે છે. **આદુ**:—પાયક, સારક, અમિદ્રીપક, રુચિપ્રદ અને કંઠને હિતકર છે. એ સોજો, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ઉધરસ, દમ, આનાહવાયુ, મલખંધ, વાંતિ (જીલદી) અને શળેનો નાશ કરે છે. x (૧) આદાપાક:—આદાનો રસ કાઢી તેમાં પાણી

એ છાલને સુકાવી ખાંડીને શીશીમાં ચૂર્ણ ભરી લેવું. **ગુણધર્મ**—મૂળની છાલ, ફેંધ, ફૂલ અને પાનના ધર્મમાં થોડા ફરક છે; એટલે બધાને. ધર્મ અવગ અલગ લખ્યા છે. મૂળની છાલ કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, પિત્તશાધી, સ્વેદજનન, કફન, વાતક, સંકોચવિક્રમસપ્રતિબંધક, રસત્રયિ અને ત્વચાને ઉત્તેજક, જીવનવિનિમયક્રિયાને ઉત્તેજક, બલ્ય અને રક્તસ્રવન છે. ગોઠા મમાણમાં નામક, રેવક અને દાદજનક છે. નાના મમાણમાં હોજરીમાં સ્પષ્ટ ઉત્તેજક છે. એ કારણથી આમરસનું યોગ્ય વર્ડન થાય છે. મોટી માત્રામાં વમન કરાવે છે; સાથેસાથે રક્તમાં જલદી મળી ભય છે. પછી આસોઅજ્ઞાસકેદ્રમાં અને વમનકેદ્રમાં પહેંચીને તે પર કાય કરે છે; તેમ જ ત્વચા દ્વારા બહાર નીકળતી વખતે કેસિકગ્રાનું વિકાસન કરે છે. વાતક ધર્મ સીધો હોજરી મારફત તથા ખીજ રીતે વમન કેદ્રસ્થાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વેદજનન ધર્મ અત્યુત્તમ છે. આનાથી બહુ જ પરસેવો આવે છે. આવી જ રીતે કફન ધર્મ પણ ઉત્તમ છે. સંકોચવિક્રમસપ્રતિબંધક ધર્મ સાધારણ છે. જે ધી.સનલિકા ઉપર સ્પષ્ટ જણાય છે. રક્તસ્રવ (શોષન) ધર્મ પારાના સમાન ઉત્તમ છે. યદુતની ક્રિયા સુધારે છે. પિત્તશ્લેષ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. જુદી જુદી ત્રિયિજોને ઉત્તેજના મળવાથી રસ સારી રીતે તૈયાર કરે છે, જેથી જીવનવિનિમયક્રિયાને ઉત્તેજના મળે છે. એ રીતે શરીર જળવાન બને છે. એ ધર્મના કારણથી આકડાને ઉત્તેજક બદલ કહેલ છે. ફૂલ દીપન, પાચન, કફન અને સંકોચવિક્રમસપ્રતિબંધક છે. મૂળની છાલના કરતા અ ધર્મ વધારે સ્પષ્ટ છે. ફેંધ વધારે પ્રમાણમાં લગાડવાથી દાહ થઈ ફેલો થઈ આવે છે, પાતળો લેપ કરવાય વાળ ખરી ભય છે અને થોડી વેદનાસ્થાપનક્રિયા કરે છે. ઉદરસેવન કરવાથી નુલ્લાળ લાગે છે. ગુણધર્મ લગભગ છલ જેવો છે; પરંતુ આ વધારે એછો ગુણ દર્શાવે છે. છાલ ચોચ કામ કરી આવે છે. પાન વાતકર, શોષકર મણુશોધન, મણુરોપણ અને આનુસાંગિક છે. પાનનું ચૂર્ણ જીળું મણુ પર છાંટવાથી મણુમાંના દૂષિત અંકુર ના થઈને મણુ જલદી ત્રણઈ ભય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૪ આગિયો નાનો અને મોટો એમ બે તરેહનો થાય છે. વળી આ નામનું જંતુ થ.ય છે તે તો જુદું. એ જંતુ કોઈ કોઈ વાર રાત્રે અંજારા જેવું ફરવું જણાય છે.

x કફ, પાંડ, મુરફનજ, રક્તપિત્ત, મણુ, પિત્તજ્વર, દાહ એ રોગોમાં અને ગરમીમાં તથા શરદાક્રમમાં

નાખું પછી સાકર નાખી પાક કરવો તેમા કેસર, એલગી, બયફળ, ભવ ની અને લવંગ નાખી તે ભરી રાખવો આ પાક શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાઘ અને અરુચિ ઉપર પ્રશસ્ત છે (૨) અશ્વત્થાદિ ઉપર:—આદાનો રસમા લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી પ્રાશન કરવું, એટલે અશ્વત્થ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે વળી તે વાયુ, મુલમહત્તા અને આમવાતનો નાશ કરે છે (૩) મૂર્છા—વાયુનો ઝાંઝકો આપે તે ઉપર:—સૂક ઘસી અજ્વન કરવું. (૪) ચોનિશૂળ ઉપર:—સૂકની બૂટી એરંડિયા તેલમા કાલની લેપ કરવો અથવા સૂક અને એરંડમૂળનો લેપ કરવો. (૫) અશ્વત્થ ઉપર:—સૂક અને જવખારનું ચૂર્ણ લીમા અથવા ગરમ પાણીમા આપવું (૬) આમવાત ઉપર:—એરંડમૂળના રસમા સૂકનું ચૂર્ણ કાલની ગોળા કરી તે ઉપર એરંડાનું પાદ્ય વીંટળા, ઉપર કપડામરી કરી, પુટપાકટૂતિ પ્રમાણે તે ગોળા દેવતામા પકવી, પછી બહાર કાઢી પીની રસ કાઢી તેમા મધ નાખી આપવો (૭) આમવાત અને પેટગૂળ ઉપર:—સૂકના કાઠામા દિવેલ (એરંડી તેલ) નાખી આપવું, તેથી આમવાત, કમર અને પીઠનું શળ તેમજ સર્વાંગશળ અને પેગ્ગળ સારા થાય છે (૮) સંઘ્રહણી, આમ, પ્લીહા અને આમવાતાદિ ઉપર:—સૂકની બૂટીને પાણી સાથે ચટણી માફક પીસી પછી લીમા તળી તે લી સાથે સેવન કરવાથી પ્લીહા, આમવાત વગેરે દૂર થાય છે, વાયુનો નાશ થાય છે અને સંઘ્રહણી રાજ સત્ત્વર ગય છે (૯) કામધાસ ઉપર:—આદાનો રસ મધમા નાખી પાવો અથવા સૂક અને બાહ્યોનો કાઠો મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૦) બૃષણુવાયુ ઉપર:—આદાનો રસ મધ નાખી પાવો, એટલે અરોચક અને સ્તેષ્ઠમ પથ્ય દૂર થાય છે (૧૧) અતિમાર ઉપર:—આદાનો રસ નાલિએ (ફીટીએ) ચોપકવો, એટલે દુ સાધન અતિસાર પથ્ય નાશ પામે છે (૧૨) ઉદરરોગ ઉપર:—પાણી અને આદાનો રસ સમભાગે પાવા. (૧૩) અગ્નિમાંઘ ઉપર:—આદાનો રસ અને નીંબુનો રસ સમભાગે લઈ તેમા તેના પ્રમાણમા સિંધવ મિશ્ર કરી, ભોજન પહેલા પ્રાશન કરવું, એટલે અગ્નિમાઘ દૂર થાય છે ભોજનનારને એ નવું પદાર્થ પ્રાશન કરવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ જીભ, કંઠ અને હૃદયની શુદ્ધિ થાય છે સ્વરભેદ, સોજો, મલાવજીભ, શ્વાસ, કદ, ઉધરસ, વાયુ વગેરેનો નાશ થાય છે અને ધાતુશુદ્ધિ થાય છે (૧૪) ગર્ભિણીના વિપમજ્વર ઉપર:—જે અથવા નવું માસા સૂક બકરીના દૂધમા વાટી આપવી. (૧૫) બૃષ ન લાગતી હોય તે ઉપર:—સૂકનું ચૂર્ણ ૧ માસો લઈ તે જે તોલા પાણી સાથે આપવું (૧૬) ઉપરસ ઉપર:—આદાનો રસ, લીંબુનો રસ અને મધ સમભાગે કરી તેમા લીંદી-પીપર નાખી દિવસમા જે-નવું વખત તે મિશ્રણ આપવું (૧૭) જીર્ણવર માટે:—જાશની પરાશમા (આજમા) સૂક ઘસી પાની દિવસ ૨૧. (૧૮) અમ્લપિત્તને માટે:—સૂક, આમળા ખડીસાકર સારી રીતે બારીક ખગલ કરી સવારમા ખાવા (૧૯) હૃદરોગ, અગ્નિમાઘ, શ્વાસ, કાસ, અરુચિ, મળેખમ, ઉદરરોગ, પાણી થકી થતા શૂળ ઉપર:—સૂકનો કાઠો આપવો, એથી કાતિ, ચિત્ત અને નેન પ્રસન્ન રહે છે (૨૦) હરસ ઉપર:—સૂકનું ચૂર્ણ જાશમા નાખી આપવું. (૨૧) નાસારોગ ઉપર:—સૂક જે તોલા લઈ તે અર્ધા શેર પાણીમા નાખી ઉકાળી અને તે જે વખત પાની (૨૨) મળેખમ ઉપર:—આદુ અગર સૂક તજ અને ખડી સાકરનો કાઠો આપવો (૨૩) અમ્લપિત્ત ઉપર:—સૂકનું ચૂર્ણ ૬ માસા અનં ગેરુ ૧ તોલો લઈ નાગરવેલના પાનના રસમા ખરલ કરી વગાણા જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ જે ગોળીઓ સવારસાજ દૂધ અને પતાસામા ખાવી (૨૪) પરિણામશૂળ ઉપર:—સૂક, તલ અને ગોળ

આદુ નું સેવન વર્જિત છે, કારણુ તે ભય કરે ફળ આપે છે એનો પ્રતિનિધિ સૂક અને હોતાર કપર તથા મધ છે

આદુ રસમા અને પાકમા તીવ્રતણ, મરુર, ચરપર, ગરમ અને હૃદયને હિતકરી છે માછ અને સિંધા લણ કે મીઠા માથે આદુ પાચક, અગ્નિપ્રેરક તથા મલજન અને આમવાતનું નાશક છે એમના મીઠા સાથે અગ્નિપ્રેરક, રુચિકર, પ્રિય, સારક તથા સોજો વાયુ અને કફનો નાશ કરનાર છે ભોજનના પહેલા ભાણુ કરેલ આદુ કંઠ અને જીભને શુદ્ધ કરે છે જીભી લીંબુ અને સિંધાલણ સાથે સુખની શુદ્ધિ કરે છે જમવા અગાઉ મીઠા સાથે આદુ હમેશા પથ્ય છે

એકત્ર ફેરી, ગાયના દૂધમાં બાફીને આપવાં. (૨૫) બાળકોની આમસંચાલણી ઉપર:—
 સૂઠ ઠંડા પાણીમાં ચંદનની પેઠે ઘસી તેટલું ઘી અને ગોળ અથવા ખડીસાકર નાખી
 સીંચી, ચાટણુ તૈયાર કરવું અને થોડું થોડું વખતોવખત ચટાડવું. એ મોટા માણસને
 પણ આપવું. (૨૬) શ્વેતપ્રદર ઉપર:—દરોજ પ્રાતઃકાળે અને રાત્રે સૂતી વખતે
 ૧૪ તોલા ગાયના દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સૂઠ નાખી દેવતા ઉપર તપાવી,
 પાણી બાળી ૧૪ તોલા અથવા તેથી થોડું ઓછું દૂધ બાફી રહ્યા પછી તેમાંથી સૂઠના
 ટુકડા કાઢી નાખી તેમાં ૪ માસા ખડીસાકરની બૂખી મિશ્ર કરી આપવું. આ પ્રમાણે ૨૧
 દિવસ સેવન કરવાથી, જ્વેતપ્રદર પણ નક્કી નાશ પામશે. (૨૭) વીર્યવૃદ્ધિ માટે:—
 ૧ તોલા સૂઠની બારીક બૂખી કરી, એક વાસણુ દેવતા ઉપર મૂકી, તેમાં બે તોલાં સુધી ઘી નાખવું.
 તે ઘી સારું તથા પછી તેમાં આ સૂઠની બૂખી નાખી લાલ થાય ત્યાં સુધી તળવી અને ૧ તોલા ગોળ,
 ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી; તે પાણી તેમાં નાખી પાણી બળી જઈ શીરા જેવું થાય ત્યાં સુધી અથવા
 જુડું થાય ત્યાં સુધી હલાવતા રહી પાકું કરવું. દરોજ પ્રાતઃકાળે ૧૪ દિવસ સુધી આપવું;
 એટલે શરીરમાંતો વાતસંચાર, શરીરમાં ઠળતર થવી, અગ્નિમાંઘ, અતિસાર, આમાંશ અને પિત્ત-
 વિકાર એ સઘળા રોગ દૂર થાય છે. (૨૮) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:—સૂઠ અને કઠવા
 લીમડાનાં પાંદડાં એકઠાં વાટી તેમાં થોડો સિંધવ નાખી તેની થેપલી કરી તે થોડી ગરમ કરી
 આંખો ઉપર બાંધવી, એટલે સોજા અને દુઃખ દૂર થાય છે. (૨૯) આદારીશી ઉપર:—પાણીમાં
 અગર દૂધમાં સૂઠ ઘસી તેનું નસ્ય કરાવવું અને લેપ કરવો; અથવા આદુ અને ગોળ એકત્ર કરી
 તેની પોટલી કરી નાકમાં તેનો રસ નિયોવવો, એટલે ત્વરિત શુણ્ઘ આવે છે. (૩૦) સોજા ઉપર:—
 સૂઠની-બૂખીની ગોળમાં ગોળા કરી સારોડીના રસમાં અથવા કાઠામાં આપવી. (૩૧) કઠિ, ઉરુ,
 પુષ્પ, ત્રિક (બરકાતું હાકું) માંનો વાયુ, ગુદમ, શૂળ, ગુદમરી, ઉદાવત અને હંતુગ્રહ
 ઉપર:—આદાના રસમાં અથવા બિંબેરાના રસમાં ઘી નાખી આપવું. (૩૨) કફરોગ ઉપર:—
 સૂઠ અને તેથી ચારગણી ખડીસાકર મેળવી તેનો કાઠો કરી આપવો, (આ હરોગ ઉપર પણ
 આપવો) અથવા આદાના રસમાં બમણી ખડીસાકર અથવા ગોળ નાખી ચાટણુ કરી આપવું; (આથી
 શરદીના યોગથી જે ધયરકા આવે છે તે દૂર થાય છે.) અથવા આદાનો રસ, મધ અને સાકર એકત્ર
 કરી આપવું. (૩૩) ભાંગ પર ઉતાર:—ગાયના દૂધમાં સૂઠ આપવી અથવા સાત વખત ઠંડા પાણીમાં
 ૧ તોલા સુધી સૂઠ ઘસી આપવી. (૩૪) આંખમાં શ્વેત ફૂલ પડે છે તે ઉપર:—ગાયના દૂધમાં
 સૂઠ ઘસી અંજન કરવું. (૩૫) પક્ષાઘાત ઉપર:—ગાયનું ઘી ૨૮ તોલા લઈ તેમાં સૂઠનું ચૂર્ણ
 ૨૮ તોલા નાખવું. પછી તેમાં છેલેલી લસણની કળીઓ ૨૮ તોલા નાખી જઠરાગ્નિ, બળ વગેરે નેઈ
 એક તોલા સુધી આપવું. એથી પક્ષાઘાત, હંતુસ્તંભ, કટિભંગ, બાહુપીડા વગેરે દૂર થાય છે. (૩૬)
 વાતશૂળ ઉપર:—સૂઠ અને એરંડાનું એનો કાઠો કરી તેમાં ખાંડેલી ઢિંગ અને સંયળ નાખી
 તે આપવો. (૩૭) આમાતિસાર ઉપર:—૧ તોલા સૂઠ પાણીમાં ઘસી તેમાં ઘી અને ગોળ તોલો-
 તોલો નાખી એ મિશ્રણ સારું પાકું કરી ચાટણુ બનાવી આપવું. (૩૮) હિલદી ઉપર:—આદાનો
 અને કાંદાનો રસ એકએક તોલા મિશ્રણ કરી આપવો. (૩૯) પિત્તવિકાર ઉપર:—અર્ધો તોલા
 સૂઠની બૂખી અને ૪ ચણીહીલાર સિંધવની બૂખી મિશ્ર કરી નિન્ય સૂર્યોદય પહેલાં પાણીના ઘૂંટણ સાથે
 ગળાવવી. (૪૦) બુલ્મૂતરોગ ઉપર:—આદાનો રસ અને ખડીસાકર મેળવી નિન્ય બે વખત આપવો.
 (૪૧) પિત્તવિકાર ઉપર:—૭ તોલા ગાયનું દૂધ લઈ તેમાં અર્ધો તોલાથી એક તોલા સુધી સૂઠ
 ઘસવી અને તે દૂધ બાળી માવા જેવી ગોળી કરી રાખી દરોજ રાત્રે ચૂતી વેળા તે ગોળી
 ખાવી; ઉપર પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ આપવું. (૪૨) બ્રમયુક્ત પિત્ત ઉપર:—
 આદુનો રસ બે તોલા અને ગાયનું દૂધ ૭ તોલા એકત્ર કરી અડધું બાળવું અને ખડીસાકરની બૂખી
 નાખી જીંદતી વખતે આપવું અથવા આદાનો રસ ૨ તોલા, આમળાનો રસ ૨ તોલા, ખાંડ ૨ તોલા
 અને ગાયનું ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી અડધું બળે ત્યાં સુધી ઉકાળી હમેશાં પ્રાતઃકાળે અને

સાવંકાળે આપતા જવું. (૪૩) વાતબ્રમ ઉપર:—સૂઠ અથવા અજમાના ચૂર્ણની ભસ્મ આપવી. (તપખીર પ્રમાણે હળવેથી નાકમાં સૂંઘવી.) (૪૪) આમાંશ ઉપર:—સૂઠ, વરિયાળી, ખસખસ અને ખારેક એ ઔષધો સમભાગે લઈ પ્રત્યેકના બે ભાગ કરવા. તેમાંનો એક ઘીમાં તળી પુનઃ સર્વ ઔષધો એકઠાં કરી, ફૂટી બારીક ચૂર્ણ કરવું અને સર્વ ચૂર્ણ નેટલી ખાંડ મિશ્ર કરી એ મિશ્રણ પ્રત્યેક વેળા ૧ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. (૪૫) આમવાત ઉપર:—સૂઠ ૪ ભાગ અને વરિયાળી ૧ ભાગ એકત્ર કરી તેમાંથી અઝકુ ઘીમાં તળી બધાંતું ચૂર્ણ કરવું. એ ગોળમાં મેળવી હમેશાં સેવન કરવું. (૪૬) અરુચિ ઉપર:—આદુ અને સિંધવ આપવાં. (૪૭) દંતશૂળ ઉપર:—સૂઠની જૂઠી ૧ ભાગ, ફટકડી ૨ ભાગ એકઠી કરી દિવસમાં ૨-૩ વખતે દંત ઘસવી, એટલે જલંદીથી થળ બંધ થઈ જાય છે. (૪૮) સન્નિપાતજ્વરમાં મૂર્છા આવે છે તે ઉપર:—સૂઠ, મરી અને લીંદીખીપરતું ચૂર્ણ સંઘવું. (૪૯) હૃન્નલજનિતજ્વર ઉપર:—સૂઠ અને જવખારતું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૫૦) સર્વ શૂળ ઉપર:—સૂઠ, સાજખાર અને હિંગુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે ક્ષણમાં સર્વ થળનો નાશ થાય છે. (૫૧) ધાતુ પડે છે તે ઉપર:—સૂઠના કાઠામાં હળદર અને ગોળનાખી તે પ્રાશન કરવું. (૫૨) અગ્નિમાંથ અને કૃમિ ઉપર:—સૂઠ અને વાવડિંગુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૪૦. આમલી—સં. ચિંચા. મં. ચિંચ. હિં. ઇમલી, અંબલી. બં. આમરૂલ, તેંગુલ. કં. હુણીસે, હુણીસી, હુલીમારા. તે. ચિંતાચેટુ. તાં. પુલિમામાર, પુલિ. તું. પુકેમારા. મલાં. આમલ, ચિંચા. અં. તમર હિંદી. ઇં. ટેમેરિડ રી. લાં. ટેમેરીડસ ઇડીકા. ઉડિં. કચ્ચાં.

આમલી અમેરિકા, આફ્રિકા અને એશિયા ખંડના ઘણાક દેશોમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનના ઘણાં ભાગોમાં એ જોવામાં આવે છે. એ જાડ મોટાં વડે છે. એને આંમે વળે ફળ આવે છે. આમલી મહા અને ફાગણ મહિનાઓમાં પાકી-તૈયાર થાય છે. આમલીમાં જે કળિયા હોય છે, તેને કચ્ચા કહે છે. આમલી ધરવપરશ માટે રાખી મૂકવાની દોષ તો તેની અંદરના કચ્ચા કાઢી તેમાં મીઠું નાખી તેના ગોળા કરી રાખે છે. આમલી શાક, દાળ વગેરે ઘણા પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે. આમલીમાં ખટાશ હોવાથી તે રીતસર ખાવાથી મુખને સ્વચ્છ કરે છે. ભાતમાં ખાવાને આમલીનું પત્તુ કરે છે. નવી આમલી કરતાં જૂની આમલી પચકારક છે. કચ્ચા જેને ચિંચા અથવા

● આર્થ વૈદ્યો આમલીને કંદી, ચાચક, જાડો સાફ લાવનાર તેમ જ જાંડાની કબજિયાત અને તાવમાં અત્યંત ઉપયોગી બતાવે છે. આમલીના કાતરા ઉપરની રાખ ખારની માફક ઔષધોમાં રાખ (ખાર) મૂકાય અને સારક છે અને પાંદડાં એલ ઉપર બાંધવાથી સોજે કાતરે છે. ફૂલ શોષન અને રક્તરસમાંક છે.

મખજનને અથ અદ્યયાને કર્તા—આમલી લાલ અને ભરી એમ બે પ્રકારની બતાવે છે. તેમાં રાતી હિતમ છે. આમલીના ગરમને મુસલમાન વૈદ્યો ગ્રાહી, ખુલાસાથી જાડો લાવનાર, પિત્તની બિલકીને દેહનાર અને દેશ દ્વારા પિત્તને કાઢનાર ગણે છે. દેયને માટે આપવી દોષ તો એની સાથે જેમ બને તેમ બીજાં મવાળી ઔષધો આપવાં જોઈએ. ગળાની અંદરનો સોજો દૂર કરવા આમલીના પાણીના કોળા કરવાથી ઠીક આરામ થાય છે. ચિંચા(કચ્ચા, બીજ)માં પણ ગ્રાહી ગુણ છે તથા તેને વાદી પોદીસ કરી ચમડાં ઉપર બાંધે છે. (ઘણું કરી ગરમ પ્રકૃતિનાં એટલે બીજ આદિનાં ચમડાં ઉપર જ બાંધવી જોઈએ.) એનાં પાંદડાં પાણીમાં વાદી ગાળી તે પાણી પિત્તના જ્વરથી આવનાર તાવ અને પેશાબની ગરમીને માટે આપે છે અને વાદી પોદીસ કરી બાંધવાથી સોજે કાતરે જાય છે તથા દર્દી આજી થાય છે. આંખના પોપચાના સોજ ઉપર ફૂલ (ગોર)ની પોદીસ બાંધે છે અને ફૂડને રસ દુખના દરજ્જામાં હિતમ કાયદો આપે છે. આમલીના જાડની છાલ ગ્રાહી અને પાચક છે. આમલીના જાડના પવન દેથી લોક તંદુરસ્તીને નુકસાનકારક ગણે છે અને પુરવાર કરે છે કે, આમલીના જાડ નીચે તંબુ ધણી દિવસ રાખવાથી તંબુનું કષ્ટ સહી જાય છે. એ જ પ્રમાણે આમલીના જાડ નીચે કોઈ કોઈ દેશોને કષ્ટકે જીજ બળના છોડવા પણ નજરે પડે. આમલીના ચિંચા કેટલાક લોકો રોજીને ખાય છે; પરંતુ એથી પચતોડનું દર્દ થાય છે.

ચરકમંદિતામાં આમલીને ખાદી, પિત્ત સમાવનાર અને સારક (જાડો લાવનાર) ગણી છે.

ચાંદનમાં મંતુના વગેરેનું ઝર ઉતારવાને ખબર, દ્રાક્ષ, આમલીનો ગરમ, હાડમનાં બીજ, ફાલસાં અને આમળાં એ સમાનમાને લઈ બારીક વાદી તેમાં પાંચગણું પાણી મેળવી ઉકાળી કાઢી કરી આપવાનું લખેલું છે.

ચિયોડા કહે છે. તેને ગરીબ લોકો શેડીને ખાય છે. તેમાંથી ઉત્તમ પ્રકારનું તેલ નીકળે છે; પરંતુ એનું તેલ કાઢવાને લોક દુર્લભ કરે છે એ કૃત્ય મૂર્ખપણું છે । ભાવસાર અને ભરવાડ લોક કચૂકાની ખેળ (કપડા ઉપર લગાડવાની કાંછ) કરે છે. આમલીના પૂણા પાલાનું ત્યાગ કરે છે અને ફૂલોની ચટણી કરે છે. આમલીનું લાકડું ચીકણું હોય છે. તેના કુહાડી વગેરેના હોથા પણ કરે છે. આમલીના લાકડાના કોલસા પાડે છે. આમલીનું ઝાડ :—ગુરુ, ઉષ્ણ, ખાટું પિત્તકર, કફમદ, રક્તકોષન અને વાતનાશક છે આમલીનું ફૂલ :—ત્રાં, સ્વાદુ, ખાટાં, રચિકર, વિશદ, અમ્લિદીપક અને લઘુ છે તથા વાયુ, કફ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે. આમલીનાં પાંદડાં :—સોને અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે, કુમળી આમલી :—અતિ ખાટી, ઘાહક, ઉષ્ણ, રચિકર, અમ્લિદીપક અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, કફ અને રક્તને કોષાવનાર તથા વાતનાશક છે. જૂની આમલી :—વાતલ અને પિત્તને કરનાર છે. પાકી આમલી :—મધુર, સારક, ખાટી, હૃદય, ભેદક, મલસ્તંભક, દીપન, રચિકર, ઉષ્ણ, રક્ત અને બસ્તિશોષક છે; તથા પ્રલ્હાપ, કફ, વાયુ, કુમિનો નાશ કરે છે. સૂકી આમલી :—હૃદય અને લઘુ છે અને શ્મ, બ્રાંતિ, તપા, પરસેવો અને કુમિનો નાશ કરે છે. નવી આમલી : વાત અને કફ કરનારી છે. તે એક વર્ષની જૂની હોય તો વાતપિત્તનાશક હોય છે. આમલીની મુકાચેલી છાલનો ખાર :—અગ્નિમાંથી અને રાળનો નાશ કરે છે. પાકેલી આમલીનો રસ એટલે ગર :—ખાટો, મધુર, રચિકર, પ્રલ્હાનાશક અને લેપ કરવાથી સોજા અને પક્વિયણનો નાશક છે. આમલીનું પત્તુ :—દાહ અને કફ કરનાર, અતિ ખાટું તથા વાતનાશક છે. તેજ સમભાગે સાકર નાખી કરેલું હોય તો દાહ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ : (૧) દુહતા હરસ ઉપર :—આમલીની ઉપરની ખડખડી છાલનું ચૂર્ણ કરી તે કપડાથી ગાળી સવારે અને સંધ્યાકાળે ગાયના અર્ધમજ્યા દહીં સાથે ખાવું. (૨) ઠંડા (પ્રમેહ) પરમા ઉપર :—આમલીના ઉપલા છોડની રાખ છ માસા નાળિયેરના નવટાંક અંગરસમાં મેળવી દિવસમાં બે વખત આપવી. આ પ્રમાણે ૫ દિવસ આપવું. પથ્થ—મોળું ખાવું. (૩) પાંકરોગ ઉપર :—આમલીની છાલની કાળી રાખ કરી ૪ તોલા પર્થત બકરીના, મૂત્રમાં એક તોલા પર્થત રાખ નાખી આપવું. (૪) પડછલ ઉપર :—કચૂકા ઠંડા પાણીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવાથી પડછલ ઊતરી જે ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે તે બંધ થાય છે. (૫) વીંછીના દંશ ઉપર :—આમલીના ઠીલા (કચૂકા) શેડી અગર એમ ને એમ ધોળા થાય ત્યાં સુધી ધસી દંશ ઉપર ચોપડવા. તે વેદના ક્ષોષી લઈ પછી પોતાની મેળે નીચે પડે છે. (૬) ક્ષતકાસ (એટલે વાયુ ઉરમાં ચાંદી કરી રક્ત સહિત કફ પાડે છે તે) ઉપર :—કચૂકા

દવા તરીકે આમલીનો ગર્ભ ૧૧ તોલા અથવા એનાથી પણ વધારે ખાવાથી થોડો જીવાળ થાય છે. પચનગદ્ગિ વધે છે અને તરસ ઓછી લાગે છે. કેચક વસ્ત્રો સાથે આમલીનો ગર્ભ આપવાથી તે તેના શુભમાં વધારો કરે છે; પરંતુ રેવંચીના શીરાની સાથે જીવાળમાં મેળવવાથી તેની અસર કરી થાય છે.

વિચિત્ર લોક—પેટના મરડાના રોગમાં તથા ચાચનરક્તિ વધારવામાં આમલીના ચિંચા ખીન ઔષધ સાથે મેળવીને વાપરે છે. સિયોનના ટાપુમાં ક્ષેત્ર અને બરોળની ગાંઠ ઉપર આમલીના મોરની એક પ્રકારની મીઠાઈ બનાવી રોગીને આપે છે. પાદકાને બાંધીને તેને શેક કરવામાં લે છે. આમલીના વૃક્ષ નીચે સુવાથી રોગ થાય છે અને લીમડાના વૃક્ષ નીચે સુવાથી સર્વ રોગો સાત થાય છે; એમ આપણા લોકો માને છે. એના ચુંદનો ભૂકો કરી નાસુર ઉપર લમરાવે છે કે જેથી ઘા તરત રૂઝાઈ જાય છે. પાદકાને ઠંડા પાણીમાં લીંબવી આંખ ડુબવા આપી હોય તેના ઉપર અને નાસુરના ઘા ઉપર લાવે છે. બીજને વાટી પાણીમાં મેળવી ગાંઠ ઉપર ચોપડવાથી તે તરત જ નરમ પડી ફૂટી જાય છે.

અરેખાત, મને (શિખણી લખનાર પ્રા. ડૉ. કાનાબારને) પિત્ત અને કફના મગ્ગન ઉપદ્રવથી સંવત ૧૯૬૦ ની સાવમાં થયેલ સંક્રાંતિ જેવા જાડાના સાકાપાચ માસના દરદમાં મરુપ્રપચારીમાંથી ઉડાડનાર આ જ મંડોપિ છે. મેં દવા તરીકે નહિ પણ અજ્ઞાનમાં (બકિન્સાઈથી) માત્ર પંદર દિવસમાં દશ શેર આમલીના કાતરા ચાવી ખાધા હતા. આથી જાડામાં કુર્મ નીકળી મને આરામ થયો. જે લોકો મારા આ યોગ્યને વખોડતા, પ્રતિજ્ઞા કરતા તથા મરકરી કરતા, તે તે જાણે મારા દવા ને અને નહિં જીવન મન્ય હવે.

સારા શેષા ઉપરની હાલ કાઢી નાખવી. તેની બૂધી મધ અને તાલ ધીમાં નાખી ખવરાવવી. (૭) શૂળ ઉપર:—આમલીની હાલની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવો અથવા આમલીની હાલતું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૮) શીતળાનો આગર ન આવવા માટે:—કચૂકાં અને હળદરનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં નાખી પાવું. (૯) ઉદરના વિષ ઉપર:—આમલી તોલા ૪, ધુંવાસ ૨ તોલા એ બંને જૂતા ધીમાં ખરલ કરી ૭ દિવસ પાવું. (૧૦) અતિસાર ઉપર:—આમલીનો પાલો ૧ તોલા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ત્રણ તોલા ધોવરામણમાં તપાવેલી કીકરી હમકારીને તે આપવું. (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—આમલીનો લીલો પાલો ચેરડાના પાંદડામાં બાંધી માટીએ લીંપી ચૂલાની ભડસાળમાં બાફવો. બફાયા પછી તેનો રસ કાઢી તેમાં ફુલાવેલી ફટકડી અને ચણેડીભાર અદીણ નાખી તવા ઉપર તાંજાના વાસણથી ખરલ કરી ગાળી રાખવું અને તેમાં કપડું લીંબવી તેની ગડી કરી તે આંખો ઉપર રાખવી. (૧૨) અત્રપાચન થતું ન હોય તો:—આમલી ઉપરની સૂકા હાલને વગડાઉં છાણું(આકાયા)માં બાફી રાખ કરવી અને સૂતી વેળાએ મુમારે ૭ માસા પર્યંત બાઈ ગરમ પાણી પીવું. (૧૩) ક્ષુધા કમી થવા માટે:—આમલીના પાલાની ચટણી આવી. (૧૪) હિંગળોડના વિષ ઉપર:—અડધો શેર કચૂકા ચાર શેર પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીના કોગળા સાત દિવસ કરવા. (૧૫) ધૂરિયાના વિષ ઉપર:—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૬) બળદનો પગ સૂચ્યો હોય તો:—આમલીનો પાલો અને રાફડાની માટી પાણીમાં કઢવી તેની ચોટલી કરી તે વડે શેકવું. (૧૭) કણ્ઠશૂળ ઉપર:—આમલીનો ગર્લ લૂણવાળી જમીન ઉપર તપાવી બાળવો અને જમીન ઉપર હાથથી ચોળી કાઢવ જેવું થયા પછી તેનો લેપ કરવો. (૧૮) આકડાના વિષ ઉપર:—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૯) બાળકોની રક્તસંઘર્ષણ ઉપર:—આમલીની હાલતું ચૂર્ણ ૩ માસાથી ૬ માસા પર્યંત એ તોલા અર્ધમળ્યા દડીમાં નાખી દિવસમાં બે વખત ત્રણ દિવસ આપવું. (૨૦) ભાંગેના ઉતાર:—આમલી પલાળી તેનું પાણી પાઈ દેવું. (૨૧) મોડશી (કોલેરા) ઉપર:—આમલી ૯ ભાગ, લિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી ઘોળી કુંગળીના રસમાં કાલવી કપડાથી ગાળી તે રસ પાવો; એટલે ઉલટી અને ઝાંખો બંધ થાય છે તથા જે સવિષ જતું હોય છે તે પણ મરી જાય છે. (૨૨) અરુચિ અને પિત્ત ઉપર:—અંદરથી પાટેલી અને હળદાર એવી આમલી લઈ તે ઠંડા પાણીમાં મસળી સાડર નાખી આપવી. પછી તેમાં એલચી, લવંગ, કપૂર અને મરી નાખી તે મિશ્રણના કોગળા વારંવાર કરવા; એટલે અરુચિનો નાશ થાય છે અને પિત્ત શમે છે. (૨૩) પિત્ત અને બંધકોષ ઉપર આમલીનું શરબત:—એક શેર આમલી બશેર પાણીમાં ચાર પ્રહર લીંબવી રાખી, પછી તે પાણી ગાળી ઉકાળી અર્ધું બાળવું અને તેમાં બજોર સાડરની ચાસણી કરી નાખી શરબત જેવું કરીને તે દરરોજ ૨ તોલાથી ૫ તોલા પર્યંત આપવું. બંધકોષવાળાએ રાત્રે અને પિત્તવાળાએ સવારે સેવન કરવું.

૪૧. આમલીનું ઝાડ—સં ૦ બં ૦ આમલકી. મં ૦ આવળે. હિં ૦ આમલા, આમરા. કં ૦ તું ૦ નહામારા. તૌં ૦ ઉસરકાય, નેવી. તાં ૦ નહામાર. મલાં ૦ આમલક, નેવી. ફાં ૦ આમલક, અં ૦ અમલક. ઇ. એબ્લીક મિરોબેલન. લાં ૦ ફિલેયસ એબ્લીકા.

ભરતખંડમાં આમળાંનાં ઝાડ ઘણે રેકાણે થાય છે. એ ઝાડ સાધારણ-ધણું જાંમાં હોય છે.

+ આમળાંનાં તાલ પાંડા ફળ દીપન, પાચન, પિત્તનાશક, સારક, ચૂરજનન, રોચક, બલ્ય, પોષિક, કાંતિવર્ધક, ચર્મરોગનાશક અને વાછકર છે. એ બધા ધર્મ એમાં મોડાપણા પ્રમાણમાં રહેલા છે. નીરોગી મનુષ્યને રોજ આમળાં ખાય તો ગરીબમાંથી બધી કિચાએ સુખરીને મૃતિ વધારે સારી બને છે. અંદર રહેલા દોષ બળી જાય છે. સૂકાં આમળાં રત્નબન, મ્લેચ્છબન, રક્તરચાપન છે. મોટી માત્રામાં પિત્તશાવી અને સારક છે. કદ્દ એછા કરવાને શુભ આમળામાં ઉત્તમ છે. બહુ જ અને પાલવો કદ્દ પાડવો, નાકમાંથી મ્લેચ્છસાવ ધવો, પ્રમેહ અને ઉદર ઉપર આમળાં, દાંડડળદર, હળદર, ગળો અને બેડીમરનો કવાય બહુ જ સાઈ કામ કરે છે. માસિક ધર્મમાં રજાસાવ અત્યધિક થતો હોય તો આમળાંનું ચૂર્ણ એક તોલા મધ સાથે અપાય છે અતિસાર અને મરડામાં પણ એ શુભકરી છે.

એનાં પાંદડાં ખીજડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં ફળ આવે છે. આમળાં સાધારણ સોપારી જેવાં મોટાં હોય છે. આમળાંમાં બે જાતિ છે: રાત્ર આમળાં અને ધોળાં આમળાં. આમળાંનો મુરબ્બો કરે છે, તે પિત્ત ઉપર સારો છે. તેનું અથાણું પણ થાય છે. આમળાં સુકાર્ષ જ્ય એટલે એને પણ આમળાં જ કહે છે. એ સૂકાં આમળાંને મરાઠીમાં આવળકંટી કહે છે. આમળાંનાં લાકડામાંથી ધોળા કાપો થાય છે. આવળકંટી વાટી શરીર ચોપડે છે. આવળકંટીનું રાપતું પણ બને છે. વૈદકમાં જેને ત્રિકુળા કહે છે તેમાં આવળકંટી પણ આવે છે. ઉરડાં, બહેડાં અને આવળકંટી (આમળાં) આ ત્રણ પદાર્થોને 'ત્રિકુળા' એવી સંગ્રા આપેલી છે. આમળાં:—કિંચિત્તીખાં, સારક, ગોડાં, કડવાં, ખાટાં, તૂરાં અને શીત છે. એ જરા અને વ્યાધિનાં નાશક, વૃધ્ધ, કેશ્ય, હિતકર અને રુચિનાશક છે અને રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, વિષ, જ્વર, બિલટી, આધ્માન, બંધકોશ સોજા, સોપ, તૃષા, રક્તવિકાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. આવળકંટી:—કડવી, તીખી, ખાટી, મધુર, તૂરી, કેશ્ય, ભ્રમસંધાનકર, ધાતુવર્ધક અને તેજને હિતકર છે; તથા શરીરે લગાડવાથી કાંતિકારક છે અને પિત્ત, કફ, પરસેવા, મેહ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. (૧) ધોળી ધૂપણી ઉપર:—આવળકંટીનાં બી પાણીમાં વાટી તેમાં સાકર અને મધ નાખી ત્રણ દિવસ આપવાં. (૨) સર્વ જ્વર ઉપર આમલકયાદિ ચૂર્ણ અને આમલકયાદિ ક્વાથ:—આવળકંટી, ચિત્રકમળ, બાળ હરડે (હીમજી હરડે), લીંડીપીપર અને સિંધવ એ પાંચ ઔષધ સમલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી સેવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે; તેમ જ આવળકંટી, ચિત્રકમળ, બાળહરડાં અને લીંડીપીપરનો કાઢો કરી તે સેવાથી પણ તાવ દૂર થાય છે. (૩) પિત્ત ઉપર આમળાંનો મુરબ્બો:—એક શેર આમળાંને સેવાથી બી સુધી પહેંચે તેવા પાસે પાસે ટાંચા મારી ચૂનાના નીતથાં પાણીમાં ઢેલકીક વાર રાખવાં; એટલે તેમાંથી લાળ નીકળી જાય છે, પછી આધ્યુ આવેલા બશેર પાણીમાં નાખી થોડાં ઉકાળવાં અને બહાર કાઢી કપડાથી લુછી કારાં કરેવાં. પછી ખોંડ અથવા ખડીસાકરની ચારતારી આસળી કરી તેમાં તે આમળાં છુડાડી રાખવાં. આ મુરબ્બો ચાર-પાંચ વર્ષ સુધી સારી રીતે રહી શકે છે. એ મુરબ્બો ખાવાથી પિત્તશમન, યર્ષા પુરૂતા પણ આવે છે. (૪) આમળાંની ગોળાઓ (કેચકાર્ધ):—સારાં આમળાંને થોડાં બાફી તેને બારીક વાટવાં. પછી તેમાં જીરું, મરી, લીંડીપીપર, ચૂંક, ઘાણા, તજ, સિંધવ, સંચળ, હરડાં અને મોડું એ સઘળાંને બારીક વાટી નાખવાં અને તેની ઘેપલી કિંવા ગોળાઓ કરી સૂકવવી. આ ગોળાઓ ઘણી રુચિકર અને પાચક છે. (૫) ખસ ઉપર:—આવળકંટી બાળી તે તેલમાં ખરલ કરી શરીરે ચોપડવી: (૬) સ્વરબેહ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં આમળાંનું ચૂર્ણ આપવું. (૭) અશુદ્ધ અમ્લક ભક્ષણ કરવાથી થતા વિકાર ઉપર:—આમળાંને રસ અથવા આમળા પાણીમાં પકાળી રાખી ત્રણ દિવસ ખાવાં એટલે સર્વ વિકારો દૂર થશે. (૮) બિલટી અને યાસ ઉપર:—આમળાંનો અંગરસ મધ અને લીંડીપીપર નાખી આપવો. (૯) રક્તપિત્ત ઉપર:—આવળકંટી એરંડ તેલમાં તળી સાકર સાથે સંવરસાંજ ગરમ પાણીના ઘૂંટક સાથે કાકવી. (૧૦) બિલટી ઉપર:—આવળકંટીનું ચૂર્ણ ચંદનમાં મેળવી મધમાં આપવું. (૧૧) પ્રમેહ ઉપર:—આમળાંને રસ કાઢી અથવા આવળકંટીનો કાઢો કરી તેમાં બે માસા હળદરની ભૂડી અને મધ નાખી તે આપવું. (૧૨) જરા ન આવવા માટે:—આવળકંટી પાણીમાં વાટી શરીરે લગાડી થોડી વારે સ્નાન કરવા જવું. એ પ્રમાણે નિલકમ રાખવાથી વાર્ધક્ય (વૃદ્ધપણું) આવતું નથી અને કેશ ધોળા થતા નથી. (૧૩) આંખોમાંની આગ શાંત થવા માટે:—આવળકંટી અને તેલ રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે વાટી આંખે ચોપડવાં. પછી એક કલાકે સ્નાન કરવું; એટલે આંખો ઉમેશાં ઠંડી રહી આગ યશે નહિ. (૧૪) પિત્ત ઉપર આવળકંટીનું ચૂર્ણ:—આવળકંટીથી જમણી સાકર અને તેથી જમણું તાળું લી એકત્ર કરી આપવું. (૧૫) તાવમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:—આવળકંટી અને દ્રાક્ષ વાટી ઘીમાં મેળવીને ગોળા કરી મુખમાં રાખવી; એટલે જીલ, તાળવું, ગળું વગેરેનો શોષ શાંત થાય છે. (૧૬) તાવમાં અરુચિ થાય છે તે ઉપર:—આવળકંટી, દ્રાક્ષ અને સાકરનો કલ્ક કરી તે મુખમાં રાખવો. (૧૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે પેશાબમાં બળતરા થઈ થોડાથોડા ઊતરવો

તે ઉપર :—આમળાનો અને શેરડીનો રસ એકન કરી આપવો (૧૮) અમ્લપિત ઉપર :—
 આવળક દીનુ ચૂર્ણ કેળા મદાના રસમાં આપવું (૧૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર :—
 ઘીમાં આવળક દી તળી કાઢ્યા વાટની અને તેનો મસ્તક લેપ કરવો (૨૦) યોનિદાહ ઉપર :—
 આમળાનો રસ સાકર નાખી પાવો (૨૧) બહુમૂત્ર ઉપર :—આમળાના ઝાડના પાલાનો રસ
 પાશેર કાઢી તેમાં દારહગદર ઘસરી પછી તેમાં ખડીસાકર પાચ તોલા નાખી પાવું (૨૨) પ્રમેહ
 ઉપર :—આમળાના પાદકાનો રસ પાશેર અને છશ પાશેર એકન કરી પાવું (૨૩) રેચક :—
 આમળાના ઝાડની હાલના રસમાં ચરીની ભૂઝી, પાચ લવંગ અને છલાયચી વાટી આપવા ઉતાર—
 ઘી અને ભાત (૨૪) શરીર ઉપર પિત્ત (ગરમી) ઊઠે છે તે ઉપર :—આવળક દી રાત્રે
 ગોમૂતમાં પલાળી રાખી મૂકવી અને સવારે વાગી તેમાં નાળિયેરનો અગરસ મેળવી શરીરે ચોપડવું (૨૫)
 શરીરની કાતિ સારી થવા માટે :—આવળક દી અથવા શેકેલા આમળા અને ધાળા તલ
 એકન કરી ખારીક વાટી દરરોજ શરીરે ચોળવા અને થોડી વાર પછી ગરમ પાણીને રનાન કરવું
 (૨૬) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર :—આમળાનો રસ અને ઘી એકન મેળવી આપવું (૨૭) વૃદ્ધપણું દૂર
 થવા માટે :—આવળક દીનુ ચૂર્ણ સમભાગે એકન કરી ઘી અને મધમાં ૨૦ દિવસ પ્રાતઃ માત્ર
 આપવું (૨૮) ત્રિવ્ય દેહ થવા માટે :—આવળક દીનુ ચૂર્ણ અને આસધનુ ચૂર્ણ સમભાગે
 લઈ ઘી અને મધ સાથે શિશિર-કુમ્ભમાં ચાટવું (૨૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર :—
 આવળક દી ઘીમાં ગેઝી પાણીમાં વાગી મસ્તક લેપ કરવો (૩૦) મસ્તકશૂળ ઉપર :—આમળાનું
 ચૂર્ણ, ઘી અને સાકર એકકા કરી પ્રાતઃ કાળમાં ખાવું (૩૧) પિત્તશૂળ ઉપર :—આમળાનું ચૂર્ણ
 મધમાં આપવું (૩૨) મૂર્છા ઉપર :—આમળાનો રસ ઘી નાખી પાવો (૩૩) રક્તપિત્ત
 ઉપર :—આવળક દીનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘીમાં આપવું અથવા આમળાનો કે દરીતકા(દરડે)નો
 મુશળો આપવો (૩૪) પેશાબ લાલ થાય તો :—આવળક દી માસા ૩, સચળ માસા ૨,
 સિંધવ માસા બેનું ચૂર્ણ કરી તે પાશેર પાણીમાં શક્તિ પ્રમાણે આપવું (૩૫) રક્તાતિસાર
 ઉપર :—આવળક દીના અગરસમાં મધ ઘી અને દૂધ મેળવી આપવું (૩૬) અમ્લપિત
 ઉપર :—આવળક દી તોલો ૧ રાત્રે પાણીમાં ભીજવી રાખવી ખીજે દિવસે સવારમાં તેમાં ૩ માસા
 સૂક અને એક માસો છરું નાખી ખારીક વાટી ગોળી વરી તે ગોળી ભાત તોલા દૂધમાં મેળવી
 તેમાં બે તોલા ખડીસાકર નાખી તે દૂધ પાવું (૩૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર :—આવળ
 ક દી ચિત્રો, બાલહરકા, લીડીપીપર અને સચળનું ચૂર્ણ મરી તે દમેશા સવાર અને રાત્રે સૂતી
 વખતે ગરમ પાણીમાં શક્તિ પ્રમાણે આપવું (૩૮) પિત્તવિદાર ઉપર :—આવળક દી ૧ તોલો
 આખી રાત કલાઈના વાસણમાં પલાળી રાખી સવારે વાગી ભાત તોલા ગાયના દૂધમાં મેળવી તે
 પાકુ એટલે પિત્તવિદાર દૂર થઈ શક્તિ વધે છે (૩૯) અમ્લપિત રોગ ઉપર :—આવળક દી,
 હગદર અને ગેર મેળવી એનું અન્ન કરવું (૪૦) ઝાણુષ્ટિ માટે :—આવળક દી અને ગોખરું
 એ પ્રમેનું ચૂર્ણ બે માસા અને ગ્રોળનું સર્વ ૧ માસો ઘી અને સાકરમાં નાખી રોજ અવારે
 ખાવું, એટલે ધાતુસ્થાનની ઉચ્છેદના જર્થ તે પૂર થાય છે (૪૧) ઘેળી મૂપણી ઉપર :—
 આમળાનો રસ અથવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું

૪૨. આલ—સં અચુતવૃક્ષ વિં ૩૦ આલ બં ૦ આચ કાં ૦ ચિવરહાય લેં ૦ મોગિ કા
 સીદ્ધિસિધા

* શાન્તિકાંઠે આ ચૂરણ રમાયનચૂક * નામ ર ખેલ છે આ ચૂરણ સાથે વખન સેવન મરવવાથી
 મનમાનના સર્વ રોગ દૂર થાય છે ખાત્ર પદ થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થાની નિજાળતા દૂર થઈ મરેદ
 વળે કાળ થાય છે

* બલના પત્ર શૈલિક ભવત્તન પત્ર રમાયન મરવોખન અને મળપાવ છે ફળ અત વળનન છે
 મર શૈલિક ભવત્તન અને રતભક ૩ મરજીર—મૂળ બા થી બા તોલો ૫ ન બા થી ૧ તોલા ૫ કા ફળ
 ૫ થી ૧૫ તી. ઉપચોડ—અન્ન તૈવમા અન્ન ૫ કા ફળ અથવા મૂળનો ક્વાથ અપાય છે ગ્રા મરગે અન્ન
 વાચના રોગ થતા રોગ તો તથર બલના પત્રના રસ (પુટક કરીને કાઢેલા રસ) અથવા પત્રના
 ક્વાથ મૂક મેળવીને આપાય છે મરુત રો ૧ અને તેનથી વધત થશે કમળમાં મૂળનો ક્વાથ નવસાર મેળવીને

એ આડને મુસલમાની લાખામાં 'સુરજ' કહે છે એ આડ ઘણા વર્ષ રહ્યાથી હશિયાના આડ જેવડું થાય છે એના પાદમાં હશિયાના અથવા મહુડાના પાદમાં જેવા હોય છે એને બારેમાસ ઘોળા રગના અને થોડી મધુર વાસવાળા ફૂલ આવે છે એના ફળો હશિયાના ફળ જેવા હોય છે તેને કાંઈ કાંઈ મીઠામાં આવે છે આ આડની ઉત્પત્તિ ખાનદેશ અને વરાડ પ્રાંતમાં ઘણી થાય છે એના મળિયાનો રંગ નીકળે છે આલના આડ રંગ માટે તૈયાર કરતા ત્રણ વર્ષ લાગે છે વરાડમાં એના મોટા મોટા ખેતરો હોય છે એના મૂળમાં જોટલા બારીક મૂળો હોય છે તેટલો તેનો રંગ સારો નીકળે છે. એ મૂળોનો પાકો ખારની ગંગ થાય છે સેતરજ, પછેડી વગેરે એના રંગમાં રંગાય છે

૪૩. આલુ—૧૦ કં આરક મં હિં આલુ છુખાર કાં આલુસ્યા અં ઇન્નમ્મુ ઇં ચેરિષ્ઠમ લાં મુનસ ઘોળેગ્નિનસિસ

આલુના આડની ઊંચાઈ સુમારે દસ હાથ હોય છે એ આડો પર્શિયા, અરબસ્તાન અને ગ્રીસ એ દેશોએ થાય છે ત્યાંથી એ ફળો અહીં આવે છે એ ફળોના આકાર દીર્ઘ વર્તુળાકાર હોઈ તે એક માલુએ ફૂલેલો હોય છે તેનો રંગ બહારથી સંતો-કાળો હોય છે અંદરનો ગર્ભ પીગો હોય છે એના બી સુવાળા અને અળકતા બદામ જેવી આકૃતિના હોય છે એ ફળ સારું પરિપક્વ થયાથી એનો સ્વાદ ખાટો, મીઠો, રુચિકર અને શરીરને હિતાવહ છે, પરંતુ એ ફળ ઘણા ખાવાથી પેટમાં વાયુ, મરડો રઈ સમઠણી થાય છે આલુ:—મ્રાહક, તૂર, હઘ, શીત, જડ, મલસ્ત ભક, મ્રાહી. ભેદક, ઉષ્ણ અને કફ-પિત્તનો નાશ કરનાર, પાચક, ખાટું, મધુર, મુખપ્રિય તથા મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે અને મેહ, શુભ, અર્શ, રક્તવાત વગેરેનું નાશક છે તે પાકવાથી મધુર અને જડ છે અને કફ તથા પિત્ત કરનાર, ઉષ્ણ, રુચિકર, ધાતુવર્ધક, પ્રિય અને મેહ, અર્શ, જ્વર, વાયુ એમનો નાશ કરે છે (૧) મલમલ્લતા ઉપર:—આલુ પાણીમાં ધમીને પીવાથી પેટ સાદું આવે છે (૨) રેચ થવા માટે:—આલુ પીમા તાપે ચાર દલાક સુધી પાણીમાં બાફી પછી તેને બે નેતરની ચાળણીમાં વચ્ચે દબાવી તમામ પાણી કાઢી નાખવું. પછી તે કૂચા વાસણમાં રાખી મદદ અમિ પર બગે નહિ તેમ સૂકવવા, પછી ખાડી રાખી રેચ માટે આપવા (૩) શોષ ઉપર:—આલુ કુખમાં ગખવું

૪૪. આલુ—સં અર્જૂર, શર-પુષ્પ, આવર્તકી મં તરવડ, અવિરામ ખાં આવળી, આલાગઆવળી હિં અખસા, ગંગ કં હોનવરી, હોનરિકે તં નાથેહૂ તાં અવારાર્ધ ઇં ટેનર્ફ કેશિયા, લાં કેશિયા ઓરિકુલેટા

અપાય છે પીઠાજલિ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ પાકુરોગ પર મૂળને ગોમૂરમાં ધસીને આપાય છે

ત્વચરોગમાં પાનાનો ફાટ પિત્તકાવાય છે તથા પાનાને મસળીને શરીર પર ચોળાય છે જખમ બરવા માટે પાનાની પોડીસ બધાય છે વાતસ્ત્રમાં સાધાઓના દુખાવા પર પાનાનો લેપ કરનારી વેદના દર થાય છે

૬ આલુમાં જરદહુ આલુ છુખાર આલુ (પીચ) આલુબાણ અને આલુચ્યા એ ૫ જાત વધાર મળતી છે એ ઉપરાંત બીજ જ ગરી પલ ૨૩ જાત છે મુખ્ય ૫ જાત અને કેટલીક જ ગરી જાતો હિંમલયમાં થાય છે તેના નામ, ૧. જરદહુ—મુનસ આર્ગેનિયાના ખાવામાં વપાર ચીકા છે આના ચૂકા ફળ બહારથી આવે છે મેવારૂપે ખવાય છે ૨. આલુછુખાર—મુનસ ડોગુનિચ આમા ખટારા રહેલી છે આના ફળ શીતળ, વ્યારામક અને સારક હોવાથી પિત્ત રૂદમાં વપરાય છે ૩. આલુ—(પીચ) મુનસ પર્સિકા, ઇં પીચ આના તાજ ફળો મેવારૂપે ખવાય છે ગુણધર્મ દીપન, સ્નેહન અને રક્તપિત્તશામક છે આના ફૂલ ભેદક છે ૪ આલુબાણ—મુનસ ચિરેસરા આના ફળ નાના હોય છે યુનાની ઔષધિઓમાં વપારે વપરાય છે ફળ કટ પૌષ્ટિક અને વેદનાસ્થાપન છે વાતવાહિનીઓના રોગો પર વપરાય છે માત્ર ૨-૫ રતી ૫. આલુચ્યા—મુનસ આલુચ્યા તાજ ફળ મેવારૂપે વધારે ખવાય છે સ્વાદ ખટમઠિ છે

આમાંની કોઈ પણ જાતના ફળ વધારે ખવાય તો મરડો રઈ આવે છે એના બીજ તાદશ બદામના બીજ જેવા જ, પરંતુ કાંઈક નાના હોય છે એથી ચાલી લોકો એને પણ બદામની માનવી તરીકે વેચે છે એનો પ્રતિનિધિ આમની છે એ આમાશય અને સ્નાયુને હક્કરવાનું કરે છે એનો ઉતાર રૂમીમરતની છે એની માત્રા ૫ દાણાથી ૭૦૨ ૨૦ દાણા સુધીની છે

આવળના હોડ સાધારણ જનુઆર દાય જીયા વધે છે. એનાં પાંદડાં ફવાડિયાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એને પીળા રંગનાં ફોલોના ગુચ્છ આવે છે. એની શિંગો ચપટી દોઈ વેંતર લાંબી હોય છે. આ હોડો ગામડાંમાં ઘણા થાય છે. કોંકણમાં આવળ જોવામાં આવતી નથી. મહારાષ્ટ્રના કેટલા ભાગમાં એને 'ચાંચારનરવડ' પણ કહે છે. આવળની હાલ ચામડાં રંગવાના કામમાં ઉપયોગી છે. એનાં લાકડાં બાળવાનાં કામમાં આવે છે. આવળ:—કડી, શીતળ અને આંખોને હિતકારક છે. તે પિત્ત, દાહ, યુગરોગ, કોદ, જંતુ (કૃમિ), અતિસાર, સોજો, ઝળ, વળ અને તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ: (૧) ગભિણીની હોલટી ઉપર:—આવળનાં ફલ ૧ તોસો ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર ૧ તોસો નાખી તે પાવાં. (૨) પગ કંડિયા કંડિયજી મોચવાયો હોય તે ઉપર તથા સોજો ઉપર:—આવળનાં પાંદડાં જિનાં કરી તેનો પેંડો બાંધવો. (૩) બાળકોની મોડશી (કોસેરા) ઉપર:—આવળનાં અને રીંગણીનાં મુઠોની હાલ ઘસી પાતી. (૪) ઘૂંટણનો સોજો અથવા વાઘ કર્કો હોય તો તે ઉપર:—આવળનો પાલો અને સોમલને ઘૂંટમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) ઉપદંશ ઉપર:—આવળનો પાલો ૧ મૂડી અને ખીજડોનો પાલો એક મૂડી વાટી તેમાં ઘોડું છરું અને ઘાણા નાખી ૭ દિવસ પાવો. (૬) આંખોમાં કુલ પડે છે તે તથા છાતી વળે છે તે ઉપર:—આવળનાં ખી મોગલી એરંડાના દૂધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૭) મૂત્રાઘાત ઉપર:—આવળનાં ખીજ પાણીમાં વાટી પાવાં અને ફૂંટી ઉપર લેપ કરવો. મધુમેદમાં આવળનાં ફોલોની ચા અથવા પંચાંગુ ચૂર્ણ ૩૦ રતી અથવા ખીજનું ચૂર્ણ અપાય છે. એનાથી તરસ ઓછી લાગે છે, પેશાબનું પ્રમાણ ઘટે છે. આની સાથે તાગર મેળવવાથી લાલ વધારે થાય છે. પેશાબ કડોળામેલો હોય તોપણ આવળથી સુધરી જાય છે.

૪૫. આશા—એ ઝાડો કોંકણમાં અને બંગાળા પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. તાવલુંકાર પ્રાંતમાં જૂનાં ઝાડોના ગર્ભમાંનાં લાકડાંમાંથી તામિલ લોકો એક જાતનો રંગ તૈયાર કરે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ ઘણો જ કડવો છે. (૧) બાળકોની પીડ અને જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—એનાં પાંદડાંનો રસ એક ચમચો ભરી લઈ તેમાં ઘોડું દેશ નાખી તે ત્રણ દિવસ પાવો; એટલે ઝાડો સાફ થઈ બાળકોને અજ સારી રીતે પચી મોટા થઈ લાક્ષી આવે છે.

૪૬. આશેત્રી (આસુંદરો)—સં અરમતક. મં આવટા. કાં સિદ્ધ. હિં સિરહટા, અસિમલૌશ. કં અસ્મર, આરી, આસુ. વં અભાટા. જં આવટા. લાં બોહિનિયા ટાઈસિમોસા.

આ જંગલી ઝાડ છે. એનાં પાંદડાં કાંચનારનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે; પરંતુ આનાં પાંદડાં તે પાંદડાં કરતાં જડાં અને મોટાં હોય છે. એને લાંબી શિંગો આવે છે. એનું લાકડું બાળવા માટે ઘણું ઉપયોગી થતું નથી. એનાં પાંદડાં તંબાકુની બીડી બનાવવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. એ નિર્દોષ અને નિર્દોષ વ્યસનથી લોકોને અતિશય નુકસાન થાય છે; પરંતુ આ પ્રચાર દમણી ઘડે લાગે વધી ગયો છે. આ વ્યસન જ્યારે આપણા લોકોમાંથી નાશ પામશે, ત્યારે જ આપણો ઉદય થશે એમ સમજવું જોઈએ. એની અંતરજાલના જંદૂકના ટોટા થાય છે. તે આ હાલ સારી બાદી રેસાંવાળી ફૂટીને કરે છે એની અંતરજાલનાં મળજૂત અને ટકાઉ દોરડાં પણ થાય છે. એની શિંગ બાળગુટીમાં (બાળકોને આપવાની સોગડી સાથે) ઘસીને આપે છે. આશેત્રી:—તૂરું, ખાટું, શીતળ તથા ગ્રાહક છે અને વાત, પિત્ત, કફ, મેહ, દાહ, તૃષા, વિપરોગ, (હલટી) પિશાચબાધ, ગંડમાળ, વળ, વિષગન્ધવર, કંઠરોગ, રક્તવિકાર, ગલગંડ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. એની શિંગો—તૂરી, શીતલ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, રુક્ષ, ગુરુ, દોષદાવક, મલરોધક, આધ્માનકર્તા અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) વાતગુદમ અને શૂળ ઉપર:—આશેત્રીના પાલોના રસમાં મરીતી બૂડી અને તલનું તેલ સાત દીપાં નાખી આપવું. (૨) પરમિયા (પરમા) ઉપર:—આશેત્રીનો

* એ ઝાડને હસિણી લોકો કંચનનું ઝાડ પણ કહે છે. આ જંથની ત્રણ આરસિઓમાં આસુંદરો એવા નામથી સાજાંદને ઓળખાવેલ હતો; પરંતુ એ દરેક નિર્બંધ તેમજ પહેલના ઉદ્વેગથી વિરુદ્ધ હોવાથી તેમાં ખાસ બૂલ થવાની સાબિતી મળે છે પહેલના નિર્બંધ તેમજ મરાઠી વનાં ગુણોથી તો આશેત્રીનું જ બીજું નામ આસુંદરો સિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતી અમૃતસાગરના પ્રકાશક શ્રી ત્રિમુવનવસ પણ એ સુચન જ રચીકરે છે.

પાલો રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવે અને સવારમાં તેનો ચાર પૈસાભાર રસ કાઢી તેમાં બે પૈસા-ભાર ખડીસાકર નાખી આપવે. (૩) પ્રસૂતિ જલદીથી ન થતી હોય તો :—એક નાના છોકરાને નમ કરી સ્નાન કરાવવું અને તેની પાસે આશીર્વાદ આપીને છાલ તે ઝાડ ઉપર તેની હાથ પડવા ન દેતાં દાંતોથી ઉખાડાવવી. તે છાલ તેણે તેવી જ મુખમાં રાખી લાંબી, પ્રસૂતિ થનારી સ્ત્રીના માથા ઉપર થૂંકી નાખવી એટલે પ્રસૂતિ થશે. (૪) શોકાદર ઉપર :—આશીર્વાદ પાલો, કારેલીનો પાલો અને ભાંગિરો એ ત્રણે સમભાગ લઈ, વાટી રસ કાઢવે અને તેમાં રાફડા ઉપરનાં કડાનાં મૂળ ધસી તે પાઈ દેવાં એટલે શોકાદર દૂર થશે. (૫) ઘાત પડે છે તે ઉપર :—આશીર્વાદની કુમળા કાળાઓનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી આપવું. (૬) તાવમાં કપાળ (માથું) દુખે છે તે ઉપર :—આશીર્વાદનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવે. (૭) બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો :—આશીર્વાદની છાલ, દાળા તલ, મજાડ અને શતાવરીનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૮) શોકાદર ઉપર :—આશીર્વાદ, કારેલી, ભાંગુડી (ગંગાવતી) અને ભાંગરાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં ચરીની ભૂષા અને ઘી નાખી ત્રણ દિવસ આપવું. ઉતાર-ઘી અને ભાત આપવે. આ સિવાય બાળકોના ઉદર-વ્યાધિમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. (૯) સોજા ઉપર :—આશીર્વાદનાં પાંદડાંનો રસ દૂધમાં આપવે.

૪૭, આસંધ (આસુંદ) :—સં ૦ ૧૦ અથગધા. મં ૦ આસંધ. હિં ૦ અસંધ. દે ૦ ટેરગુંજ. કં ૦ અંગરખેર, હિરેખર, આભાકિરે, હિરેમહીનખેર. તે ૦ પિલીઆડાપેદેર. તાં ૦ અથગધી. અથગંડી. મલાં ૦, અમુકિર, પિવટે. ફાં ૦ બે (મે) હેમનખરરી. છં ૦ પિટરચેરી. લાં ૦ વાઈથેનિયા સોન્નિરેરા.

એને 'આસંધ'—'અન્નધ' પણ કહે છે. કેટલેક કેડાણે એને 'ટેરગુંજ' પણ કહે છે. એ છાંડ ખાનદેશ, નાશિક, વરાડ અને ઘાટ ઉપર ધણે કેડાણે મળી આવે છે. એની જાંચાઈ સુમારે બે કાંચ હોય છે. એના છાંડમાંથી ઉત્તર અણગમતી વાસ આવે છે. એ છાંડ સાચવે તો ૪-૫ વર્ષ રહે છે. એનાં પાંદડાં આકારે કોરાંટી (કાંટાસરિયા) જેવાં હોઈ તેના કરતાં મોટાં હોય છે. એ છાંડ ઉપર ચણા જેવડાં ચણાડી પ્રમાણે લાલ ફળ આવે છે. એમાં રીંગણીનાં બી જેવાં બી હોય છે. એનાં મૂળોને આસંધ કહે છે. આસંધનો પાક કરે છે. તે ઉત્તમ પુષ્ટિકારક છે. આસંધનું :—રસાયન, તૂરો, ધાતુક્રિકર, કિંચિત્તીતોષા, બલકર, કાંતિકારક, મધુગંધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, વૃદ્ધ, ઉષ્ણ તેમજ લઘુ છે અને વાત, ક્ષય, દમ, ઉદરરસ, વ્રણ, શ્વેત-કુષ્ઠ, કફ, વિષ, કૃમિ, સોજો ક્ષતસ્થ અને કંડૂનો નાશ કરે છે. (૧) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર :—આસંધનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિપ્રભલાગે લઈ સાયંકાળે આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. (૨) ગર્ભિણીને પુષ્ટિકરણ :—આસંધનો કાઢો કરી આપવે એટલે ગર્ભિણીને પુષ્ટિ થાય છે અને બાળક સચકાં ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે :—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૪) નાનાં બાળકોને શક્તિ આપવા માટે :—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું અથવા આસંધ ૧ લાગ, દૂધ ૮ લાગમાં ઘી નાખી પચનું કરવું. તે બાળકને આપવાથી બળ વધે છે. (૫) દષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે :—આસંધનું ચૂર્ણ, આમળાનો રસ અને જેહીમધનું ચૂર્ણ મેળવી આપવું. (૬) સર્વ રોગ દૂર થવા માટે :—આસંધનું ચૂર્ણ ૧ તોલા, ગજાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા અથવા, ગજાનું સર્વ ૧ માસો મધમાં આપવું. (૭) આમળીના રોગને માટે :—આસંધનું ચૂર્ણ તેલમાં નાખી શરીર ચોપડવું (૮) ગર્ભધારણ

+ ઉપર લખેલ આસંધનો છુપ (છાંડ) ઘણું કરીને પાણીને મળતો હોય છે. માત્ર પીકડી કરતાં એનાં પાંદડાં કાંઈક પાતળાં હોવાથી કેટલાક બંધુઓ અને એળખતા જૂલ કરે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ માથાના બાળમાં લરી રાખવાથી બૂઝ ઠરી નથી. એથી એને ગામડાના લોકો બૂઝ-મારી તરીકે એળખે છે. સાચા આસંધના મૂળમાં વોટાની વાસ આવતી હોવાથી સંસ્કૃતમાં એને અથગધા કહે છે. વળી એ રાત્રના જેવી હોવાથી કેટલાક ગાંધી લોકો એને બહલે રાત્રના આપી કહે છે. એ ગરમ પ્રકૃતિવાળોને પુકસાન કરે છે. વ.યુનાંશકે દેવાથી કેટલાક લોકો ખાય છે; પરંતુ એની સાથે સખવ ચરેછ પાળવી જરૂરી છે, એનો ઉતાર કતીરિ, પ્રતિનિધિ ઉપદેશ અને ખાલકડ છે. એનો માત્ર ૫ માસાની છે.

x ઘી અને મધ સમાનભાગે મળવાથી વિષ દુલ્લ વધાય છે; માટે વિષમળાને જ લેવાં નહીંએ.

માટે:—આસધનો કાઢો દૂધ નાખી કરવો અને તેમાં ઘી નાખી તે સ્વરૂપનાતા સ્ત્રીને પીવા માટે આપવો (૯) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:—આસધનુ ચૂર્ણ ૩ માસા અને ખડીસાકર ૧ તોલો સવારે ગાયના દૂધમાં નાખી આપવું આ પ્રમાણે સાંજે પણ આપવું, એટલે ઉપલા વિકારો દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને શક્તિ આવે છે (૧૦) વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુસ્તંભન માટે:—આસધનુ તોલા ૧૦ અને વરવારો તોલા ૧૦ એ મને ઔષધો સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું અને ઘીના નીવડેલા (રીટા) વાસણમાં તે લગવું પછી તેમાંનું ચૂર્ણ ૧ તોલો લઈ ગાયના તાજા દૂધમાં નાખી તે આપવું (૧૧) ધાતુક્ષય ઉપર:—આસધ ૬ સાકર, ઘી, મધ, લીડીપીપર એ એકન કરી આપવું પથ્થ—દૂધ અને લાત (૧૨) સ્ત્રીઓને દૂધ આપવા માટે:—આસધ, ભોયકાળુ અને જેડીમધનો કાઢો ગાયનું દૂધ નાખી આપવો (૧૩) સોજો, ગલત્રંથિ ઉપર તથા ગૂમકું પકવવાને અને દેહવાને:—આસધના તાજા મૂળ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો અથવા પાણીમાં વાટી ગરમ પાણી લેપ કરવો (૧૪) વાયુ ઉપર:—ગોળામાં આસધનુ ચૂર્ણ નાખી ઝાળી કરી આપવું (૧૫) ઠારને વિષ ચરચું હોય તો:—આસધના તાજા મૂળ હાથમાં વાટી પાઈ દેવા (૧૬) ઉરુસ્તંભ ઉપર:—આસધ વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો (૧૭) વાયુ માટે:—આસધ અને શતાવરીનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું (૧૮) આદાશીશી ઉપર:—આસધનુ ચૂર્ણ ઘસવું (૧૯) વાળા ઉપર:—આસધ તેલમાં કિવા હાથમાં વાટી લેપ કરવો (૨૦) કંટિશૂળ એટલે કમર દુખે છે તે ઉપર: આસધ અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખાવું (૨૧) બળદને ઝંઈ દુઃખ થયું હોય તો:—આસધના તાજા મૂળ ખવરાવવા એટલે બળદ સારા થશે *

૪૮. આસોપાલવ—સં ૨૦ શ્લોક મદાર મં ૬૦ ૫૦ ૨૦ શ્લોક ૬૦ અશોક ૧૦ અરોહિમાનું મલાં ૨૦ અશોક ૬૦ પોસ્લાલયિયા ભોળીશીતીઆ ૨૦ આશાપાલવ +

એ ઝાડ આખાના ઝાડ જેવડા નોટા થાય છે એના પાંદડા આખાના પાંદડા કરતા ઘણું લાંબા અને કળીદાર હોઈ ભરાવદાર અને સુરોભિત હોય છે એની છાયા ઘટ હોય છે એ ઝાડ શાલાયમાન હોય છે, એટલા માટે એને જાગમા અને દેવગામા વાવે છે એના ફૂલ રાતા રંગના હોય છે અશોક:—મધુર, શીત, અસ્થિને સાધનાર, પ્રિય, સુગંધયુક્ત, દુર્મિહારક, વૃદ્ધો, ઉબ્ધ.

* રજપૂતાનામાં આનો ઉપયોગ આમવાત અને અપચન પર થાય છે

૨૫ ૫ જ્યેષ્ઠ ઇર્દુ જેમણે શુશ્રૂતામાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર લખ્યું છે, તેમણે અનુભવ કરીને લખ્યું છે કે, આસધના તાજા મૂળને ઘસીને ખેંચી ગાંઠો પર ચોપડવાથી સારો લાભ પડે છે કે વાળાના સોજા ઉપર ચોપડવાથી વાળો જલ્દી બહાર નીકળી આવે છે આસધના સૂકા મૂળોમાં ગુણ બહુ જ જોડા થાય છે

ડૉક્ટર યોરીએ આ આસધને પૌષ્ટિક રસાયન અને શામક લખેલ છે આગળ લખે છે કે, આનું ચૂર્ણ દૂધ અથવા માખણની સાથે આપવાથી નબળા બાળકોનું શરીર વધે છે ક્ષય વૃદ્ધાવસ્થાની નિર્બળતા અને આમવાતમાં રસાયનરૂપે આપાય છે દેશી સ્ત્રીઓ સિંચાળાની નિર્બળતા દૂર કરવા માટેના પાકોમાં અને મદરમાં આનો ઉપયોગ કર છે

બલરમાં વેચાતી આસધ વધારા કરીને નીમચ*તરફથી મુળકમાં આવે છે નીમચમાં હરસાલ ખેતરોમાં વાવે છે તે ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે તેનું સંદિન નામ કન્નેલ્યુસસ આસગધ છે માત્રા ૧૦ થી ૧ તોલો આ બોધધિ બાળક અને પ્રૌઢ માણસોને જરી પુષ્ટિ આપે છે સ્ત્રીઓની કમરનો દુખાવો અને થેતમદરમાં લાભદાયક છે આ આગધ જરા પાપુ જરી નથી

* અહીં આસધનું વર્ણન કર્યું છે તેને માહિયાવાડમાં ઘોડાકું અને ઘોડાઆસુન કહે છે બલરમાં જે આગધ મળે છે તે આ નથી આ આસધ રોષડર માદક અને ખૂચ છે આ આસધમાં જેરી તત્વ રહેલું છે આની વાતવાડીઓ (ફાનતવું)ના ઉપર શામક ક્રિયા થાય છે હૃદયના ઉપર શામક ક્રિયા થતી નથી ઘોડા પ્રમાણમાં આપવાથી ધૂરસ સમાન કેકું થકે છે અને જનને દિયેને કંઈ રજૂતિ આવે છે બી / માદક અને મૂચ છે મોટી માત્રામાં જેરી છે માત્રા મૂળનું ચૂર્ણ ૧ ર સ્ત્રી

+ આસોપાલવને કેટલાક વૈદ્યોએ અરોહ માની લીધી છે, પણ આ સાનો અરોહ નથી સાચા અરોહને લગિનમાં જોનેચિયા એસોહ અને સારકા છીડકા કહે છે ગાંધ્યા અરોહમાં રજામદરને દૂર કરવાનો ગુણ રહ્યો છે, આસોપાલવમાં જે ગુણ રહ્યો નથી

શરીરની કાતિ વધારનાર, સ્ત્રીઓના શોકનો નાશ કરનાર, માલક, પિત્તર અને દાહ, શ્વેત, ઉદરથળ, આધ્માન, વિષ, અર્શ (હરશ), નીચ, તૃષા ગ્રાથ અપચન અને રક્તગેગનો નાશ કરે છે (૧) રક્તપ્રદર ઉપર:—આસોપાલવની છાલને દૂધ અને પાણીમાં મેળવી દૂધ બાફી રહે ત્યાં સુધી કાઢી કરી તે શીત થયા પછી આપવો, એટલે તીવ્ર રક્તપ્રદરનો પણ નાશ થશે (૨) સર્વ પ્રદર ઉપર:—આસોપાલવની છાલ વાટી તેમાં રસાજન નાખી ચોખાના ધોવડામણમાં મધ નાખી આપવું

૪૯. આબાહળદર—સં વનહરિદા, આમ્નનિશા આમ્નિનિશા, આમ્રગધા મં ગનહળદ હિ જગલી હૃદી, વનહ દી બં વનહહુદ, મુખર્ધ ઝાચીન હગદ કં ગરસન તાં કંસ્ત્રી ગજલ તું આનેમજલ તેં કંસ્ત્રી પચુણ કાં આગહળદિ ઇં વાઇ ડર્મેરિક, કાચીન ડર્મેરિક લેં કંચુમા એરેમેટિમ આ બધા નામ વનહરિદાના છે મુખર્ધમાં આને આબાહળદર કહે છે વર્ણન પણ પદ્ધતિએ આતુ જ કરેલ છે

સાચી આબાહળદર જગાળમાં થાય છે તેને હિંદીમાં આગાહલી અને આબીહલી તથા લેટિનમાં કંચુમા આમાડા કહે છે જગાળવાળી આગાહળદર દીપન અને વાતહર છે શીતળ દ્રવ્ય વાપરવાના હોય સારે એને મેળવે છે વધારે કરીને ચાપુ બનાવી આપે છે

એ છોડ રાનમાં થાય છે એના છોડ હળદરના છોડ જેવા જ થાય છે આ હળદરના ગાર્ડિયા મોટા હોય છે અને તે ઘણા કઠણ હોય છે એ હળદર બાગમાં થનારી હળદર પ્રમાણે મસાલાના ઉપયોગમાં આવતી નથી આબાહળદર રક્તવિકારની નાશક છે શરીરને ચોપડવાના મસાલામાં તેને નાખે છે એ શરીરે ચોપડવાથી કરૂનો નાશ થાય છે * આબાહળદર:—કડી, ખાટી રુચિપ્રદ, લઘુ અમ્લિદીપક ઉચ્ચ, તૂરી અને સારક છે તથા કફ, ઉષ્ણ મળુ ઉષ્વરસ, દમ, બીચકી (હેડકી), તાપ સલિપાતજ્વર, થળ, વાયુ કફ, મળ અને સ્ખરોગનો નાશ કરે છે, વળી રક્તહોપનો પણ નાશ કરે છે (૧) કંદૂ (ખાજ) અને ખસ ઉપર:—આબાહળદર અને કાળીજરી એકત્ર વાટી શરીરે ચોપડતું, એટલે કંદૂ દૂર થાય છે આબાહળદર અને કાળીજરીનું બારીક ચૂર્ણ કરી થીમાં ખરલ કરી ખસને ચોપડતું એટલે ખસ દૂર થશે (૨) ઠેસ વાગી પડવાથી અથવા કોઈ ચણુ આઘાત થઈ લોહી ગઠાયા ઉપર:—આબાહળદર અને હીગમેળ પાણીમાં ધસી ગરમ કરી દુખના લાગ ઉપર ચોપડતું એટલે જલદી ગુણ પડે છે (૩) શીતળા અથવા ગાયત્રીથી શરીર ઉપર કાઠા ઊઠે છે તે ઉપર:—આબાહળદર, કાળીજરી, બાવચી દૂવાડિયાના બી અને આમળાને ગોમૂતમાં ભીજવી રાખી વાટીને રોજ શરીરે ચોળી સ્નાન કરવું (૪) કૃમિ (કરમ) ઉપર:—આબાહળદર અને સિંધવ એકઠા વાગી શક્તિ પ્રમાણે આપવા અને ઉપર ગરમ પાણી આપવું અથવા કાચકીના પાલાના રસમાં આબાહળદર ઉકાળી પેટ ઉપર ચોપવી (૫) બાળકને વાગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર તેના અંગ ઉપર રોહા કૂટી તેને દુખ થાય છે તે ઉપર) આવે ત્યારે—આબાહળદર ભર્ધના રસમાં ચૂટી ચોપડવી

૫૦. આબો—સં આત્ર હિં ૦ બં આમ ૫૦ માવિનમારા, માવિચુહણુ તૈં મામિડી ચેદુ મની, આમ તાં મામર તું કંકં મલાં માતુ કાં મં આબા અં અખજ ઇં મેગા દ્રી લાં મેગીરે ઇકંકા

આ વૃક્ષ ઘણું કરીને ગરમ દેશમાં થાય છે હિંદુસ્તાનમાં જેટલા આબા થાય છે, તેટલા કોઈ પણ દેશમાં થતા નથી આબાતુ ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે રાનમાં અને કુમરોમાં પણ એ ઝાડો વાવવાથી જોગ છે રાનમાં જોગેલા આબાને રાની આબા કહે છે જેતરમાં અને જે જિંચી જતના આબા હોય છે તેને ‘ધરિસાલ આબા’ કહે છે આબાની કલમેા કરી જે આબા ઉગાડવામાં આવે છે, તેને ‘કલમી આબા’ કહે છે કલમી આબાના ઝાડ નાના હોય છે આબાના આકાર, રૂપ અને ગુણ ઉપરથી આબાને અનેક નામે આપવામાં આવેલા છે આબામાં મુખ્ય બે જાતિ છે

* એનામાં આબાની ફેરી જેવી વાસ હોવાથી એને આબાહળદર કહે છે એની માત્રા ૨ માસાની છે અવહારમાં એની જડ વપરાય છે એના લુપ થાય છે એ હૃદયને ગુસ્સાનકારક છે ઉતાર-નારની પ્રતિનિધિ આવશી અને માત્રા ૪ માસાની માની છે

એક મોરવાની અને બીજી રસની જેના ફળનો રસ પાત્રમાં હોય તે રસાળ અને જેનો રસ ઘટ્ટ બને હોવાથી કાપીને ખાવા યોગ્ય હોય તે મોરવાની આખાનું આક્રમકો વર્ષ જીવે છે. આખો દર વર્ષે એક વાર ફળે છે આખાનું ફળ અતિશય મધુર અને મીઠું છે ગરીબથી માંડી શ્રીમંત સુધી સર્વ કોઈ એનો ઉપયોગ કરે છે અને ગરીબ લોકો તેા કેરીના દિવસોમાં આખા ઉપર જ પોતાની આશ્ચર્યકા યલાવે છે ઉનાળામાં વટેમાર્ગીઓ તાપથી અકળાર્થ અને આલતા થાકી જવાથી આખાની ઘમ નીચે આવી વિસામો લે છે અને કેરીઓ ખાઈ તૃપ્ત પણ થાય છે આખાની હાથા શીતળ અને ઘણી જ આરામ આપનારી છે થાકીને લોથ થઈ ગયેલા લોકો આખાની હાથા નીચે બેસી આરામ પામે છે આખાના લાકડા ધમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે આખાના ફળનો મુદ્દ થઈ તેની રાળ બને છે અને તે ઘણા કામમાં આવે છે આખાના ફળના ઘણા પદાર્થો થાય છે સારી કેરીઓનો મુરખ્ખો થાય છે એ મુરખ્ખો રક્તવૃદ્ધિ કરે છે કેરીનું ગોળચા, મેથિયા, બોળ વગેરે ઘણા પ્રકારનું અથાણુ થાય છે કાચી કેરીઓમાં ગોળ નાખી તેની ગોળકેરી કરે છે કાચી કેરીઓ છોલી કાપી, સૂકવવાથી તેના આબોળિયા બને છે એનો ઉપયોગ આમળીને ઠેકાણે ખટાશ માટે કરે છે આમલી કરતા એ પથ્થને અને રુચિને પ્રશસ્ત છે રગેજ લોકો તેને રગમાં નાખે છે, તેમ જ કાચી કેરીઓનો ગોળ અથવા સાકર નાખેલો સાર (ખનુ) ઘણું જ સારો થાય છે ખાટી કેરીઓનું રાવનું બને છે આખાના ગોટવા લાગવાથી જે ગોટલી અદરથી નીકળે છે, તે શકીને ખાવાથી સારી લાગે છે, પરંતુ તે ગોટલી પ્રથમથી રોકીને પછી લાગી તેમાંની ગોટલી પાણીમાં બીજની રાખી ખવાય છે કોઠણમાં સેકડો કણબી લોકો ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં ડાગરનો પાક થાય ત્યાં સુધી આ ગોટલી ઉપર જ નિર્બાહ કરે છે તે લોકો આ ગોટલીમાંના ગરની ભાખરી બનાવી ખાય છે એ ગોટલીના લોટના બીજ પદાર્થો પણ બને છે આખાના ગોટલામાંની ગોટલીને અમાર લોકો આમડાને કાઠો રગ દેવા માટે ધમે છે ગોટલીનું તેલ નીકળે છે તે ઔષધ છે ગ્રીષ્મઋતુમાં લોકોને સુખ થવા માટે પરમેશ્વરે એ નસુમાં આવા રમભરિત અને મધુર ફળો ઉપજા કરેલા છે આ ઉપરથી પરમેશ્વરની મનુષ્ય ઉપર દેહલી કૃપા છે, તે સમજાય છે કુમળી કેરી (મરવા)—તૂરી, ઉણુ મુગધી ખાટી, ક્ષાગ્ના સયોગથી રુચિકર, ગ્રાહક, રક્ષ અને માતિકર છે, તેમ જ પિત્ત, વાત કફ અને રક્તરોગને ઉપત કરનાર તથા કફરોગ, પ્રમેહ, ચેનિદોષ, નાનુ તથા અતિસારનો નાશ કરનારી છે ખાડુમાં ઘાટી પચેલી કેરી :—મધુર, શીતળ, જડ,

× આર્ય અને યુનાની વેદકમ થોમાં કાચી અને પાકી કેરીના મણનું જ વર્ણન કર્યું છે કે કમ કહીએ તો પામ ફળ તાકાત લાવનાર ચરબી વધારનાર, ધુરણી કરનાર મઠિકા કાંડા સાફ લાવનાર અને પેશાબને વધારનાર છે, પરંતુ તેની હાલ અને મત્યા ફળના કેસા મારી અને ખાટા મનાય છે કાચી કેરીનું અથાણુ વેટને શાતિકર્તા તથા જૂખને પ્રતીઘ કરનાર છે મનવી કેરીને હાલો તેની ગોટલી કંઠી નાખી કીચી કાતરી કની સૂકવે છે તેને આબોળિયા (હિંદુ આખા દૂર અં આબોળિયા) કહે છે તે ખાવામાં ઘણા જ વપરાય છે એને બાકી તેના પર તેલ રાઈ બઢાવી ગયાણા તળીએ ખાય છે અને બાકીના બચે પછી લઈ તેમાં ગોળ નાખી કાચી કરે છે શકમાં પત્ત તે નખાય છે એમાં જે બહાર છે તે સાંકટિક આસિ ના કરણથી છે એ રુચિને શુદ્ધ કરનાર છે, એને હિંદુસ્તાના આમમુર કહે છે એના ફલ (ચોર) જે કંઠી અને હાથ શીતળ અને માટી મનાય છે એ કાંડા આદિની બીમારીમાં વપાય છે પાદને બાળી એની થી લેવાથી નજાની અદરના અનેક રોગોના નાશ કરે છે

મધુર અને અલ-અલવિયા ના કર્તા હોને છે હિંદુસ્તાની લોકો કાચા ફળના જ ને શેષી ખાઈનો સાચ મેળવી રાખે છે તેને કૌંચીના દરદમાં ખાય છે અને મગર લેપક છે વળી એમ પત્ત કહેવું છે કે, પાદાની નરને બાળીને લગાવાથી આખના કાચનામાં થનાર ખીઃ રચરેન કારે છે ગોટલીને વડી નંબીડો મેન મુખી આખવાથી ગેટમાંના દૂમિ નીચી પડે છે (એન એને ના ની નંબી) તમા ફળાતા મર્યા શાત પડે છે ફળ પડે છે ત્યાં તેમાંથી એક પ્રકારનો ચીમો ૧૧૨ નીકળે તે તેની નંથ દરબાદાન તે ના નેડી દેલ છે કાલમાંથી મુદ નીકળે છે તે કંઠા પાણીમાં પીણ વધે છે

કોઈર અને ડી કહે છે કે, ફળ તેા અને હાવનો ૧૬ અને બીજના ૧૭માં અપરા તેલની સાથ મેનવી મળ આદિ આમળીના રોગોમાં અપાય છે ૧૩ કેરીના રંગને સૂકી પાવલી ૧૮લીના જેવા કરે છે તેને આમરસ અમોહ આખાપોતી અથવા નાળની રોટલી કહે છે અને તે ગર્ભાદિ વસ્તુની માફક તમા રુચિર મુખારવા માટે

બલકર, ધાતુવર્ધક, પુષ્ટિર, ત્રિદોશનાશક, અગ્નિદીપક, વૃધ્ય, મલસ્તંભક, પ્રિય, સ્નિગ્ધ, વૃદ્ધી, સુખકાંક અને કાતિવર્ધક છે તથા વાયુ, તૃષ્ણા, દાહ, પિત્ત, શ્વામ, શ્રમ અને અરુચિનો નાશ કરનાર છે. (૧) આભાતિસાર અને કોલેરા ઉપર :—આખાની ગોટલી દહીંમા વાટી આપવી (૨) કુરમ ઉપર :—આખાની ગોટલીનું ચૂર્ણ આપવું. (૩) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર :—આખાની ગોટલી લાગી ખાવા આપવી. (૪) રક્તાશ્લેષ અને પ્રદર ઉપર :—આખાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમા આપવું; એટલે દ્રઙતા હરમ અને ધૂપણીનો નાશ થાય છે. (૫) પરસેવો છૂટતો હોય તો :—ગોટલી લાગી તેનો ભૂકો થરીરે લગાડવો. (૬) ઠંડીને લીધે પગ ફાટી જાય છે તે ઉપર :—આખાનો ચીક લગાડવો. (૭) રાજણુ (આંજણી) ઉપર :—આખાની કાંખળાને અથવા આખાનાં પાંદડાં તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૮) તરતના પ્રમેહ ઉપર :—આખાની અંતરજાલનો રસ તોલા આગ અને ચૂનાનું નીતરું પાણી તોલો ૧ એ બંનેનું મિશ્રણ કરી તે તાપ્પડોડ સાત દિવસ આપવું. (૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર :—આખાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાક વાટે પીવો. (૧૦) ઉષ્ણજ్వર (હિના તાવ) ઉપર :—આખાનાં મૂળ ગરે અથવા હાથે બાધવા. (૧૧) દાહ અને અતિસાર ઉપર :—આખાની અંતરજાલ દહીંમા વાટી ૧ તોલા સુધી આપવી. (૧૨) રક્તાતિસાર ઉપર :—આખાનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૨ તોલા, મધ ૧ તોલો, ધી ના તોલો અને દૂધ ૧ તોલો મેળવી આપવું. (૧૩) અતિસાર ઉપર :—આખાના ચીક થડી રાગ થાય છે. તેનું ચૂર્ણ સાકર અને ધી સાથે આપવું. (૧૪) ઉપદ્રવ ઉપર :—આખાની જાલનો અંગરસ બકરીના દૂધમા મિશ્ર કરી આપવો; એટલે ઉપદ્રવ અને તે સળધી ત્રણની પીડા દૂર થાય છે. (૧૫) રક્તાતિસાર ઉપર :—આખાની ગોટલી જાણ અગર ચોખાના ધોવડામણમા વાટી આપવા અથવા કેરીની જાલ દૂધમા વાટી મધ મેળવીને આપવી. (૧૬) લોહીની ઊલટી ઉપર :—આખાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકમા ટીપા પાડવા. (૧૭) મૂળજ્વાર ઉપર :—આખાના સુકાયેલા પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી તેનું વૃક્ષપાન કરવું. (૧૮) સર્પ પ્રનારની ગરમી ઉપર :—આખાની અંતરજાલ, ઉખરાના મૂળ ઉપરની જાલ અને વડની વડવાઈનો રસ કાઢી, તેમા જીરું અને ખરીસાકર નાખી આપવું. (૧૯) રક્તાતિમાર ઉપર :—આખાની અંતરજાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પારી. (૨૦) કાનમાં મજુકા આવતા હોય તે ઉપર :—આખાનો મોર વાટી દિવેલમા ઉકાળી તે ગાળી કાનમા નાખવો. (૨૧) માથામાં દારુણરોગ થાય છે તે ઉપર :—આખાની ગોટલી અને બાલહરડા હીમજી હરડે)નું ચૂર્ણ દૂધમા વાગી લેપ કરવો. (૨૨) સંપ્રાહણી ઉપર :—(આમ્રાદિ યવાગૂ) આખો અખાડો અને જાણ એ નચી જાલ ૧૬ તોલા લઈ તેમા ગપક તોલા પાણી નાખી અર્ધું પાણી રહે ત્યારુધી ઉકાળી-ગાળી તેમા ૧૬ તોલા ચોખા નાખી પુન ઉકાળી તૈયાર કરવું તેને આમ્રાદિ યવાગૂ કહે છે એ ખાવાથી સમ્રાહણી દૂર થાય છે. (૨૩) રક્તાતિમાર ઉપર :—આખો જાણ અને અર્જુન-સાન્કડ એની જાલ ૪ તોલા લઈ તેને સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી ૨૪ તોલા પાણી માગીના વાસણમા ભરી, તેમા તે ચૂર્ણ નાખી, આખો રાત્રી ભીજવી પ્રાત્ર કાળમા તે પાણી ગાળી તેમા મધ નાખી પીવું. (૨૪) અંકુર ઉપર :—આખાના જાડ ઉપરની ગાડ ગોમૂતમા વસી લેપ કરવો અને રોકવું. (૨૫) ધૂપણી ઉપર :—કાપવાના (મોરવાના) આખાનો મુ.યેવો મોર ધીમા તજી સાકર નાખી તેની ગાળી કરી આપવી. (૨૬) સ્વેરભંગ ઉપર :—આખાના પદ્મનો કાટો મધ નાખી આપવો. (૨૭) કોલેરા ઉપર :—જે અઢી તોલા મરવા દહીંમા વાટી આપવા

પદ, ઇગોરિયા-સં ઇંદી મં હીગણી, હિગણ્યેન, હિં હિગોટ, ગીદી કં ઇગગિડ, ઇગળા, હિંચુલ તૈન ગરા અં હિયેલને ઈંડેલિલ લાં ગેલેનાર્ધટ્સ રોક્સચધીં આઈ યં ઇગાટ
થાય છે આખાની જાણ પણીમા લીજવી થાપી તે પાણી પ્રદર અને વહેતી ધાતુ બંધ કરના અપાસ છે. કાચા કળત. ઉપરથી નીકળેન ચીકણો પદાર્થ આખાની સફેદી તથા મોડા અડીજીની સાથે મેળવી મલવારની તરફ ઝાડા અને આમળના રોગોમા અકસીર ઇલાજ તરીકે વાપરે છે
આખાનો તાલે શુદ્ધ દારૂનો સત્વર નાશ કરે છે, એમ તૈન અથોમા છે

દક્ષિણમાંના રાનમાં ઇંગોરિયાનાં ઝાડ બધાં ત્યાં થાય છે. એ ઝાડ ઘણાં જ જાંચાં વધે છે. એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે. એનાં ફળને ઇંગોરિયાં (મં હિંગણબેટ) કહે છે. હિંગણાં કારી તેમાં દારૂ લરી આતશબાજીમાં ફેડે છે. દુકાળના વખતમાં આ ફળો મહિનો ધોળો ગર્મ લોટમાં મસળી તેની લાખરી ખાઈ ગરીબ લોકો પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. પ્રસંગ આવે તો લાકડાં સુકાં ખાઈને પોતાનો ખ્યાવ કરે છે.* ફળનો ગર્લ ૧ થી ૫ રતી કકમરપે તથા ૧૦ થી ૩૦ રતી સારકરપે અપાય છે.

ઇંગોરિયાં :—મદગધી, તીખાં, લઘુ, કડવા, ઉષ્ણ, દેનિલ અને રસાયન છે. એ કૃમિ, વાયુ, વિષ, શળ, કાઠ, ગ્રણ, કક, મહાપીડા અને ભૂતળાવાનો નાશ કરે છે. એનાં ફલો :—મધુર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા કડવાં છે અને વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) વાળો ઉપર :— ઇંગોરિયાં મૂળ ઉપરની છાલ અને હિંગને એકત્ર ખાંડી તેનો પાટો વાળો ઉપર બાંધવો અને તે એથે દિવસે છોડવો; એટલે વાળો ખળી જાય છે. (૨) તારુણ્યચીટિકા (ખીલ) ઉપર :— ઇંગોરિયાં મગજ ઠંડા પાણીમાં ધસી મુખ ઉપર લેપ કરવો; એટલે ખીલ પણ મટી જઈ મોઢું નિર્મળ થાય છે. (૩) સ્તનરોગ ઉપર :—ઇંગોરિયાં મૂળ ધસી ગરમ કરી રતન ઉપર લેપ કરવો અને ઉપરથી ધતૂરાનાં પાંદડાં શેકીને બાંધવાં. આમ ગ્રણ દિવસ કરવું. (૪) નેત્રસ્થાવ ઉપર :— ઇંગોરિયાં ફળ પાણીમાં ધસી અંજન કરવું. (૫) શૂળ ઉપર :—ઇંગોરિયાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં અથવા ઇંગોરિયાનાં ફળમતિ ગર્લ આપવો. (૬) કર્ણમૂળ ઉપર :—ઇંગોરિયાં, હળદર, ઇશ્વરણું, સિંધવ, દેવદાર અને બાકડાનું દૂધ એનો લેપ વારંવાર કરવો; એટલે કર્ણમૂળ સારું થાય છે. (૭) કૂતરાના વિષ ઉપર :—પ્રથમ ગોળ ખવડાવી તે ઉપર ઇંગોરિયાની છાલનું ચૂર્ણ છાશમાં નાખી પાવું. (૮) કોલેરા ઉપર :—ઇંગોરિયાની છાલનું ચૂર્ણ દહીંમાં આપવું. (૯) ઉધરસ ઉપર :—ઇંગોરિયાના મગજની ગોળી કરી ખાવી. જૂના કફરોગમાં આથી સારો ફાયદો થાય છે.

પર. ઇડલીંબુ (ગાંધલીંબુ) —સં જળીર. મં ઇડલિંબુ. ઝં ચોરનિંબુ. હિં જળીર, બાડાનીબુ, ગોડાનેબુ. બં બાડાનેબુ. કં કંચિલે, દોડલિંબે, કાડલિંબે. મલાં કટકુરનુ. તં જળીર, અડવિંનીમાં. તાં કટલેબુ મિચ્છે. તું કેપેરીપુલી. લાં સાધિંસ લાઈમોનમ્.

આ એક લીંબુની જ જાતિ છે. હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રદેશમાં આ ઝાડ થાય છે. એ ફળ નારંગી વગેરે લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એની છાલ ખરબચડી હોય છે. પાક્યા પછી છાલનો રંગ સ્વચ્છ પીળો થાય છે અને તેની વાસ પણ ઉત્તમ આવે છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. તેનાં પાંદડાં અને ફલ એકસરખાં હોય છે. તેમાં જે નાની જાતિ છે, તેનાં ફળની છાલ કંઈક પાતળી હોય છે અને જે મોટી જાતિ છે તેની છાલ જાડી હોય છે. એનું ઉત્તમ તરેહનું સ્વાદિષ્ટ અથાણું થાય છે. એના રસનો 'લેમોનેડ' બને છે. ઇડ (મોટું) લીંબુ :—ખાટું તરુ, કડવું, સારક અને ઉષ્ણ છે. તે કફ, પિત્ત, એ ગોળો નાશ કરનાર છે. (૧) મોરચ્યૂનના વિષ ઉપર :—ઇડલીંબુનો રસ સાકર સાથે આપવો. (૨) અમ્લપિત ઉપર :—સાવકાળે નાના ઇડલીંબુનો રસ પાવો.

પડ. ઇંદ્રજવનું ઝાડ (કડો) —સં કુટજ. મં કુડા, કુરૈયા. બં કુડમી. કં કોડશિંગે, કોડ મુરક તૈં કોડિચયદુ, કટજમ્. અંકેલુ, ચંચલકુટ, તાં વેપાલે તું કોડબે. મલાં વેનપાલા. અં તિરાજં ઇં ઝોવલલીંડ રોજબે. લાં હોલેહિંના એન્ટિડિસન્ટેકિ. સદેઃ ઝાડ રાઈટિયા ટિક્ટેરિયા અને રાઈટિયા ટેમેન્ટાસા (કાળાં ઝાડ)

આ વગડાઉ ઝાડખે અને તે જ સાત હાથ કરતાં જિંચું થતું નથી. એનાં પાંદડાં બદામનાં

• સુશુતે ઇંગોરિયાના ફળના ગર્મને મેફકફમાસક, ચોનિદોષનાસક અને શુઃમનાસક માન્યો છે. ઇંગોરિયાના રસથી લોકો કપટાં થાય છે. એથી મેલ સચેટ નીકળી જાય છે; પરંતુ જેમ વિદેશી તેલખમાં ધોળાએ ધોયેલ કપડાં દગ્ગ થઈ જવાથી અડધું આયુષ્ય થાય છે, તે જ પ્રમાણે ઇંગોરિયાં પણ લગડાનો નાશ કરે છે. કેટલાકો દમસ્તાજીથી ઇંગોરિયાના રસમાં ચોળ અને બીજ પગલો મેળવી અદ્ધી! તરીકે વેચવા જતાં પકડાઈ સજ મોગવે છે, એમ કહેવાય છે.

× ઇંદ્રજવ માયાની પીડા અને ગરમ મહત્તિવાજાને અદિતકર છે. એનો દંતાર ધામ્ણ છે અને પ્રતિનિધિ નયકષ્ણ છે. સદેઃ ઝાડનાં બીજને કડવા ઇંદ્રજવ અને કાળા ઝાડનાં બીજને મીઠા ઇંદ્રજવ કહે છે.

મેળની ઇટનો કકડો તપાની છમકારી તે પાણુ (૧૮) શોકેદર ઉપર:—વાદમાહેના ઇદ્રજવના
 ઝાડના મૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી દિવસમા બે વાર પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ પાણુ. (૧૯)
 મર્વાતિસાર ઉપર:—ઇદ્રજવના ઝાડની હાલતો કાઢે અષ્ટમાશ કરી તેમા અતિવિપની ભૂકી
 નાખી તે પાવે અથવા ઇદ્રજવના મૂળની હાલનું અને અતિવિપનું ચૂર્ણ મધમા આપનું. (૨૦)
 પથરી ઉપર:—ઇદ્રજવની હાલ દહીમા ઘસી પાવી (૨૧) કુટખટકાવલેહ:—ઇદ્રજવના
 મૂળની હાલ લીલી વળન શેર પાચ લઈ તેનો ૧૬ શેર પાણીમા કાઢે કરવે અષ્ટમાશ રોપ રહે
 એટલે વરૂથી ગાળી પુન ઉકાળવે ઘટ થાય એટલે તેમા ઔષધો નાખવા. તે ઔષધો કાળીપાટ,
 મોચરસ, ધાવડીના ફૂલ, નાગરમોથ, અતિવિપ, લમમણી, નાના બીલા-એનું ચૂર્ણ ચાર-ચાર
 તોલા તેમા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવે અને પછી તેને પાણી, ગાનનુ દૂધ, બકરીનુ દૂધ ચોખાની
 કાણ એમાના કોઈ અનુપાતમા આપવાથી અતિસાર, સમહણી, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિનુ
 રક્ત એ સર્વ બધ થાય છે (૨૨) વાતચુદ્ધમ, વાણુ, કાય, કંઠૂ (ખરજ) અને તાવ
 ઉપર:—ઇદ્રજવના ઝાડના મૂળની હાલ લાવી તેનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી આપવો *

(૫૪) ઇદ્રવરણી (ત્રસક) —સં જુહં ફલા ઇદ્રવરણુ મં ઇદ્રવણુ, થોગ, ઇદ્રવણુ કાં
 ક્વંડળ હિં બડી ઇદ્રફા, બડી ઇદ્રાણુ બં રાખાલનાકુ રાખાલશશા, કુદરકી કં હિરિયાહા-
 મેકકે હામેકકે મલાં પેદિકારી, અનુતુમ્મદિ તું કકકેડેનું તાં કોરદી શવરીપત્રમ કાં બલહર
 અ શેમહજલ છં ખીટર એપલ લાં દ્રીમસથસ પાલમેટા વેરિપુગ્જા તેં પાપરણુન્ કાકરકમ્
 એને 'કડવી ઇદ્રવરણી' પણ કહે છે ઇદ્રવરણીના વેલા હોય છે. એ વેલાના પાદડા કાળિ-
 ગડી(તરબૂચ)નાં પાદડા જેવા હોઈ તેના કરતા બારીક હોય છે પાદડા ફૂળોના રંગ પીળો હોય
 છે એમા બે ભેદ છે જે ફળ સુમારે કેરી જેવડા હોય છે, તેને 'થોડા ઇદ્રવરણી' કહે છે બીજી
 ભતના ફળ લીધુ જેવડા થાય છે * એ ફળો અતિશય કડવા હોય છે. ગામડાઓમા ઇદ્રવરણીના

* ધોળા ઇદ્રજવના ઝાડની હાલ (કડાહાલ) કડવી દીપન રવ લન, નિયતકાલિક, જ્વરમતિબધક, જ્વરહર
 અને બન્ધ છે બીજ વાતકર રત મન અને જનન છે હાવ અને બીજમા રમસ માહક અને વેદનાસ્થાપન
 ચુલ્લ રહેન છે બીજોને શેકનાથી સમાદક ચુલ્લ વધે છે

માત્રા—હાલ ૧ થી ૪ તોનાને કનાથ કરીને આપવે બીજ ૧ માસે દિવસમા ૪ વાર આપવા અથવા
 ૦ થી ૦૧ તોનાને કનાથ કરીને આપવે, અનુપાતરૂપે હારા આપવી એ વધારે લાભદાયક છે

ઉપયોગ—કડો ઉત્તમ, માદી અને રક્તસ માદક છે લોહીરાળા મરડામા આની બરાબર બીજ ઔષધિ
 નથી તાલ મળે અને તાજી હાલને હારામા ઘસી આશરે ૧-૧ તોલા ૪-૪ કલાકે આપનાથી તાજ દૂર થાય
 છે, વારવાર થતા કાડા જોહા થઈ બન્ધ છે અને મગમા લોહી જનુ 'દોષ તે પણ એણુ થઈ બન્ધ છે માત્ર
 મરડો ભેઈએ તોયે જોહા થતો નથી નવા મરગ પર હાલનો પૂરો ઉપયોગ થતો નથી ન્દના મરડામા
 ખાતરી ફૂલે ચુલ્લ થાય છે તાજી હાલમા યુગ વધારે હોય છે સુમારેલી ન્દની હાલમા ચુલ્લ બહુ જ જોહો
 થઈ બન્ધ છે બાળકોના રક્તાતિસારમા કડવા ઇદ્રજવ અને નાગરમોથને કનાથમા મધ મેળવી આપાય છે હાલના
 કરતા બીજોમા રક્તસ માદક ધર્મ વધારે છે

કાળો કડો—થોડા પ્રમાણમા આપવાથી હોજરી અને ચન્ત(કયેન્ત)નો કિચ સુધરે છે મોટા
 પ્રમાણમા આપવાથી ઊનગી અને દરત લાગે છે દરિયુમા કમળા ઉપર કાળા ઇદ્રજવના પાનનો સ્પર્શ ૧ ૨
 તોલા દિવસમા એક વાર આપે છે

* અમારા ભતઅનુભવથી અમને જણાય છે કે, નાની ઇદ્રવરણીના ફળો લીધુ જેવા નહિ પણ ૨.જ્યરી
 કોડીબી જેવા લગભગ હોય છે ઘણુ કરીને એ ખારસરી જમીનમા થાય છે અને જો કડવી કોડીબીના
 નામથી જોળમે છે તે અતિશય કડવી લાગે છે આ ફળો ધણુમા ધણા ૭-૮ ઇંચ સુધી લાંબા પણ હોય
 છે એના ઉપર રાજગરી કોડીબીના જેવા જ સુદર ચટાપટા હોય છે એ વાટકારલીના ફળ જેવા સૂકમ કાગ
 વાળા હોય છે નિષદુમા એના સં એકી મં લઘુઇદ્રવણુ, ચું ઇદ્રવારણુ, કડવી કોડીબી કિં લઘુ
 ઉદ્રાવણુ, લઘુ ફરફેડ બં રાખાલશશા, રાખાલનાક કં હામેકકે તેં એતિકુ-ગ તાં ૧કામગી, કમટી
 કં બુચનીતલમ અં બજલ ઈં કોડાસિરિસ લાં સિદ્રવણુ કોડોસિરિસ એવા નાનો મળી આવે છે

મોગી ઇદ્રવરણીના ફળોને આકાર અભિહૂબ ગોળ કાળિયા જેવા હોય છે એવા બીજ કાળિયા જેવા
 જ પણ કાળિયા કરતા ધણુ જ નાનું હોય છે કાચા ફળો ઉપર કાળિયાના જેવા જ ચટાપટા હોય છે, તેથી

વેલા પુષ્કળ થાય છે ઇંદ્રવરણા એ ત્રીન રેચક પદાર્થ છે ઇંદ્રવરણા—પાક વખતે નીખા, કડવા શીત, આગક, ઉણ્વીર્ અને લઘુ છે, તથા ગુદમ, પિત્ત, ઉદર, કફ દુર્મિ, કુષ્ઠ (ખડ), જ્વર, પ્રલુ, શ્વાસ, કાસ, મગિ, મેઠ મૂતગર્ભ, કમળો, પ્લીહા, શુષ્ક, ગર્ભ, ગવગડ વિષ આનાહવાયુ, અદ્યર્થ, આમોદાપ, દુષ્પોતર સર્વ ઉદરરોગ અને શ્વીપદ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે એ કંવડળા (મોટા ઇંદ્રવરણા) ગુણોએ અધિક છે (૧) મર્ષદંશ ઉપર :—ઇંદ્રવરણાના મૂળ નાગરવેલના પાનના આપવા (૨) ઉવરસ ઉપર :—ઇંદ્રવરણામા મરી ભરી તે છાપરા ઉપર મૂકી સૂકવવું. પછી તેમાંથી નિન્ન નાત મરી, મધ અને લીડીપીપર સાથે ખાવા (૩) દંતદુર્મિ ઉપર :—ઇંદ્રવરણાના ખાંડના ફલ તપાવેલા તથા ઉપર નાખી તેની વૂણી દાતોને આપવી, એને દાતમાના કીડા ખરી પડે છે (૪) પેટમાંના ભાર ઉપર :—ઇંદ્રવરણા ભેસના દૂધમા ઘમી તે ઘોડા ઘોડા પીનુ અથવા ભેસના મૂદમા રાધી તે મૂન સૂદા ખરલ કરી તેમાંથી એક વાવ અને લએગે ૧ ચણીહીભાર, એ બને ઔષધા સાત દિવસ મધમા આપવા (૫) ઋતુ આપવા માટે :—કડી ઇંદ્રવરણીના મૂળ ગુને દ્રિયમા રાખવા અથવા એના ફળો માંખમા ખાવા (૬) સ્તનગોગ ઉપર :—કડી ઇંદ્રવરણીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો (૭) શૂળ ઉપર :—ઇંદ્રવરણીના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા સૂકા, મરી અને લીડીપીપર એકેક માસો નાખી આપવું. (૮) સંધિવાત ઉપર :—ઇંદ્રવરણીના મૂળ, લીડીપીપર અને એનાથી ગોળણા ગોળ એકત્ર કરી તે એક તોલો રોજ ખાતા જવું (૯) અંદ-વૃદ્ધિ ઉપર :—ઇંદ્રવરણીના મૂળ એરકતેલમા ઘસી ગાંધના દૂધમા મેળવી તે નવું દિવસ આપવા (૧૦) ગાંઠ અથવા ફેફસાનો દાહ થતો હોય તો :—ઇંદ્રવરણીના ફળ અને મૂળ કંડા પાણીમા એકત્ર કરી ઘસી ઉપરાઉપરી લેપ કરતા જવું. (૧૧) નખવિષ ઉપર :—ઇંદ્રવરણીના મૂળ અને ફલ તથા એરકોચલા વાદી ગોમૂતમા મેળવી લેપ કરવો (૧૨) ચોનિશૂળ ઉપર :—ઇંદ્રવરણીના મૂળ બકરીના ધીમા અથવા દૂધમા ઘસી લેપ કરવો અને ખાવા પણ ખરા (૧૩) બાળકોના પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો :—ઇંદ્રવરણીના મૂળ ઘસી તેના પેટ ઉપર લેપ કરવો અને લસુદ્રફળ ગાંધના દૂધમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે આપવું, એટલે જીલડી થશે તથા તેથી મળ દ્વારા સર્વ ભાર નીકળી જશે (૧૪) ગંડમાળ ઉપર :—ઇંદ્રવરણીના મૂળની ઝાલ અને કડવા સરગવાની ઝાલ સમભાગે એમન ફૂટી તે ગૂમડા ઉપર મેળવી (૧૫) ખાલી ઉવરસ અને ખંડારી ઉપર :—ઇંદ્રવરણુ ઠોમી તેમા અર્ધ તોલો બાળકરડાની બૂકી દસ દિવસ ભરી રાખવી તેના અગિવારમા દિવસથી એક વાલ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૧૬) શીથ પ્રસૂતિ માટે :—ઇંદ્રવરણીનું મૂળ એટલે બાધવું (૧૭) રક્તગુદમ ઉપર :—અરીયન. પાણીમા ઇંદ્રવરણીનું મૂળ ઘસી આપવું અથવા ઇંદ્રવરણીનું મૂળ ચોનિમા રાખવું (૧૮) પાકું અને સર્વ પ્રકારના ફેફસા ઉપર :—કડી ઇંદ્રવરણીના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો x

તરસથી પીકાવા વગડાઉ લોકો કોને કાળિયુ માની કોને ગરજ ખાવા જતા આખા મોમા નડવારા થઈ જવાથી પરતાય છે પાકયા પડી એ ફળોનો રંગ ચટાપટા વગરનો શુદ્ધ પીળો થઈ જાય છે એવું સુપસિદ્ધ નામ ત્રુસકું છે એની માત્રા ૧ મી ૩ માસા છે મચાલે આપેલા નામો પણ એવું સુસાનાજ છે ઘોડાને પેટમા દુર્મિ પડવાથી તેને આ ફળો ખવડાવે છે ત્રુસકાના ફળની ડગળી મણી તેમા અન્નમો ભરી બાજરીની કોડીમા બાજરી ઉપરનીયે રહે તે પ્રમાણે એક માસ દળાવી રાખી બહાર કાઢ્યા પછી સૂકી ખાદી રાખે છે આ ચૂર્ણની ફાફી ગરમ પાણી સાથે લેવાથી સુદર જીલ્લમ લાગી મરજ્યાપતના જતાદી નિવેરો કરે છે આ મરોગ સિદ્ધ કરતા કોડીમા જે બાજરીમા તેને દાખી મૂક્યા હોય છે તે બાજરી પણ બહુજ કટની થઈ જવાથી ખાવાના ઉપરોગમા આવતી નથી, માટે તે બે મણુ કરતા વધારે રાખવી નહિ આ બાજરી કમિ વાળા મોડાવેશીને ધણી જ ઉપરોગી થાય છે નિયમસર એનો ગાવરો આપવો જોઈએ ત્રુસકામા આખાબજર, સાજળખાર મેદલમ્બી અને હજારતખોર ખાદી ભરીને વડકે સુકાવી તેના ચૂર્ણની ફાફી મરવાથી ફૂટી નીચેના ભય કર ગાઠ અને ઉદરના તમામ વિકારો દૂર થાય છે બરોળના દરદીએ ત્રુસકાની રીડુની માફક (ચોકડી જેવી) ચાર ચીંગ કરી તેમા ખાડ ભરી દેવતા પર વપાવી તેમાથી અદી તોલા રસ લઈ પીનો નામ દરવાજ તાલો તાલો રસ કાઢી પીવાથી બરાજ નત્તર મટે છે સર્પદંશ ઉપર એના મૂળ ચારી તણ પૂટડા બરવા

x ઇંદ્રવરણામા ધણી જવળ છે સરજૂત નામનો નિષ્ક્રય થઈ શકે તેમ નથી નીચની બરી જતાને ઉપરોગ ઇંદ્રવરણાઉપે થાય છે

૫૫. ઇફ્ફળ—સમુદ્રની ખાડીમાં જે ઠેકાણે અતિઘણ કાદવ તથા જે જગ્યા ભરતી વખતે બૂદી જાય છે, તે ઠેકાણે દેખાતા મોટા ઝાડો હોય છે તે ત્રણચાર જાતના હોય છે તેમાં કાગળ અને ઇફ્ફળ એ જ માન લોકોના જાણવામાં છે ઇફ્ફળનું ઝાડ ૫-સાત હાથ ડગતા બહુધા જિંદુ થતું નથી અને તેના વિસ્તાર ધગોજ થાય છે તેની ઘણી કાળીઓ સમુદ્રમાં ખૂટેલી હોય છે જે એના રાપે. મીઠી જમીન ઉપર વારી તેને પાણી પાઈએ અને તેની ખડુ સભાળ ગાખીએ તો તે બગડતો નથી આ ઝાડનો પાલો ટોંગેને ખવડાવવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે અને લાકડા બાળવાના કામમાં આવે છે એ લાકડા ઘણા કઠણ અને ચીકણા હોય છે તે બાળવાથી તેમાં એક પ્રકારનો દારૂ ઉપજ થાય છે તે ધાળી લોકોને વસ્ત્રો ધાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે તેમજ ખેરાઓને માથુ ચોળવાના ઉપયોગમાં આવે છે *

૫૬. ઇસેસ (શરી લોખાન)—સ ૦ ૬૦ શ્રીવેદ શ્રીવાસ હિં ૦ ગધધેરને મં વિશેષ—
ધૂપ સગલાચાડી ગધાખિંગમ જોરા ઇસેસ લે ૦ પાઇનમ્ લોગીફાલિયા

ઇસેસ(સરલ)ના વૃક્ષો ડિમાલન પર્વતમાં પુષ્કળ છે એ ઝાડોની જુદી જુદી જાતિમાંથી જે ચીકણા પદાર્થ નીકળે છે, તેને ધૂપ, ઇસેસ, લોખાન અને ઉદ વગેરે કહે છે તેની બેઝણ

૨ એબ્જેલિઅમ્ બેટેરિયમ્—કાઠાનાળા ઇરાની ઇદ્રવરણા

૩ કુકમિસા દ્રાઈગોનસ—કઠળી મીઠીળી ગાયવસકણા

૪ દ્રાઈકોસે થમ પામેટા—વાલ ઇદ્રવરણા મં મ્વ ટળ

ઇદ્રવરણામાં લે નચુડુ જે આનાથી મરડો આવતો પાણી જેવા પાતળા ઝાડા થાય છે મોટા પ્રમાણમાં આપાથી આતરડા અને કમરમાં રહેલ અવયવેમાં દાઢ શોષ થાય છે આની કિંમત મોટા આતરડા અને યૃત ઉપર એળિયા જેવી થાય છે આનાથી પેશાબનુ પ્રમાણ વધે છે તથાપિ મૂત્રલ શુભ માટે આનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી મરણુ આ બહુજ મરડા લાવે છે એના મૂળ બિરેચક અને શોષક છે બીજમાં એક ધર્મ નથી કક્ષમધાન રોગો પર ઇદ્રવરણાનો વધારે ઉપયોગ થાય છે આમવાત, સાધાઓના સોજો, જલોદર કમળો, ચક્રોદર પીલોદર અને પ્રબળ કબજિયાત પર અપાય છે. જ્ઞાનતત્ત્વો વિકૃતિ થઈને વાત પ્રકોપના બિહૂન દેખાવા માટે, ત્યારે ઇદ્રવરણાનો જીલાબ અપાય છે

કાગળાળી ઇદ્રવાચ્છી આતરડામાં વધારે દાઢ ઉત્પન્ન કરે છે, જલોદરમાં આનો ઉપયોગ જીલાબ માટે કરાય છે તેમજ હડમણુ કૃત કરે તો તેનું ઝેર ન ચડવા માટે આનો રચ અપાય છે માત્રા ૦ થી ૦૦ રતી

લાલ ઇદ્રવરણુ નાના પ્રમાણમાં કફનિ સારક છે માદા વધાન થાય તો કોબડી કરાવે છે ફળોના ગર્ભ જેવું છે મૂળ નીચા કરતા વધારે જોરથી માર્ય કરે છે મૂળ શોષક અને જ્વરહર છે માદા ૦ થી ૧ રતી દિવસમાં ૩ નાર દમમાં કફ ન નીકળતો હોય અને કઠળી ઝાડોના સોજાથી ગભરામણુ થતી હોય તો લાલ ઇદ્રવરણુ ફળ આદા મૂળની છાન ચનમમાં નાખી ધૂસપાન કરાવાય છે આ ધુમાડાથી પીડી થઈને કફ (અને કોઈ કેઈ વખતે ચોડુ લોહી) નીકળી જાય છે શ્વેતોષા પર આના મૂળને ઠંડા પાણીમાં ધસીને વધ કરાય છે આ લેપથી લેવના, જલન અને સોજો ઓઝા થઈ જાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૬ કાકિયાવાળા બદોમાં એ લાકડાને ચેરિયાના લાકડા કહે છે, તે બાળવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે ફળ બાળકો ખાય ૦ ફળ ખાવાથી જ્વર પર થોડી લાગી આવે છે અને યૂક પછુ લાલ રંગનું નીકળે છે ટોરોને ચેર(ઈફ્ફળ)ના પાન ખવડાવે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૪ ગાદી જે ઇસેસનું વર્ણન કર્યું છે તે ઇસસ નથી, પણ ગધીમેરને (મેરને) છે ઇસસ જે આક્રિયાથી આવે છે તેનું વર્ણન આગળ ચ દેસરૂપે કર્યું છે અને સોડેડાના યુદરે રોપયુદર(કુદર) જે વર્ણન મ્યું છે પણ ઉપર જે ગદ્યમનો પ્રયોગ આવેલ છે, તે ઇસસ (ચ દેસ) આક્રિયાથી આવે છે તેનો પ્રયોગ છે ગધીમેરનમાં દરેક ટાઈનના બધા ધર્મ છે ગધીમેરને ખાધા પછી મોઢામાં પાણી ફૂટે છે, પેટમાં ગરમી અથવા ઠંડી લાગવા જેનું જણાય છે, ઓડકાર આવે છે, આપાનવાનું સરે છે, નાડી જોરથી ચાલવા લાગે છે, શ્વાનોશ્વાસનુ પ્રમાણ વધી જાય છે, શરીરમાં ઉત્ક્રા આવે છે, પેશાબનુ પ્રમાણ વધે છે, મગજ અને જ્ઞાનતત્ત્વ ઉત્તેજિત થાય છે, મોડી માત્રામાં ડાહી અને દરત થાય છે, નાડી ધીમી પડે છે, ગભરામણ થાય છે, શરીર ઠંડુ પડે છે, પેશાબ કરવામાં દાઢ થઈને લોહી પડે છે અને આખા શરીરમાં નિર્બળતા આવી જાય છે એટલા માટે દરેક ટાઈન તેલ અને ગધીમેરને સર્વદા લાકડા પ્રમાણમાં આપવા જોઈએ

ગધીમેરને અને દરેક ટાઈન તેલ દત્તમ વાતનર પિનારમીનારામ, કફન, સ્વેદજનન, મૂત્રસ, રજ

નતિ છે. આ દેશમાં બસરાથી જે ગુદ. આવે છે, તે ઈસેસ ઓપધા માટે અને ધૂપ માટે વધારે ઉપયોગી છે. સાચા ઈસેસનાં ઝાડો અરબસ્તાનમાં અને આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર પુષ્કળ છે, ત્યાંથી ઈસેસ અહીં આવે છે. ઈસેસ એ પ્રયુક્તશાધન કરનાર છે. એનું ‘વિશેષ ધૂપ’ એવું પણ નામ છે. ઈસેસ—તીળા, કચેલા, સિન્ધ, તૂચ, મધુર, સારક, ઉષ્ણ, મજુરોપણુ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, કફ, ચોનદોષ, ગ્રહપીડા, મસ્તકશળ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, મણ, રાક્ષસપીડા, પીનસ, અજીર્ણ, આખ્માનવાય, દુર્ગંધ, પસીનો, કંઠ, વિષ. વાતરકા, વિસર્પ, કુષ્ટ અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧) ત્રણુ ઉપર મલમ :—ઈસેસ, તલનું તેલ અને મીણુ એ દેવતા ઉપર તપાવી પાતળું થાય એટલે તે મિથથુ ગાળી નાખવું અને મણુ ઉપર ચોપડવું.

પૃ. ઉટકટારી (ઉટકટી) :—સં ૦ ઉટકટક. ૬ાં બ્રહ્મકંડી. ૩૦ કાંટિ ચણુક ઉટકટારી. હિં ૦ ઉટકટારા. ૫૦ જાગદાંડી, વાનનદાંડી, ઈં ૦ ઝોળાથીસલ. ૬ાં ૦ એકાનોપસ એકાનોટ્સ

એને ‘ઉટકટી’ અને કાંટિ ચણુક’ પણ કહે છે. હિંદુસ્તાની લાવામાં એને ‘ઉડીગણુ’ અને ‘સ્વેત ધુધુચી’ કહે છે. એ વનસ્પતિ હિંદુસ્તાનના ધણુ પ્રતિમાં થાય છે. આ છોડની જાંચાઈ મુમારે હાથ બે હાથ હોય છે અને રંગ ઘોળા હોય છે. એનાં પાંદડાં ટાપરાની કાતરી જેવાં હોઈ તેના પૃષ્ઠભાગમાં અને નાકા ઉપર સફેદ રંગના કાંટા હોય છે. ઉનાળામાં એ છોડ મુકાઈ ગયા એટલે ફરી ચોમાસામાં તેજ જગ્યા ઉપર જીગે છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ અને પીંજ મોટી ઓપધિ છે. ‘બ્રહ્મકંડી’ એનું નામ પણ છે. ઉટકટારીx સ્વિદાયક ઉષ્ણ, કડવી, રક્ત-

સંમાહક, ઉત્તેજક, કૃમિન, શોષક, વાતકર, મજુરોપન, મજુરોપણુ અને દુર્ગંધનારાક છે. ગંધાગિરજે અને ટરેન્ટેઈન તેલ સરસ (ચીક), દેવદાર અને દેવદારની બીજ નતોમાંથી મળે છે.

આશરે અને આશરનિત શુદ્ધ તથા અંતરડામાં અન્ન સડવાથી વારંવાર ઝાડા થતા હોય તો તેના ઉપર ગંધાગિરજે સાકં કામ કરે છે. બોટકાર આખીને તથા અપાનવાયુ સરીને વાયુનો ત્રાસ મટી જાય છે. સડવાની ક્રિયા બંધ થાય છે. આશરમાં ટરેન્ટેઈન તેલ પેટ પર ચોળાય છે તેમ જ એની બરિત પણ અપાય છે.

ટરેન્ટેઈન તેલ આપવાથી પિત્તારાગમ રહેલી નાની નાની પથરી પીગળી જાય છે અને નવી ઉત્પન્ન થતી નથી. ગુદની સાથે ખરલ કરી ઘોડી સાકર અને પાણી મેળવીને અપાય છે. તેલથી મદદકૃતિ મરી જાય છે અને આંતરડામાંથી પડતુ લોહી બંધ થાય છે, રક્તમ્બાહિકા અને રક્તાતિસારમાં રક્તસ્રાવ બંધ કરવા માટે આ ઉત્તમ ઔષધ છે. આશરોગમાં ગંધાગિરજની ગોળીઓ કરીને આપવાથી મત્સ્ય ગુદા પર ક્રિયા થઈને લોહી બંધ થઈ જાય છે. રક્તાતિસાર અને આંતરજ્વરમાં લોહી બંધ કરવા માટે ૧-૧ કલાકે ૨૦-૨૦ ટીપાં ટરેન્ટેઈન આપવું જોઈએ.

છાઈકંકરનના ગંધાગિરજે અતિ ઉપયોગી છે. તે કફની દુર્ગંધ ઓછી કરે છે અને કફને જલદી બહાર કાઢે છે. જૂના પશ્મા પર અને બરિતરોધમાં ગંધાગિરજનો આરો ઉપરોચ થાય છે. પેશાબનું જલન વરત મટાડે છે, પકને બંધ કરે છે. મત્સ્ય ૧ માસો અથવા ગંધાગિરજનું સ્વચ્છ તેલ ૧ થી ૩ ટીપાં, દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વાર.

દાદર, ખરજડું, ચાઠાં આદિ ચર્મરોગ પર ગંધાગિરજે વપરાય છે. તે ખાવા આપવાથી ત્વચા દ્વારા બહાર નીકળે છે, ત્યારે ચામડીની વિનિમ્બક્રિયા સુધારે છે અને પરસેવો લાગે છે. ગંધાગિરજનો રોષ કરવાથી ચામડી લાલ થાય છે. ચામડીમાં રક્તશિશ્નુક્રિયા મળજ થાય છે અને નેદના બોલી થાય છે.

ટરેન્ટેઈન તેલ તાલ ધા પર લગાડવાથી રક્તસ્રાવ બંધ થઈ જાય છે પરંતુ ઉત્પન્ન થતુ નથી. આમાં પૂતિહરધર્મ ઉત્તમ છે. સડતા મણુ ઉપર આની થડી રાખવાથી જલદી રૂઝ આવી જાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x ઉટકટારીનાં પાન આશરે ૬ ઇંચ જેટલાં લાંબાં હોય છે. યાનને ઉપે એક લાંબા ત્રણ ઇંચનો કાંટો હોય છે. પહેલાઈની બંને કિનારી તરફ કેટલાક કાંટાઓ લાગેલા હોય છે. કાંટાની લંબાઈ આશરે ૨ા ઇંચ હોય છે. કૂળ નાનાં લીંબુ જેવાં ગોળ હોય છે. ફળની ઉપર પણ નાનામોટા કેટલાક કાંટાઓ રહે છે, તથા અંધાનાં બીજ જેવા આકારના કેટલાક નાના કાંટા વાગેલા હોય છે. ફળો જરા જેટલા બાગ પણ કાંટાસરિત હોતા નથી. ખરી બ્રહ્મકંડી અને ઉટકટારીમાં અંતર તથા કેટલાંક મળતાપણુ છે. ગુરુમાં પણ અંતર છે. નામ તે સંસ્કૃત ભાષામાં બળ્લે શાયર્પાય વનસ્પતિઓનાં ધણી જગ્યાએ એક જોવામાં આવે છે. માત્ર નામના મળતાપણુ ઉપરથી વસ્તુ એક જ છે, એમ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મકંડીના રોપાનું વર્ણન બ્રહ્મકંડીની

રોધક અને વૃધ્ન છે; તથા મૂત્તકૂચ, પિત્ત, વાયુ, મેઘ, તૃષ્ણ, ઉદ્વેગ અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. એનાં બીજા—ગીતળ, વૃધ્ન, તમિર અને મધુર છે. (૧) બાળકને ઉદાંતિયો થાય છે તે ઉપર :—ઉત્કટારીનાં મૂળ શસ્ત્ર ન લગાવતાં સનિવારે અથવા રવિવારે કાઢી લાવી બાળકને ગળે બાંધવાં. (૨) પ્રમેહ, મૂત્તકૂચ અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર :—ઉત્કટારીના મૂળની ઝાલ ઢાંચામાં સૂકવી, ખાંડી વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવું અને રાત્રે મોઝલી બેઠાણા ૧ તોલા અને ખડીસાકર બે તોલા એળવી પાંદોર પાણીમાં ભીંજવી રાખી પ્રાતઃકાળમાં તેનો રસ વચ્ચથી ગળી કાઢવો. પછી તેમાં તે ઝાલવું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી ખાવું; એટલે તે ધણા દિવસોનો મૂત્તકૂચ (મૂત્ર સાથે ધાતુ જાય છે તે) બંધ કરે છે અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે. (૩) મુખે પ્રસવ થવા માટે :—ઉત્કટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં, પ્રસવ થયે તુરત ઠોડી નાખવાં. (૪) સર્પ અને વીંછીના વિષ ઉપર :—ઉત્કટારીનાં મૂળ ઉઘાળી સેપ કરવો અને તે પીવાં પણ ખરાં. (૫) માતૃપુષ્ટિ માટે :—ઉત્કટારીનાં મૂળ, ગોખરુ અને કૌચબીજનો દૂધમાં પાક કરી સેવન કરવો; અથવા ઉત્કટારીનાં મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરુષ-વ આવે છે. (૬) ઉદરરસ ઉપર :—ઉત્કટારીનાં મૂળ વાટી પાવાં અગર મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૫૮. ઉંડણુ—સં ૦ બં ૦ પુત્રાગ. મં ૦ ઉંડણુ. હિં. સુલતાન ચંપા, પુત્રાગ. તાં ૦ પુત્રે, પુત્રાગં. તેં ૦ નમેર, પોખ. કં ૦ ખસુરિગે, નમેરમારા. તું ૦ પોનેડામારા. મલાં ૦ પોમાક. લાં ૦ કેનોદિલમ છનાદિલમ. ઇં ૦ અલેકઝાંદિયન સોરલ.

ઉંડણુનાં ઝાડ ટેકણુ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં સોરગીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે; પરંતુ તેના કરતાં જરા મોટાં હોય છે. પાંદડાંની ઉપરની બાલુ સુવર્ણી અને સ્વચ્છ હોય છે. આ પાંદડાંની પત્રાળી કરે છે. ઉંડણુનાં ફૂલ ધોળાં હોઈ મધુર અને સુવાસિત હોય છે. આ ઝાડને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. તેની ઉપર કઠ્ઠણ હાલ હોય છે. એ ફળોનું તેજ કાઢે છે. તે બાળવાને માટે એરંડતેલ કરતાં સારું હોય છે. એ કડવું હોય છે. એને ઉંડેલ કહે છે. ઉંડણુનાં લાકડાં હિમારતમાં અને વડાણુ બાંધવામાં ધણાં જ ઉપયોગી છે. ઝાડનાં મૂળમાંથી રાજ જેવો ચુંદર થાય છે. ઉંડણુ :—મધુર, ઘીતળ, મુત્રધી, રક્તદોષનાશક, દેવપ્રસાદકારક અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલો વૃધ્ન હોઈ વાત, શળ અને કફદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) પગ અથવા છૂંટણુ મરડાઈ જવા ઉપર :—ઉંડણુની ઝાલ બારીક વાટી ગરમ કરી પાટો બાંધવો. (૨) ઉઠાણુ (પાંદે નહિ તેવા ગૂમડા) ઉપર :—ઉંડણુના ફળનો ગર્બ ધસી તેમાં પિંજર નાખી ઉપર ચોપડવો એટલે મુખ થશે. (૩) ખસ ઉપર :—ઉંડણુનું તેલ ચોપડવું. (૪) ઝોડા ઉપર :—ઉંડણુ અને કડવી ટેકનું તેલ એકત્ર કરી ચાર વાર ચોપડવું. નાનાં બાળકોને ગરમીથી આંખોમાં જે ફાલ્લા થાય છે, તે ઉપર પણ આ ઓષધ ચોપડવું. (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર :—ઉંડણુના ઝાડની અંતરઝાલ બારીક કૂટી ગરમ કરી વધેલા અંડ ઉપર સતત ૮-૧૦ દિવસ પાટો બાંધવો. (૬) મૂળવ્યાધિ (હરસ) ઉપર :—દુધ્ધાની ચલમમાં ઉંડણુનાં ફૂલો નાખી ધૂપપાન કરવું એટલે ધણા દિવસોનો અર્શરોગ પણ દૂર થઈ જશે.

૫૯. ઉદ લોબ્બાન—સં ૦ તરૂક. મં ૦ હિં ૦ કં ૦ બિદ. ઉદને ‘લોબ્બાન’ પણ કહે છે. લોબ્બાનનાં વૃક્ષ તુર્કસ્તાન, આફ્રિકા ખંડના પૂર્વ કિનારા ઉપરના પ્રદેશ, જવા બેટ અને સુમાત્રાના પ્રદેશમાં થાય છે. એ વૃક્ષના રસથી લોબ્બાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોબ્બાન સુગંધી છે. ધૂપ માટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. લોબ્બાનની ઉત્તમ ધૂપસળી થાય છે. તેનું તેલ નીકળે છે. તેને ઉદેલ કહે ડીપમાં આગેલ છે. એ ઉપરથી ઉત્કટારી અને સ્વદેહીમાં શું અંતર છે તે સહેજ સમજ શકાયો.

ઉત્કટારીના ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે ‘વૈવનિષ્ઠ’ ના આખા પરથી શ્રી. પટેલએ કરેલું જણાય છે. એ ‘વૈવનિષ્ઠ’ પરથી પણ સ્વદેહી અલગ ઓષધિ છે, એમ સહેજ સમજ શકાય છે.

• મોડી ઉંડણીને સુરપુત્રાગ (સોરગી) કહે છે. શ્રી. શલિઆમજ કહે છે કે : ‘સુરપુત્રાગ કડવો અને પુત્રાગ કરતાં વધારે ગુણવાળો છે. પુત્રાગનું મોટું વૃક્ષ થાય છે. એના ફૂલની કળાએને સૂકવી લે છે. તેને નાખકેસર કહે છે. એના ફળ બહારની બેલાં હોય છે, તેમાંથી તેલ નીકળે છે.

છે લોખાનના જે ફલ થાય છે તેને 'લોખાનફલ' કહે છે લોખાન—વાતહર, કફનાશક, વર્ણપ્રસાદક અને કફ તથા કુશનાશક છે ઉપયોગ—(૧) લોખાનવું તેલ જેને ઉઘેલ કહે છે તે કાઢવાની કૃતિ :—ધોળા સફેદ લોખાન અને તેટલી જ રાળ લાવી તેની ભૂખી કરવી પછી જેમા શેર પાણી રહે એવું એક માટલું લઈ તેની નીચેના ભાગને ઝીણું કાણું પાડી, તેમા તાખાની અથવા પિત્તળની આગળી જેવડી નળી બેસાડી તે માટલું ચૂવા ઉપર રાખી, તેના મો ઉપર કાણાવાળું ઢાકણ બેસાડી, તેના છિન્ન વાટે તે તૈયાર કરેલી ભૂખી ઠળવે ઠળવે નાખી, અને પછી તે છિન્ન એક કપડામા ઢાણુ અને માટી બાધી તેના બાફ બહાર જઈ ન શકે એવું પાકુ બધ કરવું પછી ચૂવા નીચે મદામિ કરવો અને તે માગ્લાને બેંચાડેલી નળી નીચે વાડી રાખવી એ પ્રમાણે સર્વ કામ થયા પછી કેટલીક વાર તે નળી વાટે તેલ આવવા લાગે છે. તે તેલ નળી નીચે રાખેલી વાડકીમા ઝમે છે પછી તે તેલ બાટલીમા ભરી રાખવું ઉઘેલની વાસ ઘણી ઉગ્ર છે એ તેન કૈશને લગાવે છે શરદીથી કપાળ કુખવુ ઢોલ તો ઉઘેલ એળવું, એટલે કપાળ કુખવુ બધ થાય છે (૨) લોખાનના ફલ તૈયાર કરવાની કૃતિ :—લોખાન લાવી તેની ભૂખી લોખડના તવા ઉપર નાખી અને તે લોઢીને સગડી ઉપર નીચે મદ અમિ કરવો લોખાન પાતળા થાય એટલે તે ઉપર કાચનો પ્યાલો બીધો ઢાકવો અને દેવતાની આય કિ ચિત્ત વધારવી કેટલીક વારે તે લોખાનની વરાળ થઈ પ્યાલાને તળિયે જઈ ઝમશે એ અંબેલી વરાળ ધોળી અને તૂબકીના ફૂલો જેવી હોય છે તેને લોખાનના ફલ કહે છે (૩) ઢારને સળેખમ થાય છે (નાકમાથી ગળદા-લીટ વગેરે નીકળે છે) તે ઉપર :—ઝાડિયા લોખાનની નાકમા ધૂણી દેની *

૬૦. ઉદરકની—સં. આખુપર્ણી મં. ઉદરકાની હિં. મૂસાકાની બં. ઇદરકાણીપાના પૂં. શરદમ્ કં. વલિહરદૈ તૈં. એલિકચેવિંદુ ફાં. ગોરોમૂસ, સતર તં. આળતુલકાર. લાં. આન-બોર્મિયા રેનિદોર્મિસ વં. ભોપલી તાં. પરિતોય વિરેય પં. મૂસાકની

ઉદરકનીના નાના નાના વેલા હોય છે એને નાના ઘૂધરા જેવા ફળા આવે છે એના પાદડા બિદરના કાન જેવા હોય છે આ વેલા ધણુક પ્રતોમા થાય છે એના ફૂલો ગુલાબી રંગના હોય છે એ વનસ્પતિ શુભે ઉબ્બે છે ઉદરકની :—આ વનસ્પતિની બે જાતિ છે એક પ્લાગમા બેગે છે તે અને બીજી રાનમા બેગે છે તે તેને તુનાની લાપામા લપસીની કહે છે એ વેળે ખાડની ળાયામા અથવા પડી ગયેલી ઇમારતમા થાય છે એની કાળી અને ઠીંગ નિધારી (ચણુ કારવાળા) હોય છે એના પાદડા હાથે ચોળી તેની વાસ લેવાથી કાકડી જેવી મુગધ આવે છે એ વેળે ગુચુમા કડો છે એવું દૂધ પચન કરનાર છે માના ૫-૧૦ રતી ફાં કરીને અપાય છે મોટી ઉદરકની :—ચળ જવગ નાનુ દુ મ અને ઉદરના વિષનો નાશ કરે

* નવ મત પ્રમાણે ઉદ દુર્ગ ધનારાક પ્રતિકર ચામડીમાની 'સિકાએને ઉતેજક મણ્વોધક મણ્વોપણુ, ર્મસ્ત્રાપક ઉતે /ક ક્ષ્મ્ન અને મૂત્રજનન છે માત્રા ૫ થી ૧૫ રતી

લોખાન પેટમા થયા પછી આસનલિકાગાથી બહાર નીકળે છે, એટલા માટે છાંઈ આસનલિકાચોથ પર બાફમ અને ગુદની સાથે તે અપાય છે અતિશય પ્રમાણમા અને દુર્ગ થવાળા મ્દ સંહિત છાંઈ આસનનિકાચોથ પર અતિ ઉપયોગી છે લોખાનના એવનથી મ્દેખમલ લવ્યને રાક્ષિ મળે છે એટલે કંઈની હુ પત્તિ બોલી થઈ નથ છે તેમજ બોા થપેડા મ્દ જવડી બહાર નીકળી આવે છે ફેફસના બધા ગંગોમા લોખાનનેા ધુમાડો લિતકર છે, તેમજ એ ધુમાડાથી રાક્ષી સિર હં ગમામાનો સોત્તે અને હ ઉડાડ દુ મે એવા તાવમા ધણે જ સા । વાજ થાય છે

આમારાયમા અનાજ ધણે વખત રહી જવાથી અનન્તા ઉપજ થઈને ક કમા દાહ અને ખગળ આંકાર આવવા તમા શરીર ધીરેધીર નબળુ થવુ જવુ એ રોગ પર લોખાન અપાય છે

લોખાનના ફલ અતિ તીવ્ર અને ઉત્તમ પુલિકર ર્વેદજનન જવરન મૂત્રજનન ઉતે /ક ક્ષ્મ્ન અને છવનચિનિમધકિમાને બનેવાન બનાવનાર છે માત્રા ૩ થી ૮ રતી જેડીમખનો સાથે ગુરુ ઉપર કહેવ લોખાનના બધા મને છે નવા તીમ આમવાતમા ૧૫ રતીમા પ્રમાણમા આપવાથી દાખરી સેનિસલિક એશિના કરતા ખજ સાક કામ કરી આપે છે આ રાજમા સાજખાર સાથે આપવા હોય તો આપી શકાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

છે. લઘુ ઉંદરકની :—તીખી, કચી, ઉચ્ચ, શીતળ, રસાયન, સારક, લઘુ અને તૂરી છે; તથા કદ, પિત્ત, શૂળ, જ્વર, કૃમિ, શિશિરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, આનાહ, ઉદર, ઉદરોગ, વિપ, પાંડુ, લગ્નદર અને કુષ્ઠનો નાશ કરે છે. ઉંદરકની નાના પ્રમાણમાં ચર્મરોગનાશક, મૂત્રલ અને મોટા પ્રમાણમાં સારક છે. (૧) માથામાંથી ગરમી દૂર થવા માટે :—એ આડતું ચૂર્ણ નાકમાં સૂધવું. (૨) ગરમીથી કાન ઉપર અથવા સર્વાંગ ઉપર સોજા આવે ત્યારે :—એતું ચૂર્ણ તથા જવનો લોટ પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૩) કાન વહેતો હોય અથવા કાનમાં ફેણ થયા હોય તો :—એનો રસ કાનમાં નાખવો. (૪) પેટમાંની ગરમી, કૃમિ અને મૂર્છા ઉપર :—એનો રસ પાવો.

(ક) વગડામાં થનારી જે ઉંદરકની છે તેના ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાં મૂળ થતી જે છોડ ઊગે છે, તે લાંબો હોઈ ખારીક હોય છે અને તેની ટાંચે તે લાલ હોય છે. એનાં પાંદડાં બાગમાં થનારી ઉંદરકની કરતાં લાંબાં અને નાળુક હોય છે. એનાં ફૂલ ઉપર રાતા, ઘોળા, પીળા ઇંડાદિ અનેક રંગોનો લાસ થાય છે. ખીજને જે ફૂલ આવે છે તે પીળાં હોય છે, પાંદડાં નાળુક હોઈ આંગળા જેવાં હોય છે. એ શુભોમાં સમશીતોષ્ણ છે અને તેની ઉત્પત્તિ રેતીવાળી જમીનમાં થાય છે. (૧) શિશિરોગ, અપસ્માર અને શરીર વાંકું થાય તે ઉપર :—એનો રસ આપવો. (૨) સર્પના વિષ ઉપર :—એનો રસ આપવો. (૩) મસ્તકશૂળ ઉપર :—એને સરકામાં વાટી તેનો મસ્તક લેપ કરવો. (૪) મગજ સાફ થવા માટે અને હંતકૃમિ ઉપર :—એનો રસ મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેને માથે લરવાથી મગજ સાફ થાય છે અને દાંત ધસવાથી દાંતમાંના કોડા મરે છે તેમ જ દાંત બળવાન થાય છે. (૫) આંખની બાજુમાં થનારા નાસૂર ઉપર :—એનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૬) સોજા ઉપર :—જવનો લોટ અને એનાં મૂળનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાણીમાં મેળવી સોજા ઉપર લગાડવાથી સોજો જીતે છે. (૭) શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે :—એનાં ગિયાંનું શરણત કરી આપવું. (૮) આંદરા (પેટ ફૂલે છે તે) ઉપર :—એનાં મૂળને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૯) તીરને અગ્રભાગ અથવા કાંઠા શરીરમાં પેસી ગયો હોય તે ઉપર :—ઉંદરકનીના પાનને ચટણી માફ પાંસી લેપ કરવો; એટલે તે આંધાઆંધાર પડે છે. (૧૦) શિથિલાત્વ દૂર થવાને અને પુરુષત્વ આવવાને :—એનો રસ અથવા એને પાણીમાં વાટી બસ્તી વગેરે ટેકાણે લેપ કરવાથી પુરુષત્વ સતેજ થાય છે. (એના લેપને યુનાની ભાષામાં 'તિડા' એમ કહે છે.) અથવા એનાં પાંદડાં સુકાપેલાં કિંવા પાકાં લાવી, તેની ઘઉંના લોટમાં ભાખરી કરવી અને ૨૧ દિવસ ખાવી તથા પડદામાં બેસવું. દૂધ અને ઘઉંનું અન્ન ખાવું; એટલે પુરુષત્વ આવે છે.

(ઘ) ત્રીજી જાતની ઉંદરકનીનાં પાંદડાં ખારીક હોઈ, તે વેલાને ઘોળાચ પડતા કટિા આવે છે. આ વેલાની રૂપ ભાંગવાથી દૂધ નીકળે છે અને તેના વેલા જમીન પર પથરાય છે. એની ઉત્પત્તિ પાણીથી દૂર થાય છે. પાંદડાં હાથ ઉપર યોગી જેવાથી રાતાં સુરખીદાર જણાય છે. આ વનસ્પતિ શુભોમાં ગરમ છે. એને ઘોળાં ફૂલા આવે છે. તેમાં કોઈક રાતા રંગનાં હોય છે. આ આડનાં બી રાત્રીલસીનાં બી પ્રમાણે હોય છે. ઉપયોગ—(૧) ગોળા કૃમિ ઉપર :—એ વેલાનો રસ માસા ૧૦, ફીનાનો રસ અને પાણી ૨૦ તોલા એકત્ર કરી પાવું.

(ગ) ઉંદરકનીની અનેક જાતો છે. જે જનના વેલાનાં પાંદડાં પીળા રંગનાં હોઈ કિંચિત્ આસમાની રંગની ઝાંખ હોય એવાં જણાય, તે વેલા ઘણા જ સારા છે, એમ જણવું. ઉંદરકનીના વેલાની વાસ ગર્ભિણી સ્ત્રી લે તો તત્કાળ પુષ્કળ છીંકા આવી ગર્ભપતનની ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; કવચિત્ પતન પણ થાય છે. ઉંદરકનીના સાધારણ ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર :—ઉંદરકનીનાં પાંદડાં કૂટી ચૂર્ણ કરી લોટ મિશ્ર કરી તેની પૂરી કરીને ખાવી અને ઉપર જવની કાંજ પોતી. (૨) જ્વર ઉપર :—ઉંદરકનીનાં પાંદડાનો રસ ચાર માસા મધમાં આપવો. (૩) વીર્યશાય અને પથરી ઉપર :—ઉંદરકનીનાં પાંદડાંની બાજ ખાવી. (૪) શરદીથી શરીરને ખરજ આવે છે તે ઉપર :—તેનાં લીલાં પાંદડાંનો રસ આપવો. (૫) શિશિરોગ ઉપર :—ઉંદરકનીનું શરણત

કરી આપવું. (૬) અપરમાર અને વાયુએ શરીર વાકું થાય છે તે ઉપર:—ઉંદરકનીનું ચૂર્ણ સૂંઘવું અને યોગવું. (૭) ઉંદરના વિષ ઉપર:—ઉંદરકનીના પાલાનો અંગરસ એક તોલાથી. બે તોલા પર્થત, ૭ દિવસ પીવે અને શરીર પણ ચોપડવે. (૮) શરીરમાં તીરતું ફળ અથવા. અણી અગર કાંટો રહેલ હોય તે:—ઉંદરકનીનું ચૂર્ણ પાણીમાં કાલવી જખમ ઉપર લેપ કરવે; એટલે તે આપોઆપ નીકળી જાય છે અને જખમ સારો થાય છે.

૬૧. ઉંદરસી—(મં બોક્લી) એનાં આડ ઘણું જ મોટાં થાય છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ આડનાં પાંદડાં હરડેનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં થાય છે. એની છાલ: તેજ્યળનાં આડ જેવી જડી હોઈ પીળા રંગની હોય છે. એ આડ ઉપર ચણા જેવડાં ફળા આવે છે. એ આડની છાલ અને ફળ ઘણું તીખાં હોય છે. ઉંદરસીના આડને શીંગળાના જેવા કાંટા હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉંદરસ ઉપર:—ઉંદરસીનું અર્ધું ફળ અથવા ઘોડી છાલ વાટી મધમાં કાલવી ખાની; અથવા છાલનો કાઢો કરી પીવે એટલે થોડા જ દિવસમાં ઉંદરસ, દમ અને વાયુવિકાર દૂર થાય છે.

૬૨. ઉપરસાલ—સં શ્યામ, સારિવા, અનંતા. મં ઉપરસાલ, ઉપલસરી કાવરી. કાં પાંકરી ઉપરસાલ, ઉપટમુલી, શેખવેલ, શેતકાવળી, મુગધકાવળી, શ્યામી, લહાન કાવળી. હિં ગીરીસર, કાલીસર. બં અનંતમૂળ, શ્યામાલતા, કલધાંટિ. કં મુગધીગ્ધી, નામદેવેશ, કરીખંટ, સોગંદે. તેં પલાશગંધી. મલાં નામારી. વું દન્યાવેશ. ઉત્કલં ગુપકાનમૂળ. ગોમાં કુદવાલી. ઇં હિંચન સારસાપરીલા. લાં હેમિડેરમસ ઇંડિશ.

એનો વેલો કાળાશ પડતા રાતાં રંગનો હોય છે. એનાં પાંદડાં આકારે તરવાર જેવાં, અર્ધાં આંગળ પહેળાં હોઈ ત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે. એને બારીક અને લાંબાં ફળા આવે છે અને તેમાંથી ૩ નીકળે છે. મરાઠીમાં એને નાની કાવળી-સેતકાવળી એમ કવચિત્ કહેવાની પ્રથા છે; પરંતુ તે ઉપરથી કેટલાક લોકોની લગતી જ એરસમજ હોઈ તે કાકમાચી-કાવળીને જ ઉપલસરી કહીને વાપરે છે, એમ વારંવાર દૃષ્ટિએ આવે છે. આથી કરીને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે, કાવળી અને ઉપલસરી એ બન્ને વનસ્પતિ ખાસ જુદી છે. આ વેલ સાધારણ કુંગરાળ જમીનમાં વિશેષ કરીને થાય છે. મુળઈ ઇલાકા, બંગાળ, કોરોમાંડલ વગેરે પ્રાંતમાં એ ઘણી થાય છે. ત્રાવશુંકાર પ્રાંત સુધી આ ઘણી જ થાય છે. એની કાળી અને ધાળી એવી બે જાતિ છે. કાંકણમાં એ વેલાની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એને ‘ઉપલસરી, ઉપટમુલી, નાની કાવળી, શેતકાવળી, શેખવેલ, શ્યામી’ પણ કહે છે. એની વેલ ઝીણી અને સુવાળી હોય છે. પાંદડાં આકારમાં કનેરનાં પાંદડાં જેવાં, પરંતુ તેનાથી પાતળાં, સાંકડાં અને અણીદાર હોય છે. તેના ઉપર ઝીણા ઝીણા ધાળાશ પડતા રેસા હોય છે. તે વેલી ઉપર ઘણું કરીને સામસામા થાય છે. એના ઉપર જૂન માસથી ઓગસ્ટ મહિના સુધીમાં ફળો આવે છે. તેનો રંગ બહારથી ફિક્કો અને ઘેરો લાલ હોય છે. મૂળ વાંકાચૂકાં અને ગોળ હોઈ તેનો વ્યાસ સાધારણ રીતે ઘેથી સાત ઇંચ સુધી હોય છે. તેની છાલ ચીરા પાડેલા અને ઘેરા-જૂરા રંગની, નજીક નજીક પગકાછળી છાલને મળતી હોય છે; તથા છેવટનો લાકડાકા સાગ પીળા રંગનો અને કઠિન હોય છે. તેના મૂળની વાસ સારી આવે છે અને તેના સ્વાદ મીઠો તથા કાંઈક કડવો હોય છે. મૂળની સુંદર વાસ ઉપરથી એનું ‘સુગંધા’ નામ પડેલું છે.

ઉપલસરીમાં લોડી સુધારવાનો ગુણ ઉત્તમ પ્રકારનો છે. મદ્રાસ પ્રાંતમાં રક્તદોષ, ત્વચારોગ, અપચો, વિરક્ષેટક વગેરે રોગોમાં આ વનસ્પતિનો અતિશય ઉપયોગ કરે છે. ઉપલસરી જંગલમાં આપોઆપ જોઈએ તેટલી જોગ છે. ડોક્ટર લોએ ત્વચાના રોગ, ખરજ (ખાજ), ખરજવા અને જનનેંદ્રિય સંબંધીના રોગો ઉપર ઉપલસરીનો કાઢો આપે છે. ડોક્ટર વ્યાશખર્નરે પ્રથમ ૧૮૩૧ ની

● શાસિમાપળ કહે છે કે : ઉપરસાલની વેલાનાં પાંદડાં દાઢમ જેવાં હોય છે. તે પાંદડામાં સફેદ છાંટ હોય છે. વેલાની જડમાં કપ્પકાચલી જેવી સુગંધ આવે છે એને તેમાં જખમે ફળીએ આવે છે. કેટલાક લોકો એને સારસાપરીલા, સરીવન આદિ નામે આપે છે.

સાક્ષમા અગ્રેજી ઔષધો સાથે ઉપલસરી વાપરવાની શરૂઆત કરી ડોક્ટર આશિગનેસી પોતાની ઇસ્તિલાહમા અગ્રેજી સારસાપગેલાની જગ્યાએ ઉપલસરીનો ઉપયોગ કરે છે તેના પાચ તોલા મૂળને ખાડી સવારોર ગરમ પાણીમા ભીજવી રાખે છે અને તે થોડે થોડે કરીને આખા દિવસમા પાચ છે આનાથી નિયમ કરતા ત્રણચારગણો પેશાબ થાય છે શરીરમાથી રેનજેન પરસેવો આવે છે અને ખૂબ કડક ભૂખ લાગે છે ડોક્ટર આશિગનેસી લખે છે કે, તેમના તાળાની ઇસ્તિલાહના રોગીઓને ભેઈને આ ઔષધિનો ગુણુ એટલો પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો કે તે પોતાની જાને એ ઔષધ માગી લેતા ઉપલસરીના મૂળાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવાથી સધિવાત અને વિદધિ (ગડા) વગેરે સારા થાય છે તામિલ લોકો મૂન સબધી સધળા પ્રકારના વિકરમા આ મૂળો ગાયના દૂધમા વાટીને પાવાને આપે છે વળી રક્તગુદિ માટે અને પિત્તવિકાર દૂર કરવા માટે છગ સાથે આપે છે અમેરિકન સારસાપરીલા કરતા આ હિંદુસ્તાની સારસાપરીલામા વધારે ગુણુ છે, એમ લાના રસાયનશાસ્ત્ર-વેતાઓએ પરીક્ષા કરીને ઠરાવેલું છે ધોળી ઉપલસરી કરતા કાળી ઉપલસરીના મૂળ કાર્ક જડા હોવાથી તેમાનાના ઔષધિગુણો વધારે દિવસ ટકે છે જાત્રે પ્રકારની ઉપલસરીનો કાઢો સામ્ર નાખી પાવો ગાના બાળકનુ અચકતપણુ, જૂનો સધિવા, વિન્ડકોટક અને ચામડીના રોગો ઉપર ગમે તે રીતે ઉપલસરીનો ઉપયોગ કરવાથી ગુણુ થાય છે આગળની સહેની રીત એટલે રાા તોલા મૂળો લઈ છઠ્ઠી પચીસ તોલા બેકળના પાણીમા નાખી ઉપર ટાકણુ ટાકડુ કડું થયા પછી ગાળીને આપડુ દિવસમા ૩ ૪ વખત થઈ પાચથી દસ તોલા નુધી આ પાણી પાવુ નવશેકુ (ત્રાકરવણુ) પાણી પાવાથી વધારે ગુણુ આવે છે એમા જ દૂધ અને સાકર નાખ્યા હોય તો તેની વાસ અને સ્વાદ, આને એટલા મળતા આવે છે કે, નાના છોકરા પણુ ભેઈને આ મિશ્રણ ચાલીને પીએ છે આ પીવાથી અનેક પ્રકારના રોગો વહોરી લેવા કરતા આનો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દૂધ અને સાકર મેળવેલ કાઢો આપવાથી શરીર નીરોગી અને પુષ્ટ થાય છે ઉપરનુ મિશ્રણ એટલુ સ્વાદિષ્ટ થાય છે કે આયોડાઈટ ઓઈડ પોટાશ નામનુ ખગળ સ્વાદનુ અગ્રજી ઔષધ આની અદર આપડુ હોય તો સહેજે આપી શકાય છે ઉપલસરીના મૂળો જેટલા તાજ હોય તેમ્લો તેનો વધારે ગુણુ થાય છે ધોળી ઉપરસાલ (કપરી હિંં ગેરીસલ, ગેરિયાસાઉ)—શીતળ મધુર, શુક્લ, જડ સ્નિગ્ધ કડુ ને ચુગધી છે, અને ઠંદ, કડુ, જ્વર, શરીરની દુર્બંધી, અગ્નિમાઘ, દાહ, ઉષ્નસ, અરુચિ, આમદોષ, મિદોષ, વિપ રક્તદોષ, પ્રદર, અતિસાર, વપા, દાહ રક્તપિત્ત, વામુ અને કફનો નાશ કરે છે કાળી ઉપરસાલ (કાળીવેલ હિંં કાલીસાર, કરીઆસાઉ)—શીતળ, વૃષ્ય મધુર અને કફનાશક છે બીજ ગુણુ ધોળી ઉપરસાલના જેવા જ છે ઉપયોગ :—(૧) ગર્ભિણીની ધૂપણી (પ્રદર) ઉપર અને શરીરમા થયેલ ગરમી ઉપર—ઉપરસાલના મૂળ સ્વચ્છ ધોઈ જગના પાદડામા વીટાળી જુલેરેટમા ખાદી માટવા પછી તે પ્રત્યેક મૂળના મધ્યમાગમા જે નર (રેસા) હોય છે તે કાઢી નાખી છરુ, ખડીસાકર અને બાફેલ ધોળો કાઢો (ધોળી કુળી), બધા એકકા કરી બારીક વાટવા તેમા સર્વ ઔષધોના વજન જેટલુ ઘી નાખી દરોજ બે વખત પ્રમાણે સાત દિવસ આપડુ એ ઔષધ ૪૨ દિવસ લેવાથી શરીરમા જામેલી ગરમી નીકળી જઈ શરીર પર થોલા લાભ ચાગ સારા થઈ ધાતુસ્થાન અને લોહી વજેરેની શુદ્ધિ થાય છે (૨) આખમા ટૂલ પડે છે અને છાયા વળે છે તે ઉપર—ઉપરસાલના પાદડા તોડી ઉપર જે ચીકણા રસ આવે તે લઈ આખમા આગવો (૩) ગરમી ઉપર :—ગુપ્તકાકુતિએ ઉપરસાલના મૂળ પકાની તેમા છરુ અને ખડીસાકર નાખી, વાટી, ગોળા કરી તેમા ગાયલુ ઘી નાખી સાજસવાર આપડુ (૪) પ્રજી ઉપર :—ઉપરસાલના મૂળ વાગી બાધવા એટલે ગૂમડનુ સોધન થાય છે (૫) બિલટી ઉપર :—ઉપરસાલના મૂળો પાણીમા અથવા લરસાળમા ગુપ્તપાની રીતે બાફી પછી બહાર કાઢી નાખી તેમા ઘોડી હિંં નાખી બારીક વાટી, ઘી મિશ્ર મરી પ્રાત કાળમા તે એક વખત આપડુ એટલે બિલટી જલદીથી બધ થાય છે (૬) દત્તરોગ ઉપર :—ઉપરસાલના પાદડા અને ચીકણાના (બળના બોળના) પાદડા સમલગ લઈ બારીક વાટી ગોળા કરી દાતમા રાખી એટલે વેદના અને કૃમિ નાશ થઈ દાત મજબૂત થાય છે (૭) પિત્તજ્વર ઉપર :—ઉપરસાલ અને કમળકદનો કાઢો

હોડા કરી સાકર નાખી આપવો. (૮) મર્વ ત્રિપ ઉપર:—ઉપરસાલના મૂળ ઘસી પાણીમા મેળી તે પાવાં (૯) મસ્તકશૂળ ઉપર:—ઉપરસાલના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો (૧૦) પેટના દુખાવા ઉપર:—ઉપરસાલના મૂળ ઘસી પાવાં (૧૧) ઉપરમાલતું શરબત:—ઉપરસાલના મૂળ ૧૦ તોલા, સાકર પોષ્ટાબરોર અને પાણી સવારોર લઈ અથમ પાણી ઉકાળી તેમા ખરિલા મૂળ ચાર કલાક પલાળી રાખી પછી પાણી ગાળી લઈ તેમા આકર નાખી મદામિથી ઉકાળતુ ત્વચાના રોગ, લોહીવિકાર, વિસ્ફેટક, ઉપદંશ, બૂતો મધિવાયુ, મૂતરોત્ર વગેરે રોગોમા એ લાભદાયક છે x

૬૩. ઉંખરો (ઉખરડા):—સ ૦ ઉંખર ૩૦ ઉંખર દિં ૦ ઉંખર, શુષ્ક ૫૦ યજુમુર ૨૦ પું ૦ ઉમરો ૩૦ મલાં અતિ તેં અતિમાનુ તાં અતિમાં ૬૦ અતિમારા ૬૦ અછર, આદમ. અં ૦ જમીઝ, ઇં ૦ ફિગ ટ્રી, લાં ૦ ફાર્કસ ગોમિરેટા.

ઉમરાના આડ મર્વન પ્રસિદ્ધ છે એને અછગની આકૃતિના કૂળા આવે છે તે પાકે એટલે ઘાઈ ઘાઈ ખાય છે કાચા દોય છે ત્યારે ઘાઈ તેનુ શાક પથુ કરે છે ઉખગની છાયા શીતળ હોઈ સુખકારક છે ઉખરાનુ લાકડું અતિશય ચીકણ દોય છે, તેના તકતા (પાટિયા) પાકે છે, તે એટલા બળવાન દોય છે કે કુહાડીના ઘા માગવાથી પથુ એકાએક ભાગતા નથી જે દેશામે ઉમરાનુ આડ દોય તેની જમણી માલુએ અથવા આડ નીચે ઘાડ કરી પાણીનો ઝગે જડ છે ઘટલાક માલુસો ઉખરાના આડ દોય ત્યાં ફૂલ ખોદે છે અને ત્યાંથી તેમને પાણી મળે છે ઉખગના આડ નીચે રહેલુ પાણી પીવા માટે સાકર નીરાગી છે ઉંખરો:—શીતળ મર્મસંધાનકાર, નયુરોપક, રક્ત, મધુર, તૂરો, શુરુ, અસ્થિસંધાનકારક અને વર્ણકર છે અને ક્ષ, પિત્ત, અતિસાર તથા યોનિરોગોના નાશ કર છે એની છાલ—શીતળ, કુખપ્રદ, તૂરી, ગર્ભને હિતાવહ અને મલુનાશક છે એના કાચાં ફળ—સ્તભક, તૂરા અને હિતકર છે એ તૂપા, પિત્ત, ક્ષ અને રક્તવિકારોના નાશ કર છે મધ્યમ કાચાં ફળ—મીઠા, શીતળ, તૂરા છે અને પિત્ત, તૂપા તથા મોઢ કરનારા છે, અને રક્તજાવ વાતિ તથા પ્રદરોના નાશ કરે છે એનાં જૂના ફળ—તૂરા, રચિકર, ખાટા, દીપન, માસતૃદિકક, રક્ત-

* ઉપનસરીના મૂળમા એક સુગંધિત અને બાદની સાથે ગંધાક ક્રમ છે એના ઉપર ઉપસસરીના શુભો આધાર છે માટે ઉપનસરીને ઉકાળની નદિ એ દ્રવ્ય મૂળની છાવમા દોય છે અદરના લાકડામા હોદ નથી એટલે પાતળા મૂળો વેચાતા લેવા ભેઈએ મૂળ જડા દોય તે તેની છાલ વાપરી ભેઈએ

ગુણધર્મ—ન ય મત ગુરુ ઉપનસરી મૂળવિ ચન મૂળવિરુદ્ધ સ્વેદનન દુપાવર્ધક, જનનવિનિમય ક્રિયાને હિતકર છે એ બધ્ય ચમ રોગનાશક અને ન્યાયન (અરોધક) છે આના મૂળવિરુદ્ધધર્મ અતિ સ્પષ્ટ અને ઉદ્ધ છે ફાટ આપવાથી પેશાબનુ પ્રમાણ ૦ ૪ ગણ વધી જાય છે, એટલું હતા જોકોને લાઈ પણ હરમત ખડોચની નથી સ્વેદન ધમ સામારતા છે તેપણ ઉપરોગ કરવા રોગ્ય છે જનનવિનિમયક્રિયાને હિતકર ધર્મ અતિ પ્રિમતી છે કુપ, વધક ધમ મધ્યમ વગેરે છે ગરો અને જરુ, વરિણી, એવાયથી આદિ સુગંધિત વસ્તુ મેળવવાથી ઉપનસરીના ધર્મ વધી જાય છે

ઉપરોધ—શુરોધ અને શુરુક કૌચમા ઉપનસરીના ફાટ સારી રીતે લાગુ પડે છે એ નાજમા પેશાબ ઓછો, અતિ લાય રગનાં અને ગાલ (હોળોરો) થાય છે એના ઉપર ઉપસસરી ગરો અને જરાની સાથે અપાય છે, એથી મૂત્રમાર્ગના સોએ અને દાહ ઓછો થાય છે બધી જ્વતના ત્વચારોગ અને ઉપદરાની બીજી અવસ્થામા ઉપનસરી ગળેની સાથે આપવાથી સારા લાભ ખડોયે છે ગડમાળા પર ઉપનસરી વાવડિ ગની સાથે અપાય છે જલ્દી આમવાતમા ઉપનસરી ગળેની સાથે અપાય છે

ગરમી અથવા પરમે ધવાથી વારવાર ગર્ભાવ થયો હોય અથવા જન્મરાની સાથે બાળક મરી જતા હોય તેા ઉપસસરીનુ સેવન કરવાથી બાળક બચી જાય છે આ ધય માટે ગર્ભ રક્ષાથી તે પ્રસન્ન થતા સુધી ઉપનસરીના ફાટનુ સેવન થોડી માત્રામા કરાવવુ ભેઈએ

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* ઉખરો—આમારાયને નુકસાનકારક અને તાવને ઉપનકર્તા છે ઉખરાના કૂળમા અસંખ્ય જલુઓ હોય છે ઉખરાના પાકેના ફળોને હોડા પાડી તેમાના જલુઓને ઉડાડી મૂધી ખાય છે, પરંતુ કેટલાક અજ્ઞાન હોડો પોતે હોઈઓતા (ધણ સાબળનાર) ચવાની આરામિ એ ફળો જલુઓ સહિત ખાઈ જાય છે તે ખાટ છે ઉખરાની છાવનુ પ્રમાણ ૧૦ થી ૨ લેલો, ફળ ૨ થી ૪ નગ, ફળ ૧૦ થી ૨૦ ગીપા સ્કર અને દુધની સાથે અપાય છે ઉખરાનો ઉપરોગ સ્તત્સાવકુત્રો રોગ અથવા સોબવાળા રોગો પર થાય છે એ અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે

દોષકારક, દોષલ અને જડ છે પાકેલાં ફળ—નૂરા, મધુર, સચકર, જડ, અતિ સ્તીતળ અને કફર છે, તથા રક્તદોષ, પિત્ત, દાહ, મુધા, ત્વષા, શ્રમ, પ્રમેહ, ગોષ અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) વાયુથી અંગ રહી ગયું હોય તે ઉપર :—ઉગરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર ૩ ચોટાકડુ એટલે સારુ થાય છે (૨) રક્તપિત્ત ઉપર :—ઉગરાના પાકેના ફળો ગોળમા અથવા મધમા ખાવા અથવા મૂળ ધરી તેમા સાકર નાખી તે આપવા (૩) વજનાગના વિષ ઉપર :—ઉગરાની છાલનો રસ ધીમા મેળવી ગરમ કરી આપવો (૪) મોમલ ઉપર :—ઉગરાના પાદડાનો અથવા છાલનો રસ ના જેર આપવો ટોરને પણ એ ઓપવ આપવું (૫) આંખ આંધે છે તે ઉપર :—ઉગરાના દૂધનો આખો ઉપર લેપ કરવો (૬) ગાલકુંગી (ચોથર-લાપોટિયા) ઉપર :—ઉગરાનું દૂધ ચોપડુ (૭) બદ ઉપર :—ઉગરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર પાતળા ઝાગળ લગાડવો (૮) સોજા ઉપર :—ઉગરા, વડ, પીપળો, પીપળ તે નાદરુખ એ પચ્છલની છાલ ધસી ધી નાખી લેપ કરવો (૯) આમાતિસાર ઉપર :—પતાસામા ઉગરાના ફળના ૪-૫ ટીપા પાડી આપવું એટલે જ આમરકત પડે છે તે હામમય સારી રીતે થતે (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર :—ઉગરાના મૂળનું પાણી આપવું (૧૧) પથરી ઉપર :—ઉગરાના મૂળનો રસ પાચ તોલા કાઢી, તેમા આકર નાખી આપવો એ જ મૂળ માથના દૂધમા ધસી તેનો શિશ્ર (સિગ) ઉપર પણ લેપ કરવો (૧૨) ઉષ્ણતા ઉપર :—પાકા અને જેમા કીડા ન હોય એવા ઉગરાના ફળ લઈ તેમા ખડીસાડગની ભૂખી નાખી તે ફળ રોજ સવારમા ખાવા (૧૩) રાવ પ્રકારના ઉપદ્રવ અને પ્રમેહ ઉપર :—ઉગરાના ઝાડના મૂળ માટીમાથી સાફ કરી કરવતીથી તે મૂળ વહેરી તેની નીચે એક વાસણ રાખવું. તેમા ચાર પ્રહર સુધી જે દ્રવ (રસ) એકઠો થાય તેની બાટલી ભરી રાખવી, એ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલા પર્યંત લઈ છરુ અને ખડીસાકર નાખી આપવો (૧૪) નાના બાળકોના શરીરમા શીતળાની અથવા ઝોરીની ગરમી થઈ આવી હોય તો :—ઉગરાનો દ્રવ ખડીસાકર નાખી આપવો (૧૫) ગરમીએ શુભ ઉપર કાંડા આવ્યા હોય તો :—ઉગરાના પાદડા ઉપરની ફેડ (લાખ જેવડા ચાકા થાય છે તે) અને ખડીઆકર વાટી આપવા (૧૬) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર :—ઉગરા મધમા આપવા (૧૭) ભસ્મ (ભૂખ ઘણી લાગવી) રોગ ઉપર :—ઉગરાની છાલ ઝીંઝા દૂધમા વાટી આપવી અથવા ઉગરાના મૂળોમાનું પાણી તાડી પ્રમાણે કાઢી આપવું બીજું પાણી આપવું નહિ એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું (૧૮) શીતળા હલન થવા :—ઉગરાના પાદડા ઉપરની લાખ માથના તાજા દૂધમા વાટી તેનો રસ કાઢવો તેમા થોડું મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું આ ઓપધ શીતળાનો તાવ આવતા જ આપવું (૧૯) પિત્તજનર ઉપર :—ઉગરાના મૂળનો દ્રવ સાકર નાખી આપવો (૨૦) વીછીના વિષ ઉપર :—ઉગરાનો પાકો વાગી દશ ઉપર ચોપડવો (૨૧) કોગળિયા ઉપર :—ઉગરાનો દ્રવ આપવો (૨૨) હરમ ઉપર :—ઉગરાના મૂળ ઠંડા પાણીમા ધસી તેમા દાતવણુ મેળવવું અને તેનો લેપ કરવો (૨૩) કષ્ઠમૂળ ઉપર :—ઉગરાનું અને કપાસનું દૂધ એકત કરી ચોપડવું (૨૪) ગદ-માલા ઉપર :—ઉગરાના પાદડા ઉપરની રોડ મીડા દહીમા વાટી સાકર નાખી નિત્ય એક વખત આપતા જવું (૨૫) મસ્તકશૂળથી નાકમાથી લોહી પડવું હોય તો :—ઉગરાના પાકેલા ફળમા સાકર ઘાલી ધીમા તળી તેમા એવચીદાણુની ભૂખી અને મરીની ભૂખી અર્ધો અર્ધો માસો નાખી રોજ પ્રાત કાળમા ખાવું અને રીઝણીના ફળનો રસ ડોકે ચોળવો, એટલે નાકમાથી લોહી પડવું બંધ થઈ જાય છે (૨૬) દાહ ઉપર :—ઉગરાનું દૂધ સાકર નાખી આપવું (૨૭) રક્ત પ્રદર ઉપર :—પાકેલા ફળો સફાઈ ખાડી કપડાજણ ચૂર્ણ કરવું આ ચૂર્ણ ના તોલો સમભાગે સાકર મેળવી રોજ પ્રાત કાળે એમ ૨૧ દિવસ ખાવું +

× ભસ્મકરોગના કારણે અને લખણે વગેરે સુગ્રામ વૈદક મા એવા

+ ઉગરાના પાકા ફળ રસસાવવાળા બધા રોગોમા અતિ ગણાયક છે કફની સાથે લોહી પેશાબમા લોહી પડવું, નાકોરી ફૂટવી લોહીની ડાવટી થવી મરડો થઈને લોહી પડવું, અર્ધપાત, અર્ધપાત આદિ રોગો પર નિર્ભય કપાય છે ફળોથી જલવી લોહી બંધ ન થાય તો થોડી છાન મેળવવી ગર્ભપત બંધ થવા

૬૪. ઊલી (ભો)રી ગણી—સં જુહતી વાર્તાકી મં ડગ્ધી, રાનવાગી હિં જડીકટાઈ, બરહટા બં જુહતી, વ્યાકુડ, નિતવેચુન કં ટેચુ ૧ તૌં પેદામુતુગા, કુકમાચી તા કાદનકદારી, ચેરચુટ તું ચુલા મલાં વેલોતુનાલોગિના કાં બાદબનજગી, ઉસ્તરગાર અં બાતુબન જગલી લાં સોલેનમ ધીકમ્

ઊલી (ભો)રી ગણીના ઊંડ આબેદમ વતાકડીના ઊંડ જેવા જ થાય છે એને 'જગી રી ગણી' પણ કહે છે. એ ઊંડ કમરપૂર લેવા વધે છે જોભા ભોરી ગણીના ફળ ગોળ હોઈ ભોપારી જેવડા મોટા હોય છે એ ફળોનો ગંગા પીગા હોન છે ગરીમ લોકો એ ફળોનું શાક કરે છે જોભા ભોરી ગણીની એક જાત કાકણમા થાય છે તેને 'ભોત રી ગણી' કિવા 'ચિચુરટીવાંગી' પણ કહે છે ભોત રી ગણીના ફળો જોભા ભોરી ગણી કરતા મારીક હોય છે ફળોનું શાક સારુ થાય છે જોભા ભોરી ગણીના મૂળ દશમૂળોમા આવે છે * **મોટી ભોરી ગણી** :—તીખી, ઉખ્ય, કડી, હંધ, પાયક, ચાહી, અમિદીપક અને કફ વાયુ, તાવ કાઠ અરોચક, જલગી, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, મોઢાની વિરસતા, કફ (ખરજ), થળ, આમદોષ, હૃદરોગ, અગ્નિમાદ-એનો નાશ કરે છે **નાની જાતની ઊલી ભોરી ગણી** :—વાયુ દમ, રાળ, કફ, અગ્નિમાદ, તાવ, શઘી, હૃદરોગ અને આમનો નાશ કરે છે **ધોળી ઊલી રી ગણી** :—રસ હોઈ કફ અને વાયુનો તથા અજનથી નેત્રરોગનો નાશ કરે છે **ખીમ જુજુ નાની જાત જેવા જ છે ભોત રી ગણી** :—કડી, તીખી ઉખ્ય પિત્તકર, રક્ષ રુચિકર, ભેદક, પાયક, અમિદીપક અને કફવાતનાશક છે **ઉપયોગ** :—(૧) ઉપરમ ઉપર :—જોભા ભોરી ગણીના કાકો લીંડીપીપર નાખા પાવો એવે ઉધરસ જલદી મટે છે (૨) ટારને કાઈ પણ પ્રકારનું વિષ ચડ્યું હોય તો તે ઉપર :—જોભા ભોરી ગણીના મૂળિયા ખાડી, પાણી નાખી તેમાથી રસ કાઢવો અને પાવો (૩) આરક્ત (રાતાચોળ) નેત્ર કરવાં હોય તો :—જોભા ભોરી ગણીના મિથાનું અજન આખોમા આજવાથી આખો લાલચોળ થાય છે પૂર્વે સિપાઈ લોકોમા પોતાનું શૌર્ય અથવા ક્રોધ લોકોને જતાવવાને આ રીત ચાલતી હતી (૪) વાળ ઉપર :—જોભા ભોરી ગણીના મૂળ પુરવના મૂતમા અને જામપીપળાના પાદડામા વાગી તેનો કોલ્લા ઉપર

માટે આ વૈષ્ણવ આપવાથી જાન ન થકો પહોચતો નથી

મુરુગેડમા ફળ પાચન અને પૌષ્ટિક અપાય છે શીતળામા ઉજ્યુતા એવી થતા માટે ફળ અપાય છે દૂધ તીવ્ર લોહીવાળા મરગામા અપાય છે નાનું બાળક અતિ નિર્બળ થઈ નયુ હોય બનટી ગને હસ્ત લાગતા હોય તો તેને ઉજરાનું દૂધ ૧૦ ૧૦ પુર્વ બની સાથે આપવાથી સ્ત્રી કાશરો થાય છે વાળનું પડ્યું હોય તો ઉજરાનું દૂધ તાળના પર લગાડાય છે ગદમાળ બદ અગાધ બીજા મપરના થોડા પર ઉજરાનું દૂધ લગાવાથી વળા અને સોજો ઓછો થાય છે કમરવા દર્દ ઉપર મર ઉપર અને શ્વસનગમા છાતી પર તથા પીઠ પર ઉજરાનું દૂધ તાડાય છે પરમામા ઉજરાનું મૂળ અથવા મૂળમાથી નીકળેલું પાણી આપવાથી મૂત્રનલિપ્તો સોજો ઓછો થાય છે એનું ડેર અદર ચાલ્યું નય તો તેના ઉપર ઉજરાનું પાણી અતિ ઉપયોગી છે પાણીના ઉષ્ણોગ મધુમેડમા પણ થાય છે છાલનો ફાટ અચાતવમા અપાય છે પાંચને બેકળા એના ક્ષાયમા ધી સિંક મરીને લગાડવાથી અતિ લયકર કુખ દેતા મૂત્રાએ પણ મદી નય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* રી ગણીની મુખસિદ્ધિ બે જાતો છે ભોરી ગણી અને વણી રાગણી ભેદે જેનું શાક કરવામા આવે છે તે રી ગણીના ઇંદને પણ રી ગણી કે વેગણી કહે છે, પરંતુ તે આ બે રી ગણીઓથી જુદી છે વણી રી ગણીને લોકો ડોરલીના નામથી પણ ઓળખે છે એના પાદડા રાકની વેગણીના પાદડાને પણ સાથે મળતા હોય છે તેમા પણ મોટી ડોરલી (મોટા ફૂવાણી), નાની ડોરલી (નાના ફૂવાણી) અથવા ભોત રી ગણી અને ધોળી ડોરલી (ધોળા ફૂવાણી) એમ ત્રણ જાતો છે ભોરી ગણીના ઊંડ બુમિ ઉપર પથરાવેલા હોવાથી તેને એ નામથી ઓળખે છે કેટલાક એને આખકુડામણી પણ કહે છે એના પાદડા ડોરલીથી જુદા પ્રમાણના હોય છે એમા પાંચ જાતો છે હોય છે બીજી એ ધોળા ફૂવાણી થાય છે તેને લક્ષમણા કહે છે આ લક્ષમણામા પારાળી ખાખ કરવાનો જુજુ હોવાથી તેમા એને વધાર ચાહે છે તે સિવાય એમા બીજા પણ મહાન જુજુ હોવાનું કહેવાય છે, પણ તેને પ્રકાશમા મૂડી રાકાય તેમા સિદ્ધ મેંગોને હજુ સુધી કાય લાગ્યા નથી આમ આ રી ગણીની અદર પાંચ જાતો છે લક્ષમણા નામે એક મદ થાય છે તે આ લક્ષમણાથી જુદો છે રી ગણીની માત્રા ૧ માસાની અને જ્યવકાલના તેના મૂળ અથવા પચાગ વપરાય છે

પાટો બાધવો

૬૫. ઉલકુલી—આ છોડ ગોમાતક પ્રાતમા થાય છે એ એક ફવાડિયા જેવી જ લાજ છે, પરંતુ ઉલકુલીના છોડના પાદડા લાખા હોઈ છેવટે કાતર સરખા હોય છે એ છોડ બે અડી જ હાય જિયો વધે છે ઉલકુલીના પાલાનુ અને કુમળી કાળીનુ શાક થાય છે

૬૬. ઉક્ષી—(યોળી ધાનડી)—સં જ્વેત ધાતકી મં બાગુળી હિં કોઠારજ તેં બદિ-મુરુદ્દુ કં મસદ બાગુળી લેં કલિકાપેરિજ ફોરિબિન્ડ

ઉક્ષીના મોટામોટા ઝાડ કુગરાળ જમીનમા થાય છે ઉક્ષીના પાદડા નાના ટોઈ તે શુમારે ૪ આગળ લાખા હોય છે આ પાદડા મૃદુ હોય છે અને ઉક્ષીના ફળનો આકાર સીતાફળ જેવો હોય છે ગુણ-વિદ્ર, વાતહર અને ઉત્તરાતનાશક છે ઉપયોગ:—(૧) નળવાયુ ઉપર:—ઉક્ષીના પાલાનો રસ નવગ્ર પાવો (૨) મ્રખ ઉપર:—ઉક્ષીના ફળ સર્પન ટોતા નથી, માટે જના હોય ત્યાંથી શોધી લાવી દૂધમા બાફી ગળી મૂકવા એ ફળ અને ખખખીના મૂળ મધમા ધસી નિંત્ર ૪-૫ વખત લેપ કરવો (૩) પાંડગેગ ઉપર:—ઉક્ષીના ફળનુ ચૂર્ણ, બયફળ, જલની લવગ, એલચી, તજ દગડફૂલ (ઝડીલા) અને અજમોદ એનુ ચૂર્ણ બે મામા મધમા નાખી દરરાજ સવારસાજ ઓપધ આપવુ, એજે પાકુરાગ દર થાય છે (૪) ફરશાના નિવા ઘાયલી(ઘોણુમા)ના વિપધી મોઝે આવે છે તે ઉપર:—ઉક્ષીના મૂળ અને ઘણસારીના મૂળ ગોમૂતમા ધસી સોજ ઉપર લેપ કરવો (૫) અન્નિદ્રગ્થ મ્રખ ઉપર:—ઉક્ષીના ફળની રાખોડી તેલમા નાખી ચોપડી (૬) બાળકોને દૂરિયુ આવે તે ઉપર:—ટટિયાના લક્ષણો એવા છે કે, શરીરમા તાવ આવી લોહી સુકાય છે અને મ્દનુ પ્રાધાન્ય ધઈ હાયપગ બધાઈ જન છે તેને માટે ઉપાય—ઉક્ષીના ફળ સાધારણ ચીરી સકવવા પછી તેને ગોમૂતમા સાત પુટ આપી બાળી, કાળી ગખોડી બનાવવી તે રાખને ભાગરાના સાત પુટ અને બકરીના મૂતમા જણુપુ અને બિન્ને-રાના રસના સાત પુટ આપી ખાતી વખતે બે ગ્રમથી ૪ ગ્રમ (ચણોડીસાર) પરંતુ શક્તિ પ્રમાણે મધમા ખરલ કરી ચાટવા માટે આપવી

૬૭. એખરે—સં કલિકાક્ષ હિં તાલીમખાના, ફેલયા મં કોલસુદા, વિખરા, તાલીમ ખાના મં કોલિન્તા, કોલસા બં કુલિખખાડ, કુરેના કુલક, શલમર્દન ઇત્યાદિ તાં નિરમુક્ષિ, તું કોવમુલ્લુકે મલાં વાયલસુદિ ગોમં કોળીકુરે ઝાડ વં કુલ્લોલિકે નીરગોળ ગે લિકે કોવલિકે તૈં નિરગોળી ગોળી, ગોળચેડુ ગોલિમિડિયે, ઓં કુર્ધ લિરેખા, માખુરેણ લાં એખરેન્થા લોજિટોલિયા ઇં લેન્ગ લિન્ડડ ગારેન્થિયા

એખરે કોળીમા અને ખીજ સ્થગે ખેતરની બાજુએ અને વહેણાના કિનારા ઉપર હોય છે ત્યાં ટોર પછી તેને ખાતા નથી એ છોડ શુમારે બે અડી જ હાય જિયો વધે છે એના કુમળા પાલાનુ ઢેટલાક લોકો શાક કરે છે એના પાદડા લાખા હોઈ દરેક પાદડા નીચે એક એક કાટો હોય છે આ ઝાડને કોકણીમા કોલિન્તા, મલસા એમ પણ કહે છે અને જે ખી આવે છે તેને ‘તાલીમખાનુ’ કહે છે એ ખી પાણીના સ્પર્શ યથાથી રત્તદાર જાને છે એની માવા ૬ માસ છે એખરે (મૂળ) ઉદ્ભૂ શીતળ વેદનાસ્થાપન, મત્તયાયક મૂતજનન છે ખીજ સિન્ધ, થોડા મૂતજનન અને જનને દ્રિયને ઉત્તેજક છે પચાગની રાખ મૂતજનન છે ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—તાલીમખાના દહીમા વાટી આપવા (૨) કાત-રાસ ઉપર:—તાલીમખાનાનુ ચૂર્ણ મધ અને તામ ઘીમા આપવુ (૩) ધાનુપુષ્ટતા માટે—તાલીમખાનાનુ ચૂર્ણ તાકર સાથે ખાવુ અને ઉપર ધારોણુ દૂધ પીવુ અથવા તાલીમખાના, મૂસળી અને ગોખરનુ ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા સામર નાખી પીવુ (૪) પ્રમેહ ઉપર:—તાલીમખાના દૂધમા બાફી આપવા (૫) યોનિમ કોચ થના માટે:—તાલીમખાનાના કાદામા તેનુ ચૂર્ નાખી અદર લેપ કરવો (૬) પુષ્ટિદાયક પાક:—તાલીમખાના ગોખર કીચળીજ, બળળીજ, કાળી મૂસળી, ચનાવરી, સાલમમિશ્રી પળખી મિશ્રી યોળી ગુલબાશીનો કાંદો અથવા ચોપચીનીની ભૂકી કરી ઘીમા સાધારણ તળી સાકરનો પાક તૈયાર કરી તેમા નાખવી અને સારી રીતે ઘૂટી એકત કરી તેમા બદામ, પિસ્તા, ચારોળી, કિસમિસ

(ખેલાણા) દ્રાક્ષ, અખરોટ એલચી, કેસર, લવંગ, જાનકણ, ખવની, તજ અને ગળોતુ સત્ત્વ નાખી થેપલા કરી ગખવા એ દરરોજ બે તોલા ખાઈ ઉપર ગાયત્રી તાલુ દૂધ પીવું

૬૮. એરડો (દિલેલી) — બ ૦ સ ૦ મ ૦ એરડ હિ ૦ એરડ અડ ૬ ૦ ઔડલ, હરણ-ગીડ તે ૦ અમુકલ તા ૦ લાખામકુ તુ ૦ અલબુક મલા ૦ ચિતામણકુ ૬ ૦ ખેદછર અ ૦ ખિરવા તુ ૦ કર્ચક ઇ ૦ રૂગગ ઓઈ ન પેલે લા ૦ રિસિન્સ ઇમ્યુનિસ

[આ આર્યભૂમિમા પરમેશ્વરે આપણુ મુખ માટે અનેક ઉપયોગી અને વિપુલ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરેલી છે, પરંતુ તે ઉપરની આપણી સત્તા તથા તેનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી લેવાનું સામર્થ્ય આપણામાથી નહીં થયું એ આપણા ઉપર કાળચક્રનો દેરો જ આવ્યો કહેવાય. આપણે આ કાળ ચક્રના દેરામા આવવાથી આપણા આગળ વધી આવેલું ખેતરોમાનું અલ આપણા પેશમા ન જતા પરદેશમા જ તથાઈ જન છે. ઉત્તરોત્તમ પર્વતવૃષ્ટિ યદિ ભગપૂર પાક દર વર્ષે આવે તથાપિ આપણા ખેતરોના ધરમા મહિના-મે મહિનાનો ખોરાક પણ મિલક રહેતો નથી. બ્યારે સર્વન આવી સ્થિતિ થઈ છે, ત્યારે આપણી શક્તિ કયાથી વધારી? તથા આપણો લાગ્યોદય કયાથી થાય અને આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો સફળ થવા જેની પુષ્કળ રીતો જતા તે આપણે કરીએ છીએ? દર સાલ હઠારો ખાડી એક ડી આપણા દેશમા ઉત્પન્ન થઈને પરદેશ રવાના થાય છે અને ત્યાં તેનું યત્નમા તેન કાઠી ઉત્તમ નીલવણું જાટલીમા ઉપર સચિત્ર વિલાયતી નામ જાપી, પાણુ તે આપણા લોકોના ધરમા વાપરવા માટે મોકલાય છે, ત્યારે તેમને ક્યાં કહેવું? આપણા સ્વદેશાભિમાનશૂન્ય લોકોના ચૂર્ણપણાને ક્યાં કહેવું! વળી બાળવાના સર્વ તેલમા સ્થિર બળનાર, હમેશા દીવા પાસે ખેસીએ તોપણ આખરે ઇંજી ન કરનાર અને સસ્તું પડનાર એવું એ 'અત્ય કિ મતનું અને ઘણું શુભી' તેલ જતા એ તેલ પર આપણી લક્ષિત ન બેસતા ઘાતક, રોગોત્પાદક, પરિણામે ભય કર તથા પ્રસંગે પ્રાણનાશક એવું જે ઘાસલેટ (કેરોસીન ઓઈલ) તેલ તે જ આપણને હિતકર જણાવા લાગ્યું છે આ ઉપરથી આપણો સારાસાર-વિચાર તથા દૂરદષ્ટિ વ્યક્ત થાય છે જ] આ એરડકુલેતુ વર્ણન 'એરડનો કચરો' એ પ્રમાણે ન સમજતા, એરડતેલ પ્રમાણે જ પરિણામે હિતકર સમજીને એરડમા ઘોળી અને રાત્રી બે જાતિ હોય છે તથા એક મળ એરડ અને બીજો જગત્તમા ધનારો વર્ષાંશુ એરડ એની પાસે બે જાતિ છે મળ એરડ પાચદશ વર્ષ સુધી ટક છે જરાયતી એરડના બી (એરડિવા) બારીક હોય છે પરંતુ મળ એરડના એરડિવા કરતા તેલ વધાર નીખે છે એરડતેલ રેચક છે અને ૧૬ વર્ષથી માંડી ઉપરનાને આપવામા આવે છે બાળકોને આપવાની આયુર્વેદ તરદેશુ કમ્તો નથી ધણા રોગો પર આરભમા આ રેચ અપાય છે ઘોળો એરડો — તીખો તીક્ષ્ણ ગરમ ગુરુ, મધુર કટુ લુધ્ધ, જડ, સ્વાદુ અને સારક છે તથા વાયુ, ઉદાવર્ત, કફ, તાવ, ઉધરસ, ઉન્નરોગ મોખ્ખે શળ અને કમર બસ્તિ, મસ્તક-એમાનું શળ, દમ આનાહવાયુ જોડ બદ શુભ, જરોળ, આમપિત્ત પ્રમેહ, ઉબ્બતા વાતરક્ત, મેદ અને અકરદિનો નાશ કરે છે એના ભેદ-મેટો ઘોળો એરડો — રસકાળે અને પાકકાળે તેમા શુભો વધારે છે રાત્રી એરડો — તૂરો રસકાળે તીખો લઘુ અને કડવો છે, તથા વાયુ, કફ, દમ ઉધરસ, કૃમિ, અર્થ, વર્જરોગ (ગદ), રક્તદોષ, પાકુ, જ્વાતિ અરુચિનો નાશ કરે છે બીજા શુભ ધાળો એરડો જેવા છે બેનેના પાદડા — વાતપિત્તને વધારનાર અને મૂત્રમૂત્ર વાયુ કફ તથા રૂગિનો નાશ કરે છે એના કૃમળો અકુર — શુભ, બસ્તિશળ ૦૬ કૃમિ, વાયુ અને સાત પ્રકારના વૃદ્ધિરોગોનો નાશ કરે છે એના ફૂલ વાયુ ૨૬ પિત્ત અને મૂત્રમૂત્રનો નાશ કરે છે વળી રક્તદોષ તથા પિત્તને વધારે છે એના ઘિયાના ઘોળો (મગજ) — અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, તીખા મીઠા, ખારા, સિન્ધ સારક, મલબેદક અને લઘુ છે, તથા શુભ, શળ, કફ, વૃત્ત વાતોદર લીહા અને વાતાશ્નનો નાશ કરે છે એરડતેલ — (એરડિયુ) — મધુર, સારક ઉષ્ણ ગુરુ, રુચિમ્મ, સિન્ધ અને કડુ છે, તથા વર્જ (બ) ઉદરોગ, શુભ, વાયુ, કફ, સોજો વિપમજ્વર અને મ્મર, પીક, પટ, શુદ્ધાના શળનો નાશ કરે છે ઉપયોગ — (૧) શુભ ઉપર — એરડમૂળનો મોટો હિંગ અને સચળ નાખી આવેલો (૨) કુક્ષિશૂય ઉપર — એરડમૂળના કાઠામા જવખાર નાખી આપેલો, એટલે કુક્ષિપ્રળ,

કદશળ, ઉરુ અને પીકામાંનું શળ મટે છે. (૩) કમળા ઉપર:—એર'ડાનો રસ અને લીંડીપીંધરનું ચૂર્ણ સૂંધવા આપવાં. (૪) આંખો આવે તે ઉપર:—એર'ડતેલનો જુલાળ આપવો. (૫) ગૂમડાં થાય તે ઉપર:—એર'ડમૂળ વાટી તેલમાં અથવા ઘીમાં કાલની ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) વિસર્પ અને દરાજ ઉપર:—એર'ડતેલ ઘીમાં આપવું. (૭) નાનાં બાળકોનું ગળું પડે છે તે ઉપર:—એર'ડાનું પાંદડું ઘી ચોપડી તાળવા ઉપર મૂકવું. (૮) રેત્ર થવા માટે:—સારું એર'ડતેલ ૨ તોલા સુધી ગરમ પાણીમાં અગર સૂંડના અથવા ત્રિકુળાના કાદામાં આપવું. (૯-૧) શરીરમાંની ગરમી ઉપર:—આ તેલ તાળવા ઉપર ચોળવું; એટલે મસ્તકની ગરમી નીકળી જઈ આંખોમાં તેજ આવે છે. હાથપગમાં બળતરા અથવા ચાકાં પડેલાં હોય તો તે ઉપર પણ એર'ડતેલ ઠંડા પાણીમાં નાખી ચોળવું. (૯-૨) મસ્તકની ગરમી જવા માટે:—એર'ડાનાં પાંદડાંને માખણ અગર ચોખ્ખું ઘી ચોપડીને તે તાળવાં પર બાંધવાં. (૧૦) ધતૂરાના વિપ ઉપર:—લાલ એર'ડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી આપવાં એટલે ધતૂરાનું વિપ બિતરશે ને ભ્રમ નાશ થશે. (૧૧) સંધિવા ઉપર:—એર'ડતેલ ચોળવું. (૧૨) ફૂલ-છારી જવા માટે:—લાલ એર'ડાનું દૂધ આંખમાં આંખવું. (૧૩) વૃષણરોગ ઉપર:—એર'ડતેલ દૂધમાં અગર ગોમૂતમાં આપવું અને લેપ પણ કરવો. (૧૪) રક્તપિત્ત (વાતરક્ત) ઉપર:—એર'ડા, અરડૂસી અને ગળાનો કાઢો કરી તેમાં એર'ડતેલ નાખી આપવો. (૧૫) પેટમાંના વાયુ ઉપર:—એર'ડ-તેલ સૂંડના કાદામાં આપવું. (૧૬) આમવાત ઉપર-શુદ્ધસીવાયુ એટલે પીક, કમર, ખભા, પેટ, પગ એ ઠેકાણે શુળ અને પીડા થાય છે તે ઉપર:—એર'ડાનાં મગજ દૂધમાં મેળવી માવો કરી ખાવા માટે આપવો અથવા એર'ડતેલ એકડું જ ગોમૂતમાં આપવું. (૧૭) બાળકોની સસણી ઉપર:—નાગરવેલના પાકેલા પાનને એર'ડતેલ ચોપડી, શેકી તે સંઘેવાણું પેટ ઉપર રાખવું અને તેવા પાનથી પેટ શેકવું. (૧૮) બાળકોની કૃમિ અને જંતુ ઉપર:—એર'ડતેલ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એર'ડાનો રસ મધમાં આપવો. (૧૯) વીંછીના વિપ ઉપર:—એર'ડાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે જે અંગના લાગમાં દંશ થયો હોય તેની વિરુદ્ધ અંગના કાનમાં નાખવો અને કેટલીક વખત તેમજ રહેવા દેવું. એ પ્રમાણે બે-ત્રણ વખત કરવું; એટલે વિપ બિતરી જશે. (૨૦) ભસ્મકરોગ ઉપર:—દૂધમાં અથવા ઘીમાં એર'ડતેલ આપવું. (૨૧) દમ ઉપર:—૨૧ તોલા એર'ડતેલ પાંચ તોલા મધમાં મિશ્ર કરી રાખવું. તેમાંથી સવારસાંજ એકેક ચમચો લેતા જવું. (૨૨) સર્પદંશ ઉપર:—એર'ડાનાં પાંદડાંનો ૪ ચમચો રસ ૧ ચમચો પાણી નાખી આપવો અને દંશ ઉપર પાલો વાટી બાંધવો; એથી બિલટી થઈ વિપ બિતરશે. (૨૩) ઊંઘ ન આવતી હોય તો:—એર'ડાનો મોર બારીક વાટી થોડુંકે દૂધ નાખી કપાળે અને કાન પાસે ચોળવો, બહુ ઘસવો નહિ. (૨૪) ગંડમાળ ઉપર:—એર'ડમૂળ અને બાખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨૫) મુખે પ્રસ્રુતિ થવા માટે:—એર'ડમૂળ ઘીમાં ઘસી પાવાં અને ગુલ અંગ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૨૬) કમળા ઉપર:—એર'ડાની દાંડી દહીંમાં વાટી ૩ થી ૭ દિવસ આપવી એથી જરા કેદ આવશે અથવા એર'ડમૂળ મધમાં આપવાં એટલે ફાયદો થશે. (૨૭) પીનસ-રોગ ઉપર:—એર'ડતેલ કઠની રાખવું અને જે નાકમાં પીનસ થયું હોય તે નાકે દિવસમાં ઘણી વાર સૂંધવું. (૨૮) ચોનિશૂળ ઉપર:—એર'ડમૂળ અને સૂંઠ ઘસી ચોન ઉપર લેપ કરવો. (૨૯) નળ કૂદ્યા-હોય તો:—એર'ડતેલ ૨ ચમચા, સિંધવ ૧ તોલો, સંચળ ૧ તોલો અને ગાયનું દૂધ ત્રણ તોલા એકત્ર કરી આપવાં. (૩૦) હિરુસ્તંભ અને શુદ્ધસીવાયુ ઉપર:—એર'ડતેલ ગોમૂતમાં નાખી આપવું. (૩૧) બાળકોને રેત્ર માટે:—એર'ડા અને ઉંદરની લીંડી-ઓનું ચૂર્ણ લીંછુના રસમાં ખરલ કરી, બાળકની ગ્રહ ઉપર અને ડૂંટી ઉપર તેનો લેપ કરવો. (૩૨) કાચની ભૂકી પેટમાં ગઈ હોય તો:—ત્રણ તોલા એર'ડતેલ પીવા આપવું. (૩૩) પિત્તરોગ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં એર'ડતેલ આપવું. (૩૪) મસ્તકશુળ ઉપર:—એર'ડમૂળ ભાંગરાના રસમાં ઘસી નાકમાં ચોપડી તપખીર પ્રમાણે સૂંધવું; એટલે છીંકા આવશે. (૩૫) કમળા ઉપર:—એર'ડાના ઝાડની ઝાલ બે તોલા કાઢી ગાયનું તાનું દૂધ ૪ તોલા ઝાંટી તેનો રસ કાઢવો.

અને નિત્ય એક વખત પ્રમાણે પાચ દિવસ લેવાથી ગર્ભ પણ લારે રોગ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે અથવા કુમળી ફૂળોતો રસ ૬ માસ દૂધમા આપવો પથ્ય—પણ દિવસ મોણ ખાવું (૩૬) હોડમા ચીરા પડે છે તે ઉપર:—રાત્રે હોળને તેલ ચોપડવું (૩૭) આમવાત ઉપર:—એરડાનો મગજ અને સૂઠ સમભાગે લઈ એકત્ર ફૂગી તેમા તેટલી જ ખાડ નાખી ગોળાઓ કરી આપવી એ ગોળા નિત્ય પ્રાત કાળે એક એક એ પ્રમાણે દરરોજ લેતા જવી અથવા એરડેલ સૂઠના કાકામા આપવું (૩૮) કટિચૂળ અને હૃદયોગ ઉપર:—એરડમૂળનો કાકો જવખાર નાખી આપવો, એટલે હૃદય અને કમરના ચળનો નાશ થાય છે (૩૯) કાનમા બગાઈ વગેરે ગયું હોય તો:—જૂઠું જલક થયેલ એરડેલ ૧-૨ દિવસ કાનમા નાખવું, એટલે જલક મરે છે. પછી તે યુક્તિથી બહાર કાઢવું (૪૦) ગુદમરોગ ઉપર:—તાજ દૂધમા એરડેલ મિશ્ર કરી સેવન કરવું (૪૧) તાવમા અતિગ્રથ બાતરા થતી હોય તો:—એરડાના પાદડા બણથી લીધેલી જળીન ઉપર પાથરી રાખવા અને તે રોગીના અગ્ર ઉપર રાખવા તે વડે તાવ શાત થાય છે દાહ શાત થયા પછી ઠંડી લાગે છે તેનું યુક્તિથી નિવારણ કરવું (૪૨) પલીહોદર ઉપર:—મૂળ અને પાદડા સુકા એરડાનું ગાંડ માનીના વાસણમા ભરી, મોઢું બંધ કરી અજમાનો પુટ આપવો. પછી તે ફૂટી તેની લસમ ૧ તોલો લઈ ચાર તોલા ગોમુત્રમા પાની (૪૩) ગલિ-હીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થયા અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે:—એરડમૂળ, સૂઠ અને સુવાનો મટો આપવો +

૬૯. એરોદમ—એને ‘મીઠો અજમે’ પણ કહે છે આ અજમે ખાવાથી મીઠો લાગે છે એનો આકાર અજમા જેવો હોય છે આ અજમે ઇરાન દેશથી આવે છે એનો ઉપયોગ આજકાલ ઘણો જ થવા લાગ્યો છે ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર:—એરોદસનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) બાળકોના તાવ અને ઉંઘરસ ઉપર:—એરોદસ ટાક ૧, વરિયાળી ટાક ૧ એની ભૂકી કરી કુવારના ગરલમા નાખી ગરમ કરી તેનો રસ કાઢી તે મધમા ચાટવું

૭૦. એલચી—૮૦ એલા મં વેલોડે ડિ૦ ઇલાયચી બ૦ એલાયચ ૬૦ ચાલાકકી

+ એરડિયુ સૌમ્ય સારક રત્નચળન (ધાવણ ઉપત્ર કરવારે) દારૂશામક અને વાતહર છે એરડાનું મૂળ વાતહર છે સંસનવર્ગમા એરડિયુ એક કોદારણ છે એરડેલથી આતરડાની સ્તેનિક કળા મુદ્દ અને છે મગની માટે ઠીકી થઈને નીચે સરકે છે એવી રીતે મળને સરકાવવારી દવા(સ સન)મા એરડિયુ સંક્રમ કર છે એરડિયાની ક્રિયા ગ્રહણી (આતરડાનો મારલનો ૧૨ આગળ ભાગ) પર વિશેષ રૂપે થાય છે યુવત પર બિનકુલ ક્રિયા થતી નથી આ અધિક સૌમ્ય હોવાથી વધારે પ્રમાણમા આપવા છતાં પણ કદાપિ દગો દેવું નથી એરડિયામા પાછળથી કબજિયાત કરવાનો ઘોટો ધમ છે એરડિયુ સવારે ખાલી પેટે આપવું એઈએ તેમ જ સાથે આદનો રસ મેળવાય તો તે વધારે ગુણ કરે છે એરડિયુ બાળક, વૃદ્ધ અને સગર્ભા સ્ત્રીએ પણ નિર્ભયતાથી આપી શકાય છે

અનુષ્ઠ(એરેન્ડિકસ)મા દાહ-રોગ થવાથી પેટની જમણી બાજુમા દહ થાય છે દરત સાર આપતો નથી બહારી થાય છે તાવ આવે છે નાકી જલસી આવે છે અને પાદળી પડી જાય છે એ રોગને એરેન્ડિ સાર્થટિસ મટે છે એ રોગના પ્રારભમા એરડિયુ અપાય તો રક્તક્રિયાની જરૂર રહેતી નથી અથવા એરડેલ અને ડિગના પાણીની બરિત અપાય તોપણ ઉદરપીડા દૂર થાય છે પુરાસાની અજમે વેદનાશમનાઈ આપવો હોય તો આપી શકાય છે અગ્રણું ન અપાય તો સાર

વાતરોગમા એરડિયુ હિતમ ગણકારી છે એટલા માટે એને વાતારિ સજ્ઞા આપેલી છે કમરની પીડા પડખાની પીડા હૃદયચૂળ સંધિચેય આમવાત કફચળ એ બધા રોગોમા સૂઠની સાથે એરડિયુ અપાય છે તેમ જ હૃદયોગ ભાગ પર એરડિયાની માલિસ કરાય છે નવા આમવાતમા રોજ સવારે એરડિયુ આપવું એઈએ રત્નને પર ગાંઠ થાય, તો તેના ઉપર એરડિયુ ચોળી એરડાનું પાન બાધવાથી ગાંઠ વીખેરાઈ જાય છે અને ધાવણ વધારે આવે છે રત્નની ઠીકીની આસપાસ ચીરા પથ્થા હોય તો એરડિયુ લગાડવાથી જલદી ચીરા મટી જાય છે સારી રીતે રૂબરૂ કરેલ એરડિયુ આખમા નાખવાથી આખમા પડેલા કચેરા બહાર નીકળી જાય છે અર્ધરોગમા મસા પર કુવારના જલની ઉપર એરડિયુ ચોપડી બાધવાથી જલન મટી જાય છે

તેનું તુલ્ય એલાટી. તાનું એલ, ઇલાટી. મલાનું એલ, એલાતરી. ફાનું હેલ, હાલ. અનું કાપીલે-સિંગાર. ઇ. કાર્ડેમમ લાનું ઇલેટરિયા કાર્ડીમોમ, વનું વેલચીદો.

એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનમાં અને એની આસપાસના ઉષ્ણ પ્રદેશમાં થાય છે. એ છોડ ઠંડા દેશમાં થતા નથી. એલચી મલબાર, કોચીન, મેંગલોર, મહીસુર અને ઘણું કરી આખા ક્ષૌરિક દેશમાં થાય છે. એ છોડ હળદરના છોડ જેવા થાય છે. એલચીના છોડ મલબાર પ્રાંતમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એલચી લેવિમગની ચિંત્રોની પેઠે જમીનમાં મૂળિયાને લાગેલી હોય છે. મલબારમાંથી પ્રતિ વર્ષે સેંકડો ખાંડી એલચી ઇંગ્લેન્ડમાં અને ખીજ દેશોમાં વેચાવા જાય છે. એલચી સ્વાદિષ્ટ હોય છે. તે ઘણું કરી ખાવાના પદાર્થોમાં નખાય છે. એલચી જૂની થવાથી તેમાં ધૂળ (જંતું) ઉત્પન્ન થાય છે. તે ભૂલથી અથવા પ્રમાદથી ખાવામાં આવે તો ડાઢ ઉત્પન્ન થાય છે. એલચીમાં મૂળ તથા શીતળ ગુણ હોવાથી રાત્રે ખાવાનો નિષેધ કરેલ છે. જંગલી એલચી કરીને એની એક મોટી જાતિ ફુગરોમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એના એલચીદાણા કાઢી બહાર વેચવા મોકલે છે. એને 'નર એલચી' પણ કહે છે. એ લસણ જેવડી મોટી હોય છે. ખારીક એલચીદોડા:—કડવા શીતળ, રસકાળે તીખા, લઘુ, સુગંધી, પિત્તકર, મુખ અને મસ્તકનું શોધન કરનાર, ગર્ભપાતકારક, રક્ત અને વાયુ, દમ, કફ, ઉધરસ, અર્શ, ક્ષય, વિપ્રદોષ, બસ્તિરોગ, કંઠરોગ, મૂત્રકૃમ્મ, અશ્મરી, ત્રણ અને કંકુ (ખરજ) નો નાશ કરે છે. x મોટા એલચીદોડા:—તીખા, રક્ત, સ્થિકર, લઘુ, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, મુખશુદ્ધિકર, સુગંધી, પાચક, શીત અને અમિદીપક છે. એ કફ, દમ, પિત્ત, કંકુ (ખરજ), રક્તરોગ, ઉધરસ, હૃદયરોગ, વિપ્રદોષ, ઊલટી, તુષ અને બસ્તિ, મુખ અને મસ્તક એ ઠેકાણાના ચળ તથા વાંતિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ (પેશાબ સાથે ધાત જાય છે તે) ઉપર:—એલચી અને શેકેલી હિંગનું ત્રણ ગ્રામ ચૂર્ણ દૂધ અને ઘી સાથે આપવું. (૨) વીંછીના વિષ ઉપર:—એલચી ચાવી કાનમાં ભરવી ફૂંકવું. (૩) નેપાળના વિષ ઉપર:—એલચી દહીમાં વાટી આપવી. (૪) આંખમાં ખળતરા થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય છે તે ઉપર:—એલચીદાણા અને સાકર સમલાગે લઈ એકત્ર ખાંડી તેમાંથી ચાર માસા ભૂખી લઈ તેમાં એરંડિયું અથવા એરંડની મોખ નાખી સવારે દાતણ ક્યાં પછી લેતા જવું: એટલે મસ્તકમાહેની ગરમી મટી મગજ કંકુ થઈ આંખોમાંની ગરમી જાય છે અને આંખોનું તેજ વધે છે. (૫) રક્તપ્રદર, રક્તમૂળવ્યાધિ અને રક્તમેહ ઉપર:—એલચીના દાણા, કેસર, જયફળ, વંચલોચન (વાંસકપૂર), નામકેસર, ચંખણ—એ છ ઔષધોનું સમલાગે ચૂર્ણ કરી રાખવું અને દરરોજ બે માસા ચૂર્ણ, બે માસા મધ, છ માસા ગાયનું ઘી અને ત્રણ માસા સાકર એ મિશ્રણમાં સેવન કરવું. એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળે અને સાંધકાળે એમ બે વાર ૧૪ દિવસ આપવું: એ ઔષધને દરરોજ રાત્રે સવાની વેળાએ શક્તિ પ્રમાણે ગાયનું દૂધ અર્ધો શેર ઊતું કરી અંદર થોડી ખાંડનાખી પીવું. ગોળ, ઠાપરા વગેરે ગરમ પદાર્થ વર્જવા. (૬) કંકુરોગ ઉપર:—એલચીના દાણા સિંધવ, ઘી, મધ એ એકત્ર કરી પાવા. (૭) ધાતુપ્રુષ્ટિ માટે: એલચીદાણા, જવચી, જલમનો મગજ, ગાયનું માખણ અને સાકર, એ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ સવારે ખાવું. એથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. (૮) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર:—એલચી-દાણાનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગાટવું. (૯) ઉદાવર્તરોગ ઉપર:—(શુધા, નિદ્રા, દમ, ઊલટી, આસાદક એમના ઘણા વેગનો નિરોધ કરવાથી આ રોગ થાય છે.) થોડીક એલચી લઈ તેમાંથી આઠધી ધોના દીવા ઉપર રોળી પછી સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે મધ સાથે ખાવું. (૧૦) મુખરોગ ઉપર:—એલચીનું ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ મોઢામાં રાખી

x નાની એલચીના છુપ (છોડ) આદાના જેવા થાય છે. ફૂલ ધોળાં અને લાલ એલચીના મુગંધની જરાબર થાય છે. એચી રાત્રે કદાપિ ખાવી નહિ કારણ કે એથી પચરકા આવવી કોઈ થાય છે. એલચીના માત્રા ૫ થી ૧૫ રતી અને સાંતિકર ગુલાબનાં ફૂલ છે. એલચી સુગંધી, સ્થિકર, દીપન, પાચન, વાતહર અને ઉન્નક છે. પચન નલકાની નિર્જાતાવાળા દોષો અને દાહકુક્ર દોષો પર એલચી વધરાય છે. પિત્તરોગ યોગ્ય ન થતો દોષ તે એવળી અમૃત્ય ઔષધ છે. યદવરોચમાં ૫-૫ રતી અપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

લાળ. પડવા દેવી. પછી મોઢું રવચ્છ ધોવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪-૫ વાર કરવું. (૧૧) સર્વ-
શૂળ ઉપર :—એલચી, હિંગ, જવખાર, સિંધવ, એનો કાઠો એરંડતેલ નાખી આપવો; એટલે કમર,
હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કક્ષિ, મસ્તક, કર્ણ અને નેત્ર, એ ઠેકાણાનું યજ્ઞ ધણી જ ત્વરાથી મટે
છે. (૧૨) જીર્ણીજવર અને સર્વજવર ઉપર :—એલચી, ખીલાં, સાટોડી, દૂધ અને પાણી
કરી દૂધ રોપ રહેલાં સુધી ઉઠાણી પીવું; એનાથી સર્વ પ્રકારનો તાવ જાય છે (૧૩) કંદ-
મૂળકૃષ્ણ ઉપર :—ગોમૂત્ર, મધ, કેળનો રસ-એમાંથી કોઈ પણ એક સાથે એલચીનું ચૂર્ણ પાવું.
(૧૪) ઊલટી ઉપર :—એલચીનાં ફેતરાં બાળી તે રાખ મધમાં ચટાડવી.

૭૧. ઝોંટ—સં તિંતિરીક, વૃક્ષામ્લ. ઉત્તર હિંદો અમ્લસૂત્ર, દેવદળ, એક. તાં કુળવી. કં
હિરેકણિય. મલં તમાલમ્. બં ઝોઝ, ઝોઝ. આસામં તેજોળ, મરાઠીં અરાંભિ, કાં ઝોટ, લેં
ગાર્સિનિયા એન્થોકાર્મસ.

આ ઝાડ કર્ણાટક અને ગોમાતક પ્રાંતોમાં ઘણું કરીને થાય છે. ખીજ ઠેકાણે ક્યાં જડતાં
નથી. ઝોંટનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં કડાંનાં પાંદડાં કરતાં કંઈક મોટાં, ૧ ફૂટ લાંબાં
હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં ફોલો આવવા લાગે છે. તેને 'ઝોંટઆળો' કહે છે. એ ફોલો પાકાં
થાય એટલે તેના નાના કટકા કરી સૂકવે છે. તેને 'ઝોંટાની ઢાલ' કહે છે. તેના આમલી અથવા
કોકમને બદલે ઉપયોગ થાય છે. ઝોંટાની ઢાલ પથ્થ ને ઉપયોગી ઘઈ પડે છે; કારણ તે પિત્તશામક છે.
એ કોકમ કરતાં પણ પચ્ચકારક છે. કોકમ રક્તરોપક છે; પરંતુ આ તે રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે.
ઝોંટનાં લાકડાં ઉપરાંતી કામના ઉપયોગમાં આવતાં નથી. પાકેલાં ઝોંટનું રાવણું અને અથાણું ઘણું
મધુર થાય છે. પકવ ઝોંટનું પાણી કાઢી તેમાં ખાંડ, જીરું અને મરીની ભૂડી નાખી પીએ તો તે
શીત, પિત્તશામક, પથ્થકર, રુચિદાયક, દીપક અને પાચક છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીએને ઝોંટનો સાર પથ્થકર છે.

૭૨. ઝોથમી જીરું—સં સિન્ધજીરક. હિં મં ઈસબગોલ. કં તૈં ઈસબગોલ. તાં
ઈસાપુકાલવીર. કાં ઈસબગોલ, અં બાઝરેકાતુન, ઈં ઈસ્કાગોલ શીડ. લાં રોલેરોગો ઝોવેટા.

ઝોથમી જીરૂની ઉત્પત્તિ મિસર દેશમાં અથવા યુશિયામાં થાય છે. ત્યાંથી તે અહીં આવે છે.
એ ખી આકારે ચાંચક જેવો છે. એના છોડની જગ્યાએ એક હાથ હોય છે અને પાંદડાં ત્રીણાં તથા
લાંબાં લાંબાં હોય છે. એ છોડ ઉપર ઘઉંના જેવી ઉખીઓ આવે છે. તેમાં એ ખી હોય છે. એમાં
તણુ જાત છે : ધોળાં, રાતાં અને કાળાં. એમાંથી કાળાંની ઓપલામાં યોજના કરી નથી. ધોળાં
સર્વમાં ઉત્તમ છે. ઝોથમી જીરૂની ત્રીણી ભૂડી માણસના ખાધામાં આવવાથી ઝાડો બંધ ઘઈ
મરી જાય છે; માટે એવી ભૂડી ન આવવા માટે સંભાળ રાખવી. ઝોથમી જીરૂનાં ખી પાણીમાં
નાખી ખૂબ યોગવાથી તણે જઈ બેસે છે. ઉપયોગ—(૧) સોમલના વિષ ઉપર :—ઝોથમી
જીરૂનો લુઆળ કાઢી (પાણીમાં પલાળી રાખી યોળી ગાળી લઈ) તેમાં બેદાણા, દહીં અને
શુલાબનું પાણી મિશ્ર કરી, આપવું; એટલે વિષ જીવશે. (૨) ગરમીથી તરસ લાગે છે તે
મટવા માટે :—ઝોથમી જીરું રાતે પાણીમાં નાખી તે પાણી ગાળી પાવું. એ પૌષ્ટિક પણ છે.
(૩) જ્વરાતિસાર, રક્તાતિસાર, જીર્ણીતિસાર, રક્તાર્શ, રક્તસ્રાવ, જ્વર, પ્રમેહ અને
કાષ્ઠ ઉપર :—જેથી ચાર તોલા સુધી ઝોથમી જીરું રાતે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે યોળી
તેમાં બે તોલા ખડીસાકર નાખી આપવું; એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થશે. (૪) ઝાડો બંધ
થાય તે ઉપર :—ચાર માસા ઝોથમી જીરું સાત માસા પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણી ગાળી
લઈ તેમાં બદામનું તેલ અને સાકર નાખી આપવું; એટલે કેટલીક વારે રોગ ઘઈ જશે. (૫) બાળકોની રક્તસ્રાવોથી ઉપર :—ઝોથમી જીરું અને ખડીસાકર ચાવી ખાવા માટે
આપવી. (૬) ધાતુરુષ્ટિ માટે :—ઝોથમી જીરું ૨ લાગ, એલચીદાણા ૧ લાગ અને ખડીસાકર
૩ લાગ રાતે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તે મસળી ગાળીને પાવું અથવા એની દાડી કરી
ઉપર બે ઘઉંડા ગાયનું દૂધ પાવું. (૭) આમાંશ (મરડા) ઉપર :—ઝોથમી જીરું ૧ તોલા

* ધાતુરુષ્ટિ માટે ઈસબગોલની ભૂડી (ઝોથમી જીરૂનાં ફેતરાં) વખતે ઉપયોગી છે. ૪ માસા ભૂડી

અને સાકર ૧ તોલો ચાવીને ખાવું. આ પ્રમાણે દિવસમાં બેચાર વાર આપવું, (૮) જ્વરાતિ-સાર ઉપર :—આથમી છરાનો કાઠો આપવો.

૭૩. કચ્છરો—સં ૦ કચ્છર, ચુકકંદ. મં ૦ કચ્છરા, ફુરડીએ મૂળ. હિં ૦ કચ્છર, કચ્છ, ચિયોડ. બં ૦ કચ્છર. કં ૦ સેકિનગડો. લાં ૦ સિકરપસ કચ્છર.

તળાવની આસપાસ બે-બે વેંત જોડા કાઢવામાં એક જાતના છોડ જોવા હોય છે; એને 'લવ્હા' કહે છે. એ છોડનાં મૂળોને કચ્છરો વળગે છે. ધાસ સુકાવા લાગે એટલે કાઢવામાં ચારચાર પડેર જમા રહી તે કાઢી લે છે. કચ્છરાં શેકીને અથવા છોલીને ખવાય છે. તે છોલી ચીરો કરી, દૂધમાં શેરડીના રસ સાથે બ્રાહ્મણ છે, તે 'દૂધકચ્છરો' જાણેલા. ખીજી રીતિએ કચ્છરાં વાટી તેનું દૂધ કાઢી તેમાં દૂધસાકર નાખી તેનું ખાવાનું થાય છે. કચ્છરાને કોંકણમાં ફુરડી કહે છે કચ્છરો—મધુર, શીત, તૂરો, ગુરુ, ગ્રાહક, ચુકવર્ધક, વાતકર, મલસ્તંભક, રચિકર, હૃદય, કફકારક તથા કૃમિકર છે; અને રક્તપિત્ત, દાહ, અમ, તૃષ્ણ, રક્તદોષ, નેત્રરોગ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ કમળો અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

૭૪. કચ્છરો—સં ૦ કચ્છર. મં ૦ કં ૦ કચ્છરા, નરકચ્છરા, કાચરી. કં ૦ કચ્છરા. હિં ૦ કચ્છર, કાલીહળદી. બં ૦ એકાંગી. કાયા હવૂદ. તૈ ૦ કચ્છરમ. તાં ૦ કચ્છરિમંજલ. મલાં ૦ અડવિકચ્છરા. કાં ૦ જરબાદ. અં ૦ એરકુલકાકુર. ઇં ૦ લોન્ગ એડોચારી. લાં ૦ કરચુમા એડોચેરિયા.

કચ્છરાના છોડ હળદરના છોડ જેવા થાય છે. પાંદડાં અને છોડ હળદરના છોડ પ્રમાણે હોય છે. પાંદડાં કિંચિત્ કાળાશ ઉપર હોય છે. એ પાંદડાંની લંબાઈ મુમારે બે હાથ હોય છે. હળદર પ્રમાણે જ એના કંદ પણ જમીનમાં થાય છે. એ કંદનો કચ્છરો કાઢી નાખી તેને મીઠામાં આથે છે (અથાણું કરે છે). કોંકણ પ્રાંતમાં આ છોડ પુષ્કળ છે. કચ્છરો સુગંધી પદાર્થોમાં નાખે છે. એની સુવાસ સારી હોવાથી સુગંધી મસાલામાં વાટી તેને શરીરે ચોપડે છે. એને 'પદ્મકચ્છરો' પણ કહે છે. 'કપૂરકાચલી' એ કચ્છરાની એક જાત છે, એને પણ કચ્છરો કહે છે. કપૂરકાચલીમાં સુગંધી ધણી હોય છે. કચ્છરા કરતાં એ વધારે સુગંધીદાર છે. સુગંધી પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. કપૂરકાચલીનું વર્ણન હવે પછી જુદું આપેલું છે તે જોઈ લેવું. કચ્છરો—કચ્છરા, તીષ્ણ, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અમિદીપક, સુગંધી, રચિકર, લઘુ, મુખ સ્વચ્છ કરનાર અને રક્તપિત્તને જોપાવનાર છે; તથા ગલગંઢ, ગંડમાળા, કુષ્ઠ (કાંઠ), અર્શ, મણ, ઉધરસ, દમ, શૂભ્ર, કફ, ત્રિદોષ, કૃમિ, વાયુ, જ્વર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ત્રિદોષ, સુવારોગ (સુવાવડનો રોગ), પિપ્પમ અને જીજીવર ઉપર કાઠો :—પદ્મકચ્છરો, પિત્તપાપડો, દેવદાર, ચંદ્ર, કરિયાતું, ધમાસો, કકુ, નાગરોથ, જાળી ભોરીંગણીનાં મૂળનો કાઠો મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૨) જીલ ઉપર જીખાર (છારી) આવે છે તેને માટે :—નિત્ય સવારે જાંબી જકતાં જ કચ્છરાના તાજા કંદ ચાવી થૂપી નાખવા. પછી મોઢું ધોવું; એટલે જાંબીમાં લાળ ગળી જવાથી થયેલ વિકાર વગેરેનું શમન થશે. (૩) કૃમિ ઉપર :—કચ્છરાના કાંદાનો રસ કાઢી પીવો. (૪) થાક ઉતારવા માટે :—કચ્છરાનો પાલો અને અરણીનો પાલો પાણીમાં નાખી, તે ગરમ કરી તે પાણીમાં સ્નાન કરવું. (૫) કોલેરા (વિષૂચિકા) ઉપર :—કચ્છરાના કંદનો રસ કાંદા

સાકર સાથે મેળવી ખાઈ ઉપર દૂધ પીવાથી થોડા દિવસોમાં સ્વખદોષ, ધાતુનું પાતળાપણું, બહુમૂત્ર વગેરે દોષ દૂર થાય છે. એાથમી છરું શીતળ, સ્નેહન અને થોડું સંચાલી છે. એ હાણુતા ચોખી કરે છે. તાવ, અભિ-વ્યંદયુજા રોગોમાં અપાય છે. કાંદ ઉપરસમાં આપવાથી જળાની અને આસનલિકાની શુષ્કતા ચોખી થાય છે.

+ એ મૂળ બચકળ જેવાડાં મોટાં, જાડાચી કાળાં અને અંદરથી સફેદ હોય છે. મોથા જેવાં દેખાય છે. આની એક જાત કાઠિયાવાડમાં દેલીની અંદર થાય છે. તેને ફૂલ સાંછેરમાં આથે છે. કચ્છરાને બાકીને ખવાય છે.

* કચ્છરાનો છુપ(છોડ) થાય છે. એની નીચે આંબાહળદરના જેવા ગાંઠિયા થાય છે. એનો પ્રતિનિધિ આદું અને અંછર અથવા રાતાવરી છે. એનાથી માથાને અને ફેંફડાંને પીડા થાય છે. એના વિકારની સાંતિ ખાણા અગર મ્વેતચંદનથી છે. એને પદ્મકચ્છરો પણ કહે છે.

(કુંગળી)ના રસમા નાખી આપવો. કૃષિ ઉપર:—કચ્છના કંદની માળા કરી તે ગળામા ગાધવી.

૭૫. કઠ-ઉપલેટ—સઠ કુદ્ર હિંં કુ મં કોઠ બંં કુ. કં કોષ્ટ. તેં ચંગલકુષ્ટ. કાં કાશ્વેલ અં કુસ્તભેદેરી. ઇં કોષ્ટસ રૂટ. લાં સૌમ્યરિયા લેખા (કડવું કઠ)

કાશ્મીર દેશમા તેની ઉપત્તિ થાય છે પુષ્કરમૂળ નામની જે ઔષધિ છે તે આનો જ પ્રકાર છે. કઠ:—ઉષ્ણ, તીખી, કડવી, મીઠી, વૃષ્ય, શુક્લ, રસાયન, કાંતિકારક, લઘુ, વાતકરનાથક અને કાઠ, વિષ, વિસર્પ, કંડૂ(દરાજ), રિદોષ, ખચ, રમ્ભોષ, ઉધરસ, ઊલટી, તૃપા એનો નાશ કરે છે. એનો લેપ કરવાથી વાતવ્યાધિનો નાશ થાય છે ઉપયોગ—(૧) મસ્તક સંખધી પીડા ઉપર:—કઠ અને એકમૂળને કાઢ્યા વાટી લેપ કરવો (૨) ગુદમરોગ ઉપર:—ઉપલેટ, સાદ્યખાર, કેતકીનો ખાર એ તેલમા મિલ કરી આપવું. (૩) ખોડા ઉપર:—ખનુ ચૂર્ણ ખાપરિયામા રોડી તેલમા કાલરી લેપ કરવો. (૪) વાતવ્યાધિ ઉપર:—કઠ વસી શરીર લેપ કરવો.

૭૬. કડવાં તૂરિયાં:—(કડવા ધિમોડાં) સં તિક્ત કોસાતકી, મહાન્દવી. કાં દિવાળી, કુ શિરાળી. હિંં ગ્રીમની, જંગથી તોરઈ, કડવી તોરઈ. બંં ગીગા, પીતલોપા. કં કાહિરે, રેવહિરી. નાગાડલિ બાળેવ. તેં એટ્બિરકાયા, એટિબિરા. તાં પેપિરકમ્. ઉડીં જની. કાં તુરિયે તદ્દમ. ઇં બિટર લ્યુકા. લાં લ્યુકા અમેરા

કડવા તૂરિયાનો-વેલો તૂરિયાના વેલો જેવો હોય છે એ વેલાના પાંદડા, ફૂલ અને ફળ તૂરિયા કરતાં નાના હોય છે આ ફળો ધણીજ કડવા હોય છે. આ વેલો વર્ષાઋતુમા આપોઆપ ઊગે છે. એના ફળોને 'દિવાળા' કહ્યું કહે છે કડવાં તૂરિયાં—શીત, કિંચિત્ તીખા, તૂરં અને કડવા છે. એ પકવાશય આખાનવાયુ અને સલાશયની શુદ્ધિ કરનાર તથા લઘુ અને રક્ષ છે; તેમ જ વાયુ, કફ,

● ઉપલેટની જડ વપરાય છે એની માત્રા ૬ માસાની છે એ સિન્ધુનદીના કાંઠે પણ થાય છે એને મીઠી કપક પણ કહે છે, મતિનિધિ અશ્લકરો છે

× કઠના વૃક્ષ પર્વત પર થાય છે પાન આદાના પાન સમાન નાના હોય છે નહીં જડમા એક પ્રકારની સુગંધ રહેતી છે કઠ બે પ્રકારની આવે છે એક મુવી અને બીજી મીઠી ખાવાની ઔષધિમા મીઠી કઠનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ કઠની કઠ વાતિમરક છે. કઠા કોશમા ઉપરેટ બહુ જ સુગંધીદાર રહે છે એમા નેળવેલી બીજ વનુપલેટને પણ સુગંધિત બનાવી આપે છે મૂળ છરા રંગના અને તોડવાથી એવા ઘોળા રંગના જણાય છે આ મૂળને ખરો કઠ, મળો કઠ અને કડવો કઠ કહે છે કઠને ચરમ કરવાથી સુગંધ ઊડી નય છે મીઠી કઠ બહુ જ ટવકો, અદર સફેદ, કઠિનતામા કમજોર અને જલદી તૃપાવાળો છે અંદરને. ભાગ આઠાનાળો હોય છે સ્વાદ અને સુગંધ વધારે હોતા નથી

ગુલ્મકર્મ-કડવો કઠ સુગંધી, કડવો, દીપન, પાચન, વાતહર, આતંવજનન, માર્કે સંત્રાહી, ઉત્તજક, કફન, રુ કોચાવિમસમતિબધક, કાર્કે મૂલવ, આતંવજનસામક, વાતકર, ચર્મનાશક, કાંતિ, તૃ, મણુશોધન, મણુરોપણ વાતહર અને વેદનાસ્થાપન છે

પ્રમાણ ૨ થી ૧૫ રતી

ઉપયોગ-કઠ ચર્મરોગમા બહુ જ વપરાય છે, આના લેપથી ચામડીની કપિરામિસરણ અને વિનિમય ક્રિયા સુધરે છે કુષ્ઠ, રતવા, ખજ, દાદર, ખરજીઠ સ્તવ દિ ચામડીના રોગોમા ખાવા માટે તથા લાડવા માટે અપાય છે આમરાતમા એરડિયાની સાથે કંઠુ ચૂર્ણ અપાય છે, ઉત્તજક અને સ્વેદલ હોવાથી તાનમા વપરાય છે સ્વેદલ ઔષધિઓ વધારે કરીને યજ્ઞવટ લાવે છે પણ કઠ ઉત્તેજ્ય અને ચેતનામર- છે તાવમા આપવાથી કાર્કે પેશાબ વધી નય છે કઠ ઉત્તેજ્ય, કઠ્ય હોવાથી કફરોગની બીજ અને ત્રીજ અવરદામા અર્થાત્ બહુ જ કફ પડતો હોય તો તે ઉપર અપાય છે મઠથી તાવ ઊતરે છે ખાસનાની રાત્રિ વધે છે અને હૃદય રાગળ બને છે એટલે સરળતાથી કફ પડવા લાગે છે અને ઉનરસ ઓછી થાય છે દમ ઉપર ચલમમા પીવા માટે અપાય છે એથી ગાંઠ એવા કેં ચડે છે, પરંતુ શેડા પ્રમાણમા પીવાથી ગમરામળ દૂર થઈ નય છે. વાતરોગના રોગી કમજોર બને છે, ત્યારે ઉત્તેજના અપાવા માટે કઠ અપાય છે, જન્માદ, સંચાર (રમજ મૂર્છા), બૌતંગાદ અને અપરેમારમા ઉપરેટ લાભદાયક છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

— નરાઈ જેવું તો એ છે કે, કડવા તૂરિયા અને કડવા ગવજા બનેલા એક જ નાનો આપ્પા છે, પણ એ બન્ને વેળા એકબીજાથી જુદા છે કૃષ્ણમા પણ અતર છે.

પિત્ત, પાંડુ, વિપદોપ, યકૃત, કુષ્ઠ, અર્શ, સોજો, ઉધરસ, ઉદરરોગ, કમળા અને શુભ્રનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—લેદક, તીખાં, કડવાં, સિન્ધ, હઘ તેમ જ દીપન છે અને કાસ, શ્વાસ, અરુચિ, મેહ, જ્વર, કુષ્ઠ, કક, પિત્ત અને વાયુનાં નાશક છે. **બીજ**—મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) કમળા ઉપર—કડવાં તૂરિયાંની ખારીક ભૂંટા કરી નાકમાં સૂંધવી; એટલે છીંકા આવે છે અને પીણું લીંટ વહે છે. ઘણી છીંકા આવવા માટે તો નાકમાં ઘી સૂંધવું. એવું ત્રણ દિવસ કરવું અથવા કડવાં તૂરિયામાં લીંડીપીપર અને સાર્ધ ભરી રાખવાં અને તેની ખાખ કરી તેનું નસ્ય કરવું. (૨) હડકાચેલા કૂતરાના વિષ ઉપર—તૂરિયાંની અંદરની તંત્રમય ભળ વાટી પાશીર પાણીમાં એક ઘડી સુધી પલાળી રાખી પછી ચોળી, ગાળી કાઢી, સક્રિત પ્રમાણે પાંચ દિવસ સવારમાં આપવી. એથી જીલડી અને જુલાળ લાગી વિષ નીકળી જાય છે. પૃથ્થ—ચોમાસુ જતાં સુધી રાખવું. એ જ પાણી કોઈ પણ વિષ ઉપર આપવાથી શુભ્ર થાય છે. (૩) દાંતમાં કીડા થયા હોય તો—કડવાં તૂરિયાંની જાલ દાંત નીચે રાખવી. (૪) આધાશીશી ઉપર—કડવાં તૂરિયાંનું ચૂર્ણ કરી થોડું અને સાવધાનીથી નાકમાં સૂંધવું એટલે નાકમાંથી પાણીની ધાર પડે છે અને રોગ મટી શુભ્ર થાય છે. (૫) મૂળન્યાધિ(મસા) ઉપર—કડવાં તૂરિયાંનું ચૂર્ણ મસાને ધસવું, એટલે તેના મોમાંથી લાળ પડી ત્વરિત અર્શ મટી જાય છે. (૬) વિષ ઉપર—કડવાં તૂરિયાનો કાટો ઘી નાખી પાવો; એટલે વમન થઈ સર્વ વિષ જીતરે છે (૭) કંઠસર્પ ઉપર—કડવાં તૂરિયાં છુદ્ધામાં નાખી પાવો; એટલે મોઢામાંથી લાળ પડી ત્વરત જ ગળુ ખુલ્લું થાય છે. +

૭૭. કડવાં કોઠાં (કડવી કવઠ)—મરાઠીમાં એને ‘ખટ, ખેટ’ સંસ્કૃતમાં ‘કટુ કપિત્થ’ અને લેટિનમાં ‘હિડોન કાર્પસ વાઇટિયાના’ કહે છે. કડવી કવઠનાં ઝાડ દક્ષિણમાં કોંકણ, મલ્લખાર, ગોવા વગેરે પ્રાંતોમાં પ્રુક્ળ થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં સીતાફળી જેવાં; પરંતુ તે કરતાં મોટાં હોય છે. એનાં ફળ પણ સીતાફળી જેવાં હોય છે. એ ફળનો રંગ રાતો હોય છે. એમાંનાં બિયાં લાંબાં હોય છે. એ બિયાંને બાફી તેનું તેલ કાઢે છે. આ તેલ ‘કડવું’ અને ‘કુંડું’ છે. એ તેલ બાળવાના કામમાં આવે છે તથા તે રક્તશુદ્ધિ કરે છે. એ તેલને ‘ખસ્તેલ’ ‘ખેટલ’ એમ કહે છે. આ તેલ મોગરાના તેલને બદલે મહાકુષ્ઠ(મલકુંઠ) ઉપર વપરાય છે. માત્ર ૫ થી ૧૦ ટીપાં. ધીરે ધીરે ૩૦ થી ૬૦ ટીપાં સુધી વધારવાં. આ તેલ-બોજન કર્યા પછી ઘી અથવા માખણમાં મેળવીને આપવું. ઉપયોગ—(૧) ગરમીના આબર શરીરમાં જામવાથી શરીર ઉપર ચાઠાં પડે છે તે ઉપર—કડવી કવઠનાં બિયાં અને મગવેલીનાં બિયાં સમભાગે લઈ, સાધારણ કૂટી લાંગરાના અંગરસમાં ૩ દિવસ લીંબવી રાખવાં અને ચોથા દિવસે ખારીક વાટી ગોળા કરી રાખવો. એ નિલ મુખડના તેલમાં અથવા ટોપરાના નવા તેલમાં કાલની ચોપડવાથી શરીર ઉપર જીડી આવેલા કોઠા શમી જાય છે. ઔષધ ચોપડા પછી એક પ્રહરે સ્નાન કરવું. (૨) ખેડો, ખસ વગેરે ઉપર—કડવી કવઠનાં બિયાંનું તેલ અને મોગલી એરંડાનું તેલ એ બન્ને એકત્ર કરી તેમાં ગંધક, કપૂર, સિંદૂર અને લીંબુનો રસ નાખી ખંરલ કરવો. આ ઔષધ લગાડવાથી જલદી શુભ્ર થાય છે અથવા નવું ખસ્તેલ ચોપડવું કિંવા બિયાં ગોખૂતમાં વાટી ચોપડવાં.

+ પાકાં અને અતિ મોટાં ગૂમટાંએને ધોવા માટે આનું દિમ અતિદિનખસ છે. કડવાં તૂરિયાંના દિમથી ત્રણની જલદી શુદ્ધિ થાય છે અને તે સ્વાર્ધ જાય છે.

કડવાં તૂરિયાંની નાની માત્રા બૂધ લગાડે છે, દસ્ત સાફ લાવે છે અને ઉદરમાંના અવયવોની ક્રિયા સુધારે છે. મધ્યમ માત્રામાં જુલાળ લાગે છે અને પેશાબનું પ્રમાણ વધે છે. મોટી માત્રામાં જીલડી થાય છે અને પાણી જેવા દસ્ત લાગે છે. બીજના ગર્ભની ક્રિયા કમ્બન અને માલી છે. દિમ કરવા માટે બીજરહિત ફળ ૨ તેલાને ૫૦ તેલા કંડા પાણીમાં ૧ કલાક ભીંજવી ગાળી લેવું. માત્રા ૧-૨ ઓસ.

ફાંટ માટે વેવના ૧ તેલા તાર્તાપાને ૫૦ તેલા લેકગતા પાણીમાં નાખી અરધા કલાક પછી ગાળી લેવું. માત્રા ૧-૨ ઓસ, દિવસમાં ૩ વાર લેવું.

હડકાયા કૂતરાનું ઝેર ન ચડવા માટે રોજ સવારે દિમ ૭ દિવસ સુધી અપાય છે. બાળકોની યકૃતદિ ૫૨ દિમ અથવા ફાંટ અપાય છે.

(૩) નાનાં બાળકોના માથામાં ગરમીથી ફેણા થાય તે ઉપર :—કડવી કવાના તેલમાં કળાયૂનાની પરાથ (દરી ગયેલ ચૂના ઉપરનું નીતર્યું પાણી) નાખી સાંક્રાથી હલાવતા રહેવું; એટલે ફટલીક વારે તે તેલ મીઠા જેવું સફેદ થશે. એ દરરોજ બેચાર વખત ચોપડવું; એટલે ત્રણ દિવસમાં શુધ્ધ થશે. (૪) મહાકુષ્ઠ ઉપર :—કડવી કવાનું તેલ નિસ બોજન કર્યા પછી ૧૦-૨૦ દીપાં ત્રણ મહિના સુધી આપવું અને શરીરે પચુ ચોળવું; એટલે રોગનો નાશ થશે.

૭૮. કડવી ગલકી—સં ૦ તિલક દેશાંતકી. મં ૦ કુટુકી, ગીલકી. હિં ૦ ઝીમનીતેરઈ, કડવીતેરઈ. જં ૦ ઝીંગા, તિન્પલાતા. કં ૦ કાકિરે, રેવલિરી, નાગાગળાળા તૈ ૦ ચેટુખિકાયા ચેટી-ખિરા. તાં ૦ પોપ્પીરકમ્. ઉં ૦ તાં ૦ તુરીયેતદ્ધ. ઇં ૦ ગિટરદુકા. લાં ૦ દ્યુકા અમેરા. (ગલકાં અને તુરિયાં બંને એક જ જાતની બે ઉપગમન હોવાથી બીજી લાપાઓનાં નામ સમાન છે.)

ગલકીના વેલા પ્રમાણે જ કડવી ગલકીના પચુ વેલા હોય છે. ઉપયોગ—(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર :—કડવી ગલકીનાં મૂળનો અથવા પાલાનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો; એટલે વમન થઈ સર્વ વિષ જીતરે છે. (૨) બરોળ અને સોળ ઉપર :—કડવી ગલકીનાં પાંદડાંને રસ સાકર નાખી આપવો. આનો ઉપયોગ પચુ કડવાં તુરિયાં પ્રમાણે થાય છે.

૭૯. કડવી દૂધી (તુંબકી)—સં ૦ કટુતુંબી, દુધિમા. મં ૦ કટુ ભોંપાળાં. હિં ૦ કડવી તોખી, તિતલોષા. જં ૦ તિતલાઉ. કદોસોરે. તાં ૦ કુરાઈ. તૈ ૦ અલાયુક સરકાયા. તું ૦ કટુતુરે. મં ૦ કેપાચુર. કાં ૦ કુકેતદ્ધ. અં ૦ કલકલમુર. ઇં ૦ ગિટર બોટલ શર્ડ. લાં ૦ લેજનેરિયા વલગેરિસ.

જેવા દૂધીના વેલા હોય છે તેવા જ કડવી તુંબકીના પચુ મોટા મોટા વેલા થાય છે. દૂધી પ્રમાણે જ એ વેલા ઉપર ફળો આવે છે. આ ફળ ઘણાં જ કડવાં હોય છે. તરવાના કામમાં તુંબકીનો ઘણો જ ઉપયોગ થાય છે. એમાંનાં ફટલાંક મોરલીની તુંબકી સરખાં હોય છે. તેનાં તુંબકાં કરે છે. ફટલાંકના તંબૂરા કરે છે. એવો એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. કડવી દૂધી—રસ વખતે અને પાક વખતે તીખી, શીતલ, હૃદય, કડવી ને વાંતિકારક છે; અને દમ, ઉધરસની નાશક તથા શોષનકારક છે; તેમ જ વાયુ, સોજો, પ્રયુ, વિષ, યજ્ઞ, પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં-પાકકાળે મધુર, મૂંચશોષક અને પિત્તશામક છે. એ પ્રમાણે ફળના ગુણ પચુ છે. ઉપયોગ—(૧) લાપોષિયા ઉપર :—પાંદડી કડવી તુંબકીમાં ૭ દિવસ પાણી સરી રાખવું. તે પીવાથી ગડગડાંનો નાશ થાય છે. (૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર :—કડવી દૂધીનાં મૂળ અથવા ગિયાં પાણીમાં વાટીને પાવાં, એટલે જીવડી થઈ સર્વ વિષ જીતરે છે. (૩) રતાંધળાપણું અથવા ફૂલ જવા માટે :—કડવી દૂધી બાળી તેની રાખ મધમાં મેળવી આંખમાં આંજવી. (૪) ગંડમાળ ઉપર :—કડવી દૂધીનો રસ અને શિરસેસ (સરસવનું તેલ) એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર કઢાવવું. રસ બળી જઈ તેલ સિદ્ધ થાય, એટલે તે તેલ ચોપડવાના ઉપયોગમાં લેવું. (૫) કમળા ઉપર :—કડવી દૂધીનાં પાંદડાંનો કાટો દરી આપવો. (૬) ચોનિસકિચન માટે :—કડવી દૂધીનાં બી અને લોધર એ પાણીમાં વાટી ચોનિની અંદર લેપ કરવો. (૭) કમળા ઉપર :—કડવી દૂધીનાં બી પાણીમાં ધસી નરસ આપવું. કડવી દૂધીના ગુણ ઉદ્ધવરણા જેવાં છે; અંદરનો ગર્ભ બહુ જ કડવો, બેરહાર વામક અને ભેદક છે. ઉપયોગ—ઉદ્ધવરણા પ્રમાણે સફેલા ગર્ભની ૧ થી ૨ રતી માત્રા સિંધાલુષુ, મધ અને હાથમાં અપાય છે.

૮૦. કકે—સં ૦ કટુટી. મં ૦ હિં ૦ કટકી. જં ૦ કુટકી. કં ૦ કેદાર કુટકી. તૈ ૦ કટુકેરોહિણી નલ્લકોલવર, કમાઉન. પ્રાં ૦ કુરવા. તાં ૦ મલાં ૦ કટુકેરોહિણી. કાં ૦ ખર્જક સિયાહ. અં ૦ ખર્જક અસ્વદ, ખર્જકે અનીવદ. ઇં ૦ વ્યાકલ્લો બેરલીસ. લાં ૦ પિકોઈડા કુરોઆં (કાળા જાત), હેલી-ગોર નઈમ (કટુ કેરી જાત).

આ નાતું ઝાડ હિમાલય પર કાર્ગિલી સિલ્કીમ સુધીમાં ૧૧૦૦૦ થી ૧૫૦૦૦ ફીટ ઊંચાઈ પર સર્વજન મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ બાજુ લાગુગમાં એની ઘણી જ ઉત્પત્તિ થાય છે. એમ ગામી સાહેબે તપાસ કરીને લખેલું છે. એ બહુવર્ષીય વનસ્પતિ છે. એનાં મૂળ નરમ અને કાષ્ઠમય અંશવાળાં છે. પાન લંબગોળ, પહોળાઈની અપેક્ષાએ વધારે લંબાઈવાળાં અને ડીપાં પાસે

સાંકડાં હોઈ છે. તરફ પહોળાં અને સાધારણ ગાળ હોવા છતાં તેની કિનારી કાતરેલી હોય છે. એને ઘેરા નીલા રંગનાં ફૂલો ઘણાં જ લાગે છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ ઔષધમાં વાપરવામાં આવે છે. તેના ઉપર સફેદ અથવા લાલ રંગની ખાંચેદાર છાલ હોય છે. તેના ઉપર ઠેકઠાણે ખાંચા દેખાય છે. એ છાલ કાઢી નાખવાથી અંદરનો ભાગ કાળા રંગનો દેખાય છે. એ ઉપરથી જ મરાઠીમાં એને ‘કાળી કુટકી’ કહે છે. કડુ બહુ જ કડવું લાગે છે. એ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં એને કંટકી, તિક્તકા ઇલાદિ નામ આપેલાં છે. એના કેદાર કંટકા નામ પરથી એમ જણાય છે કે, શિમાલયમાં ગંગોત્રીની આસપાસ કેદાર પર્વત પર એ વનસ્પતિ વિશેષ થતી હશે. પહેલાં યુનાની હાથોમાં કાળા હેલીબેર અને કાળા કડુ એ એક જ માનતા હતા; પરંતુ રોયલ સાહેબે શિમાલય પર વનસ્પતિની શોધ કરી. તે ‘કડુ’ એ નામ એક જાતિના જનશનને કહેતા હતા; તોપણ મસૂરીના વેપારી જે વનસ્પતિનાં મૂળ કડુ કહીને લાવીને સફેદ છે. તે સ્કાફુલેરાયના વર્ગમાંની હોઈને પિકોર્ડિઆ કુરેઆ નામની વનસ્પતિ છે, એ માછ ફોર્નલ રોયલ સાહેબે નિશ્ચય કરેલ છે.

રાસાયનિક ઘટના:—કડુની ભૂમી કરીને તે છયરમાં પચન કરાવવી. પછી તે ગાળી તેમાંનું છયર બાફીને કાઢી નાખવું; એટલે વાસણમાં નીચે લાલમિશ્રિત કાળા રંગનું દ્રવ્ય રહી જાય છે. તેમાંથી થોડા વખત પછી સૂત્રીઆકાર સ્ફટિક જાને છે; પણ જો તેમાં પાણી નાખે અથવા તે પદાર્થ ગરમ કરે તો સ્ફટિક તૈયાર થતો નથી. તેને પેટ્રારિજન નામ આપેલું છે.

કડુમાં જે દ્રવ્ય પૃથક્ કરવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—મીણુ ૧.૦૬; કડવું દ્રવ્ય (પિકોર્ડિઆન) ૧૪.૮૬; તે દ્રવ્યો પૃથક્ રહેવાથી થનાર (પોઈકેલેટીન) સીસાના રસથી જે પદાર્થોમાંના અમ્લ (ખાટા) લાગ નીકળે છે તે (ઓર્ગેનિક એસિડ) ૩.૫૪; ધાન્યશકરા (ગ્લુકોઝ) ૧૧.૫૩; ક્યાર્ટિક એસિડ અથવા રેચક અમ્લ ૮.૨૩; દ્રવિત એમોનિયાથી જે દ્રવ્ય પીગળે છે તે ૭.૬૨; શુદ્ધ વિશેષ દ્રવ્ય ૧૪.૫૬; તંતુમય દ્રવ્ય ૨૪; ઓલાવના ૫.૭૩ અને રાખ ૩.૮૨.

ડોક્ટર ડિમક સાહેબે કડુ સળીથી પુષ્કળ અનુભવ લઈ છેવટે એમ લખેલું છે કે રેચનકાર્ય માટે ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેન (ગ્રેનનું માપ અડધી રતી છે*) સુધી કડુની ભૂકી મધમાં કાલથી દિવસમાં બે વખત આપવી. ટાટિયા તાવનો હપ્તો બંધ કરવાને વાળો, ઘાણા અને કાળા દ્રાક્ષની સાથે ૪૦-૫૦ ગ્રેન કડુનો કાટો કરીને આપવો. એનાથી ગુણ થયો નથી એમ જણાવનાર કોઈકે જ રોગી અમને મળ્યો છે. કડુ સૂક્ષ્મરેચક છે. અપચામાં પણ એનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે. ૬ માસ કડુનું ચૂર્ણ સાકર અને જિતા પાણી સાથે આપ્યાથી હંલકા જુલાળ થાય છે, કડુ, જેડીમધ, દ્રાક્ષ અને કડવા લીમડાની છાલ ૬ માસનો ૩૨ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાટો ઉકાળીને આપવાથી પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે. નેપાળના માછ રેસિડન્સી સર્જન ડોક્ટર ગિરેસેટ લખે છે કે, નેપાળના લોકો તિબેટની સરહદ ઉપરથી કડુ લાવી શીતજ્વર અને તેથી અથવા ખીજા કારણથી થનારી બરોળ વગેરે રોગો ઉપર ચારથી આઠ માસ સુધી આપે છે. આથી સારો ગુણ થાય છે. મદ્રાસના સર્જન ખાનગ્ગહાદુર મોહીઉદ્દીન શરીફ પોતાનો અનુભવ લખે છે કે, સર્વ પ્રકારનો અપચો, અજીર્ણ, પેટનું શળ, આમાંશ અને હપ્તાના તાવ ઉપર કડુ ઉત્તમ ગુણકારી છે. મદ્રાસના ડોક્ટર સર્જન મેજર રોગ્સન સાહેબ લખે છે કે, જ્યોદ્ધર્માં કડુનો અષ્ટમાંશ તો શું, પણ તેનાથી પણ કિંચિત્ જોરદાર કાટો દિવસમાં ત્રણચાર વખત આપવાથી મૂત્ર દ્વારા ખૂબ પાણી નીકળી બર્ષ પેટ હલકું થઈ સોજાને જીતે છે. આ પ્રયોગ તેમણે પોતે જ ઘણી વાર અજમાવેલો હતો. કડુ—શીતળ, તીખું, કડવું, અમિદીપક, બેદક, સારક અને રક્ષ છે; તથા રક્તરોગ, શીતપિત્ત, દમ, કફ, દાહ, અરુચિ, તાવ, પ્રમેહ, કોહ, વિષમજ્વર, ઉષ્મ, કમળો, વિષ, હૃદયના રોગનો નાશ કરે છે. એની માત્રા ૫ રતીથી ૧૫ માસ સુધી છે. ઉપયોગ—(૧) કમળા

● કલ્પાર રૂપિયો ૧૮૦ ગ્રેનનો છે અને તે કેટલીક જગ્યાએ ૩૦ વાલ અને કેટલીક જગ્યાએ ૬૧ રતીનો જણાય છે. તે હિસાબે લગભગ અડધી રતી કહેવાય.

× કડુ ગરમ પ્રતિવાળાને હાનિકર છે અને ગળાના રોગોને હલત્ત કરે છે. એનો હવાર ગાળનું થી છે.

ઉપર:—મુનો કાઢે કરી તેમા મધ નાખી આપવો અથવા કકુત ચૂર્ણ સાકર નાખી આપવું
(૨) એકાતરો વિષમન્વર ઉપર:—કકુનો કાઢે લી કીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે તે
ઉધરસ અને દમ તહિત એ તાગ તાવેના નાચ કરે છે (૩) હેઠ્ઠી અને ઊલટી ઉપર:—કકુનું
ચૂર્ણ મધમા આપવું (૪) કંકુપિત્તનવર ઉપર:—કકુનું ચૂર્ણ સાકર મેળવી ઊના પાણી સાથે આપવું +

૮૧. ૬૬૫ ચી—સ ૦ મટલ ચી, હિ ૦ મ ૦ કડવ ચી ૫૦ ઉચ્છે માછ, ક ૦ કકુત ચી, કારસે,
લા ૦ મોમોડિકા સિમ્મેલેગિયા

કડવ ચીના વેલા હોય છે એના પાદડા નાનકડા હોય છે કડવ ચીના વેલા ઘણે ઠેકાણે થાય
છે જીવારના ખેતરોમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે એ વેલાના મૂળમા કાઢો હોય છે વેલો સુકાર્ધ
મથા પછી પુનઃ જીલ વર્ષે એના કાઢાના અકુર ફૂટી તેનો વેલો થાય છે એ વેલા ઉપર ખારીક
અને સુકવેલી દાઢ નેવડા ફળા આવે છે એનો આકાર કાઢલા જેવો હોય છે એ ફળોને રંગ
લીલો હોય છે એને ‘કડવ ચી’ કહે છે એ ફળમા ખારીક ગિયા હોય છે કડવ ચીની લાજ થાય

+ કકુમા બે ભતિ છે એમાની કાળી ભતિનું વર્ણન પદેલએ અહીં કર્યું છે. એની માત્રા ૫ ૧૦ રતી
જુહોષિકરે નિયત મ.તિકન્નરમતિય ધકરવે ૨૦-૪૫ રતી સુગંધી પદાર્થની સાથે, જુનાય માટે સાકર અને
ગરમ પાણી સાથે આપાય છે

કાળી કુટ્ટી કીપન મૂચરાન કંકુપોષિક અને મોટી માત્રામા સુગંધ (મળને સરકાવનારી) છે એટલા
માટે હોજરીની વાતપીડા અપચન હેઠ્ઠી અને આતરકાની નિજા જતાને લીધે ઉપન થતી કબજિયાત ઉપર
અપાય છે આ જેરી નથી આ નિયતસલિક રેનાસક છે, પરંતુ આ ધર્મ કિનાનનના મરતા હનકા દરજ્જાને
છે મુકમા કીપનપાચન ગુણ ટોવાથી આમરસ વધાર છે આનુયામિક ધર્મ હેવાથી દસ્ત સાફ લાવી આવે
છે મૂળ ઉમળકાને આપનાથી હુદયપોષિક ક્રિયા ડિજિટલિસ જેવી જાતને છે અથવા હુદયની વધેલી ગતિને
ઘટાડે છે અને બળ વધારે છે તથા રક્તદળાવ વધારે છે નિયતસલિકનવરમતિય ધ્રુ ગુણ આમા છે, પણ
તે મોટા પ્રમાણમા આપનાથી મળે છે મોટા પ્રમાણમા આપનાથી કોઈ કોઈ વખતે વધારે જુનાય લાગે છે
દાઢિયા તાવમા પછા માણસોને કબજિયાત હોય છે, ત્યારે આ સાકે કામ કરી આવે છે

હુદય અને જનરોય પર જેરી મુનો કાઢાય અતિ લાભદાયક છે હિવસમા ૩ વાર આપવો. જોઈએ
આનાથી પાણી જેવા દસ્ત લાગે છે હુદયને ગતિ અને સ્ફૂર્તિ મળે છે તથા સચિત પાણી ઓછું થાય છે.
જેરી કકુ બુરા રંગનું હોય છે એના અદરનો ભાગ રોયો દેખાય છે એ અતિ નરમ છે મળા મુનો રંગ
ચેરો વડા હોય છે હુકડા ત્રીજા વામા વળેના હોય છે કોઈક ગાઢવાળા અને પાનોના ચિર્ણનવાળા
હોય છે અને એક બાજુ નાક અને પીછ બાજુ પાતળા હોય છે આ કકુ કકાયુ સાધ.રણુ વજનદાર અને
અદર ઘેરા બુરા રંગનું હોય છે અને તેકાનાથી અદરનો રંગ ઘેરા જણાય છે સ્વાદ બહુ જ કડવો છે જેરી
કુની માત્રા ૫ થી ૧૦ રતી છે જેરી કુની ક્રિયા ખાસ કરીને હુદય પર થાય છે હુદય પર કામ કરવાવાળી
ઓષધિઓ ડિજિટલિસ, જમની કુળી, કનેર પીળી ક્ષેર અને જેરી કુ છે જેરી કકુ આપવાથી હુદયનું
બળ વધે છે એટલે હુદયરૂપદન રૂપ સમાચાર છે નાહી એવી જ રહે છે પણ જોરદાર અને છે કોઈ કોઈ
વખતે મદ થાય છે હુદયસંકલ્પ ઘાટા સમયમા અને સારી રીતે થાય છે હુદયનો વિભ્રાતિરુમય વધી જાય
છે, એટલે હુદયને તાપક દ્રવ્યનું શોષણ કરવું અને આરામ કરવો એ ક્રિયા સારી થાય છે નાહી નિર્જળ
બની હોય તો તે નિજ જતા એ જ થાય છે રક્તખિસરણ સાકે થાય છે શરીરમા પાણી ભેગુ થયું હોય
તો તે ધમી જાય છે પેશાબનું પ્રમાણ વધી જાય છે એટલા માટે જેરી કકુનો ઉપયોગ જોલોદરમા થાય છે
એ સિવાય કુ વિદેયક છે અને એ ગુણ રોગીઓ માટે હિતાવશ પણ છે એ કુનો ઉપયોગ તાનમા હુદયની
સિદ્ધિલા આ તથા પર અને હુદયના કપાટની નિજ જતાને લીધે હુદયમા જદર (જલસત્રાંક) થયેલ હોય જેને
હુદયદર મેલે છે તે ઉપર કરાય છે કુને ઉઠાવીને અપાય તોપણ માલો રહે છે

ઉપર કહેલ રુણ એહી માત્રા આપનાથી મળે છે મોટી માત્રા આપનાથી કોઈ કોઈ વખત વળાન
સમાન ક્રિયા અર્થાત્ ઉપરની ક્રિયાથી વિરુદ્ધ ક્રિયા કરે છે આ જેરી ઔષધ છે માત્રા વધવાથી હેમી અને
દસ્ત લાગવ. માટે છે તથા પિ વેલને ગળવાવા જેવું જુનામી નથી

તાવ અને વેદના જે જે રોગમા જણાય તે તે રોગમા કુ અપાય છે જેવળોને મોટી તીવ્ર સંધિવ
શરીરના કોઈ પણ ભાગમા સેજો છતાં પિ પર આ અપાય છે અસક્ત માણસોને આ નાપત્રી નેજો
—જેવાળી કુ

છે. એ લાજ લોકો મોટા ઉમંગથી ખાય છે. કહવંચીના કંદ ઉગ્ય છે. એ કંદનો ઉપયોગ એક ખરાબ કામમાં કરે છે. શુદ્ધ કારેલી (કહવંચી)—ઉષ્ય, તીખી, રચિકર, અગ્નિદીપક, રક્તવાત-કોપન, કટુ, વૃષ્ય અને સારક છે. એનાં ફળ:—પિત્તકર તથા રચિકર છે. એના કંદ અર્શ, મલ-રોગ, મલમૃચિ અને યોનિદોષ કરે છે, તેમ જ ગર્ભનો સ્થાવ કરે છે.

૮૨. કણ્ઠી (કરંજ)—સં ૫૦ કરંજ. હિં ૦ કંજ, કટકરંજ. રાં ૬૫ગમ-૬૫ગમ. બં ૦ ૩૬૨-૩૨૪. કં ૬૫લત્રી, હેગિ, કાનગાનગિડા. તેં ૦ કંજ, કાનજ. તાં ૦ પુંગામારં. મલાં ૦ પોનાં. ઇં ૦ સ્પૃષ્ઠ લિન્ડ પોનગેમિયા. લાં ૦ પોનગેમિયા ઝલેથા.

આ જંગલી ઝાડ છે. એ ઝાડ છાયા માટે રસ્તાની બાજુએ વાવે છે. એની છાયા ઘણી ઠંડી હોઈ લોકોને ઘણી પ્રિય છે. છાયા ઘણી ઘટ્ટ હોય છે. એનાં ગિયાંનું તેલ નીકળે છે. તે બાળવાના કામમાં આવે છે. કરંજ:—પાક વખતે તીખું, નેમ, ઉષ્ય, રસકાળે કડવું અને તૂરું છે અને ઉદાવર્તવાયુ, યોનિદોષ, વાતગુલ્મ, અર્શ, મણ, કંઠૂ, કફ, વિષ, વિચરિંકા, પિત્ત, કૃમિ, ત્વઢોષ, ઉદરરોગ, પ્રમેહ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—ઉષ્ય તથા લઘુ છે અને મસ્તકરોગ, વાયુ, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનું તેલ:—વાતનાશક, કૃમિનાશક અને અતિ સ્નિગ્ધ છે તથા દીવો બાળવા માટે ઠંડું છે. એ ઉષ્ય, ગૂમડાને લરનાર અને નેત્રરોગ, વિચરિંકા, વાયુ, કુષ્ઠ, મણ, કંઠૂ, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત, યોનિદોષ અને અર્શરોગનું નાશક છે. એના લેપથી અનેક ત્વઢોષનો નાશ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉદર વગેરેના વિષ ઉપર:—કરંજની છાલ અને બી ધસી તેનો લેપ કરવો; એટલેવિષ જીતે છે. (૨) ખરસ ઉપર:—કરંજનું તેલ અને કપૂર અથવા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી ખસ ઉપર ચોખવા; એટલે ખસ, કંઠૂ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે. (૩) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળા ઉપર:—ચોખાનાં ધોવરામથમાં કરંજનાં મૂળ ધસી લેપ કરવો. (૪) મોહરી એટલે હાથેપગે ખાલી ચડે છે તે ઉપર:—કણ્ઠિયાના તેલમાં કઢવા સૂર્યનો ગર નાખી તે તેલ કઢાવવું અને ખાલી ચડેલા લાગ પર ચોખવું. (૫) પિત્ત પાડવાને માટે:—કણ્ઠીની છાલ ખાવાને આપવી અથવા છાલનો રસ આપવો. (૬) ત્રણ સપ્તધી કૃમિ દૂર થવા માટે:—કણ્ઠી, કઢવો લીમડો અને નગોડનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૭) નેત્રમાંનાં ફૂલ-માંસવૃદ્ધિ, છાયા ઇત્યાદિ ઉપર:—કણ્ઠીનાં ગિયાંનું ચૂર્ણ કરી ખાખરાનાં ફૂલોનો રસ કાઢી, તે ચૂર્ણને રસના ઘણીકવાર પુટ ઈ બારીક ખરસ કરી દિવેટ જેવી લાંબી ગોળીઓ બાંધવી. તે ગોળી પાણીમાં ધસી અંજન કરવું; એટલે ઉપલા સર્વ નેત્રરોગ શબ્દથી કાપી કાઢ્યા જેવા દૂર થાય છે. (૮) આધારીશી ઉપર:—કણ્ઠીનાં ગિયાં ગરમ પાણીમાં ધસી તેમાં થોડા ગોળ મેળવવો અને તેનું નસ્થ આપવું. (૯) જોડાને માટે:—અરીયાના પાલાએ જોડો પોઈ નાખવો અને કણ્ઠીનું તેલ, લીંબુનો રસ અને કડવી ઢોઢીનાં ગિયાંનું તેલ એકત્ર કરી મસ્તકે ચોળતા જવું. (૧૦) ઉરુસ્તંભ ઉપર:—કણ્ઠીનાં મૂળ અથવા છાલ ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૧) ઊલટી ઉપર:—કણ્ઠીનાં બી કિચિત્ શેકી કકડા કરી વારવાર ખાવાં.

૮૩. કદંબ—સં ૦ હિં ૦ અં ૦ કદંબ, મં ૦ કળંબ. તાં ૦ કદંબ. મલાં ૦ કદમ્બ. તેં ૦ કદમ્બેટું. લાં ૦ એંડીકેડસ કડંબ. કં ૦ કડલે, કડંવા, કડવાલમર. જલની ગાત્રા ૫ થી ૧૦ રતી

કદંબનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંદડાં મોટાં અને પહોળાં હોય છે. એ ઝાડને ગુદર આવે છે. કદંબ:—તીખું, કડવું, તૂરું, ખારું, શુક્રવર્ધક, શીતળ, ગુરુ, વિજંભારક, રક્ષ, સ્તન્યપ્રદ, ગ્રાહક અને વર્ણકર છે. એ રક્તરોગ, પિત્ત, કફ, મણ, દાહ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—નાનાં બાળકોને ગળું પડે છે તે ઉપર:—

—કણ્ઠીનાં પાંદડાં લેટી, પાકાળે કઢવાં, ઉષ્યનીય, પિત્તકર્તા અને હલકાં છે. તે કફવાત, ઉરસ, પ્રમેહ, કૃમિ અને કાંદનો નાશ કરે છે. કરંજનાં બીજ, તેલ, છાલ અને પાંદડાં વપરાય છે. માતા ૨ મ.સાની છે, કરંજનાં બીજનું તેલ ઉત્તમ કૃમિન અને મણરોપણુ છે. દાદર, ખાજ, માયા પરનો જોડો તથા અનેક આમીના રોગોમાં સારું કામ કરે છે.

× કદંબના અંકુર—વરા, શીતનીય, અગ્નિપક, હલકા તથા અરચિ, રક્તપિત્ત અને અતિસારને દૂર

મળું પડવાના લક્ષણો એવા થાય છે કે, બાળકને તાવ આવે છે, કાનની કિનાર અને નસકોગ ધણી લવલવ થાય છે, ઉપગઉપરી મળદારે પાણી પડે છે, તરસ બહુ લાગે છે, તાતુસ્થાને ખાડો પડે છે. એવા પ્રકાર થયો હોય તો તે ઉપર ઉપાય —કદબની ઝાલમા થોડું ઠંડું પાણી નાખી તેના રસ કાઢવો અને તેમા છારુ અને ખરીસાક નાખી પાવો તથા એ જ રસ તાળવા ઉપર પ-૬ વખત ચોળવો એ પ્રમાણે નયુ દિવસ કરતુ પછી એથે દિવસે તેને સ્નાન કરાની તાળવા ઉપર કારેલીનુ તેલ ચોપડતુ કદબની ઝાલ પાણીમા ઘસી તેનુ આન પણુ કરાવતુ (૨) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:—કદબની ઝાલનો રસ કાઢી તેમા અદીણુ અને ફટકદી નાખી લીલુના રસમા ખગલ કરીને ગરમ કરી આખો ઉપર ચોપડતુ (૩) મુખરોગ ઉપર:—કદબની ઝાલના કાઠાના કોગળા કરવા

૮૬. કનક—(ધોળુ ગોરાડુ, પેડાળુ) સં ૦ ત્રિપાર્ણી કદ, પિંડાળુ મં ૦ પેડાળુ કો ૦ કનક, કણગી, કણગર, ચાપકાટ કનક, (ખીએ) કાં ૦ કનક, કટિચણી હિં ૦ પિંડાળુ, ચરકદી કં ૦ શિમેણુસુ, બિળગેણુસુ, વિગ્રહેડળ, મુળગેણુસુ તેં ૦ પેડાલમુ તાં ૦ શિર્શવિળી તું ૦ તિપેરેચ મલાં ૦ ચક્રગકિળનુ લેં ૦ ટાયોસ્કોરીઆ અક્યુલિયેટા (મીડુ કનક) કાયોસ્કેરિયા ગ્યોમોઝા (પેડાળુ)

કનક એ કદ છે એના વેલા ઘણા મોટા થતા નયા વેલી ઝીણી દોઈ પાદડા ગોળ હોય છે તેના પાદડા નાના ચરખા નાગરવેલના પાન જેવા હોય છે પાદડાને અણી હોય છે વેવને બટાટા પ્રમાણે જમીનમા કનક આવે છે આ કદ ગ્તાળુ નરતા જડો હોય છે અને લાંબો પણુ તેટલો જ હોય છે કનકને ઘેઈ મરાડીમા 'કણગર', 'કણગી', 'કટિ ચણા' પણુ કહે છે કનકને બાહીને અથવા ચોકીને ખાય છે આ ફરાળમા ઉપયોગી છે 'કારદ' અને 'કેણુ' કરતા આ મીડું છે અને વાવણ, બવકારક તથા પૌષ્ટિક છે કનક નયુ જાતના થાય છે મુસબ્યા, પેઆ અને અઆ ઉપયોગ:—(૧) મૂળગ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:—કનક બાહી ઘી-આકરમા સવારમા ખાવા આપતુ

૮૫. કપાસ—સં ૦ કાર્પાસ ઉલાન કાર્પાસ મં ૦ દેવકાપસી કો ૦ બાળકાપસી હિં ૦ કપાસ, રક્તકપાસ કં ૦ કેપુહતિ, તેં ૦ ઈરાપતિયેડુ, બોલાપતિયેડુ લાં ૦ ગોસિપિયમ આર્મોરિયમ (નરમો), ગોસિપિયમ હર્બેસિયમ (કપાસ) રાં ૦ વણુ

કપાસના બે પ્રકાર છે કપાસ અને નગરો, બાજમા કિંવા બે વાવેલા તેને 'નરમો' અથવા 'હીરવણુ' કપાસ કહે છે આ હોડ કેટલાક વોઈ મુધી ટકે છે ખેતરમા વાવેલાને 'કપાસ' અથવા 'વણુ' કે 'વણુરાજ' (સં ૦ અરણ્યકાર્પાસી મં ૦ મનપાસી હિં ૦ વનકપાસ કં ૦ કાક-હતિ તેં ૦ પતિયેડુ તાં ૦ પાર્શ્વિ તું ૦ પાર્શ્વિ આં ૦ કારપાર્શ્વિ કાં ૦ અં ૦ કુતન ઇં ૦ કોટન

કરનાર છે એના ફળ—રુચિધરક લારે ઉચ્છેદ્ય અને કર્કારક છે પાકા ફળ—ચન્દ્ર પિત્તકરક અને વાત નાશક છે મદબના વૃક્ષ ગામની નજીક હોય છે પાદડા લાંબા ગોળ અને મહુડાના જેવા હોય છે ફળ ગોળ વર્તુલના જેવા ફળ ફળના ઉપર તથા સુગંધકાળુ આ નાના હોય છે રાજકળ તથા નીપને સીદળ કહે છે કદબની રાજકળ ધારાકદળ, પૂરીકદળ ભમિકદળ અને મદબિકા નાને ખીંટ પણ બને છે

નીવો વૃહદ્વૃહસમીપમુવિ પ્રમૂનો લોકાસિદ્ધતરુરજકદમ્યનામા ।

પ્રાણુર્મધૂતરુપત્રસમાનપત્ર સ્નાદ્વૃક્ષલપક્રાફત વપ સુગન્ધિપુણ ॥

(૧) એ ખાટો, તૃપ મધુર શીતળ તથા વિષ, રુષિરનિષાર પિત્ત અને કર્ક હર કરે છે એનુ ફળ—મધુર શીતળ બારે તથા પિત્ત અને રુષિરવિકારન હર કરે છે (૨) ધારાદબળ—કપો, વણુને ઉત્તમનળ કરનાર શીતળ, કસેદો તીવ્ર વીર્યકારક તથા સૌતે વિષ, પિત્ત મ્ક મળ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે (૩) પૂરીકદળ ક.વેા વૃદો તીવ્ર શીતળ વીર્યવર્ધક મળને સુદર કરનાર તથા વિષ સેવેને વાતુ, પિત્ત ક્ક અને લોહીના વિકારનો નાશ કરનાર છે (૪) ભમિકદળ એ પૂરીકદળના ગણોવાળો હોવા ઉપરાંત ક્રમિ અને સર્પ પ્રકારના પ્રયેદનો નાશક છે (૫) કદબિકા મધુર શીતળ, તૂરી બારે, મલસ્ત બક, ખારી રુક્ષ દ્રઢ વધારનાર, મ્કારક અને વાતવર્ધક છે એના ફળ શીતળ વૃદા મધુર તથા પિત્ત અને રક્તવિકારના નાશક છે

પ્લેન્ટ. લાંબ ગોસિપિયમ ઇન્ડિકમ) કહે છે. ખેતરમાં વાવેલા કપાસની ૧૧ જાતિ અને સેંકડો ઉપજાતિ છે. એ કપાસના છોડ વર્ષાયુ છે. એ જે-ત્રણ હાથ લીંચ્યા વધે છે. નરમાનાં ઝાડ સુમારે 'માથોડુ' દોઢ-માથોડુ' લિંચ્યાં વધે છે. નરમાના પશુ બેત્રણ પ્રકાર છે. તેમાંનો એક પ્રકાર ગુજરાત-કાઝિયાવાડમાં વધારે થાય છે. તેને ગોસિપિયમ નેગલેક્ટમ કહે છે. એકનાં બી કપાસ જેવાં જ હોય છે અને બીજાનાં બી લાંબા તથા કાળાં હોય છે. કપાસના છોડમાંથી ૩ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩નો ઉપયોગ આખા જગતમાં છે. ૩નાં વસ્ત્રોથી આપણા શરીરનું સંરક્ષણ થાય છે. ૩નાં બિયાંનું (કપાસિયાનું) તેલ કાઢે છે. કપાસ—મધુર, શીતળ, સ્તન્યવર્ધક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર, તૂરો અને લઘુ છે; તથા કફ, પિત્ત, તૂષા, દાહ, બ્રમ, શ્રમ, બિલડી અને મૂચ્છાનો નાશ કરે છે. કપાસનાં છોડવાં—મૂત્રવર્ધક, વાયુ, રક્તવિકાર, કાનના ફેક્લા અને કણ્ડનાદનો નાશ કરે છે. કપાસિયા—સ્તન્યવર્ધક, ગુરુ, વૃષ્ય, કફકર અને સ્નિગ્ધ છે. ૩—કિંચિત્ ઉષ્ણ, વાતનાશક, લઘુ અને મધુર છે. ઉપયોગ :—(૧) ધૂપણી (સીએના પ્રદરરોગ) ઉપર :—કપાસનાં પાંદડાંનો રસ આપવો અથવા કપાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી બે વખત આપવાં. (૨) કોલેરા ઉપર :—નરમાનાં કુમળાં છોડવાં ખાવાં; એટલે જે-ત્રણ દિવસમાં કોલેરા તથા તાવ દૂર થાય છે. (૩) સર્પદંશ ઉપર :—નરમાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે સુમારે ૪-૫ તોલા આપવો અને દંશ ઉપર પશુ ચોળવો, કિંવા પિયકારીથી દંશમાં નાખવો. (૪) ગંડમાલા અને અપચી (ગંડમાલનો) લેદ છે રોગ ઉપર :—કપાસનાં મૂળિયાંનું ચૂર્ણ ચોખાના લોટમાં મેળવી તેની લાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ખાવી. (૫) સ્તનમાં દુધ આવવા માટે :—કપાસનાં મૂળ અને શેરડીનાં મૂળ એકત્ર કાંઈમાં વાટી આપવાં. (૬) સ્તનરોગ ઉપર :—કપાસનાં મૂળ અને દૂધી, ઘઉંની કાંઈમાં વાટી લેપ કરવો. (૭) ટેલરોગીના દંશ ઉપર :—કપાસનાં પાંદડાં, વળનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો; અથવા નરમાનાં મૂળ માણસના મૂત્રમાં ઘસી દંશસ્થાને લેપ કરવો, કિંવા કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો. (૮) તાવથી શરીરે ખરજ ઊઠે છે તે ઉપર :—નરમાના રસમાં કડવાં કારેલાં વાટી શરીરે લેપ કરી ચર્દન કરવું અને ચાર ઘડી પછી સ્નાન કરવું. (૯) જખમ ભરાઈ આવવા માટે :—પાનડીના અંગરસ કાઢી તેમાં નરમાનાં મૂળ ઘસી ચોપકવાં અથવા નરમાના તોરા અને પાનડી બારીક વાટી વડી કરી જખમ ઉપર મૂકવી, એથી જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૧૦) વીંછીના દંશ ઉપર :—કપાસનાં પાંદડાં અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો, કિંવા કપાસનાં મૂળ રવિવારે લાવી રાખવાં, તે ચાવી ખાવાથી વિષ જીતરે છે (૧૧) અડીણ ઉપર ઉતાર :—કપાસના બિયાંનું ચૂર્ણ અને ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવડાવવું અને નરમાના પાલાનો રસ આપવો. (૧૨) ઇન્દિયમાંથી ધાતુ પડે છે તે ઉપર :—નરમાનાં બે-ત્રણ પાંદડાં અને ખડીસાકર એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ખાવાં. (૧૩) નાક અને મોંમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર :—મૂત્રા કપાસની ધૂણી નાકે સૂધવી. પછી બે તોલા કપાસનાં પાંદડાંના રસમાં એક તોલા ખડીસાકર નાખી તે પીવું. (૧૪) સ્ત્રીએના નષ્ટપુષ્પ એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અને બરાબર ન આવતો હોય તે ઉપર :—કપાસિયાના તેલમાં એલચીદાઢા, જીરું, હળદર, સિંધવ એકેક માસો લઈ ઝીણા કપડામાં બાંધી તેની પોટથી ચોથા દિવસથી યોનિમાં રાખવી. (૧૫) કમળાના રોગ ઉપર :—નરમાનાં છોડવાંનો રસ નાકે પીવો. (૧૬) ધંતૂરના વિષ ઉપર :—કપાસનાં બિયાં અને ફલનો કાટો આપવો. (૧૭) બાળકના અતિસાર ઉપર :—નરમાનાં તાજાં છોડવાં બાફી તેનો રસ કાઢવો અને તે બાળકને પાવો; અથવા બાળકની માએ તે છોડવું ચાવી તેનો રસ બાળકના મોંમાં નાખવો. (૧૮) મગજ શાંત થવા માટે તથા મસ્તકશૂળ ઉપર :—કપાસિયાનું તેલ માથા ઉપર ૩ અથવા ૭ દિવસ ચોળવું. (૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—નરમાના પાલાનો રસ માથના દૂધમાં ત્રણ તોલા પર્વત આપવો. (૨૦) આગંતુકજ્વર ઉપર :—નરમાનાં પાંદડાં ખાવના દૂધમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે લેપ કરવો.

૮૬. કપૂર :—સં ૦ બં ૦ કપૂર. મં ૩૧૦ કાપૂર. હિં ૦ કં ૦ કપૂર. તેં ૦ કપૂરમાર. ૩૧૦ કાપૂર. બહોં પારો પરાકૂ. અં ૦ કાપૂરકેશોરી. ઇં ૦ કેમ્કર. લાં ૦ કેમ્કોરા ઓદિસિનેરમ્.

નપાન, સુમાત્રા, શેમેસિ, બોર્નિયો ઇત્યાદિ બેટામાં કપૂરનાં જાડ થાય છે. યુરોપિયન ઉદ્દિલિજ્જશાસ્ત્રવેત્તાઓએ વૃક્ષકૂલનો નિશ્ચય કરેલ છે. કપૂરનાં જાડ ૬૦ થી ૮૦ ફૂટ ઊંચાં હોય છે. પાન ઘોડાં લખજોળ અને છેડા પાસે તોડ દોય છે, જે જોવામાં લાલા સરખી દેખાય છે. ઢાંચ લગાડવાથી પાન સુવાળું જણાય છે, તેમ જ પાન પર શિંગ દેખાય છે. પાનની ઉપરની બાજુ લીલા રંગની હોય છે, તેમાં ઝાંખા પીળા રંગની ઝાંખ મારે છે. નીચેની બાજુ નીલી અંચવાળી લીલા રંગની હોય છે. પાનનું ડીંટકું લાંબુ હોય છે. શાખાની ઝાલ ઉપરથી ખડખડી હોય છે, પણ અંદરનો લાગ લીસો હોય છે. કપૂરના વૃક્ષ પર નાનાં ફૂલ આવે છે. પુષ્પની દાંડી લાંબી હોય છે. ફળ વટાણા સરખાં થાય છે. જાડના પ્રત્યેક ભાગમાં કપૂરની સુગંધી આવે છે.

ઈ પ્રે બોર્નિયો નામક એક યુસાફરે ઇસવી સનના નવમા સદ્દાના આખરમાં લખેલા એક ગ્રંથમાં એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે, (તે વખતે મલાયા બેટમાંથી ચીન અને હિંદુસ્તાનમાં કપૂર જાય છે.) એ જ ગ્રંથમાં એણે લખ્યું છે કે, ફાનસૂર અથવા ફાતસૂર નામના બેટમાં કપૂર ઘણું જ ઉત્પન્ન થાય છે. ચૂલ સાદેખના કહેવા પ્રમાણે ફાનસૂર બેટને 'બેરામે' પણ કહે છે. એ સુમાત્રા બેટના પશ્ચિમ કિનારા પર એક નાનું શહેર છે. એ બેટના નામ પરથી ભીમસેની કપૂરને બરાસ કપૂર કહેવા લાગ્યા હશે. ભીમસેની કપૂરના જાડની શોધ અંગ્રેજ લોકમાં પહેલાં દાલસુક સાહેબે કરેલી છે. આ જાડ ૮ વર્ષનું થયા પછી તેના ટુકડા કરે છે. તેની ઝાલની નીચે લાકડાંની કાંધિમાં કપૂરના નાના નાના કણ મળે છે. દેહકમાં કપૂરના પકવ અને અપકવ એમ બે ભેદ કહેલા છે. તેમાં ભીમસેની કપૂર અપકવ અને બાકીની બીજી બે જાત પકવ સમજવી. જે જાડમાંથી તૈયાર મળે છે તે અપકવ અને જે બાજુ વરાળની ક્રિયા કરીને અંદની અર્ક પ્રમાણે બનાવવામાં આવે છે તે પકવ. પકવ કપૂરના કરતાં અપકવ કપૂરમાં વધારે ગુણુ રહેલો છે એક વૃક્ષમાં વધારેમાં વધારે ૪૪૦ તોલા ભીમસેની કપૂર નીકળે છે. અસલ ભીમસેની કપૂરની કિંમત વધારે હોય છે. જે જાડ વધારે મોટું અને જૂનું હોઈને સુકાવાની તૈયારી પર હોય છે, તેમાંથી નીકળનાર કપૂર સર્વોત્તમ હોય છે. કપૂર વૃક્ષમાંથી કાઢ્યા પછી તે પાણીથી ધોઈને સૂકા કરે છે. બોર્નિયો બેટમાં જે ભીમસેની કપૂર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંના મોટા ભાગ રાખની મરણુક્રિયા વખતે વપરાઈ જાય છે; બાકી રહેલ ચીન, નપાન, સિયામ વગેરે દેશોમાં વ્યાપાર માટે મોકલવામાં આવે છે. બીજા કપૂર કરતાં ભીમસેની કપૂર

મૂલજનન, સારક, શ્વેત્તનિઃસારક, બલ્ય અને જ્ઞાનવંતુ સંસ્થા માટે યોગ્ય છે. કપાસ (સર) ઉપયોગ્ય અને સંસ્કૃત છે. ફૂલ ઉત્તેજક અને પ્રસૂતતા આપવાવાળાં છે. કામળ પાન રોગહન અને મૂત્રજનન છે. મૂળની ઝાલ ગર્ભાશયને ઉત્તેજક, આર્તવજનક અને રોગહન છે. એ ગર્ભાશયને સારી રીતે સંકોચ કરાવી સ્તત્સાથ બંધ કરાવે છે. મૂળની ઝાલની આ કિંમત એલેમેન્ટલ ગ્રીષ્મિ-અરગટના જેવી છે. મૂળની ઝાલ ૧૦ તોલા ૧૦૦ તોલા પાણીમાં ઉકળવી. ૫૦ તોલા પાણી રહે ત્યારે ગાળી લેવું. મ.ત્રા-૦૧ થી ૨ ઓ'સ અરધા-અરધા કલાકે આપવી. સુવાયદીને આ કપાસ આપવાથી ઉત્તમ મકારે ગર્ભસંકોચ થાય છે તથા લોહી બંધ થઈ જાય છે, તેમ જ ગર્ભાશય દીર્ઘ રહેવાથી ચનારો ત્રાસ (તાવ, શૂળ વગેરે) દૂર થાય છે. એર પડવાની સાથે જ કાંઠા આપવા ભેઈએ. પૂર્ણ લાભ થવામાં અરથો કલાક લાગે છે. અરધા કલાકમાં ગર્ભાશય દડા જેવું દડ ન થાય અને નાકી સેજ હોય તો કાંઠો બીજ વાર આપવો. આપસદે (ગું નોરવેલ), કીડામરી, સર્પગંધા, ગાંભે, પીપરીમૂળ, હિંજ, અજગે, લજ્જ, હરમળ (ગું હરમરે), તલ, ભાંગડ, બોદિયો ક્લાર અને વાળાથી ગર્ભાશયને સંકોચ થાય છે જોર; પરંતુ એ બધી દવાઓ કપાસના મૂળની ઝાલ જેવી રામ-ખાણુ નથી. અરગટના કરતાં આની કિંમત થોડા વધારે સમયમાં થાય છે. ચિત્રકથી આવો જ સંકોચ થાય છે, પણ તે દાહજનક છે. કપાસના મૂળની ઝાલ મોટા પ્રમાણમાં આપાય તો ગર્ભપાત કરાવે છે. પીડિતાતંત્ર અને રાહથી થયેલ અનાર્તવમાં આના કાઢથી લાભ થાય છે. ગર્ભાશયજનને મટાકવા માટે સ્ત્રીને મૂળના ક્વાથમાં બેસાડાય છે.

નરમાંમાં સિંગખત કપાસના કરતાં વધારે હોવાથી એનાં પાન અને મૂળનો ઉપયોગ લેવ કરવામાં વધારે થાય છે. જખમ ભરવા માટે નરમાંનાં પાન અને મુગંધી પાનની વાદી ચોડીસ કરીને બંધાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કહ્યું અને વજનમાં કાંઈક ભારે હોય છે, જેથી પાણીમાં નાખવાથી ડૂબી જાય છે. હવામાં ખુલ્લું રાખવાથી ખીજા કપૂરની માફક ભીમસેની કપૂર જલદી બિડી જતું નથી, તેમજ પિગળાવેલું ભીમસેની કપૂર ખીજા કપૂર કરતાં વધારે ઉષ્ણતાવાળું જણાય છે. ભીમસેની કપૂરમાં અતિ તીવ્ર સુગંધ હોય છે. જોવામાં સ્ફટિક પ્રમાણે સફેદ, ચમકદાર, સ્વચ્છ, પાતળા અને નાના ટુકડા હોય છે. ભીમસેની કપૂરના ઉપર સૂરોખારનો તેજા (નાઈટ્રિક એસિડ) નાખવાથી તે સાદા ચિનાઈ કપૂર સમાન થઈ જાય છે. વેદક ગ્રંથમાં કૃત્રિમ ભીમસેની કપૂર કરવાની કૃતિ આ પ્રમાણે લખેલી છે :—
કપૂર ૮ તોલા, એલચી બે તોલા, ચંદન, સમુદ્રકીણુ, નિર્મળીનાં ખીજ, રસવંતી, નાગરમેથ એ પાંચ વસ્તુ એકેક તોલા સર્ધ દૂધમાં વાટી તેનો ગોળા કરવો. તે એક વાસણમાં મૂકી તેના ઉપર તેની જ બેડીનું ખીલું વાસણ મૂકી એ બેડેની સંધિ કપડાંથી ઘેરી. પછી તે વાસણને એક નાના ચૂલા પર મૂકી નીચે અગૂદા જેટલી બડી વાટવાળી ઘીની બત્તીનો તાપ એક પહોર આપવો. ઉપરના વાસણ ઉપર બીનું કપડું રાખવું. એ કપડું ત્રણ નહિ માટે વારંવાર ઘોડું ઘોડું પાણી છાંટતા જવું. આ પ્રમાણે કરવાથી દીવાની ઉષ્ણતાથી ઉપરના વાસણના તળિયામાં સ્ફટિક પ્રમાણે સ્વચ્છ, સફેદ અને ચકચકિત કપૂરના બારીક બારીક કણ એટલા દેખાય છે. વાસણ ઠંડું થયા પછી બોલીને કપૂર કાઢી લેવું. આ કૃત્રિમ ભીમસેની કપૂરના ગુણ અને સુગંધ અસલ ભીમસેની કપૂરના સરખા જ છે. સેદ માત્ર એટલો જ છે કે, અસલ ભીમસેની કપૂરના પત્તી સાકર સમાન ટુકડા હોય છે અને કૃત્રિમ કપૂરના નાના નાના કણ હોય છે.

ખીજા પ્રકારનું પત્રી કપૂર:—આ એક નાના મુપ(છોડ)ના પાનમાંથી નીકળે છે. આ છોડ ચીનમાં તેનાસરીમાં આંત અને કુમૌન પર્વત પર જોવામાં આવે છે. આ મુપને બહુમી બાલસ મીફરા નામ આપેલું છે. આ મુપમાંથી ક્ષત્રીલોક બાહીને કપૂર કાઢે છે. આ કપૂર ભીમસેની કપૂર કરતાં ઘોડું જડ (ભારે) હોય છે; પરંતુ હવામાં જલદી બિડી જાય છે. આ કપૂરમાં કમરા (મરવા) જેવી સુગંધ આવે છે. ચીનમાં આ કપૂરને ‘નાગાઈ કપૂર’ કહે છે.

ચીજા પ્રકારનું ચિનાઈ કપૂર:—ઉપરની બે જાતના કરતાં આ જાત સસ્તી છે. જોછા ભાવથી એ વેચાય છે. આ ચિનાઈ કપૂરને પકવ કપૂર કહે છે. સીનામેમ કમ્બેરા નામના ગાડના લાકડાના કકડા કરીને જેમ ચંદનમાંથી તેલ કાઢે છે તે પ્રમાણે તેમાંથી જપાન દેશમાં કપૂર કાઢે છે.

કપૂર તૈયાર કરવાની ભડી ચીકણી માટીની હોય છે. ફોર્મોસા બેટમાં ટામસુઈ નદીની પૂર્વ તરફ પર્વતની તળેટીમાં ગરીબ માણસો કપૂર તૈયાર કરી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. કપૂર જેમ જેમ તૈયાર થતું જાય છે, તેમ તેમ ચિનાઈ વેપારી વેચાતું સર્ધને યુરોપિયન વેપારીને વેચી દે છે. ફેલ્ડાંક વર્ષ ઉપર એક વખત કલકત્તામાં બહારથી આવેલાં મોટાં મોટાં ઇમારતી લાકડાં ચીરતી વખતે ફેલ્ડાંકમાંથી કપૂર નીકળ્યું હતું. કપૂરમાં બિડી જવાનો ગુણ છે તે ઉપરથી, કોઈ મનુષ્ય ભાગી જાય અથવા બગાડ અણીના વખતે પોતાના રત્નો—સંબંધીને છોડી જાય તેને પારસી ભાષામાં ‘કપૂર થઈ જતું’ કહે છે.

ઓપધિ સિવાય ચામડાં સાફ કરવામાં, દારૂગોળામાં, ફેટામાફી સંબંધી ફેલ્ડાંક મિશ્રણ તૈયાર કરવામાં પણ કપૂરની જરૂર પડે છે; પરંતુ કપૂરની ઉપવિષ્ટિ ઉપયોગના પ્રમાણમાં બહુ જ કમી થતી હોવાથી દિવસે દિવસે કપૂર મોંઘું થતું જાય છે. ફોર્મોસા બેટમાં સર્વથી વધારે કપૂર ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાંના એકંદર વ્યાપાર ત્યાં રહેના જાપાની માર્લક અને એક અંગ્રેજ વ્યાપારી કંપનીના હાથમાં હોવાથી ભાવ વધારી આપે છે. એ અડચણ દૂર કરવા માટે અમેરિકામાં ફેલ્ડાંક પ્રસિદ્ધ રસાયણશાસ્ત્રીઓએ ફેલ્ડાંક વર્ગના સતત પરિશ્રમ પછી હમગાં ફેલ્ડાંક પદાર્થોને રાસાયણિક સંયોજનમાંથી કૃત્રિમ કપૂર તૈયાર કરવાની શુદ્ધિ શોધી કાઢી છે. આ કૃત્રિમ કપૂરનો ગુણ અને

+ કાંસાનો યાત્રી પર જોઈને રાખી ઉપર કાંસાનો વાડો રાખી સંનિ-અંધ કરવાનો રિવાજ સપાટાય છે. ઉપરના બીના કપડા પર પછી છાંટવાને બદલે પાંચપાંચ મિનિટ માત્ર સર્વ કોઈ કપડું બદલી નાખે છે.

ઉપયોગ ખરા કપૂરના જેવો જ છે એમ ઉપરના રસાયનશાસ્ત્રીઓનું કથન છે. ખીલું, આ કપૂર બહુ જ ઓછા ખર્ચમાં તૈયાર થાય છે એમ તેઓનું કહેવું છે. આ કપૂરના ઉલોગધધાની વૃદ્ધિ કરવા માટે અમેરિકામાં એક કંપનીની સ્થાપના થઈ છે. તે કંપનીએ ન્યૂયોર્કથી ૨૫ માઈલ દૂર પોર્ટ ગેસ્ટર નામના શહેરમાં એક મોટું કારખાનું શરૂ કરેલું છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૩ની સાલમાં ૭૫૩૦ ડંક્રુવેટ કપૂર મુંબઈથી વિલાયત મોકલાવેલ છે. ૧૮૯૪-ની સાલમાં ચીન અને જાપાન વચ્ચે લડાઈ શરૂ થવાથી કપૂરના વેપારને ધણે જ ધક્કો પડેલો. એ ઉપરથી સરકારે કપૂરના આડના રોપ બહાર દેશવરથી લાવીને લંકા (સિંગલદીપ) માં લગાડેલા છે, એમ જણાય છે.

આ દેશમાં પણ કપૂર કોઈ કોઈ જગ્યાએ મળી આવે છે. પાંચ-દસ પ્રકારનાં આડમાંથી કપૂર નીકળે છે. હિંદુસ્તાનમાં ફેળની ભૂતિનું એક આડ છે તેમાંથી કપૂર કાઢે છે. તે આડને 'કપૂરકેળ' કહે છે. કપૂર બનાવવાની કૃતિ બુદ્ધબુદ્ધ દેશોમાં બુદ્ધીબુદ્ધી હોય છે. કપૂર એ સદરહુ આડના ગર્ભમાંથી નીતરનારું ભદ્રું અથવા પોતાની મેળે ઘટ ચનાર નૈસર્ગિક (મૂળતું) તેલ છે. રાજનિર્વાહકારે (નરહરિ પંડિતે) ત્રણ પ્રકારનું કપૂર કહેલું છે:—(૧) લીમસેની બરાસ (સં. પોતાસ, પાંચ. હિં. બરાસકપૂર. ઈં. બોર્નિયો કેમ્ફર. લાં. ફાયો બોલાનોપ્સ એરોમેટિક). (૨) પત્રી કપૂર:—(લે. બ્લુમીઆ બાલચમીફેરા). (૩) ચીની કપૂર:—(સં. ચીનક, ફ્રીમ, માં. સિનામોમમ કેમ્ફેરા). આ ત્રણે ભૂતનું કપૂર અવાપિ પર્વત બરાબર પ્રચલિત છે. * કપૂર—કણ્ડુ,

* લીમસેની કપૂર પાણીમાં ડૂબી નય છે. વાયુમાં જલદી બેડતું નથી. કપૂર અને પાંદડીની મિશ્રિત મુગધવાણું છે તેમ જ ખીલ બે ભૂતોના કરતાં કઠણ છે.

ચિનાઈ પત્રી કપૂર (હાડવામાંથી નીકળેલું) પાણી પર તરે છે, ગરમ વાયુમાં જલદી બેડી નય છે. એક જ પ્રકારની મુવાસવાણું છે. નરમ હોવાથી જલદી ચૂરો થઈ નય છે.

ચિનાઈ કપૂર પાણીમાં ડૂબી નય છે. જલદી બેડી નય છે. મરવામિશ્રિત મુવાસ આવે છે. કઠણ છે.

લીમસેની કપૂરનાં જાડ ૧૫૦ ફૂટ લંબાં અને ૩૫ ફૂટના વેરાવાનાં હોય છે. એક જાડમાંથી લગભગ ૪૦૦ તોલા કપૂર મળી આવે છે. ખીલ ભૂતનાં કપૂરોને ઉકાળીને તૈયાર કરવામાં આવે છે; પણ લીમસેની કપૂર નૈસર્ગિક બનેલું છે.

રાસાયનક પૃથક્કરણ તથા કપૂરોનું લક્ષણ સમાન છે, પણ ગુણની દ્રષ્ટિએ લીમસેની કપૂરમાં કોઈકે વધારે અંતર થી નય છે. લીમસેની કપૂર ઓછું દાઢળનક અને મસ્તિક પર શામક અસર બતાવે છે, તેમ જ ચિનાઈ કપૂરના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં સડન થઈ શકે છે. લીમસેની કપૂર અને ચિનાઈ પત્રી કપૂરથી પ્રકાશનાં કિરણ જમણી તરફ અને ચિનાઈ કપૂરથી કિરણ ડાબી બાજુમાં નય છે.

નવ્ય મતમાં કપૂર મસ્તક અને સુષુપ્ત્યને ઉત્તેજક, હૃદયોત્તેજક, ધમનીરોધક, આશ્વેપકર, વાતાહર, દીપન, દુર્ગંધનારાક, રક્તમાં સ્વેદાણુ વધારનાર, કફન, કાસહર, શ્વાસનારાક, જ્વરન, સ્વેદનનક, દાહશામક, ક્રોમોત્તેજનાશામક અને ધાવણુને નાશ કરનાર ગણાય છે. કપૂરની જનનેદ્રિય પર ક્રિયા પ્રતિ અને પ્રમાણમેદથી કોઈને ઉત્તેજના અને કોઈને શામકતા બતાવે છે. પ્રમાણ બહુ જ વધી નય તો ટિલકી થઈ નય છે. બેડકી ન થાય તો માદક ક્રિયા દર્શાવે છે. મધમાં ચારેપણું, ચક્રર આવવાં, પ્રલાપ, આશ્વેપ, બેડોશી અને મૂર્છા ઇલાદિ લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રિમતિમાં શરીર શીતળ અને ગાડીનું રક્ષન બે.હું થઈ નય છે.

કપૂર નાની માત્રામાં પ્રતિક્ષિત ક્રિયા દ્વારા હૃદયને ઉત્તેજિત કરે છે. ધમનીઓ પણ વેગપૂર્વક લોહીનું વહન કરવા માંડે છે, જેથી રક્તદબાવ (બ્લડપ્રેચર) વધી નય છે; પણ કપૂરનો શિરાઓમાં પ્રવેશ થયા પછી હૃદયને મંદ બનાવી આવે છે.

સામાન્ય રીતે કપૂર નાની માત્રામાં ક્રોમોત્તેજક અને મોટા પ્રમાણમાં કામશામક છે. કપૂર વક્રોમાં જવા પછી રૂપાંતરિત થઈ નય છે, એટલે પેરાબોલી સાથે બહાર નીકળી વજતે કોઈક વેડના પાથ છે.

કપૂર શ્વાસકેંદ્ર પર ઉત્તેજના પહોંચાડે છે, જેથી શ્વાસક્રિયા સાંત, સખળ અને ગંભીર બને છે. નિ શ્વાસમાં કપૂર રૂપાવર થયા વિના બહાર નીકળે છે; જેથી કફ પાતળે અને રિમિલ થઈને સરળતાપૂર્વક બહાર નીકળી નય છે.

સુસ્તાની—કપૂર ધાવણુને ઓછું કરે છે અથવા સુકાવી દે છે, માટે નાના બાળકની માતાને આવધું નહિ. જ્વરરોગમાં રક્તદબાવ અધિક ન હોય, શક્તિપાવ, આનસિક અસ્થિરતા, નિદ્રાનાશ અને મંદમંદ પ્રલાપ

તીજી, કાંઈક કંટું, કંટોપનાશક અને કૃમિનાશક છે. નેત્રવિકાર ઉપર લેપ કરવા માટે, 'મૂત્રાધાતમ' ઇશ્રિયામાં નાખવા માટે તેમ જ જ્વરાતિસારમાં હિંગ્ગો, અફીણુ ઇત્યાદિ પિત્તવિસર્જન અને દાહશામક પદાર્થો સાથે કપૂરનું મિશ્રણ લખેલું છે. રાજનિર્ધટકારે પાતરોગ, દાંત હાલવા, દાંતોની અશક્તિ ઇત્યાદિ રોગો ઉપર કપૂરતેલનો ઉપયોગ બતાવેલ છે. એ કપૂરતેલ ભીમસેની કપૂરના આડને ચીરવા માંડતાં તેમાંથી જે કપૂરનો પાતળો રસ નીકળે છે તે અથવા બીજી રીત પ્રમાણે કરેલો જ ઉપયોગી છે. હૃદયનો કંપ, અપસ્માર, કલાયખજ, શુક્ર (રેત) નાશ અથવા ઊંઘમાં એકાએક વીર્યપાત થવો એ વિકારો ઉપર કપૂર સારો ગુણ કરે છે; પણ તે થોડા પ્રમાણમાં આપવું જોઈએ, ઓછા પ્રમાણમાં એટલે તેની માત્રા બી રતીથી એક રતીની છે, મધ્યમ પ્રમાણ ૧ થી ૫ રતી સુધી આપવાથી આહ્વાદ અને શાંતિ મળે છે. દમ, બૂનો સધિવા અને ચૌનિશળમાં ૨-૩ રતી પ્રમાણે આપવું. વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી હૃદયમાં કંપ થઈ શકે, ઉત્પન્ન થાય છે. કપૂર ખાવા આપવું હોય તો એક તૃતીયાંશ વજનનો સાણ કપૂર સાથે ખરલ કરી તેની જરૂરત હોય તેટલી ગોળીઓ બાંધી તે દિવસમાં બે-ત્રણ વખત આપવી એમ કેટલાકનો મત છે. હઝીમ લોકો કપૂરને કંટું તથા મસ્તક અને હૃદયને ઉતેજક માને છે. આર્યવૈદકમાં ભીમસેની કપૂર કામોત્તેજક અને વીર્યસ્તંભક માનેલ છે; પરંતુ યુનાની હઝીમેનો મત એથી ભિન્ન છે, તેમ જ વૈદકમાં ભીમસેની કપૂરને આંખ માટે ધણું જ હિતકારક વર્ણવ્યું છે; પણ હઝીમ લોક આંખોમાં નાખવાનો નિયેષ કરે છે. વૈદક મંથમાં વીર્યસ્તંભક અને આંખોના ઔષધમાં ભીમસેની કપૂરનો ઉપયોગ બતાવેલ છે તથા તેનો ગુણ પણ અનુલવમાં આવે છે. ઉપર બતાવેલ કપૂરના ધણીક ગુણો ડોક્ટરની પણ સંમતિવાળા છે. કપૂરની ધણીક વધારે માત્રા આપવાથી કેટલેક પ્રસંગે મરણ થવાના દાખલા મળી આવવાનું એક અમેરિકન ડોક્ટરે વર્ણન કરેલું છે.

હોય તો કપૂર અતિ લાભદાયક છે. કપૂર અને હિંગ્ગને સમભાગ મેળવી મધમાં ૩-૩ રતીની ગોળીઓ બનાવી ૩-૩ ક્લાકે એક એક ગોળી આહવાના રસની સાથે અથવા ૨-૪ તોલા દૂધની સાથે આપી શકાય છે. જ્વરરોગમાં ખસીનો લાવવા માટે અને ગરમી ઓછી કરાવવા માટે કપૂર ગુણુ જ ઉપયોગી છે. શીતળા, ઓરી, મંચિન્યર, મોતીત્રાસ (૨૧ દિવસનો મુદ્દી તાવ ટાકફોઈક), શોથજ્વર અને રતવા પર કપૂર અતિ હિતકારી છે.

ત્રિપ્લિકા (કોદિરા)ની ઔષધિઓમાં કપૂર અત્યુત્તમ ઔષધિ છે. કપૂરથી ભિલડી, દરત, હાથપગમાં ગોટલા ચઢવા, એ બધાં લક્ષણો દૂર થઈ જાય છે. પેશાબ સાફ આવી જાય છે અને નારી સ્વસ્થ બને છે, પણ કપૂરનો ઉપયોગ રોગ માર્ગ થયા પછી તરત કરવો જોઈએ.

સેવાવક થયા પછી કેઈ કેઈ સ્ત્રીને શૂણ ઉત્પન્ન થાય છે, એના પર કપૂર મહાઉપકારક છે. ૫ રતી કપૂર અને ૧ રતી અફીણુ મેળવીને આપવાથી શૂણનું સમન થઈ જાય છે.

વીર્યસ્રાવ વિકારમાં કપૂરના જેવી ઉપયોગી ઔષધિ બહુ જ કમ છે. શુક્રમેહ, પેશાબમાં વીર્યનું જડું, સ્વપ્નમાં શુક્રપાત, એ વિકારો ઉપર કપૂર ૨-૨ રતી રાતે દૂધની સાથે આપવું જોઈએ. જો કપૂરની સાથે પુરાસાની અંધજો ૪-૬ રતી અપાય છે તો લાભ જલદી પડેાંચે છે.

પરમિયામાં શિશુ દહ થઈ જાય છે ત્યારે દરદ બહુ થાય છે. એ પર કપૂર ૨-૨ રતી અને ૧ રતી અફીણુ મેળવીને અપાય છે. શિશુ અને સીવની પર કપૂરના તેલની માલિસા કરવી જોઈએ. અથવા ૧-૨ માસા કપૂરની પોદીરા બાંધવી જોઈએ.

માસિક ધર્મમાં સીએને અતિ દરદ થઈ હોય તો ૨-૪ રતી કપૂર દિવસમાં ૨ વાર આપવું જોઈએ. જરૂર હોય તો બીજી વખત ૨ ક્લાક પછી પણ આપી શકાય છે. આ ઉપરાંત કેંડ પર કપૂરના તેલની માલિસા અને ગુદામાં પિચકારી આપવાથી વેદના તુરંત નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

છણું આમવાતમાં કપૂર ૨-૪ રતી અને અફીણુ ૧ રતી મેળવી ૪ માસા સૂંઠના ફાંટની સાથે આપવાથી નિદ્રા આવી જાય છે, દરદ દૂર થાય છે તથા પરસેવો આવીને દોષ બળી જાય છે. સાંધાઓમાં વેદના હોય ત્યાં કપૂરના તેલની માલિસા કરવી જોઈએ.

સોએને સોમ થવાથી વારંવાર પેશાબ વધારે પ્રમાણમાં થયા કરે છે, જેથી સરીર ધારે ધારે નિસ્તેજ અને નિર્બળ બની જાય છે. એના ઉપર કપૂરનું સેવન હિતકાર છે.

પ્રમાણ—૨ થી ૫ ચેન (૧ થી ૨૫ રતી) સામાન્ય રીતે અપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

● મુસલમાની મંથકારો કપૂરને કંટું અને એજ તથા હૃદયને જ્વર કરવાર માને છે. વળી અનેક પ્રકારના

કપૂર વસ્ત્રમા અને પુસ્તકમા રાખવાથી તેને બિઘર્ષ લાગતી નથી. કપૂર ઉપાકુ રાખવાથી બીડી નબ છે, માટે તેને ડાળામા લારી રાખવું જોઈએ અને તેની સાથે કાળા ચરી (તીખા) રાખવા જોઈએ. 'કપૂર ચર્વ' તાવ ઉપર ચલે છે. એવો એક અગ્રેજ વેદનો ચત છે. કપૂરના પાણીમા ઝાડના બી પલાળી રાખવાથી જીલાક દિવમે જાડાર કાઢીએ તો તે જગીનમા ધાવા જાગ્યર ભીંગી નીકળે છે. કપૂર સાધારણ:—મધુર, કઠુ, શીતળ સુગંધયુક્ત, લઘુ, નેત્ર લેખન, વૃષ્ણ, તીખ, મીતિકાર, મૃદુ અને મઠકર છે તથા કફ, દાહ, તૃષ્ણ રક્તપિત્ત, કંઠરોગ નેત્રરોગ, પિપ્પ, પિત્ત, મુખની વિરક્તતા, દર્દ, ઉદર, મૂત્રમુદ્ર, પ્રમેહ અને મળના ગવનો નાશ કર છે એ તાણુ દોષ ત્રાટે સ્નિગ્ધ, કટુ ઉષ્ણ અને દાહકાર છે તથા જૂનું ચકુ હોય તો દાહ અને રોષવનો નાશ કરે છે તે સ્વચ્છ કરવાથી ચુપવાળુ અને છે લીમસેની કપૂર:—મીઠુ, શીતળ, વૃષ્ણ, કટુ અને તીખ છે તથા તૃષ્ણ, દાહ, રક્તપિત્ત અને કરનો નાશ કર છે. ઉપયોગ: (૧) વ્યવસ્થિતિમા ઉપર કપૂરરસ:—કપૂર,

રોગોમા વાપરવાની પ્રતિ સા ૫૮ જે છે પરંતુ નેત્રરોગમા વાપરવા ના કહે છે

હમેલની બી મૂરની મોઠા નમાલવાળી માત્રાન હળમ મરી રાકે છે એથી તેના હમેલની ખાતરી મરી શકાય છે એક દૈન અથવા લખેન છે કે, હમેલની પરીક્ષા મરનાને જે રોર દુઝા ૪ દાન પૂર આપવું કોલેરાના દરની ખાડ સાથે કપૂર આપવાની એક સહેલાણી સત આજા મર છે કપૂર એ રંગીરમાના અને મળમાના એવો નાશ કરે છે એમ અનેક પ્રયોગોમા અને જલ્દને સાબિતી મળે છે

મૂરની શાતિ મરના એવિયો કરતી અને કેસર છે, તિનિતિ રહેલ ચકન અને નસાવેચન છે. * વિનારની ઓપધિનો કષ્ટોગ જનારાઓ કૂરના અર્ધનો વધારે ઉપયોગ મર છે. મૂરનો અર્ધ દેવાના દા મા ધણ જ ગ્રાક વામ દે છે, તેમ જ અતિમાર રનાતિસ્માર વમન મરેલો વગેરે દર કરે છે દાત મધવા દામા દહ દોષ તો કપૂરમા અર્ધના રૂપ પૂમ, બીજલી દાત અથવા દાહની નીચે રાખી મો નીચે રાખવાથી દાતની બચ ર પીના દુઝ ચાય છે, તેમ જ કોઈ એરીડ જતુ કરે તેના ૧૫ ઉપર ૨-૦ વખત દૂગી અર્ધ વાડવાથી બિલમ્બ નારામ થાય છે કપૂરનો અર્ધ બનાવવાની ગીત નીચે મુજબ છે

રેમિન્ડ્રીક ટિપ્પિ

૬૦ ગિમી

૨૪ બી ૧

મૂર

૬ બી ૨

બોર્ડલ એ થા (પિપ્પરમીડન તેન)

૬ બી ૩

મર ન દુના નાના નાના મરો કરના અરના ખાતરી બૂકે ૨૫ પરી છે રીશીઓના ૧૨ ૧૨ મી સ રિપરિટ નાખી અર્ધ મૂર નાખી દુનાવડુ માર મૂર ગળી એમરસ થઈ તથ તથા પિપરમીડનુ તેલ બી ૨૦ મેળવડુ સારી રીતે મળી ગયા પરી અને રીશીઓમાની દના એવની દવી રીશીમા અર્ધુ અર્ધ મેળવવામા ના એ છે કે મૂર નાખી મારી રીતે દવાવીને કપૂર મેળવી ગકાય

એલેરામા રોગ રાકે ચતા ૭ પરી ૧૦ દીપા ખાડની સાવ અર્ધ અર્ધો મ્લામ પરી ના મળમા આવે તથા સુધી આપતા રહેડુ અતિસારમા પરી ૧૦ દીપા ખાડની સાથ દિવસમા ત્રણ વખત આપવા નાના બાળકને ૨ પરી ૩ દીપાના પ્રમાણમા આ અર્ધ આપવો અર કપૂર ૧૩ને આપ્યા પરી એ છે મા પાણુ અર્ધો મ્લાક સુધી ખાતી ખીના આપવું નહિ

આ ઉપરાંત અને રોગો દર મરનાની મૂરની એક બીલ બનાવડે નીચે મુજબ નુદા ના નામથી અનેક દવા વેનનાંતોમા માર મરીને વેગે છે જેમા નીચે મુજબ વસ્તુઓ છે ---

કપૂર

૧ બી ૨

(૨૫ તેના)

પિપરમીડન દહ

૧

નિગમાના દુન

૧

આ ૧૫૫ વસ્તુ મળવાથી ૫ પરી થઈ જશે આ દવાના ૫ દીપા ખાડની સાથે આપવાની અતિર ૨ તથા વમન બધે થઈ તથા નેત્રરમા અર્ધ-અર્ધો કાકે રા માત થતા સુધી આપતા રહેડુ મદ લિ માટે તથા ૧૮મા રતા ૧૬ માટે ૩ દીપા દિવસમા બેગળ વખત પાણી સાથે આપવા રીશીર પર આપતી ખાજ માટે ૩ દીપા ૫ પરી સાથે પીવા આપવા તથા રીશીર તના ચર મા તેમમા ૧૨૫ માલિસ કરવા માટે આ ઓપધિ આપતી વળી હેરાળા જતુના કખ ઉપર લગાડવાથી નારામ થાય છે માયાના દહ મા કપાલે રાખવાથી ૬૦ મરી નબ છે દાતના દહ મા રૂપ પૂમ બીજલી દુખતા દાત મધવા દહ નીચે રાખવાથી દુરત ૧૩ રાત થ થ છે સર્વ મકરના દરરોગ મરેલો રનાતિમાર, રનાવિખર તથાના રાગ, ઝીઝીન ૧૫ બ ૧૫ની ૨૫૫ તથા ધનુર્વાત, વાયુના રાગ થ સ કાસ, અર પિનાદિ અનેક રોગોમા

શુદ્ધ દિગ્ગજાક, અદ્વીજા નાગરમેશ, ઇન્દ્રજ્ય અને જમ્બુજ, એ સર્વ સમભાગે લઈ તેની આદાના રસના, રતી (ચણેલી) જેવડી ગોળીઓ કરી તે આપની આથી તાપ તપિત ઝાડો, એકલો ઝાડો, હથે પકારની સમદાણી અને વ્રતાતિસાર એ વિકાર શાત થાય છે (૨) વીંછીના વિપ ઉપર:— પાનમાં ચિચૂડા જેટલું કપૂર નાખી ખાતું (૩) જનાવરના ફાતમાં કીડા પડે છે તે માટે:— ફાતમાં કપૂર ભરતું (૪) ખરજવાના રોગ ઉપર:—કપૂર તોલા ૧, ધાત્રા કાથો તોલો ૧ અને સિંદૂર અઢધો તોલો એકન કરી કાસના વાતળમાં નાખી તેમાં ઘી દશ તોલા નાખતું તેને ઢાંધે મર્દન કરી ૧૨૧ વખત પાણીથી ધોવું આ મવામ જખમ, ગરમીના ચાદા, ખોડો, બાલ્કા, સહેલા અથવા બીજા જખમ વગેરે ઉપર ઉપયોગી છે, તેમ જ ખરજવાને મટાડે છે (૫) વછનાગના વિપ ઉપર:—કપૂર પાણીમાં મેળવી આપતું (૬) પાપજી ખરેલ હોય તો:—કપૂર લીલુના રસમાં ખરન કરી ચોપડતું (૭) ગરમીના ચાદા ઉપર:—કપૂરનો બગી મહેનો રોપ લાગ ધીમાં ખરલ કરી ચોપડતો (૮) ખાટી ઉપર:—કપૂરનું તેલ* ખાલી ચંદે તે જગ્યાએ મેળવતું (૯) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—ગાળકને ગોળમાં કિચિત્ કપૂર નાખી આપવું (૧૦) દાંત દુખે છે તેને માટે તથા દાંતમાંના કીડા દૂર થવા માટે:—કપૂર દાંત નીચે રાખવું (૧૧) આંખમાં ફૂલ પડતું હોય તો:—કપૂર વડના દૂધમાં વાટી અજન કરવું, એટલે જો બે મહિનાનું ફૂલ ઢરો તો તેનો નાશ થશે (૧૨) મૂત્રાધાત ઉપર:—કપૂરના ચૂર્ણની કપડામાં સળી (દિવેટ) કરી ઢળવે ઢળવે શિશ્નકારમાં ચલાવવી અને રાખની એટલે મૂત્રાધાત જશે (૧૩) દુખવા આવેલ લાગની વેદના શમન થવા કપૂરનું તેલ:—કપૂર બવમાં નાખી બારીક થાય ત્યાં નુધી ઘૂટવું અને ચોગપ તેલ નાખી પુનઃ ઘૂટવું એટલે તર્વ કપૂર ઔષ્ણી જન આ તૈયાર થયેલું કપૂરનું તેલ ચોપડી ઘોડી વાર મસળવું (૧૪) વાળા ઉપર:—કપૂર ઘીમાં ખાવા આપવું

૮૭. કપૂરીમધુરી—સંસ્કૃષ્ટા મં કપરીમધુરી, કપૂરીવત્તી, પિડકા, ગગૌના હિં અસ વરમ, લકોડપૂરી, અમ્પર કપૂરી બ સ્કૃષ્ટા શાક, ગધપિડી (પિડકા શાક લાં એરુઆ લેનેટા (ગોરખગાંજી), એનિસોમેલસ મલગારીકા (મખમની ચોધારો)

આ છોડ સુમારે એક હાથ જોડો વધે છે એના પાદડા તુલસીના પાદડા પ્રમાણે અને ધોળાશ ઉપર હોય છે એને તુલસી પ્રમાણે તોરા (માજર) આવે છે આ છોડ પૂના અને નાશિક જિલ્લામાં એળાના બાગમાં હુબ્બ થાય છે કપૂરીમધુરી—તીખી, કડની, વૂરી સ્વાદુ, શીતળ,

યોગ્ય અનુપ નથી ફાયદા નર છે

ઉપરની ત્રણ વસ્તુની સાથે કોઈએ દિક્કર મગી મખ (જનાથગોનો અર્ક) તથા દિક્કર લાડર કમ્પા હક (લાડરનો અર્ક) ભરેલી ઓળ મેળવેલ છે કોઈએ એઈન સીનરમેશ (તજતુ તેવ) ના ઓળ તથા નવમારના ફૂન ના ઓળ મેળવેલા છે કોઈએ ઇનાયતીતુ તેવ ના ઓળ તથા તજતુ તેવ મેળવેલ છે બીજી કોઈ પણ વસ્તુ મેળવ્યા વિના અને રાત્રીએને જીંડા જીંડા દર્દમાં અનેક વખત ઉપર કહેલી ત્રણ વસ્તુમાંથી તૈયાર થયેલી ઓધધિ આપી છે જેથી ધણએના રોગ દૂર થયા છે બીજી વસ્તુ મેળવીને પણ ઉપરોક્ત કરેલા છે

‘અમૃતજિ’, ‘અમૃતધારા’, ‘જવનધારા’ ‘જવનરમ્બ’, ‘માજુરસક’, ‘જવનજિદુ’, ‘સર્વોપાધિ નાશન રસ’ ઇચાન્દિ અને નામથી આ ઓધધિ લેવાય છે ખરો ફાયદો ઉપર કહેલી ત્રણ વસ્તુએનો જ છે સહેનાઈની કોઈ પણ બનાવી ગમે છે ત્રણ વસ્તુ મેળવ્યા પછી ના કનાકની અદર જ પાણી તૈયાર થઈ નમ્બ છે કપૂરનો અર્ક તેમ જ આ ઓધધિ ખુતી શીશીમાંથી ધીર ધીરે ડોડી નત્ય છે, માટે સારા બચવાળી સાફ કાચની બીશીમાં ભરી રાખવી

* ગરમ કરતું તાંતુ તેલ ભેળવવાનો સાધારણ રિવાજ છે કપૂર કડા તેવમાં બરાબર ભગત નથી * કપૂરીમધુરીના છોડા થાય છે, તેનાથી શીશા સાફ થાય છે એ બે પ્રકારની થાય છે એકના પાદડા માંથી કપૂરની વાસ આવે છે અને બીજામાંથી બાવતી નથી

(૧) સંસ્કૃષ્ટા શુ મખમની ચોધારો કપૂરીમધુરી લેં એનસીમેનસ મળગારીકા આ નતિ ઉત્તમ સ્વેદન શીતશામક અને ઉત્તેજક છે સ્વરસ ગ્વા થી ૧ તોલા મુરી આ તીવ્ર ઓધધિ છે માતા એજી તેથી એઈએ અપચન અને ઉદરપીડા પર પેટે લગાવવા છે બાળકોને દાંત આવતી વખતે આ દવા સ્થરી રીતે

વૃષ્ય અને સુગંધી છે તથા ઉધરસ, તૃપા, મેઢ, કડૂ, નિંદ્રિય, કુષ્ઠ, વિષદોષ, જ્વર કફ, સ્વેદદાહ, રક્તદોષ, દુગંધ, અશ્મરી, મૂનક્રમ્બ અને શળતા નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) પરુપ્રમેહ ઉપર :—કપૂરીમધુરીના પાલાનો અગરસ ૭ દિવસ આપવો (૨) મધૂરા અને વિષમજ્વર ઉપર :—કપૂરીમધુરીના પાલાનો રસ કાઢી આપવો

૮૮. કપૂરકાચલી—નં ૦ શરી, પલાશી હિં ૦ મધપલાશી, કપૂરભેદ, કપૂરકચરી બ ૦ શરી, વનઆદા, મધશરી કં ૦ મધશરી તે ૦ કિચલિરાગદ્વલ અ ૦ જરવાદ મં ૦ કપૂરકાચરી, પળશી લા ૦ હેડિચિરમ્ સ્પર્ષક્રિટમ્

કપૂરકાચલી નાગરદેશમાં પ્રસિદ્ધ છે એના વેલા થાય છે આ વેલાના પાદડા ખાખગના પાદડા જેવા હોય છે એનો વિસ્તાર પુષ્કળ થાય છે આ વેલાની અડધ પગના અગૂણ જેટલી લેાય છે. એને વચ્ચેવચ્ચે ચીરી તેનો દારડાના કામમાં ઉપયોગ કરે છે આ દોગે મજબૂત હોય છે કપૂરકાચલી :—તીક્ષ્ણ, દાહક, તીખી, કડવી, તૂરી, શીતલી, લઘુ નિચિત પિત્તકર અને કાચ, જ્વર, શળ, હેડડી, ગુમ, રક્તરોગ વાયુ, નિરોધ, અરુચિ, દુર્ગંધ, પ્રણુ, આમ, જીનડી અને સિંધરોગનો નાશ કરે છે વળી એ મધુર, ખાટી, પિત્તકાષ કરનારી અને સુખદોષ તથા અરુચિનો નાશ કરનારી છે એની માતા ૬ રતીની છે સર્વ પ્રકારની ઊલટી ઉપર :—કપૂરકાચલીનું વસ્ત્રાણ ચૂર્ણ ખરલમાં નાખી પાણી સાથે બરાબર ઘૂટી ચણા જેવડી ગોળી બનાવી છાગના સુકારી લેવી મોળ માણસને ૩ થી ૬ ગોળી તથા બાળકને એક ગોળી જળ સાથે આપવાથી વમન, ખાલી જમણા, વાયુની મોળ દૂર થાય છે જરૂર પડય બંબે કલાદિ નણુ-ચાર વખત આપવી

૮૯. કપૂરભેડી—કપૂરભેડીના ઝાડ કુમરાળ પ્રદેશમાં થાય છે તે ઝાડની જાયાઈ સુમારે માથેકુ બે માથેકા હોય છે કપૂરભેડીના પાદડા નરમાના પાદડા જેવા હોય છે એના ફલ ઘોળા રંગના હોય છે કપૂરભેડીના ઝાડ થાપ કરીને કુમરાળ કિનારી પર હવડ જગાએ હોય છે. કપૂરભેડીના મૂળની ઉત્તમ સુવાત આવે છે કપૂરભેડી અનેક રોગો ઉપર આવે છે કપૂરભેડી શોષકર, નણુરોધક અને નણુરોધક છે પ્રમાણુ બાથી ૧ તોલો ઉપયોગ :—(૧) મધુકંથ ઉપર :—કપૂરભેડીના મૂળ ઘસી આશરે ૪ તોલા પાવા (૨) આગતુક જખમ ઉપર :—કપૂરભેડીના મૂળ ઘસી જખમ ઉપર ચોપડવા, એન્ડે જખમનું નોધન થઈ જખમ જલદી લગઈ આવે છે (૩) ભગદર ઉપર :—કપૂરભેડીના મૂળ ચદન પ્રમાણે ઘસી દિવસમાં ચાર-પાંચ વખત ચોપડવા અને નિત્ય એક વખત પાવા (૪) મણુ ઉપર :—કપૂરભેડીના મૂળ કંઠા પાણીના ઘસી ૭ માસ પ્રમાણે બે વખત પાવા તથા મૂળ ઉપરની ઝાલનું ચૂર્ણ ચનમમાં નાખી પાનુ અને મૂળનો ગૂમડા ઉપર લેપ કરવો (૫) વાતરકા ઉપર :—કપૂરભેડીના મૂળ ૧ તોલો કંઠા પાણીમાં ઘસી નિત્ય બે વખત પાવા, એમ ૬ માસ સુધી આપવા (૬) ગદમાળ અને અધિરોગ ઉપર :—કપૂરભેડીના મૂળ પાણીમાં ઘસી નિત્ય લેપ કરવો

૯૦. કપૂરવેદ્ય—આ છોડની ‘વેલ’ એની સગા છે, પાનુ એના છોડ થાય છે એ છોડ નળુ હાય બિચા વધે છે એના પાદડા લાગ્યા હોય છે એ પાસે જઈ જોવાથી ઘણું જ ચમત્કારિક જણાય છે

લાલ પડે છે કૃમિજ્વર અને બધા મકારના લાગવા અપાય છે જળજ્વરમાં અતિ ઉપયોગી છે ચાના છેડ કમર જેટલા કિંચા વધે છે પાન નડા અને લબ્ધરોગ જેવા હોય છે, ફૂવ ફીવ નળુના રંગના હોય છે પાનમાં સુડા અને કંઠાપણ રહેતો છે

(૨) સં ૦ આહાનપાકી સુ ૦ ગોરખાત્મે, કહીમકુરી સે ૦ એકઝા લેનેટા આ જલનુ ૧ ન પહેલએ ઉપર આપેતો છે આના મૂળમાં જલતમૂળ (૫ થી જલ) અપવા દૂર જેવી સુગંધ આવે છે આ જલ સ્નેહન, મૂનજનન, વેનારોધાપન અશ્મરીના અને ઘસકર છે અની કિયા અદા(અપામ. ૧) જેતી છે. બરિતમાં અશ્મરીનિત વેના થતી હોય તે દૂધર ફૂલોને ક્ષાય અતિ લાભદાયક છે

આ એકઝા જલિનો એક ઉપવિતિ છે તેને ગદાલીમાં બર, મરાલીના કુમપિત્રી અને લેટિનમાં એકઝા જલેનિકા કહે છે. તેના ફૂલોને ઉપયોગ પત્ર પત્રીની વેના જોણી કરાવવા માટે ઉપર પ્રમાણે ક્ષાય છે

એ જોનામા ધગ્યા કરકરા દેખાય છે, પણ હાથને ચુનાળા લાગે છે એની વાસ ઘણું કરી કપૂરના જેવી જ આવે છે, માટે એનું 'કપૂરવેલ' એવું નામ પડેલું છે એને જ ઘાઈ 'કપૂરચિનાઈ' કહે છે એ છોડને કેટલાક ધોળા રંગના તોરા (માળર) આવે છે તેમા પણ પાદડા પ્રમાણે જ વાસ આવે છે એ જ આ છોડના ફૂલ છે એ તોગ અથવા એના પાદડા ખીખી મોના ગુચ્છમા ધાસ્યા હોય તો તેમા તરેહતરેહની વાસ આવે છે ઉપયોગ:—(૧) પેટખીક ઉપર:—કપૂરવેલના પાદડાનો રસ કાઢી પીવા આપવો

હર. કમળ—સં. હિં. કમલ, પદ્મ મં. કમળ બં. તાવે, કમર, પદ્મમુ ઇં. લોટસ

ફ ગર્કેદ કમળ—સં. પુકરીક મં. પાદરે કમળ હિં. સફેદ કમલ કં. ગિલિય તાવરે—કમળ તં. તામરા તાં. તાલુર, વેળબવ તું. તાવરે, અલિંગ મતાં. અરવિદ, તામરા, વેળફળ ફાં. નીલોદર અં. કરલુનમા લાં. નીલબિયમ્ રૂપસિયોસમ

દ્વ રાતાં કમળ—મં. પ્રાન્તદ મં. રક્ત કમળ પ્રં. પોસરાને ફૂલ હિં. લાલ કમલ કં. કેપુ તાવરે, કેનેદિને તં. ધરંકલાવા, ચ દોવા લાં. નીલબિયમ પ્યુલેસિન્સ તાં. શિવવંદી અરે કબસ તું. કેપલિ મલાં. રક્તોત્પલ, અરકબલ, ગોમતપ્રી, તાગડે સાલમ

ગ નીલકમળ—સં. નીલાબર, ઉપવ મં. નિગે કમળ હિં. નીલકમલ કં. નીલતાવરે તં. નીલકલાવા ફાં. નીલેદ્દ અં. વર્દ નીલોદર લાં. નીલેમિયમ્ ઝલિયમ્

ચ કમળકેદ—સં. પદ્મકેદ મં. કમળકેદ હિં. કમલકેદ, લસીડા કં. કમલકેદ તં. તામરદુ પલ્લ

જ કમળકેમર—મં. કિજ ક મં. કમલકેસર હિં. કમલકેસર કં. પદ્મકેસર તં. તામરકેસરાલ્લ

કમળની ઉપત્તિ તળાવમા અથવા જળસમૃદ્ધમા ધણું કરીને થાય છે પાણી સિવાય કમળ થતુ જ નથી એના કદ હોય છે એને ડીટા આવી તે ઉપર ફૂન આવે છે એના ડીટા ધગ્યા લાળા હોય છે તેને અદર જળા દોઈ તે પોલું હોય છે એના પાદડા ગોળ હોય છે કમળમા ધણી જાતિ છે ચોળા, રાતા, ગુલાબી અને કાળા પ્રત્યાદિ x કમળના ફૂલ ધણી શોભાવત દેખાય છે તેને અનેક લાખી સેરા દોઈ તે પાસે પાસે હોય છે જુદી જુદી જાતિની અને જુદી જુદી નાની મોની આકૃતિઓ હોય છે કેટલીક જાતિઓની વાસ આવે છે અને કેટલીકની વાસ આવતી નથી

x કમળમા સુખ્ય બે પ્રકાર છે સ્વવિકાસી અને ચ દ્રવિકાસી સ્વ વિકાસીમા સફેદ લાલ આદિમાની ગુલાબી માળી ઇત્યાદિ ધણી જાત છે આપણા દેશમા કેટલીક જાતના કમળ થતા નથી દક્ષિણ અમેરિકાના બ્રાઝિલ પ્રદેશમા કમળની એક જાત છે તેને વનસ્પતિશાસ્ત્રમા ચિકેરાચિયા રિન્ગિમા કહે છે તેના ફૂલોનો આસ ૧૫ ઇંચ જેટલો અને પાનનો વ્યાસ ૬ ઇંચ જેટલો હોય છે

સફેદ અને લાલ કમળની જડ સાધારણ રીતે અથા જેટલી મોટી હોય છે એ કાંદવામા બહુ જ દૂર સુધી ફેલાયેલી હોય છે દુષ્કાળમા ગરીબ લોકો એ મૂળને સુકાવી દળીને રોટલા બનાવીને જીવનનિર્વાહ કરે છે કમળની નાળ ઉશ્વરે એવી બનાવી છે કે પાણી એક હોય ત્યારે નાળ નીચી રહે છે પણ પાણી વધતુ જાય તેમ તેમ નાળ ઉપર આવતી જાય છે

ચ દ્રવિકાસી કમળને ગુજરાતીમા પેલણુ કહે છે કેટલાક અચાર્યોએ સસ્કૃત નામ દિપન અને કુમ્હ તથા સ્વવિકાસીને કમળ અને પદ્મ નામ આપેલ છે, પણ આ વિષે બધા આચાર્યોનો એક મત નથી

નના મત પ્રમાણે મળગુપ્ત રીતન નાહરશામક હુલ્ય ૧૪૨૪૬૬ હુલ્યસ રક્ષક રમસ માહી મૂતલ મૂતવિર જનીય (મૂરના રગ સુધારનાર) અને આહી છે એની ક્રિયા સમન્વત હુલ્ય અને સૂચ્ય રક્ત વાહિનીઓના ઉપર ડિઝિંડેલિસના જેવી છે અર્થાત્ રક્તવાહિનીઓનો સંકોચ કરે છે હુલ્યની ગતિ ગોળી કરે છે તના સ્પંદન પાડુ બોજા કરાવે છે મૂરન અને માહી ગુચ્છ બહુ જ એછા છે હૃલકટિબ ધમા ઉપત થતા કમળના કરતા કારમીર હીન વિષેમા ઉત્પલ થતા કમળોમા પડુ વધારે રહેતો છે

પ્રમાણ—ફોર્ડ ગુચ્છ ૩ ૬ માસા ફાટ ૧ ૨ તોનાનો કમળકાન્દીતુ ગુચ્છ ૧૦થી ૧૦ તોલો કમળ-કદનુ ચૂર્ણ ગાથી ૧ તોલો

સૂચના—કમળકાન્દીતુ ચૂર્ણ કરતી વખતે અદર રોટી લીટી છબ કાઢી નાખવી

જેને વાતવિકાર હોય તેણે મધ્ય અથવા કુચ્છનુ સેવન વધારે દિવસો સુધી કરવુ જોઈએ નહિ

‘કાલાર’ નામની એક કમળની જાતિ છે તેના પાદડા કમળ જેવા પણ દિવિત નાના હોય છે. કાલારના ફૂલ માત્ર કમળ કરતાં જુદી તરેહના હોય છે આ ફૂલ ઘોળા હોઈ સુકુમાર અને નાના હોય છે. એની સુવાસ ઘણી છે એને ચોમાસામા ઘણા ફૂલ આવે છે. ‘કુમુદ’ કરીને એક કમળની જાતિ છે તેના પાદડા કમળના પાદડા જેવા જ હોય છે ફૂલ માત્ર બારીક અને સુકુમાર હોય છે એના ફૂલને જથ્થો કડીના દિવસોમા ઘણો હોય છે. વિરોધ કરી ઘોળા કમળને ‘પુ’ડરીક’ કહે છે, ગતા કમળને ‘કેલકનદ’ કહે છે અને કાળા કમળને ‘મદીવર’ કહે છે કમળના સર્વ પેવાને ‘કમલિની’ કહે છે ‘કમલાક્ષ’ નામે એક કમળની જાતિ છે તે જાતેના કમળના ડીંટા ઘોળા હોઈ કાંઈ કાંઈ પાના અગૂઠા જેટલા જાડા હોય છે ડીંટા જાદવમા થયેલા હોઈ તેમા સ્વાદ ઘણો હોય છે એ ડીંટાને મરાઠીમા ‘સિસે’ કહે છે એ કમળના પાદડા મોટી જની જેવા હોઈ તે જમનામા પતરજા તરીકે વપરાય છે એ કમળ (ફૂલ) રાતા રમતા હોય છે કમળનું ‘પોયણી’ એવું નામ પણ છે એ કમળને નાના ચપટા ફળ આવે છે તેમા નાના કરમદા જેવડા પાચ-૦ ગિયા હોય છે તેને ‘કમળાક્ષ’ અથવા ‘કમળકાકડી’ કહે છે એ ગિયાની અંદર જે ઘોળા મગજ હોય છે તે ભાગીને ખરાય છે કાશીમા કમળાક્ષની લાભી કરે છે તે દૂધમા નાખી ખાય છે કિંવા એનો લે.ટ કરી તેમા ઘી-સાકર નાખી લાડુ કર છે કમળકાકડી ઘણી પોષ્ટિક છે ડીંટાના નાના નાના કકડા કરી તેને ચૂકવે છે તે ડીંટાની કાચરી થાય છે. તેને ઘીમા કે તેનમા તળી ખાય છે કમળ : શીતળ, સ્વાદુ, પુષ્ટી, બ્રાતિહારક, તાપનાશક, વર્ચુકર અને તૃષ્ણિક છે એ રક્તપિત્ત, શ્રમ, વદ, પિત્ત, તૃષ્ણ, દાહ, વિસ્ફોટ, રક્તદોષ, વિસર્પ અને વિવેના નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) ગુદ-બ્રાશ ઉપર :—કમળના કુમળા પાદડા સાકર સાથે ખાવા (૨) શરીરમાં થયેલી સર્વ પ્રકારની ગરમી ફર કરવા તથા ધાત પડતી હોય તો :—ઘોળા કમળનો કદ લાની તેના કલક પાંગેર પર્થત લઈ, તેમા આર્શોત્રાની અતરજાલનું ચુરું અર્ધો તોલો અને ગાયનું ફૂલ નાખી સર્વ મિશ્રણ મગજુ કરવું પછી છરાની બાજી અને ખડીસાકરની બૂઝી નાખી આપવું. આ ઔષધ બરાબર ગુણુ આવે ત્યાં સુધી આપવું (૩) તણુખિયા અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર :—ઘોળા કમળના કદને લોટ કરી નિચ સવારે ગાયનું ઘી ૧ તોલો લઈ તેમા એ લોટ અર્ધો તોલો, છરાની બૂઝી નણુ ગુન્ન અને ખડીમાખર ૬ માના નાખી સવારે અને સાંજે આપવું (૪) દાહ ઉપર :—કમળ અને કેળના પાદડા ઉપર શયન કરવું (૫) પિત્તજ્વર ઉપર :—ઘોળા કમળની જાગીઓ, જેઠીમધ અને ખડીસાખરનો કાટો કરી ઠંડો થતા પછી આપવો

૯૨. કરમદી-સ૦ કરમદ મ૦ કરવદ હિ૦ કરોદા, કરાદી બ૦ કરમયા ૬૦ કરજીવે તે૦ વાડા, પારિક્ષેયુ ૬૦ બરિમન ફલાવર્ડ દેરીસા લા૦ દેરીસા, વેડસ

આ કાળવાળુ જાડ છે અને કુચોમા યાર છે એને જોળ, જીણુ અને કાળા રમતા ફૂલો આવે છે લીના ફૂલોનું અથાણુ થાય છે એના લાકડા ફક્ત માળવાળા કામમા આવે છે ફૂલો પાકેલા હોય તોપણ થોડા ખાળા લાગે છે કરમદામા એક ઢડી જાત છે લીલાં કરમદા—કડવા, અમિદીપક, ગુરુ, પિત્ત, માલક, ખાટા, ઉષ્ણ અને રુચિપ્રદ છે એ રક્તપિત્ત તથા કદને વધારનાર અને તૃષ્ણનાશક છે પાકેલા કરમદા—મલુર, રુચિકર, લઘુ તથા શીતળ છે, અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, નિદોષ, વિષ તથા વાહુનો નાશ કરે છે મૂળ તીખા, કડવા, વામક અને મૂનજનન છે ઉપયોગ :—(૧) નિષ ચરેતુ હોવાની પરીક્ષા :—કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી થોડુક પાણી પીતુ વિષ ચરેતુ ઢરો તો જીવતી થશે નહિ (૨) ખગ મટિ :—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા અથવા મીઠા (તનના) તેનમા ઘસી ચોપડવા (૩) ક્ષતમાંના કૃમિ મારવા મટિ :—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ચદન પ્રમાણે ઘસી લેપ કરવો અને થોડુ પાણી રી ક્ષતમા નાખવું, એટલે જલદી કૃમિ નાકે જેવા થાય છે (૪) મર્ષદેરા ઉપર :—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી ખાવા (૫) વિષમજ્વર ઉપર :—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી અગે લેપ કરવો (૬) શોફોદર ઉપર :—કડવી કરમદીના મૂળ ગોમુતમા ઘસી ખાવા

૯૩. કરિયાતુ (પાન કરિયાતુ) :—સ૦ કરિાતતિત્ત, બુનિજ ક૦ પાનેકિરાઈત, ફૂલકિરા-

છન હિં બૂચિરાયતા, બૂચિરેતા કં નેલમેયુ ઉરકિરિયાત બં બૂચિરાતા મં કિરાઈત, બૂચિનિય તૈં નેલાનેયુ તાં નિલમેયુ, વેરકિરિયાતુ તું મેનકિરિયાતુ મલાં નિયવેષુ કાં નૈનિહાદ અં કરુયુઝ, ઝારિંગ ઇં ચિરેટા લાં સ્વર્ટિયા ચિવેટા

કરિયાતાની જે ભતો છે એક દેખી કરિયાતું (મીકું કરિયાતું) અને મીનુ નેપાળી કરિયાતું મીય કરિયાતાને લટિનમા સ્વર્ટિયા આગનિંગાલિયા કહે છે નેપાળી કરિયાતુ વધારે ગુણધાયક છે તેની સાથે મીય કરિયાતાની ખૂંટીએ મેળની આપે છે મીય કરિયાતાની કાડી કાપવાથી તેમા જાલો દેખાતો નથી, તેમ જ તે કડતુ પણ દોતું નથી કરિયાતાના છેડ નાના, હાથ મેઢ-હાથ જિયા હોય છે એના પાદડા નાના અગ્ધા લખાઈ પડતા હોય છે કરિયાતું આ દેશમા બગીચા વગેરે સ્થળે થાય છે કાખગીનાતુ નેપાળી કરિયાતું એ નેપાળ તરફથી કલકત્તાના માર્ગે મુમર્ઈ આવે છે એ બહુ જ કડતુ છે એને પણ કરિયાતું કહે છે કરિયાતું—વાતુવ કડતુ, મરુરોપાયુ સારક, શીતળ, પથ્થર, લઘુ અને રુક્ષ છે એ તૃપા, કફ પિત્ત, તાવ, ક્રોધ, ખગ્ગ, મોત્તે, કૃમિ, સલિ પાતળવર, દાહ, શ્વે, પ્રમેહ, પ્રયુ, શ્વાસ, કાસ, પ્રદ, રોપ, અર્થ અને અરુચિનો નાશ કરે છે નેપાળી કરિયાતું—કાઈક ઉષ્ણ, યોગનાદક, લઘુ અને કડતુ છે તે કફ પિત્ત, રોધ, રક્તરોગ, તૃપા અને જ્વરનો નાશ કરે છે બાકીના ગુણ પાન કરિયાતા જેવા છે ઉપયોગ:—(૧) આમવાત, હૃદયજ્વર અને સર્વ પ્રકારના ગરમીના રોગ ઉપર:—રાતે ૩ માના કરિયાતુ જે તોલા પાણીમા લીંબી રાખી સવારે લુંગડાથી માળી તેમા જે રતી કપૂર, જે રતી શિવાન્તિ અર્ધાંતોલો મધ એ પ્રમાણે નાખી દરરોજ સેવન કરવાથી ૭ દિવસમા દાનદો આખ્યા વગર રહેતું નથી અને સર્વ રોગથી મુક્ત કરી સારી શક્તિ આપે છે એ અનુલવસિદ્ધ છે (૨) માધારણ સર્વ જ્વર ઉપર:—કરિયાતું, સૂક ને દિક્રમાળીનો અદ્ધમાશ કાઢો કરી રાખવો અને હમેશા સવારે, બપોરે અને સાંજે, એ પ્રમાણે નયુ વખત પાવો (૩) નળવિકાર અને પેન્ટા દુખાવા ઉપર:—કરિયાતાના લીલા પાદડા બારીક વાગી તેનો રસ કાઢવો તેમા મરી, સિંધાલુષ અથવા વડાગરુ મીકું અને ઘોડી હિંગ નાખી આપતુ એનાથી અર્ધાંતુ દૂર થાય છે (૪) કંપારી ઉપર:—એકાદ દિવસમા પાય દશ વખત શરીરમાથી સ્વાભાવિક ધરધરાવ આવે તેતુ કારણ અસ્થિત હૃદયજ્વર છે) નેપાળી કરિયાતું, સૂક કડુ ખારેક અને કડાજાલ એનો કાઢો કરી મધ નાખી આપવો (૫) અમ્લપિત્ત ઉપર:—કરિયાતુ અને લાગનો કાટો કરી તેમા મધ નાખી આપવો (૬) હેરતાલના નિપ ઉપર —કરિયાતાનો કાઢો આપવો

દૃષ્ટ. કરેણ (કરેણ) —સં કરવીર મં કપહેર હિં કનેર બં કરતી કં કણિગિલ, કણગિને તૈં કાનેરચેનુ ગતર તાં અતારિ, કરવીર મનાં કનાવિર કાં ખરનેહરાં અં સુમુલ, હિમારફલિ ઇં બીર સેન્ટક ઓલિએન્ટર વાં નિરિયમ ઓડોગમ

આ ક્યઝાડ સર્વન પ્રસિદ્ધ છે એની લેખાઈ શુભારે માથોડા—મે માથોડા હોય છે એમા ઘોળી, રાતી, ગુનાળી અને પીળી એની ચાર ભતિ છે તેમા ઘોળી કરણ્ય બૌધધના ગમમા વધારે ગુણવત્ત છે એના મૂળ ઘણા વિચારી છે એના પાદડા લાંબા હોય છે એ આ પાસે સર્વ આવતો નથી એમ કહેવાય છે ઘોળી કરેણ—તીખી ડંડી તૂરી, તીલયુ ઉષ્ણવીર્ય અને માદક છે, તથા મેહ કૃમિ, કુષ્ઠ, નયુ, અર્થ અને વાયુનો નાશ કરે છે આવામા આની હોય તો નિપ છે અને નેત્રોને હિતાવદ, લઘુ તથા વિદ, વિદ્વાન્, કુષ્ઠ, કૃમિ, કૂ નયુ, કફ જ્વર નથા નેવરોગનો અને ઘોડાના પ્રાણુનો નાશ કરે છે રાતી કરેણ—રોધક, તીખી, પાક વખતે કડુ અને લેપ કરવાથી ક્રોધનાશક છે પાદલસર્વ (ગુલાળી) કરેણ:—મસ્તકથળ, કફ અને વાયુનો નાશ કરે છે એના ખીમ ગુણો તથા પીળી અને કાળી કં ગુના ગુણ ઘોળી કરેણના જેવા છે મૂળની ઊલની માના રૂં રતીથી ૧ રતી છે ઉપયોગ:—(૧) સર્વ, વી રી વગેરેના નિપ ઉપર:—ઘોળી કરણુના મૂળ ધમી દશ ઉપર લેપ કરવો અથવા શક્તિ પ્રમાણે પીવા અથવા પાદડાનો રસ પી જવો કદાપિ એ બૌધથી જ્વાનિ થાય તો વી પીતુ (૨) સર્વદેશ ઉપર:—કરેણના મૂળ ધમી લેપ કરવો, એટલે અનાપન પીડા પણ દૂર થાય છે (૩) નિપમજ્વર ઉપર:—કરેણના મૂળ રવિવારે કાને બાધવા આ યોગ, સર્વ પ્રકારના

બવર ઉપર પ્રશસ્ત છે (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—કરેખના મૂળ ધરી તેનો લેપ કરવો (૫) રતવા ઉપર :—રાત્રી કરચુના ફૂલ અને ચોખા સનભાગે લઈ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખીને તે વામણ ઉપર રાખવું ખીજ દિવસે પ્રાતઃકાળે તે ચોખા અને ફૂલ એના વાગી લેપ કરવો (૬) ગિરોગેગ ઉપર :—ઘોળી કરેખના સડા મૂળ લીસા પથ્થર ઉપર ધની મસ્તખના વેદના-યુક્ત ભાગ ઉપર ચોળવું (૭) અર્ધના વિષ ઉપર :—ઘોળી કરેખના ફૂલ રૂંધી તેના સમભાગે કડક તળાક મસળી, તેના એકચીદોડાની ઘોડી ભૂજી નાખી તે ચૂર્ણ વસ્ત્રભાગ કરી તપખીર પ્રમાણે સૂઘવું (૮) નિર્ગર્ષેગ ઉપર :—લાલ કપડાના ફૂલ અને ચોખા સમભાગે લઈ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં લીજવવા વાસણમાં મોજુ રાખવું સવાર મઢી પથ્થર પર વાગી વિનર્ધ પર લગાડ-વાથી રાગ દૂર થાય છે (૯) અર્ધગવાયુ અને પદ્માઘાત ઉપર :—તદેદ કરેખની જડની ધાન, સંદેહ અજોડીની દાળ તથા કાળા ધતૂંગના પાન સર્વ સમભાગે લઈ પીસી કલ્ક કરવો પછી ચાગગુણ પાણી તથા કલ્કની બરોબર તેલ મેળવી ક્વાર્થવાળા વાસણમાં મદામિ પર પમાવવું. પાણી બગી નવ્ય ત્યાગ ઉનાગી કપડાથી માળી લેવું આ તેલની માલિસ કરનાથી અર્ધગવાયુ તથા પદ્માઘાત દૂર થાય છે (૧૦) નાપુ સકપળા ઉપર તિંગા :—તદેદ કરેખની જડ, નનકુળ, અઢીથું ધંભાયચી અને લીમગાની હાલ એ સર્વ સમભાગે લઈ ખાડી ચૂર્ણ મરી મ્પડાથી માળી લેવું પછી ચૂર્ણથી અર્ધું તાનું તેલ મેળવી રાત્રે મગ મગ થયા પછી ઉનાગી ઠંડું ચરેથી લીલીમાં ભરી રાખવું મુરેદ્રિનની નીચેનો તથા ઉખરો ભાગ હોળી બાજીના ભાગમાં એનો લેપ કરવાથી નયુ દિવસમાં ભગતિ આવે છે.

ઉપ. ૬મળ—તં સન્ય જં ચાલતા મં મરણ નેં રામકૃણ તાં તેં ઉન્નયે
 ડિસેનિયા ઇરિકા કરળળના જાડ મોટા મોળ ધાય છે એ જાડ કામ્ય પ્રાતમા પુષ્કળ ધાય છે
 એ જાડના પાદડા મોળ હોઈ હાય-સવા હાય લાના ધાય છે એના નપ પાદડા એકન જોડવાથી
 એક મોની પતરાળી તૈવા ધાય છે ઉપયોગ—(૧) ગર્ભગાત્રી ગરમીથી બાળકના અગની
 ચામડી જાય છે તે ઉપર—કરળળની જાલનો રસ તોલા ૨, ગર્ધના પાલાનો રત તોલા ૨,
 ધોળા મધો તોલા ૨, શપજીર તોલો ૧ સિદ્ધર માસા ૬ જેઠીમધનો નીરો માસા ૬ અને
 ગાયનુ માખણ તોલા ૮ એ સર્વ એકન ખગ્ય કરી તૈવા વધા પછી આ ગૌંધ કપાતના રથી
 બાળકના અંગે નતત ૩ દિવસ સુધી એ વાર ચોખનુ નોથા દિવસે દૂધ અને ઘી એકન કરી
 બાળકના અંગે ચોપડી સ્નાન કરાવતુ (૨) પગ વળે છે તેને મારે—કરળળની જાલનો રસ
 મદી તેમા કાળા મરી બારીક વાટી પડે લેપ કરવો અને ઉપર કરળળના પાદડા મૂટી તે ઉપર
 કપડાનુ તામ્બુ કરતુ એ પ્રમાણે એક બ વખત મરતુ એવેલે શુ આવે છે (૩) અતિશયર
 ઉપર—કરળળની જાલ દહીના આપની

६८. कलहारी—(द्विगो वचनात्)—स० कलिकारी कलिकारी भ० जगती, यमोगन्ता,
 भञ्ज नाग, वाङ्मयमा द्यौ० जगती, कलशं रा० राण कशमण्ठी गाम० वा नाना शिपश क्त वि०
 कलिकारी कलिकारी, कवचस ७० विपलागवा, भसवागवा २० रगारी ला निभि द्यौ० जगती,
 डालिकुडमा तु० भलिपपु मला० मेरादि माल त० अमिरिमा लायनी ७० उक्षमेन ला०
 ज्योतिषोऽयं सुपथो

● ઠાકર દેસાણા મત મુજબ ધોળી કચ્છની હુલ્લ પર કિયા ડિઝિટલિસના જેવી પ્રયજ છે એ હુલ્લને પાતક સોપાકર ચમ રોજવાસક અને બધા ટપે માટે ડેર છે વડોને માટે ડેર હોવાથી આનુ નામ ઇરમારક છે નાની માત્રામા મૂળની હાલની કિયા હુલ્લ પર ધોળી કચ્છના જેવી યાચ છે અર્થાત્ કચ્છ હુલ્લખલ્લ છે પીછી ક છુના કરતા સુદ ક ૧ વિરોધ ધાલક છે મૂળની હાલની માત્રા ૬૦ રીથી ૧ રી હુલ્લરોજ અને હુલ્લરોરમા કચ્છ ના વધારી પચાજ યાચ છે અને રહોલ્લની નેહના ઝોછી યાચ છે બોપધિ સર્વદા મોડી મત્રામા સોજન કર્યા પછી માપી નેહએ માથા વધાર થવાથી રારીર કુ પડે છે, નાકીના ધમકારા નેકમ નેહા થી બલ છે મરડો આપ છે અને હુલ્લ નાત છરાસકિયા બધ થઈ બલ છે —સ્વામી કચ્છના હ

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કલગારીનાં છોડ પ્રથમ મઝા ઘાસના જેવા થઈ વેલી પ્રમાણે પ્રસરે છે એના પાદા આદાના પાદા પ્રમાણે હોય છે એ બહુધા વડના આગળે થાય છે કલગારીના બૂના છોડની મઝાઈ કદળીના છોડ જેવડી થાય છે આ છોડ ઉનાળામાં સુમર્ધ જાય છે એના ફૂલોની પનીઓ લાખી હોઈ અલ્પદીના ફૂલ જેવડી થાય છે આ ફૂલ રાતા, પીળા, લગવા અને ઘોળા એમ રંગમેરગી હોય છે એ ફૂલના યાગથી ઝાડ દૂરથી સોલાવાળુ દેખાય છે એનો કદ વિપારી છે એને શુચ રાતીમાં દુરિા વછનાગ કરે છે મગઠીમાં ‘ખજાનામ,’ ‘વાગચળમ’ અને કેમ્બુમાં કાઈ એન ‘ખળઈ,’ ‘મગી’ પણ કહે છે કલગારી—સારક, કડવો, તીખો ખારો, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તૂરો અને લઘુ છે, તથા કઠુ, કૃમિ, અસ્તિશળ વિષ કુપ, અર્થ, કઠુ, મથુ, સોન્ને, રોપ, શળ, શુષ્કર્મ અને ગર્ભનો નશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) જાખમાજરી (ખાખવાઈ) અને વાળા મારે:—કનગારીનો કદ ધમી ચોપડવો વાળો થવા માટે કે તરતજ આ ઉપાય કરવો (૨) અપચી (ગંડમાળનો લોદ) રોગ ઉપર.—કલગારીના મદનો કલ્ક કરી તેમાં યોગણ તેલ અને તેન જેવેલો જ નગોડનો રમ નાખી તેન સિંચ કરી તેનું નમ્મ કરવું અને લેપ પણ કરવો (૩) ગા, ગા, ગા, ગાળુગી અને બદ ઉપર:—કલગારીનો કાઠા ધમી ચોપ વો (૪) મુખે ગરમ થાય મારે:—કનગારીનો કદ પાણીમાં ઘસી આપણા હાથે લેપ કરી તે સ્ત્રીને દુખ થતું હોય તેના હાથને આપણા હાથનો અર્પ કરવો, એટલે સત્તર પ્રસૂતિ થશે અથવા કનગારીન કદને તાતણા બાધી તે હાથે ખગે બાધવો (૫) ઢાંગેલુ અગ બહાર આવે છે તે ઉપર:—કલગારીનો પાલો હાથે યોળી તે અગ પાગે બને હાથ નાવવા એટલે અગ માર જાય છે, ન જાય તો તે અગને હાથનો સ્પર્શ કરવો અને બને હાથ મો આગ લાવી દેખાડવા, એટલે અગ માર સ્થિત રહે છે, પુન બહાર આવતું નથી (૬) વમળા ઉપર:—કલગારીના પાદાનું ચૂર્ણ લગમા આપવું (૭) યોતિગુળ અને પુષ્પા રાડ ઉપર:—કલગારી અવાડો અથવા દલાવની, એના મૂળ થા નમા રાખવા (૮) ગુફકૃમિ (ગામના કૃમિ થાય છે તે) ઉપર—કલગારીનો કાઠો વાટી તેનો રસ કાનમાં નાખવો (૯) સર્પદંશ ઉપર—કલગારીનો પાણીમાં વાટી તેનું નમ્મ આપવું (૧૦) ખરજવા ઉપર—કલગારીના અને કડીના કદ ઘસી ૮-૫ દિવસ ચોપ વા (૧૧) સાગ અને ગાડ વગરે ઉપર:—કલગારીનો મઠો વાટીને બાધવો

૮૭. કવોંછ જર—સં ઉપકુચિમા મં સ્વોંછ હિં ૦ સ્વોંછ, મગરલા મં કંગિયુ, રિંગ તેં નંદાદરા કારા મતાં કરિચિરક કાં સોનિઝ સ્વાદાને અં ૮નમુન સોળ ઇં ૧ મોલ નન ફલાવર, નાઈજે મેટિવા તાં કરું ચિગમ્ તું કપન દરદારી

કવોંછ જર ૫૯, માળાંરી પ્રમાણે જ હોય છે છોડ પપુ તેવડા જ મોગ થાય છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉપત્તિ વિશેષ થાય છે એ છો બાગમાં વવવાથી થાય છે આ છર કડુ, તીખું ઉં અમિદીપક, વૃધ, અલ્પનારાક અને ગર્ભાશયને કુદ મનાગ છે તેમજ આવાનવાયુ શુભ, ગ્નપત, કૃમિ પિત્ત, આમતપ, વાયુ તથા શળના નાશ કર છે ઉપયોગ—(૧) મ્લેહ્ય, અતિમાવ, આમ અને ગૂળા ઉપર.—સ્વોંછ જરનો કાગે કરી તેમાં નચગત ચૂ નાખી આપવું *

* કનગારીનો વડનાની કવળ ગામ ન ના આમરનો મુખ (૩) થાય છે પાદ ૧ ફોપપુ પીના જેવા હોય ૮ ફૂલ નાવ પીળા મિથ રંગના ગામત સુદર હોય ૮ ફૂલ ત્રણ લાગના મગીના મન ન થાય છે નની અ ર રતી છાનવાળા દલાવનીના બીજ તેના બીજ હોય છે એની વેવની નીચે ગાડ હોય છે એના ઉરની ૧ પીગાસ પડતી હોય છે એ ગાડન બધિયો વડનામ મ્લે છે એના વિન (૪) હોય ૮ મ્લગારીની મઝા ૧ મી ર નીની છે ધીર ધી માસ વાડી ગઢાય છે કેટલાક કહે છે કે એ ગાળના રાફ ૧ સા ન થય એના ફૂલમાં ત્રણ વાર રજ હોય ૭ ને એ ફૂલનો અમાર વડનાના જેવા બડ તે મરતા મોટો જાય ૮

• કદર સ્વાદના ગર પ્રમા ૪ કપ જ મ્લુ નુચથી કે છવાવલામક દીપન અતરદર કૃતિ ન નન માય ૫ વધારન ર છે અનાથી જૂળ લા ૮ અન થય ૮ અને જેમા વયુ રોત નર્થ તે ૨ પી

૯૮. કમુળી (કસૂમ) — સં ૬૦ કુમુલ મં ૬૨૬૬ હિં ૦ કમુલ, કર્ ૫૦ કમુલ કં ૦ કમુલ તાં ૦ મેકુલુ તૈં ૦ લતરક, લક, બગારમ મલાં ૦ નમપતર ફાં ૦ શુભાસ્કર, તુખમકાયસા આં ૦ અખરીજ, હુનુ-અસ્કર. ઇં ૦ સેફકલાવર લાં ૦ ર્ધેમન, દિકટોરિયમ

કસુખીનાં છાંડ કમરપૂર જિયા વધે છે એના પાંડા લાળા રોય છે તેને બારીક કાતરા હોય છે કસુખીને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે તેમાં કેસર પ્રમાણે તટુ રોય છે એ ફૂલમાંથી મોટી મોપારી જેવકુ જડનુ આવે છે, તેને ડીટુ હોય છે એ જડનાના કસુખીના દાણા હોય છે, તેને કાબરા કહે છે એ છાંડ અને જડવા ઉપર કાગ હોય છે કસુખી દક્ષિણના ગામડામાં બણીજ પાકે છે કસુખીમાં એ જત છે એક કાટાનાળી અને બીજી કાટા વિનાની કસુખીના ફૂલો વીણી લઈ સૂકવે છે અને તેનો કસુખો મરે છે તેનો રંગમાં ઉપયોગ થાય છે એ ફૂલો કાઢી લેવાથી કસુખીનો પાં વલો નથી કસુખીના મિરાનુ તેવ કાઢે છે તે ખાવાના તથા બાળવાના કામમાં આવે છે બોળ ટોળેને ખાવા મરે છે કુમળી કસુખીના પાલાની લાઈ પશુ કરે છે કસુખીનુ તેલ બળમર અને વીર્યવર્ધક છે કસુખી — તાતુલ, રફ, વિદાહી અને તીખી છે તથા મનુષ્ય, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે કસુખીના ફૂલ — સ્વાદુ, નિદોષનાશક, લેધ, રક્ષ, ઉષ્ણ, પિત્તકર દેશજ, કફનાશ અને લઘુ છે કસુખીના બીજ આનુલોમિક મૂનન અને બન છે કસુખીની લાજ — મધુર, નેન ઉષ્ણ તીખી, અમિદીપક, અતિ નચિકર, રક્ષ, શુર, સારક, પિત્તકર, ખાટી તથા શુદ્ધેગક છે અને કફ, મળ, મૂન તથા મેદનો નાશ કરે છે કસુખીનું તેલ — બળ ૨ ખાં ૦ હડુ, વિદાહી, અચમુખ, શુર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ મલસ્તલક, કફપિત્તકરક, ખાટુ, નિદોષકારક અને રૂમિ તથા વાયુનુ નાશક છે

૯૯. કુળી — સં ૦ કુલિય મં ૦ કુળીય, હુલગે દેં ૦ વં ૦ હુલગ હિં ૦ કુલધી બં ૦ કુલથ મ્લાઈ કં ૦ હુલગી તૈં ૦ હુલગી હું ૦ કુકે તાં ૦ કોળી મનાં ૦ મોળી, મુતિરા ગાં ૦ કુલિય ફાં ૦ મ્લિત્ત ગુમકિદી અં ૦ હુલકિતત ઇં ૦ હુ ક્વાર્ડ ડોલિસોસ્ લાં ૦ ડોલિસોસ્ બાયકનાસ્

જેમ તુલુધાનના મેદા કેવળ ગરીબ ધાન્ય છે, તેમ દ્વિલ ધાન્યમાં કળધી છે એ ધાન્ય સર્વન થાય છે એના છાંડ નાના રોય છે એની જિયાઈ એક હાથને નુમારે થાય છે એ છાંડની આકૃતિ અને પાંદડા કાર્મ અડના પાંડાને મળતા આવે છે એની શિંગ કિચિત્ વાડી અને અપટી હોન છે કળધીને રમ રાતો હોય છે ક્વચિત્ કાળા અને ઘોળા રંગની પશુ વળથી થાય છે મળથી લોકોને અને દૂગણા ટોળેને ખાવા મૂકે છે કળધીને ઉકાળી તેના ઉપરનુ પાણી

જવાબાની તામિ વધે છે, ગા આમથી રંગ અને મર્ચાનો મારત ખાતર નીકળે છે ખાતર નીકળી વખતે એ રથાનન ઉત્તરિત છે એને પરમેરા પેશાબ અને નાબંધ વધે છે ગર્ભાશય પર આની પ્રત્યક્ષ ઉત્તેજકિયા થાય છે ગર્ભાશયના સક્રિય વિરસ બળદર્શક થાય છે એ દે નરુગાન સાક થાય છે મ્લીહનો ગર્ભાશય પર ઉત્તેજક મર્મ એટલો જોરાનર છે કે કોઈ કોઈ વખત ગર્ભપાત કરાવી અરે છે ગર્ભાશય પર આ ક્રિયા ૧૦ દોહા આપવાથી થાય છે અનાથી શરીરમાં ગરમી આવે છે અને નાડી નુબરે છે માના — ગા થી ૨ તેના

ઉપયોગ — કસુખી સુગવડમાં અપાય છે આ એજ અપધિયી મૂળ લાગે છે ની અને અનાજનુ સારી રીતે પાચન થાય છે ઉત્તરવાસુ અને મરુત દેં એણુ થાય છે હાથાળ ગાફ આવે છે ધાવણ વધારે આવે છે આની આગે સુગમી મસાવાની થીન મેળવી આપસથી ગળુ દમારે થાય છે આની સાથે ચિત્રમૂળ (ધોન પ્રમાણમાં) આપી ગાય છે પીઠિતાર્થમાં મ્લીહ શુદ્ધકારક છે દેયક ઔષધોનો સાથ નીજ આપવાથી મરડો આવતો નથી દબોહના ચેવનથી ગાળ કુમિ પડે છે — સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× કસુખીના છાંડ ધડના વાલેતર પગ વધાય છે બ્યારે ખેતરમાંની લીનારા ધ ના વાલેતરને પગ વાયક રહેતી નથી ત્યારે એવા ધડવાળા ખેતરમાં કિવા ખતરના રોડા ઉપર એને વાવવામાં આવે છે એના કાનરા (બીજ) દેખાવમાં અપરાધ બીજ (કપાસિયા)ના જેવાજ હોય છે એમાં તેવનો આ વિશેષ ત્ય છે, તેથી ધાચી લોકો એના તેવનો બેળ બીન તેવમાં કરે છે આવા એની આથે તપ દે સરખવને બેળીને પાય છે દૂગણા ટોળેને એ કાવરા ખાકીને ખન નવાથી દૂખનો અને ધોનો વધારે અપ્રિયા તા

૧૧૨ કરતા પાં વિશેષ થાય છે

કાઢી તેનો સાર કરે છે, તેને 'કાક' કહે છે ઘણું કરી રોગી માણસને આ પ્રકારના સાર સાથે લાત ખાવા આપે છે કળથી—મધુર, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, સારક, વર્મને શોષણ કરનાર, ઉષ્ણ, પાકકાળે ખાટી, તીખી તથા વિદાહી, તૂરી, પિત્તકર અને લઘુ છે. હેક્ટ્રી, કફ, શ્વાસ, કાસ, વાત, અશ્મરી, દષ્ટિરોગ, પીનસ, આનાહ, શુક્ર, ચુન્ન, અર્શ, જ્વર, મેદ, કૃમિ તથા સોજનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) વાયુનો વિકાર ન થવાને :—કળથીનો કાટો કરી પાવો, એવે રોગી માણસને વાયુનો વિકાર થતો નથી (૨) ગંડમાલા ઉપર :—કળથી અને મરીનો ઢાંઢો પાવો (૩) અતિ-આર ઉપર :—કળથીના છોડ ફૂટી તેને રસ તોલો ૧ અને કાથો ૦૧ તોલો એકન કરી દિવસમાં ત્રણ વેળા પાવો (૪) પરસેવો બંધ થના માટે :—રોષ્ઠી કળથીનો લોટ શરીરે ચોળવો (૫) ઉરમાથી અને પેટમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર :—પાતર કળથી બાંધી તેમાં માય બિલામાના કકડા કરી નાખવા અને તે જ્વાય રોજ પાવો x (૬) શૂળ ઉપર :—કળથીનો કાટો કરી હિંગ, ખીડતૂણ અને સૂનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો (૭) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર :—કળથીનો કાટો સરપ ખાતુ ચૂર્ણ અને સિંધવ ૨ માત્રા નાખી પાવો (૮) કફ એણે કરાવવા માટે :—કળથીનો કાથ આપવાથી ઉધરસ, પ્રદર અને આખના રોગમાં લાલ થાય છે, કફ એણે થાય છે અને મેદ પણ ઘટે છે

૧૦૦. કંકોડી (કંકોલી) —સ૦ કંકોડી મ૦ કરોળી, કંકેલી, કાંલી હિં ૦ બેખસા, કંકોડા બ૦ કંકોરોલ કાં મહુવાપાલ, માણાગલ, ચીં, કરોડકી તેં આગાકર તાં ઈશાર વલી તું કાકડાલા મલાં વેષાવલ લાં મોમોડિકા કાથોઈકા

કંકોડીના વેલા મોમાસામાં રાનમાં થાય છે એ વાડના આશ્રયે રટે છે એનો વેલો પાંચ દશ હાથ લાંબો પ્રસરે છે એના કાંઠા જમીનમાં થાય છે વરસાદ પડ્યો એટલે તેને અકુર ફૂટી તેના વેલા થાય છે એ વેલાને અપાઠ મહિનાના અરસામાં ફૂળો આવે છે આ ફૂળો ૨ ગે લીલા દોઈ તે ઉપર સુરેખ કાટા હોય છે એવું શાક સારુ થાય છે આ શાક પર્યકર છતાં સ્વાદિષ્ટ છે જે કંકોડીના વેલાને ફક્ત ફૂલો આવે છે પણ ફળ આવતા નથી, તે વેલાને 'વાઝણી કંકોડી' (સ૦ વધ્વા કંકોડી હિં ૦ વીજખખસ, બનકંકોડા, બાઝ કંકોડા બ૦ તિ કંકોરોલ, તિ કાકડી. મ૦ બાઝકંકોડી ક૦ બેએમહુવાગતું તાં પતુપ ઘો-કુતુગ લાં મોમોડિકા કાથોઈકામેલ) કહે છે કંકોડીમાં નર અને માદા ફૂલની વેલ અવગ્ર અલગ થાય છે નરફૂલવાળી વેલને વાઝણી કંકોડી કહે છે કંકોડીના વેલા ઘણું કરી કુચરાળ જમીનમાં થાય છે કંકોડી—રચિર, તીખી, અગ્નિદીપક, કડરી અને ગરમ છે તથા વાયુ, કફ, પિપ્ત અને પિત્તનો નાશ કરે છે એનાં કળ—મધુર, લઘુ, પાકકાળે તીખા તથા અગ્નિદીપક છે, તેમજ ચુ મ, ચગ પિત્ત, નિદોષ, કફ, કુટ ઉધરસ, મેદ, દમ, જ્વર, કિલ્લાસકુષ્ણ લાસાગ્રાવ, અરુચિ અને હૃદયોગનો નાશ જે છે એનો પાંદડો—રચિર, તૂબ અને નિદોષનાશ છે, તથા કૃમિ, જ્વર ક્ષય, દમ, ઉધરસ, હેક્ટ્રી અને અશનો નાશ કરે છે એનો કંદ—મધમા મન્તમગગ ઉપર પ્રશસ્ત છે માત્રા ૦૧ થી ૧૧ તોલા મધી સારક સાથે આપવી માતા વધારે આપવાથી બની વાય છે વાંઝણી કંકોડી—કડરી, તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન અને શોધન છે ઉપયોગ—(૧) પથરી (ગંગોળી) ના રિષ ઉપર :—કંકોડીના કાંઠા પાણીમાં ધસીને સાત દિવસ આપવા (૨) મૂત્રફૂટ તથા ઘાત પડે છે તે ઉપર :—વાઝણી કંકોડીનો મારો એક તોલો મધ સાથે આપવો (૩) આગી મળિયારીના રિષ ઉપર :—વાઝણી કંકોડીનો કાંઠો મધમાં ધવી અગ્ન કરતું અથવા તે કાંઠો ધસી પી જવો (૪) અતનગોગ ઉપર :—વાઝણી કંકોડીના મૂળ ગરમ પાણીમાં ધવી લેપ કરવો (૫) મર્ષના રિષ ઉપર :—વાઝણી કંકોડીનો કાંઠો પાણીમાં ધવી પાવો અને લેપ કરવો એવે અર્ષ, નીછી બિવારી ઉદરનાં રિષ બંને છે, અથવા વાઝણી કંકોડીના કાંઠાને બકરીના ચૂનની ભાવના આપવી અને તે કાંઠામાં વાગી તેનું નસ્ય આપવું એવે રિષ બંનેરો (૬) મર્ષ વિપાગ ઉપર :—વાઝણી કંકોડીના કાંઠા

* પિત્તગણવા પટેવા તથા પછી એક તાપો પી અથવા જેઈએ ત્યાં બિવામાં જગાને વા.વી તુલસાન મવાનો નય ન રે

અને ઘતૂરાના મૂળ એખાના ધોવરામણમા ઘસી પીવા અને કખ ઉપર ચોપડવા (૭) વીંછીના વિષ ઉપર:—વાઝણી કઠોડીના કાદા અને કાળા કોળાની ડૂબો પાણીમા ઘસી દશ ઉપર લેપ કરવો (૮) ઉઠાપુ (પાકે નહિ તેવાં ગૂમડાં) ઉપર:—કઠોડીના કાદા, કડની ઈંદ્રવરણીના મૂળ અને કવડળીના મૂળ, એ નવે દડા પાણીમા ઘસી વાગવાર લેપ કરવો (૯) રક્તાશ ઉપર:—કઠોડીના કંદનુ ચૂર્ણ આપવું (૧૦) અપસ્માર ઉપર:—વાઝણી કઠોડીનું મૂળ ઘીમા ઘસી તેમા સાકર નખી તેનું નસ્ય આપવું (૧૧) વાતજ મસ્તકશૂળ ઉપર:—કઠોડીનો કદિ મધમા ઘસી લેપ કરવો (૧૨) બગેળા ઉપર:—રવિવારે કઠોડીના કાદા લાવી રોગી પાસે તે ચૂલા ઉપર બધાવવા જેમ જેમ મુકારો તેમ તેમ પાનથરી (બરોળ) પણ ગળી જરો

૧૦૧. કંચનાર—સં કચનાર (કાવિદ) કોં કોરલ તાં રોમાદારે, શિવધુ માદિરે, મલાં ધેવિદાર મં કચન ડિં કચનાર બં કચન કં કોચાલે, યચનાર તેં દેવકચન લાં બોહિનિયા વેરિચેગેટા

આ વૃક્ષ ઘણુ જ મોટું ચાય છે * એ ઘણુ લાગે આશીદ્રા (આશીના) જેવું દેખાય છે એના પાદડા આશીદ્રાના પાદડા જેવા જ દોય છે, પરંતુ આશીદ્રાના પાદડા કરતા આ પાદડા મોટા અને પાતળા હોય છે. એમા ઘોળો, કાળો અને પીળો, એની નવું જાત છે એના ફૂલની સાધારણ સુવાસ આવે છે એને ચપટી શિકેકાર્થ જેવી શિંગે આવે છે એના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે અને એ રંગના કામમા આવે છે એ લાકડા ઘણા ચીકણા દોય છે, માટે એની લાકડીઓ કરે છે રાતો કંચનાર—શીતળ, આરક, અમિદીપક, તુંગ અને આદક છે તે કફ, પિત્ત, શ્વેત કૃમિ, ગડમાળ, રક્તપિત્ત, કોઠ, વાયુ તથા શુદ્ધશનો નાશ કરે છે એના ફૂલ શીતળ, તૂરા, રક્ષ, માહક, મધુર અને લઘુ છે, તથા પિત્તક્ષય, પ્રદ, ઉધ્વસ અને રમ્તવિકારનો નાશ કરે છે ઘોળો કંચનાર—આહક, તૂરા, મધુર, રચિકર અને રક્ષ છે તે દમ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તવિકાર, ક્ષત તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે પીળો કંચનાર—આદક, દીપક, ત્રપુરાપણુ તથા તૂરો છે, અને મૂત્રવૃદ્ધ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ગંડમાળ ઉપર:—કચનારની ઝાલ એખાના ધોવરામણમા ઘસી તે ર થી ૪ તોલા થઈ ત આપવી, અથવા કચનારની ઝાલના કાઠામા સૂંદનું ચૂર્ણ નાખી ૪૨ દિવસ સુધી આપવું (૨) કંદુથી થયેલા વાળા ઉપર:—કચનારની ઝાલના કંકનો લેપ કરવો (૩) દાદ ઉપર:—કચનારની ઝાલનો રસ છરાતું ચૂર્ણ અને કપૂર નાખી આપવો (૪) ગંડમાળા કૂટવા માટે:—કચનારના થળ ચિત્રકમૂળ અને અરદૂસી એ સર્વને પાણીમા વાટી તાત દિવસ લેપ કરવાથી, અર્વ દોષથી થયેની ગડમાળા કૂટે છે આ લેપ રોઢા ઉપર પણ કરવો

૧૦૨. કાન્ડારીંગી—સં કકંટશુગી મં કાન્ડાશિગી હિં બં કાકડાશુગી લાં પેસ્ટેશિયા છટગિરિમા કં તૈં કકંટશીગી.

કાકડાગીગીના વૃક્ષ હિમાલય પર્વત ઉપર ચાલ જ એ ગુપ્તોના કળાને કીડાની કૃતિએ ઉત્પન્ન થયેલો રસ જામી તેની ફલાકાર ચ ચિ ચાય છે, તેને 'કાન્ડારીંગી' કહે છે. કાન્ડારીંગી—પડી, ઉણ્ણ, તૂરી અને બં છે એ વાયુ ઉચ્છ્રી તથા અતિસારનો નાશ કરનારી, બાળકને હિતકારક અને દમ, ઉધરસ, રમ્તદાક, પિત્ત, જ્વર, ક્ષય, દિપ્ત્યા, ઉર્ધ્વવાત, કૃમિ, તૃષા, ક્ષત

* કચનારના વૃક્ષના પાન એક એ સાખામા બળે એ એના હોય જ કચનારની કળીઓનું સાક અને રાયનું ઘણું રવાદિદ અને છે એને કોળી પણ પુષ્પ આવે છે અને આશ ના માસ સુધી રહે છે પાન હવેલી જેટલા પડેલા હોય છે, પુરતકના પાનની માફક બળ્ળ પાન જેડાવેના હોઈ એ પાનની ગડી થઈ પરી લગભગ આઘાર લ બોલેળ જેવા જાય છે એ વડને કિરમજ રચના ફૂલ આવે છે તેને કોવિદાર અને સ્ફેદ ફૂલવાળોને મચનાર કહે છે

+ ભાવપ્રકારના મીકાર લાવા શાલિશામજ લખે છે કે, મહારીગીના વૃક્ષ જિવાપાતાના વૃષ સમાન દોય છે એની પ્તી સામ્ય ચાય છે

ક્ષય અને અરુચિનો નાશ કરે છે x ઉપયોગ:—(૧) બાળકોની ઉંડરમ, જવર અને ઊંડરી ઉપર શાગ્યાદિ ચૂર્ણ —કાકડાશી ગી, નાગરમોથ અને અતિવિષત ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) બાળકોની ઉંડરસ ઉપર:—કાકડાશી ગી અને મૂળના ખીજતુ ચૂર્ણ ઘી અને મધમા આપવું (૩) અતિસાર ઉપર:—કાકડાશી ગીનું ચૂર્ણ દોઢ માસો મધમા આપવું

૧૦૩. કાકડી—સં ૦ કકડી મં ૦ કાકડી હિં ૦ કાકડી, કકડી, ખીરાકકડી બં ૦ કાકડ, વડ કાકડ ૬૦ મુણસવતિ ઉડિયા-કુટી, કાકડી, તેં ૦ નકાદોષ, દોષકાયા ૧૦ ખ્યાટબળ અં ૦ ફિરસાક-દસ ઇં ૦ કકડબર લાં ૦ કુકુ સેટિવસ, કુકુ મિસ યુટિલિસિમસ

કાકડીના વેલા હોય છે ખીરુ, કાકડી, ચીલકુ ઇલાદિ ફળો એક નતિના છે તેમા થોડો દેગ હોય છે સર્વમા મકડી સારી લાગે છે કાકડીમા માદી, માતપાની, તગડાકડી અને નારંગી એવી જાતો છે કાકડીનું શાક, રાયતુ અને વડી થાય છે કાકડીને ઊલી જીભ ચીરી તેમા મરીની ભૂષી અને મીઠું નાખી ચોળા, તેમાનું પાણી મઢી નાખ્યા પછી ખાવાથી મારી વાગે છે કાકડી કડી છે ઘણી ખાસથી બાધક છે પલાળા પેની કણુકમા કાકડીનું પાણી પડે તો તે ચીકટપણું નહિ જેનું રહે છે આ માટો ચમત્કાર છે કાકડી—મધુર, શીત, રુચિકર, લઘુ, મૂનલ, ઊલને ઠેકાણે તીખી, કઠી, પાચક, અમિદીપક, અશ્વ્ય અને આદિશી છે, તથા મૂનરોધ, અશ્મરી, મૂન દુશ્ચ વમન, દાંઢ અને શ્રમનો નાશ કરે છે એ પાકવાથી ગમ્તદોષમર, ઉષ્ણ અને જલદ છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કાકડીના ખી ૧ તોલો વાગી પાતોર પાણીમા નાખી ઉમળા પાવા અથવા કાકડીના ખી, જં ૦ અને સાકર એ પાણીમા નાખી આપવા (૨) ગુડધી (ગોઠણનું દરદ) અને માડ (વાયુનો સોને) થયા હોય તે ઉપર:—કાકડીને લગાગ દૂરી ગરમ કરી બાધની કિંવા કાકડીની જડી છાલ બાધવી અને ઉપર કપડાનું આરજાદન કરુ એ પ્રમાણે ૨-૩ દિવસ કરવું (૩) મધ ઉપર ઉતાર:—કાકડી ખાની એટલે તં ૧૦ દારૂનો મઢ જીવરને (૪) પથરી ઉપર:—કાકડીના ખી અને કજૂતરની હાગ, એ ચો માના ધાવરામણમા વાદી આપવા (૫) ગલગદ ઉપર:—જૂની કાકડીના રસમા ગિડયુ અને સિધવ નાખી નરુન કરવું (૬) મોળા સ્નાન (મઢ) ઉપર:—કાકડીના ગિનામાનું મગજ એક તોલો અને ઘોળા કમળની કળાઓ ૧ તોલો બાગીક વાગી તેમા છરાની અને ખડીસામરની ભૂષી નાખી તે સાત દિવસ આપવું (૭) ગરમી ઉપર:—કાકડી ચીગી તેમા ખડીસામરની ભૂષી નાખી તે સાત દિવસ આપવું (૮) મૂત્રક્રૂંડ ઉપર:—કાકડીના ગિયામાનો ગજ ૮, જેડીમધ અને દારુહળદરતુ ચૂર્ણ ચોખાના ધાવરામા આપવું (૯) મૂત્રગેયન માટે:—અરડેર દૂધમા પાણી મિશ્ર કરી કાકડીના ખી ૦ તોલો અને સુરાખાર દોઢ માસો, આ ૫ને એમ બાગીક વાગી કાલવવા તથા જિભા જિભા એમદમ પીવું અને ફરતા રહેવું એના ચેગથી મૂત્રાશયમાની ગરમી નીમી જાય છે અને પ્રમેદ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે (૧૦) મૂત્રક્રૂંડ ઉપર:—કાકડીના ખી, ચુગાળકળી અને ઘોળા કમળની કળા એકન વાગી વજ્રગાળ પાણી મરી તેમા સાકર નાખી પીવા આપવું (૧૧) શીતજનન ઉપર:—કાકડીના ખાઈ ઉપર ખાદી જાક પીરી તથા રોક કરેલા કિના તડકામા એઢીને બેસતું એટલે સર્વાંગે પરમેવો આવે છે અને નીતજનન નાશ પામે છે

* પ્રાચીન આયુર્વેદ પ્રધામા કાકડી પિન પીંડે મૂને કાનાર તથા ઉપરમ આગ તાવ અરુચિ અને પેશા દરદો નાશ કરનાર લખેન છે મુસનમાન અથવા એને ગરમ ખુર અને મુખ કરીને બાળકોની છાતીના વૃદ્ધા દરદામા તેમજ આર્થની પેશા અને આ પી ખીમારીમા ઉપરો પી ગળે છે અને એમા માટે તાનમા આના ઉપયોગ કરવાનું જ છે અરુચિતામા ઉવરસની નાશક અને ૧ શી જખ કમ્પારી કરી છે તુલુતમા જનન પીંડિ બુદ્ધ અને પિનશે મિતન ચકતાનો નાશકર્તા માની છે

સુવરાત્રી અમૃતસાગરમા એને જ અથા દરેક લા ફૂં માન્યા છે ૧ ૧ ન વારનવિક નથી કારણ કે એ તે આપીતો અને નન વાગાનો કચરાને માટે ૧૨ લી જાવન મકડી પીના બંદે આપે છે વાસ્તવિક ગતે એ માન્યશી ની નથી

+ આ ઉપાય ન્તરી વખતે દેશકાળ આ દરદીની સ્થિતિના પર નર વિચાર કરવો ૨ માન્યશીના પે દાન માટે ૫ ૧ નમ જ ગમજનુ મારણ કે માં વખતે એથી બચાર જ માન્ય વા ૧

૧૦૪. કાણુ—સં કાળૂતક, અમિકૃત હિં હિન્નની જાણી કં ગેર મનાં યુગાક તેં
છડિમામિ ડિં તાં મુદિરિકે લેં એનેકાડિવમ્ આમ્સિડેન્ટ

આ જાડ આડિકા ખડમા અને હિંદુસ્તાનમા થાય છે મલબાર, ગોમાતક અને કર્ણાટક વગેરે
દેકાણે એ જાડની સમૃદ્ધિ ઘણી છે એની બિચારી સામાન્ય હોય છે આ જાડો રાનમા અને ડુગમમા
ઘણે ભાગે હોય છે. એમા ઘોળી અને કાળી એની બે જાત છે એ જાડથી વટેમાર્ગ લોકોને આરામ
મળ છે તે એની રીતે કે રસ્તે ચાલના થાકે એવે જગેરે એ જાડની જાયામા જઈ બેસે છે અને તેના
ફળો ખાઈ પોતાની ખરી ભૂખ શમાવે છે કાળુના ફળ કામળ હોય છે અને તેની આગળ તેના
ખી હોય છે તેની જાલ કંઠુ હોય છે અને અદર લિતામા જેની ચીમણ હોય છે તે શરીરે લાગી
હોય તો ડાળી નીકરે (ઊંડે) છે જાલની અદર જે ગોળા હોય છે તેને કાલૂ (ગોળા) કહે છે
આ ગોળા સ્વાદિષ્ટ લાગે છે પરંતુ ઘણા ખાધા હોય તો તેથી વિટૃતિ (વિકાર) થાય છે જે દેશમા
કાળુના જાડ થતા નથી ત્યાં તે વેચાવા જાય છે કાળુના પાકેલા ફળો ખાવાના ઉપયોગમા જાય
છે સુમયેના બિયા માકરના પાકમા નાખી હનાવી તેની ચીકાઈ કરે છે કાળુના બિયાનું દૂધ વહા-
ણુના તળિયાને ચોપડે છે તેથી તેને ખાણીથી હરકત થતી નથી કાળુના પાકા ફળ નળવિકારનાશક
છે કાણુ—તૂક, મધુર, ઉષ્ણ લઘુ અને ધાતુવર્ધક છે એ વાયુ કફ, શુભ, જ્વર, રૂમિ, ઘણુ
અમિમલ, કોદ, શ્વેત દોષ સમઘણી અર્થ અને આનાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧)
પગે જોસાર થાય (વરસાદના પાણીની ચામડી ગળી જાય) તે ઉપર—કાળુના બિયાનું
દૂધ ચોપડતું (૨) ઠોરોને ‘લાગ’ નામે એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ થાય છે, તેથી વરી પગ
સૂજ તેનાથી અલાતું નથી તે ઉપર—કાળુનું દૂધ ચોપડતું એટલે ફાયદો થાય છે (૩)
મથિયારીના વિષ ઉપર—લેનારની શક્તિ પ્રમાણે કાળુની જાલનો રસ પાણીથી અઢેર પર્થત
પાઈ તે ઉપર ધરોના રસ આપવો એટલે વિષ જીતરશે ઘણુ વ્હાકુળ થયાય તો તે જ રસ તાળવાને
વસવો અને દાત ખૂણા પછી પાછો પાવો (૪) અક જલદી ફૂટવા માટે—કાળુના ગર
કાચો તથા તિવરના ફળ ઠંડા પાણીમા એકઠા ધસી લેપ કરવો એથી ગાંઠ ફૂટે છે (૫) નળવિકાર
ઉપર—નિત્ય પ્રાત કાળે કાળુના પાકેલા ડીટા રૂબ મુદ્દા કાપી, મરી અને મીઠું નાખી ત્રણ
અંગર ચાગ દિવસ ખાવા

૧૦૫. કાતરવેલ—એને ‘કાતરી’ પણ કહે છે એના વેલા હોય છે કાતરવેલના પાના
કાતર નિર્થ ડીના જેવા હોય છે એ વેલા જાડ ઉપર ઘણા હોય છે કાતર નિર્થ ડીના પાંદડાની
જમ વાસ આવે છે તેની એની આવતી નથી શુભમા એ ઘણી ઠંડી છે ઉપયોગ—(૧) ગરમી
ઉપર—કાતરવેલના મળિયા ફૂંટી તેનું આશરે છ માસા ચૂર્ણ જૂતા ગોળમા રોજ બે વખત
છ દિવસ આપતું

૧૦૬. કાનફોડી (કાનફોડી)—સં કર્ણરૂપાટા મં કાનફોડા, કાનફોડી, કપાલફોડી કં
કન(કપાળ)ફોડી બં કાનફોડી, મનફોડા વં ડેકસા ફોડી કં હિડિગિડીકે, બેકીનતરુગિડ
ઇં હાઈપી લેં કાર્ડિઓસ્પર્મમ્ દેલિમ્બલમ્

કપાળ ફોડીની વેલ દેશમા પ્રસિદ્ધ છે એના ફળ ફૂગ જેવા થાય છે એ બાળકો બાળમા
મારે છે એવે કટ અવાજ થાય છે ભીંત પર ચિત્રકાર વેલ કાઢે છે તે પ્રમાણે કાનફોડીના પાન
કાનાદાર દોઈને નજ ત્રણ સાથે હોય છે એનો શુભ તીજો કડવો, ચીતળ અને વિષ, મઠ જૂતોનો
નાશ કરનાર છે મૂળ દીપન, રેચન અને વામક, પાન રેચક, વામક અને આર્તિવજનક
માના—પાનનો સ્વરસ ૨-૩ ગ્રીસ *

• આ ગ્રંથની સાત આશ્વિનોમા કાનફોડીના નામથી તલવણતુ વાલ ન અપીયુ હતુ એ દેખીતી જાય
મરાઠી વનોપધિગુણાદર્શ બા ૧ જયાના પૃષ્ઠ ૧ની પત્રિકા ૧૩ માંમા ૨ તિળવણ સાથે (કાનફોડી) (સં
કર્ણરૂપાટા) એટલુ વખારી આખાથી થવા પામી છે એમ શ્રી પટેળના બાંદરિયકું ન ૪૬ અને ૧૨૭ થી
જાણી આવતા તેને તલવણ વરીકે સુધારી કાનફોડીનું વર્ણન જ્યાં નિષ્કટના ન ૪૬ની રીપાઈ અને
તેમના જ વનોપધિગુણાદર્શ નામના ગ્રંથમા ન ૪૬ થી દાખવ્ય મરવામા આવ્યું છે કાનફોડીના પાન નજ
હય મોટા અને બીજ કાળા રંગના અંગ જેવા હોય છે —મી. ડો.

૧૦૭. કાફી (બુદ્ધ)—૪૦ કોફી. હિંદુ ૦ મં કાફી બં ૦ કોફી. લાં કોફી આ એગ્નિકા.

અરણસ્તાન, હિંદુસ્તાન, હિંદી મહામાગરમાના બેટ અને વેસ્ટ ઇન્ડિઝ બેટોમા એ છોડ ધણા થાય છે. એ છોડ ત્રણચાર હાથ લાંબા વધે છે, અગ્નિક વધવાથી તે ઊખડી પડે છે. એ છોડોનો રંગ ઘણો લીલો હોય છે તથા ફાલે છે તે વેળાએ આ છોડના ફૂલ ઘોળા ચબેલી જેવાં હોય છે અને તેની વાસ મધુર આવે છે, પરંતુ તે ઘણી વખત ટકતી નથી ફૂલ આવ્યા પછી આડ મહિના કોફીના ફળ પાકી તૈયાર થાય છે. એ ફળ લગભગ લાંબા હોય છે અને તેનો રંગ પાકવા આવે ત્યારે રાતો થાય છે. ફળ પાકે એટલે બુદ્ધ કાફી ચક્રવે છે એકલા ફળમા ઘણું કરીને બળે બુદ્ધ હોય છે અને એકલા આડ ઉપર શુભારે અચર ફળ ઉપન થાય છે એને કાફી 'કાફી' અને કાફી 'કાવો' એમ કહે છે આર્ય અને ગોગલ હોડોમા કાફી પીવાની રીત ઘણી છે કાફી તૈયાર કરવાની રીત એની છે કે, તેને પહેલા ઘીમાં શેકી ખાડે છે, પછી તે આ પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમા દૂધ અને સાકર નાખી પીએ છે કાફી પીવાથી શરીરમાંની સુસ્તી અને આળસ જઈ રક્તવૃદ્ધિ થાય છે. જાગરણ થાય તોપણ તેના ચોગથી અનપાચન થઈ ઉપદ્રવ થતો નથી. હિંદુ લોકોમા અહીં કાફી પીવાનો પરિપાક પડેલો છે, પરંતુ આ અને કાફી એ ગરમ હોવાથી આ ઉષ્ણ હવામાં આપણા લોકોને તે નિત્ય પીની કદી પણ હિતકારક નથી, માટે જરૂર પડે તો કદી કદી કાફીનું સેવન કરવું, પણ નિત્ય સેવન કરવું નહિ.

કાફીના પાન જ્યરદ, બીજ હલ્દયબદન, હલ્દયોત્તેજક, નાડીને ઉત્તેજના આપનાર, શાનનુ-સંસ્થાને ઉત્તેજક, મૂનજનન અને જીવનવિનિમયક્રિયાશોધક છે. માના-પાનનો ૦ થી ૦૦ તોલાનો કવાય તાવ પર અપાય છે બીજનો ઉપયોગ પાચનશક્તિ અને જીવનવિનિમયક્રિયા નબળી પડે તથા એક પ્રકારના લાલ ક્ષાર વૃદ્ધોમાં લેવા થાય છે, એવા વાતરકત આદિ રોગમા હિતકર છે.

૧૦૮. કાયફળ—સં કદ્દળ મં કુંલા કાયફળ હિં કાયફળ બં કદ્દળ, કાયકાલ કં કિશિવની ઇપેશમારા, કદ્દાલક, ગણદ. તું ઉદ્દલ તેં સાપરનુડમ. મલાં પિલ, આલં. ફાં દારશીશાનાન અં ઉદ્દલમર્ક. લાં બાયરિકા નેગી.

કાયફળના આડ કોકણમા પ્રસિદ્ધ છે એના પાદડા લાંબાં હોય છે. તે પતરાળા કરવાના ઉપયોગમા આવે છે એના ફળ બીલાની પેડે ગોળ હોય છે x એમા ઘોળા અને કાળા એની બે ભતિ છે. એની ઊલના બધ સારા થાય છે શત્રુ કાયફળનું આડ ઔષધમા ઘણું ઉપયોગી છે. એની ઊલને કાયફળ કહે છે. કાયફળ—તીષ્ણ, ઉષ્ણ, તૂરં તથા ગ્રાહક છે અને વાત, પિત્ત, જ્યરદાહ, ક્ષ, રક્તાતિસાર, ચેનિદોષ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) સાપના વિષ ઉપર:—રાતા કાયફળના આડની ઊલનો રસ પાવો અને થોડો કાળો વેવનો રસ કાઢી બને એકત્ર કરી તેમા મરીની બૂકી નાખી પાવું. ઉતાર—કાળી તુવસીનો રસ પાવો. (૨) ઉરરમ ઉપર:—કાયફળની આડની ઊલનો રસ મધમા એકત્ર કરી સાત દિવસ સુધી પાવો (૩) લૂખ ઉપર:—કાયફળની ઊલનો રસ સાકર નાખી પાવો (૪) દમ ઉપર:—કાયફળના આડની ઊલના રસમાં રાઈ વાટી પાવો (૫) ધાતુપરમિયા ઉપર:—કાયફળના આડની ઊલનો અને નાળિયેરનો રસ એકત્ર કરી ૭ દિવસ સુધી પાવો. (૬) અંગ દાઝથું હોય તો:—રાતા કાયફળના આડની ઊલનો રસ ચોપડવો (૭) મરકી ઉપર:—કાયફળ ધમી પાવું (૮) અતિમાર ઉપર:—કાયફળના આડની ઊલનો કાઢો કરી પાવો (૯) મસ્તકશૂળ ઉપર:—કાયફળની બૂકી નાંકે સુધી (૧૦) પ્રભુશુદ્ધિ માટે:—કાયફળના આડની ઊલનો ક્રટો કરી તેથી મણ ધાવો. (૧૧) દત્તરોગ ઉપર:—કાયફળના આડની ઊલનો કાઢો કરી તેના કેગળા કરવા, એટલે દત્તરોગ બધ થઈ દાંત

x કાયફળના ફળ બધફળ જેવા જ હોય છે બધફળની ઉપર છાલ હોય છે તે પ્રમાણે કાયફળના ફળ પર છાલ હોય છે. ફળ પણ લગભગ બધફળ જેવું જ હોય છે કાયફળનો રસ અગ્નિ કરાય પીવા પહેલાં તથા ૧૨ થોડું મધ ચાટક, કારણ કે કાયફળ જીવાને તથા ઉપબિહવાને લાગી બધ તો નુકસાન પહોંચે છે ઔષધિમા બહુમા એની ઊવ જ વપરાય છે એકે તે ફળ નથી, તથાપિ તે કાયફળના નામથી જ એળખાય છે એની માત્ર ૧ અથવા ૨ માસા છે અનુષાન આદાનો રસ અને મધ

મગ્નજૂત થાય છે. ÷

૧૦૯. કારિંદા—કારિંદાના વેલા હોય છે. એને ‘કારાંદાં’ પણ કહે છે. કારિંદાનાં પાંદડાં કિંચિત્ ગોળ હોઈ કોનાનાં પાંદડાં કરતાં જમણાં મોટાં હોય છે. એનો વેલો મેડી (બે મગલા) જેટલો ઊંચો વધે છે. એની વૃદ્ધિ એટલી જલદી થાય છે કે તે એક દિવસમાં હાથ દોઢ હાથ વધે છે. એ વેલાને દોઢ દોઢ વેંતના અંતરે ગારો હોય છે, ત્યાં પાંદડાં આવે છે. તે ગાંડ ઉપર ફુલો ફૂટી તેના ફાંટા પ્રસરે છે. તે ગાંડની નીચેની બાલુએ આણી આવી તેને નાનાં કારિંદાં લાગે છે. તે વધી સુમારે કેરી જેવડાં મોટાં થાય છે. વેલો મુકાય એટલે તેને લઈ લે છે અને મૂળ જે જમીનમાં લાગેલાં હોય છે તે ખોદીને કાઢી લે છે. કારિંદાંમાં મીઠી અને કડવી એવી બે જાત છે. મીઠાં કારિંદાંની ઊલ કાળી હોય છે અને કડવાની ઊલ કુમળાપણામાં ધોળી હોય છે. જૂનું થયા પછી એમાં કોઈ ફેર દેખાતો નથી. કડવાં કારિંદાં કોંકણમાંના રાનમાં મોમાસામાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. મીઠાં કારિંદાં બાકીને અથવા એના બાકાળા કરીને ખાય છે. એ ઉપવાસને માટે ફરાળના ઉપયોગમાં આવે છે. એની ખીર, છૂદો, ચીરીઓ વગેરે પદાર્થ કરે છે. એનો સ્વાદ સાચો હોય છે. કડવાં કારિંદાં ખાવાથી ફેર (ચકર), જલદી વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે; તથાપિ મરીય લોકો તે લાવીને ખાય છે અને તેથી ઉપદ્રવ થાય નહિ તે માટે એવી રીત કરે છે કે તેને ઊલી તેની પાતળી ચીરી કરે છે અને તેને રાખ ચોળીને પાણીમાં ધોઈ પછી એક વખત સ્વચ્છ પાણીમાં ધોઈ તાપમાં સૂકવે છે અને પછી તેલમાં તળીને ખાય છે. આ તરેલી ચીરી ધોળી—શુભ-ધોખીએ કપડાંની વાળેલી ગડીના જેવા દેખાય છે. ઉપયોગ :—(૧) મુખપાક ઉપર :—કારિંદાંને સૂકવેલો પાલો અને કોળાની સૂકવેલી ઊલવું ધૂમ્પાન કરાવવું. (૨) મૂળ વ્યાધિ ઉપર :—કારિંદાં બાકી ઉપલી હાલ કાઢી નાખી અંદરના મગજમાં ખડીસાકરની ભૂરી અને ગાયતું ઘી, એ બન્ને પદાર્થ કારિંદાના મગજથી જમણાં નાખી, તેનું પણ સારું મર્દન કરી નાની કેરી જેવડી ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે શુભ આવે ત્યાં મુધી સતત ઓપધ આપવું; એટલે રોગ જતો રહી ધાતુવૃદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થશે. (૩) ઉપદ્રવ ઉપર :—કડવાં કારિંદાંને જમીનમત્તિ પાંચ વર્ષ કરતાં અધિક વખતનો કંદ લાવી તે ઉપરનાં મૂળ અને કાળી ઊલ ઊલી નાખવી, પછી સૂકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ પ્રતિદિવસ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ગાયતું તાલું દૂધ પાસેર લઈ તેમાં ચાર માસા નાખવું તથા છરાની ભૂરી ૪ ઝુંઝ અને ખડીસાકરની ભૂરી બે લોલા નાખી ખાવું. (૪) પેટપીડા તથા અતિસાર ઉપર :—ઉપર કહેલા કડવા કારિંદાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ગોળી કરી આપવું. (૫) રક્તાતિસાર ઉપર :—કડવું કારિંદું બાકી કોલી બારીક વાટવું પછી તેમાં છરાની ભૂરી અને ઝીણી ખાંડ તથા ઘી નાખી આપવું.

૧૧૦. કારિવણા—(ખડગરામી, ખડગાલી) ચંદ્ર લઘુ બાહી, મંદૂકપણી, મંદ કરિવણા, બહી, એકપાની. દિવં વરંજી, બ્રહ્માકુંડી, ચરેલી. બંદ્ર શુલકુડિ, ચાલકુડિ. કંદ્ર એરેલગ. તાંદ્ર વધારી. તેંદ્ર બાહીચેક્ર. તુંદ્ર તિમારે. મલાંદ્ર ચુતલ. ફાંદ્ર જનરવ. દંડિયન પેનિવટ. લેંદ્ર હાંદ્ર-ફોકાટિલ એશિયાટિકા.

આ વનરૂપિત વેલા પ્રમાણે વધે છે. અને તે પ્રાણીવાળી જમીનમાં બાર મહિના સુધી રહે છે.

÷ મૂળ તેમ જ મૂળ(ફેફસા-વાઈ)ની બેહોશી ઉપર કાયમળની ઊલવું વરગાળ ચૂર્ણ બે રતી લઈ નાકમાં ભૂંગળી વડે ફુંકવાથી તે મસ્તકમાં જઈ તરત બેહોશી મકાટે છે.

કાયફળનો ઉપયોગ ઉત્તર દિંદુરતાનમાં કદમધાન રોગો પર વધારે થાય છે. આસરોગ પર કવાય આપવાથી મગજમાંથી એળી થાય છે. હૃદયરોગમાં આક્રોશ અને શ્વાસ આગે કરાવવા માટે કાયફળ અપાય છે. તાવમાં કાયફળ આપવાથી પરસ્પેષી આવે છે; વેદના એળી થાય છે; સિસ્દાં ફેર થાય છે; પ્લાતીમાં કંદ્ર હોય તો તે દીસે થઈને જલદી પડવા માટે છે.

÷ આ પ્રસર ભવિની વનરૂપિત ઉદરકાંતિને મળતી હોવાથી લોકો અને નામે ઉદરકાંતિ વાપરે છે, પણ એ બૂલ છે. ખડગરામીના સ્વરસની માત્રા ૨ માસાની છે, પ્રતિનિધિ તજ છે. એની સાંતિ સુખમ્મ અને શુભાભજન છે. કારિવણાં કુષ્ઠન, મણ્ડીધન, મણ્ડીપણ, મૂલજનન, સ્તન્યશોષક, સંપ્રાદક, બલ્ય અને રસાયન

અને જાગમાં તથા ઘેર પણ કૂડમાં વધાય છે. લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાં ઉંદરના કાન પ્રમાણે હોય છે. એ પાંદડાં બે આંગળ પહોળાં હોય છે. આ વનસ્પતિ કૂડમાં વાવવાથી મૂળ ફાટી તેનો ઘણો જ વિસ્તાર થાય છે. એનાં પાંદડાંની ચરણી પણ કરે છે. બ્રાહ્મી પ્રમાણે જ એના શુષ્ક હોય છે. ઉપયોગ :—(૧) ભમરી (ચક્ર) આવે છે તેને માટે :—લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાંની રસ મસ્તકિ ચોળવો. (૨) નાના બાળકોનો શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે :—નિત્ય પ્રાતઃકાળે લઘુ બ્રાહ્મીનાં તાળાં પાંદડાં ખાવા આપવાં, એટલે જિહ્વાનું જડવ કમી થઈ વર્ણોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે છે. (૩) પિત્તાપસ્માર ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાંની રસ અને ઘી એકત્ર કરી ઉકાળી, ઘી સિદ્ધ કરવું અને તેનું સેવન કરવું. (૪) ઉષ્ણતા અને ગરમી (લૂખ લાગવી) ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ છરું અને ખડીસાકર નાખી આપવો અને ફૂટી ઉપર લઘુ બ્રાહ્મીના રસમાં કપડું ભીંજવી મઠી વાળી મૂકવું. આંખોમાં ગરમી હોય તો આ રસ તાળવે ચોપડવો. (૫) ગરમીથી બાળકોના અંગમાં ગાંઠો થાય છે તે ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અને દફળની છાલનો રસ ફાટી તેમાં ગાયત્રી ધી અને શંખજરું નાખી ખરલ કરી શરીરે ચોપડવું. (૬) શોળ ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો લેપ કરવો. (૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ આપવો. (૮) બાળકોના તૃપાના આગર ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ ફાટી તેમાં છરાની ભૂટી અને ખાંડ નાખી આપવો. (૯) ઉન્માદ અને ચિત્તવ્રમ અપસમાર ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ ૧ તોલો લઈ તેમાં કુલીજનનું તથા આક્રલગણનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને તેટલું જ મધ નાખી દરરોજ બે વખત આપતા જવું. એ વનસ્પતિ એ રોગ ઉપર અત્યંત પ્રશસ્ત છે. (૧૦) શીતજાના આગર ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અથવા ટાંકાની લાઘનો રસ મધમાં આપવો.

૧૧૧. કારેલી :—સં કારવડી. મં કારલી. ડાં કારેલી. કં હાગલકાચિ, મિઠિગાચિ. તાં કલકોદિ, પાગલ. તું કંચાલા. મલાં કેપાવળિગ, પાવલ, એરિકા ચંલરા. અં કિસા ઉત્તુ-દિમાર. ફાં કરિલાદ. ઠિં કૈલા. ગં કરલા. તં કરીલા, કાકરકાયાં. લાં મોમોડીકા ચારેટિયા. ઇં હેઅરીમોડીકા.

કારેલીના વેલા હોય છે. જે ફૂલો આવે છે તેને 'કારેલાં' કહે છે. કારેલાં ઘણાં કડવાં હોય છે. લોકો એનું શાક ઘણી પ્રીતિથી ખાય છે. કારેલાં સાધારણ રીતે વેંતબર લાંબાં હોય છે. એમાં ઘાળા અને લીલી એવી બે જાત છે. લઘુ કારેલાં—અતિ કડવાં, અગ્નિપ્રક, લઘુ, ગરમ, શીત, ભેદક, સ્વાદુ અને પથ્થરકાં છે. તે અરુચિ, કફ, વાયુ, રક્તોષ્ણ, જ્વર, કૃમિ, પિત્ત, પાંડુ તથા ક્રોધનો નાશ કરે છે. મોટાં કારેલાં—તીખટ, કડવાં, અગ્નિપ્રક, અતૃપ્ત, ભેદક, રચિકર, ખારાં, લઘુ, વાનઘ અને પિત્તનાશક છે; તથા રક્તરોગ, પાંડુ, અરુચિ, કફ, આસ, વ્રણ, કાસ, કૃમિ, ક્રોધોગ, કુષ્ઠ, જ્વર, પ્રમેદ, આધ્માન અને કમળાનો નાશ કરે છે. પાન-ડીંટણ સહિત કામળ પાન કટુ, પોષ્ટિક, મુજનનન, વામક અને દેયક છે. કાષ્ટ વખતે લેવડી અને દસ્ત જવું જ શાય છે. માત્રા-ડીંટણ સહિત પાનનો રસ ૧ થી ૨ ડામ મોટા માનુષ્યને માટે. બાળકને ન થી ૧ ડામ. ઉપયોગ :—(૧) પિત્તનો વિકાર થયો હોય તો :—કારેલીનાં પાંદડાંની રસ આપવો, એટલે વમન થઈ પિત્ત પડે. લેવડી ન થાય તો એક કિંવા બે રેચ થઈ પિત્ત નાશ પામે છે. ઉનાર—ધી અને ભાત. (૨) શીતપૂર્ણ કફપિત્ત જ્વર ઉપર :—કારેલીનાં પાંદડાંની રસ છરું નાખી આપવો. (૩) રતાંબળાપણા ઉપર :—કારેલીનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ઘસી તેનું આપકાંજી અંગન કરવું. જેથી ૩ દિવસમાં ફાલો જણાય છે. (૪) પાચે શરીરમાં ફૂટી નીકળ્યો હોય તો :—કારેલીનાં મૂળ પાણીમાં ધની પાવાં. (૫) બાળકોનું પેટ ચડે તે ઉપર :—કારેલીનાં પાંદડાંની રસ ૧ પેસાચાર પ્રતી તેમાં યોડી ઉગદર નાખી પાવો; એટલે જીવડી અને મગધુદિ થઈ પેટ સાફ થશે. (૬) વિપુચિકા (કોગળિયા) ઉપર :—કારેલીને રસ તડના તેલ સાથે આપવો. (૭) રક્તારો

છે. મોરી માત્રના ફેફલાં છે. જેથી સ્વર અવચાં, મધ્યે દુષ્કર વગેરે લક્ષણ જણાય છે. આની વિષા આમડી ૫૨ ૫૨ થાય છે. આનું તેલ વામડીમાંથી બહાર નીકળે છે. જ્યારે તેને દેવજન આપે છે. એવા માટે ૧૫૨૦ની ખીલ અવરજા નીકળા અને કનકુષ ૫૨ વખતાય છે.

ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ અથવા ફળોનો રસ નાના અમચાભાર કાઢી સાકરમાં આપવો. (૮) મૂત્રાધાતુ ઉપર:—કારેલીના પાલાનો રસ નવટાંક કાઢી તેમાં હિંગ ૧ પૈસાભાર નાખી આપવો. (૯) બાળકોના પેડમાંના ભાર ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાં, અરડૂસીનાં પાંદડાં, પાંદલા નાગરવેલાનાં (ખાવાનાં) પાન અને જાંબુની જાલ-એ બધાનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં વેપત (ધોડાવળ) ધસી પાવું. ૭ દિવસ પથ્ય પાળવું. (૧૦) જંતુ ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાંનો અથવા ફળોનો રસ આપવો.

૧૧૨. કાવળે—એ ઝાડ ગોમાંતક પ્રાંતમાં માધોડું-દોઢ માધોડું જિસું થાય છે. તેને આમલી જેવાં પાંદડાં દોઢ લીલા વટાણા જેવાં જાંબલી રંગનાં ગોળ ફળો આવે છે. તે બાળકો ખાય છે.

૧૧૩. કાસ (કાંસરો) —સંઠ કાંસરો, કાંથ. હિંઠ કાંસ. મંઠ કાંસ, કાસિકંસાડ. બંઠ દેશે. કંઠ કાળજી, મલગિનજીવું. તેં રેણુ. લાંઠ રોકતરમ રુપેકરમ રુપો-રે-પમ.

કાસને મરાઠીમાં 'કસાડ' પણ કહે છે. કાસના યરુના જેવા બેટા હોય છે, એનો ટકી બનાવવામાં ઉપયોગ થાય છે. એને 'કામે ગવત' એમ પણ કહે છે. એનાં બી આકારમાં કરડીના જેવાં અને સફેદ તથા કાળુ હોય છે. કાસ—તર્પણ, શીત, રચિર, બળકારક, મધુર, કૃષ્ય, કકેવો, પાકકાળે મધુર, સારક અને રિનઝ છે તથા પિત્ત, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ, ક્ષય, મૂત્રારમરી, રક્તોષ્ણ, રક્તપિત્ત, ક્ષનક્રમ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રારમરી ઉપર:—કાસના મળનો કાટો મધ નાખી આપવો.

૧૧૪. કાસાળું—સંઠ કાંસાળું, મંઠ કાસાળું, બંઠ. હિંઠ કાસાળું. કંઠ બાળકકાસ. લેઠ એલોકસિયા મેકારાઈઝા.

કાસાળુંમાં કાળી અને ઘોળી એવી બે જાત છે. કાસાળુંનાં પાંદડાં અને ડીંટાં અળવીના કરતાં મોટાં હોય છે. કાસાળું—ગીકું, પચકારક, દીપક તથા રચિત્ર છે અને કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કાળજીની (પક્ષી) ઉપર:—ઝાડ ઉપરના કાસાળુંના કાંદા પાણીમાં ધસી પાકા ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય-મીકું ખાવું નહિ. (૨) ગાંઠિયો વાયુ એટલે અંગુળું અકકાઈ જણું તે ઉપર:—કાળા કાસાળુંના કાંદા અને એટલીના વેલાના કાંદા એ બન્નેને એકત્ર કચરી તેની ચાર પોટલીઓ બાંધવી અને તપાવેલા તવા ઉપર તે પોટલીઓ ગરમ કરી સહેવાય તેટલો શરીરે શેક કરવો. (૩) મંથિવાયુ ઉપર:—કાળા કાસાળુંનાં ડીંટું સાધારણુ અગ્નિ ઉપર શેકી તેનો રસ ૭ માસા ગાયના દહીમાં નાખી ગરમ કરી ૭ દિવસ પીવો, એથી કફ અને લાળ નીકળી જશે. ઉતાર-ધી અને લાત. (૪) બદ્ધ જલદી ફૂટવા મારે:—જંજલી કાસાળું કંઠા પાણીમાં ધસી તેનાં ટપકાં કરવાં અને તે બુકાયા પછી પુનઃ તે જ જગ્યા ઉપર તે જ ઔષધનાં ટપકાં કરવાં. એ પ્રમાણે ત્રણવાર વાર ટપકાં કરવાં, એટલે હિંદુ થઈ દઈ નીકળી જશે. (૫) ઉદરરોગ ઉપર:—કાળા કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલા જેટલો પીસી, કોપરાના રસમાં નાખી, થોડા ચોખા નાખી બાફીને ખીર કરવી અને તે ગોળ નાખી ખાવી. આ ઔષધથી રોગ ફાટી મળ-માર્ગે રેચ થઈ પડે છે. ઔષધ એક કિંવા બે દિવસ લેવું. ઉતાર-લાતની કાંઠમાં ઘી નાખી પાવું, મોઢામાં ચેળ થાય તો કોકમના અથવા આમલીના પાણીના ડોચળા કરવા. (૬) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર:—કાળા કાસાળુંનાં ડીંટાં અગારમાં ગ્રેષી રસ કાઢવો અને પાંચ રેર પર્વત નાળયેરનો રસ કાઢી તેમાં અધશિર પર્વત માલકાંજીનાં બિયાં વાટી કાલવવાં, પછી તે સર્વ એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર બધું પાણી બજે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. ઉકાળવાથી ઉપર તેલ આવે છે, તે કાઢી લેવું. એ તેલ આંખ અને ત્રણની નસ એ જગ્યાએ દિવસમાં બે વાર ગોળીને છરવવું. (૭) પાંકરોગ ઉપર:—સૂણ કાસાળું લઈ તેનું ૬ માસા ચૂર્ણ કરી દૂધમાં આપવું. (૮) જલોદર ઉપર:—કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલા જણમાં વાટી પાવો. (૯) પકજીલ (ગળાનો કાકરો લાંબો કે ટીલો થયો હોય તે) ઉપર:—કાસાળુંના ડીંટાંની લમ કરી લગાડવી; એટલે પકજીલ ઉપર ચડશે. (૧૦) અનંતવાત-શિરોરોગ ઉપર:—કાળા કાસાળુંના કાંદા પીસી તેની પોટલી કરવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી માથે શેક કરવો અને છેલ્લી વાર પોટલીમાંનું ચૂર્ણ ગરમ કરી માથા ઉપર ભરી પાટો બાંધવો. (૧૧) સર્વ પ્રકારના વાતવિકાર ઉપર:—કાસાળુંનો

કાંદો ૧ તોલો પીસી રસ કાઢી નાળિયેરના રસ અને દૂધમાં ખીર કરી ખાવી; એટલે સર્વ પ્રકારના વાત અને ઉદરરોગ નાશ પામે છે. (૧૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—કાસાણુના કાંદાની ર-૪ ગુલ્મ રાખ મધમાં અથવા પાણીમાં આપવી.

૧૧૫. કાસુદરો—સં કાસમર્દ. મં કાસવિંદા. હિં કસોદી, અગોથ. બં કાસકામુદા. કં એલહુરી, અલવરી. તૈં પેડિતગેકુ, કસવીંદ્યેદુ મલાં પોત્તાવીર. તું અનેટજંકુ. ઇં રાઉડ પોડેક દોશયા. લાં કેસિયા સોફેરા (કાળો કાસુદરો), કેસિયા ઓક્સિસેપ્ટલિસ (સફેદ કાસુદરો).

આ છોડ કમરપૂર ભિંચો વધે છે; આવળનાં પાંદડાં કરતાં એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે, એને પીળાં ફૂલો આવે છે અને શિંગો ભડી અને લાંબી આવે છે. આ છોડ વાડની નજીકમાં અને ખીજ ખાલી જગ્યામાં પ્રુકળ બેઠે છે. કાસુદરો—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ, રુચિકર, પાચક, દીપક, કંઠશુદ્ધિકર, ગ્રાહી અને રક્ષ છે તથા કફ, અજીર્ણ, વાયુ, કાસ, પિત્ત, વિષ, કૃમિ અને વિષુચિકાનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—પાકકાળે તીખાં, વૃષ્ય, ઉષ્ણ અને સ્થુ છે, તે દમ, ઉદરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—કાસ, શ્વાસ અને બિર્ધવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર:—કાસુદરાના મૂળ ઘસી ચોપડવાં અથવા પાલાનો રસ લીંબુમાં મેળવી ચોપડવો. (૨) ઉચકી અને ઘાસ ઉપર:—કાસુદરાનાં પાંદડાંને કાઢો આપવો. (૩) સોજા ઉપર:—કાસુદરાનો પાલો બઝરીના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) પારાનો ઉતાર:—કાસુદરાના પાલાનો રસ કાઢી પાવો. (૫) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવાં માટે:—કાસુદરાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૬) બગઈ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તો:—કાસુદરાનો રસ કાનમાં પાડવો. (૭) દંદુ, કિંટલ અને કુષ્ઠ ઉપર:—કાસુદરાનાં મૂળ કાઢીમાં વાટી લેપ કરવો. (૮) સિલામો કાઢે છે તે ઉપર:—કાસુદરાનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.

૧૧૬. કાળા તલ—સં કુંચુતિલ. મં કારજે. લેં ગુર્ધં એટિકા એપીસિનિકા. આ એક પાન્યની જાતિ હોવાથી 'કાળા તલ' નામ આપ્યું છે. એને 'પુરાસણી' પણ કહે છે. કાળા તલનો રોપો સુમારે દોઢ બે હાથ ભિંચો વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. જે વખતે ફૂલો આવે છે તે વખતે દૂરથી એના ખેતરની શોભા ઘણી ચમત્કારિક દેખાય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એનું તેલ કાઢે છે, તે બાળવાના તથા ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો બોળ દોરતે ખવરાવે છે. ઉપયોગ:—(૧) નેત્રરોગ ઉપર:—કાળા તલનું તાણું તેલ સૂતી વખતે આંખમાં આગળું.

૧૧૭. કાળા દાણા—સં નીલપુષ્પી, નીલકલ્પી, કૃષ્ણમીઝ. હિં કાલા દાના. મં કાળા

+ જો. દેસાઈના મત મુજબ કાસાણું મૂળ પચવામાં ઢવડું, રેનેડન, પીશ્તિક, મૂત્રજનન અને કાંઈકે સારક છે. કાંદાનો રસ રક્તસ્રાવક અને મજુરોપક છે. માત્રા—મૂળનું ચૂર્ણ ગાળી ૧ તોલા.

ઉપયોગ—કાંદાનો પુટપાક કૃતિથી રસ કાઢી બાળકના કાનમાં ૧-૨ વાર નાખવાથી લોહી અને પત્તે નીકળતું હોય, તો તે બધું યઈ નય છે. મૂળનું ચૂર્ણ ચોખ્ખાની સાથે ઉઘાળી કપડાથી પાણી માળી લેકું. એ પાણી ૪ થી ૨૦ ઓંસ સુધી ચિરાવવાથી જલોદર અને સર્વગેરોગમાં સારો લાભ પહોંચે છે. એ પાણી કાંઈકે નહું, કાંઈકે કાકળનક, બેસ્ત્રાંદ હોય છે. આ પાણી લેવાથી પેશાબમાં મીઠાનું મમાલુ વધી નય છે. મીઠું શરીરમાંથી બહાર નીકળી જવાથી સેત્રાં (અને ઉરમાં રહેલું પાણી) એકાંક યઈ નય છે. શરીરમાં મીઠું ભેગું થવાથી સેત્રાં વાય છે. એ સમાપ્તિ એવેરોષિક સાથે પણ સ્વીકાર કરેલ છે. એટલા માટે જ મીઠું રોગરોગમાં અર્પાંત નથી.

—સ્વાગી કૃષ્ણાનંદ

* કાસુદરાનાં ખીજનો રોટલો કરી તેનું એક પડ પચવી માથે બાંધવાથી ખોડો મટે છે અને એનાં અગ્રી પાંદડાંનો રસ નાનાં બાળકને પાવાથી સસળી જલદી સાંત થાય છે; એમ એક મહાત્માનું કહેવું છે.

કાસુદરાનાં પાંદડાંનો રસ દુખની આખમાં નાખી તેનું જ પાંદડું આંખ ઉપર બાંધવાથી માત્ર એક જ દિવસે દુખની આંખ શાંતિ પામે છે, એ અમારું પોતાનું જ અનુભવસિદ્ધ છે. જેના વેદાનાં પત્રને ૫૧ દુખની આંખ ઉપર એવો જ ગુપ્ત ગેઝલ છે. નવા મત મુજબ કાસુદરો કૃષ્ણ, સંકેતચિન્તકસપતિબદ્ધ, સારક અને જરા પૂત્રજનક છે. ખીજ ન્વરંદર, મળદર, મૂત્રજનન, કુકાંડ અને બદન. પચાંન દેવક છે. માત્રા—પાનનું ચૂર્ણ ૫૨ માસા. રોડેલાં ખીજનો ઉપયોગ કંઈ જ નાખવા માટે થાય છે, પણ જુદા એટલો લાભ કાસુદરાથી પતો નથી.

દાણા. બં નીલકલમી. ઇં પેલ્લુલુઈ પોમિયા. લાં ઈ પોમીઆ દોરેથીઆ. અં હમુલ નીલ.

કાળા દાણાની વેલ થાય છે. એ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ થાય છે. એની સળીઓ અને કાળીઓના એના જ વેલાને ગોળાકાર આંટા પડેલા હોય છે. સળીઓ અને કાળીઓ ગોળ દોઈ તેના ઉપર મૂખમાં આવે છે. એનાં પાંદડાં કપાસનાં પાંદડાં જેવાં, ત્રણ પાંખડીઓમાં ખાંચા પડેલાં હોય છે. તે પાંદડાં વેલાને એકાંતરે આવે છે એટલે વેલાંની સળીઓની બંને બાલુએ સામસામાં પાંદડાં આવતાં નથી; પરંતુ એક બાલુએ એક પાન, બીજી બાલુએ તેના ઉપરના ભાગ ઉપર બીજી પાન એમ પાંદડાં હોય છે. એને ફિક્કા કાળા રંગના ઘટ(ટકારી)ના આકારનાં મોટાં ફૂલો આવે છે. એનાં ફળ નરમ દોઈ, તેમાં ત્રણ ખંડ હોય છે. તેમાંથી નાનાં કાળા રંગનાં બીજ થાય છે. તેને કાળા દાણા (બેકે સીડ) કહે છે. ઔષધમાં એનો ઉપયોગ થાય છે. કાળા દાણા રેચક, સ્નિગ્ધ, સોળે અને ઉદરરોગના નાશક, તાવ કાદનાર અને અવલ્લ, મસ્તકરોગ, ઉદાવર્ત, કફ અને ગળમૂલાવરોધનો નાશ કરનાર છે. આ સર્વ ગુણો એના રેચક ગુણના જ અંગમૂલ છે. એનો રેચ બહુ જ જલદી લાગુ પડીને તેનાથી દોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થવાની ધાસ્તી નથી; એટલે આની નેપાળા અથવા અંગ્રેજી જલદપના જેવી ક્રિયા થાય છે. માત્ર એમાંનાં દેણો આ કાળા દાણામાં નથી. એ ઉત્તમ રેચક-દોવાથી ઠાલમાં સરકારી દવાખાનામાંના ડોક્ટર લોકો એનો સારો ઉપયોગ કરે છે. કાળા દાણાનાં બી ધીમાં તળી ચૂર્ણ કરી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી બીના પાણી સાથે આપવા; એટલે બે લુલાળ સારા લાગે છે, ધીમાં ન તળે તોપણ આવે.

૧૧૮. કાળો ખમૂરી—આ એક કડવા લીમડાની જાતિનું ઝાડ છે. એના ઝાડ સઘાદિ પર્વત ઉપર થાય છે. એના પાંદડાં એક ફૂટ લંબાઈનાં બે લાગરાળાં હોય છે. એનાં ફૂલ સફેદ રંગનાં અને ઉમંગળી હોય છે. કાળો ખમૂરીનું ફળ ખમૂરના આકારે દોઈ ધણું કડવું હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) પિત્ત પડવા માટે:—કાળો ખમૂરી ધસી ચાટણ આપવું. (૨) તાવના યોગે જીલ ખળતી હોય તે ઉપર તથા મુખપાક ઉપર:—કાળો ખમૂરી ધસી ચોપડવી. (૩) કાનખમૂરો કરડયો હોય તો:—કાળો ખમૂરી તેલમાં ધસી લેપ કરવો. (૪) પેટશૂળ ઉપર:—કાળો ખમૂરી ધસી પાતી.

૧૧૯. કાળીજરી (કડવી જરી)—સં અરબ્યજરક. મં કકુકારેજ (જરે). હિં કાલજગ, ખનજરા. કં કાલજરગ. તાં કટુચિરાગ. તેં અડનીજલાકરી. ત્ત્ત્ કાલાજર્દરી. મલાં કાલાજરાક. વં કટુ જરે. અં કમનજરી, કમનર્મી. ઇં પરપલ ફલાબેન. લાં વ્હરેનોનિયા એવેલમિટીકા.

એના ઊંડ સુમારે બેજણુ હાથ સુધી લાંચા વધે છે. એ સીધા વધે છે. એ ઊંડનો દોડો કિંચિત્ત ખારીક હોય છે. એને જે જડવા આવે છે તેના રંગમાં એ જરું હોય છે. કાળીજરી કૃમિનાશક છે. કાળીજરી—ઉષ્ણ, દૂરી, તીખી તે ર્ત્તલાક છે. અને વાયુ, કફ તથા મળુને નાશ કરે છે. ગાત્રા બાધી ૧ તોલો. બાળક માટે પથી ૧૦ રતી કૃમિરોગ પર. ઉપયોગ:—(૧) મધમાખીના વિપથી અંગ ઉપર ગાંઠ થઈ હોય તો:—કાળીજરીનો પાલો ગરમ કરી, વિષવાળા અંગ ઉપર પાટા બાધવો; અગર એનો જ રસ શરીરે ચોળવો. (૨) નળ ફૂટ્યા હોય તો:—કાળીજરી તોલો ૧, મરી તોલો ૧, એ જને પાટોર પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારમાં તે પાણી ગાળી લઈ ઠીકરી ગરમ કરી જમકારી તે પાણી પાવું. (૩) કમળી ઉપર:—કાળીજરી પેસાલાર વાટી દરેક વખતે ઠંડા પાણી સાથે આપવી. (૪) બાળકોની રસણી ઉપર:—કાળીજરી ખાઈ તેનો કોગળો થોડી હળદર નાખી બાળકને પિવરાવવો. (૫) ગર્ભાણીના સોજ ઉપર:—કાળીજરી, જરું અને કકુને કાઢો આપવો. (૬) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—કાળીજરીનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) શરીરમાં કોઈ પણ ઠેકાણે વાયુપીડા અગર પેટપીડ ઉપર:—કાળીજરીનું ખારીક ચૂર્ણ કરી આપવું અને ઉપર પાણીનો ઘૂંટડો પાવો. (૮) ખરજવા ઉપર:—કાળીજરી વાસણમાં પાલી બાળવી અને કોવલા જેવી કરવી. પછી તેલમાં ખસ કરી ચોપડવી. (૯) વાહ્યાડ્યાને ધાવણુ રોગ થાય તે ઉપર:—કાળીજરીના પાલાનો રસ પાગેર સુધી કાઢી તેમાં કાંચકાનો ગર અને થોડી મરીની જૂઠી નાખી આપવો; અથવા કાળીજરી ૧ તોલો લઈ

કિંચિત્ કૂટી તેનો કાટો કરવો. તેમાં કાંચકાનો ગર અને ખેરની હાલ ધસી તે પાવો. (૧૦) બાળકોને કાંઠા આવે છે તે ઉપર:—કાળાજરી અને ખડીસાકરનો કાટો કરી દિવસમાં બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૧૧) સર્વ જ્વર ઉપર:—માટીના વાસણમાં કાળજરી તથા માસા નાખી અગ્નિ ઉપર મૂકવું અને તપી કૂટવા લાગે એટલે તેમાં ૧૪ તોલા પાણી નાખી ઉકાળવું અને ૪ તોલા બાકી રહે ત્યાં સુધી બાળી પછી થોડું મધ નાખી આપવું.

૧૨૦. કાળીવેલ—કાળાવેલ ઘણું કરીને વાડો ઉપર થાય છે. એનાં પાંદડાંનો આકાર કાંઈક એરંડાનાં પાંદડાં જેવો હોય છે. એ પાંદડાં એરંડાનાં પાંદડાં કરતાં લાંબાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) કણ્ઠમૂળ, ખોડો, સ્તનરોગ અને રતવા ઉપર:—કાળાવેલનાં મૂળ કંઠાં પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૨) કુરશાના વિષ ઉપર:—કાળાવેલનાં કુમળાં પાંદડાં અને રાતા કાચકળની હાલનો રસ શક્તિ પ્રમાણે આપવો. આ ઔષધ તથા દિવસ દરરોજ બે વાર આપવું. ઉતાર-કાળી તુલસીનો અથવા રાતા અગથિયાનો રસ આપવો. (૩) વિપથી સોજે આવ્યો હોય તો તે ઉપર:—કાળાવેલનો કાંઠો કચરી બાંધવો. (૪) જૂ મારવા માટે:—કાળાવેલનાં પાંદડાંના રસમાં કપૂર નાખી ખરલ કરી તેમાં પાણી નાખી ઘૂંટી તે મિશ્રણ રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ કેથમાં ચોપકવું. ઉપર કાળાવેલનાં પાંદડાં બાંધવાં અને તે ઉપર ચોપકું વસ્ત્ર બાંધવું; એટલે બીજો દિવસે સવારે જૂ મરી જાય છે.

૧૨૧. કાળો ઉંખરડો (કેડ-ગાંડો-ઉંખર)—સં ૬૫૫ (કાક) ઉદુબરિકા. મં ૬૫૫ બોખાડો, બુઈ ઉંખર. હિં ૭ કુટુંબરી, તટમિલા. ગોહુમરા. બં ૭ કુમુર, કાક કુમુર. કં ૬૫૫અતિ, કલતિ. તિં ૬૫૫, બાહુચેટુ. તાં ૬૫૫તી. તું ૬૫૫અતિમારા. મલાં ૬૫૫તિ. કાં ૬૫૫અંજરેદસ્તી. અં ૭ તમખરી. ઇં ૬૫૫ ટી. લાં ૬૫૫કસ કિરિપડા.

કાળા ઉંખરાનાં આઠ ઘણું જ મોટાં થાય છે. મરાઠીમાં એને ‘કાળો ઉંખર’, ‘બુઈદાડી’, ‘બુઈ ઉંખર’, ‘ગાંઆ ઉંખર’ અને બોખાડા પણ કહે છે. એ આઠ ખોરેતી(જંગલી ઉંખર)નાં આઠ જેવાં હોઈ એને ફળ પણ ખોરેતીનાં ફળો પ્રમાણે જ આવે છે. ખોરેતીનાં પાંદડાંને ખાંચો હોય છે, તેવો-આ પાંદડાંને હોતો નથી અને પાંદડાં પણ મોટાં હોઈ જરા ખરખચડાં હોય છે. આ આઠ કેકણ પ્રાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે. કાળો ઉંખરો—શીત, કટૂ, ખાટો, મલસ્તંભક, તીખો, તૂરો, આંકે તથા ઇદ્રિયપ્રસાદક છે; અને ત્વચ્છેપ, કમળો, પિત્ત, રક્તપિત્ત, કફ, ધોળો શેક, મણ, પાંડુરોગ, રક્તદોષ, સોજો, અર્શ અને ઊર્ધ્વગત દોષનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો—મીઠાં, તૂરાં, શીતળ, શુદ્ધિકારક, શુરુ, ધાતુશુદ્ધિકર, પાકકાળે મધુર, ગિત્ત, મલસ્તંભક, પૌષ્ટિક, આંકે તથા ચત્તકારક છે, અને જંદ, રક્તવિકાર, દાહ તથા ત્રિરોગનો નાશ કરે છે. એની છાલ—અતિસારક નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કૂતરાના વિષ ઉપર:—કાળા ઉંખરાનાં મૂળ અને ધંડરાનાં ફળો ચોખાના ધોવામણમાં વાટી પાવાં. (૨) શોફેદર ઉપર:—કાળા ઉંખરાનાં ફળોનો રસ ૪ પૈસાલાર છરાની જૂની નાખી પાવો અને કૂટી ઉપર લેપ કરવો. (૩) કંદુપ્રદર અને રક્ત-પ્રદર ઉપર:—કાળા ઉંખરાનાં ફળોનો રસ કાઢી મધમાં પાવો. (૪) બદ, ગૂમડું વગેરેને પકવવા માટે:—કાળા ઉંખરાનાં લીલાં ફળો લાવી બારીક વાટવાં અને એક વાસણમાં નાખી તે ઉપર થોડું પાણી ઠાંટવું તથા બીજા એક વાસણમાં તે ફળો નાખી તેની અંદર પાણી ભરી તે વાસણ ઉપર ઢાંકી સાધારણ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવું. પછી તે ફળોનો ગરમ સહેવાય એટલો પાટો બદ ઉપર બાંધવો. એ પ્રમાણે બે બે ઘડીએ તાજો ગરમ ગરમ પાટો બાંધતા રહેવું એટલે બદ ત્વરિત પાકે છે. (૫) સોજા ઉપર:—કાળા ઉંખરાનાં મૂળ ધસી લેપ કરવો.*

● નવા મત મુજબ કાળા ઉંખરડાનાં ફળ વામક અને વિરેચક છે. એથી પિત્ત પરીને ચક્ત દલકું થાય છે. હાલ નિયતકાલિકાચરમિતિબંધક અને રતંબક છે. નાની માત્રામાં પૌષ્ટિક છે. મોટી માત્રામાં વમન-વિરેચન કરાવે છે. માત્રા-ફળ ૧ નાંચ, હાલ ૨૦ થી ૩૦ રતી અતુપાન-બકરીનાં દૂધમાં ઉકાળીને આપાય છે.

૧૨૨. કાંકડ (કરપટા)—સં ૦ કડંટક. મં ૦ કાંકડ, કુકડ. હિં ૦ કાંકડ, ગંગેરુઆ. કં ૦ વાલિંગે. લાં ૦ ગેરુઆ. પિતેટા. તેં ૦ ગરૂમ ચેદુ. તાં ૦ કરિભેષુ મરમ. બં ૦ જૂમ.

કાંકડનું વૃક્ષ મોટું હોઈ તેનાં પાંદડાં સાધારણ મોટાં લીમડા જેવાં અને ફળ લાંબાં હોય છે. કાંકડનું ફળ આમળા જેવું દેખાય છે; પરંતુ તેમાં આમળા જેવા મોટા કળિયા હોતા નથી. તેમાં બેઝણ નાનાં બિયાં હોય છે. આ ફળો જેક મહિનાના અરસામાં આવે છે. તે રચિકર અને પિત્ત-શામક છે. એવું અથાણું સારું થાય છે. આ ફળો જૂનાં યવાથી ઉપયોગમાં આવતાં નથી. મોટા કાંકડનાં ફળ—તૂરાં, અમિદીપક, ખાટાં, શીતળ, લઘુ, ઉષ્ણ તેમ જ નેત્રને હિતાવદ્ છે અને રક્તપિત્ત તથા કફનાં કરનાર અને વાતનાશક છે. તે ફળ પાકવાથી શીતળ, રચિકારક તથા જડ છે અને પિત્ત તથા રક્તદાહનો નાશ કરે છે. નાનાં કાંકડનાં ફળ—માઠક, ખાટાં, પિત્તલ, અમિ-દીપક, ઉષ્ણ અને લઘુ છે; તથા તે પાકવાથી મધુર, સ્નિગ્ધ, તૂરાં, વાતનાશક અને કફપિત્તકારક છે. ઉપયોગ :—(૧) ત્રણ (ગૂમડાં) ઉપર :—કાંકડના ઝાડની ઝાડ વાટી બાંધવી. (૨) આંખમાંનું ફૂલ જવા મારે :—કાંકડના ઝાડનો એક હાથ લાંબાઈનો ઘારીક કકડો તોડી મોઢામાં રાખી ફૂંક મારવી અને તેમાંથી જે રસ નીકળે તે ત્રણ દિવસ આંખમાં નાખવો. (૩) પ્રમેહ ઉપર :—કાંકડના પાલાનો રસ છરૂ અને ખડીસાકરમાં આપવો.

૧૨૩. કાંગ (ધાન્ય)—સં ૦ કંગુની. મં ૦ કાંગ, રાળા. હિં ૦ કંગની, બં ૦ કંગની. કં ૦ નવણી, કાંગા, ગિડ. ફાં ૦ ગલ. તેં ૦ પ્રેકલ્પુચેદુ. લેં ૦ લેટરિયા સ્ટેસિકા.

આ ધાન્ય વરી(મોરિયા)નો જ પ્રકાર છે ખરો, તથાપિ એમાં પુષ્કળ તફાવત છે. વરી ઉપરથી ઝાલ ધણી પાતળી હોય છે અને રંગ ખીજા હોય છે; પરંતુ કાંગની ઝાલ જડી હોય છે અને તે ગતી, ખીળી, કાળી, એવા ત્રણપ્રકારના રંગની હોય છે. તેનો લાત, ખીચડી વગેરે પદાર્થ કરે છે. તેનો લોટ કરવાને તે ઇંચા વખરની સારી રોકડી ભેઈએ. કાંગના રોપ બે અડી હાથ જ ઊંચા હોઈ તેને જે કણસલાં આવે છે તે બાજરીનાં કણસલાં પ્રમાણે લાંબાં અને બારીક હોય છે. કાંગનાં પાંદડાં પહોળાં હોતાં નથી. કાંગ—શીતળ, વાતકારક, રુક્ષ, વૃષ્ય, તૂરા, ધાતુવર્ધક, સ્વાદુ, ગુરુ, ઘોડાને હિતાવદ્, ભગિલા હાડકાને સાંધનાર, ગર્ભપાત અટકાવવામાં હિતાવદ્ અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. આ ધાન્ય કાળું, લાલ, ઘોળું અને પીત્ત, એ ભેદે ચાર પ્રકારનું અને શુદ્ધિમાં એક કરતાં એક અધિક છે. ઉપયોગ :—(૧) અન્નરૂપરૂપે ઉપર :—કાંગની ખીર ખાવી.

૧૨૪. કાંચકી (કાંચ્ય)—સં ૦ પૂતિકરંજ, લતાકરંજ. મં ૦ સાગરગોટા, ગજગા, ગજરા. બં ૦ લતા કરંચા. હિં ૦ કટુકરંજ, કરંજવા. તાં ૦ કાલારકોડી. ટું ૦ ગજગેકાર્ક. કં ૦ ગજગ, ગુધુ. તેં ૦ શુચ્ચેપિક્કા કચકાર્ક, ગચ્યા. ફાં ૦ ખાંચ, ઈંડીસ. અં ૦ અકામક્ટ. ઈં ૦ બોડકનડ. લાં ૦ સિસાસપિરિયા બેંડુસેલા. એ ઝાડને કાંટા હોય છે. એને નાની શિંગે આવે છે. તેમાં કાંચકા હોય છે. તેની ઝાલ ધણી કઠણ હોય છે. અંદરનું મગજ ઔષધના કામમાં આવે છે. કાંચકા મંદ દેવનામાં શેષી પછી અંદરનું મગજ કાઢી તેની ઔષધમાં ગોળના કરવી. કાંચકી—તૂરી, કડવી, ઉષ્ણ અને શોષક છે; તથા કફ, પિત્તાર્શ, શળ, સોજો, આધ્માન, ત્રણ, પ્રમેહ, કોટ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાંતાર્શ અને રક્ત-દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) ક્ષય, સુવારોગ અને પેટરૂળ એટલે પીડ ઉપર :—કાંચકા

+ કાંચકાને કોઈ કોઈ કરક્ય પણ કહે છે. એવું આડ મધ્યમ કહેવું થાય છે. એક ઇચના આરારે લાંબાં અને ગોળ પાંદડાં એકબીજાની સામસામા હોય છે. ઠાળીએ પાલળના બાજ ઉપર નાના નાના વાંકા કાંટા હોય છે. ફૂલો મંજરીમાં ભરપૂર પીળા રંગનાં થાય છે. તેને પાંચ પાંખડીએ હોય છે. તેમાં ચાર તો મધ્યમ દિક્ષા રંગની અને એક ઉપર લાલ હોય છે. વચમાં પુરુષ અને સ્ત્રીસર હોય છે. એનાં ફળ ઉપર કાંટા હોય છે. તેમાં ઊપની માફક ૧ અથવા ૨ કાંચકા હોય છે. એનો ગર્ભ સફેદ અને કડવો હોય છે. એની માત્રા ૧ માસાની છે. મૂળની માત્રા ૧૦ રત્તી. પાનનો સ્વરસ રૂચી ૪ તોલા.

નવા મત મુજબ આ અતિ મહત્ત્વવાન ન્વરંજ ઔષધિ છે. ટાટિયા તાવ પર પાનનો રસ હિંગ મેળવીને અથવા બીજા અને કાળાં મરીનું ચૂર્ણ અથવા છે. સુતિલાન્વરમાં કાંચકી સારો લાભ પહેાંચે છે. આથી તાવ એાછો થાય છે તથા ગર્ભાશયમાં સંકેત થાય છે.

શેકા તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખાવું. અથવા કાંચકાનું ચૂર્ણ લેસણ, હિંગ અને સિંધવ સાથે ખાવું. (૨) સોળા ઉપર:—કાંચકાનાં, આકડાનાં અને એરડાનાં પાંદડાં વાટી, ગરમ કરી લેપ કરવો એટલે ત્રણ દિવસમાં સોળે ભીતરશે. (૩) ઉપદંશબ્યાધિ ઉપર:—કાંચકાનાં પાંદડાંનો રસ કઢી, ઘી નાખી સાત દિવસ પર્થત સેવન કરવો. પથ્થ-ઘી અને ભાત. (૪) જંતુ (કૃમિ, કરમ) પડવા ઉપર:—કાંચકાનાં પાંદડાંના રસમાં આંબાહળદર અને પિત્તપાપડો ધસી પાવો. અથવા કાંચકા અને હિંગ શેકા તેમાં મીઠું નાખી ઘીમાં ખરલ કરી ખવરાવવું. (૫) વાયુના ગોળા ઉપર:—કાંચકા શેકા તેની ભૂંડી કરી ગોળમાં ખાવી. (૬) નાનાં વાછરડાંની ઠંડી અને કૃમિ ઉપર:—કાંચકા, અનંબો અને લસણને એકત્ર કૂટી પાણી કરી પાવું. (૭) તાવ ઉપર:—કાંચકાનાં પાંદડાંનો રસ ચાર તોલા પર્થત તેમાં હિંગ બે ચુંબ પર્થત મેળવી પાવો. આ ઔષધ વિષમન્વર સિવાય બધા પ્રકારના તાવ ઉપર ત્રણ વાર પાવાથી શુષ્ક જણાવા લાગે છે. (૮) આમ ઉપર:—કાંચકા અર્ધાં કાચાં શેકા ચૂર્ણ કરી, તે એક આસાભેર ચૂર્ણ સાકરમાં નાખી ખાવું. (૯) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ અને છે તે ઉપર:—કાંચકાના પાલાનો રસ ૬ માસા અને હિંગ માસે ૧ શેકા પાણીમાં સાત દિવસ પાવું. આઠમે દિવસે ફૂલાવેલું મેરધુચુ અર્ધો ચોખ્ખાભાર ૭ માસા પાણીમાં નાખી પાવું; એટલે કાળાપીળા દસ્ત થઈ ગાંઠ સાફ થઈ જશે. (૧૦) છલે કાતરા થાય છે તે ઉપર:—કાંચકાના પાલાના રસમાં છરાની ભૂંડી નાખી પાવી. (૧૧) બાળકના કલેજાના ભાર (સસણીરોગ થાય છે તે) ઉપર:—કાંચકાનાં પાંદડાં, વાંસનો પાલો અને બકરીની લીંડીઓ એકત્ર કૂટી ગોમૂત્રમાં બાફી સહેવાતું થયા પછી તેનો પેટ ઉપર પાટો બાંધવો. (૧૨) જ્વર (તાવ) ઉપર:—કાંચકા શેકા ચૂર્ણ કરી તે મરી સાથે ખાવું. (૧૩) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—કાંચકા શેકા તેનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખાવું અને ગુદાદ્વારે કાંગરનાં ફેતરાં (ભાતનાં ઝાલાં) ની ધૂણી દેવી, એટલે ઝાડા વાટે જંતુ પડશે.

૧૨૫. કાંજળા—આ ઝાડ ખાસીમાં અથવા પાણીનાં ખામોચિયામાં થાય છે. કાંજળાનાં ઝાડ ઘણું કરી ધૂળી જેવાં જ થાય છે. પરંતુ તેટલાં ચીકટ અને બળકટ હોતાં નથી. એ ફક્ત બાળવાના કામમાં આવે છે. એને બકુલ વૃક્ષનાં ફૂલો જેવાં નાનાં અને સુવાસિત ફૂલો આવે છે.

૧૨૬. કાંટાસરિયો—સં. કુરંટક (આને ધણે ઠેકાણે વજ્જંતી પણ કહે છે.) મં. ગારાંડી. વં. દેવગારાંડી. હિં. કટશરૈયા, પીચાવાંસા. કં. ગારંટ. લાં. બારેંરીઆ પ્રાયોનીડીસ. બં. ઝાંટિ. તેં. ગારંકું.

આ ફૂલઝાડ ત્રણચાર ફાથ જેટલા વધે છે. એને સર્વાંગે કાંટા હોય છે. એના છોડના દેખાવ ઉપરથી ધોળો, પીળો, જૂરો અને રાતો એવા બેઢ છે. એના ફૂલોને વાસ હોતી નથી. ધોળો કાંટાસરિયો—કડવો, કેરપ, રિવંધ, મધુર, તીખો. ઉષ્ણ તથા દીપ્તિને હિતાવદ્ છે; અને વલિપલિત, કોદ, વાત, રક્તરોગ, કફ, કંડુ (ખરજ), વિષ અને દારુણાનો નાશ કરે છે. રાતો કાંટાસરિયો—કડવો, વર્ણકારક, ઉષ્ણ અને તીખો છે. એ સોળે, તાવ, વાતરોગ, કફ, રક્ત-વિકાર, પિત્ત, આખાન, ચલ, દમ અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. પીળો કાંટાસરિયો—ઉષ્ણ કડવો, તૂરો તથા અમિદીપક છે; અને વાયુ, કફ, કંડુ (ખરજ), સોળે, રક્તવિકાર તેમજ ત્વચોપ નો નાશ કરે છે. કાળો કાંટાસરિયો—કડવો, તીખો અને વાત, કફ, સોળે, કંડુ ચલ, કોદ, ત્રણ તથા ત્વચોપ (આમડીના રોગો) નો નાશ કરે છે. ઉપચોગ:—(૧) બાળકોને રાગેખમ અને ઉધરસ થાય છે તે ઉપર:—કાંટાસરિયાનાં પાંદડાંનો રસ કઢી મધમાં પાવો. (૨) વીર્યપતન ઉપર:—યોળા કાંટાસરિયાનાં પાંદડાંનો રસ છરું નાખી ૭ દિવસ આપવો. (૩) પિત્ત ઉપર:—કાંટાસરિયાનો, કાળો તુખીનો અને ભાંગરનો પાલો એકત્ર વાટી ગાયના દૂધમાં મેળવી પાવો. (૪) દુખતી દાદ ઉપર:—પીળા કાંટાસરિયાનો પાલો અને અકલકરો એકત્ર ખાંડી દાદ નીચે ગમવો. (૫) મોડું આંબુ દોષ તો તે ઉપર:—પીળા કાંટાસરિયાનો પાલો, જાંબુની ઝાલ અને આમળાની કારો કરી કોળળા કરવા. (૬) ગર્ભધારણને મારુ:—કાંટાસરિયાનાં મૂળ ગાયના ઘીમાં ધમી મનુષ્યને પાવાં. (૭) દાંતમાંથી લોહી આવતું દોષ તો:—કાંટાસરિયાનો

રસ અને મધ દાંતે ચોપડવું. (૮) દંતકૃમિ ઉપર:—કાંટાસરિયાનાં પાંદડા ચાવવાં અને દાદ નીચે રાખવાં અથવા કાંટાસરિયાનું દાંતણું કરવું. (૯) વાતરોગ ઉપર:—પીળા કાંટાસરિયા, દેવદાર અને સુંદનો કાટો કરી તેમાં એરડતેલ મિશ્ર કરી તે પાવો; એટલે શરીર વાયુએ અકાર્ષ્ય ગયું. ઠંડો તો તે સારું થશે. (૧૦) સોજા ઉપર:—કાંટાસરિયાના પાલાનો રસ ચોપડવો. (૧૧) વીંછીના દંશ ઉપર:—કાંટાસરિયાના પાલાનો રસ દંશની વિષમ બાલુના કાનમાં પાડવો. (૧૨) ચુવા રોગ ઉપર:—કાંટાસરિયાનો કાટો કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો અથવા કાંટાસરિયાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં કિંવા એનો કાઢો કરી રાતભર રાખી તે સવારે પાવો.*

૧૨૭. કાંટી (કાંટાવાળાં) ગોખરુ—સં ૮ વનસ્પતિ. મં ૦ સરપે, ધાકટ ગોખરુ. ડિં ૦ છોટ ગોખરુ, બં ૦ ગોખુરી, છોટ ગોખુરી. કં ૦ તેં ચિરિપિલેર. તાં ૦ નેરજલ. તું ૦ નેગિપ્તુમુદ્યુ. મલાં ૦ નેરિનિલ. ફાં ૦ તુરેખારખસ્ક. અં ૦ બરલતવ ખારખસ્ક. લાં ૦ ટ્રિબુલ સટેરેસ્ટ્રસ.

આ એક ગોખરુની જાત છે. એના વેલા ઘાય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં બારીક હોય છે. એ પાંદડાંનું શાક થાય છે. આ વેલા કાળી જમીનમાં થાય છે. ગોગાસામાં તે પુષ્કળ થાય છે. આ ગોખરુને ઘણા કાંટા હોય છે. તે સુકાય એટલે વગડામાં જવાને માણસોને ઘણી અડચણ પડે છે. બોડા ગોખરુને બદલે ઘાઈ ઘાઈ એનો ઉપયોગ કરે છે. એના ગુણ બોડા ગોખરુ જેવા જ છે. ઉપ-યોગ:—(૧) ભ્રમપિત્ત ઉપર:—ગોખરુને અને કોડીના પાલાનો રસ ૪૦૦૦૦૦૦૦ ગાયના તાંબૂ દૂધમાં પાવો. (૨) ગર્ભિણીની ધૂપણી ઉપર:—ગોખરુનું ચૂર્ણ ૬ માસા ખડીસાકર અને ઘીમાં આપવું. (૩) શરીરમાં થયેલાં ગરમીનાં આંદાં ઉપર:—ગોખરુ ૧ તોલો લઈ સાધારણ ખાંડવાં તથા તેમાં ખડકમાં ઉત્પલ થનારી ગળેનો કંદ ૬ માસા નાખવો અને ૪૦૦૦૦૦૦૦ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાંશ બાફી રાખી કાઢો કરી તે પ્રાતઃકાળે પાવો તથા તે જ ઔષધો સિલક રાખી તેમાં એક તોલો સાકર નાખી સાયંકાળે પૂર્વવત્ અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો અને ચાંદી ઉપર કપરનેડી અથવા પારસપીપળાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરતા જવું. આ પ્રમાણે ૪૨ દિવસ અને ૮૦૦૦૦૦૦૦ જણાય તો વધારે દિવસ એ ઔષધ આપવું; પથ્ય પાળવું. (૪) ગરમીનો આગર શરીરમાં જામ્યાથી શરીર પર દીમણાં ઊઠે છે તે ઉપર:—ગોખરુ તોલો ૧, કંકાળ ૦૮ તોલો અને સાકર ૧ તોલો; અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તે સતત સેવન કરવો. (૫) તંતુપ્રમેદ, ધાતુસ્થાનની કડકી, ધાતુવિકાર, પ્રદર અને બાળકના પેટમાં શીતળ તથા ગોખરુ એની ચોર બેસે છે તે ઉપર:—ગોખરુ ઘીમાં તળવાં તથા તેની ભૂકી કરી રાખવી. દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ૧ તોલો ગાયનું ઘી લઈ તેમાં અર્ધો તોલો ગોખરુની ભૂકી અને અર્ધો તોલો ખાંડ કિંવા સાકર નાખી ૨૧ દિવસ સેવન કરવું. બાળકને ઉપલા મિશ્રણની સોપારી જેવડી ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક વખત આપવી. (૬) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર:—ગોખરુનો છોડ મૂળ સુદ્ધા ઉપાડી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૭) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર:—ગોખરુનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી મેંદીના દૂધમાં સાત દિવસ આપવું.*

* દોષ્ટર હેસાઈના મત પ્રમાણે કાંટાસરિયા કક્કિન સારક, રોષાકર, મણુરોપણ, મૂત્રજનન, કાઈકે રેવેદ-જનન અને દાડકામક છે. સાત્રા-પાનને સ્વરસ બા થી ૧ તોલો.
ઉપયોગ-આ ઔષધ બાળકને સારું લાગે પડે છે. જુવાળાએ બાળકને અપાય છે તેમજ શ્વાસ-વિકાસના નવા સોજાની પહેલી અને બીજી અવસ્થામાં તાવ અને ચીકણો કફ હોય તો આનો રસ આપવાથી કફ સારી રીતે બહાર નીકળી નથ છે. આના રસથી તાવ અને આમવાતમા સાથેસાંધાઓની વેતના બોળી રાય છે. જળસોષમાં મૂળની તાજાં છાલ અથવા પંચાંગની રાખ કાંઈમા અપાય છે. બાળકોની ઉધરસ (હુપિંગ કફ) પર સૂચી છાલ અપાય છે.
—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ
કાંટીગોખરુના જમીન ઉપર છાંવવાં થાય છે. પાંદડાં ચણા જેવાં પણ કાઈકે મોટાં અને ફૂલ પીળાં હોય છે. આમણ નામકામાં એ પુષ્કળ થાય છે. એ કે સાલિયામળ એને છ કાંડા બતાવે છે, પણ એને ત્રણ ખૂણા હોય છે. તેમાં જ ઉપર એકેક કાંટો હોય છે ત્રીજા ઉપર નહિ જેવો જ લેય છે.
* દોષ્ટર હેસાઈના મત પ્રમાણે કાંટીગોખરુ રનેકન, વેદનાસ્થાપન, મૂત્રજનન, સંશાલક અને બલ્ય છે. એ શીતળ હોવાથી વૃક્ષોને ફેલેજના આપે છે. મહેદિયની ઔષ્ધિક ત્વચા પર ગોખરુની કિંચા બક અને

૧૨૮. કાંટરી ડાંખા—વગડામાં એક પ્રકારનો ઘોળા કાંટરી કાંખા થાય છે. તે પાંચ-૭ મહિના રહે છે. એનો છાંડ અડધો માથોડું જેવો હોય છે. તેના ઉપર કાંટા હોય છે. એનું શાક કરે છે; પરંતુ તેનો સ્વાદ બિલકુલ કમી હોય છે.

૧૨૯. કાંડવેલ (હાડસાંખળ ચોધારી)—સં. અસ્થિસંધાન, કાંડીર. મં. કાંડવેલ. હિં. કાંડવેલ, હાડવેલ. ખં. હાડસાંખા. કં. મણીચુરખળા, સાંબળળા, મંગરખળા. તે. નાદલે. તાં. આર-ગળી, સાંડુવે. મલાં. ચણારપલંડા. ગાં. સાડાળળા. લાં. વિટિસ ક્વોટ્રેન્ડુયેરિસ.

કાંડવેલ એ શુરિયા જેવી હોય છે અને તેના કરતાં ઘણી ખારીક હોય છે. એની વેલ હોય છે. એને નાના નાના પેરિયા હોય છે. કાંડવેલમાં ત્રિધારી કાંડવેલ, ચોધારી કાંડવેલ એવી બેતો છે. કાંડવેલનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે. ત્રિધારી કાંડવેલને મરાઠીમાં 'હાડસિંધ' કહે છે. તેનું વર્ણન 'હાડસાંખળ' એ શબ્દમાં આપેલું છે. સાધારણ કાંડવેલ—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, સારક અને પિત્તલ છે; તથા કફ, શુભ્ધ, લૂતા, દુષ્ટ પ્રણુ, પ્લીહા, ઉદર, અગ્નિમાંદ, શળ, વાયુ અને મલ-સ્તંભનો નાશ કરે છે. ચોધારી કાંડવેલ—ભૂતપ્રવ તથા શળનો નાશ કરે છે અને ઉષ્ણ, આધ્માનવાયુ, ત્રિમિર, વાતરક્ત, અપરમાર તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે. માત્રા-પુટપાકથી કાટેલો રસ ૧ થી ૨ તોલા; ચૂર્ણ ૧૦ થી ૨૦ રતી. ઉપયોગ:—(૧) શરીરમાં જમ્બેલી અથવા સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:—કાંડવેલ ભરસાળમાં શેફી, પીલી બે તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી રસ કાઢવો. તેમાં એટલું જ ગાયનું ઘી નાખી સાત દિવસ સુધી એક વખત અથવા બે વખત આપવો. પથ્થ-મોણું ખાતું. એથી ચાંદી, કાતરા, સાવ ઇસાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે. (૨) સ્ત્રીઓના રત્નેદોષ ઉપર:—કાંડવેલ ભરસાળમાં શેફી ૨ તોલા રસ કાઢી તેમાં તેટલું ઘી તથા ગોપીચંદનની બૂજી એક તોલા અને ખડીસાકરની બૂજી ૧ તોલા નાખી આપવું.

૧૩૦. કાંડાળી—(કકાચો) મં. કારદેળ, સારંગળ. હિં. છુલી, ગુલ. કાંકણું પાંદરખ, કં. પેનારી. તે. કાંવળી. તાં. વેતપુતળી. લે. સ્ટેક્યુલિયાયુરેન્સ. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. કાંડાળીના ઝાંડનો રંગ ઘોળા સફેદ હોય છે. કાંડાળીનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એનાં ફૂલો લાલ હોય છે. એ ઝાડને આંખા પ્રમાણે વસંતઋતુમાં મોર આવી ફૂલો આવે છે. એ વખતે બૂનાં પાંદડાં સર્વ ખરી પડેલાં હોય છે. ફળનો આકાર બદામ જેવો હોય છે. એ પોચાં હોય છે. આ પાંદડાં ફળ ગળ-ચડાં લાગે છે, એટલે તેને કાઈ કાઈ ખાય છે. જંગલી લોદ્ધા એ ફળમાંની દાળની નીલી દાળ કરીને ખાય છે. એની કાળીચો મોગલાઈ એરંડા જેવી પોચી હોય છે. કાંડાળીનાં મૂળનો રંગ લાલ હોય છે. આ મૂળ ઠંડાં છે. કાંડાળીનાં ઝાડને સફેદ શુદ્ધ આવે છે. તે ઉપયોગી છે. તેને 'કથર્યા ગેઈ' (કકાચો શુદ્ધ) કહે છે. આ ઝાડ ઇમારતના ઉપયોગનું નથી. એની છાલ ઉપર રમૂજ માટે કાઈ કાઈ લાભ છે અને એ છાલ ઉપર કંઈક ખંજ લાંબી નાખે દૂર થતાં મોટે ઝોળાવડુ બાંધે છે. કાંડાળીનાં ઝાડ ફટી તેમાંથી રેસા કાઢે છે. ઉપયોગ:—(૧) નાના બાળકને તથા મોટા માણસને સુખ્વારકી (ડખા સરખો રોગ) થાય છે તે ઉપર:—કાંડાળીનાં મૂળ, પહિરવાનાં મૂળ, હેલનાં મૂળ અને ઉંચરાનાં મૂળ એ સર્વને ઘસી તે આપવાં. (૨) અતિસાર ઉપર:—કાંડાળીની છાલ ઘસી આપવી. (૩) પરમે અને ઘાતવિકાર ઉપર:—કાંડાળીની છાલનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તે સાકર નાખી આપવો. અથવા કાંડાળીનાં મૂળ ઘસી ખડીસાકર નાખી પાવાં. કાંડાળીનો શુદ્ધ પણુ ઘાતવિકાર ઉપર આપવો. (૪) ગરમી, પ્રમેહ અને સ્ત્રીના રક્ત-વાયસી—એ બે ઔષધિઓના જેવી છે. મોટી માત્રામાં ફરત સાક લાવે છે. માત્રા-ફળ ૫ તોલાનો કવાય કરીને રાત્ર આપવો. ઉપયોગ—આ ગોળકનાં મૂળ દસમૂળમાં વાપરેલાં છે. મૂળનો અથવા વાટલાં ફળોનો પાણુ અથવા છઠ્ઠ મેળવીને ઝવાય કરીને અપાય છે. અથવા ચોખ્ખાની કાંઈમાં ઉકાળી કાંઈતું નીતરેલું પાણી અપાય છે. ગોળક પરમા અને બસ્તિરોધ પર વપરાય છે. આમાં વેનાસ્થાપન ધર્મ જનુ ને ચોડે મોલાથી આની સાથે ધુરાવાની અગ્રમો અથવા અદીલ મેળવીને અપાય છે. પેશાબ બટુ ન ખાટો હોય તે તેના પર અને મૂત્તકાક પર કાંટો જવાબ મેળવીને અપાય છે. બસ્તિરોધ અથવા રક્તોપમા પેશાબ ક્ષાર સ્વભાવવાળો, દર્મ-ધ્યુક્ત અને ડોળાવેલો હોય છે, ત્યારે કાંડાળી સાથે શિલાજિત અપાય છે. પંજનમાં આ ગોળકને ઉપયોગ વાટકરણ માટે કરે છે.

સાવ ઉપર:—કડિણીનો શુંદર રોતે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખડીસાકર નાખી આપવો. (૫) શીણુ (શીણુતા અને થાક ઉતારવા માટે) અને વાયુ-ઉપર:—કડિણીની છાલ પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી તે વડે સ્નાન કરવું.

૧૩૧. કાંસરી (પેટારી)—સં અતિમલા. મં પેટારી, મુદાવળ, મુદ્રિકા, ચકાભેડી, કાસલી. કાંં ચુએ, ચોએ. વં કકર્ષ. ડિં કંગર્ષ. કકઢિયા, પેટારી. બં પિત્તવેડેલા. કં મુલ્યુદુરુવે, હાઉમેડે. ઇં ઇડિયન મેલો. લાં એબુટિલન ઇડિકમ.

આ ઝાડ ‘મુદ્રિકા’ ઝાડ’, ‘ચુઆ’, ‘મુદાવળ’, ‘મકની ચકુલેડી’ વગેરે ખીજાં નામે પણ ઓળખાય છે. એ છોડ ત્રણ-ચાર હાથ પર્યંત ઊંચા વધે છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં, કિંચિત્ દેહ પડતી પહોળાઈવાળાં અને આછીઓ ચિચોળાઈ મેલી તથા એક આંગળ પહોળાઈ અને ચાર આંગળની લંબાઈવાળાં હોય છે. આ છોડ ઉપર પાંદડાંનાં ડીંટાં પાસે ફળ આવે છે. એ નાની સોપારી જેવડાં હોય છે. એનો આકાર મુદ્રાકૃતિ જેવો હોય છે. નાનાં બાળકો એ ફળની વીંટીએ પહેરે છે. એ ફળ લીલાં હોય છે ત્યારે ચીકણાં હોય છે. એ ફળનાં બિયાં બળદાણાનાં બિયાં પ્રમાણે. લીલાં હોય છે ત્યારે મીઠાં લાગે છે. આ બિયાંનો પણ બળદાણા પ્રમાણે ઉપયોગ થાય છે. મુદ્રિકા છોડની ભતનો ‘કૂટાકડી’ ફરીને વેંતલર જોવાઈનો કોંકણ પ્રાંતમાં નદીકિનારે ચનારો એક છોડ છે. એને રાતા રંગની મુદ્રિકા આવે છે. બાળકો એ ફળને નળકડમાં નાખી ફટાકા પ્રમાણે અવાજ કરે છે. પેટારીનું એક જંગલી ઝાડ છે, જે આથી લુદું પડે છે. પેટારીના શુભ્ર બળદાણા જેવા છે. છાલ-મૂત્રલ, પાન સ્નેહન, મૂળ મૂત્રલ અને કાસકર, ખીજ રિનઝ, પોષ્ટિક અને સારક. માત્રા-ખીજ ૦૧ તોલાથી ૦૧ તોલો સ્નેહન અને બલ્યશુભ્ર માટે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—પેટારીનાં મૂળિયાં ચાવી ખાવાં. કિંવા પાંદડાંનો રસ કાઢી પીવો. (૨) ગર્ભપાત ન થવા માટે:—પેટારીનાં મૂળિયાં કુવારી છોકરીએ કતિલા સ્તરનાં સમાન દોરડાં લઈ તેમાં માંડી કમરે બાંધવાં. (૩) મૂત્રદાહ બંધ કરવા માટે:—પેટારીનાં મૂળિયાંનો ફાટ કરી આપવો, એટલે કે તે મૂળિયાં ૧૬ તોલા પાણીમાં સારાં ઉકાળી તે પાણી આઠ તોલા પર્યંત આપવું. (૪) પ્રદર ઉપર:—પેટારીનાં મૂળિયાં પાણીમાં વાટી સાકર નાખી પાવાં અથવા પેટારીનાં પાંદડાંનો રસ નાગેસરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૫) શીત્વ, કંકુ અને દાહયુક્ત એવા વિષમજ્જર ઉપર:—પેટારીના મૂળિયાં અને સૂંકો કાઠો બે અથવા ત્રણ દિવસ આપવો.

૧૩૨. કિરમાણી અજમે—અં ચોર. ધં કિરમાણી ચોવા, ચોર ચોવા. બં ગેટલા. લિં કિરમાલા ખુરાસાની અજમેદ. ઇં વર્મસીડ. લેં આટિમિસા મેરીટિમા.

આને ચોર અજમે: પણ કહે છે. આ ધરિન દેશમાં થાય છે. આ ખીજ અરબસ્તાન અને ધરિનમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવે છે. એ કડવાશ પડતાં હોય છે. આ અજમામાંથી શોધી કાઢેલું એક સત્ત્વ છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તેનું ‘સેન્ટોનાઈ’ એવું નામ છે. એ એક રશિયન વેદે સને ૧૮૩૦ની સાલમાં શોધી કાઢેલું છે. એ સત્ત્વ ૧-૨ કે ૩ રતી સુધી કૃમિ (કરમ) ઉપર સાકરમાં ગતે અપાય છે અને સવારે સૂંકો કાઠો અથવા ચોરડેલ આપવું જોઈએ. સૂંકો કાઠો આપ્યો ન હોય તો આ ઔષધનો પ્રભાવ કોઈ નજરે આવતો નથી. હાલ આ ઔષધનો હિંદુસ્તાનમાં ઘણો જ વપરાય છે; પરંતુ એના માટે મારનાર અહીં પુષ્કળ ઔષધો છે; એમ શોધવાથી સગળ પડે છે. આપણે અહીં આ ભતના છોડ ને સાદી પ્રાંતમાં ‘ગોરળેટી’ અથવા ‘ચુરબંદ’ કહેવાય છે તે છે. એનું વર્ણન આગળ આવશે. કિરમાણી અજમે—કડવો, ઉષ્ણ, તીવ્ર, અમિદીપક, વૃષ્ય અને લઘુ છે. એ ત્રિદોષ, અજીર્ણ, કૃમિ, શળ અને આમનો નાશ કરે છે. ખીજા શુભ્રો અજમા

● કાઠોનીના ઝાડની છાલ રિયાળામાં ફાટે છે અને તેમાંથી પુષ્કળ શુંદ નીકળે છે. આ શુંદને ઠાઠ ગયા પછી ખાનદેશમાં સૂકીને મેલો કરે છે. આ શુંદ ‘દ્રાગાકાચ’ નામક શુંદના જેવો જ ઉપયોગી છે. કડાચે શુંદ બીજા ભતિના ઝાડમાંથી પણ નીકળે છે. બલરમાં જન્મે મેળવી દે છે. આ શુંદ મીઠાઈ કરવાવાળાઓ વાપરે છે. કંકના રોગમાં આ શુંદ વાળનાચક છે. દ્રાગાકાચને બદલે વાપરી શકાય છે.—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

પ્રમાણે છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિરોગ ઉપર:—કિરમાણી અગ્રમો પ્રાતઃકાળે ઠંડા પાણીમાં આપવો અથવા પાનખીડીમાં ખાવો; એટલે કૃમિરોગ (જંતુવિકાર) દૂર થાય છે.+

૧૩૩. કિંજળી—કં મરુણ. તાં મલાં પૂમદુ. તેં નીમીરિ. લેં ટમિનેતિયા પેનીકુયેટા. કિંજળીનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં ળાળાં હોય છે. કિંજળીનું લાકડું ધમારતી કામમાં સારું ઉપયોગી છે. નદુ ટપકા વગેરે ચાલે નહિ માટે કંજળીની લાકડી કોઈ કોઈ પાસે રાખે છે. એને કિંદળ પણ કહે છે. ઉપયોગ:—(૧) અદીષુ ઉપર:—કિંજળીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૨) પટ્ટી (કોસેરા) ઉપર:—કિંજળીનાં પાંદડાંનો રસ આંધરે પાશર પર્થ પાવો. (૩) કષ્ઠ-મૂળ ઉપર:—કિંજળીનાં પાંદડાંના રસમાં ભેંસનું ઘી નાખી, તેમાં સિંધાનૂલ ઘસી પ્રતિદિવસ ચારપાંચ વાર કાનમાં પાડવું. (૪) કષ્ઠસ્ત્રાવ ઉપર:—કિંજળીના કુમળા તોરાનો અને છાલનો રસ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવો. (૫) વિસર્પ અને વિસ્ફોટક રોગ ઉપર:—કિંજળીની છાલનો રસ કાઢી તેમાં કુમળા ધ્રો તથા ચોખ્ખા વાટી તેનો લેપ કરવો.

૧૩૪. કીડામારી—સં. ધૂમપત્રા. મં ગિંધાન, ગંધન, ગંધાદી. બં તામાક. હિંં કીડા-મારી. કં કરિગિડ કતગિરિ. તેં ગાડિદેગાડાપારાં. તાં અકુટિતાપાલાર્ધ. બલાં અકુટિતપાથી. ઇં પ્રેકિટથેટ. લાં એરિરોલોકિયા પ્રેકિટથેટા.

આ વનસ્પતિ વર્ષાયુ છે. એને મરાઠીમાં 'ગંધાદી' કહે છે. એના વેલા હોય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એ નદીના કિનારા પર કાળી જમીનમાં શ્રાવણ માસમાં જીવે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ ઘણો કડવો અને ઉષ્ણ છે. ઉપયોગ:—(૧) જનાપરોની આંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપર:—કીડામારીનો રસ અથવા પાલો વાટી ક્ષત ઉપર ચોપડવો એટલે કીડા મરે છે. (૨) દાદર ઉપર:—કીડામારીનાં પાંદડાંનો રસ એરડોલમાં મેળવી ચોપડવો. (૩) પેટપીડ. ઉપર:—એનાં બે પાંદડાં પાણીમાં મસળા પાવાં. (૪) નાનાં બાળકોના મળ. સાદું થવા માટે:—એનાં પાંદડાં ડૂંટીએ બાંધવાં. (૫) શીતજ્વર અને સતતજ્વર ઉપર:—એનાં પાંદડાંનો રસ થરીરે ચોળવો એટલે તાવ ત-કાળ જાય છે અથવા તેનો કિંચિત રસ સેવન કરવાથી પણ જાય છે. (૬) કૃમિ ઉપર:—કીડામારીનો રસ કાઢી પાવો અથવા ગિયાંના ચૂર્ણની ફાંફા આપવી. (૭) સોજા ઉપર:—કીડામારી, સમુદ્રફળ, માલકાકણી અને મરી, એ વાટી લેપ કરવો.÷

+ નવા ચિકિત્સકોના મતમાં કિરમાણી-અગ્રમો ઉત્તમ કૃમિન, વેદનારામક અને દીપક છે. માત્રા વધારે આપવાથી નુકસાન થાય છે અને કમળા જેવાં લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. માત્રા-૨ થી ૫ રતી બાળકોને, ૩૦ થી ૬૦ રતી મોટા માણસને. ઉપયોગ-આ ઔષધિ એલોપેથિકમાં રાજમાન્ય થયેલ છે. આ ગોળ કૃમિએને માટે ઉત્તમ છે. આમાં આનુલોમિક ધર્મ નથી એટલે કૃમિરોગમાં આ હવા આપવા પછી જીવાળ આપવો પડે છે. સામાન્ય રીતે કિરમાણી અગ્રમો રાતે ગોળની સાથે આપી સવારે એરડિયુ આપાય છે.

ગરમી (ઉષ્નશ) થયા પછી કેટલાંક વર્ષો બાદ કોઈ કોઈ રોગીના પગમાં દર્દ થાય છે. ચાલ પણ વિચિત્ર બની જાય છે. તેમજ ગુદા અને મૂત્રાસયમાં અચક્ર વેદના થાય છે. આવી સ્થિતિમાં વેદના ઓછી કરાવવા માટે કિરમાણી અગ્રમો આપાય છે. —સ્વાગી કૃષ્ણાનંદ

+ દોહદર દેસાઈના મતમાં કીડામારી કઠણી, સારક, કૃમિજન, ગર્ભાસયોત્તેજક, સ્વેદજનન, નિયંત્રક ન્વરમતિપદ્ધ અને વિષકર છે. સુગ્રવેષી વનસ્પતિના કરતાં તાજી વનસ્પતિથી ગુણ વધારે મળે છે.

માત્રા-તાજી કીડામારીનો રસ ૧-૨ તોલા, સુગ્રવેષ પંચાંગનું ચૂર્ણ ૧૨ રતીથી ૨૪ રતી સુધી સુગંધી વસ્તુની સાથે. ઉપયોગ-કીડામારીની ગર્ભાસય પર ક્રિયા નોરવેલ (મરાઠી સાપસણ-એરિરોલોકિયા ઇકિડા) જેવી જ સ્પષ્ટ છે. ગર્ભાસયને સંકોચ થવા લાગે છે. અને સંકોચના આરંભની સાથે વેજ વધવા માંડે છે. સ્ત્રીને સુવાવડ આવતી વખતે બહુ જ વેદના થતી હોય તો પ્રસવ કરાવવા માટે કીડામારીનો રસ યા સ્ત્રા મૂળનું ચૂર્ણ ૦.૫ તોલા અપાય છે. અનાતંબમાં વિશેષતઃ પાંડુ અને કબજિયાત હોય તો કીડામારી લાભદાયક છે. કીડામારીના ન્વરમન અને સ્વેદજનન ગુણ સ્તુતિ કરવા લાયક છે. વિષમન્વરમાં કીડામારી કાળાં મરીની સાથે અપાય છે તથા દારૂમાં વાટીને થરીર પર ચોળાય છે. કીડામારી, કાળાં મરી, મોલકાકણી અને સમુદ્રફળ સમસાથે લઈ દારૂમાં વાટી વિષમન્વરમાં દાઢ થતો હોય તો લેપ કરાય છે. સંધિરોગ અને આમવાતમાં કીડામારી સૂંઠની સાથે અપાય છે અને સંધાનો પર લેપ કરાય છે. કીડામારી આનુલોમિક છે; માટે ન્વરમાં અતિસાર હોય, વારંવાર દસ્ત થતા હોય તો કીડામારી આપવી નહિ. એવા

૧૩૫. કુકરપાડાનો વેલો (કૂકડવેલ) — સં દેવદાલી. મં દેવડાંગરી, કાંદેદાવણ. હિં સોનેયા, બંદાલ, ઘઘરવેલ, બિદાલી. બં દેવાતાડા. ઇં બિસ્તલીલ્યુકા. લાં લ્યુકાએકીનેટા. કં દેવદાળી, દેવડાંગર. તેં કાતરગાડી.

કુકરપાડાના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં કંકાડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ઘણાં વર્ષોના બૂના વેલાની બમીનમાં ગાંઠ બનેલી હોય છે. કુકરપાડાના ફળનો આકાર કંકાડાના જેવો હોય છે અને તે ઉપર તો તેવા જ કાંટા હોય છે. એ ફળ સફી ભાંગવાથી અંદરથી બિયાં વગેરે નીકળી જઈ જળી જેવા રેસાઓ નીકળે છે. એ ઘણી જ કડવી હોય છે. * કુકરપાડાનો વેલો — કાંતિ-કારક, ઉષ્ણ, કટુ, તીખો તથા તીક્ષ્ણ છે અને પાકું, કઠુ, દમ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, કમળો, કૃમિ, હેડા, તાવ, સોજો, વિષદોષ, ભૂતબાધા, અરચિ તથા ઉંદરનું વિષ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ — સારક, કડવાં અને શુભ, કૃમિ, કઠુ, શળ, અર્ચ તથા કમળાનાં નાશક છે. ઉપયોગ: — (૧) સર્પના વિષ ઉપર: — કુકરપાડા પાણીમાં વાટી તે પાણી ગાળી તે રસ, વિષનું જોર તથા પીનારની શક્તિ બેઈ પાવે. ઉતાર — ઘી. આ ઔષધ જુદી જુદી ભતના સર્પના વિષ ઉપર પણ ચાલે છે. બીજો પ્રકાર: — મુકાચેલાં ફળના રેપાઓ એક શુંભથી બે શુંભ પર્યંત પાણીમાં મેળવી તે પાણી બે તોલા પર્યંત પાવું. ઉતાર — ઘી. (૨) કમળીના રોગ ઉપર: — કુકરપાડાના વેલાનો રસ નાકમાં પાડવો; અથવા કુકરપાડાનું ચૂર્ણ ૧ ચોખ્ખાભાર લઈ નાક સુધવું; એટલે નાકમાંથી પીગા સાવ થઈ બે પહોરમાં કમળોનો રોગ જીતરો. આ ઉપાય બળવાન માણસ માટે જ છે; કેમ કે એથી પીડા મધુર્ય બેહોશી પણ થવા સંભવ છે. નાક તથા મસ્તકમાં બળતરા થાય છે. પીગા સાવ અટકાવવો હોય ત્યારે ઘી સુધાડવું. (૩) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર: — કુકરપાડાનાં બીજ અને ગોળ, એ પીવડીના રસમાં વાટી શુદ્ધ ઉપર લેપ કરવો; એટલે સણકા તત્કાળ બંધ થાય છે. (૪) ગંડાલા ઉપર: — કુકરપાડાનાં બીજ વાટી તેનું એક ટીપું અને માણસના મૂત્રનાં ચાર ટીપાં એકત્ર કરી કાનમાં પાડવાં. (૫) મધુરો ઉપર: — કુકરપાડાની જળ પાણીમાં મસળી તે પાણી શરીરે ચોપાડવું. (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર: — સિંધવ અને કુકરપાડાનાં બીજ કાંઈમાં વાટી મસા ઉપર લેપ કરવો; અથવા કુકરપાડાના કાઢાથી શુદ્ધાપ્રક્ષાલન કરવું અને ચૂર્ણ કરી ઘૂણી આપવી; કિંવા કુકરપાડાનો ઊંચ કરી પીવાથી તેને શુદ્ધાકુર થશે જ નહિ. (૭) રાત્રિના તાવ ઉપર: — કુકરપાડાનાં મૂળકાને બાંધવાં. (૮) પાંકુ રોગ ઉપર: — કુકરપાડાના પંચાંગ-નું ચૂર્ણ દૂધમાં અથવા પાણીમાં ચાર માસ આપવું. એટલે એક મહિનામાં પાંકુરોગનો નાશ થશે. ૧૩૬. કુળી (કોળી) — સં પેલી. મં બં કોખી. હિં ગોખી. ઇં કેબેજ. લેં બાસિકા એલેરેમિયા.

વાવમાં તોરવેલ આપી શકાય છે. કીડામારીના કુગિખાધમ સંશયરહિત અને બળવાન છે. ઉદરગમિ આનાથી નિશ્ચિત પડે છે. કટુપીઠિકત્વે અને વધારે ઉષ્ણોગ થાય છે. — રવામી કૃષ્ણાનંદ

+ કેટલીક જગ્યાએ માણી બગીચાની વાડ પર ફકડવેલ લગાડે છે. ફકડવેલનાં ફૂલ સફેદ, પીળાં તથા લાલ એમ ત્રણ ભતનાં હોય છે.

* હિંદુસ્તાનના વેદો આ ફળ અત્યંત કટવાં હોવાથી કેટલીક ઔષધિના ક્વાથમાં નાખે છે. શેડાના શરીરમાં જે કૃમિ પચ્યા હોય તો બીજ મસાલાની સાથે તેને આ ફળ ખવરાવે છે. આની તુરિયાના જેવી નસોવાળાં ફળોની બીજ બે ત્રણ ભતો થાય છે. એના ફળમાં પાણી ભરી રાખી તેનો રસ લે છે, તે અપકર છે; પરંતુ એ રસ ઉધરસને શાંત પાડે છે. ડોઝર દેસાઈના ભતમાં ફકડવેલ કડવી, દીપન, મૂળજનન, વિરેચક, શુક-વિરેચક, ત્રણશોધન અને મણરોપણ છે. માત્રા વધારે થાય તો બેલટી અને દરત લાગે છે અને રોગીની તિથતિ ક્ષેપિત જેવી દેખાય છે. સૌ સમજી હોય તો ગર્ભ પડી નહય છે. ફકડવેલ અને જંગલી તુરિયાની કિંચા સમાન છે. માત્રા ફળમાંની જળા ૧ ર રલી લઈ ૨ તોલા કંકા પાણીમાં મસળી આપવી.

ઉપયોગ — ફકડવેલ ઉત્તમ પરંતુ અતિ જોરાવર ઔષધિ છે. ઉતાર — ઘી અને ભાત. કમળામાં ફળની જળા હારામાં આપે છે અને પંચાંગના ક્વાથથી રનાન કરાવે છે. આ રોગમાં ૧ રતી જળીનું ચૂર્ણ સુધાડે છે, જેથી નાકમાંથી બહુ જ પીગા રજવું પાણી પડે છે. ચક્ર અને ખીદાની વૃદ્ધિ અને તેનથી ઉપત થયેલ જલોદર પર ફકડવેલ ગુણકારક છે. અર્ચ રોગમાં દુઃખ અને સોજો ઓછા કરાવવા માટે પંચાંગના કાઢાથી શુદ્ધ ધોવાય છે. — રવામી કૃષ્ણાનંદ

એ ભાજ યુરોપિયન લોકોએ યુરોપથી આ દેશમાં આણેલી છે. એ પહેલાં અહીંના લોકોને આ શાકની માહિતી નહોતી, એમ કહે છે. કુખીમાં ત્રણ-ચાર જાતિ છે. જેને ગડા થાય છે, તે ઉત્તમ હોય છે. આ ભાજ ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. કોળી કે કુળી—જેને કંદ થાય છે તે—મધુર, રક્ષ, સ્વચ્છ, શીતળ, ભેદક, માદક, રચિકર તથા ગુરુ છે; અને પિત્ત, કફ તેમ જ વાયુનો નાશ કરે છે. એના કંદના પથ તે જ ગુણ છે. કોળી—જેનાં પાંદડાંનાં ગરો થાય છે તે—મધુર, રુચ, પાકાંગે તીખી, કઠ્ઠી, માદક, શીતળ, લઘુ, પાચક, અમિદીપક, હ્રદ્ય અને વાતકર છે; તથા કફ, પિત્ત, નવર, પ્રમેહ, કોઠ, ઉધરસ, રક્તદોષ અને પિત્તજન્ય વ્રમનો નાશ કરે છે.

૧૩૭. કુખો—સંં દ્રોણપુષ્પી. મંં તુંબા, ગોમા, કુલ્લા. કોંં શેતવડ, શેતકુંલા, તુંબા. હિંં ગૂમા, ગૂમા, દણ્ડલી. જાંં પલધવાં. કંં તાંં તુંં તુંગે. મંં તુંબા. તૈંં ગયસચેકુ, ગયુગતુમ્મિ. લાંં ક્યુકાસ સિફેલોટસ.

આ છોડ નાનાં દોઈ સુમારે બે હાથ લંબા વધે છે. એનાં પાંદડાં બારીક અને લાંબાં હોય છે. એનાં ફૂલો બારીક ધોળા રંગનાં હોય છે અને તે શિવને ચઢાવે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને જૂનાં ખડેરામાં પણ જોડે છે. ગુણમાં એ ઉષ્ણ અને વાયુ ઉપર અકસીર છે. કુખો—રચિકર, તીખો, ભેદક, પથ્થકર, મોઠો, સારક, રક્ષ, ગુરુ, ખારો તથા વાતપિત્તકર છે; અને વાત, કફ, અગ્નિમાંઘ, સોજા, કમળો, તમકથાસ, કૃમિ તથા ચળનો નાશ કરે છે. પાંદડાં—સ્વાદુ, રક્ષ, પિત્તક, ગુરુ, ભેદક તથા તીખાં છે. એ કમળો, મેઠ, તાવ અને સોજાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ત્રિપ્લવચર ઉપરઃ—કુખાનાં પાંદડાંના રસમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૨) પેદપીડ અને નળ ફૂલે તે ઉપરઃ—કુખાના પાંદડાંનો અંગરસ ખારેકમાં નાખી પાવો. (૩) વાયુએ અતિશય ભેર કયું હોય તોઃ—કુખાનો અંગરસ મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે ૭ માસાથી ૧ તોલા સુધી પાવો. ઉતાર—ધી અને ભાત. (૪) બાળકોના કફવિકાર ઉપરઃ—કુખાનો રસ ત્રણ માસા, કુલાવેલ તેલિયા ટંકણખારની ભૂંડી બે ગુંજભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ખરલ કરી ચાટણ કરી ચાપવું. (૫) ચોથિયા તાવ ઉપરઃ—કુખાના રસનું અંગળ કરવું. (૬) કમળીના રોગ ઉપરઃ—કુખાના રસનું કિંવા કુખાના રસમાં હિંગ ઘસી તેનું અંગળ કરવું. (૭) સોજા ઉપરઃ—કુખો અને કડવો લીમડો એ જાંનેનાં પાંદડાં ઉકાળી બાફ આપવી, એટલે પરસેવો વળી સોજા જીરે છે. (૮) આદારીશી ઉપરઃ—કુખાનો રસ નાકમાં પાડવો.

૧૩૮. કુરકુલા—કુરકુલા જીરડામાં અને લીની જમીનમાં થનાર રોષો છે. એની આકૃતિ અળવી જેવી છે. એની લિચાઈ વેન કરતાં વધારે થતી નથી. એનાં પાંદડાં કારિંદાનાં પાંદડાં જેવાં દોઈ ગોળ અને ઘણાં નાનાં હોય છે. કુરકુલાને એક જ પાંદડું ઉપર આવે છે. એટલે તેને ડીટાં સુઢાં તોડી કાઢે છે. એનું શાક અળવી જેવું પરંતુ સ્વાદ વગરનું થાય છે. એમાં અણાની દાળ નાખવી ભેદ છે.

૧૩૯. કુવા—આ વૃક્ષો સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાથી ઘણી છાયા મળતી નથી; કારણ એ ૫૦-૬૦ હાથ લંબુ વધે છે અને ૨ થી ૨૫ હાથ પહોળું હોય છે તથા ઉપરના ભાગમાં પણ ઘણું વિસ્તારવાળું નથી હોતું. એ વૃક્ષનું લાકડું કઠિન અને સીધું હોય છે. એ માટે તેની ડાલકોઠી કરે છે. ગોમાંતક અને કણ્ઠકમાં એને 'કુવા' કહે છે. એને નાગની ફણી જેવાં રાતાં ફૂલો આવે છે, તેથી એને 'નાગણીનું વૃક્ષ' એમ પણ કહે છે. એનું ફળ ફેડવાથી તેની વિલક્ષણ વાસ આવે છે; તથા તેમાં બે કાળાં બી હોય છે. એની અંદરનો ગર્ભ બાળકો ખાય છે. એનું લાકડું ઘણું ઉપયોગમાં આવે છે.

૧૪૦. કુળઈ (કણ્ઠર) —સંં કણ્ઠજર, સુપત્રી. મંં કુળઈ, ફેડશી, કુંજર, રાનચાકવત. હિંં લિસુવા. લેંં ડીગેરા અર્વેન્સિય.

જે મહિનાની આખરે જ્યારે એકાદ વરસાદ પડે છે, ત્યારે આ ભાજ રાનમાં જ્યાં જ્યાં જોડી

● કુખાની દરેક બાંડ પર ગુચ્છા થાય છે. એ ગુચ્છામાં ચક્રેદ ફૂલ હોય છે. ગુચ્છાની અંદર બીજ રહે છે. ફળની ઉપર બે પાન હોય છે. એમાં કુખો અને કુખી એવી બે જાત છે.

નીકળે છે. રાત્રી-માટીની જમીનમાં અને કુંગરાળ પ્રદેશમાં એ પુષ્કળ થાય છે. એ લાછના કાંદા ધોળા હોઈ તે જમીનમાં હોય છે. એ લાછ કેવળ લીલાતરી જેવી છે. કુળઈની કુમળી લાછ માત્ર ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એને ઝીણાં ધોળાં ફૂલ આવે છે. લાછ સ્વાદે સારી છે. તેને બાકીને અથવા પહેલાં મીઠું લગાવી ખૂબ મસળી પાણી દાટી નાખીને પછી વધારે છે. કુળઈ—શીતળ, સ્વાદુ, વાતકર કફકર અને ગુરુ છે.

૧૪૧. કુંદ (કાગડો)—સં ૦ મં ૦ કુંદ. કાં ૦ કુંદકાગડો. કં ૦ કસ્તૂરી મસિંગે, સુરંગિ. તાં ૦ મગદરમ્. તેં ૦ મોય. હિં ૦ કુંદેકા વૃક્ષ, ચમેલી. બં ૦ કુંદ, કુલેર ગાછ. લાં ૦ જસમીનમ્ પૂણેસેન્સ.

કુંદના વેલા હોય છે. એ વેલા ચંબેલીના વેલા જેવા થાય છે. એને આસો-કારતક માસમાં ફૂલ આવવા માંડે છે. આ ફૂલ રાત્રીમાંથી પ્રમાણે હોય છે. એ કાંઈક લાંબાં હોય છે. એને ચેત્ર-વૈશાખમાં ઘણે ફાલ આવે છે. એની ઘણી જ વાસ આવે છે, પરંતુ તે સહેજ ઉત્ર હોય છે.

૧૪૨. ફૂંવાડિયો—સં ૦ ચકમર્દ. મં ૦ તરોટ્ટા, ટાંકળા. હિં ૦ પવાડ, ચકવડ. બં ૦ એડાંચી, ચાકુંદા, ચાટકાટા. કં ૦ ટકરીકે, હુંસલગિતઅચે. તેં ૦ ટાંટયમુ, તગિરિસ. તાં ૦ તમરે, વિંદુ. તું ૦ તજુંકુ. મલાં ૦ તકર. ગોં ૦ તેહિલો. ફાં ૦ સંજીસવોયા. ઇં ૦ આવલચીવડ ડેસ્યા. લાં ૦ ડેસ્યા રોરા.

જંગલી શાકમાં ફૂંવાડિયો એ જગપ્રસિદ્ધ છે. વરસાદ પડ્યાને પંદર દિવસ થતાં જ ફૂંવાડિયો શાક કરવાના કામમાં આવે છે. એ હોડ સુમારે કમરપૂર ઊંચા વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવી બારીક શિંગે આવે છે. એ શિંગેમાં મેથીનાં જેવાં બિયાં આવે છે. ગરીબ લોક ફૂંવાડિયાની લાછ ઉપર જ કેટલાક દિવસ કાઢે છે. ફૂંવાડિયો—મીઠો, રક્ષ, લઘુ, કડવો, શીતળ તથા ખારો છે; અને વાયુ, પિત્ત, દાદર, કફ, કોદ, કૃમિ, દમ, મસ્તકચળ, મળુ, મેદોરોગ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, અરચિ, તાવ, મળમૂત્ર-સ્તલ, મેઠ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ—આઠક, ઉધ્યુ, તીખાં અને કફ, કોદ, દમ, ઉધરસ, કંડૂ, વિપ, દાદર, સોજો, શુદ્ધ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે. એના પાલાની લાછ—લઘુ, પિત્તકર, ખાટી તેમ જ ઉધ્યુ છે; અને કફ, વાયુ, દરાજ, કોદ, પ્રમેહ, કંડૂ, ઉધરસ તથા દમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—ફૂંવાડિયાના મૂળ ઘસી ચોપડવાં. (૨) કાળપુળી (પાકા) ઉપર:—ધોળા ફૂંવાડિયાનો પાલો ૭ દિવસ ચોપડવો. (૩) દાદર ઉપર:—ફૂંવાડિયાના પાલાનો રસ લીમડાના રસમાં મિશ્ર કરી ચોપડવો. (૪) સોમરોગ એટલે જલમદર ઉપર:—ફૂંવાડિયાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામળમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. (૫) પુષ્ટતાને માટે તથા અંગમાં ગરમી થઈ લોહી-રહેતું નથી તે ઉપર:—ફૂંવાડિયાનાં મૂળ લાવી ધોઈ સ્વચ્છ કરી સૂકવવાં અને તેની વસ્ત્રાળ બૂટી કરી રાખવી. પ્રતિદિવસ આતઃકાળે ઘી ૨ તોલા, સાકરની બૂટી ૧ તોલો, એમાં એ ચૂર્ણ ૪ માસાથી ૧ તોલા પર્યંત કાલવી ચાટવું. એના યોગથી લોહી શુદ્ધ થઈ શક્તિ પણ વધે છે. (૬) આધારીશી ઉપર:—ફૂંવાડિયાનાં બી કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૭) ખરજવા ઉપર:—ફૂંવાડિયાનાં બિયાં ૬ લાગ, બાવચો ૪ લાગ અને ગાજરનાં બી ૨ લાગ. એનું ચૂર્ણ માટલામાં ધાલી ગોમૂત્રમાં ૮ દિવસ પલાળી રાખીને પછી ચોપડવું. એ ઔષધ સુકાવા ન દીધું હોય તો વર્ષભર ઉપયોગમાં આવે છે. (૮) વસામેહ ઉપર:—ફૂંવાડિયાનાં મૂળનો કોદો પાવો. (૯) બદ ફૂટવા મદ:—ફૂંવાડિયાનો પાલો બારીક વાટી તેની ગોળા કરી બદ ઉપર બેસાડવી. એ પ્રમાણે એક પહેરે તાજ ગોળા બેસાડવી; એટલે બદ ફૂટે છે. (૧૦) વાછરડાને કિંવા ઠારોને કરમ પડ્યા હોય તે ઉપર:—ફૂંવાડિયાના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં તેલની જ છાંય નાખવી અને ગંધક ૧ તોલો અને હિંગ ૫ તોલા પર્યંત લઈ, બનેની બૂટી કરી તેમાં મિશ્ર કરી પાવી. વાછરડાને આપવાનું હોય તો રસ નવટાંક અને ઔષધો ચતુર્થાંશ નેઈએ. ઠોઠાં ઠોરોને અઘેરથી શરૂ પર્યંત રસ અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઔષધો નેઈએ. (૧૧) શીતપિત્ત ઉપર:—ફૂંવાડિયાનાં મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં કાલવી પાડવું.*

* ફૂંવાડિયા(પવાડિયા)નો છુપ થાય છે. પાંદડાં ગોળ અને એકેક કાંડલીમાં પાંચ પાંચ થાય છે.

૧૪૩. કુંવાર—સં કુમારી, ગૃહકન્યા. મં કારક. કાં કુંવારકાંડે, કારકંડ. બ્વીં મોક. હિંં ઘી ગુવાર, કુંવારપદ્મ. બંં વૃતકુમારી. કં લોઈસર, કટાલિંગડ. તાં કટાસે. તં કાંલાખાંડા, પિત્તગોરિટકલવંદ, વરલજ્જતોગે. તું મોલિસરા. મલાં કદાવાલા. ફાં દરખતેસિત. અં મુસખર. ઇં બાળેડાંઝ એલોઝ. લાં એલોવેરા, એલો ઇડિકા.

એળિયો એટલે કાળોગોળ જેમાંથી બને છે તે વનસ્પતિનું નામ કુંવારપાહું છે. એ અંગ્રેજ વર્ગ-વારી પ્રમાણે 'લિલિએસી' નામના ઉદ્ભવિજ્ઞ વર્ગમાં લાગે છે. આનું વૃતકુમારી નામ કેમ પડ્યું એ નિશ્ચયાર્થક જણાતું નથી; પરંતુ એવો તર્ક થાય છે કે, ગ્રામીન કાળમાં કુંવારના તાલ કડકા ઘીમાં તળી તે ઘી ઔષધમાં વાપરતા હશે; આથી એનું નામ પડેલ હશે. કુંવારનાં મૂળ મુદ્દાં ઉખેડી લીધેલા છેડ ઉવામાં ટિંગાડી રાખેલા હોય તે જર્મીન અને પાણીનો આશ્રય મળવાથી ઊગે છે અને વધે છે; તેથી તેનાં ગૃહકન્યા, તરણી એ નામો પડેલાં હશે. અમરાજન્યા, સુકંટકા, સ્થૂલદલા, અક્લા, સુરસા, અતિપચ્છલા—આ સર્વ સંસ્કૃત નામો ખુલ્લેખુલ્લાં અનર્થક છે. કુંવારનાં પાડાં બડાં હોઈ તેમાં રસદાર ગર્ભ હોય છે, તે ધણું કડવો હોય છે. એ પાહું અંગારામાં શેડી તેના પાતળા રસ કાઢી, તેમાં થોડો ગોળ નાખી, નવા જન્મેલા પુરતના બાળકને પ્રથમ એક બે દિવસ સુધી ગળથૂથી કરી પાચે છે; પછી તેને માતાના દૂધનો અભ્યાસ કરાવે છે. કુંવારને કાર્તિક-માર્ગશીર્ષના અરક્કામાં મધ્યમાં ડાંડા ફૂટી ઉપર તોરા આવે છે. એ ડાંડાને ગુજરાતમાં શેલરાં (શેલડાં) અને મરાઠીમાં શેલાર કહે છે. એ છોલી એનું શાક અને કઢી કરે છે. તે ઉત્તમ યાય છે. તેની કઢી સ્વાદિષ્ટ થાય છે એ શેલરાં પાટી જાય એટલે તેને રાવળયા કહે છે. તેના ઉપર લાલ રંગનાં ફૂલ થાય છે. આ રાવળિયાને સોફા કયા ઉપયોગમાં લેતા નથી. કુમળા તોરા ઘીમાં તળી ખાય છે. એ લાજી ફરમાસી હોઈ મોંઘી મળે છે. ગુજરાતી સોફા કુંવારનું અર્થાણું કરે છે. કુંવારનાં ઉપરનાં પાદડાં સુકાય છે સારે અંદરથી નવાં પાંદડાં ફૂટે છે, તેથી એ વનસ્પતિ હમેશા તાજી રહે છે; એ આ વનસ્પતિમાં મોટો ચમત્કાર છે. એના ડીંટામાંથી અંકુર ફૂટી અને વૃદ્ધિ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે કુંવારનાં મોટાં વનો હોય છે. એળિયો—(સં એલિપક, એલવાલુક. કં કલંગોલ, સુરસારકે. મં કાલાગોળ, એથાગોળ. હિંં એલવા. તં ભોલ. ઇં સોફાટ્રન એલાઝ. લાં એલોસોફાટ્રના. ફાં મુસખર. યુનાં ફેકરા. અં સીબક સકુતરે.) એળિયાની બનાવટ અને તેનું બાહ્યસ્વરૂપ—એ પ્રકારનો એળિયો બજારમાં મળે છે. (૧) કુંવારનો સૂકવેલો અંગરસ અથવા તેના પાદડાં ઉઝાળી તૈયાર કરેલા કાઠાનો બનાવેલ હોય છે. તેમાંથી સોફાટ્રન (સોફાતરિયો) એળિયો ઉત્તમ માનેલો છે. તે ઉપરથી કડચુ અને કાળાશ પડતા રંગનો હોય છે. લાગવાથી લાગેલ બાહ્ય તરફથી જોતા તે સુવાળો હોઈ રાજની માફક ચકચકતો હોય છે અને સુગંધવાળો હોઈ સ્વાદમાં ધણું જ કડવો હોય છે. આ જગ્યાએ તરફથી મુંબઈ આવી બહારના દશ તરફ જાય છે. (૨) બહારનાં એળિયો બહારના સંસ્થાનમાં જ તૈયાર થાય છે. તેના ગાંગડા ગોળ આકારના અને ઉપરનીયે ચપટ પડી હોય છે. તેના વપરાશ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. ઓનધિના ઉપયોગ માટે એળિયો વાપરવાનો હોય તો ફરીથી પાણીમાં ઉઝાળી તેમાંની ગારો કાઢી તે ફરી બડાં કરવો પડે છે. એવી રીતથી તૈયાર કરેલા શુદ્ધ એળિયાનો ઉપયોગ અંગ્રેજ રસાયનશાસ્ત્રીએ અને ઔષધિ વેચનારા કરે છે. તે તેના કસ મળવવાને દરરોજ તપાસ કરે છે. એળિયો ટાંઢાં પાણીમાં પીગળતો નથી; પરંતુ પાણી ઊર્નું ક્યું એટલે પીગળે છે. તેના રસ કેટલીકવાર રહેવા દેવાથી તેની નીચે રાજ જેવું સત્ત્વ જામે છે. તેના ઉપરનું પાણી ખાટા ગુણવાળું હોય છે. તેના ક્ષારના પાણીથી ઘેરા રતાશ પડતો રંગ થાય છે. ઓમીનવાળું પાણી મેળવે તો ઠીક જઈ પીણું સત્ત્વ પડે છે. તેજ એલોઈનનું સત્ત્વ હલકા દારૂમાં (મુકુ સ્પાર્ટમાં) એળિયો પલખ્યા પછી જે સત્ત્વ નીચે રહે છે તે ચોવડા કરેલ મલમલમાંથી દાખીને નીચોવ્યા પછી જે દ્રવ્ય રહે છે તેને જ અંગ્રેજમાં 'એલોઈન' કહે છે. એ સ્ફટિકરૂપ છે અને પાણીમાં પીગળે છે. એને જ પ્રકૃત વનસ્પતિમાંથી કાર્યકારી સત્ત્વ ઠરાવેલ છે. આ શુદ્ધ 'એલોઈન' જ ફક્ત રચક છે. તે ધણું ફૂલ પીળાં અને એના ઉપર ફળી થાય છે. એનાં બીજ, મૂળ, જાલ અને પાંદડાં વપરાય છે. એનાં બીજો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે અને બીજમાંથી ગર પીચો હોય છે.

નાના પ્રમાણમાં (૦૧ થી ૨ એન સુધી) કાર્ષ પણ અનુપાનમાં સાકર સાથે આપવાથી પેટમાં આંકડી ન થતાં રેચક થાય છે. કુંવારપાકાના રસનો ઔપધિમાં ઉપયોગ :—ધણા દિવસથી કુંવારનો ગર્ભ સાકરમાં મેળવીને તાવનો દાઢ ચાંત કરવા તાવવાળાને આપવાની પ્રથા છે. કુંવારનો તાલો રસ રેચક અને યોનિદાહ (ગર્ભાશયની શિથિલતા) કમી કરનાર છે. આંખો આવી હોય તો (પિત્તના અભિભ્યંદવિકારમાં—જેને અંગ્રેજીમાં 'કેટરલ કન્ઝર્ટીનાઈટીઝ' કહે છે) ફટકડીની ભૂડી કુંવારના રસમાં મેળવી તેનો પાંપણ ઉપર લેપ કરવાથી આંખની અંતરવધાનો સ્વસ્વાદ કમતી થઈ રક્ત છૂટી જાય છે. મેસર પ્રાંતમાં સ્ત્રીઓને અટકાવ આવતો ન હોય તો કેટલાક દિવસ સુધી કુંવારનો રસ આપે છે. કાસિયાડિયોર્ડા નામના ગૃહસ્થ ઈ. સ. ૧૫૩૪ માં ગોવાના ગવર્નરના ડૉક્ટર હતા. તેમણે કુંવારપાકાનો એક કલ્પ લખેલ છે. તે આ પ્રમાણે :—ગર્ભના કકડા ૮ તોલા, સાદું (ધસિયું) મીઠું ૧ તોલો, એ દસ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તૈયાર કરેલો કાઢો ગાળી તેમાં ૨ થી ૨૧ તોલા સુધી સાકર નાખી તે પરીકથિયે આપવો. અમૃતસર અને મુરત તરફ કુંવારપાકાના કકડા મીઠામાં નાખી તેનું અથાણું કરે છે અને તે જોની મુખા (ભૂખ) મંદ પડી હોય તેને ખાવા આપે છે. જનાવરનાં ઔપધિમાં પણ એળિયાનો ધણો ઉપયોગ થાય છે. સોશ્ટ્રીના—કુંવારનો રસ (અથવા એળિયો) ગરમ પાણીમાં મેળવી જખમ ઉપર ચોપડવાથી ત્યાંની પીડા બંધ થાય છે. સ્ત્રીઓનો યોનિરોગ, ત્વગરોગ, બરોળ સંબંધી રોગ, નેત્રરોગ, અમિદંધ ત્રણ ઇત્યાદિ અનેક રોગ ઉપર કુંવારનો તાલો રસ અને એળિયાનો ઉપયોગ થાય છે. એળિયાનો ઉપયોગ હાલમાં ડૉક્ટરી ઔપધિમાં ધણો થાય છે. પીલ્લએલોઝ એટ પીલ્લ મહાર, કોલોસીન્ય કમ્પાઉન્ડ, પીલ્લ રીડાર્થ, કો. (કમ્પાઉન્ડ), ડીકાકસન એલોઝ, કો. વાઈનમ્ એલોઝ, એ અંગ્રેજી ઔપધિમાં એળિયો હોય છે. કુંવારના રસમાંથી જે 'એળિયો' એટલે 'કાળો યોગ' તૈયાર કરે છે, એ ઘોળ—સારક તથા રેચક છે અને તે આર્તવશુદ્ધિ કરે છે. કુંવાર—શીતળ, કડવી, મદગધી, રસાયન, અમિદીપક, ભેદક, મધુર, પુષ્ટિકર, બલકર તથા વૃષ્ણ છે; અને વિષદોષ, કફપિત્તજ્વર, કફ, પિત્ત, દમ, ઉવરસ, પ્લીહા, કોઠ, શુન્મવાત, યકૃત, જ્વર, મયિ, ત્વજ્દોષ (ચામડીના દોષ), વિસ્ફોટક, સ્તવિકાર, અમિદંધ ત્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—ચુરુ છે. તે વાત, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :— (૧) વિષમજ્વર ઉપર :—કુંવારનો કારો દસ માસા પર્થત લઈ તે કાકરવરણા પાણીમાં આપવો; એટલે જલડી થઈ કાશયનું શોષણ થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. (૨) બરોળ અને અપચી ઉપર :—કુંવારનો રસ હળદર નાખી પાવો. (૩) ઉંઘરસ ઉપર :—કુંવાર અંગારમાં રોકી તેનો રસ અને અરડૂસોનો રસ અથવા મધ, એમાં લીંદાથીપર અને લવંગની ભૂડી નાખી તે પાવું. (૪) કફ અને ઉંઘરસ ઉપર :—કુંવારનો ગર્ભ, મધ અથવા સિંધવ અને હળદર નાખી આપવો. (૫) આંખો ડુખવા આવે છે તે ઉપર :—કુંવારનું પાણું ચીરી પાણીમાં ધોઈ તે પાણીમાં ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂડી અને અદીણ મેળવી તે પાણી ગાળી આંખો ઉપર ચોપડતા જવું; અથવા કુંવાર અને ચિત્રાના પાંદડાં એક વાટી લેપ કરવો. (૬) સ્તનરોગ ઉપર :—કુંવારનો કાંદો ધસી તેમાં હળદરની ભૂડી નાખી સ્તન ઉપર લેપ કરવો. (૭) વાઘ ફરચો હોય તો :—કુંવારનું પાણું હળદર ધાત્રી ગરમ કરી બાધવું. (૮) અંગમાં જામેલી ગરમાં, પ્રમેહ, કડકી, હાડિયો તાવ અને રસાયનો ઉપર :—કુંવારના પાણીમાં રસ સુમારે ચાર માસથી એક તોલા પર્થત લઈ તેમાં જરાની ભૂડી ચાર ગુન્ન, અને ચીરીની ભૂડી બે ગુન્ન પર્થત નાખી તે પાવું. (૯) અગ્નિદંધ ત્રણ ઉપર :—કુંવારનો ગર્ભ ચોપડવો એટલે ત્વરિત દાહશમન થાય છે; અથવા કુંવારનો ગર્ભ કપડામાં નાખી ગાળી લઈ, તે બલકમાં મીઠાનું પાણી નાખીને પીંછાથી શરીર ચોપડવો. (૧૦) ક્ષત (ચાંદી) માંહેના કૃમિ મરવા માટે :—કુંવારનું મૂળ ગોમૂતમાં ધસી દિવસના બેત્રણ વાર ચોપડવું. (૧૧) કુંવારનો પાક :—કુંવારનો ગર્ભ પાણીમાં પલાળી રાખી પછી ધોઈ વજ ઉપર પહેળો કરવો, પછી બીજા પાક પ્રમાણે તેનો પાક કરી સેવન કરવો; એટલે શરીર મહિની ત્રણ, અલ્પપિત્ત તથા કડકાનો નાશ થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. (૧૨) કાનમાં અતિશય દાહ થતો હોય તો :—કુંવારનો બલક ઉપલી બાજુએ કાન ઉપર

રાખવો અને વસ્ત્રગણ કરેલું થોડું પાણી નાકમાં પાડવું. (૧૩) કમળી ઉપર :—કુંવારના કાંદાનો રસ કાઢી તેમાં ધી નાખી નસ્ય કરવું; એટલે કમળાથી આંખો પીળી થયેલી હશે તો કમળાનો નાશ થશે. (૧૪) ભાર ઉપર :—એળિયો અને દિકામાળી એકત્ર કરી તે પાવું. +

૧૪૪. કેતકી—સં વનકેતકી. કાં નોએઅજવાલી. મં કેતકી ધાયપાત. મલાં ચેરેપ કેત. લેં અગેવ વિવીપરા. ધાપાનનાં પાંદડાં જેવાં જ કેતકીનાં પાંદડાં હોય છે. પરંતુ તે કરતાં તે થોડાં પહોળાં છે. એ પાંદડાંને છેડે કરવતી જેવા કાંટા હોય છે. એ ઝાડે સર્વત્ર થાય છે. કેતકીનાં પાંદડાં પલાળી રાખી તેના દોરડાં વણે છે. તે મજબૂત હોય છે. કેતકીનાં પાંદડાંના મધ્ય ભાગમાંથી ઊભી અને સીધી એક લાકડી નીકળે છે. એ લાકડી અખાગિરીની દાંડી કરવાના કામમાં આવે છે. એને કાંઈ 'ધાયાળ' કહે છે. ઉપયોગ :—(૧) કંઠ ઉપર :—કેતકીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી શરીર ચોળવો. એથી બળતરા થાય છે. ઘણી આગ થવા લાગે તો ઝાણ ચોળી દંડા પાણી વડે સ્નાન કરવું. (૨) મૂસળિયા (હિલટી તથા ઝાડા) ઉપર :—કેતકીના કાંદાનો રસ પાવો. +

૧૪૫. ફેરડી—સં કરીર. મં કારવી. આ છેડ કાંડળમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કાગવી પાંચ-છ હાથ જેમ્મી સીધી વધે છે. એનો ઉપયોગ ટટી અને વાડ માટે થાય છે. કારવીના ફૂલમાં મકરંદ પુષ્કળ હોય છે; તે લઈને મધમાખો તેનું મધ બનાવે છે. ઉપયોગ :—(૧) બાળત (મુવા) રોગ ઉપર :—કારવીનાં બી બકરીના મૂત્રમાં ૭ દિવસ આપવાં.

૧૪૬. ફેરડો—સં કરીર. મં નેખતી. હિં કરીલ ટીંટ. કં નિષ્પતિગે, નિખટી, મરગણિ-ગિવ. બં વાંશિર કોંડ. તૈં કળર, કુરાક. કાં કળાર. માં કરેલ. ઇં કેપર. લાં કેપેરીસ સ્વાઈનોઝા.

ફેરડાને ખાનદેશ, મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં 'કરેલ' કહે છે. એ કાંટરી ઝાડ છે. એને પાંદડાં આવતાં નથી. એને આખા અંગ ઉપર બોરડીના જેવા કાંટા હોય છે. એ માથોડું એ માથોડાં જેવે વધે છે. એને રાતાં ફૂલો આવે છે અને નાનાં બોર જેવાં ફળ આવે છે. એ ફળોને ખાકીને શાક કરે છે અને અથાણું પણુ કરે છે. કાંઈ કાંઈ એ ફળોને છાશમાં મીઠું નાખી તેમાં ત્રણ દિવસ તેને પલાળી ગખી, અઘ્વી પછી તેનું શાક કરે છે. એનાં પાકાં ફળોને રંગ લાલ હોય છે. એને પીચુ કહે છે. ગામડામાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે ફેરડો—ઉચ્ચ, તૂરો, તીખો, આખાનકારક, રુચિકર, બેઠક, સ્વાદુ છે, અને દહ, વાયુ, આમ, વિપ, સોળે, મણ્ડશાય, કૃમિ, ખગજ, અરુચિ, સર્વશૂળ અને શ્વાસનો નાશક છે. એનાં ફળ—તીખાં, દડવાં, ઉચ્ચ, તૂરો,

+ ટીંટરે હેસાઈના મત પ્રમાણે કુંવારનો રસ કડવો, શીતળ, દીપન, પાચન, વિરેચન, મૂત્રજન, બક્ય, રક્તરથાપન, રોચક, દાહશામક અને મણ્ડરોપણુ છે એળિયો નાની માત્રામાં કડવો, દીપન, પાચન અને બક્ય છે. પચનનલિકામાં પાચનક્રિયા અને ચૂંટતી ક્રિયા સુધારે છે એળળ યોગ્ય લાભ પહોંચાડે છે. મોટી માત્રામાં વિરેચક, મૂત્રજનન, આત્મવજનક અને કૃમિન છે એળિયોથી ૧૦-૧૨ કપાકે પડી દરત આવે છે. આની ક્રિયા મોટા આંતરડા ઉપર અને શુનલિકા ઉપર વધારે થાય છે. ગ્રહમાં થોડાંધણું દાદ થાય છે. કમરના અવયવોમાં પણુ દાદ થાય છે. એટલે ગર્ભાશય, ધીમશય અને બીજવાદકનલિકામાં દાદ થઈને આત્મ વધેવા લાગે છે. એળિયાનો લેપ રોચક અને મણ્ડરોપણુ છે આઝા—૨ પી ૨ રળી

એળિયો મોટા આંતરડાની નિર્બળતામાં, અરુચિ, અગ્નિમાંદ, અપચન, કબજિયાત, શારીરિક ઘટાવ, પાંડું અને અનાર્તવ નેગમાં બળુ જ વપરાય છે. ટોટી ધટવાવાળા ઘરસમાં સોટી ભેંચું થઈ જવાથી માથાનો દુખાવો થાય તથા નિદ્રા ન આવે ત્યારે એળિયો ક્રિતમ ઔષધિ છે. આની જ રીતે તાવમાં કબજિયાત થાય અને ઈસ પર મફેદ મેવ દોઢ તથા બુડુજ દાદ થતો દોઢ ત્યારે એળિયો અથવા કુંવારનો રસ અપાય છે. કુંવારનો રસ નાનાં બાળક અને સ્ત્રીઓ માટે વધારે ઉપયોગી છે. નિસ્તેજ ચંદેરો, મોટું પેદ, કબજિયાત અને એની સાથે સ્ત્રીઓને ઝડપમાં ન આવેલા, એ લણણુ દોઢ તો કુંવારના સમાન બીજ ઔષધિ નથી.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

• કેતકીની એક અમેરિકન ભત છે તેને એગેવ અમેરિકન કહે છે. અપેક્ષા દેશમાં તેને વિલાયતી કેતકી કહે છે. એના મૂળનો ક્વાય ગરમી(ઉષ્ણ)ની બીજી અવસ્થામાં રજશુદ્ધિ માટે અમેરિકામાં કહે છે. પાનોનો રસ મધુ ઉષ્ણ, ગંદમાળ અને પરમા પર આવે છે. પરમા પર આકર મેળીને આપે છે. પાન કાપવાથી રસ નીકળે છે, તે રક્તપિન્દમાં અતિ લાભદાયક છે. પાનની પોગીય આંખ આવવા ઉપર બાંધે છે.

વિકાસી, મધુર, ગ્રાહક, મુખને સ્વચ્છ કરનારા, હઘ તેમ જ રક્ષ છે; અને કફ, મેઢ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—વાતકારક, તૂરાં અને કફપિત્તનાં નાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) દંતશૂળ ઉપર :—દેરડાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં, એટલે ચૂળ તરત જ નાશ પામે છે.

૧૪૭. કેવડાનું ઝાડ—સં કેતકી. મં કેવડા. હિંં કેવડા. બંં કેવા. કં બિજકદગે—મુંડીગે. તં મુગલીપુતુ, ગાજંગી, કેતકી. તાં કેદગે. તું કેદઈ. મુકઈ. મલાં કેતા, કેતકી. ગાં કેદઈ, બોઈઈ. કાં કરજ. અં કાદી. લાં પેડેનસ એડિરે ટિસીમસ.

કેવડાનાં ઝાડ બે માથોડાં ઊંચાં વધે છે. એના લાંબા લાંબા બેટા થાય છે, એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એનાં પાંદડાંને કાંટા હોય છે. કેવડાનાં વનો ઘણાં ગાડાં હોય છે. એમાં ધોળા અને પીળા એવી બે જાતિ છે. ધોળા ત્વતિને કેવડા અને પીળા જાતિને કેતકા કહે છે. કેતકાની ઘણી વાસ આવે છે અને તેનાં પાંદડાં ઘણાં યુકમાર હોય છે. શ્રાવણ માસમાં કેવડાની માસમ હોય છે. કેતકા માથ અને ફાગણ મહિનામાં થાય છે. ધોળા કેવડા ગારમાસી થાય છે. કેવડાનાં વનોમાં સર્પ રહે છે. કણ્ઠકમાં બા ઝાડનાં પાંદડાંની છત્રીઓ અને ટાપ કરે છે. કેવડાનું તેલ કાઢે છે, તે ઘણું સુવાસિત હોય છે. કેવડાનાં પાંદડાંમાં કરેલી કાથાની ગાળાઓ ઘણી સુવાસિત હોય છે. કેવડાની અંદર જે માંજર હોય છે તેનું ચાક કરે છે. એવે કેતકી—તીખી, મીડી, કડવી તેમ જ લઘુ છે અને વિષ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. એનાં ફૂલ :—લઘુ, તીખાં, કડવાં, કાંતિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને તે વાયુ, કફ તથા કૃશની કુર્ધનો નાશ કરે છે. તેનું કેસર—કરોળિયાનું નાશક અને કિંચિત્ ઉષ્ણ છે. એનાં ફળ—મીઠાં છે અને વાયુ, મેઢ તથા કફનો નાશ કરે છે. સુવણ્ફ કેતકી—કડવી, નેત્રાને દિલાવઢ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખી તથા મધુર છે અને વિષદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—મુખકર, કામોદીપન, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કડવાં, તીખાં અને નેત્રને દિલાવઢ તથા સુગંધી છે. એના ફળગા :—અતિ ઠંડા, દેહને દદ કરનાર, તીખા, ગલકર તથા રસાયન છે અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ અને કેસરના ગુણ :—એવે કેતકીનાં ફળ અને કેસરના ગુણ સરખા જ છે. ઉપયોગઃ—(૧) રક્તપ્રદર ઉપર :—કેવડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી સાકર નાખી પાવાં. (૨) અપસ્માર (ગાતા) ઉપર :—કેવડાનાં કણસલાં ઉપરની બૂટી અને કેતકીનાં ફૂલ સમલાને લઈ એકત્ર ખાંડવાં અને તે ચૂર્ણ છીંકણીની પેટે સંધવું. (૩) ઉષ્ણતા વડે કપાળી દુખે છે તે ઉપર :—કેવડાનું પાણી અને ધોળું ચંદન ઘસી એક કાચની બાટલીમાં નાખી તે બાટલીના મુખ ઉપર પારીક કપડું વીંટી, તે બાટલી ઉપરાઉપરી હલાવી સંધવાં જવું; એટલે કપાળ દુખતું હશે તે મટશે. (૪) પ્રમેહ ઉપર :—કેતકીનાં મૂળ બાફી તેનો રસ તોલા બે અને સાકર બે ચૌસભાર એકત્ર કરી પાવું. (૫) સર્વ પ્રકારની ઉષ્ણતા ઉપર :—કેવડાનાં પાંદડાંના રસમાં છઠ્ઠા વાદી સાકર નાખી તે સાત દિવસ સુધી પાવો. પથ્થ—જાય અને ભાત, મીઠા વગર. (૬) કંઠરોગ ઉપર :—કેવડાની માંજરની બીડી કરી પીવી એટલે ઊલટી થઈને કફ નીકળી જાય છે. જેથી ઘટસર્પ (કંઠરેહિણી-કિંચેરિયા) રોગ દૂર થાય છે. આ દવાની સાથે દીપાવળુના ફળની ઝાલ અને સર્પની કાંચળી વાપરે છે. આ દવા અનુલવેલી અને સારી છે. આ દવાથી બહુ જ લાભ પડીને બધું ઝેર નીકળી જાય છે. (૭) મુસાળયા રોગ (ઊલટી તથા ઝાડા) ઉપર :—કેવડાના કાંદાનો રસ પાવો.

૧૪૮. કેસર—સં કેસર, કુંકમ. મં કેસર. બંં કં તાં મલાં ગાં કુંકમ, કેસર. હિંં કેસર. તં કુંકમપુ. કાં લરકામસ. અં બંકરાંન. ઈં સેકોન. લાં કોકસ સેટિવસ.

● કેવડાનો અર્ક બેરોળને નુકસાનકારક છે. એના પ્રતિબિંબે રતાંજળી ને માત્રા ૧ માત્રા છે. એ જગલી પારી જમીનમાં થાય છે.

+ કાશ્મીર, હિંડાન અને બદખ, એ ત્રણ દેશોમાં કેસર ઉત્પન્ન થાય છે. તે પૈકી (૧) કાશ્મીરમાં થનાર કેસરના તંતુઓ બહુ જ નાના, બાલ સમાન ઝીણા, કાંઈકે સ્વાચ્છવાળા અને કમળની ગંધ સમાન હોય છે. એ બધી જાતનાં કેસરોમાં ઉત્તમ છે. (૨) બદખ દેશનું કેસર પીળા રંગનું અને તેમાં કેતકીનાં ફૂલ જેવી આ. ૧૨

કેસર નેપાળ અને ઈંગ્લેંડ દેશમાં થાય છે. કેસરનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. તેના કાંદા બે બે હાથના અંતરે હાર પ્રમાણે વાવે છે. તેને વાવ્યા પછી બેત્રણ માસને અંતરે ઝાડ થઈ તેને ફૂલ આવે છે. તેને ત્રણ પાંખડીઓ હોય છે તથા અંદર તંતુ હોય છે, તે જ કેસર. કેસરનો રંગ રાતો હોઈ તંતુ લાંબા હોય તો તે હિસ્ય પ્રતિનું છે એમ જાણવું. કેસર એક વર્ષ કરતાં વધુ રહેવાથી જગડે છે. એ રંગના અને ઔષધના કામમાં આવે છે. કેસર—સુગંધી, કડવું, તીખું, રચિકર, આનંદકારક, ઉષ્ણ, કાંતિકર, તૂરું તથા સ્નિગ્ધ છે, અને કઠરોગ, વાયુ, કફ, ઉધરસ, મસ્તકરુણ, વિષ, બિહતી, પ્રણ, વ્યંગ, કૃમિ, હેડકા, ત્રિદોષ તથા કાંદાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) રક્તપિત્ત ઉપર :—ગકરીના દૂધમાં કેસર સીજવી પાવું અને ગકરીના દૂધમાં ભાત ખાવો. (૨) શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો :—મધ માથે કેસર ખાવું. (૩) પીનસ રોગ ઉપર :—કેસર ઘીમાં ખરલ કરી નસ્ય આપવું. (૪) આધારીશી ઉપર :—કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી નાકે સૂંધવું. (૫) કોલેરા ઉપર :—લીમડાના રસમાં કેસર આપવું. (૬) મૃત્તિકાજન્ય (માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા) પાંડરોગ ઉપર :—કેસર, જેઠીમધ, લીંડીપીપર અને નસોતરનો કાંદો કરી તેને માટીના ૪ પુટા દેવા અને તે માટી ખાવા આપવી; એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઈ વિકાર દૂર થશે. (૭) મસ્તક રોગ ઉપર :—કેસર અને બદામને ગ્રાચના ઘીમાં ખરલ કરી નાકે સૂંધવું. (૮) અહિરા ઉપર :—કેસર મધમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું. (૯) મૂત્રાઘાત ઉપર :—રાતે પાણીમાં કેસર લીંડવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાખી ઉલાવી પીવું. (૧૦) ખર (ધાણ પડે છે તે) ઉપર :—જૂના ઘીમાં કેસર ખરલ કરી ત્રણ દિવસ પીવું. (૧૧) કૃમિ ઉપર :—કેસર અને કપૂર દૂધમાં પાવું. (૧૨) ગાંધિણીના રક્તસ્રાવ અને પેટપીડા ઉપર :—ગ્રાચના માખણમાં (તેમની પાણીનો અંશ કાઢી) કેસર ૨ માસા નાખી ૧ તોલો આપવું. (૧૩) બાળકોના ઝાડા તથા મરડા ઉપર કેસરાદિ ચૂર્ણ :—કેસર તોલા ૧, જાયફળ તો. ૧, તજ તો. ૨, લવિંગ તો. ૦ા, એલચીનાં બીજ તો. ૦ા, ચાક તો. ૫ તથા સાકર તો. ૧૬, દરેકને બારીક વાટી વસ્ત્રગ્રાણ ચૂર્ણ કરી ખાદ્યમાં ભરી રાખવું. જરૂર પડે એ ૩ થી ૪ રતી મધ સાથે અથવા દૂધ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. આ દવાથી બાળકોનો અતિસાર, મરડો તથા પેટનો દુખાવો દૂર થાય છે. (ચાકનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ચાકને ખાંડી બદોળા પાણીમાં મેળવી એક દિવસ રહેવા દેવો. બીજે દિવસે ઉલાવી પાણી ગાળી લેવું. આ પાણી નીતરે તેમ કાંદા જવું. નીચે ને ચાકનું બારીક ચૂર્ણ રહે તે ઉપયોગમાં લેવું.)

૧૪૯. કેસરી (પીંગા) અંપો (રાયચંપો) :—સં. સુવર્ણચંપક. મં. સોનચંપા. હિં. અંપો. ૬૦ સંપત્રે. તેં. અંપાગીપુત્રુ, ચંપકમુ. તાં. અંબકં. તુ. સંપેકા-મારા. મહાં. અંપકમ. ગાં. અંપારકુ. લાં. માઈકેલિયા અંપક.

આ ઝાડ ૬૦ થી ૧૦૦ ફૂટ ઊંચું થાય છે. તેને વાવ્યા પછી આઠદશ વર્ષે ફૂલો આવવા લાગે છે. એ ફૂલો વર્ષમાં બે વાર-ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં આવે છે. એ ફૂલો જોવામાં ઘણાં સુંદર અને રંગે પીળાં હોય છે. એ ફૂલોની વાસ ઘણી ઉમ્મ દોવાથી તે ઉવામાં ચારે તરફ પ્રસારે છે તથા ઉવા ખરાળ હોય તો તેમાં મળી જઈને ઉવાને સારી બનાવે છે. એનું લાકડું ઘણું કણીવાળું હોય છે. કેસરિયો અંપો—કડવો, તીખો, ચીતળ, તૂરો, મધુર, રખ, હલ, સુગંધી તથા બમરનો

સુગંધ આવે છે તથા બારીક હોય છે, એ મધ્યમ છે. અને (૩) હિંસ દેશમાં થતા કેસરની અંધ મધ નેડી હોય છે. રંગ કાંઈક પીંગો અને એના તાંતુલા મોટા હોય છે, એમ બાવમિમે કહ્યું છે. જ્યાં કેટલાક કહે છે કે, દાવના જમાનાના વેપારી હોયો એમાં કર્ણાજા (કર્ણાજીના દૂધના તંતુઓ)નો ભેગ કરે છે. કાંઈક તો એમાં જનાવંનાનાં આંતરડાંની બારીક ઊંડાંને સ્પર્શી ભેગ કરતા દોવાનું બતાવે છે. એથી જોન લોહોએ પવિત્ર કેસર તરફ પોતાના ખામિંક જાણ્યો તેવાનું જ્ઞાન એમું કહેવાય છે. એ એમ હોય તો દરદીશ દરિયા પછી એને માટે જમરે મોક્ષસ ધરાવું જરૂરી છે. એનાં પ્રતિનિધિ તજ અને ભવંચી છે. હાલમાં રૂપેનથી ને કેસર આવે છે. તે મુજ, રંગ અને સુગંધમાં બીજા બનેલા કરતાં વેગ છે. આજ પ થી ૧૦ રૂા.

ઝાડ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, મૂત્રકૃચ્છ, વાત, કોટ, વિષ, કૃમિ, કંડૂ તથા પ્રયુતો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) પ્રદર ઉપર :—પીળા ચંપાની છાલનો રસ પાવો અથવા છાલનો કાઢો કરી તે પાવો. (૨) બાળકની ગરબણી (વરાધ) ઉપર :—પાનના રસમાં ટ્રસરિયા ચંપાનાં ફૂલમહિની દળા અને શુદ્ધ કરેલો સાજીમાર નાખી તે પાવો. (૩) વિષમજ્જવર ઉપર :—ટ્રસરિયા ચંપાનાં મૂળોનો કાઢો પાવો.✕

૧૫૦. કેળ :—ચંદ્ર કદલી, રંગા. મં. કેળ. હિં. કેળ. કં. બાળે. તાં. વાલે. તું. બારે. મલાં. વાળા. તેં. ચકાકેલી, આરાટિકાયા, ચારાટી. ફાં. મોઝ. અં. તના. છં. પ્લેનરેર્ન. લાં. મુસમેપિપિયેન્ટમ.

કેળનાં ઝાડો ઘણું કરી સર્વ દેશોમાં થાય છે. એનાં મૂળમાંથી જે ફળા ફૂટે છે તે કાઢી બીજે રથળે વાવે છે, એટલે તેની કેળ થાય છે. કેળની લગભગ વીસ જાત છે. ગોમાંતક, કર્ણાટક અને વસર્ધના પ્રાંતોમાં કેળનો પાક ઘણો થાય છે. વસર્ધ પ્રાંતમાંના આગાસી ગામમાં કેળની મુકવી પછી તે ચારે તરફ મોડેલે છે. વગડામાં વરસાદથી જે કેળ પોતાની મેળ પાકે છે તેને વગડાઉ કેળ કહે છે. કાચાં કેળાંનું તે કેળદોડાનું શાક થાય છે. છાલની રાખ રંગના કામમાં આવે છે. સૂતર રંગનારા રંગરેજ અને ખત્રી લોહા એના ઘણા ઉપયોગ કરે છે. પાકેલાં કેળાંનું રાપતું સારું થાય છે. કેળના યોગે ઢગિયારોને પાણી ચડાવવામાં આવે છે. કેળનાં પાંદડાંના દાંડાને મુકવી બાળવાથી તેમાંથી ક્ષાર (ખાર) ઉત્પન્ન થાય છે. કોકણદેશમાં ઘોળી લોહા સાથુને બદલે એ ક્ષારને ઉપયોગ કરે છે. ગામડા ગામમાં રહેતા ગરીબ લોકોને મલમ એ શું પદાર્થ છે, તેની ખબર પશુ નથી અને જમને ઓપધ આપવાને વેઠ પશુ નથી હોતો તે લોકો કેળની અંદરની રસના મલમની પેઠે જખમ ઉપર પટ્ટી મારે છે અને તેથી તેમનો જખમ સારો થાય છે. પાકેલાં કેળોના ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે, વગડાઉ કેળાં ઘેર્ષ ખાતું નથી. કાચાં કેળાંનું તથા કેળદોડાનું શાક કરે છે, અને પાંદડાં પતરાળા કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. લીલ, દોળી, દાકરડા વગેરે ગરીબ લોકો જમીનમાંથી વગડાઉ કેળના કંદ કાઢી તેને દળી લોટ કરી તેની લાખરીઓ બનાવી ખાય છે. + કેળ :—શીતળ, ગુરુ, વૃષ્ય, સિન્ધવ તથા મધુર છે; અને પિત્ત, રક્તવિકાર, યોનિદોષ, અસ્થમરી તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. પાકેલાં કેળાં :—બળદર, તૂરાં, મધુર, ગુરુ, શીત, વૃષ્ય, શુક્રવર્ધક તથા સંતર્પણ છે, અને માંસ, કાંતિ તથા રુચિને વધારનાર, દુર્જર તથા કષ્ટકારક છે. તૃષા, ગ્લાનિ, પિત્ત, રક્તવિકાર, મેઠ, શુધા તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે; અને જેનો જઠરાગ્નિ મંદ છે એવો માણસ ખાય તો તેથી વિકાર થાય છે. કેળદોડ (ફૂલ) :—સિન્ધવ, મધુર, તૂરાં, ગુરુ, ચાઉક, કડવાં, અગ્નિદીપક, વાતનાશક તથા કિંચિત્ ઉષ્ણવીર્ય છે અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃમિ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. કદલીસાર (કેળમાંના ગાલો) :—ઘાઉક, અગ્નિ, ગુરુ તથા શીત છે. અને તૃષા, દાઉ, મૂત્રકૃચ્છ, અતિસાર, સોમરોગ, અસ્થિસ્થાવ, રક્તપિત્ત અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. કદલીકંદ :—રક્ષ, વાતલ, તૂરાં, ગુરુ, શીત, બલકર, મધુર અને કેર્ય છે તથા અગ્નિમંદ કરે છે; અને કર્ણઘલ, આમ, પિત્ત, દાઉ, રક્તદોષ, સોમરોગ, રક્તદોષ, કૃમિ અને કોઢનો નાશ કરે છે. કેળાનું પાણી :—શીતળ અને ઘાઉક છે અને મૂત્રકૃચ્છ, મેઠ, તૃષા, કર્ણરોગ, અતિસાર, અસ્થિસ્થાવ, રક્તપિત્ત, કૃચ્છ, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, યોનિદોષ અને દાઉનો નાશ કરે. વગડાઉ કેળ :—શીતળ, મધુર, બલવર્ધક, વીર્યવર્ધક, રુચ્ય, દુર્જર તથા જડ છે; અને તૃષા, દાઉ, શોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ :—તૂરાં, મધુર અને ગુરુ છે. ઉપયોગ :—(૧) પેટમાં વિષ ગણું હોય તો તે ઉપર :—કેળના

✕ તથા ચિકિત્સકોના મત મુજબ કેસરી ચંપાની છાલની ક્રિયા રસાયનરૂપે થાય છે. માત્રા પ થી ૧૫ રતી. પ્રમાણ વધારે આપવાથી ઊલટી અને દરર લાગે છે. ચોથા પ્રમાણથી આપવાથી રાસીરિક નિર્જનતાને ધીરે ધીરે દૂર કરી શરીરને સુદૃઢ બનાવી આપે છે. રક્તવિકાર અને કોટ ઉપર પણ છાલ સારો. લાભ પડેાંચાટે છે. આવી જ રીતે ફળનું સૂચં ૫-૧૦ રતી પ્રમાણમાં અને પાન ૧૫-૩૦ પ્રમાણમાં અપાય છે.

+ કેળનાં પાંદડાં ત્રણેક ફૂટ લાંબાં અને દોઢ બે ફૂટ પહોળા હોય છે પાંડાં કેળાં વાણ અને કદ ઉત્પન્ન કરનાર છે; એની શાંતિ યીકું, સૂક અને મધ છે.

ગાળાનો રસ કાઢી પાવો. (૨) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:—પાકેલાં વગડાઉં કેળાંના બી ખાવા આપવાં અને દંશ ઉપર વાટી ચોપડવાં. (૩) ધ્યાસ ઉપર:—કેળાની અંદરનો કેસરયુક્ત લાગ કોરી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ રાત્રે ભરી રાખવું. પ્રાતઃકાળે તે કેળું ધીમા તાપ ઉપર મેકી ખાવું; એટલે ધ્યાસરોગ જલદી દૂર થાય છે. (૪) મુખે પ્રસ્થિત થવા માટે:—કેળનો કાંદો કમરે બાંધવો. પ્રસવ થયા પછી છોડી નાખવો. (૫) હેડકી ઉપર:—રાત્રીકેળનાં પાંદડાંની રાખ માસા એક અને મધ તોલો એક એકત્ર કરી પાવું. (૬) સોજા ઉપર:—ઘઉંની કણુક અને પાકેલાં કેળાં પાણીમાં મેળવી ગરમ કરી સોજા ઉપર બાંધવાં. (૭) સોમલના વિષ ઉપર:—કેળના રોપાનો રસ પાશર પાવો. (૮) છલ્લે કાતરા પડે છે તે ઉપર:—પાકેલાં કેળાં ગાયના દહીં સાથે સૂર્યોદય પહેલાં ખાવાં. (૯) કમળા ઉપર:—પાકેલાં કેળાં મધમાં મેળવી ખાવાં. (૧૦) લાસ્મકરોગ ઉપર:—કેળાં ઘી સાથે ખાવાં અથવા કેળના રસનું પાણી કાઢી પીવું. (૧૧) ધૂપણી (પ્રદર) અને સોમરોગ એટલે મૂત્રાતિસાર જેવો રોગ થાય છે તે ઉપર:—પાકેલા કેળાં, આમળાનો રસ અને સાકર બે ભાગ એકત્ર કરી પાવું. (૧૨) મૂત્રકૃમ્મ એટલે ગરમી ઉપર:—ગાયના મૂત્રમાં કેળના કાંદાનો રસ નાખી પાવો. (૧૩) દાહુ શમન થવા માટે:—કેળનાં અને કમળનાં પાંદડાં ઉપર સૂઈ રહેવું. (૧૪) બાળકને દાંત ફૂટે છે તે વેળાએ રોગ થાય છે તે ઉપર:—કેળદાંતની અંદરના જે બારીક કણુગા (બાળકળ) ગરી પડે છે, તે બારીક વાટી તેનો રસ કાઢવો. તેમાં થોડી જીરાની ભૂખી અને સાકર નાખી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય એક વાર ચાર માસાથી ૭ માસ પર્થત એ કમ પ્રમાણે સતત સાત રોજ આપવું; અને ફક્ત એકલો આ જ રસ દશવીસ વાર દાઢે વગેરે ઠેકાણે ચોપડવો, એટલે તાવ વગેરે જલદી શમે છે. (૧૫) રીતળા હલકા આવવા માટે:—વગડાઉ કેળનાં બિયાં ભેસના દૂધમાં વાટી કપડાણ કરી તે દૂધ પાવું. (૧૬) મૂત્રાઘાત એટલે પેશાબ બંધ થાય છે તે ઉપર:—કેળનું પાણી ૪-૫ તોલા લઈ તેમાં પાતળું ઘી બે તોલા મિશ્ર કરી પાવું. એનો એવો ચમત્કાર છે કે, કેળના પાણીમાં ઘીનો સંયોગ થઈ પેટમાં ગમેલું ઘી મૂત્રદ્વારે થઈ જલદી નીકળી જાય છે અને તે યોગથી દાર મોકળું થાય છે તથા પેશાબ છૂટે છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને ધણે જ જલદી લાગુ પડે છે. (૧૭) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:—પાકેલું એક કેળું અર્ધાં તોલા ઘી સાથે દરરોજ રાત્રે અને સાંજે ખાતા જવું. એ પ્રમાણે સતત આઠ દિવસ સેવન કરવાથી ઉપલા વિકારો શમે છે. આ ઔષધથી કોઈને ઠંડી આવે એવું જણાય તો એમાં જ મધનાં ચાર ટીપાં નાખી આ ઔષધ ખાતા જવું. (૧૮) દોરના ખાવામાં સોમલ આવેલા હોય તો:—કેળનો રસ એક શેર કાઢી ફટકડી તોલા ૧૦ અને ઘોળો કાથો તોલો ૧ નાખી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ પાવું. (૧૯) પિત્તરોગ ઉપર:—પાકેલાં કેળાં અને ઘી ખાવું. (૨૦) દોરના મૂત્રાવરોધ ઉપર:—કેળનું પાણી એક શેર જેટલું કાઢી તેમાં ગેરુ એક તોલો ધસવો અને થોડું મીઠું અને મરીની ભૂખી ૪ ચણીદીઆર નાખી પાવું. (૨૧) કેળાં ખાવાથી અજીર્ણ થાય તો:—એલચીદોડા ખાવા. (૨૨) કેળું જલદી પાકવા માટે:—લૂમનો દાંડો ૫-૬ આંગળ રાખી બાકાનો કાપી નાખ્યા પછી તેને ખીલા વડે કાણું પાડી તેમાં એલચીની ભૂખી ભરી; એટલે કેળાં જલદી પાકે છે. કપૂર ભરવાથી પણ કેળાં જલદી પાકે છે. કેળાંમાં જે થોડી એલચી-દોડાની ભૂખી નાખી હોય તો તે કેળાંનો નાશ થાય છે, એવો એલચીદોડામાં ગુણ છે. (૨૩) ધૂપણી (પ્રદર) ઉપર:—કેળનાં પાંદડાં બારીક વાટી તેની દૂધમાં ખીર કરી બે-ત્રણ દિવસ ખાવી. (૨૪) હેડકી ઉપર:—કેળના કાંદાનો રસ મધ સાથે પાવો. (૨૫) શરીરમાં જલેદી ગરમી અને પ્રમેહ ઉપર:—કેળનો ગાભે જાવામાં સકવી ચૂર્ણ કરી તે સાકર અને પાણીમાં પાવું. ૧૫૧. કૌકમ—સં ૦ રક્તપૂરકા, વૃક્ષાશ્લ. મં ૦ અમસુલ. કૅં ૦ કૌકમ, રાતાંબા. હિં ૦ વિષાખિલ, મહાદા. કં ૦ તિતેડીક, સોલે, મરચિન, હુડીમરા. બં ૦ મહાદા. રાં ૦ ડાસરથા. ફોરંગીં ૦ બ્રિડાએ. મલાં ૦ પૂતપુળી. તું ૦ પૂણારપુળી. ગાં ૦ લિરંક. ઇં ૦ કૌકમ, જટર દ્રી. લાં ૦ ગારસિનિઆ ઇંડિકા. એ ઝાડમોટાં થાય છે અને તે કૌંકણ તથા કણુટક દેશમાં ધણું થાય છે. એનાં ફળોને ‘કૌકમ’ કહે છે. કૌકમનો રંજ રાતો હોય છે અને એની આકૃતિ નારંગી જેની હોય છે. એને રાતાંબા કહે છે. રાતાંબાનો

મગજ ખવાય છે અને અંદર પાણી હોય છે તે કાઢી પીએ છે. એના બિયાંમાંથી જે તેલ નીકળે છે તે મીઠુના જેવું મધુ અને ઘેણું થાય છે. તે ખાવાના તથા ઔષધોના કામમાં આવે છે, એને સિરડેલ અથવા ‘દ્વાકમનુ તેલ’ કહે છે. ગોમાતક અને માલવણ પ્રાતોમાંથી સેકડો ખાડી દોઢમ બહાર વેચાવા જાય છે રાત્રીના ઉપરની ઝાલ સૂકી તેના દોઢમ કરે છે એ આમલી કરતા પચ્ચકારક છે એની કઠી અને ચટણી થાય છે મીઠુબતી કરવાના કામમાં મીઠુમાં દોઢમનું તેલ મિશ્ર કરવાથી તે સોણ પર છે બળવામાં પણ અડચણ આવતી નથી કાચાં ફળ—તૂરા, રુચિકારક, ખાટાં, ઉચ્ચ, અગ્નિદીપક, પિત્તકર, ગુરુ, કફર તથા તીખા છે, અને વાતોદર, પ્રણ, વાયુ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે તેનાં પાકાં ફળો—મધુર, રુચ, આહક, તીખા, લઘુ, ઉચ્ચ, ખાટા, તૂરા, રક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે, અને કફ, વાયુ, તરસ, આમાતિસાર, સમ્રડણી, આમવાત, રક્તદોષ, પિત્ત, અર્શ, શળ, ગ્રામ, પ્રણ, કૃમિ, દર્દરોગ તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે એ વૃક્ષના શુભ્રા પળ ઉપર પ્રમાણે જ હોય છે ઉપયોગ :—(૧) હાડ દુખતું હોય તે ઉપર :—દોઢમના ઝાડના પાદડા વાટી ગરમ કરી તેના પાટા બાધવો (૨) રક્તચુક્ત મરડા ઉપર :—વાયુના ઉપદ્રવથી કિંવા દોષ પળ કારણથી રક્તચુક્ત મરડે થાય છે તે ઉપર :—એની કૃષ્ણા ફળના સૂકા પાદડામાં વીટાળી અંગારામાં શેડી, પછી બારીક વાટી ગોળી કરની તે ગોળી ગાયના તાજ દૂધમાં મેળવી તે દૂધ થલું જલદીથી પાવું, અથવા દોઢમનું તેલ ગરમ કરી તે ઠરી ગયા પહેલા પાવું. એ પ્રત્યેક વેળા બે તોલા પાવું. (૩) શીતપિત્ત ઉપર :—દોઢમના પાણીમાં છુરું અને ખાડ નાખી પાતોર પાવું. (૪) અમ્લપિત્ત અને પિત્તરોગ ઉપર :—દોઢમ, એલચી અને સાકરની ચટણી કરી ખાવી. (૫) કઠીથી હાડ ફાટે છે તે ઉપર :—દોઢમનું તેલ ચોળવું. (૬) હાથનાં અને પગનાં તળિયાંમાં દાહ થતો હોય તો :—દોઢમનું તેલ ચોળવું. (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—દોઢમના પંચાગ ત્રણ લાગ, સિલામાતુ મગજ ૧ લાગ અને મરી ૧ લાગ—એતુ ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ માસા ખાવું, એટલે અંદરના અને બહારના મસા નાશ પામશે (૮) ઘી ખાવાથી અચ્છર્ણ થયું હોય તો :—દોઢમનો કાઠો પાવો (૯) મૂળવ્યાધિથી લણી આગ થતી હોય તો :—દોઢમના તેલમાં સીસુ ઘસી લેપ કરવો

૧૫૨. કોઠી—સં કષિત્ય મં કંવક. હિ કેય, કવીય બં કપેત ગાહ કં વેલ્યુ, બેલડા. તેં એલાગાકાયા તાં વિજામાર મલાં વિજાણુ ઇંનુક એપલ લાં ફેરેનિયા એલેદેન્દિનમ્.

કોઠીના ઝાડ દક્ષિણમાં તથા ગુજરાતમાં ઘણા થાય છે આ વૃક્ષ મોટું થાય છે વૃક્ષના ફળને કોઠું કહે છે. એ ગોળ અને ઠેરી જેવું હોય છે એ ફળની ઉપરની ઝાલ કાઢી હોય છે પાકેલા કોઠા એકલા અથવા તેમાં ગોળ કિંવા સાકર નાખી ખાય છે લીલા કોઠાના ગરનો સાર અને ચટણી થાય છે પાકેલા કોઠાનો મુરબ્બો પણ થાય છે કોઠીનું ઝાડ—મધુર, ખાટું, શુરુ, આહક, શીત, લઘુ અને કડવું છે, તથા પિત્ત, વાયુ અને પ્રણનો નાશ કરે છે એનાં કાચાં ફળ—આહી, ઉચ્ચ, રક્ષ, લઘુ ખાટા, તૂરા તથા લેખન છે અને વાયુ, પિત્ત તથા નિહવાની જડતા કરનાર અને રુચિકર છે વળી વિષ, જવર અને કફનો નાશ કરે છે પાકાં કોઠાં—રુચિકર, ખાટાં, તૂરા, આહક, મધુર, કઠશુદ્ધિકર, શીતળ, શુરુ, વૃષ્ય અને દુર્ગંધ છે તથા શ્વાસ, ક્ષય, રક્તરોગ, બેલડી, વાયુ, ગ્રમ, હિષ્મા, વિષ, બ્લાનિ, તૃષા, ત્રિદોષ, ઉચ્છ્રી તથા ઉપરસનો નાશ કરે છે એનાં બિયાં—દર્દરોગ, મસ્તકશળ, વિષ અને વિસર્પનો નાશ કર છે બિયાંનું તેલ—

* હિ દુસ્તાની વૈધ કોઠીના ફળને આહી માને છે અને કાચુ ફળ ઝાડા અને પેટના દરદમાં તથા પાકું ફળ મસૂડા (દાંતના પારા) અને ગળાના સોજ ઉપર આપવાની લાગણ્ય કરે છે મીર મહમદહુસેન કહે છે કે, કોઠીના પાદડા શીતળ અને ફળ શીતળ, પાચક તથા તાણુ દૂર કરવા માટે અને ગળાનો સોજ ઉતારવા માટે તથા દાંતના પારા મજબૂત કરવાને અપાય છે ફળના અર્થનું ઘરબત પીવાથી ખાવા ઉપર રુચિ થાય છે જેરી જતુના ડબ ઉપર ફળમાનો ગર્જ અથવા ઝાલ બાધે છે કોઠીના ઝાડનો સુદ વાટી મધ સાથે આપવાથી ઝાડો અને મરડો દૂર થાય છે ચક્ષુમાં કોઠી ખાટી અને આહી માની છે તથા પાદડાનો રસ અગ્નિદીપક અને પાચક માન્ય છે

તુરં, ગ્રાહક તથા મીઠું છે અને પિત્ત, ઉદરનું વિષ, કફ, ઉચકી અને જીલ્લીનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ વિપનાશક અને પાંદડાં જીલ્લી, અતિશયર અને હેડકાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પિત્ત-શમન થવા માટે:—કોઠાનો ગર સાકર નાખી ખાવો અથવા કોઠાનાં પાંદડાંના રસ દ્વયમાં મેળવી પાવાથી લય કર અને પ્રયજ્ઞ થયેલા પિત્તનું શમન થાય છે. (૨) કમળા ઉપર:—કોઠાના પાલાનો રસ ગાયનું દૂધ નાખી પાંચ તોલા કાઢવો અને દરરોજ એકવાર આપવો. (૩) પ્રદર (અથવા સ્ત્રીઓને પેશાબમાં ધાતુનું જલું તે) ઉપર:—કોઠી અને વાંસનો પાલો ખારીક વાદી મધમાં મેળવી આપવો. (૪) શરીરમાંની ગરમી વગેરે નીકળી જઈ ધાતુપુષ્ટિ થવા માટે:—કોઠાના પાલાનું ચૂર્ણ દ્વયમાં ખડીસાકર નાખી આપવું. (૫) ઉંદરના વિષ ઉપર:—કોઠાનાં ગિયાંનું તેલ ચોપડવું. (૬) શરીર ઉપર પિત્તનાં લીમણાં ઊઠે છે તે ઉપર:—કોઠાનો પાલો ખારીક વાદી તેનો લીમણાં પર લેપ કરવો, કિંવા વાટેલો પાલો લીંઘાં મેળવી શરીરે ચોળવો અને પાલાનો રસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે પાવો, એટલે થોડીક વારમાં શમન થાય છે. (૭) શરીરમાં જામણું રસાયન નીકળવા માટે:—કોઠાનો પાલો અને તાંદળજાની લાછળો પાલો અને જીરોડામાંથી ગરી પડેલાં ફૂલ; તે સર્વ સમલાગે લઈ, તેનો અણમાંશ કાઢો નિસ બે વખત એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ સુધી આપવો. જાને વખત ઓછા તાજાં લેવાં. તેલવાળું, ખાટું, મીઠું (લુણ), તીખું, એ પદાર્થ ખાવા નહિ અને સ્નાન પણ કરવું નહિ. પંદરમે દિવસે બકરીની લીંડીએ ગામૂડમાં વાદી તેનો સર્વાંગે લેપ કરી ચાર ઘડી સુધી રાખવો; પછી નાહીને જમવું. (૮) ઉંડકી અને શ્વાસ ઉપર:—કોઠાનો અંગરસ મધ અને લીંડીપીપર સાથે આપવો. (૯) અત્યંત ઉપર:—કોઠાના ગર્ભમાં સૂકે, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધ અને સાકર મેળવી ચાટવું.

૧૫૩. કોઠીબર—લેં કુકુભિસ દ્રાઈગોનસ.

કોઠીબર—આ કારીટાની જાત છે, પરંતુ કારીટ એ ઘણું જ કડવું હોય છે; એટલે આને મીઠું કારીટ કહીએ તો કહી શકાય. એ શુભ્રાતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનું શાક થાય છે અને તેને સૂકવી જમણીની સાથે ખાય છે. આમાં પણ કડવી અને મીઠી એવી બે જાતો છે.

૧૫૪. કોઠીબાં—સં કર્કચિલ્લી, મૃગાક્ષી. મં શેદણી. હિં સંધિની. કં વાલુકમેકે. ઈં સ્પોલ કોકબર. કોઠીબાંના વેલા પાંચજ ઠાંચ જમીન પર ફેલાય છે. એ ઘણા પ્રતિમાં થાય છે. એને લાદરવાની આસપાસ ફૂંજા આવે છે, તેને કોઠીબાં કહે છે. એ ફૂંજા ઉપર લાલપીળા ચટાપટા હોય છે. જમીન સારી હોય તો આ ફૂંજા છેલેલાં નાખિયેર જેવડાં પણ થાય છે. એ ફૂંજાં હોય ત્યારે કડવાં હોય છે. પાક્યા પછી કાંઈક ખારાં લાગે છે. એનીં મુકવણી અને શાક કરે છે. એની કાચરી મીઠું ચડાવી, સૂકવી રાખે છે અને તેલમાં તળી જમણીની સાથે ખાય છે.

૧૫૫. કોઠમીર (લીલા ધાણા)—સં ધાન્યક, કુસ્તુબરી. મં કોઠીબર, ધવ્વે. હિં ધનિયા. બં ધને. કં લન્વીજ, કોટબરીકાળું. તેં કોથમીઠું, ધણિયાલું. તાં ઉતબરી. ઘં કોટબરી, કોટમલ્લી. મલાં કોતમપાલરી. જાં તુખમેકરમીઝ. અં કજાબુરા. ઈં કોરિએન્ડર સીક. લાં કોરિએન્ડર સેટાઈવમ.

કોથમીર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રસોઈ કરવામાં નિત્ય ઉપયોગ થાય છે. એ ગાડને ખી આવે છે, તેને ધાણા કહે છે. ધાણા મસાલામાં નાખે છે. આ પદાર્થ વ્હાઈટ, ટૂંડા અને પિત્ત-શામક છે. માળુ ભરડીને વાવવાથી થોડા દિવસમાં જરૂર પૂરતી કોથમીર તૈયાર થાય છે. કોથમીરની

આ વેવામાં ચંદ્રની અસર આપોઆપ દેખાઈ આવે છે. વરસના ઉપર અથવા અધિક માસના શરૂઆત ૩૮૪ દિવસ થયા હોય તોપણ તે દિવાળીના ચાર દિવસોમાં અથવા પાંચને આપોઆપ ખરી મસાલાં પણ ભાગ્યે જ મીઠાં હોય છે અને દિવાળીના દિવસ પછી વેવાને વળગી રહેલાં પણ ભાગ્યે જ કડવાં હોય છે. તેનો દેવી ચમનના આ વેવા અડખડાં એટલે આપોઆપ કહે છે. બનુષા એનાં ફૂંજા ચોરનાં ફીડાં જેવાં અને તેવી જ આકૃતિનાં થાય છે. કોઠીબાં વધારે પ્રમાણમાં ખાવાથી મીઠું પાછો લય છે.

પાકતી અંબળી ઉપર:—કોઠીબાંમાં કાલું શાકી તેમાં આંતરજી નાખી રાખવી. આથી તે પાત્રને તુરં જ કાઢે છે.

વડી ઉત્તમ થાય છે કોથમીરની ચટણી પણ થાય છે. * ધાણા—મધુર, હલ, તૂરા, દીપન, સ્નિગ્ધ, કડવા, કિચિત ઉષ્ણ, અવૃથ્ય, મૂન્ય, લઘુ, પાચક, ગ્રાહક તેમજ રુચિકર છે અને તૃપ્તા, દાહ, અતિસાર, ઉધરસ, પિત્તજ્વર, ઊત્તરી, કફ, દમ, નિદ્રા, અર્શ, કૃમિ અને વિશેષ કરી પિત્તને નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સિલામે ઊઠી નીકળે હોય તો:—કોથમીર વાટી ચોપડી (૨) શરીરમાંથી શીતળાની જાતેલી ગરમી નીકળી જવા માટે:—શીતળા સારી રીતે મચા પછી રાત્રે ધાણાજીર ચોગણા પાણીમાં પલાળી ગખી, સવારે મત્તળી ગાળી તેમાં તાઝ નાખી પાવુ, એટલે શ્વાસમાહેની ગરમી શાત થાય છે આ પ્રયોગ ચારપાચ દિવન કરવો (૩) આમ થાય તે ઉપર:—ધાણા અને સૂડના કાકામાં એગડમળનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવુ (૪) અરુચિ ઉપર:—ધાણા, એલચી અને મરીનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે આપવું. (૫) દાહ અને તૃપ્તા ઉપર:—ધાણા, અરૂસી, આમળા, કાળી દ્રાક્ષ અને પિત્તપાપડો-એ સર્વ ઔષધો સાધારણ ખાદી એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં પાણી નાખવું અને તે એક જ જગ્યાએ રાખી મૂકી બીજા દિવસે પાવુ (૬) અગ્નિમાંંધ, શ્વાસ, વિષમજ્વર અને અમ્લજ્વર ઉપર ધાન્યાદિક (ધાણાનું) ચૂર્ણ:—ધાણા, લવગ, નસોતર અને સૂડનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવુ (૭) તાપ ઉપર પાચન:—ધાણા, દેવદાર, સૂક, સોરિગણી, ડોરતી (ઊંઘારી મણી)—એનો ાદો પાવો (૮) પિત્તજ્વર અને અતદાહ ઉપર:—ધાણા અને ચોખા રાતે પાણીમાં પલાળી ગખવા બીજા દિવસે તેજ પાણીમાં તે માફી પાતળી કાજી કરી સારી કઠી થયા પછી તે આપવી (૯) દાહ ઉપર:—ધાણા ગતે પાણીમાં પલાળી રાખી સવાર તે પાણી માળી લઈ તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી પાવુ. (૧૦) મૂત્રાઘાત ઉપર:—ધાણા અને ગોખરુનો કાદો ઘી નાખી પાવો (૧૧) નેપાળાના વિષ ઉપર:—ધાણાનું ચૂર્ણ, તાકર અને દહી—એ એકત્ર કરી આપવું (૧૨) ગર્ભિણીની ઊલટી ઉપર:—ધાણાનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૧ તોલો, એ ચોખાના ધોવરામણમાં નાખી આપવું, અથવા ધાણાને કલ્ક ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાખી પાવો * (૧૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—ધાણા, દ્રાક્ષ અને બેદાણાને કાટો કરી પાવો (૧૪) બાળકનાં રૂળ, આમ અને અમ્લજ્વર ઉપર:—ધાણા અને સૂડનો કાટો કરી પાવો (૧૫) બાળકની આંખો આવે છે તે ઉપર:—ધાણાની પોટલી બાધી પાણીમાં પલાળી ગખી તે વાર વાર આંખો ઉપર ફેરવવી (૧૬) તડકાની (ગરમીની) લૂ ન લાગવા માટે:—ધાણા પાણીમાં પલાળી મસળી તેમાં માકર નાખી તે પાણી પાવુ (૧૭) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:—તાકર અને ધાણા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનું પાણી વજ્રગાળ કરી પાવુ (૧૮) તૃપ્તારોગ ઉપર:—ધાણા પાણીમાં પલાળી રાખી પછી મસળી તે પાણીમાં મધ અને

* યુનાની ડક્રીમાં ધાણાને ઔષધની માફક પેટની પીડાનો નાશ રનાર પેશાબ વધારે વાવનાર પાચક અને ક્રોમોદીપન ધરનાર માને છે, અને બદલુબો(અલ્બુ)માં ચાર ચાર આપનાને ફરમાવે છે વળી એને દરદેના નાશ કરી ડાહ લાવનાર, ઘાતીમાંથી કફને કાઢનાર ને પેગની પીડાનો નાશ ધરનાર ગમજો છે તેમાં ધાણાનું પાણી બતાવે છે તેનાથી આખ સ્નાયવી શીતળા નીમ્બેન હોય તો આખને દીઠ થતી અટકે છે, એમ તેઓ માને છે, અને ઘણી મુદતથી આખ દુખવા આવી હોય તેને આરામ થાય છે વળી એમ પણ માને છે કે, ધાણાથી કેટલી પદાર્થોના (માદક પદાર્થોના) જુરસો (મજ) ખી થાય છે જવના ટોટની સાથે વાણાને વાટી પોદીસ કરી બાધવાથી ઘણા દિવસનો સોજો જતગી બધ છે ચરમ્સ કિતામાં ધાણાને તૃપ્તા નિમ્બજલ અને શરદીને બધ રનાર મ્હેન છે સુસુતમાં એને સર્વજ્વરનારા, દીપન, દાહનારાક, અરુચિનારા અને ઊલટી બધ કરનાર મ્હેવ છે, કેટલીક વખતે તાવના ઉવાર માટે રાત્રે પલાળી રાખેલા ધાણાનું પાણી પવાય છે ખરું, પણ એમ માલમ પડ્યું છે કે વખતે એ પ્રયોગથી દરદીને એકદમ શ્વાસ થઈ તે દેહલ્લાખ પણ કરે છે, માદ દેશ મજ અને મુદિતો અવસ્થા વિચાર ધરવો એની માત્રા ૯ માસાથી ૧ તોલા સુડીની છે

● ધાણા, સૂક, તાકર અને નાગરમેળ એ ચારે વસ્તુ અરચો અરચો તોલો વઈ ડર તોલા પાણીમાં મવાય કરી ૧ તોલા રહે ત્યાંજે હવારી પિવરાવવાથી ગર્ભિણીની ડવડી તેમજ બીજા મનુષ્યોની કોઈ પણ કારણથી થતી ઊલટીનો તુરંત બધ થાય છે વધારે મૂલ્યવાળી દવાઓ ન્યા મામ કરી રાત્રી નથી ત્યા આ સાધારણ ઔષધિ સાર મમ કરી આપે છે

ખાડ નાખી તે વાગવાર પાવુ +

૧૫૬. કોદરો—સં કોદવ મં કોદુ, હગ્નિ હિં કોદો, કોદવ ગોં કં હરિક તેં આડુ વાલુ ઇં પક્યુઅઈ પાસપેન લાં પાસપેન સ્કોળિકયુલેમ્ અં કોદુ બં કોદો ધાન

સર્વ પ્રકારનો ધાન્યોમા ધણીજ હલકી પ્રતિતુ ધાન્ય કોદરા છે આ ધાન્યને ધણુ કરી ગરીબ લોકો સિવાય કોઈ ખાતું નથી એમા ચાર ભતિ છે રામેશ્વરી, શિવેશ્વરી, હરકોથી અને માગર (મેણુ કોદરા) મેણુ એ ભત્ત ધણીજ અપકારક છે મેણુ કોદરાનો ખાવામા ઉપયોગ કરે તો તેથી ઊલગી, જીલાળ એવા વિકારો થાય છે, અધારા આવે છે, મન ભમિત થાય છે, ઝાનિ આવી કેદ્ ચરે છે અને વખતે પ્રાણ પણુ નાથ છે—એવા અનેક અનર્થ થાય છે એ નો ખાવાના ઉપયોગમા લેવા હોય તો એક દિવસ પાણીમા પવાળી રાખવા પછી તે સ્વચ્છ ધોઈ એક બે દિવસ તડકામા સૂકવવા, એમ કરવાથી તેનો દોષ મરી તે ખાવાને યોગ્ય થાય છે કોદરાનો ભાત, લેસ તથા વડા પચુ કરે છે. કોદરાની ઉભી કઈક નાચણી જેવી હોય છે કોદરા મોટી રાઈ જેવડા હોઈ તેનો રંગ રાતો કે પીળો રોય છે કોદરા ધણુ શીતળ છે એ અશક્ત માણસે કદી પચુ ખાવા નહિ, કેમ કે તે વર્ધનાશક છે કોદરા—મધુર, શીત, માહક, યુરુ, કડવા પ્રણુને હિતકર તથા રુક્ષ છે, અને કફ, પિત્ત, વિષ તથા મૂત્રરૂપનો નાશ કર છે ઉપયોગ:—(૧) અન્નદ્રવશૂળ ઉપર:—કોદરાના ચોખા(કુરીઆ)ની ખરી ખાવી કિવા કોદરાનો ભાત દહી સાથે ખાવો

૧૫૭. કોલિ જન—સં કોનવયા બં કલિજન મં કુલિચન, કુલિજન હિં કુલિજન કં કોળજન કાં ખિરદાર અં ઈકંખોલિજન ઇં ચેટર ગેલગાલ લાં આદિપનિયા આદિનિતેમ્

કોલિજનનાં છોડખાનદેશમા આળાહળદરના છોડ જેવા જ થાય છે એ છોડ આમાહળદર કરતા કિચિત્ મોગ હોય છે એના પાદડાની વાસ મધુર હોય છે મંડળનો રંગ ઘોળા અને સ્વાદ તીખો હોય છે ગોમાતક અને મલગાર પ્રાતમા એ છોડ પુકળ થાય છે એની ગાઠો સૂકવી રાખે છે તેને 'કોલિજન' કહે છે કોલિજનની ગાઠોના કકડા કરી તેને અઘાણામા નાખે છે જે ખીજી કોલિજન કઈક તીખુ લાગે છે તેને 'કોઢ કોલિજન' કહે છે કોલિજન:—તીખુ, કડવું, ઉષ્ણ, અમિદીપક, રચિકર, સ્વર્ષ તથા હલ છે, અને મુખ તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર તેમ જ મુખદોષ, કફ, ઉધરસ અને વામુન નાશક છે મોટુ એનાથી ચોખા ગુણવાળુ છે ઉપયોગ:—(૧) ઉદાદિયા

+ કાકટર હેસાઈ લખે છે કે ધાણાને ખાડી પાણીમા ઉઘાળી વસગાળ કરીને તે પાણીના દીપા આખ આવવા (નેત્રાભિષેક વગેરે) પર નખાય છે તે અર્તિ ગણુમરી છે આનાથી આખની બગતરા ચોખી થાય છે ખાડી અથવા પર વહેવાળુ એણુ થાય છે આવી રીતે કાચું કરવાવાળી બીજ બે ઓષધિઓ છે એક હંગેર અને બીજી સાકર આખ આવવાના આરભમા સ્વચ્છ એર દિખાતુ ૧ દીપુ આખમા નાખતુ એટલે માણી અથવા પર બકાર નીકળે છે તથા રેતીના કણની માફક જે દાણ ખૂચતા હોય તે ચોખા થઈ નથ છે ત્યાર પછી ધાણુ હંગેર અથવા સાકર એ ગણુમાંથી એક અથવા ત્રણે મેળવીને આખમા નખાય છે આખ બહુજ સૂઝ ગઈ હોય તો રસવતીને દુધમા ધરીને આખના ચોપચા પર લેપ કરવો, રક્તચ દનના કરતા રસ વતી વધારે લાભદાયક છે શીતગામા આખો ધોવા માટે ધાણુ પાણી વાપરે છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× કોઢ કેલિજનના નામ અને વર્ણન ઇડિચન મેડિચિનન ષ્યેન્ટસમા નીચે પ્રમાણે આપેલ છે સં અરુણ કુલજન મંકાભારાવચા બં બડા કલિજન મુળઈ બડી પાનની જડ મલયારી પાનની જડ મં કોઢ કેલિજન હિં બડા કુલિજન રાં મુદ્ધવાર સિમ કાઠી કેન્દર તાં આનદમ્ તેં કુ પ્રાહકમ્ મલાયવમ્—અરત મરાયન્ચર ઇં ચેટર જવજન લેં આદિપનિયા મલગા

આ બહુપાષ મૂસકમ્(૬૬) લગભગ આદાના જેવો છે કદમા ચેડી મુગમ આવે છે પાન ૯થી ૧૮ ઇંચ લાંબા અને ૧૧ થી ૧૫ ઇંચ પહોળા હોય છે ફૂં વીડી આખાવાળા રાફે ફૂં નાના નારંગી વાવ રંગના હોય છે મવબાર સિંચાન મલાયદીપ અને ઉતર જગણમા આ છોડ થાય છે

આ નો ઉપયોગ વજની જગ્યાએ થાય છે વૃદ્ધાવસ્થાની ઉધરસ પર કોઢકેલિજન અપાય છે પરસેના બહુજ આવતો હોય તો બધ કરવા માટે કોઢકેલિજનના ચૂર્ણની માલિસ કરાય છે દાતના દર્દ ઉપર આનુ ચૂર દાત પર ધસાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ઉપર:—એનાં છેગણાંની કઢી કરી ખાતી અથવા તેનો રસ કાઢી પાવો. (૨) માથું ચઠ્યું હોય તે ઉતારવા માટે:—ઠોલિંજનનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેને ચૂંધવું; એટલે છીંકા આવી મસ્તક જાતરે છે. (૩) વાલુથી અંગ રટી ગયું હોય તો તે ઉપર:—ઠોલિંજનનું ચૂર્ણ સરીરે ચોળવું. (૪) સ્વરભેદ (સ્વરભંગ) ઉપર:—ઠોલિંજન મોઢામાં રાખી રસ ગળવો. (૫) મોઢશી (કોલેરા) ઉપર:—ઠોલિંજન અને સિંધવ કોકમના તેલમાં કાલતી બરા ગરમ કરી સરીરે ચોપડવું; એટલે કોલેરાથી હાથપગમાં ચડતી જોટલીઓ તથા ખલ્લીચળ (હાથ, પગ, પેટ અને ખંભા એમાં ચનાર થય)નો નાશ થાય છે. (૬) હીલડી ઉપર:—ઠોલિંજનનો એક તોલો રસ કાઢી તેમાં લીમડાનો રસ એક તોલો અને આદાનો રસ એક તોલો નાખી દોઢ તોલો સાકર નાખતી અને તે સીંતળી રાખવું. એ પ્રત્યેક વખતે અર્ધાં તોલા પ્રમાણે બે વખત એમ ત્રણ દિવસ આપવું. (૭) બહુમૂત્ર રોગ ઉપર:—ઠોલિંજનનો અણમાંશ કાઢો કરી બે વખત પાવો. (૮) બાળકના અતિસાર ઉપર:—ઠોલિંજન હાથમાં ઘસી ઘોડી ઢિંગ નાખી ટકી કરી પાવો. (૯) મુખકુર્ગંધી દૂર થવા માટે:—ઠોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી દત્તિ ચોપડવાનો નિયમ રાખવો. (૧૦) કંતવેગ ઉપર:—ઠોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં કાલતી તેના વડે દાંત ધસવા.

૧૫૮. કૌશિંબ—(જંગલી આંગો)—સંઠ કૌશામ. મંઠ કૌશિંબ. હિંઠ કૌશામ. બંઠ કૌશિંબ. કંઠ જુરીમાયુ. લાંઠ શ્વીકેરા દ્રાઢજ્યુગા. ઇંઠ સિંહાન એક.

કૌશિંબનાં જાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ કુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. કૌશિંબ પ્રાંતમાં એ જાડો પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું ચીકણું હોય છે. એનાં લાકડાનો ગાંભો રાતા રંગનો હોય છે. એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. તે કડવું, મધુર, બલ્ય, પથ્ય, રુચિકર, પાચક તથા સારક છે; અને કૃમિ, કોદ તથા મળવું નાશક છે. કૌશિંબ—ખાડું, ચુરુ, શોષકર, પિત્તલ, કફર તથા કૌશોષક છે; અને વાયુ, કોદ, અર્ચ, સોનો, પિત્તમય, રક્તપિત્ત અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. એનાં પાકાં ફળ—લઘુ, અગ્નિદીપક, રુચિકર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મધુર, બલકર, ઉચ્ચ તથા વૃધ્ય છે અને કફવાતનાં વિનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) જુલ્માખ માટે:—કૌશિંબનું તેલ ગરમ પાણીમાં પાવું. (૨) ખસ, મળ અને કોદ ઉપર:—કૌશિંબનું તેલ ચોપડવું. (૩) એળ આવતી હોય તો:—કૌશિંબની હાલનો રસ કાઢી તેમાં સમુદ્રફળ ઘસી લેપ કરવો.

૧૫૯. કોળકંદ—(પાણકંદ) સંઠ કોલકંદ, વનપલાંડુ. મંઠ કોલકંદા, ધાખ્યાયા કાંદા, કૌશિંદા, સાપકાંદા. કાંઠ ધાપા, પાચણકાંદા, કૌશીંદા. હિંઠ જંગલી પ્યાળ, કૌલીકંદા, કારમીરી-પુટાણુ. બંઠ સુધાર આણુ. કંઠ સંપુટગેડુ, કાંડોલ્લુ સ્લિગિક. તાંઠ કડુવેલગંગાપમ. તેંઠ અડવિતેલાગડા. ટુંઠ બાણ્ડી. મલાંઠ કાટેના. કાંઠ બસવુદ્ધાર. ઇંઠ ઇડિયન સ્કિવલ. લાંઠ અર્જિનિયા ઇડિકા.

આલેહળ કુંગળીના કાંદા જેવા જ આ કંદ રાત્રના ઉપજ થાય છે. તે ઉમ, તીક્ષ્ણ અને અતિશય ખરજવાળા હોય છે. કુલઈ (કરલી)ની લાજ જેવાં એનાં પાંદડાં હોય છે. એ કાંદા કુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. + શેદળીના કાંદા નામે કોળકંદ પ્રમાણે જ એક કાંદા થાય છે. તે મોટા હોય

+ કોળકંદના કાંદા કુંગળીના જેવા દેખાય છે. પહેલા વર્ષના અને લીંબુ જેવડા કાંદા હવા માટે વાપરવા એઈએ. જૂના કાંદામાંથી સત્ત લેડી બ્ય છે. રવાદ કડવા અને તીખો છે. કોળકંદનું ચૂર્ણ વાયુમાંથી પાણી શોષણ કરી લે છે, એટલે તેનો લેહો બની બ્ય છે, માટે કળીચૂનાની ઉપર રાખવાથી પાણકંદો ખરાબ થતો નથી. કપડાં વણવાવાળા આ કાંદાનો ઉપયોગ પાણુ (કાંજ) ચઢાવવા માટે કરે છે, માટે આ કાંદાને પાણકંદો કહે છે. એ ઉપરથી કાઠિયાવાડમાં ખાલીને પાણકોર કહે છે.

ગુણધર્મ—દોહર દેસાઈ લખે છે કે આ અતિ મદત્તવની ઔષધિ છે. આની ક્રિય, બરાબર ડિજિટેલિસના જેવી થાય છે. નાની માત્રામાં સ્વેદજનન, મૂત્રવિરેચન, ઉષ્ણથી, કફન અને હૃદયજન્ય છે. મોટી માત્રામાં ગ્રહી અને હસ્ત કરાવે છે તથા દોહરી અને આંતરડાંમાં કાઢ કરાવે છે. અતિ મોટી માત્રામાં લેવાથી વમન-વિરેચન થઈ શુદ્ધ થાય છે. કોળકંદનાં સત્ત આંતરડાં, શુક્ર અને ફેફસાં દ્વારા બહાર નીકળે છે. આંતરડાંમાંથી બહાર નીકળતી વખતે મળને પાતળો બનાવે છે. શુક્રમાંથી બહાર નીકળતી વખતે મૂત્રનું પ્રમાણ વધારે છે. ફેફસાંમાંથી બહાર નીકળતી વખતે કફને પાતળો કરે છે. કોળકંદ ડિજિટેલિસના કરતાં વધારે બળવાન મૂત્રજનન છે તથા પચનનલિકામાં વધારે દાહજનક છે. ડિજિટેલિસમાં કફન ધર્મ નથી, તે કોળકંદમાં છે.

છે. એના રુણ પણ કોળકંદ પ્રમાણે જ છે. કોળકંદ—તીખા તથા ઉચ્ચ છે; અને વિષ, ભલ્લી તથા કૃમિનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—કોળકંદના રસમાં થોડો લોટ મેળવી તે સેકાને ખાવો અથવા ચણાના લોટમાં મેળવી તેનાં લાળિયાં કરી ખાવાં. બીજો પ્રકાર:—કોળકંદનો કંદ અને કળથી બેનો કાઢી કરી પાવો.

૧૬૦. કોણુ—સં કુખાંડ. મં કોહોળા, કોહળા. ટાં દારોકોહળા. હિં કુહડા, પેહા, કોહડા. બં ગાહકુમડા. કં કચુંબળલ, કચુંબળ, સિહિચુંબળ. તાં કલ્યાનરુચિનિકામિ. ત્વં કારકુબડા. મલાં નારેકુપલાના. તૈં પુલ્લાહ વડિકા, વલેયુમાડિ. કાં ભૂરાકુકુ. અં મહેદેવા. ઈં પંપકિન. લાં બેનિનકાસા સેરિકેરા. ઉડીં કખાર, પાનીકખાર.

કેટલાંક કોળાં હાથ દોઢ હાથ લાંબાં થાય છે. સારી જમીન હોય તો એક વેલા ઉપર ૫૦-૬૦ સુધી કોળાં થાય છે. કોળાંનો પાક થાય છે તે પૌષ્ટિક છે. એનું શાક અને વડાં કરે છે. કોણુ ધણું જ ઠંડું છે. જૂનાં રીંગણાં અને કાચાં કોળાં એ ખાવાં ન જોઈએ. કહ્યું છે કે વૃન્તાકં ઘલ્લવીક્ષતાં કુમાણ્ટં કોમલં વિષમ્ । અર્થાત ધણું બીજવાળાં વંતાક (રીંગણાં), અને કૂણાં કોળાં એ વિષરૂપ છે. કોળાં એક વર્ષ સુધી રહી શકે છે. માત્રા—ફળોના રસ ૨ થી ૪ ઓંસ.

કોણુ—વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, બસ્તિશુદ્ધિકર્તા, બળકર, અતિમીડું, શીતળ, ગુરુ, રુક્ષ, સારક, હૃદય અને કફકર્તા છે તથા મૂત્રાધાત, પ્રમેહ, મૂત્રુચ્છ, પથરી, તૃષા, અરુચિ, વાતપિત્ત, રક્તવિકાર, વાયુ અને શર્કરા (રેતી) વિકારનો નાશ કરે છે. તે કૂણાં હોય તો અતિ શીતળ, દોષકર અને પિત્તહર છે. તે જૂનાં હોય તો કફકારક અને પાકેલાં હોય તો કિંચિત્ શીતળ, દોષકર અને પિત્તહર છે. તે જૂનાં હોય તો કફકારક અને પાકેલાં હોય તો કિંચિત્ શીતળ, દોષકર, લઘુ, સ્વાદુ, ખારટ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, સર્વદોષનાશક અને પથ્ય છે. તેના ગર—મધુર, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) સ્થાવર અને જંગમ સર્વ વિષ ઉપર:—કોળાંના રસ કાઢી પાવો અથવા કકડો ખાવા આપવો. (૨) દાંડ અને દોડરા (ધાન) ના વિષ ઉપર ઉતાર:—કોળાંના રસ ગોળ નાખી પાવો. (૩) ગોતા ઉપર:—કોળાંના ગરના રસમાં જેઠીમધ ઘસીને પાવું. (૪) ઉન્મોદ ઉપર:—કોળાંના રસમાં કોષ્ઠકોશિંજન(મોટા કોશિંજન)નું ચૂર્ણ મધ નાખી પાવું. (૫) માંડપુળી ઉપર:—કોણુ છીણીને તેમાં વાટકું અગરિયું

કોળકંદથી હૃદયને શક્તિ મળે છે, ધનકાસા સ્પષ્ટ થાય છે અને તે સાંત રીતે ચાલુ રહે છે. નાડી બળવાન બને છે અને શાંતિપૂર્વક રિધર અને ભરપૂર ચાલવા માટે છે. માત્રા ૧૦ થી ૧૫ રતી.

ઉપયોગ—પાણુકંદો અતિ મૃદુલવાન મહરવનું ઔષધ છે. ન્ચા ન્ચાં ડિજિટેલિસ વપરાય છે, ત્યાં ત્યાં આ અપાય છે. આ વધારે કરીને ફેફસાંના રોગોમાં વપરાય છે. જાણુ જ પ્રમાણમાં અને ચીકણો કફ પડતાં હોય ત્યારે આનો વધારે ઉપયોગ થાય છે. ઇર્ષ્યુ આસનલિકાના સોભ ઉપર આ વધારે વપરાય છે. આની સાથે આકાંડાના મૂળની છાલ અથવા ઈષિકાક ઘણે બાજે મેળવાય છે. બાળકોના ઇર્ષ્યુ કફરોગમાં આ અતિ હિતકારક છે. બાળક માટે નીચે લખેલ બે બનાવટો વધારે ઉપયોગી છે:

શુકા કોલકંદ—(એસિટમ સિવા) કોલકંદ ૧૦ તોલા, સરકો (એસિડ એસેટિક) ૧૦ તોલા, પાણી ૩૨ તોલા મેળવી ૭ દિવસ ધીજીવી ગાળી લેવું. માત્રા ૫ થી ૧૫ દીપાં.

મધુશુકા કોલકંદ—(સીરપ સિવા) ઉપર લખેલ શુકા કોલકંદ ૧૭૧ ભાગ, સાકર ૮૫ ભાગ, શેષ ૧૦૦ ભાગ પૂરા પાયા તેટલું પાણી લેવું. મંદાગ્નિ પર બધાને મેળવીને રાત્રીને નેચી ચાસણી બનાવી લેવી અથવા રાગણુ મધ મેળવી લેવું. માત્રા ૧૦ થી ૧ ડ્રામ.

બીજા કફરોગમાં કોલકંદ રણ પ્રકાંડ કાઢી કરે છે: હૃદયની નિર્જાળતાને દૂર કરે છે, કફ જલદી પાડે છે તથા હોજરીની શક્તિ વધારે છે, જેથી રૂખ લાગે છે અને લોહન પચત થઈને દરેક સાક્ર આવે છે. આ ઔષધિ કફના નવા રોગમાં અપાતી નથી. આ ઔષધિની અપેક્ષાએ વધારે દાઢક છે, એટલે ભલ્લી કરાવવા માટે કોલકંદ અપાતી નથી.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

• કોળાંના વેલા થર આગળ અને વાડામાં વાર છે. એનાં પાંદડાં એટલાં દોષ છે. એનાં ફળો તેને સામેલા ડીંટડા સહિત રાખી મૂકીએ તો બાર માસ સુધી બગડતાં નથી; પરંતુ ને ડીંટડું ઉમેરી નાખવામાં આવે તો તે કદોવાઈ બગડી ન્ચ છે. એ ડીંટડું પાણીમાં ધસી વીંછીના કંપ ઉપર થાપડવાથી આરામ થાય છે. એનાં ફળોં નેચાં સામે આંજળી ફરવાથી બગડી જઈ અડી ન્ચ છે અથવા તેમાં વડા પડી જાય પડે છે.

મીઠું મસળી પછી તે ફેણ ઉપર બાંધવું. (૬) કમળા ઉપર :—કોળાનાં પાંદડાં વાટી તેમાં હળદરનો બીકો મેળવી તે દહીં સાથે સાત દિવસ આપવો. (૭) અમ્લપિત્ત ઉપર :—કોળાના રસમાં સાકર નાખી આપવું. (૮) રક્તશૂળ ઉપર :—કોળાના ગરબના રસમાં ૨ તોલ લાખવું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૯) ધાસ અને ઉધરસ ઉપર :—કોળાનાં મૂળનું ચૂર્ણ નવશેકા પાણીમાં ખાવું. (૧૦) શૂળ ઉપર :—કોળું છોલી-ફેડી તડકે સૂકવી પાસણમાં ઢાંકી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે બળવું કરવું. રાખ ન ચતાં કાચલા થાય ત્યાં સુધી બાળી પાણીમાં ઠંડું કરી કરી ગયા પછી ચૂર્ણ કરી બે માસા પ્રમાણે લઈને, તેટલું જ સૂકવું ચૂર્ણ મિશ્ર કરી ભીના પાણી સાથે નિત્ય આપવું, એટલે અસાખ્યજનો નાશ થશે. (૧૧) પથરી અને શકરિયા ઉપર :—કોળાનો રસ, હિંગ અને જવખાર નાખી આપવો. (૧૨) ચપટા કૃમિ ઉપર :—ખીજ વાટીને આપવાં. પછી ભુલાવ આપવો.

૧૬૧. કૌચ (કુવચ, હેરવશિંગ) —સં મકંટી, સ્વયંશ્રુતા. મં ખાન્કુહિરી, કુહીલી. કાં ખાન્કુહીલી. હિં કોંઈ, કિંવાય. બં આલુશી, છુનારગુંડ, દયા, શ્યાશિખી. કં નન્કુચુરી, નન્કુચુરી, કાકરે. તેં પિલ્લીપડય. તાં પુનેકાલિ. તું નાઈ સોણું. મલાં નાપિકરુણા, ચોરિવધિ. ગાં ખવંધ્યાવાલી. ઇં કોહર. લાં મુકચુના મુરિયેન્સ.

કૌચના રોપા વગડામાં મૃગશીર્ષનો વરસાદ પડવા મહિં કે લાગલા ચોતરફ ભીંગે છે. પછી તેના મોટા વેલા થઈ જાડ ઉપર અને વાડ ઉપર ચઢે છે; કૌચના વેલાને પાંદડાંની બાહ્યએ લાંબું ડીકું ફરી તેને ફોનો બ્રૂમખો આવે છે. એક બ્રૂમખામાં વીસ-પચીસ ફોનો હોય છે. આ ફોનોમાં એક એક આંગળાં લાંબા અને તેટલા જ જડા શિંગોના ગુચ્છ આવે છે. દરેક ગુચ્છમાં પાંચથી દસ સુધી શિંગો હોય છે. એ શિંગો ઉપર બારીક કાંટા હોય છે; એ કાંટા શરીરે લાગે તો શરીરે વિલક્ષણ આવે થઈ તે લાગ સૂજે છે. ફોનો ઉડાડવાના કામમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શિંગોમાંનાં બિયાંને કૌચખીજ કહે છે. કૌચમાં બે જાતિ છે : ‘રેડકૌચ’ અને ‘મેડકૌચ’ અથવા ‘મીડકૌચ.’ એમાંથી મીડ કૌચની શિંગો કિંચિત મોટી અને નાબુક હોઈ ઉપલા કાંટા નુકસાનકારક હોતા નથી. એ શિંગ ઉપરના કાંટા છરીથી છોલી નાખી તેનું શાક કરે છે. એ શાક લીલાં કોળાનાં શાક જેવું ધાય છે. કૌચ—મધુર, વૃથ, શીત, ધાતુવર્ધક, બલકર, શુરુ તથા કડવી છે; અને ક્ષય, વાયુ, શીતપિત્ત, રક્તદોષ, મથુ, કઠે તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ—ધાતુવર્ધક, વૃથ, શીતળ, સ્વાદુ તથા શુરુ છે; અને વાત, કુષ્ઠ મથુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ખીજ ગુણે અહ નવા છે. ઉપયોગ :—(૧) કૃમિ ઉપર :—કૌચની શિંગોના ઉપરના થોડા કાંટા દૂધમાં કિંવા ગોળમાં નાખી તે નાના ખાળકને આપવું. આ ઔષધ ઘણું આપવું નહિ. એથી કરમનો ઉપદ્રવ ત્વરિત દૂર થાય છે. અ મોટું રામબાણ ઔષધ છે. (૨) કૌચના વિષ ઉપર :—ધી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી ખાવું. (૩) નાનાં વાહરડાંને કરમ થયા હોય તો :—કૌચનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અથવા કૌચના કાંટા છાશમાં પાવા. (૪) ગર્ભધારણ માટે :—મીડી કૌચનાં મૂળ અને કોડાનો ગર દૂધમાં વાટી પાવાં. (૫) ધાતુપ્રિત્ત માટે :—કૌચખીજ તથા તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર ધારણ્ય દૂધ પીવું. (૬) સોમલના વિષ ઉપર :—ખરજવાળી કાંચની છાલ અને ધોળા કાથો એકત્ર કરી, પાણીમાં વાટી થોડું થોડું પાણી પીવું. (૭) મૂર્છા દૂર થવા માટે :—કૌચ શરીરે ચોપડી. (૮) ધાસ ઉપર :—કૌચનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ખાત:કાથે મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૯) ગાંઠ, ખદ અને માંજરી (ખાંબલાઈ) ઉપર :—કૌચનાં ખી ઘસી દિવસમાં બે-ત્રણ વાર લેપ કરવો.

૧૬૨. ખખૂરી—સં ખખૂર. મં ખખૂર, ખારિક. હિં પિંકખખૂર, ખુહારા. બં સોહરા. કં ખખખૂર, ઉત્તી. તેં ખખૂરપુકું. કાં ખુર્તાર, ખુર્માખુષ્ક. અં તમરરત્તળ. ઇં કેટ, પામ. લાં ફિનિક્સ રેક્ટીલિફેરા (ખખૂરી), ફિનિક્સ સિલ્વેસ્ટ્રિસ (જંગલી ખખૂરી).

+ કૌચાં લેવાની રીત એ છે, કે તેના વેલા નીચે તાપ કરીને તેની શિંગોની ફાંડી (કાંટા) બાળી નાખવામાં આવે છે; પછી તે શિંગોમાંથી કૌચાં કાઢી લેવામાં આવે છે. વધારે તાપ લાગવાથી શિંગો વધારે બળે તો અંદરનાં ખીજ પણ દાઢી બળે છે.

ખમ્બરીનાં ઝાડ શિંદી (બંગલી ખમ્બરી) જેવાં જિંયાં વધે છે. ખમ્બરીનાં ઝાડ આ દેશમાં પુષ્કળ થાય છે, પરંતુ તેનાથી ખમ્બર ઉત્પન્ન થતું નથી. તેઓને ખમ્બર જેવાં ફળો આવે છે. પણ સોઢાને પકવવાની માહિતી નહિ હોવાને લીધે કિંવા અહીંની ઉંચા યોગ્ય નહિ હોવાથી તે પાકતું નથી. અરબસ્તાન અને ઈરાન દેશમાં ખમ્બર પુષ્કળ પાકે છે. જે ફળો અધકચરાં મુકવે છે તેને ખારેકો કહે છે. આરબ સોઢા ખમ્બર ખાઈને જ ઘણા દિવસ કાઢે છે. ખમ્બર એ પાચક અને પોષ્ટિક છે, ખમ્બરના દીલાનું તેલ કાઢે છે. તે બાળવાના તથા ઔષધોના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ખોળ ઢોરોને ખવરાવે છે. ખમ્બરનાં ઝાડનાં પાંદડાંની સાવરણીઓ વગેરે બને છે, લાકડું ઘરકામના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉનાળામાં સોઢા ખમ્બરનું શરબત કરી પીએ છે. તેમાં પાણી મેળવ્યાથી તે સમશીતોષ્ણ થાય છે. ખારેકનાં બી બાળકોને બાળાગોળામાં ઘસીને પાવ છે. ખમ્બર—

નૃપ્ય, સ્વાદુ, શીત તથા યુરુ છે; અને અગ્નિમાં, કૃમિ, ધાતુરદિ, તૃપ્તિ તથા પુષ્ટિને કરનાર, ઉષ્ણ, બલ્ય, દુર્ગંધ, સ્નિગ્ધ, રસકાળ અને પાકકાળે મધુર છે; તથા રક્તપિત્ત, પિત્ત, દાહ, શ્વાસ, કફ, શ્રમ, ક્ષતશ્વ, વિષ, તૃષ્ણ, શોષ અને અસ્વપિત્તનો નાશ કરે છે. મુલેમાની ખારેક—ભ્રૂતિ, શ્રમ, મૂર્છા, રક્તપિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) રેચ થવા માટે :—ખમ્બર રાતે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તથા ગાળીને તે પાણી પીવું, એટલે રેચ થાય છે. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—ખારેકનાં બી બારીક વાટી તેની ધૂણી આપવી. (૩) ખરબચા ઉપર :—ખારેકનાં બી બાળીને તેની રાખ, કપૂર અને ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૪) કપાળ દુખવું હોય તો તે ઉપર :—ખારેકનાં બી ઘસી માથા ઉપર ચોપડવાં. (૫) થોડાને શરદી થઈ હોય તો તે ઉપર :—ખારેકનાં બીનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં નાખી આપવું. (૬) આમવાત ઉપર :—ખાશર ખમ્બર પલાળીને પાવું. (૭) ધાતુપુષ્ટિ માટે તથા પિત્તશમન થવા માટે :—ખારેકનાં અંદરનાં બિયાં કાઢી નાખી સાધારણ ખાંડી તેમાં બદામ, બેદાયા, પિસ્તાં, ચારાળી, સાકરની બૂધી વગેરે મસાલો એકત્ર કરી તે સર્વનું મિશ્રણ, રીતસર પાતળા કરેલા અને અથાવ એટલા ઘીમાં પલાળી રાખવું અને સતત આઠ દિવસ સારી રીતે અથાવા પછી દરરોજ સવારે બે તોલા સેવન કરવું. (૮) ટાકિયા તાવ ઉપર :—ખારેકનું બી અને અધાડીનાં મૂળને ઠંડા પાણીમાં ચંદન જેવું ભટું ઘસી ખાવાના પાનને ચાર ચુંબસાર જેટલું ચોપડી તે પાન સોપારી, લવંગ, એલમી, કાથો વગેરે સાથે તૈયાર કરવાં; અને તાવ આવ્યા પહેલાં એકેક ધડીના અતરે એકેક ખીડું ખાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું, એટલે ટાહ દર્દી આવનારો તાવ ભય છે. (૯) જીર્ણવર ઉપર :—ખારેક, મૂંઠ, દ્રાક્ષ, સાકર અને ઘીને દૂધમાં નાખી તે દૂધ કઢવીને પાવું. (૧૦) કાઠ થવા લાગ્યો હોય તો :—નવટાંક ખમ્બર પાણીમાં મસળી પાવું. (૧૧) ચેતના પ્રાપ્ત થવા માટે :—માખણ અને ખારેક ખાતા જવું. (૧૨) ધનુર્વાત અને રક્તપિત્ત ઉપર :—ખમ્બરનો કલ્ક કરી તેમાં એરંડાનું તેલ નાખી પાવું. (૧૩) બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક :—ઉત્તમ ખમ્બર જે માંસાથી ત્રણ તોલા પર્યંત બાળકની શક્તિ પ્રમાણે લઈ સ્વચ્છ પાણીથી ઘોઈ લૂછી નાખવું અને માંહેના ઠંળયા કાઢી થોડું દૂધ લઈ તેમાં તે કેટલાક વખત સુધી પલાળી રાખી પછી મસળી કપડાંથી ગાળી તે રસ દિવસમાં ત્રણ વાર પાવો. એ લક્ષ્ય એક મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા લાયક છે. માત્ર દરેક વેળાએ તાજેરસ કાઢીને પાતા જવું. (૧૪) ઠંડી ઉંચા હોય કિંવા શરદીનો વિકાર હોય ત્યારે બાળકોને આપવાના ખોરાક :—સારી ખારેક લઈ લીના લૂગડાથી સ્વચ્છ લૂછીને પછી તેમાંનું બી કાઢી નાખવું અને સુખક પ્રમાણે દૂધમાં ઘસીને બાળકોને ખવરાવવું; અથવા તેમાં જ ખીણું દૂધ નાખી પાતળું કરી પાવું. આ ઔષધ નાનાં બાળકોને

x ખારેક અને ખમ્બરના કળિયા વૃધાને રાકનાર છે, તેથી ન્યારે કસુવાવડ થયેલ સીને પાણી નહિ આપવાની ખાસ જરૂર હોય છે, ત્યારે તેને એક પછી એક આ કળિયા જ માત્ર મોઢામાં રાખવા માટે આપવામાં આવે છે. અતિસાર બંધ થવાને ઊંચી ખારેકમાથી કાઢી નાખી તેને ડેકાણે ચણા જેવડી અગ્રીણી કાંકરી નાખી, તે ઉપર બીનું કપડું લીંદી ધુમાડારહિત દેવતામાં ભારી, સેકાઈ રહે એટલે તેને વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી સવારસાળ એકેક અથવા શક્તિ અનુસાર આપવી.

આપવું નહિ, પણ મોટાને આપવું. નાના બાળકોને આપવાથી પેટમાં બળુ જાય છે અને કોઠામાં ગરમી થાય છે. (૧૫) મધ (દાઝ) ઉપર ઉતાર :—ખજૂર પલાળી મસળી ગાળીને પાવું. (૧૬) પ્રદર ઉપર :—ખારેકનાં બિયાં ખાંડી લીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની ભૂકી નાખી આપવું. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર :—ખજૂર મધમાં ખાવું.

૧૬૩. ખટખટી (પાડખટા) —મં ૦ પાંદરી ધામણ. કં ૦ દરુક. લે ૦ ત્રિવિધા સ્કલેરોદિલા. ખટખટીના છોડ એ-ત્રણ માથોડાં લીંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં આકારે ધામણીનાં પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં ઝીણાં હોય છે. એ ઝાડને ચારપાંચ ફૂલોના એક તોરેા એવાં ફૂલો આવે છે. ખટખટીનાં ફળો ખાવાથી ગળયટાં લાગે છે. ઉપયોગ :—(૧) પુષ્ટતા માટે :—ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૨) આમરક્ત પડે છે તે ઉપર :—ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાવાં (૩) વાતરક્ત ઉપર :—રોગીએ ખટખટીનાં મૂળ હમેશાં પાસે રાખવાં. ખટખટીની લાકડી હાથમાં રાખવી, સોળ ઉપર અને ગાંઠ ઉપર ખટખટીનાં મૂળ ઘસીને ચોપડવાં અને દરરોજ સવાર-સાંજ ગંધના પાશેર દૂધમાં ખટખટીનાં મૂળ ૩ માસા, ઘોળી શલગાસીનો કંદ મે તોલા અને ગોમેટીનાં મૂળ ૬ માસા ઘસીને ૪૨ દિવસ સુધી પાવાં, એટલે વાતરક્ત દૂર થાય છે. (૪) અપતિ-સાર ઉપર :—ખટખટીનાં મૂળ ઝાસમાં વાટી પાવાં.

૧૬૪. ખડખડુ (સકરેટી) —સં ૦ વડ્ડુળ, મધુપાકા. મં ૦ ખરખૂજ, કાંકડી, અકરમાથી. લિં ૦ ખરખૂજ, બં. ખરખૂજ. કં ૦ વડ્ડુળ સૌતે. ફાં ૦ ખુરખુજ. અં ૦ બત્તીખ. ઇં ૦ મેલન. લાં ૦ કુસુમિસમેલો.

કાલિંગા જેવો જ એનો વેલો થાય છે. ખડખડુનાં ફળ ગોળ થાય છે અને તેની બહારનો રંગ રોતો હોય છે. ખડખડુનાં ખાવાથી સ્મરું લાગે છે. એવું શાક પણ કરે છે. જે ખડખડુનાની અંદરનો રંગ લીલો હોય છે, તેને મરાઠીમાં ‘તરડી’ કહે છે. એ ખાવાથી બહુ સારી લાગે છે. ખડખડુનાં વધારે ખાવામાં આવ્યાથી ગરમીને ઉપદ્રવ થાય છે. ઉપયોગ :—(૧) તાપની ઝાળ લાગી હોય તો :—ખડખડુનાં બિયાં વાટી માથા ઉપર ચોપડવાં અને તેનો રસ શરીરે ચોપડવો.

૧૬૫. ખરશિંગ —સં ૦ ખરશિંગિકા. મં ૦ ખરશિંગ. કં ૦ ધનસેંગ. તાં ૦ વરેનકુર્નિ. મુંબઈ ખેરશિંગી. લે ૦ સ્ટીરિઓર્ફમ્ ઝાઈલોઝાઈમ્.

આ ઝાડ ધણું જ મોટું થાય છે. આ વૃક્ષનાં પાન ટેડું (અરલુ)નાં પાન જેવાં હોય છે. આ વૃક્ષને હાથ સવા-હાથ લાખી અને અંગૂઠા જેવડી બડી ફલી આવે છે. આ ફલીને મરાઠીમાં ‘ખરશિંગ’ કહે છે. એમાં ઉંચ ગંધ રહેલી છે. આ ફલીના ટુકડા કરી અથાણું કરાય છે, તેમ જ ચિંગડું શાક પણ થાય છે. ઉપયોગ :—(૧) ખસ ઉપર :—ખરશિંગની ઝાલવું પાતાળયંત્રથી તેલ કાઢી લગાડવું.

૧૬૬. ખરેટી —(કુંગરો બળ) —સં ૦ બલા, ફિલિખિલ્લિકા. મં ૦ તુપકડી. કાં ૦ ફતરી. લિં ૦ અરિઆરા. તાં ૦ અરિવલયુક્કન, મલઈડંગી. તેં ૦ ચિદિયુ. ઉરિયા-સિઓળોલા. કં ૦ વિશકાફી. લે ૦ સીડાકારિનીફિલિયા.

આ ખરેટીના છોડની જગ્યાઈ ૧૫ હાથના સુમારે હોય છે. પાન નાનાં, નરમ, પીળાસ લેતાં લીલા રંગનાં, લીસાં અને ચળકતાં હોય છે. ફૂલ પીળાં હોય છે. ફળ પ થી ૮ ખડ અને અણીવાળાં હોય છે. એ ફળ ઉપર કુસો (પુમ) હોય છે. એ ફળ ચાલતાં ચાલતાં વચ્ચે ચોટે છે. એ ફળોની વેંસ કરીને લરવાડ લોડા ખેરની માફક કામગીરી ચોપડે છે. શુષ્ક-સ્નિગ્ધ, શીતળ, પોષ્ટિક, કામો-તેજક, ત્રિદોષનાશક, રક્તપિત્તનાશક તથા બળ અને ઓજને વધારનાર છે. મૂળની ઝાલવું ચૂર્ણ દૂધ અને સોંકર સાથે લેવાથી મૂત્રતિસારનો નાશ થાય છે. ઉપયોગ :—(૧) ગાંઠ, ફેલ્ડો, ગરક, વગેરે જલદી ફટવા માટે :—મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં કાગડાની હગાર મેળવી ચોપડવી. (૨) શસ્ત્રનો ઘા પડ્યો હોય તે ઉપર :—ઘાત પાનાનો રસ કાઢી ઉપર ચોપડવો; એટલે જખમ સારો થાય છે. (૩) હૃદયોગ, દમ અને ઉધરસ ઉપર :—કુંગરો બળનાં મૂળ ચાવના દૂધમાં પચન કરીને તે પાવાં. બળમાં ઘણી બતા છે, એવું સ્પષ્ટીકરણ બળની ટિપ્પણીમાં

આગળ આપેલ છે.

૧૬૭. ખરસાણી(-ડી)—સં ૯૯૪૫૬, ૫૪૫૫૫. મં શેર, ચિકાડા, ચોહિરા, કંડે હુરા, નિવલી. બં ૯૪૩૫૫. હિં ૦ ખુરાસાની થુહર. કં મોંકુગળિ. તાં ૦ કળિ. તેં ૦ કળિ. મલાં ૦ તિરકળિ. તું ૦ ક્રુકળિ. કોં બહિનિવલિ. લેં ૦ હુદાલિયા તિરકલિ.

આ ઝાડ જંગલી છે. વાડ કરવામાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એવું દૂધ ઘણું ઉષ્ણ છે. તે શરીરે લગાડવાથી ફેલા જાે છે. ખરસાણીના લાકડાના કાલસા ફેડવાનો દારૂ કરવાના કામમાં આવે છે. આ ઝાડનાં ચિકાડા, ચોહિરા, કંડેહુરા અને નિવલી આદિ મરાઠી નામો છે. માત્રા—તાબું દૂધ ૧ થી ૨ રતી સાકરની સાથે. ઉપયોગ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:—ખરસાણીનું દૂધ ચોપડવું. (૨) ઉધરસ ઉપર:—ખરસાણીનું દૂધ માખણમાં રોગીની શક્તિ બેઈ એક, બે કિંવા ૩ રતી આપવું; તેથી જીલડી થાય છે અને રેય પણ થાય છે. ઉપર દહીંલાત આપવાં. (૩) ખરસાણીના વિષ ઉપર:—પાણીમાં મધ નાખી પાવું. કાળી નગોડનો પાલો વાટી લેપ કરવો. માખણ ખાતું તથા લેપ કરવો. (૪) આંખોઈ (પિયોટી) ખસી હોય તો:—હૂંડીની આસપાસ ખરસાણીના દૂધનો લેપ કરવો. (૫) ખસ ઉપર:—ખરસાણીની સુકાઈને નીચે પડેલી રૂખો બાળી તેલમાં ખરસ કરી લેપ કરવો. (૬) કષ્ણશૂળ ઉપર:—ખરસાણીની રૂખો અંગારામાં શેકી રસ કાઢીને તે કાનમાં પાડવો; અથવા તે રસમાં તેટલું જ બકરીનું દૂધ ગરમ કરી નાખી તે કાનમાં પાડવું. (૭) વિષમજબર ઉપર:—ખરસાણીની પાકેલી રૂખો ડેળના પાંદડામાં વાટી અંગારામાં શેકી તથા બાફી તેનો રસ કાઢી, તેમાં ઠીકરી જમકારી હિંગની ભૂખી નાખી તે રસ મુમારે ૪ તોલા પર્કત આપવો. (૮) કુરશાના વિષ ઉપર:—ખરસાણીની રૂખો અંગારામાં બાફી રસ કાઢવો અને તે તાળવા ઉપર અને દંશસ્થાને ચોળવો તથા બે આયમની પાલો પણ ખરો.

૧૬૮. ખરાખસ—સં ૦ ખસતીલ. મં હિં ૦ કં ૦ ખસખસ. બં ૦ પોસ્તદાના. તૈં તાં ૦ ગસગસ. તું ૦ કસકમે મલાં ૦ કશકશ. ફાં ૦ દુખમેકકનાર. અં ૦ હણલ કોકનાર. ઇં ૦ પોપીસીડસ. લાં ૦ પાપાવર મેગિનદમ્.

અરીજુના ઝાડા—સં ૦ ખાખસફલ, ઉત્તસફલ. હિં ૦ પોસ્ત, ખસખસકા ફલ. મં અખે મોડ. બં ૦ પોસ્તદેડિ, ખાકશી. ફાં ૦ કોકનાર. અં ૦ અખુનાસ. ઇં ૦ પોપી કેપમુલ.

જે છોડમાંથી અરીજુ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ખસખસનો રોપો કહે છે. ખસખસના છોડ સરાસરી ત્રણચાર ફૂટ જિંયા વધે છે. એને છંડવાં આવે છે, તેના પોસ્ત અને છંડવામાં બી થાય છે તેને ખસખસ કહે છે. ખસખસના છંડવાને શસ્ત્રથી ચીરા પાડવાથી તેમાંથી જે રસ નીકળે છે, તે સુકાય છે એટલે તેને જ અરીજુ (સં અરિફન) કહે છે. અરીજુ એ માદક પદાર્થ છે. એની ગળુના ઉપવિગોમાં છે. અરીજુ ઘણું ખાવામાં આવે તો પ્રાણનાશ થાય છે; પરંતુ એ રીતસર આપવાથી સારા ઉપયોગમાં આવે છે. ખસખસના છોડમાંથી અરીજુ થાય છે; પરંતુ ખસખસમાં માદકપણું નથી. ખસખસના ફળ ઉપરની ત્વચાને 'પોસ્ત' કહે છે. ખસખસ એ પૌષ્ટિક છે. એનો પકવાનોમાં અને બીજાં પદાર્થોમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. ફૂણી હોય ત્યારે ખસખસનાં પાંદડાંની એકલી અથવા ભેળવાળી લાજ સારી થાય છે.

અરીજુનાં છંડવાંમાંથી નિષ્કર્ષ, અવેઠ અને કપાય એવા ત્રણ પ્રકારના કલ્પ થાય છે. સુકવેલાં છંડવાનો બુદો ૪૦ તોલા ૧૦૦ તોલા ગળેલા (ડિસ્ટિલ્ડ ફેડ) બિડુણી જાેલા પાણીમાં ૮ પહોર સુધી ભીંજવી રાખવો. પછી 'પર્કલટર'થી બીજા વાસણમાં તે પાણી ગાળી લઈ ઉકાળવું. ઉકળતાં ૫૦ તોલા પાણી બાકી રહે એટલે બેનારી દારવું અને તેમાં મલાક (ટિંકર) મેળવી તે મિશ્રણ કેટલીક વાર સુધી તેડી જ રીતે રાખી મૂકી, ફરીથી અગ્નિ ઉપર મૂકી ઘટ થતાં સુધી ઉકાળવું. આ નિષ્કર્ષથી અરીજુ જેવો મલાવજીલ ન થતાં ઘેન આવે છે. યુનાની ડોઝમ બુદી ઉધરસના છગ્રાથી રોગી ઘણો દેરાન થતો હોય તો આ નિષ્કર્ષનો ઉપયોગ કરે છે. આ નિષ્કર્ષથી માર્થુ દુખવું, ચક્રર આવવાં વગેરે અરીજુના વિકાર થતા નથી.

ખમખસનુ તેત નીકળે છે તે ખાવાના અને ખાળવાના કામમા ઉપયોગી થાય છે એનો ખોળ ગાય અને ભેસને ખાવા આપે છે ખમખસ જેમ તાજી હોય તેમ તેમાથી તેવ વધારે નીકળે છે, બીજા સારા હોય તો તેનો ચીન્ને લાગ તેલ નીકળે છે આ તેન તકડે રાખી મૂકવાથી સફેદ, પારદર્શી અને સ્વાદહીણુ થાય છે એ માથે ઝોળવાથી ઘેન આવે છે અને મજબૂત પુષ્ટ થાય છે રગ તૈયાર કરવાને પણ આનો વહેા જ ઉપયોગ થાય છે ઘોળા રગમા ખસખસનુ તેલ મેળવવાથી સુદર સફાઈદાર રગ થાય છે જે જીડવામાથી અશ્લીષુ કાઢી લીધેનુ નથી હોતું, તેમાની ખસખસ કડવી અને ઝેરી હોય છે, તથા તેનુ તેલ કાઢવાથી તેમા પણ એ દોષ આવે છે બગાળી ખસખસનુ તેલ માળવાની ખસખસના તેલ કરતા સારું હોય છે અને તેથી જ તે ખાવામા વધારે વપરાય છે. માળવી તેલ ઘણુ કરીને ખાળવામા વપરાય છે મીલ્કમત્તી, સાણુ વગેરે ખનાવવાને પણ આ તેલનો ઉપયોગ થાય છે યુરોપમા તેલનો રગ (ઓઇલ પેન્ટ્સ) અને વિશેષ કરીને ચિત્રકામના રંગ (આર્ટિસ્ટ્સ કલર્સ) ખનાવવામા અળશી અને બીજા તેલને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ કરે છે ખસખસનો ખોળ તાજે હોય તો ઘણુ ચીઠો અને ઢોરોને પુષ્ટિ આપનાર થાય છે તે જૂનો થવાથી તેના ઉપર કુસ જામે છે અને તે કડવો લાગે છે તે સ્થિતિમા ઢોગોને ખાવા આપ્યો હોય તો ક ઈકે પણ તુકસાન કરે છે ખસખસના ખોળની રાસાયનિક રચના ગ્લાસગોના પ્રોટેસર અન્ડરસને આ પ્રમાણે કાઢેલ છે —સો લાગ ખોળમા પાણી ૬૫૬. મલ ૧૧૦૪, નેટ્રોજનસ ૬૫૫ ૩૪ ૦૩, ગુદ અને તેના જેવો પદાર્થ ૨૩ ૨૫, રાખ ૧૩ ૭૦ અને બાકી કચરો ૧૧ ૩૩

ખસખસનો છાંડ :—ગ્રાહક, ગુરુ, વૃધ્ધ, કફપ્રદ, પાકકાળે મધુર, વીર્યપ્રદ, કાતિકારક તથા બલકર છે, અને વાત તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે એનાં ફળી—રક્ષ, ગ્રાહક અને રક્ત-શોધક છે ફળીની છાંડ—શીતળ, કણુ, કડવી, ગ્રાહક, તૂરી, વાતકાગક, રચ, સમઘાતુશોધક, પુરુષત્વનાશક, રક્ષ, મદમ્, અશ્વિવર્ધક અને મોહક છે ખમખમ—કફકારક, બલ્ય, વૃધ્ધ, ગુરુ, મધુર, ગ્રાહક અને વાતનાશક છે ઉપયોગ :—(૧) આમાતિસાર ઉપર :—ખસખસ દહી મા વાટી પાવી (૨) બાળકોને આમ પડે છે તે ઉપર :—ખસખસનો ક સાર અથવા થૂણુ કરી ખવરાવવુ (૩) સાધા દુખે છે તે ઉપર :—ખસખસના (પોસ્તદોડાના) કાઠામા કલાક બે કલાક સાધા શેકવા (૪) સોળે, પેટનું ચઢવું અને શરીરમાં વાયુ ભર્યો હોય તે ઉપર :—ખસખસના ફલ અને જીડવા પાણીમા ઉકાળી તે પાણુનો શેક કરવો (૫) પુષ્ટિ અને શક્તિ આપવા માટે :—ખસખસ, બદામગીર અને ચારોળી સમલાગે લઈ બારીક વાટીને ગાયના દૂધમા મેળવી ઉકાળા ખીર કરવી તેમા ઉતારતી વેળાએ બે તોલા તાલુ ઘી અને તેટલી જ સાકર નાખી તે મળી જાય એટલે બે માત્રા પર્થ ત ગળાતુ સત્ત નાખી સેવન કરવુ, એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે આ ઔષધ શક્તિહીન બાળકોને પણ આપવાને ઘણુ ઉત્તમ છે (૬) દારુણ (કેશમાઢેની જમીન કઠણ થઈ ઝીણી ફેડલીઆ થાય છે તે) રોગ ઉપર :—ખસખસ દૂધમા વાટી માથા ઉપર લેપ કરવો (૭) બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક બોરાક :—ખસખસ ગાવના દૂધમા બારીક વાટીને તેમા બીલુ દૂધ અને થોડો ગોળ કિવા સાકર નાખી ઉકાળીને રાખડી તૈયાર કરવી અને સારી રીતે ઠડી થયા પછી ખાડ નાખવી આ બોરાક બે મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા યોગ્ય છે અને જે બાળકનો હગામથુનો ઉપદ્રવ હોય તેઓને તો ઘણુ જ હિતકારક છે (૮) અર્ધગવાયુ ઉપર :—ખસખસનુ તેલ કોપરાના તેલ સાથે શરીરે ચોળવુ (૯) દારુણ નામના કપાળરોગ ઉપર :—ખસખસ દૂધમા વાટીને લેપ કરવો

અશ્લીષુ—સ ૦ અહિંદેન ૬૦ ૫૦ કં ૦ અશ્લીમ તૈ ૦ ગાલમકુ ૩૦ ૦ અશ્વત્, તિયાંક અ ૦ લમતુલ, ખાસખાસ ૬૦ ૦ ઔષધિમ્ ૬૦ ૦ ઔષધિમ્

સસ્તમા અશ્લીષુના અહિંદેન આદિ નામે છે તે અર્થવાળા છે અહિંદેન એન્ડે તર્પનું ઝેર સર્પદંથનુ જેવા પ્રમાણુ પરિણામ શરીર ઉપર થાય તેવુ જ પરિણામ અશ્લીષુની વધારે માત્રા લેવાથી થાય છે એથી જ તેને અહિંદેન, નાગદેન, શુજદેન આદિ નામે સસ્તમા આપેલા છે

અશ્લીષુની પ્રાથમિક અચર ઉત્તેજક છે અને પછીની સ્થિતિમા તે શરીરમાથી પીડા સમન

કરીને ઘેન લાવનારી છે. દાદિયા તાવની કમકમાટી બંધ કરવાને તે ઉપયોગી છે. એ સ્તંભક દોવાથી અતિશય પરસેવો બંધ કરવામાં, રેચ બંધ કરવામાં અને સાધારણ દાઈ પણ પ્રકારનો સ્નાન બંધ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. પેટની અંદરના ભાગમાં દાંઢ થયો હોય તો આનો ઉપયોગ થાય છે. તાવ ઘણો વધ્યો હોય તે સ્થિતિમાં અશ્વિણનો ઉપયોગ ઘણો હિતાવહ છે. દાક્ટરો તે ઔષ્ણિક પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરીને આપે છે, તેથી તાલાવેલી ચાંત થઈ ઘેન (જિંધ) આવે છે. પક્વાશયમાંના વ્રણ, આમ, અતિસાર, કોલેરા વગેરે રોગમાં તેમજ અતિ આર્તવ, પીડિતાર્તવ, ગર્ભાશય, પ્રદર, સ્નાયુસંક્રાંત્ય, મૂત્રપ્રસૂ આદિ સ્ત્રીપુરુષોના મૂત્રમાર્ગના રોગમાં અશ્વિણ ઉત્તમ યુગ્મકારી છે. ધનુર્વાત અને આશ્વિનના વિકરોમાં પણ અશ્વિણ સારું ચાલે છે. મરતકશળ, સંધિવાત, અલિપ્ધંદ (આંખ આવવી) આદિ નેત્રરોગ ઇત્યાદિમાં અશ્વિણનો બાલ ઉપયોગ હિતાવહ છે.

અશ્વિણુ ઝેર—અશ્વિણુ યોગ્ય માત્રામાં આપવું યુગ્મકારી છે, પરંતુ તે હદ ઉપરાંત આપવાથી મરણકર્તા થાય છે. જોખમાં જોખ બે રતી અશ્વિણુથી મનુષ્ય મરે છે. એ કડવું દોવાથી ખીજનો પ્રાણુવાત કરવાને ઉપયોગી થતું નથી. ધનુર્ કરીને આત્મધાત કરનારા લોહિજ તે ખાય છે. અશ્વિણુ ઝેર ચડવા લાગે કે ચક્રર આવે છે, હવ ગભરાય છે અને હળવેદળવે લાન નહિ જેવું રહી માણસ બેશુદ્ધ થાય છે. પહેલવહેલાં તો હાક મારવાથી ઉત્તર આપે છે; પરંતુ પાછળથી બોલવું તદ્દન બંધ થાય છે, શ્વાસ મંદ પડે છે, નાડી ભરપૂર મંદ ચાલે અથવા નકામી થઈ જલદી ચાલે છે. અંગ કાંઈક તપી આવે છે. પરસેવો આવે છે, આંખો મીંચાયેલી હોય છે. આંખોના ડોળાની મોટાઈ સંક્રાંત્ય છે (દાઈ-દાઈ વખતે આંખોના ડોળા પીનના માથા જેટલા અર્થાત્ બહુ જ નાના બની જાય છે), શ્વાસ બંધ પડે છે, ચહેરા ફિફો પડે છે, હોઠ અને હાથ કાળા દેખાય છે. ઝાડો થાય નહિ અને પેટ ફૂલે છે, મરણ પહેલાં શરીર ઠંડું થાય છે, આંખના ડોળા કાઢી રહે છે અને નાડી હાથ જ લાગતી નથી, રોગી સારો થવાનો હોય તો તે શુદ્ધિ ઉપર આવતો લાગે છે, તેને ઊલટી થાય છે અને માથું ડુબે છે. કદી કદી અશ્વિણુના ઝેરથી આંકડી, બકવા, ઊલટી, જીલામ, ધનુર્વા (તાણ) ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. અશ્વિણુ ઝેર ઉતારવા માટે ૧૦ રતી મેરથૂય પાણીમાં મેળવી પાઈ દેવાથી ઊલટી થઈ જાય છે. જે ઊલટી ન થાય તો હોજરીમાં રખરો પાંપ નાખી પાણી બહાર કાઢી લેવું. ત્યાર પછી કડક કોફી બહુ જ વધારે પ્રમાણમાં પિવરાવવી. હાથપગ પર રાઈ ચોપડવી, મોઢા પર ઠંડા પાણીવાળું કપડું ફેરવતા રહેવું અને રોગીને મિલકુલ સૂવા દેવો નહિ.

અશ્વિણુ ખાધ પછી સુમારે એક કલાક વિષારી ચિહ્ન દેખાવા લાગે છે અને ધણું કરીને ૨૪ કલાકમાં મનુષ્ય મરે છે. દરેકજ અશ્વિણુ ખાનારા લોહિજ (વ્યસની)ને તેનું ઝેર બાધ કરતું નથી; પરંતુ તેનું શરીર અશક્ત થાય છે, તેને ઝાડો સાફ થતો નથી, બરોબર બૂખ લાગતી નથી, મન ફુર્જળ થાય છે, ચહેરા વિચિત્ર દેખાય છે, ઘડપણ જલદી આવે છે અને ધણું કરીને તે નાની ઉંમરે મરે છે. ડોક્ટરો મોર્ફિયા નામનું સર્વ વાપરે છે. તે પેટમાં ગમેલ હોય તો અશ્વિણુ જેવાં જ લક્ષણો થાય છે. પરિણામ અશ્વિણુ કરતાં જલદ અને જોરદાર હોય છે.

અશ્વિણુમાંથી ચંદ્ર અને મદક એ બે પીવાના માદક પદાર્થો ગનાવે છે

અશ્વિણુ—બરણ, મારણ, ધારણ અને સારણ, એમ ચાર પ્રકારનું છે તે વૃષ્ય, બળકર, માહી, સમધાતુનો શોષ કરનાર, વાતપિત્તકર, આનંદકારક, માદક (કેડી), વીર્જસ્તંભક, કડવું અને મધુર છે તથા સન્નિપાત, કૃમિ, કફ, ક્ષય, પ્રમેહ, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા (બરોળ) અને ધાતુક્ષયનો નાશ કરે છે. અશ્વિણુ ઘોળા રગતું અને અન્નને પચાવનારું છે તેને બરણ કહે છે અને જે કાળું હોય તે મૃત્યુકારક છે, એટલે તેને મારણ કહે છે. જે અશ્વિણુ પીળું છે તે બરા નાશ કરનારું છે, માટે તેને ધારણ કહે છે અને જે ચિત્રવર્ણ હોય છે તે મળતું સારણ કરે છે, માટે તેને સારણ કહે છે.

અશ્વિણુનો ઉપયોગ—(૧) મરડો અને કોલેરા ઉપર—અશ્વિણ, બપરળ લવંગ, કેશર અને કપૂર, આ સર્વ ઔષધો સમભાગ લઈ તેની બળે રતીની ગોળાઓ કરી દરેક વખતે એકેક ગોળા બીના પાણી સાથે આપવી. આથી ગમે તેવો આમવિકાર હશે તે સારો થશે.

- (૨) સંગ્રહણી, મરડા, રક્તાતિસાર વગેરે ઉપર:—અદીણ ૨ લાગ અને જ્યક્ષણ, ટંકણખાર, અમકલસ્મ. શુદ્ધ કરેલ ધતૂરાનાં બીજ આ દરેક એકેક ભાગ લઈ નારી(મં ૦ ચાંદેલ)-નાં પાંદડાંના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણમાં ગોળીઓ કરી દરેક વખતે ૧ ગોળી મધમાં આપવી. પથ્ય-દ્વી અને ભાત ખાવાં. (૩) દુગ્ધવટી:—અદીણ અને વછનાગ ખારગાર રતી, લોહકલસ્મ પાંચ રતી, અમકલસ્મ ૭ રતી; એ સર્વને દૂધમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ બનાવી દૂધ સાથે જ આપવી. આ ગોળી આપી હોય તો ખાવાપીવામાં દૂધ વગર બીજા પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો નહિ અને રોગીએ તદ્દન સાત્ત થયા મુધી ચીકું અને પાણી વર્જ્ય કરવાં. આ દુગ્ધવટીથી સંગ્રહણી, વિપ્રમબ્ધર, અનેક પ્રકારના સોજા, અગ્નિમાંવ અને પાંદુરોગને નાશ થાય છે. (૪) સર્વાતિસાર મરડા અને કોલેરા ઉપર:—અદીણ, શુદ્ધ કરેલ ઝેરોડાયલાં અને ધોળાં મરી, એ ત્રણે સમભાગ લઈ તેને આદાના રસમાં ખરલ કરી સૂક અને ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી, તે એક ગોળી આપવી. એટલે મે તેવો અતિસાર, મરડો અથવા કોલેરા હશે તો તે તત્કાળ સારાં થશે. (૫) બહુમૂત્રરોગ ઉપર:—અદીણ અને જ્યક્ષણ દરેક ચારચાર ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને કેસૂરી ૧ ભાગ એ ચારે ચીજને લઈ ખરલ કરી દરેક વખતે તે એક રતીની માત્રા પ્રમાણે નાગરવેલના પાનના રસમાં આપવાથી બહુમૂત્રરોગ મટે છે. (૬) અતિસાર અને કોલેરા ઉપર:—અદીણ અને કેસર સમભાગ લઈ ખરલ કરી અર્ધા ગુંજભારની ગોળી મધમાં આપવી, તેમ જ ગુંજભાર અદીણ બકરીના દૂધમાં આપવાથી પણ ક્રોગણિયું અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૭) ક્રોગણિયા ઉપર:—કાપરાના ટુકડામાં છિદ્ર કરી, તેમાં બે ગુંજભાર અદીણ નાખી તે ટુકડો અંગારા ઉપર શેકવો અને ખાવા આપવો; એટલે માણસ સહસા ગોળાઈ જશે નહિ. (૮) સળેખમ ઉપર:—કાગળમાં ચોટું અદીણ ચોપડી તેની બીડી સળગાવી નાકથી તેની ધૂણી લેવી. (૯) માથું દુખવું હોય તો:—માથા ઉપર અદીણનો લેપ કરવો. (૧૦) શરીરે ખરજ થતી હોય તો:—તેજ, મીણ અને અદીણ એકત્ર કરી ચોપડવું. (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—અદીણ અને દાંતવણ એ બેને લોખંડના વાસણમાં લીમડાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૨) અતિશય પરસેવો ન આવતો હોય તો તે ઉપર:—કિંચિત્ અદીણ ખાવા આપવું. (૧૩) સ્તભન માટે:—અદીણ એ સ્તભક છે; માટે એને જ્યક્ષણમાં ઘાલી તે ઉંખરાના, વડના કિંવા બાવળના ઝાડમાં છિદ્ર પાડીને તેમાં મૂકે છે અને તે છિદ્ર બંધ કરી કેટલાક દિવસ પછી તે બહાર કાઢી તેની ગોળીઓ કરી શક્તિ નેર્યને તે આપે છે. સાકર સાથે પણ અદીણ ખાય છે અને ઉપર દૂધ પ્રાશન કરે છે; તેમ જ ખસખસનાં છંડવાં અને સૂકે એનો સોળમો ભાગ પાણી શેષ રહે તેવો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખીને પીએ છે. (૧૪) પકવાતિસાર ઉપર:—ઠીંગરામાં (તૂટેલા ઘડાના ટુકડામાં) મંદ અગ્નિ ઉપર અદીણ શેકીને ખાવાથી ધણે જ પાકેલો અતિસાર હોય તોપણ શમે છે. (૧૫) નાનાં બાળકોને સળેખમ અને શરદી ઘણી થઈ હોય તો:—માથા ઉપર અને નાક ઉપર અદીણનો લેપ કરવો. પેટમાં વિકૃતિ હોય તો પેટ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૧૬) અતિસાર ઉપર:—કાંદા(કુંગળી)ના રસમાં અદીણ મેળવી પાવું. (૧૭) ખદ ઉપર:—પહેલાં જળા મુઠાવી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીમડાના પાસો બાંધવો. પછી બીજા દિવસથી અદીણનાં છંડવાંના કાંદો કરી તેમાં કપડું લીંબવી ત્રણચાર દિવસ શેકવું; એટલે દુઃખ જલદી નાશ પામે છે. (૧૮) વાળા ઉપર:—સર્પની કાંચળી અને અદીણની થેપલી કરી ઉપર બાંધવી. (૧૯) નાસૂર (નાડીવણ, ભરનીંગળ) ઉપર:—માણસના નખ બાળી તે રાખમાં અદીણ એક વાલ મેળવી તે મિથણ નાસૂરમાં ભરવું. (૨૦) મરડો અને રક્તાતિસાર ઉપર:—અદીણ લીંબુના રસમાં મેળવી તે દૂધમાં નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૨૧) અદીણ ઉપર ઉતાર:—૧-રાઈના લોહ વગેરે બિલટી ચનારાં ઔષ્ધો આપવાં. ૨-અરી-

+ આ મિથણ મેળવવાની સાથે જ પાવું જોઈએ. દૂધ તુરંતનું ઠોંઠું હોય તો વધારે અનુદાન આપે છે. ગરમ દૂધ ઉપયોગમાં લેવું નહિ.

કાનું પાણી કરી પાવું. અફીણના પાણેર ગોળ ઉપર અરીકાના પાણીનાં ૫-૭ ટીપાં પાડવાથી તે ઘણું જ નિઃસત્ત્વ થાય છે. ૩-૪ણુ કિંવા ચાર માસા હિંગ છાશમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાની અથવા એકલી હિંગ ખવડાવવી. (અફીણની દાળડીમાં હિંગનો ગાંઝો રાખવાથી અફીણ નિઃસત્ત્વ થાય છે.) x ૪-ધીમાં ૮-કણુખાર અને મોરચુ અથવા એકલો ૮-કણુખાર નાખી પાવો એટલે જિલટી થઈ અફીણ નીકળી જશે. ૫-ફટકડીનું ચૂર્ણ અને કપાસિયાનાં બિયાંનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવાથી અફીણ જીતે છે. ૬-પીલુડીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. ૭-ઊલી ભોરીંગણીનો રસ દૂધ નાખી પાવો. ૮-વજ અને સિંધવ એકત્ર કરી પાવાં. ૯-લીંડીપીપર અને મીંઢળ આપવું. ૧૦-એડન (ગલગોટા) ના પાલાનો રસ કાઢી પાવો. ૧૧-થોડું મોરચુ શેફી લીંબોળીમાં ઘાલી ચૂસવું. ૧૨-તાંદળજનાં મૂળિયાં પાણીમાં વાટી પાવાં. ૧૩-ઉટકદારીનાં મૂળિયાં પાણીમાં વાટી પાવાં. ૧૪-ગળેાની સળીઓનો રસ કાઢી પાવો. ૧૫-કિંજળીના ઝાડનો રસ કાઢી પાવો. ૧૬-કપાસનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. ૧૭-કડવા લીમડાનાં પાંદડાંનો અર્ક કાઢી પાવો. ૧૮-અંબાડાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. ૧૯-અમામલીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. ૨૦-સીતાફળીનાં બિયાં મોહેનું મગજ પાણીમાં વાટી પાવું. ૨૧-નાના બાળકને અફીણ ચડ્યું હોય તે ઉપર:-કુંળી લાંગી તેની વાસ લેવરાવવી, કિંવા ઠોરા દેશી દાળ પાણીમાં મસળી પાવા, ગંભીણીએ અફીણનું કિંવા અફીણ મિશ્રિત ઔષધનું સેવન કરવું નહિ. ૨૨-બાળકને અફીણ ચઢે તો :-ચોખા ધોઈ તે પાણી પાવું.

x આ જગ્યાએ લખતું જોઈએ કે, જેમ હિંગ સાથે રહેલું અફીણ ઝેરના ગુણથી રહિત થાય છે, તેમ છરા સાથે રહેલ હિંગ પણ જરણાદ નય છે; માટે હિંગની ગરમીનો ઉતાર છકે છે. સુંઠની બૂઝથી કેરીઓ સહી નય છે અને કેરીના અછળુંનો રામખાણુ ઉપાય ચૂકે છે.

+ ડોક્ટર દેસાઈના મત મુજબ અફીણ રસમાં કડવું, કષ્ટવીર્ય અને તીક્ષ્ણ છે. અફીણનો વિષાક અતિ ઉપયોગી છે. મુખથી યુદ્ધા સુધીની પચનનલિકા ઉપર અફીણની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા થાય છે. અફીણ ખાવાથી થૂંક ઓછું થાય છે; આમરસ ઓછો બને છે; ભૂખ લાગતી નથી; મળ ઘટે બને છે; નારી સુધરે છે; મનને પ્રસન્નતા ભાસે છે; વિચારશક્તિ વધે છે; ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે; કામશક્તિ વધે છે અને મન સાંત થઈને નિદ્રા આવી નય છે. આ બધી ક્રિયા અફીણ ઓછા પ્રમાણમાં આપવાથી જોવામાં આવે છે. મોટી માત્રામાં આપવાથી ઉત્તેજન થયું હોય થાય છે. પાચનશક્તિ બગડે છે. રક્તસ્રાવ અને સુખદુઃખ બોધ થઈ છે અને કેફ ચડે છે. આ બધી ક્રિયા પ્રારંભમાં અને મુખ્યત્વે મગજ પર થાય છે. ત્યાર પછી દ્વાનતંત્રોમાં પર અસર પહોંચે છે. અફીણ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતો બધી નતનો રસ ઓછો કરે છે, પણ પેશાબ, ખરસેવો અને માખણને ઓછું કરતું નથી.

સૂચના:-પુરુષોના કરતાં સ્ત્રીઓની ઉપર અફીણની અસર વધારે થાય છે; તેમજ અશક્તિના કરતાં શક્તિના ઉપર અફીણની અસર જલદી થાય છે. જુદા જુદા લોકોમાં તે અફીણ બહુ જ સ્વાસ્થ્યપૂર્વક આપવું જોઈએ; કારણ અફીણ પેશાબ દ્વારા બહાર નીકળે છે. યુદ્ધ દ્વારા ક્ષવવર્તિએ આપવું હોય તો પેટમાં આપવાના કરતાં દોડી માત્રામાં અફીણ ક્ષવવર્તિમાં મેળવવું જોઈએ. નાનાં બાળકોને અફીણની અસર બહુ જ જલદી થાય છે, માટે બહુ જ થોડી માત્રામાં આપવું જોઈએ.

બય, ઉદાસીનતા, કોષ આખ્યા પછી હાથપગ કંપવા, યકાવટ, જઝીવેસ્થામાં સ્ફૂર્તિનો અભાવ, આ રિયતિમાં અફીણ જલમ ગુણકારી છે. બાળકોને શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી અફીણ આપવાથી જલદી આરામ થાય છે. રતીર જખ્યા પછી અફીણ આપતા રહેવાથી બાળક ધણી બાગે દગો દેતો નથી. નીરોગી મનુષ્યને અફીણ આપવાથી ઉત્સાહ, વહ્નિ ને કામવાસના મળજ બની નય છે.

અફીણ રક્તપાલિતોને ઉત્તેજક હોવાથી હાથપગ કંડા થઈ જતા લોક અથવા રાહડી થતી લોક, તે રક્તપાલિતોને ઉત્તેજના આપવા માટે અફીણ આપાય છે. ચામડીનું મજુ (ચમડું) જલદી ન રહતો હોય તો અફીણ આપવાથી જલદી રૂઝ આવી નય છે.

અફીણ યાસપ્રણાલિકાઓના નાની નાની નળીઓને સંકોચ-વિકાસ ઓછો કરાવે છે, એટલે વેતપૂર્વ ઉપરસ આપતી રહેતી લોક અને બહુ જ કફ પડતો રહેતો લોક તે તે ત્રાસ ઓછો કરાવવા માટે વપ સાંતિથી નિદ્રા આવવા માટે અફીણ આપાય છે. કોનસી ઉપરપાળાને અને ઠોઈ ઠોઈ વખતે બુલાવ મનુષ્યને કફ બહુ જ પડે છે. ઉપરાઉપરી ઉપરસ આપતી રહે છે, જેથી દીધ પાડુ આવતી નથી. આવી રિયતિમાં અફીણ આપાય છે. પણ દોઢી અફીણ આપવા ચોચ છે કે નહિ, એ વાતનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

૧૬૮. ખાખરો—સં૦ પલાસ. મં૦ પળસ. હિં૦ ખાખર, પલાસ, ટાક, ટેચ, ધારા, કાંકરિયા. રાં૦ છીલા, દેસલા. ઉડિં૦ પરાચુ. તાં૦ પરસન. કં૦ મુતલ્લુ, કેપમુતલ. બં૦ પલાસગાંઠ. તેં૦ માતુકાચેટુ. ઈં૦ ડાઉની બાન્ધ બમુટિયા. લાં૦ બમુટિયા. ફોટોગ્રાફ બમુટિયા મોનોસ્પર્મા. લેં૦ સ્પાથો લાખસ રોક્સ બુર્ચર્ડ (ધોળા).

સ્વાસોન્ધાસ મુરકેલીથી થતો હોય, અને હોઠ કાળા-જાંબલી હોય તો અરીણુ આપવું નહિ. ફેફસાંના રોગોમાં અરીણુ સંત્રમ માત્રામાં ઉતેજક, કફનિસ્સારક ઔષધિની સાથે આપાય છે. કપૂર, નવસાર, આકડાના મૂળની છાલ, ખડકી રસના, લોખાન, લોખાનનાં ફૂલ, પાણકુંદો ઇત્યાદિ દ્રવ્ય એ સ્થિતિમાં આપી શકાય છે. કફ તીકણો હોય, તો અરીણુ બિલકુલ આપવું નહિ તથા ફેફસાંના રોગોમાં અરીણુ વધારે માત્રામાં પણ આપવું નહિ; નહિતર પ્રાણપાતનો ભય રહે છે.

મોઠા પ્રમાણમાં અરીણુ સામક છે. ચૂંક ઝોણું કરાવવા માટે અરીણુ અપય છે. આમારામના કુપચનથી થયેલ દર્દ, અનુદ અપવા સૂતના કારણથી વેદના અને ઉલટી એ રોગો પર અરીણુ અપાય છે. હોઝરીમાંથી લોહી પડતું હોય તો અરીણુ આપવું નેઈએ. હોઝરીના સ્તનતંત્રની પીડાથી દર્દ થઈ હોય તો અરીણુની સાથે સોમન આપવો નેઈએ. હોઝરીના નવા સોળ ઉપર અરીણુ આપી શકાય છે. અરીણુ આપવાથી હોઝરીનું ચલણ-વલણ ઝીણું થાય છે. જેથી રક્તસ્રાવ ઘટે છે.

પિત્તાશ્મનીથી ઉત્પન્ન થયેલ અને ઉલટી પર અરીણુ અપાય છે. મરડો, નૂનો અતિસ્તર, અપચન, જલદ વિખંચકાની પહેલી અવસ્થા, આંતરડાંનો સોળ, આંતરડાંમાંથી રક્તસ્રાવ, આંતરડામાં ફૂલ, એ રોગોમાં અરીણુ આપાય છે. અરીણુથી આંતરડાની ટાલ-ચાલ, આમ (સ્થેમ) અને રક્તસ્રાવ એ બધાં ઝોઈ થાય છે. આંતરડાના રોગોમાં અન્ય માટી ઔષધિની સાથે અરીણુ આપવું નેઈએ. આંતરડાની ઉપર રહેલા પડદા (ઇમ્પ્રિક્સ)ના સોળમાં અરીણુ રતી પ્રમાણમાં ૪-૪ ક્લાકે અપાય છે. બીજાસયની વેદનાથી કોઈ કોઈ વખત કષ્ઠાશ્વિત થાય છે, ત્યારે અરીણુ મોઠા પ્રમાણમાં આપવાથી દરત સાફ આવે છે. હોઝરી અને આંતરડાં પર સામક અને માટીરોગે અરીણુ ઉત્તમ કામ કરે છે.

આમરી રક્ત હોય તો અરીણુ ખાવથી પરસેવો આવે છે. જ્યારે આમરીમાંની ઠોસિકાઓનો વિભાસ થાય અને સ્વેદપિંડ ઉત્તેજિત થાય, ત્યારે પરસેવો ઘટે છે. પરસેવો નીકળવાથી શરીરમાં દાહ થતો હોય તે ઝોઈ થઈ જાય છે. અરીણુનો દાદનાશક અને સ્વેદજનક ધર્મ મુશ્કેલ છે. ફાયરોગમાં એ રાતે પરસેવો બહુ જ આવતો હોય તો અરીણુના સેવનથી ઝોઈ થઈ જાય છે. અરીણુની સાથે સિંધાણુ અને આકડાના મૂળની છાલ આપવાથી સ્વેદજનક ધર્મ અતિ રપટ થાય છે.

હુમ્મીશ અથવા હુમ્મ્યાસના દેનુથી નિદ્રાભંગ થાય, તો અરીણુથી લાભ પહોંચે છે. હુમ્મરોગમાં કુંમ, ચિતા, ગજરાટ અને હુમ્મની પ્રક્રિયા, એ બધાં અરીણુના સેવનથી ઝોઈ થઈ જાય છે. લીધ સંધિવાત- (આમવાત)માં અરીણુ હુમ્મનું સંરક્ષણ કરે છે. એ રોગમાં અરીણુ ખુલ્લા હાથથી (પૂરી માત્રામાં) આપવું નેઈએ, નહિતર રોગીનું મૃત્યુ થઈ જાય છે. કદાચ રોગી સાને થઈ જાય તોપણ હુમ્મરોગ રહી જાય છે. અરીણુને રક્તસ્થાપન ધર્મ અતિ અમીલિક છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગમાંથી થતો રક્તસ્રાવ બંધ થઈ જાય છે. ગર્ભાશય, આંતરડાં, હોઝરી અથવા ફેફસાંમાંથી લોહી પડતું હોય, તો તે અરીણુની મધ્યમ માત્રા શોષિતસ્થાપન દ્રવ્યની સાથે આપવાથી લાભ પહોંચે છે.

શરીર પાતાની સાથે અરીણુ આપવાથી શરટી વધતી નથી. ગળામાં સોળે અને વેદના, સ્પષ્ટ ઉધરસ અને શ્વાસમાર્ગમાં ફૂલ પર અરીણુ ચાટાણુ અપાય છે. બાળકોના શ્વાસમાર્ગના દ્વાર (સ્પાયન્ટ)નો થોય થઈને ગભરામણ થતો હોય તો અરીણુના ઝાલવા જેવી ઉધરસ આવતી હોય, તો અરીણુનું ચાટણુ જલદી મુણુ બતાવે છે.

બાળકોની મુલ્લી ઉધરસ (વર્ષિંગ કફ) અને શ્વાસરોગમાં કફ હોય તો અરીણુ આપવું નહિ. સૂકો દમ હોય તો અરીણુથી દૂર થાય છે. કુકુસાવરણુ (ફેફસાંના પદ્ધ)ના સોળમાં અરીણુ અતિ હિતકારક છે.

અરીણુથી જનનવિનિમયક્રિયા સુધારે છે. મધુમેહમાં અરીણુ આપવાથી સ્ત્રાવ ઝોઈ થઈ જાય છે. આ રોગમાં મધુ પડે તો જલદી રોકાતા નથી. તે અરીણુ આપવાથી સ્ત્રાસ થઈ જાય છે. મધુમેહના રોગીને અરીણુ વધારે માત્રામાં અપાય તોપણ હાનિ પહોંચતી નથી.

મૂરપિંડના સોળને લીધે અથવા મૂરપિંડ ખરાબ થવાથી શારીરિક વિષ મૂરમાર્ગથી બહાર જઈ શકતું નથી. એ વિષના રોગવાથી આદિષ (ગાંડકી) આવે છે અથવા શ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. એવી સ્થિતિમાં અરીણુ આપી શકાય છે. યકુ અરીણુની સાથે ફારખર્મવાળી, મૂરલ અને સારક ઔષધિ આપવી નેઈએ. એવી જ રીતે મૂરપિંડની પથરીની પીડામાં પણ ફારખર્મશુક્ર મૂરલ અને સારક ઔષધ સાથે મેળવવાં

એ આઠ ધોળકે ઠેકાણે થાય છે. ખાખરાનાં આઠ ધોળાં હિયાં. વધતાં નથી. એનું લાકડું સુતારના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાંદડાં અને ફૂલો ઉપયોગમાં આવે છે. પાંદડાંનાં પત્રાળાં કરે છે. ફૂલનો રંગ રાતો હોય છે. ક્વચિત્ ધોળાં ફૂલનો પણ ખાખરો હોય છે. રંગને માટે ફૂલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. ખાખરાને ચપટાં રાતો રંગનાં બીજ આવે છે. તેને પલાશપાપડો કે પિત્તાપાપડો (૩૦ પળસપાપડી) કહે છે. રંગ તથા સફેદી દેવાને માટે ખાખરાનાં મૂળનો ફૂલો કરે છે.

નેઈએ. અસ્તિશોય અને તેનાથી ઉત્પન્ન વેદનામાં અરીણુ શુદ્ધમાર્ગે ક્વચર્તિરૂપે અપાય છે. અથવા દારૂમાં મેળવી ગૂદા અને વૃણુની વચ્ચે સીવણી પર લેપ કરાય છે. અસ્તિશોયમાં અરીણુની સાથે ખુરાસાની અજમેા રવાથી વધારે જલદી લાભ પડેલો છે. મૂનસિકામાં શત થયેલ હોય અને તે કારણથી રથાન સંકુચિત થયેલ હોય તો અરીણુ આપવાથી સંકેત્ય ઓછો થઈ પેશાબ કષ્ટ વિના થાય છે.

ગર્ભપાત થતો રોકવા માટે અરીણુ ઉત્તમ ઔષધિ છે. અરીણુથી લેણ અને રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. એથી વિપરીત જ્યારે સુવાચમાં સ્ત્રી અતિ કષ્ટાતી હોય અને બાળક આવતું ન હોય, ત્યારે અરીણુ અને ખુરાસાની અજમેા દારૂની સાથે આપવાથી વેદના ઓછી થાય છે તથા ફરીથી લેણ ઉત્પન્ન થઈ પ્રસવ થઈ જાય છે. અરીણુ ઉત્તમ રોગપ્રતિકારક છે. કોઈ પણ પ્રકારના સોનની રાશ્યાતમાં અરીણુ આપવાથી સોન વધતો રોકાઈ જાય છે અને સોનને દૂર થઈ જાય છે. આંતરડાના પડદાનો સોન, ફેફસાંના પડદાનો સોન, અંડકોષનો સોન, હૃદયપરણનો સોન અને તીવ્ર આમવાતમાં સંધિશોય આદિ બધુંકર સોનના રોગોમાં અરીણુ આપ્યા વિના ચાલતું નથી. અરીણુની સાથે સ્વેદનન, મુત્રજનન અને શારક ઔષધિ, પાશે અને યોગવાઈ શિલાનિત જેવી ઔષધિ મેળવી આપવી નેઈએ. ફેફસાંના સોનમાં સુરોખાર, સુરમેા તથા મૂત્ર, સ્વેદલ અને શારક ઔષધિ આપવી. આંતરડાના પડદાના સોનમાં અરીણુ અને શિલાનિતની ગોળી કરીને આપવી તથા પેટ પર પારાનો મલમ ગોળવો નેઈએ. અતિ કબજિયાત થઈ હોય તો ચેરિંદિયું આપવું. અંડકોષના સોનમાં અરીણુ નગોડની સાથે આપવું.

અરીણુ બધા પ્રકારના તાવો પર અપાય છે. નવા તાવમાં શાંતિપૂર્વક નિદ્રા આવવા માટે અરીણુ પ્રધાન ઔષધ છે. જ્યારે નાદી અરાજ હોય, બધવાદ કરે, કપડાં ફેંકે, હાથપગ ઠંડે અને નિદ્રાભંગ ઇલાદિ લક્ષણ હોય, ત્યારે અરીણુ આપી શકાય છે. પરંતુ જો મનજમાં ગરમી હોય, આંગો લાલ હોય, આંગોના ડોળા સંકુચિત થવાથી સિરદઈ થતું હોય, રોગી શુષ્કરિદિત હોય અને ઉધરસ હોય તો અરીણુ આપવું નહિ. તાવમાં અરીણુ દારૂની સાથે અપાય છે.

ટાઢિયા તાવ પર અરીણુ ઉત્તમ ઔષધ છે. એનો ઉપયોગ બે રીતે થાય છે : ૧. ઠંડીનું નેર અને તાવનો ત્રાસ ઓછો થાય છે. ૨. તાવની લારી ચૂકે છે. ટાઢ આઆના ૩ કલાક પહેલાં ૧ રતી અરીણુ ફેસર, વજ અને કળાં મરીની સાથે પાણીમાં ધસીને અપાય છે. આવા તાવમાં મધ્યમ માત્રામાં અરીણુ ઘણા દિવસ સુધી રોજ આપવું પડે છે. કેટલાકને લાભ જલદી થાય છે. કેટલાક માટે સમય ઠંડકે વધારે લાગે છે.

છર્જજ્વરમાં અરીણુ ઉત્તમ કામ કરે છે. છર્જજ્વરનું જે રક્તવાહિનીઓમાં અને રક્તવાહિનીઓના કેન્દ્રસ્થાનમાં પડેલો જાય છે, જેથી રોગી અરાજ બને છે. આવી સ્થિતિમાં થોડો ઠંડો લાગે અથવા જરા અછર્જ થયું ત્યાં દસ્ત સાફ ન આવ્યો કે તુરંત ઠંડી લાગીને તાવ આવી જાય છે. આના ઉપર જ્વરનું ઔષધની સાથે અરીણુ મેળવી ગોળી કરીને ધી અને મધમાં અપાય છે.

અરીણુ ઉત્તમ વેદનાસ્થાપન છે. અરીણુથી કોઈ પણ પ્રકારની પીડા દૂર થાય છે. જેમ કે-પથરી, પિત્તા-રમરી, માર (ચોટ), મન પર આધાત, અગ્નિથી જળી જવું, લાકડું મરોડાઈ જવું, સાંધો પકડાઈ જવો, ઉદરપીડા, અર્જુદ, હોળીમાં શત, તીવ્ર આમવાત ઇલાદિ રોગોમાં પીડારામનાથે અરીણુ પૂણું માત્રામાં અને વારંવાર દારૂની સાથે અપાય છે. નિદ્રાભંગ થતો હોય તો અરીણુના સમાન બીજી ઔષધિ નથી. ચિંતા, અતિ વિચાર અથવા અતિ અભ્યાસના કારણે ઉત્પન્ન થયેલ નિદ્રાભંગ પર અરીણુ આપવાથી વિચાર બંધ થઈને ગાઢ નિદ્રા આવી જાય છે. નિદ્રા લાવવા માટે ૩ કલાક પહેલાં દારૂમાં અરીણુ અપાય છે. અરીણુ ઉત્તમ સંકેત્યવિકાસપ્રતિબંધક છે. એટલે દમ, બાળકોની ગોરી ખાંસી, મૂત્રનલિધા પર આધાત થવાથી પેશાબ કરતી વખતે દર્દ અને બાળકોના ધનુર્વાત પર સારો લાભ પડેલો છે. અરીણુથી જ્ઞાનગ્રાહકક્ષમિ ઓછી થાય છે. આ ધર્મ અતિ મહત્વનો છે. બળી જવા પછી માનસિક આધાત પડેલો છે અને જે ધક્કાના કારણથી કેટલાક રોગીઓનું મૃત્યુ થઈ જાય છે. અરીણુ ખાવાથી મનનો ધક્કો ઓછો થઈ જાય છે; એટલે જ રીતે ઔપરેશન પછી પણ માનસિક આધાત ઓછો કરાવવા માટે અરીણુ અપાય છે.

અરીણુનો લેપ વેદનાસ્થાપન છે. એટલે સાંધાઓનો સોન, સરીરમાં પીડા, કમરની પીડા, ફેફસાંના

ખાખરાને ગ્રહ (લાખ) આવે છે તે સ્તલક છે માત્રા-ગ્રહ ૨ થી ૫ રતી, બીજા બાધી ૧ નત્ર, કુલ ૧ થી ૨ તોલાનો ફાટ. ખાખરો-ઉષ્ણ, દુરો, વૃથ, અમિદીપક, સારક, કડવો, રિન્ધ, માદક તથા ભક્ષ્યધાનકારક છે, અને મણુ, ગ્રુ મ, કૃમિ, પ્લીહા (બરોળ), સમઢણી તથા અર્થ, વાયુ, કફ, ચેતિરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે એ રક્ત (રાતો), પીળા, શુભ્ર (ધોળા) અને નીલ (કાળો), એમ ફૂલના ભેદ વડે ચાર પ્રકારનો થાય છે. એનાં ફૂલ (કેસૂડાં)-સ્વાદુ

પડાનો આસપાસ સોભે અને નેત્રની પીડા, એ બધામાં અડીલનો લેપ કરાય છે કાનની પીડા અને દાંતની પીડા પર અડીલની સાથે થોડો સાહજાર અને દારૂ મેળવી કાનમાં નખાય છે, તેમજ દાંતની પોલમાં એ દારૂમાં ભિન્નવેલુ રતુ પૂમકું રખાય છે અડીલ અને હરડાનો લેપ કરવાથી શુભ્ર પર ચામડી ફાટતી, મલ અને મસાની પીડા ઝાઝી થાય છે અડીલનો લેપ બાળકોના શરીર પર કદાચ કરવો નહિ

સૂચના-કેઈ કેઈ વખતે અડીલની માત્રા થોડી વધી જવાથી માદક અસર પહોંચે છે એવા વખતે કડક કોફી કરીને દારૂ મેળવી અથવા લીધુનો રસ મેળવીને વિવરાવવી —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ખાખરાના બીજા ઘોડા પ્રયોગ-ખાખરાના ફળ પિત્તપાપડા વગેરેના ઘોડાક ઉપયોગ એક સમજાત તરફથી લખેના રૂપમાં મળેલા, પણ તે પૂરી વિશ્વવાળા નહિ હોવાથી અહીં લીધા છે તે સહેજ સુધારીને લીધા છે, અને કેઈ અનુભવીની સલાહ લઈને તે કહે તે રીતે તથા ઋતુ તેમજ મદતિ આદિને વિચાર કરીને તથા બ્યાપિન અનુસરક પરમાપ્ત્ય પાળીને આ પ્રયોગ કરવો ભેઈએ, તેમજ ધી તથા મધ સાથે વાપરવા લખ્યુ હોય ત્યાં એ બે ચીજો સરખે બાજો કદી લેવી નહિ, પણ મદતિ આદિના વિચાર કરીને એક ચીજ કરતા બીજા ચીજ બેવડા પ્રમાણમાં લેવી ભેઈએ, તેમજ તેલ, ગોળ, મરચુ, ખટારા અને ભારે મિશ્રાક ખાવો નહિ તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું —સ્વ. લિલુ અખંડાનંદ

૧-ખાખરાના બીજા એટલે પિત્તપાપડામાંથી ખાનાળ્ય ૧ વડે એટલે કે ધૂલની જે તેલ કાઢીને તે તેલ એકેક માસે લઈ ધી તથા મધ સાથે સાત, ચૌદ અથવા એઘીસ દિવસ સુધી ખાવું અને દુધ ઉપર રહેવું, આથી આખોતુ તેજ ધણુ વધે છે અને આરોગ્ય, બળ આયુષ્ય ક્રાંતિ વીધ, બુદ્ધિ, યાદશક્તિ તથા બુદ્ધિમા વધારે થાય છે
૨-પિત્તપાપડાના બીજના ઊતરા કાઢી તેનુ ચૂર્ણ કરીને વારાફરતી સાત દિવસ સુધી આમળાના રસની તથા બકરીના દૂધની બાવના લઈ છાપડે સૂવતા રહેવું એ રીતે તૈયાર કરેલા ચૂર્ણનુ સાત, ચૌદ કે એકવીસ દિવસ મધ અને ધી સાથે સેવન કરવાથી ઉપર લખેના સર્વ લાભ થાય છે
૩-ખાખરાના મળ, પાન, ફૂલ છાલ અને ફળ (પિત્તપાપડા) આ પાંચે અગ લઈ છાપે સૂકવી તેનુ ચૂર્ણ કરવું અને તેમાંથી પણ રોજ એકેક તોલો મધ અને ધી સાથે સેવવાથી ઉપરના લાભ થાય છે
૪-ખાખરાનુ પાન, ફળ અને ફૂલ લઈ છાપે સૂકવીને તેનુ ચૂર્ણ કરવું પછી કાળી ચાવના દૂધ સાથે તે ચૂર્ણ ખાવાથી આરોગ્ય અને આયુષ્ય વધે છે
ખાખરાના બીજ રહેલા તલ તથા ચોગ્ય પ્રમાણમાં સાકર લઈને સેવન કરવાથી પણ સારો ફાયદો થાય છે
૫-ખાખરાના બીજનુ ચૂર્ણ ત્રણ આંગળની ચપટીમાં આવે તેટલુ છાત્રામાં નાખીને તે પીવું અને ખાટા પત્થર ખાવા નહિ આ રીતે એક માસ સેવન કરવાથી આરોગ્ય અને આયુષ્ય વધે છે
૬-ખાખરાના ફૂલ છાપે સૂકવી બારીક ચૂર્ણ કરીને તેનુ ૨૧ દિવસ સેવન કરવું સારીથોખા ખાવા અને દારૂ થાય તો ટાકું પાણી પીવું, આથી પણ આયુષ્ય વધે છે

*** પત્તારાપાપડાના ફૂલ કઈક શુક્ર (પેપટ)ને મળતા હોવાથી સરકૂતમાં એનું કિંચુક એટલે "કાઈક પેપટ" નામ પડેલ છે અને તેના જ ઉપરથી કેટલીક ભાષામાં એને કેસૂડા કહે છે**

ચરકમાં એને કકુસરામન મણુરોધન અને કુપ્રમરામન વર્ણવેલ છે ચક્રદત્તમાં ખાખરાને ગ્રાહી પદાર્થ અને સિપાલ્પાની સાથે મેળવે છે આ પ્રયોગ આખના ગાંઠવા અને ગાળ પડેલ હોય તો થાય છે મખજન-અલ-અદનિયામાં કહે છે કે જવારાના પાદડા ગ્રાહી, પૌષ્ટિક અને કારોતેજક છે એ ફેડા, સુકાસા આદિ દૂર કરવા થોપડે છે તથા પેટમાં વાયુને લીધે દુખાવો યતો હોય તો અને દુધિ તથા હરસના રોગમાં ખાવાની ભાલ-મલ કરે છે સફેદ ભતના ફૂં ગ્રાહી મૂતવર્ધક તથા કામ ઉત્ત્રાકર્તા માનેલ છે વળી રોડીસ તરીકે બાધવાથી સોજને ઉતારે છે પેશાબ અને રક્તદર્શનને વધારે છે કો એનસ્તી કહે છે કે મદ્રાસ ઇલાકામાં તામિલ વેધ પેટમાંના ગોળ અને ચપડા કૃમિ (ક્રમિયા) કાઢવાને પત્તારાપાપડાનુ ચૂર્ણ ૧૧૧ અંગુળા (૧૧૧ ગ્રામ એટલે ૧૧૧ તોના)ની માત્રામાં દિવસમાં બે વખત આપે છે હોરવેસ મલવારીકસ નામના ડુરતકમાં લખ્યુ છે કે, ખાખરાની છાન સૂકવી સાથે મેળવીને સાપ કરેલા પ્રાણીને અપાય છે ગોઠર સરકુડ કહે છે કે, ખાખરાના બીજ (પત્તારાપાપડા) સરેખારમાં છાજી દેશી વેધ પેશાબની થેડીમાં ચનારી પથરીને માટે આપે છે હાલમાં એ કાઢેના કુદ અથેલુ દવાઓમાં વપરાય છે પત્તારાપાપડાને લીધુના

કડવાં, ઉષ્ણ, તૂરાં, વાતુલ, આદક, શીતળ તથા તીખાં છે; તેમ જ તૃણ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કોઠ અને મૂત્રદુષ્ટનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ (પિત્તપાપડો)—રુક્ષ, લઘુ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે તીખાં છે અને કફ, વાયુ, ઉદર, કૃમિ, કોઠ, ગુધ્મ, પ્રમેહ, અર્થ તથા યજ્ઞનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો- માંનાં બિયાં—સ્તિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા તીખાં છે; અને કફ તથા કૃમિ (કરમ)નો નાશ કરે છે. એનાં કુમળાં પાંદડાં—કૃમિ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) નાના બાળકના કૃમિ ઉપર:—પિત્તપાપડો દૂધમાં ઘસી પાવો કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું અથવા પિત્તપાપડો અર્ધો કાચો શેકી મગની દાળ નેટલો ઘીમાં આપવો. (૨) દાદર ઉપર:—પિત્તપાપડો લીંબુના રસમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩) વધ્યા (વાંઝળી)ને ગર્ભ ધારણ થવા માટે:—પિત્તપાપડાને બાળી તેની રાખ કરી તે રાખ પાણી સાથે પાવાથી સ્ત્રી ગર્ભિણી થાય છે. (૪) ગલગંડ ઉપર:—આખરાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનો કાનની બાજુ પર અને કિનારી ઉપર લેપ કરવો. (૫) અટકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થવા માટે:—પિત્તપાપડો અને શેવતીનાં ફૂલ પાણીમાં અથવા ઘીમાં લક્ષણ કરવાં અને ફટકડીની પોટલી ચોનિમાં રાખવી; એટલે અટકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થાય છે. (૬) પુરુષત્વ આવવા માટે:—આખરાનાં મૂળને ચીરી તે નીચે રીંદું માટલું મૂકી ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે માટલામાં અર્ક પડે છે. તે અર્ક ખાવાના પાનમાં ચોપડીને તે પાનમાં મરેડીતું જીંડું એક મૂકી તે પાન ખાવું; એટલે એક જ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. ઉતાર-સ્તિગ્ધ કરવો. (૭) ખરજવા ઉપર:—પિત્તપાપડો, હરતાલ અને વજનાગ એ બીજા ઘીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૮) કૃમિ ઉપર:—આખરાનાં બી અને વાવડિંગ એ ત્રણ-ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ત્રણ માસા લીંબુના રસમાં અથવા મધમાં નાખી ચાટવું. (૯) પ્રમેહ ઉપર:—આખરાનાં ફૂલ તોલા અઢી રાત્રે પાણીમાં લીંબુની રાખીને સવારે તે ગાંજલા પાણીમાં સૂરાખાર અર્ધો તોલો અને સાકર દોઢ તોલો નાખી તે પાણી પાવું; અથવા આખરાનાં ફૂલનો કાઢો મધ નાખીને પાવો. (૧૦) પગના સાંધા પકડાઈ ગયા હોય તે ઉપર:—પલાશ-પાપડો મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૧) ખરોળના રોગ ઉપર:—પલાશપાપડો ખરસાણીના રસમાં વાટી મરી નેવડી ગોળાઓ કરીને ખાવી; તેથી ઝાડ થશે. ઉતાર-ઘી અને લાત અથવા આખરાનાં ફૂલ બાફી પેટ ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી બાંધવાં. (૧૨) બાળકોને ઝોરી (શીતળા-ના ભેદની ઝીણી દોહીઓ) થઈ આવે છે તે ઉપર:—પિત્તપાપડો લીંબુના રસમાં ઘસી ચોપડવો. (૧૩) કૃમિ ઉપર:—આખરાનાં બી કચરીને લીંબુની રાખમાં અને પાણી ગાળી લઈ તેમાં મધ નાખી આપવું. (૧૪) વાળા ઉપર:—આખરાનાં ફૂલ વાટીને ગોળમાં સાત ગોળાઓ કરી રોજ એક ગોળી ખાવી. (૧૫) મૂત્રરેચન મારે તથા મૂત્રસ્થાવર ઉપર:—આખરાનાં સુકાયેલાં ફૂલ ૧૦ તોલા પર્યંત લઈ તે ધોવાં અને લેમાં થોડું પાણી નાખી ઉપર ઢાંકું દઈ તે ઢાંકણમાં થોડું પાણી રેડીને મંદ અગ્નિ ઉપર વરાળ આવે ત્યાં સુધી બાંધવાં. પછી તે ફૂલ પીણી રસમાં વાટી શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચાંચી લાલ થાય છે અને ત્રણ મઠે છે ડોઠ રોક્કસર કહે છે કે, ફૂલનો રસ ગરમીથી ધારો કરી તેમાં ફટકડી નાખી રંજવાથી રંજની રંજથી પણ વધારે ચમકાર રંજ બને છે. વળી તે કહે છે કે સૂકાં ફૂલમાંથી કાઢેલ સત્ત્વ તાજાં ફૂલના જેવું ઉત્તમ તરિક્ત નીકળે. આ સત્ત્વ ઘણું દિવસ રાખવાથી ભગડી જાય છે સુસુતમાં એને સ્ખપિત્તનાશક તથા ચોનિદોષનાશક માનેલ છે. શુંદર એકથી બે રતીની માત્રામાં આપવાથી તે અતિસાર અને પીજા હોલીના આડાને બંધ કરે છે. બીજને વાટીને ચોપડવાથી દાદર જતી રહે છે. જો મૂત્ર મુશ્કેલીથી જીવરત હોય તો તે વખતે ફૂલને પાણીમાં ઉઘાળી ચેક કરવાથી આરામ થાય છે આ જાડ ઉપરથી કેટલાક વખતે લાખ પણ મળી આવે છે. એનાં મૂત્રની હાલ કાઢી ધણું જ મજબૂત દોરડાં બનાવે છે. હોળી આદિ તહેવારોમાં કેસુડાનો રંજ છાંટે છે. ચરકમાં પત્તા-પાપડાને માટી, પુરીપમડણ (મળ બંધ કરનાર) તથા વેદનારથાપનકર્તા માનેલ છે અને સુસુતમાં એને ચોનિદોષાદર તથા શુક્રને શુદ્ધ કરનાર (વીચને ચોધનાર) માનેલ છે.

પિત્તપાપડાને આકાડાના દૂધમાં પચાણી હાથે સૂકવેલો. આમ ૨૧ વખત કરી તેને શુદ્ધ કરી વાટી મોજી કરી રાખેલ હોય અને તે પાણીમાં ઘસી વીંજીના કંજ ઉપર ચોપડે તો વીંજી તરત શીતરી જાય છે.

તેમાંથી જે પાણી આવે તે શક્તિ પ્રમાણે પાશર પર્થત ગાળી લઈ તેમાં બે માસા પર્થત સૂરોખાર નાખીને પ્રાશન કરવું; અને બાકી જે પાણી રહે તેમાં તે બાફેલાં ફૂલ મેળવી પેટ પર બાંધવાં. (૧૬) યોનિકંદ ઉપર:—પિત્તપાપકે કચરીને કણકમાં મેળવી ઢવેળા જેવડી પૂરી કરીને તે કંદ ઉપર બાંધવી અને લંગોટી રાખવી; તેથી તે માંસનો ગોળો ગળી જશે અથવા ખાખરાના ખારના થોળે કરી વૃત સિદ્ધ કરી તે પાવું. (૧૭) અતિસાર ઉપર:—ખાખરાનો શુદ્ધ પ ચણેલીલાસ સાકર સાથે ખાવો. (૧૮) ઉધરસ તથા મુખરોગ ઉપર:—ખાખરાનાં પાંદડાંનાં ડીંટાં સાધારણ ચાવી મોઢામાં રાખીને તેનો દ્રવ (રસ) ગળતા જવું; એટલે ઉધરસ તુરંત જ દૂર થાય છે તથા મુખ-રોગ પણ દૂર થાય છે. (૧૯) બગાઈ વગેરે કાનમાં જમું હોય તે ઉપર:—ખાખરાના અંકુરોનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨૦) રાપના વિષ ઉપર:—ખાખરાનાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં અને લેપ કરવો. (૨૧) મુખરોગ ઉપર:—ખાખરાનાં પાંદડાંનું ડીંટું ચાવી મોઢામાં રાખવું.

૧૭૦. ખાજકોલતી—સં. શુશિકા, ધૂમપુષ્પા. મં. ખાજકોલતી, વિંચુવા. હિં. બીજવા. બં. વિષામી, વિજૂટી. કં. ઇશ્વરે, માસસાદોત, મુચિંગિક, તાં. કાયચોરી. તૈં. કલગેદી. તુ. પચ્ચીરંગી, મલાં. કોતકૃવા. ગોગં. ખાજરકુતી. લાં. ટ્રેગિયા ઈન્ડોલુકાટા.

ખાજકોલતીના ઊંડ નાનકડા હોય છે. એ ચોમાસામાં બીજે છે. ખાજકોલતીનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એ પાંદડાં થરીરે લાગવાથી અતિશય આગ થાય છે. એ પાંદડાં ઉપર બારીક રુચળ આવે છે. એ પાંદડાં કાળા રંગનાં હોય છે. ગુણધર્મ—સ્વેદલ અને મૂત્રજ. ઉપયોગ—(૧) કોલુ (શિયાળ) ના વિષ ઉપર:—ખાજકોલતીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૨) વાળા ઉપર:—ખાજકોલતીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ધસી વાળા ઉપર લેપ કરવો. વાળો બહાર આવવા લાગે એટલે દિવેટમાં બીંટાળવો. પછી બીજે દિવસે નેટલો બહાર આવે તે ઉપર ખાજકોલતીનું મૂળ ચારપાંચ વાર ચોપડવું. પછી તંતુ ઉપર બીંછીનો કાંટો મારવો, એટલે તુરંત બધો વાળો બહાર આવશે. (૩) કાદર ઉપર:—ખાજકોલતીનાં મૂળ ટુળસીના રસમાં ધસી ચોપડવાં.

૧૭૧. ખારખટુંબા (ખારખટુંબા)—સં. અમ્લા, અમ્લપર્ણી, અત્યમ્લપર્ણા. મં. એમ્બટ-વેલ, કડમોડી, કડમકવેલ. હિં. રામચના, બીદડાખ. કં. હેગોલી. લા. વાઈટિસ કોનેસા.

ચોમાસામાં આ વેલના કંદને અંકુર ફૂટે છે. એ વેલ ધોળી હોઈ કિંચિત ડાંગરના કુમળા અંકુરો જેવી દેખાય છે, એનાં પાંદડાં ઘણાં જ નાંડાં હોય છે. એની લાજ અતિશય ખાટી હોય છે. એની ખટાશ આમલી કરતાં પણ વધારે હોય છે. સારક, અમિતીપન અને મદને દુરનારી છે.

૧૭૨. ખાટી લૂણી—સં. ચાજેરી, મુદાચિકા, મુદામ્લા, મં. અંબવતી. અંબી. હિં. અંબાટી, અરલ, અમિલોના. બં. અમરલ કં. પુલુલુણિસે. તિરોગોલી. તૈં. પુલિચિંતા. પુલ્લા-ચેચલિ. ફાં. તુરેં પુરાસાની. અં. હોમેન. તાં. પુલિયા કિરિ, પુલયાશર્ધ. મલાં. પુળિયારલ. ગોં. તેલતુપિ. લાં. એસેલિસ કાર્નિકુલેટા. ઇં. ઇડિયન સોરેલ.

ખાટી લૂણી લીનાચવાળી જમીનમાં ઉનાળાના દિવસોમાં બીજે છે. એને અંબેલાં (મં. અંબોતી) એવું નામ પણ આવેલું છે. આનાં છોતરાં જમીન ઉપર વેલાની માફક ફેલાય છે. એનાં પાંદડાં આમલી પ્રમાણે ખાટાં લાગે છે. તેના ઉપર લાલા જેવાં અણીદાર અને લાંબાં ફળો આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) અમ્લીષુ ઉપર:—ખાટી લૂણીના રસ આપવો. (૨) પિત્તથી મરતક હારે થાય છે તે ઉપર:—ખાટી લૂણીના ઊંડવા બારીક વાટી, તે ગોળો ઠંડા પાણીમાં કાલવી બીલરો આવે ત્યાં સુધી ઉકાળી, તે પછી તેમાં ધોળી કુંગળીનો રસ નાખવો. ઠંડું થયે માથે લેપ

• ખારખટુંબાની મોટી વેલ થાય છે. પાંદડાં એક ડાંડલીમાં પાંચ પાંચ હોય છે. ફળ જૂમખામાં આવે છે. એનાં મૂળની સાથે નાનાંમોટી સંખ્યાળંબ ગાંઠો લાગેલી હોય છે. એ ગાંઠો ઘસીને ચેપડવાથી સાપના ઝેરનો સોજો તુરંત ભતરી નય છે. મંત્રની ઉજ્જીની માફક થરીર ઉપર ગાંઠ ફેરવવાથી બીંછીનું ઝેર ડંખમાં આવે છે અને એ જ ગાંઠ પાણીમાં ધસી ડંખ ઉપર ચોપડવાથી ડંખમાંથી પણ ભતરી નય છે, એવા મહાન ચમત્કાર એ ગાંઠોમાં રહેલા છે. એ ગાંઠોને ખારખટુંબાની ગોટલી કહે છે.

કરવો અને એ જ ઔષધ થોડું તાળવા ઉપર ચોળવું, એથી એનો તુરત શુભ થાય છે. ચોપડેલા લેપ સુકાતાં જ માથાનો ભાર બીતરશે. (૩) શીતપિત્ત (શરીર ઉપર પિત્તનાં લાલ ચાકાં ઊંડે છે તે) ઉપર:—ખાટી લૂણીનાં પાંદડાંને રસ કાઢી તેમાં મરીનો ભૂકા અને બિયું કરેલું ઘી નાખી શરીર ઉપર ચોપડવું. (૪) દાહ ઉપર:—ખાટી લૂણીના પાલાના રસનો શરીરે લેપ કરવો.

૧૭૩. ખિલખિલા—આ આડ શુમારે માથેડું બિયું વધે છે. એનાં પાંદડાં મોઢા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. પાંદડાંની રંગ માઠ લીલો હોય છે. ખિલખિલાનાં આડ વિશેષ કરી કુંગરાળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કોંઠામાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ઉપચોગ—(૧) મહારોગ અને ભૂતબાધા ઉપર:—ખિલખિલાનાં પાંદડાંની શરીરે ઘૂણી આપવી.

૧૭૪. ખીજડો (સમડી)—સં ૩૦ શમી. દે. સર્વદે. ૧૦ સો'દે. ૧૦ શાઈખાખલા ૪૦ બજી. તેં શમીચિદ્, નખીચિદ્. ઇં સ્પંજ ટ્રી. લાં ગ્રેસોપિસ સ્પિસીજેરા. હિંં છોકર, સફેદ કોકર.

ખીજડાને 'શમી' પણ કહે છે. શમીનાં આડ મોટાં થાય છે. શમીનાં પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. શમી એક ઠવનીય દ્રવ્ય છે. વિજયાદશમીને દિવસે શમીપૂજન કરવાનો પ્રચાર છે. ખીજડો—તૂરી, રક્ષ, શીતળ, લઘુ, કડવો, તીખો તથા રેચક છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, કોઠ, અર્થ, દમ, ઉધરસ, કફ, ભ્રમ, ક્રાંમ, કંપ તથા શ્વસનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો તીક્ષ્ણ, પિત્તકર, મેધાકારક, ગુરુ, સ્વાદુ, રક્ષ, ઉષ્ણ તથા કેશનાશક છે. ખીજડી—(ખેડી ખીજડી. સં. લઘુશમી. મં. લઘુશમી, ખેરી. હિંં છોટીસમી. ૪૦ કાડવણિ)—તૂરી, રક્ષ, શીત તથા લઘુ છે અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, અર્થ, કોઠ, શ્વાસ, કફ તથા શ્વેત દોઢનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો—ગુરુ, સ્વાદુ, રક્ષ, પિત્તલ, મેધાકારક તથા ઉષ્ણ છે; અને મણુ, કેશ તથા કંકુનાં નાશક છે. ઉપચોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—ખીજડાને પાસો (પાંદડાં) ગાયના દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) નખજંત વિષ ઉપર:—ખીજડો, કડવો લીમડો અને વડની છાલ વાટી લેપ કરવો. (૩) પ્રમેહ અને ગલિણીના પ્રદર ઉપર:—ખીજડાના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઈ તેમાં ત્રણ માસા જીરું મિશ્ર કરી બારીક વાટવું અને ગાયનું તાણું દૂધ પાશેર લઈ તેમાં કઢવી કપડાંથી ગાળી લેવું. પછી તેમાં ઘોળાં બજીંદીનાં ફલ અર્ધો તોલો ધસી સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક વાર, એ પ્રમાણે સાત કિંવા ચૌદ દિવસ (ગુણુ આવતાં) સુધી આપવું. (૪) થાતુસ્થાનની ગરમી ઉપર:—ખીજડાના કુમળા તોરા અને દેવબાવળિયાના કુમળા તોરા સમભાગે લઈ એકત્ર કરી તેમાં થોડું જીરું નાખી બારીક વાટવું; અને ગાયનું તાણું દૂધ પાશેર લઈ તેમાં મેળવી તે દૂધ ગાળી તેમાં સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી પાડું. (૫) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર:—ખીજડાના તોરા ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં જીરૂની ભૂકી અને ખાંડ નાખી પાડું. (૬) મૂત્રમાં થાતુ અથવા ખર પડવું હોય તે ઉપર:—ખીજડાના તોરાને રસ ગાયના દૂધમાં કાઢી જીરું અને સાકર નાખી પાવો. (૭) ગરમી ઉપર:—ખીજડાના તોરાનો અથવા પાંદડાનો રસ જીરું અને સાકર નાખી ૧૪ દિવસ પાવો.

૧૭૫. ખુરાસાની અજમે—સં ૩૦ ખુરાસાની, યવાની—યાવની. મં ૩૦ ખુરાસાની ઓવા. હિંં ૩૦ ખુરાસાની અજવાઈન. ૧૦ ખુરાસાની ચોયાન. તેં ૩૦ ખુરાસાણાવમુ. તાં ૩૦ ખોરસમી એ નામ, ચિટા-મુટી. હાં ૩૦ બજંં તુખેવંજે. અં ૩૦ વજ્જલજ, અળીદ શીકરાન. ઇં લેનબેન. લાં હાથોસાયનસ રેટિયુલેટસ (ખુરાસાનની ભતિ), હાથોસાયનસ નાઈગર (દિમાલયની ભતિ—હિંદી બજલ).

* ખીજડાની શિંગોને સાંધરીએ કહે છે. એને બાકીને એવું સાક અને કઢી કરે છે. વળી એનો સ્વ-વર્ણ કરી રાખી ગમે ત્યારે સાક અને કઢી કરી રાકાય છે. એ આડ ઉપર જ સુકાઈ ગયેલી પાંખી ફળને ગોળાં કહે છે. તેને બાળકો સ્વાદથી વીણી ખાય છે. ખીજડાનાં પાંદડાંને રસ સાપના ઝરને ઉતારવાનો એક ચમત્કારિક રામબાણુ ઉપાય છે; એમ આમને એક મહામાણું ફરમાવ છે. આરાધ છે કે, એને કોઈ પણ અજમાવી ખાતરી કરો. બૂતી સાંધરીએ બાકીને ત્રીણી વાટી યુનઃ ગરમ કરી ગમડા ઉપર આંધવાળી અને પકવી ફાંડે છે.

‘પુરાસાની અજમો’ એ પરિચિત/દેશ માટેના પુરાસાન અને યમાન પ્રાતમા પાકે છે, તે ઉપરથી એનું એવું નામ પડેલું છે. એ બીજ સપટા અને જારીક દોષ છે એ બીજ અજમાના જટલા તીખા ન હોતા કિચિત્ તીખા હોય છે એ બીજ પરિચિતમાથી અહીં આવે છે. એના વેદકમા ઘણું જ ઉપયોગ કહેલો છે

પુરાસાની અજમાના છોડ ધતૂરા, તખાકુ ઇલાદિ જાતના હોઈ તીવ્ર વિપારી છે ડોકર દોષોએ એના પાદકા અને જિવાની પરીક્ષા અને શોષ અનેક પ્રકારે કરેલી છે, અને તેમાથી તેઓ અનેક ઔષધો બનાવે છે પુરાસાની અજમાના છોડમાથી નિષ્કર્ષ અને મઘાર્ક (ટિન્કર) તૈયાર કરે છે તેમાથી નિષ્કર્ષ કાઢવા માટે પાદકાનો અને ફૂલોના તોરાનો ઉપયોગ કરે છે. વધીયુ ગેપા કરતા દિવાલિક રોપામાથી હાયોસાયમિન નામનું સત્ત્વ વધારે નીકળે છે. એમ રસાયન-શાસ્ત્રવેત્તાઓએ પ્રયોગ કરીને દર્શાવેલ છે પુરાસાની અજમાના રોપમાથી એક સ્ફટિકરૂપી સત્ત્વ નીકળે છે તેને ‘હાયોસાયમિન’ એ નામ આપેલું છે બીજું સત્ત્વ નીકળે છે તેને ‘હાયોસીન’ કહે છે એ ‘હાયોસાયમિન’ કરતા પાયગણુ તીવ્ર છે એટલે કાળજીથી વાપરવું જોઈએ પુરાસાની અજમાના પાદકા કરતા જિવામા ઔષધિક તીવ્રતા વધારે છે બીજ માદક, વ્યવાયી અને પીકા-શામક છે તેના સત્ત્વમા આ શુષ્ક ગિયા કરતા વધારે પ્રમાણથી છે વાતોન્નાદ (મં વેક), ખજવાયુ (લૂલાપણુ), કપવાયુ અને અપરગાર (મૂત્રી) થી થયેલો વાયુ, આ રોગો ઉપર હાયો-સાયમિન સત્ત્વ ઘણું જ સારું કામ કરે છે આ સત્ત્વ ‘ગિલસરીન’ વરાળના પાણી સાથે મસળી, તેમા અર્ધ પ્રમાણથી, તેના દ્રાવણની થર નહિ આવવાને માટે ‘કાયોલિક’ અમ્લ એ મિશ્રણમા નાખી, મિશ્રણના ચાર ટીપા ડોઝરો પિચકારીથી ચામડીની અદર નાખે છે સત્ત્વ આપવાનું પ્રમાણ ઘણું જ સૂક્ષ્મ છે એક ચેનના સોમા લાગથી એક ચેનના પચાસમા લાગ સુધી આપવું. ‘હાયોસાયમિન’ સત્ત્વ આઈડેલોઈડ (ક્ષારીય) પ્રકૃતિનું છે તેના સ્ફટિક જેવા સ્પેદ રંગના રવા (દાણા) બને છે આરભમા આ સત્ત્વ પુરાસાની અજમામાથી જ કાઢતા હતા, પરંતુ હાલ ‘સ્કોપોલિવા’ જાતની વનસ્પતિમાથી પણ જર્મન રસાયનશાસ્ત્રાઓ કાઢે છે એ ધતૂરામા પણ છે

પુરાસાની અજમો અઘો હામ (૨ માસ), ૧ હામ ખસખસના જીડવાની ઓલ, મધ અને પાણી સાથે આપવાથી શરદી, વાયુ વગેરે રોગો સારા થાય છે બીજ વાટી આપવાથી ઝોકા આવે છે પુરાસાની અજમાની કિયા અદીણ અને ગ્રેફરોનું ‘મેલાડોના’ નામનું ઔષધ આ બંને કિયાની મંબવર્તી છે પુરાસાની અજમાના પાદકામાથી કોટેક મઘાર્ક (ટિન્કર) નો ઉપયોગ પેશાબની બળતરા કમી કરવાને આપે છે જીંધ ન આવતી હોય તો તે લાવવા માટે અને માન-સિક જમ થયેલ હોય તો પુરાસાની અજમાના પાદકાનો અર્ક ઠીક ઉપયોગી થાય છે આપવાની માત્રા (પ્રમાણ) એક ચેનનો આઠમો લાગ એટલે તોલાનો ૧૪૪૦ મો લાગ છે વાતોન્નાદ (વેક) થયેલા મનુષ્યને રાત્રિની વખતે આ સત્ત્વનો પાણીમા દ્રાવ તૈયાર કરી તેની પિચકારી આપવી. યુનાની હકીમે પુરાસાની અજમાના બીજ પાતળા કાચર સાથે મસળી તેમા ૩ લીજવી દાંતના શળ (દુખાવા) ઉપર લગાવે છે, અથવા તે બેરજના તેલ સાથે મસળી તેમા ૩ લીજવી તે દાંતના કાંતરમા રાખે છે એથી દુખાવો દાંત થાય છે એના અર્કનું ટીપુ આખના પોપસાને ચોપડવાથી આખો દુખતી બંધ થાય છે આખોની કીકી ફેલાવવા માટે એના અર્કનો સારો ઉપયોગ થાય છે એના પાદકાને રસ અથવા અર્ક જવના લોટમા મેળવીને તેની પોટીસ બાધવાથી શળ અને દાંઠ બંધ થાય છે પુરાસાની અજમાના બીજ ઘોડીના દુધમા વાટીને બેસના ચામડા ઉપર લેપ કરીને તે મર્લવતી સ્ત્રીઓના પેટ ઉપર બાધવાથી મર્લનો નાશ થાય છે, એવી કહેવત કાણુલમા આજ સુધી ચાલતી આવે છે આ ઉપરથી પુરાસાની અજમાની તીવ્રતાની કલ્પના કરી શકાય છે એનાથી બનનારા ઔષધ (મઘાર્ક-સત્ત્વ વગેરે) તૈયાર કરવા માટે હિંદુસ્તાનના લોકો વિશેષ લક્ષ્ય આપતા નહિ હોવાથી તેની અવક કુરોગખંડમા પ્રુક્ષ્ણ થાય છે પુરાસાની અજમો—તીખો, રક્ષ, પાયક માઉકે, ઉખ્ખ, માદક, શુર, વાતકર અને કંફનાશક છે બીજ શુણ્ઠ અજમાના જેવા જ

છે. ઉપયોગ :—(૧) વિષમજનવર ઉપર :—ત્રણ માણા ખુરાસાની અજમેા અને નવ માસા જેઠીમધ, એનો કાઢો કરી તાવ આવતાં પહેલાં તે પીવાનું.

૧૭૬. ખેર—સં૦ ખદિર. મ૦ હિં૦ ખૈર. ક૦ ખૈર, તરેકગલી. તૈ૦ ખાસુ, ખદિરચુ. મલા૦ કરનિલિ. તુ૦ કાયુ. તા૦ વોડાલે. લા૦ એકસિઆ કેટચુ. x

+ ડૉક્ટર દેસાઈના મતમાં ખુરાસાની અજમેા વેદનાસ્થાપન, નિદ્રા લાવવાવાળો, સંકેતવિકાસ પ્રતિબંધક, શામક અને કાંઈક મૂલ્ય છે. થોડી માત્રામાં હૃદયશામક અને બાલ્ય છે. વધારે પ્રમાણમાં હૃદયને અહિતકારક છે. આની શામક ક્રિયા મગજ, મૂત્રાશય, ગર્ભાશય આદિ જનનધર્મ અને આંતરડાં ઉપર વધારે થાય છે. આ ગિલકુલ નિશ્ચિત નિદ્રા લાવનાર છે. આનાથી કલાકોના કલાક સારી ગાઢ નિદ્રા આવે છે. આવી સ્થાપનક અને વેદનાસ્થાપક બીજી ઔષધ અડીલુ છે. પણ જેને અડીલુ આપી ન શકાય એવા ઠોણે ખુરાસાની અજમેા આપી શકાય છે. અડીલુથી કળાજિયાત થાય છે, એ કોઈ કોઈ વખતે કેટું લાવે છે. એની ક્રિયા શરીરમાંના બધા અવયવો પર સમાન થાય છે. ત્યારે ખુરાસાની અજમાથી કળાજિયાત થતી નથી. ઊલટો દસ્ત સાફ આવે છે. આંતરડા પર શામક અસર પહોંચાડે છે અને કફ લાવતો નથી. આની ક્રિયા મગજ અને મૂત્રેન્દ્રિય પર નિષ્ક્રિય થાય છે. સિવાય આ બહુ જ સસ્તો છે. ખુરાસાની અજમાના જેવો ધંદોરો છે. પણ ધંદોરોના કરતાં આ ઔષધિ મેષ્ટ છે; કારણ કે ધંદોરોથી કેટું થડે છે અને ભ્રમ થાય છે. ખુરાસાની અજમાથી માર્બમાં ભ્રમ થતો નથી અને બધા રનાયુઓને સાંત કરે છે, મનને પણ સાંત કરે છે, એટલે ગાઢ નિદ્રા આવે છે. ધંદોરોથી આવેલી નિદ્રા એવી સારી હોતી નથી.

માત્રા—પાનનું ચૂણું ૨થી ૫ રતી. બીજનું ચૂણું ૨થી ૫ રતી. દારૂની સાથે માર્બમાં માત્રા ઓછી આપવી, પછી જરૂર જેટલી વધારવી. આ નાનાં બાળકોને બહુ જ અનુકૂળ છે. જુદોને અનુકૂળ નથી. તેઓને થોડી માત્રામાં આપવા છતાં કેટું થડે છે.

ઉપયોગ—મગજનો સંતાપપ્રધાન રોગ—નવો ઉન્માદ, મરતકના આવરણનો સોને વગેરેમાં ખુરાસાની અજમેા આપવાથી સારી નિદ્રા આવે છે. આવા રોગમાં અડીલુ આપી શકાતું નથી. કારણ અડીલુથી પહેલાં થોડી ઉત્તેજના આવે છે તથા મગજની ક્રિયા બરાબર સાંત થતી નથી. જીલ્ડ ઉન્માદમાં રોગી એકદમ ભડકી ઊઠે છે અને નાસભાગ કરે છે. એવે, વખતે ખુરાસાની અજમેા કાંઈક થોડી માત્રામાં આપવાથી રોગનું બળ એકદમ ઘટી જાય છે, કોઈ પણ કારણથી થયેલ માનસિક અસ્વસ્થતા અને નિદ્રાભંગ પર ખુરાસાની અજમેા, જે જ ખરું ઔષધ છે. કંપ્રધાન રોગ પર આનાથી બહુ જ સારો લાભ થાય છે. સુવાવડોના વાયુ ઓછો કરાવવા માટે આના જેટું બીજું ઔષધ નથી.

ખુરાસાની અજમાનો ક્રૂટ ચા પાનનો સ્વસ્થ આંખમાં નાખવાથી ડાળો પડેાળો થાય છે. નેત્રપટલના શોથમાં આ ઔષધિ આંખમાં નાખવાથી તે ભાગનો સોને ઓછો થઈ જાય છે, વેદના ઓછી થાય છે અને ઉપરનો પડદો નીચેના પટલને ચોંટી જતો નથી. ખુરાસાની અજમાની મૂત્રેન્દ્રિયની શ્લેષ્મણ તથા પર મત્સ્ય શામક ક્રિયા થાય છે. વારંવાર થોડો થોડો પેશાબ થવો, અસ્વિસ્થાપ અને પથરી થવાનો અસ્વસ્થાપ ઉપર ખુરાસાની અજમેા ઉત્તમ ગુણકારક છે. આ રોગમાં માત્રા ચૂણું આપવી. જમી એની સાથે, જવખાર, કાળીપાટ અને ગળો આપી શકાય છે. જનનેન્દ્રિય પર આની ક્રિયા શામક થાય છે. પીડિતાતૈવ, આસ્વાતૈવ અને અનિષ્ક્રિય આતંત્રમાં આનો સારો ઉપયોગ થાય છે. જલદી રુકપાત અને સ્વપ્નાવસ્થા તથા અત્યંત કામવાસનાની ઉપર પણ ઉત્તમ લાભ પહોંચાડે છે. હૃદય પર શામક અસર પહોંચાડે છે. એટલે હૃદયનું વધારે ધડકડું, હૃદયશય, હૃદયાવરણના જીલ્ડ રોગથી ઉત્પન્ન થતો શ્વાસ, એ બધા પર ખુરાસાની અજમેા લાભ પહોંચાડે છે. સૂકી ઉધરસ અને કફમાં લોહી પડતું તેમ જ દમ ઉપર પણ દિવકારક છે. કોઈ પણ ઔષધિસેવનથી મરડો અને ઉદરશય ઉત્પન્ન થાય તો તેના ઉપર ખુરાસાની અજમેા આપાય છે. સોને વેદનાવાળો હોમ તો તે ઉપર ખુરાસાની અજમાને દારૂમાં વાદીને લેપ કરાય છે. સીવનીનો શોથ, અંટકોપ શોથ, નેત્રની વેદના, ડરડના મસા, દુષ્ટ પ્રયુત્તી ગાંઠ અને આમવાતમાં આ લેપથી સારો લાભ પહોંચે છે. દાંતની પોલમાં ખુરાસાની અજમાનું બી વાદીને રાખવાથી વેદના ઓછી થઈ જાય છે. ગર્ભાશયની વેદનામાં બીજના ચૂણુંની પોલથી કરી યોનિમાં સ્થાપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x ખેર ઘોળો, રાતો અને દુર્ગંધ, એમ ત્રણ જાતનો છે. ખેરના લાકડાનો યક્ષના સાદિત્વમાં સુષ્પ આદિ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. મહાપાલ નિષંકૃષ્ટમાં લખે છે, કે આ ટાંડની કાલ, લાકડાં અને કુંખેામાંથી ઉકાળીને સરવ કાઢે છે, એને કાચો કહે છે. કરિયાવાને પાણીમાં ઘોળી રાખી તે પાણીમાં ૧૦-૧૨ મેન કાચો નાખીને પણ દિવસના આંતરે આપનાર તાવની બીમારીમાં આપવાથી

ખેર અરણ્યવૃક્ષ છે સલાદિના નીચેના પ્રદેશમાં એના ઘણા વન છે. એને બારીક અને કઠિન કાટા હોય છે. એના પાદડા ખીજકાના પાદડા જેવા હોય છે. ખેરનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે ખેરના આકાશથી કાથો ઉત્પન્ન થાય છે. એનું લાકડું માટીમાં ફેટલા-એક વર્ષ રહે તોપણ કઠોવાતું નથી ખેરના લાકડાની વળાઓ, સોટીઓ, તણુની મેખો વગેરે ખનાવે છે, ખેરના લાકડાને ગાલો ઘસો કઠ્ઠિન હોય છે, માટે જુતાર તથા છુહાર લોગ તેમના હથિયારના હાથા કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે તેમજીનો રસ કાઢવાનો મજબૂત કોલ પણ તેનો જ ખનાવે છે ખેરમાંથી કાથો ખનાવવાની રીત એવી છે કે, જૂનો થયેલો સારો ખેર જોઈ તે કાપે છે પછી એના ઉપરની છાલ કાઢી નાખે છે અને મધના ગાલના બારીક કડકા કરી એક વાસણમાં ભરે છે પછી લઘી સળગાવી તેને ઉકાળી ઠગુ રાખવાથી વાતણમાં ભરેલો કાથો ઠરેલો હોય છે તેની વડીઓ કરે છે ઇમારત વગેરે બાંધે છે ત્યારે કાયાનું પાણી કરી તે પાણી અથવા ખેરનું લીંડુ લાકડુ છાલ સાથે બારીક કાપી બાફી અર્ધ કાઢી તે અર્ધ ચૂનો કર્યો હોય તેમાં નાખવાથી ચૂનાને એટલી મજબૂતી આવે છે કે તોપનો ગોળો પણ તેના ઉપર એકાએક લાગુ થતો નથી ખેર—પાયક, શીત, રસકાળે કડવો, તૂરો, રક્તશુદ્ધિકારક તથા દાતને હિતાવર છે અને કફ, પિત્ત, કૃમિ, પ્રલુ, ઝાડ, કડુ, તાવ, સોજો, ઉધરસ, મેદ, પ્રમેહ, આમ, અરુચિ, પાકુ અને રક્તકાષ્ઠનો નાશ કરે છે ખેરનો ગુંદર—મધુર, ખલકર તથા ક્ષાત્રવર્ધક છે ખેરનો સાર—પ્રશ્ન તથા વિશદ છે, અને રક્તદોષ, કફ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ઉપદંશ (ગરમી) ઉપર—ખેર અને અસાણનો કાઠો, નિહાળુ ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થે આપવો એટલે સર્વ પ્રકારનો ઉપદંશ રોગ ન્ય છે (૨) કોઠ રોગ ઉપર—ખેરના પચાગ (મૂળ, પાન, ફલ, છાલ અને ફળ)નો કાઠો કરી રાખવો, અને તેનાથી રનાન, પાન, ભોજન અને લેપ કરવો એટલે સર્વ કોઠ દૂર થાય છે, તેમજ કોઠ ઉપર ખેરનો કાથો ઘસી આપવો (૩) ભગંદર ઉપર—ખેરછાલ અને નિહાળનો કાઠો કરી તેમાં ભેસનું ઘી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવુ. (૪) સોમલના વિપ ઉપર—ગાવના દૂધમાં કાથો ઘસી પાવો (૫) બાળકોને મુખારકી રોગ થાય છે તે ઉપર—એ રોગના લક્ષણે એવા છે કે, અજીર્ણ થઈ પેટમાં દુષિત મળતી ગાડ થઈ પાતળાઓ ઉપડેલી લાગે છે ગાલ ઉપર સોજની છાયા જણાય છે, પેટ ફૂલેડું જણાય છે, મૂત પીણુ થાય છે અને શકિત ક્ષીણ થઈ જાય છે એ ઉપર ખેરની અતરછાલ મુખારે નયુ માસા પર્યંત

અહુ જ ઉત્તમ નસર કરે છે સ્મિરના નિકારથી દાતના ખાસમાંથી લોહી નીકળત હોય તેા મધાને ખાસ ઉપર ચોા લે તથા ખાવા આપવો, તેથી અત્યંત કુશલો થાય છે એમ નસના મહે છે, કે ઘણા જ દુષ્ટ નાસુર અને કોઠના ઠપા ઉપર કાયાને બારીક વાટી બીજ પદાર્થોની સાથે મલમલ મેળવી મેળવાથી થા જલદી રુઝાઈ જાય છે ચરકમાં લખ્યું છે કે, ખેરની જ્ય કોઠનાસક છે, તેમજ સુશુભતા તેને ગેદદર, કુળનાસક અને મેદને શોષકર્મમાં માનેવ છે, એ અથોગ કાયાને સ્તબ્ધ માનેવ છે પાદડાનો કાથા કરીને આપવાથી મૂતરયાનના યોગનો નાશ થાય છે અને સ્મિર શુદ્ધ થાય છે હિડુતાની લોહી કાયાને ઠકે માટી અને પાયક માને છે તથા જળના અદરના રોગોમાં મોઠાની ગરમી ફૂલેવા દાતના પારા, ખાસી, ઝાડા અને શૂનના રોગમાં ઉપયોગી માને છે જૂના નાસુર ફોડા અને ગાંઠ ઉપર એને વાટી લેપ કરે છે, કાયાને બીજ દવાઓની સાથે મેળવીને આપવા સાચાંધર ચક્રદત્ત અને ભેષજનરનાવલિ આદિ અથોમાં ઘણા પ્રયોગો કરેલ છે મુસલમાની અથોમાં પણ કાથામાં ઉપર કહેવ બધા શુભો માનેલ છે ખેરના લાકડાના જૂના ગરજમાંથી નાના નાના ટુકડા અને લાકડીના લાલ ટુકડા મળી આવે છે એને ખેરસર કહે છે ખેરસારનો સ્વાદ મીઠો અને કસોડો છે દેશી દવાઓમાં અને છાતીના રોગોમાં એને અત્યંત કિમતી માનેલ છે એનાવી કફ જુદો થઈ નીકળે છે મધો અને હીરાયોજ—એ એના એકજ કરેલ પ્રયોગને કાયમોજ કહે છે એ પ્રસૂતિ થયા પછી સ્ત્રીઓને કૌતવ આવવા માટે તથા સ્તનમાં દૂધ વધારવા માટે અપાય છે

૩૪ લ વનાર અનેક મનસોમાં કાથો વાપરવાની ઘણાક વેદો અને સાધારણ મનુષ્યોનો પણ પરિપાટી એવામાં આરે છે કેઈ પણ પ્રયોગથી જો તેઓ દુર્ધર્મ અપાયેલ એ ન બળતો હોય તેા અર્ધાં તોવા મુખી કાથો વાટી પાણીમાં મેળવી ભેષકક રીતે આપવુ રસ્ય વાળવાનો આ છેલ્લામાં છેલ્લો પ્રયોગ મનાય છે યોગા ખેરમાંથી ખનાવેવ કાયાને કેવલિયો કાથો કહે છે અને એ સર્વથી ઉત્તમ મનાય છે

ગાયના દૂધમાં ઘસી, તેમાં અર્ધા અડદ ભેટણુ ઝોરોચન ઘસી પ્રમેહ પ્રાતઃકાળે એક વખત પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) તિડીક (તણખિયા) પ્રમેહ ઉપર:—ખેર, બાવળ અને ખીજડો, એ ત્રણે ઝોડોના કુમળ. તોરા (અંકુર) એક તોલા પર્વત સમભાગે મિશ્ર કરી ગાયના તાજ દૂધમાં વાટી સુમારે ૫ તોલા પર્વત રસ કાઢી, તેમાં જીરાની ભૂષી ચાર ગુંબલાર અને સાકરની ભૂષી અર્ધો તોલો નાખી, દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. (૭) તોફાની ઘયેલો ઘોડા સારો થવા માટે:—તેને રોજ ૫ તોલા કાથો આપવો. (૮) માણસને થાક લાગ્યો હોય તો:—ખેરની છાલનો રસ હિંગ નાખી પાવો. (૯) પ્રમેહ અને ઉત્તવા ઉપર:—ખેરના અંકુર ૪ પેસાભાર અને જીરું ૧ પેસાભાર લઈ વાટી ગાયના દૂધમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર નાખી તે આપવું, આ ઔષધ બે વખત આપવું. (૧૦) ઉધરસ ઉપર:—ખેરની અંતરજાલ ૪ લાગ, બહેડાંદળ ૨ લાગ અને લવંગ ૧ લાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું. (૧૧) કાન પાકડ્યો હોય તે ઉપર:—ધોળા કાથાની વસ્ત્રગાળ ભૂષી કરી ગરમ પાણીમાં કાલવવી અને તેની પિચકારી જેવી સેર કાનમાં પાડવી. પછી કાન સ્વચ્છ ધોવો. (૧૨) પિત્તવિકાર ઉપર:—ખેરના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઈ તેમાં ત્રણ માસા ચૂક નાખી બારીક વાટી, તે ગોળી ગાયના તાજ દૂધમાં કાલવી પ્રતિ દિવસ પ્રાતઃકાળે એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવી. (૧૩) કોઠ ઉપર:—ખેરની છાલ અને આમળાનો કાટો, બાવચાનું ચૂર્ણ નાખી પાવો એટલે શ્વેત કોઠ દૂર થાય છે.

૧૭૭. ખેરવેલ—સં. આરી, આરિ. મં. આરાટી, વૈલ્યાખેર. હિં. વક્ષીખદીર, મટીકફન. કં. સીશુરી. લાં. અકેસિયા પિનેટા.

ખેરવેલની વેલ કાંટાવાળી હોય છે. તે વેલની માફક પ્રસરે છે. એનું વક્ષીખદિર એવું સંસ્કૃત અને આરાટી એવું મરાઠી નામ છે. એનાં પાંદડાં થણુ ખેરના આડ જેવાં હોય છે. એની ફળી ચપટી લીલા રંગની અને ફલ તંતુવાળાં બાવળના જેવાં થાય છે. ખેરવેલનો ઉપયોગ વાડ કરવા માટે થાય છે. ખેરવેલ—કડવી, તૂરી, તીખી, ઉખ્યુ, રસકાળે અને પાકકાળે ખાટી તથા રક્તઝાપન છે. એ વાયુ, ઉધરસ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. બાળકોના લીલા રંગના પાતળા આડા ઉપર પાનનો રસ અપાય છે. દાંતોમાંથી લોહી પડતું હોય, તો પાન ચવરાવાય છે અને પેશાબમાં બળતણ થતી હોય તો ખેરવેલનાં પાન અને જીરુને વાટી સાકરવાળા દૂધની સાથે અપાય છે.

૧૮૮. ખોરેતી—સં. ફાલ્યુ. મં. ખોરેતી, ખરવત. બં. કાકડુચુર. હિં. કાલ ઉમર. કં. ગરગસ. તેં. ખરકર્ણ્ય, ખરતર. તાં. સરગતિમરમ. ટાં. પાળેવું. મલાં. પારોમ્ લેં. ફાર્કિસ એસ્પરિમા. એ આડ ધણેક ઠેકાણે થાય છે. એનાં પાંદડાં ઉપર કરવત જેવા ખરખરા કાંટા હોય છે. ઠેકાણુમાં સુતાર લેકો એનાં પાંદડાંને લક્કડકામ સાફ કરવાના ઉપયોગમાં લે છે. તેથી લાકડું સફાઈદાર બને છે. એનાં પાંદડાં અને ફળો બોખાડાનાં (કાળા ઉંખરાનાં) પાંદડાં અને ફળ જેવાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) શેડ્ડેદર ઉપર:—ખોરેતીની છાલનો રસ ૪ પેસાભાર ગાયના દૂધમાં ત્રણ દિવસ પાવો અથવા જાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવી. (૨) ખરોળ ઉપર:—ખોરેતીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં. થયેલ આડનો ઉતાર—ઘી અને લાત; અથવા ખોરેતીનાં ફળની ભૂષી નાળિયેરના અંગૂરસમાં આપવી. (૩) બાળકોના પેટ માંડિના ભાર ઉપર:—ખોરેતીની છાલ, ચિત્રાનાં મૂળ અને અધેડાનાં મૂળ, ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં. રેચ થાય તો ઉતાર—દહીં અને લાત. (૪) કલેબના ભાર ઉપર અને ખરોળ ઉપર:—ખોરેતીની છાલ, પાણીશાક અને નાળિયેરની કાચલી, એ સમભાગે ગોમૂત્રમાં ઘસી દરરોજ બે વખત ૨૧ દિવસ આપવું. (૫) ગરદન ઉપરના ભાગમાં ત્રણ ઘયેલો હોય તે ઉપર:—ખોરેતીની છાલના રસમાં કપડું લીંબવી તેની ગડી કરી તાળવા ઉપર મૂકવી; અને ઉપર એક કપડું આખા માથા ઉપર વીંટાળી તે રસ વારંવાર નાખતા રહેવું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ એ ગડી સતત ચાખવી અને પથ પાળવું. (૬) કલેબમાં ભારનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:—મહિનામાં બે વાર ખોરેતીની છાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવી. (૭) યુદ્ધરોગ (ગોળા) ઉપર:—ખોરેતીનાં સૂકાચેલાં ફળો અથવા જાલ અને નાળિયેરની કાચલી,

એ પાંચ તોલા ગોમુત્રમાં અર્ધાં તોલા પ્રમાણે ઘસી તે પ્રાશન કરવું. (૮) દંતશૂળ અને દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:—ખોરેતીના દાંતજી વડે દાંત ઘસવા એટલે ત્રણ દિવસમાં દાંત મજબૂત થાય છે અને દુખતા બંધ થાય છે. (૯) અઘકાવ આવવા માટે:—ખોરેતીનાં ફોનું ચૂર્ણ નાળિયેરના અંગરસમાં ત્રણ અથવા સાત દિવસ આપવું.

૧૭૮. ગજકર્ણી—સંઠ ગજકર્ણી. મંઠ નાચટી, ગજકરણી. ડિંઠ પાલકલુણી. બંઠ નેષ્ઠ-પાણી. તાંઠ નાગમસ્તિક. ગજકર્ણીનાં છોડ નાના હોય છે. એનાં પાંદડાં લાંગરાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એ છોડ ઉપર જે ફૂલ આવે છે, તે શરીર ઉપર યનારી દાદરનાં ચાકાં જેવાં રાતા રંગનાં અને ચપટાં હોય છે. ગજકર્ણીનાં રસ નીકળે છે. ગજકર્ણી—પાકકાળે સ્વાદુ, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, શીતજ્વર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનો કંદ પાંકુરોગ, સોજો, અર્શ, કૃમિ, ગુદમ, ઉદર, આનાહવાયુ, પ્લીહા અને સંત્રદણીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ચાકાં ઉપર:—ગજકર્ણીનાં છોડનો રસ ચોપડવો. (૨) દાદર ઉપર:—ગજકર્ણીનો પાલો કિંવા મૂળની જાલ વાટી ચોપડવી અથવા ગજકર્ણીનો મૂળ મુદાં છોડ, ગરમાળાનો પાલો અને પલાશપાપડો એ એકત્ર વાટી ચોપડવું. (૩) ખાલી ચરે તે ઉપર:—ગજકર્ણીનાં પાંદડાંના રસમાં નવસાર ઘસી ચોપડવો. (૪) અંગની ખરજ દૂર થવા માટે:—ગજકર્ણીનાં પાંદડાં વાટી શરીરે ચોળવાં અને ઘોડીવારે સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે બેત્રણ વાર કરવું.

૧૮૦. ગરણી—સંઠ ગોકર્ણી, અપરાજિતા. મંઠ ગોકર્ણી, મુપલી, કાજળી. ડિંઠ અપરા-જિતા, કોપલ. બંઠ અપરાજિતા, હોપરાલી. કળેઠ બિલિપગિરિકર્ણીકે, ગંટુના, દિન્દેના. તાંઠ કાકળનંકોડી, કાકલાન. મલાં આરબ. ફાંઠ માત્રી રતન. અંઠ મેઝેરિયન એ ડિન્દી. ઇંઠ ઇન્ડિયન મેઝેરિયન. લાંઠ ફિલેટારિયા ટરનેટિયા.

ગરણીના વેલા પ્રસિદ્ધ છે. ગરણીમાં ઘોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. ગરણીને લાંબી શિંગો આવે છે. એનાં ફૂલ આકારે ગાયના કાનના જેવાં હોય છે. એ ફૂલનો પૂજના કામમાં ઉપ-યોગ થાય છે. ઘોળી ગરણી વધારે શુભદાળી છે. ઘોળી ગરણી—તીખી, શીત, કડવી, હુદ્ધિપ્રદ, અશુભ, તૂરી, સારક તથા વિપનાશક છે; અને ત્રિદોષ, મસ્તકથળ, દાહ, ઝેદ, યજ્ઞ, આમ, પિત્તો-પદ્મ, સોજો, કૃમિ, મણ, કફ, મઠપીઝ, શીર્ષાચ તથા સર્વ વિપનો નાશ કરે છે. કાળી ગરણી—કડવી, સ્નિગ્ધ, ત્રિદોષનાશક તથા શીતવીર્ય છે અને વાયુ પિત્ત, કફ, જ્વર, દાહ, શ્રમ, પિથાચપ્રાદા, સ્કતાતિસાર, ઉન્માદ, મદ, અતિકાસ, દમ, કફ, ઝેદ, કૃમિ તથા લેપનો નાશ કરે છે. બીજા શુભ ઘોળી ગરણીના જેવા છે. માત્રા—કોડલાં બીજનું ચૂર્ણ ૧૦ થી ૩૦ રતી સૂકની સાથે મૂળનું ચૂર્ણ ૩૦ થી ૧૦ રતી જેઠીમધ મેળવી ફાંટ કરીને આપવું. ઉપયોગ:—(૧) કોડ ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો એટલે ઘોળો ઝેદ એક મહિનામાં જાય છે. (૨) રોગ થવા માટે:—ગરણીનાં બિયાં વીમાં તળી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૩) મસ્તકશૂળ ઉપર અને આધારીશી ઉપર:—ઘોળી ગરણીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી તે નાકે સંધવું. (૪) તણખિયા પરમા ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી સાત દિવસ સુધી પાવાં. (૫) હરતાલના વિષ ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૬) આધાર-શીશી ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં બિયાં તથા મૂળ એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો કિંવા ઘોળી ગરણીનાં મૂળ કાને બાંધવાં. (૭) કફવિકાર ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં મૂળનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બે તોલા પર્યંત ગાંધના તાજા દુધમાં પાવો. (૮) શોફાદર ઉપર:—ઘોળી ગરણીનો વેલો કમરે બાંધવો. (૯) એકાંતરા જ્વર ઉપર:—ગરણીનારસનું નસ્ય આપવું. (૧૦) ગાભપાત ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં મૂળ દુધમાં ઘસી પાવાં એટલે પડનારા ગર્ભનું સ્તંભન થાય છે. (૧૧) વાળા ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં મૂળ દુધમાં વાટી લેપ કરવો (૧૨) ચક્રત, પ્લીહા અને જલોદર ઉપર:—ગરણીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ત્રણ માસ ગરમ પાણી સાથે પાવું.

+ ગરણીનાં બીજ અથવા મૂળ ચક્રતજિસદ ઉદરોગ (ચક્રદાહુદર) અને જલોદરમાં આપવાથી જુલાબ

૧૮૧. ગરમાળો—સં આરઝવધ, કર્ણિકાર મં બાહવા હિં અમલતાસ કં હેગકે બં સોનાલ સાદાલી, રાખાલનડી વાનરનડી તાં કોમરે તું કકકે કાવિસારા મલાં કટકોના તોં રેલકાયા અં ખારેશબર દા. ખ્યારેયબર ઇં પુડીગપાર્ષપ દ્રી લાં કેસિયા, ફિરચુલા

એ ઝાડ મોટા થાય છે એના પાદડા રતાદળીના પાદડા જેવા નાના હોય છે એને આવળના ફૂલો જેવા પીળા ફૂલો આવે છે એને હાથલર લખાઈની શિંગો આવે છે એની અદરનું મગજ કાળું અને ચિકાશવાળું હોય છે, તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે મગજ કાઢવું હોય તો શિંગ કિંચિત્ ગરમ કરવી એટલે તે તુરત નીકળે છે ગરમાળાના ફૂલોનું શાક કરે છે એ નાનો અને મોટો એમ બે જાતનો છે ગરમાળો—અતિ મધુર, શીતળ, મૃદુ, રચક, તીખો, ભેદક, ગુરુ, તથા સ્વસન છે, અને શળ, જવર, કોદ, કડૂ, મેઠ, કક, વાણ, ઉદાવર્ત, હૃદયોગ બધંધરા, કૃમિ, પ્રણુ, કફાદર, મૂત્રકૃન્ન તથા શુ મનો નાશ કરે છે એનાં પાદડા—રેચક અને કફ તથા પ્રમેહના નાશક છે એના ફૂલો—સ્વાદુ, કડા, કડવા, માઠક તથા તૂરા છે એની શિંગો—પાકકાળે તીખી, મધુર, બળકર, સ્વસનકારક, રેચક, અરુચિગ્રહ તથા કોષુશ્લકારક છે, અને કફ, પિત્ત, મલદોષ તથા તાવનો નાશ કરે છે એની છાલ—પાકકાળે મધુર, સ્તિન્ધ, અગ્નિવર્ધક તથા રેચક છે, અને પિત્ત તથા વાયુની નાશક છે લઘુ ગરમાળો—સારક, કડવો, તીખો તથા ઉચ્ચ છે અને કફ શળ, ઉદરકૃમિ, મેઠ, પ્રણુ તથા શુ મનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) દાદર, કોદ, દમ, ખસ તથા વિચર્ચિકાના ચાઠા ઉપર:—ગરમાળાના પાદડા વાટી તેમાં કાજ નાખી તેનો લેપ કરવો અથવા અકુરોનો અગરસ ચોપડવો (૨) ચાઠાં ઉપર:—ગરમાળાના કુમળા પાદડા વાટી ઉપર ચોળવા (૩) ઝાળપુળો (પાઠા) ઉપર:—ગરમાળાના મૂળ હાથમાં ઘસી તેના ઉપર લેપ કરવો અને તિવણીના મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવા (૪) બાળકોને વાગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર અગ ઉપર ફેડલીએ થઈ તેમાં વાળ થાય છે તે) ઉપર:—ગરમાળાના પાદડા ગાયના દૂધમાં વાની શરીરે ચોળવાં (૫) શરીર પરની ખમ દૂર થવા માટે —ગરમાળાના

લાળોને શરીરમાં ભેળું થયેલ હેર નીકળી જાય છે અર્ધું વક્રોદરમાં ખસ ખાજ અને રક્તવિકૃત થઈને લાલ કાળા કાષ થાય છે તથા નજર ઓછી થાય છે એ લમણ જણાય ત્યારે ગરણીના બીજનો જુદાળ આપવાથી લાલ થાય છે ચક્રદાદરમાં થયેલ જખમ થાય તો તેનું ફિતિ લોટી મણમાં જાય છે અને મણવિષ શરીરમાં પેસે છે આવે વખતે ગોકર્ણના બીજનો જુદાળ આપવો ભેઈએ

મૂરોગમાં મૂળ અપાય છે શુક્રમેદ અને ગરિતરોષમાં મૂળથી દરત સાફ આવે છે, પેશાબ વધે છે, વેદના ઓછી થાય છે, તથા પેશાબમાં જનારો મેખમાં એટલે થઈ જાય છે મણુવિષ શરીરમાં જાય તો તાવ આવે તે ઉપર ગાના સોજ પર કફ વધી જવાથી ગમરાહ થતો દોષ તે ઉપર અને આમવાત પર મૂળ મોની માત્રામાં અપાય છે કફવિકારમાં મૂળ દૂધમાં અપાય છે આ રોગોમાં વખતરિવેચન થઈને મણુવિષ આમવિષ અને કફ ખડાર નીકળી જાય છે હેર નીકળી જવાથી અવાજ ખૂટે છે નજર સાફ થાય છે અને છુલ્હીની મદતા દૂર થાય છે એકદર ગરણી આમવાત કફદોષ, મૂત્રરાગ આમરોષ મગવિષ અને કોદ પર અપાય છે

● ગરમાળાને ગરમાણે પછુ કહે છે એના પાદડા મોટા અને કુમારદાર હોય છે અને સામસામાં હોય છે એના દૂધ પાચ પાચ પાખીના હળદરના સમાન પીળા અને પ્રતેક ઝાળીની ઉપર અનેક હોય છે ગરની માત્રા ઝા માસાથી ગા તોલા સુધીની છે

મખજન અને અવિયામાં લખે છે કે હિતમ રચ લાગવાને માટે ગરમાળાના ગરને ઘોડા જદામતા તેલની સાથે મેળવવાથી છાતીના દરદનો નાશ થાય છે લોટીની ગરમી અત્યંત ઓછી થાય છે એની અંચર અત્યંત નાનુક દોવાથી બાળક તથા સગર્ભા સ્ત્રીઓને માટે હિતકારી છે એકત્ર મેળવ પિત્તને દૂર કરવાને એ આમનીની સાથે મેળવેલા સધિવા (સાધામાં રહેલા વાડુ)ની પીડા દૂર કરવાને તે ઠંડાણે ચોપડવો પ થી ૦ બીજ વાટી આપવાથી હાની થાય છે એની કૂળ ઉપરની છાલ કેસર સ્વાદર અને ગુલાબજળની સાથે વાટીને આપવાથી સ્ત્રીઓને તુરત પ્રસવ થાય છે છાલ અને પાદડાને તેલમાં લોટી દેસા ઉપર ચોપડવાથી કાથરો થાય છે ચરક એને કફ (ખરજ) નાશક કહે છે સુચ્રત કફ તપરામન લાડે છે અલ ધુનાની વેં પાદડા અને ફૂલમાં ઝાગે ઉતારવાને ગુચુ રવો છે, એમ જણાવે છે તાવમાં કળજિયાત દોષ અને આતરડાને શાદ દોષ તો ગરમાળાનો ગર અપાય છે આ જહુ જ નિલચ ઔષધિ છે

પાંદડાં હાથમાં વાટી અંગે યોગનાં અને કેટલીક વાર થયા પછી સ્નાન કર્યું. (૬) હરિદ્રા-
મેહ (પીળા પ્રમેહ) ઉપર :—ગરમાળાની શિંગોની અંદરના મગજનો અણગાંથ કાઢો પાવો.
(૭) કફરોગ ઉપર :—ગરમાળાની શિંગોની અંદરનો ગર્ભ તથા ગોળ એકત્ર કરી સોપારી જેવડી
ગોળા કરી ગરમ પાણીમાં પાવી. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર :—ગરમાળો અને આવળકંટી (આમળાં)નો
કાઢો મધ અને સાદર નાખી પાવો. એટલે રેચ મધ રક્તપિત્ત બંધ થાય છે. (૯) ગંડમાળો
ઉપર :—ગરમાળાનાં મૂળ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં વાટી તેવું નરસ આપવું કિંવા લેપ કરવો.
(૧૦) સિલામે ઊઘ્યો હિંચ તે :—ગરમાળાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૧૧) સ્ફૂમ રેચ
માટે :—સોનામુખી, બાળદરડાં અને ગરમાળાનો ગર્ભ એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૮૨, ગરવેલ—આ છોડની જિંચાઈ મુમારે બે હાથ હોય છે. આ છોડ કમરા જેવો હોય છે.
એનાં પાંદડાં અને મૂળ ધણું કડવાં હોય છે. આ છોડ માદુલી કિણ ઉપર પુષ્કળ થાય છે. ઉપ-
યોગ :—(૧) કોલેરા ઉપર :—ગરવેલનાં મૂળ ત્રણ માસ અને મોડસ કાઢો ત્રણ માસ એ
પાણીમાં વાટી પાવું, એટલે તાબડતોળ કોલેરાનો આમર દૂર થાય છે.

૧૮૩, ગલકી—સં. હસ્તિકેશાતકી, ઘોશકી. મં. ઘોશજે, ઘોશાળી પારસીદાકકા, હિં.
નેતુઆ તોરઈ, ધિવા તોરઈ. બં. હુદુદ. કં. અરડીરે, તુખીરી, તેં. પુલાખીરકાયા. ફાં. ખિયાર.
લાં. હુકા પેન્ડેશ.

ગલકીનો વેલો ધણે જ વધે છે. એનાં ફળોને ‘ગલકાં’ કહે છે. એમાં બે ભાગ છે : માક અને
સાતપુતી. માકને કમ્ત એક જ કુષ અને ફળ આવે છે. સાતપુતીને વધારે ફળફૂલ આવે છે અને
તોરા આવે છે. માકનાં ગલકાં પોચાં હોય છે. ગલકાં એ એક તુરિયાંની જ ભૂતિ છે. ગલકાં
શાક અને લગિયાં ધણું ઉત્તમ થાય છે. એ તુરિયાં કરતાં સારાં થાય છે. ઘણીખરી લાજીઓ
કરતાં એ ધણી મીઠી લાગે છે. ગલકાંને ‘પારોસ’ પણ કહે છે. મોટાં ગલકાં—શીતળ, મધુર,
વાતલ, અમિદીપક, કફર તથા પિત્તલ છે; અને દમ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે.
સાતપુતી—શીતળ, હલ, પાકકાળે તીખી તથા કડી છે; અને પિત્ત, વિષ, ઉધરસ, તાવ તથા
વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) બાળકની હાતીમાં દરેક થયું હિંચ ને ઉપર :—ગલકું
શેકી તેનો રસ એક પૈસાભાર પાવો. (૨) સોજા ઉપર :—ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ ગોમુત્રમાં નાખી
ગરમ કરી ચોપડવો. (૩) શેફાદર ઉપર :—ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા પાવો અને પાંદડાં
વાટી સોજા ઉપર ચોપડવો. (૪) બદ ફૂટેલાં ગૂમડાં, ગરમીની ચાંદીઆ વગેરે સારું થયા
માટે અનુલ્લપી મલમ :—ગલકીના વેલાનાં લીલાં પાંદડાં ખાંડી તેનો અંગરસ એક શેર કાઢવો.
તે રસમાં ગાયતું કિંવા બકરીતું ધણું જ જુવું ઘી એક શેર નાખવું અને કલાધવાળા વાસણમાં દેવતા
ઉપર સીઝવવા મૂકી તેમાંનો બધો રસ બાળી નાખવો. પછી જે ઘી બાકી રહે તેમાં શુદ્ધ મીઠુ
૫ તોલા નાખવું. તે ઓગાળી ઘી સાથે એકત્ર થયા પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી એક કથરોટમાં
પાણી ભરી લઈ તે પાણીમાં તે ઔષધ ગાળી નાખવું; અને એક ગ્રહર પછી કથરોટમાંના પાણી
ઉપર લાખરી જેવું ભરી રહેલું ઔષધ લઈ પાતળા ચોગડી કપડા ઉપર મૂકી, તે ઉપર ઢાંકણ
તરીકે પણ તેવું જ પાતળું ચોગડી કપડું મૂકી હલકા હાથથી દાબવું. એ ચોગડી તેમાં રહેલો
પાણીનો દ્રવ નીકળી જશે. પછી આ મલમ એક કળામાં ભરી રાખવો અને જખમ ઉપર ચોપ-
ડવો; એટલે જખમ જલદીથી ભરાઈ આવે છે.

સાતપુતી એ મરાઠી નામ છે. ગલકાં વગેરે શાક તુરિયાંની ભૂતનાં છે. તુરિયાંની મુખ્ય ત્રણ ભૂતો
કહેવાય છે : તુરિયાં, કડવાં તુરિયાં અને ગલકાં. તેમાં તુરિયાં સફેદ ખારવાળાં અને પીળાં ફૂલનાં થાય છે.
કડવાં તુરિયાં એ તુરિયાં જેવાં જ વજ્રમાં વેલા ઉપર થાય છે; અને વખને તુરિયાંની વાડીમાં તુરિયાં
સાથે થઈ તેમાં જ બળી નથ છે. એનાં બીજ કાળાં હોય છે. કહે છે કે તુરિયાં ઉપરની ખારોની સંખ્યા
૧૦ અને કડવાં તુરિયાં ઉપરની ખારોની સંખ્યા ૯ હોય છે. આથી પણ એ યોગ્યથાય છે. ગલકાં કાળાશ
પડતા રંગનાં અને લંબગોળ પીળાં ફૂલનાં થાય છે. આ સિવાય કુખમાં નાખી એક ભાગ એનાથી ભરી છે.

૧૮૪. ગલતુરો (ગુલમોહર) — પં. શંખોદરી. મં. ગલતુર, ગુલતુરા, ગુલપરી, શંખાસર, ધાકટી ગુલમોહર. તેં સામિતીતાંધેકું. લાં પોઈનસિયાના રેજ્યા. ઇં ગોઈન મોહર.

એનાં આડ નાનાં હોય છે. એનાં પાંદડાં વચ્ચે આવળનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે અને જે ફૂલો આવે છે તેને 'શંકરનાં ફૂલો' પણ કહે છે. ઘણાક કાદાઓમાં એનાં મૂળો ઉપયોગમાં આવે છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે, એની ખૂંટીઓ સારી થાય છે. મોટાં આડ કાળાંમાંથી લાગવાથી તેને પુનઃ ફળુણા ફૂટી તેના પુષ્કળ ફાંટા થાય છે. એની બે ભત્તિ છે : એક પીળાં ફૂલોની અને બીજી રાતાં ફૂલોની. એ આડનો વિસ્તાર સર્વ જાણ્યે સરખો પ્રસરી કાળોઓ જરા નીચે નમે છે. એની જાયા ધટ્ટ હોય છે. એને આંગળી જેવડી ભડી, ચપટી અને ચારપાંચ આંગળ લંગાઈની શિંગો આવે છે. તેમાં સાતઆડ દાણા હોય છે. એ દાણા છોકરાંઓ પ્રેમથી ખાય છે. એ દાણા ઘણા જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. આ આડને ફાંટા હોય છે. એનાં બી રોપાથી કે કાળાંથી આડ થાય છે. એનાં ફૂલોમાં વાસ નથી હોતી. ફૂલોનાં ઝૂમખાં ને ઝૂમખાં આવે છે. ફૂલો આવવાનો વખત અપાડ, આવળ, લાકડાં-એ મહિનામાં હોય છે. એને બાર મહિને ફૂલો આવે છે. એ આડ શોશા માટે બાગમાં વાવે છે. આ આડ 'શંકુરી', 'શંકેશ્વર' વગેરે નામે પણ ઓળખાય છે, x એ ઉષ્ણ છે અને કઠ, વાયુ, શળ તથા આમવાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ : (૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર : — આંખાની ગોટલી ધરોના રસમાં ઘસી નાકે ચૂંધવી અને ગલતુરાનાં પાંદડાંનો રસ, અળતો (લાખને ઉકાળી તૈયાર કરેલો પદાર્થ) અને મધ એ પીવાં.

૧૮૫. ગવાર (ગુવાર) — સં. ગૌરાણી. હિં. ગ્વારકી ફળ. મં. ગોવારી, ગોવારી રચારોંગ, બાંવચ્યા. તં. ગોરચિકુકુ. લાં સાયેમોઈમસ સોરેસિઓઈટીય, ઇં ગૌરીબીન્સ.

ગવારના છોડ ખેતરો હાથ ઈયા વધે છે. ગવારનાં પાન કુમળાં હોય ત્યારે તેની લાજ સરસ થાય છે. પાકી ગવારશી સૂકવી તેમાંનાં ખિયાં (ગવાર) કાઢી દોરોને ખવરાવે છે. ગવારની શિંગો શાક માટે સૂકવી પણ રાખે છે. સગર્ભા સ્ત્રીઓએ કિંવા જે સ્ત્રીઓને બાળક સ્તનપાન કરે છે તેમણે ગવારની લાજ ખાધી નહિ; કારણ કે તેઓના બાળકોને આંકડોનો રોગ થવાની ધામ્તી રહે છે. ગવારની ફૂળોઓ — રક્ષ, વાતકર, મધુર, શુર, સારક, કઠકર, અમિદીપક અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગ : — (૧) દાંદર ઉપર : — ગવારનાં પાંદડાંનો રસ અને લસણના રસનો લેપ કરવો. (૨) નાદીયણ ઉપર : — ગવારનાં પાંદડાંના રસમાં રૂની કાકડી લીંબની ચુકિતથી મથુમાં ઘાલતા જડું.

૧૮૬. ગહુલા — સં. પ્રિયંશુ, અદ્ય. બં. પિયંશુ મં. ગહુલા. હિં. ફૂલપિયંશુ. કં. નેપીન્સ ગૌલ. લાં ઝુનસ મહાસિખ. માત્રા ૨ થી ૫ રતી.

ગહુલાનો છોડ ઘણો મોટો થતો નથી. એની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જ થાય છે. ગહુલા-તુરા, કડપા, વૃષ્ય, શીતળ તથા કેશને હિતાવહ છે; અને જિવટી, જાંતિ, દાહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તાવ

x શ્રી દત્તરામજીએ અને ઔષધિકોશના કર્તાએ વીરતરને ગલતુરો માન્યો છે; પરંતુ મારા મતથી એ બંને ભૂદા જ હોવા જોઈએ. વીરતરનું લક્ષણ નિષંકુમાં આ પ્રમાણે જતાવે છે :

વિદ્યાન્તરો જગતિ વીરતરઃ પ્રસિદ્ધઃ પ્રવેતાસિનારુગવિલોહિનપીનપુષ્પઃ ।

સ્વાજ્ઞાતિતુલ્યકુસુમઃ શમિસૂક્ષ્મપત્રઃ સ્પ્યાત્ કંટકી વિજલદેશજ વપ્તુઃ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્ 'વેલતર એ ધોળાં, રાતાં, કાળાં, પીળાં અને રક્તવર્ણનાં ફૂલોવાળાં એમ પાંચ પ્રકાર જગતમાં વીરતરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એને ભઈના જેવાં ફૂલો અને બીજાની જેવાં ઝીણાં ઝીણાં પાંદડાં હોય છે. વળી એ કાંટાવાળું વૃક્ષ જન્ય પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે.' તેમ જ મારી પાસેના નિષંકાનાં તપાસ કરતાં વેલતરનાં નામોની સાથે શંખોદરીનાં નામ પણ મળી આવતાં નથી. ઔષધિકોશવાળાએ તો વેલતરને સંદેશડો પણ લખી આપ્યો છે. પણ વેલતર અને ગલતુરો ભૂદાં છે.

[શ્રી પ્રદેશએ ગવમુરો તથા વેતુર (વીરતર) બંનેના ગુણધર્મ અથવા અવગ જણાવ્યા છે. વેલતરના નામમા શંખોદરી પણ છે નહિ, તો પણ એક માનવા માટે કારણ કયાં રહ્યું ? નિષંકુમાં પણ મંથને અનુકૂળ હોય તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, પ્રતિકૂળનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. શંખોદરીનું વર્ણન વેદિક નિષંકુ ગ્રંથમાં છે, ત્યાં ગલતુરો સ્પષ્ટ અર્થ જણાય છે.]

મોહ, ધર્મ, ક્રોધ, મુખાન્ત્ર, તપા, વાતચુદ્ધ, વિપ, મેદ, મેદ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બીજા—તૂરાં, મધુર, શીતળ, રુદ્ધ, શાદક, મલસ્તંભક, બલ્ય, પિત્તનાશક, કફનાશક અને આધ્માન-વાયુકારક છે. ગુગાંધી ગહુલા—શીતળ તથા મુગાંધી છે; અને ક્રોધ, દાહ, તાવ તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. સામાન્ય રીતે ગહુલા કટુ, પૌષ્ટિક અને વેદનાસ્થાપન છે. એમાં પદ્મકાકના સત્ત્વ જેવું તીવ્ર ઝેર રહેલું છે. હોઝરીનું વેદના સહિત અપચન, હોઝરીનું ક્ષત અને હોઝરીનો અર્ધુદ્દોગ-વગેરે ઉપર ગહુલા વપરાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગર્ભિણીના રક્તસ્થાવ ઉપરઃ—ગહુલા, કુમળકંદ અને કુમળાં ઉગરને દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું. પછી સાકર સાથે રાતી કાંચરનો ભાત ખવડાવવો. (૨) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ—ગહુલાનું ચૂર્ણ સાકરમાં ખાવું.

૧૮૭. ગહુ (ઘઉં)—સંઁ ગોધૂમ. મંઁ ગહુ. હિંઁ ગેહુ. કંઁ ગોધી. તાં બોદુમે. તુંઁ ગોદી. મલાંઁ કોટપ. તેંઁ ગોદૂમ, ગોધુગહુ. કાંઁ ગંદુમ. અંઁ હિતા. ઇંઁ વ્હીટ. લાંઁ ટ્રિટિકમ વલ્લગેરી. ટ્રિટિકમ સેરીવમ.

સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યમાં ઘઉં એક છે, એટલે તેને ‘ધાન્યરાજ’ કહે છે. ઘઉં હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર પાકે છે. બીજા સર્વ ખેતમાં પણ ઘઉં પાકે છે. ઘઉંનો રોપો બે હાથ જામો વધે છે. અવ્વલ કાળી જમીનમાં ઘઉંનો પાક સારો થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઘઉં પુષ્કળ પાકે છે, એટલે લાંબા લેકોનું ખાણું ઘઉંનું છે. ઘઉંનું ધાન્ય બરાબર સાચરી રાખવાથી ચારપાંચ વર્ષ પર્થત ટકે છે. ઘઉં એક ઉચ્ચ પ્રતિનું ધાન્ય હોઈ એના ખાવાના પદાર્થો માણસની પ્રકૃતિને માફક ગણવામાં આવે છે. સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય કરતાં ઘઉંમાં પૌષ્ટિકપણું વિશેષ છે. ઘઉંમાં રાતકા, વાજિયા, કાકા, બંસી, પુનેમિયા, દાઉદખાની એવી ધણીક જાતો છે. તેમાં બંસાં ઘઉં ઉત્કૃષ્ટ કૃતિના છે. ઘઉંની કુમળી જમીએને રોષ્ટા તેના પોંચ કરી ખાય છે. ઘઉંના જોટલા પદાર્થો બને છે તેટલા કોઈ પણ ધાન્યના બનતા નથી. ઘઉંના લોટનાં ચેબ્બર. જલેખી, શીરો, પૂરી, કંસાર, લાકઁ એવાં અનેક પકવાનો બને છે. એ પકવાનોમાં ઘી, ખાંડ, ગોળ કે સાકર અવશ્ય જોઈ એ. પાંચ-૭ દિવસ ઘઉં પલાળી રાખી તેના સત્ત્વનો એક પદાર્થ કઢે છે, તેને ‘બદામી હલવા’ કહે છે. તે પૌષ્ટિક છે. ઘઉંની ચૂલી કરે છે, તે પણ પૌષ્ટિક છે. અશક્ત માણસોને શક્તિ આવવા માટે તે આપે છે. ઘઉંનું પરાળ અને ઘાસ ટારને ખવડાવે છે. કાગળો એટાકવાને એના લોટની લાહી ધણી સારી થાય છે. મોટા ઘઉં—સિન્ધ, મધુર, શીત, ચુરુ, ધાતુવર્ધક, બલકર, કફકર, સારક, વર્ણ, રવ્ય, છવનરૂપ, લામસંધાનકારક, મળુને હિતકર, સ્થિરતાકારક તથા આમ કરનાર છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. બુના ઘઉં કફનાશક છે. ઝીણા ઘઉં—સિન્ધ, જય, કફકારક, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે. બીજા શુણ મોટા ઘઉં જેવા જ છે. ઉપયોગઃ—(૧) બદ્ધ ઉપરઃ—ઘઉંની કણકની પોટીસ સાતઆઠ વાર બાંધવી એટલે બદ્ધ પાટીને કૂટશે. પછી મણિકત ચિકિત્સા કરવી. કોઈ પણ પ્રકારનું ચૂમકું કાટવાને માટે આ જ પોટીસ બાંધવાથી તે પાટીને કૂટે છે. (૨) કુમળો અથવા કુમળી ઉપરઃ—ઘઉં લઈ તે ઉપર દેવતામાં લાલ કરેલી કઠળી દબાવવી અને તેને ઘઉંનો જે બાફે લાગે તે આંખમાં આંખવો. (૩) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટેઃ—ઘઉંની સેવો આંધણમાં બાફી તે પાણી વચ્ચાળ કરી કુમારે અચ્છેર પર્થત લઈ તેમાં ચોખ્ખું ઘી નવટાંક પર્થત નાખી પાવું. આ ઔષધ પ્રસૂતિસમયની પીડા થતા લાગે કે તુરત પાવું, પછી પાવું નહિ. (૪) અસ્થિભંગ ઉપરઃ—કિંચિત શેકેલા ઘઉંનું ચૂર્ણ મધમાં નાખી આપવું. તે કમર અને સાંધા દુખતા હોય તે ઉપર ઉત્તમ છે. (૫) વાળા ઉપરઃ—ઘઉં અને શણનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી જોળી કરી આપવી અને ચૂનો તથા બિઝલુણ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) નાકમાંથી લોહી નીકળે છે તે ઉપરઃ—સાકર અને દૂધ નાખી ઘઉંનો લોટ આપવો. (૭) પ્રમેહ ઉપરઃ—નવટાંક ઘઉં રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે વાટી વચ્ચાળ કરી તેમાં સાકર ૧ તોલા નાખી તે સાત દિવસ આપવું.

× કહે છે કે, કલકતાના સ્વચ્છતાનિયંત્રક (ચુલ્લિમ)માં ૧૯૨૨ પ્રકારના ઘઉં છે.

આ. ૧૪

૧૮૮. ગળજીલી—સં ગોઝિહ્વા મં છુર્ધ-પાથરી હિં ગોલી, ગોજીઆ બં દાડીશાક
કં વનુના લગે, હકરિકે, એત્તિનાલિગે તં ચેદુનાલિકચેટ્ટ કાં કલમરમી લાં એલિકેન્ટોપ સ્કેપર

એ ખડકવાળી, કાતગવાળી અને પડતર જમીનમાં થાય છે એ કુમળી હોય છે ત્યારે તેને
મૂળ સહિત ઉપાડી લે છે જમીનની સાથેજ તે અડેલી હોય છે ગરીબ લોક એનું શાક કરે છે
ગળજીલીનો છોડવો જૂનો થયા પછી તેના ઉપર વેતલર બિચાર્ધનો તેરા આવે છે એના મિત્રને
હિંદુસ્તાનમાં ‘ગોઝખાન’ કહે છે એનું શાક પથ્થર છે બેસને ખવડાવવાથી તેનું દૂધ વધાર
નીકળે છે ગળજીલી—તીખટ, કડવી, ચીતળ તથા મણુરોપણ છે અને પિત્ત, સર્વ પ્રકારના
વિશે, ઉધરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) પારા ઉપર ઉતાવળ:—ગળજીલીના
મૂળનો ગ્રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો ગળજીલીનું શાક કરી ખાવું (૨) અહિર (અર્ધુન
નામનો નેત્રરોગ) અને આખો આવે છે તે ઉપર:—ગળજીલીના પાંદડાના રસનું અગ્રન
કરવું (૩) મર્ષક ઉપર:—ગળજીલીના મૂળ વાટી પાવા (૪) શીતજનર (દાહિયા તાવ)
ઉપર:—ગળજીલી અને અરણીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવા (૫) શ્યાનવિષ
ઉપર:—ગળજીલીનો કાઢો ઘી તાપી પાવો (૬) ત્વઘેષ અને રક્તશુદ્ધિ ઉપર:—ગળજીલીનો
ગ્રસ કાઢી સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો (૭) મૂત્રશુદ્ધિ તથા આખોમાંની ગરમી નીચળી
જવા માટે:—ગળજીલીનો રસ પાવો

૧૮૯. ગળી—સં તાં તું નીલી મં નીળ ગુળી હિં નીલ, લીલ બં નીલગચ્છી
કં નીલી તેં નીલીચેદુ મલાં આવારી ઇં ઇડિગો લાં ઇડિગોદેરા, ટિકોદેરાયા

ગળીના છોડ શરપખાના છોડ જેવા થાય છે પાંદડા પણ તેવાજ હોય છે બગાગ અને
આસામ પ્રાંતમાં ગળીની વાવણી ધણી થાય છે તે પ્રાંતમાં ગળીની વાવણી કરવાનું કામ ધુરોપિયન
બેહૂતો કરે છે ગળીના છોડમાંથી જે રંગ તૈયાર થાય છે, તેને ‘નીલ’ અથવા ‘ગળીનો રંગ’ કહે
છે x ગળી—તીખી, કડવી, કેશને હિતાવડ, ઉષ્ણ તથા સાચક છે અને વાગ (એક જાતની ફાલ્લી)
વ્દેશ, ઉદરરોગ, મોઢ, હરોગ, શ્રમ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, આમવાત, કફ, મદ ઉધરસ, વિષ, ગ્રંથ, તાવ,

x ગળીની માત્રા ૧ થી ૨ સતીની હોય છે કેટલાક ૩૬ પ્રકારે પોતાની ગરેલી જુવાની રોષી રાખ્યાને
ખાની હોય દેખાવા ગળીબાઈને બને છે પ્રથમ તો તેઓ પોતાને રસાદ કરવા માટે કાળદેવે કરેલી સફેદ
હડી(વાળ)ને વાટેલા મેલીના પાંદડા બાધી લાવ (ભયકર) સ્વરૂપ આપે છે અને પછી તેના ઉપર
ગળીબાઈના વાટેલા પાંદડાની લગીનું આવાહન કરી પુનઃ એજ સફેદમાંથી લાલ ધરેન હડી(વાળ)ને
આબિદ્ધન ભરના જેવું સ્થાપ સ્વરૂપ આપે છે, પરંતુ અપેક્ષા કે કદાચ એનાથી મનુષ્ય કગાતા હશે, પણ
કાકા કાળિયાંય તે કગાતાજ નથી! તે તો પોતાનો દાવ બાવે તમારો મરી કોળિયો કરી ભય છે અને
જુદાકામ ગળીના કુડમાજ રહે છે!

૦ એરેડી કહે છે કે ગળીની જડમાં હોરો નાશ કરવાનો ગણ છે પાંદડામાં નિર્જંગતા નષ્ટ કરવાનો
ગુણ છે કાળજના સોળ ઉપર ગળીના પાંદડા મચ્છી સાથે વાડીને આપે છે મૂળને પાણીમાં ઉકાળી પચરી
ઉપર આપે છે પાંદડાને વાડી પેટ ઉપર ચોપકવાથી પેશાબ પ્રવાસાથી આવી પેશાબનો ખમ ફરે છે
મેલેરાની બીમારીમાં ગળીનું ચૂર્ણ અપાય છે વળી એ ચૂર્ણને અરસા નાસુર ઉપર છાટવાથી જલ્દી અકર
આવે છે કુમળી ડાળીઓનો રંગ મધની સાથે મેલવી નાના નાના બાળકોના મોઢામાં થનાર ચરમી કર
થવાને કામમાં લેવાય છે વળી મુસલમાની પ્રથના પારાની કોઈ પણ પ્રકારની દવા ખાવાથી મોઢામાં
થયેલ ચરમી નષ્ટ કરવાનું આ છોડની ડાળો વગેરે ઉકાળી પાણીના કોમળા કરવાની પ્રસાસ કરે છે તથા તે
જોડવાનું ધર્મીજ બાર (કુકિયા) ખાસીમાં, ફેફસા અને ગુદામાં થનાર બ્યાધિઓમાં હુશ્વના ધનકારા તથા
જ્યોદારના રોગોમાં ઉપયોગી માને છે

અમી(ઈં)ના કરતા મૂળમાં ગુણધર્મ ઓછા છે અને મૂળના કરતા પાનમાં ઓછા છે મૂળનો ધન
કાચ કરાય છે તેની માદા પણ અમી(આસખાની રંગ)ના નેટલીજ ૧ થી ૨ સતી છે નાનો માત્રામાં
આપવાથી દસ્ત સાફ લાવે છે મોટી માત્રામાં આપવાથી દોળરીના ઉપર ક્રિયા કરીને જુવાળ લાવે છે
અળીમાં તાવને રોકવાને ગુણ પણ છે ચક્ત પીડાશક્તિ અને જ્યોદારમાં મૂળનો ધન-વાય અપાય છે
એનાથી ચક્ર પર લાન થાય છે

કાઠ, કૃમિ તથા ઉદરરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) તાવ ઉપર :—ગળીના છોડનાં મૂળ અને હળદરનું સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. (૨) મૂળવિપ ઉપર :—ગળી, સિંધવ, મધ અને લીં એકત્ર કરી પાતું. (૩) હૃડકાયા કૂતરાના એર પર :—પાનનો રસ ૨ ઓંસ ૩ દિવસ સુધી રોજ સવારે અપાય છે, એ ઉપરથી દક્ષિણમાં ગળીના ઝાડને 'વેઆ કુઆ એ' ઝાડ' કહે છે.

૫૯૦. ગળો—સંઠ ગુરૂચી, અમૃતા. મઠ ગુળવેલ. કાંઠ ગરુડવેલ. બંઠ ગુલંચ. તાંઠ ગુરૂચી, અમરદવધી. તૈંઠ પિમિગે. તાંઠ શિદ્ધિદાદી. કાંઠ ત્રિવાર્ધ. હિંઠ અંઠ ગિલોય, ગુરૂ. તુંઠ અમૃત-પુષ્પ, મલાંઠ ચિતામૃત, ઇંઠ હાટલિન્હડ મુન્સીડ, ગુલાંચા. લાંઠ ટિનોસ્પેરા કોર્ડફેલિયા.

ગળો એ ઘણું કરીને સર્વ રોગોમાં ઉપયોગી યનારી વનસ્પતિ છે. એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા પ્રાંતોમાં સર્વત્ર થાય છે. એ બીજાં ઝાડો ઉપર ચઢનારી વેલ છે. ટેલેક ટેકાણે એ ખડકના આશ્રયે પથ્થુ થાય છે. તેને 'ખડખી ગળો' કહે છે. એ ઘણી મોટી હોઈ એનાં લાકડાં બડાં હોય છે. જૂની ગળોના વેલા બહુ જ બડા હોય છે. કડવા લીમડા ઉપરની ગળો સર્વ ગળોમાં ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે. કુમળા વેલાની ઊલ કામળ હોય છે અને તે ૩-૪ વર્ષની થાય એટલે ખરબચડી થાય છે. કુમળા વેલાની ઊલનો રંગ લીલો થાય છે. જૂની વેલાની ઊલનો મેલો-ધોળો રંગ હોય છે અને ઊલ કાઠી લીધાથી અંદરની ઊલનો લીલો રંગ હોય છે. ગળોની વેલ એકસરખી હોતી નથી. તેને કાતરીઓ જેવી એક બાજુએ ગાંઠ હોય છે અને ઊલ ઉપર નાનીનાની ટીપડાઓ પ્રમાણે ખરબચડી ગાંઠો હોય છે. આ વેલને પાંદડાં એક-એક આંતરે આવે છે અને એનો આકાર પીપળાનાં પાંદડાં જેવો લાંબો હોય છે; પણ તે પીપળા કરતાં મોટાં હોઈ લાંબાં ડીંટડાં ઉપર રહે છે અને એની શેક(ધાર) પીપળાના પાન જેટલી લાંબી હોતી નથી. પાંદડાંને બીજી ઉપમા આપીએ તો હાથની આખી થકાય. આ ઉપરથી એનું 'હાટલિન્હડ મુન્સીડ' એવું દક્ષિણ નામ પડેલ છે. એ પાન પીપળાનાં પાન જેવાં કઠણ નહોતાં કામળ હોય છે. તેના ઉપર રૂઈ અથવા કોઈ પણ પ્રકારનું ખડબચડાપણું હોતું નથી. તે સરખાં હોય છે. પાંદડાંની લંબાઈ શેકથી ડીંટડાં સુધી ૬-૬૫ આંગળ હોઈ પહોળાઈ પણ ઘણું કરીને તેટલી જ હોય છે. નાનાં પાંદડાંની લંબાઈ-પહોળાઈ ૨-૨૫ આંગળ હોય છે. કુમળાં પાન તો બ્રાહ્મીનાં મોટાં પાન જેવાં જ હોય છે. એને આંખાના મોર જેવાં ધોળાશ પડતાં પીળા રંગના ફૂલો પાંદડાંના ડીંટડાંના યડમાં આવે છે. એ નાનાં હોઈ તેમાં નર અને માદા એવી બે ભત્તિ હોય છે. નરભત્તિનાં ફૂલનાં મૂમખાં હોય છે અને માદાભત્તિનાં ફૂલો ઉમેશાં એક એક જ હોય છે. ગળોને શુષ્કાદર લીલા રંગનાં ચણા જેવાં ફૂલો આવે છે. તે પોંદે છે ત્યારે તેના રંગ રાતો હોય છે. ચણા ઉપરની ઊલ કાઠવાથી તેની અંદર બીજ હોય છે, તેમ જ ગળોને પણ હોય છે. પણ એનું છોતરું ચણા જેટલું કઠણ ન હોતાં પાતળું હોય છે. તેમાંથી બીજ નીકળે છે. તે દિલ્લ (બે પડવાળું) અર્ધચંદ્રાકાર હોય છે. સર્વત્ર ફળ આવે એમ નથી. તેનું મૂળ બહુ અને કંદ જેવું હોય છે. લાકડા ઉપરની ઊલ સુકાય એટલે તેને ચીરા પડી તે અંદરનાં કામળા લાગથી લુહી પડે છે. લાકડું આડું કાપીએ તો તે ટુકડાના પૃષ્ઠભાગ ઉપર પાયરીના આકારના તંતુ દેખાય છે. ગળોનાં પાંદડાં પાકવાથી પીળાં થાય છે. લોકો એની કાતરીઓનો જ ઉપયોગ વિશેષ કરે છે; પરંતુ પાંદડાંને પણ અનેક પ્રકારે સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે. ગળોને ચોમાસાની મોસમમાં ફૂલ આવે છે; અને ચિયાળા-ઉનાળામાં પાંદડાં કે ફળ હોતાં નથી. ગળો અનેક રોગોનો નાશ કરનાર છે. એ કઠણ છે, પણ એના શુલ્કો ઉપરથી એને ગળો એટલે ગળા માનેલી છે. ગળોનું સત્ત્વ કાઠે છે, તે પથ્થુ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. એ સત્ત્વ ઘણું શક્તિવર્ધક છે. ઔષધોમાં ખરસાણી વગેરે વિષારી ઝાડો ઉપરની ગળો કઠી લેવી નહિ. ગળોના ઉપર ધોળા અને અંદર લીલી ઊલ હોય છે, (ગળોનો ફાંટ અથવા હિમ કરવાનાં કામમાં લીલી ત્વચાનો ઉપયોગ કરે છે એમ અમારો અનુભવ છે.) તે કાઠી નાખી ઉપયોગમાં લેવાથી સારી શુદ્ધાયક થાય છે.

ગળોની ઉત્પત્તિ સંબંધી પૌરાણિક કથા એવી છે કે, રામ-રાવણ યુદ્ધમાં રાવણનો વધ

કર્તા પછી અસુરોના હાથથી જે વાનરોની સેના મરાયેલી હતી, તેને ઇંદ્રે અમૃતવૃષ્ટિ કરી ફરી સજીવન કરી. તે વખતે અમૃતનાં ગિંદુ તે વાનરોનાં શરીર ઉપરથી બીડીને જે જે ઢેકાણે પડ્યાં, તે તે ઢેકાણે આ વેલ ઉત્પત્ત થઈ. આથી એનું 'અમૃતા' એવું નામ પડ્યું છે. ગળો—તૂરી, કડવી, ઉષ્ણવીર્ય, તીખી, ગ્રાહક, રસાયન, બળકર, મધુર, અમિદીપક, લઘુ, ઉષ્ણ અને આયુષ્યપ્રદ છે; તથા તાવ, દાહ, તૃષ્ણા, રક્તદોષ, વમી, વાત, ક્રોધ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા ત્રિદોષ, કમળો, આમ, ઉધરસ, કોદ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતરક્ત, ખરજ, ગેદ, વિસર્પ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. એ ધીની સાથે સેવન કરવાથી વાયુનો, ગોળ સાથે લેવાથી મળબધનો, સાકર સાથે લેવાથી પિત્તનો, મધ સાથે લેવાથી કફનો, એરંડતેલ સાથે લેવાથી વાયુનો અને ચંદ્ર સાથે સેવન કરવાથી આમવાયુનો નાશ કરે છે. ગળોના પાલાનું શાક—તૂરું, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખું, કડવું; પાકકાળે મધુર, રસાયન, અમિદીપક, બલકર અને ગ્રાહક છે; અને ત્રિદોષ, વાતરક્ત, તૃષ્ણા, દાહ, મેહ, કોદ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. ગળોના કંદ—ઉષ્ણ તેમ જ તીખો છે; અને ભ્વર, સન્નિપાત, વિષ, વલીપક્ષિત અને પિશાચબાધનો નાશક છે. ગળોનું રસન—સ્વાદુ, પથ્ય, લઘુ, દીપન, ચક્ષુષ્ય, ક્ષતુવર્ધક, મેધ્ય અને વયઃસ્થાયક છે; તથા વાતરક્ત, ત્રિદોષ, પાંડુ, તીવ્રભ્વર, વમી, જીર્ણભ્વર, પિત્ત, કમળો, પ્રમેહ, અરુચિ, દમ, ઉધરસ, ઉચ્છ્રી (હેડ્રી), અર્શ, ક્ષય, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ, પ્રદર અને સોમરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) વિષમન્નભ્વર વગેરે સર્વ રોગો ઉપર 'અમૃતરસ' :—ગળોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ૧૦૦ ભાગ, ગોળ અને મધ સોળ-સોળ ભાગ અને ઘી વીસ ભાગ લઈ એકત્ર કરવું; તથા અગ્નિબળ ભેઈ લક્ષણ કરવું અને હિતકારક તથા પરિમિત એવાં અન્ન લક્ષણ કરવાં. એટલે કોઈ પણ વ્યાધિ થતા નથી; એટલું જ નહિ, પણ કૌશલી ઘોળાચ, વૃદ્ધપણું, તાવ, વિષમન્નભ્વર, પ્રમેહ, વાતરક્ત અને નેત્રરોગ થતા નથી. આ ઉત્કૃષ્ટ રસાયન જરાવસ્થા દૂર કરનાર, હુદિ આપનાર, ત્રિદોષનાશક કોઈ એના સેવનથી પુરુષ ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે અને દૈત્ય જેવો બળવાન થાય છે. એને કોઈ 'અમૃતરસ' પણ કહે છે. એના આગળ અન્ય વસ્તુ-રસાયણ તુચ્છ છે. (૨) સર્પકંઠ ઉપર :—ખડક ઉપર થનારી ગળોનો કંદ લાવી દૂધમાં બાફી રાખી મૂકવો. સાપ કરે ત્યારે કંઠા પાણીમાં ધસી અરીઠાં સાથે ધસી તે પાઈ દેવું. (૩) સર્પ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર :—ગળોનો અંગરસ કાઢી તેમાં પાષાણબેદનું ચૂર્ણ અને મધ અથવા એકલું મધ નાખી તે પાવો. (૪) કમળીરોગ ઉપર :—ગળોના રસમાં અથવા કાદામાં મધ નાખી પાવું અથવા પાંદડાંના કલ્ક હાથમાં આપવો. (૫) તિમિરાદિ નેત્રરોગ ઉપર :—ગળોનો અંગરસ ૧૦ માસા લઈ એમાં મધ અને સિંધવ એકેક માસો નાખી સારું મદન કરી થોડું થોડું અંજન કરવું; એટલે તિમિર, કાચગિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને કીકી ઉપરના રોગ-એ સર્વ દૂર થાય છે. (૬) આમવાત ઉપર :—ગળો અને સુંઠનો કાઠો પાવો; કિંવા ગળોના કાદામાં એરંડતેલ નાખી પાવું. (૭) પિત્તરોગ ઉપર :—ગળોનો રસ અને સાકર એકત્ર કરી તે લક્ષણ કરવું એટલે તત્કાળ પિત્ત દૂર થાય છે. (૮) કફરોગ ઉપર :—ગળોના કાદામાં મધ નાખી તે પાવો. (૯) અમૃતાદિ કાઠો :—ગળો, અરૂસી તથા એરંડમૂળ કાઠો કરી તેમાં એરંડતેલ નાખી પાવાથી સર્વ અંગમાં સંચાર કરનાર વાતરક્તનો નાશ થાય છે પ્રકાર બીજો :—ગળો અને ત્રિફળનો કાઠો મધ અને લીંડીપીપર નાખી નિત્ય પીવાથી સર્વ નેત્ર રોગનો નાશ કરે છે. પ્રકાર ત્રીજો :—ગળો, સુંઠ, આમળા, આસંધ તથા ગોખરનો કાઠો પાવે તેથી કરી ચળચુકત વાંતિ અને મૂત્રકૃચ્છ દૂર થાય છે. પ્રકાર ચોથો :—ગળો, અરૂસી, કડવ પડોલાં, નાગરોથ, સાતલીન, ખેર, કળો બરુ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, હળદર તથા દારહળદરને કાઠો કરી પીવાથી અનેક પ્રકારનાં વિષ, વિસર્પ, કોદ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, મસૂરિકા, તાવ, શીતપિત્ર વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. પ્રકાર પાંચમો :—ગળો, સુંઠ, નાગરોથ, હળદર તથા ધમાસાને કાઠો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી વીતભ્વર ઉપર પાવો. પ્રકાર છઠો :—ગળો અને દશમૂળનો કાઠો પાવો, એટલે તેર પ્રકારના સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. પ્રકાર સાતમો :—ગળો, સુંઠ, ભારંગ

મૂળ તથા બેડી રીંગણીનો કાટો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. આ કાઢો શ્વાસ તથા કાસનો નાશ કરે છે. પ્રકાર આક્રમો:—ગળો, સુંઠ, કાંટાસરિયો, બળદાણા, ઉટકટારી, પંચમૂળ (શાલ-વણુ, પીકવણુ, ગોખરુ, બેડી રીંગણી અને બેડી રીંગણીનાં મૂળ) તથા નાગરમોચનો કાટો કરી તે ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પાવો; એટલે તત્કાળ સતિકા(સવા)રોગનો નાશ થાય છે. (૧૦) મૂવકૃમ્મ ઉપર:—ગળોના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો. (૧૧) મધુરા જવર ઉપર:—ગળોના કાટો મધ નાખી પાવો. (૧૨) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:—ગળોનો કાટો કરી તેમાં દૂધ નાખી પાવો. (૧૩) કૃમિ ઉપર:—ગળો અને હૈસામૂળને એરડાનાં પાંદડાના રસમાં ધસી પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૧૪) જીર્ણજવર ઉપર:—ગળોના કાદામાં ચતુર્થાંશ મધ કિંવા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ વણુ માસા નાખી તે પાવું; અથવા ગળોનું દિમ આપવું. (૧૫) વાતરોગ ઉપર:—ગળો, ગોખરુ અને આવળકંટી(આમળાં)એના કાદામાં એરડોલ અથવા મધ ૧ તોલા નાખી તે પાવો અથવા ગળોના કાદામાં એરડમૂળ નાખી પાવું. કિંવા એકલો કાઢો પાવો. (૧૬) પિત્તપ્રકર ઉપર:—ગળોનો રસ મધ નાખી પાવો. (૧૭) સર્પના વિષ ઉપર:—લીમડા ઉપરની ગળો લાવી પાશેર પાણીમાં વાટી પાવી એટલે જલદી યર્ષ વિષ જીતરી જશે. (૧૮) અમૃતપિત્ત કાઢો સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:—ગળો, ધાણા, કડવા લીમડાની જાલ, કમળનું લાકડું તથા રક્તચંદન(રત્નાંજી)નો કાટો પાવો; એટલે તે જ્વરામિ પ્રદીપ્ત કરી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર કરે છે; અને દાહ તથા લાળ પડે છે, તે તૃષા, ઓઠારી (જલદી), અરોચક એ રોગો પણ દૂર થાય છે. (૧૯) ત્રિદોષ-જનિત જીલદી ઉપર:—ગળોનો કાટો મધ નાખી પાવો. (૨૦) શીતપિત્ત ઉપર:—ગળોનો કાટો પાવો. (૨૧) હૃદયશૂળ અને વાતશૂળ ઉપર:—ગળો અને મરીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૨૨) અમૃતપિત્ત કાટો સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર:—ગળો, એરડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના, હરીતકી (હરડે) એના કાટો પ્રાતઃકાળે પાવો. (૨૩) ચોથિયા તાવ ઉપર:—ગળો, આમળાં અને નાગરમોચનો કાટો કરી પાવો. (૨૪) જીર્ણજવર, કફ, પ્લેહીહા, કાસ અને અરુચિ ઉપર:—ગળોના રસમાં લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે રસ પાવો. (૨૫) સર્પદંશ ઉપર:—જેઠ મહિનામાં ગળોનો કાંટો સ્વસ્થ (ધોડા) પ્રયત્નથી મળે છે તે લાવી તેનાં કકડા કરી દૂધમાં બાંધી રાખવા. સાપ કરડે ત્યારે તે ધસી પાવા. શુદ્ધિ રહે નહિ તો તાજાં ઉપર ધસી ચોળવા. ઢોરને સર્પદંશ થયો હોય તો જીલ ઉપર ચોળવા એટલે વિષ જીતરે છે. (૨૬) ગળોનું સત્ત્વ દાહવાની કૃતિ:—આંખ ઉપરની અથવા લીમડા ઉપરની સારી અને જાડી ગળો લાવી તેના ચાર-ચાર આંગળ લાંબા કકડા કરી પાણી વડે ઘોઈ નાખવા; પછી લગાર કચરી કલાઈના વાસણમાં ચાર પ્રકર પલાળી રાખવા; અને ત્યાર પછી તેને હાથ વડે ખૂળ મસળી અથવા રવૈયાથી વલોળી તે માંહેના સર્વ કૃચા પીકી તે પાણી ગાળી લઈ લુહું રાખવું. કેટલીક વારે તે માંહેનું સત્ત્વ તળિયે કરે એટલે તે ઉપરનું પાણી કાઢી નાખવું; પછી તે ઉપરનું નીતરું પાણી કાઢી નાખતા જઈ બીજું પાણી ઉમેરવું. એમ છ-સાત વાર કરવું, એટલે તે સત્ત્વ શુદ્ધ અને સફેદ થાય છે અને તેનું સર્વ કકડાપણું જાય છે. એ પછી તે સૂકવી ગાટલીમાં ભરી રાખવું. એ લેવાનું પ્રમાણ અર્ધો માસથા બે માસા પર્યંત છે. એ ઘણા રોગો ઉપર ચાલે છે. એનાં અનુપાતો નીચે પ્રમાણે જાણવા. ઉપધોગ:—(૧) પ્રમેહ ઉપર:—ગાયના પાશેર દૂધમાં બે માસા નાખી પાવું અથવા ત્રિકૂળા અને સાકરમાં આપવું. (૨) જીર્ણજવર ઉપર:—ઘી તથા સાકર સાથે કિંવા મધ અને લીંડીપીપર સાથે અથવા ગોળ અને શાહજીરાના ચૂર્ણ સાથે. (૩) પાંકરોગ ઉપર:—ઘી અને મધમાં અથવા દૂધમાં. (૪) દાહરોગ ઉપર:—જીરું અને સાકર સાથે. (૫) વાયુ ઉપર:—ઘી સાથે આપવું. (૬) પિત્તજવર અને પિત્ત ઉપર:—સાકરમાં આપવું. (૭) કફરોગ ઉપર:—મધમાં. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર:—એરડોલમાં. (૯) આમવાયુ અને ઉરરોગ ઉપર:—સુંઠ સાથે આપવું. (૧૦) તાવ ઉપર:—મધમાં. (૧૧) શક્તિ આવવા માટે:—ગાયના ધારોખ્ખ દૂધમાં સાકર તોલાભાર નાખી તેમાં માસા બે માસા સત્ત્વ નાખી પાવું. (૧૨) જીલદી ઉપર:—

કાગરી ધાણી સાથે (૧૩) અરુચિ ઉપર:—દાડમની સાથે. (૧૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—માખલુમા (૧૫) કંમળાના રોગ ઉપર:—દ્રાક્ષ સાથે (૧૬) શ્વાસ-કાસ ઉપર:—સૂઠ, મરી, લીડીપીપર અને મવ સાથે (૧૭) ઉચકી (હેઠકી) ઉપર:—મધમા (૧૮) ક્ષય ઉપર:—ઘી, સાકર અને મધમા (૧૯) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—દૂધમા. (૨૦) પ્રદર ઉપર:—લોધર સાથે (૨૧) સર્વ મર્મસ્થાનના રોગ ઉપર:—છાચમા (૨૨) મર્વ પ્રકારના વ્યાધિ ઉપર:—કડા પાણીમા (૨૩) કુષ્ઠ (કેઠ) ઉપર:—વગાડિ તુલસીના પાદના રસમા (૨૪) ગુદમ ઉપર:—સૂતની સાથે (૨૫) મર્વ નેત્રરોગ ઉપર:—લેસના તાળ ઘી સાથે (૨૬) વાળ કાળા થવા માટે:—લાગરાના રસમા (૨૭) અગ્નિમાંધ ઉપર:—ગોરખમુડી સાથે (૨૮) વલિપતિત (મરીરે કરચલીઆ પડી કેશ ધોળા થાય છે તે) રોગ ઉપર:—ગળાનુ ચૂર્ણ નિત્ય બે તોલા લેવું (૨૯) ધાતુસ્તંભ ઉપર: ગળાના પચાગનુ ૧ તોલા ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું

૧૯૧. ગંગાવતી-(કપૂરિયો, ચાચકમારી) સં ૦ ગંગાપત્રી મં ૦ વં ૦ ગંગાવતી ક્ષિ ૦ કુકરોધા. કાં ૦ લાખરૂડ, લાખરૂડી કં ૦ લદ ગાધારી રાજ ૦ કલાલી લેં ૦ ખુમિયાખાલાલ સમિદરા, ખુમિયા લેસેરા

એમા નાની અને મોટી બે જાત છે મોટી ચુમારે હાથ બે હાથ લિંચી વધે છે એના પાદકા તમાકુ જેવા મોટા હોય છે તે ઉપર બારીક ફૂલોના ગુચ્છા હોય છે એ મળવાળી જમીનમા થાય છે અને ગામમા પણ ભીનાશવાળી જગ્યામા થાય છે નાની જાત વહેળા ઉપર અથવા પાણીના ઝરા પાસે થાય છે એ ઘણાક પ્રાતમા થાય છે એને પીળા રંગના બારીક ફૂલો આવે છે એના પાદકાની વાસ સારી છે ગંગાવતી ઉપર છે એનું ‘વનખાવરી’ નામ પણ છે ગંગાવતી-તીખી, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને મજુરોપણ છે સુકાવેલા પાનના ચૂર્ણની માત્રા પ થી ૧૫ ગ્રામ ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક જખમ ઉપર:—ગંગાવતીના પાદકા હાથ ઉપર મસળી તે જખમ ઉપર મૂકવા, એટલે જલદી લોહી બધ થઈ જખમ ભરાઈ આવે છે (૨) ચાચક જવા માટે:—જ્યાં ચાચક થયા હોય ત્યાં ગંગાવતીના લીલા ઝાડ લાવી તે જમીન ઉપર પાથરી રાખવા, એટલે એની વાસથી ચાચક નાસી જાય છે (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગંગાવતીનો રસ તોલો એક અને ઘી તોલો એક એકન કરી પાવું (૪) આધારીશી ઉપર:—ગંગાવતીનો રસ મસ્તકે ચોળવો અને તાપમા બેસવું, એમ એક બે-વાર કરવાથી આધારીશી જલદી શાત થાય છે

૧૯૨. ગંગેટી (જીતેલી) —સં ૦ નાગખલા, ગાજેરકી મં ૦ ગાજેટી, તુપકડી, ચિપેટ, કુતરી કાં ૦ લેચી, ચોચ માં ૦ ગજેરન, ક્ષિ ૦ ગજેરન, શલસકરી બં ૦ ગોરખચાકુલે, પાન સાકા કં ૦ વદંગરુકે, લાં ૦ મિલિઆ પોપુલિફેલીયા

ગંગેટીના ઝાડ બળ(બોળ)ના ઝાડ કરતા મોટા થાય છે જિયાર્થ લગભગ ૩ થી ૧૦ ફૂટ હોય છે ગંગેટીના પાદકા કાતરાદાર હોય છે અને પ્રત્યેક પાદકાને બે ખાયા હોય છે એ કાર્પક સહદેવીના પાદકા જેવા હોય છે આ ઝાડ ઉપર બારીક ગોળાકૃતિ ફળો આવે છે, તેને લોહિ ખાય છે એ ફળો કિચિત્ વરા, મધુર, ધાતુશુદ્ધિકારક અને મુખરાગનાશક છે એ ફળોનો ‘ગંગ નારંગી’ જેવા હોય છે અને તે ફળો પાક્યા પછી ઝીણા રુદાસ જેવા જણાય છે ગંગેટી ઘણાક પ્રાતમા થાય છે ગંગેટીને ધોળા રંગના ફૂલો આવે છે એના મિથાને ‘ગંગેટી’ કહે છે એ આમરે એટીના મિયા જેવાં હોય છે ખપાટ, સહદેવી, કાગસી અને ગંગેટી એ ચારેના સમુદાયને ‘બલાચતુષ્ઠય’ કહે છે બલાચતુષ્ઠય—શીત, મધુર, બલ્ય, કાતિકારક, સ્નિગ્ધ તથા માછી છે, અને વાયુ રક્ત

* આ ગંગાવતીના રસના ત્રણવાર પુટ શુદ્ધ કૃષ્ણા અખરને આપવાથી સારી ભરમ થાય છે લોહ ભરમ પણ આ બીજાંબિના રસથી સારી બને છે આ વનસ્પતિમા મ્પૂર રહેલું છે આમાથી જીનમા ૪૫૦ કાંટે છે એ ૪૫૦ને પત્રીકર અને નાગકપૂર કહે છે આમા ૪૫૦ હોવાથી આના શુદ્ધમર્મ ૪૫૦ના જેવ દીપનપાચન, વાતહર, રવેદક મૂત્રવ, કફન શાતી, સ્થાનવિકાસપ્રતિબદ્ધ, ટૂંમિ ન અને વર્ધનારવાક છે

૧૫૮ તથા ક્ષતના નાશ કરે છે. અપાટનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર કરવાથી બહુમુદરોગ દૂર થાય છે. મહાખલા (સહદેવી) — મૂળચૂનાશક અને વાત કરનાર છે. અતિખલા (કાંગરી) — દૂધસાકરમાં સેવન કરવાથી પ્રમેહનો નાશ થાય છે. ઉઃ (૧) વિદ્રધિ, વ્રણ, ગૂમરાં, ખટ, પાકું ઇત્યાદિ ઉપર: — ગંગેટીના રાતા રંગન પાંદડાં બારીક વાટીને થેપલી કરી બેસાડવી અને તે ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કરી તેના પાણી નાખતા રહેવું. આ યોગથી તે ગાંઠ જલદી પાકે છે અને ફૂટે છે, તેમ જ કોઈ પ દાહ થતો હશે, કિંવા સળકા થતા હશે તો તે ત્વરિત બધ થશે અથવા ગંગેટીના પાલો લવંગ નાખી ઉપર બાંધવો. (૨) ગરમીથી થયેલાં ચાંદાં સૂકવવા માટે: — ગંગેટી અને જૂનાં પાંદડાં એકત્ર ખાંડી તેમાં પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો અને તે કાઢા ધોવાં, એથી ચાંદાં જલદી સારાં થાય છે. (૩) ભૂતજ્વર ઉપર: — ગંગેટીનાં મૂળ ગંગે બાંધવાં. (૪) તાપ ઉપર: — ગંગેટીનાં મૂળ પુખ્ત નક્ષત્રમાં હાથે બાંધવાં. ગંગેટી અથવા ચૂંદનો કાઢો આપવો. તે શીત, કંચ અને દાહપ્રકૃત તાવનો બે-ત્રણ દિવસમાં નાશ (૫) મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ ઉપર: — ગંગેટી, હિંગ, દૂધ, ઘી, એ સર્વ એકત્ર કર (૬) અંકવૃદ્ધિ ઉપર: — ગંગેટીના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી પાવું. (૭) વીર્ય ઉપર: — ગંગેટીનાં મૂળ ઘસીને ચોપડવાં.

૧૬૩. ગાજર — સં ગાજર, ગંજન. મં હિં ગાજર. કં ગજરી. ફાં ગઈક, અં જળરંબરી. ઇં ક્યારટ રટ, લાં ડોક્સ કેસેટા.

ગાજર કંદની પેઠે જમીનમાં થાય છે. એ લાંબું હોઈ તેના રંગ રાતો હોય છે. આ છોડ હાથ સવા હાથ વધે છે. દિલ્હીની પાસે જે ગાજર થાય છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. લીલાં રોટલી સાથે ખવાય છે અને તેનું શાક થાય છે. તેને બાફીને પણ ખાય છે. દુધાળામાં ગરી ગાજર ઉપર જ દિવસ કાઢે છે. ગાય, ભેંસ વગેરે ઢારને ગાજર ખવડાવવાથી તે પુષ્ટ થઈ ઘટે છે. ગાજરનાં બી ગર્ભપાતકારક છે. ગાજર — મધુર, રુચ્ય, ગ્રાણી, કઠુ, તીવ્ર, રક્તાપિ, ઉષ્ણ, હૃદય, અમિદીપન, નેત્રને વિકાર કરનાર, વિદાહી, રક્ષ તથા પિત્તકર છે; અને અગ્નિ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, સંઘ્રહણી, વાત, કફ, તથા તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. એનાં છી ઉષ્ણ, વૃધ્ધ તથા ગર્ભપાતકારક છે. ઉપયોગ: — (૧) ખરજ્યા ઉપર: — ગાજર પોલી થોડું મીઠું નાખવું અને પાણી ન રહેતાં તેને બાફી તે ખરજ્યા ઉપર બાંધવું, એથી ત્વરિત આવે છે. (૨) ઋણપ્રાપ્તિ માટે: — ગાજરનાં બી પાણીમાં વાટી પાંચ દિવસ પાવાં.

૧૬૪. ગાંબે (લાંગ) — સં વિજ્યા. મં હિં ગાંબ; લાંગ. બં સિદ્ધિ, લાંગ, ગં કં લાંગ. તં જનપરિવૃત્ત, ગાંભઈ. ઇં બિન. ફાં દિનાવિષ, વરકુલ ખ્યાલ, શયનવંગ. કિન્કેવન, છુબરંક, રહુલવંજ. લાં કેનાગિસ સેટિવા (વિદેશી), કેનાગિસ ઇડિકા (દેશી). ઉદિરંબસ. ઇં ઇડિયન હેપ.

ગાંબના છોડ+ સુમારે ૩ હાથ પર્યંત લંબા વધે છે. એનાં પાંદડાં બીંડીનાં પાંદડાં હોય છે. એ છોડ ઉપર તોરા આવે છે તેને ગાંબે કહે છે. તે તોરા કાઢી ચૂકે છે. ગાંબે બીંડીને 'લાંગ' કહે છે. એ લાંગ વાટી લેદિકા પીએ છે. ગાંબે પીવાથી અને લાંગ પી માણસને નશા અટે છે, તેથી કાળજી કપાઈ જાય છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને તેનાથી

+ લાંગ અને ગાંબનાં જરા અત્યંત અસાધ્ય થાય છે. ગાંબના જરામાં કળીના શુષ્કો આવે છે. એ શુષ્કો અવતો નથી. પાન બંનેનાં સમાન દેખવામાં આવે છે. લાંગનાં પાન લીલાંસા ઉપર રહે ગાંબનાં પાન કાળાંસા પડતાં તથા થોડાં લાંબા હોય છે. બંનેનાં બીજ નાનાં અને નરમ હોય છે. બીજ કઠુ અને થોડાં મોટાં હોય છે. લાંગ અને ગાંબે, મૂળ તત્ત એક જ છે, બીજમાં ભેદ નથી. બંનેનાં શૂં આવે છે તેને લાંગ અને માદાજલિનાં ફૂલ આવે છે તેને ગાંબે કહે છે તથા છોડની કામળ શાખાએ હવર તેલી રાજ એવા વીર્યો રસ બેગે થાય છે તેને ચરસ કહે છે.

એક પ્રકારનો તોગ આવી તે તોરમા માણસ ઘણા જ ધુપ થઈ જઈ જેમતેમ બેઠે છે. એ એક દુર્વ્યસન છે એ વ્યસન જે માણસને વળગ્યું હોય તેને 'ગજેરી' કહે છે ભાગ્ય—પિતલ, ગ્રાહક, તીક્ષ્ણ કંડી, ઉખ્યુ, લઘુ, કર્પણકારક, અગ્નિદીપક, સચિકર, માદક, વાણીવર્ધક તથા મોહકારક છે, અને કંઈ તથા વાયુની નાશક છે ઉપયોગઃ—(૧) લૂપ ઉપર:—ભાગ પીવી (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ભાગ અને ઢોરના શિગડાના મૂળની (શિગડા માટીમા દટાઈ રહેલાથી તેને જે અકુર ફટી નીકળે છે તેને શિગડાના મૂળ કહે છે) ધૂણી આપવી (૩) બળદ કિંવા પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર:—ભાગ, વરિયાળી અને એલચી એકત્ર કરી, વાટી, શક્તિ પ્રમાણે પાવુ, અથવા ભાગ વાટી પાત્રી (૪) અતિસાર ઉપર:—ગામ્બુ ચૂર્ણ ગોળમા અથવા સાકરમા આપવું. (૫) શ્વાસ ઉપર:—ગામ્બી રાખ મધમા આપવી (૬) નિદ્રાનાશ, અતિસાર, સંઘ્રહણી અને અગ્નિમાંંધ ઉપર:—ભાગ શેકી તેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૭) ચોથિયા તાવ ઉપર:—ગોળમા ભાગ મેગની ઘોગ જેવડી ગોળાઓ કરી અને તાવ આવ્યા પહેલા ચાર ઘડી ઉપર એક ગોળી આપવી (૮) ભૂતજન્ય ઉપર:—ભાગના છાંડને સાચ કાળે નોતરી પ્રાત કાળે તેના મૂળ કાઢી મસ્તકે બાંધવા—

* વૈદકશાસ્ત્રમા ભાગના પાન અને બીજ સિવાય એના બીજાં કોઈ અંગની વપરાશ થતી જેખાતી નથી માત્ર ગાંઠે કોઈ કોઈ પ્રયોગમા વપરાય છે

આયુર્વેદશાસ્ત્રમા બે પ્રકારના રોગોની ઔષધિઓમા એનો પ્રયોગ થાય છે ઉદાહરણ પરિપાક અને રતિશક્તિ (વિષયશક્તિ) વધારવાને જે ઔષધિઓ તેજાર કરવામા આવે છે, તેમા ભાગ વિશેષ ન ખાય છે. હંમણાની તપાસથી ભાગનો એક અદ્ભુત અભકાર નજર પડ્યો છે ધનુસ્તલ રોગમા એનો છુમાડો પાવાથી ધીરેધીર આશ્વેષ થોડા થતો જાય છે, અને રાત્રીને પણ વધાર ફળજતા થતી નથી વારવાર ભાગનો છુમાડો પીવાથી દદ દૂદી જાય છે

ડૉક્ટર કાસ્તગિર ભાગના છુમાડાથી છ દરગીએ પ્રવુસ્ત બના દરદથી મુક્ત કર્યા હતા સાત રતી ભાગ તમાકુના સ્ત્રાપારણ પાદકા(સુકા)મા એક નંદી ચલમમા તમાકુની માફક જલાતીને છુપાથી રોગીને પાઈ હતી આશ્વેષ થવાનું પહેલું લક્ષણ જોતા જ રોગીની પૂછપાત કરાવું છુમાડો પીતા જ રોગી આંખથી મુક્ત થઈ નેત્ર બંધ કરી સામાન્ય રીતે સર્જી ગયા આંખ થવાનું જેખાતા જ એ જ પ્રમાણે વારવાર છુકો પાવાથી રોગીએ નીંગતી જેખાયા હતા

મુળબળા ડૉક્ટર છ સી છકચને પરીક્ષા કરી એણે છે કે, પૂછપાતથી (૧) આંખ થોડીવાર મુધી રહે છે, (૨) ધીરેધીર આંખ ધૂણીવાર થાય છે, (૩) આંખનું જેર પડ્યું ધીરેધીર જોઈું થાય છે, (૪) આંખપાળો રાત્રી દુર્બળ થતો નથી (૫) વારવાર પાવાથી આંખ એકદમ નાશ પામે છે

ડૉક્ટર એસાગનસીએ અનેક પ્રકારના રોગોમા ભાગના પ્રયોગ કરી પરીક્ષા કરી હતી એમના કહેવા મુજબ ધનુસ્તલ, જ્વાતક, વાતરક, લડકા અને કોરેરાના રોગમા આ ઔષધિ અપાય છે એમના પડી અમેજ ડૉક્ટરો ભાગને ધનુસ્તલ અને કોરેરાના ઔષ્ણ ઉપાય માને છે

આ સિવાય યુનાની લઈઓના મત મુજબ તે પ્રમેક અને અદરિદેને આરામ આવે છે કંબમા ભાગ વાટી લેપ કરવાથી દરસ મટે છે પાળીથી સાફ જોઈ રોગીની ભાગનું ચૂર્ણ મધ સાથે પાવાથી અતિસાર, સમ્રાળી અને મહાગ્નિ દૂર થાય છે ભાગનો આખો છાંડ વાટી તાન પા ઉપર ઘોળવાથી શીઘ્ર આરામ થાય છ એની ભાગ ર થી ર થી છે

ભાગમરમ એક માટલું લઈ થી તે અર્ધું આકાશના કૂંચા અને કુમતી દીશીઓથી ભરી તેના ઉપર ૪૦ તેલા મુગાખી ભાગ પથરી તેના ઉપર સુરખાર ૪૦ તેલા પથરી, વધી તેના ઉપર તેડી જ મુગા પથરી ભાગ પથરી, બાળી રત્ન માટલું પાણું આકાશની દીશીઓ અને કૂંચાથી ભરી ઉપર લાકડું ભરી લઈ અગાવા છાગાની ભીંમી તે માટલું મૂકી સજાવતું એથી ભરમ પેવાર થયે તે તલસીના પાનમા, નાગરવેલમા માખનુમા કે મધમા આપવાથી ઉપરસ છાત્રીને દુખાવે અને બીજા લગ્ન કર ઉદરરોગો તેમ જ શ્વા પડ્યું માન થાય છે, ગાંઠો સાફ લાગે છે આ ઉપાય અમને લખતીના યુનીસાસ કવિષ્ઠ તરફથી મળ્યો છે

+ ડૉક્ટર દેવાઈ લખે છે, કે નાએ હનમ ઔષધ છે આની કિંવા મુખ્ય મજાજ પર થાય છે નાએ હનેજક, ચેનાગ્રાપક, સાતિકારક, મુખાવર્ધક પિત્તદાઈ, મૂત્રજનન, આંતરદાઈ, કોષ્ઠમાન નિદ્રામદ, રક્ત સ્થાપન, સ્કેનવિકાસનનિબધક, નર્મીશયક રોગક, બલક, વાલક અને ચામડીની કાનકાદાશાધિ ઔષધી

૧૯૫. ગૂગળ—સં ૦ કં ૦ ગુગુલ. મં ૦ ગુગળ. હિં ૦ ગુગલ-૨. યં ૦ ગુગુલ. તે ૦ માહિષાઘી.
કાં ૦ મોઝેજહુદાન. અં ૦ મુષ્કિલેઅર્જક. ઇં ૦ ઇડિયન ડેલિયમ્. લાં ૦ બાલસમેડેન્ડ્ નેક્સલુધી આઈ

કરવાવાળો છે. ગાંભથી મારંભમાં બોલી-વધારે ઉત્તેજના મળે છે, પરંતુ માત્રા ભરપૂર હોય ત્યારે કેફ ચડે છે, ચામડી શુન્ય થાય છે, જ્ઞાનગ્રાહક શક્તિ બોલી થાય છે, શરીર અને એમાં પણ પગ રક્તિહીન થાય છે. નેત્રના ડોળા પહોળા થાય છે, નાડી જલદી ચાલે છે અને રોગી માટે નિદ્રામાં સૂઈ જાય છે. બેઠતી વખતે બહુ જ ભૂખ લાગે છે, અદ્રીજુથી નિદ્રા આવે છે, પણ બચ્ચા પછી આગસ આવે છે એમ ગાંભથી થતું નથી. અદ્રીજુની પેટે ગાંભથી કબજિયાત પણ થતી નથી.

ગાંભને વેદનાસ્થાપનધર્મ અદ્રીજુથી બીજા નંબરનો છે. સાંતિકારકધર્મ બહુ જ બળવાન છે. ગાંભથી પેશાબનું પ્રમાણ બહુ વધે છે. વાછરકધર્મ ઘણીવાર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. નાડી ઉપરની ક્રિયા નિશ્ચિત નિયમપૂર્વક નથી. કોઈ કોઈ વખતે નાડી મંદ બની જાય છે; પરંતુ વધારે કરીને તેજ હોય છે. આસેપ આવવો અને ગ્રાહણ થકા, એ બંનેનો પ્રતિભંધકધર્મ અને અપસાદક શામક)ધર્મ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, તેપણુ અદ્રીજુથી બોલે છે. ગાંભથી ભૂખ બહુ જ લાગે છે, પિત્ત સારી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, ઘણું દિવસે સુધી ગાંભે અપાય, તેપણુ પાચનક્રિયા બગડતી નથી, આંતરડાંમાં દેહન બોલે થાય છે, અનાજ સારી રીતે પચન થાય છે અને પિત્તસ્રાવ યોગ્ય થાય છે, એ ત્રણ ગુણોના હેતુથી મળતું પાતળાપણુ બોલું થાય છે, તેપણુ અદ્રીજુના જેવી કબજિયાત થતી નથી.

ગાંભથી મનમાં આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, બધી ક્રિયા સારી રીતે ચાલે છે એમ રોગીને લાગે છે. ચામડીની જ્ઞાનગ્રાહક શક્તિ બહુ જ બોલી થાય છે; મોટી માત્રા અપાય તે બેઠતી શુન્યતા આવી જાય છે કે, હાંત દરેક યથા વિના પાડી શકાય છે અને સાધારણ નાતું આપરેશન કરી શકાય છે.

ગાંભથી ગર્ભાશય ઉત્તેજિત થઈને તેની સંકેચનક્રિયા વધે છે. અરગટથી જેવી ગર્ભાશયની શક્તિ વધે છે, તેવી જ ગાંભથી વધે છે, પણ અરગટની માફક ગાંભની ક્રિયા વધારે વખત ઠકતી નથી. ગર્ભાશય ઉપર પ્રભુક્ષ ક્રિયા અને અપ્રભુક્ષ ક્રિયા મગજ પર જ્ઞાનતંતુ આચ્છાદિત થાય છે. ગાંભથી કોઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન થતું નથી, રોગીના મરવાનું ઉદાહરણ કરાયે જહુ બહુ નથી.

ભાંગના શુષ્કધર્મ થાય એવા જ છે, પણ તેની ક્રિયા વધારે હોજરી અને આંતરડાં પર થાય છે. ભાંગ ગાંભના કરતાં વધારે ઘાણી છે.

માત્રા—ચરસ ૦૧ રતી પ્રત્યેક સમય આપવો. સુવાવડમાં વેણુ વધારવા માટે અશુદ્ધ ગાંભે ૫ રતી પ્રમાણુ-માં બખ્ખ કલાકે ૧-૨ વખતે આપવો. રક્તસ્રાવ બંધ કરાવવા માટે અશુદ્ધ ગાંભે ૨ થી ૫ રતી. આંતરડાંના રોગો માટે ગાંભને દુધમાં ઉઘાળી સુકાવી દેવો. એવા શુદ્ધ ગાંભની માત્રા ૦૫ થી ૧ રતી અને ભાંગ ૧ થી ૨ રતી. કેટલાકને ગાંભ લાગે છે, માટે મારંભમાં બોલી માત્રા આપવી. પછી પરિણામ ઉપરથી માત્રા વધારવી.

ઉપયોગ—શુદ્ધ ગાંભે અથવા ભાંગ હોજરીની પીડા, કુષયન, સંક્રમણ, અતિસાર અને નવો અથવા નૂનો મરડો એ બધા ઉપર પ્રયોજક ઔષધોની સાથે અપાય છે. ભાંગથી એ રોગોમાં પીડા બોલી થાય છે, રક્તસ્રાવ થતો હોય તે બંધ થાય છે. ભૂખ લાગે છે, પિત્તસ્રાવ યોગ્ય થાય છે, અનાજ પાચન થાય છે અને વધારે દિવસ પછી સેવન કરવા છતાં પણ પાચનક્રિયા બગડતી નથી.

—વિષુચિકા (કોલેરા)માં એ ઔષધિ ઉત્તમ સાબિત થઈ છે. એનાથી બેઠતી અને દસ્ત બંધ થાય છે. નાડી સુખરે છે, અંગ ગરમ બને છે અને ઉત્તેજના આવે છે, માત્ર આ ઔષધિ રોગના મારંભમાં જ દેવી નહીં એ. રેચનદ્રવ્યથી થનારો મરડો ભાંગથી બોલે થાય છે, એટલે છદ્મામણું, પામ્રા (ઇ. પોટાફિલમ) વગેરે દવાઓની સાથે ભાંગ સર્વદા અપાય છે. હરસ-મસાનો રોગ, વેદના અને રક્તસ્રાવ ઉપર ગાંભનું સેવન કરાવાય છે તથા હળદર, હુંગળી અને તેલને વાટી પોડીસ બનાવીને બંધાય છે અથવા ભાંગનો ધુમાડો અપાય છે.

ગાંભથી પેશાબ વધે છે માટે પરમા ઉપર ગાંભનો બે પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે : (૧) પેશાબ વધવાથી ૫૦ ઘોવાઈ જાય છે. (૨) વેદના બોલી થઈને ચિંતા ફર થાય છે. ૫૦માંથી ચોટી ૫૦નું હોય તે ગાંભે અથવા ભાંગ સુગંધી પાનડીની સાથે અપાય છે.

ગાંભથી ગર્ભાશયનો સારી રીતે સંકેચ થાય છે અને સંકેચ થવાથી વેદના બોલી થઈ જાય છે, એટલે ગર્ભાશયની અસાધ્યથી સુવાવડનો સમય વધતો હોય, તે ગર્ભાશયને તાકાત આપીને વેણુ વધવામાં ગાંભને બહુ જ સારો ઉપયોગ થાય છે, ગર્ભાશયમાં પણ એનાથી સારો લાભ મળે છે. અત્યારે અને કષ્ટાવર્થમાં ગાંભે અતિ શુષ્કકાક છે, એનાથી બીનસચની વેદના બોલી થાય છે.

ગાંભે બળવાન વાછરક છે, એનાથી પુરુષની દિદિયને સ્ફૂર્તિ મળે છે. એ ક્રિયા મગજની મારફત અને

અને મહાનીલ એ બે હાથીને ઉપયોગી, કુંભુદ તથા પદ્મ એ ઘોડાને ઉપયોગી, અને હિરણ્ય એ માણસને ઉપયોગી છે કેઈ વખત મહિપાક્ષ પણ માણસના ઉપયોગમાં આવે છે ગૂઝળ મધુર છે તેથી વાતશમન અને તૂરો છે, એટલે પિત્તનાશક તથા કડવો છે, માટે કફનાશક છે એ પ્રકાર એ સર્વદોષનાશક છે x કણ ગૂઝળ—તીખો, ઉષ્ણ, સુરસિ તથા રસાયન છે, અને વાયુ, શળ, ગુત્તમ, ઉદર, આધ્માનવાયુ તથા કફનો નાશક છે ભુમિજ ગૂઝળ—તીખો કડવો તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાત તથા પિશાચબાધને દૂર કરે છે ગૂઝળની શુદ્ધિ—એક કલાઈવાળુ તપેલુ લઈ તેમાં નિંદ્રણા અને પાણી સમભાગે નાખવું, અને તે ઉપર એક કપડું બાધી પછી તે ઉપર ગૂઝળનું ચૂર્ણ નાખી ઉપર દાકણ વાસી તે ગૂઝળ સીઝવશે એટલે તે શુદ્ધ થાય છે ઉપયોગ :—(૧) ક્ષપાળ દુખે છે તે ઉપર :—ગૂઝળ પાણીમાં ઘસી તેના કપાળ ઉપર લેપ કરવો, એટલે કપાળ દુખતું બંધ થાય છે (૨) બાંધલાઈ ઉપર :—ગૂઝળ અને આમલીના કચ્ચા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) દાંઢ દુખે છે તે ઉપર :—ગૂઝળ અને હીરાબોળ ઘસી દાંઢે ચોપડવો. (૪) શરદીથી શરીરમાં સણકા થતા હોય તો :—ગૂઝળ અને સૂઠ ભેગા ઘસી લેપ કરી ઉપર શેક કરવો (૫) કાનખજૂરો કરજો હોય તો :—ગૂઝળની ધૂણી આપવી (૬) યોગરાજ ગૂઝળ :—વાવડિંગ, ધાણા, હિંગ, ગજાપીપર, કાળીપાટ, જીરુ, અતિવિષ, લીડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, સૂઠ, અજમોદ, મેરવેલ, વજ, રેણુકખીજ (નાગોડના ખીજ), કપિલો, ભારગમૂળ, ઇદ્રજવ, ઘોળા સરસોડા તથા કુંડુ આ સર્વ ઔષધોથી બમણી નિંદ્રણા તથા નમણી શુદ્ધ ગૂઝળ નાખી તેની ગોળીઓ કરવી તે ગોળી મધમાં ખવરાવવી એટલે તે સમઢણી, વાકુ, વૃદ્ધત્વ, શુક્રાત્વદોષ, પાકુરોગ, અમિમાઘ, હૃદરોગ, ત્વકદોષ, શળ, પ્રમેદ, નણ, મૂત્રાધિ, અરુચિ, વાત ગુત્ત, ઉધરસ, અપરમાર તથા રાજ્યક્રમાનો નાશ કરે છે આ ગોળી રાત્રના દાઢમાં આપવાનો મુખ્ય રિવાજ છે એ પ્રમાણે યોજવાથી આમવાત ઉપર ઘણી શુભકારી અસર થાય છે આ ગોળી બોપદેવશતકમાં કહેલી છે (૭) બીજી યોગરાજ ગોળીઓ :—સૂઠ, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, મરી, રોષ્ઠી હિંગ, અજમોદ, સગસવ જીરુ, શાહજીરુ, રેણુકખીજ, ડ્રગ્જવ, કાળીપાટ, ટોઠ, રાસ્ના, નાગમોચ સિધવ, એલચી, ગોખરુ, નિંદ્રણા ધાણા, તજ, વાળા, જવખાર તથા તલ—એ પ્રત્યેકનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણના જેટલો શુદ્ધ ગૂઝળ નાખી ઘીમાં મઈન કરવું સર્વ ચૂર્ણ એકરસ થયા પછી એણે કરી ઘીમાં વાસણમાં ભરી ગરમવે તેમાંથી અર્ધો તેલો ભણણ કરવું આ યોગરાજ ગૂઝળ અખ્યતે કરી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે એનું સેવન

ચૂર્ણ નાખવું પડી જે કાઈ બૂલે ચઢાવી મદ આપ્યે આપવી અને કાઈમાંથી રાર રાર મ્વાયતુ ધાણી ગૂઝળ ઉપર નાખતા જતું આથી ગૂઝળ એકાદ બે લડીમાં રાધમાં આપી જશે અને ગૂઝળનો કચરો કષ્ટા પર રહેશે તે ફેંકી દેવો પછી કડાઈ નીચે ઉતારી એક ઘડી કરવા ન્દે બલાળથી ઉપર ઉપરનો ન્વાય લઈ લેવો અને નીચે મ્બરો ભેગી ગયો હોય તે ફેંકી દેવા પડી યોગી ન્વાય મઢી લીરો હોય તે હગળી રીરા ન્બેવા ધકે કરી નીચે ઉતારીને સફળી લેવો ગૂઝળથી કાઈ જાણુથી મન્દ મ્બરી, માટી કે પૂળથી તે માફ થતી નથી

x ગૂઝળના ડાંડે નતાળ અથવા કુંજરાવ જમીનમાં થાય છે પાંદડા નાના નાના લીમડાના પાંદડા જેવા પણ આડી વગરના હોય છે ફૂલ સારા રાત્રા અતિરાય છીણા પાંચ પાંખડીવાળા મજરીની વચમાં થાય છે ફળ નાના ભેરના જેવડા પણ ત્રણ ખારવાળા થાય છે તેને જનનિયા કહે છે એ ફળો દરરની પીડાને દૂર છે એ ડાંડના શુદ્ધને ગૂઝળ કહે છે ગૂઝળ શુદ્ધ મ્બાં સિવાય વપરાતો નથી તેપણ માટી વગરની ચોખ્ખી મઢી કંટનાક શળના દરગીઓ ણી બ્બ છે ગૂઝળનો ધમાગે મોગને લાગે તો તેનાથી ગોડું આવી દરદીની ભયકર દરા થાય છે એ મયોગમાં ગૂઝળ દિગ્બાના ધુમાડાની આક્ર ન રસાયન હોવાથી એનો ધમાગે મોડાને અપાતો નથી તેપણ સ્થપત્યેતીથી તાપના દરદીને ગળા મુધી મજબૂત બન્દ કપડું બોડાવી શરીરને બાજ ગૂઝળની ધૂણી આપી સુવાટે છે એથી આખા શરીર પ્રસ્વદ થઈ તાવ ગતરી ભય છે આ પ્રણીને મયો રાસિના કથી રર વાગ્યા મુધીમાં જ કરે એ આખા ગૂઝળની બનાવટનું સેવન થોડો ગમય મરવાથી નહિ પણ બેવાર માસ કરવાથી સારા અને રક્ષાથી લાભ થાય છે

કરવામાં મૈથુન, ભોજન અને પાનની પરેશ નથી આ યોગરાજ ગૂગળ સપૂર્ણ વાતરોગ, આમવાત, અપસ્માર, વાતરક્ત, કોદ, દુષ્ટનયુ, અર્શરોગ, પ્લીહા, શુ મ, ઉદરોગ, આનાહ, અગ્નિમાઘ, શ્વાસ, કાસ, અરુચિ, પ્રમેહ, નાભિશૂળ કૃમિ, ક્ષય, હૃદરોગ, શુક્રદોષ, ઉદાવર્ત અને ભગદરનો નાશ કરે છે આ ગૂગળ નયુ માસાથી લઈ સાત-સાત દિવસે થોડો થોડો વધારતા તોલા સુધી વધારવો એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર રાસ્ના કાદામાં, મેહરોગ ઉપર દારુભગદરના કાદામાં, વાતરક્ત ઉપર ગળોના કાદામાં, પાકુરોગ ઉપર ગોમૂતમાં, મેદૃદ્ધિ ઉપર મધમાં, કોદ ઉપર લીમડાના કાદામાં, શૂળ ઉપર મૂળાના કાદામાં, ઉદરના વિષ ઉપર પહાડમૂળના કાદામાં, ઉગ્ર નેત્રોગ ઉપર નિફળાના કાદામાં તથા સપૂર્ણ ઉદરોગ ઉપર પુનર્નવા(સાટોડીના) કાદામાં આપવો (૮) કૈશોરક (કિશોર) ગૂગળ:—ગળો ૨ શેર, ગૂગળ ૧ રોર અને નિફળા ૧ રોર લઈ તેમાં ૧૬ શેર પાણી નાખી કાઢો કરવો અને આઠ શેર બાકી રહે એટલે ગાળી પુન ઉકાળવો તે ગાઢો થવા આવે એટલે તેમાં નીચેના ઔષધો નાખવા મરી લીડીપીપર, વાવડિંગ સૂક તથા નિફળા એ બધાં તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવા અને નસોતર તથા દત્તીમૂળ એ એક તોલો નાખવા ગળો ૪ તોલા બારીક કરી નાખવી x તે સર્વ ગાઢુ થાય એટલે ત્રણ-ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી આ કૈશોરક ગૂગળ સોળે, નયુ, શુ મ, કોદ, ઉદરોગ, વાતરક્ત, ઉદરસ, અગ્નિમાઘ પાકુ તથા પ્રમેહને દૂર કરે છે (૯) દ્વાનિશક (બરીશો) ગૂગળ:—ત્રિકટુ નિફળા, નાગમોથ, વાવડિંગ, ચવક, ચિત્તક, વજ, એલમીદોડા પીપરીમૂળ રોશ્ણી (હાઉમેર), દેવદાર, ચિત્રો પુષ્કરમૂળ, કોલિજન, અતિવિષ, દારુભગદર, હાગદર, ગરમાગો, છુરુ, શાહછુરુ, સૂક, વરિયાળો, ધમાસો, સચળ, જવખાર, ટકળુખાર, મગપીપર અને સિધવ-એ એક એક ભાગ, એ બધા (૩૨) ઔષધોની બરાબર ગૂગળ લઈ રીત પ્રમાણે સિદ્ધ કરી બેર જેવડી ગોળીઓ કરી મધ સાથે કિવા ઘી સાથે પ્રાત કાળે ભક્ષણ કરવી, એટલે આમ, ઉદાવર્ત તથા અડદ્ધિ અને શુદ્ધાના કૃમિનો નાશ થાય છે તથા મહાજ્વર વડે પીડિત, બૂતમાધા થયેલા અને આનાહ, ઉન્માદ, કોદ, પાર્શ્વશ્વ, હૃદરોગ, ગૃધ્રસી, હેનુસ્તભ, પક્ષાઘાત અપતાનક, ગોદ, પીડા, કમળો અને અપચી એ રોગવાળા માણસને તે દિતકારક છે ધન્વતરિકૃત આ મોટો યોગ સર્વ રોગોનો નાશ કરનારો છે (૧૦) વિદ્યાથ ગૂગળ:—શતાવરી, એરડમૂળ, સૂક, દારુભગદર, ઝાઝ સિધવ, રાસ્ના તથા ગળો એ સર્વના ચૂર્ણથી ભમવાત નાશ પામે છે (૧૧) બીજો પ્રકાર:—સૂક પીપરીમૂળ, વાવડિંગ, દેવદાર, સિધવ, રાસ્ના, ચિત્તક, અગ્નિમા, મરી, કોદ તથા ઉરડેને સમભાગે લઈ તેથી બમણો ગૂગળ એકત્ર કરી તે ઘીમાં આપવું એટલે વાયુ, મગ્ગી, શુ મ શુ મ, કફ અને ગૃધ્રગીનો નાશ થાય છે (૧૨) રાસ્નાદિ ગૂગળ:—રાસ્ના, ગળોતુ સત્ત્વ એરડમૂળ, દેવદાર અને સૂક એ એકેક ભાગ તથા એ બધાની બરાબર ગૂગળ લઈ એકત્ર ખરલ કરી તે ખાવું એટલે વાયુ શિરારોગ, નાડીનયુ તથા ભગદરનો નાશ થાય છે (૧૩) કાંચનાર ગૂગળ:—કાચનારક્ષી છાલ ૪૦ તોના, હગડા, બરેડા, આમિયા, એ નયુ આડ-આડ તોલા સૂક, મરી ને લીડીપીપર એ ત્રણ ઔષધ ચાર-ચાર તોલા અને વાયવરજો ૪ તોલા, તથા ઇલાયચી, તમાલપત્ર અને તજ એકેક તોલો લેવા પછી બધા ઔષધો આડી, ચૂર્ણ કરી, તેના સમભાગે શુદ્ધ કરેલો ગૂગળ લઈ વાટી તેમાં આ ચૂર્ણ મેળવી તેની ગોળીઓ ૪ માસા પ્રમાણની મરી પ્રાત કાળે સૂના કાળમાં અથવા ખેરની અતરજાલના કાદામાં

* એ આ કિશોર ગૂગળ શ્રી પદ્મજે બોધવશનકમાંથી લીધેલ જાણુ છે અને તેમાં તે જ પ્રમાણે છે પરંતુ આ કિશોર ગૂગળ 'અમૃતસાગર'ના કતાએ 'વૈદ્યરત્ન' માંથી લીધેલ છે તેમાં મરીથી ગળો સુધીની આઠ ઔષધોના બદલે પાંચ દાક રા ૪ થક દાક રા ૧ નસોતર દાક રા ૧ ગળો દાક રા ૧ અને દત્તી દાક રા ૧ લઈ પાંચ-૪ થકની કાળવડી કરી બાકીના સર્વ ઔષધો બારીક વાટી કાળવડી કરી ઉપરના ગૂગળમાં નાખવાનું લખેલું છે બુદ્ધિ બિરહદંતુ 'અમૃતસાગર' પૃષ્ઠ ૧૨૧ વળી એ ગ્રંથમાં કિશોર ગૂગળ ખાનારે ખેદ, તડકો અતિવાપ, ખરાશ માસ દની મૈથુન, મીઠું તેવ અને માર્ગમાં ચાલવાનું (પિપ) વળ્યું કરેલ છે

અથવા હરેના કાદામાં અગર ગરમ પાણીમાં એકેક ગોળા આપની, તેથી કરી ભયંકર ગંડાલા અને ગંડાલાનો ભેદ, અપચીરોગ, અર્થુદ, ફોડકાઓ, મથુ, શૂઠમ, તથા ભગંદર એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૪) ત્રિકુળા ગૂગળઃ—હરડા, બહેડા, આમળા અને લીંડીપીપર, એ ચાર-ચાર તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું. પછી શુદ્ધ કરેલો ગૂગળ ૨૦ તોલા જેટલો લઈ ખૂબ વાટી તેમાં તે ચૂર્ણ મેળવી ખાડીને ગોળાઓ કરી રોગીના બેરાગિણગતું તારતમ્ય જોઈ આપની. તેથી કરી વિદધિ, નાડીમથુ, ગંડાલા, ભગંદર, સોજો, ગુદમ તથા મૂળવ્યાધિ એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૫) ગોદુરુદિ ગૂગળઃ—૨૮ પળ (૧૧૨ તોલા) ગોખરુ લાની થોડાં ખાંડી તેમાં છગણું પાણી નાખી અધુરું પાણી રહે ત્યાં સુધી તે કાઢો કઢવવો; પછી શુદ્ધ કરેલો ગૂગળ સાત પલ (૨૮ તોલા) જેટલો લઈ સારો ખાડી અથવા વાટી તે કાદામાં નાખી ફરી ગોળના પાક જેવો ઘટ થાય ત્યાં સુધી કઢવવો. પછી તેમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડા, બહેડા, આમળા તથા નાગરમોથ એ સાત ઔષધ ચાર-ચાર તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે પાકમાં મેળવી તેની ગોળાઓ કરી આપવી, તેથી પ્રમેહ, મૂતકૃચ્છ, પ્રદર, મૂત્રાઘાત, વાતરક્ત, વાતરોગ, ઘાતુવિકાર તથા પથરી એ રોગોનો નાશ થાય છે. (૧૬) લાક્ષાદિ ગૂગળઃ—લાખ, હાડસધિ, અર્જુન-સાગડ, આસધ, નાગબલા અને ગૂગળતું ચૂર્ણ કરવું. એ અસ્થિભંગ અને મુક્તાસ્થિને ફાયદો કરે છે અને શરીર વજર જેવું થાય છે. (૧૭) આભાસક ગૂગળઃ—ખાવળિયાનાં પી ૧ ભાગ, ત્રિકુળા ૩ ભાગ તથા ત્રિકટુ ૩ ભાગ એ બધાંની બરોબર ગૂગળ નાખી તે ભાગેલા હાડકાને સાધવા માટે વાપરવો. એ થી અને મધમા સેવન કરવા આપવો (૧૮) ગુદમ અને શૂગ ઉપરઃ—શુદ્ધ ગૂગળ ગોમુત્રમાં આપવો. (૧૯) વિડંગાદિ ગૂગળઃ—વાવડિંગ, હરડા, બહેડા, આમળા, સૂંઠ, મરી તથા લીંડી-પીપરના બરોબર ગૂગળ લઈ એ સર્વ ઘીમાં ખરલ કરી ગોળા વાળી ખાવી પથ્ય પાળવું; એટલે દુષ્ટનથુ, નાડીનથુ, અપચી, મેહ તથા કોઠ એ સર્વ નષ્ટ થાય છે (૨૦) ગુગુલાદિ લેપઃ—ગૂગળ, ત્રિકુળા, સૂંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર—એ સમભાગે વાટી લેપ કરવો, તેથી દુષ્ટ નાડીનથુનો તથા ભગદરનો નાશ થાય છે. (૨૧) અમૃતાદિ ગૂગળઃ—ગંગા, કડી પડોળીના મૂળ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિકુળા, વાવડિંગ એના સમભાગે ગૂગળ નાખી એકેક તોલાની ગોળા કરવી, તે દરરોજ એક એક ખાની, તેથી મથુ, વાતરક્ત, ગુદમ, ઉદરોગ, પાકુ અને સોજોનો નાશ થાય છે. (૨૨) પથ્ય ગૂગળઃ—હરડા ૧૦૦, બહેડા ૨૦૦, આમળા ૪૦૦ અને ગૂગળ ૬૪ તોલા એ સર્વ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી પ્રાતઃકાળે કઢવી અધુરું શેષ રહે એટલે ગાળી લઈ ફરી લોખડના વાસણમાં કઢવવું, તથા ઉત્તર્યા પછી તેમાં વાવડિંગ, દત્તીમૂળ, ત્રિકુળા, ગંગા, લીંડીપીપર, નસોતર, સૂંઠ તથા મરી એ દરેકતુ ચૂર્ણ એ તોલા પ્રમાણે નાખવું, જેથી આ ગૂગળ તૈયાર થાય છે આ ગૂગળતું યથેષ્ટ બોજન અને યથેષ્ટ આગરણ કરનારા માણસે પણ સેવન કરવું જેથી દરેક રોગનો નાશ થશે એ ગ્રીક્ષી, નવી ખંજતા, લીંડા, ઉમ જઠર, પંચુતા, પાકુત્વ, કંકે (ખરજ), કૃમિ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે આ ગૂગળતું સેવન કરવાથી માણસ અપ્રતિમ સામર્થ્ય-વાન તથા બળમાં હોયો જેવો અને વેગમાં ઘોડા જેવો બને છે. આ પથ્યા ગૂગળઃ—આયુધ્ય, ચમુર્ણલ અને પુલિ આપે છે વળી તે વિષનાશક અને ચાંદીઓને સારો કરનાર છે, મારે વેલોએ એને સર્વ રોગોમાં ચોળેલો છે ગૂગળાસાં અપથ્યઃ—આકું, તીખું, ધણું ખાતું, ચેથુન, ગમ, તકડો મથ અને કીધ +

+ ગૂગળ ઉત્તેજક, ક્રીડાલુનાશક, દુર્ગંધહર અને કફન છે, એટલે નદીના કફરોગોમાં બ્યારે અતિશય અને ચીકણો કફ પડતો હોય અને તેમાં ભટ્ટજ દુર્ગંધ આવતી હોય ત્યારે અપાચ છે અશક્ત અને મધ્યમ ઉભરવાળાને વધારે લાગુ પડે છે ગૂગળ દીપન અને સારક હોવાથી અપચન અને કબ્જિયાતના રોગમાં આતરડા અને હોઝરી સિલિલ દોષ ત્યારે અપાચ છે પુરુષોના કવતા સ્ત્રીઓને વધારે લાભ કરે છે

ગૂગળ રક્તરોધક હોવાથી ગરમી, ધરમી વગેરે રોગોમાં વપરાય છે ગંડામાં ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે. ગૂગળના સેવનથી યોડીમાં શ્વેતરણો વધે છે, તેમ જ રંજત કણોનો રંગ પણ સુધરે છે ગૂગળ ખાખા થી આમડી મારફતે બહાર નીકળે છે એ કાલજીવી ભધી ભલના ત્વચાનેગ્રી પર ગૂગળ અપાય છે. નીરોગી

૧૮૬. ગુરમૂળી—(મં ઉમળા) ગુરમૂળનો વેલો બેઅડી વેંત પહોળો હોઈ તે સો-પચાસ હાથ જોયો જાય છે. વેલો દસિયુ કોકણના રાનમાં થાય છે. આ વેલો ૨૫-૩૦ વર્ષ પર્થત ટકે છે. એનાં ફળોની આકૃતિ બાંજુ જેવી હોઈ કિંચિત્ લાંબી હોય છે. આ ફળો ગરીબ લોકો શેષીને કિંવા બાદીને ખાય છે. ફળ ઘણું ખાવામાં આવ્યાથી ઉપદ્રવ થાય છે.

૧૮૭. ગુલછયુ (ગુલછડી)—સંઠ મરંજકા, નલિકા, હિંઠ મઃ ગુલછડી. બંઠ નાલકો, રજનીગંધ, ઇંઠ ટયુગરોઝા. લેંઠ પોલિગેન્થસ ટયુગરોઝા.

ગુલછયુના છોડ નાના હોય છે. એના કંદ થાય છે. તેમાંથી એની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ છોડને ફંગળી જેવાં પાંદડાં આવે છે. તેમાંથી એક દોઝો બેઅડી હાથ લંબાઈનો ઉત્પન્ન થઈ તેને તોરા આવે છે અને તે તોરામાં ફૂલો આવે છે. એ ફૂલો જડી કળીનાં અને લાંબાં હોય છે. એની વાસ ઘણી જ મધુર અને સુવાસિત હોય છે. ગુલછયુ—તૂરું, સ્નિગ્ધ તથા લઘુ છે; અને કોદ તથા ગલગંડનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) નાના બાળકોને બાર દિવસની અંદર જ રાત્રી ફેડકીઓ થઈ આવે તે ઉપરઃ—ગુલછયુનાં મૂળ અને હળદર પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડું માખણ નાખી શરીરે ચોળવું; એટલે ફેડકીઓ જલદી થમી જાય છે. (૨) બદ ઉપરઃ—ગુલ-છયુનાં મૂળ ધ્રોના રસમાં ચંદનની પેઠે ઘસી લેપ કરવો.

૧૮૮. ગુલદાવરી—સંઠ શિવવલ્લભા, શતપત્રી, મંઠ દવણ, શેવંતી. બંઠ શેલતી, હિંઠ ગુલદાઉદી. પંઠ મેંડી, કંઠ મેવંતિગે. તાંઠ શામંતિ વ્રંઠ અમભિગે. મલાંઠ એવંતિ. કાંઠ શેવંતે. લેંઠ કિસેન્થિમમ્ ઇકિકમ્.

આ શેવંતીના છોડ વેંત દોઢ-વેંત જોયા થાય છે. એનાં પાંદડાં નકશીદાર હોય છે. મધ્યમાં ઘણે ઠેકાણે કાપાની પેઠે હોય છે. એ પાંદડાંની વાસ ઘણી આવે છે. જંગલી જાતિના એટલે વાવે-તર ન કરેલા છોડનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે; પરંતુ બાગમાં વાવેલા છોડનાં પાંદડાં હથેળી જેવાં હોય છે અને એ પાંદડાંની વાસ નાની જાતિનાં પાંદડાં કરતાં કમી હોય છે. નાનાં પાંદડાંની વાસ ઘણી જ હોય છે. એમાં પીળા અને ઘોળા એવી બે જાતિ છે. બંને જાતિનાં ફૂલ રાખોડી જેવાં અથવા ગંદા જેવાં હોય છે. જંગલી જાતિનાં ફૂલો નાનાં હોય છે. એને ‘શેવંતી’ પણ કહે છે. હિંદુસ્તાનીમાં એને ગુલદાવરી અને ગુલચિત્રી કહે છે.*

૧૮૯. ગુલખાશી—સંઠ નડતા, મંઠ ગુલખાશી, સાયંકાળી. બંઠ વિપલાંગુલિયા. હિંઠ ગુલ-

માણસ પણ ગૂગળુ” સેવન કરે તો તેની ચામડીનો રંગ સુખરે છે. ગૂગળની ગર્ભાશય પર સારી ક્રિયા થાય છે. ગર્ભાશયનો સંકેય કરે છે એટલે જુવાન સ્ત્રીઓના અનાતવર્મા અપાય છે. ગર્ભાશયમળમાંથી કોઈ કોઈ વખત ચીકણું પાણી મટે છે એ કારણથી ગર્ભધારણ થત નથી. એ ઉપર ગૂગળ બહુ જ હિતકારક છે. ગૂગળને ધીમાં ખાંડી મલમ કરીને લગાડવાથી મજ્જશુદ્ધિ અને મજ્જરોપણ થાય છે. પાણીને ન ભરાય તેવા મૂંઢ મજ્જા પર એ ઉપયોગી છે. દિલ્હી તરફ ચનારું ગૂમકું—દિલ્હી સાસના ઉપર પણ ગૂગળ, ગંધક, કુલાવેલ ટંકણખાર અને કાયાનો મલમ કરીને લગાડાય છે.

● ડોક્ટર દેસાઈના મત મુજબ ગુલદાવરી, ગુલધી, કંદુ, પીશિક, વાતહર, ઉતેજક, પિત્તરામક, વામક અને સારક છે.

ફૂંટ—ફૂંટોની પાંખડી ૧૧ તોલો લઈ આંખણુ જેવા લક્ષણ ૨૫ તોલા પાણીમાં નાખી અર્ધો કલાક વાસણને બંધ રાખવું. પછી ગાળી લેવું. આજ રાત્રી થી પ તોલા. આ ફૂંટ ગરમ ગરમ આપવાથી અથવા વખારે આપવાથી જલદી થાય છે. સમિત મરદાઈ ગયો હોય તો ચેક કરવા માટે ઉપયોગી.

ઉપયોગ—ગુલદાવરી ચંદનની ક્રિયા સુખરે છે અને આજા સારીને બળ આપે છે. એટલે અપચત, પચનનલિકાની શિથિલતા અને શારીરિક અસક્તિ પર વપરાય છે. જંજીરનંદર અને વિષમન્દર પર ગુલદાવરીથી લાભ થાય છે, ચંદનની ક્રિયા સુખરે છે, પિત્તનંદર પર ફૂંટ આપવાથી દાઢ જોડા થઈ જાય છે.

ફૂંટ ૮૦ તોલા ગરમ ગરમ પિવરાવવાથી જલદી થઈને પિત્ત નીકળે જાય છે, પિત્ત દૂર થવા પછી વિષમન્દર પણ ચાક્યો જાય છે. કષાતવર્મા ફૂંટ અપાય છે અને ફૂંટમાં સોને ઝિસાડે છે. તેનાં મૂળ પરમા ઉપર કળાં મરીની સાથે અપાય છે.

વાસ ઈં ભાર્વલ ઓફ પેઝ લેં ગિરેગિલિસ બલપ

એના હોઝ નાના હોય છે પાપ્કા નાના હોઈ લાખા અને મૃદુ હોય છે ગુલબાશીની ધોળી, પીળી તથા રાતી વગેરે અનેક રંગની ભતિ છે ઔષ્ણમાં ધોળી ગુનબાશી વધારે ગુણવત્ત છે. ચોપગીનીને બદલે શુભગાશીના કદનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, કાળુ કે બલેના શુભ રમ્તોધનમાં હળભળ સરખા માનેના છે ગુલબાશી—વાતલ, શીત અને રૂઝગનાશક તથા અપ્પલ અર્થને યમાવનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) ગતવા અને ગૂમડા ઉપર:—ગુનબાશીના પાદકાને ઘી ચોપડી રોકી ગૂમડા ઉપર બાધવાથી અદ્યુ ખગમ લોહી નીકળી જાય છે, કિવા ગુનબાશીનો કદ પાણી-મા ધસી તેનો વાગવર લેપ કરવો (૨) શુદ્ધિ ઉપર:—ધોળી ગુલબાશીનો કદ લાવી જરાક પીંખી, સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ઘીમાં કિંમિત રોકી તેમાં બદામ, પિસ્તા, ચારોળી વગેરે મસાલો નાખી સાકરના પાકમાં મિશ્ર કરી થેપલા કરવા આ પાક નિચ તોલો યે તોલા ખાઈ ઉપર ગાયનું તાણુ દૂધ પીવું, એટલે ધાતુસ્થાનની કડકી દૂર થઈ ધાતુશ્દ્ધિ થાય છે અને શરીર પુષ્ટ થાય છે (૩) ધાતુ પડે છે તે ઉપર:—ધોળી ગુલબાશીનો કદ ગાયના દૂધમાં ધસી ૭ દિવસ પાવો. (૪) ગરીર માંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે અને રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:—ધોળી ગુલબાશીનો કદ ગાયના તાજા દૂધમાં ૧ તોલા પર્ચ ત ધસી તેમાં સાકર ૧ તોલો અને છરાની ભૂકી ૬ ગુભજાર નાખી બે વખત આપવું અને પથ્ય પાળવું, એટલે જલદી શુભ આવે છે (૫) નિર્લોભ-કરણ:—ગુનબાશીનો કદિ પાણીમાં લાગી તેનો લેપ કરવો એટલે કેશ ગરી પડે છે

૨૦૦. ગુલાબ—સં તરણી મં હિં ગુલાબ કં ચેવડે બં ગોલાપ લેં ગુનામીપુત-
શં ગુલેચુર્પં અં જરજવીનં ઇં કેબેજરાં લેં સેન્ટીકોલિયા

ગુલાબના હોઝ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એ નાના હોય છે એને કાગ આવે છે એમાં ગુલાબી-પીળી, ધોળી, રાતી વગેરે ભતિ છે ઉત્તમ ગુલાબના હોઝ અરબસ્તાન અને તુર્કસ્તાન દેશમાં થાય છે ગુનામના ફ્લોનું અત્તર અને ગુલાબજળ થાય છે ગુલાબના ફ્લોની વાસ ઘણી સુવાસિત આવે છે ગુલાબની કળાઓ સારા છે ગુલાબજળ હકુ છે ફ્લોની પાખડીઓનો ગુલ-કંદ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે:—થોડી સુકાયેલી ગુલાબની કળાઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર થોડું પાણી પીવું એટલે રેચ થાય છે, અથવા કળાઓ રાતે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારમાં તે પાણી ગાળીને પીવું બીજા પ્રકાર:—સુકાયેલી ગુલાબની કળાઓ ભાતમાં બાફી તે ઘી અને સાકર નાખી ખાવો, એટલે જલદી રચ થવા લાગે છે એથી ગ્વાનિ વગેરે કાઈ પણ ન થતા રેચ પણ સાફ આવે છે (૨) ગુલકંદ બનાવવાની રીત:—જિયા ગુલાબના ફ્લો લઈ પાખડીઓ કાઢી તે પાખડીઓથી જમણી સાકર લઈ જરણીમાં કિવા લોટામાં પાખડીઓ અને સાકરના યર ખર યર દેવા અને તેનું મો બધ કરી આઠ દિવસ તડકે ટાળી રાખવું, એટલે ગુલકંદ તૈયાર થાય છે આ ગુલકંદ દાઢશામક, પિત્તશામક અને મળની શુદ્ધિ કરનાર છે (૩) ગુલાબનું અત્તર કાઢવાની રીત:—ઘણા ફ્લો એક વાસણમાં નાખી ઉકાળવા અને જીરો આવે એટલે તે વાસણ નીચે ઉતારી નાખવું પછી તે ઠંડુ થયા પછી અત્તરની તર પાણી ઉપર આવે છે તે કાઢી લઈ શીશીમાં ભરી એક મણ ફ્લોમાંથી ૧ તોલાભાગ અત્તર પણ નીકળતું નથી, એટલે એ મોઘુ વેચાય છે તરની નીચે ને પાણી ગદે છે તેને ‘ગુલાબજળ’ કહે છે (૪) ગુલાબનું શરબત:—ગુલાબજળમાં સાકર નાખી શગવતી પાન કરવાથી સુવાસિત શરબત થાય છે એ શરબત ગરમીનો નાશ કરનાર તથા હકુ લોવાથી ઉનાળાના દિવસોમાં સેવન કરવા યોગ્ય છે (૫) આખોમાં બાતગ થતી હોય કિવા તેજ કમી થયું હોય તો:—ગુલાબ-જળ આખોમાં આગવું (૬) આકડી ઉપર:—નાક, કપાળ અને આખોએ રૂના પૂમડાવી ગુલાબ જળ ચોપડવું (૭) પ્રદર, ધાતુવિકાર, ગ્લુમૂળવ્યાધિ. પિત્તવિકાર ન્યાદિ ઉપર:—સવાર અને સાંપડાને ગુલાબના તાજા ફ્લો નગ પાચ લઈ, તે નણ માસા સાકર સાથે ખાવા અને ઉપર થોડું ગાયનું દૂધ ૧૪ દિવસ પીવું, એટલે ઉપરના સર્વ વિકાર દૂર થાય છે તથા મગશુદ્ધિ

થાય છે મૂનસ્થાનનો દાહ, સળકા, મૂનની આગ્રહતા તથા પીળાપણુ ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર પણ આ અપ્રતિમ ઔષધ છે (૮) ખસ, દાદર વગેરે ત્વગ્દોષ ઉપર :—શુભાગ્નળનો રસ આપવો એટલે સારો ફાયદો થશે (૯) ત્વગ્દોષ ઉપર :—શુભકદ આવાથી રત્નશુદ્ધિ થઈ શરીર માહેની ગરમી નીમળી જાય છે (૧૦) આખો માહેની ગરમી નીકળી જવા માટે :—સુરમાને શુભાગ્નળની ૨૧ લાવનાઓ આપી તે સુરમા આખમા આજવો (૧૧) ત્વગ્દોષ ઉપર :—કપૂર, ટકણુખાર, ગધક અને વિરોપ ધૂપ (ઈમેસ) શુભાગ્નળમા ખરન કરી થેપલી કરવી અને એ થેપલી પાણીમા ધસી લેપ કરવો

૨૦૧. ગૂંદી—સં લઘુત્વેષ્માતક મં ગોમયુષ્ઠિ હિં ગુદની, લભેશ કં માળાડિકેયળભારા, સંયુયયુ તાં પેરિયાનાર-વિલિ નરવરિ તેં નાકરેશ લાં કોડિયારોથિયાર્થ

આ ઝાડ ટાકણુમા પ્રસિદ્ધ છે એ કાકડગૂદાની જાતિનું વૃક્ષ છે એ ઝાડ ઘણું જ જીવુ વધે છે. એને લાલ રંગના ફળો આવે છે, તે કાકડગૂદા (વઝૂદા) કરતા મીઠા લાગે છે, લોકો એના ફળો પ્રેમથી ખાય છે એ ફળો પૌષ્ટિક છે એ ફળો માહેનો રસ ગુદરની પેઠે ઉપયોગમા આવે છે એનું લાકડું ચીકણુ દોઢ મુતારીકામમા પથુ ઉપયોગી છે ગૂંદી—વાતકારક, મધુર, ક્રિયિત શીતળ, કૃમિનાશક અને સ્વર્ણમારક છે—ઉપયોગ :—(૧) દાંત દુખે છે તે ઉપર :—ગૂદીની ધાલનો કાઢો કરી તેના ટ્રગળા કરવા (૨) પૌષ્ટિક લાકડું :—એના ફળો સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી સાકરના પાકમા લાકડું કરવા એ પૌષ્ટિક છે એનું સેવન કરવાથી કમરમા જોર આવે છે

૨૦૨. ગોખરુ બોડા—સં ગોખરુક મં મોઠે ગોખરુ, હિં બે ગોખરુ કં દોઢ નેગિહુ તેં પેદા પાલેરુ બં ગોખરી તાં એનેનેરિજલ મલાં કાકમુશા, કણુનેરિનિલ કાં છુખ્મેખા-રસ્કે અં બજરશુ ખરક લાં પેડેલિયમ્ મુરેક્સ

ગોખરુના છોડ નાના હોય છે. એના પાદડા તલના પાદડા જેવા હોય છે એ છોડ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાય છે એ છોડ ઉપર ચણીભોર જેવડા ફળો આવે છે તેને ‘બોડા ગોખરુ’ કહે છે એ ફળ ઉપર ચાર બાલુએ ચાર કાટા હોય છે ગોખરુની બીજ એક નાની જાતિ છે, તેને ‘કાટા-વાળા ગોખરુ’ કહે છે તેનું વર્ણન લુદુ (જુઓ નં ૧૨૭) કરેલું છે બોડા ગોખરુ ન મળે તો તેનો ઉપયોગ પણ થાય છે દશમૂળોમા ગોખરુના મૂળ આવે છે ગોખરુ એ પૌષ્ટિક છે ગોખરુ—શીતળ, બલકારક, મધુર, મૃદુલ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃધ્ધ, પૌષ્ટિક, રસાયન અમીદીપક તથા સ્વાદુ છે અને મૂનકૃમ્મ, અશ્મરી, દાહ, મેઠ દમ ઉધરસ, હરોગ, અર્શ, બસ્તિવાત, પ્રિદોષ, કાઠ, શળ અને વાહુનો નાશ કરે છે ઔષધોમા એના પચાગ અને ફળો આવે છે + ઉપયોગ :—(૧) પાકુરોગ ઉપર :—ગોખરુનો કાઠો મધ અને સાકર નાખી પાવો (૨) પ્રમેહ ઉપર :—

+ ગૂંદીની મુપ્રસિદ્ધ યે જાતો છે ગૂંદી અને વડગૂંદી (કાકડગૂંદી) એ બંનેનું વર્ણન આ ગ્રંથોમા લુદુ લુદુ આપેલ છે તે સિવાય આ નાની ગૂંદીની જાતુ યે જાતો છે એક વૃક્ષજાતિ અને બીજી શુભજાતિ તે પૈકી અહીં વૃક્ષજાતિનું વર્ણન આપેલ છે શુભજાતિની ગૂંદીને વનથૂદી કહે છે એ મનુષ્યપૂર જાંચી વધે છે ખરી, પણ એનું યડ રપક દખાડ નથી એની ડાળોમા તે ટકાઈ રહેન હોય છે એનું લાકડું સીધું નહિ હોતા વાક ચૂક હોવાથી મુતારીકામમા લાગ્યેજ ઉપયોગમા આવે છે એના ફળ પણ લાવ રંગના નાની ગૂંદીના ગૂદા જેવા જ હોય છે શુભમા અને ફળમા લાખી વધુવત મનાતો નથી

+ આચમના દરદી બાળક લાગેજ જાય છે એમ સર્વ કોઈ માને છે મોટા મોટા વઢો પણ ડેટલીક વખતે એ દરદી નાથલાજ થાય છે, પરંતુ તેને આ ગોખરુ (માજની ગોખરુ) નગ પ આમરીના સૂકા કાવરને પચળી કાટેલા રસમા મૂળ વાંધી લૂચડે માળા તે રસ ૨ તોલામા આશર પાવો આ ઉપાય એક મહાત્માની પ્રસાદી છે ચરકસહિતામા ગોખરુને મુતવિરેચન શુક્રોષધર અને શોષદર માનેલ છે સુશ્રવ સહિતામા એખસસમન, પિત્તર અને ગુરુદોષનિવારક માનેલ છે કુનમી દરૂમો ગોખરુના પાદડા અને જડનો કંવાય મૂળ વધારવા આપે છે અને એના બીજ બીજ રેંજોમા તથા જલોદર અને પ્રમેહના દરદમા આપવા કહે છે વળી ગોખરુ અને તેના રોડને ચીતળ, પેશાબ વધારનાર, પૌષ્ટિક અને કામોત્તજક પણ માને છે બીજ સહિતાવાળા એની ડાલને અને પાદડાને કહ્ન, દીપન, શુભશૂનાશક અને કૃમિખ કહે છે.

ગોખરનું ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવું. (૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્ણવાયુ (પરમા) ઉપર:—ગોખરના છોડનો અથવા ગોખરનો કાઠો મધ અને સાકરની ભૂખી નાખી પાવો. (૪) પુષ્ટતા માટે:—ગોખરની ભૂખી કરી રોજ પાણેર દૂધમાં ઘી ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલા, નાખી એમાંથી દરોજ ૩ માસા પ્રમાણે આપવું, એથી શરીરમાં લરેલી ગરમીના (ચાંદીના) વિકાસે નાશ પામે છે. (૫) ઉષ્ણ પ્રમેહ, તણુખિયા પ્રમેહ અને મૂત્રાઘાત ઉપર:—ગોખરના લીલા છોડ લાવી પાણીમાં ભોળી મૂકવા. થોડીવાર પછી છોડ જરા ઉપરનીએ કરવાથી પાણી જલું અને ચીકણું થશે. તેમાં સાકરની ભૂખી અને હરાની ભૂખી નાખી ૭ દિવસ પાવું. પથ્થ-ઘઉંની રોટલી, ઘી, સાકર અને તુવેરની ભોળી દાળ આવી. (૬) આમવાત ઉપર:—ગોખર અને સૂડનો કાઠો નિન્ય સેવન કરવો. તે પાચક છે તથા આમવાત અને કટિથળનો નાશક છે. (૭) પ્રમેહ ઉપર:—ગોખરનાં પાંદડાંનો રસ પાણેર લઈ, તેમાં ડમરાનાં બી ૧ તોલા વાટી એકત્ર કરી પાવું. (૮) ઇંદલુસ એટલે ઉંદરી ઉપર:—ગોખર, તલનાં ફૂલ, મધ તથા ઘી એ સમાન લઈ મરતક સેવ કરવો. (૯) ગર્ભશૂળ (ગર્ભપાત પછી કેટલાક દિવસે શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે તે) ઉપર:—ગોખર, જેઠીમધ અને ક્રાફ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું. (૧૦) પથરી ઉપર:—ગોખરનું ચૂર્ણ અને મધ થોડીના દૂધમાં પાવું. (૧૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ગરમી ઉપર:—ગોખરનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં સાકર નાખી તેમા આપવું. (૧૨) ગોક્ષુરોદિ ઘૂત (ધી):—ધાણા અને ગોખરનો કાઠો કિંવા કઠક કરી એમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. તે મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા દાસ્ય શુક્રોપ ઉપર હિનકારક છે. (૧૩) ગોક્ષુરોદિ અવસેદ:—ગોખરનાં પંચાંગ ૧૦૦ તોલા લઈ તે ૪૦૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૧૦૦ તોલા પાણી શેષ રાખવું પછી તેમાં ૫૦ તોલા સાકર નાખી. માસણી કરવી તથા તેમાં સૂક, લીંદીપર, મરી, તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જ્યારૂળ, અરજુન-સાજની ઊલ તથા કાકડીનાં બી, એ પ્રત્યેક બે બે તોલા અને વંશલેચન (વાંસકપૂર) ૪ તોલા નાખી અવસેદ તૈયાર કરવો. એ મૂત્ર સંખ્યાથી રોજો ઉપર ધણું હિતમ છે. પેશાબમાં લોહી પડે છે તેને તથા મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરેના રોગોએને એનાથી આગે ક્યપેદા થાય છે.

૨૦૩. ગોંડાળ (જળશંખલા)—સં ૦ ગોંડાલા. મં ૦ ગોંડાળ. હિં ૦ ગોંડાલ, જલકુંભી. ખં ૦ તાકાપાના. કં ૦ કાવિતલેદ, ગોંડાળ. લે ૦ પિસ્તીઆ સ્ટ્રેટીએડસ. ઇં ૦ વેસ્ટર લેટુસ

એ તળાવોમાં કિંવા ખીખં જળાસમોમાં પાણી ઉપર થાય છે. જળશંખલાને દોરા જેવાં બહુ જ મૂળ હોય છે. દાંડી હોતી નથી. પાન કીટડા વિનાનાં હોય છે. ઔષધરૂપે તાબું ગાડ અથવા સુકાવેલા ગાડની રાખ વપરાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. ગોંડાળને ચાર-પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. ગોંડાળ ઘણી જલદીથી વધે છે. વહેળામાં તે થોડા જ દિવસમાં ઊગી નીકળે છે. વાવ કે ફૂવા માટેનું પાણી સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમાં ગોંડાળ નાખે છે; પરંતુ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થવાથી પાણી બગડે છે, માટે એને ઘણી વધવા દેવી નહિ. ઉપરઉપરથી કાપતા રહેવાથી પાણી સ્વચ્છ રહે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:—ગોંડાળ લાવી વાટી તેના ફૂંટી ઉપર વેપ કરવો. (૨) બાળકની ઉધરસ ઉપર:—ગોંડાળ પાનમાં ચાવી તેનો રસ પીવે.

૨૦૪. ગોમેટી—સં ૦ વનતુડી. મં ૦ ગોમેટી. હિં ૦ વરલી. બં ૦ કુદરી. પં ૦ બનકક. કં ૦ શિદોડે. તે ૦ તિદાં. તાં ૦ કંકોપે. પું ૦ ધીપ્રિમેનોસિ. મલાં ૦ કચિવિવલ્લી. ડાં ૦ ઘોષ્ટ. લે ૦ ઝેલેરિયા અમેલેટા.

ફૂવા ઉપર અને વાડો ઉપર ગોમેટીના વેલા અપોઆપ જ થાય છે. એ વેલા કોંકણમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં કિંચિત્ લાંબાં અને સહજ જડાં હોય છે. એને રાનપોડાના જેવાં આંગળભર લાંબાં અને સોનેરી કળાં જેવાં તથા કીટાં પાસેથી બાલુએ કિંચિત્ જડા કળ આવે છે. એ શાક કોંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગોમેટીનાં ફળ ગળયટાં હોય છે. એ ફળને કણી વગેરે લોડા ખાય છે. ગોમેટી—મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે અને દંતપીડાનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) આગ-તુક ગરમી ઉપર:—ગાયનું ઘી મુખારે ત્રણ તોલા પર્થત લઈ તેમાં ગોમેટીનાં મૂળ એક તોલા પર્થત વસી તથા થોડી સાકર નાખી દિવસમાં બે વખત એમ સાત દિવસ પાવું. (૨) ધાત પડતી

હોય તો :—ગોમેદીના મૂળ ફટી રસ કાઢવો તેમા ગાયનુ તાલુ દૂધ, સાકર અને જરાની ભૂખ નાખી આપવુ એ ઔષધ બે વાર આપવુ એવે નણુ દિવસમા ગુણુ થાય છે (૩) સિદ્ધામે

હોય તો :—ગોમેદીના પાદડાનો રસ ચોપડવો (૪) પુષ્ટતા ઉપર :—શેકની ઘોળી કુગળી ગોમેદીના મૂળ, જરુ અને સાકર એકન કરી બારીક વાટી તેમા ઘી નાખી પાવુ આ ઔષધ બાળકોને આપવાને પશુ દુગ્ધત નથી થીએ પ્રકાર :—ગોમેદીના મૂળ ગાયના દૂધમા ઘસી તેમા ઘી અને સાકર નાખી પાવા (૫) પિત્ત ઉપર :—ગોમેદીના ફૂલોનુ ચૂર્ણ ઘી અને સાકરમા આપવુ

૨૦૫. ગોરખ આમલી (ફખડા) —સં ગોરક્ષી મં ગોરખચી ચ ગોરીચી ચ હિં ગોરખધમી ૨૦ ગોરક્ષતુલ્યચી, માગિમાનુ, અન્નામ્લિકા તાં પપ્પારપુલી, તોદી અં હળકણુ લાં એં સોનિયા ડિજેટા

એ ઝાડ મોટા મોટા થાય છે ગોરખ આમલીના ઝાડના પાદડા કાઢકે શીમળાના પાદડા જેવા હોય છે એ ઝાડ ઉપર વેતલર લખાઈના દૂધીના જેવા ફળો આવે છે એ ફળોની બહારની જાલ કાઢુ હોય છે એ ફળમા લોટના ગોળા હોય છે એ લોટ ઘણા ખાટા હોય છે એનો આમલીને બદલે ઉપયોગ છે એ લોટ પિત્તશામક, રુચિકર તથા પચકારક છે આ વૃક્ષને ‘ગો આમલી’ પણ કહે છે ગોરખ આમલી—મધુર, કડી તથા શીત છે, દાઢં જ્વર પિત્ત, વમી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) દમ ઉપર :—ગોરખ આમલીનો લોટ નણુ માસા લઈ તે લીવા અથવા મુકાચેના અજીરમા ભરી સેવન કરવો (૨) અમ્લપિત્ત ઉપર :—ગોરખ આમલી મહિના કરનો અજમાશ કાઢો કરી પાવો, અથવા ગોરખ આમલીના ગરનુ શરબત કરી તેમા જરાની ભૂખ અને સાકરની ભૂખ નાખી પાવુ (૩) અતિસાર અને પ્રદોષ ઉપર :—ગોરખ આમલીના ગરનુ શરબત કરી સાકર નાખી પાવુ (૪) દોરોને મુમલ-રોગ થાય છે તે ઉપર :—ગોરખ આમલીનુ મગજ પાણીમા મેળવી પાવુ (૫) ગરમીની ચાદીઓ, ખાડ-અને મર્ન પ્રમારના જખમો ઉપર :—ગોરખ આમલીના બિયાની કાળા રાખ કરી માખણમા મેળવી તે મલમ ચોપડવો

૨૦૬. ગોરખમુડી—(કલાર) —સં આવણી, મુડી હિં મુડી, ગોરખમુડી બં મુડી, ધુલકુડી મં ગોરખમુડી, બોડથરા, બરસમોડી કં કીચો બોડતર, હિરીય, બોડથર તૈં બોડસર પુચેડુ તાં જોન્ક અં કમાદરપુસ ઈં સિંદુરેયમ ઈંડિકસ

ગોરખમુડીમા બે ભતિ છે નાની અને મોટી નાના છેડ મુખારે વેતલર જોયા વધે છે, મોટા હાયબર જોયા વધે છે એ છેડ ઉપર નાની સોપારી જેવા અરીથુના છડવા સરખા ગુલાબી રંગના ફળો આવે છે એ છેડના પાદડા બારીક દોઈ તે લામા હોય છે આ છેડની વાસ ઘણી ઉમ્મ આવે છે એ છેડ લીની જમીનમા થાય છે + ગોરખમુડી—તૂરી, ઉચ્ચ, પાકકાળ લીલકુ, કડી મધુર, બેન્, લઘુ મેવાકાગ્ક બનકર તથા રસાયન છે અને ગડપ્રમદ, ગડમાલા, અપચી,

+ કપાને કૈવાલ રચના કરકરા જગતી તમાકુ અને ગજાજમની પણ કહે છે નાની ક્યારને બિાડિયો ક્ષાર અને મોટી ક્ષારને કાફિયો ક્યાર કહે છે કાફિયો ક્યાર લીચણુર કોમો વધે છે, તેમા ઝાડર (પેડ) નય તો આપણુ થઈ નય છે એથી એને જગતી કોમો ‘ઝાડર ક્યાર ના નામથી પણ જોગબે છે ક્યારનુ વર્ગન ગજાવતીમા કયુ છે આ સિવાય અમને એક વાપરીએ ક્યાર નામનો નીએ છેડ બતાવ્યો છે તે તારપ ચ ફૂટ જોયા થાય છે કો ની માફક એને પાચસાત જ સોદીઓ દોય છે પાડા લગભગ ૨૦-૩૦ દોય છે એ પાદડા વનપુરસી જેવાડા દોઈ તેના પર ચીની કરસી દોય છે એ પદોજાઈ કતા લખાઈમા વખારે અને બનુ જ ક તા દોય છે આ ક્યારને ઉપરના બે ક્યારો નાચે કાફિયુ બધ દેખાતો નથી પણ એ ઝાડના રસમા ગાળાનુ પણી કરવાનો ગુણ દોવાથી તેને નાટી ભંદેરમા આપો છે; માસા પારવા પ્રમાણે આનુ નામ ક્યાર ન જ દોય બી નું દોયે નયચિન્તિયો ના મરમા ગોરખમુડીમા મુત્ત સાકર અને તીપન, મુ રદોં હ ગોરખમુડીનુ સેવન કયા પત્રી તે આમલી અને મુરપિ- નારા બદાર નીકેને હ બિાડે પરસેવા અને રાગમા નેની વાસ આવે છે જરમા અને જખં અક્ષિ યોગમા ગોરખમુડી બ, જ સરો કાપરો થાય છે

કંદ, વાયુ, પ્લીહા, મેદ, અપરમાર, શ્વીપદ, પાકુચેગ, પિત્ત, આમરોગ, કૃમિ, દમ, કોઠ, વિષદોષ, અતિસાર તથા ઊલટીનો નાશ કરે છે. મહામુડી—ગધુર, કડવી, ઉષ્ણ, રસાયન, રુચ્ય તથા સ્વર્ણ છે; અને પ્રમેહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ખીખ ગુણો ગોરખમુડી જેવા જ છે. માના-ફલનુ ચૂર્ણ ૨૦ રતી. ઉપયોગ:—(૧) કમળી ઉપર:—ગોરખમુડીનો અંગરસ કાઢી પાવો. (૨) ગંડમાલા ઉપર:—ગોરખમુડીના મૂળ તેના જ રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:—ગોરખમુડીનો રસ કાઢી ગરમ કરી સાકર નાખી પાવો. (૪) જખમ ઉપર:—ગોરખમુડીનો રસ ચોપડવો, એટલે ધા તુરત જ સારો થાય છે. (૫) ખારીક ચાંચક થાય છે તે જવા માટે:—ગોરખમુડીનું ઝાંડુ લાવી ધરમા બાધવું; એટલે તેની ઉપાસથી ચાંચક જતા રહે છે. (૬) સંધિવાત ઉપર:—ગોરખમુડીના જીંડવા ખારીક વાટી તેનો લેપ કરવો. (૭) ત્રિદોષ ગુદમ ઉપર:—ગોરખમુડીના મૂળ પાણીમાં વાટી જાશ નાખી તે તોલાભાર પાવો. (૮) વૈપાદિક કોઠ (જેના યોગથી હાથપગ ફાટી ચીરા પડે છે તે) ઉપર:—ગોરખમુડીના રસમાં ઘી સિદ્ધ કરી ચોપડવું (૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગોરખમુડીના પંચાગની દૂણી આપવી

૨૦૬. ગોરાકુ—સં રક્તાણુ, દંડાણુ. હિં રક્તાણુ, ખમ, મુખાણુ. મં મોહણુ, ગોરાકુ, કોનકણ, નાગરચિને. કં મુકિંગેણુ, તુનાગેણુ. તેં ગુણુમેદ તાં પેરેવેળી તું તુનાકરેણુ. મલાં કાચિલ લાં કાયોસ્કેરિયા અલાટા, કાયોસ્કેરિયા સ્તિયોપાર્યુગિયા કોં કોન, કોનકણ, નાગરચિને, રેરચિને, ગોરાકુ, ખાનદેશ ગોરાકુ. ણં મિષ્ઠમાણુ

ગોરાકુના વેલાના પાદડાં નાગરવેલનાં પાદડા જેવા લાળા અને અણીદાર હોય છે. એ વેલાના કંદ રતાણુ જેવા લાળા અને રાતા રંગના હોય છે. એની ઉત્પત્તિ ગુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે. એનું મૂળ વાવવાથી તેમાંથી એક વર્ષમાં મોટા રતાણુ જેવા કંદ થાય છે. એને કોઠણુમાં 'કોનકણ' અને 'નાગરચિને' પણ કહે છે એનું શાક ઉત્તમ થાય છે. એ શાક ખટાટાની પેઠે કરવું. આ શાક પૌષ્ટિક છે. એ કંદ છોલી પાતળા કકડા કરી સૂકવી પછી તેનો ભોટ કરી રાખવો બાળકોને માટે તે તવખીર પ્રમાણે ઉપયોગી છે * ઉપયોગ:—(૧) શોકોદર ઉપર:—ગોરાકુનો કંદ કચરી કપડામાં બાધી પીલવો અને જે બલક (રસ) નીકળે તેમાં ઘોળા ગરણીના ખી ઘસી તેનો સર્વાંગ લેપ કરવો, એટલે રોગને ઊતરે છે

૨૦૮. ગોળ—આ વૃક્ષ ગોમાતક પ્રાતમા થાય છે એ જાણાવૃક્ષ છે એનો વિસ્તાર ઘણો હોય છે. એને વડના જેવી વડવાઈએ ફૂટી વધે છે. એના પાદડા કાર્પક અંચુડીના પાદડા જેવા હોય છે વૃક્ષ સુમારે પાંચસે-છસે વર્ષ થઈ ત રહે છે.

૨૦૯. ગોરીનો ફૂલો—એ નાના નાના વેલા પાણીના આશ્રયે, ભીંત ઉપર તથા ફૂવા અને વાવમાં પણ થાય છે. એ વેલાના પાદડા હાથતળિયાની આકૃતિ જેવા હોય છે. એની દાડી કાળી હોય છે ઉપયોગ:—(૧) રતવા ઉપર:—એ વેલાના પાદડા વાટી લેપ કરવો એટલે રતવાને તત્કાળ આરામ થાય છે (૨) ખરજવા ઉપર:—એ વેલો સૂકવી તેની કાળા રંગની (કાચી) રાખ કરવી, એ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી, એટલે દાહ શમન થઈ ખરજનું ચાર દિવસમાં મટે છે. (૩) ચાંદીમાં ઘોળા અંકુર થઈ આવે છે તે ઉપર:—આ વેલાની રાખ, કળાયૂનો અને ચિત્રકના મૂળ ઘસી, અકુરને ચૂટી કાઢી તૈયાર થયેલું આ ઔષધ તરત જ તે ઉપર ચોપડવું. (૪) પ્રદર ઉપર:—આ વેલાનો રસ ગાયના દૂધમાં આપવો.

* પટેલએ ગોરાકુની એળખાણુ નિષ્કટમા આ પ્રમાણે આપી છે: 'ગોરાકુના વેલાના પાદડા નાગર-વેલાના પાદડા જેવા લાળા અને ટાંકદાર હોય છે એ ઘોળા અને રાતા એમ બે ભતના થાય છે એની ઉત્પત્તિ કોઠણ, ગુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે એના મૂળ વાવવાથી તેમાંથી એક વર્ષે મોટા રતાણુ જેવા કંદ થાય છે ગોરાકુનું શાક સાક થાય છે એ કંદ છોલી, બારીક ગોરીએ કરી સૂકવી પછી તેને દળી લેાટ કરી રાખે છે. બાળકોને માટે તવખીર પ્રમાણે જ આનો ઉપયોગ કરી શકાય છે આ કંદ વાણકારક, બળકર અને પૌષ્ટિક છે. એમાં મુગળ, પેડી અને અડી એવી ત્રણ ભતો છે * આ શકરિયાના જેવા જ કંદ છે, પણ શકરિયાને તો મસાડીમાં પિડાણુ મટે છે

૨૧૦. ગોલણુ—એ વનસ્પતિ ધાસની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે અને તેનું થડ સાત-આઠ આંગળ લંબાઈનું થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) કંકસર્પ ઉપર:—ગોલણુનાં ફળ બિયાં સુદાં અધકચરાં ખાંડી ચલમમાં નાખી પાવાં; અથવા ગોલણુનાં બીજ એકલાં પાણીમાં ધસી પાવાં.

૨૧૧. ઘણસરી—સં નાગદંતી. મં ઘણસરી, ગાનસરી. હિં ૦ હકુમ. બં ૦ બુડગાચ્છ. લે ૦ કોટન આંબોંગિદોશિયમ્. એ આઠ ઘણા મોટાં થાય છે. ઘણસરીનાં પાંદડાં લિલામાના જેવાં લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાંની વાસ ઘણી ઉમ્ર આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઘણસ-(ઘાયડા)ના અને કુરશાના વિષ ઉપર:—ઘણસરીના મૂળ ૧ થી ૨ તોલા લઈ તેમાં સૂકં ધસી પાની; તેથી રેગ. થશે અને ઊલટી પળુ થશે. વિષથી શરીરમાં ગંદા થાય તો તે જ મૂળ ધસી શરીર ઉપર ચોપડવું. જરૂર હોય તો એક કલાક પછી બીજી વાર આપવું. (૨) રેગન:—ઘણસરીનાં મૂળ ધસી પાવાં. ઉતાર—ઘી અને લાત આપવાં. (૩) ફેડકી, નાખવા વગેરે ઉપર:—ઘણસરીનાં મૂળ અને વાકેરીનું ભેધું પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૪) ગરોળી વગેરેના વિષ ઉપર:—ઘણસરીની લાજમાં ગોમૂત નાખી રસ કાઢી, તેમાં ઘણસરીનાં મૂળ ધસી શરીર મદન કરવું. (૫) ઢારને ઘાયડાનું વિષ લાગે છે તે ઉપર:—ઘણસરીની લાજમાં પાણી નાખી એક શર પર્યંત રસ કાઢવો અને તેમાં ઘણસરીનાં જ મૂળ ૧ તોલા ધસીને પાવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પાવું તથા અરીકાનાં પાણીમાં ઘણસરીનાં મૂળ ધસી સુજેલી જગ્યાએ વારંવાર લેપ કરવો.

૨૧૨. ધાપાન—(જંગલી કુંવાર) હિં ૦ બનઆરસ, બનકિવડા. બં ૦ બાકસપાત. લે ૦ અગ્રેવ અમેરિકાના. અનેનાસનાં આઠ જેવાં ધાપાનનાં આઠ હોય છે. એનાં પાંદડાં અનેનાસનાં પાંદડાં કરતાં પહોળાં હોય છે. તેના છેડે વાંકં અને કરવત જેવા કાટા હોય છે. ધાપાનનાં પાંદડાં પલાળી રાખી કચરી તેનું સૂતર કાઢી પછી ઢોરકું વણે છે. એ મજબૂત થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) મુસલદોશ (ઢોરોને અને માણસોને કોલેરા જેવા રોગ થાય છે તે) ઉપર:—ધાપાનના કાંદાને રસ પાવો. (૨) જખમ ઉપર:—ધાપાનનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.

૨૧૩. ધામારી—સં ૦ અસ્થિલક્ષા, પર્યબીજ. બં ૦ કોપપાતા. મુંબઈ જખમે ઢેયાત, ઐરા-વણ, મહિરાવણ. કં ૦ કાકુસળ. મં ૦ ધામારી. લે ૦ આયોદિલમ કેસિસિનમ.

ધામારીનાં આઠ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એ આડની જિંચાઈ મુમારે બે હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાંના આકાર પર્યબીજનાં પાંદડાં જેવા થાય છે. ધામારીને તોરા આપી તેને ફળો આવે છે. તેના આકાર લાંબો હોય છે. એ ફળોને રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને પછી રાતો ચર્ધી બન્ય છે. ઉપયોગ:—(૧) ઘા રૂઝવવા માટે:—ધામારીની લાજને રસ કાઢી તે જખમ ઉપર ચોપડવો; એટલે જખમ જલદી રુઝાઈ બન્ય છે. (૨) બાળકોના રક્તાતિસાર ઉપર:—ધામારીનાં પાંદડાંને રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી મિશ્ર કરી તે રસ પાવો. એ ઔષધ મોટા માણસને પણ આપવું.

૨૧૪. ધાસ (ખડસલિયો) પિત્તપાપડો—સં ૦ પર્વટક કો ૦ ખડકોષુ, ધુઈ. હિં ૦ પિત્ત-પાપડા, દવનપાપડા. બં ૦ હેતપાપડા. કં ૦ પર્વટક, કલ્લુ, સમસિંગે. તૈ ૦ પાર્વટકમુ. કાં ૦ શાહનગ, ગરમતર. અં ૦ શાહતરજ, બકલ તલમલીક. ઔકલ ૦ જડપાપુડા, લા. રૂગિયા રિપેન્સ.

આ વનસ્પતિ જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે. એ ઘણું કરીને માળ જમીન ઉપર થાય છે. એના ઉપર બારીક છાંડવાં જેવા તોરા આવે છે. એ વનસ્પતિ પ્રસિદ્ધ છે. પિત્તપાપડા કરતાં આ વનસ્પતિ વધારે શુષ્કારી છે. ધાસ પિત્તપાપડાનું થાક સારું થાય છે. પિત્તપાપડો—શીતળ, કડવો, માદક, વાતકારક, લઘુ તથા પાકકાજે લીધો છે, અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, અરચિ, દાઢ, ગ્લાનિ, જમ, મદ, પ્રમેહ, એકારી (ઊલટી), તૂપા તથા રક્તપિત્તનો

+ ધણસરીના મૂળની છાસ ચોપડવર, જ્વરન, મોટી માત્રામાં વિરેચક અને વિષબ છે. માત્રા ૧૨ થી ૨૪ સ્ત્રી મુધી. સુખંધી દ્રવ્યની સાથે ફેફસાંને સોજે, ફેફસાંના પડાને સોજે, વખખુંને સોજે, સાંધાને સોજે, યકૃતને સોજે, વગેરે ઉપર ધણસરી લાભદાયક છે.

નાશ કરે છે એવું શાક—સમ્રાહી, શીતળ, વાતકારક, લઘુ તથા કડવુ છે, અને રક્તવિકાર, પિત્તજ્વર, ત્વચા, કફ, શ્રમ તથા દાદનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) પિત્તથી ચક્રી આવે છે તે ઉપર :—ધાસ પિત્તપાપકાની વસ્ત્રગાળ બૂટ્ટા કરી ઝેપગના તેવમા કાલની માથા ઉપર બેઠા લેપ કરવો. (૨) પિત્તજ્વર ઉપર :—ધાસ પિત્તપાપકાનો કાઢો પાવો (૩) સાધ્વાગ્ણુ તાવ ઉપર :—ધાસ પિત્તપાપકાનો કાઢો કરી તેમા ગાગ્રોટી (ઘોળો અને કડે પથ્થર) દેવતામા લાલ કરી હમકારી તે કાઢો પાવો (૪) ઊલટી ઉપર : ધાસ પિત્તપાપકાનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૫) તૃષ્ણા, અરુચિ અને ઝલાનિ ઉપર :—પિત્તપાપકા, નરિયાતુ, ગળો, ધાણુ, સત્યદન (સ્તાનળી), વાળો અને પગકાઠનો કાઢો જરી પિત્તરાવવો x

૨૧૫. ઘોંટી—સં ગુલધટિકા મં ઘાની, ઘોટ, ઘોટબેર, રાનબેર

ઘોટીના છોડ ઘોટીના છોડ જેવા દેખાય છે અને ઘોટીના જેવા બારીક ફળ આવે છે. વૈદ્યલોક ‘ મત્રીશી ’ કરીને જે ઔષધ આપે છે, તેમા એ ફળ હોય છે ઘોંટી એ મધુર, તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન તથા પાચક છે અને કમળો, ગ્લદોષ, સોજો, કફ, વાયુ, પિત્ત, નાલુ, કાંઠ તથા ખરજનો નાશ કરે છે

૨૧૬. ઘોટીવેલ—સં ડિરચથાકં હિં જંગલી ઉશગા બં કુમાગિકા લેં સ્માર્ધ લેકસ મેકોહિલા ઘોટીવેલ યોમાસામા ઉત્પલ થઈ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે એનો બધો વિસ્તાર થાય છે ઘોટીવેલના પાદડા મોટા મોટા હોય છે અને તે ઉપર બહોળા રેવાઓ હોય છે એ વેલને બારીક કાટા હોય છે એને ચણી જેવડા ફળના ગુચ્છ આવે છે + ઉપયોગ :—(૧) પાડાને રેચ થાય છે તે ઉપર :—ઘોટીવેલના પીલા અથવા છુકાચેવા ફળો અને મેથી બારીક વાટી દહીંમા કાલવી તેમા થોડી હિંગતી બૂટ્ટા નાખી તે પાતુ, એટલે રેચ જલદી બધ થાય છે

૨૧૭. ઘોણુશી—(સં ગોનસી મં ઘોણુસકાન્ડ) લેં સ્કિનેન્ડોસમ પર્નુક્સી. ઘોણુશીના વેલા હોય છે એ વેલાની બહાર પગના અગૂઠા જેવી હોય છે અને આકારે ઘોણુશી સર્પ જેવી હોય છે એના પાદકાનો આકાર પીપળાના પાદકા જેવો હોય છે, પણ તેના કરતા યોગણુ મોટા થાય છે એ પાદકાને એક એક આગળ પહોળાઈના આચા હોય છે ઘોણુશી—શીતળ અને ગુરુ છે, તથા ગળ, હેઝકી, છર્ણુવિષ, સર્પવિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) દોરને ઘોયડાનું વિષ ચઢ્યું હોય તો :—ઘોણુશીનો રસ એક ગેર પાવો (૨) માણુમને ઘોયડાનું વિષ ચઢ્યું હોય તો :—ઘોણુશીના રસમા ઘણુસરીના મૂળ, અરીકા અને કાળીછરી વાટી ગોમૂત્ર નાખી દશ ઉપર લેપ કરવો

૨૧૮. ઘોલી (બિલોલી)—સં સ્વાદુરડિકા મં ગોડતોડલી, દેશી ગોડવલી હિં કદૂરી, ગુનકાખ બં કદૂરકા કં સીહિદોડે, તોડેહણુ કોડે બળિળ તાં કોવે નેં દોડતિગે, કાકિદોડા વું મણેનિ મલાં ગ્રવા તોડી લાં કોકનિસિનિયા ઠડિકા

ઘોલીનો વેલો આડ-દશ વર્ષ મુધી રહે છે ઘોલી ગારે માસ થાય છે ઘોલીના ફળ બે-અઢી આગળ તાળા હોઈ અગૂઠા જેટલા બહા હોય છે ઘોલીના બે પ્રકાર છે —કડરી અને મીઠી કડવી ઘોલી કોઈ ખાતુ નથી ઘોલીની સાજી સ્વાદે સારી હોઈ પર્યકર છે ઘોલીના અતિ સેવનથી છબે જડત્વ આવે છે ઘોલી—મધુર તથા શીતળ છે કફ અને ઊલટીને કરનારી તેમજ ક્ષય, શ્વાસ, કમળો, પિત્તશોથ, ગ્લવિકાર, વિષદોષ, ઉધરસ, સ્તપિત્ત તથા તાવનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—ગુરુ, સ્વાદુ, શીતળ, લેખન, મલસ્તલક, સ્તન્યકારક, પેમા વાતસચ્ચ કરનાર તથા રુચિકર છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, દમ, સોજો, છુદિ, દાદ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે એનાં ફળો—

x આ ધામ પિત્તપાપકા અને ન કદૂરમા લખેલ પિત્તપાપકાના બીજ પદ્મચક્રમાનો પિત્તપાપકા એક જ છે અને જગ્યાએ વર્ણન વાચીને હપ્તેય કરવો

+ ગુણુમ—ઘોટીવેલ સ્વેદજનન, ગૂતલ, ધોષિત અને રચાયન છે રમગ્યહિ માટ નરમી આમવાત, ત્વચારાન વગેરેમા ૧-૨ તોવનો સ્વાથ હંગિને પિત્તરાવવો

ખરજ, પિત્ત તથા કમળાનો નાશ કરે છે. એની ભાજી—શીતળ, મધુર, માહક, તૂરી, કડવી, પાકકાળે તીખી તથા વાતુલ છે અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળ—હિમ, મેહનાશક તથા ધાતુવર્ધક છે; અને હાથપગનો દાહ, શ્વાંતિ તથા ઊલટીનો નાશ કરે છે. કંઠવી ઘોલી—વાંતિકારક, રક્તવિકાર, કફ તથા પાંડુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—ગુરુ, કડવાં, વાંતિકર તથા વાયુને કોષાવનાર છે અને સોજો, વિષ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) કાનમાં ખગર્ધ વગેરે ગયું હોય તો :—ઘોલીની ભાજીનો રસ અને તેલ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવું. (૨) ગલિણીને અધૂરા માસે રજોદર્શન થાય તથા ગર્ભવ્યસન થાય તે ઉપર :—ઘોલીનો વેલો અગ્રહા જેવો બેડો લઈ, ગર્ભને જે માસ ચાલતો હોય તેટલી ગાંઠો તે વેલાની લઈ, ઠંડું પાણી નાખી ખાંડથી; અને પાંચેર પર્થ તરસ કાઢી, તેમાં જરાની ભૂષી તથા માસા તથા સાકર બે તોલા નાખી દરરોજ બે વાર પ્રમાણે રજસાવ થયેલા દિવસથી ચાર દિવસ આપવું. આ ઔષધ ગર્ભધારણ થઈ તથા મહિના થયા પછી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે થાય તો આપવું, તે પહેલાં આપવું નહિ. (૩) કુરશાના વિષ ઉપર :—ઘોલીનાં પાંદડાંના રસમાં સમુદ્રફળ ૭ માસા ઘસી સુમારે નવટાંક રસ આપવો. આ રસ એકેક કલાકને આંતરે પાવો, એટલે ઊલટી થઈ વિષ જીતે છે. (૪) સલ (છાડ) વધવા ઉપર :—ઘોલીનાં મૂળનો રસ, દેવદાર, જીરું અને સાકરનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં જાતુકાળે તથા દિવસ આપવું.

૨૧૬. ચણકબોખા (કંકોલ) —સં ૦ કંકોલ. મં ૦ કંકોળ, કાપૂરચિની. હિં ૦ કબાળચિની, સિતલચિની. બં ૦ કાંકેલા. કં ૦ કાંકેરચિની. તેં ૦ કબાળચિની. તાં ૦ વાલમિલેયુ મલાં ૦ ચિનમુલયુ, ગોં ૦ ગંધમેનસુ. ફાં ૦ કબાળક બં ૦ કબાચ, કબાવા, હંચુલઉરસ. ઈં ૦ કમુખેખપેપર. લાં ૦ કમુખેખા-ઓક્સિસેલેસ, પાર્થિવ કમુખેખા.

ચણકબોખાના વેલા હોય છે. કંકોલને ‘કપૂરચિની’ ‘કબાળચિની’ પણ કહે છે. એ હિમાલય પર્વત અને ચીન દેશમાં થાય છે. ચણકબોખાનાં ફળો મરી જેવાં થાય છે. ચણકબોખા એ ફળ સુગંધી અને ટાંકાં છે. એનો ઔષધમાં અને સુગંધી પદાર્થોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. ચણક-બોખા—તીખાં, તૂરાં, ટાંકાં અને હલકાં હોઈ ચળ, તથા, ઊલટી, તરસ, ઉધરસ, અરુચિ, હૃદય-રોગ, કફ, ઝેર, રક્તપિત્ત, મૂત્રકૃમ્મ, કૃમિ તથા મુખખલ્મ, વાતરોગ, મુખરોગ, અધ-વ, મુખદુર્ગંધ, આમ અને અગ્નિમાંલોનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) મુખરોગ ઉપર :—કંકોલ અને ખંડીસાકર દાદ નીચે રાખી રસ ગળવો. (૨) પ્રમેહ ઉપર :—કંકોલનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે આપવું. (૩) રક્તછીની સન્નિપાત (એટલે જે સન્નિપાતમાં લોહીની ઊલટી થાય છે) તે ઉપર :—કંકોલના ચૂર્ણનું નરય આપવું. (૪) પ્રમેહ અને આગંતુક ગરમી ઉપર :—કંકોલ અર્ધો તોલો લઈ સાધારણ ફૂટી અજમાય કાઢો કરવો. તેમાં જીતમ ચંદનનું તેલ ૭થી બાર ટીપાં સુધી નાખવું અને કાદામાં મેળવી તે કાઢો પાવો આ ઉપયોગથી પેશાબ સાફ થાય છે અને ચંદનનું તેલ અંદરના જખમ ઉપર ખેસી બે-ચાર દિવસમાં જખમ ભરાઈ ગયું આવે છે. આ ઔષધ દરરોજ પ્રાતઃકાળે, બપોરના ભોજન પછી અને સાંયકાળે એ પ્રમાણે સતત ૫ દિવસ લઈ ફક્ત ઘડની રોટલી, ઘી અને સાકર એ જ પદાર્થ ખાવા; એટલે જલદી ગુણ આવે છે (૫) ગંઘાલુપી ઉપર :—કંકોલ ૧ તોલો, એલચીદાડા ૧ તોલો, સોનાગેરુ ૧ તોલો—એનું ચૂર્ણ કરી કપાસનાં પાંદડાંના રસમાં ખરલ કરી બેાર જેવડી જાળાઓ કરવી. તે એક સવારે અને એક સાંજે એ પ્રમાણે લેતા જવી. (૬) મુખમાધુર્ય ઉપર :—કંકોલ, કપૂર અને મરી સાધારણ ચાંપી દાદમાં રાખવાં અને તેથી ઉપજ ચતુર્થ થૂંક થૂંકી નાખવું. (૭) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર :—ચણકબોખાનો કાઢો કરી તેમાં પાંચ ટીપાં સુખડના તેલનાં નાખી તે આપવું.

+ ટોપર નિર્માણના મત મુજબ ચણકબોખા કફન, ઉતેજક અને પૃથિવર, મૂત્રજનન, વાતવર અને રીપન છે. આની કિંમત મધ્યમ તથા પર થાય છે. મુખ્ય સ્થાન—મૂત્રમાર્ગ અને ગ્રહા પર વિશેષ રજા અસર થાય છે. મૂત્રજનન ધર્મ દોષ છે. આસમાર્ગની મધ્યમલ તથા પર કાંઈ ઉતેજક છે.

માત્રા—૧૫ થી ૩૦ રતી, દુધની સાથે. ચાચકબોખા પાચનક્રિયાને બગાડે છે મારે સર્વદા ઘોડી માત્રામાં

૨૨૦. ચણા—સં૦ હરિમય, ચણક મં૦ હરલરા. હિ૦ ચના, છાલા. બં૦ ચણુક. ચૈ૦ ચનગાણુ, ચનાકમુલ્લુ તુ૦ તા૦ ક૦ કડલે. મલા૦ કટાલા ફા૦ નખુદ અ૦ હુમસ ઇ૦ ગ્રામ. લા૦ સોસર એરીએટિનમ્

એકદળ ધાન્ય તથા દ્વિદળ ધાન્ય એમ ધાન્યના બે પ્રકાર છે. જેમ એકદળ ધાન્યમા 'ધઉ' એ મુખ્ય છે, તેમ દ્વિદળ ધાન્યમા 'ચણા' મુખ્ય છે ચણાની ઉત્પત્તિ ધણું કરી આ ખંડમા છે. ચણા આસો મહિનામા વાવે છે અને મહા માસની આખરે અને ફાલ્ગુનમા તેવાર થાય છે ચણાના છોડની જીવાઈ દોઢવેંત હોય છે, ચણાના છોડને ચાળીસ-પચાસ પોપટા આવે છે. પોપટામા એક અગર બે દાણા હોય છે ચુજરાત, દક્ષિણ સિંધ, કાબુલ તથા અરબસ્તાન એ ફેલાણે ચણા પુષ્કળ પાકે છે લેશિ લીલા ચણાના પોપટા ફાલી ખાય છે અને તેમાના દાણા પાકે એટલે તે રોકાને ખાય છે એને ઝોળા કહે છે ઘઉંની પેઠે ચણાના પણ પુષ્કળ પ્રદર્શો બને છે ચણાની દાળ કરી તેના બૂદી, મોતીચૂર, પૂચ્છપોળી, વેસણુના લાકુ તથા મેસૂર એવા અનેક તરેહના પકવાનો થાય છે. ચણા રોકી તેની ધાણી (રોકેલા ચણા) કરે છે. તેના ઉપરથી ફાતરા કાઢી ભરડે છે એટલે તેની દાળ બને છે. એ દાળ ઘઉંના કરતા પણ અધિક પૌષ્ટિક છે, એના લાકુ પણ થાય છે રોકેલા ચણા શરીરને ઘણા જ હિતાવહ છે એ પૌષ્ટિક છે અને જુખને માટે ઘણા જ ઉત્તમ છે પ્રવાસમા ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે એ ચણા ખાઈ રસ્તે ચાલવા છતાં જો પાણી મળે નહિ તો એના મેગથી તરસ જલદી લાગતી નથી. દર રુકવારે રોકેલા ચણા અવશ્ય ખાવા એવા જ નિયમ છે તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણ્યને લીધે જ છે ચણાની વાટેલી દાળ પણ ઘણી જ પૌષ્ટિક છે ચણાના છોડ ઉપરથી ખાર કાઢે છે, તે ઘણું જ ઉપયોગી છે કુમળા છોડની લાજીનુ શાક કરે છે ચણાના ખારમા પલાળી જે બી રોપવામાં આવે તે ઘણા જલદી જીગી નીકળે છે ચણા—વાતવ, શીત, લઘુ, રક્ષા, પૂરા, વિષ્ણુભકારક, મધુર, રચિકર, વર્ચકર, બલકર, જ્વરનાશક તથા આધ્માનકારક છે, અને રક્તપિત, કંકે, રક્તદાષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે રોકેલા ચણા—ઉષ્ણ, રચિકર, રક્તકોપન, લઘુ, બલકર, શુકલ તથા શરીરને તેજ આપનાર છે, અને ર્વેદ, રૈત્ય, આમ, કફ, વાયુ તથા કલમ(ગ્લાનિ)નો નાશ કરે છે

ચણાનો દારૂ :—અમિદીપક, રુચ્ય, ખારો, અતિ ખાદ્ય અને દાતને અબાવનાર છે, તથા થળ, અજીર્ણ અને અમિમાદનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ:—(૧) કમળા ઉપર:—ચણાની દાળમા બરોબર ગોળ નાખેતુ પૂરવું (ગોળદાળ) પણ દિવસ ખાતું. તરસ લાગે તો ગોળદાળનું પાણી પીવું (૨) મરતકવાયુ ઉપર:—અર્ધો ગર ચણાનો લોટ અને તેટલી જ સાર્ધની બૂદી ચણાના ખારમા નાખી માથા ઉપર લેપ કરવો (૩) પરસેવો બંધ થવા માટે:—રોકેલા ચણા, અજમો અને વજનુ ચૂર્ણ શરીરે ઝોળવું (૪) સળેખમ ઉપર:—રાતે સૂઈ રહેતી વેળાએ તાલ રોકેલા ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ (૫) ધાતુપ્રુષ્ટિ માટે:—ચણાની દાળ અને સાકર પેસાણાર રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ એક મહિના સુધી ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ (૬) પેટપીઠ અને કોલેરા ઉપર:—ચણાનો ખાર એકબે તોલા પીવો (૭) બરોળ ઉપર:—ચણાનો ખાર, સિંધાનૂલ અને બગડીખાં એકત્ર કરી પીવું, અથવા રોકેલી

આપની ઉપયોગ ભૂતા પરમામા આ ઉત્તમ ઔષધિ ૭ ૬૦ થી ૬૦ ની પ્રતેક સમય દૂધની સાથે દિવસમા ૭ વખત આપાય છે (આ કમ ૪ ૪ દિવસ માટે છે) અર્ધ માટે આ ઉત્તમ દવા છે ભૂતા કંફરોમા દિનેજક ક્ષતિરૂપે મમ કરે છે મુખપાત્મા ચણકબોળા ચોદામા રખાય ૭ નાકમાથી મધ્યમ ઝોલો પડવા માટે ચણકગોળાનુ નરચ આપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* ન્યાદ ચણાન, હાડ ગોગેલા હોય સ્થાન કાઢણ પડે તે દિવસેમા સર્વોચ્ચ પડેલા ત્યા જઈ ચણાના હાડ ઉપરનુ ઠાર-કાઢણ રીલા જગજાવીના સાક વેચેલા કપડાથી લૂછીને રીરામા નિગોલી લેવુ આ પ્રમાણે વારવાર કરી સર્વોચ્ચ પડેલા મેળેલા ચણા ઉપરના ગિફ્તોને ચણાનો ખાર મટે છે મુકાવેલા ચણાના હાડની રાખથી વગેરે પાણીમા પડાણી લગકાથી માળી લઈ દોહાની કડાઈમા એ પાણી ઉગાળવાથી સફેદ રમતી ખારની બૂદી તૈયાર થાય છે એ પલ ચણાના ખાર તરીકે વાપરી રાકાય એમ અમારો પોતાનો મત છે.

હિંગ, સૂડ, મરી, લીડીપીપર, મલિજન, જવખાર અને સિંધાપુષ્પ* ૩ માસા ચૂર્ણ ચણાના બે તોલા ખારમા નાખી પીવું

૨૨૨. ચણેડી—સ૦ ગુળ મ૦ ગુળ. ૧૦ માંડલવેલ હિં૦ ગુળ, ધુવચી, મોઝી, ચિમિટી ૫૦ કુંચ ૬૦ ગુણુને એરડું તે૦ ગુણવિદે ૩૦ ચખે ખર્મ્ અ૦ ૯ મૂર્ખ વ ૨૫ ૩૦ વિડ ટ્રી લા૦ એલ્સ પ્રિક્સરિયસ્

ચણેડીના વેલા થાય છે એ વેલાના પાદડા બારીક અને લાગા હોન છે ચણેડીમા ધાળા, ઝાળી અને રાતી એવી નજી જાતિ છે ત્રણે વેલા સખા જ હોય છે ચણેડી મોનાનું વર્ગન (તોલ) કરવાના ઉપયોગમા આવે છે એક તોલાબાગની છન્ડુ (૯૬)* ચણેડી થાય છે ચણેડીની—ગુના ઉપવિષમા છે ચણેડીx—સ્વાદુ, કડી, બલકર, ઉષ્ણ, તૂરી, ત્વચાને હિતાવર, કસ્ય, રચ્ય, શીત તથા દૃઢ્ય છે અને નેનરોગ, વિષ, પિત્ત, ઈંદ્રગુપ્ત, મણુ કૃષ્મ, ગણ્ધ્ય ગ્રહપીડા કફ (ખરજ), કદ, કદ, તાવ, મુખરોગ, શીર્ષરોગ, વાયુ, શ્રમ, દમ, તૂપા, મોઢ તથા મન્નો નાશ કર છે એના બીજ—વાતિકારક અને શળનાશક છે + એના પાદડા વિપનાશક છે ધાળા ચણેડી ધણુ કરીને વશીકરણના ઉપયોગમા લેવાય છે બીજા ગુણે ચણેડી જેવા જ હોય છે ઉપયોગ :—

(૧) આદાશીશી ઉપર :—ચણેડીના મૂળ પાણીમા ધમી નસ્ય આપતું એવે આદાશીશી તત્ત્વજ દૂર થાય છે (૨) શીતળાથી આખમા ફૂલ પડતું હોય તે ઉપર :—માગલી એરડાના ગસમા ધાળા ચણેડી ધરી અજન કરવું (૩) વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે અને યાતુ પડતી હોય તે અરજાવવા ઉપર :—ચણેડીના મૂળ દૂધમા બાધી સાકર સાથે ખાવા (૪) માથે ઠાલ પડે તે ઉપર :—ચણેડીના મૂળ અથવા ફળ લિલામાના રસમા ધમી તેનો લેપ કરવો, અથવા ચણેડી મધમા અગર ઘીમા ખરલ કરી ચોપડી (૫) અવાજ સાદ થવા માટે :—ધાળા ચણેડીના પાન ચાવી મોઢામા રાખી રસ ગળતા જવું અથવા ચાવવી (૬) ગરમીથી મોઢામા ફોણા વગેરે થાય તે ઉપર :—ધાળા ચણેડીના પાન, ચણુકળોળા અને સાકર મોઢામા રાખી ગસ ગળતા જવું અથવા મૂળ ચાવવા (૭) લાલ મેહ ઉપર :—ધાળા ચણેડીના પાન અને મેઢીના પાન સમલાગે લઈ તેનો રસ કાઢવો તેમા દુદરલીના મૂળ ધસી છરુ અને સાકર નાખી પાવ આ ઔષધનું સાત દિવસ દરરોજ બે વખત મેવન કરવું (૮) રતવા ઉપર :—ધાળા ચણેડીના પાનનો લેપ કરવો (૯) પ્રમેહ ઉપર :—ચણેડીના પાનનો રસ કાઢી તે ગાયના પાશેર દૂધમા મેળવી પાવો (૧૦) ખરજના ઉપર :—ધાળા ચણેડીના પાદડાના ગસમા છગની ભૂઝી

* કેટલી જગ્યાએ આ ૬ રતીના તોલો માની કપની કપિયાને ત્રીસ વાવ એવે ૦ રતી માને છે આ હિસાબે ચણેડીનું વર્ગન સરાસરી ૨ ચૈન છે

+ ચણેડીના પાનમા સ્નેહન ગુણ હોવાથી તે જ્વેડીમધને બળ વધારી રાગય છે મૂળ નહિ મૂળ વામક (ગીની પ્રાવનાર) છે અને વધાર પ્રમાણમા લેતા મોઢું આવતું અને જાડા વોરે ઉપાધિકરાવ છે સ્વાદુ, કૃષ્ણાનંદ

x ચક્રત્તમા રાતી અને યોળા એમ બે પ્રકારની જ ચણેડી બતાવી છે એ ચણેડીના બીજ વિષય છે એટલે ખાદ્યથી રેરની અસર કરે છે તે જ્ઞાતવું તુના રાગમા અપાય છે અને ચામડીના રાગ તથા નાસર ઉપર લેપ થાય છે ચણેડીની જડ ગીદી કરાવનારી છે ગુણલમાન હથીમો ચણેડીને ગરમ પોષિક અને નામોજી માને છે ડોક્ટર લોકો ચણેડીના મૂળને જ્વેડીમધના પ્રતિનિધિ તરીકે વાપરે છે એ એન્ડ્રી કહે છે કે ચણેડીનું મૂળ જ્વેડીમધને આશ્રિય મળતું હોય છે મિ ચેકર કહે છે કે ચણેડીનું પાણી આખમા નાખવાથી આખની ક્ષેત્રકળા (કલ્પકલ્પ) નો નશાક થઈને તેમાથી પર નીકળત રાગ થાય છે એટલા માટે આખના રોગમા એનો ઉપયોગ ન કરવા મિ લ્યુનન કહે છે કે પાદડાને મધમા વાધી રોગ ઉપર ચોપડાવ છે એ જ પ્રમાણે વાધીન સામરની સાથ ચાવવાથી ઉધરસ એછી થાય છે સફેદ ચણેડી રેરી છે વધાર ખાવાથી ડાનગી અને ઝાડો થાય છે અને શ્લી મુલુ પણ થાય છે

+ ખાવાના ઔષધ તરીકે ચણેડીનો ઉપયોગ કરવા પહેલા ચોષન કરી લગાની જરૂર છે ચણેડીને ગોળીમા બાધી લેવાય તથી મદાસિ પર મગમા ત્રણ ક્વાન્ડ પચન કરી સાફ જળથી ઘોઈ લેનાથી શુદ્ધ થાય છે પા ઉપરના ફોતરા અને અદરની છબ રોધ્યા પછી કાપી નાખવી

નાખી પાતું. (૧૧) મૂનકૃચ્છ ઉપર:—ઘોળી ચણોડીનાં પાનનો રસ સાકર અને જીરું નાખી પાવો. (૧૨) તાવથી માથું કુખટું હોય તે ઉપર:—ઘોળી ચણોડીનાં મૂળ સ્વચ્છ ઘોઈ ઘસવાં અને કપડામાં ઘાડી તે સાત દિવસ સૂવવાં. (૧૩) ગરમી (ઉપદંશ) ઉપર:—સાલ ચણોડીનાં પાનના રસમાં જીરૂની ભૂકા અને ખડીચાકર નાખી સાત દિવસ લેવું. (૧૪) સિંદૂરના વિષ ઉપર:—ચણોડીનાં પાન ૭ દિવસ ખાવાં. (૧૫) શિરોરોગ ઉપર:—ચણોડીનાં મૂળ ઘસી નાકે સૂંધાડવાં, એટલે આંખોમાં ચકર આવે છે તે તથા સ્તાંધળાપણું, આંખનાં પડળ, આંધારીશી અને મસ્તકચળનો નાશ થાય છે. (૧૬) વાયુરોગ ઉપર:—શરીરના જે ભાગમાં વાયુનો દોષ થયો હોય તે જગા ઉપરના વાળ દેવતાથી જાળી નાખી તે ઉપર ચણોડી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો; તેથી કરી અપખાલુક, વિધાચી, ગૂંદસી અને બીજી વાયુ સંબંધી પીડા દૂર થાય છે. (૧૭) ત્ર્યંધિ (ગાંઠ) ઉપર:—રાત્રી ચણોડીની દાળ, આમલીનો કચ્છ અને જેરને કંઠા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો અને તે મુકાય પછી ફરી બીજને લેપ કરવો. (૧૮) ઉપદંશ (ગરમી) ઉપર:—ઘોળી ચણોડીનાં મૂળ અને ઘોળી જમ્બુદીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. ગરમીની ચાંદી ઉપર. પથુ એનો જ લેપ કરવો. (૧૯) ઉષ્નરસ ઉપર:—ઘોળી ચણોડીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૨૦) પાંપણામાં ઘનારા રોગ ઉપર:—ચણોડી પાણીમાં બાફી તે પાણી પાંપણે ચોપડવું, એટલે પર નીકળી જઈ પાંપણનો દાઉ અને સોજો નાશ પામે છે. (૨૧) ગંડમાળા ઉપર:—ચણોડીનાં મૂળ અને ફળના બમણા કાદામાં એક ભાગ તેજ નાખી પચત કરાવવું. તેજ માત્ર બાકી રહે એટલે એ તેજનો અભ્યંગ કરવાથી દારૂણ ગંડમાળા નાશ પામે છે. (૨૨) તિમિર (અંધારાં આવવાના) રોગ ઉપર:—ચણોડીનું મૂળ બકરાનાં મૂત્રમાં ધમી પાતું. (૨૩) માથામાં દાલ પડે છે તે ઉપર:—ચણોડી, હાથીદાંતની રાખ અને રસાંજન(રસવંતી)નો લેપ કરવો; એટલે તે ઠંડાણે દુરત વાળ આવશે.

૨૨૨. ચંદનખટવો (ચીલની ભાજી)—સંઠ ચિલિકા, ચંડિકા. મંઠ ચંદનખટવા, ગોઠીક, તાંબડી ચીક, ચાકોલીઆચી ભાજી. હિંઠ ચિલ્દી, બડા બયુવા. કંઠ ચંદન ખટવો, કાંઠ સરમક. અંઠ કુદ્દ. ઇંઠ પરપલ ગુરુદ. લાંઠ ૧. ચિતોપોડિયમ એમ્બ્રોસીઓઈડિયમ. ૨. એટ્રીલેક્સ હોર્ટિન્સીઝ.

ચંદનખટવાના છોડ બે હાથ લંબા વધે છે. એનાં પાંદડાં નાલુક હોય છે. તે નીચેની બાજુએ કાંઈક રાતાં અથવા ગુલાબી રંગનાં દેાવ છે. એની ભાજી જલદીથી મુકાઈ જાય છે. ગુજરાત, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ચંદનખટવાની ભાજીનું શાક કરે છે. એ ભાજીને ઉપયોગ ગરીબ લોકોમાં જ થાય છે. ચંદનખટવો—ખાચો, પાકકળે સ્વાદુ, બલપ્રદ અને વિરોધ કરીને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) દારૂના રોગ ઉપર:—ચંદનખટવાના ભાકડાનો કાલસો ઘીમાં વાટી એક કુટડો.૩ દિવસ પાવો.

૨૨૩. ચંદુસ—સંઠ કુંદુર. મંઠ ઇસેસ, ચંદુસ. હિંઠ કુંદર. ઇંઠ ઓલિબેનમ્ ફેંકિન્સેન્સેલેઠ ઓસ્વેલીઆ ફલોરી બંદા. ચંદુસનાં ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ધૂપની ભતવું ફક્ત

* ચંદનખટવા બે ભતની વનસ્પતિને કહે છે. જંનેનું શાક થાય છે. પહેલમે વર્ણન કર્યું છે તે પહેલી (ચિતોપોડિયમ) ભતનું છે. એને ફૂલ એગરથી એમિલ સુધી આવે છે. ફૂલ બહુ જ નાનાં ગુચ્છરૂપ અને લીલા રંગનાં હોય છે. આપણા દેશમાં એનો ઉપયોગ માત્ર ગાક માટે થાય છે યુરોપ અને અમેરિકામાં એનાં બીજનો ઉપયોગ ફૂમિગેટર કરે છે. જોળ ફૂમિ(હક વર્મ)ને માટે બહુ જ ઉપયોગી છે.

માત્રા—૫ થી ૧૦ રાત્રીની છે. ખાલી પેટે અપાચ છે. ત્યાર પછી સાદો નુબાળ આપવાથી ફૂમિ નીકળી જાય છે. ચંદનખટવાની બીજ (એટ્રિલેક્સ) ભતને મુંબઈમાં દક્ષિણી ગમાત્રમાં ચંદનખટવો કહે છે. આમાં 'કોબોનર ફ્લાવોરિંગ પેન્ટસ એક વેરટન' ઇડિયામાં આ ભતને સુરક અને ચંદનખટવો કહેલ છે. ફૂલ એકદાબરથી ડિસેમ્બર સુધી આવે છે. કાંડે લાલ અથવા બંજુડી હોય છે. ખાનના ડંભની કિનારી મજા નાંખુડી હોય છે. આનાં બીજ વપાવે આવતાં આવે તેા ગુસ્સાન કરે છે. તે શરીરને સિધિલ બનાવે છે અને ભલ્લી કરાવે છે. યુરોપમાં દાંધળખનાં આંજળાંઓનો સંધિવાન, સીઓના મગજનો આધિ, કંઠરોધ, કમળો અને વડવા પિકાર માટે સાકરે ઉપયોગ કરે છે. આ ભાજી સારક ગુણવાળી હોવાથી શરીરમાં એક વરેલા દેવને બદલ કહે છે.

—સ્વામી રૂબ્બાનંદ

છે. ચંદ્રસનાં ગ્રહો આદિકા ખંડમાં ઘણાં થાય છે. એ વૃક્ષોને જે રસ નીકળે છે તેને ચંદ્રસ કહે છે. એનો રંગ કિંચિત્ લીલો અથવા પીળો હોય છે. ચંદ્રસનો 'વાર્નિશ' કરે છે; તેમ જ એનો મલમ પણ થાય છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં એને 'સફેદ ડાગર' કહે છે. ચંદ્રસ—તીખો, સ્વાદુ, રિન્ગધ, ઉષ્ણ, શુક્લ, લઘુ, વૃથ તથા કોતિકારક છે; અને કંઠૂ (ખરજ), તાવ, મહેપીડા, કોદ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ખાવા માટે માત્ર ૧૦ થી ૬૦ રતી દિવસમાં ૩ વાર; ખાંસી અને શ્વાસ પર લાભદાયક છે. પરમા ઉપર ૫ રતી પ્રમાણમાં અપાય છે.

૨૨૪. ચમેલી—સં૦ સુરગ્રિયા, ઉપજાતિ. હિં૦ ચમેલી. બં૦ ચામિલી. મં૦ ચમેલી, ચળેલી. કં૦ મોગરાચા લેફ. ઇં૦ સ્પેનિશ બસ્સીન. લાં૦ જરબીનમ્ ઓરિકુલેટમ્. ફાં૦ યાસમોન. અં૦ આસમન.

ચમેલીના વેલા હોય છે. એનાં પાંદડાં જૂઈ જેવાં ઘોળાં અને નાનાં હોય છે. એનાં ફૂલોની વાસ મધુર આવે છે. એ ફૂલો આવશ્ય મહિનામાં ઘણાં થાય છે. એનું તેલ નીકળે છે.*

૨૨૫. ચંપાકાટી (પીળો કંચનાર, પીળો કાંચનાર)—સં૦ કાવિદાર. મં૦ ક્ષેરલા. હિં૦ પીલા કંચનાર. બં૦ પીતકાંચન. કં૦ કાચાલે. તાં૦ શર્માદારે, શિવધ્યુમાંદારે. તૈં૦ દેવકાંચનમ્. મલાં૦ કાવિદાર. લાં૦ બાહિનિયા વેરિચેગેટા.

ચંપાકાટી આ એક રાત્રીવૃક્ષ હોઈ તે કાંચનારની જાતિનું છે. એનાં પાંદડાં કાંચનારનાં પાંદડાં જેવાં જ હોય છે. જેઠ-અષાઢ માસને સુમારે એ ગાંડને કુમળાં પાંદડાં આવે છે, તે લઈ લોકો વેચે છે. એ લાજી નિર્મળ હોઈ ખાવાને સચિત્ર છે. ચંપાકાટી—દીપન, તૃક, મધુરોપણ, સંત્રાહક, સારક તથા સ્વાદુ છે. લાજીપાલામાં તે ઉત્તમ છે. તે મૃતકુચ્છ, ત્રિદોષ, શોષ, દાહ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલોનો ગુણુ રક્ત કાંચનાર જેવો જ છે. જાલનો ઉપયોગ કવાથરૂપે ગૂળાદિની સાથે ગંડમાળા અને અપચી પર થાય છે.

૨૨૬. ચંબેલી (જઈ)—સં૦ જાતિ, માલતી. હિં૦ ચંબેલી. મં૦ જઈ. કં૦ જાંબિમહિંગે. તૈં૦ જાંબિધ્યાલુ. વૃં૦ જાંબુ. મલાં૦ પિચ્ચાક, માલતી. લાં૦ જેરિમનમ્ ટ્રેન્ડિલેરમ્.

ચંબેલીનો વેલો મોટો વધે છે. કેટલેક ઠેકાણે મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઉપર ચંબેલીના જૂના વેલા ધણી જ મોટા હોય છે. એ વેલા વડે માણસો સહજ ઉપર ચડી શકે એટલા તે મજબૂત હોય છે. ચંબેલીનાં ફૂલો ઘોળાં, સુકુમાર અને સુવાસિત હોય છે. ફૂલ લુલાઈથી ઓઝારાખર સુધી આવે છે. ચંબેલીનાં પાંદડાંનો રસ મધુશોષક છે. ચંબેલી—તૂરી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ તથા તીખી છે અને મુખપાક, કફ, વાયુ, મુખરોગ, દંતરોગ, મસ્તકરોગ, નેત્રરોગ, વિષ, કોદ, રક્તદોષ, મધુ, પિત્ત અને ફૂંમિનો નાશ કરે છે. કળીઆ—વર્ણ, વિસ્ફોટક, નેત્રરોગ તથા કોદનો નાશ કરે છે. ફૂલ—સુગંધી અને મનોહર છે. તે કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) જાલને ખર આવે (કાતરે પડે) છે તે ઉપર:—ચંબેલીની લાજીનો રસ પાવો. (૨) દાંદર અને ચાંદીઆ ઉપર:—ચંબેલીનાં મૂળ ઘસી મોપાવાં. (૩) જખમ ઉપર:—ચંબેલીની લાજીની ઘેપલી કરી જખમ ઉપર બાંધવી. (૪) કબ્જશૂળ ઉપર:—તલના તેલમાં ચંબેલીનાં પાંદડાંનો અંગરસ નાખી તે તેલ સાત કડવડું અને સર્વ રસ બાળી નાખવો. એ પ્રમાણે જ-સાત પુટા દઈ તેલ તૈયાર કરી રાખવું. એ તેલ કાનમાં નાખવું એટલે તાજાં ફાયદો થાય છે. (૫) આંકારી

* જુઓ ઈરોસ (ઘેરી લોબાન) નીચેની દિપણી.

● ચંબેલીનાં ફૂલોમાં તલ રાખી મૂકી કેટલાક દિવસ જળી ખાળી (કાઢ)માં પીપીને તેલ કાઢે છે, તેને ફૂલેસ તેલ અથવા ચંબેલીનું તેલ કહે છે. એ ઉત્તમ સુગંધવાળું અને કંઠુ દોષ છે.

+ જાંબિચંબેલીનાં પાન રોપળ, કડવાં, મધુરોપણ, મધુરોપણ, કુબળ છે. ફૂલ મીઠા, આનંદજનક અને વાંટર છે. માત્રા: પાનનો રસ ૩ થી ૧૦ રીપાં. આમીના રોનોમાં પાનનો જડુજ ઉપયોગ થાય છે. મુખપાકમાં પાન ચવરાવાય છે. ફૂલોને વારી મુલાયમ પર બાંધવાથી પેશાબ પડે છે અને અત્યંત પીડા એજી થાય છે.

(હાલટી) ઉપર :—ચમેલીના પાદડાનો અગરસ કાઢી તેમા મરી અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ સાકરની બ્રૂડી તથા મધ નાખી આપવુ (૬) છલ્લુજવરાદિ તીવ્રઅરો ઉપર :—અર્ધના (ચમેલીના) મૂળનો કાઢો કરી દૂધ મેળવી પાવો (૭) ઉપદેશ ઉપર :—ચમેલીની કુમળી લાજનો રસ ૨ તોલા, ગાયતુ ઘી ૨ તોલા અને કિચિત્ રાજ નાખી પ્રાત કાળે સેવન કરવુ, એટલે પાચે પ્રકારના ઉપદેશનો નાશ થાય છે એ ઉપર ઘઉં અને ઘીનુ પથ્થ કરવુ (૮) મુખપાદ ઉપર :—ચમેલીની લાજ ચાવવી અથવા ચમેલીની લાજ, દારહળદ તથા નિંદળાનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા એટલે ત્વરિત શુશ્રુષ્ઠિ આવે છે

૨૨૭. ચારોળીનું ઝાડ—સં ચાર, રાજદન અજકર્ણ ૫૦ પિયાલ, આસના પિયાસાલ હિં ૦ ચિરોજ મં ચાર, ચારોળી માં ચારોળી કં મોગાધ, મોરવે, મોરગી, ચાર્વાલ તાં કારપ્યારજી-પ્યુ મલાં મુરજ તૈં ચારપપ્પુ ચારમામિડી ફાં છુલેખાળ અં હુસ્તમીના લાં છુકે નેનિયા લેગેરાલિયા

ચારોળીનું ઝાડ મોટું થાય છે ડોકલુ, નાગપુર અને મલબાર પ્રાતમા એના ઝાડ ધણા થાય છે એના પાદડા લાખા હોય છે પાનનો આકાર બકરાના કાન જેવો હોય છે એ ઉપરથી સંસ્કૃત માં એનું ‘ અજકર્ણ ’ નામ પડેલું છે અને તે મહુડાના પાદડા જેવડા મોટા હોય છે તેના પતરાળા કરે છે એની ધાયા ધણી ઠડી છે એનું લાકડું ધમાતના કામમા આવતું નથી એ ઝાડને નાના ફળો આવે છે તેમા તુવેર જેવડા રાતા રંગના દાણા હોય છે તેને ચારોળી કહે છે ચારોળી મીઠાઈમા અને પકવાનોમા નખાય છે ચારોળીનું તેલ નીકળે છે તે બગમના તેલ જેવું ઠકુ છે ચારોળીના પાકા ફળોનો રંગ બહુડો હોય છે એ ફળો સ્વાદે મધુર લાગે છે ચારોળીનાં મૂળ—તુરા અને રક્તરોગ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે ચારોળીના ઝાડની મજા—મધુર, વૃષ્ઠ, સિન્ધ, શીતળ, મયસ્તલ, આમવર્ધક, દુર્ગંધ, હૃદય, શુક્લ તથા વાતપિત્તનાશક છે ચારોળી—મધુર, વૃષ્ઠ, ખાટી હુર, સારક, મલસ્તલક સિન્ધ, શીતળ, ધાતુવર્ધક, કફકારક, દુર્ગંધ, બલકારક તથા પ્રિય છે અને વાત, પિત્ત, દાહ તાવ, તૃષ્ણા ક્ષયરોગ, રક્તદોષ તથા ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. ફળો માહિના ગોળા—મધુર તથા વૃષ્ઠ છે, અને દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ચારોળીનું તેલ :—મધુર, જડ કિચિત્ ઉષ્ણ, કફકારક અને પિત્ત તથા વાતનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ :—(૧) રક્તાતિસાર ઉપર :—ચારોળીના ઝાડની ઝાલ દૂધમા વાગી મધ નાખી પાની (૨) શીતપિત્ત ઉપર :—ચારોળી દૂધમા વાટી શરીર ચોપડવી

૨૨૮. ચામેલ—(સં મહાયમલપત્રક) ચામેલના ઝાડ ડોકલુ પ્રાતમા થાય છે એના પાદડા કાચનારના પાદડા જેવા હોઈને તે માહુલીના પાદડા જેવડા મોના થાય છે એની પતરાળી થાય છે ચામેલનું લાકડું ધમારતી કામમા સાધારણ ઉપયોગી છે

૨૨૯. ચીકુ—લે. એક્સ સેપેટા એ ઝાડ મોટા થાય છે એને બાગમા વાવે છે એ ઝાડના પાદડા બોલસરીના પાદડા જેવા લાખા હોય છે આ ઝાડ ઉપર અજીર જેવા ફળો આવે છે એનો રંગ રાતો તપખાગિયો હોય છે એ ફળ મીઠા અને પુષ્ટિકારક છે એનો અગ્રેજ સોશમા વધારે ઉપયોગ થાય છે ઉપયોગ :—(૧) ધાતુપુષ્ટિ માટે અને પેશાબની બળતરા ઉપર :—ચીકુના ફળો સામર સ.થે સેવન કરવા (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—બીજ ૩ રતી આપવાથી પેશાબ છૂટે છે માતા વધારે આપવી નહિ

૨૩૦ ચિટમિઝે—કબુટિક પ્રાતમા ચિટમિઝે નામનું એ નાનું ઝાડ થાય છે એની જીઆઈ બે હાથ હોર છે તેને ગોળ ચણીબોર (જગલી બોર) જેવડા ફળો આવે છે તે ખાટા હોય છે તેના રાચતા અને શાક કરી ખાય છે, તે દેશના લોકો એને મહાન પવિત્ર માને છે એના ફલનો ૩૩ રાતો હોય છે બીજ પ્રતિમા પથ્થ એ ઝાડ થાય છે

૨૩૧. ચિત્રક (ચિત્રો)—સં ચિત્ર મં ચિત્રક હિં ચિતા, ચિતરક, ચિત્રક ૦ ચિતોગાજ કં ચિત્રકમળ તૈં ચિત્રમુલમુ તાં કાદિવેસ્ત વુ બોલડુ, ચિત્રમૂળ મનાં ૮૫

દુવેલી કાંઠે ખેખરદા અં શિવગજ લાં પ્લભેગેઝિલેનિકા ઉં ધુવચિતા સિં સુદુનીતુલ
ખલ્લીં કનખેન, રિઉ, કિનખેનધન

એ નથુ-ચાર ફૂટની ઊંચાઈવાળા નાનો છોકરો થાય છે હિંદુસ્તાનમાં બધી જગ્યાએ તે
પોતાની મેળે ઊગે છે એ ઝાડને જે ડાળીઓ ફૂટે છે તેમાં ફૂળો હોય છે એના પાદાંતુ શાક
થાય છે એ પાદડા બહાશ પડતા દળદાર હોય છે એના પાદડાનો નિયમ હોતો નથી કેવલેક
ઠેકાણે તે સામસામા હોય છે કવચિત્ એકએકને આતે આવે છે અને ક્યાક તો વેલાની
માફક નિદળ હોય છે પાદડાનું ડીટુ તન નાનું હોય છે ચિત્રમાં ફૂલની રાતી અને ઘોળા
એની બે ભૂતિ છે બનેમાં ફરક નાન એવો જ કે સફેદના ફૂલો અને પાદડાનું ડીટુ સરેદ
હોય છે અને રાતાનું રાતુ હોય છે બાકી પાદડા વગેરે સરખા જ હે. ન છે ચિત્રકના પાદડા
ઉપર ઝીણા ઝીણા રેસા હોય છે, અને તેથી દાડી કાર્ષક પીળાશ પડતી દેખાય છે એને ભૂંઠના
ફૂલ જેવા ફૂલોના મૂમખા આવે છે ફૂલનું ડીટુ લાંબુ હોઈ તેને લબદાર પુષ્પકોણ હોય છે.
કેવલાક મથોમાં કિરમજી, ધૂસરા, કાળા અને પીળા રંગના ફૂલોના પથુ ઉલ્લેખ દેખાય છે, પરંતુ
તે ભૂતો મળવી મુશ્કેલ છે ધોળા અને રાતા ફૂલની ભૂતો તો સર્વ ન મળે છે એ બનેમાંથી
રાતા ફૂલની ભૂત ગુપ્તમાં શ્રેષ્ઠ છે કાળા ચિત્રકના એવા શુભો લખેલા છે કે, તે ખાવાથી વાળ કાળા
થાય છે ગાયને તેના ઝાડની વાસ આવવાથી અથવા તેના મૂળ દૂધમાં નાખવાથી દૂધ કાળું થાય
છે * અગ્રેષ્ઠમાં રાતા ચિત્રકને ' પ્લબાગે રાઝિના ' કહે છે, અને અગ્રેષ્ઠમાં ઉદ્દલિન્જ-રાસ્ટ્રો-
એ એને ' પ્લબાગેનેશી ' વર્ગમાં ગણેલ છે રાતા ચિત્રકના મં તાળડા ચિત્રક હિં લાલ
ચિતા બં એક ચિતે કં કેપુ ચિત્રમૂળ તૈં ઈર્ષિ ચિત્રમૂળ તાં ચિતિમૂળ તું કેપુ,
ચિત્રમૂળ મલાં એકિ કાતવરી ઇં રાઝ લડી તીડવટી ઇત્યાદિ નામો છે

ચિત્રકની અગર ચિત્રકના મૂળની લીલી છાલ પાણીમાં ઘસીને અગર વાગીને શરીરે નોપક-
વાથી ચામડી બળી જાય છે, અર્થાત્ એની અને એના મૂળની છાનમાં પ્લાસ્ટર પ્રમાણે દાઢ્યુલ
સોળે અને ડાહ્યો ઉપયોગ કરવાનો ગુણ છે એ ગુણ એનામાં હોવાથી એને અનલ, વલ્લિ,
પાવક વગેરે એકદર અગ્નિના પર્યાયવાચક અર્થવાળા નામો આપેલ છે ડો એરાનેસીએ ચિત્રકના
મૂળની છાલની ભૂમી કરી તે પાણીમાં કાલડીને તેમાં થોડો એમાંનો અથવા ઘણો લોટ મેળવી
તેની થેપલી કરી પ્લાસ્ટરની માફક વાપરેલ છે ચિત્રકના મૂળમાંથી ' પ્લબાગ્ન ' નામનું
દાઢક, રાગ જેનું સત્ત્વ નીકળે છે, તે પાણીમાં પીગળે છે ચિત્રકના મૂળની છાલ વાડી ગૂમડા
ઉપર ચોપડી હોય તો ગૂમડા જતી ફૂટે છે ગાતા ચિત્રકના મૂળમાં લાંબું ગુડું હોવાથી તે
ગર્ભાશયના મુખમાં પ્રવેશે તો ગર્ભપાત થાય છે ડો ઉદયચક્ર દત્ત એનો બીજો એક
મહત્ત્વનો ઉપયોગ મગ્ગાનું લખેલ છે એ વિવાહિતા સ્ત્રીને એકએક ગર્ભપાત થઈ ધણાજ રક્ત-
સ્રાવ થતા તેને ઇન્દ્રિયાલભા લઈ જવામાં આવી તે વખતે તેની અસ્તિમા અતિશય વેદના થતી
હતી યોનિમાર્ગથી પહેનો સ્રાવ થતો હતો અને શરીરમાં જોરદાર તાવ હતો આ બાઈની તપાસ
કરતા તેના યોનિમાર્ગમાંથી રાતા ચિત્રકના મૂળનો કકડો તેની આંત્રાણુઓ નાનીસરખી
ચીદરડી નીટાડેલો નજરે પડ્યો એકસાઈ કરતા માત્ર પડ્યું કે, ગર્ભપાત થયા પછી થનારા રક્ત
સ્રાવ નય કરવા માટે તે મૂળને સુવાણીએ ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરાવેલ હતું ગાતા ચિત્રકના મૂળનું
ચૂર્ણ પેન્ના જવાથી જીવતા અથવા મરેલા ગર્ભનું પતન (પડવું) થાય છે ચિત્રકનું
મૂળ વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી સ્ત્રીના જેનું પગિલામ કરે છે, એવે એનો ત્રીરો ઔષધમાં
સમાવેશ થાય છે ચિત્રક, વાવડિંગ અને નાગરમાધ ત્રણે ઔષધના તત્ત્વને ' ત્રિમદ ' એવું નામ
આપેલ છે એનો ઉપયોગ અનેક ઔષધોમાં ભૂખ લાગવા માટે અને શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવવા

* એક ગેરસ્તના દસ્તાવેજ લખેલ પ્રથમ લખ્યું છે કે કાળો ચિત્રક એ જિહ્વોની ઔષધિ છે મહા
ભાષ્યો એના રસમાં ગાળા રાધી મત્ર એકજ દળતે જમે છે આથી તેમને ક મદિના મુધી અનાજ
યેનું પડવું નથી વળી એ જગે મુવર્કુસિચિરૂપ રાજનપ્રયાગમાં મવાપરી ૮

માટે તેમજ અર્ચ (અપચો) આદિ દૂર કરવા માટે કસાય છે ઉપરના અનેક ઔષધોમાં આનો ઉપયોગ સાંખ્યો છે ડો હોર્સફીશ લખે છે કે, જાવા બેટમાં માણુતો ચિત્રકના મૂળો પ્લાસ્ટરના કામમાં વાપરે છે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ગરમીના યોગથી શરીર ઉપર ફેડલા ઘર્ષ તે ફૂટી ચામ પડે છે તેના ઉપર અને કાઠ ઉપર ચિત્રકના મૂળોનો ઉપયોગ થયો જ કહે છે એના લીલા મૂળ- માથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે, તે અભિચંદ નાગના નેત્રોગમાં (આંખો દુખવા આવે છે તેમાં) ગુણુકારી છે સતત (કન્ટરમિટેન્ટ) જ્વર-રોગ આવનારા તાવમાં એના મૂળનો સારો ઉપયોગ થાય છે એમાં પચેસેવો લાવવાનો ગુણ છે ડોપ્ટર એસવોલ્ડે જાતે જ અનુભવ કરીને એના જ્વરનાશક ગુણની પ્રશંસા કરી છે અંગ્રી લાપામાં 'શિતરજ'x એ નામ છે, તે 'ચિત્રક' આ સંસ્કૃત શબ્દનો અપભ્રંશ ધર્ષ બનેલ હોય એમ જણાય છે ચિત્રકના જે ગુણો આયુર્વેદમાં નેવામાં આવે છે તે યુનાની વેદોને (હયીમોને) ખજૂ'તેવા જ માન્ય છે કફવિકાર, પતેરાગ, સધિવા વગેરે રોગ ઉપર હયીમો એને ગુણુકારી માને છે એના પાચક અને ગર્ભપાતના ગુણો પણ તેમને માલુમ છે ઝાઢ અને ચામડીના જૂના રોગો ઉપર દૂધ અને મગ્ગમાં અથવા પાણી અને મીઠા સાથે ચિત્રકના મૂળનો લેપ દોડા જડતા સુધી ચોપડી રાખવો સધિવાત વગેરે વાયુના વિદારો ઉપર ૧૫-૨૦ મિનિટ સુધી સદરહુ લેપ ચોપડી રાખવો આ વિધિ એક યુનાની પ્રથમાં લખી છે

ચિત્રક—પાયક, રક્ત, લઘુ, અમિદીપક, પાકકાળે તીખો, માહક, કડવો, ઉષ્ણ, રચિકર, રસાયન તથા અમ્લિ જેવો પરાક્રમી છે, અને સોજો, કાદ, અર્થ, ઉપરસ, કૃમિ, વાતાદર, કફ, યકૃત, સપ્તઘ્ણી, આમ, ક્ષય તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે એ તીખો છે એટલે કહ્યો, કડવો છે એટલે પિત્તનો અને ઉષ્ણ છે તેથી વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) ખસ ઉપરઃ—ચિત્રકના મૂળનો છાસ ખારીક વાટી માખણમાં કાલસી, તેનો ગોળા એક કથગેટમાં મૂકી પછી તે કથગેટ તાપમાં વાખી કરી રાખવી, એટલે ઘી ઓગળી નીચે નીતરશે તે ઘી ખસ ઉપર ચોપડવાથી ખસ જન છે તેમ જ એથી દાદર પાચુ જાય છે (૨) સ્તન, કર્ણ દિવા ધીજે કેવાણે સોજે આવેલી માંઠ ધાય છે તે ઉપરઃ—ચિત્રકના મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૩) સર્પદંગ ઉપરઃ—ચિત્રકના મૂળ, કાળાવેલીના કાદા અને ઉપરાના મળને એકઠ ઘસી થોડા થોડા સમયના અંતરે ત્રણ વાર પાવા અને વિષ ચરેલા માણસને બાલની ઉપર બેસાડી અત્ર ઉપર કદા પાણીની ધાર કરી, એટલે બે પ્રહરમાં વિષ જતરને જતાર—ધી અર્ધો શર પીવું (૪) ઉદરના વિષ ઉપરઃ—ચિત્રકના મૂળનું ચૂર્ણ તેલમાં પાયન કરવું અને તે ચૂર્ણ વસ વડે ધણાક ઉપર કિમિત ક્ષત કરી તે ઉપર વસથી યોગજનું. (૫) સર્પ પ્રકારના ઉદરરોગ ઉપરઃ—ચિત્રકના મૂળ અને દેવદારનો કલક દૂધમાં આપવો (૬) બદ ઉપરઃ—ચિત્રકના મૂળ લીમડાના રસમાં ઘસી ચોપડવા (૭) ખગ ઉપરઃ—ચિત્રકના મૂળના ખારી તેનો રસ નાખિ-વેરના રસમાં નાખી તેલ કાઢવું અને ઉપર ચોપડવું (૮) ચિત્રકકૃતઃ—ચિત્રકનો કાટો અને કલકમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી સેવન કરવાથી શુભ, સોજો, ઉત્ત, પીડા, શય, મૂળવ્યાધિ અને સપ્તઘ્ણીનો નાશ થાય છે (૯) પાકુગેગ ઉપરઃ—ચિત્રકના ચૂર્ણને આમળાના કાદાની તથા ભાવનાઓ આપવી પછી તે ગાવના ધીમાં રાતે લેવા જવી (૧૦) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ—ચિત્રકનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. (૧૧) મંહલ કોઠ ઉપરઃ—ચિત્રકના મૂળનો લેપ કરવો પછી નગોડના ગિયાતો લેપ કરવો (૧૨) તણખિયા પ્રમેદ ઉપરઃ—ચિત્રકનું ચૂર્ણ તલના તેલમાં આપવું (૧૩) નિદ્રા આવવા માટેઃ—ગોળમાં ચિત્રકનું ચૂર્ણ આપવું (૧૪) અશ્મધ્વ, મંત્રાહ્વ, અતિમાર ઉપરઃ—જાસના પાણી સાથે પાનું (૧૫) કંડુ (ખરજ) ઉપરઃ—ચિત્રકના મૂળનો ઢાંઢો કરી પાવો (૧૬) ચક્રત અને ર્વીહોદર ઉપરઃ—ચિત્રકનો ક્ષાર આપવો (ક્ષાર કાઢવાની રીત અથેડાના વર્ણનમાં આપેલી છે) (૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—ચિત્રક,

x અપરખીમા ન ન હોવાથી તેનો 'શ' તેમજ ક અને ગ ને બદલે 'જ' થતો હોવાથી ચતુરંગ ઉપરથી ચેતુરંગ થઈ 'શેતરજ' થયો છે, તેથી જ આ સૂચના થતું હતુંતે છે

ટંકણખાર, હળદર અને ગોળ સમભાગે લઈ વાટી લેપ કરવો. ચિત્રકનાં મૂળની છાલ વાટી તેનો અથવા ચિત્રકનાં મૂળમાંના ચૂર્ણનો એક ઘેરા માટલાની અંદર લેપ કરી તેમાં રાત્રે દૂધ જમાવવું અને સવારે તે દહીં ખાવું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળન્યાયિનો નાશ થાય છે. (૧૮) અષ્ટાણું ઉપર:—ચિત્રકમૂળ, સિંધાવૃણ, હરે અને લીંડીપીપર સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી દર વખતે શુભારે ૩ થી ૬ માસા સુધી બિના પાણી સાથે આપવું, એટલે અષ્ટાણું નાશ પામી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૧૯) વાતન્યાયિ ઉપર:—ચિત્રક, ઇન્દ્રવ, પહાડમૂળ, કકુ, અતિવિષ અને હરે સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને દરેક વખતે ૩-૪ માસા પ્રમાણે આપવું. એ વાતન્યાયિ ઉપર ઘણું પ્રયત્ન છે. અને મુશ્કેલ 'પડવણું'ચોગ' નામ આપેલું છે. x

૨૩૨. ચિમડ—સં ૦ અરણ્યકુલિચકા. મં ૦ ઈવળા, રાનકુળીય, રાનકુલગે. કિં ૦ ખતકુલથી, ચામુ, બં ૦ વનકુલથી, વનકુલિકિંકલાય. કં ૦ કફચુકુટકીનખીજ, કાકુલિગ. કાં ૦ ચમ્પક. અં ૦ ચરિમ-અજ, તસ્મિજ. ઈં ૦ ફારલીવહ કસીઆ. લાં ૦ એન્સસ.

ચિમડ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એના છોડ કાસંદરા જેવા હોય છે. એનાં ખી કાળાં અને ચપટાં હોય છે. એ પોષ્ટિક છે. ઉપયોગ:—(૧) આંખો આંધે તે ઉપર:—ચિમડનું મગજ વાટી તેનું અંજન કરવું. +

૨૩૩. ચીલકડું—સં ૦ ચિર્લટિકા. મં ૦ શેંદાડ, ચિલુક. હિં ૦ ૧૮. તાં ૦ કકરીકાઈ. તેં ૦ પેકાકાઈ. બં ૦ ફૂટી. કા. ખિચારેદસ્તી. લાં ૦ કુકુમિસ એચેસ્ટીસ, કુકુમિસ મોમોડિંકા.

ચીલકાના વેલ. કાકડીના વેલા જેવા જ હોય છે. એમાં 'ગોળ' અને 'લાંબાં' એવી બે જાત છે. પાકેલાં ચીલકાં ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ વાતુલ છે; પરંતુ તંબાકુ પીનારાને ઘણું

x (૧) ગુમકાં પકવવા માટે:—ચિત્રકમૂળની છાલ પાણીમાં ધરી લેપ કરવાથી જલદી પાણીને ફૂટી જાય છે. (૨) રસીવાળાં ગુમકાંને ફેડવા માટે જ લેપ કરવો. (૩) સુખપૂર્વક પ્રસવ થવા માટે:—ચિત્રકમૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલા લઈ મધમાં મેળવી ચાડવું. (૪) ઉંદરનાં ઝેર ઉપર:—ચિત્રકમૂળના ચૂર્ણને તેલમાં તળી લેવું. પછી એ તેલ ધગના તળિયામાં તથા મસ્તક પર ચોળવું. (૫) સંઘર્ષણી રોગ ઉપર:—(ચિત્રકાઈ ચૂર્ણ)—ચિત્રકમૂળ, ચવક, કાયાં બીલાં અને ચૂંક સમભાગે લઈ ખાંડી વસત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. દિવસમાં બેથી ત્રણ વખત ૩ થી ૬ માસા સુધી છારામાં મેળવી પીવું.

ચિત્રક નાની માત્રામાં પચાનલિકાની મેળબલ ત્વચાને ઉત્તેજિત કરે છે. હોજરી અને ગુદનલિકાને શક્તિ આપે છે. ચક્રતપિત્તને સાલ થોડા કરાવે છે, એટલે ચિત્રક આપવાથી દસ્તનો રંગ પીળો થઈ જાય છે, ચિત્રક આપવાથી પરસેવો પણ બહુ આવે છે. ગોઠી માત્રામાં ચિત્રક દાહજનક અને કેફ લાવનાર ઝેર છે. કંઠ અને હોજરીમાં બળતરા થાય છે, બગાસાં આવે છે. પછી જલદી અને દસ્ત થાય છે. પેશાબ કરવામાં કષ્ટ પડેલે છે, નાડી મંદ થાય છે, શરીર કંઠું પડવા લાગે છે. ગર્ભાશય પર ચિત્રકની ક્રિયા અતિ મહત્ત્વની થાય છે. ગર્ભાશયને અતિ સંકોચ થઈને ૪-૬ કલાકમાં ગર્ભપાત થઈ જાય છે. એટલે સગર્ભા સ્ત્રીએને ચિત્રક કદાપિ આપવો ન ભેઈએ. ગર્ભવતી સ્ત્રીને ૮ માસમાં કેઈ પણ સમયે આપવાથી ગર્ભ પડી જાય અને ગર્ભ મરેલો જ હોય છે. કેટલીક મૂખ સ્ત્રીએ ગર્ભ પાડવા માટે ચિત્રક આપે છે અને ગર્ભાશય-મુખ પર ચિત્રકનો લેપ પણ કરે છે. આ લેપની ચોખ્ખ ચિકિત્સા ભે ન કરાય તો બહુ જ નુકસાન થાય છે.

ચિત્રકના લેપથી ફેલ્લો જોડે છે. ચામડી પર અતિ દુઃખ થાય છે. ચામડી કાળી પડે છે અને પહેલું ત્રણ જલદી રૂઝાવું નથી. સુરાવડીના તાવ પર ચિત્રક અતિ હાથેયી છે. ગર્ભાશય પર ઉત્તેજના પહોંચાડી અંદર રહેલું ઝેર અને ખરાબ લોહી બહાર ફેંકાવી દે છે, જેથી મક્રવશ્ય રાત થઈ જાય છે. ચામડીની ખરજવાળા કેઈ પણ રોગમાં ચિત્રક અપાય છે. ચરમ્બી(ઉપદંશ)ની બીટ અવસ્થા અને મહાકુષ્ઠ ઉપર પણ આનો ઉપયોગ થાય છે.

+ ચિમડને પ્રથમ ૪ પહેર છારામાં લીંબવી રાખે છે. પછી ઉપરનાં ફેતરાં કાઢી અંદરના પીળા રંગના મજજને વાટી રાતે સૂતી વખતે અંજન કરવાનો રિવાજ છે. કેઈ તો ચોખ્ખા વિના દાંતથી ફેતરાં કાઢી નાખી અંજન કરે છે તેને 'હરણ' કહે છે. આંખમાં નાખતાં તે બળે છે. આંખની લાલીને દૂર કરે છે. પૃતિયુક્ત નેત્રાભિષેક (આંખ આવવા) પર અત્યુત્તમ ઔષધ છે.

હિતાવહ છે. ચીલકું—શીતળ, ગ્રાહક, શુક્ર, મધુર અને મલસ્તંભક છે; તથા પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી, દાહ, પ્રમેહ, વાયુ અને શોષનો નાશ કરે છે. તે કુમળું હોય છે સારે વાતકર છે; અને ક્ષે, પિત્તકું નાશક છે; તથા પાકિયું પિત્તકર અને ઉષ્ણ છે. ઉપયોગઃ—(૧) પથરી ઉપરઃ—ચીલકાનાં મૂળ કંડાં પાણીમાં ઘસી પ્રાતઃકાળે એક વાર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવાં.

૨૩૪. ચિરખોટ (પરખોટી, ઝીણી ચોપટી)—સં ચિરખોટા, લક્ષ્મીપ્રિયા. હિંં તુલતીપતિ. બંં ટેકારી. મં ચિરખોટી. રાનપોપટી. કં બોડુળ. તું ખેડિલિ. લેં ફાધંઝલિસ મિતિમા.

ચિરખોટના છોડ હાથ દોઢ હાથ જેવા થાય છે. એ યુગશીર્ષ નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા માટે એટલે વગડામાં, મેદાનમાં, કુંગરોમાં અને પહાડી જંગલોમાં ચારે તરફ થાય છે. ક્રંકણમાં એ ઘણા થાય છે, એને નાનાં ફળો થાય છે, તે ખટખીંડાં લાગે છે. ફળ મૂત્રક, સારક અને પૌષ્ટિક છે. યુનાની ઔષધ કાકતુજને બદલે વપરાય છે.

૨૩૫. ચીણા—સં ચીનાક. મં રાળ. હિંં ચીના, ચૈના. કાં નવણી. બંં ચિને. કં છીનક. ફાં ઉરજન. અં બારેગા. ઇં છટાલિયન મિલેટ. લાં સેટરિયા છટાલિકા. સિંધં કિરંગ. તાં ઢેનઈ.

આ ધાન્ય સામો અને કાંચ ભતિનું છે. ગામડાના ગરીબ લોકો ચીણા ઉપર નિર્વાહ કરે છે. વરીની (મોરિયાની) સળીઓ જેવી એની પથ સળીઓ થાય છે. એનાં કણસલાં નાનાં હોય છે. એ ધાન્યના લાત વગેરે પદાર્થો કરે છે. ચીણાનો લાત દૂધમાં સારો લાગે છે. ચીણાના શુષ્ક કાંચના જેવા જ છે. ઉપયોગઃ—(૧) અતિસાર ઉપરઃ—ચીણાના ચોખ્ખા શેકો તેનો લોટ કરી તે લોટ ઝાશમાં નાખી ખાવો.

૨૩૬. ચિત્રો (ખારી જાડીખી, નાનું ઇંદવરણું)—સં ચિત્રા, ચિત્રક્ષા, ઐંદ્રી. મં લઘુ ઇલાવણ. હિંં જંગલી ઇલાવણ, ફરફેંદુ. બંં રાખાલશશા, રાખાલતાકુ કં હોમેકકે. તાં પેયકા-મટી, દુમટી. તૈં એતિપુષા. ફાં ખુર્બજતલખ. અં હંજલ. ઇં કોલોસિંચ. લાં કુકુમિસ ટ્રીગેનેસ, કુકુમિસ, સ્ફુડો, કોલોસિંચિસ. કાં લઘુ કવંડળ. (મોટા ઇંદવરણાનાં નામો આથી જુદાં છે. જુઓ નં. ૫૪)

ચિત્રાના વેલા થાય છે. એ વેલા ઉપર જે ફળ આવે છે, તેનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે; પછી તે પાકે એટલે તેનો સુશોભિત રાતો રંગ થાય છે. એ ફળ ઘણું જ કડવાં હોય છે. શાકા માટે એ ફળ દેવની પાછળ ખાંધી રાખે છે. ઇંદવરણાના શુષ્ક ઇંદવરણાં જેવા છે. ઉપયોગઃ—(૧) કંકસર્પ વગેરે કંકરોગ ઉપરઃ—લઘુ ઇંદવરણાનાં ફળની છાલ દિવસ ૩ ચલમમાં નાખી પાવી. (૨) કંક પાતળો થવા માટેઃ—ઇંદવરણાનાં ફળની છાલ ચલમમાં નાખી પીવી, એથી ઊલટી ધઈ કંક પાતળા થાય છે. (૩) પાકાં (કાળપુળી) ઉપરઃ—લઘુ ઇંદવરણાનાં મૂળ અને કાંચી ઇંદવરણાનાં મૂળ મૂળ કંડાં પાણીમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૪) પ્રમેહ ઉપરઃ—નાનું ઇંદવરણું, ત્રિકુળા અને હળદરનો કવાચ કરી મધ નાખી આપવો. (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ—લઘુ ઇંદવરણાનાં મૂળનું ચૂર્ણ એરંડતેલમાં ખરલ કરી દિવસમાં બે-ત્રણ વાર ચોપડવું, અને તે જ ચૂર્ણ બે માસ પ્રમાણે સત્તર-સાંજ ચાવના દૂધમાં લેવું. આથી ત્રણ દિવસમાં ચૂર્ણ આવે છે. (૬) સ્તનરોગ ઉપરઃ—લઘુ ઇંદવરણાનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૭) ખસ ઉપરઃ—સૂકાચેલા ઇંદવરણાને બાળી તેને કાળા રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૨૩૭. ચૂકો—સં ચુક. મં ચાકવત, ચૂકા. હિંં ચૂકા, જોગરી. કં હુલિયોત. બંં ચૂકાપાલંગ. ફાં દુરથકળકા. અં હુમાજ્જુકે. ઇં બેડરડાક. લાં રમેકસ વેસિકેરિકસ.

ચૂકાના છોડ વેંત-દોઢ વેંત વધે છે. દક્ષિણમાં અને યુરુસાતમાં આ લાજનો લેણો જ પાક થાય છે. આ લાજનાં પાંદડાં કાંઈક બર્ડાં હોય છે. એને ઝીણું ઘોળાં ફેલા આવે છે. એ લાજ ખારમારી થાય છે. ચૂકનું શાક કરે છે. એમાં ચણાની દાળ અગર ખીજાં ડોઈ બેળવણીથી તે શાક સારું થાય છે. ચૂકો—અગિદાપક, ઉષ્ણ, રચિકર, લઘુ, પિત્તક, સારક, પથકર, મીઠો તથા

અતિ ખાટો છે; અને શળ, શુભ, અગ્નિમંદ, હૃદયપીડા, બદ્ધવિટ્કા, આમવાત, તૃષ્ણા, બિલ્લી, કફ, વાત, શુભ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કેડ, ઉરુ, જંઘા, પીઠ, કરોડ સંબંધી વાયુ, શુભશૂળ, ચૂંદ્રસી, ઉદાવર્ત, ખદ્દલી, હનુમદ્ વગેરે રોગો ઉપર:—ચૂકાના રસમાં ગોળ નાખી આપવો. (૨) ચાંગેરીઘૃત (ધી) શુદ્ધશ ઉપર:—ચૂકો, ઘોર, દહીં, જવખાર અને સૂંઠના કાઢામાં ઘી નાખી પચન કરવું, અને તે ખાવા આપવું. (૩) બીજો પ્રકાર:—લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, સૂંઠ, ચિત્રક, અજમો, ધાણા, પહાડમૂળ (કાળીપાટ), કાચી ખીલી તથા દેવદારનો કથક કરી ચૂકાનો રસ તથા દહીં એ ઘીથી આદ્યગુણ લઈ તેમાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી મૂતકમૂળ, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, વાયુ અને શુદ્ધરોગ ઉપર હિતકારક છે. (૪) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:—ચૂકાનો રસ કાઢી પાવો. આ રસથી તૃષ્ણા શાંત થાય છે, ભૂખ લાગે છે અને શરીરમાં હડક થાય છે. (૫) માથું અતિશય દુખે છે તે ઉપર:—ચૂકાનો અને કાંદા (કુંગળી)નો રસ એકત્ર કરી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો.

૨૩૮. ચેર—મં ચેર, ચઉરા, જંગલી ભેટી. લાંબો એરિનો કાર્પસ નિમોનાઈ. એ આડ સાધારણ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કડિયાળાં અથવા એરડાનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે. એ આડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું સાધારણ કાગમાં આવે છે. ફૂલ પીળાં શાખાને છેડે ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમાં આવે છે. બાલમાંથી રેસા નીકળે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિ-સાર ઉપર:—ચેરની બાલનો રસ ૨ તોલા, ૪ તોલા દહીંમાં મિશ્ર કરી તેમાં અર્ધો તોલા વરી- (મોરિયા)નો લોટ મેળવી તે મિશ્રણ કરી તુરત ખાવું.

૨૩૯. ચોધારી—લેં સોફોકાર્પસ ટ્રેટ્રોગોનોલોબસ. આ છોડ મુમારે હાથેક જોડો વધે છે. એને ચોધારી કાંડવેલ જેવી ચાર ધારાઓ હોય છે. એનું શાક થાય છે. એ પાકાં આડનો રંગ રાતો હોય છે. એ આડ ધણું કરીને ખાનદેશમાં થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ચોથિયા તાપ ઉપર:—ચોધારીનો કાઢો પીવો.

૨૪૦. ચોપચીની—સં હીપાંતરવચા, વ્યાધિનાશન. મં હિં ચોપચીની. બં તોપ-ચિની. શં અં એવન. હિં ચક્ષા. યુનાં ખાસિલિયર આશસિની. ઇં ચાઈના ડટ. લાં રમાઈલેક્સ ચાઈના.

ચોપચીનીના પેલા ચીન, બ્રહ્મદેશ અને આગે પર્વતના પ્રદેશમાં થાય છે. ચોપચીનીના કંદનો ઔષધમાં ઉપયોગ થાય છે. ગરમીના રોગ ઉપર ચોપચીની એ ઉત્તમ ઔષધ છે. દાંણા શુદ્ધપાણીનો કંદ પણ ચોપચીનીના ગુણ જેવા જ ગુણવાળો છે. ચોપચીની—કડવી, ઉષ્ણ, અમિદીપક, ધાતુ-વર્ધક, બલકર, મજા અને મૂત્રનું સોધન કરનારી; તારુણ્યદાયક, પુષ્ટિકર, વૃષ્ણ, રક્ષાયન તથા ગર્ભ-પ્રદ છે; અને બદ્ધવિટ્કા, આધ્માન, ઉન્માદ, વાયુ, શળ, અપખાર, ધાતુક્ષય, અંગમદ, ફિરંગો-પદંશ, અગ્નિમંદ, કટિમદ, પક્ષાધાત, ઉરસ્તંભ, ક્ષય, ત્રણ, ગંડમાળ, નેત્રરોગ, શુક્ર અને શોષિત- (સોડી) નો દોષ, સર્વાંગ વાયુ, કપવાન અને ક્રોધવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શરીરમાં ભરેલી ગરમી ઉપર ચોપચીનીનું ચૂર્ણ:—ચોપચીની ૧૬ તોલા, ખાંડ ૪ તોલા, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્કલગરો, ખુરસાની અજમો, સૂંઠ, વાવડિંગ અને તજ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંનું ૬ માસ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ઉપદંશરોગ, ઉપ-દંશના પરિણામી દોષ (ચામડીના રોગ, સંધિવાત, અગ્નિજોષ અને ચવાદિ થાય છે તે), પ્રમેહ, ક્ષીણતા, પરમેા તથા ફિરંગોપદંશનો નાશ કરે છે. (૨) ચોપચીનીનો પાક:—ચોપચીની ૪૮ તોલા, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, મરી, સૂંઠ, તજ, અક્કલગરો તથા લવંગ એકેક તોલો અને તેમાં ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી એનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો સવારે અને એક તોલો સાંજે લેવો. એથી ઉપદંશ, ત્રણ, કોદ, વાનગત, ભગંદર, ક્ષય, કાસ, સરખમ વગેરે રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૪૧. ચોળા—સં રાજમાય, સમ. મં ચવચા. હિં ચવરા, ચોરાં, લોગિયા. શં લોગિયા.

અં ૦ ફરીકા ઇં ૦ લેકિયા પી. લાં ૦ વિગ્ના કેટિએંગ બં ૦ વરવટી કલાય. કં ૦ અલસદે પં ૦ ગૈન
 ચોળાના વેલા હોય છે એ વેલાને વેંતલર લખાઈની શિંગો આવે છે. ચોળાના વેલાના
 ડીંટાનું અને કુમળી શિંગોનું તથા બ્હી શિંગોમાંના દાણાનું સાક કટે છે ચોળા એ વાતુલ
 ધાન્ય છે દારચોળા કરીને એક ચોળાની ગત છે. એના છોડ અડદના જેવા થાય છે ચોળાના
 જેવું જ એ ધાન્ય છે ચોળા—સ્વાદુ, રુક્ષ, તૂરા, તર્પિણુ, ગુરુ તથા આહક છે, અને વાયુ, કફ,
 કુબ્ધ તથા વર્ચસ્વને વધારનાર છે, તેમ જ શીતળ, પિત્તકર, વૃધ્ય, સારક, આધ્માનકરક અને શ્રમ-
 હારક છે. ચોળા એ ધોળા, કાળા અને રાતા, એવા ત્રણ પ્રકારના થાય છે તેમાં મોટી શિંગોના
 ચોળા વધારે ગુણવાળા હોય છે દારચોળા—સ્વાદુ, રુચિકાંક, તૂરા, મધુર, તર્પિણુ અને રતનમાં
 દૂધ વધારનાર છે એ તૂરા છે માટે મળ, મૂન અને કફને વધારતા નથી

૨૪૨. જટામાંસી (ખાલછડ)—સં ૦ જટામાંસી મં ૦ બં ૦ કં ૦ તૈ ૦ મલાં ૦ જટામાંસી. હિં ૦
 છડ તાં ૦ નામાત કાં ૦ સુલુલ અં ૦ સુલુલુતીવ. ઇં ૦ સ્પાઈકાનાર્ડ લાં ૦ નાર્ડોમટેકીસ

જટામાંસી એ બાસના જેવી હોય છે અને એના છોડવા થણુ કરીને નદીને કિનારે થાય છે
 એ છોડ વેલાની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એને 'જટાશકર' પણુ હોય છે x

x મગજન અને અન્નિચામા લખે છે કે, જટામાંસી પેટના વિકાર કાઢનારી, નયત્રિ સાવનાર, પેશાબ
 સાક લાવનાર અને પિત્તને કાઢનારી છે કૈંકસાની બીમારીમાં તથા ક્ષાન્તતુઓને બળવાન કરવા અને
 હિંદીરિયાના રોગમાં તેને વાપરનાની લગભગ કહે છે વળી કહે છે કે, એના પ્રયોગથી વાળ લાંબા અને
 કાળા થાય છે જો એન્દલી હોય છે કે, જટામાંસીમાંથી માયામાં નાખનાતુ તેવ કાઢે છે તથા લોહી સાક
 કરવાને તે ખાનામાં પણુ અપાય છે ગર વિનિયમ આથ સાથનેસી એને બાનગળી એથેરિયન દવાના
 બદલામાં આપવાની બવામજ કરે છે ચરકમ દિતામાં એને ચેતનારથાપન કરનાર તથા ડેન્માદ, અપક્રમાર
 અને વાયુના વિમર ઉપર આક્રમીર દવા કી છે મુશ્વતસ દિતામાં એને વાતકનની દરશકર્તા, વર્ણપ્રસાદન,
 કુષ્ઠ, ખૂલ્લીની નાસક અને ખીટારામક વર્ણવેલી છે ડો દેસાઈના મતમાં જટામાંસી કંઠી, શુગધી,
 તીળી, કસેલી, શીતળ, વાતકર, સ્વકેચિકાસમનિબધક, હૃદયબલ્ધ, રક્તાભિસરણને હમેજક, રક્તજીવ, ચર્મ-
 રોગનાશક, જ્વરજન વાતકર વેદનાશકમક, કફન, કેશવધક, કાતિનર્ચક અને આનદમદ છે જટામાંસી બૃષ્ઠ
 લગાડે છે, સારી રીતે અન્ન પચાડે છે તથા તેનાથી કબજિયાત થતી નથી જટામાંસીથી ઉદરમાં ગરમી આવે
 છે, એટલકાર આવે છે, ખરસેલા નીકળે છે, પેશાબ આવે છે અને નાદી સુધરે છે વધારે માત્રામાં લેતી કરાવે
 છે, દૈરમાં મરડો આવે છે અને જુનાળ લાગે છે મગજ પર આવી ક્રિયા ધૌષ્ટિક અને સેજક છે નાની
 માત્રામાં ઘણા ફિવસો સુધી બાપતા રહેવાથી મન શાંત થાય છે, કામ કરવામાં ઉત્સાહ આવે છે નાદીનું
 જોર પડે છે અને મન શાંત થાય છે માત્ર ૧૦ થી ૨૦ સ્ત્રી ઉપયોગ મગજ અને ક્ષાન્તતુઓના રોગમાં
 જટામાંસી અતિ ઉપયોગી છે દરદા અસનીઓને જખમ થવાથી અથવા ગરકિયા કરવાથી એક પ્રકારને
 કપ થાય છે, તેમાં જટામાંસી શાંતિ લાવે છે અતિગ્રમ માનસિક કામ કરવાથી અથવા પૂજન કારણથી
 મન અસ્થિર થયુ હોય, ચકાવટ આવી હોય અને નાદી નિર્જળ પણુ તેજ ગતિથી ચાલતી હોય એવી સ્થિતિમાં
 જટામાંસી અપાય છે અપત ૧૫ (હિંદીરિયા)માં જટામાંસી આપવાથી ગેંગિણીના મનમાં ચ ચગતા એજી
 થાય છે આ નૌપધિ સી અગ્રકા હોય, અતિ કામ અને ચિવાથી રામ ઉત્પત થયો હોય તો વધારે ઉપયોગી
 થાય ૮ માનસિક કામ અતિગ્રમ કરવાથી મન પર આપાત પહોંચ્યો હોય તો તે પર જટામાંસી ૧ વટી કામ કરે છે.

ક્ષાન્તતુના વિમરથી ઉત્પન્ન સિદ્ધિ પર જટામાંસી ઉદ્ધ ઔષધ છે ક્ષાન્તતુના વિમરમાં હિંદુ, કરદરી
 વગેરે ઔષધિઓના મરતા જટામાંસી જવની બળપૂર્વક અને સાક કામ કરે છે ભૂત વગરુ હોય એના જેવા
 વેશાવાગ રોગમાં જટામાંસી વાપરવાનો રિવાજ છે એ રોગમાં જટામાંસીની સાથે આક્રોનો રસ અને
 વજ મધમાં અપાય છે રક્તાભિગરણ યોગ્ય ન થઈ હોય, તો તેમાં જટામાંસી અતિસથ દિતકારક ઔષધ
 છે મગજમાં લોટી વધાર જરાથી શિરમાં લોટીપણુ અને ખીજ લખો દત્તપ થાય છે, તથા લોટી એજી
 બધ અને અધર અને મૂર્છા આવે છે અવાજ યોગ્ય તલગાય છે આખોળી પાસે અધારે જણાય છે આ રી
 સ્થિતિમાં જટામાંસીથી મસનનુ રક્તાભિગરણુ યોગ્ય થાય છે હુમની ગિરિવતા, મદમદ અને બીજા મેલકા
 હુમના રોગમાં ઉદરમાં વાયુ ભેરા થાય છે, એના ઉપર જટામાંસી બીજ મુગધી ઓરણિ (તજ, ક્ષલકથા,
 બચક વગેરે) અને નવસારના વાયુ (એગોનિયા)ની સાથે અપાય છે જટામાંસીની ક્રિયા હૃદય, રક્ત
 વાહિની, હૃદયના ક્ષાન્તતુ, સ્વકેચિકાસમનિબધક ક્ષાન્તતુ અને રક્તાભિસરણુ કેન્દ્રસ્થાન પર થાય છે એટલે

૨૪૩. જવ—સં ૦ યવ મં ૩૧૦ જવ દેં ૦ સાતુ હિં ૦ આર્ય કં ૦ જવગોધી, મુડબ્યબે તેં ૦ યવધાન્ય અં ૦ શરિર ઇં ૦ ખીટર જાલીં, પર્લ જાલીં. લાં ૦ હોડિંયમ વગર તાં ૦ જાલીં અરિસુ

એને મરાઠીમાં ‘સાતુ’ અને હિંદીમાં સતુવા પણ કહે છે જવ એ ધાન્ય ધઉની જ એક જાત છે, પરંતુ સ્વાદમાં અને આકૃતિમાં ઘઉંના કરતાં કેવળ સિત્ત છે એ ધાન્ય ઘણું જ નીરસ છે તે ધાણ કરીને બગદ, હાથી, ઘોડા અને બીજા જનાવરોને ખવડાવવામાં આવે છે, અને ગરીબ લોક પણ એની રોટલી કરી ખાય છે મારવાડ અને ગુજરાતના ઘણા ભાગોમાં એનો પાક ઘણો થાય છે આ ધાન્યને માટે કનિઠ પ્રારાત્રી જમીન જોઈએ જવ સશુક, નિશુક અને હરિત એમ ત્રણ પ્રકારના છે તેમાં મશુક જવ—શુભ, શીત, તૂંગ, સારક, રક્ષ, મેધ્ય, મધુર, પ્રથુ માટે હિતકર, અગ્નિવર્ધક, સ્વર્થ, વર્ચ્ય, લેખન, મૂત્રમધકારક, ગુરુ, મૃદુ, તીખા તથા સ્થૈર્યકર છે, અને મેદ, તપા, પિત્ત, વાયુ, કફ, રક્તરાગ, શ્વાસ, કાસ, આમડીના રાગ, પીનસ, કંઠરોગ, પ્રમેહ તથા ઉરુસ્તભનો નાશ કરે છે એ કરતાં નિશુક અત્યશુણી છે ઉપયોગ:—(૧) તૃષ્ણુ, દાહ અને રક્તપિત્ત ઉપર:—રોકવા જવનો લોટ હડા પાણીમાં વણે પાતળો નહિ તેમ ઘણો બડા પણ નહિ, એવી રીત કાલનાં તમા ઘી મેળવી પાવે (૨) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે:—જવ, તલ અને સાકર સારખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખાવાથી ગર્ભપાતનો ભય સ્ત્રીઓને ગહેતો નથી (૩) અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ ઉપર:—જવ બાળી તલના તેલમાં ખરલ દરી લેપ કરવો (૪) ઘાતુ-પુષ્ટિ માટે:—જવનો એક શેર લોળ, એક શેર તાણુ ઘી, એક શેર સાકર, તોલાભાર ગોળા મરી અને બે તોલા એલચીદાણા એ સર્વની ભેગી ભૂખ કરાં કલાઈના વાસણમાં તપાવી પૂનમની રાત્રે ઝાકળમાં રાખતુ પછી રોજ સવારે ૪ દિવા ૫ તોલા ખાતુ અને ઉપર ગાયત્રી દ્વઘ એક ઘૂટડો પીણુ (૫) વિષુચિકા રોગ ઉપર:—જવનુ ચૂર્ણ ઊંચામાં નાખી, ઉષ્યુ કરી જવખાર નાખી પાતુ (૬) જવખાર:—(દાર કાઠવાની રીતથી જવખાર કાઢવો) ૨ થી ૪ વાલ સુધી આપવો. એ શુળ, ગુલ્મ, યકૃત અને પ્લીહા તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે (૭) ઉત્તરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર યવક્ષારાદિ ગુટિકા:—જવખાર ૧ તોલા, મરી ૨ તોલા, લીટીપીપર ૨ તોલા, દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ ચીજો ૧૬ તોલા ગોળમાં નાખી અર્ધા અર્ધા માસાની ગોળાઓ કરી આપવી

૨૪૪. જળખખવો—મં ૦ કાયરી, પરજ લાં ૦ જોટરને-ચેરા સેસિલિઝ

એને ‘વાલુળ’ પણ કહે છે જળખખવો એ લવારા (નાગરમેધ) અથવા ભાગરાની પેદે બીનાશમાં થાય છે એનું દીટકુ રાત્રુ હોય છે એના પાદમાં ભાગરાના પાદમાં જેવા લાળા હોય છે જળખખવો—એ જહારના જેવા ગુણવાળો, તીખો, ઉષ્યુ અને કડવો છે, તથા સોળે, મેદ,

મગજમાં રક્તાભિસરણ ક્રિયા સુખારવા ઉપરાંત રક્તપિત્ત વિસર્જ (રતવા) અને રક્તસ્રાવ પર જટામાસીથી લાભ પહેાંચે છે બાળકોના આકૃશ નાભુક સ્ત્રીઓના પેદમાં મદમદ પીડા અને અપચનરોગમાં જટામાસી સુગધી (જવ અજનો વગેરે) દ્રવ્ય અને નવસારની સાથે ખવાય છે

શોથન્યરમાં ત્રિદોષ વધી જવા પછી રોગીને યકૃતદ આપે છે અને રક્તપાતના લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે તેવે વખતે જટામાસી અપાય છે જટામાસીથી રક્તાભિસરણક્રિયા સુખરે છે વાતસરથા બળવાન અને છે કઠ અને શ્વાસનલિકામાંથી કફ છૂટા થાય છે દાહ ઓછો થાય છે અને શોથ પણ ઊતર છે, એટલા માટે રાસમાં જટામાસીને ત્રિદોષજિત કહેવ છે જળખ પ્રણુ પર જટામાસીને ઉપયોગ લેપરૂપે થાય છે તેમ જ ખડાર લેપ પાતુ મ્વાસ છે એનાથી શ્વામડીને રજ સુનર છે અને વાજે પણ વધે છે

પીડિતાત્વમાં જટામાસી આપવાથી પીડા ઓછી થાય છે આર્તવસ્રાવ નિયમિત થાય છે માસિકમ્મ ન્યારે જવાનો સમય આવે છે ત્યારે સ્ત્રીઓને વિશેષ પ્રકારના ચિહ્નો ઉત્પન્ન થાય છે, તેવે વખતે જટા માસીનો બહુ જ સારા ઉપયોગ થાય છે કર્ણરી અને દિગ્ધના કરતાં જટામાસી વધારે ગુણકારક છે સારીરિક જીવનવિનિમયક્રિયા બગડીને પેશબમાં સાકર જતી હોય અથવા એક પ્રકારનો દ્વાર જતો હોય, તો સાકર અને મૂત્રદ્વાર ઓછા કરાવવા માટે જટામાસી અપાય છે એનાથી વિનિમયક્રિયા પણ સુખરે છે

ભાવપ્રકારમાં લખેલા ગુણ—કડવી, કસેલી, મેખાન હિતકર કાતિવર્ધક બળદાયક મધુર વપા રીતજ છે અને ત્રિદોષ રુપિરવિકાર, દાહ, વિસર્જ અને કુષ્માકંક છે જટામાસીની જડ ઉપર પૂસર રંગના રંગ વા હોય છે ફૂલ ગુન્ડોમાં લાગે છે ખૂબ અલ્પ ત સુગંધિત છે

પ્રમેલે, કફ, વાયુ, ઉદરરોગ, જૂતદોષ, કૃમિ, અહમીડા અને વિપત્તિ નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) દોરનું વિપ-ઉતારવા. આદે :—જળજળવાનાં પાંદડાં જાસમાં વાટી પાવાં. (૨) વાત ગલગંડ ઉપર :—જળજળવે અને સરગવાનાં ખીજ પાણીમાં વાટીને ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો. (૩) આંકરા (પેટ ફૂલવા) ઉપર :—જળજળવે પાણીમાં વાટી પાવો.

૨૪૫. જાનવેલ—આ વેલા યોગાસામાં જો છે. આ વેલાનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે અને કાંટા હોય તેવા એની કારને ખાંચા હોય છે. આ વેલ ખીજ અડ ઉપર ચડેલી હોય છે. ઉનાળામાં પાણીના કિનારા ઉપર થનારી વેલ જ રહે છે. ઉપયોગ :—(૧) ખરજવા ઉપર :—જાનવેલ દૂધમાં વાટી તેનો રસ પાવો અને જાનવેલની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ખરજવા ઉપર ચોપડી. (૨) દાદર ઉપર :—જાનવેલનો રસ ચોપડવો. (૩) દારોના ક્ષતમાં કીડા પડ્યા હોય તે ઉપર :—જાનવેલનાં પાંદડાંની ઘણી આપવી.

૨૪૬. જામરૂળી (જમરૂખ) —સં બહુબીજ. મં પેર. હિંમ અમરૂ, જામ. લેં સિહિ-
યમ ગુણવા. ઇં બાવા દ્રી. એ આડ ઘણું કરીને સર્વ દેશમાં થાય છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં એની,
ઉત્પત્તિ ઘણી છે. એ આડ બે-ત્રણ વર્ષે ફૂલે છે. એમાં ઘોળા અને ગુલાબી એની બે જાત છે. એ
ફળ ઠંડું છે. જામરૂળીનું રાસનું સારું થાય છે. ઘણું જામરૂળ ખાવાથી પુરત જ તાવ આવે છે.
જામરૂળીના જૂના લાકડાંની બંદૂકની કસો કરે છે. એ લાકડું ઘણું ચીકણું અને કંઠ્યુ હોય છે.
ઉપયોગ :—(૧) પેટમાં કંઈ ઉપદ્રવ થયો હોય તો :—જામરૂળના આડની કુમળી સાજી વાટી
પાઈ દેવી. (૨) લાંગના નશો ચઢ્યો હોય તો :—જામરૂળ ખાવાં અથવા પાઈડાંને રસ પીવો.
(૩) ઠંડકને માટે શરબત :—જામરૂળમાંનાં બિયાં કાઢી નાખી વાટી ગોળા કરવો ગુલાબના
પાણીમાં સાદર નાખી પાણું. (૪) ઢોરોને હુરીક (ચેન) લાગે તો :—જામરૂળની લાજનો રસ
અર્ધો શેર અને જોળાની જાલનો રસ અર્ધો શેર એકત્ર કરી પાવાં.

૨૪૭. જયદ્રુણ—સં જતીદ્રુણ. મં હિં બં કં માં જયદ્રુણ. તેં જશકાયા. તાં જોડીકાયા. તું જશકામી. મલાં જતીકામારે. કાં જેજેણવા. અં જેજકિતી, જેજઅલતીબ. ઇંનંતમેગ. લાં મિરિસિટકા ફેમસ-જૂના નામ મિરિસિટકા ઓફીસીનેલીસ-મોડેટો. બહીં જદ્દિમુ.

જાવ'ત્રી—સં' જાતિપત્રી. મં' જાપપત્રી, પત્રી. હિં' જાવિત્રી. ખં' જાવિત્રી. કં' જાપપત્રી.
તૌ' જાગિપત્રી. ક્ષં' ખજવાર, જાવિત્રી. અં' વિસવાસા. ઇં' મેસ. લાં' એરીલ ઓફ
મિરિસ્ટિકા એન્સ.

આ એક મોટું ઝાડ છે. એની ૮૦ બીજો ઉદ્દિગ્ધશાસ્ત્રીઓ માને છે. તે પૈકી હિંદુસ્તાનમાં અને મધ્ય દ્વીપકલ્પમાં ૩૦ દેખાય છે. એનું ઉત્પત્તિસ્થાન મલાક્કા બેટ કે જે એશિયાખંડની પૂર્વ દિશામાં છે તે અને ખાંડા મુલક છે; પરંતુ હાલ સુમાત્રા, સિંદલદ્વીપ, બવા, પિનાંગ અને પેસિફિક તથા હિંદુસ્તાનના મહાસમુદ્રના બેટોમાં પણ એની પુષ્કળ ઉત્પત્તિ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ શ્રીમંત લોકો આ ઝાડ બાગમાં વાવે છે; પરંતુ તેમાં જ્યારણ ઘણું આવતાં નથી. ખાંડા અને મલાક્કા બેટ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના તાબામાં સને ૧૭૯૬ થી ૧૮૦૨ સુધી હતા. તે વખતે રોકસબર્ગ એટલે જ ન્યાર્કનાં કેટલાંક ઝાડ ચંગાળી કલકત્તા પાસે હાવરાના સરકારી બાગમાં રોપાવ્યાં હતાં; તેને ત્યાંની હવા એની માફક આવી કે, સને ૧૮૦૯ માં તે ટેકાણે ૬૬૦૦ ઝાડો ઘઉં તે ઉપર ફળ અને જલ્દની પણ ઉમદા પ્રકારનાં થયાં. જ્યારણનાં ઝાડો મુખ્ય બે પ્રકારનાં હોય છે : નર અને માદા. માદા બીજાંનાં ફૂલો એકેક ટૂંકી મંજરી ઉપર આવે છે; અને તે જાતનાં ઝાડ ઉપરનાં ખાંડાં પહેળાં ભાલાના આકારનાં સુવાળાં હોય છે. જેનાં ખાંડાં મોટાં હોય છે તેનું અંગ્રેજી નામ મેરિસિટરા મેકોફિલા છે. આનાં ખાંડાં મસ્જીવાથી કાંઈક સુવાસ આવે છે. તે ત્રણથી છ ઇંચ લાંબાં અને ૧૧ ઇંચ પહેળાં હોય છે. જ્યારણને પાન એકાંતરે આવે છે. તેને તાનાં ધોળા રંગનાં થંટના આકારનાં ફૂલો આવે છે. તેને પુષ્પકોશ નથી હોતો.

એ આડ ધણાં સુંદર દેખાય છે. એનાં ફળ પાકીને તૈયાર થાય એટલે સાધારણ જામફળ

જેવા થાય છે નયદ્વજ એ આ ક્ષણમાં એક જીવ છે એ ક્ષણ જે ઇય વ્યાસનું હોય છે તેની છાલ ધોળી સુવાસિત અને ૧૧ ઇય જાડાઈની હોય છે ક્ષણ પાકે એવે આ ઉપગની છાલ ફાટીને માહેના ખીને વીટાઈ રહેલ દાહ વર્દ ગંગી જાગીદાર છાન નગરે પડે છે તે છાલને જ જાવની કહે છે ખીજના ઉપર જે જે ટેકાણે જાવનીનો ભાગ ગહેલો હોય છે, તેટલી જગ્યા ઉપર તેના નિશાન થયેલ હોય છે એ ખીજના ઉપર જેમ નાળિયેરના કોપરા ઉપર ગાયની હોય છે, તેમ એક પાતળું કવચ હોય છે તે ફેડવાથી જાવદ્વજ બહાર નીકળે છે

જાવનીમાં સુગંધીવાળું તેમ ૮ મ્હા પ્રમાણે રોય છે ને સિવાય એક ચી જો રોગાન પણ હોય છે તે જોડી જાવ તેનું તેલ નાચુના સખુકા ગંધ કરવાને આમડી ઉપર ચોળવાથી તારો ગુપ્ત કરે છે, અને તેમાંનું જાડું તેલ દાહ ઉત્પન્ન કરનાર ખીજ પદાર્થો સાથે મસાજે છે

જે, જાવદ્વજ નમક, ચીકણા ને ભારે હોય તે ઉત્તમ છે, અને વજનમાં હલકા, પોદા અને અડવાથી ખરડ હોય તે કનિષ્ઠ સમજવા ઉત્તમ જાવદ્વજ અહીં ઘણાં યોગ્યાં આવે છે તે ઘણાંક વિલાયત જાવ છે

જાવદ્વજ અર્ધું ખાવાથી તેનો ફેદ ચડે છે અર્ધજીવિ ઉનાળામાં થનાર આડામાં ઘી તથા અથવા માખણમાં ૦૧ તોલો જાવદ્વજની જૂઠી ખાવી એકટર લોખિ એરોમેટિક પાઉકર નામની જે સુવાસિત જૂઠી બનાવે છે તેમાં જાવનીનો અને લવડરનો અર્ક તૈયાર કરવામાં જાવનીના તેલનો ઉપયોગ કરે છે ૧ ભાગ જાવદ્વજનું તેલ ૬ ભાગ દારૂના અર્કમાં પચાવે એવે અર્ક તૈયાર થાય છે જાવદ્વજની પોણા તોલો જૂઠી આપવાથી બમ થાય છે અને ફેલીક વખત તો બેશુદ્ધિ થાય છે જાવદ્વજનો ફાટ કોલેરા વખતે પાવાથી તૃપાનું શમન થાય છે બાળકોને માનું ફૂધ છોડાવતી વખતે અનેક પ્રકારના વિકાર થાય છે, તેમાં પણ આ ફાટ હિતમગ્ન છે જાવની ઉત્તેજક છે સધિવાતમાં એનું તેલ ગુણકારી છે જાવદ્વજ અને જાવની એ પાનમાં ખવાય છે અને બાસફી વગેરે પકવાનોમાં તથા પાક વગેરે ઔષધમાં પણ તે નાખે છે જાવદ્વજનું તેલ નીકળે છે જાવદ્વજ સાધારણ માફક હોઈ ઉષ્ણ નિર્ણીકર અને વાતનાશક છે જાવદ્વજ ઘીમાં નાખી રાખવાથી ઘણાં વર્ષો સુધી જેમના તેમ રહે છે જાવદ્વજ—તૂરુ તીજુ, ૧૫૫ દીપન રસકાળે કડક, લઘુ ગ્રાહક, લઘુ, ઉષ્ણ તથા સ્વર માટે હિતમગ્ન છે અને કફરોગ કફ, વાયુ, મેહ, વાતાતિસાર, મગ તથા દુર્ગંધનું શામક અને મુખવેર-રક્તરોગ છે, તથા કાળાપણ, ઝમિ, ઉધરસ ઊલટી, દમ, પીનત, હૃદયોગ તથા શોષનો નાશ કરે છે ૪ જાવની—તીખી, મધી મુખને સ્વચ્છ કરનારી, મીઠી, વર્ણકારક, લઘુ કાતિકારક, રુચિકર તથા ઉષ્ણ છે અને અગ્નિ જડતા, કફ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, ઊલટી, તૃપા, વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) માથું દુખતું હોય તો :—જાવદ્વજ ઘસી લેપ કરવો (૨) ઊંઘ ન આવતી હોય તો :—જાવદ્વજ ઘીમાં ઘસી આંખો ઉપર ચોપડવું અથવા જાવદ્વજ ખાવા આપવું (૩) બાળકોને ગરદીથી હુગામણ થાય કે તે ઉપર :—ગાયના ઘીમાં જાવદ્વજ અને સૂદ ઘસી ચટાડવું (૪) સળેખમ ઉપર :—ગાયના દૂધમાં અશીણ મેળની તેમાં જ જાવદ્વજ ચંદનની પેડે ઘસી નાક અને મસ્તક ઉપર લેપ કરવા અથવા જાવદ્વજ દૂધમાં ઘસી ગરમ લેપ કરવો (૫) ઉચ્છ્રી (હોડી-હિકા) અને ઊલટી ઉપર :—જાવદ્વજ ચોખાના ધોવારામણમાં ઘસી પાવું (૬) વિષુચિમાં (કોલેરા) ઉપર :—૩ માસ જાવની દૂધમાં વાટી પાવી (૭) તારુણ્યપીટિ-૧ (ખીલ) ઉપર :—જાવદ્વજ દૂધમાં ઘસી ચોપડવું (૮) માદશી (કોલેરા) ઉપર :—જાવદ્વજનું ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ચોળમાં નળ માસાની ગોળી કરી આપવી ગોળી અર્ધાઅર્ધા કવાડને અતડે આપવી અને ઉપર થોડું ગરમ પાણી પાવું

• નવ્ય ચિકિત્સાના મતમાં જાવદ્વજ સુચિલ દીપન વાતકર મેદનાશયક આરેનિવારક દોષજક માદક પોષિક અને વાતકર છે દોઢરી માટે દોઢરી દોઢાથી પાચકરસ વધારે છે જોડી માત્રમાં જાવદ્વજ માદક છે બહુ જ વધારે પ્રમાણમાં ન પચાથી કપૂરના જેવી જેટી અસર થાય છે પ્રમાણ જાવદ્વજ અને જાવનીનું ૫ ૧૦ રતી તેલ ૦૧ થી ૩ દીપા

એટલે આઝ બ'ધ થશે. (૯) આમાતિસાર અને અતિસાર ઉપર :—જવ'ત્રીનું બે અઢી માસા ચૂર્ણ દહીંની પરાશમાં અથવા ગાયના દહીંમાં ફાલવી સાત દિવસ આપવું, એટલે અસાધ્ય રોગ હશે તોપણ મટશે. (૧૦) પેટ ચઢે છે અને આડો થતો નથી તે ઉપર :—લીંબુના રસમાં જલ્પણ ઘસી પાવું, એટલે આડો થઈ પેટ ભરે છે. (૧૧) કોલેરા વખતે હાથ, પગ વગેરે જગ્યા પર ગોળા ચડી આવે છે તે ઉપર :—એક જલ્પણ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. તે પાશેર મીઠા તેલમાં ફાલવવું. પછી તે વાસણમાં નાખી કઢવવું. સારું કઢાયા પછી નીચે ઉતારી જરાબર ઠંડું પાઆ પછી શીશીમાં ભરી તે શીશી બ'ધ કરી રાખવી. જરૂરની વેળાએ બની ગોટલા ચડતા હોય તે ભાગ ઉપર તે ચોળવું; એટલે ગોટલા તુરત બ'ધ થાય છે. (૧૨) અજીર્ણ ઉપર :—જલ્પણ દૂધમાં ઘસી આપવું. (૧૩) જનિફ્લાદિ ગુટિકા-કોલેરા ઉપર :—જલ્પણ, સિંધાલૂજ, શુદ્ધ હિંગોલ, કોડીલસમ, સૂકું, શુદ્ધ અશ્વત્થ, શાયેલ ધંતૂરાનાં બી અને લીંડીપીપર, એ સમ-ભાગે લઈ લીંબુના રસમાં, ધંતૂરાના બીજના કાઢામાં અથવા ભાંગના કાઢાની લાવના આપી રતીભારની ગોળાઓ કરી પેસાલાવે હાથ, શેઠ્ઠી હિંગ (મણુ જેટલી) અને સિંધાલૂજ એક માસો એકઠા કરી તેમાં એક ગોળા આપવી; એટલે આડો-ભલડી તકાળ બ'ધ થાય છે. આ ગોળા નાગર-વેલના પાનમાં આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. (૧૪) જનિફ્લાદિ ગુટિકા-અતિસાર ઉપર :—જલ્પણ, ખારેક અને અશ્વત્થ સમભાગે લઈ નાગરવેલના પાનના રસમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળાઓ કરી હાથમાં આપવી; એટલે ગમે તેવો જખરદસ્ત આડો હોય તોપણ તે બ'ધ થાય છે.

૨૪૮. જાંબ—મં મલાખી જાંબ, સફેદ જાંબ. લેં મુજેનિયા મલાહેન્સિઝ.

કેટલેક ઠેકાણે જલ્પણને અને ફાલુના ફળને જાંબ કહે છે; પરંતુ એ આડ તે કરતાં બુદ્ધ છે. જાંબની બે જાત છે : એકને 'ખાટાં જાંબ' અને બીજાને 'મલાખી જાંબ' કહે છે. ખાટાં જાંબનાં આડો જાંબ હોય છે. તેનાં ફલ રાતાં (જાંબુડિયા) હોય છે. એપ્રિલ અને મે માસમાં ફલ બીંબે છે. ફળ ઘોળાં અને મોટાં હોય છે. તેને માગથર અને પોષ માસમાં ફળ આવે છે. મલાખી જાંબનાં આડ ધણું કરીને મલાહકા બેટમાંથી આવેલાં હોવા બેઈએ. એ આડ જાંબ વધતા નથી. એને ઘોળાં ફલ આવે છે. એનાં ફળનો રંગ પીળો હોય છે. એના અંગમાં મધુરતા હોય છે અને વાસ સારી આવે છે. જાંબ વર્ષમાં બે વાર પાકે છે.

૨૪૯. જાંબુ—સં જાંબુ. મં જાંબુ. હિં જાંબુ. બં જાંબ. તાં જાંબુનાવલ. તું જાંબુનેરોલુ. કં નીરલ, કંપુજાંબીનેરલુ. લેં નેરકુ. મલાં નેતુનખલ, નાવલ. ઇં જાંબુલટ્ટી. લાં મુજેનિયા જેમ્બોલેના.

જાંબુડીનું આડ ઘણું જાંબુ વધે છે. એનાં પાદમાં ખેરસલીનાં પાદમાં જેવાં હોય છે. જાંબુડીના આડને વૈશાખ-જેઠ માસમાં ફળ આવે છે. એનો રંગ જાંબાથી કાળો હોઈ અંદરથી રાતો હોય છે. રાતમાં જે આડ થાય છે, તેનાં ફળ નાનાં અને ખાટાં લાગે છે; પરંતુ બાજમાં જે આડ થાય છે તેનાં ફળ મોટાં અને મીઠાં થાય છે. બાજમાં આવેલી જાંબુડીનાં ફળને 'રાયજાંબુ' કહે છે. જાંબુ ગમે એટલાં ખાવામાં આવે તોપણ વિકૃતિ ન થતા ચરીરને ફાયદાકારક છે. જાંબુડીની હાથા ઘણી ઠંડી અને સુખદાયક છે. જાંબુડીનું લાકડું ઘણું ચીકણું હોઈ પાણીમાં કઢાવું નથી. એ લાકડું ધરકામના ઉપયોગમાં પણ આવે છે. જાંબુડીના અડમાં પાણી સ્વચ્છ કરવાનો મોટો ગુણ છે. તળાવમાં શેવાળ વગેરે ચૂઈ હોય તો તેમાં જાંબુડીનાં ડાળાં નાખવાથી સર્વ શેવાળ મરી જઈ પાણી સ્વચ્છ થાય છે. જાંબુનો સરકો કરે છે. તે પેટમાંના ગુલ્મ, ઉદર, અતિસાર અને વિપ્રચિકા ઉપર ઉપયોગમાં આવે છે. જાંબુડી—તરી, આદક, મધુર, પાચક, મલસ્તંભક, રક્ષ

* હિંદુસ્તાની વેદો જાંબુના રસને સોઢવીને સરકો બનાવે છે. એને પેટની પીડાને નાશક તથા પેશાબ વધારે લાવનાર માને છે. એકલા માટે એ રસને દાઢમાં સંયુક્ત કરીને ન્હુના સંસ્કૃત ચંદ્રોમાં લગેલ જાંબુને આસવ બનાવે છે. એની છાલ જાંબુ તરી અને સ્વલ્લક હોવાથી બીજાં ઔષધો સાથે દ્રાણીને કોમળા કરવાની દવા તથા જખમને ઘેવાના કામમાં વાપરે છે. નાનાં બાળકોને આડો થતો હોય તો છાલનો વાત્રે

તથા રુચિકર છે; અને પિત્ત તથા દાહની નાશક, ખાટી તથા કંઠને હિતાવદ્ છે; તેમ જ કૃમિ, શ્વાસ, શોષ, અતિસાર, કાસ, રક્તદોષ, કફ તથા ત્રણનાશક છે. એનાં ફળ—તૂરાં, ખાટાં, મધુર, શીતળ, રુચ્ય, રક્ત, માહક, લેખન, કંઠદ્રવ્યક, મલસ્તંભક તથા વાતકારક છે; અને કફ, પિત્ત તથા આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. રાયન્નજ્યુડી—મધુર, ઉષ્ણ, તૂરી, સ્વર્ચ તથા મલસ્તંભક છે; અને શ્વાસ, શોષ, શ્રમ, મુખજન, અતિસાર, કફ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—મધુર, રુચિકર, સ્તંભક, ગુરુ, દોષનાશક અને સ્વાદુ છે. જલન્નજ્યુ—તૂરાં, શીત, કડવાં, ગુરુ, પાકકાળે મધુર, ખાટાં, પુષ્ટિકર, માહક, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા બલકર છે; અને શ્રમ, દાહ, અતિસાર, રક્તદોષ, કફ, પિત્ત તથા ત્રણનો નાશ કરે છે. ભુયન્નજ્યુ—તૂરું, પ્રિય, મધુર, વીર્યપ્રદ, માહક તથા પુષ્ટિકારક છે; અને કફ, હૃદરોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. એના ફળના ગુણ રાયન્નજ્યુડીના ફળ જેવા જ છે. ઉપયોગ :—(૧) ગરમીથી થતી અળાઈ ઉપર :—ન્નજ્યુની અંદરનાં બી ઘસી ચોપડવાં એટલે પરસેવો થઈ અંગ સ્વચ્છ થાય છે. (૨) રક્તાતિસાર ઉપર :—ન્નજ્યુડીની ઊલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી અથવા ન્નજ્યુડીનાં પાંદડાંના રસમાં મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી પાવું. (૩) વીંછીના દંશ ઉપર :—ન્નજ્યુડીનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૪) પિત્ત ઉપર :—ન્નજ્યુડીનાં પાંદડાંનો રસ તોલો ૧ અને ગોળ તોલો ૧ એકત્ર કરી તાપમાં મૂકી ઉપર તર આવે તે પીવી. (૫) ગલિષ્ઠીના અતિસાર ઉપર :—ન્નજ્યુડીની અને આંખાની ઊલ લઈ તેનો કાઢો કરી તેમાં ૧ તોલો ધાણીનો અને ૧ તોલો જવનો લોટ નાખી ચાટવા આપવો; અથવા પાકેલાં ન્નજ્યુ ખાવા આપવાં. (૬) મધુમેહ ઉપર :—ન્નજ્યુડીની ઊલ અથવા ન્નજ્યુ સફવી બારીક કરી દરરોજ બે તોલા પાવું; અથવા ન્નજ્યુ મળે તો ૧૫ દિવસ ખાવાં. (૭) મુખરોગ ઉપર :—ન્નજ્યુડી, બાવળ, મોર, મોરસલી વૈદીના કોઈ પણ ઝાડની અંતરજાલનું કુંડું પાણી કાઢી તેના કોળા કરવા અને એની સોડીથી દરોજ દાતણ કરવું; એટલે કઠી પણ મુખરોગ થતો નથી અને દાંત પણ મજબૂત થાય છે. (૮) અતિસાર ઉપર :—ન્નજ્યુડીની ઊલનો રસ પાવો. (૯) વછનાગના વિષ ઉપર :—ન્નજ્યુડીની અંતરજાલનો રસ નવદાંક કાઢી તેમાં તેટલી જ પેન્ (કાંજ) નાખી તે આપવું. (૧૦) પિત્તવિકાર ઉપર :—ન્નજ્યુડીની ઊલનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવો. એ પ્રયોગથી ઊલટી થઈ પિત્ત પડશે. ઉતાર—ઘી અને લાત આપવો. (૧૧) પેટમાં વાળ અગર લોઢાનો અંશ ગથો હોય તો :—ન્નજ્યુ ખાવાં. (૧૨) ઊલટી ઉપર :—ન્નજ્યુડીની ઊલની રાખ મધમાં આપવી. (૧૩) ન્નજ્યુનો સરકો :—ન્નજ્યુનો રસ કાઢી ગાળા બાટલીમાં ભરી રાખવો. જેમ જેમ તે રસ ખાશે થતો ભય, તેમ તેમ તેમાં વિશેષ ગુણ આવશે ભય છે. એ અતિસાર, મરકા અને ઉદરોગ ઉપર ઘણે ઉપયોગી છે.

૨૫૦. જ્યોષોતો—સં ૦ પુત્રજવક, પુત્રજવ. મં ૦ પુત્રજવ, પુત્રવંતી, જવનપુત્રી. તં ૦ પુત્રજવિ. કં ૦ પુત્રજવ. હિં ૦ જ્યોષોતો, પુત્રજમા. બં ૦ પુત્રજિવા, જિવાપુત્રા. લાં ૦ પુત્રજવારોકસ હુદિઆઈ.

આ ઝાડ મોટું વધે છે. જ્યોષોતાનાં ઝાડ કોંકણમાં તથા ઘાટ ઉપર થાય છે. એને ‘પુત્રવંતી’ પણ કહે છે. ફેમુરમાં આ ઝાડ ઘણું થાય છે. એનાં બિયાંની માળાઓ કરી તેને સ્ત્રીઓ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ગરો બાધે છે. જ્યોષોતો ઝાડ—કફકારક, ચમુખ, ગર્ભપ્રદ, હિમ, વૃધ્ય, વાતકારક, રક્ત, સ્વાદુ, ખારું, તીક્ષ્ણ, મૂત્રલ તથા મલસ્તંભક છે; અને પિત્ત, દાહ તથા તૃષ્ણાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) ગંડમાળ, ગલગંડ, કાળપૂળી (પાઠું), વિપના ફેણા અને

રસ બકરીના દૂધ સાથે મેળવી આપે છે. મુખજન અલ અવિચારમાં લખે છે કે, પિત્તના ઝાડામાં ન્નજ્યુ ખાવાથી બહુ જ ફાયદો થાય છે. એ જ પ્રમાણે અળામાં સોમે દોષ તોષણ એ ઉત્તમ અસર કરે છે. આમાં ઇડહમ (બેદી, રાલ) થાય તો તેને પણ આ રસ આરામ કરે છે. એ જ લખનાર કહે છે કે, મૂત્ર, બીજ અને પાંદડાં ઉત્તમ માટી છે. પાકાં ન્નજ્યુનો રસ કાઢીને તેનું ચરબલ કપું દોષ તો તે પેટની પોડાનો નાશ કરે છે તથા પાણી દિવસના ઝાડાને રોકે છે. ચરકમંથમાં ન્નજ્યુ અને એની ઊલ મૂત્રપ્રદાણ અને પુરિષરંજનીય (ઝાડાના રંગને બદલવાર) વર્ણવેલ છે. સુશ્રુમાં એને રક્તપિત્તકારક, દાહનાશક, શેનિ-રોપનાશક, વૃધ્ય અને સંમાટી (સ્તંભક) વર્ણવેલ છે. રાયન્નજ્યુનાં પાંદડાં પડેલાં, ખાટાં ને સંકાં કોષ છે.

કાષ્ઠમાંજરી (ખાંબલી) વગેરે ઉપર:—જ્યાપોતાના આડની અતરછાલ પાણીમા ઘસી ચોપડી.
(૨) શ્લીપદરોગ ઉપર:—જ્યાપોતાના આડના પાદડાનો રસ શકિતતાતમ્ય ભેઈ આપવો
(૩) દૂધીવિષ ઉપર:—જ્યાપોતાના આડની અતરછાલ ચાર માસ ગાયના દૂધમા વાટી પાવી,
એટલે અનેક પ્રકારથી ઉપત્ર થયેલા અતિ ઉગ્ર વિષોનો નાશ કરે

૨૫૧. જીરું—સં જીરું મં જીરું મં સાદજીરું, વડજીરું હિં ૦ ફાં જીરું કં જીરું.
તેં જીરું, જીરું તાં મવાં ચીરું વું જીરું યું ખામું અં કમું ઇં મુમીં સીં
લાં ક્યુમિનમ્ સાઈમિનમ્

જીરાના ઊંડ અજમાના ઊંડ નેવા હોય છે અજમાની પેઠે જ જીરાના ઊંડ ઉપર જીરું
આવે છે હિંદુસ્તાનમા વણીક પ્રાંતોમા જીરું ઉપન થાય છે જીરાનો ઉપયોગ મસાલામા અને
ઔષધોમા થયો થાય છે જીરું એ વાતહર, મુદા પ્રદીપ કરનાર, રચિકારક અને કંકુ છે શરીર
માની ગરમી (ઉષ્ણતા) કાઢવાને જીરું એ ઉત્તમ ઔષધ છે. જીરા વિષે એક હિંદુસ્તાની કહેવત
છે કે, 'કંકીકુ જીરા ચીર ગરમીકુ ઊરા' વોળું જીરું—તીપ્પુ, ગ્રાહક, પાચક, દીપન, લઘુ,
કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, ચમુને હિતાવહ રચિકારક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર, રક્ષ, બલકર,
મુગ્ધી તથા કંકુ છે અને ઊલ્લી, ક્ષય, આધ્માનવાયુ કોટ વિપદોષ, ન્ધર (તાવ), અરચિ,
રક્તોષ્ણ, અતિસાર, કૃમિ, પિત્ત તથા શુભ્નો નાશ કરે છે પીળું જીરું—દીપન, તીપ્પુ તથા
ઉષ્ણ છે, અને અતિસાર, આધ્માનવાત, શુભ્, સઘ્રેણી તથા કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—
(૧) હોઠ ઉપર તાવ ઊંડ (ખરો મૂતરે) તે ઉપર:—જીરું પાણીમા વાટી ચોપડવું (૨)
રતાંધણાપણા ઉપર:—જીરું, આમળા અને કપાસના પાદડા કડા પાણીમા સમભાગે વાટી માથા
ઉપર ૨૧ દિવસ પાકા બાધવો (૩) જીરું ન્ધર ઉપર:—જીરાની ભૂછી એક પેસાબાર પ્રાત મળે
અગર રાત્રે ભૂના ગોળમા ૨૧ દિવસ પાવી (૪) પ્રદર (સીંચિને ધોળું) કે લાલ પાણી જવું
તે ઉપર:—જીરું અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવામણુમા પાવું (૫) પરિણામશૂળ
ઉપર:—જીરું, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમા નાખી પાવું (૬) હરતાલના રિષ
ઉપર:—જીરું અને સાકર ૭ દિવસ પાવા (૭) જીરું ન્ધર ઉપર:—જીરું ગાયના દૂધમા સીંચી
તેનું ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે ખાવું, એટલે શરીરમાહેની કંકી નીકળી જઈ શરીરમા શક્તિ
પણ આવે છે (૮) મુખરોગ ઉપર:—જીરું ખાડી તેના પાણીમા ચંદન ઘસી, તેમા એલચીની
ભૂછી અને કંકીની કુલાવેલી ભૂછી નાખી દોઝળા કરવા (૯) યાદિયા તાવ ઉપર:—જીરું
કારેલીના એક તોલા રસમા પાવું અથવા રાત્રે ભૂના ગોળમા આપવું (૧૦) સામાન્ય ન્ધર
ઉપર:—જીરાનું ચૂર્ણ ભૂના ગોળમા કાલરી ૧ તોલા વજનની ગોળી કરી સૂતી વેળાએ આપવી
એટલે પરસેવા આવી તાવ ઊતરી જાય છે (૧૧) જીરું ન્ધર ઉપર:—જીરું અને તેના આડમા
બાને શાદજીરું લઈ ઘીમા સાધારણ શેકી બારીક ભૂછી કરી અને સાકર અથવા ભૂના ગોળનો
પાક કરી તેમા નાખી ચેપલી અથવા ગોળાઓ કરવી. આ ઔષધ રોજ બે વાર એકેક તોલો
૪૨ દિવસ આપવું (૧૨) ઊલ્લી ઉપર:—રશમી કપડાના ટુકડામા જીરું નાખી તેની બીડી
સળગાવી નોકે પીવી

* યુનાની ઇર્ષિએ જીરાને જીરાઓદાર અને આલી ગણે છે એમાંથી તેઓ આખા ધોવાનું પાણી તેવાર
કરે છે કે જે એમના મત પ્રમાણે આપવું તેજ વધારે છે અને છાતીના ફરમા પણ એનો ઉપયોગ કરે છે
એનાથી મૂત્ર વધારે જીવર છે અને પેટના કૃમિ ની જે છે એમ તેઓ માને છે ગર્ભસ્થાનમા સોજે આવી
વધારે દરદ મળે હોય તે આ જીરાના પાણીમા સીંચીને મેસાડવાની ભવામણ કરે છે એ જ પ્રમાણે જે
જીરાને વાટી પોટીસ કરી બાધવાથી બહાર નીકળેલા અન્ય વ દરદ કરનારા દરસ જતા રહે છે પાન્ય માતમા
જીરાથી પેરાળ વધારે વીરે અને રતનમા દૂધ વધારે ઉત્પન્ન થાય એમ માને છે અથેજ ઔષધોમા આને
પાચક માનેવ છે, અને પેટમા વગોળા જે કૂલવાની પી, અટકું અને આતરે ના શુભ્મા આને ઉપયોગી
માને છે ચરકસંહિતામા જીરાને યજ્ઞનાશક માનેવ છે સુશ્રુતસંહિતામા વાતનાશક અરચિન શાં દીપન
અધ્મશૂળ અને આમને નજરતાં એટલે સોજે શૂળ અને પગલા અમને જામ કરનાર કહે છે

૨૫૨. જૂઈ—સં૦ ધૃષ્ટિકા. મં૦ જૂઈ હિં૦ જૂહા કં૦, મલિંગે તૈં જૂઈપુષ્પાલુ લાં૦
જસ્મિનમ્ આરિશ્ચુલેટમ્.

જૂઈના વેલાને નિદલ પાદડા આવે છે જૂઈના ફૂલો જેવા જ જૂઈના ફૂલો સુવાસિત હોય
છે જૂઈ—કડી, શીતળ, સ્વાદુ, તીખી, લઘુ, મધુર, હ્રદય, તૂરી તથા સુગંધી છે, અને વાયુ
તથા કફને કળારી તેમ જ પિત્ત, દાહ, તૃષ્ણા, મૃતશરૂ, ત્વગ્દોષ, ત્રણ, કતરોગ, સુખરોગ, શિરો-
રોગ, વિષ અને નવજ્વરો નાશ કરે છે

૨૫૩. જુવાર—સં૦ ચાવનાલ મં૦ જ્વેષ્ઠ, જ્વારી, ચાણુ હિં૦ જ્વાર, જુધરી, પોનારી
કં૦ જેળ તૈં જ્વેષ્ઠ તાં૦ ચોળ, ચોતલ તું૦ જ્વેષ્ઠ મલાં૦ ચોળ ફાં૦ જુવેમકા અં૦
હતારમિયા, ખદ્દસ ઇ ગ્રેટ મિલેટ લાં૦ હોલકસ વલગેરી, એન્ડ્રોપોગન સોરધમ

જુદ્વખડ, માળવા, ગુજરાત, ખાનદેશ, વરાડ, કૃષ્ણગિરિ, બાલેશ્વર, ધારવાડ અને મદ્રાસ
પ્રાંતના કટલાક ભાગોમાં એ ધાન્ય ધણું પાકે છે ખરીફના પાકને 'જુવાર' અને રવિના પાકને
'ચાણુ' કહે છે જુવાર—એ ધાન્ય બગીકાક હોઈ શીતળ છે જુવારના સાગ નળ્યાર
હાથ જિયા વધે છે જુવારના લીલા કણસલા રંગને ખાંધ છે, તેને 'પોક' કહે છે તે મીઠો
અને પૌષ્ટિક છે ગામડાઓમાં એને મોટા પ્રતિષ્ઠિતપણાથી ઇષ્ટમિત્રા સાથે ખાધ છે ગામડાના
લોકોને પોક એ એમ મેવા જ છે તેઓને પોક ખાંવા મળે એવે પછી રોટલાની પથ્થુ જરૂર
ગ્ધે નહિ જુવારના લીલા સાગ રોટીના જેવા મીઠા લાગે છે એ લીલા સાગ ઢોંગેને ઘણા જ
ભાવે છે એના સુકાયેલા સાડા ઢોરોને ખીજ ધાસ કરતા સારા છે જુવાર આઠ-દસ વર્ષ સુધી
સક્ષા વગર ગ્ધી શકે છે ઘણેખરે ડેકાણે પ્રથમ જુવારના કરગલા અને ઢોલિઓ ભરી રાખતા
હતા, પણ હમણા સ્વપ્રમા પણ જુવારના તેવા ઢોગર જેવામાં આવતા નથી, કારણ કે લોકો
એવલા કાગળ અને લિખારી થયેલા છે કે તેઓનું ખેતરમાહેનું ધાન્ય ધરમાં આવે તે પહેલા જ
સરકાગની અને પછી વાણિયા લોકોની લગની કરી પડે છે તેમને આખા પછી બાકી થોડું ઘણું
જે રહે તેમાં જ પોતાનો ગુજારો કરવો પડે છે લાખો લેખિ અર્ધો જુખ્યા રહે છે આ ખેડૂત
લોકોની ડી વિપતાવસ્થા થયેલી છે, કે જેમણે ગતદિવસ તત્તલ ઉલ્લોગ કરીને જ ધાન્ય ઉપલ
કર્ણ છે, તે પથ્થુ તેઓને પડે લરીને ખાવા મળતું નથી! પહેલાના કાગમાં લોકો પાસે ધાન્યના
લકાર ભરપૂર ભરવા રહેતા હોવાથી દુર્મોહી જેવા બાગમાર વર્ષ સુધી તત્તલ રહેનારા દુકાળ
પડતા તોપણ તેમાં લોક નિભારી લેતા, પરંતુ હમણે આધારણ દુકાળ પડે તોપણ હમણે લોકો
અત્યંત મગવાથી જુખના માર્યા મરણશરણ થાય છે સુઠ અને જાની તથા દુરં ૧૧ મોહએ આ
ત્રિયતિ સુધારવા માટે કઈક પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી કાલાતર દેશભલિ થવામાં વિવળ
થાય નહિ માત્રારણ જુવાર—શીતળ, રક્ષ, ચુરુ, માદન, ૧૫, ચરિયર, સ્વાદુ તથો મત્તઅલક
છે, અને મ્દ, રક્તરંગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ધોળી જુવાર—૨૫, જલપં તથા ૫૫૫કર
છે, અને અર્ધ, મ્દ, ત્રિદોષ, ગુમ તથા અચરિયો નાશ કરે છે કમળપર જુવાર—કફકારક,
પિચ્છલ, ચુર, શીતળ, મધુર, ૬૫, જલકર, પુષ્ટિકારક અને નિદ્રાવનાશક છે ઉપયોગ :—(૧)
પગમેવો આવ ॥ મરિ :—જુવારની ધાણીના લોગો કાકો કરી ખાવા

૨૫૪. જેઠીમગ—સં૦ યદિમધુ, મધુઃ જં૦ યદિમધુ, ચાકકટંગે મં૦ જ્યેષ્ઠિ
મધ હિં૦ મુલકડી કાં૦ ગોડકાં૦ તૈં૦ જ્યેષ્ઠમધુકમુ ફાં૦ જ્યેષ્ઠમધુકમુ અં૦ અચ્ચલસ, મદરસર
હં૦ સિદ્ધરીમ ૨૦ લાં૦ ત્રિમિત્રિજ ઝલેલા

જેઠીમગના વેલા હિંદુસ્તાનમાં ઘણું ટેકાણે થાય છે દક્ષિણ યુરોપમાં પણ આ વનસ્પતિ થાય

• જૂઈ બે પાકોની યાજ ૧ એક સફેદ ફૂલો અને બીજી પીળા ફૂલો એના પત્ર મરેલોના પત્રન
મગવા પત્ર મરેલો નાના દોષ છે સફેદ પુષ્પની જૂઈને યુષિમ અને પીળા ફૂલની જૂઈને દેખયુષિમ કહે છે
આ ઉપરાંત શ્રી પદ્મને નિદ્રાકમા નીવારણી તથા મેચક વર્જની જૂઈને રસાયણ કહેવા ૧ સસ્ત્રી નામ
નીવારણી તથા મેચકયુષિમ લખવા છે

એ આ વનરપતિ ઉગાડવાની જમીન કુચરાળ અને લીલોતરીવાળી નોંધે. અને હવામાન ઉષ્ણ નોંધે. જેઠીમધની ખીલ જાત છે તેના, મુખ હોય છે એ મુખની જિવાઈ સુમારે એ હાથ હોય છે. એના પાદડા કૂવાડિયાના પાદડા જેવા લાગા હોય છે એને પાચ પાચ આગળ ઉપર કાતરી હોય છે થાણા જિલ્લામાં માહુલીના કુચ ઉપર એ છેડ ધણા જ થાય છે ઉનાળામાં એ ઘણા જ મુકાઈ જાય છે. પાણીમાં થનારી એક જેઠીમધની જાત છે તેનું સંગૃહીત લાપામાં 'મધુલિકા' એવું નામ છે એ વનરપતિના મૂળિયાને 'જેઠીમધ' કહે છે જેઠીમધ મીઠું હોય છે પરદેશી લોકો આ વનરપતિના મૂળિયાનો અર્ક કાઢી તેની સળીઓ તૈયાર કરી અહીં મોકલે છે અને આપણે તે સળીઓ મીઠી હોવાથી પ્રેમથી ખાઈએ છીએ, પરંતુ જેઠીમધ અહીં ઘણું જ પાકવા છતાં તેના અર્કની સળીઓ કરવામાં ઉભુ અહીં લોકોનું લક્ષ જતુ નથી, એ મોટી રોચનીય વાત છે બે પ્રકારની મધુવદ્ધી (જમીનમાં અને જળમાં થનારી) — વૃધ, મધુર, રચ્ય, બલ્ય, સુર, શીતળ, ચમુધ્ય, વર્ણક, સ્વર્ણ, સિન્ધ, દેશોને હિતાવહ, શુકલ, રક્તપિત્તનાશક તથા મધુશુદ્ધિ કરનારી છે, અને સોજા, વિષ, વાતરક્ત, મળ, ઊલટી, તૃષા, ગ્લાનિ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, પિત્ત, સઘોમળ તથા વાતપિત્તનો નાશ કરે છે મધુવદ્ધી (જેઠીમધ) — મધુર, કિચિત્ કડવી, ગીતળ, ચમુધ્ય તથા રચિકર છે, અને શોષ, પિત્ત, તૃષા તથા મળનો નાશ કરે છે ખીજ ગુણ મધુવદ્ધી જેવા જ છે ઉપયોગ:—(૧) જેઠીમધનો શીરો તૈયાર કરવાની રીત:—જેઠીમધનું મૂળિયું ચારપાચ વર્ષનું થયા સિવાય અર્ક કાઢવાને યોગ્ય થતુ નથી સુમારે સો પાઉંડ વજનના મૂળિયામાંથી ૧૬ પોંડ અર્ક નીકળે છે જેઠીમધના મૂળ લાની, તેના બે-ચાર આગળ લખાઈના કકડા કરી તે પાણીમાં નાખી સારી રીતે ધોવા પછી તે ખાડણીમાં ઉપર-નીચે ખાડવા. એ લોટ થયેલા મૂળિયા એક મોટા વામણમાં નાખી ૨૪ કલાક સુધી મદ અગ્નિ ઉપર બાફવા પછી તે એકાદ વનના દાળ નીચે મૂકી તેમાંનો સર્વ રસ કાઢી લેવો એ બાફવાની અને રસ કાઢવાની ક્રિયા તે મૂળિયા ઉપર બે-ચાર વાર કરવી પડે છે જે રસ નીકળે તે ગાળી પુનઃ ચૂલા ઉપર ચઢાવવો અને ઉપર ને ઉપર હલાવવો તે ૨૫ થકે ચાથ ત્યા સુધી હલાવવાનું ચાલુ રાખવું પછી કથરોટ ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતારી તેની સળીઓ એક સચામાં ઘાલી પાડવાથી શીરો તૈયાર થશે. એવી આ સળીઓ બનાવવાની અત્ય રીત છે. આ સળી દાઢ નીચે રાખવાથી ઉધરસ ચમે છે અને તૃષાનું પણ શમન થાય છે. (૨) તૃષા (તરસ) શમન થવા માટે:—જેઠીમધના મૂળ દાઢ નીચે રાખી રસ ગાળતા જતુ અથવા જેઠીમધનો કાઢો કરી પાવો (૩) આગાતુક જખમ થયો હોય તે ઉપર:—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખરલ કરી કિચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) ઉંડકી ઉપર:—જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૫) ઊલટી થવા માટે:—જેઠીમધના કાઢોમાં ૩ માસા રાઈનું ચૂર્ણ નાખી પાવો, એટલે ઊલટી થઈ વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ વગેરે ગંગા મટ છે (૬) વીર્યવૃદ્ધિ અને બળ પ્રાપ્ત થવા માટે:—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં મળવી આપવું અને ઉપર દૂધ પાતુ (૭) મુખમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—રાતે સાકર અને કંઠેલ દાઢ નીચે રાખવા અને સવારે જેઠીમધનો કાઢો સાકર અને ઘી નાખી પાવો. (૮) પિત્તપ્રવર ઉપર:—જેઠીમધ ૧ તોલો વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં કલક કરી સાકર ૪ તોલા નાખી તે કલક આપવો (૯) બાળકોના ચામડીના ઝોગ ઉપર:—ગાંધુ નાખણ જરા ગરમ કરી પાતળું થાય એટલે તેમાં જેઠીમધનો શીરો લસવો; પછી તેમાં જ ઘોરો ઘોળા કાઢો નાખી ખરલ કરવો અને તે મિશ્રણ ચરીર ઉપરની ચાદીઓએ ચોપવું (૧૦) ઉષ્ણતાના કારણથી કાતીમાં કફ મુકાઈ ગયો હોય તે ઉપર તથા ઉધરસ ઉપર:—જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં સાકર નાખી પાવો (૧૧) ઉરફતક્ષય ઉપર:—જેઠીમધ અને બોળના મૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં લીડીપીપર અને વશલોચનનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૧૨) અપસ્માર ઉપર:—કોળાના મળમાં જેઠીમધ ઘસી પાવું (૧૩) કફગેગ ઉપર:—જેઠીમધનો કાઢો મધ અથવા સાકર નાખી પાવો, અથવા ગોમૂરમાં જેઠીમધ અને બહેડા ધની ચાટણ કરી આપવું (૧૪) ત્રિદોષ ઉપર:—

આદાના અને તુલસીના રસમાં જેઠીમધ ધસી તેમાં મધ નાખી તે પાવું: (૧૫) અહિરા ઉપર:—જેઠીમધ મધમાં ધસી આંખોમાં અંજન કરવું. (૧૬) કંકુદાપથી દૂધ દૂધિત થયું હોય તે ઉપર:—જેઠીમધ અને સિંધુ ધીમાં મેળવી ચાટવા આપવું અને આસોપાલવનાં ફૂલ વાટી સ્તનને અને બાળકના હોઠોએ લેપ કરવો; એટલે બાળકને મુખથી જીવડી થાય છે અને કંકુદાપ ચાંત થાય છે. (૧૭) લાપોટિયા ઉપર:—જેઠીમધનો શીરો ઓનાં દૂધમાં ધસી લેપ કરવો. (૧૮) મૂત્રદુષ્ટ ઉપર:—જેઠીમધનું બારીક ચૂર્ણ કરી દૂધમાં કાલરી પાવું. (૧૯) હુંદરોગ ઉપર:—જેઠીમધ અને કકુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. (૨૦) કોલેરા ઉપર:—જેઠીમધનો કાઠો ખાવો. (૨૧) રક્તજનિત હિલડી (હિલડીમાં લોહી પડતું હોય તે) ઉપર:—જેઠીમધ અને ઘોણું ચંદન દૂધમાં ધસી પાવું. (૨૨) સ્વરભંગ ઉપર:—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ધી અને સાકરમાં નાખી આપવું. (૨૩) ઉધરસ (સૂકી તથા કંકવાળી) ઉપર (યધીમધુવટી):—જેઠીમધનો શીરો, વરિયાળો, મીંઢીઆલળ, સાકર તથા તજ, એ વસ્તુઓ સમભાગે લઈ ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી થોડા દૂધમાં ખરસ કરી ચણા જેવડી ગોળી બનાવી સૂકવી બાટલીમાં ભરી રાખવી. એકેક ગોળી દિવસમાં ૫ થી ૧૦ વખત મોંમાં રાખી ચૂસવી, જેથી સૂકી ઉધરસ, ગળાનો દુખાવો, સ્વરભંગ, કફ, સળખમ, સુસ્તી વગેરે મટે છે. ગાનારનો અવાજ પણ આ ગોળીના સેવનથી સારો થાય છે.

૨૫૫. ઝરસી—સંઝરસી. મંઝરસ. લાંઝરસી પેન્ટાઇલા. ઝરસીના છોડ હરિયાળો જેવા ખેતરની જમીનમાં અને ખાડીમાં ન્યાં ચરદીની જગા હોય છે તે ટેકાણે થાય છે. આ ભાજી વૈશાખ—જેઠ માસમાં ઘણી થાય છે. તે જમીન ઉપર વેંતલર પથરાયેલી હોય છે. તેના ફાંટા અહીં-તહીં પથરાયેલા હોય છે. ઝરસીનાં પાંદડાં બારીક મેંદી જેવાં હોઈ તે ધણી કડવાં હોય છે. આ ભાજી વાયુનાશક છે, માટે લોકો ખુબ આગ્રહથી ખાય છે. તેમાં ફુંગળી નાખી ખાય છે. બાગાયત જમીનમાં ધનાર ઝરસીમાં કડવાપણું કિંચિત્ કમી હોય છે.

૨૫૬. ઝાડશેવાલ—ઝાડશેવાલના છોડ વડેળામાં ઉત્પન્ન થાય છે, એની જાંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે. આ ઝાડને કાંઠા (ફુંગળી)ના જેવા પાંદડાં હોય છે, પણ તે પહોળાં હોય છે. એ છોડ ધણીક પ્રાતમાં થાય છે. એ બારે માસ મળે છે. ઉપયોગ:—(૧) બકાં ફૂટવા માટે:—ઝાડશેવાલનાં મૂળિયાં ચંદનની પેઠે પાણીમાં ધસી તુવેરની દાળ જેવડાં ટપકાં કરવાં. એ પ્રમાણે ત્રણચાર વખત ચોપડવાથી ગમે તેવી ગાંઠ હોય તોપણ તે જલદી ફૂટે છે. માથુસને ટ્રાઈપિથુ પ્રકારની ગાંઠ ઘઈ હોય તે ઉપર તથા થોડા વગેરેને જે ગાંઠો થાય છે તે ઉપર ચોપડવાથી બે પહોરમાં કિંવા એક દિવસમાં છિદ્ર કરી દર્દ મટાડવામાં આ ઔષધ અતિ ઉત્તમ છે.

૨૫૭. જિંઝર—(જિપટા, ગાડરજિપટા, લંક અથાગે)—સંઝિંઝરિટા. મંઝિંઝરટ. જિંબુડી. હિંઝરિહિટા, ચિકટી, જિંઝિરિટા. કંઝેટા, વટવટી, કટવાણિ. લાંઝિંઝરેટા પિલોસા, ટ્રિયમ્ફેટા શેમ્બોઈડિયા.

એ છોડ ત્રણ-ચાર હાથ જાંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે અને કાંઈકે જરંડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને ગુલાબી રંગનાં બારીક ફળ આવે છે. એ છોડ ઉપર પુષ્પ વડે લીંટા-યેલાં ચપટાં ગોળાકૃતિ ફળ આવે છે. તેમાં ચાર પાંખડીઓ હોય છે. એ ફળ મૂનાં થઈ સુકાવા લાગે એટલે તે પાંખડીઓ ભુલી ભુલી થાય છે. એ ફળ તુપકડી (ગંગેટી)ના ફળની પેઠે કપડે ચોટે છે. એને ‘લેચી’ પણ કહે છે. જિંઝર—તૂરી, તીખી, શીતળ, વૃધ્ધ, બલપ્રદ, બીઓનુ દૂધ વધારનારી, રક્તાતિસારની નાશક અને વૃક્ષિકર છે. ઉપયોગ:—(૧) ડૂંડી પાસે ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર:—જિંઝરનાં મૂળ ધસી ફૂંટી ઉપર ટપકાં કરવાં અને મૂળ કમરે બાંધવાં. (૨) ઉપદંશ ઉપર:—જિંઝરની ભાજી સુધીલર વાટી તેમાં થોડું જીરું અને ઘાણા નાખી ૭ દિવસ આપવું અને ચાંદીઓ ઉપર આ છોડની ધૂણી આપવી. (૩) ફૂતરાના વિષ ઉપર:—જિંઝરનાં બી, કડવું કાણું, જૂનો ગોળ અને હોકાનો કીલ. એ સઘળું ખાંડી ખાવા આપવું. (૪) બળદની ખાંધ સૂજે છે તે ઉપર:—જિંઝરનાં મૂળની જાલ ચાવી ચોપડવી.

૨૫૮. ઝેરકોચલાનું જાડ :—સં વિપતિદુક, કારસ્કાર, મં કાજરા, કુચલા. બં કુંચિલા. હિં કુચલા. કાં કાજરા. કં કાજરાનામારા, કાંજવાર, હેમુષી. તાં એટ્ટેમાર કોકોડી. ટું કામેરમારા. તેં મુસીડી, મુષીચિદુ. મલાં કમીરામ. લાં સ્ટ્રીકનોજ નક્સવોમિકા. ઇં વ્દોમિદ નદ, પ્રોઈઝન નદ.

સહ્યાદ્રિ પર્વતના પ્રદેશમાં એ જાડ ધણું થાય છે. એ જાડનાં ફળો, પાંદડાં તથા સર્વ લાગ વિષયુક્ત છે. એનાં પાંદડાં ઉપર કાંઈ પદાર્થ ખાવાથી વિકાર થાય છે. એનાં ફળને ‘જહરકુચલા’ પણ કહે છે. આનું આ વિષારી જાડ નિરર્થક છે, એવું કાંઈ કહેશે; પરંતુ એ જાડ માણસને પુષ્કળ ઉપયોગી થાય એવા ગુણ એમાં પરમેશ્વરે મૂકેલા છે.

ઝેરકોચલાનાં ફળ ઈંદ્રવરણના આકારનાં, મુંવાળાં, ગોળાકાર અને નારંગી રંગનાં હોય છે. એ દેખાવમાં મુંદર લાગે છે, તેથી એવું સંસ્કૃતમાં ‘રમ્યફલ’ એવું અર્થયુક્ત નામ છે. ફળની જાલ પાતળી હોય છે અને ફાડીએ તો અંદર ધોળા-પીળા રંગનો ગરલ દેખાય છે. ગરલની અંદર બેથી પાંચ મુધી બિયાં ગોળ અને બને બાજુ ચપટ એકથી બે ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે. તેને ઝેરકોચલા કહે છે. એ અતિશય ઝેરી હોઈ તેમાં કાંઈ પ્રકારની વાસ હોતી નથી. આ જાડનો મુખ્ય ઉપયોગી લાગ બીજ અને જાલ છે. આનાં પાંદડાં પણ ઝેરી છે. એ બૂલથી ટોરના વધારે ખાવામાં આવવાથી ઢોર મરી જવાના દાખલા પણ મળ્યા આવ્યા છે. આ વૃક્ષ અંગ્રેજી વર્ગવારી પ્રમાણે લોગેનીએસી નામના ઉફ્સિલજ વર્ગમાં ગણાય છે.

ઝેરકોચલાનાં બી સારાં હોય તો અતિશય કડવાં લાગે છે. એ કડવાપણું એમાં એક ધોળા, રવા જેવા ક્ષાર ગુણવાળા સિટ્રિકિન્યા નામના સત્ત્વથી છે. સિટ્રિકિન્યા સત્ત્વનો અમલ યાનતંત્રીઓ પર અને મજ્જાતંત્ર ઉપર એટલો જલદી થાય છે કે, તેનાથી હાથપગના સ્નાયુનું સ્તંભન થઈ શરીર ઉપર ધનુર્વાત જેવું પરિણામ આવે છે.

સિટ્રિકિન્યા નામના ઝેરી સત્ત્વનો પ્રવેશ શરીરમાં રક્ત દ્વારા થઈને મસ્તકના તંત્રોને અને વંશગત મજ્જાતંત્રોને તીવ્ર ચેતના ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી પ્રથમ સંજ્ઞાશક્તિના સ્નાયુને આંચકા આવી તેનું સ્તંભન થાય છે. ત્યાર પછી હૃદયની ગતિનું સ્તંભન થઈ તેનું ચાલવું બંધ થાય છે, કે જેથી મૃત્યુ થાય છે.

ઝેરકોચલાનું સત્ત્વ (સિટ્રિકિન્યા) દારૂ અથવા દહીંની સાથે આપી મનુષ્યવધ કરેલ હોવાનું જાહેરમાં આવેલ હોવાથી એની ઝેરી અસર થાય એવું એવું જોઈએ જોઈએ પ્રમાણ જાણવું જરૂર છે. સિટ્રિકિન્યા જોઈએમાં જોઈએ અર્ધો ઝેન એટલે બે થણેડીલાર આપવાથી ૨૦ મિનિટની અંદર મૃત્યુ થવાનાં ઉદાહરણો જાણવામાં આવે છે; પરંતુ શેષેકે નામના એક જર્મન ડૉક્ટરે જર્મનીમાં એક રજાલાલમાં ૫ સ્ત્રી સિટ્રિકિન્યા પેટમાં ગયા છતાં મનુષ્ય બચ્યાનાં ઉદાહરણ મળ્યા આવ્યાની હકીકત ડૉક્ટર વૂકને આપેલી છે. ઉપરની બાબતમાં એવો તર્ક થઈ શકે છે કે તે રોગીએ એવા પ્રકારનાં કેટલાંક ફળો ખાધાં હશે કે જેના યોગથી વિષનું પરિણામ લોહી ઉપર લાગ્યું નહિ હોય. યુરોપિયન પદ્ધતિથી ઉપચાર કરવામાં ઝેરકોચલાનો મગાડ પાંચથી દશ રીપાં આપવાનો પરીવટ છે.

ઝેરકોચલાનું વિષ ચડેલ હોય તો ઘણાંખરા ધનુર્વાત જેવાં લક્ષણો થાય છે, એવું કાર્ય કોરોડરજી ઉપર થાય છે. એ ખાવાથી કેટલીક મિનિટોએ અને ઘણુંઘણું તો એક-બે કલાકમાં ઝેર ચડવા લાગે છે. દાંત સંજ્જડ થઈ જાય છે; હાથ, પગ અને આંખ શરીર અડક થઈ જાય છે. ધનુર્વાતના અને ઝેરકોચલાના ઝેરના લક્ષણમાં આ પ્રમાણે ફરક દેખાય છે. ધનુર્વાતમાં પ્રથમ અસ્પષ્ટ લક્ષણો દેખાઈ તે હળવે હળવે વધતાં જાય છે; અને ઝેરકોચલાના તે જ લક્ષણો આરંભમાં જ સ્પષ્ટ દેખાઈ જલદી વધે છે. ધનુર્વાતમાં પ્રથમ જડ્યું અને દાંત સંજ્જડ થઈ પછી શરીરના જુદા જુદા સ્નાયુ અડક થાય છે અને ઝેરકોચલાના ઝેરમાં પ્રથમ શિરા પકડાય છે અને ત્યાર પછી દાંત સંજ્જડ પડવા વગેરે થાય છે. ધનુર્વાતમાં બાહ્યાયામ હળવે હળવે પાછળથી થાય છે અને

ઝેરકોચલામા આરભથી જ થાય છે ધનુર્વાતમા શરીરને ખેંચીને તે થોડું કમી થાય છે સારે પથુ શરીર આઠક જ હોય છે, અને ઝેરકોચલામા રહીગીને ખેંચે છે અને બ્યારે તાણ (ખેચ) ન હોય તે વખતે રોગી સારી સ્થિતિમા હોય એમ લાગે છે ધનુર્વાતનો રોગી એક, બે અથવા તેથી વધારે દિવસ રહે છે, અને ઝેરકોચલાના વિપથી બે-ચાર કલાકમા જ મરે છે સાવારણુ રીતે ઝેરકોચલા ખાધા પછી પાય મિનિટથી અર્ધા કલાકની અદર ઝેરી લક્ષણ દેખાવા લાગે છે કઠીકઠી દશ-વીસ મિનિટની અદર જ મૃત્યુ થાય છે ધણુધણુ તો જ કલાક મુધી મનુષ્ય બચી શકે છે ઝેરકોચલાના ખીંગની ભૂખી ૧૫ મારો અથવા ગિટ્ટકિનયા અર્ધા ઘડિલાર જેટલું આપવાથી મનુષ્ય મરે છે ઝેરકોચલાના ખી છાલ સહિત ગળવાથી વિષ ન ચડતા તે તેવા જ મળદારથી બહાર નીકળે છે, કારણ કે તે ઉપરની છાલ પચતી નથી

સિદ્ધકિનયા સત્ત્વ બનાવવાની રીત અંગ્રજ હિટિશ દ્વાર્માકાપિયા અથવા ઔષધિ-સમ્રાઠમા આપેલી છે તેમા ૧ ઔસ (ગા તોલા) તીવ મધાઈ-રેફ્રેક્ટાર્થ રિપરિટમા નાખી તેમા ચાર ગ્રેન સિદ્ધકિનયા પિગળાવી આપડુ, અને ત્યાર પછી ગાળવાના કાગળથી (બોટરિંગ પેપર અથવા ફિલ્ટર પેપરથી) ગાળી લેડુ આની માત્રા ૩ થી ૧૦ ટીપા છે શુદ્ધ કૃત્તેલા ગિયાની ભૂખી ૧ થી ૫ ગ્રેન અનુપાત પરત્વે આપવી એાછા પ્રમાણથી જેટલે એક ગ્રેનનો રોગમે ભાગ ઝેરકોચલાનુ સત્ત્વ હૃદયને ઉત્તેજક અને સહમવાહિનીનુ સ્તબ્ધ કરનાર છે ઝેરકોચલાનુ ઝેરી સત્ત્વ ફળથી બિયામા ૨ અને છાલમા ૧ લાગ લુદા લુદા પ્રમાણમા ગ્રે છે ફળના ગર્ભમા તે થોડા પ્રમાણમા રહે છે આર્યવેદક, આગ્નૈવેદક અને હોમિયોપથિક વગેરે પદ્ધતિ પ્રમાણે ઝેરકોચલા એ એક અમૂલ્ય ઔષધ છે તાવ, અજીર્ણ, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ ક્ષય અને શિગરાગ વગેરે અનેક રોગ ઉપર લુદી લુદી યોજના પ્રમાણે તે શુભુકારી છે ધાતુની નિર્મળતા ઉપર તે આ એમ અપૂર્વ ઔષધ છે ઝેરકોચલાના પાકા, સૂઠ અને સાબગશિગ-એનો લેપ તૈયાર કરી ચોપડવાથી સધિવાત અને પક્ષાઘાત સારા થાય છે તથા ઉદરનુ ઝેર બીતર છે હાથીમ લોકો એમલા ઝેરકોચલાના પાકા વાગી પક્ષાઘાત ઉપર લેપ કરે છે આ દૂતરાના ઝેર ઉપર બિનાર છે

ઝેરકોચલાની શુદ્ધિ—આ ગિયા ધીમા બળવા નહિ દેતા તગાને તેના ઉપરની છાલને વચ્ચેથી ચીરી માહેની છલ હોય તેને કાઢી નાખી એટલે શુદ્ધ થાય છે, અથવા ગિના ગ્રામૂરમા સીંચવી છાલ અને છલ કાઢી નાખવી, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે *

ઝેરકોચલાનુ ઝાડ—મદકર, તુરુ, માઠક વીંખુ, કડકુ, લણુ તથા ગરમ છે, અને ઠાઠ, રક્તવિકાર, કફ, કૃમ, વાતરોગ, માણુ, અર્થ તથા બ્વરનો નાશ કર છે એના લીલા ફળ—

* (૧) ઝેરકોચલા ગ્રામૂરમા ૭ દિવસ પનાળી રાખવા દરરોજ ગ્રામૂર સવાર સાળ બંધનુ બ્યાર તે નરમ થાય ત્યારે તેની છાલ કાઢી નાખવાથી ઝેરકોચલા શુદ્ધ થાય છે આ મઢી નાખેની ઝેરકોચલાની છાલ વાઢી વકરેલા ખીન વગેરે પર ચોપડવાથી તે ચમળાસ આરામ કરે છે જમરાને આટખે છે (૨) થોપી શુદ્ધ કરેલા છાલ વગરના ઝેરકોચલા સોળગણુ દુધમા ટીકાણી માવે કરવે તેમાથી ઝેરકોચલા કાઢી લેવા અને રહેલ દુધનો માવે ઝેરી છે માટે તેને જમીનની બફર દાઢી દેવા એ અશીલુનુ બ્યસન છોડાવડુ હોય તો અશીલુને બદલે આ માવે અશીલુના વજનથી સમાન (અથવા બમણા) આપવે ૭ ૮ દિવસ સુધી માવે આપવાથી અશીલુ લેવાના સમયે આવનારા બગાસા હાથપગ ટૂંકવા આદિ લક્ષણ દૂર થઈને એ બ્યસન છૂટે છે (૩) ઉપર પ્રમાણે દુધમા બાફેન ઝેરકોચલાની છલ કાઢી નાખી ત્રીણા મ્કડા કરી નાખી ગામના ધીમા તળી ખાડી રાખવા એ ગેલડી, વાયુ આદરો શ્વાસ અને શરદીના નાશ કર છે એની માત્રા ૧ રતીથી ૪ રતી સુધી ગણાય છે (૪) એ ઝેરકોચલા થેર ના છાલ અને પાણીના રગડામા ૮-૧૦ દિવસ સુધી પલાળી રાખવા છાણુ સુકાવા ન દેતા પાણી દરરોજ બેઠેનુ બેઠેનુ નાખતા રહેડુ આમ કરતા પાકી નરમ થેસ લેવા તે થઈ બચ એટલે તેની છાલ અને છલ કાઢી નાખવા આ શુદ્ધ થયેલા ઝેરકોચલા સાથે સોપારી તોલા ૧, મરી તોલા ૧૦૦ તથા આમનીના શુષ્ક કરેલ કમળુ નજ ૮ વારી ચણુ બેવડી આસરે એકેકે રતીની ગોળીઓ કરી એ ગોળીઓ ધીમા, મધમા કે પાણીમા વાગીન કરવી એથી પથુ અશીલુનુ બ્યસન છોડાવી શકાય છે આ ગોળીને 'વિષતિદુઃ' વડી કહે છે આ મરાગો ખાવડીલાયક છે બનરા માણુનેડું અશીલુ ઉપરના બન મરાગોથી છોડાવેન છે

મ્રાહક, તૂરા, વાતકર, લઘુ અને શીતળ છે પાકેલાં ફળ—વિષ, શર તથા પાકકાળે મધુર છે અને કફ, વાયુ, ક્રમેહ, પિત્ત તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) જનાવરોને કંઈ વિષખાત્રા થઈ હોય તે ઉપર :—ઝેરકાયલાના ખી અગર મૂળિયા ઘસી ચોપડવા, એટલે વિકાર દૂર થાય છે. (૨) શરીરમાં વાળો મર્યો હોય તે ઉપર :—ઝેરકાયલાના ખી ઘસી ચોપડવા (૩) ઉકાણું (પાકે નહિ તેવા ગૂમકા) ઉપર :—ઝેરકાયલાના ખી અને સમુદક્ષળ ઘસી ચોપડવા (૪) શોફેદર ઉપર :—ઝેરકાયલાના ઝાડ ઉપરની શિગોનો કાપ કાઢી વાસણમાં ધાલી કાટો કરી આપવો (૫) ફોળા. ઊંદર વગેરે કંમી થવા માટે :—ઝેરકાયલાના ગિયાંનું ચૂર્ણ કરી તે ભેટમાં મસળવું અને તે ભેટ ઊદર ખાંધ તેની ગળાએ મૂકવો આ ભેટ ધણી વિપારી છે (૬) દાદિયો તાવ, સુવારોગ, અશુભ, શૂળ અને મંદાશિ ઉપર :—ઝેરકાયલાના ખી લાગી જવા ન દેતા ધીમા તળી કાઢવા એટલે તે શુદ્ધ થાય છે શુદ્ધ કર્યા પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧-૨ શૂળ મધમાં આપવું (૭) વાળા ઉપર :—ઝેરકાયલાના ખી અથવા ઝેરકાયલાના ખી અને સોમલ પાણીમાં વસી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો (૮) શીતજ્વર, આમ, શૂળ અને સંમહાણી ઉપર :—શુદ્ધ ઝેરકાયલા નજી લાગ અને લવન એક લાગ આદાના ગૂમમાં ખરલ કરી ચણેલી જેવડી ગોળાએ કરી તે મધમાં આપવી (૯) શૂળ ઉપર :—ઝેરકાયલાના ગિયાનું પાતાળખંતથી તેલ કાઢી તે પાનમાં ચોપડી આપવું (૧૦) જૂના વાયુના રોગ ઉપર :—શુદ્ધ ઝેરકાયલા ૧ થી ૨ સ્તી દિવસમાં બે વખત દૂધ અથવા નવશેકા પાણી સાથે થોડા દિવસ લેવાથી કમરનું દરદ, પક્ષાઘાત અગત્ય જકડાઈ જવું, પાચનશક્તિની નિર્મળતા, શરીરકંપ, પગમાં તથા હાથમાં થતી કળતર વગેરે દૂર થાય છે માત્રા થોડી લેવી અને પથ્થપાલન કરવું હસ્તમૈથુન અથવા અધિક સ્પર્શગથી ધીરક્ષય થઈ શરીરમાં કમળેરી આવેલી હોય તે પણ ઝેરકાયલાના સેવનથી દૂર થાય છે નવા વાયુના રોગવાળાએ ઝેરકાયલાનું સેવન કરવું નહિ તકેશુ વાતમોપમા ઝેરકાયલાથી લાભને બદલે ઊલટી હાનિ થાય છે (૧૧) હંડકાચર કૂતરાના ઝેર ઉપર :—શુદ્ધ ઝેરકાયલું, શુદ્ધ વળનાજ તથા કુલાવેસો ૮ કણખાર સમભાગે લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરવું. દિવસમાં બે વખત ૨૨ દિવસ લેવાથી ઝેરની અસર દૂર થાય છે અથવા ઝેરકાયલાના ખી ધીમા શેકી ૦ા થી ૧ વાલ આપવા +

+ ડોમ્બર દેસાઈના મત પ્રમાણે ઝેરકાયલા (ખીજ) કડવા, દીપન, પાચન, કટુપોષિક નિયતનાસિ નવરસતિજનક, બદ્ધ અને વલ્લકર છે બળિતો લેવ જોરદાર મૂલિદર અને કઠિન વેદનરથાપન છે છાલના લેપથી જ્ઞાનતત્ત્વ અને ગતિતત્ત્વના ઉકાળા નિર્જન થાય છે, એટલે છાલનો લેપ વેદનરથાપન છે ઝેરકાયલા બધી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા વધારી આપે છે, પણ તેમાં જ્ઞાનતત્ત્વ પર એની ક્રિયા વધારે થાય છે મગજ પર વધારે ક્રિયા થતી નથી, પરંતુ મગજની નીચે જે ઝવનીય કેન્દ્ર છે, તેઓના ઉપર અસર પહોંચે છે એની જ રીતે સુષુપ્ત કાંઈ (મેકેહડ)માં રહેલ વાતનારીઓ પર વિશેષ ઉત્તેજના પહોંચે છે, એમાં નીચેના ભાગમાં જનનેન્દ્રિયનું કેન્દ્રસ્થાન છે એના ઉપર આની નિયમિત ક્રિયા થાય છે આસોઅવ્યાસ કેન્દ્ર ઉત્તેજિત થવાથી આસ લેવાની રાખી વધી જાય છે, જેથી સારી રીતે ખારી શકે છે અને કફ પેડે છે હૃદય અને રક્ત વાહિનીઓનું કેન્દ્રસ્થાન ઉત્તેજિત થાય છે, એટલે હૃદયકેન્દ્રકાચક્રાસક્રિયા નિયમિત થાય છે અને રક્ત વાહિનીઓની ક્રિયા સુધરે છે તથા રક્તભાવ (બ્લડ પ્રેશર) વધે છે ઝેરકાયલું બહુ જ જુદમી બોલેલ માટે સ્વપ્ન માત્રામાં જ અપાય છે મોટા પ્રમાણમાં આપવાથી ધનુર્વાતના જેવા લક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે માત્રા-ખીજનું ચૂર્ણ ગાથી ૧ સ્તી ઉપયોગ :—જ્ઞાનતત્ત્વસંરક્ષા પર મત્સ્ય ઉત્તેજક બોધક ઝેરકાયલાના જેવ ખીલ નથી આ શરીરની બહાર બહુ જ ધીરેધીરે નીકળે છે એટલે આનું પરિણામ બહુ જ લાભા સ્વપ્ન સુધી ટકી જાય છે જલદી લાભ પહોંચાડવા હોય તો અર્ધ (અથવા આડવ) રૂપે અપાય છે

રસાયનરૂપે જેથી રીતે સોમલનો ઉપયોગ થાય છે, તેવી જ રીતે ઝેરકાયલાનો થાય છે જૂના દાદિયા તાવમાં ઝેરકાયલું બહુ જ ઉપયોગી છે દાદ અને વાવનું ખજાળ પરિણામ દૂર થાય છે અને વારી બપ થઈ જાય છે ઝેરકાયલાથી દોહરીની શક્તિ વધે છે પાચનક્રિયા સુધરે છે એ સર્વોત્કૃષ્ટ, કટુપોષિક બોધક છે. કૃષ્ણન, છાણું દાદ-ચોપડવા દોહરીના દોહરોને ઝેરકાયલું અપાય છે. દોહરીના કરતાં પણ આતરડાની ઉપર અને તેમાં પણ મોટા આતરડા ઉપર તેની બહુ જ અજવાન ક્રિયા થાય છે ઝેરકાયલાની આતરડાની

૨૫૯. ટાંકે—સં ચક્રવર્તિની, વારતુક મં ચાકવત હિ બધુવા બં વેતુવા. રાં ચિયવો કં ચક્રવર્ત ચક્રાતપપ કાં મુસેલેસા અં રાકળતુલ્લમ્મેલ ઇં વ્હાઈટશુજ ફૂ-
લાં ચિનોપોડિયમ આલળમ્

આ શાક ઘણે ઠેકાણે થાય છે આ છોક સુમાર હાથલર લેયા વધે છે એના પાદડા ઘણા મોટા હોતા નથી. તે ઝમળ હોય છે ટાકાની લાજી પૌણિક છે એ લાજી ચણુની દાળ અગર કાર્થક ધાન્ય સાથે નાખવાથી તે ઘણી સારી લાગે છે ટાકામા આ એક શુચ છે, કે જે દાણા બાફવા કઠિન હોય છે, તેમા કેટલાક ટાકાના પાદડા નાખવાથી તે જલદી બફાય છે ટાંકે—મધુર, શીત, ખારો, રચિકર, તારક તથા પાચક છે, અને ગળખૂન શુદ્ધ કરનાર, અમિદીપક, લઘુ, શુક્રપદ,

સચલનશક્તિ વધી જાય છે આતરડાની નિબળતામા ઝેરકોચના સુગંધી દ્રવ્યોની સાથે અપાય છે નાની માત્રામા કબજિયાતને દૂર કર છે પિત્તમકોષથી સિરદર્દ થઇ હોય તો તેને દૂર કર છે જોનો મરડો અને ઉદરપીડામા ઝેરકોચના અતિ શુલ્કારક છે પાચનક્રિયાના વિકારમા બીજાનુ ચૂલુ નાગરવેલના પાનમા અપાય છે ધાન્યાદારી લોકોના હોળરીના વિકારમા અને માસાદારી લોકોના આતરડાના વિકારમા ઝેરકોચ વખાર ઉપયોગી છે શુદ્ધિ રામા પળુ લાભ પહોચાડે છે

જ્ઞાનતત્ત્વના રાગમા ગતિશ્ર ર અને જ્ઞાનશ્ર ર થાય છે એની સ્થિતિમા ઝેરકોચ વાપરવાનો અતિ રિવાજ છે, અર્થાત્ અર્દિતવાત (મોઢુ વાડુ થયુ), અર્ધાગવાત (કમરની નીચેનો ભાગ બધો રહી જવો) ઇત્યાદિ રાગોમા ઝેરકોચ હિતકારક છે જે જ્ઞાનતત્ત્વઓના જ ભાગ થયો હોય તો ઝેરકોચવાથી લાભ થતો નથી જ્ઞાનતત્ત્વઓના આપાતથી રહી ગયેલા અવયવોમાની માસપેશીઓ સુકાતી જતી હોય તો એ યોગની ક્રિયા ઝેરકોચવાથી બધ પડે છે, કપરાજ અને જ્ઞાનતત્ત્વની વેદના પર ઝેરકોચ સોમની સાથે અપાય છે.

તમાકુના અધિક સેવનથી એક પ્રકારનુ આઘળાપણુ (દષ્ટિમાધતા) આવે છે એમા ઝેરકોચલોને અર્ક સાજખારની સાથે અપાય છે

કંઠાલ્હિણી (ડિંધેરિયા) થી અવાજ બેસી ગયો હોય અથવા બહુ જ બાલવાથી અવજ રહી ગયેલ હોય, તો તેના ઉપર ઝેરકોચવાથી સારો લાભ પહોચે છે,

બાળક નિદ્રામા પેશાબ કરે છે તે ઉપર અને હસ્તવેનુને પડી સડજ થતા વીચંપતન પર તથા અતિ મૈથુનથી આવેલી નપુ સંકતા ઉપર ઝેરકોચ અપાય છે કિતરલી ઉ મરરાજ માથુસને ઝેરકોચ વાછકરણુ શુચ માટે લોદભસ્મ અને કાળા મરીની સાથે અપાય છે ઝેરકોચનુ અતિ બળવાન અને પ્રાયશ્ન વાછકરણુ છે, મૂત્રાશયની અસાક્તિને પણ દૂર કરે છે

માનસિક થકાવટથી નિદ્રા ન આવતી હોય તો અથવા નકામા વિચાર આવતા રહેવાથી નિદ્રા ન આવતી હોય તો ઝેરકોચ અપાય છે

હૃદય પર ઝેરકોચ લાભદાયક છે જ્યારે હૃદયના ધબકારા બરાબર સંભળાતા ન હોય વાડી મદ બળવાળી અને અતિશય જલદી ચાલતી હોય અથવા વટતી જતી હોય, હાથપગની આગળીઓ અને કાનની બૂટ ઠી રહેતી હોય, વાડી મહેનત કરવામા પરસેવો આવી જતો હોય અને શ્વાસ બરાતો હોય તો અતિ સ્થિતિમા જરૂર ઝેરકોચ આપતુ ભેદએ ફેફસાના રાગથી હૃદય નિબળ બને છે ત્યારે હૃદયના ધબકારા વધે છે એવી સ્થિતિમા ઇવનદાન નાખનારી ઔષધિ એક ઝેરકોચ જ છે હૃદયના પાદડાઓના છળું રોગમા હૃદય નિબળ બને છે હૃદય કૂટે છે, પછી પછો પર સોજો આવી પડમા પાલી બરાવ છે ચક્ર મોઢુ મદભય છે પેશાબ બોહા અને લાલ રંગનો થાય છે અત થયલ નથી, દસ્ત સાફ આવતો નથી, પેટ કૂટે છે, સૂતી થજતે ગ્રહરામણુ થાય છે, એટા રાતદિસ બેસી રહેતુ પડે છે, એવા રાગને હુડોદર કહે છે એના ઉપર ઝેરકોચ અપાય છે જે કફની પ્રમાનતા હોય તો ઝેરકોચ દિગ અને કપૂરની સાથે અને જે જલશયની પ્રમાનતા હોય તો સ્વેદન, મૂત્રય અને રચન દ્રવ્ય તથા ગોડી દારૂ અર્દિ બેગજ ઔષધની સાથે અપાય છે હૃદય ગતમા જલદી પછી શકે તેવા સાકરવાળા પાણી નાખવાથી ઝેરકોચવાની અસર જલદી થાય છે ધમની (શુષ્કજાવાલિની) થી નિબળતાથી નિદ્રાનશ થયો હોય તો ઝેરકોચ આપવાથી નિદ્રા આવવા માટે છે, આવી સ્થિતિમા ઘણે ભાગે પાડુરાગમા થાય છે એટલે સાથ લોદભસ્મ અને પ્રવાડ અપાય છે ફેફસાના તીવ રોગમા શ્વાસક્રિયા યોગ્ય થતી નથી, ઇવ અમશય છે રાગી થાથી જલ્ય છે ત્યારે ઝેરકોચ આપવાનો રિવાજ છે કપ પડવામા મુરોડી થતી હોય તો ઝેરકોચ તિવર છે શ્વાસનલિકાના સોજા ફેફસાનો સોજો તથા દમ પર ઉન્નક કફન નીવળની સાથે ઝેરકોચ અપાય છે કાપરોગમા તને બહુ જ ખામ થાય છે કે ઝેરકોચ થય થી એહો પદ્ભય છે નિબળ માથુસને સર્વતા ઝેરકોચ અપાય છે

બલકર, હલ તથા જવરનાશક છે, તેમ જ ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ, પ્લીહા, રક્તવિકાર, કોઠ, પિત્ત તથા ઉદાવર્તવાયુનો નાશ કરે છે * ઉપયોગ—(૧) શીતળા આવવા ઉપર :—પ્રયન ઉલટી થવા માટે ટાકાનો રસ મધમાં આપવો (૨) દેવતાથી બળેલના દાહ ઉપર :—ટાકાનો રસ ચોપડ વાથી દાહ શાત થાય છે

૨૬૦. ટીબરુ—સં તિદ્ધા મં ટેલુરશી હિં તેદુ કં વુમરી, જગળમં કાં અનુસ ઇં એમની લાં ડાયોસ્પાઇરોસ, એઝીઝોટેરિસ

ટીબરુના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એના પાદડા મોટા અને લાખા હોય છે એને બોર જેવડા ફળ આવે છે અને તે લોકો ખાય છે એના પાદડાની તળાકુની બીડીઓ કરે છે, એ બીડીઓ પીવાથી કાળજી બવાઈ જાય છે હૃદયમાં પીળો રાશ પડે છે, કઠશોષ થાય છે અને કફ વધે છે એવું છતાં પણ હાલમાં એ વ્યસનનો ફાલો વધતો જ જાય છે એ વ્યસન સાધારણ જણાય છે, પરંતુ એથી થયું જ નુકસાન થાય છે દ્રવ્યનો નાશ થાય છે, ઘડિત જતી રહે છે તથા આખોડું તેજ મદ થાય છે આવી હાલિ થતી રોવાથી આવા દુષ્ટ અને હનન વ્યસનથી લોકોએ દૂર રહેવું એ બહુ જ મારુ છે ટીબરુ—તૂરી, કડી સિંગધ, ઉખ્યુ તથા મધુર છે, અને વાયુ તથા ત્રણનો નાશ કરે છે એના રૂળ—તરા, લેખન ગ્રાહક, શીત રવાદુ, રક્ષ લઘુ, મલસ્તલક, અરુચિકારક, વાતકારક તથા કડવા છે, પાંડો ફળ—ગુરુ, સ્વાદુ, મધુર, સિંગધ તથા કફકર છે, અને મેઠ, પિત્ત રક્તરોગ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ટીબરુની છાલ—પિત્તરોગની નાશક છે ઉપયોગ :—(૧) જૂ મારના માટે :—ટીબરુની છાલને ગોમુત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) કમ ઉપર :—ટીબરુના ફળની છાલ સૂકી ના તોલો ચલમમાં નાખી પાવી

૨૬૧. ડમરો—સં દમનક મં દવણા હિં દવના, દોના કં દવના તેં સાવિન ચુદ્ધાં વરજતીક, સફસતીન અં કુશસક્ષમી ઇં વર્મવૂડ લાં આર્ટિમિશિના સિન્સિયાના

ડમરોના છોડ વેત દોડવેત બીયા વધે છે એના પાદડા કાર્ષિક ગાજરના પાદડા જેવા હોય છે, ખાતુ ડનગના પાદડા સાકડા હોય છે ડમરોના છોડની વાસ ધણી તીવ્ર આવે છે તે વાસ દૂરથી સારી લાગે છે એને તોરા આવે છે તેની પજી છોડ જેવી વાસ આવે છે ડમરોના સુગંધી પદાર્થમાં ઘણું ઉપયોગ થાય છે ડમરોના છોડ ધરની આસપાસ વાવવાથી ધરમાં સાપ આવતો નથી (આ જાતની ઉત્પત્તિ કાશ્મીરમાં વધારે થાય છે ઘણે લોકો આપણા દેશમાં થતી નથી) ડમરો—તીખો, શીતળ, કડવો, તૂરો, વૃષ, હલ તથા સુગંધી છે અને કોઠ, વિસ્ફોટક, કફ (ખરજ) ક્ષિદાય, નિદાય, વિષ, ક્લેદ, અર્શ, ભૂતમાધા સમઢણી તથા મઢપીડાનો નાશ કરે છે

* ટામની એક નીલ નામની બીજ જલ છે તેને રાતો ટાકો કહે છે જેવું વર્ણન ચદન બદવાના નમ્થી ઉપર કરેલું છે વળી મુજરાને યજ્ઞ જગની ટાકો કહે છે

* ટીબરુના ફળનો તાજો રસ ઉપર હિસ્તવાળા યા ઉપર ચોપડે છે, અને ગરીબ માણસો તેના ફળ ખાય છે એના બીજને રાખી મૂકે છે ઝાડાની બીમારીમાં એના આછી ગુણ હોવાથી દેશી લોકો વાપરે છે આ ચેલ ઔષધોમાં ટીબરુને બહુ જ માછી કહેલ છે એવું સત્ત્વ બનાવવા માટે ફળને કચરી નાખીને તેનો રસ કાઢી તેને ઉકળીને ઘાટો કરી લે છે આ સત્ત્વ રતારા પ તા ભૂરા રગવું હોય છે અને પાણીમાં ધણું જલદી પીગળી જાય છે આગમાં અને ઘામાં દિવસના સૂત્રમાં તે ઘણું ઉપયોગી છે બે પડી જવાથી નસ રલી ગઈ હોય અથવા ચામડી છાલઈ હોય તો આ ફળનો લેપ કરવાથી સોજો ચડતો નથી ઉપર કહેલું સત્ત્વ દરા આગીઆર લઈ તેને સવાશેર પાણીમાં ધિગળાવી એ પાણીની પિચકારી મારવાથી સોઝોની જન ને દિવસમાં નીકળનાર સફેદ મ્ત્રાહ (સોજોમર) બધ થાય છે આ સત્ત્વ બનાવતી વખતે પોલાદ અથવા લોહાના વાસણ કામમાં લેવા નહિ કેમ કે રસ તેથી કાળો થઈ જાય છે ઉત્તમ મકર બનાવેન સત્ત્વનો રજ લાખના જેવો હોય છે એના બીજમાંથી ઔષધમાં લેવા લાયક તેવ નીકળે છે કુમળા પાદડાટ કેટલાક દેશમાં રાક કરે છે છાલને ઝીણી વાટી યા અને નાસર ઉપર ચોપડે છે ચરકમાં કાચા ફળને વાત અને પિત્તને ઝિસાડનાર કહેવ છે સુશુત્રમાં સ્તપિતનાશક હાદનાશક ચોનિદોષનાશક, ત્રણનાશક અને સમઢી કહેલ છે ફળમાંના રસમાંથી કાઢેલું સત્ત્વ ન્દની સમઢણી ઉપર ઉત્તમ અસર કરે છે

ઉપયોગ :—(૧) સર્પના વિષ ઉપર :—કમરાના મૂળ અને તેના પાદડા ખાવા અથવા રસ કાઢી તે પાવો. દોરોને પણ તે આપવાથી શુભ આવે છે. (૨) ગરમી ઉપર :—કમરા—મરવાનો રસ કાઢી તે રસ પાવો.

૨૬૨. ડાભ (ડાભડા) :—સં ૦ કુશ, દર્ભ મં ૦ દર્ભ ૫ ૦ કુશ, દર્ભ હિં ૦ દાભ, દાભડી ૪૦ વિલિયમુટકુશિ, ઉન્હાકુન્હી. તે ૦ કુશકુવાંશુ, દુલ પુ ૦ દર્ભેપતિ મલાં ૦ અતુદર્ભ લાં ૦ ઇરચા સ્ટિકા સાધનો ચુરોષડિત

ડાભ એ એક મોળની જાતિનું ધાસ છે અને વેતલર લખાઈના તોરા આવે છે એ તોગ મોળના તોરા કરતા મોટા હોય છે અને દક્ષિણમાં કેટલાક લોકો 'મળ' કહે છે એ બે અઝી હાય બીચો વધે છે એ બ્રહ્મકર્મમાં ઉપયોગી હોવાથી સર્વ પ્રસિદ્ધ છે ડાભના ભોયા નદીને કિનાર કિંવા વહેવાને કિનારે થાય છે ડાભ—શીતળ, રચિકર, તૂંગ, ગિન્ધ, શુક્રશુદ્ધિકાગ્ક તથા રજશોધક છે, અને કફ, રક્તપિત્ત, પિત્ત, દમ, તૂષા, મૂત્રકૃચ્છ, બગ્ગિત શળ, કમગ્રો, પ્રદર, રક્તદોષ, વિસર્પ, બિનદી, મૂર્ખા તથા અરમરીનો નાશ કરે છે એના મૂળિયા—શીતળ, રચિકર તથા મધુર છે અને તાવ તૂષા, દમ, ઉધરત, કમગ્રો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—

(૧) રક્તપ્રદર ઉપર :—ડાભના મૂળ મોળના ધોવરામળમાં વાટી તે પાણીમાં છરાની બૂકી અને સાકર નાખી પાડુ (૨) મૂત્રશુદ્ધિ ઉપર :—ડાભના મૂળ, પાણીમાં ઉકાળી પાવા કોથી મૂત્ર બધ થયુ હોય તોપણ છૂટે છે (૩) વાતજનર ઉપર :—ડાભના મૂળ, બળ(બોળ)ના મૂળ અને ગોખરનો કાટો સાકર તથા મધ નાખી પાવો.

૨૬૩. ડામર—૪૦ ટાર સ્કોટલોમ ટાર લાં ૦ પાઈનિસ સિવેવેડિટ્રૂઝ ડામરના ઝાડ મલખારના વનોમાં થાય છે એ મોટા થાય છે એમાંથી જે રસ નીકળે છે, તેને ડામર કહે છે રસ કાઢવાની રીત એની છેદે એ ઝાડની મોટી મોટી ડાળોએ તોડી તેના નાના નાના ટુકડા કરે છે તેને લઘુમાં ઘાલ્યા પછી તેમાં જે રસ હોય છે તે ઉપર આવે છે અને તે કાઢી લે છે પછી તે ધૃત્ત દાય છે ડામર તારના દોરડાને અને લઘુકામને ચોપડવાથી તેને મજબૂતી આવે છે +

૨૬૪. ડાંગર (લાત) :—સં ૦ હિં ૦ શાસિ મં ૦ સળ ૬૦ ભત્ત કાં ૦ વેલ કાં ૦ નિરજ અં ૦ ઉરજ ૪૦ રાઈસ લાં ૦ ચોરિઝા સેટાઈવા

જગતમાં આ ધાન્યનો સર્વ વસતીમાં થોડો ધણો ઉપયોગ થાય છે એની ઉપત્તિ ધણ કરીને ઉપયુક્તિ થાય છે આ દેશમાં એ ધાન્ય સર્વ થાય છે ગંગાજળમાં ઉચ્ચ જાતિના ધણા ઝીણા ચોખા પાકે છે ઇન્ડોન્સ અને યુરોપમાં બંગાળથી સેકડા ખાડી ચોખા જાય છે એનો છોડ દી ચુથી તે માથોડુ પર્વત બીચો વધે છે એને સર્વ પાદડા જ હોય છે એના પાદડા પાકે એટલે એને 'પરાજ' કહે છે એ પાદડામાંથી ગોળ પોની એ સળી નીકળે છે તે સળીની છેવટે ડાંગરની

+ ડામર ઉત્તેજક કફન સારક અને મૂત્રવે છે રસાનિક પ્રયોગ(લેપ)રે ઉચ્ચતાસાધક અને દુર્ગ્ધનસારક છે એની ક્રિયા ટરેન્ડાઈન તેલના જેવી પણ એથી કઈ જોણી છે જેટલા આપવાથી પચનક્રિયામાં લાભ થાય છે માત્ર વધારે આપાય તો હોજરીમાં વેદના, બિનદી અને અવિશય તિરદર્દ ઉત્પન્ન થાય છે પરાજ કાળા રંગનો આવે છે અને ગોળમાં ડામરની વાસ આવે છે ડામરનો ધુમાડો હોવાથી શ્વાસમાગની શ્લેષ્મિક ત્વચા ઉત્તેજિત થાય છે પછી નાના કીટાણુઓનો નાશ કરે છે અને કફને બહાર કાઢે છે

સૂચના—ચામડી પર ડામરની માલિશ કરવાથી કોઈ કોઈ વખતે નાની નાની પડવાળી ફાલ્ગીએ ઉત્પન્ન થાય છે તે કોઈને ચામડી ઉપર બહુ જ ઉચ્ચતા ઉત્પન્ન કરે છે એટલે એને ઉપરોક્ત બહાર લગાડવામાં બહુ જ ઓછા ભાગમાં થાય છે રેસિનમાં કીટાણુનો નાશ કરવા માટે તથા મલમરો વપરાય છે ડામરને કીમોસોટ અને ફેનોલના કરતા બહારના લેપ અને મલમરો વધારે મૂલ્યવાન ગણે છે મલમ નીચે પ્રમાણે તૈયાર કરાય છે

૧૨ મલમ—ડામર ૭૦ ભાગ વેસેલિન ૫ ભાગ અને મીઠા પીટ ૨૫ ભાગ લેવું ત્યારે મેળની ગરમ કરી ૪૬ થાય ત્યાં સુધી હલાવતા રહીને મલમ બનાવી લેવો ખરજી અને બીજા ચામડીના નાગ ઉપર લાભદાયક છે

ખાત્રા—૧ થી ૫ સ્ત્રી રિયાળના દિવસોમાં કફ બહાર કાઢવા માટે ફેફસામાં ઉત્પન્ન થયેલા કીટાણુઓનો નાશ કરવા માટે દિવસમાં ૧ થી ૩ વખત આપાય છે

—સ્વામી કુંજાનંદ

ઉખી બાકે છે એમા ડાંગર થાય છે એમા જે દાણા હોય છે તેને 'ચોખા' કહે છે ડાંગરમા જેમ્લી ભત છે, તેટલી કાંઈ પણ ધાન્યમા નથી આપણા દેશમા ડાંગરની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી તેથી કરી અહીં એવી ઘણી ભત પણ થતી નથી જે ડાંગર નજીથી ચાર-સાડાચાર મહિનામા પાકે છે તેને મરાઠીમા 'હળવી' કહે છે, અને જે પાચથી છ મહિના સુધીમા પાકે છે તેને 'ગંગવી' કહે છે ગરવી ડાંગર પહેલા નબરની જમીનમા થાય છે કમોદ, બગાળી કમોદ, પચસાળ, ચાખા મોર, રાયભોગ, છરાસાર, કાળીસાર, રાતીસાર જેરસાળ, ચીમેણસાર, વાઢસાળ, કોઢબરી, રાન્નવળ તથા ધંલાયચી ઇત્યાદિ જાતિની ડાંગર ઉત્તમ થાય છે ચોખા એ શીતળ અને શક્યુ તપાદક અન્ન છે ઘણા લોકોને મુખ્ય ખોરાક ચોખા જ છે ડાંગરના લુદા લુદા પુષ્કળ પ્રકાર છે તેના ચોખા કરી બાકી ભાત કરે છે ભાતનું ચોસામણ ઘણું હતું અને પૌષ્ટિક છે ચોખાનો લોટ કરી તેની ફશમીઓ, ભાખરીઓ, પૂરીઓ તથા રોટલા વગેરે પદાર્થો કરે છે ચોખાની ખીર સારી થાય છે ચોખાનું ઉત્તમ પકવાન મસરી ભાત થાય છે ચોખાના લાડુ વગેરે ખીજ પકવાનો પણ થાય છે ચોખાની કચુકોને પાણી કે જાસમા નથી ઘેસ કરે છે નાના બાળક, સેગી તથા અશક્ત માણસોને એ ઘેસ બહુ ઉપયોગી છે ચોખામા તુવગની કે મગની દાળ નાખી તેની ખાચડી કરે છે એ સાદા ભાત કરતા પૌષ્ટિક છે ચોખાના પીચા કરે છે તેમ જ મમરા પચુ બનાવે છે પરાળ લોગને ખાવાના કાગમા આવે છે ડાંગરના તુસોને પણ ઘણો ઉપયોગ થાય છે ગયબોગ ડાંગર—ધાળી કાળી અને રાતી એમ ત્રણ પ્રકારની થાય છે તે સ્નિગ્ધ મુર, અમિદીપક, બલકર કાતિકર, ધાતુવર્ધક, પથ્થકારક, નિદાપનાશક તથા લણુ છે એ એમ કરતા એમ શુભથી અધિક છે ગતી ડાંગર લણુ, સ્નિગ્ધ, મધુર પથ્થકારક, રુચિમ, બલકર વર્ષાદર ચમુખ અમિદીપક, મૂનસ શુકલ, સ્વર્ણ, હલ્દી તથા પુષ્ટિદાર છે અને ત્રિદોષ રૂતરોગ દાહ, ત્વા, વણુ વાયુ વિગત પિત્ત જ્વાસ, કાસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે ઘોળા માઠીચોખા—રચિત્ત શીતળ, બનકર, પથ્થ, વીર્યવર્ધક, ગ્રાહક, દીપન તથા મીઠા છે, અને તાવ તથા નિદોષનો નાશ કરે છે કાળા સાકીચોખા ગુણમા અધિક છે તેનું ડાંગર—એ તૃણ્ય પાટલ, શાલિમુખ, કુટાડ અને જતુભેદ એવા પાચ પ્રકારની છે તે પાકકાદ મધુર શીતળ, મન તલક તથા અભિભવકાર છે એમા કાળી વધારે શુભવાળી છે ઉપયોગ—(૧) ચોખાસામા પડે ચોસાર થાય છે તે ઉપર.—ડાંગરની પરાળ બાળી પડે કાળા રવ આવે ત્યાં સુધી ધૂણી દેની (૨) અટગુણુમક (જવર ઉપર):—મિચિત્ત રોષ્ટા ચોખા અને મર એ સમાન લઈ તમા ચોદગણુ પાણી નાખી બાફવા નાફતી વખતે તેમા હિંગ, રાધવ ધાણુ, સં, મરી તથા લીડીપીપર નાખી પછી તેમાની વગળ બહુ નીમળવા ન દેતા તે ઘેસ ખાની આ મક (રાખ) જ્વરનાશક તથા નિદોષનાશક છે અને તે લોહીને તથા જૂખને વધારનાર, બલકર અને બસ્તિ શોધક છે (૩) ગરદગરમી ઉપર.—બારીક ચાખા સાગે બાફી તેનું ચોસામણ કોરા માટલામા ઘાલી મો બાધી રાત્રે ઝાકળમા મૂકી સવારે તેમા સાકર નાખીને ૭ દિવસ આપવું (૪) મૂનરેચન માટે:—વળાચોખાના ધાવરામણમા સાકર અને સૂરાખાર નાખીને પાવું (૫) લાગ ઉપર ઉતાર:—ચોખાનું ધાવરામણ આપવું (૬) રોપગેગ ઉપર.—ડાંગરની ધાણીનો કાઢો કરી પાવો (૭) તુપગેગ ઉપર.—ચાખાના ધાવરામણમા મધ નાખી પાવું (૮) અમિદગમણ ઉપર:—ડાંગરના છેતરા (પરાળ) બાળી તેની રાખ ધીમા કાલરી ચોપકડી (૯) ભસ્મરોગ ઉપર:—ચોખા, ઘાણુ મ્મળ અથવા કમળાણ (પળડી) જમ્બીના અથવા ભેસના દૂધમા બાફી ઘી નાખી પાવું (૧૦) આદાશીરી ઉપર:—સૂર્યોદય પહેલાં સુમારે બે મૂકી ચોખાની ધાણી મધ સાથે ખાવી અને સર્ધ રહેતું (૧૧) મધુર ઉપર:—એ શેર પાણીમા એક તોલો ચોખાની ધાણીનો લોટ નાખી તેમા સોનાની અઘૂની અથવા મહેર નાખી તેનો અજમાશ કાઢો કરી પાવો (૧૨) દાહરામન થવા માટે.—નાખાની ધાણી અને બડીસાકર એકત્ર કરીને કાઢો કરી રાખવો અને વારવાર આપવો.

૨૬૫. દિકામાળી—સં નાડીહિચ, હિચનાડિકા મં કિકાલી હિં દિકામાળી, કલ,

પતિહિંગ બાં હિંચુવિરોધ કં કલહસિ તાં કુચ્ચે, હિક્કિમધી તૈં ચિલહિંગ્વા, કાર્ધગવા.
 ઇં હિક્કિમાલિંગમ્, ગમ્મીગાર્ડિનિયા લાં ગાર્ડિનિયા (યુસિહા, ગાર્ડિનિયા ગમ્મિરેરા અં કનખામ

દિક્કામાળીના ઝાડ મોટામોટા થાય છે એ ધણુ કરી કુમરાળ પ્રદેશમા થાય છે કાકણુમા
 અને ખીજે ઘણેક ઠેમણે એ ઝાડ થાય છે એના પાદડા જમફળના પાદડા જેવા અને આકારે
 પાપુ તેવા જ હોય છે એને ઘિનેહાડા જેવડા ફળ આવે છે એ ફળ અચાણુમા નાખે છે એ
 ઝાડની રૂ ખોમા શિયાળામા લીલા અને પીળા રંગનો રસ નીકળે છે તેને 'દીકામાલી' કહે છે
 જગલી લાકે. એ દુધની ઘેપલી કરી વેચે છે એ રસમા રૂ ખોનો પચુ ભેગ કરે છે દિક્કામાળી—
 તીખી, તીદ્યુ, ઉપ્યુ તથા અમિદીપક છે, અને કફ, વાયુ, મતબધ, મનનો મોહ તથા આમનો
 નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પેટપીડ ઉપર:—એક લીધુ ચીરી તેની એક ચીરી ઉપર દિક્કામાળી
 ભરી ખીદ, ચીરીનો રસ તે ઉપર પાડી, દિક્કામાળી નાખેલી ફાડ અગારા ઉપર મૂકી ખદખદાવની,
 પછી કાઢી ચૂસી લેની. (૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—દિક્કામાળીનું ચૂર્ણ સાકરમા નાખી આપતુ
 (૩) કોલેરા. થાક અને તાવ ઉપર:—દિક્કામાળીનું ચૂર્ણ સાકરમા આપતુ (૪) જતાવરની
 ચાદીમા કીડા પડ્યા હોય તે:—ચાદીમા દિક્કામાળી ભરવી (૫) બાળકોના કાળજે ભાર
 હોય તે ઉપર:—દિક્કામાળી અને કાળો બોળ (એળિયો) પાવા (૬) બાળકોની સસણી
 ઉપર:—દિક્કામાળી, રવંચી અને કાળો બોળ (એળિયો) ગરમ પાણીમા વાટી પેટ ઉપર ફૂટીની
 જગા આદ કરી ખીજે સર્વ ઠંડાણે લેપ કરવો *

૨૬૬. કુકરકંઠ—સં વારાહી મં કુકરકંઠ, લિર્ણેવીકંઠ હિં કુકરકંઠ વારાહીકંઠ લાં
 ટસિયા એરુપેરા

કુકરકંઠના વેલા હોય છે એ જગીન ઉપર પ્રસરે છે એની ઉપત્તિ ધણુ કરીને સર્વે મોળા
 મોટા પર્વત ઉપર પોતાની મેળે વાય છે પાણીઆળ દેશમા પચુ એ થાય છે એના કંઠ માટે બાગમા
 પચુ લોકો એ વેલ વાવે છે એના પાદડા નાજરવેલના પાદડા જેવા હોઈ તેનું ડીટકુ લાણુ હોય છે
 પાદડા વેલીને કાતરીને સામસામા આવે છે અને તેના ઉપર જળી પ્રમાણે રેપાઓ હોય છે આ
 વેલીને ફૂલનો ઘોશ આવે છે એનો ઉપયોગી ભાગ કંઠ છે એ વેલાના કાઠાનો આકાર કાઠિક વૃષણુ
 જેવો અથવા કુકર (સુવરના)ના જેવો હોય છે અને સુવરના અગ ઉપર જેવા વાળ હોય છે તેવા એના
 ઉપર પચુ કયોર વાળ હોય છે આ કંઠ કુકરને અતિ પ્રિય હોવાથી એનું કુકરકંઠ નામ પડેનું છે
 એ કંઠ હાય હાય જીડે જગીનમાથી મળે છે આ કંઠ હરસ ઉપર સારો શુશુમરી છે એમા રસાયન
 રુચુ હોવાથી આર્યવૈદકમા આ કંઠને ઘણો મહત્વનો માનેલો છે લોકોના અસાન અને અનાશ્વાથી
 આ કુલ્લભ જેવા જ થયો છે ધણુક માણુનો કુકરકંઠ કળીને કડવા કારિદા વાપરે છે કુકરકંઠ એ
 મોટું તીન શુશુવાનું ઔષધ છે કુકરકંઠ—તીખો, કડવો, જલમર, પિત્તલ, રસાયન, શુક્ર્ય, વૃધ્ય,
 આંદીપક, મધુર ઉપ્યુ, વર્ણકર, સ્વર્ચ તથા આશુષ્યવર્ધક છે, અને ઠોઠ, મેઠ, નિદોષ, કફ વાત,

x બાળકન અતિસાર ઉપર પાણીમા દિક્કામાળી ધસી પની બાદરવાથી કારનક મુરીના તાવવાળ ન
 અડવા લીધુ ઉપર દિક્કામાળી સિંધવ અને મગી વાદીને તે ભમરાથી દેવતા ઉપર ખૂબ રોગ ચુસાડવાથી
 કે અથવા કે દિવસમા તાવ ભય છે આ ગુરુદત અને અનુભૂત પ્રયોગ છે

દિક્કામાળીના મોટા ઝાડ થાય છે ફૂલ ઘોળા હોય છે અને પાદડા જટમોજરા જેવા થાય છે

એકર દેસાઈના મતમા દિક્કામાળી સ કોચ્ચદિક્કાસમતિનધક, હરગ્વાતરામક, કૃમિન નિયતકાતિ નવર
 નારાક, સ્વેદ, મન્મનિ સારક અને ચર્મરોગનામક છે માત્રા ના ચી ર રતી.

ઉપયોગ—હાદિયા તાવ પર તાવની દવાની સાથે અપય છે અહરદાના દેશમા આપવાથી હરવાત
 દર થાય છે, વેદના શાવ થાય છે અને કૃમિ નીકળી ન્દય છે ગોળ કૃમિ માટ આ ઉત્તમ ઔષધિ છે
 પ્રયત્ન અને અ ફરમા કડી અને સુચી (તજ, અજમે, લવચ વગેરે) વડનની શાવ અપય છે બાળના
 દત અવતી વખતે તાવ નામે, હવેલી થાય અને કે ડા થાય તે તેન ઉપર દિક્કામાળી બટુ જ શુશુકારક
 છે આમનીના બ્દના રાત્રીમા દિક્કામાળી અપય છે જમ્બે પર પાણીમા વાદીને જગા ભે છે એથી માની
 બિડની નથી અને જનુ જલદી કચાય છે વાળામા થ રી પ્રમાણમા અપાય છે

કૃમિ તથા મૃતકુચનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) કાંડરાના વિષ ઉપર:—કુકરકંદ બે તોલા પાણીમાં ઘસી પાવો. આ ઔષધ બહુ તીવ્ર છે. કાંડરાનું વિષ ન હોય તો તે સહન થતું નથી અને ગળું બળી જાય છે. આ ઔષધ ઉપર કિતાર—ઘી પાવું. (૨) વૃત્તીયક (તરિયા) તાવ ઉપર:—કુકરકંદની છાલ અથવા મૂળ ચચરગી સૂતર વડે હાથે કિંવા ગળામાં બાંધવું.

૨૬૭. કુંગળી (કાંદા)—સં૦ પલાંડુ મં૦ કાંદા. હિં૦ કાં૦ ખાજ. ખં૦ પેખાજ. કં૦ કિજેગડ્ડુ. તે૦ નિરળી. મલા૦ ધિરળી. અં૦ બસળ. ઇં૦ અનીઅન. લાં૦ એલીઅમ્ સેપા.

કુંગળી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રોષો હાથ-સવા હાથ જોયો વધે છે. તે મીઠો હોય છે અને તેનાં ખાંદાં બારીક નળી જેવાં હોય છે. કાંદાને જે બી આવે છે તે કાળાં હોઈ બદ્ધકના દારૂ પ્રમાણે હોય છે. કાંદાના મધ્યમાં જે રેસો નીકળે છે તેને ‘નળી’ કહે છે. એ કુમળો હોય ત્યારે તેનું શાક કરે છે. કાંદામાં બે ભાગ છે: ઘોળો અને રાતો. ઘોળો કાંદો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગી છે. કાંદામાં અતિ પોષ્ટિકપાણું છે; એટલા માટે એક કહેવત છે કે, ‘કાંદો એ મદનો બાવો.’ સર્વ પ્રકારના શાકમાં કુંગળી તાખી હોય તો તેમાં સ્વાદ આવે છે. ઘોળી કુંગળી—બલકર, તીખટ, વૃષ્ય, ચુરુ, મધુર, રુચિકર, સ્નિગ્ધ, કષ્કર, ધાતુવર્ધક, નિદ્રાપ્રદ તથા દીપક છે; અને દુષ્ય, હૃદયરોગ, જીલ્દી, અરુચિ, રક્તાપિત્ત, વાત, પિત્ત કફાર્થ, વાતાર્થ, પરસેવો, સોજો તથા રક્તોદાયનો નાશ કરે છે. લીલી કુંગળી (હરિપલાંડ)—એના ગુણ ઘોળા કાંદા પ્રમાણે જ છે. રાતી કુંગળી (રાતો કાંદો)—શીતળ, સ્નિગ્ધ, અમિદીપક, ચુરુ, તીખી, મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તકર, વૃષ્ય અને બલકારક છે; તથા કફ, વાયુ, સોજ, અર્થ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. કાંદાનાં બીજ—વૃષ્ય છે અને દાંતમાંના કૃમિ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકોની આંકડી (ધનુર્વાત) ઉપર:—ઘોળો કાંદો લાંબી સૂધવા આપવો. (૨) ઉન્માદરોગ ઉપર:—ઘોળી કુંગળીના રસનું અંજન કરવું. (૩) ગરમીથી કષ્પાળ કુખે તે ઉપર:—કુંગળી લાંબી સૂધવી અને કષ્પાળ ઉપર ચંદનમાં કપૂર ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—કુંગળીના રસનું નાચ કરવું. (૫) મહામારી (કોલેરા) ઉપર:—બે બે ઘડીએ કાંદાનો રસ પાતા જવું. (૬) કોલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:—રાત્રે ભોજન કર્યા પછી કુંગળીના રસમાં ચણા જેટલી હિંગ ઘસી તેમાં વરિયાળો ૧ માસો અને ઘાણા ૧ માસો નાખી તે પાવો. (૭) બાળકોને મોહરી (કોલેરા) અને કૃમિ થયા હોય તે ઉપર:—કુંગળીનો રસ પાવો. (૮) વીંછીના દંશ ઉપર:—કુંગળીના બે કકડા કરી મોળવા. (૯) ગરમીથી લૂખ ન લાગવા માટે:—એક કુંગળી પાસે રાખવી એટલે લૂખ લાગતી નથી. (૧૦) તંબાકુ અહીં હોય તો:—કુંગળીનો રસ પાવો. (૧૧) ગરમી ઉપર:—બાફેલી કુંગળી, છુરું અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી તેમાં ગાયનું ઘી બે તોલા નાખી આપવું. (૧૨) અમ્લેપિત્તથી ગળામાં બળતરા થતી હોય તો:—ઘોળો કાંદો બારીક ચીરી સુમારે નવટાંક અધમળ્યા મીઠા દહીંમાં મેળવવો અને તેમાં ખાંડ નાખી આપવો. (૧૩) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—કુંગળીનો રસ મધ સાથે આપવો. x (૧૪) લમ્બરીના દંશ ઉપર:—કુંગળીનો રસ ચાપડવો. (૧૫) બાળક જલદી વધવા માટે:—કુંગળી અને ગાળ હમેશા ખવડાવવાથી બાળક જલદી જીવું વધે છે. (૧૬) આમરકાને (મરડા સાથે લોહી પડતું હોય તેને) માટે:—કુંગળી બારીક ચીરી ચારપાય વખત ઘોઈ નાખવી અને તે મહાદાર દહીં સાથે ખાવા આપવી. (૧૭) અતિસાર ઉપર:—કાંદાનો રસ અહીંથી મેળવી પિપરાવવો. (૧૮) ગરમી માટે:—કુંગળી ઠ.પી ઘોઈ દહીં સાથે ખાવી અને તેનો જ કાષ અથવા કુંગળી બાદી બારીક વાટી તેમાં ઘી નાખી ગોળો ફૂટી ઉપર બાંધવો. એકલી કુંગળી ખાધાથી પચ્ચ ગરમી અટકે છે. (૧૯) આંખમાં મેલ (ચીપડાં) ઉપર:—કુંગળીના રસમાં ખડીસાકર ઘસી રાત્રે આંખમાં ઘાંધી તથા રક્તચંદન

x હરદિન પાચેર કુંગળી, પાચેર ધીની સાથ; સેવે મ્વેત મહાતમાં પુષ્ટિ પામે ધાત.

પુષ્ટિ પામે ધાત, રરીરે પચ્ચ પુષ્ક થવાયો; સાથ અંજ બળવાન, શુદ્ધિ દિન સાત ખવાયો.

કહે પ્રાગજ એમ, ફરદી બચશે ફરદી; કાંદા મ્વેત ઘી સાથ, સેવશે નર ને હરદી.

(૨૦) ધમ્મી આખો ઉપર ચોપડી (૨૦) ધુન્ધત્વ ગયું હોય તો :—ધાળી ૧૧ગીનો રસ, મધ, આદાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી પ્રાત કાલે ૨૧ દિવસ આપવ, નેથી પુરવ વ આપશે (૨૧) જખમે દુઃખ થતું હોય તો :—કુગળી કાપી ઘીમાં તળી ગળનરમ જખમ ઉપર બાધવી (૨૨) વીર્યવૃદ્ધિ થયા માટે તથા ઉરક્ષત ક્ષય ઉપર :—કુગળીનો રસ ૭ માસ, ઘી ત્રણ માસ અને મધ ૧૫ માસ એકત્ર કરી દરોજ સવારસાંજ બે વખત લેવું, અને રાત્રે અર્ધા ગેર મગમ કરેલું દૂધ સાકર નાખી પાત્ર એ પ્રમાણે મલિનો બે મલિના આપવ (૨૩) અપરમાર ઉપર :—ધોળી કુગળીનો રસ નાકથી પીવા (૨૪) ગળાના ગેગ ઉપર :—ધોળી કુગળી, ગેળ અને તમા થોડી ઢળ ૨ નાખી સવારે અથવા તાજે બિધવા નમયે ખાવી (૨૫) ગળેખમ ઉપર :—ધોળી કુગળી કાપી નાકના બેને ઢિનોથી ચઢવી (૨૬) બાળકોને ગળું પડવાનો આગ્રહ થાય છે તે ઉપર :—ધોળી કુગળી ગાફી બારીક વાટી તેમા ગાયન ઘી નાખી વડી કરી તાળવા પર મૂકી ઉપર એરડાના કુમળા પાદા મૂકી ૩ દિવસ બાધવું દરોજ સાયમણે કુગળીની ચેપલી કાઢી નાખી મગ્નુ સ્વચ્છ ધોવું અને તાળવા ઉપર ગાયન ધી ચોપડવું તથા ધોળી કુગળીનો રસ કાઢી તેમા થોડું છૂર અને ખડીસાકરની ભૂજી નાખી તે પાકુ (૨૭) ગરમીથી લૂખ લાગે છે તે ઉપર :—એક ધોળી કુગળી બાફી અને બીજી લીલી કુગળી લઈ તે બેને બારીક વાટી તેમા છરાની ભૂજી બે માસ અને ખડીસાકર બે તોલા, એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરી તે એક વખત આપવું (૨૮) વેળ, ખડ, ગાંક વગેરે પકવવા માટે :—કુળી બાફી વાટવી અને તેમા ધી તથા ઢગદગની ભૂજી નાખી મગમ કરી સહેવાય તેટલી ગરમ પોદીસ બાધવી આ તોચ અને ઉત્તમ પોતીત છે (૨૯) આંખો આવે તે ઉપર :—કુગળીનો રસ આળેમા નાખવો (૩૦) ઢોરોને રોગારોગ (ઢોરોના નાકમાંથી લીંટ પડવા લાગે છે તે) થાય છે તે ઉપર :—ધોળી કુગળીના કાઠ સાત અને ગેળ પારોર પ્રમાણે ૧૫ દિવસ મવાન ખવરાવવું અને ધણા દિવસનું જૂતું કપાસિયા કાઢી નાખેલ ૩ લઈ સ્વચ્છ પડાણુ કરી એક વાસણમા અમ્મિ લાવવો અને તેમાંથી નીકળતી ધૂણી તે ઢોરના આસોગણવાસે મસ્તકમા જઈ શકે એવી રીતે તે દેવતામા નાખેલું ૩ ઢોરના નાક આગળ ૧૫ દિવસ ધગવું (૩૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—કુગળી ઝીણી ચીરી છાજડીમા સૂકવવી પછી તેમા તવની ભૂજી ૧ માસો અને ખાક બે તોલા મિશ્ર કરી નિવ્ય સેવન કરવું (૩૨) પિત્તવિકાર ઉપર :—ધાળી કુગળી ઝીણી ચીરી મીઠા દહીમા મેળવી તેમા થોડી સાકર નાખી ખાવી (૩૩) દાંત દુખતી હોય તે ઉપર :—કુગળીના બી ચલમમા નાખી પીવા અથવા એન્લાજ દાંતમા રાખવા * (૩૪) મૂળવ્યાધિ

* કુગળીના ઝીણા કકડા કરી તે તવના તેલમા બાળવા પછી ધુમાડારહિત દેવતાથી ભરેલી એક ચાળીમા તે કકડા નાખી ઉપર પડેલા મોઢાનું નીચે ઝીણ છિંક પાડેલું દાંડણું બીધું વાળવું, એટલે તે છિંકમાંથી કુગળીના ધુમાડો નીકળશે તે દાંડણે મોઢું બઢાવી રાખી તે ધુમાડો ચલમની માફક મૂરીને એ પાછીમા ભરેલા વાસણમા ધૂકવો આમ વારવાર કરવાથી દાંડમાના કીડા નીકળેલા નજર પાશે અને કુળી દાંડ સાત થશે કોઈ કોઈ કુગળીની જગ્યાએ બોરી ગળીના બીજ વાપરીને પણ એ જ સુબળ પ્રયોગ કરે છે

કુગળીની કફ પાડવાની ક્રિયા ખાતરીની ન આનાથી કફ પડે છે, ભરામણ એણી થાય છે અને નવા કફ બનતા બધ થાય છે જેવી રીતે જુવાન મનુષ્યના કફના રોગમા સૂચળ લાભ પડેલા છે તેવી જ રીતે ઘરડા મનુષ્ય માટે કુગળી લાભાયક છે ઉપરસ અને દમ ઉપર અપાય છે ક્ષયના રોગમા તાવ વધારે રહેતો ન હોય તો કુગળી આપી શકાય છે

આતરડાના રોગમા કુગળી હિતકારક છે આતરડાની અચલનક્રિયા વધારી આવે છે, એટલે દરત સાફ આવે છે હરસ અપચન કોલેરા ગુદજગ અને કમળામાં કુગળી વધારાય છે પિત્તવિકારમા કુગળીથી હિપિત પિત્ત દરતમા નીખી નય છે અને ત્યાર પછી નવ શુદ્ધ પિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે

નિબળતાને લીધે ચક્કર આવવા હોય તો કુગળી અપાય છે કુગળીથી વાતવિકાર એણી થઈ નય છે ચમડા ઉપર થીમા તળેની કુગળી પોદીસ બાધવાથી જલદી પાકીને ફૂટે છે કુગળીનો ફાટ આપવાથી બાળકને સારી બિધ આવે છે ગરમીના દિવસોમા જઠાર ફરવાવાળા માટે કુગળી અતિ લાભદાયક છે કુગળી

ઉપર :—કુળનીને રસ સાકર અને ઘી નાખી આપવે.

૨૬૮. ઢોર આંખો—ગામતક પ્રાતના રાનમા અનેક તરેહના ઝાડ છે તેમા 'ઢોર આંખો' કરીને એક સાધારણ ઝાડ થાય છે તેને લગભગ માર્ગશીર્ષ મહિનામા આમા જેવા ગોળ ફળ આવે છે તેની છવટે નાની અણી હોય છે એ ફળ પાકે એટલે ગળચટા થાય છે કેટલાક લોકો એના રાચતા કરે છે

૨૬૯. તગર—સં પિડિતગર મં તગર ક્રોં અનત કાં ક્રોડુલે લેં ધિર્દમિઆ ક્રોરાનરીઆ હિં તગર, ક્રોં નદીતગર મં અમેથી, તગર, ઇં વેકસફલાવર નેપાલ—ચીચુર, તગર, તેં ગાધિતગર પું વલુ ક્રોકકે

તગરના ઝાડ ઘણા જ મોટા હોય છે તગરના પાદડા લામા હોઈ તેને છોડે અણી હોય છે. એનો વિસ્તાર ઘણા જ મોટો થાય છે તગરમા 'એકરી ઘોળા' અને 'દુહેરી ઘોળા' એવી બે ભત છે દુહેરી તગરના પાદડા જરા કાળા રંગના હોય છે એને 'મીડી તગર' કહે છે એકરી તગરના ફૂલ પારિખતકના ફૂલ કરતા કાંઈક મોટા હોય છે. તેને પાચ-૭ પાખડીઓ દેાય છે એ ફૂલને લાખી દાડી હોય છે એના ફૂલની માત્ર સવારે કાંઈક વાસ આવે છે, પછી આવતી નથી તગરના શુશુ ગાંડી તગર (તગર ગદાક) ના જેવા જ છે ઉપયોગ :—(૧) મસ્તકશૂળ ઉપર :—તગરના મૂળિયા ધમી લેપ કરવે +

૨૭૦. તગરગઢાડા—સં તગર મં ગોડતગર, તગરગઢાડા હિં કં તગર પં તગર, વાલચુ તં ગધિતગર પુએકુ નેપાલી—અમા અં સારન લાં વેલેરિયાના હાડવીક

તગરના ઝાડ હિમાલય પર્વત અને આલમોરાના પહાડ ઉપર થાય છે એના મૂળિયાને 'તગર મૂળ' કહે છે તગર એ ઘણુ સુવાસિત હોય છે. એનો ધૂપમા ઉપયોગ કરે છે તગર મૂળને ૦૩ કાંઈક છી કણી જેવો હોય છે સુવાસિત છી કણી અને સુગંધી પદાર્થોમા એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે * તગર—શીતળ, પચકર, કંડુ, મધુર, લઘુ, સ્નિગ્ધ, પાકકાગે લીધુ, તુરુ તથા વિષ-

ખાવાથી લુ લાગતી નથી કુળની અને લગણુ અતિ હિતકારક ઔષધ છે, પણ તેમા કામોત્તેજક દોષ હોવાથી શાસ્ત્રકારો મગજના કામ કરવાનામા માણુરો માટ દોજ ખાવાની મના કરેલ છે

+ તનરના પાન ગઢાડા તગરના જેવા જ હોય છે ફૂલ પણ ગઢાડા તગરના ફૂલ જેવા મૂખમાહાર મફદે હોય છે ફૂલ ઉપરની બાલુથી રખાટ હોય છે તથા મધ્યસ્થમા પીળો મકરંદ હોય છે આ વૃક્ષના પાનનો અન તપૂલમા ઉપયોગ કરાય છે તગરના મોટા ઝાડ થતા નથી, પણ નાના ઝાડવા થાય છે એ ઝાડવા સદા લીલા રહે છે પાન ભડા યો ૬ ઇંચ લાંબા અને ૧ થી ૨ ઇંચ પહોળા હોય છે ફૂલ મફદે, સુવાસિત, ૧ થી ૨ ઇંચ વ્યાસના હોય છે ફૂલની નાની નાની ડાડી લાગે છે

સુધના—આ તગરના ઉપરાત અન તને પણ તગર મ્હે છે તેનું વજન અન તરેપે કરેલ છે તેનું લેટિન નામ આર્ડિનિયા ફોરાસિડા છે

—નેવાચી કુણાનંદ

* અહીં તગરગઢાડાનું નામ વેલેરિયાના હાડવીક આપ્ય છે તેના ઝાડ થતા નથી, પણ નાના છોડ થાય છે ક.ફરીરથી સુવાન સુવી ૪૦૦૦થી ૧૨૦૦૦ ફૂટ ઉંચાઈ પર એ થાય છે જડ(કદ)ને તગરગઢાડા મ્હે છે મૂળની ઉપરથી પાનની ડાડી નીકળે છે તે પાન ચોડા હોય છે એ ઉપરાત મૂળમાથી યડરે, ડાડા નીકળે છે તેમાથી પણ પાન નીકળે છે મૂળમાથી નીકળેલા પાન ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબા અને ૧ા થી ૩ ઇંચ પહોળા હોય છે યડમાથી નીકળેલા પાન ૩થી ૬ ઇંચના હોય છે ફૂલ મફદે મિશિત તુરારેપે આવે છે

સુશુષ્ક—વાતહર, સકેચવિકાસપ્રતિજ્ઞક, સ્ક્રાભિસરણુ, ઉત્તેજક, વાતસ રથાને ઉત્તેજક મીઠિક, તત્તાકારક, લેપરેપે વે નારામક અને પ્રણુરાષ્ણ છે માત્રા વનાર અપાચ તો ચક્રર અને હેડકી આવે છે તથા ત્વલકી થાય છે ઘાંડી માત્રામા સ્ક્રાભિસરણુ માટ ઉત્તેજક છે જેટલી સ્ક્રાભિસરણુ માટ ઉત્તેજક છે તેટલી જ માનત તુ પર અસર પહોંચે છે આસ અને કારસીયમા સકેચવિકાસપ્રતિજ્ઞક શુષ્ક માટ તગર ફાડરેપે અપાચ છે તગરનુ મૂળ ૪૦ગણા ક્રિકળતા જાણીમા નાખીને દાકી દેતુ ૧ કલાક ૫૧ પાણી નાખી લેતુ. માત્રા ૧ થી ૨ ઓસ

માત્રા—ચૂર્ણરે ૫ થી ૧૫ રતી ઉપયોગ—વીન આમવાતમા સાધાઓને સોભે અને વેદના ગોળા કરવામા માત્ર તાર ફાંડરે અપાચ છે અપતત્રક(ડિઝીરિયા)રોગમા ફાં લાભાયક છે એકોપા અથવા

નાશક છે; અને નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, રક્તદોષ, ભૂતોન્માદ, અપરમાર તથા ભૂતશાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રલાપક સન્નિષાત ઉપર તગરાદિ કાઢે :—તગર, આસોદ, કુંસ, ચંખા-જી (૫)લી, દેવદાર, કઠુ, ખાલી, જટામંત્રી, નાગરોથ, ગરમાળા, હરે અને દ્રાક્ષનો કાઢો પાવે.

૨૬૧. તજ—મં ૦ ત્વક્ષત્ર, ત્વયા. જં ૦ દારુચિની. મં ૦ દાલચીની, હિં ૬૦ તજ, દાલચીની. તાં ૦ કરુવાપતે. તં ૦ સનલવંગ, દાલચીની. જ્વં ૦ વિટાપાવો. લુથાઈ-ધ્વાક, ધિવન. તું ૦ ષ્ઞન. મલાં ૦ કરણ. કાં ૦ દારુચિની. અં ૦ સલીખા. ઇં ૦ સિનામોમ બાર્ક. લાં ૦ સિનામોમ જિલાનિકમ્.

સિંહલદ્વીપ (સિલોન કે લંકા), કોચીન, ચીન, સુમાત્રા, જાવા અને મલખાર વગેરે દેશમાં તજનું વાવેતર ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. એ સાધારણ જીવાઈનું આડ છે. એ આડ મલખારી તજના અથવા તમાલવૃક્ષના આડ કરતાં મોટું થાય છે. એનાં ફળ પણ મોટાં હોય છે; પરંતુ વિશેષ કરીને આની જાલ તમાલની જાલ કરતાં પીળાશ પડતી અને વધારે ઝુગવી હોય છે. એનાં પાંદડાં કાંઈક લંબગોળ હોઈ મોટાં હોય છે અને તેના ઉપર ત્રણ રેસાઓ હોય છે. વળી તે કાંઈક સામસામાં પણ હોય છે; પાંદડાં તમાલપત્ર જેવાં પરંતુ તેનાથી મોટાં હોય છે. પાંદડાં સુકાય પછી તેમાંથી લવંગ જેવી વાસ આવે છે. આડની દાંડલીઓ ઉપર ઘોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. તેમાંથી ગુલાબનાં ફૂલો જેની વાસ આવે છે. ફળ કરમદાં જેવાં આવે છે. તેનું તેલ કાઢે છે. ફળનો અર્ક અને અત્તર પણ બનાવે છે. આ વૃક્ષની જાલને જ તજ કહે છે. હિંદુસ્તાની લોકો એની જાડી જાલને તજ અને પાતળી જાલને દાલચીની કહે છે. તજની અનેક જાતો છે એમ સાંભળીએ છીએ. ચોચ, ગંધવશ્ક, હાંધામકવશ્ક ઇલાદિ. તેમાંથી એક જાતનું વૃક્ષ ફક્ત સિંહલદ્વીપમાં મુરોપિયન ઉલ્લિન્જ-વર્ણનકર્તાઓને મળેલ છે. નિર્ધટુકર્તાએ એને 'સિંહલી' નામ આપેલું છે. એ ઉપરથી સિંહલદ્વીપનું આ વૃક્ષ ગુણ અને ભૂતિમાં ભુદું હશે. એની જાલને અંગ્રેજી ભાષામાં કેશિયા બાર્ક (જાલ) કહે છે. ડોક્ટર બર્ડવૂડ કહે છે કે, આ જાત હિંદુસ્તાનમાં મળે છે. કેશિયાનાં આડો પશ્ચિમ ચીન અને જાપાનમાં પણ છે. તેની જાલ મલખારી તજ કરતાં જાડી હોય છે. મલખારી તજને જ તજ કહે છે. વેપારી પાસેથી જો મળે છે તેના ગોળ વળેલા ૭-૭ ઇંચ લંબાઈના કકડા હોય છે. કેશિયાની જાલ ઝીણી તજ કરતાં વધારે ચીડી હોય છે. ઝીણી તજમાંથી અને કેશિયાની જાલમાંથી ચીનમાં તેલ કાઢે છે. તે અડીં ટિનના કળામાં આવે છે. આ જાનેની કિંમતમાં જમીન-આસ-માનનો ફેર હોય છે. ઝીણી તજનું તેલ ઘણું મોંઘું હોય છે. તજના જેવી પરંતુ ગુણમાં ભુદી એવી બીજી ત્રણ-ચાર જાત જાવા અને આંબોયના બેટમાં મળે છે. તેજપત્ર, તમાલપત્ર અને નીલપત્ર તેમાંનાં જ છે. જાવા બેટમાંથી વેપારીઓ એને સિંહલદ્વીપમાં લાવેલા છે, એમ વિનિયત સાહેબનું કહેવું છે; પરંતુ રાજનિર્ધટુકારે આનો ઉલ્લેખ કરેલ છે તે ઉપરથી આ પ્રાચીન હોઈ તેની શોધ કય લોકો પહેલાં જ થયેલ હતી. મુજાતમાં એ સિરોવિરેચનમાં મળેલ છે, રાજનિર્ધટુકારે સિંહલ, રાજવલ્લ, ખડ્ગધં એ નામનાં વૃક્ષ ભુદાં ભુદાં આપી તમાલપત્ર એ તેનાં પાંદડાં છે, એમ લખેલ છે. કડવાં લવંગ અથવા મોજવાર એ એક ઝીણી તજના આડની જ જાત છે; અને તે ઉત્તર કાનડા પ્રાંતમાં, ખંડાળાના ઘાટ ઉપર તથા ત્રાવણકોરના જંગલમાં પણ થાય છે, એમ ડૉ. મંત્રીની શોધ છે. સિંહલદ્વીપમાંની તજ ઉત્તમ છે. તેનો રંગ ફિક્કો, પીળો અને લગભગ 'વનીશન' સોના જેવો હોઈ તે પાતળી, મુંવાળી અને ચમકદાર હોય છે. તજનું તેલ ઉત્તેજક હોઈ દંતયળ, પેટનું ચળ, જીભનું અટકવું એ વિકારો ઉપર પણ. ગુણકારી છે. એ પાણીમાં નાખવાથી જરૂર છે, 'જલે ક્ષિતે હિ મગ્ગતિ' એમ આત્રેય(હારીત)સંહિતાનું જ વચન છે.

સિંહલદ્વીપમાં તજનાં આડની ઉપત્તિ ઘણી થાય છે. ત્યાં આ આડનાં મોટાં અરણ્યો છે. તજનાં આડ ત્રણ-વર્ષનાં થાય એટલે તેની જાલ કાઢી તડકામાં સૂકવે છે, તેને તજ કહે છે. તેની ચૂડીઓ બાંધી વેચે છે. એ આડનાં ચૂળનું, તજનું અને ફળનું તેલ કાઢે છે; પરંતુ ફળનું તેલ જસતમરમની સાથે અપાય છે. જ્યાં સુધી બગાસાં વારંવાર ન આવે, ત્યાં સુધી દિવસે પથંવ આપતા રહેવું. જ્યારે વારંવાર બગાસાં આવવા મારે, ત્યારે દવા લાગુ પડી છે એમ મનાય છે.—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

સારું હોય છે. તજ મચાલામાં ખલુ આવે છે તજ વાતનાશક છે તજ નાખ્યાથી પદ્મધોના ધણે સ્વાદ આવે છે. તજ—તીખી, પિત્તલ, મીઠી, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, રક્ષ, કઠની, બસ્તિશોધક તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, ઉચ્છ્રી, વાયુ, ઉષ્મસ, ખરજ, હૃદયોગ, આમ, બસ્તિગોગ, પીનમ, વિષ, શુક્ર, અર્થ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે પાતળી છાલની તજ—મીઠી, કઠની, સ્વાદુ, બલકર તથા ક્ષાતુવર્ધક છે, અને વાયુ, પિત્ત, ત્વષા તથા મુખદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાતવિકાર ઉપર :—તજનું તેલ યોગ્ય. (૨) પિત્ત થઈ ઊલટી થતી હોય તે ઉપર :—તજનો કાઢો પાવો (૩) ગરદીથી માથું ઘણું દુખતું હોય તે ઉપર :—તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા તજનો અર્ક કાઢી યોગ્ય. (૪) અર્ક કાઢવાની રીત :—એક વાઙ્ગી ઉપર કપડું બાધી તે ઉપર તજની ભૂષી નાખવી. તે ઉપર અબકના પતરાં મૂકી તે ઉપર દેવતા મૂકવો; એટલે વાઙ્ગીમાં તજનો અર્ક પડે છે. (૫) વાતગુન્મ ઉપર :—તજ, વરિણાળી, એરોસ (મીઠા અન્નનો) અને ક્યોરા સમભાગે લઈ તેનો કાટો કરી પાવો. (૬) શૂળયુક્ત આમાતિમાર ઉપર :—તજ દોઢ માસો, ખીલાનો ગર્ભ ત્રણ માસા અને ગળ દોઢ મામાનુ ચૂર્ણ કરી ગોળ સહિત દડી મા આપવું; એટલે જલદી શુભ થાય છે.*

૨૭૨. તંબાકુ (તમાકુ) :—સં તામ્રદૂટ, કારપના, મં તંબાકુ હિં તમાકુ. તાં પુરધ, ઈલધ. તેં પોગાકુ, ધૂમ્રપત્રમુ બં તમાકુ ક્ષં તંબાકુ. અં તંબાકુ. ઇં ઇન્ડિયન ટોબેકો, ટોબેકો. લાં નિકોટિયાના ટોબેકમ્.

તંબાકુમાં કાળી, જરેદા આદિ જનો છે એના મુખ (છાંડ) સર્વ દેશમાં થાય છે. તંબાકુના છાંડ મુમારે હાથેકે જીયા વધે છે એને વેંત-દોઢવેંત લખાઈના પાદડા આવે છે. તંબાકુ કાપી લીધા પછી જે ડાડા રહે છે તેને પણ પાદડા ફૂટી ખી આવે છે. એ પછી આવેલાં પાદડા નિરુપયોગી હોય છે. તંબાકુ ઘણું કરી સર્વ પ્રતિમા થાય છે. તંબાકુ એ હલકી જાતનો દેશ છે, પરંતુ તેને પ્રતિવર્ષ લાખો રૂપિયાનો ઉપયોગ થઈ સરકારને ધણો જ ફાયદો થવા લાગ્યો છે. તંબાકુ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે, પંતુ માણસોએ તેનો અનેક પ્રકારે નિરર્થક ઉપયોગ કરી તેનો ખપ વધારેલો છે કેટલાક છીંકણી કરી ચૂકે છે, કેટલાક ખાય છે અને કેટલાક ધૂમ્રપાન કરે છે પૃથ્વી ઉપર તેનો ઉપયોગ કરનારા નથી એવા ઘોડા જ મળશે એ વ્યસનથી માણસોને ધણુ નુકસાન થાય છે, પણ તે ધ્યાનમાં આવતું નથી તંબાકુ ખાવાથી મોમાં દુર્ગંધ આવે છે, ફાતને નુકસાન થાય છે, વંક થાય છે, આખોને નુકસાન થાય છે અને પિત્ત વધે છે એ પ્રમાણે જ ખીવાથી જાતીમાં કફ ઉત્પન્ન થાય છે અને કાળજી બળી જાય છે તંબાકુ ખાનારા ક્ષમા થૂંકશે, તેનો નિયંત્ર નથી. તંબાકુનું વ્યસન મદ્ય અને અમગળ જતા આધુનિક કાળમાં એ વ્યસનની નિરર્થક બાઈ ચાલી રહી છે. એ વ્યસન બ્યારે બધા માણસો છોડશે, ત્યારે દેરાનુ ધણુ હિત થશે. તંબાકુ—પિત્તલ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, બસ્તિશોધક, મંદકર, લામક, કઠવી, દષ્ટિમાત્રકારક, સારક, વામક, તીખી, રુચિકર તથા વાતતુ-લોમન છે, અને કફ, ઉષ્મસ, દમ, વાયુ, ક્રોડાનો વાયુ, કૃમિ, દત્તરોગ, શુક્રોગ, દષ્ટિરોગ,

* તજમાં આ ઉપરાંત બીજા ઘણી જાત છે જે તજ પાતળી, વાળે સુગંધવાળી અને અધિક તેજ સ્વાદવાળી હોય, તે લેવી નેઈએ બહુ તજમાં શુભ્ર અ હોય તે ગાંઠી જાતની છાલ ૮૦ રતલમાંથી ૨૫ ૯૫ જેટલું જાડનશીલ તેલ અને પાંચ ટકા જેટલું પાકું તેલ નીકળે છે

પ્રમાણ—૨૫ થી ૫ રતી, તેલનુ પ્રમાણ ૫ થી ૩ રીપા

નવા મત મુજબ તજ ઉષ્ણ ‘તુગ્ધ’િત, દીપન, પાચન, વાતહર, સ્તબ્ધ, ગર્ભાશયકોજક અને કાર્દક સ્કેત્રમ, સ્મરણાયક, લોહીમાં પ્રેતાણુવર્ધક અને સારીરિક ઉત્તેજના આપનાર છે હૃદયની નિર્બળતા, ઊલટી અને અતિસારને દૂર કરે છે તજ ઉત્તમ રીપન લેવાથી હોળરીના વિકારો પર વિશેષ લાભદાયક છે માછી શુભ્ર લેવાથી આતરડાના રોગમાં બીજા દવાની સાથે અપાય છે તજ મેળવવાથી આર્કન અને આતરડાનો આગ્રેષ દૂર થાય છે ક્ય, ક-કાસ અને કંઠરોગમાં તજનું તેલ આપવાથી મીંગણા (કૃમિ) ઉપર જલદી અસર પડેલી છે. સુમાવક વખતે પ્રસવપીડા વધ્યા પછી ગારપેશીઓની ગિધિવતા દૂર કરવા માટે તજનો ઉપયોગ પીપરીમૂળ અને લાજની સાથે પ્રાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

રીજ, જૂ, સીછીનું વિર તથા મોઝનો નાથ કર છે ઉપચાર—(૧) જનાવરના કીડા દૂર થના માર્ગ:—તલાક ઝીણી કરી ચામચ ભરી (૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—તલાકના પાદાને ચિલાસ ચાપડી બાધવા, કિવા કાચીમાનુ મજા એકલેમાં ખરવા કરી તલાકના પાદા ઉપર ચાપડી ત પાદા બાધવા, એ ચોથી સર્વોચ્ચ ચરચર થઈ ઊભડી થાય છે. ઘણી જ તરીકે પડે તેા છાત્રી નાખવા અને વળી ફરીથી બાધવા, એથી મ્હી બે દિવસમાં અડ દેકાજ આવે છે તલાકના પાદા એકલા પા બાધવા (૩) મધમાખી વગેરના ડબ ઉપર:—છાત્રી કિવા ઝી ૧ કરેલી તલાક નાખવી (૪) પીનગરેંગ ઉપર:—જૂની છાત્રી સૂપરી (૫) આદામીરી ઉપર:—તલાકના પાણી નાખી મધદાણુ કરી તેના બે ટીપા નાકમાં પાડવા અને તાળવા ઉપર પાણુ ઘોડુ પાણી રોગનુ (૬) ગર્ભના વિષ ઉપર:—તલાક પાણીમાં મળી ગેર પાણી વગરોળ કરી રાખી અને ઘડીઘડીના અતરુ દર વખતે સાત માત તાલા એમ બેનખુ વાર આપી ઊભડી મગવરી ગયા આનંદ પાંચ-૭ વાર આપવાથી સાચા ફાયદો થાય છે (૭) વીંછીના વિષ ઉપર:—તલાક પીવાની અલમમનો કીલ ખાવાના પા માથ ધાડે ખવડાવના (૮) જૂ માનના માર્ગ:—તલાક પાણીમાં મેળી તે પાણી નાથ ચાપડી ઉપર પાડે બાધવા જે પ્રદર પછી પાડે છાત્રી અરીગનુ ઢીપુ ચાપડી સ્નાન કરવુ, એટલે બધી જુ મરી જા છે

૨૬૩. તમાલવૃક્ષ—સં તમાલપત્ર મં તરણપત્ર, આમરપત્ર દિં તેજપાત્ર બં તેજ પત્ર, તેજપાત્ર કં પાત્ર તેં આકૃષ્ટી ઈ કૌલોઆમાલાનાથી લાં સિનામોમમ્ દમાય, સિનાનાગમ્ ઓળ-ચુસીરોસિઅમ ફાં તાદગમ અ સાંઝમ, ઝરનમ

* જેવા તરના ઝાડ હોય છે, તે જ પ્રમાણે તમાલવૃક્ષ થાય છે તમાલવૃક્ષ સિંદુરોપમા થવા થાય છે એના પાદાને 'તમાલપત્ર' કિવા 'તરપત્ર' મ્હે છે તમાલપત્રનો મત્તાલામાં તમ જ ઔષધમાં વજો ઉપયોગ થાય છે તમાલપત્ર તસુબ પહેળા હોય છે અને ચાર-પાચ આગળ લાગ્યા પેા છે તમાલવૃક્ષ—મધુર, મલમ્, મૃદ્યુ ચુર, ધાતુવર્ધક તથા ચીતળ છે, અને શ્રમ, શલ્ક કં, પિત્ત, રોપ તથા વિરોધનો નાશ કં છે

૨૬૪. તરટી—મં ગુપ્તગ્રીકા મં તરટી ૦ ઉં હિં તરટી બં તરટી લાં ક્યે-રિં દોઝિ

તરટીના ઝાડ બે માથોડા હોયા વધ છે એના પાદા ગિડામેવા અને લાગ્યા હોય છે તરટીને લાલ રંગના ફળ આવે છે તરટીના ઝાડવા કેરોની જાતના છે એ ઝાડને કાટા હોય છે તરટીના ઝાડ રોલાપર પ્રાતમાં પુષ્કળ થાય છે તરટી—મધુર, કડી, ચુર, બલકર અને કડનાશક છે ઉપચાર—(૧) ત્વ ઉપર:—તરટીના ઝાડનો કાટો મધ નાખી પાવો

૨૬૫. તરજૂઝ (કાળિંગાં)—સં કાલિંગ મં કલિંગ, તરજૂઝ દિં તરજૂઝ બં તરજૂઝ ૦ બચ્ચગાઈ, કાલેચુ તેં તરજૂઝ, પુજકાયા દારજૂઝ ફાં ઉર્વાના અં બત્તી તેં બચ્ચ ૧ મલાં વત્ત ગોં વચ્ચગા તાં દોમટી ઇં વાટરમેલન લાં સિદ્ધુલસ વગેરિસ તરજૂઝના વેલા થાય છે એમાં બે જાત છે એક કાળી લાઈ ગોળ અને બીજી ઘોળા અને લાખી હોય છે ઘોળા જાતના તરજૂઝ જેને 'કાળિંગાં' કહે છે તે મોટા અને મીઠા હોય છે એના પાદાને પાચ ખૂગા હોય છે દરેક ખૂણાની વચમાં દોઢ આગળ ખાગો દોઢ છે તરજૂઝ ઘણા જેવડા થાય છે તરજૂઝ ઠંડા છે કુમળા તરજૂઝનું શાક સારુ થાય છે માગવાડ મધુરા

* તમાલપત્રની ત્રણ જાત જાનરમાં મળે છે એમાં સિનામોમમ્ ઓળચુસીરોસિઅમ વધારે ગુણધાયક છે ઉપરાંત નકી તમાલપત્ર પણ આવે છે એક મેદાનાકટીની જાતની ઔષધિના પાત્ર બરાબર તમાલ પત્ર જેવા જ પડે તે દાનિકાર છે તમાલપત્રનો ઉપયોગ આમરપત્ર અને કમ્પદાન રોગો પર થાય છે અપચત હવાત ઉશ્કરણ વારવાર ફરતે લાગવા બધા મમળના કફરોગ અને ગર્ભાશયની શિથિલતા પર તમાલપત્ર બીજ ઔષધિની સાથે અપાય છે તમાલપત્રનો મઠ તાવની પૂર્વાવસ્થામાં પિવરાવવાથી પરસેવો આવે છે રોગાળ વધારા જાત છે તથા આમ અને વિષ દૂર થઈને જ્વરમાસિ રોગાઈ જાય છે

દારકા વગેરે સ્થળે ઉદ્ભવે તરબૂચ થાય છે મરાઠીમાં એને 'દરબૂચ' પણ કહે છે. તરબૂચ—શીતળ, બલકર, મધુર, વૃષિકારક, શુરુ, યુષ્કારક, મલસ્તલક તથા કફકર છે, અને પિત્ત, શુક્ર તથા ધાતુનો નાશ કરે છે એના પાદકા કડવા અને સ્વતઃક્રિયારક છે ઉપયોગ—(૧) પુષ્ટતા માટે—તરબૂચના બિયા વાટી તેનો મગજ અર્ધો તોલો અને ખડીસાકર અર્ધો તોલો એકત્ર કરી ખાવું (૨) દાહ ઉપર—તરબૂચ ખાવા (૩) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર—તરબૂચના ગર્ભનું પાણી પાશેર કાઢી તેમાં ખડીસાકર અને છરાનું ચૂર્ણ નાખી આપવું (૪) ઇન્દ્રિયમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપર—તરબૂચની ચોખ્ખી કાળી કાપી કાઢી, તેમાં પાશેર ખાડ નાખી, તે ઉપર પ્રથમ કાટેલી કાળી પૂર્વવત્ત બેમાડી તેને આકળમાં રાખવું અને નવાર તેમાં પાણી પાડું, એટલે ઇન્દ્રિયની ચાંદી, દોહી અને પેશાબ વખતે થતી બળતરા એ વિકારનું શમન થાય છે

૨૬૬. તલ—સં ૬૦ ટિં ૧૦ તિન ૫૦ તીળ ૬૦ એળુ તૈં ૧૦ મગનું તાં ૧૦ એલ, નમ્મ, ૬૦ ઉર, એમ મલાં દારૂં ૬૦ કુર્દ ૫૦ સીમસીમ ૬૦ સિસમનૈજ સીફસ લાં ૧૦ સિમેમલ ઈકિમ્

તલના છોડ શુભરે બે હાથ જિયા વધે છે એનો સેપો વેત દોઢવેત જિયો વધે છે, સારે તેના પાદકાની લાજ કહે છે તલમાંથી તેવ કાઢે છે તેનો ખોળ માણસો અને ઢોરોને પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે તલ પૌષ્ટિક છે તલનું તેનું ખાવાના સર્વ તેલોમાં ઉત્તમ છે જગલી અડદ, જગલી મગ અને જગલી ચણા (રૂવતી) પ્રમાણે જગલી તલ કરીને જગનમાં એક ઝાડ તલના છોડ જેવું થાય છે એ જગલી છોડ પણ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે તલમાં કાળા અને ઘોળા એરી બે ભત છે તલ—બલકર, રિન્ધ, શુરુ, અમિદીપન, સ્તનમાં દૂધ વધારનાર, પિત્ત, ક્રેશને દિનાવડ, અદ્યમૂતકારક, મણુ વગેરે પર્યકારક, માહક, તુરા, મધુર, કડવા, પાકકાળે તીખા, સ્પર્શ વડે શીત, ગતિપ્રદ દંતોને દિતકારક, વર્ષકર તથા કફકારક છે, અને મણુ તથા વાકુનો નાશ કરે છે કાળા તલ—ગુણમાં અધિક છે ઘોળા તલ હીનશુભ છે રાતા તથા અરુચ્ય તલ શુભમાં હીન છે તલનું તેલ મણુશુદ્ધિ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મૂનામાં (મૂત્ર-બંધ થવું) અને દાહ ઉપર—તલની મેગીએની અથવા ખોળની રાખ ગાયના દૂધમાં મેળવી તેમાં દાડુ મધ નાખી પાડું (૨) તારુણ્યપિટ્તિકા ઉપર લેપ—ગાયના તલનો ભૂનો ખોળ કાલવી લપ કરવો (૩) અગ્નિદગ્ન મણુ ઉપર—તલનું તેનું મૂનાના નીતર્યા પાણી સાથે મિશ્ર કરી તેની પટ્ટો બાધવી, અને વારવાર તે પટ્ટી ઉપર તે મિશ્રણ કરેલા તેનના ટીપા પાડતા જવું, એટલે તકાગ ગેળીને નુખ નજારો અથવા મિશ્રણને મોગના પીછા વડે લેપ કરવો (૪) અડકાચ

● માળિયાના પિતરા બહુલા નદી પાસે અને રેતાળ જમીનમાં હોય છે માળિયામાં મુખ્ય બે ભંતો ૭ લાલ અને ઘોળા લાલની અદરેના ગરમ રાતા ૨ અને એ ઘણું જ હડે તથા મોડા હોય છે કોઈકોઈ તે એને લાવ એ જ નામથી પણ બોળાયે છે બીજાને ગરમ સફેદ હોય છે એમાં કડાચ એટલી બધી હોતી નથી, તેપણ તે મોડા અને કડા હોય છે, કુમળા (હાથ) હોય ત્યાં સુધી હોય એવું શાક અને કડી કરીને ખાય છે સામ્ય પછી સ્વાદને માટે ઘણા લોકો એના ગરમને ખાય છે, એનામાં તુલા રાત જરવાનો ઉત્તમ મુલ છે, તેથી યુસાફરા ખેતરાનાથી તે લઈ ખાઈ રાત થાય છે એ જ ખાનાથી મગજને મિથિલ કરી શુદ્ધિને નાશ કરે છે, એથી જ એને કેવલાં લોકો કુમલિયા નામથી પણ બોળાયે છે એ માથાના રાગને જિમાં ચોટી દૂધ કરે છે એના બીજને કળાઓ કહે છે એને પણ કેટલાં મીઠા ચડાવી રોકીને ખાય છે એના બીજના રવ પ્રમાણે બે ત્રણ ભંતો એમાં આવે છે

માળિયાની કળાઓ તેલ કાઢવાની રીત એવી છે કે, એને પાણી ખીવાની બતમાં ભરી તેને મગજન મગ મારી, તેમાં ઝીણું કાણુ પડે એક પિત્તજની તપેથી જમીનની અદર વડે ખાડો ખોદી તેમાં એકની તેના ઉપર તે બતમાં લઈ વાળ રાખી, તપેનીમાં થૂળ ન થડે તેમ ચોકસાઈ મરી માત્ર બતકના બૂધા ઉપર પાણીનો તાપ આવે, એટલે અદરની કળાઓ બળી જઈ તેલ એ લેણીમાં લિટરો તરેલીના ગ્યાને સાકડા મોનો લાડો નડો તે વધારે માફક આવશે આ તેલ જગાવવાના હુમલા થડેલા મોડાને સત્તર નારા મનાર ૭, એટલે જ નહિ, પણ મનુષ્યને પણ એટલું જ દિતમગ્ન છે નહિ રૂગતા (બરની બગ) થમડા તાબડતોળ ગાત પણ છે ખરેખર એ અપ ૧ ૨૬૬થી નાચડોમ મિવા કાર્બેલિક એસિડ છે

આવવા માટે :—તલ, ગૂંદાં અને વરિયાળીનો કાઢો કરી ગોળ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો; અથવા કાળા તલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૫) મુખપાકના યોગથી દાંત હાલે છે તે ઉપર :— સિંધવ અને તલના તેલના દાગળા મેંમાં રાખવા. (૬) અપરમાર (ગાતા) ઉપર :—તલના તેલમાં ગોમ (કાનખજૂરો) તળી કાઢવો અને તે તેલ એક ટીપુ નાકમાં અને કાનમાં પાડવું. એટલે માથા માંહેના કીકા નીકળી જઈ રોગ દૂર થાય છે. (૭) આદાશીથી ઉપર :—ગોળ અને ઘી એકત્ર કરી ખાવાં અને દૂધમાં તલ અથવા તેલ અને વાવડિંગ વાટી તેનો લેપ મસ્તક ઉપર કરવો; એટલે ત્રણ દિવસમાં આદાશીથી બંધ થાય છે. (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર :—તલનું તેલ અને ખાંડેલા તલ, ગોળ અને આકકાનું દૂધ, એ સમલાગે લઈ એકત્ર કરી પાવાથી વિષ ઊતરી જાય છે. (૯) ધંતૂરાના વિષ ઉપર :—તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૧૦) પિત્તથી આખા શરીર ઉપર ફેલાયેલો ઊંઠ છે તે ઉપર :—તલનું તેલ બે પેસાભાર, અશ્વિષ્ય એક પેસાભાર અને પાંચ રાઈના દાણા જેટલો સાણ, એ સર્વ ગરમ કરી ફેલા ઉપર ચોપડવાં અથવા સર્પની કાંચળીની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ફેલા ઉપર ચોપડવી. (૧૧) પ્રમેહ અને વીર્ય-પતન ઉપર :—તલનાં પંદડાં પાણીમાં પલાળી, યોળી, તે પાણી સાકર નાખી જલદીથી પાઈ દેવું. વાર થાય તો તે પાણીનો ગઢો બંધાઈ વ્યર્થ જશે. (૧૨) ગર્ભસ્થાવ થવાની ખેડ હોય તો :—તલ અને પદ્મકાષ સમલાગે લઈ એકત્ર વાટી સાકરમાં આપવું. (૧૩) હરસ (રક્તમૂળ-વ્યાધિ) ઉપર :—તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવા. આ ઉપાય બહુ જ નિર્ભય અને સારો છે. આ રીતે તલ ખાવા ઉપરાંત તલની પોટીસ કરીને પણ મસા ઉપર બંધાય છે. (૧૪) ગલિણી અને ચુવાવડીના રક્તસ્થાવ ઉપર :—તલ, જવ અને સાકરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૫) અશ્મરિ અને શુક્રાશ્મરિ (શુક્રનો અવરોધ કરવાથી જે પથરી થાય છે તે) ઉપર :—તલની સોટીઓની રાખ મધમાં નાખી આપવી. (૧૬) બાળકની રક્તસંગ્રહણી ઉપર :—માખણમાં થોડી તલની ભૂડી અને સાકર નાખી આપવું. (૧૭) તિટીક પ્રમેહ (તણખિયા પરખિયા) ઉપર :—તલનાં તાળં ફૂલો સાંજે લાવી અર્ધો શેર પાણીમાં શુમારે ૫૦ ફૂલો પલાળી રાખવાં. સવારે, તે ફૂલો સળી વડે હલાવવાં; એટલે પાણીનો જોડો બોળ થશે. પછી તે માંહેલાં ફૂલો કાઢી નાખી તે બોળ શુમારે ૪ તોલા. લઈ તેમાં સાકર નાખી પાવો. (કેટલાક વૈદ્ય દૂધ અને મધ મેળવીને પિવરાવે છે.) એ પ્રમાણે બે વખત તાલે બોળ તૈયાર કરી સાત દિવસ પાવો. જંગલી તલની લાજ સુકવી રાખવી અને રોજ રાત્રે એક પેસાભાર કાચના વાસણમાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે ગ્રાતઃકાળ-માં તે જ પાણીમાં તે લાજ મસળી વજ્રગાળ કરી શુમારે ચાર પેસાભાર પાણી લઈ તેમાં જીરું અને સાકરની ભૂડી નાખી એક વખત-એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું. (૧૮) માંકડનો નાશ કરવા માટે :—તલના છોડ ઉપર એક જતના જીવ હોય છે તેને ‘માંકળા’ કહે છે, તે સુદાં છોડ બાંધી લાવી ધરમાં મૂકવો. તે માંકડને ખાઈ જાય છે. માણસને કંઈ ઈજ કરતા નથી. (૧૯) રક્તગુદ્મ ઉપર તથા અટકાય માટે :—તલનો કાઢો કરીને તેમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હિંગ અને ભારત-મૂળનું ચૂર્ણ નાખી તે કાઢો પાવો. (૨૦) રક્તાતિસાર ઉપર :—વાટેલા કાળા તલ એક લાગ, સાકર બે લાગ અને બકરીનું દૂધ ચાર લાગ એકત્ર કરી તે પાવું. (૨૧) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર :—તલનાં ફૂલો ખાર, મધ તથા દૂધ એકત્ર કરી તે ત્રણ દિવસ પાવું. (૨૨) વાળા ઉપર :—તલનો બોળ કાંજમાં વાટી લેપ કરવો.

૨૭૭. તલવણુ—(હાડિયા કરસણ) સંઠ અજગંધા. મઠ તિળવણુ. પાંદરી તિલવણુ, ભાટવન, માપ્લી, તિલવન, હુરહુર, દુલદુલ, ગાંઠલાંનાં ખેન. કઠ નિલિષગિંકુ, માખળિ, નાખળિ, કિરિકાળા, તિલોણિગિડુ. તૈઠ વામિટા, અજગંધિ. તાઠ વાળ. મલાઠ કારવેળા, પાવકા. ગોમ-કિરિકાળા. લાઠ ગાધનેન્દ્રોક્ષિમ્ પેન્ડાકિલા.

એનું મરાઠીમાં ભાટવણુ એવું પણ નામ છે. હિંદુસ્તાનીમાં એને ‘હુરાહુરા’ કહે છે. એ છોડ મોમાસામાં ઊગે છે. લીલી જમીનમાં એ બારે માસ થાય છે. એ શુમારે બે હાથ જોડો વધે

છે એ છાંડ ઉપર ફૂંવાડિયાની શિંગો જેવી બારીક અને આડ આગળ જેવડી લખાઈની શિંગો આવે છે x તલવણુ-તીખી, કડી અને શીતળ છે એ વિષ, સપૂર્ણ વ્યાધિ, પિશાચપીકા અને મહાપીકાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કણ્ઠરોગ ઉપર—તલવણુનો પાલો હાથે ચોળી તેનો રસ દરરોજ નથુ વાર કાનમાં પાડતા જવુ, એટલે કર્ણચળ, કાન વહેવો વગેરે વ્યાધિ સારા થાય છે (કાનમાં જળતરા જલુ થાય છે, માટે વિચારીને ઉપયોગ કરવો) (૨) દોરના કણ્ઠરોગ ઉપર—તલવણુના પાલાનો અગરસ અને માખણની મરાશ-એ એકત કરી કાનમાં રડવુ અને કાનની અણીઓ વાળીને પછી પડીકું બાધે તેમ અદર ભરેલુ ઔષધ પડે નહિ તેની રીતે કાન બાધવો એ પ્રમાણે પ્રાત કાળમાં ભરેલુ ઔષધ સાંજે કાઢી નાખી કાન સાફ ઘોઈ પુનઃ ઔષધ ભરવુ તે પ્રાત કાળે કાઢવુ એની રીતે આ ઔષધ બે દિવસ લઈ પછી કાળા તુલસીનો પાલો અને લાગરાનો અગરસ કાનમાં નાખી એ દિવસ વીત્યા પછી કાન છેડવો, એટલે કાન સારો થાય છે (૩) ટાઢિયા તાવ ઉપર—ટાઢ આવવાની સધિમાં તલવણુના પાદડાનો રસ કાનમાં પાડવો, આથી તાવ રોકાઈ જાય છે, પણ કાનમાં જળતરા જલુ થાય છે માટે નિર્જળા માટે આ ઉપાય કરવો નહિ (૪) વીછીના વિષ ઉપર—તલવણુનો રસ જે બાલુએ વીછી કરજો હોય તે બાલુના કાનમાં પાડવો (૫) દુખતા લાગ ઉપર—પાદડા વાટી ચોપડવા એટલે તે જગ્યા લ.લ થઈ દુખ મટી જાય છે (૬) ખગઈ વગેરે કાનમાં ગઈ હોય તો—તલવણુનો રસ કાનમાં નાખવો (૭) અન્ડવુદ્ધિ ઉપર—તલવણુનો રસ ચણાના કાદામાં પાવો (૮) શોફાદર ઉપર—તલવણુનો રસ ૩ અથવા ૭ દિવસ ચમચાલાર પાવો

૨૬૮. તવખીર વૃક્ષ—સં ૬૦ તવકીર મં ૩૦ તવકીર, તવખીર ૬૦ તખાશર ૬૦ આરોરટ લાં ૬૦ કકઈમાં અગમિટ્રોસિયા મલાં ૬૦ કુવા હિં ૦ તવખીર

આ આઠ મલખાર પ્રાતમાં થાય છે એ વધારમાં વધારે એક માથોકુ જાયે વધે છે અને સાધારણ રીતે બે હાથ જીંચુ હોય છે એના પાદડા હળદરનાં પાદડા જેવા ટોચ છે અને આડ પણ તેવુ જ દેખાય છે, તથા તેના જેવી જ તેની મુડીઓ થાય છે તેને ચૂદી કાઢી પાણીમાં ધોયા પછી જરા કચરી ચાર-પાંચ વાર ઘોઈ તાપમાં મુકવે છે પછી તેને દળી તેની બારીક ભૂકી કરે છે તે શુભ (ધોળા) રંગની હોય છે, તેને 'તવકીર' કહે છે એને દૂધમાં બાફી ખાય છે એનો જે પદાર્થ કરે છે તેને 'લાપશી' કહે છે નાના બાળકોને તથા રોગીને એ લાપશી આપે છે એ પદાર્થ શીતળ અને પૌષ્ટિક છે તવખીર પાચ-છ જાતના ઝડના કેદમાંથી થાન છે * મહામગ્નેશ્વરના કુ ૨ ઉપર પણ તવખીર ઉત્પન્ન કરનારા આડ થાય છે + અમેરિકા ખંડમાં આ આડ પ્રખ્યાત છે

* તલવણુના ખીર રાઈ જેવડા હોય છે કોઈ તો એને કુન્દમાચરે તાનમની વગેરે નાચેથી પણ ચોળખે છે એને પાચ પાદડાને જમવો અને પીળા રંગના ફૂલોનો જુલખો થાય છે એ જાદી ચામાસામાં વણી થાય છે એના પાદડા પળ જેવા હોય છે વાસ મહાદાદી આવે છે અને તે ઉકરડા ખીજા ખાતરવાળો જમીનમાં થાય છે કોઈ કોઈ વખતે તો તે પડેલા મકાના મરજસ્તાન અને ચેતરાની આનુબાનુમાં પણ જાણાય છે મારવાની અને ડિગીઓ એને ઝાલવાના 'મેટ' પણ મટે છે તે ઉપરથી ગજરાતમાં હાડિયા ફરસણ કહે છે રાજનિધિ માર એની સફેદ ફૂલની અને પીળા ફૂલની એમ બે જાતો મળ્યાવી છે

ખીજના પણ રાઈ જેવા છે ખીજ દાઢજનક નીપળ પાચન હિતજ અને કમિન છે મૂળ હિતજ અને સ્વેદહ છે પાનનો ઉપયોગ આઠ યિસાડવા માટે પૌદીસરે કચય છે

* જવ ધડ ચોખા, તાલચુ પનચ ચનુ દૂબ શિંગોનો ચાટ વોર પર્વાઈની પણ તવખીર થાય છે તેમાં વનગાધના દૂબની અને જવની હિતમ અલ્પાય છે

+ 'દ્રવ્યગુણસિખા'માં શ્રી નરેન્દ્રનાથ સેન લખે છે કે તવખીર (આરોરટ) જે અમેરિકામાંથી આવી આવે છે, તે મોરટા અરદીનેમિયા નામક પાના કદનુ ચૂર્ણ છે એ કદને બદ્ધ જ સાવધાનીથી છોલી સાફ પાળીથી ઘોઈ પછી ગિલા પર પોસે છે ત્યાર પછી શુષ્ક સ્વચ્છ જળમાં ભેગવી થોડો વખત રહેવા દે છે જેથી ગળેના સરનની માફક સૂચ્છ ચૂર્ણ પાણીના નીચેના સાચમાં ઘેરી જાય છે તે સત્વને સુકાવી લેવાથી આરોરટ તૈયાર થાય છે કોઈ કોઈ આરોરટના કદને સૂકી પડીમાં દળીને વસત્રાળ કરી ઉપયોગમાં લે છે

અમેરિકન લોકો બાણીથી કિંવા બીજા ચક્ષુથી જાણી થયા હોય તે આ આડનું દૂધ ચોપડે છે; માટે તેને 'આરોડટ' એવું નામ આપેલું છે. અંગ્રેજ લાખામાં આરા એટલે 'તાર' અને 'રૂટ' એટલે 'મૂળ' એવો અર્થ થાય છે. હુચ્ચા માળગો તવખીરના થોડે તેલનું ઘી કર છે તે માત્ર આઠ દિવસ જ સારું રહે છે. પછી તેની તેલવાળી વાસ આવે છે. તવખીર—મધુર, શુભ, શીત, સુગંધી, જલકારક, તૃપ્ય, પોષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ અને ક્ષય, પિત્તશૂન, પિત્તદાહ, અર્શય, ઉધરસ દમ, તાવ, તૃષા, કમળા, પાકુ, ક્રોધ, મૂત્રાશયી, મનઃશૂન્ય, મેઘ, મનુ, કફ તથા રક્તોદાપનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગરમીથી માંમાં ચાંદીચાં પડે છે તે ઉપર:—તવખીર ચોપડી (૨) પિત્ત ઉપર:—તવખીર ઘીમાં નાખી પાવી (૩) બાળકોને શક્તિ-વર્ધક ભક્ષ્ય:—તવખીર ઠંડા પાણીમાં અથવા ગાંધાના દૂધમાં નાખી બાકી પાતળી રાગડી કરી તેમાં થોડી સાકર નાખી પાવી. (૪) રજામદર (સ્રીએને ધાત જાય છે તે) ઉપર:—તવખીર, રાજ અને ઝેરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું.

રજ્જી, તાડ—સં ૦ ૧૦ ૬૧૦ તાલ. ૪૦ ખગતાલ, તાડદૂધ. દિં ૦ તાડ. ૬૦ તાળીમારા તે ૦ તાલિ. તા ૦ પનેમાર, તાળી. ૬૦ તારી મયા ૦ તાલ, પના. ૨૦ તાર. ગો ૦ તળટમાડી. ૯૦ પાલગાયરા, પામ. લા ૦ બેરેસમ્ રેલેજેવીકર.

તાડ, માઠ, સોપારી, મુરમાડ, શીંદી—એ મર્વ આડ એક જ જાતના છે. એની ઉત્પત્તિ ગરમ દેશમાં થાય છે. તાડના આડ કુચર ઉપર અને ગનમાં પોતાની મેળે જીએ છે. એ દશ-માર વર્ષે ફળે છે તાડનું આડ ધણું જ જીએ વધે છે તેનો સોરો ૪૦-૫૦ હાથ જીએ અને સરળ હોય છે. એ આડમાંથી તાડી કાઢે છે. એના દળને 'તાડગોળા' કે 'તાડદળ' કહે છે. એ ગોળા ધણું ઠંડા છે, તેથી કેટલાક લોકો ગરમી થવાથી ખાય છે. તાડનું આડ ધણું જ ઉપયોગી છે. તેની આવલી ધરના છાપરા પર નાખે છે. તેના પાદડામાંથી જાત્રીઓ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. તાડના સોદા પાણી જવાની પરનાથો કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તાડપત્ર વૃક્ષ કરી તેની એક જાત સિંહલ-દ્વીપમાં થાય છે. એની જીઆઈ સવાસો હાથ દોઈ એની આવલી પંદર-વીસ હાથ લાખી હોય છે. એ એક આવલીથી વીસ-પચીસ માણસનું વરસાદથી કે તાપથી રક્ષણ થાય છે આ તાડપત્ર વૃક્ષ શુભારે ૮૦ વર્ષ ટકે છે. એટલા વખતમાં તે એક જ વખત ફળે છે. એના ફળ હાથીના મસ્તક જેવડા હોઈ તેમાં તાડગોળા જેવો ગીરો હોય છે તે લોકો ખાય છે. એ વૃક્ષના પાદડાને પુસ્તક લખવામાં પ્રથમ ઉપયોગ થતો હતો સિંહલદ્વીપ, ક્યુટાક દેશોમાં અઘાપિ તાડપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખે છે. લખવાના કામમાં લીધા પહેલા એ પાંચ દૂધ-પાણીમાં ઉકાળા કાઢે છે એ પાદડા ઉપર લોખાંડના ખીલાથી લખે છે. એ પાદડા કાગળ કળા ઘણા વર્ષો સુધી ટકે છે. વ્યજનતાડ કરીને એક તાડની જાત છે. તેના આડ દક્ષિણ અમેરિકામાં ઘણા છે એ સાદરીઓ તથા પંખા કરવાના કામમાં આવે છે તાડગોળા કુચળા હોય ત્યાર સ્વાદિષ્ટ લાગે છે મૂના તાડગોળા ખાવાથી અતિસાર થાય છે. તાડગોળાની અદર નાજિયેરની પેટે પાણી હોય છે, તે પિચાય છે, તાડવૃક્ષ:—મધુર, શીતળ, માદક, પુષ્ટિકર, શુકલ, કફર, બલકર, મેદકારક, તૃપ્ય તથા સારક છે, અને પિત્ત, દાહ, સોપ, લવ, શ્રમ, ક્રોધ, ક્રૂમ, રક્તોદાય તથા વાહુનો નાશ કર છે એનાં કુમળાં ફળ—સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ, શુરુ, મલાવરોધક, બલકર, શીતલ, ધાતુવર્ધક, તૃપ્ય, તૃપ્તિકારક, માસલ તથા કફર છે, અને વાહુ, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, ત્રણ, દાહ, ક્ષત, પિત્ત, ક્ષય તથા રક્તોદાયનો નાશ કરે છે એનાં પાકાં ફળ—દુર્ગર તથા મૂત્રલ છે, અને શુક, પિત્ત, કફ, નેત્રાલિખ્યદ તથા રક્તને કરનારા છે એનું લીલું દોપરું—મૂત્રલ, શીતળ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા સારક છે અને વાતપિત્તનું નાશક છે. એનું જાનું દોપરું—કફક, મદકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ, મધુર, સારક અને વાતપિત્તનાશક

વિશ્વ આરોગ્યની એળખાણ એ છે કે, એના ચૂર્ણને અપીમા દુબાઈ મગજવાથી ચડચડ અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે ને બાળકોની પાકરણી (હોઝરી) કમજોર હોય તેને આરોગ્ય આપેલા નહિ. અન્ય સર્વ રોગો માટે હિતકર છે ખાવી પેટ આરોગ્યનું એવન વિશેષ લાભદાયક છે

છે. તાડના મસ્તકમાંની માંજર—ધાતુવર્ધક અને વાતપિત્તની નાશક તથા ગરિત શુદ્ધ કરનારી છે. તાડી—અતિ માદક, સ્તિગ્ધ, ગુરુ તથા વૃષ્ય છે, તેમ જ ખાટી થઈ હોય તો પિત્તકર અને વાતનાશક છે. તાડનાં મૂળ—પાકકાળે સ્વાદુ અને રક્તપિત્તનાશક છે. ઉપયોગ :—(૧) ગરમીથી પેશાબે બળતરા થાય છે તે ઉપર :—કુમળા તાડગોળા ખાવા એટલે પેશાબ સાફ થાય છે; અથવા તાડનાં મૂળ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં વાટી સાકર નાખી પાવાં.

૨૮૦. તાંદળજે (ચોળાઈ)—સં ૦ તંદુલીક. મં ૦ તાંદળજ. કાં ૦ ચવળ્યાચી ભાજી ૦ હિં ૦ ચોલાઈ, ચોરાઈ. બં ૦ મુદેનટે, કાંટાનટે, ચોલાલનટે, કારેસોપુ, તેં ૦ કુઈ કારા, ચિરિકરા, મોલાકરા, તાં ૦ મ્લુકુરઈ, મલાં ૦ ચિરચિડા, સખેજમાજ. અં ૦ છુલ્લેલમાનીય. ધં ૦ હર્મકોડાઈ એમેરેય. કં ૦ કિરકુચો તપેલુ. લાં ૦ એમેરેયસ પોલિગ્રેમસ, એમેરેયસ ટેન્ડુઈ ફાલિયસ.

આ ભાજી ખારમાસી થાય છે. એનાં પાંદડાં નાનાં અને રોપો જે વેંતથી અધિક ઊંચો થતો નથી. આ ભાજી સ્વાદે ઘણી સારી અને પચકર છે. તાંદળજે—મધુર, શીતળ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, લઘુ, રક્ષ, મૂત્રલ, પચકારક તથા સારક છે; અને વિષ, પિત્ત, શ્રમ, દાહ, રક્તદોષ, ઉન્માદ, રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, ત્રિદોષ, તાવ, કફ ઉધરસ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. તાંદળજનાં પાંદડાં—શીત છે તથા પિત્ત, રક્તવિકાર, વિષ તથા ઉધરસનો નાશ કરનાર અને રુચિકર છે. જળ તાંદળજે—કંટક, રક્તપિત્તનો નાશક, કડવો અને લઘુ છે. ઉપયોગ :—(૧) સ્પર્શના વિષ ઉપર :—તાંદળજનાં મૂળ અને મરી ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૨) સર્વ પ્રકારના પ્રદર ઉપર :—તાંદળજનાં મૂળ વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમાં રસાંજન* (રસવંતી) મેળવી તેમાં મધ અને ચોખ્ખાનું ધોવરામણ યોગલું નાખી પાવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રદર નાશ પામે છે. (૩) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે :—ઋતુકાળે તાંદળજનાં મૂળ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૪) વિષમજ્જવર ઉપર :—તાંદળજનાં મૂળ માથા ઉપર બાંધવાથી વિષમજ્જવર જાય છે. (૫) આગિયા મહિયારના વિષ ઉપર :—તાંદળજના મૂળ અને મરી ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં ધસી પાવા. (૬) ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર :—તાંદળજનાં મૂળ વાટી ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં પાવાં. (૭) વીંછીના વિષ ઉપર તથા સોમલ ઉપર ઉતાર :—તાંદળજનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૮) વછનાગના વિષ ઉપર :—મૂળ સુદ્ધાં તાંદળજના રસમાં ગાયનું દૂધ નાખી પાવું. (૯) ચણાડીના વિષ ઉપર :—તાંદળજનો રસ અને સાકર પાવાં (૧૦) ઠારના ખાવામાં સોમલ આન્યો હોય તો :—તાંદળજનાં મૂળ ખીલીનાં મૂળ અને દાડીનાં મૂળ ગાયના ઘીમાં ધસી પાવાં. (૧૧) આઘાતીય ઉપર :—તાંદળજે અને જટારાંચીના કલ્કમાં ઘી સિદ્ધ કરી એનું નસ્ય આપવું. (૧૨) ગથેલા કેશ આવવા માટે :—તાંદળજની ભાજી ખાવી. (૧૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર :—તાંદળજનો રસ ચોપડવો. (૧૪) ઉદરરોગ ઉપર :—તાંદળજની ભાજીનો રસ કાઢી પાવો અથવા તાંદળજની ભાજી નિત્ય ખાવી. (૧૫) પોરો વગેરે શરીરમાં મળેલાં સર્વ રસાયનો નીકળી જવા માટે :—તાંદળજનો રસ ઘી નાખી ૮ દિવસ પાવો. (૧૬) કૃત્રિમ વિષ ઉપર :—ધુવાસ (ચૂલા ઉપર ધુમાડાથી એકઠું થયેલું કાળજ) અને તાંદળજનાં મૂળ બંને સમાન ભાગે પાણીમાં વાટી તેમાં તેથી યોગલું ઘી નાખી, ઘીથી યોગલું દૂધ નાખી ઘી બાફી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તે પાવું; એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે.

૨૮૧. તાલીસ—સં ૦ મં ૦ બં ૦ હિં ૦ તાલીસપત્ર. કં ૦ ચરીચલી-ચંચલી-મારા. તેં ૦ તાં તાલીસપતરી-પત્રી. મલાં ૦ તાલેસપત્ર. કાં ૦ જરનપ. અં ૦ તાલીસકર. લાં ૦ ટેકસસ બેક્ટા.

એની ઉપત્તિ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એકાડ નાનાં હોય છે. એના પાંદડાંને તાલીસપત્ર કહે છે. તાલીસપત્રનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તાલીસપત્ર—મધુર, કઠુ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, સ્વર્ષ, હલ તથા અગ્નિદીપક છે; અને દમ, ઉધરસ, કફ, વાયુ, ક્ષય, શુષ્ક, અરુચિ,

* રસાંજન એટલે દાહકાળદરનો અર્ધમાસ કાઢો કરી તેમાં તેલનું જ બમરુંનું દૂધ મેળવી ઉકાળી માથે કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરવું તે.

ચક્રાદાય, ભલદી, આમદાય, અગ્નિમાંલ, પિત્ત તથા મુખચેત્તના નાશ કરે છે. તાલીસાદિ ચૂર્ણ— તાલીસપત્ર ૧, મરી ૨, ચુંડ ૩, લીંટીપીપર, વંચલોચન (વાંસકપૂર) ૨, એલચીડોડા ૧૧, તજ ૧૧ અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ સર્વત્ર ચૂર્ણ કરી તે ૩ માસ આપવું; એટલે અરુચિ, અણ્ણ્ય, ઉંધરસ, શ્વાસ, તાવ, ભલદી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચક્રું, ગરોળ, પાંડુ તથા સમગ્રણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે.+

૨૮૨. તિપાની—સં ૦ ત્રિપણી. મં ૦ ત્રિપણીકદ. હિં ૦ ચિલપણી. કં ૦ મુરંગલ. બં ૦ તિલકદ. તિપાનીના નાના નાના વેલા થાય છે. એ વેલા વાડો ઉપર અને ઘણું કરી ભોંયમગનાં ખેતરોમાં ઘણા થાય છે. એનાં પાંદડાં બારીક અને આકાર ભોંયમગનાં પાંદડાં જેવો હોય છે. એ વેલાને ત્રિલ્લ પાંદડાં આવે છે. એ વેલો શ્વાસ, કાસ, વ્રણ અને વિષનો નાશ કરે છે. તિપાની—મધુર તથા શીત છે, અને દમ, ઉંધરસ, વચ્ચ, શીતપિત્ત તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) વ્રણ ઉપર :—તિપાનીનાં પાંદડાં સૂકવી બાળા રાખ કરવી અને તે ધીમાં ખરલ કરી ચોપડવી; એટલે ગૂમ્ફા તરત જ લગાઈ આવે છે. આ અનુસર્વાસદ્ધ પ્રયોગ છે.

૨૮૩. તિવર—(તવર) સં ૦ તુવરક, તુવરી, ચાગરોદ્ધુત. મં ૦ તિવર. હિં ૦ લિના. બં ૦ બની સિંધ—ચેર, કચ્છ—ચેરિયાં, તિમર લે ૦ એવિસેનિયા ઓક્સિસેનેલિસ. તિવરનાં ઝાડ ખાડીમાં થાય છે. એ ઝાડ માથોડું બે માથોડાં (૨૦-૩૦ ફૂટ સુધી) જોયાં વધે છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે. ઘણું કરીને એનો બાળવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. દેવતા સળગાવવાને એની હાલ ઘણી ઉપયોગમાં આવે છે. પાન પશુઓને ખવરાવે છે. ફળોને વાટી માખણ મેળવી ગરમ કરી ગૂમ્ફા પકવવા માટે પોટીસરૂપે ઉપયોગમાં લેવાય છે લાકડાની રાખ કપડાં ધોવાના કામમાં આવે છે.

૨૮૪. તૂરિયાં—સં ૦ ધારાકેશાતકી. મં ૦ દોડકી, શીરાળી. હિં ૦ તોરઈ, તૂરૈયા. બં ૦ બીઝા, કં ૦ બારવીરે. તે ૦ ખીરકાયા. તા ૦ ખીરકુ, ખીરે, મલા ૦ પિચ્ચકં. લા ૦ વ્યુક્ષા એકયુદેયુલા.

તૂરિયાનો વેલો ઘણો જ પ્રસરે છે. તૂરિયાને પીળાં ફૂલો આવે છે. એ વેલો વાવ્યા પછી સવા મહિને ફળ આવે છે. આ ફળ હાથ-હાથ લખાઈ મુધી વધે છે. તૂરિયાનું શાક થાય છે, એ આમાંથી કરનારું છે. તૂરિયાં—મધુર સ્નિગ્ધ, શીત, બલપ્રદ, વીર્યપ્રદ, રચિકર, ગુરુ તથા પથ્યકર છે; અને શ્વાસ, કાસ, તાવ, કફ, પિત્ત, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, ત્રિદોષ તથા મલબંધનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) બદ ઉપર :—તૂરિયાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં; કિંવા તૂરિયાની લાજ બારીક વાટી વેળ ઉપર ચોપડવાથી ચાર પ્રદરમાં બદની ગાંઠ બેસે છે. (૨) શરીરમાં ગરમીનો આબર મરવાથી કાખમાં કિંવા બાંધના ખાંચામાં આંદીઆ પડે છે તે ઉપર :—તૂરિયાના વેલાનાં મૂળ ગાળના માખણમાં કિંવા ચેરડિયામાં ઘસી બે-ત્રણ વાર ચોપ-

+ ઠોકર દેસાઈના મતમાં તાલીસપત્ર અવસાદક (શામક) છે. સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક અને આત્મવજનક છે. નાની માત્રામાં નાદી અને શ્વાસોર્ચ્છાસ મંદ થાય છે, મધ્યમ માત્રામાં શ્વાસોર્ચ્છાસ અને હૃદયની ગતિ વધી નય છે. મોટી માત્રામાં ચક્ર આવવામાં, આસેષનાં ચિદ્દ જળાવાં-એ થઈને મૃત્યુ થઈ નય છે. તાલીસપત્રનું ચેર ચડવા પછી ભલદી થાય છે; કેટલું ચડે છે; મોળ આવે છે; આંખના ડોળા પહોળા થાય છે; શ્વાસ મંદ થાય છે; ગમ્મરામણ થઈને પ્રાણવાત થાય છે, રાજને ચીરીને જોવાથી હોજરી, આંતરડાંમાં અને વચ્ચ-સ્થાનોમાં દાદ થયેલો જળુચ છે તથા હૃદય નકાલું થયેલું જોવામાં આવે છે. તાલીસની ક્રિયા ગર્ભાશયને સંકોચ કરાવે છે, એટલે ગર્ભપાત થાય એવો ભ્રમ થાય છે, પણ ખરું જોતાં ગર્ભપાત થતો નથી, પણ સ્ત્રી જ મરી નય છે. તાલીસપત્રની ક્રિયા સેવીન અને ડિવિટેલિસની વચ્ચેની છે, એટલે કોઈક ક્રિયા સેવીન જેવી અને કોઈક ડિવિટેલિસ જેવી થાય છે. સેવીન જેવી ક્રિયાથી દાદ થતો પેશાળ અને આત્મવની ઉત્પત્તિ થાય છે ડિવિટેલિસ જેવી એટલે ચક્ર આવવામાં, હૃદયક્રિયા મંદ થઈ અનિયમિત થવી, કેટલું ચડેલો-એ ડિવિટેલિસના કરતાં પણ વધારે થાય છે. આ ઔષધ જેવી રીતે મનુષ્ય માટે યાતક છે, તેવી જ રીતે પશુઓ માટે પણ યાતક છે.

આત્મા :— યી ૨ રતી સુગંધી પદાર્થની સાથે. ઉપયોગ—આનો ઉપયોગ નવરમાં કરે છે, પણ નાદી અને હૃદય નિર્જળ હોય ત્યારે આપડું નહિ. અપરમાર અને આસેષપુક્ટ રોગમાં અપાય છે. કફ, કૃષ, આસનલિકાનાં છૂંડીશોષ, દમ અને જાનરૂમણ એવી કરાવવા માટે વપરાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ડવાં એટલે ચાંદીએ મટી જાય છે. (૩) સૂતરખડા (પથરી) ઉપર:—તુરિયાના વેલાનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં અગર હંડા પાણીમાં ઘસી પ્રાતઃકાળે એક વાર એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવાં.

૨૮૫. તુવરૂફળ—સં ૦ હિં ૦ બં ૦ કં ૦ તુંબરૂફળ. મં ૦ તી—ચીરકળ, તિસળ, કોકલી. કાં ૦ તીસળી. લાં ૦ ઝેન્થોકસાઈલમ રેડસા. કં ૦ જિમ્મિમર. તેં ૦ હેટસા.

આ કોટરી ઝાડ ગેમાંતક અને કર્ણટક પ્રાંતમાં ઘણું થાય છે. એ ઝાડ શીમળાનાં ઝાડ જેવાં થાય છે. એને મરાઠીમાં 'તીસળી' પણ કહે છે. એનું લાકડું ઘણું ચીકણું અને કઠણ હોય છે. તે ઘર બાંધવાના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઝાડના કાંટા હથેળી જેવડા પહેળા હોય છે. તે સર્પ સૂતર કાઢવા માટે તેની ચક્કીઓ કરે છે. કાકડી કિંવા કોળું છીણવાને છીણી ન હોય ત્યારે આ કાંટા વડે કામ ચલાવી લે છે. એનાં ફળ ચણા જેવડાં હોય છે. એ ગુણમાં ઘણું ગરમ છે. એ કાંઈક તીખાં લાગે છે. એ ફળ પાકે એટલે રાતાં થાય છે. એ ફળ સુકાય એટલે તેના ઉપરની ઝાલ મસાલામાં નાખે છે. એ ફળનું તેલ પણ નીકળે છે. તુવરૂફળ—મધુર, કંડુ, તીક્ષ્ણ, અમ્લિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, મૂત્રકુચ્છતાશક, રુક્ષ, તીખું, રુચિકર, લઘુ, વિદાહી તથા હ્રદ્ય છે અને કફ, વાયુ, ગુદમ, ઉદરરોગ, શળ, પેટ ચડતું, કૃમિ, નેવરોગ, કર્ણરોગ, મસ્તકરોગ, કંઠરોગ, શિશી, કોઠ, પ્લીહા, શ્વાસ, અરુચિ તથા અપતન્નકવાયનો નાશ કરે છે. માત્રા—બીજરહિત ફળનું ચૂર્ણ ૧ થી ૨ રતી મધની સાથે, મૂળની ઝાલનો ફાંટ ૧ થી ૨ તોલાનો રોજ આપી શકાય છે. ઉપ-યોગ:—(૧) શૂળ, પેટનું ચડતું, ગુદમ અને ઉદરરોગ ઉપર:—તુવરૂફળ, સિંધવ, સંચળ, બીકલવણ, વાવડિંગ, અજમેદ, એરડનાં મૂળ, જવખાર, બાળહરડે, શેકેલી હિંગ, સમજાગે લેવાં અને નસોતર ત્રણ ભાગ લેવાં. એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અગર જવના કાંદામાં પાડું. (૨) વાયુથી અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:—તુવરૂફળનું ચૂર્ણ ૧-૨ ગ્રામ મધમાં આપડું. (૩) અર્ણવ ઉપર:—તુવરૂફળની ભૂટી કરી ગેળમાં કાલસી ચણેડી જેવડી ગેળાઓ કરી તે ગેળા ઘીમાં આપવી. (૪) વાતબ્ધ ઉપર:—તુવરૂફળની ભૂટી અને મરીની ભૂટી એકત્ર કરી કોપરાના તેલમાં કાલવડું અને મસ્તક તથા બંને આંખો ઉપર યોગી શરવડું.

૨૮૬. તુવેર—(તુર, તુરા) સં ૦ તુવરી. આદર્ષ. મં ૦ તુર. હિં ૦ અરહર, રહરી. કં ૦ તોગરી. તાં ૦ અદળી, તુવરે. તું ૦ તોગરી. મલાં ૦ આઢકા, તુવર. કાં ૦ શાખુલ. ઇં ૦ પીછયન પી. લાં ૦ જેન્-નસ ઇન્કિસ. તેં ૦ કાલુક, આદર્ષ.

તુવેરની વાવણી ગુજરાત અને દક્ષિણ દેશમાં ઘણી થાય છે. હુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા, એ ખંડોમાં આ ધાન્યનું નામ કોઈ જાણતું નથી. તુવેરના છોડ બે પ્રકારના થાય છે. એક પ્રતિ-વર્ષે થનારી અને બીજી બે-ત્રણ વર્ષે ટકનારી. પ્રતિવર્ષે થનારા છોડ બે-અડી જ હાથ જિંચા વધે છે. જે છોડ બે-ત્રણ વર્ષે રહે છે તે પાંચ-જ હાથ જિંચા વધી તેના છોડ પહેલીના કરતાં બહુ હોય છે. તુવેરમાં બે જાત છે: રાતી અને ધોળી. સુરતી તુવેરની દાળ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. તુવેરની દાળનો હિંદુ લોકોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તુવેરની દાળનું પૂરણ, તેના પાણીની કઢી વગેરે પદાર્થો કરે છે. એ ધાન્ય ચણાથી અર્ધું મૌલિક છે. તુવેર સાધારણ—કિંચિત મધુર, વાતુલ, તૂરી, ગુરુ, રુચિકર, આઢક, રુક્ષ, વર્ણકર તથા શીતળ છે અને કફ, પિત્તજ્વર, વિપ, રક્તોષ્ણ, ગુદમ, વાયુ તથા અર્ચનો નાશ કરે છે. એ ઘીમાં સેવવાથી વાયુનો તથા ત્રિદોષનો, લેપનથી કફપિત્તનો અને રેચનથી કફ અને મેદનો નાશ કરે છે. તુવેરની દાળ—પથ્થકર તથા કિંચિત વાતુલ છે અને કૃમિ તેમ જ ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ધોળી તુવેર—ગુરુ છે અને વાયુ, પિત્ત, અમ્લપિત્ત અને આધ્માન કરનારી છે. તે આઢક અને પથ્થકર છે. રાતી તુવેર—રુચિકર, બલકર, પથ્થ તથા જ્વરનાશક છે અને પિત્ત, સંતાપાદિ અનેક રોગોનો નાશ કરે છે. કાળી તુવેર—ગળકર તથા અમ્લિદીપક છે અને પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) લાંગ ઉપર ઉતાર:—તુવેરની દાળ વાટી પાવી. (૨) ખસ ઉપર:—તુવેરની દાળ અથવા પાંદડાં બાળી દહીંમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૩) નાડીનણ ઉપર:—ધોળી તુવેરનાં પાંદડાંનો અંગરસ પાશેર કાઢી તેમાં

માયનુ ઘી ૨૧ વાર ધોયેલું મેળવવું પછી તેનો મળુ ઉપર લેષ કરવો અથવા પાદડા બાળી તે ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવા (૪) હંતરોગ ઉપર અને દાંત મળજ્યૂત થવા માટે :—તુવેરની સુકાયેલી ભાજી અથવા તુવેરની દાળ, કાગસરિયાના મૂળ અને સિતામો, એકત્ર કરી કઢાઈમા નાખી તપી ગયા પછી અદર અગાગ નાખી કાલમા ચવા નેગ આંધવો બળે એગ્લે ઉપર ઢાકલ ઢાકવું અને અદર મીઠું નાખી વાટી તે મસી રાજ દાંત ચોપડી દાંત ઘસવા (૫) ભ્રમ અને મૂર્ચ્છા ઉપર :—તુવેરની દાળ ઘસી તેનું અજન કરવું (૬) આદાશીશી ઉપર :—તુવેરના પાદડા અને કોનો રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું (૭) સુખપાક ઉપર :—તુવેરના પાદડા અર્ધા અર્ધો તોલો તબાકુની પેટે વાર વાર ચાની મોદામા રાખવા અને દાળ થૂકી નાખી (૮) રક્તપિત્ત ઉપર :—તુવેરના પાદડાનો રસ ૧ તોલો અને ઘી ૩ તોલા એકત્ર કરી પાત્રુ એગ્લે નાકમથી અને મોમાથી લોહી પડવું બધ થાય છે (૯) સર્પના વિષ ઉપર :—તુવેરના મૂળ ચાની ખાવા

२८७. तुलसी—स० हि० क० तं० ज० मा० ता० मला० तुलसी म० पुणस ५० रेखान
अ० विलसीमद्वत ४० व्हाईट जेनीव ६० आसीमन सेक्टम् (सेक्टम् अटले पविन)

તુલસીના છોડ સુમારે હાથ-એ હાથ ભિચા વધે છે એમા કાળી અને ધોળી એવી બે મત છે તુલસીને માજર આવે છે અને તેમા તેમા બી હોય છે એ માજરનો અને તુલસીદળનો દેવની પૂજામા ઉપયોગ થાય છે કાળી તુલસીના છોડ કાળા રંગના હોય છે કાળી તુલસી ધોળી કરતા વધારે શુચ્ચવાળી છે તુલસીના છોડમા અનેક અપૂર્વ શુભ હેવાથી આપણા પૂર્વના ઋષિવર્યોએ દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરી સર્વ લોકોને ઘેર તુલસીના છોડ ભેંદીએ એની યોજના કરી રામેલી છે એ યોજના ઉપરથી તેઓનું પૂર્ણ કહાપણ અને દુરદર્શીપણ વ્યત્ત થાય છે તુલસીના છોડ ધરના આગચામા વાવવાથી આરોગ્ય વધે છે તુલસીના છોડમાથી એક પ્રકારનો વાયુ ઉત્પન્ન થઈ તે આસપાસની રોગકારક ઉવાનો નાશ કરી ઉવાને ચોખ્ખી કરે છે એવા અપૂર્વ શુભ ઉપરથી તુલસીના છોડની નિલ પૂજા કરી, તેની પ્રદક્ષિણાઓ કરની, એવો ને આપણા ધર્મમા નિલનિયમ કહેલો છે તેથી કરી આપણને ઘણા જ ફાયદો છે એ ।વરે વધારે કહેવાની જરૂર નથી તુલસીના છોડ ફક્ત આપણા હિંદુસ્તાનમા જ છે તુલસીના છોડ જેની અપૂર્વ શુચ્ચકારી અનેક વનસ્પતિ પરમાત્માએ હિંદુસ્તાન દેશમા આપણા લોકોના સુખ માટે નિર્માણ કરેલી છે એ આપણા ઉપર ઈશ્વરની ખીમ સર્વ દેશના લોકો કરતા ઘણી જ મોટી કૃપા છે, પરંતુ આ કૃપાનો અનાદર કરી પૌષ્ટિક ઔષધ ભેંદીએ તો લો 'કોડલીવર ઓઈલ' (મચ્છીનું તેલ), ચા ભેંદીએ તો લો ગ્લુ-શાળ્ય મરનારી ચિનાઈ ચાક અને તે વળી હાડકાના પ્યાલામા । આ દેહ ખરબ છે? આવા આપણા લોક માટેના ને કૃત્ત્ર દેશને કુખાડનારા અને મહા અજ્ઞાન લોકો છે તેઓને આ વાતની કાંઈ શરમ જણતી નથી । ગાયના દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ ચા સંપ્તિમા ખીજે કાંઈ પચુ નથી,

● ચાના નિષેધ કરતા એક હાથે છે કે

प्रक्षेपेनैव नृणां जगद्विर्भास्यते न्यजाते पौर्यामिनेनैव यतिपरिनिर्गृहीतस्वप्नेष्य ॥

प्रातः सायं नियमिततयाभ्यर्चिता भक्तिमाध्यात्

हा हा आहा हत कलियुगे वर्षेति प्राणयित्तम् ॥ १ ॥

આર્થિક 'અડોલ' શાલા અને મૂર્ખ, જુનાન અને વૃદ્ધ (પરણ્યો) આદાયો અને તેમનાથી નીચ જાતો (ડેડો સંજિત) રાહેવના રહેવાસીઓ અને અમરિયાઓ મેટ સાન્નિધ્યે, પરવારના અંગે તાબતનાવરત. એવા સર્વ લોકોથી નિષમિતપણે સવાર સાલ જાગ્રિમાવથી આદર નજવી થા આ નીચ કશિયુગમા પ્રાપ્ત અને દ્રવ્ય (પેસા)ની તાનિ કરે છે * જરૂર છે કે જે જરૂરિયાતે મદ કરે અને હોડી નિદ્રાનો નારા કરે એમ જાણના છતા નીચ ક્ષય તમામ મનુષ્યો એવી યોગિનીમા જ પડી ગયા છે, એટલે જ નહિ પરંતુ મહેમ નખ છાડ્યોને પણ એવું જ અતિથિય આપના દોષથી કહેવત પડી છે કે -

‘આદે જમણું તળવિધા, આબૂતણ પડિયાળ, ટોપી તળવે પાપડી, ત્રિભુવને રાજ ।

છત્રી સર્વં દર્શિયારમા, ખેલ કપોં રૂમાલ, બધી જાણતર જગતમા, ત્રિગા પ્રભુ દાજ ર

છતા તે તેઓને પૌષ્ટિક જણાતુ નથી કે શુ ? તુળસી જેની અનેક રોગહારક અને પૌષ્ટિક આ મોટા જથ્થામાં અને રોકડ મળવા છતા તે તેઓએ કેમ ગ્રહણ કરતી નહિ ? એનો વિચાર કરવા માડવાથી એવું જણાય છે કે તેઓની આખો ઉપર અજ્ઞાનના પડળ ચડેલા છે અસ્તુ હમણા આપણો હિન્દુ-સ્તાન દેશ કાળચક્રના ફેરામાં પડેલા છે, તેથી વિપરીત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય જ ત્યા ખીન્ને ગ્રંથ ઉપાય નથી આપણા ધરમાની હવા શુદ્ધ રહેવા માટે આ જાડો ફૂકામાં વાવવા એઈએ અને તેમાંથી એક-બે ફૂડા ધરમાના વપરાશવાળા પ્રત્યેક લાગમા અને ઝોરડીઓમાં દિવસે રાખવા એઈએ તે ફૂડા સંધ્યાકાળે ખુલા એટલા ઉપર લાવી મૂકવા અને ત્યા જ આખી રાત્રિ રહેવા દઈ ખીન્ને દિવસે સવારમાં ધરમાં લઈ ઉપર કઢા પ્રમાણે મૂકના જવું એમ કરવાથી પ્રકૃતિ સારી રહી અનેક વિકાસ અને વાયુ વગેરેના વિકારો થતા નથી તુલસી આશ્વારણ—કકરી, ઉષ્ણ, તીખી, મુગધી અને રુચિર છે તથા વાયુ, કક, સોળે, કૃમિ અને જીલટીનો નાશ કરે છે ઘોળી અને કાળી તુલસી—તીખી, રસમ, તીક્ષ્ણ, દાહકર, પિત્તકર, હ્રદય, તૂરી, અમિદીપક તથા લઘુ છે અને વાયુ શ્વાસ, કાસ, જીયડી, કૃમિ, જીલગી, કુર્ચક, ક્રોધ પાર્શ્વચળ વિષ, મૂતરુચ્છ, ગ્રહલેપ, ભૂતનાધા શૂળ, તાવ તથા જીયડી(હેડકી)નો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) તાવ, આળસ, સુગંધી, અરુચિ, દાહ, વાતવિકાર અને પિત્ત ઉપર તુળસીની ચા :—તુળસીના પાદ્ડા શુભાગ એક તોલો કિંવા તેથી વધારે લઈ અર્ધો શેર પાણીમાં નાખી તે અર્ધું અગર ચતુર્થાંશ પાણીનું અને પછી પીતુ, એસે ઉપલા સર્વ રોગો દૂર થાય છે બીજે પ્રકાર—ઉપર પ્રમાણે ઉપજો કરી તેમાં તાવ જ દૂધ એક કિંવા બે તોલા સાલમમિશ્રી અને એક-બે એલમીનું ચૂર્ણ કરી તે નાખી તે કાઢે પીવે, એટલે ઉત્તમ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે, મોમાં સ્વાદ આવે છે અને અનેક રોગો દૂર થાય છે આ ‘તુળસીની ચા’ પરદેશી નિસત્ત્વ અને રક્તરોષક આ રતા શુભોમાં હનગગાથી એક છે, એટલા માટે તુળસીની ચા નિત્ય પીવી એ આપણા આયુર્લોકોને બહુ જ હિતકારક છે. (૨) મણિયારીના વિષ ઉપર—કાળી તુલસીના પાદ્ડાનો રસ નવનાક પીવે અથવા પાદ્ડા ચાની ખાવા દાત એટી જાય તો આ જ રસ નાકના છિદ્રમાં પાડવો અને તાળુ તથા હાથતળિયે અને પગતળિયે બે ઘડી સુધી ચોળવો (૩) વિષમન્યર ઉપર :—કાળી તુળસીના પાદ્ડાના રસમાં મરીની ભૂકી નાખી તે રસ પાવો (૪) વાયુહારક ચૂર્ણ :—કાળી તુળસી ૭ લાગ નંગોડ પાંચ લાગ લાગરો ૭ લાગ અને વાયવરણા એક લાગ એ સર્વ ઓપવેનું ચૂર્ણ કરી રોજ નણ માસા પ્રમાણે મધમાં આપવું (૫) રક્તાતિસાર ઉપર :—તુળસીના બી ગરે પાણીમાં ભીજવી ગળી સવારે ચોળી ખાવા (૬) બાળકની ઝાકારી (જીલટી) ઉપર :—તુલસીના રસમાં મધ નાખી સવારે ખાવું (૭) બાળકની જીલટી અને અતિસાર ઉપર :—કાળી અગર લોળી તુળસીના બી વાટી ગાથના દૂધમાં ખાવા (૮) દાહર ઉપર :—રાત્રી સારી અને તુળસીના પાદ્ડા ભેગા વાટી દાહર ઉપર ચોખ્ખું (૯) વીંછીના દંશ ઉપર :—તુળસીનો રસ ચોખ્ખવો (૧૦) વાયુ ઉપર :—તુળસીનો રસ અને આદાનો રસ મધ નાખી પાવો, અથવા તુળસીનો રસ, મરીની ભૂકી અને ઘી અથવા મધ નાખી પાવો, આથી કેટલાયે બળવાન વાતરોગ હરો તે દૂ થશે (૧૧) રતાપાણપણા ઉપર :—કાળી તુળસીના પાદ્ડાનો રસ ૧૪ દિવસ રાજ જખ્ખે ટીપા આખ્યા પાડવો (૧૨) કૃષ્ણમધુરજ્વર ઉપર :—કાળી તુળસી, જંગલી તુળસી અને ફૂદીનો એ ત્રણેનો રસ નવું કિંવા સાત દિવસ પાવો (૧૩) શીતપિત્ત ઉપર :—તુળસીનો અગર રસ શરીરે ચોળવો (૧૪) દાહર ઉપર :—તુળસીના પાદ્ડા ચોળવા અથવા તુળસીના પાદ્ડાનો રસ, ગાયનું ઘી અને ચૂરો એ કાસના વાસણમાં ખસ કરી તે મિશ્રણ દિવસમાં બે વાર ચોળવું (૧૫) બાળકના શીતળા ઉપર :—તુળસીનો રસ પાવો (૧૬) વિષમન્યર ઉપર :—તુળસી-

+ સાલમમિશ્રીના બદલે સામર (મિશ્રી) શબ્દ લખવો એઈએ સાલમમિશ્રી એવો મોટા પ્રમાણમાં એક જ વખતે લેવાતો નથી, તેમ જ સાલમમિશ્રીમાં મીઠાસા હોવાથી ચા બેરસાદ થઈ જાય છે, પણ સામર નાખવાથી સ્વાદિષ્ટ અને છે

દળના અઢી પાદાર્થની ગોળા કરી ખાતી (૧૭) ઉઠરના વિષ ઉપર :—તુળસીના રસમા અશીળ ખસ કરી ચોષકુ (૧૮) આગતુલ્યવર ઉપર :—કાળી તુળસીના પાદાર્થ, મૂઠ અને સાકરનો કાઢો પાવો (૧૯) કાન પાકે છે તે ઉપર :—કાળી તુળસીના તથા ભાગગાનો રસએકત્ર કરી કાનમા પાડવો (૨૦) જળમમાંથી રક્ત નીકળે છે તે ઉપર :—તુળસીના પાદાર્થ વાટી લેપ કરવો (૨૧) ત્રિદોષજન્ય ઊલટી ઉપર :—તુળસીના રસમા એલચીનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ. (૨૨) 'પનુર્વાત ઉપર :—કાળી તુલસી, લીધુ લસણ અને કુમ્ભગાનો રસ એકત્ર કરી નગ્ન માસા પાવો અને તેમાનો થોડો શરીરે પથુ ચોળવો (૨૩) વાતરોથ (સોઝ) ઉપર :—તુળસીના રસમા મરીની ભૂખી અને ઘી નાખી તે રસ પાવો

૨૮૮. તેજબલ—સં તેજવતી મં ૧૦ તેજબલ લે૦ એન્થ્રાક્સાઈડમ્ હિપ્ટાઈસ હિમા-લયના પ્રદેશમા ઉરદાર અને ગંગોત્રીના અરણ્યોમા આ ઝાડ થાય છે જે તેજબલ ઔષધના ઉપ-યોગમા આવે છે, તે ઝાડની એ એક અંત છે એ ઝાડની છાલ મરચા (અક્ષલકરા)ના જેની તીખી હોવાથી તે દેશના લોકો મરચાને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે તેજબલ—તીખુ, ઉખ્ખુ, કંકુ, અમિદીષક, પાંચડ, ૧૮૦૨, કઠને હિતકર તથા કઠણહિતકર છે અને કફ, વાયુ પિત્ત, ઉષ્નરસ, દમ, વિષ, ઊચકી, અમિમાઘ, અર્થ તથા ગુખરોગનો નાશ કરે છે કફ, અરુચિ તથા કાંતના રોગ ઉપર તેજબલનુ દાતણુ કરે છે એથી અક્ષલકરાની પેઠે મોઢામા તમતમાટ થાય છે, ગળામાનો કફ દૂર થાય છે ને અરુચિ મટે છે

૨૮૯. તેરણુ—સં તેરણા મં ૧૦ તેરડા કં વેવતિગે, બસવન પાદ ભુક

તેરણુ એ એક નાનું ફૂલ-ઝાડ છે એને રાતા રંગના ફૂલો આવે છે એ ફૂલ આ ઝાડના સર્વાંગ ઉપર હોય છે, તેથી તે ઝાડ દૂરથી ઘણુ સુસોલિત લાગે છે આ ફૂલમા વાસ નથી તેરણુ—કંકુ, સ્વાદુ અને શીતળ છે, તથા ઊલટી, મધુ અને ખરાળ સ્વર (અવાજ)નો નાશ કરે છે

૨૯૦. તોરણુ—સં તોદન લે૦ ઝિરીફસ રોગોસા તોરણુના ઝાડ કરમદી જેવા હોય છે એ કુમરાળ પ્રદેશમા થાય છે એ ઝાડને ફૂલના તોરા ડિમે મરથી ફેલ્ડઆરી સુધી આવે છે અને નાના તથા પીળા સફેદ રંગના ફળ આવે છે એ ફળ બોરના જેવા હોય છે અને ખાવાથી સારા લાગે છે તોરણુ—માઠક, ખાટુ, લઘુ, ઉખ્ખુ, અમિદીષક અને પિત્તલ છે એના પાંડા ફળ—મધુર, સ્નિગ્ધ તથા તૂરા છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનારા છે ગાગરૂક (બીજ પ્રકારનુ તોરણુ)—તૂરુ, ખાટુ, ઉખ્ખુ, ગુરુ અને રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર, સારક અને વાતનાશક છે 'પાકેલુ' ગાગરૂક તોરણુ—રુચિકર, ગુરુ વાતરક્તનાશક અને પિત્તશામક છે ઉપયોગ—(૧) મુખવિનાર ઉપર :—એના ફળ ખાવા, એટલે જીભે કાતરા વગેરે થાય છે તે વિકાર દૂર થાય છે (૨) પ્રકર (ત્રીઆલુ' ધાતુનુ જલુ' તે) ઉપર :—તોરણુના તોરા, ખાવાના પાનમા દીટા સમભાગ તથા તેમા એક તોલાએ ત્રણ મામા પ્રમાણે કળાયુનો ભેગો વાટી, ચણા જેવડી ગોળાઓ કરવી ધોળા પ્રદર ઉપર કડા પાણીમા અને રાતા પ્રદર ઉપર ઘીમા નિત્ય સવાર અને સાંજે એકેક ગોળી આપતા જી જે દિવસે તાવ આવે તે વેળાએ ઔષધ બધ કરી કાજમા ઘી નાખી બે દિવસ આપવુ (૩) કંઠરિહિણી ઉપર :—તોરણુના પાદાર્થનો ચૂરો કરી મોમા રાખવો અને રસ ગળવો એવે કફ પડી ગળુ સાફ થાય છે (૪) શીનળા હલકા આનવા મટે :—તોરણુના તાજા મૂળ બે સના તાજા દૂધમા ધમી પાવો (૫) છારાનુ પુનઃ દહી' બનાવવાની રીત :—ગોવાળિયા લોક દૂધનુ દહી' મરી તેમા થોડુ પાણી નાખી જાચ કરે છે અને માખણ કાઢી લે છે, પછી જાચમા તોરણુના મૂળ ધમી થોડો સમય ચૂલની પાસે મૂકે છે, અને તે વાસનુ ઉપર ધોયેતુ કપડુ વીટાળી તે ઉપર જાણીની રાખોડી નાખે છે તે ચોખ્ખી જાચમા પાણીનો રહેલો અથ ઉપર આવે છે, તે રાખથી આકર્ષિત થઈ નીચે રહેતી જાચ દહી'ના જેવી થઈ થાય છે એ પ્રમાણે જાચનુ દહી' થાય છે (૬) ચાદી અને ત્રણ ધોવા મટે :—તોરણુનો પાકો બારીક ખાડી તેમા પાણી નાખી કાઢો કરવો અને તેથી મળુ (ગૂમકુ) ધોવુ, એની રૂઝ જલદી આવે છે

૨૮૧. ત્રાયમાણુ—સ ૦ મ ૦ ક ૦ તૈ ૦ ત્રાયમાણુ—પા ૦ બલાહુસુર, બલા બહુલા, વનલાહુલિયા કા ૦ અસ્કાદ લા ડેલફિનીઅમઝલિલ :

આ વનરુપતિ હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાના ચનમા થાય છે ઇંગ્લેન્ડ દેશમા પણ એની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્રાયમાણુ—કડુ, રેચક અને વાતનાશક છે એની સળીઓ અને ફૂલો રેશમી કપડા રગવાના કામમા આવે છે ત્રાયમાણુ—તુરુ, શીતળ, મધુ, સારક તથા કડુ છે, અને પિત્તરોગ, જિલ્લી તાવ, ગોળો, કફ વિષ, થળ, બ્રમ્હ, ચકરાગ, ક્ષય, ગ્લાનિ, તૃષા, હૃદરોગ, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિ તથા નિદાપનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:—ત્રાયમાણુ કડુ, ધમારો અને ઉપલસરીનો મઢા પાવે

૨૮૨. યુવેર ચોધારો (ચોર ચોધારો)—મ ૦ મુઠા, સેહુક મ ૦ સાબરનિવકુમ, ગોળ-નિવકુમ વધનિવકુમ હિ ૦ યુદર સેહુક મ ૦ સીજ્જમ ક ૦ જા, સુકુર્ણ મલા ૦ તીરંગી તૈ ૦ જેમકુર્ણ કા ૦ લાદના અ ૦ જકુમ છ ૦ મોદકસ હેજ લા ૦ યુદેર્ગિયા, નેરીફાલિયા મ ૦ નિવકુમ

ચોધારો ચોર ગોળ હોય છે (માન કાટા અને પાંડા ચાર હાસોમા હોવાથી એ નામ આપ્યું છે) એના ઉપર બારીક ચોખા જેવડા લાળા કાટા હોય છે એના પાદડા બે આગળ પડેલાઈના અને પાંચ આગળ લાળા હોય છે એ પાદડાનું અથાણુ રે છે વાડ કરવા માટે એનો ઉપયોગ થાય છે એ ઝાડ શુમારે માથોડુ—ખે માથોડા જિયુ વધ છે એમાંથી ધાણુ દૂધ પુષ્કળ નીકળે છે એ દૂધમા ટ્રેલકાં રસાપનો અને સોનલની સુદ્ધિ થાય છે ચોર—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, અમિહીપન, સારક, શુરુ તથા વાતિકર છે, અને ઝાંઘ, ઉદર, ખીડા પ્રમેદ, થળ આમવાયુ, સોગ્ગે, પ્રથુ શુદ્ધ, અછીલા, આધ્માન, પાકુ કફ, જ્વર, ઉન્માદ, વાયુ, મેદ, વીળીતુ વિષ, દૂધીવિષ, અર્થ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે ચોરનું દુઃક:—ઉષ્ણીર્થ, રિનઝ, તીખુ, સારક તથા લધુ છે, અને ઝાંઘવાળા, ગુદા તથા ઉદરરોગવાળાઓને રેચ વિષે ઉત્તમ છે એ આધ્માનવાયુ ઉદરરાગ, વિપદોષ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે ચોરના પાદડા—ચિકર, તીખા તથા અમિહીપન છે, અને ઝાંઘ, અછીલા, આધ્માન, વાતરૂળ, શોથાદર અને સર્વ ઉદરરાગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧)

• શ્રી મહેશ્વરે અહીં લેટિન નામ થેલિમ્પ્ટમ ફેલિયોલોઝમ આપ્યું હતું, તે મમીગીનુ નામ છે મમીરીમા પણ ત્રાયમાણુના જેવો શુપ્ત રહેલો છે પણ ખરે ત્રાયમાણુ જે ઈરાનથી આવે છે તેને રેલ ફિનિયમઝલીલ અને ડેલફિનિયમ સેનીમ્પ્લોફાલિયમ કહે છે તેમા શુણ્ણ વચારે રહેલ છે

• ટેલકાં મ યકારા કાઠાગો યુવર, તણુચારા યુવર, ચોધારો યુવર નાળફની યુવર ખરમ ની યુવર અને વિકાસથી યુવર એમ છ મકારના યુવર બતાવે છે એમા ખરસાણી યુવરનું દૂધ હેરી છે એનાથી ઝાડો અને જિલ્લી થાય છે અને દાંડ થઈ મુટુ થાય છે એને વાહુના રાગ ઉપર અને સાધાના નોંઝ ઉપર ચાપડવાથી તલ્લજ ફાયરો થાય છે બાઈની બળેવાળા યુવર મૂત અને બરાળની આકને ગેરવવા માટે આપે છે ચોધારા યુવરના પાદડા દવતા પર રોષી ગમડા ઉપર બાધવાથી ગ્રમકને ફોડે છે રોકના પાદડાને નિચોળી તેમાનો તસ કાઢી તેમા જરા સચળ નાળી બાળકને આપવાથી રેચ થઈ બાળકની મસૂડી (વરાધ) તલ્લજ સાત થાય છે અને પેટમા ભાર રહેલ હોય તે સાત પડે છે જવાન યુવરના યડની ડગની કાઢી તેમા પાતળા લગ્નની કોથળીમા નાખલા તીખા (મરી) અથવા લવગને નાખી ડગળી પાછી જેમની તેમ રાખી ઉપર માઢી બસતી છ માસ જતી તે કાઢી લઈ તેમા એકાદ તીખુ અથવા લવગ લાકના ઉપર ચડાવી રળગાવી તેનો યુમાડો બળદના નાકને આપવાથી તેની કબ્જી (વળી જઈ સડગ સિ નડ) મઢી બધ છે તજ, લવગ અથવા મરીનો એક દાણો વાટી સુધારવાથી મૂગી (ગોણ) સાત છે મૂગીરાગવાળાને વખત પર ખાવાને પણ એ એકેક લવગ અથવા મરી આપે છે યુવરના દૂધથી બાજરીનો લોઢ બી જઈ તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ મરી દેવતા ઉપર રોષી રાક્ષા પ્રભાણે આપવાથી રચ થઈ શુર વગેરે ઉદર રાગ સાત થાય છે વળી યુવરના દૂધમા ચલાની દાળ વળાળી રાખી વાટી જગરી ધોર જેવળી ગોળી મરીને ખાવાથી જુલાળ થઈ ઉપદરા અને ફિંગળાં દૂર થાય છે યુવરની રાખ મરી તેમાંથી તના દર કાઢી અને આપિએમા નાખે છે કાઠાળા યુવરના પાદડાનું રાખ ફરી ખાય છે તેનાથી ઉદરરાગ દૂર થાય છે એની દાંડતીઓની બરમાફ નામની ઓશધિ કર છે ના ફૂલી નામના યુવરના લલ પાંડલા ફળ ખાવાથી શાસ અને ખાસી દૂર થાય છે ચાખરા દારુનું દૂધ તીખ નચ છે એ આપવાથી કસ્ટી અને ધળી જેવા ઝાડ

અમિદ્ધમ પ્રજા ઉપર:—ધોરિયાનુ દૂધ-ગોષડુ એટલે ફેલો ઠાપો નથા (૨) ઠોરનુ નિંગકડું, હાલકું વગેરે ભાંગ્યું હોય તે:—ધોરના દૂધમા ઘુપાટની રાખ ખગલ કરી લેપ કરી પાટા બાધવો (૩) નિંદા ન આપવાને:—ધોરના મૂળ જેળમા ખાવા, (૪) કમળા ઉપર: ધોરનુ કીટું રોષી તેનો રસ ૪ પૈમાગર, આદાનો રત્ત ૧ પૈસાભાર અને મૂળનો રસ ૧ પૈસાભાર એકત કરી પાનુ (૫) શરીરમાંની ગરદી કાઢવા માટે:—ધોરિયાના કકડા કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી આધયુ આવે ત્યા સુધી કદવવું, અને માથુમને ખાગલા ઉપર મુગાડી નીચે તે જાળતા પાણીનું વાનગુ મૂળ અગને બાકુ આપવો અને ઉપર પિછોડી ચોઢની એવો પરસેવો છૂટી અત્ર છૂટ થતો પછી શરીરે વગાડાઈ પાણીની રાખ ચોળી કકુ પાણી અને વાપરાનો વિગેષ સભધ રાખવો નહિ ઘી અને ભાત ખાવો આથી શરીરમાંથી શરદી નીકળી જશે (૬) ભ્રમરવિષ ઉપર:—ધોર અને લીંડીપીપર વાટી લેપ કરવો (૭) નવા જન્મેલા બાળકનું ગળું કંદુથી બાધાયું ગયું હોય તે:—ધોરિયો જેળતા લીલા પાદામા વીટાગી અગારામા બાફી કાઢવો તથા સાધારણ કંઠો થયા પછી જે-જણુ ટીપા રસ કાઢવો, તેમા જ ટીપા મધ મિશ્ર કરી તેનુ થોડુ મિશ્રગુ હાથની આગળી વડે બાળકના તાળવામા ચોપડવુ અને છલે ચોળવુ, એટલે મધ ઉપર આવી ગળુ ખુલ્લુ થાય છે (૮) બાળકોની સગણી ઉપર:—ચોધારા ધોરનાં પાદા લાની શેષી તેનો રસ કાઢવો, તેમા કાગો બોળ (એળિયો), હરડે અથવા રેવચીનો શીરો ખવ-ખવની સહેચાન તેવો પેટ ઉપર લેપ કરવો, ડૂટી ઉપર લેપ કરવો નહિ (૯) નાસૂર અને નાડીપ્રજા ઉપર:—મળનુ છિન્ન યુક્તિથી મોટું કરી ધોરનુ દૂધ અને સિધવ એકત ખરલ કરી તેની વાટ નજમા ધાલવી (૧૦) મોળ ઉપર:—ધોર અગારામા બાફી અદરના ગળેનો સોખ ઉપર લેપ કરવો (૧૧) કંદુ ઉપર:—ચોધારા ધોર અને નજધારા ધાર અગારામા શેષી અર્ધો તોલો રસ કાઢવા અને તેમા કુલાવેનો તનિયો ટકણખાર જે ચુળ તથા મધ પાચ તોલા મિશ્ર કરી ખરલ કરી ખાવો એટલે કંદુ પાતળો થઈ પડે છે (૧૨) નળવિકાર ઉપર:—ગોળ ધોરના પાદાને એરડતેલ ચોપડી શેકવા અને તેમા શાદછર, લસણ, હિંગ, મરી અને લીંડીપીપર નાખી બારીક વાટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ દરની તે એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાધી (૧૩) થામ, કાય અને હૃદયરોગ ઉપર:—એ વાલ ધોરનુ દૂધ લઈ ગોળમા ખાવુ

૨૮૩. યુવેગ-નજુ ધારિયો—સ૦ ત્રિધાર મ૦ ત્રિધારી નીવકુગ હિ૦ તીધારા યુદર ૫૦ મૂરેલુકળી લા૦ કુરોર્લિયા એન્ડીકૌરમ ૫૦ તેધારા યુદર, સીજ

એને નજુ ફાગ હોઈ દરેક ફાગ ઉપર કાટા હોય છે એ ધારિયાના મોટા મોટા વન હોય છે એમાંથી પોતું દૂધ ધણુ નીકળે છે મુખર્ષ પાસે દિવાળીના તહેવારોમા એના કકડા કરી તેમા બત્તી સળગાવે છે એના દૂધમા મોમલની શુદ્ધિ થાય છે થોર—પાગદબધક અને રજન વિષે સિદ્ધિ આપનારો છે બીજા સર્વ શુભ ચોધારા ધોરના સરખા છે ઉપયોગ—(૧) સધિવાત ઉપર:—ત્રિધારી ધારિયાનુ દૂધ લીજોળીના તેલ સાથે મિશ્ર કરી લેપ કરવો એવે દરદ મટે છે અને સોજો કીતવે છે (૨) સોજો, ગાઠ વગેરે થાય છે તે ઉપર:—ત્રિધારી ધોરિયાના દૂધનો લેપ કરવો (૩) બાળ-ના દૂધરોગ ઉપર:—ત્રિધારી ધારિયો બાફી ૩ માસા રસ કાઢવો તેમા વુવાસ અર્ધો માસો અને કિચિત્તુ કસ્તૂરી નાખી ખરલ કરી સક્તિ પ્રમાણે આપવુ (૪) બાળકના કંદુવિકાર ઉપર:—ત્રિધારી ધોરિયાના કકડા અગારામા શેષી તેનો રસ કાઢવો, તેમા કુલાવેલા તેલિયા ટકણખારની ભૂખી અને મધ નાખી તેનુ ચાટણુ આપવુ એ મોટા માણસને પણ આપવુ ૧૦ મહિનાનુ બાળક હોય તો એક ચણીલીલાર આપવુ (૫) કમ ઉપર:—આકડાના ફલ, અલેશના મૂળ અને ધોળી ગરણીના મૂળ, એને ત્રિધારી ધોરિયાના રસના ૧૪

થાય છે દાડીનો રસ પણ ત્યક છે જાનનો રસ મૂરલ જ, મૂળનો રસ કિતજક છે, માટા-મૂળ ૨ થી ૪ રતી રસ-૨ થી ૪ ટીપા દૂધ ગા થી ૧ રતી દૂધનો ઉપયોગ ઉદરરોગમા થાય છે આમ બીજા ૫૨ રસ સગાડ વાથી ૫૩ નબ છે

પુટા દર્શ લક્ષ્મ કરી રાખવી, અને રોજ ત્રણ માસા મધમા બહેડા ઘસી તેમાથી બે રતી લક્ષ્મ મેળવી ચાટી જવું (૬) દાદર ઉપર:—ત્રિધારી થોરિયાના દૂધનો લેપ કરવો (૭) બદ ઉપર:—ત્રિધારી થોરના મૂળનો રસ ચોપડી ઉપર તે જ આડની માગી ચોપડવી એટલે ૭ દિવસમા ગુગુ થાય છે *

૨૮૪. દક્ષણી યુરિયો (થોર) કંટાળો.—સં કથારી, કુભારી મં ફૂણી નીવડુગ હિં નાગફની ચુદર કં ફૂડીમળી તૈં નાગજમ્મુ તાં મલાં નાગતાળી તું કળિ ગાં કાટયાકળિ હં પ્રોડલીપીયર લાં આપન્થિયા ડિલેનાઈ

એના પાદા હાથતળિયાથી મોટા અને એક ઉપર એક ઊગી તેનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ યુરિયાની વાડો ઘણી ઊંચી વધે છે એનો કાટો બે આગળ લાખો અને ઘણો જ તીક્ષ્ણ હોય છે એ કાટો વાગવાથી મોટો જખમ થાય છે એ થોર ઉપર લાલ રંગના છડવા આવે છે તે સ્વાદે મીઠા હોવાથી કેટલાક તેને ખાય છે એ છડવા તોડી કપડામા બાંધી, પીલી, તેનો રસ કાઢી કાગળ પર લખવાથી રાતી થાડી પ્રમાણે લખાય છે આ થોર સર્વન થાય છે એ યુરિયાના પાદા ખડક પર ને પડે તો ત્યાં ઊગે છે, એવો એમા વિલક્ષણ ગુણ છે આ થોરની વાડોમા સર્વની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે—દક્ષણી થોર:—દીપન, રુચિકર, તીખો, ઉષ્ણ તથા કડવો છે અને રક્તદોષ કફ, વાયુ, અગ્નિરોગ સ્નાયુરોગ તથા સોનળનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકની ઉવરસા ઉપર:—દક્ષણી યુરિયાનું છડડુ લાની દેવતામા ગરમ કરી, ઉપલી છાલ કાઢી છૂદી, પછી કપડામા પાલી પીલી, રસ કાઢી તેમા સાકર નાખી પાવો (૨) નાના બાળકોને ગુચડા થાય તે ઉપર:—પ્રથમ ચદન ચોપડી પછી દક્ષણી યુરિયાના મૂળ ઘસી ચોપડવા (૩) ગુડધી ઉપર:—દક્ષણી યુરિયાના પાદા અગારામા રોડી સારા ગરમ થયા પછી કાઢી તેની બે ચીર કરી, તે ઉપર ઠંળદર નાખી તે ગરમાગરમ વાધવી (૪) મૂળ થાધિ ઉપર:—દક્ષણી યુરિયાના સુકાયેલા પાદાની ધૂણી આપવી (૫) નિદ્રા આવવા માટે:—થોરના મૂળ ગોળમા સેવન કરવા (૬) વાત થકી ઉત્પન્ન થયેલ નાડું (વાળા) ઉપર:—દક્ષણી યુરિયાના મૂળ અને ગોમૂતના કંકનો લેપ કરવો

૨૮૫. દાડમ.—સં દાડમ મં કં ડાળીબ હિં અનાર રાં દાડ્યુ, દાડિય કં તું દાલીબ રૌં દાલીબ,કાયા તાં માડળે મલાં ઉર્માપળમ્ બં દાડિય કાં અનારસીરી અનાર-તુશ અં રૂમાનદામીજ, રૂમાનકલ હં પેમેચેનેટ લાં ઇયુનીકા ચેનેટમ્

દાડમનાં ઝાડ આ દેશમા સર્વન થાય છે અરણ્યસ્નાનમા મસ્કેત પાસે જે દાડમ પાકે

* ત્રણપારા થોરમા દાદક દ્રવ્ય બહુજ એછા પ્રમાણમા છે એ કદખ જવરદર રવ્યક અને રક્તરોધક છે આ થોર આપવાથી કફ પાતળેા થઈને મુખ અને ગુદા વાટે પડે છે માત્રા દાડાને ગરમ કરીને કાટેલો રસ રે તેલો મોટા માણસ માટે ૦૧ તેલો બાળક માટે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

+ દક્ષણી યુરિયાને ફૂફડિયો, ફૂફડાળો અને હાથલો ચુવર પશુ કહે છે એને જે કાટા હોય છે તેની પાસે બીજ ધણી ઝીણી ફાસો હોય છે, તે શરીરમા વાગવાથી દેખાતી નથી અને ધણી અળ ઠે છે એ શરીરમા વાગ્યા પછી ભાગે જ નીકળી રહે છે એને જે લાલ રંગના ફૂળો હોય છે તે ઉપર પશુ એવી જ ફાસોના જુગ જુગ બોયા (બરો) હોય છે આ ફૂળો ઉપરની ફાસોનો જથ્થા કાની નાખી છાલ માહેનો બાગ મદાવરાથી ખાવાથી તે બરોળનો સચોટ નાશ કરે છે બરોળ માટે આના જેવો બીજો ઉપાય ભાગ્યે જ હશે કેટલાક લોકો વાળા ઉપર આના હાથવા ને કાટા કાઢી નાખી ચીરી બહારાડવું કરી બાધે છે, તેમ જ રતમાના બગાડ માટે પણ એવું જ કારણ કરવાને એ જે દાડા વચ્ચે આપાદળદર સિંધા નુજ અને સાથ ખાર નાખી મોડારા વું કરી પેટ ઉપર બાધે છે

છડવાનો રસ દાડકામક કફન અને સંકોચવિકાસમતિબધ છે એનાથી પિત્તરુપ વધતું થાય છે રોમાળ લાલ થાય છે પચાવને હાર સારક અને મૂત્ર છે, મૂળ રક્તરોધક છે પચાવને સ્વરસ કાઉકે હૃદયપીડક છે હળ્ અમવાત અને આધાઓના સોજ પર મૂળનો ક્વાચ અપાય છે પચાગની રાખ હૃદયોદર પર વપરાય છે

છે તે ઉત્તમ હોય છે. તેમાં ઘણાં બી હોતાં નથી. દાડમનાં ઝાડ બે-ચારી માથોડાં સુધી લંબાં વધે છે. એ ઝાડમાં પશુ બે પ્રકાર છે : એકને માત્ર ફૂલો આવે છે, એને 'ગુલનાર' કહે છે : બીજાને ફૂલ અને ફળ એ બે આવે છે. દાડમનાં ફૂલો કસુંબી રંગનાં હોઈ તેમાં ઘોડીક પીળી અળાટી હોય છે. એ રંગના જેવા રંગને 'દાડિમી રંગ' કહે છે. દાડમ રચિદાયક અને શરીરને હિતકારક છે. એના યોગથી શરીરમાં દોશિવારી આવી તૃપ્તા (તરસ) થમે છે. આ ફળ રોગીને ખવડાવવામાં પણ હરકત નથી. આ ઝાડનાં મૂળ, પાંદડાં, છાલ, ફૂલ અને ફળની છાલ સર્વ ઔષધોના ઉપયોગમાં આવે છે. દાડમના રસનો પાક થાય છે, તેને 'દાડમપાક' કહે છે. દાડમનો રસ પિત્તશામક છે. + દાડમ-તુલુ, ખાટું, મધુર, તૃપ્તિકારક, સ્નિગ્ધ, દીપન, ગ્રાહી, દત્ત, ઉષ્ણ, રચિકર, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, ઉધરસ, શ્રમ, મુખરોગ, કંઠરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠાં દાડમ—તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, લઘુ, તૃપ્ત, માદક, સ્નિગ્ધ, મેધાકર, ખલપ્રદ, મધુર તથા પચકર છે; અને ત્રિદોષ, તૃપ્તા, દાંઠ, જ્વર, હૃદરોગ, મુખરોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. મધુર ખાટાં (ખટમીઠાં) દાડમ—રચિકર, દીપન તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ખાટાં દાડમ—પિત્તકારક તથા રક્તપિત્ત કરનારાં છે અને વાયુનો નાશ કરે છે. કુમળાં સુકાંચેલાં દાડમ—રચિકર, દત્ત અને વાયુને અનુલોભન કરનારાં છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર :—દાડમના ફળની છાલ ખાવા આપવી અથવા દાડમના રસનું ચાટણ કરી આપવું. (૨) બાળકના અતિસાર અને સંઘટણી ઉપર :—દાડમની છાલ ઘસી પાવી. (૩) કૃમિ (કરમ પડે છે તે) ઉપર :—દાડમના ઝાડની અને મૂળની છાલનો કાઢો કરી પાવે અથવા દાડમની છાલનો કાઢો કરી તલનું તેલ નાખી ૩ દિવસ પાવે. (૪) ઉષ્ણપિત્ત પર દાડમનું શરબત :—જરૂર જણાય ત્યારે આ શરબત બે તોલા અને તેટલું જ પાણી નાખી પાવું; એટલે ઉષ્ણપિત્ત જલદી થમે છે. (૫) આંખોની ગરમી શમવા માટે :—દાડમના દાણાનો રસ આંખમાં પાડવો. (૬) સંઘટણી ઉપર :—લીલાં દાડમ કચરી રસ કાઢવો. તેમાં માયણ, લવંગ અને સૂંઠ ઘસી થોડું મધ નાખી પાવે. દાડમ ન મળે તો દાડમની છાલ ઘસી પાવી. (૭) ગરમીને લીધે નાકમાંથી લોહી પડે છે તે અને રક્તછીની સન્નિપાત ઉપર :—દાડમનાં ફૂલ અને ધોનાં મૂળનો રસ કાઢી અથવા એકલા દાડમનાં ફૂલનો રસ નાકમાં પાડવો અને તાળવો ઉપર યોગ્ય; એટલે તુરત લેડી પડતું બંધ થશે. (૮) છાતીમાં દુખતું હોય તે ઉપર :—દાડમના

+ હિંદુસ્તાની વૈધ દાડમના રસને કેસરી સાથે ગેળનીને કંઠા પ્રયોગમાં આપવાની ભલામણ કરે છે. આંતરકાંના રોગમાં (ઝાડાની કબજિયાત ન હોય તો) ફળની છાલ અને ફૂલ, લવંગ, તજ, ધાણુ, કાળાં મરી આદિ ભ્રુષ્મિદાર પદાર્થની સાથે ગેળનીને આપે છે, હિંદી વૈદક ગ્રંથમાં જડની છાલ બાખત કાંઈ વજન એવામાં આવતું નથી. મુસલમાની ગ્રંથકાર મીઠું, ખાટું અને ખટમીઠું, એમ ત્રણ પ્રકારનાં દાડમ બતાવે છે તથા ફળની છાલ અને ફૂલને ગ્રાહી ગુણેની લીધે અનેક પ્રકારના રોગોમાં વાપરે છે તથા કહે છે કે, મૂળની છાલ એ ઝાડના બીજ સર્વ લાગે કરતાં વધારે ગ્રાહી છે તથા પેટમાં યનાર ચપટા અને લાંબા કરમ(કૃમિ, ઇન્ડો ટેપવર્મ)ના માટે બહુ જ ઉત્તમ અનુશ્રુત દવા છે. વળી એને કૃમિરોગમાં આપવા માટે ૫ તોલા તાજી છાલ બરોર પાણીમાં નાખી, ઉકળી એક ચોર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ કંઠે યથે તેમાંથી એકેક ખાલેઃ અડધી અડધી ધડીમાં ભ્યાં સુધી તમામ કૃમિ ન નીકળી ન્ય ત્યાં સુધી પીવાને આપે છે. અનેક વાર આ કવાય પીવાથી પેટમાં રહે (લવટી) વર્તે નીકળી જવાની શ્રાંતિ થાય છે; પરંતુ થોડી વારમાં જ પેટના તમામ કૃમિ નીકળી ન્ય છે. દાડમનાં બીજ અને બીજાનો રસ પેટની પીડાનો નાશ કરે છે. ઝાડાના દરદમાં છાલની સાથે થોડું અગ્રીષ્ઠ નાખીને આપવાથી બહુ જ ઉત્તમ અસર કરે છે. ડૉ. કકેવેદિક કહે છે કે ફળની છાલ પાચનશક્તિ વધારવાને અને ગ્રાહી તથા ન્દના મરડાના આલનમાં લવંગની સાથે ઉકળીને આપવાથી બીજા ઉપચારો કરતાં વધારે મુશ્કે કરે છે. ચરકસંહિતામાં દાડમને લેલડીનાશક, હૃદય (રચિ ઉત્પન્ન કરીને શરીરને હૃદયજન આપનાર) કહેલ છે સુક્રુપસંહિતામાં એને વાતનાશક, મૃતદોષ-નાશક (મૃતસ્થાનનાં દરદોને નાશ કરનાર), તૃપ્તાનાશક અને રચિકરક ગણેલ છે.

● સાકર રસથી દોડી લેવાનો સાધારણ રિવાજ છે.

દાણુના રસમા મીઠીઆવળતુ ચૂર્ણ એક માસો નાખી પાવુ. (૯) ઘોષટીનાં વિષ ઉપર:— દાડમટીના પાંદડાં, તલ, હરતાલ અને ગોળ એકત્ર કરી વાટી કરેલ દેઢાણે ચોપડવુ (૧૦) ગોદાર-શિંગના વિષ ઉપર:—દાડમનો રસ પાવો (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—દાડમટીના પાંદડા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) પિત્તરોગ ઉપર:—પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી તે રસ પાવો. (૧૩) શોષ અને મુખની વિરસતા ઉપર:—સાકર તથા દાડમ અથવા દાડમ અને દ્રાક્ષનો કટક સેવન કરવો (૧૪) રક્તાતિસાર ઉપર:—દાડમની જાલ અને ઇન્જવની જાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૧૫) ઉપદંશ ઉપર:—દાડમની જાલનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૬) ત્રિદોષોત્પન્ન ઊલટી ઉપર:—મચ્છર સોજા તેનો લોટ કરી દાડમના રસથી તે લોટ પલાળી તેમાં ઘોડું મધ નાખી તે ખાવો (૧૭) દાડમપાક:—ધાણા, ચૂંક, નાગરમોથ, વાળો, બીલીનો ગર, આમળા, મોચસ, ધાવડીના ફૂલ, લોધર, ઇન્જવની જાલ, જ્યવફળ, અતિવિષ, ખેરની જાલ, અજમોદ, ખુરાસાની અજમો, એરડાના મૂળ, છરુ, લવગ, લીંડીપીપર અને કાકડાશિંગ-એ પેસા પેસાલાર લઈ, ચૂર્ણ કરી દાડમમા લરી ઉપર કણકથી ડાટો કરી, ચૂલામા બાફી પછી ઉપરની કણક કાઢી નાખવી પછી દાડમ સુદા તે ખરલ કરી ગોળાઓ બોર જેવડી કરવી તે ગોળા રોજ એક એક ખવરાવવી, એટલે અતિસાર, સમ્રઉણી, મંદાગ્નિ, અરુચિ તથા શળો નાશ થાય છે

૨૯૬. દારૂડી—સં ૦ પરુપણી, સ્વચ્છીરી, મં ૦ વિલાયત, વિલાયતી ઘોના, પીસોળા, પિવળા ઘાત્રા, કારેલાના. કાં ૦ કંઈ. હિં ૦ ચોક, લરેબંદ સત્યાનાસી, પીચોલા. બ ૦ સીયાલ કાટા, સોણખી-રૂઈ. કં ૦ ચિહ્નપીઠિ તાં ૦ કુટીયોતી મલાં ૦ પોતમત. ઇં ૦ જેળોળ થીસલ લાં ૦ આજ્મેન મેક્સિદના.

દારૂડીના નાના નાના છોડ હોય છે. એની જાંચાઈ શુભાગ હાય દોઢ-હાય હોય છે. પાંદડા નાના હોય છે. પીળા ધતૂરા પ્રમાણે એના ડીંટામાથી પશુ દૂધ (રસ) નીકળે છે, તે પીળા રંગનું હોય છે એના મૂળને 'એઆ' કહે છે આ વનરૂપિત રેચક, હિમ, કડવી તથા સ્વારક છે, અને કંડુ, વાતરક્ત, કૃમિ, પિત્ત, કફ, મૂત્રકૃચ્છ, જવર, અરમરી, સોમ, દાહ તથા કાંદનો નાશ કરે છે એના મૂળના પશુ એવા જ ગુણ છે ઉપયોગ:—(૧) રેચ માટે:—દારૂડીના મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમા પાવુ (૨) ગયેલું પુરુષત્વ પાછું આવવવા માટે:—દારૂડીની જાલ ૧ માસો, વડના દૂધમા મસળી તેની ચણા જેવડી ગોળા કરી તે ૧૪ દિવસ પાનમા ખાની. (૩) ગૂમકું ફટકા માટે:—દારૂડીના મૂળનો લેપ કરવો (૪) ઉપદંશરોગ ઉપર:—દારૂડીના મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે લઈ ચટણીની માફક વાટી પાણી જેળી ગાળીને ૭ દિવસ પીવું. ચાટી ઉપર દારૂડીના ડીંટાનો રસ (દૂધ) ચોપડવો પર્ય બરાગર પાલન કરવું તુરત થયેલા ચાંદીના રોગ ઉપર આ ઔષધિ રામગણુ કામ કરે છે (૫) કષ્ટાતી સી માટે (અન્ય જલદીથી ન થતો હોય તો):—સ્નાન કરી સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરી દારૂડીના વૃક્ષને નિમંત્ર્યુ દઈ પડછાયો ન પડે તેવી રીતે તેનું મૂળ લાની દૂધથી ઘોઈ કષ્ટાતી સ્ત્રીના અંગેડે બાધવું એટલે તુરત પ્રસવ થાય છે. પ્રસવ થયા પછી મૂળ તુરત છોડી જલાશવમા નાખી આવવું. (૬) શીતજ્વર ઉપર:—દારૂડીના વૃક્ષનું મૂળ ચનિવારે લાની રાખવું. આશરે બે માસલાર કાળા બિનના કપડામા સીંદીને શીતજ્વરવાળીના હાથ ઉપર અથવા ગળે બાધવું.*

* દારૂડીનું તેલ અને ઉપયોગ—દારૂડીના ૧ શેર ખાડેલા બીજ દોઢ શેર ભ્રમજતા પાણીમા નાખી તે પાણી કંઈ થતા સુધી કાપી રાખવું પછી બીજને હાથથી દબાવી નિચોતી લેવા, એટલે નિચોલેલા પાણીમા તેલ ઉપર વરી આવશે તે સભાળપૂર્વક રૂત્તા ફોડા વડે લઈ શીશીમા ભરી રાખવું ઉપદંશ અથવા કોઈ પણ રોગમા રક્તરોગ અને વેપ્યારોગ ટાળવા માટે રોજ બે-ત્રણ વાર આ તેલ પાનમા ખાવા આવડું

શરીર ઉપર ખાળ (ખન/લી-એળ) આને અથવા વારવાર ચૂસકડાં થયા કરે તે ઉપર ઘાટા દિવસ રોજ નાંખવા અનાઈ આ તેલ શરીરે રોગનું આશી વાડા દિવસમા સ્વસ્થોપન થઈ રોગ દૂર થશે

રક્તરોધન માટે દારૂડીના કાર-દારૂડીના પચાગ લઈ તેમાથી રીતસર કાર તૈયાર કરી, તેમા સમ ભ.એ વરિયાળી, સોનાસુખી (મીઠીઆવળ) તથા હરડાનું વચ્ચાળ ચૂર્ણ એજવતુ આ ચૂર્ણ દિવસમા બે

૨૮૭, દારુહળદર—સં ૧૦ દારુહરિદા મં દારુહળદર હિ દારુહલદી કં મરદવર્ષણ, પોષિધી તેં મહુપુ પાસુય મલાં નાણામાર જોં રૂકાવેલી હલદિ તાં તુનામાર ફાં દાર-યામ અં દારહલદ લાં બરબેરીસ એરિસ્ટેટા, મોરિકા અબેલેટા તું મરમદલ

દારુહળદરના નાના આડવા હિમાલય પર્વત ઉપર અને અફઘાનિસ્તાનમાં થાય છે એ વેલાતુ લાકડું હળદરના જેવું પીળા રંગનું હોય છે ગ્વાજન અથવા રસવતી કગીને એક ઔષધ દારુહળદરનો ઢાંટો મરી તેમાંથી બનાવે છે એ કાઢે અજમાશ કરી તેમાં બકરીનું દૂધ સમભાગે નાખી બાળી સૂકું કરતું એટલે રસાજન તૈયાર થાય છે દારુહળદર—તીખી, કઠ્ઠી, રુક્ષ, ઉષ્ણ તથા મણુનાશક છે અને પ્રમેહ, કણુરોગ, મુખરાગ, નેત્રરોગ, કફ, વિસર્પ, ચામડીના દોષ તથા ગ્વિપો નાશ કર છે બીજા શુણુ હળદર જેવા છે રસાજન—તીખુ, ઉષ્ણ, રસાયન તથા કઠ્ઠું છે, અને કઠ, વિપ, નેત્રવિમાર તથા મણુદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કમળી ઉપર:—દારુહળદરના અગરસમાં હળદર નાખી પાવી (૨) પ્રદર ઉપર:—દારુહળદરના કાઠામાં ૩ માસા શિલાજિત નાખી સાત દિવસ પાતુ (૩) આગતુક મણુ એટલે રાસાદિકથી થયેલા મણુ

વાર પા પા તોયો કંડા પાણીની સાથે લેવાથી સાત દિવસમાં રમ્તદોષ દૂર થાય છે બાજનમાં તેન, મરયા, ખટારા તથા મીઠું પણ એટલા દિવસ છેલ્લી દેવું

નેત્રરોગ ઉપર—દારુહીના દાર ૧ માસો લઈ ૫ તોલા શુભાળજનમાં મેળવી દુપતી આખમાં દિવસમાં બે વાર બખ્તિ રીયા નાખવા આ ઔષધિના પ્રયોગથી આખની લાગી, ધુધ, બળા તથા ફૂલા દૂર થાય છે દારુહીના પાનને રસ પણ ક્ષારના અભાવે અજન કરવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે

બાળકોની કુમટિયા ઉપરસ તથા વાતિક ઉપરસ ઉપર દારુહીના દાર ૧ તોયો સિંધાણુ ૧ તોયો, ખીચરીમૂળ ૧ તોયો લઈ બારીક ખાડી તેમાં ૫ તોલા દારુહીના પાનને રસ મેળવી ખરલ મરી, રસ સુકાવી દેવા, પછી લાગ બા તોયો મેળવી, ખરન કરી રીશીમાં ઔષધિ ભરી રાખવી દિવસમાં બે વાર ૪ રતી સુધી ઔષધિ ખાવાથી સર્વ પ્રકારની ઉપરસ તથા બાળકોની ઉપરસ મટી જાય છે

ગોઠર દેસાઈના મત પ્રમાણે બીજનું તેલ મુદ્દ ૨૫૬ છે એરિદિયા કરતા વધારે સાક છે કારણ એમાં કુર્મ વ અથવા મેરુવાદુષણ નથી માત્રા પણ ઓછી છે તેમાં મરયા લાવવું નથી ક્રિયા સૌમ્ય અને નિયમિત છે બીજા દેસક અને વેદનાસ્થાપક છે નવા બીજા બલદી કરાવે છે માટે ૧ વર્ષ રાખીને ઉપયોગમાં લેવા ભોઈએ ૫ ચાંગના કલાથોના ઘન દેસક છે મૂળ કૃમિન અને કુષનાશક છે પીણુ દૂધ મૂત્રવ કુકળ, શાશમતિષ્ઠ મલરોધક મલગપણ અને નિમ્બકાલિકાવરદર છે

માત્રા—મૂળ ૧ લામ બીજ ૦૧ તોલો બીજનું તેલ ૩૦ રીયા દૂધ બા થી ૨ તોલા

ઉપયોગ—દારુહીના ઉપરોગ ચમ રાજમાં વધાર થાય છે આનો કીટાણુનાશક ધર્મ અતિ રૂપક છે કેવળ કુ દારુ ખરજવા આદિ ગો યર વપરાય છે આજ ઘડી હોય તો દૂધ પાષણે પર લગાડાય છે અને ગળા પગ ફૂલ પડેટ દેય અથવા મસ (ખીં) થયેલ તેવ તો કમનુ રીપુ આખમાં નાખા છે કુર્મવરમાં કુધ અથવા બીજ (હીજુના રસમાં વારીને) અપાય છે જ્યારેમાં રસાજ સાફ લાવવા માટે દૂધ અથવા ઇ પરમા હર દૂધ કીટામરી સાથે અથવા માખાણી સાથ અપાય છે ઉદરશળ અને કબજિયાત પર તેવ પિવરાયાય છે અને પેટ ઉપર ચોળાય છે જરમીના નાજમાં શુભાજ માટે બીજ અપાય છે કૃમિને મારવા માટે મૂળ અપાય છે કમળામાં દૂધ દિતકર છે

+ બબરમાં મળતી રસવતીમાં દૂધ મેળવેલું હોતુ નથી તેમજ કેટલીક માટી મળેલી જણાય છે માટે આ રસવતી ની પ્રમાણુ શોધન કરીને જ ઉપયોગમાં લેવી

રસાજન શોધનવિધિ—બબરમાંથી લાગી રસવતીને ખાડી ૫ બીમાં બીજરી દેવી ૧ દિવસ પછી પાણી સ ૧ રીને મગની માટી કેટુ પાણી વખાન મળી જાય તે માટે કાઢી યર બજ નથી પછી એ માટી તોડતા પછીને બીજા વખત અરપા કલાક પછી જળી નીચે બેસી ગઈ માટી ફેંકા દેવી આ પછીને નૂંચે ગઈ ૨ માથી માવા બનાવે આ રીને વારંવાર અબાજ દૂર ક વગાવતા જઈ રીસા જળી કરી લેવી રીસા જેવી સતતી થવા પછી નૂંચેથી નીચે ઉતારી લવી કલાઈમાં મિત્રાય પર ગાળી ન જાય એ વારંવાર રાખવાનું જરુ રીસા જેવી થવા પછી કમર રી જાય તે સુધી તાપમાન મુશરી દેવી

દારુ નેત્રવી રસવતીમાં માસ બ માસ પછી જટ પડી જાય છે અને પાણીમાં નેપાર કરવી બબર મા અવ ૫ તે વર્ષો મુખી સારી રહી શકે છે

ઉપર:—દારુહળદરની છાલનો કદક, તલવુ તેલ, કપીલો અને કોનો અગરસ એકન કરી મ દામિયા કઠ્ઠી તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ચોપડવુ (૪) અન્ડટુદિ ઉપર:—દારુહળદરનુ ચૂર્ણ ગોમૂતના દોઢ-બે માસા આપવુ. (૫) ભગ્નદર અને નાડીવ્રણ ઉપર:—ચોરિયા અને આકડાનું દૂધ એકત્ર કરી દારુહળદરની દિવેટ તે દૂધમા પલાળી છિદ્રમા ઘાલની (૬) પિત્તાલિધ્યદ્ એટલે આંખો આંધે છે તે ઉપર:—રસાજન દૂધમા કાલથી તેનો આંખો ઉપર લેધ કરવો. (૭) કાનમાંથી પડે વહેતું હોય તે ઉપર:—રસાજન સ્ત્રીના દૂધમા ઘસી, તે મધમા મેળવી કાનમા પાડવું (૮) વાતપિત્ત પ્રદર ઉપર:—રસાજન અને લાખ બકરીના દૂધમા વાટી તે પાવુ * (૯) દૂઝતા મસા ઉપર:—રસાજન (રસવતી) ૧ તોલો તથા કપૂર ૧ માસો લઈ બનેને ખૂબ ધૂટી પાણીમા ચારચાર રતીની ગોળા બનાવવી સવારે તથા સાંજે ૬૩ ગાણી સાથે એક અથવા બે ગોળા લેવાથી ધારાપ્રવાહથી બનારું લોહી એકદમ બધ થઈ જાય છે, થોડા દિવસ સેવન કરવાથી હાંસનુ દરદ સમૂળ નષ્ટ થઈ જાય છે. ઉપર અને ગરમ પદાર્થ આ ઔષધિ લેતી વખતે ખાવા નહિ x

૨૯૮. દાવલા મોરસ—સં સમુદ્રશાક ચં મોરસ, દાવલા મોરસ, ખારી શાક લેં સ્વેદા ન્યુકિંદીસાર-કુકિટ કોઝા પંજાબી-ન્યુકે ચિં ઉશ્કલૂનિ

આ ભાજનો ગેષો વેત-દોઢ વેત લાગેા હોઈ જમીન ઉપર પથરાયેલો હોય છે અને એના દી ટકાને રજ લાણીની ભાજ જેવો હોઈ પાદડા શુમારે દોઢ આંગળ લાખા હોય છે તે લાણીના પાદડા કરતા નજીગણા નડા હોઈ શુમાર અર્ધા તથુ જેટલા પહોળા હોય છે ચણાની દાળ નાખી આનુ શાક કરે છે અને બાદીને રાવનું થાય છે તથા ભજિયા પણ કરે છે આ ભાજ સમુદ્રકાંઠે થાય છે, એટલે તે ખારી હોય છે, તેથી એમા શીકુ રીતસગ નાખવુ જેઈએ પદ્ધતના રાગ પર કાચળ પાનોનુ શાક આપે છે પાનોને પાણીમા અસળી ગાળીને પિચરાવવાથી જીલગી થાય છે

૨૯૯. દાંતી—સં ૫૦ હિં ૦ કં દત્તી માં દાતી ૬૦ દદ અં હાલસુતુક લાં કોટન પોલિએક્રેમ ૨૦ દાંતુણી

દાંતીના છોડ કોકણ પ્રાતમા ઘણા થાય છે એ છોડ શુમારે તથુ-ચાર હાથ લંચા વધે છે, એના પાદડા કાતરાદાર, લાંબા અને ઠાંથતળિયા જેવડા હોય છે એના ફળ આકારે ધૂધરા (પોટ-ળીઆ) જેવા અને બગદાણા જેવડા મોટા હોય છે એ ફળમાંથી નેપાળાના જેવડા ખી નીકળે છે તે રેચક છે એના મૂળને 'દત્તીમૂળ' કહે છે દત્તીમૂળનો કાદામા ઘણો ઉપયોગ થાય છે એને 'લઘુદત્તી' કહે છે લઘુદત્તી—ઉષ્ણ તીખી, અમિદીપક, થથ્થશોધક, સાગક, તીક્ષ્ણ, પાચક,

* આ ઉપાય બહુ જ વિચારીને કરવાના છે, કારણ કે લાખ પીમા પરી મોંબાને સત્તાન થતા નથી, એમ અને દાઈએ મ્હે છે

ન નવા મત પ્રમાણે દારુહળદર ૧વી ઉષ્ણ, ક્રૌંપૌષ્ઠિક કાર્બક માટી, જ્વરરન, સ્વેદલ, મ્હંદર અને અર્ધદાંતનારક છે તાના પ્રમાણમા ક્રૌંપૌષ્ઠિક, લીપન અને સૌમ્યમાલી છે મોટી માત્રામા બજવાન, પરસેવા લાવનારી, જ્વર ન અને ઔષ્ણસારક ગુણ જતાં છે કે પ્રમાણ અત્યધિક અપાય તો મરડો થઈને દસ્ત લાગવા મારે છે મોટી માત્રામા નિયતમલિનજ્વરમતિબધક (એકાદિષ્ઠ વૃત્તીયને કેકાવાળી) છે આ ધર્મ મિનાહન જેવો પણ એકા પ્રમાણમા છે તોપણ મિનાહન લેવાથી જેવો ત્રસ થાય છે તેવો આનાથી થતો નથી દારુહળદરથી ખીડાટુદિને મકેચ કરવાનુ કામ પણ કિપનાહનમા જેતુ થાય છે વિપમજ્વર પર રસવતી ૨ ર રતીની ૪ ગોળા પાણી સાથે દિવસમા ૩ વખત આપવાથી લાવ કિતરી જાય છે

ચોમપધાનજ્વરની પ્રથમાવસ્થામા સુરસે ઉત્તમ ઔષધિ છે એના જેવા જ લાખ દારુહળદર અને રસવતીથી થાય છે કદ અને રસને ચોખું કરાવવાનુ કામ પણ કરી આપે છે દારુહળદરમા રહેલુ સત્ત (દારુહાદિક-બર્જિન) વજ્રોમાંથી પેરાબની સાથે અને ચામડીમાંથી પરસેવાની સાથે બહાર નીકળે છે ચામડીમાંથી બહાર નીળતી વખતે ચામડીની વિનિમયક્રિયા સુધારે છે તથા ગેમયેકો પેરાબ અને પરસેવા ને લોહીમા ઝેરને વધારે છે તે દર થઈ જવાથી લાવ, સેલો, રક્તપિકાર અને ચમરોગ દૂર થઈ જાય છે

પ્રમાણ—દારુહળદરના મૂળની છાલ ૧૦થી ૧૫ ગ્રામી સુચકિત દ્રવ્યોની સાથે રસવતી ૪થી ૮ રતી મુચના—ગામિયા તાવવાળાને રસવતી આપતા પહેલા ફળજિવાત દૂર કરવી જેઈએ તેમ જ જેને મરાત્તો રોગ પડેલા થઈ થોડો દોષ તેને રસવતી આપતી ન જેઈએ

લઘુ તથા સોષક છે, અને આમદોષ, ત્વદોષ, શળ, અર્શ, મણુ, અશ્મરી, કક, ઉદર, પિત્ત, આનાહવાયુ, સોળ, ગ્રધાકુર, દાહ, પાકુ, રક્તદોષ, કોઠ, ગુલ્મ, રૂમિ, ક્ષય, વાયુ, યત્ત તથા અરજ-નો નાશ કરે છે નાગદંતી (મોટી દાંતી)—સારક, ઉબ્બ, તીખી તથા કૃમિનાશક છે, અને શળ, કોઠ, આમદોષ, મેદોરોગ, અશ્મરી તથા ગુપ્તરોગનો નાશ કરે છે બીજા ગ્રંથ લઘુવતી જેવા જ છે લઘુદંતીના બીજા નેપાળા જેવા તીવ્ર રચક છે ઉપયોગ—(૧) જીલ્લાખ થવા માટે—દંતીમૂળનું ૧૫ થી ૩ માત્રા ચૂર્ણ કરમ પાણીમા આપવું અથવા લીલા દંતીમૂળ પાણીમા વાટી તેને પાણીમા મેળની ગાળા તે પાણી પાવું (૨) કક-કાગ ઉપર—દંતીમૂળનું ધૂત્રપાન કરવું દંતીમૂળનો ઉપયોગ ન્વરની ઔષધિની સાથે વધારે થાય છે દંતીમૂળ યકૃતની ક્રિયા સુધારીને દૂષિત પિત્તને દસ્ત વાટે બહાર કાઢે છે

૩૮૦. દિંડા—સં દોલસમુદ્રિકા હિં સમુદ્રક મં દિંડા બં દોલસમુદ્ર, મતાલ-૬ કન લાં લીઆ મેકોદિલા

આ એક જગદી ઝાડ છે એમા બે ભત છે જે ઝાડની કાઠી જીંચી ન હોતા જમીન ખરોળર હોય છે, તેને દિંડી કહે છે અને જે ઝાડની કાઠી જીંચી હોય છે તેને 'દિંડા' કહે છે દિંડાની કાઠી ૧૬ હાય લખાઈની હોય છે એ કાઠીનો રજ પ્રથમ લીલો હોય છે અને કાઠી ચુકાયા પછી કાળો થાય છે આ ઝાડ કાર્ષક કારવી જેવું હોય છે અને યુગ નક્ષત્રનો વરસાદ પડ્યા પછી નવા ફળગા ફૂટે છે તે લઈ તેની જૂડીએ બાધી વેચે છે આ શાક લીકાના શાક જેવું રસદાર હોય છે એ પૌષ્ટિક છે દિંડામા કાળી અને ધોળા એવી બે ભત છે દિંડા—શુક્રકારક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને રક્તવિકાર, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગૂમડા ઉપર—દિંડાના ૬૬ બારીક વાટી તેની ચેપલી મણુ ઉપર મૂકવી (૨) બદ ઉપર—દિંડાના મૂળ કેળના કિવા કુલના પાદડામા વીટી અગારામા બાફી, પછી તેના ઉપર જે પાતળી છાલ દોય છે તે કાઢી નાખી, બારીક વાટી જે બોળ થાય તેનો લેપ કરી તે ઉપર રૂની ગડી કરી મૂકવી (૩) મૂળબ્યાધિ ઉપર—દિંડાના અકુર ૧ તોલો, આવળની છાલ અર્ધો તોલો અને ઉખરાના પાદડા ઉપરનો ફોડ અર્ધો તોલો નજી બારીક વાટી ૫ તોલા મીઠા દહામા મેળવી, ખાડ નાખી દરરોજ બે વાર ખાવું

૩૮૧. દીપમાળ (ગલગોટા)—સં હિં મં એકુ કાં મખમાલ ઇં મોરિગોલ લાં ટેગરિસ ધરેકટા ફેલેન્ડયુલા ઓદિસિનેલિચ

આ ઝાડ સીધું હોય છે તે શુભારે માથોડું જીંચે વધ છે એના પાદડા કાતરાદાર હોય છે અને હાથના કિવા વેતના અતરે મૂળ પાસેથી એક ઉપર એક એવા જૂડ લાગે છે તે જૂડ બારીક યુષ્મી વ્યાપ્ત હોય છે એ જૂડ ઉપર બારીક સત્તા રચના ફૂલ આવે છે જૂંકમા ધળા બારીક બી હોય છે એ સર્વત્ર થાય છે ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર—જૂંકાના બિયા દૂધમા વાટી પાવા (૨) માથા ઉપર ભયંક્ર ગાંઠ થાય છે તે ઉપર—જૂંકને બાળી તેની રાખ તેલમા ખરલ કરી મોપકવી (૩) કંઠસર્પ ઉપર—જૂંક હોડામા નાખી પાવું.

૩૮૨. દુદુરલી—દુદુરલીના વેલા હોય છે, એના પાદડા ધણા મોગ નથી એ પાદડા ત્રણ-ચાર લાગે છે એના મૂળ આવવાથી કિવા બારીક ભૂખી કરવાથી બારીક કણ થાય છે એને આકડા ના ફૂલ જેવા ફૂલ આવે છે ઉપયોગ—(૧) તંતુમેહ અને સ્વપ્નાવસ્થા વગેરે ધાતુવિકારો ઉપર—દુદુરલીના મૂળ અને મોળી શેત્રળનું ૬૬ ખાડી બારીક ભૂખી કરી ગાયના પાશર દૂધમા મેળવી, અદર સાકર નાખી, એ ઔષધ દરરોજ બે વખત ૭ દિવસ આપવું (૨) મધુમેહ અને તણુબિયા પ્રમેહ ઉપર—દુદુરલીના મૂળની ભૂખી કિવા દુદુરલીના મૂળ ગાયના તાજ દૂધમા વાટી એ ઔષધ દર વખત નવટાક પ્રમાણે દરરોજ બે વાર ચૌદ દિવસ આપવું (૩) રતવા ઉપર—દુદુરલીના મૂળ દૂધમા વાટી પાવા અને લેપ પણ કરવો

૩૮૩. દૂધી (નઈ)—સં અલાણુ, ધક્ષાકુ દુધનુંબી મં દુધાબોપળા હિં મીડી તુંબી. તુંબા કદ્, લોઆ, રામતોરાઈ, ઘીઆ બં લાઉ, કદ્ કં હાલગુબળ, શિમેર તેં તીઆ, ઘંખ-

ડીકાયા ક્રાં કુદુશીરીન, કુદુએન્રાજ અં વક્તિનેહુલુકરા ઈં વહાષ્ટ ગુડં લાં લેગેનેરિયા વંગેરિસ, કુકર્ગિટા લેગેનેરિયા

એને 'ઘોળા દૂધી' પણ કહે છે એનો વેલો ઘણો લાંબો પ્રસરે છે એમા લાંબી તુળડી, ચપટી, તબૂરા જેની ધત્યાદિ અનેક જાત છે દૂધીનો હવેલો બહુ સારો થાય છે એની લાંબી સારી થાય છે દૂધી પાકીને જૂની થાય એટલે જે ગોળ આકૃતિની હોય છે તેના તુંગડા કરે છે તરતા શીખનારાઓ એના સુકાયેલા તુંગડા કમરે બાંધી તરતા શીખે છે દૂધીની એક ખીજ જાત છે તેને 'મગિના દૂધી' કહે છે એમા ઘોળા અને રાતી એવી પણ ખીજ બે જાત છે દૂધી જેનું જ તેનું શાક થાય છે અને તરવાના કામમા એનો બહુ ઉપયોગ થાય છે લાંબી દૂધી—તીખી તથા ઉચ્છુ છે, અને સનિપાત, દર્તાર્ગલ રોગ દાતખીલી તથા ધતુવતિ નાશ કરે છે ફળના ગુણુ પણ એના જ જેવા છે ગોળ મોટી દૂધીનો વેલો—મધુર, શીતળ, તર્ણુકારક, ગુરુ, રચિકર, પૌષ્ટિક, ધાતુ-વર્ધક, બલપ્રદ, પિત્તનાશક અને ગર્ભપોષક છે ફળના ગુણુ પણ એના જેવા જ છે દુધિયા દૂધી—મધુર, રિન્ગધ, ગર્ભનુ પોષણ કરનારી, વૃધ્, વાતકારક, બલકર, પૌષ્ટિક, રચિકર, શીતળ મહત્ત લોક, રક્ષ, ભેદક, ગુરુ, પિત્તનાશક તથા કફપ્રદ છે એનાં ફળ—ગુરુ, રક્ષ, શીતળ, હૃદ, કફકારક, શાહક, રચિકર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે, અને એએની, વિષ થમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એના વેલાની સળીઓ—મધુર, વાતલ, કફકારક, રિન્ગધ, શીતળ, ભેદક અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગ—

(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—દુધિયા દૂધીના પાદકાનો રસ કાઢી લેપ કરવે

૩૦૪. દુધેલી—સં દુગધકા મં હિં દૂધી બં એટ ખિરાઈ કં દુધલે તૈં પિત્તપાલ એનું લેં મુદ્ગેખિયા પિંધુદિદેરા

દુધેલીના નાના છોડ પ્રથમ હાથલાર જિયા હોય છે પછી તેના વેલા થાય છે એના પાદકા લાગરાના પાદકા જેવા પરતુ કિંચિત્ કિચ્છા લીલા રંગના અને નાના હોય છે એ વેલો તોડવાથી તેમાથી દુધના જેવો ઘોળો રસ નીકળે છે વેલાનો રંગ કિંચિત્ લાલ હોય છે એને લાગરાના જેવા જ ફૂલ આવે છે ધગ્ની આબુખાબુએ પણ આ છોડ વાવે છે એને લાખી શિગો આવે છે. દુધેલીx—મધુર, વૃધ્, રક્ષ, આઠક, કડરી, વાતલ, ગર્ભસ્થાપક, તીખી, ધાતુવર્ધક, હૃદ,

* દુધેરીને કોઈ દૂધી પણ કહે છે એની મુખ્ય બે જાતો છે એક નાનકડા અને ખીજ છાતલા નામલા દુધેરીનું વર્ણન આ પ્રથમા આગળ કરેલું છે આ છાતલા દુધેરી પણ શ્રી પદેછના વર્ણન તરફ નજર કરતા બે પ્રકારની ભાસે છે જેમાની એમનું વર્ણન અહીં શ્રી પદેછએ આપ્યું છે તે અને ખીજ જેને લાણીની આજી અથવા માણાના પાદકા જેવા ઝીણા પાદકા આવે છે તે તેને ઝીણા અને ઘેરા લાલ ફૂલ આવે છે તેની કાઠીમાથી દુધ નીકળે છે કોઈ તેને ચમત્કાર દુધેરી પણ કહે છે આ દુધેરીનો છોડ ન થતા તે જમીન ઉપર પથરાઈ દોડ બે ફૂટ જમીન રાકે છે અર્થાં એને છાતલા દુધેલી કહે છે આ નાની જાત ધોરિખની દનામા દાઈઓ વધારે વાપરે છે

કેદારે હેસાઈના મત મુજબ દુધેરીની કિંચા વાતવાહિનીઓ થર થાય છે જે વાતનાડીઓ ફેફસા અને હોજરીમા નથ છે તેના ઉપર અમર થાય છે તેમ જ મગજમા આસોન્ધીસકેટ અને હૃદયના કેદરયાન પર પ્રત્યક્ષ કિંચા થાય છે એ બવાને થ થતા આવે છે તેએની જ્ઞાનજાદાચરાકિ એાછી થાય છે વધારે પ્રમાણ માં દૂધી અપાત્ર તો હરથ અને આતરકિયા બિલકલ બધ થઈ બધ દુધેલીનો રસ પેટમા જવા પછી હોજરીમા થોડોધણો દાદ થાય છે જેથી જાત્રાસા આવવા માટે છે દુધીમાનુ દ્રવ્ય વૃદ્ધ વાટે પિત્તની સ.ધે બડાર નીકળે છે શરીરમા ભેગ થઈને રહેલુ નથી દુધેવીથી ત્રાસ ન થાય એટલા માટે તે ભોજન ક્યારે પછી અને વધારે પાછીમા એજનીને ચોરી ચોરી માત્રામા અપાત્રી

માત્રા—દુધેલીનો સ્વરસ ૧૦-૨૦ ટીપા મુખવેળ પચાત્રનુ ચુર્ણ ૨ થી ૫ રળી

ઉપયોગ—દુધેલી હૃદયવિકાર અને આસરોગ માટે ઉત્તમ ઔષધ છે આસનળીઓના સ હૃદયવિકાસ ગતિબધથી ઉત્પત થતા દમ પર દુધેલી ઉત્તમ ગુણકારક છે આગ્નલિકારોષ ફેફસાનુ ફૂલનુ વાતની કાપણીના વખતે લેવાવાળો દમ સારીથી નાક વહેડે એ બધા ઉપર દૂધી લાબલાયક છે દુધેવીથી આસરોગમા મલ રામજુ એાછી થાય છે જુને પણ આખી શકાય છે જે એનાથી કફ પચામા સડાયાના મળે છે એમ દેખાઇ ન હોય, તો મ્ પડવાવાળી ખીજ દવા નાંચ આપવી જોતીવાળા મરડા અને હૃદયગ્રથ પર દુધેલીનો

ઉષ્ણ, પારદ્યધક તથા મલસ્તલક છે, અને મેઠ, કફ, ક્રોઢ તથા કૃમિનો નાશ કર છે ઉપયોગ—
 (૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—દૂધેલીના પાદડાનો ગ્સ ૧ તોલો, ત્રાકર ૧ તોલો, તાલુ ઘી ૧ તોલો, સર્વને ભેજ કરી સતત ચારપાચ દિવસ આપતુ, એટલે બળતરા અને લોહી બધ થાય છે (૨) મખારકી રોગ ઉપર:—(બાળકને દૂધ પીવાના યોગથી દૂધની ચીકણ ચેટમા એકઠી થઈ મળની ગાંઠ બાંધે છે તે ઉપર)—દૂધેલીના મૂળ ગાયના તાજ દૂધમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવા એટલે બેતણુ દિવસમા મગ દ્વારા રોગ નીકળી જાય છે (૩) વિપમજ્જવર ઉપર:—દૂધેલીના મૂળ કાનમા રાખવા એટલે નિયમિત વેળાએ આવનારો તાવ દૂર થશે (૪) વાછરડાંને દૂધિયો રોગ થાય છે તે ઉપર:—દૂધેલીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ૧ તોલા મુધી ઘસી દરરોજ એક વાર, એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવાથી ચેટમાનો સર્વ ભાર નીકળી જઈ રોગ બિલકુલ નાબૂદ થાય છે

૩૦૫, દેવદાર—સ ૦ હિ ૦ કં ૦ તા ૦ મવા ૦ તુ ૦ દેવદાર મં ૧૦ દેવદાર કં ૦ દેવદાર તે ૦ દેવદારએટુ અં ૦ શબ્દતુલ્યન, શબ્દતુલ્ય ૬ લા ૦ મેરસ ડેઓઝર

હિમાલય પર્વત, બ્રહ્મદેશ, બાગાળા અને પિનાગ એ ઠેકાણે દેવદારના ઝાડ ધણા થાય છે એ ઝાડને જ્ઞેર્ધએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે ધણુ જ બીચુ વધે છે ત્રીસચાળીસ વર્ષનુ થાય એટલે તેને ફળ આવવા લાગે છે આ વૃક્ષ સો-ગસો વર્ષ મુધી રહે છે જેમ જેમ એ ઝાડ જૂનુ થાય છે, તેમ તેમ મજબૂત થઈ તેનો ઉપયોગ ધણુ થાય છે. સાગના કરતાં આ લાકડુ ધણુ ઢલકુ છે એની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે રાજ્ય લેહિા માટે એ લાકડાની ફર્માશી ગલ્લખત વગેરે બનાવે છે દેવદારનો ધૂપ કરવામા પશુ ઉપયોગ થાય છે દેવદારના લાકડામાથી ટરપેન્ટાઈન તેલ બને છે તેલિયો દેવદાર—પાકાણે તીખો, સિન્ધ, ઉષ્ણ, કડવો તથા લઘુ છે, અને કફ, વાત, પ્રમેહ, અર્શ, મલસ્તલ, આમોદાપ, તાવ, આધ્માન, દમ, ઉધરસ, સોજો, ખરજ, હેકકી, તદ્દા (મૂર્છા), રક્તદોષ તથા પીનસનો નાશ કરે છે કાષ્ઠદેવદાર—ઉષ્ણ, કડવો તથા રક્ષ છે, અને કફ, વાયુ, જૂતબાધા તથા લેપ કરવાથી મો ઉપરના વ્યગનો નાશ કરે છે—સરજ દેવદાર—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ લઘુ, ક્રોષસોષક તથા ગિન્ધ છે, અને ત્વન્દોષ, વાયુ, કર્ણરોગ, મથુ, સોજો, કફ (ખરજ), કકરોગ, નેત્રોગ, ઉધરસ, પરમેવો, રાક્ષસપીડા તથા જૂનો નાશ કરે છે માત્રા—૦ થી ૦૦ તોલો તેલ ૧૦ થી ૪૦ ટીપા ઉપયોગ—(૧) બીરુસ્તલ ઉપર:—દેવદાર વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો (૨) કફ ગલગંઠ ઉપર:—દેવદાર અને કવડગી મૂળ (નાની ઇદ્રામથિના મૂળ) પાણીમા વાટી લેપ કરવો (૩) અપચી(ગંઠમાળનો લેદ છે તે) રોગ ઉપર:—દેવદાર અને સરજવાની જાલ કાઢમા ગરમ કરી લેપ કરવો (૪) દેવદાર ઇન્ડાદિનો કાઠો (દેવદારવાદિ કનાથ):—દેવદાર, વજ, ગ્રા, લીડીપીપર, સૂક, કાપદગી નાગરમેથ, કરિયાતુ, કફ, ધાણા, ઠરડે, ગળ્પીપર, ભોરીગણી, જોખરુ, ધમાસો, બીબોરીગણી, અતિવિષ, ગ્રો, બીલી અને શાઉજીર—એ બધાનો કાઠો કરી તેમા સિધવ અને હિંગ નાખી મુવાવડીને પાવો એટલે શળ, કાસ, તાવ, શ્વાસ મૂર્છા, કફ, મસ્તકપીડા, બડબડ ત્વપા મઠ, તદ્દા, અતિસાર તથા બલટી, એટલા ઉપદ્રવયુક્ત અને નિદોષાત્મક સત્તિકારોગનો નાશ થાય છે

૩૦૬, દેવબાવળિયો (રામબાવળ) —સ ૦ કિ કિરાટ, નીળબ્જુનિકા મં ૦ કકર, ક્રોષર્ધ,

રસ અપાય છે લોહીવિકારના દાગ ઉપર દૂધેલીના રસ મજબાબ છે એનાથી ચામખીલ નુ થાય છે બલટી રોગમા માટે દૂધેલીના મૂળનો ઉપયોગ થાય છે નાની દૂધેલી(યુકેલિયા થાઈમીડોલિયા)મા મોટી દૂધેલીના જેમા સકેચબિહાસપ્રતિબધક ધર્મ નથી, એ મોટા બાજે રેચક અને ઉચેચક છે દાદરના ઉપર એનો રસ ચોપડાય છે

+ દેવદાર, સરજ દેવદાર ક્રોષ દેવદાર (નીઆર ચિડ અને કિચાર) ત્રણે ભતના એ વર્ગની ધણી ભતોના કૃષ્ણમાથી ટરપેન્ટાઈન તેલ અને ગધી બેરબે મળે છે કીઆરને ભલસર જિહામા કેપોન કહે છે, દેવદારમા તેલ વધારે છે બીતમા બહુ જ એણું છે દેવદાર રોદલ, મુલવ વાતકર અને ચર્મરોગનારાક છે.

દેવળાવળી. હિં ૦ કિંકિરાત. ૩૦ મધિલાન. ૫૦ બાવલાગાજ. ૬૦ અકેસિયા લેટિઓઝમ.

આ એક બાવળિયાની જાત છતાં બાવળિયા જેવું મોટું ઝાડ થતું નથી. એને કાંટા તથા ફૂલ પણ બાવળ જેવાં જ ધીળા રંગનાં આવે છે. એ ઝાડને લાખ આવે છે. દેવળાવળિયો—તૂરો, કડવો, શીતળ તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, પિત્ત, તૃષ્ણ, રક્તદોષ, દાહ, તાવ, ઊલટી, મેહ તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) હૃડકાથેલા ફૂલરાતા વિષ ઉપર:—દેવળાવળિયાનાં તાનં મૂળ ઠંડા પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા સુધી ઘસી તેમાં થોડું પાણી નાખી તે પાવું. એ દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવું.

૩૦૬. દ્રાક્ષ (દરાખ)—સં ૦ મં ૦ તૈ ૦ દ્રાક્ષા. હિં ૦ દાખ. ૩૦ દાક્ષે. ૩૦ અંગર. ૨૦ કિસમિસ, એનળજખીય. ઇં ૦ ગ્રેઈપ. ૬૦ વિટિસ વિનિફેરા.

દ્રાક્ષના વેલા હોય છે. એ વેલા વાખ્યા પછી ત્રણ વર્ષે ફળે છે. દ્રાક્ષ ધણું કરીને બધા ખંડોમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે, તેમાં ત્રણ જાત છે: લીલી, કાળી અને ધોળી. સર્વમાં ધોળી દ્રાક્ષ ઘણી મધુર હોવાથી મોંઘી હોય છે. આ દેશોમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે તે લીલી લીલી જ ખપી જાય છે. અરબસ્તાન, ઈરાન અને મસ્કતમાં ઘણી જ દ્રાક્ષ પાકે છે; તેથી તેને સુકવી બહારગામ ખાતે વેચવા મોકલવામાં આવે છે. મેદાણા, મુનક્કા, કિસમિસ એવાં સુકી દ્રાક્ષનાં નામો હોય છે. મેદાણા કિંચિત્ ધોળા હોય છે અને તેમાં ખી હોતાં નથી. મુનક્કા દ્રાક્ષ કાંઈક કાળી હોય છે અને કિસમિસ ધણું કરી મેદાણા જેવી પરંતુ નાની હોય છે. દ્રાક્ષ ઉષ્ણ દેશમાં દોષોની જૂખ અને તરસનું શમન કરવાને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. દ્રાક્ષ પિત્તશામક તથા રક્તવૃદ્ધિ કરનારી છે. દ્રાક્ષના રસનો આસવ કોલેરા ઉપર ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. દ્રાક્ષનાં પાંદડાં જનાવરોને ખવરાવે છે અને લાકડાનો કેઈ કેઈ કાળો રંગ કરે છે. પાકી દ્રાક્ષ—સ્વરને હિતકારક, મધુર, તૃપ્તિકર, પાકકાળે સ્નિગ્ધ, અતિરુચિકર, ચક્ષુષ્ય, મૂત્રલ, શુરુ, તૂરી, સારક, ખાટી, વૃષ્ય, શીતળ તથા શ્રમનાશક છે; અને પિત્ત, આસ, ઉપરસ, ઊપટી, સોળ, ખમ, જ્વર, દાહ, મદાત્મ્ય, વાતપિત્ત, કફાય, કમળી, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત તથા આખ્યાનવાયુનો નાશ કરે છે. લીલી દ્રાક્ષ—કફકારક, શુર, ખાટી, પિત્તલ, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રુચિકારક, દીપન અને વાતનાશક છે. ફૂણી (દાચી) દ્રાક્ષ—વિશદ, ઉષ્ણ, તીખી, પિત્તલ અને રક્તદોષકારક છે. પાકી સુકાચેલી દ્રાક્ષ—વૃષ્ય, સંતર્પણ, બલકર અને મોહિક છે. કાળી દ્રાક્ષ (ખીજવાળી)—શીત, હૃથ, વૃષ્ય, શુર, વાતાનુલોમન, સ્નિગ્ધ, હર્ષપ્રદ તથા શ્રમનાશક છે; અને દાહ, મૂર્છા, દમ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષ્ણ, ઊલટી તથા હૃદયવ્યથાનો નાશ કરે છે. લેટુ દ્રાક્ષ (મેદાણા નિર્ખાજ) —મધુર, શીતળ, વૃષ્ય, રુચિકારક, ખાટી તથા રસાળ છે, અને દમ, ઉધરસ, તાવ, હૃદયવ્યથા, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, સ્વરમેદ, તૃષ્ણ, વાયુ, પિત્ત અને મુખમાંહેની કડવાશનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અમ્લપિત્ત ઉપર:—દ્રાક્ષ તથા બાળકરે સમભાગે લઈ અને તેના બરોબર સાકર નાખી એક તોલા નેટલી ગાળી કરી આપતા જની; એટલે અમ્લપિત્ત, ગળું અને હૃદયની બળતણ, તરસ, ભ્રમ, મંદાગ્નિ તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨) ધતૂરાના વિષ ઉપર:—દૂધમાં દ્રાક્ષનો સરકો નાખી પાવો. (૩) હરતાલ અને જંગાલના વિષ ઉપર:—ઊલટી કરાવી પછી પાંચેર દૂધમાં મેદાણા દ્રાક્ષ ૧ તોલા નાખી તે પાવી. (૪) ઘાતુક્ષય ઉપર:—દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીંદીપીપર આપવી. (૫) તૃષ્ણારોગ ઉપર:—કાળી દ્રાક્ષ અને નેટીમધનો કાઢો પાવો. (૬) મૂર્છારોગ ઉપર:—દ્રાક્ષ અને આમળાં જાડી વાટવાં તથા તે મધમાં આપવાં. (૭) સન્નિપાતજ્વરમાં જલે કાતરા થઈ આવે છે તે ઉપર:—મધમાં દ્રાક્ષ ખરલ કરી જલે ચોપડવી. (૮) મૂર્ચ્ચેયન મારિ:—કાળી દ્રાક્ષ ચાર તોલા રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી, ગાળી નાખી તે પાણીને થોડી જરાની બૂકી નાખી એક સેર સુધી સક્તિ પ્રમાણે પ્રાચન કરવાથી મૂત્રદારે ગરમી નીકળે છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે કાઈને એથી રસ પણ થઈ આવે છે. (૯) ક્ષતકાસ ઉપર:—ખિયાં કાટેલી દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, નાજું ૧ ભાગ અને મધ ૧ ભાગ એ

સર્વ ઔષધો એક ખરણીમા ઘાલી તે બગણી ડાગરના ઢગલામા ઘાલવી પછર દિવસ પછી અથવા એક મહિના પછી કાઢી તે માહેનુ ઔષધ રાજ સવારે—માઝ મળી દાઢ તોલા સુધી રોગીએ ખાતુ (૧૦) રૂળ ઉપર:—દ્રાક્ષ અને અરડૂસીનો કાઠો પાવો (૧૧) જીલ, તાળણુ અને ગણુ, એનો શોષ ગાત ધર્મ મોઢામાં રુચિ આવવા માટે:—દ્રાક્ષ અને આમળા વાટી, ઘીમા મેળી મુખની અદર ચોળવા અને એ જ ઔષધની ગોળી કરી મોઢામા રાખવી (૧૨) પિત્તજ્વર ઉપર:—દ્રાક્ષ અને ગરમાળાના ગોળનો કાઠો પાવો (૧૩) શીતળા અને ગોવરુ, એથી બાળકોના અગમાં મરેલી ગરમી નીકળવા માટે:—૮ લાગ બેદાણા દ્રાક્ષ, ૧ લાગ ગોળનું સત્ત, ૩ લાગ ખાડ તથા ૧ લાગ જરુ, એ પ્રમાણે ભેજ કરી નીવડેલા માટલામા ભરી તે ગિરણુ પલ્લે એજી ગાયનું ઘી નાખી આથી રાખતુ અને રોજ સવારે અર્ધાં તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવુ (૧૪) માથામાહેની ગરમી અને પિત્તવિકાર ગમન ધર્મ મગજ સુધારવા માટે:—ગાયના અર્ધાં સોર દૂધમા બેદાણા દ્રાક્ષ ૨ તોલા નાખા ઉકાળી તે દૂધ રોજ સતી વેળાએ પાવુ (૧૫) મૂત્રકૃમ્હુ ઉપર:—કડા પાણીમા દ્રાક્ષ પલાળી તેમા સાકર નાખી પીની (૧૬) પિત્તવિકાર ઉપર:—કાળી દ્રાક્ષ રાતે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તે જ પાણીમા મસળી કૂચા કાઢી નાખી તે રસમા જરાની જુકી અને સાકર નાખા પાતુ, એવે પિત્તજનિત દાઢ વગેરેનુ શમન થાય છે (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર.—દ્રાક્ષ મધમા ખાવી (૧૮) મૂત્રકૃમ્હુ અને મૂત્રારમરી ઉપર:—દ્રાક્ષનો કાઠો *

૭૦૮. વમાસો—સં ૫૦ દુરાલભા ધન્યવાસ મં ૫માસા, કાંટે સુષુક હિં ૫ીચુથા, ધમાસા કં ૦ વલ્લિકુરવે, નેલધગળ તં ૦ પિલરેમટિ, દુલગોડી ફાં ૦ બાદાબર્દ અં ૦ શુકાર્ધ લાં ૦ જોનિયા અરબિકા

ધમાસામા બેરણુ પ્રકાર છે એ છોડના અગ ઉપર રીગણીના છોડ જેવા શુમારે આગળ ભર લખાઈના કાંટા હોય છે એની જગ્યાઈ શુમારે એક હાથ હોય છે એના પાંદડા ચીમડાયેલા તથા લાખાં હોય છે એ પાંદડા છોડનો જૂનો થાય ત્યા સુધી છોડ ઉપર રહે છે કાર્તિક માસના અરસામા સર્વ પાંદડા ખરી પડે છે અને છોડનો રગ પીળો થવા લાગે છે એ છોડ ઉપર ઉનાળામા તેના દીટામાથી તાપના થોગે એક પ્રકારની સાકર નીકળે છે એને ફારસી ભાષામા ‘તુરજખીન’ કહે છે એ સાકર આ દેશમા અરમસ્તાનમાથી આવે છે એ સાકર યુનાની વૈદ્યો બાળકોને રચ આપવાના કામમા દૂધમા આપે છે + ધમાસો—

● સિગારા ઉપર એક જૈન ગોરજએ કહેલો ઉપચાર થતે દ્રાક્ષ ચેર ૦૫ પનાળી સવા તે પછી અને તેમાના બીજ કાઢી નાખી તેમા મજક તોલા ૨૫ હિંમજ તોલા ૨૫ મગજી એલચી તોલા ૨૫ અને મીઠીઆવળ તોલા ૧૦ નાખી વાટી તેની ટર ગોળી કરી દરરોજ સવાર ૧ અ પવી

દ્રાક્ષમાથી આસવ બને છે તે નાના પ્રમાણમા ઉગજક અને મોટા પ્રમાણમા કેરી છે થોડા પ્રમાણમા લેવાથી સોજન સારી રીતે પથે છે મન આનંદિત બને છે હિસાદ વધે છે અને રાત નિદ્રા આવે છે આપચન કબજિયાત નિમળતા ઉતરસ ફાય અને નિદ્રામાસ પર આપાય છે

+ આકુર્વદ મં ૫મા જવાસો દરત ખુરાસાથી લાવનાર મૂત્રવષક અને મ્દનાશન માનેસ છે એમાથી જે સત્ત નીકળે છે તે ખાસીનો નાસ કર છે હિંમતમા—આ છોડવાની પોટીસ બામરાથી અથવા તેની ધણી આપવાથી હરસનો નાસ થાય છે એનો રસ નેત્રની દષ્ટિ નષ્ટ મરે છે તેના ચૂણુ વાતુના રોગમા નરમ આપે છે એના પાંદડામાથી જે તેવ બને છે તે સખિયા ઉપર નાખે છે, તથા ફૂલને વાટીને ચેપ કરવાથી દરસ ખરી પડે છે મીર મહમદુસેન લખે છે કે ખુરાસાન મવાઝનકર, કરજસ્તાન અને હનદનના સુધમા આ છોડને કાપી લગડામા બાધી નિયાવવાથી ‘તુરજખીન’ નામનો સાકરના સમાન પદાર્થ બને છે આ પદાર્થ જવતા પાણી સાથે આપવાથી દરત ખુરાસે લાવે છે પિત્તને કાંટે છે અને કફને બેસાડે છે, વળી રુધિરને શુદ્ધ મરે છે દૂધની સાથે આપવાથી સરીરને પુષ્ટ કરે છે અને કામવૃત્તિને વધારે છે ચક્રદત્તમા જવાસન મળેલો શુદ્ધકર્તા, ૫૫ લાવનાર અને કફાલજક ગણેલ છે સુશુતમા જવાસાન ઉદ્દ બહિષ્કા (બિટુ સસાણુ) તરીકે વર્ણન છે અને મુમેદવર મૂત્રકૃમ્હુનાસક અને જુલ્મનાસક ગણેલ છે તથા તે જ અથમા તેને ચિરિકલ્પિકા નામથી લખે છે એને વાતપિત્ત સંશયનકર્તા કહે છે ચરકમા એને સાકર

શરપ ખાના જેવો (મધુરામા થાય છે તે) મધુર, કડવો, બળકર, અગ્નિદીપક, સારક, શીતળ, લઘુ તથા તૂરો છે, અને કફ, પિત્ત, રાતો કાઢ, વિસર્પ, મેદ, ગ્રમ, મદ, વાતરક્ત, તૃષા, ઊલટી, ઉધરસ, દાઢ તથા તાવનો નાશ કર છે ધમાસો રાતો—તીખો, કડવો, મધુર, રક્તશુદ્ધિકારક, શીત તથા ઉષ્ણ છે અને વિસર્પ, વિષમબળર, તૃષા, ઊલટી, મોઢ રક્તદોષ, વાતપિત્ત, કફ, કાઢ તથા તાવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) ઉધરસ ઉપર :—ધમાસાનુ અથવા તેના મૂળનુ ધૂન્નપાન કરવું. (૨) તાળવામાં કાતરો પડે છે તે ઉપર :—ધમાસાના લીલા છોડ કચરી તેનો અંગરસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી સારી પેઠે કઢી, ચાટણ તથા કરવું એ ચાટણ વારવાર ટીપુ ટીપુ તાળવામાં પાડતા જવું, તેથી કરી એક દિવસમાં રુઝાઈ જાય છે (૩) જખમ ઉપર :—આગતુક જખમ થયો હોય તો લીલા ધમાસાનો અંગરસ જખમ ઉપર પાડવો એટલે જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે (૪) હેડકી ઉપર :—ધમાસાનો કાઢો નાખી પાવો (૫) ભ્રમ, મૂર્છા વગેરે ઉપર :—ધમાસાનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી તે પાવો (૬) પથરી અને મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર :—ધમાસો, ડાસ અને કાસના મૂળનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી પાવો (૭) શીતપિત્ત, હરતાલનું વિપ તથા મૂત્રાઘાત ઉપર :—ધમાસાનો કાઢો પાવો (૮) અતિ-વિંદ્રિ ઉપર :—ધમાસાના મૂળ ચોખાના ધોવગમણમાં ઘસી મધ નાખી પાવો

૩૦૬. ધરો (કરોઈ) :—સં દૂર્વા મં હરળી હિં દૂગ કં હંચુગરુકે, તેં દૂર્વાલુ લાં અરચુ ત્વં કડીકેપતી મલાં કંકરુલુ ગોં છરખાકર ઇં કિપિગ સાધનોડન લાં સાધનોડન, કેકિલન અં દૂર્વા ઉડીસા દૂખ

ધરો એક જાતિનું તૃણ છે ધરોના બેટ લીલાગ્રમ અને સુરોબિત ડેખાય છે આ તૃણની અદર એવો એક વિલક્ષણ ગુણ છે કે, ટેટલીક મુદત સુધી વરસાદ ન પડે ત્યારે સર્વ વનસ્પતિ સુકાઈ જાય તોપણ ધરોના મૂળ લીલા જ હોય છે દુકળમાં ઢોરોને ચારો સમૂળગો મળતો નથી ત્યારે ધરોના મૂળ મોઢી લાની ખવરાવે છે ધરોનો ઉપયોગ દેવપૂજના પણ થાય છે ગણપતિપૂજનમાં તો ધરો અવરન નોઈએ ધરો ઘોડાને ઘણી સારી લાગે છે ધરો સાધારણ—તૂરી, શીતળ, મધુર તથા તુષિકારક છે અને પિત્ત, તૃષા, ઊલટી, દાઢ, રક્તદોષ, ગ્રમ, કફ, મૂર્છા, અરુચિ, વિસર્પ તથા મૂત્રાધોનો નાશ કરે છે ધોળી ધરો—મધુર, રુચિકર, તૂરી, કડી તથા શીતળ છે, અને ઊલટી, વિસર્પ, તૃષા, કફ, પિત્ત, દાઢ, આમાતિસાર, રક્તપિત્ત તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે લીલી ધરો—અતિ મધુર, કડવી, શીતળ, રુચિકર સજીવનું, તૂરી તથા રક્તરોધક છે અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, તાવ, પિત્ત, ઊલટી, કફ રક્તરોગ, વિસર્પ, તૃષા, દાઢ તથા ચર્મદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર :—ધરોનો રસ નાકમાં પાડવો (૨) હેડકી ઉપર :—ધરોના મૂળિયાનો રસ મામે ૧ અને મધ એક તોલો એકન કરી પાવું (૩) ખરજવા ઉપર :—ધોળી ધરોના રસમાં ધોળા ચોખા વાટી લેપ કરવો (૪) ખાલી ચરે છે તે ઉપર :—ધરોના મૂળ, ધોળા કાથો, ઉળરાના પાંદડા ઉપરની ફેડ અને ગુવારના ખી વાગી ચોપડવા. (૫) સ્તુપ્રાપ્તિ માટે :—ધોળા ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી તે રસ ઠંડી કાણમાં સાત દિવસ પાવો, એટલે જેને ઉમરે પહોંચ્યા છતાં મૈઈ દોષથી સ્તુ પ્રાપ્ત થતું નથી તે થરો, અને જેનો અન્ડ, વજ્ર વથો હશે તે પણ આવશે (૬) મન્તકરોગ ઉપર :—ધરોના રસમાં ચોખા વાટી લેપ કરવો (૭) ઊલટી ઉપર :—ચોખાના ધોવરામણમાં ધરો વાગી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાખી તે રસ પાવો (૮) મર્મ પ્રકારના તાવ ઉપર :—ધરોના મૂળ સૂતરથી વીટી

માનેલ છે તથા નાના બાળકોની ખાસી ઉપર હરડે, લીડીપર અને દ્રાક્ષના મૂળમાં મન અને માખણ સાથે આપવાનું કહેન છે ધમાસો (સં મન્વચાસ, દુરાવલા, લેં ફેગોનિયા અંગેલિયા) અને જવાસ (સં યવાસ ઇં કેમય યોનં લેં અલ્લાયીમૈરામ) એ બંને બદ નુરી નુરી છે ધમાસાના કાઢા નાના અને જવાસાના મોટા હોય છે, જવાસ ના કાઢા ૧-૫૫ ઈંચ લાંબા હોય છે અરજસ્તાનમાં જે ધમાસો યાચ છે, તેમાંથી તુરજીન મળે છે

હાથે બાંધેલાં એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ શરી બધ છે. (૯) આગાતુક પ્રણ ઉપર:—ધરોના રસમાં અથવા દારુહળદરની છાલના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડતું.

૩૧૦. ધવ (ધાવરા)—સં ધવ. મં ધાવડા. હિં ધો, ધાવા. બં ધાઉયાગાહ. કં સિરિવર. તૈં નારિંજયેદુ. લાં એનોજિસસ્ લેટિફેલિયા. દેં ધામોડા.

ધવનાં ઝાડ મોટાં મોટાં હોય છે. આ ઝાડનો રંગ ધોળાશ પડતો હોય છે. પાંદડાં નાણાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. ધવને શુદ્ધ ગુણ આવે છે. ધવનું લાકડું ઇમારતી કામમાં ઉપયોગી થાય છે. કોંકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ ગુણ થાય છે. ધવ—એ તૂરો શીતળ, મધુર, તીષ્ણ, દીપન ને રચિકર છે; તથા પાંદુરોગ, પ્રમેહ, કફ, પિત્ત, અર્થ અને વાક્યનો નાશ કરનાર છે. એનાં ફળ—કંડાં, રવાદુ, રક્ષ, તૂરાં, મલસ્તંભક ને વાતુલ છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) જખમ ભરાઈ આવવાને:—ધવની છાલ ખાંડી વઘગાળ કરી ઘોડાના મૂતમાં કાલવી જખમ ઉપર ચોપડવી.

૩૧૧. ધંતૂરો—સં ધનુર. મં ધાતરા. ધોના. હિં બં ધનૂરા. કં બિલિય મદ્યુષિરે. તૈં તેઢાઉમિતે. તાં ઉમ્માતે. તું અખે. મલાં અમ્માત. ફાં નેજમાસિલ તાતુરા. અં નેજમાસિલ. ઇં થોર્ન એપલ. લાં ધનુરા સ્ટ્રોમોનિયમ.

ધંતૂરાના છોડ શુભરે હાથ લીધા વધે છે. એમાં બે ભાગ છે: કાળા અને ધોળા. કાળા ધંતૂરો ઔષધિ છે. ધંતૂરો ઘણો માદક છે. ધંતૂરો પેટમાં જવાથી કફ ચડે છે. કાળા ધંતૂરાના છોડ અને ફળ કાળાં હોય છે. શ્વેતાદિ ભેદે પાંચ પ્રકારનો ધંતૂરો—કાંતિકર, ઉષ્ણ, તીષ્ણ, અસિદ્ધીપક, તૂરો, મધુર, કડવો, મદકારક, વાંતિકર, ગુરુ તથા વર્ણકર છે; અને કોદ, મયુ, કંડૂ (ખરજ), ફૂમિ, ભૂ, લીખ, શ્રમ, વિષ, પામા (ખસ) તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. કાળા ધંતૂરાનું શ્રેષ્ઠ ગુણધર્મ છે. ઉપયોગ:—(૧) ગલદૈરુ* (લાષોદિયુ*) થયું હોય તો:—ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ, ચૂનો અને ગોળ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) ઉધરસ ઉપર:—ધંતૂરાનાં પંચાંગ (મૂળ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને છાલ) લઈ તેનું ધૂષપાન કરવું. (૩) રાષ્ટકશ ઉપર:—કાળા ધંતૂરાનાં મૂળ, કઠાકીનો કાંદો અને દડકીનું મૂળ એકત્ર ધસી પાવું અને ચરિડાનું અંજન કરવું. ઉતાર—ધી પાવું. (૪) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:—ગ્રાથના દુધમાં સાકર નાખી પાવું. લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાણીમાં પાવાં. રીંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી પાવો, કપાસનાં બીજ અને ફળનો કાંદો પાવો, ઘી પાવું, દહીં પાવું, કંડા પાણીમાં તેલ પાવું, લીંબુના રસમાં ગળીનાં મૂળ ધસી પાવાં. (૫) વાળા ઉપર:—કાળા ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ ૬ માત્રા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી પાવું. આખો દિવસ કાંઈ પણ ખાવું નહિ. સાંજે ભાત અને દહીં ખાવું. વાળાની જગાએ દોહતો થાય એટલે તેને ફોડી તે ઉપર ધંતૂરાનાં ફળ બારીક વાટી તેની વડી કરી ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી. રોજ નવી વડી બેસાડવી. કિંવા ધંતૂરાનાં પાંદડાં રાત્રી પાનમાં ખાવાં. (૬) સોઝા ઉપર:—ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ અને કળીચૂનો ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા ધંતૂરાનાં પાંદડાંના

* જે ધંતૂરાનો રંગ અત્યંત કાળો અને દાંડલી, ફળ, ફૂલ, પાંદડાં અને સર્વાંદ કાળું હોય એ ધંતૂરામાં હેર વધારે હોય છે; અને એના ગુણ પણ વધારે છે. ફળ સુકાવાથી કઠોર થઈ જાય છે. એના બીજમાં હેર વધારે છે. એ બીજને માત્રાથી વધારે ખાવાથી મસજુ ખજુ થાય છે. જનિતિકિ પાત્રપુષ્પિનાં ઔષધોમાં એનાં બીજનો વ્યવહાર યોગ્યમાં લખેલ છે. એનાં બીજ મરોતનાશક છે. કાળા ધંતૂરાનાં પંચાંગની પૂણી ખાંસી મટે છે. અરીચુના ઝેરને દૂર કરવા માટે ધંતૂરાનાં બીજનો નાશ દેવો. એ ઝેરને દૂર કરનાર છે. અથવા એને વાડીને પીવા તથા ઉપર ખાંસાખજુ ફૂલ અને ઘી એકત્રીને પીકું. ધંતૂરાનાં બીજ ચાર પટેલ (મોટાં સમૂન હોય તો આઠ પટેલ) ગોમરમાં પ્રથમ ચલાવી રાખવાં. પછી સખના કુડામાં નાખી મરડાવડાં એટલે ફોતરાં અલગ થઈ જશે. આવી રીતે ચોપન કર્યા પછી બીજ કામમાં લેવાં. ધંતૂરાનાં ફળને કાપ્યાં પાકી દેરકમાં ગ્રંથક અને મેરચુવની ચણીની દાળ જેવડી કાંકરીમાં ભરી ડગળી કાપીને જામીત ઉપર કાલ પાવવી તેમાં તે ઘોળી ઉપર હાથ પાવવી તે ઉપર દેવતા કરી ખાઈવાં. બહુવા પછી તે વાટી તલન. તેમાં શરીરે ચોપડવાથી ખસ જાય છે.

રસમા ગૂળળ નાખી ગરમ કરી ચોપડવો, કિવા કાળા ધતૂરાના મૂળ ગોમૂનામા ધમી ગરમ કરી લેપ કરવો (૭) વાળા ઉપર:—ધતૂરાના ખી, અબાકાની છાલ, રાળ અને મીચુની ભૂખી ઘીમા ખરલ કરી વાળા ઉપર ચોપડવી, એટલે વાગે બહાર નીકળશે (૮) વીંછીના વિષ ઉપર:—ધતૂરાના પાકડા હાથ ઉપર ચોળી દંશ ઉપર ચોપડવા (૯) ગલગંડ, બદ અને ગાકા ઉપર:—ચોખખી જમીન લી પીને તે ઉપર વગડાઉં ઝાણા થાળ આકારે પાથરી અગ્નિ કરવો અને તે નધા ઝાણા બળી રાખ થાય એટલે તે જગ્યા ઉપરની સર્વ રાખ કાઢી નાખી તે જગ્યા ગરમ રહે ત્યા સુધી ઘોળા ધતૂરાનો રસ ઘણી ત્વરાથી તે જમીન ઉપર પાડવો તે રસ કઢાઈને પરપોટા આવ્યા પછી તે સાધારણ હડે થાય એટલ તેનો લેપ કરવો (૧૦) ઉન્માદ ઉપર:—ધતૂરાના ચાર બિયા નવટાક ઘી સાથે આપવા (૧૧) ચોનિશળ ઉપર:—કાળા ધતૂરાના બે-ત્રણ પાકડા બારીક વાટી, સિધવ અને ઘી નાખી વજ્રમા પોટલી કરી ચોનિમા રાખવી, એટલે સર્વ પ્રકારનું ચોનિ શળ બધ પડે છે (૧૨) હાથપગ ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર:—ધતૂરાના બિયા અને સિધવ પાણીમા વાટી ગોળા કરી તેમા ચોગણ પાણી નાખી પાણીનો ચોથો ભાગ સરસિયુ નાખી પચન કરવું તેન રોપ રહ્યા પછી ઉતારી તે ચોપડવું. (૧૩) ખસ ઉપર:—કાળા ધતૂરાના બિયાનું ચૂર્ણ કરી તેલમા ખરલ કરી ચોપડવું (૧૪) અર્ધાંગવાયુ ઉપર:—ધતૂરાના બિયાનું તેલ શરીરે ચોપડવું. (૧૫) ચોથિયો ધત્યાદિ સર્વ વિપમજ્વરાતિક (તાવ) ઉપર:—ધતૂરાના પાકડાનો રસ પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત ચાર તોલા દહીમા તાવ આવ્યા પહેલા એકે કલાક અગાઉ આપવો (૧૬) કણ્ઠસ્થાપ ઉપર:—ધતૂરાની બાજીનો રસ કાનમા પાડી તે

+ કાગે ધતૂરો હોય તો માત્રા બુદ્ધિ એછી (૧ માસે આશરે) શક્તિનો વિચાર મરી આપવી તાવ આવવા પહેલા ૪ કલાક અગાઉ એક વખત આખી બીજ વખત ૧ મ્હાન પહેલા થોડી થોડી માના આપવી એ વધારે લાભદાયક છે

કેકર દેસાઈ લખે છે કે ધતૂરો વેદનાસ્થાપન, સમયવિકાસપ્રતિબદ્ધ કાસર શ્વાસર નિયંત્રકાલિનનપ્રતિબદ્ધ અને શોષકર છે થોડી માત્રામા બુદ્ધિમી કેર છે ધતૂરો કેટલાક માણસો માટે ઉન્માદકારક છે, એવા લોકો માટે વાજકર થાય છે આની કિંચ નિરોધત સૂચી રૂઢી (બેનેડોના) નેવી છે ફરક એટલો જ કે સસ્તીના કરતા ધતૂરો આસનસિકા ઉપર અત્યંત વધારે અસર પહોંચાડીને આસનસિકાને રિગિલતા લાવી આપે છે

માત્રા—પાનનું ચૂર્ણ ૧૧ થી ૧૧ સ્તી ચલમમા પીવા માટે પાન અને ડહલ બારીક કાતરેલું ૫ થી ૧૫ સ્તી, બીજનું ચૂર્ણ ૧૧ થી ૧ સ્તી પ્રારભમા માત્રા સર્વદા થોડી આપવી પછી રોગીની પ્રકૃતિ નમણે અને શુભ આવે તે પ્રમાણે વધારવી

ઉપયોગ—ધતૂરો બેનેડોનાને બદલે વાપરી શકાય છે ધતૂરાનો ઉપયોગ શ્વાસમાર્ગના સક્રિય વિકાસપ્રધાન રોગમા વધારે થાય છે શ્વાસનસિકાનો સોજો અને દમ અથવા બને ફેફસાના રોગોમા આનો વધારે ઉપયોગ થાય છે ધતૂરો પેટમા અપાય છે, તેમજ ચલમમા પિરાય છે ચલમમા પીવાથી ગભ રામણ થાય છે બગાસા આવે છે ઝોળ ચડે છે, પછી કફ ધરવા માટે છે શ્વાસનસિકાનો સક્રિય થવાની શક્તિ એછી થાય છે અને ગભરામણ દૂર થાય છે ધતૂરો તમાકુ અળમે અને જવાસે સમભાગે મેળવીને બે ચપટી ચલમમા નાખીને પિવડાવાય છે, અથવા ધતૂરો, સૂરોખાર, બાદીયાન અને લોખાન મેળવી પિવડાવાય છે

ટાડિયા પાળીના તાવમા ધતૂરાના બીજ દહીની સાથે ટાંઠે આવવાના ૩ ૪ મ્હાક પહેલા અપાય છે, ટાડિયા તાવમા ધતૂરો અગ્રીયુ ભાગ અને ખુરાસાની અળમે એ ચારમાથી કેઈ પણ એમ અપાય છે એ દવાથી દાંડ સિરફ, વેદના ટાંઠે એ બધા લક્ષણ એછા થાય છે તાવ મૂળમાથી જતો નથી

હરશળ, પિત્તારમરી શળ, શક્રશળ, એ બધા શળોમા ધતૂરો વેદના એછી મરાવવા માટે અપાય છે, પણ ધતૂરો અનિશ્ચિત કામ કરનાર અધિક છે એટલે અગ્રીયુ ન આપી શકાય તેને ખુરાસાની અળમે આપવો એ સારું કહેવાય સોળ પર ધતૂરાના પાનનો લેપ અથવા મૂળને ગોમૂતમા ધસીને લેપ મર્ય છે એથી વેદના એછી થાય છે અને સોજો હોતરે છે ધતૂરાની સાથે શિલર્ણિવ વાપરવો એ મિશ્રણ અડશોય હર પર સોજે ફેફસાના પદાર્થો સોજે સાધાએનો સોજે, હાડાનો સોજે એ બધા પર અતિ શુભદાયક છે રતનરોય, હરમો સોજે અને આજના હુખાવા પર પાનને થોડા ગરમ કરીને અપાય છે

ઉપર ઘોડું કંક નાખવું. (૧૭) ગોફાદર ઉપર:—કાળા ધતૂરાનાં પાદાનો રમ ચોપડવો એટલે ગોળો જિતરો. (૧૮) નપુંસકત્વ દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે:—એક બયફળ કારી તેમા અશ્વિનુ લેવું અને તે બયફળ કાળા ધતૂરાના છડવામા ધાલી ઉપર કણક લગાવી તેને અગારામા બાફી, પછી ઉપરની કણક દૂર કરી ધતૂરાનું છડતુ સુકા ખલીને તેની ચપ્પા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને ગળ એક ગોળી ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું એ પ્રમાણે આ ઔષધ ૨૧ દિવસ લેવું એટલે નપુંસકત્વ દૂર થશે *

૩૧૨. ધામણુ—સં ૦ ધનવ મં ૦ ધામણુ હિં ૦ ધામિન બં ૦ ધામની કં ૦ ઉડુવે, લાં ગ્રિવિયા ટિલિફેલિયા

ધામણુના આડ ધણુજ મોટા ધાય છે ધાગણુના પાદા હાથતળિયા જેવડા ટોઈ તે ઉપર રેયાઓ હોય છે, અને પાદાનું એક અર્ધ ખીખ અર્ધ કરતાં લાણુ થયેલ હોય છે ધામણુનું લાકડું મીકણું અને ઇમારતના કામના ઉપયોગમા આવે છે ધામણુ—તૂરા, ટખ, મધુર, તીખો, બવકર, રક્ષ, લઘુ, ધાતુવર્ધક, કિચિત્ત ઉષ્ણ તથા મણુરોષણુ છે, અને કફ, વાત, દાદે ગોપ, કઠરોગ, રક્તરોગ, પિત્ત કાન તથા પીનસનો નાશ કર છે એનાં ફળ—સ્વાદુ શીતળ તથા તૂરા છે તે કફ અને વાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર:—ધામણુની અતરછાલમા પાણી નાખી રસ કાઢી તેમા રોકળી વરીનો (ગોરિયાનો) લોટ ઘોડો કાલવી પાવે

૩૧૩. ધાવડી—સં ૦ કં ૦ ધાતકી મં ૦ ધાવડી ડાં ૦ ધાવડી હિં ૦ ધાવાઈ ધાય બં ૦ ધાઈ તેં ૦ ધાતુકી. લાં ૦ ટુડ ફેડિયા, ફલોરીળડા ઇં ૦ મીંગની ઓટામેન્ટાળ ઉડિયાં ખતિકા

ધાવડીના આડ ચુમારે માથોડુ બે માથોડા જિયા વધે છે એના ફૂલ લવગ જેવા અને રાતા રંગના હોય છે પાદા રોરડીના પાદા જેવા અને તે કરતા ૨ગે ધણુ લીલાં હોય છે, ફૂલનો ઔષધમા તથા રંગના કામમા ઉપયોગ થાય છે ધાવડીના આડ કોકણુમા અને અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે ધાવડી—તીખી, શીતળ, તૂરી, માદક, કઠી, લઘુ તથા ગર્ભસ્થાપક છે, અને રક્ત-પ્રવાહિકા, પિત્ત, ત્પા, વિસર્પ, મણુ કૃમિ, અતિસાર તથા રક્તોષ્ણનો નાશ કર છે ફૂલ—સ્વાદુ તથા રક્ષ છે અને રક્તપિત્ત, અતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે માત્રા—૨ માસા ઉપયોગ—(૧) ગૂમકા ઉપર:—ધાવડીના ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવું, એટલે અગ્નિદધનણુ, વિસર્પ, કીટપ્રણુ, લૂતાવણુ અને ધણુ દિવસનું છુટ નાડીવણુ મટી જાય છે (૨) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:—ધાવડીના ફૂલ, મેયરસ અને ઇંદ્રજ એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે બે માસા પાણીમા આપવું (૩) બાળકની ફાતપીડા ઉપર:—દાત આવવાની વેળાએ ધાવડીના ફૂલ, લીડીપીપર, આમળાનો રસ, એમા મધ નાખી દાતના નવેલામા ચોપડવું (૪) ઘર ઉપર:—ધાવડીના ફૂલનો કાઠો ત્રણ દિવસ પાવે, અથવા ધાવડીના પાદાનો રસ શકિત પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાડ નાખી પાવે (૫) વાતચિત્તજ્વર ઉપર:—ધાવડીના પાદા અને સૂકો કાઠો સાકર નાખી પાવે (૬) રતવા ઉપર:—કાળી કાવળી (મોટી પીતુડી)ની રાખ અને ધાવડીના ફૂલની રાખ મધમા કાલસી લેપ કરવે (૭) મણિધારીના વિષ ઉપર:—ધાવડીના પાદાનો રસ પાવે અને શરીરે પલ્લ યોગવે

* કનકવટી—(૧) શ્વાસ ઉધરસ તથા નૂના વિષમજ્વર માટે—ધતૂરાના લીલા તાલ પાન તોલા ૨ તથા કાળા મરીનું ચૂર્ણ તોલા ૨ મેળવી ખરલમા ધૂડી ચણા જેવડી ગોળી બનાવી હાથે સુકાવી લેવી દિવસમા ત્રણ વખત એકેક ગોળી પાણી સાથે આપવાથી મણુ વખતનો નૂનો લાવ, ઉધરસ તથા શ્વાસરોગ વગેરે દૂર થાય છે કનકવટી—(૨) ઉન્માદરોગ ઉપર—ધતૂરાના શુદ્ધ બીજનું બારીક ચૂર્ણ કરી પછી નાગરવેલના પાનના રસમા ત્રણ કલાક ખરલ કરી મરી જેવડી ગોળીઓ કરી હાથે સુકાવી લેવી ઉન્માદરોગમા રોજ સવારે એક ગોળી આપી ઉપર પાચ તોલા થી પિંડકાવડું થી પિંડકાવડા પછી એક-બે કલાક સુધી પાણી પિંડકાવડું નહિ ત્રણ કલાક પછી અથવા જૂળ લાગે ત્યારે ભોજન કરાવડું ભોજનમા મૂલ થી ૬ મધમારે આપવું સાંજે એક ગોળી દુધમા આપવી આઠ દિવસ પછી જરૂર પડે તો સવારે બે ગોળી આપવી થોડા દિવસ નિયમિત રીતે પચ્ચપાવનથી સાથે આ ગોળીના સેવનથી ઉન્માદ રૂ ૨ થાય છે

૩૧૪. ઘેંડરી—સંં દિંડિય. મં ઘેંડને, કેલિંડ. ખં ટેડરા. હિંં ઢેડશી, ઝીંડી, રામ-તરઈ. લાં હિળીસ્કસ એસ્કયુલેન્ટસ.

ઘેંડરી રૂઝરાતમાં અને દક્ષિણમાં થાય છે. આ વાર્ષિક ફળ-શાક છે. ઘેંડરી ઉનાળામાં થાય છે. તેના રંગ ધોળા કાળા જેવો થાય છે. આકૃતિ પપનસ જેવી ગોળ હોઈ સુમારે અર્ધો શેર વળનની હોય છે. એવું શાક કરે છે. ઘેંડરી—વાતુલ, રુક્ષ, મૂલવર્ધક અને પથરીની નાશક છે.

૩૧૫. ધોળી—મં પાંદરી. લાં કાટન રેટિયુલેન્ટસ. ધોળીનાં ઝાડ કુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. ધોળીનાં પાંદડાં લીમડાનાં જેવો હોઈ દળવાળાં હોય છે. ધોળીનું લાકડું જમ્બુ અને કઠિન હોય છે. એ લાકડાનો રસ સફેદ-ધોળો હોય છે. ધોળીની લાકડી હાથમાં હોય તો ભૂતબાંધ થતી નથી અને અંગ ઉપર સર્પ ધસી આવતો નથી; એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પાતે રાખતી. ધોળી વેલ કરીને એક ધોળીની બનાવે છે. એના વેલા થાય છે. એ ધોળીનાં લાકડાં પણ હાથીદાંત જેવાં મજબૂત હોય છે.

૩૧૬. ધોળી પીલુડીની વેલ (શીંગરોડી)—સંં કાકતુડી, કાકનાસા, કાકતુંડલા. મં શ્વેત કાવળી, શેર-કાવળી. હિંં કોઆ કોડી. પંં અંબરવેલ. લેં પેન્ટાટ્રોપિઝ સાયનનયોહિકસ. શ્વેત કાવળી(પીલુડી)ના વેલાનો વિસ્તાર મોટો હોય છે. એનાં પાંદડાં પીપરનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનાં ફૂલ અંદરથી ધોળા રંગનાં હોઈ બહારથી નીલવર્ણ (કાળાશ ઉપર) હોય છે અને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. આ વેલનું સર્વ અંગ દુધાળું હોય છે. આ વેલ ઘણી જ કડવી હોય છે. એને બરછી જેવાં ટાંકદાર એક દીંટડાને બબ્બે ફળ આવે છે. એને ત્રણ ધાર હોય છે. કાવળી(કાગડી)ની ચાંચ જેવી એ ફળની ટોંક હોય છે; એથી જ આ વેલાનું કાવળી એવું (મરાઠી) નામ પડેલું છે. એ વેલ ઘણી જ કડવી હોવાથી એના સેવનથી અતિશય બિલડી થઈ પિત્ત નીકળે છે. એ બહુ તીવ્ર વનસ્પતિ છે. એનો ગ્રંથ (ચીક) ગૂઝાં ઉપર ચોપડવાથી તે જલદી બેસી જાય છે.

પીલુડીના વેલા હોય છે. એ વેલાના પાંદડાં ત્રિલો હોઈ તેને કાતરા હોય છે. વેલાનો રંગ પ્રથમ રાતો હોઈ પ્રજી ધોળો થાય છે. એ વેલો ધણેક ઠેકાણે વાડ ઉપર થાય છે. પીલુડી—રસ વખતે ઉષ્ણ, કડવી, તીખટ, રસાયન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, સ્વર્ણ, હૃદય, ધાતુવર્ધક, નેત્ર, રુચિકર, સારક અને લઘુ છે. તે કફ, શ્લેષ્મ, અર્શ, સોજો, ત્રિદોષ, દોઢ, કંઠ, કબ્જીકીટ, અતિસાર, બિયારી, બિલડી, દમ, ઉધરસ, બ્વર, હૃદયોગ અને મોહનો નાશ કરે છે. (૧) સુખે પ્રસવ થવા માટે :—પીલુડીનાં મૂળ કેડે બાંધવાં. (૨) પ્રદર ઉપર :—પીલુડીનાં મૂળ ઓખાના ધોવરામળમાં ઘસી આપવાં. (૩) અવાજ છૂટવા માટે :—પીલુડી અને ધોળી ચણેડીનાં પાંદડાં, થોડાવજ અને કોષ્ઠ એ સમલાગે લઈ સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં થોડી લીંડીપોપરની બૂધી નાખી મધમાં કાલવી સોપારી જેવડી ઝોળી કરવી. આ ઝોળી મોઢામાં રાખી રસ ગળી જવો. એના યોગથી અવાજ ખૂલશે. (૪) બિલડી ઉપર :—પીલુડીનાં મૂળ અને હિંગ એકત્ર કરી આપવાં. (૫) અમ્બલપિત ઉપર :—પીલુડીનાં મૂળનો કાઠો અથવા સ્વરસ લઈ, તેમાં થોડી શેકેલી હિંગ નાખી આપવી. (૬) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર :—પીલુડીનાં મૂળ કઠા પાણીમાં કિંવા ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી તેમાં ખડીસાકરની બૂધી નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. (૭) ભૂતબ્વર ઉપર :—પુણ્યકમાં મોટી ધોળી પીલુડીનાં મૂળ લાવવાં અને તે લાલ સૂતરથી હાથે અથવા ગળે અગર તો મસ્તકે બાંધવાં. (૮) નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે :—પીલુડીનાં મૂળ સૂતરમાં બાંધી પાઘડીને છેડે બાંધવાં એટલે નિદ્રા આવશે.

૩૧૭. ધોળી ફળી (શણ્ણવી)—સંં પાંકુફળી. ધૂસરી. મં પાટલી, પાંદરણી, પુશેરી.

* ધોળી પીલુડી(વેલ)ને મરાઠીમાં પાંદરી કાવળી કહે છે, તેમ જ ધોળી ઉપસરીને પણ પાંદરી કાવળી કહે છે. બંને વસ્તુઓનાં નામ મળતાં છે, પણ ગુણગ્રંથ અલગ અલગ છે. ઉપસરીના વર્ણનમાં શી પદજી લખે છે કે, 'કેટલાક લોકોની ભજીતી ગેરસમજ હોઈ તે કાકનાસી(કાવળી)ને જ ઉપસરી કહીને વાપરે છે' એવી રીતે સંસ્કૃતમાં પણ બબ્બે પાંચ-પાંચ વનસ્પતિઓનાં નામ ઘણી વખત એક જ દોષ જેવો ભ્રાંતિ થવા સંભવ છે. આ વેલ ઉપરાંત રાવી પીલુડીની વેલનું વર્ણન આગળ નં. ૪૮૭માં કરેલ છે.

હિંં પાટલી. કં મણમં. લાં ફલુખિયા લ્યુકપાધિરસ.

ધોળી ફળીના છાંડ નાના હોય છે. એ છાંડની ઊંચાઈ સુમારે હાય-દોઢ હાય. (૩-૪ હાય હોય છે. એ છાંડનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એને રાઈ કરતાં મોટાં બિયાં આવે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ બિયાં ટોરોનો ખોરાક છે. દુધાળામાં વેંકો ધોળી ફળીનાં બિયાંનો લોટ કરી લાખર ખનાવી ખાય છે. મુદ વનસ્પતિ પણ માણસને કેટલી ઉપયોગી છે, તે આ ઉપરથી સમજાય છે. ધોળી ફળી—મધુર, ખલકર, વૃષ્ય તથા શીતળ છે; અને મૂત્રાધાત, પિત્તરોગ, મૂત્રકૃચ્છ તથા રક્ત-દોષનો નાશ કરે છે.

૩૧૮. ધોળો ચંપો—સંં શ્વેતચંપક. ક્ષીરચંપક. મં પાંદરા ચાંપા, ખૈર ચાકા. બંં ચાંપા. હિંં ચંપા, ગુલબીની. કાં કાકુસંપિજે. તેં અડવિગ્રજે. તાં ઈજિતલરિ, કાં કાંડચાપે. લાં ખુમિએરિયા એકયુટિફેલિયા.

એને મરાઠીમાં 'ખડચંપો' પણ કહે છે. આ ઝાડ ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે અને તેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે. એ ઝાડ ઘણું જ મોટું થાય છે. આ ઝાડ ઘણું જ પોચું છે. આ ચંપાનો રસ (દૂધ), એટલો ઉષ્ણ છે કે તે શરીરે લાગવાથી ફેણી થાય છે. જૂના ઝાડને ક્યાંક ક્યાંક શિંગો આવે છે. ચંપાનાં ફૂલનું શાક પણ કરે છે. ચંપો—સારક, કડવો, તીખો, તૂરો તથા ઉષ્ણ છે; અને કોદ, કંડૂ (ખરજ), પ્રણ, શળ, કફ, વાયુ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાચના યોગે ચંપા બહુરું થતું હોય તે ઉપર—ચંપાનો રસ ચોપડવો અથવા પાંદડાનો શેક કરવો. (૨) ગૂમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી જવા માટે—ચંપાના દૂધનો લેપ કરવો. (૩) સર્પદંશ ઉપર—ચંપાની શિંગ ઘસી પાવી. સુકાયેલી શિંગ પણ ચાલે; માત્ર તે દૂધમાં ઉકાળી રાખેલી હોવી જોઈએ. (૪) દેચ માટે—ચંપાની છાલ કોપરા સાથે પાવી. ઉતાર—ધી અને ભાત અથવા ચંપાની છાલનો રસ અને આદાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. (૫) દાદિયા તાવ ઉપર—ચંપાની કળીઓ ડીંટાં સુકાં પાનમાં મૂકી ત્રણ બીડાં કરવા. તાવ આવ્યા પહેલાં એકેક કલાકને આંતરે એક બીડું ખવરાવવું. (૬) સર્પદંશ ઉપર—ચંપાની છાલ અને બીલીની છાલ એકત્ર ખાડી તેનો રસ અર્ધો શેર સુધી પાવો. બીજાં ઔષધોની સહાયથી વિષ ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે. (૭) ખસ ઉપર—ચંપાનું દૂધ, ચંદનનું તેલ અથવા કોપરાનું તેલ અને કપૂર એકત્ર ખરલ કરી ચોપડવું. (૮) દાદિયા તાવ ઉપર—ચંપાનાં ફૂલનાં ડીંટાં કાઢી નાખી તે ફૂલ બીડીમાં પીવાં અને ટાઢ ચઢવાની સંધિમાં પણ ખાવાં. (૯) ફેરશાના વિષને હીઘે મૂત્રાવરોધ થાય તેને માટે—સફેદ ચંપાની છાલ બારીક વાટી ઠીમરામાં શેકવી, પછી સહન થાય તેટલી ગરમ પટી દૂટી નીચે બાંધવી એટલે પેશાબ થશે.

૩૧૯. ધોળો મરવો—સંં મરખક. મં મરવા. હિંં મરઆ. કં મરચુપત્રી. તેં રુદ્રખર્. ક્ષીરગી-શાહસ. કાં મર્જુસ. અં મર્જુસ. ઈં સ્વીટ મર્જુરમ. લાં ઓરીગેનમ માન્નેરાના.

ધોળો મરવો સુમારે વેંતલર ઊંચો વધે છે. કોર્ષ ઠેકાણે જરા મોટો થાય છે; પરંતુ તેને ઓટો થવા દેતા નથી. એના પાંદડાં મેથાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંની વાસ ઘણી સારી આવે છે. મરવો—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, દઘ, પિત્તકર, રુચિપ્રદ, રક્ષ તથા લઘુ છે; અને કૃમિ, કોદ, મલમહતા, પેટનું ચઢવું, શળ, કફ, રક્તદોષ, વિષ, જ્વર, અગ્નિમાંઘ, ત્વગદોષ (ખરજ), અરુચિ, વાયુ, દમ, સોજો, હૃદયોગ તથા નીંજીના વિષનો નાશ કરે છે. એના શ્વેત અને કૃષ્ણ એવા બે ભેદ છે. તેમાં શ્વેત ઔષધોમાં લેવાય છે. ઉપયોગ—(૧) ગરમી ઉપર—મરવાનો રસ કાઢી પાવો.

૩૨૦. નંગોડ—સંં સિંકુવાર, નિર્ચુડી. મં વં નિર્ચુડી. કાં નિગડ, વણુર્ધ. હિંં સગડાણ, મેહડી. બંં નિશિંદા. પંં વણા. કં બિગેલોક્ષી, બી-લક્ષી-નેક્ષી. તેં તેક્ષા, બાવિલી, તેલવ. તાં નોકમી. વું નેક્ષી. મલાં ઈંદાણી, બેજોમી. કાં પરચુટ. અં અસણુક, ઇણુલકુલા. ઈં કાધવલિંડ એસ્ટ્રી. લાં વાઈટકસ નિર્ચુડી દ્રાઈફેલિયા (નંગોડ), વાઈટકસ એન્સ કાસ્ટસ (વેણુખીજ).

નગોડના ઝાડ સુમારે દોઢ-એ માથોડા જિયા વધે છે એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે નગોડમા સાદી અને ઠાના નગોડ એવા બે ભેદ છે કાતરા નગોડના ફૂલ લીલા રંગના હોય છે અને પાદડા કાતરેલા જેવા હોય છે. સાદી નગોડને પીળા રંગના બારીક ફૂલ આવે છે જે નગોડની બહારની ઢાલ કાળા રંગની હોય છે અને ફૂલો કાળા આવે છે તેને 'કાળા નગોડ' કહે છે તે અધિક ગુણવાળા છે નગોડ વાતનાશક છે સાદી નગોડ કરતા કાતરા નગોડ વધારે ગરમ છે જગલી નગોડના ઝાડને મરાઠીમા 'વણ્ઠી' કહે છે ધોળા ફૂલની નગોડ—તીખી, કડવી, રુક્ષ, ઉષ્ણ, તૂરી, સ્મૃતિપદ, નેત્રાને હિતકારક, દેશાને હિતકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, મેધાકારક તથા વર્ણુકર છે, અને શુક્રવાત, ક્ષય, સધિવાત, વાત, સોજો, આમ, કૃમિ, કોઢ, કફ, વજ્ર, પ્લીહા, ગુલ્મ, કઠરોગ, વિષ, શૂળ, અરુચિ, તાવ, મેદોરોગ, ગૃધ્રસી, વાયુ, સજોખમ, ઉધરસ, દમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે નગોડના પાદડા લઘુ અને કૃમિનાશક છે કાળી નગોડ—કડવી, રુક્ષ, ઉષ્ણ અને તીખી છે તથા આધ્માનવાયુ, પ્રદર, ઉધરસ, સોજો, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઠાના નગોડ—પચકર, વર્ણુકારક અને પિત્ત, તાવ, વિષ તથા ગૃધ્રસી વાયુની નાશક છે એનાં પાદડાં—તીખા, અગ્નિદીપક, લઘુ અને કૃમિ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે x એનાં ફૂલ—તીખા, ઉષ્ણ તથા કડવા છે, અને

x નગોડના ઝાડની દરેક ડાળીમા લાળા અને પાતળા ત્રણ ત્રણ અથવા પાચ-પાચ પાદડા હોય છે ફૂલ આખાના મોરની માફક રુચ્છાદાર અને જાણુડિયા રંગના હોય છે નગોડના બીજને કેટલાક વૈદ્યો રેણુ—બીજ કહે છે બે મકારની નગોડમા ધોળા નગોડના પાદડા લીમડાના પાદડાથી કાઠકે પહેળા અને કામરાવાળા તથા અણીદાર હોય છે કાળી નગોડને નિર્જી રી કહે છે એના પાદડા તુવેરના પાદડાના સમાન અને મખમલની માફક બહુ જ નરમ અને સુવાળા હોય છે પુરતક અથવા લૂગડામા રાખવાથી તેમા છવ (કુલો, કસારી આદિ) પડતા નથી એની માત્રા ૨ માસાની છે આ સિવાય એમા એક વનનગોડ નામે ત્રીજી ભત પશુ છે

મ.યોન શ્વેતમા જે રેણુકબીજ લખે છે તે લી ડાળીપર વર્ગની ઔષધિ છે તેો નંદિનમા પાઈપર ઓરેન્ટેએકમ કહે છે

ડોન્ડર ફેસાઈ લખે છે કે નગોડ કડવી, તીખી, કઠેલી, લઘુ ઉષ્ણ, દીપન, વાતશામક, વેદનાશામક, કુષ્ઠન, કફન, ત્રણુશોધન, ત્રણુરોપણુ શોથન, ક્ષેત્રમનિ સારક, જ્યારન નિયતકાલિકનવરમંતિષ મક, મ્દન, કાસર, મૂત્રલ, આત્મવલ્લક, કૃમિદન, મગજ અને જ્ઞાનતત્ત્વોને બદલ અને રસાયન છે

માત્રા—પાનને ૨૫૨૨૨ ૧ થી ૨ તોલા સુગંધી દ્રવ્યની સાથે પાનનુ ચૂક ૧ થી ૧૦ તોલા આદાના રસ અને મધની સાથે

ઉપયોગ—નગોડ ઉત્તમ શોથકર, વેદનાશકાપન અને વાતકર છે એ સોજવાળા રોગોની મધ્યમ દવા છે ફેફસાનો સોજો, ફેફસાના પડદાનો સોજો, આતરડાના પડદા (ઉદરખાના)નો સોજો કથાદિ પર નગોડ વપરાય છે નગોડ, ધણુસર (દત્તિકેદ) સાપસણુ, કાકચ, વજનાજ અગ્રીજ સરગવો, પુનર્નવા, સુરંગો પત્રો અને સોનુ એ બધી શોથનાશક ઔષધિઓ છે તેમા નગોડ સર્વત્ર મળી શકે છે અને ઉત્તમ શુણ્કરી છે તીવ્ર આમવાતમા સામાઓનો સોજો, પરમામા થનારો અડકોપનો સોજો એ શોથને દરદ સહિત દૂર કરવા માટે નગોડ જેવી બીજી ઔષધિ ક્વચિત જ મળશે શોથ ઉપર નગોડથી રોક કરાય છે તેમ જ પેટમા પશુ અપાય છે નગોડની સાથે કરજ, લીચડો અને મલ્લારા પાન રોક કરવા માટે મેળવાય છે જડમાળમા નગોડના રસનુ નસ્ય કરવાય છે અને પાનથી શેમ મ્દાય છે કાનમા પકે થયુ હોય તો નગોડના રસથી તે સિદ્ધ કરીને તે કાનમા નખાય છે પણ દેડ રત્તવા, રત્તપિત્ત કથાદિ ચર્મરોગો પર નગોડ પેટમા અપાય છે અને લેષ પશુ કરાય છે નવા પરમા પર નગોડનો મળે અતિ ગુણમારક છે. જો પેશાબ બંધ થયો હોય તો નગોડના પાણીના ગરમ કવાથમા રોગીને બેસાડવો

નિર્જી રી ઉત્તમ શોથકર છે, પણ દરત સ્પર્ક લાવવી નથી, માટે શોથરાગમા પહેલા જુવાળ આપવો અથવા નગોડની સાથે દત્તીમૂળ વાપરવું

ગુવાવડીના તાવમા નગોડ આપવાથી ગર્ભાશયનો સક્રોચ યઈને જ્વર રહેતુ દુષિત લોહી બહાર નીકળી ભય છે ગર્ભારોચ અને આસપાસના રચાવનો સોજો ઊતરી ભય છે સુવિકાતવરમા નગોડ પેટમા અપાય છે તથા ગર્ભાશય અને જનને દ્રિષ ઉપર ગરમ પાન પણ બધાય છે

બધી ભતના રોગોમા નગોડ સિલાજિતની સાથે આપી શકાય છે એ મિત્રણુ અમૃત સમાન છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કૃમિ, કફ, વાયુ, પ્લીહા, શુભવાયુ, કોઠ, સોળે, અરુચિ તથા ખરગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પેટમાં વાયુનો સંચય થયો હોય તે ઉપર:—સાદી નગોડનાં પાંદડાનો અગરસ ૭ માસા, ઘી ૭ માસા અને મરીની બૂટી ૪ યુગ્મ એકત્ર કરી લેવું અથવા નગોડનાં કુમળાં પાંદડાં ચાવી રસ ગળી જવો. (૨) વાયુએ કદરી અંગ અકલકાઈ જાય છે તે ઉપર તથા સંધિવાત ઉપર:—નગોડનાં પાંદડાં અને વાયવરણનાં પાંદડાં કિંવા સરગવાની હાલ એકઠી કચરી પોટલી બાંધી અને તવા ઉપર ગરમ કરી કેટલીક વાર શેકવું. પછી તેનો જ પાટો બાંધવો. (૩) પ્લીહોદર ઉપર:—સાદી નગોડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત ૨ તોલા એકત્ર કરી દરરોજ સવારે એકવાર એ પ્રમાણે સ્નાત દિવસ આપવું. પથ્થ—દૂધ—ભાત ખાવાં. આડમે દિવસે કાંજમાં નવટાંક ઘી નાખી પાવું. (૪) વાયુથી પેટ ચડવું, શરીરમાં સજીકા થવા અને જડત્વ આવવું એ ઉપર:—કાતરા નગોડ, લાંગરો અને કાળી તુલસીનો રસ કાઢવો તથા સ્વચ્છ અજમેા લઈ તેને એ. રસની સાત, ચોદ કિંવા એકવીસ લાવનાઓ આપી સૂકવી રાખવો. આ અજમેા દરેક વખત ૬ માસા સુધી ગરમ પાણી સાથે ગળવો, ચાવવો નહિ. (૫) સોળે અને ગાંઠ ઉપર:—નગોડના પ્રાણનો બાફ આપી તે બાંધવો. (૬) દુષ્ટપ્રભુ, નાસૂર અને ભાગદર ઉપર:—નગોડનાં પાંદડાંનો કંક અને રસ એમાં તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૨૧. નરાંબા—એ જાડ મોટાં થાય છે. એ જાડનાં પાંદડાં કંઈક નાણાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એ જાડ ઉપર ગોળાકૃતિ ફળના શુભ્રા આવે છે. નરાંબાનું લાકડું ધમારતનાં કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. રાખેલા જંગલમાં આ જાડ ઘણું હોય છે. ઉપયોગ—(૧) બદ પાકવાને માટે:—નરાંબાના કુમળાં પાંદડાં અર્ધો ભાગ અને જૂનાં પાંદડાં અર્ધો ભાગ લઈ એકત્ર કરી બારીક વાટવાં. પછી તેનો ગોળો કરી ગાંઠ ઉપર બાંધવો અને તે જ પાંદડાંને ૨ તોલા સુધી અગરસ કાઢી પાવો. આ ઔષધ ગરમી ઇંદી કાઢનાર ઉત્તમ છે.

૩૨૨. નસોતર—સં નિશોતર, ત્રિવૃત્, મં તેડ. હિં નિશોથ, પનીલા. બં તેહડી. કં બીળેતિગડે, નાગદંતી. તૈં તેલા તેયડા. તાં ચિવડે, શિવદર્ધ. મલાં ગોં તીગડે, અં દુરણુદ. ઇં દરખીયરડ. લાં આય પોમિયાટરખીયમ. કાં નિસોથ.

નસોતરના વેલા હોય છે. એમાં ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે; અને તે કૂલ ઉપરથી થયેલી છે. આ વનસ્પતિ બહુ રેચક છે. ધોળી કરતા કાળી અધિક તીવ્ર છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળને નસોતર કહે છે. ધોળું નસોતર—મધુર, રક્ષ, તૂરું, સ્વાદુ, રેચક, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું તથા વાતકારક છે અને કફ, પિત્ત, તાવ, પ્લીહા, મળુ, પાંડુરોગ, શોફોદર, પિત્તોદર તથા પિત્ત-વ્યરનો નાશ કરે છે. કાળું નસોતર—તીખું, કડ્ડું, ઉષ્ણ તથા રેચક વિષે પ્રશસ્ત છે અને મૂર્છા, દાહ, મદ, શ્રાંતિ, કોઠ, કંડૂ, કફ, મળુ, કંકરોગ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એ ધોળા નસોતર કરતાં ઓછા શુભ્રવાળું છે. રાતું નસોતર—મધુર, રક્ષ, વાતકારક, તૂરું, રસકાળે કડ્ડું, તીખું, ઉષ્ણ, રેચક, હિતકારક તથા મલસ્તંભક છે અને સંગ્રહણી, કફોદર, સોળે, પાંડુરોગ, કૃમિ, પ્લીહા, તાવ, પિત્ત, કફ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત તથા હૃદયોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) જૂ મારવા માટે:—ધોળું નસોતર કાજમાં વાટી ચોપડવું. (૨) પથરી ઉપર:—નસોતર અને ધંદજવનુ ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૩) રેચ માટે:—નસોતરનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું અને પિત્ત પ્રધાન હોય તે દ્રાક્ષના કાઢામાં પાવું. (૪) લક્ષ્મકરોગ ઉપર:—દૂધમાં પાવું. (૫) વિદ્રધિરોગ એટલે ગૂમડાં થાય તે ઉપર:—ત્રિફળાના કાઢામાં નસોતર નાખી પાવું. (૬) પિત્તગુદ્મ ઉપર:—નસોતર અને ત્રિફળાનો કાઢો પાવો.

૩૨૩. નળ—સં દેવનલ, નલ. બં નલ. મં દેવનળ. હિં નરસલ. કન્દીં આંચી. કં

* એની વેલ ત્રણપાની હોય છે. એને ચાર-ચાર કાળાં બીજ હોય છે. ઉપયોગમાં એના વેલાનું લાકડું લેવાય છે. ધોળાની માત્રા ૨ થી ૪ માસા, કાળાની ૧ થી ૩ માસા અને રાતાની ૩ થી ૬ માસાની ગણાય છે. અનુષાન સુંઠ અને સિંધાલજી

દેવનાલ. ઉચ્ચગોળિવે. તેં ભુરુએકુર. ઇં ઇંદિયન ટોબેક. લાં. લોખીલિયા-નિકાટી આનીફાલિયા.

નળના ખંડના જેવા મેટા થાય છે અને નળની માફક જ એની સોટીમાં પોલ હોઈ ગાંઠો હોય છે, એનાં પોંદડાં વાંસનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. નળીઓ કરવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે. નળ—શીતળ, સ્વચ્છ, તૂરી, મધુર, વીર્યવર્ધક, કંઠવી, દીપન તથા મૂત્રશોષક છે અને વિસર્પ, મૂત્રકૂચ્છ, દાંઠ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, હૃદરોગ, અસ્તિશૂળ, યોનિરોગ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અંડ ઉતરી ગયો હોય તો :—નાળિયેરના અંગરસમાં નળનાં મૂળ પેસાભાર ધસી પાવ અને કાનમાં ભુવારની સળી દિવસ ૧૪ ઘાલી રાખવી. (૨) મૂત્રાઘાત ઉપર :—નળનાં મૂળ કાલનાં મૂળ, કાસનાં મૂળ અને શેરડીનાં મૂળ સર્વ સમભાંજે લઈ અજીર્ણ કાઢો કરી કંડો થયા પછી તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૩) કંઠરોગ ઉપર :—નળના તોરા ચલમમાં નાખી પીવા.

૩૨૪. નાઉળ (નાની નાળવેલ) —સં નાપૂલી. ગ્રં મુચસકાંદા, નાઉળ. હિંં ચંદ્રા, નકૂલકંદ. કં વિષમુગરી. કાં નાવડીયા વેલ.

નાઉળના વેલા હોય છે. એ ચોભાસામાં જોય છે. એનાં પાંદડાંને અંણીઓ હોય છે. પાંદડાંની નીચેની ખાલુએ કુસો (પુમ) હોય છે. નાઉળનાં પાંદડાંનું ચાંક કરે છે. એ શાક કંડું અને પચકર છે. ગરમીવાળા માણસને એ શાક પચકર છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૂચ્છ અને મૂત્રાઘાત ઉપર :—નાઉળનાં પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨) આંખો આવે છે તે ઉપર :—નાઉળનાં પાંદડાંનો અંગરસ અને લીંબુનો રસ, એ એકેક લાગ, અદીધુ, અડધો લાગ, મમીરો ૦૧ લાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી, સારી રીતે ખરલ કરી તેનો આંખ ઉપર લેપ કરવો. (૩) ઉપદંશ ઉપર :—નાઉળનાં પાંદડાંનો રસ દૂધ અને સાકર સાથે ૨ વખત આપવો.

૩૨૫. નાકછીંકણી —સં છિક્કીકાની, છિક્કીપના. મં નાકાશિંકણી, જૂતાકેશી. કં જૂતાકેશી. જં હેચેના. હિંં નાગછિક્કની. ઇં સેટીપિડા ઓલીંકુલેરિસ.

એને મરાઠીમાં 'ભૂતકેશી' પણ કહે છે. એનાં નાનાં મૂખમાં હોય છે. એ કોંકણમાં અને ખીજે રથજે પણ ધણી થાય છે. નાકછીંકણી—તીખી, રચિકર, પિત્તલ, અમીદીપક, લઘુ, ઉષ્ણ, તૂરી તથા ઉત્રગંધી છે. અને ત્વગદોષ, કફ, વાયુ, સ્વેતકુષ્ઠ, કૃમિરોગ, રક્તવિકાર, મઠપીડા, જૂતખાંધા તથા દહિરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ચઢેલું માથું ઉતારવા માટે :—નાકછીંકણીના પાલાનો અથવા બિયાનો રસ નાકમાં કિચિત પાડવો, કિંવા બી સૂંઘવો; એટલે છીંકા આવી મસ્તક ઊતરે છે. ઉતાર—નાકમાં ઘી નાખવું. (૨) સ્ત્રીઓના નષ્ટપુષ્પ ઉપર :—નાકછીંકણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ સાકર નાખી ૭ દિવસ આપવું. તે જ પાંદડાં તેલમાં ખરલ કરી તેની ગોળી કરી ઋતુસમયે ત્રણ દિવસ સુધી યોનિમાં રાખવી. (૩) ગુદમ અને રુદાવાત ઉપર :—નાકછીંકણીના હોડાનો દાઢો આપવો. (૪) હંતશૂળ ઉપર :—નાકછીંકણીનાં પાંદડાં વાટી દાંત નીચે રાખવાં.

૩૨૬. નાગકેસર —સં ગાં હિંં કં તેં નાગકેસ-શ-ર. અં નારમુક. લાં ઓદીકાર્પસ લેંગીફાલિયસ. (આ નામ રાતી જતલું છે.)

● મમીરાને સંસ્કૃતમાં નેત્રદા, નેત્રજનની, ચક્ષુષ્યા, નેત્રરાજકા કહે છે. આ એક જડી છે. હિમાલય અને ચીન દેશમાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ જાનીમાં પાણી હોય ત્યાં સુધી જોડા મકર થાય છે. એનાં નાનાં નાનાં રૂખડાં, નાની નાની ડાળીઓ અને સોટીઓવાળા કુષ્પ થાય છે. એની જડ ધણી જ ગાંડાવાળી હોય છે. એ ગાંઠ હળદરના જેવી જળ જ પીળી હોય છે, એનાં ખીજ તલના જેવાં હોય છે. આ મમીરાના શુભ લક્ષ્મણના તીખે અકબર રથમાં, ઘણા જ કહેલ છે. નેત્રરોગમાં એનો ઉપયોગ ધણે છે. અનાવમાં ચામણ વાપરી શકાય છે.

+ નાદલ(મરાઠી મુંચસવેલ)ને લેટિનમાં ઓફિયોરાઈઝા મુગ્રાસ કહે છે. એ જંદુરપાંથુ નાની વેલ છે. ગરમીના દિવસોમાં સુકાઈ જાય છે. તે પાળી વરસાદના દિવસમાં ઊગી નીકળે છે. પાન બહુ જ પાતળાં, નીચેની શિરાઓ પર વાળવાળાં, હવર વાળસહિત ૪ થી ૮ ઇંચ લાંબાં હોય છે. ફૂલ સફેદ સાખાના અંતમાં વસાવે હોય છે. આનાં મૂળ કંડવાં, તીક્ષ્ણ, કૃમિન અને પૌષ્ટિક છે. મૂળનો કપાય અપચનમાં અપાય છે.

નાગકેસરનાં ઝાડ થાય છે. એમાં કાળી અને રાતી એવી બે જાત છે. લાલ જાતને લઘુ નાગકેસર કહે છે. નાગકેસર એ લવંગ જેવડું હોય છે. કાળું નાગકેસર ઠંડા ગુણવાળું છે; અને એનો મસાલામાં ઉપયોગ થાય છે. રાતું નાગકેસર ઉષ્ણ ગુણવાળું છે. નાગકેસર—કચ્છ, તુરુ, આમપાયક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, લઘુ તથા રુક્ષ છે અને પિત્ત, બિલટી, કફ, વાત, રક્તરોગ; વાયુ, ખરજ, હૃદયવ્યથા, સ્વેદ, દુર્ગંધ, વિષ, ત્વચા, દાદા, વિસર્પ, બસ્તિપીડા, વાતરક્ત, કંકરોગ અને મમ્તકથળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકના રક્તમૂળ-વ્યાધિ ઉપર:—નાગકેસર અને માખણ આપવું. (૨) સોમરોગ એટલે જળપ્રદર ઉપર:—નાગકેસર છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ પાતું અને તે ઉપર છાશ અને લાત ખાવો. (૩) આમાંશ (મરડો) અને બાળકની રક્ત-સંગ્રાહણી ઉપર:—નાગકેસરની ભૂકી રાતે છાશમાં પલાળી રાખી સવારે ગોળી કરી આપવી. એ જ કમ પ્રમાણે સાંજે પણ ૩ દિવસ સુધી આપવી. (૪) રક્તપ્રમેહ ઉપર:—નાગકેસર અને ચણકબોળા એ ત્રણ-ચણ માસા લઈ અણમાં કાઢો કરી તે ઠંડા થયા પછી પાવો. (૫) ગલ્-ધારણુ મારે:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી આપવું. (૬) રક્તસ્નાય ઉપર:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૭) પ્રદર ઉપર:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં પલાળી રાખવું અને રોજ સવારે અને સાંજે સોપારી જેવડી ગોળી કરી આપવી. એટલે રક્તપ્રદરનો જલદી નાશ થાય છે. (૮) સ્વરભંગ ઉપર:—નાગકેસર, એલચી અને સાકર એ મોઢામાં રાખવું. (૯) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી આપવું.

૩૨૭. નાગચંપો—સં ૦ થં ૦ નાગચંપક. મં નાગચંકા. થોરલાયંપા. હિં ૦ નાગચંપા. કં ૦ નાગચંપકે, સં પીગે. તાં નાગેશુર, નાગેપુ. તૈ ૦ નાગકેસરમુ. મલાં નાગચંપક. ટું ૦ નાગચંપો. લાં ૦ મેસ્થુઆદિરિયા.

નાગચંપાના છોડ (નાનાં ઝાડ) બંગાળ, આસામ, કૉંકણ અને કર્ણાટક પ્રાંતમાં થાય છે. આ છોડ મોટો થાય છે. એનાં પાંદડાં મોટાં તથા લાકડું મજબૂત હોય છે. એને સાત-આઠ વર્ષ ફૂલ આવે છે. એનાં ફૂલ સફેદ, સુંદર, મધુર વાસવાળાં અને મનને સંતોષ આપનારાં હોય છે. એ ફૂલ હથેળી જેવડાં હોય છે. એ ફૂલ સૂકી રાખી મૂકે છે. ફૂલની આકૃતિ નાગની ફેણ જેવી હોય છે માટે આ છોડનું નામ નાગચંપો પાડેલું છે. નાગદંતની જેવો બીજને એક નાનો છોડ થાય છે; તેને પણ નાગચંપો કહે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે અને તે નાગની ફેણની માફક વાંકડાં હોય છે. x નાગચંપો—વર્ણ, ઉષ્ણ, તીવ્ર, ઘણુરોપણુ તથા ચ્યુષ્ણ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. બીજ વસ્તુના સંયોગે અગ્નિસ્તંભક છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:—નાગચંપાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—નાગચંપાનાં ફૂલની ધૂણી કરવી. (૩) ખરજ, ખસ અને ફાણા વગેરે ઉપર:—નાગચંપાનાં બી કોપરેલમાં ઘસી લેપ કરવો.

— મં શાલિમામજ લખે છે કે, ‘બંડલુના વૃક્ષના કેસરને અને નાગચંપાના નરકેસરને નાગકેસર કહે છે. એની એ બે જાતો છે. તે ગ્રેવા અને કૉંકણ તરફ થાય છે.’ આ બંને વૃક્ષોનું બુદ્ધંબુદ્ધં વર્ણન આ ગ્રંથમાં આપેલ છે. બંડલુમાં જે નાગકેસર થાય છે તેને કાળું નાગકેસર કહે છે. નાગચંપાનું નાગકેસર પીળા રંગનું હોય છે.

હિંદુસ્તાની વૈદ્ય—નાગકેસરનાં સુકાયેલાં ફૂલ ઘીમાં મેળવી ચોપડવાથી દુખતા હરસ તથા પગના તળિયામાં થનાર બળતરા દૂર થવાનું જણાવે છે; તથા વૃક્ષની છાલ અને જડને પાણીમાં બોળવી તે પાણી પીવાથી પાચનશક્તિ વધારે છે અને બીજને પીડીને કાઢેલું તેલ સંધિવા ઉપર ચોપડવાનું કહે છે.

રાતા નાગકેસરનાં ઝાડ દક્ષિણ પશ્ચિમઘાટ પર અને કર્ણાટકમાં થાય છે. એને મરાઠીમાં સુરંગી કહે છે. એને અતિ મનોહર સુવાસિત ફૂલ આવે છે. ફળોને મરાઠીમાં ‘ગોડી જોડી’ કહે છે. એનો ગર ખવાય છે. એની સુકાયેલી કળીએને રાતું નાગકેસર કહે છે.

x નાગચંપાનાં ફૂલમાં રહેલાં યુકેસરને બંગાળમાં નાગકેસર કહે છે. એનો રંગ સોના જેવો પીળો હોય છે. આ નાગકેસર શીતળ, પીડારામક, રક્તસંગ્રાહક અને ગ્રાહી છે. માત્રા-૧ રતી માખણ, ઘર અને સાકરની સાથે.

(૪) સસણી (વરાધ) ઉપર:—નાગચપાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૫) કડણુ ગાંઠ પાકવા માટે:—નાગચપાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૩૨૮. નાગછત્ર—સં ૦ બં ૦ નાગદંતી. હિં ૦. નાગલી. મં ૦ નાગોળી, પેવે. કં ૦ નાગદાળી. મરાઠી લાપામાં એને ‘નાગોળી’ પણ કહે છે. એ નાગછત્રના છેડા મોટા એટલે શેરડી જેવડા અને આબેહૂબ શેરડી જેવા દેખાય છે. પાંદડાં કેળ જેવાં હોય છે. કળલાવીનાં, જેવો નાગ-છત્રનો કંદ હોય છે. એકાદું નાગછત્ર શેરડીના જેવું કાંઈક મીઠું લાગે છે. તે કાંઈ કાંઈ ખાય છે. નાગછત્ર તીખું, રક્ષ, રુચિકર, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે; અને વાત, કફ, પિત્ત, શુભ્ન, ચળ, ઉદર, યોનિદોષ, વિષ, જલદી, કંઈદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર:—શેરડી પ્રમાણે નાગછત્ર ચાવી તેનો રસ પાવો.

૩૨૯. નાગદમની (સુખદર્શન)—સં ૦ કં ૦ નાગદમની. મં ૦ નાગદમની. મં ૦ નાગદવણ. હિં ૦ નાગદૌન-દમન, પિંદર. બં ૦ નાગદૌન. તાં ૦ વિશમુગિલ. તેં ૦ દેસરચેડુ. લાં ૦ કાંઈનમ એશિયાટિકમ.

નાગદમનીનાં ઝાડ એનેનાસનાં ઝાડ જેવાં થાય છે. નાગદમનીનાં પાંદડાં એક વેંત જેટલી પહોળાઈનાં, ૨-૩ હાથ લાંબાં તથા લીલાં હોય છે. એ ઝાડના મધ્યભાગે ત્રણ હાથ લાંબાઈનો એક દાંડો આવે છે અને તે ઉપર લાંબાં અને ઘોળાં ફૂલ આવે છે. એ ફૂલમાં લસણની કળી જેવાં લાંબાં મિયાં હોય છે. નાગદમની—ઉષ્ણ, અતિ કડવી, લઘુ, રુચિકર, કોષ્ઠશુદ્ધિકર, તીક્ષ્ણ તથા તીખી છે; અને યોનિદોષ, લુતા તથા સર્પનું વિષ, વાયુ, કફ, જલદી, કૃમિ, મણ, મૂત્રકૃમ્મ, ઉદર, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, ઉધરસ, કંઈરોગ, ચળ, શુભ્ન, રક્તદોષ, તાવ, સર્વ પ્રકારનાં વિષ, આત્માન અને બ્રહ્મપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—નાગદમનીનાં મૂળ કંઠા પાણીમાં ઘસી પાવાં; એટલે જલદી થઈ વિષ જીતરી બધ છે. (૨) બાળા ઉપર:—નાગદમનીનાં પાંદડાં તેલ ચોપડી રોકી ૩ થી ૭ દિવસ વાળા ઉપર બાંધવાં. (૩) દાદર ઉપર:—નાગદમનીનાં પાંદડાંના રસમાં મીઠું નાખી ગરમીમાં મૂકી પછી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૪) સ્ત્રીઓની કમરે કનવટ થાય છે તે ઉપર:—નાગદમનીનાં પાંદડાંને ગોળ વાળી તે પાંદડાં કમરે બાંધવાં. (૫) નાના બાળકના કફવિકાર અને વરાધ ઉપર:—નાગદમનીનાં પાંદડાં ગરમ કરી રસ કાઢી મધમાં નાખી પાવાં; એટલે જલદી થઈ કફવિકાર દૂર થાય છે.*

૩૩૦. નાગફણી—સં ૦ સર્પિણી. મં ૦ નાગફણી. બં ૦ સર્પકંકાલી. હિં ૦ કં ૦ તેં ૦ સર્પિણી.

એના અંગ ઉપર સર્પના અંગ જેવા લિસોટા હોય છે. એ છેડા નાના થાય છે અને નાગની ફણી જેવો એ ઝાડના ઉપરના છેડાનો આકાર હોય છે. નાગફણી—વિષનાશક અને સ્તનમાં દૂધ વધારનારી છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—નાગફણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અથવા મૂળ ઘસી પાવાં. (૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:—નાગફણીનાં ઝાડનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી નિત્ય એ વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ સુધી આપવાં. પથ્થ-મીઠું ખાવું નહિ.

૩૩૧. નાગરવેલ—સં ૦ નાગવલી. મં ૦ નાગ-પાનવેલ. હિં ૦ નાગરવેલ. કં ૦ યલીબલી. તેં ૦ તામલપાક. તાં ૦ તાંજુલી. તું ૦ બચિરે. મલાં ૦ વેતિલા. ફાં ૦ બર્ગતબોલ. અં ૦ કાન. ઇં ૦ જિંટલ

* નાગદમનીનાં પાન ઉત્તમ શોષકર છે. કંદની કિંવા એચિકેયુઆના, અરફસી અથવા પાણકંદાના જેવી છે. થોડા પ્રમાણમાં ફેદલ અને શ્લેષ્મકર છે. મોટા પ્રમાણમાં ખાતરીવાદક, સીગ્ચ અને ઉત્તમ વામક છે, આનાથી ઊલટી બનુ જ થોડા સમયમાં થાય છે અને જલદી ચવાળી થકાવટ આવતી નથી અથવા મરેડો, ઝાડા થવા અથવા બીનું કંઈ દુષ્પરિણામ આવતુ નથી. પાણકંદો જલદી કરાવવા માટે આખી ગાંઠનો નથી, પણ આ નાગદમની આખી સકાય છે. સુકાવેલા કંદ લાભ કંદ કરતાં અરવો ગુણુ કરે છે. સરખત બનાવી લેવાથી ગુણુ કેટલાક દિવસો સુધી ટકી રહે છે.

માત્રા—તાજ કંદનો રસ ૧ થી ૨ તોલા જલદી કરાવવા માટે. ઉપયોગ—બાળકોના કફમોચ ઉપર લેખી કરાવવા માટે નાગદમની નિર્લશ્વરે આખી સકાય છે. બધી નતના સોળ પર પાનને એરડિયું લગાવી જરા ગરમ કરીને બંધાય છે.

—રવામી કૃષ્ણાનંદ

લીક. લાં પાઈપરખિટલ.

નાગરવેલનાં પાન સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ફક્ત હિંદુસ્તાનમાં જ આવનાં પાનની ઉત્પત્તિ છે. આવનાં પાનમાં 'કાળાં પાન' ને 'ડીટાં પાન' એવી બે બ્રત છે. કાળાં પાન ચરચરિત અને ઘણાં ગરમ છે. રેંચ, આપવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે. ડીટાં પાન કે જે કપૂરી કહેવાય છે, તે તૃદુ અને સૌમ્ય છે. રાંમટેક પાસે પાન ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાન ઘણા દિવસ રહે તોપણ સુકાતાં નથી. લીલાં પાન કરતાં પ્રક્રિયા પાન આવવામાં સારાં તેમ જ ગુણવાળાં પણ વધારે છે. પાનનો પ્રચાર સર્વત્ર છે, એટલે તે વિષે વિશેષ કહેવાનું કારણ નથી. તાંબૂલ (પાન)—એ વીર્યવૃદ્ધિકર, કામોદીપક, રચિકર અને કાંતિકર છે. તાંબૂલના અતિ સેવનથી પિત્ત, દંતદોષલ્પ, નેત્રરોગ, બલક્ષય અને મુખરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભિણી અને બાળકોને પાન આપવું નહિ. પાન ખાવું તે સ્નાન કર્યા પહેલાં અને જમવાની સાથે લાગણું જ ખાવું નહિ. બે ઘડી પછી ખાવું, એટલે તે હિતકર છે. + નાગરવેલ—તીખી, તીક્ષ્ણ, રચિકર, કઠ્ઠી, અમિદીપક, દાહકારક, કામોદીપક, સારક, ઉષ્ણ, તૂરી, ખારી, વિષદ, વચકારક, રક્તપિત્તકારક, બલકર, લઘુ, રક્ષ, સ્વરપ્રદ, મુખગુહિકારક, મુખને શોભા-વ્રનારી તથા સંસિની છે; અને પીનસ, ઉધરસ, કક, વાત, શ્રમ, કૃમિ, વાતરક્ત, ભ્રમ, ક્લેદ (પરસેવો). તથા કંડૂ (ખરજ)નો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર—નાગરવેલનાં મૂળ પાનમાં ધાલી ખાવાં એટલે બિલટી થઈ વિષ જીતે છે. પ્રથમ પાનથી બિલટી ન થાય તો બે ત્રણ ખાવાં એટલે બિલટી થશે. (૨) નળ ફૂટ્યા હોય તે ઉપર—આવાનાં પાંકલાં પાન અને સરખવાની ઓલનો ભેગો રસ કાઢી ૩ દિવસ પાવો. (૩) એરકોચલાના વિષ ઉપર—કાળી નાગરવેલનાં પાનનાં ડીટાનો રસ પાશેર સુધી ૩ દિવસ પાવો. (૪) પાશેર અંગે ફૂટી નીકળ્યો હોય તે ઉપર—નાગરવેલનો, ભાંગરનો તથા તુળસીનો રસ અને બકરીનું દૂધ એ સર્વ આખો અંગે બે પહેર સુધી મર્દન કરવું; અને પછી ઠંડા પાણી વડે ૩ દિવસ સ્નાન કરવું. (૫) કોલાના (શિયાળાના) વિષ ઉપર—નાગરવેલનાં મૂળ પાણીમાં ખારીક વાટી પાવાં એટલે બિલટી થઈ વિષ જીતે છે. (૬) શરદીથી થયેલી ઉધરસ ઉપર—નાગરવેલની શિંગોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

. ૩૩૨. નાગલા દૂધેલી (અમાર દૂધેલી-દૂધી)—સં-ફલકંટકા, ઇદિવરા. મં-ઉતરણી, ઉતરંક. હિં-ઉતરણ. કં-કુરંટિ, કુટિંગ, તલવાર-નળળી, મુગરુ-તુળળી, હાલકારેટિંગા. તાં-વેલિપાર્તિ, ઉતમની. તં-શરંટિએટ, જસ્તુપ. મલાં-વેલિપાર્તિ. લાં-ડેમિયા એક્સટેન્સા.

આ વેલાને 'ઉતરણ' એમ પણ કહે છે. દૂધેલીનો વેલો વર્ષો સુધી રહે છે. એ વાડ ઉપર જ આડ ઉપર ચડેલા હોય છે. એ વેલાની ડાળી કલમ કરી જમીનમાં બળી પરાથી તેને મૂળો ફૂટી વેલો લાગ્ય થાય છે. દૂધેલીનો વેલો પ્રસિદ્ધ છે. જે વેલા જાંચા થઈ ડાળી બાલુએ ફરી વૃક્ષ મળ્યાદિ ઉપર ચડે છે તે વર્ષભર દેકે છે અને જે જમણી બાલુએ ચડે છે તે કંઈક વર્ષો સુધી દેકે છે. આ યુક્તિ પરમેશ્વરે વેલામાં મોટી ચતુરાઈથી રાખેલી છે. એને બળે કોણ આવે છે. તેનો આકાર પોષ્ટ જેવો હોય છે. એ ફળમાં રેશમ જેવું ર હોય છે. નાગલા દૂધેલી—તીખી, શ્વેત, આંખોને હિતાવદ, લઘુ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સારક, તૂરી અને મજુરોપણ છે તથા ઉધરસ, વલ્લ, કૃમિ, દમ, જ્વર, પિત્ત, પ્રમેહ, કક, કુષ્ઠ, ગ્રલાપ, વાયુ, તંદ્રા, દરાજ, ક્ષય, કાસ, મૂત્રદૃશ્ય, યોનિ-રોગ અને સ્વપ્નો નાશ કરે છે તથા સુખે પ્રસવ કરનારી છે. એનું શાક—ઉષ્ણવીર્ય અને કડવું છે. એ કૃમિ, અર્થ, કુષ્ઠ અને કફવાતનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—ખારાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તીખાં, લઘુ, અમિદીપક, પિત્તકાપન, વિશદ તથા-વિચનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્જર ઉપર—

+ ડોઝર દેસાઈ લખે છે કે નાગરવેલના પાનનો રસ અગ્નિ બેરદાર પૂતિદર (ફૂંઝાનાશક) છે. આ કાર્મલિક એસિડના કરતાં પાંચગણો વધારે બળવાન જીવન છે. —સ્વામી દુષ્કાનંદ

• ફૂટેલીની ફળાંગામાં દૂધ હોય છે. બીજ એક એવી જ વેપ થાય છે; પરંતુ તેમાં કંપ દોર નથી. તેને ફૂટેલી કહે છે. ફૂટેલીનાં પાંદડાં વાટી બદ, ચમડાં વગેરે ઉપર બાંધવાથી તે તેને સત્તર પછી ફાટી આવે છે.

દૂધેલીના મૂળ અને હરેતુ ચૂર્ણ સાકર કિવા ગ્રોળ નાખી ગરમ પાણીમા પાવુ એ પાયક અને રેચક છે (૨) કાનમાં બગાર્ધ ગયા ઉપર:—દૂધેલીના પાદડાનો રસ કાનમા ચણુ દિવસ નાખવો એવે બગાર્ધ મરશે (૩) ગૂમકું વગેરે પાકીને ફૂટવા માટે:—દૂધેલીના પાદડા વાટી બાધવા (૪) જળવાત (તળગરમી) અને કુષ્ઠ (કાઠ) ઉપર:—દૂધેલીનું દૂધ ચોપડતુ (૫) શોફાદર માટે:—દૂધેલીના પાદડાનો રસ કાનમા રેડવો (૬) હુક (અસકા, શૂળ) આવે છે તે માટે:—દૂધેલીના પાદડાનો રસ ચોળવો +

૩૩૩. નાગલી—સં નર્તમ, બહુદલ મં નાયણી. પ્રેં નાગલી હિં નાયની કં તું રાગી, તાલીડેલુ, ચોલ તાં ધરાગી મલાં કારા, મધારી ફાં નડવા ઇં પ્રિન્સ્પાઈક એલ્યુમીન લાં ઈલ્યુસાઈન કારકેના

નાગલા ધાન્યનો ઉપયોગ કોકણ, ગુજરાત વગેરે ભસ્તમ કના કેલાક ભાગેમા કનિષ્ઠ પ્રતિના લોગ્રમા થાય છે એના દાણા બારીક રાઈ જેવા હોય છે અને રંગ પણ તેવો જ હોય છે નાગલી દળી તેની ભાખરી બનાવે છે નાગલી—તૂરી, કડવી, મધુર, તર્પણ, લધુ, બળકર તથા શીતળ છે, અને પિત્ત તથા ત્રિશયનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અશક્તને તથા નાના બાળકને શક્તિ આપવા નાગલીનું અર્ચ:—નાગલી રાતે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે કાઢી બારીક વાટની પછી એનું દૂધ જેનું ધાણુ પાણી નીકળે છે તે પાણી વચ્ચગાળ કરી કલાઈના વાસુમા બે—ચાર થડી રાખી ચૂકડું એવે તેમાનું સર્વ તે વાસણની તળે ઝમે છે પછી ઉપરનું પાણી નાખી ઈઈ જે સર્વ જામેનું હોય તે કાઢી લઈ સ્વચ્છ વસ્ત્રની ચોવડી મડી કરી તે ઉપર માથરવું પછી પાચ-જ થડીએ ચીકણી આગી જેનું ઘટ થયા પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી તાપમા ચૂકડી રાખવી જોઈએ ત્યારે તેમાની એકેક ગોળી પાણીમા બાફી ગોળ નાખી ઠંડુ થયા પછી બાળકોને થોડું થોડું ખાવા આપવું (૨) શીતળા હેલકા આવવા માટે:—નાગલી વાગી અગ ઉપર ચોપડવી (૩) બાળકોને શક્તિવર્ધક ભક્ષ્ય—કુમરી નાગલી અર્ધો શેર સુધી લઈ, સારી ધોઈ ચૂકવી પછી સારી જડી છોતરા કાઢી નાખવા પછી બદરની નાગલી રોજ સવારે પૈસાભાર લઈ ગાયના દૂધમા બારીક વાટી અને વચ્ચગાળ કરી દૂધમા સીજવી મલાઈ જેવું તૈયાર મરી આપવું આ ઉત્તમ ઔષધ છે મહિના કરતા અધિક વયના બાળકની કૂશતા અને કકઠી ઇન્ધાદિ વિકાર શમન મરી રક્તવૃદ્ધિ કરનાર અને બલપુષ્ટિદાયક છે (૪) ગુકધી (ગોઠણના દર્દ) ઉપર:—ભેસના ળાણમા નાગલીનો અને કળથીનો લોટ કાલવી મસળી બોડો રોટલો રોડી તે સહેવાય તેવો ગરમ બાધો ઉપર પાટો બાધવો

૩૩૪. નાની અરણી (નરવેલ) —સં તકારી, તેજમથ મં નરવેલ હિં અરની બં નિયારી કં અસિમથ તાં મુનઈ તેં નેલ્વી લાં પ્રેમા ઇટમીશિલિયા નેપાલ-ગિનેરી

નરવેલનું ઝાડનું નાનું થાય છે એના પાદડા નાના અને લાખા હોય છે એને કાતરા દોય છે એના ફૂલોની નુગધુકત વાસ આવે છે એ ઝાડની ડાળીઓ વેલાની પેઠે પાગરે છે એના પાદડાની ચળણી કરે છે કેઈ કોઈ એના પાદડાનું વાક પણ કરે છે જેને દમનો આમર હોય તેણે આ ભાજી નિત્ય ખાવી એ હિતકારક છે નરવેલ—એના ગુણુ અરણી જેવા જ છે, પરંતુ વિશેષ મરી વાતશોફનો એ નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) રક્તપ્રદર, નાના બાળકની ચેટપીક તથા કૃમિ ઉપર:—નરવેલના પાદડાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલા સુધી પાવો (૨) સ્તનમા દુધ આવવા માટે:—નરવેલની ભાજી કરી ખાવી +

+ ફૂડતા હરસ ઉપર—નાગના દૂધેલીના ૨ તોલા પાદડા ધીમા લળી ખાવાથી યોગ દિવસમા લોહી ધરતુ બધ યઈ જાય છે કર્કરાજ અને દમમા નાગલા દૂધેલી જપાય છે આની અસર આકડા અને ખડકી રાવના જેટલી તે નથી તેપણ કેટલો વાર અપાય છે સુખ્યેલા પાનના ચૂર્ણની માત્રા ૫ રતી છે

● નરવેલના ગળ અરણીના જેવા છે આની મહત્વની ક્રિયા ગર્ભાગ્રથ મર પાય છે ગર્ભાશયની સક્રિય થવાની ક્રિયા નરવેલથી બધ થાય છે જેટલે ગર્ભપાત બધ મરવે છે

૩૩૫. નારંગીનું—અડ—સં તાં કં નારંગ. મં નારંગ. હિંં નારંગી. વું ક્રીતલી. મલાં મધુરનારકં. તેં નારંગમુ. ફાં અં નારંગ. ઇં. ઓરંજ. લાં સાઈ પ્રિસ ઓરેન્સિયમ્.

નારંગીનાં—અડ ધણું કરીને સર્વ દેશોમાં થાય છે. તેની પાંચ-છ જાત છે. મોઝામિક બેટમાંથી જે નારંગી અડી આવે છે તે ઘણી સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક હોય છે. તેને કાંઈ હોડ ‘મોસમી’ કહે છે. ખાનદેશ, નગર, ધુળિયા અને પૂના, એ સ્થળોએ જે નારંગી થાય છે તેવી હોતી નથી. એ અડના ફૂલની વાસ મધુર આવે છે. નારંગીનો રસ અને તેની છાલ પણ ઘણી ઉપયોગી છે. નારંગી—કફ, પિત્ત અને આમને હરનાર તથા દુર્જર, સારક, અતિ ખાટી, વાતહારક, અતિ ઉષ્ણ અને મધુર છે. તે જ ખાટું હોય તો હલ્લ, જલપ્રદ, વિશદ, શુરુ, રચિકર, સારક, ઉષ્ણ, મુગધી તથા સ્વાદુ છે; અને આમ, કૃમિ, વાયુ, શ્રમ તથા શળનો નાશ કરે છે. તથા તાવ, આડા, વાતરક્ત, અગ્નિમાંંધ, અપચન, તપા, વમન, પિત્તપ્રક્રોષ આદિ વિકારોમાં લાભદાયક છે. કૃમિ (કરમ) અને ટાઢિયા તાવ ઉપર નારંગીની છાલનું ઔષધ જનની આપવામાં આવે છે. એ છાલનું તેલ કાઢે છે. શુભાખના અત્તર કરતાં આ નારંગીનું તેલ કેટલાકને સાર લાગે છે. નારંગી એ પદાર્થ ખાવામાં મીઠો, દેખાવમાં મુંદર, વાસમાં મધુર અને સ્પર્શ કરવાથી શીતળ લાગે છે. જુઓ ! ઈશ્વર કેવા કૃપાળુ અને દયાવંત છે તે વિવેકીની નજરે જલદી જણાશે.

૩૩૬. નારી (ચાંદવેલ, હરજુપગો વેલડી)—સં પ્રસારિણી, સારિણી, મં ચાંદવેલ, નિતલુવેલી, હિરજુપગ, રાજખલા. હિંં બેરી, હરનપદી, પ્રસરન, પ્રસારની. બંં ગંધલાદુલિયા, ગંધલાદલી, ગાંધાલ. લાં કોન્વલચુલસ અર્વેન્સિસ.

ચોમાસામાં નારીના પુષ્કળ વેલાઓ જાગે છે. એનાં પાંદડાં આંગળભર પહોળાં અને બે-ત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાંને અર્ધચંદ્રકૃતિનો એક મોટો ખાંચો હોય છે. તે કારણથી એ વેલાનું ચાંદવેલ નામ સાર્થક હોવું નેઈએ. એને કરણિયાં ફૂલ આવે છે. એને મરાઠીમાં ‘રાજખલા’ પણ કહે છે. ચાંદવેલ—ચુર, ઉષ્ણ, કડવી, જલકર તથા સારક છે; અને લાંગેલા હાડકાંને સાંધનારી, કાંતિકારક તથા ધાતુવર્ધક છે. તે વાતાર્શ, સોજો, કફ, વાતરક્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે અને મલસ્તંભક છે. ઉપયોગ—(૧) વાતવિકાર ઉપર:—ચાંદવેલની ભાજી ખાતી. (૨) શોફાદર ઉપર:—ચાંદવેલ(પ્રસારની)નો રસ કાઢી ખાટલીમાં ભરી રાખવો. આ રસ એક ચમચાભાર લઈ તેમાં કૂકડીની મુકયેલી ઘોડી હગાર નાખી તે પાવો અને લેપ પણ આનો જ કરવો; એટલે શોફાદરનો રોગી તાવડતોખ સારો થાય છે.*

૩૩૭. નાલ—(નાળાની ભાજી) સં તાડી શાક. કલખી. હિંં કલ્મી સાગ. મં નાં બંં કલમી શાક. આ ભાજી તળાવની આસપાસ લીલાતરીમાં થાય છે. એ છોડ મુમારે એક હાથ જીંચો થાય છે. એનાં પાંદડાં મુમારે એક આંગળ પહોળાં હોય છે અને ડીંટડા પાસે તેને બે ખૂણા હોય છે. ડીંટું પણ એક આંગળ લાંબું હોય છે. આ ભાજી વૈશાખની આખરમાં તથા જોડ માસમાં ઘણી જ મળે છે. નાલની ભાજીને ઉપયોગ ગરીબ લોકોમાં જ વિશેષ થાય છે. નાળાનો રસ અદીષ્ટ અને સોમલના ઝેરમાં જીલટી કરાવવા માટે અપાય છે. રસને મુકાવી લીધા પછી જુલાળ આપવા માટે સકમુનીઆની માફક વપરાય છે.

૩૩૮. નાળિયેરી—સં નારિકેલ. મં નારળી. ક્રોં માડ. રાં ખોપરા, નારીએલ. હિંં નારિયલ ખોખ-પરા. કં ટંજિતમારા. તેં ટેકાયા. તાં ટેખમારં, ટાગે. મલાં ટેના. ફાં બેજ-હિંંદી. અં નારજલ. ઇં કોકોનટ પામ. લાં કેકોસ ન્યુસિદરા.

નાળિયેરીનાં આઝ ચાળાસ-પચાસ હાથ-જિંચાં વધે છે. તેના છેડાએ માત્ર આવળી આવે છે. નાળિયેરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં ‘માંડ’ પણ કહે છે. ગોમાંતક, કણુટક, કાલિ-કટ અને સદ્માદ્રિ પાસેના પ્રદેશમાં નાળિયેરીનાં આઝ ધણું થાય છે. નાળિયેરી વાવ્યા પછી સાત-

* મૂળ વિદેયક છે. સિંધમાં મળેલો ઉપયોગ જુલાળ આપવા માટે કરે છે. આ નારીનો પ્રસારિણીરૂપે સ્વીકાર કેટલાક ચિકિત્સકો કરતા નથી.

આઠ વર્ષે ફળે છે. નાળિયેરીનાં જે ઝૂમખાં ઝાડ ઉપર લટકે છે તેને મરાઠીમાં 'પિંડ' કહે છે. નાળિયેરીને ખારમાસી ફૂલ આવે છે. સારી જાતની જમીન હે.ય તો દર નાળિયેરીને દર વર્ષે સુમારે એકસો નાળિયેર આવે છે. નાળિયેરીનાં ઝાડના સર્વ ભાગનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડના સોટા, મોલ, ભારોટિયાં, વાંસ, વળાઓ, દોરડાં વગેરે બને છે. ટાચનો અને મૂળનો ફેટલોક લાગ જાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કાચલીના કાચલા બનાવે છે, કોપરું ખવાય છે અને તેમાંતું મીઠું અને ઠંડું પાણી લોક પીએ છે. કોપરું ખાવાના તથા રસોઈના અનેક પદાર્થોમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. કોપરાતું તેલ ખાવાના, દીવો જાળવાના તથા માથામાં ઘાલવાના અને લાકડે ચોપડવાના કામમાં આવે છે. સાણુ કરવાના કામમાં પણ તેના તેલનો ઉપયોગ થાય છે. નાળિયેરીમાંથી કાથી નીકળે છે; તેના ગાદીતકિયા, દોરડાં, શીકાં, ચટાઈ વગેરે ઘણી બીજી બને છે. નાળિયેરીનો ખોળ દોરને ખવરાવે છે. નાળિયેરની આંખમાં છિંર પાડી અંદરનો ગર કાઢી નાખી તેના લોકા બનાવે છે. કાચલીનું તેલ નીકળે છે તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે, એવો આ ઝાડનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. નાળિયેરી—શુરુ, રિંગળ, શીત, કૃષ્ણ, દુર્ગંધ, અસ્તિશોધક, બલકર, બૃંહણુ, કક્કારક, સ્વાદુ તથા વિષ્ણુલકારક છે; અને શોષ, તૃષ્ણ, પિત્ત, વાતપિત્ત, રક્તદોષ, દાઢ અને દાંતદુશ્વનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નાળિયેરનાં તેલના ગુણુ :—નાળિયેરનાં સુકાયેલાં કોપરું ઘાણીમાં નાખી તેલ કાઢે છે. આ તેલ ઠંડું હોય છે. ઠંડક આવવા માટે તેને માથે ચોળે છે. (૨) લીલાં નાળિયેરમાંના કોપરુંનો રસ કાઢી અગ્નિ ઉપર ઉકાળવો એટલે તેલ આવે છે; તે તેલ વાયુનાશક છે. વાયુએ જઠકાર્થ ગયેલા અંગે આ તેલ મરીની ભૂખી નાખી ચોળવું. (૩) મૂઠેલ :—સારા સુકાયેલા નાળિયેરને ખાંડીને તેના ભૂકા સકવે. એ સુકાઈ સારો ખરો થયા પછી તેમાં આમલીના કચૂકાની જાલની ભૂખી બે પેસાલાર નાખી તે કોપરાનો ભૂકા સારો મસળવો. પછી તે કોપરું બળવાન માણસ માસે પિલાવવું; એટલે તેમાંથી જે તેલ નીકળે તેને મૂઠેલ કહે છે. એ તેલ વાગેલા અંગમાંનું લોહી સાફ કરવાના કામમાં અને જખમ રુઝાઈ આવવાના કામમાં સારું ઉપયોગી થઈ પડે છે. (૪) આચલેલ :—સાતી જાલતું નાળિયેર સારું જાનું અને પાકું થયેલું લેવું. તે ભાંગી કોપરાનો ભૂકા કરવો. તે ભૂકા પીલી રસ કાઢવો. એ રસ સુમારે કામો પાંચ શેર લઈ એક કલાઈના વાસણમાં નાખી દેવતા ઉપર ઉકાળવો અને ઉકળે એટલે તેમાં ચાર ગુન પર્થત મીઠું અને બે માસા સુધી ઉગાદરની ભૂખી નાખી બધો રસ ઉકાળવો; એટલે રસનો થયેલો પાક વાસણને તળિયે ચોટ છે અને ફક્ત તેલ ઉપર રહે છે. એ પ્રમાણે તેલ તૈયાર થયા પછી ઉતારી લઈ બારલીમાં ભરી રાખવું. એ તાબું હે.ય છે ત્યારે સારું સુવાસિત હોય છે. ફેટલાક દિવસ પછી તેની ખોરી વાસ આવે છે; પરંતુ ગુણુ કદી પાણુ કમી થતો નથી. આ તેલમાં રૂનાં પોલ પલાળી ગરમી વગેરેની આદીઓ ઉપર મૂકવાં. એથી જખમ પણુ રુઝાય છે. (૫) વાળા ઉપર :—નાળિયેરને ઠોરી તેમાં નવસારની ભૂખી રાતે નાખવી. સવારે તેમાંતું પાણી પીવું અને કોપરું ખાવું તથા સાવકાળ પર્થત ઉપવાસ કરવો અને રાતે સ્નાન કરી દહીં અને ભાત ખાવો. (૬) લિલામો, અસ્તરો (સળયા) વગેરે ઊંઠે તે ઉપર :—કોપરું ઘસી અગર બાળી ચોપડવું. (૭) સરડાના વિષ ઉપર :—નાળિયેરના કુંસળા તોરા પાણીમાં ઘસી તેમાં કાકમ નાખી ગરમ કરી કાંપ ઉપર ચોપડવું. (૮) ઉંદરના વિષ ઉપર :—ખોરું કોપરું મૂળના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) હેડકી અને ઊલટી ઉપર :—નાળિયેરનું છોડું હોકામાં નાખી તેની ધૂણી પીવી અથવા નાળિયેરના છોડાની રાખ મધમાં આપવી. (૧૦) ખસ અને દાંદર ઉપર :—નાળિયેરની કાચલીનું પાતાળથંત્ર વડે તેલ પાડી તે તેલ ચોપડવું. કાચલી સળગાવી માળીમાં પણુ તેલ કાઢે છે. (૧૧) ખસ ઉપર :—નાળિયેરનો રસ કાઢી તેમાં

+ કાચલી સળગાવી માળીમાં ભૂખી ઉપર પાણીથી ભરેલ યાળા દાંડી રાખતાં, ઢાંકેલી યાળા નીચે ઝાસનાં બિંદુઓ નમે છે તે. આ તેલમાં રૂનું પચકું માળી દુખવી દાઢના ફેલારમાં ભરવાથી તે તકાળ મટી જાય છે. નાળિયેરનું પાણી શીતલ, મૂલ, મૂલવિરજ્જીવ (અત્રેના રંગ સુધારનાર) અને વરસ મટાડનાર છે. કેમજી

ધોડા આમલસારો મધક નાખી બધો રસ ઉકાળી તેલ થાય ત્યાં સુધી ઠંડીને ઉતારી નાખવું. નીચે ઉતારેલા રસના જે કૂચા બાકી રહે તે ઘોડા ખાવા અને ઘોડા ચોળી શરીરે ચોપડવા; તેમ જ રોજ રાતે એ તેલ શરીરે ચોપડવું એટલે કંઠ (ખરજ) અને ખસનો નાશ થાય છે. (૧૨) અમ્બલપિત્ત, પેટનું શૂળ અને બરોળ ઉપર:—નાળિયેરમાંનું પાણી દશ શેર કાઢી મધ જેવું થતા સુધી ઉકાળવું. પછી તેમાં જલ્મળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને જલ્મત્રી એની ઘોડી ભૂખી નાખી બાટલીમાં ભરી રાખવું તથા દરરોજ સવારમાં એક તોલાથી દોઢ તોલા પર્થત ૧૪ દિવસ પાવું. (૧૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:—એક નાળિયેરનો રસ કાઢી તેમાં બે લિલામાં બારીક કરી નાખવાં તથા બધો રસ ઉકાળવો એટલે ઉપર તેલ આવી તજે કૂચા ઠરી બેસે છે. તે તેલ લઈ વાયુબદ્ધ થયેલા માણસના શરીરે મર્દન કરવું અને નીચે રહેલી રાખા ખાવા આપવી. આ ઔષધ ૭ અથવા ૧૪ દિવસ ખાવાથી ગમે તેવો દુર્ધર વાયુ હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. અથવા નાળિયેરનો અગરસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં ત્રિકુળાની ભૂખી ત્રણ માસા અને મરીની ભૂખી બે માસા અથવા એકલી મરીની ભૂખી નાખી રોજ બે વાર આપવું. (૧૪) ઉરોગ્રહ અને હૃદયોગ ઉપર:—લીલા નાળિયેરનો પાણી નાખ્યા સિવાય રસ કાઢી તે રસ ૫ તોલા લઈ તેમાં શેકેલા હળદરનો ગાંઠિયો ઘસવો અને બે તોલા ઘી મિશ્ર કરી તે પાવું. અથવા નાળિયેરના રસમાં લિલામાંના તેલનાં ટીપાં ૧૦ થી ૧૫ સુધી નાખી પાવાં. (૧૫) રક્તપ્રમેહ ઉપર:—કુમળું નાળિયેર લાવી તેમાં છિંદ પાડી પાશેર પાણી તેમાં રેડવું. તેમાં ફટકડીનું ચૂર્ણ ૩-૪ વાલ નાખી ઉપર બ્રમ્મ બેસાડી અગાશીમાં આકળમાં મૂકવું. સવારે તે પાણી હલાવી પાવું. (૧૬) શૂળ ઉપર (નારિકેલકાર):—પાણી સૂકાં આખું નાળિયેર લઈ તેના મુખમાં છિંદ પાડી તેમાં ફળેલું મીઠું ભરી બહાર માટી ચોપડી સૂકવી હાથાના દેવતામાં શેકવું. પછી બારીક ચૂર્ણ કરી લીંડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવું; એટલે પરિણામશળ તથા વાત, પિત્ત, કફ અને સનિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા શળનો નાશ થાય છે. (૧૭) મૂત્રકૃમ્હ અને રક્તપિત્ત ઉપર:—રાતા નાળિયેરનું પાણી, નિર્મળીનાં ખી, સાકર અને એલચીદોડા એકત્ર કરી પાવું. તે મૂત્રકૃમ્હ-નાશક છે; અથવા નાળિયેરનું પાણી ગોળ તથા ધાણામાં મેળવી તે પાણી પાવું. તે દાહ સહિત મૂત્રકૃમ્હ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરશે.*

૩૩૯. નાણા—આ જંગલી ઝાડ છે. એના પાંદડા સીતાફળીનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે અને લાંબાં થાય છે. નાણાનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. કાંઠણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે.

૩૪૦. નાંદરખી (નાની પીપળ)—સં નંદીવૃક્ષ, ડ્રસવલ્લ, મં લઘુપિંચરી, નાંદરખી હિં. છોટી પાખર, કં નંદરક પિનવાલ. જં. છોટ પાકડ. લાં. ફાઈર્ક્સ રેડુસા. તાં. છલી. તું. શિદિગોળી.

નાંદરખીનાં ઝાડ મોટા વધે છે. એ ઝાડના પાંદડાં પીપરડીનાં (પીપળના) પાંદડાં જેવાં, પરંતુ તે કરતાં કિંચિત્ નાનાં હોય છે. એ ઝાડની છાયા ઘણી શ્દ હોય છે. એ ઝાડ હાંબા. માટે સડકની બે બાજુએ રોપે છે. નાંદરખી—તીખી, કડવી, પુષ્ટિકર, શીતળ, લઘુ, વીર્યપ્રદ, મધુર, તૂરી, ગ્રાહક, વૃષ્ય તથા ત્રિદોષનાશક છે; અને ત્રણ, ક્રોધ, મેવેન ક્રોધ, રક્તપિત્ત, શીર્ષપીડા, કંઠ, નાળિયેરનું દ્વંધ મૂત્રલ, સારક, સાંતિમદ છે. નાળિયેરના ઝાડમાંથી તાલીના જેવો દાઢ નીકળે છે. તે બદ્ધ, આનંદપ્રદ, દીપન, પાચન, બુંદણ, ઉદરવાતરોગમક, જ્વરહર, નિદ્રાપન અને વાછકર છે.

* અન્યથા રેચ—લાલ ચોટલીવાળું (મલ્ખારી) નાળિયેર લઈ, ચોટલી ઉતારી નાખી તેની ઉપરની કાચલીથી આંખ વાટે તેમાંનું પાણી નહિ કાઢતાં તેમાં નેપાળાનાં મીંજ (ગોળા) માથ તેટલાં ભરી કાપરાના કકડાથી આંખ બંધ કરી કાપડમાટી કરી તેને ઉકરડાના ખાતરમાં ૧ માસ સુધી ફાટી રાખવું; પછી તેને બહાર કાઢી ઉપની કાચલી ફાટી નાખી અંદરનું ટોપક તથા પાણી સહિત નેપાળો ખૂલ વાટી બાટલીમાં ભરી રાખવું. જરૂર પડે ત્યારે એમાંનું ચોટું નાખી ઉપર ચોપડવું એટલે રેચ લાગશે. કંડા પાણીથી નાખી (ફંદી) ઘોવાથી રેચ બંધ થશે.

(ખરજ), પિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ચોનિકંદ ઉપર:—નાંદ-
શ્ખીની જાલ અને પીળા લોધર, એ ખાંડી આગળ સાથે પકવી લેપ કરવો. (૨) માથે વાચુ
ચઘ્ચો હોય તે ઉપર:—નાંદશ્ખીનાં પાંદડાં અને અંતરજાલ એકત્ર ખાંડી બાફ આપવો અને
સહેવાય તેટલો ગરમ પાટો બાંધવો. (૩) અંડવૃદ્ધિને લીધે શૂળ નીકળતું હોય તે ઉપર:—
નાંદશ્ખીનાં પાંદડાંનો રસ અને કાળી તુલસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં તેટલું જ ઘી નાખી અગ્નિ
ઉપર સર્વ રસ બાળી ઘી બાકી રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ દર્દ ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘી દિવસમાં
પાંચ વાર ચોપડી જીરવવું અને જૂની ઈંટ તપાની કપડામાં વીંટળી તેના વડે શેકવું, એટલે
શ્લેષ્મી (અંડવૃદ્ધિ) દૂર થાય છે. (૪) કોગળિયા ઉપર:—નાંદશ્ખીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો.

૩૪૧. નિંબારા (લેંબારા)—મં નિંબારા, લિંબારા. હિં કાળી ખજૂર, કં કાડલેબુ.
તાં મલેમેલું, લાં મેલિયા ડુલિયા. નિંબારાનાં ઝાડ વિશેષે કરી ઘાટ ઉપર થાય છે. એ સીધાં
અને જીંચાં વધે છે. નિંબારાનું ઝાડ ધણું મોટું થતું નથી. કડવા લીમડાના જેવાં જ એનાં પાંદડાં
હોય છે. એને ફળ કડવા લીમડાના જેવાં જ આવે છે; પરંતુ તેવાં લાંબાં હોતાં નથી. એના
લાકડાનો ધમારતી કામમાં ઉપયોગ થાય છે. એ લાકડું સીધું અને લાંબું હોવાથી એના વાંસ
સારા થાય છે. નિંબારાનો રસ વિષારી છે માટે ખાવામાં આવવા દેવો નહિ. ગુણધર્મ—ફળ વામક
અને વાતહર છે. એમાં સેદન ધર્મ નથી. માત્રા—ફળનો ગર્ભ ૫ થી ૧૫ રતી, જીલટી કરાવવા માટે ૦
તોલો. ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર:—નિંબારાની નીંબોળાએ વાટી ચોપડવી; કિંવા લીલી
નીંબોળાએ ખાંડી તેનો રસ કાઢી તેમાં આમલસારા ગ્રંધકતું ચૂર્ણ તાંબાના વાસણમાં ખરલ
કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) પાડાના વાળમાં જીવ અને આંચડ લાગ્યા હોય તે ઉપર:—
નિંબારાનાં ફળનો રસ કાઢી તેમાં જાશ નાખી ચોપડવો.

૩૪૨. નિર્મળી—સં કતક. મં નિવળી, નિર્મળી, ગજરા. હિં નિર્મલી, બં નિર્મલા.
કં ચિલ્લિકાથી. તાં મલાં ટેંકામાર. તૈં ચિલ્લિકેડું. જાં બીલવી. ઈં એનટ બુધચિલ્લિકાઅર્ધ
વોટર. લાં સૂકીકેનોસ પોટેટોફમ.

નિર્મળીના ઝાડ થાય છે. એનાં બી ચપટાં અને જોળ હોય છે. નિર્મળીના બિયાંનું ચૂર્ણ
મેલા પાણીમાં નાખવાથી તે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. નિર્મળી વૃક્ષ—તીખું, કંડુ, લેખન,
રચિકર, લધુ, ચમુધ્ય, તૂરું, શીત, વિષદ, વિકાસી, હેદન તથા મધુર છે; અને તૃષા, દાહ, વિષ,
ગુદમ, શૂળ, કૃમિ, મેઠ, નેત્રરોગ તથા પાણીમાંના મેલનો નાશ કરે છે. એનાં ફળનાં ફળ—
ચમુધ્ય, વાતકારક તથા શીત છે; અને રક્તપિત્ત, તૃષા, વિષ તથા મેહનો નાશ કરે છે. જૂનાં
ફળ—ફુલર તથા રચિકર છે અને કફ તેમ જ પિત્તનાં નાશક છે. તે પાકવાથી પિત્તકારક, વાંત-
કારક તથા ધર્મજનક છે; અને સોજો, પાંડુરોગ, વિષ, પ્રતિશ્યાય (શરદી) તથા કમળાનો નાશ કરે
છે. નિર્મળીનાં બિયાં—આખોને હિતાવહ, તૂરાં તથા ગુરુ હોઈ પાણીને સ્વચ્છ કરનારાં તથા
મધુર છે અને અશ્મરી, કફ, વાડુ, સૂતકૂચ, તૃષા, નેત્રરોગ, વિષ, પ્રમેહ તથા મસ્તકરોગનો નાશ
કરે છે. નિર્મળીનાં મૂળ—સંપૂર્ણ કાઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નેત્ર સ્વચ્છ થવા
માટે:—નિર્મળીના ફળ મધમા ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાખી અંજન કરવું; એટલે આંખો સ્વચ્છ
થાય છે. (૨) અંધત્વ દૂર થવા માટે:—નિર્મળીનાં બિયાં, શંખ અને કાળા સર્પની વસા
(ચરખી), એ સર્વ એકત્ર કરી અંજન કરવું; એટલે આંધળા મનુષ્યને જલદી દેખાય છે. (૩)
ગંદું પાણી ચોખ્ખું કરવા માટે:—નિર્મળીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી ગંદા પાણીમાં નાખવું.
એટલે ઠેટલીક વારે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. (૪) આંખો આવે છે તે ઉપર:—નિર્મળીનાં
બિયાં મધમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાખી અંજન કરવું. (૫) અહિરા ઉપર:—નિર્મળીનાં
બિયાં અને સિંધવ ઘસી અંજન કરવું. (૬) ઉલ્કમેહ આદિ પ્રમેહ ઉપર:—નિર્મળીનાં
બિયાં એક તોલો જાશમાં વાટી તેમાં મધ નાખી પાવું. (૭) આંખોમાં ફૂલાં પડે છે તે
ઉપર:—નિર્મળીનાં બિયાં, શંખચૂર્ણ, સિંધવ અને સમુદ્રજીવું ચૂર્ણ કરી મધમાં ગોળાઓ

કરી તે ધરી અજન કરવું

૩૪૩. નીપાણી—આ આડ ખરસાણી જેવા થાય છે એની જિંચાઈ સુમારે માથોડું હોય છે. એને ખરસાણીના આડ પ્રમાણે ફાટ ફૂટે છે અને ખરસાણી પ્રમાણે જ આ આડમાંથી દૂધ નીકળે છે આ આડ ખાનદેશમાં ધગ્યા થાય છે નીપાણીને ગેદા જેવા ફૂલ આવે છે અને એના ખી કાદા- (કુગળી)ના જેવા હોય છે ઉપયોગ—(૧) સુવાવડીને માટે કાઢો :—નીપાણીનો કાઢો કઠી હળદર નાખી પાતો, એટલે સુવાવડીના પેટમાંનો ગેદા નીકળી જઈ તેની પ્રકૃતિ સાફ થાય છે (૨) વાળા ઉપર :—નીપાણીના બિયા તથા વર્ધના ગોળમાં બે દિવસ આપવા, એટલે શરીરમાંને વાળો મરી જાય છે

૩૪૪. નેતર—સં. વેન, વેતસ મં. વેત હિં. બેત કં. મેતા, બેડિસુ, બેસયમેદઉ તં. પિરણુ તું. નુરોલ્મેના તૈં. પીપારવા, પેમુ, પેપા, વેતમયુ ફાં. વેત અં. ખલાફ મલાં. ચુન વળી, વેન ઇં. ગેટન કેન લાં. ફેલેમમ ગટગ

મહામાર, ગોકર્ણ, મહાવલેધર, ઝાચીન, મેગસોર અને રામેધર, એ દેખાણે તથા ચીન દેશમાં નેતરના વનો છે નેતર ૩૦-૪૦ હાથ લાંબે વધે છે, પરંતુ તેની બહાર ઘોડી હોય છે આ દેશમાં ચીનથી નેતર આવે છે તે એટલું તો ચીકણું હોય છે કે પાણીમાં પણ છલોલું નથી તેના કરડિયા, ખુરસીઓ વગેરે બને છે. નેતર બિયુ થવાથી જેમ નમે છે, તેમ માણસે ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્ત થવાથી પણ ઈશ્વરથી કરીને નમવું નેતર—તૂરુ, શીત, કડુ તથા તીખુ છે, અને કફ, શ્વાયુ, પિત્ત, દાહ, સોજો, મૂત્રવ્યાધિ, અરમરી, મૂત્રરૂપ, વિસ્પર્ષ, અતિમાર, યોનિરોગ, ત્વપા, રક્તકાષ, મથુ, મેઠ, રક્તપિત્ત, ઝાંઠ તથા વિપતો નાશ કર છે એના અકુર—ખારા, લઘુ, તીખા તથા ઉચ્ચ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે નેતરનાં પાદડા—મેદક, તૂરા, લઘુ, શીતળ, કડવા, તીખા તથા વાતનાશક છે અને રક્તદોષ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કર છે એનાં બિયા—તૂરા, સ્વાદુ, ખાગ, રક્ષ તથા પિત્તન છે, અને રક્તદોષ તેમ જ કફનો નાશ કરે છે મોડું નેતર—શીતળ છે અને ભૂતબાધા, પિત્ત, આમ તથા કપનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે જલનેતર—શીતળ, કડવું મથુરોષક, તૂરુ, વાતકર, માદક તથા રક્ષ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ મથુ, કફ રક્તસમાધા તથા મઠપીડાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મત્સ્યવિધ-ઉપર :—કાળા નેતરના કંઈકમાં ઘી નાખી કંઈયે તેનો લેપ કરવો

૩૪૫. નેપાળો—સં. કં. બુહદતી, જેપાલ મં. જેપાળમીજ હિં. જમાલગોટા બં. જયપાલ તાં. મલાં. નિર્મિલ તૈં. નૈપાલવેસુ તું. બ્યારીબિદુ ફાં. તુગ્મેળ દે આં. હલુસસલા તીન ઇં. કોટન સીડ્ઝ લાં. કોટન ટિગ્લિયમ

મોગલી એરકાના આડ થાય છે તેવા જ નેપાળાના આડ થાય છે મોગલી એરકાના પાદડા કરતા એના પાદડા નાના હોય છે એ આડ કોકણુ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે નેપાળો મોરો વિષારી છે નેપાળાને શુદ્ધ કરી અનેક ઔષધમાં (રસાયનોમાં) નાખે છે જ નેપાળો તીવ્ર રેચક છે નેપાળો—

જ નેપાળાના બીજાં શોધન—(૧) નેપાળાના બીજને પાણીમાં પાચસાત ઘડી પલાળી પછી તે બીજને ફોડી ઉપરની છાન કાઢી નાખવી (બીજ ફોડતી વખતે નાકમાં નેપાળાના બારીક રજકણ ન જાય એટલા માટે એક ગ્રીણુ કપડું નાખી આસપાસ બાંધવું હાથ આગળેને આડાવા નહિ મરણુ કે નેપાળા વાળા હાથ આગળેને સાગરો તો દાહ અને સોજો થશે) પછી પોટલી બાંધી બે સના છાણુમાં ત્રણ દિવસ સુધી રાખી મૂકવી એથી દિવસે એલી અરમ પાણીમાં ઉકાળી ઘેઈ નાખવા પછી બપોળ ફાડો કરી અદરની છબ મારી ફેંટા દેવી આ ફેંટાને ચરમ પાણીમાં ખરવ કરી લગડી કરી માટીના કોરા વાસણ ઉપર પાતળો લેપ કરવો તે લેપ કોરા પડવેથી ઉમેડી લેવો (માટીના વાસણ ઉપર લેપ કરવાથી વધા રાત્રી તેલ વાસણમાં શોષાઈ જશે) પછી એ ચૂણને લીલુના રસની ત્રણ ઘાવના આખી સુકાવી ઘેડ નેપાળાવાળા હાથ બરાબર ઘોઈ ઘી લગાડી દેવાથી દાહ અને સોજોનો બચ રહેતો નથી (૨) નેપાળાના બીજના ગોળાને સોળગણુ દૂધમાં ડોલાવ ત્રણ ઉકાળવા દૂધ બાસરી જેવું બનકુ થાય ત્યાં સુધી મદામિ આપત રહેવો પછી પોટલી કાગી બોઈ ગોળાની ફાડો કરી છબ કાઢી નાખવી પછી ચૂણ કરી વધારાડ

સારક, કડવો, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઊલ્લીકારક, તીજો, અતિઉષ્ણ, પિત્તકર તથા બેદક છે, અને કફ, આમ જતુ તથા ઉર્મરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર :— નેપાળો પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) સર્પના વિષ ઉપર :—નેપાળાના બિયામાના મગજને લીછુના રસના ૨૧ પુરો ઈર્ષ બારીક ખરલ કરી લાળી ગોળા કરની, અને તે ગોળા માણસની લાળમા ઘસી અજન કરતુ (૩) આદાશીશી ઉપર :—મોટા પરોઢિયે નેપાળાના બે દિવા ત્રણ બિયામાનુ મગજ લઈ લીમકાના રસમા ઘસતુ અને જે બાલુતુ માથુ દુખતુ હોય તે બાલુની આખ પાસેથી લમર ઉપર સળીથી ચોપકતુ થોડુ ચચરો ખરુ, પણ તે જ દિવસે વ્યાધિ દૂર થઈ નય છે. અથવા જે બાલુતુ કપાળ દુખતુ ન હોય તે બાલુના કાનમા નાખતુ આ રત નાખ્યા પહેલા કાનમા થોડુ ઘી પાકતુ એટલે કાનમા દાહ થતો નથી આ પ્રયોગ પરોઢિયે કરી પછી થોડી ઊધ લેવા (૪) મોડરશી (કોગળિયા) ઉપર :—નેપાળાના મૂળ છાશમા ઘસી ખાવા અને એ જ મૂળ પાણીમા ઘસી શરીરે પણ લેપ કરવો (૫) ગંડમાળા ઉપર :—નેપાળાના પાદડા વાટી તેના અગરસની થેપલી ઇયે સૂકવી લેપ કરવો ૪

૩૪૬. નેવરી—(મં નેવર) આ ઝાડ મોટા યાય છે નેવરીના ઝાડ કોકણમા વિરોપ છે એના પાદડા લાખા હોઈ છેવટે પહેળા થતા ગયેલા હોય છે એનુ લાકડુ ઇમારતના કામમા ઉપયોગમા આવતુ નથી એને લીયોળી નેટલા લાખા અને તે કડતા જરા નહા એવા ફળ આવે છે એની છાલ મમ્બીમાર લોકો જળ રગવાના કામમા લે છે

૩૪૭. નેવારી (નીમાળી)—સં નવમલિકા, વનમાસિની મં નેવાળી, વેક્ષમોગરી માકડી, રાનમોગરી હિં નીવારી-લી, કાયાત્રધાલ કં નીકાડમલિકે લાં ઇકસોરા પાવિ ફસોરા ઇં ટોર્ચ ટ્રી

આ એક જૂઈ જેવો જ વેલો છે એ વેલાના પાદડા માન જૂઈ કરતા થોડા મોટા હોય છે નેવારીના ફળ પણ જૂઈના કરતા જરા મોટા હોય છે નેવારીના વેલા જ ગલમા ઘણા હોય છે એને 'વેલમોગરી', 'ગાનમોગરી' કહે છે નેવારી—તીખી, કડથી, શીતળ, સુરલિ તથા લઘુ છે, અને નિહાય નેત્રરોગ, કર્ણરોગ તથા સર્વ રોગની નાશક છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર :— નેવારીના બિયા ઠંડા પાણીમા ઘસી ચટાડવા

૩૪૮. નોળવેલ (મોટી)—સં સર્પાક્ષી, સર્પગધા, ગધનાકુલી મં ચૌર મુગુસવેલ, સર્પાક્ષી કોં નાવળી હિં સરહરી, ચક્રા, નકુલકદ જં પાન શિઉની, નાકુલી કં વિષમુગરી

તેલ કાઢી નાખતુ સુચના તથા સૂકવી કામમા લેતુ આ રીતે રોપન કરેલા બીજ બિલકુલ દાખ કરતા નથી રોપન ક્યો વિનાના બીજ આવરમા ભય કર દાહ કરે છે (૩) કેટલાએક વેલો તેા નેપાળાને ફેલ્યા વિના જ પોટથી બાધી ૩ દિવસ છાજુ અને પ્રમૂરને એકત્ર કરી તેમા રાખી ચોપા દિવસે તેને ફેવતાથી બાધી નાખી પોટથી બહાર કાઢી લઈ ઘોઈ સાફ કરી તેના ઉપરની છાલ અને અદરની છાલ કાઢી લઈ ઉપયોગમા લે છે અ. પ્રયોગથી નાક વોરે ભાગેને જળવવાની દહેરાત રહેતી નથી

• ઉપર કહેલ ઔષધિ સળીથી લગાવ્યા પછી તરત ગરતક દુખતુ મટી નય છે પાચેક મિનિટ પછી દરદ ન ચલુ હોય તેા થોડા વખારે જાગમા ઔષધિ લગાડવી, તેથી તરત દરદ સાત પાય છે દરદ મટી ગયા પછી વીના મ્થ થી દવા લઈ નાખી તરત ધીથી માલિસ કરત કે જેથી એને અને દાખ ઉત્પત ન થાય

+ ન્યારે પાણી લોહીમાથી જલદી જોણું કરાવતુ હોય અથવા હુદયોદરમા ન્યારે હુદય ઉપરના પાણીને દબાવ એહો મરેલો હોય ત્યાર અનાથેથીમા નેપાળાનુ તેલ આપ છે અસ્તિકાસાની શિરા તરીને અર્ધો જ વાયુ થયો હોય એવે વખતે રેષ જાતુ તેલ અથવા નેપાળાને જુલાળ આપી તરત લોહીમા રહેતુ પાણી જોણું કરતુ જોઈએ, નહિતર મગજ પર રમતો દબાવ વધી નય છે પછી રાગીને સુધરવાનો સમય બિલકુલ દૂર થઈ નય છે રોગી જોણું હોય તેા નેપાળાના તેલતુ એક ટીપુ માખાપમા મેળવી છલ પર ઘસતુ હુદયોદરમા નેપાળો આપનાથી જડુ જ લાભ થાય છે ખરો પરતુ કોઈ કોઈ વખતે જુલાળ બધ થતો નથી એ લક્ષમા રાગીને ચોખ માત્રમા ઉપયોગ કરતો જોઈએ, તેમ જ જુલાળ વખારે લાગે તેા મધાને પાત્રીમા ધરીને પિવડાવતો અથવા લીછુને રસ પિવડાવતો

લાં રાઉવોલ્કિયા, સર્પેન્ટિના. તેં પદ્મપુષ્પેદુ, કાં છોટા ચાંદા.

મરાઠીમાં એને 'થેર મુ'ગુસવેલ' પણ કહે છે. એનાં મૂળને 'રાસ્ના' પણ કહે છે. નોળવેલ—તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; ને કૃમિ, વ્રણ, વીંછી, સર્પ તથા ઉંદરના વિપતો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પ, વીંછી, ઉંદર વગેરેના વિપ ઉપર:—નોળવેલનો રસ પાવો. (૨) હરતાલના વિપ ઉપર:—નોળવેલનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) વિપમજ્જવર ઉપર:—ચંદ્રમહુલુ વખતે નોળવેલને ઉખેડી તેનું મૂળિયું કાળા સૂતરથી કાળે કાને બાંધવું એટલે ઔષ્ઠિક જ્વર જાય છે; અને બીજે દહાડે તાવ આવતો હોય તો જમણા કાને બાંધવાં, શ્મશાનમાં થયેલાં નોળવેલનાં મૂળ રવિવારે લાવી, ઘીમાં ધસી લલાટ ઉપર તિલક કરવું એટલે ઔષ્ઠિક જ્વર તરત જાય છે.

૩૪૯. પટોલ કંટુ (કડવી પટોળ)—સં ૦ કટુપટોલી. મં ૦ સોન—કટુ પડવળ. હિં ૦ કડવે પડવળ. બં ૦, પલતાલના. કં ૦ કડો પડવળ. તેં ૦ અડવી પોટલા. તાં ૦ કોણુપુડલે. ઘં ૦ કટુ પટલાકાપી. મલાં ૦ કટુ પહેટોલ. લાં ૦ ટ્રિકાસેન્થસ કુકુમેરિના, ટ્રિકાસેન્થસ કાયેઈકા.

એ વેલાનાં પાદડાં અને ફળ બહુ જ કડવાં છે. કાદામાં એ વેલાનાં પંચાંગનો ઉપયોગ થાય છે. પટોલ કંટુ (કડવી પટોળ)—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, ભેદક, પાચક તથા અમ્લિદીપક છે અને પિત્ત, કફ, કંડુ, કોઠ, રક્તવિકાર, જ્વર, દાહ, તૃષા, કોષ્ઠરોગ, કૃમિ તથા કાસનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—તીખાં, કડવાં, પાક વખતે મીઠાં, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃંધ્ય સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મલાનુલોમન એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફને યથાસ્થાને રાખનાર તથા સારક છે, અને શ્વાસ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—પિત્તનાશક તથા મૂળ અને વેલો કફનાશક છે; તેમ જ તેનું તેલ કફ અને એંડી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) મણુ (ગૂમક) ધોવા માટે કાઢો:—કટુ પડવળ અને કડવા લીમડાના કાદાથી ગૂમક ધોવું એટલે ગૂમકનું શોધન થશે. (૨) અમ્લિદૃઘ મણુ ઉપર:—પટોલ કંટુનો કાઢો અને કલ્કથી સરસવતું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અમ્લિદૃઘ મણુ, સણુકા, સોપ, દાહ અને ફેલ્લાને હડાવી નાશ કરે છે. (૩) સર્વજ્વર ઉપર કાઢો:—પટોલ કંટુ તથા ચુંદનો કાઢો અને નિકાલો આપવો. શોષ (તૃષા) જવા માટે ખડીસાકર નાખવી. શરદીને પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ તથા માસા સુધી મારખવું. (૪) શીતજ્વર અને સંતતજ્વર ઉપર:—પટોલ કંટુનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પ્રથમ કાળજી ઉપર ચોપડવો; પછી સર્વાંગે લેપ કરવો. (૫) ઇંદ્રલુપ્ત (ઉંદરી) ઉપર:—પટોલ કંટુનાં પાંદડાંનો રસ ચોળવો એટલે કેશ ઉપજ થાય છે. (૬) ઊલટી થવા માટે:—પટોલ કંટુ, કડવો લીમડો અને અરૂંચીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં આપવું; એટલે ઊલટી અર્થપિત્તવિકાર દૂર થાય છે. (૭) કૃમિ ઉપર:—પટોલ કંટુનાં પાદડાં ૧ તોલો અને ધાણુ ૧ તોલો લઈ રાતે-પાશેર પાણીમાં પલાળી સવારે ગાળી

નોળવેલ જંગલમાં થાય છે. એના સાખાના પ્રત્યેક ગાંધા પર ૩-૩ થા ૪-૪ પાન હોય છે. પાન ૩ થી ૭ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૨ા ઇંચ પહોળાં હોય છે. માર્ચથી જો માસ સુધી બંધુકિયા રંગનાં ફૂલ આવે છે. ફળ વટાણા જેવડાં અને લાલ હોય છે. મૂળ અંગૂઠા જેવડાં બઢાં, અંકુશાળાં હોય છે. મૂળની છાલમાં ભીરા ચીરા પડેલા હોય છે.

+ ટોકર દેસાઈના મત મુજબ નોળવેલ કડવી, દીપન, વાતહર, કૃમિન, પોષિક, જ્વરન, ગર્ભાસ-હનેજક અને વિપાન છે. આની કિંચ ચિત્રકના જેવી છે.

માત્રા-૫-૧૦ રતી સુગંધી પદાર્થની સાથે.

ઉપયોગ—નોળવેલ ઉત્તમ ઔષધિ છે. આંતરડાંના દુઃખદાયક રોગ પર એનો બહુ જ ઉપયોગ થાય છે. નોળવેલનું મૂળ ૧ ભાગ અને દંતીમૂળ ૩ ભાગ મેળવેને અપાય છે. લોહીવાળા મરડા પર મૂળ ૧ ભાગ અને કંડાલાલ ૨ ભાગ મેળવી છાશમાં અપાય છે. છાણુજ્વર પર નોળવેલની સાથે વજ, કાળાં મરી, દિઠા-માળી, કરિયાલ અને બિંડલુજી વગેરે આપવાનો સ્વિજ છે. સુખાવડ થતી વખતે લેણુ આપવામાં બજ મળવા માટે નોળવેલ અપાય છે. એથી લેણુ આવે છે અને ચોર પડવામાં વાર લાગતી નથી. ગર્ભાસય પર ઉત્તેજક પ્રતિ અનિ હનન છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

તેમા મધ નાખી તે પાણી દિવસમા નજુ વખત આપતુ (૮) પિત્તજવર ઉપર :—પટોલ કટુને મૂળતુ પાણી સાકરમા આપતુ, અથવા કડવા પડોળા અને જવનો કાઠો મધ નાખી આપવો તે તીવ્ર પિત્તજવર, તૃષા અને દાહનો નાશ કરે છે (૯) ભ્રમ ઉપર :—પટોલ કટુના પાદડા અને સરગવાના પાદડા ઢોપરાતુ તેલ નાખી તળવા અને દૂધમા એકન વાટી સીજવવા પછી તેનો સહન થાય તેટલો ગરમ પાટો માથા પર બાધવો (૧૦) વિષાર ઉપર :—પટોલ કટુ ધસી પાવુ, એન્ડે બેની થઈ વિષ જતરશે

૩૫૦. પત્તર—સં પક્ષ પૌડ, પખૌડ, હિં ૦ પખૌડા મં પાચુદા લાં કેપેરિઝ માહિસ આ વૃક્ષ ધણ જ મોટું થાય છે એને બારીક કાગ હોય છે એના પાદડા બીલીના પાદડાના આકારના થાય છે એનું લાકડું હલકું છે એને સંદેહ કેસચુકત ફૂલ આવે છે એને બારીક ફળ હોય છે પત્તર—તીખો, નેનવિકારનાશક તથા શીતોષ્ણ છે, અને પિત તથા છર્ણુજવરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) છર્ણુજવર ઉપર :—પત્તરના પાદડાનો રસ કાઢી સાકર નાખી પાવો. (૨) વિપમજવર ઉપર :—પત્તરના લાકડાનો મણિ કરી હાથે બાધવો

૩૫૧. પતંગ—સં રક્તકા પનાગ મં હિં ૦ કં તૌં પતંગ તાં બારતાગી તું આપનગ મલાં આપન ફાં અં મક ઇં સોપનવુક સાં સિસાલપિનીઆ સોપન

એ ઝાડ મલખાં અને જગાળા પ્રાતમા થાય છે, તેના લાકડાનો રંગ રતો હોય છે એ કારણથી તે ઝાડના અગ્ધી શુનાલ બને છે રંગ સિવાય એ ઝાડનો બીજો ઉપયોગ થતો નથી પતંગનું લાકડું અને હરડેને લખવાની શાહીમા નાખે છે એ ઝાડ પાકુ થવાને આશરે ચૌદ વર્ષ લાગે છે પતંગ—કટુ રુક્ષ, ખાટું, શીતળ, મધુર, તીખુ, ષણ્ણશાયક, વર્ણકારક અને સુગંધી છે તથા જવર, મૂનકુષ્ઠ મણુ, વાત, પિત્ત, વિસ્ફોટક, ઉન્માદ, કફ, અશ્મરી (પથરી), રક્તદોષ તથા ભૂતમાધાનો નાશ કરે છે ફેફસા, આતરડા, ગર્ભાશય આદિમા લોહી પડતુ હોય તો રોકવા માટે ક્વાથરૂપે અપાય છે

૩૫૨. પક્ષકાંઠ—સં ૦ કં પક્ષક મં બ ૦ પક્ષકાંઠ હિં પક્ષાપ તૌં પક્ષપુએકવા લાં યુનસ પુડમ

પક્ષકાંઠના ઝાડા હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે ત્યાંથી એ ઝાડનું લાકડું અહી આવે છે.

* કડવા પરવળમા બે નત છે શુભરાત મહારાષ્ટ્રમા ટ્રિકોસેન્થ ડુટસમેરિના વધારે વપરાય છે ઉત્તર હિંદમા ટ્રિકોસેન્થ ડાયોફિ વાપરે છે આ બીજી નતના મૂળ તીવ્ર વિરેચક છે એની કિચા ઇલેટરિયમ (ધંદ્રામખાના સત્ત)ના મમાન છે બીજા પ્રકારના પરવળના તાતણા અને પાનના ડીટડા મ્દ્યોષિક જવર હર અને સારક છે પાન કટુપોષિક દીપન, પાચન અને બન્ધ છે બોટી માત્રામા વમન વિરચન કરાવે છે બીજા મુનિ ન છે આજ્ઞા ફળનો ગર્ભ ૧ થી ૨ રતી પિત્તપ્રધાનરોગમા વિરેચન માટે એ નત વપરાય છે પહેની નતમા વિરેચન ગુણ યોગ છે મ્દ્યજવરમા પાન(ડીટડા સહિત)નો કવાય આપ છે એટલે કફ પડવા માટે છે માત્રા વધાર થાય તો ડાહી થઈ ભય છે સુકાનેવા કેમળ ફોળાના ફાટ અપચનમા આપે છે એથી પચનકિયા સુધારીને દસ્ત સાફ આવે છે જુલાય થવા માટે મૂળ આપે છે પચાગની માત્રા ૮૦ રતી

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* એનું મોટ ઝાડ કેદાર અને હિમાલય પર્વતમા ઉત્પન્ન થાય છે ઔષધિમા એનું લાકડું વપરાય છે એ લાકડું ધરીન પીવાથી ગર્ભ ન રહેતો હોય તો રહે છે અને ગર્ભપાત થતો હોય તો અટકે છે ફળ આવમા કાંઈ આવે છે ફળની સહાયથી દારૂ (કિલ ચેરી થેન્ડ) બનાવાય છે પક્ષકાંઠના લાકડા નૂના યવાથી સત્તલીન થઈ બળ્ય છે માટે એકસાથે વધારે ખરીદ કરવા નહિ તેમ જ ન્દનું પક્ષકાંઠ પછ લેવું નહિ પક્ષકાંઠની છાલમા એક વિશેષ ઔષધિસત્ત્વ રહેલું છે, જે મહા જીરમી જેર (હાઈડ્રોચાનિક એસિડ) છે નવા મત પ્રમાણે પક્ષકાંઠ કટુપોષિક સ્તબન બેવડી બધ કરનાર અને વેદનાસામક છે હોજરીના શોષ સહિત અપચનરાગમા પક્ષકાંઠ અપાય છે એ વળતે પક્ષકાંઠના કટુપોષિક સ્તબન અને વેદનાસ્થાપન ગુણ સ્પષ્ટ એવામા આવે છે હોજરીમા કટુપોષિક ગુણના હેતુથી જ મરસ નવો બને છે સ્તબનગુણના હેતુથી બેવડી બધ થાય છે વેદનાસ્થાપન ગુણને લીધે દરદ મટી બળ્ય છે પક્ષકાંઠનો ફાટ આપવાથી ઊલટી અને બગાડા આવવા બધ થાય છે પક્ષકાંઠના ઝેરી સત્ત્વની કિચા મગજમા રહેન છવનીય

પદ્મકાષ્ઠ—કંકુ અને શક્તિવર્ધક છે; તેમ જ તૂરં, કડવું, રીતળ, વાતુલ તથા લઘુ છે; અને વિસર્પ, દાહ, વિસ્ફોટક, ક્રોધ તથા રક્તપિત્તનું નાશક હોઈ ગર્ભની નિયતિ કરનાર તથા રચિકારક છે; અને તીવ્રતી, મધુ તથા તરસનું નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) દાહ, હિલહી, હિબ્દા અને રક્તપિત્ત ઉપર—પદ્મકાષ્ઠનો ઉકાળો પાવો. (૨) વિપમજ્વર ઉપર—પદ્મકાષ્ઠ અને બીલાંનું ચૂર્ણ થી કિંવા મ્હામાં કાલતી એકત્ર કરી આપવું.

ઉપ૩. પપનસ (ચક્રોતરાં લીંચુ)—સં મધુકર્કટી. મં પપનસ, ચક્રા. હિં ચક્રોતરા. બં વાતવિલેષુ, મિષ્ટલેષુ. લાં સાધ્દ્રુચ ડેકમેના.

એ આડ લીંચુડી જેવું જ હોય છે. એને બારે માસ ફળ આવે છે, એને ઘોળાં ફૂલો આવે છે. તેની વાસ ઘણી આવે છે. એનાં ફળ નાનકડાં ફોળાં જેવડાં દેખાય છે. પાંદડાં ફળનો રંગ પીળો હોય છે, એની અંદરનો ગર રચિકર હોઈ તેનો રંગ સોતો હોય છે. એનાં ફળો ઘણાં ખાટાં દોનાં નથી, તેમ ઘણાં મીઠાં પણ નથી દોતાં. ફળ ઉપરની ત્વચા હલેળી જેટલી બડી હોય છે. ઉપયોગ—(૧) અરુચિ ઉપર—પપનસ છોલી તેની ચીરો કરવી અને તે ઉપર ખાંડ અને સિંધવની સુકી નાખી સેવન કરવું. આ પ્રયોગથી અરુચિ અને તૃષ્ણ જન્મે છે. (૨) શીત્ય વંડ મરતક ચરે છે તે ઉપર—પપનસની ઝાલમાં જે દર્પટ તેલ હોય છે તે કાઠી માથે ચોળવું.

ઉપ૪. પરવળ—સં પટોલ મં પરવળ. હિં પરવલ. બં પટોલ કં સોગવલી. તં કામ્બુ પોટલ. તાં કામ્બુપુડલે. કાન્યકુબ્જં મોરહડી. લાં ટ્રિકોસધિસ કાયોઈકા.

પરવળના વેલા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર થાય છે. પરવળનો વેલો કાંઈક ધિલોડા જેવો પરંતુ પાંદડાં લાંબાં હોય છે. પરવળની આકૃતિ પણ ધિલોડાં જેવી જ લાંબી હોય છે પરવળની બે ભત છે : મીઠી અને કડવી. તેમાં પગવળનું શાક ઘણું સરસ થાય છે. એ ઉત્તમ પથ્થકર છે. એ શાક લીમાં ખાવાથી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. પરવળ—સ્વાદુ, પથ્થ, પાચક, હલ, લઘુ, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વૃષ્ય છે; અને ઉષ્ણરસ, રક્તદોષ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિરોગનો નાશ કરે છે. એનો વેલો કડનાશક, પાંદડાં પિત્તનાશક અને મૂળ રચક છે.

ઉપ૫. પરિપાક—સં પર્પટ. બં એતપાપકા હિં દમપાપકા. ગોવાં પોપટો. લાં હિંડિ-આટિસ બાઈફલોરા. પરિપાકનો છોડ કાચબીરના છોડ જેવો થાય છે. એની જાંઘાઈ શુભારે એક હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં બારીક અને થોડાં લાંબાં હોય છે. આ છોડ ઉપર ધાણનાં જેવં સેંકડો બારીક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. પરિપાકનું આડ ગુચ્છમાં કંકુ છે. ઉપયોગ—(૧) હાથે પગે બળતરા થતી હોય તે ઉપર—પરિપાકનો છોડ કચરી તેનો અંગરસ હાથે અને પગે ચોળવો. (૨) શરીરમાંની ગરમી અને એવારાનું દુઃખ નીકળવા માટે—પરિપાકના છોડવાનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૩) કંકુસર્પ અને કંકુલિકાર ઉપર—પરિપાકના છોડને ચલમમાં નાખી તેની ધૂણી પીવી; એટલે ગળામાં જડાઈ ગયેલો કંકુ પાતળો થઈ કંકુલિકારનો નાશ છે.

ઉપ૬. પંડાળાં—સં સ્વાદુપટોલિકા. મં પડવળ. હિં ઝીંગની. ઝીંગલી, બં ઝીર કં

કેંદ્રસ્થાન પર શામક થાય છે. આસોઆનાસથી કેંદ્રસ્થાન પર શામક અસર પહોંચવાથી સૂકી ઉષ્ણ અને રાચમાં અતિ પરસેવો આવે, એ જન્મેમાં લાલ પહેંચે છે. હૃદયકેંદ્ર પર ક્રિયા થવાથી હૃદયનું ધડકડ અને હૃદયના ડાબી બાજુના કપાટના રોગને લીધે લોહીનું પાણું જડ અને હૃદય પર ચરબી વધીને એક મહારની ઉષ્ણરસ આવવી એ બધા પર લાલ પહેંચે છે. ચામડીના રોગમાં ખરજ આવતી હોય તો પદ્મકાષ્ઠ લેપણે વપરાય છે.

માત્રા—પ થી ૧૫ રતી નવરોકા પાણીમાં ફાંટ કરીને વાપરવો, કવાય ન કરવો. કવાય કરવાથી માત્ર લીડી ભય છે.

—સ્વાદી કૃષ્ણાનંદ
* ચક્રોતરાનાં ફળ મોટા ખરજની આકૃતિનાં હોય છે. ખરજની ઉપર દસ રેખા હોય છે અને ચક્રોતરાની અંદરના ભાગમાં દસ રેખા હોય છે બીજી લીંચુનાં બીજીથી મોટાં હોય છે. પાન બિચરાના જેવાં જ હોય છે.

કલ્પપત્રવળ, પાટલાવળી તાંબડોળ તુળ પાટલાકાથી મલાંબ પટોલ લા ટ્રિપ્તસાથેસ એચુનના

પડોળાના વેલા ઘણા જ વધે છે એને શુભારે બ્રેજયુ હાય લવાઈના ફળ આવે છે પડોળાનું શાક મહુ પથ્થકર છે તે વધારે ખાવાથી પશુ વ્યાધિ ઉપજ કરતુ નથી એ શાક ઘણુ જ નીરોગી છે પડોળાં—સ્વાદુ, રચિકર, બલકર, પથ્થ, દીપન, પાચન તથા પુષ્ટિકર છે, અને વાત, પિત્ત, તાવ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કર છે પડોળાનાં ફળ—વૃધ્ધ, રચિકર, મધુર, સ્વાદુ, પથ્થ, પાચક, લઘુ દીપક, દઘ, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, રક્તદોષ ત્રિદોષ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના પાદ્ડાં પિત્તનાશક, વેલો કફનાશક અને મૂળ ગ્રંથક છે

૩૫૭. પાપાણુભેદ—સં પાપાણુભેદ મં હિં પાપાણુભેદ બં પાથરચૂર તં તત્ત્વા-મુરૂપીડી ઇં આવરિરુપ લાં કોલિયસ એગમેટિકમ્ સું પથ્થરફોડ ફાં ગોશાદ અં જતી-આના કં હિંદલીક

એને મહારાષ્ટ્રમાં 'પાથરફોડ' પણ કહે છે એ વનસ્પતિ નાની અને રીગણી પ્રમાણે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એને ધોરડી જેવા કાટા હોય છે એને ખડક ઉપર ઉગાડે છે અને એના મૂળ ખડક ફોડી અદર નય છે એટલે એ નામ યથાર્થ મળ્યું છે એને રીગણીના ફળ જેવડા ફળ થાય છે એના ફૂલ ઘોળા હોઈ તેમાં લાલ ટેસર હોય છે એના કુમળા પાદ્ડાંનું શાક કરે છે એના મૂળને 'લકડી પાપાણુભેદ' કહે છે એના મૂળ કડવા હોય છે + પાપાણુભેદ—શીતળ, મધુર તથા કડુ છે અને મેઠ, તપા, દાહ, મૂત્રકૂચ્છ તથા અશ્મરી(પથરી)નો નાશ કર છે ખીંછ વટપત્રી પાપાણુભેદની જાત છે તે શીતળ તથા મદકર છે અને પ્રમેહ તથા મૂત્રકૂચ્છની નાશક, બલકર, મણનાશક અને ક્રિયિત દીપન છે રીછ એક શિલાવટ્ક નામની જાત છે તે શીતળ તથા સ્વાદુ છે, અને પ્રમેહ, મૂત્રકૂચ્છ, મૂત્રાવરોધ, પથરી, શળ, ક્ષય તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે ચોથી એક ક્ષુદ્ર પાપાણુભેદી નામની જાત છે તે મધુ, મૂત્રકૂચ્છ અને પથરીનો નાશ કરનારી છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૂચ્છ ઉપર—પાપાણુભેદના મૂળ, ગરખાળાનું મગજ, ધમાસો, બાળ હરિતકી અને ગોખરુનો કાઢો મધ નાખી પાવો, એટલે તણખિયે તથા આગથી સુકત મૂત્રકૂચ્છ ચાગ દૂર થાય છે, અથવા પાપાણુભેદના મળતુ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવારા-મણુમાં પ્રાતુ કિંવા પાપાણુભેદના મૂળ, શિલાજિત, લીડીપીપર અને એલચીદાડાનું ચૂર્ણ પાણીમાં અથવા ગોળમાં કિંવા ચોખાના ધોવારામણુમાં આપવું (૨) પ્રમેહ ઉપર—પાપાણુભેદના મળતુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) શુકારશ્મરી ઉપર—લકડી પાપાણુભેદનો કાઢો પાવો (૪) પથરી ઉપર—પાપાણુભેદના મળનો કાઢો શિલાજિત અથવા સૂરોખાર અને સાકર નાખી પાવો (૫) અશ્મરી(પથરી)ન્ય મૂત્રકૂચ્છ ઉપર—પાપાણુભેદના મળનો કાઢો પાવો (૬) કંતકૃમિ ઉપર—પાપાણુભેદના ફળનો ધુમાડો દાતને આપવો

+ એને પથ્થરફોડી જરી કહે છે આ સિવાય એક પથ્થરની જ જાતની પથ્થરફોડી આવે છે આ પથ્થરની અદરથી નીકળે છે મટે જ એનું એ નામ આવેલ છે પાપાણુભેદ માટે વિદ્વાનોમાં એકમત થયો નથી આની પ જાત અલગ અલગ પ્રાતોગ્યા વપરાય છે (૧) કોલિયસ એગમેટિકસ આ છેડ તુલસી વર્ગનો છે બ ગાળમાં આનો ઉપયોગ વધાર થાય છે આ સુગંધીદાર છેડ જ મહારાષ્ટ્રમાં આને પાનાવા એવા (પાન અજમેા) કહે છે (૨) આઈરિસ સ્પુડેકારસ ગુજરાતમાં આ પાપાણુભેદ વખારે વપરાય છે આ પાપાણુભેદ છતિસી વગની ઔષધિ છે આનો ઉપયોગ ચીનમાં વખારે થાય છે (૩) સેકિસકેગા લિચુયેટા પાળખ અને ઉત્તર હિંદમાં આ વખારે વપરાય છે આર્થ્રાલિપ્તમાં આને વટપત્રી કહેલી છે (૪) કાપો ફાઈવમ કેરીસિનમ આને ગુજરાતમાં ખાટખટુળો અને જળમેદેવત કહે છે આના પાનાના શાન્કિયા કરવામાં આવે છે ડોક્ટર ગ્લુનાથ સેન આને પાપાણુભેદ માને છે મહારાષ્ટ્રવાસી આને મલખીજ કહે છે આમાં વનગાગ્રાદક ગુણ જણુ જ સારો છે (૫) એક્રુઆ લેનેટા સ્વં મ્તોમ્બ આને પાપાણુભેદ માનતા હતા આ ગુજરાતમાં ગોરખવાને નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેમ જ તેને કપૂરીમધુરી પણ કહે છે આ બધી જાતોમાં મૂત્રલ ગુણ તો રહેયો છે જ અશ્મરીભેદક ગુણ સેકિસકેગા લિચુયેટામાં ખીંછ જાતોની વપકા વખારે મનાય છે

૩૫૮. પાટલા—સં૦ પાટલ. હિં૦ પાટલ, પાટર. મં૦ પાટળ. કં૦ પાદરી. ને૦ કલગોર. તાં૦ પરિ. લાં૦ સ્ટીરિઓસ્પર્મમ્ સ્વાવિથોલન્સ, સ્ટીરિઓસ્પર્મમ્ ટ્રેલેનિગો પ્રિસિ.

પાટલામાં વેલપાટલા અને વૃક્ષપાટલા એ બે જાતિ છે. વેલપાટલાના વેલા હોય છે અને વૃક્ષપાટલાનાં આડ હોય છે. પાટલી, પાટલા, અમોઘા, મધુદત્તી, દ્વેરેડા, કૃષ્ણવૃતા, કુંભરાક્ષી, કાલસ્થાલી, કાચસ્થાલી, અલિપ્તબા, તામ્રપુષ્પી એ વેલપાટલાનાં સંસ્કૃત નામ છે. પાટલા, સીતા, મુષ્કંક, મોક્ષક, ઘંટાપાટલી, કાષ્ઠપાટલા એ વૃક્ષપાટલાનાં અથવા શ્વેતપાટલાનાં નામ છે. વેલપાટલાના વેલા વૃક્ષ ઉપર ચડેલા હોય છે અને એનાં પાંદડાં વાસનવેલનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે; પણ તે કરતાં મોટાં અને લાંબાં હોય છે. એને ફળનો શુદ્ધ આવે છે. જેવી વાસનવેલનાં પાંદડાંનાં રસની ઘટ્ટ થેપલી જાને છે, તેવી જ વેલપાટલાનાં પાંદડાંના રસની પણ ખને છે. પાટલાનાં ફળ ગાળ હોઈ નાનાં મોટી જેવડાં અને ઘાળાં હોય છે. એ વેલનાં મૂળ વાસનવેલનાં મૂળ જેવાં જ કડવાં હોય છે. વૃક્ષપાટલાનાં પાંદડાં જુલનીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. વેલપાટલાને 'મોટી વાસન'ની વેલ પણ કહે છે. પાટલા—રસકળિ કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાત, મોળે, આધ્માન, બિલટી, ઉષ્મ તથા સન્નિપાતનો નાશ કરનારી છે. બીજ સિતપાટલિકા (ઘોળી પાટલી)—નામની જાતિ છે. તે કડવી, જડ તથા ઉષ્ણ છે; અને વાત-રોષ, બિલટી, બિયડી, કફ, દમ, સોળે, અરુચિ તથા તરસનો નાશ કરનારી છે. વૃક્ષીપાટલા—ઉષ્ણ છે અને પિત્ત, રક્તરોષ, સોળે, અરુચિ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. રક્તપાટલા (તામ્ર-પુષ્પી)—કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, વાયુ, સન્નિપાત, શ્વાસ, બિલટી તથા સોળેનો નાશ કરે છે. શુદ્ધ શ્વેતપાટલા—રિન્ધ તથા પ્રણેશક છે; અને કફ, વિષ, કોઢ તથા નાથટાની નાશક છે. ભૂપાટલા—તીખી, ઉષ્ણ, ખલકર તથા વીર્યવર્ધક છે; અને બીજા શુદ્ધ રક્તપાટલા જેવા જ છે. પોટલાનાં ફળ—તૂરાં, સ્વાદુ તથા હલ છે; અને કફ, રક્તરોષ, દાહ, પિત્ત તથા પિત્તાતિસારનો નાશ કરે છે. પાટલાનાં ફળ—કડવાં, શીતળ, શુરુ, તૂરાં તથા મધુર છે, અને મૃત્તમુચ્છ, રક્તપિત્ત, વાયુ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) હેડકી ઉપર :—પાટલાનાં ફળનો રસ મધમાં પાવો. (૨) કુરસાના વિષ ઉપર :—પાટલાનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૩) ગરમી (મૃત્તમુચ્છ) ઉપર :—પાટલાનાં પાંદડાંના રસની થેપલી નાલિ ઉપર રાખવી; અને એ જ થેપલી, માથા ઉપર ઉષ્ણતા થઈ હોય તો તાળવા ઉપર મૂકવી. (૪) કોલેરા અને પેટ દુખતું હોય તે ઉપર :—પાટલાનાં મૂળ કંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં તથા રૂંટી ઉપર લેપ કરવો અને એ મૂળનો એક કડકો મોઢામાં રાખવો તથા તે મૂળમાંથી જે દ્રવ આવે તે ગળી જવો. (૫) શોફેર ઉપર :—પાટલાનાં મૂળ ગાયના દૂધની છાશના પાણીમાં ઘસી બે વખત પાવાં.—પથ્ય અત્યુષ્ણ. એ જ મૂળ કમરની આસપાસ બાંધવાં. (૬) નાના બાળકની પેટપીડ ઉપર :—પાટલાનાં મૂળ, કાચકાં અને અતિ-વિષ કિંવા વખમો પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૭) પિત્તવિકાર ઉપર :—પાટલાનાં પાંદડાંના રસમાં સૂકું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવું. (૮) શીતશ્લેષ ઉપર :—પાટલાનાં મૂળ અને ગોખરનો કાઠો પાવો. (૯) અમ્લપિત્ત ઉપર :—પાટલાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં સૂકી બૂઝા ૬ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવો. (૧૦) બાળકોને તૃપાનો આગર થાય છે એટલે તાળવું ખડે છે તે ઉપર :—વેલપાટલાનાં પાંદડાં વાટી થેપલી કરી તે તાળવા ઉપર રાખવી. એ વિશેષ કરીને છોકરીના તાળવા ઉપર રાખવી. છોકરાના તાળવા ઉપર વાસનવેલ લેવાનો વધારે રિવાજ છે.*

* અહીં બે વેદિન નામ આપેલ છે, તે બંને વૃક્ષ પાટલાનાં છે. પહેલી જાતનાં વૃક્ષ ઉત્તર હિંદમાં અને બીજી જાતના વૃક્ષ ગુજરાત અને મલ્લારાષ્ટ્રમાં થાય છે. પહેલી જાતનાં ફૂલ લાલ રંગનાં, સુવાસિત, મોટાં, સંયુક્ત મંજરીમા આવે છે; બીજી જાતનાં ફૂલ પીળા રંગનાં, તોરામાં, મોટાં અને સુવાસિત હોય છે. પહેલી જાતનાં વૃક્ષની સરખામણીમાં બીજી જાતનાં વૃક્ષ નાનાં થાય છે.

પહેલી જાતની છાલ કફન અને વાતકર હોય છે. ફૂલ વાછકર, પોષ્ટિક અને શીતળ હોય છે તેમ જ કફ અને વાતમધાન રોગમાં ઉપયોગી છે. બીજી જાત શીતળ, વાતકર અને નવરત્ન હોઈ, બીજી જાતની કિયા

૩૫૮. પાટલી—પાટલીતુ' આઝ મોટું' વધે છે એ આઝ ઘણુ જ દુર્લભ છે ધારવાઝ જિવામા સિરટી કરીને ગામ છે ત્યાં એક પાટલીતુ આઝ છે એ આઝ વાવ્યા પછી એને છ-સાત વર્ષે ફૂલ આવવા લાગે છે એના ફૂલ ઘણા જ સુકુમાર અને ઘણા સુવાસિત હોય છે એ લાખના ગંગા હોય છે પાટલીને પારિજાતક જેવા અડા ફૂલ આવે છે

૩૬૦. પાઠ (કાળી પાટ)—સં પાઠા, વનતિક્તિકા મં પહાડમૂળ, પહાડવેલ ટાં પહાળ. બં અનાકનાદિ ડિં પાઠ, પાઠ કં પાઠા, અગરસુટી તં પાઠચેટુ, તાં પાઠા તું તિપલે. મલાં પાટકિટયુ લાં સ્ટેકાનિયા હેનાં દીરોલિયા (બગાળી ખત), સિગેપેલોઝ પરેગ (મહા-નાધૂની ખત) આ ખીજ ખતને ગેણીવેલ (સં લઘુપાઠ) કહે છે *

કાળીપાટનો વેલો હોય છે એ એક ચદ્રાકાર બીજ ભતિની વેન છે એ વેલાના પાદડા ગળોના પાદડા જેવા અથવા કેટલેક અંશે પીપળાના પાદડા જેવા, કાંઈક દીર્ઘ, વર્તુલ, પાતળા અને સુવાળા હોઈ તે લાખા ડીટડા ઉપર એકાતરે આવેલા હોય છે કાળીપાટની વેલાને બારીક પીળા ફૂલોનો જથ્થો જૂની કાળીઓના ખાયા(સાધા-બગવ)માથી આવે છે એના ઉપર મરી અથવા વંટાણા જેવડા લાલ રંગના ફૂલો આવે છે આ બેથી પાચ ઢગ્ગર ફૂટની જ યાઈ ઉપર સિમવાના પહાડમા મગે છે બગાળા, મિહાર, સિંગાપુર અને ડાકણ પ્રાંતમા આ વેલા પુષ્કળ થાય છે વિશેષ કરી કાળીપાટના વેલા કુમરાળ પ્રદેશમાં ઘણા થાય છે ડોકર ડિમક અને ડ્રાયમેન સાહેબ આ વેલાને ભૂનિર્વિધી અથવા વેણીવેલ નામ આપે છે ગોવા પ્રાંતમા એને પારવેલ કહે છે એ વેલાના મૂળને પહાડમૂળ અને કાળીપાટ પથુ કહે છે પહાડમૂળ—તીપુ, કડુ, ઉગુ, ભન-

મગજ અને જાનતતુ પર શામક થાય છે ફૂલોના રમ દ્વિપિત પિત્તને કાઢવા માટે અપાય છે

દશમૂળમા પાળવા આવે છે પહેલી પાટલા દશમૂળ માટે વધારે સારી ગણાય પહેની જાતના અબાન મા ખીજ ખત વપરાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

• ડોકર દેસાઈના મતમાં પાઠ કડવી લવુ કટપીક, માઠી, મૂતલ અને શોઢર છે યોગિષ્ઠ ધર્મ મુ, છે વધારે માત્રામા આપવાથી દસ્ત સાફ લાવે છે

માત્રા—૩૦થી ૪૫ સ્ત્રી દિવસમા ૩ વાર ઉપયોગ—મૂરેદ્રિયના રોગો પર પાઠ વાપરવાનો અતિ વિવાદ છે મૂરેદ્રિયની સ્થૂળિક વ્યથા પર સ્વપ્રાક શામક અને બલ્ય ક્રિયા કરીને આમરીની શુદ્ધિ થાય છે કાળીપાટ વૃક્ષોમાથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે વૃક્ષોને ઉત્તેજક મૂતવ શુણુ દર્શાવે છે મૂરેદ્રિયના નોગો પર કાળીપાટનો શોઢર પીકાશામક અને મૂતલ શુણુ જ છે નવા અત ભૂતા અસ્તિશોધ તથા અસ્તિશોધથી વ્યભ્ર અસ્તિતા અભિચ્છાવિમર, મૂતકૃષ્ટ સ્તામૂત્ર અન સાદ્રગેહ (પેશાબમા સફેદ અને નીકળુ નવાલી જેવુ પેશાબ થોડાથોડા થવો અને પેદમા દર્દ રહેવું) ઇત્યાદિ રોગો પર દસ્ત સાફ આવે એટલી માત્રા માત્રામા કાળીપાટ અપાય છે સાથે ગળે અને બીમધ ઝેળવાય છે સાદ્રગેહ હોય તો મુવર્ણમાસિક અસ્મની સાથે કાળીપાટ અપાય છે બનેા પરમેા, પેશાબમા થાતુ જડી અને બળતરા થી એ ઉપર જવખાર અને પુરાસાની અગ્નિની સાથે વપરાય છે સિચિવતામધાન અપચન, ઉર્દાપીડા અતિસાર લોહીવાળો મરડો, જ્વરાતિસાર એ રોગોમા પાઠને ઉપયોગ થોડી માત્રામા થાય છે આતરકાના રોગો મા સુગંધી પદાર્થોની સાથે અપાય છે

ગજરાત મહિયાવાડમા પાઠને બદલે વેવડીને ઉપયોગ કરે છે વેવડીમા પથુ લગભગ કાળીપાટને મળતા જ શુણુ છે કેટલી જગ્યાએ મં પાટાવાળો ઉપયોગ કાળીપાટની જગ્યાએ કરે છે એના નામ અને ગુણ નીચે પ્રમાણે છે

સં રાજપાકા, વનતિક્તિકા ધાટ મોઢી વાનીચી વેલ તાં પાઠા કં પાઠાવલિ તું તિપલે મલાં પાટકિટયુ મહિયાવાડ કાળીપાઠ નેં સાઈનિયા રકેટા સાઈકિયા બર્મેની નેં પાળ પાડાવળી એ બને વેવ છે, પટેડીને મોઢી પાટળ અને ખીજને નાની પાડળ કહે છે આનો દેખાવ રેવડી (સાસનવેલ) જેવો હોય છે ફૂલ મરી વેવડા ગોળ અને સફેદ રંગના કુમખાઓમા આવે છે

શુણુધર્મ—મ્ની વાટડરુ, સ્વેફલ અને મૂતવ આ બીવધિ શુદ્ધ સ્વાખાવરાળી છે

માત્રા—મૂળતુ ચૂઈ ૬થી ૧૨ સ્ત્રી ઉપયોગ—નાના બળકેલા પેડો ખાવો, મરગ મેલિન અને દસ્ત રોગ પર મૂળને કઠા પાણીમા ઘસીને આપે છે એની સાથે કાચ, અતિવિષ દેસાનો વિવાદ છે પિત્તકોષળ અપચનમા પાળના રસ સૂક મેળવીને આરે છે

ભદ્ર—તીખો, ઉપજુ, પથ તથા અમિદીપક છે; અને અરચિ, કદ, વાત, કૃમિ, મેદ તથા શોકનો નાશ કરે છે. એનાં ફલ પિત્તરોગ તથા કર્ણવ્યાધિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કમળી ઉપર—પારિલદ્રની ઝાલની ભૂષી વસ્ત્રમાળ કરી એક તોલાભાર ચોખ્ખાના ઘોવરામણમાં આપવી. (૨) વાત-રક્તાદિ રક્તદોષ અને ધાતુવિકાર ઉપર—ધાળા પારિલદ્રની ઝાલનું ચૂર્ણ ગાયના માખણમાં અમર ઘી અને સાકરમાં આપવું. (૩) વીંછીના વિષ ઉપર—પારિલદ્રની ઝાલનો રસ પાવો.

૩૬૬. પાણકાંદા—પાણકાંદા નદીમાં થાય છે. એના કંદ કાંદા જેવાં થાય છે. પાણકાંદાને નાગદમણીનાં જેવાં ફલ આવે છે. નિકાડ આગળ ગોદાવરી નદીમાં એ કાંદા પુષ્કળ થાય છે. બીજે ઠેકાણે પણ નદીઓમાં ઘણા થાય છે, એ કાંદાની કોઈકાઈ ભાજી (શાક) પણ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) દોરના ખાંધામાં સોમલ આળ્યો હોય તે ઉપર—પાણકાંદાનો રસ શેરભર લઈ ઘીમાં અથવા દહીંમાં પાવો. (૨) ગમડું ફટવાને તથા વાળા ઉપર—પાણકાંદા વાટી લેપ કરવો. (૩) વાઘ કરચો હોય તે ઉપર—પાણકાંદા વાટી બાંધવા.

૩૬૭. પાણકુલા—(જલશંખલા) સં ૦ જલકુલી. મં ૦ પાણકુલી, ગોંડળ, શેવળ. ૫૦ ટાકાપાના. લાં ૦ પીસ્ટીઆ સ્ટ્રીચોટીસ.

પાણકુલા કુલાનાં ઝાંડ જેવું જ હોય છે અને એનાં પાંદડાં પાનુ તે જ પ્રમાણે હોય છે. પાણકુલાને ફક્ત ફૂલો જ આવે છે; ફળ આવતાં નથી. ગુણધર્મ—શીતળ, મૂત્રલ, સારક અને દાદશામક છે. માત્રા—ચૂર્ણની ૧૫ થી ૬૦ રતી. મૂત્રાધાતુમાં પેશાબની બળતરા બંધ કરવા માટે જલશંખલાનો કાઢો અપાય છે અને પેડુ પર પણ બંધાય છે. ઉપયોગ—(૧) ગલગંડ ઉપર—પાણકુલાની રાખ ગોમૂતમાં નાખી ખાધી. પછી તે પાણી ત્રણ પાનું અને દોદરાનો ભાત તથા ઊંચા લેવાં.

૩૬૮. પાંદડી—સં ૦ પાચી, મલ્લારિષ્ટાં. મં ૦ હિં ૦ પાચ. ૬૦ પરચે, પરચદગિક, કો ૦ માલી. લાં ૦ પોગારમેન પાચીલી.

પાંદડીનાં છોડ એક હાથ જિંચો હોય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી; પરંતુ કાંચળાના કરતાં કિંચિત્ નાનાં હોય છે. એ પાંદડાં કુમળાં હોય તે વેળા જરા રાતાં હોય છે; પરંતુ જૂનાં થયા પછી સાવ લીલાં થાય છે. એનાં પાંદડાંની અને તોરાની વાસ સારી આવે છે. પાંદડીનું અંતર કાઢે છે. પાંદડીનાં પાંદડાં, અને તોરા ધીમાં મુઘાચ લાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. પાંદડીનાં મુકાચેલાં પાંદડાં શાલ, જિંચી બનાત વગેરે મૂલવાન વસ્ત્રોમાં ઘાલી રાખવાથી તેઓને બિઘડી નો ઉપદ્રવ થવાનો ભય રહેતો નથી. પાંદડી—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, કપાય તથા સુગંધી છે; અને વાયુ, અદોષ, ભૂતખાધા, ત્વગદોષ, મણુ, દાદે, ત્વંપાં તથા વિષનો નાશ કરે છે.*

૩૬૯. પિંડવણુ (નાનો સમેરવો)—સં ૦ પૃષ્ઠિપર્ણી. મં ૦ પિંડવણુ, રાનલાલ, શેવરા, કોંડ-વલા. હિં ૦ પિંડાની ડાવડા, દોલા. કં ૦ નરિયલળોને તે ૦ કોલાકુપાના. ૫૦ ચાંદુલે, શંકરજાતા. ઓરિયા ૦ કૃષ્ણર્ણી. લાં ૦ ઉરેસિયા લેગોપોઈ ડીસ, ઉરેસિયા પિકટા.

એ છોડ પડતર જમીનમાં ઘણા થાય છે. આ છોડની જિંચાઈ મુમારે બે-અડી હાથ હોય છે, એ છોડને પાંદડાં આવે છે તે બેવડાં હોય છે, એટલે ડીટા પ્રસે બારીક પાંદડું હોય છે અને તેની આગળ મોટું પાંદડું ચરેલું હોય છે. મોટા પાંદડાંની લંબાઈ-પહોળાઈ મુમારે ચાર આંગળ હોય છે. એ ઝાંડ ઉપર ચપટ તથા વાંકી નાની નાની શિંગો આવે છે. એ વનસ્પતિનાં મૂળ દશમૂળમાં આવે છે.

આ વનસ્પતિ સંબંધી લોકોને ફેટલીક શંકા છે. એનો મુખ જ હોઈ એનાં પાંદડાં ગોળ વેલ-દાર હોય છે. તે બીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોય છે. બાલુનાં બે પાંદડાં કરતાં વચલું પાંદડું મોટું હોય છે.

* અહીં જેને પાણકુલા નામ આવેલ છે તેનું શાક પણ થાય છે; એટલે એ જાત કોળકંઈથી ભૂલી છે. કોળકંઈને જ જુજરાતમાં પાણકંદા કહે છે. અહીં પાણકંદા નામ મરાઠી છે. એ નદીમાં અથવા નદીકિનારે થતી વેલનો કંદ છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

● નવા મતમાં પાંદડી સ્પષ્ટરૂપાન, મૂત્રલ અને વાતહર છે. માત્રા—સ્વરસ ૧ તોલો. પેશાબમાં ઘોલી જવ હોય તે ભાંગી સાથે બે તોલા પાનનો રસ અપાય છે.

ફોલો ઘોળાં અને કિંચિત કાળાશપડતાં હોઈ જડતાયુક્ત હોય છે. મરાઠીમાં પ્રૃષ્ઠિપણીને રાનલાલ, પિંડવણ અથવા ડબ્બા અને ગુજરાતીમાં પિંડવણ કહે છે. કોંકણ પ્રાંતમાં રાનલાલ નામની જે વનસ્પતિ વપરાય છે તેનું વર્ણન-અહીં આપેલું છે. એનાં પાંદડાં છેક લાલાના આકારનાં દુદેરી હોય છે. એટલે રીટડાં પાસે ઝીણાં હોઈ તેનીજ પાછળ મોટાં પાંદડાં થયેલાં હોય છે. કોંકણ ગિલ્લામાં પડતર જમીનમાં એ ઘણી થાય છે. એ બાંદુકડાં હોય છે. એની જિવાઈ બે અઢી હાથ જે હોય છે. મોટાં પાંદડાંની લંબાઈ-પહોળાઈ મુશરે ચાર આંગળ હોય છે. મં મોતીલાલ શાહે પોતાના 'વિદ્યાહર' નામના ગુજરાતી માસિકમાં આ વનસ્પતિનું વર્ણન નીચે લખ્યા પ્રમાણે કરેલ છે: 'આ છોડવા નદીકિનારા ઉપર ખાતરાની જગ્યામાં જોયે છે. એનાં લાકડાં ૩-૪ ફૂટ લંબાં વધે છે. એનાં પાંદડાં એક એકનાં આંતરે રીટડાંવાળાં અને બંને બાજુએ ત્રણ ઇંચ લાંબાં અને એક-દોઢ ઇંચ પહોળાઈનાં હોય છે.' તે ઉપરની બાજુથી જોવામાં સુંદર હોઈ મુલાં હોય છે અને નીચલી બાજુએ તેના ઉપર બારીક રીંછાં હોય છે. એને ચોમાસાની આખરમાં નાનાંનાનાં રાતા રંગનાં ફોલોનો ઘોસ આવે છે. એની શિંગા ઘોળા અને સીધી હોય તેવી દેખાય છે. તેમાં બીજ ફિક્કા પીળા રંગનાં ચોળા જેવાં હોય છે.' અહીં આ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન આપેલ છે, તે પૈકી કોઈ પણ બેનું વર્ણન એકસરખું મળતું આવતું નથી. એમાં સ્પષ્ટ દર્શિથી જોતાં કોંકણી અને ગુજરાતી પિંડવણ ઘણા ભાગે એક જોઈ છે. પિંડવણ—કુરસાના વિષ ઉપર એનાં પાંદડાંનો રસ ગુણકારી છે. એનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે; પરંતુ પાંદડાંનો ઉપયોગ પણ થાય છે. પિંડવણ—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, ખાટી, મધુર, લઘુ તથા વૃધ છે. અને ઉધરસ, અતિસાર, વાતરોગ, તૂપા, દાદ, ત્રિદોષ, બિલટી, ઉન્માદ, તાવ, રક્તાતિસાર અને ત્રણો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગલિ-ણીનાં રક્તપિત્ત, કમળો, સોળે, ઉધરસ, દમ અને તાવ ઉપર:—પિંડવણ, બળદાણા અને એરફૂસીનો રસ પાવો. (૨) વછનાગના વિષ ઉપર ઉતાર:—પિંડવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. (૩) બરોળ ઉપર:—પિંડવણનાં મૂળિયાનો અગર પાંદડાંનો રસ પાવો. +

૩૬૦. પિત્તપાપડો—સં ૦ પર્યાટ. ૩૦ પિત્તપાપડો. ૬૦ અરોષુ હિં ૦ પિત્તપાપડો, દવણ-પાપડો. બં ૦ શેતપાપડો, બનશુદ્ધા, કં ૦ પર્યાટક તૈ ૦ પાર્યાટકમુ, તુરા. ૬૦ શાહતરા. અં ૦ શાહતરજ બકલતલગલીક. ઓ ૦ જડપાપડો. લાં ૦ ફુમરિયા ઓદિસિનેલિસ ફુમરિયા પાર્વિફોરા.

આ એક ત્રણ-ચાર હાથ સીધું વધનારું જાડું છે. એના ઉપર બારીક કાંટા અથવા ફાંસા આવે છે. એ ચોમાસાના આરંભમાં જોડી શિયાળાની આખરે સુકાઈ જાય છે. એના પાંદડાં લાંબાં અને સાકડા હોઈ ઉવટે શેડ નીકળેલી હોય છે. એના ઉપર ઘોળા રંગના ફોલો આવે છે. જાડ સુકાય એટલે તેનો રંગ કાળો થાય છે. પિત્તપાપડો પોતાની મેળે ભેગે છે. કોરોમાદલ કિનારા ઉપર અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને નલૂર, મંછલીપદન વગેરે ભાગમાં રેતાળ જમીનમાં એનું ઘણું જ વાવેતર કરે છે. એના પાંદડાં અને જાલ કંડ કાઢવાના કામમાં સારા ઉપયોગી થાય છે, તેને સૂકવી ખાંડી તેનું ચૂર્ણ લોટમાં મેળવી તેની પૂરીઆ કરી તે દમના રોગીને અને ક્ષયના રોગીને આપવાનો રિવાજ કેટલેક દેશો છે. એનાં મૂળ લાંબાં અને નારંગી રંગનાં હોય છે. તે સુતરાઉ લૂગકાને ઉત્તમ પ્રકારનો પાકો રંગ આપવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એમાંથી જાળવો અને બૂરા નારંગી રંગ પણ તૈયાર થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં છોટો પાકો લાલ રંગ પિત્તપાપડાના મૂળની ઉપરની જાલમાંથી બનાવે છે સિલેનથી આનાં મૂળ મોટા પ્રમાણમાં પરદેશમાં મોકલાય છે. વાવેતર

+ પિંડવણમાં ૨ ભત છે. ઉરેલિયા ઘેઘેલોડિયાના છેડની જિવાઈ ૧ થી ૩ ફૂટ સુધી હોય છે. પાન ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં, પતલ ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબા અને એકઠાં જ લગભગ પહોળાં હોય છે. મંજરી ૧ થી ૨૫ ઇંચ લાંબી. ફૂલની પાંખડીઓ સફેદ. બીજ ભત ઉરેલિયા પિકટાના છેડની જિવાઈ ૩ થી ૭ ફૂટ સુધી હોય છે. પાન ૮-૧૦ ઇંચ લાંબાં સફેદ પટાવાળાં, પતલ ૪-૮ ઇંચ લાંબાં, ૦ થી ૦૫ ઇંચ પહોળાં. ફૂલ નલિ-કાકાર મંજરીમાં. મંજરી ૬-૧૨ ઇંચ લાંબી, ફૂલની પાંખડીઓ જાંબુડી તથા ગિંચ સફેદ રંગની હોય છે. આ ભતને કાઠિયાવાડમાં પીળો સમેરવો કહે છે. સુલ્કધર્મ—ગ્રેબાદર માન ૧-૦. ૧ થી ૧ તોલા કવાચરૂ છે.

—સ્વામી કૃષ્ણભટ્ટ

કરેલાં આડો કરતાં આગોઆપ જંગલમાં ભીંગેલાં આડ વધારે પસંદ કરાય છે. એ મૂળ નાનાં હોઈ તેમાંથી ચોથો ભાગ રંગ નીકળે છે. સમુદ્રકિનારા ઉપરની હલકી, સૂકી અને રેતાળ જમીનમાં એ આડો પોતાની મેળે ભીંગે છે. વાવેલાં આડોનાં મૂળ ખારીક એકથી બે ફૂટ લાંબાં હોઈ તેની બાજુ ઉપર રેષા હોય છે. એમાંથી મજબૂતના રંગના જેવો લાલ રંગ મળે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંના રંગરેજ એ ઘણો વાપરે છે. એના નમૂનો મદ્રાસના પ્રદેશમાં રાખેલો હતો. એના ઉપર પરીક્ષણ એ નીચેના અભિપ્રાય આપેલો હતો:—રંગ ફક્ત મૂળની હાલમાં જ હોય છે. અંદરનો ધોળો ભાગ નિરુપયોગી હોય છે. મદ્રાસ ઈલાકામાંના મદુરા શહેરમાંના રંગરેજ લાલ પાઘડી આ મૂળના રંગથી જ રંગે છે. વાવેલાં આડો કરતાં જંગલી આડોનાં મૂળમાંથી ૩૩ ટકા વધારે રંગ નીકળે છે; અને તેનું કારણ એ છે, કે જેમ વધારે વરસાદથી મૂળ કઢોવાઈ જાય છે, તેમ જ તે વાવેલા આડોને વધારે પાણી આપવાથી પણ તે જમડે છે. જે વર્ષનાં આડોનાં મૂળ મળવાથી તે વધારે શુદ્ધકારી થાય છે, અંધારી જગ્યામાં રાખવાથી તે જમડે છે, એમ કહેવાય છે. મદ્રાસી રમાલ રંગવામાં શિરડોળીનાં મૂળની સાથે આ મૂળનો ઉપયોગ કરે છે અને રંગ પાકો કરવા માટે તેમાં ફટકડી નાખે છે. હિરાકસી મેળવવાથી કાળો રંગ થાય છે અને કસુળો (દાખરાનાં ફૂલ), લીંધુનો રસ અને સોડા મેળવવાથી કાચો લાલ રંગ થાય છે.

પિત્તપાપડાના બે પ્રકાર છે. તે પૈકી ઘાસ પિત્તપાપડો એ ઘાસ જેવો હોય છે અને તે ઉપર કચ્છસાં પજુ હોય છે. પિત્તપાપડોનાં આડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં ખારીક હોય છે અને એના ઉપર ખારીક ફૂલ આવે છે. **પિત્તપાપડો**—શીતળ, કડવો, સંત્રાહી, વાતલ, લઘુ તથા પાકકાળે તીવ્રો છે અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તહોષ, દાહ, અરુચિ, ગ્લાનિ, બ્રમ, મદ, પ્રમેહ, બિલટી, તરસ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પિત્તજ્વર ઉપર:—પિત્તપાપડોનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૨) પિત્ત ઉપર:—પિત્તપાપડોનાં પાંદડાંનો રસ અને ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાખી પાનું; અથવા પિત્તપાપડો અને સુંકેલો કાઢો પાવો. (૩) માથું ચંદનું હોય તે ઉપર:—પિત્તપાપડોનો રસ અને કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી માથે મર્દન કરવાથી પિત્તશ્લ વડે ચંદનું માથું જલદી બિતરે છે. (૪) શોષરોગ ઉપર:—પિત્તપાપડોનો કાઢો પાવો. (૫) મસ્તકનો તાપ, આંખની બળતરા અને બિલટી ઉપર:—પિત્તપાપડોનો કાઢો મધ નોખી પાવો. (૬) પથ્થરી ઉપર:—પિત્તપાપડો ૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે ગાયની હાસમા પાવો. તાજે હોય તો પિત્તપાપડોનો રસ

+ પિત્તપાપડોની ઉપરની બે ભત્ત ઉપરાંત ખાખરાના બીજને પવારાપાપડો તેમ જ પિત્તપાપડો કઢે, તેનું વજન નં. ૧૬૯માં આપેલું છે. ઘાસ પિત્તપાપડોનું વજન અહીં આપવા ઉપરાંત ઉપર નં. ૧૪માં આપેલું છે. પિત્તપાપડોની નીચે લખેલ ૩ ભત્ત ઔષધિરૂપે ઉપયોગમાં આવે છે: (૧) શાહતરા રાનથી આવવાવાળો પિત્તપાપડો. એનું લેટિન નામ ક્યુમેરિયા ઓઈસિનેસિસ છે. (૨) પિત્તપાપડોનો ૧૩ ના થી ૧ ફૂટ જાંચો. કોઈ વખતે જમીન પર પવરાયેલો, પાન ગાજરના પાન જેવાં વિલાગિત, ફૂલ ફેા ગુલાબી રંગનાં અને ટેરવા જાંબુડયા રંગનાં હોય છે. આનું લેટિન નામ ક્યુમેરિયા પાર્વિફ્લોરા. (૩) ખંડસલિયો. (મગ ધાટી પિત્તપાપડો) જેને લેટિનમાં ઈંગ્લીશ રિપેન્સ કહે છે. આનું વજન પહેલાં ૧૩ પિત્તપાપડોના નામથી કરેલ છે. એ ઉપરાંત મદ્રાસપૃથ્માં પિત્તપાપડા (કુમર સુવા) ના નામનો ૧૩ થાય છે, જેને રોવંતી જેવાં પીળાં ફૂલ આવે છે. એ પિત્તપાપડો સ્વેદલ, જ્વરજન અને ગર્ભાશય-ક્રોચક છે. ઉપર કહેલ ત્રણે પ્રકારનો પિત્તપાપડો યકૃત પર ક્રિયા કરે છે, જ્યારે આ કુમર સુવા ગર્ભાશય પર ક્રિયા કરે છે. અનાર્તવ અને કષ્ટાર્તમાં કવાચરૂપે અપાય છે.

શાહતરા સ્વેદલ, મૂત્રલ, સારક અને કટુશીલક છે. દેશી પિત્તપાપડો અને ખંડસલિયામાં પણ એવા જ ગુણો રહેલા છે. શાહતરા કાંઈક વધારે બળવાન છે. શાહતરામાં રહેલ દુધર ચામડી, યકૃત અને મૂત્રપિંડ પર બહાર નીકળે છે. ચોટલે પરસેવો, મજ અને મૂત્રની સાથે બહાર નીકળે છે. આંતરડાંની નિબંજતાથી તૃપ્ત થતા અપચન અને ચામડીના રોગમાં શુદ્ધકારક છે. પિત્તજ્વરની તો એ પ્રસિદ્ધ ઔષધિ છે. ખંડમાળા અને ખંડમાળાના ક્રિડાલોએથી ઉત્પન્ન થતા ચામડીના રોગો પર તથા બીજા ભત્તના ચામડીના રોગો પર શાહતરા ઉપયોગી છે.

જાથમાં પાવે. (૭) રાહ(છાહ)ની વૃદ્ધિ કરવી હોય તે ઉપર:—પિત્તપાપડાને કાઢે સાકર નાખી પાવે. (૮) પિત્તજનવર ઉપર:—પિત્તપાપડો, ચંદન (મુખડ), વીરજવાળો અને ચૂંકનો કાઢો કરી આપવો. (૯) દૂષિત વાયુજન્યજનવર ઉપર:—પિત્તપાપડો, બ્રાહ્મી અને હંસરાજનો કાઢો પાવે. આ ગોવા તરફ આપે છે.

૩૬૧. પીલુડી—સં. કાકમાચિકા, મં. કાગો (મો)ણી. હિં. મંદાય, કવૈયા. બં. કાકમાચી ગુડકામાઈ, મદનમધુની, કં. કાકિ. તાં. કારે. તૈ. બલુસ. તું. કાકિડેલ. મલાં. કાંડનગરી. ફાં. રાખાતરીખ. અં. એનવુસસાલ્વ ઇં. નાઈટરોડ. લાં. સોલેનમ નાઈમમ. રાજં. ચિરપોટન મોડા.

આ જાડ ચોમાસામાં વાવે છે. એ સુમાર બે દાય અને તેથી પણ ઊંચાં વધે છે. એને લાલ ચણેલી જેવાં બારીક ફળો આવે છે. તે સ્વાદથી લોહિ ખાય છે. એનાં પાંદડાંના રસ વડે કાગળ પર લખેયું લખાણ લીલા રંગની શાદી પ્રમાણે દેખાય છે. ઉપયોગ—(૧) શોફોદર ઉપર:—એનાં પાંદડાંના રસ ચોપડે એટલે શોફોદરનો સોળે વીતરશે. (૨) પિત્ત ઉપર:—એનાં પાંદડાંની બાજી કરી ખાવી એટલે પિત્તશ્મન થશે. (૩) અક્રીણ ઉપર:—પાંદડાંના રસ કાઢી પાવે. (૪) કાનમાં છવડું વગેરે ગયું હોય તો:—પાંદડાંના રસ કાનમાં નાખવો.

૩૬૨. પિસા—મં. પિસા, પિશા, પિચલી. તાં. ટાળી ટાળી. કં. હંગોદગીમર, દુઝનેનસુ. મલાં. માલવી રીમજ, માલવીરિપણી. લે. એકટીનેક્ટની હુકેરી. એ જાડ મોટું થાય છે. તે મલા-બળશ્વર, માથેરાન અને ખીજે ધમે ટેકાણે થાય છે. ઉપયોગ—(૧) બ્રમેહ તથા ધાતુપિકાર ઉપર:—પિસાનાં પાંદડાંની બૂધી કરવી અને તેમાં દૂધ તથા સાકર નાખી આપવી, એટલે ઉપશુકત વિકાર દૂર થઈ ધાતુ ગુણ થાય છે. લીલાં પાંદડાં હોય તો તેમ ને તેમ જ ચાવી ખાવાં. (૨) પાંક-રોગ ઉપર:—પિસાનાં પાંદડાંની બૂધી કરી ગરમ પાણીમાં આપવી.

૩૬૩. પિસ્તા—સં. અભિયુક, નિઝયક. હિં. મં. ફાં. પિસ્તા બં. પિસ્તાગાહ. ઇં. પિરોશિયો નટ. લાં. પિરોશિયા વેરા. અં. ફિસ્તક.

પિસ્તાનું જાડ મોટું થાય છે. આ જાડ પશિયા, છુખારા અને અધ્વવાનિસ્તાન દેશનાં જંગલની અંદર ઉત્પન્ન થાય છે. એ જાડ ઉપર ચણાના પોપટા જેવાં ફળ આવે છે. એના ઉપર પાતળી થડ હાલ હોય છે. ફળની અંદરના ગરનો રંગ લીલો હોય છે અને તે પર લાલ ટપકાં હોય છે, તેને પિસ્તા કહે છે. એની હાલ સુદાં ફળ વાવવાથી તેનો રોપો થાય છે. પિસ્તા ખાવાથી શીડાં લાગે છે. એને પકવાનમાં તથા ગોઠાઈમાં નાખે છે. એ બળકર તથા પુષ્ટિદાયક છે. એનું તેલ નીકળે છે. તે માથે ચોળવાથી પિત્તશ્મન થાય છે. આ તેલનો ઉપયોગ રેશમને કિરમજ રંગ ચઢાવવાના કામમાં થાય છે. પિસ્તા—ગુરુ, રિનમ્, ઉષ્ણ, દૃઢ, સ્વાદુ, ધાતુવર્ધક, રક્તને સ્વસ્થ કરનાર, બલકર, પિત્તકર, ભેદક, કઢવાં તથા સારક છે અને કં, વાયુ, શૂંભ તથા ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) પૌષ્ટિક ક્ષીર:—પિસ્તા, બદામનો મગજ, ચારોળી અને ખસખસ બારીક વાટી દૂધમાં નાખી હિકાળી ખીર કરવી તથા તેમાં ગાયતું લી અને સાકર નાખી સેવન કરવું.

* પીલુડીના પાદડાં આલોહનાં પાદડાંની સાથે કેટલીક બાળતમા મળતાં દેખાય છે. એને સફેદ રંગનાં ખંડોળ પાંચ પાંખડીવાળાં સીધા ફૂલો આવે છે. પીલુડાં જાડની માફક એને ફળોનાં દમખાં આવે છે. એ ફળો ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ લાગે છે.

• ડોક્ટર દેસાઈના મત અનુસાર પીલુડી રીતળ, મૂલ, રંચક, વેદનાસ્થાપક, કફહર, સ્નેહક અને કુષ્ઠક છે. એની મુખ્ય ક્રિયા યૃત પર થાય છે. યૃતની બુદ્ધિ બુદ્ધી ભતતની બધી ક્રિયાઓને સુધારી યોગ્ય રસ ઉત્પન્ન કરાવે છે અને વિપરીત ઉપરસની ઉત્પત્તિ જન્મ કરાવે છે. યૃતની ક્રિયા બગડવાથી યજ્ઞ ચક્રદૃષ્ટિ, હરસ, હરેરાજ, લોહીના બડખા પડવા, મરડો અને વિવિધ પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. એ બધાં રોગો પર પીલુડી લાભદાયક છે. પીલુડીના ખાનના રસથી દંત્વ સાફ આવે છે. આંતરડાંમાંથી ઝેર નીકળી નશ્વ છે. ને કાંઈ મોટું ઝેર યૃતમાં નથી, તે તે પેશાબ વાટે નીકળી નથી.

સોળે, પરમે, મૂત્રાશયોથ, મૂત્રપિંડોથ, હૃદયોથ એ બધાં રોગો પર પાનેનો રસ અપાય છે. જલોથમાં પાન અને શાખાનો રસ ચોટી માત્રામાં અપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૩૩૪. પીપર (પિપર)—સંખલક્ષ, પિપરી, જટી. મં પિપરી. હિં પાકરી, પાખર, પાકર, પિલખન. બં પાકુ. કં વસુરીમારા. બુલ્લીમારા. તેં ભતિની, ગઈલાડે, ગોળ કેળાં, કાસબુલી. મલાં ચુવનાલ, ઇતિ, ઇં બેલડ લિલ્ડ ફિય ટ્રી. લાં ફાઈકસ સીલા.

પીપરનું આઠ ઘણું મોટું થાય છે. પીપરનાં પાંદડાં નાંદરૂખીનાં પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં મોટાં હોય છે. આ ઊંચાવૃક્ષ છે. પીપરની ઊંચા ઘણી ધટ અને ઠંડી છે. ઊંચા માટે રસ્તાની બાજુએ આ ઝાડો વાવે છે. પીપરને બ્રહ્મપીપળાનાં ફળ જેવાં ફળ આવે છે. બાળકો એ ફળને ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. પીપરનું લાકડું ઇમારતી કામના ઉપયોગમાં આવે છે. પ્રયવલક્ષમાં એની ઊંચ લેવામાં આવે છે. પીપર—તીખી, કડવી, તૂરી તથા શીતળ છે અને ત્રણ, ચોનિદોષ, વિસર્પ, દાઉ, પિત્ત, કફ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, મેદોગેગ, શોષ, મૂર્છા, બ્રમ, પ્રલાપ, સોને તથા રક્તાતિસારનો નાશ કરે છે. લઘુ (નાની) પીપર (નાંદરૂખ) ગુણોમાં અધિક છે. ઉપયોગ—(૧) ઉદાવર્ત અને વ્રાતગુલ્મ ઉપર—પીપરનો ચૂપ (૧૮ ગણું) પાણી નાખી ચતુર્થાથ શેષ રહે તે ઘી નાખી પાવો. (૨) ખોડા ઉપર—પીપરનું દૂધ ચોપડવું.

૩૩૫. પીપળો (બ્રહ્મપીપળો)—સંખલક્ષ. મં પીપળ. હિં પીપલેવૃક્ષ. કં અર-ળીમારા. તેં રાપીયેદુ. ફાં દરખતલરમ. તાં અં રોકમર. તું અતાસામારાં. મલાં આયલ. ઇં પોપલરલિલ્ડ, ફિય ટ્રી. લાં ફાઈકસરિલિયોજાં.

એ આઠ ભરતખંડ સિવાય બીજા દેશમાં ચતુ નથી. આ આઠ ગામમાં, રાનમાં તથા અરપ્પમાં સર્વે સ્થળે થાય છે. અને તે અતિશય જીવું વધી ઘણું ફાલે છે. કાઈકાઈ દેકાણે તે એના વિસ્તાર એટલો બધો વધે છે કે, એની ઊંચામાં ત્રણસોચારસો માણસો સહેજે ખેસી શકે છે. આ આઠ ઘણાં વર્ષ સુધી રહે છે. પીપળામાં એનેકે-અલૌકિક ગુણો હોવાથી એ આઠ હિંદુ લોકોમાં ઘણું પવિત્ર મનાયેલું છે. ઘણાક પરોપકારી ગૃહસ્થો પીપળાના આડની આસપાસ એટલો કે પાળ બાંધે છે. પીપળાનું લાકડું બાળવાના કામમાં લેવું નહિ એવા હિંદુ લોકોમાં નિયમ છે. પીપળાને ખારીક ફળ આવે છે. પીપળાની લાખ બને છે; તે રંગામ તથા બીજા ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉત્તમ લાખી રંગ થાય છે. એ આડને લોકો પરોપકારાર્થે ઊંચા માટે દેવળની આસપાસ તથા રસ્તા ઉપર શેષે છે. પ્રવાસમાં ચાલનાર, લારવાળા, અચકા, રોગી, વૃદ્ધ વગેરે માણસો ચાલવાના શ્રમથી થાકે એટલે પીપળાની ઊંચા નીચે ખેસી વિસામો લે છે. એની ઊંચા ઠંડી હોય છે. એ આડના થોડે આસપાસની ઠવા સ્વચ્છ થઈ લોકોને ઘણું સુખ થાય છે. એ આડમાં અતિશય ગુણુ છે, અને તે આપણા પૂર્વજો પૂર્ણપણે બાળતા હતા. પીપળો—મધુર, કષાય, શીત, કુર્મર, સુર, રક્ત, વર્જકર, ચોનિદુર્લિકારક તથા કડવો છે; અને કફ, પિત્ત, દાઉ તથા ત્રણનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં ફળ—દુષ્ણ તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિષદોષ, દાઉ, બલટી, શોષ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. લાખ—કડવી, તૂરી, રિનખ, લઘુ, બલકર, બાસંધાનકારક, વર્જક તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, શોષ, વિષ, રક્તવિકાર, વિષમન્વર બેચકા (લેડકા) ઉપરમ, બ્વર, ઉચ્ચત, નાસોરોગ, વિસર્પ, કૃમિ, કુઝ, મણુ, ત્વદોષ તથા દાઉનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઉપદંશ એટલે ગરમીની વ્યાંટીએ ઉપર—પીપળાની સુકાયેલી ઊંચાની રાખ

૪ એનું લાકડું ચળની સમિધમાં વપરાય છે. એનાં પાંદડાંની ટોચની બાજી પારસપીપળા કરતાં વધારે લાંબી હોય છે. એ પીપળા અને પારસપીપળાને એળખવાનું પ્રત્યક્ષ સાધન છે. એનાં ફળ (બાણાં) જંગલી બાર જેવડાં થાય છે. એ કાચાં ખવાતાં નથી, પરંતુ પાકવાથી તે મીઠાં લાગે છે. માટે બાળકો ખાય છે. પણ એ ફળોમાં કોઈ કોઈ વખતે ઝીણા છવ દોષ છે. એ આડને ઉત્તમ કાચકાએ ખાધેલા ફળમાંના બીજ તેની વિષા સારા બહાર આવે છે તેનાથી હોય છે. એથી એ દેકાકાણે બીજા જ કોણે છે. કોઈકોઈ વખતે તે તે મોટી દીવાણી ઉપર લઈ નીચે રીસાણે ગેરરી નામે છે. પરમાત્માએ આવા પૂજ્ય વસ્તુને બદોળા પ્રમાણમાં બગાડવાને તેથી ય્તાપજીવેલી કુઝિ કરેલી છે!

કોઈ જ પીપળાને વડની માફક વડવાઈ એવા અંકુરો ફૂટ છે. તેને પીપળાની વડવાઈ કહે છે. બાળકની આંખથી ઉપર રામળાજી હતાજ તરીકે પાણીમાં ધસી પથાય છે.

ચાદીઓ ઉપર નાખતા જતી એટલે ચાદી ડોરી પડી મટી નય છે (૨) બાળકોની બોમ્બડી વાચા શુદ્ધ થવા માટે:—પીપળાના પાંખના ફળ ખાવા આવવા (૩) ઊંચકી (હેંડકી) અને ઊલટી ઉપર:—પીપળાની મુઠી ડાળની મધ્ય પાણીમાં ભીજવી કેટલીક વારે તે પાણી ગાળી પાવાથી ઊંચકી અને ઊલટીનો તત્કાળ નાશ થાય છે (૪) ઉરુમાં સંચય થયેલું* ગ્રંથ શુદ્ધ થવા માટે:—પીપળાની ડાળીઓના પાદડા અને ડૂ ખો લઈ તેનો ગ્રંથ કાઢી મધ નાખી પાવો (૫) ખસ ઉપર:—પીપળાના છોડિયાની રાખ અને ચૂનો માખણમાં ખસલ કરી ચોપડવા, કિંવા જાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી (૬) નાના બાળકના અંગ ઉપર કોઈકોઈ (ઝોરી) થાય છે તે ઉપર:—પીપળાનું છોડિયું અને રોકુ એકન ઘસી લેપ કરવો (૭) નાના બાળકનું મોઢું આવી મોઢામાં ચાદીઓ પડે છે તે ઉપર:—પીપળાના તાજા પાદડા અને જાલ બારીક વાટી તેમાં મધ મેળવી દિવસમાં ત્રણ વાર ઘોઢુ ઘોઢુ ચોપડવું (૮) અરીછા ઉપર:—પીપળાની જાલનો કાઢો કરી પાવો એમલે અરીછાનું વિષ જીતે છે (૯) ક્ષતકાસ અને ઉર.ક્ષતકાસ ઉપર:—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે આપવું (૧૦) દાહજનર ઉપર:—પીપળાની જાલ અને કડુ વાટી અંગે લેપ કરવો (૧૧) અમિદગ્ધ ગ્રંથ ઉપર:—પીપળાના ચૂના, છોડિયાનું ચૂર્ણ ઘીમાં કાલવી ઉપર ચોપડવું (૧૨) ફૂટેલું* બદ લેવાઈ આવવા માટે:—પીપળાનું દૂધ અને ગંધી ખેરને (અદ્રસ) એકન કરી પછી મારની એટલે ત્વરિત શુદ્ધ આવે છે (૧૩) અળતો (પેઢી) કચવાની રીત:—એક શેર પાણી, ૭ પેસાલાર પીપળાની લાખ, બે તોલા શુદ્ધ કરેલો ટકણખાર, (૨) ટકણખારના કડકા કપડામાં બાધી બેસતા જાણુમાં ઘોળવા, પછી તે સ્વચ્છ પાણીથી ઘોવા એટલે તે ગાગડા ઘોળા-શુદ્ધ થાય છે) અને લોધર ૭ માસા, આ સર્વ એક વાસણમાં નાખી બે પહોળ મુઠી રાખવા એટલે લાખનો રંગ જીતરી અળતો તૈયાર થાય છે, કિંવા ચૂલા ઉપર બાકેલો એટલે તૈયાર થાય છે આ તૈયાર થયેલા અળતામાં ૩ ભીજવી ઘેપવીઓ કરી મૂકી રાખવી. જરૂર વખતે ઘેપવીઓનું અપખેડે ૩ પાણીમાં પલાળી ૨૪ કાઢી લેવો એના ૨ ગંધી લખે છે તેને સાતી શાદી કહે છે અળતામાં કાળજી ઘૂટી પુસ્તકો લખવા લાખી શાદી (પાકી શાદી)* કરે છે (૧૪) રતન-ગોગ ઉપર:—પીપળાની જાલ બાળી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખડનો કડકો વારવાગ તપાવી જમકારવો તે પાણી ગાળી સવારસાજ પીવા આપવું અને ધ્રુવરણાના મૂળ પાણીમાં ઘમી લેપ કરવો (૧૫) ઊંચકી (હેંડકી) ઉપર:—પીપળાની જાલ બાળી પાણીમાં જમકારી ખટાઈમાં વાટી જાતી ઉપર લેપ કરવો (૧૬) રક્તાતિસાર ઉપર:—પીપળાની કુમળી ડૂ ખો, ઘાણા અને સાકર સમલાએ લઈ મોઢામાં રાખી દાત વડે ચાવી તેનો રસ ચળવો (૧૭) અદકાવ આવવા માટે:—પીપળાની અને આમલીની જાલ પાણીમાં વાટી પાવી (૧૮) ક્ષય ઉપર:—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ(ઓછા કે વધુ) ખાગે લઈ તેમાં પાનું* (૧૯) બદ ઉપર:—પીપળાનું દૂધ અને ગંધખેરને એકન ખસલ કરી ચોપડવા (૨૦) બાળકોને ગરીરે ક્રોડકીઓ થાય છે તે ઉપર:—પીપળાની જાલ અને છંટે પાણીમાં એકકા ઘસી લેપ કરવો (૨૧) નીલમેહ

* લાખ સીંચીને ખાવા માટે કઢી આપવી નહિ, કારણ કે એથી ગર્ભ રહેતા નથી એમ કેટલાક પાસેથી સાંભળ્યું છે પણ શાસ્ત્રમાં એ માટે કોઈ જમાણ મળતું નથી ઉર ક્ષતનો રાગ સ્ત્રીને હોય તો તેને પણ ચિકિત્સા લાખ આપે છે

* બાળ મુખી અમદાવાદી જેવા મહાન ટકાઈ કાળજો ઉપર જે શાસ્ત્રો લખી રાખવામાં આવતા અને જે આજે ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષના લખાયેલ પુસ્તકો જેવા ને તેવા જરૂર પડે છે તે આવી જ શાદીથી લખાતા હતા એ શાદી બનાવવાની એકસરખી પદ્ધતિ થોડા ફેરફારવાળી અનેક રીતો અનેક મહાત્માઓ પાસેથી મળી આવે છે એક જૈન ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે એક કવિત લખેલું છે કે

લાખ ટાક બીસ ઝેલ સ્વાચ (ટકણ) ટાંખ પાચ મેવ નીર ટાક હાસો લઈ હરીમે ચડાઈએ
ન્યાયો અંગ દીને ત્યાં એક ખાર સંજ લીને, લોહાર ખાર વાલ વાલ પીસકે રખાઈએ
મીઠા તેલ દીપ જ્વાલ કીજલ સો લે હિતાર નિર્ણયિ પિછાનીકે એસે હિ બનાઈએ
ચાહક અતુર નર લિખકે અનુપમ ગ્રંથ બાચ બાચ રિંક રિંક મોજ પાઈએ

ઉપર :—પીપળાની ઊલતો કાઢો પાવો. (૨૨) ઢોરોને કંઈ જખમ થઈ કીડા પડે છે તે ઉપર : પાપળાની ઊલ રોટલામાં નાખી ખવરાવવી. (૨૩) હંતુમ્બહ (મોઢું) ઉઘાડવા કિંવા બિડાવા નહિ તે) વાચુ ઉપર :—પીપળાની અંતરઊલનો પાણી નાખી રસ કાઢી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો. (૨૪) રક્તપિત્ત ઉપર :—પીપળાનાં પાંદડાંનો અગરસ ૧ લાગ, હીરાયોળ ૬ લાગ અને તેથી બમણું મધ એકત્ર કરી પાવું, એટલે રક્તનો પ્રવાહ કિંવા હૃદયમાં સંચય થયેલા લોહીનો નાશ થાય છે. (૨૫) પ્રદર ઉપર :—પીપળાની લાખ એક તોલો ઊશના પાણીમાં ઉકાળી સાકર નાખી પાવી. (૨૬) દમ અને ઉદરસ ઉપર :—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ ઘી-સાકરમાં આપવું. ૪૩૬. પીલુ (જળ, જળુ)—સં ૦ મં ૬૦ પીલુ. ૬૦ પીલુ, એંગીની. ૫૦ પીલુચા. તેવં ગોલચુ થેટુ, પિત્તવરગોંડ. તાં ૬૩. દેવં ઝલ. ૬૦ દર્ષતેમિરવાટ, અં ૦ ધીરાક. ૬૦ મસ્ટડ ટ્રી ઓફ સ્કિયર. ૬૦. સલ્વેડોરા પર્સિકા. (નાનું પીલું) સાલ્વેડોરા ઇન્ડિકા (મોઢું પીલું).

પીલુમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે. પીલુનાં ઝાડ સાખાવાળાં હોય છે. એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં સચુરકિનારે તથા ગુજરાતમાં ઘણાં ધાય છે. પીલુનાં પાંદડાં ધાવડીનાં પાંદડાં જેવાં તથા તે કરતાં મોટાં અને જાડાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ફળ તોરણ પ્રમાણે આવે છે. એ પાકેલાં ફળો રંગ પ્રવાહ જેવો લાલ હોય છે. એ ફળ એકેક ખાવાથી ગળું સૂકુ જઈ ગળામાં ખરજ થાય છે; પરંતુ એકદમ ઘણું ફળ ખાવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો અપકાર થતો નથી. પીલુને કોંકણ પ્રાંતમાં 'સારી' અને 'કિંકણ' પણ કહે છે. એનાં ફળનું તેલ કાઢે છે, અને ખાંખણ (અ. 'કિંકણેલ') કહે છે, એ તેલ વાચુ ઉપર શરીરે મસજે છે. મોટી જાતનાં ઝાડ કેટલાક મુસલમાન લોકો પીરોની કબ્રો પાસે જોડા માટે વાવે છે. એની ઊંચા ઘણી જ ઘટ હોય છે. ૬૬૫

૪ નવા મત પ્રમાણે પીપળાની ઊલ રત્નક, રક્તસંપ્રાદક અને પૌષ્ટિક છે. પાન સારક, કોમળ પાન રેચક, પાછળથી માલી, ફળ પાચક, સારક, સંકેતવિદ્યાસમ્પતિબંધક અને રક્તરોધક છે. કોમળ પાનને દુધમાં ઉકાળી પરમાવાળાને આપે છે, તેથી પેશાબની બળતરા અને રસી એાજી થઈ જાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૪ લધુ પીલુને ખારી જળ અને બદલ પીલુને મીઠી જળ કહે છે, એમ સંસ્કૃત નિષ્કૃત બતાવે છે. પરંતુ ખારી જળનાં પણ સાધારણ ઝાડ ધાય છે, બલકે તે મીઠી જળ કરતાં કાંઈક મોટાં પણ હોય છે. ખારી જળને કેટલાક લોક 'સણી' નામથી ઓળખે છે. એનાં પાંદડાં મીઠી જળ કરતાં કાંઈક દૂંઠાં અને પડોળાં હોય છે. મીઠી જળનાં પાંદડાં સાંકડાં અને લાંબાં હોય છે. મીઠી જળમાં એકને રાતાં અને બીજાને ઘોળાં ફળ હોય છે. એમ એની પણ બે ઉપજાતો છે. ઘોળાં ફળવાળી જળને સેડછી જળ કહે છે. જળનાં બીજાને ખાંખણી કહે છે. તેમાંથી બે ખાંખણ નામનું તેલ ધાંચી લોકો પીણીને કાઢે છે. તે મીલુજાતીના ખતાવવાના ઉપયોગમાં લે છે. ખારી લોકો પોતાના રંગ સંજ્ઞાપીના કામમાં પણ તે લે છે. એ તેલ એકાંકિ કિંચકમાં કરી જઈ મારી નેડું કરણુ થઈ જાય છે. તેના બાંયીને કાઢા અથવા શ્રેષ્ઠ કરી સમકા કરેલતાના અગર સૂર્યાના તાપમાં તેને રાખવામાં આવે તો તે પાણુ મરાઈ થઈ જાય છે. ઉપયોગ :—(૧) ઘોડાં પાસેના ચારી સારી રીતે ખાઈ ન શકતાં હોય તો :—એનાં ફળ જે થતાં જતાં ઘોડાંને સેડછી જળના પાંદડાંનો રસ, બાજરીનો આટો અને ગોળ સાથે મેળવી પ્રાંટિમાં વાંચી ખવરાવવાં. (૨) પગના બ્યાહ (ઝોરાસ) ઉપર બ્યાહમાં ખાંખણુ તેલ લગી ધીમેથી લેક કરવો. (૩) એનો પાંચો આમરી ઉપર બાંખવાથી દંડરૂપ મારણુ કરે છે. આથી કેટલાક અંનાડી લોકો રનાયુ (વાળા) ઉપર તેને બાંધે છે. (૪) ટોરના મળુ કઠાવા માટે :—ખારી જળનાં પાંદડાં બાળી તે રાખ ઝીંડી વાડી તેમાં માણસનું મૂત વારંવાર ફેરવતા જઈ અને તે વારંવાર મળુ ઉપર ચોપડતા જવું. આ પ્રયોગ લગ્નબંધ અંગેજ આયોગોદ્દારની નજજ સારે છે.

ખારી જળનાં પાન રેચક છે. બીજાનું તેલ રાઈના તેલ નેડું ઉપજુ છે. એટલે સંધિવાતમાં માથિસા માટે ઉપયોગી છે. મૂળની ઊલ ઉનેજક, રવેલસ અને કાંઈક મૂતલ છે. મીઠી જળનાં પાન ઉપજુથી, વાતદર, મૂતલ, પ્રાવળ્ય વધારનાર અને રવેલસ છે. વાતરોમ ઉપર નોડ અને મીઠી જળનાં પાનને માટલામાં ભરી ગરમ કરીને દુખવા બાજ ઉપર ચેક કરાય છે. ઊલ કડવી, ઉપજુથી કાઠક અને ઉનેજક છે. ઇવનો કાચ તાવમાં ઉનેજતા લાવવા માટે અપાય છે. ઊલમાં ઉનેજકમાં ઉત્તમ દોષથી માનસિખ ધમે રાક્ષ લાવવા માટે પણ અપાય છે. ૬૭ ઉપજુથી, ૬૫, રીખન, વાતદર અને મૂતલ છે, સંધિવાત અને પ્લીદારાદિ (વરિખ) પર અપાય છે. ખાંખણુ (તેલ) રવેલસ, ઉનેજક અને ચેતનાવધક છે. પરનેવો લાવવા માટે અને ટોશિયારી આપવા માટે તાવમાં ચોપાય છે. બીજા સંધિવાતમાં સંધિઓ પર લાવવાથી વેદના ઓજી થઈ જાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

પીલુ—મધુર, તીષ્ઠ, તૂર, ખાદુ, રચિકર, સારક, કકડું, તીક્ષ્ણ, ભેદક, દીપન, રક્તપિત્તકારક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વિદાહી છે; અને અર્શ, શુભ, કષ્ઠ, વાતરક્ત, પ્લીહા, આનાહ, ઉદરરોગ, વાયુ તથા વિષખાધાનો નાશ કરે છે. મોટું પીલુ—મધુર, વૃષ્ણ, રચિકર તથા અમિદીપક છે; અને વિષ, પિત્ત તથા આમનો નાશ કરે છે. એનું તેલ લઘુ છે અને કષ્ઠ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મૂળ વ્યાધિ, કૃમિ, શુદ્ધ, સંગ્રહણી ઉપર—પીલુનાં તાલ્પં પાંદડાં ખાવાં. (૨) વાયુહારક પાટો—પીલુનાં પાંદડાં અને નગોડનાં પાંદડાં અથવા એકલાં નગોડનાં પાંદડાં કચરી લોહી ઉપર ગરમ કરી પોટલી બાંધી ઘોડી વાર તેનો શેક કરવો. પછી તે પોટલીમાંનાં પાંદડાંનો જ પાટો બાંધી ઉપર કપડાંનું વેળન દઈ ૪ પહેર રહેવા દેવો. એટલે પગ વળવા, ફાટ થવી, કમર, પીઠ, હાથ ઇત્યાદિને વાયુવિકાર દર્શી તે તત્કાળ શુભ આપશે. (૩) ફૂતરાના વિષ ઉપર—પીલુનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અગર મૂળ ધસી પાવાં. (૪) મોઢામાં આંદીઓ પડે છે તે ઉપર—પીલુડીનાં પાંદડાંનો રસ ૧ તોલો અને ગાયનું ઘી ૧૫ તોલો એ બન્ને મિશ્રિત કરી પીવાથી રોગ તથા દિવસમાં નાશ પામે છે. (૫) સંધિવાત ઉપર—પીલુનાં પાંદડાંનો રસ અને કઢી ગલ્લોનો રસ એકત્ર કરી અંગે ચોળવો અથવા આંખણ (ક્રિકેટ) ચોળવું. (૬) કંક (ખરજ), ગંડમાલા, અંડયુદ્ધિ અને ફાટ ઉપર—ખાંખલ તેલ ચોળવું.

૩૩૬. પીળો ધંતૂરો—સં પીત્તધનુર, સ્વર્ણહીરી. મં પિવળાધાત્રા, કાંટ ધાત્રા. હિં પીલા ધનૂરા. બં પિત્તધનુરા. કં લગ્નદીગદ્યુષ્ટિકં.

એને 'પીળા ધંતૂરો', 'વિશ્વાયતી ધંતૂરો' વગેરે કહે છે. એ સુમારે હાથ બે હાથ બીંચે વધે છે અને સર્વાંગે બારીક કાંટા હોય છે. એને જે બિયાં આવે છે, તે બંદૂકનાં દારૂ જેવાં કાળાં હોય છે. એ બિયાં કાગળ નાખી ઉડાવવાથી તડતડ વાગે છે. આ ઝાડ પહોર જમીનમાં ધણું થાય છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. એનાં મૂળને દારૂડીનાં મૂળ પ્રમાણે 'ચોક' કહે છે. એના શુભ દારૂ પ્રમાણે છે. ઉપયોગ—(૧) વીંછીના વિષ અને બીજા સામાન્ય વિષ ઉપર—પીળા ધંતૂરાના મૂળની ઊલ પાનમાં ખાવા આપવી. (૨) ટાઢિયા તાવ ઉપર—પીળા ધંતૂરાના મૂળની ઊલ પાનમાં આપવી. (૩) ગરમીનાં આંકાં અને મસા ઉપર—પીળા ધંતૂરાની ફૂંબો અંટવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો અથવા મૂળ ધસીને ચોપડવાં. (૪) આંખમાં ફૂલાં પડે છે તે તથા સાર આવે છે તે ઉપર—પીળાં ધંતૂરાનો ચીક (ફૂંબ જેવો ચીકણો પદાર્થ) આંખમાં આંજવો. (૫) આંખો આવી સોટ્ય તે ઉપર—પીળા ધંતૂરાના ફૂલને અને ફાંદડાંનો રસ અથવા ચીક આંખમાં પાડવો. (૬) રેવ થવા માટે—પીળા ધંતૂરાનાં મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) પ્રમેહ ઉપર—પીળા ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ બે તોલા સુધી કાઢી તેમાં તેલનું જ ઘી નાખી દરરોજ એક વખત એ પ્રમાણે પાંચ દિવસ આપવું. (૮) રજતપિત્ત (ગણતક્રુષ્ઠ) ઉપર—

— ધંતૂરાની વનસ્પતિસારમાં ૧૫ ભવ છે. એમાંથી આ છ ભવ આપણા દેશમાં જોવામાં આવે છે : (૧) ડહરા—રેઝોમોનિયમ. ૨૫૦ ધંતૂરા. કાસ્મીરમાં થાય છે. ફૂલ સફેદ. (૨) ડહરા ફેરચુઓસા. કાળો ધંતૂરો. ફૂલ બહારથી નાંખુડિયાં, અંદરથી સફેદ. આમાં બિવડા ફૂલવાળી ઉપજતી પશુ છે. (૩) ડહરા બાલ્લા. સફેદ ધંતૂરો. આ ડહરા કેરચુઓસાની ઉપજતી છે. ફૂલ સફેદ અથવા મલાઈ જેવા રંગનાં (ક્રીમ કલર). (૪) ડહરા મેટલ. લીલા રંગની સાથે સફેદ મિશ્રિત રંગનાં ફૂલ. (આ હિમાલય અને મદ્રાસનાં ઊંડ છે.) (૫) ડહરા આર્મીટા. (જુગમેનિયા કોન્ડા) મોટા સફેદ ધંતૂરો. ફૂલ સફેદ મિશ્રિત નાંખુડિયા રંગનાં અને કરતૂરી જેવી સુગંધવાળાં થાય છે. (આ ઊંડ વારલવમાં દક્ષિણ અમેરિકાનો છે.) (૬) ડહરા સુએવિએલેન્સ. મોટાં ફૂલવાળાં સફેદ ધંતૂરો. ફૂલ ચીકી સુગંધવાળાં સફેદ. આ મેક્સિકોની જાત છે. આ ઉપરાંત વિશ્વાયતી ધંતૂરો (બસાબી—એટ્રોપા બેલાડોના) કાસ્મીરમાં થાય છે. પીળા ધંતૂરાનું વર્ણન અને મળ્યું નથી. કેટલાક અધિકારીએ પીળો ધંતૂરો હોવાનું લખ્યું પશુ છે. છતાં અહીં પહેલેથી જ વર્ણન કરેલું છે, તે દારૂડીનું જણાય છે. નક્ક કરવાવાળાની ભૂલથી—અનુવાદકના પ્રમાણથી વર્ણન બે વાર થયું હોય અને વર્ણનમાં દારૂડીને ક્રમથી અલગ જણાવેલ હોય એમ અનુમાન થાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

પીળાં ધતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ ગાયના દૂધમાં ૬ મહિના સુધી લેવાથી વ્યાધિ નહીં મટે છે. (૯)
ખરસ ઉપર:—પીળા ધતૂરા બાળા તેલમાં ખરસ કરી ચોપડવો.

૩૭૮. પુગળવેલ—સં ૦ વૃષપત્રિકા, વસ્ત્રાંત્રી. મં ૦ પુગળવેલ, પુંગડી, બોકડી. હિં ૦ બોકડી, પુંગળી. કં ૦ કુરૂદીચેલેદ. બં ૦ હાગલખેર.

પુગળવેલનાં પાંદડાં ગુલબાસીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. તે વેલ વાડો ઉપર ઘણી થાય છે. આ વેલ પ્રસિદ્ધ છે. પુગળવેલ—કડવી, સ્તંભન, ધાતુવર્ધક, ગર્ભોત્પત્તિકારક, લઘુ, તૂરી, શીતળ, મધુર, રસકાળે અને પાકકાળે તીખી તથા વાતલ છે અને ઉપરસ તથા ગુલ્મની નાશક અને રચિ-કર છે; તથા મૂત્રક્રૂર, કફ, પિત્ત, હૃદરોગ અને વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગૂમકું દ્રાવવા માટે:—પુગળવેલનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં એટલે ગૂમકું તરત ફાટે છે. (૨) જળપુળી (પાકાં જેવું ગૂમકું, જેમાં બળતરા નિશંપ થાય છે તે) અને કોઈ પણ પ્રકારનાં ગૂમકાં ઉપર:—પુગળવેલનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં એટલે આગ કમી થાય છે અને ગૂમકું ફાટે છે અગર ખેસી જાય છે.

* ૩૭૯. પુષ્કરમૂળ—સં ૦ કં ૦ પુષ્કરમૂલ. હિં ૦ પોઠકરમૂલ. મં ૦ બાળવેખંડ. મલાં ૦ ચનાફવા. લાં ૦ આધરિસ, જર્મનિકા. તૈં ૦ કારમીરમુ. કારમીર—પાતાલપત્રિની. કુમાઉન—નીલાકમલ. અં ૦ સોસન, ઈર્ષા.

પુષ્કરમૂળની ઉત્પત્તિ કારમીર દેશમાં થાય છે. પુષ્કરમૂળ એ એક કોષ્ઠનો બેદ છે. એને

* ચક્રવર્ત અને શાકુર્ધરમાં આ જડને સુગંધીવાળી અને જાગૃતિ આપનાર કહેલ છે. એને ઉપરસ, આસ, તાવ, અકચિ અને આમીની રોગમાં આપવાની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. થીએલે કસરખા નામના પુસ્તકમાં લખેલું છે કે, મહાભક્ત શાકુર્ધરના સુગંધિરમાં છંદોચીત્રની પૂર્વે ૨૪૩ વર્ષે સિંચિયાના રાજ સેલકસ અને એના ભાઈ ઈન્ડ્રીઓકસ એ બંનેએ પુષ્કરમૂળનો દોષ કર્યો હતો. હાથેસકોરાર્થકિસ લખે છે કે, અરબસ્તાનથી આવનારી વસ્તુઓમાં પુષ્કરમૂળ સર્વથી ઉત્તમોત્તમ પ્રશંસાને યોગ્ય છે. એ સફેદ રંગની અને હલકી હોય છે અને એની મીઠી ખુશબોદાર વાસ આવે છે. તોફેટુલ મિનમિનમાં લખે છે કે, આ હિંદુસ્તાનના મિત્રાર ઉપરથી આવે છે; અને જે કાઠમાંથી એ ઉત્પન્ન થાય છે તે યત્વગરતું અને પોલાં પાંદડાંનું થાય છે. એની ત્રણે બેડો છે. એ ત્રણે ગરમ, ખુશક અને પેશાળ વખતે લાવનાર, પિત્તને કાઢનાર, કાળબના દરદને નાજીકતો, પેશન, બગાડને હકાબનાર, સ્પર્શિ જંગમ વિષને હોતારનાર, કાગોદીપત્રકતો, કાઠમાંથી કમિને કાઢનાર અને પેશાબની થેલીમાં થનારી પથરી પિગળાવીને કાઢી લાવનાર છે. મખજન અલ અલ્લિયામાં લખે છે કે, એ જડ કામોત્તેજક, ક્રોધત આપનાર, સારી હવા ઉત્પન્ન કરનાર અને બીમારીઓને અર્થત ઉપયોગી છે. એ હમના રોગમાં તથા સુદા ખેલવાના કામમાં આવે છે. ડોક્ષર ઇરવિંગ લખે છે કે, રાજપૂતાનામાં અગ્રીણ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું તેની પહેલાં આને તમાકુની માફક પીતા હતા. એનો મુખ્ય ઉપયોગ ખુશબોદ અને માલની ગંડકીમાં જલ ન પડવા પામે એટલા માટે કરતા હતા. મિં ૦ વેડન પોવેલ કહે છે કે, ‘ખંભામાં આના ચૂર્ણને ભૂના નાસર ઉપર, ઘાવમાં થોડા પચ્યા હોય તેમાં અને હાંતનાં દરદો માટે વાપરે છે એને સુકવી ચૂર્ણ કરી ચોપડવાથી સખત હેલાવેલ આમડી ઉપર જલદી રૂઝ લાવવાના મયમ બરોબર કામ કરે છે. એને સુકવી ચૂર્ણ કરી વાળ ઘોવામાં પણ વાપરે છે. કોલેરાની બીમારીમાં ૧ ડ્રામ ઇલાયંચી અને ૨ ડ્રામ ઉપરોટને ૪ ઓંસ ગરમ પાણીમાં બોળવી એ પાણી એક ઓંસની માત્રાથી દરેક અર્ધા કલાકે આપવાથી ઉત્તમ અસર કરે છે. ડોક્ષર પોર્ટરસ્મિથ કહે છે કે, પુષ્કરમૂળ જલદી ખુશબોદ જગાડનાર પેશાબ અને રણ વગેરે દરદોમાં ઉપયોગી છે. કારમીરી કાપડ (શાય, કુસા)માં થોડા ન લાગે એટલા માટે કાપડનાં વેપારીઓ એનો ઉપયોગ કરે છે. સુંકાયેલી પુષ્કરમૂળની જડ ખુશબોદાર દવા ઉત્પન્ન કરવા માટે બાળે છે. ચીનના મુલકમાં આ જડને બાળવાનો અર્થત રોખ છે. એનો ખુશબોદાર દવાખાટો ચિનાઈ લોક પોતાના ત્રિપુલ્હિ દેવની પાસે બાળે (પૂજ કરે) છે. સર ન્યોન્ જર્નલ કહે છે કે, એનાની સફેદ થયેલા વાળ કાળા થાય છે; અને એમાં પેટની પીડા મટાડવાનો, ખરાબ દવાની અસર દાકનાનો, શરીર અને જીંધ લાવવાનો ગુણ છે, ચરકસંદિવામાં એને શુક્રોપક, હેખનીય (વાતાદિ દોષોને સુકાવી શરીરને શુદ્ધ કરનાર), શુક્રવજક (વીર્ય ઉત્પન્નકર્તા) અને દેહકમિના નાશકતો કહેવ છે. સુખતસંવિતામાં એને ચોનિદોષનાશક અને સ્તન્યરોપક, વર્ણપ્રસાદન (આમડીનો રંગ સુધારનાર) તથા સ્વચ્છ અને બીજ વિકાર હકાબનાર કહેલ છે. ચાદનમાં લખે છે કે, દરડે, અજબો, દિંજ અને સુંકની સાથે મેગડીને ખાંસી,

‘પોખરમૂળ’ પણ કહે છે. પુષ્કરમૂળ—કડક, તીષ્ઠ, ઉષ્ણ તથા ભેદક છે, અને વાયુ, કફ, વ્યઞ, સોને, અરુચિ, ઉધરસ, હેડકી તથા પાકુનો અને વિરોધ કરી પાર્શ્વશળનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કુદરોગ, શ્વામ, કાસ અને હેડકી ઉપર :—પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું (૨) સ્વરભંગ ઉપર :—પુષ્કરમૂળ મોઢામાં રાખી રસ ગળી લેવો x

૩૮૦ પેટગુળી—મં પેટગુળી, પેટગુલ, ટીટાવલી, યાકાયેત ગોવા-ટીટાની ૬૦ મુત્તી. લાંબા કાળથી આ મંત્રીફલોરા

પેટગુળીના વેલા હોય છે આ વેલો મોટા અને વિસ્તીર્ણ થાય છે એના પાદડા અળઈના પાદડા જેવા થાય છે. તેની ઊલ ઉપરથી કાળા ગળી હોય છે, પરંતુ અંદરથી રાતા રંગની હોય છે. એને રાતા રંગનો રસ આવે છે અને તેની લાખ થાય છે ઉપયોગ—(૧) ખરજવા ઉપર :—પેટગુળીના પાદડાનો રસ પાવો અને તે જ પાદડા વાટી ઉપર ચોષકવા (૨) ફાદલા ઉપર :—પેટગુળીના વેલાની ઊલ પાણીમાં ધસી ચોષકડી

૩૮૧. પેંડુર (ગંગેકા, ગાગડ)—સં પિડાર, મહાપિડિતર, ગાગેરક મં પેંડુ, પેંડુર હિં પિડાનુ લાંબે ડિયા મુલિન્ગિનોસા ૬૦ પેરાળુ

પેંડુરના આડ ટાકણમાં થાય છે તેને જેક અને અપાડ માસમાં ફળ આવે છે એ ફળ જમન ફળ જેવડા હોય છે અને તેનો રંગ લીલો હોય છે ફળ પાકે છે ત્યારે રંગ પીળો થઈ જાય છે. તેનું શાક થાય છે પેંડુર—તૂક, માઉક, વાતનાચક, શીતળ, બલમર, રુચિકર, મધુર તથા રુદા છે અને વિષ, ચર્મરોગ, રક્તદોષ, કફ, નિદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે

૩૮૨. પોકળો—(સં બિદુપત્રક) પોકળાની લાંબુ ડીટું રાત્રુ અને મડ જેવું જ હોય છે, પરંતુ પાદડા કંઈક તાદળળના જેવા હોય છે આ લાંબા કિચિત ખટાશ હોય છે પોકળાની લાંબુ નરમ કરવાથી સારી થાય છે પરંતુ એને બિયા આવે છે એટલે તે ઉપયોગમાં આવતી નથી એનો રોષો મુખારે હાથેલર જીવો વધે છે ઉપયોગ—(૧) અગ્નિદગ્ન વ્રણ ઉપર :—પોકળાના પાદડાનો રસ જમીન ઉપર રેડી બનાવેલો દાદવ જેવો લોપગમે મેળવી તેનો લેપ કરવો.

૩૮૩. પોપૈથો (એરંડકાકડી, ઝાડચીલડી)—સં વાતકુલકલ, મધુકર્કટી મં પપર્ધ. વં એરડીપર્ધ હિં અડકાકડી બં વાતાવિલેશુ તેં બોપર્ધ તાં પપાય બપાગાઈ મલાં પપાય ૬૦ પોપલમુ ૬૦ પપાય લાં કારિડા પપૈથા

આ આડ ધણાખરા પ્રાંતોમાં પ્રસિદ્ધ છે એ આડ ધણુ વધે ત્યારે બે-ત્રણ માઘોડા ઊંચું વધે છે તેને આડા-અળા ફાટા ધણુ ફૂટતા નથી એના ફળને ‘એરંડકાકડી (પોપૈથો)’ જ કહે છે એ ફળ નાજીયેરની જેડે પાદડાની નીચે થાય છે કાચા ફળનો રંગ બઢારથી લીલો હોય છે કાચા ફળનું શાક કરે છે પાંચલા ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે પરંતુ તે વધારે ખાવાથી શરીરે વિકૃતિ થાય છે એ ફળ ધણુ જ વાતુલ જખમ રૂઝવના અને પ્રમેહાદિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે એ ઝાડનું લાડકુ ધણુ જ પોચું ટોય છે તેના પાદડાના દાડા લાળા

શ્વાસરતાન અને મદ જઠરાગ્નિમાં આવે તો એ જઠરા રોગોનો નાશ થાય

x પુષ્કરમૂળના પાન ૬૬(ઉપરેટ)ના પાન જેવા જ હોય છે શાખા પણ એકસરખી જ દેખાય છે, શુણ્ણ પણ લગભગ મળતા છે એકબીજાના અભાવમાં કોઈ પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે પુષ્કરમૂળનું સંસ્કૃત નામ કાર્મીર છે કારણ, એ કાર્મીરમાં મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે એના ફૂલ આસાંમની અથવા રાખેરની હોય છે મૂળ નવા હોય ત્યારે સુગંધ બનકુંસા અથવા તમરના જેવી હોય છે રવાદ તીખો અને કાંઈક કઠો છે ચીપધરૂં મૂળ વપરાય છે પુષ્કરમૂળનો શુક્રપ્રમ કુષ્ણા જેવા છે પુષ્કરમૂળ ગરમ સારક, મૂત્રલ રોધકર અને મુરુરોપણ છે માત્રા વધારે ખાપવામાં આવે તો ગલ્ટી અને ઝાડા કરાવે છે

પુષ્કરમૂળનો ઉપયોગ ત્રણે દોષો પર થાય છે મળનમાં વેરવાય છે મરો પર રેપ કરાય છે અપચન ઉત્પન્ન, દમ ક્ષવાદિ રોગોમાં દેવમાં અપાય છે કેટલાક ચિકિત્સાએ કોરટક બોચિરોગને પુષ્કરમૂળ માનેલો છે પણ એ માન્યતા સાચી નથી 1૮૫૫ એમાં પ્રાચીન ઐયકોએ લખેલા શુલ્લ ભવામાં આવતા નથી

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

અને પોલા હોય છે. એનાં પાંદડાં એરડાનાં પાંદડાંના આકારનાં પણ મોટાં હોય છે. પોપૈયા—ગ્રાહક છે અને કફ તથા વાયુનો ક્રોધાવનાર છે. પાકેલો પોપૈયા—મધુર, જડ, સ્થિકર, પિત્તનાશક અને શુરુ છે. ઉપયોગ—(૧) કીડા (જંતુ) અને દાદરવગેરે રોગ ઉપર :—પોપૈયાના કાચા ફળને ચાપુ વડે ચીરીને જે રસ (દૂધ) નીકળે તે ચોપડવો. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—પોપૈયાનાં કાચા ફળનો રસ મૂળવ્યાધિ ઉપર ત્રણ દિવસ ચોપડવો; એટલે મૂળ બળી જાય છે અગર ગરી પડે છે. (૩) પ્લીહા (પેટમાં ડાળી બાળુએ બેરોગ નામે ગાંઠ થાય છે તે રોગ) ઉપર :—પોપૈયાના ફળની પોટીસ કરી પ્લીહા ઉપર બાંધી અને પોપૈયાનું દૂધ (રસ) ચમચાભર સાકર સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. (૪) કૃમિ ઉપર :—પોપૈયાનું દૂધ એક ચમચાભર સાકર સાથે પાવું. બાળકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં આપવું. (૫) તબાગરમી ઉપર :—લીલા પોપૈયાનો છુંદો તપેલામાં નાખી તેને બાફી હાથતળિયે પાંચ દિવસ બાંધવો. +

૩૮૪. ફેણુસ—સું પનસ. મં ફણુમ્. હિંં કટહર. બંં કાકાલ. કંં હલસિન-મારા. તૌં પનસકાયાં. તાંં પલાયુ, ચિરા. તું પેલા. મલાંં ચિલાવુ. લાંં આરોકાર્પસુ ઇન્ટ્રિફ્રેલિયા. ઈંં ઇડિયન બેક્ટરી.

+ એરંકકાકીનાં ફળોમાંથી દૂધ (સત્વ) કાઢવા માટે પૂર્ણતાને માસ કાચાં ફળો પર કેટલાક (૨૦-૨૫) ઊભા ચીરા કરે છે અને નીચે સ્વચ્છ કાચની રકાળી અથવા ગ્લાસ રાખે છે. તેમાં જે દૂધ પડે તે તડકામાં સુકાવે છે. એનું સફેદ ચૂર્ણ થાય છે. આ દૂધને જલદી સુકાવી લેવું જોઈએ, નહિતર બગડવા માંડે છે. આ સુકાવેલા દૂધમાં એક પાચક દ્રવ્ય છે. જે ૨૪૦ ગ્રણુ માંસમાં મેળવવાથી તેને નરમ કરીને પિંગળાવી આપે છે. એકોપેથિકવાળાએ દૂધની સાથે બમણો શુદ્ધ દારૂ (આલ્કોહોલ) મેળવી થોડો વખત રાખી પછી ગાળી લે છે. એ ગળાયેલા સત્વને પપૈન કહે છે.

આ દૂધ ઉત્તમ પાચક, કૃમિન, વેદનાદર, રતન્યજનન, કુષ્ઠન અને ઉદરરોગનારાક છે. આ સત્વ પેપસીન (જે સ્વરની હોલ્ડરીમાંથી મળે છે તે) ના કરતાં પણ વધારે સારું છે. પેપસીન ખાટા રસની અંદર જ અર્ધાંત હોલ્ડરીમાં જ કામ કરે છે અને આ સત્વ હોલ્ડરીના ખાટા રસમાં તથા આંતરડાંની અંદર ભેગા થયેલા રસમાં પણ કામ કરે છે. પેપસીનના કરતાં પાચક ગુણમાં પપૈન કાંઈક ઓછું કામ કરે છે. તોપણ વેદનાસ્થાપન અને ક્ષમિતારાક કામ વધારે સારા પ્રમાણમાં કરે છે. એરંકકાકીના દૂધનો લેપ કરવાથી અને ખાવાથી પાવણુ વધારે આવે છે. એરંકકાકીના પાનની કિચા હુદય પર ડિલિટ્રેલીસ જેવી છે; અર્ધાંત હુદયની ગતિ વચેથી હોય તેને ઠીક કરે છે. નાડી તેજ થઈ હોય તેને સુધારે છે; હુદયનો અ.રામ-સમ્બ વધે છે. પરસ્પે અને પેશાબ સાફ આવે છે. ખાન હુદય અને ન્વરનન છે.

મદત્રા—સુકાવેલું દૂધ ભોજનની સાથે અથવા ભોજન કર્યા પછી ૧-૨ સ્ત્રી આદાના રસની સાથે આપવું. હાંચે સુકાવેલાં પાનેનું ચૂર્ણ ૦૧ થી ૧ સ્ત્રી ફાંટકે આપવું.

ઉપયોગ—પચનભિક્ષા (હોલ્ડરી અને આંતરડાં) ના રોગમાં દૂધનો ઉપયોગ થાય છે. આ દૂધ એકોપેથિકની ક્ષાર્મિકાપિયામાં દાખલ થયેલું છે. એનાથી કોઈ પણ જાતનું નુકસાન થઈ નથી. માંસાદારી અને શાકભાજી ખાનાર બંને જાતના માણસો માટે ઉપયોગી છે. હોલ્ડરીને બ્લેનો સોભે, મજા, અત્યુદ, અગ્નિપિત અને અપચન પર સુકાવેલું દૂધ અપાય છે. દૂધની સાથે સાથે સાલ્પાર (સોડા બાઇ કાર્બ) અને અરીજી મેળવાય છે. એનાથી હોલ્ડરીમાં રહેલા ચીઝો કફ પીગળી જાય છે અને ભોજન જલદી પચાને રસ શિરા વડે રક્તમાં મળી જાય છે. કૃમિને પાડવા માટે પોપૈયાનું તાનું દૂધ ૧ તોલો, મધ ૧ તોલો અને આંધણ જેવું ઊકળતું પાણી ૪ તોલા મેળવી કંઈક થયેથી પિચરાવવું. બે કલાક પછી એરંકિયું પાવું. બે મરડો આવે તો લીંબુને રસ અને સાકર આપવી. આ ઉપાયથી કરમિયા નીકળી જાય છે.

ખીડા (બેરોગ) અને ક્રૂત વધ્યા હોય અને કહણુ થયા હોય તો તે માટે તાનું દૂધ સાકરની સાથે અપાય છે. રોગ પોપૈયાનું દૂધ ૧ તોલો સાકરની સાથે મેળવી ૩ બાજ કરી દિવસમાં ૩ વાર આપવું. કંદેરાદિળી (કિફુરિયા) નાં કીડાળુએ ગળામાં (સ્વરચંજના દ્વાર પર) એક પાતળો પટ્ટો બનાવે છે, જેથી આસાવરોમ થાય છે. એની રિયનિમાં પોપૈયાનું તાનું દૂધ અથવા સુકાવેલું દૂધ પાણીમાં મેળવી પીંછીથી ગળામાં ચોપડવાથી સફેદ પટ્ટો પીગળી જાય છે. ગમડાં, દાદર, ખરજનું અને બીજાં ચામડીના રોગો પર પોપૈયાના દૂધમાં કુવાલેવ ટંકણુખાર અને ગરમ પાણી મેળવીને લેપ કરવો. પોપૈયાના પાનના રસમાં અરીજી મેળવી લેપ કરવાથી વાજો જલદી બહાર આવે જાય છે. હૃદયોગ અને ગત્રામણ પર પાનનો ફાંટ આપે છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ફળસતુ* આઠ મોટું થાય છે. એ આઠ વાવ્યા પછી પાંચ-૭ વર્ષે ફળે છે. એનાં પાંદડાં લીલાં અને લાંબાં હોય છે. ઘણું કરી ફળુસ કુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુ જ થાય છે. ફળુસ ઉપર બહુ કાંટા હોય છે. જે મોટું આઠ હોય તેા મુમારે ૫૦૦ પર્ષત તેને ફળ આવે છે. આ આડને જમીનમાં પથુ ફળ લાગે છે. ફળુસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે. રસાળ ફળુસનું ફળ ધોળું હોય છે. ફળુસ ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. લીલાં ફળુસનું શાક કરે છે. પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખવાય છે. તાંલીચોરી, મેંચલોર અને ગોમાંતક એ ઠંડાણે ફળુસ પાકવાના વખતે સોડા સવારના પહોરમાં અનાજને બદલે ફળુસનો ગર્ભ જ ખાય છે. ગર્ભની અંદર બિયાં હોય છે, તે પથુ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લીલું હોય ત્યારે તેને ચીરી શાક કરે છે અને શેકીને કે બાફીને ખાય છે. દળિયા શેકતા પહેલાં તેને લગાર હિંદ પાકડું; નહિ તો તે મોટ અવાજથી ફાટે છે. તેને ચૂકવવા માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી ચાખે છે; મોમાસામાં તે શેકીને ખાય છે. દક્ષિણ કોંકણમાં ફળુખી સોડા ત્રણ-ચાર મહિના પર્ષત ધણું કરીને ફેરીઓની પેઠે ફળુસ ઉપર જ નિર્વાહ કરે છે. ફળુસનો વખત ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે. ફળુસનો ગર્ભ સૂકવી રાખી જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. ફળુસની ઉપરનાં ફાંતરાં ઢોરને ખવરાવે છે; તેથી દૂધ ઘુઘળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગરલ વાટી તેની પાતળી રોટલી કે પૂરી કરી ખાય છે, તેને ફળુસ પોળા કહે છે. ગર્ભની ખીર અને કઠી પથુ કરે છે. એનું લાકડું પીણું અને ટકવામાં સામના જેવું જ છે તે ધમારતના કામમાં આવે છે. એના લાકડાની પેટીઓ, ધુરસીઓ, ચોરંગ, પલંગ, ધ્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે. ફળુસની જાતનું જ એક પાત (પાત્ર) ફળુસ કરીને આઠ થાય છે. તેનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે અને તેના ફળ ખાવાના ઉપયોગમાં આવતાં નથી. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. તે ખીજ ફળુસ કરતાં ટકાઉ છે; પરંતુ તેના રંગ સારો હોતો નથી. તેની કોડીઓ અને દરવાજા (બારણાં) કરે છે. ફળુસનો ગર્ભ ખાઈ ઉપર પાન ન ખાવું; કારણ કે પાન ખાવાથી પેટ ચડી માથુસ મરે છે. લીલું ફળુસ—મલાવજીલાક, મધુર, બલકર, દોષલ, વૂરું, શરૂ અને વાવુલ છે. કુમળું ફળુસ—મધુર, જડ, કફર તથા મેદવર્ધક છે; અને દાઉ, વાધુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. પાકેલું ફળુસ—પાક વખતે શીતળ; દાઉક, સિન્ધ, તુલિકારક, રુચિકર, માંસવર્ધક, કફર, બલકર, પોષિક, જંતુકારક, વૃધ તથા ફુર્જર છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા વાધુનો નાશ કરે છે. ફળુસની ગોટલી—મધુર, વૃધ, જડ અને વિષ્ણુલક છે. ફળુસનાં બિયાં—કડવાં, મુખશુદ્ધિકર અને શુરુ છે. એનું પાણી—વૃધ તથા મધુર અને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ :—(૧) મોં ફાટ્યું હોય તે ઉપર :—ફળુસના અંકુર (ફળુસ અળખી) ઘસી ચોપડવાં. (૨) શોફાદર ઉપર :—પાકા ફળુસના અંકુર અને ખરવતીની ઝાલ એકત્ર કચરી, પાણી નાખી, તેના રસ પાશેર કાઢી પાવો. ૫૨૫ પાળવુ. (૩) બાળકના આમસઃ મોડાણી ઉપર :—કાપા જાતના ફળુસની તથા કાપા (મોરવાની) આંખાની ઝાલ સમલાગે લઈ પાણી નાખી રસ કાઢવો. આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી લઈ તેમાં ચૂનાવું પાણી બે માસા પર્ષત નાખી જલદી પાઈ દેવો. (૪) કંકેરાગું ઉપર :—ફળુસની દરેક કાળીના છેવટને લાગે અણીદાર કળાઓ હોય છે, તે બારીક વાટી રસ કાઢી થોડો-થોડો ગળામાં નાખતાં રહેવું અથવા વાટેલી કળાઓની ગોળા કરી મોંમાં રાખવી. (૫) રક્તાતિસાર અને કોગળિયા ઉપર :—આંખાની અને ફળુસની ઝાલનો રસ કાઢી તેમાં ચૂનાવું નીતર્યું પાણી નાખી તે પાવો. (૬) ફળુસ ખાવાથી અલણું થયું હોય તો :—કોપરું ખાવું. (૭) ફળુસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચડે છે તે ઉપર :—કિચિત ખટાશવાળાં બોર ખાવાં.

૩૮૫. ફાલસાં—સં ૦ પુરવક. મં ૦ જં ૦ અં ૦ ફાલસા. હિં ૦ ફાલસે. કં ૦ બેટલા. ફાં ૦ પાલસા. ઇં ૦ એશિયાટિક એવિયા. લાં ૦ ત્રિવિયા એશિયાટિકા.

આ આઠ મોટું થાય છે. એને બગીચામાં વાવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ

* ફાલસાનું વૃક્ષ મધ્યમ આકારનું થાય છે. પાન મોટાં, ગોળ, કિનારી પર કડવત જેવા ફાંતાવાળાં

વિશેષ થાય છે. એનાં પાકાં ફળ પીપરનાં ફળ જેવડાં અને તેનો રંગ નળિયડિયો હોય છે. એ ફળ ખાવાથી ખટમીડાં લાગે છે. એ બિયાં સુદાં ખાવાં. ઉષ્ણકાળમાં એ બિયાંનું શરબત કરી પીએ છે. ફાલસાં—ખાટાં, તૂરાં તથા લઘુ છે અને કઠ્ઠ તથા વાચુનાં નાશક અને પિત્તકર છે. લીલાં કાચાં ફળ—પિત્તલ, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તૂરાં તથા વાતનાશક છે. પાકાં ફળ—મધુર, સ્વાદુ, રચિકર, તર્પણ, શીતળ, મલબદતાકારક, હઘ, ધાતુકર તથા ખાટાં છે; અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષા, દાહ, ક્ષતક્ષય, શોષ તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) મૂઢગલ્ અને મૃતગલ્ પાડવા ઉપર :—ફાલસાંનાં મૂળનો લેપ ફૂટી, બસ્તી અને ચોનિ—એ ડેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ નીકળી જાય છે. (૨) દાહ શમન થવા માટે :—ફાલસાંનાં પાકાં ફળ સાકર સાથે ખાવાં. (૩) પિત્ત-વિકાર અને હૃદરોગ ઉપર :—ફાલસાંનાં પાકાં ફળના રસ પાણીમાં મેળવી શરબત કરી તેમાં થોડી સુંઠની જુકા અને સાકર નાખી પાવું.

૩૨૬. ફાંગળો—સં૦ ફણિજ્જક. લાંબો પોગોરેમન પર્વિફોરસ. એ છોડ તથા એનાં પાંદડાં પશુ રાતવળસી જેવાં હોય છે; પરંતુ પાંદડાંમાં કાંતો હોતો નથી. એ છોડ ઉપર તોરા આવે છે. છોડના અંગેનો અને એ તોરાઓનો રંગ રાતો હોય છે. એમાં ઘોળો, રાતો અને કાળો, એવી ત્રણ ભત છે. ફાંગળો—લઘુ, કડવો, રક્ષ, હઘ, અમિદીપક, પિત્તલ, પાકકાળે પિત્તલ, રસકાળે તૂરો, તીખો, રચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફવાત, કૃમિ, કુષ, અર્શ, વીંછી અને સર્પનાં વિપનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) ફુરશાના વિષ ઉપર :—ફાંગળાનાં મૂળ ઘસી ૩ તોલા પર્થત પાવાં. પછી કમી-ભસ્ત્રા પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા. માથું ચડે તો કાળો કડા-ઝાપનાં મૂળ ઘસી માથે-કપાળે ઘસવાં. પેટમાં ખીડ આવે તો તેજ મૂળ ઘસી પાવાં. જીલડી થવા જેવું જણાય તો ધાવડીના કુમળા તોરાઓ અને સાત મરી એકત્ર ફૂટી ગોળા કરી અવગવની. શોષ લાગે તો આમલીની ઝાલ ખાવા માટે આપવી. સોન આવે તો ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં કળથીનો લેટ નાખી સોન ઉપર લેપ કરવો; કિંવા ઉક્તી(ઘોળી ધાવડી)નાં મૂળ એમૂઝમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. (૨) ક્ષતમાંના કૃમિ મરવા માટે :—ફાંગળાનાં લીલાં પાંદડાં દાઘ પર મસળી, ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો અને તેજ પાંદડાંની થેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવો; એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાબડોતબ મરે છે. એ પ્રમાણે એક એ વાર ઔષધ ચોપડવું. (૩) મૂત્રાઘાત ઉપર :—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ ઇંદ્રિય પર ચોપડવો અને એક ટીપ્ મૂત્રદાર ઉપર પાડવું. (૪) કૃમિ ઉપર :—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. (૫) દોરના જખમ ઉપર :—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૬) વાચુથી અંગમાં સજુકા થતાં હોય તે ઉપર :—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસનો લેપ કરવો.

૩૨૭. ફાંજ (ફાંગ) —સં૦ જળાંજ, ફાંજિકા. મં૦ ફાંજ, ફાંજ, ફાંદ, વરધાભેદ. હિં૦ ફાંજ, કાલાવિધારા. કસ કિરિયમુદે. લાંબો રિવિયા એનેટા.

ફાંજનાં વેલાં હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં અગુનાં પાંદડાં જેવાં જ પરંતુ ઘણાં જ નાનાં હોય છે. પાંદડાંનું શાક અળતીનાં પાંદડાં પ્રમાણે જ કરે છે. એ શાક સારું થાય છે. ફાંજનો વેલો મોટો ઘર્ષ તે એકાદાં જાડના આશ્રયે રહે છે. તેને 'ફાંદ' પણ કહે છે. ફાંજ—શીતળ, માદક, તૃપ્, કડવી, તૂરી, તીખી, મધુર, જલકર, કફકારક, વિદુલકારક તથા ગુરુ છે; અને વાત, પિત્ત, હૃદરોગ, ઉધરસ, આમદોષ તથા કંચેચનું શમન કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) ફુરશાના વિષ ઉપર :—ફાંજનાં વેલાંનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી ચાર-ચાર ઘડીના અંતરે પડેલા દિવસે પાવાં. પછી બીજે અને ત્રીજે દિવસે એ વાર પાવાં.

૩૨૮. ફિરંગી બાવળ—(મં૦ ફિરંગી બાવળ) એને 'ફિરંગી' પણ કહે છે. એ ઝાડ ઘણું જ મોટું થાય છે. એને ઝીજા કાંટા હોય છે. એની ડાળીઓ ચુરનાં જાડ જેવી દેખાય છે.

હોય છે. ફળ ઘેરણુ એકત્ર હોય છે. ફળ કાચાં હોય ત્યારે લીલાં રંગનાં હોય છે; પાક્યા પછી નળિયડિયા રંગનાં થઈ જાય છે.

એને બારીક શિંગો આવે છે. ફિરંગીની છાલ સુવાસિત છે. એ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપયોગ—(૧) આમવાત અને વાયુથી સણકા થાય તે ઉપર—ફિરંગીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી પાવે.

૩૮૯. ફૂગ (ખિસાડીના ટોપ, અળંગા)—સં ૦ બૂછન. મં ૦ અળંગે, બૂઈ ફેડ. ડિં ૦ છતોના છાતા, સાધકી છતી. બં ૦ પોચાલ છાતુ, ભુરકુંડા છાતુ, કોડક છાતા, બ્યાંગેર છાતા. કં ૦ આળખિ. નાંઈછતરિંગે. કો ૦ કાલિમ. ઇં ૦ મસરમ. સિં ૦ ખુલ્લ. લાં ૦ એગેરિસ, કેમ્પેસ્ટ્રિસ.

એ મોટી ચમત્કારિક વનસ્પતિ છે. એ વનસ્પતિની રચનાથી પરમેશ્વરનું પૂર્ણ આતુર દેખાઈ આવે છે. ફૂગનું છત્ર ઉકરડા ઉપર, સડેલા પદાર્થ ઉપર, કોડેલાં છાતુ ઉપર, અને કંટલેક ઠેકાણે સારી જમીનમાં પશુ થાય છે. આમાં સાત-આઠ જાત છે અને તેમાં પશુ બે પ્રકાર છે : એક વિપારી અને બીજે સારો. વિપારી અળંગો ખાનાથી ભારે અનર્થક. પરિણામ થાય છે, કંક્ર ચડે છે, પેટ ફૂલે છે, બિલટી થાય છે અને મન ભ્રમિત થાય છે; એટલા માટે માહિતી સિવાય તે ખાતુ નહિ. સારા અળંગા પશુ ઉત્તમ પચે એવા પદાર્થ નથી. તે ઘણા ખાવાથી જલદી પચી શકતા નથી. ફૂગમાં પ્રસિદ્ધ જાતિ નીચે પ્રમાણે છે : ચૂડા, ચીતળા, ગવતા, કુચળા, કુરડી, તેલંગી, ભુયફેડ અને મોત્રાળા. ચૂડા એક હાથ બીજા હોઈ તેના ઉપરનું છત્ર નાનું થાય છે. ચીતળા સાધારણ હોય છે. ગવતા બારીક હોય છે. કુચળા ત્રીણી આંગળી જેવડા હોય છે. કુરડી એથી પશુ નાના હોય છે. તેલંગી સર્વ કરતાં ઉચ્છેદ છે. એના છત્રનો વ્યાસ હાથ-દોઢ હાથ હોય છે. ભુયફેડ-ગોળ હોય છે. એને છત્ર હોતું નથી. એ કોસલા જેટલા ફૂલેલા હોય છે. મોત્રાળાને મોગરા જેવી સહેજ કળી હોય છે. ફૂગનાં ખિંધાં ઘણાં જ ત્રીણાં હોય છે. ફૂગની ભાજી સારી થાય છે. કંટલાક લોકો અળંગાને મૂર્ખતાથી વધવા દેતા નથી. અળંગો—શીત, બલકર, ભેદક, મધુર, ત્રિદોષકારક, વૃધ અને કફપ્રદ છે. કાળો અળંગો—મધુર, ઉષ્ણ અને ગુરુ છે. ઘોળો અળંગો—પાક વૃષ્ટિ ગુરુ છે. લાલ અળંગો—અલ્પ દોષકારક છે. ઉપયોગ—(૧) નાના વાછરડા-ઓને ફેણા થાય તે ઉપર—ભુયફેડ હાથમાં વાટી તેમાં ચણોડીભાર ડિંગ મેળવી આપવો; અને ઔષધ આપતાં જ તે વાછરડાની પીડ જમીનને લગાડવી. (૨) શીતળા અને ગોવરુ પેટમાં ન જવા માટે—જ્યારે અળંગાની કળી થાય છે, તે જ વેળા તે લાવી મૂકી રાખવી. જ્યારે શીતળા અથવા ગોવરાનો તાવ બાળકોને આવે ત્યારે એ કળીઓ ગરમ પાણીમાં વાટી કપડે ગાળી પાવી એટલે શીતળા પેટમાં નહિ બિતરતાં થીર ઉપર તડતડી બેઠે છે. (૩) ફૂટીમાં ફેણા થાય છે તે ઉપર—સૂકવેલ અળંગા અને ચોમાસામાં દોરોના શિંગડોને જમીનમાં દબાવવાથી જે પીલી (અંકુર) ફૂટે છે તે શિંગડાનાં મૂળ એકત્ર કરી તેના લેપ કરવો. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—સૂકાયેલા અળંગો તથા દોરોનાં શિંગડાના પીલા અને લાંગની ધૂણી આપવી.

૩૯૦. ફૂટીનો—સં ૦ પૂતલી, પુદીન. મં ૦ બં ૦ પુદીના. ડિં ૦ પોદીના. કાં ૦ નોચના. અં ૦ હવા. ફિરંગી ૦ ઝોડ ટોલાલ. ઇં ૦ ટોડરેડમિંટ. લાં ૦ મેન્થા સેલ્વેસ્ટ્રિસ.

ફૂટીનાના નાના નાના છોડ હોય છે. એ એક ટુળસીની જ જાત છે, એવું કહીએ તો ચાલે. ફૂટીનાનાં પાંદડાં કાર્પિક ટુળસીનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં અને ગોળ હોય છે. ફૂટીનાનું ચટણી કરે છે. ફૂટીનો એ અજીર્ણનાશક, પાચક અને મોંમાં અમ્લી ઉત્પન્ન કરે છે. ફૂટીનાનો ખાંડ કાઢે છે. તે અજીર્ણ ઉપર સાકર સાથે આપે છે. ફૂટીનાની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમાં ઘણી થાય છે ફૂટીનો—સ્વાદુ, ગુરુ, કચિર, હલ તથા સુખાવડ છે અને મળધૂનનો સ્તંભ કરે છે; તથા કંક્ર

× ફૂલનાં છત્ર વર્ષાઋતુમાં વિશેષ ફરીને ઉત્પન્ન થાય છે. જેની એક ટાંડી આશરે ૬ ઇંચ લંબાઈ હોય છે, જેના ઉપર મખમલથી અધિક ગરમ અને જલુ જ હલકા ફીકા રંગનો ચળારવાળો દેખ થાય છે જેને થોડો ઝટકો લાગે તોપણ રજકણુ ઝરે છે, એ જાતના ફૂલના ટોપ સર્વ મકરંદના ખુલ્લા થયેલા જાખમે માં, અગ્નિદગ્ધ, મણ, રસીવાળાં સડેલાં ચમડાં, ગરમ તેલાઈ પદાર્થો થયેલા ફેણાના જાખમ વગેરે ૧ અર્થતં લાભદાયક છે. આ ઔષધનું મૂળ લગાડતાં જ જલદી શીત થઈ જાય છે અને દરદ કમી થાય છે ચીતળાના જાખમ ઉપર પશુ આ દવા લાભદાયક છે. આ ઔષધિ દેવી આયુરોદયમાં છે.

ઉધરસ, મદ, અગ્નિમાંવ, વિપુચિકા, સંત્રદણી, અતિસાર, હૃણ્જ્વર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) શીત, વિષમ અને સામાન્ય જ્વર ઉપર—ફૂદીનો અને આદાનો કાઢો અથવા રસ પાવો. (૨) મધુર (મોતીઝરા) જ્વર ઉપર—ફૂદીનો, રાનતુલસી અને કાળી તુલસીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર ૩ માસા નાખી તે પાવો. (૩) વાયુ તથા કૃમિ ઉપર—ફૂદીનાનો રસ આપવો. (૪) પીનસ (સાગેખમ જેવો રોગ થાય છે તે) રોગ ઉપર—ફૂદીનાનો રસ નાકમાં પાડવો. (૫) દરાજ ઉપર—ફૂદીનાનો રસ ચોપડવો. (૬) અતિસાર, ઉધરસ અને કોગળિયા ઉપર—ફૂદીનાનો રસ પાવો. (૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર—ફૂદીનાનો રસ અંધો તોલો અને એટલો જ આદાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ૧ તોલો સિંધવ નાખી પાવો. (૮) વીંછીના વિષ ઉપર—ફૂદીનાનો રસ અગર પાંદડાં પાનમાં ખાવાં. (૯) રુચિદાયક ચટણી—ફૂદીનો, ખારેક, મરી, સિંધવ, હિંગ, કાળી દ્રાક્ષ અને છરુંની ચટણી લીંછુનો રસ નાખી સેવન કરવી, એટલે અરુચિ મટી મોંમાં સારી રીતે વ્યભી આવે છે.

૩૮૧. ફૂલ કેસર—આ આડ ખાનદેશમાં ઘણું થાય છે. એનાં આડ ઘણાં જ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં હાદગા જેવાં હોય છે. એને આવળ જેવી શિંગો આવે છે. એનાં ફૂલમાં લાંબું કેસર હોય છે. એનું લાકડું ઠલકું હોવાથી ઇમારતી કામમાં આવતું નથી. એના લાકડાની ટોલકરી કરે છે.

૩૮૨. બકામલીમરી—સં મહાનિંબ. મં બકાચુનિંબ, હિં બકાઈન, બં ઘોડાનીમ. કં મહાબેલુ, અરબેલુ. તેં પેદાવેપા. તાં મલાઈવેલુ. ફાં અન્નદરખત. અં બાન. હિં તુલ્લન-કુતાઈ. લાં મેલિયા એઝેરક.

આ આડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં જ અને કિંચિત્ મોટાં હોય છે. આ ઝાયાશ્લ છે. એને કડવા લીમડા જેવાં જ ફળ આવે છે. બકામલીમરીનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું જ ઉપયોગી છે. એને ક્રીડા સામગ્રી નથી. એની ઝાયા ઘણી ઉત્તમ છે. એ આડ ઝાયા માટે રસ્તાની બાજુ ઉપર વાવે છે. ખાનદેશમાં એ આડ ઘણું હોય છે. એને 'કડવો લીમડો' પણ કહે છે. બકામલીમરી—શીતળ, કપાચ, તીખી, કડવી, તૂરી, માઠક તથા વૃધ્ધ છે; અને દાઢ, કંક, મણ, વિષમજ્વર, પિત્ત, કૃમિ, હૃદયવ્યથા, સર્વ પ્રકારના કોઢ, બિલટી, પ્રમેહ, વિપુચિકા, ઉંદરનું વિષ, ગુલ્મ, શીતપિત્ત, કંઠરોગ, અર્શ તથા દમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) હૃતરોગના વિષ ઉપર—બકામલીમરીના મૂળનો રસ કાઢી પીવા આપવો. (૨) શુદ્ધસી વાયુ ઉપર—બકામલીમરીની અંતરજાલનો અથવા મૂળનો કલ્ક કરી પાવો. (૩) પિત્તથી આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર—બકામલીમરીનાં ફળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી થેપલી કરી તે આંખો ઉપર બાંધી. (૪) લેંસની ઝાર (ઝોર) પાડવા માટે—બકામલીમરીનાં અગર વાંસનાં પાંદડાં વાટી પાવાં. (૫) પ્રમેહ ઉપર—બકામલીમરીનાં ફળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી વી નાખી પાવાં, એટલે તુરંત પ્રમેહનો નાશ થશે. (૬) ઉંદરકૃમિજન્ય તાવ ઉપર—બકામલીમરીની જાલનો કાઢો પાવો.

૩૮૩. બટાટા—હિં અલુ. બં આલૂ. ઇં પોટેટોઝ. કં ઉલગરુ. તું પટારે. તેં ઉરલગરુ. લાં સોલેન-ખુબેરાઝમ્. એનું ઉત્પત્તિસ્થાન દક્ષિણ અમેરિકા છે. લાંથી તેનાં બિયાં યુરોપમાં મ્યાં અને લાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં છે. નીલગિરિ, સુરત, મહાબલેશ્વર, ખાનદેશ, પૂના વગેરે સ્થળે બટાટાનો પાક ઘણો થાય છે. મહાબલેશ્વરના બટાટા મોટા અને તેનો રંગ લાલ હોય છે. તે ઘણું પોષ્ટિક છે. આભરી માણસને બટાટા બાધક છે, માટે તેઓએ ખાવા નહિ.

૩૮૪. બદામ—સં વાતાદ, વાતામ, વાતાંબુલ. મં બદામ. હિં બં બદામ. તેં વેદમ-તાં નકવડમ. અં લોજલલુ. ફાં બદામ. ઇં આલમ્. લાં યુનસ એમિગેલ્સ.

એશિયા ખંડમાં મસ્કત, આરાકાન, ઇરાન, મક્કા, મદિના, સિરાજ ઇત્યાદિ સ્થળે બદામ ઘણી પકે છે. હિંદુસ્તાનના બાગોમાં પણ તેની વાવણી થવા લાગી છે. બદામનું આડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં રાતા કાચફળ જેવાં થરતુ તેના કરતાં નાનાં હોય છે. એમાં બે જાત છે: કડવી અને

* બટાટા શીતળ, વિષ્ણી, મધુર, ભારી, મલમુલકારી, રક્ષ, હૃજ, રક્ષપિત્તનાશક, કંક તથા વાત-કારક, બલકારક, બલદાયક, તીવ્રવર્ધક તથા કિંચિત્ અગ્નિવર્ધક છે.

મીઠી. બદામ ખાવામાં મીઠી અને પૌષ્ટિક છે. તેનું તેલ કાઢે છે. કકડી બદામ અપકારક છે; એમાં એક પ્રકારનું ઝેર રહેલું છે. માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવી નહિ. બદામ—સારક, ઉષ્ણ, શુરુ, અમ્લ, કફકારક, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, તૂરી, શુકલ; વાતનાશક અને ઉષ્ણવીર્ય છે. એનાં લીલાં ફળ—સારક, શુરુ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. પાકાં ફળ—ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, વાતનાશક, શુકલ, જડ તથા કફકારક છે અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ફળમાંનો ગર—મધુર, વૃધ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, કફકારક, વાતપિત્તનાશક અને રક્તપિત્ત થયું હોય તેને અપાયકારક છે. ઉપયોગ—(૧) યંત્ર સિવાય બદામનું તેલ કાઢવાનો પ્રકાર :—બદામનાં બિયાં ગરમ પાણીમાં થોડો વખત ભીંજવી રાખવાં. એટલે ઉપરનાં ફાતરાં નીકળે છે. પછી તે બિયાં ખાંડતી વેળાએ તેમાં થોડે અંશે ખડીસાકર નાખવી અને બારીક થવા પછી તે ગોળા ઢાંચમાં લઈ પીલવો; એટલે અંદરથી તેલ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પાંચેર બદામનું પચુ તેલ નીકળે છે. એ તેલ કર્ણરોગ ઉપર કાનમાં નાખવું, એટલે કર્ણરોગ મટે છે. માથે ચોળવાથી મગજ કંડું અને હલકું થઈ જાય છે. (૨) લિલામો ઉઠે છે તે ઉપર :—બદામ ઘસી ચોપડગી. (૩) વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઈ મગજ ભરાવા માટે બદામની ખીર :—બદામનાં બિયાંને ગરમ પાણીમાં નાખી છેલવાં. પછી તેને બારીક વાટી દૂધમાં કાલવી તે દૂધ ઉકાળી બડી ખીર તૈયાર થવા આવે એટલે તેમાં સાકર અને ઘી નાખવું; અને ઉતારી ઠંડી થવા પછી ખાવી (૪) કાનખજૂરાના કાંઠા વાગ્યા હોય તે ઉપર :—બદામનું તેલ ચોળવું. (૫) દાંત મળજૂત થવા માટે :—બદામનાં ફાતરાં બાળી તેમાં મીઠું નાખી તેથી દાંત ઘસવા. (૬) મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપર :—બદામ અને કેસર ગાળના ઘીમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું અથવા દૂધમાં બદામની ખીર કરી ૩ દિવસ સવારે ખાવી; કિંવા બદામ અને કપૂર દૂધમાં ઘસી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૭) મગજ તર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થવા માટે :—ગાયનું તાલું ઘી દોઢ તોલો લઈ તેમાં સાકર, બદામનું મગજ, કઢોલ, મધ અને એલચીદાણું, એ દરોજ તાલું મિશ્ર કરી સવાર-સાંજે ૭ દિવસ આપવું. (૮) મગજ તર થવા માટે :—બદામ છેલી અગારા ઉપર શેકવી અને સાકર સાથે ચાલી ખાવી; પછી એક કલાકે માખણ અને સાકર એકત્ર ખાવું; તથા માથા ઉપર દિવસમાં ત્રણ વાર બદામનું તેલ ચોળી જરવરું.

ઉત્પ. અપોરિયો—સં ૦ બુંદૂક. મં ૦ દુપારી. ઠિં ૦ દુપહરિયા, ગેલુનિયા. કં ૦ બુંદુવે, મધ્યાહ મહિગે. તેં ૦ નિતિમહી. લાં ૦ પેન્ડેપિટ્ડસ ફીનિયા.

આ છાંડ સાધારણ કમ્બરપૂર જાંચા વધે છે. પરંતુ એ દાર્દદાર ટેકાણે માથોડા મુઠી પાણુ જાંચા વધે છે. એનાં ફૂલ બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગતાં ખીલે છે; માટે એને ‘અપોરિયો’ કહે છે. એના ફૂલની વાસ ઘણી આવતી નથી. એને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે અને તેમાં એક નાનો તંતુ હોય છે, તે ઉપર પીળા પરાગ હોય છે. એમાં કાળી, ઘોળી, રાતી, પીળી એવી ચાર જાત છે. તે ફળ-ફૂલ ઉપરથી માત્ર ઝાળખવામાં આવે છે. ઝાડમાં કાંઈ ફેરફાર હોતો નથી.* અપોરિયો—મનને પ્રસન્નતા આપનારો, ગ્રાહક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, શુરુ તથા કફકર છે; અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચબાધ તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે.

ઉત્ક. બરુ—સં ૦ વીરકાંકડે. મં ૦ ભોરુ. લાં ૦ એન્ડ્રોપોગોન હેલેપેન્સિસ. એ નદીના કિંવા વહેણાના કિનારા પર થાય છે, એને તેતરા આવે છે, તેમાં એના બિયાં હોય છે. એમાં ઘોળા અને કાળા એવી બે જાત છે. આ રેશમાં ફક્ત ઘોળા બરુની ઉત્પત્તિ થાય છે. બરુની લેખેલું ઉત્તમ

* અપોરિયાના ઝાડનાં પાદકાં દીવાની જ્યોત અથવા માળવના આકારે નીચેથી એકદમ એક ઘચના સુમારે પહેળાં હોય છે અને દોઢ ઘચના સુમારે લાંબાં હોય છે. તેની બધી તરફની કિનારી ઉપર કરવતના જેવા ખાંચા હોય છે. એની સોદીઓ પીણુ(બળ)ની સોદીઓની મારફત લીલા રંગની હોય છે. ફૂલનો દેખાવ દાડમના અતિસાચ કમળા છંડવાના શિરે દેખાતા ખાંચાવાળા કાચ જેવો દરથી ભાસે છે અને તે પાઈ જેવડાં મોટાં હોય છે.

યાય છે. પતરાણું કરવામાં બરુની સળીઓ કામ આવે છે. બરુ—શીતળ, મધુર, રુચિકર, તુષિકર, બલકર તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ, શોષ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે.

• ૩૮૬. બળ (બોળ)—સંબલ. કાકિં લાકડી, મામા મુખડી. મંચીકણી, લઘુચીકણી. હિંબરેટી, વરિયારા. બંબેલા. કંબેલ્લેગર, કંબંગલે. તાંબાઈસ્થાનિકકં. તેંચુર્પિડી, માઈલુ માનિક્યં. તુંબકડિર. મલાં કર્નયોદિ. ઇંબોર્ન બીમલીન્ક સિંડા. લાંબાં સિંડા કોડિંકેલિયા, સિંડા રોગિલકેલિયા.

બોળનાં ઝાડો કાંકણમાં અને ગામડાંઓમાં પ્રુષ્કળ થાય છે. એ હોડુ સુમારે હાથ-દોઢ હાથ જોયા વધે છે. એનાં પાંદડાંની તુલસીનાં પાંદડાં જેવા આકાર હોઈ તેનાં કરતાં પહોળાં અને લંબાઈ પર હોય છે. એ ઝાડ વર્ષાઋતુમાં ખેતરોમાં અને વહેળા ઉપર પ્રુષ્કળ જોયે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો હોય છે. એને બારીક છંડવાં હોય છે. તેમાં એનાં બીજ થાય છે. તે પીણિક છે. એનાં પાંદડાં અને બીજ ખાવાથી ચીકણાં લાગે છે. એથી એનું ચીકણી એ નામ યોગ્ય છે. x ફેલ્લાક લેક્ષિ એનાં પાંદડાંનું શાક કરે છે. બોળના ગુણો ખેરટી જેવા છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રુષ્કતા માટે:—બોળનાં લીલાં પાંદડાં નિત્ય સવારે ખાવાં. (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:—બોળના છોડ મૂળસૂત્રાં ઉખાડી લાવી ઘોઈ સ્વચ્છ કરી બારીક વાટી ઘોડું પાણી રંડી રસ કાઢવો. તે રસ વજન-ગાળ કરી દરેક વખતે દશ તોલા પ્રમાણે બે વખત સાત દિવસ મુધી આપવો; એટલે ધાતુવિકાર નષ્ટ થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થશે. (૩) જખમ રૂઝવવા માટે:—બળનાં મૂળનો રસ જખમમાં ભરવો અને રતું પૂમકું (પેલ) એ રસમાં ભીંજવી જખમ ઉપર બાંધવું. એ પટ્ટીને જરા પણ સુકાવા દેવી નહિ; ઉપરાઉપરી તે પટ્ટી ઉપર રસ નાખતા રહેવું. (૪) ગૂમડાં, પ્રણુ વગેરે પકવવાને:—બળનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં.

૩૮૮. બાજરી—સંબળજ, સાજક. મંબાજરી. હિંબજરી. ઇંબેલેટ. અંબર્વસ. ફાંબર્વસ. લાંબેનિસેલેરિયા સ્પાઈકેટા.

એને મરાઠી ભાષામાં 'સજગુરા' પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ-સુબની બાજરી સર્વેક્રુષ્ટ, બડી, પીણિક તથા મીઠાશવળી છે. ઠંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસની પ્રતિભે માફક છે. જુવારની માફક બાજરીનો પણ પોંક થાય છે. બાજરી દોરાને પણ ખવડાવે છે. બાજરી—હલ, બલકર, કાંતિકારક, અમિટીપક, ઉજ્ય, પિત્તને કાપાવનારી, રક્ષ, સ્ત્રીઓને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્બર છે, અને પ્રુસ્ત તથા પ્રુષ્ટિનો ઉતાર કરનારી છે. ઉપયોગ—(૧) ઘોડાની પીઠ ઉપર લાકાં પડે છે તે ઉપર:—જૂતાં બાજરીયાં બાળી તેની રાખ કરી અથવા ફૂંડાં બાળી તેની રાખ કરી પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાડવી.

• ૩૮૯. બાફળી—હિંબુક. મંબાફળી. લાંબુસીડનમ એન્ડી.

x 'ઇરિયન મેડિસનલ પ્લેન્ટસ'ના કર્તવ્યે બલા(સિંડા)ની લગભગ ૧૨૦ ભત હોવાનું લખ્યું છે તેમાંથી ૮-૧૦ ભત હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એમાંથી વધારે ઉપયોગી ભત બે છે: (૧) બલા (સિંડા કોડિંકેલિયા). (૨) ખેતરાઉ બલા-મંચીકણી. સંબલેત્તમા (સિંડા રોગિલકેલિયા). આ ઉપરાંત એક વગડાઉ બલા છે. તેનું વજન ખરેટી (સિંડા કાર્વિનીકેલિયા) નામથી આવેલું છે. એ ઉપરાંત લોંબબવ (લુસિડા મિલિસ) અને કાંટાળો બળ (સિંડા રિપ્નોસા) પણ આપણા દેશમાં થાય છે. એમાં પણ ગુણ લગભગ બળના જેવા જ પણ એકા છે. બ્યારે એક બલા ન મળે ત્યારે અભાવમાં બીજાં બવાનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

અહીં વર્ણન કરેલ બળનાં બીજને બળદાણા કહે છે. એ ગાંધીને ત્યાં મળે છે. એનો ઉપયોગ પીણિક પાકોમાં અને સિનધતા માટે કરેલ કાકાઓમાં થાય છે. આ બીજ એજરના કરતાં પણ વધારે પીણિક છે. એ રૂખડામાં એવો એક અનોકિક ગુણ છે. જાણ્યું જણવાને મટાકજ પામતી ગાય, ભેંસ કે બકરીના ગા-માં એ રૂખડીનું રાંદરું વણી પહેરાવવામાં આવે તો તેનાથી તેને જલ્દી પ્રસવ થાય છે. એ જ ચીપ્થિનાં પાંદડાં સ્ત્રીઓને એવા વખતે મસળીને નાભિ ઉપર બાંધવાં જોઈએ. આ પ્રયોગ અને કેટલાક સ્વવાડોને અજમાવતાં ભેળા છે.

એ છોડ નાનો હોય છે બાફળીના બિયા કળથી જેવડા અને ચપટા હોય છે બાફળી એ વાતહારક છે ભાજી સમારી તેમા પલાળેલી ચણીના દાળ ભેળવી મીઠું મરચુ નાખી વધારવાથી શાક સારુ થાય છે બાફળીના લીલા બિયા વાટી છાશની કઢીમા નાખવાથી કઢીમા નુવાસ આવે છે બાફળીના બિયાનુ અથાણુ ઉકૃષ્ટ થાય છે એ ફળનુ તેલ પણ કાઢે છે બાફળી—તીક્ષ્ણ, કડકી, ઉષ્ણ, રચ્ચ, પથ્થ, દીપન, શાયક, હૃદય સુગંધવાળી તથા તૂરી છે, અને કફ, વાયુ, આમ, અસ્તિપીડા, મલબદ્ધતા, અર્શ, ગુર્મ, પ્લીહા, અપચો, મેદોરોગ તથા વિષની નાશક છે ઉપયોગ:—
(૧) બાળકોને વરાધ વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર:—બાફળીના બિયા દૂધમા અગર નાગરવેલીના રસમા કિંવા પાંછીમા ઘસી પાવા એટલે વરાધ, પેટમા દુખનુ આદિ રોગ સાગ થાય છે (૨) વાયુરોગ ઉપર:—બાફળીનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૩) જંતુ ઉપર:—બાફળીના બિયા દૂધમા પાવા નાના વાછરડાને જાશમા વાટી પાવા (૪) ઉદગમ, અશ્ણુર્ણ અને પેટના દુખાવા ઉપર:—બાફળીના તેલના સુમારે પાચ છ દીપા પાવા (૫) પેટના દુખાવા ઉપર:—બાફળીના બિયા અને અજમાનુ ચૂર્ણ આપવુ

૪૦૦. બાવચી—સં બાકુચી મં બાવચી હિં બાવચી બં સોમરાજ, હાકુચ કં બાઉચિગે, તૈં નેલવધલિયે, તિપ્પતોગે તાં વોગી વિદ્નુ લાં સોરેલિયા ધરિલિદોલિયા

બાવચીના છોડ+ આખા હિંદુસ્તાનમા થાય છે એ છોડ સુમારે બે હાથ જીયા વધે છે એના પાકડા સાધારણુ નાના હોય છે એ છોડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એ છોડ ઉપર કાળા રંગના મરી કરતા પણ બારીક એવા બિયા આવે છે તેને 'બાવચી' કહે છે બાવચીનુ તેલ કાઢે છે સુગંધી પદાર્થોમા તથા અગ્રે યોગવાના કામમા બાવચીને ઉપયોગ થાય છે બાવચી શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે બાવચી—કડકી, પાકડાવે તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન, મધુર, રુચિમદ, રક્ષ, હૃદય, અમિદીપન બલકર, તૂરી, લઘુ તથા મેધ્ય છે, અને રૂમિ, ઠંદ, કફ, ત્વજોષ, વિષ, કફ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ મેઠ, જ્વર, વ્રણ, વિદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—તીખા, કડવા, કેસ્ય, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા પિત્તન છે, અને કફ, વાયુ સોળે, મૂળ વ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, કુષ્ઠ તથા મૂત્રક્ર્છ્નો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:—બાવચી અને કડવા કારેલા ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો (૨) ખસ, સોળે વગેરે ચામડીના રોગો ઉપર:—બાવચીનુ તેલ ચોપડવુ

૪૦૧. બાવળી—સં બબ્બુલ મં બાબૂળ હિં બબૂલ, પકીર બં બાબલા કં બલ્લી તં બાહુરમ તાં મલાં કર્વેલ ફાં મુગિલા ઈં એકેશિયા ટ્રા, ગમ અરેબિક લાં એકેશિયા અરેબિકા અં અમુગિલા

બાવળનુ ઝાડ મોટુ થાય છે એને કાટા હોન છે એનુ લાકડુ મજબૂત હોવાથી ઇમારતના કામમા આવે છે બાવળના ઝાડને ધોળો સફેદ ગુદર થાય છે એ પૌષ્ટિક છે અને ઘણા કામોગા તેનો ઉપયોગ થાય છે બાવળની જાલ રંગના કામમા ઉપયોગી છે એની કુમળી શિંગોનુ અથાણુ કરે છે અને તેનુ શાક પણ કંઈ છે ગુજરાતમા તેની શિંગો કે જેને 'પરડા' કહે છે તે દોરોને ખવડાવે છે, તેથી દૂધ વધારે આવે છે બાવળની લીલી ચોટી દાતણના મામમો સારી

+ બાવચીને લોકો બાવચો માળી બાવચો કે માળવી બાવચો કહે છે તે બાક દાહને નવા સફેદ મીઠના જેગોમા આ બીજનો અથ વ ઉપયોગ કરેવ છે તેનો લેપ કર્યો છે અને ખાવા માટે પણ આપેલુ છે અને એમા તેઓ ફળ પામ્યા છે ક્વકતાના લોકોર મ્નેવાલાલ દેવ તથા મુખર્જીના જે સિરખો આ બીજ માથી કાઢેલ તેવને સાદા—મવમની સાથે ભેળવી કેઠના જેગોમા હાપોગ કરી મ્ને છે થોગ દિવસ કેઠના ચાકા ઉપર ચોપ વાથી એનો રગ સફેદ મગિને વાલ થયો કોઈ મર્ઈને ચોડુ ચોડુ દરદ જણાય છે કોઈ કોઈ વખતે એ ચાકામા નની નાની ફૂલચો થઈ આવે છે જો એને મર્ઈ પણ નકારની દિન ન થાય તો થોડા દિવસમા મુકઈ બલ અને વચમા મગો જાય રહે છે ધીરધારે મગના સ પૂર્ણ થાય નીકળી બલ છે વળી એમ પણ જોયુ છે કે તેલ ચોપ વાથી કેઠના નવા ટાપા શરીરમા થતા અટમ્યા છે

ઉપયોગી છે. બાવળ*—ઘાહક, કડો, મધુર, રિન્ધ, શીત, ઉષ્ણ તથા તૂરો છે. અને આમ, રક્તવિકાર, કફ, દાહ, કૃમિ, ઉધરસ, પિત્ત, દાહ, રક્તાતિસાર, વાયુ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—ઘાહક, રચિકર, તીખાં તથા ઉષ્ણ છે અને ઉધરસ, અર્શ, કફ, વાયુ તથા પુસ્તવનો નાશ કરે છે. લઘુ બાવળ—તૂરો તથા ઉષ્ણ છે અને પિત્ત, દાહ, વાતરોગ તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મોં આવે છે તે ઉપર :—બાવળિયાની અંતરજાલ કચરી પાણીમાં ઉકાળી તેના કાગળા કરવા. (૨) અસ્થિભંગ ઉપર :—બાવળિયાનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ત્રણ દિવસ મધમાં ખાવાથી અસ્થિભંગ થયેલો દૂર થઈ અસ્થિ (હાડકાં) વળ જેવાં મજબૂત થાય છે. (૩) વાળા ઉપર :—બાવળિયાનાં બિયાં ગોમૂતમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) અતિસાર ઉપર :—નિષ્કંટક મોટા બાવળિયાનાં પાંદડાંને અગરસ કાઢી પાવો; એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) ધાતુપુષ્ટિ માટે :—એક હાથ લંબાઈનું અને તેટલી જ પહોળાઈનું એક સ્વચ્છ કપડું લેવું, પછી બાવળિયાની લીલી શિંગો (પરકા) લાવી તેને કચરી તેનો રસ કાઢી તેમાં કપડું પલાળી સૂકવવું. એ પ્રમાણે તે કપડાને ચોદ પુટ દેવા. પછી તે કપડાના ચોદ લાગ કરવા અને દરરોજ એક કકડો પાશર દૂધમાં ઉકાળી તેમાં સ્પર્ક નાખી તે દૂધ પીવું; એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે. (૬) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર :—બાવળિયાનાં પાંદડાંના રસમાં ગાયનું ઘી અને કસ્તૂરી નાખી ખાવા આપવું. અથવા બાવળિયાનાં પાંદડાંનો રસ ૪ પૈસાભર ૩ દિવસ પાવો. (૭) બદ ઉપર :—સર્પની કંચળાને બાવળનો ચુંદર ચોપડી તેની પટ્ટી બદ ઉપર લગાડવી. (૮) પિચોટી ખસી હોય તે ઉપર :—બાવળની કૂંબો તથા નાંદરખીની કૂંબો એકત્ર કરી વાટી દહીં સાથે પાવી. (૯) પેટના દુખાવા અને અતિસાર ઉપર :—બાવળિયાની જાલનો રસ દહીં સાથે પાવો. (૧૦) અમ્લપિત્ત ઉપર :—સાંજે બાવળિયાનાં કુમળાં પાંદડાંની કાટો કરી તેમાં આંખાનો ચુંદર એક માસો નાખવો, કાઢે રાતે અગાસીમાં મૂકી રાખવો. એવી રીતે રોજ સાંજે કરી ૭ દિવસ સવારે પાવો. (૧૧) રાતા પ્રદર ઉપર :—બાવળિયાની શિંગો, કેરીઓના મરવા, શિમળાની જાલ અને ગૂંદીનાં બિયાં, એનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું, એટલે રક્તપ્રદરનો તુરત નાશ થાય છે. (૧૨) કેરોસીન (ધાસલેટ) તેલ પીવામાં આવ્યું હોય તે ઉપર :—બાવળિયાના ચુંદરનું નવ-ટાક પાણી કરી પાડું તથા તે ઉપર પાશર દૂધ પાવું. અને ઘાસલેટ પેટમાં જતા જ તુરત ચીડા તેલના કાગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા. એટલે મોંમાં ચાંદીઓ વગેરે થશે નહિ. (૧૩) આંખોમાંથી પાણી વહે છે તે ઉપર :—બાવળિયાનાં પાંદડાંનો પ્રથમ કાઢે કરી ગળી લેવો. પછી એ કાઢાને ઉકાળી જડો કરી તેમાં મધ નાખી અંજન કરવું. (૧૪) ગુબરોગ ઉપર :—બાવળિયાની અને જાંબુડીની અંતરજાલનો કાઢો કરી તેમાં કુલાવેલી ફટકડી નાખી કાગળા કરવા. (૧૫) રેચ માટે :—બાવળિયાની શિંગોનો ચતુર્થાંશ કાઢે કરી તેમાં માયકળનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો. તે ઉપર જેટલાં પાનનાં બીડાં ખાય તેટલા રેચ થાય છે. (૧૬) પ્રમેહ ઉપર :—બાવળિયાના કુમળા અંકુર સવારે-સાંજે એક એક તોલો સાત દિવસ સાકરમાં ખાવા. (૧૭) કષ્ઠસ્થાવ ઉપર :—બાવળિયાની જાલનો કાઢો કરી તે બારીક ધારથી કાનમાં રેડવો. પછી બારીક વસ્ત્રથી કાનમાં કાકડી નાખી લૂછી નાખવો અને ગરમ પાણીમાં કુલાવેલી ફટકડી નાખી તે પાણી થોડું કાનમાં નાખવું. (૧૮) ઉપદંશ ત્રણ ઉપર :—બાવળિયાનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૯) પુષ્ટતા માટે :—ધઉંનો

* રાજનિધંદુમાં લખે છે કે, બાવળની કળીઓમાંથી કાઢો રંજ નીકળે છે. એની જાલનું સત્ત્વ માછી તરીકે વપરાય છે. જાતમાં આમ પડતો હોય તો એનાં પાંદડાં અપાય છે. કળીઓને ખાંસીના દોગમાં આપે છે. નરમ (કૂણી) રાળીઓની જાલ ઘણા રેચવાળી છે અને એ કાગળ બનાવી રાકાય તેવી છે. એનો ક્વાથ ધા ધોવાના કામમાં વાપરે છે. એથી જલદી અંકુર આવી ધા લરાય છે. બાવળના ચુંદરમાં લાલ રંગવાળો ચુંદર વધારે ગુણકારી મનાય છે. એ ખાંસી અને સંધિવાયુના જેવા રોગોમાં અપાય છે તથા સાકરિયા પ્રમેહમાં એ ખવાય છે. જે નાસુમાંથી પીળા રંગનો પ્રવાહ નીકળતો હોય તેને માટે કુમળા બાવળનાં પાંદડાંની પોલીસ અત્યંત ગુણકારી છે. કળી પણ ઉધરસના દોગમાં ઉપયોગી છે. દેડી લોક બાવળના ચુંદરને ક્ષમી સાથે મેળવી ખાઈ છે.

રવો અને બાવળિનાના શુદ્ધરુ ચૂર્ણ કરી ઘીમાં રોકવા પછી સાકરનો પાક કરી બદામ, ચારોળી, પિસ્તા, બેદાણા તથા સાલમગિશ્રી વગેરે મસાલો નાખી લાડુ કરી ખાવા \times (૨૦) આખો આવે તે ઉપર અને આખોની બળતળ ગાત થવા માટે :—બાવળનાં પાદડા વાટી તેની થેપલી આખ ઉપર રાત્રે બાધી

૪૦૨. બાબ (જલનોવરી, કડી નેવરી, કડવી લૂણી)—ત ૦ જલજ્વાલી મ ૦ બાબ ડિ ૦ જલનીમ, જલજ્વાલી બ ૦ અલીશાક, ગિચ્ચ ક ૦ નિરજ્વાલી, નીરઓદલગ તા ૦ મલા ૦ નિરજ્વાલી લા ૦ દર્પસ્ટિસ મોનિયેરા

એ વનસ્પતિ બેજવાળી જમીનમાં પુષ્કળ થાય છે એના છાતલા જમીન ઉપર પથરાયેલા હોય છે એના પાદડા ઘણા જ બારીક અને કડવા હોય છે એ બહુ વર્ષાયુ છે અને એને અનેક પનદડ નીકળે છે તે ગોળ, સુવાળા અને સાધવાળા હોઈ પથરાયેલા હોય છે પાદડા સામસામાં હોય છે તેને ડીટ્કુ દોઈ તે પત્તડને લાંબો હોય છે પાદડા મૂળથી બારીક દોઈ ટાચ તરફ પડેલા થતા બંધ છે તે સુવાળા અને રમાળ હોય છે એના ઉપર લીલા અથવા ધોળા રંગના ટોકરીના આકારના ફૂલો આવે છે તેની કાર પાંચ ભાગમાં વહેંચાયેલી હોય છે એના ઉપર ઈંડાના આકારના ગોળ ફળ લાગે છે દરેકમાં બબ્બે ધર હોય છે તેમાં એક એક એવા ઘણા બીજ હોય છે બાબનો રંગ રાતો હોય છે બાબ—ઉષ્ણ, સારક, કડી, વૃષ્ય, રેચક તથા લેદક છે, અને સોને, પિત્ત, કફ, કોદ, મણુ ઉન્માદ, મૂગી તથા સધિવાયુનો નાશ કરે છે બગાળમાં સધિવાયુ ઉપર એનો રસ ઘીમાં આવે છે ઉપયોગ—(૧) વાયુથી સાધા દુબતા હોય તે ઉપર :—બાબનો રસ કિમ્બિત પાવો +

૪૦૩. બિહી (મોગલી બેદાણા)—સ ૦ સિમિતિકા, અમૃતફળ ડિ ૦ બીહિ કાશ્મીરી નાસપતી કાશ્મીર ૦ બમસુદ ઇ ૦ કિન્સ લા ૦ સાઈગેનિયા વગેરેસ

એ ઝાડ કૃત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે સતારા તથા પૂના, એ સ્થળોએ પણ કોઈક ટેકાએ બિહીના ઝાડ વચાય છે ત્યાં તેને ફળ આવે છે બિહીના ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિના હોય છે એ કોકમના જેવી ખટાશવાળા હોય છે એની વાસ મધુર આવે છે એ ફળમાં જુવાર કરતા મોટા બિલા હોય છે તેને ‘મોગની બેદાણા’ કહે છે બિહીના ફળનો મુરબ્બો પણ કરે છે તે પિત્તશામક છે બેદાણાનું ઢિમ શીતલીય સ્નેહન, આદી, મૂત્રલ, કફર અને પૌષ્ટિક છે બેદાણાની રાખ બલ્ય છે ઉપયોગ—(૧) પરમેા, પ્રમેહે, પ્રદર, મૂત્રક્રમ્હ અને મૂત્રાઘાત

* ઘઉંનો લોટ અન્ય ધીમાં રોકવા જોઈએ શુદ્ધ ધીમાં તળી લેવો લોટ રોકાઈ ગયા પછી બને ગેળવવાનો સાધારણ રિવાજ છે

+ નવા મત અનુસાર બાબ ઉત્તર, કડવી મૂત્રવ રસાયન પૌષ્ટિક વિષન, નવરત્ન રોગનાશ અને મૂળ છે ‘ઇડિયન એડિસિન’ પેરુમાં આને જાલી માને છે ડાક્ટર વામન દેસાઈએ પણ આને જ જાલી કહી છે ડાક્ટર દેસાઈના મત અનુસાર આની ક્રિયા મગજ અને જ્ઞાનતત્ત્વ પર થાય છે મગજને શાંતિ અને પુષ્ટિ આપે છે એટલે મગજ અને જ્ઞાનતત્ત્વોમાં રોગોમાં—જેમાં આક્ષેપ આવતા હોય રોગી વિવિધ પ્રકારની બેદા કરતા હોય મગજ અતિ યાત્રી જવાથી કેઈ પણ કામ ઉપર ચિત્ત લાગતુ ન હોય છજુ ઉન્માદ છજુ અપરમાર આદિ રોગો પર બપાય છે નવા અને બળવાન રોગોમાં બાબ અપાતી નથી, કારણ કે એનો રસ જ્ઞાનતત્ત્વો માટે ઉજ્જ્વલ છે તીવ્ર રોગમાં ઉત્તેજક ઔષધ અપાતુ નથી રામક દવા આપતી જોઈએ તીવ્ર રોગોમાં જુવાળ આપીને જુસસાની અંગ્રેમો અપાય છે અને રોગની તીવ્રતા ઓછી થઈ ગઈ હોય એવા રોગોમાં પૌષ્ટિક ઔષધ અને માર્ફિક ઉત્તેજક હોય તેની ઔષધિ અપાય છે ત્યારે બાબ ઉપયોગી થાય છે બાબની પુષ્ટિ અને ઉજ્જ્વલ બને લાભ મળે છે જે નાદી દિયિલ હોય તે બાબ ન આપતી કંઈ અને મેળાનો રસ આપેલા બાબમાં લુધા મદ કરવાનો દોષ છે એટલા માટે એની સાથે દીપન ઔષધિ આપતી જોઈએ જ્ઞાન પાદોમાં જાલીની સાથે વજ લાગે છે, તે બહુ જ ઉત્તમ છે અવાજ ખસી અથા હોય તે બાબ વજ, અસ્ત્રી, લીડીપર અને દરડાની ગોળી કરી મોઢામાં રાખીને રસ ચુસવો રૂલાક વેદો તાવવાળાને કંઈ લૂણીના પાન અતિની સાથે આવે છે બાબનો ઉવરસ અને સંરેખમ ઉપર ૧ નાનો ચમનો રસ આપવાથી વચન અને વિદેયન થઈને મૃદુ સુધરી જાય છે—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ઉપર :—મેગલી બેદાણા તોલા અથવા બે તોલા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે તે પાણી ગાળી તેમાં ૨ તોલા સાકર નાખી પ્રાશન કરવું. (૨) મુખપાક ઉપર :—મેગલી બેદાણાના પાણીના કાગળા કરવા.

૪૦૪. બિંવલી—બિંવલીનાં ઝાડની જિંઘારી સાત-આઠ હાથની હોય છે. એ ઝાડ ગરમ દેશમાં થાય છે. તેનાં પાંદડાં હમેશાં લીલાં હોવાથી તેની આસપાસ કંડી હવા હોય છે. શરદાનુમાં આ ઝાડનાં પાંદડાં બીજાં ઝાડની જેમ ખરી પડતાં નથી. બ્યારે ઉપરની કાળીને નવાં પાંદડાં આવે છે, ત્યારે જૂનાં પાંદડાં પીળાં થઈ ખરી પડે છે. એનાં ફળ વર્ષમાં બે વાર આવે છે. એને દ્રાક્ષનાં જેવાં ફળનાં ખૂમખાં આવે છે. એ ફળ ખાટા હોય છે. એનો આકાર ઘોલી (ઘિલોડી) જેવો હોય છે. તેને 'બિંવલી' કહે છે. બિંવલીની ચાર ચીરો કરી સૂકવી રાખી—તેનો આભલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એના રસથી હળદરના ગાંડિયાના રવા કરે છે. એના રસમાં હળદરના ગાંડિયા અને ટંકણખાર નાખી તેને ગરમીમાં રાખે છે; એટલે તેના અંગમાં તે રસ મળી તે ગાંડિયા રાતો થાય છે. પછી તેમાંથી કંકુ તૈયાર કરે છે. કપડે ચાલીને કાપ પથ્થો હોય તો તે બિંવલીના રસ વડે નીકળી જાય છે.

૪૦૫. બિન્નેરુ—સં ૦ બીજપુર, માતુલુંગ. મં ૦ મહાળુંગ. હિં ૦ બિન્નેરા. બં ૦ ટાવાલેણુ. કં ૦ માધવલ, મહાહલગિડ. વું ૦ માપલ. મલાં ૦ માદળાનારકં. તૈ ૦ દવાકાયા. ફાં ૦ તુરંજ. અં ૦ ઉતરંજ. લાં ૦ સાધરેસ મેડિકા.

બિન્નેરાનાં પાંદડાં લાંબાં અને મોટાં હોય છે. એ ઝાડ લીંબુની તત્તુ જ છે. એ ઝાડ ઉપર મુમારે પોણા હાથની લંબાઈનાં ફળ આવે છે. તે ફળના અગ્રભાગે નાતુ બિંદુ (અણી) હોય છે. બિન્નેરુ પથ્થકર, રુચિદાયક અને પિત્તશામક છે. એ ફળ જેટલાં જૂનાં થાય છે તેટલો તેનામાં વધારે ગુણ આવે છે અને વાસ પણ સારી આવે છે. બિન્નેરાનો રંગ પીળો હોય છે અને તેમાંનો ગર્ભ રાતો હોય છે. તે ગ્રાહમાં કિંચિત્ કડવાશવાળું લાગે છે; પરંતુ અંદર ઘોળું જાડું મગજ હોય છે, તે મીઠું હોય છે. એનો પાક કરે છે. તે અશક્તોને ખાવા આપવાથી શક્તિ આવે છે. એનો ઉત્તમ યુરબ્ધો થાય છે. એના રસતુ શરબત કરે છે. યુરબ્ધામા એલચી, જવંત્રી ઇલાદિ અનેક મસાલા નાખી તે ધણું વર્ષો સુધી રાખી મૂકે છે. બિન્નેરુ અનેક રોગો ઉપર કામ લાગે છે. બિન્નેરાતુ ફળ—ખાટું, તીખું, ઉષ્ણ, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, પ્રિય, દીપન, રુચિકર, સ્વાદુ તથા જિહ્વાને અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર છે, તથા શ્વાસ, કાસ, વાયુ, કફ, વૃષા, પિત્ત, બિયર (હેડી), અરુચિ અને રક્ત-પિત્તનો નાશ કરે છે. કુમળાં ફળ—પિત્ત, વાત, કફ અને રક્તદોષ ઉપલ્લવ કરે છે. મધ્યમ પ્રકારના (અર્ધાં કાયાં) બિન્નેરાના પથ્થ કાયાં બિન્નેરા જેવા જ ગુણો છે. પાકું બિન્નેરુ—ઉત્તમ, વર્ણકારક, હલ, બલકર તથા પૌષ્ટિક છે, અને રૂણ, અજીર્ણ, વિબંધ, વાયુ, કફ, દમ, અસિમાંઘ, ઉધરસ, અરુચિ તથા સોજનો નાશ કરે છે. એનાં ફળની છાલ—કડવી, દુર્ગંધ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ગુરુ છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. એની છાલનો રસ—સ્વાદુ, શીતળ, ગુરુ, ધાતુવર્ધક, સ્નિગ્ધ, કફકારક અને વાતપિત્તનાશક છે. એની છાલનો અંદરનો ભાગ—રૂણ, પિત્ત, આરોચક, વાત, કમરના રોગ અને ઉદર (પેટ) સળાધી થનાર રોગનો નાશ કરે છે તથા ભેદક છે. બિન્નેરાની અંદરતુ કેસર—દીપન, મેઘ, લઘુ, આડી તથા રુચિકર છે અને ગુર્મ, ઉદર, શ્વાસ, કાસ, હેડી, વાત, મદાયક, ઉન્માદ, રોષ, વિબંધ, અર્શ તથા જિલટીનો નાશ કરે છે. કેસરનો રસ—પાર્શ્વ, બંસ્તિશળ, કફ, અરુચિ, વાયુ, દમ, ઉધરસ અને જિલટીનો નાશ કરે છે. બિન્નેરાનાં બિયાં—કડવાં, પથ્થ, દીપન, ગર્ભપ્રદ, દુર્ગંધ, ગુરુ, ઉષ્ણ તથા બલકર છે. અને કફ, અર્શ, સોજ, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. બિયાંની અંદરનો મગજ—ગુરુ, શીત, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા બલપ્રદ છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. બિન્નેરાનાં મૂળ—અર્શ, કૃમિ, વિપુચિકા, મલબંધ અને રાગનો નાશ કરે છે. બિન્નેરાનાં ફળ—દીપન, માહક, શીતળ તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠું બિન્નેરુ—શીતળ,

મધુર, યુરુ, વૃષ્ય, દુર્ગંધ તથા સ્વાદિષ્ઠ છે, અને નિદોષ, પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મલમય, દમ, ઉધરસ, ક્ષય તથા હેડગીનો નાશ કરે છે વગડાઉ બિજેરુ—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રચિકર તથા ખાટું છે, અને વાયુ તથા આમદોષપ્રદ, તેમ જ કૃમિ દમ અને કંકેનો નાશ કરે છે વનમાં થનારી બિજેરીના ગુણુ :—ખાટી, ઉષ્ણ, તીખ્ણી, રચિકર તથા આમદોષકર છે, અને વાત, કૃમિ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર :—બિજેરાની સુકાયેલી છાલનો કાઢો કરી પાવે. (૨) સુષે પ્રમય થવા ઉપર :—બિજેરાના મૂળિયા અને મહુડાની છાલ અથવા જેઠીમધનુ સમભાગે ચૂર્ણ કરી ત્રણ માસા મધ અને ઘીમાં આપવું, એટલે સ્ત્રીને પ્રસવ થાય છે અથવા બિજેરાના મૂળ કમરે માધવા (૩) અપસ્માર ઉપર :—બિજેરુ, લીછુનો રસ અને નગોડનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ નાકમાં નસ્ય કરવું એટલે અપસ્માર નય છે (૪) બાળકોની ઊલ્ટી (નાનાં બાળકો વારંવાર દૂધ એકે છે તે) ઉપર :—બિજેરાના મૂળ કિચિત્ દૂધમાં ઘસી પાવા અને એ જ મૂળનો કકડો ગળે બાધવે (૫) દાહ અને પિત્તશામક શરબત :—બિજેરાના રસમાં સાકર નાખી પાક કરી રાખવો એ પાક અને ઠંડુ પાણી એકત્ર કરી પાવું (૬) ગલ્ફસ્થાન ગુદ્ર થવા ઉપર :—ઘાળી સાવરી (મોયરસ) ના મૂળ દૂધમાં ઘસી તેમાં બિજેરાના બિયા લાગતી ચાક ગારીક વાટી કપડાથી ગાળવું અને રનોદર્શન થયાના દિવસથી ચાર રોજ પાવું (૭) હેડગી ઉપર :—બિજેરાનો રસ મધ અને સચળ નાખી પાવે, કિંવા બિજેરાના રસમાં ચૂક, આમળા, લીડીપીપર અને મધ નાખી તે ચાટતા જવું. (૮) શૂળ ઉપર :—બિજેરાના ફળનો અથવા મૂળનો અગરસ, મધ અને જવખાર નાખી પાવે, એટલે કુક્ષિયળ, ખસ્તિયળ અને દારણુ વગેરે ક્ષયમાં વાસુ થાય છે તે ચોરો દૂર થાય છે (૯) ઊલટી ઉપર :—બિજેરીના મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મધ નાખી પાવું (૧૦) ઊલટી અને જીહ્વાબ ઉપર :—બિજેરીના મૂળ, દાઝમીના મૂળ અને કેસર પાણીમાં વાટી પાવું (૧૧) કણ્ઠશૂળ ઉપર :—બિજેરુ, આમે અને આદાનો રસ કિચિત્ ગરમ કરી કાનમાં નાખવો (૧૨) શીથ પ્રસૂતિ થવા ઉપર :—બિજેરાના મૂળ અને ઘાળી ચણેડીના મૂળ ઘીમાં ઘસી પાવા (૧૩) હુંદરોગ, શૂળ અને ક્ષય ઉપર :—બિજેરાના રસમાં લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અને માખણ નાખી તે રસ પાવે (૧૪) ગલ્ફ-ધારણ માટે :—એરડિયાના અને બિજેરાના બિયા વાટી ઘીમાં આપવા અથવા પાકા એક બિજેરાના તમામ બિયા ઝડકાળે ખાવા આપવા (૧૫) કણ્ઠસ્થાવ ઉપર :—બિજેરાના રસમાં સાણખારનું ચૂર્ણ નાખી તે કાનમાં પાડવું (૧૬) મધ ઉપર ઉતાર :—બિજેરાની અદરત કેસર અને દાઝમીના સાણ ખવડાવવા (૧૭) અરુચિ ઉપર :—બિજેરાનું કેસર મધ સાથે ખાકું (૧૮) મુખ સંબંધી વૃક્ષવાતરોગ, શોષ, જડપણ અને અરુચિ ઉપર :—બિજેરાનું કેસર સિંધવ તથા મરી એકત્ર ખરલ કરી ગોળી કરી મોઢામાં રાખવી (૧૯) ભ્રમ અને પિત્ત-વિકાર ઉપર બિજેરાના મુગ્ધા :—બિજેરુ છેલી તેની ચીરીઓ કરવી અને એક તપેલું પાણી ભરી તેના મોઢા ઉપર એક કપડું બાધી તે ઉપર બિજેરાની ચીરીઓ મૂંડી અને ઢાકણ બંધ કરી તે તપેતું અગ્નિ ઉપર ચૂકવું તથા વરાળથી સીઝવવું પછી ચીરીઓ વસ્ત્રમાં લઈ સારી રીતે પીલી અદરત પાણી કાઢી નાખવું, અને સાકરનો જોડો પાક કરી તેમાં તે પીણેલા ભાગ નાખવો એટલે ઉત્તમ મુરખો થાય છે આ મુરખો ઉત્તમ હોઈ ભ્રમપિત્તશામક છે (૨૦) ભ્રમ પિત્તવિકાર ઉપર બિજેરાનો પાક :—ઉપર કલા પ્રમાણે બિજેરુ બાકી, તૈયાર કરેલી બિજેરાની ચીરીઓ કેટલીક વાર સૂકી રાખ્યા પછી ઘીમાં તળવી, અને વશોલચન ૮ ભાગ એલચી ૪ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, લીડીપીપર ૧ ભાગ, જમ્બૂળ, જમ્બૂલી, કેસર છત્વાદિ સર્વ મસાલો સમભાગે એકત્ર કરી બધાનું ચૂર્ણ કરવું પછી સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમાં આ સર્વ ઔષધો નાખી ઢલાની ભેણ થયા પછી એક કથરોટમાં કાઢી પહેણ મરી તેના ચોસલા કરી રાખવા આ પાક રોજ સવાર-સાંજ એકેક કિંવા બન્ને તોલા ખાવો આ ઉત્તમ ગુણદાયક છે (૨૧) પથરી ઉપર :—બિજેરુ અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવું (૨૨) બરોળ ઉપર :—બિજેરાનો જર્મ ૨ તોના લઈ

તેમાં સંચળ ના તોલો નાખી રોજ બે વાર ખાવું.

૪૦૬. ખીલી—સં ૦ બિલ્વ, મં ૦ હિં ૦ બેલ-વૃક્ષ. કં ૦ બેલવવન. તૈ ૦ મારિકુ-એટુ. તા ૦ મલા ૦ બિલ્વ. તુ ૦ બેલપત્રે. અ ૦ અનાર. હિંદી. ઈ ૦ બેલ ટ્રી. લા ૦ ધગલ માર્મેલોસ.

ખીલીનાં આઠ મોટાં થાય છે. એ આઠ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર છે. એને ત્રિદલ પાન આવે છે. તે શિવપૂજના કામમાં આવે છે. એ આડને ગોળ કોઠાં જેવાં ફળ આવે છે. એ ફળ કાચાં હોય છે ત્યારે તેનું શાક અને અથાણું કરે છે. કુમળાં ખીલીને સૂકવી રાખે છે, તેને મરાઠીમાં 'બાળબેલ' કહે છે. પાંદડાં ખીલીનાં સ્વાદ ગળચટા લાગે છે, એ પાંદડાં ફળ ગરીબ લોકો ખાય છે. કાચાં ખીલીને કાંપીને કકડા કરી સૂકવી રાખે છે; તેને મરાઠીમાં બેલકાચરી કહે છે. ખીલી સુકાય એટલે તે કારી, તેમાં અનેક પદાર્થો ભરી રાખવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. ખીલીનાં આઠની ડાહ્યા ઘણી જ શીતળ તથા આરોગ્યકારક છે. ખીલીનાં ફળની ઊલ પીળા રંગ તૈયાર કરવાના કામમાં આવે છે. *ખીલી—મધુર, હૃદય, તરી, રુચિકર, દીપન, ઉષ્ણ, પ્રાહક, રક્ષ, કડવી, તીખી તથા પાચક છે અને વાતાતિસાર તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ખીલીનું મૂળ અથવા ઊલ જ્ઞાનતંત્ર માટે શામક છે. વાતરોગ, હૃદયનું અતિ ધડકવું, જ્વર, ઉદાસીનતા, નિદ્રાનાશ અને ઉન્માદમાં લાલદાયક છે. કાઠો લેવાથી કાંઈક ક્ષય છે. ખીલીનાં કુમળાં ફળ—સ્નિગ્ધ, ગુરુ, પ્રાહક, દીપન, પાચન, કડવાં, ઉષ્ણ તથા તૂરાં છે; અને ચળ, આમવાત, સંગ્રહણી તથા ક્ષતિસારનો નાશ કરે છે. એનાં જૂનાં ફળ—મધુર, તૂરાં, જડ, તીખાં, ઉષ્ણ, સંપ્રાહી, તીક્ષ્ણ, દીપન, પાચક તથા હૃદય છે અને કફ તથા વાયુનાં નાશક છે. એનાં પાંદડાં ફળ—દાહક, મધુર, તૂરાં, વિષ્ણુલકારક, કડવાં, પ્રાહક, તીખાં, ઉષ્ણ, દુર્ગંધ તથા વાતલ છે અને અગ્નિમાંવકારક છે. ખીલીનાં ફળ—મધુર તથા લઘુ છે; અને ત્રિદોષ, બિલ્લી, ચળ, કફ, વાયુ, મુતકૃષ્ણ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—પ્રાહક તથા વાતનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકોને આમ થયો હોય તે ઉપર—ખીલીની અંદરનો ગર્ભ ખવરાવવો. (૨) ગુદમ વાયુ વગેરે ઉપર—કાચાં કુમળાં ખીલી અને ગોળ સતત ખાવો; એટલે ગુદમવાયુ, શરીરની અંદર જામેલો વાયુ અને પેટમાંની શરદી દૂર થાય છે. (૩) સર્પના કંશ ઉપર—ખીલીનાં મૂળ, કાઠીનાં મૂળ અને તાંદળાનાં મૂળનો રસ કાઢી પાવો. (૪) કૃમિ

* ખીલીનાં આઠ મોટાં થાય છે. એની ડાળાઓમાં કાંટા હોય છે. પાંદડાં એક દાંડીમાં ત્રણ ત્રિયજ આકારે હોય છે. ફૂલ ઘેળાં અને સુગંધી હોય છે. ફળ સ્વાદિષ્ટ અને ખડુ બિયાંવાળાં હોય છે એમાં ખીચી-ખીચી ગરમ હોય છે. શીખમજનના આરંભમાં એનાં જૂનાં પાંદડાં ખરી પડી નયાં આવે છે. એનું લાકડું ખડુ જ પવિત્ર મનાય છે અને તેને સુગંધ બરાબર ગણે છે. એ આઠની ઊલ દશમૂળમાં લે છે. એનાં પાંદડાં વાદી આંખમાં આંખવાથી નેત્રરોગ મટે છે. જળમાં પકાવી અરિષ્ટ કરી ખીવાથી જ્વરાદિ જલ્ય છે. પાંદડાંને અર્ધ બાળકોના આડા અને કંકનો નાશ કરે છે. ઘણીક ઔષધિઓના અનુપાનમાં એ વપરાય છે. હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં એ આઠ ભેવામાં આવે છે.

ગોંડર ઊંચક કહે છે કે, આ ફળ પૌષ્ટિક અને સ્પષ્ટરને શુદ્ધ કરનાર માલુમ પડ્યું છે. એના સેવનથી હલકો જીભાળ થાય છે અને પેટની કળજિયાત દૂર થાય છે. ઊલ અને મૂળનો સ્વાદ વારંવાર આવનાર તાવમાં અપાય છે. આંખ દુખવા આવી દોષ તો એનાં પાંદડાંની પોદિયા આંખવાથી આરામ થાય છે. કાચાં ફળ હોય ત્યારે એને લઈને એની અંદરનો મજા વાદી ચળ ઉપર આપવાથી ઉત્તમ શુદ્ધ કરે છે. પાકાં ફળનો ગર્ભ આમલીના રસમાં મેળવી આપવાથી કંઈક થાય છે. જુની ઊલનો ક્વાથ હૃદયનો કષયખાટ બંધ કરવાના કામમાં આવે છે તથા પાંદડાં ચારદોષમાં અપાય છે. ડોં મીન કહે છે કે, પાકાં ફળના ગર્ભનું શરબત બનાવી નાલ્ય સવારે થાય તો અષ્ટર્થ મટે અને કાચાં ફળને ૩ કલાક બોજામાં રોષ્ટ્રને આપવાથી ઝાડો અને ગલદી બંધ થાય છે. હોલીજિયામાં એના ગર્ભ પાંચ તોલા લઈ તેમાં ૫ થી ૭ તોલા પાણી અને દોઢી સાકર તથા બરફ નાખી ઘેરી ત્રણ વખત આપવાથી ઉત્તમ શુદ્ધ કરે છે. મખજનમાં લાગે છે કે, ખીલીનાં પાંદડાંને રસ આઠની કળજિયાત અને તાવની બીમારીમાં મધ સાથે મેળવીને અને કમળામાં કાળાં મરી સાથે મેળવીને આપે છે. એ ખીલીનાં ફળને માટી, પાચક અને કીવત આપનાર માને છે. વળ્ય એના સેવનથી દરસ થાય છે; એટલા માટે સર્વે સાકરની સાથે મેળવીને આપવાનું કહે છે. અમપાકાં ફળ દેવતામાં રોષ્ટ્ર તેના ગર્ભમાં સાકર અને સુખાળજ મેળવી સવારે ખાધ પડેલાં આપવાથી આડાને બંધ કરે છે.

ઉપર :—ખીલીના પાદડાનો રસ પાવો (૫) અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય છે તે ઉપર :—ખીલીના પાદડાનો રસ બે-ચાલુ પૈસાભાર ૪-૫ વાર ગાળી આપવો (૬) બહેરાપણા ઉપર :—ગોમુત્રમા ખીતુ વાટી તે તેલમા નાખી તેલ કઢાવતુ અને પછી તે તેલ કાનમા પાડતુ (૭) આમસ ગ્રહણી ઉપર :—કાચા સૂકવેલા ખીલા, વરિયાળી અને સૂકનો કાટો પાવો (૮) ધાતુપુષ્ટિ માટે :—ગાયના દૂધમા ખીલાની છાલનો રસ છરાની ભૂટી નાખી પાવો (૯) ગળામાં દુખે છે તે ઉપર :—પાકેલા ખીલાનો ગર્લ પાવો કિવા પાનનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર :—કાચા સુકાયેલા ખીલાતુ ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવુ (૧૧) સર્વ પ્રકારના અતિમાર ઉપર :—કુમળા ખીલા અને આખાની ગોટલીનો કાઢો સાકર અને ગધ નાખી પાવો (૧૨) મોઢું આબડું હોય તે ઉપર :—ખીતુ લાગી પાણીમા નાખી, કઢવી તેના કોળળા કરવા (૧૩) આમરકત (મરડો આવી લોહી જતું હોય તે) ઉપર :—ખીલુ જરા લાગી શેકતુ અને તેના ગરમા ગોળ નાખી વાટી ગરમ પાણીમા શરબત કરી પીવા આપતુ (૧૪) ગર્લિષ્ણીની ઊલટી ઉપર :—ખીલાનો ગર્લ અને આખાની ધાણી (મરડા) નુ પાણી એકત કરી પાવુ (૧૫) સર્વ પ્રકારના અતિમાર ઉપર :—ખીલીની અને આખાની છાલનો કાઢો કરી તેમા મધ અને સાકર નાખી પાવો (૧૬) ઊલટી અને અતિસાર ઉપર :—ખીલા અને આખાની ગોટલીનો રસ એકત કરી તેમા સાકર અને મધ નાખી તે મિશ્રણ પાવુ (૧૭) વિપમજ્વર ઉપર :—ખીલીના પાદડાની ગોળમા ગોળા કરી ખવડાવવી (૧૮) ધાતુ પડતી હોય તે ઉપર :—ખીલીના પાદડા પાશેર પાણીમા વાટી રસ કાઢી તેમા ૬ છરુ માસા અને સાકર એક તોલો નાખી તે સાત દિવસ પાવો (૧૯) ગર્લિષ્ણીની ઊલટી અને અતિસાર ઉપર :—સૂક અને સુકાયેલા કાચા ખીલાનો કાઢો કરી તેમા જવનો લોટનાખી ખાવા આપવો (૨૦) બાળકની સંગ્રહણી ઉપર :—ખીલા અને સૂકતુ ચૂર્ણ ગોળમા આપતુ (૨૧) ક્રોગણિયા ઉપર :—સુકાયેલા ખીલાની અદરના ગર્લતુ ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમા ૬ માસાની ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી, એટલે લુલાબ બધ થાય છે (૨૨) ત્રિદોષજનિત ઊલટી ઉપર :—ખીલાની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૨૩) મેદોરોગ ઉપર :—નાની ખીલીના મૂળ, નાની અરણીના મૂળ, અરણીના મૂળ, સિવણના મૂળ અને પાટલાના મૂળનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી પાવાથી આખા શરીરમા મેદ વધી જે બડાપણુ આવે છે તે દૂર થાય છે (૨૪) ધાતુપુષ્ટિ ઉપર :—પાતાળય ન વડે ખીલાનો અર્ક કાઢી તે પાવો (૨૫) અગની દુર્ગંધી જવા માટે :—ખીલીન પાદડાના રસનો લેપ કરવો એટલે શરીરની દુર્ગંધ દૂર થાય છે (૨૬) સોજા, મલબદ્ધતા મૂળવ્યાધિ, વિપૂચિકા અને ક્રમળા ઉપર :—ખીલીના પાદડાનો રસ પાવો (૨૭) ચાતુ ચિકિત્સા ઉપર :—ખીલી અને મધુમાધની (મહુડા) નુ ચૂર્ણ કરી પહેલા વેતરની અને ધોળ વાછરવાળી ગાયના દૂધમા રવિવારનો તાવનો વારો હોય તે દિવસે પાવાથી ધણુ દિવસને ચોથિયો તાવ તાકાદે નાશ પામે છે (૨૮) જ્વર ઉપર :—દૂધીમા ખીલીના મૂળનો કાટો કરી પાવો (૨૯) વિપૂચિકા (કોલેરા) ઉપર :—ખીલી અને સૂકનો કાઢો ઊલટી અને અતિ સારનો નાશ કરે છે, તેમજ ખીલી, સૂક તથા કાયફળનો કાઢો પહેલા કાઢા મરતા અધિક ગુણકારી છે (૩૦) ગર્લિષ્ણીના અતિસાર ઉપર :—કાચા ખીલા, અયફળ અને મરડાશિંગ પાણીમા ધસી પાવી

૪૦૭. ખીવલો (ખિયો) —સંખીજક મં ગિળળા ટિંબિજન્યસાર ૬૦ કેપિતહોબે ૬૦ ઇચિન કાઈનો દ્રી લાં ટેરોકાર્પસ માનુપિયમ, નીલ આસન

આ જાડ મોટું થાય છે એના પાદડા અસાણાના પાદડા જેવા હોય છે અને તે વધારે કાળા હોય છે પાદડા ઉપર અસાણાના પાદડા કરતા વધારે રેપાઓ હોય છે એને ખારીક ફળ આવે છે

+ કાયફળવાળો કાઢો પીધા પહેલા તથા પછી ઘાઝ ઘાઝ મધ ચાટતુ, ૩૫ કે કાયફળ ગળાને તુકસા પડેવાયે છે

એ આડ ઉપર કુહાડા વડે ધા કરવાથી જાલમાંથી લોહીના જેવો રસ નીકળે છે. એનું લાકડું ધમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. એના અસાધ્ય જેવા જ ગુણ છે અને તેના કરતાં વધારે ગુણાવડ છે. ખીવલો—એ ત્વચાને શુદ્ધ કરનાર રસાયન છે; તથા ક્રોધ, વિસર્પ, મેઢ, ગુદરોગ, કૃમિ, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ખીવલાનો શુંદ્ર ગ્રાહી છે. રંગમાં લાલ હોય છે. અંગ્રેજીમાં એને મલબાર કાર્પનો કહે છે. આનો ગુણ ખાખરાના શુંદને મળતો છે. માત્રા :—૨ થી ૫ રતી. ઉપયોગ—(૧) અતિસાર, સંગ્રહણી, આમ, પ્રદર, રક્તપિત્ત અને ધાતુવિકાર ઉપર :—ખીવલાનો રસ વાલ અથવા બે વાલ દૂધમાં પાવો. (૨) અતિસાર ઉપર :—ખાવલાની છાલનો ગ્સ તાદળ-જના પાણીમાં મેળવી પાવો. (૩) ધાતુપુષ્ટિ માટે :—ખીવલાની છાલ અગર રસ, સાકર અને દૂધમાં નાખી પાવું. (૪) થાક ઉતારવા માટે તથા પેટમાંના ગુદમરોગ ઉપર :—ખીવલાની છાલ દૂધમાં વાટી પા.વી. (૫) આડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી અધાર્ય જાય તે ઉપર અને અસ્થિભંગ ઉપર :—ખીવલાની છાલ અગર રસ દૂધમાં નાખી પાવું.

૪૦૮. બેહેકળ (વિકળ) —સં સ્વાદુકંટક, વિકંકત. મં વેઢકળ, થેઢડી. હિંં કંટાઈ, કિંકણી, વંજ. બંં વધ્યગાછ. કંં ઉલુમાણિકા, માલેચ. તૈંં કાનવૈચ્યેદુ. ઔંં વધ્યકુડી ૫૦ કુકાયા. લાંં જમ્બોસ્પોરિયા સિપ્નોઝા. અજમેર-કાકડા.

એ કરમદી જેવું કંટાવાળું આડ છે. એ માથોડું-દોઢ માથોડું જીંચું વધે છે. એને ખારીક અને ધોળાં ફૂલ આવે છે. એના કંટા ચાર આંગળ લાંબા હોય છે. બેહેકળ—ખાકું, મધુર, પાક વખતે અતિ મધુર, શીતળ, લઘુ, દીપન તથા પાચક છે; અને દાઢ, શોષ, વ્રણ, લૂતા, અર્શ, કફ, પિત્ત, શોષ, લોહીવિકાર અને કમળાનો નાશ કરે છે. તે અત્યંત ગરમ નથી. તે ત્રિદોષનો અને આંખનાં ફૂલાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ધાતુપુષ્ટિ ઉપર :—બેહેકળનાં પાન સવારે ચાવી ખાવા એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૪૦૯. બહેડાં—સં. બિહીતક. મં બહેડા. બંં હિંં બહેડાં. કંં તારીકાધી. મલાં તાજિ. તાંં અક્કનં. વુંં દાડીમારા. ગાંં ગોતિંગ. તૈંં બલા. ફાંં બલેલે. અંં બલેલજ. લાંં ટરમિ-નેલિયા બેલેરિકા. ઇંં માયેરોબેલન બેલિરિક.

આ આડ ઘણું જ જીંચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના આડ જેવું હોય છે. એ આડ ઉપર ગોળ ફળ આવે છે, તેને 'બહેડાં' કહે છે. કાઈ કાઈ એ ફળને ઘાટીંગ(બહેડાં)નાં ફળ કિંવા દેડાનાં ફળ કહે છે. પાકાં થયેલાં ફળ ગરી પડે- એટલે આ આડની નીચે ઢગલેઢગલા થાય છે. બહેડાંના ફળની અંદર ધોળું મગજ હોય છે. તે ખાવાથી નશો આવે છે + બહેડાં—તીખાં, કડવાં, તૂરાં, લઘુ, સારક, પાક વખતે મધુર, ઉષ્ણ, શીતસ્પર્શ, ભેદક, રક્ષ, ચ્યુષ્ય તથા કેશવર્ધક છે; અને કફ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ તથા હૃદયરોગનો નાશ કરે છે. ફળનો ગર્ભ—લઘુ, કપાલ તથા માદક છે; અને તૂષા, જલદી, કફ, વાયુ, દમ તથા જીચાનો નાશ કરે છે. એના જેવો જ આમળાનાં ફળમાંના ગર્ભનો ગુણ છે. ઉપયોગ—(૧) પિથોદી ખસી હોય તે ઉપર :—બહેડાંની છાલનો રસ દર વખતે નવટાંક ૩ દિવસ પાવો. (૨) કાસ, કાસ ઉપર :—બકરીના મૂત્રમાં બહેડાંની ગોળી કરી એકેક મધમાં ખવડાવવી. (૩) દાઢ સંબંધી પીડા ઉપર :—બહેડાંનાં ફળની અંદરનું મગજ ખારીક વાટી અંગે લેપ કરવાથી દાઢ સંબંધી પીડા દૂર થાય છે. (૪) કંઠરોગ ઉપર :—બહેડાંનું ફળ અને તેનાથી જમણી સ્કકરનો કાઢો કરી પાવો. (૫) ઉધરસ ઉપર :—બહેડાંની છાલ ગોઢામાં રાખી તેનો રસ ગળી જવો; એટલે તે જ વખતે ઉધરસ

+ બહેડાંનું આડ જંગલ અને પર્વતોમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં વડનાં પાંદડાંના જેવાં થાય છે. ફૂલ અત્યંત નાનાં હોય છે. ફળ વરણાનાં જેવાં અને જુમખામાં હોય છે. એની છાલ વપશય છે. માત્રા ૩ માસાની. વિકારનાશક મધનું રાજ્યત છે અને પ્રતિબિંધી નાની હરડે છે. ખીજનો ગર્ભ સાધારણ કેફી, વેદનાસ્થાપન અને શોષહર છે. વધારે ખાવાથી કેફ ચડે છે અને એલડી થાય છે. કેફ ચડેલો મહુસ જાયેલો હોમ એમ જણાય છે. એવી થયા પછી કેફ ઓછો થઈ જાય છે.

અથ યાય છે. (૬) કંઠસર્પ ઉપર :—બહેડાંના આડની અંતરજાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પીવું. આ ઓપધ ટોરને કંઠસર્પ યાય તો તેઓને પથુ પાવું. (૭) ટોરોને વાગી જખમ થઈ કીડા પડે તે ઉપર :—બહેડાંની જાલ લાખરી (ચાટલી)માં અવગવરી એટલે કીડાનો નાશ યાય છે. (૮) ઉધરસ ઉપર બહેડાંનો મુરખ્ખો :—બહેડાંની અંદર આઘાજુ પાણી રેડી બહેડાં બરાબર પાણી રહે ત્યાં સુધી બાફી પછી તે પાણીમાં સાકર નાખી બગે પાક તૈયાર કરવો; તથા તે પાકમાં બાફેલાં બહેડાં અને થોડી લીંટીપીપરની જુજી નાખી નીવડેલા માટલામાં આ મુરખ્ખો ભરી રાખવો. જેમ જેમ તે જૂરેા પતો જશે, તેમ તેમ તેનો વિશેષ ગુણ થશે. (૯) લિલામો ઉઠે છે તે ઉપર :—બહેડાંના ફળમાંનું મગજ ઘસી ચોપડવું; અગર બહેડાંના ફળમાંનું મગજ, જેડીમધ, નાગરમોય અને અંદનનો લેપ કરવો.

૪૨૦. બોરડી—સંઁ બદરી. મં બોર. ડિં. બેર. જાં કુલ, મળચે, બોજરી. કં બોર, મળચે પેરનું, વાગરિ. તેં રેગ્યેટુ. તાં ઈલડે, કલ્લારી. તું બોજરી. મલાં ઈલાંટા, ઢાલં. ફાં કુનાર. અં સીદરનળંક. ઇ. લુગ્મ. લાં ગીઝીસુલુલુળાં.

એ આડ સર્વ દેશોમાં યાય છે. એની કાળીએને કાંટા હોય છે. બોરડાં ફળ સોપારી જેવાં હોય છે. કાંકણીબોર, ચણીબોર ઇત્યાદિ બોરડી ધણી બન છે, બોરડીનાં આડ ઉપર ઉત્તમ લાખ આવે છે. બોરડીનું લાકડું ઢળ, ગાડાં વગેરે કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. બોરડીનાં સૂચી રાખેલાં પાંદડાં ટોરને અવગવવાને ઉપયોગી છે. બોરડીમાં એક નાની બન છે; તેને મહારાષ્ટ્રમાં 'બોરડી' કહે છે. એનો વાડ કરવામાં ઉપયોગ યાય છે. બોરડીનું ઝાડ—શીતળ, રક્ષ તથા કચ્છ છે અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—મધુર, તૂરા તથા ખાટાં છે. પાકાં ફળ—મધુર, ખાટાં, ઉષ્ણ, કફકારક, પાચન, લઘુ તથા રચિકર છે, અને અતિસાર, રક્તદોષ, શ્મ તથા શાષ્ણો નાશ કરે છે. બોરડીનાં પાંદડાંનો લેપ—જ્વર તથા દાહનો નાશ કરે છે. એની જાલનો લેપ—વિન્દાટકનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ માંહેનો ગરલ—આંજવાથી નેવરોગ સાંત યાય છે. રાજ (બોરડાં) બોર—મધુર, શીતળ, વૃષ્ય, વીર્યવૃદ્ધિકર, સ્વાદુ, ગુરુ, માદક, લેખન, સિન્ધ, મલખંધ તથા આધ્માનકારક છે; અને દાહ, પિત્ત, વાયુ, શોષ તથા શ્મનો નાશ કરે છે સૂકાં બોર—નેદક, લઘુ તથા અમિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, તૂષા, પિત્ત તથા શ્મનાં નાશક છે. ઢાલ્લાપુર પ્રાંતમાં બોયબોરડી (જુબોર) નામની બત પ્રસિદ્ધ છે. તેનાં ગુણ—મધુર, ખાટી, પથ્ય, દીપન, પાચક, કિંચિત્ રક્તપ્રતિકારક તથા રચિકર છે, અને કફ તથા વાતની નાશક છે લઘુબદર (હીણું બોર)—મધુર તથા ખાટા અને પોદલાં હોય તો સિન્ધ, રચિકર તથા વૃંતુકારક છે, અને કિંચિત્ પિત્ત, દાહ, કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે. બોરડી અંદરનું મગજ—તૂર, મધુર, શુક્લ, જલમદ તથા વૃષ્ય છે; અને કાસ, દમ, તૂષા, વાયુ, જીવડી, દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) રૂતોરિયાં ગૂમડાં ઉપર :—બોરડીનાં પાંદડાં વાટી બાધવા (૨) સ્વરલોહ ઉપર :—બોરડીના મૂળ મોઢામાં રાખવાં અથવા બોરડીના પાંદડાં રોડી તેમાં સિંધવ નાખી ખાવાં. (૩) રક્તાતિસાર ઉપર :—બોરડીની જાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવો. (૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—બોરડીની કુમળાં ફૂંબો અને છૂકું એકત્ર કરી પાવું. (૫) કંઠસર્પ ઉપર :—વગાઉ બોરડીની જાલ ઘસા બે વાર પાવો. (૬) લક્ષ્મક રોગ ઉપર :—બોરડાં બિધામની મળ્મ અથવા બોરડીની અંતરજાલ પાણીમાં વાટી પાવો. (૭) શીતળા હલકા અપચવા મારે :—બોરડીનાં પાંદડાંનો રમ બેસના દૂધમાં પાવો. (૮) રક્તાતિસાર ઉપર :—બોરડીના મૂળ અને તલને અલગ અલગ ચટણી માફક પીસી સગલાએ મેળવી ચાવના અથવા બડરીના દૂધમાં ખાવાથી રક્તાતિસાર દૂર યાય છે. (૯) રક્તક્ષય, ઉરેલાત (છાતીમાં દુખે છે તે) અને ક્ષય ઉપર :—બોરડી અથવા પીપળાની ૨ તોલા લાખ પાણીમાં વાટી તે કલકી યોગણ કોળાના રસમાં પાવો. (૧૦) વીંછીના વિષ ઉપર :—બોરડીનાં પાંદડાં અને ઉજરાનાં પાંદડાં બારીક વાટી ગોળા કરી દંશસ્થાને

* પવ.સપાપડો અને બોરડીના કબિયાનો મગજ આકાંટના દૂધમાં થવાળી રાખી પલાસપાપડાનાં ફેતરો કાઢી નાખી વાટી ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડવાથી ડંખમાંથી વિષ બીતરી નવ.છ.

લગાવી પાટા બાંધેલા. (૧૧) ઊલટી ઉપર:—બોરના બિયામાંની મળમ, ચોખાની ધાણી, વડના અંકુર અને જેઠીમધનો કાઢો, મધ અને સાકર નાખી પાવો.

૪૧૧. બોરસળી (વરસોલી)—સં ૦ બં ૦ બકુલ. મં ૦ બંકુલી. કોં ૦ ચોવાળ. તાં ૦ બકુલ-માગિજમારં. કં ૦ બકુલ, રેંજે, પગેમારા. હિં ૦ બો-બોરસળી. તું ૦ રેગિરમારા. મલાં ૦ મકુરા-એલની. તૈં ૦ પાગડાં. ઇં ૦ સુરીનામ્મેડલર. લાં ૦ મિમેસોષ્ષ ઈલેન્ગી.

આ ઝાડ હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગમાં થાય છે. મરાઠીમાં કોઈ એને 'ચોવારી' પણ કહે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. બોરસળીનાં પાંદડાં આંગાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનાં ફૂલ નાનાં, ઘોળાં અને ચક્રાકૃતિ હોઈ તેના મધ્યભાગમાં હિંદ હોય છે. એ ફૂલની વાસ મધુર આવે છે. બોરસળીનાં ફળ બદામ જેવાં થાય છે. તે પાકે એટલે સિંદૂર જેવાં રાતાં થાય છે. એ તૂરાં હોવાથી કોઈ એને ખાતું નથી. બોરસળીનાં ફૂલની વાસ હવામાં મળવાથી હવા શુદ્ધ થાય છે. એતું અત્તર કાઢે છે. એતું લાકડું મજબૂત હોય છે; પરંતુ તેનો હિમારતના કામમાં ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવે છે. તે ખારા પાણીમાં ઘણું ટકે છે. બોરસળી—શીતળ, હલ, મધુર, તૂરી, હર્ષપ્રદ, મદાલ્ય, પાકડાળે ગ્રાહક, તીખી, બલપ્રદ તથા યુરુ છે; અને વિષદાય, દંતરોગ, કફ, પિત્ત, શ્વેત-કુષ્ઠ (ધોળા કોટ) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—મધુર, સ્નિગ્ધ, તૂરાં, શીત, વાતલ, ગ્રાહક તથા દંતહિતકારક છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—રુચિકારક, દીરાલ્ય, સુગંધી, શીતળ, મધુર, સ્નિગ્ધ, તૂરાં, મલસપ્રદકારક અને દંતરોગનો નાશ કરે છે. મોટી બોરસળી (પુષ્પ)—અતિશીત, કડવી, મધુર, દીપન તથા મદગંધી છે; અને પિત્ત, દાહ, કફ, શ્વાસ, મૂત્રરૂઢ, વિષ, શ્રમ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—બોરસળીનાં બિયાં ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં (૨) દાંત કઠિન થવા માટે:—બોરસળીની ઝાલ દાંતે ચાવવી એટલે દાંત મજબૂત થાય છે; અથવા બોરસળીની ઝાલ, ઘોળા સરીઆનાં મૂળ, બદામનાં ફેતરાં અને રીંગણીને બાળી રાખ દાંતે ઘસવી. (૩) હૃદયરોગ ઉપર:—બોરસળીનાં ઝાડનાં ફૂલનો હાર પહેરવો, ફૂલ સૂંધવાં અને અંતરજાલનો કાઢો પીવો. (૪) પ્રફર અને ધાતુવિકાર ઉપર:—દરરોજ સવારસાંજ બોરસળીનાં તાળં ફૂલ ૧ તોલો લઈ તેમાં ત્રણ બદામગોળા નાખી, ત્રણ માસા સાકર સાથે ૩ દિવસ દર વેળાએ ખાઈ એક તોલો ઠંડું પાણી પીવું. આ ઔષધના સેવનથી અકાળે હાલનારા દાંત મજબૂત થાય છે. (૫) કોગળિયા ઉપર:—બોરસળીનાં ઝાડનાં બિયાં અને અળુ (અળવીના ફળ)માંનું પી પાણીમાં પાવાં. (૬) મુખરોગ અને ગંળું સૂજે તે ઉપર:—બોરસળી, આમલી અને ખેરની ઝાલનો કાઢો કરી રાખવો અને દિવસમાં દશરીશ વખત તે કાદાના કોગળા કરતા જવું; એટલે અનેક પ્રકારના મુખરોગનું દુરત શમન થઈ દાંત મજબૂત થાય છે; અથવા બોરસળીનાં બિયાંમાંનો ગર્બ મોઠામાં ચોળવો એટલે મોઠા મલિની ચાંદીએ સારી થાય છે. (૭) બાળકની ઉધરસ ઉપર:—બોરસળીનાં બે તોલા ફૂલ, એક તોલા પાણીમાં સરે પલાળી રાખવાં. બીજે દિવસે સવારમાં તે પાણી ગાળી પાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ અથવા સાત દિવસ કરવું. (૮) દંતરોગ ઉપર:—બોરસળીનાં પાકાં ફળમનો ગર્બ દાંતે ઘસવો. (૯) મસ્તકશૂળ ઉપર:—બોરસળીનાં સુકાયેલાં ફળનું ચૂર્ણ નાકે સૂંધવું.

૪૧૨. બોળ (હીરાબોળ)—સં ૦ બોલવૃક્ષ. બં ૦ ત્રંધરસ, બોલ, ખુન ખારાખી. હિં ૦ બોલ, બીજબોળ. કં ૦ બોલ, ત્રંધરસ. મં ૦ બોળ, રક્તબોળ. તૈં ૦ વાલિન, ત્રોપોલમ્. તાં ૦ વેલ્લ. ઈપ્પોલમ્. ઇં ૦ મર્દ. લાં ૦ બાલ્સ મોડેન્ગન મર્દ.

બોળનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડને જે રસ આવે છે તેને 'બોળ' કહે છે. બોળનાં ઝાડ અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં ધગાં થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ જલેક ટોલે બોળનાં ઝાડ થાય છે. બોળમાં ઘોળો બોળ, કાળો બોળ (ઝોળિયો) અને હીરાબોળ (રાતો

બોળ) એવા ત્રણ પ્રકાર છે. બળતબોળ કે ધોળો બોળ એ સુવાવડીને અને ટુરતની વિધાયેલી ગાય વગેરેને કાંધા સાથે આપે છે. કાળા બોળનો કેટલાંક ઔષધોમાં ઉપયોગ થાય છે; અને સતો બોળ એ શરીર ઉપરના જખમો ઉપર લેપ કરવાના કાગમાં આવે છે. કાળો બોળ કિંવા એળિયો એ અતિશય કડવો છે. એને કડવો બોળ પણ કહે છે. રક્તબોળ—કડવો, તીવ્રો, ઉષ્ણ, તૃષ્ણ, મેઘાકર, પાયક, અમિદીપક, ગર્લાશયને શુદ્ધ કરનાર તથા સ્વર્ગધીવાળો છે; અને રક્તદોષ, કફ, પિત્ત, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, પ્રદર (પેશાબમાં ધાતુનું જવું), અરમરી (પથરી), ચોનિયળ, કોઠ, જ્વર (તાવ), અપખંડ, રવેદ, રક્તાતિસાર, ગ્રહણપા, તથા પુરુષત્વનો નાશ કરે છે. કાળો બોળ (કુવારમાંથી થાય છે તે)—શીત, કડવો, બેદક તથા રસરોધન છે; અને વાયુ, કફ, શૂળ, આધ્માન, ગુદમ તથા કૃમિદાપનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) દાદર ઉપર:—કાળો બોળ ૧ તોલો તથા કબૂતરની હંગાર ૧ તોલાનું ચૂર્ણ કરી એક શેર પાણીમાં એક દિવસ રાખવું અને બીજો દિવસે ગજકર્ણ (દાદર) ઉપર પીંછી વડે ચોપવું. (૨) બરેણ ઉપર:—કાળો બોળ બે ભાગ, ચરી ૦૧ ભાગ, લવંગ ૦૧ ભાગ, દિકામાળી ૦૧ ભાગ અને બદામ ૦૧ ભાગ લઈ પાણીમાં વાટી બેરના કળિયા જેવડી ગોળી કરી ખવરાવવી. (૩) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર:—કાળો બોળ અને દિકામાળી એકત્ર કરી દૂધમાં પાવી; કિંવા કાળો બોળ ગોમૂતમાં ધસી ગરમ કરી નાલિસ્થાન સિવાય આખા પેટ પર લેપ કરવો. તે સુકાયા પછી પુનઃ ખીત્તે લેપ ઉપર ને ઉપર કરવો. એથી કરી રમ્પ થઈ શેગ મલકારે પડે છે. ઉતાર—ધી અને લાત આપવાં. (૪) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:—ધોળો બોળ ૦૧ તોલો અને જૂનો બોળ અર્ધો તોલો એકત્ર કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી પછી સવારે એક, બપોરે બે, અને પછી એક અને સાંજે સુતી વખતે એક, એ પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ ગોળીઓ ખવરાવવી. (૫) દાઢ કુખતી હોય તો:—રક્તબોળ અને ગૂળ ધસી દાઢ લેપ કરવો. (૬) જટુ પ્રાસ થવા માટે:—રક્તબોળ અને કાળો બોળનું એક માસો ચૂર્ણ પાણીમાં નાંખી પાવું. (૭) રક્ત-પ્રમેહ અને પ્રદર (પેશાબમાં ધાતુનું વારનાર-જવું) ઉપર:—રક્તબોળનું ૧ માસો ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરાગણમાં ગંધ નાખી પાવું.*

૪૧૩. બ્રહ્મંડી (તિલકંડા) ×—સં ૦ બ્રહ્મંડી. મં ૭ બ્રહ્મંડી. બં ૦ વામનંદાડી, ડાગલંદાડી, રાં ૦ તિલકુટા. લાં ૦ દ્રાહકાલેખિસ જ્વેરિમા..

એનું ‘અધઃપુષ્પી’ એવું પણ નામ છે. એના કંદને ગુદર આવે છે. બ્રહ્મંડી પારદનું બંધન કરનારી છે. બ્રહ્મંડી—કડવી તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, સોળે તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—

* દાદર દેહાર્દના મત પ્રમાણે હીરાબોળ (ગુદ) વાવડર, ઉત્તેજક, મજ્જારોધન, મજ્જરોપણ, મૈથુનિક ત્વચાને ઉત્તેજક, સંપ્રાદક, શ્લેષ્મનિસારક, લોહીમાં સ્વેતાણુવર્ધક, દીપક, હૃદયવારણમક, રવેદક, મૂત્રલ અને આત્મવજનક છે. આત્મવજનક ક્રિયા મત્યક્ષ યા જ્યેષ્ઠાર નથી. હીરાબોળનો લેપ ઉત્તેજક, મુદુરવલાવી, કોષશામક (સડાનો રોકવાવાળો) છે. એટલા માટે શ્વેતમાં પર આવેલો લેપ કરાય છે. તથા ગુણપાક, ગળાની શિથિલતા, મસોડાનો સોળો અને જાલ ફાટી જમી, એ રોગોમાં ગેમાં રખાય છે. આના અર્ક (દીચર મર્ડ) નાં શેડાં દીપાં પાણીમાં મેળવી કોગળા કરાવવાનો વધારે રિવાજ છે. હંતમંજનમાં હીરાબોળ મેળવાય છે. કંદરોહિણી (દિક્ષેરિયા)માં હીરાબોળનો અર્ક અતિ ઉપયોગી છે. હીરાબોળ દીપન, વાતહર, ઉત્તેજક અને કોષશામક હોવાથી અપચન, કબજિયાત અને પાકુરોગમાં અપાય છે. લોહીમાં મળી ગયા પછી સ્વેતાણુ વધારે છે. એટલે સીંચોના પાકુરોગ (જેમાં શરીરનો રંગ કાઠક લીલો દેખાય છે તે)માં હીરાબોળ વપરાય છે. હીરાબોળ ચામડી, મૂરંદ્રિય, જનનંદ્રિય, શ્વાસમાર્ગ, કૃશ્ણ અને શ્લેષ્મિક ત્વચા વડે બહાર નીકળે છે. બહાર નીકળતી વખતે એ સાગની વિનિમગ્નિક્રિયા સુધારે છે અને તે ઉત્તેજના આવે છે. જેથી શરીરમાં રહેલું ઝેર પરસેવો, પેશાબ, કફની સાથે બહાર નીકળી નીકળે છે. કફન ગુણુ હોવાથી જુવાન માણસોની ઉમરસ અને ધરડા માણસોના દંભ ઉપર આ મૂલ્યવાન ઔષધ છે. હીરાબોળ ગર્ભારોધનો સંગ્રેય કરે છે. એટલે ગર્ભાશયની શિથિલતામાં ઉપયોગી છે. અનાર્તવમાં જોળિયા અને લોહહરમની સાથે અપાય છે. કુમારિકાઓને પણ લાભદાયક છે. ગર્ભારાવજનમાંથી શ્લેષ્મસ્રાવ (પ્રદર) થતો હોય તેમાં અને મત્સરાય રોગ પર હીરાબોળ અપવાથી લાભ પહોંચે છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* તિલકંડાને ખેડત લોકો કંડાળી કહે છે. પંજાબ શાઈઓ એ તિલકંડાને બ્રહ્મંડી વરીકે સ્વીકારતા નથી.

(૧) ઔકાલિક વિષમજ્વર ઉપર:—બ્રહ્મદંડીના રસનું નરય આપવું. (૨) ગંડમાલા ઉપર:—બ્રહ્મદંડીનાં મૂળ યોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવાં તથા લેપ કરવો; એથી ફાટેલી ગંડમાળા નષ્ટ થશે.

૪૮૪. બ્રાહ્મી—સં ૦ મં ૦ હિં ૦ બં ૦ બ્રાહ્મી. ક્રોં ૦ કારીવણ, એકપાની. કં ૦ એદિગલ. તાં ૦ વધારી. તં ૦ બ્રાહ્મીચેદુ. તું ૦ તિમારે. મલાં ૦ મુતલ. ફાં ૦ જરનખ. ઇં ૦ ઇંડિયન પેનીવટ. લાં ૦ હાઈકોટાઈલ એશિયાટિકા.

બ્રાહ્મીનાં બ્રાહ્મી, કપોતવંકા, સોમવદ્ધી, સરસ્વતી એવાં નામે છે. બ્રાહ્મીનો લેદ બ્રહ્મમંડૂકી નામે છે. તેનાં મંડૂકપણી, ત્વાષ્ટ્રી, દિવ્યોપધિ, મહોપધિ એવાં નામે છે. બ્રાહ્મી—શીતળ, તૂરી તથા કકરી છે; અને બુદ્ધિ, પ્રતા, મેધા, આયુધ્ય તથા અમિતે વધારનારી, સારક, સ્વાદુ, લઘુ, કશોધક, સ્મૃતિપદ, રસાયન તથા હ્રદ્ય છે; અને મેહ, વિપ, યદ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, તાવ, સોજો, કંઠ, પ્લીહા, વાતરક્ત, પિત્ત, અરુચિ, દમ, શોષ, વાયુ, સંપૂર્ણ દોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. કારિવણ અથવા બ્રહ્મમંડૂકીના પલ્લ એવા જ ગુણ છે. ઉપયોગ—

(૧) ઉન્માદ ઉપર:—બ્રાહ્મીના રસમાં કાંઈ જાળિંજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી પાવું. (૨) મળ-મૂત્ર વડે વ્યાગરી થયેલાને:—બ્રાહ્મીનો રસ નવટાંક, આમળાં બે તોલા, સાકર અર્ધો તોલો અને જીરું એક તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી માથના પાશરે દૂધમાં નાખી પાવું. (૩) અપરમાર તથા દેવી(શીતળા)ના વ્યાગર ઉપર:—બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં પાવો. (૪) બ્રાહ્મીઘૂત—બ્રાહ્મીનો રસ ૪ શેર, ઘી ૪ શેર, વેપક (ઘોડાવજ), યાદ (ઉપલેટ), સંખપુષ્પી (સંખાવળી), આ ત્રણેનું ચૂર્ણ અથોર, એ બધું એકત્ર કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ સેવન કરવાથી ઉપદંશથી થયેલો સંધિવાત, વિરેકાટક, ગાંઠ ઇત્યાદિ રોગ, વાતરક્ત, ઉન્માદ અને અપરમાર દૂર થાય છે. સદરહુ રોગ

+ આ બ્રાહ્મી(કારિવણ)ની વેલ જમીન પર ફેલાય છે. તે વધારે ભારે શામાસામાં ઢોમે છે. પાણી મળે. તે ૧ વર્ષ સુધી રહી ભય છે. તાણા લાંબા લાંબા પસરે છે, સાંધા સાંધા પર મૂળ, પાન, ફૂલ અને ફળ આવે છે. દરેક સાંધા પર એક જ પાન આવે છે. પાન અખંડ, વૃક્ષાકાર, ફાંટાવાળું, ૧-૧૧ા ફૂલ મોટું, ૭ શિરાવાળું અને લાંબા ડીંટકાવાળું હોય છે. સ્વાદ કડવો અને તીખો. તાણ વનસ્પતિને યોગવાધી સુવાસ આવે છે. સુકાયા પછી સુગંધ અને સ્વાદ ચાલ્યાં ભય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાતંદ

+ બ્રાહ્મી શરબત બનાવવાની રીત:—સડાં બ્રાહ્મીનાં પાન ૮૦ તોલા લઈ સાકર કરી આઠગણા પાણીમાં ધીમી આંચ પર ક્વાથ કરવો. ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. ગ્રાજેલા ક્વાથમાં સાકર પાંચ રતલ મેળવી શરબત જેવી કઠક વાસણી કરી લેવી. નીચે ઉતાર્યા પછી તરત કપડાથી શરબત ગાળી લેવું. કંઠ ધયેથી બાટલીમાં ભરી રાખવું. આશરે સાકાપાંચ શેર શરબત થશે. આ શરબતના ઉપયોગથી જ્ઞાનતંત્રની તેમ જ મગજની નિર્બળતા, માદરંજિતી-ખાત્રી, ચિરદર્દ, ચક્ષર, ઉન્માદ, હિન્દીરિયા (અપરમાર), વાયુ, દોહીનું કમીપણું વગેરે રોગ દૂર થઈ મગજ શાંત થાય છે. બુદ્ધિવર્ધક તથા ઉતેજકરણે આ શરબતનો ઉપયોગ અતિલાભદાયક છે. આરા ૧૧ થી ૨૫ તોલા પાણી મેળવીને દિવસમાં બે વખત લેવું.

બ્રાહ્મી તેલ—બ્રાહ્મી શેર ૧૫ ફાંટીમૂળ તો. રામ, નસોતર. તે. રામ, ગરમાળો તો. ૫, આમળાં તોલા ૨૦ (શેર ૧૦), મરી તોલા ૨, વાનડિંગ તોલા ૨૫; એ સર્વે વસ્તુઓનું ચૂર્ણ કરી આઠગણા પાણીમાં ધીમા તાપ પર ક્વાથ કરવો. ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી તે ક્વાથમાં તલનું તેલ શેર ૫ મેળવી કલાઈ કરેલા મોટા વાસણમાં (આશરે ૧૬ શેર પાણી રહે તેવડા વાસણમાં) ધીમા તાપ પર ઉકાળવું. ઉકાળતી વખતે કપૂરકાચલી તોલા ૨૫, કચૂરો તોલા ૨૫, મંદન સફેદ તોલા ૨૫, ચઈલા તોલા ૨૫ તથા વાળો તોલા ૫ લઈ સર્વ વસ્તુઓને કલ્ક (ચટણી માફક) તૈયાર કરી ઉપરના ક્વાથમાં નાખવું. પાણી બળી ભય ત્યારે ઉતારી, કંઠ ધયેથી ગાળી બાટલીમાં ભરી રાખવું.

આ બ્રાહ્મી તેલના માલિશથી માથાની ગરમી, અપરમાર, ઉન્માદ, જ્ઞાનતંત્રની નિર્બળતા, માથાડું દરદ, વાળ ખરી પડવા, ખોડો યથા વગેરે દોષ દૂર થઈ વાળ વધે છે અને બુદ્ધિને પણ વિકાસ થાય છે.

બ્રાહ્મી ક્વાથ—(ચિત્તશ્રમ તથા સન્નિપાત જ્વર માટે)—બ્રાહ્મી, ઘોડાવજ, રાતવરી, ત્રિફલા, કંઠ, ખંખાટ, ગરમાળો, કરિયાટ, લીમડો, કંકણ પરવળનાં પાન, કાળી કાંસ અથવા સુનકા અને દશમૂળ, એ સર્વ વસ્તુ સમભાગે લેવી. (દશમૂળની દશે પરત બ્રાહ્મીની બરાબર લેવી.) ઉપરની વસ્તુઓને જવકૂટ (ભડી ભડી) કરવી. આ ૨ તોલા ભૂખીને ૩૨ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી ચાર ભાગ કરવા. દર ત્રણ ત્રણ કલાકે એકેક ભાગ આપવો જોઈ. એથી સન્નિપાતજ્વરમાં સારો ફાયદો થાય છે.

ઉપર આ ધીનો લેપ પણ કરવો તેથી ઘેટ વગેરે દૂર થાય છે અને મગજ શાંત થાય છે. (૫) સ્વરસંગ ઉપર સારસ્વત ચૂર્ણ:—બ્રાહ્મી, ઘોડાવજ, હરકાં, અરૂસી અને લીંડીપીપરતું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું.*

૪૨૫. ભમરડીના વેલો—સં ભૃંગાહવા. મં ભોવારી, ભવરસાંલી. હિં ભમરજીવી. કં ઉપુશકે. લાં પોરાના મલ્યારિકા.

વગડામાં ભમરડીના મોટા મોટા વેલા હોય છે. મૃગ નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા લાગે છે એટલે એ વેલા બધાં ત્યાં થઈ વાડ ઉપર ચારે તરફ પ્રસારેલા હોય છે. એને ભૂખુડા રંગનાં ફૂલ આવે છે અને પાંદડાં ઢોટેકળીનીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, ફૂલમાંથી આંગળ જે આંગળ લખાઈનાં સિલામાં જેવા તોરા આવી ઉપર સફેદ ભમરડો આવે છે. આ ભમરડો કાઢી નાખી તેના આંગળ જે લીલા રંગના તોરા હોય છે તેનું શાક કરી ખવાય છે. ઘોળા ભમરડામાં ત્રણ કિંવા ચાર બિયાં હોય છે. એ ખાવાથી ઉપદ્રવ થાય છે; માટે તે નાખી દે છે. બાળકો તે ભમરડામાં બીણા કાંટા ભોંકી તેની ચક્રડી કરી રમે છે. ભમરડીનો વેલો—તીખો, ઉધ્ધ, કડવો, રુચિકર, તથા અમિદીપક છે અને કંઠરોગ તથા સર્વ દોષનો નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) માંકડ નિમૂળ કરવા માટે:—ભમરડીના વેલાના રસતું ટીપું નાખ્યું કે તરત જ માંકડ મરે છે અને તેની વાસથી તરફડી તેના લાગલો જ નાશ થાય છે. પલંગ વગેરેમાં માંકડ થયા હોય તેને આ રસ ચોપડવો એટલે માંકડનો નાશ થાય છે. (૨) કુરશાના વિષ ઉપર:—ભમરડીનાં મૂળ માણસના મૂત્રમાં ઘસી પાવાં અને દંશ ઉપર લેપ કરવો; તેથી અસાધ્ય વિષ ડંશે તોપણ ત્રણ દિવસમાં જીતરી જશે. બીજો પ્રકાર—ગોમૂત્રમાં ભમરડીનાં મૂળ ઘસી પાવાં અને માણસના મૂત્રમાં ઘસી દંશ ઉપર ૭ દિવસ લેપ કરવો. (૩) વાળો ઉપર:—ભમરડીનાં પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે વાળો ખડાર આવશે.

૪૨૬. ભારંગી—સં ભાંગી, ભારંગી. હિં કં ભારંગી. મં ભારંગ. બં ભામનહાટી. તાં કંબુભારંગી. મલાં ચેરટેક્ક. લાં કિલરોડેન્ડ્રોન સરેટમ્.

ભારંગીનાં ઝાડ સુમારે એક માથોડું જિયાં હોય છે અને તેનો વિસ્તાર બે હાથ પહોળાઈને

* ટોકર વામન દેસાઈએ આને કારિવણા-મંડૂકપણી કહી છે. ‘ઇડિયન મેડિસન પેન્ટ્રસ’ના કર્તાએ પણ મંડૂકપણી માની છે. બ્રાહ્મી (બાબ)ની કિયા જ્ઞાનતંત્ર પર અને આ કારિવણીની કિયા ત્યજા પર થાય છે, એટલે એકબીજાના અભાવમાં કોઈને હાઈ શકાય નહિ.

ટોકર વામન દેસાઈના મતમાં કારિવણા કુષ્મં, મણુરોપણ, મુરજનન, સ્તન્યશોષક, સંભા-હક, બદય અને રસાયન છે. મોડી માત્રામાં કેફ લાવે છે. સાધારણ દુખાવો થાય છે અને વ્યકર આવે છે. આનું તેલ ત્વચા વાટે બહાર નીકળે છે, જેથી ચામડી ગરમ જણાય છે અને કાંઈક દરદ થાય છે. એ ટોકરથી મારંભમા હાથમાં થાય છે. પછી આખા શરીરમાં થાય છે. કોઈ કોઈ વખત શારીરિક ઉષ્ણતા અસહ્ય થાય છે. ફેરિકાઓમાં લોહીની ગતિ વધી જાય છે. ચામડી લાલ જણાય છે. ખાજ આવે છે. લગભગ ૧ અઢવાડિયા પછી બૂખ વધે છે. પાનોમાં રહેલું તેલ વક્રો દ્વારા બહાર નીકળે છે, એટલે પેશાબનું પ્રમાણ વધે છે. માત્રા-હાથમાં સુકાવેલું પંચાંગ ૨ થી ૪ સતી દિવસમાં ૩ વાર આપતું કાંટ અથવા કાઢો કરવો નહિ, કારણ એમાં જે હોડનશીલ તેલ છે તે ઊંડી જાય છે. પ્રાન ૨ થી ૪ બાળક માટે અને ૮ થી ૧૨ મોટા માણસ માટે. ઉપયોગ—કારિવણા ચામડીના રોગ માટે ઉત્તમ શુષ્કકારી છે, કેટલે રગતપિત્ત-ગળત-કુષ્ઠમાં કારિવણા બહુ જ લાભદાયક છે. ભેજે આ રગતપિત્તની ખાસ દવા નથી, તોપણ ગુણ કરે છે. ઉપદેશની બીજી અવસ્થામાં જ્યારે રોગનું ભેર ચામડી અને ચામડીની નીચે રહેલી ત્વચા પર હોય છે, ત્યારે કારિવણા બહુ જ ઉપયોગી છે. અંડભાગમાં પણ આ લાભદાયક છે. બાંધી નતના ચામડીના રોગો, સાદાં ચમડાં, ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલાં મણુ, મલીખં (હાથીપત્ર) એ બધા ઉપર કારિવણા મૂલ્યવાન ઔષધિ છે. મણુ પર લેપ કરવાથી અથવા ચૂર્ણ છાંટવાથી જલદી રૂઝ આવી જાય છે. ચામડીના રોગોમાં કારિવણાનું ચૂર્ણ ખાવા મટે પણ અપાય છે. જ્યારે ચામડી લાલ થઈ જાય અને ખાજ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે માત્રા ઓછી કરી આપવી તથા રેચક ઔષધિ આપવી અથવા થોડા દિવસ ઔષધ બંધ કરી દેવું.

કારિવણાથી પેશાબ વધે છે, તોપણ મૂત્રલેપે ઉપયોગ કરાતો નથી; કારણ એ રૂઝોને ત્રાસ પહોંચાડે છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

તથા પાંદડાં મહુડાનાં પાંદડાં જેવાં અને તેને જે જે આંગળને અંતરે કાતરા હોય છે. ભારંગીનાં કુમળાં પાંદડાંની ભાજી (શાક) કરે છે. એ પથ્ય છે. એના મોરને મરાઠીમાં 'તુરે' કહે છે. તેનો રંગ રાતો, ઘોળો, બળુડો તથા આસમાની એમ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. તેનું શાક પણ સુંદર થાય છે. ભારંગી—તીખી, કઠ્ઠી, તૂરી, લઘુ, દીપન, પાચક, રુક્ષ તથા ઉષ્ણ છે; અને ઉધરસ, દમ, સોજો, ઘણું કૃમિ, દાહ, વાયુ, રક્તગુદમ, વાતજ્વર, ઊંચકી, ગુદમ, જ્વર, વાતરક્ત, ક્ષય તથા પીનસ, કફ, વાયુ અરુચિ, અર્શ અને રાજ્યક્ષમાનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—તાવ, દાહ, ઊંચકી (હેકી) તથા દોષત્રયનો નાશ કરે છે. માત્રા—૧૫ થી ૩ માસ. ખાસ કરીને કફપ્રધાન રોગોમાં અપાય છે. ઉપયોગ—(૧) ધ્યાસ ઉપર—ભારંગીનાં મૂળ અને સૂંઠનો કાઠો પાવો અથવા એનું ચૂર્ણ આદાના રસમાં સાકર નાખી પાવું, એટલે ભારે શ્વાસનો પણ નાશ થશે. (૨) ઘોણસ (સર્પની એક જાત છે તે)ના વિષ ઉપર—ભારંગીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવો. (૩) ઉંદરના વિષ ઉપર—ભારંગીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી આશરે પાશર પાણીમાં પિવરાવડું તથા શરીરે પણ આ પાણી ચોળવું. જે તે મેડે તે ગાયનું તાલું પાશર દૂધ પાવું. પથ્ય-કળથી ઉકાળીને અગ્રણી ખવરાવવી. અને ભાત ૭ દિવસ. (૪) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળ ઉપર—ભારંગીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી લેપ કરવો. (૫) સર્પદંશ ઉપર—ભારંગીનાં અને અરીકાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં અરીકાં ધસી જળે ધીની અંતરે પાવો. ઉતાર—દી અને ભાત. (૬) આગાતુક મસ્તકશૂળ ઉપર—ભારંગીનાં તાજાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ધસી આખા મસ્તક લેપ કરવો અને તાજવા ઉપર ચોળવાં. (૭) કાનમાં પ્રભુ થયું હોય તે ઉપર—ભારંગીનાં મૂળનું કાનમાં ધસી તેનું ટીપું પાળવું. (૮) ગર્ભિણીના ધ્યાસકાસ ઉપર—ભારંગીનાં મૂળ, સૂંઠ તથા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં અથવા મધમાં આપવું. (૯) હેકી ઉપર—ભારંગીના મૂળનું ચૂર્ણ સોડરના પાકમાં આપવું. (૧૦) પ્રસૂતાના મસ્તકશૂળ ઉપર—ભારંગીનાં મૂળ અને અનંતનાં મૂળ એ બન્ને લીલાં લાવી ગરમ પાણીમાં ચંદનની પેઠે ધસી માથે, બે આંગળે અને ડોક ઉપર લેપ કરવો. (૧૧) કૃમિ ઉપર—ભારંગીનાં પાંદડાંની ભાજી બાદી તેનું પાણી પીવું.

જી. લાંગરો—સં. માર્કવ, ભંગરાજ. મં. માકા, હિં. લાંગરા-ડા. બં. ભીમરાજ. કં. ગરક. કાડીગરચ. તેં. ગુંદકલ, ગરચેટુ. તાં. કરીશલકના. મલાં. કુન્નિ. ઓં. કલાકે, શદ્દરા. ગાં. કાજલમયુ. ફાં. જમ્દર. અં. હજાજ. ઊં. ટેલિંગ ઈકિલપા. લાં. ઈકિલપા પ્રોટ્ટેટા, વેડેલિયા કલેન્ડુલેસિયા.

એતરમાં અને પાણીવાળી જમીનમાં એના રોપા થાય છે. એ વેંત એ વેંત લાંબા અને જમીન ઉપર પસરેલા હોય છે. એને બારીક અને લાંબા પાંદડાં આવે છે, લીનાશવાળી જમીન ઉપર લાંગરાનાં ઝાડ બારે માસ રહે છે. લાંગરો વાતહારક છે. કોંકણમાં આદ્યપક્ષમાં એનું રાખનું કરે છે. લાંગરામાં કાળો લાંગરો કરીને એક જાત છે. એને કાળાં ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ કવચિત જ નજરે પડે છે. એ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. લાંગરો—આંખોને હિતાવડ, કઠ્ઠો, ઉષ્ણ, કેશોને કાળાથ આપનાર, વૃદ્ધિ કરનાર, ત્વચાને હિતાવડ, રુક્ષ, તીક્ષ્ણ, દાંતને હિતાવડ, મેધાકારક તથા રસાયન છે; અને કફ, સોજો, વિષ, કામોન્પતિ, અંડવૃદ્ધિ, સિરોરોગ, નેત્રરોગ, વાયુ, ઉધરસ, દમ, દોહ, કૃમિ, આમદોષ, પાંડુ, હૃદયરોગ, ત્વરોગ તથા કંડુ (ખરજ)નો નાશ કરે છે. કાળો. લાંગરો—ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, તીખો તથા રસાયન છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. માત્રા—તાજાં સ્વરસ ૧ થી ૨ પ્રામ. ઉપયોગ—(૧) ઉપદંશના પ્રભુની શુદ્ધિ થવા માટે—લાંગરાના રસ વડે અથવા લાંગરો અને જાંબીનાં પાંદડાંનો રસ એકત્ર કરી તે વડે ગૂંમટું ધોવું. (૨) સૂર્યાવર્ત અને આદાશીશી ઉપર—લાંગરાનો રસ અને જાંબીનું દૂધ સમભાગે તડકામાં ગરમ કરી નાકમાં નાખવું.

+ નવા મત અનુસાર ભારંગીમાં કફ, જ્વરજ અને ઉષ્ણક ગુણ એ ત્રણે યોગ્ય યોગ્ય પ્રમાણમાં છે. એટલે ભારંગીનો ઉપયોગ ગોણુ ઔષધિરૂપે થઈ શકે છે.

—૨૧૫મી કૃત્તિ—૬

અથવા ભાંગરાના રસમાં મરી વાટી બે વાર લેપ કરવો. (૩) બાળકની શરદી ઉપર:—બાળકને જન્મતાં જ કર્કનો દોર ગળામાં થયેલો હોય છે, તેથી ગળું ઘુરઘુરે છે તે ઉપર ભાંગરાનો અંગરસ બે દીપાં નાખી તેમાં યોગજી મધ નાખી તે મિશ્રણ અંગળી વડે બાળકના તાળવામાં પહોંચાડતાં જ સર્વ કફ નીકળી પડે છે અને બાળક હોશિયાર થાય છે. એ વિષે સુયાણીએ સાવધાની રાખવી જોઈએ. (૪) ધતુર્વાત ઉપર:—ભાંગરાનો રસ ૧ તોલો, તુલસીનો રસ ૦૧ તોલો, આદાનો રસ ૨ તોલો કાતરા નગોડનો રસ ૧ તોલો, અગધિયાનાં પાંદડાંનો રસ ૩ તોલો એ પ્રમાણે બધા રસો એકત્ર કરી તેમાં નાળિયેરનો અંગરસ યોગજી નાખવો. અને ઘોષ યોખા નાખી ખીર કરવી તથા ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે એ ખીર દરરોજ બે વાર આપવી. ઉતાર—ધી અને શેકલી કુઝળી. (૫) કમળી ઉપર:—ભાંગરાના રસમાં મરીની જૂથા ૬ માસ નાખી તે દહીં સાથે ૭ દિવસ પાવો. (૬) બાળકના પેટના ભાર ઉપર:—ભાંગરાનો રસ અને ધી એકત્ર કરી ૩ દિવસ પાવું. (૭) શરીરે પારો ફટી નીકળે તે ઉપર:—ભાંગરાનો રસ, અગધિયાનો રસ અને સૂરોપાર વાટી જાસમાં મેળવી તે જાસ ૪ તોલો પાવી; એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. (૮) શોભ ઉપર:—ભાંગરાના રસમાં મરીની જૂથા નાખી તે રસ પાવો અને અંગે પણ યોગવો. (૯) મોઢટી (કોલેરા) ઉપર:—ભાંગરાના રસમાં સિંધવ નાખી પાવો. મોઢા માણસને અધોળ રસ પાવો. (૧૦) અશ્નિદંધ ત્રણ ઉપર:—ત્રણ (ત્રૃમ્) સારું થવા લાગ્યા પછી તે જગ્યાએ બે-ત્રણ વાર ભાંગરાનો અને કાળી તુલસીનાં પાંદડાંનો રસ યોગપડતા જવું, એટલે તે જગ્યા ઉપર ઘાટ જેવો ઘોળો ડાઘ ન પડતાં મૂળ ચામડીના જેવો વર્ણ થાય છે. (૧૧) મેદરોગ ઉપર:—દરરોજ રાતે સૂતી વેળાએ ભાંગરાનો અંગરસ સર્વાંગે યોગી છરવવો તથા લેંધવું. એ પ્રમાણે સતત ૭ મહિના સુધી કરવાથી અતિશય વધેલા મેદનો તથા મેદના ચોગે શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે થયેલી ગાંઠોનો નાશ થાય છે. (૧૨) મુખપાક ઉપર:—ભાંગરાનાં પાંદડાં અર્ધો તોલો લઈ તંબાકુની પેટે વારંવાર ચાવી મોઢામાં રાખવાં અને થૂંકતા જવું. (૧૩) અશ્નિમાંધ, વિદુષ્માંધ અને પાંકરોગ ઉપર:—મૂળ સહિત ભાંગરો જાયામાં સૂકવી તેનું ચૂર્ણ એ સર્વનાં જોટલી સાકર એકત્ર કરી તે ચાર તોલા સુધી અતુપાત સાથે આપવું. (૧૪) સ્વરસેદ ઉપર:—ભાંગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી રસ ઉકાળી ગાળી તે પાવું.

૪૧૮. સિલામો—સં ૦ લક્ષાતક. મં ૦ ખીબા. ડાં ૦ હિં ૦ લીલાંવાં. માં ૦ જ'૦ લેલા. તાં ૦ કેંગોટમાર. વું ૦ તેરમારા. મલાં ૦ ચેરમારા. ટં ૦ દેર, ગેર, કયાર. તૈં ૦ નાલજીડી. ફાં ૦ બિલાંદુર. અં ૦ ડચુલકલ્પ. માકી'ગ નદ. લાં ૦ સેમીકાર્પસ એનેકાર્ડિયમ.

એ ગાઠ મોડું થાય છે. એનાં પાંદડાં કુલાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને કાળુ જેવાં છંડવાં આવે છે. તે ઉપર બિયાં પણ તેવાં જ આવે છે તે જ સિલામો. સિલામાનાં છંડવાં પાકે એટલે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તેને સૂકવી રાખે છે. સિલામામાંથી જે બિયાં નીકળે છે તેને મરડી-માં 'ગોડખી' કહે છે. તે ગોડખી પૌષ્ટિક, વાયુહારક અને દાંતને મજબૂતી આપનાર છે. સિલામો એ આ દેશમાં મોટી ઔષધિ મનાયેલી છે. વાયુના ચોગે અંગ પકડાઈ જાય કિંવા કાંઈ દુખવા

જુગરાજ વટી—(સર્વ પ્રકારના હરસ ઉપર) ભાંગરાનાં પાન તોલા ૫ તથા કાળાં મરી તોલો ૦૫, બનેર વાટી પૂંદી ચણાગિર પ્રમાણે ગોળી બનાવી છાંયામાં સૂકવી રાખવી. દરરોજ સવાર સાંજ બળે ગોળી પાણી સાથે લેવાથી સૂકા તથા દુઝટા હરસ મટી જાય છે. જુગરાજ તેલ—(પીનસરોગ માટે) ભાંગરાનો રસ ૨૦ તોલા, કાળા વલનું તેલ ૨૦ તોલા તથા સિંધાવણુ ૨ તોલા મેળવી કઠોઈમાં ધીમી આંચ પર ઉકાળવું. તેલ માત્ર થોપ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી ચીસીમાં ભરવું. આ તેલનાં દશ દસ દીપાં દિવસમાં બે વખત અને નસકોરાંમાં નાખવાથી નાકમાંથી દુધ કફ તથા ફૂગ બહાર નીકળી આવે છે. થોડા દિવસમાં પીનસનું દરદ દૂર થાય છે. પચ્ચ-મગની દાળ અને ચેટલી.

ભાંગરો રસાયન છે. ચક્રવર્તી કિયાને સુભારી શરીરને બળવાન બનાવે છે. માત્ર વધારે લેવાપ તે હાલથી થઈ જાય છે. આનો ગુણધર્મ 'ઓષધિ કલ્પલતા'માં વિસ્તારથી આપેલ છે.

+ જે સિલામાં પાણીમાં નાખવાથી ફૂળી જાય તે ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. સારાં વજનદાર સિલામાંને

લાગે અગર ટેસ વાગે તો લિલામાં બધી છે. તેથી સજ્જકા તુરત જ નાશ પામે છે. દમણ, મુરત એ ટેકાણે ખારવા લોકો રહે છે તે તો દાઈ પણ રોગ થયો કે તુરત જ લિલામાં ઉપયોગમાં લે છે. લિલામાં એ ફેલો ઉત્પન્ન કરનારું ઔષધ છે. લિલામાંનું ઝાડ—કડવું, તીખું, તૂરું, ઉખ્ય, શુકર, મધુર તથા લઘુ છે; અને કદ, વાયુ, કૃમિ, અર્શ, ઉદર, આનાહ, મેહ, સંત્રહણી, કોદ, ઘોળા કોદ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંઘ, પ્રણવિકાર, રક્તવિકાર તથા તાવનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ (લિલામો)—તૂરું, ધાતુપ્રદ, વૃધ, બલપ્રદ, લઘુ, ઉખ્ય, પાયક, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક, તીક્ષ્ણ, છેદક, ભેદક તથા મેધાકર છે; અને કદ, મણ, શ્વાસ, શ્રમ, આનાહ, આધ્માન, સંત્રહણી, મલ-બદ્ધતા, કૃમિ, શૂળ, ઉદર, અર્શ, કોદ, જ્વર, શોષ, ગુલ્મ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફળની છાલ—મધુર, સ્નિગ્ધ, રસ વખતે તીખી, લઘુ, તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉખ્ય, છેદક, દીપન તથા મેધાકર છે; અને વાયુ, કોદ, મણ, ઉદર, કદ, અર્શ, સંત્રહણી, ગુલ્મ, સોજો, આનાહ, જ્વર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાં—મધુર, જૃહણ, વૃધ, દીપન તથા તર્પણ છે અને શોષ, અરુચિ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળનાં છાલ—સ્વાદુ, ક્ષય, અગ્નિદીપક, અને પિત્તનાશક છે. નદીલીલામો (ખાણલિલામો)—કડવી, તૂરી, મધુર, શીત, ગ્રાહક તથા વાતકર છે, અને રક્તપિત્ત, મણ તથા કંકનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર:—લિલામો દહીં સાથે કિંવા આમલી સાથે ખાવો અથવા તેનાં ફળ રોજ ખાવાં. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગાયત્રી ધીં એક માસો દાઈ તેમાં લિલામાંનું ખી દેખાય તેટલું ઘસી રાતે સૂઈ જતી વેળાએ શુદ્ધાની અંદરના લાગમાં બધ એવી રીતે લેપ કરી દેવતાથી વૃષણને તાપ ન લાગે એવી રીતે એક કલાક સુધી શેકવું. એટલે દરેક ઝાડને વખતે થતો રક્તપ્રવાહ ખીજે દિવસે બંધ થશે; અને સજ્જકા મટી રાતે નિદ્રા સારી આવશે. (૩) લિલામાં લાગવાથી ફેલો ઊઠે છે તે ઉપર:—તલ વાદી તેમાં કાળી માટી નાખી અથવા માખણમાં અગર દૂધમાં તલ વાદી લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, તલ, માખણ, દૂધ એકત્ર કરી લેપ કરવો; અથવા અર્જુન (સાદર) ઝાડની છાલ અને પાંદડાં કચરી તે અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું અથવા બહેડાંના મગજનો લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, નાગરમોથ અને જોડીનાં પાંદડાંનો લેપ કરવો અથવા કોથમીર વાદી ચોપડવી; અથવા ગોમેડીનાં પાંદડાંનો રસ એક-બે વાર ચોપડવો અથવા મલાઈ (દૂધની તર) ચોપડવી; અથવા કોપરું અને બદામ ઘસી ચોપડવી; અથવા સરસવ, તાંદલનો અને માખણનો લેપ કરવો; અથવા તાંને ચૂનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું; અથવા ગરી પહેલા કુમળા નાળિયેરના પાણીમાં કોપરું ઘસી ચોપડવું; અથવા કૂંવાડિયાનાં પાનનો રસ ચોપડવો, બકરીનું દૂધ ચોપડવું. દારુહળદર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો; અથવા ગોપીચંદન ઘસીને ચોપડવું. (૪) કૃમિ ઉપર:—લિલામાંનો નાનો કંકડો દૂધમાં કઢવી તે દૂધ પાવું. (૫) કાખમાંજરી (ખાંબલાઈ) ઉપર:—લિલામાંના તેલનાં દીપાં પાડવાં એટલે મટી બધ

બે ઈથી અથવા ઈંદના ચૂણ સાથે ઘસવાથી શુદ્ધ થાય છે. બિલામાં ઉપયોગમાં લેતાં પહેલાં તેની ટોપી કાઢી નાખવી. લિલામાંનું તેલ રોપી કાઢી વખતે હાથને લાગવા ન દેવું; કારણ કે તેલથી હાથ, શરીર, મોં ન્યાં લાગે ત્યાં ફેલો યદ બધ છે.

“વેદકલ્પતરુ” માસિકમાં એક વખત છપાયું હતું. કે બિલામાંના ચાર કંકડો કરી પાશેર ધીમાં તળે તે બિલામાં કાઢી લઈને તે ધીને શરિર કરીને ખવરાવવાથી વાગવાથી થયેલ અરિશબ્જ વગેરેની પોડાનો નાશ થાય છે.” આ ઉપાય અજમાવી ખાતરી કરેલો છે. વળી એક બ્રાહ્મણે વાયુના કુખાવા (શરીરના અવાઈ જવા કે સોળ) ઉપર બિલામાં નંબ ૧૪, તલ તોલો ૧૫, કાથો તોલો ૧, રસકપૂરનાં ફૂલ રતી ૭ અને શોષેલા નેપાળાનાં બીજનાં ફાડાં (દાણ) નંબ ૭ નાખી જૂળ ખાંડી ન્દોને મેળ તોલા ૨૫ માં ૧૪ ગોળી કરી દરરોજ એકેક ગોળી ગાયના દધ તોલા દહીંમાં ખાવા આપી હતી. ૫થ-છાશમાં રંધેલી બંદીની ઘેસ અને છાશ સિવાય બીજું કશું પણ રત દિવસ સુધી ખાવા આપ્યું નહોતું. નિદાન એથી મોટું પણ આત્મું ન હતું અને સુલવસર વ્યાધિ સાંત થયો હતો. વળી બિલામાં નંબ ૧૪, તલ તોલો ૧૫, કાથો તોલો ૧૫ એ ત્રણ ચોનેની ન્દના ૨૫ તોલા ગોળમાં ગોળી ૧૪ કરી દરેક પાંચ તોલા તલના તેલ સાથે પરમાના દરદીને ૧૪ દિવસ સુધી ખવરાવી હતી. જોરાક સાથે પણ દરેક વખતે દરા તોલા સુધી તલનું તેલ ખાવા કહ્યું હતું બિલામાંના શરીરથી હન્માદરોજ પણ સાંત છે, એમ હમણું જ અનુભવ મળ્યો છે.

છે. (૬) બદ ઉપર :—ચૂનો અને લિલામો એકત્ર ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાડવી. (૭) ગાંડમાલા ઉપર :—લિલામો અને હીરાકસી આકડાના દૂધમાં ધસી લેપ કરવો. (૮) પડછલ અને ઉત્તરસ ઉપર :—ચોખ્ખું દૂધ પાશેર લઈ લિલામો દીવા ઉપર ધરવો અને તે બળવા લાગે એટલે તેમાંથી જે તેલનું દીપું પડે તે દૂધમાં પાડી તે દૂધ ખાવું. (૯) અર્ધશીશી (આદાશીશી) ઉપર :—લિલામાનું તેલ બારીક સળા પર લઈ જે જાણુનું કપાળ દુખતું હોય તેથી બીજા બાણુની આંખના નાક પાસેના ખૂણામાં બ્યાં રાતી જગા હોય છે તે જગા ઉપર દીપું પાડવું; તેથી કાંઈકે આંખમાં ચરચરે છે અને તેલનો અંશ જઈ પાણી બહાર આવે છે. તેમાંના તેલનો અંશ બહાર અડકે નહિ માટે આંખોમાં તેલ પાડતાં જ બહારની બાણુએ ધી ચોપડવું એ પ્રમાણે સવારે ત્રણ દિવસ કરવું; એટલે આદાશીશીનો નાશ થાય છે અને ધુનઃ કદી થતી નથી. (૧૦) સોળ ઉપર :—લિલામો ધસી લેપ કરવો. (૧૧) ઉઠાણું (ગૂમકું) પાકવા માટે :—સાણમાં લિલામાનું તેલ નાખી લેપ કરવો. (૧૨) બદ ઉપર :—કાથો અને ગ્રાળમાં લિલામાનું તેલ નાખી ઉપર ચોપડવું અને તે ઉપર ચૂનો ધસવો એટલે બદ બેસી જઈ મટી જાય છે. (૧૩) કાનમાં પરુ વહે છે તે ઉપર :—મે ચચૂા જેટલું ગાખણ પાન ઉપર મૂકી તે ઉપર લિલામાના તેલનાં થણાં જ દીપાં પાડવાં; અને તે માખણ પાતળું કરી ૩ વડે કાનમાં પાડવું. પછી એ જ રતું પૂમકું. કાનમાં નાખવું. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ લગાવવું. (૧૪) છલ કાળી થઈ જાય તે ઉપર :—માખણમાં લિલામો નાખી કઢવીને તે ધી ચોપડવું. (૧૫) પડછલને માટે :—દૂધમાં લિલામાના તેલનાં દીપાં પાડી તે દૂધ ખાવું. (૧૬) તણખિયા પરમા (પ્રમેહ) ઉપર :—ગાયના તાજ દૂધમાં લિલામાં ધસી તે દૂધ ૭ દિવસ ખાવું. (૧૭) બરોળ ક્રિયાક ઉપર ડામ દેવો હોય તો :—લિલામો મારવો અને ઉપર ઠંડું પાણી રેડવું. એટલે લિલામો લાગી ફાલો આવશે. પછી માખણ ચોપડી પાટો બાંધવો એટલે વહેવા લાગશે. (૧૮) ઠંડીથી સળકા થતા હોય તે ઉપર :—લિલામાનું તેલ ચોપડી ઉપર ચૂનો ચોપડવો; એટલે તે ઠંડાણની થરદી નીકળશે અને લિલામો પણ બીડશે નહિ. (૧૯) બિહવાસ્તંભ, છુદિજાળ અને મૂકત્વ ઉપર :—લિલામાનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં સાકર, ઘી અને દૂધ એકેકે તોલો અને મરીની ભૂકી તણ માસા નાખી તે પાવો. (૨૦) સિંદૂર ખાવામાં આવ્યાથી ગળું બેસી જાય તે ઉપર :—પાનમાં ચતુર્થાંશ લિલામો સવાર-સાંજ ખાવો. (૨૧) ખરજવા ઉપર :—લિલામો અને રાળ તેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું. (૨૨) ખોડા અને દાદર ઉપર :—લિલામો તેલમાં ધસી ચોપડવો. (૨૩) પગ ફાટે તે ઉપર :—લિલામો અને રાળ તેમાં કઢવી તે મલમ ચોપડવો. (૨૪) આંખો દુખવા આવશે એવું જણાય તે વખતે કરવાનો ઉપાય :—સોપની ટોચ ઉપર લિલામાનું તેલ લઈ નાક ઉપરની આંખની બાણુના ખૂણામાં તેનું દીપું પાડવું; અથવા બન્ને આંખો ઉપર લિલામાનાં બારીક ફૂલ (+) કરવાં; અથવા ઘીમાં લિલામો ધસી તેનું અંજન કરવું. આથી આંખમાંથી પાણી નીકળવાથી લિલામો બહાર લાગે નહિ; માટે બહારના ભાગ ઉપર કિંચિત્ ધી ચોપડવું. (૨૫) બાળકોના ડબ્બા રોગ ઉપર :—નાલિના ઉપર ત્રણ આંગળ જગા રાખી લિલામાના તેલથી ફૂલ (+) કરવું; અને ફૂંટીની બન્ને બાણુએ અઢી-અઢી આંગળને અંતરે બે ફૂલ કરવાં. લિલામો બીડવા માટે કેળનાં પાદાંને એરડિયું તેલ ચોપડી ઉપર બાંધવું. (૨૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર :—લિલામો અને ઉળદર એકત્ર ધસી તેનો લેપ કરવાનો અને છાણાંના દેવતાથી શોક કરવો. (૨૭) મૂર્છા ઉપર :—પગના તળિયાના અંધલાગમાં બળતો લિલામો દબાવવો; એથી પચુ શુદ્ધિ ન આવે તો ગળાની બન્ને નસો ઉપર લિલામાનો ડામ દેવો. (૨૮) ટાલ પડે છે તે ઉપર :—લિલામાનાં પાદાંના રસમાં મધ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨૯) સૌંધવાયુ, પક્ષાઘાત વગેરે

× આ કાઢો શરીરે તેલ ચોપડ્યા પછી કરવો; કારણ કે લિલામાની વરાળ શરીરને લાગવાથી સોજો દેવત થાય છે.

+ લિલામો ખરજામાં પડેલાં લવા પછી ચોક્ક ધી આટી લેવું કે જેથી ગળાને નુકસાન ન પહોંચે.

વાતવિકારો ઉપર :—ભિલામાનાં ફળ (ગ્રાહી), છાલ કાઢેલા શકિલા ચણા, દોષરુ, જોળ અને ઘી સમભાગે લઈ તેને એકત્ર ફૂટી આથરે પાંચ તોલા વજનના લાકડું કરવા; અને રોજ સવારે એકેક લાકડું ખાવો. (૩૦) ઘાપતેલ :—ભિલામો, લસણ, કુંગળીની પાંખડી અને અજમો એ તેલમાં કઢવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ ચોપડવાથી શરીરમાં થયેલા આગંતુક જખમ બે-ત્રણ દિવસમાં સારા થાય છે.

● શુદ્ધધર્મ—રોકડર વામન દેસાઈના મત અનુસાર ભિલામો તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લઘુ, પાકો, તીખો, દીપન, પાચન, રેવેદલ, સારક, ચક્રદોષક, મૂત્રલ, કુષ્ઠન, અર્શોદર, વાઙ્મર, જ્ઞાનતંતુઓને ઉત્તેજક, રક્તાભિસરણને ઉત્તેજક, કાસાદર, ઉત્તેજક, શ્વેત્ત્વનિસારક, શોષક, રસમૃદ્ધિઓને ઉત્તેજક, આમનાશક, લોહીમાં શ્વેતાણુઓને વધારનાર અને એકંદર રસાયન છે. ભિલામો લોહીમાં જલદી મળી નય છે પણ શરીરથી બહાર બહુ જ ધીરે ધીરે નય છે. પચનનલિકાની અંદર હોજરી અને શુદ્ધલિકા ઉપર એની ક્રિયા વધારે થાય છે ચક્રતમાં લોહીનું આપતું-જલ્દી જલદી અને નિયમપૂર્વક થાય છે એટલે શુદ્ધલિકામાં લોહીનું દબાણ બોધ થાય છે. જેથી શુદ્ધામા કૂસેલી શિરા (હરસંતા મસા) નાના થઈ નય છે, તથા શુદ્ધને ઉત્તેજન મળવાને લીધે મળસંઘટ થતો નથી. ભિલામાથી ભૂખ બહુ લાગે છે અને મળ પીળા રંગનો સાફ આવે છે. આમડી પર ભિલામાની ક્રિયા ભેશવર થાય છે. આમડી વાટે ભિલામો બહાર નીકળે છે. એટલે બહુ જ ધામ થાય છે. આમડી ગરમ અને લાલ અને છે અને ખાજ આવે છે. આમડીમાંથી બહાર નીકળતી વખતે એ કાગળી વિનિમયક્રિયા સુધરે છે, જને વૃક્ષો પર ભિલામાની ક્રિયા અતિ તીવ્ર અને ઉત્તેજક થાય છે. પહેલાં પેશાબનું પ્રમાણ વધી નય છે; પંરંતુ વૃક્ષ તુરત યાકો નય છે, જેથી પેશાબની ઉત્પત્તિ બોધી થઈ નય છે. એની ઉત્તેજક ક્રિયા એટલી તીવ્ર હોય છે કે કોઈ કોઈ વખત પેશાબ લોહીવાળો બની નય છે. વૃક્ષની પેટે મૂત્રલિકા ઉપર ભિલામો ઉત્તેજક છે એટલે ભિલામો ખાખા પછી મૂત્રદ્રિયમાં અમ્યમાટ થાય છે અને મૂત્રદ્રિયને દબાવવાની ઇચ્છા થાય છે. પ્રત્યક્ષ ક્રિયા ઉપરાંત જ્ઞાનતંતુ મારફત પણ મૂત્રલિકા અને વૃષણને ઉત્તેજના પહેંચે છે. માત્રા વધારે થાય તો ગાભની પેટે રોગોને ગભરામણ થાય છે. જ્ઞાનતંતુ મારફત માંસપેશીઓને ઉત્તેજન મળે છે અને સંકેચવિકાસક્રિયા ઠીક થવા માટે છે. માંસપેશીઓ પર ભિલામોની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા થતી નથી. ભિલામોથી નાડીનું પ્રમાણ વધે છે અને હૃદયના ધબકારા સ્પષ્ટ થવા લાગે છે. લોહીમાં ઘોળા રજકણ વધે છે એટલે સોભે બેતરી નય છે. શ્વેતકણ વધવાથી અને ખૂબ રસમૃદ્ધિને ભેસ મળવાથી ગાંઠ અને પિંડની વૃદ્ધિ બોધી થવા માટે છે. એકંદર ભિલામાં શરીરના બધા ભાગોને ઉત્તેજક છે. નાની નાની માત્રામાં લેતા રહેવાથી વિનિમયક્રિયા સુધરે છે.

સુચન—ભિલામો કફજ અને વાતજ રોગોમાં વપરાય છે. ભિલામો અત્યંત ઉષ્ણવીર્ય છે, માટે ગરમીના દિવસોમાં અપાતો નથી, ઠંડીના દિવસોમાં અપાય છે. ભિલામો નાનાં બાળકો, સગર્ભા અને વૃદ્ધને અપાવો નહિ. ભિલામો આપતી વખતે ધી, દૂધ, દહીં, છાશ, સાકર, ભાત ખાવા માટે આપવો. પાણી અને મીઠું બંધ કરવું. તરસ લાગે તો ફ્રૂ પિવડાવવું. માંસ ખાવાને બિલકુલ આપવું નહિ. માંસાહારીને ભિલામો બહુ લાગી નય છે. ભિલામો રાત્ર કરતાં પહેલાં જુવાળ, ઉપવાસ અને જૂંદણ (માંસવર્ધક બોજન) અપાય છે. ભિલામો આપવા પહેલાં રોગીનો પેશાબ બરાબર વપાસવો જોઈએ. અને ભિલામો આપતી વખતે પણ રોજ પેશાબનું પ્રમાણ અને સ્થિતિ જોતા રહેવું. પેશાબનું પ્રમાણ બોધ થાય અથવા પેશાબ લાલ થાય તો નાજિયેરનું પાણી અથવા આંબડીના પાનનો રસ ઉતારવો અપવો.

ભિલામાની માત્રા અધિક થાય તો પહેલાં ખાજ આવે છે, બહુ જ ધામ થાય છે, બળતરા થાય છે, તરસ લાગે છે અને પછી પેશાબ લાલ થાય છે. આવાં લક્ષણો જાણાય તો તુરત ભિલામો બંધ કરવો અને ઉતાર આપવો. ભિલામો કોઈ કોઈને બહુ જ લાગે છે; માટે મારંભમાં થોડી માત્રામાં આપવો.

ઉપયોગ—પચનનલિકાના સિયલતાપ્રમાણ રોગો પર ભિલામો વાપરવાનો વખતે રિવાજ છે. અગ્નિમાંય, અપચન, આક્રંદ, કબજિયાત, ઝડપી, દરર, હરરોજ અને કુષ્ઠ પર ભિલામોનો ઉપયોગ થાય છે. દરસંતા મસાને ભિલામાનો ધુમાટો પણ અપાય છે. પ્લીહાવૃદ્ધિ અને ચક્રતની વૃદ્ધિ પર અપાય છે. એ જને ભાત પર ભિલામાના તેલના દાઝ પણ કરાય છે. ભિલામાના એવળથી તેલ, ઘી અને ધીવાળા પદાર્થોને પાચન કરવાની શક્તિ વધે છે. ભિલામો આમડીના રોગમાં હિનકર છે, કુષ, ચિત્ર વગેરે રોગોમાં અપાય છે. મૂત્રમાં અથવા બરનીંજ બરાતાં ન દોષ તો ભિલામાના તેલને સરસની ચરખીમાં (અથવા વસેલિનમાં) મેળવી લગાડાય છે. અંડમાળામાં ભિલામો પારાની સાથે અપાય છે. ભિલામો અને અજમો ૨-૨ તોલા અને પારો (રસકપૂર) ૧ તોલો મેળવી પાણીની સાથે ખરવ કરી વઢાણા જેવી ઝેણીઓ ભાંધી દહીંની સાથે આપતી.

સૂચના—જેને લિલામો માફક ન આવતો હોય તેણે તેનો ઉપયોગ કરવામાં વિચાર કરવો જોઈએ. ગરમ પ્રકૃતિવાળાને લિલામો ઘણું કરીને વધારે ગરમ પડે છે. હરસના દરદમાં અને જૂના વાતવ્યાધિમાં લિલામો અતિ લાભદાયક છે, તેમજ છર્ષુ સુવારોગમાં પણ હિતકર છે.

૪૧૯. લીંડી (આંખોઈ)—સં. અંબા. મં. અંબાડી. હિં. સન પાતસન, બં. મેસ્તા-પાટ. તાં. પતંગી. કં. હોલદ. સિં. સૂબ્બદો. મલાં કાટુવેલુરન. તાં. પુળિયકિર. તેં. ગોંગૂર. લેં. હિગિસ્કસ કેનેગિનસ, હિગિસ્કસ સમ્પેરિફ (લાલલીંડી).

લીંડી આ દેશમાં ઘણી થાય છે. લીંડીના છોડ ચાર-પાંચ હાથ જિંચા થાય છે. એ સીધા વધે છે. કુમળા હોય ત્યારે એનાં પાંદડાંની બાજુ કરે છે. એનાં પિંચાંતુ તેલ નીકળે છે. એ તેલ કસ્ટીનીજ અથવા ભોંયમગની સહાયથી કાઢે છે. છોડ સુકાયા પછી તેને લીંજની રાખી તે ઉપરની છાલ કાઢી લે છે. તેની ચૂણુપાટ, દોરડાં અને કાગળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. લીંડીનું સ્વતંત્ર ખેતર જોઈ વાવવું નથી. દુકાળ વખતે જરીબ લેખી લીંડીના રોટલા ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. એમાં એક ખીજ જાતની લીંડી થાય છે, તેને 'વિલાયતી લીંડી' કહે છે. એના ઉપર જે ફળ આવે છે તેના ઉપર રાતા રંગની છાલ હોય છે અને તે કોકમ જેવી જરાક ખાટી હોવાથી સૂકવી રાખી ઉપયોગમાં લે છે. એ પિત્તશામક છે; લીંડીનાં સળખડાં ગંધકતુ પાણી કરી તેમાં બોળે છે અને દેવતા સળગાવવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. લીંડી—તુરી, ખાટી, મધુર, અમિદીપક અને કંકને હિતાવહ છે તથા કફ, વાયુરોગ, સળખમ, અરુચિ અને પક્વાતિસારનો નાશ કરે છે. માત્રા—ખીજ ૫-૧૫ રતી. ઉપયોગ—(૧) પિત્તાંશ ઉપર :—રાત્રી (વિલાયતી) લીંડીનાં ફળ પાણીમાં બાફી, તે પાણીમાં મરીની બૂઝી, હિંત્ર અને ગોળ નાખી તે પાણી પાવું. (૨) માથાના ખોડા ઉપર :—લીંડીનાં પાંદડાંના રસમાં આમલસારો ગંધક ખરલ કરી તે ચોપડવો. (૩) હાથે તળગરમી થઈ હોય તે ઉપર :—લીંડીનાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી તેને બાફવાં અને સત દિવસ હાથ ઉપર ગરમ ગરમ બાંધવાં. (૪) તેલથી થયેલા અછળ્ણ ઉપર :—લીંડીની બાજમાં ચોખા નાખી તે બાફીને ખાવી. (૫) દોરડાંને દૂધ વધવા માટે :—લીંડી ભરડી બાફીને તેમાં તેલ, ગોળ, નાખી ફાળા દોરડાંને ખવરાવવાથી દૂધ વધારે આવે છે.

૪૨૦. લીંડા (શાક)—સં. લિંડીતક, ચતુષ્પંડ. મં. ભેંડી, ભેંડા. હિં. લીંડી. કં. તું. ખેન્ડકામી. તાં. મલાં ખેંડા. તેં. ખેંડકાયા. કાં. બાલિયા. અં. કુવેર. ઈં. અસ્કયુલેન્ટ-આકા. લાં. હિગિસ્કસ એસ્કુલેન્ટસ.

લીંડાનો છોડ શુભારે ત્રણ હાથ જિંચો વધે છે. એ સીધો હોય છે. એને ફૂલો આવીને દરેક ફૂલ આગળ ભીંડો આવે છે. લીંડામાં છધારી અને અછધારી—એવી બે જાત હોય છે. ભીંડો ઘણું પૌષ્ટિક છે. લીંડાનું શાક, વડી વગેરે અનેક પદાર્થો બને છે. એ શાક ઉત્તમ દોષ પચકર છે. લીંડાની અંદરનો ચીકણો રસ રંગમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. લીંડા—રસ વખતે ખાટો, ઉષ્ણ, ક્રાઉકે રચિકર અને તૃપ્ત છે. ઉપયોગ—(૧) ધાતુપુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે :—સવારે ફૂણા ભીંડા ૨૦-૨૫ ખાવા. (૨) આમવાત ઉપર :—લીંડાનાં મૂળ સાકરમાં ખાવાં.

(ગોળી ગળી જવી, માવડી નહિ.) લિલામો વાતરોગમાં અતિ ઉપયોગી છે. ગ્રહસ્તી, ક્ષાન્તતુરોચ, પક્ષાઘાત (નવો રોગ), અદિત (મોઢાનો પક્ષાઘાત) અને ઉચ્ચરવંશ, વગેરે રોગોમાં લિલામો માંસપેશીઓની ક્રિય. સુધારે છે એટલે ગતિશ્લેષ બોધા થાય છે. મગજના અવિશય ઉપયોગને લીધે યકાવટ આવી હોય તો લિલામાંથી ફાયદો થાય છે. મગજના આવરણના સોજામાં લિલામો ગુણકારક છે. વાતસંસ્થાના રોગો પર લિલામો થોડી માત્રામાં લાંબા દિવસ સુધી આપવો. નવા અને તીવ્ર આમવાતમાં લિલામાંથી બહુ જ સારો લાભ થાય છે. છર્ષુ આમવાતમાં એનો ઉપયોગ થતો નથી. નવા આમવાતમાં રોગી જીવન અને બળવાન હોય તો લિલામાંથી જલદી લાભ થાય છે. દમ ઉપર લિલામો અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે. હરસાલ રિલાગમાં ઊઠનારા દમ પર લિલામાંનાં ફૂલ આપવાથી દમ ચાલ્યો નય છે. ફેફસામાં રોગ આવે તો આવતો હોય અને લોહીવાળો કફ પડતો હોય તો લિલામો બહુ ઉપયોગી છે. આ રોગમાં લિલામાંની સાથે જેડીમ્બ અપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૪૨૧. ભુધપાત્રા—સં જોલોચિકા ભૂપાટલી. મં ભુધપાડળ, ભુધપાત્રી, પાત્રી. કચ્છી-જવાર. લેં લોનિયા પિનેટીફિડા.

એ જંગલની લાજ માળા ઉપર વગડામાં અને રસ્તાની બાજુએ થાય છે. એ રોપો સુમારે એક વેંત લાંબો અને તેટલો જ જોલો હોય છે. એનાં પાંદડાં ચપટાં હોઈ હાથની આંગળી જેવડાં પહોળાં હોય છે અને તે જમીન ઉપર પ્રસારે છે. એ લાજ જે-અપાડ માસમાં થાય છે. બ્યારે ખીજ સારી લાજની અછત હોય છે ત્યારે જ માત્ર લોડો એને ખાય છે. એ લાજ કેવળ નિર્માલ્ય છે. 'મુક્લા વિકલે કાય આણિ દિવે કાય' (ભૂખ્યાને પાકાંયે શું અને કાચાંયે શું?) એવી એક મરાઠી કહેવત છે; તે પ્રમાણે મનુષ્યને ખરા બપોર થાય એટલે સઘળું ભાવી જાય.*

૪૨૨. ભૂયશિરડ—(સં ભૂમિશિરડક. મં ભુઈ શિરડ, કર્કદી, કાંદાખીની કાંદા.) ભૂયશિરડનો છોડ ઘણો જ નાનો હોય છે અને એને જમીનથી વેંતલર જોયાં પાંદડાં આવે છે. એનો કાંદો વેંતલર કિંવા હાથલર લાંબો અને ઘોળો હોય છે. એને દૂધ આવે છે. એ દૂધ સિલામાંની પેટે જડે છે. એને કકડી પણ કહે છે. ભૂયશિરડ—તીખું, ઉખ્યુ, કુખપ્રદ, લઘુ તથા સારક છે; અને સર્વ વાત-વિકારનું નાશક છે. એના કાંદામાં તામ્રલસમ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) ઢોરોની આંખોને ભૂર આવે અને ફૂલ પડે છે તે ઉપર—ભૂયશિરડના દૂધનું આંખમાં ટપકું પાડવું. (૨) માણસની ઘાંટીમાં વિકાર થાય તે ઉપર—ભૂયશિરડનું કંદ સૂકવી ઢોડાની ચલમમાં તેની ધૂણી પાવી. (૩) ગંડમાલા ઉપર—ભૂયશિરડનાં બિયાં વાટી ચોપડવાં એટલે ગંડમાલા ખેસી જાય છે.

૪૨૩. ભૂતાકશીરી—સં ભૂતાંકુશ મં ભૂતાંકશીરી, ભૂતકશી, ભૂતકેશી, ભૂતપળ. હિં જમરાસ્તી. બં રાજજેહુલ. પં મરૂ, બકરા. તા. ઇરજોલી. લાં ઇલીઓડેન્ડ્રોન ગ્લોકમ.

ભૂતાકશીરીનાં આડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ આડ કેંકણ પ્રાંતમાં ઘણું થાય છે. એનાં પાંદડાં હરડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ રીતે ઇમારતના કામમાં આવે છે. ભૂતાકશીરી—તીવ્ર ગંધવાળી, તૂરી, ઉખ્યુ, અમિદીપક તથા તીખી છે અને ભૂતઆધા, ગ્રહપીડા, કફ, વાયુ, ત્વડાપ, કોટ, કૃમિ, ત્વગ્વાત તથા ઘોળા કોરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) માથું ચડ્યું હોય તે ઉપર—ભૂતાકશીરીનાં પાંદડાં હાથમાં મસળી સૂંધવાં એટલે છીંકા આવી માથું કુખવું મટે છે.

૪૨૪. ભેંડ+—આ આડ કેંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. આ વૃક્ષની ઊંચાઈ હોય છે અને સદાકાળ સરખી રહે છે. એનાં પાંદડાં ચુવાળાં અને ફૂલ કાંઈક પીળાં તથા કાંઈક રાતાં એમ બે રંગનાં આવે છે. એનાં ફળ સોપારીના મોટા ત્રોપા જેવડાં હોય છે. એ આડ કુંગેરામાં અને વગડા-માં પોતાની મેળે થાય છે. એનું લાકડું ઘણું ચીકણું અને હલકું હોય છે; એટલે તેના રથ, ગાડીઓ, શિલાછાપની ફેંપરી ઇત્યાદિ કરે છે.

૪૨૫. ભોંયઆમળી—સં ભૂયામલકી, ભૂધાત્રી. મં ભુઈ આંવળી. હિં ભુય આંબલા, જર આમલા, લદ્ર આંબલા. પવાલ આવરા. બં ભૂઈ આંગલા. કં નેલનેલિ, આઈનેલિ, કિરિ-નેલિ. તેં નેલાઉસિરિકે. તાં કિલકાયનેલિ, નિલનેલિ. તું નેલનેલિ. મલાં કિલનિય. લાં ફાઈ-લેનયસ નિરિ, ફાઈલેનયસ યુરિનેરિયા.

ભોંયઆમળીનાં પાંદડાં રિસામળીનાં પાંદડાં જેવાં બારીક હોય છે. એ છોડની જોંચાઈ વેંત-એ વેંત હોય છે. ચોમ,સામાં એ છોડ ઉપજ થાય છે. એ છોડની ડાળીએ નાયણી (નાગલી ધાન) જેવડાં બારીક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એ ફળનો સ્વાદ કિંચિત ખાટો અને

* આ ભોંયાધરી ઉપરાંત ગળજીલોને પણ ભોંયાધરી કહે છે. એનું સંસ્કૃત નામ ગોન્ધિવ્યા. હિંદી ગોળી અને લેટિન નામ એલિડ-ટાપરા રહેલર છે. એ રસાયન, મૂત્રવ, શીતળ અને રક્તશોષક છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

+ આ વર્ણન પારસીપળાનું હોઈ એઈએ. પારસીપળાને મરાઠીમાં ભેંડ, બેડિયા આડ કહે છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કડવો હોય છે. એ છોડ તાપની મોસમમાં સુકાર્ધ બળ છે; માટે કાર્તિક માસના અરસામાં એ ઔષધિનો સંગ્રહ કરી રાખવો. ભોંયઆમળી—તરી, ખાટી, શીત, કડવી, મધુર, રચિકર, જડ, તથા ઉષ્ણ છે; અને પિત્તમેહ, મેહ, કફ, પાંકુરોગ, મૂત્રરોગ, દર્શિરોગ, ત્વષ્ઠા, ઉધરસ, પિત્ત, રક્ત-દોષ, વાયુ, ક્ષતક્ષય, દમ તથા હેડાનો નાશ કરે છે. માત્રા—૧૨ થી ૨૪ રતી. કમળામાં મૂળ ૧ તોલો. ઉપયોગ—(૧) પ્રદર ઉપર:—ભોંયઆમળીનાં મૂળ ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી ત્રણ દિવસ આપવાં, એટલે કુસાધ્ય પ્રદરનો પણ નાશ થાય છે. (૨) છર્ણુ-બર ઉપર:—ભોંયઆમળીનાં પંચાંગ વાટી પાવાં. (૩) પ્રમેહ ઉપર:—ભોંયઆમળી, તજ, એલચોદોડા, તમાલપત્ર અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી પાવાં. એટલે સાત દિવસમાં અસાધ્ય પ્રમેહનો નાશ થશે. (૪) કમળો, છર્ણુબર અને પાંકુરોગ ઉપર:—ભોંયઆમળીનાં મૂકીલર પાંદડાં, એરંડાનાં ત્રણ પાંદડાં, પાંચ લવંગ, આમલીના મચ્છાના કરતાં પણ નાનો એક શંખ, સાત મરી, છરું અને ઘોડાં કાકરનાં (કાકયનાં) પાંદડાં એ સર્વ વાટી ગોળી કરી તે દૂધમાં પાવી. (૫) પાંકે, છર્ણુબર, ઉધરસ અને શૂળ ઉપર:—લીંબુના રસમાં રોજ મૂકીલર દાડમડીનાં પાંદડાં અને મૂકીલર ભોંયઆમળીનાં પાંદડાં પલાળી રાખી સવારે મસળી લઈ તેમાં કોડીની ભસ્મ નાખી તે રસ સવાર-સાંજ ગાળી ૭ દિવસ પાવો.

૪૨૬. ભોંયકોળું—(વિદારીકંદ) સંઠ ક્ષીરવિદારી, વિદારીકંદ. મં ભુયકોળોના, હળવા-કાંદા. હિંઠ વિદારીકંદ, બિલાઈકંદ, દૂધવિદારી. કંઠ નેલ કુંબલ, ક્ષીરકંદ, ગડેગેચુસ. તાંઠ ફલમો-ગ્રહીર. તેંઠ ભૂયકડી. ઘંઠ નેલકુંબડ મોટલકાંત. લાંઠ આયપોમિયા ડીજીટા. મલાંઠ મુતાલકાંતા. માવળંઠ પિકાપ્યાયા કાંદા.

ભોંયકોળામાં બે જાત હોય છે: સાદું ભોંયકોળું અને દૂધ ભોંયકોળું (ક્ષીરવિકાગીકંદ). દૂધ ભોંયકોળાનાં પાંદડાં કાંઈક કાલિંગીનાં પાંદડાં જેવા હોય છે. સાદા ભોંયકોળાના વેલાને કોંકણમાં 'મે'ડીનો વેલો' કહે છે. એનાં પાંદડાં વાલોળનાં વેલીપાન જેવાં ત્રિદલ હોય છે. એ વેલ ઘોડાને ખાવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે; એટલા માટે એને 'ઘોડવેલ' કહે છે. ક્ષીરવિદારી કંદને કોંકણમાં 'હળાશકાંદા' પણ કહે છે. સાદું ભોંયકોળું ઉષ્ણ છે. ભોંયકોળું પૌષ્ટિક છે અને એનો પાક શક્તિવર્ધક છે. ઘોળા ભોંયકોળાના વેલાને ચિગો આવે છે. તેવું શાક થાય છે અને કંદનું પણ શાક થાય છે. એના બારીક કંદ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એ કંદનો હલવો પાચ્ય કરે છે. ઘોળું કોળું અથવા દૂધી ગુણોમાં એક છે.

આ એક બહુવર્ણી વેલ છે. એની ઉપત્તિ હિંદુસ્તાનમાં ધણે ઠેકાણે થાય છે. વાડા અને ગાડીમાં એ પ્રકળ વધે છે. એની બે જાતો પૈકી એક સફેદ અથવા દૂધી નામના ભોંયકોળાનું સંસ્કૃતમાં 'પયસ્થ્યા' નામ છે. સાદા ભોંયકોળાના પાંદડાં ત્રિદલ હોય છે. એની વેલ ઘોડા ખાય છે; માટે એનું નામ સંસ્કૃતમાં 'વાગિપ્રિયા' આપેલ છે અને એનો જ અર્થ કરી મરાઠીમાં 'ઘોડવેલ' નામ કરાવેલ છે. હાથીના દાંતની માફક એ વેલ વધે છે; માટે તેના ગળેટા, ગળ-પ્રિયા એવાં નામો પડેલાં છે. આ વેલનાં કેટલાક નામ તેના કંદના ગુણને અનુસરીને પડેલાં છે. સ્વાદુકંદા (સ્વાદવાળો કંદ), સિતા, જ્યષ્ઠકંદા, સ્વાદુલતા, ઇન્દુકંદા ઇત્યાદિ સર્વ નામ એ કંદ ઉપરથી પડેલ છે. ભોંયકોળાના કંદમાં જ્યષ્ઠવ અને માધુર્ય એ બે પ્રધાન ગુણ છે. ભોંયકોળાનાં પાંદડાં એક એકના આતરે, લાંબાં દીંટડાના, હથેળી જેવાં અને ભગિલ પાંચ પાંખડીઓનાં હોય છે. દરેક ખંડ ૩ થી ૬ ઇંચ લંબાઈનો હોય છે; અને પાંદડાંના મુખ્ય ભાગ પાસે ધણો જ લંબિા ભાગ પોલો હોય છે. પાંદડાં મુખવાળાં અને સળંગ કિનારીવાળાં હોય છે. એને મોમાસામાં ફોલો આવે છે, તે પાંદડાંના ખાયામાંથી આવે છે અને મોટાં ઝૂમખાદાર, ઘેરા ચાતા બાળક રંગનાં હોય છે.

ભોંયકોળ(કંદ)નો બહારથી દેખાવ ચખોડી રંગનો અથવા મેલા પીળા રંગનો હોઈ તેના ઉપર આદુ જેવી ગાંઠો દેખાય છે. એના આડા છેદ કરવાથી તેના જટલાગ ઉપર વર્ષ દર્શાવનાર ચક્રનાં દેખાઈ આવે છે. તેના પરિઘથી દુર્ગ્ધવાહિનીનું કાપેલું મુખ નજરે આવે છે; અને તેમાંથી

ચીકણો દૂધ જેવો પદાર્થ નીકળે છે. એ ખાવાથી તેનો તૂરાશ પડતો મીઠો સ્વાદ લાગે છે અને કેટલીક વાર સુધી જીભે સ્વરસાદ છૂટે છે.

ધોણું ભોંયકોણું કે દૂધી—મધુર, ખાટી, તૂરી, વૃષ્ય, શુક્રોત્પાદક, પૌષ્ટિક, કુંઘપ્રદ, શીત, તીખી, રસાયન, બલકર, મૂતલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, યુરુ, વર્ણકારક તથા સ્વર્ધ છે; અને પિત્ત, રક્ત-દોષ, વાયુ, પિત્તશળ, મૂત્રમેહ તથા દાહનો નાશ કરે છે. એના કાંદાના ગુણ પણ વેલીના જેવા જ છે. **ભોંયકોણું**—મધુર, શીતળ, યુરુ, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, પૌષ્ટિક, બલકર, કફકારક, કુંદોત્પાદક, રસાયન, મૂતલ, સ્વર્ધ, સ્વાદુ, રક્ષ તથા ગર્ભપ્રદ છે અને પિત્ત, વાયુ, રક્તદોષ, દાહ તથા બિલ્લીનું નાશક છે. એ સર્વ ગુણ કંદના બળવા. એનાં ફૂલ—વૃષ્ય, શીત, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકારક, વાતલ, યુરુ તથા પિત્તનાશક છે. માત્રા બ થી બા તોલો ધીમાં શેષી દૂધ—સાકરમાં કાંજ બનાવીને પીવી. **ઉપયોગ**—(૧) બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે :—એનું ચૂર્ણ દરરોજ તોલો ધીમાં ખાવું અને ઉપર દૂધ પીવું; એટલે વૃદ્ધ પણ તરુણ જેવો થશે. (૨) રક્તમૂળવ્યાધિ ઉપર :—ભોંયકોણું અને તલ એની ભૂખી મધ અને ધી સાથે ખાવી. (૩) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે :—ભોંયકોણું દૂધમાં વાટી તેના રસમાં સાકર નાખી તે પાવું. (૪) પ્રમેહ ઉપર :—ભોંયકોણાનાં પાંદડાંનો રસ પાશીર અને મીઠીઆવળની ભૂખી ૬ માસા એકત કરી પાવું અથવા ભોંયકોણાનો રસ પાશીર ખડીસાકર અને છરાની ભૂખી નાખી ખાવી. (૫) ભસ્મકરોગ ઉપર :—ભોંયકોણાનો રસ, દૂધ અને ઘી નાખી પાવો. (૬) બહુમૂત્રરોગ ઉપર :—રાત્રી ભોંયકોણાનું ચૂર્ણ ધીમાં ખરલ કરી તેમાં લવંગ, એલચી, બચક, બવંત્રી અને પીપરીમૂળના ગટ્ટાડા તથા તળની સમભાગે ભૂખી મિશ્ર કરી જેટલું વજન થાય તેનો ચતુર્થાંશ સૂકેની ભૂખી અને સોળમે ભાગ લીંડીપીપરીની ભૂખી નાખી, બધાં ઔષધો સમાન ખાંડ લઈ, તેમાં બધાં ઔષધો મેળવી ઘી નાખી એક કિંવા બે તોલાની ગાળા કરી, સવારે અને સૂતી વેળાએ એક પ્રમાણે ખાવી. (૭) પુષ્ટતા માટે પાક :—દૂધિયા ભોંયકોણાનું ચૂર્ણ ધીમાં તળવું અને તેમાં બેદાણા બદામનો મગજ, ચારાળો, પિસ્તાં, લવંગ, એલચી, બચક, ગોખરું, કૌંચપીજ, શતાવરી તથા મૂસળી વગેરે નાખી સાકરનો પાક કરી તેની વેપલીઓ કરી રોજ ૨ અથવા ૩ તોલા પાક ખાઈ ઉપર ગાંધનું દૂધ પીવું; એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. (૮) મસ્તકશૂળ ઉપર :—સાદું ભોંયકોણું ઘસી માથે લેપ કરવો. (૯) કોલેરા ઉપર :—ધોણું ભોંયકોણું ખાવું. (૧૦) શરીરે કળ ચડે છે તે ઉપર :—ધોણા ભોંયકોણાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૧૧) મુવાવડીને દૂધ વધવા :—ભોંયકોણાના કંદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૨) અશક્ત, દૂબળાં અને જેને અનાજ ખરાખર પચવું ન હોય એવાં બાળકોને :—ભોંયકોણું, ઘઉંનો લોટ અને જવનો લોટ, સમભાગે લઈ તેમાં દૂધ, ઘી, સાકર અને મધ મેળવી ચાટણ કરીને ખવરાવતા જવુ. (૧૩) ધાતુપુષ્ટિ માટે :—ભોંયકોણાના ચૂર્ણને તેના જ સ્વરસની લાવના આપી તે ઘી અને મધમાં આપવું; એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૪) મૂત્રક્રમ્હ ઉપર :—ભોંયકોણું, ગોખરું, જેઠીમધ અને નાગકેસર એ ઔષધો સમભાગે લઈ તેનો કાઠો કરી તે મધ નાખી પાવો. એ જ કાઠામાં રસસિંદૂર આપવાનો પણ પરિપાક દેખાય છે. x

૪૨૬. ભોંયચંપો—સં બૃમિયંપક. મં બુધિયાંપા. હિં બુધિયમ્પા. બં બુધિયાંપા, ચંડમૂલ. લાં કેમ્પિરિયા રોડુંડા.

એ ઝાડ નાનાં હોય છે. ફેળના જેવા એના શેષા હોય છે. એનો કંદ હોય છે. તેમાંથી ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ દેવકંદળના ઝાડ જેવું થાય છે. એ ઝાડ ઉનાળામાં સુકાઈ જાય તો ચોમાસામાં પુનઃ જીગી નીકળે છે. એનાં ફૂલ—મધુર અને મુવાસિત હોય છે. **ભોંયચંપો** :—ઉપ્યુ તથા તીખો છે; અને સોજો, ગલગડ અને પ્રલેનો નાશક છે. **ઉપયોગ**—(૧) કષ્ઠ-મૂળ, ગંડમાળ, સ્તનરોગ અને લાપેટિયા ઉપર :—ભોંયચંપાનાં મૂળ પાણીમાં ધવી

* ડોક્ટર હેસાઈ લખે છે કે, ભોંયકોણું કોલેલીવર તેલના કત્તાં બહુ જ સાકર કામ કરે છે. મોડે માણસને સારી રીતે લાગુ પડે છે. ભોંયકોણાના સેવનથી શરીરનું વજન બહુ જ જલદી વધી જાય છે.

ચોપડવાં. (૨) ઉઠાણું (ગૂમડાં) અને બદ બેસવા માટે :—ભોંયપાનાં મૂળ, ગૂળળ અને મરી એકત્ર ઘસી ઉપર લેપ કરવો.

૪૨૮. ભોંયમગ (મગફળી) —સં ભૂચણુક, તૈલકંદ, મં ભૂંયામૂંગ. હિં મૂંગફલી, ચીનાબદામ. બં માટલાય, ચીનેર બાદામ. તૈં બરણુ સનગકય. તાં વાકંદલઈ. લાં એરેકિસ હાઈ પોજઆ.

ભોંયમગ (મગફળી) એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ભોંયમગના વેલાનાં પાંદડાંની આકાર ફૂંવાડિયાનાં પાંદડાંના જેવા હોય છે. એને પીળાં ફૂલ આવે છે. એને જમીનમાં કંદ જેવી શિંગો આવે છે. તેને ખોદી કાઢે છે. ભોંયમગના વેલા સુકાવા સાગે એટલે શિંગો પાકી એમ સમજવું. એની લીલી શિંગો પણ શેકીને ખાવાથી ઘણી જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. સુકાયેલા દાણાનું તેલ કાઢે છે. તે ખાવાના તથા બાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. દાણાની ચટણી, આમટી વગેરે પદાર્થો થાય છે. દાણા શેકી તેમાં ગાળ અગર સાકર નાખી તેના લાકુ કરે છે. ભોંયમગ પચે તો ઘણા પીષ્ટિક છે. ભોંયમગના દાણા—પિત્તકર, વાતુલ અને ઉષ્ણ છે. ભોંયમગની વેલ—દોરોને ખાવામાં ઘણી જ ઉપયોગી છે. એ ખોળની માફક દોરોને પીષ્ટિક છે. ફૂગણું દોરોને એનાથી પુષ્કળ દૂધ આવે છે. ભોંયમગના તેલમાં નેતૂનના (ઓલિવ ઓઈલ) ના જેવા જ ગુણ છે. એ સારક, મણુરોપક, મણુપ્રસાદક અને પીષ્ટિક છે. ઉપયોગ—(૧) દાદર ઉપર :—ભોંયમગના દાણા પારિત્તકના રસમાં અથવા તે ન મળે તો પાણીમાં ઘસીને ચોપડવા.

૪૨૯. ભોરીંગણી—સં બં કંટકારિકા. મં રીંગણી. હિં કટરી, લઘુકટાઈ, ભટકટૈયા, રંગની. રાં કટાલી. બં કંટકારી. કં નેલગુલ્લુ. તૈં રેવટીમુલંગા મારુટીચેડુ. તાં કરીમુટ્ટી. તું કલ્લે. મલાં ચેરવાલુટિના. ઔં કંટમારિય. લાં સોલેનમ એથોકાર્પમ.

ભોરીંગણીના છોડ જમીન સાથે પ્રસરે છે. એ છોડના સર્વ અંગ ઉપર બારીક કાંટા હોય છે. ભોરીંગણીને સોપારી જેવાં ગાળ ફળ આવે છે. તેમાં ખી પુષ્કળ હોય છે. એનાં ફૂલ ઉપરથી બે બેદ છે. એકનાં ફૂલ કાળાં કે ભૂરાં અને બીજાનાં ઘોળાં હોય છે. તેમાં ઘોળાં ફૂલની ભોરીંગણી કવચિત્ મળે છે. ઘોળી ભોરીંગણીને 'લક્ષમણા' કહે છે. ભોરીંગણી—તીખી, ઉષ્ણ, દીપન, ભેદક, રક્ષ, પાચક, લઘુ તથા સારક છે અને દમ, ઉષ્ણરસ, કફ, પીનસ, કફવાત, જ્વર, હૃદરોગ, અરુચિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાર્શ્વશ્વળ, આમ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—ભેદક, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, રુચિકર, લઘ, પિત્તલ, કડવા, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, શ્વાસ, કંફ, જ્વર, કૃમિ, મેહ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરે છે. સ્વેત ભોરીંગણી—રુચિકર, તીખી, ઉષ્ણ, નેત્રને હિતકર, અગ્નિદીપક તથા ગર્ભસ્થાપક છે; અને કફનો નાશ કરનારી છે. બીજા ગુણ સરખા છે. ઉપયોગ—(૧) ઉષ્ણરસ ઉપર :—ભોરીંગણીના મૂળનો કાટો કરી તેમાં મધ અને લીંટીપીપર નાખી તે પાવો; કિંવા ભોરીંગણી અને લીંટીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) આથા-માં ટાલ પડે છે તે ઉપર :—ભોરીંગણીનો રસ અને મધનો લેપ કરવો. (૩) દાદમાં કીડા થાય છે તે ઉપર :—ભોરીંગણીનાં ફળ અલગમાં નાખી સૂંધવાં. અથવા ફળની મૂકી અગ્નિ ઉપર નાખવી; તથા નળા લગાડી ઘૂણી મોઢામાં લેવી અને કેટલીક વાર મુઢી તે મોઢામાં રાખી પછી મોઢું ઉઘાડવું અને લાળ પાડવી. એમ ત્રણ દિવસ કરવું એટલે કીડા ખરે છે. (૪) મૂત્રાઘાત ઉપર :—ભોરીંગણીનો રસ ૨ તોલા અને ઉષ્ણરસનો રસ ૧ તોલા એકત્ર કરી તેમાં ઘાસ ઉપરનું પાણી ૪ તોલા નાખી પાવો; અથવા ભોરીંગણીનો અંતરસ ઘાસમાં નાખી પાવો. (૫) સામાન્ય જ્વર ઉપર :—ભોરીંગણીનાં મૂળ, કરિયાતું તથા સૂંઢનો કાઢો દર વેળા ત્રણ તોલા મુઢી દિવસમાં ત્રણ વાર પાવો; તેથી અમ કિંવા કાઈ પણ કારણથી આવેલા સામાન્ય જ્વર જલદી દૂર થાય છે. (૬) ભૂખ ન લાગે તો :—ભોરીંગણી છોડ સહિત વાટી તેમાં ૧ તોલા સવંગ, ૧ તોલા જળ-ફળ અને ૧ તોલા મધ નાખી સતત ત્રણ દિવસ ખરલ કરવું. પછી તેની સોપારી નેટલી ગોળાએ કરી દરરોજ ૧ ગોળા પ્રમાણે ૪-૫ દિવસ આપવી. (૭) પેટમાં કોઈ પણ આગરની ગાંઠ હોય તો તે ઉપર :—ભોરીંગણી મૂળ સહિત સૂંઢની. પછી તેની બાજી કરી ગરમ પાણીમાં એ પેસાલા

પ્રમાણે દિવસમા બે વાર, એમ ૭ દિવસ આપરી (૮) બાળકાના રૂપા રોગ ઉપર:—
 બોરી ગણી અને બોરી ગણીનો કાઢો કરી તેમા પાપણિયો ખાસ નાખી તે કાઢો પાપો (૯) ત્રાસ-
 કાગાદિક ઉપર:—બોરી ગણી, ગંગા, સુંઠ અને અજમાનો કાઢો લીડીપરતું ચૂર્ણ નાખી પાવો,
 એટલે ત્રાસ, કાસ, અદિતવાયુ (ગેદું વાકું ધવું તે), ક્રોધમ, અન્ધિ, ગ્વરબમ, યજ્ઞ અને
 જીર્ણવર દૂર થાય છે (૧૦) કાનમાં કૃમિ (કીડા) ઘસા હોય તે ઉપર:—બોરી ગણીના ફળ
 ચીરી અગારામા નાખવા અને જે ધૂણી નીકળે તેને નળી લગાડી કાનમા ઘાલની, જેથી કૃમિ બહાર
 આવે છે (૧૧) અજીર્ણવર ઉપર:—બોરી ગણી અને પિત્તપાપકાનો અટમાસ કાઢો કરી પાવો.
 (૧૨) જીર્ણવર ઉપર:—બોરી ગણીના મૂળ, સુંઠ તથા ગંગાનો કાઢો મધ અને લીડીપર
 નાખી પાવો (૧૩) મૂત્રકૃમ્મ અને મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર:—બોરી ગણીનો
 સ્વગ્મ મધમા આપવો (૧૪) ત્રાસ ઉપર:—બોરી ગણી, જીરું અને આમગાનુ ચૂર્ણ મધમા
 આપવું, એટલે જીર્ણત્રાસ, મહાત્રાસ અને તમકત્રાસ ક્ષાન્તુમા દૂર થશે (૧૫) કૂતરાના નિષ
 ઉપર:—બોરી ગણીનો ગ્રસ થી નાખી પાવો +

૪૩૦. મકાઈ—સં મારાયાવનાલ મં મકા હિં મકા, જુરે તેં જનપટુ ઇં ઇડિ-
 યન ટ્રાઈમેઝ લાં જિયા મેઈઝ

મકાઈ એ કુરાણ પ્રદેશમા સારી થતી નથી. એના છોડ નયુ—ચાર હાથ જિયા વધે છે
 છોડ ધણુ કરીને જુવારના છોડ જેવા હોય છે એ છોડના ગાયમાથી છોડને નયુ સુધી
 કણસલા આવે છે છોડની રોચે તોરા આવે છે જો એ તોરા પક્ષી ખાઈ જાય કે લાગી નાખે
 તો કણસલા દાણા વગર પોલા રહે છે મકાઈના દાણાનો રંગ પીળો હોય છે ક્વચિત્ રાતા
 રંગના કણસલા પણુ હોય છે મકાઈના લીલા ડોડા રોકી ખાય છે, તે ધણુ સારા લાગે છે
 મકાઈ—એ ધાન્ય ધણુ જ પૌષ્ટિક, ઠંડુ તથા વાતુલ છે એ ધાન્ય વહેતું સડે છે ઉપયોગ—
 (૧) ઊલટી ઉપર:—મકાઈના દાણા કાઢેલા કણસલા બાળી તેમા રાખ કરી તે મધમા વાલ શેઠ
 વાલ આપવી, એટલે ઊલટી તુરત બંધ થાય છે

૪૩૧. મખમલી—સં વિરજની મં મખમાલ મખમલીના છોડ સુમારે કમ્મર સુધી જિયા
 વધે છે મખમલીમા પીળા, રાતી, એકેરી, બ્રૂમખાદાર વગેરે જાત છે મખમલીના પાદડા વળી
 ગયેલા લાખા અને કાતગાદાર હોય છે એના ફૂલમા વાસ હોતી નથી શોલા માટે ફૂલનો માળા
 વગેરેમા ઉપયોગ કરે છે મખમલીના છોડ ધણુ પ્રાતોમા થાય છે ઉપયોગ—(૧) આંખમાંની
 લાલી ઉપર:—મખમલીના ફૂલ એક તોલો બાળી તેમા ગાયતુ ઘી ૧ તોલો અને કપૂર ૧ તોલો
 એકત્ર ખરલ કરી અજન કરવું (૨) રમ્તમૂળવ્યાધિ (હરસના રોગમાં લોહી પડે છે તે)
 ઉપર:—એકેરી મખમલીના ફૂલ સુમારે ૪૦ લઈ, તેમાના લીલા રેષાઓ કાઢી નાખી બારીક વાટી
 રસ કાઢવો આ રસ એક તોલા સુધી કાઢી તેમા તેજુ જ ગાયતુ ઘી નાખી થોડો ગરમ કરી તે

+ રેસ્ટર દેસાઈના મત મુજબ બોરી ગણી સ્વેદલ ન્વરજન મૂત્રવ અને કફન છે, બીજા વેદનાસ્થાપક છે

માત્રા—ઝીટડા સહિત પાનનો રસ ૦૧ થી ૦૧ તોલો મૂળનો અટમાસ કવાય ૨ થી ૪ તોલા આની
 સાથે બીજી પ્રેન્ડા ઔષધિ—કફન રેસેલન સુગંધી આપરી લોઈએ બોરી ગણી દશમૂળમાં છે તોપણુ તે
 અતિ મૃદુ સ્વભાવવાળી છે આનો સ્વેદલ અને ન્વરજન ઉપયોગ શરદી પૂરતો જ થઈ શકે છે મૂળનો કવાય
 ન્વરમા શારીરિક દુખાવો ઓછો કરે છે થોડો પરસેવો આવે છે પેરાળ થોડો વધે છે, શરદીમા પણુ એ
 વજના કરતા કમ દરજ્જાનું કામ કરે છે ઉપયોગ—બોરી ગણીથી ગળા અને ત્રાસનલિકાની શુષ્કતા ઓછી
 થઈને કફ છટકા માટે છે એટલે ગળામાંનો સોજો ત્રાસદાર (સ્વરજન)નો સોજો અને ત્રાસનલિકાનો
 સોજો, એ બધા રોગોની પ્રથમાવસ્થામા વપસાય છે એ રોગો પર બોરી ગણીનો બહુ જ સારો ઉપયોગ
 થાય છે એટલે ગલર,મણુ બોલી થાય છે કંઠ અને જાતીમાંનું બેચાણુ ઓછુ થાય છે કફની પ્રથમ
 વસ્થામા મૂળના મ્વાયમા સિધાલણુ અને મધ મેળવીને આપડું બીજી ન્વરજનમા ઉપરસનો ત્રાસ ઓછો
 કરાવવા માટે ઝીટડા સહિત પાનનો રસ લીડીપર અને મધ મેળવીને આપવો દમ પર સિધાલણુ અને
 હિં મેળવીને આપવું —સ્વાગી કૃષ્ણાનંદ

મિથ્યજી ૩ દિવસ ખાવા આપવું. (૩) ગૂમડામાંથી રસી વહેતી હોય તે ઉપર :—મખમલીનાં પાંદડાંના રસમાં કઠાની જાલનું ચૂર્ણ મેળવી ઉપર ચોપવું. (૪) માંડપુળી (ખદ) ઉપર :—મખમલીનાં પાંદડાં અને ધોળી કેળી(દૂધી)નાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી એકત્ર વાટી ગૂમડા ઉપર બાંધવું.

૪૩૨. મગ—સં૦ મુદ્ગ૦, મ૦ મગ. હિં૦ મૂં. ક૦ પચ્ચે-હેસરુ. તે૦ પચ્ચા પેસલુ. તા૦ પચ્ચો પાપર. તુ૦ પદેંગી. મલા૦ ચેરપાયક, ફા૦ છુતુમાપ. અ૦ મગ. ઇ૦ ગ્રીન ગ્રેન. લા૦ ફેસિ-ચોલસ મુગો.

મગ હિંદુસ્તાનમાં બધે પાકે છે. એ છોડ સુમારે હાથભર જીંચો વધે છે. એ છોડની આકૃતિ, મગ, શિંગ એ સર્વ અડદના જેવાંજ હોય છે. મગની શિંગ લીલી દેખાય છે. કેટલાક મગનો રંગ કાળો, કેટલાકનો લીલો અને કેટલાકનો પીળો હોય છે. એની દાળ કરવાથી તે પીળી થાય છે. મગની ખીચરી, દાળ, મગદળ વગેરે અનેક પદાર્થો થાય છે. મગ એ શીતળ છે અને તે અડદ કરતાં ઓછા વાતુલ છે. મગ—લઘુ, શીત, ગ્રાહક, સ્વાદુ, ઉલકા, કિંચિત વાતકારક તથા નેત્રાને હિતાવહ છે; અને કફ, પિત્ત તથા જ્વર નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) મગના લાકડું :—મગને શેકાને તેનો લોટ કરી તે લોટના જેટલું ઘી લઈ તે કઠાઈમાં નાખી નીચે મંદાંત્ર કરી તાવેથાથી હલાવતા જવું; અને કિંચિત લાલ થવા લાગે એટલે વચમાં વચમાં તે ઉપર દૂધ જાંટતા જવું. એમ કરતા કરતા દાણો પડે એટલે નીચે ઉતારી તેમાં સાકર, બદામ, પિસ્તાં, એલચી, લવંગ અને મરીનું ચૂર્ણ નાખી લાકડું કરવા, એ શીતળ, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા વાતપિત્તનાશક છે. (૨) આકારી (હીલટી), અતિસાર, દાહ અને જ્વર ઉપર :—શેકલા મગનો કાઢો લાકડી (મમરા, ચોખાની ધાણી), મધ અને સાકર નાખી પાવો.

૪૩૩. મજ્જા સં૦ બં૦ મંજિષ્ઠા. મ૦ બં૦ ક૦ મંજી. હિં૦ મજ્જા. તે૦ તામરવલ્લી. તા૦ માંદીદી. ફા૦ રનાસ. અ૦ કુળહ તુસીબગ, હિરુસ્તુબાગિન. ઇ૦ મેડરડ, બેંગાલમેડર. લા૦ રુખિયા કોર્ડિ ફેલિયા.

મજ્જાના વેલા હોય છે. એનાં મૂળને મજ્જા કહે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. મજ્જાની ઉત્પત્તિ માળવા, નેપાળ, અરુધાનિસ્તાન અને ઈરાન દેશોમાં થાય છે. મજ્જાનો ઉપયોગ, કપડાં રંગવામાં પણ થાય છે. મજ્જા—તૂરી, ઉષ્ણ, શુરુ, સ્વર્ષ, વર્ષુદારક, કઠરી, મધુર તથા લઘુ છે; અને પ્રણ, મેહ, જ્વર, કફ, વિષ, નેત્રરોગ, સોજો, ચોનિદોષ, ચળ, કષ્ઠરોગ, વિસર્પ, કોઠ, અર્શ, રક્તાતિસાર તથા કૃમિનાશક છે. એનાં પાંદડાંનું શાક—સ્વાદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા દીપન છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનારું છે. ઉપયોગ—(૧) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર :—મજ્જા, મધ, લોધર, એકેક તોલો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને ધમાસાના અને સાકરના પાકમાં નાખી આપવું; એટલે જ્વરાતિસાર અને રક્તાતિસાર દૂર થાય છે. (૨) ઉંદરના વિષ ઉપર :—મજ્જા, ધુંવાસ, હળદર અને મીઠું એને લેપ કરવો. (૩) લોહીવિકારનાં અને કુષ્ઠનાં ચાકાં ઉપર :—મજ્જાનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણ મેળવી લેપ કરવો. (૪) મંજીમોહ ઉપર :—મજ્જા અને ધોળા ચંદન(સુખક)નો કાઢો પાવો. (૫) આતંવદોષ ઉપર :—મજ્જા રા તોલા લઈ તેનો ફાંટ કરી પાવો. (૬) સર્વ પ્રકારના કોઠ અને વાતરક્ત ઉપર :—મજ્જા, ત્રિફળા, દારહળદર, ગળો, કડુ, વજ અને કડવા લીમડાની જાલનો કાઢો ૪૨ દિવસ આપવો. (૭) અસ્થિભંગ ઉપર :—મજ્જા, મહુડાની જાલ અને આમલીના પાંદડાં એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાંધવાં; અથવા મજ્જા અને જેઠીમધ લીંબુના રસમાં વાટી તેમાં શતધીતષ્ટ (સો વખત ધોયેલું ઘી) અને ચોખાનો લોટ નાખી લેપ કરવો.

+ રોહર દેસાઈના મતમાં મજ્જા રત્નશક, પોષિક, આર્તવજનક, ગર્ભાશયસંકેચક, ચર્મરોપનાશક, રોપહર, વેદનાસ્થાપન અને પ્રણરોપણ છે. એ ઉત્તમ ઔષધ છે. એની ક્રિયા મગજ અને જ્ઞાનતંત્ર પર થાય છે. થોડી માત્રામાં આપવાથી થોડો કફ ત્રીકે જાય છે પણ ઉત્પન્ન થાય છે એની ખીજ ઉપરુક્ત ક્રિયા ગર્ભાશય પર થાય છે. એટલે મજ્જા ગર્ભાશયનો સંકેચ કરે છે. ગર્ભાશયની યોગ્યતા ઓછી કરે છે અને આર્તવસ્રાવ થવા

૪૩૪. મયાળ (પોઈ, પોથી)—સં ઉપોદ્યા. મં વેલળોડી, મયાળ, પોઈ. બં પુઈશાખ. કં વસળે. મલાં પાયાળા, પોદિકા. ઇં મલપાર નાઈટયોડ લાં બેસેલા આળ્યા, બેસેલા રૂઆ. તાં પાયાળે. તૈં પેહાવચ્ચલિ, વાળી. ગોં વાળી. તું દોડ બસલે.

મયાળના વેલા હોય છે. એમાં બે જાત છે. એકને નેવાળ અને બીજીને ગંગાવળી કહે છે. નેવાળનો મૂળને હમેશાં પાણી મળે તો એ વેલો વર્ષ પર્વત ટકે છે અને પચાસ-સાઠ હાય આસ-પાસ પ્રસરે છે. એ વેલાના કાંટા અંગૂઠા જેટલા જાડા હોય છે અને પાંદડાં ગોળ ગૂંદીનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોઈ રોટલી જેવાં જાડાં હોય છે. એ વેલનો કકડો તોડી બીજે ઠેકાણે વાવવાથી તેના ફળાળા ફૂટી તેની વેલ થાય છે. એ લાજી ત્રણ-ચાર દિવસે વીણી લે છે. ગંગાવળીનાં પાંદડાં ખારીક અને ટોકાની લાજીનાં પાંદડાં જેવાં નાનાં ને પાતળાં હોય છે. એ બે પ્રકારની છે. એક રાત્રી અને બીજી ધોળી. આ વેલો વર્ષ—છ મહિના ટકે છે. એનું શાક ઘણું શીતળ અને પિત્તશામક છે. આથી જેટલાક લોચિ તે ધણી પ્રેમથી ખાય છે. મયાળીને કાળાં મરી જેવડાં નાનાં ફળ આવે છે. તેનો રંગ જાંબુડો હોય છે. મહેનો રસ કિરમજી રંગ જેવો હોય છે. જેટલાક ગરીબ લોકો રાત્રી શાહીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. એનાં શાક, લાજીયાં, પતવડાં વગેરે પદાર્થો બને છે. મયાળ—મધુર, કડવું, તૂરું તથા ખારું છે; અને મલાવજુંલ, નિદ્રા તથા આળસ કરનાર છે. વળી તે અરોચક, કફકર, પોષ્ટિક, પચકર, શીતળ, અતિસ્નિગ્ધ, બલકર તથા કંઠને અહિતકારક છે; અને વાયુ, પિત્ત, મદ તથા રક્તપિત્તનું નાશક છે. રાત્રિમયાળ—કડવી, તીખી અને રુચિકર છે. લોચિમયાળ—કડવી, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકર, વૃધ, કૃમિકારક, વાતલ તથા પિત્તનાશક છે. માળા ઉપરની મયાળ—પોષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, રુચિકર, બલકર, અસિદીપક, લઘુ અને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) અર્ચુદેરોગ (અળાઈ) ઉપર :—મર્મસ્થાન ઉપર અર્ચુદેરોગ થાય તો મયાળ કાંજ અને હાથમાં વાટી તેમાં મીઠું નાખી રાત્રે અને દિવસે લેખ કરવો.

૪૩૫. મરડાશિંગ—સં રંગલતા, ઋદ્ધિ, વામાવર્તિલા, મં મુરડશિંગી, કેવણ. હિંં મરોડકલી. બંં આંતમોડા, બેંંદુ. તેંં શુવાદર. મિયિલાં મરોરહિમરી. કેંં ભગવતવલી. લાં હેલીકટેરસ ઇસોરા.

એનાં ઝાડ સાધારણ માથેડું જિંઆ વધે છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. એને અમ-ળાઈ ગયેલી શિંગો આવે છે. એને મરડાશિંગી કહે છે. મરડાશિંગી—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતળ તથા મેધાકર છે અને કફ તથા શુક્રને વધારનારી, પ્રાણકારક, એધર્ધકર, બલપ્રદ, રક્તશુદ્ધિકર અને શુરુ છે તથા કોઠ, કૃમિદોષ, મૂરજી, રક્તપિત્ત, તૃષા, ક્ષય, વાત, રક્તદોષ અને તાવનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) નાના બાળકના પેટમાં મરડો વગેરે ન થવા માટે :—બાળાગોળી સાથે મરડાશિંગી ઘસી પાવી. (૨) કાનમાં બગઈ ગઈ હોય તે ઉપર :—મરડાશિંગીનાં મૂળ એરડતેલમાં ઘસી ૫-૧૦ વાર કાનમાં પાડવાં, એટલે બગઈ મરી ગઈ ફૂલી ઉપર આવે છે. (૩) મરડો થાય તે ઉપર :—મરડાશિંગીનાં મૂળ હાથમાં ઘસી પાવાં. (૪) ખાંડક (ગૂમક)

લાગે છે. એ ક્રિયા ગર્ભાશયની માર્સપેશીઓ ઉપર તથા જ્ઞાનવર્તુ મારફત પણ પાવે છે. આની ત્રીજી ક્રિયા ચામડી પર થાય છે. એટલે ચામડીની રુધિરાશિસરણ ક્રિયા વધે છે અને તેમાંની વિનમ્યક્રિયા સુધરે છે. મજ્જામાં રત્નભનપર્મ થોડો છે તો પણ ઉપયોગ કરવા લાયક છે. મજ્જાના સેવનથી ખાવણ અને પેશાબ લાલ થાય છે. માત્રા—૫ થી ૧૫ રતી દિવસમાં ૩ વખત ગર્ભાશયના સંકેત થાઉં, ૧૫-૧૫ રતી ત્રણ ત્રણ કલાકે અથવા ચાર ચાર કલાકે આપવાથી આંતરસ્રાવ થવા લાગે છે. ઉપયોગ—મજ્જાના કાંઠો સુવાવડીને ગર્ભાશયમાં રહેલ દોહી નીકળી જવા માટે અપાય છે. એની સાથે ગર્ભાશય પર કામ કરવાવાળી બીજી પ્રયોજક ઔષધિ અપાય તો વધારે સારું; જેવી રીતે નોળવેળ અથવા કીડામારી, કપાસના મૂળની છાલ, લાંગ, પીપરીમૂળ વગેરેમાંથી કોઈ મેળવી આપવી. સુવાવડીને તાવ હોય તો આની સાથે જ્વરન, રવેદલ અને મૂત્રલ ઔષધિ મેળવવી ભેઈએ. ચામડીના રોગોમાં મજ્જા આપવી વખતે સારક અને ચામડી પર કામ કરનારી પ્રયોજક ઔષધિ પણ આપવી ભેઈએ. મંજ્જાદિ ક્ષાપનો સારસીય પાક ઉત્તમ છે. એ બધા મકારના ન્દના ભયરોગ પર ગણધારી છે.

અને જખમ ઉપર:—મરડાશિંગીના મૂળ ઘસી ચોપડવા *

૪૩૬, મરચી—સં મરીચ. મં મિરચી. હિં મિરચ. ઈં કાં મચ્છુશિનકા, કાં ફિલ-ફિલ ઇં ચિલી. લાં કેપ્સિકમ્ કુટેન્સ (લાલ મિરચી), કેપ્સિકમ નેપોલેન્સિસ (પીળા મિરચી).

મરચીના છોડ કમરપૂર ઊંચા વધે છે મરચાનો રંગ તે પાક્યા પહેલા લીલો અને પાકે ત્યારે લાલ હિંગ્લોક જેવો થાય છે. પાક્યા યદી તેને ચૂટી લઈ સૂકવે છે. મરચામાં ત્રણ-ચાર પ્રકાર છે.

લવંગ મરચાં—નાના અને તીખા હોય છે. આ મરચા સુકાય છે ત્યારે પીળા દેખાય છે દવા-રૂપે આનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ—વધારે ખવાય તો ખાવાથી દાહ થાય છે કોલેહાપુરી મરચા—બારીક અને વેત-અર્ધા વેતલાખા હોય છે. ગામતકી મરચાં—મોટા અને ગોળ હોય છે તથા તેની છાલ જડી હોય છે. મરચાનો ભોજનમાં રોજ ઉપયોગ થાય છે ભોજનમાં મરચું અને મીઠું ન હોય તો તે ભોજન ઘણું જ બેસ્વાદ લાગે છે, તોપણ મરચા બિલકુલ નહિ ખાતા તેના બદલે મરી(તીખા)નો ઉપયોગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રુબળ લોકો કરે છે. સાધારણ રીતે હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગમાં જ મરચાનો અતિશય ઉપયોગ હોઈ તે ઝાંઝી ઝાંઝી થતા ઉત્તર તરફ તેનો ઉપયોગ બિલકુલ બંધ હોય એમ જણાય છે. લીલા મરચાની ચટણી વગેરે થાય છે.

તે સિવાય તેનું અથાણું પણ કરે છે મરચા રક્તવૃદ્ધિકર અને પાચક છે ગરીબથી શ્રીમંત સુધી સર્વને મરચાની એકસરખી જરૂર પડે છે. લોકોને મીઠું, મરચું અને રોટલો મળે એટલે તેઓના અંગમાં સારી શક્તિ આવી તે જોરદાર બને છે. મરચી—પિત્તલ, વિદાહી, રક્ષ તથા હીપક છે; અને કફ, આમ તથા શ્વેતના નાશ કરે છે મરીથી એના ગુણુ જીતરતા છે ઉપયોગ—(૧) પેટપીડ ઉપર:—મરચાના મિયા જીના પાણી સાથે ગળવા, શરદીયા પેટપીડ (શળ) ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે, પણ જેને વિશેષ ગરમી હોય, રક્ત બળરેપું હોય તેને એ આપવું નહિ (૨) પટકી (કોલેરા) ઉપર:—એક ચમચાભાર મરચાની જડી ભૂટી અને એક ચમચાભાર મીઠું જીના આધણુ આવેલા પાણીમાં નાખી ઉકાળી તે પાણીમાં ગરમ ગરમ પ્રાશન કરવું (૩) માંકડનો નાશ થવા માટે:—મરચા બાફીને કાઢી કરવો અને બંધા માકડ હોય ત્યાં કાઈ પણ ચીજ વડે પાણી ચોપડવું એટલે ત્યાં ફરીથી માકડ થતા નથી. (૪) હાડકાયા કૂતરાના ડંખ ઉપર:—લાલ મરચું વાટી જખમ ઉપર લારવું એટલે ઝેરબળી જઈ જખમ રુઝારો (૫) વીંછીના ડંખ ઉપર:—પીળા મરચા વાટી ગાધવાથી ઝેર જીતરી બધ છે (૬) દાંડડિયાના ભ્રમ ઉપર:—મરચાનું ૧૦ રતી ચૂણું ૧-૧ ઔસ ગરમ પાણીમાં દિવસમાં બે-ત્રણ વખત પિવડાવવું.

૪૩૭, મરચો—સં વેધી, મરુમક. મં સમળ મરવા હિં મરવા, ગેદ બં મરઆણ, મધતુલસી તૈં રુદ્રાક્ષ અં કાં મજીશુસ ફિરગીં સાહસ ઇં સ્વિશુબેજિલ શુ ડમરો. કાઈં મરવો લાં ચોસિમમ્ ખેઝિલિકમ્

મરવાના* છોડ જંગલી તુલસીના છોડ જેવા હોય છે એની ઊંચાઈ સુમારે બે-ત્રણ હાથ

* મરડાશિંગીના મૂળની છાલ સ્નેહન અને થોડી ગાળી છે આ યુનાની ઔષધિ ખતમીના પ્રતિનિધિ-રૂપે વાપરી શકાય છે મૂળની છાલનો કાંટો મધુમેદમાં અપાય છે

* મરવાના છોડને કેટલાક લોકો ડમરો પણ કહે છે, પરંતુ એ આ ગ્રંથમાં ન ૨૧૧ માં વર્ણન કરેલ ડમરો કદતા જુદો છે મરવાને જૈન લોકો દહેરાસર પાસે અને મુસલમાન લોકો મસ્જિદમાં વાવે છે એ કાળો મરવો છે, કેમ કે એની ડાખળીએમાં કાળા હોય છે

ડોક્ટર દેસાઈ લખે છે કે મરવાના છોડ પર તરો આવેથી તોડી નાખે તો જાડમાં તેલનું પ્રમાણ વધારે થાય છે યાવમાં ૧૫૫ ટકા પીણું-લીણું તેવ હોય છે એ તેમ થોડા દિવસ પછી બમી બધ છે. એને મરવા(સખળ)નું કપૂર કહે છે

ગુણધર્મ—મરવાનો સ્વરસ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને રુક્ષ છે તેમાં ઉત્તેજક, વાતશામક, સ્નેહજનક, વાત-સંસ્થાને ઉત્તેજક અને હિમિત ગુણુ રહેલા છે મરવાના બિયા મધુર, મૃદુ, સિન્ધ, સીતળ, મૂલત અને રેત ભન છે. માત્રા—સ્વરસ ૧૦ થી ૧ તોલો, બીજ ૧૦ થી ૧૦ તોલો દુધસાકરની સાથે દાઢ કરીને આપવો અથવા દિઘ આપવું.

ઉપયોગ—મરવાનો રસ મગજને ઉત્તેજક હોવાથી બોનાબાદ અને સન્ધ્યાસ (મરેતકમાં રક્તવૃદ્ધિ સહ

હોય છે. પાંદડાં પણ જંગલી દુલસી જેવાં હોય છે. એનાં પાંદડાંને કાતરા હોય છે. મુસલમાન લોકો એ છોડાનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એને તુમરીના છોડ જેવા મોટા તોરા આવે છે. તેમાં કાળા રંગનાં બિયાં હોય છે. એ બિયાંને પણ મરાઠીમાં 'તુકમરાઈ' કહે છે. કમરાના છોડની વાસથી ઘણા ભાગે સર્પ એ આડ પાસે જઈ શકતો નથી. તુકમરાઈ એ જંગલી દુલસીના બીજ કરતાં વધારે ઠંડાં છે. +મરચો—પાકકાળે સ્વાદુ, પ્રમેદનાશક, અગ્નિમાંવર અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—મરચાનાં પાંદડાંને રસ ઘડી-ઘડીના અંતરે બે-ત્રણ વાર પાવે. (૨) દાંડ ઉપર:—મરચાનાં બી પલાળી રાખી તે ફૂલે એટલે તેમાં ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી પાવું. (૩) ખોડા ઉપર:—મરચાનાં પાંદડાંને રસ અને લીમડાનો રસ એકત્ર કરી માથે ચોળવે. (૪) વીંછીના દંશ ઉપર:—મરચાનાં પાંદડાંને રસ ચોપડવે. (૫) બહિરાપણું અને વહેતા કાન ઉપર:—મરચાનાં પાંદડાં હાથ પર ચોળી તેનો રસ કાનમાં ત્રણ દિવસ પાડવે. (૬) ખીનસ-રોગ ઉપર:—મરચાનો રસ એક તોલો અને કપૂર એક માસો એકત્ર ઘૂંટી દરરોજ સવારે અને સાંજે એનાં પાંચ-પાંચ દીપાં નાકમાં નાખવાં; એટલે પાણી તથા લોહી વગેરે પડતું બંધ થઈ સારું થાય છે. (૭) કૃમિ ઉપર:—મરચાનો રસ અને ફૂદીનાનો રસ એકત્ર કરી પાવે. (૮) ચાંદીમાંના કીડા મારવા માટે:—મરચો અને પંતુરનો રસ કાત ઉપર ચોપડવે. (૯) આગાતુક ગરમી ઉપર:—મરચાનાં બિયાં એક તોલો ઠંડા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી સવારે તેમાં પ-૭ તોલા દૂધ અને થોડી સાકર નાખી તે સવારે અને સાંજે ૭ દિવસ પાવું. (૧૦) પેટ દુખવા ઉપર:—મરચાનો રસ સાકર સાથે પાવે. (૧૧) બળદ કે પાંડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર:—મરચાનાં બી તોલા બે અને ઓથમીજીરું તોલા બે એ રાત્રે પલાળી રાખી સવારે તેમાં બીજું અર્ધો શેર પાણી નાખી ચરખત કરવું. તેમાં અર્ધો તોલો જીરું અને સાકર નાખી પાવું. એમ નિત્ય સવારે ૫ દિવસ સુધી પાવું. (૧૨) અગ્નિદગ્ધ પ્રાણુ ઉપર:—મરચાનાં પાંદડાંને રસ ચોપડવે.

૪૩૮. મરી (લીખાં)—સં' બં' મરિય. બં' મિરવેલ. હિં' કાલી મિર્ચ. કં' કાપ-મેણુમ્. તૈં' મરિપાણુ. તાં' સેવિવં. મિલાયુ. તું' મેડમંચી. મલાં કુરમુલાયુ. શં' પિલપિલે અસ્વદ. ઈં' બ્લેક પીપર. લાં' પાપપર નાયમ્રમ. અં' ફિલેફિલે અર્પીદ.

મરીના વેલાની વાવણી પાનના વેલાની પેઠે જ થાય છે. એ વેલા મલબાર પ્રાંતમાં અને કૅકિયુ પ્રાંતમાં થાય છે. મરીના વેલાનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. મરીના વેલાને ફળના ગુચ્છા આવે છે, એ ફળને મરી કહે છે. મરીમાં ધોળાં મરી અને કાળાં મરી એવા બે પ્રકાર છે.

મરચાં) કાલાદિ પર અપાય છે. નૂના તાન પર મરચાનો રસ પિવડાવાય છે; તેમ જ તેની માલિશ પણ કરાય છે એટલે પરસેવા આવે છે અને રોગોને ઉત્તેજના મળે છે. ઉપરચમાં સ્વરસ આપવાથી કફ કષ્ઠ વિના પડવા લાગે છે. ઉંઠમાં રહેલા વડુ ઓછા થાય છે, એટલે શ્વાસ લેવામાં ત્રાસ થતો નથી. રક્તાભિસરણ અને જ્વાનવૃદ્ધિ તથા શ્વાસોચ્છવાસ કેંદ્ર ઉત્તેજિત થાય છે, એટલે ઉપરચમાં સારો લાભ પહોંચે છે.

મરચાનો રસ બહાર લગાડવાથી દુર્ગંધનાશક, કીટાણુનાશક અને વેદનાસ્માપન ગુણ દર્શાવે છે. એ કાણુથી કાનના દરદરમાં, હાંતનાં પેદાની પીડામાં અને સોઝ પર વપરાય છે.

પરમાના રોગોને બીજનું હિંમ્ અથવા ક્રીટ અપાય છે. મરચાનું લેટિન નામ નૂની આયુર્તિમાં 'એને રેના માજોરેના' લખ્યું હતું. એ છોડાને પણ હિંદી, મરાઠી અને ગુજરાતીમાં મરચો કહે છે. પણ તે મુસલમાન લોકોમાં વધારે ઉપયોગી નથી એની જગ્યાએ ર-૭ ફૂટ સુધી થાય છે. એ બહુવર્ણ છોડ છે. એના મૂળમાં કંદ થાય છે ફૂલ જાંબુડાં અથવા કવચિત્ ધોળાં થાય છે. એ પણ મુગધી, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને કડવા સ્વાદવાળો છોડ છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં એ ભત્ત જેવામાં આપતી નથી. બહારથી રોપ લાગીને કેઈ કેઈ બગીચાવાળા ઉછેરે છે. મુસલમાનોમાં એનો ઉપયોગ વધારે થાય છે અને એનું વર્ણન પહેલ્લે ઉપર કરેલ છે, તેને પંજળ અને કું' પીં' માં 'સબજ' કહે છે, એટલે પંજળમાં શુભળ અને મરચા, એ બંને ભત્ત નુદી નુદી ગણાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

+ મરચાનાં બીજ તેમ જ રાનતુલસીનાં બીજ બંનેને શ્રી પટેલજી રાનતુલસીના વર્ણનમાં 'તમરિયાં' લખેલાં છે. આભકામના બીજ લકમરિયાને સંસ્કૃત ગ્રંથકારોએ 'કરેક' નામ આપેલ છે. મરાઠીમાં પટેલજી બંનેને એક જ નામ આપેલું છે.

સારાં પાકાં થયા પછી જે મરી કાઢે છે તેને 'ધોળાં મરી' કહે છે. મરીના વેલા ઉપર જે શિંગો આવે છે તેને 'ગજપીપર' કહે છે. x મરીનો ઔષધોમાં અને રસોઈમાં તથા પાકમાં ધણી જ ઉપયોગ થાય છે. એનાં મૂળને ચવક કહે છે. એની વેલ ૪૦-૫૦ વર્ષો સુધી ટકે છે. એ વેલી પાંડેરવા જેવાં જાડો ઉપર ચડાવે છે. કાળાં મરી—તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, રચિકર, અમિદીપક, તીક્ષ્ણ, રક્ષ, અતૃષ્ણ, છેદક, શોષક તથા પિત્તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ, થળ, હૃદરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. લીલાં મરી—પાકકાળે અને રસકાળે મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીખાં, ગુરુ, અપિત્તલ, અમિદીપક, રોચક, સ્વાદુ તથા કડવાં છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ તથા હૃદરોગનો નાશ કરે છે. ધોળાં મરી—તીખાં, ઉષ્ણ, રસાયન, અતૃષ્ણ, કિંચિત્ રક્ષ તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, વિશેષે કરી નેત્રરોગ, વિષ તથા ભૂતબાધોનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—

(૧) વાયુથી અંગ જકડાઈ જતું હોય તે ઉપર લેપ:—મરી ઠંડા પાણીમાં બારીક વાટી વ્યથિત જગ્યાએ નડો લેપ કરવો; અને તે ઉપર કેળનાં લીલાં પાંદડાં મૂકી કપડાથી બાંધવું એટલે દુઃખ નાશ પામે છે. (૨) ખસ ઉપર:—મરી અને આમલસારો ગંધક બારીક વાટી ધીમાં ખસ કરી તે શરીરે ચોળવો અને તાપમાં બેસી અંગ શેકવું; એટલે ખસ જાય છે. (૩) શીતપિત્ત ઉપર:—ધીમાં મરી વાટી લેપ કરવો અને થોડાં ધીમાં મેળવી ખાવાં. (૪) ઉધરસ ઉપર:—અડધો માસો મરીનું ચૂર્ણ જે અથવા ત્રણ માસા મધ અને સાકરમાં આપવું. (૫) વિષમગ્નવર ઉપર:—મરીનું ચૂર્ણ તુલસીરસ અને મધમાં શક્તિ મુજબ આપવું. (૬) માથું દુખે છે તે ઉપર:—મરી કરંજ તેલમાં વાટી ચોપડવાં. (૭) પટ્ટી (કોલેરા) ઉપર:—ગરમ પાણીમાં મરીની ભૂખી નાખી પાવી; કિંવા મરી ૧૦ રતી, હિંગ શેકેલી ૧૦ રતી અને અદ્રીણ ૮ રતી એકત્ર મેળવી બાર ગોળાઓ કરવી અને દર કલાકે એકેક ગોળા પાણી સાથે ખાવી. એ ગોળા ત્રણ કિંવા ચાર વખત કરતાં વધારે વાર લેવી નહિ. (૮) ઉધરસ ઉપર:—મરી દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ પાવું. (૯) હસ્તાલના વિષ ઉપર:—મરીની ભૂખી પાણીમાં મેળવી ખૂબ હલાવી તે શરીરે ચોળવું. (૧૦) સોમલના વિષ ઉપર:—નવટાંક માખણમાં ૭ માસા મરીનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૧) સળેખમ ઉપર:—દૂધ ગરમ કરી તેમાં મરીની ભૂખી અને સાકર નાખી પાવું. (૧૨) મૂત્રાવાત ઉપર:—ધોળાં મરી પાંચ-દસ લઈ કાળળ જેવાં બારીક કરવાં. પછી તે ભૂખી અડદના દાણા જેટલી લઈ પાતળા કરેલા થોડા ધીમાં કાલવવી અને શિશનું મુખ ઉપર કરી તેના દાર ઉપર એક કિંવા બે ટીપાં નાખવાં. એ થોડે નાલિમાં તેની અસર પહોંચી પેશાબ જલદી સાફ થાય છે. રોગ વિશેષ હોય તો બે-ચાર વખત પણ ઔષધનાં ટીપાં નાખવાં પડે છે. ઇદ્રિય સાફ થયા પછી કદાપિ ઇદ્રિયમાં બળતરા થતી હોય તો ફક્ત ઘી પાતળું કરી તેનાં ટીપાં વારંવાર ઇદ્રિય દારે પાડી અંદરથી પાછું આવેલું ઘી ભૂખી નાખી પુનઃ નવું ટીપું નાખતા રહેવું. આ ઉપાય ફક્ત પુરુષોએ જ કરવો. ગરમીના આભરવાળા દરદીએ આ ઉપાય કરવો નહિ. (૧૩) સંઘાહણી, મૂળવ્યાધિ, ઉદરરોગ, બેરોગ, મંદાક્ષિ અને ગોળાના રોગ ઉપર:—મરી, ચિત્રકમૂળ અને સંચળ એ ત્રણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી હાથમાં નાખી પાવું. (૧૪) વ્યાદાશીરો ઉપર:—મરી અને ચોખા લાંગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા નિર્જીડીના રસમાં મરી ધસી નસ્ય આપવું. (૧૫) સાધારણ સર્વ જ્વર ઉપર:—મરી ૧૦ તોલાથી ૧૦ તોલા સુધી સાધારણ દૂદી તેમાં ૪૦ તોલા પાણી અને ૨ તોલા સાકર નાખી અધ્ધમાંક કાઢે કરીને પાવો. (૧૬) વાયુનો વિકાર દૂદી પળું ન થવા માટે:—મરીની ભૂખી અને લસણ બારીક વાટી બોજન સમયે ઘી ભાતના પ્રથમ ગ્રાસમાં સતત સેવન કરનારને કદી પણ વાયુવિકાર થતો નથી. (૧૭) સ્વરભંગ ઉપર:—બોજન કર્યા પછી મરીની ભૂખીમાં ઘી નાખીને તે પાવું.

૪૩૯. મરેદી—સં. મહારાષ્ટ્રી. મં. મરાઠી. હિં. મરેદી. વં. પિપ્પળકાવળા કં. હોમયુલ્લ.

x ચવકની વેલ મરીની વેલ જેવી હોય છે. પણ જત લુદ્ધી છે, ચવકનું લેટિન નામ પાઈપર ચળ છે. એ વેલની શાખાના દુકડાઓને ચવક અને શિંગને ગજપીપર કહે છે. —સ્વામી દુષ્ણાનંદ

અંકલખાર. ફાં બાબુનેગાઉ. અં હિંદોવાન. ઇં પેનીરોયલ. લાં સ્પિલેન્થસ ઓલેરેસિયા. બુતરપ્રાંતં અગર.

એ છોડ સુમારે એક હાથ જિંચો વધે છે. એને ખોટો અક્કલકરો અને બાગાયતી અક્કલકરો પણ કહે છે. એને તુળસીનાં પાન નેવડાં પાન આવે છે; પાણુ તે પાન નડાં હોય છે. એને પીળાં લાલ રંગનાં ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો અક્કલકરોને બદલે ઉપયોગ કરે છે. અક્કલકરોની પેઠે જ એ ફૂલથી જીભે પાણી છૂટે છે.* ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર:—એનાં જીંડવાં પાનમાં મૂકી ખાવાં. (૨) ગળામાં ગૂમકું થયું હોય, ગળું ડુબળું હોય, મોં આવેલું હોય અથવા જીભની નીચેનો ભાગ સૂન્યો હોય તે ઉપર:—મરેડીનાં જીંડવાં અને મીઠું એકત્ર કરી મેળવું; એટલે લાળ ટપકી સોને જીતરે છે, તેમ જ મોં તથા ગળાનું દરદ દૂર થાય છે.

૪૪૦. મર્યાદિવેલ—(આરવેલ) વૃદ્ધારક, મર્યાદવહી. મં મર્યાદિવેલ. હિં. દોપતીલતા, મર-નદિવેલ. બં ઇંગલકુરી. ઇં આઈપોમિયા બાઈ લોળા. કચ્છ—રાવરપતી. ઇં ગોટ્રસ ફૂટકીપર.

આ વેલ થયે લાગે સમુદ્રકાંઠે થાય છે. એનાં પાંદડાં આસુદરનાં પાંદડાં જેવાં મથાળે એ વિભાગવાળાં ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં, તેટલાં જ પહોળાં અને નડાં તથા સીધાં હોય છે. એમાં ઘોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ઘોળી ગુણોમાં અધિક છે.* મર્યાદિવેલ—શીતળ, માઢક, પાકકાળે તીખી, સારક, વાતલ, યુરુ તથા મર્જને સૂકવનારી છે; અને જીલડી, વિપૃચિકા, રાળ તથા આમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) બદ અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠ ઉપર:—મર્યાદિવેલનાં પાંદડાં અથવા મૂળ ફૂટી ગાંઠ ઉપર બાંધવાં. પાંદડાં ન મળે તો ફળ વાટી બાંધવાં. (૨) મસ્તક-શૂળ ઉપર:—મર્યાદિવેલનાં મૂળ અગર પાંદડાં વાટી મસ્તક લેપ કરવો. (૩) ઉધરસ ઉપર:—મર્યાદિવેલનો કાઢો કરી પાવો.

૪૪૧. મસૂર—સં મં હિં મસૂર. કં ચવંગી. ફાં હુનોસુખ. અ અદસ, ઇં લેટીલ. લાં એર્વમ્બેન્સ. તાં મિસૂર, પુરપુર. બં મુસરિ ક્લાય. તેં ચિરિરાન ભલુ. તાં મિસૂર પુરપુર.

મસૂર એ દ્વિલ ધાન્ય છે. એના છોડ હાથ-દોઢ હાથ જિંચા વધે છે. મસૂરનો રંગ બહારથી કાળો હોય છે. એની દાળનો રંગ રાતો હોય છે. મસૂર ધાન્ય વાતલ છે, ગરીબ લોકોમાં આ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. મસૂરની દાળ કરે છે. ગુજરાતમાં મસૂરનો પાક પુષ્કળ થાય છે. મસૂર લાલ અને ઘોળી એવી બે જાતની છે. બનેલા ગુણ સરખા જ છે. મસૂર—મધુર, શીતળ, માઢક, વાતકર, લઘુ, રક્ષ, વર્ણકર, બલકર તથા પુંડણુ છે; અને કફ, રક્તદોષ, જ્વર, મૂત્રક્રમ્હ તથા રક્ત-પિત્તની નાશક છે. એનાં પાંદડાંની ભાજી—કડવી અને હલકી છે. ઉપયોગ—(૧) ત્રિદોષ-જનિત હોલડી ઉપર:—મસૂર શેકી લોટ કરી પછી પાકેલા દાઝમનો રસ કાઢી તેમાં તે લોટ મેળવી પાવો. (૨) સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર:—મસૂરની સળીઓનો ધૂપ કરવો. તે સર્વ જ્વરનો નાશક છે.

૪૪૨. મહુડો—સં મધુક. મં મોહાંચા વૃક્ષ. કોં મોહડી. હિં મહુવા, બં મોલ. કં-તું ઇપેમારા. તં ઇપસ. તાં મધુકં. મલાં ઇપિપા. ફાં ચકાં. ઇં ઇલુપાટ્રો. લાં બેસિયા લેટીફોલિયા.

એ જાડ મોટાંમોટાં થાય છે. તે સર્વત્ર હોય છે, પરંતુ ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાંદડાં હથેળી જેવાં, બદામ જેવાં અને નડાં હોય છે. એ પાંદડાં પતરાળાં કરવાના ઉપ-યોગમાં આવે છે. મહુડાનું લાકડું વજનદાર અને ટકાઉ હોય છે. તે ઇમારતના કામમાં આવે છે. મહુડાના જાડ ઉપર ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ મીઠાં હોવાથી તેનો ગરીબ લોકો ખાવામાં ઉપયોગ કરે છે. ફળ એળા (અથાના પોપટા) જેવાં આવે છે. ફળનું તેલ કાઢે છે. તેને ઝાંખિયું કહે છે. એ

• મરેડી કડવી, તીક્ષ્ણ, ગરમ તથા વાત અને કફની પીડાને નાશ કરનાર છે.

* મર્યાદિવેલમાં ફૂલ ઘેરા રુદાળી અથવા નજીક રંગનાં, મોટાં અને ઘંટાકાર આવે છે. સવારે ૮-૯ વાગે ઓપે છે અને બપોર નમતાં બંધ થઈ જાય છે. ફળ ગોળ અને અલીદાર હોય છે. મૂળ સૂતળીથી મોટી હાથના કાંડા જેવાં નડાં થાય છે. લંબી ૧૦ ફૂટ લાંબી હોય છે. આના મૂળને વરધારો કહે છે.

દીવા બાળવાના કામમાં આવે છે. એ તેલ ધીમાં મિશ્ર કરી કેટલાક દગલબાજ વેપારીઓ વેચે છે. તે ધીમાં મળી ભય છે અને ધી જેવું જ કણીદાર દેખાય છે, એનાં ફલનો (મહુકાનો) દારૂ અને છે. એ દારૂ પીને લોકો બોકડા જેવા મદોન્મત થાય છે; તથા અનેક અનાયાર અને કુટ કૃત્યો કરે છે અને આપણા ઉત્પન્નકર્તા પરમેશ્વરને વીસરી જઈ પોતે જ પોતાનો નાશ કરી નાખે છે. પરમેશ્વરે સારી અને નહારી એવી સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ નિર્માણ કરેલી છે; પરંતુ માણસે નહારી વસ્તુનો ત્યાગ કરી સારી વસ્તુનું પ્રલભ્ય કરવું; એથી જ કલ્યાણ થશે. એવો ધર્મરતો આંતરિક હેતુ છે. મહુકા—મધુર, શીત, વાતુલ, વીર્યવર્ધક, પૌષ્ટિક, તૂરાં તથા કડવાં છે; અને કૃમિ, પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા પ્રભુનો નાશ કરનાર છે. એનાં ફલ—મધુર, વૃધ્ધ, હલ, ધાતુવર્ધક, ગુરુ, સ્તિન્ધ, તથા વિકાસી છે; અને પિત્ત, દાહ તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. એનાં કાવ્યાં ફળ—શીત, શુકલ, ગુરુ, સ્તિન્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર, મલસ્તંભક, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને રક્તરોગ, વાયુ, પિત્ત, દમ, ટૂંપા, ઉધરસ, ક્ષતક્ષય તથા રાજ્યક્રમાનો નાશ કરે છે. તે જ પાકવાથી બળકારક અને પિત્ત તથા વાયુનાં નાશક છે. પાણુ-મહુકા (પાણીમાં ધનારી ભાત છે તે)—મધુર, વૃધ્ધ, શીત, બલકર તથા રસાયન છે અને મધુ તથા જીલ્દીનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) અપ-સ્માર, ઉન્માદ, સન્નિપાત અને અપતન્નક વાયુ ઉપર:—મહુકાની અંતરજાલ, લીંડીપીપર, વજ, મરી અને સિંધવને ક્રાકરવણા પાણીમાં વાટી નસ્થ આપવું. (૨) કંઠસર્પ ઉપર:—મહુકાનાં ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૩) ધાતુ પ્રુષ્ટ થઈ કામોત્તેજન થવા માટે:—મહુકાની અંતરજાલનું ચૂર્ણ દિવસમાં બે વાર સપાર-સાંજ દર વખતે ૨-૩ માસા જેટલું ગાયના ઘી અને મધ સાથે આપવું; ઉપર ગાયનું ધારોણ્ય અથવા ગરમ દૂધ ઘી-સાકર સાથે પાવું. (૪) સર્પના વિપ ઉપર:—મહુકાનાં ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી અંગન કરવું.

+ કોઠર ફેસાઈ લખે છે કે મહુકાનો દારૂ અદિતકારક છે. નવો માળેલો તેા ઝેર જ છે. એનાથી હોજરીમાં બળતરા થાય છે. મનુષ્ય વ્યાડળ બને છે, નિદ્રા બજે છે, માથું દુખે છે અને થોડું કારણ મળે તેા તાવ આવી ભય છે. રોજ થોડો થોડો દારૂ પીએ તેા હૃદયની નીચે પેટમાં દરદ થાય છે, લોબન ખરદી રવિ, ઘોષી થાય છે, વિચારશક્તિ બજે છે અને મનજમાં અસાતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે દારૂ ફરી માળેલો હોય તે પાણીમાં મેળવી ચોમ્ય પ્રમાણમાં થવાય તેા લાળ વધુ સવે છે. પેટમાં જ્યા પડી હોજરીમાં જીજીવા લાગે છે, હોજરીની રક્તવાહિનીઓ પડોળી થાય છે, પાચકરસ વધે છે, શૂંપ લાગે છે, લોબન રવિકર જીજીવા છે, આજ જલદી પરી ભય છે અને રક્ત જલદી લોહીમાં મળી ભય છે. દારૂ લોહીમાં જલદી મળીને શરીરમાં સર્વત્ર ફેલાઈ ભય છે, પણ લોહીના ઉપર એનું કાંઈ પણ પરિણામ થઈ નથી. દારૂ પીવાથી રક્તાકિસરણ પર અતિ ઉપયુક્ત ક્રિયા થાય છે એથી હૃદયની ક્રિયા વધે છે. એ જ વખતે ચામડીમાં રહેલી ઈસિકાઓ, તેમ જ ધમની અને શિરાઓનો વિકાસ થાય છે. શરીરમાં રહેલી રક્તવાહિનીઓનો સંકોચ થાય છે. એ જ ક્રિયાઓના કારણથી રક્તદબાવ (બ્લડ-પ્રેશર) વધી ભય છે.

દારૂ (ચોમ્ય માત્રથી) હૃદયનું પ્રત્યક્ષ પોષણ કરે છે એ અતિ મહત્વની વાત છે. (એટલા જ માટે હૃદયક્રિયા શિથિલ થતી વખતે અને તાવમાં હૃદય નળણું પડે ત્યારે દારૂ પાણીમાં મેળવીને પિવડાવાય છે.) જ્ઞાનતંત્ર પર દારૂની ક્રિયા અતિ સ્પષ્ટ થાય છે. એનું પરિણામ પ્રારંભમાં મગજ પર અને થઈ ગેરેલંક પર થાય છે. એથી વિચારશક્તિ વધે છે; મનમાં મસનતા થાય છે. સ્ત્રીઓના સમાગમની ઇચ્છા થાય છે. ઔષ્ધ-રૂપે દારૂમાં જેટલો દાહ છે તેથી વધારે નુકસાન બાંધન કરવાવાળાઓને થાય છે. દારૂ વધારે પ્રમાણમાં રોજ પીવાવાળાની પાચનશક્તિ બજે છે, દરત પાવળો થાય છે, શરીર અને મન જલદી ધાકી ભય છે. ચામડીની રક્તવાહિનીઓનું વિકાસન કાયમ રહે છે. ચરબી વધે છે. અપચન રોજ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્ઞાનતંત્ર બહુ જ ખરાબ થઈ ભય છે. જે માણસને વાતરોગ (ફાનલ્ટાનો વિકાર) હોય તેમને દારૂ કદાપિ આપવો નહિ; નહિતર રોગી સોડો થશે નહિ. વધારે પાણી મેળવેલો દારૂ ચામડી ઉપર ચોષકીને તે બાગને ખુલ્લો રાખીને દારૂ જીડવા દીવો હોય તેા ચામડીમાંની રક્તવાહિનીઓનો સંકોચ થાય છે તથા તે બાગ કંડો પડ્યા એવો લાગે છે અને પરસ્પરે આવવાનું બંધ થાય છે. કડક દારૂને ચામડી પર ચોળી એ બાગને ઉધારો રાખવાથી ચામડી ભડી અને કડક થાય છે. એ લાગેને દાંડી રાખવાથી ચામડી લાલ થાય છે અને ત્વચા નીચેની ઇન્દ્રિયમાં રક્ત-મવાહ વધી ભય છે. દારૂ લગાડવાથી સ્તેમિક ત્વચા કડક થાય છે, માણ પર લગાડવાથી આવમાંથી માંસલ દ્રવ્ય ભરી ભય છે. એ ધર્મના કારણે એ પૂતિલર ગણાય છે. દારૂથી મણી શુદ્ધિ થઈને જલદી રૂઝ

૪૪૩. મંદાર—સં શ્વેતમંદ. મં માંદાર, શ્વેતમાંદાર, રૂપમાંદાર. હિં મંદાર. કં માંદાર. તાં. તાં કોકુમાંદારે, મલાં વેણુતામાંદાર. લાં દેવોટ્રોપિસ નિર્ગાટિયાં. ગાં ઢળવામાંદાર.

એને 'આકડિયો મંદાર' પણ કહે છે. એ મંદારના છોડ આકડાના છોડને ઘણા જ મળતા છે. ફક્ત ફૂલમાં અને છોડના રંગમાં ફેર જણાય છે. મંદારનો છોડ ધોળો અને ભૂરો હોય છે. એ છોડ રાત્રીમાં આપોઆપ ભેગો છે. એનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે. એના ઉપર લમરા ઘણા ખેસે છે. એક વર્ષની અંદર એને ફૂલ આવે છે. એનો કોયલો દારૂના કામમાં આવે, છે. એનું દૂધ ઉકાળી બનું કરવાથી તેનો અંદર જેવો ઉપયોગી પદાર્થ (ગ્રાપર્થ) તૈયાર થાય છે. મંદાર—તીખો, કડવો, તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, મેદ, વિષ, વાયુ, ક્રોધ, મણ, સોજો, કંડૂ તથા વિસર્પનો નાશ કરનાર છે. ધોળો મંદાર—અતિ ઉષ્ણ, કડવો તથા મલશોષક છે; મૂત્રકૃચ્છ્ર, મણ, કૃમિ તથા અત્યંત દારણુ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વિષમન્નવર ઉપર:—મંદારનાં મૂળ રવિવારે કાને ખાંધવાં એટલે વિષમન્નવર નબ છે. (૨) આમવાત, રક્તાતિસાર, ઉપદંશ અને રક્તક્રુષ (ક્રોધ) ઉપર:—મંદારના મૂળની ઝાલનું ચૂર્ણ દોઢ માસો દિવસમાં ત્રણ વાર સાકર સાથે આપવું. (૩) વાતશૂળ ઉપર:—મંદારનાં મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું. મંદાર અને આકડાના ગુણધર્મ સમાન છે. વિશેષ વિવેચન આકડાની ટિપ્પણીમાં કરેલું છે.

૪૪૪. માંકડી (મકડોલ)—એ લીંછુડીની જાતનું વગડાઉ છોડ છે. એનાં પાંદડાં લીંછુડીનાં પાંદડાં જેવાં જ હોઈ તેને કાંટા પણ હોય છે. એને લીંછુડી જેવાં જ ખારીક ફળ આવે છે, તે સોપારી જેવાં હોય છે. એ જાડ રાયગદ કિલા ઉપર થાય છે. ઉપયોગ—(૧) વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો:—માંકડીના સુકાયેલાં પાંદડાં તંબાકુની પેઠે ચલમમાં નાખી ૭ દિવસ પાવું; એટલે શરીરમાંના વાયુ નીકળી નબ છે. (૨) વાયુ ઉપર:—માંકડીના પાંદડાંની રસ અગર કાઢે પાવો. (૩) સંધિવાયુ અને સુવારોગ ઉપર:—એકાદ ઇંટ અથવા માટી તપાવી તે ઉપર માંકડીનાં પાંદડાં નાખી તે વડે અંગ શેકવું; અથવા પાંદડાં પાણીમાં કટવી તે વડે ૪ દિવસ સ્નાન કરવું અને શરીરે પવન લાગવા દેવો નહિ. (૪) દોરના ક્ષત ઉપર:—માંકડીનાં પાંદડાં વાટી તે ક્ષત ઉપર ચોપડવાં.

૪૪૫. માચોલ (ભોલડો)—મં માચૂર, મચિયણ. હિં મચોલાં. લાં આધિનેમ્ છડિ-કમ્. એ છોડ ઘણો વધે તો એક વેલ વધે છે. એને પાંદડાં થતાં નથી. તેની કાળીએને જડી ઝાલ જેવો નરમ લીલા રંગનો ગર હોય છે. માચોલ વગડાઉ ખારી જમીનમાં થાય છે; એટલે ધણું જ ખારું હોય છે. એ ભાજના છોડ પાણીમાં ઉકાળી તેના ઉપરની ઝાલ કાઢી નાખી તથા રેસા બહાર કાઢી નાખી તેને સુધારી પછી વાટી મરચાં તથા હિંગથી વધારી શાક કરે છે. માચોલનું રાયતું પણ કરે છે. એમાં મુખ્યત્વે ખારાશ હોવાથી તેનું શાક કે રાયતું કરતી વેળાએ તેમાં મીઠું નાખવું પડતું નથી. આ ભાજ સારી સ્વાદિષ્ટ છે. માચોલમાંથી સાજખાર બનાવાય છે.

૪૪૬. માઠ (ડાંભો)—સં મારીશ. મં માટ, મોકલ્યાયો ભાજ, બં કાંટાનરો. હિં કોટેદાર મોલાઈ, મરસા. ઉડિં નેઉટાસાગ. તૈં કુગલકુરા. લાં એમેરેથસ ગે-નેટિકસ (લાલ ડાંભો), એમેરેથસ સ્પાઈનોસમ્ (કાંટાળો ડાંભો). ઉં નેઉટાસાક.

માંડનું શાક સર્વત્ર અને સર્વ કાળે ખજે છે એમાં રાતો અને ધોળો એવા બે પ્રકાર છે. માંકડી ભાજ વાપ્યા પછી ત્રણ અડવાડિયાંમાં માટી થઈ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. માંકડી ભાજ નિર્મળ અને ખાવામાં સારી લાગે છે. કીંટાનાં પાંદડાં ચૂટી કાઢી ભાજ કરે છે અને બિયાં

આવી નબ છે. કડક દારૂથી ચામડી જડી અને કડક લાચ છે એ પ્રમંના હેતુથી અનેક દિવસ બિઝાનામાં સતેલા રોગીના વાંસા અને ફૂલો ઉપર કરચલી ખડે છે, તે જગ્યાએ કડક દારૂની માલિશ કરાય છે. કડક દારૂથી ચામડી લાલ થાય છે. માટે સાંધાએનો સોજો, સાંધાએનું જકડાવું, જલ્દી આમવાત, કફ, કુકુરમાવરણનો સોજો, આસનલિકાનો સોજો ઇત્યાદિ રોગોમાં કડક દારૂની માલિશ કરી તે ભાગ પર ગરમ કપડું પાંધી દેવાય છે. ન્યારે પરસેવો બંધ કરવાની જરૂર હોય ત્યારે જે ફોક્ષોમાંથી પાણી અડતું હોય તેના ઉપર પાણીવાળા દારૂની પદી રખાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

આના પછી ડીટાની પણ લાજ કરે છે ધોળો માઠ—મધુર, રુક્ષ, ખારો, શીતળ, ગુરુ, સારક, કફકર તથા વાતકારક છે, અને રક્તપિત્ત, મદ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરનાર છે રાતો માઠ—કિચિત્ ગુરુ, ખારો, મધુર, સારક, કફકારક, પાકકાળે તીળો અને અલ્પ દોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે મિશ્રવર્ણ માઠ—ખારો, સ્વાદુ અને પિત્તકર છે ખાટો માઠ—ખાટો, ખારો તથા મધુર છે અને દોષને કોપાવનાર છે પાણી માહેના માઠ—વિશેષ કરી રક્તાર્થનો નાશ કરે છે કાટળો કાલો શીતળ મૂત્રલ, ઉત્તમ સ્નેહન, ગર્ભાશયની વેદના શમન કરવાવાળો, રતન્યજનન અને ગર્ભાશયને શક્તિપ્રદ છે પરમા પર મૂળનો ક્વાચ અપાચ છે ઉપયોગ—(૧) ખાંડુક (ગુમકું) જલદી ફૂટવા માટે—માઠની લાજનું સુકામેનું ડીટું બાળી તેની રાખ અને ચૂનો એકત્ર કરી ઉપર મોપકવો (૨) મથ (દારૂ) ઉપર ઉતાર—રાતા માઠની દારૂનો રસ ૪ તોલા સુધી પાવો (૩) અત્યાર્તવ પર—કાટળા કાલનો રસ આપવો

૪૪૭. માયકું (માયો)—સ૦ માયાકું મ૦ તુરટે, માયકું હિ૦ માયકું બ૦ માઈફલ ક૦ માપાવકાચિ દા૦ માબુસ અ૦ આપસ, સમરતુલ, તુરકા ઇ૦ માલનદ લા૦ હેવેકંસ ગન્દેકેરારિયા

માયકુંનું ગ્રાં મોટું થાય છે એના ફળ સાધારણ સોપારી જેવડા અને તે કરતા બારીક પણ હોય છે માયકું—તીખા, ઉષ્ણ, રચિદ્વનાશક, પ્રશસ્ત અને વાતનાશક છે x ઉપયોગ—(૧) નાસારોગ ઉપર—માયકુંની જૂની સૂધની (૨) બાળકોના રક્તસંગ્રહણી રોગ ઉપર—ગાયના દૂધમાં કિવા ઘીમાં માયકું ઘસી પાવો (૩) બાળકોના અતિમાર અને સંગ્રહણી ઉપર—માયકું અને સૂક ઘીમાં અથવા દૂધમાં ઘસી ચાટવા આપવું (૪) યોનિ-સંકોચન થના માટે—માયકું અને ફુલાવેલી ફટકડીના ચૂર્ણની પોટલી યોનિમાં રાખવા આપવી, અથવા માયકું અને કપૂર મધમાં ખરલ કરી અદર લેપ કરવો (૫) દાંત હાલતા હોય તે ઉપર—માયકું ૧ તોલો, ફટકડી ૧ તોલો અને ધોળા કાથો ૧ તોલોનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે દરરોજ દાંતે ઘસી લાળ ગળવા દેની એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર કરવું આ ઔષધ નજી કિવા ચાર દિવસ આપવાથી ગુણપ્રદ થશે (૬) બાળકોના જીર્ણીકર ઉપર—બે બારીક માયકું રાતે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખવા, અને બીજે દિવસે સવારમાં તે માયકું નજી તોલા ગાયના દૂધમાં ઘસી ૭ દિવસ પાવો (૭) આમાંશ (મરડા) ઉપર—માયકું ગાયના માખણના નીતયાં પાણીમાં ઘસી ચાટણું કરવું (૮) લાલાસાવ (લાળ પડવા) ઉપર—માયકુંના કાટામાં ફટકડી અને કાથાનું ચૂર્ણ નાખી તેના કોષણા કરવા +

* માયાના કાંઠો વગડામાં થાય છે આકૃતિ સરુ જેવી હોય છે એની સાખાએમાં માખીના જેવા દીલા રંગના જવડા ખૂચી બધ છે ત્યાં થર બાધે છે તેને ફળ કહે છે એમાં એના બચ્ચા રહે છે ઈંડાની માફક એ એમાં બધે છે પૂર્ણ થવા પછી તે તેમાંથી જીડી બધ છે, તેથી ધણાખરા માયકું પોલા હોય છે નગક હોય તો તેમાંથી મરેલો જવડો નીકળે છે

+ માયકું ઉત્તમ રતબન શ્લેષ્મદર જ્વાલત તુમેનુ આકર્ષણ કરનાર રક્તરચાપન વિષાન અને નવરતન ઔષધોને સડાયક છે

માત્રા—૫ થી ૧૦ રતી દિવસમાં ૩ ૪ વખત

ઉપયોગ—નૃના અતિસારમાં અને સંગ્રહણીમાં ૨ થી ૫ રતી માયકુંનું ચૂર્ણ તજ વગેરે પ્રયોજક ઔષધની સાથે મધમાં અપાચ છે નૃના મરડામાં માયકુંને ક્વાચ સારી રીતે લાગુ પડે છે હોળીનીના જીર્ણ મદ શોષ અને તેનાથી ઉપત્ત યનારા લગણો માયકુંથી દૂર થાય છે જીર્ણનવર અને શીતનવરમાં માયકું ૧૦-૧૫ રતી દિવસમાં ૩ વખત કસિયાતાના ક્વાચની સાથે અપાચ છે જીર્ણનવરમાં સારી રિમિલ મવાથી પ્રત્યક્ષ નવરતન ઔષધ લાગુ પડતું નથી એવે વખતે રતબનદ્રવ્ય (માયકું વગેરે)થી સારીરની સિધિલા એક વખત એાળી થાય તો બીજી ઔષધિ લાગુ પડવા માટે છે જીર્ણનવરમાં સુગંધી પદાર્થ (સૂક, મરી, લી ડીપીપર આદિ) અને ક્વાચ દ્રવ્ય વાપરવા એ સાસ્ત્રશુદ્ધ છે, એ ઔષધની સાથે સર્વદા ધી વધારે ખાતુ એઈ એ નૃના પરમાં અને તતુમેનુમાં માયકું ૧૦ રતી પ્રમાણમાં દિવસમાં ૩ વખત આપવાથી મૂત્રનલિકાને

૪૪૮. માયમૂળ (ગરમેલ) — સં. માયિની, માકદી. મં. માર્ધિમૂળ. હિં. માયમૂલ. કં. માગિણી. લાં. દ્રેલિયસ બાર્બેટસ.

એ છોડ નાના અજમાના જેવા થાય છે. એનાં પાંદડાં અજમાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનાં મૂળને 'માયમૂળ' કહે છે. એનાં મૂળ ખોદી લાંબી તેનું અથાણું કરે છે. માયમૂળની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમાં ઘણી થાય છે. એ મૂળ ઔષધિ હોવાને લીધે રોગી લોકોને આતુ' અથાણું આપે છે. એથી અપકાર થવાનો ભય નથી. માયમૂળનું ઝાડ—તીખું, કડવું, મધુર, અગ્નિદીપક, રચિકર તથા બલકર છે; અને વાયુ, કફ, બરોળ, શુભ, ઉદર, આનાહ તથા શીતબરનો નાશ કરે છે. એના કંદ—પાકકાળે મધુર અને વિકાસી છે; તથા પાંકુ, સોજે, કૃમિ, પ્લીહા, શુભ, આનાહ, ઉદર, સંત્રાહણી અને અર્ધનો નાશ કરનાર છે.

૪૪૯. માલકાંગાણી — સં. જ્યોતિષ્મતી. મં. માલકાંગાણી, પિં. મની, કરક કાંગાણી. હિં. માલકાંગાણી. બં. લતાકટકી. કં. કેયુએરુ. તૈ. વાવંછ, બેકકુકુંતોગે. તાં. વધુ લુવઈ, અતિપરિ-વ્યમ્. ફાં. કાલં ઇં. સ્ટાફ ટ્રી. લાં. સીલેસ્પ્રસ પેનિકુલેટા.

માલકાંગાણીના વેલા થાય છે. એ વેલાને ચોમાસામાં બારીક ફળની મોટી મોટી લૂમ આવે છે. પહેલાં આ ફળનો રંગ લીલો હોય છે; પરંતુ તે પાકે એટલે પીળા થાય છે અને તે ફળ સુકાઈ ફરે છે ત્યારે તેનો લાલ ભક્ક રંગ દેખાય છે. એ ફળમાંનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. શેલા માટે ગણેશઅતુથીને દિવસે ગણુપતિ પાસે આ ફળની લૂમ લટકાવે છે. માલકાંગાણી (નાની તથા મોટી) — રસકાળે કિંચિત્ કઠ્ઠી, રુક્ષ, કિંચિત્ તીખી, દાહકર, અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, મેઘા, પ્રસા તથા પુષ્ટિ કરનારી, વૃધ્ધ, તીક્ષ્ણ, વર્ધકર અને તૂરી છે તથા કફ, વાત, મલ્, પાંકુ, વિસર્પ અને ઉદરપીડાનો નાશ કરનારી છે. માલકાંગાણીનું તેલ — કડવું, અતિ ઉષ્ણ, સારક, તીક્ષ્ણ, પિત્તલ, રમ્તિ-શુદ્ધિ-મેધાને વધારનારું, લેપન, રસાયન તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાયુ, ત્રિદોષ તથા કફનો નાશ કરનાર છે. માત્રા — તેલ ૨ થી ૧૦ ટીપાં. ઉપયોગ — (૧) અફીણના વિષ ઉપર: — માલકાંગાણીનાં પાંદડાંને રસ પાવે. (૨) ખસ ઉપર: — માલકાંગાણીનાં બિયાંનું તેલ ચોપડવું અથવા માલકાંગાણીનાં ખી ગ્રામ્યમાં વાટી ચોપડવાં. (૩) સર્વ વાયુ ઉપર: — માલકાંગાણીનાં બિયાં, સૂંઠ અને અજમે એ સમભાગે અને

જેશ મળી પર નીકળવું આણું થાય છે. જ્યારે કષ્ઠ થયા વિના પર નીકળે છે, ત્યારે આ ઔષધ અપાય છે. એતમદરમાં માયફળ ખવડાવાય છે તેમ જ કાઠાની અર્ધાંશયમાં બંધિત અપાય છે. ત્રણ ઉપર માયફળને ધસીને લેપ કરવાથી ત્રણનો સંકેત થાય છે. જખમ પર લેપ કરવાથી સૂક્ષ્મ રક્તવાહિનીઓનાં શુભ બંધ થાય છે, થોડાધોલો સંકેત થાય છે તથા ચારે તરફના જ્વાનતંત્રોએ આકર્ષણ થાય છે. એ ત્રણ કારણોથી રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. મસામાં બહુ જ બળવરા થતી હોય તો મસા પર લગાડવાથી મસા સંકુચિત થાય છે અને સોજે ભિતરી બધ છે. મસા બહુ જ દુખતા હોય તો લેપમાં થોડું અફીણ મેળવવું. શુભાશ (આમણ નીકળતી હોય તો) માયફળના કાઠાની બંધિત આપવી અથવા કાઠામાં કપડું લીનવી શુદ્ધ પર રાખવું. યોનિસ્ત્રમાં પણ એવી જ રીતે બંધિત અપાય છે. જેની રીતે માયફળથી બહારનો રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે, તેવી જ રીતે અંદરનો રક્તસ્રાવ — કફમાં લોહી પડવું, લોહરી અથવા આંતરડામાંથી લોહી નીકળવું, જેના ઉપર પણ માયફળનો ઉપયોગ થાય છે. જેની ક્રિયા સ્થેખત તથા પર બહુ જ સારી થાય છે. કફરોગમાં પુષ્કળ માને પાલળો કફ પડતો હોય ત્યારે માયફળ અને કાકડાશિંગી આદિ ઔષધિઓ મેળવીને અપાય છે; તે રાસશુદ્ધ છે.

— રુવામી કૃષ્ણાનંદ

x માલકાંગાણીનાં બીજ બુદ્ધિવર્ધક છે. અમારા એક મિત્રને ચિંતમ્રમ વાયુ ઉપર દરરોજ એકેકે તોણી તેટલી જ સાકર સાથે દોઢેક માસ સુધી આપવાથી એમનું મગજ ટેકાણે આવ્યું હતું. પુતાની ઉકામે માલકાંગાણીનાં બીજનો ગરમ નિદાનાસક અને કામેદીપક ગણે છે; અને એને સંધિવાત, લઘ્વા, કાંઠ અને બીજા રોગોથી મગટ થયેલ રોગો પર વાપરે છે. એ રોગોમાં પ્રથમ ૧ થી લઈને દરરોજ એકેક વખતે ૫૦ સુધી બીજો એકાં જ અથવા બીજા ગરમ ઔષધિની સાથે મેળવીને પાવાની બતામણ કરે છે. સુત્રતમાં એને નજીશક અને કુક્રમશમન કહેલ છે. ચરકસંહિતામાં એને ચિરાવિરેચનકર્તા કહેલ છે. એનાં પાંદડાંના રસથી છબનું જડપણું નાશ થાય છે. એના સેવનથી પેશાબ વધે છે. જ્યોત્સ્ના રોગમાં આપવાથી સોજે ઢોંઢે છે. એ જ પ્રમાણે જુલાબ પણ થાય છે. પાંદડાંને રસ આપવાથી સીંચોને નષ્ઠ થયેલ આતં વ ફરીથી આવે છે.

એથી બમણો જૂનો ગોળ એ એકઠા ખાડી અર્ધો તોલા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને રોજ એક ગોળી ઘી સાથે આપવી (૪) અરકાપ ખંવ થયો હોય તે ઉપર:—માલકાગણીના પ્રાદાનો રસ પાવો (૫) રક્તમૂળવ્યાધિ (ફૂઝતા હરચ) ઉપર:—માલકાગણીના ગિયા વાટી લેપ કરવો (૬) ઉદરરોગ ઉપર:—માલકાગણીનું તેલ દરરોજ દૂધ સાથે આપવું (૭) સર્પના નિપ ઉપર:—માલકાગણીના મૂળ ઘસી ચોપડવા

૪૫૦. માલતી—સં માલતી, મુમના હિં મં માલતી બં ગધમાલતી, માલતીલતા લાં એગેનોસ્મા કેરિયોકાર્પ લેટા તેં શુષ્કપલતિજે માલતી

માલતીની વેલ થાય છે એ વેલીના પાદડા લખાઈ પડતા હોય છે એ વાવ્યા પછી એ અઢી જ વર્ષે એને ફોલો આવે છે ફૂલ કાર્પક વાડા, સફેદ રંગના હોય છે એની મોસમ ઉનાળામાં ટોચ છે એમાં વાસ ઘણી આવે છે માલતી—કફ, પિત્ત, મુખરોગ, નપુ, કુષ્ઠ કૃમિ અને વહેતા કાનના દરદને મટાડનાર છે એની જડ જરમ વિપનાશક અને વનનકારક છે એના ફૂલ તેત્રને હિતકારી છે માલતીના પાદડા કફ અને પિત્તનાશક છે

૪૫૧. માલેખ વ—(મરાઠી નામ છે) સં તપિતી મં ધાકગ માલેખ યા હોડની જી ચાર્ધ એક વેતથી એક હાથ જેવડી હોય છે એના પાદડા એક આગળ પહોળા હોઈ ત્રણચાર આગળ લાંબા હોય છે એ છોડ દક્ષિણ ઝાકણમાં થાય છે એ ઝાડમાં એવો ચમત્કાર છે કે એના પાદડા ઉપરથી અર્ધો જ તોડી પુનઃ મેળની દેવાથી લાગસો જ તેનો સાધો મળી જાય છે આ પાદડામાં ત્રીકાશ બહુ હોય છે ઉપયોગ—(૧) અલિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઈ રક્તઆવ થતો હોય તે ઉપર.—તકાળ માલેખ વાગી વડી કરી જખમ ઉપર લગાવી પાટો બાંધેલો, એટલે ગમે તેવો દુર્ધર જખમ હોય તોપણ રક્તપ્રવાહ ટુરતજ બંધ થઈ નવું દિવસમાં લસાર આવે છે, પાદડા સૂકા હોય તોપણ ચાલશે

૪૫૨. માહુલી—(સં મહાયમલપતક) માહુલીનો વેલો હોય છે કચનારના કિંવા ચાખેલના પાદડા જેવા એના જોડપાન હોય છે એ પાદડા કચનારના કરતા ત્રણ-ચારગણા મોટા હોય છે માહુલીના વેતા ઈલીચપુરના રાનમાં અને કનકેશ્વરના કુગરામાં ઘણા થાય છે બીજો ઠેકાણો હોવાનું સાલણવામાં નથી એના પાદડાના પતરાળા ઘણા ઉત્તમ થાય છે એ પાદડા ઘણા દિવસના હોય તોપણ પાણી સિંચવાથી પુનઃ નરમ થાય છે, એ પાદડામાં રાખેલી વસ્તુ બચકતી નથી

૪૫૩. મિરજેળી—મિરજેળીના વેલા ઝાડની જોડમાં ઉપર થાય છે એના મૂળ ઝાડમાં જ હોય છે એના પાદડા મોના હોય છે પાદડાની વાસ ઘણી આવે છે પાદડા મિરવેલીના (મરીના) પાદડા જેવા ટોચ છે પાદડાનું ડીકું બે આગળ લાંબુ હોય છે મિરજેળીનો રસ નાકમાં નાખે તો ઈંદા આવે છે મિરજેળીનો રસ ઉષ્ણ હોઈ વાડુનાશક છે ઉપયોગ—(૧) બદ્ધ જલદી ફૂટવા માટે:—મિરજેળીના પાદડા બારીક વાટી તેની નૂની વડી કરી ગાંઠ ઉપર લગવવી, જેથી ગાંઠ જલદી ફૂટશે પછી એ જ ઔષધ ચોપડવાથી અદરનું સર્વ દર્દ ટુરત નીકળી જશે (૨) અગમ્યા કળતર થાય છે તે ઉપર:—મિરજેળીના કુનળા પાદડાનો રસ કાઢવો અને જૂના પાદડાનો રસ કાઢવાને પાણીને બદલે તે રસ છાટી જૂના પાદડાનો રસ કાઢવો પછી એ રસમાં નાળિયેરનો અગરસ એક ચતુર્થાંશ મેળવી તેમાં ઝીણી વાટેલી મરીની બૂધો નાખી તે મિશ્રણ અંબે મર્દન કરવું એ પ્રમાણે નવું દિવસ બે વખત ચોપડી એવે દિવસે ગરમ પાણી વડે સ્નાન કરવું, એટલે અગમ્યાનું કળતર નાશ પામશે (૩) અત્રિષાતજ્વર ઉપર:—મિરજેળીના પચાગને કાઠો કરી લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૪) શુષ્કરોગ ઉપર:—મિરજેળીના મૂળ નાળિયેરના રસમાં ઘસી થોડો ગોળ નાખી પાવો

૪૫૪. મીઠા લીમટા—સં મિલ્નિબ, કેકર્ડ મં મ્હીનિબ બં મિલ્નિમ લાં અરયા ધનિજ્ઞઆર્ધ કં કરિમેવુ તેં કરિવેપથુ ઘં બેગોપુ હિં કદ્દનિમ

આ ઝાડ ઘણા મોટા થતા નથી આ ઝાડ બાગમાં વાવે છે એ ઝાડને બારીક કાટા હોય છે

એનાં પાંદડાં સુગંધી છે. એ પાંદડાં મસાલામાં નાખે છે તથા ઘી ચોપડી દેવતાની ઝળમાં શેકી કઢીમાં નાખે છે; તેથી કઢી સુવાસિત થાય છે. મીઠા લીમડો—શીતળ, કડવો, તીખટ, તૂસ તથા લઘુ છે; અને દાઢ, અર્ચ, કૃમિ, થળ, સંતાપ, સોળે, કોઢ, ભૂતખાધા તથા વિપતો નાશ કરનાર છે.

૪૫૫. મીઠું લીંબુ (ત્રાસથી)—સં મધુજંબીર. મં સાખરતીંબુ. હિંં મીઠા નીંબુ. બંં કમલાલીબુ. કં કિતિલે, સફરેજંબી. ફાં લિમ્બેરીરી. અંં લીમ્બુ નેહુલુ. ઇં સ્વીટ લેમ્બન. લાં સાર્થ ટ્રિસ આરેન્શિયમ્ આરડલિકસ.

આ એક લીંબુની જ ભત છે; પરંતુ એનાં ફળ ખાટાં લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એ ફળ નારંગી જેવડું થાય છે. એનો સ્વાદ મીઠો હોય છે. એ ઝાડ ઘણાં જ જિંયાં વધી એનો વિસ્તાર પણ ઘણો મોટો થાય છે. એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે. પાકા ફળનો રંગ કેસરી હોય છે. તાવના દરદીને એ ફળ ઘણાં સારાં લાગે છે. મીઠું લીંબુ—મધુર, સ્વાદવાળું, શીતળ, તર્પણ, તૃષ્ણા-શામક, વૃધ્ય, પુષ્ટિકારક, જડ, ધાતુવર્ધક અને ગ્રાહક છે; તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, જિલ્ડી, શોષ, વિપરોગ, રક્તરોગ, અરુચિ અને અમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) જિલ્ડી ઉપર:—સુકાયેલાં મીઠાં લીંબુની રાખ મધમાં આપવી.

૪૫૬. મીંઢળતું ઝાડ—સં મદન. મં જેળ, મેણુળ. હિંં મૈનફળ, કરહર. બંં મયનાકાંટા. તાં પુંગારે, મારકારે, તૈં મારિંગા, વસંત કડિમિ ચેદુ. કં મંગારે, બોનચેરે, રણુથબોનચેરે. મલાં મંગાકામી. અંં નેહુલકં. દલિં મેળાહલ. નેં મેદલ. પંં મિંડોહલા. ઇંં બુશીગાર્ડિનિયા, લાં રેન્ડીઆ ડુમ્બેટારમ.

આ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એને બે આંગળ જેવડી લંબાઈના નાના અને મોટા કાંટા હોય છે. એનાં પાંદડાં વડના પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને સોપારી જેવાં ફળ આવે છે. તે પાકે એટલે પીળાં થાય છે. એ ફળને 'મીંઢળ' કહે છે. એ ઝાડ હુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુ થાય છે. એની બુટ્ટી કરી ઢોળી લોકો નદીમાં નાખે છે; તેથી કરી માછલાં લુબ્ધ થઈ ત્યાં ને ત્યાં જ રહે છે. ચોમાસાને માટે જે ધાન્ય સંગ્રહ કરી રાખવાનું હોય તેમાં લીલાં મીંઢળ નાખવાં એટલે તે ધાન્ય સડી જતું નથી. ચાળેલી રાખમાં પાંચો મિશ્ર કરી તે રાખ ધાન્યમાં નાખે છે, તે કરતાં આ રીત ઉત્તમ છે. મીંઢળ—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, મધુર, લેખન, લઘુ, રક્ત, જિલ્ડી કરનારું, કડવું અને અસ્તિના કામ વિષે ઉત્તમ તથા હિતકારક છે, અને કફ, વાયુ, મૃણુ, શોષ, આનાદ, આક્રો, સોળે, વિદ્રધિ, વિષ, શૂલ્મ, સજેખમ, કોઢ, અર્ચ તથા તાવનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) આગંતુક ઘેટના શૂળ ઉપર:—મીંઢળ કાંઠામાં ઘસી તેનો દિવસમાં નવ-દશ વખત નાલિ (ફૂંટી) ઉપર લેપ કરવો. (૨) પિત્ત પડવા માટે:—મીંઢળનો રસ બે પૈસાનાર કાઢી તેમાં મધ નાખી પાવો. સૂકું ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું એટલે જિલ્ડી થઈ પિત્ત પડશે. (૩) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:—જનનેદ્રિય (ચોનિ) ને મીંઢળની ઘૂણી આપવી અને કળલાવીના મૂળને દોરો બાંધી તે ઠાથે-પગે બાંધવાં. (૪) કંફવાત ઉપર:—મીંઢળનું ચૂર્ણ દૂધમાં મેળવી પાવું એટલે જિલ્ડી થઈ કંફ-વાયુની પીડા દૂર થાય છે. (૫) આદાશીરૂપી ઉપર:—સુર્યોદય પહેલાં મીંઢળ તથા સાકર ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૬) ગડગૂમટાં અને રતવા ઉપર:—મીંઢળ લીમડાના રસમાં ઘસી ચોપડવું. (૭) જૂ મારવા માટે:—મીંઢળનો રસ કાઢી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ઘડીમાં જૂ મરે છે. (૮) સ્તનરોગ ઉપર:—મીંઢળ કંઠા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) જિલ્ડી થઈ કંફ પડવા માટે:—મીંઢળ ૧ તોલો, સિંધવ ૦૫ તોલો અને લીંડીપીપર દોઢ માસાનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. x

x મીંઢળનું એક ફળ લઈ વાડી રાત્રી તેલા કંઠા પાણીમાં ૧ કલાક બાંધવડું. પછી ખરસમાં પૂંદી કપડાથી ગાળી થોડું મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મેળવી ચિત્રાવવાથી લગભગ ૧ કલાકની અંદર કંફ પિત્ત મિશ્રિત એક બે જવડી થાય છે. કેઈ વખતે એકાદ જુલાળ પણ લાગે છે. આ દવા બળવાન માણસને નરણે કહે આપવી.

—સ્વામી કૃષ્ણનંદ

૪૫૭. મીંઢીઆવળ (સોનામુખી) —સં ભૂમાહુલી. મં ભુમતરવડ. ધિં સોનામુખી, ભુધં ખખસા. ખં કાંકરોલભેદ. કં નેલદાવરેગિડ. તેં નેલતાંગેડી, નેલપોતા. તાં નિલાવરે. મલાં નિલવાક. કાં અં સના, અલેકાંક્રિયનસેના. લાં કશિયાઓળોવેટા, ઈલાંગેટા, કોશિયા એકુટીકેલિયા.

મીંઢીઆવળના પાંદડાં ઉપરથી બે-ત્રણ પ્રકાર છે. એકનાં પાંદડાં ફૂંવાડિયા જેવાં હોય છે અને બીજાં જાતનાં લાંબાં હોય છે. લાંબાં પાંદડાંની જાતને 'સોનામુખી' કહે છે. એ છોડ જમીન ખરાબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એને ચપટી શિંગે આવે છે. મીંઢીઆવળ રેચક છે. મીંઢીઆવળ—તીખી, કડવી, અસિદ્ધિપક, મૃદુ, રેચક તથા દેહશોષક છે; અને આનાહ, ઉદરરોગ, કરોળિયા; ગુલ્મ, કૃમિ, આમ, સોજા, જ્વર, ડાઢ, વાયુ, આમશળ, વિષ, દુર્ગંધ તથા ઉધરસનો નાશ કરનાર છે. એનાં મૂળ—તૂરાં, અસિદ્ધિપક, વર્ણકર તથા પાકકાળે સ્વાદુ છે અને કૃમિ, ડાઢ, વૃક્ત, ધાતુક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. ખંદરી સોનામુખી (ફૂલ અને પાંદડાં સારાં હોય છે તે)—તૂરી, ખાટી, શીત, સારક, કડવી તથા ભેદક છે; અને પિત્ત, ગુલ્મ, અતિસાર, શોથ, વિષ, ત્રિદોષ, ડાઢ, જ્વર, શ્વાસ, આનાહ, કૃમિ, રક્તદોષ, ઉદરરોગ, તૃષ્ણા અને દાહનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—કાંતિકર અને મોહનાશક છે. એનાં કૃમળાં ફળ—તૂરાં, રુચિકર તથા દુર્ગંધ છે અને બિલટી, કૃમિ, તૃષ્ણા, મેહ તથા નેવરોગનો નાશ કરે છે. બિયાં—મધુમેહ, રક્તાતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. મૂળ—મધુર તથા ઉષ્ણ છે; અને શુક્રક્ષય, રક્તપિત્ત, શ્વાસ તથા મોહનો નાશ કરે છે. માત્રા ૫-૧૫ રતી. ઉપયોગ—(૧) રેચ થવા માટે :—મીંઢીઆવળનાં પાંદડાં રાતે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી ગાળી ગોળ નાખી પાવાં; એટલે મૂત્રરેચ અને રેચ થઈ શકામાંથી ગરમી નીકળી જાય છે; અથવા પાંદડાંનો કાઢો કરી તે પાણી એટલે રેચ થાય છે. (૨) કાન કળવા માટે છે તે ઉપર :—મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ એક માસો ગરમ પાણીમાં પાવું. (૩) દાહર ઉપર :—મીંઢીઆવળનાં બિયાં અને ગરમાળાની શિંગોમાંનું મગજ દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) પરસેવો થણા આવતો હોય તે ઉપર :—મીંઢીઆવળની લૂકા અર્ધો તોલો ગાયની ઝાશમાં નાખી પાવી. (૫) ગર્ભધારણ માટે :—મીંઢીઆવળનાં પાંદડાં સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ગોખરનાં પાંદડાંના રસમાં અથવા સાકરમાં ૨૧ દિવસ આપવું. (૬) પાંડુરોગ ઉપર :—મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ પૈસાભાર આંખાની પાકીલી કરીના રસમાં આપવું. (૭) સર્પદંશ ઉપર :—કચુંબીના તેલમાં મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો નાખી આપવું, એટલે બિલટી થઈ વિષ જીતરે છે. (૮) અતિસાર ઉપર :—મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ ઝાશમાં પાવું. (૯) શૂળ ઉપર :—મીંઢીઆવળનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં પાવાં. (૧૦) સ્તનરોગ (સ્તન ઉપરનાં ગૂંમડાં) ઉપર :—મીંઢીઆવળનાં મૂળ ધસી ચોપડવાં. (૧૧) કષ્ટસાધ્ય ત્વચ્છેદ ઉપર :—મીંઢીઆવળ રાતે ગોખરમાં લીંબવી રાખી સવારે સૂકવવી. એ પ્રમાણે તેને ૧૦ દિવસ લાવના આપી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ૭ માસથી ૧ તોલા સુધી ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે બે-ત્રણ રેચ થઈ રોગ સત્વરે દૂર થાય છે.*

* સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોમાં મીંઢીઆવળને કંક અને રોડાવેલ પિત્તને કાઢનાર, મરતકશુદ્ધિ કરનાર તથા સંધવા ઉપર અત્યંત ઉપયોગી જણાવી છે. એનાથી કોડા નાશ પામે છે, પેટનાં કૃમિ નીકળી જાય છે અને હરસ મટે છે.

* કળબિયાત ઉપર :—સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણ—મીંઢીઆવળ ૧૫ તોલા, જેડીમખ ૫ તોલા, વરિયાળી ૫ તોલા, શુદ્ધ આમલસારો અંધક ૫ તોલા તથા સાકર ૩૦ તોલા—આ સર્વે વસ્તુઓને અલગ અલગ ખાંડી ચૂર્ણ કરી કપડાથી ગાળી લેવું. પછી ખરસમાં અંધક તથા મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ પૂંટવું. પછી બાણનાં ચૂર્ણ એકેક મેળવતાં જવાં. બધી વસ્તુઓ સારી મળી જાય ત્યાં સુધી પૂંટવા કરવી. આ ચૂર્ણને અંગેજમાં 'પલ્લિવસ ગ્લિસરાઈઝા' કહે છે. માત્રા બધી જા તોલો. નવરોગ પાણી સાથે રાતે સ્ત્રી વખતે લેવાથી લોહીપિકાર, હરસ, કળબિયાત, મરડો, ખર, યોદી અરમી વગેરે રોગોમાં લાભદાયક છે. આ યોધધિથી એક અવળ બે દરત સવરે થાય છે. અપવન અને કળબિયાત પર મીંઢીઆવળ આપવાનો વધારે રિવાજ છે. થોડી માત્રામાં પચનક્રિયા સુધારી દરેક સાંકે લાવે છે. વધારે માત્રા આપવાથી મરડો આવે છે; અને પાણી નેવા પાતળા દરેત આવે છે. મીંઢીઆવળની મુખ્ય ક્રિયા નાના આંતરડા પર થાય છે. વૃક્તને પણ કાંઈક ઉતેજના આપે છે.

૪૫૮. મુગવેલ (જંગલી મગ) — લં મુદ્ગપર્ણી, અરણ્યમુદ્ગ; મં મુગવેલ, મું મળુવેલ, રાનમુગ. હિં. મુગવની, મુગાની. બં. મુગાની. કં કાડહેસર. તં કારેપેસ્તરા. તાં કદુપાયર. તું કદુપાડેંગી. મલાં કદુપાયર. લાં ફેસિયોલસ દાયલોળસ, કાં કાહેસર.

આને 'જંગલી' કે 'અઝખાઉ મગ' પણ કહે છે. આ વેલ વૃક્ષ ઉપર ચડેલી હોય છે. એ વેલીની જાડાઈ પગના નળા જેવડી હોય છે. આ વેલ દક્ષિણ કોકણ અને ગાવા પ્રાંતમાં ધણી થાય છે. એ વેલીની હાથમાં પકડવા લાયક સાધારણ લાકડીઓ પણ થાય છે. એ વેલીની શિંગમાં ચોળાની આકૃતિ જેવાં બિયાં આવે છે; તેનું તેલ કાઢે છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. મુગવેલ-શીતળ, રક્ષ, સ્વાદુ, પુષ્ટિકર તથા નેત્રને હિતકારક છે; અને સોજા, સંઘ્રહણી, તાપ, દાહ, ત્રિદોષ, ઝાડો, દમ અને વાતરુક વગેરે રોગો મટાડે છે. ઉપયોગ :—(૧) ખરજ (કંઠૂ), ખસ ઇત્યાદિ ઉપર :—મુગવેલનાં બિયાં એક દિવસ ગોમૂતમાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે તેમાં જ બીલું ગોમૂત રેડી બારીક વાટી શરીરે મર્દન કરવું. (૨) ઉપદંશથી થયેલ ચામડીના વિકાર, ખરજ, ખોડો, ખસ ઇત્યાદિ ઉપર :—મુગવેલનાં બિયાંનું તેલ શરીરે નિત્ય મોળવું. આ વેલીને કોઈ મરડાશિંગ પણ કહે છે.

૪૫૯. મુચકંદ—સં. કં હિં. મં મુચકુંદ. લાં ટિરોસ્પર્મ મુચેરિફેલિયમ.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં ખાખરાનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર એક વેત લખાઈતું ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો રંગ પીળો હોય છે. ફૂલની મુલાસ સાધારણ હોય છે. ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોય છે, એ ઝાડ ઉપર ચોરઆમલીનાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતનો ઉપયોગમાં આવતું નથી. મુચકંદ—તીખું, કડવું તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, ઉધ્મસ, કંઠદોષ, ત્વદ્દોષ, સોજો, મળ, ખરજ, મસ્તકપીડા ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત તથા પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) વાયુ સંબંધી મસ્તકપીડા ઉપર :—મુચકંદનાં ફૂલ અને એરંડાનાં મૂળ કાંઈમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) આદાશીશી ઉપર :—મુચકંદનાં ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૩) ઢેરોના કુંઠરોગ (ઢેર સૂકી લીંડીઓ હોય છે; દિવસે દિવસે શક્તિ ફીણુ થઈ ચુકાઈ જાય છે અને સર્વ દાંત હાલવા લાગે છે તે) ઉપર :—મુચકંદની છાલનો રસ કાઢો અર્ધો શેર કાઢી તેમાં તેલો જ નાળિયેરનો રસ નાખી તે મિશ્રણમાં ૬ તોલા સુધી ઘોળ નાખી દરરોજ એક વાર, એમ સાત દિવસ સુધી ઓપધ પાવું. (૪) મળદાર બહાર આવે છે તે ઉપર :—મુચકંદના ફૂલની રાખ માખણમાં ખરલ કરી મોપડવી.

૪૬૦. મુદ્ગર (કમરંખ) સં. કમર, કમરંજ. મં. કં. કમર. હિં. કમરખ. બં. કામ-રંગ. લાં એવેરોઆ ફેરેઓલા.

એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. મુદ્ગરનાં ઝાડ મોટાં થતાં નથી. એનાં પાંદડાં પાતળાં અને ઊંચા ધણી ઠંડી હોય છે. આ ઝાડ સર્વકાળ લીલું હોય છે અને તેને પુષ્કળ ફળ આવે છે. મુદ્ગરનું અથાણું અને મુરબ્બો સારાં થાય છે. મુદ્ગર ગળયટાં હોય છે. મરી, છત્ર અને મીઠું લગાડવાથી વિશેષ સ્વાદ આવે છે. કોઈ કોઈ પાકેલ મુદ્ગર એમ ને એમ ખાય છે. તેનો રંગ પીળો હોય છે. તેને ચારે બાજુએ રેખા હોય છે. આ ફળ પાકે છે ત્યારે મુંદર દેખાય છે. આ ફળ પિત્તનાશક છે. એને 'કમક' પણ કહે છે. લીલાં મુદ્ગર—ખાટાં, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને પિત્તકારક છે. પાકેલાં મુદ્ગર—મધુર, ખાટાં, જનકર, પુષ્ટિકર અને રુચિકર છે.

૪૬૧. મૂસળી—સં. તાલમૂલી, મુસલી કંદ. મં. મુસળીકંદ. હિં. મુસલીકંદ. કાં નેલ-તાડી. તાં તિલાપને, તાલતાડ. તૈં નેલતાડીચેદુ. તું નેલમુંડ. મલાં નિલપના. ગાં જુઈમાદિ. લાં કક્યુંલિગે ઝાઈઝાઈડિસ (કાળી મૂસળી), એપેરેસ એમેન્સ.

મૂસળીના નાના નાના ઊંડા ચોળાસામાં વચ્ચામાં ભીજે છે. એનાં પાંદડાં ખારેકના નાના રોપાનાં એક આંગળ પહોળાં પાંદડાં જેવાં; પરંતુ તે કરતાં પાતળાં અને પહોળાં હોય છે. એના

કંદ થાય છે. એ પાંચ-છ આંગળા સાંખા હોય છે. એનો વર્ણ કાળો હોય છે. એ કંદ પૌષ્ટિક છે. મૂસળીકંદને 'કાળી મૂસળી' 'પણું' કહે છે. x મૂસળી—મધુર, શીતળ, વૃષ્ય, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર, બળ આપનારી, શ્લેષ્મલ, પિત્તલ તથા બડ છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરનાર છે. ધોળા મૂસળી કરતાં કાળી મૂસળી અધિક ગુણવાળી અને રાસાયણિક છે. ઉપચોગ—(૧) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ માટે:—મૂસળીકંદના ઝાડના કંદ સ્વચ્છ ધોઈ છોલી સારી પેટે સૂકવવા અને તેની ખારીક ભૂંડી કરી રાખવી. પછી રોજ સવારમાં ગાયત્રી દૂધ ૧૪ તોલા લઈ તેમાં ઉપર કહેલી ભૂંડી મે તોલા સુધી નાખી મેળવી અગ્નિ ઉપર મૂકી દૂધ ઉકાળવું; ઉકાળતાં અર્ધું રહે એટલે તેમાં સાકર ૩ તોલા અને ઘી ૨ તોલા નાખી પાકું કરવું. પછી તેમાં બચકળ, એલચી અને કેસરની ભૂંડી નાખી, બદામ-ચારોળી નાખવાં; તેમાંથી અર્ધો પાક સવારે અને અર્ધો સાંજે એ પ્રમાણે નિત્ય નવે તૈયાર કરી સાત કે ચૌદ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ધૃત થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે. (૨) ધાતુપુષ્ટિ માટે:—મૂસળી ચાવી ખાવી અથવા એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર નાખી ખાવું. (૩) પથરી ઉપર:—મૂસળીકંદ ખાવા એટલે પથરી ગળી જાય છે. (૪) પ્રદર ઉપર:—મૂસળી અને જમ્બૂદીની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું. (૫) સંઘ્રાહણી ઉપર:—મૂસળી ઝાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલા આપવી. પથ્થ-ઝાશ અને ભાત ખાવાં.

૪૬૨. મૂળા—સં૦ મૂલક. મં૦ મૂળા. હિં૦ મૂલી. યં૦ મૂલા. કં૦ ગો૦ તાં૦ તું૦ મૂલંગી. તેં૦ મૂલીંગી, શુતિફુંખા. મલાં૦ કનકપાલ. ફાં૦ તુરખ. અં૦ બજરલ ફજલ. છં૦ રેડીશ. લાં૦ રેનેન્સ સેડીવચ્ચ.

મૂળા અને ગાજર એ એક જાતનું શાક છે. મૂળા જમીનમાં કંદ પ્રમાણે થાય છે. જમીન સારી હોય અને ખાતર વગેરે મહેનત સારી થાય તો એક મૂળા પાકા બંધાર વજનનો થાય છે. મૂળાનાં બિયાં વાવી તેના છોડ થાય એટલે તે ઉપર શિંગો આવે છે અને તેમાં મૂળાનાં બિયાં હોય છે. મૂળાનું, તેનાં પાંદડાંનું અને તેની શિંગાનું શાક થાય છે. મૂળાનું રાષત્રું ઘણું સારું થાય છે. મૂળા એકલા પણ ખવાય છે. મૂળા એ પાચક અને કંડો છે. મૂળાનો રંગ ધોળો-સફેદ હોય છે. મૂળાનાં બિયાં માખણમાં નાખી વાવવાં; એટલે મૂળા માખણ જેવા જ ચુદ્ધ થાય છે અને પાક પણ પુષ્કળ આવે છે. સાધારણ મૂળા—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, આહંક, અગ્નિદીપક, શુર, રુચિ-કારક તથા પાચક છે અને અર્શ, શુભ, હૃદરોગ, વાયુ, કફ, જ્વર, દમ, નાસારોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. કુમળા મૂળા—ખારા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, હૃદય, તીક્ષ્ણ, સારક, માચક, મધુર, આહંક તથા બલકારક છે; અને મૂદાપ, દમ, ઉવરસ, અર્શ, શુભ, ક્ષય, નેત્રરોગ, નાલિયળ, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ત્રિદોષ, દુઃ, શળ, આમ, ઉદાવર્ત, પીનસ તથા મળનો નાશ કરનાર છે. રેટૂળ (બડો) મૂળા—ઉષ્ણ, તીખો, રુચિકર, આહંક તથા દીપક છે અને કફ, વાત, કરમ તથા શુભનો નાશ કરનાર છે. જૂના મૂળા—મુખ્યત્વે ઉષ્ણવીર્ય છે; અને દાહ, પિત્ત તથા રક્ત-દોષ અને શેષનો નાશ કરે છે. પાકા મૂળા—તીખા, ઉષ્ણ તથા અગ્નિકારક છે. રોજન પહેલાં ખાવાથી પિત્ત તથા દાહ ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા પહેલાં જો તે દોષ હોય તો તે બહુ જ વધી જાય છે અને રોજન સાથે ખાવાથી હિતકર તથા બલકારક છે. આ મૂળા ગીડું જોળી ખાવાથી તે અર્શ, શળ અને હૃદરોગનો નાશ કરે છે. મૂળાની શિંગો—કિચિત્ ઉષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુની નાશક છે. મૂળાનાં ફૂલ—કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. સુકાયેલા મૂળા—લઘુ છે અને સોને,

x મૂસળીને રોષો દૂરથી નવા ખજૂરના નાના રોષા જેવા બહુાય છે. મૂસળીના છુપ(છાડ)માં પીળા રંગનાં નાનાં ફૂલ આવે છે. જડની નીચે આંગળી જેવાં બડાં મળ દોષ છે, તેને કાળી મૂસળી કહે છે. સફેદ મૂસળીનાં બાડવાં કાંટાવાળાં હોય છે. ઔષધરૂપે મૂળ વપરાય છે, એ મૂળમાં પિષ્ઠમય પદાર્થ ન હોવાથી મધુમેહના રોગીને પણ આપી શકાય છે. એ સાલમનિશીના કરતાં વધારે રુચિકર છે. ૧ તોલા ચૂર્ણ અને ૧ તોલા સાકર મેળવી ૨-૪ તોલા ઉકળતા દૂધમાં મેળવવું. સારી રીતે મળી ગયા પછી વધારે દૂધ મેળવવું. નવરોકું રહે ત્યારે પીડું.

વિષદાય તથા ત્રિદાયનો નાશ કરનાર છે. ગાંઝર જેવા એક લાલ રંગના મૂળાને મરાઠીમાં 'શેડી મૂળા' કહે છે. જેને સંસ્કૃતમાં 'ગંજન' કહે છે અને ગુજરાતીમાં 'ગાંઝર' કહે છે. તે તીખા, ઉષ્ણ, સ્થિકર, અસિદ્ધીપક તથા હ્રદય છે; અને કફ, વાયુ, શુદ્ધ તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે. ગોળ મૂળા—તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત તથા શુદ્ધનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઊંચકી ઉપર:—સુકાયેલા મૂળાનો કાટો પાવો. (૨) બ્રાહ્મરશિંગના વિષ ઉપર:—મૂળા અને સુવા ખાવા. (૩) પથરી ઉપર:—મૂળાનાં ગિયાં તોલા ૪ અર્ધો શેર પાણીમાં ઉકાળી પાણી પાશેર રહે સારે પાવું. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—વીસ મૂળા લઈ પાન અને કાંઠા કાઢી નાખી પાનની નીચે રહેલો ગોળ પેસા જેવડો લીલો ભાગ લઈ તે સર્વનો રસ કાઢી, તેમાં ત્રણ તોલા ઘી નાખી સાત દિવસ પાવો. (૫) નળવાયુ ઉપર:—મૂળાનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં તેલું જ મધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૬) અજીર્ણ ઉપર:—મૂળાનાં પાતળાં પીતા કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસણી કેટલીક વાર એમ ને એમ રાખવા. પછી જોરથી મસણી તેમાંનું પાણી પીધી કાઢી તે પીતાં ચાવી ખાવાં, એટલે તુરત અજીર્ણ વિકાર નાશ પામે છે. (૭) અમ્લપિત્ત ઉપર:—મૂળા અને સાકર લેવાં ચાવીને ખાવાં. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—મૂળા પીધી તેનો રસ એક તોલા કાઢવાં અને ગરમિયું ઘી એક તોલા નાખી તે પાવું; અથવા મૂળાનાં પીતાં ઘીમાં તળી સાકર સાથે ખાવાં. (૯) કરોળિયા ઉપર:—મૂળાનાં ગિયાં અઘેડાનાં પાંદડાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) ગંડમાલા અને ગલગંડ ઉપર:—મૂળાનાં ગિયાં, શણનાં ગિયાં, સરસવાનાં ગિયાં, સરસવ, જવ અને અળસી બધાંને ઝાશમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૧) શુક્રાશ્મરી (પથરી) ઉપર:—મૂળાનાં પાંદડાના રસમાં સુરોખારનાખો પાવો. (૧૨) વાતકંઠનર ઉપર:—સુકાયેલા મૂળાનો ઘૂપ પાવો. (૧૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કમળા મૂળાના પાંદડાના રસમાં સુરોખાર નાખી ફૂંટી ઉપર લેપ કરવો.

૪૬૩. મેંદાશિંગી (ગુડમાર, ખરશિંગી)—સં૦ મેપશંગી. ૧૦ ડિં૦ મેદાશિંગી. મ૦ મેદશીંગી, મેડશીંગી. લા૦ જિન્નેમાં સિલ્વેરટ્રી.+

મેંદાશિંગીને વેલો હોય છે. એનાં પાંદડાં તોડવાથી તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. એનાં ફળ ઘેટાનાં શિંગડાં જેવાં હોય છે. એ કાંટાવાળું હોય છે. આંખોનાં ઔષધોમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. મરડા-શિંગ આ વનસ્પતિને મળતી આવતી નથી. એનાં ઝાડ લુદ્ધાં હોય છે એમ જણાય છે. મેંદાશિંગીની વેલ ખંડાળાના ઘાટ ઉપર અને બીજા કુંગરો ઉપર ઘણીજ મળે છે. તેની છાલનો પ્રુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. એ બિલ્દી દ્વારા કંફને બહાર કાઢેતરી છે. એને 'ખરશિંગી' એમ પણ કહે છે.

* ઔષધથી સોળગણા પાણીમાં સારી રીતે ઉકાળી પાણીને (આસામણને) ગાળી લેવું. પછી તેમાં દરદીની મૂર્તિ અને કેવિ અનુસ્તાર સિંધાલુ, લજ, ડિંજ નજેરે મસાલો મેળવી તેથાર કરવું, તેને ઘૂપ કહે છે.

+ આ મેંદાશિંગીનાં મરાઠી નામ કોમનર ફલાવરિંગ થેન્ટસ એન્ડ વેરન્ટ ઇન્ડિયામાં કાવળી, પિતાણી, વાખરી આદિ છે. ઇન્ડિયન મેડિસીન થેન્ટસમાં સંસ્કૃત નામ-અજવધી, મેદારીંગી, મેદારીંગી. કે૦ રાનમોગરા બં૦ ગડશરીંગી. શુ૦ ધુલેદી, મરહશીંગી, ડિં૦ છાટી દુધીલતા, ગુડમાર, મેદાશીંગી, મેરશીંગી, મેપશીંગી આપેલાં છે. પ્રનાન નામ મેદાશિંગી રાખેલ દેવળાથી અનેક મંચકારાએ મેપશીંગી માનીને શુદ્ધિમાં લખેલ છે.

ગુડમારની વેલ મોટાં ઝાડ પર અને વાડો પર ખૂબ જોને ચડી જાય છે. એ વેલ ખાંડ જ મળ્યાત છે. પાન ૧ થી ૨૫ ઇંચ લાંબાં, લગભગ એથી થોડાં જોઈતાં પડેલાં, રવાદમાં કડવા અને તુગં હોય છે. પાન ચાંચા પછી ગોળ સાકર ખાવાં છતાં મીઠા રવાદ આવતો નથી. ફૂલ નાનાં, બહારથી લીલા, અંદરથી પીળાં અને વચ્ચેવચ્ચ સફેદ રંગના હોય છે. ડોરી ૧૫-૨૦ ઇંચ જેટલી લાંબી અને કોમળ હોય છે. આનાં પાન, ફૂલ અને ફળ તોડવાથી દૂધ નીકળે છે. ઘરમાં લાવી રાખ્યા પછી મહિનાઓ સુધી પાનોનું દૂધ સુકાત નથી. પાન અથવા ડોરી તોડવાથી દૂધ નીકળે છે.

શુદ્ધિમર્મ—મૂળ વામક અને કંકનિસારક છે. પાન યોદ્ધીમાંની સાકર જોઈ કરી આપે છે એટલે મધુ-મેદમાં પાનોનો અર્ક પિવરાવાય છે. અર્ક કાઢવા માટે ૧૦ તોલા ગુડમાર, ૧૦ તોલા જટામાંશી અને ૧૦ તોલા નાગરમેય લઈ આઠગણા પાણીમાં બીજનીને અર્ક કાઢવો. માત્ર ગુડમારનો અર્ક આપવાથી કાંઈક મેળવે છે. માત્રા—મૂળની છાલ ૧ થી ૨ રતી. કંફન ગ્રુષ્ટ માટે, વમન માટે ૧૫-૩૦ રતી; અર્ક ૧-૧ ઓસ.

૪૬૪. મેંદાશિંગા—સં મેપશંગી. મં મેકરીંગ, બરશીંગ. કં આંબલહુડે, જેનાસીંગહુડે. સીં પીં પરલ. અં પાદરી ટ્રી. ગેડિ—ચેટ્ટ. મલાં એકનકીનાં, પતારિ. તાં અલમખલ, કકાલદી. લાં રેરમચેરા આપલોકાર્પમ.

મેંદાશિંગનાં આડને ‘બરશિંગ’ પણ કહે છે. આ આડ મોટું થાય છે. કાંકણ પ્રાંતમાં આ આડ ઘણું સ્થળે થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં પણ તેથી લાંબાં હોય છે. એને ચપટી અને એક આંગળ પહોળી તથા આશરે પોણા હાથ લાંબી શિંગો આવે છે. એ આડનાં પંચાંગ અને શિંગો કડવાં હોય છે. એતું લાકડું સાધારણ કામમાં ઉપયોગી છે. એના લાકડાનાં મુદંગ સારાં થાય છે. મેંદાશિંગા—રસકાળે કડવી, રક્ષ, પાકકાળે તીખી, સ્વાદુ, શીતળ, ચમુખ્ય, ભેદક, ખલકર, રસાયન તથા તૂરી છે; અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રણ, વિપ-દોષ, કૃમિ, અર્શ, ગ્રાળ, સોજો, હૃદરોગ, કોદ, રક્તપિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. એતું ફળ—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, હૃદય, રુચિકર, ખારું, ખાટું તથા સંસન છે; અને કાંઠ, મેહ, કફ, કૃમિ, ઉધરસ, પ્રણ, વિપદોષ તથા વાયુનાશક છે. ઉપયોગ :—(૧) પેટનું ગૂળ તથા નળ કૃત્વ્યા હોય તે ઉપર :—મેંદાશિંગનાં પાંદડાં અથવા ઓલ કચરી તેના રસ પાવો. (૨) કૃમિ ઉપર :—મેંદાશિંગનાં પાંદડાં અથવા ઓલનો રસ પાવો. ઓલ સુકાયેલ હોય તો કાઢો કરી પાવો. (૩) ખસ અને ખોડા ઉપર :—મેંદાશિંગના લાકડાનું પાતાળવન વડે તેલ કાઢી તે તેલ ચોપડવું.

૪૬૫. મેથી—સં મેયિકા, અથળલા. મં ખં હિં મેથી. કં મેયક, મેયય. તૈં મેલ. તાં વેંદાયામ્. મલાં ઉળવા. ફાં વુખ્મે શમપીત. અં બજરલ હુલ્યા. ઈં ફેતુંગ્રીક. લાં દ્રાધ-ગોનેલા ફિનમ-ચીકમ્.

મેથી સુમારે વેંત-દોઢ વેંત બીધી વધે છે. મેથીની લાજ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. મેથીના બૂના છોક ઉપર જે શિંગો આવે છે તેમાં મેથી હોય છે. મેથીની લાજ રુચિકારક, પચ્ચકારક અને શરીરને હિતાવદ છે. મેથીનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. મેથી વાતનાશક છે. મેથીની લાજ—તીખી, ઉષ્ણ, પિત્તવર્ધક, દીપન, લઘુ, રસકાળે કડવી, રક્ષ, મલાવષ્ટલક, હૃદય તથા ખલકર છે; અને જ્વર, અરુચિ, બલદી, ઉધરસ, વાતરક્ત, વાયુ, કફ, અર્શ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાયુથી હાથેપગે કળતર થાય તે ઉપર :—મેથી ઘીમાં શેકી તેનો લોટ કરવો. પછી ગોળપાપડીના લાકડું પ્રમાણે તેના લાકડું કરી દરરોજ એક લાકડું ખાવો; એટલે આઠ દિવસમાં કળતરનો નાશ થશે. (૨) આમ (મરડા) ઉપર :—મેથીની લાજનો રસ પ તોલા કાઢી તેમાં ૬ માસ સાકર નાખી તે પાનેક, કિંવા મેથીનો લોટ દહીંમાં ઘસરી ખાવો. (૩) બહુમૂત્ર ઉપર :—મેથીની લાજનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૧૫ માસો કાથો અને ૩ માસો સાકર નાખી પાવો. (૪) રક્તાતિસાર ઉપર :—મેથીની લાજનો રસ કાળી દ્રાક્ષ નાખી પાવો. (૫) પ્રસૂતાને દૂધ આવવા માટે :—મેથીનો લોટ ૩ તોલા અર્ધાં શેર દૂધમાં ચાતે પલાળી રાખવો. બીજે દિવસે સવારમાં એક વાસણ નીચે દેવતા સળગાવી તે વાસણમાં નવટાંક ઘી નાખવું. તે ઘી સારું તપ્યા પછી બીજેથો મેથીનો લોટ તેમાં નાખી નીચે ઉતારવો. બ્યારે નવશેકો (થોડો ગરમ) રહે સારે તેમાં રાતી શેરડીનો ગોળ બે તોલા સુધી મેળવી ૨૧ દિવસ પાવો. (૬) તાપથી ગરમી (જૂખ) લાગે છે તે ઉપર :—મેથીની સુકાયેલી લાજ ૬ઠાં પાણીમાં પલાળી રાખી, તે સારી પલખ્યા પછી મસળા તે પાણી ગાળી લેવું; અને તેમાં મધ મિશ્ર કરી એકવાર પાવું.

૪૬૬. મેંદી—સં મેદિકા, ચવન્ટા. હિં બં મેંદી. તૈં ગારંટમ્. ફાં હિના. કાં મદરંગી. અં હીલા, અકાન, કાફલયુન. ઈં હેના. લાં લોઝોનિયા આલ્યા.

મેંદીનાં આડ સુમારે માથોડું દોઢમાથોડું બીચાં હોય છે. પાંદડાં બારીક હોય છે. એ પાંદડાં સ્ત્રીઓના હાથનાં આંગળાં અને નખો રંગવાના કામમાં આવે છે. આ આડને જે ફળનાં ખૂમખાં આવે છે તેને મરાઠીમાં ‘દસબધ’ કહે છે. બાળકો ઉપર લાગેલી નજર દૂર કરવા માટે એને વાપરે છે. દસબધ કડું અને ગુણકારક છે. મેંદીના ફળનું અત્તર પણ થાય છે તેને ઝિના કહે છે.

મેંદી—વાંતિકર છે અને દાઢ, કોઢ તથા કકનો નાશ કરનારી છે. એનાં બિયાં—શાપક તથા ગ્રાહક છે અને ગ્રહદોષ, ભૂતખાધા તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) તાપમાં અડવાણે પગે ચાલવાથી તળિયામાં અતિશય આગ થતી હોય તે ઉપર—મેંદીનાં તાળ પાંદડાં પાણીમાં બારીક વાટી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી પત્થના તળિયે જડો લેપ કરવો; કિંવા એ પાંદડાં ચૂંટી તળિયે ચોળવાં. (૨) સર્વ પ્રકારના ઉષ્ણપ્રમેહ અને તંત્રપ્રમેહ ઉપર—મેંદીનાં પાંદડાં ઠંડા પાણીમાં બારીક વાટી, તે પાણી સુમારે પાશેર લઈ તેમાં સાકરની ભૂખી ૨ તોલા નાખી દરરોજ દિવસમાં બે વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ ખાવું અથવા મેંદીનો રસ ગાયતું દૂધ નાખી પાવો. (૩) ઉષ્ણતાને દીધે થયેલી ગાંઠ ઉપર—મેંદીનાં પાંદડાં બારીક વાટી તેની થેપલી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી. (૪) શરદી-ગરમી ઉપર—મેંદીનાં પાંદડાનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં તેટલું જ ગાયતું ચોખ્ખું દૂધ નાખી પાવો. ઉષ્ણતાનું નેર ઘણું હોય તો સાકર અને છરું નાખવું. (૫) રક્તાતિસાર ઉપર—મેંદીનાં બિયાં બારીક વાટી ઘીમાં પલાળી રાખવાં. તેની રોજ સવાર-સાંજ સોપારી જેવડી ગોળી કરી ખાવી એટલે તરત શુધ્ધ આવે છે. (૬) પ્રમેહ ઉપર—મેંદીનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર અને ગાયતું દૂધ પાશેર એકત્ર કરી પાવું. (૭) ખોડા ઉપર—મેંદીનાં પાંદડાં બારીક વાટી તેનો એક આંગળ જડો ખોડા ઉપર લેપ કરવો; અને ચાર પહોર પછી તે લેપ ઘોઈ તલના તેલમાં નાળિયેરના છોડાની રાખ કાલવી ચોપડવી.

૪૬૭. મેંદાલકડી—મં હિંં મેદાલકડી. બં ગર, મેદાલકડી. તાં અમા. તેં મેદા, નરમ-મીઠી. લાં સિદ્ધિયા સેખીરેરા. મેંદાલકડીતું આઝ મોટું થાય છે. એના ઝાકની ઝાલ રાતા રંગની હોય છે અને એ ઘણીક ઔષધિઓમાં વપરાય છે. ‘મેંદા’ એ વનસ્પતિના અભાવે કાઈકાઈ મેંદાલકડી લે છે. ઉપયોગ—(૧) પુષ્ટતા માટે—મેંદાલકડીતું ૭ માસા ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમાં નાખી એક મહિનો ખાવું. (૨) અતિસાર અને પ્રમેહ ઉપર—મેંદાલકડી બે માસા ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવી. (૩) ટેસ વાગેલા લાગ ઉપર—મેંદાલકડી, સાજખાર અને આંબાહળ-દરનો લેપ કરવો અને શેકવું; એટલે ગંઠાઈ ગયેલું લોહી છૂટું થાય છે. (૪) ઉષ્ણતા, પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર—મેંદાલકડીનાં ૨-૩ લીલાં પાન લઈ રાતે પંદર તોલા પાણીમાં મસળીને જાંજવી દેવાં; અને સવારે થોડી સાકર મેળવી પાણી પી જવું. ઠંડી પ્રકૃતિવાળાને આ ઔષધિ આપવી નહિ.

૪૬૮. મોગરો—સં મુદ્ગર. મં મોં હિંં મોતીઆ. કં દ્વંતીગે, મધીગે. તૈં મલ્લે. તાં ઈંધવાડી. તું મહીગે. મલાં મરિલકા, નાલ્લામહિ. ઈં જરિમ્ ન્ લાં જરિમ્ ન્, સેમ્બક.

મોગરના વેલા હેમ છે. મોગરમાં બે જાત છે. જે મોગરનું ફલ મૂમખાદાર આવે છે અને પુષ્કળ પાંખડીના એક ઉપર એક ચાર-પાંચ થર હોય છે તેને ‘જટમોગરો’ કહે છે. જે ફલ એકલી પાંચ પાંખડીના હોય છે તેને ‘મોગરો’ કહે છે. જટમોગરનો વેલો લાંબો વધતો નથી. જે મોગરના ઝાકની કલમ કરે છે તે કમરપૂર જાંચો વધે છે; પરંતુ કલમ નહિ કરેલા મોગરનો વેલો મોટો થાય છે. મોગરનાં ફલનો રંગ ઘોળો હોય છે. એની વાસ સારી આવે છે. એનું અતર નીકળે છે. મોગરો—મધુર, શીતળ, સુગંધી, સુખપ્રદ તથા કામવર્ધક અને પિત્તકારક છે. મોગરો (સં મહિકા)—તીખો, કડવો, લઘુ, ઉષ્ણ, શુક્લ તથા ચતુષ્થ છે અને મુખરોગ, કોઢ, વિરેદાટક, કંડુ, વિષદોષ, મણ, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, હૃદરોગ, અરુચિ તથા અર્ચનો નાશ કરે છે. ખટમોગરો (સં વ્રતમહિકા)—તીખો. ઉષ્ણ તથા અતિ સુગંધીવાળો છે અને મણ, વાયુ, મુખરોગ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. વનમોગરો (સં વાર્શિકા)—શીતળ, દ્રઘ, કડવી તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, કફ, વિષદોષ, વિરેદાટક, કૃમિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. એના તેલના પણ એવા જ શુધ્ધ છે. ઉપયોગ—(૧) પિચોટી ખસી હોય તે ઉપર—મોગરનાં પાંદડાંનો રસ ગાયના દૂધમાં પાવો. જીલડી ઘાવ તો ઉતાર-દૂધ અને ભાત. (૨) ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર—મોગરનાં પાંદડાં, કુંભારના ચાકની ચાટી, રિસામણી, ધાવડીનાં, ફલ ગેર, રસાંજન અને

રાજ, એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં અવગ્રાવું.

૪૬૯. મોગલી એરંડા—સં જલદંતિકા; મં ચોરદાંતી, મોગલી એરંડ, પારસા એરંડ, વિલાયતી એરંડ. હિં બરીદંતી, મુંગલાઈ એરંડ. કં દોહુદંતી, લરચીકલ, ચુનીકલવ. કાં શકારહુજવા, અં અબુલસા. ઇં કીઝીક નટ. તાં કાલામંતાક. તેં અડવી અમુડમુ. તાં કડલંદુકુ. મલાં કાટામાકુ. કાં મોગલાણી. લાં જેટ્રોફા કર્કસ.

મોગલી એરંડાનાં આઠ નાનાં જ હોય છે. એ સુમારે માથોડું દોઢ—માથોડું બે—માં વધે છે. એનાં પાંદડાં આકારે એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં પણ તે કરતાં નાનાં હોય છે. એને વાડો કરવાને વાવે છે. એનું લાકડું ઘણું જ હલકું છે. એ આડને ચીક ધણે હોય છે. એના દાંતણુથી દાંત મજબૂત થાય છે. મોગલી એરંડા નેપાળાના વેળની ઔષધિ છે, માટે તેના સંલાણીને ઉપયોગ કરવો; એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. એનાં બિયાં—રસકાળે અને પાકકાળે ગુરુ, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, મધુર, પૃથ્લુ, ખલકર, કંકર, પિત્તલ તથા વાંતિકારક છે; અને વાયુ, દાહ, ગુન્ન, વિષ, ઉવરસ, રક્તદોષ, સોળે, ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ*—(૧) ઊલટી અને જીહ્વાખ બંધ થવા માટે :—મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશમાં ડિવા ચોખાના ધોવરામણમાં સુમારે એક તોલો ધસી પાવા. (૨) કોલેરા ઉપર :—મોગલી એરંડાનાં મૂળનો, આસુદાનો અને ઉક્ષીનાં પાંદડાંનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં બકુલીનાં બિયાં ધસી પાવા; અથવા મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશમાં વાટી તેમાં હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવા. (૩) વીંછીના વિષ ઉપર :—મોગલી એરંડાનું દૂધ કાઢી હાથે ચોળી થક થાય એટલે ચાર—પાંચ વાર દંડ ઉપર ચોપડવું. (૪) ફૂટેલા બદના ક્ષતો જેઠાઈ જવા માટે :—મોગલી એરંડાનાં બિયાંનું તેલ જેટલું જૂનું મળે તેટલું તેમાં રૂની ગડી કરી લીંજવની અને તે ગડી ક્ષતો ઉપર મૂકી, તે ઉપર વારંવાર તેલનાં ટીપાં પાડતાં રહેવું. એ પ્રમાણે સવારે મૂકેલી ગડી સાંજે કાઢવી અને ફરી નવી મૂકવી. એ પ્રમાણે ચાલુ રાખતાં મધુ રુઝાઈ જશે. (૫) ગરમીની ચાંદીઓ, પ્રણ ઇત્યાદિને જેઠાં આપવા માટે :—મોગલી એરંડાનો રસ લોખંડની તવી ઉપર કાઢવો અને તેમાં વાસી થૂંક નાખી તે મિશ્રણમાં રસકપૂરનો ગાંગડો ધસી લેપ કરવો; એથી બે દિવસમાં જ ગુણુ આવે છે. (૬) અંગમાં અરેલી ગરમીથી અંગ ઉપર સૂકી ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર :—અરીકાના પાણી વડે ચાંદીઓ ધોઈ નાખવી અને મોગલી એરંડાના આડનો રાતા રંગનો રસ અને થોડું માખણ એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૭) પેટપીક ઉપર :—મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશના પાણીમાં ધસી તેમાં થોડી હિંગ નાખી નાના અને મોટા બાળકને પાવા. (૮) દેરોને હરક લાગે તે ઉપર :—મોગલી એરંડાનાં પાંદડાંને પાણી નાખી કાઢેલો રસ શકિત પ્રમાણે દોઢ શેર સુધી પાવાથી એક પહોરમાં રોગ જાય છે. (૯) દાંતનાં પેડાં સૂજે તે ઉપર :—મોગલી એરંડાનો રાતા રસ દિવસમાં બે વાર સૂજેલાં પેડાંને ચોપડવો. (૧૦) રક્તપિત્તી (વાતરક્ત), લગદર વગેરે ભારે પ્રણ ઉપર એરંડાનું તેલ :—મોગલી એરંડામાંનો ગર્ભ કાઢી બારીક વાટવો અને પાણીમાં મેળવી તે વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી કઢવું; એટલે તેલ ઉપર આવશે. તે બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તેલમાં રૂની ગડી લીંજવી તે પ્રણ ઉપર મૂકવી. રક્તપિત્ત ઉપર એ તેલ અંગે ૪-૫ વાર ચોપડવું. (૧૧) દંતરોગ ઉપર :—મોગલી એરંડાની કાળીઓનો રાતા રંગનો રસ કાઢી તે ચાર—પાંચ વાર ચોપડવો અથવા મોગલી એરંડાના લીલા દાંતણુથી દાંત ધસવા એટલે દાંતના રોગ શાંત થશે.

૪૭૦. મોથ—સં જલદણુ, નાગરમુસ્તા મં લહેવાળા હિં નાગરમોથા. કં તેં નાગર-મુસ્તા. તાં કોરે કિલંચુ. તું તારિપંતિ. મલાં કરિમુતાના. બં મુતા. ઇં સાઈપેરસ્ રોટડચ્

• મોગલી એરંડાનું દૂધ રક્તસંઘાતક અને મણુરોગણુ છે. તાબ ધા પર લગાડવાથી ઘોલી નીકળતું બંધ થઈને જખમનું મોડું બંધ થઈ જાય છે અને ધા જલદી રુઝાઈ જાય છે. ચમડા ઉપર દૂધ ચોપડવાથી પાતળો પડેલો થઈ જાય છે. એટલે દવા અને ક્રિયાશીલોથી ચમડાનું રક્ષણ થાય છે. દાદર ઉપર પણ એવું દૂધ લાભદાયક છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

(સાદીમોથ), સાઈપ્રસ રોકરિયોસસ (નાગરમોથ-સુગંધી મોથ).

કાબના બેટ જેવા મોથના બેટ નદીના કિંવા વહેણાના કિનારે થાય છે. મોથની સળી હાથની આંગળી જેવડી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે. એને ફેટલાક ફીલો અને ફેટલાક ચીઢા કહે છે. મોથનાં મૂળને 'નાગરમોથ' કહે છે. નાગરમોથનો ઔષધમાં અતિશય ઉપયોગ થાય છે. એને સુગંધી પદાર્થોમાં પણ નાખે છે. મોથની સળિયોની ચટાઈ આ થાય છે, એ જાતની નાગરમોથને 'ભદ્રમુસ્ત' અથવા 'ગંગેય' કહે છે બીજી નાની જાત છે તે ઉપર ચોમાસાના વખતમાં ઔધાર નળ આવે છે અને તે ઉપર ખારીક ફૂલ આવે છે. જાને નાગરમોથ ગુણમાં સરખી છે. ભદ્રમોથ—તૂરી, કડવી, શીતલ, પાચક, ગ્રાહક, અમિદીપક, તીખી તથા ખાટી છે; અને પિત્ત, જ્વર, કફ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, અરુચિ તથા તુષાનો નાશ કરનાર છે. નાગરમોથ—તીખી, તૂરી તથા શીતળ છે અને કફ, પિત્ત, રક્તાતિસાર, અરુચિ, તુષા, દાહ તથા શ્રમનો નાશ કરનાર છે. ક્ષુદ્ર-મોથ—તીખી, સુગંધી, મેઘ, કાંતિકર અને શીતળ છે તથા કફ, પિત્ત, ત્રણદોષ, જ્વર, અતિસાર, કૃમિ, વાયુવણ, દાહ, આમ, શળ, પત્તીનો તથા કંડૂનો નાશ કરનાર છે. જલમોથ—કડવી, તીખી, તૂરી, કાંતિકર, શીતળ તથા મેઘ છે; અને વાયુ, આખાનવાયુ, વિસર્પ, કંડૂ, દાહ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) આદાશીશી ઉપર:—નાની જાતની નાગરમોથનાં લીલાં પાંદડાં ૩ લઈ, હાથ ઉપર ચોળી, મજબૂત ચોળી કરી જેને. આદાશીશી થતી હોય તેને ભીંતને ટેકલે ખેસાડી, જે ભાગમાં વ્યથા હોય તે ભાગની ભર ઉપર જે મોટી શિરા (નસ) હોય છે તે શિરા ઉપર તે થેપલી મૂકી; હાથેના અંગૂઠા વડે જોર દઈ લગાવવી પછી તેને ભાત અને દહીં ખાવા આપી બે કલાક કિંધવાને કહેવું. એ પ્રમાણે બે દિવસ કરવું. (૨) સ્તનરોગ ઉપર:—નાની મોથ તથા કડવી વૃંદાવની એ બંને ઝાડ મૂળ સાથે લાવી ચોખાના ઓસામણમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે સર્વ સ્તનરોગનો નાશ થાય છે. (૩) હેડકી ઉપર:—નાગરમોથનાં ગિયાં લઈ તે આઠ પટ પાણીમાં પલાળી રાખવાં. નરમ થાય એટલે કપડાથી ગાળી તેવું પાણી ચાર તોલા વારંવાર પીવું. (૪) આંખમાં ફૂલાં, તિમિરરોગ અને રતાંધળાપણા ઉપર:—ભદ્રમોથને બોકડાના મૂતમાં ઘસી અંજન કરવું. (૫) ચોથિયા તાવ ઉપર:—નાગરમોથ, પહાડમૂળ અને આમળાનો કાઢો પાવો. (૬) સન્નિપાત અને સંઘર્ષણી ઉપર:—નાગરમોથ, અતિવિપ, ખીલાં અને ઈન્દ્રજવતું ચૂર્ણ મધમાં પાવું. (૭) કમળા ઉપર:—નાગરમોથનો રસ નાકમાં નાખવો. (૮) અપ-સ્માર ઉપર:—નાગરમોથનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવું. (૯) પિત્ત સંબંધી ભ્રમ, જ્વર, દાહ, હિલડી અને અંધર જ્વર એટલે મધુરા ઉપર:—નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળી દાકનો અઘ્રાંશ કાઢો કરી મધ નાખી પાવો. (૧૦) અપસ્માર ઉપર:—નાગરમોથનાં ઉત્તર બાલુનું મૂળ યુધ્ધ નક્ષત્રમાં એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવો. (૧૧) કંઠજ્વર ઉપર:—નાગરમોથ, ધમાસો તથા સૂકનો કાઢો પાવો. (૧૨) આમ અને શૂળયુક્ત અતિસાર ઉપર:—દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ અને નાગરમોથને વીસ ભાગ એકત્ર કરી ઉકાળી દૂધ શેપ રહે એટલે તે પાવું. (૧૩) કફ અને ઉત્તરસ ઉપર:—નાગરમોથ અને લીંદીપીપરતું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૪) દાહ અને સન્નિપાતજ્વર ઉપર:—નાગરમોથ, રતાંધળી સૂંઠ, કાળો વાળો અને પિત્તપાપડોનો કાઢો પાવો. (૧૫) પરમા ઉપર:—નાગરમોથનો કાઢો આપવો. નવા પરમા માટે નાગરમોથ બહુ જ ગુણકારક છે. મોટી માત્રા આપવાથી જંતુનાશક ધર્મ જણાઈ આવે છે.

૪૭૧ મોરવેલ—સં૦ મૂર્વા. મં મોરવેલ, મુહુરશી, હિં૦ ચુરચુહાર, મરોરફલી. કાન્થ૦ મોરહરી. બં૦ મૂર્વા, મુર્ગા, મુરહર. કં૦ સૌગવલી. ત૦ સંગા, પા(યા)ગચેદ્ર. તાં૦ મરલ. ઇં૦ બોસ્ટ્રિંગ હેપ. લાં૦ કિલમેટીસ ટ્રાઈલોખા.

મોરવેલ એ વેલો છે. ચોમાસામાં એ વેલો જંગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં નાગર-વેલનાં પાંદડાં જેવાં પાતળાં અને બે આંગળ પહોળાં તથા સાત આંગળ લાંબાં હોય છે. દરેક

પાંદડાં ઉપર ત્રણ રેખાઓ દેખાય છે. છેડે એ પાંદડાં બારીક હોય છે. એ પાંદડાં તીખાં હોય છે. મોરવેલ-x-કડવી, તૂરી, ઉચ્ચ, સ્વાદુ, ગુરુ, પાકકાળે તીખી તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, ક્રોધ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, બિલટી, જ્વર, ન્યુબરોષ, ભ્રમ, તૃષ્ણા, હૃદરોગ, કફ, વાયુ તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. એના કાંદા—કૃમિ, કૃમિકીલક રોગ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. ફીરમોરવેલ—મધુર, તૂરી, વૃષ્ણ તથા બળકર છે; અને દાહ, જ્વર, તૃષ્ણા, કફ તથા પિત્તની નાશક છે. એની ભાજી—ખારી, સ્વાદુ, રસકાળે અને પાકકાળે શીત, જડ, મલખંધકારક, વાતકર તથા રક્ષ અને કફપિત્તનાશક છે. લઘુ મોરવેલ—હવ હોઈ સંમહણી, વાયુ તથા ગુદમની નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) ગરમીની ચાંદીઓ, કંઠ તથા ખસ ઉપર—મોરવેલનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૨) વાયુ ઉપર—મોરવેલ વાટી લેપ કરવો; અને મોરવેલનો રસ મરીચી, ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૩) નળખંધ, વાયુ, શરદી, અરોગ અને વાયુના ગોળા ઉપર—મોરવેલનો રસ લસણ નાખી પાવો.

૪૬૨. મોરશિખા—સં મયૂરશિખા, બર્હિચૂ. મં મયૂરશિખા, મોરશંકા, મયૂરશિખા. હિં મોરશિખા, લાલમુર્ગા. કં મયૂરશિખે. હાં અસનાને, અસલાન. લાં સિલોસિયા કિસ્ત્રાપી.

મયૂરશિખા+—રસકાળે સ્વાદુ, વસ્થકર્મ વિષે પ્રયત્ન તથા હલકી છે; અને મૂત્રકૃષ્ણ બાલ-ગ્રહ, પિત્ત, કફ તથા અતિસારનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) પથરી ઉપર—મોરશિખાનાં મૂળ યોખાના ધોવારામણમાં વાટી પાવો.

૪૬૩. મોરસ—પં લુતક, સિંધ-ઉચ્ચ લુનિ. લેં સ્વુડ-મુડિલોરા-ફિટકોઝા. મોરસનાં છાતલાં નાનાં હોઈ જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. તેને બારીક કાંચના નેવાં પાંદડાં હોય છે. એનો રંગ કિંચિત્ લીલો, રાતો અને અસમાની એવો ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. એ લાજીવું ફીટકું

* શ્રી પદેજ પોતાના નિષંકુમાં મોરવેલ નીચે આપેલ. દીપણીમાં લખે છે કે, 'મોરવેલનાં પાંદડાં પીકું(નજી, બજી)નાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. મોરવેલનાં પાંદડાં ત્રિદળ હોઈ એનાં પાંદડાં અને ફૂલ મોઢાં હોય છે. એ ઉપરથી આ વેલીને મધુરસા એજ નામ મળેલું છે. એનાં પાંદડાં જેવાં મોઢાં છે, તેવાં જ તે સિન્ધ (ચીકણાં) પણ છે.' ફૂલ બર્હાં ફૂલોનાં જેવાં સફેદ અને અનિશ્ચિત તુરમાં હોય છે. વેલ જમીન પર ફેલાય તેા સાંધાસાંધા પર અંકુર ફૂટે છે. ઔષધરૂપે પંચાંગ વપરાય છે.

મોરવેલ સત્ક, કુષ્ઠકર, સ્વાદમાં મીઠી અને તીક્ષ્ણ છે. પેટમાં જવા પછી ચામડી વાટે બહાર નીકળે છે. બહાર નીકળતી વખતે રક્તચિએને ઉત્તેજિત કરે છે, એટલે પરસેવો આવે છે અને ચામડીની છબનવિનિમય-ક્રિયા સુધરે છે. મોરવેલ કામક છે, એ વિશેષ ગુરુ છે. ચામડી પર મોરવેલની ક્રિયા અત્યંતમૂળના જેથી થાય છે. એનાથી દંત સાફ આવે છે અને મળ પીળા રંગનો બને છે. માત્રા—પાનનું ચૂર્ણ ૨૦ રતી ગ્રહણતા પાણીમાં નાખી ટાંકી રાખવું. પછી તે પાણીના ૩ ભાગ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત પાવું.

ઉપયોગ—ગરમી, ગંડમાળ, રગતજિતી (ગલતકુક), ક્રોધ છવાઈ રોગો પર પંચાંગનો ફીટ આપવો. નવા આમવાતિકજ્વરમાં પણ આ ફીટ આપવાથી પરસેવો આવે છે અને તરસ બેઠી લાગે છે.

મોરવેલનાં કોમળ પાન અને કાળી કડાછાલનાં પાન સમજાશે હાઈરસ કાઢી ૧-૨ દીપાં આંખમાં નાખવાથી, ફૂંદ અને માંસવદ્ધિમાં લાભ થાય છે. દિવસમાં દીપાં ૧ વાર નાખવાં. આ દીપાંથી પ્રારંભમાં ચટકો લાગે છે, પણ નવા દોગમાં લાભ થાય છે. તેમ જ ચક્રપાલના બર્હિચૂનનું ફુગ્ગે એણે થઈ નય છે.

+ આ ઔષધિ તળાવોના કિનારા પર અથવા ચૂનાની પાટી દીવાલો ઉપર, પથ્થરો ઉપર તેમ જ ભેંજ-વાળી સખત જગ્યામાં લાગે છે. આ ઔષધિની શાખા જડમાંથી જ નીકળે છે. શાખાઓના ઉપરના ભાગમાં મોરપીંછામાંના ચાંદના સમાન ગોળાકાર તુસ આવે છે. જે વધારેમાં વધારે એક વેંતની લંબાઈ ભેટશે હોય છે. શાખા ઉપર પાન યતાં નથી. સ્વાદ થોડો કડવો હોય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં હોય છે. તે બે ભાગનાં થાય છે. તેમાં નાની કાળીવાળી ઉત્તમ કહેવાય છે. ફૂલ સપ્ટેમ્બરથી ડિસેમ્બર સુધી આવે છે. ફૂલ લાલ, કાંઈક પીળાં અને થોડા નારંગી રંગનાં હોય છે.

(૧) અતિસાર ઉપર—પંચાંગનું ચૂર્ણ ૧ થી ૨ માસા કંડા પાણી સાથે આપવાથી તત્કાળ અતિસાર બંધ થાય છે. (૨) બાળકોની ઉધરસ ઉપર—મોરશિખાનું ચૂર્ણ ૨ રતી મધમાં મેળવી દિવસમાં ૩ વખત અડધવાથી બહુ જ જલદી ઉધરસનો રોગ નાબૂદ થાય છે. (૩) ગરમધારણ માટે—મોરશિખાનું ચૂર્ણ ૦૧ ટોલો હાઈ ગાળના ધીમાં રોળી ચોથા દિવસથી સાત દિવસ સુધી દોઝ સવારે ક્ષુદ્રાત્તા રોગે ચટાવાથી ગર્મ રહે છે.

(વેદ શાસ્ત્રમાં રામાના લેખ ઉપરથી)

ચીકણું હોવાથી તેના ઉપરનાં ખારીક પાંદડાં કાઢી લઈ તેનું શાક કરે છે અને દોઢાં નાખી દે છે. એનું રાયતું, લાખરી, લગ્નિયાં વગેરે થાય છે. આ લાજી સમુદ્રની આસપાસના કિનારા ઉપર થાય છે એથી કાંઈક ખારી લાગે છે. મોરસના શાકમાં પુષ્કળ કુંગરી અથવા બીજા દાણા નાખવા પડે છે. મોરસનાં લગ્નિયાં પણ સારાં થાય છે.

૪૬૪. મોરસકાંદો—આ નામના છોડ માહુલી કિલ્લા ઉપર ઘણા થાય છે. એ છોડ એક હાથ જાંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં ખારીક હોય છે. એના ભોથામાં કુંગળીના જેવા કંદ થાય છે. ઉપ-યોગ—(૧) કોલેરા અને પેટપીડ ઉપર—મોરસકાંદા મુમારે ત્રણ માસા અને તેટલાં જ ગરવેલીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં અથવા એમાં જ કિંચિત્ શુદ્ધ કરેલાં ઝેરશાયલાનાં ગિયાં અને કાંચિકાનાં ગિયાં ઘસી પાવાં.

૪૬૫. મોહડી ઘોટ—આ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી, એની અંદરની ઝાલ ઘોળા અને તૂરી લાગે છે. ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર—મોહડી ઘોટની ઝાલ ઘસીને પાવી અથવા ઝાલનો રસ ઘસીને પાવો.

૪૬૬. મહાદ—(વાં ચેતકેટિયમ પારવમ) આ કંદ દક્ષિણ દ્રાક્ષ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઘણા જ કુંગાળ લોક એને ખાય છે. એનો વેલો નવ-દશ વર્ષ ટકી શકે છે. એનાં પાંદડાં કપાસનાં પાંદડાં જેવાં અને કિંચિત્ લાંબાં હોય છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર—આ કાદો ખવરાવવો.

૪૬૭. રગતરોહિડો—સં. રક્તરોહિતક. મં. રક્તરો-વી-ડા. હિં. રોહિડો, કુટશાત્મકી. કં. મૂળ મુતલગિડ. બં. રોહા. કાં. ચરૂપલે. લાં. રેમનસ વાઈટીઆઈ.

આ ઝાડ ઘણું જ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં ગૂંદીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર મરીથી મોટા, ગોળ અને રાત્તા રંગનાં ફળ આવે છે. એ ઝાડ કુંગાળ પ્રદેશમાં વિશેષ થાય છે. રગતરોહિડો—તીખો, સ્નિગ્ધ, તૂરો તથા શીતળ છે અને કૃમિ, વ્રણ, પીડા, રક્તવિકાર તથા નેત્રવિકારનો નાશક છે. સફેદ રોહિડાના ગુણ એવા જ છે. ઉપયોગ—(૧) બરોળ વગેરે ઉપર—રગતરોહિડો અને ઠરીતકાનો કલ્ક ગોમૂતમાં ખાવો; એથી પીડા, મેઠ, મૂળ-આધિ, કૃમિ અને ગુદમતો પણ નાશ થાય છે. (૨) છાતીમાં દુખવું હોય અગર છાતીની અંદરનું લોહી બગડેલું હોય તે ઉપર—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ કરી તે તાજાં ઘીમાં આપવું. (૩) શ્વેત-પ્રદર ઉપર—રગતરોહિડાનાં મૂળનો કલ્ક મધમાં આપવો. (૪) રોહિતાશિષ્ટ—રગતરોહિડાની ઝાલ ૪૦૦ તોલા લઈ, થોડી ખાંડી તેમાં ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખી, એથો લાગ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી, ગાળા ઠંડો થયા પછી તેમાં ગોળ ૮૦૦ તોલા નાખી તેમાં ધાવડીનાં ફલ ૬૪ તોલા, પંચંગોલ (લીડીપીપર, ચવક, પીપરીમૂળ, ચિત્રો અને મુંક) ૨૦ તોલા, ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર અને એલચી) ૧૨ તોલા અને ત્રિકુળા ૧૨ તોલા, એ સર્વ તે કાદામાં મેળવી, સારા માટલામાં નાખી, તેના મોઢાને બંધ કરી એક મહિના સુધી એમને એમ રાખી પછી મોઢું છોડવું. આ અરિષ્ટ પીવાથી મૂળવ્યાધિ, સંઘર્ષણી, પાંડુ, હરોગ, બરોળ, ગુદમ, ઉદરોગ, કોદ, અરચિ અને સોજો દૂર થાય છે. (૫) આર પડવાથી બંધાર્થ ગયેલા લોહી ઉપર—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ તાજાં ઘીમાં આપવું અને પાણીમાં ઘસી લેવું કરવો.

+ આઈ. જે લેટિન નામ લખ્યું છે તેનું વર્ણન પદોજ્જે કર્યું છે. એ રગતરોહિડો માહી અને રક્ત-સંપ્રાક છે. એક વર્ષની નૂતી ઝાલનો ક્વાથ કરી તેનું શરબત બનાવી લોહીવાળા મરડામાં આપવાથી લોહી બંધ થાય છે અને દરત સાફ આવે છે. ઘણાં ઝાલ પાણીમાં ઘસી દરરોજ મરડો, સોજા અને લોહીના જમાવ ઉપર આપાય છે. આ રોહિડો ઉપરાંત નીચે લખેલી બીજા ત્રણ ભવના રોહિડાનો ઉપયોગ થાય છે.

(૧) એમૂરા રોહિટક—આ પ્લીવાની ઉપર બહુ જ લાભદાયક છે એટલે આ રોહિડાને ‘પ્લીવાદાર’ કહી રાખ્યો આ ઝાડ બારે માસ લીલું રહે છે. પાન સંયુક્ત લગ્નજન ૩ ફૂટ લાંબાં, ફળ લાલ-બીજાં, નાનાં આંબા જેવાં અને ૩ આંચવાળાં હોય છે. આની ઝાલ પણ માહી છે. આમવાત પર બીજનું તેવ ધોળાય છે. (૨) ટ્રોમેસા અન્ડયુલેટા—આ ભવ ગુન્ડવતમાં વધારે વપરાય છે. પાન દાડમીનાં પાનને મળતાં અને ફલ કેસરિયા રંગનાં આવે છે. શિંગ ૧૮૮ ફેચ લાંબી હોય છે અને લગાણમાં આવે છે. (૩) પાલિગોન

૪૮૦. રતાંદળી—સં મં તેં કં રક્તચંદન. હિં લાલચંદન. કાં સંદલેષુર્ધ. અં સંદલેષુર્ધ. ઇં રેડ સેન્ડલ વૂડ. લાં ડીરાકાર્પસ સેન્ડેલિનસ.

રતાંદળીનાં આડ કારવાર, મૈમુર, ત્રાવણકોર અને મલખાર પ્રાંતમાં થાય છે. જેવાં ઘોળા ચંદનનાં આડ થાય છે તેવાં જ રક્તચંદનનાં આડ પણ થાય છે. એના લાકડાનો રંગ લાલ-રક્ત જેવો હોય છે. રતાંદળીના લાકડાની રમવાની ચીજો વગેરે બને છે. રતાંદળી શીતળ છે. ઔષધોમાં લેપ કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. રક્તચંદન—અતિ શીતળ, કંઠ્યું, ગુરુ, વૃષ્ય તથા વર્ણકર છે; અને રક્તદોષ, પિત્ત, નેત્રરોગ, ઊલટી, બ્રાંતિ, તૃષા, દાહ, પ્રણ, કૃમિ, વિષ, વ્યંથ, ગૂતખાધા, વાતપિત્ત, કફપિત્ત, ક્ષય, ઉષ્ણ તથા રાક્ષસખાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) હેડકી ઉપર:—સોના દૂધમાં રતાંદળી ધસી કિંચિત્ ગરમ કરી તેમાં સિંધવ નાખી પાત્ર કિંવા પાણીમાં મેળવી તેનું નસ્ત્ર આપવું. (૨) અંગ ઉપર અગ્નિએ દાઝવા જેવા દ્રેણી થાય તે ઉપર:—રતાંદળી, મજ્જક, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, એ સર્વને દૂધ, માખણ અગર ઠંડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) તારુણ્યપિટ્ટિકા ઉપર:—રક્તચંદન અને હળદર ભેંસના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) અગ્નિદગ્ધ (દાઝેલા) પ્રણ ઉપર:—રક્તચંદન, વંશલોચન, પાંદડી, જેરુ તથા ગળાનું ચૂર્ણ લીમાં મેળવીને લેપ કરવો. (૫) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ થાય તે ઉપર:—રતાંદળી અને સમુદ્રફળ પાણીમાં ધસી પાવું. (૬) દાહરોગ ઉપર:—સાત માસા રતાંદળી ચોખાના ધોવારમણના સાકર નાખી ખવડાવવી. (૭) બાળકોના અંગ ઉપર દ્રાક્ષીઆ નીકળે તે ઉપર:—રતાંદળી ધસી લેપ કરવો. (૮) ખરજવા ઉપર:—રતાંદળી, ગ્રામીચંદન અને જેરુ ઠંડા પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૯) મહુરા તાવ ઉપર:—રતાંદળી, વાળા, ધાણા, કાળો વાળો, પિત્ત-પાપડો, નાગરમેષ અને સૂંઠ એ દરેક અડધો અડધો તોલો લઈ તેનો કાઢો કરી પાવો. (૧૦) પિત્ત, કંઠ્યવર, દાહ તૃષા, અગ્નિભાંધ અને ઊલટી ઉપર:—રતાંદળી, પશ્ચકાષ, ધાણા ગળા અને લીમડાની છાલનો (દરેક અડધા તોલાનો) કાઢો કરી પાવો.

૪૮૧. રતનગુંળ (વાલ)—સં રતનગુંળ. મં ધોરલાગુંળ. રતનગુંળ. કાં આડલીગુંળ. તાં મંજી, સેમ. તેં બંદી ગુરિતેન્ડ હિં બંદી ગુમચી. બં રક્તચંદન. લાં આરેનેથેરા પેલા-નિના. આ આડ લીમડાનાં આડ જેવાં દેખાય છે; પરંતુ તેનાં પાંદડાં કાંઈક ગોળાકાર હોય છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. આ ગુંળ અથવા વાલતોલાનાં ૪૦ સમાય છે. મુંબઈ તરફ સોનું-રૂપું જેખ-વામાં એનો ઉપયોગ થાય છે.

૪૮૨. રાઈ—સં રાજિકા. મં મોહરી. હિં રાઈ. બં સારિયા. કં સાસીરાઈ. તેં મણ્ડુ. અં ખરદલ. ઇં મસ્ટાઈ સીડ્ડ. કાં સાસ્તી. લાં ખાસિકા જંસિયા.

રાઈના છોડ સુમારે હાથલર જોયાર્છના હોય છે. એ છોડનાં પાંદડાંનું શાક થાય છે. એ લાજ ઉચ્ચ, પિત્તકર અને વાયુહારક છે. રાઈમાં ઘોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે. રાતી કરતાં ઘોળી રાઈ મોટી હોય છે. રાઈના જેવા જ સરસવ થાય છે, તેથી ફેટલાક વેપારીઓ રાઈમાં કદી કદી સરસવનો ભેગ કરી દે છે. રાઈને પીળાં ફૂલ આવે છે. એની ચિંગો તમ્બુ દોઢ તમ્બુ લંબાઈની હોય છે. તેમાં રાઈ હોય છે. રાઈનો બૂદો કરી તેમાં વાટેયું મીઠું અને લીંબુનો રસ નાખી ગાળા કરી રાખે છે; પછી બપોરે ચટણી, રાખતાં અથવા શાક કરવાં હોય ત્યારે તેમાં તે ઘોડી નાખે એટલે તે સારો સ્વાદ આવે છે. રાઈનો અધાણામાં અને રસોઈમાં પુકળ ઉપયોગ થાય છે. રાતી તથા ઘોળી રાઈ—કડવી, ઉચ્ચ, પિત્તલ, દાહકારક, વીખી, વીકણ, રક્તપિત્તકારક, રક્ષ તથા

* મસૂતિરોમ (સુવારોમ) ઉપર—કાળાં ચરી, કઠ, કડાછાલ, લોદર, કુલીંગળ એ પાંચ વસ્તુ એક એક તોલો લઈ ખાંડી ખારીક ચૂર્ણ કરવું. આ ઔષધિની ૧૫ વંદી કરવી. રોજ સવારે તથા સાંજે એક વંદી ખાઈ ઉપર રતનગુંળ (વાલ)નાં પાલનો સ્વરસ ૧ તોલો પીવો. ભોજનમાં અડધી વસ્તુ ખાવી, જેથી નિઘ્રયપૂર્વક સુવારોમ કર વાવ છે. રતનગુંળને હિંદીમાં 'કિનિચ' કહે છે. પર્ય-મનની દાળ, પડંની ડોટલી અને ઘોડા પ્રમાણમાં પી. મીઠું બિલકલ ન દેવું.

અધિદીપક છે, અને વાયુ પીલકા, શુભ, કફ, શળ, મળ, કૃમિ, કડૂ અને કોઠની નાશક છે કાળી રાઈ—શુભ ઉપર પ્રમાણે જ છે, પણ તેથી ઘણી તીક્ષ્ણ છે. રાઈનાં પાદકાંડાં શાક—તીખું, ઉષ્ણ, સ્વાદવાળું, રુચિકર તથા પિત્તકર છે, અને વાયુ, કફ, કૃમિ તથા કઠરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વિષ ઉપર વમન થવા માટે :—એક ચમચો રાઈનો લોટ પાણીમાં નાખી પાવો એટલે ભીલી થઈ વિષ બીતરે છે. (૨) વાયુએ અંગ પકકાઈ જાય તે ઉપર :—રાઈની પોટીસ કરી બાધી અથવા પ્લાસ્ટર મારવું. (૩) પેટપીડ અને અજીર્ણ ઉપર :—રાઈનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ પાણીના ઘૂટકા સાથે પાડું. (૪) શરદી દૂર થવા માટે :—રાઈ મધમાં મેળવી ખાવી શરદીથી પગ વગેરે કડા થઈ જાય તો રાઈનો પગ ઉપર લેપ કરવો. (૫) કણ્ઠમૂળ ઉપર :—જેટનના તેલમાં રાઈ વાટી કણ્ઠમૂળ ઉપર ચોપડી. (૬) ખરેખર અને યકૃત ઉપર :—સિંધવ અને રાઈ સમભાગે એકત્ર કરી ગોમૂત સાથે ૧ તોલો ખાવી (૭) પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે ઉપર :—રાઈના પાદકાંડો થોડો અગરસ મોઢું ભીસુ કરી તાળવે ચોપડવો, તેથી પિત્ત બળી જશે (૮) મૃતગત્તિ બહાર પડવા માટે :—ગાઈ અને ડિંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાજીમાં આપવું (૯) અર્શગવાયુ ઉપર :—રાઈનું તેલ ચોપડવું. (૧૦) નળવિકાર ઉપર :—નથુ માસા રાઈ લઈ તેમાં થોડો કળાયુનો મેળવવો અને ગરમ પાણીમાં મેળવી ગળવો એ પ્રમાણે નથુ દિવસ કરવું (૧) કાખમાંજરી (ખાંબલાઈ) ઉપર :—રાઈ અને કાચ એકત્ર વાટી તેની લુગદી બાધવી, એટલે કાખમાંજરી જલદી ફૂટે (૨૨) સોજા ઉપર :—સચળ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો

૪૮૩. રાકોડી'બાં (રાજગરા કોડી'બાં)—સં મુગાફી હિં ૦ સ ધિની મં સે દાડ, કુટ, કારીટ ૪૦ વાલુકમેક્ક લાં કુક્રિમિસ દ્રાઈગેનસ

કોડીબાના વેલા પ્રમાણે જ રાકોડીબાના વેલા થાય છે રાકોડીબામાં મીઠા અને કડવા એવી

• આ તેલ બહુમાં અરબસ્તાનમાંથી આવે છે એ જેટુન (અં છતુન) નામના ઝાડના બિયામાંથી કાઢે છે જેટુનનું ઝાડ પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં થાય છે એનો રંગ લીલો હોય છે કહે છે કે એ ઉગર વર્ષના આશુખનાથી હોય છે, એથી જ એના બિયાની માળાઓ(તરુણી)ને મુસવમાન લોકો ઘણી પવિત્ર માને છે જેટુનના કબિય.ની અપીવાણી બને બાનુઓ પથ્થર ઉપર ધરી નાખવાથી તેમાં આરપાર કાઢી પાડી શકાય છે હકીમ લોકો એને બીજ કલામાં ગરમ અને રક્ષ માને છે એનો પ્રતિનિધિ ચેરડતેલ અને માત્રા ૧ તોલાની બતાવે છે જેટુન શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્નકર્તા, ચૂરલ, દાંતના પેદાને બળ આપનાર અને પ્રસ્વેદ લાવનાર છે એ પથરીનો નાશ કરે છે અથેજમાં આ તેલને 'ઓલિવ ઓઈલ' કહે છે

ડૉમ્બર દેસાઈના મતમાં રાઈ અને તનવણી ક્રિયા સમાન છે નાની માત્રામાં રાઈ દીપ્ત પાચન, ઉત્તેજક અને સ્વેદક છે મે.ડી માત્રામાં વામક છે રાઈથી જલદી ડવડી થાય છે તથા પાછળથી થકાવટ આવતી નથી રાઈની જલદીથી કોઈ વખત હાનિ થતી નથી બાહ્યોપચારમાં રાઈના લેપથી ચામડી લાલ થાય છે ચામડી અને ચામડીની નીચે રહેલી ત્વચા અને રક્તવાહિનીઓમાં રક્તમિસરણને ઉત્તેજના મળે છે પછી એ બાજુ શ્વેચ થઈ જાય છે લેપ વધારે વખત રાખવાથી ફેફસો થાય છે રાઈ મેળવેલા ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવાથી ચામડીની રક્તવાહિનીઓ પિકસિલ થાય છે અદરની ઇદ્રિયામાં રક્તદબાવ ધરી નય છે રક્તદબાવ ઓછો થવાથી સોજા ડાંતરી જાય છે એટલે રાઈનો લેપ રોગદૂર કહેવાય છે

શોયવાળા રાગમાં અતર્હાઈ હોય તો રાઈનો લેપ કરાવ છે ફેફસાના સોજા, ફેફસાના પડાનો સોજા, ચક્રકોપનો સોજા શ્વાસરોગનો સોજા, બીજરોગનો સોજા, મસ્તિષ્કરોગનો સોજા વગેરે રોગોમાં રાઈના લેપથી બહુ જ લાભ થાય છે તાવમાં ભ્રમને દૂર કરવા માટે ચરદન ઉપર રાઈનો લેપ કરે છે હૃદય અરાક્ર થયા પછી રાઈની માલિસ દાગ, જગ અને હૃદય પર કરાવ છે

સૂચના—રાઈનો લેપ વધારેમાં વધારે ૧ કલાક રાખી પછી ટાંકા પાણીથી ઘોઈ કપડાથી લૂંછીને તેલ અથવા ધી લગાડવું રાઈને દબાવી તેલ કાઢી લીધા પછી થોપાને સૂકી રાખવા એટલે ચુરોપની રાઈના જેવી ઉપયોગી થાય છે રાઈને સાદા કડા પાણીમાં કાલવવી

× કહે છે કે, 'મેળ, ચૂરળ ને વાટી રાઈ, એને શું કરશે બાળવાઈ'

આ પ્રયોગ પાણીમાં નરમ કરી લેપ કરવાનો છે એનો અર્થ અનુસર લીધેલો છે

બે જાત છે. સાધારણ રાક્ષાસીયાં નાખિયેર જેવાં મોટાં થાય છે. રાક્ષાસીયાં ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. કાંઈ કાંઈ એનો કળાં પ્રમાણે શિખરડ કરી ખાય છે. રાક્ષાસીયાં ઉષ્ણ હોવાને લીધે ઘણાં ખાવામાં આવે તો વિદૂતિ કરે છે. રાક્ષાસીયાં—લઘુ, સ્વાદુ, ભેદક, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, તીખાં, પિત્તકર, કષવાં, પાક વખતે ખાટાં, ખારાં અને રુચિકર છે; તથા કફ, વાયુ, અરુચિ અને જઝબો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૂચ્છ ઉપર—રાક્ષાસીયાંનાં બિયાં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં સ્તાંદળી ધસી પાવી.

૪૮૪. રાજગરો—સં ૦ મં ૦ રાજગિરા. હિં. કલાગ્રાધાસ. કં ૦ રાજગિરી. કાં ૦ અંગોગ્રા. અં ૦ હમાહમં લાં ૦ એમેરેયસ પેનિયુલેટસ. કાં ૦ ડાલંગેદો.

રાજગરો હિંદુસ્તાનમાં સર્વ પ્રાંતમાં થાય છે. એના છોડ કમરપૂર જિંયા વધે છે. એને ઘણાં સુંદર રાતાં મલમલ જેવાં ફૂલ આવે છે. એનાં બિયાંને રાજગરો કહે છે. રાજગરાનો રંગ ધોળો હોય છે. કાળા રંગનો રાજગરો પણ થાય છે. રાજગરાનો ઉપવાસને દિવસે ફળાદારને ગાટ ધાણી, ખીર, ડિંવા પૂરીઓ વગેરે કરવામાં ઉપયોગ કરે છે. રાજગરો એકલો કાંઈ વાવતું નથી. ખીમં ધાઓ ભેગો થોડો વાવે છે. રાજગરાનાં પાંદડાંનું સાક થાય છે. રાજગરાનું ધાન્ય શીતળ તથા જડ છે. રાજગરો—ગુરુ, કફર તથા સારક છે; અને નિંદા તથા આજસ કરનાર, પથ્ય, મલાવજ્જલક, શીતળ, રુચિકર, તથા પિત્તનાશક છે. મોટો રાજગરો—અતિ ગુરુ, પથ્ય, સારક, મલાવજ્જલક, અતિ શીતળ તથા રુચિકર છે અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) ખાંડક (એક પ્રકારનું ગૂમક) જલદી ફૂટવા માટે—રાજગરાનું ડીંડું ધસી ચોપડું.

૪૮૫. રાજહંસ—(હંસરાજ, કાળા હંસરાજ, મુગારખીનો પાલો)—સં ૦ હંસપાદી, શીતાંગી, ગોધાપદી. મં ૦ રાજહંસ, ઘોડપુરી. હિં ૦ કાલીઝાંટ, હંસપદી, હંસપગી. બં ૦ કાલીઝાંટ, ગોધાલ લતા. ઇં ૦ મેકન્ડ. હેર-ફર્ન. લાં ૦ એડીએન્ટમ લુન્યુલેટમ. આ છોડ નાના અને ભોંધ બરાબર થાય છે. એ છોડ પડતર જમીનમાં અને જૂની લીંતો ઉપર પણ થાય છે. એનાં પાંદડાં બારીક અને નેકાયેલાં હોય છે. આ વનસ્પતિને ફૂલ આવતાં નથી. આ વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ પાનની પાછળ રહેલ રજથી થાય છે. ઉપયોગ—(૧) નાના બાળકોની ઉધરસ ઉપર—રાજહંસનાં પાંદડાં ખાવાના પાનમાં મૂકી શક્તિ પ્રમાણે ખાવા આપવાં. (૨) હરતાલના વિષ ઉપર—રાજહંસનાં પાંદડાંને રસ કાઢી પાવો. (૩) સ્ત્રીના દૂધવિકાર ઉપર—રાજહંસનાં પાંદડાં સૂકવી તેની ખીર ગાયના દૂધમાં કરી તેમા સાકર નાખી તે પાવી. એથી નવું દૂધ આવે છે.

૪૮૬. રાતી રીંગણી—(ટામેટાં)—સં ૦ રક્તવૃત્તિક. મં ૦ તાંબેડાં, તાંબડી રીંગણી, ખરુંજ-વાગે. હિં ૦ વિલાયતી સંટા, રખાટર, વિલાયતી બેગન. ઇં ૦ ટામેટો. લાં ૦ લાઈસિપ્સિકમ, એમ્બુલેટમ. આ છોડ ચિરંજીવ જેવા થાય છે, પરંતુ પાંદડાં બારીક હોય છે. રીંગણીનું અને એનું કાંઈ મળતાપણું નથી. એને સુંદર ઇવરગ્રીન જેવાં રાતાં ફળ આવે છે. તે ઉપર પાતળી કુંગળીના જેવી છાલ હોઈ અંદર વંટાક જેવો ગર્લ અને બિયાં હોય છે. ખ્રિસ્તી-અંગ્રેજોમાં જ આ લાજીને બહુધા ઉપયોગ થાય છે. ટામેટાં ખાવાથી રક્તવિકારમાં લાલ થાય છે. દાંતમાંથી લોહી પડતું, મસોડાં સૂકવાં, શરીર પર લાલ ચાકાં પડવાં, એ એક પ્રકારનો રક્તવિકાર છે. એમાં એ ફળ બહુ જ લાલદાયક છે. શરીરપોષક અને શરીરવર્ધક દ્રવ્ય ટામેટામાં વધારે રહેલું છે. માટે એ શાક ઉત્તમ ગણી શકાય છે.

૪૮૭. રાતી પીલુડી—સં ૦ કાકાદની, કાકમારી, કાકમી. મં ૦ કં ૦ તેં ૦ બં ૦ કાકમારી. તાં ૦ કાકમૂઢી. મલં ૦ લિજમુ. કાં ૦ ગરુડફળ. પંજળ-નેવમલ, ઉષ્ણેર. બેં ૦ એનેમિટાં, કોડયુલસ.

કાકમારી (રાતી પીલુડી) ના વેલાની ઉત્પત્તિ કોંકણમાં થાય છે. પાન હલ્કાકાર, ગોળાના

+ ગુણધર્મ—કડવી, કાંઈક માલી, કાસહર અને કફન છે. બાળકને માટે ઉત્તમ ઔષધિ છે. માત્રા—૧-૩ રતી. પંચાંગનું શરબત વધારે વપરાય છે. બાળકને માત્રા એાધી આપવી, માત્રા વધારે થાય તો જલદી ધઈ જાય છે. જલદી થવી એ કફરોગમાં લિટકર છે.

કરતાં મોટાં હોય છે. એનાં ફળ બાજુડિયા રંગનાં હોઈ દ્રાક્ષ જેવડાં હોય છે. ફળ સુકાયા પછી કાળાં મરી જેવડાં કાળા રંગનાં દેખાય છે. સ્વાદ બહુ જ કડવા અને વાસ મોરા તેલ જેવી આવે છે. એ એક ડીંટામાં બે અથવા ત્રણ ફળ થાય છે. દરેક ફળમાં ગોળ ખીજ, હોય છે. આ વનસ્પતિ ઘણી જ ઝેરી છે. કાકમારીના ફળના રંગમાં હુબ્ધ રહી કાગડા તે ફળ ખાવા બંધ છે; પરંતુ તેને ઝેર ચઢી તે મરે છે. એથી એ વેલાનું કાકમારી એવું નામ પડેલ છે. એનાં ખીજ ઘણાં કડવાં હોઈ કૃમિનાશક છે. રાત્રી પીણુડી—કડવી, ઉષ્ણ, ગરમ, દિવ્ય, રસાયની અને રુચિકર છે. એ વાતદોષનો નાશ કરનાર તથા પલિતરોમ (અકાળે કેશ ધોળા થવાનો) ને અટકાવનારી છે. +

૪૮૮. રાત્રી કોણું (પિત્તકોણું-પતરકોણું)—સં મહામધુસ્લા. ૪ મં ભોપળા તાંબડાં. હિં ૦ મીકાકદ્. બં ૦ સુરરકુઝા. મલાં ૦ કુળમમ્. કં ૦ બૃદિકુળમ. અં ૦ બળન્ટ ગોડ, રેડમ્પડીન. લાં ૦ કચુકરણિટા મેફિસમા, કચુકર ગિટાપેપો. રાત્રી કોણાના વેલા ઘણા જ લાંબા વધે છે. એને ખીજાં ફૂલ આવે છે. વેલાને ફળ પુષ્કળ લાગે છે. કોઈ કોઈ કોણું આસરે પંદર ફોરનું હોય છે. એ કોણાનો રંગ ખડારથી અને અંદરથી રાતો હોય છે. આ કોણું પોષ્ટિક છે. એને બાકીને ખાય છે. એનું શાક, હલવો, લગ્નિયાં વગેરે ઘણા પદાર્થ બને છે. રાત્રી કોણાના વેલા—મધુર, શીતળ, રુચિ-કર તથા તૃપ્તિકારક છે; અને દાહ, બળ, મૂત્રરોગ, સ્તવદોષ તથા શોષનો નાશ કરે છે. કુમળાં ફળ—અતિ મધુર, શીતળ, રુચિકર, તર્પણ, પોષ્ટિક, વીર્યકારક તથા. બલપ્રદ છે; અને શ્રમ તથા બ્રાતિનો નાશ કરે છે. પાકાં ફળ—કડ કરનાર, યુરુ તથા મધુર છે અને રક્તવિકાર, દાહ તથા તપાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પોષ્ટિક લાડુ—રાત્રી કોણાનાં ખીજને ઊલી કાર્ધક ધીમાં શેફી સાકરના પાકમાં નાખી તેના સુંદર લાડુ વાળવા. એ લાડુ ખાવાથી શરીર પ્રુષ્ઠ થાય છે (૨) વીંછીના ફંશ ઉપર:—રાત્રી કોણાનું ડીંટું બસી ચોપડું. (૩) ઉંદરના વિષ ઉપર:—કાળા કોણાનું ડીંટું બસી ચોપડું.

૪૮૯. રાત્રી જંગલી કે વન)તુલસી—સં વૈજ્યંતી, બર્બર, અગ્રગધિકા. બં ૦ વનતુલસી, બાહુર્ધ તુલસી. કાં ૦ અડીતુલસી. મં ૦ રાત્રી તુલસી, કાળા બાબરી, વૈજ્યંતી તુલસી. હિં ૦ બાબરી, વનતુલસી. કં ૦ કાડતુલસી. લાં ૦ ઓસિમ્ કેનમ્.

જેવા તુલસીના છોડ હોય છે તેવા જ રાત્રીતુલસીના છોડ હોય છે. આ છોડની લિંચાઈ ૨-૨૫ ફૂટ હોય છે. રાત્રીતુલસીનાં પાંદડાં તુલસીનાં પાંદડાં કરતાં મોટા હોય છે. એની વાસ સારી આવે છે. એ છોડ ઉપર તોરા પણુ મોટા આવે છે. રાત્રીતુલસીનાં બિયાં કાળા રંગનાં અને કિંચિત્ રાતાં તથા ખસખસના જેવડાં મોટાં હોય છે. એ પાણીમાં નાખવાથી ફૂલે છે. રાત્રીતુલસી—ઉષ્ણ, સુગંધીવાળી તથા તીખી છે; અને પિચાયબાધા, જીવહી, વાયુ, ત્વગદોષ, વિષ તથા વિસર્જનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) રાત્રી આમાંસ (લોહીવાળા મરડા) ઉપર:—રાત્રીતુલસીનાં બિયાં

+ ડોહર દેસાઈ લખે છે કે, રાત્રી પીણુડી (કાકફળ) ઝેરી, કૃમિન અને ચર્મરોગનાશક છે. અતિ સુદમ માત્રામાં આપવાથી ભૂખ લગાડે છે, અન્ન પાચન કરે છે તથા પરસેવાને અને સ્તેષ્ઠને ચોંટા કરાવે છે. મોટા પ્રમાણમાં આપવાથી હૃદયની તીવ્ર પેટમાં દર્દ થાય છે, બચાસાં આવોને જીલડીએ થાય છે, આસેપ આવે છે તથા રોગી બળપ્રગટ કરીને બેહુલ રહી જાય છે. કાકફળની કિંમત અદીણીથી વિરુદ્ધ છે, જેટલે અદીણું ઝેર ચડ્યું હોય તે તે ઉતારવા માટે કાકફળ અપાય છે. રક્તાબિસરણ પર અદીણી ને કિંમત થાય છે, તેનાથી વિરુદ્ધ કિંમત કાકફળની થાય છે. કાકફળ હૃષ્ટરોગમાં પરસેવા બંધ કરવા માટે અપાય છે. તેની સાથે ખાસ કરીને જસદ મરમ અપાય છે. કૃમિજન્ય ચામડીના રોગો પર કાકફળનો મહત્ત્વ લગાડાય છે. ૨૦ રતી ચૂણનો ૪ તેલા ધીમાં મેળવીને મલમ કરાય છે. જો અંજ પર જનમ હોય તે આ મલમ લગાડવા નહિ; કારણ એમાં રહેલું ઝેર ચામડીમાંથી લોહીમાં આસુ બને છે. આમાં કૃમિન ધર્મ હતમ છે. પાન લાડી પોટીસ કરીને વાળાના હિંદ પર બંધાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× ‘મહામધુસ્લા’ આ નામ મોડી તુળી(ફખી)નું છે, પણ વર્ણન પદકોણાનું છે; રાત્રી કોણા ઉપ-રાંત સાકરકોણું(પોળી હાલતું પદકોણું) નંબર પદમાં લખેલું છે. પદકોણાના સંસ્કૃત નામમાં ઉપનામરૂપે ‘મહામધુસ્લા’ કોઈ કેરામાં દાવાય મ્દિ પરદેએ ભોગેલું હશે, નેથી અર્થી લખેલ હોય એમ અનુમાન થાય છે.

કંડા પાણીમાં, પલાળી રાખી તેમાં ખાંડ નાખી દિવસમાં બે વાર પાવાં. (૨) બાળકોની ઊલટી ઉપર:—રાનતુલસીનો રસ પાવો. (૩) કોઠામાંની ઉલ્લુતા અને મૂત્રદાહ ઉપર:—રાનતુલસીનાં ગિયાં રતે કંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તેમાં ગાયતુ તાણું દૂધ પાશેર અને સ.કર ૨ તોલા નાખી અંદર હાથ નહિ ધોલતાં લાકડીથી હલાવી પીવું. (૪) ગ્રણુ ઉપર:—રાનતુલસી અને રાનતલેનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી ૨૧ દિવસ પાવા. પથ્થ—અન્નણી, ઘઉં અને તુવેર સિવાય કાંઈ ખાવું નહિ. (૫) કોઠામાંની ગરમી, મૂત્રદાહ અને અતિસાર ઉપર:—રાનતુલસીનાં ગિયાં ૧ લાગ, અને એકથી છૂરું (ઈસબગોલ) ૪ લાગ મેળવી તે બંનેની બરાબર વરિયાળી મેળવવી. પછી સર્વના સમાન ભાગે સ્વાકર નાખી, તે રોજ ૧ તોલો દૂધમાં અથવા પાણીમાં પાવું. (૬) મૂત્રાઘાત ઉપર:—રાતે કંડા પાણીમાં રાનતુલસીનાં ગિયાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેમાં ઘોડી સ્વાકર નાખી પાવાં.

૪૯૦. રાનપેટારી (જંગલી કાંગસી)—આ ઝાડ વગડાઉ છે. એની જિંચાઈ સુમારે બે-ત્રણ માથોડાં હોય છે. એનાં પાંદડાં હથેળી જેવાં મોટાં હોઈ આકારમાં પેટારી (કાંગસી)નાં પાંદડાં જેવાં જ હોય છે. એ ઝાડની કુમળી છાલ કાગળ દરવાના ઉપયોગમાં લેવા જેની છે.

૪૯૧. રાનમોગરો—સંઠ માધરી, વાસંતી, વાર્ષિકી. ૪૦ ફુટર-રી. શુભ મિખલિયો. હિંઠ વેલ. તાંઠ કદ મધિગે. તેંઠ અડવિમત્તે. તુંઠ એફોલી. મલાંઠ કટું મલિકા. કંઠ કાંઠ મલિકે, કાંઠ ઇશંતિગે. લાંઠ જસ્મિનમ્, આંશુસ્તિક્કાલિયમ્, જસ્મિનમ્ પ્યુલિસેન્સ.

રાનમોગરાનાં જ્વેલાને 'કસ્તૂરી મોગરો,' 'મધુમાધવી' એમ પણ કહે છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે; તથા ફૂલ ઘોળાં-શુભ હોઈ જાંઘનાં ફૂલ કરતાં મોટાં હોય છે. એ વેલી જંગલમાં ઘણી હાય છે. ફૂલનો બહાર વસંતઋતુમાં હોય છે. એ ફૂલ ખાલે એટલે એની ચારે તરફ મધુર સુવાસ આવે છે. રાનમોગરો—તીખો, કડવો, તૂરો, મદગંધી, મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, કાંમ, ત્રણ, દાહ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) આંખોમાં ટળી હોય તો:—રાનમોગરાનાં પાંદડાંનાં બે પૈસાભાર રસમાં તેટલું જ ઘી નાખી ત્રણ દિવસ પાડું. (૨) કફવિકારે બાળકને વાયગમન થાય તો:—રાનમોગરાનાં પાંદડાં સાત લઈ તેમાં મરી સાત અને લસણની કળાઓ સાત, સરગવાની છાલ ૪ માસા અને રાતી હસાણીની છાલ ૪ માસા એ સર્વ એકત્ર કરી કંડા પાણીમાં વાટવું અને વજ્રાળ કરી એક તોલા પર્યંત રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે એક વાર પાવાથી ઊલટી કિંવા રેચ થઈ વિકાર શમી જાય છે. (૩) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:—રાનમોગરાનું પાંદડું અધું, રાત્રા અગિયારનાં પાંદડાં ચાર અને મરીના દાણા બે વાટી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં અડધની દાળ જેટલો ફુલાવેલો ટંકલુખાર અને રસ જેટલું મધ નાખી ચાટવું કરી આપવું.

૪૯૨. રાનલીડી—એમાં બેત્રણ જાત છે. એકના છોડ માથોડું જિયા વધે છે અને બીજી ફૂલ જમીન ઉપર જ પ્રસરે છે. એના છોડ જિયા વધતા નથી. રાનલીડીના છોડ સર્વત્ર થાય છે. એ છોડને જે લીંડા આવે છે, તે કુમળા હોય ત્યારે તેનું ઢાઈ ઢાઈ સાક કરે છે અને જૂના થયા પછી અંદરના દાણાની કઢી કરે છે. એ ઝાડ સૂકી તે ઉપરની છાલ કાઢી પછી ખાંડી તેમાંથી જે લોટ નીકળે છે તેના લાકડાં કરી પુજા મેળવવા માટે ઢાઈ ઢાઈ ખાય છે. છોડનું સત્ત્વ પાનુ ઢાઈ કાઢે છે. એ છોડનાં મૂળ રંગના કામમાં ઉપયોગી છે: તેમ જ એમાંથી રસા કાઢવામાં આવે છે. ગામાંતક, કણ્ઠક, વેંચુલાં, સાવંતવાડી વગેરે રથો એનાં મૂળ જુદી તેનો રસ કાઢે છે. આ

• રાનમોગરો, 'કસ્તૂરી મોગરો,' મધુમાધવી એ સર્વ એક જ જાતની વનસ્પતિ છે. સર્વ જાતોમાં ફૂલનો બેદ છે. શી પદ્ધતિએ વાસંતી, વાર્ષિકી, કરવીમલિકા, મલિકા, જનમલિકા અને મુદ્ગર એ સર્વ જાતોનું નિષ્કર્ષમાં રાજનિષ્કર્ષ અનુસાર અલગ અલગ વર્ણન કરેલું છે. લગભગ મળતી જાત હોવાથી ઉપનામ તરીકે એક વસ્તુને બીજું નામ આપી શકાય છે એ જ રીતે રાનમોગરાને આડી 'કસ્તૂરી મોગરો' અને 'મધુ-માધવી' ઉપનામ તરીકે કહે છે. નિષ્કર્ષમાં લખે છે કે, કરવી મોગરો એ રાનમોગરા (કસરી)નો બેદ છે. એનાં ફૂલો રાનમોગરાનાં ફૂલો કરતાં મોટાં અને ગ્રાણ થાય છે.

રસ શુદ્ધતા જેવા બોડા અને ચીકણો હોય છે. એનો રંગ કરવાની, રીત—લીંડાની બારીક ભૂખી અને રંગ એમાં નાખી ઘૂટે છે. એ રંગને અબ્રક કહે છે. ઉપયોગ—(૧) ગયેલું પુરુષત્વ આવવા માટે—રાનભીંડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાણેર દૂધમાં નાખી પાવું. (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર—રાનભીંડાનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી ઘી અને સાકર નાખી પાવું. અથવા રાનભીંડાનાં મૂળ, લીલાં ગોખરુ અને ઘોળી ભ્રમ્હીનાં મૂળ—એ દરેકનો એકેક તોલો રસ કાઢી તેમાં મરવાનાં ખિયાં ત્રણ માસ નાખી વાટવાં અને તેમાં એક તોલો મધ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે ત્રણ દિવસમાં પ્રમેહ મટી રક્તશુદ્ધિ થાય છે અને ધાતુવિકાર નાશ પામે છે.

૪૮૩. રામફળ—સં ૦ મં ૦ વ ૦ રામફલ. હિં ૦ લવની. છં ૦ નેટડ કસ્ટડં એપલ. લાં ૦ એનોના રેટિક્યુલોટા. એ ઝાડ ઘણું જ જાંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં અશોકનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એની ઊંચાઈ ૬૦ ફીટ હોય છે. રામફલ મોટાં અને તેનો રંગ રાતો હોય છે. એનાં ખિયાં સીતાફળીનાં ખિયાં જેવાં હોય છે. એ ફળ સીતાફળ જેટલાં ઠંડાં નથી. એનું લાકડું ધમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. રામફળ—સ્વાદુ, મધુર, વાતુલ, કફકર તથા ખાટું છે; અને દાઢ, પિત્ત, તૃપ્ત, શ્રમ તથા મુધાનો નાશ કરે છે.

૪૮૪. રામખાણ (પાનખાજરિયું)—સં ૦ અપર્વદંડ. મં ૦ રામખાણ. હિં ૦ તૈં ૦ રામથર. કં ૦ રામસપ્ત, ચરગોલું. લાં ૦ ટાઈફા એલેક્ઝાન્ડ્રીઆના.

વહેણમાં કિંવા જળાશયમાં ઢીંચણુલર પાણીમાં પાનના છોડ જેવા કિંવા બાજરીના છોડ જેવા માથાકું જાંચાઈના આ છોડ થાય છે. એનાં પાંદડાં બાજરીનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. બાજરીની માફક એને બાજરિયાં આવે છે, તેને પાનખાજરિયું અને ઘાખાજરિયું કહે છે. અગાઉ એ પાનખાજરિયું સૂકવી તે ઉપરનું ૩ ચક્રમક સળગાવવાના ઉપયોગમાં લેતા હતા. એ પાનખાજરિયાં તેલમાં બોળી સળગાવવાથી કાકડાની પેઠે બળે છે. માટું પાનખાજરિયું—મધુર કડવું, ઉષ્ણ, કિંચિત વાતુલ, બલકર તથા વીર્ષપ્રદ છે; અને કફ, પિત્ત, ક્ષય ભ્રાંતિ તથા મદનો નાશ કરે છે. લઘુ રામખાણ—એને સં ૦ ‘અપર્વદંડ’ અને મં ૦ ‘વારોળા (જોળ) લવ્હા’ એમ કહે છે. ઉપરના શુણ્ઠના જેવા એના થોડાક શુણ્ઠ છતાં કિંચિત ઉષ્ણ, રુચિકર, રસ વખતે ખાટું, તૂરું તથા પિત્તલ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) જખમ ઉપર—પાનખાજરિયાની રાખ તેલમાં ખરક કરી ચોપકવી એટલે જખમ જલદી રૂઝાઈ બળે છે. (૨) લગાદર ઉપર—પાનખાજરિયામાંનું ૩ હિંદ્રમાં નિત્ય લરતા જવું એટલે જલદી શુણ્ઠ આવે છે.

૪૮૫. રામેકા—સં ૦ દધરહા. મં ૦ રામેકા, રામી, રામિટા. કં ૦ રામિ મુકુટ. તાં ૦ મલાઈ વિરલન. લે. લેસિસોસિફન એરિયો સેફલસ.

એનાં પાંદડાં ત્રણચાર અંગળ લાંબાં હોય છે, પરંતુ તેટલાં પહોળાં હોતાં નથી. એ ઝાડ ઘણું જ મોટા થાય છે. એને ખીડાં અને ઘોળાં-પીળાં ફૂલ આવે છે. એનો રસ આંખોને લાગે તો ઘણું નુકસાન થાય છે; માટે આ રસ આંખોને ન લાગે તે માટે સાવચેતી રાખવી. આ ઝાડ કુંગરાળ પ્રદેશમાં ઘણું થાય છે. એનાં લાકડાંની રાખથી દાંત પડે છે એમ કહેવાય છે. એ ઘણું ગરમ છે. x

૪૮૬. રાયઆમળી (ખાટી આમળી)—સં ૦ લવલી. મં ૦ રાયઆમળી, કાયઆવળા. હિં ૦ હરફરેવડી. બં ૦ તોપાડ-લ, લોઓપાડ. લાં ૦ ફાઈલિન્થસ ડિસ્ટિક્ત. ડો ૦ રાનીવાળો.

આ ઝાડને ‘હરપરેવડી’ પણ કહે છે. આ ઝાડ સાધારણ રીતે મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ગરમાળાનાં પાંદડાં જેવાં અને લાંબાં હોય છે. એ ઝાડના અંગ ઉપર ફળના શુણ્ઠો આવે છે. એનું અથાણું પણ કરે છે. રાયઆમળી—તૂરી, ખાટી, કડી, રુચિકર, પ્રિય, રક્ષ, સ્વાદિષ્ટ વાતુલ, લઘુ, વિશદ તથા મુગધિવાળા છે; અને કિંચિત મધુર છતાં કફ, પિત્ત, વાતપિત્ત, મૂત્રાશ્મરી તથા અર્શનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) લુલાખ થવા માટે—રાયઆમળીની ઊલના રસમાં

x રામેકાની છાલ ચામદી પર ઘસવાથી બળતરા થાય છે, તે બાજ સ્પર્શ બંધ છે અને તેના ઉપર ફેલ્ડો થાય છે. છાલનો ઉપયોગ આજલાં મરવા માટે કરે છે.

મરીની બૂટી, પાંચં સવંગ અને ખીલી વાટી તે રસ પાવે. ઉતાર—ઘી અને ભાત. (૨) અંગ ઉપર પિત્ત ઊઠે છે તે ઉપર:—રાયઆમળાનાં પાંદડાંને અથવા રાયઆમળાનો રસ કાઢી તેમાં ઘી અને મરીની બૂટી નાખી સારી રીતે કઢવી તેનો સર્વોચ્ચ લેપ કરવો. (૩) નાડીમણ ઉપર:—રાયઆમળાની છાલનો રસ ૨ તોલા તથા આમળાની છાલનો રસ ૩ તોલા એકત્ર કરી તેમાં પાંચ તોલા ગાયનું ઘી નાખી ૭ દિવસ પાવું.

૪૯૭. રાયણુ—સં ૦ રાનદની. મં ૦ ખીરાણી, રાંજની. હિં ૦ ખીરની. ખં ૦ કશીરની, ક્ષીર-ખેમૂર, કં ૦ ખીરાણીમારા. ઇં ૦ ઓળટપુસલીન્દક માર્ધમુસોપ્સ લાં ૦ મિમેસોપ્સ હેક્ટેન્ડ્રા.

રાયણુનાં આડ શુદ્ધરાત પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એ આડ મોટાં થાય છે. રાયણુનાં પાંદડાં બહુલીનાં પાંદડાં જેવડાં હોય છે અને ફળ કડવા લીમડાની લીંબોળાએ જેવાં હોય છે. એ ફળ ખાવાથી મોડાં લાગે છે. તે ઘણું ઉષ્ણ છે. રાયણુનું લાકડું કઠણ અને ચીકણું હોય છે; માટે રંગારી લોઢા રંગેલા કપડાની કુંદી કરવા માટે તેની સોડીએ કરે છે. રાયણુ—મધુર, શુર, તર્પણ, વૃધ્ધ, સ્થૂલતાકારક, હૃદય, શીતળ, માદક, સ્વાદુ, તૂરી, પાકકાળે ખાટી, ધાતુવર્ધક, મલસ્તંભક, રચિ-કર અને પૌષ્ટિક છે. વળી તૃપા, મર્દા, મદ, પ્રાંતિ, ક્ષય, ત્રિદોષ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે ઉપશોભ—(૧) અપસ્માર ઉપર:—રાયણુના આડ ઉપરની ગટ્ટો અંગારામાં શેડી તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૨) વાતપિત્ત, પ્રદર અને રક્તપિત્ત ઉપર:—રાયણુ અને ઠોડીનાં પાંદડાં ઘીમાં શેડી તેનો કઢક આપવો (૩) જ્વરપ્રાપ્તિ માટે:—રાયણુની મીંજે કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં ધારણ કરવી.

૪૯૮. રાસ્ના—સં ૦ ૫ં ૦ કં ૦ તૈં ૦ હિં ૦ રાસ્ના. ફાં ૦ રાસન. અં ૦ જંજમિલશાખી લાં ૦ વેંડા રોકસ-બુધીઆર્ધ. ઇં ૦ ટીલોદોરા આર્યમેટિકા. સિં ૦ રાસના. પં ૦ રિપરીસને, કંકુબુદ્ધિ.

+ રાસ્ના સંદિગ્ધ ઔષધિ છે. અહીં લેટિન નામ વેંડા રોકસ-બુધીઆર્ધ લખ્યું છે, તે ડોક્ટર દેલચાંદે હિંતે આપ્યું છે. તેને શુદ્ધરાતમાં વાંદો કહે છે. વાંદાની ઘણી ભત છે. લેટિનમાં જુદાં જુદાં આડ પરનાં વાંદાએને નામ જુદાં જુદાં આપ્યાં છે. આંખાના આડ પર જે વાંદો થાય છે તેને વેંડા રોકસબુધીઆર્ધ કહે છે. આ વાંદામાં વેદનાસ્થાપન ધર્મ નથી. ડોક્ટર દેસાઈએ જણાવ્યું આમવાતા રોગીઓને એ આપીને ખાવડી કરેલી છે. રાસ્તીય રાસ્ના વેદનાસ્થાપન છે એટલે ડોક્ટર દેસાઈના મતમાં ઇન્ધુલા હેક્ટેનિયમ અને ઇન્ધુલા રેસિમેસા, એ બંને સાચી રાસ્ના છે. એ ઉપરાંત ખીજ બે ભતની રાસ્ના વપરાય છે. એ ચારે ભત કંપોઝિટી વર્ગની છે. ડોક્ટર દેસાઈએ રાસ્નાનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:

(૧) પહેલી ભતના રાસ્નાના ઓડ કમર નેટલા જોયા હોય છે. આડ રસભરિત હોય છે, પાન સાધારણ એવશીનાં પાન જેવાં હોય છે. મૂળ લગભગ ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧-૨ ઇંચ નાડાં હોય છે. તાલુ મૂળ મોંસલ અને રસભરિત હોય છે. એના ટુકડાં લેખા અથવા આડા બનદરમાં મળે છે. આડા ટુકડાંમાં વ્યાકાર દેખાવ જણાય છે. (૨) ખીજ ભતની (હિંદુસ્તાની) રાસ્નાના ઓડ માણસની જોયારી નેટલા બિચા હોય છે. પાન એવશીનાં પાન જેવાં નાડાં દાંતાવાળાં હોય છે. મૂળ બહુવાર્ષી, મોડું, નડું, મૂળના આકારનું અને નડું હોય ત્યારે સફેદ હોય છે, અંદર ચક્રાકાર હોય છે. સુગંધ કપૂર જેવી તેજ તથા સ્વાદ કડવા, સુગંધી અને ભેરવાદ અને કેટલાક સમય સુધી રક્તવાળો હોય છે. ચાવવાથી વજના સમાન લાળ ઝટે છે; ખાંડવાથી ચૂર્ણ પીળું સફેદ થાય છે આ મૂળ અખંડ મળે છે. એ આડનાં મૂળ ઈરાન, ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની અને અમેરિકામાં વપરાય છે. અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને જર્મનીમાં રાજમાન્ય થયેલ છે.

ઉપર કહેવી રાસ્નાઓમાં કાંઈક ભેદવાવાળું તેલ, થોડી દાઢક રાજ, એક કડું તત્ત્વ, મીઠું અને રાસિક-કપૂર (ઈન્ધુલિન) મળે છે. એ રાસિકકપૂર વાસરહિત અને સ્વારહિત સફેદ ચૂર્ણરૂપ હોય છે. એ રાસ્નાના શુદ્ધ સમાન રાસ્નાના શુદ્ધ મનાય છે. ઉપર કહેવી રાસ્ના કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, પાચક, વાતહર, ઉતેજક, કંકન, શ્વાસહર, કાસહર, નવરત્ન, રોગહર, ચર્મરોગનાશક, ઉદરવાતહર અને વિષદન છે. મગજ, હોઝરી, વધ અને ગર્ભાશય પર ઉતેજના ભતાવે છે તેમ જ એ ક્રીટાલુનાશક અને દુર્ગંધહર છે.

માત્રા—૧૦થી ૩૦ રતી. પ્રતિબિંધ ઉપરેટ. ઉપદેશ—રાસ્ના પાચન છે માટે અપચન રોગમાં આમ-રસની પ્રમાણતા હોય તો રાસ્ના અપાય છે. વાતહર હોવાથી આંધ્રા અને ઉદરપીડા પર વપરાય છે.

રાસ્ના ફેફસાંના બધા રોગોમાં વપરાય છે. જેમ કે—શ્વાસ, બૂનો શ્વાસ, નસિકાનો સોજો, ક્ષય, ફેફસાંના પડદાનો સોજો આવીને પાર્શ્વશ્વ નીડળું ધ્રુવાદિ રોગો પર રાસ્ના અપાય છે. રાસ્નાથી સોજો

રાસ્નાની મૂળરાસ્ના, પત્રરાસ્ના અને તણુરાસ્ના, એ ત્રણ ભાત છે. તેમાં મૂળરાસ્ના ગુણમાં શ્રેષ્ઠ છે. એને ખડકીરાસ્ના કહે છે. એ વિશેષે કરીને ગુળરાતમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં મહાબળેશ્વર, માધેરાન વગેરે પવિત્ર ઉપર કવચિત્ મળે છે. એનાં 'દાહણ' જેવાં બારીક મૂળ હોય છે. પત્રરાસ્ના પંબળ પ્રાંતમાં અને અયોધ્યા પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ બીજે સ્થળે મળતી નથી. એવું 'કડવી સેના' એવું પણ નામ છે. સિંધી લાખામાં એને 'રાસ્ના' અને પંબળીમાં 'રીવરીસે' કે 'કઠુબુદ્ધિ' એવાં નામ છે. એ વર્ષાધિ ક્રુષ્ણ છે. એનાં ઝાડો પેશાવરમાં મળે છે. તે ૪-૬ ફૂટની જાંઝારીનાં હોય છે. એ તારાકૃતિ ફૂલના વર્ગમાંની છે, જેને અંગ્રેજીમાં કંપોઝિટી વર્ગ કહે છે. એનાં પાંદડાં પીત્ત (બળ) નાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. રોયલ સાહેબે હિમાલય ઉપરની વનસ્પતિના વિવરણને જે ગ્રંથ લખેલ છે, તેમાં તે લખે છે કે, તેમણે આ પત્રરાસ્નાનાં પાંદડાં ભૂલીને પીત્ત (બળ) નાં પાંદડાં સમજી ફ્રાંકનર સાહેબ તરફ મોકલ્યાં હતાં. પત્રરાસ્નામાં સારક ગુણ છે; પરંતુ મીઠીઆવળ કરતાં કમી છે. વેપારી લોકો આ સારક ગુણને લીધે મીઠીઆવળનાં પાંદડાં સાથે આનાં પાંદડાંને ભેળ કરે છે. સિંધ પ્રાંતમાં ગાંધી લોકો આ વેચે છે. આ પત્રરાસ્નાની ગંધવા કડવી સેનાનાં (મીઠીઆવળનાં) પાંદડાંની હાલમાં બોર્ડન સાહેબે રાસાયણિક પરીક્ષા કરેલી છે. તે સ્વાદમાં ખારાં અને મુગધી છે. તેમાં ક્ષાર, કૌસુક (ચમર જેવો પદાર્થ) અને એક સેન્દ્રિય ખટાર્થ પણ જણાય છે. તે ખટાર્થનું અદ્યાપિ રસાયનશાસ્ત્રી-ઓએ નામ આપેલ નથી અને તેની રાસાયણિક રચનાની શોધ પણ કોઈએ મેળવેલી નથી. ઉદયચંદ્ર દત્તનો એવો તર્ક છે કે, રાસ્નામૂળ બે ભુદી ભુદી વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. રાજનિધંદુરે રાસ્નાપંચકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; પરંતુ બીજાં દર્ધ પણ નિધંદુરમાં તેનું નામ મળી આવતું નથી. ઉપરનાં મૂળ, પત્ર અને તણુ એ ત્રણ ભેદ માત્ર પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ એક પ્રકારથી રાસ્નાપંચક પણ ર્ધ શકે છે. તે એ રીતે કે, બે પ્રકારની નાકુલી (નોળવેલ) ને એમાં સમાવેશ કરવો. એક નોળવેલ અને બીજી કંદ નોળવેલ એમ બે ભેદ મળી આવે છે. ડોક્ટર મન્નીએ ઉત્તર કાનડા પ્રાંતમાં દેવમણિ ઘાટ ઉપર મૂળ નોળવેલના નાના રોપા મેળવ્યા છે. તેને સામાસામા આવનારાં પાતળાં પાંદડાં ૪-૫ ઇંચ લંબાઈનાં અને દીર્ઘ આકારનાં હોય છે. તેનું ડીટકું નાતું અને ફૂલનો ધાંસ છેવટે અનિયમિત મંજરી ઉપર આવેલા દાંળા રંગનો હોય છે. ફૂલનો બાહ્યકેશ છૂટો હોતો નથી. નરેન્દ્રસર પાંખડીના અંદરના ભાગને ચોટલી તથા રજકણના પિંડથી વીંટાયેલ હોય છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ કડવાં અને તીખાં છે. તેના ઉપર રાસાયણિક પ્રયોગ કરવાથી જીર્ણોત્તર અને આસવાયુ આ બે વિકારમાં રોગીને આપવા લાયક કરેલ છે. એનાં મૂળને નાની રાસ્ના કહેવાનો રિવાજ છે. આ રેચક અને અગ્નિદીપક છે, એવો દાકતરોને પણ અભિપ્રાય છે. કંદ નોળવેલનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાન જેવાં હોય છે. શાલાદુર જિલ્લાની આસપાસના મોગલાઈના ઇલાકામાં એક નોળવેલ મળે છે. તેની

ઘિતર છે, ઠીંટાણુનો નાશ થાય છે અને તાવ ઘિતરે છે. કફ, વાત, આંસ અને ઉધરસ પર રાસ્ના ઉત્તમ કામ કરે છે. ગળાના સોજામાં રાસ્નાધ્વાયના કોંગ્રા કચાવાય છે. બાળકોની ચરણી પર રાસ્નાનો ફાંદ મધ મેળવીને અપાય છે. બધી ભતના વાતરોજ ચાહે કંડીથી થયા હોય અથવા આમનિયથી ઉત્પન્ન થયા હોય, બધા પર રાસ્ના સામદાયક છે. રાસ્નાથી તાવ ઘિતરે છે અને સોજો ફર થાય છે. વેદના ઝોણી થાય છે. કંડીથી ઉત્પન્ન થતી બધી ભતની વેદના રાસ્નાથી ઝોણી થાય છે. રાસ્ના ચામડીના રોગમાં વપરાય છે. ખાન્ન-વાળા ચામડી રસ્નાકવાથી ધોવાય છે. મૂળ ગ્રામ્યમાં ઘસીને ખસ, ખરજવાં અને દાદર પર લગાડાય છે. ક્યપના ઠીંટાણુઓથી એક પ્રકારનું નિશ્ચિદ ત્રણ થાય છે, તેની શુદ્ધિ અને દોષણ બંને કામ રાસ્નાથી થાય છે. અનાર્તવમાં રાસ્ના ગુણકારી છે. રાસ્નાથી ગર્ભાશયની વેદના ઝોણી થઈને આર્તવ નીકળવા લાગે છે.

રાસ્નાની ત્રીજી ભતને ફૂલેલ કહે છે. એનું હૈટિન નામ ઉચ્ચલા ક્ષેત્રિકા છે. એ પંબળ અને ખંજાળના ઉત્તર કિનારા પર થાય છે. ચોંથી ભતને પત્રરાસ્ના કહે છે. તેનું હૈટિન નામ પદિવધા બેન્ડિયો-લેટા છે. એની લંબાઈ ૫-૭ ફૂટ થાય છે. ખંજાળ, ઓષ, પંબળ અને સિંધમાં થાય છે. આનો ગુણધર્મ મીઠીઆવળના બદાખર છે. ડોક્ટર ઉદયચંદ્રે કહેલ (ખંજાળી રાસ્ના) વાંદા અને ડોક્ટર દેસાઈએ કરેલ ૪ રાસ્ના, એ પાંચ ભત ઉપરાંત ગુડારની દાંડી (જિનેમા સિલ્વેસ્ટ્રી) અને સાપસૂન (એરિસ્ટારોલોકિસા ઇડિકા) ના ઉપયોગ પણ રાસ્નારૂપે થાય છે. સાપસૂનને ખડકી રાસ્ના કહે છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

વેલ તદ્દન બારીક દાઢણા જેવી હોઈ તેના ઉપર પાંદડાં મૂળમાં નથી હોતાં. એક વેલીને બીજી આડી વેલી પુષ્કળ ફૂટી વેલીની એક મોટી બળ બને છે. કંદ નાળિયેરના આકારથી લઈ મોટા કોળાના આકાર જેવડા હોય છે. એક બાજુથી તેનો આકાર સર્પની ફણા પ્રમાણે હોય છે. કંદનો રંગ ઘોળો હોઈ તે હાથને ખરણચડા લાગે છે. તેના ઉપર નાની નાની ખરગચડી ગાંઠો થાય છે. કંદ લાવીને ઘરમાં રાખેલ હોવાથી લાંબુ તેને વેલ કૂટે છે. એ કંદને તે પ્રાંતમાં 'વિષમુગરી' કહે છે અને એનો ઉપયોગ વિશેષે કરીને સર્પ વગેરે વિષારી જનાવરનું ઝેર ઉતારવા માટે કરે છે. ઘેરને સર્પ કરજો હોય તો આ કંદ છૂદીને રોટલી સાથે ખવડાવે છે. આ પ્રયોગથી તેને રેચ થઈ ઝેર ઊતરે છે. મનુષ્યને સર્પ, વીંછી વગેરેનો દંશ થયો હોય તો દંશની જગ્યાએ આ કંદ છૂદીને બાંધે છે. ગામડામાં રહેનારા લોક તો મનુષ્યને પણ ઝેર ઉતારવા માટે આ કંદ શુભારે છ માસ આપે છે. એ પ્રયોગથી ઊલટી થઈ ઝેર ઊતરે છે. આ કંદની ઉમ વાસ આવે છે. આ પ્રમાણે આ બંને નોળવેલ રાસ્નાની જાતિ માની લઈએ તો રાસ્નાપંચક સિદ્ધ થાય છે. નાકુલી, ગંધનાકુલી, નકુલેષી, સુગંધી, સુવંદ ઇત્યાદિ રાસ્નાનાં નામો છે, તે નોળવેલનાં પણ છે; સિવાય નોળવેલના મૂળને રાસ્ના કહેવાની પણ પરિપાટી છે.

રાસ્નાના વેલાને લઘુ નોળવેલ એમ પણ કહે છે. કવચિત્ એને નાયટી પણ કહે છે; પરંતુ નાયટીને નાની દૂધી પણ કહેતા હોવાથી રાસ્નાને નાયટી કહેવાય નહિ. રાસ્નામાં વળી ઘોળા (ખડકા રાસ્ના) અને કાળી (પાનરાસ્ના) એવી પણ બે જાત છે. ઘોળા રાસ્ના શુભરાતમાં થાય છે. એનાં મૂળ બડા સોપા જેવાં બારીક હોય છે. રાસ્ના એ વાયુદારક છે. રાસ્ના—ગુરુ, કડવી, ઉષ્ણ, પાચક તથા આમનાશક છે; અને વિષ, વાતરક્ત, દમ, ઉધરસ, વિષમજ્જવર, સોળો, ઊંચકી, કંખ, ઉદર-આમવાત, કફ, શ્વા, તાવ તથા સર્વ પ્રકારના વાયુરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પક્ષાઘાત, કર્ણનાક, અર્ધિતવાયુ (મોડું વાંકું થવું), મન્યાસ્તભ (ડોકનું રહી જવું) એ ઉપર:—રાસ્ના, એરંડમૂળ, રોહિસ ઘાસ, આસોદ, બળદાણાનાં મૂળ, અડદ અને કોચનાં મૂળ, એ સર્વ સમલાગે મળી આશરે ૨ થી ૪ તોલા લઈ તેનો કાઢો કરી તેમાં સિધ્ધ અને હિંચ નાખી પાવો. (૨) અંતઃકૃદ્ધિ ઉપર:—રાસ્ના, ગ્રો, બળદાણાનાં મૂળ, જેઠીમધ, ગોખર અને એરંડમૂળનો કાઢો એરંડતેલ નાખી પાવો. (૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:—રાસ્ના, કાંટાસરિયો, નાગરમોચ, અરકુસી, ગળો, ગોખર, વજ, દેવદાર, હરીતકી, કચોરા, સૂંઠ, લીંદીપીપર, મરી, રીંગણી, ઘાણા, અતિવિષ, શતાવરી, બળદાણાનાં મૂળ, એરંડમૂળ, સુવા, સાટોડી, અવક અને ઊભી રીંગણીનો કાઢો કરી તેમાં સૂંઠની ભૂકી નાખી પાવો. (૪) આક્ષેપક, સમસ્રાતુગતવાત, આમવાત અને સર્વાંગવાત ઉપર:—રાસ્ના, ગ્રો, દેવદાર, સૂંઠ અને એરંડમૂળનો કાઢો દિવસમાં બે વાર આપવો. (૫) સર્વ વાયુ ઉપર:—રાસ્ના, ગોખર, એરંડમૂળ, દેવદાર, સાટોડી, ગળો અને ગર-માળાનું મગજ એ સર્વના કાઠામાં એક માસો સૂંઠનું ચૂર્ણ નાખી પાવાથી નિઃસંશય સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૬) ચાસ, કાસ, અગ્નિમાંંધ અને રીતજવર ઉપર:—રાસ્ના, સૂંઠ અને લીંદીપીપરનો કલ્ક કરી ગરમ પાણીમાં પાવો.

૪૮૯. રાળ—સં ૦ કં સજ્જરસ, રાલ. હિં ૦ રાલ. મં ૦ રાં બં ૦ ધુના. કાં ૦ રાલેમગરેળી. અં ૦ કિકંઠર. બં ૦ યલો રેગીન. લાં ૦ રેગિનાફલેવા. હિં ૦ નારસ

રાળનું વૃક્ષ—સં ૦ અજકર્ણ, સજ્જક. મં ૦ રાળ. હિં ૦ હેદ, સાલ. બં ૦ આજ, શાલ. કં ૦ સજ્જર દમર. તેં ૦ શાલમુ, વેલિનાચ્છ. મલાં ૦ શાલચ્છ. તાં ૦ વેલેકુનારિક. ઇં ૦ પીનટોલો ટ્રી, સાલ ટ્રી. લાં ૦ વેટરિયા વૃકિકા, શોરિયા રોખસ્ટા.

એ આડ બંગાળી, આયુના પહોડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. રાળ બે-ચાર જનનાં આડમાં ઉપજ થાય છે. એ આડમાંથી જે રસ નીકળે છે તેની રાળ થાય છે. રાળ

● રાળનું મોડું આડ થાય છે. એના જુદાં રાળ કહે છે. તે ગ્રાચના દહીંમાં અથવા સાકર સાથે ખાવાથી અતિસાર મટે છે તથા બીજી શોષક અને દીપક ઔષધિની સાથે મેળવી ખાવાથી મદરોગ નય

ઘણી ભતના વૃક્ષમાથી નીકળે છે, પરંતુ આ વૃક્ષમાથી વધારે પ્રમાણમા નીકળે છે રાણીનું ઝાડ—
તીખુ, કકડુ, ઉણુ, શીતળ, તૂરુ, મણરોપણુ, વર્ણકારક તથા રક્ષ છે, અને અતિસાર, પિત્ત, રક્ત-
દોષ, કોઠ, કફ, કડૂ (ખરજ), વિરોદ્ધક, વાયુ, પરસેવો, મણુ, કૃમિ, વર્મરોગ, વિદ્રધિ, બહેરાપણું,
ચોનિશળ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે **મોહું** રાણીનું ઝાડ—રક્ષ, કાતિકર, તીખુ, ઉણુ
તથા સ્તિન્ધ છે, અને કફ, પાકું, પિત્ત, કર્ણરોગ, રક્તદોષ, મેહ કોઠ, મણુ, વિપદોષ, ઉરક્ત, કડૂ,
વાત તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે એના ફળ—મધુર, રક્ષ, શીતળ, સ્તલક, ચુરુ, તૂરા, લેખન
તથા મલાવજ્વલ છે, અને થળ, વાયુ તથા આધ્માનને કરનાર અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ ક્ષતક્ષય
તથા તૂપાનો નાશ કરનાર છે રાણ—શીતળ, સ્તિન્ધ, તૂરી, કકડી, ચુરુ, માહક, સ્વાદુ, સ્તલન,
મણરોપણુ, લગ્નસધાનકારક તથા મધુર છે, અને વાત, પિત્ત, ત્રિદોષ, રક્તદોષ વિરોદ્ધક, કડૂ,
મણુ, થળ, સ્વેદ, જ્વર (તાવ), વિસર્પ, ગ્રહનાથા, અગ્નિદગ્ધ મણુ, વિપાદિકા, વિષ, ભૂતબાધા તથા
અતિસારનો નાશ કરે છે એનો ઉપયોગ મલમમા અથવા ઉપર ચોપડવાના લેપમા પુષ્કળ થાય છે.
હાડ દુખરામા અથવા સોળે આવેલ હોય, તો તેના ઉપર ગૂળળ અથવા સુગર સાથે ફિવા એકલી જ
રાજી લઈ તે ઝીણી વાગી પાણીમા સીઝવવી, એટલે તે લેપના દામમા ઘણી ઉપયોગી થાય છે
ઉપયોગ—(૧) સંગ્રહણી ઉપર:—રાજી ઘીમા તળી નાગરસરની સાથે ખવરાવની (૨) બાળ-
કોના અતિસાર અને રક્તાતિમાર ઉપર:—સામર અને માખણમા રાજી મિશ્ર કરી આપવી.
(૩) અતિમાર ઉપર:—રાજીનું ચૂર્ણ સાકરમા આપવું એટલે ઘણું દિવસનો અતિસાર પણ દૂર
થાય છે (૪) અગ્નિદગ્ધ મણુ ઉપર:—રાજી, મીણુ અને માખણ એ એકત્ર કરી ચોપડવા
અથવા રાજી ખારીક વસ્ત્રગાળ કરી તેમા તલનું તેલ તથા પાણી નાખી ખરલ કરવું મલમ તૈયાર
થયેથી રૂના પૂમડાથી અથવા પીછાવડે ચોપડવે જના સુધી પાણી મેલું નીકળે ત્યાં સુધી વારંવાર
પાણી નાખતા જવું અને ખરલ કરતા જવું આશરે ૪ કલાક ખરલ કર્યા પછી આ મલમ તૈયાર
થશે ઘાટા મલમ કરવે હોય તો ઉપર મુજબ કરવું મલમ પાતળા કરવે હોય તો તેલપાણી પહેલા
આગળથી હલાવી એકજીવ કરી લેવા પછી રાજી મેળવી ખરલ કરવું તેલ તથા રાજી સમાનભાગે
લેવા આ મલમ થોડા દિવસ સુધી ઉપયોગી રહે છે (૫) રક્તાધિક વાતરક્ત ઉપર:—રાજી
અને ઘી કઢવી તેનો લેપ કરતા જવું (૬) અગ્નિદગ્ધ મણુ ઉપર:—રાજી ખારીક વસ્ત્રગાળ કરી
તેમા તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરવું અને તે પીછી અથવા રૂના પૂમડા વડે ચોપડવું.
(૭) કાન વહે છે તે ઉપર:—ત્રણ ભાગ તનવા તેલમા ૧ ભાગ રાજીની ભૂખી નાખી રાજીનો
રસ થઈ તેલમા મળી જાય ત્યાં સુધી કઢવવું આ મિશ્રણ ગાળી બાટલીમા ભરવું અને દિવસમા
નજી વાર કાનમા નાખવું (૮) મૂળવ્યર્થ ઉપર:—રાજીનું ચૂર્ણ અને સરસવનું તેલ (સરસિયું)
એકત્ર કરી ધૂપ દેવાથી અર્શ અને રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે *

છે એની માત્રા ૭ રત્તીની છે વેટરિયા ઇડિકાની રાજીને સફેદ ડામર કહે છે એને બાળવાથી સ્વચ્છ પ્રકાર
પડે છે સુગંધ આવે છે અને ધુમાડો થતો નથી શોરિયા રાજીરોગને બાળવાથી સુગંધ અને બહુ જ ધુમાડો
ઉત્પન્ન થાય છે એ રાજી નવી હોય ત્યારે પારદર્શક હોય છે, બુની થયા પછી મેલા પીળા રંગની ધઈ જાય છે

* રાજીનો મલમ—(સર્વ પ્રકારના ભયકર મણુ ઉપર) રાજી ૬ તોલા, કાથો શુદ્ધ ૫ તોલા, તલનું
તેલ ૫ તોલા ફટકી ૧ તોલો મેરજૂ ૧ તોલો તથા પાણી પાત્ર તોલા લેવું પ્રથમ સર્વ સૂકા ઔષધિને
ખારીક ખાંડી લેવી પછી તેલ અને પાણી બંનેને મેળવી આગળથી હલાવતા રહેવું જ્યારે એકરસ થઈ
જાય ત્યારે ઉપરની વસ્તુઓના ખારીક કરેલું ચૂર્ણ મેળવી લેવું પછી ત્રણ મિનિટ ચૂના ઉપર રાખી હલાવતા
રહેવું ત્યારપછી ઉતારી મલમ ટબામા ભરી લેવો ફૂટેલા ફોડા ઉપર—એક પડા પર મલમ ચોપડી વચમાં
છેદ કરી લગાડવો જેના પછી બદલવી વિનાફૂટેલા ચૂમડા પર છિદ્ર કરવાની જરૂર નથી વિનાફૂટેલા ચૂમડા
પર મલમવાળી પગી લગાડી ઉપર શેક કરવો આથી રીતે કરવાથી બે દિવસમા ચૂમડું ફૂટી જશે પછી છિદ્ર
કરીને પછી લગાડતા રહેવું આ મલમ મણુને ફોડે પણ છે અને રૂચે પણ છે

બીજા પ્રકારનો રાજીનો મલમ:—(મણુ ઉપર) રાજી તો ૧૦ સફેદ કાથો તો ૪, મુદદારસિંગ
તો ૨ એ સર્વને અલગઅલગ વાટી લેવા પછી રાજીમા રા તોલા સરસવનું તેલ મેળવી એક સાથે

૫૦૦. રિસામણી (લજમણી)—સં રક્તમાદી, લજમણુ. મં લાજળુ, લાજરી, સંકાયણી. હિં લજમવંતી, છુઈમુઈ, શર્માની, લાજવંતી. જં લજમવંતી, લાજુક. કં મુદિદેરેમુરટવ, ઝોળમુચક, મુટલમુરિક, લજમવતી. તાં તોદ્દલશરગિ. તૈં સુતુચકામારચુ. તું નાચિકે. સલાં તોદ્દનવાતિ. લાં માર્ધિમાસા સેનસિટવા, માર્ધિમાસા પુડિકા. વં શર્મા.

એ છાતલાં નાનાં હોય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. મોટી જાતનાં છાતલાને બારીક કાંટા હોય છે. રિસામણીનાં પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંને સ્પર્શ કરવાથી તે લાગલાં જ સંક્રાંચાર્ધ જાય છે, એવો આ ઝાડમાં મોટો ચમત્કાર છે. રિસામણી—(લજમણી)—તીખી, શીતળ, કડવી, તૂરી, સ્વાદુ તથા રસ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, યૌનિદોષ, અતિસાર, સોજો, શ્રમ, તણુ તથા કાઠનો નાશ કરે છે. નાની રિસામણી—તીખી, ઉષ્ણ, પારદનિયામક અને અનેક વિચાનકારક તથા આમદોષનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) ગંડમાળા, અપચી, ગલગંડ અને કમળા ઉપર:—રિસામણીનો અથવા ગોરખમુંડીનો સ્વરસ ૨ થી ૮ તોલા સુધી ખાવા આપવો. (૨) અંડ ઊતર્યો હોય તે ઉપર:—રિસામણીનાં પાંદડાં વાટી ગરમ કરી અંડ બાંધવાં. (૩) સોઝાનું યૌનિદોષ અંગ બહાર પડે છે તે ઉપર:—રિસામણીનાં પાંદડાંનો રસ અથવા મૂળ ધસી હાથે યોગી તે હાથે અંદર ખેસાડવું. આ ઔષધ સુચાણીએ કર્યું. (૪) આંખની કાળી કીકી ઉપર પડળ (પડકા) આવે તે ઉપર:—રિસામણીનાં પાંદડાંનો રસ, યોડાનું મૂળ સમલાએ એકત્ર કરી અંજન કર્યું. (૫) ઉઘાંટિયા (બાળકોને થતી ટૂંકડિયા ઉઘરસ) ઉપર:—રિસામણીનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—રિસામણીનાં પાંદડાંનો રસ દિવસમાં બેત્રણ વાર મૂળવ્યાધિ ઉપર ચોપડવો.

૫૦૧. રુદ્રાક્ષ (લાં છલિયોકાર્પસ ગેનિટ્રસ)—રુદ્રાક્ષના મોટાં મોટાં ઝાડ થાય છે. એનાં પાંદડાં ગંજેરી નાગરવેલનાં પાન જેવાં હોય છે. કોંકળુના કેટલાક લાગમાં એ ઝાડ થાય છે એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એના ફળમાંના બીજને રુદ્રાક્ષ કહે છે. રુદ્રાક્ષની માળા કરી તે ગળામાં પહેરે છે. કાઈ કાઈ એ માળા રૂપામાં કે સોનામાં ગઢાવે છે. મૈસુરમાં તથા તેની આસપાસ પણ એનાં ઝાડ થયું થાય છે. રુદ્રાક્ષ—ખાટી, ઉષ્ણ તથા રમિકર છે; અને વાયુ, કફ, શિરપીકા, ભૂતબાધા તથા મહાબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મધુરા ઉપર:—રુદ્રાક્ષ મધમાં ધસી ચટાકવી.

૫૦૨. રેણુકા (રેણુકબીજ)—સં હિં બં કં રેણુકા. મં રેણુકબીજ. લાં પાર્ધપર ઔરંટી એકમ. કાં રેણુકા.

આ વેલોઝ નેપાળ અને આસામમાં થાય છે. એનાં બિયાને 'રેણુકાબીજ' કહે છે. આ વેલ નાગરવેલ જેવી હોય છે. રેણુકાબીજ કંકાળી જેવાં અને તે કરતાં થોડાં મોટાં હોય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. રેણુક—તીખી, શીત, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, કડવી, લઘુ, પિત્તકર, અગ્નિકર, મેઘ, પાચક તથા ગર્ભપાતકારક છે; અને ખૂબી, કંકૂ, તથા દાઢ, વિષ, કફ, વાયુ, નર્પુસકત્વ, દુર્બળતા તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાંના પચ્ચ એવા જ ચૂણે છે. ઉપયોગ—(૧) ઊચકી (હેડકી) ઉપર:—રેણુકાબીજ તથા લીંડીપીપરનો કાઢો કરી તેમાં શેકેલી હિંજ નાખી ખાવો. એટલે પાચ

પચીર પર રગડતા જડું. જ્યારે પચીર અરસપરસ થોડી જાય એટલી ચીકારા આવી જાય (માખણ જેટલું નરમ મિશ્રણ બની જાય), ત્યારે કાચો વધા મુસદ્દાસિંચ એળવી પુનઃ રગડવું. જ્યારે સર્વ બરાબર મળી જાય ત્યારે મલમ ડબ્બીમાં ભરી ટેવો. સર્વ પ્રકારના વૈતિક જીવને રોગ સમયમાં ભરી આવે છે અર્થા ઇચ્છના ઘડા તણના પાને સાફ કરીને થોડા જ દિવસમાં ભરી આવે છે.

* રેણુકાબીજ એ અપ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ છે. રેણુકાબીજને જાહેર વેલો નગાડના બી(સમાહ)ને ઉપયોગમાં લે છે. ઉપર લખેલ રેણુકાબીજ નાગરવેલ અને કાળાં મરીના વર્ગની છે. એના અભાવમાં કાળાં મરી પણ લઈ શકાય. આ ઉપરાંત બીજ રેણુકા નગાડના વર્ગની છે, તેનું લેટિન નામ વિટિકસ એન્જસ કારસ છે. એ દિશનમાં થાય છે. એ નગાડની ભતિ છે. એના અભાવમાં નગાડનાં બીજ લઈ શકાય છે.

પ્રકારની જાયજી દૂર યાય છે. (૨) પક્ષાઘાત ઉપર:—રેણુકળીજનો કાઢે પાવો. (૩) પિત્ત-ગુહમ ઉપર:—રેણુકળીજનું ચૂર્ણ મધમાં નાખી પાવું.

૫૦૩. રેવંચી—સં રેચના, રેવુટચીની, ક્ષીરિણી, કાંચનક્ષીરી, હિમાવતી. મં રેવાચીની. હિં રેવંચીની. બં રેઉચીની. ચીનીં વ્હાંગ, હાંચ. નેપાં પદમસાલ. ગઢવાલી અરચૂ-કૂ. અફં રવાશ-ચુકિ. ફાં રેવન. અં રાવંદ. ઇં ર્થાજ. લાં દ્વિયમ ઈમોડી-મોદીસિનલ.

આ સુંદર નાતું મુખ છે. એક ચુકાના ઝાડ કરતાં ઘણું જ મોટું. એટલે સરેરાશ ૫-૬ ફૂટ સુધી જિંચાઈતું હોય છે અને જમીનમાંથી ૧ મુખ્ય અથવા વચ્ચેનું દીંટકું નીકળી તેની બાબુએ ચારે તરફ દીંટકાની શાખાઓ નીકળે છે. એનાં પાંદડાં પીપળાનાં પાંદડાં જેવાં ગોળ અને મોટાં પ્રસરેલાં હોય છે. તે ઉપરના અંગે ફિક્કા લીલા રંગનાં અને સુવાળાં હોઈ નીચેની બાબુએ લંબ-દાર અને પીળા રંગનાં હોય છે. ફૂલો અવ્યવસ્થિત મંજરી ઉપર આવી લાલ રંગનાં હોય છે. દ્વિયમ મોદીસિનલ જાતિનાં ઝાડો ઉપર સફેદ રંગનાં ફૂલો આવે છે. રેવંચીની અનેક જાતો છે, તેમાંની ૫-૬ મુખ્ય છે. આ સર્વનું દેશી નામ એક જ છે. રેવંચી—રશિયા, તુર્કસ્તાન, ચીન, તિબેટ અને કાશ્મીરથી નેપાળ સુધી હિમાલય પર્વતના ૮૦૦ થી ૧૬૦૦ ફૂટ સુધીના ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલી ચાર જાત હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારી છે. દ્વિયમ પેમેટમ જાતનાં રેવંચીનાં ઝાડોનું વાવેતર ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ પહેલાંથી ચીનના કન્સુ પ્રાંતમાં. કુકુનોર સરોવરની આજુબાજુ અને ગયા શતકથી એશિયા ખંડમાંના રશિયાના પ્રદેશમાં ઘણું જ થવા લાગ્યું છે; પરંતુ તેમાંથી ચિનાઈ રેવંચી સમાન રેવંચી ઉત્પન્ન થતી નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં ખેનબરી નજીક મોડી-ઠંડક નામના ગામમાં દ્વિયમ રાપોન્ટિકમ જાતનાં ઝાડનું પુષ્કળ વાવેતર થતું અને એ ઝાડમાંથી બળરમાં મળનારી ‘ખેનબરી’ નામની રેવંચી ઉત્પન્ન થતી. એ ચીની રેવંચી કરતાં ઓછી કડવી હોઈ તેમાં ચીકણાપણું અને તૂરાચ વધારે હોય છે; સિવાય એનાં મૂળ પણ ચીની રેવંચીનાં મૂળ કરતાં અધિક હિંદ્રવાળાં, વધારે નરમ અને સહેજમા લાંગી જાય તેવાં હોય છે. મુખ્યત્વે કરીને એની બૂકી કરીને વેચવાને મોકલે છે. હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારાં ઝાડમાંથી રેવંચી કાઢવાને વેપારી લોકો થોડા લક્ષ આપતા નહિ હોવાથી અને વિલાયતથી આવનારી રેવંચી સસ્તી મળતી હોવાથી હિંદુસ્તાનમાં તેની જ વપરાશ વધુ થાય છે. ચીની અથવા ઈરિટ ઇન્ડિયન રેવંચી સુદામ મંગાવ્યા વિના હિંદુસ્તાનમાં આવતી નથી, એમ ડોક્ટર ડિમક લખે છે. ચિનાઈ રેવંચી કાનસા અને ઉચ્ચ પ્રાંતમાંના કુંગર ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે તથા ત્યાંથી વિલાયત જાય છે. તિબેટના અગ્નિ દિશા તરફના પ્રદેશમાં જે રેવંચી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને થોડાંધણે વેપાર ખંજાણી લોકોમાં થાય છે. દક્ષિણ સિકિમ પ્રાંતમાં ત્યાંના રણારી રેવંચીનાં મૂળ એકઠાં કરે છે. પરંતુ મુસલમાન વેપારીઓ સિવાય તે કોઈ વેચાતાં લેતા નથી. રેવંચીની એ નામના નેપાળ તરફના પહાડમાં રૂમેક્સ નેલેન્સીઝ મૂળ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ખંજાણામાંના ગ્રાંધીઓ પાસે વેચાતાં મળે છે, એમ ડોક્ટર કનૈયાલાલ દવેએ પોતાના ગ્રંથમાં એક ઠેકાણે લખેલું છે.

ઐતિહાસિક શોધ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે, સને ૧૭૩૨ ની સાલથી રેવંચી એ વનસ્પતિની યુરોપિયન વેંદોને માહિતી મળી. તે પહેલાં ફક્ત ચિનાઈ લોકોને એની માહિતી હતી; કારણ એના અણુદાપ સુમારે ૩૦૦-૩૨૫ વર્ષ પહેલાં લખેલા એક ચિનાઈ લાપામાંના વૈદક ગ્રંથમાં લખેલ મળે છે. આર્થ વેંદોને એ અતિ પ્રાચીન કાળથી માલુમ છે. આગ્રેયે (પુનર્વસુ મુનિએ) ‘ક્ષીરિણી’ નામથી ‘શોધન’ ઔષધોમાં તેની ગણના કરેલ હોઈ ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ પહેલાં રાજ-નિર્ધટકારે પણ તેના અણુદાપનું વર્ણન કરેલું છે; તે યુરોપિયન શોધકના વર્ણનથી મળે છે. આરબમાં રેવંચીનાં નામો આપેલ છે; તેમાં ક્ષીરિણી, કાંચનક્ષીરી, હેમદુગ્ધા પ્રત્યાદિ જે નામો છે, તે ઉપરથી એ વનસ્પતિમાંથી સોના જેવા પીળા રસ નીકળે છે એ ખુલ્લું થાય છે. યુરોપિયન શોધકોએ આ પીળા રસને હેલ્લેખમાત્ર પચ્ચ કરેલો દેખાતો નથી; પરંતુ એ ઉપરથી એટલું જ સમજવાનું કે, રસ આપનારી જાત તેમને મળેલ નહોતી. ચિનાઈ વેપારીઓ રેવંચીનાં મૂળ બીજા

દેશમાં મોડલતી વખતે તેની ઉપરથી છાલ કાઢી કક્કા કરી મોડલે છે. એ વનસ્પતિ ખીખ્ખોથી ઝાળખાય નહિ માટે જ તેઓ એમ કરતા હોય એમ જણાય છે. વર્ષો પહેલાં એટલે કે રશિયાએ ચીનની સરહદથી પોતાની સરહદ મેળવ્યા પહેલાં ૮-૧૦ રૂપિયે રતલના ભારથી તે વેચાતી હતી.

પ્રોફેસર હ્યુકીંગર અને ડૉ. દેનબેરિનો મત એવો દેખાય છે કે, રેવંચી જેને અંગ્રેજીમાં રૂબાર્બ કહે છે તે વનસ્પતિની યુરોપિયન ડોક્ટરોને મીઠા વેલો પાસેથી માહિતી મળી. રેવંચીનાં મૂળ-કંદ પહેલાં ચિનાઈ તાર્તરી અને તિબેટથી યુરોપમાં જતાં હતાં અને તે જે નિરનિરાળા રસ્તાએ જતાં હતાં તે રસ્તા ઉપરથી ‘આયાસડાર’ નામના લેટિન ગ્રંથકારે તેને નિરનિરાળાં નામે આપેલાં હતાં એ આ પ્રમાણે :—૧. રેવદલોની (ચીની), ૨. ‘રેવદળર્બરિક’ અને ૩. રેવદળર્બરિક’. રેવદળર્બરિકમાંથી ‘દેળર્બરિક’ અને તેમાંથી અંગ્રેજી રૂબાર્બ એવું અપભ્રંશ નામ પડ્યું છે. અંગ્રેજી અને રશિયન અધિકારીઓએ ખરી રૂબાર્બની ઉત્પત્તિ અને તેનું સ્થાન શોધી કાઢવાને પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ ચીનના બાદશાહનો ત્યાંના અધિકારીઓને એવો સખત હુકમ હતો કે કોઈએ ખીખ્ખ દેશના મનુષ્યોને રેવંચીના ઉત્પત્તિસ્થાન નજીક જવા દેવું નહિ અને તે ટેકાણે કોઈ ચોરીથી અથેલો મળી આવે તો તેનો ચિરચ્છેદ કરવો.

એની ગાંગડીઓમાંથી પીળા રંગ જેવો પદાર્થ, રાજ જેવો પદાર્થ અને અવશિષ્ટ પદાર્થ એમ ત્રણ પદાર્થો મળે છે. એ સિવાય ‘ધીમોદીન’ નામનું કિસોદ્યાનિક એસિડ દ્રવ્યની પ્રકૃતિનું મળેલ છે. તે કેટલાક વખત સૂધી હવામાં ચૂકવવાથી તેનો રંગ સ્ફટિક જેવો તેજસ્વી બને છે. રેવંચીનો ગુણ એના ઉપર આધાર રાખે છે. તે સુંદર અને સારક હોઈ સ્તંભનનું પણ કામ કરે છે.’ આથી યુરોપિયન લોકો મળશુદ્ધિ માટે રૂબાર્બનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે. એનાં દાંટ, નિષ્કર્ષ, અર્ધ, આસવ, અવલેહ, ચુટિકા, મિશ્ર ચૂર્ણ એવા સાત કલ્પ ડોક્ટર લોકો કરે છે. મિશ્ર ચૂર્ણ બે વરસના બાળકને આપવાના ઉપયોગમાં આવે છે. આ ચૂર્ણમાં રેવંચી, સૂંઠ અને મેગ્નેશિયા નાખે છે.

હિમાલયના ઉપરના ગઢવાલ જિલ્લાના ભુટિયા લોકો ‘હ્રિયમ ધીમોડી’ જાતનાં રેવંચીનાં મૂળ, મજક અને ફાર આ ત્રણ મિશ્રણથી કપડાને લાલ રંગ ચડાવે છે; સિવાય તે લોકો એનાં નાળ (દીંટડાં, કાતરીઓ) બાકી અથવા કૂટીને માફું નાખી ખાય છે, તેમ જ તેનો મુરબ્બો અને અથાણું પણ કરે છે. આવી રીતે ઉપયોગમાં ચટણી તરીકે કામ આપવા ઉપરાંત મળતી શુદ્ધિ કરે છે. ડોક્ટર સર જોર્જ વોટ એની પરીક્ષા કરવાને લાહોલ પ્રદેશમાં રેવંચીનાં દીંટડાં બાકીને ખાધાં તેનાથી તેમને ખૂબ જીવાળ લાગ્યો. હ્રિયમ મુસ્કોલિટીનમ્ જાતનાં મૂળમાં ઓપણિ ગુણ ‘હ્રિયમ ધીમોડી’ જેવા જ છે. તેનો ઉપયોગ બિનને પીળા રંગ ચડાવવાના કામમાં થાય છે. પંજાબમાં જાણુ નજીકના સિયાલકોટ મુકામે એની ઉપર લખેલી કૃતિ નેવામાં આવે છે. મૂળનો ભૂકા કરી બે દિવસ સૂધી ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખે છે. તે પછી મિશ્રણ ઉકાળી તે ઊકળતા પાણીમાં વસ્ત્ર બાળે છે એટલે હલકા પીળા રંગ ચડે છે. તેમાં જ થોડી હળદરની ભૂખી નાખવાથી ભપકાદાર રંગ થાય છે. ‘હ્રિયમ ને.બાઈલ’ જાતના ઝાઝાનાં સુકાયેલાં પાંદડાં તંબાકુને બદલે વપરાય છે. એની જ એ સૌથી પેટા જાત છે. તેનો ઉપયોગ તિબેટમાં તંબાકુને બદલે પુષ્કળ કરે છે. તેને તિબેટી લોક ‘સુલા’ કહે છે. ‘હ્રિયમ સ્પિસિફીકમ’ જાતિનાં ઝાઝા અફઘાનિસ્તાનના ઘણાક ભાગમાં પોતાની મેજે બેઝે છે. ત્યારે લીલાશ પર એનાં પાંદડાંની કાંડલીઓ હોય, ત્યારે તેને ‘રેવશ’ કહે છે અને આસપાસ પથ્થર અને ખડીના ઢગલા કરીને તે ઘોળા થાય ત્યારે તેને ‘ચૂકરી’ કહે છે એના તાજાં દાંડાં ચેત્રવૈશાખમાં પેશાવર શહેરમાં આવે છે અને તે ત્યાંના લોકો લીલા અથવા બાકીને ખાય છે તેમ જ તે સૂકવી રાખે છે અને તેનું અથાણું પણ કરે છે. રેવંચીનાં મૂળ ઉકાળવાથી અથવા શેકવાથી તેમાંથી રેચક ગુણ ઘણો જ કમી થાય છે.

આ વનસ્પતિનો ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે. એનો મુખ્ય ગુણ રેચક છે. આ રેચક ગુણના અંગમૂત ખીખ્ખ કેટલાક રોગ સારા કરવાનો ગુણ એમાં છે. શિલા ઉપર છાપવાનો મજદૂર જે કાગળ ઉપર લખે છે, તે કાગળ રેવંચીનો શીરો ચોપડીને જ પીળો કરેલો હોય છે. એ સિવાય

રંગના કામમાં સ્વતંત્ર રૂપથી અને ખીલ રંગ સાથે મસળાને પણ આનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે.

રેવંચીનાં આડ હિમાલય પર્વત ઉપર અને ચીન દેશમાં થાય છે. ચીન અને ચિનાઈ તાર્તરી એ દેશમાં રેવંચીની ઉત્પત્તિ ઘણી જ થાય છે. રેવંચીનાં આડ મલખાર, ત્રાવણકોર, ખંડાળાનાં ઘાટ અને ખેરઘાટ એ લાગેમાં પણ થાય છે. રેવંચીનાં આડમાં એક પ્રકારનું પીણું રળમય વ્યવ રહે છે; તેને લોકો 'રેવંચીનો શીરો' કહે છે. એમાં રેચક ગુણ હોવાથી રેચ આપવા માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે; તેમ જ રંગ માટે પણ ઉપયોગ થાય છે. એ આડ સુમારે ૭-સાત હાથ લેંચુ વધે છે તથા ઉપર ડોકમ જેવડાં ફળ આવે છે. દક્ષિણમાં કેટલેક સ્થળે તેને 'તાવીર' કહે છે. રેવંચીનાં મૂળનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) રેચ માટે:—રેવંચીના શીરાનું માસો-દોઢ માસો ચૂર્ણ કરી શક્તિ પ્રમાણે ગોળમાં, સાકરમાં અગર મધમાં આપવું એટલે રેચ થશે. ઉતાર—ઘી અને ભાત. (૨) મૂત્રરેચન માટે:—રેવંચી, સૂરોખાર, ચણકોળા તથા એલચી; એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૭ માસા તથા પાશેર પાણી અને પાશેર દૂધ એકત્ર કરી લાંગની માફક જે વાસણમાં ઉલટાવી-ઉલટાવી પાડું. (૩) બાળકને દ્રાક્ષીઆ થાય છે તે ઉપર:—રેવંચીનું લાકડું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) નાનાં બાળકને રેચ માટે:—રેવંચી કિંવા રેવંચીનો શીરો દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવો. (૫) કમળી ઉપર:—રેવંચી દૂધમાં ઘસી ૭ દિવસ પાની. x

૫૦૪, રોમકળ (કરમલ)—મ૦ ન્હીવ, ઓટફળ.†

+ રેવંચીનો શીરો જે બનરમાં પીળા રંગનો મળે છે, તે આ રેવંચીનો નથી. એ ચીનમાં ઉત્પન્ન થતા માટિનિયા હેનબુરાઈ વૃક્ષનો શુદ્ધ છે. આપણા દેશમાં એ સિંચામથી આવે છે. —સ્થાની કૃષ્ણાનંદ

x સૂચના—રેવંચી વધારે આપવાથી ઘણાંક વખતે તેનું ખરાબ પરિણામ આવેલું દેખાય છે; માટે તે ખાવા આપતી વખતે ઘણી સાવધતા રાખવી. રેવંચીનો શીરો પાણીમાં ઘસી ગૂંમડા હવર બીનો-સૂકો ચોપડતા જવાથી તે તુરત ફૂટે છે.

ડોક્ટર હેસાઈ લખે છે કે, રેવંચી કડવી, દીપ્ત, માહી, ચક્રાન્તેજ અને સારક છે. નાની માત્રામાં ચૂંકની અને હોળરીના રસની વૃદ્ધિ કરે છે, બૂખ લગાડે છે, અન્ન પાચન કરાવે છે અને, ચક્રાન્તે હોળના આપી પિત્તસ્રાવ થોચ્છ કરાવે છે. નાની માત્રામાં માહી ગુણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. મોટી માત્રામાં જીવાળ લાગે છે. મોટાં આંતરડાંની આલનક્રિયા વધીને ૬-૮ કલાકમાં જીવાળ લાગે છે, પેટમાં મરડો આવે છે; તોપણ એ સીંચ હોવાથી આંતરડાંમાં દાહ થતો નથી. જીવાળ લાગ્યા પછી માહી કિંવા સૂક થાય છે અને જીવાળ પોતાની મેળે બંધ થાય છે. રેવંચીથી પેશાબનો રંગ પણ ઘેરો બને છે.

માત્રા—વારંવાર આપવા માટે ૧થી ૫ રતી. ૧ વખત માટે ૮થી ૧૫ રતી. ૧ વર્ષના બાળકને ૧ રતી.

ઉપયોગ—શિથિલતાપ્રધાન કુપચનમાં વારંવાર ઝાડા થતા રોગ ત્યારે રેવંચીથી લાભ થાય છે. વાતરજના રે.ગીને જીવાળ આપવા માટે રેવંચી પ્રસરત ઔષધ છે. આ રોગમાં અતઃજ પચતું ન હોય ત્યારે નાની માત્રા આપતી એ સાકર ગણાય. હરસમાં રેવંચીના જીવાળથી બહુ જ ફાયદો થાય છે. ન્હીની કબળિયાત હોય તો રેવંચીને જીવાળ આપવો નહિ. નાનાં બાળકને ઝાડા થાય છે. તે વધારે દૂધ પિવરાવવાથી દૂધ પેટમાં સકી અને ખટારા થાય છે. તે ઉપર રેવંચી આપવાથી સહેલું દૂધ બહાર નીકળી જાય છે, અમ્લતા ઓછી થાય છે, પેટ સાફ થાય છે અને ઝાડા પોતાની મેળે બંધ થાય છે.

પહેલાં હરત લાવનારી અને પાછળથી કબળિયાત કરવાવાળી બે ઔષધિ છે: રેવંચી અને એરંડિયું. એ બંને સોચ છે, પણ એરંડિયું હાર સ્વભાવવાળું ન હોવાથી પેટમાંની ખટારા ઓછી કરી શકતું નથી.

રેવંચીથી એ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે એવે વખતે બાળકને એરંડિયાના કરતાં રેવંચી આપવી એ ઇષ્ટ ગણાય. રેવંચીની સાથે સાલખાર મેળવીને આપી શકાય છે. રેવંચીથી મરડો આવે છે. તે ન આવવા માટે સુંકના જેવું સુગંધી દ્રવ્ય મેળવવું એઈએ. ગરબીમાં અમ્લતા વધવાથી ઝાડા થતા હોય તો તે ઉપર રેવંચીને જીવાળ લિલકર છે. સોળની ઉપર ઠંડા પાણીમાં ઘસીને રેવંચીનો લેપ કરાય છે.

સૂચના—રેવંચીની લક્ષણ ભક્તિ આવે છે તેને ખંખાળી રેવંચી અને લેટિનમાં હિંચમ નેપાલેન્સિસ કહે છે. તેની માત્રા ૫ થી ૬ રતીની છે.

+ આ વર્ણન લકડવું દોહું એઈએ. ગુજરાતી લકડ. મ૦ ઓટફળ. સં૦ હૃદયનસ. બં૦ દાહ. ક૦ ઓટાગી. મલાં લકડચ. તાં૦ તિનિપાલક. તેં૦ લકડચ. હરિયાલેઉટા. લેં૦ આટોકાપસ લકડ.

એનાં આઠ દક્ષિણ કોણમાં ઘણાં થાય છે. એ આઠ મોટાં થાય છે. એને જોળ ફળ આવે છે; એનાં પાંદડાં ફળ મીઠાં લાગે છે. એ ફળ ઉપર જેમ ફણસ ઉપર કાંટા હોય છે તેવા ઝીણા કાંટા હોય છે. ઉપયોગ—(૧) મણુ ઘોવા માટે કાઢો:—રોમફળની ઝાલ, ખાવળિયાની ઝાલ, કિંગળીની ઝાલ, કુંભાની ઝાલ, કડવા લીમડાની ઝાલ અને પાંદડાં એ સર્વ ખાંડી તેમાં પાણી નાખી અટમાંસ ઉકાળો કરવો. આ કાઠાથી માણસને અથવા જનાવરને થયેલ મણુ ધોવાથી જલદી રૂઝ આવે છે. (૨) ઉપદંશ(ગરમી)ના મણુ ઉપર:—ઉપલા કાઠાથી દરરોજ મણુ સ્વચ્છ ધોઈ કપડાથી સારું લૂછી, તે ઉપરના ગાયના માખણમાં ચીકણી સોપારી અને ચંખજીરું ધસી ચોપડવું, એટલે ઘા (જખમ) જલદી લરાય છે. (૩) અતિચાર ઉપર:—રોમફળની ઝાલ વાટી પાવી.

૫૦૫. રોહિણી—સં ૬૦ હિં ૦ મં માંસરોહિણી. જં ૦ આમરકશા. ઇં ૦ રેઝુક દ્રી. લાં ૦ મોચમીઝ ફેલુરુમ્.

રોહિણીનાં આઠ ખાનદેશ એને નામપુર પ્રાંતમાં થાય છે. આ આઠ ઘણું જ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં નાંદરખીનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં થાય છે; એનાં પાંદડાં કડવા લીમડાનાં આડની પેઠે ડાળીને લાગેલાં હોય છે. રોહિણીને ફરી જેવાં મોટાં ફળ આવે છે. રોહિણીનું લાકડું ધમારતી કામનાં ઉપયોગમાં આવે છે. એની ઝાલનો પાકો ચિકારી દિવા સાબરી રંગ થાય છે. જનજમે અને અગરખાં વગેરે એ રંગ વરે રંગ છે. રોહિણી (માંસરોહિણી)—જળદર, રૂપિતપ્રસાદાન, પૌષ્ટિક, શીતલ, તૂરી, કંથુચિકર, રચિકર, સારક, વૃધ તથા મધુર છે; વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કપડાને ચિકારી રંગ ચડાવવાની કૃતિ:—રોહિણીની ઝાલ લાવી તેના બારીક ટુકડા કરવા; તે ચાર દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવા. પછી તે સારી રીતે બાંધી તે પાણી ખીજ વાસણમાં કાઢી લેવું અને તેમાં કપડાં ભીંજવીને સૂકવવાં. એ પ્રમાણે બે વાર સૂકવી પછી ત્રીજી વખત સાધારણ સૂકવીને માટીની ગાર કરી તેમાં તે કપડું એક રાત્રિભર પલાળી રાખવું. પછી તેમાંથી કાઢી તે પાણીમાં ચોળી તારવી ધોઈ સૂકવવું એટલે તે યાકા ચિકારી રંગનું થાય છે.^x

૫૦૬. રોહિસ (રોસડો, રૂશ, રોંસલાસ)—સં ૦ દીર્ઘ રોહિપક. મં ૦ રોશત ગવત, થોશો-ગવત. હિં ૦ ખંડા રોહિપ. કં ૦ હિરિય ગંજિણિ. લાં ૦ સિંગ્મેયોન્નેન સ્કિનેન્થસ.

રોહિસ ઘાસનો જેવું જ છે. એ કમરપૂર જિલ્લું વધે છે. આ ઘાસની સુવાસ આવે છે. એને બિયાં પણ આવે છે. તેની મુગંધ વાયુને લીધે બગીચામાં આસપાસ ફેલાય છે. આ ઘાસનું તેલ કાઢે છે. તેને 'રોહિસ તેલ' (નિદેનિયમ ઓઇલ) કહે છે. એ તેલ ઉષ્ણ, સ્વેદલ, મૂતલ, જંબરદ, ઉતેજક અને ચેતનકારક છે. માલિશ કરવાથી ચામડીમાં લાલી આવે છે. નવા આમવાતમાં લાલ-દાયક છે. જૂના આમવાતમાં એટલું ઉપયોગી નથી. માથામાં ટાલ પડી હોય તો તે પર વાળ આવવા માટે આ તેલની માલિશ કરાય છે. રોહિસ—ઉષ્ણ તથા કડવું છે અને કફ, પિશાચબાધા, ગ્રહપીડા, ઉપદંશ, મણુ, વાયુ તથા વિપતો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાયુએ સાંધા અગર અંગ દુખવું હોય તે ઉપર:—રોહિસતેલ યોળવું એટલે અંગ દુખવું મટે છે. (૨) રસ-કપૂરના વિષ ઉપર:—રોહિસ સાકર નાખી આપવું તથા અંગે યોળવું.

હિં ૦ બડદાર, દાહુ, લકુચનાં ફળો ખટમીઠાં હોય છે. એનાં અષપાકાં ફળોને ઠાલી ચીરો કરીને સૂકાવી રાખે છે. તેનો ઉપયોગ દાળશાકમાં ફેકડને બદલે કરે છે. કાચાં ફળ આયુર્વેદના મતમાં ત્રિદોષકારક છે, લોહીને બગાડે છે, આંખોને નુકસાન પહોંચાડે છે અને વીંધનો નાશ કરે છે. પાકાં ફળ ખટમીઠાં, વાતપિત્તરામક, કફકર, રચિકર, કામેદીપક અને સંરક છે. ચૂમડાં પર અને પગ ફાટવા પર ફળનાં છોતરાંનું સરવ અથવા ઊલને ધસીને લગાડે છે. જખમ પર ઊવ ધસીને લગાડવાથી પડને જિંદગી લે છે. જખમમાં ૧-૨ બીજ અથવા થોડા દૂધિયો રસ ભૂલાખ માટે આપે છે. ૧-૨ દીપાં બાળકને અને ૮-૧૦ દીપાં મોટા માણસને આપે છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

^x રોહિણીની ઝાલ ઉત્તમ ગ્રાહીને પૌષ્ટિક છે. માત્રા વધારે અપાય તો નુકસાન થાય છે, ચકર આવે છે અને રેકે ચડે છે. માત્રા—૨ તોલના ફાંટ કરી ૨૪ કલાકમાં થોડો થોડો અપાય છે અથવા ચૂણું ૩૦-૩૦ રતી ૩ વખત આપડ. બદના મરડા અને અતિચારમાં વપરાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૫૦૭. લઘુ રોહિસ—ધાસ (રો, રોસ)—સં ૦ કવલુ, લઘુરોહિવ, તુલુ. મં રોહિસ ગવત, મુગધ રોહિવ. હિં ૦ રોહિસ. સોધિયા, ગધેજ ધાસ. બં ૦ સમકપૂર. કં ૦ કિરગંબુ, કાચીહુલી. કડિલુ. લાં એન્ડ્રોપોગોન શિનેચર્સ, એન્ડ્રોપોગોન નાડિસ.

લઘુ રોહિસ એ રોહિસ ધાસ પ્રમાણે જ હોય છે. એ ઘણું કરીને કુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે, મૂર્છા-ધાસ પ્રમાણે આ ધાસનાં ફૂલો રૂંધાંથી વ્યાપ્ત હોય છે. સુકાયેલા રોહિસ ધાસનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે.* રોહિસ ધાસ—તીખું, કડવું, તૂરું અને સુગંધી છે. એ પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કંડુ હૃદય, દમ, ઉધરસ, તાવ, શળ, અંજીર્ણ, અરુચિ, વિપ્રુચિકા, પયરોળ, કંઈરોળ, શસ્ત્રનું ક્ષત, વાતરક્ત અને બાલગ્રહનો નાશ કરે છે. આ ધાસમાંથી સુગંધી તેલ નીકળે છે તેને આંધલ સિંટ્રોનેલા કહે છે. એ તેલનું માલિશ કરવાથી મ્બરો કરડતા નથી.

૫૦૮. લવંગ—સં ૦ મં ૦ બં ૦ કં ૦ લવંગ. હિં ૦ લોંગ. તં ૦ લવંગાલ. ફાં ૦ દરખતમેહક. અં ૦ મિખકર્કનલકુલ. ઇં ૦ કલોન્ડ. લાં ૦ ફરિયોફાઈલસ એરોમેટિકસ.

મલાક્કા અને આંધોયના દેશમાં આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. આ દેશમાં પણ લવંગનાં ઝાડ રોપવામાં આવે છે; પરંતુ તેમાંથી સારાં લવંગ ઉત્પન્ન થતાં નથી. એ ઝાડ મોટાં થાય છે અને આઠ-નવ વર્ષ ફળે છે. મસાલામાં અને સુગંધી પદાર્થોમાં લવંગનો ઉપયોગ ઘણો જ થાય છે. લવંગનું તેલ કાઢે છે. લવંગ—લઘુ, કડવું, ચક્ષુર્થ, રુચિકર, તીક્ષ્ણ, પાકકાળે મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, અમિદીપક, સ્નિગ્ધ, હલ, વૃધ્ય તથા વિશદ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, ઉધરસ, શળ, આનાહવાયુ, શ્વાસ, જ્યેષ્ઠી, વાંતિ, વિપ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, તુષ્ણા, પીનસ, રક્તદોષ તથા આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે.* ઉપયોગ—(૧) શરદી ઉપર :—લવંગનો કાઢો કરી પાવો. (૨) મૂર્છા અને વાયુનો અટકો થાય તે ઉપર :—લવંગ ઘસી અંજન કરવું. (૩) રતાંશ્રુણાપણા ઉપર :—લવંગ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. (૪) કંડુ અને ઉધરસ ઉપર :—ઠીકરું દેવતામાં તપાવી લાલ થયા પછી બહાર કાઢી એક વાસણમાં મૂકી તે ઉપર સાત લવંગ નાખવાં. તે શેકાયા પછી ઠીકરા ઉપર ધોળી ગરણીનાં પાંદડાંના રસ નાખવો; તથા ઠીકરું કાઢી લઈ તે રસમાં લવંગ વાટી તે આપવાં. ગરમી થાય તો ધોળા ચણેલીનાં પાન મોઢામાં રાખવાં. (૫) દાંત દુખતા હોય તે ઉપર :—લવંગનો અર્ક ૩ ઉપર નાખી દાંત ઉપર મૂકવો. (૬) આગ્રિમાંઘ, અંજીર્ણ અને વિપ્રુચિકા (કોલેરા) ઉપર :—લવંગનો અષ્ટાંશ કાઢો કરી પાવો. (૭) ઉધ-

● ઘણાં મં પદાર્થો રોહિસ ધાસની બે બેતોનું વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ એની ત્રણ બેતો અમારા મંજુવામાં આવી છે. એક માયાપૂર બંધી વધે છે. તેને લોકો કાપર (પણસાળા) ઉપર છાજ નાખે છે. તેથી જોમાસાનું પાણી તેમાં બેતરડ નથી. બીજી કમરપૂર બંધી થાય છે અને ત્રીજી માત્ર નાની બેત છે. એ બેતસલા તરીકે દેરિને માટે લાવેલા ધાસમાં જોવામાં આવે છે. આ ત્રીજી બેતનાં પાંદડાં વાટીને બાંધવાથી તે નહિ રજાતાં ચૂમડાંને રૂબે છે. આ ખેડાણે જોવરામાં જોમાસામાં થાય છે. એનો પાલો સાબરશિંગ ઉપર ઘણ વીંટાળી તેના ઉપર ખૂબ બારીક તાંબાનું પત્રું ચઢાવી બહીમાં બાળે છે. આ બાળેલ સાબરશિંગ સાપનું ઝેર ઘૂસવા માટે પાણીમાં ધરી રૂબ ઉપર રાખવાથી તે ચોટી જઈ ઝેર ચૂસી પેતાની મેજે ખરી પડે છે. આમ વારંવાર ખરી પડેલ સાબરશિંગ ચોટી સાફ કરી ફરી ચોપડતા જવાથી સાપનું ઝેર નાશ થાય છે.

* હિંદુસ્તાની વૈદ્ય-લવંગને ગરમ, પાચક, કફનાશક અને કોપેલા આમને મિસ્ટાડનાર માને છે. એ જ પ્રમાણે પેટની પીડા તથા તરસ બંધ કરવાને અને ઊલટી તથા વાયુ આદિને દૂર કરવાને ઔષધ તરીકે આપે છે. યુનાની હંમીમ-લવંગને ધુરક અને ગરમ માને છે તથા શરીરના બહારના ભાગમાં લગાડવાથી અથવા ખાવાથી એમાં વિષની અસર ચોક્કસ કરવાની તથા માથાના દુખાવાનો નાશ કરવાની શક્તિ છે, એમ માને છે. વળી એમ પણ માને છે કે, એનું ચૂર્ણ ખાવાથી અથવા ચોપડવાથી દાંતના પારા મળ્યતા થાય છે, શ્વાસ સુગંધિત નીકળે છે, કફ જેસી નષ્ટ છે તથા પાચનશક્તિ વધે છે. અંગ્રેજ ઔષધોમાં લવંગને ગરમ, બહુતિક્ત તથા પેટની પીડાનું નાશકર્તા માનેલ છે. વળી અંજીર્ણ અને બીજી બીમારીઓમાં પણ બીજા પદાર્થોની સાથે મેળવવાને આપે છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીએ જો ઊલટી થતી હોય તો લવંગને ગરમ પોણીમાં બીંબીને એ પાણી પીવાની સલામતી કરે છે.

+ અષ્ટાંશ કાઢો એટલે આઠમા ભાગનું પાણી રહે તેવો ઉકાવો.

રસ ઉપર લવંગાદિ વટી :—લવંગ, મરી, બહેડાનું દળ, એ સમાન લાગે અને એ ત્રણેના સમાન ખેરની અંતરજાલ કિંવા ધોળા કાથા નાખી બાવળિયાની અંતરજાલના કાદામાં તણ માસા વળનની ગોળાઓ કરી રેળ બે-ત્રણ વાર ગોળી મોઢામાં રાખવી; એટલે ઉધરસ જલદીથી દૂર થાય છે. (૮) કાસાદિ ઉપર લવંગાદિ ચૂર્ણ :—લવંગ, જાયફળ અને લીંડી પીપર એ અર્થે તોલો, મરી ૨ તોલા અને ચુંઠ ૧૬ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને ચૂર્ણ જેટલી સોડર નાખી આપવું; એટલે પ્રબળ ઉધરસ, જ્વર, અરુચિ, મેઠ, ગ્રહ્મ, માસ, અગ્નિમાંદ અને સંત્રહણીનો નાશ થાય છે. (૯) વિપૂચિકામાં તરસ કિંવા બકારી (મંડ ઉમાસા) થાય તે ઉપર :—લવંગ કિંવા જાયફળ અથવા નાગરમાથનું પાણી તપાવી ઠંડું કરીને પાવું. (૧૦) ઉધરસ, જ્વર, અરુચિ, મેઠેહ, સંત્રહણી અને ગુદમ ઉપર :—લવંગ, જાયફળ અને લીંડીપીપર એ એક લાગ, બહેડાં ૩ લાગ, મરી ૨ લાગ અને ચુંઠ ૧૬ લાગનું ચૂર્ણ કરી તેના જેટલી તેમાં સાકર નાખી તે ૬ માસા સુધી ખાવું. +

પદ્દત્ત. લસણ—સં રસોન. મંડ લસણ. હિંડ લહેસુન. યુંડ કાજુવા. બંડ રસુન. કંડ ખીલિય, બેળુળા. તૈંડ બેળુળાતેલ્લાગરુ. ૧૦ સીર. અંડ સુમરિસ્કુર્દીનપૂત, મુલમ હેવાર. ઇંડ ગાર્લિક. ૨૮. લાંડ એલિયમ સેટિવમ. તાંડ મંડ વેળુળિ.

લસણના છોડ કુંગળાં (કાંદા) ના જેવા જ થાય છે, એના કંદમાં આડ-દસ કળીઓ હોય છે. એને કુંગળી જેવાં બિયાં થતાં નથી. એની કળીઓ વાવવાના કામમાં આવે છે. લસણ સ્વાદને માટે ખીજ મદારોમાં નાખે છે. એની ચટણી કરે છે, તેમ ઘેઈ અથાણું પણ કરે છે. લસણનો ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એમાં વાડુનો નાશ કરવાની શક્તિ છે. લસણમાં ધોળી તથા રાતી એની બે જાત છે; પણ તે ગુણમાં તો ઘણેલાગે સરખી જ છે. એક કળીનું લસણ ગુણમાં વધારે છે. લસણ—ગુરુ, ઉષ્ણ, વૃષ્ણ, વીર્યવ્રદ, પાકકાળે અને રસકાળે લીધું, રસાયન, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, પાચક, મધુર, ભક્તસંધાનકારક, કંઠપ્રિય, પિત્તલ, રક્તક્રોધન, બલકર, વર્ણકર, મેધાકર, ચક્ષુખ, સ્વાદુ, સારક, અગ્નિદીપક તથા દૈશ્ય છે; અને અરુચિ, કફ, વાયુ, કૃમિ, હૃદયોગ, સોના, હેડકી, દમ, જ્વર (તાવ), કોઠ, આમ, પીનસ, શ્વાસ, કુષ્ઠ, ગ્રહ્મ, યજ્ઞ, જ્વર, અગ્નિમાંદ, મલાવદ્ધ, ઉધરસ, રાજ્યક્ષમા (ક્ષય) તથા કુશિયળનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળ—તીખાં. પાંદડાં—કડવાં. ફાંડો—તૂરાં. ફાંડાનો અપભ્રાગ ખારો અને બિયાં મધુર છે. લસણ—અતિસારવાળા મેઢી, ગલિણી,

+ ડોક્ટર દેસાઈ લખે છે કે, લવંગ સુગંધી, દીપન, પાચન, વાતંદર, ઉત્તેજક, રક્તદોષકર, કફન, પુતિ-હર, દુર્ગંધનાશક અને મૂત્રવ છે. લવંગ પાચન છે એટલે એના સેવનથી મૂત્ર લાગે છે, આમરસ અને છે, મનમાં પ્રસન્નતા આવે છે અને જોબનમાં રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. શાસ્ત્રકારોએ સુગંધી પદાર્થ ઘણા પાઠોમાં મેળવેલા છે એના આ જ ઉદેશ છે. બીજાં પદાર્થ—મેઠુ, દોઝરી અને આંતરડાંમાં રહેલ સ્ત્રાંમ ક્રીડાણુનાશક અને સડો અટકાવવાને (પુતિકર) છે. આદર્શ ક્રીડાણુએ લીધે જ આવે છે. તે સુગંધી પદાર્થના સેવનથી દૂર થાય છે. ત્રીજી મહત્વનો ગુણ યોદ્ધામાં શ્વેતાણુ વધારવાનો છે, જેથી આગ્રંથક સૂક્ષ્મ ક્રીડાણુ ને શરીરમાં પ્રવેશ કરે તેનો નાશ થાય છે. એટલા માટે જ આચાર્યોએ જ્વરચિકિત્સાના પાઠોમાં આ ઔષધિ મેળવેલી છે. ચોથો ગુણ ચેતન લાવવાનો છે. આ ક્રિયા હૃદય, રક્તાબિસરણ અને શ્વાસોદ્ધીસક્રિયા પર સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે. એટલા માટે લવંગનો ઉપયોગ ત્રિદોષ-સંનિપાત પર થાય છે. પાંચમો ગુણ શરીરમાં રહેલી સર્વ નલિકાઓને સંકોચનિશ્ચક અને તેનાથી થતી પીડા યોગી કરવાનો છે, એટલા માટે લવંગ દમ વગેરે રોગો પર વપરાય છે. છઠ્ઠો ગુણ—દુર્ગંધનાશક છે. એટલા માટે કફ, આમ, લાજ વગેરેની દુર્ગંધ દૂર કરવા માટે લવંગ અપાય છે. સાતમો ગુણ મૂત્રજનન છે. આનાથી મૂત્રપિંડથી મૂત્રાંદર સુધીના માર્ગની શુદ્ધિ થાય છે. આઠમો ગુણ બાલ ઉપયોગ (લેપ) દ્વારા ચેતનાશક, વેદનાસ્થાપન, પુતિ-હર, મજ્જાદાન અને મજ્જાદોષકર કરવાનો છે. આ ગુણનો ઉપયોગ અશસ્ત્રિવામાં વધારે કર્યો છે. દ્વર કહેલા ધર્મ બધા સુગંધી પદાર્થોમાં યોગ્યવધારે મનાણુમાં રહેલા છે.

માત્રા—લવંગનું ચૂર્ણ ૧ પીર ૨ સ્ત્રી

સાચના—લવંગ આદિ સુગંધી વસ્તુઓનું ચૂર્ણ જરૂર હોય ત્યારે કરી તેનું પહેલેથી કરી રાખવામાં આવે તો તેલ જોડી બધું છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

સ્તપિત્તી, શોષી તથા જીલ્લીવાળાઓને આપવું નહિ. એ ઉપર ખાટા, મધ, માંસ એ પદાર્થ હિત-
કારક થાય છે; તથા વ્યાયામ, દૂધ, કૌધ, ઘણું પાણી, તડકો અને ગોળનું સેવન કરવાથી વિકૃતિ
થાય છે. ઉપધોગ—(૧) કાન વહેતો હોય અને સણકા થતા હોય તે ઉપર:—તેલમાં
લસણ કઢવી તે તેલ કાનમાં પાડવું. (૨) નવા પ્રજુની ગાંઠ, ઉકાણું (પાકે નહિ એવાં
ગૂમડાં), ગડું (વિદ્રધિ), કાખમાં જરી વગેરે ઉપર:—લસણ ચોળવું એટલે તે ફૂટે છે; અથવા
લસણ અને મરીનો લેપ કરવો કિંવા એકલા મરીનો પણ લેપ કરવો. (૩) શીતળાના ક્ષતમાં
કીડા ન પડવા માટે:—લસણ, રાંધ અને હિંગની ઘૂણી આપવી; એથી કીડા પડ્યા હશે તેપણ
તેનો જલદીથી નાશ થશે. (૪) આદાશીથી ઉપર:—લસણનો રસ નાકમાં પાડવો. (૫) ખરોળ
ઉપર:—લસણ, પીપરીમૂળ અને હરડાં એકત્ર કરી ખાવાં અને ઉપર ગોમૂતનો ઘૂંટડો પીવો. (૬)
લોહીવાળા મરડા અને આમવાળા મરડા ઉપર:—લસણ ૪ તોલા અને થોડાં આકડાનાં
કુમળાં પાંદડાં એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી પાવો. (૭) સર્વ વાયુ ઉપર:—૪ તોલા લસણ
છોલી તેમાંની મોખ કાઢી નાખી હિંગ, જીરું, સિંધવ, સંયળ, સૂંક, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ
એકત્ર માસો નાખી તેની ગોળાઓ કરી ખાવી અને ઉપર એરંડમૂળનો કાઢો પીવો; તેથી પશ્ચાદાત,
સર્વાંગનાયુ, ઉરુતલ, કૃમિ, થળ, કટિથળ, કુક્ષિથળ તથા પેટમાંની વાયુ વગેરે સર્વ પ્રકારના વાયુ
દૂર થાય છે. (૮) પ્રજુ સંખધી કૃમિ દૂર થવા માટે:—લસણ વાટી લેપ કરવો. (૯) કૂતરાના
વિષ ઉપર:—જખમ પાણી વડે ઘોઈ પછી લસણ વાટી લેપ કરવો; તથા નવટાંક પાંજીમાં લસણ
કઢવી અધોળ પાણી ખાકી રહે એટલે ઉતારી પાવું અને લોળનમાં લસણ વધારે ખાવું. એ પ્રમાણે
સાત દિવસ કરવું. (૧૦) ખાળકોના આમ અને સંઘાણી મરડા ઉપર:—લસણની કળી
લઈ, જીભા મીરી તેમાં ૨ તલભારથી અધાં અડદના દાણા જેટલું અદીચુ ભરી તે કળી કિંચિત્
શેકા ખાવા આપવી. એ નિયમ પ્રમાણે દિવસમા બે વાર બે દિવસ ખવરાવવાથી રોગ મટી
જઈ શક્ય આવે છે. મોટા માણસને અદીચુ અડદ કરતાં કિંચિત્ કરી આપવું. (૧૧) અપરમાર
અને અર્ધિતવાયુ (મોઢું વાંટું થયું તે) ઉપર:—લસણ વાટી તલના તેલ સાથે ખવરાવવું
અથવા લસણ નાખી કરેલાં અડદના વડાં તેલમાં તળી માખણમાં ખાવાં. (૧૨) શરદીથી
કાનમાં ઘાક પડી હોય તે ઉપર:—લસણની કળી છોલી રૂની અંદર વીંટાળી કાનમાં રાખવી.
(૧૩) આમવાત ઉપર:—લસણની કળીઓ અર્ધો તોલો ગાયના ધીમાં તળી ભોળન સમયે પ્રથમ
કોળિયામાં રોળ ખાવી. (૧૪) અસ્થિભંગ ઉપર લશુનાદિ કલ્ક:—લસણ, મધ, લાખ અને
સાકરનો કલ્ક ઘી નાખી આપવો; એટલે ભાંગેલા કે જિનરી ગયેલા હાડકાં ઘણું જલદીથી સંધાન
થાય છે. (૧૫) ઉદરરોગ ઉપર:—શુદ્ધ કરેલું લસણ (છોલી એક રાત્રિ ઝાશમાં પલાળી રાખી
પછી અંદરની મોખ કાઢી નાખી તે) એક લાગ્ર, સિંધવ અર્ધો ભાગ, હિંગ રોઢેલી ૦ ભાગ
અને બધાની ખરાળર આદાનો રસ લઈ તેમાં ખરલ કરી ચાર ગુંઝ (અણોડી) ભાર પ્રમાણે ગોળાઓ
કરવી. તેમાંથી એક અથવા બે ગોળાઓ ગાયની ઝાશમાં અથવા આદાના રસમાં આપવી; એટલે
તરત શુધ્ધ આવે છે અને મોટું ચણેલું પેટ પણ જલદીથી નાનું થઈ મળશુદ્ધિ થાય છે. (૧૬)
વાળા ઉપર:—લસણ, ચિત્રો અને રાઈને પાણીમાં વાટી તેની ચેપલી કરી વાળા ઉપર બાંધવી.
(૧૭) વિષમબળર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિ ઉપર:—લસણના કલ્કમાં તલનું તેલ અને
સિંધવ નાખી સવારે સેવન કરવાથી તે વિષમબળર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિને દરણુ કરે છે.
(૧૮) શૂળ ઉપર:—લસણ ધીમાં ખાવું. (૧૯) શરીરમાંની ગરમીથી અંગ ઉપર પ્રસર-
નારાં લાલ ચાંદાં અને દાદર ઉપર:—લસણ છોલી, વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ ચોળવો એટલે
એ વિકાર દૂર થશે અથવા લસણ અને ગુવારનાં પાંદડાંનો રસ એકત્ર કરીને અથવા એકલાં ગુવારનાં
પાંદડાંનો રસ મોપડવો.

+ ડોક્ટર દેસાઈના મત મુજબ લસણ દૂધ, લણ, દીપન, ઉદરવાદર, ખાતરીલાયક કૃમિન, બળવાન અને
અધવાન ઉનોઝક, કફન, બળવાન કોષ્ઠરસન (સડો રોગનાર), શૂળબળ, વાદર અને બલ્ય છે. લસણમાં

પરં. લાણી (પલિયા) — સં૦ રદન્તિ, સંવન્તિ. મં૦ રદવંતી, રાનડરસરા, ખડિયા ચેલ. હિં૦ રદવંતી, લાણી, રદદંતી, સંજવન બૂટી. સિં૦ ચૂન. નાસિકં ચવેલ, તે ઠાપુસનમા. કં૦ અણુવણિ, અડિવેકડૂલે, નોણસુતલ. લા-૦ કેસા કેટિકા.

લાણીના છાંડ૪ ચણા પ્રમાણે હોય છે. એથી એને ‘જંગલી ચણા’ પણ કહે છે. તે ઉપરથી

રહેલું તેલ ચામડી, ફેફસાં અને વૃક્ષો વાટે બહાર નીકળે છે. એનાથી આસનલિકામાં મધ્યમ ટીણા પડે છે અને સરળતાથી બહાર નીકળે છે, તેમ જ કફની દુર્ગંધ ઓછી થાય છે અને કફમાં રહેલ રોગપ્રીટાણુઓનો નાશ થાય છે. જ્ઞાનતંત્ર પર લરાણુ બળવાન ઉત્તેજક ક્રિયા કરે છે. એથી માત્રામાં લસણુ ગ્રેહી અને આડા કરાવે છે. માત્રા—સ્વરસ ૧૦ થી ૩૦ દીપાં.

ઉપયોગ—વાતવિકાર ઉપર લસણુ ખવરાવાય છે, તેમ જ લેપ પણ કરાય છે. ચૂંકસી, પીઠ અકડની, અપતંત્રક (દિરદીરિયા), અર્દિત (મોઢાનો વાત), પક્વપથ, એકાંગવાત, ગ્રીસ્તવંભ (સાચળ અને નીચેનો ભાગ રતી જવો) એ બધા રોગમાં લસણુ-વાવડિંગની સમયે સમાન દુધ પાણીમાં નાખી ઉકાળી પાણી બળી નળ ત્યારે દુધ ચાળીને આપાય છે. આ કંઠાથી જ્ઞાનતંત્રની શક્તિ કાયમ રહે છે અને મંત્રસેરીઓ બળવાન બને છે. ઠીલદી, કુપચન, રફેદ, આમ પડવો અને ઉદરકૃમિ પર લસણુ બહુ જ વપરાય છે, ચૂંકમ અને ઉદાવતમાં લસણુ સારો લાભ પહોચાડે છે. વરસાદના પાણીમાં ભિંભવાથી અથવા ‘કંડી’ લાગવાથી શુભ નીકળતું હોય તો તે પર છાંણુ આમવાતમાં અને સાંધાઓના સોજા પર લસણુ ખવરાવાય છે અને તેનો લેપ પણ કરાય છે. લેપ વધારે વખત રાખવો નહિ, નહિતર ફેફસાં ઢાપી આવે છે.

નવા કફરોગ અને ફાંસમાં ફેફસામાં ફાત પડે છે તેના ઉપર લસણુ અને વાવડિંગ ખવરાવાય છે, તેમ જ છાતી પર લેપ કરાય છે. (ધન્વન્તરિયે સુચ્રુતસંહિતામાં ફાંસ પર લસણુનો ઉપયોગ વધારે લાભદાયક જણાવેલો છે.) હૃદયરોગમાં લસણુથી આકૂરો ઓઠો થઈ હૃદય પર દબાવ ઓઠો થાય છે. હૃદયને બળ મળે છે અને પેશાબ સાફ આવે છે. (સ્ત્રાહવા-પ્લહડપ્રેશરની વૃદ્ધિ પર લસણુ બહુ જ સારું કામ કરે છે.)

મધુરોષ, વિદ્રધિ, બાલતાંડ, ચૂંકડાં વગેરે રોગો પર લસણુનો લેપ કરાય છે. લેપ મારંભમાં કરવામાં આવે તો રોગ વધતો નથી. વિપમન્વરમાં લસણુ આપવાથી યકાવટ આવતી નથી. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× રદવંતી ભારતવર્ષના અનેક ઉષ્ણ ભાગોમાં સમુદ્રતટની પાસે, મુલતાન, સિંધ, ગુજરાત, કોરોમંડલની આસપાસના સમુદ્રકિનારે તથા સિંધોનામાં ઉત્પન્ન થાય છે. રદવંતીના કુષ્ઠ નાના, ચણાનાં કુષ્ઠના સમાન ૬ ઇંચથી ૧ ફૂટ સુધી જાંઘો, ગુંચાંકાર, જેમાં શાખા-મશાખા યુક્ત હોય છે તેવા તથા ચમકદાર હોય છે. નીચેની હાંડી કરતાં ઉપરની હાંડી પાતળી હોય છે. જડ જમીનમાં એક ફૂટ સુધી જાંઘી ચાલી નળ છે. જડનો રંગ લાલ ભિન્નિત પીળો હોય છે. પાન ચણાનાં પાનના આકારનાં કાંચરીપિનાનાં હોય છે; પરંતુ મુખ્ય મુખ્ય શાખાઓનાં પાન ચણાનાં પાનનાં કરતાં નાનાં હોય છે અને નાની શાખાઓનાં પાન બારીક અને સઘન હોય છે તથા તે પાન વિષમવર્તી લાગેલાં હોય છે. પાન એટલાં સઘન હોય છે કે બારીક શાખાઓ પાનથી ઢંકાઈ નળ છે. એની શાખા તથા પાન અત્યંત બારીક રેશમના સમાન કેમળ કંવાંથી ઢંકાયેલ રહે છે, જેથી આ કુષ્ઠ ચમકડો દેખાય છે. આ પાન ઓસના જિંદુથી ઢંકાયેલ રહે છે. શરદ-ઋતુમાં પાનમાંથી પાણીનાં દીપા ટપકવા કરે છે એ હેતુથી મુનીષરાયે આ કુષ્ઠને ‘રદંતિ’ નામ આપેલ છે. કુષ્ઠની નીચેની જમીન પાણીનાં દીપાંથી ભિંભયેલી રહે છે અને તે સ્થાનમાં કાંઈએ વિશેષ કરીને રહે છે. ફૂલ શાખાઓના અંતમાં પાનના ખણામાં ગુંચાદાર, નાનાં નાનાં હોય છે. એ નંજુદી, કાળાં, પીળાં, લાલ અને ઘોળાં ફૂલના એકથી પાંચ મકારની થાય છે. કદાચ નંજુદીને જ કાળા રંગની રદંતિ કહો તો ચાર મકાર, નંજુદી રંગના ફૂલવાળી રદંતિ વિશેષ જોવામાં આવે છે. બાકીની ઓછા પ્રમાણમાં દેખાય છે. બીજાકાર, નાના નાના થોડી લંબાઈવાળા જોળ હોય છે. સ્વાદમાં થોડાં ખારાં અને ખોટાં જણાય છે. આ કુષ્ઠ ખારી ભૂમિ અને જલારાગની નજીકની જગ્યામાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. ઉપયોગ—(૧) ખાલી કફવિનાશની ઉધરસ ઉપર—કપાય કરી પીવે. (૨) કફવાળી ઉધરસ ઉપર—પંચાંગનું ચૂણું મખમાં મેળવી ચાટવું. (૩) શ્વાસરોગ ઉપર—પંચાંગનો કપાય કરી મખ નાખી પીવે. (૪) સ્ત્રીઓને ધાવણ વધારવા માટે—પંચાંગ દૂધમાં ઓટાથી ઉકાળી પાવું. (૫) રક્તપિત્ત ઉપર—પંચાંગનો બાફ નાક દ્વારા આપવો. (૬) જેરી જાંતુના વિષ ઉપર—રદવંતી તથા વાવડિંગ સમજાએ મેળવી ખવરાવવાં તથા દંડા ઉપર લગાડવાં અને ચૂંકવડ. (૭) રક્તગુહિ માટે—એક તોયી રદંતિ તથા ૪ રતી કાળાં મરી મેળવી સેવન કરવાં. પથ્થરાલન કરવું. (૮) પ્રમેહરોગ ઉપર—૨ શેર દુધ, ૨ શેર પાણી, ૨૦ તોલા ગાયનું પી અને ૨ તોલા મધ મેળવી મંદાગ્નિ પર પકવડું. અથવા પાણી બળી નળ ત્યારે ઉતારી રદંતિ પંચાંગનાં ચૂણુંને આ દૂધ સાથે સેવન કરવાથી ૪૯ દિવસમાં પ્રમેહરોગ દૂર થાય છે. (૯) આયુષ્ય

સંસ્કૃતમાં જેને રુદ્રંતિ કહે છે, તે જ આ લાણી છે એમ જણાય છે; અને રુદંતિ શબ્દનો અપભ્રંશ-અર્થ રુદ્રવંતી કે રુદ્રવતી એવું. એનું નામ પડ્યું હોય એમ લાગે છે. ઔપધિકલ્પલતા ગ્રંથમાં 'રુદ્રવંતીતું' વર્ણન કરતાં કહેલું છે કે:—'અપત્રોપમૈઃ પત્રૈર્યુક્તમોચિન્દુવર્ણી ॥ ૧૧૫ ॥' ચતુર્વિધા ચ સા હ્રેયા પીતા રક્ષાસ્થિતાસ્થિતા ॥ આ ઉપરથી એનાં પાંદડાં ચણાનાં પાંદડાં જેવાં હોય એમ જણાય છે. આસ પડે તેની માફક પાંદડાંમાંથી થોડું પાણી ટપકે છે અને એમાં પીળી, રાતી, ઘોળી તથા કાળી એવી ચાર ભેદો હોય એમ દેખાય છે. આ ભેદ એના ફૂલના રંગ ઉપરથી પડેલા હશે. 'શાલ' નિર્ધટુમાં એનું આ પ્રમાણે વર્ણન છે: 'અપત્રસમં પત્રં છુપં વૈવ તવાન્લક્ષ્મ્ ॥ શિશિરે જલબિન્દુયુક્તા સ્વતીતિ રુદંતિકા ॥' (ચણાનાં પાંદડાં જેવાં પાંદડાં અને છોડ પણ તેવા જ ખાટા હોય છે. શિશિરશ્ચતુમાં પાણીનાં બિંદુ ભરેલી અને સવતી હોય છે તે રુદ્રવંતી છે.) રાજનિર્ધટુ વગેરે ગ્રંથમાં પણ એમ જ કહેલ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, આ વનસ્પતિનો છોડ જંગમ વધતો નથી. તેથી તેની ગણના મુખ્ય એટલે સાધારણ ભૂમિની સપાટી ભરોબર થનારાં ઝાડોમાં કરવામાં કાંઈ હરકત નથી. એનાં પાંદડાંમાંથી ટપકતાર આસ શિશિરશ્ચતુમાં ટપકે છે, એમ પણ એ ઉપરથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. આવા છોડ ખારી જમીનમાં ઘણા જ જોવામાં આવે છે. એના ગુણનાં ઘણાં વર્ણન કરેલાં છે; પરંતુ ઉત્પત્તિ-સ્થળ પ્રમાણે કમી-ભસ્તી ગુણ હોઈ શકે છે. ખારી જમીનમાં થનારીમાં ખારાશનો વિશેષ ભાગ હોય અને તે અંશ મીઠી જમીનમાં થનારીમાં હોતો નથી, એવા એમાં ભેદ દેખાય છે. ગુણદોષ-તીખાશનો થોડો ભાગ એમાં હોય છે; તેમ જ કડવાશ અને તૂરાશ પણ હોય છે. સિવાય ઉષ્ણ હોઈ રસાયની છે અને કૃમિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, શ્વાસ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાથી ગર્ભાશયની શુદ્ધિ જલદી થાય છે. ઔપધિકલ્પલતામાં એનો ઉપયોગ* આ પ્રમાણે લખ્યો છે. ઉપયોગ— (૧) સર્પ રોગ ઉપર:—શુકલપક્ષમાં શુભ દિવસે આ વનસ્પતિ મૂળ સહિત લાવી ઢાયામાં સૂકવી તેનું વસ્ત્રાગળ ચૂર્ણ કરી વાપરવું. એ ચૂર્ણ લેનારાએ નિવશથી રહી વ્યાધિ મુજબ પથ્ય પાળવું જોઈએ; પ્રથમ સાદો રેય લઈ જોડો શુદ્ધ કરવો અને ત્યાર પછી શક્તિ પ્રમાણે આ ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ પ્રમાણથી લઈ તે સાથે એક મહિના સુધી લેવું, જેથી સર્પ રોગ મટી મનુષ્ય બળવાન થાય છે. દૂધ-ભાત જમવાનો રિવાજ રાખવો. (૨) ગર્ભસ્થાનની શુદ્ધિ અર્થે સ્ત્રીઓનો રુદ્ધોદાપ દૂર થવા માટે:—એક તોલો લાણીનો પાલો, પાંચ ગાયનું દૂધ, પાંચ પાણી અને બે તોલા સફેદ સાકર એકત્ર કરી એનો કાઢો કરવો. પાણી બળી જઈ દૂધ માત્ર બાકી રહે એટલે તે ગ્રાણી પીવાને આપવું. આ પ્રમાણે સવરસાંજ આપવાથી ૧૪ દિવસમાં પ્રત્યક્ષ ઉત્તમ થાય છે.

તથા બળ વધારવા માટે:—શુકલપક્ષમાં શુભ મુહૂર્તે જોઈ રુદંતિ લાવવી. પછી ઢાયામાં સૂકવી ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. પછી રુદંતિના રસની ૭ ભાવના આપવી. પછી ૧ માંસાની દીકરી બનાવી કડવી છળીમાં ભરી રાખવી. રોજ સવારે વિષમ લાગે ધી તથા મધ મેળવી આ વરી સેવન કરવી. એક ક્લાક પછી દૂધ પીવું. આ પ્રકારે ૬ માસ સુધી સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના રોગ દૂર થઈ શરીર નીરોગી અને દિવ્ય બની નય છે. આંખો તોજતી અને છે. સેવનકાળમાં ખીંડું ખાઈ નહિ. (૧૦) રુદંતિના યોગથી તત્ત્વાભરમ કરવાની વિધિ:—તાંબાનાં પતરને ૨૧ વખત અગ્નિમાં તપાવી રુદંતિના રસમાં ઠંડા કરવાં. પછી રુદંતિના પાનની લગ્ગીમાં તાંબાનાં પતરને રાખી શરાવસંપ્રુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી એક જ આંચમાં ઉત્તમ સફેદ રંગની તામ્રભરમ બને છે. (૧૧) પારદ સંસ્કાર:—રુદંતિનાં પાનની સાથે પારાને ધૂંટવાથી નિર્જલ, શુદ્ધ અને બદ્ધ થાય છે. પારાને રુદંતિના રસમાં ત્રણ દિવસ ધૂંટી રુદંતિની લગ્ગીમાં રાખી કાપડમાદી કરેલા શરાવસંપ્રુટમાં લગ્ગી રાખી સંધિએને સારી રીતે બંધ કરી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી બે ધડી વગડાદી છાછોનો અગ્નિ આપવો. આવા અગ્નિથી પારાની કઠણ ગોળા બંધાઈ નય છે. પુનઃ આ ગોળાને તોડી રુદંતિના રસમાં ખરસ કરી ગોળા બનાવી અગ્નિ આપવો. આવી રીતે ત્રણ આંચ આપવાથી પારાની ઉત્તમ ભરમ તૈયાર થાય છે.

(* છુટીદર્શન* માંથી)

● તાંબાનું પતર* ગરમ કરી લાણીના રસમાં ફળાડવાથી રૂપેરી થાય છે, એમ એક દિંદી ગ્રંથમાં લખ્યું છે. વળી પિત્ત આપી છે કે, 'શત ચનેકે વાતતે, તો ચીકનઈ હોઈ.'

દૂધ, ઘી, ભાત વગેરે ખાવું, તેલવાળા અને ઉષ્ણ પદ્ધથોનો ત્યાગ કરવો.

૫૧૧. લાખડી—સં. હુરુડી, ચિતિવાર મં. કુરુડી, કોળડા હિં. શિરિયારી, સિલવારી
ખં. શુનિશાક, રોઝોલા કં. કુરુડી, ખડકતિરા મારં. ઉકીરડા વરાં. શાહમેઢા, કુરુડી.
તેં. કુરુડી, લાં. સિલોસિયા આન્નંદિયા અન્નમેર કુકરડી અલીરાજપુર—સર.

આ ભાજી ઘોળા માઠ નેથી છે, પરંતુ તે વગડાઉ ભાજી હોવાથી કોઈ વાવતુ નથી
ચોમાસામાં એ પોતાની મેજે ભેજે છે એની બિચારી આશરે એ હાથ હોય છે એના પાદડા પાતળા
હોઈ એને ઘણા ખી આવે છે એના છોડ ઉપર ઘોળા રગના ઝૂમખા આવે છે તેમાં એના ખીજ
હોય છે એ ખીજ ઠડા છે રાતી ભતિના ફૂલ જે લાખડી ઉપર આવે છે તેને મરાઠીમાં ‘દેવ-
કુરુડી’ કહે છે લાખડી—તૂરી, માલક, ઉષ્ણ અને રસાયન છે, તથા મેઘા અને રુચિનો નાશ
કરનારી, શીતળ રક્ષા અમિદીપક, અવિદાહી, લઘુ સ્વાદુ હલ અને વૃષ્ટ છે તથા નિદ્રા, તાવ,
પ્રમેહ, શ્વાસ, દાહ, મેઢ ક્રોધ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે દેવકુરુડી—શીત અને વૃંથ છે
તથા મૂનરોગ અને અશ્મરીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પથરી અને મૂત્રાઘાત ઉપર;—
લાખડીના ખી ૧ માસો અને સાકર ૧ માસો એકત્ર કરી આપવા મૂન બધ થયું હોય તો આ
ઓષધ બે—ત્રણ વાર આપવું એટલે મૂત્ર છૂટશે (૨) ભાગ અને ગાળ ઉપર ઉતાર;—
લાખડીના મૂળ ઠડા પાણીમાં ઘસી તે ચકિત પ્રમાણે પાવું (૩) કદ, મૂનકૂંડા ઉપર;—જાણ
સાથે લાખડીના ખીજ ખાડી પાવા

૫૧૨. લીલો ચ પો—સં. હરિચપક મં. હિરવા ચાપા લેં. આટૂનીટ્રીઝ એડોરેટી
શીમસ આ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી એના પાન લાંબા અને લીલા હોય છે એ ઝાડને માલલી
પકડવાના ગળ નેની આંકડીઓ હોય છે કળી લેણી આ કાંટાનો ઉપયોગ કરે છે એ ઝાડ રામ
ફળીની ભતતુ છે એને લીલા રગના ફૂલ આવે છે એની ઘણીજ સુગંધ આવે છે ઝાડ વાવ્યા
પછી ૨-૩ વર્ષે ફૂલ આવે છે કલમથી તથા એના ગિયાથી એના ચેપા ભેજે છે

૫૧૩. લીમડા (કલ્વો)—સં. નિંગ પ્રલદ મં. કહૂનિમ, ભાળતનિમ હિં. ૫૦ નીમ
તાં. ૫૦ કં. ૫૦ તેં. વેપા મલાં. વેપુ ગોં. બેવારક ફાં. નેનખનીમ, દરખતલક ધં. નીખ
દ્રી લાં. એઝાડિરેટા ઇકિડા

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે અને તે હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર થાય છે એના પાદડા કાતરાદાર
હોય છે એને ઘોળા રગના બારીક ફૂલ આવે છે એના અનેક શુણ્ણ ઉપરથી એ ઝાડ ભૂનોક-
માતુ કપતરુ જ છે, એમ કહેવાને કાર્ષી બાધ આવતો નથી પ્રાચીન આર્થ નિપિવર્યોએ એના
અતોમિક શુણ્ણોની શોધ કરી એને શ્રેષ્ઠ પદ આપેલું છે એના સેવનથી અનેક વ્યાધિઓ નિર્મળ
થાય છે, એટલા માટે વર્ષા પ્રતિપદા (ચૈત્ર સુદ એકમ)ના દિવસે સૌએ પવિત્ર ધર્મને એના
કુમળા પાદડા અને ફૂલ મરી હિંગ, સિંધવ છરુ, અન્નમો, આમી અને ગોળ મેળી
ખાતા, એવો પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ એક નિર્મળ જ દારૂની રાખેનો છે એ નિયમે કરી
વર્ષમાં એક વાર પણ એ સર્વરોગપરિહારમાં ઝાડનાં પાન આપણા ખાવામાં આવે છે, એ દુરદર્શી
શાસ્ત્રપ્રણેતા આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર છે, એમ સમજવું નેઈએ એ ઝાડના એમના પાદડા
જ ખાઈ ગેદનાર તેજ પુજ તથા શકિત્યાન એવા કેટલાક વિરત પુરુષો કદી મદી આપણી
નજરે પડે છે, તેથી કરી એ ઝાડના અધોકિક ગુણ જ્ઞાનમાં આવી આપણને ઘણું આશ્ચર્ય
થાય છે આ દેશમાં કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીઓ પ્રસૂતા થાય એને તેને પ્રથમ ત્રણ દિવસ
સુધી બોજનના પહેલા લીમડાના પાદડાનો રસ આપે છે આ યોજના ઘણીજ ઉત્તમ છે જે
સ્ત્રીઓ આ રસ મન થળી લે છે, તેને દૂધ વધાર આવી તે બલદી નીરોગી થાય છે તેને પછી
મુલાંગેગ જેવા પ્રાદારક રોગ ઉપન થવાની ખીક રહેની નથી પણ જે સ્ત્રીઓ આ રસ
લેવાની ઠાનના કરે છે, તેઓને ઘણું મરી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે ઉપજાના કાળમાં એવો
દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થઈ મૃત્યુમુખે પડેલી સ્ત્રીઓની ઘણીજ સંખ્યા નજરે આવે છે, તેનું ગુપ્ત

કારણ પશુ એ જ હોય એમ જણાય છે. વિચાયેલી (સુવાવડી) ગાયને પણ બે આ પાંદડાં ખવડાવવામાં આવે તો તેને પણ વધારે દૂધ આવી તે નીરાગી અને સશક્ત થાય છે. એ આડની છાયા શીતળ તેમ જ ઘણી નીરાગી છે. ઉનાળામાં એ આડની છાયાથી ઘણો આરામ મળે છે. સાર્વજનિક દેવાલયો, ધર્મશાળાઓ, રસ્તા ઇત્યાદિ ઘણેકે ઠેકાણે આ આડ ફક્ત છાયા માટે અને સ્વચ્છ હવા માટે વાપરે છે. જેના ઘર આજળ લીમડાનું આડ છે તેના ઘરમાંની હવા સર્વ કાળ નીરાગી હોય છે. તે ઘરમાં રહેનાર માણસોને આ આડના થોળે કરી ઘણો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. લીમડાનું આડ ઘણું જૂનું થાય એટલે એના લાક્ષણિક શુદ્ધ ચંદન જેવી સુવાસ આવે છે. એનાં લાકડાં ધમારતી કામમાં ઉત્તમ છે. એના અંગની દૃઢવાશથી એને કીડા લાગવાનો ભય રહેતો નથી. આ આડ ઘણું વર્ષો સુધી ટકી સેધોને તેનાથી સેકડો ફાયદા થાય છે. આ આડ એક વખત કાપ્યું હોય તો પુનઃ એનાં મૂળ ફરી એવું ટેલેક વર્ષે મોટું આડ બને છે. એવી રીતે ટેલેક વાર કાપ્યા પછી પુનઃ વધેલાં એવાં પુષ્કળ આડ આપણી નજરે આવે છે. આ પશુ એનામાં એક મોટો ગુણ છે. પીપળા અને લીમડો એ બંનેની ઘણી જ મૈત્રી છે. જ્યાં પીપળા હોય છે, ત્યાં લીમડો પણ હોય છે એવો સાધારણ નિયમ છે. લીમડા પ્રમાણે પીપળાનું આડ પણ ઘણું ઉપયોગી છે. વડ, પીપળા, ઉખરો, નાદરખ, ખીલી, તુલસી ઇત્યાદિ આડને ઘણું પવિત્ર માનેલાં છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણા માટે જ માનેલાં હોય એવું જણાય છે. આવા ઉપયોગી આડના અલૌકિક ગુણ સામુ ન જોતાં અને તેના આપણા શરીરરક્ષાથે ઉપયોગ ન કરતાં સારાસારના વિચારને ત્યાગ કરી પરકીયોનું નિષિદ્ધ પાણી પવિત્ર ગંગોદક સમજી નિઃશંકપણે પીવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ થયેલી જ્યારે આપણી દૃષ્ટિએ આવે છે ત્યારે ધિક્કાર છે એના છવવાને ! જે દયાળુ પરમેશ્વરે હિંદુસ્તાનવાસી આર્યજનોનાં શરીરરક્ષાથે હજારો ઔષધ અને વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલી છે, તેના ઉપયોગ અને શોધ ન કરતાં તે પરમેશ્વરી પદાર્થને ત્યાગ કરી પરકીયોનું, પરકીય હવામાંનું નિષિદ્ધ અને પરિણામે અપકારક એવું ઔષધ પીવું એના જેવી શરમાવનારી-લજ્જાવનારી અત્યંત ખેદની અને દુઃખની કોઈ પણ વાત નથી ! ! ! ‘ગોળ સેવનાર કરતા લીમડો સેવનારો સારા થાય છે’ એ કહેવત પૂર્ણપણે લક્ષમાં લેવા. આ નિર્બ-વૃક્ષનું વર્ણન પ્રથમ કડવું લાગનાર પરંતુ પરિણામે નિરંતર સારું લાગનાર છે, એટલા માટે નહીં વિચાર કરી તે પ્રમાણે આયુષ્યમાં વર્તન રાખો એટલે નિર્બરસ પ્રમાણે જ તેનું પરિણામ સારું આવશે. ખેતરના છોડ ઉપર બાળળનું આડ હોય તો તે જમીનમાંના પૌષ્ટિક અંશ ખાઈ જઈ તે જમીનને કસ વિનાની કરી નાખે છે; પરંતુ લીમડાની તેવી વાત નથી. એ આડ ખેતરના છોડા (શેદા) ઉપર હોવાથી ખેતરને કોઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન થતું નથી; એટલા માટે ખેડૂતોએ એ આડને અવલ્ય છોડા (શેદા) ઉપર વાવવું જોઈએ. કહેવો લીમડો—કડો, કડવો લણ, ગ્રાહક, લીમો, અગ્નિમાંકારક, સોજાને મટાડનાર, પ્રણુશોષક, બાળકોને હિતકર તથા ઉદ્ય છે; અને કફ, મણ, સોજો, કૃમિ, ઊલટી, પિત્ત, હૃદયદાહ, વાયુ, ક્રેદ, જમ, તૃષ્ણ, અરુચિ, રક્તદોષ, ઉધરસ, તાવ અને મેહોને નાશ કરે છે. * એનાં કુમળાં પાંદડાં—ગ્રાહક તથા વાતકર છે; અને રક્તપિત્ત, ક્રેદ

* આયુર્વેદમાં લીમડાનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે, લીમડાની છાલ પાચક, કડવી અને ગ્રાહી છે. પાંદડાં ઘઉંની પોદીસ બનાવવાના કામમાં લેવાથી ગાંઠ ઝેરી ન્યય છે. પાંદડાને વાટી શીતળાના ડાઘ ઉપર લેપ કરવાથી સોરાં ક્યદો થાય છે. પાંદડાને રસ પીવાથી પેટનાં કૃમિ નિકળી ન્યય છે; અને કમળા તથા શરીર ઉપર થનારાં ગ્રમ્હા ઉપર પણ તે અપાય છે. ચક્રતમાં લખેલ છે કે, કુષ્ઠ નસર ઉપર લીમડાના પાંદડાં અને તલ વાટી એની પોદીસ બાંધવી જોઈએ. લીંબોળીના બુવાળ પેટના કૃમિને કાઢે છે. લીંબોળીનું તેલ ગાંઠવાળા ફેડા અને કોટ ઉપર ઘણી જ સારી અસર કરે છે. અગ્રેજ ઔષધોમાં લીમડાની છાલ જ્વરનાશક અને પાંદડાં આમલીના રોગનાશક ગણેલ છે તથા ધા ઉપર લીમડાનાં પાંદડાં પાણીમાં ઉકાળીને એ પાણીનો રોક કરવાનું કહેલું છે. તેમ કરવાથી સોજો આભ્યા જ્વર જલદીથી અંકુર આવી ન્યય છે. કિવનાછતને બદલે તાવના ઉપર તથા સંધિવાયુ ઉપર લીમડાની છાલને પાણીમાં બોંજવીને પીવાનું કહે છે. મેજર લોપાર લખે છે કે, લીમડાના આડમાંથી કોઈ કોઈ સમયે પાંતળી એવે રસ (મદ) ગરવા લાગે છે. તે ન્હાના ધા ઉપર અને નાપર ઉપર અર્ચત ગુણ કરે છે

તથા નેત્રરોગનાં નાશક છે. પાકાં પાંદડાં—વિશેષ કરી મણુનાશક છે. લીમડાની ફૂંબો—કાસ, શ્વાસ, ગુદમ, અર્શ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં કુમળાં (કાયાં) ફળ—ભેદક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ તથા પિચ્છલ છે; અને નેત્રરોગ, કક્ષરોગ, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાંમાંનાં મીઝ—કુષ્ઠ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. નિઃપ્પચાંગ—પિત્ત, રક્તદોષ, કંડૂ, દાહ, મણુ અને કોદનો નાશ કરે છે. બિયાંતું તેલ—કિંચિત્ ઉપયુ તથા કડવું છે; અને કૃમિ, કોદ, કફ, મણુ, વાતપિત્ત, પિત્ત, અર્શ, રક્તવિકાર, વાયુ, શોફાદર, તાવ, જ્વરા, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. કડવા લીમડાની છાલનો ઉપયોગ વૈદકશાસ્ત્રમાં કાદામાં અનેક રેકાણે આવેલો છે, પરંતુ વિસ્તારલયને લીધે તેનું વર્ણન અહીં નહિ કરતાં મુખ્ય મુખ્ય ઉપયોગનું વર્ણન અહીં આપેલું છે. ઉપયોગ—(૧) મ્રણુ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં એ મ્રણુ (ગૂમડાં) ઉપર મોટો ઉતારાદ છે. નાડીમ્રણુદિ બન્ધકર મ્રણુને દરરોજ લીમડાનાં પાંદડાં પાણીમાં સારાં ઉકાળી તે પાણીએ ધોઈ નાખવાં; એટલે તેનું શોષન થઈ જશે આવે છે. (૨) જે મ્રણુ (ગૂમડાં) ફૂટી રસી નીકળે તે મટવા માટે:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં વાટી મધમાં મેળવી ચોપડતા જરૂં એટલે તે સારું થાય છે (૩) ખસ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં જાણી જૂના તેલમાં અથવા ધરંજ તેલમાં ખસ કરી ચોપડવાં. (૪) સર્પના વિષ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં મોટું ઉતારાદ ઔષધ છે. સર્પનું વિષ ચઝાની પરીક્ષા એવી છે કે વિષાર થયેલા માણસને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અથવા મીઠું અગર મરચાં ખાવા આપવાં. તેને જે કડવું, ખારું અગર તીષ્ણ સમજવામાં ન આવે તેા વિષ ચઝ્યું છે અથવા દંશ થયો છે એમ સમજવું. પછી તેને વિષ જીતરતાં સુધી લીમડાનાં પાંદડાં ખાવા આપવાં; કિંવા પાંદડાંનો અથવા છાલનો રસ પાવો એટલે વિષ જીતરશે. (૫) પિત્ત પડવા માટે:—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ પાણી. નાખી પીવા આપવો એટલે જીલદી થઈ પિત્ત પડશે. (૬) ગરમી ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ ખડીસાકર નાખી સવાર-સાંજ ૮ દિવસ પીવાથી કાઈ પણ પ્રકારની ગરમી ઘાય તો તે નક્કી દૂર થાય છે. (૭) મહારોગ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં ઘણું સારું ઔષધ છે. નાહવાના પાણીમાં આ પાંદડાં કઢવી તે પાણી વડે સ્નાન કરવું અને એનો અંગરસ કિંવા પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી તે રસ સેવન કરવો એટલે ર-ગ મહિન માં રક્તપિત્ત (વાતરક્ત) અને દુર્ધર કુષ્ઠરોગનો નાશ થાય છે. પથ્થ પાળવું તેમ જ મેગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની છાલામાં સુવાનો રિવાજ રાખવો. (૮) દાહયુક્ત સોજા ઉપર:—પાંદડાં વાટી ચોપડવાં એટલે દાહ કમી થાય છે અને રક્તદોષ નહિ જેવો થાય છે. (૯) પિત્તજ્વરમાં જે અતિશય દાહ થાય છે તે ઉપર:—લીમડાનો રસ ક્ષીયુક્ત કરીને શરીરે ચોળવો; તેથી જળતર કમી થાય છે. (૧૦) ઊના તાવ ઉપર:—કડવા લીમડાની ડાંખળી, કડુ અને કરિયાતાનો કોઠો મધ નાખી આપવો. (૧૧) કમળાના રોગ ઉપર:—લીમડાની અંતરજાલનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને થોડું સંકેતું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૧૨) ખસ ઉપર:—જૂના લીમડાનું સુકાયેલું લાકડું પાણીમાં ઘસી ચોપડવું. (૧૩) વિષમંજવર ઉપર:—કડવા લીમડાના કાદામાં ધાણા અને સંકેતું ચૂર્ણ નાખી તે આપવો, એટલે જીલ્દી શુણ આવે છે. આ ઔષધ 'કિવનામન' કરતાં ઘણું ઉત્તમ હોઈ ગુણોમાં પણ તે કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. (૧૪) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને પ્રમેહ ઉપર:—લીમડાની કાચી લીંબોળી ખારી. (૧૫) ખસ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં બિયાં વાટી ચોપડવાથી ખરજ સારી થાય છે. જૂ જવા માટે પણ એ બિયાં સાદી માથે ચોપડવાં. (૧૬) સુવારોગ ઉપર:—જૂના લીમડાની અંતરજાલ કાઢી તેના બારીક ટુકડા કરી તે ઢાંલીમાં ઘાલવા અને ઢાંકણું દેવું; એવું ત્રણ દેગડા પાણી સારું આધણુ આવે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી જે જીને સુવારોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથમ એક દેગડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેમાંની બાક (વરાળ) કમી થયા પછી દેગડો લાવી માથા નીચે રાખવો અને પ્રથમનો દેગડો કમર નીચે રાખવો. માથા નીચેના દેગડાને બાક કમી થયા પછી તે કમર નીચે રાખવો અને કમર નીચેનો પણ નીચે રાખી ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્તક નીચે

મૂકવે. તેનો બાફ કમી થવા પછી પગ નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે પરસેવા વાટે શરીરમાંથી સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગી સારો થાય છે. (૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાનાં ગિયાં તેલમાં તળી તેમાં જ ખરલ કરી તથા તેમાં થોડું ફલવેલું મેરચુ યુ નાખી તે મલમ મૂળને ચોપડવો; એટલે મોડ ગરી પડે છે અને કંદ પણ ગરી પડે છે. (૧૮) સર્પનું વિષ કદી પણ ન ચઢવા માટે:—લીમડાનાં પાંદડાં રોજ સવારે ખાવાં એટલે કદી સર્પદંશ થયો હોય તોપણ તેને વિષ બાધ કરતું નથી. (૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાનાં ૨૧ પાંદડાં બારીક વાટી મગની મલાએલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના દીમાં તળી રોગીને ૨૧ દિવસ ખવડાવવું; એટલે શુદ્ધામાં સર્વ મસા ગરી પડશે. આ ઔષધ લેનારે સંમુદ્રનું મીઠું ન ખાતાં સિંધવ ખાવો. (૨૦) સ્ત્રીને પ્રસવ ન થતો હોય તે:—લીમડાનાં મૂળ કમરે બાંધવાથી જલદી છૂટકો થાય છે. પ્રસૂતિ થયા પછી મૂળ છોડી નાખવાં. (૨૧) સોમલના વિષ તથા કૃમિ ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૨૨) અડીણના વિષ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાંનો યંત્ર વડે અર્ધ કાઢી આપવો. (૨૩) કુષ્ઠાદિ ઉપર પાનિષ્ઠ યૂર્ણ:—મૂળ, પાંદડાં, ફલ, ફળ અને જાલ-એ પાંચ અંગે લઈ તેનું ૬૦ તોલા ચૂર્ણ કરવું. પછી લોહલસભ, બાળદરકાં, અરણીનાં ગિયાં, ત્રિફળા, લિલામો, વાવડિંગ, સાકર, આમળાં, હળદર, પીપર, ગરી, ચુંક, બાવચો, ગરમાળાની શિંગોનો મગજ અને ગોખરુ-એ પંદર ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઈ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું; પછી તે ચૂર્ણ અને લીમડાનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને ભાંગસના રસનો એક પુટ આપવો. પછી ખેરની જાલનો અષ્ટમાંશ કાઢી કરી તેનો એક પુટ આપવો અને તે ચૂકવવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ એક તોલો ખેરની જાલના કાઠામાં અથવા ધીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં આપવું; તેથી એક મહિનામાં બધી જાનના કાંઠ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ સર્વ રોગનું નાશક છે. (૨૪) પિત્ત ઉપર:—લીમડાની ફૂંચો, ધાણા, સૂંઠ અને ખડીસાકરનો કાઠો આપવો. (૨૫) ચોનિશૂળ ઉપર:—લીમડાની લીંબોળીઓ અને એરંડિયા લીમડાના રસમાં વાટી ગોળી કચી અને તે ચોનિમાં રાખવા આપવી કિંવા એને ચોનિએ લેપ કરવો. (૨૬) કૃમિ ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી હિંગ સાથે ખાવાં. (૨૭) અંગ ઉપર પિત્ત (શીળસ) ઊઠે તે ઉપર:—લીમડાના પાંદડાં વાટી ઘી અથવા આમળાં સાથે ખાવાં અને મરીનો ભૂકો ધીમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવો; અથવા લીમડાની અંતરજાલનો કાઠો આપવો; એટલે શીતપિત્ત, ક્ષત, કંડૂ, વિરહેટક અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. (૨૮) નથાવરજંગમે સર્વ વિષ ઉપર:—સિંધવ અને મરી સમલાએ તથા એ બંનેની બરોબર લીંબોળીઓ લઈ તે વાટી મધ અને ધીમાં આપવી. (૨૯) સર્વ ત્રણ ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં, દારહળદર અને જેડીમધના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ નાખી ખરલ કરી તે મલમ ચોપડતા જવું, એટલે જખમ તરત ભરાઈ આવે છે (૩૦) રક્તસ્રાવ અને પ્રદર ઉપર:—લીમડાની જાલના રસમાં જીરું નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૩૧) કમળાના રોગ ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી તેનો પાશેર રસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી ગરમ કરીને પીવા આપવો. (૩૨) સિકતામેહ અને ઇંચુમેહ ઉપર:—લીમડાની ફૂંખનો કિંવા અંતરજાલનો કાઠો આપવો. (૩૩) કોઈ પંચુ રોગ કદી ન થવા માટે:—લીમડાનાં પાંદડાં એક તોલો લઈ તેમાં ગુંબજાર કપૂર અને તેટલી જ હિંગ નાખી તેની ગોળી કરવી; પછી તે ગોળી ૬ માસ ગોળમાં મેળવી દરરોજ રાતે લિંધવાની પહેલાં આપવી ગામમાં જ્યાં સુધી કોલેરાનો આગર હોય ત્યાં સુધી આ ઔષધ દરેક સેવન કરવાથી કોઈ પણ ઉપદ્રવ થઈ નહિ. (૩૪) ઊલટી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કફ સંબંધી જંતુ ઉપર:—લીમડાના પાંદડાં ઝીણું વાટી કુક કરી પાવો. (૩૫) ઉબ્બકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઈ ઠંડક થવા તથા જુલાબ બંધ થવા માટે:—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી શરબત કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. (૩૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાની પાંડેલી લીંબોળીને રસ દરરોજ સવારે ત્રણ માસ લઈ તેમાં ૬ માસ ગોળ મેળવી તે ગોળી સાત દિવસ ખાવા આપવી. (૩૭) વાળા ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૩૮) ઊરુસ્તંભ ઉપર:—લીમડાનાં

અને તેનું 'લીંટુ' લાંબું ન હોતાં તે વેદીને લાગુ જ હોય છે. પાંદડાં બધાં સુવાળાં હોય છે. લીંટી-પીપરનાં મૂળ કાષ્ઠમય (લાકડા જેવાં) હોય છે. વેદીને મુકળ ફાંટા ફટે છે. વેલ ગોળ હોઈ તેના ઉપર ઠેકઠેકાણે ઉપસેલી ગાંઠો હોય છે. લીલી લીંટીપીપર લીલા રંગની હોય છે અને સુકાયા પછી કાળી દેખાય છે. પીપરનાં ફળ અને મૂળનો ઔષધોમાં ઉપયોગ થાય છે. ત્રાવળકાર પ્રાંતમાં સુવાવડીની ઝોર પાડવા માટે પીપરીમૂળનો કાઢો આપે છે. છોટાનાગપુર પ્રાંતમાં સ્ત્રીઓના આર્તવ-દોષયુક્ત કક્ષવિકારમાં પીપરીમૂળનો કાઢો આપે છે. તેમ જ તાપમાં તરસ ધિપાવવા માટે લીલાં પીપરીમૂળ વાપરે છે. સોન્ને ઉતારવા માટે તેનો લેપ કરે છે. મોઢીરના માછ.સિવિલ સર્જન ડોક્ટર થનાઈને સુવાવડી સ્ત્રીઓનો રક્તસ્રાવ બંધ કરવા માટે અને તાવ ઉતારવા માટે એ આપવાથી સારો ગુણ થયાનું લખેલ છે. સુવાવડીનું ગર્ભાશય પૂર્વસ્થિતિ ઉપર લાવવા લીંટીપીપર અને પીપરીમૂળનો ઉપયોગ કરવાનો ચાલ છે. તે ડોક્ટર ભટ્ટાચાર્ય પોતાના અનુભવથી હિતાવહ દર્શાવેલ છે. છોટાનાગપુર પ્રાંતમાં ચોખ્ખામાંથી ખીર નામનો એક દારૂ બનાવે છે તેને નેશ આપવા માટે પીપરીમૂળનો ઉપયોગ કરે છે. લીંટીપીપરમાંથી એક બીડી જનાર તેલ, એક રાજ જેવા પદાર્થ અને પાવરીન નામનું એક સત્ત્વ મળે છે.

લીંટીપીપરના વેલાને જે શિંગો આવે છે તેને 'પીપર' કહે છે. એમાં બડી અને બારીક એવા બે પ્રકાર છે. બડીને પીપરા અને બારીક પીપરને 'લીંટીપીપર' કહે છે. ઠંકણમાં 'ઢેલેક' ઠેકાણે કુંગરાળ પ્રદેશમાં પીપરના વેલા ઉત્પન્ન થાય છે. પીપર વાતનાશક અને ઉષ્ણ છે. પીપરના મૂળને 'પીપરીમૂળ-ગઠાકા' કહે છે. તાજી લીલી પીપરોનું અધાર્ણું કરે છે. લીંટી-પીપર—સ્નિગ્ધ, દુષ્પ (કામાતેજક), તીખી, કડવી, અમિદીપન; રસાયન, બેદક, લઘુ, હૃદયને પ્રિય, પચનકારક, પિત્તહર્ત્રી તથા તીક્ષ્ણ છે; અને વાત, દમ, ઉધરસ, કફ, ક્ષય, તાવ, અરચિ, ક્રોધ, ગુલ્મ, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેહ, બરોળ, ઉદરોગ, ત્રિદોષ, તૃષ્ણા, આમાંશ, કૃમિ, અશ્મરિ, પાંદુરોગ, કમળ તથા શળની નાશક છે. એ તાજી હોય ત્યારે—સ્નિગ્ધ, શીત કરનાર, મધુર, ગુરુ, કફર અને પિત્તનાશક છે. સિંહલી પીપર—તીખી, ઉષ્ણ, અમિદીપક અને ક્રોધ(ક્રોધાને)શુદ્ધિકર છે; તથા કૃમિ, કફ, વાત અને શ્વાસનો નાશ કરનાર છે. વાનર પીપર—કડવી, તૂરી, તથા મીઠી છે; અને મૂત્રકૃમ્મ, અસ્મરી, વિસ્ફોટક તથા યોનિચળનો નાશ કરે છે. રાન પીપર—ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુચિકર અને દીપન છે. એ લીલી હોય ત્યારે વધારે ગુણુવાળો હોય છે. સૂત્રી અલ્પગુણી અને અતિ તીક્ષ્ણ છે. પીપરીમૂળ—અમિદીપન, રુચિકર પિત્તલ, પાચક, રક્ષ, બેદક, તીક્ષ્ણ, તીખાં, ઉષ્ણ તથા લઘુ છે; અને આમ, લીહા, શળ, ગુલ્મ, ઉદરોગ, વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ, આનાહ, કૃમિ, ક્ષય, કફોદર તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે. ઉચ્ચેચ—(૧) સર્વ જાતવિકાર તથા દ્વારસર્કરસ ઉપર ઔષધી પીપર:—પીપરને એકસરખા ૧૪ પહોર ખરલ કરી એને 'ચોસઠ પહોરી પીપર' કહે છે. એ પીપર ઘણી જ તીવ્ર થાય છે. એ ચોખ્ખાલાર જેટલી મધમાં ખાવી; એથી ઘણો જ દાહ વહેરે થાય તો ઉતાર અને ઘી ભાત આપવો. (૨) અપસ્માર અને વાયુગોળા ઉપર:—(આ વાયુનો ગોળો એકાએક ઉત્પન્ન થઈ કાળબ સુધી આવે છે અને નાના ગોળા જેવડો એક જ ઠેકાણે દેખાય છે.) લીંટીપીપર બે લાગ, મરી ત્રણ લાગ અને સિંધવ એક લાગ એની ભૂકા કરી તે જાણના પાણીમાં છ માસા સુધી આપવી (૩) પીપરનું ચૂર્ણ:—પીપરનું ચૂર્ણ કરી તે ગોળમાં ખાવું એટલે અરુચિ, હૃદરોગ, શ્વાસ, કાસ ક્ષય, કમળો, અમિમાંલ, પાંદુરોગ, સાધારણ મૂત્રી અને જીર્ણીભવરનો નાશ થાય છે. પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવાથી તે મેદ, કફ, શ્વાસ, કાસ, ભવર, પાંદુરોગ અને લીહાનો નાશ કરે છે. (૪) નિદ્રા ન આવતી હોય તે ઉપર:—પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. (૫) શ્વાસ ઉપર:—પીપરીમૂળ ચાક પહોર ખરલ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) સ્તનમાં દુધ આવવા માટે:—ગરમ કરેલા દુધમાં બે માસા પીપરનું ચૂર્ણ નાખી ખાવું. (૭) બિલટી, કાસ, શ્વાસ અને હેઠકી ઉપર:—લીંટીપીપરનું ચૂર્ણ અને મેરના પોંજાની રાખ મધમાં કાલથી વારંવાર ચાટવું. (૮) આખાતિસારમાં શૂળ થાય તે ઉપર:—

લીંડીપીપર અને હરડેતું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું; એટલે સુખે રેમ થઈ શળ મટી જશે. (૯) રતાંધળાપણા ઉપર:—લીંડીપીપર ગોમૂતમાં ઘસી અંજન કરવું અને રોજ અગ્નિયાની લાજ ખાવી. (૧૦) બરોળ ઉપર:—લીંડીપીપર અને મધ નાખી છાસ પીવી. (૧૧) સર્વ ઉદરરોગ ઉપર:—ગોમૂતની અથવા થોરિયાના દૂધની સહસ્ર લાવનાઓ, આપેલી લીંડીપીપર ખવડાવવી અથવા વર્ષમાન પીપર આપવી; કિંવા થોરિયાના દૂધમાં લીંડીપીપરને ૧ દિવસ ખરલ કરી તે શક્તિ પ્રમાણે આપવી અને તેનો જ પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૧૨) વર્ષમાન પીપર:—ગાયતું દૂધ ૪ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને લીંડીપીપર ત્રણથી ચાર, સર્વ એકત્ર કરી ક્લાઈ કરેલા વાસ-ભૂમાં કઢવી, પાણી બળી નખ એટલે તેમાંથી લીંડીપીપર ચાવી ઉપર દૂધ પીવું. પીજો પ્રકાર—પીપર પાંચથી એવીસ સુધી રોજ એક એક વધારવી. પછી ઊતરતાં ઊતરતાં પાંચ સુધી આવવું. ૪ પરંતુ દૂધમાં પાણી ન નાંખતાં એકલું જ દૂધ અધું બાળવું અને લીંડીપીપર ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું; અથવા લીંડીપીપર ન ખાતાં એકલું દૂધ જ પીવું. દોષતારતમ્ય જોઈ યોજના કરવી; એટલે જીર્ણ—જવર, કાસ, પાંકુ, ગુસ્સા, અર્શ; પ્રમેહ, ઉદરરોગ, અગ્નિમાંથ અને વાતરોગ દૂર થાય છે. (૧૩) વ્યક્ત ન પચતું હોય તો:—જમ્યા પછી લાગલી જ લીંડીપીપરની જૂજી મધમાં ખાવી. (૧૪) ગુસ્સરોગ ઉપર:—લીંડીપીપર અને જવખારનું ૩ માસા ચૂર્ણ આદાનો રસ તથા મધમાં આપવું. (૧૫) વમન થવા માટે:—લીંડીપીપર, મીંઢળ અને સિંધવતું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૧૬) આમશૂળ, અજીર્ણ અને સોળા ઉપર:—લીંડીપીપર અને સૂંઠનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. (૧૭) કફરોગ ઉપર:—લીંડીપીપરના ચૂર્ણમાંથી અને મધ વિષમ લાગે નાખી ખાવું. (૧૮) અપરમાર ઉપર:—લીંડીપીપર લીમડાના રસમાં ઘસી તરચ આપવું. (૧૯) અમ્લપિત્ત ઉપર:—પીપરીમૂળના ગંઠોડાનું ચૂર્ણ દર વેળા ૦ તોલા સાકરમાં પાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વખત એક મહિનો આપવું. (૨૦) બાળકના તાવ, ઉધરસ, અતિસાર અને ઊલટી ઉપર:—લીંડીપીપર, મજકું, નગરમેથ અને કાકડાશિંગીનું ગાસાથી બે માસા સુધી ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૧) ઊલટી ઉપર:—પીપરીમૂળના ગંઠોડાનું ચૂર્ણ વલગાળ કરી તેમાં તેટલું જ સૂંઠનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું તથા દરેક વેળા ૭ માસા મધમાં ત્રણ માસા ખરલ કરી લેવું. (૨૨) વાતકફળવર ઉપર:—લીંડીપીપરનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૩) હૃદરોગ, જવર, ઉધરસ અને ક્ષય ઉપર:—૬ તોલા ગાયતું દૂધ મંદાસિ ઉપર અધું બાળી ઠંડું થયા પછી તેમાં સાકર, મધ અને લી બળે તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલા નાખી તે દૂધ પીવું. (૨૪) બાળકોને પારોગડા (પારિજીલિંક) થાય. (ગર્ભિણી માતાનું દૂધ પીવાથી બાળકને ઉધરસ, અગ્નિમાંથ, ઊલટી, અરુચિ અને શ્રમ થાય છે. તે રચના કરે છે અને તેનું પેટ મોડું થઈ તડતડિત દેખાય છે.) તે ઉપર:—લીંડીપીપરની જૂજી મધમાં ખરલ કરી એક અડધી ચણોડી સુધી બાળકની શક્તિ અને ઉંમર પ્રમાણે ચટાડવું. (૨૫) મૂઝા ઉપર:—લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી તેનું ચાટણ આપવું. (૨૬) આમવાત ઉપર:—ગાયતું દૂધ ૧ શેર લઈ તેમાં લીંડીપીપર એક અને ચાર લિલામાં કાતરી નાખી દૂધ પાશર રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં સાકર નાખી પાવું. (૨૭) ઉદાવર્ત અને ગુસ્સરોગ ઉપર:—ચાર લીંડીપીપર લઈ ચૂર્ણ કરી તે બે તોલા પાણીમાં મેળવી તેને વલગાળ કરી તેમાં તોલા કિંવા બે તોલા ગાયતું લી નાખી પાવું. (૨૮) ઉધરસ ઉપર:—પીપરીમૂળના ગંઠોડા, સૂંઠ અને બહેડાદળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું એટલે ઉધરસ જલદી મટી નખ છે. (૨૯) હંતરોગ ઉપર:—લીંડીપીપર, જીરું અને સિંધવતું ચૂર્ણ દાંતના મૂળમાં ધસવું; એટલે સજીકા, સોળે, દાંતનું હાલતું વજેરે વિશાયે શમે છે. (૩૦) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ છાસમાં આપવું. (૩૧) વાતવિકાર ઉપર:—વીસ તોલા દૂધ ગરમ કરી અધું

* ખીલ પ્રંથોમાં પ્રથમ દિવસે એક અને પાછી દરરોજ એકએક વધારતા જતાં પંદરમા દિવસે પંદર લઈ સોળમા દિવસથી એ જ મુજબ એકેક બોલી કરવી; એમ વર્ષમાન પીપરનો પ્રયોગ કલો છે. વળે લીંડીપીપરની માત્રા પશુ ૧ માસાની છે.

કરી લેપ કરવો. (૩૯) પ્રમેહ, ઉપદંશ, બદ, ચાકાં કત્યાદિ ઉપર:—પાશર લીમડાની છાલ લઈ તે કાચના વાસણમાં નાખી અથવા માટીના વાસણમાં ઘાલી, તેમાં આંધળું આવેલું પાણી એક શેર નાખી ઢાંકણું ઢાંચી દઈ રાતભર તેમ જ રાખવું. બીજા દિવસથી તેમાંથી શક્તિ પ્રમાણે એક અગર બે વાર દરેક વખતે ૪ તોલા પાણી આપવું. એટલે ઉપદંશનું રોગ એક-બે અઢવાડિયામાં સારો થાય છે. પર્ય—ધી, સાકર અને ચેતલી; બીજું વર્ગ. (૪૦) નવેલા (નખતું પાકવું) અને પેશ (આંગળીનાં પેદાતું પાકવું) ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં ઘોડું મીઠું નાખી વાટવાં અને ધોમાં શેફા તેની ઘેષલી કરી ઉપર બાંધવી. (૪૧) વિપમન્વર ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં ૪૦ તોલા, સૂક, મરી અને લીંડીપીપર ૧૨ તોલા, ત્રિકાળ ૧૨ તોલા, લવણત્રય (સિંધવં; બીડ અને કાચ) ૧૨ તોલા, બે ક્ષાર (જવખાર અને સાજખાર) ૮ તોલા અને અંજીમો ૨૦ તોલા—એ સર્વનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી સવારે આપવું. (૪૨) વિપમન્વર ઉપર ધૂપ:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, ઘોડાવજ, કોષ, હરેડે, શિરસ, ઘી અને ગૂંચળનો ધૂપ વિપમન્વરનાશક છે. (૪૩) આંગણું ક્રણુ અને ગૂમડાં ઉપર:—કદાર્ધમાં તેલ નાખી તેમાં લીમડાનાં પાંદડાં બાળી ખરલ કરી ચોપડવાં. (૪૪) વીંછીના દંશ ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં અગર ફૂલ સુંઘાડવાં; અથવા પાંદડાં ચાવી મોમાંની બાફ જવા ન દેતાં દંશથી વિષંબ બાળુના કાનમાં તે ફૂંકવું. (૪૫) ગૂમડાં તથા અશ્વિદગ્ધ ક્રણુ માટે લીમડાનો મલમ:—લીમડાનાં પાન ૧૦ તોલા લઈ પાણીથી ઘાઈ ચટણી મારફ બારીક પીસવાં. પછી ગાવનું ઘી તોલા ૧૦ લઈ તેમાં ઉપરની ચટણી તથા લીમડાનાં પાનનો રસ ૪૦ તોલા મેળવી ધીમી આંચ પર ઉકાળવું. જ્યારે રસ બળી નય ત્યારે વાસણ ઉતારી ઘી ગળી લેવું. ઉપરના ધીમાં ૦૮ તોલા મીઠુ તથા ૨ રતી રસકપૂર મેળવી મલમ એક ડબ્બામાં ભરી લેવો. આ મલમ ગૂમડાના ધાવ જલદી રૂઝવી આપે છે તથા અશ્વિથી બળેલા ફોલા પર લગાવવાથી થોડા દિવસમાં જ આરામ થાય છે.†

† ડોક્ટર દેસાઈ લખે છે કે, કડવા લીમડાની અંતરછાલ શીતળ, નિયતકાલિકન્વરમતિબંધક, આંહી, પીષ્ટિક, કઠુપીષ્ટિક, ચર્મરોગનાશક, શોષક, કૃમિન અને રસાયન છે. લીમડામાં ન્વરમતિબંધક ધર્મ સિંકાની છાલ જેટલો રહી છે. લીમડામાં રહેલું કડવું રવાદાર ખાદ્ય સાત્ર ચામડી વાટે બદાર નીકળે છે; એ ચામડીને ઉતેજક અને દાહકામક છે. ઉપરની છાલમાં આલીપણું વિશેષ છે એટલે એની આંહી પીષ્ટિક ક્રિયા વધારે થાય છે. ઉપરની છાલમાં, ન્વરમતિબંધક ધર્મ બહુ જ ઓછો છે. લીમડાની ચામડી પર ક્રિયા સોમકના જેવી છે. પાન શોષક, ચામડીને ઉતેજક, ચર્મરોગનાશક, ઉત્તમ મણ્વશોષક, મણ્વરોપણ સહાને દૂર કરનાર, કૃમિન, નિયતકાલિકન્વરમતિબંધક, ચક્રતને ઉતેજક અને મોટી માત્રામાં વામક છે તેલ વાતકર, દર્શનનાશક, મણ્વશોષક, મણ્વરોપણ ઉતેજક, કોષમરશમન, શોષક, ઉત્તમ કુશન અને રસાય છે. તેલની ક્રિયા તેમાં રહેલા ગંધક સ્ત્રવને લીધે થાય છે. લીમડાનાં સર્વ અંગોના કરતાં તેલ વધારે જોરાવ કાર્ય કરનાર છે. ચોખ્ખા તેલથી કોઈ કોઈ વખતે દાહ થાય છે. એમ થાય તો તેમાં તેલનું તેલ અથે ભાગ મેળવડું.

માત્રા—અંતરછાલનું ચૂર્ણ ૩૦ રતી દિવસમાં ૪ વાર, છાલની મદદ માટે સુગંધી પદાર્થ (અંજીમો સૂક, પીપર, મરી વગેરે) મેળવ્યા જેમ તો ક્રિયા જલદી થાય છે અને આલીપણું ઓછું થાય છે. પાનને સ્વરસ ૧થી ૪ ઓંસ, તેલ ૪થી ૧૦ ટીપાં.

ઉપયોગ—ચામડીના રોગ, રોગ અને તાવ પર લીમડો અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે. ટાઢિયા તાવમાં લીમડાની છાલને ઉપયોગ સિંકાના અથવા સોમલ સમાન થાય છે. અર્ક અથવા કાઢાના કરતાં ચૂર્ણ દેવું વધારે સાકર. એમાં રહેલું આલીપણું દૂર કરવા માટે દેખી કડુ, સૂક, મરી વગેરે ઔષધ મેળવવાં જોઈએ. જ્યારે વિપમન્વરમાં તેલ અતિશય ઝુલ્હામી છે. જાલના કરતાં તેલનું પરિણામ સાકર આવે છે. શોષણ ન્વર અને પિત્તનન્વરમાં છાલ સારી રીતે લાગુ પડે છે. તાવમાં પાનનો રસ પણ અપાય છે. તાવ પછીની અશક્તિ પર ભોજન પહેલાં અર્ક અપાય છે.

સુવાવડીને લીમડાનાં પાનનો રસ આપવાથી અર્કાશયનો સંક્રાંચ થાય છે. દોહી સાકર પડે છે, ગર્ભાશય અને તેની આજુબાજુનાં શાસ્ત્રોનો સોજો ઊતરી નય છે, જૂન લાગે છે, દરત સાકર આવે છે અને તાવ આવતો નથી. કદાચ તાવ આવે તો તેના પાનને તેના પાંદડાંમાંથી કાઢી નાખી તેમાંથી કોઈ અર્ક

૫૧૪. લીંડીપીપર (પીપર)—સં તૈં પિપ્પલી. મં પિપ્પળા. હિં પીપર-લ. બં પિપ્પલ. કં ગોં હિપ્પલી. તાં મલાં તિપ્પલી. તું ઈપ્પલી. કાં પિલ્પિલ્પદરાજ. અં દારદિલ્લિલ્. ઇં લોન્ગ પેપર. લા. પાર્થપર લોન્ગમ, બ્હીં પીપીન.

લીંડીપીપરના વેલા થાય છે. આ બહુ વર્ષ સુધી ટકનારી વેલ છે. એની ઉત્પત્તિ બંગાળ, નેપાળ, આસામ, મલબાર અને પશ્ચિમેત્તર પ્રાંતના કટલાક ભાગમાં વિશેષ થાય છે. બંગાળ અને મલબાર પ્રાંતમાં તે એનું મુખ્ય વાવેતર થાય છે. લીંડીપીપરના વાવેતર માટે રસાળ અને ચીકણા વગરની જમીન જોઈએ. આ વેલી તેનો વિસ્તાર નાની શાખાઓથી કરે છે; એટલે વેલી નીચે (મૂળ પાસે) જે નાની નાની ડાળાઓ ફૂટે છે તે કાઢી ખીજ જગ્યાએ વાવે છે; એટલે ત્યાંથી આગળ સ્વતંત્ર વેલ બને છે. ચોમાસુ થયે થતાં જ એનું વાવેતર કરે છે; દરેક વેલની વચમાં પાંચ ફૂટનું અંતર રાખે છે અને વચ્ચેની જગ્યામાં મૂળા, વંતક, જવ વગેરે વાવે છે. એક વીધા જમીનમાં સરેરાશ ૧૯૬ વેલ રહે છે. એક વીધા જમીનમાં લીંડીપીપરનું વાવેતર કર્યું હોય તો તેમાંથી પહેલે વર્ષે બે મથુ, બીજે વર્ષે ચાર મથુ અને ત્રીજે વર્ષે છ મથુ લીંડીપીપર ઉત્પન્ન થાય છે. પછી દર વર્ષે તેની ઉત્પાદકશક્તિ ઓછી થતી જાય છે; એટલે તેનાં મૂળા ઉમેડી કાઢી તેની જગ્યાએ નવાં મૂળા અથવા કુમળી ડાળાઓ વાવે છે, જૂના મૂળને સઠની લે છે તેને ' પીપરીમૂળ ' કહે છે. નવીન મૂળા વાવતાં જમીનને ખેડવાની અથવા ખીજ કસા સંસ્કાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. થોડું ખાતર નાખ્યું એટલે બસ છે. આ વેલીને પાણી પાવું પડતું નથી; માત્ર ઉનાળામાં તાપ લાગે નહિ માટે તેનાં મૂળ ઘાસથી ઢાંકી રાખે છે. એને ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર મહિનામાં (ભાદરવા આસપાસ) ફેલાયેલું છે અને ફળ એટલે લીંડીપીપર જન્યુઆરી (પોષ) માસમાં પાકી તૈયાર થાય છે. લીંડીપીપરનાં પાંદડાંના આકાર નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવા હોઈ તે ગોળ, અને તીખાં હોય છે. વિશેષ ફરક એટલે જ હોય છે, કે લીંડીપીપરનાં ' દીંડાં ' પાસે ખાંચા હોય છે, તે નાગરવેલના પાનને દોતા નથી. ફેલાનાર શાખાઓની ઉપરનાં પાંદડાં મોટાં અને પહોળાં હોઈ તેમાં દેખાઈ આવતી સાત નસો હોય છે અને તેનું ' દીંટકું ' લાંબું હોય છે. વળી ફળ લાગનાર નાની નાની ડાળાઓ ઉપરનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. તેના ઉપર પાંચ શિરા હોય છે

ફળમાં નાન. બાળકને પણ મગે છે, જેથી તેની મહત્તિ પણ કીક રહે છે.

ચર્મરોગમાં પાનને રસ પિવાય છે અને લેપ પણ કરાય છે. દાદર, ખરજીંડ, સડેલાં ગૂમડાં, શીતબાનઃ પ્રજ્વલ વગેરે રોગોમાં લીમડાથી સારો લાભ પહોંચે છે. નવા રોગના કરતા જૂના રોગોમાં એનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. ગરમીના રોગમાં અને ગળતકુહર (ગળતપિત્ત) માં પાનને રસ યા ખીજનું તેલ પિવરાવે છે અને માદિશ કરે છે. ગરમીના રોગોને ૧૦ તોલા રસ સવારે અને સાંજે આપે છે. જો રોગમાં લીમડાથી બહુ જ લાભ થાય છે. બદ, ગાંઠ, મગ્ગરોચ અને પ્રજ્વલે એવા કરાવવા માટે પાનને માટી ગરમ કરી પોટીસ બનાવીને બાપે છે. તેલ અતિ ઉત્તમ, કૃમિન નાશક પ્રતિદર છે. એનાથી ઉદરના અને બહારના કૃમિ મરે છે, ગંડામળા પાકીને પ્રજ્વલ પડે છે. અથવા નાદીમજ્જા (લાર્ગીજન) બને છે, તેમાં લીમડાના તેલની વાદ ધાલો તે ઉપર લીમડાના તેલની પટ્ટી બાંધે છે. છજ્જનવર, છજ્જનિષમનવર, વિવિધ ચર્મરોગ, ઉપદંશ, કોર વગેરે રોગો પર ૫-૧૦ ટીપાંની માત્રામાં તેલ દિવસમાં બે વાર અપાય છે. ગાંઠ, ખરજીંડ, દાદર વગેરે ચર્મરોગોના કીડાણુ આ તેલથી મરી જાય છે. લીમડાના તેલની પટ્ટીથી ગરમીનાં ચાકાં, સડેલાં ગૂમડાં, ન શરાવાવાળાં ગૂમડાં-બધાં રજાઈ જાય છે. ચામડીના રોગમાં કીડાણુ મારવા માટે લીમડાનું તેલ બહુ જ ઉપયોગી છે.

પરમાર્માં મૂર્દેન્દ્રિય સુદૃઢ પેશાબ બંધ થાય છે. ત્યારે પાનના કચાસમાં રોગોને બેસાડવાથી (મૂર્દેન્દ્રિય હુબારી રાખવાથી) પેશાબ ફૂટે છે. હરસના તથા મસાના સોજા પર પાનેલી પોટીસ બંધાય છે. સુવાવડ ગતી વખતે સીવાણી કાઢીને પ્રજ્વલ પડે અને મુકબની મૂર્દેન્દ્રિય પર બળમ થાય તો તેને લીંડાના પાનના કાઢાથી વારંવાર ધોવાય છે. હાડકાડને દુખાવે, સાધાઓને સોજે અને આમવાતમાં તેલ એળવાથી લાભ થાય છે. આમવાતમાં તેલ પેટમાં પણ અપાય છે. ગરમીના દિવસોમાં તકકાને લીંબે સિરદઈ થયું હોય તો માથા પર તેલની માદિશ કરાય છે. લોમટો યજ્ઞને ઉત્તેજક હોવાથી કમળામાં અંતરજાલને અને પાનને રસ રૂઠ મેળવીને અપાય છે. માત્ર મોટી અ.પ.વી, કદાચ જલદી થાય છે પણ તેથી લાભ થાય છે. લીમડાથી આફરો દૂર થાય છે અને બળ લાગે છે. કૃમિ મારવા માટે પાનને રસ અપાય છે.

—રવામી કૃષ્ણાનંદ

ઉકાળ્યા પછી તેમાં પીપરીમૂળના ગંઠાડાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ એક તોલા સુધી નાખવું તથા 'સાર' બ્રજળતાં સુધી તે હલાવી ઉકાળવું. પછી તેમાં સાકરની ભૂંછી એક તોલા સુધી મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક વાર આપવું. (૩૨) પરિણામશૂળ ઉપર:—લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૪ તોલા, ગ્રાળ ૧૬ તોલા અને ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા તથા દૂધ ૨૫૬ તોલા લઈ પાક કરી તેમાંથી રોજ સવારે ૪ તોલા સુધી ખાવો. (૩૩) સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર:—લીંડીપીપર તથા સિંધવ પાણીમાં ઘસી તેનાં બે-ત્રણ ટીપાં નાકમાં પાકવાં એટલે તરત શુભ આવશે. (૩૪) વિષમજ્વર, હૃદરોગ, ઉંઘરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર:—પંચસાર (મધ, ઘી, દૂધ, લીંડીપીપર અને ઘોળા સાકર એ પાંચ) એકત્ર કરી મચળી ખવડાવવું. (૩૫) ધાતુગત જ્વર, દમ, ઉંઘરસ, પાંક, ધાતુક્ષય અને અગ્નિમાંંધ ઉપર:—મધ એક ભાગ, ઘીએ ભાગ, લીંડીપીપર ચાર ભાગ, સાકર આઠ ભાગ, દૂધ બત્રીસ ભાગ તથા ચાતુર્ભૂત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર) ૬ ભાગ, એ પ્રમાણે નાખી પચન કરી તેના મોઢક કરવા અને તેમાંથી રોજ એક ખાવો. (૩૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—લીંડીપીપર મધમાં ચાટવી. (૩૭) પાચક (ખારી) પીપર:—લીંડીપીપર લીંડુના રસમાં ભીંજવી રાખી તેમાં સિંધવનું ચૂર્ણ નાખવું. બે-ચાર દિવસ ભિખ્યા પછી સૂકી રાખી તેમાંથી બે-ચાર લીંડીપીપર દરરોજ ખાતા જવી; એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે મટી મોંમાં રુચિ આવે છે અને અન્ન પાચન થાય છે. (૩૮) વાળા ઉપર:—પીપરીમૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ખાવું. (૩૯) અષ્ટકંઠ્ઠર તૈલ:—લીંડીપીપર અને ચૂક દરેક સોળ સોળ તોલા, સરસિયું તેલ ૪ શેર, દહીં ૪ શેર, ઊંશ ૩૨ શેર એ સર્વે જથ્થોસોનું વિધિ પ્રમાણે તેલ તૈયાર કરી યોગવાદી ગૃધ્રસી અને સાયળ જલાઈ જવાનો વાયુવિકાર દૂર થાય છે.

પ્રથમ લીંડુડી-સં નિંબૂક. મં લીંડુ, નિંબોણી, હિં નીલુ, નિંબુ. બં કંગલેલુ, પાતિલેલુ. કં નિંબે, લીંડુ; હણુ. તાં એથુમિચ્ચે. તું સિમેડામાર. મલાં એરમારક. તેં નિમ્મ-પંક. ફાં મિમનેતુશ. અં સિમુનેહાલીજ. ઈં લેમન. લાં સાધૂસ: એસિક.

લીંડુ, નારંગી, ચંદ્રાં, સંતરાં, મોસંબી, પપનસ, ગરુડ લીંડુ, બિન્નેર, વગડાઉ, લીંડુ ધૂંયાદિ લીંડુની જાત છે. લીંડુડીનાં ઝાડ બિયામાંથી અથવા કલમે કંધાથી થાય છે. આ ઝાડ બે-ત્રણ માથોડાં જોવાં વધે છે. લીંડુડીનાં ઝાડ વાળ્યા પછી તેને ત્રીજે કિંવા ચોથે વર્ષે ફળ આવે છે. લીંડુનો ઉપયોગ ઘણાં કામોમાં થાય છે. લીંડુના રસમાં ઘણાંક રસાયણ ઔષધો તૈયાર થાય છે. લીંડુ રુચિકર અને પાચક હોવાથી ઘણા લોક બોજનમાં લાત તથા શાક ઉપર નીચેની ખાય છે; તેથી કરીને તે પદાર્થમાં સારો સ્વાદ આવે છે. ઠાંગડી લીંડુ—ખાટું, ઉષ્ણ, પાચક, દીપક,

+ ઠાકર દેસાઈના મત પ્રમાણે લીંડીપીપર ઉષ્ણ, વાતહર, શ્વાસહર, દીપક, નિયતકાસિકજ્વરપ્રતિબંધક અને ગર્ભાશયસંકેતક છે, જેવી રીતે કળાં મરીની કિયા પચનેન્દ્રિય પર વધારે થાય છે, તેવી રીતે લીંડીપીપરની વિશેષ કિયા ફેફસાં અને ગર્ભાશય પર થાય છે. લીંડીપીપરથી શીતપ્રધાન અને કફપ્રધાન રોગી સારા થાય છે.

ઉપયોગ—સુવાવડ યવામાં વાર લાગે તો ૫-૬ વાર પીપરીમૂળ આપે છે. પીપરીમૂળ, સાપસનમૂળ અને હિંગ, એ ત્રણેને મેળવી નાજરબેલના પાનમાં ખાવા માટે અપાય છે; જેથી વેણ નિરંજી આવે છે બાળક જન્મવાની સાથે પીપરીમૂળનો ફાંટ આવે છે જેથી ગેર સરળતાથી પડે છે.

ઊરી પ્રસૂતિજ્વર, ટાલિયા તાવ, આમવાત અને કફજ્વરમાં લીંડીપીપર મધમાં અપાય છે. જેથી પ્રસૂતિજ્વરમાં લોહી સાધુ પડવા માટે છે અને ક્ષેત્રના આવે છે. શીતજ્વરમાં પીડાદાહદિ ઓછી થાય છે, કફજ્વરમાં અવાજ સુધરે છે અને કફ પડવા લાગે છે. બ્દની ખાંસીમાં લીંડીપીપર મોટી માત્રામાં અપાય છે.

મગજ અને જ્ઞાનતંત્રીઓના રોગો પર લીંડીપીપર વેટમાં અપાય છે અને માલિસા પાળ કરાય છે. ક્ષ્માઓની નીચે જ્ઞાનતંત્રીની મોટી દોરી છે, તેમાં વેળા થાય તેને ગૃધ્રસી કહે છે. એ ગૃધ્રસી, કમરની નીચેના અંગનું રહી જડું (પેસ થેનિયા) અને અખાજવાત પર લીંડીપીપર અપાય છે. ૫૨મામાં શિખને સિધિવતા આવી હોય તો પીપર મોટી માત્રામાં અપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ
* લીંડુનાં ઝાડે બગીચામાં થાય છે, પરંતુ ઠાઈ ઠાઈ દેશમાં જંગલમાં પણ હોય છે. સર્વ પ્રકારનાં લીંડુનાં પાંદડાં ગ્રાળ પરંતુ ભલિબેરે નાનાંમોટાં હોય છે. સર્વનાં ફૂલ ઘોળાં અને સુગંધવાળાં હોય છે. કાચાં ફળોને રોજ લીધો અને પાકાને પીવાય પડેના હોય છે.

લઘુ, આંખને હિતકર, અતિ રુચિકર, તીખું તથા તુરં છે; અને કફ, વાયુ, ઉપરસ, બેસડી, કંકરોષ પિત્ત, યજ્ઞ, ત્રિદોષ, ક્ષય, મલસ્તંભ, બદ્ધગુદોદર, વિષુચિકા, શુભ, આમવાત તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એ પાંદેલાં હોય તો વધારે ગુણવાળાં છે. ઉપયોગ—(૧) અજીર્ણ ઉપર :—ભોજનના પદેલાં લીંછુ, આદુ અને સિંધવનું સેવન કરવું; એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે તથા વાયુ, કફ, મલગદ્ગત અને આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨) વિષુચિકા (કોલેરા) નો આગર ન થવા માટે :—દરરોજ બે લીંછુનો રસ ભોજનમાં અથવા સાકર સાથે સેવન કરવો; એટલે કોલેરાની દહેશન રહેતી નથી (૩) પાચક લીંછુ :—લીંછુ અને મીઠું થર-ઉપર થર કરી માટલામાં દાખી રાખવાં અને તે સારાં આયવાં. પંખી તેમાંથી એક એક લીંછુ ખાવા આપવું; એટલે અજીર્ણ વિકાર વગેરે દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અને મોંમાં સ્વાદ આવે છે. (૪) કોલેરા ઉપર :—લીંછુના રસમાં સાકર નાખી શરબતી પાક કરી રાખવો; અથવા કાંદા (કુંગળી) ના રસમાં લીંછુનો રસ મેળવી તેનો શરબતી પાક કરી રાખી તેવું સેવન કરવું. (૫) આંખો આવે છે તે ઉપર :—દાંતવચ્ચે અને અક્ષીયુને લીંછુના રસમાં લોખંડના તર્પ ઉપર ખરસ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો, કિંવા લોખંડનો કાટ તથા દાંતવચ્ચે એક જ કુંડી લીંછુની ચીર ઉપર બસરાવી પીળા કપડામાં પોટલી બાંધી તે આંખો પર ફેરવવી, એટલે આંખોમાં થતી બળેતરા, મંજ, ખરજ, રતાશ વગેરે સર્વ નેત્ર-વિકારો દૂર થાય છે. (૬) પિત્તશયન થવા માટે :—લીંછુનો રસ અને સાકરનું સેવન કરવું.

૫૧૬. લૂણીની ભાજી—સં. ચિવિલિકા, ઘોલિકા. મં. ઘોળ. હિં. બીડોનાનિઆથાક, કુદ્ધા. બં. વનપુતી, મુદ્દેશુની. કં. ગોલિ. તેં. અર્ધલકુરા. કાં. ખુરફા. અં. બકુલગુલ, હુંમણા. ઈં. પર્શલેન. લાં. પોટ્યુલેકા ક્રોડ્રિકા (નાની લૂણી), પોટ્યુલેકા ઓલીરેસિયા (મોટી લૂણી).

લૂણીનાં છાંદ મોટા થતાં નથી. એનાં પાંદડાં કાર્ષક ગ્રાણ દોર્ષ વરા રાતા રંગનાં હોય છે. લૂણીને ઘણાં નાનાં છંદવાં આવી તેમાં કાળા રંગનાં બી હોય છે. લૂણીની બે જાત છે : એકને 'નાની' અથવા 'નંગલી ઘોલિકા' અને બીજીને 'મોટી' અથવા 'રાજઘોલિકા' કહે છે. નાની લૂણીને સંસ્કૃતમાં 'ચિવિલિકા' તથા મોટીને 'ઘોલી' અને 'આરામ ઘોલિકા' કહે છે. નંગલી ઘોલિકાનાં પાંદડાં રંગે ઘણાં રાતાં અને રાજઘોલિકા કરતાં નાનાં, પરંતુ ખરબચડાં હોય છે. એ ઝાડનાં ઝુડેઝુડે થાય છે. રાજઘોલિકાનાં પાંદડાં અને ઝાડ કાર્ષક મોટાં હોય છે અને કામળ હોય છે. ઘોલિકાની ઢીલી ભાજી કરે છે, એનો ગરીબ લોકો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એ ભાજી કંડી દોર્ષ ઘણી ખાવામાં આવે તો હામખ, આમશ્લિષ્ઠિ ઉપદ્રવો થાય છે. લૂણી—રુચિકર, ખારી, પિત્તલ, ખાટી, સારક, કફકર તથા ઉષ્ણ છે; અને વાયુ, ત્વગ્દોષ, શુભ, મધુ, ક્ષાસ, કાસ, નેત્ર-રોગ, મેહ તથા સોજનો નાશ કરે છે. મોટી લૂણી—રુક્ષ, ખાટી, ખારી, રુચિકર, તીખી, શુર, અમિદોષક તથા કફનાશક છે અને વાયુ, અર્ચ, અગ્નિમાં, વિષ તથા શુકનો નાશ કરે છે. શુદ્ધ-ઘોલિકા (નાની લૂણી)—પિત્તલ, સારક, કફકર તથા તીખી છે; અને જીર્ણોત્તર, ક્ષાસ, કાસ, શુભ, મેહ તથા શોથનો નાશ કરનારી, તેમ જ રસાયન વાતનાશક, ઉષ્ણ અને ખાટી છે. વળી નેત્રરોગ, ચર્મરોગ તથા પ્રભુતી નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) પેશાબમાં લૂણી બળતરા થતી હોય તે તથા ઊનવા (વારંવાર થોડે થોડે પેશાબ થવો) ઉપર :—લૂણીની ભાજીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી તે રસ સવાર-સાંજ બે વખત ખાવો. જેથી ત્રણ દિવસમાં બળતરા શાંત થાય છે.

૫૧૭. લેંડી—એ ઝાડ ઘણું જ મોટું થાય છે. એમાં કાળી અને ઘોળી એવી બે જાત છે. એનાં પાંદડાં ઉપરાનાં પાંદડાં નેવાં હોય છે. ઉપયોગ—(૧) ત્રણ ઉપર :—કાળી લેંડીની ઝાડનું અગર પાંદડાંનું વસ્ત્રગાળનું ચૂર્ણ કરી ચોપવું; એટલે ત્રણ જલદી રુઝાઈ જાય છે.

૫૧૮. લેંધર—સં. મં. લોધ. હિં. કં. લોધ. અં. મુગામ. લાં. સિંધોકેસ રેસીમોગા. તેં. લોડુગયેટુ.

* લીંછુના શરબત માટે સાકર રસથી અઢીગણી લેવાનો સાધારણ રિવાજ છે. નવા આમાંવાત, રક્તપિત્ત અને વાતરક્તમાં લીંછુ બહુ જ ઉપયોગી છે. આમવાતમાં રસ ૧-૨ ઓંસ ૪-૪ કલાક પછી આપી શકાય છે.

લોધરનાં આઝ કોંઠણ, મહાળજેધર, બંગાળા અને નેપાળના પ્રદેશમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં બકુલનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં હોય છે. લોધરનો ઉપયોગ રંગમાં તથા ઓપધમાં ધણો થાય છે. એને મરાઠીમાં 'હુરા' પણ કહે છે. અળતો કરે છે તેમાં લોધર નાખે છે. એમાં ઘોળા અને રાતો એરી બે ભત છે. સફેદ લોધરને પાણી લોધર કહે છે. થાણા જિલ્લામાં અળ પર્વત ઉપર ઘોળા લોધરનાં આઝ પુષ્કળ છે. +લોધર બે પ્રકારનો છે—તે તૂરો, ચાંત, નેવને હિતાવહ, માઉક તથા લઘુ છે; અને વાત, કદ, રક્તદોષ, પિત્ત, સોજો, અતિસાર, પ્રદર, અરુચિ, વિષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—પાકડાળે તીખાં, તૂરાં, મધુર, શીત, કડવાં તથા માઉક છે; અને કદ—પિત્તનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રદર ઉપર:—લોધરનો કાઢો આપવો અથવા લોધરનું ચૂર્ણ આદાના રસમાં અથવા કાંદાના રસમાં પાવું. (૨) તાંત્રુચપિટિકા ઉપર:—લોધર, ઘાણા અને વજનો કાંડા પાણીમાં લેપ કરવો. (૩) હંતરોગ ઉપર:—લોધર, સાટોડી અને કુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી દોઝળા કરવો. (૪) જીર્ણવર ઉપર:—લોધર, ચંદન, ખીપરીમૂળ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ સાકર, ઘી તથા દૂધમાં પાવું.

૫૧૯. વગડાઉ અળમે—સં અરણ્યગ્રમોદા, અગ્રગ્રા. હિંં અજવાયન. બંં વનપ્રમાની. મંં રાન ગોવાં. કાંં અંડરી અજવણુ. લેંં કૅરથ સિંક્રેટાકાર્મ.

અળમાની વગડામાં થતારી એક ભત છે. એ છોડ આળેદૂળ અળમાના છોડ જેવા હોય છે. હુંગરાજ પ્રદેશમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એનાં ફૂલ અળમા જેવાં જ હોઈ એના ગુણ અળમાના જેવા જ છે. ઉપયોગ—(૧) ઉંચરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર:—વગડાઉ અળમે મંધમાં ખાવો અથવા એના પંચાંગનો કાઢો કરી મધમાં નાખી આપવો.

૫૨૦. વગડાઉ અળવી—સં વનાકુક. મંં રાન આળુ. લેંં કાલોકસિયા એન્ટિકાર્મ. એ અળવી ચોમાસામાં ભોગે છે. એનો રંગ ઘોળો હોય છે. એ ધણી જ હંડી છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરી ખાય છે. વગડાઉ અળવી—તુમિકર અને ત્રિદોષનાશક છે. કાળી વગડાઉ અળવી—રુચિકર, મુખમ્લજનાશક અને મહાસિદ્ધિકર છે. ઉપયોગ—(૧) દોરના પગને ફાળ લાગી હોય તે ઉપર:—વગડાઉ અળવીના કાંદા ધાસ સાથે ખવરાવવો. (૨) દોરના ફાત ઉપર માખ બેસી જીવડાં ન પડે તે માટે:—દોરને વગડાઉ અળવીના કદ ખવડાવવો અને ક્રિયિત ધસી પાણી કરી ફાત ઉપર રેડવાથી તેમાં ફીડા ઉપલ થતા નથી.

૫૨૧. વગડાઉ તુરિયુ—સં વનકાશાતકી, મુખધગલા. કંં કહિરી. તૈંં ચેડુખીર મંં ખાંદ દોડકી, રાનદોડકી. હિંં કડવી તુરધ. લેંં લક્ષાં અમારા.

આ તુરિયાના છોડ નાના હોય છે. એ છોડ વેલા પ્રમાણે વધે છે. એનાં પાંદડાં હથેળી જેવડાં મોટાં અને સાધારણ ગોળ હોઈ અણીદાર હોય છે. વગડાઉ તુરિયાની દરેક કુંખને બે ફળ આવે છે. એ લાંબા હોય છે. એની બડાઈ ખૂબા અગૂઠા જેવી હોય છે. ઉપયોગ—(૧) તંતુમેહ એટલે

+ સંસ્કૃત શ્રદ્ધામાં લોધરને શીતળ અને ગાંધી માનેલ છે, તેમ જ આંતરડાં, આંખ અને નાસરના ધારમાં ઉપયોગી ગણેલ છે. દાંતના પારા નરમ થઈ ગયા હોય અથવા એમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો લોધરની છાલનો કવાચ કરી કોઝળા કરવાના કામમાં લે છે. ચક્રદત્તમાં દાંતના પારાની પીડા નાશ કરવાને લોધર, રસવંતી અને નાગરમોધને મેળવી વાપરવા કહેલ છે. અમૃતસાગરમાં લોધર, જેડીમધ, કુલાવેલી ફટકડી અને રસવંતી સમાન ભાગે લઈ પાણીમાં ઘસી આખો ઉપર લેપ કરવાથી દુખતી આંખો સારી થાય એમ લખ્યું છે. ડૉ. શેકસવેરો કહે છે કે, કલકત્તામાં આ-ગાડની છાલ રંબેરજ લોહો લાલ રંગ રંગવાના કામમાં વધારે વાપરે છે. મુંબઈ હલાકામાં લોધર અનેક ભતના લેપ બનાવવામાં વાપરે છે અને એનાથી બરેલું રુષિર તથા ગાંઠ પોગળા બંધ છે એમ માને છે. ડૉ. ચાલસ અને કનેયાલાલ દવે સીએની ગુણેન્દ્રિયથી નીકળતા મવાહ માટે આ વૃક્ષની છાલ ૨૦ ગ્રેન (બે આનીસાર) ખાંડની સાથે મેળવીને આપવાનું કહે છે. ચરકમાં છાલને રક્તશુદ્ધિકારક અને સ્વલક માનેલ છે. સુશ્રુતમાં એને મેદનાશક, કફનાશક, યોનિદોષનાશક, સ્વલક, મધુરોપક, પચાતિસારનાશક, રક્તપિત્તનાશક, રક્તમહરનાશક કહેલ છે.

વાયુથી અંગ ગલાઈ ગયેલ સુવાવડી રોગને અને બીજાંએ પણ લોધર યોગ્ય માત્રાથી દરરોજ સીરા અથવા રાજમાં નાખી થોડી માત્રામાં ખવડાવે છે.

લાલામેહ (પ્રમેહ) ઉપર :—વગડાઉ તુરિયાનાં મૂળ અદ્વનની પેઠે અર્ધાં તોલા સુધી ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાખી બે વખત પાવાં; અથવા વગડાઉ તુરિયાનાં મૂળ ઘોળી ભ્રમુદીનાં મૂળ અને ઉપરસાલનાં મૂળ સમઝાગે ગાયના દૂધમાં દોઢ તોલા સુધી ઘસી તેમાં જીરું અને સાકરની ભૂખી નાખી બે વખત પાવાં. આ ઔષધ ૧૪ દિવસ પાવું, અને પથ્ય પાળવું. પંદરમે દિવસે ગાયના દૂધમાં અર્ધું લીંબુ નીચેવી તરત તે દૂધ પાવું; પછી પથ્ય છોડવું. (૨) દોરોને કાંધ પડે તે ઉપર :—સૂજેલા ભાગને ઘૂંટીને ઘોળી પછી વગડાઉ તુરિયાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૩) કણુ-આય ઉપર :—વગડાઉ તુરિયાનાં પાંદડાં અંગારામાં નાખી તેને બાફી રસ કાઢી કાનમાં નાખવો અથવા મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી તે પાણી કપડાણ કરી કાનમાં નાખવું. (૪) વાતવિકાર ઉપર :—વગડાઉ તુરિયાનાં લીલાં મૂળ ફૂટી દોઢ તોલા સુધી રસ કાઢવો. તેમાં અર્ધાં તોલા સુધી મધ મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક તોલા સુધી પાવું. (૫) સોઝા ઉપર :—વગડાઉ તુરિયાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. (૬) નાડીમણ ઉપર :—વગડાઉ તુરિયાનાં મૂળ, કંઠેવી કરમદીનાં મૂળ અને નાટકનાર (જેનાં પાંદડાં તીખાં થાય છે તે) નાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં અને દૂધમાં ઘસી પાવાં.

પરર, વગડાઉ મરચીવેલ (મં નરકીયા, કાંદા. હિં મિરચાકંદ)—એની એક ભતતી વેલ થાય છે. એનાં પાંદડાં કાળિગડાની વેલનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને નાનાં મરચી જેવડાં અને આકારમાં કાનમાંની (પોંચળીની) વાળી જેવડાં લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. એના કંદને નરકીનો કંદ પણ કહે છે. એ કંદ ઘરમાં લાવી રાખીએ ત્યારે તેને અંકુર ફૂટી નીકળે છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પકંશ ઉપર :—આ કંદ કાંઈક પાણીમાં ઘસી પાવો. ખાટખટખાની ગોટલીનો પણ એવો જ ઉપયોગ થાય છે. (૨) ફૂતરાના વિષ ઉપર :—નરકીનો કંદ અને પાંદડાં જાથમાં વાટી ૩ દિવસ આપવાથી ગુણ થાય છે. (૩) દોરોને દૂધ વધવા માટે :—આ કંદ જાથમાં કિંચિત ઘસી દોરોને આપવાથી તેને દૂધ વધારે આવવાનો સંભવ છે, પણ આ પ્રયોગને ખાતરીલાયક માની શકાતો નથી; કેમ કે તે વધારે પેટમાં જવાથી વિકાર કરવાનો પણ સંભવ છે. *

પરર, વગડાઉ સાટોડી (મં રાન ઘેટુળી. કાં અડવી ગાંજળી.)—એ છોડ સુમારે એ-ત્રણ હાથ જોડો હોય છે. એનાં પાંદડાં મેગલી એરડાના પાંદડાં જેવડાં થાય છે. એ છોડનો રંગ ઘોળો હોઈ એનું લાકડું ઘણું જ ઢલકું હોય છે. એ બાળવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી નથી. વન-સાટોડીના છોડ દક્ષિણમાં ધણા જ થાય છે. એ છોડના મૂળનો રંગ પણ ઘોળો હોય છે. એને મરી જેવાં બારીક અને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. ઉપયોગ—(૧) સોઝા ઉપર :—કાંઈ પણ ભતતો સોજો ચઢો હોય તો તે ઉપર આ સાટોડીનાં મૂળનો પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો; એટલે સોજો જીતે છે. (૨) દોરનાં બૂમડાંમાં કીડા પડે તે ઉપર :—જંગલી સાટોડીનાં મૂળ વાટી ચોપડવાં અથવા મૂળનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું.

પરર, વગડાઉ સૂરણ—સં અરણ્યસૂરણ, વજ્રમુહિ. મં ડોં લૂત, ખાબરા-રાન-પૂરણ-હિં જંગલી સૂરણ. કં તોં અડવી સૂરણ, ખેસૂરણ. તાં કંદ કવરાવે. તું કંદુકેને. મલાં કંદુ-એના. લાં એમોરોઈલસ, સિલ્વેસિકા. ગું ચિલકકંદ, એરી સૂરણ.

આ શાક ડોકળમાં પ્રસિદ્ધ છે. મૂળક્ષત્રનો એકાદો વરસાદ વરસે એટલે સૂરણના કંદ જમીન-માંથી ઉપર નીકળે છે. તે લાવી ઉપરની જાલ કાઢી નાખી અંદરનો ભાગ બારીક સમારી શાક કરે છે. જૂનું થયા પછી એ ખાવાને ઉપયોગી નથી. આ સૂરણ પણ સૂરણની જ એક ભત છે.

* મરચીવેલના કંદનેા દુકડા સાપના મોઢામાં દેવાથી સાપ મરી જાય છે. આ દ્રવ્યથી સહેજ અનુમાન થાય છે કે સાપનું હેર કંદ ઘસીને પાવાથી ભિતરી જશે.

દેવી-દેવતા પાસે ધૂલવાવાળાઓ મરચીકંદના પાચાને હાથ પર અને પીઠ પર લગાવી, જરમ જરમ સાંકળ પકડે છે તથા પીઠ પર મારે છે. પણ મરચીકંદના મલાપથી હાથ ભળતા નથી તેમ જ પીઠ પર માર વધારે જણાતો નથી એમ એક ધૂલવાવાળો બૂરાએ કહેલું હતું.

+ આશ્વાસ અનુમાન સુજળ જેઠાં દોઢો જેને એરી સાટોડીના નામથી જાણાય છે, તે આ વનસ્પતિ હોય એજ છે.

દંશ ઉપર:—વળનાગનો લેપ કરવો. (૩) કાનમાં ધાક પડવાથી થતા દુઃખ ઉપર:—વળનાગ અને વજ્ર સમલાગે લઈ તલના તેલમાં કઢવી કાનમાં પાડવું. (૪) સોજા ઉપર:—વળનાગ, સૂંઠ અને સાટોડીનાં મૂળ ગોમયમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) વિસર્પ અને દાદર ઉપર:—વળનાગ, ઝેરકાયલાં અને મેરથૂથુ દહીંમાં ઘસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. (૬) બદ બેસી જવા માટે:—વળનાગ અને ઝેરકાયલાંનાં બિયાં એકત્ર ઘસી લેપ કરવો; અને તે ઉપર કાગળ ચોટાડી જૂતી છીંતે કકડો તપાવી કપડામાં વીંટી સહેવાય તેટલો શેક કરવો. (૭) કાખમાં જરી (ખાંખલાઈ) ઉપર:—વળનાગ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.*

પરદ, વજ (ધોડાવજ) —સં વયા, ઉમરંધા, મં વેખંડ, હિં બં વય, કં બાંગેગિ, નારંગેર, બજે, કબજુદગરે, તૈં વાસા, વાડાજ, તાં વશુંબુ, તું બાજે, મલાં વામંપુ, ગાં વેખંડ, યુનાં અકુરં, ફાં સોસનજઈ અગર દુરકી, અં ઉલ્લુજ, ઇં સ્વીટ્ડેમન્ટ રત.

પણ વેદનાના નિવારણ માટે બાહ્ય પ્રયોગ કરાય છે. સંન્યાસ(રજાજ મૂર્છા)રોગમાં જો નાડી પૂર્ણ અને બળવતી હોય તો વળનાગ ઉપયોગી છે. રક્તદબાવ વધારે હોય તો રક્તદબાવને ઓછા કરીને મૂરોગને દૂર કરે છે. જે ઉપરાંત મરડો, રોતળા દાંઠવવાથી આવનાર તાવ, કષ્ટાવ, કષ્ટપાકજનિત તાવ, મૂત્રાશય-પ્રદાહ, ચોટ લાગવાથી આવનાર તાવ, વાતનાડી અને માંસપેશીમાં યુગ્મ, ધનુષ્કાર (આશ્લેષ), હૃદયના પડકાને સોજો, હૃદયના ધબકારો વધી જવા, વિવિધ ભંતના રક્તસ્રાવ આદિ પર વળનાગ હિતકારક છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* આધુર્વેદમાં વળનાગનો ઉપયોગ હિંગોલ, મારો, મંધક તેમ જ બીજા ઔષધિઓના યોગમાં વિશેષ કરેલો છે. વળનાગ વાતહર, ર્વેદહ, મૂત્રલ તથા જ્વરરોગ દોષથી જ્વરમાં વિશેષ ઉપયોગી છે. જીર્ણજ્વર કરતાં નવીન તીક્ષ્ણ હાડ્યુક જ્વરમાં વિશેષ લાભદાયક ગણાય છે. વાતહર તથા પિત્તરામક દોષથી સંધિના ચ્વસા, કળતર વગેરે રોગમાં ખાવાની ઔષધિરૂપે તેમ જ લગાડવાની ઔષધિ(તેલ, લેપ)રૂપે ઉપયોગમાં આવે છે. નવા તીક્ષ્ણ દરદના કરતા જીર્ણ વાતરોગમાં વિશેષ ફાયદો કરે છે. વળનાગ પાચન દોષથી અજીર્ણ તથા અજીર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલાં દરદોમાં વપરાય છે. ચોલીના જમાવને તોડવાની દોષથી કષ્ટમૂળ, બદ, માંખલાઈ, કંઠમાળ વગેરે રોગમાં લેપ કરવાના કામમાં આવે છે. મધુમેહ, ધાતુવિકાર, પ્રદર વગેરે રોગોમાં પણ બીજા ઔષધિઓની સાથે વપરાય છે. ગળતકુદરોગમાં ૦૧ રતીથી માત્રા વધારી સડન થઈ શકે તો ૨ રતી પર્યંત લઈ જવી. જેવી રીતે કુદરોગીને યોગ્ય અનુપાનની સાથે આપવાથી કુદરોગને પણ દૂર કરે છે. વળનાગ અતિશૂષ્ક, નાના બાળક, કોપી, પિત્તમૂત્રિતાળા, નપુંસક, ક્ષયરોગી, સગમાં સ્ત્રી તથા અતિ યોગેશ્વા મનુષ્યને આપવો નહિ. યુક્તિપૂર્વક સેવન કરવાથી વળનાગ બળ આપનાર, રક્તચન, પૌષ્ટિક અને વીર્યવર્ધક છે. વળનાગ ઉનાળા કરતા ઠંડીના દિવસોમાં વિશેષ હિતકર ગણાય છે. વળનાગની માત્રા ૧/૧૬ થી ૧/૪ રતી છે. ઉપયોગ—(૧) વાયુના દરદ ઉપર (વત્સનાભાદિ યુટિકા) ૨—શુદ્ધ વળનાગ ૨ તોલા, ચૂંક ૨ તોલા, મરી ૧ તોલા, પીપર ૧ તોલા, લવિંગ ૧ તોલા તથા અજમે ૨ તોલા, જે પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઈ ખરી બારીક વસ્ત્રાગળ ચૂર્ણ કરવું. પછી કુંવારના રસમાં ૬ કલાક પૂંદી અરધી અરધી રતીની ગોળી બનાવી છાંયે સુકાવી થેલી, સારીમાં કોઈમણ ભાવમાં વાણું દઈ દોઢ, તેને એક ગોળી દંડા પાણી સાથે આપવી; થોડા દિવસમાં વાણું દરદ સાંત થયે નીચે લખેલું તેલ માલિસા કરવાની જરૂર જણાય તો માલિસા કરવું કે જેથી જલદી લાજ થયે. આ ગોળી અરધી સ્ત્રીથી ત્રણરે માત્રામાં ન આપવી; કારણ કે વળનાગ ઝેરી છે. (૨) વાયુના દરદ ઉપર માલિસા કરવાનું તેલ:—વળનાગ, ખંતરાના દોડા, આકાની બડ, તજ, નયમૂળ, અરીણ, અજમે તથા ગાલકાંચાણી સમાનભાગે લઈ કલક કરવો. કલકથી ચાર ગણું સરસવતું તેલ લઈ કલાઈવાળી કડાઈમાં નાખી સંદાઝિ પર પકાવવું. તેલ પાકી નબ ત્યારે ઉઠારી ગાળી શીશીમાં વરી રાખવું. આ તેલની માલિસાથી સંધિઓમાં થયે વાણું દઈ મરી નબ છે. (૩) કંદાદિમાં વિષ તથા સર્પોદિ જેવી ભંતવરદના વિષ ઉપર:—શુદ્ધ વળનાગ, દંકણુમાર તેલિયા કુલાવેલો, કાળાં મરી, મેરથૂથુ, જે સર્વ સમભાગે લઈ બારીક વાટી લેવાં. પછી કુકડેવના રસમાં ૭ કપાક ખરલ કરી ચાર ચાર સ્ત્રીની ગોળી કરવી. આ ગોળી ગોમય સાથે સેવન કરવાથી અનેક પ્રકારના ઝેરની પીડા સાંત થઈ નબ છે.

● ધોડાવજમાં એક એવો અદ્યુત ગુણ રહેલો છે કે, ધોડાવજના ચૂર્ણનું પાણી અથવા કમળી સાથે એક સંધિના સુધી સેવન કરવાથી અનુષ્ઠ જુદિમાન થાય છે. ધોડાવજ વધારે માત્રામાં માથાને અને કમિરને ટુકસાન કરનારી છે. એના વિકારનાં નુશાક વચ્ચાણી અને સિંજન છે. માત્રા ૩ માસાની છે, એમ યુનાની મંથકારો બતાવે છે.

લાં એકારસ કેલેમસ.

વજનાં ગાઢ પાનખાજરિયાના છેડ જેવાં થાય છે. એની જિયાર્ધ માંધાણ હોય છે. એનાં મૂળને વજ કહે છે. એની એક પોણી ભત ધરનામાં થાય છે; તેને ખુરાસાની વજ કહે છે. એના ગુણ વજના જેવા જ યોઈ વિશેષ કરી વાયુરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. વજ—તીક્ષ્ણ, તીખી, ઉષ્ણ, કઠી, વાંતિકારક, દીપન તથા કંઠ અને મળમૂત્રની શોધક, વાણીપ્રદ તથા મેધાકારક છે; અને કફ, આમ, સોજો, વાયુ, જ્વર, અતિસાર, ઉન્માદ, ભૂતખાધા, અપસ્માર, રાક્ષસ-પીડા, કૃમિ, ચળ, મહસ્તંજ તથા આખાનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) રાજોખમ અને મસ્તકશૂળ ઉપર :—વજનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી સંધાડવું. (૨) અપસ્માર ઉપર :—વજનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. પથ્થ—દૂધલાત ખાવાં અથવા વજના કકડા કરી સાત દિવસ ઘીમાં પલાળી રાખવા. પછી પાતાળપત્ર વડે તેલ કાઢી જેવી છીંક આવે કે તુરત નાકમાં તેની વાસ લેની; એટલે છીંકા બંધ થાય છે. (૩) સૂર્યાવર્ત અને આદારીશી ઉપર :—વજ અને લીંડીપીપરની પોટલી કરી નાકે ચૂંધની અથવા ચૂર્ણ ચૂંધવું. (૪) ઉન્માદ ઉપર :—વજના રસમાં કાષ્ઠકાળીજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. (૫) કાળા ધંતૂરાના વિષ ઉપર :—છીંક, લાત અને વજ ખાવાં. (૬) કાન પહોતો હોય તે ઉપર :—વજ અને કપૂર તલના તેલમાં કઠવી તે તેલ કાનમાં પાડવું. (૭) ગર્ભિણીના આનાહવાયુ ઉપર :—વજ અને લસણ નાખી દૂધ તપાવવું અને તેમાં હિંગ તથા સંચળ નાખી ખાવા આપવું; એટલે આનાહવાયુનો (આરાનો) નાશ થઈ ગર્ભિણી સુખી થાય છે. (૮) સુષો પ્રસવ થવા માટે :—વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરંડતેલ નાખી તેનો નાલિ ઉપર લેપ કરવો. (૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર :—વજ અને કિંચિત્ રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૧૦) આમાતિસાર, રક્તાતિસાર અને ઉચ્ચરસ ઉપર :—વજ, ધાણા તથા છરાનો કાઢો પાવો. (૧૧) બાળકને તાળવું (ગળું) પડે તે ઉપર :—વજ અને જાયફળ દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને ગાયના દૂધમાં સાબરસિંઘ ધસી પાવું. (૧૨) બાળકને વાયુગમન (ભાતીમાં કફના યોગે ડચૂરા બાઝ્યા જેવું થઈ કફનો ગઢો બંધાય છે તે યોગથી શ્વાસોન્નવારના અવરોધ થઈ વારંવાર છવ ગભરાય છે તે) થાય તે ઉપર :—બાળકના હૃદય ઉપર, પીઠ ઉપર અને ગળા નીચે ગાયના દૂધમાં વજ ધસી યોગી યોગી છરવથી (૧૩) વિષમજ્જર ઉપર :—વજ, હરે અને ઘીનો ધૂપ આપવો. +

ખ ખુરાસાની વજને દુધિયો વજ કહે છે. એ લાલ વજના કરતાં વધારે ગુણદાયક છે.

+ વજ ઘોરી માત્રામાં લેવી ભેદી છે. વધારે માત્રામાં લેવાથી ભેદી થાય છે. ભેદી કરાવવા માટે વજ ૩૦ થી ૪૫ રતી પાણી સાથે આપાય છે. વજને કઠો યોગે રાખી મૂકવાથી કફ સહેલાઈથી બહાર આવે છે; તથા સૂકું ગળું ચૂક વધવાથી બીજું રહે છે બાળકને ઉપરસ ઉપર વજ ધસીને પિતરાવવામાં આવે છે. ખાવાની ઓષધિ તરીકે માત્ર ૨ થી ૫ રતી સુધી આપવી.

કોકર દેસાઈ વજને ઉષ્ણ, રવેદહ, કાસદર, કફન, વામક, જ્વરન, સુગંધી, કઠી, દીપન, વાતહર, હોજક, વેદનાસ્થાપન અને કૃમિન માને છે. કફ, વાત અને પિત્તરોગમાં આપાય છે. પુરુષાના કરતાં બાળકો અને સ્ત્રીઓને વધારે માફક આવે છે. આ ઓષધિના બધા ધર્મ સ્પષ્ટ જીવામાં આવે છે તોપણ એને પ્રધાન ધર્મમાં ગણી રાકાતી નથી. આ બીજા દરજ્જાની ઓષધિ છે. -

રતી, મળામિત્રો સોજો અને શ્વાસનલિકામિત્રો જેવા સોજો, એના ઉપર વજના કથાય અતિ ગુણદાયક છે. વજ આપવાથી સોજો વધી રાકતો નથી તેમ જ મળામિત્રો કફ નીકળીને અવાજ સુધરે છે. રતી બંધ કરનારી બીજ એ દેવા છે. એક અશ્વિણ અને બીજી વજનાય, પરંતુ એ બંને ઝેર છે. વજ જેટલી ઇચ્છી વાપરી રાકાય, તેટલી ઇચ્છી જેવી દેવા વપરાય નહિ. વજથી નુકસાન થવાનો ભય રહેતો નથી. વજની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા અશ્વિણના સમાન લેચિકા ક્રિયા પર થાય છે. વજનો કકડો મોઢામાં રાખવાથી ત્રાસ-દાયક સૂષો ઉધરસ અને ગળાનો સોજો ઓછો થઈ જાય છે. ઓછી માત્રામાં આપવાથી કફ ઘટે છે, તોપણ કફ માટે બીજ પ્રયોજક ઓષધિ વજની સાથે આપવી. કફ અને દમ ઉપર ભેદી કરાવવા માટે ૪૦ રતી વજ અને ૧ તેલો સિંધાવણ ૧ રોર ચરમ પાણીમાં મેળવીને પિત્રવાવડ; એથી કાંઈ પણ હાનિ થયા વિના કફ નીકળી જાય છે. બાળકોના શ્વાસનલિકા ચોપ વર વજને કથાય લાભદાયક છે.

વેલ' પણ કહેવાય છે. ઔપધોમાં એ વેલાના કકડા કરી તેનો ઉપયોગ કરે છે. વરધારાનાં પાંદડાંનાં વડાં અને શાક કરે છે. સાદો વરધારો—તીખો, કડવો, ઉખડું, તૂટેલો, રસાયન, મધુર, મેધાકર, સારક, દીપન, સ્વર્ણ, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, જલકર, વૃદ્ધ તથા લઘુ છે; અને ઉપદેશ, પાંડુ-રોગ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, આમવાત, વાતરક્ત, વાયુ, કફ તથા શોષનો નાશ કરે છે. આમાં જે મોટો વરધારો તે વિશેષ પુષ્ટિકારક છે. તેને મરાઠીમાં 'કાળો મહેસવેલ' કહે છે. ઉપયોગ—(૧) સ્ત્રીપદ રોગ ઉપર:—વરધારાનું ચૂર્ણ ગોમૂત કિંવા કાંચ સાથે ખાવું. (૨) નોના ગર્ભસ્થાનની વૃદ્ધિ માટે:—વરધારો અને ધોળી જમ્બૂદીનાં ફૂલ માથના દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી સવારે ખાવાં. આ પ્રયોગ દરેક ત્ર્યુત્રાપ્તિ પછી ચોથા દિવસથી સાત દિવસ સુધી કરવો એટલે અવસ્થા શુભ થાય છે.

પ૩૩. વરી (ઝેરિયો)—સં વરક, પ્રિયંગુ. મં વરી, ધાનોયો. હિં બરી. કં પ્રિયંગુ, ટેનોત્રિક. તાં ટિને. તેં કારંલુ. મલાં ટિના. ઇં ઇટાલિયન મિલેટ. લાં પેનિકં ઇટાલીકં.

એ ધાન્યની આકૃતિ નાચણી જેવી છે; પરંતુ રંગમાં માત્ર ફેર છે. ધાનેરાની વરીને રંગ પીળો હોય છે. વરીનું ધાન્ય સલાદિના પ્રદેશમાં ઘણું થાય છે. ઘણું કરીને જ્યાં નાચણી પાકે છે ત્યાં વરી પાકે છે. ઉપવાસમાં એ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધાન્યનો ભાત, ધાણી, લોટ અને ખીન્ન પ્રકાર કરી દહીં-દૂધ સાથે લોકો ખાય છે. ગરીબ લોકો વરીની મધુર ખીચડી કરી ખાય છે એ ઘણી પુષ્ટિકારક છે. વરીમાં પણ પાંચ-૭ ભત છે. વરી—તૂરી, મધુર અને રક્ષ હોઈ તે વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનારી છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રદર ઉપર:—વરીના ચોખ્ખાના ધોવામણમાં ઇંદરની લીંડીઓ વાટી પાવી.

પ૩૨. વરિયાળી—સં મિથેયા. મં બડી શેષ. હિં બડીશાપ-એફ. બં મીરી. કં શેફાલમ્સિંગે. તેં પેદજલકુરર. તાં સોહીકોરે. ફાં બાદિયાન ઇં ફેનલસીક. લાં ફિનીકુલમ્ વહેરે. અં એગિયાનજ, એગિયાંજ, એજ્યોના.

જેવા સુવાના છોડ હોય છે તેવાજ વરિયાળીના છોડ હોય છે એ બે હાથ જોયા વધે છે. એનાં પાંદડાં ખારીક કાચમીર જેવાં હોય છે. એ છોડને તોરા આવે છે, તેમાં વરિયાળીના દાણા હોય છે. એનો પાક રુજરાત રેશમાં ઘણો થાય છે. વરિયાળી મસાલા વગેરેના ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. એ કંડી, આમનાશક અને રચિદાયક છે. રુજરાતમાં લીલી વરિયાળી એ એક મેલો ખાનાય છે. વરિયાળી—તીખી, કડવો, સિંઝ, પિત્તકારક, દીપન, લઘુ, ઉષ્ણ, મેધ તથા બસ્તિકર્મ વિશે પ્રશસ્ત છે; અને કફ, વાયુ, જ્વર, શળ, દાહ, નેત્રરોગ, તૃષ્ણ, જીલ્ડી, મણ, આમ તથા અતિ-સારની નાશક છે. એનાં પાંદડાંની લાંછ—મધુર, અમિદીપન, દૂધ વધારનારી વૃદ્ધ, રચ્ય, ઉષ્ણ તથા પથ્ય છે; અને વાયુ, જ્વર, શુભ તથા શળની નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) આમાતિસાર ઉપર:—વરિયાળીનો કાઢો કરી પાવો અથવા સૂંઠ તથા વરિયાળી ઘીમાં તળી ખારીક કૂટવી અને તેની કાકી લેવી. (૨) સુખવિકાર ઉપર:—વરિયાળી મોમાં રાખી રસ ગળી જવો. (૩) ઉષ્ણ-તાએ આવનારી ઉધરસ ઉપર:—વરિયાળી અને સાકરનું ચૂર્ણ વારંવાર મોમાં રાખવું. (૪) પિત્તજ્વર ઉપર:—વરિયાળી અને સાકરનો કાઢો પાવો.

પ૩૩. વંતાકડી (વેંગણી)—સં વાતાકો. મં વાંગી. હિં જૈગન, લંટા, લોટારા. બં બેગુન. કં બદનેકાર્ધ, કાચીગોડ. તાં કટારી તું બદને. મલાં વાણુતિના. તેં બંકાર્ધ. ફાં બાદ્યાન. અં બાદ્યાન. ઇં જિંજલ. લાં સોલેનમ્ મેલો-જેના.

વંતાકડીના છોડ કમરપૂર જોયા વધે છે. વંતાકડીમાં જે-ચાર ભત છે. કાળી વંતાકડી, ધોળી વંતાકડી ઇલાદિ. વેલ વંતાકડીના ઝાડ પુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકે છે અને તેને વર્ષમાં ત્રણ-ચાર વાર ફળ આવે છે. વંતાકડીના છોડને કાંટા હોય છે. વંતાકડીનું શાક સારું થાય છે. વંતાક એ કિંચિત

* વરિયાળીને ચરકસંહિતામાં પ્રજ્વરપાપન અને શળનાશક તેમજ સુક્રુતમાં કફનાશક મોની છે. હાથીમ શેષો વરિયાળીનાં પાંદડાંને ગરમ માને છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓને એનો કવાચ રુપિય શુદ્ધ કરવાને અને એ જ રુચીને ગ્રાંથયની શુદ્ધિ થવાને આપે છે તથા એને પાચક અને જઠરાગ્નિને પ્રવીણ કરનાર માને છે.

વાતુલ છે. પાંદડાં વંતાક વિકાર કરનારાં છે તેથી ખાવાં નહિ. વંતાકડીઃ—તીખી, રચિકર, મધુર, ખળકર, પોષ્ટિક, લઘુ, ગુરુ, કઠની, ઉષ્ણ, અપિત્તલ, ખારી તથા શુક્લ છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, અપચી (ગંડાખાનો ભેદ), કૃમિ, પ્લીહા તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. વંતાક—(કળ) સ્વાદુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખાં, દીપન, શુક્રકારક, લઘુ, અપિત્તલ તથા ખારાં છે; અને જ્વર, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. કૃમળાં વંતાક—પથ્થ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા રચિકર છે; અને જ્વર, ત્રિદોષ, પિત્ત, કફ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. મધ્યમ કૃમળાં વંતાક—પિત્તકર અને લઘુ છે. પાકાં વંતાક—વાયુને કોષાયનારાં અને લઘુ છે. મોઠાં વંતાક—કફકર, મૂત્રલ, શીતળ, ગુરુ, વૃષ્ય, ધાતુવર્ધક, સારક, વાતલ અને પિત્તકર છે. ઘોળાં વંતાક—અર્શનાશક છે. બીજાં શુભ સાધારણ વંતાક જેવા જ છે. ભુલ્લરેટમાં એકેલાં વંતાક—કિંચિત્ પિત્તકર, અતિ લઘુ તથા અગ્નિદીપન છે અને કફ, મેદ, વાયુ તથા આમનાશક છે. મીઠું લગાડી તેલમાં તળેલાં વંતાક—ગુરુ અને સ્નિગ્ધ છે. ઉપયોગ—(૧) વાળા ઉપર:—વંતાક શેષી તેનું દહીંમાં ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાંધવું. (૨) ઘોડાને કુરકુરી (પેટમાં ગડખડાટ) થાય તે ઉપર:—કૃમળાં વંતાક ખરાવવાં કિંવા વંતાકનો રસ કાઢી પાવો. (૩) લૂતી (ઝેરી સૂરણ) ના વિષ ઉપર:—લીલી કાળજીનાં ઝાડ તથા મુકામેલાં વંતાક બાળી તેની રાખ કરી કોષરેલમાં ખરલ કરી ચોપડી. (૪) પેટમાં ભાર રહે તે ઉપર:—વંતાક શેષી તેમાં સાજખાર નાખી પેટ ઉપર બાંધવાં. (૫) કુતૂરના વિષ ઉપર:—વંતાકનો રસ ૪ તોલા પાવો. (૬) અંક-વૃદ્ધિ ઉપર:—વંતાકડીનાં મૂળ ધસી લેપ કરવો. (૭) નિદ્રા ન આવતી હોય તે:—સાંજે વંતાક શેષી મધમાં કાલની ખાવાં, એટલે તરત નિદ્રા આવશે.

પ૩૪, વસુ—સં ૦ મં ૦ સિં ૦ વસુ. ખં ૦ વાસના. કં ૦ ગજુલ્લી. તં ૦ ગાલ્ફર. તાં ૦ ચુવડેમ્લ. મલાં ૦ ચારણા, સારણા. લાં ૦ દીઝેનધોમા પેટ-ડા.

ગામકામા આ વનરૂપતિને વસુના નામથી જ ઓળખે છે. કોકણ પ્રાતમાં આ વનરૂપતિ જેવામાં આવતી નથી. વસુની વેલ થાય છે. આ વેલાની લંબાઈ ઢાથ—મે ઢાથ હોય છે. પાંદડાં સાટોડીનાં પાંદડાં જેવા જ હોઈ તેનાથી કાઈક જડાં હોય છે. વસુમાં ઘોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ઘોળી વસુના વેલાનું સર્વાંગ ઘોળું હોય છે. મરાઠી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ વૈદક ગ્રંથ ‘અંબકી’ના કર્તા અંબકારજી વૈદે પુનર્વા (સાટોડી) ને જ વસુ એમ સમજી નેરોગ ઉપર આ વનરૂપતિ યોજેલી છે, પરંતુ સાટોડી અને વસુ એ તદ્દન જુદી જાતની જ વનરૂપતિ છે. ઘણા વૈદ્ય શેષી સાટોડી અને વસુ એ બંને વનરૂપતિમાં ફરક નહિ સમજતાં વસુને જ સાટોડી સમજી વસુનો ઉપયોગ કરે છે. ખરે વસુ—દીપન, તીખી, કઠની, ઉષ્ણ અને પાકકાળે શીતળ હોઈ વાતચુક્રમનો નાશ કરે છે. ઘોળી વસુ એ રસજન છે. ઉપયોગ—(૧) સોજા ઉપર:—ઘોળી વસુના મૂળનો કાઢો કરી આપવો અને મૂળનો સોજા ઉપર લેપ કરવો; અથવા વસુ અને સંકેનો કટક કરી તે પાવો. (૨) ગોળો અને ખરોળા ઉપર:—વસુનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર અને સિંધાલુખમાં આપવું. (૩) રોગ ન થવા અને વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે:—વસુનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમાં આપવું. (૪) વીંછીના વિષ ઉપર:—ઘોળી વસુના મૂળ રવિવારે કાઢી તે ચાવી ખાવાં; એટલે વીંછીનું વિષ જીતરે છે અથવા વસુનાં મૂળ ધસી લેપ કરવો. (૫) અમ્બલપિત્ત ઉપર:—નિત્ય સવારે ઘોળી વસુનાં તાળાં બે મૂળ ચાવી ખાવાં અને તેના ઉપર બે પહોર સુધી કાંઈ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું. (૬) ચૌથિયા તાવ ઉપર:—ઘોળી વસુનાં મૂળ દૂધમાં ખરાવવા

+ વંતાકડીને રીંગણી પણ કહે છે. એનાં ફળને વેગણ અથવા રીંગણાં કહે-છે. એની મુખ્ય ઘોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. આ જાત તેનાં ફળો ઉપરના રંગથી ઓળખાય છે. વળી બે દરેકમાં પણ કાંટાળી અને કાંટાવિનની એવી બે જાત છે. કાંટાળી રીંગણીનાં ફળોના ઉપરનાં દીટકાને કાંટા હોય છે. તે રીંગણા અને જુઠાણા હોય છે. કોઈ કોઈ રીંગણીનાં ફળ ગોળ પણ હોય છે. ઉપયોગ ખરોળા ઉપર વંતાકને અંજારામાં રોજીને ખાય છે.

પર૭. વટાણા—સં ૦ કલાય. મં ૦ કવલા, વાટાણે. હિં ૦ મટર, કેરાવ, કેરાઉશાક. કં ૦ બદ-કડલે, વટાણિ. તું ૦ વટાણિ. તાં ૦ પટાણિ. તૈં ૦ ગંડુચણુગુ, મલપદાનિ, પાયુર. ઇં ૦ શીંડ પી. લાં ૦ પિસમ સેટિવમ (ખેતરના વટાણા).

વટાણાની લાજ કૌંકણુમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ છોડ શુમારે વેતિક લીચો વધે છે. આ છોડ રાનમાં ખોતાની મેળે થાય છે. આ વાવણુ માસના સોમવારના દિવસે કેટલાક લોકો એની લાજ અવશ્ય ખાય છે. એનું શાક કુંગળી નાખી કરવાથી બહુ જ સારું થાય છે. વટાણાની લાજ—મેદક, ઉખ્ય, કડવી અને ત્રિદોષક છે.

પર૮. વડ—સં ૦ બં ૦ વટ. મં ૦ વડ. હિં ૦ બડ-૨. કં ૦ આદલ-ગોલીમારા. તૈં ૦ મરિંચેટુ. તાં ૦ અલામારમ. તું ૦ ગોલિકામારા. મલાં ૦ પેરાલ. કાં ૦ દરખતરેશા, વડવર્ધ રેશા, એળર્ગદ. અં ૦ બતુ, દવાર્ધ, વધઆખ. ઇં ૦ બનિયન ટ્રી. લાં ૦ ફાર્ફિકસ બેંગાલેન્સિસ.

એ આડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ આડ મોટું થાય છે અને એનો વિસ્તાર અતિશય વધે છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. પીપળાના આડની પેઠે વડનું આડ દેવમંદિર પાસે વાવી તેને પાળ કરે છે. હિંદુ લોકોમાં વડનું આડ બહુ પૂજ્ય મનાયેલું છે. એની છાયા નીચે હજારો માણસો ખેત્રે એવડો એનો વિસ્તાર વધે છે. એને દર વર્ષે નવી વડવાઈઓ ફૂટી તે જમીનમાં જઈ તેને મૂળ ફૂટે છે અને એવી રીતે વિસ્તાર વધતો જ ન્ય છે. એનાં પાંદડાં પતરાળાં કરવાના કામમાં આવે છે. કેટલાક લોકો એના દૂધનો મલમની પેઠે ઉપયોગ કરે છે. શુજરાતમાં નર્મદાના મુખ પાસે કબીરવડ નામનું અતિશય મોટું વડનું એક વૃક્ષ છે. તેને સાડાનણુસો વડવાઈઓ છે અને હમેશાં નવી ફૂટતી જાય છે. તેનો પરિધ સાડાતેરસો હાથનો છે. તેની વડવાઈઓને નાનાં નાનાં ત્રણ હજાર ડાળાં ફૂટેલાં છે તથા તેને હજારો ડાળાં લાગેલાં છે. એ વડની નીચે પાંચ હજાર માણસો સહજ ખેતી શકે છે. આ આડને દરથી ભેદિએ તો એકાદું મોટું અરણ્ય હોય એવો ભાસ થાય છે. વડનું લાકડું સુતારીકામના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એનાં મોટાં આડ હજાર વર્ષ સુધી ટકે છે. વડ—તૂરો, મધુર, શીત, ગુરુ, ગ્રાહક, વર્ધ, સ્તંભન તથા રક્ષ છે; અને કફ, પિત્ત, યોનિદોષ, જ્વર, દાહ, વૃષા, બિલટી, મૂર્છા, રક્તપિત્ત, મધુ, સોથ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. મદીવડ—તૂરો, મધુર, શીતળ અને ગુરુ છે; તથા પિત્ત, દાહ, વૃષા, જ્વર, શ્વાસ અને બિલટીનો નાશ કરે છે. વટપત્રી (વટવતી) (વડનો ભેદ)—તૂરો તથા ઉખ્ય છે; અને યોનિરોગ તથા મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—મધુર, રક્ષ, તૂરો, સ્તંભન, શીતળ, લેખન તથા વિખંધ અને આર્ધમાનવાયુને

તાવમાં વળી પરસેવા ફૂટે છે અને પેશાબ કાંઈક વધે છે; ધામ આવવા માટે કપડાં ઓઢીને ખેસવું નહિએ. દાદિયા તાવમાં કબીરફળ, કાંકર, કઠિયાઈ વગેરે પ્રયોજક ઔષધની સાથે વજ આપવાથી હાડનો દુખાવો રોકાઈ જાય છે અને જલદી તાવ બિટરી જાય છે. છાણુજ્વરમાં વળી મગજ અને જ્ઞાનતંત્રને ઉત્તેજના મળે છે. બાળકોને દાંત આવતી વખતે તાવ આવે છે તેમાં વજ લાલદાયક છે.

અપરમાર, ઉન્માદ, પદ્માધાત અને સંનિષાતમાં વળનો સારો ઉપયોગ થાય છે. અપરમારમાં મધની સાથે સુવારે અને સાંજે વજ અપાય છે. ઉન્માદમાં રોગી યાત્રી જાય છે, ત્યારે વજ કોળાના રસની સાથે અપાય છે. પદ્માધાતમાં લૂલા થયેલા ભાગ પર યોગાય છે. વજ ગર્ભાશયનું પણ થોડુંક સંકોચન કરે છે. એટલે સુવાવડ આવતી વખતે વેણુ વધારવા માટે કેસર અને પીપળામૂળની સાથે અપાય છે. સુવાવડમાં પણ વજ આપવાથી હોજરીની ક્રિયા સુધરે છે અને અપચનરોગ દૂર થાય છે. કલાય આપવાથી આદરો અને ઉદરવેદના આંત્રાં થાય છે અને અટકાવવાનું દરત પણ ઓછ થઈ જાય છે. વજ બાળકોની ઉદરવેદના અને મરડામાં અતિ શુણ્ઘી છે. બાળકોને વજ રોજીને અપાય છે. વળથી ઉદરક્રમિ પડી જાય છે. ઉદર-રોગમાં વજ પ્રસાર છે. નેપાળાથી દરત વધારે લાગે ત્યારે વળને રોજી પાણીમાં મેળવીને અપાય છે. સાંધાઓનો સોજો, વરસાદમાં મિનવતી અજીર્ણમાં વેદના થળી, અધિક પરિશ્રમથી વેદના, શરદી વગેરે રોગોમાં વજ પેટમાં અપાય છે અને બહાર માલિશરૂપે વપરાય છે. હરસના મસા પર વજ, ભાગ અને અજમાનો હુમાડો અપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

આશ્વર્ચની વાત છે કે, વટાણા-સર્વત્ર, વાવવામાં આવે છે. ક્યાંય અડખાઈ થતા જવશ નથી તે-અડખાઈ સાથી માન્યા હશે કે શું આ રાંનવટાણા તો નહિ હોય ?

કરનારાં છે; અને કદ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નખદંત વિષ ઉપર:—વડ, ખીન્ડો અને કડવા લીમડાની ઝાલ વાટી લેપ કરવો. (૨) પ્રમેહ ઉપર:—વડની વડવાઈનો કાઠો કરી મધ નાખી પાવો. (૩) વીંછીનું વિષ, આગંતુક જખમ, કાખમાંજરી અને ઉંઢરના દંશ ઉપર:—વડનું દૂધ યોગ્ય. (૪) ગલધારણ માટે:—વડ પાકોવે છે તે વેળાએ કળી જેવા અંકુર આવે છે, તેમાંનાં બારીક પાંદડાં વાટી ખેરના જેવડી રૂઝી ગોળાઓ કરવી અને દરરોજ ત્રણ ગોળાઓ ઘીમાં ખાવી. (૫) કૃમિ ઉપર:—વડની વડવાઈઓના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ પાવો. (૬) ધાતુપ્રુષ્ટિ માટે:—વડનું દૂધ પલાસામાં ધાવી પાવું. (૭) જવરમાં દાહ થાય તે ઉપર:—વડની વડવાઈઓનો રસ પાવો. (૮) પરરોચો આપવા માટે:—ડાંગરની ધાણીનો લોટ પાણીમાં પલાળી તેમાં વડનાં પીળાં પાંદડાં નાખી તેનો ઘણાંશ (છટો ભાગ) કાઢો કરી પાવો. (૯) આંખમાંનાં ફૂલ, ભૂર ધત્યાદિ ઉપર:—વડના દૂધમાં કપૂર વાટી અંજન કરવું. (૧૦) અતિસાર ઉપર:—વડની વડવાઈઓ યોખાના ધોવરાગળમાં વાટી તેમાં ઝાચ નાખી પાવી. (૧૧) રક્તપિત્ત ઉપર:—વડની વડવાઈઓના કદમાં મધ અને સાકર નાખી આપવો. (૧૨) મુખરોગ ઉપર:—વડ, ઉંખરો, પીપર, જાંબુઓ અને નાંદરખીનાં પાંદડાં કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) ખરજવા અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:—વડનાં પાંદડાં બાળી તેની રાખ તલના તેલમાં ખરસ કરી લેપ કરવો. (૧૪) મળમૂત્રબંધ થયાં હોય તે ઉપર:—વડનાં પાંદડાં સૂકાઈ ગયેલાં પાંદડાં લાવી તેનો કાઠો કરી પાવો. (૧૫) રક્તજ સ્નાયુક (રક્તજન્ય વાળા) ઉપર:—વડ તથા આમલીની ઝાલના કદનો લેપ કરવો. (૧૬) મધુરો જવર ઉપર:—વડનાં પાન તથા બાજરાના લોટનો કાઠો કરી પિવરાવવો.

પરદ. વડગૂંદા (મોટી ગૂંદી)—સં. શ્લેષ્માંતક. મં. ભોંકાર, શેલવટ. કિં. સિંદોડા, નિસોર, બહુવાર. કં. દોડુચળુ, બેકિંગિડ. તે. પેદાનાકકર. ફાં. સિપિસ્તાન. અં. સેક્ષિસ્તાન, દબક. ઇં. ન્યારોલિન્ડ સેપિસ્તન. લાં. કોડિયા એન્ટિસ્કેસિયા, કોડિયા મિક્સાં, કોડિયા લેટીફો-સિયા. બં. ચાલતા, બોહરી. ઉડીઆં. અડ. તાં. બિડી.

વડગૂંદાના બેજણ પ્રકાર છે. આ ઝાડ ગામમાં અને રાનમાં થાય છે. વડગૂંદાનાં ફળ પાકે એટલે રાતા થાય છે. એ ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાયાં ફળનો રંગ લીલો હોય છે. ફળની અંદર ગુંદરના જેવો રસ હોય છે. એ ફળનું અથાણું કરે છે, તે પચ્ચકારક છે. એનું શાક પણ થાય છે. પાકેલા ફળ ખાવાથી મોડા લાગે છે. એ પોષ્ટિક છે. એ ફળ ધણું ખાવાથી જંતુ (કૃમિ) અને ઉવરસ થાય છે. વડગૂંદા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનું લાકડું સુતારના ઉપયોગમાં આવતું નથી. વડગૂંદાને ધેળો ગુંદર આવે છે. વડગૂંદાનું ઝાડ—તીખું, શીતળ, મધુર, તૂરું, પાચક, દેશ્ય, સ્નિગ્ધ તથા કફારક છે; અને કૃમિ, શળ, આમદાષ, રક્તવિકાર, મણ, વિદ્વેદક, પિત્ત, વિસર્પ તથા સંપૂર્ણ વિપત્તો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—મધુર, શીત, કડવાં, વાતુલ, લઘુ, તૂરાં, પિત્ત-શામક, મલસ્તંભક અને રુચિકર છે; તથા તે રક્તદોષ અને કફનો નાશ કરે છે. એનાં પાકાં ફળ મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ, કફર જૃંહણ વિષ્ણુલકારક, રક્ષ તથા ચુરુ છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર:—વડગૂંદાની ઝાલ પાણીમાં ઘસી પાવી. (૨) કોલેરા ઉપર:—વડગૂંદાની ઝાલ ચણાના ક્ષારમાં ઘસી પાવી.

પડગ. વરધારા—સં. જહ્દાર. મં. વરધારા. દે. મૈસવેલ. કે. સાંખરવેલ. માં. ગાવેલ. કિં. વિધારા. બં. વિતારક, જહ્દારક. કં. કચેરકુમુદે, ફિરંગી ચક્ષિ. તે. ચંદ્રપુડી. લાં. ઝરિયા સેટેલોપ્ડીજ.*

વરધારાના વેલાનો વિસ્તાર બહુ થાય છે. એનાં પાંદડાં હથેળી જેવડાં મોટાં, આકારે ગોળ અને અણીદાર હોય છે. મરાઠીમાં ‘જ્યુફેજ’ તથા ‘વાદતા દેવદાર’ તથા દેકાણમાં ‘ગહતારીચા

• ડોક્ટર દેસાઈએ મર્બાદવના મૂળને જહ્દાર કહેલો છે અને આમવાતમાં ઉપયોગ કરવાની સલામણું કરેલી છે. ડ્રિયા સેટેલોપ્ડીડને ડોક્ટર દેસાઈએ કૃત્રિમ વરધારો માન્યો છે.
—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ.

અથવા નાગરવેલના પાનમાં નાખી ખવરાવવાં. (૭) ગોળા અને જળોદર ઉપર:—ધોળી વસુનાં મૂળ સમાન સિંધાલૂણ નાખી વાટી તેનો કદક કરી તેમાં ઘી નાખી તે ગુલ્મ ઉપર આપવો અથવા જળોદર ઉપર ધોળા વસુનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) કૂતરાના એર ઉપર:—વસુનો રસ આપવો. x

પ૩૫. વાઘાંટી—સં. વ્યાઘઘટિકા, વ્યાઘિ. મં. વાઘાટિ, ગોવિંદી. હિં. કિંકિણી. ઇં. ઘોર્નિં ડેપરશ્ચા. લાં. કેપેરિજી ઝીલેનિકા.

આ વેલો મોટો વધે છે. એનાં પાંદડાં કરમદીનાં પાંદડ જેવાં નાનાં હોય છે. એના ઉપર કાંટા હોય છે. ફૂલ સફેદ, મોટાં અને તુરામાં કેલુઆરીથી એપ્રિલ માસ સુધી આવે છે. ફળ બેર જેવડાં મોટાં અને ગોળ હોય છે; તેને વાઘાંટી કહે છે. એનું સાક કરી ખાય છે. વાઘાંટી—ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા રુચિકર છે; અને કફ તથા વિપ્નો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—ઉષ્ણ તથા કડવાં છે; અને વિપૂચિકા, કફ, વાયુ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. લઘુ વાઘાંટી—(સં. કડુદરી)—કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને વિપૂચિકા, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અંડ ઊતર્યો હોય તે ઉપર:—વાઘાંટીનાં પાંદડાંનો પાણી નાખી ૪ પેસાઝાર રસ કાઢવો અને તેમાં ૪ માસા મરી વાટી તે પાવો. (૨) ગડગૂમડાં ઉપર:—વાઘાંટીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૩) વાઘ કરજો હોય તે ઉપર:—વાઘાંટીનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં. (૪) બાળકોને લાળ પડે તે ઉપર:—વાઘાંટીના મૂળ ઘસી પાવાં.

પ૩૬. વાપુબા—સં. કુંલા, કટભી. મં. કિન્દઈ. કિણ્ડી. હિં. કટણી, કરહી. કં. કરીય કિલગે. ઇં. કોરસ ટ્રી. લાં. ઢેરયા આર્બોરિયા. ઢેરયા આર્બોરિયાનાં પાન ૬ થી ૧૨ ઇંચ લાંબાં અને ૩ થી ૬ ઇંચ પહોળાં હોય છે. ફૂલ માર્ચ—એપ્રિલમાં પીળા હાવાવાળાં સફેદ આવે છે. ફૂલનો વ્યાસ ૨ા થી ૩ા ઇંચ હોય છે. ફળ ૨ા થી ૩ ઇંચ વ્યાસનાં ગોળ લીલા રંગનાં આવે છે. એટલે જે લેટિન નામ આપ્યું છે અને નીચે પદેછએ વર્ણન કર્યું છે, તે મળતું આવતું નથી.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના પાંદડાં કુંવાડિયાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડને મપટી શિંગો આવે છે. ઝાડનો રંગ કંઈક ધોળો હોય છે. મોટા ધોળો વાપુબો—તીબો, ઉષ્ણ, તૂરો અને કડવો છે; તથા અચ્છુ, નાડીત્રણ, રક્તદોષ, પ્રમેદ, વિષ, કૃમિ, ધોળો કાઠ, કફ, ત્રિદોષ, ત્રણ અને શિરોરોગનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—ધાતુ અને કફને વધારનાર છે. એના રસ—શુરુ, વૃષ્ય, બલકર અને વાતનાશક છે. નાનો ધોળો વાપુબો—ઉષ્ણ અને તીબો છે; તથા કાઠ, કફ, રક્તદોષ, મેદોરોગ, નાડીત્રણ, વિષ, પ્રમેદ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. કાળો વાપુબો—ઉષ્ણ અને તીબો છે તથા ગુલ્મ અને આંખાનયનો નાશ કરે છે. બાકીના શુભ ધોળો જેવા જ છે. ઉપયોગ—(૧) ખરજ અને દાદર ઉપર:—વાપુબાનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.

પ૩૭. વાયવરણા (વરણા)—સં. બં. વરણ. મં. વાયવણા, વટવણા, હાડવણા. દેં.

x વસુને વનસ્પતિરાસમા પં. જ્યદ્ધુષ્ણ ઇદ્રજ્ઞએ ગુજરાતી નામ સાટોડો અને નર્મી આપેલ છે. એનો ૪ ભેદ ગુજરાતમાં છે: (૧) દ્રાવ્યેન્દ્રમા મોનોગાઈના (સફેદ સાટોડો) ઊંડ ૨-૪ ફૂટ લાંબો, શાખાઓ લીસી અને ચળકતી, પાન ગોળ અને પહોળાં, ફૂલ ગુલાબી હાવાવાળાં ધોળાં, ફળ રતારા અને કાળારા લેતાં, મૂળ ધોળા રંગનાં. (૨) દ્રાવ્યેન્દ્રમા કિરેલિના-સાટોડી, લાલ ફૂલવાળી સાટોડી. મૂળ પેન્સિલ્લથી હાલના કાંડા જેવું મોટું, પાન સાટોડાથી સમકંઈ, ૧-૧ા ઇંચ લાંબાં, ફળ રાતાં, બીજ કાળાં ચપડાં. (૩) દ્રાવ્યેન્દ્રમા પેરેડેન્ડો-સાટોડીલેદ. (૪) દ્રાવ્યેન્દ્રમા ડેન્ડો-સાટોડીલેદ. મં. લાલવસુ. હિં. વિપખાપાર. મૂળ હાલની આંગળી જેવડું ભડું. આમાં પહેલી ભતને ડોક્ટર દેસાઈ તીવ રેચક કહે છે. બુલાખ આપવાથી આંતરડામાં તીવ દાડ થાય છે. સગર્ભાને આપવાથી ગર્ભાશયમાં દાડ થાય છે. અને કોઈ કોઈ વખતે ગર્ભપાત થઈ નય છે. માત્રા મૂળનું ચૂર્ણ ૧૫ થી ૬૦ રતી સુકની સાથે. બીજ ભતને પં. જ્યદ્ધુષ્ણ ઇદ્રજ્ઞએ શોષન અને રેચક કહી છે. ત્રીજામાં પણ એને મળતો જ શુભ દર્શાવેલો છે. ચોથી ભતને ડોક્ટર દેસાઈ વિરેચક કહે છે અને મૂળને કાઠો દમ, વક્રતરોલ અને માંસિકધર્મ સાથે લાવવા માટે આપાય છે. દ્રવ્યજ્ઞરોષ પર મૂળને દુધમાં ધસી લેપ કરવાથી જરૂર શુભ થાય છે. આદાશીશીમાં પાનનો રસ નાકમાં નાંખે છે. (સાટોડીની ટિપ્પણી નં. ૫૮૬ની આપેલી છે.)

વાયાયા વૃક્ષા. ઠિં૦ ખરતા. ક૦ મદવલને. ત૦ ઉર્મદિ, અગ્નિચેદુ. તા૦ મગલિંગમ્. સા૦ કેટિવા રિલિજ્ઞોસા. ઈ૦ હોલી માર્ટર પેચર.

એ સાધારણુ ઝાડ છે. ડાંકણુ પ્રાંતમા એનાં ઝાડ ઘણુ થાય છે. એના પાદડાં ત્રિદલ બીલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાને એરંડાના જેવુ લાંબું ડીંકું હોય છે એ પાદડાંની ઉપ વાસ આવે છે. વાયવરણુને વૈશાખ-જેઠના સુમાઠે નવા પાદડાં આવે છે; તે ઉતારી વેચવા લઈ જાય છે. એ લાજમાં કાવાસ ઘણી હોય છે માટે તેમા કુતંગી ઘણી નાખે છે એને ધોળા રંગનાં ફૂલોનો ઘોષ આવે છે. એ ફૂલનું સાક પણ થાય છે એને ચમી જેની ગાદો આવે છે અને ગોળ બોર જેવડાં ફળ આવે છે વાયવરણુના વાનહારક છે. વાયવરણુનો ઉપયોગી ભાગ પાન અને ઝાલ છે. વાયવરણુ—તીખો, ઉખુ, સ્નિગ્ધ, દીપન, મધુર, કકવો, તૂરો, લઘુ, પિત્ત તથા ભેદક છે, અને વિદ્રધિ, વાયુ, કફ, મૂત્રરૂઢ, અસ્મરી, શુભ, વાતરક્ત, કૃમિ, રક્તદોષ, શીર્ષવાત, મૂત્રાઘાત, હૃદરોગ તથા ઉત્તરાળનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—માદક દોષ પિત્ત તથા મ્નદોષના નાશક છે. એનાં ફળ—સ્નિગ્ધ, સારક, શુર, સ્વાદુ, ઉષ્ણ તથા પાકડાળે મધુર છે, અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારાં છે. ઉપયોગ—(૧) અંગમાં વાયુ ભરાઈ ગયો હોય તે ઉપર:—વાયવરણુનાં મૂળ ધમી વાયુ જીરો હોય તે જગમાએ ચોપડવાં (૨) ત્રિદોષગુહમ ઉપર:—વાયવરણુની ઝાલનો કાટો પાવો. (૩) ગંડમાલા, અપચી અને મલગંડ ઉપર:—વાયવરણુની ઝાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૪) વિદ્રધિરોગ ઉપર:—વાયવરણુની ઝાલ તથા પુનર્નવા- (મોઢી)નો કાઢો પાવો, અથવા ઝાલ વાટી ગૂમડાં ઉપર બાધી, એથી મોતે જીતરી ગૂમડું જલદી પકે છે અને ફાટે છે (૫) નીલિકારોગ (શરીર ઉપર ફાળા ડાઘ પડે છે તે) ઉપર:—વાયવરણુનો રસ એકલો અથવા દહીં નાખી ચોપડવો (૬) પથરી. મૂત્રાઘાત. મૂત્રરૂઢ અને મૂત્રશક્ટિ ઉપર:—વાયવરણુ, ગોખરુ અને સૂકનો કાટો ગોળ અને જવખાર નાખી પાવો. (૭) વિષમજ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ભ્રમ થાય તે ઉપર:—વાયવરણુના પાદડા વાટી સાધાણુ ગરમ કરી તેનો પાટો માવા ઉપર બાધવો (૮) ખરોળ ઉપર:—વાયવરણુના પાદડા હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢી બરોળની જગ્યા ઉપર તે રાત્ર ચોળી ડરવવો, એટલે કેટલાક દિવસે બરોળનો નાશ થાય છે. (૯) વાતભ્રમ ઉપર:—વાયવરણુના પાદડા બારીક વાટી લેપ કરી મોવડા વસ્ત્રથી મસ્તક ઉપર પાટો બાધવો, એટલે જ્યાં સુધી મસ્તકમા વાયુનો વિકાર હશે ત્યાં સુધી બળતગ થતી નથી. વાયુવિકાર બધ થાય એટલે આગ ચવા લાગે છે તેમ થાય એટલે પાટો હોડી તે જગ્યાએ કાપરેલ ચોપડવું (૧૦) પથરી ઉપર:—વાયવરણુના મૂળનો કાટો તેના મૂળનો કંક નાખી પાવો. (૧૧) વ્યંગ-વાંગરોગ (મોઢા ઉપર ફાળા ડાઘ થવા તે) ઉપર:—વાયવરણુના કાઢાએ મો ઘોડુ એટલે વાગનો નાશ થયો (૧૨) વાયુરોગ ઉપર:—વાયવરણુના પાદડાનો રસ કાઢી તે શક્તિ પ્રમાણે ઘી નાખી પાવો અથવા વાયવરણુની ઝાલ અને પાદડા એકત્ર કરી ગરમ કરી તેની પોટલી વડે રોઝ કરવો. (૧૩) મસ્તકમાંના દ્રણ ઉપર:—સુકાયેલા વાયવરણુના પાદડાનું ધૂમપાન કરી ધૂણી નાકે કાઢી એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવાથી નાકમાં સહેલું હોડકું હોય તે પણ સારું થાય છે. (૧૪) ગંડમાલા ઉપર:—વાયવરણુ અને કચનારની ઝાલનો કાટો મધ નાખી પાવો x

x કંપર દિસાઈના મત મુજબ વરણુ કકવો, દીપન, ઉખ, હૃદવાતરામક પિત્તગામક, સારક, વાતહર, મૂત્રા અને શોથન છે તાજ પાનને વાટી ચામડી પર બાપવાથી ચામડી લાવ થાય છે અને ફાટ્યો થઈ આવે છે એ ક્રિયા રાઈના જેવી છે ચામડી ૫-૧૦ મિનિટમા લાવ થાય છે વાયવરણુની ક્રિયા સેનેગા અથવા કબર (કેરડાની ભતતુ ઝાડકું)ના જેવી છે

ઉપયોગ—મેડેન્ડ્રિયા રોગ પથરી, પેશાબમા રેતી જની, અસ્તિશૂન અને મૂત્રરૂઢ ઉપર વાયવરણુની ઝાલ વાપરવાનો વિષય છે જેની સાથે હાર અને મૂત્રન ત્રોપધિ આપવી જોઈએ અથડા, પુનર્નવા, ગોખરુ, જવખાર, જેઠીમધ એ ઔષધ ધણેભાગે વરણુ સાથે અપાય છે x દરમાળમા કાવનો નાથ મધ મેળવીને અપાય છે તેનો લેપ કરે છે સૂક અને કચનારની ઝાલની સાથે વાયવરણુની ઝાલ મેળવી સખાય છે. ગૂમડાનો રોગ અને ગૂમડા પર વરણુની ઝાલ, પુનર્નવાની સાથે અપાય છે આદર્શ અને અપચામા

૫૩૮. વાલોળ—સં. નિષ્પાવી. મં. ધેવડા, વાલપાપડી. હિં. સેમ, સેંખી. બં. બોરા, વરવડી. કં. ચળવંરિ, ગટવરિ, તટ્ટવરે. તૈં ચિંમકુડ, અનુમુલુ. તાં મોચ્ચેકાટ્ટે. અં બિનસ. ઇં બ્લેક સિડેડ ડોલિકાસ. લાં ડોલિકસ લગલળ.

વાલોળનો વેલો ઘણા જ મોટો વધે છે. એ ચાર-પાંચ વર્ષ ટકે છે. વાલોળને ત્રિદલ પાંદડાં હોય છે. તેની શિંગોનું શાક સારું થાય છે. અંદરના દાણાનું પણ શાક કરે છે. વાલોળમાં ચોધારી વાલોળ, ચોટ વાલોળ, ગર્વી, ધોળા અને કાળા એવી અનેક જાતો છે. વાલોળ—વાતકર, રચ્ય, તૂરી, મધુર, મુખને પ્રિય, કંઠશુદ્ધિકારક, ગ્રાહક તથા અગ્નિદીપક હોઈ કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. મોટી વાલોળ—રચિકર, વાતલ, અગ્નિદીપક અને મુખને પ્રિય છે. કાળી વાલોળ—કંજ, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, તૂરી, રસકાળે મધુર, રચિકર અને ગ્રાહક છે. ધોળી વાલોળ—વાત તથા કફને કરનાર અને વિષનાશક છે. ખીજ શુભ કાળી વાલોળ જેવા છે. પીળી વાલોળ આના કરતાં વધારે શુભવાળી છે. ઉપયોગ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:—વાલોળની લાજનો રસ ચોપડવો. (૨) પાકા ઉપર:—સાતવર્ષી વાલોળનાં મૂળની જમીનની અંદરની ગાંઠ ગાયના તાજાં દૂધમાં ઘસી પાવી અને ઉપર તેનો જ લેપ કરવો. (૩) પગ કિંવા ઘૂંટી મરડાઈ જાય છે તે ઉપર:—વાલોળની લાજ અને સિસામે એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. (૪) વિષમજ્જવર ઉપર:—સાતવર્ષી વાલોળનાં મૂળ કાઢી કાને બાંધવાં એટલે વિષમજ્જવર દૂર થાય છે.

પરુટ, વાવડિંગ—સં^૦ ખં^૦ વિડંગ. મં વાવડિંગ. હિં^૦ વાવડિંગ. કં વાવડિંગ. તં વાવડિંગ. હાં ખરંગ, કાખલી. ઇં ખેખેંગ. લાં એએલિયા રિસ. અં. ખરંગકાખલી.

વાવડિંગનાં ઝાડ માથોડુ-ટોટ માથોડુ જિંયાં વધે છે. એનાં પાંદડાં આગળ સાંખાં તથા ત્રણ આંગળ પહોળાં હોય છે. વાવડિંગના ઝાડ ઉપર ફળના ગુચ્છ આવે છે, તેને વાવડિંગ કહે છે. વાવડિંગ એ કૃમિનાશક છે. વાવડિંગ-—તીખાં, ઉષ્ણ, લઘુ, કડવાં, દીપન તથા રુચ્ય છે.

પાનિને કાંઈ અપાય છે. કાંઈથી ઊલટી રોગાઈ ન્થાય છે, તાવમાં જમ ફર કરવા માટે છાલને વાડી માથા પર બંધાય છે. છાલ બાંધવાથી બળતરા થઈને જમ ફર થાય છે. રોગી શુદ્ધિ પર આવ્યા પછી છાલને હટાવી એ જાગને ઘીઈ તે પર તેલ ચોષકડું ચોટલે ફાલેલા થતો નથી. પણ સુછને બળતરા થતી હોય તેા એવા જીજીરોગમાં પાન અપાય છે તથા ચરમી ચોષી યવા માટે પાનેનું શાક અવરાવાય છે.

—दशमि शुभलागत

મ મીર મહમદ હુસેન લખે કે, 'વાવડિંગ ખાવાથી પેશાબનો રંગ હાલ થઈ નથી ઊઁ એટલા માટે કોને તાલ દુધની સાથે આપવામાં નહિએ.' ડૉઁ રોડસવર એનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે, 'અનેક વાર વાવડિંગ કાળાં મરીની સાથે મેળવી ગાંધી લોકો વેચે છે. વાવડિંગના મૂલ્યની માત્રા નાના બાળકને એક નાની ચમચી નેટલી દિવસમાં બે વખતે અને મોટા માણસને મોટા ચમચો બરી આપવી નહિએ. એનો સ્વાદ ઉત્તમ, કંઈક કસોયો અને થોડો જુસાભેદાર હોય છે. નાનાં બાળકોને પાવાના દુધમાં વાવડિંગના થોડા દાણા મેળવવાથી એના પેટમાં વાયુનો કોષ થતો નથી.' સુશુભ-સંદિતામાં વાવડિંગને શરીરમાં સક્તિ ઉત્પન્ન કરવાને તથા વજાવરનાની અસર ન થાય એમ કરવા માટે નેટીમધ સાથે આપવાનું કહેલ છે. ચરક-સંદિતામાં વાવડિંગને કૃમિનાશક, કાંટનાશક અને સિદ્ધિચિરંચન (નાકમાંથી ખાણી નિતારનાર), તેમ જ ગુદમ, શળ, ખાંસી અને આંસનાશક કહેલ છે. હાલના લેખકો લખે છે કે, 'વાવડિંગ પેટનાં દર્દનાં નાશક, પાચનશક્તિ વધારનાર, પેટમાંના કૃમિને કાઢનાર, બેઠણ અને આમીઝાના રોગોનો નાશ કરનાર છે.' યુનાની દ્રષ્ટી મ વાવડિંગને જીલ્લાળ દ્વારા પેટનો બગાડ કાઢનાર ગણે છે. પેટમાંનાં ચપડાં કૃમિ કાઢવાને સુકાં વાવડિંગનાં ફળ વાટી નવ વરસની અંદરના બાળકને ૧ ચમચો અને મોટી અંમરના માણસને બે ચમચો માખણ અને સાકર સાથે મેળવીને આપવામાં આવે છે. ડૉઁ રોડસ હે છે કે એનાથી રોચ પણ સામે છે અને ખાણીમાં મેળવી આપીએ તો પેટના કૃમિ નીકળી નથી. વળી દરસના દરદમાં પણ એને આપવાની દત્તમતા બતાવે છે. સુશુભમાં આ ફળને પિત્ત વધવાથી શરીર ઉપર થતી નાની નાની ફાટખીએનો નાશ કરનાર કહેવ છે. અંગ્રેજ મંચકર્તાએના મતમાં 'એનાં મૂળ અને છાલને સ્વાદ કઠેવ છે. એનો ગુણ સિંકોના (કિવનાઇન ને આકમાંથી નીકળે છે તેની છાલ) ના જાડ નેવો છે. એ ચીત્રણ છે. એનાં ફળ ખાંસી, શરદી અને આંસના રોગમાં અથડ ગુણકારી ગણેલ છે. ફળના ઉપરની છાલ સાચાણા અને માખણની સાથે મેળવી આપવાથી જાડાના રોગમાં અત્યંત ફાયદો કરે છે. 'દુધમાં મેળવી પીએ તો કમળો મટે છે, તેમ જ

અને વાયુ, કફ, અગ્નિમાંદ, અરુચિ, શ્રાંતિ, કૃમિ, યજ્ઞ, આધ્માન, ઉદર, પ્લીહા, અજીર્ણ, દમ, ઉધરસ, ઉદરોગ, વિપદોષ, મલાવલ્લભ, આમ, મેદ તથા મેદનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર:—વાવડિંગને કાઢે ગોળ નાખી પાવે અથવા વાવડિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) બાળક નીરોગી થવા માટે:—એક મહિનાનું બાળક થાય ત્યાં સુધી એક વાવડિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એમ દરેક મહિને એક એક વાવડિંગ વધારી અવકાશવું; એટલે બાળકને કદી પણ રોગ થશે નહિ. (૩) અરુચિ અને જ્વર ઉપર:—વાવડિંગ અને મધની ગોળા મોમાં રાખવી એટલે અરુચિ અને જ્વર (તાવ) અસાધ્ય દશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ભમરી (ચકરી) આવે તે ઉપર:—વાવડિંગની માળા કરી કાને બાંધવી. (૫) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:—વાવડિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) હૃદરોગ ઉપર:—વાવડિંગ અને કાળિજનનું ચૂર્ણ ૪ માસા ગોમૂતમાં નાખી પાવું, એટલે હૃદયગદિતા અસાધ્ય કૃમિ પડશે. (૭) મળશુદ્ધિ થવા માટે:—વાવડિંગ અને અજમાનું ચૂર્ણ ગ્રમ પાણીમાં નાખી પાવું; એટલે નિષ્કલ નાશ થશે.*

૫૪૦. વાવળા—(કણ્ઠોગ્ર ચરસ) સંઘ ચિરમિલ. મઠ વાવળા. હિંઠ ચિરમિલ, ચિલમિલ, પાપરી, કરંજ. ૬૦ રસચિત્ર. લેઠ હોલોપેલિયા ઈન્ડોમેડોલીઓ. વાવળાનું ઝાડ 'મોડું' થાય છે. એનાં પાંદડાં ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને નાણાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંની વાસ ધણી આવે છે. ફળ દીકા પીળા રંગનાં, ચપટાં, પાતળાં ચકરડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડનું લાકડું પિત્તના રોગોમાં પણ તે આવે છે. ને કાઢે થતી વખતે વધારે ભેર પાડવું હોય અને આમ નીકળતો હોય તે બીજાના રસ સાથે મેળવી તે ખાવાં.

• ડોક્ટર હેસાઈના મતમાં વાવડિંગ ઉષ્ણ, દીપ્ત, પાચન, કાર્ક સારક અને મૂત્રલ, ઉત્તમ કૃમિન, વાતહર, બલ્ય, મરતક અને જ્ઞાનતંત્રને બલ્ય, રક્તોષ્ણક અને રક્તચન છે. વાવડિંગથી પેશાબનો રંગ લાલ થાય છે અને તેમાં અમ્લતા વધે છે. વાવડિંગની કિયા શરીરમાં બધી પ્રવિઘોના ઉપર, એમાં પણ મુખ્ય રસપ્રવિઘો પર વાય છે. એથી બધી જીવનવિનમયક્રિયાઓને હલેજના મળે છે.

માત્રા—ગા થી ૧ તોલો. નાના બાળકને ૧ થી ૨ વાલ. માત્રા ઓળીવધારે થાય તો હરકત નહિ. આ નિષ્કર્ષની ઔષધ છે. આ દવાની સાથે પથ્થની જરૂર પડતી નથી.

ઉપયોગ—માનવશરીર પર જેવી રીતે થારો નિલદાણ ગુલુકરી છે, તેવી જ રીતે વાવડિંગ પણ છે. વાવડિંગ લેવાથી બૂબ લાગે છે, અત્ર પચે છે, હસ્ત સાફ આવે છે, વજન વધે છે, આમલીનો રંગ સુધરે છે, શરીર તેજસ્વી બને છે અને મનમાં પ્રસાદતા ઉત્પન્ન થાય છે. નાના બાળકોના રોગમાં એ હિંચ આપ્ય છે. બાળકોને ખાવેલું અત્ર જ્યારે ગુલુ કરેલું નથી, હાવપચ સુક્ર અને આમલી દીલી થાય છે તથા પેટ મોડું થાય છે, ત્યારે તેમને પ્રાણુ બચાવનાર વાવડિંગ જ છે. વાવડિંગની સાથે અનંતમૂળ આપવાથી અતિ લાભ પડેલો છે. બાળક સુદૃઢ રહેવા માટે વાવડિંગ દૂધમાં ઉકાળીને તે દૂધ આપાય છે. જંડમાળામાં વાવડિંગ ગળ, મનશિલ અને સાબરસિંગની હરમને ધી અને મધની સાથે અપાય છે. એથી ધીરે ધીરે પણ સારો લાભ પડેલો છે. ધતુર્વાત, અપરમાર, અર્ધાંજવાયુ વગેરે મગજ અને જ્ઞાનતંત્રોના રોગમાં વાવડિંગ લસણની સાથે દૂધ ઉકાળીને તે દૂધ આપાય છે.

આમલીના રોગમાં વાવડિંગ પેટમાં આપાય છે અને લેપ પણ કરાય છે; તેમ જ હુમ્મોડા પણ આપાય છે. વિવિધ કોદ અજ્ઞપચન યોગ્ય ન થવાથી થાય છે. વાવડિંગના સેવનથી પચનક્રિયા સુધરે છે. હસ્ત સાફ આવે છે અને ક્રૂષ દૂર થાય છે. સિવાય વાવડિંગની આમલી પર ચોટીધણી હોતોજ ક્રિયા થઈને પણ ક્રેટમાં લાભ પડેલો છે. અગ્નિમાંદ, અરુચિ, અજીર્ણ, જલ્લી, યજ્ઞ, આદ્રો અને ઉરસ પર વાવડિંગનું ચૂર્ણ છાશની સાથે આપાય છે. અતિસાર અને સંક્રમણીમાં વાવડિંગનો ક્વાથ આપાય છે. અપચન રોગમાં કોઈ કોઈ વખત ઉધરસ અને દમ થઈ આવે છે, ત્યારે વાવડિંગ લીંદીપીપરની સાથે આપાય છે. ગોળ અને ચપટા કૃમિઓને ચાકવા માટે ૧ તોલા વાવડિંગનું ચૂર્ણ પાણીની સાથે અથવા દહીંની સાથે આપાય છે, એ અતિ મૂલ્યવાન ત્રિમધ્ન ઔષધ છે. આ ઔષધિથી કૃમિ મરીને નીકળી ભય છે. કૃમિઓને કાઢવા માટે ન્યારે વાવડિંગ આપવાં હોય ત્યારે પહેલાં જુલાળ આપીને કોઢા સાફ કરી લેવો જોઈએ. થજી ખાલી પેટે વાવડિંગ આપવાં; પછી બીજો દિવસ ફરીથી જુલાળ આપવો. મૂત્રાશયના રોગમાં પેશાબ ક્ષારમય બનીને બહુ જ ઉલોળાસેલો બની ભય છે ત્યારે વાવડિંગ આપવાથી પેશાબ સ્વચ્છ બને છે. આ રોગમાં ટાનું ફળ લેવાં. પીનસ અને આખાચીથી પર વાવડિંગનું નરચ આપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ખેરના લાકડા જેવું મજબૂત હોય છે. એ ઉમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. એની ઝાલના લેપથી ચિત્રકની ઝાલના લેપની પેઠે બળતરા થાય છે. ગુણધર્મ—કંઠજના સમાન શોષકર, વિદાહી અને ક્રોધાણનાશક. ઉપયોગ—(૧) યૂગમાં, વાયુની ગાંઠો, ખદ્ધ વગેરે ખેસી જવા માટે.—વાવળાનાં પાંદડાંને ઘી ચોષડી તે ગરમ કરી ખદ્ધ ઉપર બાંધવાં; એટલે કેટલીક વારે ફાલીઓ થાય છે અને ખદ્ધ, ગાંઠ વગેરે ખેસી જાય છે. (૨) વાળા ઉપર.—વાવળાની ઝાલ અને ચંપાની ઝાલ કચરી બાંધવી; એટલે વાળો બળી જાય છે.

પટ્ટી. વાસનવેલ—(વેવડી, વધીનો વેલો) સં. સત્સાદની, પાતાલગરુડી. મં. વાસનવેલ. કાં. તાન, ભુષપાડળ. હિં. જિરેટા, જિરછટા. બં. શિલિદા. કં. દચુડી, દાગડીબળી. તૈં. દસર-તોજે. તાં. કાતુકોદી. કાં. ફરીદભુટી. લાં. કાક્યધમ્ વિલેસસ.

એનો વેલો બે વર્ષ પછી ધણેજ લાંબો વધે છે. વાસનવેલને 'તા-હીયા વેલ' તથા 'બૂર્ધ-પાડળ' પણ મરાઠીમાં કહે છે. એ વેલનાં પાંદડાં બારીક હોય છે. એ વેલના નાનાં ટોપલા સારા થાય છે. ભેંસને વાસનવેલ ખવરાવવાથી તે પુષ્કળ દૂધ આપે છે. પઠાકમૂળના, અભાવે એનાં મૂળ લે છે. વાસનવેલ—ચીર્ણવર્ધક, રક્તશોધક, ઉષ્ણ, બલકર તથા તીખી છે; અને તાવ, કંઠરોગ, પિત્ત તથા ઉષ્ણવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કંઠસર્પ ઉપર.—વાસનવેલનાં મૂળ વાટી પાવાં. (૨) પાણીનાં ખડખાં બાજવા જેવું કરવા માટે.—કેટલાક ભેદ, વિશેષતઃ મુસલમાન હિરસ્તા વૈદો ધાતુપુષ્ટિનું ઉત્તમ ઔષધ કહી ભોળા લોકોને આ ચમત્કાર કરી દેખાડી, પેસા કઢાવી લે છે. ઉત્તમ પુષ્ટતા આવશે એમ કહી વાસનવેલની બહુ નાખી પેસા લે છે. એ ચમત્કાર કરી દેખાડવો હોય ત્યારે વાસનવેલનાં પાંદડાં સૂકવી ચૂર્ણ કરી ગાખું, પછી તેને એક કપડામાં પોટલી બાંધી રાખી, એક વાક્રમાં પાણી લઈ તેમાં ચોળવી; એટલે તે પાણી બહુ થવા લાગી કેટલીક વાર ચાકુ વડે ટુકડા કરવા જેવું બદ થાય છે. (૩) છજ્જબર ઉપર.—વાસનવેલનાં મૂળના કકડા કરી હિમ અથવા ફાંટ કરી પિવરાવવો, એથી રક્તશુદ્ધિ થાય છે. (૪) પેટપીડ ઉપર.—વાસનવેલનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અથવા વાસનવેલનાં મૂળ, કાચકાં અને અતિવિષ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) પિત્તવિકાર ઉપર.—વાસનવેલનાં પાંદડાંના રસમાં સૂકું ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પાવાં. (૬) બાળકનું તાળવું પડે છે તે ઉપર.—વાસનવેલનાં પાંદડાં વાટી ચોપલી કરી તાળવા ઉપર લગાવવી. (૭) વાળા ઉપર.—વાસનવેલનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૮) સંધિવાત અને ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય છે તે ઉપર.—વાસનવેલનાં મૂળ બકરીના દૂધમાં ઉકાળી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે દૂધ પાવું.

પટ્ટર. વાળો—સં. વાલક. મં. વાળા. હિં. વાલા, ખમ્. કં. મુડિવાળા. તૈં. વાટીવેલું. તા. વડીવેર, તું. મુકયાલ. લાં. એફોપોગોન મુરંકેસ. ધં. કુરુકસપ્રામ. કાં. ખસખાના.

વાળો ધાસના જેવો થાય છે. એનાં મૂળની વાસ સારી આવે છે. એનાં ભોથાં હોય છે. તે વાન્યા પછી વર્ષે બે વર્ષે પુષ્કળ મોટો થઈ ચારે તરફ પ્રસરે છે. તે મૂળને બે વર્ષ પછી કચરો અને માટીનો અંશ બિલકુલ ન રહે એવી રીતે ધોઈને પછી તેને સૂકવે છે. વાળાની ગાંઠો બાજમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વાવવાથી ઘણી શોલા આવે છે. એ ગાંઠો બહુધા પાણીની નળીની આસપાસ વાવે છે. વાળો મુવાસિક હોવાને લીધે સુગંધવાળો પદાર્થો કરસમાં એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. વાળો ઘણો ઠંડો અને દાહશામક છે. વાળાની પદ્મ, પંખા ઇત્યાદિ ચીજો બનાવે છે. પાણીમાં મુવાસ આવવા માટે તેને પાણીમાં નાખે છે. વાળામાં કાળો, ધોળો ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકાર છે. વાળો—દીપન, પાચન, શીતળ, સ્તંભન, લઘુ, કડવો, મધુર, કેશ તથા રક્ષ છે, અને જ્વર, જીલડી, મદ, કફ, પિત્ત, ત્વા, રક્તવિકાર, વિષ, વિસર્જ, દાહ, મુત્રક્રમ્, કોદ, અતિસાર, શ્વાસ, હરોગ, અરુચિ, મંચુ, લાલાસાવ, રક્તપિત્ત તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. કાળો વાળો—શીત, કડવો, મુગધી, પાચન, સ્તંભન, લઘુ, મધુર તથા રક્ષ છે, અને દાહ, શ્વાસ, પિત્તજ્વર, ત્વા, રક્તદોષ, જીલડી, પિત્ત, કફ, વિષ, કુર્મધ, મુત્રક્રમ્, કોદ, જ્વર, મદ, વિસર્જ તથા મનુષ્યનો નાશ કરે છે. પીળો

વાળો—(સં ૦ લામજ્જક) શીત, કડવા, મધુર, પાચક, લઘુ તથા સ્તંભન છે, અને વાયુ, પિત્ત, ત્રિદોષ, તૃષ્ણ, દાહ, શ્મ, મૂર્છ, રક્તશય્ણ, જ્વર, રક્તદોષ, સ્વેદ, કુચ્છ, બિલટી, મદ, કફ, વિષ, વિસર્જ તથા મણ્વનો નાશ કરે છે. માત્રા ૧૦ રતી. ઉપયોગ—(૧) ગરમીથી અળાઈ થાય છે તે ઉપર—વાળો, નાગરમોય અને ધાણના કંડા પાણીમાં લેપ કરવો. (૨) દાહ ઉપર—વાળો, શુભાબકળી, કયોગ અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં અગર દૂધમાં આપવું. (૩) બાળકોના રક્તાતિસાર અને બીજા સર્વ પ્રકારના અતિગાર, ઉધરમ, દમ અને બિલટી ઉપર—વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં આપવા (૪) દાહ ઉપર—વાળો અને ચંદન વાટી થરીરે લેપ કરવો (૫) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર—વાળો, ગેરડીના મૂળ, કાલ અને રતાદળી(સ્ત્રાચંદન)નો કાદો કરી પાવો. (૬) કુદ્યમૂળ ઉપર—વાળો અને પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ સમભાગે એકન કરી તેમાંથી બે માસા ગાયના ઘીમાં આપવું.

પપડ. વાંકેરી—સં ૦—પૂતકજ. હિં ૦ વાકેરી. જં ૦ ઉચ્ચૃચિ તૈ ૦ નૂનિગિયક. લે ૦ સિયે-લ્પિનિયા ડિગિનિયા.

જેવા કાકચના ઝાડ થાય છે, તેવા જ વાકેરીના દારાવાળા ઝાડ હોય છે એના પાદા કાચકાના પાદા જેવા હોય છે વાકેરીની જડી ચિંગો આવે છે અને લાવ તોગ આવે છે. એ ઝાડના જડા બેટ થાય છે. એવા બેટા રાયગદ કિલ્લા ઉપર ઘણા છે. એ ઝાડના મૂળ પચીસથી પચાસ હાથ નીચે બાદવાથી તેની ગાંઠો મજ છે એ ગાંઠને વાકેરીનું ભોયુ કહે છે એ ઝાડ કાકડુ માત્રા કુગમ્મા વિશેષ છે ચોમાસામાં સલાદિ પર્વતની તડામાં તે આપોઆપ નજર પડે છે. એ ગાંઠો દૂધમાં બાફી રાખવી એટલે ઘણા વર્ષ સુધી કામમાં આવે છે x ઉપયોગ—(૧) ગરમીથી પડેલી ચાંદી અને મજા ઉપર—વાકેરીનું ભોયુ ઘસી ઉપર ચોપડવું અને કંડા પાણીમાં અથવા દૂધમાં ઘસી ૬ માસા પર્ષત પાડવું. (૨) જખમમાંથી પડે બહાર પડવા માટે—વાકેરીનું ભોયુ ઘસી ઉપર ચોપડવું તથા ચોડા રોક કરવો; એટલે પર સુકાઈ ગરી પડશે. (૩) પાંક, જીર્ણજ્વર, ગંઠમાલો, ક્ષય, મજા અને ગરમીના આગર ઉપર—ગાયના દૂધમાં વાકેરીનું ભોયુ ઘસી તેમાં ચોખ્ખું ઘી, સાકર અને જીરૂની બૂધી નાખી ૪૨ દિવસ પાડવું એટલે સર્વ રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય છે (૪) ફાટેલી બદનું કાત લગાઈ આવવા માટે—વાકેરીનું ભોયુ અને કપૂરેડીના અથવા પાગમપીળીના મૂળ ગાયના માખણની પરાશમાં ઘસી લેપ કરવો એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪-૫ વાર લેપ કરવો તથા વાકેરીનું ભોયુ ગાયના તાળ દૂધમાં ઘસી પાડવું, એટલે ઉપદ્રવ સબધી સર્વ પિકાગે નાશ પામે છે (૫) પાંક ઉપર—વાકેરીના પાદા બારીક વાટી ચેપલી કરી નાખવી. (૬) જ્ઞાપિતા ઉપર—વાકેરીનું ભોયુ કંડા પાણીમાં ઘસી ખાડ નાખી સતત મેવન કરવાથી બિલટી તથા મળદારે પડનારા રક્તપિત્તનું શમન થાય છે (૭) નેતનગેહા ઉપર—વાકેરીનું ભોયુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

પજડ. વાંકો—સં ૦ વૃદ્ધાદની, વદાક. મં ૦ બાડચળ, કમરખ, ગાદે બાદચળ હિં ૦ બાદા. મં ૦ પરગાળ, મોદા બદની જાળનિકિ. લાં ૦ લોરેન્થસ લાગિરોલિયસ અં ૦ ખરકતા.

આપ્તાદિ ઝાડ ઉપર બીજા પ્રકારના વેલા જેની આ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે ઘણું કરી જૂના ઝાડ ઉપર થાય છે એના પાદાનો આકાર ઘણું કરીને કરમદીના પાદાને મળતો છે એના ફળ પીળા, શુભાબી અથવા સિદ્ધી રંગના હોય છે તે નાની રાયણુ જેવા થઈ તેના કરતાં લાંબા હોય છે. એ ઝાડ પર ચઢે છે તે ઝાડના ફળ નાશ પામે છે, એટલે જે ડાળોને તે લાગેલી હોય છે તે ડાળોને તોડી પાડે છે એના ફળ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે તે કિંચિત્ પરપોટાવાળા હોય છે એ શીતળ, કડવા, તૂરા, રસકાળે મધુર, મંગલકાગક, કિચિત્ તીખા, વૃષ્ય, રસાયન,

x વાકેરી શોધન, સ્તંભન, મજાશય અને જખમ છે માત્રા મોટી ચવાથી કાઈક નહો ચઢે છે માત્રા વાકેરીની ગાંઠ (મરાઠીમાં ભાતા કહે છે તે) ૧૫-૩૦ રતી, પાનનો સ્વરસ ૧-૨ તોલા લગદર, નાદીવજ, માકા વગેરે રોગો માટે બહુ જ વપરાય છે.

—સ્વામી દુષ્યાનંદ

આઠક તથા મણુરોપણ છે; અને કફ, બિલટી, ગ્રહપીડા, રક્તદોષ, વિષ, મણુ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. ગુણધર્મ—શીતળ, કડવો, કસેલો અને મધુર છે, એમાં આહીપાણું વિશેષ છે. એ કફ, વાતહર, રક્તવિકારનાશક અને મણુરોપણ છે. માત્રા ૧ થી ૨ રતી. ઉપયોગ—(૧) કણ્ઠશૂળ અને કાનમાં ફોફાલી થયેલી હોય તે ઉપર:—ઝાઈ પણુ આડ પરનાં વાંદાનાં પાંદડાં લાવી દળનાં પાંદડાંમાં તેની પડીકા બાંધી અંગારામાં સેકી કાઢવી. પછી તે પાંદડાંને હાથ પર યોળી તેના રસ કાઢવો. પછી તેમાં થોડું મધ મિશ્ર કરી તે કાનમાં નાખવો. (૨) શીતળા હલકા થવા માટે:—સરગવાનાં આડ ઉપરની વેલનાં મૂળ અંગારામાં બાફી રસ કાઢવો. તેમાં ઉમરાનાં પાંદડાં ઉપરનાં ફોડનો રસ મિશ્ર કરવો. અને તેમાં ગોરોચન સુમારે અડધની દાળ જેટલું ઘસી મધ નાખી પાવો. એ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવે છે તે જ દિવસે જો આપવામાં આવે તો જેટલાં દીપાં આપવામાં આવે તેથી અંગ ઉપર માત્ર ત્રમણ ફોફા થાય છે. (૩) ગર્ભધારણ માટે:—વડના આડ ઉપરના વાંદાનો રસ કાઢી તે ચોથા દિવસથી ઋતુ દિવસ પાવો. (૪) સોળ ઉપર:—વાંદાનાં ફૂલ અને પાંદડાં વાટી ગરમ કરી બાંધનાં. (૫) સાધારણ તાવ ઉપર:—મેઠાં પાંદડાંના વાંદાનો રસ કાઢી પાવો. (૬) વિષમજ્જવર ઉપર:—વિષમજ્જ ઉપરનો વાંદો હાથમાં, ઘીમાં, દહીંના ઘોળમાં અથવા હિંગમાં આપવો. (૭) તાવ ઉપર:—અનુરાધા, કિંવા ઉતરાભાદ્રપદા નક્ષત્રમાં આંગો, કરેણ અને ખાખરાના ઉપરના વાંદા સર્પ હાથે બાંધવાથી તાવ જાય છે. (૮) વીંછીના વિષ ઉપર:—વાંદો ઘસીને લેપ કરવો.

પૃષ્ઠ. વાંસ—સં ૦ ખં ૦ વંચ, વેણુ. મં ૦ વેણુ, બાંબુ. ડાં ૦ કલક. હિં ૦ બાસ. કં ૦ બીદીર ગળા, એળે. તેં ૦ કચકર્ષ. તાં ૦ મુંગિલ. તું ૦ મેદર. મલાં ૦ મુંગિલ. ગોમં ૦ વાસો. ઇં ૦ બામ્બુ, કેળું, ફાં ૦ કસન. લેં ૦ લેખુઆ, એરન્ડીનેશિયા.

વાંસને મરાઠીમાં બાંચુ, માણુગા તથા ચિંવા પણ કહે છે. કાંકણમાં વાંસનાં ભોથાં થલે દેકાણે છે. જેમ કળાજીના બેટા હોય છે તેવા જ વાંસના બેટા હોય છે. વાંસનાં પાંદડાં કળાજીનાં પાંદડાં જેવાં જ પરંતુ તે કરતાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. વાંસનાં આડ ઝાઈ ઝાઈ રથળે પચાસ-સાઠ હાથ ઊંચાં વધે છે. વાંસ પાતળો હોય તો તેને બાંબુ કહે છે. વાંસના બેટા એવા તો જામરા હોય છે કે તે ઉપર ત્રોપના ગોળાનું પથુ જોર જલદી લાગુ થવું નથી. વાંસને સાઠ વર્ષે ચર આવે છે ત્યારે તેને કાટો ફૂલો એમ કહે છે; તે એવી રીતે આવે છે કે દર સોટાને સુમારે ચાર-ચાર આંગળે શુદ્ધ આવે છે તથા અંદરના ઘડેના જેવા દાણા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધાન્ય પાકે એટલે વાંસ મુકાવા લાગે છે. એકાદને એ ગિમાં આવવા લાગે કે વાંસનાં ભોથાં ને ભોથાં નાશ પામે છે. પછી નવા બેટ તૈયાર થવાને વીસ-પચીસ વર્ષો લાગે છે. જે વર્ષમાં એ ગિમાં આવે છે તે વર્ષમાં ગરીબ લોક મુખી થાય છે. તે લોક એ ધાન્ય એકતું કરી સંધરી રાખે છે. પછી જોઈએ ત્યારે છડી દળાને તેની રાંટલી, પૂરી વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે. વાંસની અનેક વસ્તુઓ અને છે, ઘરના હાથરામાં તેનું સંકળુ ધાલે છે. ભાંતને બદલે તેની ખપાટી જડે છે. તેની ચટાઈઓ, ટોપલા, સૂપડા, પંખા, કરંડિયા ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. હોડીની ડોલકાકી વાંસની કરે છે. તેનાં હોગલાનું શાક અને અથાણું કરે છે. આ-કંદ જ્યારે જમીનમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે તેના અંગમાં એટલું બધું જોર હોય છે કે તે એકાદ પથ્થર નીચેથી જો નીકળે તો તેને ઉથલાવી નાખે છે. કિંવા તેને ફોડીને બહાર નીકળે છે. વાંસના પાલખીના દાંડા કરે છે. ચીન દેશમાં વાંસની ખુરસીઓ, ડોચ, પલંગ વગેરે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે. મીઠામાં નાખેલા કંદ વર્ષે બે વર્ષ સુધી ટકે છે. વાંસમાં જે પાણી વગે છે તેમાંથી ‘વંચલોચન’ (વાંસકપૂર) થાય છે. x

* વંચલોચનમાં એટલો સ્લિસિલિક એસિડ વધારે હોય તેટલું એ સાકર મણુલ. સાકર વંચલોચન કાંઈક આસમાની ગ્રાંથવાળું હોય છે તેની સાથે વાંસના દ્યારની કણીઓ મેળવાય છે. શાર તૈયાર કરવા માટે શખને પાણીમાં મેળવી ગળા કાઢીમાં દ્યાર બનાવે છે છે. પછી તેને વંચલોચનમાં મેળવી આવે છે. એ કણીઓ સફેદ રંગની હોય છે. એ કપરાંન બનીને કટકીઓ પણ મેળવી આવે છે. પણ તે મુળાવક

નક્કર વાસ—ખારો, તૂરો, કડવો, શીતલ સારક, સ્વાદુ, અસ્તિશોધક, હેદન તથા લેદક છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, કોઢ, સોજો, મણ, મૂત્રચૂષ્ણ, પ્રમેહ, અર્થ તથા દાહનો નાશ કરે છે પોલા વાસ—દીપન, રચિકર, પાયક તથા હવ છે, અને અજીર્ણ, શળ તથા ગુર્મનો નાશ કરે છે બાકીના ગુણો નક્કર વાસ જેવા છે કુમળા વાંસ તથા કંદ—તીખા, કડવા, ખાટા, તૂરા, લઘુ, શીતલ તથા રચિકર છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, મૂત્રચૂષ્ણ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે વાંસના બિયા—તૂરા, મધુર, રક્ષ, પૌષ્ટિક, વીર્ધકર તથા બલકર છે, અને કફ, પિત્ત તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. વંશલોચન (વાંસકપૂર)—રક્ષ, તૂર, મધુર, શીત, રક્તશુદ્ધિકર, શુભાવહ, ગ્રાહક, ધાતુ વર્ધક, વૃષ્ય તથા બલકર છે, અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષવ, રક્તપિત્ત, અરુચિ, કોઢ, જ્વર, કમળો, પાકુરોગ, દાહ, તૃષ્ણા, મણ, મૂત્રચૂષ્ણ, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એનો જ લેદ ગધપલાશિકા છે. તેના એવા જ ગુણો છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર—એખાના ધોવરામણમા વાસની રાખ અને સાકર નાખી પાવો (૨) પારો શરીરમાં રહે તો—વાસના પાદડાના ૪ પૈસાભાર રસમા સાકર નાખી તે રસ પાવો (૩) રક્તજન્ય દાહ ઉપર—વાસની છાલનો કાઢો ઠંડા થયા પછી મધ નાખી પાવો (૪) સર્વ પ્રમેહ ઉપર—વાસકપૂર, ચણકબોખા, નાગકેસર અને એલચીના દાણા સમભાગ લઈ બારીક ખાડી વચ્ચગાળ ભૂંડી કરવી પછી તે ભૂંડી પલળે એટલુ ઉત્તમ ચદનતુ તેલ લઈ તેમા તે ભૂંડી સારી લીંબવી નાની સોપારી જેવડી ગોળાઓ કરી રાખવી રોજ સવારે શુભારે ૪ તોલા સુધી ઠંડુ પાણી લઈ તેમા એક ગોળા કાલવવી અને અર્ધો તોલો સાકરની ભૂંડી નાખી તે ત્રાશન કરી એ જ ક્રમે સાંજે પણ આપવી એ ઔષધ ખાધા પછી ૭ પહોરમા આગ થતી બધ થાય છે અને દુસ્તર પ્રમેહનો સાત દિવસમા નાશ થાય છે પથ્થ—ઘઉંની રાંટલી, દુધેરની દાળ, ઘી અને સાકર એટલા પદાર્થ ખાવા (૫) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર—વાસના પાદડા ચૂકવવા પછી દરેક વખતે અર્ધો તોલો પાદડા અને ૧ તોલો ઉપરસાલના મૂળ લઈ સાધારણ, ખાડી ૨૮ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાથ કાઢો તૈયાર કરવો આ કાઢો તૈયાર થવા આવે એટલે તેમા ૧ તોલો સાકર નાખી ગાળી પાવો (૬) બહુમૂત્રરોગ ઉપર—વાસના લીલા અથવા સુકાયેલા પાદડાનો કાઢો કરી દર વખતે પાવો પાણી પાવાને બદલે પણ આ કાઢો જ પાવો (૭) બાળકોની ઉંચસ અને ક્રમ ઉપર—વંશલોચન (વાસકપૂર)નુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ અથવા વાસની ગાઠ પાણીમા ધસી આપવી

૫૪૬. વિખમેગરી—(સં હિં ૭૦ દીસીમા મં વિખમેગરી, દીસીમા) વિખમેગરીના વેલા હોય છે, એના પાદડા લાખા અને પહોળા હોઈ ધણા કડવા હોય છે તેને એકેરી મેગરી જેવા ફૂલ આવે છે વેલા ઉપર બારીક ફળ આવે છે ઉપયોગ—(૧) સર્પ વગેરેના વિષ ઉપર—વિખમેગરીના પાદડાનો રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાવો (૨) શરીરે વિષ ફૂટી નીકળ્યું હોય તે ઉપર—વિખમેગરીના મૂળ અને ઝેરકોચલાના બિયા ધસી અગ ઉપર ન્યા વિષ ફૂટી નીકળ્યું હોય ત્યાં ચોખડવા (૩) શરદી અને ગરમીએ પગ વળી જાય તે ઉપર—વિખમેગરીના પાદડાના રસમા મરીની ભૂંડી નાખી દિવસમા ૪-૫ વાર ગરમ લેખ કરવો

૫૪૭. વિખરી (વનનગાઠ)—સં શેષાલિકા મં રાનનિર્ઘી ડી હિં બનનિર્ઘી ડી, સિદર, સિઓલી તાં મનજ્ય ૫૦ લહરિ. કં કાલોકિક ૫૦ શિઉતુ ગાઠ

આ છોડ બે-ત્રણ ફાંચ ઊંચા વધે છે એ છોડ ઉપર ગુચાવાળા તોરાઓ છોડના સર્વ ભાગ નથી શારમા તે કેટલેક અંશે ગુણ રહેલા છે સાચે વંશલોચન શ્વાસચૂષ્ણ ચત્રમાની મેઘિક ત્વચાને પુષ્ટ બનાવે છે એથી કફાવર્ધકિ એથી થઈ જાય છે સાસીય સિતોષવાદિ ષાઠ ઉત્તમ છે એ બાળક અને બુવાનને સારો લાભ પહોચાડે છે એના સેવનથી કફરોગમા ત્વચાનો દાહ એછો થાય છે તથા કફમા ચોટી પડત હોય તો તે બધ થાય છે વાસ જર્બીસય પર સકેચક્રિય કરે છે એટલે વાસની કોમળ કાતરી એનો અથવા કોમળ પાનેનો ક્વાથ કરી સુચાવગને અપાય છે એનાથી લોહી પણ સાક પડે છે કોમળ કાતરીએનો ખાડી સાધાના સેજ પર બધાય ૮ કોમળ પાન લગ્ની સાથે વાડી મધમા લોહી પડત હોય તો અપાય છે

મધુર, કડવી, રસાયન, સ્વાદુ, શુરુ, સ્નિગ્ધ; દુઝપ્રદ, બલ્ય, મેધ્ય, અમિદીપક, પૌષ્ટિક તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, ક્ષય, રક્તદોષ, સોજો, ગુલ્મ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. મહારાતાવરી—હૃદય, મેધ્ય, અમિદીપન, બલ્ય, શુકલ, શીત, રસાયન તથા વૃધ્ય છે; અને સંગ્રહણી, અર્શ તથા નેત્રરાગનો નાશ કરે છે. બાકી શુભ ચતાવરી જેવા છે. શતાવરીના અધિકાર—કડવા, વૃધ્ય, લઘુ અને હૃદયને હિતકર હોઈ ત્રિદોષ, પિત્ત, વાતરંજન, અર્શ, ક્ષય અને સંગ્રહણીનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે :—શતાવરીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં, એનાં મૂળ ભેંસને અથવા ગાયને ખવરાવવાથી તેને પણ વધારે દૂધ આવે છે. (૨) દાહ, પિત્ત અને શુળ ઉપર :—શતાવરીના કાઠમાં દૂધ અને મધ તોલા સુધી નાખી તે પાવું. (૩) દાહિયા તાવ ઉપર :—શતાવરી અને છરાવું ચૂર્ણ ૧ તોલા સુધી નવટાંક પાણીમાં નાખી પાવું. (૪) કૃષ્ણ, ક્ષુદ્રક અને બસ્તિનું શૂળ દિવા પિત્તશૂળ અને સર્વ પ્રકારના શૂળ ઉપર :—શતાવરીના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો. (૫) કૂતરાના વિષ અને પથરી ઉપર :—શતાવરીનાં મૂળનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકત્ર કરી પીવા આપવું. (૬) તાવ ઉપર :—શતાવરીના મૂળનો રસ ગાયના દૂધમાં છરાની ભૂખી નાખી પાવો. (૭) પિત્તપ્રદર ઉપર :—શતાવરીનો રસ મધ નાખી પાવો. (૮) પુષ્ટિને માટે ધાંતુવૃદ્ધિ ઉપર :—શતાવરીનું ચૂર્ણ નિત્ય એક તોલો ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તેમાં સાકર નાખી રોજ સાંજે પાવું. (૯) અખરમાર ઉપર :—દૂધમાં શતાવરી એક તોલો ધસી પાવી. (૧૦) વાતજવર ઉપર :—શતાવરી અને ગજોનો રસ ગોળ નાખી પાવો. (૧૧) રક્તશુદ્ધિ થવા માટે શતાવરીનું શરબત :—શતાવરીનાં લીલાં મૂળ લાવી તેના રસાએ કાઢી સાધારણ ખાંડવાં અને ૨૦ તોલા લઈ તેમાં પાકા આદ શેર પાણી નાખી ઉકાળવું. પછી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી કાઢે કરી ગાળવો અને તેમાં એક શેર સાકર નાખી શરબત જેવો બેડો પાક કરવો. પછી તેમાં કેસર, બવડળ, બવંત્રી, એલચી વગેરે મસાલો નાખી ખાટલીમાં ભરી રાખવું. આ શરબત રોજ એકથી બે તોલા લઈ ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં નાખી બે વખત ૪૨ દિવસ સુધી પીતા જવું. (૧૨) બીજો પ્રકાર :—શતાવરીનાં મૂળ, કુંવાડિયાનાં મૂળ અને બળદાણાનાં મૂળ, એ ત્રણે મૂળ સમભાગે લઈ ખાંડવાં અને ઓપધોથી ડર ગણું પાણી નાખી અષ્ટમાસ કાઢે કરી ગાળી લઈ તેમાં કાઢાથી બમણી સાકર નાખી શરબત જેવો પાક કરી તેમાં એલચીદાણાની થોડી ભૂખી નાખી તે રાખી મૂકવો અને ઉપરની રીત પ્રમાણે બે વખત પીવો. (૧૩) ત્રીજો પ્રકાર :—(શતાવરીપાક) ઉપલાં ત્રણે ઓપધો સુકામેલાં સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં તળી તેમાં તેનાથી દોઢે આવો શેડી મસળવો અને સાકરનો ચાસણી-દાર પાક કરી તેમાં તે મિશ્રણ તથા લવિંગ, એલચી, બવડળ, બવંત્રી, બદામ, બેદાણા અને ગોખરની ભૂખી નાખી તે મિશ્રણ સરખું ઉલાવી એક કથરાટમાં ઘી રેડી તેમાં નાખી પહેાળું કરવું અને સુકાયા પછી ચોસલાં કરી રાખવાં. રોજ સવારે અને સાંજે બે તોલા પાક ખાઈ ઉપર સાત સાત તોલા સુધી ગાયનું તાણું દૂધ પીવું. આ પાક બલપ્રદ, પુષ્ટિકારક અને લોડીની વૃદ્ધિ કરનારો છે. (૧૪) રક્તાતિસાર ઉપર :—શતાવરીના રસમાં સાકર નાખી તે પાવો અથવા ઘી નાખી રસ ઉકાળી તે સિદ્ધ થયેલું ઘી પાવું, કિંવા શતાવરીનાં મૂળ વાટી સાથે પાવાં. (૧૫) ત્રિદોષથી થયેલા મૂત્રકૃમ્મ ઉપર :—શતાવરીનાં મૂળનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૧૬) અમ્લપિત્ત ઉપર શતાવરીઘૃત :—શતાવરીનો કલ્ક ૧૪ તોલા, ઘી ૧૪ તોલા અને ચોપટ દૂધ નાખી પચાવી ઘી તૈયાર કરવું, તે અમ્લપિત્ત અને વાતપિત્ત સંબંધી વિકાર, રક્તપિત્ત, તપા, મૂત્રાં, શ્વાસ તથા સંતાપનો નાશ કરે છે. બીજો પ્રકાર :—ચાર શેર શતાવરીના ગાળાને કલ્ક અને એક મણ દૂધ મેળવી ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવું. પછી તેમાં સાકર, મધ અને લોડીપોચ મેળવી સેવન કરવું. આ અમ્લપિત્તાશયક, પૌષ્ટિક અને વીર્યવર્ધક તેમ જ બીજા પિત્તવિકારો ઉપર ઉત્કૃષ્ટ શુભદાયક છે. (૧૭) ફેલઘૃત :—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, વાહાવાળી ગાયનું દૂધ ૧૬ શેર અને મેદા, મજક, જેડીમધ, દોષ, ત્રિફળાં, બળ, ઘોળું ભોંંડાળું, કકોલી, ફીરકોલી આસથ,

અળમો, હળદર, દારહળદર, હિંગ, કકુ, કાળું કેમળ, દ્રાક્ષ, ચંદન અને રક્ત ચંદન, એ દરેક ગળ્યે તોલા ઔષધનો કલક મેળવી ત્રાચડાવાળી ગાયના દૂધનું ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઉત્તમ પ્રકારનું વૃષ્ય, સ્ત્રીઓના યોનિરોગ ઉપર અને ઉન્માદ (હિસ્ટીરિયા) ઉપર સમયાણુ અને વૃષ્યવદોષ નિવૃત્ત કરનાર છે. (૧૮) શતાવર્યાદિ ક્વાથ પિત્તના મૂત્રકૃષ્ણ ઉપર :—શતાવરી, કસેર, દર્ભમૂળ, ગોખર, ભોયકોળું, ઉપલસરીનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ અને કાસ(કાંસડા)નો કાઢો ઠંડો કરી મધ અને સાકર નાખી આપવો. (૧૯) પ્રમેહ ઉપર :—શતાવરીનો રસ દૂધ સાથે આપવો. (૨૦) મહાવિષ્ણુ તેલ :—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, દૂધ ૧૬ શેર, પાણી ૩૨ શેર અને નાગરમોથ, આસંધ, જીવક, રાનમગ, અપલક, કચોરા, કોકોલી, હીરકોકોલી, જીવંતી, જેઠીમધ, દેવદાર, પચકાષ, સિંધાવૃણ, જટામાંસી, એલચી, તજ, દ્રાક્ષ, વજ, સ્તાંબળી, મજ્જક, કર્તૂરી, સુખડ, કેસર, સાલવણ, પિંડવણ, જંગલી અડદ, ગંદકા, નખલા, વરિયાળી, છડીલા અને કોડિયો લોખાન, દરેકનો ચાર-ચાર તોલાનો કલક મેળવી ૧૬ શેર તેલનું તેલ સિદ્ધ કરવું. એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. (૨૧) યૂમડાં પાકવા માટે :—શતાવરીનાં પાંદડાં ઘીમાં સીજવી તે ઘી ચોપડવું. (૨૨) સ્ત્રીતળાવું જેર ઓણું થવા માટે :—શતાવરીનાં મૂળનો કાઢો આપવો.

પપડ, શરપુખા—સં શરપુખા. મં ઉન્હાળી, રાનડી નીળ. હિં સરદેકા. બં બનનીલ. કં કોગી; તેં પાંપારાચેટુ; તા. કોલ્લુકવકેલપિ. ઇં પરપલ ટ્રોસિયા. લાં ટ્રોસિયા પરચુરિયા.

શરપુખાનું ઝાડ મુમારે કમ્મરપૂર વિષુ થાય છે. એ ઝાડ ઘણું ઠરીને ખડકવાળી અને કઠણ જમીનમાં થાય છે. એ ઝાડ એટલું તો કઠણ હોય છે કે, મોટા મોટા પહેલવાન પણ હાથથી જેથી કાઢવાને સમર્થ થતા નથી. એને લાલ રંગનાં ફૂલ આવે છે અને એની શિંગે ચપટી હોય છે. પાંદડાં નાનાં હોઈ લાંબાં હોય છે, એ ઘણાક પ્રતિભાં થાય છે. જ્યાં એ ઝાડ ઘણું થાય છે ત્યાં લોકો એ ઝાડ સૂકવી તેનો બળત્રા માટે ઉપયોગ કરે છે. કવચિત્ ઘોળા ફૂલની પણ શરપુખા હોય છે. શરપુખા—તીખી, ઉચ્ચ, કડવી, તૂરી તથા લઘુ છે; અને કૃમિ, યકૃત, લ્હીહા, ગુલ્મ, પ્રણ, વિષ, ઉધરસ, દમ, અર્શ, જ્વર, રક્તદોષ, કંક, હરોગ, વાયુ, કફોદર, ગલતકુષ્ઠ તથા વાંગતો નાશ કરે છે. ઘોળી શરપુખાના ગુણ એનાથી કંઈકે અધિક છે. કંટક શરપુખા—તીખી તથા ઉચ્ચ છે અને કૃમિ તથા ચળતો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—શરપુખાનાં મૂળ હઠીમાં વાટી આપવાં. (૨) પ્રમેહ ઉપર :—શરપુખાનાં મૂળનો કાઢો કરી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૩) ખરજવા ઉપર :—શરપુખાનાં બિયાંનું પાતાળચત્ર વડે તેલ કાઢી ચોપડવું. (આ ઘણું સરસ ઔષધ છે.) (૪) ગંદમાલ ઉપર :—શરપુખાનાં મૂળ ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું અને લેપ કરવો; અથવા શરપુખાના મૂળ અને હળદર ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૫) ઉધરસ ઉપર :—શરપુખાનું મૂળ સૂકવી ચલમમાં નાખી તેની ધુમાડી પીવી. (૬) સર્વ પ્રણ ઉપર :—શરપુખાનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) ગુલ્મ ઉપર :—શરપુખાનો ખાર અને ઠરીતળીનું ચૂર્ણ એ ચાર-ચાર માસા એકત્ર કરી ખાવું. (૮) પ્લેહીહોદર ઉપર :—શરપુખાનાં મૂળ છાશમાં વાટી પાવાં એટલે જલદી ગુણ આવે છે. (૯) અંબલુદ્ધિ ઉપર :—શરપુખાનાં મૂળનું ચૂર્ણ પાણીમાં એક મહિના સુધી આપવું.

પપડ, શરસડો—સં શિરીષ. મં શિરશી, શિરસ. ખાનં ફૂલકેસર હિં શિરસ, જિંઝો. શિરીષા. બં શિરીષ. કં શિરીષમારા. બાગેમારા. તેં શિરિષયુ. ગિરીષયુ. તાં બાગેમાર. તું બાગેમારા. મલાં નેનેની. કાં દરખેજ કરિયા, દરખોજ કરિયા. અં સુલતાનુચ અસખર, હળેસુલતાનુચ અસખર. લાં આલબિજિયા સેબેક, આલબિજિયા ઓપેરેટિસિમા. કાં ઢાંદોળી.

આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં પણ તે કરતાં મોટાં હોય છે. એને મોટી લાંબી શિંગે આવે છે. તેમાં ચપટાં બી હોય છે. એનાં ફૂલ પીળા રંગનાં હોય છે. એ વૃક્ષ સર્વત્ર થાય છે. મરાઠીમાં રાઈનું નામ પણ 'શિરસ' છે; પરંતુ એ બંને નામો ભિન્ન ભણવાં. શરસડો—મધુર, કડવા, શીતળ, તૂરે, તીખો, વર્ણકર તથા લઘુ છે; અને વિસર્પ,

ઉપર આવે છે. એ તોરાની છેવટના ભાગમાં કાંટા જેવું હોય છે. * ઉપયોગ—(૧) પત્રે આસાર થાય તે ઉપર :—વિખરીનાં પાંદડાં રસ કાઢી પત્રે ચોપડવો.

૫૪૮. વીંછુડા—મં આગ્યા, ગિયવા. હિંં ખંકાળી. ફાં ગિરુદાયજ, અં બરફેજ. સેં પોલિપોડિયમ વધેર.

એ ગાંડ કુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે અને એક લાંબ જીંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં બે આંગળ પહોળાં અને કાતરાંદાર હોય છે. એનાં કુળાં પાંદડાંની લાજી ઉત્તમ થાય છે. એનાં મૂળ એક વેંત લાંબાં અને કાળા રંગનાં હોય છે. એનો આકાર વીંછીના જેવો હોય છે. એ ગાંડને કાકરડા લોકો 'કાખડા' કહે છે. એનાં મૂળ મુળધર્મિ ગિરુદાયજ (બરફેજ) નામથી વેચાય છે. એ મૂળનો જ ચૌપધરે ઉપયોગ થાય છે. વીંછુડા—તીખો, શીત તથા મળુરોપણ છે; અને કફ, વાયુ, રક્ત-હોય તથા અનેક વિપદોપતો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) શારાના જખમ અને મળુ ઉપર :—વીંછુડાનાં મૂળ વાટી ચોપડવાં અથવા મુકમેલાં મળુનું ચૂર્ણ કરી ભરવું અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ; એટલે જખમ ભરાઈ આવે છે. (૨) બદ્ધ, મૂળવ્યાધિ અને ગાંડમાલા, સર્પ, વીંછી વગેરે સર્વ પ્રકારનાં વિપ ઉપર :—વીંછુડાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. *

૫૪૯. વિષ્ણુકાંતા—સં મં વિષ્ણુકાંતા. બં નીલ અપરાજિતા. હિંં અપરાજિતા. કં વિષ્ણુકાં. લાં વિષ્ણુકાંતિ. તૈં વિષ્ણુકાંતયુ. મલાં વિષ્ણુકાંતી. લાં ધ્રુવોદ્યુલમ્ એસ્તીનેષ્ઠિસ. વિષ્ણુકાંતાનાં જાતલાં વેલી જેવાં જખીન બરોબર થાય છે. એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો થતો નથી. એ જાતલાં ઉપર પાંદડાં બારીક અને લાંબાં આવે છે. વિષ્ણુકાંતાનાં ફૂલ કાળાશ્યાળાં રાતા રંગનાં અને બારીક હોય છે. એની જ એક સફેદ ફૂલવાળી જાત છે. એ જાતલાં ઉપર બારીક ફળ આવે છે. વિષ્ણુકાંતાના ગ્રણુ મરહીના જેવા જ છે. વિષ્ણુકાંતા—તીખી, કઠરી, પાચન, શુભ્રદ તથા છુદ્ધિ, મેદા અને રુમ્હિતે આપનારી હોઈ તરી છે; અને વિપદોપ, મળુ, કૃમિ, કફ તથા વાયુરોગની નાશક છે. એનાં પાંદડાં—ચુરુ છે અને વિષ, દાહ, પિત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગલગ્રોથ ઉપર :—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળિયાં રસ પાવો એટલે જલદી થઈ સોને બતરે છે. (૨) પરિણામશૂળ ઉપર :—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળિયાં કલ્ક કરી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખી પીવાથી ૭ દિવસમાં પરિણામશૂળનો નાશ થાય છે. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળિયાં અંગરસ ઘી નાખી પાવો. રક્તમૂળવ્યાધિ હોય તો પાંદડાંની વડી કરી ઉપર ચોટાડવી અને પછી ઉપર પાટો બાંધવો, (૪) કાળપુળી (પાકું) અને સર્વ પ્રકારની ગાંડો ઉપર :—વિષ્ણુકાંતાનાં પાંદડાં અને કાંસકીનાં પાંદડાં કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) કમળી ઉપર :—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળિયાં જાશમાં નાખી પાવાં.

૫૫૦. વેલતર—સં વીરતર, વેલતર. મં વે-વેલતર. હિંં બરવેલ. કં ગોંડલ, ચેરાતરી, વારાવી-તળીક. લાં વિડાતેર. તૈં વેલુતર. લાં કોરોરોચિત્ર સિનેરિયા.

એને મરાઠીમાં 'વેલતર' પણ કહે છે. એ ગાંડ નાત્રાં હોય છે. એનાં ફૂલ કાળાં, ગુલાબી

* વિખરી(વનનગોડ)ના ગુણ—કઠવી, તીખી, હણુ અને રુઠ છે; તથા વાતદોષ, સંધિવાં અને અપાનવાયુના દોષને દૂર કરે છે.

* એ ઉપરાંત એક પ્રકરના ઊંડાનાં ફળ વીંછી જેવાં થાય છે, તેને પણ વીંછુડા કહે છે. એ વીંછુડાના ઊંડા અને નજરે ભેગા છે. એનાં પાંદડાં એરડાનાં જેવાં ગોરાં અને એને મળતાં હોય છે; પરંતુ એની ડાંડલી એરડાની ડાંડલીની માફક મધ્યમાં નથી હોતી; બીજા પાંદડાંની માફક જ હોય છે. એ ડાંડલી આરપર પોલી હોય છે. એનાં ફૂલો સફેદ રંગનાં હોઈ જરહીના જેવા આકારનાં હોય છે. તેમાં દેખાવ પૂરતા લાલ રંગના પાંચ ચાંદલા હોય છે. એથી એ ફરવી ફેણ ચડાવેલા સ્વપ્ન જેવાં દેખાય છે. જ્યારે ફૂલનો જથ્થો ઘટ હોય છે ત્યારે તેની વાચ દમ અને મનપર્યાદ આવે છે. એનાં ફળ મોટી સોપારી જેવાં વીંછીના આકારનાં હોય છે. સુકયા પછી તેના ઉપરની યોષરી જીરવી બચ છે, ત્યારે તે રુષ્ટ વીંછીરે એજભાઈ રહે છે, તેને ડાંખની જમ્યએ શીજી બે કાંડો હોય છે. બરડા ઉપર આવો (,) આવો ઘસાત કાંડો હોય છે. એ ગાંડ વધે ત્યારે ચાર ફૂટ ઊંચું વધે છે.

—ગાગલ ડોસાઇ

અને લીલા રંગના થાય છે એના પાદડા ઘણા ખારીક હોય છે એ ઝાડ કટકયુક્ત હોય છે
વેલતુર—તીષ્ણ, ઉષ્ણ અગ્નિદીપક, ગચ્ચ, રસકાચે અને પાકડાળે કડકુ તથા ગાંઠક છે, અને વાયુ-
રોગ, મૂત્રદૂષ્ણ, અસ્થરી, અધિશૂન, મૂત્રાધાત તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧)
અતિસાર ઉપર:—વેલતુરના પાદડા ઝાઝમા વાટી પાવા

૫૫૧. શણુપુષ્પી—સં શણુપુષ્પી મં જુજાજુજા, સંતતાગ, ધાગરી હિં શણુહુલી, શણુઈ
અનુનિયા, પટસણુ ૫૦ વનશણુઈ, શણુરગાજ કં ગિલુગિચ તૈં શણુમતુવેષ, જેનપનર, રેલચે,
તાં જેનપનર ૫૦ પન ૩૧૦ લાદના લાં કોટિલેરિયા વેરુંગસા ઈં ફલાંસ, ટેમ્પ.

જેવા શણુના ઝાડ હોય છે તેવાજ શણુપુષ્પીના ઝાડ થાય છે એમા નાની અને મોની એવા
એ જાતિ છે શણુપુષ્પીના ઝાડ સાથેકુ જિયા વધે છે એને શણુના ફળ જેવાજ ફળા આવે છે
અને તે સુકાયા પછી ખડખડ વાગે છે. માટે મરાઠીમા તેવું “જુજાજુજા” (નાના છોડરોને રમકાનો
ઘૂઘરો) નામ સાર્થક છે શણુપુષ્પી એ મ્હવી, વાતિકર તથા રસબધક છે, અને અપસ્માર,
જૂતખાધા, કંઠરોગ, કાસરોગ, હિજા તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે એને જગી લોકો મરાઠીમા
“લાટસર્પ” કહે છે ઉપયોગ—(૧) અપસ્માર તથા ભૂતખાધા ઉપર:—શણુપુષ્પીના ફળોને
કાઠે અથવા તેની વૂણી આપવી (૨) કંઠગર્પ ઉપર:—શણુપુષ્પીના ફળા ચલમમા નાખી પાવા,
એટલે તાબડતાબ જળામા ભરેલો કકે લુહો પડી શણુ આવે છે પીવાની શક્તિ ન હોય તો બીજાએ
પી તેના નાકમા તથા મોમા ઘૂણી ધાતરી (૩) નાકમાં પીનસ કિંવા પ્રણયયુ હોય તો:—
શણુપુષ્પીના પાદડાનો રસ નાકમા પાડવો

૫૫૨. શતાવરી—સં મલાં શતાવરી મં શતાવરી, દિવસ માવળી માવળં અગ્વલી
ખાનદેશં જવરી કાં શીતાવરી ૫૦ શતમૂલી હિં સતાવર કં વહતમુજા, શિપરી. તૈં
પિલા પિચ્ચર એકુમકોટકા તાં પેનીયનાકુ, ઉતરુણુ ૬૧૦ ગુર્મદસ્તી અં શમકુલમિશ્રી લેં
એરુપેરેગસ રેસિમોઝસ (શતાવરી), એરુપેરેગસ સામેં-ટાસમ (મહાશતાવરી) રાં નાહરકાઠ, શતાવરી

શતાવરીના છોડ વેલો જેવા હોઈ તે સાધારણ ૨-૩ ફૂટ જિયા વધે છે જિહુસ્તાનમાં એ
સર્વં થાય છે એના પાદડા સદના પાદડા જેવા અથવા સવાના પાદડા જેવા ? દોરડા જેવા
ખારીક હોય છે તે કાળીના મૂળ પાસેથી છેડા મુધી બને બાલુએ સરખા આવે છે આ પાદડામાં
સમુદ્રની રેતી પ્રમાણે ખારી વાત આવે છે એને નાના નુવાસિત અને ઘોળા રંગના ફૂલોના ઝૂમખા
આવે છે એ છોડ ઉપર ખારીક કાટા હોય છે શતાવરીને બેર જેવા નાના ફળા આવે છે અને
પાકયા પછી તેનો રંગ રાતો થાય છે ઔષધમા એના મૂળ વપરાય છે એકેકે છોડને સો મુધી
મૂળ હોય છે અને એ જ ઉપરથી એના શતમૂલી, શતપદી ઇત્યાદિ નામ પડેલા છે (શતાવરીનો
અર્થ સોનીઠાર પણ થાય છે) પાદડા કેશ(વાળ)ના જેવા ઘણા ઝીણા અને પુષ્કળ ટોવાથી કેશિકા,
સૂક્ષ્મપના અને જલ્દપના, એવા નામે પડેલા છે સૂતરના તાતણા એકજ બાધી રાખેન હોય તેવા
શતાવરીના મૂળના ઝૂમખા દેખાય છે મૂળ ઉપર રિક્કા રતાસ પડતા પીળા રંગની પાતળા
લાલ હોય છે તે કાઠી નાખતા અદ્ધ ઘોળા રંગનો ગાંભો ટોય છે અને તેની વચ્ચેવચ્ચ એક
કંણુ દોરો હોય છે મૂળમાનો ગાંભો ખાવાથી મંચિ લાગે છે એના મૂળ લીલા હોય છે, ત્યારે
છોડોને સૂકવે છે એ મૂળને શતાવરી કહે છે શતાવરી ‘પાતુપૌષ્ઠિક છે. ગતાવરી—શીત, વૃષ્ય,

* આજકાલ બાબાના અનેક ભોટોથી પોતાના દેશમા સખ્ચળજ જગ્યામા મળી આવતી વનસ્પતિને
માટે મહાન પ્રયાસ કરાની જરૂર પડે છે, એટલા જ માટે સુલુ પુકોપેને હચિત છે કે આપણી આય
વેદવિધાનો બહોળો ફેલાવો થયને તેને લગતા દરેક સસ્તુ નામો સાથે જેમ બને તેમ માલમા સાદા
સર્વમાન્ય નામો મસિહિમા લાવવા પ્રયાસ કર્વે જોઈએ જેમ ન થયા થાને તો પછી શાખવળી, સક
દેવી, મહેન્દ્રવાસ્તી અને ઉદાવાસ્તી એ માખણી, સોનેલ, ખારી મેડીબી અને ત્રાસશી જ હોવા છતાં એ
વનસ્પતિનો અમાન માનવો પડે, એ દેખીત જ છે એ જ પ્રમાણે શતાવરી એ મેરડા જાદિ પાટુંદામા થતી
વનજક રાખા નામથી જોજાયાતી જ વનસ્પતિ છે કે જેને આમવીના પાતળી સામ્રા નકા અને લાખા
પાદડા પૃષ્ઠી તરફ વળેલા (અવશ) કાટા અને બે અડી ફૂટ લંબો છોડ થાય છે

સોળે, ઉધરસ, વિષ, મણુ, ત્વડોપ, પોચા (ખસ), ખરજ, કોટ, વાંધુ, રક્તદોષ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—શરસડાનાં ફૂલોના રસમાં મરીને સાત દિવસ ખરલ કરી સાત ભાવનાઓ આપી તેનું સેવન અને અન્નન કરવાથી સર્પનુ વિષ જીતરે છે. (૨) દેડકાના વિષ ઉપર:—શરસડાનાં બી ચુવરના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) સર્પ વિષ ઉપર:—શરસડાનાં પંચાંગ ગોમૂતમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) પ્રદર ઉપર:—શરસડાની છાલનો રસ સમલાગે ગાયનુ ઘી નાખી પાવો. (૫) વિરુષ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, સોળે અને દુષ્ટ મણુ એ ઉપર દશાંગ લેપ:—શરસડો, જેઠીમધ, તગ, રતાંદળી, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારુહળદર, કોષ અને વાળો, સમલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી પંચમાંસ ઘી લઈ તેમાં ખરલ કરી પાણીમાં કાલવી રોગસ્થળ ઉપર લેપ કરવો. (૬) ગરમીનાં ચાકાં (ચાંદાં), મણુ ઇત્યાદિને રૂઝ આવવા માટે:—શરસડાની છાલ, રસાન્નન અને હરડાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) સન્નિપાતજ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા) આવે તે ઉપર:—શરસડાનાં બી, લીંડીપીપર, મરી અને સિંધવ, ગોમૂતમાં ઘસી અન્નન કરવું અથવા શરસડાનાં બી અને મરી સમલાગે લઈ બકરીના મૂતમાં ઘસી અન્નન કરવું. (૮) ચોથિયા તાવ ઉપર:—શરસડાનાં ફૂલ હળદર અને દારુહળદર એકત્ર વાટી તેનો કટક ઘીમાં આપવો. તે કટક ચોથિયા તાવનો નાશ કરે છે. (૯) કર્કમ વિસર્પ ઉપર:—શરસડાની છાલનું ચૂર્ણ સો વખત દાયેલા ઘીમાં નાખી લેપ કરવો. (૧૦) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર:—શરસડાનાં મૂળની કિંવા ફૂલોની પોટલી ધ્યાંધવી.

પપ૫. શવળા—(સં ૦ વજ્રમુદિ. મં ૦ રોવળે.) એના છોડ લૂતી (વગડાઉ સૂરણ) જેવા હોય છે; પરંતુ તેમાં પાંદડા ન થતાં નાની પીળા રંગની ટોટી જેવી નળી નીકળે છે. તે નીચે જડી તથા છેડે પથ્થુ જડી હોય છે. લૂતીની લાજ અને આ લાજ એક જ ટેકાણે થાય છે; તથા 'જાલના આજાહન ઉપરથી એ બને સરખા જ દેખાતો છે. એ લાજ ધણી ખરજવાળી છે; એને માત્ર તોડવાથી જ હાથે મેળ થાય છે. એ ચોખાના ધોવરામણમાં બાફવી નેઈ એ અને તેમાં આમલી, ગોળ, ટાપરું વગેરે પદાર્થો નાખવા નેઈએ. તેમ ન થાય તો મોમાં આખો દિવસ ખરજ આવે છે.

પપ૬. શાહજીરું—સં ૦ કૃષ્ણજીરક, ભેદનિકા, વર્ષકાળી. મં ૦ શહાજીર. હિં ૦ શ્યાહજીરા. બં ૦ કાલજીરે. કં ૦ શાહજીરો. તૈ ૦ નલજીર. ફાં ૦ છરેસિયાહ. અં ૦ કમન-કીરમાની. ઇં ૦ બ્લેક કારાવે સીડજ. લાં ૦ કેરમ બ્લેન્ડ-કેસ્ટનમ્ (દેશી શાહજીરું), કેરમકાર્વી (વિલાયતી શાહજીરું).

શાહજીરાની ઉત્પત્તિ લાહોર અને પશ્ચિમ હિમાલયમાં થાય છે; તેમ જ રશિયા વગેરે યુરોપના દેશોમાં પણ થાય છે. શાહજીરું એ જીરા કરતા બારીક હોય છે. એનો ગરમ મસાલામાં ઉપયોગ કરે છે. શાહજીરું—તીખું, ઉષ્ણ, સૂગધી, રચિકર, આખને હિતકર, ગ્રાહક, રક્ષ તથા દીપક છે અને કફ, સોળે, ઈર્ષ્યજ્વર, શિરોગત તથા ક્રોધનો નાશ કરે છે.

પપ૭. શંખાવળી (માખંડી)—સં ૦ શંખપુષ્પી. વિષ્ણુકાતા. મં ૦ શંખાહુલી. હિં ૦ કોડીઆલી. શંખાહુલી. બં ૦ કાનકુંની. કં ૦ કકવલમર. લાં ૦ ઈવોલ્યુસ એલસિનોઈડસ.

એનો છોડ સુમારે પોણો હાથ જીયો વધે છે. એના પાંદડાં બારીક હોય છે અને ફૂલ પણ બારીક હોઈ બયોરિયાના છોડ જેવા હોય છે. એ ફૂલ ધોળાં શંખ જેવા હોય છે. ફૂલ ઉપરથી એમાં ધોળી, લીલી અને ભૂરી એવી ત્રણ જાત છે. શંખાવળી—શીતળ, મેઘ, સ્વર્ણ, સિદ્ધિપ્રદ, સારક, રસાયન, તૂરી તથા કિંચિત્ ઉષ્ણ છે; અને રૂચિ, ક્રાંતિ, બળ તથા અગ્નિને વધારનારી, તીખી, આયુષ્યસ્થાપક, પાયક, લઘુ અને માત્રલપ્રદ હોઈ પિત્ત, વિષદોષ, અપસ્માર, ભૂતબાધ, કૃમિ, કોટ, લૂતા, ગ્રહદોષ અને સર્વેપિદવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઉન્માદ અને અપસ્માર ઉપર:—શંખાવળીના રસમાં કોલનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું (૨) હિલદી ઉપર:—શંખાવળીનો રસ ૩ તોલા મધ અને મરી નાખી પાવો. (૩) સન્નિપાતોદર ઉપર:—સમળ શંખાવળીના રસમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું. તે રૂચક છે.*

* અહીં શંખાવળીનું લેટિન નામ ઈવોલ્યુસ એલસિનોઈડસ આવેલ છે અને વર્ણન કરેલ છે, તે

પપટ, શાકર કોણું (સાકર કોણું):—સં. ડંગર: મં. ડંગર, તાંબડા ભોપળા. દે. કાશી-ફળ. હિં. સફીરકુમરા, પેડા. કં. ડંગર, કુળંગકાચી. તાં. પ્રુશની, અનિમુલ્યે. તુ. શિષેકુંબડા. મલાં. ચક્કર કુંપલજ. ગાં. દુધિની. તે. શંભીકાચી, ફાળ બાદરંગ. ઇં. પંપકન, ધી ગાર્ડ. લાં. કુકુમિટા પેપો. બં. કુંમડા. ઉં. કપ્પાફૂ, પાનીકખાડુ.

આ એક કોળાની ન્ત છે, સાકર કોળાના વેલા જમીન હાથ લાંબા વધે છે. દર વેલાને ત્રીસ-ચાળીસ ફળ આવે છે. તેમાં ફેટલાંક ગ્રાળ અને ફેટલાંક લાંબાં હોય છે. તેના બહારનો રંગ પીળો હોય છે. એની અંદર રાતા કોળાના જેવાં ચપટાં બિયાં હોય છે. તે છોલીને ખવાય છે. એ બિયાં ઘણાં પૌષ્ટિક છે. એના લાડુ ખણુ કરે છે. સાકર કોળાને પીળાં ફૂલો આવે છે. તેનું તથા કુંમળાં પાનનું અને વેલાનું સાક કરે છે. મરાઠીમાં સાકર કોળાને 'ભોપળા' તથા 'દેવડાંગર' પણ કહે છે. સાકર કોળાના વેલા સાત-આઠ મહિના ટકે છે.

પપટ, શિકેકાઈ—સં. વિમલા, સમલા, શ્રીવલ્લી. મં. હિં. શિકાકાઈ. કં. શિંગીકાઈ, શીગેયવટ્ટી. તાં. કિયાણે. તે. ચિકાયા. તુ. સિંગે. મલાં. ચિકાકાઈ. લાં. એકેશિયા કોનસિના.

એ કાંટાવાળાં ઝાડવાં ઘણાં જ મોટાં હોઈ એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે. એને ચપટી તથા સુમારે ૭-૮ આંગળ લંબાઈની શિંગે આવે છે તેને શિકેકાઈ કહે છે. એ ચરીડાં જેવી જ મેલની શોધન કરનારી હોઈ એનો આપણા દેશમાં ફેસ સાફ કરવામાં સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે. શિકેકાઈ સારી ખાંડી તેને પાણીમાં કદવી પછી તે પાણી ચરીરે લગાવે છે. શિકેકાઈ—તીખી અને ખાટી

નત અપરમાર માટે ઉપયોગી નથી. એના શુષ્કધર્મ-દીપન, સારક, ન્વરન, પૌષ્ટિક, ગર્ભાશય, મગજ અને જ્ઞાનતંત્રુઓને લાભદાયક છે. માત્રા ૭ થી ૧૦ તોલો. આ રાખાવળી તાવ અને તાવ પછીની નિર્બળતા ઉપર વપરાય છે. તાવમાં રોગી બકવાદ કરતો હોય અને બહુ જ તોફાન મચાવતો હોય ત્યારે મગજને શક્તિ આપવા અને નિંદ્રા લાવવા માટે આનો ફૂંટ અપાય છે; તેમ જ રક્તસ્રાવ બંધ કરાવવા માટે આનો સ્વરસ અપાય છે. ઉપરની રાખાવળી ઉપરાંત બીજી ન્ત જે ઉન્માદ, અપરમાર માટે વધારે ઉપયોગી છે તે રાજપૂતાના, શુભરત અને યુ. પી ના ફેટલાંક પ્રદેશમાં થાય છે, પંબખમાં તેવામાં આવતી નથી. એના છાંડ ૧-૧૧ ફૂટ લંબા થાય છે. પાન અંતર ૫, ૧-૧૧ આગળ લાંબા અને બહુ જ સાંકડાં હોય છે. ફૂલ રાખના જેવાં ભવારે ાય છે. રંગ સફેદ, કાંઈક લાલ કાચવાળો હોય છે. એનો સ્વરસ બહુ જ ચીકણો નીકળે છે. સવારમાં રાખપુખી ભેગી કરીને રસ કાઢે તે ઘોડો નીકળે છે. બપોરે રાખપુખીનો રસ કાઢે તે એકલા વખતમાં રસ સુકાઈ નય છે. એ રાખપુખી જ્ઞાનતંત્રુ અને મગજને માટે બહુ જ દિવકારક છે.

બંગાળમાં જેને રાખાવટી કહે છે તેનું લેટિન નામ ફેન્ડેકેરા ડિક્સેડા છે. એ ૧ ફૂટ લંબી હોય છે. વચ્ચેનાં ફાંદા સીધાં હોય છે પાન સામસામા અને લાંબા આવે છે. એમાં પણ રાખાના અંતરમાં સફેદ ફૂલ આવે છે. એ રાખપુખીને રાખિની પણ કહે છે. એ દીપન, દાયક, સારક અને રામક છે. ઉન્માદરોગમાં ૨-૪ તોલા સ્વરસ પિવરાવવાથી દરત સાફ આવે છે અને મદ છિતરી નય છે. એનાં મૂળ કબજિયાત, શુદ્ધ અને આક્રા પર વાપરે છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* અમેરિકામાં આ બીજ રાજમાન્ય થયેલ છે. ચપટા ફૂંડિઓને મારવા માટે પહેલાં જીવાળ આપવો. થી નરણે કેટિ ૫-૧૦ તેલા બીજને દૂધમાં વાડી ગાળી મધ મેળવીને આપવો. ત્યાર પછી મરેલા ફૂંડિઓને બહાર કાઢવા માટે ફરીથી જીવાળ આપવો.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

• સાકર કોણું તેમ જ રાણ કોણું બંને એક જ ન્તની વનસ્પતિ છે. શુજરાતમાં બંનેને પદકાળું કહે છે. રાતા કોળાનું વર્ણન નંબર ૪૮૮ માં આપેલ છે. શુષ્ક પણ બંનેમાં જલગત સમાન છે.

* શિકેકાઈ ચક્રવાળા ઝાડવા છે. એમાં હુકના જેવા કાંટાઓ હોય છે. પાન ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને કાંટાવાળા તથા મુખ્ય બે વિભાગવાળા હોય છે. ફૂલ માર્ચથી જુલાઈ સુધી આવે છે. ફૂલ ગોળાકાર હોય છે. શિંગ વેપાકાર, લંગગેલ, માંસલ-નવી હોય ત્યારે ન્દ્રી, સુકારેલી કરચળીવાળી થઈ નય છે. બીજ ૬ થી ૧૦ હે.ય છે. આની ઉત્પતિ દક્ષિણમાં અને હિમાલયમાં થાય છે. દક્ષિણની અપેક્ષાએ હિમાલયનાં ઝાડવામાં શુષ્ક વધારે છે. વધારે ઉપયોગ સિંગેના થાય છે. પાન પણ વપરાય છે. શિંગ ચરીડાં જેવા સ્વાદવાળી, વધારે ખાટી, કાંઈક કટલી અને વધારે તીખા સ્વાદવાળી હોય છે. પાન ખાંડાં અને ચચિર હોય છે. હિંદુસ્તાન ઉપરાંત ચીનમાં પણ શિકેકાઈનાં ઝાડવાં થાય છે.

શુષ્કધર્મ—શિંગ ઉનેજક, કફન, વામક અને સારક છે. શિંગની કિયા ચરીડાં અથવા સેનેગાની યામન છે.

છે; તથા વાયુ, કફ અને સોજનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—અતિ ખાટાં, રચિકર અને તેલની ચીકણનો નાશ કરે છે. એનો ભેદ નિકુન્જિકા—તેના પશુ એવા જ ગુણ છે. ઉપયોગ—(૧) કફ પાતળો થવા માટે મળગુદ્ધિ અને પેટમાંનો ગુદમ નાશ થવા માટે :—શિકકાઈનું પાણી કરી પાવું. (૨) ઢોરના ખાધામાં વિષ આવે તે ઉપર :—શિકકાઈનાં બિયાં સુકાં છાશમાં વાટી તે છાશ પાવી એટલે વિષ નીતરે છે. (૩) વીંછીના વિષ ઉપર :—શિકકાઈ પાનમાં ખવરાવવી.

પદ્મ. શીમળા—સં શાતમલી. મં સાવરી. હિં સેમલ. ટ્રાં સાળર. બં સિમુલ. કં પુરલ એલન, મલલત દમર, ચેલવડા. તેં રચયેદુ, છુરંગા. તાં ઈલાવુ, શાનમલી. મલાં મલ્લિલગુ. ઇં સિલ્ક કોટન ટ્રી. લાં બેબેક્સ મલાખારિકમં (લાલ શીમળા), એરિઓટ્રોન એન્ડેટુ એાઝમ (સફેદ શીમળા).

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના સર્વાંગે કાંટા હોય છે; માટે એને મરાઠીમાં 'કોટે સાંવર' પણ કહે છે. એ બસો-ત્રણસો વર્ષ સુધી ટકે છે. એની બે બેલ છે : એક ઘોળા અને બીજી રાતી. એને કાતિક-માર્ગશીર્ષ મહિનામાં ફૂલ આવી ચૈત્રમાં ફળ આવે છે. તે લીલાં હોય ત્યારે તોડી લઈ ફેડી ચૂકવે છે અને અંદરનું રૂં કાઢી લે છે. શીમળાનું રૂં ઘણું મૃદુ હોય છે; માટે શ્રીમંત લોકો તેના ગાદી-તકિયા કરે છે. તેને પાંજવામાં મહેનત પડતી નથી, એનું લાકડું ચીકણું અને કઠિન હોય છે. તે પાણીમાં જલદી કહેવાતું નથી, તેથી ઢોડીઓ કરે છે, શીમળાને લાલ રંગનો ગુંદર આવે છે, તેને 'મોચરસ' કહે છે. શીમળાનાં ફૂલનું શાક સિંધવ અને ઘીમાં વધારી ખાવાથી કષ્ટસાધ્ય પ્રદર, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. શીમળાનું ઝાડ—શીતળ, પિચ્છલ, વૃષ્ય, બળકર, મધુર, તૂરું, લઘુ, સિન્ધ, ચુકલ, રસાયન તથા ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એની છાલનો રસ—ઘાઉક, તૂરો અને કફનાશક છે. ખાકીના ગુણ ઝાડ જેવા જ છે. એનાં ફૂલ—સ્વાદુ, કકવાં, શીતળ, ગુરુ, રક્ષ, વાતલ તથા ઘાઉક છે; અને કફ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એ જ પ્રમાણે ફળના ગુણો છે. એના કાંઠા—મધુર તથા શીતળ છે; અને મલસ્તંભ, પિત્ત, દાહ, શોક અને સંતાપનો નાશ કરે છે. કૂટશાદ્મલી (શીમળાનો ભેદ)—કકવાં, તીખો, ભેદક તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પીડા, ચક્રત, ગુદમ, વિપદોષ, ભૂતળાધા, મલસ્તંભ, રક્તદોષ, મેદ તથા ચળનો નાશ કરે છે. લીલી કરતાં ઘોળા વધારે ગુણુવાળા છે. મોચરસ—ઉષ્ણ, ઘાઉક, સિન્ધ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, તૂરો, વર્ણકારક, છુદ્ધિપ્રદ, વધરધાપક, ગુરુ, સ્વાદુ, કફકર, ગર્ભસ્થાપક, રસાયન તથા વાતનાશક છે. અને પ્રવાહિકા, અતિસાર, આમપિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. મોચરસ માત્ર ૨૦ થી ૩૦ રતી. ઉપયોગ—(૧) પ્રદર ઉપર :—શીમળાની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું અથવા શીમળાના

એનાથી નાડીના ધ્રુવકારા એાળ થાય છે. પેશાબ વધે છે. પાન ખાટાં, રચિકર, મૃદુતેજ અને વિરેચક છે. એ આંખની બેલો વપરાય છે.

ઉપયોગ—બૂના કફરોગમાં કફ પાતળો કરવા માટે અને શ્વાસવરોધ કમ કરાવવા માટે ફળનો ફાંદ ૨૦ ગણા પાણીમાં કરીને ૧-૨ ચીસ અપાય છે. એ ફાંદથી દસ્ત પણ સાફ આવી નય છે.

પાન કાળાં મરીની સાથે કમળામાં અપાય છે, એથી જીવાળ લાગે છે. કોઈ કોઈ વખત જલદી થાય છે. ચક્રતની કિષ્કા સુધારીને પિત્ત દરતની સાથે જલાર નીકળે છે. ચક્રતની કિષ્કા યોગ્ય ન હોય તો એાજનમાં આંખની જગ્યાએ શિકકાઈનાં પાન અને મરચાને બદલે કાળાં મરી વાપરવાં જોઈએ. સિંજના ક્વાયથી માથું ધોવાથી જૂં મરી નય છે, ખોટા દર પાય છે, વાળ વધે છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* મોચરસને ગાંધી લોકો સોપારીનાં ફૂલ કહે છે અને એથી જ એને અફાની લોકો ફૂલસોપારી તરીકે સમજે છે; પરંતુ એ તેમની બલ છે. મોચરસ આ ઝાડનો ગુંદર છે. સાચો મોચરસ પટેલાં લાલ રંગનો તથા બૂનો થયો પછી કાળા રંગનો દેખાય છે. તેડવાથી જલદી ટપી નય છે. વજનમાં ટલકો દોષ છે. પાણીમાં નાખવાથી ફૂલે છે. સ્વાદ માતુલ્ય જેવો કસેલો દોષ છે. કેટલાક ગાંધીએ મોચરસમાં સરખવાનો ગુંદ અને બીજ વસ્તુ મેળવી આપે છે. મોચરસ પ્રબળ, માલી અને રમેદન છે.

કાંદાનું ચૂર્ણ સાકર અને દૂધ નાખી પાવું. (૨) મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર:—શીમળાની ઝાલનું ચૂર્ણ કરી સાકરમાં આપવું. (૩) વીંછીના દંશ ઉપર:—પુષ્પ નક્ષત્ર અને રવિચારના દિવસે પોતાની યાયા ઝાડ પર ન પડે એવી રીતે શીમળાની ઉત્તર બાજુનું મૂળ લાવી ગમ્મવું. પછી તે વીંછી બધાં સુધી ચમો હોય તે જગ્યાએથી નીચે સુધી ત્રણ વાર ફેરવવું અને થોડું ઘની દંશ ઉપર ચોપડવું. (૪) ગરમીના આત્મર ઉપર:—સાધારણ ધોળા નાના શીમળાનાં મૂળ ખોદી તેના મૂળનો કંદ કાઢી સૂકવેલો અને તેનું ચૂર્ણ કરવું. રોજ યોગ્ય શીમળાની ઝાલ ગાયના દૂધમાં ધસી તેમાં કંદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાખી પાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું. અને પથ્થ પાળવું; એટલે ઉપદંશના સર્વ વિકારો સમે છે. (૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—મોચરસનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૨૦ તોલા, એટલું એકત્ર કરી પાવું અથવા કાંદાવાળા શીમળાનાં લીલાં મૂળ ૩ તોલા કચરી, ગાયના પાશેર દૂધમાં રાતે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં સાકર એક તોલો નાખી ૭ દિવસ તે ઔષધ સેવાથી ધાતુપુષ્ટિ ધર્ષ વીર્યસાવ બંધ થાય છે. (૬) શરીર બળવાન થવા માટે:—શીમળાનાં મૂળની ઝાલનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમાં ખાવું. (૭) અગ્નિદંધ ત્રણ ઉપર:—શીમળાનું ૩ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૮) બરોળ ઉપર:—શીમળાનાં ફૂલ બાફી રાતે કંડાં થયા પછી તેમાં રાઈનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૯) વીર્જ-પતન ઉપર:—ધોળા શીમળાના નાના કાંદાનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે ખાવા આપવું. (૧૦) બદ પાકવા માટે:—કુમળા શીમળાનો કંદ કાઢી સ્વચ્છ ધોવો અને તે ઉપરની ઝાલ છોલી નાખી ખાંડેલો; એટલે જલો રસ આવશે. તે રસ બદ ઉપર ચોપડવાથી દાદ સમન ધર્ષ ગાંડ તરત પાકે છે. (૧૧) મુરમિદ ઉપર:—શીમળાની ઝાલનો કાંદો કરી પાવો. (૧૨) કંડા પ્રમેદ ઉપર:—ધોળા શીમળાનો કંદ છોલી તેનાં પાતળા કકડા કરી સારા સૂકવી લોટ કરી ગમ્મવો. દરરોજ તવાઈ ગાયનું ઘી તોલો લઈ તેમાં એ લોટ અર્ધો તોલો અને જલદળની બૂકી ૭ માસા સુધી નાખી સવારસાંજ બે વખત આપવું; શીમળાનો કંદ ન મળે તો ઝાલનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) જીર્ણ-તિમાર ઉપર:—મોચરસનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા સાકરમાં આપવું. (૧૪) અતિસાર ઉપર:—શીમળાની ઝાલ ધસી પાત્રી અથવા ઝાલનો રસ પાવો; કિંવા મૂળ ધસી પાવું. (૧૫) મૂત્રમાંથી ધાતુ કિંવા ખર જટું હોય તે ઉપર:—ધોળા શીમળાની ઝાલ ગાયના દૂધમાં ધસી જરું અને ખાંડ નાખી મેળ બે વાર પ્રમાણે ૧૪ દિવસ આપવી. (૧૬) દુર્દરોગ ઉપર:—શીમળાની ઝાલ દૂધમાં બાફી એક મહિનો ખાવાથી તે રસાયન, ઉષ્ણ, બલકર તથા વાંતનાશક થાય છે; જે કોઈ માણસ એક વર્ષ સુધી ખાય તો સો વર્ષે જીવે છે. (૧૭) શીતળા ન થવા માટે:—શીમળાનો રસ અને ઘોળું ગંદન કિંવા અરડૂસીનો રસ અને જેડીમધ અથવા જાઈનો રસ અને જેડીમધ-એમાંથી પ્રારંભે એક લક્ષણ કરવાથી કદી પણ શીતળાનો ઉપદ્રવ ધરો નહિ.

પદ્મ. શિરકસિયો (રાડાડી, ડાડી, ખરખોડી, સડિયાનો વેલો)—સં. જવંતી, હેમક્ષીરી. મં. હરજીવેલ, શિરદોડી, હરજીવેડી. કાં. લોણહાલે.

એમાં ગિંગરોટી, ગાડાડી અને ખરખોડી, એની ત્રણ જાતો પ્રસિદ્ધ છે; આ વેલાનો પુષ્કળ

* આ ત્રણ સિવાય એક કડવી ‘ખરખોડી’ નામની એથી જાતનું પણ મં. પદ્મજીવે પોતાના નિર્ધકમાં વર્ણન આપેલું છે. તેઓ આ ચાર જાતનું પોતાના નિર્ધકમાં આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે: (૧) શિંગરોટી, સડિયાનો વેલો: (સં. જવંતી મં. લઘુ હરજીવે-ડાડી. શિં. લઘુ જવંતી, બં. જવંતી, જવંતી, ૦ કિરિય દોડી. તાં. તેં વિત્રિલિલેડિકાથિ. લાં. પેન્દરોપિસ માઈકોફિલ.) આનાં પાંદડાં આનળ જેવા હોઈ જાડાં હોય છે. એ પાંદડાં તણવથી તેના તેવા જ કુકડા થાય છે. એની ઉત્પત્તિ આગ ડાંચિયામાં થાય છે. (૨) રાડાડી, વાહંટી:—(સં. જાદવજીવલિકા મં. ચેર હરજીવેલ-દોડી. શિં. બડી-જવંતી. બં. કાડજવંતી. ૦ કિરિલિલે. હેપ્ડેનિયા રેડીકયુલેટા.) આની શિંગ ૩-૩૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. શિંગમાંથી પીળું દૂધ નીકળે છે. એની કાચી શિંગે, કેમળ ચાખાએ. અને ફૂલનું શોક થાય છે; એનાં પાંદડાં દીંડાં પાસે ખાંચાવાળાં હોઈ લાંબાં હોય છે. એનાં પાંદડાંના દીંડામાંથી દૂધ નીકળે છે, એના દાંડા હાથની આંગળી જેવા જાડા હોઈ બે પારવાળા હોય છે. આ સર્વ જ મળે છે. (૩) મોટી ડાડી, આ. ૨૮

વિસ્તાર હોય છે. શિરકસિયાનાં પાંદડાં રતાળુના વેલા જેવાં હોય છે. એને જે ફળા (સડિયા) આવે છે, તેમાંથી રેશમના જેવું પુષ્કળ રૂ નીકળે છે. શિરકસિયાની લાજી થાય છે, શિંગેરી અને રાડાડી (વાછંટી)—શીતળ, સ્વાદુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, રસાયન, બળકર, ચતુષ્પ, માદક, લઘુ, ધાતુવર્ધક, જ્યેષ્ઠ, કકર તથા પારદખંધક છે; અને વાયુ, જ્વર, દાહ, ત્રિદોષ, નેવરોગ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ તથા ભૂતખાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફળા—મધુર, ધાતુવર્ધક અને ગુરુ છે. ખરખોડી—નેત્રાને હિતાવદ, મધુર, બળકર, પુષ્ટિકર તથા શીતળ છે; અને વાયુ, પિત્ત, દાહ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ધાતુપુષ્ટિ માટે:—શિરકસિયાનાં પાંદડાં વાટી દૂધમાં પાવાં. (૨) ચોનિકંદ ઉપર:—શિરકસિયાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

પદર, શિરદોડી (ખરજુર)—સં અર્કપુષ્પી, કુટુંબિની. મં શિરદોડી, પહારકુટુંબી. કા શિરવલ્લી, મોટી કાવળી, વાકાડી, દેવભોવરી. હિં દધીચાર, અંધાલુલી. કં મરિજેવણીગેયભેદ. લાં હોલેસ્તેમ્નિયા બીડીઆર્થ.

શિરદોડીને 'મોટી કાવળી' પણ કહે છે. શિરદોડીના વેલા હોય છે. વેલની ઝાલ જાણુ-હિયા રંગની હોય છે. વેલા ગળાના વેલા પ્રમાણે મોટા અને જડા હોય છે. એનાં પાંદડાં પીપરનાં પાંદડાં જેવાં પણ તેથી જડાં હોય છે. એનાં પાંદડાં તોડવાથી વેલમાંથી દૂધ નીકળે છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એ વેલીને ખરજી જેવાં ઝણીદાર ભેડકળ (ડોડી) આવે છે. એ ફળમાંથી રસ જેવું રૂ (વાળ) બેડે છે; તેને બાળદો ડોસી કહે છે. કુમળાં ફળનું શાક થાય છે. શિરદોડીની ડાંડીમાં રેશમ જેવું સૂતર (રેસા) હોય છે. એ સૂતર વસ્ત્ર વણવા જેવું હોય છે. એની છળાઓ ખાવાથી મીઠી લાગે છે. શિરદોડીની અંદરનું રૂ કંકુ છે. એની એક બીજી જાત છે, તેનાં ફળ એના કરતાં ચોપટ મોટાં હોય છે અને વેલાનો વિસ્તાર પણ ઘણો હોય છે. શિરદોડીને કૌંકલ્યમાં 'વાંકાડી' કહે છે. શિરદોડી—શીતળ, કઠવી, તીખી, પિત્તલ, રુક્ષ, ખારી તથા રુચિકર છે; અને કફ, વાયુ, પ્રણ, શીતજ્વર, ભૂતખાધા, મહાપીડા, મેહ, કૃમિ, ક્રોધ તથા ત્વચ્છેદનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) લાષોષિયાં ઉપર:—શિરદોડીનાં પાનનો રસ કાઢી ચોપડવો એટલે સારું થાય છે. (૨) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:—શિરદોડીનાં મૂળ મધમાં ઘસી પાવાં. (૩) નાના બાળકની ઉધરસ ઉપર:—શિરદોડીનાં મૂળ ઘસી મધમાં ચટાડવાં. (૪) વીંછીના વિષ ઉપર:—શિરદોડીનાં મૂળ ઘસી, લેપ કરવો અને થોડાં મૂળ ઘસીને પાવાં. (૫) ખસ ઉપર:—શિરદોડીનાં મૂળનો કાઠો પાવો અને દૂધ ખસ ઉપર ચોપડવું; અથવા શિરદોડીનાં પાંદડાંનો રસ અર્ધો, તોલો ગાયનાં દૂધમાં પાવો.

ખરખોડી, મોટી ખરખોડી:—સં હેમજવંતિકા. મં સોન (ચિંવળી), હરજુલ. હિં પીલી (સુનહરી) જવંતી. ખં સ્વલ્પજવંતી. કં હોવજુહાલે. લાં ડેળિયા, વોલુબિલિસ. એનાં ફળમાંથી પીણું દૂધ નીકળે છે. દી ટટાને એક જ ફળ આવે છે. (૪) કઠવી ખરખોડી:—સં વિષમુષ્ટિ મં ભુષ્ટદોડી, વિષદોડી, કઠવી હરજુહોડી. હિં વિષદોડી, કરૂઆ. કં કડસિંગે. લેં ટાઈસિફેરા ફેસિકુલોટા. કઠવી ખરખોડીનાં ફળ મૂડી વગેરે હોય એવા આકારનાં હોય છે અને એ કડવાશવાળાં હોય છે એથી એને વિષમુષ્ટિ એ નામ મળે છે. કઠવી ખરખોડીના વેલા ગામડાંઓમાં કાળી જમીનમાં થાય છે. એ વેલી જમીન ઉપર પથરાયેલ હોય છે અને એને વિસ્તાર ઘણો હોતો નથી. કઠવી ખરખોડીના વેલામાં પાંદડાં ખાવડીનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. આ વેલાને એક દી ટટાને બખ્ખે એમ બોડાયેલાં ફળ આવે છે. એ ફળ આકડાના ફળ જેવડાં મોટાં હોઈ ગોળ હોય છે. એ ફળને ટાંચા કરવાથી અંદરથી પીણું દૂધ નીકળે છે.

અમને એક માણસે પણ એની ચાર જાતોનું આ પ્રમાણે વર્ણન આપેલું છે. તે કહે છે કે એકનાં પાંદડાં આકડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એથી એને આકડિયા શિરકસિયે, ખીજને બાલા જેવાં લાંબાં પાંદડાં હોવાથી ભાલહિયા શિરકસિયે, ત્રીજને પાંદડાં ગોળ સુવર જેવાં હોવાથી પાનેલિયા શિરકસિયે અને ચોથાનાં પાંદડાં મીઠાં બળા જેવાં હોય છે, એને શિરકસિયે જ કહીએ છીએ આ ચોથી જાતના શિરકસિયાનાં કુમળાં ફળોને લોડા ખાય છે, તેને સડિયા કહે છે. એનો આકાર સડા (ચોપટ) જેવો અને રંગ પાણીલો. ચોપડિયા હોય છે. નેત્રાભિષ્વદ (આંખ આપવી)માં ડોડી (રાડાડી લેપ્ટેડિયા)ના મૂળનું સફેદ ચૂર્ણ આંખમાં અંજલ્ય છે. મધુમેહના રોગીને મૂળનું ચૂર્ણ દૂધની સાથે અપાય છે તથા વીંછીરાવમાં મૂળ શીમળાના મૂળની સાથે અપાય છે.

(૬) પથરી ઉપર :—શિરદોડી ગાયના દૂધમાં વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવાથી તે પોતાના સામર્થ્ય વડે દાહ્યુકા અશ્મરીનું વિદારણ કરી નાશ કરે છે. (૭) સર્વવિપ ઉપર :—શિરદોડીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં અગર પાંદડાંનો રસ પાવો અને દંશ ઉપર પણ લેખ કરવો. (૮) છીંકા આવવાને તથા સળેખમ ઉપર :—શિરદોડીનાં પાંદડાં હાથમાં મસળી સૂંઘવાં એટલે છીંકા આવશે. (૯) નાના બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર :—શિરદોડીના કકડા કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી મહિનામાં ત્રણ વાર તે પાણી વડે બાળકને નવરાવવું અને તાળવા ઉપર તેલ ચોપડવું એટલે એ આગળ દૂર થાય છે. કોકાંચુંમાં આવી રીતે કરવાનો ઘણો જ રિવાજ છે. આ ઔષધથી જલદી રુચી આવે છે. દરેક મહિનામાં ત્રણ વાર એ પાણીથી નવરાવવાથી તાળવું પડવાનો ભય રહેતો નથી. (૧૦) કરમ ઉપર :—શિરદોડીનાં પાંદડાં લઈ ગરમ કરી પેટ ઉપર બાંધી બે પહોર સુધી રાખવાં, એ પ્રમાણે બેત્રણ વાર કરવું એટલે કૃમિ પડશે. (૧૧) આંખોમાં બળતરા બળતી હોય તે ઉપર :—શિરદોડીનાં પાંદડાંનો રસ તાળવા ઉપર ચોપડવો અને ધાવડીના પાંદડાંનો રસ વજ્રગાળ કરી તેની પડી આંખો ઉપર મૂકવી. (૧૨) રક્તજ અને પિત્તજ શિરદોરોગ ઉપર :—રોગ શિરદોડીનાં પાંદડાંને રસ માથે યોગતા જવો. (૧૩) ભૂતબળ ઉપર :—શિરદોડીનાં મૂળ કાનમાં રાખવાં.

૫૬૩. સીસમ—સં શિંશપા. મં હિં સિસવ-મ. બં શિથુ. કં કરીયઈબ્બડી, ખીટી-મારા. તાં તુક્ક. મલાં વિદી. તેં છદ્દેરયુદ્. ગ્રાં ખીટિરુદ્. અં સાસમ. ઇં બ્લેકબુડ ટ્રી, સીસવ ટ્રી. લાં કાલ્મર્ગિયા લેટીફોલિયા.

આ જાડ મોટું થાય છે. સહ્યાદિ પર્વત ઉપર અને મલબાર પ્રાંતમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. સીસમ ચાળીસ-પચાસ વર્ષનું થયા સિવાય તેનું લાકડું મજબૂત થતું નથી. એ લાકડું મોંઘું હોવાને લીધે ઘર બાંધવાના કામમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ લાકડાનો રંગ કાળો હોય છે. એ ઉપર કોતરકામ ભેદે એ તેલું કરાય છે. એને કોડા લાગતા નથી. એ લાકડું સારું જૂતું હોય તો તેનાં પાટિયાં લોખંડ જેવાં મજબૂત નીકળે છે. એ લાકડાની પેટીઓ, કપાટ પલંગ, હીચોળા-ખાટ, ખુરસીઓ એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે. ઘોળો સીસમ—કડવો, શીત, વર્ણુકર, બળકર તથા રચિકર છે અને પિત્ત, દાહ, સોજા તથા વિસ્પર્શનો નાશ કરે છે. કપિલ સીસમ—કડવો, શીતલીય, વર્ણુકર, બળકર, ઉષ્ણ તથા રચિકર છે, અને શ્રમ, વાયુ, પિત્ત, બ્લર, જીલડી, સોજા, હેડકા, વિસ્પર્શ તથા દાહનો નાશ કરે છે. કાળો સીસમ—અમિદીપક, કડવો, તીખો, ઉષ્ણ તથા તૂરો છે; અને કફ, વાયુ, શોષ, અતિસાર, સર્વ પ્રકારના દાહ, મેદ, કૃમિ, બસ્તી-રોગ, જીલડી, ગર્લદામ, ત્રિદોષ, મેહ, પીનસ, જણ, રક્તદોષ તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રમેહ ઉપર :—સીસમનાં પાંદડાંનો રસ ચાર પેસાભાર કાઢી જરાની બૂટી નાખી પાવો. (૨) વસાપ્રમેહ ઉપર :—કાળા સીસમની જાલનો કાઢો પાવો.

૫૬૪. શિળીદ—એને ગરાડીમાં ‘શિંદાળા’ પણ કહે છે. એ જાડ કચોરા જેવું જ થાય છે. કચોરાને ફલ આવતાં નથી; પરંતુ એને રાતાં મિશ્રવર્ણનાં સુવાસિત ફલ આવે છે. એ ફલ પૂખ્તના કામમાં લે છે. ફલનો પાક આવણ માસમાં આવે છે. એના કંદ કચોરા કરતાં વધારે ઉષ્ણ છે. એ સ્વાદે તીખો છે. ઉપયોગ—(૧) ઉત્તરસ ઉપર :—શિળીદના કંદાનો કાઢો અગર ચૂર્ણ મધ નાખી પાવું. (૨) કમળી ઉપર :—શિળીદના કંદા પાણીમાં વાટી પાવો. (૩) તાવ ઉપર :—શિળીદના કંદાનો રસ અગર કાટો મધ નાખી પાવો. (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્રવિકાર ઉપર :—શિળીદના કંદા ઘીમાં ઘસી તેનું ૪-૫ દિવસ અંજન કરવું; એટલે રૂપું, ખૂર, વડસ (માંસ વધતું), કાઝી ઉપર ગોદડી જેવી ચામડી આવવી) વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. એ અંજન ઘણું તીક્ષ્ણ છે.

૫૬૫. સીતાદળ—સં સિતાફલ. મં ચિતાદળ. હિં સરીશ, સીતાદળ. બં આતા, આય. તેં સિતાદળ. ફાં કાળ. અં ઇં સ્થુગર એપલ. લાં એનોના સ્કેમોસા

એ જાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. એ સુમારે બે માથેડાં જિંમાં વધે છે. એનાં પાંદડાં અરોક- (આસોપાલવ) નાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એને વાળ્યા પછી ચાર-પાંચ વર્ષે ફળ આવવા લાગે

છે. એ ફળ મધુર અને કડાં છે. એની અંદરનાં બિયાં કાળા રંગનાં હોય છે, સીતાફળ પાકવાનો વખત આસો અને કાર્તિક મહિનામાં હોય છે. એ ફળ ઘણાં કડાં હોય છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, એનું મૂળ નામ 'શીતાફળ' હોવું જોઈએ. પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઈ સીતાફળ નામ પશ્યું હોવું જોઈએ. સીતાફળ—મધુર, શીતળ, હલ્દી, બલકર, સ્વાદુ, કઠ્ઠર, વાતલ તથા પીષ્ટિક છે અને પિત્તશામક છે. ઉપયોગ—(૧) માથામાંની જૂ અને લીંબો મારવા માટે:—સીતાફળનાં બિયાં બારીક વાટી માથે ચોપડવાં; અને બિંધતી વેળાએ તે ઉપર ઘટ કપડું બાંધવું. એમ કરવાથી ચોટલામાંની સર્વ જૂ અને લીંબો મરે છે; પરંતુ તે પાણી આંખમાં જવા દેવું નહિ; કારણ કે તેથી કરી આંખો ઘણી ખરાબ થાય છે. (૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:—સીતાફળનાં મૂળ પસી પાવાં; એટલે બધ થયેલો પેશાબ છૂટશે. (૩) દાહશમન થવા માટે:—પાકેલાં સીતાફળ ભાંગી આકળમાં મૂકવાં અને બીજો દિવસે સવારે ખાવાં.

૫૬૬. શેતૂર—સં ૦ પૂર્વ, તૂત. મં તૂત. હિં ૦ સહતૂત તૂત. બં ૦ તૂત-દ, પલાસપિપ્પલ. કાં ૦ તૂતીચી કળે. તેં ૦ કમ્પલિયે. તા. મશુકદઈ ચેડિ. કાં ૦ ચાહતૂત, તૂતતુર્થ, તૂતશીરિ. અં ૦ તૂત, તૂતહામીજ, તૂતશિરિ. લાં ૦ મેરસ ઈન્ડકા. ઇં ૦ મલબેરિજ.

આ આડ ચીન દેશમાં ઘણું થાય છે. એ આડની વાવણી આ દેશમાં કાઈ કાઈ ઠેકાણે થાય છે. શેતૂરનાં આ ઘણાં જ મોટાં વધે છે. એમાં કાળી, ધોળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે; કાળી અને રાતી શેતૂરને ચોમાસામાં ફળ આવે છે. શેતૂરનાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ ફળ રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે. કાળી અને ધોળી એ બે જાતનાં શેતૂરના આડ દેશમના કીડાઓના જીવનને અર્થે ઉપયોગનાં છે. તે કીડા એના પાંદડાં આઈ રેશમ ઉત્પન્ન કરે છે. ચીન દેશમાં રેશમ ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે. મરાઠીમાં આ આડને કેટલાક લોકો 'સેતૂત' પણ કહે છે.* પાકાં શેતૂર—ગુરુ, સ્વાદુ, શીતળ તથા માઠક છે; અને પિત્ત, વાયુ તથા રક્તરોગનો નાશ કરે છે. કૂણાં શેતૂર—ગુરુ, સારક, ખાટા તથા ઉષ્ણ છે અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે.

૫૬૭. શેમટ—આ આડ ઘણું જ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં આંખનાં પાંદડાં જેવાં લાંબા હોય છે. એને આમલીના કચ્ચા કરતાં નાનાં અને ચપટાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપયોગ—અતિસાર ઉપર:—શેમટનાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં.

૫૬૮. શેરણી—સં ૦ હપુષા, મં ૦ શેરણી, અભિ. હિં ૦ હાઉબેર. બં ૦ હઉષા. કં ૦ હીરેહામે. લાં ૦ હોમોનોઈઆને રીફાસિયા, હોમોનોઈઆ રિપેરિયા.

એ આડ નદી કિના વહેણાના કિનારા પર થાય છે. એ મુમારે કમરપૂર બિયાં વધે છે. શેરણીના તોરા કાંઈક ઝુરના આડ જેવા હોય છે. આ આડના લાકડાને રંગ કાળો તથા રાતો હોય છે. શેરણીના બેટા મુશોલિત દેખાય છે. મોટાં પાંદડાંની એક શેરણીની જાત કાંકળમાં થાય છે. તેનાં પાંદડાં આના કરતાં મોટાં હોય છે. તેને મોટી શેરણી કહે છે. શેરણીની લાકડી લીલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે. તેને કાઈ કાઈ હાથમાં રાખવા લે છે. શેરણી—કઠ્ઠી, તીખી, હળુ, ગુરુ, દીપ્ત

* શેતૂરનાં પાન અંદરનાં પાનના જેવાં ત્રણત્રણ કાંચરીવાળાં તથા લીમડાનાં પાનની માફક ચારે તરફ કરવતીના આરા જેવાં ચિહ્નવાળાં હોય છે. શેતૂરનાં ફળ સિંગોના જેવાં લાંબાં હોય છે તથા તેમાં ખાજરાના જેવા નાના ફાણાં લાગેલા હોય છે. ફળ અત્યંત કોમળ અને રસવાળાં હોય છે.

* શેરણી (હપુષા)નું વર્ણન પદ્ધતિએ ક્યું છે. તેનું વૈદિક નામ હોમોનોઈઆ રિપેરિયા છે. પણ તે સાચી હપુષા નથી. સાચી હપુષાનાં નામ આ પ્રમાણે છે: સં ૦ હપુષા; હિં ૦ હાઉબેર, હિરાન-અપલ. યુનાની-હાઉબેર. ગ્રીકા ડેન્ડ્રો. પર્સિયન-પુમરાવ. કુપાશન-ચિચિયા. કારમીર-નૂય. જીં ૦ બુનિ-પરસ, હોયુનિસ. આનાં આડવાં હિમાલય પર અને હિરાનમાં થાય છે. આમાં બટાણા જેવાં કાળાં કિરમદ રંગનાં, મીઠાં અને સુગંધીદાર ફળ આવે છે. તેનો ઉપયોગ હપુષાદરે થાય છે એમાંથી એ ગુદર નીકળે છે તેના પૂષ્પે ઉપયોગ થાય છે.

ગુણધર્મ—વાતહર, ઉત્તેજક અને મૂલ. આજા—૨૦-૧૦ રતી ફાંરપે અપાય છે.

ઉપયોગ—હપુષા દીપ્ત અને ઉત્તેજક અને મૂલ છે. આનાથી પેશાબનું પ્રમાણ બંધ જ વધી જાય છે. આ

તથા તૂરી છે; અને સંગ્રહણી, શળ, ગુલ્મ, અર્શ, પિત્ત, ઉદરરોગ, કફ, આમ, અગ્નિમાંદ, કૃમિ, પ્રદર, મલાવજ્વલ તથા શૈત્યનો નાશ કરે છે. લઘુ શેરણી—(સં સ્વલ્પલા) મૂનકુચ્છ, પ્લીહા, વિષ તથા કફની નાશક છે. બાણીના ગુણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે. ઉપયોગ—(૧) શૂળયુક્ત પ્રદર ઉપર—શેરણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં નાખી પાવું. (૨) બદ્ધગુદોદર ઉપર—મોટી શેરણી, અજમો, છરુ અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરવું. (૩) પ્રમેહ ઉપર—શેરણીનાં પાન લાવી દર-રોજ ૧ લોભી રસ કાઢી તેમાં પેસાણાર છરુ અને સાકર નાખી તે પાવે.

પદ્મ. શેલડી (શેરડી)—સં ધનુ. મં ઉસ હિં ૦ ગાંડા, પોંડા, ધંપ, ઉષ. જાં ૦ આક, કુશિર. કં ૦ કંબુ. તૈં ૦ ચિરકુ. તાં ૦ કરંબુ. મલાં ૦ કરીંબુ. ફાં ૦ નેશકર. અં ૦ કમ્બુશકર. ઈં ૦ સ્યુગર ઈર્ષન. લાં ૦ સેડરમ્ ઓફિસિનેરમ્

શેલડી હિંદુસ્તાનમાં ધણું કરીને સર્વે દેશોમાં પાકે છે. શેલડી જંગમપ્રસિદ્ધ છે. એ પાંચ-છ હાથ ઊંચી થાય છે. શેલડીમાં ધોળી, રાતી, કાળી, બૂખરી વગેરે અનેક જાતો છે. રાતી શેલડીનો રસ ધણે જ મીઠો હોય છે. શેલડીના રસમાંથી સાકર, ખાંડ, ગોળ, કાકળ (ગોળનો પ્રવાહી રસ-શીરો) એવા અનેક પદાર્થો કરે છે. સાકરનાં અને ગોળનાં નાના પ્રકારનાં પકવાનો બને છે. શેલડીનો દોષ મધુર ભાગ અર્થ જાતો નથી. મૂળના કંકડા દોરોને ખાના માટે ઉપયોગમાં આવે છે. રસ કાઢી લીધા પછીના શેલડીના સાંકા બાળવા કે દોરોને ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. શેલડી સમશીતોષ્ણ છે. આગ્રી માણસને શેલડીના કંકડા કરી ખાવા આવે છે અને અશક્તને પણ આવે છે. શેલડીનો રસ કંડા છે; મધુરે રસનો ગોળ થાય છે, તે ઉષ્ણ (ગરમ) છે. ખાંડ અને સાકર સમધાત છે. શેલડીમાં વગડાઉ શેલડી કરીને એક જાત છે. એ જાતની શેલડી ફક્ત આંધ્રપ્રદેશના ઉપયોગમાં આવે છે. સાંધારણ્ય શેલડી—પાક વખતે અને રસ વખતે મધુર, ખાંધા પછી વાતકર, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, મૂનલ, શીત, વૃષ્ય તથા બલકર છે; અને કફ, પુષ્ટિ, કૃમિ, તૃપ્તિ, આનંદ અને કાંતિને કરનારી હોઈ સારક છે; તથા વાયુ, રક્તવિકાર અને પિત્તનો નાશ કરે છે. શેલડીનાં મૂળિયાં—અતિ મધુર, મધ્યે સાધારણ્ય મધુર, ટાંચે અને સાંધામાં ઓછી મધુર અને ખારી છે. સફેદ શેલડી—કાંચુ, જડ, આંત્રીપક તથા રચિકર છે; અને કફ, મૂત્ર, આમ, પ્રમેહ, મેદ તથા બળને વધારનારી, પાક વખતે કિંચિત્ ઉષ્ણ, પાક તથા રસ વખતે મધુર, અતિ શીતલ, મૌલિક, સ્નિગ્ધ, સારક તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. ચિત્રવર્ણ શેલડી—અતિ મધુર, શીત, કફકારક, રક્ષ તથા રસ વખતે તમિકારક છે; અને પિત્ત, દાહ તથા અગ્નિ દૂર કરે છે. રસાળ શેલડી—મધુર, શીતલ, રચિકર તથા વૃષ્ય છે; અને તેજ તથા બળને વધારનારી હોઈ પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરનારી છે. કાળી શેલડી—પાક વખતે મધુર, મીઠી, ત્રિપ, લીખી, રસયુક્ત, ધાતુવર્ધક, બલકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. દાંતથી છાલો ખાંધેલી શેલડી—સ્નિગ્ધ, રચિકર, વૃષ્ય, શીતળ, અવિદ્યારી, કિંચિત્ કફકર, ત્રિપ, ઈર્ષપ્રદ, મૂત્રશુદ્ધિકારક, કાંતિકર, બલકર, ધાતુવર્ધક તથા તમિકર છે; અને રક્તદોષ. રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનારી છે; તેજ જ એનો પ્રભાવ ખાંડ જેવો છે; કુમળી શેલડી—કફ, મેદ અને મેદને કરે છે. જૂની શેલડી—મીઠી તથા કિંચિત્ તીક્ષ્ણ છે; અને વાયુ તથા પિત્તને દૂર કરે છે. ઘણી જૂની શેલડી—બલકર તથા ચીર્ણવર્ધક છે; અને રક્ત-

પરિણામ મત્તલ મૂત્રપિંડ પર ક્રિયા થવાથી થાય છે. ચક્રદંદર, જ્યોદર, હૃદયોદર વગેરે રોગોમાં પ્રયોજક ઔષધની સાથે આ વપરાય છે. વૃકોદરમાં પણ આનો ઉપયોગ થાય છે, પણ મૂત્રપિંડમાં સેવે આઓ દોષ તો અપાય નહિ. ન્દના પરમા અને એતમદરમા એનાથી લાભ થાય છે.

આ જાડનાં લાકડાંની પરસેવો આવે છે, જેથી આમકમ અને સપ્તઝરસને બદલે વપરાય છે. ગુજરાતના કેટલાક દેશોએ ઈશ્વરીને હપુષા માની છે. તેનું લેટિન નામ ફલ્પુગિયા ક્યુકોપાઉરસ છે. કેટલાકએ પ્રાસ (ટેમેરિસ ગેલિયા)ને હપુષા માની છે, પણ તે એમાંથી કોઈમાં પણ હપુષાના ગુણ જણાતા નથી.

પિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. શેલડીનો વિશેષ ગુણ—જમ્યા પહેલાં ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે, જમ્યા પછી ખાવાથી વાહુને દાપાવે છે અને જમવામાં ખાધાથી જાડ ઉત્પન્ન કરે છે. શેલડીનો રસ (ચરખામાં નીકળેલો)—ગુરુ, ગદસ્તંભક, ખાટો, સ્વાદુ તથા ખારો હોઈ દાહનાશક છે. (તાના યંત્રમાં નીકળેલો) રસ—પિત્ત શ્રમ, વાયુ અને કફને દૂર કરે છે. પકાવેલો રસ—ગુરુ, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ તથા કિંચિત્ પિત્તકર છે અને કફ, વાયુ શુદ્ધ તથા આનાહવાયુનો નાશ કરનાર છે. તે જો ઘણે પાકેલો હોય તો પિત્ત, રક્તદોષ અને શોષને ઉત્પન્ન કરે છે. શેલડીનો વાસી રસ—કફ, વાયુ, શૈત્ય અને જાડ કરે છે. નવો ગોળ—મધુર, ખારો, ગુરુ તથા ગરમ છે; અને રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર તથા રક્તદોષને અહિતકારક, વૃધ્ધ, સ્નિગ્ધ, મૂત્રશોધન તથા સારક છે; અને મેદ, કૃમિ, માંસ, મજ્જા, લોહી અને શુક્ર ઉત્પન્ન કરનાર, અમિદ્રીપક, ભેદક તથા વાત, કફ અને શ્વાસનો નાશ કરે છે. ધૌત ગોળ—કિંચિત્ કફકર, રક્તને હિતાવહ, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા મળમૂત્રને યથામાર્ગે મોહલનારો અને વાતગ્ર છે. એક વરસનો જૂનો ગોળ—રુચિકર, અમિદ્રીપક, પથ્ય, મલમૂત્રશોધક, અતિ સ્વાદુ, હૃદય, પૌષ્ટિક, રસાયન, સ્નિગ્ધ, લઘુ તથા વૃધ્ધ છે; અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, સંતાપ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા શ્રમનાશક હોઈ સંયોગથી જ્વરહારક છે. ત્રણ વરસનો જૂનો ગોળ—લઘુ અને સર્વદોષકર છે, આ અરિષ્ટાદિકમાં મેળવવાને પ્રશસ્ત છે. હોઈ કહે છે કે, ત્રણ યા ચાર વરસનો ગોળ ઉપયોગમાં લેવા જેવો નથી. પશુ પાંચ-પાંચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કેટલાંક ઔષધોમાં કરવા વિષે લખેલું તથા અનુભવેલું જણાય છે; માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અમે કહેવા માગતા નથી. એટલું ખરું કે તેના ગુણમાં ફેરફાર થાય છે ખરો. નવો તથા જૂનો ગોળ આદા સાથે ખાવાથી કફનાશક, હરીતકી સાથે પિત્તનાશક અને સૂકે સાથે વાતનાશક છે. ખાંડ—મધુર, શીતળ, બલકર, વૃધ્ધ, સારક, કફકર, તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ક્ષય, ઉધરસ, દમ, વિપદોષ, મદ, મોહ, મૂર્છા, તથા, ઊલટી, રક્તદોષ, પિત્ત અતિસાર, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, બ્રાંતિ, બળતરા તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. એ વધારે ધાયેલી હોય તો તે વધારે ગુણ કરે છે. ખડીસાકર—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, હૃદય, મુખપ્રિય, આંખને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃધ્ધ, બલકર, સારક, ઇન્દ્રિયોને ધમિ આપનારી તથા લઘુ છે અને તૃષ્ણા, મોહ, મૂર્છા, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ, પિત્ત, કફ, શોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કમળા ઉપર :—શેલડી સવારમાં ખાવી અથવા રાતે છાપરા ઉપર રાખી સવારે તે ખાવી. (૨) મધુરા ઉપર :—જમ્યા શેલડી રોગીને ખાવા આપવી કિંવા શેલડીનો રસ આપવો. (૩) દાહયુક્ત મૂત્રકૃમ્મ ઉપર :—ગરમ કરેલા દૂધમાં સમભાગે સાકર નાખી ઘી સાથે આપવું. (૪) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર :—દૂધમાં ગોળ નાખી કિંચિત્ ગરમ કરી આપવું. (૫) હિંદી ઉપર :—શેલડીનો રસ પાવો. (૬) સૂર્યવર્ત શિશિરોગ (એટલે સૂર્યોદયથી મસ્તક દુખવા માંડી જેમ સૂર્ય ચડે તેમ અધિક થઈ સૂર્યાસ્ત સમયે કમી થાય તે) ઉપર :—ગોળ એક તોલો અને ઘી અર્ધો તોલો એકત્ર કરી ખતારમાં આપવું; અને કપાળે કાળા તલ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ

× વીમ વીસ વરસ સુધીના જૂનો ગોળ વપરાતો અમારા જોવામાં આવ્યો છે. ગોળ જેમ જેમ જૂનો થાય તેમ તેમ વધારે ઠંડો (શીતળ) થતો જાય છે; માટે જૂનો ગોળ અને જૂની બાજરી કસુવાવડ થયેલ રોગોને ખાવા આપે છે. કહેવત પણ ચાલે છે કે, ‘કસુવાવડ થાય ત્યારે જૂની બાજરી ને જૂનો ગોળ શોધાય.’ ગોળ પાણીમાં પલાળી કપડાથી બાંધે છે. જેમ જેમ વધારે વખત ગાળવામાં આવે, તેમ તેમ તે વધારે ઠંડો જણાય છે; પણ તે કસુવાવડી થીને અષાતો નથી. સાકર ઠેરી ચાવી ખાવાથી ગરમ અને પાણી કરી પીવાથી ઠંડી છે. સુદૃઢચંદ્રિનામાં લખે છે કે, ગોળ જૂનો થાય તેમ અધિક ગુણવર્ધો અને પથ્ય બને છે. જૂનો ગોળ પ્રસન્નતા ઉપજવનાર, વાયુનાશક, પિત્તનાશક, મધુર અને શરીરશુદ્ધિ કરનાર છે.

નવા મત પ્રમાણે સાકર હિતેજ, કાસહર, મૂત્રવ, પાચન, શાંતિદમ, શ્રમહર, ત્રાહુરોગ, કંઠ્ય અને સ્થાને રોહવાવાળો છે. પાણીમાં મેળવીને પીવાથી જો પેશાબ સાદુ આવી જાય તો અંદરની ગરમી શાંત થઈ જાય છે. સાકર ચાવીને ખાય તો દોહાઈને ગરમી વધી જાય છે. સાકરના દુકાને અંધારામાં તોડવાથી આસમાની રંજની વીજળી નીકળતી જણાય છે

૩ દિવસ કરવો. (૭) ધાતુ જતી હોય તે ઉપર:—ખડીસાકર ૭ તોલા અને કુલાવેલો ટંકણુખાર ૭ માસા એકબ કરી તે ચૂર્ણ રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. પથ્થ પાળવું. (૮) કાચ અથવા કાંટો વાગ્યો હોય તે ઉપર:—ગોળ ગરમ કરી વાગ્યું હોય ત્યાં લગાડવું. (૯) કાનખનૂરો કરડે તે ઉપર:—ગોળ બાળી ઉપર લગાડવો. (૧૦) નળને માટે:—નેસનું ધારોણુ દૂધ ગળ્યું થાય એટલો ગોળ નાખી ભિભાં ભિભાં પીવું અને પહોર સુધી બેસવું નહિ. (૧૧) મૂનકૃન્ધ્ર માટે:—દડીમાં સાકર નાખી આપવું. (૧૨) હેડકી ઉપર:—ગોળના પાણીમાં ચૂકે ઘસી નાકમાં થોડે થોડે સૂંધની અને પછી ચૂર્ણ જવું. વધારે બળતરા થાય તો દૂધમાં રક્તચંદન (રતાંદળી) ઘસી તેમાં કિચિત્ મીઠું નાખી નાકે સૂંધવું. (૧૩) તુષા ઉપર:—પાણીમાં સાકર નાખી પાવી. (૧૪) ધુમોડાથી આંખોને વિકાર થાય તે ઉપર:—ગોળ કિંવા સાકર આંખોમાં આંજવાથી પાણી ગળી જઈ આંખો સારી થાય છે. (૧૫) રેત્ર બંધ થવા માટે:—સાકર પાણીમાં આંગળી પાવી. (૧૬) લૂંટીના દરદ ઉપર:—કળાં ગોળનો લેપ કરવો. +

૫૭૦. શેવતી ગુલાબ (ગુલદાવતી)—સં૦ ભદ્રતરુણી, તરણી. બં. શેઉતી ગોલાપ. મં૦ કાંટે-ગુલાબ-શેવતી. હિં૦ શેવતી-ગુલાબ. કં૦ ચેંગડે, મુઘ શેવતીગે. લાં૦ રોઝી આલા.

એને 'ધાળી શેવતી' 'ગુલાબ શેવતી' અને 'શેવતી ગુલાબ' પણ કહે છે. એના છોકડને ગુલાબ પ્રમાણે કાંટા ઢોઈ એનાં પાંદડાં પણ ગુલાબનાં પાંદડાં પ્રમાણે જ કાતરાદાર હોય છે. એને રાખોડીના રંગ જેવાં ધોળા રંગનાં સફેદ ફૂલ આવે છે. આ છોકડ બગીચામાં વાવે છે. કાંટે શેવતીને પાક તથા ગુલકંદ કરે છે. પિત્ત અને દાહશામક છે. ધોળો શેવતી ગુલાબ—સારક, શીતળ, હલ, શુક્રકર, લઘુ, તરો, સ્વાદુ, સુરસિ, ગ્રાહક, વર્ધ, તીખટ, કડવો, સ્થિકર તથા અસિદીપક છે અને ત્રિદોષ, મુખપાક, કફ, રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહનો નાશ કરે કરે છે. એનાં પુષ્પ—શીતળ તથા વર્ધકર અને વાતપિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. રાતો શેવતી ગુલાબ—રક્તવિકાર, વીંછીનું વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળા શેવતી ગુલાબ જેવા જ છે.

૫૭૧. શેવાળ (લીલ)—સં૦ શેવાલ. મં૦ શેવાળ. હિં૦ સેવાર, કાઈ. બં. પાના. કં૦ હાંબરો. તૈ૦ નામ્. કાં૦ પસમેરી, બમેરુક. અં૦ તુલબળ.

શેવાળની ઉત્પત્તિ પાણી ઉપર થાય છે. શેવાળ ધણી વધે છે એટલે તે પાણીને બગાડે છે; પરંતુ થોડી શેવાળથી પાણી બગડવાની ધાસ્તી નથી. શેવાળ એ વેલની માફક પાણી ઉપર પથરાય છે. શેવાળ—તૂરી, કડવી, મધુર, ઠંડી, સિન્ધ અને તલકી છે; તેમ જ દાહ, તૃષ્ણ, રક્તપિત્ત અને તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગૂમડાંને દાહ શાંત થઈ કૂટવા માટે:—શેવાળનો પાટો બાંધી એક એક કલાકે તે બદલતા જવું, એટલે ગૂમડાં તુરંત ફરે છે. (૨) નાકમાંથી વહેતું લોહી બંધ કરવા માટે:—નદીના પાણીમાંની શેવાળ તાળવા ઉપર બાંધવી. (૩) મૂનકૃન્ધ્ર ઉપર:—શેવાળ પેકુ ઉપર બાંધવી અથવા લુહારની લઘીમાંની ધમણ પામેની રાંપ લઈ પાણીમાં બાંધી પેકુ ઉપર બગે થર ચોપડવો.

+ સાકરને પાણીમાં મેળવી ગૂમડા પર લેપ કરવાથી જે આણુ બોજા થાય છે અને વધારે દુઃખ થવા વિના ગૂમડું ફટે છે. કેટલાક ચિકિત્સક સાકરને સાબુની સાથે મેળવીને પણ લેપ કરે છે. સાકરનું ચૂર્ણ મજા ઉપર કાંટવાથી અધિક માંસ બોજી થઈને મજા કમવા લાગે છે. દુર્ગંધવાળાં વધારે સરતાં જતાં ગૂમડાંઓ પર સાકરનું ચૂર્ણ છંટકાય છે. સાકરને આંખમાં આંજવાથી ફૂંડ કપાઈ જાય છે; તેમ જ સાકર ૧ ભાજ અને ધાણા ૩ ભાજ મેળવી સોળમણ પાણીમાં ઉકાળી, કમડાથી ગળી તે પાણીનાં દીપાં આંખમાં નાખવાથી આંખ આવી દેખ તેના દુખાવો દૂર થઈને આંખ સારી બની જાય છે. ત્યારે તરુમેદથી દેર-આપી આંખ આવવાનો પ્રકોષ થાય છે, ત્યારે આ દવા સાત્ર કામ કરે છે. રાતે તેલ આંજતું બેઠે એ અને સવારે દૂધથી આંખો ધોવી બેઠે એ બંન્ની શરીર હોય તેા સાકરનું ચૂર્ણ સંપવાથી લાભ થાય છે. સુગંધવાળા કમરામાં સાકર બાગવાથી વાડુ રુદ્ધ થાય છે. શરમા અને મદરના રોગમાં સાકરના પાણીથી મૂનલિકા અને ચોનિ ધોવાય છે. સાકર હૃદય દોવાથી હૃદયરોગમાં અને મૂત્રપિંડના રોગમાં રોજ ખવરાવાય છે.

૫૬૨. શ્રાવણ—સં. અશુક, આશુક. મં. શ્રાવણ, અશુક, આહિલ, શિવરોહી. હિં. આલ. બં. આય. લે. મોરિન્ડા સિદ્ધિક્ષિયા.

એ ઝાડ ઉપર ઢેલ્યાંક પાંદડાં ઘોળાં અને ઢેલ્યાંક લીલા રંગનાં હોય છે. એનાં ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોઈ તેનો રંગ રાતો અને પીળો હોય છે. ગુજરાત અને ત્રાવણકોરમાં કપડાં રંગવાના કામમાં એનો, એની છાલનો અને મૂળનો ઉપયોગ કરે છે. શ્રાવણનાં પાંદડાં સ્ત્રીઓ શ્રાવણ માસમાં મંગળાગૌરીનું પૂજન કરવાના ઉપયોગમાં લે છે. ઉપયોગ—(૧) સંધિવાત ઉપર:—શ્રાવણનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. (૨) કમળા ઉપર:—શ્રાવણનાં ૪ પેસાભાર રસમાં તેટલું જ ગાયતું દૂધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો. (૩) પાંડરોગ ઉપર:—શ્રાવણનાં મૂળ ગોમૂતમાં અથવા મધમાં જ માસા સુધી ઘસી ૨૧ દિવસ બે વાર પાવાં. (૪) પ્લીહા, કાંસવી (કાચખાની પીઠ જેવું પેટ થવું), કઠોદર વગેરે પેશના રોગો ઉપર:—શ્રાવણનાં મૂળ ગોમૂતમાં ઘસી પાવાં.*

૫૬૩. શણુ (શણુ)—સં. શણુ. મં. તાજ. હિં. સન. ગો. સોણુબે. કં. સણુકુગિડ તાં. ચણુ. મલાં. શણુ. તેં. મિલિગિચ્ચાં, જનપાનારા. ઈં. સનહેં. પ. પેન્ટ, ફલાકસ હેં. પ. રાં. જાં. લાં. કોટોલેરીઆ જન્સિયા.

શણુ કોંકણુ, દક્ષિણુ અને ગુજરાત દેશમાં ઘણું પાકે છે. એ છોડ ચાર-પાંચ હાથ સુધી જિંચા વધે છે. શણુનાં બિયાં વાળ્યા પછી તેને ચાર ઘડીમાં ફણગો ફૂટે છે. શણુની સોટીઓ કઠોવગવી તેના રેસા કાઢે છે. પછી તેનાં ગુણુપાટ, દોરડાં છત્યાદિ વસ્તુઓ અને કાગળ બનાવે છે. એ કાગળો ફના કાગળ કરતાં મજબૂત અને છે. શણુની સોટીઓની દીવાસળી બનાવે છે. શણુનાં બિયાંનું તેલ ઔષધ બનાવવામાં તથા યંત્રને ચોપડવાના કામમાં આવે છે. શણુ જિંચી પ્રતિનો આણુ કરવાના કામમાં આવે છે. ખાટલો ભરવાનું વાણુ બનાવવાના કામમાં પણ તે આવે છે. એનું ઘાસ દોરોને ખાવાના કામમાં આવે છે. શણુનાં જિંચી પ્રતિનાં વસ્ત્ર પણ બને છે. સાધારણ શણુ—ખાટું તથા તૂરું છે અને મળ, આમ, ગર્ભ તથા રક્તનો પાત કરનાર, ઊલટીકારક અને ઉખળું હોઈ કફ, વાયુ તથા અંગ્રેમોનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—પ્રદર અને રક્તોષ્ણનો નાશ કરે છે. લઘુ શણુ—તીખું, વાંતિકર અને કફ તથા પિત્તનું નાશક છે. મોટું શણુ—રસ વખતે કંકુ, તૂરું તથા ઊલટીકારક છે; અને કફ, વાત, અજીર્ણ, રક્તદોષ, તાવ, કંકરોગ, હૃદયોગ, ગુખરોગ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનું નાશક છે. શણુનાં બિયાં—શીતળ, માદક, ગુરુ તથા બીજા ગુણુ ઉપર મુજબ છે. બીજની માત્રા ૦૧ થી ૦૩ તોલો. ઉપયોગ—(૧) ઉદરરસ ઉપર:—શણુનાં બિયાંનો કાઠો કરી પાવો. (૨) બડ, ગૂમકું છત્યાદિ ઉપર:—શણુનાં બિયાં વાટી પોટીસ તયાર કરી બાંધવી એટલે તે જલદી પાકે છે. (૩) વાળો ઉપર:—શણુનાં બિયાં વાટી ગરમ કરી સહન થાય તેટલી ગરમ પોટીસ વાળો ઉપર બાંધવી.

૫૬૪. સતાપ—(સિતાપ) સં. સર્પદંધ્રા, વિપાપહા. મં. સતાપ. હિં. સિતાપ અં. હરમલ. ફાં. ઈરુપદ. ઈં. કોમનરન. લાં. ફટા એવિઓલેન્સ

સતાપના છોડ નાના હોઈ તે મણાના છોડ જેવા હોય છે. એનાં પાંદડાં પાણુ ચણાનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ દિયિત્ લાળાં હોય છે. એ પાનની દર્પટ વાસ આવે છે. એની બિયાર્ધ બે હાથ

• શ્રાવણનાં લાલ ફળ રંગ માટે વપરાય છે. ફૂલ એમાં સફેદ આવે છે. પાન—પૌષ્ટિક, ત્વરદન, વેદના-રૂપાપન, શણુરોપન, શણુરોપણુ છે. ફળ—આર્તવજનક છે. મૂળ—પૌષ્ટિક, ત્વરદન અને સ્તંભન છે.

માત્રા—મૂળ ૦૧ થી ૦૩ તોલો, પાન ૦૩ થી ૧ તોલો, પાકાં ફળ ૫ થી ૧૫ રતી.

ઉપયોગ—અનાર્તવમાં પાકાં ફળ અથવા મૂળનો ક્વાથ આપાય છે. નવા આમાતિસાર અને તાવ પર જીવાળ માટે પાનને. ક્વાથ મુગધી દ્રવ્યની સાથે આપાય છે. ચક્રત્રીયથી ઉત્પન્ન કમળા પર મૂળનો ક્વાથ નવસાગર મેળવીને આપાય છે. ચામડીના રોગોમાં પાનનો ફાંટ આપાય છે. વાતરક્તમાં સાંધાઓના દુખાવા પર પાનનો લેપ કરાય છે. ગુજરાતમાં મંગળાગૌરી અથવા ગણપતિપૂજન માટે ફૂલ આપનાં લેવાય છે, તે શ્રાવણની જ તત્વ છે. તેનું લટિન નામ મોરિન્ડા ટિંક્ટોરિયા છે. કપડાંને પીળો રંગ ચડાવવા માટે તેની છાલ અને મૂળનો ઉપયોગ કરે છે.

હોય છે એ છોડ ચોમાસામા ઉત્પલ થાય છે એ બગીચામા વાવવાથી થાય છે, એના બિયા ખસખસ કરતા બારીક અને કાળા હોય છે સત્તાપ—કડવા, ઉધણ, સારક અને વાતનાશક છે ઉપયોગ—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર—ધાણના પાણીમા સત્તાપનો રસ નાખી તે પાણી પાવુ (૨) નાનાં બાળકોને શરદી થાય છે તે ઉપર—જળના પાનમા સત્તાપના પાનનુ પડીક વાળી તે પડીક દોરે બાધી બાળકના ગળામા બાધવુ એથી બાળકની શરદી દૂર થશે (૩) બાળકોની છાતી જકડાઈ જઈ થાસ બેરથી ચાલે છે તે ઉપર—સત્તાપના પાદડા દૂધમા મેળવી તે દૂધ પાવુ (૪) બાળકોને શરદીનો વિકાર ન થવા માટે—બાળાગોળી ખવગવતી વખતે સત્તાપના નળુ પાદડા ઘસી તે ગોળી તેમા પાવી, એટલે શરદીનો વિકાર થતો નથી. (૫) બાળકોની ઉંઘરસ ઉપર—સત્તાપના પાદડા દૂધમા મેળવી તે પાવુ, અને તે પાદડા કાળા કપડામા બાળકના ગળે બાધવા, એટલે ગળે તેની ઉંઘરસ દૂર થાય છે (૬) બાળકની સગણી ઉપર—સત્તાપના પાદડાનો રસ અને બાવળીનો રસ એકત્ર કરી મધ નાખી પાવો (૭) જવર ઉપર—સત્તાપના પાદડાનો રસ શરીરે ચોળવો એટલે તાવ ભિતરી જાય છે (૮) બાળકની ઉંઘરસ ઉપર—સત્તાપના પાદડાનો રસ અને સુરખીણના પાદડાનો રસ કાઠી તેમા મધ અગર ગોળ નાખી તે પાવો તથા પાદડાનો ચોથો ભાગ કપડામા બાધી ગળે બાધવો, એથી કરી દુસ્તર ઉંઘરસ પણ જરો.

પડપ. સપ્તાહ—સત્તાપની ઉત્પત્તિ સર્વે ઉધણ અને મમરીતોષ્ણ દેશમા થાય છે એ ફળ ઘણુ ઉત્તમ હોઈ સર્વને એના પર પ્રેમ હોય છે આ દેશમા એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે નથી, પરંતુ ભેઈએ તેટલા થવાને હરકત પડતી નથી જે ફળમાનો ગર્ભ ઘટ, ત્વચા પાતળી, જે બાહ્ય ઉપર હમેશા તાપ પડે છે તેની ખીજ બાહ્યનુ અગ્ર રાતુચોળ, અગ્રમા ગર્ભ પુષ્કળ હોઈ પીળા રંગનુ અને રંગ વિપુલ હોય તે ફળ ઉત્તમ જણવુ.

પડક. સફરજન—સ ૦ પારાવત, સેવ. મ ૦ સફરજદ હિ ૦ સેવ, પાનુ સિમલા-પાલો

* ગુણધર્મ—જો ટર દેસાઈના મત અનુસાર સત્તાપ હીપન વાતદર ઉત્તેજક મિનિન સેકેચવિકાસ પ્રતિબધક સ્વેદજનન જ્ઞાનતત્ત્વને ઉત્તેજક, મૂત્રન અને આત્મવજનન છે સત્તાપ ચામડી પર નગાડવાથી અથવા રહમા આપવાથી કાલ કર છે સત્તાપના તેલથી નાડીની ગતિ તેજ થાય છે, પરંતુ હાવા ચોછો થાય છે સૂકી વનસ્પતિના કૂટથી નાડીની ગતિ ચોછી થઈ જાય છે લગભગ ૩ કલાકમા ૮૦ અથવા ૭૦ સુધી ઘળકારા થઈ જાય છે મોટી માત્રા આપવાથી નાડી અસ્થત અને છે

સત્તાપની ઉત્તેજક ક્રિયા ચામડી, જ્ઞાનતત્ત્વ રૂપા અને ગર્ભાશય પર વિશેષરૂપે થાય છે એનાથી બહુ જ ધામ છૂટ છે, વિચારશક્તિ વધે છે, મ્મરની છદ્ધિયા પર એની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા થાય છે સગભાને આપવાથી વારવાર પેશાબ આવે છે મ્મરમા હઈ થાય છે, ગર્ભાશય નીચે પિતરે છે અને રોજરોજ અપાય તે ૧૦ દિવસમા વેપુ રાત્ર યઈને ગર્ભપાત થઈ જાય છે મોટી માત્રા આપવાથી ભવટી થાય છે અતિ યકાવટ આવે છે, વિચારશક્તિ ચોછી થાય છે નજર ધ્રુવળી (મદ) બને છે, નાડી અસ્થત થઈને બહુ જ ધીન ચાલે છે, હાયપન ૬ કલાક થાય છે, આચેપ આવે છે, તાજ અને સુકાવેલી વનસ્પતિની ક્રિયામા થોડો ફરક રહે છે

માત્રા—ચૂર્ણ ૫ થી ૧૦ રતી દિવસમા ૩ વાર ધીરધીરે ૩૦ રતી સુધી માત્ર. વધારી શકાય છે સ્વરસ ૩૦ થી ૬૦ ટીપા, તેન ૧ થી ૫ ટીપા ઉપયોગ—સત્તાપ ઉત્તમ ઔષધિઓમાની એ છે સ્ત્રીઓ ને બાળકોના મેળમા વિશેષ વપરાય છે પીવાનુ પાણી નિર્દોષ થવા માટે તેમા સત્તાપ રાખે છે

તાવમા સત્તાપનો કૂટ આપવાથી પેશાબ છૂટે છે, નાડીની ગતિ ચઈ થાય છે અને રોગીને ઉત્તેજના મને છે બાળકોના પ્રભુવાતમા સત્તાપનો સ્વરસ ચોરાચન ચોરવીને અપાય છે ચક્રર પુદ્ધિમાય અને અપત ત્રકાં હિસ્તીરિયા)મા કૂટ અપાય છે અર્ધાજવાણુમા રસની માલિસા કરાય છે કાનમા ચળ ચાવતુ હોય તે રસ કાનમા નખાય છે અનાર્ભવમા માર્સિકધર્મ સાફ આવવા માટે તથા પીડિતાત્વમા પીડા મોટી થવા માટે કૂટ અપાય છે બાળકોની ઉંઘરસ, શરદી અને મોટી હનરગમા સ્વરસ અપાય છે મોટી ઉંઘરસ(દૂધિ મ કદ)મા સત્તાપના સ્વરગમા થોડી ટિંચ અને કુલાવેલી કૂટથી મેળવીને અપાય છે શરદીમા બુમાડો દેવા છે અપચન આફરા અને હનરપીડામા કૂટ અપાય છે એની સાથે સુગંધી દ્રવ્ય અપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કારમીરં ચૂત, સંત. અં. એપલ. લેં. પાઈરસ મેલસ.

આ દેશમાં એનાં બિયાં ધરિનમાંથી આવેલાં હોવાં જોઈએ. સફરજન એ ઉત્કૃષ્ટ મેવામાંનો મેવો છે. આ દેશમાં ઘણાક મોટા મોટા લેકિના બાગમાં એનાં ઝાડ છે. સફરજન એ ફળ નાની નારંગી જેવડાં હોય છે. ઉપરથી તે ચપટાં હોય છે. એના ઉપરની પાતળી છાલ છેલી નાખી એ ફળ ખાવામાં ઘણું ઉત્કૃષ્ટ છે. તે ઘણું મીઠાં લાગે છે. એનો સ્વાદ મધુર હોય છે. એના કકડા સાકરમાં ઘાલી રાખી ખાવાથી ઘણાજ સારા લાગે છે.

૫૭૭. સમુદ્રફળ—સં. સમુદ્રફલ. મં. સમુદ્રફળ. જેવરી હીવરી, સત્ફળ. હિં. હિં. જલ. બં. હિં. જલમાળ. કં. સામુદ્ર-કરકાઈ. તેં. બ્યાર-ગમેદ. મલાં. સમુદ્રપુ. લાં. બોરિંગોનિયા એક્યુટેન્ચુલા. સમુદ્રફળનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં બદામનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ તે કરતાં થોડાં નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સમુદ્રકિનારા ઉપર થાય છે. એને જે ફળ આવે છે તે આકારે બચ્છળ જેવડાં હોઈ એનો રંગ કાળો હોય છે. એ ફળ ઉપર જિલાં સરકલાં હોઈ એની છાલ પાતળી હોય છે. સમુદ્રફળ અનેક રોગ ઉપર આવે છે. સમુદ્રફળ—તીખું તથા ઉષ્ણ છે; અને ત્રિદોષ, ભૂતબાધા, દાવાનલદોષ, કફ, શ્વેત તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે. પાણીમાં ધસી ખાવાથી કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકના કંદવિકાર ઉપર—સમુદ્રફળ ઠંડા પાણીમાં ચાર કિંવા બે ચલ્સીલીસાર શક્તિ પ્રમાણે ધસી તે પાણી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાવું; તેથી કરીને તરત જિલદી થઈ કફ નીકળે છે. ઉતાર આપવો પડે તો ઘી આપવું. (૨) છૂક નીકળે તે (શૂળ) ઉપર—સમુદ્રફળ લીમડાના રસમાં ધસી ચોપડવું. (૩) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ પડે તે તથા પેટશૂળ ઉપર—સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમાં ધસી પાવું. (૪) આંખોના પડળ ઉપર—સમુદ્રફળ ગાયના ઘીમાં ધસી અંજન કરવું. (૫) કમળા ઉપર—સમુદ્રફળ ધસી અંજન કરવું અને તલના તેલના ડોળણ કરવા. (૬) આદારીશી ઉપર—સમુદ્રફળ ધસી અંજન કરવું અને તલના તેલના ડોળણ કરવા. (૭) આંખના ફૂલ ઉપર—સમુદ્રફળ તૂરિયાના રસમાં ધસી અંજન કરવું. (૮) ઉધરસ ઉપર—સમુદ્રફળ, સુંઠ તથા લીંડીપીપરવું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૯) ધંતૂરાના વિષ ઉપર—સમુદ્રફળ ગોમૂતમાં ધસી પાવું. (૧૦) સન્નિપાત ઉપર—સમુદ્રફળ પાણીમાં ધસી અંજન કરવું. (૧૧) સર્પદંશ ઉપર—સમુદ્રફળ લસણના રસમાં ધસી અંજન કરવું. (૧૨) કૃમિ ઉપર—સમુદ્રફળ પાણીમાં ધસી પાવું.

૫૭૮. સમુદ્રશીક—સં. સમુદ્રશીષ. મં. સમુદ્રશીક. લાં. આર્થલિપિયા રેપેસિઓઝા. એને સમુદ્રશીક પણ કહે છે. સમુદ્રશીકના વેલા હોય છે. એનો વિસ્તાર મોટો થાય છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોઈ તે ઉપર મોટી રેખાઓ હોય છે. પાંદડાં સાધારણ હથેળી જેવડાં મોટાં થાય છે. એનાં બિયાં વીર્યસ્તંભક છે. એનાં કુમળાં પાંદડાંનું શાક થાય છે. સમુદ્રશીક—ઘાઉક, વાતુલ, અતિ પિત્તલ અને કફર છે. ઉપયોગ—(૧) વાતવિકાર ઉપર—અળવીનાં પાંદડાંનાં પતર-વેલિયાં પ્રમાણે એનાં પતરવેલિયાં કરી ઘીમાં તળી ખાવાં. (૨) ગૂમડાં વગેરે પાકી ફૂટવા માટે—સમુદ્રશીકનાં પાંદડાં લાવી ગરમ કરી જિલટાં બાંધવાં. જિલટાં બાંધવાથી ફૂટલાં ગૂમડાં (મજુ) રચાય છે. (સલટાં બાંધવાથી ઉષ્ણતા પહેંચીને જલદી પાકી જાય છે. જિલટાં પાનમાં નીચે મખમલ જેવાં રૂંવાં હોવાથી પર તેને લાગતું નથી તેમજ વાયુ અને કીટાણુઓથી રક્ષણ થાય છે. માટે જલદી રૂઝ આવી જાય છે.)

* કમચુલસિદ્ધામાં શી નર્મદનાથ સેન લખે છે કે, સમુદ્રફળ પાણીમાં ધસી પીવાથી પેટના કીડા મરી જાય છે. પાન વાડીને સરીર પર લેપ કરવાથી ચર્મરોગનો નાશ થાય છે તથા તેનું મૂળ વાયુ અને સ્નાયુઓની દુર્બળતાનો નાશ કરે છે. સમુદ્રફળ કફન વામક, સાસ્ક અને વેદનાસ્વાપન છે. માત્રા—૧ થી ૨ રત્ન. જેવી રીતે કફરાયમાં મોંઢળ ઉતર હિંદમાં વપરાય છે તેવી જ રીતે દક્ષિણમાં સમુદ્રફળ વપરાય છે. મોંઢળ મોટા માણસને અને સમુદ્રફળ નાનાં બાળકોને આપે છે. જંનથી જીવદી અને નુવાબ થાય છે. * સમુદ્રશીકનાં પાંદડાં વડનાં મોટાં પાંદડાં જેવાં અને પાછળની બાજુએ સફેદ રંગાદીવાળાં હોય છે. એનાં પાંદડાં વડનાં પાંદડાં જેવાં કઠોર ન હોતાં નરમ હોય છે. જંગાળમાં સમુદ્રશીકનાં મૂળને

પડદ, સમેરવે—સં શાલિપણી. મં સાલવણ, સનગાંજ, ભુષેશ્વરા, કાં ૦ ડાવ, હિં ૦ સરિવન, શાલવન, ગોરીસર, દિધરૌથ. બં ૦ શાલપાની. કં ૦ મુરહુએને, મુરેલેહોને, કાડગાંજ. તેં ૦ શિયાકુપના. ઔ ૦ ચારપાણી. દાં ૦ ડેસમેડિયમ. મેન્જેટિકમ. પં ૦ સરિવન, સમેર. તેં ૦ સપાકુપેવ, સપાકુપેવા, મુયાકુપેના. ઉં ૦ ચારપાણી.

આ ઝાડને મરાઠીમાં રાનગાંજે ખુબ કહે છે. સમેરવાનાં ઝાડ જનસહીનાં ઝાડ જેવાં હોય છે. એ એક ત્રણ-ચાર ફૂટ લાંબાવાળો છાડવો છે. એ કોંકણ, બંગાળ અને મધ્યપ્રદેશમાં પોતાની ઝેળ લેગે છે. એ બારે મહિના રહે છે. ઉનાળામાં એનાં પાંદડાં વગેરે જનાવરો ખાઈ જાય તોપણ તે ઝાડ સુકાતું નથી. એની દાંડલીના ઘેરાવે સુમારે એક ઈંચ સુધી હોય છે એનાં પાંદડાં ખીલી પ્રમાણે ત્રિજા હોઈ તે સુમારે બે આંગળનાં દીંટડાં ઉપર આવે છે. એ પાંદડાંના આકાર કાંઈક નાની અરણી જેવા દીર્ઘ વર્તુળ; પરંતુ તેનાથી જરા મોટો હોય છે. ખીજે ભેદ એ છે કે, નાની અરણીનાં પાંદડાં પીગારા પડતાં હોય છે અને આ કાળાશ પડતાં હોય છે. એ પાંદડાં પારિજાતકનાં પાંદડાં જેવાં કાતરાવાળાં; પરંતુ તે કરતાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. એનું દીંટકું ચાર આંગળ સુધી પીળા રંગનું હોય છે. બન્ને ત્રિજા પાંદડાંની વચમાં અંતર સુમારે બે-ત્રણ ઈંચનું હોય છે. પાંદડાંની પાછળની બાજુ કાંઈક રાખોડી રંગની હોય છે. દરેક પાંદડાં નજીક પુષ્પકાંચ પ્રમાણે કાંઈક રોતો લાગે હોઈ તેની અંદરની બાજુએ ઘોળા કાંચ જેવા પદાર્થ હોય છે. એને નાનાં નાનાં લીલા રંગનાં ફૂલ બારે માસ આવે છે. એના છોડા તરફ શિંગોના તોરા લાગે છે. તેની લંબાઈ આશરે એક વેંત હોય છે. એકેક તોરામાં એકખીજને વળેલી બારીક અને ચપટી એવી સેંકડો શિંગો આવે છે. દરેક શિંગની લંબાઈ અર્ધો ઈંચથી પોણા ઈંચ સુધી અને પહોળાઈ ૧ થી ૧.૫ દેરાની હોય છે. તેમાં ૬ થી ૮ મુધી સાંધા હોય છે. એનો ઉપયોગી લાગ મૂળ છે. દશમૂળમાં અને લઘુપંચમૂળમાં સમેરવાનાં મૂળ આવે છે. લઘુપંચમૂળમાં સમેરવો, નાનો સમેરવો (પિંડવણ), ભોરીંગણી, બીભી રીંગણી અને ગોખરનાં મૂળ આવે છે.

એનાં મૂળ જખમ જલદી રુઝાઈ જવા માટે લીલાં વાડીને ત્રણ ઉપર બ.ધવાં. એનાં મૂળ સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર અને મુવાવડીના તાવ ઉપર ગુણકારી છે. લઘુપંચમૂળનો કાઢો ટાટિયો તાવ, દમ અને કફોષથી થનાર સર્વ રોગ ઉપર આપવો યોગ્ય છે. બુહુત્પંચમૂળ એટલે ખીલી, અરણી, અરહુ, સિવણ અને પાટલા-એનાં મૂળ. એનો કાઢો તાવ અને તાવ દૂપિત થવાથી થનાર રોગ ઉપર આપવો. ઉપરના દસ મૂળ (એ જ દશમૂળ) નો કાઢો ઉપરનો ઉપર રહેનાર તાવ, છાતીના રોગ, મસ્તકરોગ અને ખીજ રોગો ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. લઘુપંચમૂળ એ પિત્ત ઉપર યોગ્ય અને બુહુત પંચમૂળ એ વાયુ અને કફ ઉપર યોગ્ય. સમેરવો—રસકાળે કડવો, ઘાતુવર્ધક, ગુરુ, ઉષ્ણ, જૃંમ, રસાયન તથા સ્વાદુ છે; અને વાયુ, વિષમલ્લવર, મેહ, અર્શ, સોજો, સંતાપ, દમ, સોષ, કૃમિ, ત્રિદોષ, ઉધરસ, તાવ, બિલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. લઘુપંચમૂળ—સ્વાદુ, બલકર, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ઘાતુવર્ધક, ક્રાઉક તથા કડવા છે; અને કફ, પિત્ત, વાયુ, વાતપિત્તલ્લવર, ઉધરસ, અક્ષમરી, ત્રિદોષ, દમ, કળ, અગ્નિમાંંધ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. બુહુત પંચમૂળ—કડવાં, તૂર્ણ, મધુર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, તીક્ષ્ણ તથા પાકકાળે લઘુ છે; અને મેહોદ્વિદ્ધિ, કફ, વાયુ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. દશમૂળ—ત્રિદોષ, દમ, ઉધરસ, સુસ્તી, મોજો, જ્વર, આનાહવાયુ, મસ્તકપીડા, પાર્શ્વપીડા, અરુચિ, અપાતંત્રકવાયુ, હેડકી, અગ્નિમાંંધ, શેત્ર તથા પરસેવાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગુદમ, ગુળ, હૃદયેશ્વર અને યાસ ઉપર દશમૂળાદિ કાઢો :—સમેરવો (સાલવણ), પિંડવણ (પીહુડી, ચોપટી), ભોરીંગણી, બીભી ભોરીંગણી અને ગોખર એ લઘુપંચમૂળ, ખીલી, અરણી, પાટલા, સિવણ અને અરહુ એ બુહુત પંચમૂળ એ દશમૂળનો કાઢો કરી જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવો. (૨) હૃદયશૂળ, જૃંમશૂળ અને કશિશૂળ ઉપર :—દશ

જલદાર (વરપારા) કહે છે. આમવાત તથા વાતસ્ત્રમાં આની કાંજ આપવાથી લાભ થાય છે. આમવાતના સોભ પર પાન વાડી અને અરમ કરીને સાંધા પર બંધાય છે.

મૂળેનો કાઢે તથા નિકાઢે કરી પાવે. (૩) મુવારોગ, મોહ, ઝોળો અને સન્નિપાત ઉપર:—દશમૂળના કાઢામાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૪) મૂઠગભ્ (આડું આવે તે) તથા મૃતગભ્ બહાર પાડવા માટે:—નાભિ, બસ્તિ અને લગ્ન એ સ્થળે સમેરવાનાં મૂળિયાનો લેપ કરવો; એટલે ગર્ભ બહાર પડે છે. (૫) વાતગલગંઢ ઉપર:—દશમૂળ વાટી લેપ કરવો. (૬) સન્નિપાત તથા યોનિશૂળ ઉપર:—દશમૂળ, બીલાં અને ધાવડીનાં રૂઢના કાઢામાં ૨ લીંજની યોનિમાં રાખવું. (૭) કષ્ણેશૂળ ઉપર:—બૃહત્ પંચમૂળ આઃ આંગળ લાંબાં લઈ તે મૂળને ૩માં વીંટળાવી તેલમાં પલાળી દેવતાથી સળગાવવાં અને તે મૂળ બીલાં રાખી તેમાંથી જે તેલ નીચે પડે તે કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં રેડવું; એટલે કાનમાં શુભ તુરત દૂર થાય છે. (૮) આદાશીશી ઉપર:—સમેરવાનો કાઢે કરી નાકમાં નાખવો. (૯) મેદારોગ ઉપર:—બૃહત્ પંચમૂળનો કાઢે મધ નાખી પાવો. (૧૦) ગભ્પાત થયો હોય તેના ઉપર:—લઘુપંચમૂળનો કાઢે કરી તેમાં સીન્ધવેલી પેજ (ચોખાની કાંજી) ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી. (૧૧) તેલના દાઝેલા પ્રજ્ઞ ઉપર:—બૂનો સમેરવો લાવી તેની રાખ કરી તે પાણીમાં ઢાલવી ચોપડી. (૧૨) અર્ધાંગવાયુ ઉપર:—દશમૂળનો કાઢે હિંગ ને સિંધવ નાખી પાવો. (૧૩) ધનુર્વાત ઉપર:—દશમૂળનો કાઢે પાવે અને સરસિયું અંગે ચોળવું. (૧૪) જ્વર, શ્વાસ, કાસ, મસ્તકશૂળ અને રાજેખમ ઉપર પંચમૂળી દીર:—લઘુપંચમૂળનાં મૂળ લાવી ચોડાં કચરી તેમાં આઠગણ્ દૂધ અને દૂધથી ચોળવું પાણી નાખી દૂધ રહે ત્યાં સુધી કઢવી પાવું, સંપૂર્ણ જ્વર ઉપર દૂધનું ઔષધ ઉત્તમ છે એમ જાણવું. (૧૫) કંફ, પાંક, જ્વર, અતિસાર, રોળે, સંઘાહલી, ઉશ્વરસ, અરુચિ, કંઠરોગ અને હૃદરોગ ઉપર:—સૂંઠ અને દશમૂળનો કાઢે પાવો. (૧૬) શ્વાસ, કાસ અને પાશ્વેશૂળ ઉપર:—દશમૂળનો કાઢે કરી તેમાં એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાખી પાવો આપવો. (૧૭) પેટનું ફૂલનું અને શૂળ ઉપર:—દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ, હિંગ અને સંચળ નાખી પાવું. (૧૮) મૂતકમૂળ અને મૂત્રાશ્મરી ઉપર:—લઘુપંચમૂળનો કાઢે પાવો. (૧૯) વાતકુંડલિકા, વાતબસ્તિ અને અધીલા મૂત્રરોગ વગેરે ઉપર:—દશમૂળનો કાઢે શિલાજિત અને સાકર નાખી પાવો. (૨૦) વાતોદર, રોળે અને શૂળ ઉપર:—એરંડતેલ દશમૂળના ચૂર્ણમાં મિશ્ર કરી પાવું અથવા દશમૂળનો કાઢે ગોમૂત્ર અથવા શિલાજિત અને દૂધ નાખી પાવો. (૨૧) આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશૂળ ઉપર:—દશમૂળના કાઢામાં ઘી અને સિંધાલુણ નાખી નસ્ય આપવું. (૨૨) ઉન્માદરોગ ઉપર:—દશમૂળના કાઢામાં ઘી નાખી આપવું.

૫૮૦. સરગવો—સંઠ શિયુ. મંઠ સેવગા. કાંઠ સેગટ. વંઠ મુંગના. તુંઠ નરો. હિંઠ સહજના. કંઠ નુચિય. ઇંઠ હોર્સ રેડીશ ટ્રી. લાંઠ મોરિંગા ટેરીગોસ્પર્મા (મોડો સરગવો), મોરિંગા કોન્કેનેન્સિસ (વગડાઉ સરગવો). તૈંઠ મુલંગા. તાંઠ મોરંગ. મલાંઠ મુગિના. ગોમંઠ મોરિંગા.

સરગવાનાં ઝાડ ઘણાં જ મોટાં થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાદાં બારીક હોય છે. એના કુમળાં પાંદડાંનું, ફલનું અને શિંગોનું શાક કરે છે. સરગવો ઉષ્ણ હોઈ વાતહારક છે. વગડામાં થનારી એક સરગવાની જાત છે, એને વગડાઉ સરગવો કહે છે. સરગવો—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુચિકર, અમિદીપક, પાચક, સારક, લઘુ, હ્રદ, ખારો તથા પિત્તોપન છે; અને કફ, વાયુ, મુખમજ્જા, પ્રજ્ઞ, કૃમિ, આમ, વિદોષ, વિદ્રધિ, બરોળ, ગુલ્મ, રોળે, કંફ, ઉપદંશ, મેદારોગ, મંડમાળા, અપચી, મલગંઢ તથા નેત્રગ્રાન્થો નાશ કરે છે. એની શિંગો—તૂરી, અમિદીપક, સ્વાદુ તથા મધુર છે; અને કફ, પિત્ત, શળ, કોદ, જ્વર, કાષ, શ્વાસ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાં—તીખાં, ઉષ્ણ, ચતુષ્પ તથા અતૃપ્ત છે; અને કફ, વાયુ, મોળે, વિદ્રધિ, મેદારોગ, ગંડમાળ, અપચી, વિષદોષ, ગુલ્મ, પ્રજ્ઞ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાં ધસી નસ્ય કરવાથી મસ્તકશૂળ મટી જાય છે. એનાં ફળ—તીખાં, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા ચતુષ્પ છે; અને સ્નાયુરોગ, રોળે, કૃમિ, કફ, વાયુ, વિદ્રધિ, બરોળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે.

એનાં પાંદડાં—તીખા, ઉષ્ણ, રચિકર, અમિદીપન, પાચન, પથ્ય તથા સારક છે, અને વાયુ, કૃમિ, કફ તથા જવગતો નાશ કરે છે કાળો સરગવો—(સોભાજન) અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુચ્ય, અમિદીપન, પાચન, ખારો, કડવો, વિદાહી, ગ્રાહક, અનૃધ્ય, પિત્ત તથા રક્તપિત્ત છે, અને કફ, કૃમિ, વાયુ, વિપદોષ, વિદ્રધિ, પ્લીહા, શળ, ગુલ્મ તથા વાળાનો નાશ કરે છે મદ્રેદ્ર સરગવો—(શ્વેત શિશુ) તીક્ષ્ણ, રુચ્ય, અમિદીપન, કડવો, સારક તથા મધુર છે, અને મુખ્યજ્વ, સોજો, વાયુ તથા અગ્નિ દુષ્પાવાનો નાશ કરે છે એનાં ફૂલ—લીલ, સ્વર્ણ, તૂપ, લઘુ ગ્રાહક, અનૃધ્ય, રક્તપિત્ત પ્રસાદન તથા ગ્રાહક છે, અને કફ, પિત્ત, વાયુ, શિંગે-યથા તથા કૃમિના નાશક છે એનાં પાંદડા—આમુષ્ન, સ્વાદુ, રીતલ શુક્લ, ગ્નિગ્ધ તથા ગુરુ છે, અને વાત, પિત્ત, મેદ તથા કૃમિના નાશક છે રાતો સરગવો—(રક્ત શિશુ) મહાતીર્થવાન, મધુર તથા રસાયન છે, અને સોજો, આધ્માન, વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) નેત્રરોગ ઉપર—સરગવાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી અજન કરવું, એટલે તિગિરાદિક સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે (૨) મર્ચ-દંશ ઉપર—સરગવાની ઝાલ, કડવા તૂસિયાના ફળ અને અરીસા એકત્ર વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં કાળાજીરી વાટી પાવો (૩) હેડકી ઉપર—સરગવાના મૂળનો કાઢો પાવો (૪) કાન વહિતા હોય તે ઉપર—સરગવાના ફલ સફવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે કાનમાં નાખવું (૫) વાત ગુલ્મ ઉપર—સરગવાના પાદડાના રસમાં એક લોલો સાકર મેળવી ૩ દિવસ પાવો (૬) મળ-મૂત્રથી બેગર થયો હોય તે ઉપર—સરગવાના પાદડાનો રસ પાશીર કાઢી તેમાં ૧ તોલો સિંધવ નાખી પાવો (૭) ગંડમાલ ઉપર—સરગવાના અગતુ દૂધ, ઘીની ગુણવાસીનો કદ અને મરીને ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૮) વાળા ઉપર—સરગવાની ઝાલ અથવા મૂળ ફૂટી (ખાડી) ઉપર બાધવા (૯) નળવાયુ ઉપર—સરગવાની ઝાલનો રસ ૪ પેસાલાગ, આદાનો રસ બે પેસાલાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું (૧૦) જલમાં કાતરા પડે તે ઉપર—સરગવાના પાદડા દરેક વખતે ચાની તેનો રસ ગળવો, અને કાતરા સાગ થયા પછી કુવાર શેકી તેના ગર્ભમાં સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો (૧૧) જલદીથી પ્રસવ થવા માટે—સરગવાના મૂળનો રસ પાણીમાં નાખી ઉકાળી પત્રે ચોપડવો (૧૨) આળકોના પેટના ભાર ઉપર—વગડાઉ સરગવાની ઝાલનો રસ એક ચમચાવાર કાઢી તેમાં તેટલું જ ગાયતું ઘી નાખી ૩ દિવસ પાવો (૧૩) સોમલના વિષ ઉપર—સરગવાની ઝાલનો રસ ૪ પેસાલાર અને અર્ધો શેર દૂધ એકત્ર કરી પાવું (૧૪) બરોળ ઉપર—સરગવાની ઝાલનો કાઢો કરી તેમાં લીંદીપીપર અને મરીની બૂઝી નાખીને પાવો (૧૫) કેડ ફટ્ટે તે ઉપર—સરગવાની ઝાલ કચરી ગરમ કરી બાધવી (૧૬) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર—વગડાઉ સરગવાનો કદ લાવી તેનો રસ કાઢી પાવો એટલે સર્વ વાયુની પીડા દૂર થાય છે, અથવા સરગવાની ઝાલનો પાટો બાધવો (૧૭) આંખો આંધે તે તથા સર્વ નેત્રરોગ ઉપર—સરગવાના પાદડાના રસમાં મધ નાખી અજન કરવું (૧૮) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર—સરગવાના કાઢામાં હિંગો કલ્ક નાખી પાવો (૧૯) ખોડા ઉપર—સરગવાના પાદડાનો રસ ચોપડવો (૨૦) વિષમજ્જવર ઉપર—કાળા સરગવાની ઝાલનું ચૂર્ણ ગોળ અને ધાણામાં આપવું (૨૧) પથરી ઉપર—સરગવાના મૂળનો કાટો કરી પાવો (૨૨) મસ્તકશૂળ ઉપર—સરગવાના પાદડાના રસમાં મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૨૩) ગુમકં બેસી જવા માટે—સરગવાની ઝાલ ઘસી ચોપડવી (૨૪) કંદુજન્ય મસ્તકશૂળ ઉપર—સરગવાના ગિયા પાણીમાં ઘસી નાકમાં તેનું પાણી પાડવું +

+ ડોક્ટર દેસાર્ડના મત અનુસાર સરગવાની મૂળની તાજ ઝાલ કકવી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રચિકર દીપન, પાચન, ઉત્તેજક, ઉદરવાતાશામક વાતહર, સ્વેદલ, મૂત્રલ, કફહર, શોષક અને પ્રલુહોષનાશક છે હોર્સ રેડીસ નામની દવા યુરોપમાં વપરાય છે તેના જેવી સરગવાની કિંચા છે આ ઉદગ્ર દીપન છે એની પાચનક્રિયા અનેનાસ, બેરડાકડી અને કાકળના સમાન પ્રત્યક્ષ નથી પણ એનાથી આમાસવમાં લેલી વધે છે, જેની વધારે પાચક દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને કોળન પચે છે અથ્થ પચીને તેમાંથી મળ આતરડાને ઉત્તેજક બને છે

પટ૧. સરસવ—સ૦ સર્પધ. મ૦ સિરસવ હિ૦ સરસો ક૦ ગિલીય, સાસવેયતપસ્વ અ૦ ઉર્ફ—અખીયદ કા૦ સર્પધ ઇ૦ સિનાપિસ આલ્પા લા૦ ખાસિકા નાર્દાયા બ૦ સરિયા

એ એક રાઈની બત છે સરસવની ઉર્પાત ગુજરાતમાં ઘણી થાય છે એના બિયા રાઈના જેવા જ રાતા રંગના હોઈ રાઈ કરતા કિમિત મોટા હોય છે સરસવનું તેલ કાઢે છે તેને સરસિયુ કહે છે એ ખાવાના અને વધાર કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે સરસવનું તેલ અથાણામાં નાખે છે. સાધારણ રાતા સરસવ—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, કિમિત રક્ષ, અગ્નિદીપક, રક્ત-પિત્તકર તથા પિત્તલ અને કફ, વાત, કફ, ક્રોધ, શ્વેત, કૃમિ, રાક્ષસપીડા તથા મદપીડાનો નાશ કરે છે એનાં પાનની લાજી—ચુરુ, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ખાટી, પિત્તલ, સારક, તૂરી તથા ખારી અને કફનાશક છે કાળા મરસવ—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા દાહક છે, અને ગુત્તમ, કફ, ક્રોધ, મણુ અને વાતશળનો નાશ કરે છે સિદ્ધાર્થ (ઘોળા સરસવ)—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, તથા રુચ્ય છે, અને વાતરક્ત, મદપીડા, અર્શ, સોજો, ત્વગદોષ, વિષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. સરસવનું તેલ—દીપન, લેખન, સ્વર્ચ, તીક્ષ્ણ, કડવું, તીખું, ઉષ્ણ પિત્ત, રક્તદૂષક તથા લઘુ છે, અને વાતવિકાર, કફવિકાર, કૃમિ, ક્રોધ, કર્ણરોગ શિરોરોગ, કફ, મેદોરોગ, અર્શ, કર્ણ-રોગ, કુશરોગ, શ્વેત ક્રોધ તથા દુષ્ટવ્રણનો નાશ કરનાર હોઈ બસ્તિકર્મ વિશે ઉત્તમ છે ઉપયોગ—(૧) શ્વાસ ઉપર—સરસવનું તેલ ગોળમાં આપુ (૨) અપચી (ગંડમાળનો લેહ) રોગ ઉપર—સરસવ, કડવા લીમડાના પાકા અને મિલામો એ સમલાજે લઈ બાળી રાખ કરી તે બોકડાના મૂનમાં કાલની લેપ કરવો (૩) કાનમાંના કીડા દૂર થવા માટે—સરસિયું તેલ કાનમાં પાડવું, એટલે કાનમાં ગયેલા છીડા મરણ પામે છે પછી તેને યુક્તિએ બહાર કાઢવા. (૪) કર્ણનાદ, કર્ણશૂળ અને બાવિચ ઉપર—સરસવનું તેલ (સરસિયું) કાનમાં નાખતા જવું

પટ૨. રવા (ચુવા)—સ૦ શતાદ્રવા મ૦ બાળતશેષ, શેષુ દે૦ ગેષુ હિ૦ સોયા. બ૦ શુદ્ધા. ક૦ મુખશિગે, સાતુક-ગિડ તૈ૦ સદાપા, શતાકુષી તા૦ શકાકુષિ કા૦ વૃષ્મચેત. અ૦ શીત. વ્યતનજલ મલા૦ ચાતકુષા ઇ૦ હિલસીક લા૦ એનિયમ્ એવિથોલેન્સ

આથી આતરડાને પણ ઉત્તેજના મળે છે અને ફલ શેષ આવે છે

સરગવાની સ્વેદલ ક્રિયા જ્ઞાનતત્ત્વ મારફત, રજવાગ્નિની મારફત અને ખુદ સ્વેદપિંડે પર પણ થાય છે. જેથી દેહમાં બળતર શાય છે અરૂંસીથી જેમ પ્રત્યક્ષ કફ છટે છે તેવી રીતે આથી કફ છટે નથી, પરંતુ જ્ઞાનતત્ત્વ અને હૃદયને ઉત્તેજના મળવાને લીધે રોગીની ખાસવાની રાજિ વધે છે સરગવાની વક્ષ પર પ્રત્યક્ષ ઉત્તેજનક્રિયા થાય છે, જેથી પેશાબનું પ્રમાણ અને તેમાં ક્ષાર પણ વધે છે

છાલને વાટી આમને પર ખાખવાથી ત્વચા લાલ થાય છે બાહેલા ભાગની નીચેની રજવાગ્નિમાં પદોષ્ણ થાય છે, અને ત્વા રજના સ્વેતાણુ ભેગા થાય છે એ કારણથી મજ્જાદોષ ક્ષતરી બન્ય છે સિવાય ધામ આવીને અને પેશાબ વાટે વ્રણદોષ નીકળી બન્ય છે

માત્રા—મૂળની છાલ ૪ માસાથી ૮ માસા સુધી વાટીને (ખમળીને) આપવી

ઉપયોગ—અગ્નિમાધ અપચન, આક્રા કળજિયાત અને ઉદરશૂળ પર છાલનું ખમળ અપાય છે હૃદરોહર, યદુલેષ્ટર અને પીટોદરમાં બીજી મૂત્ર અને વિરેચન ઔષ્ધિની સાથે ફાટર અપાય છે ઉદરરાગના મારમાં પુનર્વા, કરિયાવ અને સૂક્ષ્મ સાથે ફાટ અપાય છે એનાથી પેશાબ જલદી ન વહે તો જવખાર અપેડાનો ખાર અથવા કેળા થાલવાનો ખાર ગોળવનો એટલું છતાં પેશાબ ન વધે તો વિલાયતી રસકૃષ્ટ (કેચામલ) નસોતર અથવા દિદાયલુ જેવી તીવ્ર વિરચક ઔષધિ દેડી જેવી ઔષધિ લાગુ પડે છે ઉદરરાગમાં રોગીને મીઠું અને પાણી અપાઉ નથી આતરડા પર જલદી કાપ થવા માટે અર્ચ આપવો સરગવો મૂર્ધાના સોનથી ઉત્પત્ત થતા સર્વોચ્ચોષધમાં અપાતો નથી કાલકુ સરગવો મૂર્ધાપિટમાં દાઉત વખાર ૭ તાવમાં સરગવો પ્રસારવ છે ધામ અને પેશાબ લાવે છે તથા હૃદય અને જ્ઞાનતત્ત્વને ઉત્તેજના આપે છે કુન્નરમાં છાલનો રસ અપાય છે. મેદોશી દૂર કરવા માટે મદન પર છાલ બખાય છે તેમ જ મૂર્ધાવર્યા માટે નાકમાં બીજનું મૂર્ચ નખાય ૮ કાચુ મમ્બ (મજ્જાદોષ) બેસાડી આપવા માટે છાલને પટ્ટીને વેષ કરાય છે અને પેટમાં પગ અપાય છે મમ્બા(વિદિપિ)માં ફાટ દિગ અને સિંધાવણ મેજાઈને અપાય છે ગળાની શિવિવવામાં ફાટના રોગા કરાવાય છે બીજનું તેવ અમ્બવાત અને વાનરખમાં મેળાય ૧ —સ્વામી કૃષ્ણાચંદ

સુવાના છોડ સુમારે બે હાથ ભીયા વધે છે એને તોરા આવે છે તેમા તેના બિયા હોય છે, તેને સુવા કહે છે સુવાનુ શાક વાતહારક છે જેના ચરીરમા વાસુ છે તેણે આ લાજી રોજ આવી સુવા—કડવા, તીખા, સિન્ગ, મેધ, ઉષ્ણ, દીપક તથા અસ્તિ વિષે પ્રચસ્ત છે, અને વાત, કફ, દાહ, નેત્રોગ, જ્વર, થળ, બિલટી, વ્રણ, અતિસાર, આમ તથા તરસનો નાશ કર છે એની લાજી—મધુર, દુધવર્ધક, ઉષ્ણ, દીપક, બલકર તથા પથ્થર છે અને રુદ્ધ, થળ, વાત તથા જ્વરનો નાશ કરે છે વનસુવા—મધુર, કડવા, સિન્ગ, તીખા, પાચન, હૃદય, સ્વાદુ, કિચિત્ ઉષ્ણ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે, અને વાત, પિત્ત કફ, નિદ્રા, કૃમિ, નેત્રોગ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, રક્તદોષ, અર્શ, ચેનિથળ, મલગતલ, ઉધરસ, વાતિ તથા અગ્નિમાદનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાતવિકાર ઉપર:—સુવા, દેવદાર હિંગ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ આકાંક્ષા દ્વધમા લીજીવિને લેપ કરવો, એટલે અસ્થિવાત, કટિવાત અને સધિવાતનો નશુ દિવસમા નાશ થાય છે

૫૮૩. મહદેવી—(સેદરી) તં મહાગણા, સહદેવી પીતપુષ્પી મં સહદેવી કોં તુપકડી હિં મહદેર્ષ બં દોતપલ કં સહદેવી તાં નેચરિ મલાં પરિના પુવાકુરતલા લાં વનોનિયા નેરિયા (સહદેવી), આર્નિરેટમ ટ્રાનિઝાઈડિસ (ગધારી સેદરી, ઓસાડી)

સહદેવીને મરાઠીમા 'ઓમાડી' પણ કહે છે સહદેવીના છોડ યોગસામા સર્વ સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે એ છોડની જીઆઈ બે હાથ સુધી હોય છે સહદેવીના પાંદડા લીલા હોઈ લાખા અને સુમારે બે આગળ પહોળા હોય છે આ છોડ ઉપર નાનાનાના પીળાચ પડતા અથવા નાજુડી રંગના ફલ આવે છે રાતમા અને બીજે સ્થળે આ છોડ પુષ્કળ થાય છે આ છોડના પાંદડાની અને ફલની સુગંધીવાસ આવે છે સહદેવી તાવનો નાશ કરનારી છે એના શુષ્ક બળદાણા જેવા જ છે. ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:—રવિવારે સવારે સ્નાન કરી જાડ ઉપર પોતાની ડાયા પડવા ન દેતા પૂર્વાભિમુખે જીભ રહી સહદેવીના મૂળ ખોદી કાઢવા તે કાળા દોરા વડે રોગીના હાથે કિંવા ગળામા બાંધવા (૨) અંગ બહાર આવે તે ઉપર:—સહદેવીના પાંદડાનો રસ હાથ ઉપર મસળી અંગ (ગુદા અથવા ચેનિ) અદર ખેસાડુ એટલે પુન બહાર આવવું નથી (૩) ગુખરોગ ઉપર:—સહદેવીના મૂળનો કાઢો કરી તેના ફાગળા કરવા (૪) પરસેવો લાવવા માટે:—સહદેવીના મૂળનો કાઢો કરી પાવો (૫) ગંડમાળા ઉપર:—સહદેવીના મૂળ પુષ્પ નક્ષત્રમા હાથે બાંધવા (૬) તાવ ઉપર:—સહદેવીના મૂળની ટોપી કરી માથે રાખી અથવા રસ આપવો એટલે તાવ બીતરશે (૭) સિંધ (કોઠ) ઉપર:—અળાસાર્થ (પીળા) રંગના ફૂલોવાળી સહદેવીને રસ ચોપડવો (૮) ઊંઘ લાવવા માટે:—સહદેવીના મૂળ માથે બાંધવા

૫૮૪. સતરા—સં મધુકુટ્ટિકા હિં સના મીકા નીબૂ બં કમલા નીબૂ મં સત્રે નીબૂ તેં નારગમ્ મલાં નારકમ્ કાં સોતરિગ કં કિત્તુણિ લેં સાર્દ્રિસ ઓરેન્શિયમ્

એ જાડ લીધુડી જેવડા હોય છે એના ફળ નારંગી જેવડા હોઈ તેનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે એ લીધુ ખાવામા ખટમીકા લાગે છે એના યોગથી મોમા સ્વાદ આવે છે એ રક્ત સાફ કરનાર અને કડક છે *

૫૮૫ માગ—સં શાક મં સાગ, સાયા હિં સાગવન બં રોચન કં તેસ, ત્યાગમત્તિ તેં તેકુ તાં ટેમુમાર તું ટેલિં. ગાં તિક્કરક કાં ફિલગોરસ અં ફિલનેશ છં ઇડિયન ટીક ટ્રી લાં ટિગોના ગ્રેન્ડિસ મલાં ટેકુ લિં સિગુર

સાગનુ જાડ મોટુ થાય છે મહાખાર, શુજરાત, અઘરેશ એ જગ્યાએ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે એ જાડ પચાસ હાથ ભીંચુ વધે છે અને તેનો પરિધ પણ મોટો હોય છે એ જાડ ઘણું મૂતું થતા સુધી તેનું લાકડું બહુ ઉપયોગી થતુ નથી પાકા સાગના લાકડાની યોગ્યતા સીસમના

• સતરા—અલમધુર, શીતળ, સિન્ગ અગ્નિર સુશુદ્ધિકારક, કફવર્ધક તથા પાકમા કારે છે, તેમજ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે જ્વરમા અતિ ક્ષિત્તમક છે સતરામા મીઠા અને ખાટા એમ બે બળ છે જ્વર, રક્તપિત્ત અને લ્પાશ્વર્ય પર મીઠા ફળનો રસ આપવો બેઈએ

લાકડા બરાબર છે એના પાદડા મોગ હોય છે એને ચોળવાથી લોહી જેવો રાતો ગગ નીકળે છે સાગનું લાકડું સર્વ પ્રકારના લાકડામાં વધારે ટકાઉ છે એ પાણીમાં હોવાનું નથી અને કડવું હોવાથી તેને કીડા લાગતા નથી ધમારતી અને બીજા સુતારકામની અદ્ય આ લાકડાનો જેટલો ખર્ચ છે તેટલો બીજા લાકડાનો નથી સાગનું ઝાડ—થીત, તરુ, ગર્ભસ્થાન તથા સ્વૈચ્છિક છે અને રક્તપિત્ત, અર્શ, વાયુ, પિત્ત, અતિસાર તથા પ્રદોષ નાશ કરે છે એના ફળ—તૂરા, કંચા વિશદ, લઘુ, રક્ષ તથા વાતકાપન છે, અને પ્રમેહ, કંક તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એની છાલ—મધુર, રક્ષ તથા તૂરી છે અને કંકનો નાશ કરે છે x ઉપયોગ—(૧) મૃત્તાઘાત અને પથરી ઉપર :—સાગનું બી આશર અર્ધું ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવું અને ટૂટી ઉપર તેનો લેપ કરવો (૨) સર્પદંશ ઉપર :—સાગના મૂળ ઘસી પાવો (૩) રતવા ઉપર :—સાગના સૂકા પાદડા અને કાળજાના કકડા બાળી તેની રાખ કરવી અને તેલમાં ખસ કરી લેપ કરવો, અથવા સાગના લીના પાદડાનો રમ કાઢી ઉમાળવો તથા રાખડી જેવો ખડો થયા પછી લેપ કરવો (૪) વ્યાગવૃદ્ધ ગર્ભી અને ધાતુસ્થાનની વૃદ્ધી ઉપર :—સાગના બિયા શસ્તિ પ્રમાણે અને રાગનું જોડેખાય તે પ્રમાણે એકથી નણુ સુધી ઠંડા પાણીમાં ચઢનની પેરે ઘસી તેમાં છાગની અને સાકરની ભૂખ નાખી તે ચગડવા (૫) ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા અને મૂત્રકૃન્ન ઉપર :—પારો દૂધ અને તેમજ બાણી એકત્ર કરી તેમાં સાગના બિયાનું ચૂર્ણ દોઢ માસો નાખી ૭ દિવસ પાડુ (૬) સ્ત્રીપદ, વદ્ધમીક (રાકુડો) અને મેદારોગ ઉપર :—સાગની ઝાલનો કાઢો કરી તેમાં ગોમૂત્ર નાખી તે પાવો (૭) કુરસાનો વિષાર ઉખળી લોહી વહેવા લાગે તે ઉપર :—સાગના કુમળા અકુર બારીક વાટી પાણીમાં મલની તે પાણી સાત તોલા સુધી પાવું એટલે જલદી શુદ્ધ આવે છે (૮) શીત પિત્ત ઉપર :—સાગના લીલા પાદડા પાણીમાં ઉકાળી સ્નાન કરવું (૯) મૂત્રકૃન્ન ઉપર :—ચોખાના ધોવરામણમાં સાગના બિયા એમ અથવા બે ઘસી તેમાં સાકર નાખી તે પાવું

પદ્મ, મોટોડી—સં પુનર્નવા મં પુનર્નવા, ઘેઘુળી કોમ ખાપરી, સાં પં છટસિં કિં વિષખપરા સાં, ગહદપૂર્ણ બં સ્વેતપ્રપ્ત કં ગિજોરેકકિન, સનાડિડા તૈં તે નામ્પટાતાના મિડી તાં ચુકિરાટે મનાં તાનુતામા, તામિળામા અં હદકુશી ં સ્પેડિંગ હોડવીક લાં બોરહેંવિયા કિક્ષુડા વં વસુ રાં મં સાં +

x સાગના ફૂલ અને બીજા મૂત્રલ બીજાલ તેલ કેસવધક અને ક ફળ પાન પિત્તરામક રક્તસ્થાપન અને નાની રક્તવાદિનીઓને સ્થાય કરનાર છે છાલ પિત્તરામક કાઈ સ્વભવ અને શોષક છે

—સ્વામી કૃષ્ણાન દ

+ સોડોલી(પુનર્નવા)ની નીચે લખેલી ત્રણ ભવ ગજરાતી વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં આવી છે (૧) બોર્હેંવિયા વર્ગીસિરેટા-વખખપરા મોટો વસેડો બોરોરોરોયા સિધી ઉલરગનર ઠાડ વેના જેવો ભજુડી ધાયાવાળી ધણી શાખાઓ ફૂલ સૂમ ફીકાથોળા અથવા ગવાયી ફળ લવિગ જેવા મૂળ લાણુ અને ભજુ નૂળી જાય ભૂરા પીળા રંગની અદર મદેં ઠાડી ભજુડી છાયા લેની સૂતળીથી આગળી જેવી ભૂખ પાન સામસામા ભેડીમાં એક પાન મોટું અને એક નાનું ગુણ્ધર્મ—રોયલરે સારક મૂત્રલ અને રોમક (૨) બોર્હેંવિયા વિરેન્ડા નામે વસેડો વસેડી પુનર્નવા રાતો વસેગ-એડ ૧-૧૦ ફૂ લાંબા રાતો રંગનો (કોઈ કોઈ ઠાડ ત્રીયા રંગના) ઠાડી અને શાખાઓ સૂતળીથી સ્વેચ્છેન જેવી ભૂખ પાન લાંબા કે મોટકા પડોળા અબીવાળા અને ગેળ ઉપર ઘેરા ત્રીયા અથવા લાવ અંત નીચે ફીકાથોળા અથવા રતાશવાળા ફૂલ સૂમ ઘેરા ગુલાબી રંગના ગુણ્ધર્મ—મોટા વસેડા જેવા (૩) બોર્હેંવિયા વિરેન્ડા-વસેડો પુનર્નવા-જેલા મોટા વસેડા જેવા પળુ તેના કરતા ફીકા રંગના પાન ભડા બમ્પના ફીકા લીલા ત્રિંગા કાર, કોર પર લદોરિયાવાળા ફૂલ મોટા વસેડા જેવા, ફળ સૂમ ઉપરની ત્રણ ભતોમાંથી ગદર દેચાઈને બીટ ભવનું નામ બોર્હેંવિયા કિક્ષુડા આણુ છે અને નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે

ગુણ્ધર્મ—પુનર્નવા દીપન, વિરચન, મૂત્રવિચન સ્વેદનન કફન વામક અને શોષક, ૨૭ પુનર્નવામાં મૂત્રલ ગ્રવ ઉત્તમ છે કારણ મૂત્રપિંડને ત્રણ ન થતા પેશાણનું પ્રમાણ લગભગ બમણું વધે ૭ મૂત્રપિંડમાં વજનભાવ બોટો થાય છે એટલે પાણીનું ઝરડું વધા થાય છે સિવાય મૂત્રપિંડમાંથી મૂત્રનક પરમાણુ ખર દોઝાદિમાં થઈને પેશાબમાં ફારે વધી બધ છે એ બને કારણથી પેશાબ વધે છે ન મૂત્રલ ગ્રવ

આ એક સર્વ બળ્યાએ ઉકરડા ઉપર અને વિશેષ કરીને રેતાળ જમીનમાં થનારી વેલ છે એ ગુલબારીવર્ગ (નાયકટાગ્નિએશિયા નામના ઉદ્દિલિજ્જ વર્ગની) છે એના પાદડા નાનાં, મોટા, બડા, દળદાર, આકારમાં તાદળજની લાજી જેવા અને ઘટ હોય છે તેના ઉપરના નાના ઘટના આકારના ધુણકેશના ગુલાબી, રાતા અથવા સફેદ રંગના ફૂલો આવે છે એમાં ધોળી, રાતી અને કાળી, એની નજી અતિ છે તે વેદી કાળી જ્યત કોઈક સ્થળે જ મળે છે રાતીનો વિસ્તાર સર્વ ઠેકાણે મળે છે વર્ષાસતુમાં એ વધારે મળી આવતી હોવાથી એને વર્ષાભૂ, વર્ષાલવ, પ્રાવૃષ્ઠા યણી, એવા નામો પણ આપેલા છે સોફ્રી, સારણી એ નામ તેના શરીરમાંના અતર-આલ સોને નહિ જેવો કંવાના અને સાગ્રક ધર્મના ઘોતક છે સાટોડીનો ઔષધિલાગ મૂળમાં રહેલ છે, એમ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ કહેલ છે ઈં સં ૧૮૮૯ની સાલમાં મિસ્ટર સ્ટીફન્સને રસાયનપ્રયોગથી એના મૂળની પરીક્ષા કરીને તેમાં એક 'એલ્કલોઈડ' એટલે ક્ષાર-પ્રકૃતિનું સત્ત્વ, એક રાઈસ જેવો અને એક ગળ જેવો પદાર્થ મળે છે, એમ જાહેર કરેલ છે. ક્ષાર-પ્રકૃતિનો પદાર્થ કેટલો મળે છે તેનો તેમણે ઉદ્દેશ કરેલ નથી, પણ ટાઈટ એ રૂપથી નિરાળો કાટેલ પદાર્થ તેમણે એક સસલાના પેટ ઉપરની ત્વચામાં નાખ્યો તે પ્રયોગમાં એક દલાશ એન લોહીમાં પ્રવેશ થવા ઉપર દોઢ કલાકમાં સસલાના મૂનનું પ્રમાણ નજીગણું વધ્યું એ ઉપરથી 'એઅ' હાવિન' સત્ત્વ ઉકૃષ્ટ મૂળ છે એમ સિદ્ધ થયું ઈં ૧૮૮૨ની સાલમાં રજપૂતાનામાંથી પાચલદા તરફની હોરિપટલ ઉપરના એકટાંએ સાટોડીનાં તર્વાંગનો કાઢો કરી મરી સાથે પાચ તોલા પ્રમાણે દથ રોગીને આપ્યો તે વેદી આડ જણ્યું મૂન વધ્યું અને તેનાથી અતિશય પરસેવો થયો સિનોન મધ્યેના ડો જથસિ હે પણ એના મૂળ ગુણ સળધી પોતાની ખાતરી કરી છે એના મૂળ ગુણમાં વિરોપતા એ છે કે, એ ઘણો જ સુખકારક મૂત્રરેચક છે ફેચ લોકો આટલીસ બેટમાં પરમિયા ઉપર એ આપે છે ઉદરોગ ઉપર એ ઉત્તમ ગુણકારી છે મૂનમાંગે તર્વ પાણી કાઢી ઉદર ચોખ્ખું કરે છે

દક્ષિણમાં કેટલેક ઠેકાણે સાટોડીને 'ચેટુળી' પણ કહે છે એ ઝાડ જમીન બરાબર વેલાની

આનુયોમિક (સારક) માત્રા દેવાતી જેવામાં આવે છે પુનર્વામાં સારમધર્મ થોડો જ છે મૂળ ગુણ નની નાની માત્રા વારંવાર આપવાથી જેવામાં આવે છે ૧૫મી પ્રાવવા માટે થોડા વખતમાં એક અથવા બે સારક માત્રા આપવી જોઈએ એટલે ક્વેલી થવાની સાથે દરેક સાર આવે અને શ્વેભ સુખ અને ગુદા વાટે બહાર નીકળી નય રહેજીવનધર્મ બહુ જ ઓછો છે હૃદય પર પુનર્વાની ક્રિયા અલ્પ પ્રમાણમાં ધીરે ધીરે થરતુ સ્પષ્ટ થાય છે પુનર્વાથી હૃદયની સક્રિયતા વધે છે, રક્ત જોરથી ધમતીમાં પ્રવેશ કરે છે ક્ષાદાવા વધે છે શિરાઓમાંથી હૃદયમાં લોહી વધારે શોષાય થાય છે એ ક્રિયા ડિહીલીસ જેવી છે રક્તનો દબાવ વધવાથી પેશાબનું પ્રમાણ વધે છે ત્યારે શરીરમાં ભેગુ થયેલ પાણી ઓછું થાય છે એ કારણથી પુનર્વાને શોષકન મહેલ છે જેની રીતે વચ્છનાગ, સુરમે દાંતીમૂત્ર અને કડા પાણીની ઘડી અથવા ગરમ પાણીનો શેક મધ્ય શોષક છે, તેવી પુનર્વા પ્રત્યક્ શોષકર નથી પુનર્વાથી પેશાબનું પ્રમાણ વધે છે અને જીવાળ લાગે છે એ રીતે પરપરાગત સોને ઉતારે છે જ્યાં રેચનદ્રવ્ય અને મૂનદ્રવ્ય સંદા શોષ ઓછો કરે છે

માત્રા-આનુયોમિક ૪૦ રતી દિવસમાં ૩ વાર ગરમ પાણીની સાથે અનુપાત્ર ત્રિપ્લુ (સૂક મરી લીડીપીપર) ઉપયોગ-પુનર્વા જ્યોત્સ્ના પડદામાં પાણી ભરાયુ અતરશોય, બાહ્યશોય અને સર્વાંગશોયમાં વપરાય છે બાહ્યશોયમાં પાનને વાડી જરા ગરમ કરી બધાય છે હૃદયરોગમાં ઉધરસ દમ, જ્યોત્સ્ના અને પગનો મોલે મોટો કરાવવા પુનર્વા અપાય છે હૃદયરોગમાં દેશી મંદુ કરિયાતુ અને સૂક વપરાય છે એ દ્રવ્યોનો કવાય ઉત્તમ ગુણકારી છે શોષમાં પુનર્વાની સાથે મરી આપવા કમળામાં પુનર્વા પિત બહાર કાઢવા માટે જીવાળરૂપે અપાય છે, કફવાળા દમમાં અને શ્વાસનલિકાના સોળમાં વજની સાથે કફ છટકા માટે અપાય છે દમમાં ઓડી માત્રા આપી ક્વેલી કરાવવાથી કાઈ અવગુણ રતો નથી કુપચન રોગમાં પાનેનું સાક અપાય છે હૃદયરોગમાં પણ સાક લાભદાયક છે પરમામાં પુનર્વાથી પેશાબની બળ વરા ઓછી થાય છે અને પેશાબનું પ્રમાણ વધીને રસી ધોવાઈ નય છે તથા મૂત્રલિકાનો સોને દૂર થાય છે પેશાબ ઓછો થતો હોય, જળશોય હોય અને હૃદયને નિર્બળતા આવી હોય તો પુનર્વા વપરાય છે ફૂલા, છણું અભિષ્ક (આખ આવતી), આખમાં બાજરી જેવા દાણા થવા (તાપેડિયા) વગેરે પર પુનર્વાના મૂને મધમાં ઘસીને આખમાં અન્ય છે તથા પેટમાં અપાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

પેઠે પ્રસારે છે. એમાં ગ્રજી જત પેટી ધોળી સાટોડીને ધોળાં ફૂલ આવે છે અને એનાં સર્વ અંગ ધોળાં હોય છે. રાતીનાં રાતાં ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ પકતર જમીનમાં અને ગામમાં પણ થાય છે. ધોળી વધારે ગુણવાળી છે. એને કોંકણમાં 'ખાપરી' અને ગુજરાતમાં 'ખાપરિયો' પણ કહે છે. લાલ સાટોડીની વેલ સફેદના કરતાં વધારે ફેલાય છે. એનાં પાન વસુના જેવડાં જ પણ થોડાં પાતળાં હોય છે. સફેદ પુનર્નવાના પાનની પાછળના ભાગમાં ગોળ લાલ રેખા હોય છે; લાલ સાટોડીને તેવી હોતી નથી. સફેદ ફૂલવાળી સાટોડીનાં પાનનું શાક ઘણું માણસો ખાય છે. પરંતુ લાલ જાતિનું શાક કરતા નથી. લાલ વધારે તીક્ષ્ણ છે. ધોળી સાટોડી—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, તૂરી, રચ્ચ, અમિદીપક, રક્ષ, મધુર, સારક, ખારી તથા હલ છે; અને વાયુ, કફ, સોળે, ઉધરસ, અર્શ, મણ, પાંડુરોગ, વિપદોષ તથા યજ્ઞનો નાશ કરે છે. આનાં પાંદડાંનો ગુણ ઉષ્ણવીર્ય છે. રક્તાપુનર્નવા (મહાહૂપૂર્ણા, લાલ સાટોડી)—કડવી અને સારક છે, તેમ જ સોળે, રક્તાપ્રદર, પાંડુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. નીલ પુનર્નવા—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ અને રસાયન છે. તેમ જ હૃદરોગ, પાંડુ, મોળે, શ્વાસ, વાત અને કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ફૂલ ઉતારવા માટે:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ ઘીમાં ઘસી અંગળ કરવું. (૨) નેત્રની દૃઢ (ખરજ) અને ગળતી આંખ ઉપર:—ધોળી સાટોડીના મૂળ મધમાં અથવા દૂધમાં કિંવા માકા (લાંગરા)ના રસમાં ઘસી આંગળવાં; એટલે કંઈ દૂર થાય છે. મધમાં ઘસી આંગળવાથી આંખ ગળતી મટે છે. (૩) પડળ દૂર થવા માટે:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી અંગળ કરવું. (૪) રતાંધળા ઉપર:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ કાંજમાં ઘસી ચોપડવાં. (૫) શોફેાદર અને સોળ ઉપર:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો અને સોળ ઉપર લેપ કરવો; અથવા સાટોડી અને ચૂંકનો કલક કરી પાવો. (૬) રક્તાશી ઉપર:—સાટોડીનાં મૂળ ઊળદરના કાઢામાં આપવાં. (૭) ગુદમરોગ અને પ્લીહા ઉપર:—સાટોડીનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર અને સિંધવમાં આપવું. (૮) કમળી ઉપર:—સાટોડીનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમાં ખાવું; અથવા કાઢો કરી કિંવા રસ કાઢી પાવો. (૯) મસ્તકરોગ અને જવરોગ ઉપર:—સાટોડીનું પંચાંગ ઘી અને મધમાં આપવું. (૧૦) રોગ ન થવા માટે:—સાટોડીનું પંચાંગ દૂધ અને સાકરમાં આપવું. (૧૧) વીંછીના વિષ ઉપર:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ રવિવારે લાવી રાખવા. તે ચાવી ખાવાથી વીંછીનું વિષ બિતરે છે; અથવા સાટોડીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૧૨) દંતરોગ ઉપર:—સાટોડીનાં મૂળ, લોધર અને ફુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી તેના કોળળા કરવા. (૧૩) અંતર્વિદ્રિધિ ઉપર:—સાટોડીનાં મૂળ અને વ.યવરણાની ઊલને કાઢો કરી પાવો. (૧૪) અરુણપિત્ત ઉપર:—રોજ સવારે ધોળી સાટોડીનાં તાજાં જે મૂળ ચાવી ખાવાં. તે ઉપર જે પડોર સુધી કાંઈ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું. (૧૫) ચોચિય તાવ ઉપર:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ દૂધમાં પ્રાશન કરવાં; અથવા પાનમાં ભક્ષણ કરવાં. (૧૬) સોળ ઉપર:—સાટોડી, દેવદાર, ચૂંક અને વાળાનો કાઢો ગાયનું મૂત્ર નાખી પ્રાશન કરવો. (૧૭) ગુદમ અને જલોદર ઉપર:—ધોળી સાટોડીના મૂળ સમલાગે સિંધવ નાખી વાટી તેનો કલક કરવો અને તેમાં ઘી નાખી તે ગ્રન્થ ઉપર આપવો તથા મધ નાખી જલોદર ઉપર આપવો અથવા જલોદર ઉપર ધોળી સાટોડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. (૧૮) આંખમાં ફૂલ પડે તે ઉપર:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ રવિવારે લાવી ધૂપ દઈ કાને ખાધવા. (૧૯) સર્વાંગ સોળે, ઉદર, પાંડુ, રચૂલતા અને કફ ઉપર:—સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં, ચૂંક, કડુ, દારુહળદર, ગ્રેજા અને બાળ હરડાંને કાઢો પાવો. (૨૦) કૂતરાના વિષ ઉપર:—સાટોડીનો રસ પાવો. (૨૧) સર્વાંગ સોળ ઉપર:—કડુ, કરિયાતું અને ચૂંક મેળવીને સાટોડીનો કાટો આપવાથી સર્વાંગ સોળે નહિ જેવો થશે. (૨૨) પુનર્નવા તેલ:—૪૦૦ તોલા સાટોડીનાં મૂળ, લઈ તેનો ૧૦૦૪ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં ત્રિકટુ, નિફલા, કાકડાશિંગી, ધાણા, કાયફળ, કયોરા, દેવદાર, ગજુલા, દોષ, સાટોડી, અજનો, કાળીજરી, એલચી, પચકાક, તજ, તમાલપત્ર, ચૂંક, રેણુકાખીજ અને નાગકેસર—આ પ્રયેક ઔષધ એકેક

તોલો લઈ કલક (લૂગદી) કરી કાદામાં મેળવી ૧ શેર તેલ તૈયાર કરવું. એનાથી કમળો, પાંડુરોગ, હલીમક, શ્વાસ, બરોળ, ઉદરરોગ, છર્ણુબ્ધર અને મલાવરોધક (કબજિયાત)નો નાશ થાય છે. (૨૩) પુનર્નવાદિ વૃત :—સાટોડી, ચિત્રક, દેવદાર, લીંડીપીપર, ચવક, સુંઠ, જવખાર અને હરે એ દરેકનો આઠ આઠ તોલાનો કલક કરી દશમૂળના ૧૨૮ તોલા કાદામાં ૩૨ તોલા ઘી તૈયાર કરવું. એ સોળ ઉપર ઉસ્તાદ છે. *

૫૮૭. સાજડ (એન) —સં અસન, રક્તાર્જુન. હિં ૦ એન. કં ૦ કેપુપત્તિ. તૈ ૦ ઈર્ષમદી. લા ૦ ટરમિનેલિયા રોમેન્ટોઝા. મં ૦ એન.

સાજડનાં વૃક્ષો મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં લાકડાં મજબૂત હોય છે, વહોણુ બનાવવામાં તથા ઇમારતમાં આ લાકડાંનો ઉપયોગ થાય છે. સાજડનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. સાજડમાં ઘોળા અને કાળા એવી બે જાત છે. ઘોળા સાજડનો રંગ ઘોળો હોય છે. સાજડની કુખળી હાલ રંગના કામમાં આવે છે; એને ‘સાદડા’ પણ કહે છે. ઉપયોગ—(૧) આગાંટુક જખમ ઉપર :—ઘોળા સાજડની હાલની ઘેષધી કરી તે જખમ ઉપર બાંધવી. એટલે ત્વરિત લશર્ક આવે છે. (૨) નાનાં વાહરડાંને (દૂધના યોગથી પેટમાં) રોગ થાય તે ઉપર :—સાજડની કુખળી માંજર ખવરાવવી. (૩) તબગરમી ઉપર :—સાજડની માંજર, બોરડીનાં પાંદડાં અને આમળાં, એ એકત્ર વાટી તેનો રસ હાથ અને પગને તળિયે મર્દન કરવો. (૪) ફેફસો ફૂટવાને માટે :—સાજડની હાલનો અને કાળી તુળસીનો રસ કાઢવો (એને ૨૫ કહે છે), એમાં ચોખ્ખાના કુચકા નાખી એકત્ર કરી રાખવું. ખટાસ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેની પોટલી બાંધવી. (૫) પક્ષાઘાત ઉપર :—સાજડની રાખ ઉપર બાંધવી એટલે તે ભાગ ઉપ્પુ થઈ તેનું જડવ દૂર થાય છે. (૬) કંદુ ઉપર :—સાજડની રાખ મધમાં આપવી.

૫૮૮. સાત્વીન—સં સપર્ણ. મં સાતવીણુ. હિં ૦ છી-સતવન, સ-જોતનાં. બં ૦ જાતીમ. કં ૦ એસેલેગ. લા ૦ એસ્ટોનિયા સ્કોલેરિસ. તૈ ૦ એડાકુલ, અરિટાકુ.

સાત્વીનનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ટોંકણુ પ્રાંતમાં પુષ્કળ છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી નથી. સાત્વીનની એક ધૂખને સાત પાંદડાં હોઈ એનો આકાર શીમળાનાં પાંદડાં જેવો લાગે છે. સાત્વીનની હાલ અતિશય કડવી છે. સાત્વીન x—કડવી, ઉષ્ણ, અસિ-

• (૧) મશૂતા સ્ત્રીની કઠી માટે—બાળને જન્મ આપતી વખતે દુઃખ થતું હોય તો સ્ત્રીના હાથથી થોડા ચાવલ લઈ સાટોડીના રોપા પર નાખી નમસ્કાર કરી અગ્નિમાથ કહીને જડ ખોદી લાવવી. (સીધી જડ રહે તો પુત્ર થશે, વાંચી જડ રહે તો પુત્રીના જન્મ થશે.) એ જડના બે કંકડા કરવા. એક દરવાજામાં બાંધવા અને બીજી સ્ત્રીની કમર પર બાંધવા. બાળકનો જન્મ થયા પછી જડના કંકડા કાઢી લેવા. (૨) જવર ઉપર—એકાંતરા, તરિયા અને ચોંચિયા તાવવાળા રોગોના જખમો હાથની નાડી પર પુનર્નવા- (સાટોડી)ની જડ અંધકચરી કરીને તાવ આવવાથી બે કલાક પહેલાં બાધી દેવી સીઓના ડાબા હાથ પર બાંધવી. આ જડ બાંધવાથી તાવ આવતો રોકાઈ નય છે. (૩) સોજા ઉપર—નં. ૨૧ માં લખેલ કવાય પિવશખે. તથા નીચે લખેલો મલમ આખા શરીરે (ગોઠાનો બાજ ઓઠોને) માલિરા કરવો, જેથી આશ્ચર્ય-દાયક લાભ બહુ જ થોડા સમયમાં જણાઈ આવે છે. મલમની વિધિ—કાળી બકરીનું ધી તોલા ૨ તથા પારો તોલા ૫ એક ખરદમા નાખી લીમડાના ફંડાથી સૂઈના તાપમાં બેસીને ઘૂંટવું ન્યારે કાળો રંગ થઈ નય ત્યારે ૨૦ તોલા સુકી થોડું થોડું ધી નાખતા જઈ. ન્યારે નીસ તોલા ધી તથા પારો સારી રીતે ઘૂંટાઈને મલમ તૈયાર થઈ નય ત્યારે બરી રાખવો. સૂઈના તાપમાં સુવડાવી આ મલમથી માલિરા કરવી, જેથી બચકે સોજો થોડા સમયમાં છોટી નય છે.

• મુશુતસંહિતામાં શરીરના તાવ ઉપર આ પ્રમાણે ઉપાય કહેલો છે :—‘સાત્વીનની હાલ, જળો, લીમડાની અંતરજલ, એ બધે તોલા લઈ એનો કવાય કરી આપવો.’ આમડીના રોગમાં ઘણાક ઉપચારોમાં એની હાલ નાખે છે. અમેરિકાના ફર્મારસ્ટિકલ એસોસિયેશનના ઈ. સ. ૧૮૭૭ના રિપોર્ટમાં લખેલ છે કે, ‘આ વૃક્ષ દુર્યોગના દાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાંના રહેવાસી લોકો એને ઝીટા કહે છે. તેઓ એને પાગન, શક્તિવર્ધક અને જ્વરનાશક માને છે અને વારંવાર આવનાર તથા ઘણા દિવસના આંતરે અથવા રાતરોડી દવામાં ઉત્પન્ન થનાર તાવમાં આ ઔષધ અસલથી વાપરે છે. એનું મરિચુમ બહુ જ મંતોપકારક આવે છે.’

દીપક, મદગધી તૂરી, સિન્ધ, સારક, હલ તથા સુગધી છે, અને ત્રણ રક્તદોષ, ત્રિદોષ, કૃમિ, દમ, કોઠ, ગુલ્મ તથા યજ્ઞનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) નળવાયુ ઉપર—સાત્વીનની ઊલ કોપરા સાથે ૭ દિવસ ખાતી અને પથ્થ કરવું (૨) મૂત્રકૃન્ન ઉપર—સાત્વીનની રૂ ખતો રસ સાકર નાખી પાવો ઉતાર—ધી અને લાત (૩) સાદમેહ, બનર, શૂળ અને ગુલ્મ ઉપર—સાત્વીનની ઊલનો કાઢો પાવો (૪) ત્રણ લસાઈ આવવા માટે—સાત્વીનની ઊલ દૂધમા વાગી લેપ કરવો

૫૮૯. સાપસૂત (નાની નાળવેલ)—સં ૦ ઇશ્વરી, અહિંગધા, ગધનાકુલી મં ૦ સાપસદ, સાપમણુ હિં ૦ રૂદ્રજટા, ઇશ્વરમૂલ બં ૦ ઇશ્વરમૂલ લાં ૦ એરિસ્ટોલોકિયા ઇન્ડિક મલાં ૦ ઇશ્વરમૂલ.

સાપસૂતના વેલા હોય છે એમા કાળી અને ઘોળી એવી બે જાત છે એના પાદડા નાગર-વેલના જેવા દીટાની પાસે પડેલા હોય છે કાળી સાપસૂત વધારે ગુણવાળી છે સાપસૂત ઘણી કડવી છે સાપસૂતની બૂકી સર્પના મોભા નાખવાથી તે હતવર્ધી થાય છે ઉપયોગ—(૧) મર્પના વિષ ઉપર—કાળી સાપસૂતના મૂળ અને ચીરડા અથવા ઘોળી ચણેલીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી તે પાણી થોડીથોડી વારે પાવું કિવા એકલા સાપસૂતના મૂળ ઘસી પાવા (૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર—કાળી સાપસૂતના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા મરી વાગી પાવા પથ્થ—ધી અને લાત (૩) પટ્ટી (કોસેરા) અને પેટપીડ ઉપર—સાપસૂતના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવા (૪) બાળખના કૃમિ ઉપર—સાપસૂતના મૂળ દૂધમા ઘસી પાતા જવુ અથવા નિત્ય બાળાગોળીમા ઘસી પાવા, એન્ડે કૃમિવિકાર યશો નહિ x

આ રિપોર્ટથી નિદાન વૈદ્યોતુ ધ્યાન એની તરફ નેચાવું હવે એમાથી નીકળનાર દારૂય સર્વ ડિટર્મિન અને ડિટર્મિન બહુ જ કડવા છે અને સારામા સારા કિનાઈન કરતાં પથુ વધુ ગુણકારી મનાય છે, કિનાઈન અને ડિટર્મિન બંને સમાન માત્રાથી અપાય છે અને બંનેનું સરખું જ પરિપાત્ર આવે છે કિનાઈન વધાર પ્રમાણમા આપવાથી કાનને બહેરાપણ ઉપજ કરે છે અને હાથ અવતી નથી આવવા પરિણામ આ પદાર્થથી આવતા નથી વળી એની અસર ઘણી જ તક્રીદ અને કઠી નિષ્ફળ થવા વગર થાય છે નાનનાના બાળકોને ઊલની માત્રા ૦.૦૫ ગ્રામ અને મોટાને ૧ ગ્રામ આખા દિવસ માટે બસ છે આ માત્રા આપતી વખતે અવરજ કરીને અવરથા, જાત પ્રકૃતિ આદિ વિચાર આવરથક હ રોડીસના રૂપમા પગ આ દવા આપવાથી કાયદાકારક અસર થાય છે બનાવવાની રીત આવી છે—સાત્વીનની ઊલ કોન્ટ્રેયર અથવા ચૂનો એ ૬૬ અર્ધાઅર્ધા રોરને ગરમ પાણીમા મેળવીને ખીર જેવું કરવું અને લગ્નકાની ઉપર પ થરી બગવમા દાખના સાધામા અને પૂટપોની ઉપર લગાવી સારી રીતે સુકાઈ અથા બાદ બદલત રહેલુ આ પ્રમાણે અગર થતા સુધી લેપ કરવો અને સુકવડ લસરી ઇરિપતાયમા ડિટર્મિન કિનાઈનના બદલામા વપરાય છે બૂના બાંબ અને મરડાના રોગમા આ ઊલ ઉત્તમ અસર કરે છે અને તાવ આવ્યા પછી રોટની પાચન શક્તિ ઓછી થઈ હોય તો તેને સુધારે છે ચરકસંહિતામા ૨૨૨ બીજ અને હાલને વાતપિનપ્રશમનકારક કોટનાશક ઉદ્દ નાશક અને શીતનિવારણ કહેવ છે સુખતસ હિતામા એને કહ્વાતપ્રશમન અકચિનાશક શુદ્ધચળનાશક, આમપાયક અને ઉદ્દ નાશક કહેવ છે હાલ કઈક સુગંધિત ગરમ ખાદી અને કડી દોષ છે, તથા ખાવાથી થોડા જુવાળ થઈ બૂજ લાગે છે, તાવ જતરી બધ છે તથા સોનો અને શ્વા નાશ પામે છે

x ઝેર દેશાઈ લખે છે કે સાપસૂત કપૂરના જેવી સુગંધિત અને અતિ કડવી છે એ સારીના બધા બાજ પર ક્રિયા કરવાવાળી અમૂલ્ય ઔષધિ છે સાપસૂત કદ પૌષ્ટિક વાતહર આરી ગર્ભાશયોજનક સપિશોયતર સ્નાતવ દ્રવે ઉત્તેજક સ્વેદન નિયતકાલિકાન્તરપ્રતિજ પક અને વિષ ન છે

માત્રા પચાત્રતુ ચૂપ પથી ૧૫ રતી, ત્રિકટ આવા નાગરવેલના પ નની સાથે લેવું સાપસૂતને કદાપિ ઉકાળતી નહિ ઉપયોગ—તાવમા સાપસૂત આપવાથી સિરદ્દ એકુ થાય છે પેશાબની બળતરા દૂર થાય છે, પરસેવો આવે છે તથા વકાવક ન આવતા તાવ ઝીતરી બધ છે બધી ભવના તાવ પર સાપસૂત અપાય છે, તોપણ વિષમન્તર અને ક્ષિપ સુતિકાન્તરમા વધારે ગુણકારી છે સત્રિપાતમા સાપસૂત પ્રથમ અને સ્નાતવદ મ રક્ત આખા સારીને ઉત્તેજના આવે છે ત્રિદોષમા એવુ જ ઉપયોગી ઔષધ તરતર કોઠા છે આ બંને ઔષધિ એને મેળવીને અપાય તો વધારે લાભ પડે એ છે

નવા અને બૂના આમવાતમા અને લીન દારૂગુજ સપિશોષ પર સાપસૂત પદમા અપાય છે તથા શ પર લેપ કરાય છે એથી પેશાબ અને પરસેવો આવીને સાધાએનો સોએ અને દદ એ હા થઈ બધ છે

૫૯૦. સાયુદાણ (મં સાયુ, સાયુદાણાએ જાડ)—એ જાડ માડવૃક્ષની એક જાત છે. એની જાંઘાઈ ત્રીસ-ચાળીસ હાથ હોય છે. એ જાડ જૂનું થયા પછી કાપી તેનો વચ્ચો ભાગ કાઢી લે છે. પછી તેને ખાંડી તેનો લોટ થાય એટલે તેને પાણીનો છમકો મારે છે. પછી તે ચાળણીમાં નાખી છણે છે, તેથી કરી તેની બારીક ગોળાઓ થાય છે તેને સાયુદાણા કહે છે. સાયુદાણા પાચક હોઈ પૌષ્ટિક છે. શુદ્ધ, બાળક અને રોગીને આ દાણુ હિતકર છે.

૫૯૧. સારફળ (સાલેકુ, ધુપેડા)—સં શલ્કી, શાલવૃદ્ધ. મં સાલાર્ધ. દેં સારફળ. હિં સાલર્ધ, સલર્ધ. કં તદ્દિકુ, તદ્દિકનગ્નિક, આનેબ્યાલ. તેં પારંગિસાંધાણિ. તાં કુદરકં. મં ચિતિંતિ. લાં ભોસવેલિયા થેરીફિરા અને ભોસવેલિયા સરેટા.

સારફળનું જાડ મોટું થાય છે. એ જાડ ઘણું કરીને કુંગરાળ પ્રદેશમાં ઘણું થાય છે. એનાં પાંદડાં અગધિયાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એને ત્રિજાણુ ચીચુકા (આંખીલા) જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળનું અચાલું સારું થાય છે. સારફળનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ જાડને ગૂગળ જેવો ઘોળો રસ આવે છે. એ ગૂગળ જેવો ધૂપ છે. એને ‘કુંદુર’ (શેષશુંદર) * કહે છે. આ જાડ ખાનદેશમાં રાજ્યુધાટ ઉપર ઘણું થાય છે. આ જાડનો રંગ લીલો દેખાય છે. એનાં લાકડાંનાં ચાટવો, ધાન્ય ભરવાની પાલી વગેરે થાય છે. સારફળ—શીતવીર્ય, પૌષ્ટિક, કડવું, મધુરું, તૂરું તથા ગ્રાણી છે; અને ઝેડ, રક્તદોષ, કફ, વાયુ, પિત્ત, અર્થ, વ્રણદોષ, પક્વાતિસાર તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—કફ, વાયુ, અર્થ, ઝેડ તથા અરોચકનાં નાશક છે. એનો શુંદર (કુંદુર, રોષકુંદર)—મધુર, કડવો, તીક્ષ્ણ, તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ત્વચાને હિતાવહ છે; અને જ્વર, પ્રસવેદ, કફ, સુખરોગ, વાયુ, પ્રદર, રક્તવિકાર, મઢપીકા, અલક્ષ્મી, રક્તાતિસાર અને જંતુ એ સર્વનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) આંખો આવે તે ઉપર તથા આંખોમાં બળતરા શાંત થવા માટે—સારફળનાં પાંદડાં વાટી રાતે આંખો ઉપર પાટો બાંધવો. (૨) સંધિવાત વગેરે ઉપર—સારફળનાં પાંદડાં વાટી તેનો પાટો બાંધવો. (૩) પ્રદર અને રક્તાતિસાર ઉપર—સારફળનો શુંદર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી તેમાં સાકર નાખી તે પાવું. (૪) રક્તાતિસાર ઉપર—સારફળની જાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી.

શેષશુંદરની માત્રા ૫-૧૦ રતી. શુદ્ધર્મ સ્નેહન, સારક અને રક્તશોધક છે. આ ચર્મરોગમાં વધારે વપરાય છે. શ્રણશોધન અને શ્રણરોપણ શુભ માટે શેષશુંદર, ટંકશુખાર કુલાવેલો, ગંધક અને કાથો મેળવીને જૂનાં ગૂમકાઓ ઉપર વપરાય છે.

૫૯૨. સાલમ—સં સાલીમકંદ. મં સાલમમિશ્રી. નેં હતિપેલ. પં સાલિખમિશ્રી, ઇરાન-

કંદનવરમાં સાપસૂત આવવાથી ખાંસવાની શક્તિ વધે છે. કક સરળતાથી બહાર નીકળી જાય છે. નાનાં બાળકોનું જીવું બહુ જ આવી ગયું હોય, તો તે પર સાપસૂતના પાનનો રસ અપાય છે. એટલે ઊલટી થઈને જીવું મોકલું થાય છે અને યકવટ આવતી નથી. સુવાચકી સી કચાલી હોય, તેને વેણિનું જેર વધારવા માટે સાપસૂત પીપરીમળની સાથે અપવી. સાપસૂતથી ગર્ભાશયનો સંકેત થઈને અંદર રહેલ યોહી અને ઓરને બહાર કાઢી આવે છે. સગર્ભાને અસમય પર સાપસૂત અપાય તો ગર્ભપાત થઈ જાય છે. સાપસૂતથી હોજરીની પાચનશક્તિ વધે છે. આંતરડાંની નિર્જળતા ઓછી થાય છે. આંતરડાના રોગમાં આ અમૂલ્ય ઔષધિ છે. કુષ્ઠન, ઊલટી, કોલેરા, અતિસાર, આમાતિસાર, સંઘડણી, જૂનો મરડો, એ વધારો રોગો પર સાપસૂત કાળાં મરીની સાથે અપાય છે. બાળકોને દાંત આવતી વખતે તાજ, ઊલટી અને જાડા થાય છે. એ વખતે સાપસૂત અપાય છે. મદારસ તરફ સાપસૂતનો ઉપયોગ સર્પવિષ પર કરે છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* ધણુખરો લખાડ ગાંધીઓ રોષશુંદરને બદલે બેરોગે આપે છે. રોષકુંદરની પીળાસ પડતી શુંદરના જેવી પણ નાની કણીઓ હોય છે. એને દેવતા ઉપર નાખી ધૂપ કરવાથી મહા જેવી વાસ આવે છે. કુંદુરને વાટી પાણીથી ગોળી બનાવી દુખતી દાંઢના કોતરમાં રાખવાથી તેમાંથી લાળ ટપકી દુખતો જલદી શાંત થાય છે. કુંદુરને હિં કુંદર, શુંદરવેસા. બં કુંદરખોટી. મં અવજશુંદર, સાલર્ધચાદી, કં ઇડબાલ, કં કુંદરશ્મી, ખોટી મરડો, રૂમી મરડો. અં કુંદરજકર, વિરુજ. તેં કુંદરયુ. સંસ્કૃતમાં કુંદર, હિંદીમાં કુંદર અને ગુજરાતીમાં જેને ઇંસેસ કહે છે તેવું વર્ણન અંદુસના નામથી કરેલ છે અને ઇંસેસ(થેરી લેખાન)નાં નામથી જેનું વર્ણન ક્યું છે તે અંખીખરો છે.

અગ્રિમી. લે૦ ઓરિસ લેટીફાલિયા (પંખખી સાલમ), ઓરિસ લેકસીફોરા (લસણિયો સાલમ), ઓરિસ મસ્તુલા (બાદશાહી સાલમ), ચૂલોદિયા કેમ્પેસ્ટ્રીઝ (લાહોરી સાલમ). તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, ઈરાન વગેરે દેશમાં સાલમની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એ કંદની બે-ત્રણ ભત મળે છે. એ છોડ કાંઈક નાગદમણીના અથવા હળદરના છોડ જેવા છે. એને નિકૃષ્ટ પ્રતિની જમીન નેઈએ. તેના મૂળમાંથી ફળાળા ફટી છોડ થાય છે તે ભુદા હોય છે; તથા તેમાંથી સાલમ થાય છે તે ભુદા હોય છે. એ મૂળ કાઢી લાવી ગરમ પાણીમાં પુએ છે. પછી નાડા ખાદીના કપડાથી તેના ઉપરની છાલ ચોળી નાખે છે તેથી તે ધોળા શુષ્ક દેખાય છે. પછી તાંબાના તવા ઉપર નાખી તેને દેવતાની આંચ આપે છે. એ જ સાલમ કહેવાય છે. સાલમ ઘણી જ પૌષ્ટિક છે; કદાચ જીવક અપલક (અષ્ટવર્ગની ઔષધિ) આ હોવી નેઈએ. ઘણાખરા ટુકડાં અને આરણ લોકો એનું જ આન સેવન કરે છે. અમુદમાં ઘણા દિવસ રહેવાથી ખલાસી લોકોને ‘નાવિક રક્તપિત્તરોગ’ થાય છે. તેઓને સાલમના લોટની કાંછ કરી આપવાથી તેમનો ઉપદ્રવ કમી થઈને તે નીરાંગી બને છે. સાલમમાં ધોળા, ચરાળ, લસણિયા, પંખદાર અને દૂધમૂસળી એવી પાંચ-છ ભત છે. સાલમ—ઉચ્ચૈરિય, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક, કડવી, શુરુ, રસાયન તથા પૌષ્ટિક છે; અને ક્ષય, પ્રમેહ, પિત્ત, રક્તદોષ, આમદોષ, કમળો તથા કુલકમળોનો નાશ કરે છે. માત્રા ૧૨ થી ૨૪ રતી. ઉપયોગ—(૧) પ્રદર, પેશાબમાં ધાતુનું જવું અને ધાતુવિકાર ઉપર—દરરોજ સવારે અને સાંજે ઘડી દિવસે સાલમ, ધોળા મૂસળી અને પંખખી સાલમ એ સમલાગે લઈ ત્રણે જથ્થોસોતું ઘણું ખારીક ૩ માસા ચૂર્ણ ૩ માસા સાકર સાથે દર વખતે ત્રણ તોલા દૂધમાં મેળવી આપવું; એટલે ઉપલા રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૨) પુષ્ટિને માટે—સાલમનો પાક કરી ખાવો. કેવાં સાલમમિશ્રીતું ચૂર્ણ કરી પાણી અને દૂધમાં ખાદી તેમાં સાકર નાખી તે સેવન કરવું. (૩) સંઘર્ષણરોગ ઉપર—સાલમ (દૂધમૂસળી) છાશમાં કિવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ૧ તોલા આપવી અને પથ્થને માટે છાશ અને ભાત ખાવા આપવું. (૪) પુષ્ટિ અને મળશુદ્ધિ થવા માટે—સાલમનાં ફળ (એ મોતરીગણીનાં ફળ જેવાં હોઈ અંદરનાં બિયાં અતિશય કઠિન હોય છે.) ૪ તોલા, પાંચ શેર દૂધમાં નાખી ખાવો કરવો; તે તેમ ને તેમ જ એક રાત્રિ રાખવો, પછી તે ઉપર પાણી આવે તે પહેલા દિવસે પાવું અને બીજા દિવસથી માવામાં સાકર ૪૦ તોલા અને ઘી ૪૦ તોલા નાખી-તે મિશ્રણ દરરોજ બે તોલા ખાવું.

પટ્ટ૩. સામો—સં૦ શ્યામાક. હિં૦ સાંવા, સમા. ક૦ સાબિ. થં૦ શ્યામાવાત્ત. સ૦ સાંવા. લ૦ શ્યામાલુ. ફા૦ શામાખ. લા૦ પેનીકમ કુમેનરેચયિમ.

સામો—એ ધાન્ય ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એના રોપ ‘લી’ચણથી કમર જેવડા થાય છે. સામો એ ધાન્ય વરી(મેરિયા)ને ઘણું જ મળતું છે; પરંતુ એ વરી કરતાં કિંચિત મોટું હોય છે. સામો કોંકણમાં થતો નથી. સામામાં કાળા અને ધોળા એવી બે ભત છે. સામાનો ભાત ત્રીજા લોકોના ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એમાં ઉપયોગ ઘણું કરી હલકી પ્રતિના લોકમાં થાય છે. મંદવાડમાં સામાનો ભાત ખાવા આપે છે. સામો—મધુર, સ્તીતળ, ગોષક, રુક્ષ, પૃચ્છ, લઘુ, વાતકર તથા જ્વાલક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા વિપદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અતદ્રવ શૂળ ઉપર—સામો અગર કેદરો અથવા કાંત્ર(મિષ્ટાન્ન)ના ચોખા નાખી કરેલી ખીર હિતકારક છે.

પટ્ટ૪. સાંધરૂખ (સં૦ સધિરૂક્ષ)—એ આડં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં વેંતલર લાંમાં હોઈ આકારે કડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એની છાલ અસ્થિભંગ ઉપર ઘણી જ ઉત્તમ છે. એમાં જે અવલ પ્રતિનાં આડ છે તેને ‘લંવ’ગી સાંધરૂખ’ કહે છે. એનો એવો ચમત્કાર છે કે, એનું પાંદડું વચ્ચોવચથી ચીરી નાખ્યા પછી કેટલીક વારે નેઈએ તો તેના સાંધા મળી જઈ પૂર્વવત પાંદડાં જેવું પાંદડું થાય છે. એ આડ દક્ષિણ કોંકણમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે થાય છે. આવી અત્યંત ઉપયોગી અને જેમાં વિલક્ષણ પ્રલાય છે એવી વનોષધિ ધિરે યા આર્યભટ્ટિયમાં ઉત્પન્ન કરવાથી આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોએ તેનો ઉપયોગ કરી આપણું રક્ષણ કર્યું અને પોતાનું સામર્થ્ય પરદેશીને

ઉત્તમ પ્રકારે દેખાંજી. તેમના વંશજોએ હમણાંના કાળમાં એની ઉપયોગી વનોપધિનો ઉપયોગ ન કરતાં પરદેશી મોઢક વસ્તુઓમાં હુબ્બ થઈ સર્વ જગતને આપણી નબળાઈ શા માટે બતાવવી ? ઉપયોગ—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર :—સાધારણની ઝાલ કચરી લાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી.

પદ્ય. શિંગોડાં (શિંગોડાં)—સં શંગાટક. મં શિંગાડા. કં શિંગાડે. હિં શિંગાડા. કાં સુરંગન. ઈં પોટરચેસ્ટનટ. લાં દ્રેષાગિરિપનોઝા. જાં પાંશુફલ, સિંધારે. તેં પરિકેશુ.

શિંગોડાં તળાવના માથોડું—અધુ. માથોડું પાણીમાં થાય છે. એના વેલા લાંબા હોઈ તેને કારેલીનાં પાંદડાં જેવાં પાંદડાં આવે છે. શિંગોડાનો આકાર મોટા ચમત્કારિક દેખાય છે. એને કાંટા જેવી ત્રણ આણીઓ આવે છે. શિંગોડાનું શાક થાય છે. એને સૂકવી લોટ કરી લાપસી, પૂરીઓ, લાડુ વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે; અને તે ઉપવાસના દિવસે ખાય છે. શિંગોડાં પૌષ્ટિક છે. શિંગોડાં—અતિ વૃષ્ય, લઘુ, સ્વિપ્રદ, મેહદાહર્ષકારક, કફર, માહક, શુકલ, વાતલ, તૂરાં, મધુર, ગુરુ, શીતલ, તર્પણ તથા સ્વાદુ છે અને પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મેહ, બ્રમ, ત્રિદોષ, સોનિ તથા સંતાપનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઝીનો મૂઠમણ વધવા અને ગલિણીના રક્તસ્નાપ ઉપર :—શિંગોડાં અને કચરાની લાપસી કરી દૂધમાં આપવી.

પદ્ય. સિવણુ—સં કાશ્મીરી. મં શિવણ. હિં જાં ગંભારી, ખુમેર. કં શિવનિ. તાં પેશુમિલ. મલાં કુમલ. તં સાક્ષાંકુડીચેદ. લાં મેલિના આર્મોરિયા.

સિવણનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં મોટાં હોઈ તે સાધારણ ગોળ હોય છે. સિવણનું લાકડું સુતારકામમાં સારું ઉપયોગી હોય છે. સિવણને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. એને જે ફળ આવે છે, તે નાના જાંબુ જેવાં હોઈ લાંબાં હોય છે. એનાં મૂળ દશમૂળમાં આવે છે. મરાઠીમાં સિવણને 'શિવણ ગંભારી' પણ કહે છે. સિવણ—મીઠી, કઠ્ઠી, તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, તૂરી, જડ, દીપ્ત, પાચન, મેહાકર, બેદક તથા હલ છે; અને ત્રિદોષ, કફ, તરસ, શોષ, આમશય, મોત્તે, વિષ, દાહ, જ્વર, રક્તદોષ, અર્શ અને બ્રમના નાશ કરે છે. એનાં ફળ—શીતળ, ગુરુ, બલકર, ધાતુવર્ધક, કેશ્ય, સ્વાદુ, ખાટાં, તૂરાં, રસાયન, સ્નિગ્ધ, બુદ્ધિપ્રદ, ગુરુ તથા મૂર્ચક છે; અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, આમ, વાયુ, વાતરક્ત, તથા દાહ, ક્ષય, ક્ષતક્ષય, મૂત્રસ્થૂ, પ્રદર તથા પેશાબમાં ધાતુના જવાનો નાશ કરે છે. ફળની અંદરનો ગણ—મધુર, માહક, કડવો, શીતળ, વાતકર, તૂરો, પુષ્ટિકારક તથા બલકર છે; અને દદ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ખરબચા ઉપર :—સિવણની ફળોનો અથવા પાંદડાનો રસ નવટાંક સાકર નાખી પાવો અને ઘોળા સાજડતી ઝાલ ઘસી ૩ દિવસ ચોપડવી. (૨) અમ્લપિત્ત ઉપર :—સિવણનાં પાંદડાં, અવેડાનાં મૂળ, મોચરસનો કંદ, એ ગાયના તાઝ દૂધમાં વાટી ૧૪ દિવસ પાવુ. (૩) પિત્તજ્વર ઉપર :—સિવણનાં મૂળનો રસ આપવો. (૪) મૂત્રાવયત ઉપર :—સિવણનાં મૂળ કંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) રક્તપિત્તરોગ ઉપર :—સિવણનાં પાકાં ફળ એક દિવા બે મધમાં ખાવાં. (૬) શીતપિત્ત ઉપર :—સિવણનાં મૂકાં ફળ સીજની તેનો કદક દૂધમાં આપવો અને પથ્ય પાળવું. (૭) દાહ ઉપર :—સિવણનાં પાંદડાનો રસ અંબે ચોળવો.

પદ્ય. સુખડ (ચંદન)—સં મં. હિં ચંદન. કં શ્રીગંધમારા. તેં ચંદનમુ. તાં મલાં ચંદનમારં. જાં શ્રીગંધ. યું કાં સંદલ. અં સંદલે, અગાયદ. ઈં સેંડલ વુડ. લાં એંટલમ આલમમ.

સુખડનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડ મલખાર પ્રાંતમાં વિશેષ થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ નાનાં અને સુંવાળાં હોય છે. ચંદનને ખારીક અને કાળા રંગનાં ફળ આવે છે. આ ઝાડ જૂનું થાય એટલે તે કાપી તેના કડકા કરી તે જમીનમાં દાટી રાખે છે. પછી તે કેટલાક દિવસે બહાર કાઢી તેને સાકસક કરે છે. ચંદનના કડકા ઉપયોગી છે. એની પેટીઓ, કાંડિયા, પંખા વગેરે અનેક વસ્તુઓ કરે છે. ચંદનનું જે તેલ કાઢે છે તેને ચંદની

અતર કહે છે. એ સુવાસિત હોય છે. ધોળું ચંદન કડવું, તીખું, શીતળ, તૂરું, વૃષ્ય, કાંતિકારક, કામજનક, સુરભિ, રુક્ષ, આનંદકર, લઘુ તથા હૃદયને હિતકારી છે; અને પિત્ત, શ્રમ, લેવટી, તાવ, કૃમિ, તૃષા, સંતાપ, સુખરોગ, દાહ, શ્રમ, શોષ, વિષ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. જે ચંદન ગાંડવાળું, ઊંચ પડેલું, જડ, ઉખર, શ્વેતવર્ણ, કાષવાધી દેખાતો રાતો વર્ણ, ધસવાથી પીળું, સ્વાદે કડવું, અતિ સુગંધ અને શીતલ હોય તે ઉત્તમ જાણવું; અને જે આમાંથી ઘોડાંક લક્ષણોએ યુક્ત તે મધ્યમ તથા એ લક્ષણો જેમાં મૂળે જ નથી તે અધમ જાણવું. પીતચંદન-મલયાગર ચંદન-શીતળ, કડવું તથા કાંતિકારક છે; અને કફ, કોઠ, કંડૂ, વિપૂચિકા, દદુ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, વિષ, પિત્ત, તૃષા, દાહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. કુકુમાગર-હૃદયિચંદન (પીળા-રાતા વર્ણનું)-કડવું તથા શીતળ છે; અને પિત્ત, શ્રમ, શોષ તથા દમનો નાશ કરે છે. એ દેવોને ભોજ્ય છે, માટે મનુષ્યોને ફુલ લ જાણવું. બર્બર ચંદન-(ધોળા અને રાતા વર્ણનું)-શીતળ તથા કડવું છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, કોઠ, વ્રણ તથા રક્તદોષનું નાશક છે. શખર ચંદન-(કિંચિત્ પીળા વર્ણનું)-શીતળ તથા કડવું છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, શ્રમ, ફેણ, ખસ, કંડૂ, દાહ, દાદર, લૂતા, કોઠ, તરસ તથા ગાંડપણનું નાશક છે. સુખડ (એ આડ ઉપર ને ઉપર સુકાયેલી હોય તે)-કંડી, સુગંધવાળી તથા શીતળ છે; અને મૂતકૃચ્છ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહની નાશક છે. જે ચંદન લીલું હોય તે વખતે તોડીને સુકાવેલું તથા મલયપર્વત ઉપર ન થયેલું હોય તે સુગંધમાં કંમતી હોય છે.

ઉપયોગ-**(૧)** દાહ શમન થવા માટે:-ચંદન અને કપૂર અથવા વાણી ધસી તેનાં સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૨)** ખસ ઉપર:-ચંદની અતર (સુખડનું તેલ) એકલું. કિંવા લીંધુના રસમાં મેળવી ચોપડવું. **(૩)** મૂતકૃચ્છ અને રક્તાતિસારાદિ ઉપર:-ચોખાના ધોવરામધમાં ચંદન ધસી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે રક્તાતિસાર, પેશાબની ગરમી, તૃષા, દાહ અને મેહનો નાશ થાય છે. **(૪)** બાળકોને અળાઈ થાય તે ઉપર:-ચંદન, કાણુ અને વાળાનો શુભાળજળમાં લેપ કરવો અથવા ચંદનનો લેપ કરવો. **(૫)** પરુવાળા પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:-ચંદનનો કલ્ક કરી તે પાવો. **(૬)** પ્રમેહ અને પ્રવર (પેશાબમાં પરુ જેવું જવું તે)

જેમકે મેદરિશ મેડિકામાં ત્રણ પ્રકારનાં ચંદનના લાકડાનું વર્ણન કરેલ છે:-મીખંડ (ધોળું ચંદન), પીત (પીળું ચંદન) અને રક્ત (રાતું ચંદન). એમાં રાતા ચંદન(રતાંદળી)નું લાકડું ચાલી અને પીણિક માનેલ છે. સોલમાં કંડક લાવવાને તેમ જ માથું દુખવું હોય તો ચંદન ચોપડવાથી એ ધોળા ચંદનથી વધારે કંડક કરે છે; અને અંદર આપવાથી એનાથી ઓછા ગુણ કરે છે. શંકાહિલ અસ્કમનો કર્તા લખે છે કે, એ પિત્તનો ઝાડો થતો હોય તો ધોળા ચંદનનું લાકડું ધસીને પાડું; અને ઝાડામાં લોહી આવવું હોય તો રાતું ચંદન ધસી તેમાં મેલવડું અને પિત્ત તથા કપિર બંને જતાં હોય તો બંને ચંદન ધસીને ચાવો. લોહીની જીલદી આવડી રોગોનાં સર્વ ચંદનો દ્વંધમાં ધસીને અપાય છે. જેકર દેવોર્ધન મત અનુસાર ચંદનનું તેલ ઉત્તમ, મૂતલ, મૂતલિકા માટે પૂતિઉર અને મૂતપિંડને ઉત્તેજક છે. એનાથી મૂતપિંડને કોઈ પણ ભતની ઈર્ષ થતી નથી. એ ત્વચાદોષહર અને હૃમિલ છે. પાણીમાં ધસેલું સુખડ કડવું, રીતળ, સ્વેદજનક, દાહશામક, પિપાસાહર, ચાલી, હૃદયરક્ષક અને રક્તાભિસરણમાં શાંતિકર છે. એનાથી આમાશયની કિંવા બગડતી નથી. તેલ ફેફસાંમાંથી બહાર આવે છે. માત્રા-ચંદન ધસેલું ૧ થી ૨ તોલા; તેલ ૫ થી ૨૦ ટીપાં ગુદ અથવા સાકરની સ્થાથે.

ઉપયોગ-જ્વરમાં હૃદય શિથિલ થાય છે અને ક્રિયામાં કાંઈક અંતર પડે છે. તે દ્વાનિ ચંદન તથા દેવું નથી. અતિશય હાજીતાથી રક્ષણ કરે છે. ચંદનમાં ઉત્તેજક ધર્મ બહુ જ ઓછો છે. એનાથી હૃદયની ગતિ ઓછી થાય છે, પરંતુ હૃદયબળ ઓછું થઇ નથી. ચંદનની હૃદયરક્ષક ક્રિયા લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. પિત્તજ્વર અને કાણુ દિવસે સુધી રહેવાવાળા લાવમાં, અતિ ભેરવાળા લાવમાં ચંદન આપવાથી ખરસેલ આવે છે અને દાહ ઓછો થઈ જાય છે. નાળિયેરના રસમાં ચંદન ધસીને આપવાથી તરસ ઊંચે છે. દુર્ગંધ-યુક્ત કફપ્રધાન રોગમાં ચંદન અપાય છે. એનાથી કફમાં લોહીનું પડવું બંધ થાય છે. રક્તાતિસારમાં ચંદન વપરાય છે. ચંદનનું તેલ પરમાત્મી તીવ્ર અવસ્થામાં વપરાય છે. છાત્રી અસ્તિત્વોપમાં ચંદનના તેલથી સારા લાભ પડેલો છે. ચામડીને સોજે, રતવા, નાનાં ચૂષ્કાં, અળાઈ વગેરે રોગમાં ચંદન અને કપૂર શુભાળજળમાં મેળવી લગાડાય છે. ખસના ઉપર ચંદનનું તેલ લગાડાય છે.

ઉપર રામબાણ ઉપચાર:—વંશોલ્લેખ (વાંસકપૂર) ૧ તોલો, એલચીદાઢામાંના દાણા ૧ તોલો, એ બને ઔષધો બારીક ખાંડી વચ્ચેળણ ભૂંડી કરવી. પછી તે ભૂંડી પલ્લે એટલું ઉત્તમ સુખડતું તેલ લઈ તેમાં તે ભૂંડી બીજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી દરરોજ સવારે ૪ તોલા સુધી દેડું પાણી લઈ તેમાં એક ગોળી કાલવવી અને તેમાં અર્ધો તોલો સાકર નાખી તે ખાવું. એ જ પ્રમાણે સાંજે લેવું. આ ઔષધ ખાવાથી પ્રમેહની આગ છ પહેરમાં ઘણી જ ઓછી થઈ છ દિવસમાં પ્રમેહ અતે પ્રદરનો નાશ થાય છે. પથ્થ-ધર્તેની શેટલી, તુવેરની દાળ, લી અને સાકર. (૭) આગતુંક ગરમી ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં ધોળું ચંદન ઘસી ખાંડ નાખી આપવું. (૮) ઊંચડી ઉપર:—સીના દૂધમાં ચંદન ઘસી નસ્ય આપવું.

પટ્ટ. સુગંધી (લીલી) ચા:—સં. સુગંધતૃણ. ૩૦ સુગંધતૃણ. હિં. સુગંધિતૃણ. મં. ગવતી ચાહ, સુગંધિ ગવત, પાતીયા રહા, લે. એન્ડ્રોપોગોન સાઈટ્રેટસ. છં. લેમનગ્રાસ.

ગવતી (ઘાસ) ચાના બેટા દાલના બેટ જેવા મોટા મોટા વધે છે. એને લીલી ચા કહે છે. બાગમાં પણ એને વાવે છે. એની ઊંચાઈ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે, એનું તેલ નીકળે છે, એને અંગ્રેજીમાં લેમનગ્રાસ એપ્રિલ કહે છે. તે પણ ઔષધ છે. એ ચાનાં પાંદડાં કઢીમાં નાખે છે.

ઉપચોગ:—(૧) તાવમાં પરસેવો નીકળવા મારે:—એની ચા કરી પાવી એટલે પરસેવો નીકળી તાવ કમી થાય છે. (૨) પેટપીડ ઉપર:—એનું તેલ પાવું. પટ્ટી (દોસરા) ઉપર પણ એ શુણ્ણવહ છે. (૩) શરદી, રાજેખમ, શેત્યજવર, જડત્વ અને આગતુંક જવર ઉપર:—

સુગંધી ચા, સૂંઠ અને સાકરનો અષ્ટમાંશ કાઢે ગરમ ગરમ પાવે અને પધારીમાં ગરમ કપડું ઝાઢી સૂઈ રહેવું, એ યોગથી પરસેવો આવી શરીરમાંની શરદી નીકળી જઈ હોંશિયારી આવે છે. આ કાંઠો ઉખ્યું છે, સમઘાત થવા મારે એમાં જ દૂધ નાખી કોઈ કોઈ પીએ છે. (૪) પરસેવો લાવવા માટે ખાંડ:—એક મોટા વાસણમાં સુગંધી ચાની ભૂંડી નાખી તે ઉપર દાંકણું મૂકી આંધણ આવે ત્યાં સુધી તે પાણી કઢવવું. પછી રોગીને ખાટલા ઉપર સુવાડી આ પાણીનો ખાંડ આપવો, એટલે પરસેવો જૂટે છે. (૫) રાજેખમ ઉપર:—સુગંધી ચા, કુદીનો કિંવા વજ અને આદાનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખી રાતે સૂતી વેળાએ પીવો અને વજ ઓઢી સૂઈ રહેવું.

એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પીવું

પટ્ટ. સુગ્રીણ (મં. સુગ્રીણ, ચેરલા માલેખ) —એનો પાંદડાં ઈંદ્રજવનાં પાંદડાં જેવાં કોઈ બાંડાં હોય છે. એ પાંદડાં ઘણાં ચીકણાં હોય છે. સુગ્રીણને બાવળિયાના જેવાં પીળાં ફૂલ આવે છે. એ આઠ મોટાં થાય છે. એની હાલ ધોળા રંગની હોય છે. પરંતુ સુકાયા પછી કાળા રંગની માય છે. એની હાલના ચૂર્ણની ગુદર જેવી ચીકણી ગોળી થાય છે. ઉપચોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—સુગ્રીણનાં પાંદડાંના રસમાં છરું અને સાકર નાખી પાવો અને તેજ રસ ૭ દિવસ તે ઉપર ચોળવો; અથવા સુગ્રીણની હાલ ઘસી ચોપડવી. પથ્થ—મીડું ખાવું નહિ. (૨). શીતળા હલકા આવવા મારે:—સુગ્રીણની હાલ તાવીજમાં લરી ત્રણે બાધવી. (૩) અસ્થિભંગ ઉપર:—સુગ્રીણની હાલ લાવી બારીક ખાંડની અથવા તેમાં જ ચતુર્થાંશ નાચણીનો લોટ નાખી થોડું પાણી છાંટી ખાંડ આપવો અને તે મિશ્રણનો હાડ દુખતાં હોય કિંવા હાડકું લાંચું હોય તે સ્થળે દોઢ આંગળ બાંધીને લેપ કરવો તથા તે ઉપર ગૂણપાટનું ટાટ બાંધી ઘડ પાડે બાંધવો અને સાત દિવસ તથા પછી એકવાર છોડી બેઈ દુખાવાની જગ્યાએ ઔષધનો લેપ કમી મયો હોય તો તુરત લેપ કરી ઉપર પ્રમાણે પાડે બાંધવો. આ યોગથી કોઈ પણ પ્રકારનો અસ્થિ-ભંગ થયો હશે તો તેમાં જલદી ફાવેલો થાય છે.

૬૦૦. સુરપીણ:—સં. સુરપર્ણ. મં. સુરપીણ તાં. ૩૦ લે. સંચપત્રી, માચીપત્રી. પં. બુધમદોરન. લાં. આર્ટિમિસિયા વર્ડેરિસ. મલાં. નિલાંપલા. છં. ઈડિયન વર્મવુડ, ફ્લી-એન.

* સુગંધી ચા ઉખ્યું, સ્વેદન, મૂત્રલ, જવરજન, વાતાદર, લેતેજક, ચેતનાકાર અને સંકેચવિકાસપ્રતિબંધક છે. એનું તેલ માલિસ કરવાથી ચામડી લાલ થઈ જાય છે.
—રવામી કૃષ્ણાનંદ.

આ એક શીમળાની ભત છે. એનાં પાંદડાં શીમળાનાં પાંદડાં જેવાં કાનાદાર હોઈ નાનાં હોય છે. એ છોડ બે હાથ લાંબા વધે છે. એનાં ધોળાં અગર પીળાં ફૂલ આવે છે. સુરપીણુ સ્વાદે કડવી અને તીખી હોઈ પાચક પણ છે. માત્રા—સ્વરસ ૫ થી ૧૦ ટીપા. ઉપયોગ—(૧) કાન પાક્યો હોય તે ઉપર—સુરપીણુનાં પાંદડાંની રસ કાનમાં પાડવો એટલે દુઃખ બંધ થાય છે. (૨) બાળકની હઠગામણ ઉપર—સુરપીણુનાં પાંદડાં ત્રણના તાબા દ્વયમાં ઘસી પાવાં. (૩) બાળકની ઉધરસ, સળેખમ અને કમિરોગા ઉપર—સુરપીણુનાં મૂળ મધમાં પાવાં અથવા પાંદડાંની રસ મધમાં પાવો. (૪) દમ ઉપર—સુરપીણુનાં પાંદડાંની ટિંવા ફૂલનો રસ પાવો. (૫) નળવિકાર ઉપર—સુરપીણુનાં લીલા પાંદડાંની રસ ૧ તોલા કાઢી તેમાં થોડી મરીની ભૂખી નાખી પાવો.

૬૦૧. સુરણુ—સં ૦ સુરણુ. હિં ૦ જમીકંદ. તે ૦ મચાકંદા, દોલકંદા. બં ૦ એલ. લાં ૦ એમોર્ફિલસ કમ્પેન્સિલેટ્સ (દેગી સુરણુ) એમોર્ફિલસ સિલ્વેટિકસ (જમ્બી સુરણુ).

સુરણુ હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રતિભાં થાય છે; પરંતુ મલબારમાં એનો પાક વિશેષ થાય છે. આ કંદ દેવ-વૈશાખમાં વાવે છે અને માગશર-પોષમાં તે ખોદી કાઢે છે. કોઈ કોઈ મોટું થવા ત્રણ વરસ સુધી જમીનમાં રાખે છે. એ જમીનમાં રહેલું સુરણુ એક મણ કે તેથી વધારે વજનનું હોય છે. સુરણુની આકૃતિ ગોળ ચક્રર જેવી હોય છે. સાધારણ સુરણુનું વજન મણ પોણા મણ હોય છે. એમાં બે ભત છે; એક ખૂબલીવાળી અને બીજી મીઠી. ખૂબલીવાળું સુરણુ ખાવાથી મોં સૂકે છે અને અનેક વિકારો થાય છે; પરંતુ તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એ સુરણુ પાંચ-છ વર્ષ જમીનમાં રહે છે. દક્ષિણમાં સુરણુની ઉત્પત્તિ વધુ થતી નથી. સુરણુના ડાંડાનો સોડો હાથના કાંડા જેવડો હોઈ તે ઉપર વિસ્તીર્ણ છત્રી જેવાં પાંદડાં હોય છે. એના ડાંડાનો રંગ ધોળો હોઈ તે ઉપર શુભ રંગનાં ટપકાં અને ચાંદાં ઢેકઢેકાણે હોય છે. સુરણુ એ અર્શરોગનાશક છે; માટે એનું 'અર્શોગ્નિ' એવું નામ છે. સુરણુનાં ફૂલનું શાક સરસ થાય છે એનાં કુમળાં પાંદડાંનું પણ શાક કરી ખાય છે; અને જાનું થવા પછી વચ્ચેના ડાંડાનું શાક કરી ખાય છે. સુરણુનું શાક સરસ થાય છે. એ શાકને ઘીનો વધાર કરે છે. શુણુ ઉષ્ણ અને પોષિક છે. મીઠું અને ધોળું સુરણુ—રચિકર, તીખું, ઉષ્ણ અગ્નિદીપક, હેલક, લઘુ, ક્ષેપ, દુરુ, મલાવણ્ણક, વિશદ, પાચક તથા રક્તપિત્તજાપન છે; અને કૃમિ, શુલ્મ, શળ, અર્શ, કફ, મેદા, વાયુ, અરચિ, દમ, ઉધરસ, બિલટી તથા ખરોળાનો નાશ કરે છે. આ સુરણુ હૃદયરોગી, રક્તપિત્તી અને કુશ્મંતે હિતકારક થતું નથી. એના ડાંડા—રચ, લઘુ તથા દીપન છે, અને કફ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. ખાજરા અને રક્તવર્ણ સુરણુ—દુરુ, લઘુ, વિષ્ણી, રક્ષ, વિશદ, તીખું, રચિકર, દીપન, પાચન, પિત્તલ તથા દાહક છે; અને કૃમિ, કફ, વાયુ, દમ, ઉધરસ, બિલટી, શળ, શુલ્મ તથા બિલટી નાશક છે. ખરોળાન સુરણુ—પિત્તકર, રક્તકર અને કફનાશક છે ઉપયોગ—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર—સુરણુના કકડા ઘીમાં તળી ખાવા આપવા. (૨) આમ ઉપર—સુરણુના કાંદા સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ઘીમાં થોડા ટિંવા તળી સાકર નાખી ખાવા આપવું. મૂળવ્યાધિ ઉપર—સુરણુવટક—સુરણુ સૂકવી કરેલું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, ચિત્રો ૧૬ તોલા, સૂક ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેનાથી જમણા ગોળ નાખી ગોળાઓ કરી આપવી. એટલે ૭ પ્રકારના મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે.

૬૦૨. સુરખંધ—સં ૦ સુરખંધ, મંચખંધ. મં ૦ સુરખંધ. સાટી ૦ મારખેટી. હિં ૦ માતખરી. મં ૦ નામહોના. તે ૦ તિતપાવ. તાં ૦ ચાચિપતિરી. ઈ ૦ ઈડિયન વર્મટુડ, ક્વેથિન. લે ૦ આર્ટી-મિસિયા વલ્ગેરિસ.

એ છોડ મુમારે હાથ-દોઢ હાથ લાંબા વધે છે. લીલી જમીનમાં આ છોડ પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં શેવતીનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કસ્તા નાનાં અને પહોળાં હોય છે. એ પાંદડાને પુષ્કળ ખાંચા હોય છે. એ સુવાસિત હોઈ કણાં જ કડવાં હોય છે. આ છોડને હાથમીરાનો જેવા ફૂલના શુભા આવે છે. એનો રંગ ગુલાબી હોય છે, એ ફૂલ કડવાં હોય છે. આ છોડ કિરમાણી

અજમાની જાતનું છે એના ફલનો ઉપયોગ કિરમાણી અજમાની પેઠે થાય છે. એને સાદી પ્રાતમા 'મારખેટી' કહે છે. સુરખધ—કડવું, ઉષ્ણ તથા પિત્તલ છે, અને કફ, વાયુ, વિષદોષ, દમ, બ્વર, કૃમિ તથા દુર્ગંધનો નાશ કરે છે. (૧) બાળકોના કૃમિ, યૈતનો દુખાવો તથા આક્રંશ ઉપર તેમ જ મોઢા માણસના અશુભ અને ઉદરશૂળ ઉપર:—સુરખધના પાનનો રસ પિવડાવવો. (૨) ચાંચ દૂર કરવા માટે:—સુરખધનું ઝાડ લાંબી વરમા રાખવું, એની ઉપ વાસથી ચાંચ લાગી જશે x

૬૦૩. (પીળા બેરળનું ઝાડ)—સં સરલ મં સરળદેવદાર, શર હિં ૦ ધૂપસરલ, ચીડ બં સરલકાષ્ઠ કં સરલદેવદાર ઇં લોન્ગલીન્ડ પાર્ષન. વાં પાર્ષનસ લોન્ગીફોલિયા
આ ઝાડ બહુ સુદર દેખાય છે એ સીધું જીવુ વધે છે. એનું ઢાં બારીક અને આપુ હોય છે એ ઝાડ નિરંતર લીલુદમ રહે છે શેલા માટે આ ઝાડ બાજમા વાવે છે આ ઝાડનું લાકડું ધણુ મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે એ ઝાડમાથી દૂધ નીકળે છે, તેને બેરળે કહે છે તે તત્ત્વાવના તારને ચોપડવાને ઉપયોગી થઈ પડે છે આ દૂધ અત્રિ ઉપર નાખવાથી તેની ધૂપ જેવી સુગંધ આવે છે ગુરુનું ઝાડ—મધુર, કડુ, પાકકાળે અને રમકાગે તીષ્ણ, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે, અને કફરોગ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, ગદ્ગદભાષા, કફ, વાયુ, પરસેવો, જૂ, ઉધરસ તથા પ્રયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ગયેલા કેશ આવવા માટે:—સુરના પાદડા પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો

૬૦૪. સૂર્યફૂલ (સૂરજમુખી)—સં આદિત્યભક્તા મં આદિતા, સૂર્યફૂલવત્રી, બોબરદોડી હિં હરહુજ, સોયથી તં સૂર્યકાંતીષ્ણ તાં તું ૦ સૂર્યકાંતી ફાં ગુલે આદિતાબરસ્ત અં અરદ્ધ્યુત ઇં સન ફોલોવર, હેલીએથસ લાં હેલીએથમ એનુઅસ ગં હુડહુડે, બનશક્તે

સૂર્યમુખીના છોક હેઠે ટૂકાવે જીગી શકે છે તે આપોઆપ જીગતા નથી, પણ ધાન્યની પેઠે તેનું વાવેતર કરવું પડે છે, અને તે વાવ્યા પછી ચાર મહિનામા તૈયાર થાય છે એ છોક માથોડા કરતા એકાદ બે હાથ જીએ સુધી વડે છે તેના પાદડા કાનાદાગ, હલ્યાકાર, જરા લાખા, પાતળા અને ખરબચડા હોય છે એની લંબાઈ ૧૨-૧૫ આગળ અને પહોળાઈ ૧૦-૧૨ આગળ હોય છે. પાદડાનું ઘીટું લાણુ હોય છે આ છોક અનેક પ્રકારે મહત્વનો હોવાથી તે સંબંધી કેટલાક વર્ષોની શોધ પછી અમે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધાંત ડાલ્યો છે એના બી બેટ્રીને વાવવા કરતાં જો હાથ વડે વાવ્યા હોય તો તે વધારે ફાયદે છે તે જો આવેલા ૩ મધા નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય તો વધુ આરુ, પરંતુ આદ્રા નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય અને હસ્તનો વરસાદ જો આવે પવો હોય તો વળી વધુ સારો પાક થાય છે પૂર્વા-ઉત્તરા નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય અને દિવાળીના અરસામા વરસાદ પડ્યો હોય તો વળી ઉપરના બંને કરતાં વધુ સારો પાક જીતરે છે એ છોકના પનદડનો ઘેરાવો ૧-૬ આગળ વધે છે તે પર લાખા લાખા ધોળા રંગના ડાડલા હોય છે પ્રત્યેક પાદડાની બજલમાથી

x ઝેહર દેસાઈના મતમા સુરખધ મડવું, દીપન પાચન, જ્વરનું, સંકાયન્નિમાસમતિજનક વામન, આતુલિમિક, આર્તવજનન અને પ્રણાપણ છે ગોદી માત્રમા નુસાન પડોચાડે છે માત્રા ૫ થી ૧૦ દીપા

ઉપયોગ—સુરખધ બાળકો માટે હિંમ ઔષધ છે એ બાળકોના સર્વ રોગોમા વપરાય છે વાત અને સંકાયન્નિમાસમતિ રોગોમા વિશેષતઃ નશામિતિ આવેથી એ આપાય છે એની સાથે સુત્રકી અને બીજા ઉપયુક્ત ઔષધિ વાપરે છે હોજરી અને આતરડાના રાગ—આક્રંશ, ઉદરકૃમિ વગેરેમા ત્રિકટુ અને દિક્ષામાળીની સાથે, વાત પર ઉદ્બળ અને કાકચની સાથે, મિત્તવરમા હિંમમાળી અથવા વાવડિય સાથે અને કફજ્વરમા સમુદ્ધાની સાથે આપવાનો મકાશાપ્દમા સિવાય છે વિષમજ્વરમા આનો ઉપયોગ સિકેના જેવા પણ હલકા દરજ્જાનો થાય છે આના કવાથી ૬૦ મળ ધોવાથી શુદ્ધિ થાય છે અને નેદના એજી થાય છે અનર્તન અને ભૂતોન્માદમા આનો ફાટ વપાય છે

—સ્વાગી કૃષ્ણાનંદ

+ આના શુદ્ધે ઔવાસ (૨ થી જરૂર) કહે છે આ બેરળે સફદ, નરમ અને ચીકણું હોય છે એની વાસ ટપેન્ડાઈન તેલ જેવી આવે છે દેવદારના બિલ્ડ અને ટપેન્ડાઈન તેલ અને ઝાડના બેરળ અને ટપેન્ડાઈન તેલમા સમાન ગંધ રહેલા છે

—સ્વાગી કૃષ્ણાનંદ

ફૂલ નીકળે છે. મુખ્ય દરેના મથાળે સોથી પ્રથમ ફૂલ નીકળે છે અને તે સર્વ કરતાં મોટું હોય છે. તેના મુખપોથીમાં ચાર પડદા હોય છે. એ ફૂલનો રંગ ખીજી કણુરનાં ફૂલ જેવો હોય છે. તેના મધ્યભાગમાં કિન્નરક ઢાપ હોય છે અને તેની વચ્ચે ખીજ હોય છે. ઉત્તમ વર્ગના આડને ૪૦ સુધી ફૂલ આવે છે અને તે એકેકા ફૂલમાં કમમાં કમ ૫૦ અને વધુમાં વધુ ૮૦૦ ખીજ હોય છે.

આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ છોડ બહુ જ મહત્વનો છે. તેના ફૂલનું મુખ, સવારથી સાંજ સુધીમાં સૂર્ય જેમ જેમ ફરે છે તેમ તેમ ફરતું રહે છે. આમ દોવાથી તે છોડને આદિત્યમંડપ અને તેના જ અર્ધનાં ખીજાં નામો અપાય છે. ઈશ્વરના અનુમતીને માટે જેવી રીતે મનુષ્યો તેના પ્રતિ લક્ષિ દર્શાવે છે, તેવી જ રીતે સૂર્યદેવના અનુમતિ માટે ઉદ્દિગ્ધ પશુ લક્ષિ દર્શાવતાં જણાય છે. આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ વાત તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયેલી છે કે, જે ડેકાજે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો પહોંચતાં નથી, તે જગ્યા નીરોગી રહી શકતી નથી; આમ દોવાથી જ પાણીવાળી, ભેજવાળી, બંધિયાર અને ગાદી ગાડીવાળી જગ્યા તાવના ધરખ જ જણાય છે. આવે ડેકાજે સૂર્ય-સુખીના છોડ વાવ્યા હોય તો રોગ દૂર થઈ બગેરેલી હવા સુધરી જાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના અને યુરોપમાંના કેટલાક ભાગો કે જે અનેક પ્રકારની ખરાબ હવાને લીધે રોગમાં ઘેરાઈ રહેલા હતા, ત્યાં કેટલાક શોધક લુદિના પ્રેક્ષકોએ આ છોડનું વાવેતર કરાવી નેપું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ત્યાં ચાલતા રોગ દૂર થઈ તે ભાગ સારા આરોગ્યવાળા થયા. આવે ઉત્તમ શુધ્ધ દોવાથી પ્રત્યેક જણે પોતાના ધર સામે આ આડના ૧૦-૧૫ છોડ વાવવા, એ આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધણું જ ઠિનાવડ છે.

વેપારી દૃષ્ટિએ જેતાં તેનાં બિયાંનું તેલ અત્યંત ઉપયોગી છે. એ તેલ ઘાસના જેવા રંગનું હોય છે. ખાવામાં તે સારું અને પ્રયોજકારક છે. તેમાં પૂરી વજરે પદાર્થ અમે બનાવી નેપા છે. એ તેલમાં કાઈ પણ પ્રકારની દુર્ગંધ અથવા તીવ્ર વાસ હોતી નથી; એટલું જ નાંઠ પણ ખીજ તેલની પેઠે તે રાખી મૂકવાથી લીધું થઈ જતું નથી, તેમ જ તેમાં તજેલ પદાર્થ રાખી મૂકવાથી કાઈ રીતે બગડતો નથી. વળી રોગાન બનાવવામાં તથા ચિત્રકાર્ય માટેના રંગમાં જે મોઘું તેલ વાપરતું પડે છે, તેને ગદ્દે આ તેલનો ઉપયોગ બહુ ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે. આ છોડનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં કરી તેમાંથી તેલ કાઢવાથી ‘એક પથ દોકાજ’ની પેઠે હાલમાં અનેક પ્રકારના ભયંકર રોગોથી વ્યાપ્ત થયેલા હિન્દુસ્તાનની હવા સુધરે અને વળી તેલનો મોટો વેપાર ચાલી શકે તેમ છે; પરંતુ આપણા દેશને લીધે આપણા લોકોનું લક્ષ આવા ઉપયોગી વિષય તરફ જેટલું જવું નેઈએ તેટલું જતું નથી, એ દુઃખની વાત છે. રસિયાના કેટલાક ભાગમાં મોટા પ્રમાણમાં આનું વાવેતર કરવાનો હિલોળ ચાલુ થયો હોય એમ જણાય છે.

આ છોડને વાવવાને જમીન સાધારણ રાતી અને લીલી (લીનાશવાળી) નેઈએ. જેઓના ધરની આસપાસ તથા ધરમાં ભેજ હમેશાં રહેતો હોય અને તેને લીધે હવા ઘેરાયેલી રોગમૂલક રહેતી હોય તેઓએ પોતાના ધરની આસપાસ સરજમુખી ફૂલના છોડ અવશ્ય લગાવવા નેઈએ. આ છોડમાં રોગ ઉત્પન્ન કરનારી, ભેજવાળી અને દુર્ગંધયુક્ત હવાનું શોષણ કરી લેવાની શક્તિ છે, જેથી ધરની તેમ જ આસપાસની હવા શુદ્ધ થાય છે અને મેલેરિયા, તાવ, સંધિવા તેમ જ ભેજથી ઉત્પન્ન થતી અન્ય ખીમારીઓ ત્યાંથી તરત નાસી જાય છે. ફૂલમાંના બિયા તથા પરાળ દોરો પ્રેમથી ખાય છે. આ સૂર્યફૂલના છોડને ‘સૂર્યકાળ’ પણ કહે છે. સૂરજમુખી ફૂલનું ઝાડ :—તીખું, ઉચ્ચલીઈ, સંદોષન, સ્વર્ણ, રસાયનોપયોગી, કડવું, ટૂંકું, લઘુ, રુદ્ધ તથા સારક છે; અને કક, વાહુ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, અરુચિ, તાવ, વિરેકાટક, કાઠ, મેઠ, અશ્મરી, યોનિશ્વળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાંક તથા ચુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ભૂતજ્વર ઉપર :—સૂર્યફૂલનાં મૂળ કાનમાં બાંધવાં. (૨) પ્રસૂતિ જલદી થવા માટે :—સૂર્યફૂલના મૂળ ચોટલે બાંધવાં. (૩) છાંકરાના પેટના ભાર ઉપર :—સૂર્યફૂલને રસ દશ રીપાં સુધી શક્તિ અનુસાર દૂધમાં પાવે. પેડું ફૂલેલું હોય મળ રોકાયેલો હોય) તે અંજળી જેવડી બારીક હિંદની નળી લઈ તે નળીમાં સૂર્યફૂલનું વજ્રાળ

ચૂર્ણ લરવું અને તે નળીનું એક મોં મળદ્વારમાં ધાલી બીજા મુખે જોરથી ફેંકવું; એટલે ઓષધ રોગ ઉપર પડેલો. છે અને રોગ નીકળી જાય છે. (૪) વીંછીના વિષ ઉપર:—સર્પફલનાં પાંદડાંનું નરસ આપવું અને લેપ કરવો. (૫) જીલાળ થવા માટે:—સર્પફલના તેલનું ફેંટી ઉપર ટપકું પાડવું અને જીલાળ બંધ થવા એ તેલ વાંસાના હાડકા ઉપર ચોપડવું.

૬૦૫. સોનવેલ—સં ૦ રવચુંવણી, સ્તવવણી, કાકવણી. તે ૦ બેઝકડોગે. મં ૦ સોનવેલ. લે ૦ ટસિથો ફિલિફોમિસ.

એને આકાશવેલ પણ કહે છે. સોનવેલ દાસણ જેવડી જાડી હોય છે; એ આડ ઉપર પ્રસરે છે. એનાં મૂળ આડ ઉપર જ હોઈ તે મૂળ ક્યાં હોય છે તે સમજતું નથી. એ વેલીને સોના જેવી પીળા રંગની બારીક દોરી હોય છે. એ વાસરહિત અને બેસ્વાદુ છે. આપણે અહીં ઘણું કરીને એ વેલ ખરસાણીનાં આડ ઉપર અને વાડો ઉપર હોય છે. એને આ દેશમાં નાગરવેલના નામથી ઓળખે છે; પણ તેનું ખરું નામ તો સોનવેલ જ છે. સોનવેલ—દુર્ગમદ્ર લોઈ ત્રિદોષ અને મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકની વરાધ ઉપર:—સોનવેલનો રસ મધમાં પાવો.

૬૦૬. સોનારવેલ—આ વેલનાં પાંદડાં પીપળાનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ એની પહોળાઈ એક વેંત અને લંબાઈ સવા વેંત હોય છે. એ વેલની બાજુ ઢાંચની આંગળી જેટલી હોય છે. એનો રંગ રાતો અને ધોળો પણ હોય છે. પ્રથમ એનાં પાંદડાંનો રંગ રાતો હોઈ પછી લીલો થાય છે. એ પાંદડાં જૂનાં થયા પછી તે ઉપર રાતો રંગનાં ચાંદાં હોય છે. ઉપયોગ—(૧) કોલેરા અને સર્પાઢિકના વિષ ઉપર:—સોનારવેલનાં પાંદડાંનો રસ પાવો, કિંવા મૂળ પાણીમાં ધસી આપવાં, કિંવા ચાવી ખવરાવવાં. (૨) ગરમીના આબ્જરથી શરીર ઉપર ચાંદીઆ થાય તે ઉપર:—સોનારવેલનાં મૂળ સૂકવી રોજ ગાયનું દૂધ ૫ તોલા લઈ તેમાં ચંદનની પેટે તે મૂળ ધસી તે ઘસેલું સુમારે ૬ માસા પર્યંત દૂધમાં મેળવી, તેમાં સાકરની ભૂટી ૧ તોલા અને જરાની ભૂટી બે રતીભાર નાખી દરરોજ એક વખત ખાંચથી શરીરમાં જામેલી ડાઈ પણ પ્રકારની ગરમી નીકળી જઈ પ્રકૃતિ જરૂર સુધરે છે. આ ઓષધ ઘણું જ ઉત્તમ છે. પથ્ય પાળવું.

૬૦૭. સોપારી—સં ૦ પૂજ મં ૦ પોણ. હિં ૦ કં ૦ અડિં—મારા. તે ૦ પોકાકાયા. કમકમ. વ૦ કાંચ. મલાં ૦ તાં ૦ કમુક, પૂગમ. કાં ૦ પોપીલ. અં ૦ ફેલિલ. ઈં ૦ બિલનનટ. પામ. લાં ૦ એરિંકા જેટલુ.

એ જાડની જાંચાઈ ત્રીસ—ચાળીસ હાથ હોય છે, એને તાડના જેવી આવલીઆ આવે છે. સોપારી સહ્યાદિ પર્વતના સર્વ પ્રદેશમાં પાડે છે; પરંતુ મેંગલોર, તાંચેરી, કોચીન, હુબલી, ગામંતક, શ્રીવર્ધન અને વસુર્મ—એ દેહાણે પુષ્કળ થાય છે. શ્રીવર્ધનથી ને ધોળા સોપારી આવે છે, તે ઘણી જ ઉત્કૃષ્ટ છે. સોપારીનું આડ ચીકણું હોય છે. સોપારી છોલી બાકવાથી રાતી સોપારી બને છે. બાક્યા સિવાય છોલી સૂકવેલી હોય તે ધોળા સોપારી થાય છે અને કુમળા સોપારી બાકવાથી ચીકણી સોપારી થાય છે. સોપારી એકલી અથવા પાનમાં નાખી ખાય છે. સોપારી તોડવાથી ને રસ નીકળે છે, તે ચીકણું હોય છે. તે રસ લાકડાંએ અને વડાણેને ચોપડે છે. સોપારી બાક્યા પછી ને પાણી રહે છે તેને ઉકાળીને ગ્રહો કરી રાખે છે. તેને સોપારીનાં ફલ કહે છે. સુવાવડી સ્ત્રીએને માટે મસાલાની ને સોપારી બનાવે છે તેમાં તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે. અર્ધાં સોપારી આવે એવી એક સોપારીની જાત છે. સોપારી સાધારણ—મેહક, ટૂરી, સ્વાદુ, રુચ્ય, સારક, મધુર, ગુરુ, કિંચિત્ તીખી, પથ્ય તથા દીપન છે; અને મુખરૈસ્ય ત્રિદોષ, જિવ્હી, ક્લેદ, મળ, કફ, વાયુ, પિત્ત તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે. લીલી સોપારી—અલિખંદી, ગુરુ, તૂરી, શુદ્ધિકારક તથા સારક છે; અને દષ્ટિ તથા અગ્નિમાંવકારક અને મુખમળ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, ઉદર તથા આખાંનનો નાશ કરે છે. સૂકી સોપારી—રુચિકારક, પાચક, રેચક, વાતલ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ત્રિદોષ તથા કંઠરાગનો નાશ કરે છે. એ ખાન સિવાય ઘણી ખાવાથી પાંડુરોગ અને સોજો આવે છે. પાકેલી લીલી સોપારી—ઉદક અને ત્રિદોષનાશક છે. સૂકી પાકેલી સોપારી—વાતલ, સ્નિગ્ધ અને ત્રિદોષનાશક છે. ચીકણી સોપારી—સર્વ દોષ દૂર કરે છે.

તૈલગણુ—આંધ્રમાં થયેલી સોપારી—તૂરી, પાક વખતે મધુર તથા કિંચિત્ ખાટી છે; અને કક, વાણુ તથા મુખજનની નાશક છે. કોંકણમાં ચૌલ પ્રાંત છે ત્યાંની સોપારી—અમિદીપક, પાચન, બળકર, રસાદ્ય અને કકનાશક છે. રોઠી (જે મગજૂત હોય છે એવી) સોપારી—તીખી, તૂરી, ઉષ્ણ, અમિદીપન, રુચિકર તથા પિત્તલ છે અને મલાવટુંલની નાશક છે. બલગુલી સોપારી—રુચિકર, પાચન તથા દીપન છે; અને ત્રિદોષ, આમ, મલાવટુંલની તથા મેદની નાશક છે. ચંદાપુરી સોપારી—રસ વખતે મધુર, તીખી, સ્વાદુ, તૂરી, રુચિકર, અમિદીપન તથા પાચક હોઈ કકનાશક છે. ગુહાગરી સોપારી—મધુર, તૂરી, તીખી, પાચક, દ્રાવક, લઘુ, વિશદ તથા મલાવટુંલક હોઈ આધ્માનવાયુની નાશક છે. નેલવતી સોપારી—મધુર, રુચિકર, કંકશુદ્ધિકર, લઘુ, પાચન, સારક, કાંતિકર તથા રસાળ હોઈ ત્રિદોષનાશક છે. સોપારીના ઝાડનો ચીક—શીતળ, સમોદન, ગુરુ, પાક વખતે ઉષ્ણ, ખારો, ખાટો તથા પિત્તલ હોઈ વાયુને નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) ઊલટી ઉપર:—સોપારીની વીરી (પ્રત્યેક આવલા નીચે જડા કાગળ જેવો લાગ હોય છે તે એટલે ત્રોપાનાં છોડાં)ની રાખ કરી તે રેશમની અને સૂકા લીમડાની રાખમાં મેળવી તે પાણીમાં કાલવી તેમાં ગિન્નેરાનાં મૂળ ધસી પાવાં. (૨) ઢારોના ખાવામાં સેરી કીડા આવવાથી રેથ થાય તે ઉપર:—સોપારીનાં ફલ બારીક કરી તે લોટમાં મસળા પાણી નાખી તેનો ગોળો કરી ખવરાવે. (૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:—સોપારીની વીરીની (ત્રોપાનાં છોડાંની) રાખ કરી પાણીમાં કાલવી તેનો અસ્તિ ઉપર લેપ કરવો. (૪) આમવાત ઉપર:—સારી રોઠી સોપારી ઘઈ રાતે પાણીમાં પલાળી રાખી તે સત્રારે વાટવી અને જૂની આમલીના જડા કક કરી તેમાં તે સોપારી નાખી તે ગળી જવી. પછી ઉપરાઉપરી ગરમ પાણીના ઘૂંટડા પીવા. આ યોગથી સાફ રેથ ધઈ આમવાત દૂર થાય છે. (૫) આદાશીરો ઉપર:—અધી સોપારી આવે છે તે ધસી લેપ કરવો. (૬) વિસર્પ અને ચાકાં ઉપર:—કંડા ઘાણીમાં ચીકણી સોપારીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાણી રાજ ચોપડવું અથવા ચીકણી સોપારી ધસી ચોપડવું. (૭) કૃમિ ઉપર:—સોપારીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૮) ખસ ઉપર:—સૂકાયેલી સોપારી ઉપરની ઝાલ બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) લાપોટિયા ઉપર:—ચીકણી સોપારી, આમલીના કળિયા તથા ગૂગળને જોના પાણીમાં ધસી લાપોટિયા ઉપર દિવસમાં બેગણુ વાર લેપ કરવો.

૬૦૮. સોરંગી—સં. સુરપત્રાગ. મં. સુરંગી કાં. મીઠી ઉડણુ, બં. ઓલિયાના ફલ. હિં. કામલ, સુરપુત્રાગ. કં. સુરગમે, સુરહોમે, સુરિરે. તાં. કામબોય. તુ. પોનેડામરા. મલાં. પુત્રા. તેં. સુરપુત્રાગમ્. વસંતગંધમ્. લાં. આદિકાર્પસ લોગીફાલિયસ.

આ ઝાડ ઉડણીના જેવું હોઈ પાંદડાં પણ ઉડણીનાં જેવાં જ હોય છે. એ ઝાડ વિશેષ કરી કોંકણ પ્રાંતમાં જ થાય છે. કોંકણમાં સોરંગીને ‘મીઠી ઉડણુ’ કહે છે સોરંગીનાં ફલનો લરાવો માથ કે ફાગણ માસમાં થાય છે. એની વાસ ઘણી આવે છે. એ ઝાડને વાન્યા પછી પાંચ-છ વર્ષે ફલ આવવા માટે છે. એવું લાકડું ધમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. સોરંગીને ફેદ્યા સિવાય કળાઓ સૂકવી તે રેશાવર રંગને માટે બપ છે. એ કળાઓને રંગ રેશમ, મલમલ વગેરે જિંયા કપડાં રંગવાના ઉપયોગમાં ધણે આવે છે. એ કળાઓને રાતું નામકેસર કહે છે સોરંગીનાં ઝાડ કડવાં છે અને એના શુણ્ણ ઉડણી કરતાં વધારે છે.

૬૦૯. સોમવલી (સોમલતા) —સં. સોમવલી, સોમક્ષીરી, મં. સોમવલી. લાં. સાર્કો-સ્ટોમ-એવિસ્ટિગ્મા. તેં. પધરીછ. છં. મૂત પ્લેન્ટ. હિં. બં. સોમલતા. તેં. ટિગડ, સુગમુક, પુલ્લોગે.

સોમવલીમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એને શુક્રપક્ષમાં ૧૫ પાંદડાં આવે છે અને તે કૃષ્ણપક્ષમાં ખરી ૪૩ છે. સોમવલી દેખાવે ખરસાણી જેવી દેખાય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે, એને ‘અપત્રવલ્લિકા’ અને ‘પ્લાહી’ પણ કહે છે. નવેદ્યમાં સોમવલીનું મદત્વ થડું જ વર્ણવેલું છે. સોમવલીના રસમાં શુદ્ધ વધારવાનો શુણ્ણ હોઈ તે મદિરાના જેવો મદ ઉત્પન્ન કરતો નથી. એના દોઢાંમાંથી પ્રાચીનકાળમાં એક પ્રકારનું મત્ર તૈયાર કરતા હતા. સોમ-

વહ્ની—તીખી, શીતળ, મધુર, પાચન તથા રસાયન છે, અને પિત્ત, દાહ, તરસ, શોષ તથા ત્રિદોષની નાશક છે. લંબુ સોમવહ્ની (જેને મરાઠીમાં રાનશેર કહે છે તે)—રસ, વીર્ય અને ગુણમાં ઉપર જેવી જાણવી. ઉપયોગ—(૧) કમળા અને યકૃતવિકાર ઉપર—સોમવહ્નીનું દીકું સફવી તેનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૨) તાવ ઉપર—કમળા પાદકાને કાઢે પાવે +

૬૧૦. સ્થલકમ્બલિની—સં ૦ મં ૬૦ જાં ૦ સ્થલપત્રિની, સ્થલકમ્બલિની કં ૦ કમ્પુતાવરે

+ (૧) સોમવહ્નીનું નામ સાર્કોરટેમાં લેવિઝિટમાં આપેલ છે તેને કાઠિયાવાડમાં ઘોરવેવ, સારિયા વેલ અને ચોરાડી, મરાઠીમાં રાનશેર, સોમા અને હિં ૦ જાં ૦ સોમલતા કહે છે આ વેલા ડાડલિયા (ખરસાણી) ધારના જેવા હોય છે રજ વોલે, ફીકા તમારે જાણે કાટાળા ઘોર આદિની પાને જોવા, સાખાઓ કાઠક સખત, ગોળ, લીસી અને પુષ્પ દ્વધવાળી, સાખાઓ લગભગ ૧-૧ વેત પર કેમળ સાખાઓના સાખા પર કીણા પાન આવી થોડા દિવસમાં ખરી જાય છે સાખાઓને છેડે સફેદ ફૂલોની છત્રાકાર ગુચ્છીઓ હોય છે ફળી ૪-૫ ઇંચ લાંબી અને કાઠક ચીવટ અને ખીજ સપટા ના ઈંચ લાંબા પહોળા હોય છે ગુણધર્મ—માદક, રસાયન (ચિરગુણકારી પોષક), શેષહર અને ક્રિયાજનારામ, દ્વધ મઠક ખાદ્ય (વનાર વિદાહી નથી) આ સોમવેલ વેદોમાં કહેની સોમ નથી

(૨) સોમવેલ—મુળકમાં સોમવેલ, ચંદ્રમાત મં ૦ ચંદ્રકાતિ, શુભચાદની કં ૦ ચંદ્રકાતિ તેં ૦ નગરમુકે મહાં ૦ નડવલિલ અં ૦ મૂનરવાવર, કીપર લેં ૦ ચાઈ પોમિયા, ધોના-નોકસ આ વેલ કાઠા વાળી છે બુજ ડેલે જાય છે પાન મોટા, ગિલકું વીસા, હૃદયનાર, બડા અને આણીદાર ફૂલોના ગુચ્છમાં મોટા, સુગંધિત, સફેદ સુદર અને સાબે કષયવાવાળા ૧-૫ ફૂલ ફૂવામાં ૪ મીજ વૃક્ષાકાર આને ઉપયોગ બધી જાતના ઝેર પર થાય છે માત્રા સુકાવેલા ૩ ખીજનું ચૂર્ણ

(૩) સોમલતા—ઈરાન હુમ હોમ ૫૦ બમ્બાનિયા, ભુતશર જન અફં ૦ ફેક લેં ૦ એફેડુ વલ્ગોરિસ આ નાનું ગુચ્છનાર કાંડડુ દિમાલય તિખેટ, સિદ્ધીમ અને ઈરાનમાં થાય છે એનો દેખાવ ઘોરના જાડ જેવા હોય છે સાખા લીલી, ડાબી, ભારીક ગેખાવાળી અને લાલ રસવાળી, પાન બહુ જ થોડા, ફૂલ લીટકા વિનાના, મજરીમાં-મજરી ચકાકાર ફળ માગલ લાલ અને રસમય આરકાદનપાન સંલિત ફળમાં ૧-૨ ખીજ સાખાઓના રસનો રવાદ કસેલો અને સુગંધી આના પચાવને ઔષધરૂપે ઉપયોગ થાય છે ગુણધર્મ—હુમ, પાચન, સારક, મૂત્રલ, યકૃતને ઉત્તેજક જ્વરન, આમનારાક, ત્રિદોષહર, વાતશામક, શેષહર અને મગજને ઉત્તેજક છે એટલા બધા ગુણ રપદ હોવાથી આને રસાયન મ્હી રાખાય છે રસ આખમાં નાખ વાધી ડોળો વિખસિત થાય છે હુમથી ધારાવરોધ એટલે થાય છે હુમકંવાધ—૫ આનું ચૂર્ણ ૩૫ રતી ૨૦ તેલા ૫ પુણીમાં ગોળવી મહાગ્નિ વાય કરવે આરક પાણી બળી જાય ત્યાર હિતારી પાણી માળી લેલુ માત્રા ૧ ઔસ દિવસમાં ૩ વાર

ઉપયોગ—હુમનો ક્વચ આમવાતમાં અપાય છે આમવાતના બને લેદ (સપિવાત અને રનાસુવાત) પર ઉપયોગી છે તેપણુ નવા અને તીજલ મરોપવાળા આમવાતમાં બહુ જ અમૂલ્ય ઔષધ છે દર્જી આમવાતમાં ઉપયોગી થતી નથી હુમના સેવનથી મેદના કોબી થાય છે નાડી મૂં અને છે (પણ નાડીની વતિ થવલ જ રહે છે) અને ક્ષતિસંપૂર્ણ (ગલરાહ)થી થનારા ત્રાસ કોટો થઈ જાય છે આ ઔષધ મરૂ કર્યા પછી ૫ ૬ દિવસમાં તાવ આવે વીતરી જાય છે, બૂખ લાગે છે પેશાબ વગે છે અને દરત સાફ આવે છે પાન અને સાખાઓ કેમળ છાંટાઓને રસ તાવમાં અપાય છે પાનના દીટકાઓનું ચૂર્ણ કમળા અને ચતુરત્વર પર અપાય છે જેની રીતે દારૂ પીવાથી મગજને હોશિયારી મળે છે તેની રીતે લીટકાને રસ પીવાથી તેજ આવે છે, રસની માત્રા મોટી થાય તેપણુ દારૂમાં જેવો રૂક ચડતો નથી ખાનાનો રસ આખમાં એફેડિનના બદલામાં ન ખાય છે ઉપરમાં ડોળાના પડદા પર સોળે આવીને ડોળાનો સકોચ થાય છે ત્યાર આના રસના દીપા ન ખાય છે ઉપરમાં હુમ પેટમાં પણ અપાય છે

(૪) સોમલતા—અફં ૦ હુમ, હુમા બહુ ૦ ગર્દર, ગટાહ મિસ્તર, હુમ, હુમા, રાખી, હમ, હમા ૫૦ બરીરા, બરી જટ, ચિવ છુરે લેં ૦ પેરીપ્પામાં એફેડિયા આ ડોબા સાખાવાળા કાંડવાની ઉપતિ વજીરતાનમાં ૪૦૦૦ ફૂટ લીચાઈ પર તથા જલ્મિસ્તાન, સિવ, અરધાનિસ્તાન, ઈરાન, અરધસ્તાન અને મિસ્તરમાં થાય છે આમાંથી રસ દ્વધ જેવો નીકળે છે જાવ લીલાસવાળી કળી, પાન ના ઈંચ લાંબા બડા અને લગોળ, ફૂલ સુગંધી, ભારી ૧ ઈંચ લાંબા પહોળા, લીલી આખાવાળી અને વેરા ના બુડા રંગની પાદડીઓવાળા, ડાહી ૩ ૪ ઈંચ લાંબી અને ખીજ ના ઈંચ લાંબા હોય છે આનું દ્વધ સિધમાં મહાં અને સોલ પર લાડે છે, ફૂલ ખવાય છે જાલનો કવાય રેચક જે આ ૪ મકારમાંથી કોઈ પણ સોમ માનિશાસ્ત્રમાં મ્હી સોમ નથી

ઓરિસેતામરેગિડ. તાં મલાં ઓરિસેતામરે. તૈં મગધવીંગયુ. ગોં પુરપરત્ત. લાં આયોનિશ્મ સ્ફુટિકાસ્મ.

પાણીમાં યનારી જળકમલિની જેવી વનમાં સ્થળકમલિનીની વેલી થાય છે. આની જિ'યાર્ધ ૬ થી ૧૦ ઈંચ સુધી હોય છે. એને મરાઠીમાં 'પદ્માવતી' અને 'પદ્માચરિણી' પણ કહે છે. ફલ નાનકડાં, લાલ, કિરમજી રંગનાં અને મૂળ પીળાં સફેદ ૩-૪ ઈંચ લાંબાં હોય છે. મૂળની ઝાલ ખૂસના જેવી હોય છે. સ્થલકમલિની—શીત, તીખી, કડવી, તૂરી, લઘુ તથા સ્તનને ઘટ કરનાર છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃમ્મ, પથરી, શળ, ભૂતગ્રાધા, અતિસાર, મેહ, બેલટી, દાહ, મોહ, રક્તવિકાર; દમ, ઉધરસ, ગોતું તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૬૨૧. હરડે—સં' ભં' હરીતકી. મં' હિરડા. ડિં' હરડ, હડ, હર્. કં' અણિલેકાધી. તૈં કરેક્કાય. તાં અ'કેન', કુકુમારા. વું અણિલેમારા. મલાં કુકુમાર'. ફાં હલિલે. અં એહલી-લજ. ઇં માયરોબેલ-સ. લાં ટરમિનેલિયા ચેબુલા. ઉન્ડલં હરિડા.

હરડેનાં ઝાડ કેંકણ અને યુજરાત રેશમાં ધણું થાય છે. એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ધાવડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. હરડે રંગના કામમાં આવે છે. જે હરડે કુખેળા લઈ ચૂકવે છે, તેને બાળહરડે કહે છે. જે હરડે કઠિન કુહાડીથી પણ ન લાગે તેરી, ભડી, લાંખી, અણીદાગ, પાણીમાં બડનાર તથા બે અથવા બે કરતાં વધારે તોલા વજનની હોય છે તેને સુરવારી હરડે કહે છે. તે ઉત્તમ ગુણકારી છે. સાધારણ સુરવારી હરડેને કાણુલી હરડે કહે છે. અસલ સુરવારી હરડેની ભતનાં ઝાડ ધણું થોડાં હોય છે. મુખ્યમાં કેટલાક લગ્નાક વેપારી બનાવડી સુરવારી હરડેનું કરીને વેચે છે. હરડે અતિશય ઉપયોગી છે. તે નીચલા વચનથી જાણુવામાં આવશે :—'નાસ્તિ યસ્ય ગૃહે માતા તસ્ય માતા હરીતકી.'

વૈદકશાસ્ત્રમાં હરડેની સાત ભત કહેલી છે : વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, અલયા, જીવંતી તથા ચેતકી. જે દુબડી જેવી ગોળ હોય છે તે વિજયા, સાધારણ ગોળ હોય છે તે રોહિણી, જેમાં મોટી ગોટલી હોઈ જે પાતળી હોય છે તે પૂતના, જેની ગોટલી બારીક હોઈ જે માંસલ હોય છે તે અમૃતા, જેના અંગ ઉપર બીજી પાંચ રેષા હોય તે અલયા, જેના રંગ મુવર્ણ જેવા પીળા હોય છે તે જીવંતી તથા જેના અંગ ઉપર ત્રણ રેષાઓ હોય છે તેને ચેતકી કહે છે. વિજયા સર્વ રોગો ઉપર સારી છે. રોહિણી મણુરોષક છે. પૂતના લેપના કામમાં ઉત્તમ છે અમૃતા રેય આપવામાં ઉત્તમ છે. અલયા નેત્રરોગ ઉપર ઉત્તમ છે જીવંતી સર્વ રોગની પરિહારક છે તથા ચેતકી ચૂર્ણના કામમાં ઉત્તમ છે. કાળી અને ઘોળી એરી બે ભતની ચેતકી હોય છે. ઘોળી ૭ આંગળ વિસ્તારની હોય છે અને કાળી એક આંગળ વિસ્તારની હોય છે. કેટલીક હરડે ખાવાથી, કેટલીકની વાસ લેવાથી, કેટલીકનો સ્પર્શ કરવાથી તથા કેટલીકનાં દર્શનથી જ રેય થાય છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે કોઈ પણ પ્રાણી ચેતકીની ઝાયા નીચે સર્પ જાય તો તેને તદ્દકાળ રેય થવા લાગે છે. ચેતકીને જેટલી વાર હાથમાં પકડે તેટલી વાર સુધી નિશ્ચય રેય થાય છે. રાત્ર, મુકુમાર, શક્તિશીલ અને જેને ઔષધોની અરુચિ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેઓને ચેતકીનો રેય ઘણો સુખકર અને હિત કરનારો છે. હરડેની સાત ભતમાં વિજયા મુખ્ય છે; કારણ કે તે સહજ મળી શકે

* સ્થલકમલિની અને નેહીમથ મેળવી ક્ષાણ કરી ચરમામા જળતરા ઓળી કરાવવા માટે વપરાય છે, તેમ જ ઉધરસમાં ત્રારા ઓળા થવા માટે મૂળના ચૂર્ણની ગોળીઓ કરીને આપાય છે. ગરમીથી યનારા 'સિદ્ધ' પર સ્વરસની માલિસ કરાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

• બનાવડી હરડેની પરીક્ષા એવી છે કે, હરડેના ઉપર પાણીથી પથાબેજી ખાદીનું કપડું લીટાળી તે નરમ થતાં સુધી રાખી મૂકવી. નરમ થયા પછી તેની સરખી ચાર ચોરસ કરી, તે ચોરસ પરી નેમ હતી તેમ જ ગોટલી સૂકા કપડાથી લીટાળી રાખી મૂકવી. જો બનાવડી હરડે તો તે કડકા ચોટી જઈ હતી તેથી અસલ સ્થિતિમાં આવી જશે; પરંતુ અસલ હરડે તો કાપ્યા પછી ચોટશે જ નહિ. આ સુરવારી હરડે દર્શ-દર્શ તોવાની કિંવા એથી પણ વધારે વજનની હોય છે

છે. હરડે—રક્ત, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, છુદ્ધિવર્ધક, મધુર, રસાયન, નેત્રોત્તે દિતકર, આયુધ્યવર્ધક, શરીરમાંનાં તરવોની વૃદ્ધિ કરનાર તથા વાયુનું અનુલોભન કરનાર છે; અને આસ, કાસ, પ્રમેહ, અર્શ, કોઠ, સોજો, કૃમિ, ઉદર, સ્વરભંગ, મલમલ્લતા, વિષમબ્વર, ગ્રંથ, આપ્માન, તૃષા, ઊલટી, હેડકી, ખરજ, હૃદરોગ, કમળો, શળ, પીડા, યકૃત, મૂત્રકૃચ્છ તથા મૂત્રાધાતનો નાશ કરનારી છે. હરડેમાં મધુર, તીખો અને તૂરો રસ હોવાથી તે પિત્તનો નાશ કરે છે; તીખો, કડવો અને તૂરો રસ હોવાથી કફનો નાશ કરે છે; તથા મધુર અને ખાટા રસના યોગે વાયુનો નાશ કરે છે. હરડેની મળજમાં મધુર રસ, શિરામાં ખાટા રસ, કીડામાં તીખો રસ, છાલમાં કડવો રસ તથા ગોટલીમાં કપાય (તૂરો) રસ છે. હરડે આવી ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે; અર્થ કરી ખાવાથી રેચ થાય છે; પકળી ખાવાથી મલસ્તંભન થાય છે અને શેકડોને ખાધેલી હરડે ત્રિદોષશામક છે. ભોજન સાથે હરડે ખાવામાં આવે તો બુદ્ધિ, બળ અને દીર્ઘયોગે તેજ આપે છે; અને વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે; મળશુદ્ધિ થાય છે. જમ્યા પછી હરડે ખાય તો વાત, પિત્ત અને કફથી થયેલી પીડા દૂર થાય છે. હરડે સિંધવ સાથે ખાવાથી તે કફનો નાશ કરે છે; સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે; ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુરોગનો નાશ કરે છે; તથા ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. હરડે ગ્રીભકંતુમાં ગોળમાં, વર્ષાન્તુમાં સિંધવમાં, શરદ-ક્તુમાં સાકર સાથે, હેમંતક્તુમાં સૂદ સાથે, શિશિરક્તુમાં લીંડીપીપર સાથે અને વસંતક્તુમાં મધ સાથે ખાવી હિતકારક છે. હરડેનો નિષેધ—ચાલવામાં પ્રમિત થયેલ, દુર્બળ, કુશ, જેને ઘણી તરસ લાગતી હોય, લંધન કીધેલા, હંતુસ્તંભ થયેલા, ગળું પકડાઈ ગયેલા, શોષયુક્ત, નવજ્વરી, ગર્ભિણી અને રક્ત કાઢેલા એવા માણસને હરડે આપવી નહિ. હરડેનાં બિયાંનાં મગજ—ચમુધ્ય તથા ગુરુ છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ત્રિફળા (હરડે, બહિડાં અને આમળાં)—દીપન, રચિકર, અગ્નિ દેહતાવહ, રસાયન, વંચસ્થાપક, વૃધ્ધ, સારક, હૃદય તથા બલકર છે; અને પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, કોઠ, મેહ, નેત્રોગ, રક્તદોષ, મેદ, કલેદ, જ્વર તથા વિષમબ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાતરક્ત ઉપર—સુરવારી હરડેનું અથવા ખાળહરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી આપવી. (૨) દમ અને ઊચકી (હેડકી) ઉપર—હરીતકી અને સૂંકેનો કલ્ક કરી તે ગરમ પાણીમાં લેવાથી દમ અને હેડકી શાંત થાય છે. (૩) આંધ (મરડા) ઉપર—હરડે, સૂંક તથા ગોળ સમભાગે લઈ તેમાં સમાય તેટલો લીમડાનો રસ નાખી ગોળી કરી ખાવી; અથવા ખેચણ ખાળહરીતકી નવટાંક ગાયના દૂધમાં ધસી પીવી. (૪) કટ્ટી કેન્દ્ર પશુ રોગ ન થવડા માટે—સાંજે સૂઈ રહેલી વખતે બે હરડેની ભૂખી ખાઈ ઉપર ગરમ કરેલું પાણી દૂધ પીવું. આ ઔષધ અઘવાડિયામાં એક વખત પણ આપવું. (૫) પિત્તથી શરીર ફીણ થાય તે ઉપર—હરડેનું દળ બે ચૈસાભાર ખાંડી સાંજે જાણમાં પલાળી રાખી સવારે તે

૭ હરડેનું કુળ બે વખતે બહુ જ નાનું છરાના સમૂહન હોય છે, ત્યારે તેને હિંં ઉલેસેજર કહે છે. ન્યારે જવન. ખરોળર થાય છે, ત્યારે તેને હલેલાજવા (જવહરડે) અને ન્યારે દ્રાક્ષની ખરાળર મોટી થાય છે ત્યારે હલેલી જંગી (જંગીહડ) અથવા હલેલી હિંં અને ન્યારે અર્ધી પાકી પીળાસ આવવા સાગે ત્યારે હલેલે ઇં ગીની; એનાથી પણ વધારે પાકે તેને હલેલે ઇં અસ્કર અને ન્યારે સંપૂર્ણ પાકા બધ ત્યારે ઇં મણ્ડલી નામથી પ્રખ્યાત થાય છે. એ જ ભવની હરડેમાં હલેલે (છરાહરડે), હલેલે જંગી (મોટી હરડે) અને હલેલે કાળુલી (કાળુલી હરડે) એ ત્રણ ભવની સાધારણ રીતે વપરાય છે, એમ મનજનમાં લખેલું છે. ડૉ. ક્રીમ્મ કહે છે કે હરડે ૧ કાળની ખાટાથી દિવસમાં બે વખત આપવાથી ઝાડો દૂર થાય છે. ડૉ. સ્ટેનહાઉસ કહે છે કે, હરડેમાં સેકડે ૪૫ ટકા ટેનિક એસિડ રહે છે, એ સિવાય થોડો ગેલિક એસિડ જ. પીળા રંગનો હોય છે. ડૉ. ચેરિંગ કહે છે કે, જ નાની હરડેનો ક્વાથ કરી આપવાથી ૪-૫ હિતમ બુદ્ધિજન ધર્મ એનાથી પેટનું શળ, ઝેલથી અથવા કોઈ પ્રકારની ખરાળ અસર થતી નથી. એ ક્વાથમાં થોડીક તજ નાખી દોષ તો વધારે સ્વાદિષ્ઠ થાય છે. એટલા માટે તે ગ્રાહી યુક્તિને લીધે એ બુદ્ધિજનમાં ઉપયોગી થાય છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ મામાના બદલે પિયકારી મારવામાં એ જ પ્રમાણે પાને પોવામાં એનું પાણી ઉપયોગમાં આવે છે. હરડેનો ક્વાથ દ્વજતા હરસ અને સ્ત્રીઓની ગુહનિદ્રામાંથી વધારે પ્રવાહ નીકળતો હોય તો એમાં બહુ જ હિતમ અસર કરે છે.

હારા પાવી. એ પ્રમાણે ગ્રામ્યાગ આચાર્યા કરું. રમ્ય થાય તો ઉનાર ધી અને ભાત આપવા. (૬) અમ્લસપિત્ત ઉપર :—હરીતકી ૧ ભાગ, દ્રાક્ષ ૧ ભાગ અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળીઓ તોલાભાગની કરી સવાર-સાંજ એક એક ગોળી ખવડાવવી. (૭) આંખો આવે તે ઉપર :—હરે અને કૃતકકી પાણીમા ધી અંગન કરવું. (૮) પાંડુરોગ ઉપર :—હરીતકીનું ચૂર્ણ ૩ માસા, મધ એક પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર મેળવી પાવું; અથવા હરીતકી ગોમૂતમાં ૨૧ દિવસ પલાળી રાખી છાયે સુકાવી એકેક ખાવી. (૯) નાના બાળકને આંકડી આવે તે ઉપર :—મોટી હરે ધસી પેદાને ચોપકની એનાથા રમન ન થાય તો હરે, આમળાં અને સાકર પાણીમાં ધસી અંગન કરવું (૧૦) મૂઝાં ઉપર :—બાળહરીતકીને કાઠો ધી નાખી પાવો. (૧૧) પિત્તગુહમ ઉપર :—હરીતકી અને દ્રાક્ષનો કાઠો ગોળ નાખી પાવો (૧૨) શ્લીષ્ઠ (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) રોગ ઉપર :—હરીતકી એરડેલમા તળી ચૂર્ણ કરી ગોમૂતમા આપવી. (૧૩) બાળકને તાળડું પડે તે ઉપર :—હરે, વજ તથા કોઇનો કંક હરી તેમા મધ નાખી તે માતાના દૂધમા આપવો એટલે ફાયદો કરે છે. (૧૪) ચોંકારી વગેરે ઉપર :—હરેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું એટલે કફ, રક્તપિત્ત, રૂગ અને અતિસારનો નાશ થાય છે (૧૫) અજીર્ણ ઉપર :—સુરવારી હરેનું દળ અને ચૂંક એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં કાલચી પાણીમા પાવું; એથી કરી ધણા દિવસનું અજીર્ણ દૂર થાય છે અને ભૂખ લાગી અન્ન પાચન થાય છે. (૧૬) બહુકોષ એટલે શીશ (ઝાડો) માફ ન થતો હોય તે ઉપર :—બાળહરે, મીઠીઆવળ, વરિયાળી અને સચળનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૧૭) નાના બાળકને રમ્ય થવા ઉપર :—સુગવળી હરે ગરમ પાણીમા ધસી ત્રણ માસાથી એક તોલા અધી પાણીમાં નાખી પાવું. (૧૮) ગરમીનાં ચાંદો, ત્રણ મૃત્યાદિ ઉપર :—ત્રિફળાં (હરડા, બહેડા, આમળા) લોદાઈની કઢાઈમા બાળી રાખ કરી તે રાખ મધમા ખરસ કરી ચોપકવી, એટલે મળુ જલદી લારાઈ આવે છે (૧૯) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર :—ત્રિફળાનું ચૂર્ણ હળદર અને સાકર નાખી આપવું. (૨૦) ગનેમેરિડ ઉપર :—ત્રિફળા અને ગોમોનો કાઠો પાવો. (૨૧) મુષ્ણ લુલાખ :—બાળહરે, ડીકું કાઢેલી ગુલાખકળી અને મીઠીઆવળનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી રાત્રે કોઠરવગળા (સદેગ ગરમ) પાણીમા પલાળી રાખી ત્રણ માસા આપવું એટલે સવારે લુલાખ થઈ પ્રકાશની ગરમી વગેરે દૂર થાય છે. (૨૨) અમ્લ-વૃદ્ધિ ઉપર :—બાળહરેનું ચૂર્ણ ગોમૂતમાં અથવા એરડેલમા સવારે આપવું અગર ત્રિફળા દૂધમાં આપવા. (૨૩) કારા, શ્વારા ઉપર :—હરે તથા બહેડાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨૪) શૂળ ઉપર :—હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળ અને ઘીમા પાવું (૨૫) મેદરોગ ઉપર :—ત્રિફળાનો કાઠો મધ નાખી પાવો (૨૬) સર્વ નેત્રરોગ ઉપર :—ત્રિફળાનો કાઠો કરી તેનાથી નેત્ર ધોવા અથવા ત્રિફળાનું ચૂર્ણ રાત્રે મધ અને ઘીમા આપવું, કિંવા ત્રિફળા ધસી મીઠિનામા ચાર-પાંચ વાર અંગન કરવું, એટલે નેત્રાને કદી પણ વિકાર થતો નથી અને દષ્ટિ નિર્મળ રહે છે (૨૭) બરોળ વગેરે ઉપર :—બાળહરીતકી અને રગતરોહિત્રનો કાઠો, લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અને જવખાર કિંવા ઢિંગ, બીડલોચું અને સિધવ મેળવી પાવો; તેથી બરોળ, ચક્ત તથા શુદ્ધ દૂર થાય છે. (૨૮) છૂપણના મોજા ઉપર :—ત્રિફળાના કાઠામા ગોમૂત પાવું. (૨૯) લગ્નદરોગ ઉપર :—ત્રિફળા અને ખેરસાલનો કાઠો બેસતું ઘી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૩૦) મળશુદ્ધિ થવા મારે :—બાળહરીતકી એરડેલમા તળી બૂઝી કરવી અને તેમા તેટલીજ સચળની બૂધી મેળવી તે ગરમ પાણીમા નાખી પાવી. (૩૧) બાળકને આયનેર (પારોગઝ) થાય તે ઉપર :—સુરવારી હરે અને તજ કડા પાણીમા ધસી ચક્તિ પ્રમાણે પાવું. (૩૨) અમ્લસપિત્ત ઉપર :—હરેદળ અને ગજપીપર સમભાગે લઈ બારીક બૂધી કરી જેટલા તે ઓષધો લીધેલા હોય તેટલોજ તેમા ગોળ મેળવી મોટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી તેથી પિત્તવિકારનું રમન થાય છે (૩૩) સંધિ-ગત સન્નિપાત (સાંધેસાંધે સોળે-અને શૂળ, શરીરમાં વાયુની પીડા, નિરંતર અંગ પાક્યા જેવું દુખ અને નિદ્રાનાગ્નતાં લક્ષણ થાય તે) ઉપર :—ત્રિફળાનો કાઠો મધ નાખી

પાવો. (૩૪) ત્રિકુળાનુ* ચૂર્ણ:-પ્રમેહાદિક વિકાર ઉપર:-હરડે, બહેડા અને આમળા એ સર્વ સમલાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું, એને ત્રિકુળા કહે છે. એ ત્રિકુળા ખાવાથી પ્રમેહ, સોના, વિષમબર, કફ, પિત્ત અને કોઠ દૂર થાય છે તથા અમિ પ્રદીપ્ત થાય છે. ત્રિકુળા રંસાપણી છે ઘી અને મધમા ત્રિકુળા મેળવી ખાવાથી સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૩૫) પરસેવો. વધારે આવતો હોય તો ગ્રાહો કરવા માટે:-હરીતકી પાણીમા વાટી શરીર ચોળી અને સ્નાન કરવું એટલે પરસેવો વળગે નહિ. (૩૬) સર્વ પ્રકારના મસ્તકશૂળ ઉપર:-ત્રિકુળા, કરિયાતું, હળદર, કકડો લીમડો અને ગળિતો કાઢો કરી તેમા પડાશ ગોળ નાખી પાવો, એટલે બૂકડિ, આખ, કાન, એ ઠેકાણાનું શૂળ તુરત બંધ થાય છે, તથા આદાશીશી, સૂર્યવર્ત, ચંપક, દતથળ, રતાધળાપણું અને નેત્રશળનો પશુ જલદીથી નાશ થાય છે. (૩૭) અંતક સંનિપાત ઉપર પચ્યાદિ કાઢો:-હરડે, અગૂસી, ફાલસા, દેવદાર, કફ, રાસ્તા, ગો અને કોષ્ઠગિજનો કાઢો ઉપદ્રવ સંહિત 'અતકજ્વરથી' પુરુષને મુક્ત કર છે (૩૮) ઉપરના આવી લોહી પડે તથા વિસર્પ, શ્યામ અને ઊલટી ઉપર:-હરીતકીનું ચૂર્ણ તેવ, ઘી દિવા મધમા આપવું (૩૯) શીતજ્વર ઉપર:-હરીતકીનું અને ઇન્જવનું એક તોલો ચૂર્ણ, ગોળમા ખાવાથી તરત શીતજ્વરનો નાશ કરતો (૪૦) ત્રિદોષ, આમાતિસાર, આનાહ, વિબંધ અને વિધૂચિકા ઉપર:-હરડે, ચૂંક, નામરમેય અને ગોળ એ સંગ્રહાગે લઈ ગોળા કરી આપવી. (૪૧) આમનાત. અંતકાદિ અને ગુદાસી ઉપર:-એરકોલમા હરીતકી ખાવી. (૪૨) સોજો, પ્રમેહ, નાડીનાયુ અને લગ દર ઉપર:-ત્રિકુળાનો કાઢો ભેંસવું ઘી નાખી પાવો (૪૩) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:-હરડે, સિધવ તથા ધાવડીના ફૂલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું (૪૪) અજીર્ણ, ગુદમ, વાત, ઉદર ઇત્યાદિ સર્વ રોગ ઉપર:-લીલુના રસમા ત્રિધવ અને સચળ નાખી તેમા બાળહરડે પલાળી રાખવી અને તેનું સુકાયા પછી સેવન કરવું (૪૫) ફૂલું, હારી, આંખો આપવી ઇત્યાદિ નેત્રરોગ ઉપર:-સુવારી હરડે અને સાકર પાણીમા ધરી આખમા આજવા. (૪૬) માખી, બમરી વગેરેના દંશ ઉપર:-રાક્ષાની માટી તથા ત્રિકુળાનો ગોમૂતમા લેપ કરવો x

* ગોકર કેસાઈ લખે છે કે સુરવારી હરડે મુદુવિરેચન, અરોપિ, એન્જમદર, શોષનાશક, રક્તસાદક, બદ્ધ, પથ્ય, શુ મંદર, મધુરાપણું અને વધરવાપન છે એનાથી શરીરમાની બધી કિયાઓ સુધરે છે માટે એને રક્તાયન કહેલ છે હરડેથી જન્મ લાગે છે, અત્ર પથે છે, દરત સાફ આવે છે જીવાખ માટે આપવાથી પેહેલા જીવાખ લાગી પછી આપોઆપ રચ બધ ચર્બિત્ય છે મરડો આવતો નથી તેમજ બાસા પછ આવતા નથી તજ નેડી સુત્રથી વસ્ત્ર મેળવવાથી કિયા વધારે સારી રીતે થાય છે હરડે ધણી દિવસે. સુધી થેવા છતાં હકાસાન થત નથી હરડેથી હૃદય અને રક્તવાહિનીઓની સિખિયા દૂર થાય છે રક્ત બિચરણ સુધરવાથી મગજમા વધારે લોહી ભય છે, એટલે તેજ આવે છે નિદ્રા મારી આવે છે, વીર* થક થાય છે અને સ્ત્રી-સમાગમમા મસતતા થાય છે શરીરનો રગ સુધરે છે, વજન વધે છે એ બધા લાક્ષણ હરડે પામી દિવસે સુધી લેતા રહેવાથી નેનામા આવે છે નાની હરડે મુદુરચક, વાતહર અને બાંય છે આની કિયા કેવળ પચનનલિકા પર થાય છે મીકુ મેળવવાથી અભી કિયા સુધરે છે અર્ધ કાચા હરડા આમદા રગવાર્ધ માલગુજના સમાન ઉપરની છે (ત્રિકુળા બનાવવા માટે નેટથી હરડે વધારે વજનવળી હોય તેટલું જ ચૂર્ણ ગુલકારક બને છે) માત્રા-નાની હરડે એરકિયામા તળેથી ૨ થી ૪ માસા, ત્રિધાલુખ અથવા સચળ ૧ માસા મેળવી રાત્રે સૂત્રી વખતે નવરોજી પાણીની સાથે આપવું સુરવારી હરડ ૨ અથવા ૨ સિધાલુખની સાથે દરત સાફ લ વવા માટે, રક્તાયન કાય માટે ગા થી ૧ લેવી અને અરધા કાચા હરગાતુ ચૂર્ણ ૨ થી ૪ માસા.

ઉપયોગ-અપવા પર સુરવારી હરડેનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે અતિસાર, મરડો અને આતરડાની શિથિલતા પર હરડે સારા લાભ આપ છે હરડમા ત્રિધાલુખની સાથે આપાય છે લોહીનાગા હરડમા હરડે ક્વાથરો વનારે દિતકારક છે મસા સુજને વેદના થતી હોય તો હરડે ધરીને યેષ કયા છે

જીર્ણજ્વરમા અને બનાળ ગેટી ધડ થયેથી હોમ તે પર હરડ બીડવવાખૂની સાથે આપાય છે બનાળના સકાચમા સમય બહુ લાગે છે, યજુ એ સમયની બદર ગેટીની મૃદ્ધિ સારી રીતે સુધરી ભય છે

કેટલાં માલુમેને બનુ જ ધામ થાય છે, થોડી થોડી વાતમા શરતી થઈને નાક વહેવા માટે છે, પછી ધણી દિવસે સુધી કફ પડે છે એ વિકાર માટે તથા કોઈ પણ કારણથી પડે વહેવું હોય તેને માટે હરડે અતિ લાભદાયક છે હીમજ અજીર્ણથી મળેલ અતિસાર કેયેશ, જીર્ણ અતિસાર, જીપ મરડો, જન્મ, પીડાદિ અને હરડ પર અતિ ગુણકારક છે સર્વદા કબજિયાતના બેગી કેરેના નેરોધથી નેવે લાખ

૬૧૨. હરણસુરી (ખડુક્ષ્ણી)—મં હરણસુરી. લેં કઠોરસ એન્ડીકરસ. આ છાતલાં નાનાં અને જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે એનાં પાંદડાં કાતરાદાર હોઈ બારીક હોય છે. આ છાતલાં હરણને ઘણાં સારાં લાગે છે; માટે આ છાતલાંને 'હરણસુરી' નામ આપેલું છે. હરણસુરી એ પૌષ્ટિક છે. ઉપયોગ—(૧) ધાતુક્ષય ઉપર:—હરણસુરીનાં છાતલાંનું વલગાળ ચૂર્ણ કરી ૦૧ તોલો પાશેર દૂધ અને બે તોલા સાકર એકત્ર કરી દરરોજ સવારમાં ૭ દિવસ સુધી પીયું. (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટિ થવા માટે:—હરણસુરી દૂધમાં વારી સાકર નાખી ૧૪ દિવસ સુધી પારી.

૬૧૩. હરમો—સં તિનિસ મં તિવસ, કાળા પળસ હિં તિરિઠ, તિનનૂના. જં તિલિથ. કં તિનિશ. લાં યુજિનિયા કાલગર્જિ ઓષડીસ.

હરમાનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લાકડું ખડુ જ મજબૂત ગણાય છે. હરમો એ તૂરો છે. કફ, રક્તપિત્ત, મેહ, કોદ, પ્રમેહ, દાહ, મણ, પંકુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એને 'મીણા હરમો' પણ કહે છે.

૬૧૪. હળદર—સં જં હરિદા. મં હળદ, હરદી. કં અરણ્ણ. લેં પાસુપુ. તાં મંચલ, કાંચની. તું મંજલાર્ધ. મલાં મુનલ. ફાં જરદચોળ. અં ઉરકુસ્સુકર. ઇં ટરમેરિક. લાં કરકુમા લેંગા.

હળદરના છોડ કેડ સુધી વધે છે. એ કદળીના છોડ જેવા હોય છે. એનાં પાન કદળીના પાનના જેવાં અને તેટલાં જ પહોળાં હોય છે. એને જમીનમાં આદાની પેટે જ વાવે છે અને કાઢે છે. હળદરના મંદિયાનો રંગ પીગા હોય છે. એનાં પાંદડાંની વાસ હળદરના જેવી જ આવે છે. હળદરનો રસોઈમાં શાક વગેરેમાં તથા ખીચા પુષ્કળ પ્રયોગમાં ઉપયોગ થાય છે. હળદરના યોગથી પદાર્થનો સારો રંગ અને સ્વાદ આવે છે. હળદરમાં લોહી શુદ્ધ કરવાનો ગુણ છે, પડવાથી અથવા ખીજી રીતે વાગેલા શરીરના ભાગ પર હળદર ચોપડવામાં આવે છે. હળદરનું ચંદન કરવાના રવા કરે છે અને તેમાંથી કંકુ પણ થાય છે. એવા એના અનેક ઉપયોગ થાય છે હળદર—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, દેહનો વર્ણ સુંદર કરનારી, સ્ત્રીઓને પ્રિય, રક્ત તથા શોષન છે અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, કોદ, પ્રમેહ, કફ, મણ, ત્વદોષ, સોના, પાંડુરોગ, વિષ, કૃમિ, પીનસ, અરુચિ, પિત્ત તથા અપચીનો નાશ કરે છે. કપૂરી હળદર—શીતલ, વાતલ, મધુર, કડવી, સ્વાદુ તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત તથા સર્વ પ્રકારની ખરજનો નાશ કરે છે. રાન હળદર—તીખી, મધુર, રુચિકર, કડવી તથા અમિદીપક છે અને કોદ, વાયુ, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત, વિષ, લીયક્રી, શ્વાસ તથા કાસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઉદરસ ઉપર:—સૂતી વખતે હળદર શેજી તે ચાવી ખાવી. (૨) શ્લીપદ (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) રોગ ઉપર:—હળદરનું ચૂર્ણ અને ગોળ ગોમૂતમાં મેળવી પાવાં; એટલે એક વર્ષનો શ્લીપદ હશે તોપણ તે દૂર થઈ ખસ અને કોદનો પણ નાશ કરે છે. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—હળદર તુવેરની દાળમાં બાફી ઓંચે સૂકવવી, પછી ગાવના ઘીમાં ઘસી મૂળ ઉપર લેપ કરવો; એટલે મૂળ નરમ પડી સજીવા તાળડતોળ બંધ થાય છે. (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ તથા અહિર ઉપર:—હળદરના મંદિયાને તુવેરની દાળમાં બાફી સૂકવી પછી પાણીમાં ઘસી દિવસમાં બે વાર ચૂર્ણસ્ત પહેલાં અંજન કરવું; એટલે આંખ, ઘોળાં ફૂલ અને રતાશનો નાશ થાય છે. (૫) સ્તનરોગ ઉપર:—હળદર અને લોધર પાણીમાં ઘસી સ્તન ઉપર લેપ કરવો અથવા હળદર તથા કુંવારનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૬) આંખનો ભાગ લાલ થઈ બળતરા થાય તે ઉપર:—હળદર, ફટકડી અને આમલીનાં પાંદડાં સમભાગે વારી તેની પોટલી કરવી અને જરમ કરી તેનાથી આંખો શેકવી. પછી આંખની આસપાસ

થાય છે, તેવા જ લાભ અથવા તેથી પણ વધારે લીમજી થાય છે. લીમજી સેવન સાંખા સમય સુધી ભ્રમ તોપણ દોષ પણ નતનું નુકસાન થતું નથી. ક્યારેકવાતથી ઉત્પન્ન હરણમાં પણ લીમજ લાભદાયક છે.

● અહીં પદોએ બેડી બહુદળીને હરણસુરી કહેલી છે. પણ મહારાષ્ટ્રમાં બેડી બહુદળીને હરણસુરી કહે છે, એની જગ્યાએ ૦૧ થી ૨ ફટ સુધી થાય છે. એનું લેટિન નામ કોર્કોરસ ફેસિક્યુલેરિસ છે. એ પણ પૌષ્ટિક છે.

+ મં સાલિમમજ કપૂરી હળદરને આંબાહળદર માને છે.

હળદર અને ફૂંકડીનો લેપ કરવો (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—હળદર શેષી તેની ભૂષી કુવારના ગર્ભમાં મેળવી તે ૭ દિવસ પાવુ (૮) બાળકના મસણીગિગ ઉપર:—ગોમૂત એક બે વાર ગાળી તેમાં હળદર નાખી તે પાવુ (૯) સળેખમ અને ઉરમ ઉપર:—ગમ કરેલા દૂધમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાખી પાવુ (૧૦) ગમણીરિગ ઉપર:—હળદર અને ગોરોચન પાતના રમમાં આપવું (૧૧) સ્વરલેહ ઉપર:—રાત્રે કહેલા દૂધમાં ચપ્પી હળદર નાખી પાવુ (૧૨) પિષ્ટમેહ ઉપર:—હળદર અને દારહળદરનો કાટો પાવો (૧૩) મૂર્છા ઉપર:—હળદર અને સાકર પાણીમાં નાખી પાવો (૧૪) પથરી ઉપર:—તુપની કાજીમાં હળદર અને ગોળ નાખી તે પિવડાવવી (૧૫) કંદરોગ ઉપર:—ગોમૂત હળદર નાખી પાવુ (૧૬) નેત્રરોગ ઉપર:—બકરીના માખણમાં હળદરનો ગાંઠિયો ધસી એક સ્ત્રીની અણી વડે તે અડદ જેવું નાકની પામેના આખના ખૂણામાં નાખવું (૧૭) નાના બાળકોને ઝાટા આવે (ગળું પડે) તે ઉપર:—કંઠ પાણીમાં હળદરનો ગાંઠિયો ધસી માખણ મેળવવું અને તે મિશ્રણ બંને ખાવા ઉપર અને ગળાની નીચે પીંડના હાડકા ઉપર તથા બંને કાન આગળના ગલદોરા ઉપર યોગવાથી કાઠા બહાર આવે છે અને વિકાર કમી થાય છે એ રીતે દરરોજ બે વખત ૩ દિવસ કરવું (૧૮) વીંછીના નિષ ઉપર:—હળદરની ભૂષી અગારા પગ નાખી દશસ્થાન ને ધૂણી આપવી અને અનમસા નાખી તમાકુ પ્રમાણે પીવી (૧૯) દુર્બલ જન ઉપર:—હળદર હરો અને જવખાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવુ (૨૦) ગમણી ઉપર:—હળદરનું ચૂર્ણ ૧ તોલા અને દહી ૪ તોલા અવારે સેવન કરવું (૨૧) મળબદ્ધતા (કબજિયાત) થઈ જાય તે ઉપર:—બકરીના મૂતમાં હળદર નાખી પાવી (૨૨) વાળા ઉપર:—પુરપના મૂતમાં હળદર વાગી લેપ કરવો *

* (૧) મૂઠ આર અથવા વાગવાથી લોહી લામી જાય તે ઉપર —હળદર તથા મીઠું પાણીમાં મેળવી ગરમ પી લેપ કરવો (૨) ડિસ્કીરિયા (મૂગા) માં સુર્યો ઊતરવા માટે —હળદરનો ધુમાડો આપવો (૩) ક્ષત્તરોગ (આંત્ર પાકવું) ઉપર —હળદર તથા કુવારનો ચરસ ખરન કરી રાત્રીસ બનાવી બાંધવી (૪) વાગવાથી થયેલા નોતલ ઉપર —હળદર અને ચૂનાનો લેપ કરવો (૫) નેત્રરોગ ઉપર ઉચ્ચિદ્વાદિ ગુટિકા —હળદર લીમડાના પાન પીપર મરી, વાલડિંગ નાગરમેય તથા મૂઠ સર્વ સમભાગે લઈ ગાયના મૂતમાં ખસલ કરી ગોળી બનાવી હાથે સૂકવી લેવી આ ગોળી પ.ણીમાં ધસી અજન કરવાથી તિમિર દૂર થાય છે મદ્યમાં આજવાથી પડળ સિંધવ સાથે ધસી આજવાથી ખાજ સીના દૂધમાં આજવાથી નેત્રલાગ તથા નત્રપીડા અને બકરીના મૂતમાં આજવાથી નેત્રપ્રકોષ દૂર થાય છે

હળદર રોગના ઉપચારની વસ્તુ છે તે પાવુ તે એક ક્ષત્ત અપચિ છે વાત પિત્ત અને મ્હ ત્રણે દોષો પર આપી શકાય છે ત્યારે શ્લેષ્મિક ત્વચામાંથી વનારે શ્લેષ્મા ઉપલ થાય છે ત્યારે હળદર અપાય છે જેમ કે નાકમાંથી કંઠમાંથી અથવા શ્વાસનવિકારમાંથી કફ નીકળવા પ્રમેહ મદર નેત્રાભિષ્ક (આખ આવવી) વગેરે દોષો પર હળદર વપરાય છે એવા દોષોમાં હળદર શ્લેષ્મલ ત્વચામાં ફેણવા લાવે છે એટલે મ્હ કોણે થાય છે શરદીમાં જેથી રીતે વજ ઉત્તમ છે તેથી ગતિ હળદર થયું રાત્ર મર છે શરદીમાં હળદરનો ધુમાડો અપાય છે તેમ જ દૂધમાં હળદર નાખી ઉકળીને (ભર્ણ મેળવીને) અપાય છે જેથી નાકમાંથી નિષિત કફ પડીને પ્રાયાની જડતા દૂર થાય છે ખાસીમાં હળદરના ગાંઠિયાને દીવા પર શેષી ધીની સાથે અથવા મધમાં અપાય છે છાંદકંદારમાં ક જ બ જ પડતો દોષ અને ગલરામણ અધિક હોય તો દૂધમાં હળદર નાખી ઉકળી તેમાં ૧ ટીપુ મિલામના તેલનું નાખી ગોળ મેળવીને પિવડાવાય છે કફ પ્રમેહમાં પેશાબ ઉહોળાવેલો હોય અને બહુ જ તાસ થતો હોય તો હળદર અને આમળાને કવાથ આપવાથી બહુ જ લાભ પહોંચે છે એ વાચથી દસ્ત સાફ આવે છે પેશાબની બળતણ નોછી થાય છે વાર વાર કોડો થોડો પેશાબ થવો બધું થાય છે અને પેશાબ સાફ બન છે મદરમાં હળદર અને ચૂગળ અથવા હળદર અને રસનાતી મેળવીને અપાય છે નત્રાભિષ્ક માટે ૧ તોલા હળદરને ૧૬ તોલા પાણીમાં ઉકળી કપડાથી ગાળી તે પાણીના ટીપા આખમાં નાખવા તથા તે પાણીમાં કપડાને ચિલવી આખ પર ગડી રાખવી જેથી આગોને કંઠ પહોંચે છે વેદના શાન થાય છે ચીપડા અને પક્ષ બોણ થાય છે અને આખમાં કુવુ પડવું હોય તે પાવુ તે મરી બધું છે આખ આવવા પર હળદર ઉત્તમ અપાય છે મન વડેતો દોષ તો હળદર અને ફૂંકડી કુલાવેથી મેળવીને કનના ન પાય છે દળદરમાં વાતદર ધર્મ દોષાથી શરદીથી અચનુ ખુલુ, જલાબ લાગણીથી સાંધાએતો દુખાવો માથું દુખવું વગેરે વેદના પર દળદર પટમાં અપાય છે ને લેપ પણ કરાય છે સુગેલા મસા પર હળદરને કુવારના નક્કા માં મેળવીને લગાડાય છે ગુસ્તામાંદમાં દર્દના ધુમાડો આપે છે હળદરમાં રીપન અને મરી ચાલ દોષાથી અતિગાર સ્વચ્છ થતી મર । અદિ

૬૧૫. હંસરાજ—સં હંસપાદી, હંસપદી, કાટમાતા, ત્રિપાદિકા. હિં હંસપાદી. મં હંસપાદી, લાલ લાળળુ. ૧૦ ગોલાએ લતા. ૬૦ નવિલ્લી. તાં શેરપાદી, કાં પરસ્યા ઉશાન. અં સાર્લજન, સાર્લઅદ. ઇં મેડન દેઅર. લાં એડીએટમ્ ઇયુનુલેટમ્.

સાતી રિસામણીના છેડને હંસપાદી કે હંસરાજ કહે છે. હંસરાજ—તીખું, ઉચ્ચ તથા રસાયણ છે; અને વિપદોષ, ભૂતગાધા, બ્રમ તથા અપસ્મારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:—હંસરાજનાં મૂળ રવિવારે સવારે છાઠી તે મોડામાં રાખવાં તથા મનમાં કુંક મારવી. હંસરાજ બાળકો માટે ઉત્તમ ઔષધ છે. બાળકોની ઉધરસમાં અપાય છે. માત્રા વધારે ચાપ તો ઊંઘડી થઈ ન્થ. છે. એ પણ કફરોગમાં દિતકર છે.

૬૧૬. હાડસંધિ (ખોડો વાંદો, ઝાડ સાંકળ)—સં સંધિની, વૃક્ષરુદા. મં હાડખોડી, ખાંદા. હિં ખાંદા, બુદુ. ૧૦ ખાંદુ. લેં વિસ્કમ્ આડીક્યુલેટમ્, વિસ્કમ્ એન્ગ્યુલેટમ્. આ વેલ વૃક્ષની ઉપર વાંદાની પેઠે જ થાય છે. એ ખરસાણીની પેઠે કાંડયુક્ત (કાતરીઓવાળા) હોઈ લીલી હોય છે. એનો દેખાવ દરથી ખરસાણી જેવો જ દેખાય છે. ૧૦મે આંગળ ઉપર એને ચપટા સાંધાઓ હોય છે. એનો બહુ જ વિસ્તાર થાય છે. કાંડજુમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એને મરી જેવડાં અને રંજે મોતી જેવાં ગોળ ફળ આવે છે. એ ફળ મીઠાં લાગે છે. બાળકો એ ફળ ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એને પાંદડાં સમજાયાં આવતાં નથી. ધામજીના ઝાડ ઉપરની હાડસંધિ વધારે ગુણવાળી છે. ઉપયોગ—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:—હાડસંધિ લાની લગાર કચરી લગિલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી, એટલે લાંગેલું હાડકું સારું થાય છે; અથવા હાડસંધિ તથા રંગતરોહિણીનાં છાલ કચરી હાડકા ઉપર બાંધવી. ટોરોને પણ આ જ ઉપચાર કરવો તથા તેઓને ચારામાં હાડસંધિ ખવરાવવી. (૨) ત્રાણા ઉપર:—હાડસંધિ બારીક કચરી તેનો પાટો બાંધવો. (૩) સંધિવાત ઉપર:—હાડસંધિ, સુંક, મરી, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, હરડે, બહેડાં, ચામળાં અને તળનો કાઠો પાવો; એટલે સંધિવાત તુરત દૂર થાય છે.†

૬૧૭. હાડસાંખળ—સં અસ્થિસંહારી. મં હાડસંધિ, ત્રિધારી, કાંડવેલ. હિં હારસિંગાર. હાડસાંખળનાં ‘મ’ગિમાન, અસ્થિસંહારી, વળંગી, અસ્થિશુષ્કલિકા, અસ્થિસંહારક, અસ્થિ-સંધાનજનની, અસ્થિસંધિ, વળવધરી’ એવાં સંસ્કૃત લાપાનાં નામો છે. બં હાડખાંત્રા. તૈં જલ્દેલે હિં હાડખેડા, હાડખાંકડી. લેં વિટિસ ક્વોર્ટેન્ગ્યુલેરીસ. કોં પ્રારી તોડલી.

આ વેલાનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. એની ભાકાઈ એધારી કાંડવેલ કરતાં વધારે હોય છે. નિધંદ્રુપાકાકાર ‘ત્રિધારી કાંડવેલ એ જ હાડસાંખળ’ એમ કહે છે. એ વેલાનો ફાટો ફૂડામાં વાવી

રોગોમાં વપરાય છે. ચક્રર આવતાં હોય તો તાલ હળદરનો લેપ કપાળ પર કરાય છે. હળદર ચામળીના રોગોમાં બહુ જ વપરાય છે. હળદર અને આમળાનો, જીલ્લાળ દેવો એ ચામળીના રોગોમાં દિતકર છે. માખણમાં મેળવી માલીસા કરવાથી ચામળી સુલાલ્ય બને છે અને અનેક ભયરોગ દૂર થઈ ન્થ. છે.

હળદરનો ધુમાડો આપવાથી વીંછીનું ઝેર ઊતરી ન્થ. છે. સુનાવડીને હળદર આપવી એ ત્રેયસ્કર છે. હળદરથી બાવળની રુદ્ધિ થાય છે જનને દ્રિગને બળ મળે છે. મંદજ્વર હોય તો તે પણ દૂર થઈ ન્થ. છે.

હંસરાજની ઉત્પત્તિ કારમીર, હિમાલય અને ગોવા પ્રાંતમાં થાય છે. કાઠિયાવાડ અને સુજરાતમાં પણ એવામાં આવે છે. છેડ ૪ ઈંચથી ૨ ફૂટ સુધી લાંબા થાય છે. પાલ મૂળ પર રહેલ માંદમાંથી નીકળે છે. પાન પહેલાં પીળાં-લીલા અને પછી ચેરા રંગનાં થઈ ન્થ. છે.

ખ ખોડાવાંદો ઘણું ભાજે ન્થ. ધામજી, મરીડી, સીસમ અને ટીંબરવાનાં ઝાડે પર થાય છે. એને પાન હોતાં નથી. શાખાએ માં સાંધા સાંકળે લેવા દેખાય છે. એમાં નીચે લગેલી જે નત છે: (૧) વિસ્કમ્ આડીક્યુલેટમ્—આ નતનાં ફૂલ ભૂંડથી ભોગરડ સુધી આવે છે. ફૂલ બહુ જ નાનાં હોય છે. ફૂલનું ડીંકું બહુ જ નાનું હોય છે. ફળ લીલાં-પીળાં, ગોળાકાર અને વટાણા જેવડાં હોય છે. (૨) વિસ્કમ્ એન્ગ્યુલેટમ્—આ નતમાં ફૂલ ઘણું ભાગે વરસમાં ઘણું મહિનાઓ સુધી આવે છે. ફૂલ ડીટડાં વચરનાં, નાનાં અને સાંધા પાસે ચપટા ખોડાં હોય છે. બહુ જ નાનાં, રસમય અને લીલા રંગનાં હોય છે. તાવમાં સાંધાઓ બહુ જ દુખતા હોય ત્યારે આનો ફાંટ અપાય છે. આનો ઉપયોગ અસ્થિભંગ ઉપર પહેલેએ લખ્યો છે. નામ પણ સંધિની આપ્યું છે. પણ અસ્થિભંગ ઉપર લાલ પહેાંચાડયો કે નહિ તે સંદેહભજ છે.—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

તે વેલા ઝાડ ઉપર ચઢાવવાથી તેનો વિસ્તાર જાડુ મોટો થાય છે. થાણામાં આ વેલા ઘણે ઠેકાણે વાવેલા નજરે પડે છે. આવા વિલક્ષણ ગુણાવનો વેલા વાવવાની રીત પહેલાંના લે.કમાં ઘણી હતી; પરંતુ હમણાંના કાળમાં પ્રદેશી વિદ્યાના પ્રચાર વડે એ રિવાજનો નાશ થઈ એવી વિલક્ષણ વનસ્પતિને બદલે નિરર્થક વિલાયતી ઝાડની માત્ર ઉપાસના કરવામાં લોકોનું લક્ષ ધણું વધી ગયું છે. એ કાલમાહાત્મ્ય જ કહેવું જોઈએ. હાડસાંખળ—લઘુ, સારક, રક્ષ, અમિટીપક, ઉષ્ણ, વીર્ધિવર્ધક, પાચક, મધુર તથા અસ્થિસંધાનકારક છે; અને તેજરોગ, કૃમિ, અર્શ, વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારી છે. ઉપયોગ—(૧) અસ્થિલગ્ન ઉપર:—હાડસાંખળ ખાંડી ત્રણ દિવસ ભાંગેલા હાડકા ઉપર બાંધવી. ત્રિધારી કાંઠવેલ ન મળે તો એધારી કાંઠવેલ લેવી. ઢોરોને માટે પણ એ જ ઉપાય કરવો. (૨) સર્પ વાતરોગ ઉપર:—હાડસાંખળની ઉપલી છાલ કાઢી તેનું ચૂર્ણ કરી અડદની દાળના લોટમાં મેળવી તલના તેલમાં તેનાં વડાં કરી ખાવાં, એટલે વાતરોગનો નાશ થાય છે. *

૬૧૮. હાશા—સં. વિકટક, ગોરંટક, હાસ્યફલ. મં. હથી, હશિયા, બારતોડી, હાશી. હિં. હાદા, હાટવા, હિશિયા. બં. દુરાલલા. કં. મેલયુ.

એ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એનાં પાંદડાં ચાર આંગળ પહોળાં હોઈ લાંબાં હોય છે. એને ખોર જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળને પુષ્કળ મુખો હોય છે. એ ઝાડ ફાંકણમાં અને ખીજે ઠેકાણે ખણ પુષ્કળ થાય છે. એના મૂળમાં પીળા રંગ હોય છે, તે પીળા રંગમાં વજ્રો રંગે છે. એને ‘હશિયા’ ‘હશી’ પણ કહે છે. મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં એને કોઈ ‘બારતોડી’ એટલે બારમુખી કહે છે. હાશાવૃક્ષ—તરુ, તીખું, રક્ષ, રુચિપ્રદ, અમિટીપક તથા વજ્રરંગનું હોઈ કંકનું નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) મૂળ પાકવા મારે:—હાશાનાં ફળનો લેપ કરવો એટલે મૂળ પાકી રહે છે. (૨) મૂળ ખેસી જવા મારે:—મૂળની ગાંઠ ઉપર હાશાનાં કુમળાં પાંદડાં બારીક વાટી અર્ધો આંગળ બહાઈનો લેપ કરવો; અને તે ઉપર વારંવાર ભીનું કપડું ઢેરવતા જવું એટલે ગાંઠ ખેસે છે. (૩) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:—હાશાનાં મૂળ અથવા લાકડું રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં છરું અને સાકર નાખી ૭ દિવસ પાણુ એટલે પ્રમેહ બંધ થાય છે.

૬૧૯. હિવર/તલબાવળ, ઝેરીબાવળ—સં. અરિમેદ, વિટખદિર. બં. વિટખયેર, ગુમેખાવલા. મં. હિવર, ગંધી હિવર, ક્ષેપયા ખેર. હિં. હિવર-ગંધી. કં. કર્ધવેલુ, બ્વાલદગીડ, પરિખલી. તાં. પિક્કાશ્વેલ. મલેાં. મેલં. લાં. અદેસિયા ફારનેસિયાના. ઇં. મીમસા.

આ એક ખેરની જ જાત છે. એનાં ઝાડ ઘણું જ મોટાં થાય છે. એને કાંટા હોય છે. ખેરના ઝાડના જેવાં જ એનાં પાંદડાં હોય છે. આની શિંગ ૨-૩ ઇંચ લાંબી, અદરથી કાંઈક વાંક વળતી હોય છે. ખીજા બાવળોના કરતાં આની શિંગ કાંઈક લુદા જ પ્રકારની છે. એમાં તલનાં ખીને મળતાં ખીજેની બે હાર હોય છે. એનાં ફૂલ કેસરિયા પીળા રંગનાં હોય છે. દક્ષિણી સ્ત્રીઓ તેની વેણી ગૂંથે છે, એનું લાકડું ઇમારતીકારમાં સાધારણ રીતે ઉપયોગી થાય છે. હિવરના ઝાડની છાલ તૂરી હોય છે. હિવરની છાલનો પણ કાથો કરે છે. એને ‘ગંધી હિવર’ પણ કહે છે. હિવર—તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, તૂરો, તીક્ષ્ણ, ખાટો તથા રક્ષ છે; અને કૃમિ, કફ, મુખરોગ, દંતરોગ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, કંફૂ, મદ, વિસર્પ, વિષ, બરિતરોગ, જ્વર, કોટ, ઉન્નાદ, પિશાચબાધા, માથું, દાહ અને આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—કડવાં, મધુર, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પેટગીડ ઉપર: હિવરની છાલનો રસ પાવો.

* હાડસાંખળના વેલા બહુ જ લાંબા વધે છે. સંભાળવામાં આવે તો ખારે માસ રહી શકે છે. હાંડી આંગળથી અંગૂઠા જેવડી બની, હોસી, ચળકતી અને સાંધાવાળી હોય છે. રંગ પોપડિયો લીલો અને ઘણી વાર ૧ અથવા ૨ બાનુએ બંદુડી હાથા લેતાં. માંધાઓ ૧ થી ૧૦ ઇંચ લાંબા, ૪ (કોઈ વખતે ૩) ધારવાળા. રાખાઓ ગાંડની બાનુએથી નીકળે છે. તે બટણી, ચીકણી, અગ્રિય વાસવાળી અને ખટા સ્વાદવાળી હોય છે. ચાવવાથી છત્ત બની અને ખરસટ થવા લાગે છે. જાન આવેરે, બડાં, બટકણા, દાંતાવાળાં, ગાળા થી ધાર થવામાં, ખાટા સ્વાદવાળાં અને ૩ વિભાગવાળાં હોય છે. ફૂલ નાગી છત્રાકાર પાતળી સળી પર આવે છે. ફળ ગોળાઈ લેતાં, રાતા રંગનાં રસમયં અને વટાણા જેવડા હોય છે. નવા મત અનુસાર હાડસાંખળ વખાસ શાક, શોધ અને પાચક છે. માત્રા—સ્વસ્ત ૧-૨ તોલા. ચૂર્ણ ૧૦-૨૦ રતી. —સ્વામી મૃગાનંદ

૬૨૦. હિંગ—સં ૫૦ હિંગ મં હિંગ હિંગ કં હિંગલદ, છીન. તેં છયુવા તાં પોરુગાય તું છયુ મલાં પેરુકાય. કાં અયુગ, દર્ષતે, અયુગ ખાલીસ અં હિલતી—ત-સ ઇં આસ્માદિગ લાં ફેરલા નાર્યેકસ

હિંગના ઝાડ હિરાત, જોરાસાન અને બદ્ધ પ્રાંતોમાં થાય છે એના પાદડાથી કદને (મૂળને) ટોચા મારી જે દૂધ (રસ) કાઢવામાં આવે છે તેને હિંગ કહે છે ઉપર કલા એ પ્રાંતોમાંથી હિંગ પંજાબમાં તથા મુખ્યમાં આવે છે હિંગનો આ દેશમાં અતિશય ઉપયોગ થાય છે એને આપણા દેશમાં 'વઘાગણી' પણ કહે છે હિંગ એ અનેક રાગની નાશક છે હિંગ—તીખી, હથ, ઉષ્ણ, પિત્તલ, સારક, રક્તદ્રવક, કડી, પાયક, રુચિકર તીક્ષ્ણ અગ્નિદીપક તથા સિન્ધ છે, અને મલસ્તન, આનાહ, આખાન, શળ, ગુ મ, અણ્ણ, ઉદર, દમ, ઉવરસ, કૃમિ, કંક, વાયુ તથા હૃદયોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અણ્ણ અને વાયુના ગોળા ઉપર—હિંગની ચણા જેવડી ગોળી કરી ઘીની સાથે ગળાવવી (૨) જનાવગની ચાંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપર—ચાંદીમાં હિંગ ભગ્ની (૩) અપગ્માર ઉપર—ધી સિધવ અને હિંગ એકેક તોલે લઈ ખાર તોલા ગોળનમાં નાખી ગાંડુ અને મૂન બળી જાય એટલે ઘી સિદ્ધ થયુ એમ સમજવું તે રોગીની પ્રકૃતિ જોઈને પાડુ (૪) ભચ્કી (હંકી) ઉપર—ધુમાડારહિત અગારા ઉપર હિંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાખી તેની ધુમાડી મોમાં લેવી (૫) અક્રીણ ઉપર ઉતાર—હિંગ પાણીમાં અથવા જાશમાં મેળવી પાવી (૬) પેટમાં શૂળ થતું હોય તે ઉપર—ગોડાના અથવા ગધેડાના લીકાનો ગસ ૧ માસ કાઢી તેમાં ૧ માસે હિંગ નાખી તે રસ પાવે (૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર—હિંગ માસા ત્રણ કાષ (ઉપવે) માસા નથ, વાવકિંગ માસા ત્રણ એ સર્વ એકત્ર કરી બે તોલા ગરમ પાણીમાં નાખી પાડુ (૮) ચોથિયા તાવ ઉપર—હિંગ અને જૂનું ઘી એકઠું કરી તાવ આવે તે વખતે નાકમાં નાખવું (૯) મુપરા ઉપર—અર્ધી રતી હિંગ દહીંમાં મેળવી મુપરા ઉપર ગોળી (૧૦) અણ્ણાદિક ઉપર—હિંગાદ્ય ચૂર્ણ—સૂક, મરી, લીડીપીપર અજોમા, સિધવ, છુરુ, સાદછુરુ અને તળેલી હિંગ, એ સમલાગે વર્ષ તેડું ચૂર્ણ કરવું અને તે ચોતણા ઘીમાં અગર ભોજન સમયે ઘી-ભાત સાથે ખાવું, એટલે અણ્ણ, અગ્નિમાદ્ય કોલેરા, પાડુ, આમ અને ગુ મનો નાશ કરે છે (૧૧) પ્રસૂતાનાં ચક્ષર અને મૂળ ઉપર—હિંગ ઘીમાં ઘોડી મેળવી ખવડાવવી (૧૨) વીછીના નિપ ઉપર—હિંગ આંધાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવે (૧૩) પ્રણ સંબંધી કીડા દૂર થવા માટે—હિંગ અને કડવા લીમડાના પાદડા વાટી લેપ કરવે (૧૪) પટકી (કાલેરા) ઉપર—તજેની હિંગ, કપૂર અને આખાની ગોટલીમાંનું મગજ સમલાગે લઈ ફૂંદીનાના રસમાં એકત્ર ખગલ કરી ગોળીઓ વાળી સૂવડી એક કલાકને અંતરે એકેક ગોળી ચાવી ખાવી અથવા હિંગ અર્ધો લાગ, મરચાની વરગાગી બૂખી ૧ ભાગ તથા કાથો ૧ ભાગ, એ બધુંસે એકત્ર કરી તેની ફૂંદીનાના રસમાં વાલ વાનની ગોળીઓ કરવી ઝાંઝે થવાનો આગલ થયા પછી દરેક વખતે એક એક ગોળી ઘડી ઘડીના અંતરે આપવી પાંચની અદર અને એક વર્ષની ઉપરના બાળકને દરેક વખતે અર્ધી અર્ધી ગોળી આપવી (૧૫) આંદારીશી ઉપર—હિંગ પાણી કરી નાકમાં નાખવું (૧૬) કણનાદ (ખેડેગપણ) ઉપર—હિંગ, ચીરુણ અને સૂક, એ સગસિયામાં નાખી કદવડું અને તે કાનમાં પાડવું (૧૭) વાળા ઉપર—હિંગ ચૂર્ણ ૪ માસ પાનેર દહીંમાં નાખી ૩ દિવસ ખાવું (૧૮) મૂતકૃન્નદિ મૂતગેળ અને શુક્રગેળ ઉપર—હિંગ શેકેલી અને એલચીદાણડું ચૂર્ણ ૩ રતી દૂધ-ધીમાં ખવડાવવું (૧૯) મરદી વડે કાનના ધાક બેડા (પાક પડી) હોય તે ઉપર—ઉત્તમ હિંગ ૩માં વાટી કાનમાં ધાલી રાખવી. (૨૦) પરિણામશૂળ ઉપર—હિંગ સિધવ અને ગંગનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં નાખી આપવું (૨૧) દાઢ હુખતી હોય તો અને

* સરકત દેશમાં વામા હિંગને વાપરતા પહેલાં તેને ઘીમાં તળીને વાપરવા કહેવું છે એ પ્રમાણે શુદ્ધ કર્યા વિનાની કે હિંગ ગળાને નુકસાન પહોંચાડે છે

દાંતમાંના કીડા ઉપર—તજેલી હિંગ દાદ નીચે રાખવી. (૨૨) વછનાગના વિષ ઉપર:—
ગાયના ઘીમાં ૪ શુભ હિંગ ખવરાવવી.*

૬૨૧. હુરા—સંઠ તીક્ષ્ણદુઃખા. મંઠ હુરા, ગેવા, ફુંગલી. તેં ચિલ્લ. તાંઠ તિલ્લીચેદિ. કંઠ હુરા. બંઠ ગજેર, ગંગવા, ગેરિયા. ઉરિયા—શુન. લેંઠ એક્સી, કેરિયા એગેલોયા. હુરાનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ઈજવનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એ પાંદડાંનાં ટીંટાં લાંબાં ઢોઈ રાતાં હોય છે. આ ઝાડનું દૂધ બહુ તીક્ષ્ણ છે. આ ઝાડનું લાકડું ઘોળા રંગનું અને નરમ હોય છે. આ ઝાડ ફેંકેલું પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. ફૂલ સુવાસિત પીળાં હોય છે. હુરાના દૂધથી આંખને ઈજ થાય છે, એ ઉપર ઉતાર—દહીની આસ આંખ ઉપર રાખવી, એટલે ઈજ થશે નહિ. દૂધ તીવ્ર રેયક અને વિપહર છે. માત્રા ૦૧ રતી. ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—હુરાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૭ મરી વારી તે પાવે; કિંવા હુરાની છાલ ચરીકાના પાણીમાં ઘસી પાવી. (૨) ઘોપ-જુના વિષ ઉપર:—હુરાનો રસ પાવે; કિંવા ગૂંદની છાલ, ફળ તથા અંબાડાની છાલ સમભાગે

* ડૉક્ટર કેસાઈના મતમાં હિંગ દીપન, પાચન, હોજરી અને આંતરડાંને ઉત્તેજક, વાયુહર, સારક, ક્રમિન, ઉત્તેજક, કફહર, કફુર્ગી-મનાશક, જ્ઞાનતંતુસંસ્થાને બળવાન ઉત્તેજક, ગર્ભાશયઉત્તેજક, મળજ સંકેતવિકાસ-પ્રતિબંધક અને વિષમન્નવર છે. એનાં રહેલું જડનશીલ તેજ શ્વાસનલિંગ, આમી અને વૃક્ષ વાટે બહાર નીકળે છે અને તે તે માર્ગને ઉત્તેજના આપે છે. આમાં કફ પાડવાનો ધર્મ હુંગળીના જેવો છે. હિંગથી શ્વાસનલિંગમાંનો કફ પાતળો થાય છે. કફની દુર્ગંધ દૂર થાય છે. તેમાં રહેલાં કીડાણુઓનો નાશ થાય છે. એનાથી મળજમાં રહેલા શ્વાસોદ્ધ્વાસકેન્દ્રની ક્રિયા ઈર્ષક દીલી પડે છે; એટલે કારણુ યિના આવનાર ઉધરસ ઓછી થાય છે. જ્ઞાનતંતુ અથવા મતિતંતુ ઉત્તેજિત થાય છે ત્યારે અથવા કેટલીક અવસ્થાઓમાં જ્ઞાનતંતુ-સંસ્થાના કેન્દ્રસ્થાન અરક્ત થવાને લીધે તેના ઉપર બાહ્ય કારણોનું પરિણામ ભેદિએ તે કરતાં વધારે થાય છે, ત્યારે અથવા મળજમાંથી નીકળેલા ગુણોનો અમલ વાજબીના કરતાં વધારે થવાને લીધે ભજતીભજતી ક્રિયા થાય છે, ત્યારે અથવા બીજાં કારણોથી દુઃખદાયક કિંવા ત્રાસદાયક પરિણામ આવે છે, ત્યારે હિંગ જ્ઞાન-તંતુસંસ્થાને નિયમિત બનાવે છે અને ક્રિયાવિધિઓને દૂર કરે છે. એટલે હિંગને જ્ઞાનતંતુઓને બલ્ય અને સંકેતવિકાસપ્રતિબંધક કહેલ છે. હિંગસેવનથી હોજરી અને આંતરડાંની માસપેશીઓને ભેસ મળે છે અને હસ્ત સાફ આવે છે. માત્રા—૨-૭ રતી. જલની પરિણામ આવવા માટે ગરમ પાણીમાં ધૂટીને આપવી.

ઉપયોગ—ઉત્તમ હિંગ કેવળ રસરૂપ આવે છે. તે વધારે ઉષ્ણ છે. એ જ સાચો લાલ બતાવી શકે છે. એ વધારે ઉષ્ણ હોવાથી ધીમાં તળીને આપવાનું સાસ્ત્રકારોએ કહેલું છે. ફેફસાંઓના રોગો પર કાચી હિંગ, અને આંતરડાંના રોગો પર તજેલી આપવી ભેદિએ. ક્ષીરેષીએ લાલ પહોવાડનો હોય ત્યારે ગોળીરૂપે હિંગ આપવી ભેદિએ. ફેફસાંના રોગમાં હિંગ અતિશય ગુણાવહ છે. મોટા માથુસના છણું શ્વાસનલિકાશીય અને ફમમાં, બાળકોની મોટી ઉધરસ (હુર્ગિંગ), કુકુસામણીરોગ અને શ્વાસનલિકાશીય તથા બાળકોને ફેફસાંના રોગ દૂર થવા પછી ઉત્પન્ન થતી રુધી ઉધરસ પર હિંગ દેવાનો ધણો રિવાજ છે. હિંગથી મલરામણુ ઓછી થાય છે. ફેફસાંના રોગમાં હિંગ પાણીમાં ઘાળીને આપવી. એનાથી કફ પાતળો થાય છે અને વધારે ઉત્પન્ન થતો હોય, તે તે ઓછો થાય છે. આંધ્રો, ઉદરરોગ, કળજિર્ણાત, હોજરી અને આંતરડાંની શિયલતા, અપચન, જંતુમિ એ બધા રોગો પર હિંગ અતિ ગુણુકારી છે. હિંગની સાથે અજીએ અપાય છે અથવા હિંગ, એળિયો અને સાણુને મેળવી ગોળીઓ કરીને અપાય છે. આંતરડાંના રોગમાં હિંગની બરિત અપાય છે. ગ્રહમાં બારીક જતું ઉત્પન્ન થયાં હોય તે હિંગની બરિતથી લાલ પહોંચે છે. ગ્રહસ્તી, અર્ધિત, મન્યાસ્તંભ, પશ્ચાંધાત, આશ્લેષક અને અપતંત્રક આદિ વાતરોગો પર હિંગ વપરાય છે. ટાટિયા તાવમાં હિંગ સારો લાલ પહોંચાડે છે. જલદમાં સંનિષ્પાદનાં લક્ષણ દેખાય તે હિંગુકૂરવટી આપવી. રોગી ગોળીને ગળી ન શકે તે આપના રસમાં ઘસી છળ પર ગોળવી, એથી નાશી મુકરે છે. કાચપગનો કંપ, કપડાં કેંકવાં, વારંવાર ડાકડેસેલું, બડબડાટ કરવો. એ બધાં ચિહ્ન ઓછાં થઈ નય છે. આ ગોળીઓની સાથે કરતરી પણ આપી ગકાય છે. હુદરોગમાં હિંગ અપાય છે. હુદયનું ક્રોધકરણ, હુદયમાં વેદના, ગભરામણ, ચક્રર આવીને પડી જતું વગેરે રોગો પર હિંગુકૂરવટી અપાય છે. હિંગથી ગર્ભાશયનો સંકેત થઈને માસિકધર્મ સાફ આવે છે અને ઉદરવેદના ઓછી થાય છે. સુવાવડમાં હિંગ ખાવા અથવાથી વાતવિકાર થતો નથી.

હિંગુકૂરવટિકા—હિંગ અને કપૂર સમભાગ (૧-૧ તોલો) મેળવી બેચાર ટીપાં મધનાં નાળી ખરલ કરી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ બનાવવી. માત્રા—૧-૨ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર.

મુષના—ગોળીઓ બનાવવા માટે ઉત્તમ હિંગ લેવી ભેદિએ. સારી હિંગ બાળવાથી કપૂરની માફક બળે છે.

લઈ પાણી છાંટી બારીક વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં હુસની છાલ ઘસી શક્તિ અનુસાર અને વિપનું નેર હોય તે પ્રમાણે બે-ત્રણ વાર તે ઔષધ આપવું. (૩) વીંછીના દંશ ઉપર:—હુસની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનું દૂધ દંશ ઉપર લગાડવું. (૪) નળવાયુ ઉપર:—હુસની રૂંખો અને વડની વડવાઈ ઓના અંકુર કેળનાં પાંદડાંમાં બાંધી મંદ અગ્નિમાં શેકી તેનો અંગરસ ચાવી ગળી જવો. (૫) રેચ—હુસાનું દૂધ ચણાઠીલાર ચણાના લોટમાં ઘાલી તે લોટની ગોળા કરી આપવી ઉતાર-ઘી અને લાત તથા ઘણો રેચ થાય તો ઘી પાવું. (૬) રતવા ઉપર:—હુસાનાં લાકડાંની રાખ અને કળીચૂનો પાણીમાં એકત્ર કરી ચોપડવો અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો; એટલે લેપ બેસશે અને રતવા દૂર થશે. (૭) ઉંદરના વિષ ઉપર:—હુસની સળીઓનો તેના જ દૂધમાં વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો.

૬૨૨. હેદ (હળદરવો)—સંઠ હારિક, હરિદ્રુ હિંઠ હેદ, કરમ. બંઠ કેલીકદંબ. નેપાળ-કરામ. મંઠ હેદ, હેદા, હેદુ. કંઠ એદુ. કંઠ હેદ. તાંઠ કંઠે, મંઠકદંબુ તેંઠ બનદાર. લેઠ એડિના ટ્રાઈફેલિયા.

હેદનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. કોંકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ ઘણું થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં મોટાં હોઈ તે ગોળ અને અણીદાર હોય છે. એ ઝાડનું લાકડું ઇમારતીકામમાં ઉપયોગી છે. આ લાકડા ઉપર લાખનો રંગ ઘણો થાય છે. આ ઝાડ સાગનો એક પ્રકારનો લેદ છે. એનાં પાંદડાંના રસથી લુલાળ થાય છે. હેદ—કડરી, ઉષ્ણ, પિત્તલ અને વાયુનાશક છે. હેદનું ઝાડ—પિત્તકારક, ઉષ્ણ, કડવું અને વાતનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) ઉંદરના વિષ ઉપર:—હેદના અંકુરનો રસ ૪ પેસાભાર અને ઘી બે પેસાભાર એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. પથ—કળથાની રાખ અથૂણી અને લાત. (૨)

દોરના ક્ષતમાંના કીડા મારવા ઉપર:—હેદના તોરા અને પરિવાના તોરા એકત્ર ખાંડી રસ કાઢવો અને તેને રસ ક્ષતમાં લગવો તથા કૂચા રહે તે ક્ષત ઉપર બાંધવો. (૩) ભાર, યકૃત અને બરેણ ઉપર:—ગોળ ખાઈને તે ઉપર હેદનાં પાંદડાંનો રસ પીવો અને ત્રણ દિવસ પગ બિંચા કરી રાખવો. ઔષધ લાગે તો ઉતાર-નાચણાની ખીચડી કરી ખાવી કિંવા ઘી પાવું. (૪) નળવાયુ અને શોફાદર ઉપર:—હેદનાં પાંદડાંનો રસ ચાર પેસાભાર લઈ મરીની બૂધી નાખી પાવો, બિલટી થાય તો સોપારી ખવરાવવી. ઉતાર—ઘી અને લાત. (૫) કમળી ઉપર:—હેદનાં અંકુરનો રસ ગાયના દૂધમાં શક્તિ અનુસાર ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી પાવો; એથી તરત શુભુ આવે છે. (૬) આદાશીશી ઉપર:—હેદની રૂંખનો રસ સુધવો. (૭) વાળા ઉપર:—હેદના તોરા વાટી ચોપડવા અને ત્રણ દિવસ હોડવા નહિ.

૬૨૩. હેળુ—આ એક જંગલી ઝાડ છે. તે શુમારે ૨૫ હાથ બેસું હોઈ તેનો વિસ્તાર આડ-દશ હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં છઠ્ઠાવના ઝાડનાં પાંદડાં કરતાં નાનાં હોય છે. એને શુમારે બચકળ જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળને મરાઠીમાં ‘અળવે’ કહે છે. એનું શાક પાચુ કરે છે. એ શાક સ્વાદે કંઈક લીલાં કેળાં જેવું લાગે છે. એ ફળ ઉષ્ણ થવાને વખત નેક માસની આખરે આવે છે. ગરીબ લોક એક-બે દિવસ એ ભાજુ ઉપર જ કાઢે છે. ઉપયોગ—(૧) વેળ, બદ વગેરે પકવવા ઉપર:—હેળુનાં લીલાં પાંદડાં લાવી થોડા પાણીમાં ધસાળ આવે ત્યાં સુધી બાફવાં. પછી બારીક વાટી તેની ચપટી ચેપલી કરી બદ ઉપર મૂકી તે ઉપર પાણીનાં જળે ટીપાં નાખતા રહેવું. (૨) બાળકના ઉંદા-ટિયા ઉપર:—હેળુનાં પાકાં ફળ ખવરાવવાં. (૩) દોલેરા ઉપર:—હેળુનાં બિયાં મધમાં ઘસી પાવાં. અથવા હેળુનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૪) દમ અને ઉધરસ ઉપર:—હેળુનાં પાંદડાં ચલમમાં નાખી પાવાં. (૫) આંખમાંનાં ફૂલાં વગેરે જવા માટે:—હેળુનાં બિયાં ઘમી અંજન કરવું.

વનોપધિગુણાદર્શ સમાપ્ત

* પહેલાંની આગતિમાં હેદનાં નામેમાં સરેરા(સામેટ)નાં નામ લખ્યાં હતાં. સામેટનાં રસ નાનાં થાય છે, પાન પણ નાનાં હોય છે, એટલે એ નામ બધાં રદ કરી મરાઠી દેદ ઝાડનાં નામ લખ્યાં છે. હેદનાં રસ મોટાં થાય છે અને પાન પણ મોટાં હોય છે. અણુ લાકડું પીળા રંગનું હોય છે. એટલે આ જૂદાં સરેરામાં દાર્દ્રિક અને મુન્ડાટીમાં તળદરવો કહે છે. આની છાલ કટુપેશિક, નવરત્ન, રત્નબન અને મણુરોષણ છે. માત્રા—૧૫ રતી. નવરત્નમાં દરેક લાગવા હોય તો છાલનો ક્વાથ આપવો છે. માત્રા ૬ મળવું હોય તો લાગાં મરીની સાથે વાટી મૂળું કરીને સુધાડે છે. પહેલે એ ગુરુચર્ણન કહેતું છે તે દેદ કદાચ તળદરવા અને સરેરાથી પત્ર જુદાં હોય તો કહી મળાય નહિ.

લઈ પાણી છાટી બારીક વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં હુરાની હાલ ઘસી શકિત અનુસાર અને વિરનું નેર હોય તે પ્રમાણે બે-ત્રણ વાર તે ઔષધ આપવું (૩) વીંછીના દંશ ઉપર :—હુરાની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનું દૂધ દશ ઉપર લગાડવું (૪) નળવાયુ ઉપર :—હુરાની રૂખો અને વડની વડવાઈઓના અકુર કેળના પાદડામાં બાધી મદ અગ્નિમાં સોડી તેનો અગરસ ચાવી ગળી જવો. (૫) કેચ—હુરાનું દૂધ ચણેલીભાર ચણાના લોટમાં ઘાલી તે લોટની ગાળી કરી આપની ઉતાર-ઘી અને ભાત તથા ઘણું રેચ થાય તો ઘી પાવું (૬) રતવા ઉપર :—હુરાના લાકડાની રાખ અને કળીચૂનો પાણીમાં એકત્ર કરી ચોપડવો અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો, એટલે લેપ બેસશે અને રતવા દૂર થશે (૭) ઉંદરના વિષ ઉપર :—હુરાની સળીઓનો તેના જ દૂધમાં વાટી દશ ઉપર લેપ કરવો ફરર. હેદ (હળદર) —સંહાદિક, હરિદુ હિં ૦ હંતુ, કમ્બ ૫ ૦ કેલીકદળ નેપાળ-કરામ ૫ ૦ હેદ, હેલા, હેદુ કોં ૦ એદુ ૬૦ હેદ તાં ૦ કદળ, મળટકલુ તે ૦ બનદાર લે ૦ એડિના ક્રાઈ ફેલિયા x હેદના આઠ મોટા મોટા થાય છે કોઈકેણુ પ્રાતમાં એ આઠ ઘણું થાય છે એ આડના પાદડા મોટા હોઈ તે ગોળ અને અણીદાર ટોચ છે એ આડનું લાકડું ઇમારતીકામમાં ઉપયોગી છે આ લાકડા ઉપર લાખનો રંગ ઘણો થાય છે આ આડ સાગનો એક પ્રકારનો બે છે એના પાદડાના ત્રસથી જીલાળ થાય છે હેદ—કડી, ઉચ્ચ, પિત્તલ અને વાયુનાશક છે હેદનું ઝાડ—પિત્તકારક, ઉચ્ચ કડવું અને વાતનાશક છે ઉપયોગ—(૧) ઉંદરના વિષ ઉપર :—હેદના અકુરનો રસ ૪ પસાભાર અને ઘી બે પેસાભાર એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. પથ—કઠથીની ગળ્ય અનૂણી અને ભાત (૨) ઢોરના ક્ષતમાના કીડા મારવા ઉપર :—હેદના તોરા અને પડિરવાના તોરા એકત્ર ખાંડી રસ કાઢવો અને તે રસ ક્ષતમાં ભરવો તથા કૂચા રહે તે ક્ષત ઉપર પાઘવા (૩) ભાર ચક્રત અને બરોળ ઉપર :—ગોળ ખાઈને તે ઉપર હેદના પાંડોનો રસ પીવો અને ત્રણ દિવસ પગ બિચા કરી રાખવા ઔષધ લાગે તો ઉતાર-નાચણાની ખીચડી કરી ખાંડી કિવા ઘી પાવું. (૪) નળવાયુ અને શોફાદર ઉપર :—હેદના પાદડાનો રસ ચાર પેસાભાર લઈ મરીની ભૂખી નાખી પાવો બનટી થાય તો સાપારી ખવરાવવી ઉતાર—ઘી અને ભાત (૫) કમળી ઉપર :—હેદના અકુરનો રસ ગાયના દૂધમાં શકિત અનુસાર ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી પાવો એથી ઘુરત શુભ આવે છે (૬) આદારીશી ઉપર :—હેદની રૂખોનો રસ સૂધવો (૭) વાળા ઉપર :—હેદના તોરા વાટી ચોપડવા અને ત્રણ દિવસ છોડવા નહિ

ફરર, હેળુ—આ એક જ ગલી આડ છે તે શુમારે ૨૫ હાથ બિચુ હોઈ તેનો વિસ્તાર આઠ-દશ હાથ હોય છે એના પાદડા ઇન્ડોવના આડના પાદડા કરતા નાના હોય છે એને શુમારે બચકળ જેવડા ફળ આવે છે એ ફળને મરાઠીમાં અળવે કહે છે એનું શાક પથ કરે છે એ શાક સ્વાદે કંઈક લીલા કેળા જેવું લાગે છે એ ફળ ઉત્પત્ત થવાનો વખત બેડ માસની આખરે આવે છે ગરીબ લોક એક-બે દિવસ એ લાજ ઉપર જ કાઢે છે ઉપયોગ—(૧) વેળ, બદ વગેરે પકવવા ઉપર :—હેળુના લીલા પાદડા લાવી થોડા પાણીમાં વરાળ આવે ત્યાં સુધી બાફવા પછી બારીક વાટી તેની ચપડી ચેપલી કરી બદ ઉપર મૂળ તે ઉપર પાણીના બબ્બે ટીપા નાખતા રહેવું (૨) બાળકના ઉંટા-ટિયા ઉપર :—હેળુના પાકા ફળ ખવરાવવા (૩) કોલેરા ઉપર :—હેળુના બિયા મધમાં ઘસી પાવા અથવા હેળુના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા (૪) દમ અને ઉંદરસ ઉપર :—હેળુના પાદડા ચલમમાં નાખી પાવા (૫) આખમાના ફૂલા વગેરે જવા માટે—હેળુના બિયા ધની અગળ કરવું

વનોપધિગુણાદર્શ સમાપ્ત

* પહેલાની આવૃત્તિમાં હેદના નામોમાં સંસ (સાષોટ) ના નામ લખ્યા હતા સાયેદના થયે નાના થાય છે પાન પાંજુ નાના હોય છે એટલે એ નામ બધા રંગ કરી મરાઠી હેદ આના નામ લખ્યા છે હેદના થયે મોટા થાય છે અને પાન થતા મોટા હોય છે આનું લાકડું પીળા રંગનું હોય છે એટલે આ વૃક્ષને સંસ્કૃતમાં હાદિક અને ગુજરાતીમાં હળદરવો કહે છે આની હાલ કદપૌષ્ઠિક ભવરન રત ભન અને પ્રણેરપણ છે માત્ર—૧૫ રતી ભવરમાં દસ્ત લાગતા હોય તો હાલનો કવાય અપાય છે માથું દુખાય હોય તો કાળા મરીની સાથે વાટી ચૂર્ણ કરીને સૂષાડે પહેલે ગુણવર્જન કરેલું છે તે હેદ કલાય હળદરવા અને સંસ્વાથી પણ નુકો હોય તો કલી મકાચ નહિ

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

આ ર્થ સિં પ ક્

અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદરાજ

૧-સુભોધ વૈદક-ઉત્તરાર્ધ

उपचारेण शमनमपचारेण कापनम् । एवं विज्ञाय सदैवः कुर्यात्संशमनक्रियाम् ॥
('હારીતસંહિતા')

૧-અછલ્લું

હારણુ—ધણું પાણી પીવું, અઠાણે ભોજન કરવું, મલમૂલાદિકનો અવરોધ કરવો, નિદ્રાનો નિયમ ન હોયો, થોડું કિંવા ઘણું ખાવું અને અપકવ, જડ, શુષ્ક, ઠંડું, દેશ વગેરે પદાર્થ મળેલું, નજર પડેલું, અશુદ્ધ, ન ગમતું અથવા વાસી ઈલાદિ અન્નદિકતું સેવન કરવું, ભૂખ લાગેલી હોય તે વેળા ન જમવું ઇલાદિ કારણોએ અછલ્લું રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં સાધારણ લક્ષણો—શૂળ, પેટનું ફૂલવું, ઝોડકાર, ખેચેની, અનેક પ્રકારની વાયુની વેદના, જ્વર, મળ તથા વાયુનો અવરોધ વગેરે. ઉપચાર—(૧) કોઈ પણ ઔષધ આપવા પહેલાં વમન અને રેચન આપવું.

* અછલ્લું રોગમાં પ્રકારલેદથી લક્ષણ :

(૧) આમ અછલ્લુંમાં શરીર ભારે થવું. જીવ ચૂંચાવો, આંખોની આંદે તરફ સોજે તથા ખાંધેલા પદાર્થના સ્વાદના ઝોડકાર આવ્યા કરે છે (૨) વિદગ્ધ અછલ્લુંમાં જમ, મૂર્છા, તૃષ્ણા, ખાંડા ઝોડકાર તથા પિત્તજનિત અન્ય ઉપદ્રવ એવામાં આવે છે. (૩) વિદગ્ધ અછલ્લુંમાં પેટનું ફૂલવું, શૂળ, મળ અને અધોવાયુનું રોકાવું. જડતા, મૂર્છા, આંખા શરીરમાં દરે તથા વાયુજન્ય અન્ય કષ્ટ થયા કરે છે. (૪) રસરોષ અછલ્લુંમાં ભોજનની ઇચ્છા ન થવી, હૃદયની અશુદ્ધિ, શરીર ભારે થઈ જવું વગેરે ચિહ્નો દેખાય છે.

સર્વ પ્રકારના અછલ્લુંમાં મંદાગ્નિનામક ઔષધિ લાલદાયક છે. કેટલીક વખત અછલ્લું રોગમાં સિંધવાદિ ચૂર્ણ, વડવાનલ ચૂર્ણ, હિંગાશ્લ ચૂર્ણ, લવણચરકર ચૂર્ણ, સંખવટી, લવંગ, ઘ મોદક, બારકર રસ, સિંતામણિ રસ, કવ્વાદ રસ, અગ્નિતુંડી વટી વગેરે ઘણું અપાય છે.

* સમુદલવણાદિ ચૂર્ણ—અમુદલવણ, સંયજ, સિંધાલણ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરદેહળ, લીંડીપીપર, સૂંઠ, હિંગ અને વાવડિંગ એ ૧૧ યોજે બળે દાંડ લઈને ચૂર્ણ કરી સાંજે ઊના પાણી સાથે આપવાથી અછલ્લું, ઝોલો, વાતપ્રમેદ, કોગળિયું, પાંડુરોગ અને નિર્ગળતાનો નાશ થાય છે.

વિદગ્ધાછલ્લુંવાળા રોગીને સ્વેદન, વિદગ્ધાછલ્લુંવાળાને લંધન અને આમાછલ્લુંવાળાને વમન કરાવી પછી ઔષધિની યોજના કરવાથી સીધા લાભ થાય છે.

વિદગ્ધાછલ્લુંવાળાને ઉષ્ણ અને ગરમ દવાઓ ન આપવી. શીતળ જળ, પ્રવાલભસ્મ, કોડીભસ્મ, સંખભસ્મ, બીજભસ્મ અથવા સિંતાલલાદિ જેવી હોળીનીના પિત્તને શાંત કરનારી ઔષધિ આપવાથી પચન-સાગ્નિ બળવાન બને છે. હિંજલક ચૂર્ણ જેવી પિત્તવર્ધક ઔષધિથી લાભને બદલે હાનિ થાય છે. નવા આમાછલ્લુંમાં સવારે દુર્ગંધવાળા ઝોડકાર આવે અને અછલ્લું જણાય તો હરદે, સૂંઠ અને સિંધાલણનું ચૂર્ણ પાણી સાથે આપવાથી અપચિત રસનું પચન થઈ જાય છે.

નમક સુલેભાની—સાંભર નિમક ૭ તોલા, સંયજ ૧ તોલા, નીસાદાર ૭૫ તોલા, સિંધાલણ ૭૫૫ તોલા, અજમોદ, કાળાં મરી, અડીણ, જવખાર એ ચાર વસ્તુ બ-બ તોલા, હિંચ તળેલી ૧ માસો, તજ, સૂંઠ, ભેડીમધ, છઠં અને ચણદળ એ ચાર વસ્તુ અર્ધો-અર્ધો તોલા, લઈ સર્વને બારીક ખાંડી કપડાથી ચાલી લેવું. માત્ર ૧ થી ૩ ગારા સુધી. આ ચૂર્ણના સેવનથી શેષ દિવસમાં અછલ્લું અને કળબિત્ત કર રહી પાચનશક્તિ મુખરે છે; તેમ જ જળ અને પીચની શુદ્ધિ થાય છે.

લાંબણ કરાવતી અને હિંગાણક ચૂર્ણ આપવું. (૨) પાંડેલા અનેનાસના ઝીણા ઝીણા કકડા કરી, તેમાં મરી અને સિંધવની ભૂખી નાખી તે આપવું. (૩) લીંછુની ફાડ કરી તેની બંને ફાંડોમાં સંચળ, ચૂંઠ અને ઘોડી હિંગ ભરી અંગારા ઉપર મૂકવું અને સારું પાકું થાય એટલે નીચે ઉતારી લગાર દેડું થાય એટલે ચૂસી જવું. (૪) લીંડીપીપર, સિંધવ, બાળહરરો અને ચૂંડનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૫) ચણાનો સાર હાથમાં, પાણીમાં ફિવા સાકરમાં નાખી આપવો. (૬) ચૂંઠ ને ગોળ અથવા ચૂંઠ ને સાકર આપવી. (૭) ભોજન પહેલાં આદાના રસમાં લીંછુનો રસ અને સિંધવ નાખી તે ખાવું, એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ થાય છે અને વાતુ, કફ, મલમદ્વતા તથા આમ-વાતનો નાશ થાય છે. (૮) લવંગ અને બાળહરરોનો કાટો સિંધવ નાખી આપવો; એટલે મુકમ રેચ થઈ અજીર્ણનો નાશ થશે. (૯) લીંડીપીપર અને ગોળ ખાવો. (૧૦) મૂળાના કંદના પાતળાં પીતાં કરી તે ઉપર મીકું નાખી જોરથી મસળી ઘોડી વાર રહેવા દેવાં; પછી પુનઃ જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી નિચોવી કાઢી નાખી તે પીતાં ચાવી ખાવાં; એટલે અજીર્ણ તત્કાળ નાશ પામે છે. (૧૧) બાળહરરો, સિંધવ અને ચૂંડનો કઠક કરી પાવો. (૧૨) માખા અને ચૂંડનો કાટો આપવો; એટલે અજીર્ણ, આમ, શળ અને જવરનો નાશ થાય છે. (૧૩) સિંધવ, સંચળ, જવખાર, અજમો, હરરો, લીંડી-પીપર, ચૂંઠ, મરી, શેકેલી હિંગ અને વાવડિંગનું ૪ માસા વચગાળ ચૂર્ણ ધીમાં કરમોળી ભોજન-સમયે પ્રથમ પાંચ કોળિયા સાથે ખાવું. એટલે અજીર્ણ, વાત, શુદ્ધવાત, શુભવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિપ્રચિકા (કોલેરા), કમ્બો, પાંડુ, દમ અને ઉષરસનો નાશ થાય છે. (૧૪) ચિત્રક, અજમો, સિંધવ, ચૂંઠ અને મરીનું ચૂર્ણ હાથમાં ૭ દિવસ આપવું; એટલે અજીર્ણ અને મૂળ-નાધિ-નો નાશ થાય છે. (૧૫) ચૂંઠ ૫ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ અને બાળહરરો ૧૬ ભાગનું ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે અજીર્ણ, આમ, શુભ તથા મલાવટિલનો નાશ થાય છે. પદ્ધતિ—અગ્નિને પ્રદીપ કરનારા અને ઉલકા પદાર્થ, જૂના મગ, રાતા ચોખા; ચુકા-આકવત (ટાંકા), ફૂળો, મૂળો, સસચ, જૂનું કાણું, સરગવાની સિંગ, પરવળ, વેગણ, આમળાં, નારંગી, દાકમ, લીંછુ, મધ, માખણ, ઘી, હાસ, મીકું, દહીં, હિંગ, આદુ, અજમો, મેથી, ધાણા, નાગરવેલનાં પાન, ઉખેણકક, કડુંડ, તીખું, આદુ એવા રસ ધરાવિતું સેવન સારું છે. અપદ્ધતિ—મલમૂત્ર-વાયુનો અવરોધ, ધણું ખાવું, જગરણ, મિષ્ટાન્ન, દેડું ધાન્ય, જાંબુ, અળવી, જડ પદાર્થ, વિરેદ્ધ અન્ન-પાન ઇત્યાદિ.

વિશેષ ઉપચાર—ભુજો વનો-ગાંધ અજમો-૧, અજમોદ-૫, અનેનાસ-૧, આદુ-૨, ૫; કલોંછ જીરું-૧, કાથમીર-૬, ચિત્રક-૧૦, જાયફળ-૧૨, જોરકાચલા-૭, તુવેરફળ-૩, પાદ (કાળી-પાક)-૧૦, બાકળો (હિંગોત્રી)-૪, મીંદીઆવળની બીજ ટીપમાં, મૂળા-૬, રાઈ-૩, લવંગ-૬, લીંડીપીપર-૧૬, લીંછુડી-૧, વગડાઉ અજમો-૧, હરરો-૧૫, ૪૪; હિંગ-૧૦ (અજીર્ણ કેળાથી હોય તો) ડેળ-૨૧, (લીંછી હોય તો) કાકમ-૮. (ફણસથી હોય તો) ફણસ-૬, ૭; અને (તેલથી

x સુખાશ્વ વેદકમાં દરેક દરદની નીચે આપેલ વિશેષ ઉપચારો પણ વનોપધિમુદ્રાદર્શ પ્રકરણની જ ખતવણી છે. મૂળ મરાઠી મંથની ઉદ્ધી આશ્રિતિને આધારે આ પ્રકરણમાં સુધારોવધારો થયેલા; તેમાંના કેટલાક ઉપચારો ૨૦ પદ્યોની હયાતીમાં નીકળેલી ગુજરાતી આશ્રિતિમાં ખતવવા રહી ગયેલા, તે આ આશ્રિતિમાં આ પ્રમાણે જ વિશેષ ઉપચાર દાખલ દરેક આધિના-પ્રકરણમાં સંશોધકે ઉમેર્યા છે; અને સંશોધકે ગોતે સંમત કરેલા બીજ વધુ ઉપચારો તેમ જ બીજ હકીકત આમા ટીપણી તરીકે આપવામાં આવેલી છે. દરેક ઉપચાર કહેલી ઔષધિના વર્ણનમાં કહેલા નંબરે જોવાથી મળી આવશે. જેમ કે આ પ્રકરણમાં 'અજમો ૧: જેમ લખેલું હોવાથી અજમાના વર્ણનમાં અજમાના ઉપચારોનો નંબર ૧ હો જોવા. આમ સર્વત્ર સમજી લેવું. 'વનોપધિમુદ્રાદર્શમાં' એ વાક્યને જાહેર હવે જોઈ 'વનોમાં' એવા દ્રવ્ય ગળદ વપરાશે એ તરફ વાંચનારનું ધ્યાન ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

વળી પાંચમી આશ્રિતિથી વનોપધિમુદ્રાદર્શની ખતવણીની માફક ગોવૈદક; પ્રાણીજ ઔષધિ અને રસવેદ એ ત્રણ પ્રકરણોની ખતવણી દાખલ કરી છે; તથા તે પણ ગોવૈદકના જાહેર મોં વેં અને પ્રાણીજ ઔષધિના રમણે પ્રાં મોં તથા રસવૈદને જાહેરે રં વેં છાપેલું છે.

હોય તો) લીંડી-૪. મંદાગ્નિ માટે બુઓ—અતિવિષ-૫, ચાદુ-૧૩, ૧૯, ૫૩; આમલી-૧૨, કલોંછ ૭૨-૧, કાયમીર-૬, માંને-૬, ઝેરકાયલાં-૭, લાંગરો-૧૩, રતાંદળી-૧૦, ગરના-૬, લવંગ-૧, લીંડીપીપર-૧૩, ૩૫. બૃષ્ણ લાગવાના ઉપાય—બુઓ—ચાદુ-૧૫, બારિંગણી-૬, બુઓ ૨૦ વૈંમાં ચૂનો-૪, બીડલુજ-૧, સાહ્યાર-૫.

૨-અમ્લપિત્ત

કારણ—નાસી, ખાદુ યર્ધ ગમેલું અથવા બીજા વિકારવાળું, પિત્તને કાપાવનાર, વિરુદ્ધ ગુણવાળું અથવા દાહ કરે એવું અન્ન અગર બીજા પદાર્થોનું લક્ષણ કરવાથી પિત્ત દૂષિત થઈને સંચિત થાય છે, તેને અમ્લપિત્ત કહે છે. લક્ષણ—અન્ન ન પચતું, મેનંત કયાં સિવાય શ્વેત ધવો, હૃવ ચૂંધાવો, કડવા, ખાટા એકાકાર આવવા, શરીરે વડપણું આવતું, ઉદય અને કંઠમાં દાહ, અનદ્રેય ધવો, એ સાધારણ લક્ષણો છે. આ રોગ મૂળે થયા પછી કટુસાધ્ય છે. ઉપચાર—(૧) પ્રથમ વસત થવાને મીંદળનું ૪-૫ માસા ચૂર્ણ મધમાં આપવું, પછી સૂક્ષ્મ રેય આપવા. (૨) આમળાં અથવા ત્રિફળાના કાદામાં નસોતરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે કાઢો રેય થવા માટે આપવો. (૩) સૂંક અને કડવાં પરવળનો કાઢો આપવો. એ કદ, પિત્ત, બિલટી, કંઠ, જ્વર અને ચિરદેહકનો નાશ કરે છે; અને એ લેવાથી અન્નનું પાચન યર્ધ અગ્નિ પ્રદોષ થાય છે. (૪) સૂંક એક લાગ અને ઝેર બે લાગ, એને ખાવાના પાનના રસમાં ખરલ કરી ત્રણ પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધવી. દરરોજ બે ગોળીઓ સવાર-સાંજ દૂધ અને પતાસા સાથે ખાવી. (૫) ક્રાફ ૧ લાગ, હરીતકી અને સાકર ૨ લાગ, એની ગોળીઓ બખ્ખે વાલની કરી સવાર-સાંજ આપવી. (૬) જવનો કાઢો આમળાનો રસ અને મધ નાખી આપવો. (૭) કરિયાણું, નાગરમેથ, સૂંક અને ગળાનો કાઢો આપવાથી અમ્લપિત્તનો તત્કાળ નાશ થાય છે. (૮) અરડૂસી, ગોળ અને જીભીરીગણીનો કાઢો મધ નાખી આપવાથી અમ્લપિત્ત, કદ, શાસ, જ્વર અને એકાકારનો નાશ થાય છે. (૯) લીંડી-પીપર મધમાં આપવી. (૧૦) હરડે, લીંડીપીપર, ક્રાફ, ખડીસાકર, ધાણા અને ધમાસાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવાથી ગળામાંની બળતરા, પિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. (૧૧) કડવા લીમ્બાનાં પાન અથવા આમળાનો કાઢો આપવો. (૧૨) રાત્રે ધાણા અને સૂંકનો કદ આપવો. (૧૩) ચોરઆમલી (ચોરખ-આમલી)નું શરણત કરી તેમાં છરાની અને ખડીસાકરની બૂટી નાખી તે આપવું. (૧૪) આમળાં ૧ લાગ અને ખડીસાકર ૨ લાગ લઈ, તે ભીંજી એટલું તાલું ઘી નાખી આપવું. (૧૫) કેળના કાંદાના રસમાં આમળાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા આપવું. (૧૬) ક્રાફ, એલચી અને સાકરની ચટણી કરી તે ખાવી. (૧૭) નારીકેલખંડપાક :—ગ્રીણું વાટેલું ૧૬ તોલા કોપરું લઈ તે ૪ તોલા ઘીમાં શેડી, તેમાં સમભાગે સાકર અને ૬૪ તોલા નાળિયેરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં ધાણા, લીંડીપીપર, નાગરમેથ, વંશલેચન, જીરું, સાહજીરું, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ ચાર ચાર માસા નાખી કંઠ થયા પછી આ પાક સેવન કરવો. એટલે અમ્લપિત્ત, અરુચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શ્વેત અને બિલટીનો નાશ થાય છે. આ પાક ધાતુ-વૃદ્ધિકારક છે. (૧૮) અવિષપત્યકર ચૂર્ણ :—સૂંક, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળા, નાગરમેથ, વાવડિંગ, એલચીદિડા અને તમાલપત્ર, એ સર્વ સમભાગે લઈ સર્વના બરોબર લવચ લઈ જે ચૂર્ણ થાય તેનું દુધપટ નસોતરનું ચૂર્ણ લઈ, સુધળા ચૂર્ણ બરોબર સાકર લઈ નીચડેલા માટલામાં રાખી ભોજન પહેલાં આઠ માસા પ્રમાણે ખાવું. ઉપર કંઠ પાણી પીવું. એટલે અમ્લપિત્ત, શ્વેત, હરસ, પ્રમેઠ, મૂત્રાધાત અને મૂત્રાશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૯) જીરું અને ગદુલા સમભાગે લઈ તે ૩ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૨૦) ચોરઆમલીનો મગજ ૯ લાગ, સરગવાનો રસ ૪ લાગ, લાંગરાનો રસ ૪ લાગ, કેકાનો રસ ૮ લાગ અને આદાનો રસ ૧૮ લાગ એકત્ર ખરલ કરી ઘોરના ઠંણિયા પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. નિત્ય એક ગોળી આદાનો રસ અને ખડીસાકરમાં અથવા નાળિયેરના પાણીમાં આપવી. પથ્ય—ઝોખા, ઘઉં, મગ, જવ, સાકર, કારેલાં, કંકાડાં, પરવળ, ટાંકા, બૂટું કાણું, કેળફલ, ઉષ્ણ પદાર્થ અને કદ-પિત્તહારક એવાં અન્નપાન. અપથ્ય—મીઠું, તેલ, તીખું,

ખાતું, તલ, કળથી, મેંદીનું (ધેંડીનું) દૂધ.

વિશેષ વિચાર—ભુજો ૪ વનો ૦ માં—અંબાડો-૧, આદુ-૧૮, ૨૩; આમળાં-૧૮, ૩૬; ઈડ-લીંબુ-૨, કરિયાતું-૫, કોકમ-૪, ગડુલા-૨, જોરખઆમલી-૨, દ્રાક્ષ-૧, ઘોળી પીચુડી-૫, નાળિયેર-૧૨, પાટલા-૯, બાવળ-૧૦, મૂળા-૭, લીંડીપીપર-૧૯, વસુ-૫, ચતાવરી-૧૬, સાટાડી-૧૪, સિવજી-૨, ઉરડે-૬, ૩૨; અમ્લપિત્તથી ત્રણમાં જળતર થતી હોય તો હુંગળી-૧૨, ખીલી-૫. ભુજો ૨૦ વૈભાં મોરચુ-૫.

૩-અરુચિ

કારણ અને લક્ષણ—વાત, પિત્ત અને કફને કોષાવનાર પદાર્થોનું લક્ષણ, ગ્રાહ, ભય, ક્રોધ, અતિલોભ-મનને ઝીડ ઉત્પન્ન કરનાર અન્ન, રૂપ અને ગંધથી કદી અરોચક (અરુચિ) રોગ થાય છે; એથી કરી મોઢામાં અન્ન વગેરે પદાર્થ નાખતાં તેના રુચિ (સ્વાદ) શું છે તે જણાવું નથી. ઉપચાર—(૧) લીંડીપીપર, ચવક, સૂક, પીપરીમૂળ અને ચિત્રકતું ચૂર્ણ કરી લેવાથી મોઢામાં રુચિ આવે છે, અમિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્નનું પાચન ધર્ષ મલગદતા, જરોળ, શુભ, રજા તથા ક્રોધર રોગ દૂર થાય છે. (૨) સંચળ, દ્રાક્ષ, મરી, જીરું, શાહજીરું, વરિયાળી, કોકમ અને દાડમના દાણાની ચટણી કરી મધ અને ગોળ નાખી ખાવું. (૩) એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે અરોચ, પિત્ત તથા કફ સળધી રોગ દૂર થાય છે. (૪) કોકમ, ગોળ કિંવા સાકર અને એલચીદાણાની ચટણી કરી ખાવી. (૫) યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ આપવું. (૬) ભોજન પહેલાં આદુ અને સિંધવ ખાવાથી તે રુચિર, અમિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને જીલ્લા તથા કંઠની શુદ્ધ કરનાર છે. (૭) સાકર, સૂક, મરી અને કોઠાની મધમા ગોળી કરી તે મોઢામાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારની શાંતિ થાય છે. (૮) દાડમ ખાવા; (૯) પાકા અનેનાસના ઝીણા કકડા કરી તે ઉપર જીરું અને સિંધવની ભૂછી નાખી ખાવું. (૧૦) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૧) અક્કલગરાનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૨) ગિન્નેરીનું ફેસર ધી ઘોપડી મરી અને સિંધવ નાખી આપવું. + પૃથ્થ—ઘઉં, મગ, તુવેર, સાદી ચોખા, ચાવું કોણું (પદકાણું), કાંકડી, કુમળા મૂળા,

અ અમ્લપિત્તમાં ઊલટી બંધ કરવા માટે અરુચી, અગ્રા અને સોરિંગણીને ક્ષાય કરી મધ મેળવી પિવરાવના એટલે વમન, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વરને પણ દૂર કરે છે. અતિસાર હોય તો અતિસારનિવારણ કરનારી ઔષધિ આપવી. મલાવરોધ (કબજિયાત) હોય તો અવિપત્તિર ચૂર્ણ, ડરીતકોખંડ લાભદાયક છે. આ ઉપરાંત પિંપલીખંડ, સૂડીખંડ, નારીકલખંડ, અમૃતાદિ ગુણ, અમૃતરસ, એલાદિ ચૂર્ણ, અભયાદિ લેહ, આમલકીખંડ, કુખાડ અવરોધ, સોલાગ્ય-સૂડી મોઢક, લીલાવિલાસ રસ, અમ્લપિત્તાત્ક લોહ, દ્રાક્ષાદિ ધૂત વગેરે ઔષધોમાથી કોઈ વિચાર કરીને ઉપયોગમા લેવાય છે. સૂચના—અમ્લપિત્ત રોગમા ભોજનની વચ્ચે અથવા ભોજનની પછી તરત પાણી પીવું ડાનિકારક છે. એાહામાં એાહ એક કલાક ગયા પછી પાણી પીવું. સાકંજલુ એાહ પ્રમાણમાં ખાવા. ખાદા પદાર્થો જિવકલ હોવી દેવા. આમળા, બૂરું કોણું, મવાલ, છીપ, કોદી અને રાંખની ભરમ, અરણીની રાખ, સાજીખાર (સોડા) આદિ હિતકર છે. કેટલાકને ચુનાનું નીતરેલું પાણી પિવરાવવાથી જલ્દી જ સારો લાભ પડેાને છે. રોજ સવાર ઉપવાન કરવું તે અતિ હિતકર છે. જો હોજરીમા પિત્ત વધી ગયું હોય તો ઊલટી કરાવીને કઠારી નાખવું જોઈએ. રજરની નળા દ્વારા હોજરી ઘોઈ લેવાથી પણ ચાલી રહે છે હોજરી સાફ કર્યા પછી દરો જલદી લાભ પહોચાડે છે.

• અજમેા, દાડમની છાલ, આમળી, સૂક, ખાદા જોરની છાલ, અમલખેદ, એ દેરેક એકેક તોલો, મરી અને લીંડીપીપર અડી અડી તોલા; તજ, સંચળ, ધાણા અને જીરું એ અડધો અડધો તોલો અને સાકર ૧૬ તોલા લઈ સર્વનાં ફેલા ચૂર્ણને યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ કહે છે. એ ચૂર્ણ ૦૧ તોલા પ્રમાણે આપવાથી પાંડુ-રોગ, ખાંસી, અરુચિ, સંઘડણી, દમ, અતિસાર, ઊલટી અને કંઠના રોગો અલ છે. (સાકંજમર, મધખંડ, અં ૬)

+ ભુજો તાલીસના વળુંનમાં ઔષધિકિંવા નં. ૮.

+ પંચામૃત ચાટણું—સૂક, મરી, પીપર, સિંધાલુ—એ ચારે વસ્તુ એકેક તોલો તથા કાળી દ્રાક્ષ (ખીજ દાદી નાખેલી) ૪૦ તોલા લઈ ચટણી માફક પીસી ભત્તરીમાં ભરી લેવું. માત્રા ૦૧ થી ૨ તોલા સુધી જરૂર પ્રમાણે સવારે તેમ જ સાંજે ચાટવું, એટલે અરુચિ, વાધુ, મંદામિ, કબજિયાત, શ્વા, મેળ-

વેંગયુ, શેકટાની ચિંગો, કળાં, પરવળ, દૂધ, ઘી, લસણ, કેરી, દહીં, જાથ, ડોહું, કારેલાં, કુંગળી, રાઈ, ચાકવત (ટાંકો) અને સવા. અપથ્ય—તરચ, ઝોડકાર તથા શુધાના વેગનું ધારણુ, અધિક અત્ત, રક્તમોક્ષ (લોહી કાઢવું), કોષ, લોણ, લવ, અનેક દુર્ગંધીવાળા અને વિરૂપ પદાર્થનું દર્શન.

વિશેષ ઉપચાર—ભુઓ વનોંમાં અતિવિષ-૫, આદુ-૧૯, ૪૭; આમલી-૨૨, ઢાઠી-૯, ડોઘીર-૪, ગળો-૨૪, પપનસ-૧, પાદ (કાળીપાડ)-૧૦, ગિજેર-૧૭, ૧૮; લવંગ-૧૦, વાવડિંગ-૩, સમેરવો-૧૫. ભુઓ ગોંઠાં-ગોમૂતની રીપ નં. ૫.

૪-અસ્થિભંગ

ઢાઈક નિમિત્તથી ઢાડકું મરડાયું હોય કિંવા ઢાડકાયું હોય તે પ્રથમ કંડું પાણી છીપી હળવે હળવે ચાપવું. પછી લાલ માટીએ લેપ કરવો. ઉપચાર—(૧) રાતથીત થત અને ચોખ્ખાને લોટ એકત્ર કરી મસળી તે ઉપર બાંધવું. (૨) બાવળિયાની છાલનું અથવા ગિયાનું ચૂર્ણ ૬ માસા કિંવા ૧ તોલા મધમાં ૩ દિવસ આપવું. (૩) સાંધરખની કિંવા ઢાડસંધિની છાલ કૂટી મરડાયેલા અથવા ભાંગેલા ઢાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૪) મજ્જક, ગહુકાની છાલ અને આમલીનાં પાન, એ સમભાગે લઈ એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાંધવું. (૫) પંચવક્રલ (વડ, ખીપળો, નાંદરખ, ઉંખરો અને પીપળની છાલો)ના કાઠાથી શેકવું. (૬) ઘોળા સાજડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું અને છાલનું ચૂર્ણ થીમાં મેળવી તેને ઘટ્ટ લેપ કરવો. (૭) ઢાડસંધિ કરીને ખરસાણી જેવો વેલો ચાપ છે, તે લાચી કૂટી ઉપર બાંધવો. (૮) કિંચિત્ શેકેલું ઘઉંનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવા આપવું. (૯) મજ્જક અને જેઠીમધને લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેમાં સો વખત પાણીથી ધોયું ઘી અને ચોખ્ખાને લોટ નાખી ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) લસણ, મધ અને પીપળાની લાખ વાટી તેમાં ઘી અને સાકર નાખી આપવું; એટલે તરત સાંધા ગેરબી બપ છે. (૧૧) પ્રવાલસરમ મધમાં આપવી. નં. પદ્મ—ચોખ્ખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ અને શેકટો. અપથ્ય—મીઠું, તીખા, ખારા, ખાટા, ગરમ પદાર્થ; મેથુન અને ગરમી.

વિશેષ ઉપચાર—ભુઓ વનોંમાં-અરબુન સાજડ-૩, ગહુ-૪, બાવળ-૨, બીવલો-૫, મજ્જક-૭, લસણ-૧૪, સાંધરખ-૧, સુમીચુ-૩, ઢાડસંધિ-૧, ઢાડસાંખળ-૧, (અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જપમ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો) માલેગંધ-૧, (ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઈ જાય તો) બીવલો-૫, (તીરનો અમભાગ કે કાંટો, કાચ વગેરે શરીરમાં પેસી ગયો હોય તો) ઉંદરકની-૪૬, ૪૮, શેલડી-૮, (પગ કે હાંચણ (દૂંટી) મરડાયો હોય તો) બાવળ-૨, ઉંડણ-૧, વાલેળ-૩, (દુખતા હાડ ઉપર) ઢાકમ-૧, (કેશ

કેશ વગેરે દોષ દૂર થાય છે. આ ઉપરાંત ચવાનીખાંડવ ચૂર્ણ, સુલેચનાષ્ઠ, એલ.દિ ચૂર્ણ, અમૃતમલાવલી, અત્રિકૃમાર રસ વગેરે ઔષધિ અપાય છે.

* (૧) બાવળની છાલ ૧ ભાગ, ત્રિકૃષ્ણ ૩ ભાગ અને ચૂચળ ૭ ભાગ, એ એકઠાં કરી ગોળીઓ કરી આપવી. (૨) એક બિલામના સૂડીથી ૪ કકડા કરી દસ તોલા મીમાં તળી કકડા કાઢી લઈને તે ધીને શીરો કરી દરોજ સવારે તાંને તાંને ખાવો. આ પ્રયોગથી બિલામો ઊઠવાનો ડર બિલકુલ રહેતો નથી. (૩) સાખતશિંગ ધસીને મધ જેવું ઉતારી તેમાં ચૂચળ, ચોખ્ખા, એળિયો સમાન અને કળીચૂનો ચૂચળથી અગ્રો નાખી ઢોનો કરી લેપ કરવાથી વાગવાથી થયેલ લોહીનો જમાવ વીખરાઈ જઈને આરામ થાય છે. શૂળ ઉપર પણ આ લેપ સારો છે.

અસ્થિસંધાનક લેપ—એળિયો, ચૂચળ, ચૂચર, મેંદાલકઢી, સાજખાર, માયુ, સરેસ, હીરાબાળ, ઈશેશ, રવચીનો શીરો, આંખ.હળદર તથા પકાણી હોદર, એ અગ્રિયાર વરડ સમભાગે લઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. જરૂર પડે ત્યારે આ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં વાઢી લેપ કરવો. ઉપર ૩ લગાડી પાટો બાંધવો. જરૂર જણાય તો લાકડીનાં ખાપિમાં બાંધવાં—ઘેથી ત્રણ દિવસે લેપ ખોલી બીજો લેપ લગાડવો. આવી રીતે બેચાર વાર લગાડવાથી મુદમાર, માટ, સોજો, શૂળ, હાડકાંનું બાંગું અથવા જીતરી જવું, સખત માર, લે.હીનો જમાવ વગેરે દરદ દૂર થાય છે. કેટલીક વાર માર વાગવાથી પણ મુદ્દા આવે છે, એવા વખતે તરત જ માથા ઉપર બસનો કકડો રાખવો; આખિ પર કંડું પાણી છાંટવું અને થોડી દોશિયારી આવે કે તરત દ્રાશાસન પાવો.

વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઈ લોહી ગળાયા ઉપર) — આમાલગદર-૨, મેદાલકડી-૩, હળદરની ટીપ-૧. જુઓ મોનૌંમા દ્વધ-૧૭ પ્રાંમૌંમા મધેડાની લીદની ટીપ, ૨૦ મૌંમા દમડીપાપાખેદ-૩

૫-આફરો (આધ્માન)

કારણ—આમ ક્રિવા મળ પેટમા ઘણા દિવસ સુધી ભેજા થઈ વાયુથી શુષ્ક થઈ ગયો બાજે છે અને ઝાડો સાફ જીતરતો નથી, એ વિકારને આનાહરોગ એટલે આફરો કહે છે. લક્ષણ—આમથી આનાહ થયો હોય તો તરસ, સળખમ, માથાનો દાહ, આમાસયમા શળ, જડપણ, હૃદયને પીડા અને ઝોડકારનો પ્રતિજ્ઞ, કમર, પીઠ તથા મળમૂત્રનું ગતંભન, થળ, મૂર્છા, મળની જલદી અને શ્વાસ એ લક્ષણો થાય છે. પડરાસયમા આનાહ (આફરો) થયો હોય તો મળસયમ થવાથી આધ્માન અને વાતરોગાદિ લક્ષણો થાય છે અપ્રાપ્ત લક્ષણ—તરસથી પીડિત, ક્લેશ પામેલો, ફાણ, શળથી પીડાતો તથા મળ ઝોડકાર એવા રાગીને છોડી દેવો ઉપચાર—(૧) હિંગ ૧ ભાગ, ઘોડાવજ ૨ ભાગ, કોષ ૫ ભાગ, સાજીખા ૭ ભાગ અને વાવડિંગ ૬ ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમા આપડુ, એટલે આનાહ, વિપુચિકા, હૃદરાગ, ગુદમ અને અર્ધાંગ-વાયુનો નાશ થાય છે (૨) નસોતર ૨ ભાગ, લીડીપીપર ૬ ભાગ અને હરે પાય ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેના સમભાગે ગોળ નાખી ખાવું એ દારૂજી આનાહનું નાશક છે * પથ્થ—ધી, ભાત, અવ્યગ, કુમળા મૂળા, ણિત્તેરુ અપથ્થ—જલદી, મનમૂત્રના વેગનો અવરોધ, સર્વ પ્રાંતની દાળ, જાણુ, કાકડી, તુરા પદાર્થ અને જડાત

વિશેષ ઉપચાર—*જુઓ વનોંમા—હરકની ક-૮, ખસખસ-૪, જળમળબો-૩, તુવર-કળ-૧, મમેરમે-૧૭ હરે-૪૦, (ફણસઉપરપાન ખાવાથી પેટ ચડે છે તે ઉપર) ફણસ-૭, જાયફળ-૧૦

૬-આમવાયુ (આમવાત)

કારણ—વિરુદ્ધ આહાર ખાનાર, વિરુદ્ધ એણ કરનાર, મદાસિવાગો, આળસુ રિનગ્ધ, અજ ખાઈ લાગલો જ મહેનત કરનાર—એવા મનુષ્યનો આમ (પેગમાનો અપકવ રસ) વાયુથી કષ્ટ-સ્થાને જાય છે અને ત્યાં તે કષ્ટથી દૂષિત થઈ મસ્તિક જન છે ત્યાં કષ્ટ, વાત તથા પિત્તથી દુષ્ટ અનેક વર્ણનો અને ચીકટો થઈ સ્તોતોને (રસવાહિની નળીઓને) કષ્ટિત કરી, વાયુ તથા કષ્ટને એક વખતે કોપાવી, તે ત્રિક્સણિમા (કેડના ભાગમા) પ્રવેશ કરી ગાયોને સ્તબ્ધ કર છે તેને આમવાત કહે છે + લક્ષણો—અજ મરડાઈ જવું, અરચિ, તરસ, આળસ, શરીરને જડત્વ, જવર,

* ઈંગીરાના બીજ ટાક ૨, ખાડ ટાક ૨, લીજુનો રસ ટાક ૬ લઈ એકત કરી ખરસાણી કુવરના દ્વધમા સાત દિવસ મદન કરી ચાળીગાર પ્રમાણે ગોળી કરી અના પાણી સાથે આપરાથી રેચ લાગી પેટને રાગ નીકળી જઈને આફરો બધ થાય છે

● આનાહ (કમળિવાત) રાગમા નારાયણ મૂળ, ઇન્ડ્રજેદી રસ ગુડાષક વેવનાયવડી વજેરે ખાના માટે અપાય છે તેમ જ કૃતવર્તિ, ત્રિકટુકાદિવર્તિ તેમ જ અન્યવર્તિ ગદામા પ્રવેગ કરાવવા માટે અપાય છે અલ્પજીના સવ ઉપાય કામમા લેવા પેટ હપર ગરમ પાણીનો શેષ કરવો, તેમ જ ગરમ પાણીની બરતી લેવી, એ પણ બહુ લાભકારી છે

+ આમવાતમા લઘન સ્વેદન, કડવી ને તીખી ઔષધિ વિરેચન અને ખરિત કિતકર છે તરસ બહુ લાગે તો પચકોલનો ઉકાળો પાવો મહાત્તરનાદિ ક્ષાય, ચોવરાજશય, સંહીપુગપાક દશમળાદિ અરિષ્ઠ વજેરે ઔષધિ અતિવિશેષ લાભદાયક છે રાસ્નાપચક, રાસ્નાસીક ઉદવત્તારકર રસ, રસોનાદિ કષાય, વૈશ્વનાર ચૂર્ણ, અન્નમેહાદિ વટી, સિંહનાદ શૂળ વોરે શક્તીય ઔષધિ પણ વારવાર આમવાતમા અપાય છે માલિશ કરવા માટે પ્રસારણી તેલ, પુનર્નવા તેલ તેમ જ વાતનાજમા ઉપરોગી બીજ તેથી અપાય છે આમવાયુના રોગમા તાવ આવતો હોય તો જાત ખાવા અપાવો નહિ

આમવાતનો રોગ નવો હોય ત્યાર તાવ આવે છે તાવ ૧૦૨ થી ૧૦૬ ડિગ્રી એટલે વધી જાય છે નેશાબ લાલ થઈ જાય છે સંપિસાધામા તીજી કરે તેની વેદના થાય છે આજ એક સાધામા ટોચ

અન ન પચતું, શરીરે મોજ આવવા, એ ચિહ્નો થાય છે; અને અધિક થયો હોય તો હાથ, પગ, માથું, ધૂંટી, કટીભાગ, ફૂસા અને નાભિમાં સોજો આવી પીડા ઉપજ થાય છે. વામના યોગે જે ઠેકાણે આમ જાય છે તે અંગને વીંછી મળ્યા પ્રમાણે વેદના થાય છે. અમિમાંલ, મોઢામાંથી પાણી છૂટતું, અરુચિ, શરીરને જડવ, ખર, મુખને વિરસપણું, દાઢ, અતિમૂત્ર, કુક્ષિમાં કઠિનપણું, રાજ, નિદાનો વિપર્વાસ, તરસ, ઊલટી, જમ, મૂર્છા, હૃદયથળ, મલસ્તંભ, જડવ, આંતરડાંમાં શમ્દ થવો, પેટ ફૂલતું ઇલાદિ લક્ષણો થાય છે. ઉપચાર—(૧) સૂંઠ અને ગોખરનો કાટો ગરમ લેવાથી ધગ્ગા દિવસનો આમવાત પણ દૂર થાય છે. (૨) સૂંઠ અને ગોખરનો કાટો નિત્ય સેવન કરવાથી આમવાત અને કટિથળ-પ્રદશળનો નાશ થાય છે. એ જ પાચક અને પીડનાશક છે. (૩) રાસ્ના, દેવદાર, ગરમાળાનો ગેળ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, એરંડમૂળ, પુનર્નવા (સાંટાડી) અને ગોના કાદામાં સૂંઠનો કદક અથવા સૂંઠનું ચૂર્ણ કિંવા એરંડતેલ નાખી તે આપવું. (૪) સૂંઠના કાદામાં એરંડતેલ નાખી આપવું; એટલે આમવાત, કમર અને કુલિ, એ ઠેકાણાનું રાજ તથા પેટનું રાજ આરું થાય છે. (૫) હૃદયમૂળના કાદામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૬) એરંડમૂળના ગમમાં સૂંઠનું ચૂર્ણ મેગ્રી ગોળા કરી તે ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં વીંટી ઉપર ચીકણી માટીનો લેપ કરી મુટપાક કૃતિએ અંગારામાં રોટી, રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી આપવું. (૭) લઘુપચમૂળના કાદામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૮) જુલપચમૂળના કાદામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૯) ગોળા, સૂંઠ, એરંડમૂળ અને આસગંધનો કાઢો આપવો. (૧૦) ગોના કાદામાં એરંડતેલ આપવું. (૧૧) પાનો ખમ્બર કોલી પલાળી પી જવું. (૧૨) ચિત્રક, કદુ, પટાડ-મૂળ, ઇલવ, અતિવિર, ગોળા, દેવદાર, નાગર-મોથ, સૂંઠ અને આલહરીનકીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે આપવું. (૧૩) રાત્રે ત્રણ માસા કરિયાતામાં બે તોલા પાણી નાખી પલાળી રાખવું. સવારે વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં બે શુંળ કપૂર, બે શુંળ ગિલાબિત અને અર્ધો તોલા મધ એ પ્રમાણે દરોજ સેવન કરવાથી જીર્ણવર અને સર્વ પ્રકારનો શરીરમાં જામેલો ગરમીનો રોગ ૭ દિવસમાં દૂર થઈ સારી શક્તિ આવે છે. પથ્ય—રક્ષ પદાર્થ, પચમેલ કાઠેલો, લાધણ, સ્નેહપાન, ગૂતા ચોખા, જવ, કુલિન્ધ, મામે, વાતકફનાશક એવા પદાર્થ, ઊંચા, લમણ, પરવળ, કારેલા, વેંગણ, રોકડો, ગરમ પાણી, કડવા, તીખા એવા પદાર્થ. અપથ્ય—હઠી, ક્ષાર પદાર્થ, પોઈ, અડદનો લોટ, વિરદાન, મલમૂનાદિકનો રોધ, ભગરણ, વિપમાશન, જડ અને કદકાગક પદાર્થ.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોંગ ગા-આદુ-૬, ૭, ૮, ૪૬; એરંડા-૧૬, ૩૭; કરિયાતું-૧૧, કહીંજી ૭-૧, ખમૂરી-૬, ગોળા-૬, ગોખર ખોડા-૬, લીંડા (શાક)-૨, મંદાર-૨, રાસ્ના ૩, લસણ-૧૨, લીંડીપીપર-૨૬, સૂગ્ય-૨, મોપારી-૪, હંગે-૪૧.

૭-આંખના રોગ

કારણ—અંગ સંતપ્ત હતા ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું. દૂર દષ્ટિ કરી નિરંતર જોવું, યથાકાળે નિદ્રા ન કરવી, પડેલો, ધૂળ તથા ધુમાડાનો આગોળે સ્પર્શ થવો. ઊલટી થોભાવની, અતિ ઊલટી પાતણું અન અને પાણીનું અતિ સેવન; મલ, મૂત્ર અને અપાનવાયુનો નેગ અટકાવવો, નિરંતર રુદન, તાપ, ક્રોધ, શિરસ્તાડન (માથાકૂટ), અતિમધપાન, જે યત્રમાં જે કરવાનું હોય તે

તે કાલે ખીમ આધારમાં પણ થઈ જાય છે હૃદયની ગતિ દષ્ટિત બની જાય છે માટે હૃદયનું રક્ષણ કરવા પાણી નીપધિ આપવી જોઈએ રોગશામક ઔષધિની સાથે એરંડિયુ, નસોતર અથવા બીજા વિરેચક દવા આપતા રહેડી જોઈએ નવા રોગમાં અનાજનું સેવન બંધ કરી સર્પાર-સાગે દૂધ અને જ્યોરના મોનખીનું સેવન કરે તો રોગ જલદી દૂર થાય છે

જૂના રોગમાં મહાયોગસળ ગુણ આદિ નીપધિ અતિ હિતકર છે સાકર, ઝોળ આદિ મધુર પદાર્થનું સેવન થાય તો આમવાત ફરીથી થઈ આવે છે એક વખત આમવાત થયો હોય તો જીવન પચંત હોડતો નથી, વાર વાર ત્રાસ આપ્યા કરે છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ન કરવું, ક્લેશ, અભિધાત, અતિ મૈથુન, અશુભો વેગ ગેકવો, અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થોનું નિરંતર અવ-
લોકન ઇલાદિ કારણોએ નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ૭૮ પ્રકારનો છે

અભિધ્યંદ (આંખો આપવી) :—નેત્રરોગમાં પ્રાયઃ અભિધ્યંદ કારણ છે. એ વાત, પિત્ત, કફ તથા લોહી એવા ચાર પ્રકારનો છે. અધિમંથ (નેત્રશૂળ) :—અભિધ્યંદ ઉપર કંઈ ઔષધો-
પચાર કરવાથી તે વધી તેમાંથી ચાર પ્રકારનો અધિમંથ રોગ આંખોમાં થાય છે. આ રોગથી
આંખોને તીવ્ર વેદના થઈ અધીરું ડોક સુધી જઈ કુખ થાય છે. શુક (ફૂલ) :—એ સમયે અને
અન્યથા એવા બે પ્રકારના છે. (તિમિર-અંધારા) :—દષ્ટિદોષના કારણથી આંખો આગળ નાના
પ્રકારનાં રૂપ દેખાય છે તેને તિમિર કહે છે. કાચ (મોતિયા) ણિંદુ :—તૃતીય પટલગત દોષોને
કાચ કહે છે. લિંગનાશ—તે જ કાચ મોથા પટલમાં બધાં એટલે દષ્ટિનો રોધ કરે તેને લિંગનાશ
કહે છે. આ રોગ ઘણો વધ્યા પહેલાં આકાશમાંનાં ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો, વીજળી અને તેજસ્વી
પદાર્થો દેખાય છે. અમરોગ—આંખમાં સફેદ ભાગ પર પાતળું, વિસ્તીર્ણ, કાળું, સ્વામવર્ણ અને
રાતું, લાલ, ઘોળું, કઠિન, એવું જે માંસ વધે છે તેને ‘વડસ’ કહે છે. અશ્વિન (અહિર) :—
આંખોમાં ઘોળા ભાગ પર સસલાના લોહી જેવું એક ણિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ‘અહિર’ કહે છે.
સ્વાય કિંવા નેત્રનાડી (નાસૂર) :—વાતાદિ રોપ અશુભા માર્ગે સંધિમાં પ્રવેશ કરી તે પોતાનાં
લક્ષણોએ યુક્ત એવો સ્વાય ઉત્પન્ન કરે છે, તેને નેત્રનાડી કહે છે. અંજનાથ શલાકા :—સીંધુ
તપાવી તે ત્રિફળા, ભાંગેરો અને સૂંદના કાઠામાં અને ઘી, ગોમૂત્ર, મધ તથા બકરીના દૂધમાં ઇમકારી
શુદ્ધ કરવું. અથવા ત્રિફળાના કાઠામાં ૧૦૦ વાર તપાવી બોળવું તથા તેની શલાકા કરવી. એ
શલાકા આંક આંગળ લાંબી અને બે છેડેથી કિંચિત જારીક હોવી ભ્રેષ્ઠ. તે છેડે વટાણા
જેવડી જડી હોવી ભ્રેષ્ઠ. એ સળી એકલી આંખમાં ફેરવવાથી શુભકારી થાય છે. અંજન
કરવું, તે પ્રથમ ડાબી આંખમાં કરી પછી જમણી આંખમાં કરવું. આંખમાં ટીપું પાડવું, તે
કદી પણ રાતે પાડવું નહિ. અભિધ્યંદ (આંખો આવે છે તે) ઉપર ઉપચાર :—(૧) કપૂર,
હળદર, લોધર, ફટકડી, કડવા લીમડાનાં બિયાં, અશીષુ અને રાતા બોળને લીમડાના રસમાં ખરલ
કરી તેનો આંખો પર લેપ કરવો. (૨) એક રસ ભરેલું લીંબુ લઈ તેની એક ઝીણી અને એક
મોટી એવી બે ચીરો પાડવી. મોટી ચીર ઉપર લોખંડનો કાટ અને દાંતવણુ એકત્ર કરી નાખવું
અને એ ચીર હળદરથી પીળા કરેલા સ્વચ્છ કપડામાં વીંટાળી તે પોટલી આંખ ઉપર વારંવાર
ફેરવવી; એટલે કંઈ રતાશ, ખુર્ષરા (ખીલ) વગેરે વિકાર નાશ પામે છે. (૩) રસાંજન, હરીતકી
તથા આદાનાં પાંદડાનો અથવા વજ, હળદર અને સૂંદનો અથવા સુંક અને ગેરુનો લેપ કરવો.
(૪) અરકૂરી, હરડે, કડવો, લીમડો, આમળાં, નાત્રમોય અને સુકાયેલા મૂળાનો કાઠો કરી આપવો.
તે રૂક્તસ્થાવ તથા કફનો નાશ કરનાર છે અને આંખોને હિતકારક છે. (૫) સુરવારી હરડે અને
ફટકડી પાણીમાં ધસી અંજન કરવું. (૬) દાંતવણુ અને અશીષુને લીંબુના રસમાં લોખંડની તપી
ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૭) હળદરની બૂટ્ટી, ફટકડી અને અશીષુમાં લીમડાનો
રસ નાખી, તાંબાની કથરોટમાં એક પહોર ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૮) સિંધવ, દારહળદર,
ગેરુ, સુરવારી હરડે અને રસાંજન, એ પાણીમાં ધસી તેનો આંખો પર લેપ કરવો; એટલે સર્વ
નેત્રરોગનો નાશ થાય છે (૯) ભોંવઆમલી અને સિંધવ તાંબાના વાસણમાં કંડા પાણીમાં ખરલ
કરી તેનો આંખો ઉપર લેપ કરવો; એટલે નેત્રપીડા દૂર થાય છે. (૧૦) નિર્મળીનાં બિયાં મધમાં
ધસી તેમાં થોડું કપૂર નાખી તેવું અંજન કરવું. (૧૧) ત્રિફળાના કાઠાનાં કાકરવરણાં ટીપાં
આંખોમાં નાખવાં. (૧૨) આંખો આવે એવું જણાય એટલે તુરત બંને આંખો આગળ સિલામાનાં
બારીક ફલ કરવાં. (૧૩) ચૂનો, ગોળ અને ચૂલા ઉપરના ધુંવાસની બંને આંખો આગળ પટ્ટી
લાગાવવી; એટલે તુરત વિકાર દૂર થાય છે. (૧૪) પીળા ધંતુરાનો (વિલાયતી ધંતુરાનો) રસ
આંખમાં નાખવો. (૧૫) દાડમડીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૧૬) જસતનાં ફૂલ ૧ ભાગ અને
૪ ભાગ ફટકડીનો સારો ખરલ કરી તે બૂટ્ટી ૨ ગુંજ લઈ, તેમાં સખા તોલો પાણી નાખી દિવસમાં
બે વખત આંખોમાં નાખવું; એટલે આવેલી આંખો ખીલ, પિપા અને રતાશની શાંતિ થાય છે.

(૧૭) નેત્રરોગાંતક લેપ—જૂનુ અદીણુ ૧ માસો, શુદ્ધ રસવતી ૨ માસા, સાકર ૨ માસા, ફટ-કડી કુલાવેલ ૨ માસા અને જાવળળો ગુદર ૨ માસા લઈ ચુલાવજળ ૫ તોલા મેળવી ખરલ કરવી ન્યારે શીરા જેવો ઘાટો લેપ તૈયાર થાય, ત્યાં પહેળા મોઢાની શીશીમા ભરી ગમવો જરૂર પડયે ૧ રતી લઈ બેઠણુ રતી પાણી મેળવી આખોમા અજન કરવું તથા પાપણુ ઉપર તથા નીચે લેપ કરવો આ ઔષધિ સવારે તથા સાંજે બે વખત ઉપયોગમા લેવાથી આખોની લાડી, બળતરા, પાણી પડવું, મેઘ આવવો અને આખોમા સોય મારવા સમાન વેદના થતી એ સર્વ ૩-૪ દિવસમા મટી જાય છે આખો પર ઠંડુ પાણી લગાડવું નહિ તથા ઠંડા વાયુથી આખોનું રક્ષણ કરવું ઘોવા માટે નવશોકા પાણી વડે એક કપડાથી આખો લૂછીને સ્પર્શ કરી લોની ભોજનમા ખાની વસ્તુ અને મેળળો ત્યાગ કરવો *

વિશેષ ઉપચાર—ભુઓ વતો ૦ મા -અધેડા-૬, આદુ-૨૮, આમની-૧૧, ઉળગ-૫, એગે-૪, કદબ-૭, કુવાર-૫, ખસખસ ૬ (અદીણુ)-૧૧, ગળજીલી-૨, ચિમડ-૧, કુમગી-૨૯, દાડિમ-૧૧, દારદગદર-૬, દારડીની ટીપ, નાઉલ-૨, નિર્મળી-૪, પીંગા ધતૂરા-૫, બકામતીમડી-૩, લીછુડી ૫, સરગેવો-૧૭ સારફળ-૧, હરડે-૧, ૪૫, હળદરની ટીપ ન ૫ (આખો કુખવા આવે એમ લાગે તો) ભિલામો-૨૪ ભુઓ ૨૦ વૈ ૦ મા ફટકડી-૧૦, ચૂનો-૩, ધુવાસ-૭

નેત્રશૂળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાજ, સિંધવ, તેલ અને મોરવેલીના મૂળ એકત્ર કરી કાસાના વાસણમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૨) મીઠુ, સરખિયુ અને કાજ કામાના વાસણમા નાખી પથ્થરના કકડાએ ઘૂટવું તથા જાણુના દેવતા ઉપર તપાવી તેમા બકરીનું દૂધ નાખવું અને લેપ કરવો એમ્લે નેત્રશૂળ, સોવ, સોન્ને, આરકતતા (રતાશ), અલિષ્ઠદ અને અધિમથનો નાશ થાય છે (૨) સિંધવ અને લોમ એકત્ર કરી ઘીમા શેકવા અને કાજમા વાટી ઘોળા વચ્ચેમા બાધવા, તેનું ગીધુ નેત્રમા નાખવું, એટલે કકુ, દાહ તથા સજીકાનો નાશ થાય છે (૪) સિંધવ અને લોમને શેફી, મધ અને ઘીમા વાટી તેનો લેપ અને અજન કરવું, તે તરત નેત્રરોગ ચમાવે છે (૫) લીમડાનો રસ લોટપાત્રમા નાખી જડો થાય ત્યાં સુધી ઘૂટવો અને તેનો લેપ કરવો તે નેત્રરાગને શાત કરે છે (૬) તુલસી અને ખીલીપુનો સમભાગે રસ અને બનેલી ખરાખર જીનું દૂધ, એ કાસાના

* નેત્રરોગની ચિકિત્સામા શેક આદિ ૭ કર્મ શાસ્ત્રમા કહેલા છે (૧) શેક-જળ વગેરેની પ્રારથી નેત્રોને સ્વદ આપવા (૨) આશ્રીતન ડોપર આદિ વડે આખોમા ટીપા નાખવા (૩) પિડી-આનો પર પોટીસ બાધવી (૪) બિડાલ-નેત્ર પર લેપ કરવો (૫) તપણુ નેત્રોને પુષ્ટા રાખી દુગ્ધ આદિ નેત્રતુલિકર ઔષધિ ભરવી (૬) પુષ્પામ-ચીત કાઢેલો રસ આખમા નાખવો (૭) અજન હોય પાકી ગયા પછી ફવાનુ અજન કરવું એ બધાઓમા ધણુ વિભાગ છે અજનમા પણ લેખન રોપન અને રોડન એમ ત્રણ ભેદ છે સ્વાખાર આદિ ક્ષાર કાળા મરી આદિ તીવ્રજ અને ખાટા લીણુઓના રસ આદિ અજનને લેખન અજન કહે છે હરડે કસેલા લીમડા આદિ કડવા પદાર્થોના રસપાળા રિનગ્ધ અજનને રોપણુ અજન તથા ધી મધ આદિ મધુર રસપાળા રિનગ્ધ અજનને રોડન અજન કહે છે સામાન્ય રીતે વાતજ નેત્રરોગમા સિનગ્ધ અને ઉચ્ચ ઔષધિ પિત્તજ વ્યાધિમા રીતળ અને મધુર રસપાળી ઔષધિ તથા કફજમા તીવ્રજ, કસ ઉચ્ચ અને નિરાદ (ફેલાઈ જવાવાળી) ઔષધિ નાખવી જોઈએ મિશ્રિત રોગમા વિચારપૂર્વક મિશ્રિત ઔષધિનો ઉપયોગ કરવો કાચા હોય ત્યાં સુધી અજન થતપાન રનાન અને ચુકેબોજનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ ઔષધિ આખોમા તવારે અને સાંજે આજવી બપોરે ઔષધિ નાખવી નહિ મળા સાગની નીચે અજન કરવું પહેલા ડામી આખમા અને પછી જમણી આખમા આજતુ વર્ષાઋતુના દિવસોમા વાદળા ન હોય ત્યારે અજન કરવું અતરદોષ વધી જવાથી તીવ્રજ પીડા થતી હોય ત્યારે હોષન અજનનો ઉપયોગ ન કરવો કાચો ટોપ બહાર આવી ત્યાં પછી હોષન અજન કરવાથી નેત્ર જનની નિર્દોષ બની જાય છે અતિ તીવ્રજ અજન હોય તેનો ઉપયોગ રાતે કરવો દિવસે નહિ લેખન અજનમા મધુર રસનો નિષેધ છે- જેમ કે નાતજ નાગમા લેખન અજનનો ઉપયોગ કરવો હોય તો ખાટા અને દારવાળા દ્રવ્ય પિત્તજ અને રક્તજ મ.ટે કડવા અને કસેલા દ્રવ્ય તથા કફજ વ્યાધિમા કડવા, તીવ્ર અને કસેલા રસનાળા દ્રવ્યોનું અજન હિતકર છે, એમાના ડોઈ પણ હોષમા મધુરરસ (સાકર આદિ) મેળવવા નહિ જરૂર હોય તો મધ મેળવી રાકાય છે

વાસણમાં નાખી તેમાં ગજપીપરનું ચૂર્ણ નાખી તાંબાની વાકડાથી એક પડોર ઘૂંટી તેનું અંગન કરવું. આંખોમાં ફૂલ પડે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઘોળી સાયોડીનાં મૂળ ઘીમાં ઘસી અંગન કરવું એટલે ફૂલ ઝરી જાય છે; મધમાં ઘસી આંગવાથી આંખોને હમેશાં પિયા લાગે તે દૂર થાય છે. એ જ મૂળ તલના તેલમાં ઘસી અંગન કરવાથી તિમિરનો નાશ થાય છે, દૂધમાં ઘસી અંગન કરવાથી કંડૂનો નાશ થાય છે, પાણીમાં ઘસી અંગન કરવાથી મગ્ગ દૂર થાય છે અને કાંજમાં ઘસી આંગવાથી રતાધેળાપણું મટે છે. (૨) ગાયના દહીંમાં ચૂક ઘસી અંગન કરવું. (૩) સુવર્ણ-માણિક મધમાં ઘસી અંગન કરવું. (૪) વડના દૂધમાં કપૂર વાટી અંગન કરવું; એટલે બે મહિનાનું ફૂલ હશે તોપણ દૂર થશે. (૫) કરંજનાં બિયાંનાં ચૂર્ણને ખાખરાના ફૂલના રસની અથવા કાઠાની પુષ્કળ લાવનાઓ આપરી અને તેની લાંબી લાંબી ગોળાઓ કરી તેનું અંગન કરવું. એથી દરી આંખમાંની મોંસદ્દિ તથા ફૂલનો નાશ થાય છે. (૬) સમુદ્રીચું, સિંધવ, શંખ અને સરગવાનાં બિયાંની લાંબી ગોળા કરી તેનું અંગન કરવું એટલે શસ્ત્ર વડે કાપી કાઢવા પ્રમાણે શુકાદિઓનો નાશ થાય છે. (૭) ઉપરસાલનો કાઠો મધ નાખી મળું-શુક પર આપવો. (૮) ચંદન, ગેરુ, લાખ અને ભઠ્ઠીની કળાઓ વાટી તેની સળી કરી આંગવી. તે મળું-શુકનો નાશ કરે છે અને લોહીને સાફ કરે છે. (૯) કડવાં પડોળાં, કુટકી, દારૂદળદર, કડવો લીમડો, અરૂંસી, ત્રિફળાં, ધમાસો, પિત્તપાપડો અને ત્રાયમાણ એ દરેક ૪ તોલા, આમળાનો રસ ૬૪ તોલા, પાણી ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, કરિયાતું, કડું, નાગરમોથ, જેડીમધ, ચંદન અને લીંડીપીપરનો એકક તોલાનો કલ્ક નાખી ઘી સિદ્ધ કરવું, તે શુકરોગ ઉપર આપવું એટલે આંખોને હિત થાય છે અને નાક, કાન, નેત્ર-મ્, નેત્ર-વચા, ચુખરોગ, મચ્ચુ, કમળો, તાવ, વિસ્પર્ષ અને કંઠમાળનો નાશ કરે છે (૧૦) લીંડીપીપર, સમુદ્રીચું અને સિંધવનું ચૂર્ણ તથા મધ કાંસાતા વાસણમાં નાખી ખરલ કરવું અને તેનું આંખોમાં અંગન કરવું. (૧૧) મહુડાંની અંતરજાલ અથવા બહેડાં કિંવા સિંધવ, એ મધમાં ઘસી અંગન કરવું. (૧૨) ભઠ્ઠીના પાંદડાં અને જેડીમધ ઘી ઉપર શેડી કાઢવરણા પાણીમા કિંવા ઓના દૂધમાં વાટી તેનું આંખમાં ટીપું નાખવું. (૧૩) આમળાં, કડવો લીમડો અને કોડીનાં પાંદડાં, જેડીમધ, લોદ્ર, ખેરની જાલ અને તલનો કાઠો કંઠો કરી આંખમાં નાખવો. તે અનેક પ્રકારના નેત્રરોગોનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર—ભુઓ વૃનોંમાં-અથેડો-૭, આડુ-૩૪, આવ૦-૬૪ ઉપરસાલ-૨, એરડો-૧૨, કડવી દૂધી (તુંબડી)-૩, કણ્ઠી-૭, કપૂર-૧૦, કાકડ-૨, નિર્મળી-૭, પીળો ધતૂરો-૪, બાવળ-૨૦, મોથ-૪, વડ-૧૦, સમુદ્રીચું-૭, સાયોડી-૧, ૧૮; હરડે-૪૫, હેળુ-૫. ભુઓ ૨૦ વૈંઓ-કડીખાર-૪, સુવર્ણમાણિક-૧૦.

અન્નકામત(આંખના કાળા લાગ પર) બકરીની સુકાયેલી લીંડી જેવું અને ઘણું દુખનારું, રાતું, ચીકટાં અશ્રવહન કરનારું, એવું જે વધે તેને 'દીગ' પણ કહે છે તે) ઉપર:—સિંધવ, ઘોડાની ખરીઓ અને ગોરોચનને ગૂંદીની જાલના રસમાં ઘસી તે આંખોમાં નાખવું એટલે તે અન્નકામતનો નાશ કરે છે.

કાચબિંદુ (મેતિયા): પર ઉપચાર:—(૧) મરી ૧૫ માસો, લીંડીપીપર ૦૧ તોલો, સમુદ્રીચું ૦૧ તોલો, સિંધવ ૧૫ માસો અને સુરમે ૨૧ તોલા, એ એકત્ર કરી તેને બારીક ખરલ કરવું, એને 'પૂર્ણાન્ન' કહે છે. એ કંડૂ, કાચ, કફ તથા મળોનો નાશ કરે છે. (૨) મેડાશિંગનાં પાંદડાં, સુરમે અને શંખનું અંગન કરવું. (૩) મનસીલ, સિંધવ, હીરાકથી, શંખ, ચૂક, મરી,

• લીમચ અને સાકર સમાન સર્ષ ૧૬ પડોર સુધી વાટી તેનું આંખોમાં અંગન કરવાથી ફૂવનો અને પડનો નાશ થાય છે તથા આંખની દષ્ટિ વધે છે. આ ઔષધનો અનુષ્ઠન કરી જોવો.

+ મેતિયામાં આંખમાંથી વધારે પાણી પડે તેથી દવાનો ઉપચાર ન કરવો. મેતિયાનો દૈવ ઘોલીમાંથી આવે છે. મારે ઘોલીમાં ઉપચાર થઈ એ દૂર ક્લય તો મેતિયા વધી રહે નહિ. ત્રિફળાના નેત્રનથી મેતિયા ના પાકમાં સમય જૂનું જ લાગી જાય છે. મારે જહો મટે જેમો આપરંત ન કરાવી મટે, તેઓને મારે ત્રિફળાનું લેવન અતિ દિવ્યમક છે.

લીડીપીપર અને રસાજનને મધમા ખરલ કરી ગોળા કરી તેનું મધમા અજન કરવું તે કાચ, શુક્ર, અર્ધ(વડય) અને તિમિરનો નાશ કરે છે (૪) લોહાના વાસણમાં નિફળાનો કાઠો ઘી નાખી રાખી મુકવે અને સાતે ભોજન પછી ખાવે એટલે એક મહિનાના આધ્યાત્મને પણ દેખાવા લાગે છે. (૫) ભાગ્યનો રસ ૬૪ તોલા, તેવ ૧૬ તોલા, જેડીમધ ૧૬ તોલા, દૂધ ૬૪ તોલા એ સઘનું એકત્ર કરી તેનું સિદ્ધ કરવું. તે ગમેથી આખોને ફરી સારી કરે છે.

તિમિર (અંધારાં) ઉપર ઉપચાર:—(૧) દશમૂળથી સિદ્ધ કરેલા ઘીમાં ચોપટ દૂધ અને નિફળાનો કંક નાખી તે ખાવું, એટલે વાતજ તિમિરનો નાશ થાય છે (૨) નિફળા અને દશમૂળના કાદામાં દૂધ અને એરડતેલ નાખી રેવનાર્થ આપવું. (૩) જલદાણા શતાવરી, ઘોળ અતિવિપ, શિતાન્જિત અને નિફળાના કાદામાં ઘૂત સિદ્ધ કરી આપવું એ ઉત્તમ તિમિરનાશક છે (૪) ઉપરત્તલ, નિફળા, વળા, મોતી, ચદન અને પદ્મકાષ્ઠી લાખી ગોળા કરી અજન કરવું, એટલે પિત્તજ તિમિરનો નાશ થાય છે (૫) મરી, જેડીમધ, વાવડિંગ અને દેવદારના કંક વડે નસ્ત્ર કરવું (૬) તામ્ર, નિફળા, શખ, એલચીદાણા, સૂક, મરી, લીડીપીપર, એ સર્વ એકત્ર વાટી તેની ગોળા કરી અજન કરવું (૭) સગવવાના પાદડાના રસમાં મધ નાખી તે નેનમાં નાખવું, એથી નિદ્રા અને અનેક પ્રકારની નેત્ર-રોગ દૂર થાય છે (૮) નિફળાનો કાઠો અને કંક તથા દૂધ એકત્ર કરી તેમાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરી તે ગતે પ્રાશન કરવું (૯) ચિત્ક, નિફળા, કડવા પડોળા અને જવનો કાઠો ઘી નાખી રાતે ખાવા આપવો આ કાઠો નેનોને દિતાવડ છે **પિત્તવિદગ્ધ દષ્ટિ (પિત્ત દુષ્ટ થઈ વધવાથી ખરા પદાર્થો પીળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—**(૧) રસાજન, ઘી, મધ, તાથીસપન અને સોનાગેરુ, એને ગાયના ડાણુના રસમાં ખરલ કરી અજન કરવું (૨) શિવણીના ફૂલ, જેડીમધ, દારુહળદર, લોધ્ર અને રસાજનનું મધમાં અજન કરવું **કંકવિદગ્ધ દષ્ટિ (કંક કરી સર્વ પદાર્થો ઘોળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—**ખાખરાના બીજ, પીપળીના બિયા, નકરીની લીંડી-ઓના રસમાં કિંવા ગાયના ડાણુના રસમાં ગોળા કરી અજન કરવું **રતાધળાપણા ઉપર:—**(૧) જળિના અને કડવા લીમડાના પાદડા, ઢળદર, દારુહળદર અને રસવતી, મધમાં ધસી અજન કરવું, અથવા ગાયના ડાણુના રસમાં ગોળા કરી તે ધસીને આજવું (૨) લીડીપીપર ગાયના ડાણુના રસમાં અગર ગોમુતમાં ધસી તેનું અજન કરવું અને અગ્રધિવાની લાંછ રોજ ખાવી. (૩) મરી દહીમાં ધસી તેનું રાજ અજન કરવું (૪) નદીમાંના ખુર શખ, સૂર, મરી, લીડી-પીપર, રસાજન, મનશીલ, ઢળદર, દારુહળદર અને ચદનની ગાયના ડાણુના રસમાં ગોળા કરી તેનું અજન કરવું, એટલે રાગધ અને દિવાધનો નાશ થાય છે (૫) સૂર, મરી અને લીડીપીપર મધમાં ધસી અજન કરવું, એટલે રતાધળાપણાને જલદી નાશ થશે (૬) કરજબીજ, કમળનો પરાગ, ચદન, કમળ અને ગેરુ, એને ગાયના ડાણુના રસમાં ખરલ કરી તેનું અજન કરવું (૭) રસાજન, મનશીલ અને દેવદાર, એ જળિના પાદડાના રસમાં ખરલ કરી તેમાં મધ નાખી અજન કરવું (૮) સમુદ્રદીણુ અને કાલ્પીની ખડીસાકર સમલાગે લઈ કાળળ જેવું ચૂણું કરી સવારસાજ આખમાં આજવું, એટલે રતાધળાપણું, રતાશ, અહિર અને કડૂનો નાશ થાય છે (૯) કાળી તુળસીના પાદડાને રસ રોજ બે ટીપા આખમાં નાખવો (૧૦) નાગરમેશ બોમ્બાના મૂતમાં ધસી અજન કરવું, એટલે શુક્ર અને તિમિરનો પણ નાશ થાય છે (૧૧) ગ્મતચદન (રતાદળા) અને ખાગેકના બીજ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી અજન કરવું (૧૨) કડરી તુળડી ખાળી તેની રાખ મધમાં ખરલ કરી આખમાં આજવી, એટલે રતાધળાપણું અને ફૂલાનો નાશ થાય છે **વિશેષ ઉપચાર:—**જુઓ વનોંમ્મા —અથોડા-૮, કડવી દૂધી (તુળડી)-૩, કારેલી-૩, છર-૩, તુલસી-૧૧,

* જહુના મગજ ખાલી થી જવાથી અધારા આવે છે, મારે ઘી અને તીખાતુ એવન અવશ્ય કરવું એનાથી મગજ શાત થઈ તિમિરનો નાશ થાય છે

* ફૂલનો નાશ કરવાને સાબરસિ અ સાથે થોડી સૂક પાણીમાં ધસી દરરોજ અજન કરવું આ પ્રયોગ પશુએને પણ દિતાવડ છે

મોથ-લવંગ-૩, લીંડીપીપર-૯, સાથોડી-૪.

નકુલાંધ્ય દષ્ટિ (દષ્ટિ દેષ કરી વ્યાસ થઈ નોખિયાની દષ્ટિના જેવી જ ચમકે છે અને તે માણસ દિવસમાં નાના તરેહનાં રૂપો જુએ છે તે) ઉપર ઉપચાર:—વજ, નસોતર, ચંદન, કરિયાતું, કચેલા લીમડો, હળદર અને અરડૂસીનો કાઢો કરી પ્રાશનાર્થ આપવો; અર્મરોગ (વડસ) ઉપર ઉપચાર:—મરી અને બહેડાં હળદરના રસમાં ખરબ કરી-તેનો અર્મ ઉપર લેપ કરવો. અમ્બુનિ (અહિર)રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ખડીસાકર; દહીંનું પાણી અને મધ એકત્ર કરી તેનું આંખમાં ટીપું નાખવું. (૨) (મધમાં) શંખ ધસી અંજન કરવું. (૩) નિર્મળીનાં બિયાં અને સિંધવ કિવા સમુદ્રીય અને સાકરનું અંજન કરવું. (૪) હળકુંડ (હળદરનાં મૂળનાં લાકડાં) દાળમાં બાફી તે ઉપરની ઝાલ કાઢી જાગડીમાં સૂકવી પાણીમાં ધસી અંજન કરવું; એટલે અહિર, ઘોળાં ફૂલ અને રતાશનો નાશ થાય છે. (૫) અહિરનો ગાંગોડાં આંખ ઉપર ફેરવવો. વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોંમાં-દેસર-૮, ગળજી-૨, જેડીમધ-૧૫, નિર્મળી-૫, હળદર-૪.

નેત્રનાડી કિંવા નાસુર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિકુળાનો કાઢો, મધ, ઘી કિંવા લીંડી-પીપર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) હરીતકી ૩ લાગ, બહેડાં ૨ લાગ અને આમળાં ૧ લાગ એ પ્રમાણે એ ફળમાંનાં બિયાં લઈ તેની લાંબી ગોળીઓ કરવી અને તેનું આંખમાં અંજન કરવું. (૩) કપાસનાં જીંડવાં અને રસાંજન, જાંબુ અથવા આંખનાં કાઢામાં ધસી, તેમાં મધ મિશ્ર કરી તે આંખમાં નાખવું. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં-ઉદરકતી-૫, ખસખસ ક (અકીણ) ૧૯, યુવર-૯, નંગોડ-૬.

અંજનનામિકા (અંબુલી અથવા આંજણી) ઉપર ઉપચાર:—(૧) હાથ ઉપર આંગળા ધસી તેણે શેકવું અને જો સુકાવી ખાલુતુ લોહી કઢાવવું. (૨) આંખનાં પાંદડાં તોડવાથી ચીકણો રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૩) આંજણી ફૂલા પછી મનશીલ, એલચી, તાગર અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચોપડવું. (૪) માટીના પાણિયારા ઉપરના ખેડા નીચેની માટીનો લેપ કરવો. (૫) શીય માટે જઈ આવ્યા પછી હાથ ધોઈને હાથ આંજણી ઉપર લગાડવો એટલે ખેસી જાય છે. (૬) રસાંજન, સૂક, મરી અને લીંડીપીપર, એકત્ર ઘૂંટી રેંડી કરવી. તેનું અંજન કરવાથી કંડૂ અને પાકવાળી આંજણીનો નાશ થાય છે. આંખમાંથી પાણી ગરે અને બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરડે, આમળાં અને ખડીસાકર ધસી અંજન કરવું. (૨) ત્રિકુળા ધસી અંજન કરવું. ત્રિકુળાનું અંજન મહિનામાં ચાર-પાંચ વખત કરવાથી નેત્રોને કઠી પથ્થુ રોગ થતો નથી અને દષ્ટિ સાફ રહે છે. (૩) રસાંજન, રાજ, જાંબુનાં ફૂલ, મનશીલ, સમુદ્રીય, સિંધવ અને મરી સમભાજે લઈ મધમાં ઘૂંટી તેનું અંજન કરવું; એટલે આંખનાં પાંપણાંની સ્ત્રાવ, સ્ત્રાવ અને કંડૂનો નાશ થાય છે તથા પાંપણોને કેશ આવે છે. પદ્મરોગ (એટલે ત્રાકુએ કરી આંખોની પાંપણો જાખડી જઈ તેના વાળ વારંવાર આંખના અંદરના ભાગમાં ધસાય છે તે કારણથી આંખોમાં ધોળા અને કાચો ભાગ સુજે છે, તે કેશ મૂળથી જાપડી જાય છે, એને લોકમાં 'પડકેશ' કે 'પડળ' કહે છે તે) ઉપર:—નેત્રને ચંબાળી લોહલસાકાએ (લોહાની ચીમટીએ) પદ્મ (પાંપણો) ને અંદર વળી દોષ તે કાઢી નાખવી અથવા હલકે રડી ચૂંટવી; એટલે પુનઃ ઉત્પત્ત થતી નથી. અથવા નીલી હીરાકસી લઈ તેને તુલસીના રસ વડે તાંબાના વાસણમાં ૧૦ દિવસ ભાવના આપી તેનો લેપ કરવો. યુપરા (આંખના ખીલ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) મોરચૂયાની સળા ફેરવવી. (૨) કાકીખાર પાણીમાં આંગળા તેનું ટીપું આંખમાં પાડવું. (૩) કુરંદના પથ્થર પર લોહું ધસી તે બધી વસ્તુઓ કરવી અને યુપરા ઉપર આંજવી. (૪) ખડીસાકર અને વસતનાં ફૂલ સમભાજે કાળા પ્રમાણે વાટી રાતે જાંબુની વેળાએ આંખમાં આંજવાં; એટલે ફૂલાં, ઝારી અને યુપરાનો નાશ થાય છે. આંખોમાં બળતરા થાય કિંવા તેજ કમી થાય તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયતું માખણ, એલચીદાણા, જાંબુનો (જાંબુ) અને જદામ એકત્ર કરી સવારે ખાવાં.

(૨) ગુણાત્મજ્ઞ આખોમા નાખ્ખુ. (૩) સીસાની ભસ્મ તથા ખડીતાક સીના દૂધમા મેળવી તેનું અન્ન કરવું (૪) નિંજાનું ચૂર્ણ રાતે ઘી અને મધ નાખી આપવું જન્મતના ફૂલની ક્રિયા:—જન્મતની ભસ્મને ગાળવી છાશ, નિંજાનો કાઠો, ગોમૂત, લીમડાનો રસ અને પુત્ર નિંજા એની સાત-સાત લાવના આપી, પછી કુવારના રસની લાવના આપી ગાળી રાખવી ધુમાડાથી આંખોને વિકાર થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:—ગોળ કિંવા સાકર આખમા આજવી મર્ચ નેત્રંગોત્તર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા તલના કલ્કથી સ્નાન કરવાથી તે આંખોને હિતકારક

+ આંખો દુખવા આવે તેના ઉપર (૧) નીમડને મ્પકામા બાધી નેડોડાના વીંટામા પચ્યા પાણી તે ઉપરના ઠોડા કાઢી નાખી અદરના મીઝ ખૂબ ઝીણું વાડી ઝીણું લૂગડે આંખો આખની પાપન વચી કરી તેમા ભરવું આને ભરણ કહે છે વળી કોઈ કોઈ તો આ ચીમડ ઉપર પ્રમાણે નહિ બાફતા એમ ને એમ ફેલી અદરના મગજ વાપડે છે આ ભરણ ભરીને આંખો ઉપર રૂના પૂમડા પાણીમા પલાળી બાધે છે એ રીતે ત્રણ દિવસ ભરણ ભરવાથી આંખો ડુખતી મટે છે (૨) કપૂર, તુલસી, લોધર, ફૂંટમી, લીંબુના બી, અરીસ અને દીરામોળ, એ સર્વનો વીંબુના રસમા ખરવ કરી આંખો ઉપર ચેપ કરવો (૩) લોડાનો ચરો અને મશી, એકઠા મી વીંબુની નીરી ઉપર મૂંચી પીંગા લૂગડામા પોટથી બાધી આંખો ઉપર ફેરવતા રહેવું, એટલે આખોમા ફૂલી ફર છે તે અને ચણ, રતાગ વગેરે રાત્રી વિકાર દૂર થાય છે (૪) ગાટોડી મધ સાથે ધસીને આંખો તેમા આખમાથી પાણી ગળવું બધ થાય છે (૫) દરરે, આખમા તથા સાકર ધમીને અન્ન કરવું અથવા ત્રિંજા પરીને મિડિનામા ચાર પાચ વખત અન્ન કરવાથી આંખોને કઠી પણ વિકાર થતો નથી તથા હિંદિ સાફ રહે છે (૬) મહા ટાન્ ૧ એળિયો ટાન્ ૧, કીદર ટાન્ ૧, મુરદારિંગ ટાન્ ૧, જાલ ટાન્ ૧, એ સપળા એકત્ર કરી એમાંથી ઘોડું ૬ વીંટા સાથે વળગાડી તે પીતો આખના નાસ્ટરમા દરોજ મૂકે તો તે નાસ્ટર (ને આખને ખોંથી જરદાળ, પીપ હમેશા ગમે છે તે) જલદી મટી જાય છે (૭) ખાપરિયો ૧ રૂપિયાભાર, ચિનાઈ સાકર ૧ રૂપિયાભાર, પુરવગાડી તપશીર ૧ રૂપિયાભાર અને હિંમલ હરે ૧ રૂપિયાભાર લઈ ખાડી, ખારીક કરી લીંબુના રસમા સાત દિવસ સુધી ખરલ મરી છાયામા સૂકવી તેમાંથી હરોજ આખમા આંખો તે મોતિયો, મરવાણ અને આખના બીજા રોગો મટે (૮) પીપર ગોમૂતમા ધસી અન્ન કહે અથવા વાર વિચાયેવ એ સના કાનના મેલમા કાળા મરી ધસી અન્ન કરે તો રતાધગાપણુ જાય એ રોગવાળાએ તેલ ખાડુ નહિ (૯) આખમા ફૂલ પડે છે તે ને આખના વચવા કાળા ભાગ ઉપર હોય તો આખનું તેજ રહે નહિ અને એ સફેદી ઉપર હોય તો દહેરાવ નથી ફૂલાનો ઘનાજ ફૂંટમી જેવો બીજો નથી ફૂંટ થતાવત ઉપાય કરે તો આસમ સાથે ફૂંટ નરમ અને કાચુ હોય ત્યારે જરાનું પાણી હમેશા જરાજરા આખમા નાખે તો ફૂલ જતુ રહે, અથવા ઘોળી મૂસળી સીના દૂધમા ધસીને રાત્રી દિવસ સુધી આખમા આંખો તે ફૂલ કપાય અથવા સમુદ્રીણુ, ટમ્બુખાર માર્, સફેદો, ચીમડ, મેરદ્યુધ, ઘોળી ચણોડી, એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ખારીક કરી લીંબુના રસમા બે મહોર ખરલ કરી નાખાની સળાએ આખમા અન્ન કરે તો ફૂંટ જતુ રહે, અથવા પીપર મધમા ધસી અન્ન કરેથી ફૂંટ જાય (૧૦) આખમા ખગતરા થતી હોય અને તેનું તેજ ચોર્ણુ થતુ હોય તો દરોજ સવાન ગાયનું માખણ સાકર, એવલીદાણુ, ભવચી તથા બામના મીઝ એકઠા મરી ખાવા એથી બગતરા મટી તેજ આવે ગુલાબજળ આખમા નાખતા રહેવું (૧૧) ગોળ અથવા રાત્રી ખાડ આખમા આજવાથી તેમાંથી પાણી નીકળી આંખોમા ધુમાડાથી થયેલ વિકાર દૂર થાય છે (૧૨) ખાપરિયો તેલા ૨, મોતી (પાણીદાર) નજ ૨ પારો ટાન્ ૧, મુરમે ટાન્ ૨૧ એ ચારને ખારીક ખરવ કરી સુરમાની માફક આખમા હમેશા આંખો તે આખનું તેજ વધે (૧૩) રાતડવેદના બીજ ઉપર શેપિયા એળિયો તથા સિંધર ખારીક વાડી ઝીણું લૂગડે આંખો પાણીમા મેળવી રાતે સૂતી વખતે આંખો ઉપર બાધવું એમ ત્રણ દિવસ કરવાથી રોગ મટી આંખો સાફ થાય છે (૧૪) સરગવના પાદડાનો રસ મધ સાથે અન્ન કરવાથી અથવા એનું મૂળ મધમા ધસી આજવાથી વાડુ વગેરે રોગ જઈ આંખો નિર્મળ થાય છે (૧૫) સાકર અને એવલીદાણુ સમાનભાગે ખાડી તેમાંથી ચાર માસા ફાફી, તેટલું જ એરડિયું અને એરડીના મીઝ લઈ સવારે દાંતણુ કર્યો પછી લેવાથી માથામાહેની ગરમી મટી મગજ ૦૦ થઈ આખમાહેની ગરમી પણ જાય છે અને આંખોમા તેજ આવે છે માફક આવે તો એ વધાર વજનમા લેવું (૧૬) દહાડે પણ રાતના જેવું અધાર દેખાયા કરે તેના (દુરનેશરના) ઉપર — ખસખસ રોર ૬ તથા કંવાન મીઝ પાણી મજુ ૪ માંડીના વાસણમા ઉગાળી ચડુ પાણી રહે વ્યારપડી લૂગડે ગાળી લઈ તેમા સાકર રોર દસ નાખી ફરીથી ઉકાળવું ત્યારે આસ પર આવે ત્યાર નીચે ઉતારી કુંડુ થયેથી રીડા વાસણમા ભરી તેમાંથી એ રોગવાળાને દરોજ સવારે આંખો તે ગરમીથી થયેલ દર

કંડુ' લાગે છે તેમ જ જડ અને રિધર હોય છે. સન્નિપાતોદર—દુષ્ટ ચાલની સ્ત્રીઓ જે પુરુષને નખ, કેશ, મૂત્ર, વિશ તથા મેલ, એ મેળવી અન્નપાન આપે છે અથવા જેને યત્ન વિપ્રયોગ કરે છે તેને કિંવા દુષ્ટાણુ (એમાં સવિષ પાણી, મેલું, પાન કોહેલાં હોય એવું પાણી) તથા દુષીવિષ (મંદ વિષ) એવું સેવન થવાથી તે યોગે રક્ત તથા વાતાદિ દોષ જલદી કુપિત થઈ અત્યંત લય'કર ત્રિદોષાત્મક ઉદરરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે શ્રીતકાળે કિંવા વાવરોગ છૂટે, અથવા કરાનો વરસાદ થાય ત્યારે અથવા જે દિવસોમાં વર્ષાની ઝડી હોય છે, તે દિવસોમાં વિશેષ કરી શાપ પામે છે તથા બળે છે; કારણ કે તે વખતે દુષીવિષનો શાપ હોય છે. તે રોગી નિરંતર વિપયોગે મૂર્છા પામે છે, પાંડુવર્ણ અને કૃશ થાય છે તથા મહેનત કરવાથી શોષ લાગે છે. એને 'દુષ્પોદર' કહે છે. ૨૯૧ીહોદર—વિદાહી (વાંસ, ફેરડા આદિ) એટલે દાહ કરનાર તથા અભિષેક (દધ્યાદિ સ્રોત સાવક મલવાહી નાડીઓમાં જેનો રસ વહન કરે છે તે) એવાં અન્યત્ર નિરંતર સેવન કરનાર પુરુષનું અત્યંત દુષ્ટ થયેલું લોહી તથા કદ્દ વધી પ્લીહા(ખરોળ)ની વૃદ્ધિ કરે છે. એ ઉદરને મરાડીમાં 'પાણ્ધરી (કવચ)' કહે છે. એ ડાબી બાજુથી વધે છે. તે અવસ્થામાં રોગી ઘણો જ ગળી જાય છે, શરીરમાં ઝીણું તાવ હોય છે, અગ્નિ મંદ હોય છે તથા કદ્દ-પિત્તોદર એમાં હોય છે. બળ ક્ષીણ થઈ રોગી ઘોળા જેવામાં આવે છે. પ્લીહોદર પ્રમાણે જ યદુતઉદર પણ થાય છે, જમણી બાજુએ જે યદુત એટલે કાળજી હોય છે તે દુષ્ટ એટલે રોગયુક્ત થવાથી પ્લીહોદર જેવું જ ઉદર થાય છે. તેને યદુતોદર કહે છે. બદ્ધગુહોદર—જે પુરુષનાં આંતરડાં ઉપસેલાં એટલે મદુ અત(શાકાદિક)થી અથવા બારીક બારીક ગાગડાએ દટાતાં જાય છે, તે પુરુષનો શાપયુક્ત મળ હળવે હળવે અંદર તેની નળીમાં જેવો સાવરણીએ વાળેલો કચરો ખૂણામાં સંચિત થાય છે તેવો સંચિત થાય છે. પછી યુદ્ધમાં તે મળ ગૂંથાય છે, તે ભારે કપ્પી થોડો થોડો બહાર આવે છે, તેથી એમાં ઉદર, હલ્લ તથા નાલિ મોટાં થાય છે, તે ઉદરને બદ્ધગુહોદર કહે છે. યુદ્ધની ઉપર આંતરડાં બંધાયાં જેવાં થાય એટલે બદ્ધગુહ થાય એવું ચરકે કહેલું છે. ક્ષતોદર—કંટકાદિ શસ્ત્ર અત્તમાં મળા પેટમાં જાય એટલે પડવાશયમાં વિલોમ (વાકુચૂક) જવાથી આંતરડાંમા કાણું પડે છે, તે સીધાં જાય તો કાણું પડતાં નથી; અથવા બગાસું અને અન્યશન (અધિક ભોજન) કરવાથી આંતરડાં ફાટે છે, તે આંતરડાંમાંથી ગળેલા પાણી જેવો સાવ પુનઃ યુદ્ધવાટે ઝરે છે. પેટ ફૂડીના ઉપર મોટું થાય છે, ટોરો જેવું અને ભેદાંતુ હોય એવી પીડાથી અત્યંત વ્યથિત થાય છે. એને 'પરિસાવી ઉદર' પણ કહે છે. જલોદર—સ્નેહપાન કરેલો, અનુવાસન બસ્તી લીધેલો, વસ્ત્ર થવાને દવા લીધેલો, રેચ લીધેલો અથવા નિરંદ્રાસ્થિ લીધેલો એવો પુરુષ કંડુ' પાણી પીએ તો તેના તે ઉદક વહન કરનારા સ્રોતો દુરત દુષ્ટ થાય છે, તે પાણી અને સ્રોતો સ્નેહે ઉપસિમ થવાથી પહેલા પ્રમાણે (એટલે અન્નરસ ઉપસ્નેહન્યાયે) જલોદર (એટલે બહાર આવી ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે.) થાય છે—તે ઉપર તગતગતું દેખાય છે, મોટું થાય છે, ફૂટી પાસે ઘણું ભીસું થાય છે, ચાંચે તરફ તડતડવા લાગે છે, પાણીએ પેટ સઘળું ભરાઈ જેવું જણાય છે અને જેવી પાણીએ ભરેલી પખાલ કળાએ છે, હાલે છે; કળક કળક વાગે છે, તેવું પેટ થાય છે. તેને જ જ્યોદર કહે છે. સાધ્ય લક્ષણ—સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ જન્મતઃ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. બળવાન પુરુષને નવીન થયેલું, અંદર પાણી થયેલું ન હોય તો મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે. અમસાધ્ય લક્ષણ—જેની આખોને અંધારી આવેલી હોય, સિશ્ન વાંકું થયેલું હોય, પેટની ત્વચા ક્લેદયુક્ત અને પાતળી હોય; બળ, રક્તમાસ અને અગ્નિ એ જેના ક્ષીણ થયેલાં હોય તે રોગીને છોડવો; તેમ જ કાંટા ફૂટવા, અનદ્રેય, શોષ અને અતિસારથી પીડાયેલો તથા રેચ આપવા છતાં જેવું પેટ પુનઃ ભરાય છે, એવા રોગીને વૈદ્યોએ છોડવા.

ઉપચાર—શોષોદર ઉપર:—(૧) સર્વ ઉદરો પર રેચ એક સુખ્ય ઔષધ છે. સૌથી પ્રથમ તે આપવો. ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૨) લીંડીપીપર અને સૂંઠ ગોળમાં આપવાં. (૩) બાળહરડે, સૂંઠ, દેવદાર, સાટાડી અને ગજાનો કાઢો યૂગળ અને ગોમૂત્ર નાખી આપવો.

સન્નિપાતોદર ઉપર:—(૧) બાળહરડે અને નગોડનાં પાંદડાં ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાડી તેને

તથા વાનનાશક થાય છે. જેઠીમધ અને આમળાથી સ્નાન કરવાથી તે પિત્ત અને તિમિરનો નાશ કરે છે. ઘોડાવજ આદિ ગોપથિએ સ્નાન કરવાથી તે ક્ષ તથા તિમિરનો નાશ કરે છે. (ઘોડાવજ, નાગમોથ, અતિવિધ, હરે, દેવદાગ તથા નાગકેસર, એ વચાદિગ્રાની વસ્તુઓના સ્નાનથી ક્ષ તથા તિમિરનો નાશ થાય છે) દગ્ગાજ આમળા વાટી ચરીગ લગાવી સ્નાન કરવાથી દષ્ટિને બળ આપે છે ત્રિફળાના કાઢાએ આખો ઘોનાથી નેરંગના નાશ પામે છે અને તેના કોમળા મુખગગનાશક છે ત્રિફળાનું પ્રાશન કમગ્રા અને પ્રમેદનાશક છે ભોજન કર્યા પછી આયમન કરી એક હવેલીમા પાણી લઈ ખીજ હાથે ધસી તે પાણી આખમા છાંટુ, એટલે તે યોડા દિવસમા તિમિરગગનો નાશ કરે છે (૨) ગોા અને ત્રિફળાનો કાઢો મધ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો તે સપૂર્ણ નેરંગનો નાશ કરે છે (૩) જેઠીમધ, ગગા અને ત્રિફળાનો કાઢો પ્રાશન કરવો (૪) જેઠીમધ ગેરુ, સિંધવ, દારહળદર અને ગ્માજન, એ સમભાજે લઈ પાણીમા વાટી આખોની બહાર લેપ કરવો તે સપૂર્ણ નેરંગનો નાશ કરે છે (૫) ત્રિફળા, કડવા પડોળ, કડવો લીમંગ્રા અને અરુનીના કાઢામા ઘૂન કરી સિંદ કરુ અને પ્રાશનાર્થ આપુ તે મર્ નેરંગનો નાશ કરે છે (૬) રતાવરી ૧૨ તોલા, એલચી ૨૧ તોલા, વાવડિ ૮ તોલા, આમળાના બિયા ૪ તોલા, મરી ૪ તોલા, લોડીપીપર ૩ તોલા અને ગ્માજન અર્ધો તોલો, એનું ચૂર્ણ મધમા આપુ એટલે કડુ, તિમિર, અર્મરાગ, કાયમિદુ, ત્રિદોશનક નેરપટલ અને સર્વ નેરવિકરનો નાશ કરે છે (૭) ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ:—ત્રિફળા, તજ, જેઠીમધ મકુડાના ફૂલ (મકુડા) એ સમભાજે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને મધમા સાંભે આપુ, એટલે તિમિર અર્જુદ, રતાશ, કડુ, રતાધળાપણું દાહ, શળ, સણુક, પડળ, શુકન પડળ અને કાયનો નાશ થાન છે એ ચૂર્ણ ગરદનથી ઉપરના ભાગમા થતા સર્વ રોગનો નાશ કરે છે શુદ્ધ સ્ત્રીઓએ એ ચૂર્ણનું સેવન કરવાથી તે તરુણ થાય છે પુરુષોએ લેવાથી મૃતિ, પગકમ, બુદ્ધિ અને શક્તિએ યુક્ત થઈ સો વરસ મુખી જીવે છે વળી એ ચૂર્ણાણિ, ભગદર, નજ પ્રમેદ, હરીમક, કિવાસકુક (કાનની એક જાત છે) અને પલિતનો નાશ કરે છે તથા નશ્ત્રામિને વધારે છે એનાથી મુખની વાસ કમગ જેની, કેશ જમગ જેવા કાળા અને દષ્ટિ ગીધના જેની થાય છે (૮) ખુદત વાસાદિ વ્યાથ:—અરુની, નાગમોથ, કડવો લીમંગ્રા કડવા પડોળા-એટલાના પાદડા, કડુ, ગોા, લાન ચદન, કડાની જાલ ઇંગર, દારહળદર, ચિતક, સર, કરિવાતુ, આમળા, હરે, બહેડા, ઉપરસાન અને જવનો કાઢો કરી સવારે પ્રાશન કરવો, એટલે તિમિર, કડુ, પલ, અર્જુદ, ખીલ શુક (કડુ), મપશુક, નેરનજ, દાહ, ગતતા, સણુક અને સર્વ નેરંગનો નાશ થાય છે (૯) લીડીપીપર, ત્રિફળા લાખ, લોધ્ર અને સિંધવ, એ સમભાજે લઈ લાગના રસમા ખગલ કરી ગોળી કરી તેનું અજન કરવાથી અર્મરાગ, તિમિર, કાય, કડુ, નેરશુક, અર્જુન વગેર નેરંગનો નાશ થાય છે (૧૦) નિર્મળાના બિયા, શખ, સિંધવ, ચૂર, મરી, લીડીપીપર, સાકર, સમુદ્રીણ, રસાજન,

મટે એ રાત્રીથી દરદ થવેન હોય તો કખાખીની તથા અકલકરો સરખા વગેરે લઈ મધમા ચાટવાથી તે મટે તેવ તથા ખાટી ચીજ ખાવી નહિ (૧૭) બીમસેની બરાસ ૧ રૂચિખાહાર સાચા મોતીવાળો સુરંગો ૧ રૂચિખાહાર લીમડાની કમગી દીસીઆ ૧ રૂચિખાહાર તથા કેસર ૧ રૂચિખાહાર લઈ લાગના વાસણમા લીમડાના ઘોનાથી દિવસરાત સુધી ધૂરી તેનું અજન કરવાથી આખની ગાખ અને કૂંઠ જાય, અપના કેસર ગોરો ચદન ગરુડી, બાવળનો શદ સુરંગો અદીણ અને હેમધૂર એકત કરી આજતુ આ ઉપરો અજમાવેના છે (૧૮) લવગ ધસી આજે તો આખની પીડા મટે (૧૯) સાકર અદીણ અને કૂંઠની તુલસીના રસમા ખગલ કરી આજે તો આખો દુખતી મટે (૨૦) જાણના ફૂલ સોના દંધમા ધસી આજવાથી અથવા અડાની મીજ દીની આસમા ધસી આજવાથી અથવા ગાયના છાણના રસમા છ લીડીપીપર ધસી આજવાથી રતાધળાપણું જાય (૨૧) કારેલીતુ મૂળ ઘોડાના મૂરમા ધસી આજવાથી આખના ખીલ, છાયા, કૂંઠ વગેરે જાય (૨૨) સમુદ્રીણ અને (સુરજીઆદિક) સોનામુખી મધ સાથે આખમા આજે તો ઘોણી કૂંઠ જાય (૨૩) સમુદ્રીણ સાજખાર સિંધવ મોનાએક મનરશીવ અને મરી એ સર્વની સમભાજે ગોળી કરી મવમા વસી આજે તો તિમિર જાય (૨૪) સાટોડીની જડ પાણીમા ધસી આજવાથી રતાધળાપણું જાય આ સર્વ ઉપરો હાથના લમેલા જુદા જુદા થોગથી સજલીત મેલા છે

મધ, વાવડિંગ અને મનશીલ, એ સર્વ એકત્ર કરી સ્ત્રીના દૂધમાં ખરલ કરી વર્તી બનાવવી. આ વર્તી થી અથવા દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાયગિંદુ, અર્મ, નેત્રદુઃ, કંદૂ, ક્લેદ, નેત્રાર્ધુદ અને મળનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગળોનો સ્વરસ ૧ તોલો, મધ ૧ માસો અને સિંધવ ૧ માસો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું; એટલે પિત્ત, અર્મ, તિમિર, કાય-ગિંદુ, કંદૂ, લિંગનાશ તથા શુક્ર અને કૃષ્ણ પટલગત રોગનો નાશ થાય છે. (૧૨) લીંડીપીપર, મીઠું, મરી, રસાંજન, સુરમેા, સચ્ચદીયુ, ઘોળા વસુનાં મૂળ, હળદર, રક્તચંદન, મધ, મોરચુયુ, હરીતકી, મનશીલ, કકવા લીમડાનાં પાન, સાંભરમીઠું, સ્ફટિક અને શંખની લસમ તથા કપૂરનું વસ્ત્રગાળ બારીક ચૂર્ણ લોટાના વાસણમાં મધ નાખી વાડકથી ઘૂંટવું. એ નયનશાષ્ટ નામક અંજન તિમિર, પટલ અને ફૂલનો નિશ્ચય નાશ કરે છે. (૧૩) શંખ ૪ લાગ, મનશીલ ૨ લાગ, મરી ૧ લાગ અને લીંડીપીપર અર્ધો લાગ, એ પ્રમાણે એકત્ર કરી બકરીના દૂધમાં તેની ગોળા કરી રાખવી. તે પાણીમાં તિમિરરોગ, કાંઠામાં અર્ધુદરોગ, મધમાં પિચ્ચરોગ તથા સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી અર્ધુદરોગનો નાશ કરે છે. (૧૪) અંદ્રોદયવર્તી:—રસાંજન, શિલા-જિત, કેસર, મનશીલ, શંખ, ઘોળાં મરી અને સાકર ગાયના દૂધમાં ઘૂંટી તેની ગોળા કરવી. એ વિદેહ રામએ નિર્માણ કરેલી છે. આ ગોળા પિલ્લ, કંદૂ, શુક, તિમિર અને અર્ધુદનો નાશ કરે છે. (૧૫) બીજ અંદ્રોદયવર્તી:—હરીતકી, વજ, દોઢ, લીંડીપીપર, મરી, બહેકાનો ગર, શંખ અને મનશીલ, એ સર્વ સમભાગે એકત્ર કરી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં ઘૂંટવું; અને તેની ગોળા કરવી. એ તિમિર, કંદૂ, પટલ, અર્ધુદ અને ત્રણ વર્ષનાં ફૂલોનો એક મહિનામાં નાશ કરે છે. વળી અધિક વધેલું માંસ, રતાંધળાપણું, વડસ અને અહિરનો પથ્થુ નાશ કરે છે. (૧૬) નયનાશ્રુત:—પારો અને સીસાની લસમ સમભાગે, એ બંનેના બેભાગે સુરમેા અને પારાનો ચતુર્ધાંશ લીમસેતી કપૂર, એને એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાય, શુક, અર્મ અને અર્ધુદનો ને પથ કરવાથી નાશ કરે છે; અને બીજા નેત્રરોગોનો પથ નાશ કરે છે. (૧૭) શશીકલાવર્તી:—કલ-આપરી (આપરિયો), શંખ, રૂતો બોળ અને મોરચુયુ, એ સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું; તે ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ઘૂંટી તેની ગોળા કરવી. એ ગોળા તિમિર, સાવ, અર્મ અને પિલ્લ-રોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) કુસુમિકાવર્તી:—તલનાં ફૂલ ૮૦, પીંપળીન. ચોખા ૬૦, ગર્દનાં ફૂલ ૫૦, મરી ૧૬, એ પ્રમાણે લઈ પાણીમાં બારીક વારી ગોળા કરવી. એ ગોળા તિમિર, અર્ધુદન, શુક અને માંસઘટિનો નાશ કરે છે. (૧૯) અંદ્રમલ્લાવર્તી:—હળદર, કકવા લીમડાનાં પાંદડાં, લીંડીપીપર, મરી, વાવડિંગ, નાગરમેાથ અને હરીતકીને બકરીના મૂત્રમાં ઘૂંટી સળી જેવી લાખી કરી ઊંચે સૂકવવી. એનું પાણીમાં અંજન કરવું; એટલે તે તિમિરનો નાશ કરે છે. ગોમૂત્રમાં અંજન કરવાથી પિંહિકનો નાશ કરે છે; મધમાં અંજન કરવાથી પડલનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીના દૂધમાં અંજન કરવાથી ફૂલનો નાશ કરે છે. (૨૦) રસકેદીરવટી:—કલઆપરી, સિંધવ, મોરચુયુતું ફૂલ, ટંકેલુખારનાં ફૂલ, સૂદ, મરી અને લીંડીપીપર, એ ચોષધો કૂટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવાં, પછી ગોળાઓ કરી ઊંચામાં સૂકવવી. એ ગોળા મધમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨૧) ચિંદૂર ૨ લાગ, કપૂર ૩ લાગ, મોરચુયુનાં ફૂલ ૧ લાગ, ઘોળા કાઘો ૩ લાગ અને મુરદાલશિંગ ૧ લાગ ગાયના માખણમાં ખરલ કરી તે ઉપર શિલામાંનાં તેલનાં ૧૦-૧૨ ટીપાં પાડવાં. પછી તાંબાની કથરોટમાં તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી વીસ-પચીસ વખત પાણીએ ઘોઈ ઊંચામાં ભરી રાખવું અને નિત્ય રાતે આંખોમાં આંજવું, એટલે પિંચા, રતાશ, કંદૂ, ગળતી (આંસુ પડવાં), ફૂલ, કાય છંયાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે અને દષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે. (૨૨) મધ અને ઘોડાની લાળમાં મરી ઘસી અંજન કરવું. તેથી કરી અતિન્દ્રાવું શમન થાય છે. (૨૩) ગર્દના ફૂલ, પાન, મરી, કુટકી, વજ, સિંધવ વગેરે બેઠકાના મૂત્રમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. એટલે તંદ્રાનો નાશ થાય છે.

રસ જલાખલ નેઈ આપવો (૨) ત્રિકટુ, જવખાર અને સિંધવ નાખી છાશ પાત્રી (૩) ધુવાસ અને તાદળખનનાં મૂળિયા પાણીમાં વાગી તેમાં ચોગણુ ઘી નાખતુ ઘીથી ચાગણુ કૃષ્ણ નાખતુ ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ઘી સલાખપૂર્વક ગાળી લેતુ પછી આ ઘી પાત્રુ, એલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થને વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા રાખાવલી-૩

૧લીહિંદુદર (ખરેશ) ઉપર:—(૧) નગેડને રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત ૨ તોલા એકત કરી આપવુ (૨) રાતે રોહિડા અને હરડેનો કલ્ક ગોમૂતમાં અથવા ભેસના મૂતમાં આપવો. એટલે ૧લીહા (બગેળ) અને સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, મૂળ-વાયિ અને શુ મનો નાશ થાય છે (૩) લસણુ, પીપળામૂળ અને હરે, એકત ફૂની ખાવા અને ઉપર ગોમૂતનો વૃટ્ટો પાવો (૪) મેકાના રસમાં સિંધવ, ચિત્તમૂળ, લીડીપીપર, ખાખરાનો ક્ષાર અને જવખારતુ ચૂર્ણ નાખી પાવો (૫) એળિયો ૨ ભાગ, મરી ૦૧ ભાગ, લવચ ૦૧ ભાગ, દિકામાળી ૦૧ ભાગ, બદામ ૦૧ ભાગ, એ પ્રમાણે સર્ધ પાણીમાં ભોરના કળિયા જેવડી ગોળાઓ કરી અને તે આપવી (૬) વાસના પાન છાશમાં વાટી સિંધવ નાખી આપવા (૭) કુવારનો રસ હાગદ નાખી આપવો (૮) લીડીપીપર અને મધ નાખી છાશ પાત્રી (૯) આકડાના પાન અને સિંધવ માટલામાં, મોઢુ બધ કરી, ગજપુટ પ્રમાણે બાળવા અને તે રાખ ફડીમાં આપવી (૧૦) મેકાના છાસના કાઠામાં લીડી-પીપર અને મરીની ભૂખી નાખી તે આપવો ચૂતઉદર ઉપર પણ એ જ ઉપાય કરવો વિરોધ ઉપચાર:—જુઓ વનોં મા-અથોડો-૨૭ અર્ધ (આણવો)-૧, આકડો-૩૪, આકુ-૮, એરડો-૪૨, કાઠી-૧૨, કુવાર-૨, ખાખરો-૧૧, ખોરેતી-૨, ૪, ગરણી-૧૨, ગો-૨૪, ચણા-૭, ચિત્ત-૧૪, નગેડ-૩, નાળિયેરી-૧૨, પિંડવણુ-૩ ચોપેચું-૩, બિન્નેરુ-૨, બોળ (હીરાબેળ)-૩, લિલામો-૧૭, મરી-૧૩, મોરવેલ-૩, રગત-રોહિડો-૧, રાઈ-૬ લસણુ-૫, લીડીપીપર-૧૦, વમુ-૨, શર-પુખા-૮, શીમંગો-૮, શાવડ-૪, સરગવો-૧૪, સાટોડી-૭, હરડે-૭, દેડ-૩ ચક્રોતોદર ઉપર—ગરણી-૧૨, ચિત્ત-૧૪, રાઈ-૬, સોમવલી-૧, દેડ-૩

જુઓ અનુભૂત ઔષધ ઔષધિકિનાના રસાયન પ્રયોગની રીપમાં ન-૧

બદ્ધગુદોદર (વિટમધ, શુન્ઘધકાશ) ઉપર:—(૧) થોરમેરણી (શેરણી), ઝાઉ હાઉવેર, અજમે, છરુ અને સિંધવતુ ચૂર્ણ આપતુ વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા-આમની-૨૩, આતુ-૧, એાથમી છરુ-૪, બીની-૨૬, ભાખરો-૧૩, વાવડિચ-૭, મેરડી-૩, હરડે-૧૬

જુઓ ગોંડેમાં છાશ-૩

જોડોદર ઉપર:—(૧) સૂક, મરી, લીડીપીપર અને સિંધવતુ ચૂર્ણ નાખી છાશતુ પાન

* (૧) ડાખા હાથની છઠ્ઠી અને તેનાથી પહેલી આંગળીની વચ્ચેની નસ ખાલવી અથવા તેના ઉપર મરી નેટા ડાખ દેવો (૨) દેવગોનો શરીર વાવ ૬ એળિયો વાલ ૪, હીરાબેળ વાલ ૪ શેરડીનો સરકો તોલા ૨૦, પાણી તોલા ૫ એમાંથી પહેલા તણુ એસડોને ખાતે ઝીરે લગતે ચાળી સરકો તથા પાણીમાં મેળવીને સત્રા-પીત એમ બે તણુ દિવસ પાવાથી પણ બગેળ નરમ ન પડે તો સાત દિવસ સુધી સવાર ત્રણ સામવાતક પાત્ર (૩) ચદ્રસ ખાડી જુઠો કરી દરોજ એક માસ સુધી સરકામાં મેળવી ચટાડવો. (૪) રાઈ દાઢ - ગાયના મૂતમાં મેળવીને દરોજ સવારે પીવી (૫) ઉદ્ધવણુ (તુસડા)ને ચોકડીની માફક ચીડા પાડી તે ચારે ચોરે છોડામાં મેળવી જ રાખી તેમાં ખાડ કરી ગરમ કરીને પછી તેમાંનો રસ નીચોથી સર્ધ તેમાંથી દર ૧૪ તોલા ૨૦ પીએ તે બરણ અને ઉદરમાના અનેક વિકારો સાદ થાય (૬) સૂક તુસડાનો ગરમ બંધકળ હિંગ અજમે, ઉદ્ધવ અને વાવડિચની તુસડાના અગરસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરી આ રો દેવ હાથી પેટમાંની બંધકળ ચાક ભાર વચે દરોડોનો નાશ થાય (૭) મદુરા શેર ૨ સાણખાર તોયો ૧, બગડીખાર તોયો ૧ ૬ જુખાર તોયો ૧ જવખાર તોયો ૦૦, પાણી મળ ૦૦ એમકુ કરી તેમાં લોડુ શેર ૭ લેતુ કરી કારડ આમ ૨૫ વખત પીવી (અમી) તે પાણી દરોજ તોયો ૧ પાત્ર (૮) લીડીપીપર સૂક મરી સિંધવણુ અથવા મીકુ, નવસાર ૬ કદુખાર બગડીખાર સાણ ખાર, પાપિયેખાર અને જવખાર સમઘાતે સર્ધ ઝીલા ખાડી બિન્નેરાના રસની ૨૧ માનના આપી છોડે સુધી એની કાંધી બનાવી તે દરોજ લેવી

• જોદર અને સર્વ ગરોળની ચિકિત્સા એક જ પ્રકારની ૭ બે રાગોમાં મૂત અને વિદેચન

કરવું (૨) સિધવ અને રાઈ સમલાને એકન કૂટી ગાયના મૂનમા આપવું (૩) ધોળા મનના મૂળિયાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૪) દેવદાગ, આખરાના ફૂલ, આકડાના મૂળિયા, ગળપીપર, રોક-ટાની છાલ અને આસગંધ ગોમૂતમા વાગી પેટ ઉપર લેપ કરવો, એવે સર્વ ઉદરગગનો નાશ થાય છે. (૫) ૪૫ તોલા કાદના બિયા વાગી ચૂર્ણ કરવું અને જૂના કામળાની રાખ ૪૫ તોલા વસ્ત્રાળ કરી, ચૂર્ણ અને રાખ બનેમાથી ૭ છ માસ લઈ એક તોલાની પડીછી બાધરી દરરોજ એક પડીછી પાણીમા લેતા જરી, એવે સચય થયેનું જલોદરનું પાણી દ્રવિયકાગે રાજ કરી જઈ રોગીને આરામ જણાશે અને કય મહિનામા ગેગી સાગે થતો પેગને નસ્તર મૂકી પાણી કાઢવાથી કેટલાક રોગીઓને આરામ જણાય છે પરંતુ કેટલાક રોગીને નસ્તર મૂકવાથી કાળજી જલદી સડી જઈ તેમાના ઘણા મરણ પામે છે એટલા માટે પાણી કાઢવું તે બહુ વિચારીને કાઢવું

વિગેય ઉપચાર—જુઓ પ્રાં આં મા—અસ્થિવર્ગ—૩

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના મ્વાથપ્રયોગની ટીપમા ન—૭ બૃહત્પામ્સવદમા પામ્પ્રયોગની ટીપમા ન ૪

મર્ડ ઉદરગગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) દેવદાર અને ચિતકનો કાઢો આપવો (૨) ચવક

ઔષધિ અપાય છે એ સગંધમા સર્વાંગતોષ રોગમા ટિખણી લમેલી છે જલોદરના ગોળમા જલોદરારિ રસ બેઠીના દ્રુધની સાથે અપાય, તે બહુ જ સાફ મમ કં છે એ ઉપચારથી અને ગેગીને સારા મ્દેલા છે એવોપથીમા ગેગમા રહેલું પાણી નળી લગાડીને કાઢી લે છે તેમા પછુ એક જ વખત બહુ પાણી મઢી લવાય તે ગળીનું જીવન ભયમા આવી પડે છે બેજલ વખતમા પાણી મઢે તે બની શકે છે પહુ કરીથી પાણી બરાવાનો ભય રહે છે વિચન અને મૂત્રવ ઔષધિ ગેગાદરારિ રસ અપના બીજ કાઈ આપીને પાણી બોલુ કરાય તથા એવે મઢી નાખરામા આવે તે બધે નુમ્સાનનો ભય રહેતો નથી

પુતનવા નમોતર નેપાળે દીદામણા વગેરે કિતકાર ઔષધિઓ છે એ મળકમા વનોપધિ ગણા ફાંમા બધાની ટિખણી લમેલ છે પાતળા પાણી નેના ઝાડાઓ થાય તેવી હવા અપાય છે લોહીમાથી પાણી જેટલું બહાર નીકળે તેટલું જ પેટમા રહેલું પાણી અથવા સોનમા રહેલું પાણી લોહીમા આમર્ષિત થઈને જલોદર અને એગ્રે ધરી બંધ છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× પેટમાના ભાર ઉપર (૧) પેગમા ભાર વળગી રહેલ હોય તે કૂટી નીચે લાકડાપ નેલુ થાય શાત્તિવચ કળ ન પડે, તે ૧૭ ઉપર નુસકું શેર ૦૫૫ સિંગ શેર ૦૫ ઉરડે શેર ૦૫ આકડકો શેર ૦૫ પચલણ શેર ૧૫ જવખાર શેર ૦૫ માલખાર શેર ૦૫ લઈ એકકા વાટી કાચપાકા ૧૦૦ બીજુ લઈ તેની અથાણની માફક ચાર ચાર બીરીઓ ૫૫૫ની રાખીને તેમા તે મસાલો ભરવો ૫૫ જે માટેમામા નાખી ૫૬૨ દિવસ જગીનમા રાખી દર ૧૪ ૫૫૫ નાચી સર્વ ઉદરગગ મટે છે (૨) આમ્કાના રવાઈડા મળા મરી તથા સાજખાર ગીણા વાટી નીખુના રમમા ગોળાઓ વાળવી તે દરરોજ આવાથી નળવાતુ આદિ સર્વ ઉદરવાદુ ભય છે (૩) હાજર ટાક ૧ માલખાર ટાક ૧ ટકાખાર ટાક ૧ ફેટી (મલાલેટી) ટાક ૧ અને ગિયા ટાક ૨ રાઈ ટાક ૧ બીનજોલ ટાક ૧ સિંધાલજ ટાક ૧ બીરીપીપર ટાક ૧ અજમે ટાક ૧ લવંગ ટાક ૩ અને કોની જન ટાક ૧ લાંબારીક ખાતી ગોળ ટાક ૧૬ મા ચીદ ગોળ મરી તે ગોળ ખાઈ પથ પાળવાથી ફીહો છીપી, વાણુ ગળો માલની ગાંઠ વાળી ગાંઠ અને પેટના લમામ ગેગો ભય છે (૪) બિનેરાગી ડોગી—તજુ સૂક ની પીપર મરી પીપરીનુક લવંગ હરેન્દ્ર વાળિંગ ચિત્રમ્લ લ ડિંગ બીવલણ સિંધાલ સચળ છંદ, સાદજીઝ બેડી અજમે, મેમ્બ અરડેતસ દડમના ફૂનની દાવ પુક્રમળ ભારગ મામ્કાસિંગ અજમે ટકાખાર ચવક જવખાર અન વડામક મીડુ લઈ બિનેરા ન ગ રના રસમા ગોળી જગવી ધોર ગેવગ વાળવી તે પેટમા સર્વ ગેગને રામાલે છે (૫) બી.લવણ શેર ૦૫ અજમે શેર ૦૫ સિંધાલજુ શેર ૦૫ ચચક શેર ૦૫, જે ચાર છીપા વાટીને નીખુના રસમા બે પુટ આપી કથાળા ધરવું કે ૫૫ થાય ૧૫૫ નુ લાની તેને કોગી તેમા વાટલા ઔષધ ભરવા કેડાના મોઢામા તેમાથી નીકળેતો તેનો જ ગર્મ દામીને ભરવો ૫૫ અજિમા બાકવા કંડો થયે ગર્મ મનત વાટી વાળી ૦૫ તોલાના અદાજે સવાસાજ ખવડાવવાથી રટની પીડા ભય છે (૬) મોષ સચળ, અજમે સૂક, દિંગ તથા પેમ્મર્ગ (પુક્રેના મૂળ) નુ સમસાને પૂર્ણ ગળા પાણીમા આપવાથી પેટમાનો દુખાવો મટે (૭) કાસજીત મળ સોમવારે રાત્રે નોતરી મગજવાર કાઝા ભચ્યા પહેલા તેના ઉપર આપણા રાત્રીના પાંખો ન પડે તેની રીતે તેની જડનો એક લાખનો કડો છાતી રાખવો તે જમણા દાઢ બાધવાથી (આખાઈ) રોકે છે

અને નાગરમેયનો કાળે આપવો (૩) દેવદાર, મેકટો, મચ્છ અને આમોદ ગોમૂતમા વાટી ખાવા આપવું, એટલે સર્વ ઉદરરોગ, કૃમિ અને મોત્તનો જતલી નાશ થાય છે (૪) ચવક ૧ લાગ, ચિત્રક ૨ લાગ, મૂર ૩ લાગ અને દેવદાર ૪ લાગ એના કાઠામા ગોમૂત અને નમોનરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું (૫) ઠરડે અને નગોડના પાન ગોમૂતમા વાટી તેનો ૩૫ શક્તિ અનુસાર આપવો, એટલે સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ અને ગુન્મનો નાશ થાય છે (૬) બિટકીનું દૂધ પાનુ- (૭) મીઠું, મચ્છ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, લીડીપીપર ચિત્રકમૂળ, ચૂક, હિંગ અને વાવડિયનું ચૂર્ણ, ઘી અને ભાત સાથે આપવું, એટલે વાતોદ, ગુમ, અજીર્ણ, વાયુનો પ્રદાપ, સમઘણી, પાક, ભગદર અને દૂઝણ મસા(ઠરસ)નો નાશ થાય છે (૮) વાવડિય આજીખાર અને બાળ- હરડે, એ સમભાગ અને એમાના એક ઔષધનો ચતુર્થાંશ લાકડિયા યુવેનું દૂધ, એ સર્વ એકત ખરલ કરી બવાબલ ભેઈ ગરમ પાણી સાથે આપવું (૯) કકરી ઇન્વરણીનું ફળ (કકરી ટોરોળી કે ત્રુસક) બે સના ચૂનમા બાફી તેમાનો ગર્બ ઘોડે ખાવા આપવો અને તે ઉપર મૂન પાવું. (૧૦) ટોપરાની એક કરચ લઈ બને દાઢે તે ઘોડી ચાતી ખાતી પછી તે ઉપર એક સિવામું ખાવું પછી પાછો ઘોડા ટોપરાનો કકડો ખાઈ તે ઉપર ખીણુ બિનામું ખાવું અને તે ઉપર રહેલી ટોપરાની કટકી ખાતી એ પ્રમાણે માત નિવસ કરવું ગરમ પાણી પીવા આપવું આમ્ને દિવસે ઉનાર—ચણાની દાળ *

આવે (૮) રાખની નાબિ ૬ પેસાભાર લઈ લીંબુ નગ ૩૫ ના રસમા કાવતી પથ્થરના વાસણમાં નાખી દિવસ ૭ દાંજને રાખી મેલવું પછી તેમા લીડીપીપર, ચૂક મગી સિંધવ સચળ મચ્છવણુ અને જવખાર એ સાતે ચીએ દરક સાત સાત પેસાભાર તથા અમલરાના ચક્ર અને શુદ્ધ પારો બધાં પેસા ભાર તૈયાર કરેલી કાળી હિંગ ૨ પેસાભાર શુદ્ધ વળનાગ ૧૧૧ પેસાભાર અગ્રવકરો ૭ પેસાભાર અને આમનીના ઘોડાની રાખ ૫૫ પેસાભાર લઈ સર્વને એકત કરી મૂળ વાગી પછી તેમા ઉપર જાણેલ લીંબુના રસમા મેળવી રાખેલી રાખમરમ મેળવી ખરલમા બે પહોર મુઠી ખૂણ પૂરી ચાા પ્રમાણે ગોળી વાળવી એ એકેક ગોળી સવારસાગ આપવાથી રેતમાના તમામ રોગ ઉપરચ, શ્વાસ ચોરાશી વાયુ વગેરેનો કાઢી અને બરાળ વગેરે નાશ બધ (૯) નવરસાદિ શુદ્ધિકા —લાઠબરમ ૧ પેસાભાર મહૂર ૨ પેસાભાર હરડે (મોડી) ઠાક ૨ પીપરીમૂળ ઠાક ૨ વાવડિય ઠાક ૨ મોષ ઠાક ૨ ચિત્રકમૂળની છાલ ઠાક ૨ ચૂક ઠાક ૨ લીડીપીપર ઠાક ૨ મરી ઠાક ૨ હરડા ઠાક ૨ બહેડા ઠાક ૨ આમગા ઠાક ૨ અને સોનામુખી (ઉપમાત)ની બરમ ઠાક ૧ લઈ ખાલી ઝીણું કરી પછી લોઢબરમ અને મહૂર નાખી સમાન ગોળમા બાર જોડી ગોળી કરવી પછી દોઢ શેર પાણીમા મરી ૪ પેસાભાર કેરા લાડવામા કાળી ૩ પેસાભાર પાણી રહે ત્યારે ઉતારવું ૬ કું થયે ગોળી ચાલીને ઉપર મરીનો કલાચ પીએ આ પ્રમાણે ૪૬ દિવસ મુઠી આપ વાથી પિત્તકાક પાચે બતનેા પિત્તકમળી (પિત્તકમળી) પાણીરસો સોને પીલક (પાણી લાગુ દોષ તે) વાજાફર, ક્ષેદર શેદેદર ગોળા તાવ અને વિષમજ્જવ બધ અને રેખી બાપિને રાખાવે (૧૦) બકરીનું અધો શેર દૂધ લઈ તેમા વિલાયતી એરડિયુ (કેસર ઓઈન) તેવા ૩ નાખી પાવાથી રેચ લાગી જોહાર બધ

* સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ ઉપર શાસ્ત્રસિદ્ધ ઔષધિઓમાથી નારાયણ ચૂર્ણ, સામુદ્રાધ ચૂર્ણ ઇચ્છાએલી રસ નારાય રસ અશ્વેયોળી શુદ્ધિકા, પીપ્પલાહ લોઢ, ચિત્રક છત મહાભિદુ પૂત કુમારીઆસવ અમથારિષ્ટ ચવિકાસવ, અભયાદિ મોહક અન્નિકુમાર રસ ગુ મકુદાર રસ ત્રિભુવનકીર્તિ રસ તામ્રજરમ આરોગ્ય વર્ધની રસ વગેરે ઔષધિ વારંવાર વાપરવામા આવે કે આરોગ્યવર્ધની અતિ મસિદ્ધ ઔષધિ છે તેની બનાવટ નીચે મુજબ છે —

આરોગ્યવર્ધની —શુદ્ધ પારો ચક્ર લોઢબરમ અગ્રવકરમ તથા તામ્રજરમ એ પાચ વસ્તુ એકેક તેનો લેખી તથા ત્રિકુળા ૧૦ તેલા શુદ્ધ રૂબ ૨૦ તેલા કડુ ૭૦ તેલા ચિત્રકમૂળનું ચૂર્ણ ૨૦ તેલા અને શિલાસ્તિ ૧૫ તેલા લેવા પ્રથમ પોરાગધની મજની કરી તેમા લોહ અગ્રક તથા તામ્રજરમ મેળવી પછી દરક ઔષધિને અલગ અલગ ખાલી ચૂર્ણ કરી ઉપરની બરમની સાથે મેળવી તેમા શિલાસ્તિનો પાણીમા રસ કરીને મેળવેલા ત્યાર પછી લીમડાના પાનના રસમા ત્રણ દિવસ ખરલ કરી ગોળી બનાવી છાંયે સૂકવી લેવી માત્રા—૧ થી ૩ મારસા સુધી દિવસમા ત્રણ વખત દૂધ અથવા પાણી સાથે આપવી આ ઔષધિના સેવનથી ઉદરરોગ, બદનો તાવ ચક્ર, પીડા, કષ્ટ રક્તવિકાર એને પાકુ વગેરે દર થાય છે બદના હડીલા દરદો માટે આ ઔષધિ સારું કામ કર છે

૧ પ્રકાર —શુદ્ધ પારો ચક્ર, લોઢબરમ અગ્રવકરમ તામ્રજરમ એ દરક એકેક તેલો લેવા—

વિગ્રેષ ઉપચાર—ભુઓ વનો મા—આદુ—૧૭, કાસાળુ—૫ ચિત્રક—૫, તાદળજો—૧૪, તુવર-
ફળ—૧, મરી—૧૩, માલકાગણી—૬, લસણ—૧૫, લીંટીપીપર—૧૧, સાટાડી—૧૬, હંગે—૪૪. વાતોદર-
માટે :—સમેરવો—૨૦ પિચ્ચાડી એટલે અપોર્ષ ટળી હોય તો :—ખરસાણી—૪, ખાવળ—૮,
ખહેડાં—૧, રાનમોગરો—૧. ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડતું હોય તો :—કળથી—૫. પેટમાં
વાળ કે લોહું ગયું હોય તો :—અનેનાસ—૪, અંબુ—૧૧, નળ કૂલવા ઉપર :—હ્રગવ—૭, એરડો—
૨૯, કાળીજરી—૩, કુળો—૩, ખરશિંગી—૧, નાગરવેલ—૩, મેદાશિંગ—૧, વગડાઉ સરણુ—૧, હુરા—૪.
પેટમાં કાંઈ પણ આત્મરથી ગાંઠ થઈ હોય તો :—ભોરિંગણી—૭ નળવાયુ માટે :—અરડૂસો
—૨, અરીડા—૪, અળવી—૩, ઉક્ષી—૧, મૂળા—૫, મોરવેલ—૧, સગવો—૯, સાત્વીન—૧, દેદ—૪.
નળવિકાર ઉપર :—અબ્મો—૧, કરિયાતું—૩, કાબુ—૫, યુવેર—૧૨, રાઈ—૧૦, શેલડી—૧૦, સરખીણ
—૫ પેટમાંની ગરમી દૂર થવા માટે :—અજીર—૧, ઉંદરકની—૪, ઉંદરકની ક—૭. પેટમાં વાયુ
મંથ્રય થયો હોય તો :—નગોડ—૧ પેટમાં કાંઈ ઉપદ્રવ થયો હોય તો :—ગમફળ—૧
કેડુસાના સોળ માટે :—અળથી—૭. ભુઓ ગૌં વૈં મા :—ગોમૂત—૩, ૫, ૭ ની ટીપમા ન. ૩.
ભુઓ પ્રાં ઔં મા—ખીરમહોટી પેટગૂળ ઉપર :—ખીરમહોટી—૬

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા ન. ૨૮, ૩૩. ગુટિકાપ્રયોગની
ટીપમા નં. ૧૭ મલપ્રયોગની ટીપમા ન. ૩.

પથ્ય—કળથી, મગ, જવ, ચોખ્ખા, ઊસ, લસણ, પરવળ, કાઠલા, શેકટો (સરગવો), દૂધ
અને પાન અપથ્ય—તળેલા પદાર્થ, ભાજપાલો, તલ, ગરમ, દાઢક અને ખારા એવા ભોજનો
અને દિવસે નિદ્રા.

૯—ઉદાવર્તરોગ

કારણ—ક્રુધા, તૃષ્ણા, નિદ્રા, શ્વાસ, ઊલટી, છીક, બગાસ, ઓડકાર, નેન સંબંધી જળ, શુક્ર-
ધાતુ, મળ, મૂત્ર અને વાયુ, એ તેરના પ્રાપ્ત થયેલા જે વેગ તેનો નિરોધ કરવાથી વાયુની ઊર્ધ્વ-
ગતિ થઈ તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે મધ્યે મળ, મૂત્ર તથા વાયુ, એ ત્રણેના
નિમ્નહો કરી જે ઉદાવર્ત થાય છે તે મોટું ઘેર પ્રાણુસંકટ ઉત્પન્ન કરે છે.

સામાન્ય લક્ષણ—જે રોગમા વાયુના આવર્ત (ચક્રર) ઉપર ચડે છે તેને ઉદાવર્ત કહે છે
આ રોગમા વાયુ મુખ્ય છે. અતિ શોષ, ઝલાનિ, અતિ ક્ષીણતા, ઘળ, વિદ્યુત્કત ઊલટી, એવા
લક્ષણો જે ઉદાવર્તના હોય છે તે અસાધ્ય જાણવા

ઉપચાર—(૧) જવખાંડ અને સાકર એકન કરી આપવા. (૨) યોગણુ પાણી નાખી દૂધ
પીવું (૩) ધમાસાનો સ્વરગ ક્રિવા કાકડીના ગિવા વાટી તેના પાણીમા કેસર મિશ્ર કરી
આપવું (૪) ગોમૂતમા જ્વાસાનું ચૂર્ણ નાખી પાવું (૫) એલચીનું ચૂર્ણ દૂધમા પ્રાશન કરવું.
(૬) આમળાનો સ્વરસ અથવા કાલો ગણુ દિવસ પીવો (૭) મધેડીની લીદનો રસ આપવો
(૮) મુકારેલા મૂળા, આદુ, આટોડી, જૂહત પચમૂળ અને ગરમાળામા ઘી સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું.
(૯) તલની સાડીઓની રાખ અથવા ક્ષાર ૧ માસો, દૂધમા ગોળ ૧ તોલો નાખી આપવો x

શિવાજિત ૩ તોલા, ત્રિકલાચૂર્ણ ૬ તોલા, મ્હરર તોલા, રજળ શુદ્ધ ૪ તોલા તથા ચિત્રકમૂળની છાલ
૪ તોલા લેરી ઉપર મુજબ આ ઔષધિ તૈયાર કરાવવી આન્ના—૩ રતીથી ૧૨ રતી સુધી દિવસમાં ત્રણ
વખત દૂધ અથવા પાણીની ગ્રાથે આપવી એટલે ઉદરરોગ તથા ઉપર જણાવેલા સર્વ દોષોનો નાશ કરે છે.
આરોગ્યવર્ધની સેવન કરના—દૂધ—આત અથવા માત્ર દૂધનું સેવન કરવું કે જેથી ઔષાધ તરત કાયદો કરી શકે
x અધોપાચુનો વેગ રાક્ષાથી ઉદાવર્ત થયેલ હોય તો રનેકપાન, રવેદન, ફવર્તિ (ગુદામા ખતી-વાટ
પ્રવેશ કરાવવી) તથા બરિત (પિચકરી) કિતકારક છે મળના વેગને રાક્ષાથી યંત્રેલ હોય તો જુવાળ, બરિત,
રવેદન, માલિસ, અવગાદન (તેવ અથવા જળમા ભેસવું), ફવર્તિ અને દરતાવર અત્ર લાભદાયક છે મૂત્રનો
વેગ રાક્ષાથી યંત્રેલ હોય તો દૂધ પાણી મેળવી પીવું મુતકૃમ્મ અને પથંગીના ઉપાય કરવા બગાસાનો
વેગ રાક્ષાથી યંત્રેલ હોય તો રવેદન, રવે ન તથા અન્ય વાતનાશક ઉપાય કરવા આયુના વચને રાક્ષાથી

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનો ૦ મા આદુ-૩૧, એલચી-૯, ગ્રીમ-૧, પીપર-૧, લીડીપીપર-૨૭ મૂનકૃન્દ્ર અને મૂનાયગોધથી થયેલ ઉદાવર્ત માટે :—અરજુનમાર્ગ-૯, ભોગિગણી-૧૩ જુઓ ગો વૈં ૦ મા મૂનાયગોધથી થયેલ ઉદાવર્ત માટે :—દૂધ-૨૩

પદ્ધતિ—ગોખા, દૂધ, લઘન, પાચન ઇવાદિ અપદ્ધતિ—વમન અને મમ્મૂના વેગનો ગધ, દિદલ ધાન્યો, કમલદ, જહુ, કાકડી, અગી, વાનના કાદા, તૂગ પદાર્થ અને જડ અત

૧૦-ઉધરસ (કાસરોગ)

મારણ—મોમા અથવા નામ્મા ઘણી ધુમાડી જવાથી, અતિ વ્યાયામથી, ખાટા પદાર્થ ખાવાથી, ઉતાવળે ભોજન કરવાથી અને મગ્મૂનો તથા છી દાના અનગધથી પ્રાણવાય હુટ થઈ ઉદાનવાયુને મગી કાસરોગ ઉપજત છે +

થયેલ હોય તો ખૂબ રોગ, પછી રુદ્ધ જડ છીકના વગેરે કાસથી થયેલ હોય તો તીવ્ર રુદ્ધ અથવા અથવા નામ્મા વચ્ચની બની કરી નાખી એકાકારના વેગન ગેમ્વાથી થયેલ હોય તો રેનેદુમ્મન પદાર્થો પૂરપાન કરવું વમનના વેગને રોકવાથી થયેલ હોય તો વમન તથા ઉપવાન કરના, તેમજ તેવન મળ અને જુવાળ પડેલાંબાકા છે રીમનો વેગ રાખવાથી થયેલ હોય તો દૂધમા ચારગાડ પાંચ મેળની ઉકાળવું, પાણી ખડુ બળી ન્ય ત્યાં દૂધમા આકર મેળવેને પીવું તથા તેતમદન અને અવલાન કરવું જુવાળો વેગ ગેમ્વાથી થયેલ હોય તો તેમા રિનગ્ધ ૧ લકુ રુચિકર મનોવાશિષ્ઠ અલ્પ મોજન કરવું તથાથી થયેલ રોગમા શીતજ ઉપચાર કરવો આસના ગેમ્વાથી થાય તેમા વિશ્રાંતિ કરી તથા દૂધ પીવું તેવન વરન નિદ્રાનો વેગ ગેમ્વાથી થયેલ હોય તો સાકર મેળવે જરમ દૂધ પીવું તથા નિદ્રા રેવી

(૧) ગુદામાં રાખવા માટે કુળવર્તિ—લિંગ મલ અને નિધાનજુ મેળવી બની બનાવવી તે ધીમા બીજવી ગદામા પ્રવેશ કરાવવી (૨) મદનકૃત્તાવર્તિ—મીઠા લીડીપીપર, કેલ (ઉપદેહ) થોડાવજ અને સફેદ સરસન લઈ ખારીમ વાડી ટાળ તથા દૂધ મેળવી બની બનાવવી ઉપરની બની મમાણે તે ઉપરોગમા લેવી (૩) ત્રિકટુકાદિવર્તિ—ચૂક મરી લીડીપીપર ગિપાવાણુ મરસન જુવાળ અપેદ અને મીઠળનુ ચૂકું કરી મધ અથવા ધીમા રોકવું પછી અગ્રકા ગદલી નવી બની બનાવી ઉપર મમાણે ઉપરોગમા લેવી આ મધજુમા કદા ઉપરત નારાયણજૂ ગુણક હમ્બાભેરી રમ નિદ્રાદિ વધી વેદનાથ વધી રિશરાય ધૃત વગેરે સાગ્રીય બીજાંમિ થજુ ઉપરોગમા લેવાય છે

+ વાત પિત મ્દ ક્ષત અને કાષના ભેદથી ઉધરસના પાંચ પ્રકાર કહેવ છે તેના ઉપર વખતસર ઉપચાર કરવામા ન આવે તો તેમાથી કાસરોગ થાય છે એ ઉધરસને અનકમે એમ્એકથી વિશેષ બળવાન છે (૧) વાતમસથી જડજુ છાતી માણુ પેદ અને પાસળામા શ્વ કૂટે છે મોડું મીપુ અથવા શુક થાય છે બળ સ્વર અને ધાદુડ તેજ કમી થાય છે ઉધરસનો કાસો વારવાર આવે છે અવાજ ખરે છે અને રૂખી (ખાલી) ઉધરસ થાય છે (૨) પિતકાસથી છતીમા બળતરા થાય તાથ આવે મોડું શુક અને કડન લાગે છે તરસ વારવાર અને ઘણી લાગે છે થોડી અને તીખાસવાળી જવગીએ થાય છે અને શરીરમા અગ્નિની માફક હાલ થાય છે (૩) કફકાસથી મોડું અવરના ભાગમા નિ પાડેન રહે છે, હાસી અને સુસ્તી રહે છે માથામા અચત વદના થાય છે બહુ શરીર કર્ચી બરાય છે અનજ દેખી ઉપજા આવે છે અ જા જા (ભાર) લાગે છે ચળ આવે છે અને વારવાર બકાર આવતા કફના ગળકા ઘટ હોય છે અને મ્દમસા રહે છે (૪) ક્ષતકાસ થાસ વધી આવે એવા કા ાં વારવાર મ્વાથી અને લૂણ ખાવાથી વાડુ હુંદશમા જર્જને ક્ષત (ચાડ) કરી ઉધરસ ઉત્પત કરે છે એનાથી પ્રથમ લોડ કાનેા પછી લોહી ચૂકે કઠ થયો કુદે થય સાલે સાધેસાધે પીડા થાય તાથ થાસ તરસ હોય સ્વર મોખરો થાય અને નયતરની માફક બો વા કરે એ લાજુ ક્ષતકાસના છે (૫) ક્ષયકાસ કુષ્ઠ અને વિષમાગન કરવાથી બહુ મેયુન કરવાથી મળમૂદ ગેમ્વાથી થયો રોક કરના થી ધણુ સુવાથી માણસને મદ્યગ્નિ થઈ વાત પિત અને કફ એ ત્રોના કોપથી કાસરોગી ખાસી રોડા થાય છે એનાથી શરીર મીલ થઈ લાવ હાલ અને મોઢ થાય છે ચર દેડ ટકતો નથી એ નાગી સૂકા ખાસે છે ફળણ થયો ન્ય શરીરનુ માસ અને લોહી સુક થયે અને ધર ચૂકે ત્યાર બાદાધ્ય જાણુએ આ પાંચ ઉધરસને લોકો ખ લી ઉધરસ ગણકા હરે તેથી ઉધરસ અને લોહીવાળી ઉધરસ એમ ત્રણ પ્રકારની માને છે તે ઉપર --(૧) ખસખસના છકડા રા ના ભાર સાકર તોલો ૧ અને ખસ ખસ તોલો ૧ા લઈ પાણી શેર ૧ા મા ઉખળી સવારસાજ પાતા રહેવાથી ખાલી (સૂકી) ઉધરસ મલ છે આ ખાસીવાળો ગાયત્રી થી માખા બખામનુ તેવ એકુ એકુ ચીમ્બુ ખડાકાવડુ ખડામનુ તેલ છાતી

ઉપચાર :—(૧) આકાંક્ષાનાં સ્વપ્નમાં સ્વાઈડાં લઈ, તેના સમલાગે ગિરપુર (મરીની ભૂટી) નાખી ખરલ કરી ચારચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને રોજ એકેક ગોળી આપવી; એટલે કાસ, શ્વાસ (દમ) દૂર થાય છે. (૨) અરડૂસીને રસ મધમાં આપવો. (૩) લવંગાદિ વટિકા આપવી. (૪) મરીયાદિ ગોળી આપવી. (૫) સુંઠ, બાલહરડે અને નાગરમોથને ફૂટી તેમાં બમણા ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને એકેક ગોળી મોઢામાં રાખવી; એટલે કાસ તથા શ્વાસ દૂર થાય છે. (૬) બહેડાંની છાલ મોઢામાં રાખી તેનું પાણી ગળી જનું. (૭) હરડે અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) બકરીના મૂત્રમાં બહેડાંના દળની ગોળીઓ કરવી અને મધમાં ગોળી આપવી; એટલે કાસ તથા શ્વાસ જાય છે. (૯) આદાનો રસ મધમાં નાખી આપવો; તેથી કરી કાસ, શ્વાસ વગેરે દૂર થાય છે. (૧૦) ભોરીગણીનાં મૂળનો કાઢો કરી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો. (૧૧) ડોરલી (બીલી ભોરીગણી) નો કાઢો, લીંડીપીપર અને ખડીસાકર નાખી આપવો. (૧૨) શરપખાના મૂળનું ધૂતપાન કરાવવું. (૧૩) ભોરડીનાં પાંદડાં વાટી, સિંધવ અને ઘી નાખી

ઉપર ઓળવું. (૧૪) બેડીમધને શીરો ૨ તોલા, બાવળનો સફેદ જુંદર ૨ તોલા, કઠાયો (કતોરો) જુંદર ૨ તોલા, થડનો નિશારતો ૧ તોલા, કાળાં મરી ૦૧ તોલા, કેસર ૦૧ તોલા અને સાકર ૨ તોલા, એ સર્વને ઝીણું ખાંડી લગડે થાળી પાણી સાથે પૂંદી ગોળીઓ વાળવી. એમાંથી સવારથી સાંજ સુધીમાં ૫ થી ૧૫ સુધી ગોળીઓ મોઢામાં રખાવી ચૂસવા દેવી, કે જેથી એનો રસ ગળામાં ઊતરે અને સૂષ્ક ઉધરસ મટે. (૩) લોહીના ગળકાવાળા ઉધરસ પર મોઢાં ચૂંદાં પાકાં શેર ૧ લઈ તેના રસમાં સાકર શેર ૦૧ નાખી ઉકાળવું; અને થાસણી જેવું થયે ઉતારી કાચના વાસણમાં ભરી ભેવું. તેમાંથી દરરોજ ૨ તોલાને આશરે સવાર-સાંજ ચલાવવું. ચૂંદાં ન મળે તો ચૂંદીનાં પાંદડાંને રસ અને સાકર મેળવી હમેશાં પાકું. એ ખાસીવાળાને તાવ ન હોય તો એનું દૂધ અથવા મહેડીનું દૂધ પાકું. જાયનું દૂધ, માખણ કાઢવા વગરની છારા (ધોળવું), જવની કાંઠ તથા જવનું પાણી પીવા આપવું. આ રોગીને લખવા-વાંચવા કે મહેનતવું કામ કરવા દેવું નહિ. (૪) ખાંડી વગર હાંફણું હોય તો ખુંદનો અગર દૂધનો કાવો એકલી સાકર નાખી પાવો. હાંફણુવાળાના પગ ધણુ, ગરમ પાણીથી ઝારવા અથવા ન દૂધાચ તેવા ગરમ પાણીમાં ઘોળી રાખવા. (૫) ઉળદર, જેથી, થીમાં તળેલ હીમજ, સાંજખાર અને સંચળને લાલ સાટોડીના મૂળના રસની ભાવના આપી તેની ાથી ૦૧ તોલાની ફાકી આપવાથી શુભ અને તાવ સંહિત ઉધરસ જાય છે. (૬) આકાંક્ષાનાં સ્વપ્નમાં શેર બેને માટીના વાસણમાં નાખી મેઢે કપડામાંથી કરી એક પહોર સુધી કીધી બાંધે બાળી રાખ કરવી. તેમાંથી પાન સાથે ૧ વાલ પ્રમાણે દિવસ ૭ આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે છે. (૭) આકાંક્ષાનાં દૂધમાં સિંધાલજૂના વગડાઉ બોર જેવડા કકડા કરીને નાખવા અને તેને એક દિવસ-રાત પલાળી રાખી ફરીથી તેટલું જ દૂધ નાખી કપડામાંથી કરી ભરમ કરવી. એ પછુ પાન સાથે વાલ એક ઉધરસ અથવા દમવાળાને આપવી. (૮) સતી ફટકડી ત્રણધારા ધુવરમાં નાખી ભટ્ટી કરી રાખ કરવી અને તે પાન સાથે એક રતી આપવાથી ખાંસી અને દમ મટે (૯) આકાંક્ષાનાં બીજ, અજમે, બોરીગણી અને સુંઠ સમાનભાગે લઈ હોંડલામાં નાખી કપડામાંથી કરી બાળી ભરમ કરી તૈયાર થયે તોલો ૦૧ ફાવવું (૧૦) જવખાર, લીંડીપીપર અને મરી સમાન-ભાગે લઈ જૂના ગોળમાં બોર જેવડી ગોળી વાળી આપવી. (૧૧) આકાંક્ષાનાં સ્વપ્નમાં શેર ૧, મીઠું શેર ૦૧, લવંગ તોલા ૨ અને મરી તોલા ૪ લઈ જૂન મસળી ખાટીના ડીકરામાં રોકવાં. તેનો લાલ રંગ થાય કે ઉતારી લેવું, એની ફાકી કરી તોલા ૦૧ પ્રમાણે આપવી. (૧૨) લવંગ, કાળાં મરી, લીંડીપીપર, બલકળ અને સુંઠ લઈ ખાંડી તેમાંથી નિલ જળ સાથે ૦૧ તોલા ફાકવું તથા લીમડાનાં પાંદડાં તોલો ૦૧ ખાવાં. (૧૩) પાકું અને કાઠું હાડમ તોલા ૨, બહેડાં તોલા ૨, કાળાં મરી તોલા ૧, સિંધવ તોલા ૦૧ વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી તે મોઢામાં રાખી રસ ઉતારવાથી ઉધરસ મટે. (૧૪) શુદ્ધ પારો તોલા ૧ અને આમલસારે ગંધક તોલા ૧ એ જનને કાળળી કરી શુદ્ધ વળનાગ તોલા ૧, મરી તોલા ૧, સુંઠ તોલા ૫, લીંડી-પીપર તોલા ૨, કુલાવેવ ટંકજુખાર તોલા ૨ લઈ વાટી નાગરવેલના પાનના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરી મુખમાં રાખવી; એથી જૂન ઉપડે અને ઉધરસ જાય. (મરી અને વળનાગ તથા પારો અને ગંધક એ બન્ને યોગે જુની વાટી સર્વ એકત્ર કરવું.) (૧૫) બિલ્વોત્તી ગોળી :—તજ, સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી, પીપરીમૂળ, લવંગ, હરડે મોડી, વાવડિંગ, ચિત્રાછાલ, લિંગ, બીડલવણુ, સિંધવ, સંચળ, અરુ, રાહલુક, બોડી અંગ્રોદ, કેકમ, ગરમાળો, દાદિમસાર, પુષ્કરમૂળ, વારંગ, કાકડાશિંગ, અજમે, ટંકજુખાર, ચવક, જવખાર અને મીઠું સમાન લઈ લીંડુના શેર ૧ રસમાં અને બિલ્વેસ નંગ ૧ ના રસમાં ખરલ કરી ચણીબોર પ્રમાણે ગોળી વાળી આપવી. એનાથી કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, દમ વગેરે રોગો જાય અને જૂન લાગે.

તપી પર શેડી આપવાં. (૧૪) કાળા ધતૂરાનાં પંચાંગ ચલમમાં નાખી પીવાં. (૧૫) ધમાસાનાં મૂળ ચલમમાં નાખી પીવાં. (૧૬) ભોરીઝણી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૭) બહેડાં બે લાગ અને લીંડીપીપર એક લાગવું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૮) લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, સૂંઠ અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.*

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વન૦ માં:—અઘેડો-૨૨, અજમો-૬, અતિવિષ-૪, અરબુનસાજ-૬, અરડૂસી-૧, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૨, ૨૪; આકડો-૨, ૨૫; આદુ-૯, ૧૬, ૧૯, ૩૨; ઇંગોરિયા-૯, ઇંદ્રવરણ-૨, ૧૫; ઉટકટારી-૬, જીભી (ભોરીઝણી)-૧, એલચી-૬, કામદળ-૨, કુવાર-૩, ૪; ખરસાણી-૨, ખાખરા-૧૮, ખેર-૧૦, ગરમાળો-૭, ગળો-૮, ૨૪; ગંગેટી-૩, ચણી-૧૯, જવ-૭, જેડીમધ-૧૦, ૧૩; તરટી-૧, સુવેર ચોધારો-૧૧, ૧૩; દાંતી-૨, ધમાસો-૧, ધતૂરો-૨, પારસપીપળો-૪, પીપળો-૨૬, પુષ્કરમૂળ-૧, ફૂદીનો-૬, પાફળી (હિંગોત્રી)-૪, બહેડાં-૨, ૪, ૫, ૮; લિલામો-૮, ભેંવઆમળી-૫, ભોરીઝણી-૧, ૯; મરી-૪, ૮; મરેડી-૧, મયાદેલ-૩; મીંઢળ-૯, મોચ-૧૩, મોહડી ઘોટ-૧, રાસના-૬, લવંગ-૪, ૭, ૮, ૧૦; લીંડીપીપર-૧, ૭, ૧૭, ૨૩, ૨૮, ૩૪, ૩૫, વગડાઉ અજમો ૧, વજ (ઘોડાવજ)-૧૦, ચરપુંખા-૫, શિળી-૬-૧, શણ-૧, સમુદ્રકળ-૮, સમેરવો-૧૪, ૧૫, ૧૬; સાયોડી-૧૯, સાજડ-૬, હરે-૨૩, હળદર-૧, ૯, ૧૫; હેળુ-૪, ઉધરસમાં લોહી પડે તે માટે:—હરે ૩૮. કફવિકાર માટે:—અગથિયો-૫, અઘેડો-૧૦, અજમો-૬, અરડૂસી-૩, ગરણી-૭. ક્ષતકાસ માટે:—આમલી-૬, એખરા-૨, દ્રાક્ષ-૯, પીપળો-૯. કફ જોડો થઈ છાતી ઘેરાય તે માટે:—અરડૂસી-૧૧, અરીડાં-૩, અળશી-૭. કફ પાતળો કરવા માટે:—ચિત્રા-૨, ચિકેકાઈ-૨. ઉબ્બતાથી કફ સુકાયો હોય તો:—જેડીમધ-૧૦. ઉબ્બતાથી આવનાર ઉધરસ માટે:—વરિયાળી-૩. શરદીના ઉધરસ માટે:—નાગરવેલ-૬. કફવાત માટે:—મીંઢળ-૪. લાણીની ટીપ નં. ૧, ૨; ધતૂરાની ટીપ નં. ૧. ભુઓ ગાંઠ વ૦ માં:—કફરોગ માટે:—ગોખૂત-૧. ભુઓ પ્રાંઠ ઓંઠ ઉધરસ માટે:—ખીર-બહોટી-૩, મૂતવર્ગ-૧. ભુઓ અનુભૂત ઓપધ:—ઓપધિક્ષિયાના ચૂર્ણ પ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૦ પથ્થ-ગોખા, ઘઉં, સામો, જવ, અડદ, મગ, કળયી, ઘી, દૂધ, સાકવત (ટાંકા), વેંગળ, મૂળા, લસણ, ધિલોડાં અને ગરમ પાણી. અપથ્થ-દાહકારક પદાર્થ, કંદ, દૂધી, ઘણું ખાણું, જડ, શીતળ, ખાટાં અને દુધ અનપાન.

૧૧-ઊનવા (મૂતકૃચ્છ્ર)

કારણ—વ્યાયામ, તીક્ષ્ણોપધ, રક્ષ પદાર્થ, દરોજ અલપાન, નિરંતર ઘોડા ઉપર બેસી પ્રવાસ કરવો, જળ નજીક સંચાર કરનારાં પક્ષાદિકાનું માંસ અને મત્સ્ય, જમ્યા ઉપર જમવું અને કાયા પદાર્થ ઇત્યાદિનાં સેવનથી મૂતકૃચ્છ્ર રોગ થાય છે. આ રોગ આઠ પ્રકારનો છે.*

● ઉધરસ ઉપર ચૂર્યાદિ ક્ષાય, બહુત પંચમૂલક્રાય, ચિંતામણિ ચૂર્ણ, કંઠકાર્યાદિ ક્ષાય, કપૂરાદિ ચૂર્ણ, ખદિરદિ રુટિકા, સિતાપલાદિ ચૂર્ણ, કાચકાર રસ, કફકાર રસ, આદ્રક પાક, આદ્રક અવલેહ, અમિરસ, કફેતુ રસ, ચંદ્રામૃત લેહ, તામ્રપર્ણી, તામ્રરસાયન, સમરાઈર.ચૂર્ણ, વાસાવલેહ, તાલીસાદિ ચૂર્ણ, અશ્વકમરમ, શુંગરાશ, દસમૂલાય વત વગેરે અપાય છે તથા અર્દન કરવા માટે ચંદનનાથ તેલ અપાય છે.

કપૂરાદિ વટી—કપૂર, લવિંગ તથા દાડમનાં ફળની છાલ એકેક તોલો લેવી. રફેદ મરી, લીંડીપીપર, બહેડાં તથા પાનની જડ બન્ને તોલા લેવી તથા સર્વ વસ્તુની બરાબર (૧૧ તોલા) કાચો લેવા. સર્વને બારીક ખાંડી ૨-૩ કલાક બાવળની છાલના કવાથમાં ખસ કરી નાની ગોળાઓ બાળવી. દિવસમાં ૧૦-૧૫ ગોળાઓ એકેક/કરીને મોઢામાં રાખી રસ ચૂસવો. આ ગોળાથી વાતિક ઉધરસ કે જેમાં વારંવાર સૂષી ઉધરસ આવ્યા કરે છે, રાતે સાંતિથી નિદ્રા પશ્ય આવવી નથી; એ ઉધરસને બહુ જ જલદી દૂર કરી આવે છે. (ગોળાઓ બનાવવા માટે કવાથનું પાણી બહુ જ ચોળું નાખવું. ચોડું વધારે થયે તો જલદી ગોળા બનશે નહિ અને કપૂર ભેડી જશે.)

* (૧) સાયળ અને પેડુંની સંધિમાં તથા પેડું અને હૃદયમાં થતી ખીડા વાય અને ચોડે ચોડે વારંવાર મૂત પ્રવેરે તે વાયુનો. (૨) પીણું, લાલ અને ઘણું ચરમ મૂત થયું ક્યે ખોરો પાડીને ભેતડે તે પિત્તનો.

સંપ્રાપ્તિ—સ્વકારણેએ કુપિત થયેલા વાતાદિ અથવા સર્વ દોષ બસ્તિમાં કોષ પામી ન્યારે મૂત્રનો માર્ગ પીડિત કરે છે, ત્યારે માથુસને ઘણા કષ્ટથી મૂત્ર કરવાનું બને છે.

ઉપચાર—(૧) ગોખરુ, ગરમાળો, દર્લ, કાચ, ધમાસો, આમળાં અને પાપાણુભેદનો કાઢો મધ નાખીને પાવો; એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર અને કઠણ પથરીનો પણ નાશ થશે. (૨) એલચીદાણા, પાપાણુભેદ, શિલાજિત, ગોખરુ, કાકડીનાં બિયાં, સિંધવ અને કેસરનું ચૂર્ણ મોખાના ધોવરામથ સાથે પાવું; એટલે જો મૂત્રકૃચ્છ્ર આસનમૃત્યુ (મરવાની અણી પર) હશે તોપણ તે બચશે. (૩) દ્રાક્ષ અને ખડીસાકર એકત્ર કૂટી તે દહીંના મંડ (દહીંની તર) સાથે પાવી. (૪) દૂધ ઉષ્ણ કરી ગોળ નાખી પાવું એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર, શર્કરા અને વાતરોગને દૂર કરશે. (૫) નાળિયેરનું પાણી ગોળધાણામાં મેળવી પાવું. તે દાઢ સાથેના મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો નાશ કરશે. (૬) શતાવરીનો કાઢો મધ નાખી પાવો, તે ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. (૭) પાંચ માસા જવખાર સાકરમાં આપવો. (૮) ગોખરુના કાઢમાં જવખાર નાખી પાવો. (૯) આમળાંનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખી આપવો. તે રક્ત, દાઢ તથા શળથી યુક્ત એવા મૂત્રકૃચ્છ્રનો પણ નાશ કરશે. (૧૦) આમળાંના રસમાં એલચીદાણા ખાવો. (૧૧) લાંબડીનાં બિયાં હાથ સાથે આપવો. (૧૨) ખજૂર, આમળાં, લીંડીપીપર, શિલાજિત, એલચીદાણા, જેઠીમધ, પાપાણુભેદ, ચંદન, ચીલડાનાં બિયાં અને પાણુનું ચૂર્ણ, સાકર તથા જેઠીમધના કાઢો સાથે પાવું; તે અંગ, લિંગ, શુદ્ધ, વંદાણુ, શુક્ર, એ ઠેકાણુનો દાઢ, શર્કરા, પથરી અને શળનો નાશક, બલ્ય તથા વૃધ્ય છે. (૧૩) ત્રિકૂળાં, વાયવરણાં, કંઠાલ (ચણકબોખા) અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૧૪) શિલાજિત, પાપાણુભેદ, લીંડીપીપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણીમાં પાવું. (૧૫) ભોરીંગણીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૬) મૂળિયાં સુદાં ગોખરુના છોડનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો; તેથી કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્ણવાત દૂર થાય છે. (૧૭) ઉંદરની લીંડીઓ વાટી તેનો બસ્તિ ઉપર કિંચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો. (૧૮) ગાયના દૂધમાં કઝાલાલ વાટી પાવી, તે બચંદર મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરશે. (૧૯)

(૩) પેટુ અને લિંગ એ બંને ભારે થાય અને ત્યાં સોભે હોય, મૂત્રમાં ફીણ આવે અને મૂત્ર કષ્ટથી જીતે તે કહેવો. (૪) ત્રણેનાં મિશ્ર કિલ્લો દેખાય તે સન્નિપાતનો. (૫) મૂત્રને લઈ ચાલનારી નસીમાં કોઈ પણ પ્રકારે ચોટ લાગવાથી મૂત્રકૃચ્છ્રના જેવાં સર્વ લક્ષણો દેખાય છે તે ચોટ લાગવાનો. (૬) કાઠો રોક્ષવાથી વાધુ કુપિત થઈને પેટુ અને પેટમાં આફરો કરે છે અને ત્યાં પીડા કરે છે તે મલાવરોધનો. (૭) પેટુમાં શળ ચાલી વીંચું સંહિત મહાકષ્ટથી મૂત્ર જીતે તે વીંચું રોક્ષવાનો. (કારણ વીંચુંના રોક્ષવાથી મૂત્રનો માર્ગ રોકાઈ નય છે.) (૮) પથરી અને શર્કરા એ બંને અંદમાં રહે છે તેનાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય છે, એ પથરી પિત્ત કરીને પોચી, વાકુથી સૂકી, કષ્ટી સહિત, પથરીનું રૂપ થઈ નીકળી મૂત્રને રોકે છે, ન્યારે જીનવાથી હૃદયમાં પીડા થાય, શરીર કંપે, કૂખમાં શળ ચાલે, મંદાંજિ અને મૂર્છા થાય ત્યારે તે માણસ મરી નય. ઉપચાર—(૧) જીંજીરનું દૂધ સાકર સાથે આપવાથી જીનવા મટે. (૨) છોડારની કોઠમાંની ધમણની કૂંક પાસેની રાખ પાણીમાં પડાળી પેટુ હપર જડા યર કરવો. (૩) આમળાંનો રસ સાકર નાખીને પાવો. (૪) એલચી, પાપાણુભેદ, કપર, શિલાજિત અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ દૂધ-પાણીની સાથે પાવું. એનાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે. બંધ થયે, (૫) હરડાં, બહેડાં, આમળાં, કમળકાકડી અને સિંધવ સમગ્રજો લઈ ચૂર્ણ કરી બના પાણીમાં આપવું. (૬) ઈસજંબ, ધી અને ખાંડ મેળવી ખાવાથી શિયાળાની મોસમમાં જંબમાં પેસાળ થવાનું દરદ મટે અને ગરમીના દિવસમાં થવું હોય તો એક પેસાળાર ખાણું ખાંડી તેમાં ખાંડ ૪ પેસાળાર મેળવી ફાંકે તો આરામ થાય. (૭) એલચી, અરૂંડી, પાપાણુભેદ, ધોળા એરંડાની જડ, શિલાજિત, શુદ્ધ આમલસારા, ગંધક અને જવખાર એકેક પેસાળાર લઈ ઝીલું ખાંડી દરરોજ સવારે એક પેસાળાર ખાય તો વાધુથી થયેલ મૂત્રકૃચ્છ્ર નય. (૮) હરડે મોટી, પાપાણુભેદ, કાકડીનાં બીજ, એ એકેક માસામાર લાવી પાણી રોર ૬ માં દેશળી રોર એક રહેથી લગડે ગળી તેમાં ૧ પેસાળાર મધ અને શિલાજિત ૧ માસો મેળવી ત્રણ દિવસ સુધી રોજ સવારે પીવાથી પિત્તનો મૂત્રકૃચ્છ્ર નય. થઈ તથા બીજ દરેક ભારે બીજ ખાવી નહિ. (૯) એલચી, અરૂંડી, પાપાણુભેદ, ધોળા એરંડાની જડ, ચિનીકબોલા અને ઓખર, એ સર્વે ત્રણ-ત્રણ માસા લઈ, પાણી રોર ૪ માં દેશળી રોર એક રહે ત્યારે લખડે ગળી તેમાં સાકર અને શિલાજિત નાખી ચાર દિવસ સુધી રોજ સવારે પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર નય.

કાંટેસાવરી(શીમળા)ની છાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું.*

વિશેષ ઉપચાર:—લુઓ વનો ૦ માં—અળસી-૪, આમળાં-૧૭, દંદન-૧૯, ઉતકટારી-૨, ઉંખરો-૧૨, એલચી-૮, કપૂરકાચલી-૧, કંકોડી-૨, કાકડી-૮, ૧૦, કાંસ-૧, કાંટાગોખર-૬, કાંસણી (પેટારી)-૩, કેળ-૧૨, ખીજડો-૫, ખેર-૯, ગળા-૧૦, ગોખરુ બોડા-૩, ૧૧, ચણક-બોખા-૭, ચણકી-૧૧, ચીકુ-૧, જેડીમધ-૧૮, કુંગળી-૧૮, તરબૂચ-૩, તાડ-૬, દ્રાક્ષ-૧૫, ૧૮; ધમાસો-૬, નાઉળ-૧, નાળિયેરી-૧૭, પાપાણુમેદ-૧, પાટલા-૩, બિટ્ટી-૧, ભોરડી-૪, ભોંયકાળું-૧૪, ભોરીંગણી-૧૩, રોઢીકીયાં-૧, લાંબકી-૩, લણીની લાજ-૧, વાયવરણા-૬, વાળા-૫, શીમળા-૨, શેરડી-૪, ૧૧; શેવાળ-૩, સમેરવો-૧૮, સાગ-૫, ૯; સાતવીન-૨, મુખડ-૩, હિંગ-૧૮. કંદુ મૂતકૃન્દ્ર મારે:—એલચી ૧૩, પથરીધી થયેલ મૂતકૃન્દ્ર મારે:—પાપાણુમેદ-૫. ત્રિદોષ જ મૂતકૃન્દ્ર મારે:—શતાવરી-૧૫, દાહ્યુકા મૂતકૃન્દ્ર મારે:—તલ-૧, સનતુલસી-૩, ૫, લુઓ ગોવે-૬૫-૧૦. લુઓ અનુભૂત ઓષધિ:—ઓષધિક્રિયાના કવાચપ્રયોગની ટીપણીમાં નં. ૫.

પથ્ય—સ્નાન, શીતળ, ઉષ્ણ, જૂનો રાતો લાત, છાસ, દૂધ, દહીં, મગની દાળ, સાકર, જૂનું કોળું, પડોળાં, આદુ, કાકડી, ખજૂર, નાળિયેર, તાંદળને, શીતળ એવાં અન્ન અને પાન. અપથ્ય—મધ, શ્રમ, મૈથુન, હાથી-ઘોડા ઉપર બેસવું, વિષમાસન, વિરહાસન, તાંબૂલ, મત્સ્ય, મીઠું, તેલપકવ, પેંડ (તેલપોળા), હિંગ, તલ, સરસવ, મૂત્રવેગ, અડદ, વાંસના કાંદા; અતિ તીવ્રથ્ય, વિદાહી, રક્ષ અને ખાટા પદાર્થ.

૧૨-ઊલડી (વમન, છર્દિ).

કારણ—અતિ અજીર્ણ, અતિ ખારા તથા અતિ અપ્રિય પદાર્થોનું લક્ષણ, અતિ ઉતાવળે ભોજન કરવું, અતિ પાતળા પદાર્થ ખાવા, અકાળે ભોજન કરવું, શ્રમ, લય, ઉદ્વેગ અને અતિ ચીતરી ચઢે એવા પદાર્થોનું દર્દન ક્રિયા લક્ષણ અને તેવા પદાર્થોની દુર્ગંધી લેવી. એ કારણોથી ઊલડી ઉત્પન્ન થાય છે.

● જનવા ઉપર એકાદિ કવાચ, ધાત્યાદિ કવાચ, મૂતકૃન્દ્રાંતક રસ, તારકેથર રસ, વજ્રાણાં લોહ, છિન્ન-મધુપત, વિદારીધત, ગોમુર કવાચ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. મદન કરવા માટે ઉશીરાશ તેલ તથા કુશાદિ તેલ અપાય છે. મુત્રદ્રિયમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે કપૂરવતિ ઉપયોગમાં લેવાય છે. અંતઃપ્રસાર સિતો-પક્ષાદિ ચૂર્ણની સાથે અથવા આમળાં, હળદર અને સાકરના ચૂર્ણની સાથે લેવી અતિ લાભદાયક છે.

* અજીર્ણ અને પિત્તપ્રકોપથી વારંવાર ઊલડી થાય છે. એ સિવાય સારણુગાંઠ, આંતરડાને સોળે, હોઝડીનું ફાત, ચક્રતેના રોગ, કોલેરા, પથરી તથા જેરી જેવાં પેટમાં જવાથી પણ ઊલડી થાય છે.

+ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને અણુગમની વસ્તુઓના જોવાથી, જેમ ઊલડીના પાંચ પ્રકાર છે. તેમાં (૧) વાયુની હોય તો:—છાતી અને પચવાડામાં પીડા, મુખરોષ હોય, મસ્તક અને નાભિ દુખે, શ્વાસ અને સ્વરભેદ હોય, એકવાનો અવાજ ધણી (હચો) હોય, ઊલડીમાં ફીણ હોય, રંગ બગડેલો હોય અને ધણી વેગથી ઊલડી થાય. (૨) પિત્તથી હોય તો:—મૂર્છા, તૃષ્ણ અને મુખરોષ થાય, મસ્તક ગરમ રહે, તાળવામાં અને આંખોમાં ગરમી રહે, આંખે અંધારાં તથા ફેર આવે અને ગરમ, લીલું અને લાલ રંગનું એકે. (૩) કફથી હોય તો:—તંદ્રા તથા મુખ ગળચક્ર થાય, કફ એકે, બેધ આવે, ભોજનમાં અરુચિ રહે, રસીર ભારે રહે; ચીકણી, ગળા, નઝી, શીતળ અને કફુક્રાંત ઊલડી કરે, રોમાંચ રહે. (૪) સન્નિપાતની ઊલડીમાં થળ, અપચો, અરુચિ, દાહ, તરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ એ સર્વ હોંશાં વધારે રહે છે અને પાદી, ખારી, લીકી, નઝી, ગરમ અને લાલ ઊલડી કરે છે. (૫) ચીતરી ચડવાથી ઉલ્લેહ થઈ એકવા મંડી નય છે.

નિર્જળ મનુષ્યને વારંવાર ઊલડી થતી હોય તથા સાથે જ ઉષ્ન, શ્વાસ, તાપ, તેડણ, તરસ, બેહોશી, હૃદયોગ અને આંખો ઉપર વારંવાર અંધારાં આવવાં, એ ઉષ્ન થતા હોય અને ઊલડીની સાથે લોહી અને પેશુ નીકળતું હોય અને વમનનો રંગ મોરપીંછાના ચાંદલા સમાન હોય એવી ઊલડી અસાધ્ય સમજવી.

ઉપચાર—ત્રિકૂળા, વાવડિંગ અને ચુંક સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધ સાથે આપવું અથવા લીંબુનાં પાંદડાં ઉગળી પાવાં અથવા ખીજડાની છાલ અને પીપળાના કવાચ કરી પાવે. ને નાભિ પાસેની ચામડી નગારાની માફક ધરધરતી હોય તો નાભિમાં વણુ બરાવાથી ઊલડી થયેલ અણી, લોખાન તોલો ૦.૫ બરીશ માણીમાં વાધી તે પાણી ગ્રામીને ચાવે.

ઉપચાર—(૧) આમળાંતું ચૂર્ણ ચંદન અને મધમાં આપવું. (૨) બાળહરડે, મધ, ધાણી અને આમળાં એ એકકે તોલો લઈ તેમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી હાથ વડે ચોળા તે ગાળા પાવું. (૩) સિંધવ લીમાં નાખી આપવો. (૪) મધપૂડાનું મીણ મધમાં પાવું. (૫) કોકિલીનાં મૂળ અને હિંગ એકત્ર કરી આપવાં. (૬) હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) વાવડિંગ, ત્રિફળા અને સૂંઠ એ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) પીપ્પલાના ઝાડ ઉપરનાં છોડાં અંગારામાં બાળી પાણીમાં જમકારી તે પાણી ગાળા પાવું; એટલે વાંતિ અને જીવકીનો નાશ થાય છે. (૯) ખીલીની ઝાલ અથવા ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે ત્રિદોષજનિત વાંતિ (જિલટી) દૂર થાય છે (૧૦) પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૧૧) સુકાયેલા લીમડાની રાખોડી મધમાં આપવી. (૧૨) મધુર શેકી તેનો લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમના દાણાનું પાણી કરી તેમાં લોટ કાલવી ભક્ષણ કરવો; એટલે ત્રિદોષજન્ય વાંતિ (જિલટી) દુરત જ દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુજો વનોમાં—અરડૂસી-૨૪, આદુ-૩૮, આમળાં-૮, ૧૦; ઉપર-સાલ-૫, એલગી-૧૪, કકુ-૩, કણ્ઠ-૧૧, કેળ-૨૪, કોલિજન-૬, દાસપિત્તપાપડો-૪, ચંબેલી-૫, નયકળ-૫, જાંબુ-૧૨, જીરું-૧૨, જેઠીમધ-૫, ધમાસો-૭, ધોળા પીણડી-૪, નાળિયેરી-૯; પટોલ (કકુ)-૬, પચકાષ-૧, પિત્તપાપડો-૫, પીપ્પલા-૩, ગિજેરું-૮, ખીલી-૧૬, ભોરડી-૧૧, મકાઈ-૧, મગ-૨, મીઠું લીંધુ (મોસખી)-૧, મીંઢળ-૯, મોથ-૯, રતાંળી-૧, લીંડીપીપર-૭, ૨૧; કડવો લીમડો-૩૪, શખાવળા-૨, સોપારી-૧, હરડે-૧૪, ૩૮. રક્તજનિત એટલે લોહીની જિલટી ઉપર:—અખો-૧૬, જેઠીમધ-૨૧. પિત્ત થઈ જિલટી થતી હોય તે ઉપર:—તજ-૨. ત્રિદોષ-જનિત જિલટી ઉપર: ગળો-૧૯, દુલસી-૨૧, દાડમ-૧૬, ખીલી-૨૨, મસૂર-૧.

ભુજો પ્રાં. ઓમાં ભોરનાં પીળાં-૧.

પથ્ય—ચોખા, મગ, વટાણા, ઘઉં, જવ, આમળાં, સાકર, કોકુ, દાડમ, નાળિયેર, લીંધુ.

અપથ્ય —ઉષ્ણ પદાર્થ, નર્ધ (દૂધી), મીઠાં ગોલાં, દાણું, વ્યાધામ, કુષ્ઠ અનપાન.

૧૩-જિલટીની આવશ્યકતા અને આધેધો

કારણ—કફ, વિપદોષ, અગ્નિમાઘ, હૃદયગ, કુષ (કોઠ), વાતરક્ત, ભ્રમ, કાસ, શ્વાસ, જ્વર, અતિસાર અને અરુચિ એ રોગોમાંથી એકાદો રોગ જોઈ રોગીને હોય તો તેને વમન આપવું.

વમન (જિલટી) થવા માટે ઉપચાર—(૧) કફ પડવાને—લીંડીપીપર, મીંઢળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી કાકરવરણા પાણીમાં પાવું. (૨) પિત્ત પડવાને માટે—પડોળાં, અરડૂસી અને કડવો લીમડાનાં પાનનું ચૂર્ણ કરી કંડાં પાણીમાં નાખી પાવું. (૩) કફ-વાયુની ખીડા હોય તો:—મીંઢળના મગજનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખી પાવું. (૪) અજીર્ણ ઉપર:—કાકરવરણા પાણીમાં સિંધવ નાખી પાવાથી માણસને જિલટી થઈ અજીર્ણ દૂર થાય છે. (૫) જેઠીમધનો કાઢો ૩ માસ રાઈનું ચૂર્ણ નાખી આપવો એટલે વિપદોષ, અજીર્ણ અને કફ મટે છે. (૬) તોલો દોઢ તોલો રાઈનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં મેળવી પાવું. (૭) ૦૧ તોલાથી અર્ધો તોલા પર્યંત આકડાનાં મૂળિયાની ઝાલનું ચૂર્ણ* ગરમ પાણીમાં આપવું એથી થોડો રોગ પછુ થાય છે. એક વર્ષની અંદરના બાળકને ૨૧ થી ૪ ચણીકીસાર સુધી આપવું. (૮) કારેલીનાં કિંવા અરડૂસીનાં પાંદડાનો રસ આપવો. (૯)

* (૧) સૂંઠ, ધાણા, સાકર તથા નાગરોષાય એ ચારે વસ્તુનું ચૂર્ણ બે તોલા લઈ ૩૨ તોલા પાણીમાં ભવાય કરવો. ૮ તોલા પાણી રહે ત્યારે ગાળી કંઈ થયેથી પિપડાવવું; એટલે સર્વ પ્રકારની જિલટી બંધ થઈ નય છે. સગર્ભા સ્ત્રીને પણ આ ઔષધિ લાભકારક છે. (૨) કપૂરકચલી પાણી સાથે આપવી. (૩) રસ-સિંદૂર, ધાણા, જીરું, ત્રિકટુ અને મધ મેળવી આપવું. પ્રકરણમાં જણાવ્યા ઉપરાંત એવાઈ ચૂર્ણ, કરંજ-ખીલીક કષાય, ચંદનાદિ કફક, ગુરૂસ્વાદિકષાય, જાંબુનું શરબત, જીરકાદિ રસ, વખ્ખાજદિ હરો રસ, પચકાદિ કૂત, નારિકેલ ખંડ, કુખાંડ ખંડ, ચ્યવનપ્રાસ અવલેહ વગેરે અપાય છે.

• આ ચૂર્ણ અધિક તોલો આપવાથી જિલટી અને પાંચ વાલ અપવાથી પરસેવો વાય છે; ૧૨ ને ૬ માસમાં કાઠી રાખેઈ એઈએ. હડકાયા કુતરોના પછુ એ જ ઉપાય કેટલાક વેધો બતાવે છે.

શુંલ કિંવા અર્ધા શુંલ પ્રમાણે મેરથુ યુ કુલાવી તે ગરમ પાણીમાં લઈ, ઉપર પેટલર પાણી પી જવું, એથી બિલટી થઈ વિપદોષ આદિ મટે છે. (૧૦) ઊલટી બંધ થવાને:—હલકા રેસ આપવો કિંવા મકાઈના કણસલાને દાણા સિવાય બાળી તેની રાખ અર્ધા ચેસાભાર પાણીમાં આપવી અથવા પીપળાનાં છોડિયાં બાળી પાણીમાં ઝામી તે પાણી પાનું.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—બિનેઠ—૧૦, લીંડીપીપર—૧૫, ઊલટી બંધ થવા માટે:—મોગલી એરડો—૧.

• ભુઓ અતુભૂત ઔષધ:—ઓપધિક્ષિયાના શુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨.

૧૪-કમળો (મં ૦ કામલા)

કારણુ અને લક્ષણુ—અતિ પિત્તકારક પદાર્થોના સેવનથી પિત્ત, લોહી અને માસ, એ દુષિત થઈ ચામડી, નખ અને મુખ, એ ઉગદર જેવાં પીળાં થાય છે. મળ અને મૂત્ર રક્તવર્ણુ અને પીતલર્ણુ થાય છે; અને દાહ, અગ્નિમાદ, દુર્બળપણુ, અરોચક, ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) એરડાનાં પાંદડાંને અથવા કૂંખોનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં ગાયતૃ દૂધ નાખી આપવો. (૨) થઈની ઢગલી ઉપર લોખંડીની કંઠાળી અગ્નિમાં લાલ કરી દાળવી અને તેનો જે હિરણ્ય (૨૨) આવે તે આખોમાં આજીવો. (૩) ગાયના દૂધમાં સુંઘતું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૪) નરમા(કપાસ)ના છંડવાનો રસ નાકમાં નાખવો. (૫) દેવડાંગર(કુકડવેલ)ના ફળતું ચૂર્ણુ યોખાભાર નાકમાં સુંઘતું; એટલે નાકમાંથી પીળા સાવ થઈ એ પહેરે કમળો જીતરશે. આ ઉપાયથી નાકમાં બળતણ થાય છે, તેને માટે ઘી સુંઘતું. (૬) કડવા તુરિયાતું ચૂર્ણુ એક યોખાભાર નાકમાં સુંઘતું. (૭) સવારમાં રાત્રી શેરડી ખાવી. (૮) કડવા લીમડાની અંતરણસનો કાઠો કરી તેમાં મધ અને કિચિત્ સુંઘતી ભૂખ નાખી આપવો. (૯) એરડાનાં મૂળ મધમાં ઘસી ચટાડવાં. (૧૦) ઘાળી કુંગા અને ગોળ એકત્ર વાટી તેમાં થોડી ઉગદર નાખી આપવી. (૧૧) મળોનો રસ મધમાં આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—અધેડો—૧૫, અરડૂસી—૨, આકડો—૩, આમળા—૩૯, ઈંદ્રાવ—૬, કાળીજીરી—૩, કુકરપાડાનો વેવો—૨, કુખો—૬, કુંવાર—૩૩, ડેળ—૯, દોડી—૨, ઘઉં—૨, ગળી—૪, ગોરખમુંડી—૬, કુંગળી ૨૪, યુવેર ચોધારો—૪, દારઉગદર—૧, પાંડરો—૧, બીલી—૨૬,

• અર્ધરે કમળો થણા દિવસનો ભૂનો થાય, ત્યારે તેને કુંબકમળો કહે છે. વળી જે પાકુંરોગીને વાયુ, પિત્ત થયે ત્યારે તેની ચામડી લીલી, ધોળી, કાળી થઈ જાય તથા બળ, હારણ જતાં રહે; અને વદ્દા, મંદાગ્નિ, મુકમળવર, દાહ, તરસ, અગ્નિ, લમ, એ સર્વ થઈ આવે અને રોગેજ ખારો લાગે નહિ, અંગમાં પીડા થાય તેને હલીમક રોગ કહે છે આ બે કમળોના ભેદ છે કમળો એ પાકુંરોગીને ભેદ હોવાનું અમુતસાગરમાં મવાવે છે. કમળોના જે રોગીને મળ કાળા રંગનો, મૂત્ર પીળા રંગનું, સરીર પર સોમને ધણુ જ મમ, લુમાં, આંખ, મોઝું, બિલટી એ અત્યંત લાલ રંગનાં હોય, મળમૂત્ર કાળા, પીળા અથવા લાલ રંગનાં થઈ જાય, મન ચિયર ન હોય, એવા રોગી બચે નહિ; તેમ જ કમળોના જે રોગીને દાહ, અગ્નિ, તરસ, આંદરો, વદ્દા, મંદાગ્નિ અને મોઝું ઉત્પન્ન થાય તે રોગી બચે નહિ. ઉપચાર—(૧) કમળોના દરોગીને મધની સાથે વરડાં, બહેડાં, આમળા એવું સમાન બાજવાયું ચૂર્ણુ તેની ઉંમર જેટલા વાલના વળને આપવું જેવાકમાં પકંની રોલ્લી અને મન તથા મસાલા અને મીઠા વચરની મળની દાળ, આ ત્રણ જ આપવાં; તેમ જ એકાંતરે રાત્રે સૂતી વખતે લીમડાં તોડેા ના અને મીઠું તોડેા નાની કાપી લેના પાણી સાથે કાઠાવે (કાઠો સાફ ન આવે તો જ). આ અર્ધરો અનુશરો પ્રયોગ છે. (૨) એઠ, કુકડી, ઉગદર અને આમળાં કંદા પીંચીમાં ઘસી અંજન કરવું (૩) ત્રિફળા, અરડૂસી, ઠંરિયાદ, લીમડાની સળીઓ, કડ અને ગળોનો છાણો આપવો.

+ કમળોમાં વાસાદિ કપાય, કુલિકાદિ કપાય, નવાયસ સોદ, ખાત્રીસોદ, પુનર્નવા મંદ્રબસ્મ, સોદ-બસ્મ, કુમાંડખંડ, ત્રિફલારિક, રોચાકપ્પુદર રસ, ઓમ્બ, દરીતરી વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. પુનર્નવાદિ તેલ, દીવેશદિ તેલ તથા ચંદનાદિ તેલ અંજન કરવા માટે અપાય છે, ચંદ્રમણાવર્તિ અંજન માટે અપાય છે; તથા કાંડવેવના ફળતું ચૂર્ણુ સુંઘવા માટે અપાય છે. કમળોના રોગમાં હુવાલ આપવો અતિ લાસકારી છે.

ભાગરો-૧, ભોધઆગળી-૪, મોથ-૭, રિસાગળી-૧, રેવંગી-૫, લીમડો (કડવો)-૧૧, ૩૧; વિષ્ણુકાંતા-૫, શિળા-૬-૨, શેલડી-૧, આવડ-૨, સમુદ્રજળ-૫, સાટોડી-૮, સોમવદ્ધી-૧, હળદર-૨૦, હેદ-૫.

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ :- અતૈવધિક્રિયાના ક્વાચપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૭ અને અનુભૂતપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧.

પૃથ્વ-જન, ધઉ, ચોખા, મજ, મસર, તુવેર, પરવળ અને તાંદળને. અપૃથ્વ-લાજપાલો, હિંમ, પેંડ (તેલપોળી), પાન, તીણું, ખાદું અને હિણુ અન.

૧૫-કરમિયા (કૃમિરોગ)

કારણ-ખાધેલું પચ્યું ન હોય ને ખીલું ખાતું, રોજ મધુરામ્લ ખાતું, ખાવાના વખતનો નિયમ ન હોવો, દુષ્પાદિક પીવાં, મિશ્રાન અને ગોળ, સાકર, ઇલાદિ લક્ષણ કરવાં, વ્યાયામ ન કરવો. એ કૃમિરોગનાં સાધારણ કારણો જાણવાં.

લક્ષણ-તાવ, નિસ્તેજપણું, શળ, હૃદયની પીડા, ઓઝારી, બ્રમ, અન્નદ્રેવ, અતિસાર પત્યાદિ લક્ષણો જાણવાં.

ઉપચાર-(૧) કિરમાણી અજમે સંવારે ઠંડા પાણીમાં લેવાથી કૃમિરોગ દૂર થાય છે. ગોળ કૃમિ માટે આ ઉત્તમ ઔષધ છે. એ જ કિરમાણી અજમાતું જે સર્વ કાઢવામાં આવે છે, તેને અંગ્રેજી ભાષામાં 'સેન્ટોનાર્ધન' કહે છે. (૨) પિત્તપાપડો અપકર્યરો રોકીને મગની દાળ જેટલો થીમાં આપવો કેવા પિત્તપાપડો કૂટી પલાળી રાખવો અને તે પાણી ગાળી સર્વ શક્તિ પ્રમાણે

* પૂર્વાચાર્યોએ ખાદ્ય અને અવશ્યંતર એવા બે મકારના કૃમિ(જીવાત)ની ૨૧ જાતો વર્ણવેલી છે. તેમાં જ અને લીખે એ બહારનાં કૃમિ કહેલાં છે. અવશ્યંતર ૧૬ મકારનાં કૃમિ (કરમિયા) કૃત્ત્રિય થાય છે. કૃમિમાં ઉત્પન્ન થયેલ હૃદયાર્દ્ર, અન્નદ્ર, હૃદયાર્દ્ર, સુરવ, મહાશુદ્ધ, સુગંધ અને દર્બકસુમ એ સાત છે. રક્ત- (લોહી)માં ઉત્પન્ન થયેલ માતર, સ્પીરસ, લોમનિષ્વંસ, રોમદિષ્, હૃદયાર્દ્ર અને હૃદયાર્દ્ર એ છ છે. વિદ્યામાં થયેલા મહેત્ત, લેલીહ, મગન, સીસુરાદ અને કફેત્ત એ પાંચ છે. કફરક્તમાં થયેલા સ્નાયુક નામનાં એક છે. (એનું) વર્ણન વાળાના મકરણમાં કરેલું છે.) એ કૃમિમાં થયેલા કૃમિ આમશાય અને હૃદયપ્રદેરની અંદર રહે છે. એ ધણી મોટા થતાં ચારે બાજુ ફેરે છે. એમાંના કેટલાક ચામડાની વાખર જેવા ચપટા, કેટલાક વર-સાદનાં અળસિયાં જેવા અને કેટલાક અનાજના અંકુરો જેવા, તે કેટલાક ઝીણા, લાંબા અને ટૂંકા પછુ હોય છે. તેમના રંગ રાતો અને ધાળો હોય છે. આ કૃમિથી છાતીમાં યેચેની, મોઢું ફિક્કું, અપચો, અન્ન પર અભાવ, ફેર, ઓઝારી, તરસ, પેટનું ફૂલડું, શરીરની દુર્બળતા, સીલ્, સળેજમ વગેરે લિપદ્રવો થાય છે. લોહીમાં થયેલા કૃમિ લોહીને વહેનારી રિરાગ્ગા(નસો)માં રહે છે. તે ઝીણા, પગ વગરના, ગોળ અને રાતા રંગના હોય છે. કેટલાક તે એટલા ઝીણા હોય છે કે તેને જોવાને માટે સૂઈપદરશ્ક ચંચળી જરૂર પડે છે. કોટ, દાદર, ખસ, ખરજ વગેરે ચામડીનાં દરેકે એ જ જંતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિદ્યામાં થનાર કૃમિ વિદ્યામાંથી બહાર આવે છે. તે મોટા થયા પછી આમશાય તરફ આવે છે. ત્યારે તેવા કરમ પડેલા રોગીના આરકારમાંથી વિદ્યાની કુન્નંધ ફેલાય છે. એ કહે બડા, પુહ, ગોળ, બારીક, લઠ અને રંગે લીલા, પીળા, કાળા કે ધોળા હોય છે. આ જંતુઓ પેટમાં આક્રમણના ફરતા થવાથી ખાતલો, ઝાડો, ચૂંક, પેટ અફેરો, શરીર સુકાવું, અન્ન લાલું પડી પીળા રંગનું થવું, ફેવાડાં લેવાં થવાં; મંદ જરકારિ અને મળદારમાં અળ વગેરે લિપદ્રવો થાય છે.

કેટલાક કૃમિ હોળરીમાં રહે છે. કેટલાક નાના આંતરડાંમાં અને કેટલાક ઓટા આંતરડાંમાં રહે છે, કેટલાક ચપટા અને ૧૦-૨૦ ફૂટ લાંબા હોય છે. બધાના ઉપચાર અલગ અલગ છે. સામાન્ય રીતે એ ત્રણે સ્થાનોના કૃમિઓનો નાશ કરવાને આ ઔષક ગ્રાપ્પર :- (૧) કપિયો તોલો ૧૦ ઝીણા ખાંડી દહીંમાં મેળવીને ખાવો; પરંતુ એ ઓઝાડ ખાવાની આમશી રાતે ગોળ ખાવો કે જેથી તમામ કૃમિ તે ગોળને લઈ વળે. (૨) દાઢમના ધણી અના ઝાડની છાલ, ઝાંક ૪, પાણી ચીર ૬ માં ઘસાળી ચીર ૧ પાણી રહે ત્યારે કટારી લગડે ગોળા, તે પાણી દર-રોજ સવારે પીએ તો મોઢા(હોળરી)માં કૃમિ હોય તો મરી ન્થા. (૩) રાણનાં બી તોલો ૧ ગોખૂતમાં ૪ માસ સુધી પીએ તો કૃમિનો નાશ થાય. બીકાસ તથા હુંગળીની ચરદેજ રાખવી. (૪) કિરમાણી અજમે તથા ખાખરાનાં બિયાં સમાન ભાગે સર્વ ઝીણું ખાંડી ધણી દિવસ સુધી ખાજ તો આતમાતના કૃમિનો નાશ થાય.

મધ નાખી આપવું. (૩) વાવડિંગે કાઢે ગોળ નાખી આપવો. નાના કૃમિઓની ઉત્પત્તિ આથી રોકાઈ જાય છે. (૪) સૂંઠ, વાવડિંગ અને લિલામાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૫) કૌચ પરના કાંટા દૂધમાં નાખી આપવા. ઘણા જ નાના બાળકને એ આપવું નહિ. (૬) ફૂદીનાનો રસ અને ડમરાનો રસ એકત્ર કરી આપવો એટલે સૂક્ષ્મ કૃમિઓ મરી જાય છે. (૭) બિન્નેરની ઊલનો કાઢે આપવો. (૮) અનેનાસ ખાણું; એટલે કૃમિનું પાણી થશે. (૯) કાંચકીનાં પાંદડાંના રસમાં આંખાહળદર ઘસી પાવી. (૧૦) કાંચકી અને હિંગ રોકી તેમાં મીઠું નાખી ઘીમાં ખરસ કરી પાવું. (૧૧) વડની વડવાઈએના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૨) એરોદસ ખાવા આપવું, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. એ ખાધાથી મીઠું લાગે છે. (૧૩) કિરમાણી અળખો ૧ તોલો, વાયવરજાની ઊલ ૧ તોલો અને ખડીસાકર ૩ તોલાનું ચૂર્ણ મોટા માણસને ૭ માસાથી એક તોલા સુધી; એક નાના બાળકને ૨ કિંવા ત્રણ ગ્રામ સુધી આપવું. (૧૪) ઉંદરકનીનાં પાંદડાંનો રસ ચાંગળું ભરી પાવો; કિંવા તેનાં જ સૂકાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો સુધી આપવું. (૧૫) કપૂર અર્ધો રતી અને થોડું કેસર રાતે આપવાં; એટલે સવારમાં કૃમિ પડે છે. (૧૬) ઇન્દ્રવતું ચૂર્ણ થોડી હિંગ નાખી આપવું. (૧૭) એક ચણેડીભાર ફટકડી મધમાં આપવી. (૧૮) યકામ લીમડાની અથવા પડિરવાની અને યકાલ લીમડાની બંનેની અંતરજાલનું ચૂર્ણ ૨ માસા મધમાં અથવા દૂધમાં આપવું. (૧૯) વાયવરજાની ઊલ, એરોદસ, કિરમાણી અળખો, સૂંઠ, વાવડિંગ અને સંચળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૦) કપિલાનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) નાગરમેઘ, વાવડિંગ, લીંડીપીપર, ઉંદરકની, અરબુમળ, દાડમની ઊલ અને ખીલાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. આ ઉપરાંત પારસીયાદિ ચૂર્ણ, કૃમિચૂદ્ધર રસ, મુસ્તકાદિ કપાય, ત્રિફલાઘૃત, વિડંગરસ, કૃમિધ્રુવસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે; તેમ જ વિડંગ તેલ અને ધુસ્તર તેલ શરીર પર મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

નિશ્ચેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—અંદાલ-૩, અખરોડ-૫, અનેનાસ-૨, અરબુનસાજડ-૧૦, અળખી-૭, આડુ-૫૩, આંખાહળદર-૪, આંબો-૨, ઇન્દ્રવ-૧, ઉંદરકની-૪, ઉંદરકની સ-૧, ઉંદરકની ન-૧, એરોદસ-૧, કચ્છરો-૩, ક; કપૂર-૮, કરેલી-૧૦, કાસાળુ-૧૨, કાળીશરી-૬, કાંચકી-૪, ૧૩; કિરમાણી અળખો-૧, કોડમારી-૬, કેસર-૧૧, કોલકંદ-૧, કાચ-૧, ખર-સિંગી-૨, ખાખરો-૮, ૧૩; ગોળ-૧૩, દિકામાલી-૨, દાડમ-૩, નાગજન-૧, પટેલકટુ-૭, પાન-અળખો-૧, પીલુ-૧, પચૈયું-૪, ફાંગળો-૪, ફૂદીનો-૩, બાફળી (હિંગોત્રી)-૩, બિન્નેર-૧, ખીલી-૪, ભારંગી-૧૧, લિલામો-૧, ૪; મરવો-૭, મેદાસિંગી-૨, લીમડો (કડવો)-૧૪, ૨૧, ૨૬; વડ-૫, વાવડિંગ-૧૧, શિરદારી-૧૦, સતાપા-૧, સચુંદણ-૧૨, સોપારી-૭. પિત્ત, કફ સંબંધી જંતુ એટલે કરમ હોય તો તે માટે:—લીમડો કડવો-૩૪.

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઓષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની દીપમાં નં. ૧૯, ચુટિકાપ્રયોગની દીપમાં નં. ૧૯.

પથ્ય—ગોખા, ધઉં, લી, ટુવેર, મગ, કુમળાં વેગળ, કોઠું. અપથ્ય—ગોળ, સાકર, દૂધ, કેળાં, ભેર, કાળું અને તેલ.

૧૬-કાનનો રોગ (કર્ણરોગ)

કારણ—ઠંડી, જળમાં કીડાં કરવી, કાન અંજોળતાં દુખાવું, શસ્ત્રાદિકોનો મિથ્યા યોગ અને ખીન્ને દોષ કાપાવનાર હેતુ, એ દાખનો કાપ થઈ કર્ણશિરામાં પ્રવેશ કરી, તેમાં શળ ઉત્પન્ન કરે છે. આ કર્ણરોગ ૨૮ પ્રકારના છે.* કાનમાં રસાદિક નાખવાં તે બોજનના પહેલાં નાખવાં

* ગોળમાં ગોળી કરીને બાળક તેમ જ મોટા માણસને અપાય છે.

• કાનના ૨૮ રોગો આ પ્રમાણે છે:—૧ કર્ણશૂન, ૨ કર્ણનાદ, ૩ બામિય, ૪ વાંસ ફાટવા ભેવા કાનમાં પ્રકાક થવા, ૫ કર્ણસ્રાવ, ૬ કર્ણકંઠ (કાનમાં ચળ અથવા ખસ ભેવી ફેરવેલીએ થાય છે તે), ૭ કર્ણશુષ (પિત્તની ગરમીથી કાનમાંથી ચળ થયેા જરે તે), ૮ કર્ણમલિનાદ (કર્ણશુષ-કાનનો મેલ પાતળો

અને તૈલાદિક સ્પર્શિત પછી નાખવાં.

કર્ણશુદ્ધિ (કાનનો દુખાવો, કાનનું કઠાવું-કઠવું) ઉપર:—(૧) આદાનો રસ, મધ, સિંધવ અને સરસવનું તેલ એકત્ર કરી શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું. પછી ગાળી ભરી નાખવું. જરૂર પડે એટલું નવશેકું (ગરમ) કરી કાનમાં નાખવું. (૨) લસણ, આદુ, શેકટો, વાયવરણા, મૂળા અને કેળનો રસ ગરમ કરી કાનમાં નાખવો. (૩) આકડાનાં પાંદડાં પાંદડાંની ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકી તેનો રસ કાઢી કાનમાં નાખવો. (૪) દીંટાના મૂળનો કલ્ક કરી તેમાં તેલ નાખી પચન કરવું; તે કાનમાં નાખવું એટલે ત્રિદોષજનિત કર્ણશુદ્ધિનો નાશ થાય છે. (૫) હિંગ, સિંધવ અને સૂકેના કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તે કાનમાં નાખવું. (૬) ખરસાણીની કાંખળીને અંગારામાં નાખી રસ કાઢી તે કાનમાં નાખવો. (૭) લીંબુના રસમાં ડિંવા હોકામાંના પાણીમાં ઢોડીની ભસ્મ નાખી તે કાનમાં નાખવી. (૮) ભાંગરાનો રસ, કૂંવાડિયાના મૂળનો રસ, લસણનો રસ, કાંદાના પાનનો રસ અને આદાનો રસ એકત્ર ગરમ કરી કાનમાં નાખવો. (૯) સમુદ્રફીણની વસ્ત્ર-ગાળ બૂકી કાનમાં નાખી તે ઉપર લીંબુના રસનું ટીપું પાડવું.

વિશેષ ઉપચાર:—ભૂચો વનોંમાં:—અરણ-૧, આકડો-૧૪, ૨૦; આમલી-૧૭, આંબો-૨૦, ખરસાણી-૬, અંબેલી-૪, બિન્નેરુ-૧૧, મીંઢીઆવળ-૨, વાંદો-૧, સમેરવો-૭, સરસવ-૪.

કર્ણસ્તાવ (કાનમાંથી પરુ વહે છે તેના) ઉપર:—(૧) સિંદૂર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું. (૨) મરેસો લીંબી તેલમાં કઠવી તે તેલ કાનમાં નાખવું એટલે સર્વ જાતના કર્ણરોગનો નાશ થાય છે. (૩) સૂંઠ, સિંધવ, દેવદાર, હિંગ અને ઘોડાવળના કાઢામાં તેલ નાખી, તેલ સિદ્ધ થયા પછી તે કાનમાં નાખવું; એટલે તણખા તથા સાવ બંધ થાય છે. (૪) ટંકણખાર ફુલાવી કાનમાં નાખવો. (૫) બદામનું તેલ કાનમાં નાખવું. (૬) ફુલાવેલી કટકડીની પિચકારી મારતી અથવા બૂકી કરી કાનમાં નાખવી. (૭) રાળથી ત્રમણું તેલ લઈ એકત્ર કઠવી પછી ગાળી તે કાનમાં નાખવું. (૮) કાળી તુલસીનો રસ અને ભાંગરાનો રસ દિવસમાં ચાર-પાંચ વખત કાનમાં નાખવો. (૯) શેકટાનાં સુકાયેલાં ફૂલનું ચૂર્ણ અથવા તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૧૦) આકડાનાં ફૂલનો અને ભોંયઆમળાનો રસ કાનમાં નાખવો. (૧૧) મધ કાનમાં નાખવું. (૧૨) વાવળિયાની ઊલના કાઢાથી તથા ત્રિફળાના કાઢાથી અથવા કાયાનું પાણી કરી તેણે કાન ધોવો. (૧૩) તલના તેલમાં લસણની કળાએ તળી તે તેલ કાનમાં નાખવું. (૧૪) બિન્નેરાંના રસમાં સાજખાર નાખી તે કાનમાં નાખવો; એટલે સણુકા અને સાવ દૂર થાય છે. (૧૫) સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું.

પડવથી તે નાકમાં અથવા ગેંમાં આવી રહે તે, ૯ કુમિણ, ૧૦ કુમિવિદ્રધિ (ચોટ લાગવાથી ધાય તે), ૧૧ મણ, ૧૨ કર્ણપાક, ૧૩ પુતિકર્ણ (પાટેલા કાનમાંથી પરુ અને પાણી વહે તે), ૧૪થી ૧૭ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના પ્રભાવથી થયેલા અર્શ એટલે મસા; ૧૮થી ૨૧ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના સોળ (શોથ); ૨૨થી ૨૮ વાયુ, પિત્ત, કફ, લોહી, માસ, મેદ અને નસોના કર્ણપુંદ (અપુંદ જેવી ગાંઠો ધાય છે તે). ઉપચાર:—(૧) પાકું યુવસ્તું પાન ઘોડાવળ સાથે ઘસી ટીપું પાડીએ તો વહેતો કાન મટે. (૨) મરી, ચામડાની ન્હરી વાખર અને લીમડાની ટીચીએ તેવમાં ઉકાળી કાનમાં ટીપું પાડવાથી દુખતો કાન મટે. (૩) પાડીના મૂત્રમાં સિંધવ ઘસી કાને ભરીએ તો વહેતો કાન મટે. (૪) ઉપલેટ, આકડાનું દૂધ (અથવા પીળાં પાંદડાંને ભાંગી કરી નિચોવેલું પાણી) અને સરસવનું તેલ ગરમ કરી સહેવાડ કાનમાં નાખવાથી બહેસણનું મટે. (૫) કાનમાં બગઈ ગઈ હોય તો કૂંવાડિયાનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં નાખવાથી જીવતી બગઈ નીકળી પડે અને દરદ શાંત થાય. (૬) બહેરાપણનો ઉપાય:—આકડાનાં પીળાં પાંદડાંને અગ્નિ ઉપર તપાવી તેને હાથેથી મસળીને નિચોવી કાઢેલા રસ કાનમાં નાખવાથી કાનમાં ધાક અને બહેરાપણું નથ. (૭) કાનમાં ચસકા નાખે તેના ઉપર:—સુવા તેલો ૦૫ અને બકરીની લીંડીએ નંગ ૪ લઈ બાળકના મૂત્રમાં ઉકાળી તેનો કાનમાં બાક આપવાથી કાનના ચસકા મટે. કાનમાં તીવ્ર શૂળ નીકળતું હોય ત્યારે તેલવાળો દવા ન નાખવી; રસવાળો દવા નાખવી. વચ્ચનાચનો લેપ બહાર કરી રાકાય છે અથવા શેક કરી રાકાય છે. પર નીકળ્યા પછી તેલવાળો દવા નાખી રાકાય છે. ઠંડો વાયુ, ઠંડું પાણી કાનને ન લગાડવું, ચાકર-ચોગ ન ખાવાં, સ્નાન વખતે ગ્રાથ પર પાણી ન રેડવું.

તે રસવ, પ્રણ અને સણકાનો નાશ કરે છે. (૧૬) ગોમૂત મદ્યજ્વ કરી તેનાથી, ગરમાળાના કાઠાએ અથવા તુલસીના રસે કાન ધોવો. (૧૭) રસાંજન સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી તેમાં મધ નાખી તે કાનમાં નાખવું. (૧૮) બઠના રસમાં તેલ પચાવી તે કાનમાં નાખવું. (૧૯) કમરનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨૦) વડ, આંબો, બાજુ અને મટુડાનાં કુમળાં પાંદડાંના કઢકમાં તલતું તેલ ગોળવું નાખી તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૨૧) થોડાવજ, સમુદ્રદીપતું, ચૂર્ણ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢવી તે કાનમાં નાખવું.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભાં—ઉદજવ-૯, ઉદરકની-૩, કિંબળી-૪, દારુદળદર-૭, ધંતૂરો-૧૬, બાવળ-૧૭, ગિન્નેરુ-૧૫, લિલાગ્રો-૧૩, મરવો-૫, રાજ-૭, લસણ-૧, વગડાઉ તુરિયું-૩, વજ-૭, સરગવો-૪, ભુઓ ગ્રાં વેં માં:—ગોમૂત-૭. ભુઓ ગ્રાં સ્તૂરી-૧, મધ-૧, સમુદ્રદીપ-૩. કણ્ઠસાપ, પ્રણ અને ચિંટો ઉપર:—સમુદ્રદીપ-૩. ભુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૬.

કૃમિકણ્ઠ (કાનમાં કીડા પડે છે કિંવા બગાઈ ઈંડે મૂકે છે તે) ઉપર:—(૧) સરસવતું તેલ કાનમાં નાખવું. (૨) રીંગણીનાં ફળની છુમાડી આપવી. (૩) નગોડ, શેકટો અથવા કલગારીના કાંદાનો રસ કાનમાં નાખવો. (૪) કપૂરનું પાણી કરી કાનમાં નાખવું. (૫) ફોગગાંડું ગ્રૂળ ગોમૂતમાં ઘસી કાનમાં નાખવું.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભાં:—કલગારી-૮, ભોરિંગણી-૧૦, સરસવ-૩.

બગાઈ, કીડા, કાનખજૂરો વગેરે કાનમાં ગયાં હોય તે ઉપર:—(૧) કાંગો, ઉતરણીનો અથવા તિલવણનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) કામચુંદરાનો અથવા શેકટોનો રસ કાનમાં નાખવો. (૩) ધિલોડીનાં પાંદડાંનો રસ અને તેલ કાનમાં નાખવું. (૪) દાવીના નીચે બ્રમેણું તેલ કિંવા મધ કિંવા એરડોતેલ કાનમાં નાખવું. (૫) તગર અને આખરાનાં મૂળ દતિ ચાવી તેની સાળ કાનમાં નાખવી, તે તુરત બગાઈનો નાશ કરે છે. (૬) કલમારી, કાલો ભાંગરો, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરને એકત્ર કરી વજમાં બાંધી તે પોટલી કાનમાં પીલવી; તેથી કાનખજૂરો, કૃમિ, કાડી વગેરેનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભાં:—અધાડી-૨, એરડો-૩૯, કાચુંદરો-૬, આખરો-૧૯, થોલી (ધિલોડી)-૧, તલવણ-૬, નાગલા દૂધેલી-૨, પીણી-૪, મરડાશિંગ-૨, ભુઓ ગ્રાં સ્તૂરી-૧, મધ-૨, ૭.

કર્ણનાદ (એટલે વાયુની મતિ શબ્દવાહિની શિરા-રેખા-માં જવાથી નોખત, મદંગ, શંખ પ્રત્યાદિના શબ્દ જેવા શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે તેને) માટે:—(૧) કાંગોનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) અધોડીના કારતું પાણી અને કઢકમાં તલતું તેલ નાખી સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૩) હિંગ, તુવરુકળ અને સુંઠ સરસિયામાં નાખી કઢવી તે કાનમાં નાખવું. એ ત્રણે ઉપચારો કર્ણનાદ અને બાધિયંતો નાશ કરશે. (૪) હિંન્વાદિ તેલ:—હિંગ, નાગરમોથ, દેવદાર, વરિયાળા, મળાની રાખ, ભોજપત્ર, યવક્ષાર, સિંધવ, સચળ, સોડા (સુરોખાર), સરગવો, સુંઠ, સાજખાર, બીડગુણ, સુરમે, ગિન્નેરુ, કેળનો રસ અને મધુચક્રા (લીમડાનો રસ ૬૪ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને લીંડીપીપર ૪ તોલા નાખી ઘીના વાસણમાં બંધ કરી, કાચરની ભરેલી કોડીમાં દાખી રાખવું. એક મહિનો થયા પછી કઢવું તેને મધુચક્રા કહે છે.) એમાં તલતું તેલ નાખી સિદ્ધ કરવું. તે કર્ણરોગ, કર્ણનાદ, બહેરાપણું, લાભિર, મસ્તક, કાન, કાનની નળી અને કાનના ચળનો નાશ કરે છે. આ ચરક અને સુશ્રુતને માન્ય છે. (૫) કપાસનાં છાંડવાનો રસ રોજ કાનમાં નાખવો. વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભાં:—અધાડી-૪, અધોડો-૫, મરવો-૫, રાત્ના-૧, સરસવ-૪, હિંગ-૧૬.

બહેરાપણા (સંન્ધાધિયં) ઉપર:—(૧) ગોમૂતમાં ખીલાં વાટી તેમાં પાણી, બકરીનું દૂધ અને તેલ નાખી પચવી સિદ્ધ કરવું અને તે કાનમાં નાખવું. (૨) જૂદપચમળની સાંકીએ લાવી તે આડ આંગળ પ્રમાણે કાપી તેને ૨ વીંટળી તેલમાં પલાળી સળગાવવી; તેમાંથી જે તેલ પડે

* સર્વ ઔષધિને ચટણીની માફક પીસી તેનાથી ચારમણું તેલ તથા સોળગણું પાણી મેળવી ફાળવડ. તેલ થેષ રહે ત્યારે દતારડું કંઈ બચેથી બાળી લેવડ. આ તેલ પિત્તજના પ્રસાદિવાળા વાસણમાં તૈયાર કરવડ.

તે સુગોષ્ણ (સહેવાય તેલું) કાનમાં નાખવું. (૩) કાંજ, બિન્નેરાનો રસ મધ અને ગોમૂત્રમાં કિંવા આદાનો રસ, મધ, સરગવાના કાંદાનો રસ અને કેળના કાંદાનો રસ અથવા સૂંઠે, ધાણા અને હિંગના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરી નાખવું. (૪) નંગોડ, ભઈનાં પાંદડાં, આકડો, ભાંગેરો, લસણ, કેળ, કપાસ, સરગવો, ટલસી. આદું અને કારેલાંના રસમાં તલતું તેલ નાખી તેમાં વજનાગ નાખવો તથા પચન કરવું. તે કાનમાં નાખવાથી બાધિય, કણનાદ, કૃમિ, સણકા અને પળેનો નાશ થાય છે. (૫) સૂંઠે, સિંધવ, લીંડીપીપર, નાગરભોધ, હિંગ, ઘોડાવજ અને લસણના કલ્કમાં તલતું તેલ નાખી તેમાં આકડાનો અને ખાખરાનો રસ નાખી સિદ્ધ કરવું. તે કણરોજ અને બહેરાપણાનો પણ નાશ કરે છે.†

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—અધાડી-૪, ખીલી-૬, મરવો-૫, સરસવ-૪, હિંગ-૬. કણપાક એટલે કાનના પ્રણ, કાન પાકવો અને દ્રૌણી થાય તેના માટે:—ઉંદરકની-૩, ખેર-૧૧, તલવણુ-૧, ટલસી-૧૯, લારંગી-૬, વાંદો-૧, સુરપીણુ-૧. શરદીથી કાનમાં ધાક પડવા માટે:—લસણુ-૨૨, વજનાગ-૩, હિંગ-૧૯. ગરમીથી કાન ઉપર સોજો આવે તે માટે:—ઉંદરકની-૨. કાનમાં અતિ દાહ થાય તે માટે:—કુંવાર-૧૨.

જુઓ ગોં વેંમાં:—કાનમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો:—માખણુ-૫. કાનમાં દાહ થાય તો:—માખણુ-૧. જુઓ ગ્રાં ઓંમાં:—કાનમાં સણકા વગેરે ઉપર:—સમુદ્રદીણુ-૨. જુઓ અનુભૂત પ્રયોગ:—ઔષધિક્રિયાના મલપ્રયોગની દીપમાં નં. ૨૩.

કણ્મૂળ:—સનિપાતના જ્વરમાં કાનના મૂળમાં જે સોજો આવે છે તેને શાસ્ત્રપરિભાષા મુજબ 'કણ્મૂળ' કહે છે. એને ગામડાઓવાળા કણ્કવા કહે છે. આ સોજો આવ્યા પછી રોગી ઘણું કરીને બચવો કઠિન છે. આવો સોજો તાવ આવવા પહેલાં કે પછી અને નહિ તો કદાચ તાવ હોય છે તે વખતે પણ આવે છે. આવો સોજો તાવના આગળ આવે તો અસાધ્ય, તાવની વખતે આવે તો કણ્મૂળ અને પાછળથી આવે તો સાધ્ય ગણવો, એવો માધવનિદાનકારનો મત છે. તેના ઉપર ઉપચાર—(૧) વજનાગ લીંજુના રસમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૨) ધતૂરાનાં બિયાં, રાઈ અને ગોળ એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૩) ઈંગીરિયાં, હળદર, સિંધાલણુ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ ખરલ કરીને તેનો લેપ ઉપરાઉપરી કરવો. (૪) સરગવાની ઝાલ અને રાઈ પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો એટલે સોજો ઊતરશે. (૫) પુષ્કરમૂળ, દાલચીની, ચિત્રક, ગોળ, કાયકૂળ, ઉપલેટ અને હીરાકસી, એ ઔષધો આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૬) દત્તીમૂળ, ચિત્રક-મૂળ, ઘોરિયાનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, સિલામાનું મગજ અને હીરાકસી એ બધું ખરલ કરીને લેપ કરવો. (૭) ચૂનાનો અને ગોળનો લેપ ઉપરાઉપરી કરતા રહેવું. (૮) જો લાવી વારંવાર લોડી કઠાવવું અને ઘી પાવું. (૯) વજ્રમુષ્ટિ એટલે વગાડી સૂરણના કાંદા ઘસી ચોપડવા. (૧૦) રાતો રોડીડો, ખીલની ઝાલ, મોતીની છીપ, ઈંદ્રવરણું, નાની કારેલી, લારંગમૂળ, મોરચૂંચુ, દરતાલ, શિરસ, મનશીલ, નવસાર, ગંધક, હીરાકસી, કોહ, કડવાં પરવળ, રાતી રિસામણી, કાંચકી, મૂગળ અને જવખારનો લેપ કરવો; તેથી તત્કાળ કણ્મૂળની વેદના દૂર થાય છે. (૧૧) કલગારીનું મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **વિશેષ ઉપચાર:**—જુઓ વનોંમાં:—ઈંગીરિયાં-૬, ઉંબરો-૨૨, કાળાવેલ-૧, કિંજળી-૩, રાઈ-૫, વગાડી સૂરણ-૩, વજનાગ-૧.

પથ-ધઉં, ચોખા, મગ, જવ, ઘી, પરવળ, સરગવો, વંતાક અને કારેલાં. અપથ્ય—માથાબેળ સ્નાન, વ્યાયામ, કકકારક અને જડ એવા પદાર્થ.

† મધરણમાં આપવા ઉપરાંત કણરોજમાં ભેરવ રસ, સારિવાદિ વદી, ઇંદ્રવદી, રાતનાદિ વરવ વગેરે ઔષધિ ખાવા માટે આપવામાં આવે છે. અંધક તેલ, ચુંબકુળ તેલ, કુષ્ઠાદિ તેલ, બિલ્વાદિ તેલ, બુહત સંજુમાદિ તેલ, સાર તેલ, હિંવાદિ તેલ, દશમૂવાદિ તેલ, મંતૂર તેલ વગેરે કાનમાં નાખવા માટે અપાય છે. ત્રેરિકાદિ લેપ, અર્ધાદિ લેપ, જંબુદાદિ તેલ બહાર લગાડવા માટે અપાય છે.

૧૭-કોગળિયું અથવા વિષ્ણુચિકા

કારણ—વિષ્ણુચિકા એ એક અજીર્ણના પ્રકાર છે. જે અજીર્ણની અંદર શરીરે સોયા ભોંકાયા જેવી વાયુની પીડા થાય છે તે રોગને વિષ્ણુચિકા કહે છે. જેનો આહાર પરિમિત છે અને જે વૈદ્ય-શાસ્ત્રનું પ્રમેય (લક્ષ્ય) બાજુ છે, તેને એ રોગ થતો નથી. જે અચાની છે અને જેની ઇદ્રિયો સ્વાધીન નથી તથા જે ખાવાનો લાલચુ હોય છે એવા માણસને આ રોગ અવસ્થ થાય છે. એ રોગ થવાનું મૂળ કારણ અજીર્ણ જ છે. માંસાહારી લોકોને ખાવાપીવામાં નિયમિતપણું ન હોવાથી તેઓમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે. હમણાંના કાળમાં જેને 'કોલેરા' કહે છે તે રોગ પૂર્વે અહીં આપણા દેશમાં સમૂળગો નહોતો. શીતળાના રોગની પેઠે કોલેરાનો રોગ પ્રગટ થવાથી હજારો લોકો મરણ પામે છે. જે ઠંડાણે અતિથય ગાદી વસતી અને ગદાતા પદાર્થો હોય છે ત્યાં આ રોગ જલદી ફેલાય છે. એ ઉપરથી યુરોપિયન વૈદ્યોનો એવો મત છે કે, આ રોગનું મૂળ કારણ અસ્વચ્છતા છે.

લક્ષણ—મૂર્છા, ઝાડો, ઊલટી, શોષ, ફેર ચડવા, પગમાં ગોટલા ચડવા, બગાસાં, દાહ, શરીરનો વર્ણ બદલાવો, કંપારી છૂટવી, હૃદયમાં દુઃખ થવું અને મસ્તકથળ એ લક્ષણો થાય છે. અસાધ્ય લક્ષણ—જેના દાંત, હોઠ અને નખ કાળા થયા હોય, શક્તિ ધણી જ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય, ઊલટીએ ધણી જ પીડા થતી હોય, નેત્ર બેડાં ગયાં હોય, સ્વર પલ્લ ધણે ઝાઝો થઈ ગયો હોય, સર્વ સંધાઓ શિથિલ થયા હોય ઇત્યાદિ લક્ષણોયુક્ત જે રોગી હોય તે અસાધ્ય બાજુવા. વિષ્ણુચિકાનો ઉપદ્રવ—નિદ્રાનાશ, અણુગમે, કંપ, મૂત્રનિરોગ અને મૂર્છા એ પાંચ ઉપદ્રવો થાય છે. ઉપચાર:—(૧) લીંછુ અજીર્ણનાશક છે એટલા માટે તેનું સેવન કરવાથી વિષ્ણુચિકાનો ઉપદ્રવ થતો નથી. (૨) કેસર લીંછુના રસમાં પાવું. (૩) લસણ, જીરું, સિંધવ, સંયળ, સૂંઠ, મરી, લીંડી-પીપર અને હિંડનું ચૂર્ણ લીંછુના રસમાં ખરલ કરી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ બાંધી ૨-૨ ગોળીઓ વારંવાર આપવી. (૪) અધેડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) કારેલીનો રસ તેલ સાથે પાવો. (૬) છાશમાં સાવુનું (શેકેલા જવનું, સાથવાનું) ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી જવખાર નાખી તે છાશ પીવા આપવી. (૭) ખીલી અને સૂંઠનો કાઠો કિંવા ખીલી, સૂંઠ અને કાયફળનો કાઠો આપવો, એટલે ઝાડારી (ઊલટી) અને વિષ્ણુચિકાનો નાશ થાય છે. (૮) લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ ૮ માસા,

* કોગળિયું (કોલેરા) બે પ્રકારનું છે: ૧ અજીર્ણજનિત અને ૨ કીટાણુજનિત અજીર્ણજનિત કોલેરામાં લસણ, હિંડનનો રસ, લીંછુનો રસ અને ખીલી અજીર્ણનાશક ઉપચાર કરવાથી લાભ થઈ જાય છે. અજીર્ણજનિત કોલેરામાં ઊલટી, ઝાડાઓ થાય છે પણ એટલા વેગપૂર્વક થતા નથી, તેમ જ પેશાબ બંધ થતો નથી તેમ શરીર ઠંડું પડતું નથી. કીટાણુજનિત કોલેરામાં ઊલટી અને ઝાડાઓ ૫-૫ મિનિટ થતા જાય છે. તરસ લાગે છે, પેશાબ આવતો નથી, હાથપગની નાડીઓ ઝિંચાય છે, ગોટલા ચડે છે. ઝાડાઓ સફેદ પાણી સરખા (પણ કીટાણુવાળા) આવે છે. જે ૧૨ કલાક સુધી ઉપચાર ન કરાય તો રોગીના જીવનની આશા ક્ષીણ થાય છે. એના ઉપર કપૂર ઉત્તમ ઔષધિ છે. કપૂરનો અર્ક અથવા અમૃતધારા (કપૂર, પીપરમિટનાં ફૂલ અને અજમાનાં ફૂલ મેળવી કરેલું પાણી) બહુ જ સાકું કામ કરે છે. બા-બા કલાક પછી ૨-૪ છુંદ થતાસામાં અથવા ખાંડની સાથે અપાય છે. પાણી ચમચો ચમચો પિવરાવડું ભેઈએ જરફડું પાણી દિલકર છે અથવા ગરમ કરીને ટાકું કરેલું પાણી દિલકર છે. પાણી એકસાથે વધારે ન આપવું. ખાવા માટે ખીનું કાંઈ પણ ન આપવું. દરતને ખાડામાં દબાવી દેવો. પાણી બળીને તે રસ્તામાં ફેંકવો નહિ. દાય પછુ બહુ જ સંભાળપૂર્વક માદી લગાદી અથવા સાણુ લગાડીને ઘોવા, બાળીઓ દરત અને ઊલટી ૫૦ ન ઘેસે એ સંભાળવું. એ રોગ આખીએ મારફત ફેલાય છે એ નિશ્ચિત થયેલું છે. લસણ, કાંદાનો રસ, દાઝ, દોઢાનું પાણી, કૂદીનાનો રસ એ લધી વસ્તુઓ ખાસ વપરાય છે. આ રોગ વધારે કરીને રાતે ૧૨ વાગ્યે ટાક થાય છે. ટાક થવાની સાથે જ ઉપચાર ટાક કરવા ભેઈએ. ઊલટી અને દરત રોકાય અને પેશાબ સાધુ આવે ત્યારે રોગનગ ઘટ્યું એમ માની શકાય છે. કૃપિત મગ નીકળી જવા પછી અગ્નિજ્વળી દવા પણ આપી શકાય છે. અગ્નિજ્વળી માત્રા ૧/૧૬ રતીથી વધારે ન હોવી ભેઈએ. જ્યાં સુધી કપૂરનો અર્ક અથવા અમૃતધારા અથવા વૈદ્ય-કોલેરાની દવા ન આવે ત્યાં સુધી ધરના ઉપચાર કરવા ભેઈએ. વૈદ્ય અથવા ડોક્ટરના આવવા પછી એમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરવું ભેઈએ.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

એકથી અને ત્રણથી એ અર્થોં તોલો, અદ્વીજ ૧ માસો, એ બધી જલુસોનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધોં તોલો પાવું; એટલે દારુણ કોલેરા, શળ, અતિસાર અને વાંતિ(જિલટી)નો નાશ થાય છે. (૯) વિપૂચિકા અતિ વધ્યો હોય તો હાથ કિંવા દહીં સમભાગે પાણી નાખી પાવું. (૧૦) ચણાનો ક્ષાર ઠંડા પાણીમાં પાવો. (૧૧) તુષા કિંવા શેષ ઉપર લવંગ કિંવા જ્યક્ષ્ણ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી ઠંડું પાડીને પાવું. (૧૨) લીમડાના રસમાં જૂની આમલી મેળવી પાવી. (૧૩) આદાનો રસ બે તોલા અને ઘોળા કુંગળી(કાંદા)નો રસ બે તોલા મિશ્ર કરી થોડું ઘી નાખી પાવો. પછી વારંવાર બે તોલા 'કાંદા(કુંગળી)નો રસ પાતા જવું'. (૧૪) ૩ માસા જવંની દૂધમાં વાટી પાવી. (૧૫) આમલી ૯ ભાગ અને લિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી, ઘોળા કુંગળીના રસમાં મેળવી ગાળી તે રસ ૨ તોલા પાવો, એટલે જિલટી અને જાડો તડકાળ બંધ થશે અને સવિધ જંતુ પણ મરી જશે. (૧૬) હિંગ, ખીડલવણ, ઘોડાવજ, સૂઠ, અજમો અને જાળહરીતકીનું ચૂર્ણ ૬ માસા લઈ નવટાંક હાથમાં નાખી તે પાવું, તેથી કોગળિયું, શળ, મૂળન્યાધિ, અસિમાંધ, મલાવ-રોધ અને ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ થાય છે. (૧૭) મોગલી એરંડાનાં મૂળિયાં હાથમાં ધસી, હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવાં.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોં માં—અધેડો-૧૪, આમલી-૨૧, આખો-૧, ૨૭; ઊંઝારિયાં-૮, ઉંખરો-૨૧, કચૂરો-૫, કપાસ-૨, કપૂરની ટીપમાં કપૂર-૧, કાયકુળ-૭, કારેલી-૬, કિંજળી-૨, દેસર-૫, દ્વાલિંજન-૫, ખસખસ ક (અદ્વીજ) ૧, ૪, ૬, ૭; ગરવેલ-૧, ચણા-૪, જવ-૫, જ્યક્ષ્ણ-૬, ૮, ૧૩; જેઠીમધ-૨૦, દિકામાળી-૩, કુંગળી-૫, નાંદરખ-૪, નેપાળો-૪, પાટલા-૪, રૂદીનો-૬, બીલી-૨૧, ૨૬, ૨૯; ખોરસલી-૫, ભાંગરો-૮, ભાંધકાળું-૮, મરચી-૨, મરી-૭, મોગલી એરંડા-૨, મોરસ કાદો-૧, લવંગ-૬, ૯; લીંછુડા-૪, વડચુંદા-૨, સાપસત-૩, સોનારવેલ-૧, ઉરડે-૪૦, હિંગ-૧૪, હેળુ-૩. કોલેરામાં હાથેપગે ગોળા ચડે તે માટે:—જ્યક્ષ્ણ-૧૧. કોલેરામાં થતી તરસ અને બકારી માટે:—લવંગ-૯. કોલેરા કદી ન થવા માટે:—અરડૂસો-૫, કુંગળી-૬. લીંછુડી-૨. જુઓ ગાં ૧૦ વેં ૦ માં:—દહીં-૧. જુઓ ગ્રાં ૦ ઓં ૦ માં:—ઘોડાની લીંદ-૩.

પદ્યાપદ્ય—અજીર્ણમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે.

૧૮-કોઠ* અથવા કુંષ

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ—વિરલ પદાર્થોનું સેવન, મલમૂયાદિના વેગો રોકવા, અતિ સીસેવન,

૪ કોલેરાના રોગમાં કર્પૂરઅર્ક, કર્પૂરરસ, અહિંદનાસવ, કળ્યાદરસ, કર્પૂરાસવ, સંજીવની વડી, ગંધક વડી, સુરતાલ વડી, હુમિકુદાર રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. પેશાબ બંધ હોય તો મૂત્રેદ્રિયમાં કપૂર રાખવા અપાય છે. પેડું પર બાંધવા માટે કેસડાં તથા સુરેંજાર મેળવીને અપાય છે. તુષા બહુ જ લાગતી હોય તો વરિયાળીને પાણીમાં લસોદી તથા ગાળીને કાટકું પાણી ગળવા એકેકે તોલો ગુલાબજળ પીવા માટે અપાય છે. રોગ કબ્જમાં આવે ત્યાં સુધી ખાવાની ઔષધિ અર્ધા-અર્ધા કલાકે અપાય છે. રોગ થયા પછી પાત્ર ઝેરણુ દિવસ ખાવા માટે મગનું ગ્રાસામણ જ આન આપવું જોઈએ.

• આપણા પૂર્વાચાર્યોએ ૧ કપાળ, ૨ હટુંબર, ૩ મંડળ, ૪ જુદ્ધાલિલ્લુ, ૫ પુંડરીક, ૬ સિંધ (વિઘ્નતિ) અને ૭ કાંકણ એ સાત મહાકુષ્ઠ, અને ૧ એકકુષ્ઠ, ૨ જલ્બર્મ, ૩ ચર્મદમ, ૪ વિચરિકા, ૫ પાખા, ૬ દદ્દ, ૭ વિરફેટક, ૮ વૈપાદિ, ૯ પ્રિટિ, ૧૦ અલસક અને ૧૧ રાતારુ એ આગિયાર મધ્યમ કોઠ મળી અદાર પ્રકારના કોઠ કલા છે. આ સિવાય ચિત્રી અને દિલાસ નામના બીજ બે કોઠનું વર્ણન પણ મળી આવે છે. એ જ ચિત્રીને આપણે ઘોળો કોઠ અને દિલાસને ચિત્રી તરીકે ઓળખતા હોઈએ એવું તેનાં લક્ષણો દર્શાવી સમજાય છે. અદાર કોઠની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) કપાળકોઠનાખાની ચામડી કાળી, લાલ અને ધણે કેકાણે ફૂટલી, ઠીબડીની માફક ફાટલી, લ્હી તથા કઠોર અને સખી હોય છે અને તેમાં પીકા થઈ જાય છે. (૨) હટુંબરકોઠમાં ચામડીમાં બળતરા અને લાલારા થઈ હોય છે. કોઠની જગ્યાના વાળ કાળા થાય છે. (૩) મંડળકોઠમાં ચામડી ઘોળી તથા લાલ

મઘ, માંસ તથા દુધ પાણીનું અતિ સેવન; દહીં, મીઠું, ખાડું, અડદ, મૂળા, દિવસે જીંધ, અતિ વ્યાયાગ, અતિ સંતાપ ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ ચામડી, રક્ત, માંસ અને પાણી, એમને દૂષિત કરી કુદરાગને ઉત્પન્ન કરે છે. દાદર, ખસ, ખરજવાં ઇત્યાદિ કુદરાગને જ બેદ છે. હમણાંના કાળમાં દૂધ-દહીંનાં અભાવ થતો જવાથી આ દેશમાં કુદરાગનો ઘણો જ

સ્થિર, ઊંચો, ચોક્કસ અને હવાયેલી રહ્યા કરે છે. (૪) ઝડાજીરુકોડ ચોતરફ રાતો અને વચ્ચે કાળો, વેદનાયુક્ત રીંછની છત્ર જેવો દોષ છે. (કેટલાક લોકો એને લોહીમાં રહેલ કાળો દાદર માને છે, એ પાતાની જગ્યાથી આનુભાવમાં નહિ પ્રસરતાં કેટકોએ નવા ચકામાં ઊપડે છે. એટલું જ દાદર અને તેના વચ્ચે અંતર છે. (૫) પુંડરીકોડ લગભર ધોળો, કોર ઉપર રાતો અને કાંઈક જીરો દોષ છે. (૬) સિમ્બકોડ ખુબ્યા છાતી ઉપર થાય છે. તે રંગે સફેદ, લાલ, પાતળો અને વલ્લવાથી રીતજાની પેટે ઊપસી આવે છે. લોકો તેને વિજૂતિ અથવા કેરોળિયાના નામથી એળખે છે. (૭) કાકજીકોડ ત્રીન વેદનાયુક્ત વચ્ચે લાલ અને કોરે કાળો એટલે ચલોડી જેવો દોષ છે; એ સાત મહાકુક મનાય છે. (૮) જેનું રથાન માડું તથા જેમાં પસીનો આવતો નથી તેમ જ બાછડીનાં બીંડાં સરખા દોષ તે એકકુક. (૯) કાથીની ચામડી જેવી જેની ચામડી દોષ તે ગજચમ. (૧૦) શજ સહિત લાલ ચામડી દોષ, ચળ છૂટે, ફોડલા ફૂટેલા જેવા દોષ અને દાધને રૂપશં સહી ન રાખતે તે ચમંદળ. (૧૧) વલ્લ છૂટે જેવી કાળા રંગની ઝરતી ફોડલીઓ દોષ તે વિચચિંકા (એને લોકો ખરજનું કહે છે). (૧૨) ચીણી અને ઘણી ફોડલીઓ હોય તેમાંથી રસી ઝરે અને વલ્લ છૂટે તે પામા (એને ખસ કહે છે). (૧૩) લાલ રંગની ફોડલીઓ યુક્ત તેમ જ રોગ થતાં જ ચામડી ઊપસી આવે, મંડળની સમાન ગોળ દોષ તથા ખંજવાળ છૂટે તે દુદું એટલે દરાજ કે દાદર. (૧૪) કાળાશવાળી લાલ ફોડલીઓ, જે પાળળી ચામડીવાળી ઉત્પન્ન થાય છે તેને વિરફોટક કહે છે. આ હુદ-કુક છે. આ ઉપરાંત વિરફોટક એક રોગનું નામ છે. તે મહાભયંકર રોગ છે, જેનું વધુન આ મંથમાં આગળ કહેલું છે. (૧૫) હાપપગ વગેરે કાટી અસહ્ય વેદના થાય છે તે વેપાદિક. આ રોગને તળમરમી, બ્યાક તથા બ્યાકાડવી વગેરે કહે છે. (૧૭) ચામડીમાં સૂકા પ્રજુના રથાન માફક કાળો, કોર, ખરજચડો અને કોર રૂપશંવાળો દોષ તે કિઝિલ. (૧૭) ઘણી ખંજવાળ આવે અને રાતો ફોડલાથી બામ દોષ તે અલસક. (૧૮) લાલ રંગનો, શજયુક્ત બળતરાવળો અને જખમો દોષ તેને રાકાકે કહે છે. કમ્પ કુક નામે એક પામાનો બેદ છે. તેનાથી ખસના કરતાં મોટી ફોડલીઓ થઈ તીવ્ર દાદ થાય છે, તેને લોકો જીદી ખસ કહે છે.

સંશુદ્ધિત ઉપચારો:—(૧) પહેલાં કાચા એરંડિયા તેલનો રેચ આપી પછી તલના તેલમાં ગંધક ચોપડવા અથવા રેવંચોનો શીરો ૪ માસ, તજ ૨૦ ઘડભાર, ચૂંક માસો ૧, શીકેતરી એળિયો માસો ૪, એલચી-દાણુ ૧૫, લીંદીપીપર ૧ માસો અને નાદવાને સમુજ ૮ માસો, એ રીતે પહેલી છ ચીજે ખાંડી લૂગડાથી ચાળી સાણુ સાથે ખરલ કરવી. તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી સુખ્યા પછી તેમાંથી રોજ ૩ થી ૭ કુધી રાતે સૂતી વખતે ગરમ પાણી સાથે રાત દિવસ આપવી અથવા ૧૪ દિવસ આપવી. ગંધક, સંચળ અને બાવચાનો મલમ ધીમાં ચોપડવો અથવા મનશીલ ૩ તોલાં લઈ વાટી ધીમાં કકડાથી દાંદા પાણીમાં નાખી કાઢી લઈ તે ચોપડવાથી ખસ, વિરફોટક વગેરે બચ, અથવા ગંધક-૧, સંચળ-૧, બાવચો-૩, લીંદી-પીપર-૧, મોરચૂચુ-૧, મનશીલ-૧૧, ખેદારસિંજ-૧ અને રિંદૂર ૧ તોલો લઈ તલના તેલ અને ખોળના ઊના કરેલા મલમમાં મેળવી તે મલમ ચોપડવો, અથવા આમલસારો ગંધક, મરી અને આંખાડળદર સમાન-બાજો વાટી ચોપડકું અથવા ગંધક અને મળવી બાવચો અથવા ગંધક, મોરચૂચુ, પારો, બાવચો, મરી, રળ અને આમળાં સરખે ભાજો વાટી તલના તેલમાં ચોપડવાથી ખસ મટે છે (પારો-ગંધક કાળળી કરીને મેળવવો બેઈએ) તેમ જ લૂપસ પશુ મટે છે. કુંવાડિયાનાં બીજને ચીણું વાટી કપડાથી ચાળી તેની ઘેટીના દૂધમાં ખીર કરી ચોપડવી. આ ખસને માટે દાહ વિનાનો અડસીર ઉપાય છે. (૨) દાદર ઉપર પહેલો ઉપાય:—યતી દાદરને કાપની દોરડીથી સારી પેટે ચોળીને પછી ગુલાબકળીનાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી પૂરીને તેના રસ કાઢી દિવસમાં બેત્રણ વાર ચોપડવો. બીજો:—સાઈનાં છાંદાં કાઢી દહીંમાં પૂરી પાતળું કરી ચોપડકું. ત્રીજો:—દિવસમાં બેત્રણ વાર કાપની દોરડી દાદર ઉપર ધસી ઉપર આમલસારો ગંધક શીણો વાટી બમરાવવો. ચોથો: દરાજને સવારસાંજ સારા સાણુથી ઘોઈ લૂગડે લૂછી નાખી ઉપર ચૂનાનું પાણી ચોપડકું. પાંચમો: વાસી ચૂંક અથવા છત્ર ઉપરનો મેલ અથવા બાજરીનાં લીલાં પાંદડાંનો રસ અથવા જીંધરી(કુતેલા)નાં પાંદડાંનો રસ દાદરને વલ્લી તે ઉપર ચોપડવો. છઠ્ઠો: એળિયો દહીંમાં મેળવી ચોપડવો. સાતમો:—વહનાગ, કેરચૂરો અને મોરચૂચુ દહીંમાં ધસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. આઠમો:—આંખાનો ચુંદ વાળે જ ચોપડવો. નવમો:—કુલલેશી ખડિયેખાર, ગંધક, લોળાન અને રાજ સરખે ભાજો લઈ વાટી ચાળીને મીઠાં લીંજુના રસમાં ચોપડકું. દસમો:—કાળી રીંચણી(સાક)નાં પાંદડાંના બા શેર રસમાં ફોડવાનો દાઝ પૂરી.

પ્રાકુર્ભાવ થયો છે. x

ઉપચાર—(૧) જળો લગાડી વારંવાર લોહી કાઢવું. (૨) ખેરની અંતરજાલ, ત્રિકુળા, કડવા લીમડાની જાલ, કડવાં પરવળ (પડોળાં), ગળો અને અરડૂસીનાં પાંદડાંનો કાઢો કરી આપવો; એટલે સર્વ કુષ્ઠ (કોદ) દૂર થાય છે. (૩) આમળાં અને ખેરની અંતરજાલનો કાઢો કરી, તેમાં ખાવચીનું ચૂર્ણ ૩ માસા મેળવી પાવાંથી ઘોળો કાઢો દૂર થાય છે. (૪) ખેરનાં પંચાંગ (મૂળ, પાંદડાં, ફૂલ, જાલ અને ફળ)નો કાઢો કરી રાખવો. તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન, ઉદ્વર્તન (મદન) અને લેપન કરવાથી સર્વ કોદ દૂર થાય છે. (૫) શુદ્ધ ગંધક, પારો, મનશીલ, હરતાલ, મરી, હળદર, આંખા-હળદર, સિંદૂર, મોરચૂચુ, કુંવાડિયાનાં બિયાં, ખાવચો, છૂરુ અને કકુછૂરુ એ તેર ઔષધનું ખારીક ચૂર્ણ કરી તેમાં લીમડાનો રસ અને ઘી નાખી લોખંડના તાવેયાથી ૪ પહોર સુધી ઘૂંટવું, પછી ચોપડવું; એટલે દુઃખ, પામા, કંઠુ ઇત્યાદિ રોગ સારા થાય છે. (૬) ઘોળી ગોકર્ણી (ગરણી)નાં મૂળનો પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો, તેથી સ્વેત કોદ દૂર થાય છે. (૭) લીંડીપીપર, બઈ, હીરાકસી, વાવડિંગ, મનશીલ, જોરોચન અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે સ્વેત કોદ દૂર થશે. (૮) કંઠાલી, કુંવાડિયાનાં બિયાં, કોદ અને લીંડીપીપર એ બધાને ગોકડાના મૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે ઘોળો કોદ દૂર થશે. (૯) લાખ, વિશેષ ધૂપ (ગંધબિરોજ) કિંવા વાવડિંગ, હળદર, દારુહળદર, ઘોળા સરસવ, સુંક, મરી, લીંડીપીપર, મૂળનાં બિયાં અને કુંવાડિયાનાં બિયાને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું; અને કુષ્ઠ, કરોળિયા, કિટિલકુષ્ઠ તથા ખરજવા ઉપર પાણીમાં અથવા ગોકડાના મૂત્રમાં લેપ કરવો. (૧૦) મનશીલ, હીરાકસી અને મોરચૂચુ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે કિટિલ, વિસર્પ (રતવા) અને સર્વ કોદનો નાશ કરે છે. (૧૧) ધંતરાનાં બિયાં અને સિંધવનો પાણીમાં

મળી દાદર પર ચોપડવું. અગિયારમો :-ખસખસ, કુંવાડનાં બીજ, નવસાર, ખેરજાલને લીંબુમાં ઘસીને લેપ કરવો.

‘અક્ષીજીબીજ કુંવાડ કે નવસાર અથવા ખેર, નિંખરસંમે યોલકે’, કરો દાદસોં ખેર.’

(૩) કોદ ઉપર પહેલો ઉપાય :-ઉપરના ઝાડની છાંયે સુકાનેલી જાલ રોર આઠ તથા ખાવચી રોર ૨ લઈ ઝીણી ખાંડી તેની કાષી હમેશાં છ પૈસાનાર ફાકવાથી અકારે નતના કોદ અને ગલતકોદ પણ મટી જાય છે. ખરજેજ અવશ્ય પાળવી, નહિ પળાય તો રોગ નહિ જાય. મીઠાઈ, મીઠું, દલચી, સાદર, ગોળ તથા ચીકણી વસ્તુઓ ખાવી નહિ. મેણું તથા મગ ખાવા. બીજો :-હરિજની લીંદોળો રોર ૧ નો પાતાલપત્રે ચુકો મટી તે કોદ થયો હોય ત્યાં ખજીને ચોપડવાથી ઘોળો કોદ જાય. ત્રીજો :-કુકુદરણ ચૂર્ણ) લીમડાનાં પાન, આલળનાં પાન, મીંદીઆવળ, હળદર, દારુહળદર, છૂરુ, ધાવરી, લીંધાળી, દરકાં, બહેડાં, આમળાં-એ અગિયાર ચળે સમાખ ઝાડે સર્વ ચૂર્ણ કરી કાઢો પાણીમાં ફાકવાથી અકારે કોદ જાય, ખરજે જાય, રક્તપિત્ત (અગરકોદ) જાય અને અંજણી (ખાલી ચંદે તે) રોગ મટે.

x વાતરોષથી કાપાલિક, પિત્તથી ઓદુંબર, કફથી મંડલ અને વિચરિંકો, વાતપિત્તથી ત્રણજિહ્વ, વાતકફથી વિપાદિકા, સિંધ, એકકુષ્ઠ, કિટિલ, ગજચર્મ અને અવસક; પિત્ત અને કફથી દુઃખ, પામા, રિરકો-ટક, ચર્મદલ, પુંડરીક અને રાતાર અને ત્રિરોષથી કાકણકોદ ઉત્પન્ન થાય છે. ચિતરી, વાતિક, પૈત્તિક અને સ્લેષ્મિક છે. જે કોદ રસમાં પ્રાપ્ત હોય તો અંગમાં વિવર્ણતા અને રક્ષતા હોય છે તથા પરીની જાણ આવે છે. યોહીમાં પ્રાપ્ત થયા પછી ખાજ તથા રસી થાય છે. મસંમાં ગયા પછી માંસ પુષ્ટ દેખાય છે. રોષ, રાતરીમાં કંઈરાતા, મોઢા મોઢા ફેડલા તથા રોષ લાગવા જેવી તીવ્ર વેદના થાય છે. નેદમાં પ્રાપ્ત થયા પછી ચાલવાની શક્તિ નષ્ટ થાય છે તથા યા ફેલાય છે. હાડકાં તથા મજ્જામાં પ્રાપ્ત થયા પછી નાક ઘસી જાય છે, આખ લાલ થઈ જાય છે અને ઘામાં કીડા પડે છે. શુક્રમાં મેરો કયાં પછી ને સંતાન વેદા થાય તેને પણ કોદ થાય છે. રસ, લોહી અને માંસમાં પ્રાપ્ત થયેલા તેમજ વાતકફથી થયેલા કોદ સાધ્ય છે. મેદમાં પ્રાપ્ત થયેલા તેમજ બિ રોષથી ઉત્પન્ન થયેલ કહસાધ્ય કહેવાય છે. મજ્જા અને અસ્થિમાં પ્રાપ્ત થયેલા તેમજ ત્રિરોષથી થયેલા અસાધ્ય છે. સિંધ, એકકુષ્ઠ, ગજચર્મ, વિપાદિકા, કિટિલ અને અવસક વાત તથા કફથી થયેલા હોવાથી સાધ્ય છે. વાતરોષથી થયેલા કોદ કાળા અથવા લાલ, રક્ત અને વેદનાયુક્ત હોય છે. પિત્તથી થયેલા હોય તેમાં દુર્ગંધ, દાદ, લીનાપણું, લાલ અને સાવયુક્ત હોય છે. કફથી થયેલામાં રિંગમતા, ખાજ, ચીતળતા અને બારીપણું હોય છે. બિ રોષથી થયેલા કોદમાં ઘેનાં લાણુ તથા ત્રિરોષ-જનિતમાં ત્રણેનાં લાણુ ભેવામાં આવે છે. કીટલા અંજવાળા, લાલ નેત્રવાળા, સ્વરશંજવાળા તથા વમન-વિરેચનાદિ પંચકર્મ જેને શુદ્ધ ન કરે તેને કુષ્ઠ ન કરે છે.

કલ્ક કરી, સરસવના તેલમાં પચન કરી, તે તેલ વૈપાદિક કાઢ એટલે જેના થોળે હાથપગ ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર ચોપડવું. (૧૨) કુંવાડિયાનાં બિયાં, આમળાં, રાળ અને થોરિયાના દૂધને કાંજમાં વાટી તેનો દદુ નામના કાઢ ઉપર લેપ કરવો. (૧૩) હિંગળોક, ગંધક, પારો, લીંડીપીપર, વજનાગ, વાવડિંગ, હળદર, ચિત્રક, મરી, હરડે, સૂકે, નાગરમોથ, સંમુદ્રદીણુ, બાવચો, કડુ, ગરમાળો અને કુંવાડિયાનાં બિયાં એ પદાર્થો સમભાગે લઈ તેનો લીમડાના રસમાં ખરલ કરવો. તેનો લેપ કરવાથી દદુ, ખરજ, વિસર્પ (રતવા), લૂતા, ભગંદર અને મંડળકુષ એ સર્વનો જલદી નાશ થાય છે. (૧૪) પારો, ગંધક (કાળજી કરી) અને નાગકેસર સરસવના તેલમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવું; એટલે સર્વ કુષોનો નાશ થાય છે. (૧૫) કરંજનાં બિયાં, કાષ્ઠ અને કુંવાડિયાનાં બિયાં ગોમૂતમાં વાટી લેપ કરવો. તે કુષ ઉપર વખણાય છે. (૧૬) ઘોળા કરેણુનો રસ, વાવડિંગ અને ચિત્રકમૂળની છાલ તેલમાં નાખી કઢવી તે શરીરે ચોપડવું. (૧૭) ત્રિફળા, વાવડિંગ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું, એટલે કાઢ, કૃમિ, પ્રમેહ, નાડીમણુ અને ભગંદરનો નાશ થાય છે. (૧૮) પારો અને ગંધકની કળદી સરસવના તેલમાં ખરલ કરી પછી લાંગરાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે સર્વ કુષોનો નાશ થાય છે. (૧૯) ઘોળા કણેરનાં મૂળ, દાણ અને કરંજની છાલ, દારુહળદર અને ભાઈનાં પાંદડાંને વાટી લેપ કરવો. (૨૦) શિલાજિત, કપિલો, જેડીમધ, ફટકડી, રાળ અને મનશીલ એ દરેક ૪ તોલા લઈ, તેને માખણમાં ખરલ કરી સાવવાળા કુષ ઉપર લેપ કરવો. (૨૧) ખેરના ઝાડ નીચે ખાડો કરીને તેમાં વાસણુ રાખી ખેરનું મૂળિયું છંદી તે ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે તેનો રસ ઝમે છે; તેમાં આમળાંનો રસ અને મધ નાખી આપવો. તે કાઢનો નાશ કરે છે અને રસાયન પથ્ય છે. (૨૨) લીમડાનાં ૧૦૦ પાંદડાં, લીંબોળાઓ, આમળાં, વાવડિંગ અને બાવચીનો કલ્ક ખાવો. (૨૩) મેરથ્યુના પાણીમાં સાત વખત માલકાંકણીનું તેલ પચન કરવું. તે શરીરે ચોપડવાથી ઘોળા કાઢ જાય છે. (૨૪) વજૈતૈલ :—સાતવીન, કરંજ, આકડો, ભાઈ, કરેણુ, ધૂરિયો તથા સરસડાના ઝાડનાં મૂળિયાં, તેમ જ ચિત્રક અને રાત્રીભોગરીનાં મૂળિયાં, કરંજનાં બિયાં, હરડાં, ખડેડાં, આમળાં, સૂકે, મરી, લીંડીપીપર, હળદર, દારુહળદર, સ્વેત સરસેવ, વાવડિંગ અને કુંવાડિયાનો ગોમૂતમાં કલ્ક કરી તેમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. એ શરીરે ચોપડવાથી કાઢ, નાડીમણુ તથા કુષ્ટમણુનો નાશ થાય છે.*

સફેદ કાઢ ઉપર :—સોમલનાં ફલ મુનકામાં ગળારી ઉપર જઠાન લીમડી, લીમડો, દંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ તથા ભોરીંગણીના મૂળનો ક્વાથ પિવડાવવો; તેમ જ હરતાલ, બાવચી, સોનાચેર તથા મનશીલને ગોમૂતમાં ચાર પ્રહર ખરલ કરી સોગડી કરી રાખવી. આ સોગડીને ગોમૂતમાં ઘસી લગાડવી. કાઈ કાઈને આ ઉપાયથી (લેપથી) ચાંદાં પરી ન્તય છે; પણ તેથી નુકસાન થતું નથી. પથ્થ—ચણાના ખાખરા તથા ઘી, મગની દાળ ઘોળું સિંધાલુણ નાખેલું દોય તે પાવો. દૂધ, ફડી, માખણ, હાથ કાંઈ પણ ન ખાવું. ઘી ખૂબ ખાવું એથી ૪૦ દિવસમાં અવરજ મટે છે.

વિશેષ ઉપચાર :—જ્યો વનીઝમાં :—કાચુંદરો-૭, ડેસિંબ-૨, ખેર-૨, ૧૩; ગરણી-૧, ગરમાળો-૧, નાગરવેલ-૪, મજ્જ-૬, માલકાંકણી ૭ની ટીપમાં, લીમડો (કડવો)-૨૩, ૩૪, રક્ત-કુષ્ટ માટે :—મંદાર-૨. સિંધમકુષ્ટ માટે :—સહદેવી-૭. મહાકુષ્ટ માટે :—કડવી કવ-૪. મંડળકાઢ માટે :—ચિત્રક-૧૧.

ખરજ, ખરસ, દાદર મૃત્યાદિ ઉપર ઉપચાર :—(૧) પારો, ગંધક (કળદી લેવી), કાઘો, મેરથ્યુ, પાપાણબેદ અને મુરદારશિંગ એ સમભાગે અને એથી ચોગણું ઘી લઈ તાંબાના વાસણમાં

• આ ઉપરાંત પંચતિજક અવલેહ, સ્વયંભૂ મૂત્રજ, એકપિંશતિક ગુણ, અમૃતમહાતક અવલેહ, મહામહોતક અવલેહ, મંજીશાદિ ક્વાથ, તાલકેશરસ, ત્રિલકાશરિ રસ, માણિક્ય રસ, પંચતિજાપૂત, ખરિશાક ક્વાથ, ગંધક રસાયન, આરોગ્યવર્ધની, ખરિશાદિ વડી, ખરિયાસવ, કુકાકાલન્ય રસ, દરતાલ ભરમ વગેરે ખાવા અપાય છે. કુકાકાલન્ય તેલ; આરવ્યશાદિ તેલ, કરવીર તેલ, કમ્પ્રસાસ તેલ, સોમરાજ મૃત, ચિત્રક તેલ, ગંધકાદિ લેપ, જુલદિ લેપ, ચક્રમદિ લેપ, કંદપચાર તેલ વગેરે ચોપડવા માટે તથા મર્દન કરવા માટે અપાય છે. થોપચીનાદિ બાળ્ય (પરિણો) લાવી દેવા કાઠી નાખવા અપાય છે. ત્રિશાયુ, દરતાલ, સોમલ, ચાવલ, મેરથ્યુ તેલ એ બધી દવાઓ મહાકુષ્ટ અને ત્રણપ્રકાર રતતપિત્ત)માં થકુ લાસદાંપી છે.

ખરલ કરી તે ચોપડવું; એટલે ખરજવું, દાદર, વિસ્ફોટક, નાથાં (ચાંદાં) અને ખસ દૂર થાય છે. (૨) આમલસારો ગંધક અને મરીથી ચોગણું ઘી લઈ તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેના લેપ ત્રણ દિવસ કરવો; અને લેપ કર્યા પછી ફેટલીક વાર તડકામાં બેસવું. (૩) નાળિયેરની કાચથી તૈલ પાડી લેપ કરવો; એટલે ખરજવું અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૪) ચંદનતેલ, લીંબુનો રસ તથા કપૂરને ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૫) આમલસારો ગંધક, કપૂર, ટંકણખાર અને કિંચિત્ત ગીણુ ને કોપરેલને ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવો; એટલે ખસ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૬) મુરદારશિંગ અને કુલાવેલી ફટકડીને એકત્ર કરી શતધૌત(સો વખત ધોયેલાં) ધીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૭) ૫ તોલા શનધૌત ધીમાં રસકપૂર ૪-૬ રતી ખરલ કરીને ચોપડવાથી ખરજવાં, ખસ, દાદર, ખેડો, નાથાં અને ચળનો નાશ થાય છે. (૮) મારો અને ગંધકની કજલી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કંકાલ, અચુર, કોષ, મોરચુ, જીરું અને મરી દરેક તેલોતોલો, મનશીલ, ગંધક અને પારો એ ૭-૭ તોલા; તથા ઘી ૨૦ તોલા લઈ તાંબાના વાસણમાં નાખી ખરલ કરવો. એનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો; એટલે ત્રણ ગજકર્ણની વ્યથા પણ દૂર થશે. (૧૦) ચણેડી, ચિત્રક, શંખલસ્ય, હળદર, ધરો, હરે, કલમરી, ચૂરિયો, સિંધવ, કુંવાર, નાગરમેય, આકાકાડું દૂધ, હુંવાસ, પારો, બાવચો, કુંવાડિયો, વાવડિંગ અને મરીને મંધમાં ઘૂંટી લેપ કરવાથી કંડૂ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૧૧) ધરો, હરે, સિંધવ, કુંવાડિયાનાં બિયાં, અજવલો અને કાંઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો; એટલે ત્રણ લેપથી બહુમૂલ એવાં દરદ અને કંડૂનો નાશ થાય છે. કુશરોગ ઉપર લગાવેલાં અથવા ચોપડેલાં ઔષધો બીજો દિવસે અરીસાં લગાવી સાક ધોઈ નાખવાં અને પછી તેના ઉપર ઔષધો ચોપડવાં. (૧૨) ગંધક, ટંકણખાર, માયાફળ (માયાં) અને કપૂરને મેંદીના દૂધમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૧૩) આવળનાં અથવા કુંવાડિયાનાં બિયાં, લસણ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાંને તેલમાં શેકવાં. બળા નખ એટલે તેનો મલમ કરી ચોપડવો. x

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—ખરજ માટે:—આંખાહળદર-૧, ધંદળવ ૨૨, કેતકી-૧, કોશિમ-૩, ખસખસ કા (અદિથુ)-૧૦, ગજકર્ણી-૪, ચિત્રક-૧૩, નાગચપો-૩, પીલુ-૬, મરી-૨, મુગવેલ-૧, ૨; મોરવેલ-૧, વાપુખા-૧. ખસ માટે:—અરદૂસી-૬, આમળાં-૫, આંખા-હળદર-૧, ઉંઝણ-૩, કકરી કવડ-૨, કણુમી-૨, કરમદી-૨, કોશિમ-૨, ખરશિંગી-૩, ખરસાણી-૫, ગરમાળો-૧, ૫; ગૂગળ-૮, ચિત્રક-૧, ૭; ચિત્રો-૭, તુવેર-૨, ધંતૂરો-૧૩, ધોળો ચંપો-૭, નાગચપો-૩, નાળિયેરી-૧૦, ૧૧; નિંખારા-૧, પીપળો-૫, પીળા ધંતૂરો-૬, બાવચી-૧, ૨; માલકાકણી-૨, મુગવેલ-૧, ૨; મેદાશિંગ-૩, મોરવેલ-૧, લીમડો (કડવો)-૩, ૧૨, ૧૫, શિરોડી-૫, સુખક-૨, સોપારી-૮. દાદર માટે:—અલાદી-૫, એરડો-૬, કાસુંદરો-૧, ૭; દિકામાલી-૨, કુંવાડિયો-૩, આખરો-૨, ખાન્ડકાલતી-૩, ગજકર્ણી-૨, ગરમાળો-૧, ગવાર-૧, ગૂગળ-૮, ચંમેલી-૨, જનવેલ-૨, તુલસી-૮, ૧૪; થુવર-ત્રણધારીઓ-૬, નાગદમની-૩, નાળિયેરી-૧૦, પારિખતક-૭, મોપેયો-૧, ફૂદીનો-૫, મોળ (હીરામોળ)-૧, લિલાચો-૨૨, લોચિયગ-૧, મીંદીઆવળ-૩, લસણ-૧૯, વજનાગ-૫, વાપુખા-૧. શરીરે ખરજ આપે તે માટે:—ઉદરકની ગ-૪.

ભુઓ ગોં વનોંમાં:—ખરજ (ચેળ) જવા માટે:—જાણુ-૪. ભુઓ પ્રાં વનોંમાં-દાદર માટે:—હરિશંગ-૪. સડેલાં કુષ (કોઠ) માટે:—અરિયવર્ગ-૪. ખરજ (ચેળ) જવા માટે:—ગોરાચન-૪, સમુદ્રદિથુ-૪, હરિશુશંગ-૪.

ભુઓ અતુભૂત ઔષધ:—દાદર માટે ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં-નં. ૧૨, ૧૩, ૧૯, ૨૭, ૩૪. ખસ માટે:—નં. ૩૦, ૩૬.

ખરજવા+ ઉપર ઉપચાર:—(આ રોગ હાથ અને પગ ઉપર પ્રથમ ખરજયુક્ત ઉપચ

x આ સિવાય તનગરમી [વૈપાદિક] આદિ ઉપર ફેટલાક ઉપચાર ૨૦ પદોએ કુશરોગમાં આપ્યા છે. માટે તે ત્યાં જોવા.

+ સંજ્ઞીત ઉપચાર:—(૧) કોંસના સિંજડાની સંપુટમાં ખાખ કરી આકડાનાં પીળાં પાંદડાંની રાખમાં આ. ૩૩

યર્ષ, લોહીને દ્રવિત કરી ઉપર ને ઉપર પ્રસરતો ન્બધ છે. એમાં અતિશય દાઢ અને ખરખર હોય છે. એને મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં 'ઈસિય' કહે છે.) (૧) ઘેટાની લીંડીઓનું પાતાળયંત્ર વડે તેલ કાઢી ચોપડવું. (૨) મોરચૂથુ અને કળીચૂનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૩) ગાયના મૂત્રમાં ગેજ પત્ર ઘોઈ નાખવા. (૪) લિલામો અને રાજ તેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું. (૫) ચતર્ધોતધૂતમાં મોરચૂથુ, મુરદારશિંગ અને કપિલો ઘોડું ઘોડું નાખી તાંબાની કથોરટમાં તાંબાના વાસણ વડે ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૬) ચનધોત ઘીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું; એટલે 'ખરજવું', ખસ, દાદર, ચાંદી, ખોડો, ફાક્ષા, ઉંદરી વગેરેનો નાશ થાય છે. (૭) ગાજર પીસી કિંચિત મીઠું નાખી તેને જરા બાફ આપી તે ખરજવા ઉપર બાંધવું. એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવું. (૮) ફૂંવાડિયાનાં બિયાં ૩ લાગ, બાવચો ૨ લાગ અને ગાજરનાં બિયાં ૧ લાગ લઈ ગોમૂત્રમાં આડ દિવસ પલાળી રાખી તેનો લેપ કરવો; એટલે ત્વરિત શુણ્ઘુ આવે છે. આ ઔષધમાં ઉપરાઉપરી ગોમૂત્ર નાખી મુકાવા ન દેવાથી વર્ષભેર ટકે છે. (૯) પિત્તપાપડો, હરતાલ અને વહનાંગને સમસાગે જૂના ઘીમાં ઘસી ચોપડવાં. (૧૦) મનશીલ, રસકપૂર, નેપાળો અને ગંધક એ એકેક ભાગ, ફુલાવેલું મોરચૂથુ અર્ધા ભાગ તથા એ બધાં ઔષધોથી બમણું આકડાનું દૂધ અને દૂધથી બંમણું માખણુ લઈ કાસાનો વાસણમાં ખગલ કરી લેપ કરવો. (૧૧) વેંગણુ શેફી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર:—બુઝો વનોંમાં:—અઘાડી-૫, અરજુ-૯, કપૂર-૩, કલગારી-૧૦, કાળી-છરી-૮, ફૂંવાડિયો-૧, ૭; ખમૂરી-૩, ખાખરો-૭, ખીજડો-૧, ગાજર-૧, ગોંરીનો ફણો-૨, જનવેલ-૧, ધરો-૩, પારિજાતક-૨, પેંટયુની-૧, લિલામો-૨૧, રતાંજી-૮, વડ-૧૪, શરણુ-૫-૩, સિવણુ-૧, સુમીણુ-૧.

બુઝો પ્રાં ઓંમાં—ખરજવા માટે:—ગંધકાની લીંદ-૨.

પથ્ય—જવ, ઘઉં, ચોખા, ઘી, મગ, ઘેવેર, મસૂર, પરવળ (પડોળાં), લસણ, ચાકવત (ટાકો), ગલકાં, કડવા પદાર્થ. અપથ્ય—પરસેવો કાઢવો, ચેતુન, શેલડી, ગોળ, દહીં, દૂધ, ખાટા પદાર્થ, તલ, અડદ, મેંધ અને ભાત

૧૯-કંઠમાળ, અપચી અને લાપોટિયું

ગંઠમાલાની સંપ્રાપ્તિ—તાંબા બોર જેવડી, મોટા બોર જેવડી અને આમળા જેવડી ગાઠો, કાખ, બાહુમળ, બોચી અને ગળું એવા ઠેકાણે કફથી મેદ દુષ્ટ ધવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેને ગંઠમાલા (કંઠમાળા) કહે છે. તે ગંઠમાલા ધણીક ગાંડોયુક્ત હોઈ ધણી કાળે કરી હલકી પાકદશ પર ન્બધ છે, એનું નજીવું. પૂર્વેકત ગંઠમાલાની માંડો કેટલીક પાંદરી ફટી વહે છે અને નહિ જેની ચર્ષ ફરી બીજી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો સંબંધ ધણી હોય છે. એ રોગને અપચી કહે છે.

મેળવી લગડાથી ચાળી ગાયના ઘીમાં મલમ કરી ચોપડવો. (૨) મનુષ્યનાં હાડકાં તથા રોજાના કાંટાની સંપુટથી કચેલી ખાખ અને કેરડાના કેલસાને ઘીમાં મલમ કરી ચોપડવો. (૩) રોજાના કાંટાની ખાખ, કેરડાના કેલસા અને મોરચૂથુ સો વાર ધોયેલા ગાયના ઘીમાં મેળવી ચોપડવું. (૪) કાંચકાંની અંદરનાં મોજ, ફુલાવેલું મોરચૂથુ અને આમવસારા ગંધકને લીંજુના રસમાં ખરલ કરી ચારપાંચ દિવસ ચોપડવા પછી ઉપર હીરાદખણુ અને આમડાની રાખ ચોપડવાં. (૫) ગામડી ગાડાના પેડામાંની મળી, થોડાનો બાળેલો નખ અને ચેરડિયું તેલ મેળવી ચોપડવું. (૬) ડામર ચોપડી ઉપર પાટો બાંધી એ પાટો પંદર દિવસ સુધી છાડવો નહિ તેમ દરને પછું પાણીથી પલાળવું નહિ. (૭) પારો-ગંધકની સમભાગે કચેલી કળી તોવા ૨, મોરચૂથુ તોલો ૧ અને સોનાંચેર તોલો ૧ વાડી બધાના સો વખત ધોયેલા બમણા ઘીમાં મલમ કરી ચોપડવો.

× ગળામાં વધણુ જેવી એક ગાંઠ હોય તે ગલગંઠ, નાની નાની કેટલીય થાય તેને ગંઠમાળા, તેમથી પાકે, ફટે, મટે તથા પુનઃ થાય તેને અપચી કહે છે. ગલગંઠ-૩ મકારના થાય છે: કાળી શિરાથી બામ, તીક્ષ્ણ પીડાયું અને કડણુ હોય તે વાલજ; સ્થિર, ત્વચાના સમાન વર્ણુવાળો, ભારી, ખાજયુક્ત, સીતળ, મોટો અને મંદ પીડાયું હોય તે કળ્જ તથા જે ગલગંઠ નરમ, પાંડુવર્ણુ, દુર્ગંધયુક્ત ખાજવાળો, પીડા-શક્તિ અને તુંબડીની સમાન લટકતા રહે તે મેદ સંબંધી નજીવો. ગલગંઠનો રોગ એક વર્ષ પછી અસાધ્ય.

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ—ખેત્રી, ગળું અને હડપચીની, સંલિના ઠેકાણે વધુ જેવી અધિકૃત સોને થવા લાગે છે; અને તે સોને નાનો અથવા મોટો હોય છે તેને ગલગંડ કહે છે. તે ગલગંડ વાધુ અને કફ ગળાને ઠેકાણે દુષ્ટ થવાથી થાય છે.

ગંડમાળા પર ઉપચાર—(૧) આકડાના દૂધમાં હીરાકસી ધસી લેપ કરવો. (૨) લીમડાના રસમાં વજનાગ ધસી લેપ કરવો. (૩) કડવી પાકેલી તુલ્પડીમાં પાણી ભરી રાખી તે પાણી ૭ દિવસ સુધી પાવું. (૪) ચિત્ક, લિલામો, હીરાકસી અને ચોરનાં મૂળ આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) કંચનારના આડની છાલનો કાઢો કરી તેમાં સંકટું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૬) વાયવરણાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી આપવો. (૭) ઝેરડમૂળ અને ખાખરાનાં મૂળ ચોખાના ધાવરામણમાં ધસી લેપ કરવો. એનાથી ગલગંડ પણ દૂર થાય છે. (૮) કડવી તુલ્પડીનો રસ તથા સરસિયું એકત્ર કરી દેવતા પર કટવી રસ બળી અથ એટલે તે તેલ સર્પ ચોપડું (૯) શરપુખાનાં મૂળ અને હળદરનો ગાયના દૂધમાં ધસી લેપ કરવો. (૧૦) કડવા સરગવાની છાલ અને ઇંદવરણાનાં મૂળની છાલ સમભાગે એકત્ર કૂટી તે ભૂરી હોડામાં પીવી. (૧૧) આકડાનું દૂધ, સિંધવ, સમુદ્રકળ અને ખાખરાનાં બિયાં એ સર્વને લીમડાના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૧૨) મૂળનાં બિયાં, સરસવ, સરગવાનાં બિયાં, શણનાં બિયાં, જવ અને અળશીને ખાટી હાશમાં વાટી ચોપડવાં; એટલે ગંડમાલા અને ગલગંડનો નાશ થાય છે. (૧૩) ભોંયચંપાનાં મૂળ, ઝેરકાચલાનાં બિયાં અને વજનાગ ઠંકા પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. આ લેપથી ખેંચ લાગે છે. એથી કરી ગલગંડ કે ક્રોધ પણ માંડ દૂરત ખેંચે છે; રૂટલી ગાંઠો ભરાઈ આવવા માટે મલમની પદ્ધતિ લગાવવી. (૧૪) ચંદન, હરે, લાખ, ઘોડાવજ અને કંકુથી તેલ સિદ્ધ કરી ચાટવાથી અપચીનો નાશ થાય છે. (૧૫) ગરમાળાનાં મૂળ ચોખાના ધાવરામણમાં વાટી સંધવા તથા તેનો લેપ પણ કરવો. (૧૬) કળથી અને મરીનો કાઢો આપવો.*

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનૌઠમાં:—આકડો-૧૫, ઇંદવરણા-૧૪, ઉંખરો-૨૪, ઝેરડો-૨૪, કડવી દૂધી (તુલ્પડી)-૪, કણ્ઠી-૩, કપાસ-૪, કંપૂરેલી-૧, કલગારી-૩, કળથી-૨, કંચનાર-૧, જ; કુકરપાડાનો વેલો-૪, ગરમાળો-૬, ગેરખમુડી-૨, ચણેડી-૨૧, છાપોતો-૧, પીકુ-૬, બ્લ-દંડી-૨, ભારંગી-૪, લિલામો-૭, ભૂમશિરડ-૩, મૂળા-૧૦, રિસામણી-૧, વજનાગ-૧, વાયવરણા ૩, ૧૪; વાકેરી-૩, વીંછુડા-૨, શરપુખો-૪, સરગવો-૭, સહદેવી-૫. અપચી માટે:—કપાસ-૪, કલગારી-૨, કુંવાર-૨, દેવદાર-૩, રિસામણી-૧, વાયવરણા-૩, સરસવ-૨.

કંઠમાળા માટે ભુઓ અનુભૂત ઔષધ ઔષધિક્રિયાના મલમ-પ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૧.

ગલગંડ ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરતાલ ગોમૂતમાં ધસી લેપ કરવો. (૨) બૂનો, ગોળ અને ધુવાસ એકત્ર કરી લેપ કરવાથી ગાલની સૂજ પણ દૂર થાય છે. (૩) ધતૂરાનાં પાંદડાં

થાય છે. અપચી ને ઉપદ્રવરહિત હોય તે સાધ્ય છે; પણ જેની સાથે પીનસ, પાશ્વશૂળ, ઉધરસ, તાવ તથા વમન થયા કરે તે અસાધ્ય રોગ બહુનો.

● ઘોણી ગલણીનું મૂળ, તુલ્પડાનું (ઇંદવરણાનું) મૂળ, ઘોડાવજ, દેવદાર અને સરસવના મૂળને ગોમૂતમાં ધસી લેપ કરવો. (૨) મત્ર ચેર ના આકડાના દૂધમાં દિવસ ૭ બીજની છાયામાં સૂકવી ધીમો મલમ કરી લગાડવાથી કંઠમાળ અને ઉમાહોળી આદિ દરદો ન્ય છે.

આ ઉપરાંત કાચનાર ગૂળ, વિદંગ અરિષ્ઠ, સોમવાતી ફૂલ, ગંડમાળાકંડન રસ, ત્રિશુભામ્ય તામ્રયોગ, ત્રિફળા, ગૂળા વગેરે ખાવા માટે અપાય છે; તથા મુંઝવિ તેડ, ચંદનાદિ તેડ, તુલ્પી તેલ, સિંદૂરાદિ તેલ, ગંધકાદિ લેપ વગેરે ચોપડવા માટે અપાય છે તથા લીંદીપરતું ચૂર્ણ મેળવેલા કડવાં તરિયાનો રસ, લીમડાનું તેલ, ઘોડાવજ અને દંતીમળનું ચૂર્ણ તથા નગેડાની જડને પાણીમાં ધસી ઉમાર કરેલું પાણી વગેરે નાકમાં નાખવા માટે અપાય છે. મુલ્યની ખાખરીને બહુ જ બારીક ખાંડી પણ માખીની વિષા (માખી ને દોરીના ઉપર ખેંચી, હજાર મૂંઠે છે તે) સમાનભાગે ગોળી મનુષ્યના મૂત્રમાં ખરવ કરી ન્યારે બહુ જ ચોપડ (ગીઠ) થઈ ન્ય, ત્યારે કપડા ઉપર ચોપડી ગાંઠ ૧૨ મેરણ વાર લગાડવાથી બલતંક ખેંચી ન્ય છે. અનેક પ્રકારની ગાંઠો આ ઔષધિથી બહુ જ ઘોડા સમયમાં સારી થઈ ન્ય છે.

વાટી તેમાં ચૂનો મેળવી તે ઉપર બાંધવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—છિંબરો-૬, કડી દૂધી (તુબડી)-૧, કાકડી-૫, ખાખરો-૪, છયાપોતો-૧, જેઠીમધ-૧૭, ધંતૂરો-૧, ૯, પારિજતક-૩, પાણકુલા-૧, મૂળા-૧૦, રિસામણી-૧, વછનાગ-૧, વાયવરજો-૩, શિરદોડી-૧, સોપારી-૯. કંકુલગંડ ઉપર:—દેવદાર-૨. વાતગલગંડ માટે-જળજળવે-૨, સમેરવે-૫.

ભુઓ પ્રાં ઓંમાં:—લાપેટિયા માટે-સાબરશિંગ ૧. અપચ્ચી માટે સાબરશિંગ-૭.

પથ્ય—મૂત્રી રત્તી કાંચર, જવ, મગ, પંડેળાં, સરગવે, કારેલી, શેલડી તથા રુક્ષ, તીખા અને અમિદીપક પદાર્થ. અપચ્ચ—દૂધ અને શેલડીથી જે પદાર્થ થાય છે તે, મિષ્ટાન, ખાટાં, મધુર, જડ અને કંકારક અન્ન.

૨૦-ગળતી (શોષરોગ)

કાનજી અને લંકાજી—શોષરોગ એ ક્ષયનો જ ભેદ છે. (૧) અતિ સ્ત્રીસેવનથી, (૨) શરીરના મધુ કિંવા આગંતુક મધુથી, (૩) રસ્તે ધણું ચાલવાના શ્રમે કરી, (૪) શરીરને ઘણી મહેનત પજારી, (૫) શરીર જર્જરીભૂત થવાથી અને (૬) કોઈ મધુ પ્રકારનો શોક ધર્ષ તેનાથી થયેલો; આ પ્રકારે જ બનતો શોષરોગ બળુવો. રચાદિ ધાતુનું શોષણ થઈ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને પણ શોષ કહે છે.

ઉપચાર—(૧) જેઠીમધ, આમળાં, લવંગ, ખડીસાકર અને ધાણુનો કાઢો આપવો. (૨) કાંચરની ધાણીનો કાઢો આપવો. (૩) વાવડિંગ, આમળાં અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો. (૪) પિત્ત-પાપકાનો કાઢો આપવો. (૫) કોષ, જેઠીમધ, નીલકમળ અને વડની રૂંખોનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટણ કરીને ઉપરાઉપરી ચાટતાં જવુ, એટલે તૃષા શાંત થશે. (૬) આમલકયાદિ ગુટિકા—આમળાં, કમળ, કોષ, મમરા (ચોખાની ધાણી) અને વડની કુમળી વડવાઈઓની રૂંખોનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળી કરી મોઢામાં રાખવાથી તરસ છીપી મોઢામાં અમી રહે છે.+

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—આણ-૩, કાંચર-૬, દાડમ-૧૩, પિત્તપાપકો-૪, બિન્નેર-૧૮.

પથ્યાપથ્ય—ક્ષયરોગમાં કલા પ્રમાણે.

૨૧-ગાંઠ (ગ્રંથિરોગ) અને રસોળી અથવા અર્ધુદરોગ

ગ્રંથિરોગની સંપ્રાપ્તિ—વાતાદિ રોગ, માંસ અને લોહી દુષ્ટ થઈ મેદ અને શિશ્યોને દૂષિત કરી ગોળ, જોચો અને ગાંઠ જેવો સોળો ઉત્પન્ન કરે છે, તે રોગને ગ્રંથિ કહે છે.

અર્ધુદરોગની સંપ્રાપ્તિ—શરીરના ઠેકાણે વાતાદિ દોષ કુષિત થઈ લોહી અને માંસને દૂષિત કરી, ગોળ, સ્થિર, મંદ પીડાયુક્ત, મોટો, અંદરથી જોડા ગયેલો, લાંબા કાળે વધનારો અને પાકનારો એવો માંસનો ગોળો થઈ જોડે છે તેને અર્ધુદ કહે છે.

ઉપચાર—(૧) મધુ (ગૂમડાં) ઉપર જે ઉપચાર કહેલા છે તે ચોખવા. (૨) સાજખાર, હળ દર અથવા મૂળાનો ખાર અને શંખચૂર્ણને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) દળદર, લોધર, પતંગ અથવા રક્તચંદન, ધુંવાસ, ગોળ અને મનડીલને મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) કોષ અને તમાલ પત્ર વડના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો અને ઉપર વડનાં પાંદડાં બાંધવાં; એટલે સાત દિવસમાં અર્ધુદનો નાશ થાય છે. (૫) સરગવાનાં બિયાં, મૂળાનાં બિયાં, સરસવ, તુલસી અને દંદજવને બેંસની ઝાશમાં વાટી લેપ કરવો.*

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—અંકાલ ૧૬, ચણી-૭, ધંતૂરો-૯, મયાળ-૧.

+ શોષરોગમાં સ્ત્રીસેવન, અપાલભરમ, મૌખિકભરમ, જંબરમ, સુવર્ણભરમ, એકાદિચૂર્ણ, દ્રાક્ષાસવ તેમજ ક્ષયના પ્રકરણમાં કહેલી ઔષધિઓ અપાય છે.

* ગ્રંથિ (ગાંઠ) તથા અર્ધુદ (રસોળી)ના ઉપર અર્ધુદદરસ, ત્રિકુળ, ગુજળ, કાંચનાર મગ, લિંડ-ચારિષ વગેરે ઔષધિ ખાવા માટે અપાય છે. લેપની વિધિ ઔષધપત્રિકા-મકરજુમાં લખેલી છે.

ભુજો પ્રાં ૦ ઔ ૦ માં :—સાગરશિંગ-૭, ભુજો અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૩૫.

પથ્યાપથ્ય—કંઠમાળજ પ્રચાલે.

૨૨—ગાંઠિયો વા, અંગનું અકડાઈ જવું (વાતરક્ત)

કારણ—ખારા, ખાટા, તીખા, ખારવાળા, સિન્ધ, ઉષ્ણ, અપકવ, ઉપાઈ ગયેલા, શુષ્ક એવા પદાર્થોનું સેવન તથા મત્સ્યાદિકાનું માંસ અને યોગ, મૂળા, કળથી, વાલ ઇત્યાદિ ઠંડાં ધાન્યો, શાકાદિક, શેકેલા તલ, શેરડીનો રસ, દહીં, કાંજી, હાચ, મઘ, વિરુદ્ધ અન્ન, અધ્યશન (અતિભોજન) ઇત્યાદિ પદાર્થોનું સેવન, ક્રોધ અને દિવસે નિદ્રા તથા રાતે ભગરણ, એ કારણોએ તેમ જ ઘણું કરી સુકમાર પુરુષ અને મિથ્યા આહારવિહાર કરનાર અને સ્થૂલ (બડા) તથા સુખી એવા માણસનું વાતરક્ત ક્રુષિત થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ—હાથી, અથ તથા ઊંટ ઉપર ગમન કરનાર અને વિદાહજનક અન્ન લક્ષણ કરનાર માણસનું આખા શરીરમાંનું રક્ત દૂષિત થઈ પગમાં એકઠું થાય છે. પછી દુષ્ટ વાયુમાં ભળે છે. આ રોગમાં વાયુનું પ્રાગલ્ભ્ય છે. એટલા માટે એને વાતરક્ત કહે છે.

પૂર્વરૂપ :—ઘણો પરસેવો આવે છે, કિંવા સમૂળગો આવતો જ નથી. શરીર કાળાશ પર જળાય છે. સ્પર્શનું અગ્નિપણું, ક્ષતની અંદર ધણા જ સણુકા, આળસ, અંગ ગળી જવા જેવું થવું, શરીર ગળ્યા જેવું થવું. ઢીંચણ, કોણી, ફૂલા, કમર, ખાંધ, હાથ-પગ ઇલાદિની સંધિમાં થળી; અંગનું સ્ફુરણ, સણુકા, શરીરે બહેરાપણું, કંઠ, સંધિમધ્યે થળી, વારંવાર દાહ થઈ મટે છે અને પુનઃ દાહ થાય છે. વર્ણ બદલાય છે અને અંગ ઉપર મંડળની ઉત્પત્તિ વગેરે વાતરક્તનાં પૂર્વરૂપો જણાવે.

અસાધ્ય લક્ષણ :—ઢીંચણ પર્વત વ્યાપ્ત થયેલો, સમૂહ થયેલો, સ્તાવ થનાર અને બળ, માંસ કે દાખાદિ ઉપદ્રવથી યુક્ત જે વાતરક્ત તે અસાધ્ય; અને એક વર્ષ ઉપર થયેલો વાતરક્ત કષ્ટસાધ્ય તથા ક્ષાત કે ચીરા પડ્યા વગરનો સાધ્ય જણાવે.

ઉપચાર—(૧) ગળાના કાઠામાં શુદ્ધ કરેલું શિલાજિત નાખી તે કાઢે પાવે. (૨) મંજિ-દ્યાદિ દાદો :—મજક, કઠાણલ, ગળા, નાગરમોથ, વજ, સુંઠ, હળદર, દારુહળદર, અરડૂસો, પિત્ત-પાપડો, ઉપરસાલ, અતિવિષ, ધમાસો, ઉદ્રવરણા, વાળા, ભોરીંગણી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પડોળાં, ઉપલેટ, કકુ, ભારંગમૂળ, વાવડિંગ, ગિન્નો, મોરવેલ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, ભાંગરો, લીંડીપીપર, મેંદી, પહાડમૂળ, શતાવરી, ખેર, ત્રિફળા, કરિયાતું, બકામ લીમડો, આસાણા, ગરમાળા, કાણું નસોતર, બાવળો, ચંદન, વાયવરણા, કરંજ અને સાગ એ સર્વ ઔષધોનો સમભાગે કાઢો કરી

૪ મરાઠી ગ્રંથમાં અહીં બૂલથી શુદ્ધ લખાયેલ છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં કંઠમાળ, અંધિ અને અખુંદ એક જ પ્રકરણમાં કહેલ છે. પથ્ય પણ સર્વનું એક જ કહેલું હોવાથી સુખારી લીધેલ છે.

+ શરીરે દાહ, બારેપણું, પીડા, તોડ, ચળ-ચકામાં, ખગડા ઉપર ફેડાસા, સોજો એ વાતરક્તનાં લક્ષણ છે. વિશેષ કરી એ રોગ પડે થાય છે. વાતરક્તનો સખ્દાર્ય એવો છે કે, વાયુથી ઘેરાયેલું લોહી તે વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ, પિત્તકફ, ત્રિદોષ અને લોહીથી, એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિના કારણસર આઠ મકારને થાય છે. વાતરક્ત રોગ જીવવાની કરતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં વધારે થાય છે. તેની નિરાશી એ છે કે, એ રોગ પગના અંગુઠામાંથી ઉત્પન્ન થઈ પગની પાટલી તથા પૂંટણ સુધે છે અને તેમાં બહુ દરદ કરે છે. તે ઘણી સુદૃઢ થયાથી હાથના પેંચામાં તથા અંગૂઠામાં દાખલ થઈ સાંધાઓ રડી જાય છે. પછી તે સાંધાઓ પેતાની મેળે ફાટી તેમાંથી પડના કેાણે સફેદ ચૂના જેવો સ્રોત મવાદ નીકળે છે. માટે એ રોગવાળાને જીવાળ આવે એવું ઔષધ આપવું, એ આત્મરવાળાને ગંધકની ખાણવાળા ગરમ ખાણીમાં નવદાવવાથી તથા બિસદ-કવાથી ઘણો જીજ થાય છે. એ પ્રાણનું પાણી સુરત જિલ્લામાં વાંસડા તથા નવસારીની હદમાં ઉનાઈની ન્યાં નદી બરાબ છે, ત્યાંના કુંડમાં તથા વજરાણાઈમાં તથા મલખાર કોરતામાં છે. જીજરાતમાં કાકોર અને ગોધરા વચ્ચે 'હવા' નામે રેરેશનથી અર્ધો માઈલ દૂર એ ભતના કુંડ છે તથા કપાડવજ તાલુકાના લણ્ડેદા ગામમાં પણ છે.

નિત્ય પાવાથી ત્વચાનો દોષ, અટાર પ્રકારના કોઠ, વાતરક્ત, વિસર્પ, વિદ્રિષિ અને સર્પ દોષોનો જલદી નાશ થાય છે. (૩) લંબુમંજિષ્ઠાદિ કાઢો:—મજ્જક, ત્રિફળા, કઠુ, વજ, દારુહળદર, ગળા અને કડવા લીમડાની છાલનો કાઢો વાતરક્ત, ખસ, કાષાલિક કુષ અને રક્તમંડળનો નાશ છે. (૪) અરૂસી, ગળા અને કઠુનો કાઢો આપવો. (૫) ગળાના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી તે પાવો. (૬) સુરવારી ઉરડેનું ચૂર્ણ ગોળમાં ગેળવી આપવું. (૭) મીણુ, મજ્જક અને રાળના તેલ વડે કિંવા રાતા બોળના તેલ વડે અભય કરવો; એટલે વાતરક્તની ખીડ દૂર થશે. (૮) એરંડમૂળ, અરૂસી અને ગળાનો કાઢો આપવો. (૯) ખેરનો કાઢો બે વાર આપવો. ઉપર ઘી-ભાત ખાવાં તથા નિર્વાત (વિશેષ વાણના ઉપદ્રવથી રહિત) રથાનમાં રહેવું એ પથ્ય કરવું; એટલે કુષાદિ સર્વ રોગનો નાશ થાય છે. (૧૦) શુદ્ધ કરેલો કલગારીનો કંદ, સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર અને મીઠાણું ચૂર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરવું; તે મધ અને ગાયના ઘીમાં ૧૦ માસ આપવું. આથી અનેક પ્રકારના રક્તવિકાર, પાદદોષ (પગ ફાટે છે તે), માથાનું દુઃખ, અસાધ્ય વાતરક્ત અને કોઢનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોરખ-મુંડી અને કઠુનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૨) કડવા લીમડાનાં પાંદડાંનો અંજરસ કિંવા તેનાં પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી રસ કોંઢવો અને તે પાવો. (૧૩) ખજૂરનો કલ્ક કાઢી તેમાં એરંડ-તેલ નાખી તે આપવાથી વાતરક્ત અને ધનુર્વાત દૂર થાય છે. (૧૪) મોગલી એરંડાના બિયાંનું તેલ રોગગ્રસ્ત એવી સર્વ જગ્યાએ દિવસમાં ચારપાંચ વાર ચોપડતા જવું. (૧૫) ઘોળા શુભખાશીનો કંદ ૧ તોલા ગાયના તાલ દૂધમાં દિવસમાં ત્રણ વાર લેવો. એ ચોષ્ઠ હમેશાં ૩ મહિના આપવું. (૧૬) અમૃતાષ્ટુત:—ગળા લાવી થોડી ફટી તેમાં તેનાથી ચારત્રણ પાણી નાખી ચોથો લાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી તેમાં કાઢાના ચતુર્થાંશ જેટલું ઘી, નાખવું અને ઘીનો ચતુર્થાંશ ગળાનો કલ્ક કરી અને ધીથી ચોગણું દૂધ તેમાં નાખી ધી રોષ રહે, ત્યાં સુધી પાક કરી, પછી તે ગાળા લઈ પીવું. તેથી કરી વાતરક્ત અને કોઢ જલદી દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—આમળાં-૯, ઉંબરો-૧, એરંડો-૧૪, કપૂરભેંડી-૫, કાસાણુ-૨, કલિંજન-૩, ખજૂરી-૧૨, ખટખટી-૩, ગળા-૧૫, નગોડ-૨, પડિરવો-૨, મજ્જક-૬, મરી-૧, માંકડી-૧, મોગલી એરંડો-૧૦, રાળ-૧૪, ઉરડો-૧. જુઓ પ્રાંત ઓંતમાં:—ઘૃતવર્ગ-૨.

પથ્ય—રાતા ચોખા, ઘઉં, ચણા, મગ, તુવર, મક, બકરી, મેંદી, લેંસ અને ગાયનું દૂધ, મયાળ, કઠિલી, નેતરના અંકુર, લાંબડી, આકવત, કારેલાં, તાદળળે, જરવળ (પડોળાં), આમળાં, આડું, સરણું, સરગવો, સાકર, દ્રાક્ષ, જૂઠું કોણું, માખણ, તાજું ઘી, કડવા પદાર્થ. અપથ્ય—દિવસે નિદ્રા, શોક લેવો, ઉઘોગ, મેથુન, અહલ, કળથી, વાલ, વટાણા તેમ જ માંસ, વિરુદ્ધ ભોજન, હઠી, શેલડી, મૂળા, મધ, માંસ, પાન, કાંછ, તલ, તીખા, ઉખ્ય, તૂરાં, ચીકટા, મીઠું અને લોટના પદાર્થ.

૨૩-ગોથું અથવા વાઈ (મૂગી, અપસ્માર)

સ્વરૂપ—વાતાદિ દોષ દુષ્ટ થઈ આંખો આગળ અંધારાં આવી રચતિરૂપ માન અને અનુભવજન્ય માન નજ થાય છે. નેત્ર અને હાથપગ વિકળ થાય છે. હૃદયને કંપ, શરીરને પરસ્પેરો ધત્તાદિ લક્ષણો થાય છે; એનો કોપ કઠી દશ દિવસે, કઠી પંદર દિવસે, કિંવા મહિને બે મહિને દોષસંચય થઈને થાય છે. જે વાઈના દરદીનું શરીર વધારે ફેકે છે તેમ જ શરીર ફીણુ, નેત્ર

+ વાતરક્ત રોગમાં અહીં લગ્ન ઉપરાત અમૃતાદિ ક્વાચ, રાતનાદિ ક્વાચ, નિંખાદિ ચૂર્ણ, ચંદ્રમખા-વટી, પુનર્નવા યુગળ, કિશોર યુગળ, રસાણ યુગળ, વાતરક્તાત્ક રસ, મહાતાલેશ્વર રસ, શુદ્ધઆદિ લોહ, વિશ્વેશ્વર રસ, અમૃતભક્ષાત્ક અવચેદ, લાંબણી ગુડિકા વગેરે ખાવા માટે અપાય છે તથા શુદ્ધી તેલ, રુદ્ર-તેલ, મહાપિંડ તેલ વગેરે મદન કરવા માટે અપાય છે. ઉરતાલભક્ષ્ય વાવરત માટે અતિ લાભદાયક છે.

* ગોથું-વાઈ ચાર પ્રકારની છે. તે પૈકી (૧) કંપારો થાય, હાલ કઠકાવે, મોટે ફીણ આવે, આંસ થાય, કાણીપીણું દેખે તે વાણીનું; (૨) મોટે પીણું ફીણ આવે, શરીરની આમળી, મોઢું અને આંખે પીળાં પડી નવ, સર્વેન લાલપીણું દેખાય, વરસ લાંબે અને શરીર ગરમ રહે તે પિત્તની; (૩) મુખમાં સફેદ ફીણ આવે, શરીરની આમળી, આંખ અને મુખ ઘેળાં પડી નવ, કંઠી લાંબે, રોમાંચ થાય અને સર્વેન ઘેણું

વિકૃત અને ભયર યલાયમાન હોય તે અસાધ્ય બાણ્યું. વાતદોષયુક્ત વાઈ ૧૨ દિવસે, પિત્તની ૧૫ દિવસે તથા કફયુક્ત ૧ મહિને ઉત્પન્ન થાય છે. વચ્ચે પશુ કાઈ કાઈ વખત વેગ આવે છે. વાઈના વેગ આવવા પહેલાં અથવા વેગ આવે ત્યારે તરત અરીક્ષાંતું દીણું આજવાથી વેગ રોકાઈ જાય છે. વાઈના ઉપર શાસ્ત્રીય ઔષધિ આહીધુત, કસ્યાણુ ચૂર્ણ, સારસ્વત અરિષ્ટ, કુષ્માંડધુત, ભૂતહૈરવ રસ, વાતકુલાંતક રસ, ચંદ્રહૈરવ રસ વગેરે અસાધ્ય છે. મલચંદ્રોદય રસ વાઈમાં બહુ જ સારું કામ કરે છે. સાથે સૂંધવા માટે નવસાર મેળવેલાં કેળનો રસ આપવો કે જેથી નાકમાંથી કેટલાક કીડા નીકળી જાય.

ઉપચાર:—(૧) યુરિયાનાં પાંદડાનાં આકાશનાં દૂધમાં ૨૧ ધ્રુષા આપી સફળી ચૂર્ણ કરવું અને તે છીંકણી પ્રમાણે સૂંધવું; એટલે નાકમાંના કીડા ખરી પડી રોગી સારો થશે. (૨) દેવડાંગર-૫ (કૂકડવેલ)નો રસ અને યુરિયાનું દૂધ એકત્ર કરી નસ્ય આપવું. (૩) માલકાંકણી, ખુરાસાની અજમો, અક્કલકરો, બયડળ, લવંગ, એલચીદોડા, અજમો, વાવડિંગ અને નાગકેસરને સમભાગે લઈ ભાંગરાના રસમાં ઘોર જેવડી ગોળી કરી તે દરરોજ એક ગોળી પાણી સાથે આપવી એટલે અપસ્માર, ચિત્તભ્રમ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે. (૪) અગથિયોનાં પાંદડાનાં રસમાં ગોમૂત્ર અને ત્રીની ભૂષી નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૫) વાંઝડદોડીનાં મૂળ ઘીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૬) જેડીમધ, હિંગ, ઘોડાવજ, તગર, સરસડો, લસણ આ પદાર્થો બકરીના દૂધમાં અથવા મૂત્રમાં ઘંસી અંજન કરવું. (૭) નગોડાના રસમાં અખંડ ઘસી તેનું નસ્ય કિંવા અંજન કરવું. (૮) રાઈ ગોમૂત્રમાં, વાડી તેનો ચરીરે લેપ કરવો. (૯) ઘોળી કુંગળીનો રસ નાકે સૂંધવો અને અંજન કરવું. (૧૦) વગડાઉ જાણીની રાખ આકાશના દૂધમાં ભીંજવી સુકાયા પછી તપખીર પ્રમાણે સૂંધવી. (૧૧) અરીક્ષાં લીંચુના રસમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૨) ગંધકની ઘૂણી નાકમાં લેવી. (૧૩) હાથીનું મૂત્ર નાકનાં બંને છિદ્રોમાં નાખવું; એટલે માથામાંના કીડા દૂર ખરી પડી રોગી સારો થાય છે. (૧૪) ઘોડાવજ, ગોળા, સૂકાં, મરી, લીંડીપીપર, મહુડાનો ચુંદર, સ્ત્રાક્ષ, સિંધવ, રીંગણીનાં ફળ, સમુદ્રકળ અને લસણ એકત્ર વાડી નાકે સૂંધવું; એટલે અપસ્માર, વાયુ, કફ, મસ્તકથળ, બકબક, મોહ, સન્નિપાત અને પીનસ (નાકનાં છોડ) દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં—અક્કલકરો-૬, અખરોડ(નાનાં)-૨, અગથિયો-૯, અરીક્ષાં-૧૦, ૧૬; આકાડો-૭, ઉંદરકની ક-૧, ઉંદરકની ગ-૬, કંકાડી-૧૦, ધૂષ ૧૬૩માંની કાયકળને લગતી છેલી ટાપણી, કેવડાનું ઝાડ-૨, જેડીમધ-૧૨, કુંગળી-૨૩, તલ-૬, મિન્જેર-૩, મહુડો-૧, મોય-૮, ૧૦; રાયણુ-૧, લસણ-૧૧, લીંડીપીપર-૨, ૧૮; વજ-૨, શણુપુંખી-૧, શતવરી-૯, ચંખાવળી-૧, હળદર ૨૨ ની ટીપમાં નં. ૨, હિંગ-૩. પિત્તાંપસ્માર માટે:—કારિવણા-૩. ચિત્તભ્રમ અપસ્માર માટે:—કારિવણા-૯, કાસાણું-૬. ભયરી આવે તેને માટે:—કારિવણા-૧, ધાસ-પિત્તધાપડો-૧, વાવડિંગ-૪.

ભુઓ ગોં વૈંમાં:—ઘી-૯. ભુઓ પ્રાં ઓંમાં: મૂત્રવર્ષ-૨. અસ્થિ (હાડકાં) ૧૨ ની ટીપમાં નં. ૨.

જળુષ્ય તે કફની અને (૪) ત્રણે દોષનાં લક્ષણ જળુષ્ય તે સન્નિપાતની વાઈ-મૂત્રી જળુષી વળી પાની વાઈ ૧૨ દિવસે, પિત્તની ૧૬ દિવસે, કફની એક મહિને અને સન્નિપાતની વારંવાર અથવા અનિયમિત વખતે આવે છે. ઉપચાર:—(૧) ભાદરવા માસમાં ઝીલના છોડવા ઉપર દિવસ ભ્રમતી વખતે જે ચૂંકના જેવું બમેલું દેખાય છે. તેને ખડેવેલો કહે છે. તેમાં મરી ચેર ગા એક મહિના સુધી પલાણી રાખી છાંયે સૂકવી ૨ દિવસ સુધી (૧૬ પડેર) વાડી ભૂષી કરી તેમાંથી ૨ વાલ દરરોજ અથવા દરદ આવવાના ઠાઈમે ફકાવે તો ગોણું અને દમનું દંદ ભય. (૨) જવાન શુવર કૈચીને તેમાં કૈયળીમાં નાખેલાં મરી અથવા લવંગ તોલા ધાંચ નાખી તેના જ કકડાથી ભંપ કરી જ માસ રાખી મૂકવું; પછી તે કાઢી લઈ દરદને એકે સૂંધાડવું અને દરરોજ એકે અવડાવવાથી ગોણું ભય. આ લવંગનો પ્રમાણે જળદના નાકમાં આપવથી જળદની કંઝાડી (ગિંચકું) સડીને વળી જઈ માંચી ભય છે તે) મટ. (૩) અંચવેલનો રસ નાકમાં નાખવો.

પથ્ય—મગ, ધર્મ, ઘી, દૂધ, પડોળાં, જૂનું કોણું, ચાકવત, દાડમ, સરગવો, દ્રાક્ષ, આમળાં, ચોખા. અપથ્ય—ગરમ પદાર્થ, વિરુદ્ધાન્ન, અતિ મૈથુન, મહેનત, લાજપાલો, દિંડોરાં અને જડ પદાર્થો.

૨૪—ગોળો (શુભ)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ—મિથ્યા આહાર તથા વિહારથી વાતાદિક દોષ કુપિત થઈ પેટમાં પ્રવિરૂપ પાંચ પ્રકારના શુભ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાંઠો ગોટલા જેવી હોઈ ચલ અથવા અચલ અને ગોળ હોય છે અને કદી મોટી અને કદી નાની હોય છે. આ રોગને શુભ કહે છે. પૂર્વરૂપ—ઘણા ઓડકાર, મલમલતા, અન્ન ઉપર અરુચિ, આંતરડાં કડક વાગે તથા દુખે છે, પેટ ચડે છે અને અગ્નિમાં એ શુભરોગનું પૂર્વરૂપ જણાયું.

ઉપચાર—(૧) લીંડીપીપર અને જવખારનું ચૂર્ણ આદાનો રસ અને મધમાં આપવું એટલે શુભ તથા શ્વાસકાસ દૂર થાય છે. (૨) ચિરફળ, સિંધવ, સંચળ, ષિંડવૂણ, અન્નમોદ, એરંડ-મૂળ, જવખાર, બાળહરડે, શેકેલી ડિંગ અને વાવડિંગ એ દશ ઔષધો સમભાગે લેવાં અને નસોતર ૩ લાગ લઈ બધાંનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું એટલે શુભ, રૂળ, પેટનું ચડવું અને ઉદરના સર્વ રોગો દૂર થાય છે. (૩) હિંગાદિક ચૂર્ણ આપવું. (૪) જમ્બુદીનાં પાંદડાનો રસ દરેક વખતે નવટાંક પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૫) આમ્લેદ્રનાં પાંદડાંના રસમાં મરીની ચૂકી અને તલનું તેલ ૭ ટીપાં નાખી ૩ દિવસ આપવું. (૬) સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ પાણી, બે તોલા ખડીસાકર મેળવી ૩ દિવસ આપવો. આ ત્રણ ઉપચારોથી વાતશુભ દૂર થાય છે. (૭) ભોરીંગણી મૂળિયાં સહિત સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં રોજ ૧૦ માસા સુધી દિવસમાં બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવાથી પેટમાં કોઈ પણ આન્નરની ગાંઠ હશે તોપણ તે દૂર થશે. (૮) કાચકું (કાંકસ) શેકી તેનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવાથી પ્રસૂતિકાએ ઉત્પન્ન થયેલા વાયુનો ગોળો શમે છે. (૯) દશમૂળના કાંઠામાં જવખાર અને સિંધવ નાખી આપવાથી શુભ, યજ્ઞ, હૃદરોગ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૧૦) શરપુખાનો ક્ષાર અને હરડેનું ચૂર્ણ એ બંને ચાર-ચાર માસા એકત્ર કરી ગરમ પાણીમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર :—જ્યોત્ વતીંઓમાં :—આદું-૩૧, એરંડો-૪૦, કડ-૨, ખોરેલી-૭, ગૂગળ-૧૮, ચૂકો-૧, ઉવરફળ-૧, નાકલીકણી-૩, પાણુ-૧, ખીલી-૨, ખીરલો-૪, મરી-૧૩, મિરનેળી-૪, લવંગ-૧૦, લીંડીપીપર-૧૪, રજ; વજનાત્ર-૭ની ટીપમાં નં. ૪, વસુ-૨, ૭, શરપુખો-૭.

× શુભરોગ (સ્મશુભ) એ મિથ્યા આહાર-વિહારના કુપથથી વાયુ પિત્ત, કફ, દુધ થઈ પુરુષ અથવા સ્ત્રીના દેવાથી લઈ પેટ સુધી ગોળાના આકારે ઉત્પન્ન થાય છે. તે વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્ત- (લોહી)નો, જેમ પાંચ મહારનો થાય છે. એના ઉપર ગેદો તથા હજાર એકાં કરીને તેની રોટલી ચાર માસ સુધી ખાવી, અનુભવ ઉપાય :—સંચળ, મીઠું, સિંધવખાર, કાળાં મરી અને કાળીજીરી સમાનભાગે લઈ કીણાં વાડી આડ્યા સુધી ઉપર ખૂબ ભારથી આંગળીથી દાબી તેને ગરમ કરડ. એ દવા ગરમ થઈ લીંડુના રસમાં રસબદ્ધ થયા પછી તે દરદીને સુતાડડ. આમ બખ્ખે કલાકે કરવાથી ઉદરનો વાગોળો સત્વર ઘેસી જાય છે. આ અનુભવસિદ્ધ છે.

+ શુભ અને અંતર્વિદ્રમ્બિ (અંદર થતું ચૂમડું) અને રોગો એક સમાન દોષ છે. સ્પાન પણ બનેલું એક જ છે; પણ શુભ નિરાશ્રય છે અને અંતર્વિદ્રમ્બિ સાશ્રય છે. શુભ દોષમાં રહે છે, ત્યારે અંતર્વિદ્રમ્બિ માંસ અને રક્તમાં રહે છે. શુભ એક મૂડી જેટલા આકાર સુધી થઈ છે; પણ વિદ્રમ્બિ શુભથી બહુજ મોટી થઈ જાય છે તેમજ પાકે છે. એ શુભરોગને ક્ષેત્રી અને દંત થતા દોષ; હૃદય, નાભિ અને દ્વાયપત્રમાં સોને આવેલા દોષ, ઉપરાંત તાવ અને શ્વાસ પણ રહેતા દોષ તે. એ રોગી બચવાની આશા નથી. શુભરોગમાં વજ્રસાર, કુમારીઆસવ, હિંગાદિક ચૂર્ણ, વચાદિક ચૂર્ણ, દંતી, દરીતક, કાંધાન ગુટિક, શુભ-કલાનલ રસ, પંચાનન રસ, નારાયણ ધૂત, અગ્નિકુમાર રસ, ગુફમકાર રસ, તામ્રમરમ, ચિત્રકાથ ધૂત વગેરે ખાવા માટે આપાય છે. ગુડામાં રાખવા માટે નીચે લખેલી શુભમદરીવર્તિ આપાય છે :

શુભમદરીવર્તિ :—શુભરોગમાં અધારે મલાવરોષ દોષ ત્યારે મીઠું, આદું, સરસવ અને કાચાં મરીનું ચૂર્ણ ૬૧ ગ્રામમાં બનો બનાવી સૂકી યેદી અથવા ગોળમાં નતી બનાવી ઘરગણમાં લેવી.

શિક્ષકાર્ધ-૧, સમેરવો-૧, સાટોડી-૭, ૧૭; સાતવીન ૩, હરડે-૪૪.

રક્તગુદ્મનાં લક્ષણ—સ્ત્રી નવી સુવાવડી હોવાથી અથવા અપકવ ગર્ભપાત થવાથી કિંવા ઋતુકાળે અપકવ પદાર્થ સેવવાથી વાયુ તેના ગર્ભાશયને ઠેકાણે લોહીને જમાવી યજ્ઞ અને દાહથી યુક્ત એવા ગુદ્મને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગુદ્મ ઘણા દિવસ પિંડીભૂત હોવા છતાં અવયવ નહિ એવા ગર્ભ જેવાં દુખણાં કરે છે. યજ્ઞયુક્ત હોય છે; ગર્ભનાં લક્ષણે, જેમ કે આત્મવ પ્રતિબિંબ, સ્તનની ડીંટડી ઉપર કાળો વર્ણુ ધ્યાદિથી યુક્ત હોય છે. એની ચિકિત્સા દશ મહિના પછી કરવી. (નવા મત પ્રમાણે રોગ નિર્ણિત થઈ જાય તો તરત ઉપચાર કરવો જોઈએ.)

રક્તગુદ્મ ઉપર—(૧) દંતીમૂળ, હિંગ, જવખાર, કડવી તુમડીનાં ગિયાં, લીંડીપીપર અને ગોળને યુરિયાના દૂધમાં ખરલ કરી તોલા પ્રમાણે ઝોળી કરી ખાવાથી રક્તગુદ્મનો નાશ થાય છે અને ગયેસો અટકાવ પણ આવે છે. (૨) ખાખરાના ક્ષાર વડે થી સિદ્ધ કરી તે ખાવું. (૩) શતાવરી, કરંબતી, હાલ, દારુદળદર, ભારંગમૂળ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ તલના કાઢા સાથે પાવું. (૪) તલનો કાઢો ગોળ અને ઘીમાં સૂકો, ભરી, લીંડીપીપર અને ભારંગમૂળનું ચૂર્ણ નાખી પાવો; એટલે રક્તગુદ્મ અને નજાર્તવનો નાશ થાય છે. (૫) ભારંગમૂળ, લીંડીપીપર, કરંબતી હાલ, પીપરીમૂળ અને દેવદારનું ચૂર્ણ તલના કાઢા સાથે પાવું. (૬) મુંડી અને વંશ-લોચનનું ચૂર્ણ સાંકર અને મધમાં મેળવી રક્તગુદ્મ ઉપર રેચ માટે આપવું. (૭) અરીઠાંના પાણી-માં કડવી દંદવરાણીનાં મૂળિયાં ઘસી આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર—ભુજો વનોંભાં—રક્તગુદ્મ માટે—અરીઠાં-૧૨, આકડો-૨૮, ઇંદવરણી ૧૭, તલ-૨૦. વાતગુદ્મ માટે—અળવી-૪, આશેની ૧, ઇંદજવ-૨૨, કાંચડી-૫, તજ-૫, પીપર-૧, મોરવેલ-૩, રતનજોત-૧, લીંડીપીપર-૨, સરગવો-૫, હિંગ-૧. પિત્તગુદ્મ માટે—નસોતર-૧, રેણુકા-૩, હરડે-૧૧. કફગુદ્મ માટે—અજમે-૭. ત્રિદોષગુદ્મ માટે—અરણી-૬, ગોરખમુંડી-૭, વાયવરણી-૨.

પથ્ય—ખૂન, ચોખા, દૂધ, કળથી, દાડમ, આમળાં, લીંછુ, જાય, લસણ, કુમળો મૂળો, ચાકવત, સરગવો, હિંગ અને ગરમ અન્ન. અપથ્ય—આદ, જવ, મીઠાં ફળ, વેંગણ, કોળું, મૂળા, દિલ્હણ ધાન્ય (કઠોળ), જડ અન્ન અને તેલવાળા પદાર્થ.

૨૫-ચાંદી-ગરમી-ટાંકી (ઉપદંશ)

કારણ—જે સ્ત્રીઓ ઘણા પુરુષોથી સંગ કરે છે એવી સ્ત્રીઓનો સંગ થવાથી, મૈથુન પછી શિશુ ન હોવાથી, રજસ્વલા, સુવાવડી અને રોગી સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી અથવા શિશુની જગાએ હાથ, નખ અને દાંતનો કઠોર સ્પર્શ થવાથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—ઉદ્વિગ્ન ઉપર અને અંદરની બાલુએ ચાંદી પડવી અને મણિનો કડો (ઉપરનો ભાગ) સૂજવો, બન્ને બાલુની જઘાના મૂળોમાંના નળની મુખની નીચેની ગાંઠ સૂજી મોટી થવી એટલે જેને બદ કહે છે તે થવું અને તે પકવદશાએ આવી કૂલ્યા પછી સર્વ શરીરમાં લોહીનું દુર્ગંધયુક્ત રસી થઈ વધી જવું, ધાતુસ્નાન બગડવું તથા તે થોડે બધા શરીરમાંનું લોહી દ્વિષિત થઈ સર્વ શરીર ઉપર અને હાથ, પગ, અંડ તથા મુખ ઉપર નાવટાં (ખરજવું) જેવી ચાંદીઓ પડી તેનું પરિણામ દુસ્તર વ્યાધિ જેવું (મહારોગ જેવું) થવું અને અતિશય દુઃખે (ગરમીએ) વિજનાય, ક્રુમિ, ચૂસચૂસાય, મૂતનું ઝરવું,

+ જોકે આ રોગને લોકો 'ગરમી'ના નામથી જ ઓળખે છે; પરંતુ તેના ઉપર ઠંડા ઉપચાર કરવાથી હાથપગના સાંધા કઠઈ જઈ રોગી વાયુની સખત જીભારી બોમ્બે છે; માટે જ એના ઉપર ગરમ ઉપચારો કરવા. એ રોગવાળાને મુદરેય પણ અવરય આપવા. વાતોપદંશથી પીળા રંગની ફોડલીઓ થઈ પોડા થાય છે. તે ફોડલીઓ ફૂટે છે અને તેનું રક્તશુક્ર થાય છે. પિત્તોપદંશથી કાળા રંગની ફોડલીઓ થઈ બળવરા બળી તેમાંથી પાણી ઝરે છે. કફોપદંશથી સફેદ રંગની મોટી ફોડલીઓ લડી વધાર ધરે છે, સોજે આવે છે અને ભડું પકે વહે છે. સન્નિપાતોપદંશથી ઘણા મકારનો વેદના થાય છે અને પકે ઝરે છે. રક્તોપદંશથી ફોડલીઓ માંસના જેવી લાલ રંગની થાય છે જેમ એ રોગ પાંચ પ્રકારનો છે.

ગાઠ ઇત્યાદિ વિકાર અને તણખા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે

ઉપદ્રવશથી થનારાં પરિણામ—આ રોગ ઉપર તુરત ઉપચાર કરવા ઉપદ્રવના યોગે મુખ્યત્વે કરી શરીરમાંનું શુક્ર અને શોષિત (ધાતુ અને લોહી) બગડી પહેલા સર્વ વીર્યનો નાશ થાય છે પછી લોહીનું શોષણ થાય છે સતતિતો અભાવ થાય છે શક્તિ ક્ષીણ થવા પછી શરીર ધોણુ અને નિસ્તેજ થાય છે અરુચિ, અત્યાહાર એ લક્ષણો યદ્ય શરીરમાં તાવનો સચાર થાય છે, તેમજ ઉષ્ણ રસ ઉત્પન્ન થાય છે અને સર્વ હાડકામાંનું તેજ નહીં યદ્ય ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે બદ થયેલ હોય તે જ વખતે યોગ્ય ઉપચાર યદ્ય ખેસી ન જાય અથવા ફૂટી તેમાંનો દમ નીકળી જઈ તેનો ઉપશમ ન થાય તો ગરમી શરીરમાં મળી (ફેલાઈ) બહુ અગ્ર, વૃષણ અને ઇન્દ્રિયે ચાલી પડી, તે ફૂલવા લાગી તેમાંથી દુર્ગંધયુક્ત પરુ અને પાચનો સાવ થાય છે તે યોગે શરીરનું સર્વ લોહી બળી જઈ શોષણ થાય છે, શરીરે દુર્ગંધી આવવા લાગે છે દાંતો ઉપર મળ ચોટ છે, પેટમાં કીડાનો સચય થાય છે, જવેરાદ્ભવ થાય છે, પગે સોજે આવે છે અને તેવા જ પરિણામ થાય છે

ફિરગોપદ્રવશની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ—ફિરગ નામના દેશમાં એ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ફિરગી લોકો આ દેશમાં આવ્યાથી એ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ થયો આ રોગ ક્રીટાજનનિત હોવાથી જે સ્ત્રીને અથવા જે પુરુષને થયો હોય તેનો સહવાસ કરનારને પણ યદ્ય જાય છે અતિ સહવાસ કરનારા જે માણસ હોય તેમને પણ એ થાય છે તેના પ્રકાર:—બાહ્યફિરગ—શરીર ઉપર વિસ્ફોટકના જેવા ફાડકા અને તેને ડેકાણે વેદનામદ, તે ફેલાઈ ફૂટવાથી મણુ જેવા જાણાય છે એ સ્પર્શસાધ્ય છે આંબ્યતર ફિરગ—એમાં શરીરની અદર સધિને ડેકાણે ફેલાઈ યદ્ય ફૂગી મણુ થાય છે અને તે ધણુ દિવસ રહે છે, તેથી વેદના ધણુ થાય છે આ રોગ કટ્ટસાધ્ય જાણ્યો એ બંનેના લક્ષણોયુક્ત જે હોય તે બાહ્યતર જાણ્યો ફિરગોપદ્રવના સાધારણ ઉપદ્રવ — દુશપણ, બલક્ષય, અમિમાદ, દુર્ધર મણુ, નામનું ઝરણુ અને હાડકું વાકું યદ્ય એ ઉપદ્રવે જાણ્યો *

ઉપદ્રવ ઉપર ઉપચાર:—પહેલા રચ આપવો (૧) વરધારો સિલામાં નગ ૭, સૂઠ, બાળ

* બાવનિયે સાવમમ્મશમાં ઉપદ્રવરોગ ઉપર ફિરગનું વર્ણન કરેલ છે જે ઉપદ્રવરોગમાં પ્રથમ વીર્ય તથા લોહી બરાબ યદ્ય પછી સર્વ ધાતુઓને દુષ્ટ કરે છે તેને 'ફિરગ' કહેવ છે આ ફિરગરોગ અદર અને બદાર બંને પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલ કીલ શરીરવાળા મનુષ્યને બંને થાય તથા ઉપદ્રવયુક્ત હોય તો અસાધ્ય છે ઉપદ્રવરોગ સહજસાધ્ય છે પણ ફિરગ અતિ દુ બદારી છે ઉપદ્રવ રોગમાં કહેલી ઓષધિ ફિરગરોગમાં અપાય છે બાવમમ્મશમાં રસકપૂર આમરાસિ લીધી તથા તેવા પ્રકારની અન્ય ઓષધિ આપવાનું લખેલ છે ફિરગરોગ મટવા પડી પણ ચોષનીની ઇત્યાદિનું ચૂર્ણ, પાક અથવા અવલોહ બનાવી ચોલી શારી રીતે શુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી સેવન કરવાની જરૂર રહે છે લોહીમાં દોષ રહી જાય તો જીવન થય ત સાધ્યઓમાં દરદ રહે છે તેમ જ દાંત અને દાડકા જળવા યદ્ય જાય છે

* (૧) ઇન્દ્રિયને જખમ થયો હોય તો કપિટો સરસિયા તેવમાં મેળવી ચોષવાનો અથવા મેલી સર સિયા તેલમાં મેળવીને ચોષવાથી રક્ષા આવે છે, અથવા ચોષાસમાં ખિલારીના ટોપ જેને કારસીમાં સમા રમેા અને સિંધીમાં પ્રમેા કહે છે તે ટોપ લીધો હોય છે ત્યારે ગઈએ દોઈને સુખમાં પછી કાળો થયેલો હોય છે, તે સમજા ઇમેગી લાવી તેના બૂકો લીધા જખમ ઉપર મુકવાથી આરામ થાય (૨) પહેલો આદીના ગમે તેવા મોટા ધારા પચ્ચા હોય અને મોટા ફેલાઈ થયા હોય તે ઉપર હીમજ દરડે તોલા ૮, રસકપૂર તોલા ૪ દાદમના સુકા ફૂલ તોલો ૧ બારદાસિય જખમજ એવથી ખાણુ લવજ અને મરી એ સર્વ એકેક તોલા લઈ ખાલી ચીઠ્ઠા કરી ૧૦૦ લીબુના રસમાં ખરલ કરણુ લીબુનો રસ ખરલ કરતા રોમય ત્યારે ચણુ જેવડી મોટી ગોળાઓ વાળી તેમાંથી એકેક ગોળી સવારસાજ પી સાથે ગડી જાય તો આરામ થાય એ ઉપર મીઠુ ખાવુ નહીં મોઝુ ખાવુ જીએ —બારદાસિય તોલો ૧ દાદમની દાસ તોલો ૧ અને ગોળ તોલા ૨ લઈ પહેલી જ વસ્તુએ ખાલી ચીલી કરી તેની ગોળી કર ગોળમાં વાળી એકેક ગોળી સવાર સાજ ખાય અને ઉપર જાયનું પી ચેર ના ખાય તો દિવસ ૧૪માં આરામ થાય છે ત્રીએ —હીમજ દરડે ૨ તોલા, કુલાવેડ મોરફુડ ૧ તોલો અને સાદર ૧ તોલો લઈ ખાળી ૧૦૦ લીબુના રસમાં ખરલ કરી ચણીબાર જેવડી ગોળાઓ વાળી, તેમાંથી ગોળી ૧ દાદા પછી સાદે (લીબુના રસની સાથે) નગાવળી ખીલ દિવસે જ અને નીલ દિવસે ત્રણ લેવી એમ જ્યાં સુધી એ દવાથી કલહી ન થાય ત્યાં સુધી એકેક

હરડે, આસગધ અને ગોખરુનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો છાશમાં નાખવું; અને તેમાં ૧ તોલો ગોળ મેળવી આપવું. (૨) કાચકીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી તે ૭ દિવસ આપવો. (૩) રાત્રી ચણોડીનાં પાંદડાંના રસમાં છરાની ભૂખી અને ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવો. પથ્થ-ધઉં અને ટુવેરની દાળ અલૂણી. (૪) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી સવારે ૭ દિવસ ખાવા આપવાં. પથ્થ-ઉપર મુળજ. (૫) અવેડાનાં ગ્રાહ મૂળ સુદ્ધાં ઉપાડી લાવી પછી તેનાં મૂળ કાપી નાખવાં અને રહેલા છોડનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં છરાની ભૂખી પેસાભાર નાખી ૭ દિવસ આપવો. પથ્થ-ઉપર મુળજ. ઉત્તાર:-જસ્વદ (જાસુંદી) અથવા બેરનાં પાંદડાંનો રસ આપવાથી આગ મટશે. (૬) ઝિંઝરનાં પાંદડાં એક મૂડી વાટી તેમાં ઘોડું છરું અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવાં. (૭) શિવલિંગીનાં વેલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ૪ તોલા પર્યંત મેળવી તેમાં છરું અને સાકર નાખી આપવો. (૮) કડવાં પરવળ, કડવો લીમડો, હરડો, આમળાં અને કરિયાતાનો કાઢો આપવો, કિંવા જેર અને અસાણાનો કાઢો ત્રિફળા સહિત કિંવા ગૂગળ સાથે પાવાથી સર્વ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. (૯) આંબાની છાલનો ૪ તોલા સ્વરસ લઈ ૧૬ તોલા બકરીના દૂધમાં નાખી ૭ દિવસ ખાવો તે ઉપદંશ-મથુને હિતકારક થાય છે. (૧૦) જાંબુનાં કુમળાં પાંદડાંનો સ્વરસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને કિંચિત રાળ નાખી તેનું સવારે સેવન કરવાથી પાંચે પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે એ ઉપર ઘઉં અને ઘીનું પથ્થ પાળવું. (૧૧) આકડાના અને રીંગણીનાં મૂળની છાલ, હિંગળાક, હરતાલ અથવા લિલાનો એકત્ર ફૂટી ચલમમાં નાખી હોંકામાં પીવા આપવું, એટલે મોડું આવશે. પછી રોગ સારો થયા પછી ફટકડી અથવા જેરની છાલ અને ખાવળિયાની છાલ ઇન્વાદિનો કાઢો કરી તેને લૂગડાથી ગળા કોગળા કરાવવા.

શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે :-ખાવાની ઔષધિ :- (૧) ગોખરુ ૧ તોલો, કાંકોલ ૦૧ તોલો અને ખડીસાકર ૧ તોલો. એને અષ્ઠમાંશ કાઢો આપવો. (૨) સતત એક વર્ષ પર્યંત વાંકરીનું લોણું ગાયના દૂધમાં ઘસી દરરોજ એક વખત સેવન કરવાથી શરીર ઉપર જોડેલા કાષ અને સાધારણ ચાંદીઓ સારી રીતે સારાં થઈ શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થાય છે; એટલું જ નહિ, પણ ક્ષય, નાકીવળુ ઇન્વાદિ વિકારો ઉપર એ દિવ્ય ઔષધ છે. જે રોગીના શરીર પર ચાંદીઓ લીકતી હોય તેને આ જ ઔષધ કંડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવું. (૩) ઉંબરાનાં મૂળ સાધારણ જંઘા જેવડાં મોટાં હોય તે જગ્યા ખોદી મૂળ મોઢાળાં કરવાં. તે મૂળ નીચે એક વાસણુ રાખી કરવતથી તે મૂળ વહેરવું. એ પ્રમાણે સાંજે કરવાથી ચાર પહોર રાત્રિમાં તે વાસણમાં ઉંબરાનો દ્રવ ઠરશે. તે વસ્ત્રગાળ કરી બાટલીમાં ભરી રાખવો અને રોગીની શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા પર્યંત લઈ તેમાં છરાની ભૂખી અને ખડીસાકર ૧ તોલા પર્યંત નાખી, સૂર્યોદય થયા પછી સવારે અને સૂર્યાસ્ત થયા પહેલાં બે ઘડી દિવસ હોય તે વેળા સાંજે, એ પ્રમાણે એક અડવાડિયું આપવાથી સારો શુભ આવે છે. રોગી સશક્ત અને ઉજ્જ્વલ પ્રકૃતિનો હોય તેને જ આ ઔષધ આપવું. એ ઔષધથી તણખિયો પ્રમેહ પણ જાય છે. પથ્થ-ફક્ત ઘઉંની રોટલી, ઘી અને સાકર. (૪) ઘોળા કમળનો કંદ લાવી સ્વચ્છ ઘોવો અને ફૂટવો; એટલે તેમાંથી જે રસ નીકળે તે શક્તિ અનુસાર પાશેર પર્યંત લઈ તેમાં આનુંદરાની અંતરજલવું ચૂર્ણ અને ગાયનું દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણ સરખું કરવું. પછી છરું અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૫) ચોપચીનીનું ચૂર્ણ આપવું. (૬)

ગોળા વમારતા જવી. જેટલી ગોળાથી ઘલટી થાય તેથી એક ગોળા બોળીની દરરોજની માત્રા સમજવી. થયેલ જલટી બંધ કરવાને ટુરત શેકેલા ચણા ખવરાવવા. એથી ટાંકીનો આત્મર તથા શરીરમાં ગમે તેવા ફોડલા કે નાર (કાણું) હોય તે મટે. એ જલટી થાય, તે લેલટી રોકવા માટે શેકેલા ચણા ખાવા. ટાંકીના દરદમાં મોડું આવે તેા ઘણે કાયદો થાય. દરદને જટમાંથી કાઢે. ચોથો :-રસકપૂર તોલો ૧, લવંજ તોલો ૧, પુરાસાની અજમે તોલો ૧, સેપારી ચીકણી તોલો ૧, નાજરવેલનાં પાન ૨૫, એલથી તોલો ૧, એ સર્વને ખરસમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી બકરીના દૂધ સાથે ગોળી ૧ ખવરાવવી. એથી કાષ, પત્ત, જલ્મ, મોડું વગેરે અંગોમાં જરૂરી નીકળશે નહિ. પાંચમો પ્રકાર : સળ, કાંચો, મનુષ્યનાં હાડકાંની ભસ્મ, કોડીની ભસ્મ, મોરચુ, કુલતેલું હીરાદાખણુ સરખે બાજે લઈને ઘી સાથે મસમ કરી ચોપડવો.

ચોપચીનીનો પાક આપવો

ગરમી ચાદી (ઉપદ્રશ) ઉપર ઉપચાર (લગાડવાની ઔષધિ) :—(૧) કરેલુના મૂળ વાટી તેનો શિશ્ન ઉપર લેપ કરવાથી ઉપદ્રશ સબધી અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે (૨) વિલાયતી ધતૂરાનું અથવા મોગની એરડાનું દૂધ (૨૨૨) ચાદી ઉપર ચોપડનું, એલે ચાદી જલદી ભરાઈ આવે છે (૩) ગિંજાના કાઢાથી અથવા લાગરાના રસથી મૃદુ ધોવો (૪) મેચરસ, ચીકણી સોપારીની રાખ, મોરડીની છાલનું ચૂર્ણ, ચખજીરુ એ ઔષધો ઝીણા વાટી તેનું ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર લગાડનું (૫) ધોળા કાથો અને ચીકણી સોપારીની રાખનું ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર નાખનું (૬) રસકપૂર, ધોળા કાથો, મુરદારશિંગ, ચખજીરુ, માયકુળ (માયા) અને સોપારીના કાલસા—એ ઔષધો ઝીણા કરી ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવા (૭) મધપૂડાનું મીણુ, સિદ્ધર અને બોડી અધારીનો રસ એકેક તોલો લઈ આડ તોલા ઘીમા કઢવી જનું થવા પછી ઉતારનું એ મનમ એ.પડવાથી ગરમીની ચાદીઓ, તણ, નાડીનણ, (હાડતણ) સારા થાય છે (૮) ગોપીચંદન અને મોરચૂચુ પાણીમા ખરલ કરી ચોપડવું (૯) ચખજીરુ લીધુના રસમા વાટી ચોપડનું અને ગોખરની ભૂકાની ધૂણી આપવી (૧૦) હિંગોલક, આકડાના અને રીંગણીના મૂળની છાલની ધૂણી આપવી અથવા ધુન્નપાન કરવું. એટલે સર્વ તણ, ઉપદ્રશનણ પ્રમેહ અને અભિષેકનો નાશ થાય છે *

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનો—ઉપદ્રશ માટે —અધેડો-૧૮, અળઈ-૩, આવળ-૫, આળો-૧૪, ઉગરો-૧૩, કલ્પેર-૨, કારિંદા-૩ કાયરી-૩ ખેર-૧, ચણેડી-૧૩, ૧૮, ચબેલી-૭, ચોપચીની-૧, ઝિઝર-૨, દાડમ-૧૫, દારડી-૪, નાઉળ ૩, પીપળો-૧, આવળ-૧૮, લાગરો-૧, મદાર-૨, રતનજોત-૮, રામજી-૨, લીમડો(કડવો)-૩૯, વાકેરી-૧ ઉપદ્રશ વ્યાધિએ સાધ્યા પકડાય તે માટે —વાસનવેન-૮ ગરમી— માટે —અઝમો-૫, ઉપરસાલ-૩, કાકડી-૭, કોતરવેલ -૧, કારિવણુ-૪, કોડિળી-૪, ખીજડો-૭, ગોખર-મોટા-૧૧, કમરો-૨ કુગળી-૧૫ ધોળા મરવો-૧, લીમડો (કડવો)-૬, વાકેરી-૩, શિમળો-૪ આગતુક ગરમી માટે —ગોમરો-૧, ચણકમોળા-૪, મરવો-૮, સાગ-૪, સુખડ-૭ સર્વ પ્રકારની ગરમી દૂર થવા માટે —અરનું,

* આ પ્રયોગમા કોઈ કોઈ રીઝણીના મૂળને બદલે ચણકમોળા વાપરવાનું કહે છે ગરમીના અનાદી પ્રયોગમા હિંગોલક રસકપૂર વગેરેના ધુમ્મકો લેવાથી જોડું આવી ચોટથી અત્યંત લાળ પડે છે રોગી કારે હેરાન થાય છે, અને જેમ જેમ લાળ પડે છે તેમ તેમ રોગીમાથી અથા નીકળતી નય છે વખતે અનાદીના હાથથી એ પ્રયોગ થવા પામે તો હરદીનો છવ પણ નય છે એથી એમા ધુમ્મકો આપવાની કે ધૂણી પાવાની રીત મથકારો બતાવતા નથી કેમ કે એ પ્રયોગ ઘણે સાવચેતીથી કરવા જોવા છે માટે શુકની રૂઝૂ અનુભવ મેળવ્યા સિવાય એવા પ્રયોગો કરવા નહિ કેટલાક હિંગોલક ધી અને એલચીની ધૂણી પણ આપે છે એનો ઉતાર તાદેજનથી થાય છે કોઈ પણ દરમ્યાન પ્રયોગથી જોડું આવેલું હોય તો આળો નણ, મોરડીના મૂળ આવળ આમની રૂદી અને લીમડો એ સાવની છાલના ઉકાળાના કેંગળા કરાવવા એ સાતમાથી લીમડો અકષભાગે અને બાકી સમાનભાગે લેવા મોરડીમૂળની છાલના કેંગળાથી પણ સાતિ થાય છે

x (૧) ઉપદ્રશના નવા થયેલા દરદમા દારડીના મૂળને પાણીમા પૂરી પાણી ગળી પીવું તથા દારડીન દૂધ ચાદી ઉપર ચોપડવું આથી રીતે કરવાથી ક હિંસની અદર ચાદી નિમૂળ થાય છે (૨) કેસરાદિ શુક્રો ને રસકપૂરની ટિપ્પણમા આપી છે તે લેવી (૩) પારદક્ષમ્મ ચક્રકના તેજનથી બનાવેલી લેવી (૪) સોમલના ફૂલ શીરામા ખાવા અથવા દૂધની તરમા ગોળી કરી ગળી જવી (૫) પચ વડ્ડ કવાયથી, ત્રિક્લા કવાયથી લાગરાના રસથી અથવા રસકપૂરના પાણીથી ચાદી વાર વાર ધોવી રસકપૂર ૧ રતીમા ૨૦ તોલા પાણી મેળવવું આ ઉપરાંત ઉપદ્રશોપચિદ્ રસ નિબપર દિ ચૂર્ણ, ઉપદ્રશકાર રસ ચોપચીન્યાદિ ચૂર્ણ, રસોખર વરાદિ મૂળ ગચકયોગ ચોપચીની પાક વગેરે ખાવા માટે અપાય છે તથા નવાદિ તેલ બતિકવાદિ લેપ તુ પારદિ મનમ કરજલધૂત જોજુ નેલ લગાડવા માટે અપાય છે તથા પ્રકરણમા આપેલા ધુમ્મકો અપાય છે

+ રીંગની અદરની આતરને પણ ગરમી કહે છે તેમ જ આ અથમા મૂત્રચૂરને પણ ગરમી કહેલ હોય એમ જાણાય છે, પરંતુ ગરમી સબધી ઉપદ્રશ (ચાદી) જ કહેણું કરવે નો બહુમા રિવાજ ચાલે છે, તેથી જ અમે ગરમી સબધના ઉપાયોને વનોઆથી અહીં જુદા લખ્યા છે માટે સુત્ર બધુએ એ એ ઉપાયો વિચારીને જ કરવા

આબો-૧૮, કમળ-૨, કરિયાતું-૧, કાંઠેલ-૧, કેવડાનું-૧૩-૫. ગરમીના યોગે શરીરે ચાંદો થાય તે માટે :—અરજુ-૮, અરીકાં-૭, કડવી કપક-૧, કપૂર-૬, કાંટી ગોખરુ-૪, ખપાટ-૨, ગલકી-૪, ગોરખઆમલી-૫, ખીજા-૧, ધતૂરો-૩, મુંગવેલ-૨, મોગલી અરડો-૫, મોરવેલ-૧, લસણ-૧૯, સરસો-૬, સોનારવેલ-૨, હરડે-૧૮. ઇન્દ્રિય લાલ થાય કે ઉપર ચાંદીઆ થાય તે માટે :—આમળાં-૩૪, તરબૂચ-૪, દારૂડીની ટીપણી.

ભૂઆ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાની ગુટિકાપ્રયોગથી ટીપણીમાં નં. ૫, રસાયનની ટીપણીમાં નં. ૧, મલમની ટીપણીમાં નં. ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૬.

બદ :—ગરમી થઈ અંદર શિશ્નની ઉપરની સંધિમાં લાંબી ગાંઠ આવે છે તેને બદ કહે છે તેની ઉપેક્ષા થવાથી મોટા કબે અને ધંણા કાળે પાકે છે અને વેદના અતિ દુઃસહ થાય છે. બદ ઉપર ઉપચાર :—(૧) સારી ગાંઠ બંધાય તો જ તેને યુક્તજ નજી લગાડી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં થોડું પાણી નાખી વાટી તેમાં હળદર અને ઘી નાખી, ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. (૨) ચૂનો, પથરી, પાપાણ્વેદ અને લિલામો એકત્ર બાળી તેની પટી લગાવવી. (૩) લસણ, લિલામો અને શેકટાની છાલ એકત્ર વાટી ઉપર બાંધવી. (૪) ચિનાનાં મૂળ લીંછુના રસમાં ધસી ચોપડવાં. (૫) ધૂપ, ગૂગળ, એળિયો, વહનાગ અને ચણેડીની દાળ પાણીમાં ધસી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ લગાવી તે ઉપર અસેળિયો ચોપડવો. આ ઔષધ ઘણું જ આકર્ષણ કરનાર અને ગાંઠ વેરનાર છે. (૬) ચીકણીના ઝાડનાં લાલ વર્ણનાં કુમળાં પાંદડાં લાવી ચંદન પ્રમાણે બારીક વાટી તેના ગોળા કરી બદ પર લગાવી તે ગોળા ઉપર વારંવાર ઠંડું પાણી નાખતા રહેવું. એ ઔષધથી જેટલીએક ગરમ ગાંઠ હોય તોપણ તે તરત પાકી નરમ થાય છે અને તે ઉપર સળ પડે છે. (૭) ગાંઠ કઠણ હોય તો તેને કાથો, રેંવચીનો શીરો અને આકડાના દૂધમાં ધસી દિવસમાં બે વખત ત્રણ દિવસ લેપ કરવો; એટલે ગાંઠ બેસે છે. (૮) નિધારી થોરિયાના ઝાડનાં મૂળનો રસ ચોપડી, ઉપર તે જ ઝાડના મૂળ પાસેની માટી ચોપડવી; એટલે ત્રણ દિવસમાં ચુલુ આવે છે. (૯) સાણ, ચૂનો અને લિલામો ધસી લેપ કરવો; એટલે સર્વ પ્રકારની ગાંઠો બેસે છે.

પથ્ય—વમન, રેચન, જવ, ચોખ્ખા, મમતી કણ્ઠી, ઘી, કારેલાં, પરવળ, કુમળા મૂળા, કડવા અને તૂરા પદાર્થ, મધ, તલનું તેલ. અપથ્ય—દિવસે નિદ્રા, મૂત્રરોધ, જડ અન્ન, મૈથુન, ગોળ, મહેનત, ખાટા પદાર્થ, તેલવાળા પદાર્થ, વાતુલ પદાર્થ.

૨૬—ચિત્તભ્રમ (હનમાદરોગ)

કારણ—ભય, શોક, કામ, ઇચ્છા સ્ત્રી અગર પુરુષની પ્રાપ્તિ ન થવી, વિરુદ્ધ ભોજન, બળવાન પુરુષાદિથી મસ્તી કરવી વગેરે કારણોથી અત્પચત્તરણુથી પુરુષના વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ પોતાનો નિન્યતો માર્ગ છોડી અન્ય મનોવાહિની જે નાહી, ત્યાં સુધી જઈ જ્યારે ચિત્તનો વિભ્રમ કરે છે, ત્યારે તે રોગને હનમાદx એટલે ચિત્તભ્રમ કહે છે

* (૧) જે હનમાદથી રોગી વાતચીત સહન કરી શક્તો નથી, ચિડાય છે, શરીરે અર્ધો નત્ર કરે છે, પરીમાં ભય પામે છે, નાસે છે, શરીર ગરમ રહે છે. શીતળ ઢાવામાં ઘસતું ગમે છે, ઠંડા પદાર્થની ઇચ્છા કરે છે અને શરીરનો રંગ પીળાશ પકડે છે તે પિત્તોન્માદ (૨) ઉપવાસાદિક કારણોથી વધી ચરેલો વાયુ મનને ચિંતાતુર અને દુઃખ કરી બુદ્ધિ અને યાદશક્તિને નહિ ભેવી ફરી નાખે છે; એથી દરદીને કારણ ચિનાં લસણ, પ્રસંગ ચિના નાચરું, ગીત ગાઈ, હસતું અને ભાષણ કરતું, હાવના ચાળા કરવા, લટકાં કરવાં અને રડતું વગેરે વિચિત્ર હાવભાવ પ્રગટે છે. રોગીનું શરીર અશ્વબલું, પાતળું, તાંબાના રંગ ભેડું થાય છે અને અનાજ પચ્યા પછી દરદ વધારે દેખાય છે તે લાતોન્માદ. (૩) જેનાથી રોગી વધારે ઊલસે તો નથી, અનાજ ઉપર અભાવ, સોસંગ અને એકાંત ગમે છે, બીધ લણી આવે છે અને ભવકી થાય છે, મોટેથી લાળ પડે, જન્યા પછી રોગ વધારે દાખને અને છલ, મૂત્ર, મેગાદિક સફેદ હોય તે ક્રોન્માદ સમજવો. (૪) ત્રણેનાં મિત્ર લક્ષણ-વાળા હનમાદ સંનિપાતોન્માદ કહેવાય છે. એ કેવળ અસાધ્ય છે. (૫) ભય કિંવા મિત્ર વસ્તુના વિયોગથી પચેલા હનમાદ શોકોન્માદ કહેવાય છે. એમાં દરદી ઇચ્છા પ્રમાણે બે છે, વખત પર મનની ચુસ્ત વાત કહી

લક્ષણ—કારણ નહિ છતાં હસવું, ગાવું, નાચવું, પ્રીતિ કરવી, લજ્જા છોડવી, બુદ્ધિવિપર્યય થવો, રોવું, બંધનો નાશ, એકતિ જઈ કઈ કહેવાથી ઉદ્વેગ કરવો અને ભ્રમ એ લક્ષણો હોય છે. અપ્રસાધ્ય લક્ષણ—જે રોગી મોઢું ઉપર કિંવા નીચે રાખી રહે છે, સર્વકાળ જાગ્રત રહે છે અને કોણે ગઈ ગયો હોય છે તેને અપ્રસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર—(૧) ગોથા (વાઈ) ઉપરનાં ઔષધો આપવાં. (૨) નવસાર અને ચૂનો એકત્ર કરી દાબડીમાં ભરી તે સૂધવાને આપવું. (૩) ઘોળી કુંગળીના રસનું અંજન કરવું. (૪) સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હિંગ, સિંધવ, ઘોડાવજ, કડુ, સરસવ, કરંજનાં બિયાં, ઘોળો શિરસ-એ સમભાગે સર્થ ગોમૂતમાં વાટી ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું; એટલે ચોથિયો તાવ, ઉન્માદ (ઉન્મત્તવાયુ) અને ગાયું (વાઈ) દૂર થાય છે, (૫) રોગીને બાંધી રાખવો. સર્પ ઇલાદિ લયંકર જનાવરો દેખાડી બિવસાવવો અને શરીરે સરસવનું તેલ ચોપડી ગ્રમીમાં બેસાડવો અથવા જમીન પર સુવાડવો. ગરમ પાણી તેના શરીર પર છાંટવું; કિંવા લોહાદિક તપાવી ડામ દેવાનો લય દેખાડવો, (૬) બ્રાહ્મી, દાણું, ઘોડાવજ અને શંખાવળીનો અંજરસ જુદો જુદો કાઢી તેમાં મધ અને કાંઈક ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી બધા ઉન્માદરોગ દૂર થાય છે. (૭) ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ અથવા ચારથી પાંચ બિયાં દીમાં આપવાં. (૮) ધમાસાનો અથવા ખાળકરડોનો કાઢો ધી નાખી આપવો. (૯) દશમૂળનો કાટો ધી નાખી આપવો.*

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—અગધિયો-૩, કારિવાણી-૯, કુંગળી-૨, ઘુવેર-૫, ધંતૂરો-૧૦ તથા દીપણીમાં નં. ૨ કતકવટી. પટાલકડુ-૯, બિનેરુ-૧૫, ૨૦, બ્રાહ્મી-૧, ૪, ૩ ની દીપમાં બ્રાહ્મીકવાય; મહુડો-૧, મોથ-૯, વજ-૪, શંખાવળી-૧, જુઓ ગોં વેં માં:—ધી-૯.

પથ્ય—ધઉં, મગ, ચોખા, ધારોણ્ય દૂધ, ધી, જૂવું કાણું, પરવળ, ચાકવત, તાંદળજો, નાંજિયેર, કાકું અને ફણસ. અપથ્ય—ગરમ ભોજન, મધ (દાર), વિરુદ્ધાશન તથા ત્રિદ્રા, કુધા અને તૃપાનો રોધ કરવો, વ્યાયામ કરવો, કારેલાં અને લાજપાલો.

૨૭—જૂનો ઝાડો (સંગ્રહણી)

કારણ—અતિસાર બંધ થવા છતાં અગ્નિ મંદ હોય છે તેમાં વિરુદ્ધાહાર કાય તો તેથી કરી આમાંશ થઈ અમિતું સ્થાન દુષ્ટ થાય છે. એથી આમરૂપ મળ પડવા લાગે છે, તેને સંગ્રહણી કહે છે.

દે છે, અકલ જીલકાઈ નય છે; ગાય છે, હસે છે અને છેક મૂખ જાણે છે. આમ પાંચ પ્રકારના ઉન્માદ ચરકે બતાવ્યા છે. માધવનિદાનમાં જે રોગીની આંખો બહુ જ લાલ-ધટ્ટ લાલ અને છે-બળ, ઉદિયો અને શરીરની કાંતિ નાશ પામે છે; અત્યંત રાંક લેવા અને છે; યુષ્ણ કાણું થઈ નય છે અને બરાબર શુદ્ધિ રહેતી નથી તેને છકો વિરોન્માદ અને સાનયો બ્તોન્માદ બતાવ્યો છે; તેમ જ બ્તોન્માદના પછી પંદર બેઠો બતાવ્યા છે. ચરકે તેને બેઠે દેવાન્માદનો ઉપારો કર્યો છે. ઉપચાર:—(જેન પ્રથમાંથી) રાત્રના ટાંક-૨, ચાહી ટાંક-૯, કરિયાવ ટાંક-૨, ચવક ટાંક-૨, માલકાંઝળી ટાંક-૨, લીંડીપીપર ટાંક-૨, સૂંઠ ટાંક-૨, પીપરીમૂળ ટાંક-૨, અજગો ટાંક-૨ સર્થ ૭ થીડાં વાળી એક પીડું પાણી ચીર ૬ માં ઉભી નવટાંક પાણી રચેથી જનારી ગાળીને પાડું.

* ઉન્માદરોગીને રોજ સવારે ૫ તેલા ધી નવટોડું કરી પિવડાવડું. એક કલાક પછી ધંતૂરાનાં ૫ બિયાં ચોથેલાં ખવડાવી ઉપર તાનું ગાયનું દૂધ પિવડાવડું. ત્રણ કલાક પછી ભોજન કરાવડું. બેસારના તાવ જનુ દોય ત્યારે શંખાવળીને ભારીક ચટણી માકડ વાટી સાકર તથા પાણી મેળવી ગાળીને પિવડાવડું, ભોજનમાં ધી, દૂધ વખારે આપડું. આથી રીને ઔષધિ આપવાથી ઉન્માદરોગ થોડો દિવસમાં ચાલ્યો નય છે. દાર અથવા તમાકુ પીવાનું બંધન હોય તો તે છોડાવી દેડું.

આ રોગમાં સારસ્વત ચૂર્ણ, સારસ્વત અરિષ્ઠ, ઉન્માદમૂળકૃત રસ, ઉન્માદમંજન રસ, બ્તાકેશ રસ, બ્રાહ્મી ધન, શીરકંકાણુ મૂત્ર, અધર્જધઅરિષ્ઠ, અવનખાશ અવચીદ, ચતુર્મુખ રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. અંજન તથા નરક ઔષધિદિવા પ્રકરણમાં આપેલ છે.

ઉન્માદરોગીને મન તથા જ્ઞાનવર્તુ સાથે સંબંધ છે. માટે મનને દુન્ય ઉપજવે એવા પ્રયત્નો ઉન્માદ-રોગીની સામે ન આવે તેમ જ જ્ઞાનવર્તુએને ઉશીરે એવી ઔષધિ તથા આદારવિદ્યારથી ઉન્માદરોગી દૂર રહે એવા પ્રયત્ન કરવો; શરીરે રોજ તેમમન કરવું અને કળજિવાન ન થવા પામે તે તરફ જતું પૂર્ણ લક્ષ રાખવું.

અતિસાર સિવાય પણ મિથ્યા આહારથી પણ સંઘ્રહણી થાય છે. જે સંઘ્રહણી પ્રતિદિવસ આમનો સંગ્રહ કરી વારંવાર શ્વણયુક્ત કુસિત યર્ષ આમ છેડે છે, તેનું નામ ન્યાસ. ગ્રહણી.+

લક્ષણ—આમ પડે છે તે આમને દુર્ગંધી તથા મરડો હોય છે; અને વાયુ વડે કરી ક્ષણે ક્ષણે બંધ પડે છે. પિત્તના યોગે ક્ષણે ક્ષણે પડવા લાગે છે. તે કાચો આમ જ પડે છે અથવા તે આમનો પાક યર્ષ પડે છે.

પૂર્વરૂપ—તરસ, આળસ, શક્તિક્ષીણતા એ લક્ષણો થાય છે. જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે તેટલા માટે અને વિદગ્ધ થાય છે, એટલે બળતરા થવા જેવું થાય છે, તેથી તે અનનો પાક જલદી થતો નથી અને શરીરને જડપણું ધત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર—(૧) સૂંઠના કઢકમાં ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરવું. તે વાયુનું અનુલોમન કરે છે અને સંઘ્રહણી, પાંડુરોગ, ખરોળ, ઉધરસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૨) સંઘ્રહણીની શાંતિને અર્થે સૂંઠનું ચૂર્ણ નાખી હાથ પીવી. અત્ર હળવે હળવે કમી કરવું અને હાથ વધારતા જવી; એટલે સુધી કે એકલી છાશનો જ અત્ર સિવાય આહાર યર્ષ થકે. મૈથુન અને ક્રોધ એ વર્જવાં. (૩) હિંગ, જીરું અને સિંધવ યુક્ત કેવળ દહીં લાગેલી હાથ આપવી. તે સંઘ્રહણી, અર્ષ, અતિસાર અને વાયુનો નાશ કરે છે. (૪) કુમળા ખીલાના કઢકમાં સૂંઠનું ચૂર્ણ અને ગોળ નાખી આપવું અને છાશ તથા ભાત પચ્ચને માટે આપવાં. (૫) અજમે, પીપરીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સૂંઠ, ધાવડીનાં ફૂલ, આમલી, લીંદીપીપર તથા વાળો એ એકેક તોલો અને સાકર ૭ ભાગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી રોજ એક તોલો આપવું અને ઉપર બકરીનું દૂધ પાવું એટલે સંઘ્રહણી, પિત્તસંઘ્રહણી અને પ્રવાહિકાનો નાશ થાય છે. (૬) જેને કષ્ટ વડે તથા કઠિન એવા મળ થાય છે તેને ઘીમાં મીઠું નાખી પાવું. (૭) તાલીસાદિ વટી :—તાલીસપત્ર, ચવક, મરી એ ચાર-ચાર તોલા, લીંદીપીપર અને પીપરીમૂળ એ આઠ-આઠ તોલા, સૂંઠ બાર તોલા, ચાતુર્ભાત અને વાળો એ એકેક તોલો, એ બધાંનું ચૂર્ણ તથા ચૂર્ણથી ત્રણગણો ગોળ મેળવી એ તોલાની ગોળી કરવી. જે આવથી કષ્ટતર સંઘ્રહણી, ઊલટી, ઉધરસ, દમ, જ્વર, અરુચિ, સોળે, શુષ્ક, ઉદર અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે. (૮) કાળી મૂસળી હાથમાં ફિવા ચોખાના ધોવારામણમાં વાટી એક તોલો આપવી અને પચ્ચ માટે હાથ તથા ભાત આપવાં. (૯) શંખલસ્મ અને સિંધવ સમસાગે લઈ ત્રણ માસા પર્યંત મધમાં ચટાડવું; એટલે મોટા સંઘ્રહણી-રોગ પણ નાશ પામે છે. (૧૦) કાંકાયન ગુટી આપવી. (૧૧) સાંઠોડીનાં મૂળિયાં, મરી, શરપુંચો, સૂંઠ, ચિત્રાનાં મૂળિયાં, બાળહરડે, કરંજની છાલ અને કાચાં ખીલાનો કોઢો કરી પાવો; એટલે

+ અતિસાર યર્ષ મટી ગયા પછી ન્યારે રોગી ખાવાપીવાનો વિચાર રાખતો નથી, ત્યારે તેને જઠરાગ્નિ ખગાડ પામી સંઘ્રહણીરોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને સંઘ્રહણી કે ગ્રહણી કહે છે. એનાથી તરસ, આળસ, દાઉ, અપચો, શરીરનું ભારેપણું વગેરે થવા માંડી બળનો ક્ષય થાય છે. પર્ષ જે ખાધું હોય તેનો આમ (કાચો ઝાડો) થઈને તે શુદ્ધ વાટે પડે છે. વખતે પચ્ચ થઈને પણ પડે છે અને વખતે તે કઠણ કે પાતળો હોય છે. ઝાડો થતાં મરડો થાય છે.

જે રોગ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને આમ એ દોષોના કારણથી પાંચ પ્રકારનો છે. વાતાદિ-રોગથી ઉત્પન્ન થયેલ સંઘ્રહણીરોગમાં તે તે દોષના લક્ષણો જોવામાં આવે છે. (હવે ખેડોના 'ઝાડો'ના પ્રકારમાં આ લક્ષણો જોવાં.) તે ઉપરથી કયા પ્રકારનો ગ્રહણી રોગ છે તે સમજાય છે. ત્રિદોષ સંઘ્રહણીમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણ મિશ્ર હોય છે. આમસંઘ્રહણીમાં આંતરડાં ઘોલે; આળસ અને દુર્બળતા થાય; ઝાડો નરમ, નાડો, ચીકણો, ઘોળો, રાજ સહિત, કેડમાં વેદના સહિત અને થોડા મરડા સહિત આમવાળો થાય; દિવસે રોગ વધે અને રાત્રે શાંતિ માલુમ પડે.

સંઘ્રહણીનાં રોગોને ઝાડો પાણીમાં નાખવાથી ફળી નય છે; કારણ કે અનાજ પાચન થઈને ઝાડો થતો નથી તથા દ્રવ્ય થતી વખતે પણ એક પ્રકારનો અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે, ન્યારે પંચ અતિસારના દર્શનો ઝાડો પાણીમાં નાખવાથી ઉપર તરે છે. (આમાતિસારમાં પણ ઝાડો ફળી નય છે.)

મુનેલા રોગીના પાસામાં યજ્ઞ અને જળધંદીયંત્ર જેવા રાજ થાય તેને, ધંદીયંત્ર નામે અસાધ્ય સંઘ્રહણીરોગ કહે છે.

દ્વજશુભસા, શુભ અને સંપ્રદણી એ બંધાનો નાશ થાય છે. (૧૨) અતિવિષ, તાગરમોથ, વાળો, ધાવડીનાં ફૂલ, કઠાની ઊલ, લેધર અને પહાડમૂળનો કાઢે પાવો; એટલે સંપ્રદણી, સર્વ પ્રકારનો તાવ, અરોચક અને અગ્નિમાંધનો નાશ થાય છે. (૧૩) તાલીસાદિ ચૂર્ણ:—તાલીસપત્ર, વજ, હળદર, ત્રિકટુ, પીપરીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, ચવક, આંખાહળદર, ખીલાં, અજમોદ, કચોરાં, ચાતુર્જાત, લવંગ, ધાવડીનાં ફૂલ, અતિવિષ, ભયફળ, અજમો, પહાડમૂળ, મેચરસ, કોકમ, પંચલવણ (કાચ-લવણ, ખીડલણ, સિંધાલણ, સંચળ અને મીઠું), છુરું, શાહછુરું, વાવડિંગ, અમ્લવેતસ, આમલી, ત્રિફળા, પિત્તપાપટો, જટામાંસી, આવળ, વાળો, એલચી, કાઠી, જવાસો, ભેંયઆમળા અને કોષ્ટ એ સમલાગે તથા એ બંધાની બરોબર હરડે અને તે સુદાં બંધાની બરાબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ૧૫ દિવસ લેવાથી સંપ્રદણી, ક્ષય, ઉંધરસ, કમ, અરુચિ, પ્તીહા, દ્વજશુભસા (હરસ), દ્વજતા મસા, ઝાડો, તાવ, વાયુ, રથૂલતા, પ્રમેહ, ગોથું, પાંકું, ગોળો, ઉદર-રોગ, કંકજ વ્યાધિ, પિત્તજ વ્યાધિ, ચિત્તભ્રમ, આક્રોશ, વિપ્રચિકા, અગ્નિમાંધ વગેરે રોગોનો સંપૂર્ણ નાશ કરે છે. વળી તે શુદ્ધિ, આયુષ્ય, બળ, ક્રાંતિ, જીવિ, સ્મૃતિ, ધારણા અને વાચાને આપનારું છે. (૧૪) મસૂરના કાઠામાં ખીલાનું મગજ બાફીને આપવું. તે સંપૂર્ણ કુક્ષિરોગ, સંપ્રદણી, પાંકું અને કમળાનો પણ નાશ કરે છે. (૧૫) દશમૂળ અને ચૂકનો કાઢો સોળે તથા આમસંપ્રદણીનો નાશ કરે છે. (૧૬) લક્ષ્મીતક દ્વાર:—લિલામો, ત્રિકળા, ત્રિકટુ, સિંધાલણ, સંચળ, મીઠું અને ધુવાસ એ આક તોલા લઈ ઊણુના દેવતામાં બાળવું. તેના દ્વાર ઘીમાં અથવા ભોજનમાં આપવો; એટલે કુદરોગ, પાંકુરોગ, સંપ્રદણી, શુભ, ઉદાવર્ત અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૧૭) ચરક, ચિત્રક, ખીલાં અને સંદનું ચૂર્ણ ઊંચ સાથે આપવું; એટલે તે ઘણી દુષ્ટ સંપ્રદણીનો નાશ કરશે. (૧૮) સંચળ, ચિત્રક અને મરીનું ચૂર્ણ ઊંચ સાથે સેવન કરવાથી સંપ્રદણી, ઉદર, શુભ, દ્વજશુભસા, અગ્નિમાંધ અને બરોબરનો નાશ થાય છે. (૧૯) કપિથાષ્ટક ચૂર્ણ:—શુકું ૮ ભાગ, સાકર ૮ ભાગ તથા દાડમની ઊલ, આગલીની ઊલ, કુમળા ખીલાં, ધાવડીના ફૂલ, અજમોદ અને લીંડીપીપર એ ત્રણ ભાગ અને મરી, છુરું, ધાણા, પીપરીમૂળ, વાળો, સંચળ, અજમોદ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ચિત્રક, ચૂક—એ તેર ઓપથી એકએક ભાગ, એ બંધાનું ચૂર્ણ કરવું અને તે આપવું. એ ચૂર્ણ કંદરોગ, અતિસાર, ક્ષય, શુભ અને સંપ્રદણીનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોમાં અતિવિષ-૫, ૧૦; અરડસો-૩, આદ-૮, આળો-૨૨, દંજવ-૧૬, ખસખસ ફ (અડીણ)-૨, ગાંભે-૬, ચણકબોળા ૫, ચિત્રક-૨૦ની દીપમાં નં. ૪. કેરેલચર્કો-૮, દાડને-૧, પાદ (કાળપાટ)-૧૨, ખીકુ-૧, ખીલસા-૧, મરી-૧૩, મસૂરજા-૫, મેથ-૧, રાળ-૧, લવંગ-૧૦, સમેરવો-૧૫, સાલમ-૩. આમ સંપ્રદણી માટે:—ખીલી-૭. ભુઓ ગોં ૫૦ માં:—દૂધ-૨૧, ઊંચ-૨, ૬, ૭. ભુઓ ગ્રાં ૩૦ ઓં ૩૦ માં:—ઊંચ વર્ષ-૧.

ભુઓ અનુભૂત ઓપદ્—ઓપલિક્ષિયાના ક્ષાયપ્રયોગની દીપમાં નં. ૯

પથ્ય—જૂતા સાદી ચોખ્ખા, મસૂર, તુવેર અને મગની દાળ, નિરોપ સાખણ કાઢી લીધેલી ઊંચ, દૂધ, માખણ, દહીં, તલનું તેલ, મધ, ફણસ, દાડમ, કેળાફૂલ, જૂતાં કેળાં, કોડું, જાંબુ, ઘોણું કોણું (દૂધી), તૂરા પદાર્થ. અપથ્ય—ધરે, પટાણા, અકદ, જવ, ચોળા, મયાળ, ચાકવત, કોણું, સરગેલી, કંદ, નાગરવેલનાં પાન, શેલડી, ભોર, ફેરી, કાકડી, ચોપારી, ગોળ, નાળિયેર, ભાણપાલો, ખાર, દાદા અને ખાટું-મીઠું જડાવ.

* સંપ્રદણી રોગમાં ચિત્રકાદિ વડી, કષ્ઠાણુચુક, કુમાંડ કષ્ઠાણુચુક, રસાંજનાદિ ચૂર્ણ, છરકાદિ ચૂર્ણ, કામેચર મોદક, મંદુલિકપાટ રસ, શણીજેદ વડિકા, અગ્નિકમાર રસ, મદાગંધક, ચાગેરી ધન, કુમ્બવડી, ચોદપર્વડી, કુવર્ણપર્વડી, રસાપર્વડી, પંચામૃતપર્વડી, અમ્બાવિદ, કુલ્લવચેદ, તામ્ર રસાયન વગેરે અપાય છે. અરુણી હાલને સાડીચોખાના પાણીમાં વાદી પુટપાક વિધિથી રસ મળવો. રોજ એકેકે તોલે દિવસમાં ત્રણ વખત છાંયું સંપ્રદણીવાળાને વિનંદાવવો. ખાવા માટે માત્ર ઘીની પૂરી તથા મૂળાનું સાક અપવું. આ ઓપધિ પચ્ચપાલની સાથે ૭ દિવસમાં પૂરો લાલ બતાવી આપે છે.

૨૮-ઝાડો (અતિસાર) અને મરડો* (પ્રવાહિકા)

કારણ—પ્રમાણ કરતાં અધિક ખાતું, જડ પદાર્થનું સેવન કરવું, અતિ સ્નિગ્ધ, અતિ તીક્ષ્ણ, અતિ રુક્ષ, અસંત પાતળા એવા પદાર્થ ખાવા; વિરુદ્ધાશન (અપથ્ય પદાર્થનું સેવન), અન્ન પાચન થયા સિવાય તે ઉપર ફરી ભોજન કરવું, અપકવ અન્ન ખાવું, અતિ મદ્યપાન કરવું, દુષ્ટ પાણી અથવા પ્રકૃતિને ગમે નહિ એવા પદાર્થનું લક્ષણ કરવું, મળમૂત્રનો અવરોધ કરવો અને કૃમિનો કોપ ધ્યાદિ કારણોએ અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે. લક્ષણો—હૃદય, નાભિ, ગુદા, ઉર અને કુક્ષિમાં વ્યથા થતી; હાયપેમેનું મળવું, અપાનવાયુનો અને મળનો અવરોધ થવો, પેટનું ફૂલવું, અન્ન સારું પાચન ન થવું ધ્યાદિ લક્ષણો થાય છે. જે અતિસારમાં આમ પડે છે તેને આગાતિસાર અને જે અતિસારમાં લોહી પડે છે તેને રક્તાતિસાર કહે છે. ઉપદ્રવ—ઊલટી, મૂર્છા, ભયમ્પી, સોજો, શળ, દમ, ઉધરસ અને અન્નરોધ એ ઉપદ્રવ સંપૂર્ણ થવાથી આ અતિસાર અસાધ્ય થાય છે. આગાતિસાર ઉપર:—કોઈ પણ અતિસાર ઉપર ઉપચાર કરવાનો હોય તો પ્રથમ આમ પોકા થયેલા છે કે નહિ એની ચોક્કસ કરી, આમ પોકા થયા હોય તો દાપ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (૧) બાળ-

* + વાત, પિત્ત, કફ, રાક્ષિપાત, શોક અને આમ એમ છ પ્રકારનો ઝાડો છે. લવાતિસાર, રક્તાતિસાર અને મરડો પણ એ સર્વના પેદાશમાં આવી જાય છે. ૧-ઝાડો કોઈક લાક્ષણિક ઉપર ઊતરે અને ઝાડામાં ફીણ મળેલું હોય તથા લૂપ્પા અને થોડોથોડો વારંવાર આમ સહિત આવે અને ઝાડો થતી વખતે પેટમાં પીડા થાય તે વાયુનો. ૨-ઝાડો પીળો, લાલ, કાળો તથા દુર્ગંધયુક્ત પાતળો થાય તથા શુદ્ધ પાકી જાય, શરીરમાં ખરસેલા આવે, તરસ લાગે, શરીરમાં દાંડ તથા મૂર્છા થાય એ પિત્તનો. ૩-ઝાડો ચીકણો, સફેદ, દુર્ગંધવાળો, શીતળ, થોડી પીડાની સાથે ઊતરે તથા શરીર ભારે રહે અને ભોજનમાં અરુચિ હોય તે કફનો. ૪-ઝાડો બૂંડતા માંસ સરખો હોય, અનેક રંગનો હોય, નેત્રમાં તંદ્રા રહે, તરસ, મુખરોષ, ભ્રમ અને શોહ થાય તે ત્રિદોષનો. જે એવાં લક્ષણ બળહીન, શુદ્ધ કે બાળક રોગીને થાય તો તે અસાધ્ય છે. ૫-પુત્ર, મિત્ર, પત્નિ, સ્ત્રી આદિના નારાથી શોક કરે; આ શોક પેટના અગ્નિને ગંદ કરે છે; તથા શરીરની બહારનું તેજ પેટમાં જઈને રુધિરને બગાડે છે; જેથી લોહી ઝાડા સાથે જાય છે અથવા માત્ર લોહી ચણીકાના સમાન લાલ રંગનું નીકળે તો તેને શોકનો અતિસાર નામવા; અને તે શોક દૂર થવા પછી જાય છે. એવી જ રીતે કોઈ પણ પ્રકારના બંધથી થાય તેને લવાતિસાર નામવા. ૬-આગાતિસારથી પ્રથમ ભોજનનું અછળું થાય અને પછી ન પચે એવા કારે પદાર્થો ખાય તો તેથી કોહામાંના વાત, પિત્ત, કફ આ ત્રણ દોષો રસરસાદિ ધાતુઓને તથા ઝાડાને બગાડે છે. એમાં ઝાડો રક્તસંયુક્ત દુર્ગંધ સાથે અનેક રંગનો હોય છે. જે મળ પાણી ભરેલા વાસણમાં નાખવાથી ફૂલી જાય છે, અત્યંત દુર્ગંધવાળો તથા ધીકણો હોય તે કાચા આમવાલો છે. પણ જે મળ પાણીમાં તરે, બહુ દુર્ગંધ તથા ચીકણા ન હોય તો પ્રકૃત આમવાલો મળ જાય છે. રક્તાતિસાર એ પિત્તાતિસારનો ભેદ છે એમાં અત્યંત ગરમ વસ્તુઓ ખાવાથી પિત્ત વધી જઈ સોહીને બગાડે છે, જેથી ઝાડા રુધિર સાથે ઊતરે છે. મરડો (પ્રવાહિકા)—અતિસારનો ભેદ મરડો છે. કૃષ્ણના કરનારા પુરુષને વાયુ વધીને કફમાં મળી મરડો કરે છે. ક્ષણભંગમાં અમળાઈને થોડો અથવા ઘણો ઝાડો ઊતરે તેને મરડો કહે છે. એને કોઈ આંકડી પણ કહે છે. એ મરડો વાયુનો, પિત્તનો, કફનો અને લોહીનો એમ ચાર પ્રકારનો છે. જેમાં ઘણી પીડા થઈ ઝાડો ઊતરે તે વાયુનો; દાંડ હોય તે પિત્તનો; કફસંયુક્ત ઝાડો થાય તે કફનો; અને સંયુક્ત ઝાડો હોય તેને લોહીનો મરડો કહે છે.

ઝાડા ઉપર ઉપચાર:—(૧) જઈ અને હાંપી પાવાં. (૨) લીંદીપીપર તોલો ગા, પીપરીમળ તોલો ગા, જવંત્રી તોલો ૧, જયફળ તોલો ૧, લવંગ તોલો ૧, તજ તોલો ૧, અરીણ તોલો ગા એ સર્વને વાટી ત્રીણાં કરી ઈથિયો કાઢી નાંખેલી ખારેકમાં સરી ઘટ્ટની કણકપી લપેટી આઠાનો દડો કરી દેવતાના ખાડામાં પકવી પછી તેમાંથી ખારેક કાઢી લેવી અને તેને ખૂળ લસોડીને પછી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એનાથી લોહીના એટલે રક્તાતિસાર જાય. (૩) રાજ અને અમરુ જઈ હાંપીમાં ખાવું. (૪) આવળિયો, શુદ્ધ, ખસખસ એ સાકર ઝાડીને વાટીને પાવાં. (૫) બાડી અલ્પમેહ, મેલ્વરસ, સૂંઠ, ધાવડીનાં ફૂલ એ સર્વ સમાનભાગે સર્વ ઝાડીનાં વાટી માથના યોળવામાં ટાંક અડીના અંદાજે આપવું. ઉપર હાંપી અને પીચડી જમાડવી. (૬) સૂંઠ, હળદર, લીંદીપીપર, દાંડજદર, કંઈજીજ અને બિન્બેરાંની જડ સમાન ભાગે સર્વ વાટી કાંટના પાણી સાથે મરી જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ યોળાના ધોવરાસણમાં આપવાથી ઝાડો મટે. વાસી પાણી સાથે આપવાથી વાસી વિકાર મટે. થોડાની સૂંઠ પર એ જ ગોળી ૨૧ જણેદક સાથે આપવી.

હરે અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; કિંવા આમનો ઝાડો થવા માટે એરંડતેલ અથવા ઘી ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) સૂંઠનું ચૂર્ણ કરી તેમાં લગારેક ઘી નાખી ગોળા કરવો અને તેને એરંડાનાં પાંદડાં વીંટળા ઉપર છાણમાટીએ લીંપી અંગારામાં બાફવું. માટી બળવા લાગે એટલે બહાર કાઢી અંદરનું ઔષધ કાઢી લેવું અને તે સાકર તથા ઘી સાથે અથવા ગોળ સાથે ત્રણ માસાથી છ માસા પર્યંત આપવું; એટલે આમાતિસાર બંધ થઈ જરૂરામિ પ્રદીપ થાય છે. (૩) સૂંઠ, ગોળ અને ઘીની ગોળીય કરી આપવી; તેથી કરી આમનું પાણી થઈ જરૂરામિ પ્રદીપ થાય છે. (૪) કુમળી કાકડીમાં સિંધવ અને ઘોડીક હિંગ ભરી, એરંડાનાં પાંદડામાં વીંટળા ભુંભરેટમાં શેષી તે ખાવાં; તેથી આમનું પાણી થઈ આમાતિસાર બંધ થાય છે. (૫) સૂંઠ, વરિયાળી અને ખસખસ અથવા સૂંઠ અને વરિયાળી ઘીમાં શેષી ઝીણી વાટવી અને તેની ફાફી લેવી. (૬) ધાણા અને સૂંઠનો કાટો આપવો. (૭) સૂંઠ, અતિવિષ, તજેલી હિંગ, નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી તે યોગશુ પાણીમાં આપવું. (૮) બાળહરે, અતિવિષ, સિંધવ, સંયળ, ઘોડાવળ અને હિંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૯) સરણને સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ઘીમાં તળા આપવું. (૧૦) નળદળ, સૂંઠ, રાળ, માયદળ (માયા) અને ખમૂર એ દરેક ૭-૭ માસા લઈ ચૂર્ણ કરવું; અને તે ચૂર્ણના વળન જેટલી તેમાં વગડાઉ છાણની રાખ મેળવી ચોખાના ધોવરામણમાં દરેક વખત દોઢ માસા પ્રમાણે બે વખત આપવાથી છલ્હાલિસાર, આમાતિસાર અને શળ દૂર થાય છે. (૧૧) લસણની કળીમાં અડધના ઘણા જેટલું અશીથુ ભરવું અને અંગારા ઉપર શેષી ખાવી એટલે આમાતિસાર તરત દૂર થાય છે. રક્તાતિસાર ઉપર ઉપચાર—(૧) નખુ, ટેરી અને આમલીનાં પાંદડાનો અંગરસ કાઢી તેમાં મધ, ઘી અને દૂધ નાખી લેવાથી મહાન રક્તાતિસાર મટી જાય છે. (૨) લસણ ૪, તોલા અને ઘોડાં આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી ૩ દિવસ આપવો. (૩) ખીલું જરા લાંબી બાફવું અને તેના ગરમાં ગોળ ઘાલી વાટી ગરમ પાણીમાં શરબત કરી પાવું. (૪) કુંગળી બારીક ચીરી ચારપાંચ વખત ઘોઈ નાખવી અને તે ગઢાદાર ચોખ્ખા દહીં સાથે ખાવા આપવી. (૫) ગાયના માખણમાં તલની ભૂદી મિશ્ર કરી ઉંચરાનાં પાંદડાં ઉપરની પાંચ ફેડ અને સાકર નાખી આપવું. (૬) કડાની જાલ, અતિવિષ, ખીલનો ગળ્, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો આપવો. (૭) દાડમની જાલ અને કાચાં ખીલનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૮) ચોખાના ધોવરામણમાં ચોખ્ખું ચંદન ઘસી તેમાં મધ, સાકર નાખી આપવું; એટલે રક્તાતિસાર, દાઢ, શોષ અને મોહ દૂર થાય છે. (૯) કાચાં ખીલાંનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર, પેટશળ અને આમશળ દૂર થાય છે. (૧૦) આંખાની ગોટલી જાશમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી આપવી. (૧૧) શતાવરીનો રસ સાકર નાખી આપવો. સર્વાતિસાર તથા મરેડા ઉપર ઉપચાર—(૧) અશીથુ અને કેસર સમભાગે ખરલ કરી અર્ધો ચુંબ (ચલ્હી) જારના પ્રમાણની ગોળીએ કરવી અને એક ગોળી મધ સાથે આપવી. (૨) લીંધુ કાપી અંદર રાઈ ભરી ગરમ કરી આપવું. (૩) કાદાના રસમાં અશીથુ મેળવી આપવું. (૪) નિષ્કંટક મોટા બાવળિયાનાં પાંદડાંનો અથવા જાલનો રસ કિંવા અરલુની જાલનો રસ અથવા કડાની જાલનો રસ, એમાંનો કોઈ પણ અંગરસ લેવાથી સર્વ અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) અજમોદ, મોચરસ, સૂંઠ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ ગાયના દહીંમાં આપવું, એટલે અતિસાર દૂર થાય છે. (૬) વાળો, કાળો વાળો, નાગરમોથ ધાણા, મજ્જા, કાચાં ખીલા, ધાવડીનાં ફૂલ, લેલ્હર અને સૂંઠનો કાઢો આપવો. (૭) કુમળાં ખીલાં અને આંખાની ગોટલીનો કાઢો અથવા ખીલનો ગર અને ગોટલીમાંનું મગજ સાકર અને મધ નાખી આપવું. (૮) આંખાની અંતરજાલ અથવા ગોટલી દહીંમાં વાટી આપવી, એટલે દાઢ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) નળદળ, અશીથુ અને ખારેક સમભાગે લઈ નાગરમેલના રસમાં ખરલ કરી વાલવાલની ગોળીએ કરી નવટાંક જાશમાં આપવી. (૧૦) અંકોલનાં મૂળની જાલ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાખી આપવી એટલે દુર્ધર અતિસારનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) વડની,

વડવાઈ આ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટવી અને તેમાં જાશ નાખી તે આપવી. (૧૨) રાજ સાકરમાં નાખી આપવી. (૧૩) પહાડમૂળ દહીંમાં વાટી આપવાં. (૧૪) અફીણુ શેઠી ખાવું. (૧૫) કાયફળ મધમાં ઘસી આપવું. (૧૬) સોળ તોલા કડાની જાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ગોળા કરવો; તે પછી જાંબુડીનાં પાંદડાંમાં વીટાળી તેને સૂતરથી બાંધી ઉપર ઘઉંના લોટને લેપ કરી તે ઉપર માટીનો લેપ કરવો. પછી તે ગોળાની ઉપર જાણાં મુજી દેવતા સળગાવી ગોળાની માટી લાલ થાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો. પછી ગોળા બહાર કાઢી પાંદડાં અને માટી દૂર કરી પીલી, રસ કાઢી તે કંડો થયા પછી તેમાં મધ મેળવી પાવો. આ કૃતિને પુટપાક કહે છે. (૧૭) અરજીની જાલને પુટ-પાક વડે રસ કાઢી તેમાં મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું. (૧૮) પાક દાડમનો પુટ-પાક વડે રસ કાઢી મધ નાખી તે આપવો. (૧૯) જીરું, લોંગ, બીલાનો ગર્જ અને અફીણને સમભાવે લઈ દહીંના નીતમાં પાણીમાં ખરલ કરી વાલ જરોળર ગોળા વાળી મધમાં આપવી. આર્દ્ર કુટબવલેહ—કડાનાં મૂળિયાંની જાલ તાજી એકતુલા (૪૦૦ તોલા) પ્રમાણમાં લાવી તેમાં પાણી એક દોણ (૧૦૨૪ તોલા) પ્રમાણમાં નાખી ચોથો દિવસ પાણીનો રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગોળી, પછી લામળુ, ધાવડીનાં ફૂલ, કુમળાં બીલાં, પહાડમૂળ, મોચરસ, નાગરમોચ અને અતિવિષ એ સાત ઔષધો પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી તે કાઠામાં નાખી હલાવી લેપ થાય એવું ઘટ કરવું. પછી આ અવસેહ પાણીમાં અથવા ખજરીના દૂધમાં આપવો; તેથી કરી વેદનાયુક્ત અને નીલપીતાદિક નાના પ્રકારના વર્ણ જે અતિસારમાં હોય છે તે અને ધોરણ એવા સંપૂર્ણ અતિ-સાર દૂર થાય છે તથા સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ પ્રકારની ધૂપણી (પ્રદર) થાય છે તે અને સંપૂર્ણ મૂળ-વ્યાધિ તથા પ્રવાહિકા (મરડો) વગેરે રોગ દૂર થાય છે. ૪

વિશેષ ઉપચાર:—લુઓ વનોંમાં—અંગુલ-૧, ૧૦; અજમોદ-૩, અરજી-૨, આદુ-૧૧, આમલી-૧૦, અમી-૧૧, ૧૩; દંડન-૨, ૧૬, ૧૮; એખરો-૧, કરખન-૩, કળથી-૩, કાકડા-શિંગ-૩, કાયફળ-૮, કારિંદા-૪, કાડોળી-૨, ખટખટી-૪, ખસખસ ક (અફીણુ) -૪, ૬, ૧૬; ખાખરો-૧૭, ગાંબો-૪, ૬; ગોરખઆમલી-૩, ચીણો-૧, ચેર-૧, જાંબુ-૮, ૧૪; જાંબુ-૮, કુંગળી-૨૭, દીપમાળ (મલગોટા) -૧, ધામળુ-૧, પાદ (કાળીપાટ) -૪, ફૂંડીનો-૬, બાવળ-૪, ૬; બીલી-૧૧, ૧૫, ૧૬; બીવલો-૧, ૨; ખોરસલી-૧, મગ-૨, મીઠીબાવળ-૭, મેદાલકડી-૮, રાળ-૩, રોમફળ-૩, ૬૬-૧૧, વડગૂંદો-૧, વેલતુર-૧, શીમળો-૧૪, શેમટ-૧, સમેરવો-૧૫. આમા-તિસાર માટે:—અરજી-૩, આદુ-૩૭, આળો-૧, ઉખરો-૮, ખસખસ-૧, ખસખસ ક (અફીણુ) -૧, ૨, ૨૦; જાંબુ-૮, પાદ (કાળીપાટ) -૧૧, લીંડીપીર-૮, ૧૭-૧૦, વરિયાળી-૧, હરે-૩

• અતિસાર દોગમા લઘુ ગંજાધર ચૂર્ણ, જૂઝંગાધર ચૂર્ણ, ચંદનકંક, અંગેટવટક, રાખેટવી રસ, વિજયા અવલેહ, અતિવિષ અવલેહ, માણેધર રસ, અમૃતાણી રસ, કર્પૂર રસ, અદિકૈનાસવ, આનંદ-બેરવ રસ, કૃત્તનરિષ, કંચનાદિ ચૂર્ણ, જાંબુલાદિ વડી, ગંજાધર રસ વગેરે ઔષધિ આપાય છે.

અતિસારને હિમ ઉપાય ઉપવાસ છે પિત્તાતિસાર તથા રક્તાતિસાર સિવાય અન્ય જાતના અતિ-સારમાં લંધન અતિ લાભદાયક છે. તૃણાશયન કરવા માટે લંધન કરવાને ધાણ તથા વાળાનું ઉકાળી કંડું કરેલું પાણી પીવા આપવું; તેથી જ રીતે ધાણ તથા સૂકું, મોચ તથા ઘાસ-પિત્તાપાકાનું અથવા મોચ અને વાળાનું પાણી ઉકાળી કંડું કરેલું આપી શકાય છે. અજીર્ણ તથા આમનો અડો હોય તો ઉપવાસ કરાવ્યા પછી હલકું મેળવન આપવું તથા આમને યકલે તેવી દીવન, ચ અન અને રત્નલન ઔષધિ આપવી.

મરડામાં મોટા આંતરડામાં સોજે ઘાય છે, જેથી તેની આમડી લાલ બને છે. ત્યાર પછી મરડાને રોગ નૂતો થવાથી તેમાં લાંબાં અને ગોળ ચાદા પડે છે. ચાદા પડ્યા પછી રુઝ પડે છે. આ તીક્ષ્ણ મરડો એક માસ કરતા વધારે વખત રહે તો કહસાધ્ય બની જાય છે.

મરડા ઉપર અફીણુવાળી બનાવટ રામખાણુ જેવું કામ કરે છે. તેમાં જાંબુલાદિ વડી, કર્પૂર રસ, અદિકૈનાસવ મુખ્ય છે. દિગ્માદક ચૂર્ણની સાથે પણ અફીણુ આપી શકાય છે. તેવી જ રીતે બીલાને મુખ્યને અથવા બીલાવાળી કાંઈ પણ ઔષધિ તરલ લાલ બતાવે છે; તેમ જ શીશીના નૂતો જૂથને બાળી કોસસા કરવા. તે કોસસા ૨ વાલ મગખાણુમાં દહીંની સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી યોહી અને પરમિતલ ભાગ્યે જ મરડો થોડા સમયમાં મટી જાય છે.

૪૦. જવરાતિસાર માટે:—ઐથમીજીરુ-૩, ૮. પકવાતિસાર માટે:—ખસખસ ક (અફીણ) ૧૪. પિતાતિસાર માટે:—અતિવિષ-૩. રક્તાતિસાર માટે:—અરબુનસાજ-૧૧, અરબુ-૪, અળાઈ-૫, આમળાં-૩૫, આંખો-૧૨, ૧૫, ૧૯, ૨૩. ઉર્જા-૧૦, ઐથમીજીરુ-૩, કનક-૧, કારિંદા-૫, ખસખસ ક (અફીણ)-૨, ૨૦; ચારોળી-૧, જાંબુ-૨, તલ-૨૧, તુલસી-૫, દાડમ-૧૪, પાદ (કાળીપાદ)-૭, પીપળા-૧૬, ફણસ-૫, ખીલી-૧૦, ખોરડી-૩, ૮; મંદાર-૨, મેથી-૪, મેંદી-૫, રતનજોત-૭, વજ-૧૦, શતાવરી-૧૪, સારફળ-૩, ૪; સુખડ-૩. શૂળયુક્ત અતિસાર માટે:—તજ-૬, મેથ-૧૨, મરડા માટે:—ઐથમીજીરુ-૭, આદુ-૪૫, સાખરશિંગ-૩, અળશી-૮, શલાળ-૬, મરડાશિંગ-૩, કાંચકી-૮, કાચમીર-૨, ઝેરકાચલાં-૯, ખીવલો-૧, મેથી-૨, હરડે-૪૧. લોહીના મરડા ઉપર:—ખીલી-૧૩, લસણ-૬, કાકમ-૨, રાતુલસી-૧. જીર્ણાતિસાર માટે:—ઐથમીજીરુ-૧૩, શીમલો-૧૩, બુચો ગૌંવૈંમાં—જશ-૨. રક્તાતિસાર માટે:—માખણ-૮. બુચો પ્રાંઓમાં—રક્તાતિસાર માટે:—માખણ વર્ગ-૩, સાખરશિંગ-૩. બુચો અતુભૂત ઔષધો—ઔષધિક્રિયાના શુદ્ધિ પ્રયોગની ટીપમાં નં. ૫, ૧૬, ૧૭, ૨૦ તથા ચૂર્ણ પ્રકરણની ટીપમાં નં. ૧, ૨, ૨૦; આમ ઉપર:—કાંચકી-૮, કાચમીર-૩, ઝેરકાચલાં-૯, ખીવલો-૧, મેથી ૨, હરડે-૩. આમરકત ઉપર:—ખીલી-૧૩, લસણ-૬. આમાંશ ઉપર:—આદુ-૪૫, ઐથમીજીરુ-૭, ખસખસ ક (અફીણ)-૪, નાગકેસર-૩, માંચફળ (માયાં)-૭, રક્તયુક્ત આમાંશ ઉપર:—કાકમ-૨. રાતા આમાંશ ઉપર:—રાતુલસી-૧.

પથ્ય—જીલ્લી, લાંધણ, નિંદ્રા, મૂત્રા ઓખા, મસૂર, તુવેર, ઘી, મધ, દહીં, તેલ, દૂધ, ડાચ, માખણ, જીંજૂલ, જાંબુ, આદુ, દોડી, ખોર, દીપન અને લણુ એવાં અન્ન તથા પેય પદાર્થ. અપથ્ય—મૈથુન, મલમૂત્રાવરોધ, ઘઉં, અડદ, જવ, ચાકવત, વાલ, પાકી કેરી, દૂધી, ગોળ, લાજપાલો, રાતું કાળું, જડ અને ગિનાંધ લોજન, વ્યાયામ, પાન, કાકડી, મીઠું અને ખાટા પદાર્થ.

૨૯—ઝેર (વિષ)

વિષ ત્રણ પ્રકારનું છે: સ્થાવર, જંગમ તથા દ્વિવિધ. મૂળાદિક વિષ તે સ્થાવર, સ્પષ્ટિક વિષ તે જંગમ તથા વિનાશક ઔષધિઓનાં હેતુવીર્ય થયેલાં વિષ કિંવા ગરમી વગેરેથી થોપાઈ ગયેલાં, જે સ્વભાવમાં તથા ગુણમાં કમી છે અને મૂત્રાં થયેલાં એવાં સ્થાવર-જંગમ-આમક વિષ તે દ્વિવિધ નજીવાં. વિષાદ એટલે ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેની વિષ એરી સંજ્ઞા છે. સ્થાવર વિષ—મૂળ, પાંદડાં, ફળ, ફલ, જાલ. દૂધ, સાર (મજ્જા), શુંદર, ધાતુ અને કંદ, એવી રીતે ૧૦ પ્રકારનાં સ્થાવર વિષ છે. જંગમ વિષ—દંટિ, નિષાસ, દંત, નખ, મૂત્ર, પુરીય, શુક્ર, લાળ, કેશ, ચિમટા (મોઢાની પકડ), વા-હૃદ થરી, ચુદા, અસ્થિ, પિત્ત, શુક્ર (ડંખ અથવા કાંટા) તથા શવ, એવાં સાત પ્રકારનાં જંગમ વિષ છે. દ્વિવિધ—દેહ, કાળ, અન્ન અને દિવાનિદ્રા એ વડે વારંવાર દ્વિવિધ થયેલ વિષ શરીરધાતુને કુદ કરે છે; તેને દ્વિવિધ કહે છે. એ બે પ્રકારનું છે: એક કૃત્રિમ અને બીજું ગરસંસક. સવિષ પદાર્થોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે કૃત્રિમ વિષ તથા નિર્વિષ દ્રવ્યોના સંયોગથી જે વિષ ઉત્પન્ન થાય છે તે ગરસંસક વિષ નજીવું.

વિષ પીયામાં આપ્યું છે તે નળુવાનાં લક્ષણો:—વાતયુક્ત અને ધુવાસ જેવો મળતો અતિસાર થાય છે તથા મોઢા વાટે ફીણી બેઝી થાય છે, તે લક્ષણોવાળાંએ વિષ પીધું છે એમ નજીવું. સ્થાવર વિષનાં સામાન્ય લક્ષણો:—સ્થાવર વિષથી જ્વર, દેહકી, દાંત બપાઈ જવા, ગળું અકડાઈ જવું, મોઢામાંનાં ફીણોનો સાવ, બેઝી, અરુચિ, શ્વાસ, મૂત્રાં ઇચ્છાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. કંદવિષનાં લક્ષણો:—ઉપરીથી એવાં કંદવિષ તેર પ્રકારનાં છે. એ સર્વ દશયુગ્મ નજીવાં. જે સ્થાવર, જંગમ તથા કૃત્રિમ વિષ દશ લક્ષણોથી ઘુષ્ણ દોષ છે, તે તત્કાળ મરજી પમાડે છે. જંગમ વિષનાં લક્ષણો:—જંગમવિષના યોગથી ડોલાં આવવાં, મૂત્રો, જ્વાનિ, દાંત, અન્નનો અપાક, રોમાંચ થવાં અને મોન્ન તથા અતિસાર એ લક્ષણો થાય છે. વિષનાં દશ લક્ષણો:—રૂક્ષ, ઉન્ન,

શીત, સૂક્ષ્મ, આશુકારી, વ્યવાયી, વિકાશી, વિપદ, લઘુ તથા અપાત્રી, એ દશ વિષના ગુણ જાણવા. મૂળાદિ વિષનાં લક્ષણો—મૂળાનાં વિષ વડે હાથે-પગે રેષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, બડબડે છે અને મોઢ પામે છે. પાંદડાંના વિષ વડે બગાસાં, કંપ, શ્વાસ, મોઢ ધત્વાદિ વિકારો થાય છે. ફળના વિષ વડે મોઢું સજ્જ નથ છે. દાઢ, અન્દ્રેષ એ લક્ષણો થાય છે. પુષ્પના વિષ વડે ઊલટી, પેટ ચડવું, શ્વાસ એ લક્ષણો થાય છે. છાલ, સાર, શુદ્ધ એ ત્રણ પ્રકારના વિષથી મોઢામાં દુર્ગંધી, અંગને ખડખડાપણું, માથું દુખવું, મોંમાંથી કસાવ, એ લક્ષણો થાય છે. દ્વીર વિષથી મોઢામાં ફીણ આવે છે, રેચ લાગે છે અને જીલ જડ થાય છે. ધાતુના વિષથી ઊંચી અંદર દુખે છે, મૂર્છા આવે છે તથા તાળવાનો દાઢ થાય છે. દૂધિવિષનાં લક્ષણો :—દૂધિવિષ એ અદ્ય-વીર્ય છે. એ તત્કાળ મારક થતું નથી. દૂધિવિષ વડે પીડિત યથેલા માણસને ઝાડો થાય છે, તેનો રંગ (વર્ણ) બદલાય છે, મોઢામાંથી વાસ આવે છે, મુખમાં સ્વાદ રહેતા નથી, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, અંધરાં આવે છે, ભાંગ્યા-તૂટ્યા શબ્દો ગોલે છે, ઊલટી થાય છે અને ગાંડાના નેવાં લક્ષણો કરે છે. દૂધિવિષવાળાં માણસને કોઈ પ્રકારનું ચેન પડતું નથી. દૂધિવિષનાં બીજાં લક્ષણો :—દૂધિવિષ વડે ડોલાં, બગાસાં, જડપણું, અંગે શિથિલતા અને રામાંચ ઊભાં થવાં, અંગ મરડાઈ જવું, એવું પ્રથમ જન્મા પછી ડર્બ વધવો, અન પાચન ન થવું, અરુચિ ધઈ, અંગ ઉપર નાના પ્રકારનાં લીમણાં ઊઠવાં, માંસક્ષય, હાથેપગે, સોજા, મૂર્છા, ઊલટી, ઝાંડો, શ્વાસ, તરસ, જ્વર, ઉદરરોગ વગેરે વિકારો થાય છે; અને વળી એકાદ વિષથી દાઢ, એકાદ વિષથી ઉન્માદ, એકાદ વિષથી નપુંસકત્વ, દાઢ, ખેદ, ક્રોધ, વિસર્પ, મોટા ફોલા એવા નાના પ્રકારનાં રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના હાથમાં સર્વ મિલકત કિંવા અધિકાર આવે એ હેતુથી અથવા પતિ પોતાની આઠા પ્રમાણે ચાલે એટલા માટે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને વિપારી ગ્રાણીના ખરસેવો, વિટાળ (રજસ્વલા સીતું નીકળેલું) લોહી, શરીર ઉપરનો ઠેકઠેકાણાનો મળ અનર્માં મસળી તે અન ખાવા આપે છે. તેથી કિંવા શત્રુ ગરવિષનો પ્રયોગ કરે છે તે યોગે કરી પુરુષ દોષો, સંદેહ અને ક્રુશ થાય છે, તેનો અમિ મંદ થાય છે, તાવ આવે છે, મર્મસ્થાને પીડા થાય છે, પેટ ચડે છે, હાથેપગે સોજા આવે છે; ઉદરરોગ, મઢેણીરોગ, રાજ્યધમા, પાહુ, શુભ, ક્ષયજન્ય જ્વર, એ વ્યાધિનાં તથા બીજાં અનેક પ્રકારનાં વ્યાધિનાં લક્ષણો થાય છે.

સ્થાવર-જંગમ વિષ ઉપર સામાન્ય ઉપચાર :—સિધ્ધ અને મરી સમલાગે તથા એ બંનેની સમલાગે લીંબોળીઓ લાવી વાટી મધ અને ઘી સાથે ખાવી; એટલે સ્થાવર-જંગમ વિષનો નાશ થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનીઝમાં :—અંકોલ-૧, અરડૂસો-૮, અરીઠાં-૧, આકડો-૧૦, દંડજવ-૬. કડવાં તુરિયાં-૬, કડવી ગલડી-૧, કડવી દૂધી (તુલસી)-૨, નાગદમની-૧, પીળા ધંતુરો-૧, લીમડો (કકેવો)-૨૮, વીંછુડો-૨, સરસડો-૩, ૫; શિરદોડી-૭, સાપસન-૨, પેટમાં વિષ ગણું હોય તે માટે :—કળ-૧, વિપારની પરીક્ષા :—કરમદી-૧, વિષાર માટે :—કંઠાડી-૬, પટેલકદુ-૧૦. અંગ ઉપર વિષ ફૂટી નીકળવા માટે :—વિષમોગરી ૨. વિષના ફોલા માટે :—જિવાપોતો-૧. દૂધિવિષ માટે :—જિવાપોતો-૩. વિષ ઉપર ધમન માટે :—રાઈ-૧.

ભુઓ પ્રાં ઓં માં-વિષળાધા દૂર થવા માટે :—મોરપીઠાં-૪.

* સર્વાંજન શુદ્ધિકા :—સૂક, લીંબીપીપર, મરી, ફટકડી કુલાવેલી, મોરચુથુ કુલાવેલી, કિંગ અને લસણ સમાનભાગે લઈ લીંબુના રસમાં મદન કરી મરી જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી લીંબુના રસમાં અંજન કરવાથી ખરડ, સાષ, ફૂલક અને સિયાળ ત્વાદિના દંશરૂં તથા અડીણું ડેર લાવે.

+ અધેડાનાં બીજ, સરસડાનાં બીજ, બને ગરલ્લી (અપરાજિવા) તથા પીણીને ગોમૂતમાં વાટી કદક કરવો. કદકથી ચારગણું થી તથા દીથી ચારગણું દૂધ લઈ ધી સિદ્ધ કરવું. આ ધીના પીવાથી સ્થાવર તથા જંગમ સર્વ પ્રકારનાં વિષની સાંતિ થાય છે. સુશ્રુતમાં લખેલું છે, કે વિષથી મરેલો પશુ આ અમૃતાખ્ય પીના સેવનથી જીવતા થાય છે.

આ ઉપરાંત અન્યેયુત, મહારુચી અગ્રદ, મૃતસંજવની, વિષાન મવાચુ, ક્ષારાગદ વગેરે કહેલ છે.

ક-સ્થાવર ક્ષેત્ર (વિષ) અને તેના ઉપાય

(૧) સોમલત્નું વિષ

લક્ષણો—સોમલ પેખમાં ગદ્યા પછી અર્ધ કલાકમાં કિવા એક કલાકમાં વિષપ્રયોગ પ્રાપ્ત થવાના લક્ષણો જણાય છે. ગ્લાનિ આવે છે, પેટમાં આગ થવા માટે છે, જીલ્લી થવા લાગે છે, પેટમાં અતિશય દુખવા લાગે છે, પછી ભુવાળ થવા લાગે છે (કોલેરા જેવા સપેદ પાતળા પાણી જેવા દસ્ત લાગે છે,) અને અતિશય તરસ લાગે છે, પેશાબ બરોબર નહિ થતા બે-ત્રણ ટીપા પડે છે, આખા શરીરે બળતરા થઈ દર્દી ઉપર-નીચે થઈ જાય છે, આખો લાલ થયેલી હોય છે અને છલ ધોળી થઈ જાય છે.

ઉપચાર—(૧) જીલ્લી થવાના ઉપાય યોજવા એક અથવા બે તોલા રાઈની ભૂખ અને ઘોડા ખીંકુ પાથેર ગરમ પાણીમાં નાખી તે પાણી પીવા આપવું, એટલે જીલ્લી થવા લાગે છે મારી રીતે ઉપરઉપરી જીલ્લી થવાને માટે ગરમ પાણી પીવા આપવું પેટમાંની બળતરા કમી થવા માટે દૂધ કિવા દહી પીવા આપવું અને તે જીલ્લીના ચોરે પાણુ કાઢી નખાવવું (૨) જિટિયુ છરુ (ધસબગાલ) પાણીમાં વાટી ગાળી તેમાં બેઘાણુ, દહી અને ચુલાબગળ મિશ્ર કરી પાડું, એટલે સોમલત્નું વિષ જીતે છે (૩) સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાબાર અને દૂધ અર્ધો શેર એ બન્ને એકઠા કરી પાવો (૪) કાથાનું પાણી કરી વારવાર પાતા જવું (૫) તાદળળનો રસ સાકર નાખી પાવો (૬) કડવા લીમડાના પાંદડાનો રસ પાવો (૭) નવટાક માખણમાં ૭ માસા મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું (૮) દોરને સોમલત્નું વિષ ચડ્યું હોય તો :—દોરચણી (આસાદ) ના મૂળ છાશમાં વાટી તેમાં શિકકાઈના બે-ચાર બિયાનું ચૂર્ણ નાખી તે પાડું (૯) કળનો પારોર રસ પાવો (૧૦) કાથો ગાંધના દૂધમાં ઘસી પાવો ×

વિશેષ ઉપચાર :—ભુએ વનોં મા—ઉબરો-૪ ઓઘમીછરુ-૧, ડેળ-૭ કોચ-૬, ખેર-૪, મરી-૧૦, લીમડો (કડવો)-૨૧, સરગવો-૧૩, ભુએ ગોં વેંમા—દૂધ-૩, પ્રાં ઓં મા—કુકાંતી વીક—૩

(૨) તાંબાનો કાટ

લક્ષણો—જે તાંબાના વાસણને કઠાઈ નથી દોતી તે વાસણમાં અન્ન રાખવાથી તે કટાઈ જાય છે અને તે અનાજ ખાધાથી છલ મૂકી અને કુકરી થઈ જાય છે પેટમાં ધણુ દુખે છે, સોબીનો આડો થાય છે અને જીલ્લી થાય છે એ ઉપર જીલ્લી થવાનો ઉપાય યોજવો *

* સોમલની પાતક માત્રા ૧ થી ૨ રીંછી છે આ એટલી અસર છ-સાત ધરી પછી થવા માંડી ૨૫ ધરી પછી પૂરપૂરી જણાય છે ૮ કણુબાર થી સાથે પિત્તરાવથી સોમલત્નું જેર નાશ પામે છે ૮ કણુબાર સેવં પ્રકારના વિષને નાશ કરે છે થી પિત્તરાવ થી ગરમ પાણી પાઈ વમન કરાવવાથી વિષ ધીમા મળી તરત નીકળી આવે છે અદરની બળતરા પણ થી તરત સાત કરે છે થી પિત્તરાવ્યા પછી વમન ન થાય તો પચીનું પીણુ ગળામાં ફેરવવું

સોમલના જેરવાળાને કહું ૫ થી અતિ ઘનિકારક છે પીવા માટે સ્નાન માટે અથવા માથા પર છાંટવા માટે તે ઉપયોગમાં ન લેવું

• (૧) કાઈ સમયે તાંબાના વાસણમાં કઠાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા પિત્તના વાસણમાં કઠાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા જ-નાલ કે જે તાંબામાંથી બને છે તેવી વસ્તુ ખાખામાં આવી હોય તો તેના એટલી ગળામાં બળતરા બને પેટમાં વાદ થાય તાવ આવે અને જીલ્લા આવે છે એટલે થાય કે તરત જ તે માણસને ગળામાં આગળી નાખીને અથવા ગરમ પાણી ખૂણ પાઈને જીલ્લી કરાવવી અથવા ગરમ પાણી, બદામનું તેલ માખણ આદ્ય ધી એ સર્વ એકઠું કરી વારવાર પાડું અને જીલ્લી કરાવના જવું જીલ્લી થાય પછી બાવજને સફેદ ગદર તેમાં ૩ લઈ ચીણે ખાડી ગરમ પાણી શેર ૧ મા મેળવી ૧૦ કલાકમાં દશ-બાર વાર પાડું (૨) અગરનીના બીજની આ બનાવી દારી ખાડી પાણી (૩) માખનું ધો, માખણ કે દૂધ ઇટલી આપવું જે માણસના ખાંધામાં પાતા કે ઘરવાલ આવેલ હોય તેને પણ આ ત્રાજાના જેર માટે કહેતા ઉપચારો કરવા

(૩) જંગાલનું વિષ

જંગાલ એ લીલા રંગની બૂધી છે. એમાં સોમલ હોવાથી તે પેટમાં ગઈ હોય તો સોમલના જેવા વિકારો થાય છે. જંગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર :—સોમલના જ ઉપચાર કરવા.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમાં :—દ્રાક્ષ-૩.

(૪) હડતાલ અને મનશીલનું વિષ

આ બંને પદાર્થોમાં સોમલ હોય છે. એના વિષનાં લક્ષણ સોમલના વિષ પ્રમાણે થાય છે. હડતાલ, મનશીલ અને જંગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર :—(૧) સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) છરું અને સાકર ૭ દિવસ ખાવા આપવાં. (૩) કોળાનો રસ આપવો. (૪) ધમાસો, રાજહંસ, પીળા બૂધ, કરિયાતું, એમાંથી એકનો કાઢો પીવા આપવો. (૫) સર્પક્ષીનો (નોળવેલો) રસ સાકરમાં આપવો. (૬) ઘોળી ગરણીનાં પાંદડાંનો રસ પીવા આપવો. (૭) અળશીનાં બિયાં અને મરવાનાં બિયાંને ઉકાળી મધ નાખી પાવાં; એટલે જીલટી થાય છે. જીલટી થયા પછી દૂધ અને બેદાણાનો લુઆળ પીવા આપવાં. (૮) દસ તોલા દૂધમાં ૫ તોલા ઘી અને તેટલી જ સાકર નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમાં :—કરિયાતું-૬, ગરણી-૫, છરું-૬, દ્રાક્ષ-૩, ધમાસો-૭, નોળવેલ-૨, મરી-૯, રાજહંસ-૨. ભુઓ ગોં વેંમાં :—દૂધ-૪.

(૫) રસકપૂરનું વિષ

આ વિષથી સોમલના જેવા જ વિકારો થાય છે. વધારામાં જીલાળ માત્ર થાય છે અને આંતરડીની છલને ખાટા-ખારાનો સ્વાદ જણાય છે.*

ઉપચાર—(૧) પુષ્કળ દૂધ પીવા આપવું અને તે જીલટીના રોગે બહાર કાઢી નખાવવું. જીલટી થયા પછી માયાતું અથવા આમળાંનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી તે પાવું. (૨) ઘી પુષ્કળ પાવું.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમાં :—રોહીસ (ધાસ)-૨. ભુઓ ગોં વેંમાં :—ધી-૬.

(૬) કાચની ભૂકી

લક્ષણો—કાચની ઝીણી ભૂકી પેટમાં જવાથી વિષયોગ પ્રમાણે વિકાર થાય છે. કાચના કકડાં-ઓને ઘણી જ તીક્ષ્ણ ધાર હોય છે. તે પેટમાંનાં આંતરડાંમાં વાગવાથી તેને ઈજા થાય છે. જીલટી,

* પારો, હિંગોલક અને રસકપૂર, એ રસાયન કહેવાય છે. કેટલાંક દરદી ઉપર એ ત્રણમાંના એકાદના ઉપયોગથી મોટું લાવી લોહીમાંનો વિકાર મોટાની લાળ વાટ બહાર કાઢવામાં આવે છે. એનાથી દરદીના રોગનો નાશ થાય છે ખરો; પરંતુ કેટલીક વખત એવાં ઔષધો ઉત્પેદ્યના હાથથી લેવામાં આવતાં જ્યારે પારો અથવા પારાનો કંઈ પણ અંશ સરીરમાં રહી જાય છે, ત્યારે દરદી ઘણી સખત પીડા ભોગવે છે અને વિખાઈ વિખાઈ મરણ પામે છે. આવા દરદીને એ બાધેલા પારો નીકળી જાય તો જ આરામ થાય છે. એ પારો બહાર કાઢવા માટે લોલાડાવાળા સાઠ પોષ્ટલાલ ઉજમશી પોતાની પાસેના ગોરણના હાથના લમ્બેલા એક મંથ ઉપરથી અનુભવ સાથે બતાવે છે કે, ‘એવા દરદીને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી જીલાળ આપવો. પછી પેશાબના રસ માટે દૂધ, સુરોખાર, એલચી, સેનાગ્રેહ અને દરદી પાષાણબેદના જીલાળ ચાર દિવસ આપવા. જળભાંગારાનો રસ પહેલા દિવસે તોલા ૫, બીજા દિવસે તોલા ૧૫ અને ત્રીજા દિવસે તોલા ૨૦ સુધી દરદીની પ્રકૃતિ અનુસાર આપવો. આ ત્રીજા દિવસે દરદીને પાણીના કડાયમાં તળિયે ખાટો નાખી બેસાડીને દરદીથી સહન થાય તેટલું પાણી ભરું કરવું. પછી તે પાણી ફરી પછુ ન જાય તેમ વધારે ગરમ પછુ ન થઈ જાય તેટલી અંચ કઢાયા નીચે રાખવી. દરદીને પેશાબ થાય તોપણ તે પાણીમાં થવા દેવો. આ પ્રમાણે રોગરોજ ચાર દિવસ સુધી પ્રયોગ કરવો અને તે પછી પાછો દરદી જ ભાંગારાનો રસ તોલા ૫ સુધી પાવો. સરીર ઉપર ચાંદાં હોય તો બોરડીનાં મૂળની છાલ વાડી જળભાંગારાના રસમાં ભેળવી ચાકડવી. બોરાક હલકો બંદીના તાંદળા જેવો એક ટંક આપવો અને જો દૂધ ઉપર જ રહે તો વધારે સાંઠ.’

રસકપૂર જ્યારે કાચો ખાવામાં આવે છે, ત્યારે દરદીને કોઠામાં અંગારા નાખ્યા હોય એવી બળતરા ઝડી તે મરણને શરણ પછુ થાય છે.

જીવાળ, પેટ ચડીને દુખનું, તાવ, તરસ, દાહ ઇલાદિ વિકારો થાય છે.

ઉપચાર :—(૧) પુષ્કળ દહીં, દૂધ, આમલી વગેરે પાવાં અને તે જીલટી કરી કાઢી નખાવવાં.
(૨) એરંડાનાં મૂળ પાવાં. (૩) નવસાર અથવા ગોપીચંદન ઘસી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર :—જીઓ વનોં માં :—એરંડા-૩૨. જીઓ ગોં વૈં માં :—દૂધ-૬, દહીં-૨. પ્રાં ઓં માં :—ગધેડાની લીંદ-૩.

(૭) વછનાગનું વિષ

ઉપચાર :—(૧) ગાયનું દૂધ, ઘી, માખણ અને બેદાણુનો છુઆળ (પલાળી, મસળી, ઉકાળી, ગાળી+કાઢવા તે) એ જીણસો ખવરાવવી. (૨) કપૂર પાણીમાં નાખી તે પાણી પાવું. (૩) ગરમ ગરમ દૂધ પાવું. (૪) ઉંખરાની ઊલનો રસ દૂધમાં નાખી ગરમ કરી પાવો. (૫) પિંડવણુનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. (૬) મૂળ સુદ્ધાં તાંદળખના રસમાં ગાયનું દૂધ નાખી તે પાવો. *

વિશેષ ઉપચાર :—જીઓ વનોંમાં :—ઉંખરા-૩, કપૂર-૪, જંધુ-૯, તાંદળખ-૮, પિંડવણુ-૨, હિંગ-૨૨. જીઓ ગોં વૈંમાં :—દૂધ-૩.

(૮) મુરદાડશિંગ (બોરદારશિંગ)નું વિષ

ઉપચાર :—(૧) જીલટી કરાવવી. (૨) જીવાળનાં ઓષધ આપવાં. (૩) મૂળા અને સુવા ખવડાવવા. (૪) ગાયનું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૫) દાડમનો રસ પાવો.

વિશેષ ઉપચાર :—જીઓ વનોંમાં :—દાડમ-૧૦, મૂળા-૨. જીઓ ગોં વૈં માં :—દૂધ-૩.

(૯) સિંદૂરનું વિષ

ઉપચાર :—(૧) અક્કલકરો અને ઘોડાવજ પાણીમાં ઘસી તે પાવું. (૨) લીંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) ચણેડીનાં પાંદડાં ૭ દિવસ ચાવી ખાવાં. (૪) ગળું એસી ગળું હોય તો માફક આવે તેણે પાનમાં સવાર-સાંજ લિલામો ખાવો.

વિશેષ ઉપચાર :—જીઓ વનોંમાં :—અક્કલકરો-૩, ચણેડી-૧૪, લિલામો-૨૦.

(૧૦) મોરચૂથનું વિષ

ઉપચાર :—(૧) ઈડલીંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨) ધાણીનો મંડ (મોદગણું) પાણી નાખી બાફી સાર કાઢી લેવાય છે તે એલચીની ઊલની રાખ અને સાકર નાખી પીવા આપવો. (૩) વમન કરાવવું. (૪) કાથાનું પાણી કરી પાવું. (૫) જિલાડાની વિષ્ટા પાણીમાં મેળવી પાવી. (૬) દૂધમાં સાકર આપવી.

વિશેષ ઉપચાર :—જીઓ વનોંમાં :—ઈડલીંબુ-૪. જીઓ ગોં વૈં માં :—દૂધ-૩.

(૧૧) હિંગળોકનું વિષ

ઉપચાર :—અર્ધો શેર આમલીને ચાર શેર પાણીમાં કંઢવી, તેના ૭ દિવસ કોગળા કરાવવા. †

* વછનાગમી ગળું પાંડાય છે, મળમૂર તથા નેત્ર પીળાં થાય છે, સરીર સિંધિલ થાય છે, પેટ ફૂટે છે તથા બળતરા થાય છે. એ ઉપર હૃદયપૌષ્ટિક ઔષધિ લાભદાયક છે. દારૂ, કોદી, રસસિંદૂર આદિ આપી શકાય છે.

+ બેદાણુને પાણીમાં એકાદ કલાક ભીંજવી રાખવાથી છુઆળ તૈયાર થાય છે. તેમાં સાકર નાખી તે પિવડાવવો.

* વછનાગમી એરંડાનાં ધાતક માંસ ૨ માસથી ૪ માસ સુધી છે. અર્ધો કળાક પછી ચિદન જળવામાં રાટ થાય છે. ૪ કલાક પછી વખારે પ્રમાણમાં અસર જણાય છે. વછનાગમી એરંડાનાં જળ ભજે છે; મોઢામાંથી પાણી છૂટે છે; વારંવાર જીલટી થવી, આંખે અંધારાં આવવાં, કાનમાં ચોંપાટ, સરીરે કંપ, દાખખ મંડા થવા, આંખનો ધીસ પ્રથમ પહોળી થવી, પછી સંકુચિત થવી, સરીરે શલ્ચ થવું, શ્વાસ ધીમે ધીમે, નાડી ક્ષીણ થવી તથા ધીરે ધીરે વેણુદિ વખતે જઈ છેવટે આંચથી આવી શ્વાસ કંપાઈને મૃત્યુ થાય છે.

† વિષય વિષમોષમ્-વિષની ઔષધિ વિષ છે. † સાષ વગેરે જંજમ વિષમાં રજાવર વિષ અપાય છે. તેવી જ રીતે વચ્છનાગવિષ પર સાપનું ઝેર ખવરાવવું અથવા સિરાવેષ કરવો.

+ હિંગળોક અને પારાના વિકાર ઉપર ગંધકનું સેવન સંવેગમ ઇલાજ છે.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુજો વનોં માં :—આમલી-૧૪.

(૧૨) પારાનું વિષ

અશુદ્ધ પારો :—જેટલેથી ઔષધમાં નાખી આપે છે, તે અંગ ઉપર ફટી નીકળી તેમાંથી ફેટલાકના હાથપગ રહી નય છે, શરીર પર ચાંદીઓ પડે છે, સોજે અને ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, શરીરમાં ઠંકાણે ઠંકાણે ચમકાટ દેખાય છે, કાળાં ચાંદાં થાય છે વગેરે ઘણાં વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર :—(૧) શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં નાખી તે પાવું. (૨) નાગરવેલનાં પાનના રસમાં એક માસે ગંધક નાખી તે પાવે. (૩) ગળજીલીના રસમાં ગંધક નાખી આપવો. (૪) નાગરવેલ, લાંગરો અને તુલસીનો રસ ૬૪ તોલા એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવો અને બે પહોર પછી રત્નન કરવું, એમ ૩ દિવસ કરવું. (૫) વાંસનાં પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી પાવે. (૬) કારેલીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી ગ્રાશન કરવાં. (૭) અગધિયાનાં પાંદડાંનો રસ, લાંગરાનો રસ અને સૂરોખાર એ જાથમાં વાટી તે જાથ ચાર તોલા પાવે; એટલે મૂળનો પારો નીકળી નય છે. (૮) કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવે. (૯) ગળજીલીનાં મૂળનો રસ પાવે, શરીરે ચોપડવો અને ગળજીલીની લાજી કરી ખાવી.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુજો વનોં માં :—પારો શરીરમાં ફટી નીકળ્યો હોય તે માટે :—કારેલી-૪, નાગરવેલ-૪, લાંગરો-૭. પારો ઉપર ઉતાર :—કાસુંદરા-૪, ગળજીલી-૧. પારો શરીરમાં રહે તે માટે :—વાંસ-૨. રસાયનો માટે :—કુંવાર-૮, કોડી-૭, તાંદળનો-૧૫. અશુદ્ધ અભ્રક્લરસ ખાધાથી થનાર વિકાર માટે :—આમળાં-૭.

(૧૩) ગંધકનું વિષ

ઉપચાર :—દૂધમાં ઘી નાખી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુજો ગોં વેં માં :—દૂધ-૭.

(૧૪) અફીણનું વિષ

લક્ષણ—અફીણ ઘણું ખાધામાં આવવાથી માણસ બેશુદ્ધ થઈ નય છે; શ્વાસોચ્છવાસ ઘણો જ સાવકાશ અને હળવો ચાલવા માંડે છે; આંખની કીકા સંકુચિત થઈ ઘણી જ ઝીણી સોયની અણી જેવી ખારીક થાય છે; હાક મારી ઉઠાડવા છતાં માણસ જીતો નથી; એ વગેરે વિકારો થાય છે.*

ઉપચાર—(૧) વમન કરાવવું. (૨) ફટકડીનું ચૂર્ણ અને કપાસિયાનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાવું. (૩) હિંગ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાવું. (૪) માલકાંગણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવે. (૫) નરમા- (હીવરણ કપાસ)નાં પાંદડાંનો રસ પાવે. (૬) અફીણનું પાણી કરી પાવું.*

* કેઈ કેઈ વખતે અફીણ ખાઈને તેના પર તરત જ તલવું તેલ પીએલું હોય છે અથવા તલના તેલમાં જ અફીણ ઘોળી પીએલું હોય છે. જેથી અફીણના ઝેરની ઘણી સખત અસર થાય છે. અફીણ : ૮ માસાના વજનને ખાધામાં આણ્યું હોય તો જાહુ ઝેર થડે છે, તે એવું કે તેને સુસ્તી અને બેદોશી થાય, છઠ્ઠાં એવાઈ નય, બોલાય નહિ, હોક કળા થાય, હાથે-પગે ઝંઝળી અને ગોટલા ચડે, આંખમાં ફવા પડે, ટાંટો પરસેવો થાય, આંખ દેખાય નહિ, જેથી અનેક ચેષ્ટાઓ જોવામાં આવે છે. ઉપચાર :—(૧) સુવા, મૂળનાં બીજ, મીઠું અને મધ દરેક જાણે તેવા લઈ તેમાં ચાણી શેર ૦૫ નાખી બેકળતાં અડધું રસેથી તેને ચોળી ગાળી લઈને પાવું. જેથી કદાપિ ઊલટી ન થાય તો ફટકડાનું પીણું ગળામાં ફેરવી બિલટી કરાવવી. એ ઔષધ પાયા પછી તેના પગ બેના ચાણીથી ઘૂંટણ સુધી ગરવા અથવા બિનનાં લૂગડાં પગે લપેટવાં. (૨) મધ અને પાણી ઉકાળી તેમાં ચારી હિંગ માસો ૧ ખારીક વાટેલી નાખી પાચ તો આરામ થાય. (૩) સર્વોત્તમ અવ્યુબન ઉપાય :—ખાંધેલા અફીણના વજનથી જમણું ઝેરંડાનું મૂળ ખાંડી ફકાડવું. એનાથી ઝેર બિલકલ ખાધા નહિ કરતાં અફીણ હળમ થઈ નય છે. (૪) ગોલીવાડનાં પાંદડાંનો રસ શેર ૦૫ પાવે. (૫) ખાખરાનાં મૂળની હાલનો રસ પાવે. (૬) જાસમાં ચોળા વાડીને થાવા. અફીણના વ્યસનીએ અફીણનું અસન છોડી દેવું હોય તો :—ઝેરોત્પલ્લાની ટિખણીમાં લખેલ પ્રયોગનું સેવન કરવું.

* ધી પિવડાવી વમન કરાવવાથી બધું ઝેર વમનમાં બહાર આવી નય છે.

અફીણના ઝેરની અસર દરેક બાદીમાં પહોંચી થઈ હોય તો રોગીને ચંદા ન દેવો. માયા ઉપર ઠંડું

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં :—કપાસ-૧૧, કિંજળી-૧, ખસખસ (ક), અરીજી-૨૧, (તેમાં ભુદા ભુદા ૨૨ ઉપચારો છે), ખાટીલૂણી-૧, પીલુડી-૩, પીપળો-૮, માલકાંગણી-૧, લીમડો (કડવો)-૨૨, હિંગ-૫.

(૧૫) નેપાળાનું વિષ

ઉપચાર:—(૧) એલગીના દાણા દહીંમાં વાટી આપવા. (૨) ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં એકત્ર કરી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોં માં :—એલગી-૩, કાયમીર-૧૧.

(૧૬) લાંગ અને ગાંજનું વિષ

ગાંજનું જેર ચડવાથી આંખો લાલ થાય છે. મનુષ્ય ગાંજો ધઈ હસે છે, નાચે છે, મારવા દોડે છે અને અનેક રીતે તોફાન કરે છે.

લાંગની ઝેરી અસરથી મનુષ્ય હસે છે, નાચે છે અથવા પડી રહે છે. લાંગ કરતાં ગાંજો ઉપ છે અને ગાંજ કરતાં તેમાંથી બનાવેલો ચરસ નામે માદક પદાર્થ વધારે ઉપ છે.

ઉપચાર:—(૧) દહીં કિંવા જાસ અને લાત ખાવો. (૨) જમફળ ખાવાં. (૩) દુધેરની દાળ વાટી ખાવી. (૪) ગાયનું દહીં ચૂક નાખી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોં માં :—લાંગ માટે :—આદુ-૩૩, આમલી-૨૦, જમફળ-૨, ડાંગર-૫, દુધેર-૧, લાંબડી-૨. ગાંજ માટે :—લાંબડી-૨.

(૧૭) કરેણનું વિષ

લક્ષણ—કરેણના સર્વ ભાગોમાં વિષ હોય છે. કરેણના વિષથી કોસેરાના આજર પ્રમાણે લક્ષણ થાય છે.*

ઉપચાર:—(૧) માખણની પરાશ આપવી. (૨) દૂધમાં અથવા દહીંમાં સાકર નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ ગોં વેંમાં :—દૂધ-૨, દહીં-૪, માખણ-૭.

(૧૮) ઝેરકાચલાનું વિષ

ઉપચાર:—નાગરવેલનાં પાનનાં ડીંટો રસ પાશર ૩ દિવસ પાવો.*

પાણી છાંટતા રહેવું. પા પા કસાક પછી કોડી પિવડાવવી. ‘તિમ્બે અઝમરી’માં લખે છે કે તેજ ભુવાળ આપવો. મમ તથા પાણી મેળવી તેમાં હિંગ, તજ તથા ઉપચેદ મેળવી પિવડાવવું; બેહોશ હોય તો બીક સાવનારી બીધધિ સૂંધાડવી તથા પરસેવો સાવનારી બીધધિ આપવી.

+ નેપાળો ૧ રી સેવાથી ધણા ભુલાળ લાગે છે, તેમજ વનન ધાપ છે આંતરકામાં ચાંદાં, પેટમાં સખત દરદ તથા ડાંધપગમાં જેચતાણ થાય છે. ઉપચાર :—(૧) શેકું અરીજી ખવડાવી ઉપર ધી મેળવેવું દૂધ પિવડાવવું. કેઈ પછુ રેચથી ન્યારે ઝાડામાં લોણી આપવા લાગે ત્યારે નળડું કે તે રેચ આંતરમાં કાપે છે. તરત ઉપચાર ન કરે તો એવો દરદી જીવી શકતો નથી.

● કરેણનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોયો સેવાથી અપવા મૂળનો કપાચ રાત તોલા સેવાથી ઝેરની અસર જણાય છે. આ અસર ધીરે ધીરે થાય છે. કદાચ ૧ થા ૨ દિન પછી જણાય છે. કરેણ ખાવાથી ગળા તથા આમાશયમાં બળતરા, જીભ પર સોજો, મોઢા પર લાલારા, પેશાબ રોકવો, પેટમાં મરડો, આફરો, શ્વાસ રોકાવો તથા બેહોશી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપચાર :—(૧) વનન કરાવવું. પછી દૂધ અથવા માખણ ખવડાવવું. (૨) શીતળ જળથી બરેલા હોળમાં રોગોને બેસાડવો.

* ઝેરકાચલાના ચૂર્ણની ધાતક માયા ૨ માસો છે. ખાખા પછી એકાદ કસાકમાં જ ચિલન જણાવાં શરૂ થાય છે. કેઈ કેઈ વખતે દરદી બે કપાકની અંદર મરી ન્યય છે. ઝેરકાચલાના ઝેર ઉપર કુલાવેલો ટંકણખાર અરધો માસો મખની સ્થાએ મેળવી ધાંચ ધાંચ મિનિટ ચવડાવતા રહેવું એ સાર્વત્રિક છે. અરીજી અને કપૂર પણ ઝેરકાચલાના ઝેરની અસર દૂર કરવા માટે ઉપયોગી છે. ઝેરકાચલાની ઝેરી અસરથી અનુરક્તની માફક શરીરમાં જેચાણ થાય છે. પેટમાં મરડો, ગળામાં રોચ, દાંત બંધ થવા, તથા લાંબી, દાંધપગમાં કંપ, મોઢા પર લાવારુ વગેરે ચિલન દેખાય છે. ઉપચાર :—(૧) ધી પિવડાવી વનન કરાવવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં—નાગરવેલ-૩, પાવળ-૬. જુઓ પ્રાંઓંમાં—મધ-૧૧.

(૧૯) ધંતૂરાનું વિષ

લક્ષણ—ધંતૂરાનાં પાંદડાં કિંવા બિયાં પેટમાં જવાથી ગળામાં શોષ થાય છે. આંખોમાંની કીકીઓ મોટી થાય છે, સ્મૃતિનાશ થઈ માણસ જડબડ કરે છે, દીવાનો પ્રકાશ જોવામાં આવે તો કેક વધારે મડે છે. એ લક્ષણો થાય છે +

ઉપચાર:—(૧) સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમાં ઘસી આપવું. (૨) દહીં, ભાત અને ઘોઠાવજ ખાવા આપવાં. (૩) દૂધમાં સાકર નાખી પાણી. (૪) તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૫) દૂધમાં દ્રાક્ષો શિરડો નાખી તે પાવો. (૬) લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૭) ઘી પાવું. (૮) રીંગણીનો રસ ૪ તોલા આપવો. (૯) કપાસનાં બિયાં અને ફૂલો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—એરંડો-૧૦, કપાસ-૧૬, ચૂકો-૪, તલ-૯, દ્રાક્ષ-૨, મંતૂરો-૪, વંતાકડી-૫, સમુદ્રફળ-૯. જુઓ ગોં વેંઓં:—દૂધ-૨, ઘી-૬.

(૨૦) મઘ(દાઝ)નો કેક

ઉપચાર:—(૧) ઘી અને સાકર ચાટવાં. (૨) માથા પર ઠંડું પાણી રેડવું. (૩) કાળાનો રસ ગોળ નાખી પાવો. (૪) કાકાનો ગર્જ, દ્રાક્ષ, દાડમનો રસ અને દહીં, એ સમલાગે લઈ તેમાં ધાણાની ભૂખી અને સાકર નાખી તે આપવું. (૫) મધ, ખજૂર, દ્રાક્ષ, કોકમ, ફાલસાં અને દાડમ એકત્ર કરી આપવું. (૬) કાકડી ખાવી.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—કાકડી-૩, ખજૂરી-૧૫, પિત્તેરુ-૧૬, માક-૨, વડ-૧. જુઓ ગોં વેંઓં—ધી-૭.

(૨૧) મીણા-કોદરાનું વિષ

ઉપચાર:—(૧) કાળાનો રસ ગોળ નાખી આપવો. (૨) ઠંડું દૂધ પાવું. (૩) પારિગ્લનકનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી કોદરોને પાઈ દેવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—આગ્રિયો-૧, પારિગ્લનક-૧. જુઓ ગોં વેંઓં:—દૂધ-૫

(૨) આમાશયમાં ઝેર ગયું હોય તો તેજ જુવાળ આપવો. (૩) વમન-વિરેચન કરાવ્ય. પછી કપૂરનું પાણી પિવડાવવું.

+ (૧) ધંતૂરાનું વિષ ઉપર કપાસિયાનાં મોંજનો ઉકાળો આપવો. (૨) તળાવમાં થનારા નાનાનાં પાંદડાંનો રસ બે તોલા સુધી પાવાથી ધંતૂરો, અડીજુ, સોમલ, વછનામ વગેરેનું ઝેર ઊતરી જાય છે. (૩) આકડાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાથી અડીજુનું ઝેર ઊતરે છે.

— ધંતૂરાનાં બીજ ૬ માસા જેટલાં ખાવાથી ઘાતક અસર થાય છે. ચિહ્ન અરબ. કલાકમાં જણાવા માંડે છે. ઉપાય કરવામાં ન આવે તો ૧૨ કલાકની અંદર મૃત્યુ નીપજે છે. ધંતૂરાનું ઝેર દૂર કરવા તરત ઊલટી કરાવવી. શીતળ જળ મરતક પર છાટવું. ઠંજાહુલીની જડ પાણીમાં વાટી, પાણી ગાળી પિવડાવવું.

* જે નર અથવા ડાસડિયો વાલ્યા માત્રે ઊગી નીકળી તેના કિરકાચું ચા પાકું કણસહું બેઠું ન હોય (નિંપલી ન હોય) ત્યાં સુધી તેની છેલ્લી કાતરીની (સરાળી નીકળનાર) શાંકમાં એક કેડી છવડો હોય છે. એ લીટું થાત મોઢવશ થઈને ઘોડું અથવા ઘણું જ્યારે દોર ખાય છે, ત્યારે તેને મીણો ચટ છે. કોનાથી દોરને આડો થઈ ઘોડી વારમા ખાણું જાય છે. લીલા એરંડાનાં પાંદડાં, એરંડાની માળો, ચૂકા એરંડાનો પોપટાની ફેાતરી વગેરે ખાવાથી પણ એ જ પરિણામ આવે છે. આ દોળ વેાડાને થતો નથી; કારણ મીણાવાળી કાતરી ખારી હોવાથી એટલો ભાગ ઘોડું કદી ખાતું જ નથી. જ્યારે દોરને મીણો ચટે ત્યારે પ્રથમ તો એટલી જ સાવચેતી રાખવી કે, તેને બૂધેશ્વરે પહોર ૪ સુધી કે વધારે વખત સુધી પાણી પાડું નહિ અને તેના સારીર પર યુષ્ણ પાણી રેડવું. જ્યારે દોર પેરાળ અને ઝાડા વારંવાર ફરે ત્યારે જાણવું કે હવે તેને જલદી આરામ થશે. એ બે વાનાં ન થાય ત્યાં સુધી તેને જોખમમાં સમજવું. આવો મીણો મળી ગયોમાં રહેશે કહેવાય છે.

(૨૨) સોપારી લાગે તે

ઉપચાર—(૧) ગોળ ખાવો અથવા સાકરનું પાણી પીવું. (૨) કંકુ પાણી પીવું. (૩) નખલાનું ચૂર્ણ ચાવવા આપવું.

(૨૩) થુરિયાનું વિષ

ઉપચાર—(૧) ઠંડા પાણીમાં સાકર નાખી પાન. (૨) આમલીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—આમલી-૧૫.

(૨૪) કોચનું (કુહીલીનું) વિષ

ઉપચાર—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—કોચ-૨.

(૨૫) લિલામા ઉપર

ઉપચાર—(૧) સરસવ, તાંદળાને અને માખણનો લેપ કરવો. (૨) દારુડગદર, સરસવ, નાગરોથ અને માખણનો લેપ કરવો. (૩) માખણ, તલ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૪) બકરીનું દૂધ અથવા કોપરેલ ચોપડવું. (૫) કોચમીર વાટી ચોપડવી. (૬) બદામ ઘસી ચોપડવી. (૭) દૂધની મલાઈ અને સાકર ચોપડવી. (૮) તલ વાટી, તેમાં કાળી માટી નાખી, ફેંદોનો ભીંડો જગ્યાએ લેપ કરવો. (૯) જેઠીમધ, તલ, માખણ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૧૦) અરબુન સોજકની ઊલ અને પાન વાટી લેપ કરવો.*

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—અરબુન સાજડ-૧, કાસુંદરો-૮, કોચમીર-૧, ગરમાળો-૧૦, ગામેટા-૩, નાળિયેરી-૬, બોટુંડા-૮, લિલામો-૩. ભુઓ યો૦ વે૦માં:—માખણ-૬.

(૨૬) ચણોઠીનું વિષ

ઉપચાર—તાંદળાનો રસ સાકર નાખી આપવો. વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—તાંદળાને-૯.

(૨૭) આકડાનું વિષ

ઉપચાર—આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.*

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—આકડા-૪, આમલી-૧૮.

(૨૮) ખરસાણીનું વિષ

ઉપચાર:—(૧) પાણીમાં મધ નાખી પાવું. (૨) માખણ પાવું અને લેપ કરવો. (૩) દહીં કિંવા ખાટી ઊશ પીવી.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—ખરસાણી-૩. ભુઓ યો૦વે૦માં:—માખણ-૬, પ્રા૦ ચી૦માં:—મધ-૧૦.

* સિલામાના અધિક સેવનથી મોઢું, તાણું તથા હાંતમાં સોજો, ગળામાં ફેલ્લા, ચિંતા, દાહ, રક્ત-વિકાર વગેરે હોય ઉપર યાચ છે. કેટલીક વખત હાંતને હવાથીને પાડી નાખે છે. શરીર પર સિલામાનો-ધુમાડો લાગે તે શરીર પર સોજો, ખાજ તથા ચાંદાં થઈ જાય છે. (૧) સિલામા ખાવાથી વિકાર થયો હોય તે:—અખરોટ અથવા ટાપર અથવા ચારોળી ખૂણ ખાવી. (૨) દહીંમાં સાકર મેળવી ખાવી જેથી તરત ગરમી શાંત થાય છે. (૩) બહારના ફેલ્લા, સુજન તથા ચાંદાં ઉપર:—કાળા તલનો દૂધ અથવા દહીંમાં વાટી લેપ કરવો.

● આકડાનું દૂધ લગાડવાથી ચાંદાંમાં વિકાર થયો હોય તે પલાસનો કાંટો કરી ચાંદાં ઘેર્યાં તથા સૂકી હાલતું મૂર્છા ઉપર ભરવાવડું. ખાવાથી ઝેર ચડ્યું હોય તે કાંટો ચિતકાવવો. ●

+ ખરસાણીનું દૂધ અથવા અન્ય ઘેરનું દૂધ વધારે પ્રમાણમાં. ખાવામાં આવે તે તેથી જીવાળ લાગે છે. તથા વારંવાર લોહી પડે છે. તેને માટે માખણ અથવા દૂધ સાકર મેળવી પીવું.

(૨૯) કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો

ઉપચાર—માવળના યુદ્ધ નવટાક પાણી કરી પાણુ; પછી પાશેર દૂધ પાણુ અને મીઠા તેલના કોળા ઉપરાઉપરી કરાવવા, એટલે મોઢામાં ફેલાવા અને ચાદોઓ થશે નહિ.

વિશેષ ઉપચાર:—લુઓ વનોન્મા-માવળ-૧૨.

સ-ફેરી હંલ (જંગમ વિષ) અને તેના ઉપાય

(૧) સાપનું ઝેર-સર્પવિષ

સર્પની જાતિ અને તેનાં લક્ષણો:—સોગી, મંડળ, રાજીલ એઓ અનુક્રમે વાત, પિત્ત અને કફ એની પ્રકૃતિના છે દ્વયંતર એટલે જાતેના લક્ષણો જેમા વિશેષ છે એવા ઉદાહરણ—કાળા સર્પથી મંડળ દ્વિયા ઘોણુસમાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્પ. કિંવા ઘોણુસથી થયેલા સર્પ અથવા કાળી નાગાણીની અંદર ઘોણુમથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્પ. એ પ્રમાણે બીજી મિત્ર જાતિ કંપરી, તે દંડ પ્રકૃતિના સર્પ. સોગી એટલે જે સર્પને ફેણ ન હોઈ રંગે કાળો હોય છે તે. રાજીલ એટલે જે ઉપર ચિત્રવિચિત્ર રેખાઓ હોય છે તે. ચક્ર, નાગર, છત્ર, સ્વસ્તિક, અંકુશ એઓને ધારણ કરનારા તથા ફેણ કરનારા અને શીઘ્ર ગમન કરનારા એવા સર્પ હોય છે તેઓને ફર્વીકર (નાગ) કહે છે. સર્પોમાં અનેક જાતો છે, પરંતુ તે બધા સર્પ વિપારી હોતા નથી વિપારી સર્પને ઉપગના જડગાની અંદરની બાજુએ બિલાડીના નખ જેવી એક દાંતની દાઢ હોય છે એ દાઢ હમેશા બધ થયેની રહે છે અને તે દાંતનો મધ્યભાગ પોલો હોય છે તથા અણીએ એક છિદ્ર હોય છે. દાંતની પાછળની બાજુએ તાળવામાં એક કોઢળી હોય છે. તે કોઢળીનું મુખ દાંતની સાથે જોડાયેલું હોય છે એ કારણથી સાપ બધારે દંશ કરે છે, ત્યારે એ દાંત બહાર કાઢી નેરથી માણસની નસ પર દબાવે છે તેની અણીવાળી દાઢ વડે આમડીમાં જખમ થાય છે તથા વિપરી કોઢળીમાંનો પાતળો પદાર્થ દાંતના છિદ્રની વાટે જખમમાં પડે છે, તેથી માણસના શરીરમાં વિષ પ્રવેશ કરે છે સોગી, રાજીલ ઇત્યાદિ સર્પોએ કરેલા દંશનાં લક્ષણો:—કૃષ્ણ સર્પે કરેલો દંશ કાળો હોય છે તથા સર્પ પ્રકારના વાતવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે મંડળનો દંશ પીળો અને સોઅયુક્ત હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના પિત્તવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. રાજીલ સર્પનો દંશ પરપોટાવાળો હોઈને તડતડતો હોય છે. તેનો સોજો સણકા સહિત હોય છે અને તે દંશથી જાડું સોજી નીકળે છે, તેથી સર્વ પ્રકારના કફના વિકારો થાય છે કુરસા (બારેલો સાપ)—એ સર્પ વેત-દોટવેત લાળો હોઈ અગૂણા નેટલો જડો હોય છે એનો રમ કાળો જાણુકિયા રંગનો હોય છે. એ બારેલા સર્પના દંશના વિકારો રાજીલના દંશ પ્રમાણે જ થાય છે કાઠરા(કાઠિયુ)ને ફેણ હોતી નથી. એ સર્પના જેવો જ હોય છે એના દંશ વડે આપ્તા શરીરમાંના સોજીનો કફ થાય છે અને તે કફ ગળા પર્થ ત આવી ગળાને ભરી નાખે છે ઘોણુસ કરીને ચિત્રો જેવો સર્પ થાય છે, તે લીલા રંગનો હોય છે. એમા આગિયો ઘોણુસ અને કુમડો ઘોણુસ એવી બે જાત છે આગિયા ઘોણુસના દંશથી સર્વોએ અગ્નિ લગાજ્યા પ્રમાણે દાઢ થાય છે શરીર પર મોટી મોટી ગાંઠો થઈ આવે છે, મૂનસ્થાને ધણે જ સોજો આવે છે અને વારવાર ટીપુ-ટીપુ પેશાબ થાય છે કુસણ ઘોણુસના વિપરી પ્રથમ દંશસ્થાને ખરજ ઉત્પન્ન થાય છે અને ચાર પહોરમાં તે જગ્યા ખરજવા જેની થઈ, દિવને દિવમે તે ફેલાવું જઈ અગ પણુ ફની જાય છે મણિયાર કરીને સર્પ થાય છે, તે એક વેંતથી બે વેંત પર્થ ત લાળો અને હાથના અગૂણા જેવડો હોય છે તેનો રમ લીલો જાણુકિ હોય છે મણિયાર સર્પમા નજુ-ચાર જાત છે એક જાતનો મણિયાર છે તે રાતે શરીર પર થઈને અથ અથવા તેની જાયા શરીર ઉપર પડી હોય તો સુરોધિય થવાની સંધિમાં મુખ્ય નિવેદ્ય માન્ય પડે છે. બીજી જાતનો મણિયાર થાય છે તેણે અગે ચાટવાથી કિંવા કોઈ પશુ પદાર્થ ઉપર તેની લાળ પડી હોય અને પદાર્થ આવમ્મા આવે અથવા તે લાગ

શરીરના કોઈ ભાગ પર લાગવાથી જ વિષ બાધ કરે છે એ વિના થોડે જીવ આવે છે, પરંતુ તેની ઊંચા બાધક થતી નથી ત્રીજી જાતના મણિધાર સર્પનો દસ મિનિટ થાય તો ગતિ થવા પહેલા અને રાતે થાય તો સ્વયંદ્ય થવા પહેલા માણસને વિષ બાધ કરે છે

મર્પદગ ઝોળખવાની યુક્તિ:—આવાનું એક પાન ઈંશ ઉપર દાખી ગમવું, એટલે

૪ મર્પદગ આશર ૩૦૦ ભત છે એમાં ૩૦ ભતના સર્પ જેરી છે બાકીની ભતમાં રૂર નામનારુડ છે સાધારણ સર્પ કરડે ત્યારે વધારે જેરી ન હોવાથી સાધારણ ઔષ્ધોપચારથી લાભ થઈ નય છે, તેમ જ અદર રહેતી રાગનિરોધક શક્તિ પણ એટલી વિરુદ્ધ ક્રિયા કરીને જરૂર નહ કરી નાખે છે એવા સર્પનું જરૂર પ્રાદારની સહાયતા (પાવાની અથવા લગાડવાની દવા) ન મળે તોપણ ૧૨ કલાકમાં એટલી નય છે કેટલાક માણસોની રાગનિરોધક શક્તિ વધાર નળણી હોવાથી મરી નય છે તેમજ કેટલાક સર્પવિષના મિથ્યા બચથી ઠરીને મરી નય છે એવે નખતે મ્થન મારના સાચાપોષા મરના આવાદન માત્રથી થય શકાયજી વધીને બચ પરી જવાને લીધે બચી નય છે

૩૦ ભતના જેરી સાપ છે તેમાંના ૨૫ ભતમાં જેરુ ઉપચાર ન થાય તો મારી નાખવા એટલું જરૂર છે એના ઉપર તલ્લજી રોગ્ય ઉપચાર કરાય તો લાભ પહોંચી શકે છે ૫ ભતના સર્પ અતિ મારક છે એનું જરૂર શિરા વાટે ઉપર ચડી ગયું તો પછી ચિકિત્સા સફળ થઈ શકતી નથી

સર્પનું જેર ઉતારવાવાળી દવા બધી વખત સમાનરૂરે કામ કરી શકતી નથી તેના કારણેમાં ઉપર પ્રમાણે સપની ભતિમેદ રોગનિરોધક શક્તિમેદ છે બીજી કારણ કેટલું જરૂર નાખી શકે છે તે ઉપર આધાર રાખે છે સર્પ કરડતી વખતે તરત જટકે મારીને છાડાવી લેવાય તો વધાર જરૂર અદર જઈ ન શકે ત્રીજી કારણ તલ્લજી ઉપચાર ન થાય તો દવા કામ કરી શકે નહિ સર્પ હાથપગ અથવા ખીન કેઈ પણ ભાગમાં કરડે ત્યારે જરૂર શિરાઓ વાટે ઉપર ચડીને હુદયના જમણા ભાગમાં નય છે પછી હુદયમાંથી ફેફસામાં જઈ પાછું હુદયના ડાબા ભાગમાં થઈ જમણીઓ વાટે શરીરના શુદ્ધ લોહીમાં મળીને મળજ અને આખા શરીરના તોહીને દ્વિધિત કરે છે શિરામાં ઉપર ચડતી વખતે જેલકા ભાગમાં લોહી પાકું થઈને નખી નય છે ત્યારે કરડેલા ભાગની શિરામાં ફર સુધી લોહી નખી નય ત્યારે બહારના ઉપચાર કામ આપેના નથી અને મજબૂત કેદ્ર ઉપર અત્યંત જેરી અસર પહોંચી નય અને આખા શરીરનું લોહી જેરી બની નય ત્યાર પેટમાં લેવાની વસ્તુ અનવા ઇન્જેક્શન કામ આપવું નથી એટલા માટે જ સર્પ કરડવાની સાથે જેર ન પહોંચ્યું હોય એના ઉપરના ભાગમાં તલ્લજી દોરી તલ્લજીને આપી આપવા માટે વિધાન કરેલ છે જેર નખા સુધી ઉપર ચડે છે ત્યાં સુધીના વાળની શક્તિ મારી નય છે તેમ જ આમડીના દગમાં પણ કાઈક ફેર પડે છે પછી બહારના લેપ આદિ ઉપચારો કરવા અથવા આગળી જેનો ભાગ હોય તો કાપી નાખવા બહાર નવસારના ચૂકુંની માલિશ કરાય તો જરૂરેલા લાગી જોરને બહાર કાઢી નાખે છે કેટલીક દવાઓના લેપ જેરનું રૂપાતર કરાવી આપે છે પોટાસ પરમેંગેનેટ પણ તરત મળી આવે તો ઉપયોગમાં અત્યંત શકે છે મજબૂતો લુમાડો આપાય તો તેથી પણ જેરનું રૂપાતર થવામાં સહાયતા મળી આવે છે

સર્પના જેર માટે અનેક દવાઓ સાલમાં લખેલ છે કઈ દવા કયા સાપ માટે કેટલા પ્રમાણમાં કામ કરે છે તે હજી સુધી નહીં થયું નથી બીજી સર્પ કરડે ત્યારે કઈ દવા તરત મળી શકશે એ પણ નિર્ણય કરી શકાય નહિ સર્પ શરીરના કયા ભાગમાં કરડે કેવે સમયે (રાતે દિવસે, બોળન કયાં પહેલા અથવા પછી) કરડે કયા સ્થાનમાં (ધર પર જ જમના અથવા મુસાફરીમાં જરાવા પર પર) કરડે એ કાઈ પણ પહેલાથી કહી શકાય નહિ, એ કારણથી ચિકિત્સામાં સફળતા ઓછી મળે છે સર્પ કરડવાની સાથે જ દોરી અથવા ધોતિયાને કાપીને બનાવેલી દોરી વિષરસાનથી ઉપર બાકી દેવામાં આવે વિષ હુદયમાં જઈ ન શકે તો રોગીનું કોઈપણ મરણ થાય નહિ, નિસદેહ બચી જ નય છે કેટલીક વખતે મનનાળાઓ દોરી છાડાવી નાખે છે એવે નખતે દોરી છોડી નાખે અને જેર ઉપર ચાલ્યું નય તો મારણ મરી નય છે એવી રીતે મરી જવાના ઉદાહરણો પણ રજપૂતાનામાં વારંવાર લખ્યા કરે છે દોરી બાકામાં પછી બહારના ઉપચારો કરવા તેમ જ અદરના ઉપચાર પણ કરવા ભેઈએ, એથી લોહીમાં એક મકાસની વિષન શક્તિ ઉપર થઈ થોડા થોડા પ્રમાણમાં અદર જોના જોરને નહ કરી શકે અદરના ઉપચાર કરવા પહેલા હોજરી અને આતરડામાં અતરસ હશે તો તે બધો જેરી બની જશે અને લોહીને પણ જેરી બનાવી દેશે એટલા માટે તરત તમકડ અથવા મરીકાનું પાણી અથવા ઘી પિવડાવી પછી ગરમ પણી પિવડાવીને જીવડી કરાવી નાખવી, જેથી હોજરીમાં રહેલ અત નીમ્ના નય તેમ જ ઘી પાણીને કાઈક ભાગ આતરડામાં જશે તો તે દંસત સાક લાવશે એટલે આતરડામાં રહેલ મત્ર પણ નીકળી જશે

જોના કદનો સ્વરસ તરત પિવડાવાય તો તેથી જીવડી થઈને જરૂર અન હોજરીમાં રહેલુ અત બહાર

વિષાર દંશ હશે તો પાન ઉપર દંશ નેટલો જ ને અગ્નિએ શેકવાથી પડેલા ચાઠા પ્રમાણે કાઢ પડશે અને એ જ પાન દંશ ઉપર ચોળવાથી કાળો થશે. વિષાર દંશ નહિ હોય તો ઉપર કહ્યો તે પ્રકાર થશે નહિ. સર્પદંશ થયેલા માણસને મરચાં, મીઠું અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં ખાવા આપવાથી તે માણસ એ પદાર્થોના સ્વાદ પિલકુલ જાણતો નથી. તેને એ પદાર્થો ઘણા મીઠા લાગે છે. એ ઉપરથી પણ સર્પદંશ થયો છે કે નહિ એ સમજાય છે. વળી કાળી માટી દંશ થયેલા માણસને ખાવા આપવી તે માટી એ તીખી હોય તો સર્પદંશ અને મીઠી લાગે તો ઉદરનું વિષ જાણવું. કરમદીનાં મૂળિયાં પાણીમાં ઘસી થોડાં પાઈ જોવાં. જો દંશ વિષારી હશે તો વમન (જિલટી) થશે નહિ. સર્પદંશ થયેલા માણસને ઔષધ આપી ઉતાર થવા સાથે જ તેને ઉપલા ત્રણ પદાર્થો ખવડાવવામાં આવે તેથી સ્વાદ સમજાય છે; એટલા માટે એ પદાર્થો ખાવા આપી, ઔષધથી ગુણ થયો છે કે નહિ તે અવસ્થા જોવું. સર્પ કરડે કે ઘુરત જ પહોંલો ઉપાય એ કરવો કે તત્કાલ સર્પ નેટલો ચઢ્યો હોય તે જગ્યાથી ચાર અંગળને છેટે ઉપરની જાણુએ એક દોરડી અથવા કપડું બેરથા તાણી બાંધવું; તેથી વિષ વડે મિશ્રિત થયેલું રક્ત (લોહી) ત્યાંનું ત્યાં જ રહે છે, આખા શરીરમાં વ્યાપી જતું નથી. જખમને જરા છેદી તેમાંનું લોહી કાઢી નાખવું; એટલે માણસને વિષ ચડવાની બહુ ભીતિ રહેતી નથી. લોહી સારી રીતે નીકળી ગયા પછી તે જગ્યા અંગારા વડે સોડી નાખવી; એટલે ત્યાં લાગેલું વિષ જળી જાય છે.

અસાધ્ય લક્ષણો—પીપળાની નીચે, રાક્ષા નજીક, દેવળમાં, બાગમાં, જૂના વહેળામાં, વડ નીચે, સુકાયેલા ઝાડ નીચે, સ્મશાનમાં, ઝાડ ઉપર, એ બધાં સ્થાને અને સંધ્યાકાળે, ચોકઠામાં (ચાર રસ્તા જ્યાં મળે ત્યાં), ભરણી નક્ષત્રમાં તથા મર્મસ્થાનમાં સર્પદંશ થયો હોય તો તે અસાધ્ય જાણવો. આદ્રા, મધા, મૂળ, કૃત્તિકા, ભરણી, શ્રવણ, વિશાખા, પૂર્વા, ચિત્રા, એ નક્ષત્રો; પંચમી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, ચતુર્દશી, એ તિથિ; મધ્યાહ્ન, સાંજ, સવાર, મધ્યરાત્રિ, એ વખતે તથા મર્મસ્થાનમાં દંશ થયો હોય તો અન્ય મનુષ્યાદિકની સહાય હોય તો જ મોટા કષ્ટ વડે બચી શકે છે. અજીર્ણ, પિત્ત, સૂચના સંતાપ વડે પીડા પામેલો, બાળ અને વૃદ્ધ, કૃશ થયેલો, પ્રયુરોગી, મેહી, કોઠવાળો, રક્ષા, નિર્જાળ, તથા સગર્ભા-ગર્ભવતી સ્ત્રી, એઓને સર્પદંશ થવાથી તેઓ તત્કાળ મરણ પામે છે. જેના આખા અંગમાં વિષ પ્રસરી ગયું હોય તેને કાપવાથી લોહી નીકળતું નથી, મારવાથી તેને સોળ પડતા નથી અને શરીર પર ઠંડું પાણી નાખવા છતાં રોમાંચ થતા નથી; તે રોગી સાધ્ય નથી એમ જાણવું. જેનું મુખ વાંકું થઈ જાય છે, વાળ ગરી

નીકળી જાય છે તેમ જ ગળેનું સૂક્ષ્મ સર્પ લોહીમાં મળી જઈને લોહીને નિર્વિષ કરે છે.

આંતરડામાં મળ હોય અને જેર ફેલાઈ ગયું હોય તો ઇંદવરણુ અથવા ખીછા દેવક દવા આપવી, નહિતર આપવાની જરૂર રહેતી નથી.

હોજરી અને આંતરડામાં અત્ર હોય તો અંદરની શક્તિને પાચન કરવાની ક્રિયા કરવી પડે છે, એ ક્રિયા ન કરવી પડે તો અંદરની શક્તિને માત્ર સર્પવિષથી રક્ષણ માટે જ પ્રયત્ન કરવો પડે. સર્પવિષ નીચેથી ઉપર ચડે છે, તેથી વિપરીત ગતિ સ્થાવર વિષની છે. સ્થાવર વિષ ઉપરથી નીચે ઊતરે છે એટલે સ્થાવર વિષ યોગ્ય પ્રમાણમાં આપાય તો લાલ પહોંચી શકે છે. પણ બધાં સ્થાવર વિષ નહિ; જેમ કે સ્થાવર વિષમાં વચ્છનાજ વધારે માત્રામાં અપાય તો હૃદયની ગતિ મંદ કરે છે. હૃદયગતિ મંદ થાય તો સર્પ-વિષ દૂર થઈ શકે નહિ. આકેડા, રસકપૂર, પૂર્ણચંદ્રોદય, સોમલ, તમાકુ, અરીઠાં, મોરચુણ, ફટકરી, સાપસૂન, નોળવેલ, ઇંદવરણુ, કોરૂં આદિ દવાઓ હિતકર ગણાય છે. સર્પરોગીને હેરની અસર વધારે પહોંચી જાય ત્યારે નિદ્રા આવવા માંડે છે. પણ બિહોરા બની જાય છે. નિદ્રા અને બિહોરામાં જેર બહુ જ વધારે પ્રમાણમાં ફેલાય છે, માટે સર્પવિષના રોગીને સલા દેવો ન જોઈએ. એટલા આદિ આંખોમાં તેજ અંજન આંજવું જોઈએ. તેમ જ કડક ઝેરી પિવડાવીને અને હૃદયઉત્તેજક દવા-પૂર્ણચંદ્રોદય, રસચંદ્ર આદિ આપીને નમત રાખવો જોઈએ.

સર્પવિષ દૂર થયા પછી કેટલાક દિવસો સુધી સફેદ મરી અને ધીનું સેવન કરાવવું જોઈએ, જેથી પ્રેરણા મળતી કેદ્રોને જે તુકસાન પહોંચ્યું હોય તે દૂર થઈ જાય. ધીનું સેવન ન કરાવાય એવા અનેક નીતિઓ આંખોની નિર્ભંગતા, સ્મરણશક્તિમાં કમજોરી વગેરે દોષ રહી જાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

પડે છે, નાકનો અથ્ર લાગ વાકો થઈ જાય છે, ગળાની નસો શિથિલ થવાથી ડોક સીધી રહેતી નથી અને તે જગ્યાએ લાલ તથા કાળો રોજો આવે છે, હલાતું ચલાતું નથી, એવા લક્ષણોવાળા રોગીઓને વૈદ્યોએ ચિકિત્સા કરવાના કામથી તજવા જે માણસના મુખ વાટે બહી લાળ વહે છે અને નાક, મોઢું તથા શુદ્ધમાથી રક્ત નીકળતું હોય, અને જેઓને દશસ્થાને ચાર દાંત લાગેલા હોય તે માણસ અસાધ્ય જાણવો અત્યંત ઉન્નત થયેલો જ્વર, અતિસાર ઇત્યાદિ ઉપદ્રવો વડે વ્યાપ્ત, જેને બોલવાની શક્તિ નથી એવો અને કાળો ઠીકરા જેવો થઈ કુલક્ષણોએ મુક્ત થયેલો અને જેનો વેગ તથા ગોળો ઊછળતો નથી એવો વિષરોગી, કિંવા મળમૂનાદિના વેગરહિત એવો વિષરોગી માણસ અસાધ્ય જાણવો.

સર્પદંશ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વાઝણી કંઠાડીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા તથા લેપ કરવો એવો સર્પ, ઉદર, બિલાડી, વીંછી ઇત્યાદિના વિષનો નાશ થાય છે (૨) તાદળખના મૂળિયા ચોખાના ઘોવડામણના વાટી પાવા (૩) ઘી, મધ, માખણ, લીડીપીપર અને આદુ, મરી અને સિંધવ એકન કરી ખાવા (૪) શિરસ (સરસો) વૃક્ષના ફૂલના રસમા મરીને સાત લાવનાઓ આપી તેનું મેવન અને અજન કરવું (૫) કરબના ફળ સુક, મરી, લીડીપીપર ખીલીના મૂળ, હળદર, દારૂહળદર, તુંબરુ(તિરફળ)ના ફૂલ અને બકરીના મૂત્રનું અજન કરવું (૬) કલગારીનો કદ પાણીમા વાટી નસ્ય આપવું (૭) આકાના મૂળિયા પાણીમા ઘસી ચાટવા આપવા (૮) પાણીમા દકલુખાર નાખી ચાટવા આપવો (૯) ફટકડીનો ગાગડો આખોમા રેરવવો અને પાણી કરી પાવું (૧૦) ચરીકાનું પાણી પાવું અને અજન પણ કરવું (૧૧) પારેવા(કળતર)ની ઉગાર, માણખના કેશ, ગાયનું શિંગડુ, મોરની પીછીનું ચાદ્દુ, જવ, ધાણા, ટુસ (ભૂમે), કપાસનું છડવું અને સુકાયેલી ફળની માળાનો ધૂપ ધરમા કરવો, તેથી સર્પ અને ઉદર ધરમાથી જતા રહે છે (૧૨) ઘોળા ચણેડીના મૂળિયા પાણીમા ઘસી પાવા (૧૩) સાપચૂનના મૂળિયા ઘસી

* ઉપચાર —(૧) દશ પતા જ દશાની ઉપરની ખાનુએ બે આગળને છેડે દોરી એની તાળી બામની કે તે માસમા ખૂચી જાય (૨) આગળએ કરડવાથી કેટલાક માણસોએ સૂરીથી તામળ જ આગળી કાપી નાખવાથી બચી જવાના હાખવા મળી આવે છે (૩) બળતા લાકડાથી કે અગારાથી દશ થયેલા ભાગને સારી પેટે બાળી નાખવો (૪) તે જગ્યાનું માસ કાપી કાઢી લોહી વહેવું કરવું કે જેથી તે વાટે ઝેર નીકળી જાય (૫) કેટલાક માણસો દશને ચૂસીને થૂકી નાખે છે ખરા પરંતુ એમ કરતા વખતે ચૂસનારનો છવ જવાનો વખત આવી જાય છે, કારણ કે જ કે ચૂસેલું ઝેર મોઢામા વધારે થઈ જવાથી થૂકી સાથ પેટમા પથ જતુ રહેતા સબંધ છે (૬) સાળસિંગનો ત્રણ તોલા ભેંસે લઈ તે પાણીમા ખૂબ ઉકારી તે પાણી પાકુ અથવા તે પાણીમા ઘસી ગરમ કરી પાવું (૭) બિન્નેરાના બીજ તોલો ૧ ખોખરા કરી ખળખળતા પાણીમા બીજની કહું થડે તે ચોળી લગડે આગી પાવું બિન્નેરાના બી તમામ જનાવદાના ઝેર ઉપર પાકુ કાયદાકર્તા છે (૮) લસણને ફરી ગાયના ધીમા મેળવી ૩ ખ ઉપર બાંધવું (૯) આમલતારો મધક નાના ગાળકના મૂત્રમા મેળવી ૮ ખ ઉપર ચોપડવો તેથી ઝેર ઊતરશે (૧૦) ઘોડાવજ, આકડાની જડ તથા શિવચ એ ત્રણે સમાન વજને લઈ વાસી પાણીમા ઘસીને પાવું અને ઉપર ગાયનું પુષ્કળ દૂધ પાવું, અથવા ૧ પેસાભાર મરી ઝીણા ખાડી ગાયના ધી થેર ૧મા પાવું અથવા ખાદ અને ધી પેટપૂર પાય તેા ઝેર જલદી ઊતરી જાય (૧૧) મરી ગેવા તાલ સાપના મોઢામા સોમલ તોલો ૧ બરી નળુ, આમળી આળા, ખેરડી તથા પીપરના ઝાકાના બળે ગેર છેડા લઈ તે વડે અડધું માટલું મરી પાથ તે ઉપર તે સાપને ગોઠવી બાકીના છેડા તે ઉપર બરી માટવાને કપડામાથી કરી બંદમ કરવી કહું થયેથી કમરપૂર પાણીમા લઈ બે જણાએ સામસામા પકડી રાખેલા લગડામા તે બંદમને નાખી પાણી સાથે મસળવી, એટલે તેમાની રાખ પાણીમા ઘોવાઈ જઈ જે કણીઓ લગડામા રહી જાય તેને રોની પાસે ગળાથી દાળથી પકડી રાખવી આ દાળથી ગરમ કરી પાણીમા છાદી (છપકારી ઘોળો) તે પાણી પાવાથી સાપનું ઝેર તરત ઊતરી જાય છે, એમ લેન ત્ર થોમા લખ્યું છે (૧૨) લીમડાના બે તોલા પાદડામા આકડાની જડની છાલ બે તોલા વાટી પાવાથી સાપનું ઝેર ઊતરે (૧૩) કદોડી આરી અથવા કદોડીની જડ ટાક ૧૧ પાણીમા પાવાથી સાપનું ઝેર જાય (૧૪) પ્લિન ટાક ૫ ખવડાવવાથી સાપનું ઝેર વધુ ચડી મરતું નથી (૧૫) ઘોડાવજની ધૂચી ચરમા કરવાથી સપ ચરમા ન રહે (૧૬) કડવી તુલસીના લીલા પાદડા ખવડાવવાથી સાપનું ઝેર જાય.

પાવાં. (૧૪) નાગદમણીનાં મૂળિયાં ધસી પાવાં. (૧૫) ધોળા કરેણનાં મૂળિયાં પાણીમાં ધસી શક્તિ પ્રમાણે પાવાં. (૧૬) દેવકાંગરી (કુકરવેલ)નાં ઇળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૭) નાગરવેલીનાં મૂળિયાં ખાવાના પાનમાં ઘાલી ૨-૩ ખીડાં કરી ખાવા આપવાં. (૧૮) કકરી ઉદ્ધવરણીનાં મૂળિયાં પાનમાં ઘાલી ખાવાં. (૧૯) ગળો પાણીમાં વાટી પાવી એટલે ઊલટી ચર્ધ વિષ ઊતરે છે અથવા ગળોના કાંઠા અગર મૂળિયાં સર્પવિપથી મૂળિયે તથેલા માણસના તાળવા ઉપર સારી પેટે યોળવાં એટલે વિષ ઊતરે છે. ઢોરોને માટે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો જીલ ઉપર તે યોળવાં. (૨૦) લસણના રસમાં સમુદ્રફળ ધસી અંજન કરવું. (૨૧) ધોળા ચંપાની અને ખીલીની જાલ એકત્ર કરી તેનો રસ પાવો. (૨૨) એરડાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં થોડું પાણી નાખી પાવો. (૨૩) દવણનાં (ડમરાનાં) મૂળનો રસ પાવો. (૨૪) કકવા લીમડાનાં પાંદડાં કકવાં ન લાગે ત્યાં સુધી ખવડાવવાં. એરની અસર હશે ત્યાં સુધી ચીડાં લાગશે.*

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગમાં નં. ૨.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમાં :—અનંત-૨, આકડો-૨૧, ઉદ્ધવરણ-૧, ઉટકટારી-૪, ઉદરકની ક-૨, ઉપરસાંક-૮, એરડા-૨૨, કપાસ-૩, કપરમેંડી-૧, કરમદી-૪, કરેણ-૧, ૭, કલગારી-૯, કાઢાડી-૫, કાંચફળ-૧, કાંસરી (પેટારી)-૧, કુકરપાડાનો વેલો-૧, ખાખરો-૨૦, ગળ-જીભી-૩, ગળો-૨, ૧૭, ૨૫; ચિત્રક-૩, ડમરો-૧, લાંબાકુ-૬, લાંદળાને-૧, દુવેર-૯, ધંતૂરો-૩, ધોળો ચંપો-૩, ૬; નાગરણી-૧, નાગરવેલ-૧, નેપાળો-૨, નેળવેલ-૧, પારિભતક-૬, ખીલી-૩, લારંગી-૫, મરવો-૧, મહુડો-૪, માલકાંકણી-૭, મીંઢીઆવળ-૭, મહાદ-૧, લીમડો (કકવો)-૪, વિષમોગરી-૧, વીંછુડા-૨, સરસો-૧, સમુદ્રફળ-૧, સરગવો-૨, સાગ-૨, સાપસન-૧, સોનાર-વેલ-૧, હુરા-૧.

કુરસાનાં વિષ ઉપર ઉપચાર :—(૧) વાસનવેલનાં મૂળિયાં ધસી પાવાં. (૨) રાતા

સર્પવિષ ઉપર ઉપચાર :—(૧) નેપાળોને ધીમાં વાટી ઠંડા પાણી સાથે પિવડાવવા તથા નેપાળોને લીંછુના રસમાં ધસી આંખમાં અંજન કરવું. (૨) કંકણપાર ખવડાવી ઉપર ધી પિવડાવવું. (૩) જલદમણનો પાણીમાં ૧ રતી આરદ્રે ધસી ચટાડવો તથા કંખ પર ચોપડવો. ચાટવાથી ઊલટી થાય ત્યાર પછી ફરી ચટાડવો. એવી રીતે વરંવાર કરતા રહેવું. (૪) મોરચૂથુ પાણીમાં એળવી પિવડાવવું. આ ઉપરાંત શાસ્ત્ર-કારોએ મહાઅગદ, અગિતઅગદ, મૃત્યુપાશાપક ધત, નાગદંભાદિ ધત, ચંદ્રોદય અગદ, અન્ય ધૂત, વીમકદ્ધ રસ, શિરિષારિષ્ઠ વગેરે અનેક ઔષધિ કહેવી છે.

સર્પદંશથી ધણી વખત દરદીની નાહી ખંધ થઈ તે મરી ગયો હોય એમ જણાય છે; પરંતુ ખાદાનના અને અંદરના ઉપચાર કરવાથી કેટલાક દરદી સારા થયા છે.

+ કુરસા નામનો નાચ ધણો નાનો હોય છે. આ નાચ પક્ષીની પેટે ભરીને રસતે ચાલતા મણસકે પકડેને કરે છે, અને પાછો તરત જ ફરી નય છે. જેથી ધણીવાર તો દરદીને શું કરડથું તેની પછુ ખગર પડતી નથી. કુરસાના કરડવા પછી દરદી બચતો નથી.

કુરસા વગેરેની ઓળખાણ આપતાં એક મરાઠી ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે :—

કુરસા—આ માણી સુમારે એક વંતથી લાંબું નથી હોતું. મોઢામાં મોટો હાથના અંગૂઠા જેવડો નડો હોય છે. રંગ છેક કાળો હોઈ તેના શરીર ઉપર સફેદ વળુના ડાઘ હોય છે. તેની નજીક મનુષ્ય જવાથી તે મોટા અવાજથી ફૂંકડો મારે છે. શાકનો વધાર કરતાં અવાજ થાય તેવો તેનો અવાજ થાય છે. એના હાંત બેસવાથી ને ખાડા પડે છે તે બારીક સોચો થોંચ્યા પ્રમાણે હોઈ તેમાંથી લોહી વહેવા લાગે છે અને તે દેહાણે સોજી આવે છે; મસ્તક બારે થાય છે; તેલનો દીવો એવામાં આવે અથવા કાળાં વસ્ત્ર પહેરેલી સ્ત્રીને સ્પર્શ થવાથી ઝેરનું જોર તે જ વખતે વધારે ચર્ધ દરેક વાળનાં હિંદોમાંથી લોહી વહેવા લાગે છે. આમ થાય ત્યારે એર ભળવું એમ કહેવાય છે. એમાં બે મુખ્ય નતો છે : એક ધણસા કુરસા અને બીજો વાતોરો કુરસા. વળી તે દરેકમાં પછુ પેટાસેદ છે તે તો જુદા, પરંતુ તેમાં વિશેષ ફરક ન હોવાથી અમે તે છાંડી દીધા છે.

ધણસા કુરસા—રંગે કાળાશ ૧૨, મોટું મોટું અને વંત નેટયો લાંબો હોઈને પગના અંગૂઠા જેટલો ન તથા અંજ ઉપર ધણું મોટાં ચાંદાંઆવાંબાળો હોય છે. એનો દેસ થતાં જ ઔષધોપચાર : ૫

કુંભાની છાલનો રસ મરીની ભૂમી નાખી આપવો. ઉતાર-કાળી તુળસીનો રસ. (૩) ધાવડીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અને ઈંદ્રવરણનાં મૂળ ઘસી દંશ તથા અંગ ઉપર ચોપડવાં. (૪) ફાંગળાનાં અથવા ઘોટવેલીનાં મૂળ ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવાં. (૫) કાળા વરધારાના વેલાનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૬) ખરસાણીની ડૂંગો પાનમાં વીંટાળી અંત્રારમાં બાફી કઢવી, તેનો રસ બે પળાઓ પર્યંત પીવા આપવો અને થોડો તાજવા ઉપર અને દંશસ્થાને ચોળવો. (૭) કાળા કડાનાં મૂળિયાં ઘસી પાવાં. (૮) નોળવેલનો રસ પાવો. (૯) સપ્તદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા. કુરસાના વિપથી મૂત્રાવરોધ થાય તો :—આખરાનાં ફૂલ બાફી ડૂંટી નીચે બાંધવાં. વિષ ઊકળી રહ્યું વહેવા લાગે તો સાતના કુમળા અંકુરો લાવી તેને બારીક વાટી પાણીમાં મેળવી તે પાણી ૭ તોલા પર્યંત પીવા આપવું અથવા ધાવડીના કુમળા અંકુરો અને ૭ મરી એકત્ર વાટી ગોળી કરી ખાવા આપવી. સોજે આવે દબાઈ જવાની બીક-રહેતી નથી.

વાતરો : કુરસા—એ ઘણું કરીને નાની આંગળી જેવો જડો અને લંબાઈમાં દોઢ હાથ સુધી હોય છે. તેના શરીર પર ધોળાં ચાઠાં અને વર્ણ કાળો હોય છે. એવું ઝેર જરા વધારે હોય છે. આ માણી હુંગરાળ પ્રદેશમાં અને કોંકણ પ્રાંતમાં ઘણું હોય છે. એવું ઝેર ૬-૭ દિવસ અને કઠી કરી વધુ પડ્યું રહે છે.

મણિયારી—આ જનાવરની ત્રણ ભૂતિ સંબળવામાં આવે છે. લંબાઈ સુમારે બે-અડી હાથ હોઈ જડાઈ બારીક નેતરની સોટી જેટલી, વર્ણ કાળાસ પડતો અને પીઠ ઉપર ચાઠાં હોય છે. ત્રણ પૈત્રીની એક ભૂત તેની એવી ઝેરી હોય છે કે, તેને રાત્રે શરીર ઉપર ચઢીને અચેલ હોય અથવા તેની છાયા પણ શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થયા પહેલાં જ મનુષ્ય મરે છે. એ ભૂતને કાળી મણિયાર કહે છે. હવે બીજી ભૂત :—એણે ને શરીર ચાટ્યું હોય અગર એની લાળ પડેલો પહાણ ખાવામાં આવે અથવા તે લાળ કે ઝેર શરીરને લાગે તો તેથી પણ ઝેર વધીને થેન આવે છે, એની છાયા વગેરેના પાપ નથી. ત્રીજી ભૂત :—એનો દંશ દિવસે થવાથી રાત્રિ પડતાં પહેલાં અને રાત્રે થવાથી દિવસે ઊઝતા પહેલાં મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે.

ધણુસ કે ઘોણુસ—આ જનાવરમાં ઘણા જ પ્રકાર હોય છે. એવું ઝેર માણુસાતક નથી; પણ ઘણા દિવસ સુધી રહેનાર છે. આ દોઢ હાથ સુધી લાંબો દોઈ વચ્ચેથી જડો હોય છે. રંગે બૂરાસ પડતો અને શરીર ઉપર ધોળાં ચાઠાંચાઠાંવાળો હોય છે. એનો દંશ થતાં જ અત્રિથી દાંડબા પ્રમાણે બળતરા થાય છે. શરીર ઉપર એક મહિના સુધી એના ઝેરની અસર રહે છે. એ અસર મટતાં સુધી ઔષધ ચાલુ રાખવું જોઈએ. કુપ્પથ કરવાથી મરમી (૭૫૬૨) પ્રમાણે વિકાર થાય છે. આગિયો ઘોણુસ-જરા ચપળ, વિશેષ લાંબો અને કરડવાથી બળતરા થાય છે. કાખરો ઘોણુસ-ઉપર પ્રમાણે જ વિકાર થાય છે. હુઝ્યાં ઘોણુસ-જડો હોય છે. ઝેરી માણુસ-જામાં એવડો જડો બીજો નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એના શરીર ઉપર ચાઠાં હોય છે, રંગ તપખીરી, જડ્યું મોટું, ગમે તે જગ્યાએ કરડનાર, ઊઘીને મરતકે પણ કરડનાર અને એકાદ માણુસથી તો મારવો પણ બારે પડે એવો છે. તેના ઉપર મોટા મોટા પથ્થર નાખીએ અગર મોટાં મોટાં લાકડાં થોડીએ તોપણ એને કાંઈ ફાલ થતી નથી; એવી એની ચામડી મજબૂત હોય છે. રાચઘોણુસ-ઉપર પ્રમાણે; પરંતુ પૂંછડેથી ઝીણો હોય છે. આ કરડવાથી બળતરા થતી નથી, કફ વધે છે અને તે કફ ગળા સુધી આવે છે. કુસચ્ચા ઘોણુસ કરડે ત્યારે દંશ-સ્થાન પાસેવું શરીર સડી ભય એ જ તેની પરીણા છે.

કાંડર—એ સર્પ પ્રમાણે જ લાંબો અને જડો હોય છે. પરંતુ તે કૃધા ચડાવતો નથી. એના દંશથી ને ખાડા પડે છે તે જ્યારે સર્પના દંશ પ્રમાણે હોય છે, ત્યારે દંશ થયા પછી એક ઘડીમાં તે ભરાઈ આવે છે. તેના ઝેરથી આખા શરીરમાં લોહીનો કફ થાય છે, તે કફ ગળા સુધી આવ્યા પહેલાં જ ઔષધ આપવું જોઈએ; કેમ કે ગળું ભરાય ત્યાં સુધી માણુસ શુદ્ધિમાં હોય છે. આ માણુસનું એકું બીભના ખાવામાં આવે તો તેને પણ દંશ થયા પ્રમાણે જ ઝેર ચડે છે સર્પ પ્રમાણે તે થોડો વળવ દેખ રાખે છે. ને રાત્રે કરચો હોય તો દિવસે જગ્યા પહેલાં અને દિવસે કરચો હોય તો સૂર્યાસ્ત પહેલાં મનુષ્ય મરણ પામે છે. આથી ઉપચાર તાજડતોળ કરવા જોઈએ.

નાનેડી—આ માણુસના અંગને રંગ રતારા પડતો દોઈ પીઠ ઉપર કાળાં ચાઠાં હોય છે અને તે સુમારે દોઢ હાથ લાંબો હોય છે.

નાનેટા—નાનેટા એ એક સર્પના આકારનું લાંબું ઝેરી માણુ છે, ને પ્રમાણે ચાલુક હોય છે તે પ્રમાણે જ એ મોટા આગળ કાંઈક જડો અને છેવટે જડુ જ પાવળો તથા શુભરે અડીએક હાથ સુધી લાંબો, હાવની આંગળી જેટલો જડો અને કાળાસ પડવા રંગનો હોય છે. આ જડ ઉપર જવામાં ઘણો ચપળ

તો :—પંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી એનાં જ મૂળિયાં ગોમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. ડોક ઉપર ભાર લાગે તો :—કાળા કડાનાં મૂળિયાં ઘસી ડોક ઉપર લેપ કરવો. પેટ દુખતું હોય તો :—તેજ મૂળ ખાવાં. શોષ લાગે તો :—આમળાંની છાલ ખાવા માટે આપવી. પેટમાં વિપનો ગાળો થાય તો :—અગધિયાના ઝાડની ઉત્તર બાજુની છાલ પ્રાણીમાં ઘસી પાવી. અંગ ઉપર વિષ ફૂટે તો :—કડવી કારેલીનાં પાંદડાં ગરમ કરી આંખે પાટા બંધવો અથવા તેનો જ રસ અંગે ચોળવો.

કોડીઆ (કાંડરા)ના વિષ ઉપર ઉપચાર :—(૧) અરીકાંતું પ્રાણી કરી વારંવાર પાવું. (૨) બે-ત્રણ ગુંઝ મોરથૂથું કુલાવી દહીંમાં આપવું.

ચિત્રા (ઘોણસા)ના વિષ ઉપર ઉપચાર :—(૧) ઘોણસીના રસમાં ધણસરીનાં મૂળિયાં, અરીકાં અને કડવાં કારેલાં વાટી, ગોમૂત્ર નાખી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૨) કાળા કડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી થોડી થોડી વારે પાવાં. (૩) ધણસરીનાં મૂળ અને સૂંઠ ઘસી પાવી અને માંદો વગેરે થઈ આંખી લેપ તો તે ઉપર લેપ કરવો. (૪) ભારંગમૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) દેરાતે ઘોણસીનો રસ શેરભાર પાવો.

મણિયારીના વિષ ઉપર ઉપચાર :—(૧) કાળી તુલસીનો રસ પીવા આપવો. મસ્તક ઉપર પણ તે રસનો લેપ કરવો અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો. (૨) કાજુની છાલનો રસ શક્તિ પ્રમાણે પાશરથી અધો શેર પર્યંત પાવો અને તે ઉપર દૂર્વાનો (ધરોનો) રસ પાવો તથા તાળવડા ઉપર તે રસ ચોળવો. (૩) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૪) ધાવડાના પાલાનો રસ પાવો અને માથે ચોળવો.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુએ વનોમાં :—કુરસાના વિષ માટે :—અગધિયા-૪, અળવી-૧, ઈન્દ્રજ-૪, કાળવેલ-૧, ખરસાણી-૮, ધણસરી-૧, થોલી (મિલોડી)-૩, પાટલા-૨, ફાંગળો-૧, ભમરડીનો વેલો-૨, સાગ-૭. આગિયા ઘણસના વિષ માટે :—અંબાડો-૨, તાંદળજો-૫. ઘોણસ એટલે ઘોપડા કે મંડળ માટે :—ધણસરી-૧, ઘોણસી (ગોનસી)-૨, દાડમ-૯, ભારંગી-૨, હુરા-૨.

હોઈ કેટલોક જાંચાઈ સુધી જાડીને ભય છે. કેંકણ પ્રાતમાં તે પુષ્કળ થાય છે. બીજા દેશોમાં તે ક્વચિત જ હોય છે. તાળવાની જગ્યાએ દંશ કરવામાં આવી વિશેષ પ્રખ્યાત છે.

અધેડા :—આ પ્રાણી એક વામ નેટલું લાંબું અને હાથના કાંડા નેટલું અથવા તેથી પણ જડું હોય છે. આ કોઈને કરકસ નથી, પરંતુ અહીંતલી રખે છે. માહિત્યાર ન હોય તે જ એનાથી ડરે છે. એને ચોળખવાનું સાધન એવું છે કે એ વારંવાર જળથી પોતાના હોઠ ચાટે છે અને ચાલમાં ધીમે હોઈ સર્પના પ્રમાણે વેગવાળો નથી. એના અંગ ઉપર બંગડી પ્રમાણે જખ્ખે આંગળના અંતરે લીટા હોય છે. આ જતાવરની પેઠે કોઈ પણ પ્રાણી હોઠ ચાટતું નથી. આ જ લક્ષણ ઉપરથી તેનાથી બીવાનું કે તેને મારવાનું કારણ નથી. તે મનુષ્ય વરજ વિવક્ષુલ જતો નથી.

અજગર :—બીનની ઉપર સર્પની પ્રમાણે ચાલનાર પ્રાણીઓમાં આના નેટલું મોટું અને સુરત મ.ણી કોઈ જ નથી. અજગર અતિશય ઓટો અને ક્વચિત જ ફૂંસો હોય છે. આ દંરા કરતો નથી; કારણ કે એને દાંત જ નથી, જ્યારે મનુષ્ય અજગર કોઈ એના મોઢામાં આવી પડે ત્યારે જ કામ કયવે છે. કારણ કે મનુષ્ય ગમે તેવડો હોય તોપણ તેને તે આંખે જ જણે છે અને પછી તે કોઈ એક જાડને વીંટાઈ નોર કરે છે. એટલે ખાવેલા મનુષ્ય પેટમાં ગળવા માંડે છે; એક ભારંગર આ પ્રાણી છે. એક મનુષ્યને ગળતાં એને ચાર ધડી વાર લાગે છે અને મનુષ્ય એક વાર એના મોઢામાં આવ્યા પછી ઘૂડી રાકેલા અસકય છે. એના ઉપર હાથ એક જ છે. તે એ કે ગળવાની શરૂઆત કરે કે બીજે પગ મહોળો કરી ઉઠા રાખવો એટલે તેને એક જ પગ ગળવા મળે અને આપણું જોર ન હોય તો બીજા મનુષ્યએ શસ વતી એને બંને બાજુથી બોલાવું ચોરે; એટલે મનુષ્ય બચી નય. આ બીજા કોઈ પણ પ્રકારની ઈજ કરતો નથી, જેથી તેનાથી બીવાનું કારણ નથી. તેનો રંગ તપખંડી તથા કાળાશ પડતો હોય છે. સરીર ઉપર ક્વચિત ટપકાં હોય છે. એનું તેલ કાઢે છે. હાડકાંના દુખતા ભાગ પર અજવા બીજે ક્યાંય દખાવું હોય તેના ઉપર અતિ હિતમ ઔષધ છે.

ઘુમળી :—એને સંસ્કૃતમાં હિચ્છીક કહે છે. એ વીંછીની એક ભત છે; પરંતુ અતિગમ્ય મોટા હોઈ તેનો રંગ ઘણું કરીને કાળો હોય છે. ઘણું કરીને તે વનમાંથી પથર નીચેથી મળી આવે છે.

કરસા દિંવા ઘોણસાના વિષથી આવેલા સોભ માટે :—ઉક્તી-૪, મણિયારીના વિષ માટે :—કાણુ-૩, તુલસી-૨, ધાવડી-૭, પારસપીપ્પળા-૨. આગિમણિયારીના વિષ માટે :—કંઠાડી-૩. સર્પતું વિષ કદી ન ચડવા માટે :—લીમડા (કડવો)-૧૮, કાંડરા એટલે કોડીઆના વિષ માટે :—કુછરકંદ-૧.

જુઓ પ્રાં ૭૦ માં :—અસ્થિ-૧૧, ગાંડુજ-૨, મૂતવર્ગ-૩, મોરનાં પીછાં-૨.

(૨) કૂતરાનું ઝેર-ધાનવિષ

હડકાચેલાનાં લક્ષણો :—કૂતરાના ક્ષાણિક દોષ, યાન વહન કરનારી નાડીમાં રડી જાનને નાશ કરે છે તથા ધાતુક્ષોભ કરે છે; તે યોગથી મોઢામાંથી લાળ પડે છે, તે આંધળા અને બહેરો થઈ અલીંતલી દોડે છે; તેના પગ, ખાંધ, ડોક વગેરે તુલાં થઈ જાય છે અને ડોક નીચી નમી પડે છે. દંશનાં લક્ષણો :—હડકાચું કૂતરું કરડે એટલે મોઢાનો ચહેરો બદલાઈ જાય છે, તેમાંથી કાણું સોઢી વહે છે, તે યોગ વડે જાતીમાં અને મસ્તકમાં દુઃખ થાય છે, તાવ આવે છે, અંગ મૂળે છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે; હૃદિભ્યંશ, સંતાપ, શ્વાસ, કાસ, આંખોમાં પીળાશ, મૂત્રમાં કોડા, ઉનાદ, કૂતરાના જેવું લસવું અને બીજા માણસને કરડવા જેવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. તેના ઉપાયને કાલાતિક્રમ યથા પછી, ચોમાસાના પ્રારંભમાં તે વિશેષ સફળ થાય છે અને અસાધ્ય પણ થાય છે. આ પ્રકારનું કૂતરાનું વિષ કેવળ વાતપ્રધાન હોઈ સર્વ દોષ માત્રને ટાપાવે છે. જે રોગી પાણીના ચંદ, સ્પર્શ અને અવલોકનના યોગથી લયભીત થાય છે, તેને વૈદકમાં 'જલસંત્રાસ' એવું નામ આપેલું છે; એ રોગ અસાધ્ય જાણવો. ઉપર કહેલાં લક્ષણો ઉપરથી કૃષ્ણપ્રહાર કરનાર ચિયાળ, અચ્ચર, ઘોડા, રીંછ, ચિત્તા, વાઘ, વરુ, બિલાડી ઇત્યાદિનાં દંશનાં લક્ષણો જાણવાં.

સવિષ અને નિર્વિષ દંશનાં લક્ષણો :—કંઠ (ખરજ), ચટકા થવા, રંગ બદલાવો; જ્વર, બ્રમ, દાહ, રતાશ, સણકા, સોભ, ગૂમડાં પાકવાં, ગાંઠો ઉત્પત્ત થવી, ગૂમડું ફાટવું, ફોલા, કર્ણિકા, હીમણાં એ લક્ષણો સવિષ દંશનાં જાણવાં. એ લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણો નજરે પડે તો નિર્વિષ છે એમ જાણવું. હડકાચેલું કૂતરું જેને કરજીયું છે એવો રોગી નીરોગી માણસને કરડે તો તેને પણ તે દંશ ઉપાધિ કરે છે.

ઉપાય :—(૧) કંઠોડાનું મૂળ ધસીને પાવું. (૨) આકડાની જડ જમીનમાંથી કાઢી શીઝા કકડા કરી-૨-૩ કલાક રાખી પછી ઉપરની જાલ કાઢી લઈ ઉપરથી ઓલીને અંતરજાલ લઈ, તેને છાયામાં સૂકવી ખાંડી શીઝો હોટ કરીને ઊના પાણીમાં નાખી ખાવાથી વિષની જાળ છાતીએથી મટે. (૩) કડવી તુંબીને જરમ ટાંક ૫, મરી ટાંક ૬, હીંગળો ટાંક ૫, નેપાળાનાં ગાંજ ટાંક ૨૫, દંઠણખાર ટાંક ૨૫-એ સર્વની ગોળ ટાંક ૧૬માં, ટાંક ત્રણ પ્રમાણે ગોળી બાળવી. તે ગોળી હડકાચું કૂતરું કરજીયું પછી ૭ મા દિવસે આપવી. ઉપર બેનું પાણી પાવું. એથી ઝાડો-ઝલદી ઘઉં વિષ નીકળી જશે.

હડકાચા કૂતરાના કરડવાની પરીદોષ :—(૧) અખરોટનો જમ્ દંશ પર એક કલાક રાખવો. પછી કુકડાની પાસે નાખવો. જે કુકડો ન ખાય અથવા ખાવાથી મરી જાય તો સમજવું કે હડકાચું કૂતરું કરડ્યું છે. (૨) એક રોટલાનો કુકડો દંશ પર રાખી દંશના યોદ્ધીથી ભરી કૂતરા તરફ ફેંકવું. જે કૂતરા ન ખાય અથવા ખાવાથી મરી જાય તો હડકાચાનો દંશ સમજવો.

હડકાચા કૂતરાનાં ઝેરનાં ઉપાય :—(૧) કરડવાની સાથે જ લોહી આજીબાજીથી કાઢી નાખવું. દંશસ્થાનને ધા વધારે પડોળો કરવો. ૪૦ ફિસ સુધી ભરાવા ન દેવો. રોગીને વારંવાર ખૂબ દોડાવવો કે જેથી પરસેવા દ્વારા ઝેર બહાર નીકળતુ રહે. મૂત્રવ ઓષધિ આપવાથી પાણીનો જાય નહિ રહે. (૨) દંશ-સ્થાનમાંથી બની શકે તેટલું યોદ્ધી કાઢી નાખી પછી જરમ ધી રેડીને જાળવું. (૩) આકડાના ફળને દંશ-સ્થાન પર લેપ કરવો તથા આકડાના ફળવાથી ઓષધિનો જુવાળ આપવો. (૪) દંશસ્થાન પર કેરોસીન તેલ ઘોષડી ઉપર લાલ મરચાનો બૂંટ ભરવો. પછી ઉપર કંગિયાનું સફેદ નળું મૂખી મજબૂત બાંધી લેવું. (૫) કુકડાવેળાં રસ પિવડાવવાથી ઉલટી તથા દસ્ત થઈને વિષજન્ય જંતુ મરેલાં નીકળી જાય છે. (૬) શુદ્ધ ઝેરોચલાં, વજનાગ તથા દંઠણખાર સમાન જાયે લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરી આકડાના ફળમાં એકેક રીતીની મેળો કરવી. તે ૨૧ દિવસ સુધી ખવડાવવાથી આરામ થશે. (૭) શરીર પર કોઠનાં જેવાં ચક્ત્રાં થઈ જ્યાં દોષ તો નષ્ટ, મોરપૂષુ તથા જામલેગથ ત્રણેને વાઢી થીમાં મેળવી દેવું, પછી ધીને ત્રાંખાના વાસણમાં

અસાધ્ય લક્ષણો:—જે પ્રાણીનો દંશ જોને થયો છે તે તે પ્રાણી જેવી યેજા કરે છે; બરાડા પાડે છે અને આરસી, પાણી વગેરે પદાર્થોમાં તેનું પ્રતિબિંબ વારંવાર જોઈ ખુશી થાય છે. આવો રોગી નિશ્ચય મૃત્યુ પામશે એમ જાણવું.

ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉંબરાનાં મૂળ અને ધંતુરાનાં ફળ એખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૨) ઝેરકાયલાનાં બિયાં ઘીમાં શેષી તે દૂધમાં ધસી સેવન કરવાં. ઝેરકાયલાનાં બિયાં ધસી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૩) અધેડાનાં મૂળ એક તોલો વાટી મધ સાથે ખાવાં અને દંશ ઉપર કુંવાર અને સિંધવ બાંધવો, એટલે ત્રણ દિવસમાં ફૂતરાના વિષનો નાશ થાય છે. (૪) ગરમાળાનાં પાનના રસમાં કસ્તૂરી નાખી તે પ્રાશનાર્થે આપવી. (૫) દેવબાવળિયાનાં તાજાં મૂળ કંડા પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા પર્થત ધસી, તેમાં થોડું થોડું પાણી નાખી સવારસાંજ સાત દિવસ પીવા આપવું. (૬) ફૂતરું કરડે કે તરત જ કરડેલી જગ્યા અગ્નિ વડે જાળી નાખવી; એટલે રોગીને તુકસાન થશે નહિ. (૭) શતાવરીનાં મૂળનો રસ અને ગાયતું ઘી એકત્ર કરી પ્રાશનાર્થે આપવું. (૮) ગોળ, તેલ અને આકડાના દૂધનો દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૯) તલતું તેલ, ગોળ, ગોળ, આકડાનું દૂધ એ સમસાથે લઈ એકત્ર કરી પાવું. (૧૦) ફૂકડાની હગારને લેપ કરવો. (૧૧) બકામલીમડીનાં મૂળનો રસ કાઢી તે રસ પાવો. (૧૨) જૂનો ગોળ, કડવી દૂધી, હોકાતું પાણી અને જિંઝડીનાં બિયાં એકત્ર ફૂટી ૩ દિવસ પાવાં. (૧૩) કડવાં તુરિયાંની અંદરના રેસા પાણીમાં મસળી તે પાણી પીવા આપવું. વિષતું જોરે જોમ જોમ કમી થતું જશે, તેમ તેમ એ ઔષધધી લીલટી થતી જશે. (૧૪) પાકેલાં વગડાઉ કેળાંનાં બિયાં વાટી પાણીમા મેળવી પાવાં અને દંશ ઉપર પથુ લેપ કરવો. (૧૫) અંકાલમૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૧૬) થોડાનાં લીંડાં બે અને મરી અઢી તોલા પાશર પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાઈ દેવું. (૧૭) બાવળનાં પાનનો રસ ચાર પૈસાભાર ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૮) સાંઠોડીનો રસ આપવો. (૧૯) રીંગણીનો રસ ઘી નાખી આપવો. (૨૦) ગળજીલીનો કાઢો ઘી નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોમાં:—અંકાલ-૧૫, અધેડો-૩, આકડો-૮, ઇંગારિયાં-૭, કાળો ઉમરડો-૧, ગળજીલી-૫, જિંઝડ-૩, ઝેરકાયલાં-૨, ૧૨; તલ-૮, પીલુ-૩, બકામલીમડી-૧, બોરીંગણી-૧૫, મરચી-૪, લસણ-૯, વગડાઉ મરચીવેલ-૨, વસુ-૮, શતાવરી-૫, સાંઠોડી-૨૦. હોડકાયા ફૂતરાના વિષ માટે:—કડવાં તુરિયાં-૨, કેળ ૨, દેવબાવળિયો-૧. જુઓ પ્રાં ઓં માં:—અસ્થિવર્ગ-૫, ફૂકડાની વિઝા-૨.

(૩) લૂતા (કાંતરણ) વિષ

લક્ષણો:—લૂતાએ દંશ કરવાથી તે જગ્યા સડે છે અને તેમાંથી રક્ત વહે છે; તથા જવર,

રાખી ૧૦૧ વાર ઘોડું. આ ધીથી મદદ કરી સૂર્યના તાપમાં બેસવું. બીજે દિવસે છાણ મસળીને સ્નાન કરવું. આ ધીને જળથી ઉપરના બાજમા લગાડવું નહિ. (૮) દંશસ્થાન પર ઝેરકાયલું મનુષ્યના મૂત્રમાં અથવા દારૂમાં ધસી લગાડવું.

* લૂતા (કેરોડિયો) જેને હિંદીમાં મકલી અને મરાઠીમાં કાવની કહે છે, તેનું બચ્ચું કોઈ વખત મનુષ્યના ખાવામાં બીજ વસ્તુની સાથે આવી ન્ય છે અથવા લાજ બીજ ખાવાના નિદાર્થને લાગી જવાથી ખાવામાં આવતાં આખા શરીર ઉપર નાના નાનાં ચૂર્મડાં થાય છે, પાકે છે અને ફૂટે છે. ન્યાં ચૂર્મડાં નથી થતાં ત્યાં ખાજ વારંવાર આવ્યા કરે છે. આવા રોગીને અંધક રોજ સવારે અને સાંજે દિવસમાં બે વખત નાથી ના તોલા સુધી સાકર સાથે મેળવી ખવડાવવો, ઉપર દૂધ પિવડાવવું. આ ઉપરથી લોહી શુદ્ધ થઈને ઝેરની અસર દૂર થશે.

લૂતા (કેરોડિયો) કોઈ વખત કપડામાં દબાઈ જવાથી કરડે છે તે તે જગ્યા લાવ થઈ ન્ય છે, તેમજ તેમાં બળતરા થાય છે, ખાજ આવે છે, તેમજ તેમાંથી પાણી (પરસેવો) રાસ્યાતના બિન્નજ દિવસ આવ્યા કરે છે. આ પરસેવાનું પાણી ન્યાં ન્યાં લાગે છે, ત્યાં ત્યાં ફોડાઈએ થઈ ન્ય છે. આ ફોડાઈએને જલદી ઉપાય ન થાય તો બધી પાકે છે અને તેમાંથી રક્ત વહે છે; માટે શરૂઆતથી જ લીમડાના કવાવના પાણીથી દિવસમાં બે વખત લૂતાના દંશવાળો લાજ થઈને મકરજુમાં કહેલી ઔષધિને લેપ કરવા

દાઢ, અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, નાના પ્રકારના ફેફસા, મોટાં ગચિયાં અને મોટા, મૂદુ, રાતો, લીલો, નીલ અને ચંચળ એવો સોજો આવે છે. દૂધિવિપ કંઠાલક્ષણો :—દંશનો મધ્યભાગ કાળો, રાતો, બળેલા જેવો, ઉપર બિપસેલો, વારંવાર પાકનારો અને પરુ વહેનારો હોય છે; તેથી કરી અંગ ઉપર હીંમણાં અને તાવ આવે છે. પ્રાણહર લક્ષણ :—સર્પના મળમૂતમાંથી કિંવા મરી ગયેલો સર્પ સડી કાઢી ન્ય છે તેમાંથી દૂધિવિપવાળા ટીકા થાય છે તે પ્રાણનાશનું કારણ છે. તેનો દંશ સૂઝે છે અને ધોળો, કાળો, રાતો અને પીળો થાય છે. તે ઉપર પરુ આવે છે અને રોગીને તાવ આવે છે. દાઢ થઈ બિચકી (દેકડી) થાય છે અને કપાળે ચળ થાય છે.

ઉપચાર :—(૧) ડળદર, દારુડળદર, મજ્જડ, પતંગ અને નાગકેસરને કંઠા પાણીમાં વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો. તે તત્કાળ લૂતાવિપનો નાશ કરે છે. (૨) કાળા અને ધોળા ગરણી, ગૂદો, કાળા-પાટ, રાતી અને શ્વેત સારાડી, કોઠ અને સરસડાનાં ઝાડનાં બિયાને વાટી લેપ કરવો. (૩) કાળા તુલસીનાં પાંદડાંના રસમાં ધોળા ચણેડી અને ધોળા ગરણીનાં મૂળ ઘસીને પાવાં.

વિશેષ ઉપચાર :—લુઓ વનોંમાં—આત્રિયો-૩, વંતાકડી-૩.

(૪) ઉંદરનું વિષ

લક્ષણો :—વિષવાળો ઉંદર કરજો હોય તો તેના દંશમાંથી લોહી વહે છે. તે ધોળું હોય છે અને શરીર ઉપર ગચિયાં થાય છે તથા તાવ, અરુચિ અને અંગે દાઢ, એ લક્ષણો થાય છે. પ્રાણહર લક્ષણ :—મૂર્છા આવે છે, ઉદરના અંગ જેવો સોજો આવે છે, રંગ બદલાય છે; ક્લેદ, બદેશપણું, ન્યર, માથાને જટલ અને મુખમાંથી લાળ તથા લોહીની બિલટી એવાં લક્ષણો થાય ત્યારે પ્રાણહર ઉંદરનો દંશ જાણવો.

ઉપચાર :—(૧) ધુવાસ, મજ્જડ, ડળદર અને સિંધવ એ જાણસો વાટી લેપ કરવો. (૨) ધોળા મલકાનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૩) સાપની કાંચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી અને પથ્થ પાળવું. (૪) ચિત્રકનાં મૂળિયાંનું ચૂર્ણ તેલમાં પચન કરવું અને સસ્ત્ર વડે બ્રહ્મરંધ્ર (તાળવા) ઉપર ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું; એટલે ઉંદરનું વિપ-નાશ પામે છે. (૫) આમલી ૪ તોલા, ધુવાસ ૨ તોલા, એ જૂના ઘીમાં ખરલ કરીને ૭ દિવસ ખાવું. (૬) પારો, મંધક, કપાસ, ધુવાસ અને સરસડો એ સર્વ પદાર્થો આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તે સર્વ વિષનો નાશ કરે છે; તેમાં વિશેષ ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. (૭) સુંક, મરી, લીંડીપીપર, કડવા લીમણની લીંબોળાઓ અને સિંધવનું ચૂર્ણ તથા માસા સાકર અને મધમાં આપવું. (૮) ઉંદરકનીનાં પાંદડાંના અંબરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલા પર્યંત પાવો અને અંગે જાણ ચોળવો; અથવા ઉંદરકનીના કાંઠા ચાચના દૂધમાં વાટી તે ૭ દિવસ પાવો. (૯) અથેડાના કુમળા તોરાઓનો રસ કાઢી મધમાં ૭ દિવસ પાવો અથવા અથેડાનાં બિયાં મધમાં ખાવા આપવાં. (૧૦) હેંદના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવાં. (૧૧) લારંગમૂળ પાણીમાં ઘસી પાશેર પર્યંત પાવાં અને શરીરે ચોળવાં; તે ચડે તો તાણું ગાયનું દૂધ પાવું. (૧૨) કડવાં તુરિયાંનો લેપ કરવો. (૧૩) યોરુ કાપરુ મૂળાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૪) તુલસીના રસમાં અક્રીણ ખરલ કરી શરીરે તથા દંશ ઉપર ચોળવું. +

રહેડું, પાકી નય તો ખસના ઉપર લગાડવાનો મલમ અથવા ચંદ્રકુંઘી રોજ બે-ત્રણ વખત લગાડતા રહેડું કે જેથી થોડા દિવસમાં જેરની અસર દૂર થઈ જશે. જરૂર જણાય તો રક્તશોષન કરનારી ઔષધિ આવા માટે પણ લેવી.

+ જેરી ઉંદરના કરોડા બાગને પર્યાર અથવા સીસું તપાવી બાળવું. પછી સરસડો, હળદર, ઉપલેટ, કેસર તથા ગળેને વાટી લેપ કરવો; તથા કુકલેવનો કાઠો પિવડાવી વચન કરવા પહેલાં દહીં પિવડાવવું. છાણના રસમાં ત્રિફલ ઘસીને અંજન કરવું. જેરી ઉંદરના કરોડા પછી સખત પથ્થ પાળવું તથા રક્તશોષક ઔષધિ લેવી, કારણ કે ૪-૬ માસ પછી થણ કોઈ કોઈ વખત અપર્યસેવનથી બચેલો મારે છે.

જેરી ઉંદરના કરોડા માટે અપર્ય—શીતળ હવા, શીતળ લોજન, શીતળ જળથી સ્નાન, વરસાદમાં બહાર ફરવું, દિવસે સૂવું તથા અજીર્ણ કરે તેવા પક્ષથીનું લોજન એ સર્વ હાનિકારક છે.

અજીર્ણ થઈ નય ત્યારે ત્રિફળ, નસોતર અથવા હાંનીની જટનું ચૂર્ણ જુલાળ માટે આપવું.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમાં :—અઘેડો-૨, આમલી-૯, ઉંદરકની મ-૭, કણ્ઠી-૧, કોડી-૫, ચિત્રક-૪, નાગફણી-૨, નાળિયેરી-૮, નોળવેલ-૧, ભારંગી-૩, મજ્જ-૨, રાત્રું કોળું-૩, વડ-૩, હુરા-૭, હેદ-૧. ખડક ઉપરના કોળ એટલે ઘુસ માટે :—અળઈ-૨, કોળ, ઉંદર વગેરે કમી થવા માટે :—ઝેરકાચલાં-૬. ભુઓ પ્રાં ઓંમાં :—અસ્થિવર્ષ-૧૧, દૂધ-૧, સર્પની કાંચળી-૫. યોળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાંઠા થાય છે તે માટે :—ગધેડાની લીંદ-૧.

(૫) ભમરી અને માખીનું વિષ

ભમરીના વિષ ઉપર ઉપચાર :—મરી, સૂક અને સંચળને પાનના રસમાં વાટી લેપ કરવો. માખી, વનમાખી, મધમાખી, કીડી અને ભમરી એ સર્વના દંશ ઉપર રાકડાની કાળી માટી અને ત્રિકળાનો ગોમૂતમાં લેપ કરવો. સવિધ મહિકાદંશનાં લક્ષણો :—સવિધ માખી કરડવાથી તે ડેકાણે કાળું દીમણું થાય છે અને તે લાગણું વધવા મારે છે તથા તે જગ્યાએ આગ થાય છે. તેના યોગથી મૂર્છા અને જ્વર આવે છે. આ માખેમાં સ્થાવિક નામની જે માખ થાય છે, તે પ્રાણ લેનારી છે. સર્વ કીડાના વિષ ઉપર ઉપચાર :—ઘોડાવજ, મરી, સૂક, લીંડી-પીપર, હિંગ, વાવડિંગ, સિંધવ, ગજપીપર, કાળીપાટ, અતિવિષ એ સર્વ ઔષધોના કાટો કરી પાવો. મહિકાપીપિકા (માખીના દંશની ફેડકી) ઉપર ઉપચાર :—અરીસાં, લઘુ રાળનું ઝાક, ગળજીલી, હંસપદી, હળદર, દારુહળદર અને ચેરુનો લેપ માખીના દંશ સંબંધી પીટિકાનો નાશ કરે છે. **ભમરવિષ ઉપર ઉપચાર :**—(૧) સૂક, કબૂતરી વિદ્યા, હરતાલ અને સિંધવને બિન્દોરાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) ભેંસનું માખણ ચોપડનું. (૩) યુરિયો અને લીંડીપીપર વાટી લેપ કરવો. **વિષ ઉપર વમન :**—કડવી ગલડીનો કાટો મધ અને ઘી નાખી પાવો અથવા કડવી દૂધીનાં મૂળ કિંવા પાન પાણીમાં વાટી પાવાં; એટલે વિષ નાશ પામે છે. **ઝેર ઉપર લેપ :**—સરસડાનાં મૂળ, ઝાલ, પાંદડાં, ફૂલ અને ખીજ, એ પંચાગ લઈ ગોમૂતમાં વાટી લેપ કરવો. તે અત્યંત વિપ-નાશક છે. **પરિષેક :**—પ્રત્યેક જાતનાં વિષ અત્યંત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે; એટલા માટે તે સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉપર ઠંડા પાણીનો અભિષેક કરવો. વિપની અંદર તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતા છે, એટલે તે પિત્તને કોપાવે છે; માટે પ્રથમ વામક ઔષધો આપી પછી અંગ પર પાણી રેડનું.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમાં :—મધમાખીના વિષ માટે :—કાળીછરી-૧, તંબાકુ-૩ માખીના ઝેર માટે :—લાણીની ટીપમાં નં. ૧, હરડે-૪૬. ભમરીના દંશ માટે :—કુંગળી-૧૪, યુવર-૬, પાન અજમે-૨, હરડે-૪૬.

(૬) નખદંત-વિષ

નખદંત-વિષ ઉપર ઉપચાર :—કડવો લીમડો, ખીજડી અને વડની વડવાઈઓના કદકમાં ગરમ પાણી નાખી તેના દંશ ઉપર લેપ કરવો, એટલે નખ તથા દાંતના વિષનો સંપૂર્ણ નાશ થશે.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમાં :—ઈંદવરણાં-૧૧, ખીજડો-૨.

(૭) સરડા(કાકિંડા, કાચિંડા)નું વિષ

લક્ષણ :—સરડો કરજો હોય તો ચરીરનો રંગ લીલો, કાળો, ઉદો અથવા અનેક પ્રકારનો થાય છે; અને તે રોગીને બ્રાન્તિ, અતિસાર વગેરે થાય છે.

ઉપચાર :—(૧) આકડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાં. (૨) નાળિયેરીનો કુમળો ગર્બ પાણીમાં ઘસી તેમાં ઢાકમ નાખી ગરમ કરી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમાં :—નાળિયેરી-૭.

(૮) વીંછીનું વિષ

ઉત્પત્તિ :—સર્પની વિદ્યા, મૂત્ર અને મળ, ઉડડા ઉપર અથવા ખીજે ડેકાણે પડી કોહી જવાથી, તેમાં વીંછી (વૃક્ષિક), કાળી વીંછણ મનાદિ ઝેરી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

લક્ષણ :—વીંછી કરડવાથી તે જગ્યાએ પહેલાં અગ્નિ આકાશ પ્રમાણે આગ થાય છે; પછી

તે પીડા ભિન્નગતિએ શરીરમાં લેદ કરે છે. પછી દંશસ્થાન પાસે આવી ચડે છે.

અસાધ્ય લક્ષણુ :—હૃદય, શુભેન્દ્રિય (શિશ્નાદિ), નાક અને જીભની જગ્યાએ વીંછી કરડવાથી તથા માંસ ગળી જઈ અત્યંત વેદના થવાથી માણસ મરણ પામે છે.

ઉપચાર :—(૧) કપાસનાં પાન અને રાઈવાટી તેનો કિંવા વછનાગતો લેપ કરવો (૨) ઘોળા વસુ કિંવા કપાસનાં મૂળ રવિવારે કાઢવાં. એને ચાવવાથી અથવા લેપ કરવાથી વીંછીનું વિષ જીતરી જાય છે. (૩) નેપાળો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો એટલે તત્કાળ વિષ જીતરી જાય છે. (૪) નવસાર અને હરતાલ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો એટલે તત્કાળ વિષ જીતરી જાય છે. (૫) મોરધૂથુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું અને શેકવું. (૬) થોડાં ચરીકાં ગોળમાં ખાવાં અથવા અરીકાંનું ધૂંતપાન કરવું. (૭) હિંગ આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૮) તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૯) ખરસાણીનો રસ ચોપડવો. (૧૦) કડવા લીમડાનાં પાન ચાવી, બાફે જવા ન દેતાં, દંશના વિષમ ભાગના કાનમાં ફૂંક મારવી અથવા કડવા લીમડાનાં પાનનું ધૂંતપાન કરાવવું. (૧૧) ઉળદરની બૂકી અને મોરપીંછની ટીલડી ચલમમાં નાખી પીવાં. તે ધૂણી ગળી જવી અને દંશસ્થાને પછુ ધૂણી દેવી (૧૨) આમલીનો કચ્કો શેકી ઉપલી જાલ કાઢી નાખવી અને દંશના ઠેકાણે તે જોરથી દબાવવો. (૧૩) પાણીમાં ફટકડીની ભૂડી નાખી તે પાણી આંખમાં નાખવું. (૧૪) ઘોળા શીમળાનાં મૂળ પાણીમાં પલાળી રાખી વીંછી ચડવા માંજો હોય તે ઠેકાણેથી એક આંગળના અંતર પર પકડી તે વીંછી ચોસા ઠેકાણા સુધી વારંવાર ફેરવતા જવું; એટલે વીંછીનો વેગ મૂળ સાથે તુરત જ નીચે જીતરે છે. આ મૂળ ચોસા ઠેકાણેના એક આંગળના અંતરે પકડવું, એટલે વેદનાં કષી થતી જાય છે. વેદના કષી ન થાય તો મૂળિયું ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. (૧૫) ધનૂરાનાં પાંદડાં હાથમાં મસળી દંશ ઉપર તેનો રસ ચોપડવો. (૧૬) અથેડાનાં મૂળિયાં ચાવી ખાવાં અને દંશ ઉપર લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનીમાં :—અથેડો-૧, અરડૂસી-૧૪, અરીકાં-૨, આકડો-૧૮, આમલી-૫, ઉટકટારી-૪, ઉંખરો-૨૦, એરડો-૧૯, એલચી-૨, કપાસ-૧૦, કપૂર-૧, કારેણા-૧, કંકાડી-૭, કાંટાસરિયો-૧૧, ખપાટ-૭, ખરસાણી-૧, જાંબુ-૩, કુંજળી-૮, તલવણુ-૪, તાંબાકુ-૧, તાંદળજો-૭, તુલસી-૯, ૧૭; ધંતુરો-૮, નેપાળો-૧, નોળવેલ-૧, પારેરો-૩, પીળો ધંતુરો-૧, મોરડી-૧૦, મરવો-૪, મોમલી એરડો-૩, રતાળું-૧, રાતુ કાળું-૨, લીમડો (કડવો)-૪૪, વછનાગ-૨, વડ-૩, વસુ-૪, વાલોળ-૧, વાદો-૮, વીંછુડો-૨, શિકેકાઈ-૩, શીમળો-૩, શિરદોડી-૩, સાટોડી-૧૧, સૂરફૂલ ૪, ઉળદર-૧૮, હંસરાજ-૧, હિંગ-૧૨, હુરા-૩. જુઓ ગ્રાંઓ માં :—મધ-૩.

(૯) કાળી વીંછણનું વિષ

લક્ષણુ :—કાળી વીંછણ કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાંચ (રૂંવાડાં જિભાં) થાય છે. શિશ્ન ફૂલી જાય છે, ઘણી જ વેદના થાય છે અને સર્વાંગ ઉપર હિંમ પડ્યા જેવું જણાય છે.

ઉપચાર :—(૧) કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો અથવા કપાસનાં પાંદડાં, વછનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો. (૨) વગડાઉ હુરાનો રસ ચોપડવો.

(૧૦) દેડકાનું વિષ

લક્ષણુ :—દેડકું કરડવાથી તેનો એક દાંત બેસી જાય છે તે સ્થળે પીળો સોજો આવે છે;

• (૧) દંશ ઉપર માખણ મસજી, (૨) લસણ મસજી અને (૩) ઘોળા આકડાની જડ વીંછી કરડે તે જ વખતે જાને કાનમાં ખોલવી

• **વીંછીના વિષ પર લેપ :**—(૧) નિમંજીનાં જાને ઘસી ચોટારી દેડ, એર ચૂર્નને પડો ઉખરો જરો. (૨) ઘોળા સોમવ પાણીમાં ઘસી ચોપડવો. (૩) નવસાર, કળીચૂનો તથા ટંકજીપાર એ ત્રણે સમસાએ હવેળામાં લઈ મસળીને ચૂંપાડવું. (૪) હંદરની લીડી પાળીમાં વાટી દંશસ્થાન પર ચોપડવો. (૫) દાંડીની જાલ પાનમાં રાખી ખાવી. (૬) જાદર મોદરાને પાણીમાં ઘસી ચોપડવો. (૭) અધીં રતી સુધી રાઈ વછનાગ ખવરાવવો અને ઉપર ધી પિવડાવવું. (૮) ચૂનો નેપાળી ઉપર ચંપના તેળાનું ચીપું નાખવું એટલે તરત આરામ થાય છે. (૯) અથેડાનાં લાવ અને ગોળ પાન ખવડાવવાં.

સણકા, તૃપા, બેલડી અને નિદ્રા એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—સરસકાના ઝાડનાં બિયાં ચુરિયાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—સરસકો-૨

(૧૧) માછલાનું વિષ

લક્ષણ:—વિષયુક્ત માછલું કરડવાથી દાહ, સોજો અને ચળ એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કાળા બરુના કદકમાં ઘી નાખી કાઢે કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) મોરની પીંછીની ધૂણી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—નેતર-૧, ભુઓ પ્રાંઓંમાં:—મોરપીંછાં-૩.

(૧૨) ગરોળીનું વિષ

લક્ષણ:—દાહ થાય છે, સોજો આવે છે, સોયો ભોંકાયા જેવું થાય છે, પરસેવો વધે છે અને શરીર પર રાતા રંગની ફાડફાળો થાય છે.

ઉપચાર:—કેંકોડીના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાવા.*

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—કપાસ-૭, કેંકોડી-૧, બથુસરી-૪.

(૧૩) કાનખજૂરાનું વિષ

લક્ષણ:—કાનખજૂરો કરડવાથી દંશની જગ્યાએ પરસેવો આવે છે, ચળ થાય છે અને આગ બળે છે.

ઉપચાર:—(૧) બળેલા તેલને ઠંડું કરી તેનો લેપ કરવો; કિંવા દારુહળદર, હળદર અને મનશીલનો લેપ કરવો. (૨) ગૂગળની ધૂણી આપવી. (૩) કાળું ખજૂર તેલમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) ગોળ બાળી લગાવવો. (૫) બદામનું તેલ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—કાળી ખજૂરી-૩, ગૂગળ-૫, બદામ-૪, ચેરડી-૬.

(૧૪) મશક(કાંસ)નું વિષ

દંશલક્ષણ:—સોજો આવે છે, બેળ છૂટે છે અને થોડી પીડા થાય છે. હુંગરો ઉપર વિષારી કાંસ હોય છે. તે કાંસના દંશનો ક્ષત અસાધ્ય કીડાના ક્ષત પ્રમાણે જ અસાધ્ય હોય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—ચાંચડ જવા માટે:—ગંગાવતી-૨, ગોરખમુંડી-૫. માકણ અથવા માંકડનો નાથ થવા માટે:—તલ-૧૯, લમરડીનો વેલો-૧, મરચી-૩. કૃત્રિમ વિષ માટે:—તાંદળનો-૧૬. દોહડુ એટલે શિયાળના ઝેર માટે:—ખાજકાવતી-૧, નાગરવેલ-૫. ભૂ મારવા માટે:—કાળીવેલ-૩, દીંબરુ-૧, તમાકુ-૮, નસોતર-૧, મીંદળ-૭, સીતાફળ-૧. વાઘ કરડ્યા હોય તે માટે:—અરણી-૩, આવળ-૪, કુંવાર-૭, પાણકાંદા-૩, વાધાટી-૩. તમાકુ લાગી હોય તે માટે:—ગૂગળી-૧૦. મીટી, ગેરુ વગેરેના વિષ માટે:—ભુઓ પ્રાં ઓંમાં:—ત્ર્યેકાંતી દાંદ-૩.

(૧૫) વિષોચસંહાર

ચતુષ્પાદાદિકોનાં સાધારણ વિષલક્ષણ:—વ્યાધાદિક ચતુષ્પાદ જનાવરો અને માણસ, વાનારાદિ દ્વિપાદ એઓના નખોનું અને દાંતોનું વિષ સૂએ છે, વધે છે અને તાવ આવે છે.*

+ તેલમાં ઇદ્રજવ વાટીને લગાડવાં અથવા અકેલનાં પાનનો ધુમાડો આપવો.

* ગરોળી કરડવાથી ક્ષત દંશરૂપાનગા શરી જવાથી કેટલાક નિકારો થાય છે. તે માટે પહેલાં તેલ અને રાખ મસળી અથવા રેમ મસળડું અથવા ઊનના દુકડાને ઓયમીછડ તથા બાવળના ઝુંદને દુઆબ ચોપડી દંશરૂપાન પર રાખી એકાદ કલાક પછી ભેરથી ખેંચડ કે ભેરથી દાંત નીકળી આવે.

* (૧) બિલાડી કરડે તો હુંગળી અને ફૂંદીનો વાટીને ચોપડવો તથા ફૂંદીનો પાવો. (૨) નોળિયાના કરડવા ઉપર—સરસુ અથવા વટાણાનો લોટ અથવા કાચાં અજીર વાટીને લેપ કરવો. (૩) માણસનાં બઠકાં મરવા ઉપર—સોભ ઉપર મુદારારિંજ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો અથવા ત્રણછબીનાં પાન મધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) વાધ, સિંદ, વડ, સિયાળ વગેરે જંગલી પશુઓના નખ અને દાંત લાગવાથી તે

વિષ ઊતરી ગયાનાં લક્ષણો :—જે પુરુષના વાતાદિક દોષ નિર્મળ થયા હોય છે, રક્તાદિ ઘાત આરોગ્યાવસ્થામાં જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે થાય છે, અત્ર ઉપર ઇચ્છા થાય છે, રક્તાદિ સાફ થાય છે, શરીરની કાતિ, ધૃંદિયો, મન, ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર સારા થાય છે, તે રોગીનું વિષ ઊતરી ગયું છે એમ સમજવું

વિષ ઉપર પથ્ય—રોગીના શાકના, કળથી, ચૂન, આમળા, શાકલાજી, તાદળને, કાલશાક, લસણ, દાડમ, સિંધવ એ વિષાતને પથ્યકારક છે અપથ્ય—સાંડીચોખા, કાદરા, ચીણા, મગ, વટાણા, તેલ, ઘી એ કોઈ દિવસ ભોજનમાં આપવા નહિ. વિરુદ્ધાન, ખાવા ઉપર તરત જ ખાવું, કોષ, મુધા, આયાસ, મેથુન, દિવસે નિદ્રા, એ બાનતો વિષાત થયેલાએ ઊડવી

૩૦—તરસ (તૃપારોગ)

કારણ :—ભય, શ્રમ, બળહાનિ, એણે કરી અને તીખા ખાદ્ય પદાર્થોના યોગે, કિંવા ઉપ-
નાસાદિક કરી વાયુસંવર્ધનને પિત્ત, તે કુપિત થઈ તાતુસ્થાન પ્રતિ જઈ તૃપ્તિને ઉત્પન્ન કરે છે

લક્ષણ :—મનુષ્યને ઘણી વખત પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે તથા પાણી પીવા છતાં પણ તરસ છીપતી નથી અને પુનઃ ઇચ્છા થાય છે તેને તૃપ્તિ કહે છે *

ઉપચાર :—(૧) આમળા, કમળ, કાઠ, ચોખાની ઘાણી અને વડની કુમળા વડવાઈઓની ફૂંજોનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ મેળવી ગોળીઓ કરી મોઢામાં રાખવાથી તૃપ્તિ ઘણી લાગે છે તે અને મળું સુકાવું એ બન્ને દૂર થાય છે (૨) શ્રીખંડ—પૂર્વ દિવસે જમાવેલું સુદર ચક્રતાવાળું દહીં ૨ શેર, ચોળા શુભ ખડીસાકર ૧ શેર, ઘી ૪ તોલા, મધ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, સૂઠ ૨ તોલા, એલચીદાણા ૨ તોલા, એટલા પદાર્થ બારીક કરી સ્વચ્છ કપડામાં નાખી કપૂરના ચૂર્ણ કરી સુગ-
ધિત એવા પાનમાં હણવા, એને શ્રીખંડ કહે છે એનું સેવન કરવાથી તૃપ્તિ દૂર થાય છે (૩) સોનું, રૂપું, લોહું તપાવી પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવા આપવું (૪) પાણીમાં સાકર કિંવા મધ નાખી આપવું (૫) કાળીદાસ અને જેઠીમધનો કાઠો કરી આપવો (૬) ચોખાના ધાવરામણમાં મધ નાખી આપવું (૭) કઠું પાણી અને મધ એકત્ર કરી શેરભર પાત્ર ઊલવી થશે પછી તૃપ્તિ અને દાહ શમશે (૮) ઘી અને દૂધ એકત્ર કરી પાવું (૯) નાના પ્રકારના શરમતો પાવા (૧૦) જ્ય ત્રોડી લોટ કરી ઠંડા પાણીમાં-ધણું પાતળું નહિ અને ઘણું જાડું નહિ એવી રીતે મેળવી તેમાં ઘી મેળવી પાવાથી તૃપ્તિ, દાહ તથા રક્તપિત્ત દૂર થાય છે *

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા —અતિવિષ-૬, કાશમીર-૫, ૧૮, ધાસ પિત્તપાપડો-૫
જવ-૧, જેઠીમધ-૨, કાગર-૭, દાસ-૫, પાઠ (કાળીપાડ)-૧૦, રતાદળી-૧૦, શેલડી-૧૩ ગરમી-
થી તરસ લાગે તો તે માટે —ઝાઝમીજીરુ— ભુઓ ગોંડ વૈંંમા —દહીં-૩, ૬, ઘી-૧૪
ભુઓ પ્રાંડ ઓંમા —મધ-૯

ન્યાય પર સોભે આવે છે, રસી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જ તાવ આવે છે એટલા માટે પહેલાં લાહી નીકળવું હોય તો સારી રીતે દબાવી લેવાઈ તથા હેર કાઢી નાખવું જોઈ ચાના પાણીથી ધો ધોવો ત્યાર પછી તેવ મઈન કરવું અથવા શેરડી રાજ સરસવ, ધતૂરના પાન અને આકડાના પાનને ધુમાડો આપવો સિદ્ધ અથવા વાધનો વાળ ખાવામાં આવ્યો હોય તો ચેટમાં ભચકર બધા થાય છે (એવે વખતે એરડીના પાન ઉપર પેશાબ કરી પરીક્ષા કરવી વાળ ચેટમાં ભચકર તે પાનના મુકે હુમ્મન થઈ જશે) તેના ઉપર કાસુદરાના પાનનો રસ ૩ દિવસ પાવો

* ૧ વતની, ૨ પિત્તની, ૩ કફની, ૪ ક્ષત(વાગવા)ની, ૫ ક્ષય(રસ ખાતુના ક્ષય થયા)ની
૬ આમની (આમ નામે ચીકણા પદાર્થ વધવાથી થનારી) અને ૭ બોજનની (ચીકણું, ખારું, ખાટું, બાદે
અત્ર ખાવાથી થનારી), એમ તરસ ચાલત પ્રકારની છે તેના ઉપર ઉપર (કાળો વાગો) જેઠીમધ વડવાઈ
અને વરુણા(વાયવરુણ)મગ, એને કયાય દરેકેજ કાચો નાખી પીવાથી તરસ મટે છે

● શાસ્ત્રીય ઔષધ કુમ્ભદેશ્વર રસ, આમલકાદિ ગટિકા, આમલિકા કયાય તૃષ્ણાદારી રસ તૃષ્ણાહર્દિદર-
રસ, જીરકાદિ ચૂર્ણ, અદનાદિ લેપ વગેરે અપાય છે

પથ્ય—કાદરા, પાન, ધાણીનો લોટ, શેકલા મગ અને ચણા, કેળદોડા, કાંઠા, ભોર, આમલી, કોળું, મયાળ, કંકોડાં, આમળાં, જંગલી લીંચુ, કરમદાં, બિન્નેરું, ગાયનું દૂધ, કડવા અને મીઠા પદાર્થ, ચંદનનું પાણી. અપથ્ય—પરસેવો કાદવો, અગ્ન, તલાબચંગ, ધૂંધપાન, વ્યાયામ, નસ્ય, તડકો, દંતકાષ, જડાન, આમ્લ, લવણ, તૂરા અને અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થ, ત્રિકટુ.

૩૧-તાવ અથવા જવર

કારણ :—મિથ્યા આહાર તથા મિથ્યા વિહારથી દુષ્ટ થયેલા વાતાદિ દોષ આગ્રાસયનો આગ્રાસ કરી કાષાગ્નિને બહાર કાઢી રસધાતુને મળી જવર (તાવ) ઉત્પન્ન કરે છે. એ જવરના અનેક લેહો વર્ણવેલ છે.

જવરનું પૂર્વરૂપ :—બગાસાં, અગ્નું દુખવું, ચિત્તનું અવ્યવસ્થિતપણું, નેત્રનો દાહ, જડતા, અરુચિ, શરીર ઉપર રોમાંચ થવાં, આંખો આગળ અધારાં, હાથપગ ઠંડા થવા, ચિત્તને આનંદ ન હોવો, શીત, વાયુ તથા ગરમી, એ વિવેચોમાં વારંવાર ઇચ્છા તથા વારંવાર દ્રેપ, અન્ન ન પચવું; બળ, શરીર અને ક્રાંતિની હાનિ તથા વાયુનું પ્રાધાન્ય હોવાથી બગાસાં વધારે આવે છે. પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોય તો આંખોમાં ધણો દાહ થાય છે. કફનું પ્રાબલ્ય હોય તો અન્ન ઉપર અરુચિ હોય છે. દ્વિદોષોનો કોપ હોય તો બંને લક્ષણો થાય છે. ત્રિદોષનો કોપ થવાથી સર્વ લક્ષણો થાય છે.

વાતજવરનાં લક્ષણ :—શરીરને કંપ, કંઠ અને હોઠ શુષ્ક થવા, મલાવરોધ, છાંકો ન આવવી, માથું, પેટ, કમ્બર, આંખો અને અંગ દુખવાં, જીંધ ન આવવી, તાવ કોઈ વખત ધણો અને કોઈ વખત થોડો થવો, અરુચિ, બગાસાં આવવાં, પેટ ચડવું, અજીર્ણ, ભ્રમ, મોહ અને શૂન્ય થવું, શરીર ઉપર રોમાંચ થવાં, આંખો ઉપર આગસ, ખાલી ઉધરસ, દાંત કડકડવા વગેરે લક્ષણો થાય છે.

પિત્તજવરનાં લક્ષણો :—શરીર પીતલવર્ણ, સર્વ શરીરે દાહ, તૃષ્ણા, મૂત્રાંશ, અલ્પ નિદ્રા, મોહું કડવું, જીલ્લી, ચક્રી, બડબડવું, અતિસાર, જવરનો વેગ તીવ્ર; કંઠ, હોઠ, મુખ અને નાક ઉપર દોષા, કેકે કયાં જેવું, ઠંડા પદાર્થો ઉપર ઇચ્છા; મળ, મૂત્ર, નેત્ર તથા ત્વચા એ પીતલવર્ણ, એ લક્ષણો પિત્તજવરનાં થાય છે. કફજવરનાં લક્ષણો :—શરીરે જડપણું, ખાલી ઉચ્ચકા (બકારી), મોહું મીઠું, સજેખમ, અરુચિ, ઉધરસ, આગસ, તુમ્મિ, અંગ ઠંડું; મળ, મૂત્ર તથા નેત્ર શુભ્રવર્ણ; સ્વરભંગ, જીયમ્બી, શબ્દ જડ, નાકમાંથી પાણી વહેવું, માથું દુખવું, જીંધ ધણી આવવી, શરીર પર રોમાંચ, ઉત્સાહનો અભાવ, આંખ ભારી થવી અને ચહેરા પર દ્વિકાશ એ લક્ષણો થાય છે.

વાતપિત્તજવરનાં લક્ષણો :—તરસ, મૂત્રાંશ, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનાશ, મસ્તકથળ, ગળું અને મુખનો શોષ, રોમાંચ, અરુચિ, અધારામાં અકસ્માત પડવા જેવું લાસવું. સાંધાને ઠેકાણે વેદના તથા બગાસાં એ લક્ષણો થાય છે.

વાતકફજવરનાં લક્ષણો :—શરીર ભીને કપડે વીંટાયા જેવું લાસવું, સાંધામાં ફાટ, જીંધ ધણી આવવી, શરીરે જડ, માથા પર ભાર, સજેખમ, ઉધરસ, કિંચિત્ પરસેવો આવવો, શરીરનો દાહ અને જવરનો વેગ મધ્યમ, એ લક્ષણો થાય છે.

કફપિત્તજવરનાં લક્ષણો :—મોહું કડવું અને ચીકણું, જીંધ, મોહ, ઉધરસ, અરુચિ, તરસ, વારંવાર દાહ થવો અને વારંવાર ઠંડી આવવી; એ લક્ષણો થાય છે.

વિષમજવરનાં કારણો અને લક્ષણો :—તાવે તરત જ છોડેલા માણસને અપચય સેવન થવાથી તેનો દોષ પુનઃ થોડો કુપિત થઈ રસરક્તાદિ ધાતુમાંની કોઈ ધાતુ સાથે મળી વિષમજવર ઉત્પન્ન કરે છે અથવા (માદા મચ્છરના કરડવાથી) પહેલાંથી પણ વિષમજવર થાય છે. એમાં તાવ આવવાના વખતનો નિયમ નથી. કોઈ વખત ઠંડી સાથે મોટા વેગથી આવે છે; કોઈ વખત શરીરને દાહ થઈ મોટા વેગથી આવે છે, એવાં લક્ષણો થાય છે. વિષમજવરનાં નામ અને સંખ્યા—સંતત, સતત, અન્યેદ્યક (એકાંતરિયો), તૃતીયક (ત્રીજા દિવસે આવનાર તરિયો) તથા ચાતુર્થિક (ચોથા દિવસે આવનાર ચોથિયો) એવા પાંચ

● સંતતજવર-એ તાવ ૭, ૧૦ અથવા ૧૨ દિવસ સુધી રહે, વચમાં ઘટતો નહિ તે સંતતજવર. સતત—દિવસરાત્રિમાં મળીને બે વખત આવે તે. અન્યેદ્યક—અહોરાત્રમાં એક વખત આવે છે. ૫૬૪ ૨૪ કલાકથી થોડો વખત વધારે થયા પછી આવે તે. તૃતીયક—વચ્ચે એક દિવસ નહિ આવી ત્રીજો દિવસે આવનારો તાવ. ચાતુર્થિક—વચ્ચે બે દિવસ નહિ આવી ચોથો દિવસે આવનાર તાવ.

પ્રકારના વિષમજ્વર છે. મધુરજ્વર (મોતીઝરો તાવ)નાં લક્ષણો :—જ્વર, દાઢ, મોઢ, બ્રમ, અતિસાર, ઊલટી, તૃષા, નિદ્રાનાશ, મોઢા ઉપર રતાડ (રતાશ), તાળવું અને જઘ્વામાં શોષ, ગળા ઉપર સફેદ મોતી જેવી ફોડકાઓ થવી, આંખો ઉપર ઊંધ, દાંત અને હોઠ સ્થામવર્ણ અને તાવ આભ્યાથી સાત. દિવસ પછી તે દાણા આવવા માંડી ૨૨ દિવસ પર્થતમાં પૂરા થાય છે. મધુરનો ‘કૃષ્ણમધુરો’ કરીને એક લેદ છે, તેમાં રોગીના દાંત, હોઠ, જીભ, કંઠ, મોઢું અને નાક એ સર્વ કૃષ્ણવર્ણ થાય છે. આગંતુકજ્વર :—શસ્ત્ર, માટીનું ઢેકું, મુઠ્ઠી, લાકડી ઇત્યાદિક કરી મારવાથી કિંવા શ્વેનાદિ યાગ કરવાથી અથવા ઊલટસૂલટ મંત્રોએ લોખંડની સુચિ (હોમવાના) પાનથી સરસવાદિકનો હોમ કરવાથી કિંવા કાગાદિક અને ભૂતાદિકનો ઉપદ્રવ થવાથી, એકાદ ઉમ ઔષધિની વાસથી અથવા બ્રાહ્મણ, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ પુરુષ, એમના શાપથી આગંતુકજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. તે આગળ જણાવેલા જે જે દોષ કુપિત થાય તે તે લક્ષણો ઉપરથી જણાવે. વિષમજ્વર આગંતુકજ્વર :—સ્થાવર, જંગમ વિષલક્ષણ કરવાથી જે જ્વર આવે છે તેમાં મોઢું સ્થામવર્ણ થાય છે તથા અતિસાર, અજદ્રેષ, તરસ, સોયા વાગ્યા પ્રમાણે પીડા અને મૂર્છા, એ લક્ષણો થાય છે. કામજ્વર :—કામજ્વર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રીની પુરુષને અથવા પુરુષની સ્ત્રીને પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જ્વર આવે છે, તેથી કરી ચિત્તભ્રંશ, ઊંધ, આળસ, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન થવી, હૃદયમાં પીડા, એ લક્ષણો થાય છે અને તે પુરુષનું અથવા સ્ત્રીનું શરીર સુકાતું જાય છે. ભય, શોક તથા ક્રોધથી થયેલા તાવ :—ભયથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવમાં જડબા ઘણી હોય છે. શોકથી થયેલા તાવમાં પથ્થુ જડબા હોય છે. ક્રોધથી થયેલા તાવમાં કંપારી છૂટે છે. ભૂતાસિપંગજ્વર (ભૂતજ્વર, ભૂતાવેશ જ્વર) :—ભૂતબાધાએ જ્વર આવે ત્યારે ચિત્ત હિંમિત થાય છે, હસવું, રડવું તથા કંપવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. દુર્જલજનિત જ્વર :—પ્રવાસમાં અનેક ઠેકાણેનાં પાણી પીવામાં આવે છે; તે પ્રકૃતિને સમાન નહિ હોવાથી જે જ્વર આવે છે તે. સરસવાતુગત જ્વરોનાં નામ :—રક્તગત, રક્તગત, માંસગત, મેદોગત, અસ્થિગત, મજ્જાગત અને શુક્રગતજ્વર. રક્તગતજ્વર :—જડપથ્થુ, હૃદયસ્થ દોષ ઊલટીથી પડશે એવું જણાવું, ગ્લાનિ, ઊલટી, અજદ્રેષ તથા દૈન્ય એટલે મનને ખેદ વગેરે લક્ષણો થાય છે. રક્તગતજ્વર :—કફમાં લોહી આવવું, દાઢ, મોઢ, ઊલટી, ભય, જડબા, શરીર પર ગાંઠ કિંવા ફોલ્લા અને તૃષા, એ લક્ષણો થાય છે. માંસગતજ્વર :—પેટનું સુકાતું, તરસ, મળમૂતનો વિસર્ગ થવો, તલખી, અંતર્દાઢ, હાથપગ તૂટવા અને ગ્લાનિ, એ લક્ષણો થાય છે. મેદોગતજ્વર :—અત્યંત પરસેવો થવો, તરસ, મૂંઝાં, જડબા, ઊલટી શરીરે ફૂગ ધી, અજ ઉપર અરુચિ, ગ્લાનિ અને વેદના સહન ન થવી, એ લક્ષણો થાય છે. અસ્થિગતજ્વર :—હાડકાં તૂટ્યાં જેવાં, ચૂંચારો, શ્વાસ, રેચ, ઊલટી, હાથપગ તૂટવા, એ લક્ષણો થાય છે. મજ્જાગતજ્વર :—અંધારાં આવવાં, ઊંચકી, ઉધરસ, ઠંડી આવવી, ઊલટી, અંતર્દાઢ, મઢાશ્વાસ અને મર્મચેદ (હૃદયખેદ) એ લક્ષણો થાય છે. શુક્રગતજ્વર :—રસાદિ પાતુગત જ્વરો પેટી શુક્રસ્થાને જ્વર જવાથી રોગી મરણ પામે છે. એ જ્વરમાં શિકને તાટપણું—કરકાપણું હોય છે. શુક્રને સાવ વિશેષ થાય છે અને ખીજા રક્તાદિ પદાર્થોનાં પથ્થુ થોડાંથોડાં સાવ થાય છે. પ્રાકૃત તથા વૈકૃત જ્વર :—વર્ષાઋતુ, શરદઋતુ અને વસંતઋતુ એમાં વાતાદિકાએ ક્રમે કરી જે જ્વર આવે છે, તે પ્રાકૃતજ્વર; એટલે વર્ષાઋતુ વાતજ્વર, શરદઋતુ પિત્તજ્વર અને વસંતઋતુ કફજ્વર. એ સિવાય ખીજા જ્વર થાય છે તે વૈકૃત જ્વર. જેમ કે વર્ષાઋતુ પિત્તિક, શરદઋતુ સ્ત્રીમિક અને વસંતઋતુ વાતિક, આ વૈકૃતજ્વર દુઃસાધ્ય છે; તેમ જ વાતજ્વર પ્રાકૃતજ્વર પથ્થુ દુઃસાધ્ય ગણાય છે. જ્વરમાં ઋતુ અને દોષ એ તુલ્ય હોય છે. પ્રમેહમાં દૂધો (જેથી વિકાર થાય છે તે) દુલ્લ દોષ તથા રક્તગુપ્ત ભૂતા

x માધવનિહાનમાં મધુરનો પિત્તજ્વરમાં સમાવેશ કરેલો છે. આ મોતીઝરો જેવા જ પાળીઝરો પણ થાય છે. મોતીઝરોમાં તાવ પહેલાં અઢવાડિયામાં કમરઃ વધે છે. ખીજા અઢવાડિયામાં સવારે લગભગ ૬૬-૧૦૦ ડિગ્રી અને રાત્રે ૧૦૨-૧૦૩ ડિગ્રી રહે છે. ખીજા અઢવાડિયામાં વિપરીત કહે તાવ એટલે મરતે ક્ષેતરી જાય છે. પહેલા અઢવાડિયામાં કબજિયાત રહે છે પછી પાવળા પીળા પાળી જેવા દુર્ગંધવાળા દસ્ત ટાળે છે.

હોય, એ સુખસાધનાં લક્ષણ છે. જીર્ણીભવર (જૂનો તાવ, મડિયા તાવ, હાડભવર, હાડ-
કચ્ચર તાવ)નાં કારણ અને લક્ષણ :—પૂર્વે મોટા તાવ આવવાથી તે તાવના ત્રણ અંશ
ઔષધિઓથી ગયેલા અને એક અંશ તેમનો તેમજ શરીરમાં રહે તો તે આગળ હાડમાં પ્રવેશ કરે
છે અને તેની ઉપેક્ષા કરવાથી તેના પરિણામે પાંડુ અને ક્ષય થાય છે. એ જીર્ણીભવરમાં ઉત્તરોત્તર
મંદ ગતિએ આહાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે, અન્ન પાચન થતું નથી, બરોળ ઉત્પન્ન થાય
છે, મળશુદ્ધિ થતી નથી, હાડકામાં ધગારો રહે છે અને સુખમાં પાણી જીરે છે એ લક્ષણો થાય છે.
અજીર્ણીભવર :—પૂર્વે દિવસે ચણા, તૂટા પદાર્થ, વાલ સિન્ધુ માન્ય, શાક, ફળ, કંદના
અતિલક્ષણથી અને બોજન કરવા છતાં લાગણું જ અતિભોજન કરવાથી, જડ અન્ન ખાવાથી
તથા અતિ મધપાન કરવાથી અજીર્ણીભવર ઉત્પન્ન થાય છે. આ તાવમાં ઓડકાર, જિલટી,
શ્રમ, મસ્તકમાં પીડા, કટિ, બરડો, શુદ્ધ તથા પેટ દુખે છે, અને અન્ન ઉપર અરુચિ, શેષ,
મોહ તથા હેડકી એ લક્ષણો થાય છે. ઊલટલા તાવ :—તાવે જંતા રહ્યા પછી અપચ્ચથી ફરી
જવર આવી ગ્રાસ આપવા લાગે છે તે. જવરના દશ ઉપદ્રવ થાય છે તે :—શ્વાસ, મૂર્છા,
અરુચિ, તૃષ્ણા, જિલટી, અતિસાર, મલખડતા, હેડકી, ઉધરસ અને શરીરને દાહ એ દશ જવરનાં
ઉપદ્રવ છે. ચિકિત્સા કરવા માટે આમ, પચ્ચગાન તથા નિરામજવરનાં લક્ષણો :—લાળનો
સ્રાવ, જિલટી થાય એવું જણાયું, ઝાતીમાં જડતા જણાય; અરુચિ, બેધ, આગસ, અવપાચન ન
થવું, મોહું કીકું, શરીરે જડપણું, બૂખ ન લાગવી, વારંવાર પેશાબ થવો, શરીર તાંત જેવું થઈ
જવું, શરીરમાં તાવ પુષ્કળ હોવો; એ અપકવજવરનાં લક્ષણો જણાવ્યાં. એ તાવ ઉપર ઔષધ
આપવું નહિ. અપકવજવરમાં ઔષધ આપવાથી તાવ વધે છે. શાધન કેવા શમન ઔષધ આપવું
તો વિષમજવર ઉપર આપવું. પકવજવર કેવા નિરામજવરનાં લક્ષણો :—બૂખ લાગવી, શરીર
કૂશ થવું, મંદ જવર, અધોવાયુની પ્રવૃત્તિ થવી અને મનને ઉત્સાહ જણાવો એ નિરામજવરનાં
લક્ષણો છે. સાધ્યજવર :—બળવાન પુરુષને દોષ અત્યંત હોઈ જે શ્વાસાદિ ઉપદ્રવથી રહિત જવર
આવે છે તે સાધ્ય જણાવો. અસાધ્યજવર :—જે જવર ધણું જ પ્રમળ કારણથી થયેલો અને
જેમાં લક્ષણો ધણું હોય છે, તે જવર પ્રાણાંત કરનારો છે તથા જે જવર ઉત્પન્ન થતાં જ એકાદ
અમુકાદિ ઉદિયની શક્તિ નહ (એટલે આંખો, બહેરા વગેરે) કરે છે, તે અસાધ્ય જણાવો. ક્ષીણ
અને સોજા આવેલા પુરુષને જવર અસાધ્ય છે. ધાતુમાં રહેલો, અંદર વેગવાળો અને ધણું દિવસ
રહેનારો તથા જે બળવાન અને જેના યોગે વાળોમાં લંગ પડે છે, તે ત્રણ અસાધ્ય જણાવો.
અંતર્દાહ, તરસ એ દોષોએ અત્યંત તાંત જેવું દેખાવું; તથા શ્વાસ, ઉધરસની ઉત્પત્તિ એ લક્ષણો-
એ ગંભીર જવર જણાવો. જેનો તાવ મૂળથી વિષમ થયેલો છે તે; જેનો તાવ ધણું દિવસનો
છે તે; તથા ક્ષીણ અને અત્યંત રુક્ષ પુરુષને ગંભીર જવર મૃત્યુપ્રદ હોય છે. જે જવરમાં ખેસાવધ
થઈ મોહ પામે છે તથા જે સર્વદા પાથરણા પર પડી રહે છે; એટલે જેનાથી ઉઠાતું નથી; બહારથી
ટાંક વાય અને અંદરથી દાહ થાય, એવા પ્રકારના તાવે રોગી મરે છે. જેના શરીર પર રોમાંચ
થવા કરે છે. આળો લાલ થાય છે, હૃદયમાં એકાદ ગાંઠ થવા જેવી પીડા થાય છે અને કેવળ મોઢા-
થી જ શ્વાસ કાઢે છે, એવા પુરુષને તાવ મારે છે. હેડકી, શ્વાસ, તૃષ્ણા, એથી વ્યાધિત થયેલો;
મોહ પામેલો, આંખો આમતેમ ફેરવનારો, નિરંતર શ્વાસે પીડાનારો, એવા માણસને જવર મારે
છે. જેની ઇદિયોની શક્તિ નહ થયેલી છે; કેવા શરીરની કાંતિ નિસ્તેજ થયેલી છે તથા ઇદિયો
નહ થયેલી છે; જે કૂશ અને અત્યંતથી ધણું જ પીડાયેલો તથા ગંભીર અને તીક્ષ્ણ વેગે પીડિત
થયેલો છે, એવા તાવવાળા પુરુષને વેધોએ છોડ્યા. જે સ્વપ્નમાં પ્રેતો સાથે મધ પીએ છે, કેવા
જેને કૂતરા ખેંચી લે છે, તેને લથકર તાવ આવી મારે છે. જેને પૂર્વે પણ મોટો જવર આવે છે,
ખાલી ઉધરસ હોય છે તથા બળ અને માંસ નહ થાય છે, તેને પ્રેત સમાન જણાવો. જેને સાંજે જવર
આવી કફ તથા ઉધરસ ધણી ઘામ છે અને બળ તથા માંસનો નાશ થાય છે, તે પ્રેત જેવો જણાવો.
અકસ્માત જવરનો દાહ, તૃષ્ણા, મૂર્છા તથા બલક્ષય, સાંધા ઢીલા પડવા એ લક્ષણો આસનમરણનાં

થાય. મળસંદે જેના મોઢા પરથી ઘણે પરસેવો નીકળે છે અને જવરે વ્યાપ્ત હોય છે, તેનું ખચવું ભાગ્યે જ થાય છે. જેના કપાળ પર ઠંડોગાર પરસેવો આવે છે, ઠાઠ ઘણી લાગે છે, શરીર ભિન્નયેલું રહે છે, તથા ગળા પરનો પરસેવો ઉરઘ્યાન પર આવતો નથી, તે માણસ યમના ઘેર જલદી જાય છે. જે રોગીને ભિન્નય એવો પરસેવો ચારે તરફ સર્વાંગે આવે છે અને શરીર ઠંડું થાય છે તેનું તત્ક્ષણ મરણ થશે એમ જાણવું. જનરમુક્તિનું પૂર્વરૂપ :—દાહ, પરસેવો, દમ, તરસ, ભસ્મ, કંપારો, મળ પાતળો થવો, બેશુદ્ધિ, ચૂંથ, શરીરે અત્યંત દુર્ગંધી, એ લક્ષણો તાવ છોડવાથી થાય છે. એ ઉપર કોઈ એવી શંકા કરશે કે, દોષકાય થયા સિવાય વ્યાધિ કેમ જશે ? તથા દોષકાય થયો તો એવાં દાહાદિ લક્ષણો કેમ કરશે ? તે ઉપર એવું સમાધાન છે કે, કોઈ કોઈને એવો સ્વભાવ હોય છે કે ક્ષીણ થતાં પણ વિનાશકાળે પોતાની સક્તિ દાખવે છે. ઉદાહરણ : દીવામાંનું તેલ ખળી જવા લાગે એટલે તેની જ્યોત પહેલાં કરતાં ચારપાંચ વખત મોટી થઈ પછી તે ઢોલવાય છે. આ વાત સર્વના જ્ઞેવામાં છેજ; અથવા દોષોએ પીડિતો ધાતુનો દોષ ગયો પછી ક્ષોભ થઈ દાહાદિક લક્ષણો થાય છે એમ જાણવું. જનરમુક્તિનું લક્ષણ :—પરસેવો આવવો, શરીરને ઢલકાપણું, ગરદને ખંજવાળ, મુખપાક એટલે મોઢું આવવું (જેને બરો મૂતરો કહીએ છીએ તે), છીંકા આવવી તથા અન્ય ઉપર વાંછના થવી એ લક્ષણો થાય એટલે તાવ જવા માંજો એમ સમજવું. તાવ આવતાં જ પ્રથમ શું કરવું ?—તાવવાળાએ પહેલાં સાંધણ કરવી અને ભૂખ લાગે ત્યારે જ અન્ન ખાવું; પરંતુ વાતજવરી, ક્ષયી, કુષિત, ગર્ભિણી, દુર્બળ, બાળક, તૃપિત, ઉચ્છ્રાસી એવાં માણસોએ સાંધણ કરવી નહિ. મગ, મચુર, ચણા, કળી, મઠ, એ પાંચ ધાન્યોનો ચૂપ કિંવા મંડ (કાઠો) કરી આપવો, અથવા ચોખાનું કિંવા ઘઉંનું ઘૂંટું (કંસાર) આપવું. તાવ પર પાચન :—સૂઠ, દેવદાર, ઘાણા, રીંગણી તથા જીલી ભેરીંગણી (ડોરલી) એ પાંચ ઔષધનો કાઠો કરી જવર આવ્યા પછી બેત્રણ દિવસ આપવો; એટલે આમજનરનું પાચન (અપકવ જવર હોય તે પકવ) થાય છે.

વાતજનર ઉપર ઉપચાર—(૧) ગળો, સૂઠ અને પીપરીજળનો કાઠો તથા નિકાઠો

● તાવ ઉપર અમે સંગ્રહ કરેલા કેટલાક ઉપચારો અહીં આપીએ છીએ : (૧) જ્યારે તાવ આવવાનો વખત થાય તે વખતે લીમડાની લીલી સળીઓની છેલ્લી ગાંઠો નંબ ૨૧, તીખાં નંબ ૨૧ અને એ બંનેના વજન જેટલો અજમે પાણીમાં વાદી ગરમ કરી ચાટવા જેવો થયેથી ચટાડવું. આ ઉપાય અજમાવેલો છે. (૨) એકાંતરિકા તાવવાળાને કાળી તુલસીનાં પાંદડાં નંબ ૨૧ ની ઓજમાં ગોળી કરી આવતા તાવે આપવાથી બીજે હપતે તાવ નહિ આવે. આ પણ અનુભૂત ઉપાય છે. (૩) શેરવી ગોળી :—દૂધમાં શોષેલો વજનાગ તથા મરીને ઝીણું વાદી કુંવારના રસમાં મગ જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી હરડેમાં ખાવાથી તાવ નથ અને આંદાનાં રસમાં ખાચ તો વાધુ જાય. (૪) કરિયાતાનાં સૂકાં પાંદડાં તોલો ૦૧ રાતે પાણીમાં ધવાળી રાખી સુવારે લૂગડાંથી ગાળીને તે પાકું. (૫) જૂનું ધી અને જૂની ટિંગ એકત્ર કરી તાવ આવવા વખતે આપવાથી ગોઠિયો તાવ જાય. (૬) ગોરચૂણ તોલો ૨ અને ભેંયદૂધેલીનો રસ શેર ૦૧ કુવડીમાં નાખી નીચે અગ્નિ કરવો. તે પાણી બળી ગયા પછી ગોરચૂણ પાકું થશે. તેને ડબીમાં ભરી લેવું. પછી તેને છઠ્ઠે તોલો ૦૧ અને ટુંસાકર તોલો ૦૧ સાથે રોજ એક રતી ૭ દિવસ સુધી આપવાથી તાવ જાય. (૭) તમાકુ શેર ૦૧ લઈ આકડાના દૂધમાં પલાળી છાંયે સુકવી કુલડીમાં કપડાણું કરી ૫૦ છાણોની ફૂંકી દઈ તે ખાખ નાગરવેલના પાનમાં મોટા માણસને બે વાલ અને નાના માણસને ૧ વાલ આપવાથી તાવ, ચાંદી વગેરે રોગો જાય. (૮) મીઠીઆવળ તથા કરિયાત એકેક તોલો લઈ ઉક્ષણી શેર ૦૧ રહે એટલે પાકું. એમ બે દિવસ કળિયાતવાળા રોગીને સવાર-સાંજ પાકું. પછી કરિયાત તથા માણસને ક્ષાય સાકર નાખી પાવાથી ભૂખ પણ લાગશે. (૯) રામબાણુ દવા :—આકડાની દીશીએ ૭, બાંચ તોલો ૦૧, લીમડાની દીશી ૭, અદીણુ નંદુનું તોલો ૦૧, મરી તોલો ૦૧ સર્વને વાદી ચણીગાર જેવડી ગોળીએ કરવી. નિત્ય એક ગોળી ખાવાથી એકાંતરે તાવ જાય, અઠાસ ખાવી નહિ. (કળિયાત ન રહેતી હોય તો આ દવા આપવી.) (૧૦) ખંડરાનાં બીજ તથા મરી સરખા વજને લઈ મરી જેવડી ગોળીએ બાંધી દિવસ ૩ આપવાથી દાહિયો તાવ જાય. (૧૧) આકડાનાં ફૂલાં રવાઈડાં ટાંકે જની ગોળમાં ગોળીએ કરી રાખી તે મંદ જનરવાળાને આપવાથી તાવ જાય. (૧૨) જવરાદિ રસ :—પારો ટાંક ૩ અને આમવસારો મધક ટાંકે જની કાળી કરી તેમાં હરનાલ ભસ્મ ટાંકે ૩, લીંડીપર ટાંકે ૩ નાખી તેને પાંચ પહોર સુધી ખરવ કર્યા પછી તેની ૧ રતીની

તૈયાર કરી તેમાં મધ નાખી તાવના ચાતમા દિવસથી ત્રણ દિવસ, સવાર-સાંજ આપતા જવું; એટલે જ્વરનું પચન થાય છે. (૨) ધમાસો, સૂંઠ, નાગરમેથ અને ગળેનો કાઢો આપવો. (૩) નિદ્રા ન આવતી હોય તો પીપળીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું કિંવા પીલુડીની વેલનાં મૂળિયાં હાથે બાંધવાં.^૧ વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—ઉજ્જવ-૧૭, પિત્તપાપડો-૯, શતાવરી-૧૦.

પિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાયજળ, ઉદ્જવ, પહોડમૂળ, કટુ તથા નાગરમેથનો કાઢો દશ દિવસ પછી જ્વરપાચનાર્થે ત્રણ દિવસ આપવો.^૨ (૨) પિત્તપાપડો, વાળો, રક્તચંદન, ધાણા તથા સૂંઠનો અથવા એકલા પિત્તપાપડોનો કાઢો આપવો. (૩) ઉંબરાનાં મૂળનું સવેણું પાણી સાકર નાખી આપવું.^૩

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—ઉપરસાલ-૭, ઉંબરો-૧૧, કમળ-૫, કૌથમીર-૮, ધાસ પિત્તપાપડો-૨, દ્રાક્ષ-૧૨, પટોલ કટુ-૮, પિત્તપાપડો-૧, ૮; રતાંદળી-૧૦, લીમડો (કઠવો)-૧, પરિયાળી-૪, સિવજી-૩. જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૩.

કફજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) નાગરમેથ, સૂંઠ, ધમાસો તથા અરડૂસીનો કાઢો બાર દિવસ પછી પાચનાર્થે આપવો. આ કાઢો તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ તથા ચળનો નાશ કરે છે. (૨) નાગરમેથ, ધમાસો, સૂંઠ, ભારંગમૂળ અને અરડૂસીનાં પાંદડાંનો કાઢો આપવો. (૩) ત્રિકટુ- (સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર)નું ચૂર્ણ આદાના રસ અને મધ સાથે આપવું. તે ઉધરસ, શ્વાસ, બિલટી, અરુચિ, શરદી, વાયુ અને કફજ્વરનો નાશ કરે છે.^૪

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—અધેડો-૨૩, અરડૂચી-૧૩, ૨૧; મેથ-૧૧, રતાંદળી-૧૦.

વાતપિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળે, પિત્તપાપડો, નાગરમેથ, કરિયાતું તથા સૂંઠનો કાઢો આપવો. (૨) સુનકા (દ્રાક્ષ), કરિયાતું, ગળે, અરડૂસી તથા પટકચૂરાનો કાઢો આપવો.^૫

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—ડાલ-૩, ધાવડી-૫

પરીબ્રમે: કરી કરિયતાની જગ, બારંગ તથા હરડેને પાણીમાં ધસી તેની સાથે આપવાથી જ્વર અને પાંચે ભતના પાંડુ ભય. રોગીને માત્ર દૂધ થર રાખે તો જલદી લાલ થાય છે. (૧૩) કાકજંધા (અપાડી) વાડી લગડે ચાળી તાવની વખતે ખવડાવવાથી તાવ ભય. (૧૪) રાંખિયો સોમલ ચોખામાં ઘાલી અગ્નિ ઉપર ચકાવી પહોર બે કુધી બાંધવો. એ ઔષધિ બે ચોખાભાર ખવડાવવી; ઉપર શરિર અને દૂધ ખવડાવવું, તેથી સર્વ છાણું મંદજ્વર ભય. (૧૫) બાર વરસ સુધીના ભૂના તાવ માટે:—કટુ, કરિયાત, પીપરીમૂળ, હળદર એ દરેક ત્રણ ત્રણ ટાંક, મીંઢીઆવળ ૧ ટાંક, હીમજીરડે ટાંક ૫, આંગાહળદર રોર ૦, રાંચળ ટાંક ૩, આવળની છાલ ટાંક ૩, કાકય (શેકેલાં) નંગ ૪, દિકામણી ટાંક ૩ એ સર્વને વાડી તેમાંથી સૂતી વખતે ટાંક ૧ની ફાંટી કરી એ ઉપર કંઠું પાણી પીડું, એથી પાચન થઈ એક વખત ઝાડો જીતરે છે તથા તાવ ભય છે. જીનું પાણી પાવાથી થોડો જુલાબ લાગીને બાર નીકળી જશે અને તાવ જશે; તથા નળખંધ વાયુ, પાણીવિકાર, પિત્તપાંડુ, ક્રીડા અને બરોળ પણ મટે. (૧૬) તાવ ગથા પછી મંદાગ્નિ તથા નબળાઈને માટે કરિયાતાની પાંદડી તોલો ૧, પાણ્ય તોલો ૧ અને સાકર તોલો ૧ લઈ ઉકાળીને એ પાણી ગાળીને સવાર-સાંજ પીએ તો રાત્રિ આવે અને જૂજ લાગે છે. તાવવાળાએ કોઈ પણ ભતનું રાશબત પીડું નહિ અને ખોરાક પાચન થઈ શકે તેવો હંસકો લેવો.

૧. વાતજ્વર પર સિદ્ધીધમિ—મહાજ્વરકુંડા રસ, શીતારિ રસ, નવજ્વરેભસિંહ રસ, ત્રિલુપનક્રીતિ રસ, હિંગુલેશ્વર રસ, જ્વરકેસરી વટી, મૃદુજ્ય રસ, કલ્પતરુ રસ, દરમૂલાદિ કવાથ, સૂંઠયાદિ કવાથ વગેરે.

૨. આ કાઢો મધ ચાદીને પીવે; તેમ જ પીપા પળી પણ મધ ચાટવું, નહિતર ગળું પકડાય છે.

૩. પિત્તજ્વર ઉપર બીજા ઔષધો:—અભયાદિ કવાથ, અમૃતાદિ કવાથ, કલિંગાદિ કવાથ, અમૃતાદિ, પ્રવાસ ભરંગ, મૌસ્તિક ભરંગ, જ્વરકેસરી વટી, કિરાતાદિ કવાથ, ચૂકચી સ્વરસ, યનચંદનાદિ, ચંદ્રસુપા રસ વગેરે.

૪. કફજ્વર ઉપર બીજા ઔષધો:—ત્રિકૃતાદિ કવાથ, ત્રિકૃટકાદિ કવાથ, તામ્રભરંગ, જ્વરકેસરી વટી, ચંદ્રેશ્વર રસ, મહાજ્વરકુંડા રસ, જ્વરચૂરારિ રસ, આરગ્વખાદિ કવાથ, કફકુઠાર રસ, પિપલ્યાદિ કવાથ, પિપલ્યાવલેહ, અષાઠંગ અવલેહ વગેરે.

૫. વાતપિત્તજ્વર ઉપર બીજા ઔષધો:—જ્વરકેસરી વટી, નવજ્વરેભસિંહ રસ, મૃદુજ્ય રસ, આરગ્વખાદિ કવાથ, કિરાતાદિ કવાથ, યનચંદનાદિ કવાથ, મહાજ્વરકુંડા રસ વગેરે અપાય છે.

વાત-કફજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીંગણી, ચૂંઠ, ગળે અને એરંડમૂળનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, અજમે અને ગળેનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કફ, વાતજ્વર, શ્વાસ, શ્વળ, સ્ત્રોત્તમ તથા ઉધરસનો નાશ થાય છે. પરસેવો અતિશય આવતો હોય તો કળથી શેષા તેનો લોટ શરીરે લગાડવો એટલે પરસેવો બંધ થાય છે.^૧

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભાં:—મૂળા-૧૨, લીંડીપીપર-૨૨.

કફપિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીંગણી, ગળે, ચૂંઠ, કરિયાત્તુ, પુષ્કરમૂળ અથવા દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો. તે સર્વ જ્વરોને તત્કાળ દૂર કરે છે. (૨) અરડૂસીનાં પાંદડાંની ફૂલ સહિત રસ કાઢી તેમાં સાકર અને મધ નાખી આપવો; એટલે કફ, પિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમ્બો દૂર થાય છે. આ કાઢો સાકર નાખ્યા વિનાનો આપવાથી શ્વાસ અને ઉધરસ બંધ છે.^૭

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભાં:—અરડૂસી-૨, કકુ-૪, કારેલી-૨, પાઠ (કાળીપાટ)-૧૩.

વિષમજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) મીઠીઆવળ, બાળહરે, કાળા દ્રાક્ષ અને જ્વરાનો કાઢો વિષમજ્વરને પાચનાર્થ આપવો. (૨) કુંવારના કાંદા ૧૦ માસા સુધી લઈ તે ઢાકરવરણા પાણીમાં આપવા, એટલે જલદી યઈ કફશયનું સોધન થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. (૩) નિંબાદિ ચૂર્ણ:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં ૪ તોલા; ચૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપર ૧૨ તોલા; જવખાર તથા સાજખાર એ આઠ તોલા અને અજમે ૨૦ તોલા એનું ચૂર્ણ કરવું + તે ઔષ્ઠાદિક (દિવસરાત્રિમાં બે વખત આપનાર), કૃષ્ણાદિક (રાત્રે એક વખત આપનાર), ત્ર્યાદિક (તરિયો), ચાતુર્થિક (ચોથિયો) અને સતતજ્વરવાળાને આપવો. (૪) અગ્રથિયાનાં પાંદડાંની રસ કાઢી નાકમાં નાખવો, એટલે ચાતુર્થિકજ્વર અને આઠાશીશી દૂર થાય છે. (૫) રવિવારે સહદેવીનાં મૂળ રોગીના હાથે અથવા ગળે બાંધવાં (૬) ઘોળી કરેણનાં મૂળિયાં રવિવારે કાને બાંધવાં. (૭) ઘોળા મંદાર, ઘોળા ગરચી અને સહદેવીનાં મૂળનો રસ કાઢીને બે તોલા સુધી આપવો. (૮) ઘોળા ચંપાની કળીએ ડીંઠા સુદાં નાખી ત્રણ પાનમીઠીએ કરી તાવ આવતા પહેલાં એક એક ઘડીના અવકાશે પાનનું બીકું ખાવું.

૧. વાતકફજ્વર ઉપર બીજાં ઔષધો:—મહાજ્વરાંકુશ રસ, મૃત્યુંજય રસ, જ્વરકેસરી વદી, નવજ્વરેષા શિંડ રસ, સુસ્તાદિ કવાય, કંટકાયાદિ કવાય, ચંદ્રેશ્વર રસ, રીંતારિ રસ, દશમૂળ કવાય, સૂયંશેખર રસ વગેરે અપાય છે.

૭. કફપિત્તજ્વર ઉપર બીજાં ઔષધો: પટાલાદિ કવાય, અમૃતાષ્ઠક, જ્વરકેસરી વદી, મહાજ્વરાંકુશ રસ, મૃત્યુંજય રસ, જ્વરારિ રસ, અમૃતાષ્ઠક કવાય વગેરે અપાય છે.

+ મુલતી તાવ જે ૨૧ દિવસનો કહેવાય છે, જેને અંગ્રેજીમાં 'ટાઈફોઈડ' કહે છે, જે તાવ સવારે ૧૦૧ ડિગ્રી જેટલો તથા રાત્રે ૧૦૪ ડિગ્રી જેટલો રહે છે; જે તાવમાં બીજા અકવાદિયામાં ગુલાબી રંગના મોતી જેવા દાણા શરીર ઉપર જણાય છે; દરદી બકવાદ તથા તોફાન કરે છે; જીભ લાલ બની જાય છે તથા હોઠ સુકાય છે; તે તાવમાં રોગી અથવા કહોડી બંધ કરવાની દવા અથવા તાવ ઉતારનારી તીવ્ર દવા આપવી નહિ; તેમ જ દરદ મર્યા સિવાય મગનું ઓસામણ અથવા દૂધ વિના બીજે કાઈ પણ ખોરાક આપવો નહિ. ૧૪ દિવસના મુલતી તાવમાં પણ લગભગ આ તાવ જેવાં જ લક્ષણ જણાય છે. ૨૧ દિવસના તાવમાં ઘણાકાને પાતળા ઝાડા થાય છે, ત્યારે ૧૪ દિવસના તાવમાં કબજિયાત વિશેષ પ્રમાણમાં રહે છે. ૧૪ દિવસના તાવમાં શરીર ઉપર એવીના જેવા દાણા જણાય છે. જો તાવમાં ઔષધિ મકરણમાં લખેલી આપવી.

ઉપરના મુલતી તાવ ઉપરાંત વિષમજ્વરનો સેદરે મૂંઝારો તાવ કહેવાય છે, જેને અંગ્રેજીમાં 'ન્યુમોનિયા' કહે છે. આ તાવ સતિપાત મકરણમાં લખેલ ગેલિલા મૂંઝારથી ભિન્ન છે. આ તાવમાં છાતી અને મસ્તકમાં દુખાવો, પેશાબ લાલ, કબજિયાત, નાદી દવાવળી, ઉધરસ, શ્વાસ, ગળામાં કફનો આવજ, કોઈ કોઈને ઉધરસમાં કફની સાથે રક્ત પડડું; ફેફસામાં દરદ અને સોજો તથા બેમાન અવસ્થા જેવામાં આવે છે. તાવનો વેગ ૧૦૩ ડિગ્રીથી ૧૦૫ ડિગ્રી સુધી ધણેશામે રહે છે. આ તાવવાળા માટે ફેફસાં ઉપર અળસીની પોટીસનો ચોક, દરદીને ઠંડા વાયુથી બચાવવો, ખોરાકમાં મગનું ઓસામણ તથા કફ ઘટ્ટો જલદી થાય એવી ભતની ખાવાની ઔષધિ તથા છાતી અને ફેફસાં ઉપર લગાડવાનું તેલ આપવું. જે ન્યુમોનિયામાં પેશાબનો રંગ કાળો થઈ જાય, શરીર અતિ ઠંડું થઈ જાય, તો દરદીની બચવાની આશા રહેતી નથી, ઉપર વિષમજ્વર મકરણમાં લખેલી ઔષધિમાંથી વાંચ જણાય તેનો ઉપયોગ કરવો.

(૯) જૂના ટાટની રાખ મધમાં અગર ઘીમાં આપવી. (૧૦) ચીકણાનાં મૂળ અને સૂંદનો કાઢો આપવો. (૧૧) બાળહરે અને ઇન્દ્રવતું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૧૨) પટોલ, ઈન્દ્રજવ, દેવદાર, ત્રિકુળાં, નાગરમોય, દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ગજો અને અરડૂસીનો કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે નવ જ્વરાદિક સર્વ જ્વર દૂર થાય છે. *

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—અરડૂસી-૩, કચૂરો-૧, કઠૂ-૨, કપૂરીમધુરી-૨, કરમદી-૫, કરેણી-૩, કાંચકી (પેટારી)-૫, કુખો-૧, કુવાર-૧, કેસરી ચંપો-૩, કાયમીર-૬, ખરસાણી-૭, ખુરાસાની અજમો-૧, ગરણી-૯, ગજો-૧, તાંદળનો-૪, તુલસી-૩, ૧૬; ત્રાયમાણી-૧, દુધલી-૩, ધંતૂરો-૧૫, નાગચંપો-૧. નાગલાદુધેલી-૧, નોળવેલ-૩, પતુર-૨, પમકાદ-૨, કુદીનો-૧, ખીલી-૧૭, બ્રહ્મદંડી-૧, મરી-૫, મંદાર-૧, લસણ-૧૭, લીમડો (કડવો)-૧૩, ૪૨, ૪૨; લીડીપીપર-૩૪, ૫૪-૧૩, વાલોળ-૪, વાંદો-૬, સરગવો-૨૦, સહેલી-૧. વિષમજ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જ્વર થાય તો તે માટે:—વાયવરજી-૭.

મધુરા (મંથરો કે મોતીઝરો) જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) નાગરમોય, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળો દ્રાક્ષનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨) વડનાં પાકાં પાંદડાં અને બાજરીના સોટનો કાઢો કરી આપવો. (૩) કુદીનો, રાનતુલસી અને કાળા તુલસીનો અગરસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે ત્રણ કિંવા સાત દિવસ આપવો. (૪) ગરદન અને ગળા ઉપર ફેસલા આવે છે, તેના પ્રતીકાર માટે મોતીનો દાર ગળામાં નાખવો. આ ઉપચાર અમોઝે અધી* કહ્યો છે ખરો, પરંતુ મોતીને બદલે છીપો* પણ મળવાની હમણાં મારામાર છે; એટલી પરદેશીઓએ આપણા હિંદુસ્તાનમાંની સંપત્તિ લૂંટી અને ધોઈ લીધી!! (૫) અજમોદનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૬) અરડૂસી, દ્રાક્ષ અને હરેતોનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવાથી રક્તપિત્ત, જ્વર, દમ, ઉધરસ અને મધજ્વરને દબાવે છે. (૭) જંગલી શેરડીનો રસ આપવો. (૮) નાગરમોય, રાન-તુલસી, પિત્તપાપડો અને સૂંદનો કાઢો આપવો. +

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—અજમોદ-૧, કપૂરીમધુરી-૨, કુકરપાકાનો વેલો-૫, ગજો-૧૧, કાંગર-૧૧, તુલસી ૨, કુદીનો-૨, મોય-૧, રતાંદળી-૧, રદ્રાક્ષ-૧, વડ-૯, શેલડી-૨.

જીજીજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કઠૂ, કરિયાતું, નાગરમોય, પિત્તપાપડો અને ગજોનો કાઢો સતત સેવન કરવાથી અસાધ્ય જ્વર પણ દૂર થાય છે. (૨) કાયફળ, નાગરમોય, કઠૂ, કચોરા, કાદાસિંગી, પુષ્કરમૂળ અથવા કોઇનું ચૂર્ણ મધમાં અથવા આદાના રસમાં આપવું. તે જીજીજ્વર, ઉધરસ, દમ, અરુચિ, વાયુ, શળ, જીલટી અને ક્ષયનો નાશ કરે છે. (૩) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) મધમાં લીડીપીપર આપવી, એટલે તે મેદ, શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને ખરોળનો નાશ કરે છે. (૫) સાકર, ઘી, સુંકે, ખારેક અને કાળો દ્રાક્ષ એ સર્વ ઔષધો ગાયના દૂધમાં નાખી ઉકાળી આપવાં. એથી સંપૂર્ણ જ્વર દૂર થાય છે અને શક્તિ આવે છે. (૬) ગજોનું સત્ત્વ, ઘી-સાકર સાથે કિંવા મધ-સાકર સાથે આપવું. (૭) જીરાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં આપવું. (૮) જીજીજ્વર ઉપર દુધપાન અમૃત સમાન છે. ગાયના દૂધમાં લીડીપીપર ૫-૭ નાખી તે દૂધ ગરમ કરી ૨૧ દિવસ આપવું. (૯) એલચીદાણા, ખીલાં, પુનર્નવા (વસુ), દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી કઢવી ગ્રાશન કરવું; એટલે તે સર્વ જ્વરનો પરિકાર કરે છે. (૧૦) તુલસીનો રસ મરીની ભૂખી અને મધ નાખી આપવો. (૧૧) દ્રાક્ષ, ગજો અને સૂંદના કાદામાં લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે શ્વાસ, શળ, કાસ, અમિમાંષ, જીજીજ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે.

* તરિયા તથા ચોપિયા તાવમાં વમન-વિરેચન આપ્યા પછી ઔષધિ આપવી. વિષમજ્વર માટે ખીન ઔષધ:—ગુદચીમેદક, ભૂતોરેવ ચૂર્ણ, મહાજ્વરાંકુશ રસ, પટોલાદિ કવાય, સુદર્શન ચૂર્ણ, સર્વજ્વરહર લોહ, જયમંજળ રસ, કંધપત્ર રસ, ત્યાદિકારી રસ, ચાતુર્ધકારી રસ, અમૃતારિષ્ટ વગેરે અપાય છે.

+ મધુરા પર ખીન ઔષધ:—અંદાનદિ ખચન, લક્ષ્મીનારાયણ રસ, સંજવની પટી, સૂત્રોષર, કરવરી-બેરવ વગેરે અપાય છે.

બુઝો અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૯. *

વિશેષ ઉપચાર :—બુઝો વનોંમાં :—અજભોદ-૮, અરજુનસાગડ-૭, અરણી-૫, આદુ-૧૭, ઇન્દ્રવ-૮, ૧૧; એલચી ૧૨, કચૂરો-૧, કરિયાતું-૧, ખમૂરી-૮, ગળો-૧૪, ૨૪; વળેલી-૬, છર-૩, ૭, ૧૧; પતુર-૧, ખીલી-૨૮, ભોંવઆમલી-૨, ૪, ૫; ભોરિંગણી-૧૨, લોધર-૪, વાસનવેલ-૩, વાકેરી-૩, સમેરવો-૧૪. બુઝો ગોં વૈં માં :—દુધ-૮, ગોમૂત-૭ ની ટીપમાં નં. ૨.

ભૂતાવેશનવર ઉપર ઉપચાર :—(૧) તુલસીનાં આક પાન લઈ તેના રસમાં થોડી ત્રિકટુની બૂકી નાખી તે રસ નોકે સુધાડવો. (૨) ગંધક અને આમળાંતું ચૂર્ણ ધીમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર :—બુઝો વનોં માં :—ખપાટ ૩, ખિલખિલા-૧, ગાંબે-૮, ધોળા પીસુડી-૮, શિરદોડી-૧૩, સર્પિલ-૧.

વિપજન્ય આગાંતુક નવર ઉપર ઉપચાર :—પિત્તશામક અને વિષ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

કામનવર ઉપર ઉપચાર :—સુસ્વરૂપ, શૃંગારિત, સુગંધચર્ચિત, રસિક, કામવડે રસરસેડી અને શૃંગારિક લાપણ્ય કરનારી એવી તરુણ સ્ત્રીનું આલિંગન, સંભાષણ, સ્પર્શાદિ કરવાથી કામનવર શાંત થાય છે. નિર્મળ સ્થળો, કમળો, સુગંધિત ફૂલ ઉપરથી આવેલો વાયુ, જલક્રીડા, સુંદર બાગમાં ફરવું, સુસ્વરૂપ સ્ત્રીઓનો સમાગમ-એ ઉપચારોથી કામનવર નબ છે. કામનવરિત પુરો સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ.

દુર્જલનિત નવર ઉપર ઉપચાર :—(૧) કડવાં પડોળાં, નાગરમોઘ, ગળો, અરદૂસી, સૂંકે, ધાણા. કરિયાતું અને કડુનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨) સૂંકે અને જવખારતું અથવા હળદર અને જવખારતું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૩) બાળહરડે, કડવા લીમડાનાં પાન, લીંદીપીપર, સિંધવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર :—બુઝો વનોંમાં :—આદુ-૫૦, હળદર ૧૯.

* જીર્ણનવરમાં દુધ સર્વોત્તમ ધોરણે છે. તેમ જ ધી પણ થોડા પ્રમાણમાં આપવું હિતકર છે; જ્યારે કેટલાક નવીન તાવમાં દુધ અદ્યે ધી અતિ હાનિકારક ગણાય છે. જીર્ણનવર પર ખીન ઔષધ :—સુદર્શન ચૂર્ણ, સુવર્ણમાસિકા વસંત, નવરંગેરવ ચૂર્ણ, શુદ્ધઆદિ ક્વાથ, સર્વનવર લોહ, જયમંગળ રસ, કલ્પતરુ રસ, અમૃતારિષ્ટ, વાસાધન, પિપ્પલાધન, ત્રેલોકચર્ચિતામણિ રસ, જીર્ણનવરકુશ રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે, તેમ જ લાક્ષાદિ તેલ, કિરાતાદિ તેલ, અંગારક તેલ વગેરે મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

* જીર્ણનિત નવર ઉપર જીર્ણલેતા રસ, અમૃતારિષ્ટ તથા જીર્ણનવરની ઔષધિ અપાય છે. નવીન તાવ હોય તો નવરકેસરીવટી, મકાનવરકુશ રસ, પટોલાદિ ક્વાથ, વેદનાથ વટી, અશ્વેયોળી રસ વગેરે અપાય છે. જીર્ણનવર તથા જીર્ણનિત નવર પર ઇંદ્રાગની ગ્રુટિકા અતિ લાભદાયક ગણાય છે. ઇંદ્રાગની બનાવવાની વિધિ આ પ્રમાણે છે :

સંસમની શુદ્ધિકા લીલી ગળેના કટકા કરી ખાંડી-જેદી ચારમણા પાણીમાં ત્રણ કલાક સિલવી રાખવા; ત્યાર પછી સારી રીતે ગોળી, ક્યારે જેવો ભાગ બકાર કાઢી નાખવો અને જળ રહે તેને કપડાથી ગોળી ધીમા તાપ પર ચકાવી અવશેષ જેવો પાક બનાવવો. નીચે ઉતારી ધનનો દસમે ભાગ લોહભસ્મ મેળવી પૂંદાઈ કરી. ગોળી ખામવા લાચક થાય ત્યારે ધીવાળો હાથ કરી એકે રતીની ગોળી કરવી, સવાર-સાંજ પાણી અથવા દુધ સાથે ૨ થી ૪ ગોળી લેવાથી થોડા દિવસમાં જીર્ણનવર, જીર્ણનિત નવર, નળગાઈ, મંદામિ, હાલ, લમ, હુદ્દીગ, ખાંડુ વગેરે દૂર થાય છે.

ખીજ બનાવટ : લોહભસ્મને જલે સુવર્ણમાસિકાની ભસ્મ નાખીને ગોળી ઉપર મુજબ બનાવવી. સ્ત્રીઓ માટે આ બનાવટ વધારે લાભદાયક છે. સફેદ મદરને પણ દૂર કરે છે.

ત્રીજી પ્રકાર :—ભસ્મ નાખ્યા વિના ઉપર મુજબ ગોળી બનાવવી. સુવાવડી તથા બાળકોના તાવ માટે આ બનાવટ ઉપયોગી છે.

ચોથો પ્રકાર :—ઉપર મુજબ ગળેતું ધન લેવાર કરી તેમાં દસમે ભાગ અબ્રક ભસ્મ, દસમે ભાગ લોહભસ્મ, વીસમે ભાગ સુવર્ણમાસિકા ભસ્મ તથા વીસમે ભાગ મવાલ ભસ્મ મેળવી ગોળી બનાવવી. આ બનાવટ સીપુરોએ બંનેને માટે જીર્ણનવર, જીર્ણનિત નવરની સાથે ખાતુક્ષીજીતા, વીર્યસાવ, સ્વપ્નદોષ વગેરેમાં પણ હિતકર છે.

સમઘાતુ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—ગોત્ર સત્વ, આમળાં, છર, લીંડીપીપર, ચિત્રક-મૂળ, કોરબીજ તથા હરડેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં અથવા એક વર્ષના જૂના ગોળમાં ગોળાઓ કરી તે ગાયના દૂધમાં આપવી.૫

અણ્ણ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીંગણી અને પિત્તપાપડાનો કાઠો આપવો. (૨) નાગરમેથ તથા સૂંઠનો કાઠો આપવો. (૩) કરિયાતું, ગોણ, સૂંઠ, મોથ તથા લીંડીપીપરનો કાઠો આપવો. (૪) અજમોદ, હરડે, કચૂરા તથા સંચળનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) આમળાં, ચિત્રક, બાળહરડે, લીંડીપીપર તથા સિંધવતું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે અને મલાદિ-ક્રોધ ભેદ થાય છે, રુચિ આવે છે, કફ દૂર થાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ અન્ન પાચન થાય છે. +

વિશેષ ઉપચાર:—લુઓ વનોંમાં:—ભોરિંગણી-૧૧.

ઊલટલા (ઊથલો ખાઈ આવેલા) તાવ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રોગી બલિષ્ઠ હોય તો લાંબાં કરી. કફ, નાગરમેથ, પિત્તપાપડા અને ગોળાનો કાઠો આપવો. (૨) કફ, પીપળામૂળ, નાગરમેથ, બાળહરડે અને ગરમાળાની શિંગોમાંના મગજનો કાઠો આપવો. (૩) કફ, વાળો અને નાગરમેથનો કાઠો ત્રણ દિવસ આપવો.

સર્વ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગોણ, પીપળામૂળ, લીંડીપીપર, હરડે, લવંગ, કઢવા લીમડાની ઝાલ, સ્વેતચંદન, સૂંઠ, કફ અને કરિયાતાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) આમળાં, ચિત્રક, બાળહરડે અને લીંડીપીપરનો કાઠો આપવો; અથવા એ ચાર જાતોમાં સિંધવ નાખી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે. (૩) સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું. (૪) પટોલ, સૂંઠ અને કરિયાતાનો કાઠો મધ નાખી આપવો. (૫) કરિયાતું, સૂંઠ અને દિકામાળાનો કાઠો એકો વાર કરી રાખવો અને રોજ સવારે, ત્રીજ પહોરે અને સાંજે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત લેવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે આધારણ પ્રકારના સર્વ આગંતુક જ્વર અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે. (૬) ગોરાચન, મરી, રાસ્ના, કાંચ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) ધમાસો, વાળો, નાગરમેથ, સૂંઠ અને કકુતું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. (૮) ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગ, ચવક, તાલીસપત્ર, મરી અને પીપળામૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા, સૂંઠ ૨૪ તોલા અને લીંડીપીપર, ચાતુર્જાત, વાળો તથા સાકર ચાર ચાર તોલા; એ સર્વ ચૂર્ણ એકત્ર કરવાં. એ ભારંગાદિ ચૂર્ણ આઠ પ્રકારના જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, સોળો, ઉદરરોગ, પેટનું ચડતું તથા નિદોષનો નાશ કરે છે. -

વિશેષ ઉપચાર:—લુઓ વનોંમાં—અતિવિષ-૫, અરડૂસી-૨૨, ૨૪; આગિયો-૨, આમળાં-૨, ઈંદ્રજવ-૨૨, ઉદરકની ગ-૨, એલચી-૧૨, ઝાંઝાઈ-૩, કરિયાતું-૨, કાળાછરી-૧૧, કાંચરી-૭ ૧૨; ગળા-૧, ગોળા-૧૮, લાસપિત્તપાપડો-૩, છર-૧૦, દિકામાળા-૩, ધરો-૮, પટોલ કટુ-૩, ૪; પાટલા-૪, કુદીનો-૧, ભોરિંગણી-૫, મગ-૨, મરી-૧૫, મસૂર-૨, મોથ-૯, લવંગ-૧૦, લીંડીપીપર-૨૩, વાવડિંગ-૩, વાદો-૫, ૭; શતાવરી-૬, શીળાંદ-૩, સતાપા-૭, સમેરવો-૧૫, સહેલી-૬, સાટોડી-૯, સાલીન-૩, સોમવત્રી-૨. દાહજ્વર માટે:—અંકોલ-૧૩, વડ-૭, ચોથિયા તાવ માટે:—અગિયો-૧, અધેડો-૧૧, ૨૪; કુળો-૫, ખપાટ-૩, ગોળા-૧૩, ગાંજો-૭, ચોધારી-૧, ધંતૂરો-૧૫, ખીલી-૧૭, મોથ-૫, વસુ-૬, સરસોડો-૮, સાટોડી-૧૫, હિંગ-૮. આગંતુક જ્વર માટે:—કપાસ ૨૦, તુલસી-૧૮, સુગંધી (લીલી) ચા-૩. શાન્તિના એટલે લેસો-

x સમઘાતુગત જ્વર ઉપર જ્વરમંજલરસ તથા વિષમજ્વરમાં કહેલી ઔષધિ આપવામાં આવે છે.

+ અણ્ણ જ્વર ઉપર બીજી ઔષધિ જ્વરકેસરી વટી, વૈભવાય વટી, અશ્વેાલી રસ, નારાયણ ચૂર્ણ, કિરાતાદિ ક્વાથ, નારાયણ જ્વરકેસરી, તામ્રભસ્મ, છરચોગ, અધુરાદિ રસ, ચિંતામણિ રસ વગેરે અપાય છે.

+ સર્વ જ્વર ઉપર (કઈ જાતનો તાવ છે તે જાણ્યા વિના સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર):—જ્વરકેસરી વટી, જ્વરકની શુદ્ધિ, અમૃતારિષ્ટ, ચિંતામણિ રસ, ચૂડામણિ રસ, તાલીસાદિ ચૂર્ણ, સુદર્શન ચૂર્ણ, જ્વરમંજલર ચૂર્ણ, અશ્વેાળી રસ, શુદ્ધીસ્વરસ વગેરે અપાય છે.

ડિયા તાવ માટે :—કુદરપાડાનો વેલો-૭. જનર માટે અષ્ટગુણમંડ :—ડાંગર-૨. શીતજવન માટે :—અરણી-૨, આકડી-૧૩, કાકડી-૧૧, કીડામારી-૫, ખમૂરી-૮, ગળજી-૪, છરું-૮, ઝેર-કાયલાં-૭, ૯; તલવણુ-૩, દારૂ-૬, ધોળા ચંપો-૫, ૮; પટોલ કડુ-૪, પાઠ (કાળીપાડ)-૩, પીળા ધંતૂરો-૨, કુદીનો-૧, રાસ્ના-૬, ચતાવરી-૩, સાટોડી રતની ટીપમા નં. ૨, સુગંધી (લીલી) ચા-૩, હરડે-૩૯. ઉષ્ણ એટલે ઊના જનર માટે :—આંબો-૧૦, લીમડો (કધ્વો)-૧૦. હાડિયો એટલે હાડજનર કે હાડકસર માટે :—કુંવાર-૮. ધાતુગત જનર માટે :—લીંડીપીપર-૩૫. તાવથી ઘણા પરસેવો થાય એટલે સોદધા માટે :—અગરુ-૪, આળો-૫, કળથી-૪, ખસખસ ફ (અશીષુ)-૧૨, ચણા-૩, નાગકેસર-૯, મીંદીઆવળ-૪. તાવ ઉપર પાચન માટે :—કાયમીર-૭. તાવમાં શોષ પડે તે માટે :—આમળાં-૧૫. તાવમાં અરુચિ માટે :—આમળાં-૧૬. તાવમાં માથાના દુખાવા માટે :—આશીની-૬, ચણાહી-૧૨. તાવથી અતિશય બળતરા થાય તે માટે :—ઝેરડો-૪૧. તાવથી શરીર ઉપર કંઠુ એટલે ખરજ આવે તે માટે :—કપાસ-૮. પરસેવો આવવા માટે :—વડ-૮, સહદેવી-૪, સુગંધી (લીલી) ચા-૧, ૪. હોઠ ઉપર તાવનું ઊકડુ એટલે ખરે ભૂતરે તે માટે :—છરું-૧. શરદી માટે :—અગધિયો-૧, અજમાદ-૮, મોરવેલ-૩, રાઈ-૪, લવંગ-૧, સુગંધી (લીલી) ચા-૩. શરદી ગરમી માટે :—ડાંગર-૩, મેંદી-૪. લૂખ લાગે તે માટે :—ઈદગવ-૧૦. કાયકળ-૩, ખડબૂચ-૧, ગાંજો-૧, કુંગળી-૨, મેથી-૬. લૂખ ન લાગવા માટે :—કાયમીર-૧૬, કુંગળી-૯. પરસેવો લાવવાને માટે :—હરડે-૩૫. ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઈ કંઠી આવવા માટે :—લીમડો (કધ્વો)-૩૫.

લુઓ અનુભૂત ઔષધો :—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથ પ્રયોગની ટીપમાં : તાવ હિતરી ગયા પછીની નબળાઈ ઉપર :—નં-૮. તાવ ઉપર :—ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૪. શુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૭, ૮. ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૪, ૧૨. ચોરિયા તાવ ઉપર :—ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૩, મક્કમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૩૧. ચોરિયા તાવ ઉપર :—ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૭. દાહિયા તાવ ઉપર :—શુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૭.

પથ્ય—તાંદળજો, ચાકવત, કુમળા મૂળા, પિત્તપાપડો, પડવળ, વાયવરણા, ગજો, કાલશાક, મડ, ગળજી, ચૂકાં, વેંગણ, કંચુકશાક, તૂરિયાં, પડોળાં, કંદાડાં, એક વર્ષના જૂના ચોખા. અપથ્ય—વિરુદ્ધ અન્ન, વિદાહી અને જડ પદાર્થ, ક્ષાર, ખટાસ, લાજપાલો, પાંદડા, કાલીંગુ, કૃષ્ણ, નવું ધાન્ય, સોટનો પદાર્થ અને પૌષ્ટિક પદાર્થ ઊડવા; તેમજ મહેનત, સ્ત્રીસંગ, સ્નાન, કીડા ઇત્યાદિ જ્વરયુક્ત રોગીએ શક્તિ આવ્યા સિવાય કરવું નહિ. ભારે પદાર્થ ખાવા નહિ.

સન્નિપાત+ જનર અથવા મૂંઝારો :

+ સન્નિપાતની ખાવન બતોમાં ૧૩ મુખ્ય છે, એમ ‘અમૃતસાગર’માં લખ્યું છે. અર્થે સન્નિપાત ત્રણે દોષોના એકત્ર થવાથી થાય છે, તેપણુ ઘણી વખતે તેમાં વાતાધિક્ય કે પિતાધિક્ય પણ જોવામાં આવે છે. તેનો ઇલાજ એ છે કે :—(૧) ટંકળખાર ટાંક ૨, મરી ટાંક ૨, લીંડીપીપર ટાંક ૨, અણલકરો ટાંક ૨, પારાથી બમણો ગંધક લઈ વાટેલી કળ્મશી ટાંક ૬, ચિત્રાની હાલ ટાંક ૧, સૂંઠ ટાંક ૨ અને ચણકુળાના ટાંક ૨, એ સર્વને ખાંડી લૂગડે ચાળી ભાંજરાના રસમાં પહોર ચાર સુધી ખરલ કરી, તેની ચણોડી જોવડી ગોળીએ કરી છાયામાં સૂકવી લેવી. એમાંથી સન્નિપાતના ન બચે એવા દરદીને ગોળી ૧ ખવડાવી લેવી. જો ગળામાં તે ગોળી જીરે તે આરામ થાય. (૨) સોનાનો વરખ ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, કાળાં મરી ટાંક ૧, ન.ગરવેલનાં પાંદડાં નં. ૪, એ સર્વે કુનીનાના રસ સાથે ધૂંટી લૂગડે ચાળી તેમાં સોનાનો વરખ મેળવીને ચોળી નાળી સવારસાંજ પાવણી આરામ થાય. (૩) જો વાયુથી સન્નિપાત હોય તો અધેડીનું દૂધ શેર ૦ થી ૦૦ સુધી લૂગડે ચાળી થોડેથોડે પાઈ દેવું; અથવા અધેડીનાં લીંડાં નં. ૪, સુના તોલા ૫, તજ તોલો ૧, સંરજ તોલો ૧, એ સર્વને હાળી લૂગડે ચાળી તેમાં હિંચ નાખી પાડું. (૪) કફાધિક્ય હોય તો કફના ઉપાયો પણ ચોખવા. કેટલાક સન્નિપાતમાં આંખોનો રંજ લાલ કે પીળો હોય છે. લાલ રંજ હોય તો માતી, મવાલ, સૂતલેખર, ગ્લોઈડ સત્ત આદિ ચીતળ દવા આપવી જોઈએ. દખરમાં ભૂલ થાય તો રોગી કાળે જ બચે છે.

કારણ: ખાટા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વિદાહી, તીખા, મધુર, અતિ રુક્ષ અને જડ પદાર્થનું આકંઠ ભોજન, મધ, તડકા, શેક લેવો, કામ, ક્રોધ, માંસભક્ષણ, શીત પદાર્થનું સેવન, શોક, શ્રમ, ચિંતા, પિશાચગ્રાધા, અતિ શ્રીસંગ, એ કારણે ઘણું કરીને ચેત્ર, વૈશાખ, અશ્વિન, કાર્તિક, ભાદ્ર-પદ એ મહિનાઓમાં સન્નિપાતનો પ્રદોષ થાય છે. સન્નિપાત જ્વર એટલે ત્રિદોષ જ્વર. આ દેવળ મત્યુ જ છે. x સન્નિપાતને જે વૈદ્ય મટાડે છે, તેને મૃત્યુજ્ય એટલે સાક્ષાત્ પરમેશ્વર જ સમજાવે નોઈએ. તેને રોગી ઉપકારાર્થે સર્વસ્વ દાન કરે તોપણ વધારે નથી. વાતાદિ ત્રિદોષ ડોઈ નિમિત્તે પ્રમુખ થવાથી જે જ્વર આવે છે, તે સન્નિપાત જ્વર. એ કષ્ટસાધ્ય છે; કારણ ત્રણેનો પ્રદોષ છે. એકના ઉપશમનાર્થે ઔષધ આપે તો ખીજ અધિક થાય છે.

સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણ:—લઘુમાં દાહ અને લઘુમાં કંડી; હાડ, સંધિ અને મસ્તક એ ટેકાણે થળ; આંખોમાં પાણી આવવું અને તે ડોળાયેણું, લાલ અને આંખ ફાટેલી હોય છે. કાનમાં શબ્દ થાય છે અને થળ થાય છે; ગળામાં ડાંગરનું ફેતરું ભરાઈ રહે તેમ દુખે; ઠોલાં, મોઢાં, બડબડ, ઉંચરસ, થાસ, અરુચિ, શ્રમ અને જીભ ફેટલીક બજેલા જેવી અને સાગનાં પાંદડાં જેવી ખરખરી; શરીર અત્યંત ગળવું, રક્તપિત્તમિશ્રિત એવા કફના ઓઝાર આવવા અને માથાનું ડોલવું, તરસ, બેધ ન આવવી, ઉરમાં દુખવું, પરસેવો, મગજૂર ઘણી વારે અને ઘોડાં થાય છે; ગાત્રો અત્યંત કૂચ થતાં જાય છે; નિરંતર ગળું ઘુરઘુર વાગે છે; મધમાખ કરજા પછી દંશસ્થાન-માંથી જે ગંધ આવે છે તેના જેવી ગંધ આવે છે. કાળાં અને રાતાં ચકામાં ઊંડે છે અને વાયા તોતડી થાય છે; કાન, નાક, મોઢું એ ટેકાણે ફોલા થાય છે અને પેટ જડ થાય છે; કાળે કરી વાત, પિત્ત અને કફનો પાક થાય છે. એ સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણો જણાવ્યાં. સન્નિપાત જ્વરના તેર પ્રકાર છે અને તે જુદાં જુદાં પ્રકારના વર્ણવેલા છે.

સન્નિપાતનાં નામો:—સંધિક, અંતક, રૂઢાહ, ચિત્તવિક્રમ, શીતાંગ, તંદ્રિક, કંઠકુબ્જ, કર્ણક, હુમ્નેત્ર, રક્તછીવી, પ્રલાપક, ગિહ્વક અને અલિન્યાસ.

તેમની હનિમર્યાદા:—સંધિકને-૭, અંતકને-૧૦, રૂઢાહને-૨૦, ચિત્તવિક્રમને-૨૪, શીતાંગ-૩૫, તંદ્રિકને-૨૫, કંઠકુબ્જને-૧૩, કર્ણકને-૮૦ (ત્રણ મહિના), હુમ્નેત્રને-૮૦, રક્તછીવીને-૧૦, પ્રલાપકને-૧૪, ગિહ્વકને-૧૬ અને અલિન્યાસને-૧૬ દિવસ આયુષ્યની પરમાવધિ કહેલી છે. પરંતુ રોગી તત્ક્ષણે મરે છે. સન્નિપાત જ્વરના અંતમાં કાનના મૂળની પાસે લઘ્યંકરસોળે આવે છે, જેને કર્ણક અથવા 'કર્ણકમૂળ' કહે છે. એને કર્ણક સન્નિપાત પણ કહે છે. એ સોળે આવે તો ઘણું કરીને રોગી બચતો નથી. જ્વરની શરૂઆતમાં આવે તો સાધ્ય, વચ્ચેના સમયમાં સોળે આવે તો કષ્ટસાધ્ય તથા ઉવટના સમયે આવે તો રોગ અસાધ્ય જણાવે. ખીજ પ્રકારના તાવમાં પણ ને આવી જતનો સોળે આવે તો તે સાધ્ય અને ડોઈ વખત તો સુસાધ્ય જ થાય છે. (આના ઉપર ઔષધિ કાનના રોગના પ્રકરણમાં લખેલ છે.)

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર:—સંધિક, તંદ્રિક, કર્ણક, કંઠકુબ્જ, ગિહ્વક અને ચિત્તવિક્રમ, એ

× સન્નિપાતસ્ય કાલસ્ય કશ્ચિન્નેદો ન વિચતે ।

ચિકિત્સકો જયેદ્યસ્તં તસ્યોક્તોઽસ્તિ પ્રતાપવાન ॥ ૧ ॥

● સન્નિપાત જ્વરમાં પ્રથમ લંધન, વાહકારવેદ, નસ્ય, નિહીવન, અવધેદ તથા અંજન ઇલાદિ પ્રયોગ કરવા. લંધન ૩ થી ૧૦ દિવસ સુધી અથવા ન્યાં સુધી આરોગ્ય ન થાય ત્યાં સુધી કરાવવું. વાત અને કફની અધિકતાવાળાને સૂઝ પદાર્થનો શેક કરવો. માત્ર વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરને બાદ કરતાં ખાજીના સર્વ જ્વરમાં સ્નિગ્ધ પદાર્થનો શેક આપવો નહિ; તેમ જ સિંધાલુ, સરજવાનાં ખીજ, સરસવ અને ઉપચેદ, એ સર્વને બકરાના મૂત્રમાં વાડી નસ્ય કરવાથી તંદ્રા ફર થાય છે. દ્રોણને મધમાં વાડી ધીમાં ગેળવી જીબ પર મસજવાથી જીબ રસયુક્ત તથા નરમ થાય છે. આ ક્રિયાને 'નિહીવન' કહે છે. એની જ રીતે કાપડળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાસિંગી, સૂંઠ, મરી, લીંદીપોષર, જખાસા અને કલોઈ જીરું, એ આઠ વસ્તુ સમાનભાગે લઈ ખાંડો ખારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં ચટાકવાથી દિયજી, થાસ, ખાંસી તથા કંઠના રોગ નષ્ટ થાય છે. આ ક્રિયાને 'અવલેહ' કહે છે; તેમ જ તંદ્રા નાશ કરવા માટે સરસકાનાં ખીજ, લીંદીપોષર, મરી, સિંધા-

છ સાધ્ય બાકીના રહેલા સાત તે ગારક છે સન્નિપાતનાં લિન્ન લિન્ન લક્ષણો :—મધિક :—જેના પૂર્વરૂપમાં યજ્ઞ, શોષ, વાયુની ઘણી વેદના, શ્લેષ્મોદ્રેક, સતાપ, બલહાનિ અને જગરણ, એ લક્ષણો થાય છે, તેને સધિક સન્નિપાત બાળુવો અતક :—દાહ કરે છે, સંતાપને વધારે છે, મોઢ કરે છે, શિર કપાવે છે, હેડકી કર છે તથા ઉધરસ વધારે છે સન્નિપાતનેતાએએ છોડેલો એવો આ અતક સન્નિપાત બાળુવો રુઝાઈ :—બડબડ, સતાપ, ઘણો મોઢ, મદત્વ, અનાયાસે શ્રમ, ચકરી—એ વેદનાથી યુક્ત, કઠ, ગરદન, હડપચી, એ ઠેકાણે વેદના, નિરતર તૃપ્ત લાગી, શ્વાસ, કાસ તથા જીયકા એ લક્ષણોથી વ્યાપ્ત એવો આ રુઝાઈ કષ્ટસાધ્ય છે આ સન્નિપાત મારે છે ચિત્તવિભ્રમ :—ઠાઈ પથ્થુ પ્રકારે શરીરે પીડા થતી હોય એવો જમ, ધતૂરો ખાવા જેવી અવસ્થા, સતાપ, મોઢ, વિકળપણ, આખો વ્યાકુળ થતી, હસતુ, ગાડ, નાચતુ તથા બડબડ કરતુ, એ લક્ષણો થાય છે આ સન્નિપાતને ઠાઈ અસાધ્ય કહે છે ગીતાંગ :—શરીર બરફ જેતુ કંકુ, કપ, શ્વાસ, હેડકી, સપૂર્ણ અગ દીલુ થતુ, સ્વર બેસી જવો, અભ્યતરે ઉચ સતાપ, અનાયાસે શ્રમ, મનને સતાપ ઉધરસ, ઊલગી, અતિસાર એ લક્ષણોથી યુક્ત થયેલા સન્નિપાતને શીતમાત કહેવો, એ પ્રાણુનો મુરત નાશ કરે છે તદ્રિક :—તદ્રિક સન્નિપાતમાં જીવ ઘણી હોય છે યજ્ઞ, કંકુ, જ્વર, તરસ, એથી રોગી ઘણો પીડિત થાય છે, જીમ સ્થામવર્ધુ, જાડી, કઠિન તથા કાટાવાળી હોય છે, અતિસાર, શ્વાસ, જ્વાનિ, તલખી, કર્ણશૂળ, ગળામાં જલ્મ તથા રાતદિવસ જીવ એ લક્ષણો થાય છે આ રોગ અસાધ્ય છે કંકુબળ :—કપાળ દુખતુ, ગળુ દુખતુ, દાહ, બેસાવધપણ, કપ, જ્વર, રક્તવાત સળધી પીડા, હડપચી જકડતી, સતાપ બડબડ તથા મૂર્ચ્છા, એ લક્ષણોએ યુક્ત થયેલા સન્નિપાતને કંકુબળ કહેવો આ કષ્ટસાધ્ય છે કણ્ઠિક :—બડબડ, બહેરાપણ, ગળુ પકડતુ, શરીરમાં દુખાવો, શ્વાસ, ઉધરસ, લાળ મગી, જ્વર, સતાપ, કાન અને ગાલ એ ઠેકાણે પીડા, એ લક્ષણોથી યુક્ત તેને કણ્ઠિક કહે છે એ કષ્ટસાધ્ય છે ભુમનેત્ર :—તાવ, બલક્ષય, સ્મૃતિનાશ, વક્રદષ્ટિ, બેસાવધપણ, બડબડ, જમ, કપ તથા સોજો, એ લક્ષણો ભુમનેત્ર સન્નિપાતમાં થાય છે આ રોગી જલદી મરે છે રક્તછીવી :—રક્તની ઊલગી, જ્વર, ઊલગી, તૃપ્ત, મૂર્ચ્છા, અતિસાર, હેડકી, પેટ ચડતુ, ચકના જમણુ જેવુ જમતુ, તલખી, શ્વાસ, સંજાનાશ, જીભ કાળી કિવા લાલ હોય છે અને તેના પર મડલો જોડે છે, એ લક્ષણોથી યુક્ત જે સન્નિપાત તેને રક્તછીવી બાળુવો એ પ્રાણુનો નાશક છે પ્રલાપક :—કપ, બડબડ, સતાપ, કપાળ દુખતુ, પ્રોઢ વાતો કહેતી તથા રોગી સ્વસ્થપણા વિરો આસક્ત, બીમની કાળજી કરનાર બુદ્ધિનાશ થયેલો, વિકળ અને પુષ્કળ બડબડ કરનાર એવો આ પ્રલાપક સન્નિપાત રોગી યમસદને જાય છે જિહ્વક :—ઉધરસ, દમ, સતાપ તથા વિશ્વળ, કઠિન અને કાટાએ વ્યાપ્ત થયેલ જિહ્વા, બહેરાપણ, મૂંઝાપણુ તથા બળહાનિ, એ લક્ષણોથી યુક્ત એવો જિહ્વક સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય છે અભિન્યાસ :—નિદોષના ઠોપે મોઢા પર ચળકાટ મારતી, નિદ્રા, વિકરાળપણુ નિષ્પટ પડતુ, મોગ પ્રયાસે એકાદો શબ્દ બોલવો, બલનાશ, શ્વાસાદિકનો અવરોધ, એ લક્ષણો અભિન્યાસ સન્નિપાતમાં થાય છે આ રોગ કેવળ લય કર મૃત્યુ દુષ્ટ છે હારિદ્રક :—દેહ, નખ, નેન, હાથ પગ એ હગદર ચોપઆ જેવા પીળા હોય, જ્વર થૂક તથા ઉધરસ એ લક્ષણોએ હારિદ્રક સન્નિપાત આગળવો આ જ્વરરૂપી

લણુ, લસણુ, મનશીલ અને પેાડાવજને ગોમૂત્રમાં વાટી અજળ કરતુ આ ઉપરાત બિહોશી હોય તો પારો, વજનાગ, કાળા મરી મોરચુ અને નવસાર એ સર્વને મત્સના રસમાં અને લસણુના રસમાં મઈન કરી મસ્તકના વચ્ચેના ભાગમાં ઢંબવ કરાવીને લેપ કરવો, તેમ જ જે જે હાડકામાં દરદ થતુ હોય ત્યા ત્યા લેપ કરવો સન્નિપાતમાં પહેલા આમદોષ અને કફની ચિકિત્સા કરવી ત્યાર પછી પિત્ત અને વાયુને દબામ કરવા, અથવા વાત, પિત્ત અને કફ એમાંથી જે દોષ વધારે પ્રબળ હોય, તેતુ રામન પહેલુ કરતુ

સન્નિપાતના રોગીને કંકુ ઘણી પિવડાવતુ એ મુલુને બોલાવવા સમાન છે, તેમ જ ધી પજુ અતિ દાનિકર છે સન્નિપાતરોગીને મધ ઘણુ અનુપાનરૂપે અને ત્યા સુધી ન આપડ, કારણુ શીતળ ઉપચારની મના છે શરીર પરસેવો આવે તો તરત તે બંધ કરવા મયલ કરવો જોઈએ તદ્દા ઉત્પત્ત થાય તો બુદ્ધિ આનીથી તરત દૂર કરવી જોઈએ સન્નિપાતરોગીનો પેશાબ કાળા રંગનો થવો એ હાનિત ખરાબ છે

કાળ જ છે, એ વૈદોને સાધ્ય થતો જ નથી. આ 'હાસિક' ત્રયોદશ સન્નિપાત સિવાયનો છે. એ વિરલ જોવામાં આવે છે. સન્નિપાત થયા પછી તત્કાળ ત્રણ, પાંચ, સાત, દશ તથા બાર કે એકવીશ દિવસ થઈ જાય એટલે શુદ્ધ થઈ સન્નિપાત રોગી બની જાય છે.

ત્રિદોષ જ્વરની સાધારણ મર્યાદા :—ત્રિદોષ થયેલા દિવસથી ૭ દિંવા ૧૪ તથા ૯ દિંવા ૧૮ તેમ જ ૧૧ દિંવા ૨૨ દિવસ પર્વત એ ત્રિદોષની મર્યાદા ગણવી. એ પછી જ્વર જાય છે દિંવા મૃત્યુ આવે છે. ૭, ૯ દિંવા ૧૧, એ મર્યાદા વાતાધિક, પિતાધિક તથા કફાધિક સન્નિપાતની અનુક્રમે ગણવી. પિત્ત, કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિએ ક્રમે કરી દશ દિવસે, બાર દિવસે તથા સાત દિવસે ત્રિદોષજન્ય ધાતુપાક થવાથી મારે છે અથવા મલપાક થવાથી રોગીને છોડે છે.

ધાતુપાકનાં લક્ષણો :—નિદ્રાનાશ, હૃદય ટાટ જેવું થવું, મૂત્ર તથા ખાડાનો અવદાન, શરીરને જડપણું, અન્નદોષ, અસ્વસ્થપણું તથા બળનો નાશ. એ લક્ષણો ધાતુપાક થવાથી થાય છે. ધાતુપાક એટલે ઉત્તરોત્તર રોગીની વૃદ્ધિ તથા બળની હાનિ થઈ શુક્રદિ ધાતુ સ્થિત મૂત્રાદિકોનો જે પાક થવો તેને ધાતુપાક કહે છે. **મળપાકનાં લક્ષણો :**—રોગીનો સ્વભાવ બદલાવો તથા હલકો થવો, ઈન્દ્રિયોની નિર્બળતા એ મળપાકનાં લક્ષણો ગણવા. ધાતુપાક તથા મળપાક થવો એ દેવળ દેવ ઉપર છે, આ વિષયમાં બીજો કોઈ હેતુ દેખાતો નથી. **સન્નિપાતનાં અગ્રાધ્ય લક્ષણો :**—મળાદિક અને પિતાદિક દોષ બદ થવાથી અને અગ્નિ શાંત થવાથી સન્નિપાત જ્વર અસાધ્ય થાય છે; તથા એથી જીવતું એટલે દોષપ્રવૃત્તિ હોઈ અગ્નિ લગારેક પ્રદોષ થઈ સર્વનાં લક્ષણો ઘોડાં ઘોડાં થવાથી સન્નિપાત જ્વર કષ્ટસાધ્ય થાય છે.

સંધિક સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર :—(૧) રાસ્ના, સૂંઠ, ગજો, કાંટાસરિયો, નાગરમોઘ, શતાવરી, હરડે, દેવદાર, કઠુ, કચૂરા, અરૂંચી, એરંડમૂળ અને દશમૂળનો દાટો, સંધિક સન્નિપાત, મન્યાસ્તંભ, અત્યવૃદ્ધિ, સર્વ પ્રકારના જ્વર, ફેડણી, કમ્બર અને સંધિતુ યુગ તથા સર્વાંગમાંના સ્થુકોનો નાશ કરે છે. (૨) દેવદાર, કચૂરા, ગજો, રાસ્ના અને સૂંઠનો, કાઠો ગૂગળ નાખી આપવો. એટલે સંધિક સન્નિપાત અને વાયુનો નાશ થાય છે. (૩) ઘોડાવજ, ધમાસો, ગજો, ભારંગમૂળ, કાંટાસરિયો, દેવદાર, નાગરમોઘ, સૂંઠ, વરધારો, રાસ્ના, ગૂગળ, અન્નગંધા, એરંડમૂળ અને શતાવરીનો કાઠો આપવાથી સંધિક સન્નિપાત, જડતા, ગ્હાનિ, ચક્રી અને પક્ષાઘાત મટે છે. (૪) ગજો, એરંડમૂળ, સૂંઠ, દેવદાર, રાસ્ના અને હરડેનો કાટો સવારે આપવાથી સર્વ વાતરોગનો નાશ થાય છે. (૫) નજોડ, ગૂગળ, રાઈ, કકવા લીમડાનાં પાંદડાં અને રાજનો ધૂપ સંધિક સન્નિપાતનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વતીઆં :—હરડે-૩૩.

અંતક સન્નિપાત ઉપર :—(૧) નાયણીનો લોટ લસખના રસમાં મેળવી, તેની ભાખરી (રોટલો) તેલમાં ડિંવા ધીમાં અથવા એરંડતેલમાં શેકી, તે ગરમ ગરમ મસ્તક ઉપર બાંધવી. (૨) હરડે, અરૂંચી, ફાલસા, રાસ્ના, દેવદાર, ગજો, કઠુ અને કોળનો કાઠો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વતીઆં :—હરડે-૩૭.

રેન્દાઈ સન્નિપાત ઉપર :—(૧) નાગરમોઘ, રક્તચંદન, સૂંઠ, વાજો, કાળો વાજો અને પિત્તપાપડાનો કાઠો હાડો થયા પછી આપવો. (૨) હરડે, પિત્તપાપડો, નાગરમોઘ, કઠુ, ગરમાળાનો મગજ અને દ્રાક્ષનો કાઠો આપવો. (૩) નાગરમોઘ, કઠુ, ત્રિફળાં, ચીકણા, કકડો લીમડો, કકડુ તુરિયું, ઘોડાવજ, ગરમાળો, વાજો, દશમૂળ અને કરિયાતાનો કાઠો સકલ વાતવ્યાધિ અને રેન્દાઈ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. (૪) કૃષ્ણગુરુ, કપૂર, સાલોડાની જાલ, નખલા, તગર, વાજો, ચંદન અને રાજનો ધૂપ આપવો. (૫) બેરડીનાં પાંદડાં, દહીંમાં મેળવી શરીર લેપ કરવો અથવા કપૂર, ચંદન અને લીમડાનાં પાંદડાં જાશમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; એટલે દાહ શમે છે. (૬) દાહ અને જીલ્ડીએ કરી કૃશ થયેલો, અન્ન ભાવે નહિ અને તૃષાર જેવા રોગીને ધાણીનો લોટ સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૭) સુરપ, પીનસ્તની અને વિલાસચતુર એવી સ્ત્રીનું આલિંગન કરાવવું એટલે રેન્દાઈ શમે છે, મૈથુન વર્ત્ય. (૮) હરડેનું ચૂર્ણ ઘી અથવા મધમાં આપવું; એટલે દાહ, જ્વર,

કાસ, રક્તપિત્ત, વિસર્પ, શ્વાસ અને છિદ્રીનો નાશ થાય છે.

ચિત્તબ્રમ સન્નિપાત (ગેલીઓ મૂંઝારો) ઉપર:—(૧) મહુડાની છાલ, નખલા, શેમળાની છાલ, લીંડીપીપર, અરબુનસાગરની છાલ, હરડે, મેરમાંસી, અગરુ અને રક્તચંદનનો કાઠો આપવો. (૨) દ્રાક્ષ, દેવદાર, નાગરમેથ, આમળાં, ગળો, હરડે, ગરમાળાનો મગજ, કરિયાવું, પિત્તપાપડો અને કડવાં પડોળાનો કાઠો આપવો. (૩) બ્રાહ્મી, દ્રાક્ષ, કડવાં પડોળાં, વાળો, હરડે, પિત્તપાપડો, ગરમાળાનો મગજ, કડુ અને શંખાવળીનો કાઠો ચિત્તબ્રમ શમાવે છે. (૪) હરડે, પિત્તપાપડો, કાળી દ્રાક્ષ, શંખાવળી, નાગરમેથ, દેવદાર, ગરમાળાનો મગજ અને બ્રાહ્મીનો કાઠો આપવો. (૫) લીંડીપીપર, મરી, સિંધવ, ઘોડાવજ, કરંબનાં ગિયાં, હળદર, આમળાં, હરડે, બહેડાં, રાઈ, સૂંઠ અને હિંગના ચૂર્ણને બકરાના ગૂંઘાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરી રાખવી. એનું આંખોમાં અંગન કરવાથી ચેતન આવે છે અને ચિત્તબ્રમ, ગોથું, ઉન્માદ, ભૂતખાધા, મસ્તક-રોગ, નેત્રરોગ અને ક્રમનો નાશ કરે છે. (૬) અગ્રથિયાનાં પાંદડાંનો રસ, ગોળ, સૂંઠ અને લીંડી-પીપર નાખી આપવો. મેરમાંસી, જેઠીમધ, ચંદન, દેવદાર, મધ, નખલા, પિત્તપાપડો, વાળ (કેશ), અગરુ, પીળો (સુગંધ) વાળો, એલચીદાણાનો ધૂપ, ચિત્તબ્રમ, સન્નિપાત અને મદદોષનો નાશક, લક્ષ્મીપ્રદ અને કાંતિપ્રદ છે. **શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:—**(૧) આકડાનાં ચૂળ, છરું, ત્રિકટું, ભારંગમૂળ, રીંગણી, કાકડાશિંગ અને પુષ્કરમૂળનો કાઠો ગોમૂતમાં સિદ્ધ કરી આપવો અગર પાણીમાં સિદ્ધ કરી ગોમૂતમાં નાખી આપવો. (૨) ગિન્જરું, કરિયાવું, પીપરીમૂળ, દેવદાર, દશમૂળ, અજમોદ અને સૂંઠનો કાઠો આપવો. (૩) કંઠોડીના કાંદા, પિત્તપાપડો, કળથી, લીંડીપીપર, ઘોડાવજ, કાંચફળ, શાહછરું, કરિયાવું, ચિત્રક, કડવી દૂધી અને હરડે, એનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવાથી શીતાંગ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

તદ્વિક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ભારંગમૂળ, ગળો, નાગરમેથ, રીંગણી, હરડે, પુષ્કરમૂળ અને સૂંઠનો કાઠો આપવો. (૨) ગળો, કડવાં પડોળાં, અરડૂસી અને ત્રિકટુંનો કાઠો આપવો. (૩) લીંડીપીપર, મનશીલ અને હરતાલનું અંગન કરવું. (૪) ગળો અને કડવાં પડોળાંનો કાઠો ત્રિકટુંનું ચૂર્ણ નાખી આપવો.

કંઠકુષ્ઠ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ત્રિકટું, ઇન્જવ, કડુ, ત્રિફળાં, દારુહળદર અને હળદરનો કાઠો આપવો. (૨) લીંડીપીપર, અષેડાનો રસ, કિંવા ત્રિકટું અને કડવી દૂધીનાં ગિયાં પાણીમાં ધસી તેનું નસ્ય આપવું. (૩) કરિયાવું, કડુ, લીંડીપીપર, ઇન્જવ, રીંગણી, કચૂશ, બહેડાં, દેવદાર, હરડે, મરી, કાંચફળ, નાગરમેથ, અતિવિષ, આમળાં, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, કાકડાશિંગી, અરડૂસી અને સૂંઠનો કાઠો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—અષેડો—૨૧.

કળું સન્નિપાત ઉપર:—(૧) રાસ્ના, આસત્રેધ, નાગરમેથ, રીંગણી, ભારંગમૂળ, ઘોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, કાકડાશિંગી અને હરડેનો કાઠો આપવો. (૨) દશમૂળ, કડુ, લીંડીપીપર, મરી, ત્રિફળાં, સૂંઠ અને કરિયાતાનો કાઠો આપવો. (૩) ગરમ પાણીમાં મરી, લીંડીપીપર અને સિંધવ ધસી તેનું નસ્ય આપવું.

ભુમનેત્ર સન્નિપાત ઉપર:—(૧) દારુહળદર, નાગરમેથ, કડવાં પડોળાં, કડુ, હળદર, કડવો લીમડો અને ત્રિફળાંનો કાઠો આપવો. (૨) લીંડીપીપર, કડવાં પડોળાં, નાગરમેથ, કડુ, રીંગણી, કાવો લીમડો અને દેવદારનો કાઠો પિત્તજ્વર અને ઉષ્ણ સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) કરિયાવું, લીંડીપીપર, ઘોડાવજ, મરી, લસણ અને ગોંધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું તથા સિંધવ અને લીંડીપીપરનું અંગન કરવું.

રમ્ભીવી સન્નિપાત ઉપર:—(૧) પિત્તપાપડો, ધમાગો, અરડૂસી અને સુત્રધી રોહિસ ધાસનો કાઠો આકડ નાખી આપવો તથા ત્રિફળાંના કાંદાનું નસ્ય આપવું. (૨) નાગરમેથ, પદ્મકાષ્ઠ, પિત્તપાપડો, ચંદન, ભઈ, યતાવરી, જેઠીમધ, મધ, કડવો લીમડો અને ચિત્રક અને

રક્તચંદન(રતાંળી)નો કાટો આપવો. (૩) દૂધના રસનું, કાંદા(ડૂંગળી)ના રસનું કિંવા દાઝમના રસનું નસ્ય આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોભાં:—અણુખોળા-૩.

પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) નાગરમોય, વાણી, દશમૂળ, સૂંઠ, પિત્તપાપડો, રક્તચંદન, ધાવડીની છાલ અને અરૂંસીનો કાટો આપવો. (૨) તગર, આસગંધ, કાયડળની છાલ, ચંખાવળી, દેવદાર, જાલી, જટામાંસી, નાગરમોય, ગરમાળો. ઉરડે અને દ્રાક્ષનો કાટો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોભાં:—તગરમોય-૧.

નિહુવક સન્નિપાત ઉપર:—(૧)—ઘોડાવજ, રીંગણી, ધમાસો, રાતના, ગજો, સૂંઠ, કકુ, કાકાશિંગી, પુષ્કરમૂળ, જાલી, બારગમૂળ, કરિયાતું અરૂંસી અને કચૂરાનો કાટો આપવો. (૨) રીંગણી, સૂંઠ, પુષ્કરમૂળ, કકુ, રાતના, ગજો, બારગમૂળ, કાકાશિંગી, કચૂરા, ધમાસો, અરૂંસી, નાગરમોય, જાલી. ઘોડાવજ અને કરિયાતાનો કાટો આપવો. (૩) દેવદાર, કડવો લીમડો, ખડેડાં, ઉરડે, કડવાં પડોળાં, ઉગદર, દારઉગદર, સૂંઠ, રીંગણી, પુષ્કરમૂળ, નાગરમોય, ગજો અને અરૂંસીનો કાટો આપવો.

અભિન્યાસ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ભોરિંગણી, ભીમોરિંગણી, ગજો, દ્રાક્ષ, જીરું, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કાકાશિંગી અને વાવડિંગનો કાટો કરી ધીમાં રોકેલા મોખાની તે કાદામાં તેની રાખડી કરી અને તે ગરમ ગરમ પાની; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, અભિન્યાસ, સન્નિપાત તથા વાયુ અને મળમૂતનો અવરોધ દૂર થાય છે. (૨) ઈંદ્રવજ્રું, ત્રિફળાં, કકુ, અને ગરમાળાના મગજનો કાટો જવખાર નાખી આપવો. તે રોચક અને સર્વજ્વરનાશક છે. (૩) રીંગણી, ધમાસો, કચૂરા, કાકાશિંગી અને પુષ્કરમૂળનો કાટો આપવો; એટલે કફ, પેટનું કુખનું અને અભિન્યાસ સન્નિપાત દૂર થાય છે. (૪) કાકાશિંગી, બારગમૂળ, ઉરડે, જીરું, લીંડીપીપર, કરિયાતું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, ઘોડાવજ, કાકુ, ધમાસો, કાયડળ, સૂંઠ, નાગરમોય, ધાણા, કકુ, ઈંદ્રજવ, પહોડમૂળ, રેણુકખીજ, મજાપીપરી, અલેડો, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, કકડું ઈંદ્રવજ્રું, ગરમાળાનો મગજ, કડવો લીમડો, કચૂરા, બાવચાનાં બિયાં, વાવડિંગ, ઉગદર, દારઉગદર, અજમો અને કરિયાણી અજમાનો કાટો કરી તેમાં ઢિંગ અને આકુંનો રસ નાખી તે લેવાથી તેર પ્રકારના સન્નિપાત, ઘેન (ઝોકાં ખાવાં), મોહ, કળ્મૂળ, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને જ્વરના ઉપદ્રવનો નાશ થાય છે.

તેર પ્રકારના સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાત ઉપર પહેલાં કફનાશક ઔષધ આપવાં. પછી પિત્ત શમાવતું, દેવદાર, કાયડળ, ત્રિફળા, રતાંળી, કાલસા, કકુ, પત્રકાક અને વાળામે કાટો આપવો. તે ત્રિદોષ, દાહ અને તૃષ્ણને શમાવે છે અને દીર્ઘ કાળના તાવને કેવળ અમૃતોપમ થાય છે. (૨) મધ, ઘી અને દ્રાક્ષ એકત્ર ખરલ કરી તેને જીભે લેપ કરવો એટલે જીલ સારી રસયુક્ત મૃદુ થાય છે. (૩) સિંધવ અને ત્રિકટુની આદાના રસમાં ગોળીઓ કરી મોદામાં રાખવી. એટલે મળામાં દળાયેલો કફ ખહાર પડી જઈ શરીરને હલકાપણું આવે છે અને જ્વર, મૂર્છા, શ્વાસ, મલરોગ તથા મોદામાંથી પાણી છૂટતું એ વ્યાધિ દૂર થાય છે. (૪) કાયડળ, પુષ્કરમૂળ, કાકાશિંગી, ત્રિકટુ, ધમાસો અને અજમોદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, જેથી દારુણ સન્નિપાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને કંઠરોગ મટ છે. (૫) સમુદ્રજળ પાણીમાં ઘસી અજ્ઞન કરવું. (૬) ધાણીનો લોટ સિંધવ નાખી આપવો. તે, જે નિવિઘ્નપણે પડે તો સેગી નક્કી બચશે. એકલો ધાણીનો લોટ કંઠો છે, માટે સન્નિપાત ઉપર કાઈ દિવસ આપવો નહિ. તેમ જ કંઠું પાણી પણ આપવું નહિ. (૭) કરિયાતું, કકુ, કાકુ, અજમો, ઈંદ્રજવ અને કચૂરાનું ચૂર્ણ શરીરે યોગ્ય અને સંધિના ઠેકાણે વિશેષ યોગ્ય, એટલે કફથી થયેલો કંઠાવરોધ અને સન્નિપાત જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) ધમાસો, ગોખરુ અને રીંગણીના કાદામાં સિદ્ધ કરેલો આહાર આપવો; તેથી કરી દોષશાંતિ થાય છે તથા બલ અને અગ્નિ વધે છે. ત્રિદોષયુક્ત સેગીને તે હિતકારક છે. (૯) સરસડાની છાલ, લીંડીપીપર, મરી અને સિંધવને ગોખરુમાં ઘસી અજ્ઞન કરવું; અથવા મનશીલ અને ઘોડાવજનું લસણના રસમાં

અંગન કરવું. (૧૦) કાયકળ, નાગરમોથ, ઘોડાવજ, પહાડમૂળ, પુષ્કરમૂળ, હર, પિત્તપાપડો, દેવદાર, હરડે, કાકડાશિંગી, લીંડીપીપર, કરિયાતું, સૂંઠ, ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, કડુ, કચૂરા, રોહિસધાસ અને ધાણાનો કાઢો કરી તેમાં હિંગ અને આદાનો રસ નાખી તે આપવો; એટલે કર્ણુમૂળ, ગરદન અને ગળા સંબંધી સોજો, કફવાતજ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, હેઝી, હનુચઢ, ગલગંડ, ગંડમાલા, કફી ધયેલો સ્વરભેદ, મસ્તકની જડતા, બહેરાપણું, કફ અને મેદની વૃદ્ધિ, દશ પ્રકારના તાવ, સન્નિપાત, અભિન્યાસ તથા સંજ્ઞાનાશ મટાડે છે. (૧૧) કચૂરાં, પુષ્કરમૂળ, રીંગણી, કાકડાશિંગી, ધમાસો, ઇંદ્રજવ, કડવાં પડેળાં અને કડુનો કાઢો આપવો. તે સન્નિપાતજ્વર, દમ, ઉધરસ, દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, મુખશોષ, તરસ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. (૧૨) ભારંગમૂળ, કરિયાતું, કડવો લીમડો, નાગરમોથ, કડુ, ઘોડાવજ, ત્રિકટુ, અરુણી, કડવાં ઇંદ્રવરણાં, રાસ્ના, ધમાસો, કડવાં પડેળાં, દેવદાર, પહાડમૂળ, ઝેરકોચલાં, ખાલી, દારુહળદર, ગળા, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાળ, ભોરિંગણી, જીભ ભોરિંગણી, ઇંદ્રજવ, ત્રિફળાં અને કચૂરાનો કાઢો કરવો. એવું નામ 'ખત્રીસો કાઢો.' એ તેર પ્રકારનો સન્નિપાત, શળ, ઉધરસ, હેઝી, દમ, પેટ ચડવું, ઉચ્ચસ્તંભ, અત્રવૃદ્ધિ, ગલરોગ, અરુચિ અને સંધિગ્રહનો સિંહ જેમ હાથીઓની પંક્તિનો નાશ કરે છે તે પ્રમેણે નાશ કરે છે. (૧૩) કરિયાતું, દેવદાર, દશમૂળ, સૂંઠ, નાગરમોથ, કડુ, ઇંદ્રજવ, ધાણું અને ગળપીપરીનો કાઢો કરી આપવો. આ 'અષ્ટાદશાંગ કાઢો' થેન (ઝાકાં ખાવાં), ખંડખંડ, ઉધરસ, અરુચિ, દાઢ, મોઢ, દમ, એથી યુગ્મ સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. આ કાઢો મૃત્યુ તુલ્ય જ્વરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૪) દશમૂળ, પુષ્કરમૂળ અને લીંડીપીપરનો કિંવા એકલા દશમૂળ અને ગળાનો કાઢો આપવો; એટલે દમ, ઉધરસ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. (૧૫) સૂંઠ, દેવદાર, કચૂરાં, પિત્તપાપડો, રીંગણી, કડુ, કરિયાતું, નાગરમોથ અને ધમાસાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો; એટલે તે સન્નિપાત, જ્વરજ્વર અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૧૬) આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, કરિયાતું, દેવદાર, રાસ્ના, નંગોડ, ઘોડાવજ, અરણી, સરગવો, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂંઠ, અતિવિષ તથા ભાંગરાનો કાઢો આપવો. આ 'અક્રાંદિ કાઢો' તીવ્ર એવા ત્રિદોષ, ધનુર્વાત, વાયુએ દાંત ચોટી જાય છે તે તથા શરીરમાં કંડી, શ્વાસ, ઉધરસ અને સ્વારોગનો નાશ કરે છે. (૧૭) દેવદાર, સૂંઠ, કરિયાતું, ધાણું, કડુ, ઇંદ્રજવ, ગળપીપરી, દશમૂળ અને નાગર-મોથ એ અઢાર ઔષધનો કાઢો આપવો. આ 'દેવદારાદિ કાઢો' અત્યંત કઠિન જ્વર, મૃત્યુ જેવો સન્નિપાત, જ્વર, ઉધરસ, હૃદયશળ, પાર્શ્વપીઠ, દમ, હેઝી તથા જીલટીનો નાશ કરે છે. (૧૮) પીપરીમૂળ, ઇંદ્રજવ, ગૂળ, વાવડિંગ, ભારંગમૂળ, ભાંગરો, ચિત્રક, કાયકળ, પુષ્કરમૂળ, રાસ્ના, હરડે, રીંગણી, ડોરલી (જીભ ભોરિંગણી), અખ્ખો, નંગોડ, કરિયાતું, ચવક અને પહાડ-મૂળ, એનો કાઢો બધા સન્નિપાત, હૃદિજથ, પરસેવો, ચેચ (શોતગતા, કંડી), બડબડ, પેટ ચડવું, ત્રિદોષ, કફવાત, વાતરોગ અને સ્તિકારોગનો નાશ કરે છે. x

વિશેષ ઉપચાર:—ભુજો વનોંમાં:—અરુણી-૧૮, કચૂરો-૧, જોડીમધ-૧૪, ખાલી-૩ ની દીપમાં ખાલીકાચ, મકુડો-૧, ગિરજા-૩, મોથ-૬, ૧૪; સમુદ્રજ-૧૦, સમેરવો-૩, ૬. સન્નિપાત જ્વરમાં જીભે કાતરા થાય છે તે માટે:—દાસ-૭. સન્નિપાત જ્વરમાં મૂર્છા એટલે તંદ્રા થાય છે તે માટે:—આદુ-૩૯, સરસો-૭.

ભુજો ગોં વનોંમાં:—શરીરમાંના ઝીણા તાવ ઉપર:—માખુ-૩. ભુજો પ્રાં વનોંમાં:—આતુચિંક જ્વર માટે:—કાંતથીનુધ-૫. જ્વરમાં ચોષ પડે તો:—કચૂરી-૪. મધુરા ઉપર:—ગંધડાનાં લીંડાં-૪, ભે સનું જાણુ-૨, સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા) થાય તે:—કચૂરી-૩. શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:—કચૂરી-૫. વિષમજ્વરાદિ ઉપર:—સર્પની કાંચળા-૬.

x સન્નિપાત જ્વરમાં બીજા ઔષધિ:—દશમૂળકાચ, મુલસંજવની વડી, ત્રિનેત્ર રસ, અગ્નિકમાર રસ, પંચવક્ર રસ, ચીતમજ રસ, ચૈત્રાજ્વલકાચ, શુગ્રાદિ કાચ, લાંબાપિલાસ, કચૂરીનેરવ રસ, કફેદ્ર રસ, રવચ્છંદનાથ રસ, કાલાતલ રસ, સુધિગમરજ રસ, ચોર ગુરિંદ રસ વગેરે અપાય છે. મદન કરવા માટે અત્યાદિ તેલ તેમ જ અન્ય તેલ અપાય છે. પૃષ્ઠ, નરમ, અંગન વગેરે ઉપર લખેલ છે.

૩૨-દમ (શ્વાસરોગ)

કારણ :—જે કારણો કાસરોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કહેલાં છે તે જ કારણો શ્વાસરોગનાં પણ ભણવાં. **પૂર્વરૂપ :—**હૃદયને પીડા, શ્વળ, પેટ ચડવું, પેટ તણાઈ જવા જેવું થવું; મોઢું, ડડપત્તી તથા ગરદન એ ઠેકાણે સોયો ભોંકાયા જેવી પીડા, એ શ્વાસરોગનું પૂર્વ રૂપ ભણવું.*

સંપ્રાપ્તિ :—જે વખતે વાયુ કદ્યુક્ત થઈ પ્રાણાગ્રોહક વડેન કરનારા સ્ત્રોતસોના માર્ગનો રોધ કરી ચારે તરફ ભય છે, ત્યારે તે શ્વાસને કોપાવી ઉત્પન્ન કરે છે. મહાશ્વાસ, હિર્વ, હિન્ન, તમક અને ક્ષુદ્ર, એ બેદાએ શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકારનો છે.

● ધણું કરીને હૃદય, દમ અને ક્ષય, આ ત્રણે એકબીજાની નજીકનાં દરદો ઠોઈ ઉત્તરોત્તર એકબીજાની વધારે બળવાન છે. એમના ઉપરના ઉપચાર ધણુ ધણુ બાંધે મળતા જ છે. તોપણ એમાં થોડાસા ભેદાપણું છે, હૃદયસના દમમાં શ્વાસ ચડવાનો બનાવ ક્ષયિત જ નજરે પડે છે. પરંતુ દમ અને ક્ષયનું પૂર્વરૂપ જ હૃદયસ છે. હૃદયસ ભૂની થવાથી આ બે રોગનો જન્મ થાય છે. હૃદયસ ભૂની થવા પછી તે પોતાના સ્વરૂપમાં ઉત્તરોત્તર વધારો કરી ફેફસાંને સડાવવાનું શરૂ કરે છે, ત્યારે તે ક્ષય કહેવાય છે. ક્ષયરોગથી ફેફસાંમાં જન્મ પેદા થઈ તેથી ખાંસી વધારે થાય છે. ખાંસીની સાથે કફ અને પત્ત બહાર નીકળે છે, જીવ ગભરાય છે, નાકી થઈ ભૂની અને સખત કહે છે, થુંકની જગ્યાએ લોટી અને પત્ત બહાર આવે છે, એ રોગ થતાં જ ગઈશું કહ્યું આપણું નેઈએ; કેમ કે એ રોગ ભૂનો થવા પછી મટવો મુશ્કેલ થઈ પડે. એવું વધારેમાં વધારે આપણુ ૧૦૦૦ દિવસનું મનાય છે; આ રોગ થતાંવેત સોનાની ખાખ અથવા વરખ ૧/૧૯ રતી માત્રમાં મધમાં આપવાથી ધણુકેને આરામ થાય છે. દમના દરોને પ્રથમ તો હૃદયમાંથી બાહ્યતા-ચાલતાં ઘોંટાં શરૂ થઈ દમ ચડે છે. એનો જેમ જેમ વધારો થતો ભય છે, તેમ તેમ ગરીર નિર્બળ થતું ભય છે. ચાલવાથી અને બાલવાથી શ્વાસ બરાઈ આવે છે અને શ્વાસ ભેરથી થકી આવે ત્યારે જીવ નીકળી ભય એવી ગભરામણુ થઈ આવે છે; છતાં ક્ષયના રોગી કરતાં ધણું વધારે આપણુ દમનો રોગી ભોગવી શકે છે.

+ દમના પાંચ પ્રકાર :—(૧) ક્ષુદ્રશ્વાસ :—એમાં હૃદય બતાવેથી સ્થિતિ હોય છે. એમાં દરની ખુશીથી હરીફરી શકે છે, એમાં ખીલ પ્રકારના શ્વાસો જેવી એની પીડા થતી નથી; તેમ તે ઈન્દ્રિયોને ધણુ કોઈ ભતની અથા આપતો નથી. જ્યારે તે એકદમ વધી ભય છે, ત્યારે તેની ભતિ બદલાઈને હિન્ન, હિર્વ અને મહાશ્વાસ નામ પ્રારણુ કરે છે. (૨) હિન્નશ્વાસવાળો રોગી રહી રહીને તેનામાં જેટલી શક્તિ હોય તેટલી શક્તિથી શ્વાસ લે છે અને મૂકે છે; અથવા દુઃખ પામી શ્વાસોચ્છાસ લેતો—મૂકતો નથી, હૃદયની પીડાથી ગભરાય છે, પેટ ચડે છે, પડસેવાના દેલા આવે છે, મૂર્છા આવે છે, ટગરટગર નેઈ આંખો ચારે તરફ ફેરવે છે. મનને ઉદ્વેગ, મોઢું લપ્પું, શરીરનો રંજ બદલાવો અને શરીરના સાંધાઓ ફરી જઈ શિથિલ થાય છે. આવો હિન્નશ્વાસનો રોગી પ્રાણુ ગયેથી જ રોગચુકત થાય છે. (૩) હિર્વશ્વાસનો રોગી શ્વાસને જલદીથી નીચે ઉતારી શકતો નથી. તેનું મુખ અને શ્વાસોચ્છાસ લેવાના અન્ય માર્ગો કમ્પી લેવાય છે. કોપ.ચ. માન વાયુથી તે રિખાય છે તે જ લેવાં ચડાવી ચંચળ દૃષ્ટિ તે અડીંતડીં લેવા કરે છે, મૂર્છા અને વેદનાથી ગભરાયેલો રહે છે, મોઢું સુકાય છે અને અત્યંત બેચેની રહે છે. (૪) મહાશ્વાસના રોગીને વાયુ હૃદય ચડવાથી તે દુઃખ પામી તેનો શ્વાસ કટથી અને રાખ્દુકત આવે છે. બિજવાયેલા કે વગર-આકેલા સાંદોના માફક તે રોગી શતદિવસ શ્વાસથી રિખાય છે; તેની જ્ઞાનશક્તિ અને માનસિક ગતિઓ નષ્ટ થાય છે; મોઢું અને આંખ વાસ ચારે છે; ગળમૂત કળજ થાય છે; તે પરાણે ખાંસી તોપણુ રાખ્દ સ્પષ્ટ સંભળાતો નથી અને દૂરથી જ તેનો શ્વાસ વર્તાય છે. આવી દશાવાળો રોગી થોડીવાર પણ જીવી શકતો નથી. (૫) તમકશ્વાસ કહસાયા છે, જે સમયે વાયુ ડાક અને મરતકને જકડી લઈ કળે ખેંચી હૃદય સ્ત્રોતસો સુધી પહોંચે છે. ત્યારે કફ રૂપાવાથી સળેખમ અને ગળામાં 'ધરધર' રાખ્દ ઉત્પન્ન કરે છે અને ઘણા તીવ્ર વેગવાળો તથા પીડાકારક શ્વાસ પેદા કરે છે. શ્વાસના વેગથી તથા હૃદયસ ખાતાંખાતાં ધણુ રોગી વારંવાર બેસન થાય છે અને ત્રાસ પામે છે. ગળામા જેળ છટે છે અને ગળફે પરાણે કાઢી શકે છે; ઇલાઈ લાક્ષણે થ.ય છે.

ઉપચાર :—(૧) એવિયો મધ સાથે ખાનો. (૨) કફ રોપણુ કરાવવો હોય, તો સૂતી વખતે લાવે તેટલી સાકર ખાઈ હૃદય પાણી પીધા વિના સૂઈ રહેઈ. (૩) મેથ, ખેરસાર, મરી, લીંડીપીપર, વાનદિંઝ, ચિત્રા-લાલ અને સુંક સમાનભાગે ખાંડી દરદોળ એકેક પૈસાભાર કાકવાથી શ્વાસ, પાંડુરોગ, કમળો, શ્વળ અને વાયુવાળો મટે છે. (૪) સાકર, વંશદોઅન, લીંડીપીપર, એલચી અને તજ, એ અનુક્રમે એકએકથી અડધા

ઉપચાર :—(૧) શુભ્યાદિ ચૂર્ણ :—કાકડાશિંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળા, રીંગણી, ભારંગમૂળ, પોખરમૂળ, જડામંત્રી, સિંધવ, સંયળ, ગિંડલોણ, કાચલવણ અને મીઠાનું ચૂર્ણ, ગરમ પાણી સાથે ખાવું; એટલે તે હેડગા, શ્વાસ, ઊર્ધ્વવાત, ઉધરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે. (૨) સુંઠ ૬ લાગ, લીંડીપીપર ૫ લાગ, મરી ૪ લાગ, નાગરવેલનાં પાન ૩ લાગ, તજ ૨ લાગ અને એલચી ૧ લાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાખી ખાવાથી ઉરસ, અગ્નિમાંદ, ઉધરસ, અરુચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદયરોગનો નાશ થાય છે. (૩) કૌચનાં બિયાંનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૪) ભારંગમૂળ અને સુંઠનું ચૂર્ણ આદાના રસમાં આપવું; એટલે કઠિન શ્વાસનો પણ નાશ થાય છે. (૫) વાવડિંગાદિ ચૂર્ણ :—વાવડિંગ, તજ, લીંડીપીપર, એલચી, એ એક તોલો, મરી ૨ તોલા અને સુંઠ ૧૬ તોલા એ સર્વેમાં સમાન સાકર નાખી ૧ તોલો આપવું. તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, બરોળ અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. (૬) બહેડાં મોઢામાં રાખવાં એટલે ઉધરસ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૭) અરુસીનો રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કઢવી તેમાં ત્રિકાળનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે પાવું. (૮) રીંગણી, જીરું અને આમળાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના શ્વાસનો હાથમાં નાશ થાય છે. (૯) આદાનો સ્વરસ મધ નાખી પ્રાશન કરવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, સળખમ અને કફ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૦) બહેડાંનું દળ બકરીના મૂત્રમાં પચન કરી પછી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે શ્વાસ, કાસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) કાળી દ્રાક્ષ, હરડે, નાગરમોઘ, કાકડાશિંગી અને ધમાસાનો લેહ મધ અને ઘી નાખી ફેરવો. તે ખાવાથી ધણો લયકર શ્વાસ પણ દૂર થાય છે. (૧૨) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવાથી શ્વાસ અને પાચ્ચળ નાશ પામે છે. (૧૩) ગોળ અને સરસવતું તેલ ખાવું. (૧૪) કાકડાશિંગ, સુંઠ, લીંડીપીપર, નાગરમોઘ, એરંડમૂળ, કચોરું અને મરીનું ચૂર્ણ સમલાગે કરી જોડા, અરુસી અને પંચમૂળનો કાઢો કરી કાઢામાં ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પ્રાશન કરવાથી, મોરો ધોરૂપ શ્વાસ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૧૫) સુંઠ અને ભારંગમૂળનો કાઢો પાવે. (૧૬) કોળાનાં મૂળનું ચૂર્ણ કોરરવરણા પાણીમાં પ્રાશન કરવું. (૧૭) હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, લીંડીપીપર, રાસ્ના, સુંઠ અને ગોળનું ચૂર્ણ સરસવના તેલમાં ચાટવાથી માથું-પ્રમાણમાં એકંદર ૩૨ તોલા લઈ ઝીણું ખંડાવું. તેને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ કહે છે. એ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં દરરોજ સવારસાંજ બન્ને માસા આપવાથી પિત્તમકોષપચનિવ ક્ષય, ઉધરસ, દમ, મંદાગ્નિ, અરુચિ, વાતશળ, તાવ અને સળખમ, રક્તપિત્ત તથા હાસ્યગની બળતરા વગેરે રોગો મટે છે. (૧) લીંડીપીપર, ઘોળાં મરી, હરડેદળ, જીરું, સિંધવ, સંયળ, જવખાર અને ચિત્રો, એ સર્વ સમાનલાગે લઈ ખાંડી ઝીણું કરી દરરોજ ફાંકે તો શ્વાસ મટે. (૨) કાળાં મરી શેર ૦ આડકાનાં દૂધમાં બીજની છાંયે સુકાવવાં. આવી ૩ થી ૭ ભાવના આપી ભરી રાખવાં. પછી રોજ સવારે ૫ થી ૧૦ દાણા જળી ઉપર ઘી ૨ થી ૪ તોલા પીવું. (૩) દમ અને ક્ષયવાળાને ગાયના દસ તોલા દહીંમાં થોડું મીઠળ નાખી ખાવાથી જલદી થઈ કોષળી નીકળે. ઉતારમાં સાકર અથવા કાથો પડે. (૮) રાત્રી કટકડી ત્રણપારા શુક્રમાં નાખી બાફી કરી ખાખ બનાવીને તેમાંથી ૧ થી ૩ રતી પ્રમાણે પાનમાં આપવી. એ જ ખાખ માંખણમાં આપવાથી જલદી મટે અને વડના દૂધમાં આપવાથી મરદાઈ આવે છે. (૯) કુકલેલનાં કંઠેડાં જેવા ફળ થાય છે તે ફળની બૂંચીની એરંડાના પાણી સાથે ફાફા લેવાથી જલદી થઈ દમની કોષળી કાઢી નાખે. (૧૦) યડમાંથી કાપી આણેલી ભારિંગણી, અજમે શેર ૦ અને સંયળ શેર ૦ હાંડલામાં નાખી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટમાં ભસ્મ કરવી. એ ખાખ પહેલે દિવસે તોલો ૦.૧, બીજ દિવસે તોલો ૦.૧૧, ત્રીજે દિવસે તોલો ૧ અને પછી દરરોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ફાકવાથી દમ તથા ઉધરસ ભય. (૧૧) બીજબનાં ગોળામાં ટંકજીપાર તોલા ૫ તથા ખંડનાં બીજ તોલા ૨ ભરી, કપડમટ્ટી કરી ખાખ બનાવીને તે દરરોજ ૧ વાલ આપવી. (૧૨) હરડે, સુંઠ, મોઘ, લીંડીપીપર, દેવદાર, ભારંગ અને સિંધવ, એ ચીજોને સમાનલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવું અથવા કાઢો કરીને આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે. (૧૩) સારાનકોરા વિધિ :—સુંઠ, લીંડીપીપર, કુલાલેલ ટંકજીપાર, બહનાવ, એ બન્ને ટાંક લઈ ઝીણું વાટી રતી ૧ પ્રમાણે પાનમાં લેવાથી શ્વાસ, કફ અને દમ મટે. (૧૪) કૃદાનો ઉત્તવા પાકનાં ઉપર ધુમાડાની સાથે ફૂટી નીકળેલા ઘોળા રંજનો ખાર, કાથો નાખેલા પાનની સાથે વાલ ૪ પ્રમાણે ખાવાથી દિવસ આઠમાં દમ અને ઉધરસ ભય.

નાશક એવો શ્વાસ અને ઉધરસ પણ નાશ પામશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગંગા અને સૂદના કાઠામા લીડી-પીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું, એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શ્વેદ, અમિમાઘ, છર્ણબ્ધર અને તૃપાનો નાશ થાય છે (૧૯) કળપી, અરડૂસી, સૂદ, રીગણી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો પ્રાચન કરવો (૨૦) અરડૂસી, હળદર, લીડીપીપર, ગંગા, લાગમૂળ, નાગરમેથ, સૂદ અને રીગણીનો કાટો મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, લીડીપીપર અને સંતનુ ચૂર્ણ બિન્નેરાના રસમા આપવું (૨૨) વામાધનસેદ્ધિ:—અરડૂસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૩૨૦૦ તોલા લઈ અતૃયાથ કાઢો કરી, તેમા હરેનું ચૂર્ણ ૩૫૬ તોલા અને નાકર ૨૫૬ તોલા નાખી પુનઃ પચન કરવું. આ ચાષ એટલે ઉનારી ૬૬ થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, પચલોચન ૮ તોલા, લીડીપીપર ૨ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તેમાથી બે તોલા દગ્ગજ લેના જવુ, એલે શ્વાત, કાન, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, સરોખમ, હ્રોગ, કૃષ્ણતા, વધિ, ઉરક્ષન અને લોહીની બિનગીનો નાશ થાય છે. (૨૩) લવંગાદિનટ્ટી:—લવંગ, મરી અને નિંદણાનું ચૂર્ણ મમગ્રાગે અને એ નણેના સમાન ખેરસાર એકન કરી બાવળિયાની છાલના કાઠામા ગોળી કરી* તે શ્વાસ અને કફનો નાશ કર છે (૨૪) નિંદ્રા અને કુલાવેલા તેલિયા ટકવુખારનું (ખડિંગો ખાગ) ચૂર્ણ મમગ્રાગે લઈ એકન કરી તેને ખાવાના પાનના રસમા ઘૂટી મરી જેવડી ગોળી કરવી અને તે આપવી (૨૫) બે વાલ શુરિયાનું દૂધ લઈ ગોળમા ખાનું, એટલે ઉગ્રસ, શ્વાત, ક્ષય અને હ્રોગનો નાશ થાય છે (૨૬) આકાના કુચમાની કળાઓ લઈ તેના સમભાગે મરીની ભૂખી નાખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળાઓ કરવી અને તે ગોળા ખાના આપવી, એલે શ્વાત, કાસ દૂર થાય છે (૨૭) કાષ, સિધવ, નાગરમેથ, છર, શાઠજીર, જનખાર, સાછખાર, ચિનકના મૂળ અગ્રમાદ અગ્રમો અને હરે તથા એ બધાથી બમણો મૂળો ગોળ લઈ એનો અવલેહ કરી મધ નાખી આપવો, તેથી શ્વાસ, કાસ, અમિમાઘ, કમગો, પાન, શુભ દેહકી રાગ્રસ્થમા, જ્વર, હરસ બરોળ, શિર્ષવાત અને આનાહવાયુનો નાશ થાય છે (૨૮) સૂદ, બાળહરે નાગરમેથ એ બોધધા કૂટી તેના બમણો ગોળ નાખી ગોળાઓ કરીને મોઢામા રાખવી, તેથી શ્વાસ, કાસ એ શેરો દૂર થાય છે (૨૯) અરડૂસીનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો (૩૦) કેગાની અદરનો કેસર યુક્ત લાગ કાઢી, તેમા મરીનું ચૂર્ણ ભરી ગત્રિએ ગંખી મૂકવું અને સવારે મદામિ ઉપર શેકી તે ખાનું, એલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે (૩૧) બે પેમાલાર ગરમ પાણીમા ચોખ્ખુ ઘી, મધ, સાકર અને શેરો સિધવ નાખી પાનું એ પ્રમાણે બે-ચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઈ પડે છે અને શ્વાસ કાસ એ શેરો દૂર થાય છે (૩૨) ધમાઓ, કાળા ધતૂરો, તમાકુ અને અગ્રમો, એ સમગ્રાગે લઈ એનું ચૂર્ણ સાધારણ કૂટી હોઠામા નાખી પાનું અને ઘૂણી ગળી જવી આ યોગ વડે ત્વરિત શુભ આવે છે (૩૩) પાશેર દૂધમા ૬ માસા સમુદ્ધજ અને તેલના જ વાળી ગરણીના મૂળ ધસીને પાવા એક બિનગી કિંવા રેય થઈ શ્વાસ ત્વરિત છૂટો થાય છે (૩૪) અરડૂસીનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમા અધેકાના મૂળની રાખ ૪ માસા અને મધ ૨ તોલા એકન ઘૂટી ચાટવું કરી રાખી, તે દિવસમા ૨-૩ વાર આપવું (૩૫) આકાના કૂત, અધેકાના અને ગળીના મૂળ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને ત્રિધારી યુરિયો અગારામા શેકી તેનો રસ કાઢી તે રસમા ૧૪ પુન આપી ભસ્મ કરવી, અને નિંદ્રા નળ માસા મવમા બહેડા ધસી તેમા બે ચુગ પ્રમાણે આપવી (૩૬) અ.કાના કુમળા તોરા અને ફલ એકન વાટી ગોળમા સારો પાક કરવો નિંદ્રા સવારે સોપારી જેટલો આ પાન સતત સેવન કરવો (૩૭) લીડીપીપર ૬૪ પકોર ખરલ કરી તેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૩૮) અધેકાની રાખ મધમા આપવી *

* વેદિબરને તે આ ગોળી માત્ર લવંગ મરી અને બહેડાની છાલ લઈ, એ નણેની બરાબર ખેરસાર નાખી બાવળની છાલના કાઠામા બાધવા કહેવું છે

● કફમધન શ્વાસરોગોને સોમક આપવાથી વીસ વરસનું જીવન દરદ પજુ નાખદ થાય છે અ.પવાની રીત સોમવતી દીપગીમા લખેલી છે શ્વાસરોગ પર બીજી બોધધિ-શ્વાસકુકાર રસ અગ્રમગરમ, હ્રોગશરકર

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનૌંભા —અતિવિષ-૪, અજર-૩ અરૂસી-૧, ૫, ૧૦, ૧૨, ૨૨, ૨૪ આકડો-૩, ૩૫ ૩૫, આદુ-૬ ૧૯, આમળા-૮, એરડો-૨૧, કાયફળ-૪, કાસુદરો-૨, કેળ-૩, કોથમીર-૬, કૌચ-૮, ગરમાકો-૧, મરેમી-૩, માલ્મે-૫, ગોગખ આમલી-૧, જવ-૭, ટીમરુ-૩, યુવેર-૧૩, યુવેર (ત્રણ ધારિયો)-૫, ધતૂરો ૨૦ ની ટીપમા ન ૧, પાગસપીપળો-૩, પીપળો-૨૬, પુઠકરમૂળ-૧, બહેડો-૩, લારગી-૧, ભોરિમળી-૧૪, રાસ્ના-૬, લાણોની ટીપમા ન ૩, લીડીપીપર-૧, ૫, ૭ ૩૪, ૩૫, સમેગો-૧ ૧૮, ૧૬, સરસવ-૧ સુરપીણ-૪, હરે-૨, ૨૩, ૩૮, હેળુ-૪ ભુઓ પ્રાં ૦ ઔંભા —કસ્તૂરી ૯ ની ટીપમા ન ૪ પેદુ બઝાર-૧, ખીર બહેડો-૩, સામરશિય-૭ સામગશિયની ટીપમા ન ૧

ભુઓ અનુપૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના મુટિકાપ્રયોગની ટીપમા ન ૧, ૯

પદ્ય—જૂના સાહી ચોખા, કળથી ઘઉં, જવ, દૂધ, પડેળા, વતાક, લસણ, તાદળજો, ઘોલા અને ગરમ પાણી અપપદ્ય—લોહી કાઢતુ, બકરીનું દૂધ, ઘી, કદ, રાઈ, રક્ષ અને જડ અનપાન-

૩૩ : નાકના રોગો

કારણ:—કપાળમા ચોટ વાગી, વાયુ, અતિ લાપણુ, અતિ નિદ્રા, અતિ જગરણુ નિર્વાતિક અને જીઆ એવા ઉપધાન દુષ્ટ ઉત્ક્રાંત પ્રાચન જલક્રીડા, જીવની અને રડવાનો નિગ્રહ તથા વાત-પ્રધાન દોરોનો ગ્રેપ થઈ, તે નાસારાગને ઉપન કરે છે એ નાસિકારોગ ૩૪ પ્રકારના છે *

ચૂલ્, સૂચાંવત્ રસ કુલિય ચુંડ કુલિય ષટચન ધન ચોગવાદક રસ લાગી ગડ શુભી ઘત મહાશ્વાસાદિ લોહ ચિનામણિ રસ કનકાસવ, તામ્ર રસાયન વગેરે અપાય છે

* નાકના ૩૪ રોગો આ મમાણે છે — ૧ પીનસ ૨-પૂતિનાસ, ૩ પૂરરજ ૪ ફાવણુ (વારવાર છીકેનું આવડતું તે) ૫-જરણુ (છીકે નહિ આવતી) ૬ ટીપ (નાકનું બળતું) ૭ પ્રતિનાડ દનાસાસાવ ૮ નાસાસાવ ૧૦-નાસાપાક ૧૧-૧૫ વાત પિત્ત કફ સન્નિપાત અને રક્તજ, એમ પાંચ પ્રકારના પ્રતિરથાવ (શરદી), એ પદ્ધતિ પૈકી ન ૧ ૨ ૩, ૯ અને ૧૦મામા બતાવેલા પાંચ રોગોનું નિદાન આગળ આપ્યું છે, ૪, ૫ અને ૬નું સમ્બંધથી સિદ્ધ છે ૭ પ્રતિનાડમા કફ શ્વાસ ચેવાના માર્ગને રૂધે છે નાકના સ્વરની ગતિ સંગ રહેતી નથી ૮ નાસાસાનમા નાકમાથી કફાણુ અને પીગો અથવા ઘોગો આવ વહે છે ૧૧ ૧૫ પાંચ પ્રકારના પ્રતિરથાવને સંયોજન કહે છે મળમૂર્ચાદિકની ગતિ રાંકવાથી અછળાંથી થી જવાથી બિલ બિન કરી માયાક કરવાથી શરસે થવાથી જતુના ફેરફારથી માથું દુખવાથી જગરણુ કરવાથી, દિવસે જીવવાથી નવા (કાચા) પાણીથી ટાંઢ લાગવાથી આક્રમણી ઇલ્લ દિ કારણથી મરતકમા ધટ રીતે સ્વાચ્ચ થઈ રહેતો કફ કપિત વાયુને લીધે નાકવાટે બગવા માટે છે હવે બાપી રહેના ૧૯ પૈકી ૭ પ્રકારના અચૂક (ફેડકા) ચાર પ્રકારના સોત ચાર પ્રકારના અશ અને ચાર પ્રકારના રક્તપિત નામમા પણ ધાય છે તેનું નિદાન તે રોગ પ્રમાણે બહુક વળી કોઈ કોઈના મતથી પીનસના રાગને નાકનું ઠોડ કહે છે

ઉપચાર (૧) ક્રીડક અરીજુ મજા અને કરાળિયાના પડ એ ચાંચે ચીતે સરખા બાગે લઈ શીજા ખાલી તેની દિવેટ કરી નાકમા રાખે તે કોઈ પણ પ્રકારની નસકોરી ફૂગ દોાય તે બધ ધાય (૨) નાક બધાય તે ગમેડાના પેશાબમા ક્ષીજ મેલવી હમેશા નાકમા મુકા બદામનો રસ અથવા પુકરનો પરાળ નાકમા મુકવાથી પણ ફાયદો ધાય છે (૩) સંયોજન ગરમીથી (પિત્તથી) થયું દોાય તે મ્દ પાતલો અને ગરમ નીકને છે જો ભડો અને પરાણે નીકજતો દોાય તે શરદીથી થયેલું બહુતુ બેનઃ ઉપર ખસખસના છંડવા ૨ પેસાબાર ચૂક ૧ પેસ બાર અને ખાવડીના ફૂવ ૧ પેસ બાર ત્રણેને પાણી શેર ૧મા ઠંકળી છી બાગ રમીથી જીવારી અગ્રી લઈ સૂતી વખતે રાત ત્રણ દિવસ સુધી દરજ ખીવાથી મટે અથવા એળિયે અને લવગ સમન લઈ મોઢામ રાખે તે શરદીથી થયેલ સંયોજન મટે; અથવા સગસિયુ તેવ અગર ક્લોજ છઠ્ઠે દેલાક દિવસ સુધય વળી સંયોજન ઉપર દૂધ ગરમ કરી તેમા સાકર સાથે મરીને બેડો અથવા બધકન નાખી આપડ અથવા શેલો ચણા સૂતી વખતે ખવ ભવા ઉપર પછી ન પાડ (૪) મીઠળ તથા મધ સુધવાથી મુદાલ લોહી નીકળે નાકનું નાસર મટે (૫) અરૂનીને રસ મધ સાથે ખીવાથી નાકમાથી વડેતુ લોહી મટે (૬) જીવરની માદી અથવા ચામડાની માદી અગર નીની એવાળ મચજ (તાળવા) ઉપર નૂંતે તેા નાકમાથી પગલુ લોહી અને (૭) કોલી બાળી રાંડ કરી શીલી વાદી લીધુના રસમા મયમ કી ગોપ વાળી ન સુર મટે છે

પૂતિનાસ :—ગળું અને તાળવું એમાં દુષ્ટ થયેલા દોષોમાં વાયુમિશ્રિત થઈ નાક અને મોઢું એ માર્ગે દુર્ગંધયુક્ત શ્લેષ્મ બહાર નીકળે છે, તેને પૂતિનાસ કહે છે. **નાસાપાક :**—નાસિકાશ્રિત પિત્ત દુષ્ટ થઈ નાકમાં પ્રયુ (ગૂમકું) ઉત્પન્ન કરે છે તથા નાક અંદર પાકે છે. ગંધયુક્ત લીંટ વહે છે, તેને નાસાપાક કહે છે. **પૂયરક્ત :**—મસ્તકમાં વાતાદિ દોષ પોતપોતાના કારણે કુપિત થવાથી અથવા તે ઠંડાણે કાષ્ટાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, નાકમાંથી પરચે યુક્ત રક્ત વહે છે. તેને પૂયરક્ત કહે છે. **પીનસ :**—કફવાતના કોષે કરી માણસનું નાક સુકાયા જેવું થઈ ફરી ફરી નીતરે છે. વળી બંધ થાય છે. સુગંધ-દુર્ગંધનું જ્ઞાન રહેતું નથી. ધુમાડા જેવા શ્વાસોચ્છવાસ નીકળે છે અને સળેખમના લક્ષણે કરી યુક્ત હોય છે; એ રોગને પીનસ રોગ કહે છે. **નાસાપરિશોષ :**—નાકનું દાર વાયુએ અત્યંત તપી સુકાવાથી માણસ મોટા કબે નીચે ઉપર શ્વાસ નાચે છે તેને નાસાપરિશોષ કહે છે.

પીનસરોગ ઉપર ઉપચાર :—(૧) ઠાઈ પણ પીનસ થવાથી દર્દીમાં મરીની બુંડી અને ગોળ નાખી ખાવું એટલે, દુર્નિવાર પીનસનો નાશ થાય છે. પર્યય—ધીયુક્ત ધઉંનું અન્ન. (૨) મરીની બૂકી અને ધઉંનું અન્ન માર્ધ જીંધતી વેળાએ ઠંડું પાણી પીવું એટલે પીનસ દૂર થાય છે. (૩) કેસર ઘીમાં ખરલ કરી નસ્ય કરવું; એટલે પીનસ અને આદાશીશી વગેરે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. (૪) તૂલી છીંકણી સૂંધા. (૫) પાઠાદિ તેલ :—પહાડમૂળ (કાળીપાક), હળદર, દારહળદર, મોરવેલ, લીંટીપીપર, ભઈનાં પાંદડાં, દાંતીનાં મૂળ, એ સાત ઔષ્ધો સમલાગે લઈ તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ચોપટ તેલનું તેલ લઈ તે કલ્કનો પાક સારો થવા માટે તેલથી ચોપટ પાણી નાખી, તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી તેલ ગાળીને આપવું, તે તેલ નાકે સૂંધવું; તેથી કરી મોઢા દુર્ધર પીનસરોગ પણ દૂર થાય છે. (૬) ભયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, સૂંઠ, મરી, લીંટીપીપર, ધમાસો અને વરિયાળોનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ આદાના રસમાં આપવું. એટલે પીનસ, સ્વરલંગ, તમકશ્વાસ, હઠીમક, સન્નિપાત, કફ, વાત, ઉધરસ અને દમનો નાશ થાય છે. (૭) એરંક તેલ વારંવાર નાકે સૂંધવું. **પૂતિનાસ ઉપર ઉપચાર :**—(૧) વ્યાધીતેલ :—રીંગણી, દંતીમૂળ, વજ, સરગવાની જાલ, તુલસીનાં પાંદડાં, રાસ્ના, સૂંઠ, મરી, લીંટીપીપર અને સિંધવ સમલાગે લઈ કલ્ક કરી પાકાદિ તેલ. પ્રમાણે સિદ્ધ કરી નાકે સૂંધવું. (૨) શિમુતેલ—સરગવાની જાલ, રીંગણી, તજ, બળખીજ, સૂંઠ, મરી, લીંટીપીપર અને બીલીનાં પાંદડાંના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી (તેલમાં કાકડા-પલાળી સળગાવેલા, તડતડે નહિ તો તેલ સિદ્ધ થયું સમજવું.) નાકે સૂંધવું. **નાસાપાક ઉપર ઉપચાર :**—રાજ, અરજુન સાગરક, ઉંજરો અને કડાની જાલનો કાઢો કરી નાસાપાકને ધોવો અને એના કાઢા અને કલ્કમાં ઘૂત સિદ્ધ કરી નાકે સૂંધવું. **પૂયરક્ત ઉપર ઉપચાર :**—લાંગરો, લવંગ, જેઠીમધ, કોષ અને સૂંઠના કાઢામાં ઘી સિદ્ધ કરી તેનું નસ્ય કરવું, એટલે તે અસ્થિગત રોગ અને પીનસનો નાશ થઈ બીજા સિરોગત રોગો પણ મટશે. **નાસાપરિશોષ ઉપર ઉપચાર :**—સાકર નાખી દૂધ પ્રાશન કરવું. **નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર ઉપચાર :**—(૧) ઠંડા પાણીમાં કમકું પલાળી તે તાળવા પર ચૂકવું. (૨) હાડમના ફલનો અથવા આંખાની ગોટલીનો, કુંગળોનો કે ધરોનો રસ, એમના એક રસ નાકમાં નાખવો. (૩) ઘીમાં આમળાં શેષ-વાટી તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો. (૪) કુંભારના આકડા ઉપરની માટી લાવી પાણીમાં કાલરી માથા ઉપર લેપ કરવો. **સળેખમ ઉપર ઉપચાર :**—(૧) જીંધતી વેળાએ તાજ શેકેલા પટાણા કે ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ. (૨) આમળાં, સૂંઠ, મરી અને લીંટીપીપરનું ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમાં આપવું. (૩) અશીષ ઘસી નાક પર લેપ કરવો. (૪) સૂંઠ, તજ અને મરીનો કાઢો કરી સફેદ સાકર નાખી જીંધતી વેળાએ આપવો. (૫) વાંકડી (અરજેર) કિંવા નાકછીંકણીનાં પાંદડાં સૂંધાડવાં. (૬) નવસાર અને ચૂનો હાથ પર ચોળી સૂંધવો, એટલે સળેખમ અને મસ્તકશ્વળ દૂર થાય છે. (૭) કડવા ત્રિયાત્રી બૂકી સૂંધાડવી. (૮) આકડના દૂધમાં રાખ પલાળી તે સૂકવી નાકે સૂંધવી, એટલે છીંકા ખાવી માથું હલકું થાય છે. (૯) ભયફળ દૂધમાં ઘસી કિંચિત્ ઉખજી કરી માથે લેપ કરવો. (૧૦) સૂંઠ અને તજનો લેપ કરવો. (૧૧) લીલી ચા, આદુ અને તજને કટવી તેની ચા પાવી. (૧૨) ન

(૧) ઘોળા ભોંયઝોળા(હીરવિદારી)નું ચૂર્ણ કરી, તે ઘી અને સાકરમાં ખાવા આપવું અને ઉપર સાકર નાખી દૂધ પાવું; એટલે ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે. (૨) તાલીમખાતું (એખરો) અને કોચળીજનું ચૂર્ણ સાથે ખાવા આપવું અને ઉપર ધારોણ્યુ (તરત દોહેલું) દૂધ પાવું. (૩) મોચ-રસનું ચૂર્ણ અર્ધાં તોલો, સાકર અને દૂધ પાંચો પાશોર (૨૦ તોલા) એકત્ર કરી આપવું. (૪) ગાયના ગરમ દૂધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી તે પાવું. આના જેવો પૃથ્વ, તેજોવધર્મ અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ ખીન્ને નથી. (૫) મેચરસના ઝાડનાં તાજાં મૂળ ૪ તોલા કચરી ગાયના પાશોર દૂધમાં રાતે પલાળી રાખી, સવારે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી માત દિવસ પીવાથી

ખાંડી ખારીક કરી મધ રોર ૧૧ અને સાકર રોર એકની ચાસણી કરી તેમાં તે નાખી એકરસ કરી તેમાંથી સવાર-સાંજ દરરોજ ટાંક ૨ પ્રમાણે ખાય તે કૌતવ વધે. (૬) રાત્રી ફટકડી ત્રણધારા યુવરમાં નાખી ભરી કરી ખાખ કરી. એ ખાખ વડના દૂધમાં ખાય તે મદારી આવે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ તોલો ૧, સુંક તોલો ૧ તથા ખસખસ તોલો ૧ લઈ પાણી રોર ૧માં ઉકાળી ૧ રોર રતે ઉઠારી, રસીચળી પૂર્વે એક પહોર પહેલાં ૧૦ તોલા પીવાથી વાકાત ધણી આવે. (૮) ઘોળા તલનું તેલ રોર ૨૨, ચોખ્ખું મધ રોર ૨૨, ઊંચી ખારેક રોર ૨૨, કેમર તોલો ૦૧, નવત્રી તોલો ૦૧, ન્યક્ત તોલો ૦૧, એ ચીન્ને ઘોળા ત્રીદા માટીના વાગણમાં ભરી ઢાંકણ ઢાંચી, ધડના લોટથી મીણકાપડ કરી સંધવાના ચૂલામાં સાધારણ ઝાંડું ખોદી જમીનમાં દાટડું, તે ઉપર રાખ તમ્બુ ૫ રાખની, ઉપર દેવતા કરી સંધવું સંધતા જવું. આમ ૪૦ દિવસ કર્યા પછી ખડાર કાઢી દરરોજ ૩ તોલા પ્રમાણે ૪૦ દિવસ ખાવું; એ માસ સોચન ન કરવો. આને આદિ કહે છે. (૯) ભાંજ તોલો ૧, નવત્રી તોલો ૧ તથા ધતુરાનાં મૂળ વાલ ૪ની તુવેરની દાળ જેવડી ગોળીએ કરી. તે ખાઈ ઉપર દૂધ રોર ૦૧ પીવું. અથવા ૪ ધડીમાં કામદેવ ભજે (૧૦) એખડ તોલા ૨૨, એખરો તોલા ૨, આસન તોલા ૨, શતાવરી તોલા ૨, ઘોળી મૂચળી તોલા ૨, જેડીમધ તોલા ૨, ખરેડીનાં બીજ તોલા ૨, મંગેડીની માલ તોલા ૨ અને ચિંગારીક તોલા ૨, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ચોગ્ય માત્રાથી સાકર સાથે દરરોજ રાત્રે દૂધમાં ઉકાળી પાવું. (૧૧) શતાવરી તોલા ૨, ગાખર તોલો ૧, કોચળીજ તોલા ૨, તાડીમખાનાં (એખરો) તોલા ૨, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સાકર રોર ૦૧ નાખી. એમાંથી ચોગ્ય માત્રાથી ગાયના દૂધ સાથે પાવું. (૧૨) ધતુરાનાં બીજ ટાંક ૧, મરી ટાંક ૧, રમી ગરતછી ટાંક ૧, ભાંજ ટાંક ૧, રાવની ગોળીએ વડાણ પ્રમાણે કરીને ગોળી ૧ સવાર-સાંજ ખાવી. ખટારા ખાવી નહિ. (૧૩) ધાતુ જતી હોય તો :—સમુદ્રદીણુને વાડી લીંણુના અડધા ફાડિયામાં ભરી, દેવતા ઉપર વધાવી ૩ દિવસ ચુસાવડું, અથવા દૂધથી તોલો ૦૧ લઈ સાકર તોલા ૦૧ સાથે આપવી. અમરુતજીવં તોલો ૦૧ દરરોજ ખાવાથી ધાતુ અંધ થાય અથવા ભોંયબળકુની તોલો ૦૧ દરરોજ ખાવાથી ધાતુ અંધ થાય (૧૪) ધતુરાનાં બીજ રોર ૧, તેલ રોર ૦૧માં ભીંજવી પાતાળજંત્ર વડે તેલ કાઢી સરીરે મર્દન કરવાથી નાગડંબણું મટે. (૧૫) ધતુરાનાં પાકાં જીંડવાં ૭, ગાય દોડતી વખતે વાસણમાં મૂકી ઉપર ગાય દોહડી. પછી તે જીંડવાં સહિત દૂધ લેવું કરી રીત પ્રમાણે મેળવી હલીં કરડું. તે હલીં વડેલો ઘી કરી તે પીવો પછે લેપ કરવાથી સ્તંભન થાય. (૧૬) ખેરી, ગુદ ૧૫ પૈસાભાર, મેંદાલકડી ૩ પૈસાભાર, રાત્રી ભુરાની (ખંજાળી) ખાંડ ૧૫ પૈસાભાર; એને ધીમાં અવલેક કરી ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે છે. (૧૭) આસોડ, ગોખર, બને મૂચળી, સમુદ્રરોચ, ખાખરોના ગુદ, એખરો અને માલકાંમણી સમાનત્રાને લઈ બમણી ચિનાઈ ખાંડ સાથે વાસી પાણીમાં ફાડી અથવા દૂધમાં લેવું, એથી ધાતુ જતી હોય તે અટકે છે. (૧૮) મદારીને ઉપાય :—અકલકરો ટાંક ૨, આસંધ ટાંક ૦૧ અને શોધેડો વછનાગ ટાંક ૨ લઈ ચીણું વાડી, કાળા ધતુરાના ડોડા(જીંડવાં)માં ભરી ગાય અથવા ખડરીના દૂધમાં નાખી દિવસ ૭ રાખી ડોડા સમેત ખૂબ વાટડું. ૫૧ સિંચવું ફૂલ બચાવીને ડાંડી ઉપર લેપ કરવાથી ઈદ્રિષ દહ થાય, લાંબી નસો સધાય, ગદેવ પુષ્કરપાથ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય અને વીર્યસ્તંભન થાય. (આ પ્રયોગ લેન ગ્રંથમાંથી મળી આવ્યો છે. એ હસ્તદોષથી થયેલ નબળાઈને માટે હોવો ભ્રેઈએ.) (૧૯) સીતળાનાં ફૂલ અને સાટોડીની જડ ગાયના દૂધમાં પસી આપવાથી નયુસકપણું ન્યય (૨૦) ધતુરાનાં, બીજ રોર ૦૧ તથા ઘોળી દેનેરની જડ રોર ૦૧ લઈ છાયામાં સૂકવી-તેનું પાતાળજંત્ર વડે તેલ કાઢવું. તે તેલ રતી ૨ પાનમાં ખવડાવી ઉપર મીઠાઈ ખવડાવવાથી સ્તંભન થાય. (૨૧) મદારી માટે :—બત્તી કૌચગુનું મૂળ લાવી દરરોજ તેલો ૧ પાણીમાં પલાળી રાખીને તેમાં સાકર તોલા ૨ નાખી પાવું. આમ સાત દિવસ કરવું અને ૧૪ દિવસ ખાવું ખાકું ખાવું નહિ. આથી કામ ધણે બધે. (૨૨) પુષ્ટિ :— મજક ૧ પૈસાભાર, બળબીજ ૧ પૈસાભાર, એખરો ૧ પૈસાભાર અને સાકર ૩ પૈસાભાર લઈ કોણું ખાંડી તેમાંથી ટાંક રતી ફાંપી લઈને ઉપર ગાયનું ધારોણ્યુ દૂધ રોર ૦૧ પીવાથી ધાતુ જતી અટકે તથા પ્રયોગ મટે. (૨૩) નયુસકપણુને ઉપાય :—ચિત્રક રોર ૧,

ધાતુપુષ્ટિ યર્ધ વીર્યસ્રાવ બંધ થાય છે. (૬) સાલમમિશ્રી, ઘોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, ગોખરુ, તાલીમખાતું, બળબીજ અથવા બળદાણાનાં પાંદડાં અને ખારેકના મગજનું ૬ માસા ચૂર્ણ, ૧ તોલો સાકર અને પાશર દ્વયમાં પાવું; એટલે ધાતુપુષ્ટિ યર્ધ સ્વપ્રાવસ્થામાં થતો વીર્યસ્રાવ બંધ થાય છે. (૭) ઉત્કટારીના મૂળની ઝાલ સૂકવી ખાંડી રાખવી. રાતે મેગલી બેદાણા ૧ તોલો અને સાકર બે તોલા મળી પાણીમાં લીંબની રાખી સવારે તેનો દુધ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે ઝાલવું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી પાવું એટલે વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા યર્ધ ધણા દિવસોનો પ્રમેહ, મૂત્રદુષ્ટ અને મૂત્ર સાથે ધાતુ જતી ઢંશે તો તે બંધ થશે. (૮) આમળાં અને ગોખરનું ૩ માસા ચૂર્ણ, ગળેાનું સત્ત્વ ૧ માસો, એ ૨ તોલા ઘી અને ૨ તોલા સાકરમાં મેળવી આપવું એટલે ઉત્તમ પ્રકારની ધાતુપુષ્ટિ થશે અને ઘોળા વાળ કાળા પણ થશે. (૯) સફેદ મૂસળી, સાલમમિશ્રી, કોચબીજ, ગોખરુ, શતાવરી અને આમળાંનું ચૂર્ણ ૧ તોલો ગાયના પાશર દૂધ અને ૧ તોલા ઘીમાં પાવું. (૧૦) અડદનો કાઢો ફરી તેમાં ગાયનું દૂધ અને ગાયનું ઘી તથા સાકર નાખી પાવો. (૧૧) શતાવરી, બળદાણા, કોચબીજ, તાલીમખાતું, ગોખરુ, તલ અને અડદનું ચૂર્ણ ઉકાળેલા ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી પાવું. (૧૨) જેઠીમધડું ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવું, ઉપર દૂધ પાવું. (૧૩) ભોયકોળાના ચૂર્ણને તેના અંગરસની સાત લાવનાએ આપી તે ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં આપવું. (૧૪) ઉત્કટારીની ઝાલ, ગોખરુ અને કોચબીજનો દૂધમાં પાક ફરી પાવો. (૧૫) ઉત્કટારીના મૂળની ઝાલવું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી પકવ કરી તેમાં સાકર નાખી પાવું; એટલે ઉત્કૃષ્ટ પુરુષત્વ આવે છે. (૧૬) તાલીમખાતું, મૂસળી, ગોખરુ અને સાકર, એ ગાયના દૂધમાં આપવું. (૧૭) એથમીજીરું ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૧ ભાગ અને સાકર ૩ ભાગ, એ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખાવા આપવું, કિંવા એની ફાફી મારી ઉપર ગાયનું ચોક્કું દૂધ પાવું. (૧૮) માલકાંકણી, સાકર અને એલચીદાણા સમભાગે લઈ એકત્ર ફરી પછી તેમાંથી ૪ માસા ભૂખી લઈ ચાર માસા એરંડબીજમાં વાટી સવારે દાઢણ કર્યા પછી પાવું. પ્રકૃતિનું પ્રમાણ્યુ જોઈ વળન અધિક વધારવું. એ સેવાથી મસ્તકની અને આંખોમાંની ગરમી જઈ આંખોનું તેજ વધે છે. (૧૯) બદામ ૧ ભાગ, એરંડબીજ ૨ ભાગ અને એલચીદાણા ૧ ભાગ લઈ એકત્ર ખાંડી તેમાં ૪ ભાગ સાકર તથા ૪ ભાગ ગાયનું ચોખ્ખું ઘી નાખી તે સારું એકત્ર મેળવી, રાતે પૂર્ણિમાના પ્રકાશમાં રાખી સવારે લાવવું. રોજ સવારે ૪ માસા કિંવા ૬ માસા ખાવું. એથી મગજમાંની ગરમી જઈ નેત્રવિકાર દૂર થઈ તેજ આવે છે. (૨૦) જવનો લોટ, ચોખ્ખું ઘી અને સાકર, એ દરેક શેર શેર અને ઘોળાં મરી એક એક તોલો તથા એલચીદાણાની ભૂખી ૨ તોલા, એ બધાં ઓપધો એકત્ર કરી સારી રીતે મેળવી એકરૂપ થાય એટલે કલાઈ દીધેલા વાસચ્ચમાં તપાવી પૂર્ણિમાની રાત્રિએ પ્રકાશમાં ભૂખી સવારે લેવું. રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાવા આપવું. ઉપર ગાયના દૂધનો એક ઘૂંટણ પાવો. (૨૧) આસોદિપાક, કુખાંડિપાક, ગોખરુપાક, સાલમમિશ્રીપાક અને ભોયકોળાપાક ખાવા આપવા. (૨૨) કુંગીનો રસ અને મધ એકત્ર કરી સેવન કરવું. (૨૩) ઘી અને મધમાં આસોદિનું ચૂર્ણ ખવડાવવું. (૨૪) ચલોડીનાં મૂળ દૂધમાં બાધી સાકરમાં ખાવા આપવા. (૨૫) આમળાંનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું. (૨૬) ઘી અને મધ વિષમ ભાગે એકત્ર કરી પાવું. (૨૭) ઘોળી સાવરીના (મેચરસના જાડના) નાના છેડવાના કંદ સૂકવી બારીક ભૂખી કરવી

આસંધ શેર ૧, યડં છડેલા શેર ૧, શેકેલા તલ શેર ૧, જડેલા અડદ શેર ૧, એ સર્વને દળી આરો કરી ઘી શેર ૨ અને ગોળ શેર ૨માં મેળવી લાકું શેર વાના કરી દરેકજ ખાવાથી સ્ત્રી તથા પુરુષને બળ વધે. (૨૪) તલ શેર ૪ તથા ખનુર શેર ૪ને ખાંડી ચેપલા-વડાં કરી ધીમાં તળી તે ટાંક ૯, દૂધ શેર ૧માં ગોળી રાત્રે પીવાથી વીર્ય રાગળ થાય. (૨૫) વડનું કુંચન ટાંક ૨, ચિનઈ ખાંડમાં ખવડાવવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૨૬) બપડળ ૨ પેસાભાર, મેચરસ ૩ પેસાભાર અને બુનો ગોળ ૨ પેસાભાર, એની ગોળી ૨૧ કરી, ૨૧ દિવસ ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૨૭) લીંબીપીર ૬ ભાગ, પીંડીમૂળ ૧ ભાગ અને દુલસીનાં બીજ ૧ ભાગ લઈ ૧૬ પહેરે સતત ખરલ કરી ચોખ્ખા માત્રા આપી ઉપર દૂધ પીવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય.

તથા દરરોજ સવારે અર્ધાં તોલો ભૂકા ઘીમાં શેકા ગાયના દૂધમાં સીંજવી તેમાં સાકર, બેદાણા અને બદામ નાખી નિલ સવારે એક વાર સેવન કરવાથી અનેક પ્રકારના ધાતુ સંબંધી રોગ શમી જઈ મગજ તર થાય છે અને રસરજુશક્તિ વધે છે. (૨૮) ધોળા શુભળાશીના કાંદા ગાયના તાજા દૂધમાં ધસી ૮ દિવસ આપવા. (૨૯) કાળી મૂસળીનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે આપવું. (૩૦) આસાંદ અને વરધારાનું ચૂર્ણ દરરોજ અર્ધાં તોલો, ગાયના અર્ધાં શેર દૂધમાં ઘી અને સાકર સાથે આપવું; એટલે વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. (૩૧) મહુડાની અંતરજાલનું ચૂર્ણ સવાર-સાંજ દર વખતે ૨-૩ માસા પ્રમાણે ગાયના ઘી અને મધમાં આપી, ઉપર પાશેર ગાયનું ગરમ દૂધ, ઘી અને સાકર સાથે પાવું. એથી કરી કામોદાપત્તિ ઘણી જ સરસ થાય છે. (૩૨) સંદેહ મૂસળી, ગળાનું સત્તવ, કૌયખીજ, ગોખરુ, ધોળા શીમળાના કંદ, મૂળ, કિંવા જાલ અને આમળાં આ ઔષધનું ચૂર્ણ સમલાગે કરી, સર્વની બરાબર સાકર મેળવી (આ ચૂર્ણને 'વૃદ્ધકંઠચૂર્ણ' કહે છે.) આ ચૂર્ણ અર્ધાં તોલો પર્થત ગાયના ધારોળુ કિંવા ગરમ કરેલા દૂધમાં ઘી નાખી આપવું; એટલે ધાતુની વૃદ્ધિ ધર્ષ કામોદાપન થાય છે અને પંડત્વ પણ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી હમરમાં ઉત્તમ પ્રકારનું બળ આવે છે. (૩૩) આમળાંના ચૂર્ણને આમળાંના રસના ૨૧ પુટો દઈ છાયાશુષ્ક કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપી, ઉપર દૂધ પીવાથી વીર્યવૃદ્ધિ ધર્ષ કામોદાપન થાય છે. (૩૪) બલદાણનું ઝાડ મૂળસુદ્ધાં લાવી, ધોઈ પાણી નાખી, કચરી, રસ કાઢેલા; તે વસ્ત્રગાળ કરી નાખી દરરોજ પાશેર પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવે; એટલે વીર્યપતન બંધ થાય છે. (૩૫) ગોખરુ, વરિયાળી અને સાકરનો કાઢો કરી બે વખત આપવે, એટલે ૭ દિવસમાં વીર્યપતન બંધ થાય છે. x

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોં માં:—ધાતુપુષ્ટિ માટે:—અસાળિયો-૭, આમળાં-૪૦, એખરો-૩, એલમી-૩, એયમીજ-૬, કચેર-૧૦, કોઠી-૪, કૌય-૫, ખમૂરી-૭, ચણા-૫, મીકુ-૧, જવ-૪, બાવળ-૫, ખીલી-૮, ૨૪; બેહેકાળ-૧, ભીંડા (શાક)-૧, ભોંયકાળું-૧૩, મહુડો-૩, મૂસળી-૧, ૨; વડ-૬, શીમળા-૫. શિરકસિયો-૧. પુષ્ટતા એટલે પુષ્ટિ માટે:—અડદ-૭, અંજીર-૨, ઉટાકટારી-૫, એખરો-૬, કુંવાડિયો-૫, ખટખટી-૨, ખસખસ-૫, શુભળાશી-૨, ગોખરુ બોડા-૪, ગોમેટો-૪, તરબૂચ-૧, બળ (બોળ)-૧, બાવળ-૧૯, ખીવલો-૩, ભોંયકાળું-૭, મુસળી-૧, મૈદાલકડી-૧, રતનજોત-૬, રાતું કાળું-૨, ચતાવરી-૮, સાલમ-૨, ૪; ડરજુમુરી-૨. ધાતુ જતી હોય તેના માટે:—અડદ ૬; આદુ-૫૨, આલેચી-૬, કપાસ-૧૨, કમળ-૨, કંઠાડાં-૨, કેસર-૧૦, શુભળાશી-૩, ગોમેટો-૨, મણોઠી-૩, ખીલી-૧૮, શીમળા-૯, શેલડી-૪, ૭. પેશાબમાં ધાતુ જાય તેના માટે:—ખીજરો-૬, શીમળા-૧૫, સાલમ-૧, જુઓ પ્રાં ૭૦ માં:—સાબરસિંચની ટીપમાં નં. ૪. ધાતુક્ષય માટે:—આસંધ-૧૧, દાક્ષ-૪, લીંડીપીપર-૩૫, ડરજુમુરી-૧. ધાતુસ્થળની ઉષ્ણતા માટે:—કાંટીગોખરુ-૫, કુંવાર-૮, ખીજરો-૪, ધોળા પીટુડી-૬, સાગ-૪, ૫. વીર્યવૃદ્ધિ માટે:—આદુ-૨૭, આમળાં-૨૭, આસંધ-૧, ૧૦; ઉટકટારી-૨, ચણોઠી-૩, જેડીમધ-૬, કુંગળી-૧૩, ૨૨; ચતાવરી-૮. ધાતુવિકાર માટે:—આસંધ-૮, કાંટીગોખરુ-૫, કાંટીગળી-૩, કેળ-૧૭, શુભળા-૭, પાંડરવો-૨, પિસા-૧, બળ (બોળ)-૨, ખીવલો-૧, ખોરસળી-૪, રતનજોત-૮, ૯, ૧૧; રાતભીંડા-૨, સાલમ-૧, ડરજુમુરી-૨. સ્વપ્નાવસ્થા વચ્ચેના ધાતુવિકારો માટે:—દુદરલી-૧. મગજ તર ધર્ષ ધાતુપુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે:—બદામ ૩, ૭, ૮. બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે:—ભોંયકાળું-૧. વીર્યસ્થાવ એટલે પતન માટે:—ઉંદરકની ગ-૩, કપાસ સરિયો-૨, તલ ૧૧, લાલુની ટીપમાં નં. ૯.

જુઓ ગોં વૈંમાં:—ધાતુપુષ્ટિ માટે:—દૂધ-૮, ૧૨. વીર્યસ્થાવ અને ધાતુક્ષીયતા

x વાજકરણ ઔષધ:—મદનમંજરી વદી, મીરતિવજસ પૂરપાક, કામેશ્વર, મોદક, મન્મથાસરસ, આમપાક, વાનરીવટિકા, ચંદ્રોદય રસ, સુવર્ણભરમ, અથર્થપારિક, શકમાટકા, નારસિંહ ચૂર્ણ, ચતાવરી જૂવ, અવનપ્રાસ અવલેહ, લક્ષ્મીવિલાસ રસ, વસંતકમ્પમાર રસ, શકવજસ રસ, ગોખરુપાક વચ્ચે અપાય છે.

ઉપર :—દૂધ-૩. બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે :—દૂધ-૮.

જુઓ પ્રાં ઓઁમાં :—પુરુષત્વ કમી થયું હોય તો :—કસ્તૂરી-૭, માંડૂળ-૩. પ્રુષ્ટતા, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે :—કસ્તૂરી-૮. ધાતુવૃદ્ધિ માટે :—સાખરશિંગ-૬.

પુરુષત્વ આવવાના ઉપાયોx :—(૧) ધોળા કુંગળાના રસમાં અજમેા પલાળી તે દરરોજ ઘી ૧ તોલો અને સાકર ૨ તોલામાં ૨૧ દિવસ ખાવા-આપવો, એટલે પુરુષત્વ આવશે. (૨) ખાખરાનાં મૂળ ચીરી રીઠા માટલામાં નાખી માટલામાં પોણા લાગમાં ભરીને બાકી રહેલા ખાલી લાગમાં માટીનો રીઠો વાટકા અથવા પિતળનો બેઉ તરફ કલાઈવાળો છતો મૂકવો. પછી તે માટલાના મોઢા ઉપર માટીનું તાંસળું છતું મૂકીને સંધિ આટાથી બંધ કરી લેવી. પછી તે તાંસળામાં ટાકું પાણી ભરવું અને તે સહિત તે માટીનું ચૂલા પર ચડાવી નીચે અગ્નિ જે કલાક ચુધી બાળવો અને વચમાં તાંસળામાંનું પાણી બહુ ગરમ થતાં કાઢી લઈ તેને ટેકાણે ઠંડું પાણી નાખવું. મૂળિયાંના ભેડું જરાય પાણી નાખવાનું નથી આ પ્રકારે તે મૂળિયાંમાંનું પાણી વરાળરૂપે બીડીને મૂળિયાં ઉપર મૂકેલા વાટકામાં અડકી પે ભેડું થશે. એ અડકે પાનમાં ચોપડીને તે પાનમાં મરેડીનું છંડવું એક મૂકી તે પાન ખાવું એટલે એક જ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. ઉતાર-ઓસંગ. (૩) કાળા ધંતરાનાં મૂળ બશેર, માલકંગણીનાં બિયાં બશેર, ઉટકટારીનાં મૂળ બશેર, એમનું પાતાળયત્ર વડે તેલ કાઢી, માસો કે અર્ધો માસો પાનમાં ૭, ૧૪ અથવા ૨૧ દિવસ ખાવા આપવું. (૪) પદ્માયેલાં મોટાં પાંદડાંવાળા દારૂડીની ઝાલ ૧ માસો લઈ વડના દૂધમાં મેળવી તેની ચણા જેવડી ગોળા કરી પાનમાં ખાવા આપવી. પાનમાં લવંગ, જયફળ, જવંચી વગેરે મૂકી સવારસાંજ આપવું; એટલે સાત અથવા ચૌદ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. (૫) વગડાઉ ભીંડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશીર દૂધમાં પાવું.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોઁમાં :—શિથિલત્વ દૂર થવા અને પુરુષત્વ આવવા માટે :—ઉંદરની ફ-૧૦, ખાખરા-૬, કુંગળા-૨૦, દારૂડી-૨, ધંતરા-૧૮, રાનલી ડી-૧. શક્તિ આવવા માટે :—ખસખસ-૫, નામદી-૧, ભીંડા (શાક)-૧. શરીર બળવાન થવા માટે :—શીમળા-૬. શરીરની કંતિ સારી થવા માટે :—આમળાં-૨૫, ૨૮. કઠી કેઈ પણ રોગ ન થવા માટે :—વસુ-૩, સાટાડી-૧૦, હરે-૪. જરા એટલે વૃદ્ધપણું ન આવવા માટે :—આમળાં ૧૨, રાંઘે, આસધ-૩, વસુ-૩. સર્વ રોગ દૂર થવા માટે :—આસધ-૬, લાણી-૧.

સ્તંભન ઓપધો :—(૧) લવંગ, જવંચી, તજ, અશ્વીણ, અક્કલકરો અને સમુદ્રશોડનાં બિયાં, એ સર્વ ચૂર્ણો બરાબર લઈ, તે બધા જેટલી સાકરની ભૂખી નાખી, મધમાં ખરલ કરવું તથા એક વાલું કેમણે ગોળાઓ કરવી. તેમાંથી સાબના ચાર વાગતાં એક ગોળા પાણીના અથવા દૂધના ઘૂંટડામાં ગળવી તથા એક કલાક પછી ખાવું ધારોણુ દૂધ પીવું અને ક્રિયુત પહેલાં કસ્ટુરીના તેલમાં આકાડનાં મૂળનું ચૂર્ણ ખરલ કરી તેનો પત્રનાં તળિયાંમાં લેપ કરવો; એટલે વીર્યનું પતન થતું નથી, ઉતાર-લીંછુ ચૂસવું. (૨) કસ્તૂરી, કેસર, જયફળ, લવંગ, અશ્વીણ, લાંગ, સુંદે અને એલચીદાણીની વસ્ત્રગાળ ભૂખી એકત્ર કરી વાલ વાલ સવાર-સાંજ મધમાં આપવી તથા ઉપર ધારોણુ દૂધ પાવું. (૩) ક્રીચળીજ, શતાવરી, ગોખરુ, ગંગેદી, બળદાણા અને તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ તાજ દૂધમાં રાતે પ્રાશન કરવું. (૪) જયફળ, પુરાસાની અજમેા, અજમેાદ અને અશ્વીષ્ સ્તંભલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ સમાન ત્રણ વર્ગનો ભૂનો ગોળ મેળવી, અર્ધો અર્ધો વાલની ગોળાઓ કરી, ને સાંજે ખાવા આપવી. ઉતાર—છીલુ-+

x પુરુષત્વ આવવા માટે (ઉદ્વિચંત્રી શક્તિ મળજ કરવા માટે) વાનરીવટિકા, મન્મથાશ રસ, અષાધક રસ, મહાભાગીવિલાસ રસ, શુક્રવૃદ્ધ રસ, રતિવદ્ધ મોદક તેમ જ ઉપર કહેલી વાલકરણ ઓપધિ ખાવા માટે અપાય છે તથા અનેક પ્રકારના લેપ (તીલા) ઉદ્વિચ પર લગાડવા માટે અપાય છે.

+ સ્તંભન માટે રાગનીય ઓપધ કાચેશ્વર રસ, કેસરાદિ વરી, કરતુમોદિ ચુટિકા, ન્યૂદીશ્વાદિ વરી, મદનાર્નવ મોદક, શુક્રવદ્ધ રસ, કામિનીવિદ્રાવણ રસ, ચંદ્રોદય રસ વગેરે અપાય છે.

વિશેષ ઉપચાર :—બુઝો વનોંમાં :—આસાધ-૧૦, ખસખસ ક-અફીણ-૧૩.

બુઝો અતુલૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના શુટિકાપ્રયોગની દીપમાં નં. ૧૧. મલમપ્રયોગની દીપમાં નં. ૩૨. બૃહત્પાકના પાકપ્રયોગની દીપમાં નં. ૨.

૩૫-પથરી (અશમરી)

કારણ : વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્ર, ચક્રી પથરીના રોગ થાય છે, તોપણ તે ઘણું કરી ક્ષાત્રિત હોય છે. એની સારી રીતે ચિકિત્સા ન થાય તો તે પ્રાણહરણ કરે છે.*

સંભાષિ :—જે વંખતે વાયુ બસ્તિમાંનું શુક્રયુક્ત કિંવા પિત્તયુક્ત મૂત્ર અથવા કફ એને શોષે છે હારે અશમરી થાય છે. જેમ ગાયના પિત્તમાં ગોરોચન એકઠું થાય છે, તેમ બસ્તીમાં શુક્રાદિક એકઠું થઈ ગ્રંથો બંધાય છે. બસ્તિની ઉપરાંત મૂત્રપિંડો (વૃક્કો)માં પણ પથરી ઉત્પન્ન થાય છે. બસ્તિની પથરીના કરતાં વૃક્કરથાનની પથરી વધારે દુઃખદાયી ગણાય છે. એ પથરીઓમાં પણ જે વાતપંથરી છે, તે દવાથી કપાતી નથી. ઓપરેશન કરીને જ કાઢવી પડે છે. પથરી માટેનો દાખ ભોળી-માંથી વૃક્કમાં આવે છે.

પૂર્વરૂપ :—સર્વ અશમરી અનેક દોષાત્રિત છે. બસ્તિ ફૂલી, બસ્તિની આસપાસ અત્યંત પીડા થવી, મૂત્રની ગંધ બેકડાના મૂત્રની ગંધ જેવી આવવી, મૂત્રકૂચ્છ, જવર તથા અરુચિ, એ એનું પૂર્વરૂપ છે.

સામાન્ય લક્ષણો :—નાસિ, શિવણ તથા બસ્તિ(મૂત્રાશય)ની આગળ ઘણ થાય છે. અશમરીના યોગે મૂત્રનો માર્ગ રોકાય એટલે મૂત્રની ધાર ફાટે છે. અશમરી મૂત્રમાર્ગ ચક્રી પેલી તરફ જાય એટલે મૂત્રરવાને ઈન્ન થતી નથી તથા મૂત્ર સ્વચ્છ ગોમેદ (પાણી) જેવું થાય છે. અશમરીના યોગે બસ્તિમાં ક્ષત થવાથી રક્તામિશ્રિત મૂત્ર થાય છે; અને મૂત્રરતાં જોરે કરે તો ધણે કલેશ અને પીડા થાય છે. ત્રિદોષજ અશમરી બહુધા બાળકોને જ થાય છે, શુક્રાશમરી માત્ર મોટા માણસને જ થાય છે.*

ઉપચાર :—(૧) કકાની ઝાલ દહીંમાં ઘસી આપવી. (૨) ઘોળા એરડો, બેડી ભેંયરીગણી, જીભા ભેંયરીગણી, ગોખરુ અને કાળી શેલકીનાં મૂળ દહીંમાં વાટી પાવાં. (૩) શિલાજિત મધમાં આંધવું. (૪) ગોખરુના કાઢામાં જવખાર નાખી આપવો. (૫) હિંગ, એલમીદાણા, દૂધ અને ધી એકત્ર કરી પાવાથી મૂત્રરોગ તથા શુક્રોગનો નાશ થાય છે. (૬) આદુ, જવખાર, હરેર, દારહળદર, હળદર અને કાળા સરગવેદ બકરીના દૂધમાં વાટી પાવા એટલે મૂત્રાશમરી ફટી જાય છે. (૭) તલ, અધેરો, કારેલી, જવની સળીઓ, ખાખરાનું લાકડું, એ સર્વ સમભાજે લઈ માટલામાં નાખી પુટ લઈ બાળવાં; પછી તેની ચાર માસા રાખ લઈ બકરીના મૂત્રમાં ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ ખાવાથી અશમરીનો નાશ થાય છે. (૮) ગોખરુનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેઢીના દૂધમાં

* વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્રની એમ ચાર પ્રકારની પથરી છે. વળી જેમાં નાના નાના કકડા હોય તે તરસ અને, જેમાં રેત હોય તેને સિક્કા કહે છે. એ બે પણ પથરીના હોદ છે.

ઉપચાર :—(૧) હરડાં, બહેડાં, પલાણબેદ, ધમાસો, ખાણ, ગોખરુ અને કાકડીનાં બી સમાન ભાજે લઈ જરા ખોખરાં કરી, પાણીમાં ઢકાળી એ પાણી હમેશાં સવારે પીએ તો પથરીનો બુકો થઈ જરી જાય અને આરામ થાય. એ ઉપર મૂત્રા ખાવાથી જણ ફાયદો થાય છે. (૨) ટંકણખાર ઝીણા કરી ઠાંઠા પાણી સાથે ખાય તો રાખની માફક પથરીના ચૂરેચૂરા થઈ જાય. આ રોગોને દૂધ, ગોળ, મીઠાઈ, ધી એવી ભારે ચીજો ખાવા આપવી નહિ. (૩) તલસરાની રાખ તોલો ૧ મધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી જાય. (૪) બિભેરાનું મૂળ વાટી બુકો કરી વાસી પાણીમાં આપવાથી પથરી જાય. (૫) તેલિયો દેવદાર, સંચળ, તલ, તલસરાની રાખ, એ સર્વ મધ અને દૂધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી ગટે.

+ અશમરી, શક્રંસ તથા સિક્કારોગમાં નાસિ અને અંકુષમાં સોળે, મૂત્રરોગ અને રૂળની માફક પીડા થાય તો અસાધ્ય રોગ સમજવો. શારીય ઔષધ અશમરીલેદક રસ, ત્રિવિક્રમ રસ, કલત્યાય લૂત, અજાયુ લૂત, તિલાદિ હારયોગ વગેરે અપાય છે.

નાખી સાત દિવસ પાવું. (૯) જૂના ઘીમાં કેસર નાખી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવાથી શર્કરાનો નાશ થાય છે. (૧૦) તલના ફૂલો દ્વારા, મધ અને દૂધને એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ પાવું. અથવા સિંધવ અને બિજોરાનું સેવન કરાવવું. (૧૧) ચીલકાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાં. તે ઔષધ ત્રણ દિવસમાં અશ્મરીનો નાશ કરશે. (૧૨) અર્ધપુષ્પી એટલે જેને શિરદોડી કહે છે, એનાં મૂળ ગાયનાં દૂધમાં વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવાં, એટલે દાહકુંકત ત્રીન અશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૩) શતાવરીનાં મૂળનો રસ ગાયના દૂધમાં પાવો, એટલે ઘણા દિવસની અશ્મરીનો પણ નાશ થશે. (૧૪) વાયવરણની છાલ, મુંઠ, ગોખરુ, જવખાર અને ગોળનો કાઢો કરી ઠંડા થયા પછી તે કાઢો પાવો. તે મૂત્રાશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને યસાઘાતનો નાશ કરે છે. (૧૫) વાયવરણની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૧૬) સરગવાનાં મૂળનો કાઢો તીખો, ઉષ્ણ અને અશ્મરીનો નાશ કરનાર છે અથવા ગઠાકાનાં મૂળ એખાના ધોવડામળમાં વાટી પાવાં. દૂધ ને ભાત ખાવા. (૧૭) તુષોદક- (જવની કાંછ)માં હળદર અને ગોળ નાખી પ્રાશન કરવું. (૧૮) મેંઢીનું દૂધ મધમાં મેળવી પાવું. (૧૯) નસોતર અને ઇન્દ્રજવ, એ બંનેનું ચૂર્ણ દૂધમાં કેવા એખાના ધોવડામળમાં આપવું. (૨૦) કળાપીનો કાઢો ૮ તોલા, શરણુખાનું ચૂર્ણ અને સિંધવ બે માસ નાખી આપવો. (૨૧) કોળાનો રસ, હિંગ અને જવખાર એ એકત્ર કરી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોં માં:—અકલકરો-૫, અરણુ-૬, ૧૦; ઇન્દ્રજ-૩, ૨૦; ઉંદરકની મ-૩, જિંબરો-૧૧, કણી ગલકી-૨, કળાપી-૭, કાકડી-૪, કાસ-૧, કાંટી ગોખરુ-૭, ગોખરુ બોડા-૧૦, ચીલકું-૧, તલ-૧૫, ૨૨; તુરિયાં-૩, દ્રાક્ષ-૧૮, ધમાસો-૬, નસોતર-૨, પાપાણુભેદ-૪, પાઠ (હાળીપાક)-૯, પિત્તપાપડો-૬, બિજેરુ-૨૧, મૂસળી-૩, મૂળા-૩, મોરશિખા-૧, લાંગડી-૧, વાયવરણી-૬, ૧૦; શતાવરી-૫, શિરદોડી-૬, સમેરવો-૧૮, સરગવો-૨૧, સાગ-૧, હળદર-૧૪. શુક્રાશ્મરી માટે:—તલ-૫, પાપાણુભેદ-૩, મૂળા-૧૧; મૂત્રશર્કરા માટે:—અધેડો-૨૯, વાયવરણી-૬.

જુઓ ગોંડોં માં:—શર્કરા માટે:—દૂધ-૧૦, પ્રાંઓં માં:—પથરી માટે:—કબૂતરની હજાર-૩. પથ્ય—જવ, કળાપી, જૂના એખા, જૂનું કાણું, આદું, વાંસનો કાઢો. અપથ્ય—મૂત્ર, મળ અને શુક્રનો અવરોધ તથા વિષ્ણુકારક જડ એવાં અલપાન તથા વિરદાન.

૩૬-પ્રમેહ (પરમિયા સહિત)†

કારણ:—એક ટેકાણે નિચેષ્ટ બેસવું, નિદ્રા, દહિબક્ષણ, ગામમાંના અને પાણીમાંના છવના, માંસના રસ અને દૂધ, નહું અન્ન, નવોદક (વરસાદનું પાણી)નું સેવન; ગોળ વગેરે પદાર્થ અને કફકારક પદાર્થ એ પ્રમેહ થવાનું કારણ બાલુનું.

સામાન્ય લક્ષણો:—મૂત્ર મધું હોઈ કડોળાચેલા જેવું હોય છે. મૂત્રના વર્ણુભેદથી પ્રમેહના ૨૦ ભેદ કહેલા છે. વ્યવહારમાં પેશાબની વખતે જે પ્રમેહમાં અતિશય આગ થાય છે તેને તણુ-

+ પ્રમેહની હત્તિ અપથ્ય સેવનથી થાય છે અને પરમિયાની હત્તિ દૂધ સી અથવા દૂધ પુરુષ- (પરમિયાના રોગી)ના સદવાસથી થાય છે. એટલે જને રોગીની સંપ્રાપ્તિમાં બહુ જ અંતર રહેલ છે. પ્રમેહ રોગમાં પેશાબની સાથે દાર, લોહી, ચરબી, રસ, મળ, સાકર આદિ દ્રવ્ય ભય છે, ત્યારે પરમિયામાં પડે નય છે. પરમિયાના રોગમાં પેશાબમાં બહુતરા પણુ બહુ થાય છે.

× મૂત્રના ભૂંડા ભૂંડા રૂપ ઉપરથી પરમિયાના વીસ ભેદ કર્યા છે. તેમાં ૧. ઉદક, ૨. દિધુ, ૩. સાન્દ્ર, ૪. સુરા, ૫. પિથ, ૬. શુક્ર, ૭. સિક્તવા, ૮. ચીત, ૯. રાત્રે, ૧૦. લાલા, એ દસ પ્રમેહો કહી થાય છે અને તે સાથે ૧૧. દાર, ૧૨. તીલ, ૧૩. કાળો, ૧૪. હાલિદ, ૧૫. મંજિષ્ઠ, ૧૬. રત્ન, એ પિત્તથી થનારા ૭ પ્રમેહો કહસાધ્ય છે; અને ૧૭. વસા, ૧૮. મળ્મળ, ૧૯. સાર તથા ૨૦. દરતી, એ ચાર વાયુથી થનારા અસાધ્ય પ્રમેહો છે. તેના ઉપદ્રવો ઉપરથી તેને એળખવા. અપચો, અઝચિ, બકારી, હાંપ, ખાંસી, સ્ત્રોત્રમ ઉત્પાદિ કહના; પેક અને લિંગમાં તોડ. અંદકાસમાં શર, તાવ, દાઢ, વરસ, મૂર્છા, બાંગો, જાડો ઇત્યાદિ પિત્તમાં તથા ઉનાવન, કંપ, ઉદ્વેગ, શય, ભદ્રાનાસ, યોષ, ખાંસી ઇત્યાદિ વાયુના ઉપદ્રવો છે. આત્રેયના મત મુજબ ૧. પૂષ, ૨. વક્ર, ૩. પિટકા, ૪. શર્કરા, ૫. મૂત્ર અને ૬. અતિમૂત્ર, એમ ૭

ખિયો (મં ૦ તિહક) પ્રમેહ કહે છે. પેશાબના વખતે આજ ચતી નથી તેને કંડા (મં ૦ હિં ૦ શીત) પ્રમેહ કહે છે. પેશાબને આરંભે તંતુ કિંવા ગોળા પડે છે અને તે સળાથી બચાવે તો હાય-બે હાય લંબાઈતો તાર થાય છે. તેને તંતુમેહ, તારમેહ કિંવા લાલામેહ કહે છે. જે પ્રમેહમાં ધાતુ બધ છે તેને ધાતુપ્રમેહ કહે છે. જેમાં પરુ પડે તેને પૂથપ્રમેહ કહે છે. કંઈક તૂટે અને મધુર એવો જે પ્રમેહ પેશાબ સાથે પડે છે તેને મધુમેહ કહે છે. મધુમેહી પુરુષ જે ઠેકાણે પેશાબ કરે છે, તે ઠેકાણે સાકર ખાવા માટે ફાટીએ બહુ ભેગી થઈ બધ છે. હમણાં પ્રમેહરોગને ઘણો જ પ્રાદુર્ભાવ થયેલો છે. પ્રમેહનો રોગ ઘણે ભાગે પુરુષોને થાય છે, સ્ત્રીઓને પ્રતિમાસે ૨૦-૨૫ પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી કરીને શરીર સંબંધી સર્વ દોષો શુદ્ધ થાય છે, એટલે સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો

પ્રમેહો બીજા પછી છે. તે મેળવતાં કુલ ૨૬ સેહ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) પેશાબ ઘણો થતો હોય તો કાળા તલ ૬ પૈસાભાર સવારના પહોરમાં હમેશાં ખાય તો હમેશાં પેશાબ ટપકતો હોય અથવા થોભતો ન હોય તેને આરામ થાય. (૨) મારેહું લે.કું તથા સુંઠ બરાબર વજન લઈ ખાંડી ઝીણું કરી તેથી બમણી તેમાં સાકર ભેળવી દરરોજ સવારે નયણે કોઢે ફાંકે તો પેશાબ ગળતો હોય અથવા ઘણો થતો હોય કે થોભતો ન હોય તે મટે. (૩) સુવા શેર ૧, મેંદા શેર ૦૧, શુંદ શેર ૦૧, રાતી ખાંડ શેર ૧૧ અને ધી શેર ૦૧, એ સર્વે વસાણાં ખાંડીને એના લાડું બનાવવા. તેમાંથી સવાર સાંજ એકેક ખાય તો પેશાબ ગળતો હોય તે મટીને ધાતુ વધે. (૪) ગવારનો આટો શેર ૧ અને સાકર શેર ૦૧, ખાંડી ઝીણું કરી ગળવા ધી સાથે સવાર-સાંજ દિવસ ૧૦ સુધી ખાય તો આરામ થાય. (૫) સરવાળા નામનું ધાસુ જેને હખદરા કહે છે અને ઊકારાં જેને કૂતરાં કહે છે, તે લગ્ગા ઉપર થોંટાડવાથી થોંટી નબ છે, તે જડ સુકાં ઉષેલી લાવીને હાથમાં સક્રી ખાંડી તેની બરાબર ખાંડ ભેળવી સવારસાંજ એકેક હથેળી ભરીને ખાય તો બાતવાતનો પ્રમેહ મટે. (૬) ઘોળો શુંદર શેર ૦૧, સિંગોડાં શેર ૦૧, સુરા ખાંડ શેર ૦૧, મેંદા શેર ૦૧, એ બધાં વસાણાં એકાં કરી એક કાચના વાસણમાં ભરી તેમાં ધી શેર ૦૧ ભેળવીને તેમાંથી ૫ પૈસાભાર દરરોજ સવારે કેટલાક ડંપતા સુધી દૂધની સાથે મેળવીને પીએ તો બાતબાતના પ્રમેહ મટે અને મરદાઈ વધે. (૭) કેવડાની જડનો રસ તેલા રમાં તોલો ૧ સાકર નાખી પીએ તો આરામ થાય. (૮) આમળાં તેલા રનો ઉકારો કરી બે માસ લગ્ગદ તથા મધ નાખી આપવો. (૯) ગળોનો રસ મધ નાખી આપવો. (૧૦) છાંદાની ખારેડો દૂધમાં બાફી તેમાંથી કળિયો ખેંચી કાઢી તેની જગએ લોખાન અને ભેંસાગળ સમાનકાગે લઈ વાડીને બરલો; તે દરેક છુદી છુદી ખારેડ ઉપર મધેના થોટની કણુક ચડાવી અંગારા ઉપર રોટી, પછી તે ખારેડો અંદરના બીધ સહિત કાઢી લઈ વાડીને ચણા જેવડી ગોળીએ કરી દરરોજ એક એક આપવી. અંગારામાં રોકતાં તે ખારેડમાંથી ચૂળજોને ધુમાડો બહાર નીકળતો ન જોઈએ; એટલે કે અંગારાની શરસાળમાં ભારી રાખીને રોકવું. (૧૧) ગળો તેલો ૦૧, પિત્ત-પ.પડો તેલો ૧, આમળાં તેલો ૧, બહેડાં તેલો ૧, હરડાં તેલો ૧ અને ધરો વાલ ૨ લઈ ૧૧ શેર પાણીમાં ઉકાળી પાંચ તેલા રથેથી તેમાં તેલો ૧ મધ નાખી પાડું. (૧૨) કાંસળીનાં પાંદડાં તથા ચણુકબિબા પાટી પાણીમાં પાવાં. (૧૩) દાડમ અને જાંબુનાં પાંદડાંનું સરખત કાઢી પાડું. (૧૪) વડનું દૂધ પતાસાં ૪ ભરી દિવસ ૭ આપવું. (૧૫) કૃતકી કુલાવેલ તેલો ૧, એલચથી તેલો ૧ તથા સાકર તેલા રમાં પરીડાં ૩ કરી આપવાં. (૧૬) રાંખાવળી, સાકર, ધાણા અથવા ચરિયાળી ત્રણે વાટી રાત્રે હવામાં રાખી સવારે ધૂંદીને પાડું. (૧૭) સૂર્યાખર ટાંક ૧, એલચી ટાંક ૧, લીંદીપીપર ટાંક ૧, પાપાલુબેદ ટાંક ૧, ઓળ ટાંક ૪માં ગોળ વાળી ગોળાના ઘોવરામણમાં આપવી. (૧૮) એખેડો ૧ પૈસાભાર, બળથીજ ૧ પૈસાભાર, પ.પાહુમેહ ૧ પૈસાભાર, તવળીર ૧ પૈસાભાર અને સાકર ૪ પૈસાભાર એની ફાકી બકરીના દૂધમાં લેવી. (૧૯) ગાયના ૧૦ તેલા દૂધમાં અર્ધાં લીંબુનો રસ નાખી તરત પાવાથી તણખિયો પ્રમેહ મટે. (૨૦) કુંવા-રની જડ નડી હોય તે દેવતામાં શેરી તેને ઊઘી નાખી તેના ગરમના જેટલી સાકર નાખી દરરોજ ટાંક ૨૧ લેવાથી પ્રમેહ નબ. (૨૧) વહનાજ ટાંક ૧, ધંતરાનાં બીજ ટાંક ૧, પુરાસાની અજમે ટાંક ૧, ભાંજ ટાંક ૧, ચણુકબિબા ટાંક ૧, નયકળ ટાંક ૧, ગરુલા ટાંક ૧ અને મસળી ટાંક ૧ લઈ; પેારવના પાણીથી ગોળી વાલ ૧ પ્રમાણે વાળી દરરોજ એક એક આપવી. (૨૨) હરડેજ ટાંક ૨, આમળાં ટાંક ૨ અને બહેડાં ટાંક ૨ વાટી, શેરડીના રસમાં ૭ પુટ આપી વડે સુકવવાં. તે ચણું ટાંક ૨, સાકર ટાંક ૨માં મધ નાખી ચટારડું. ઉપર દૂધ શેર ૦૧૧ પાડું. આથી પ્રમેહ મટી વીચ વધે. (૨૩) હરડાં, બહેડાં, આમળાં, લોહચૂણું, સિલાજિવ, મોટી હરડે, એ સર્વેનું ચૂણું કરી મધમાં અવલેદ કરી ૭ દિવસમાં ખવડાવવું, અલણું ખવડાવવું. (૨૪) મસળી ટાંક ૪, ચણેલીનું મધ ટાંક ૪ વાટી, ફાકી કરી ઉપર દૂધ પીવાથી ધાતુ-

નથી, પણ ગર્ભાશય આદિ પ્રગ્નન સંસ્થામાં વિકાર થાય તો પ્રદર થઈ જાય છે.

અસાધ્ય પ્રમેહલક્ષણુ:—માતાપિતાની પરંપરાથી પ્રમેહ થયેલ હોય તે અસાધ્ય પ્રમેહ છે, તેમ જ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ વિશેષ સમય સુધી ચિકિત્સા વિના રહે તો મધુપ્રમેહના રૂપમાં આવી જઈ અસાધ્ય બને છે.

જનનેદ્રિયના દરદવાળી દુષ્ટ સ્ત્રીઓના સંબંધથી પ્રમેહ, પરમિયા (સુગન્ધ) થાય છે તે અહીં કહેલા પ્રમેહથી જુદી જાત છે. (અથવા મધુપ્રમેહ કહી શકાય, આ પ્રમેહનાં પૂરાં લક્ષણ મળતાં નથી.) સુગન્ધમાં પેશાગરસ્તે પર નીકળે છે, કે જે પર ચેપી છે. તેમ જ મૂત્રેદ્રિયમાં સોજો તથા દાહ થાય છે; પેશાગની નળીનું મોં લાલ થઈ જાય છે, વારંવાર ધણી બળતરા સાથે ઘોડો ઘોડો પેશાગ થાય છે, સખત વ્યાધિમાં શરીરમાં તાવ પણ આવી જાય છે. આ રોગ મટી ગયા પછી પણ વારંવાર બીગે છે. આ રોગમાંથી ફેટલાકને બદ થાય છે તેમ જ ફેટલાકના સાંધા અલાય છે.

પરમિયા (સુગન્ધ) પર ઉપચાર:—(૧) જૂના રોગો માટે ચંદ્રપ્રભા વડી સર્વોત્તમ ઇલાજ છે. (૨) તીક્ષ્ણ નવા રોગોમાં પ્રથમ ઈદ્રિયજીવાન લેવો. ગરમ પાણીથી શેક કરવો, કમરબાંધ ગરમ પાણીમાં બેસવું. (૩) પ્રમેહાંતક વડી-વંશલોચન, શિલાજિત, રૂમી મસ્તૂજી, ઇસેસ, રાજ, ચણકબાળ, ઇલાયચી તથા હળદર, એ આડ વસ્તુ સમભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી ચંદનના તેલમાં ઘૂંટી વટાણા જેવડી ગોળી બનાવવી. બપોલે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત લેવાથી પેશાગમાં બળતરા થતી, રસી વગેરે થીડા માત્ર ૧ દિવસમાં જ શાંત થઈ જાય છે. (૪) જૂના રોગમાં ચંદ્રપુટી પ્રવાલ તોલા ૨ તથા ચાંદીના વરખ તોલો ૧ મેળવી ખરલ કરવી. માત્રા ૩ થી ૬ રતી. મલાઈ(તર)ની સાથે દિવસમાં બે વખત લેવાથી પ્રમેહ, સુગન્ધ, સ્વપ્નદોષ, પ્રદર, નબળાઈ વગેરે દૂર થાય છે. (૫) બાવળની કાચી ફળી મુકામેલી, ચણકબાળ તથા ચંખજીરું, દરેક એકેક તોલો લેવાં. અને કમળકાકડીનાં બીજની ગિરી, ઇલાયચી તથા ઈદ્રવજ દરેક અર્ધો અર્ધો તોલો લેવાં અને કુલાવેલી ફટકડી ૪ માસા લેવી. એ સર્વને બારીક ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૭ માસા દિવસમાં બે સમય દૂધની લસી- (દૂધ-પાણી મેળવેલાં હોય તે) ની સાથે લેવાથી ત્રણ દિવસની અંદર સુગન્ધ નટ થાય છે. (૬) સુગન્ધ પર પિચકારી-મુરદાશિંગ, ફટકડી, રસાંજન, સુરમો તથા કાથો દરેક દશ દશ તોલા, મોરધૂણ તથા રસકપૂર સવા સવા તોલો, એ સર્વ ઔષધિ ખાંડી મેળવવી, પછી પાણી તોલો ૧૦૦ (૨૫ શેર)માં મેળવી શીશીમાં ભરવી. આ પાણી ૦ તોલો ૧૦ તોલા પાણીમાં મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત પિચકારી મારવાથી નવા ત્રણ જૂના પ્રમેહ(સુગન્ધ)માં મૂત્રેદ્રિય અને મૂત્રાસયમાં ભેજો થયેલો વિકાર નીકળી જાય છે. (૭) જૂના રોગમાં ગોખર, ગૂગળ અથવા ગોખરનો અવસેહ મેવન કરવો.

તણખિયા પ્રમેહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઘોળી ગોઠણી(ગરણી)નાં મૂળ કંડા પાણીમાં ધસી આપવાં. (૨) ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં લિલાચો ધસી પાવો. (૩) આમળાનાં ઝાડની છાલનો રસ બે તોલા પર્થત કાઢી તેમાં કિંચિત્ હળદર અને મધ નાખી તે આપવું. (૪) ઉંમરાનો દ્રવ દર વખતે બે તોલા લઈ તેમાં કિંચિત્ જીરું ચૂર્ણ અને ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી, બે વખત આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ભૂએ વનોંમાં:—કમળ-૩, ખેર-૬, ગરણી-૪, ગોખર બોડા-૫, ચિત્રક-૧૨, તલ-૧૭, ૧૮; દુદરલી-૨, શિલામો-૧૬.

મધુપ્રમેહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાંબુડીની છાલ નિલ ૨ તોલા પર્થત ખાવી. કિંવા પાકાં જાંબુ અથવા જાંબુડીની મૂળ ખાવી. (૨) કડાનાં મૂળ ઉપરની છાલ, અસાણીની છાલ, નાગર-પ્રમેહ જાય. (૨૫) રાતના ટાંક ૫ અને દીડીપીપર ટાંક ૧ અને સાકર ટાંક ૭ બેળાં વાડી ત્રણ દિવસ ખવડાવવાથી સાન્દ્ર પ્રમેહ જાય. (૨૬) કેસડાં પકાળી પાણીમાં જાંબુડી સાકર નાખી પાઈએ તો પ્રમેહ થીડા જાય. (૨૭) બંતરાનાં બીજ, જાંબુ, મારલ વારો, હિંમ્બેલક, આમલસાર ગંધક જેની પાનના રસમાં ગોળી વાળી આપવાથી સર્વ પ્રમેહ જાય. (૨૮) સાકર અને જવખાર ગાયની કાશમાં ફાવવાથી બનવા (મુતકૃંચ) જાય. (૨૯) કમ્બુએ ગાયના દૂધમાં સાથે આપવાથી પ્રમેહ જાય. (૩૦) કમરનો રસ તોલો ૧૫, સાકર તોલો ૦૫ નાખી પીવાથી રગદિશે (૩૧) પ્રમેહ મટે. (૩૨) દાંડમના બીજનો રસ સાકર તોલો ૧ નાખી પાવાથી રક્તપ્રમેહ તથા તણખિયા પ્રમેહ જાય.

મેથ અને ત્રિફળાંતો કાઢે કરી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમાં :—અળખી-૪, જાંબુ-૬, દુદરલી-૨.

બહુમૂત્ર ઉપર ઉપચાર :—(૧) ત્રિફળાં, વાંસનાં પાંદડાં, નાગરમેથ અને પહાડમૂળનો કાઢો મધ નાખી આપવો. એટલે તે તરત જલુસૂત્રનો નાશ કરશે. (૨) આકાનો રસ, ખડીસાકર નાખી બે વખત આપતો જવું. (૩) વાંસનાં સુકાયેલાં પાંદડાંનો કાઢો બે વખત આપવો.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમાં :—અળખી-૪, અનેનાસ-૩, આદુ-૪૦, આમળાં-૨૧, કોર્લિજન-૬, ખસખસ ક (અદીજી)-૫, ભોંયકોળું-૬, મેથી-૩, વાંસ-૬.

સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર :—(૧) ગળાનો અંગરસ મધમાં આપવો. (૨) ત્રિફળા, દેવદાર, દારુહળદર અને નાગરમેથનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૩) ખાખરાનાં ફૂલનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૪) વડના અંકુરનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) વાવડિંગ, હળદર, જેડીમધ, ચૂંક અને ગોખરનો કાઢો મધમાં આપવો. તે દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ કરશે. (૬) ભોંયઆમળા, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, ચણકબોળા અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી ખાવાં, એટલે અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે. (૭) નિર્મળાનાં બિયાં એકક તોલો છાશમાં વાટી પાવાં. (૮) વકામ-લીમડીની લીબોળાઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ઘી નાખી ખાવી, એટલે પ્રમેહનો ત્વરિત નાશ થશે. (૯) બાવળનાં અથવા ખીજડીનાં કુમળાં પાંદડાં અને ઘોડું છરું પારીક વાટી ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં મેળવી, ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી સવાર-સાંજ આપવું. (૧૦) ચણકબોળા ૧ તોલો લઈ કાઢો કરી તેમાં ચંદનના તેલમાં ચાર ટીપાં નાખી તે આપવો. (૧૧) વંશોદાયન ૧ તોલો, એલચીદાણા ૧ તોલો, ચણકબોળા ૧ તોલો, ઘોળા કાથો ૧ તોલો અને માયફળ ૧ તોલો લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણ પલજે એટલું તેમાં સુખડનું તેલ નાખી નાના બોર જેવડી ગોળાઓ કરવી. પછી તે ગોળા સવારસાંજ ૪ તોલો ઠંડા પાણીમાં મેળવી તેમાં ખડીસાકર અથવા તોલો નાખી તે પાણી પાવું. એ ઔષધથી મદર પણ નબ છે. (૧૨) ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ, હળદરનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, એ સધળું મધમાં આપવું. એટલે સાત દિવસમાં દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ થાય છે. (૧૩) નવટાંક ઘઉં રાતે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગળ કરી, તે પાણીમાં ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવું. પ્રમેહપિટ્ટિકા :—પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ ફેડાકી થાય છે. તે સર્વ સંધિના ઠેકાણે થાય છે. તપ્ત, શ્વાસ, મંત્રનો સંક્રોચ, હેડાકી, મદ, વિસર્પ, મર્મસંરોધ (મર્મસ્થાનની પીડા), એ ગદ્યા ઉપદ્રવ બન્યાવા. એમાંથી કોઈ ને કોઈ પ્રમેહરોગીને અપદ્ય કરવાથી યર્ષ આવે છે. પ્રમેહપિટ્ટિકા ઉપર ઉપચાર :—(૧) ઉંચરાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨) બાવળો વાટી લેપ કરવો. (૩) જલુ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. મધુમેહ પછી ધણેલાને પ્રમેહપિટ્ટિકા થાય છે. એ જલુ જ ઘાતક રોગ ગણાય છે. માટે અનુભવીની સલાહ પ્રમાણે તરત યોગ્ય ઉપચાર કરવો.

● પ્રમેહરોગ પર વધુ ઔષધ :—મેહકુલાંતક રસ, વર્ષાંતકુસુમકર રસ, શિલાજિત વટી, બુદ્ધભંજીશ્વર, સોમન.ય રસ, એવાદિ ચૂર્ણ, ચંદ્રમલા વટી, ખદિર શુટિકા, ચંદનાદિ કવાય, ગોક્ષુરાદિ કવાય, ગોક્ષુરાદિ જગળ, ગોખરપાક, ચંદનાસવ, ગંધકયોગ, ચંદ્રમલા રસ, ચંદ્રોદય રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. પ્રમેહમિદિર તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે. પ્રમેહપિટ્ટિકા ૧૦ પ્રકારની થાય છે. જે મનુષ્યની હોઝરી દોષવાળી હોય તેને પ્રમેહ વિના પણ થાય છે. છદ્મ, હૃદય, શિરા, કાંધ તથા પીઠનાં મર્મસ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલી અતિ વેદનાવાળી મંદાગ્નિવાળે થાય તો અસાધ્ય સમજવી. પ્રમેહ સંબંધી પિટ્ટિકા યર્ષ હોય તો પ્રથમ લોહી કઢાવવું. એ પછી ગઈ હોય તો સંસ્પર્ષી ચિરાવવી. ત્યાર પછી બકરાના મૂત્ર અથવા લીમડાનાં પાનના કવાયથી ઘોઈ ઉમરડાનું દૂધ અથવા બાવળીનાં બીજ વાટી લેપ કરવો; તથા ઉપલસરી, મુનકા, નસોતર, મોંડીઆવળ, કડું, હરેર, અરડાંસાની હાલ, લીમડાની હાલ, હળદર, દારુહળદર તથા ગોખરનાં બીજ સમશાંતો લઈ કાઢો કરી પિવડાવવો. સારીય ઔષધ સારિવાદિ લોહ, સારિવાદાસવ, મકરંબજ રસ વગેરે અપાય છે. પ્રમેહપિટ્ટિકા (મર્મસ્થ) જલુ જ અસાધ્ય દરદ ગણાય છે માટે સાધારણ ધરના ઉપચારો પર ન રહેતાં અનુભવીની સલાહ લેવી, એ વધારે સારું ગણાય છે.

જુઓ અનુભૂત ઓપધ :- ઓપથિકિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૭. કવાચપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૩.

વિશેષ ઉપચાર :- જુઓ વનીઝમાં :- સર્વપ્રમેહ માટે :- અંકાલ-૧૩, અરધુ-૫, અળસી-૬, આમળાં-૧૧, ૨૨; આરોચી-૨, ઉટકટારી-૨, ઉંખરો-૧, એખરો-૪, એથમીજીરું-૩, કાંકડ-૩, કડિયાળી-૩, ૪; કુંવાર-૮, કેવડાનું ઝાડ-૪, કેળ-૧૫, ખાખરો-૮, ખીન્ડો-૩, ખેર-૮, ઘઉં-૭, ગંગા-૩, ગોખરુ ખોડા-૨, ૭; ચણકખોળા-૨, ૪; ચણોઠી-૮, ચિત્રક (ચિત્રો)-૪, તલ-૧૧, નિર્મળી-૬, પાપાણ્ડે-૨, પિસા-૧, પીળા ધંતુરો-૭, બકામ લીમડી-૫, બલ (બોળ)-૨, બાવળ-૧૬, બિલી-૧, ભોંયઆમળાં-૩, ભોંયકોળું-૪, મેદી-૬, મેંદાલકડી-૨, રતનજેત-૮, રાંતળીંડા-૨, લવંગ-૩૦, લાણીની ટીપમાં નં. ૮, લીમડો. (કડવો)-૧૪, ૩૯; વડ-૨, વાંસ-૪, શતાવરી-૧૯, શરપુખો-૨; શિરદાડી-૨, સીસમ-૧, શેરણી-૩, સુખડ-૬, ઠરડે-૧૯, ૩૪, ૪૨; ઠરણમુરી-૨, હાચા-૩. ઠંડા એટલે રીતપ્રમેહ માટે :- આમલી-૨, કમળ ૩, પાટલા-૪, પાદ (કાળીપાડ)-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૪, રતનજેત-૮, વાંસ-૫, શીમળો-૧૨. તાંતુ કે લાલાપ્રમેહ માટે :- કાંટી ગોખરુ-૫, ચણોઠી-૭, દુદરલી-૧, મેદી-૨, વગડાઉ તુરિયું-૧. ધાતુપ્રમેહ માટે :- કાયફળ-૫, પૂયપ્રમેહ માટે :- કપૂરી મધુરી-૧, સુખડ-૫. વસાપ્રમેહ માટે :- અરણી-૭, કુંવાડિયો-૮, સીસમ-૨. રક્તપ્રમેહ માટે :- એલચી-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૭. પિષ્ટપ્રમેહ માટે :- હળદર-૧૨. શનૈપ્રમેહ માટે :- ઠરડે-૨૦. સાન્દ્રપ્રમેહ માટે :- સાલીન-૩. નીલપ્રમેહ માટે :- પીપળો-૨૧. ઇંદ્રુ અને સિક્તાપ્રમેહ માટે :- લીમડો (કડવો)-૩. સુરાપ્રમેહ માટે :- શીમળો-૧૧. હરિદ્રાપ્રમેહ માટે :- ગરમાળો-૬. ઉષ્ણપ્રમેહ માટે :- ગોખરુ-૫, મેદી-૨. ઉત્ક્રમેહ માટે :- નિર્મળી-૬, પારિજાતક-૪, રતનજેત-૧૦. મંજિષ્ઠપ્રમેહ માટે :- મજડ-૪. તરતના પ્રમેહ માટે :- આખો-૮, લાણીની ટીપમાં નં. ૯.

જુઓ પ્રાં ઓં માં :- ઉદરની લીંડીઓ-૩. તણુખિયા પરમા માટે :- ભેંસતુ ઝાણુ-૩. પથ્ય-ગોખા, જવ, સામો, મડ, ઘઉં, કળથી, મગ, તુવર અને ચણીની દાળ, સરગવો, ખડોળાં, લસણ. અપથ્ય-મૂરવેગનો અવરોધ, ધૂમ્રપાન, દિવસે બે ઘણુ, મૈથુન, વાલ, મિષ્ટાન્ન, તેલ, ઝાચ, ગળપણ, દૂધી, કોળું, તેલડી, ખાટા અને ખારા પદાર્થ.

- ૩૭-પાંડુ

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ :- અતિ મૈથુન, અત્યગ્ન પદાર્થ, ખારા અને તેલવાળા પદાર્થોનું અતિ સેવન, અતિ મદ્યપાન, મૃત્તિકાલક્ષણુ, દિવસે બે ઘણુ, અત્યંત તીખા પદાર્થ, દૂધ, અડદ, મિષ્ટાન્ન, તલ, માછલાનું અતિલક્ષણુ, એ પદાર્થોનું સેવન કરનારાઓનું લોહી દોષોએ કરી દુષ્ટ થઈ શરીરની ત્વચા પાંડુવર્ણી થાય છે, એ રોગને પાંડુરોગ કહે છે વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને મૃત્તિકાલક્ષણુજન્ય, એમ પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ થાય છે.

પૂર્વરૂપ :- ચામડી ફાટવી, ગોમાં વારંવાર ચૂંક આવવું, શરીર ગળવું, મૃત્તિકાલક્ષણુની ક્રમ્બા, નેત્ર અને ગાલોએ સોજા, મળગૂતનું પીળાપણું, અંજનું પાચન ન થવું, એ લક્ષણો પાંડુરોગ થવા પહેલાં માણસને થાય છે.

વાતપાંડુ :- ચામડી, મૂત્ર, આખો ઇત્યાદિને રક્ષતા, કાળાપણું, કંપ, સોય ભોંકાવા જેવી પીડા, પેટનું ફૂલવું, લમ ઇત્યાદિ થાય છે પિત્તપાંડુ :- મૂત્ર, વિષ્ણુ અને આખો પીળા થાય છે, દાહ, ત્વચા અને જ્વરે પીડિત હોય છે, મળ પાતળો થાય છે અને શરીરકાંતિ અત્યંત પીળી થાય છે કફપાંડુ :- મુખમાંથી કફનો સાવ, સોજો, ડોલાં, આળસ, શરીરે ભાર, ત્વચા, આંખો અને મોઢે શ્વેતતત્વ, એ પ્રમાણે થાય છે. સન્નિપાત પાંડુ :- ઉપર કહેલાં ત્રણ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે મૃત્તિકાલક્ષણુજન્ય પાંડુ :- માટી ખાવાની જોને ટેવ પડેલી છે, તેના વાતાદિશ પેદા એકાદો રોષ કુપિત થાય છે, માટી તૂડા રજતી હોય તો વાયુ કુપિત થાય છે, ખારી હોય તો પિત્ત કોપે છે, ખીડી હોય તો કફ કુપિત થાય છે. તે માટી પેટમાં ગયા પછી રસાદિક ધાતુને રક્ષ કરે છે અને

રીક્ષ્ય શુભ પ્રળય થયો એટલે અન્ન ખાવામાં આવે તે રક્ષ થઈ નય છે. તે માટી કોણદિકાના અગ્નિએ પચન થયા સિવાય રસ વહન કરનાર માર્ગમાં નમે છે અને તેના રોધ કરે છે; તેથી કરીને ઈન્દ્રિયોનું બળ એટલે સ્વવિપય પ્રલયશક્તિ નષ્ટ થાય છે. શરીરની દીપ્તિ, શક્તિ અને ઓજ એટલે સર્વ ધાતુનો સાર (હૃદયમાં હોય છે તે) એને ક્ષીણ કરી પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમાં બળ, અગ્નિ અને વૈષ્ણનો નાશ થાય છે. વિશેષ લક્ષણ:—નેત્ર, ગાલ, ભૂકુટિ, પગ, નાભિ, શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો, કોકમાં કૃમિ અને રક્તકદમિશ્રિત દસ્ત, એ લક્ષણો થાય છે. આ પ્રકારને કોઈ ‘કૃમિપાંડુ’ પણ કહે છે. અસાધ્ય લક્ષણો:—ઘણા દિવસનો પાંડુરોગ ધણે કાળ થવાથી જડ થાય એટલે સાધ્ય થતો નથી. આખા શરીરે સોજો આવેલો હોઈ જે રોગી સર્વ પદાર્થ પીળા ભુએ છે તે; જે માણસનો બધાયેલો ઘોડો મળ લીલા રંગનો કદમિશ્રિત પડે તે; જે પુરુષ દીન એટલે દુઃખી થાય છે અને ઘોળો પૂણી જેવો થાય છે તથા ઊલટી, મૂર્છા અને તૃષાની પીડા પામે છે તે; રક્તક્ષય થકી જે પાંડુરોગી ઘોળો થાય છે તે; જેના દાંત, નખ, આંખો પીળાં થયેલાં છે તે; જે પાંડુવર્ણના પદાર્થસમૂહ ભુએ છે અને હાથ, પગ, ડોક એ ઠેકાણે સોજા હોય અને મધ્યદેહ જેનો શુષ્ક થયો છે તે અસાધ્ય છે, એથી ઊંઘેલો સાધ્ય નળણવો. મધ્યદેહને સોજા; હાથ, પગ અને ડોક એ શુષ્ક થયેલાં; શુદ્ધ અને શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજે; મૂત્રપ્રાથ થયેલો તેમજ અતિસાર અને તાવે કરીદુપીડાયેલો રોગી વૈલોએ છાડવો. પાંડુરોગમાં+ કમળો થાય છે:—જે પાંડુરોગી અત્યંત પીળાં દ્રવ્યોનું સેવન કરે છે, તેનાં પિત્ત રક્તમાંસને બાળી દુષ્ટ કરી કમળાર્પ રોગ કરવાને સમર્થ થાય છે; તેની આંખો અત્યંત પીળી થાય છે; ઈન્દ્રિયોની શક્તિ નષ્ટ થાય છે; ત્વચા, નખ, મુખ, એ અત્યંત પીળાં થાય છે; મૂત્ર, પુરિષ લાલ અને પીળાં થાય છે; તે પુરુષ યોમાસામાંના દેડકા જેવો પીળો થાય છે. દાહ, અત્ન ન પચવું, દુર્બળતા, અંગત્વાનિ અને અનદ્રેયે તે રોગી પીડિત થાય છે; જેમાં પિત્તપ્રબળ એવો કમળો એક કોણશ્રવ તથા બીજી શાખા—(રક્તાદિ ધાતુ)—શ્રિત હોય છે, એમ રાજ્યક્ષમા સ્વતંત્ર હોય છે, તેમ કમળો પણ સ્વતંત્ર હોય છે. એની જ બીજી અવસ્થા કુંભકમળો:—કાળાંતરે જડ થયેલો જે કમળો જઠરાગ્નિને બ્યારે રોકી લે છે, જેથી કુંભ (ઘડા) સમાન પેટ મોટું થઈ નય છે, ત્યારે કુંભકમળો કહેવાય છે. પાંડુરોગમાં હલ્દીમક રોગ થાય છે:—શરીરમાં વાત અને પિત્ત વધવાથી જે વખતે પાંડુરોગનો વર્ણ લીલો, નીલો કિંવા પીળો થાય છે અને બળ તથા ઉત્સાહનો નાશ, બિંધ, અભિમાંય, ઝીણો તાવ, સ્ત્રીલોગની ઇષ્ટાને અલાવ, અંગ મરકાઈ આવવું, દાહ, તૃષ્ણા, અનદ્રેય, શ્વેત એ ઉપદ્રવ થાય છે, ત્યારે વાતપિત્ત થકી રોગીને હલ્દીમક રોગ થયો છે એમ નળણવું.

ઉપચાર:—(૧) લોહાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પશ્વ પાળવું; એટલે પાંડુરોગ, ક્ષય અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે. (૨) દશમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો. એટલે કક્ષુકા પાકું, જવર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, અરુચિ, કંઠરોગ અને હૃદરોગનો નાશ થાય છે. (૩) ત્રિકૂળાં, ગંગા, અરદૂસી, કકું, કરિયાણું અને કડવા લીમકાનો કાઢો મધ નાખી પાવો; એટલે પાંડુરોગ અને કમળાનો નાશ થાય છે. (૪) સાટોડી, કડવો લીમકો, કડવાં પડેળાં, સુંઠ, કકું, ગંગા, દારૂદળદર અને હરડેનો કાઢો—સર્વાંગના સોજા, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા, મુખમાં હમેશાં ગળકા (કકું) આવવા અને કક્ષેગ્નનો નાશ કરે છે. (૫) અરદૂસી, ગંગા, કડવો લીમકો, કરિયાણું અને કકુંનો કાઢો મધ અને ઘી નાખી આપવો, એટલે કમળો, પાંડુ, રક્તપિત્ત, હલ્દીમક અને કક્ષાદિક વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૬) ચિલાજીત, મધ, વાલકોંગ, હરડે અને સાકરવું સમ-

+ પાંડુરોગ લોહીમાં રાતા રજકણે ઝોણા થયેથી અથવા લોહી ઝોણું વધવાથી થાય છે. કમળેર પિત્તાશયનું પિત્ત આડે માર્ગે જઈને લોહીમાં મળી નય ત્યારે થાય છે. બંને રોગનો સંમાર્ગમાં બહુ જ ભેદ રહેલો છે. સામાન્ય અવસ્થામાં ઉપચારની જાદર કેટલુંક મળવાજી છે. તીખાવરવામાં બંનેની ચિકિત્સા જુદી જુદી છે.

x કુંભકમળો રોગમાં વમન, અરુચિ, ઊબકા, તાવ, પરસેવો, શ્વાસ, દીપ્તરસ અને મળ પાતળો થાય છે ત્યારે રોગ અસાધ્ય બની નય છે.

ભાગે ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું; એટલે પંદર દિવસમાં દેહ બળવાન થાય, છે. (૭) ચિત્રકચૂર્ણને આમળાના કાઠાની ત્રણ લાવના આપવી; પછી તે ગાયના ઘીમાં રાતે લેવું. (૮) દેવદારના પંચાંગુ ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા પાણીમાં ચાર માસ લેતા જવું, એટલે એક મહિનાની અંદર પાંડુરોગનો નાશ થશે. (૯) હરે ગોમૂતમાં ૨૧ દિવસ ભીંજવી રાખવી અને તેમાંથી એકેક લક્ષણ કરવી. (૧૦) મૂળ સહિત કાંસાણુ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું. (૧૧) માટીને નાગકેસર, જેઠીમધ, લીંડીપીપર અને નસોતરનો કાઠો કરી તેની લાવના આપવી, પછી તે લાવના આપેલી માટી ખાવા આપવી, એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઈ વિકાર દૂર થાય છે. (૧૨) હરેતુ ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૩) ગોખરનો કાઠો મધ અને સાકર નાખી ખાવો. (૧૪) ગોખરનું સત્ત્વ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૫) હિંગાણક ચૂર્ણ ચારગણા ઘીમાં પ્રથમ માસમાં ભોજનની અંદર આપવું; એટલે અગ્નિ વધે છે. (૧૬) પ્રવાળ લસ્મ દૂધસાકરમાં આપવી. (૧૭) સૂડ, મરી, લીંડીપીપર, ચિત્રકમૂળ અને બાળહરેતુ ચૂર્ણ કરી તેમાં જમ્બેડા ગોળ નાખી ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળાઓ કરવી અને તે પાણીમાં આપવી; એટલે પાંડુરોગ અને હરસનો નાશ થાય છે. વાઢેરીનું ભોથું કંઠા પાણીમાં અગર દૂધમાં ઘસી દરેક બે વખત પ્રમાણે સતત ત્રણ મહિના આપવું; એટલે પાંડુરોગ, છર્ણજ્વર, નાડીત્રણ, લગ્નદર, ગંડમાળ, જમ્બેડી ગરમી વગેરે અનેક રોગોનો નાશ થાય છે. x

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિદ્વિયાના શ્રુતિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૩.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—આમલી-૩, ઇંદ્રજવ-૧૬, ઉક્ષી-૩, કાસાણુ-૭, કુકર-પાકાનો વેલો-૮, ગોખર બોડાં-૧, ચિત્રક-૬, પિસા-૨, ભાંગરો-૧૩, ભોંવઆમલી-૪, ૫; મીઠી-આવળ-૬, લીંડીપીપર-૩૫, વાઢેરી-૩, આવક-૩, સમેરવો-૧૫, સાટોડી-૧૬, હરે-૮. મૃતિકા-જન્ય પાંડુરોગ માટે:—કેસર-૬.

ભુઓ ગોખરોમાં:—દૂધ-૨૧, ગોમૂત ૬, જની ટીપમાં નં. ૨. પ્રાં ઓંમાં:—મૂર્ધવર્-૧.

પથ્ય—નૂના જવ, ઘઉં, ભાત, મગ, તુવેર અને મસૂરી દાળ, પરવળ, નૂનાં કેળાં, નૂનાં કેળાં, ત્રજો, કાળી શેરડી, તાંદળભે, પુનર્નવા, વંતાક, કુંગળી, લસણ, પાકી જેરીઓ, ધિનેડાં, આમળાં, હાથ, ધી, તેલ, જવ અને ઘઉંની કાંજ, માખણ, હળદર, તુરા પદાર્થ અને કેસર. અપથ્ય—રક્તસ્રાવ, કૂમ્બપાન, જીલદી, મળમૂલાદિકાના વેતનું પારણ, પરસેવો, મૈથુન, શિંજો અને પાનની ભાજી, હિંજ, અડદ, પેંડ, ખરખૂ, તાબૂવ, સરસવ, મધ, ખાટા પદાર્થ, વિરુદ્ધાળ, જડ અને વિદાહી અળ.

૩૮—ખળતરા (દાહરોગ)

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, પિત્તકારક પદાર્થોનું લક્ષણ, મર્માલિ-ધાત, મહાશ્વેદાદિકોનો પ્રહાર, એ કારણ વડે આ રોગ થાય છે. શરીર શુષ્ક અને તાપ થવું, નેત્ર આરક્ત કિંવા પીતવર્ણ, એ દાહરોગનાં લક્ષણો જાણવાં *

x પાંડુરોગ તથા હઠીમક રોગમાં સાસીય ઔષધિ:—પુનર્નવાદિ મંદર, નવાયસ ચૂર્ણ, અષ્ટાદશાંજ લોહ, ત્ર્યુણ્ણાદિ મંદર વટક, અમૃતલતાદિ પૂત, હરિદ્રાદિ મૂત, દશમૂળારિષ્ટ, ચંદ્રમલા વડી, લોહાસવ, પાંડુપંચાનન રસ, ત્રિક્લારિષ્ટ, ત્રેલોક્યસુંદર રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે તથા કમગ પર ચંદ્રમલા ગ્રીહી અંજન કરવા માટે અને સૂઢવા માટે કુકરવેલના ફળનું ચૂર્ણ અપવાપથી ફાયદો થાય છે. બાળકો માટે મંદરની બનાવટ તથા મોટી ઉંમરવાળા માટે લોહલસરમવાળી ઔષધિ અવનમાસ અવલોહ સાથે આપવી વિશેષ લાભદાયક છે. સ્ત્રીઓને રક્તમંદરથી અથવા હરસથી પાંડુરોગ થયો હોય તો મૂળરોગ દૂર કરવા માટે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

• અગ્નિ વડે દાહવાથી, સૂર્યના તાપમાં ફરવાથી, ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી કે પિત્તના પ્રકોપ વગેરેથી અંતર્દાહ (શરીરની અંદરની ખળતરા) અને બહિર્દાહ (બહાર અચન બળે તે) કે કેવળ દાહ નામે બે દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના ૧-રક્તપિત્તદાહ, ૨-રક્તદાહ, ૩-ચિત્તદાહ, ૪-વૃણ્ણદાહ, ૫-રક્તપ્રણીહર દાહ, ૬-પ્રાલક્ષ્ય દાહ, ૭-મર્મઘાતદાહ, આ સાતે પ્રકાર અને તેમનાં લક્ષણો નામ ઉપરથી જ સમભવ તેવાં છે. હૃદય, મરતક અથવા પેડું પર માર લાગવાથી દાહરોગ ઉત્પન્ન થાય, તે અસાધ્ય કહેવાય છે; તેમ જ જે રોગીને અંદર ખળતરા થતો હોય, પણ ઉપર શરીર કંઈ જણાવતો હોય, એ રોગીને આરામ થવાની આશા નથી.

ઉપચાર:—(૧) ધાણા અથવા ધાણા અને વરિયાળી અથકચરી ફૂટી રાતે ૨૪ તોલા પાણી-માં પક્ષાણી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં ખડીસાકર ૪ તોલા નાખી પાવો. (૨) સો વખત ધોવેલું ઘી શરીર-ચોપડવું. (૩) ચરીકાનું ફીણ કિંવા કડવા લીમડાનાં પાંદડાં વાટી તેનું ફીણ શરીરે ચોળવું. (૪) ચંદનાદિનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. એટલે દાહ, પિત્ત અને બિનવા દૂર થાય છે. (૫) ચોખાતી ધાણી અને ખડીસાકરનો કઢો કરી તે વારંવાર આપતા જવું. (૬) ખજૂરનું શરબત કરી આપવું. (૭) ગજોતું સત્ત્વ છરું અને ખડીસાકરમાં આપવું. ગોવરું અને શીતળાના મેગના દાહ ઉપર એ આપવું. (૮) ચોખાના ધોવડામણમાં રક્તચંદન (રતાંદળી) ઘસી તેમાં થોડી ખડીસાકર નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભાં:—અગરુ-૨, આંબો-૧૧, ઉંખરો-૨૬, કમળ-૪, કંચ-નાર-૩, કેળ-૧૩, કોકમ-૬, કોથમીર-૫, ૮, ૯; ખજૂરી-૧૦, ખાટી લૂણી-૪, જવ-૧, કાંચર-૧૨, તડખૂચ-૨, પચકાદ-૧, પાદ (કાળીપાડ)-૪, ફાલસા-૨, બિબ્બરુ-૫, બહેડાં-૩, મગ-૨, મરવો-૨, મોથ-૬, ૧૪; રતાંદળી-૧, ૧૦; વાજો-૨, ૪; શતાવરી-૨, સીતાફળ-૩, સિવણુ-૭, સુખડ-૧. રેકાજન્ય દાહ માટે:—વાંસ-૩.

ભુઓ ગોંવેંભાં:—જાથ-૧, ઘી-૧૫. હાથપગમાં થતા દાહ માટે:—ઘી-૪. તાવ વગેરે કારણથી અતિ બળતરા થાય તો:—ઘી-૫.

ભુઓ પ્રાં ભોંભાં:—શૂતવર્ગ-૨. હાથપગમાં થતા દાહ માટે:—શૂતવર્ગ-૧.

પથ્ય-ચોખા, મગ, મસૂર, ચણા, જવ, સાકર, ઘી, દૂધ, માખણ, કાકડી, કેળું, દાકમ, પડોળાં, મીઠા રસ. અપથ્ય-રસ્તે ચાલવું, ખારા અને પિત્તકર એવા પદાર્થ; ગરમી લેવી, જાથ, પાન, હિંગ, મૈથુન, કડવા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ.

૩૯-ખાલરોગ

કારણ:—માતાનું જડાનાદિ લક્ષણ, વિષમાશન અને દોષકારક અનલક્ષણને લીધે દેહમાં પ્રકોપ થઈ શરીર ઉપરનું દૂધ વિકૃત થાય છે, તે કારણેએ બાળકને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ માતાપિતાનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો વ્યથિત હોય, બાળકને અનિયમિત આહાર, ઘણી જ વખત ઊંઘાડવું, ઘણી જ વખત પાણી પાવું, ગરમીમાં બહાર લઈ જવું, દુધાદિ પદાર્થ ઉઘાડા રાખવાથી વિકૃત થયેલાં એવાં પેય પાવાં વગેરે કારણેએ ખાલરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. દૂધ પીનારાં, દૂધ અને અન્ન ખાનારાં અને કેવળ અન્ન ખાનારાં, એવાં ત્રણ પ્રકારનાં બાળકો હોય છે. તે અન્ન અને દૂધ દુષ્ટ ન હોય તો બાળક નીરોગી હોય છે. દત્તોદલવ એ સર્વ ખાલરોગોનું કારણ છે, પરંતુ તેના ટેકાણે વિરોધ કરી જવર, વિક્સેદ (જાડો, હંગામણ), કૃષ્ટવ, બિલટી, કપાળ દુખવું, અભિષ્યંદ, શોથ અને વિસર્પ, એ ઉપદ્રવ થાય છે.

બાળકોની અતર્ગત વેદના જાણવાનો ઉપાય:—બાળકોના રડવા ઉપરથી તેની કમી-જસ્તી પીડા સમજવી. બાળક વારંવાર જે ટેકાણે હાથ હલાવે તે ટેકાણે અને જ્યાં આપણને હાથ અકડાડવા દે નહિ તે ટેકાણે તેને કાંઈક પણ દુઃખ છે એવું સમજવું. આંખો મિચાવા ઉપરથી મસ્તક દુખે છે, એમ સમજવું. મલાવરોધ, બિલટી, સ્તન ચાટવાં અને પેટમાં મગડાધું, પેટનું ચડવું અને પેટનું જીંચું થવું, એ લક્ષણેએ તેના ગળામાં પીડા છે એમ સમજવું. ગળામૂત બંધ થવું, ડચકણાં તથા ચારે તરફ જોવું, એ લક્ષણેએ તેની જસ્તીમાં તથા ગ્રન્થસ્થાને પીડા થાય છે એમ સમજવું. વેધોએ તેના કોતો (નાક, મુખ, કાન વગેરે દ્વારા), હાથ, પગ વગેરે અવયવ તથા સંધિ વારંવાર જોવા. બાળકોને ઔષધ આપવાનું પ્રમાણ:—બાળક ઉત્પન્ન થાય એટલે તેને વાવડિંગના ૬૫ જેટલું અથવા ગુંબના પ્રમાણમાં ઔષધ આપવું; તેમ જ બાળક મોટું થતું

+ દાહરોગમાં સિદ્ધ ઔષધિ દાહાંક રસ, સુપાકર રસ, ચંદનાદિ દવાય, ચંદ્રક્ષા રસ, ચંદનાદિ અવરેદ વગેરે ખાવા માટે તથા કાંઈક તેલ અને ચંદનાદિ ઘેષ શરીર પર લગાડવા માટે અપાય છે.

ન્ય તેમ વધારતાં જવું. એક વર્ષ પછી એકક્ર માસો વધતાં જવું. કુકુલુકx (ખાળખુપર્યા) :— આ રોગ દૂધના દોષે કરી થાય છે. તેના ચોગે પાંપણની નીચે ખાળ આવે છે, બાળકની આંખો દુખે છે અને પિયા લાગે છે. તે આંખને ખૂણ લાગે એટલે બાળક કપાળ, નાક તથા આંખો ચોળે છે અને તેનાથી ગરમીમાં જોવાતું નથી કે આંખો જીલ્લવી નથી. પારિગર્ભિક (પરિભવ, પારો-ગડું, મં અવયજી, આપનેર) :—ગર્ભિણી માતાનું દૂધ બાળકને પાવાથી તેને ઉધરસ, અમિમાંઘ, જીલ્લી, ઝાંપડા, અરુચિ તથા શ્રમ થાય છે; તે રોતું થાય છે અને તેનું પેટ મોટું થઈ તગતગતું દેખાય છે. આ રોગને પારિગર્ભિક અથવા પરિભવ કહે છે. એ ઉપર અમિદીપન ઔષધ આપવાં. તાલુકંટક (તાળવું પડવું, ગળું પડવું, મં ટાળુ. તાન) :—તાળવાના માંસમાં કદ કુપિત થઈ તાલુકંટક રોગ થાય છે, તેથી કરી તાળવામાં ખાડો પડે છે અને તાળવું નીચે લટકે છે. બાળક થાન લેતું નથી, મહાકષ્ટે ધાવે છે, પાતળો મળ થાય છે, તૃષ્ણ લાગે છે, આંખો, ગળું અને મોઢું દુખે છે, ગળું ચોખ્ખું રહેતું નથી તથા જે દૂધ પીએ તે ઓછી કાઢે છે, મહાપન્ન વિસર્પ (રતવા—મળ ધાવરે, રક્તગાઉ, મોતોરક્ત) :—બાળકના ગળાને કિંવા બસ્તીને ધાવરું થાય છે, એથી કરી બાળક જીવતું નથી. તે ધાવરું રાત્રી કમળાનાં પાંદડાં પ્રમાણે લાલ હોય છે. આ મહાપન્નરોગ ત્રિદોષજ છે. એ આંખો ઉપર ઉત્પન્ન થઈ ઉર પર્યંત આવે છે, અથવા હૃદય ઉપર થઈ શુદ્ધ પર્યંત ન્ય છે. સસણી (વરાધ, ગધેડી, છુડી. મં સુડી, ઉડતે) :—નાના બાળકની પ્રકૃતિ કદ-પ્રધાન હોય છે. તે કારણથી તેને પ્રાયઃ કફાશયના રોગ થાય છે. કફદારક પદાર્થ સેવન કરવાથી આ રોગ થાય છે. પેટમાં કફનું જાણું થઈ તે વાયુની નૈસર્ગિક ગતિનો અવરોધ કરે છે અને તે ઉપર ચડતું ચડતું કળખએ વ્યાપી આગળ કંઠાવરોધ થાય છે. પેટ એકસરખું જીડતું હોય છે. એ સસણી જેવો અતિ સત્તર વર્ધિષ્ણુ એવો પ્રાણુધાતક બીજો રોગ નથી. આંકડી (આંચકી, તાણુ) :—માતાએ ઉષ્ણ અને વાતુલ પદાર્થો સેવન કરવાથી તેનું દૂધ દૂષિત થાય છે. તે બાળકે પ્રાશન કરવાથી તેનું મગજ તત્ત થઈ પ્રાણુધાતક તંત્ર (મજ્જાતંત્ર) સ્થૂળ થાય છે, તેથી હસ્તપાદાં-લવચક થરથર થઈ આંખો, મુકાઈ ન્ય છે. ઠાથપગને વારંવાર આંચકા આવે છે, શુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે અને સ્તનપાતાદિ વ્યાપાર બંધ થાય છે. આંકડી એ મોટા લયંકર અને પ્રાણુનાશક રોગ છે. આ રોગમાં અપરમારનાં સર્વ લક્ષણો થાય છે. આ રોગવાળાં છોકરાં નસાવવાં ભારે કઠિન હોય છે. જે બાળકના મસ્તકમાં ઉજ્જ્વલા ધણી હોય છે, તેને પ્રાયઃ આંકડીનો રોગ થાય છે. ભાર :—આ રોગ દૂધની મહાઈ કિંવા એવા પ્રકારના પદાર્થોનું સેવન થવાથી પેટમાં મહાઈ જેવો કિંવા દેકકા જેવો આકાર થઈ આંતરડામાં ચિટકાઈ રહે છે પછી ઉત્તરોત્તર તે ઉપર મહાઈ જેવા પુટ ચડી તે વધતો ન્ય છે. પછી તેનો આકાર કળ્યા જેવો ન્ય છે. તેને નીચે કિંવા બાલુએ અંધવા ઉપર હિદ્ર હોય છે; તે તેનું મુખ. તેમાં જીર્ણમુખ હોય તે સાધ્ય, બાલુએ મુખ હોય છે તે કષ્ટસાધ્ય તથા અધોમુખ હોય છે તે બહુધા અસાધ્ય. આ રોગ ૭ મહિનાની ઉપરના બાળકને થાય છે. કંવલુ (બરોળ) :—આ રોગ પાનથરી (જરોળ) જેવો પેટમાં ડાખી બાલુએથી ઠીકરાના કકકા જેવો થાય છે. ઉલ્લુલ્લિકા :—જેમાં પેટ ફૂલે છે અને દમ, સોમથી યુક્ત એવી બાળકની જમણી કૂખમાં ઉલ્લુલ્લિકા થાય છે.

ખાળખુપરા ઉપર ઉપચાર :—(૧) ત્રિજ્વા, લોધર, સારોડી, આદુ, રીંગણી અને જીમી ગોરિંગણી, એ વાડી કાઢવી તે કદનો મુખોષ્ણ લેપ કરવો. (૨) જન્મનાં ફૂલ આંખોમાં આંજવાં,

* બાળકોની આંખમાં ધણું કરીને ૪ રોગ થાય છે : ૧. કુકુલુક, ૨. અભિષંદ (આંખો લાલ થઈ, જાડી), ૩. ખીન (ઉપરની પલ્લની નીચે દોડાઈ થઈ) અને ૪. ફૂલ (ખીજી ઉપર ફૂલ થાય છે તે). કુકુલુક (પલ્લની નીચે થઈ ખીજ) માટે અગ્નિ ઉપાય જતાવે છે. ખીજીના ત્રણ રોગ માટે આંખના રોગના મંદરૂપમાં ભેદ લેવું. ખીજ ઉપર :—મરી, મનસીન, રસાંજન, શંખ અને તિપ્પાલજનું ચૂણું કરી મપ મેગરી આંખમાં આંજવું. (શંખને પથ્થર પર પરીને ચૂણું કરવું. પછી ખરડમાં પણ સારી રીતે પૂંડવું.)

ફૂલ ઉપર :—(૧) અપેડાની જડનો રસ મધ મેગરી આંખમાં આંજવો. (૨) અરીષ્ઠ, શંખ નવસાર અને શુભાવેષી ફૂલકી, એ ત્રણે વસ્તુ સમમાને ભઈ અપેડાના રસમાં પૂંડી આંજન કરવું.

(૩) કુરંદના પંથર ઉપર લોખંડ ધસી તે ભૂધા વસ્ત્રગાળ કરી ખુપરા પર નાખવી.

વિશેષ ઉપચાર:-ભુઓ વનોંમાં:-હિંગ-૯.

પારિગલિક ઉપર ઉપચાર:-(૧) લીંડીપીપર મધમાં નાખી ચાટવા આપવી. બાળક પોતાની મેળે ચાટી ન શકે તેમ હોય તો તેની માતાએ ચટાડવું. (૨) સુરવારી હરડે અને તજ ઠંડા પાણીમાં ધસી આપવી. (૩) અળ્બો, ખોડીઅળ્બો, જીરું, શાઉજીરું અને સુંકનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) પ્રવાળભસ્મ શલકદમાં અથવા મધ અને ઘીમાં આપવી. (૫) મરી પાણીમાં ઉકાળી તેમાં સાકર નાખી તે પાણી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોંમાં:-પાઠ (કાળીપાઠ)-૭, લીંડીપીપર-૨૪, હરડે-૩૧. ભુઓ પ્રાં ૦ ઓંમાં ૦:-દૂધ-૪.

તાલુકંટક-તાળવું(ગણુ) પડે છે તે ઉપર* ઉપચાર:-(૧) હરડે, વજ અને ઉપલેટનો કલ્ક કરી મધ નાખી તે માતાના દૂધમાં પાવું. (૨) સાબરશિંગ ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવે; અને ગાયના દૂધમાં સાબરશિંગ ધસી પાવું. (૩) વજ અને નયશૂળ દૂધમાં અગર ઘીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવે તથા સાબરશિંગ ધસી પાવું. (૪) વાસનવેલ અગર પાડળીના વેલાનાં પાંદડાં ખારીક વાંટી પેડી કરી તે તાળવા ઉપર લગાવવી. (૫) કડવાં કારેલાં અને આંખાહળદરનું ચૂર્ણ આખણમાં મેળવી તેની પિંડી તાળવા ઉપર લગાવવી અને ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં ૩ દિવસ બાંધવાં. (૬) કારીવજાનાં પાંદડાંનો અથવા કુંગળીનો રસ કાઢી તેમાં જીરાની બૂધી અને ખડીસાકર નાખી તે પાવે. (૭) કુંગળી શેકી વાટી તેનો લેપ કરવે અને સાંજે તે કાઢી તાળવા ઉપર ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૮) જવખાર અને મધ આંગળી પર લઈ તાળવા ઉપર ચોળવું.

વિશેષ ઉપચાર:-ભુઓ વનોંમાં:-એરંડા-૭, કદળ-૧, કારિવજા-૮, કુંગળી-૨૬, પાંદલા-૨૦, વજ-૧૧, વાસનવેલ-૬, શિરદોડી-૯, હરડે-૧૩, હળદર-૧૭. ભુઓ પ્રાં ૦ ઓંમાં:- સાબરશિંગ-૪.

ધાવરાં(રતવા) ઉપર ઉપચાર:-(૧) રાતી કરેણનાં ફૂલ તથા ચોખા અને તેના સમ-ભાગે વજ લઈ ગતે ઠંડા પાણીમાં લીંજવી રાખી તે વાસણુ ઝાડળમાં ઉઘાડું રાખવું. સવારે વાટી તેનો લેપ કરવે. (૨) ઘોળી ચણુડીનાં પાંદડાં વાટી તેનો લેપ કરવે. (૩) શલાખનું મૂળ પાણીમાં ધસી લેપ કરવે. (૪) સાગનાં પાંદડાં અને કામળાના કકડાની રાખ કરી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૫) ગોપીચંદન ધસી ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર:-ભુઓ વનોંમાં:-કરેણ-૫, કાળીવેલ-૧, શલખાશી-૧, ગીરીનેા હણે-૧, ચણુડી-૮, દુદરલી-૩, ધાવડી-૬, મીંટળ-૬, સાગ-૪, હુરા-૬.

સસણી* (વરાધ, ગરધણી) ઉપર ઉપચાર:-(૧) સુરવારી હરડે, બહેડાં અને જેડીમધ

* તાલુકંટક(તાળવું પડે છે તે)ની પરીક્ષા:-બાળકના તાળવાના ખાડામાં રાત્રી ૨ માસા ચોળવેા દુકડા રાખી ઉપર ઘઉંના લોટની ટીકડી રાખી વજથી બાંધવું. ત્રણચાર કલાક પછી ખોલીને જોવું. જો ચોળ કીડી નય તે રોગ છે. જો તાલુકંટક નહિ હોય તો ચોળ થયો રહેશે. તાલુકંટકની ઔષધિ:-(૧) મડામરિચાદિ તેવું જે સાવખકારમાં કુક મકરજુમાં કહેલ છે તેવું મદન કરવું; તેમ જ નારાયણ તેલનું મદન પણ લાભદાયક છે. (૨) રોકેલી હિંજ સરસવના છાણા જેટલી, આદાનો રસ, તુલસીનો રસ, કોંસના છાણુનો રસ તથા મધ ચાર ચાર ટીપાં લઈ, સર્વ મેળવી દિવસમાં બે વખત ચટાડવાથી એક માસની અંદર તાલુકંટક દૂર થાય છે.

● આ દરદ બહુમા બાળકને પેટમાં ભાર રહેવાથી થાય છે. એથી કાળજ પાસે દબાવેા. બરાઈ રહેલો હાથથી તપાસતાં જણાઈ આવે છે; તેમ તે થયા પછી બાળકને ઝાડાની કબજિયાત રહે છે, માટે એમાં બનતી સાવચેતીથી વાઙ્કિદે ઝાડો હિતરે તેવા ઉપાય લેવા. કેટલાક વેધો ત્રિકાળેા ઉઘાળેા પણ આપવે છે. કેટલાક બાળકને ક્રમશઃ પચ્ચ રાચે હોય છે, માટે એક બેવડી થઈ નય એવી દવા પણ આપવી પડે છે. સસણી રોગમાં થોડાની સાદ લઈ તેમાં થોડું પાણી નાખી, રસ નીચોતી પિવડાવવાથી વરત દરદ સાંત થાય છે વધારે

એ ઉપોદક્ષમાં ધસી તેમાં લગાર સિધ્ધ અને મધ નાખી તે ચટાડવું (૨) નાગરવેલના પાંદેલા પાનને એરડતેલ ચોપડી તે પેટ ઉપર મૂકી પેટ તેકવું. (૩) બાળગોળામાં ચણીની દાળ કરતા પછી કમી પાપકબાર અથવા સાંજબાર નાખી તેમાં થોડું બાળકની માતાનું દૂધ નાખી તે પાઈ દેવું. તેથી જલવી થશે (૪) ગોરોચન અને હળદર નાગરવેલના પાનના રસમાં આપવું (૫) પાન સાથે કાળીજીરી અને હળદર નાખી રસ કાઢી આપવો (૬) કારેલીના પાનનો રસ કાઢી તેમાં હળદર નાખી તે રસ પાવાથી જીલગી ચર્ધને કદ નીકળી જાય છે. પછી રોગ શમન થઈ જાય છે (૭) બાવળીના ખિયા નાગરવેલના પાનના રસમાં, દૂધ અગર પાણીમાં ધસી પાઈ દેવાં (૮) સતાપાના પાનનો રસ મધ નાખી આપવો (૯) ગોમૂત એક-બે વખત ગાળી હળદર નાખી પાઈ દેવું (૧૦) દિકામાલી, વૈવચીનો શીરો અને એળિયો ગરમ પાણીમાં વાટી પેટ ઉપર ઠૂટી સિવાયની જગ્યાએ લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુએ વનોંબા —ગેરડો-૧૭, કાળીજીરી-૪, કસરીય પે-૨, દિકામાળી ૬, દુવેર-૮, નામકેસર-૪, નાગદમની-૫, બાણી (હીગોરી)-૧, સતાપા-૬, સોનવેલ-૧, હળદર-૮, ૧૦ ભુએ પ્રાં બોંબા —કસ્તૂરી-૯ની ટીપમાં ન ૧.

આંકડીઝ(આંચકી, તાણ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઘોળા કુળના લગારક ચીરી, નાકમાં ધરી રાખી અને મુઘાડી (૨) તાળવા સિવાય સર્વ મસ્તે, નાક આગળ કપાળ ઉપર તથા આંખો ઉપર શલાબજળ ચોપડવું. (૩) સુરવારી હરડે કકા પાણીમાં ધસી ઉઘાંતે, જલ નીચે અને લગારક જલને પછી ચોપડવું એટલાથી ઉપશમ ન થાય તો હરડે, આમગા તથા ખડીસામર ધસી અજન રસુ તથા કુળાગીનો ઉપાય આસ્તેઆસ્તે ચાલુ રાખવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુએ વનોંબા —ગોખરબોડાની ટીપણી, કુગળી-૩, મરકાશિંગ-૧, હરડે-૯

હાર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કહુદાવન (ધવરાણું) લેસના મૂતમાં બાફી તે મૂત સુકા ખરલ કરી, પછી તે વાલભાગ લઈ એક ચણેલીભાર પાપકરોખાર અથવા સચળની ભૂકી સાથે મધમાં આપવું (૨) ગોમૂતમાં સાકર તથા મીઠું સમગાએ નાખી તે પીડું (૩) એળિયો અને દિકામાળી એકન કરી પાવી (૪) કળૂરની અથવા પારવાની હગાર મધમાં ચટાડવી (૫) તોલા ભાર પાપકબાર અને એક મોટું વતાક સ્લાઈવાળા વાસડુમાં બાફી તેને ગોમૂતમાં ખરલ કરી તેમાંથી બે વાલ લઈ ગોળના પાણીમાં પાવું (૬) બેડી ભોરિ ગણી અને જીલી ભોરિ ગણીના કાંટામાં તોલાભાર પાપકબાર ખરલ કરી બેએક આગળી ચટાડવું (૭) કડવી પંડાળીના મૂળ ગધેડીના દૂધમાં ધમી મધારને પાવા (૮) જગલી તરડીનો રસ થોડા દૂધમાં પાવો (૯) સૂર્યકમળના ફૂલનો રસ દસ ટીપા શક્તિ અનુસાર દૂધમાં આપવો (૧૦) ખોરેતીની ઢાલ, પાણીરોષ અને નાળિયેરની કાચલી ગોમૂતમાં ધસી દરરોજ બે વખત શક્તિ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવી (૧૧) ખોરેતીની ઢાલ,

જરૂર જણાય તો બે ત્રણ કલાક ગળી ફરીને રસ પાવો એ બાળકો માત્ર દૂધ પર રહે છે, તે બાળકોના રોગમાં કદાચ માતાના શરીરમાં કોઈ રોગ હોય તો તેને પ્રથમ દૂર કરવા જોઈએ માત્ર બાળકને ઔષધિ આપવાથી પૂરું લાભ થતો નથી.

* કેટલીક જગ્યાએ બે અતિસારનો એક મરડો છે તેને પણ આપવી કહે છે, કે જેમાં દરદી ફરાતલ જતા મદાન કદ બોગવવા હંતા ઝડી એતરનો નથી, પરંતુ આ જગ્યાએ આગળી રાખેનો એ અર્થ થતો નથી ન્યા મરડાને આકડી કહેનાનો વિવાદ છે, એવી જગ્યાએ આ દરદને આચકી કહે છે આ દરદથી બાળક ભયડ પછી મુરકેલ હોય છે એ દરદ રસુ થયા અગાઉ કોઈ બાળકને પ્લેટી પતી માલમ પર છે આ જલવી થતા જ બાળકને પડિયો ટકાવ્યાર કુલાદી ૧-૧ સ્ત્રી સુમારે માતાના પાવણમાં અગર મધમાં ૩ ૩ કલાકે આપવા રહેતું એથી જીવંતીમાં ચીકણા લાવા નીકળી જશે અને આ આચકીનું દરદ ધઈ આવવાની પારતી રહેશે નહિ આચકીવાળા બાળકને માળવી જોખક ૫ અને સૂચી આમરી (આમરીના ફળ) પાલીમાં એકા વડી લગડાથી ૪ ગ્રા બે તોલા પાતી પાડુ આ ઉપાય અજમાઈ પાતરી કરેલો છે ન્યારે હોજરી અને આતરડાની ખરાડીની આચકી થઈ હોય, ત્યારે આ ઉપાયથી હોજરી અને આતરડાનો દોષ દૂર થઈ આચકી (મનુર્વાત)ની ઉપચિત્ત બધ થઈ જાય છે.

ચિત્રકનાં મૂળ અને અથેડીનાં મૂળ ગોમૂતમાં ધરી આપવાં. રેચ થયે ઉતાર—દહીં અને ભાત.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોં માં :—ઇંદ્રવરણાં-૪, ૧૩; કારેલી-૯, કાંચકી ૧૧, કુંવાર-૧૪, એરેતી-૩, ૪, ૬; દિકામાળી-૫, બેળ (હીરાબેળ)-૩, લાંગરો-૬, સિલામો-૨૫, ભોરિંગણી-૮, વંતાકડી-૪, સરગવો-૧૨, સૂર્યફલ-૩, હેદ-૩.

ભુઓ પ્રાં ઓં માં :—અસ્થિવર્ગ-૯, કળતરની હગાર-૪, ખીરખડોટી-૧, ૨.

કવલુ (બરેળ) ઉપર ઉપચાર :—ભાર ઉપરના ઉપચાર કરવા.*

ઉત્કૃલિકા રોગ ઉપર ઉપચાર :—(૧) જ્યો લગાડી રક્ત કકાવવું; અને કંકાડી, સુંક, નાગરમોથ, ચચુકમોળા તથા અતિવિષતું ચૂર્ણ માતાને પાવું; એટલે દુગ્ધદોષનું નિવારણ થાય છે. (૨) પેટ શેકવું અને ખીલીનાં મૂળ, નાગરમોથ, પહાડમૂળ, ત્રિફળાં, બેડી ભોરિંગણી તથા જીની ભોરિંગણીનો કાઢો ગોળ નાખી પાઈ દેવો.

દંતોદ્ભવ (દાંત આપવા) ઉપર ઉપચાર :—(૧) દાંત આવવાની વખતે ધાવડીનાં ફૂલ, લીંડીપીપર અને આમળાના રસમાં મધ નાખી દાંતના માંસવાળા ભાગને યોળવું; એટલે બાળકને દંતપીડા થતી નથી. (૨) દાંતની પીડા થણી થઈ હોય તો ધોળા નગોડનાં પૂર્વ બાજુનાં મૂળ લાવી ગળામાં આધવાં; એટલે દાંત સંખધી ઉપદ્રવ અને કુરંડ એટલે એક અડ જીતરે છે તેનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોં માં :—કળ-૧૪, ધાવડી-૩. x

બાળકના તાવ ઉપર ઉપચાર :—(૧) પચકાક, કડવો લીમડો, ધાણા, ગળો અને રક્ત-ચંદનનો કાઢો બાળકને તથા તેની માતાને આપવો, એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. (૨) જેડીમધ, વંશલોચન, ધાણી અને રસાંજનનો લેહ બાળકને આપવો, તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, વાળો, કાળો વાળો અને પચકાકનો કાઢો દડો થયા પછી આપવો; તે દાહ, જિલટી તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) લદ્રમોથ, હરે, કડવો લીમડો, કડવાં પડોળાં અને જેડીમધનો મદોધ્યુ કાઢો આપવો. તે બાળકના નિઃશ્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૫) દયમળનો કાઢો કરી તેમા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; તે મોઢ, થેન તથા અગ્નિપાત-જ્વરનો નાશ કરે છે. (૬) નાગરમોથ, રક્તચંદન, અરૂંસી, સુંક, જેડીમધ અને ગળોનો કાઢો પિત્ત, તૃષ્ણા, દાહ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૭) અરૂંસી, પિત્તપાપડો, વાળો, કડવો લીમડો તથા કરિયાતાનો કાઢો આપવો; તે જિલટી, દમ, ઉધરસ, પિત્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૮) લીંડી-પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે જ્વર, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા અગ્નિમાંગનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોં માં :—અતિવિષ-૧, ૨; એરેદસ-૨, કાકડાશિંગી-૧, લીંડી-પીપર-૨૦. જીર્ણજ્વર માટે :—માયાદળ (માયા)-૬.

બાળકના અતિસાર (ઝડો—હુગામણ) ઉપર ઉપચાર :—(૧) લીંડીપીપર, મજ્જ, કાકડાશિંગી અને નાગરમોથનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે જ્વર, ઉધરસ, જિલટી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૨) દાડમપાક આપવો. (૩) કડાના મૂળના ઉપરની છાંલ જાશમાં વાટી દિંગ નાખી આપવી. (૪) કડાપાક આપવો; એટલે સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૫) ધાણી, સિંધવ તથા આંબાની ગોટલીનું સમલાગે ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે જિલટી અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૬) લીંડીપીપર, રસાંજન અને આંબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે જિલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ, ખીલાં, ધાણા, લોધર, ઇંદ્રજવ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે જ્વર અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૮) લોધર, લીંડીપીપર અને વાળાનું

● બાળકની બરેળ ઉપર ઉપચાર :—સારખા અને ગોરખમુંડીનો રસ કાઢી મધ મેળવી દિવસમાં બે વખત પિવડાવવાથી યકૃત તથા પ્લીહારોગ દૂર થાય છે.

* બાળકના દાંત આવતી વખતે થતા દરદ માટે દંતોદ્ભવ, અદાંતક અથવા કનક્યુંદર રસ અપાય છે. + બાળકના તાવ ઉપર ખીજ ઓપાથ કુચારકબ્યાજુ રસ, બાહરોગાંતક રસ, ગોદતી બરમ વગેરે અપાય છે. જીર્ણજ્વરમાં લાસાદિ તેલ મદન કરવા માટે અપાય છે.

ચૂર્ણ આપવું. (૯) વાવડિંગ, અજમોદ અને લીંડીપીપરના તાંદુળનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આમા-તિસાર ઉપર આપવું. (૧૦) વાળો, સાકર અને મધ ચોખાના ધોવાડામધ્યમાં આપવું; એટલે રક્તાતિસાર, ઉધરસ, દમ અને જિલ્દીનો નાશ થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—અતિવિષ-૮; આમળાં-૩૭, ઈંદ્રજવ-૧૨, કપાસ-૧૭, કારિવણ-૭, ફેસર-૧૩, કૈલિંજન-૮, તુલસી-૭, દાડમ-૨, માયફળ (માયાં)-૩, રાજ-૨, લીંડી-પીપર-૨૦, વાળો-૩, સુરપીણ-૨. શરદીની હુગામણ માટે:—અયફળ-૩. રક્તાતિસાર એટલે લોહીવા માટે:—ધામરી-૨, રાજ-૨, વાળો-૩. આમાતિસાર માટે:—અતિવિષ-૭.

બાળકોને આપવાના સૂક્ષ્મ રેચ:—(૧) સોનામુખીનો (મીંઠીઆવળનો) કાઢો, ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવો. (૨) સુરવારી હરડે ગરમ પાણીમાં ધસી પાવી. (૩) રેવંચીનો શીરો ચણોહીલાર અથવા બે ચણોહીલાર મધમાં અથવા ગોળમાં આપવો. (૪) ગુલાબકળી, બાળહરડે અને સોનામુખીનો કાઢો આપવો. (૫) એરંડા અને ઉદરની લીંડીઓનું ચૂર્ણ લીંજુના રસમાં ખરલ કરી ગુદા અને નાભી ઉપર લેપ કરવો.

બાળકના ઝાડા અને પેશાબના બંધ ઉપર:—ઉંદરની લીંડીઓ-૧.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—એરંડો-૩૧, રેવંચી-૪, હરડે-૧૭. ભુઓ. પ્રાં ઓં માં:—ઉંદરની લીંડીઓ-૪.

બાળકની સંઘડણી ઉપર ઉપચાર:—(૧) અજમો, છરું, મરી, લીંડીપીપર ઈંદ્રજવ અને સૂંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) લીંડીપીપર, લાંગ તથા સૂંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) લીંડીપીપર, સૂંઠ, ખીલાં, નાગરમેથ તથા અજમાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૪) સૂંઠ અને ખીલાંનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. એથી ત્રિદોષ સંઘડણીનો નાશ થાય છે. (૫) નાગરમેથ, અતિવિષ, ખીલાં અને ઈંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—દાડમ-૨, ખીલી-૨૦, માયફળ (માયાં)-૩, લસણ-૧૦. આમસંઘડણી માટે:—આદુ-૨૫, ફળુસ-૩. રક્તસંઘડણી માટે:—આમલી-૧૯, એથમીછરું-૫, તલ-૧૬, નાગરકેસર-૩, માયફળ (માયાં)-૨.

બાળકોના શ્વાસ-કાસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધાણા અને ખડીસાકર ચોખાના ધોવાડા-મધ્યમાં આપવાં. (૨) ધમાસો, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ અને હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) લીંડી-પીપર, ધમાસો, દ્રાક્ષ, કાકડાશિંગી અને કૂંવાડિયાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. એ શ્વાસ, કાસ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) કાકડાશિંગી, નાગરમેથ તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે ઉધરસ, જ્વર અને જિલ્દીનો નાશ કરે છે. (૫) વંશલોચનનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) અતિ વિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, જિલ્દી અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે. (૭) ધોળા અરડૂસીનાં પાંદડાં ચોખાના કપડામાં વીંટળી રોકી રસ કાઢવો અને તેમાં મધ, લીંડીપીપર તથા તેલિયા ટંકણખારની ફુલાવેલી ભૂંડી નાખી ચાટણ આપવું. (૮) અરડૂસી, સૂંઠ, રીંગણી અને ગંગોનો કાઢો મધ નાખી આપવો.*

* ગંગેદીની જડ, ખારેકનો કળિયો અને અતિવિષ અથવા સૂંઠ સમાનભાગે ધસી પાવાથી બાળકને અતિસાર નબ. લવંગ નંગ ૭ અને રોઢેલા મોઢા ચણનાં ફેતરાં ટાંક રને ઝીણું વાડીને નદીની બીધ પાંચ લાવી ચૂડામાં બાળી પાણી પાણીમાં ઉકાળવી. તે પાણીમાં પશ્ચી ૧ બાળકને આપવાથી બાળક દૂધ આહાર દોષ તે શાંત થાય. બાળકોના અતિસાર, મરડો તથા સંઘડણી ઉપર બાળકુન્દબલેહ, બાલચતુર્થી (પિપ્પલ્યાદિ તુલુ), બાલગાંગેરી ઘત, લાન્હિ ચૂર્ણ વગેરે અપાય છે.

x (૧) બાળકોના શ્વાસકાસ ઉપર બીજી ઔષધિ:—કંઠારી મુખ, કુમારક્યાણુ રસ, મુરતકાદિ સ્વરસ, દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ વગેરે અપાય છે. (૨) હડાંચિયા (ચોદી ઉચરસ) એ દૂધ પીતા બાળકને થાય તેની માને લીંડીપીપર અને ધીથી વધારેલો અડદનો ચૂષ પિવડાવવાથી પાવણુ શુદ્ધિયાક અને છે. બાળકને લીંડીપીપર, મુનકા તથા સૂંઠનું ચૂર્ણ ઘી તથા મધ મેળવી ચાટણ અથવા માવણમાં મેળવી પિવડાવવું. (૩) બાળકોને કેટલીક વખત ઉધરસની સાથે ગળાનો કાકડો દીધો. યદ્ય નબ છે, તેના ઉપર કાળાં મરી તથા ચૂલાની માટી

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંભા —ઉવરસ માટે —અતિવિષ-૧, ઝોરોદસ-૨, કાકડાશિંગી ૧, ૨, કાટામરિયા-૧, કાથમીર-૧૭, ગોડાળ-૨, દક્ષિણ ચુરિયો-૧ દાડમ-૧, દારડીની ટીપનો છેરો પેરો, બોરસની-૭, મોરશિખાની ટીપમા ન ૨, ગજબ-૧, લીડીપીપર-૨૦, વાવડિગ-૫, વ.ગે-૩, વાસ-૭, શિરદોડી-૩, સતાપા-૫, ૮, સુરપીણ-૩ યામ એટલે દમ માટે —અતિવિષ -૧, કાથમીર-૧૭, વાવડિગ-૫, વાળા-૩, વાસ-૭

હેડકી ઉપર ઉપચાર.—(૧) સોનાગેરુ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) લીડીપીપર અને રેણુખીજના કાઢામા હિંગ અને મધ નાખી આપવું (૩) દૂરુત ચૂર્ણ મધમા આપવું, તે હેડકી અને ઘણા દિવસની બિનગીનો પણ નાશ કરે છે **બેલડી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઠરેતુ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) પીપળાની ખાલની ગખ પાણીમા નાખી તે પાવી (૩) આખાની ગોટલી, ધાણી અને ત્રિધવતુ ચૂર્ણ મધમા આપવું દૂધ પી બિનટી કરનાર બાળકને પીપર, પીપળામૂળ, ચવક, ચિનક અને સૂક, એ પચકાલતુ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૪) મહાજીર્મ બિન્નેરા)ના મૂળ દૂધમા ધસી પાવા (૫) બાળ આબો, જેડીમધ અને લીડીપીપર મધમા ધસી ચાટણ આપવું

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંભા —અશ્વલો-૨, અતિવિષ-૧, ૨, કાકડાશિંગી-૧, દુલમી-૬, ૭, બિન્નેર-૨, રાતગુલતી-૨ લીડીપીપર-૧૦, વાળા-૩

તુષા (તરસ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) લીડીપીપર જેડીમધ અને આખાના પાકાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) કાળી દાક્ષ અને જેડીમધનો કાઢો આપવો આનાઉવાયુ (આક્રા)* ઉપર ઉપચાર:—ત્રિધવ, ચૂક એલચી અને હારગમૂળનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવું તે આનાઉ અને વાત-ચળનો નાશ કરે છે રહતા બાળકને માટે:—ત્રિકા અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું બાળકની દીણતા+ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ભોષકોણુ, ઘઉં અને જવનુ ચૂર્ણ કરી તેમા ઘી નાખી આપવું અને પછીથી લાગણુ જ સાકર અને મધ નાખી દૂધ આપવું (૨) ઉબર ફળાઉ બરા)નુ ચૂર્ણ, ઉપલે અને વજનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું, કિવા કાઢેલી, ચખા વળી તથા ઉબરાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવું અથવા અર્કપુષ્પી (શિરદોડી) અને ઉમરાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું કિવા ઉબરાનુ ચૂર્ણ, કાવડગ અને ધાળી ધરાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું એ ચાર પ્રાશન (ચાટણ) બાળકના દેહ, બળ તથા પુષ્ટિને વધારે છે (૩) આસગંધનો કંદ એક લાગ તથા દૂધ આઠ લાગ, એમા ઘી નાખી પચન કરી તે બાળકને આપવું એટલે પુષ્ટિ કરે છે તથા બળને વધારે છે **સોજા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) નાગરમોધ અને મળાના બિયા, દેવદાર અને ઇન્જવના પાણીમા વાટી લેપ કરવો (૨) સારોડીના મૂળ વટી લેપ કરવો (૩) રૂટીને સોને આબો હોવ તો માટીનુ ઢેકુ તપાવી તે ઉપર દૂધ નાખવું અને ગરમ હોય તેના વડે નાભિ પર એક કરવો **નાભિપાક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઉળદર, લોધર, ધલુલા અને જેડીમધના કાઢામા તેલ સિંચ કરી તે ઉપર ચોપડનુ અને એનુ જ ચૂર્ણ કરી તે ઉપર નાખવું (૨) બકરીની લીડીઓ દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૩) તજ તથા ચદન અથવા દીરવટા(ઉમરા)નુ ચૂર્ણ ઉપર નાખવું- **શુદ્ધપાક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પિત્તનાશક કિયા કરવી બાળકને વિશેષ કરી પ્રાશન અને

૧ બીમા વાટી લગાડવું અથવા માચફળ પાણીમા ધસી કાઢા પર ચોપડવું

* આક્રા ઉપર ઔષધિ —(૧) એલિયો તથા સાણુ સમભાગે લઈ પાણીમા વાટી નરોડુ મરી દૂધ પીતા બાળકના પેટ અને પેુ ઉપર લેપ કરવાથી દરત આપીને સોજે તથા આક્રો દૂર થાય છે (૨) હિંગ ૫ બીમા વાળો ગરમ કરી નાભિની માટે તરફ લેપ કરવો અથવા સરસવનો ઝોળ(ખીરી)નો લેપ કરવો (૩) સિંધલુ અને હિંગની મધમા પાતળી બત્તી બનાવી ઘીમા સિંચવી બાળકની શુદ્ધમા રાખવાથી દિવત (ચાકર) તથા આક્રો દૂર થાય છે

+ બાળકની દીણતા ઉપર વધુ ઔષધિ —કુમારક-ચાણુ ઘૂત અથવા ધા નધ અને અખમગન ઘા નધે આપાય છે

* જે બાળકની શુદ્ધ પાકે તે બાળકની માત્ર કેવ પિત્તકંડનાશક ઔષધથી શુદ્ધ કરવું જો એ જ મળી ચિકિત્સા પિત્તકંડનાશક ઔષધિ દ્વારા કરવી

લેપન એ વિષયમા રસાન્ન હિતકારક છે (૨) શખ, જેઠીમધ અને રસાન્નનું ચૂર્ણ ઉપર ચે.પડવુ દાત, ફેફસા ઇત્યાદિ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કડવા પડોળા, નિફળા, કડવા લીમડાની ઝાલ અને હળદરનો કાઢો આપવો, એટલે દાત, ફેફસા અને બ્વર શાત થાય છે (૨) પીપળાની ઝાલ, રક્ત-ચદન (સ્તાલ્પી) અથવા રેતચીનું લાકડું પાણીમા ધસી લેપ કરવો ખસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધુમાસ, હળદર, ઉપલેટ, રાઈ અને ઇન્જવ એ ઝાઝમા વાગી લેપ કરવો, તે કરોળિના, ખસ અથવા ખરજ અને કાદનો નાશ કરે છે (૨) ગધક અને કપૂર ઘેપલમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૩) રેચ આપવો મુખપાક ઉપર- ઉપચાર:—(૧) અઈના પાદડા, દૂધ, દાસ, પઠાકમૂળ અને નિફળા-ના કાદાએ મલકોરા ભરવા (૨) પીપળાની ઝાલ અને પાદડાના ચૂર્ણનો લેપ કરવો (૩) તવખીર વગાડી ખરજવા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ખીજડીના પાદડા ગાયના દહીમા વાગી લેપ કરવો (૨) ચોખાના દાણા ધરોના રસમા વાટી લેપ કરવો (૩) કપીનો અગર સોનાગેર દહીમા વાટી લેપ કરવો (૪) ગોપીચદન ધસી ચોપડવુ માથા ઉપર ફેફસડીઓ થઈ આવે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ચદન અને અગર ગુલાળજળમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) ગોપીચદનનો લેપ કરવો (૩) સોનાગેર, રક્તચદન (સ્તાલ્પી) અને ગુલેઅરમાનીને ઠંડા પાણીમા અથવા ગુલાળજળમા વાટી લેપ કરવો એનાથી ખરજવુ પશુ બચ છે અળાઈઓ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ચદન, ધાપ્પા અને વાળાનો ગુનાળજળમા લેપ કરવો (૨) આમળા, ધાણા, વાળા અને નામરમોથનો લેપ કરવો (૩) ચણાનો લોટ ઠંડા પાણીમા મેગી ચોપડવો અને મુકાયા પડી રનાન કરવુ ચેટપીઠ (ઉદરશૂળ) ઉપર- ઉપચાર:—એક લીંબુ ચીરી તેની એક ફાડ ઉપર દિકામાળી ભરી, ખીજ ફાડનો રસ તે ઉપર નિચોની દિકામાળી ભરેલી ફાડ અગારા પગ રાખી ખદખદાવવી, પછી કાઢી લઈ ચુસાડી એટલે પીઠ બધ થાય છે, જકરાંચિ પ્રદીપ થાય છે અને કોરો શુદ્ધ થાય છે બાળકની ઊંડટી, ઝાડા, તાવ તથા ઉરસ ઉપર:—(૧) પીપ રાઈ ચૂર્ણ (લીડીપીપર, નાગરમોથ અતિવિષ અને કાકડાંચિનું ચૂર્ણ) મધમા ચટાડવુ (૨) ચૂનાનું નીતર્થ પાણી, ગાયનું દૂધ તથા વરિયાળાનો અર્ક મેળવી થોડું થોડું પિવડાવના રહેવાથી દૂધ પાચન થઈ જાય છે (૩) પેટ ઉપર સરસવનું તેલ ચોપડી ફલાલીન અથવા ગરમ કપડાથી પેટ ઢાંકી રાખવાથી દૂધની જીનગી બધ થાય છે બાળકને કોગળા:—પાનમા ચમચાબાર અજમો અર્ધી મૂડી મુવા થોડી હરડે અને થોડો સમળ નાખી પાન સારી પેટે ચાવી, ત્રેવે જલ્યોનું એકરૂપ થયા પછી તે રસ હથેળીમા કાઢી બે-ત્રણ ચાગળા પાવો આ કોગળા નાહ દશ દિવસે આપવાનો ક્રમ રાખવો એમ્લે કહવાનજન્મ વગેરે વિકાસ થઈ શકતા નથી મૂત્રકૃમ્મ (જિનના) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયના ગરમ દૂધમા ગોળ નાખી પિવડાવવુ (૨) એરડીના તેલમા દૂધ અથવા ગોમૂત મેળવી પછી તેમા શુદ્ધ ગૂળ નાખી પિવડાવવુ એટલે મૂત્રોગ તથા વાતરોગનો નાશ થાય છે મૂત્રનિમિદ્ધ (મૂત્ર પેડુમા ભરાયેલું) રહે તે + ઉપર:—લીડીપીપર, ચૂડ મરી, એલચીદાણા અને ચિંપરનું ચૂર્ણ કરી તેનો સાકરના પાકમા લેઢ કરી પાવો ગરમાળ (કંકમાળ) ઉપર ઉપચાર — (૧) વજનાગનો ગોમૂતમા લેપ કરવો (૨) વજાઉ કપાસના મૂળ એખામા મેગી તેનો લોટ મરી

+ મુખપાક ઉપર—ગેરૂ ફૂલવિલ ટકણખાર ફટકડીની ફૂંટ તથા સખલકવુ ચૂર્ણ કરી લગાડુ, એટલે ચાટી બળતરા તથા લાળ ટપકવી બધ થાય છે (૧) કપૂર ચણુખાળ તથા કાંધાનું ચૂર્ણ પછીમા પૂદીને ચોપવુ

+ પેટપીડ (ઉદરશૂળ ઉપર) —(૧) કળા તવને પાણીમા વાટી ગરમ કરી પેટલીમા બાધી પેટ ઉપર શેક કરવો (૨) દવાપથા બારમી સિંધાલજ ચૂડ તથા તરેલી હિંચ સમમાએ લઈ ચૂર્ણ કરવુ આ ચૂર્ણ ૧થી ૪ રતી સુધી નવશેકા જળમા શેળીને પિવડાવવુ, જેથી ઉદરશૂળ તથા અનાદ (કબજિયાત અને આડેરી) તેમ જ અપચો દૂર થાય છે

+ મૂત્રાધાત મૂત્રકૃમ્મ અને પયરી ઉપર —કપૂર અને પબીને મેળવી તેમા પાનના વસના ફુડાને બાંજની બની કરી મૂત્રે દિશવા હિંદમા પ્રવેશ કરાવવાથી દાઢનું મૂત્રવરોધ વાટ દૂર થય ઠ

રોટલી કરી ખાવી. અપરમાર (યાત્રુ) અને ઉન્માદ (ચિત્તભ્રમ) ઉપર ઉપચાર :—(૧) શિરસક્ષ્મા અને કરંજનાં બિયાં ધસી આંખોમાં આંજવાં; એટલે ઉન્માદ, અપરમાર અને અપતંત્ર-નો નાશ થાય છે. (૨) કાળાના રસમાં જેઠીમધનું ચૂર્ણ નાખી તે સાત દિવસ પ્રાશન કરવું. (૩) ગાયનું ઘી, દૂધ, દહીં અને છાણના રસમાં ઘી સિદ્ધ કરી આપવું, એટલે અપરમાર, ઉન્માદ અને ચાતુર્થિક ન્વરનો પશુ નાશ થાય છે. મૂર્છા (બેશુદ્ધિ) ઉપર ઉપચાર :—(૧) ખીલીનો ગર, પચ્ચકાઈ, વાગો, ચંદન અને નાગેકસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) દ્રાક્ષ અને આમળાં બાફીને વાટવાં તથા મધમાં આપવાં; એટલે સંપૂર્ણ દોષથી થયેલી ન્વરચુકત મૂર્છા પશુ દૂર થાય છે. (૩) ધમાસાનો કાઢો ગાયનું ઘી નાખી પાવો. દાણ ઉપર ઉપચાર :—(૧) પચ્ચકાઈ, ચંદન અને વાળાનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૨) કપૂર, ચંદન, વાગો અને કાચાળનું ચૂર્ણ શરીરે લગાવી પછી પદ્મવ- (પાંદડાં) ના બિજાના ઉપર ઉંધાકરવું. શીતળા ઉપર ઉપચાર :—(૧) ગથેડીનું દૂધ પાણું કિંવા તુલસીનાં પાંદડાં ખવડાવવાં. (૨) રક્તચંદન, ચરૂસી, નાગરમોઘ, ગજા અને દ્રાક્ષનો કાઢો કંઠે કરી આપવો. (૩) કડવા લીમડાની છાલનો હિમ કરી આપવો. તેથી અંતર્દાહક ન્વર, અર્ધ- ન્વર, શીતળાના યોગે શરીરમાં ભરેલી કડકી (ગરમી) દૂર થાય છે. બાળકો માટી ખાઈ રોગી થાય છે તે ઉપર ઉપચાર :—માટીને બદલે સોનાગેરુ ખાવા આપવો, એટલે રોગ મર્ધ માટી ખાવાથી થયેલો વિકાર દૂર થાય છે. બાળકઘૂંટી :—સુરવારી હરો, બહેડાં, અતિવિષ, નાગરમોઘ, ઈંદ્રજવનો એક દાણો, વાવડિંગના ત્રણ દાણા, અણ્ણકરો, જેઠીમધ, એ ઓપધો અર્ધી મૂડી વરિયાળા અને સુવા સપટીભર, એ સર્વ લઈ અધકચરાં કૂટી પાણીમાં ઉપલી જથ્થેનો ધસી તેમાં થોડો સિંધવ અને મધ નાખી તે ચાંગળાભર પાઈ દેવું. એ પ્રમાણે બાળક એક મહિનાનું થયા પછી નિત્ય ચાણુ રાખવું. બાળક ૭ મહિનાનું થયા પછી ઘૂંટડો બે-અઢી ચાંગળાં પર્યંત વધારવો. નાના બાળકને ખારેક ધસી પાની નહિ; કારણ કે તેથી પેટમાં જનું બંધાય છે અને કોડામાં ગરમી થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર :—લુઓ વનોંમાં :—ઉઝાંચિયા માટે :—ઉટકટારી-૧, ક્રાસિંગન-૧, રિસા- મણી-૫, હેણ-૨. બાળકને ઠાંડા આવે છે તે માટે :—કાળીજરી-૧૦. આમ માટે :—કોથમીર-૧૪,

+ મૂર્છારોગમાં કરતુરી અને મકરધ્વજ, અથવા એકથી કરતુરી મધમાં મેળવી ચટાઈવી.

● બાળાગેળી :—નયકળ, નર્તરી, તજ, લવિંગ, હજાયત્તી, અજમોદ, સફેદ મરી, વાણુખા, સુવા, સંચળ, હરો, કરિયાણું, કાંચર (શેકેલા), અતિવિષ, દાડમનાં ફળની છાલ, પીપ્પળમળ, વંચાયન, હીમેળ, હીરામિળ, ખસખસ, લોખાન તથા કેસર, આ સર્વ વસ્તુ સમભાગે લેવી. મધની સાથે ધૂંડી મગના દાણા જેવડી ગોળી બનાવી સુકાવી ભરી રાખવી. માત્ર ૭ માસ સુધીના બાળક માટે ૧ થી ૨ ગોળી, ૭ માસથી ૧૨ માસ સુધીના બાળક માટે ૨ થી ૪ ગોળી દિવસમાં બે વખત ચાતાના દૂધ સાથે આપવી. આ ગોળીના સેવનથી બાળકના તમામ રોગ દૂર થાય છે, દૂધ પાવન થાય છે, દરત સાફ આવે છે; તાવ, ખાંસી, વમન, દરત, વાણુ, અજીર્ણ વગેરે દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. નિત્ય પ્રતિ ઉપયોગ કરવાથી બાળક મજબૂત થાય છે.

બાળકો માટે ચાટણુ :—અજકમરમ ૧ તોલા, મંદૂર ભરમ તોલા ૨૫, ગળોનું સરવ તોલા ૨૫, અતિવિષ, વંચાયન, મરી, સુંક, લીંડીપીપર, વાવડિંગ, એ ૭ વસ્તુ એકેક તોલા, જેઠીમધ ૨૫ તોલા તથા શેકેલ કાંચરનો મગજ ૦૫ તોલા લઈ સર્વને બારીક ખાંસી ૩૦ તોલા મધમાં ધૂંડી કળામાં ભરી લેવું. માત્ર ૧ થી ૪ વાલ સુધી દિવસમાં બે વખત આપવાથી અર્ધ- ન્વર, રતવા, ખાંસી, ઝાડો, મંદાગ્નિ, બલદી, કળાગ્રિયાત, ઉદરવ્યથા, સોજા, રજાવિકાર વગેરે દરત દૂર થઈ બાળક પુષ્ટ બને છે.

બાળકના તોતડાપણુ ઉપર :—(૧) અજમો, ઉપચેટ, લીંડીપીપર, ચોડાવજ, જેઠીમધ, અર્ધ, સિંધાલુણુ, સુંક અને હરો હરેક બળ્ણે તોલા લેવી તથા ગાયનું ઘી ૧ શેર અને દૂધ ૪ શેર લેવાં. પછી ઉપરની ઓવ- બિને દૂધની સાથે ચટણી માફક વાડી ચટણી, દૂધ તથા ઘી એક કડાઈમાં નાખી ધીમી આંચ પર પાક કરવો. ત્યારે દૂધ બળી જઈ ઘી શેષ રહે, ત્યારે ઉતારી આળી લેવું. આ ધીના સેવનથી બાળકની વાણી શુદ્ધ બને છે. (૨) સારરવત ઘૂત આપવું.

અહીં આપેલા રોગ ઉપરાંત બાળકને એરી (ગોવરુ), અછળડા વગેરે થાય છે. તેના ઉપાયો દુધરોગમાં બેવા. ગ્રમડાં તથા શીતળાના વિશેષ ઉપચાર વિદ્રિષ્ટ તથા શીતળાના પ્રકરણમાં જોવા.

ખસખસ-૨, ખીલી-૧, લસણ-૧૦. અષ્ટાણુ માટે:—કાથમીર-૧૪, પેટપીટ એટલે પેટમાંના દુખાવા માટે:—આશા-૧, કાથમીર-૧૪, નાની અરણી-૧, પાટલા-૬, સમુદ્રજ-૩. કૃમિ એટલે કરમિયા માટે:—આશા-૧, એરડા-૧૮, કપુર-૮, ખાખરા-૧૧, કુંગળી-૭, નાની અરણી-૧, સાપચત-૪, સુરપીણ-૩. શક્તિવર્ધન એટલે શક્તિ આવવા માટે:—આસંધ-૪, ખમૂરી-૧૩, ખસખસ-૭, તવખીર વૃક્ષ-૩, નાગલી-૧, ૩. અશક્ત, દુખળા અને અનાજ નહિ પચે તેવા બાળક માટે:—ભોંંધાણુ-૧૨. રાજેખમ માટે:—કાંટાસરિયા-૧, ખસખસ-૬ (અદીણુ)-૧૫, સુરપીણ-૩. શરદી માટે:—અગ્રિયો-૮, ખસખસ-૬ (અદીણુ)-૧૫, લાંગેરા-૧૩, રાનમોગેરા-૩, સમુદ્રજ-૧. કંકુવિકાર વાયુગમન માટે:—રાનમોગેરા-૨, વજ-૧૨. મોહરડી માટે:—આવળ-૩, ઇંદ્રવ-૧૩, કુંગળી-૭. છાતીના દરદ માટે:—ગલકા-૧. વાંગ માટે:—આંખાલળદર-૫, ગરમાળો-૪, મજા-૩, વાયવરણાં-૧૧. વિદ્રધિ એટલે ગળુએ થાય છે તે માટે:—દક્ષિણી યુરિયા-૨, ઠંડી હોવા હોય કે બાળકને શરદીવિકાર હોય ત્યારે તેને આપવાનો ખોરાક:—ખમૂરી-૧૪. દૂધરોગ માટે:—યુવેર તણુધારીઆ-૩. મુખારડી માટે:—કુંગળી-૧૦, ખેર-૫, દુધેલી-૨. આંખ દુખવા આવી હોય તે માટે:—કાથમીર-૧૫. રીતળા અને એરી માટે:—ઉંખરા-૧૪, કાંટી ગોખર-૫, ખાખરા-૧૨, તુલસી-૧૫, દાક્ષ-૧૩, પીપળો-૬. દૂંડિયુ આવે તે માટે:—ઉટ્ટી-૬. મળ ફૂળ થવા માટે:—દ્રાક્ષમારી-૪. નાના બાળકને માથામાં ગરમીથી ફેહલીઆ થાય છે તે માટે:—કાંપી કલ્ક-૩. પેટ ચડે તે માટે:—કાંચેલી-૫. બાળક જલદી વધવા માટે:—કુંગળી-૧૫. બાળકને જન્મથી ખાર દિવસ અંદર રાતી ફેહલીઆ થાય તે માટે:—શુલ્કણુ (શુલ્કડી)-૧. ગરમીથી થતી ગાંઠો માટે:—કારિવણુ-૫. બાળકને શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે:—કારિવણુ-૨. પેટમાં લોહીની ગાંઠ બને છે તે માટે:—કાંચી-૮, રતાંદળી-૫, સમુદ્રજ-૩. નવા બાળકનું ગળુ કંકુથી બંધાયેલું બળ્ય તે માટે:—યુવેર મોધારો-૭. રક્તમૂળ બ્યાધિ માટે:—નાગકેસર-૧. બાળકની બાબડી વાચા શુદ્ધ થવા માટે:—પીપળો-૧. મોઢું આવી આંદીઆ પડે છે તે માટે:—પીપળો-૭, જુઓ પ્રાંઓમાં:—ફૂધ-૪ની દીપમાં. ચામડીના રોગ માટે:—નેડીમધ-૮. બાળકના શરીરે ફેહલીઆ થાય છે તે માટે:—પીપળો-૨૦, રતાંદળી-૭, રેવંચી-૩. બાળકને લાળ પડે તે માટે:—માથ-ફળ (માયાં)-૮, વાઘાદી-૪. બાળક નીરોગી થવા માટે:—વાવડિંગ-૨. બાળકની છાતી જકડાઈ જઈ થાસ જોરથી આવે છે તે માટે:—સતાપા-૩. બાળકને અખાઈ થાય તે માટે:—સુખડ-૪.

જુઓ ગોબેંમાં:—છોકરાંઓની છાતીમાં કંકુનો ગુઠો બાડે તે માટે:—ધી-૧૨. જુઓ પ્રાંઓમાં:—હીલડી, વરાધ વગેરે બાળકના રોગો માટે:—ગોરોચન-૧. બાળકને રીતળા હલકા આવવા માટે:—ગોરોચન-૩. કંકુ, ઉંખરસ, થાસ, અશક્તિ પ્રત્યાદિ બાળરોગ માટે:—ફૂધ-૨. જુઓ અનુભૂત ઔષધ-ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની દીપમાં નં. ૧૬ અને શુટિકાપ્રયોગની દીપમાં નં. ૧૫, ૧૬.

૪૦-ખેશુદ્ધિ (મૂર્છારોગ)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—ક્ષીણ યથેલા, પુષ્કળ દોષસંયમ થયેલા, વિરલ આહાર સેવન કરનારા, એવા પુરે મળમૂત્રાદિ વેગ ધારણ કરવાથી, અલિધાતથી અથવા ને પુરુષનો સત્વગુણ ક્ષીણ થયો હોય એવા પુરુષના બહારના અને અંદરના મનોવદ સ્તોતોમાં બ્યારે દોષ પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે મનુષ્યને મૂર્છા આવે છે; એટલે સંઘા વહન કરનાર નાડી વાતાદિકોએ આદ્યત થવાથી સુખદુઃખનું યાન નષ્ટ કરનાર એવું અચાન અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય છે. સુખ-દુઃખનું યાન નષ્ટ થયું એટલે મનુષ્ય કાષ્ટવત્ પડે છે. આ રોગને મોઢું કહેવા મૂર્છા કહે છે. મૂર્છામાં પિત્ત એ

વ્યાપક હોય છે. x

પૂર્વરૂપ :—હૃદયમાં પીડા, જગાસાં, ઝલાનિ, શાંતિ વગેરે થાય છે. મૂર્છા, ભ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રા, એના લેહ :—મૂર્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ અધિક હોય છે. રજોગુણ, પિત્ત અને વાયુથી ભ્રમ થાય છે. તમોગુણ, વાયુ અને કફથી તંદ્રા તથા તમોગુણથી નિદ્રા ઉત્પન્ન થાય છે. મૂર્છાદિ રોગથી સંન્યાસ ભૂદો રોગ છે. તે દોષોનો વેગ જવાથી મદ મૂર્છાદિક પોતે પોતાની મેળે શાંત થાય છે; પરંતુ સંન્યાસ પોતે પોતાની મેળે શાંત થતો નથી. સંન્યાસે પીડાયેલો મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ થઈ મરી ગયા જેવો પડે છે. તેને સોયો ભોંકતી, કૌચ લગાડવી વગેરે ઉપાય કરવાથી તે શુદ્ધિમાં આવે છે.

ઉપચાર :—(૧) શરીર પર પાણી છાંટવું, સ્નાન કરાવવું, રત્નો તથા રત્નોનો હાર અને ઠંડા લેપનું ધારણ, વીંજણાથી નાખેલો વાયરો, સુગંધ અને શીત એવાં પાંદડાં, એ ઉપચારોએ મૂર્છા દૂર થાય છે. (૨) ધમાસાનો કાઢો ઘી નાખી આપવો; એટલે ભ્રમની શાંતિ થાય છે. (૩) પંચમૂળનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો; નેજવરનાશક કપાય તે પછી દોષ જોઈ આપવો. (૪) રીંગણી, ગળા, પીપરીમૂળ, સૂંઠ અને વાયવરણનો કાઢો આપવો. (૫) કાળી દ્રાક્ષ, સાકર, દાડમની છાલ, લાળજી તથા રાતાં, લીલાં અને ઘોળાં કમળનો કાઢો આપવો. (૬) બોરના કીલા-માંતું મગજ, લીંડીપીપર, વાળા અને નાગકેસર પાણીમાં વાટી પાવાં અથવા મધમાં લીંડીપીપર ખાવી. (૭) રાત્રે મધમાં ત્રિફળાં આપવાં અને સવારે આદુ અને ગોળ એકત્ર કરી તેમાં ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ આપવું. (૮) નાળિયેરના પાણીમાં જવનો લોટ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે હૃદયમાંનો કફ, તૃષ્ણા, મૂર્છા અને ભ્રમ, એ લયંકર હરો તોપણ તેનો નાશ થશે. (૯) લસણ, મનથીલ અને વજનું અંજન કરવું. x

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમાં :—અરીકાં-૧૧, આદુ-૩, આમળાં-૩૨, ઉદરકની-૪, કાચ-૭, દુવેર-૫, દ્રાક્ષ-૬, ધમાસો-૫, સિલભો-૨૭, લવંગ-૨, લીંડીપીપર-૨૫, હરડે-૧૦, હળદર-૧૩.

પથ્ય :—રેચન, બિલટી, લાંઘણ, મૂદુ-કડવો રસ, ધાણીનો મંડ, જૂના જવ, રાતી કાંગર, મગ અને વટાણાનો ચૂષ, સાકર, જૂનું કાણું, પંડોળાં, દાડમ, નાળિયેર અને તાંદળજે. અપથ્ય—નાજીલ, ભાજપાલો, દાંત ઘસવા, ગરમી લેવી, વિરુદ્ધ લક્ષણ-પ્રાશન, ચેતુન, તીખા પદાર્થ,

x વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, કપિર, વિષ અને દારૂની એમ સાત પ્રકારની મૂર્છા છે. મૂર્છાવાળાને (૧) દ્રાક્ષ, ગળા, સૂંઠ, પુષ્કરમૂળ, પીપરીમૂળ, એના કાઢો કરી તેમાં લીંડીપીપર અને મધ નાખી આપવો. (૨) ધમાસાનો કાઢો ઘી નાખી આપવો. (૩) નવસાર અને ચૂનો એકત્ર કરી એક શીશીમાં ભરી તેનું મોટું બંધ કરી રાખવું. જરૂર પડેથી તે શીશીનું મોટું ઉપારી તેની વાસ હુંધારવી. (૪) વજનાગ ર પૈસામાર, લીંડીપીપર ના પૈસામાર અને સોનાજેઠ ૧૫ પૈસામાર લઈ વાટી રતી રતી માત્રા આપવાથી સારી મટે અને વાણી મૂર્છાં લય.

* મૂર્છા, ભ્રમ તથા સંન્યાસ રોગમાં રસસિંદૂર, મૂર્છાંતક રસ, અશ્વગંધારિષ્ઠ, સારસ્વત અરિષ્ઠ વગેરે અપાય છે. મૂર્છાં રોગમાં માયામાં લોહીનો અતિચેત (સ્ત્રાવણવચ્ચિ), લોહીનું બોળાપણું, જાનતંત્ર્યો અથવા જાનતંત્ર દેહસ્થાન પર ચોટ, માનસિક આધાત, વિષપ્રકોષ વગેરે ધણું કારણ હોય છે. જો આંગે લાલ લાલ દેખાતી હોય તો માથું જોશીકા ઉપર લેઈ રાખવું, જેથી વધારે લોહી મગજમાં ન ચડે. અંગે નિસ્તેજ દેખાતી હોય તો માથું સમાન લેઈ પાછું (અથવા કાંઈક નીચું) રાખવું. માયામાં લોહી વધારે ચડી જાય હોય તોવા રોગને કંટું પાણી છાંટી ભગત કરી શીતળ શામક દવા (મોતીપિટી આદિ) આપવી તેમ જ જલુલ આપી રક્તદાવા બોળા કરવો. લોહી બોળું હોય તો રોગને શુદ્ધિ પર આવ્યા પછી ઉત્તેજક હૃદયપોષક દવા ૧૪ પદોરી પીપર મધમાં આપવી. કોફી પિવડાવવી, અજકમરમ કે રસસિંદૂર આપવો. ચોટ લાગવાથી, માનસિક આધાતથી અથવા હેરથી મૂર્છાં આવી હોય તો તેના મૂળ કારણને દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મધુમત્રેડના રોગમાં સૈંદ્રિય વિષ (લોહીમાં એક પ્રકારનું હેર) વધવાથી શ્વાસીચ્છાસમાં ખરખચા જેવી મીઠી સુગંધ આવે છે. એ હેર વધી જવા પછી રક્ત મૂર્છાં સંન્યાસની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ રોગમાં તરત સોડા (સાજીઆર) આપવો અથવા સોડાચોટર પિવડાવવું. હૃસ્ત ઉપચાર ન કરાય તો ચર્યાપાત પછી જવાનો ભય રહે છે.

મળમૂત્રનો ગંધ અને છાશ

૪૧-ભગંદર રોગ

કારણુ :—મૂળ વ્યાધિના પ્રકરણમા કહેલા કેટલાક કારણોથી તથા ગરમી ભરેલી છતાં તેના ઉપશમાર્થ અતિ દુનંદ ઔષધો સેવવાથી, તીખા પદાર્થો અતિ ખાવાથી અને અતિ નજવાથી ભગંદર રોગ થાય છે

લક્ષણો :—ગુદાથી બે આગળ ઉપર, ત્રણથી બે આગળ નીચે, પીડા કનારી એની ફેરી ઉપર થઈ ફટી ગુદા, બસ્તિ અને ભગતુ વિદારણ ક્રમે છે તેને ભગંદર કહે છે કમરના કપાલાન્ધિને મોંખા ભાગવા જેવી વેદના યાય, આગ યાય, કડૂ હરે, સણુકા ભાગે, એ લક્ષણો ભગંદર થવાનું હોત ત્યાર જ યાય છે *

ઉપચાર :—(૧) સોનાની સળી તપાવી છિદ્ર મોટું કરવું પછી અગ્નિનાથ ઉપરના ઉપચાર કરવા (૨) ખેર, હરડે, બહેડા અને આમળાનો કાઢો બે સળી ઘી અને વાવડિંગતુ ચૂર્ણ નાખી આપવો (૩) ચિત્ક, આકેડા, નસોતર, પહોડમૂળ, બાવળી, કરેણુ, યુવેર, ઘોડાવજ, કલગારી, હળતાળ, સાજખાર અને માલકરણી, ઔષધો નાખી તેલ કઢવવું, આને સ્વેદન તેલ કહે છે તે ભગંદર ઉપર ચોપડવું એ રોધન, રોધન અને મણ્ણ છે (૪) હળદર, આકકાનું દૂધ, સિધવ, ચિત્ક, શરપુ ખો મણ્ણ અને કુકુમા સિદ્ધ કરેણુ તેલ ભગંદરનાશક છે એને નીશાદિ તેલ કહે છે (૫) કરેલી તેલ :—ઘોળી કરેણુના મૂળ, હળદર, દત્તીમૂળ, કલગારી, મોઢું, ચિત્ક, મિત્તેગનો રસ તથા આકકાનું દૂધ નાખી તેન પાચન કરી ભગંદર ઉપર ચોપડવું (૬) ઉપલેટ, નસોતર, તલ, દત્તીમૂળ, લીડીપીપર, સિધવ, મધ, હળદર, હરડે, બહેડા, આમળા અને મોરચુ યુવેરો લેપ કરવો (૭) ઘોળી અજવનો, ઇંટ, સૂક, ગંગા અને સાટોડીનો લેપ કરવો (૮) તલ, નસોતર, મોગી દાતી ઘી તથા સિધવનો મધ નાખી લેપ કરવો (૯) તવ, હરડે, લોધર કકવા લીમડાના પાદડા, હળદર, વજ, ઉપલેટ અને હુવાસનો લેપ કરવો તે ભગંદર, નાડીનથુ, ઉપદશનથુ અને હુણ નથુનો મોધક તથા રાપચુ છે (૧૦) મોગની એરડાના તેલમા ૩ લીજની મણ્ણ ઉપર ભગાડવું —

* ભગંદર રોગ થાય પ્રકારનો છે તેમા (૧) સતરોગિ એ વાલુથી થાય છે એમા થયેલી ફેડલીને તત્કાલિષ્ઠિ ઉપાય ન કરવાથી તે પાછીને પીડા કરી છિદ્ર પડતા તેમાથી મરે સાથે મળમૂત્ર અને વીર્ય પણ નીકળે છે (૨) ભૂદ્રવીવ એ પિત્તથી થાય છે, તેમ જ એ ગુદાની ચારે તરફ બળે આગળ ફરતી ચામડીમા લાલ ફેડરી થઈ તમળ પાછી બધ છે તેમાથી અગ્ર મરે વહે છે અને તે ગ્રહની મરદનની માફક લાંબી હોય છે (૩) પરિશ્રાવી એ કફથી થાય છે, તેમા ચેળ થતી મરે બહુ, પીડા થોડી અને ફેડરી ઘોળી હોય છે અને તે હમેશા વધા કર છે (૪) રાણુકાવર્ત એ સન્નિષાતથી થાય છે તેમા ઘણા પ્રકારની પીડા ધણ પ્રકારના રગ હોય વધા કરે અને એ ફેડરી કાળી દ્રાક્ષ જેવી હોય છે તથા એનો આકાર રાખતી નાભિ જેવો હોય છે (૫) ઉન્માર્ગ ભગંદર એ રાસાદિકની ચોટથી થાય છે, એ ચેપી હોય છે

ઉપાય —(૧) લોહી કઢાવ (૨) સોનાના નેડા વાળાથી ડામ આપો છિદ્ર કરી તેમા દ.કડળદરની દિવેટ થોર અને આકકાના એકડા ક લા દ્વપમા ઘોળી તે એ છિદ્રમા નાખતી આપી મોટું મોટું થાય છે પછી યોગ્ય મલમ લેપ વગેરે ઉપચાર કરવો (૩) બાળેલા માણુસના હાડકા શેર ન ચીણા વાટી લગડે ચાળી ઉપરના ઝાડના મૂળમાથી કાઢેલા રસમા નાખી મલમ કરી રૂના પોલ મૂકી પાટો આપવો (૪) તવનું તેલ ૧૬ ૬ને કઠાઈમા કકડાવી નીચે ઉતારી તેમા ખાપરિયો ટાક ૫ અને મીણ ટાક ૧૪ નાખી કરવા દઈ એ મલમ જરા ઢલાની ચોપડે તેા ધારા ચાલી અને ભગંદર નબ (૫) નંતુદના ફૂલ વડના પાદડા, ગંગા સૂક અને સિધવનો છાશથી લેપ કરવો (૬) દાત અરણી અને હળદરનો લેપ કરવો (૭) વેપ નાખેના વેરો યાય છે તેના પાદડા ૭ પુખ્તિયોએ આમ ત્રીને લાવી વાટી તે ચેપની ભગંદરે બાધે તેા નેમ ચેપની સુકાય તેમ ભગંદર પણ સુકાવ નબ (૮) નુંવાર તોલા ૫ સિદ્ધરે તેલો ૩ એકત્ર કુચડીમા નાખી કપડાણુ કરી ભરમ કરી એ ભરમને તેલ અને મીણમા મેળવી મલમ બનાવી ચોપડી ઉપર એરડાનું પાદડું ખાખવાથી ભગંદર નબ

+ ભગંદર રોગમા ખાવા માટે સમ્પ્રિતિ સૂચન નવકાર્મિક સૂચન પ્રલગ્નકુશ તામ્રલસમ વગેરે અપાય છે ભગાડવાની ઔષધિ પ્રકરણમા આપેલી છે

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—કપૂરભેંડી-૩, ખેર-૩, દારુહળદર-૫, નગેડ-૬, મેંગલી એરડો-૧૦, રામભાણુ-૨, હરડે-૨૯, ડર. ભુઓ પ્રાં ઔંમાં:—અસ્થિવર્ષ-૧, ૭, ૧૦.

પથ્ય—ચોખા, મગ, પડોળાં, સરગવો, સર્વ કડવા પદાર્થ, ઘી, દૂધ. અપથ્ય—વ્યાયામ, મેથુન, વાહન ઉપર બેસવું અને જડાન. તે એક વર્ષ સુધી વર્જ્ય કરવાં.

૪૨-ભસ્મક રોગ

જઠરાગ્નિના પ્રકાર:—જઠરાગ્નિના વિકાર ચાર પ્રકારના છે. વાતદોષે કરી વિપમાત્તિ, પિત્તદોષે કરી તીક્ષ્ણાત્તિ, કફદોષે કરી મંદાત્તિ, વાતપિત્તદોષે કરી ભસ્મકાત્તિ એને જ તીક્ષ્ણાત્તિ પણ કહે છે. ભૂખ ઘણી લાગે છે એટલે વારંવાર અન્ન ખાધા કરે છે અને તે પચન થાય છે; પરંતુ શરીરને લાગે નહિ અને શરીર કૃશ થાય તેને ભસ્મકાત્તિ માણવો.

ભસ્મક રોગનાં કારણ:—ગાંજ, હિંગ, રાઈ, ગંધક ઇત્યાદિ અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અને તામ્રભસ્મનું અતિસેવન; અને કાકમાંસ (કાગડાનું માંસ) તથા માંજરમાંસ (ખિલાડીનાં માંસ) ખાવાથી પિત્ત અતિ કુપિત થાય છે, તેણે કરી તીક્ષ્ણાત્તિ થાય છે. ગમે તેટલું ખાવા છતાં તે ખાધેલું પચન ન થતાં ભસ્મ ધર્ષ ન્યથ અને અતિ દરેજ પ્રદીપ્ત થાય છે, તે જ ભસ્મક રોગ. તે વાત, પિત્ત અને કફ એ ક્રમે કરી વૃદ્ધ, અતિવૃદ્ધ અને ક્ષીણ થવાથી ઉપપન્ન થાય છે. ઉપચાર:—(૧) ભેંસનું દહીં, દૂધ અને ઘીનું સેવન કરાવવું. (૨) વારંવાર ખીર ખવડાવવી. (૩) કાણું અથવા ઘાણું નસોતર નાખી ઉકાળેલું દૂધ પચનાર્ય આપવું. (૪) બોચા કળિયાની અંદરનું મગજ પાણીમાં વાટી પાવું. (૫) સ્ત્રીના દૂધમાં ઉંખરાની ઝાલ વાટી પાવી. (૬) ઘોળા ચોખા, ઘોળાં કમળ અને બકરીના દૂધની ખીર કરી ઘી નાખી ૧૨ દિવસ ખાવી. (૭) ત્રિકુળા, નાગરમેથ, વાવડિંગ, લીંડી-પીપર, સાકર અને ઘોળા અથવાનાં બિયાંએ કરેલો લેહ આપવો. (૮) અથવાનાં બિયાં છડીને સ્વચ્છ કરી તેની દૂધમાં ખીર કરી ખાવી. (૯) ૪૮ દિવસ પર્થત સવારે ૨૪ તોલા પઠેલાં કેળાં ઘીમાં ખાવાં; એટલે તે અગ્નિની સંપૂર્ણ તીવ્રતા અને ભસ્મક રોગનો નાશ કરે છે. (૧૦) ભોંય-કાળાનો રસ દૂધ અને ઘી નાખી આપવો. (૧૧) કેળનું પાણી પાવું. (૧૨) ઉંખરાનાં મૂળિયાનું પાણી પાવું; એથી કરી રક્તવિકાર, અંગમાં જામેલી ગરમી અને કડકી, એ વિકાર પણ દૂર થશે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોં માં:—આમલી-૧૩, ઉંખરા-૧૭, એરડો-૨૦, કેળ-૧૦, કાંગર-૯, નસોતર-૪, ખોરડી-૬, ભોંયકાણું-૫.

પથ્યપથ્ય—અજીર્ણ પ્રમાણે.

૪૩-ભારે શરીર (મેદરોગ)

કારણ:—કફકારક પદાર્થ, મધુર અન્ન, મધુર રસ, સિન્ધવ અન્ન, એટલે ઘૃતપક્વ ખીચડી વગેરેનું સેવન કરવાથી મેદ વધે છે.

લક્ષણ:—મેદ વધવાથી અન્ય ધાતુ જે અસ્થિ વગેરે તેનું પોષણ થતું નથી તથા મેદ વધવાથી માણસ સર્વ કાર્યને વિષે અશક્ત થાય છે; તૃષ્ણ, અક્રમ શ્વાસ, નિદ્રા, શ્વાસવરોધ, નિદ્રા વખતે ધણું ધોરવું, શરીરને વિષે જ્વાલિ, છાંકા, દુર્ગંધી પરસેવો, થોડા પ્રમાણમાં વ્યાયામ, અન્ય મેથુન, ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે અને તેના ઉદરથી આપઃશ્લિ થાય છે; વાયુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી આહારને શોષે છે; તેથી ખાધેલું અન્ન જલદીથી પચી જઈ ખીજ આહારની ઇચ્છા કરે છે. કદાપિ જન્મવાનો વખત ચૂકી જાય તો મોટો ધોર વિકાર ધર્ષ પ્રમેહપિત્તકા, જવર, ભગંદર, એમાંથી એકાદો રોગ થાય છે તથા એ અગ્નિ અને વાયુનો ઉપદ્રવ કરતા મેદા-રોગીનું શરીર બાળે છે.

ઉપચાર:—(૧) ત્રિકુળાના કાદામાં ૧ તોલા મધ નાખી તે પાવો. (૨) સવારે ઠંડા પાણીમાં

● વિપમાત્તિમાં કેટલીક વાર પેટ ભરેલું જ માલમ પડે છે. તેમ જ કેટલીક વાર અનાજ પચન ધર્ષ ન્યથ છે. તીક્ષ્ણાત્તિમાં ભૂખ ઘણી લાગે છે અને ખોરાક વધી જાય છે. મંદાત્તિમાં ખોરાક ઉપર અરુચિ થાય છે અને ભસ્મકાત્તિથી ખાધેલું દજમ ધર્ષ ન્યથ છે; પણ શરીરની રક્ત, માંસ.

૪ તોલા મધ નાખી પાવું; અથવા ગરમ પાણી ૪ કુંઠ કરી મધ નાખી પાવું, એટલે શરીર કુશ થાય છે. (૩) ચવક, જીરું, સુંઠ, મરી, લીંદીપીપર, હિંગ, સંચળ અને ચિત્રાવું ચૂર્ણ મધમાં ખાવું. તે મેદનું નાશક અને અસિદ્ધીપક છે. x

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોમાં:—બીલી-૨૩, લાંબેરો-૧૧, સમેરવો-૯, સાગ-૬, સાટોડી-૧૯, હરે-૨૫. જુઓ. ગ્રાં ઓં માં-મધ-૪.

પથ્ય—ચિંતા, શ્રમ, જગરણ, મૈથુન, વ્યાયામ, યોગ્યા, જવ, ચણા, મસૂર, કળધી, મધ, તુવેર, તીખું, ઝાશ, તેલ, લાજપાલો. અપચ્ય—ઘઉં, શેલડી, અંકડ, દિવસે જીંધનું, મુગધી પદાર્થ, મધુરાત, વમન.

૪૪-માથાના રોગ

કારણ:—ધુમાડો, તાપ, દુષાર, જળક્રીડા, અતિ નિદ્રા, અતિ જગરણ, જીંચી જમાનો પૂર્વ દિશાનો વાયરો, આંસુનો નિગ્રહ, રસનું, અતિ જળ કિંવા મઘનું પ્રાશન, કૃમિ, મળ-મૂતના વેગનો અટકાવ, દોડવું, કૂદવું, એકી નજરે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કરવું, દુષ્ટ ગંધ, દુષ્ટ અન્ન અને ઘાંટો પાડી લાપણ કરવું. એ કારણોએ મસ્તકરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. વાત, પિત્ત અને કંદે કરી સન્નિપાત વડે, રક્ત વડે, ક્ષય વડે, કૃમિ વડે, સૂર્યાવર્ત, અનંતવાત, અર્ધાવબેદક, શંખક, એમ અગિયાર પ્રકારના શિરોરોગ (મસ્તકરૂળ) થાય છે.

કૃમિજ શિરોરોગ:—માથામાં લાલા મારવા જેવી પીડા થાય છે અને માથામાંનું મગજ ક્રીડા ખાય છે એવું જણાય છે. નાકમાંથી પરુ, લોહી અને ક્રીડા પડે તેને કૃમિજ શિરોરોગ કહે છે. આ મોટો લયંકર રોગ છે. સૂર્યાવર્ત:—સૂર્યોદય સાથેજ કપાળ દુખવાનો ઠળવે ઠળવે આરંભ થઈ જેમ જેમ સૂર્ય ચડે છે, તેમ તેમ શ્વળ આંખો અને ભ્રમરોમાં અધિક થવા માટે છે તથા સૂર્ય નમ્યા પછી એણું થવા માંડી, સૂર્ય આયમ્યા પછી સમૂળગ્રાં બંધ થાય છે. શીત કિંવા ઉષ્ણ ઉપચારો વડે માથાસને સુખ થાય છે. એ વિકારોને સૂર્યાવર્ત કહે છે. અનંતવાત-ત્રણે દોષ દુષ્ટ ઘર્ષ ગળાની પાછલી શિરાને પકડી, આંખો અને ભ્રમરોને ઠેકાણે રહી અત્યંત તીવ્ર વેદના કરે છે અને કાનના આગળના ભાગ પર કંપ થાય છે, હંડું પકડાઈ જાય છે, નેત્રરોગ થાય છે. આ ત્રિદોષજન્ય મસ્તકરોગને નાંદવાયુ પણ કહે છે. અર્ધાવબેદક (આદાશી, આદાશીશી):—રક્ષાજ, અતિ લક્ષણ, અધ્યયન (ખડુ વાંચવું, ગોખવું), પૂર્વ દિશા તરફનો પવન, ખરક, મૈથુનવેગધારણ, આયાસ, વ્યાયામ, એ કારણોએ કુપિત થયેલો કેવળ વાયુ કિંવા કક્ષુક્ત વાયુ, અર્ધું મસ્તક પકડી ગળાની શિરા (નસ) ભ્રમરો, આંખ, કાન, કોળા, કપાળ સર્વ એક બાજુ ભણીનાં પકડી કુહાડી વડે ધા ગાંધા જેવી વેદના કરે છે, તેને અર્ધાવબેદક (આદાશીશી) કહે છે. આ રોગ ઘણો વધવાથી તે બાજુની આંખ જાય છે, કિંવા કાન પણ બહેરો થાય છે. શંખક:—દુષ્ટ થયેલાં પિત્ત, રક્ત તથા વાયુ ઘણો વધી આંખો ઉપર લયંકર સોળે ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી ઘણા જ સજ્જક આવે છે, બળતરા બહુ બળે છે. તેનાથી તે ભાગ ઘણો રાતો થાય છે, તે વિપવેગ પ્રમાણે વધી ગળા સુધી જઈ ત્વરિત તેનો રોધ કરે છે. આ શંખક રોગ વડે ત્રણ દિવસમાં પ્રાણનાશ થાય છે.

વાતજ શિરોરોગ:—ઉપર ઉપચાર:—(૧) કોષ્ટ, એરંડાનાં મૂળ અને મૂક, એ

* મેદરોગમાં અમૃતદિ ગુજળ, યોગરાજ ગુજળ, ચૂરણદિ લોહ, ત્રિમૂર્તિ રસ, ગુરૂઆદિ યોગ વગેરે અપાય છે તથા ત્રિકુલાદિ તેલ પીવા, સૂંધવા, મર્દન તથા ખસ્તિકાર્ય માટે અપાય છે. ધો, સાકર, ભાત અને તેટલાં બોળાં ખાવાં. બની રાકે તેટલું ફરવું. ગોખન મર્ધાદામાં કરવું. (બોળા બોજનથી ચાલતું દોષ તો વધારે ન ખાવું.) એ નિયમો પાલન કરવા.

+ માથાના રોગો માટે સંજલીન ઉપચાર:—(૧) ઘાંડાવળ, મરી, લીંદીપીપર અને સુંઠ પાણીમાં ધળી લઈને ત્રણ નાકમાં સૂંધે તેા આદાશીશી મટે અને વાયુની દોષ તેા સતાવરીના તેલથી મટે. (૨) સુંઠ માસા રાા અને મેર માસા રાા ગીર્ણ વાડી ગાયના રાા પેસાભાર થીમાં એજની નાકમાં સુંધવાથી માથાના અનેક બળના

જાશમાં વાટી ગરમ કરી માથે લેપ કરવો. (૨) મુચકંદનાં ફૂલનો લેપ કરવો. (૩) સૂંઠ અથવા તગ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) નવસાર અને ચૂનો શીશીમાં નાખી તે શીશી સૂંઠવા આપવી. પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સાકર, દૂધ અને પાણી મસ્તક ઉપર સિંચન કરવું અથવા ઠંડા પાણીની ગડી મૂકવી. (૨) ગાયતું ઘી ચોળવું અથવા શતધોત ઘીનો લેપ કરવો. (૩) ચંદન, વાઘા, કમળ, જેઠીમધ, ગિરજામૃળ, ઘરિયાનાં મૂળ, એ જલ્યુસોને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. કફજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ચંદનનો લેપ કરવો. (૨) રેણુકપીળ, તગર, શિલાનિત, નાગરમોઘ, એલચી, કૃષ્ણામર, દેવદાર, જટામાંસી અને એરંડાનાં મૂળનો મંદોષ્ણ લેપ કરવો. (૩) સૂંઠ, કોષ, કૃવાડિયાનાં મૂળ, દેવદાર અને બેસાગૂળનો ગોમૂતમાં વાટી ગરમ સુષોષ્ણ લેપ કરવો. સ્નિપાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—મોંઢળ, તિલવણીનાં બિયાં, નાકછીંકણીનાં પાંદડાં, એ સમભાગે; વડનાં બિયાં અને જાલનું ચૂર્ણ અર્ધો લાગ લઈ તેને બારીક તપ્પીર જેવું ચૂર્ણ કરી સૂંઠવાને આપવું; એટલે તત્કાળ મસ્તકશ્લેષ, પ્રલાપ, વેન, કફ અને સ્નિપાતનો નાશ થાય છે. રક્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શતધોત છૂત માથા પર ચોળવું. (૨) સૂંઠના કલ્કમાં દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું. તે અનેક દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા તીવ્ર મસ્તકશ્લેષનો નાશ કરે છે. (૩) કમળ અને શસ્ના વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉંચરાનાં પાંદડાં ફળ લઈ ઘીમાં સાકર નાખી તે સાથે પચાવવાં; તેમાં એલચી અને મરી નાખી ખાવા માટે આપવાં એટલે રક્તસ્રાવની શાંતિ થાય છે. (૫) રીંગણીનાં ફળનાં રસ કાઢી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવાથી તે મસ્તકશ્લેષનો નાશ કરે છે. કૃમિજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કરંજની ઝાલ અને સરગવાની ઝાલ, એ સર્વેને બકરીના મૂતમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું. (૨) વાવડિંગ, સાણખાર, દંતીમૂળ અને કિંગને ગોમૂતમાં વાટી તે કલ્કમાં સરસવનું તેલ નાખી પચન કરી તેનું નસ્ય કરવું. (૩) કાંટાસરિયાના પાંદડાંનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી નાકમાં પાડવાં. (૪) રીંગણીના ફળની ખીડી કરી નાકમાંથી ધુમાડી કાઢવી અને બે-ત્રણ દિવસ થયા પછી કડવાં તુરિયાનું ચૂર્ણ નાકે સૂંઠવું; એટલે કૃમિ ધસશે. (૫) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને મરી વાટી તે રસ નાકમાં નાખવો. સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગોળ નાખી ઘી પાતું અને તેલ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. આ ઔષધ ત્રણ દિવસમાં સૂર્યાવર્ત રોગને શાંત કરે છે. (૨) દૂધ તથા ઘીનું ભક્ષણ અને નસ્ય કરાવવું તથા તેનો જ રેચ આપવો. (૩) દશમૂળનો કાઠો કરી તેમાં ઘી અને સિંધવ નાખી તેનું નસ્ય કરવું. તે આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશ્લેષનો નાશ કરે છે. (૪) ઉપરસાલ, નીલકમળ, કોષ, વજ, લીંડીપીપર અને જેઠીમધને કાંજમાં વાટી તેમાં ઘી અને તેલ નાખી તેનો સૂર્યાવર્ત અને આદાશીશી ઉપર લેપ કરવો. (૫) લાંગરાના રસમાં સમભાગે બકરીનું દૂધ નાખી સૂર્યનાં કિરણોમાં તપાવવું અને તેનું નસ્ય કરવું. (૬) સરસા-

રોગ મટે. (૭) જે વાથી માથું દુખવું હોય તે એરંડાની જટ છાંયે સૂકવી પાણીમાં ધરી કપાળે અને પચના તળિયે ચોપડવું. ગરમથી અને પિત્તથી દુખવું હોય તે સુખડ પાણીમાં ઘસીને અગર ઝાંઝનાં બિયાં પાણીમાં વાટીને કપાળે ચોપડવાં. મરી ઘસીને ચોપડવાથી પચ્ચ ફાયદો થાય છે અથવા ચિત્રાછાલ ઘસીને ચોપડવી. (૪) નજોડનાં પાંદડાં અને ચોખ્ખા હિંગ બે ચણાભાર વાટી પોટલી કરી નાકમાં ટીપાં પાડે તો આદાશીશી નય. (૫) અરીઠાની ઝાલ, ઘોળાં મરી, કળીસૂતો, સૂંઠ તથા નવસાર ગ્રીષ્માં વાટી છીંકણી કરી તે સૂંઠવાથી જામર-વાયુ નય. તીવ્ર શ્લેષ અને નેત્રશ્લેષ માટે સંભળપૂર્વક આ ઉપચાર કરવો. (૬) નાળિયેરના ગોળામાં ખાંડેલી સૂંઠ ભરી પકાના આઠામાં લપેટી અગ્નિમાં પકવી, ખાંડી, ગોળ-ઘી લેળવી ખવડાવવાથી જામરવાયુ નય. (૭) પાણી, છત્ત અને સાકર સમાનભાગે વાટી વાસી પાણીમાં ફાંચી આપવાથી પિત્તથી દુખવું માથું મટે. (૮) લીંડીપીપર, મરી, દોષર, સાકર અને મનસીલ પાણીમાં વાટી નાસ્ય આપવાથી આદાશીશી નય. (૯) ગોળના પાણીમાં સૂંઠ ઘસીને નાકમાં ટીપાં ૩ પાડવાથી આદાશીશી મટે. (૧૦) લેપ લાવવાનો ઉપાય:—છરાની પોટલી ખાલીના મજબૂત લૂગડામાં બાંધી રોગને ગંધ લેવાવાવડથી લેપ આવે અથવા કસ્તૂરી, ઘોડાની લાદના રસમાં આંખે આંજે તો નિદ્રા આવે; અગર રોકેલી આંખ વાલ રાા, લીંડીપીપર ટાંક ૧ અને ગોળ ટાંક ૧ લઈ તેની ત્રણ ગોળીઓ કરી ૧ ગોળી ખવડાવવાથી લેપ આવે.

ના આડના મૂળ કિંવા ફળોની અથવા જવ અને લીડીપીપરની પોટલી મૂઘવા આપની (૭) ચણામીનું મૂળ ધસી તેનું નસ્ય આપવું, એટલે સર્વાવર્ત, રતાધળાપણુ, નેત્રમા પડળ આવે છે તે અને મસ્તકશળ, એ રોગો દૂર થાય છે અને તવાત શિરોગેગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સૂર્યાવર્તનાશક વિધિ કરની (૨) મધ, દહી ઉપરની તર ઘેબર, ઘી પૂરી વગેરે વાતપિતનાશક આહાર આપવો (૩) અને તના આડની ઉત્તર દિશા લાણીની મૂળાડી કાઢી ઠંડા પાણીમા ચઢન પ્રમાણે ધસી આખા મસ્તક લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર યોગતા રહેતું તથા મૂળનો એક કકડો વાળેક બાધી રાખવો અને શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમા મુજિયુ ધસી પાવું (૪) કાળા કાસાળુના કાદા પીસી તેની પોટલી તવી પર ગરમ કરી તેનો મસ્તક શેક કરવો, પછી કેટલીક વાર તે જ પોટલીમાના કાદા ગમ્મ કરી તેનો મસ્તક પાટો બાધવો (૫) અરીકા હાથમા યોળી તેના ફીણતું અજન કરવું વાણુ જીતરી ગયા પછી આખોમા માખણ આજવુ આ અજનથી મહાન સર્પતું પણુ વિષ જીતરે છે (૬) બીના તાફુલનો લાત કરી ખાવા આપવો એ લાત વિષમજવર અને વિષ ચઢેલા માણસને પણુ હિતકર છે આદાશીશી ઉપર ઉપચાર:—(૧) બકરીના દૂધમા અથવા પાણીમા ચૂક ધરી તેનું નસ્ય આપવું, તે મસ્તકશળનો નાશ કરે છે (૨) સરગવાના પાદકાના રસમા મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૩) લીડીપીપર અને સિંધવનુ ચૂર્ણ તેલમા કિંવા ઘીમા પચન કરવું અને નસ્ય આપવું અથવા પાણીમા ધસી નસ્ય આપવું (૪) કોષ્ટ, એરડમૂળ અને કૂવા કિયાના મૂળ કાજમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૫) અગધિયાના પાદકાનો કિંવા ફૂલનો રસ જે ભાગનું કપાળ કુખતું હોય તેના બીજ ભાગના નાકમા પ્રથમ બે ટીપા વધારે નાખી પછી બીજ નાકમા નાખવા, એના યોગથી ચાતુર્થિક જવરનો પણુ નાશ થાય છે (૬) કેસર અને ધી એકત્ર ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું તે તત્ક્ષણ આદાશીશીનો નાશ કરે છે (૭) રીંગણી તથા જટામાસીના કષ્કમ. ધી નાખી પચન કરવું તેનું નસ્ય આપવાની સાથે જ આદાશીશીનો નાશ થાય છે (૮) સરેવાતુ હોય તેણે સિલામાનું તેલ બારીક સળી ઉપર લઈ, જે બાણનું કપાળ કુખતું હોય તેની બીજ બાણ આખમા નાકની પાસે જ્યાં રાત્રી જગ્યા હોય છે તે જગ્યા ઉપર ટપકુ પાડવું બહારની બાણએ ધી ચોપડવું કે જેથી આખમાથી પાણી નીકળી બહાર લાગીને સોજ ન કરે આ યોગ વડે દુઃસાહે આદાશીશી પણુ દૂર થાય છે (૯) ટુવેરના પાદકા અને ધરોનો રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું તે તરત આદાશીશીનો નાશ કરે છે (૧૦) વાવડિંગ અને કાળા તલ સમભાગે લઈ વાટી તેનો લેપ કરવો અને નસ્ય આપવું (૧૧) મરી અને ચોખા ભાગશના રસમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૨) ગરણીના ફળ કિંવા મૂળ પાણીમા વાગી તેનું નસ્ય કરવું કિંવા મૂળ કાને બાધવા (૧૩) દૂધ કિંવા નાળિયેરનું પાણી સાકર નાખી પાવું કિંવા ઠંડું પાણી પાવું અથવા ઘીનું નસ્ય આપવું (૧૪) ખડીસાકર અને મીઠળ ગાયના દૂધમા ધસી ચૂર્ણ જગ્યા પહેલા તેનું નસ્ય આપવું (૧૫) કરબના બિયા ધસી તેમા યોળ નાખા તેનું નસ્ય આપવું (૧૬) રાસના, સૂક, વાવડિંગ, એરકાના મૂળ, ત્રિફળા, દશમૂળ અને હરડેનો કાઢો આપવો તે વાતરોગ, આદાશીશી, આલ્યવાયુ અર્દિતવાયુ, ખજવાયુ, નેત્રોગ, મસ્તકશળ, જવ અને અપસ્મારનો નાશ કરે છે (૧૭) કુકરપાડાની મૂઠી નાકે સૂઘવી એટલે શ્લેષ્માદિક ભાગ નીકળી જઈ આદાશીશી દૂર થાય છે (૧૮) મોટા પેરોડિયે બે કિંવા નણુ નેપાળાના બિયામાનું મગજ લઈ, લીણુના રસમા ધસી, જે બાણનું મસ્તક કુખતું હોય તે આખની ભાગર ઉપર સળી વડે ચોપડવું, એટલે આદાશીશી જલદીથી દૂર થાય છે + (૧૯) નગેકાના ગ્સમા મરી ધસી તેનું નસ્ય આપવું (૨૦) આમળાનું ચૂર્ણ ધી અને સાકર સાથે ખાવા આપવું (૨૧) દૂધનો માવો સાકરમા ખાવો (૨૨) આદુ અને ગોળ એકત્ર કૂટી ગોળી કરી તેનો રસ નાકમા પાડવો (૨૩) સધાર-માજ ગાયનું ચોખ્ખું તાળું ધી નાખા નાખવું, એટલે સાત દિવસમા આદાશીશી દૂર થાય છે (૨૪) સમુ ફળ બમરીના મૂળમા

+ આ ઉપાય કરનારાઓએ શિરદઈ જતાની સાથે જ બીના કપડ થી લેપ લૂછી નાખી તરત ધી ચોપડી લેવું નહિ તો સોજો આવશે અને બગલરા થશે

ધસી તેનું નસ્ય આપવું. (૨૫) નાકછીંકણીનું ચૂર્ણ પ્રથમ વિષમ જાલુના નસકોરામાં સૂંધી પછી ખીખ નસકોરામાં સૂંધવું. (૨૬) અરીસાં ધીમાં ધસી નસ્ય કરવું. (૨૭) દૂધમાં જદામની ખીર કરી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુજો વનોંમાં:—અગથિયો-૨, આકડો-૬, આદુ-૨૯, આસંધ-૧૮, કડવાં તુરિયાં-૪, કણ્ઠી-૮, કુખો-૮, કેસર-૪, ગરણી-૩, ૬; ગંગાવતી-૪, ચણોડી-૧, ડાંગર-૧૦, તંબાકુ-૫, તલ-૭, તાંદળાને-૧૧, તુવેર-૬, નેપાળો-૩, કુદીનો-૮, લાંગરો-૨, લિલામો-૯, મરી-૧૪, મીંદળ-૫, મુચકંદ-૨, મોથ-૧, લસણ-૪, લીંડીપીપર-૩૩, વજ-૩, સમુદ્રાળ-૬, સમેરવો-૮, સોપારી-૫, હિંગ-૧૫, હેદ-૧. ભુજો ગોં પેંઠાં:—દૂધ-૧, ઘી-૧.

શંખક શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કેસર અને સાકર સમભાગે અને જનેની સમાન ઘી અને ઘીથી યોગણું પાણી નાખી ઘી રોપ રહે તે પર્યંત તે સર્વનું પચન કરવું અને પછી ઘીનું નસ્ય આપવું. એટલે શંખક, મસ્તક અને નેત્રની જગ્યાનું થળ નાશ પામે છે. (૨) કંઠું પાણી મગજ પર સિંચના જવું.* (૩) દારદળદર, મજ્જક, કક્ષો લીમડો અને પત્રકાપનો લેપ કરવો. (૪) ચીકણાં, નીલાં કમળ, ધરો, કાળા તલ અને સાટોડીનો લેપ કરવો. તે શંખક, અનંત-વાત અને સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૫) કરંજ અને સરગવાનાં ગિયાં, તમાલપત્ર, સરસો અને તજનું નસ્ય આપવું. તે સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર પ્રથસ્ત છે. (૬) ગોળ, આદાનો રસ, લીંડીપીપર અને સિંધવ પાણીમાં ધસી તેનું નસ્ય આપવું; એટલે ભુજસ્તંભાદિક રોગ અને સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ દૂર થાય છે. (૭) સાકર તથા કેસર ઘીમાં તળી તેનું નસ્ય આપવું, તેથી વાયુ અને રક્તથી થયેલ તેમ જ જમર, આંખ, કાન, ગોળા એ ઠેકાણાનું થળ, અર્ધ મસ્તકથળ અને સૂર્યાવર્ત, એ રોગો દૂર થાય છે. (૮) દેવદાર, તગર, કોષ, વાળો અને સૂંઠ એ કાંઈમાં વાટી તેમાં તેલ નાખી લેપ કરવો, એટલે મસ્તકથળનો નાશ થાય છે. (૯) શરપુષો અને નવસાર એકત્ર ખરસ કરી સૂંધવા માટે આપવો, એટલે મસ્તકની વાયુ સંબંધી પીડાનો નાશ થાય છે. (૧૦) ચૂંક, મરી, લીંડીપીપર, પુષ્કરમૂળ, હળદર, ચરના, દેવદાર અને વજનો કાઢો નાક વડે પ્રાશન કરવો. તે મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોળ અને સૂંઠના કઠકનું નસ્ય આપવું. તે મસ્તકથળનો નાશ કરે છે અને સૂંઠના કઠકમાં દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું; તે અનેક પ્રકારના દોષ વડે થયેલી મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે. (૧૨) એરંકમૂળ, તગર, ચતાવરી, છવંતી, રાસ્ના, સિંધવ, લાંગરો, વાવરિંગ, જેડીમધ, સૂંઠ, કાળા તલનું તેલ અને જકરીનું દૂધ, એ સઘળું એકત્ર કરી તેમાં લાંગરાનો રસ નાખી પચન કરવું. આ સિદ્ધ થયેલા તેલનાં ૭ ટીપાં નાકમાં નાખવા. તે જ્યાં પ્રકારના મસ્તકવિદાર દૂર કરશે, ગરી ગયેલા કેશ અને ઢાલનારા દાંતને મજબૂત કરશે તથા ગરુડની જેવી દષ્ટિ કરી બાહુઓમાં અધિક જળ આપશે. (૧૩) ત્રિકળાં, કરિયાતું, હળદર, કડવો લીમડો અને ગળાનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો; તે ભૂકડી, આખ અને કાન, એ ઠેકાણાનું થળ, આદાશીથી, સૂર્યાવર્ત, શંખક, દંતથળ, રતાંધળાપણુ, પડળ અને નેત્રપીડાનો નાશ કરશે. (૧૪) કડવા લીમડાનાં પાંદડાના રસમાં મરી નાખી નસ્ય આપવું. તેથી મસ્તકથળ અને અપસ્મારના રોગો દૂર થાય છે અને કૃમિ પણ પડે છે. ક્ષયજ શિરોરોગ (મસ્તકમાંનો મગજ શુષ્ક થઈ લયથકર મસ્તકશૂળ થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગોળ, ઘી અને પૂરીઓ ખાવા આપવી અને દૂધ તથા ઘીનું નસ્ય આપવું અને પાવું. (૨) દૂધમાં જદામ વાટી ખીર કરી ચોખ્ખું ઘી અને સાકર નાખી ખાવી તથા માથા પર જદામનું તેલ ચોપડતા જવું.*

* એ કાન પાકવાથી ગયના ખીખ કેઈ ભાગમાં રસી થઈને માથામાં પડ પડેાચુ દોષ અને તેથી લયથકર મસ્તકથળ ચાલતુ દોષ તો કંઠું પાણી ન સિંચવું જણુ ગરમ પાણીની થેલીથી ૧-૨ દિવસ સુધી નિરંતર રોક કરવો જોઈએ
—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* શિરોરોગ વાયુથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો રનેહન, રવેહન તથા મસ્તક ઉપર તેલનું મર્દન કરવું. શાસ્ત્રીય ઉપચાર શિરોવરિત આપવાનો છે. પિત્તથી થયેલ શિરોરોગમાં ચંદનાદિ રીતલ ઔષધનો લેપ તથા થીતલ પવન, જલ, પુષ્પ વગેરે સેવન કરે; તથા આટકોદાર રસ, કપૂર, કેસર, સાકર, સફેદ ચંદન

વિશેષ ઉપચાર:—લુઓ વનૌંમાં:—મસ્તકરોગ માટે:—અવેડો-૧૩, અરીડાં-૫, ઉંદરક-ની ક-૧, ગ-૫; એરેડો-૩૪, કરેણા-૬, કેસર-૭, ચલોડી-૧૫, બદામ-૬, સાંદ્રી-૯. મસ્તકવાયુ માટે:—આકડો-૫, ચણા-૨. મસ્તકશૂળ એટલે મસ્તક સંબંધી પીડા-આચાતુ દુખવું, એના માટે:—અગથિયો-૧, અલ્મો-૩, અનંત-૪, આમળાં-૩૦, ઉંદરકની-૩, ઉપરસાલ-૯, કક-૧, કપાસ-૧૮, કાયફળ-૯, ખાદી લૂણી-૨, ગરણી-૩, ચૂકો-૫, બયફળ-૧, તગર-૧, બદામ-૬, ખોરસલી-૯, ભોંયકાણું-૮, મરી-૬, મથાદવેલ-૨, વજ-૧, સમેરવો-૧૪, સરગવો-૨૨, ૨૪; હરડે-૩૬. માથું ચરેલું ઉતારવા માટે:—આકડો-૭, કાલિંજન-૨, ખજૂરી-૪, ખસખસ-ક (અહીંજી)-૯, ગૂળ-૧, નાકકીંકણી-૧, પિત્તપાપડો-૩, જૂતાકશીશી-૧, શૈત્યથી મસ્તક ચડ્યું હોય તે માટે:—પપનસ-૨. શરદીથી માથું દુખવું હોય તો તે માટે:—તજ-૩, ઉષ્ણતાથી કપાળ દુખે તે માટે:—કેવડાતું ઝાડ-૩, હુંગળી-૩. માથે વાયુ ચડ્યો હોય તો તે માટે:—નાંદ્રખ-૨. વાતજ મસ્તકશૂળ માટે:—કંકોડી-૧૧, મુચકંદ-૧. મસ્તકના તાપ માટે:—પિત્ત-પાપડો-૫. રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ માટે:—શિરોદી-૧૨. માથામાં દારુણ રોગ થાય તે માટે:—અખિા-૨૧. મગજમાંથી ગરમી દૂર થવા માટે:—ઉંદરકની-૧. માથામાંથી ગરમી અને પિત્તનિકારવું રાગત ધર્મ મગજ સુધારવા માટે:—દ્રાક્ષ-૧૪. મગજ સાફ થવા માટે:—ઉંદરકની ક-૪, મગજ શાંત થવા માટે:—કપાસ-૧૮. મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી ટપકવું હોય તે માટે:—ઉગરો-૨૫. આગતુક મસ્તકશૂળ માટે:—ભારંગી-૬. સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ માટે:—ભાંગરો-૨, વજ-૩, ચરસો-૧૦, શેલડી-૬. લુઓ ગાંઠોમાં રક્તજ પિત્તજ શિરોરોગ માટે:—દૂધ-૧૯, ઘી-૧૧. માથાના દુખાવા ઉપર:—દૂધ-૨૫. સૂર્યાવર્ત માટે:—દહીં-૫.

લુઓ પ્રાંઓમાં:—માથાના દુખાવા માટે:—સાબરશિંગ-૨. શિરોજ્જમણ માટે:—શૂતવર્ગ-૧. કેશ આવવા માટે:—હસ્તિદંત-૧. લુઓ અનુજૂત ઔષધ ઔષધિકિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૪, ૩૨. મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૮.

પૃથ્થ-ઘી, દૂધ, ચોખા, પડોળ, સરખો, ચાકવત, કારેલાં, પાકી કેરી, આમળાં, દાકમ, દુલેગ, ઘઉં, મગ અપૃથ્થ-મળમૂત્રો અવરોધ. કુદ પાણી, વિરુદ્ધાજ, દિવસે નિદ્રા.

૪૫-મૂત્રબંધ (મૂત્રાધાત+)

કારણ:—મૂત્રપુરીષાદિના વેગોના વિધાતને લીધે વાતાદિ દોષ કુપિત થવાથી વાતકુંડલિકા-

આ સર્વ વસ્તુને બકરીના દૂધમાં ઘસી સૂચે; લોહીથી શિરોરોગ થયો હોય તો પિત્તજ શિરોરોગની સમાન છલાજ કરે. કફથી શિરોરોગ થયો હોય તો ઉપચાર કરાવે તથા ગરમ, રુક્ષ અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી સ્નેહન (પરસેવો કઠાવવો) આપે. સંતપિતથી શિરોરોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો બ્દનું ધી પાવું તથા ષડબિંદુ તેલ સૂંધાવડું, કાયથી ચયેલ હોય તો પુષ્કિકારક ઔષધિ સેવન કરવી તથા વાયુના નાશ કરવાવાળા મતુર પદાર્થોથી સિદ્ધ કરેલું ઔષધ પીવું તથા સૂંધવું. કૃમિજન્ય શિરોરોગમાં નરસ લેવાનું મકરણમાં બતાવેલું છે. સૂર્યાવર્તરોગમાં યજ્ઞ પહેલાં નરસ આપવું, ત્યાર પછી અન્ય ઔષધિ આપવી. કુમારી તેલનું મદન કરવું. ભાંગેનો રસ તથા બકરીનું દૂધ ગમાનવાણે લઈ સૂર્યાના તાપમાં ગરમ કરી નાકમાં નાખવું. અર્ધાવેલેક (આદાશીથી) ઉપર પ્રથમ સ્નેહન, સ્નેહન, વિદેચન, અન્ય રીતિથી શરીરનું સંચોષન, ધૂપ તથા કિનમ્બ અને ઉષ્ણ યોજન, એ ઉપચારો કરવા. અનંતરોગમાં સૂર્યાવર્તની માફક ઉપચાર કરવા તથા નસને વીંધી લોહી કઠાવવું તેમ જ પિત્ત અને વાતનારોક યોજન કરાવવું. શબરોગમાં શીતળ જલનું સિંચન, કંડા કમનું સેવન તથા દૂધવાળાં વડાદિ રસના કઠનું લેખન કરવું.

શિરોરોગ માટે-વિશેષ ઔષધિ શિરઝાપાદિ વજરસ, ચંદ્રાંત રસ, શાસકકાર રસ, આનંદભરવ રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. સૂંધવા માટે ષડબિંદુ તેલ, મદાદશમૂત્ર તેલ, અપામાત્ર તેલ વગેરે અપાય છે. ઉપરનાં તેલો મસ્તક પર મદન કરવા માટે અપાય છે.

+ મૂત્ર, વીંધે જાડો વગેરે રોગવાળી કેપાલમાન થયેલા વાતાદિક દોષથી તેર પ્રકારનો મૂત્રાધાત રોગ થાય છે. (૧) મજદારો કુપિત થયેલા વાયુ વેદનાયુજ ધર્મ મૂત્રને રોગી રચનાવિક રીતમાં વિકૃત બની

દિક પ્રકારના ૧૩ મૂત્રાધાત ધાય છે. મૂત્રકૃત્ત્વ અને મૂત્રાધાત, એ ઉભયનો બેદ એટલો જ કે, મૂત્રકૃત્ત્વને ઠેકાણે કલેશ અધિક હોય અને મૂત્રાધાતને ઠેકાણે નિબંધ હોઈ કલેશ અલ્પ હોય છે.*

ઉપચાર:—મૂત્રકૃત્ત્વ, મૂત્રારમરી ઉપર જે ઔષધો કહેલાં છે, તે દેહ અને કાળ બેઈ સર્વ મૂત્રાધાત ઉપર ચોખ્ખાં. (૧) સૂકે, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળાં એ સમભાગે અને સર્વના સમભાગે શુદ્ધ મૂળના લઈ તેની ગોખરના કાદામાં ચોળી કરવી. એ ગોળા ખાવા હતા હોઈ પણ પ્રકારના ખાવાપીવાને પ્રતિબંધ નથી. એ પ્રમેદ, વાતરોગ, વાતરકત, મૂત્રાધાત, મૂત્રદાય અને પ્રદરનો નાશ

ધૂમતો કરે છે; તેથી મૂત્ર પરાણે થોડું થોડું થાય અને તણખા નાખે, તેને વાતકુંડલા કહે છે. (૨) શિખના છિદ્ર અને મગદારને કુલાથી તેના માથેને રોક્ષી કઠણ, લેંચી અને સંચળ ગાંઠ કરે છે; તેથી મૂત્ર રોકાઈ તીવ્ર વેદના થાય છે તેને અગ્રોલા કહે છે. (૩) મૂત્રની હાજત થયા હતાં મૂત્ર નહિ કરવાથી પેકુંનો વાયુ પેકુંતું થોડું બંધ કરી મૂત્રને રોકે છે, તેને વાતબંધિત કહે છે. (૪) મૂત્રની હાજતને પરાણે રોકવાથી તે જલદી ન થતાં પીરે પીરે થાય છે તેને મૂત્રાતીવ કહે છે. (૫) મૂત્રને વેત્ર દાખી રાખવાથી અપાનવાયુ કુપિત થઈ પેકુંને સ્વઘે છે અને નાભિની નીચે આશ્માન ઉત્પન્ન કરી તેમાં વેદના કરે છે તેને મૂત્રજર કહે છે. (૬) મૂત્ર મગદારમાં આથી એકદમ અટકી પડે છે. તેને પરાણે ગતિ આપવા જતાં વાયુથી શિખનું છિદ્ર શરીર જઈ ધીરેધીરે થોડું થોડું રક્તમિશ્રિત મૂત્ર બહાર છે અને તેની સાથે તણખા લાગે તેને મૂત્રાસંચય કહે છે. (૭) કશ રીરવાળા પુરુષના રીરમાંના અપાનવાયુ મૂત્રને કાય કરે છે તેને મૂત્રસય કહે છે. (૮) પેકુંની વચ્ચે ગોળ અને રિધર નાની વાયુની ગાંઠ એકાએક થાય છે તેને મૂત્રમંચિ કહે છે. (૯) મૂત્રની પહેલાં અને મૂત્રની પછી અડધા છાણાંની રાખના પાણી જેવું પ્રવાહી નીકળે તેને મૂત્રશેક કહે છે. (૧૦) હળદરના જેવું અથવા લોહી સહિત ખડુ કષ્ટ મૂત્ર બિતરે તેને ઉચ્ચાત કહે છે. (૧૧) મૂત્ર અત્યંત કષ્ટ પીણું કે લાલ, ઘોણું, ઘણું ભડું, ગરમ, ગાંઠ, રાંધ જેવું, ચૂનાની રાખ જેવું થોડું બિતરે અને રીર સુકાઈ જાય તેને મૂત્રસાદ કહે છે. (૧૨) જે મૂત્ર મળ સહિત બિતરે અને જેના મૂત્રમાં મળ જેવી વાસ આવે, ધણા કષ્ટ મૂત્ર બિતરે તેને વિડવિધાત કહે છે. (૧૩) અસ્તિ પોતાતું સ્થાન છોડી ગર્ભની માફક મોટી થાય છે, જેથી દાહ-કંપ થાય, પીડા કર, રુજ ચાલે, ગર્ભ માફક રહે-કરે, હાથથી તેને દાખે તો મૂત્રનું છુંદ બિતરે, પીડા ખડુ થાય તો ખાર છૂટે તેને અસ્તિકુંડળ કહે છે. સંશુદ્ધિત

ઉપચાર:—(૧) ઉદવરજાની જડ ૧ પેસાબાર આપે તો તણુ ક્લાકમા મૂત્ર અને જાડો બને છે. (૨) ચંદાનાં બિયાં, ગોખર, કપાસ અને કાકડીનાં બિયા તોલા ૨ લઈ ગોખરની કરી, ૧ શેર પાણીમાં ઉકાળી ૧ શેર રહે ત્યારે તેમાં સાકરની ચાકણી નાખીને પાય તો પહોર ૧ પછી મૂત્ર છે. નાભિની નીચે ગાંઠ બંધાઈ હોય તો ગોતની નિશાની છે. (૩) ઉદિયના છેદમાં શુદ્ધ કપૂર મૂકે તો થકી એમાં મૂત્ર છે. (૪) કળથી ઉકાળી પાય તો આરામ થાય. (૫) સાકર ૦૧ શેર અને કેળનો રસ ૦૧ શેર મેળની પાય તો મૂત્ર છે. (૬) મૂત્રબંધમાં પથરી ઉપર કહેવા ઉપચાર કરવા. (૭) છુદારની કોડમાંથી ધમણની કુંક લાગે તે ઠેકાણાની રાખ લઈ પાણીમાં મેળની પેકું ઉપર નહોડે લેય કરવો. (૮) શિરકસિયા(સુરિયાના વેલા)ની ગોલ્લી પાતી. (૯) પેકું ઉપર નદીની શેવળ બાંધે. (૧૦) મૂંઠી, બાવળ અને રાતબેરોડીનાં પાંદડાં રાતે પાણીમાં નાખી, ગ્રાહ્યમાં રાખી, સવારે વાટી ગાળીને તે પાણું. (૧૧) સરેખાર તોલો ૦૧ અને જવખાર તોલો ૦૧ ગોમૂત્રમાં વાટી અથવા દુધ-પાણીમાં મેળવીને ખાવા. (૧૨) સાકર અને જવખાર અર્ધોઅર્ધો તોલો લઈ ધીમા મેળવી ચટાકવાં. (૧૩) સરેખાર તાંદળખના રસમાં પાવો. (૧૪) સાંભરલુણ બાળકના પેશાબમાં વાટી નાભિમા ભરવું. (૧૫) બાળકના પેશાબમાં બકરીની લીંડી પતાળી ગરમ કરી પેકું ઉપર બાંધવું.

● મૂત્રકૃત્ત્વ અને મૂત્રાધાત એ બંને રોગમાં ફેર એ છે કે, મૂત્રકૃત્ત્વ રોગમાં મૂત્રમાર્ગ સંકેત પામે છે, જેથી પેશાબ વારંવાર થોડો થોડો બિતરે છે; પણ મૂત્રાધાતમાં મૂત્રસય બગડી જાય છે અથવા પેશાબની ઉત્પત્તિ ખડુ જ બોલી થઈ જાય છે. મૂત્રસય વૈતન્યરહિત થવાથી મૂત્રાધાત થાય તો પેકું ભરાઈ આવે છે, પછી પેશાબ બિતરતો નથી. મૂત્રાધાતમાં પેશાબ રોકાઈને થોડો થોડો આવે છે. પ્રમેદ થયા પછી પણ કેટલીક વખત મૂત્રાધાત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. મૂત્રકૃત્ત્વમાં તીવ્ર વેદના થાય છે, પણ મૂત્રાધાતમાં કલેશ અલ્પ હોય છે મૂત્રાધાત રોગમાં સામાન્ય લક્ષણ:—પીરે પીરે પેશાબ થવો, મૂત્રની સાથે લોહી જવું, મૂત્રસય કૂલવું, આસરો, તીવ્ર વેદના, બરતીમાં પથ્થરના જેવી ગાંઠ થવી, પેશાબ નહોડે થવો, મળની દુર્ગંધવાળો અથવા મળમિશ્રિત પેશાબ થવો વગેરે લક્ષણ મૂત્રાધાત રોગમાં બેલામાં આવે છે. સર્વ પ્રકારના મૂત્રાધાત અતિશય ક્ષદાયક અને ક્ષસાધ્ય છે. અત્યાધ્ય અસ્તિકુંડલ લક્ષણ—જે મૂત્રસય પિત્તથી ભરેલું થઈ અધુ હોય તેમ જ મૂત્રાસયનું મુખ કક્ષી રોકાઈ જાય તેલ તે અત્યાધ્ય બને છે.

કરે છે (૨) ગરમ કરી દુધ, કઠેલું દૂધ, જટામારી, ચંદન, ચોખાનું ધોવડામણ અને સાકર એકત્ર કરી પીવાથી રક્ત સહિત ઉષ્ણવાતનો નાશ થાય છે. (૩) ધમાસો કિંવા અરડૂસીનો કાઢો આપવો. (૪) દશમૂળનો કાઢો શિલાજિત અને સાકર નાખી આપવો. (૫) ગોખરુનો કાઢો શિલાજિત અને ગૂરજ નાખી આપવો. (૬) વાયવરજા, ગોખરુ અને સૂંકેનો કાઢો ગોળ તથા જવખાર નાખી આપવો એટલે તે પથરી, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રશુદ્ધિનો નાશ કરે છે. (૭) તાડનાં મૂળ ચોખાના ધોવડામણમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી આપવાં. (૮) કેસર રાત્રિએ પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાખી હલાવી પાવું. (૯) શુદ્ધ શિલાજિત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી પાવું. (૧૦) કાકડીનાં બિયાં, સિંધવ અને ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. (૧૧) કાળો વાળો, તમાલ-પત્ર, ઉપલેટ, આમળાં, વાળો, ધોળા મૂસળી, એલચીદાણા, ગેલુકપીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળમાનુ કેસર, કપૂર, ચંદન, રક્તચંદન, ત્રિકુટુ, પીપળીમૂળ, આસગંધ, શતાવરી, ગોખરુ, કાકડાશિંગી, જીરું, કઢોળ અને ડાંગરની ઘાણી સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું અને એક લાગ ચૂર્ણ, એ લાગ ઘી અને સાકર એ પ્રમાણે ખાવું; અથવા ખડીમાકર અને મધની સાથે સવારે સેવન કરવાથી તે ક્ષય, રક્તપિત્ત, પાદદાહ, અચ્છર (રક્તપ્રદર), મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૂટ, રક્તઆવ વગેરે એવી પ્રકારના વાયુ અને વિરોધ કરી પ્રમેહનો નાશ કરશે (૧૨) એલચી, પાષાણમેદ, લીંડીપીપર, શિલાજિત, એ સર્વ એકત્ર કરી ચોખાના ધોવડામણમાં આપવું.*

વિશેષ ઉપચાર:—લુઓ વનોંમાં—અઢાલ-૧૪, અરડૂસી-૨૩, આકડો-૨૩, આવળ-૭, કપૂર-૧૧, કાકડી-૧, કારેલી-૮, કેસર-૯, જેળ-૧૬, કૈયમીર-૧૦, ખાખરો-૧૫, ગોખરુ બોડા-૫, ગોંડળ-૧, તલ-૧, ધમાસો-૭, નળ-૨, નાઉળ-૧, નેવારી-૧, ફાંગળો-૩, બિહી-૧, ભોરિ-૪, મરી-૧૨, મૂળા-૧૩, રાનતુલસી-૬, લાંગડી-૧, વાયવરજો-૬, વાસ-૧, સીતાજળ-૨, સાગ-૧, સિવજ-૪, સોપારી-૩. મૂત્ર વડે આગરી થયેલાને માટે:—સરગવો-૬. મળમૂત્ર અંધ થયાં હોય તે માટે:—વડ-૧૫ મૂત્રશુદ્ધિ માટે:—ગળજી-૭, ડાલ-૨. હિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે માટે:—અળશી-૯, લુઓ ગોં વેંમાં ગોમૂત્ર-૭ની ટીપમાં નં. ૪.

પદ્ધતિ—રાત્રી ડાંગર, જાસ, દૂધ, દહીં, જીરું, કાળું, પડાળાં, ચીસડાં, ખજૂર, નાળિયેર અને તાડજળ. અપદ્ધતિ—વિરુદ્ધાત્ન, માર્જે ચાલવું, રક્ષ, વિઘાડી, વિષ્ણી એવા પદાર્થ; મૈથુન, મૂત્રાદિ-કાનો વેગ ધારણ કરવો, વાંસના અંકુર અને વમન

૪૬—મૂત્રરેચનની આવરયકતા અને ઔષધો*

ગરમી, પ્રમેહ (પરિમિયો), મૂત્રાઘાત વગેરે રોગ પર મૂત્રરેચન અપાય છે મૂત્રરેચનમાં આપવાનાં ઔષધો:—(૧) સૂરોખાર, ચણકબોળા, એલચીદાણા અને રેવચી, એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ, પાશેર દૂધ અને પાશેર પાણી એકત્ર કરી તેમાં આપવું. (૨) સોનામુખી (મીઠીઆવળ) ૧ તોલો રાત્રે પાશેર પાણીમાં પધાળા રાખી સવારે તે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવી. એથી કરી રેચ પણ થાય છે (૩) ગાયનું દૂધ જીકળતું ગખી તેમાં લીંબોળાઓનો રસ નાખી પછી સાકર મેળવી ૭ ગણા કપડાથી ગાળીને તે પાણી સાત વાર જલટાપાલટી કરી પાવું. (૪) એક શેર દૂધમાં એક શેર પાણી મિશ્ર કરી તેમાં ૨ માસા સૂરોખાર અને ૬ માસા સોનાગેર નાખી તે હવાની જગા રડી પેટભર પીવું અને ફરતા રહેવું; એટલે મૂત્રરેચ થાય છે. (૫) દૂધ ખશેર સુધી લઈ કલર્ધના વાસણમાં સારું ગરમ કર્યા પછી તેમાં ફટકડીની ભૂટી ૨ માસા પર્યંત નાખવી એટલે તે ફાટી જાય છે પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી ગાળી

* મૂત્રાઘાત રોગમાં શાસ્ત્રીય ઔષધ —વિદધી મુત, ધાન્યગોદુરક મુત, ટોડાઈબાગ મુત, કુશાવલેન, નારોથેર રસ તથા મૂત્રકૂટ રોગમાં કહેવ ઔષધિ અપાય છે.

* (૧) શંખજીરું, જીરું અને સૂરોખાર દૂધમાં નાખી પાણી મેળવી પાવું. (૨) સોનાગેર ના તોલો, સૂરોખાર ૧ તોલો, એવાયથી ના તોલો, મજક ના તોલો, દૂધ ૨ શેર અને પાણી ૪ શેર નાખી એકત્ર કરી પાવું.

લઈ તેમાં એલચીદાણાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી તે ઠંડું થયા પછી પ્રાશન કરવું. (૬) ખાખરાનાં સુકાયેલાં ફૂલ સુમારે ૧૦ તોલા પર્થત લઈ તે ઘાઈ તેમાં પાણી નાખી ઉપર ઢાંકણું દઈ મંદાગ્નિ ઉપર વરાળ થાય ત્યાં સુધી બાફવાં. પછી તે પીલી તેનું પાણી પાશેર સુધી લઈ તેમાં ૨ માસા સરોખાર નાખી તે પાતું અને બાકી રહેલાં પાણીમાં તે બાફેલાં ફૂલ મેળવી પેટ પર બાંધવાં. (૭) કાળી દ્રાક્ષ ૪ તોલા રાતે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે મસળી, તેનું પાણી ગાળી લેવું અને તે પાણીમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી શકિત પ્રમાણે એક શેર પર્થત પ્રાશન કરવું; એટલે મૂત્રદારે શરીરમાંની ગરમી નીકળી જાય છે. એથી કાંઈ ને રેચ પણ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જ્યોત્સ્નાવૈદ્ય:—કાકડી-૯, ખાખરા-૧૫, ડાંગર-૪, દ્રાક્ષ-૪, રેવંતી-૨૮.

પથ્ય:—ચોખ્ખા, દૂધ, ઘી, તુવેરની દાળ, સાકર, ઘઉં. અપથ્ય:—ગેળ, તેલ, તીખા, ખાટા, કંક અને વાસુ કરે એવા પદાર્થ.

૪૭-મોઢાના રોગ (મુખરોગ)

કારણ:—જળચર પ્રાણીનું માંસ, દૂધ, દહીં, અડદ વગેરે પદાર્થોના સેવનથી ધુપિત થયેલા ક્ષાદિક દોષો મુખમાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ જ દાંત ન ધસવા, ધૂમ્રપાન એ કારણોથી પણ રોગ થાય છે.

મુખરોગની સંખ્યા:—દંતરોગ-૮, ઓઠરોગ-૮, દંતમૂળરોગ-૧૫, તાળવાના રોગ-૯, જીભના રોગ-૫, કંઠરોગ-૧૭ તથા સર્વેસર રોગ-૩ મળી કુલ ૬૫ પ્રકારના મુખરોગ છે.

* ૧-દંતમાં કાળાં છિદ્ર પડી જઈ નિમિત્ત વગર પીડા થાય તે દુર્મિદંત. ૨-દંતની નસોમાં પીડા થાય તે દાસન. ૩-દાંત-ઘેનું ખ.ડું, પવન વગેરે સ્પર્શન ન થાય તે દંતપુષ્ટ. ૪-ધીમેધીમે વાયુ દાંતને મોઢા અને ખેડોળ કરે તે કાલ. ૫-દંતનો મેલ કઠણ થઈ જાય છે તે દંતશર્કરા. ૬-દંત કાળો પડી જાય તે સ્વામદંત. ૭-મોઢું વાંકું અને દાંત ભાંસી જાય તે ભંગનક ૮-દંતશર્કરા વધીને ગાંભીરે નડે તે કપાલિકા. એ દાંતના આઠ રોગો છે. વાત-૧, પિત્ત ૨, કફ-૩, સન્નિપાત ૪, લોહીના-૫, માંસના-૬, મેદના-૭ અને ચોટ લાગવાના-૮, એમ આઠ (ઠોઠ)ના રોગો છે.

(૧) કારણ વિના અકસ્માત પારામાંથી દુર્નિમ્બુક લોહી પડે તે સિતાદ. (૨) કફલોહીના કાપથી બે ત્રણ પારામાં પછો સોળે થાય તે દંતપુષ્ટ. (૩) પારાને સોળે થઈ પીડા થાય, લાગ પડે અને ચળ આવે તે સીપિર. (૪) પારામાં દાંત હાલવા લાગે અને તાળવું ઘેસી જાય તે મઢાસીપિર. (૫) પારામાંથી પક સહિત લોહી નીકળી આવે તે દંતવેદ. (૬) પારા લીપરાઈ ગયા છતાં લોહી ન નીકળે તે પરિદ. (૭) પારામાં બળતરા થઈ દાંત હાલવા લાગે, બીયથ ધસતાં લોહી નીકળે અને પીડા થાય તે ઉપકુરા. (૮) ચોટ લાગવા કે ધસવાથી સોળે થઈ દાંત હાલી પીડા કરે તે વૈદર્ભ. (૯) પારામાં ખીન કરતાં એક દાંત વધારે વધે તે ખીવર્ધન. (૧૦) નીચેના દાંતના અંતમાં સોળે હોય, લાગ પડે અને પીડા થાય તે અન્નિ-માંસ. આ દસ સિવાય પારાની નસોમાં વાયુ, પિત્ત, કફ તથા સન્નિપાતથી અને ચોટ લાગવાથી એમ પાંચ પ્રકારે નસોના રોગો થાય છે. તે મળી પંદર પારાના રોગો છે. વળી દાંતના પારામાંથી પક સહિત લોહી નીકળે, ઘણો સોળે હોય અને તેમાં દાંત તથા પીડા હોય તે દંતવિદ્રધિ કહેવાય છે. દાંતના મૂળને જ દાંતના 'પારા' કહે છે.

વાત-૧, પિત્ત ૨, કફ ૩, અવસ (જીભ નીચે કફ તથા લોહીના મડોપથી દારુણ સોળે થાય તે) ૪, ઉપલિધવ (જીભ, કફ તથા લોહીના મડોપથી સૂજને નડા થઈ જાય છે તથા લાગ જળતી, દાંડ તથા સોળે થાય છે તે) ૫ એમ પાંચ જીભના રોગો છે.

તાળવાના રોગ:—(૧) ગલસુંદી, (૨) છુડીકેરી, (૩) અક્ષય, (૪) કન્ઠય તથા (૫) તાણુ અપુષ્ટ, એ પાંચ પ્રકારના તાળવામાં યતા સોળ, (૬) માંસસંધાત (એજ થયેલું કુટ માંસ), (૭) તાણુપુષ્ટ (પારના નેવડી ગાંઠ), (૮) તાણુદોષ તથા (૯) તાણુપાક.

ગળાના રોગ:—(૧) શીષ (વાતવિદ્રધિ, પિત્તવિદ્રધિ, કફવિદ્રધિ, ત્રિદોષ તથા રક્તદોષયુક્તા વિદ્રધિ (ફેડાઈ) તથા (૨) કંઠરાદિક, (૩) ગલાયુ (કઠણ ગાંઠ), (૪) અધિજિહ્વક, (૫) વલય, (૬) બલાસ, (૭) એકદંદ, (૮) દંદ, (૯) કંઠવિદ્રધિ, (૧૦) ગલ્લોષ, (૧૧) માંસતાન, (૧૨) વિદારી (ગળામાં યતા સોળ), (૧૩) રાતળી (માંસ અંકુરમાંથી થયેલી જતી), (૧૪) સ્વરજન (સ્વર બગાડનાર રોગ), એકદંદ

દત્તરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) ચૂક અને ધોળા સરસડાના કિંવા નિફળાના કાઢાએ ગવટારા ભરવા, એટલે અવાળુમાથી લોહી નીકળે છે, માસ ભરેલું કાઢી નાખે છે અને અવાળુ પાકે છે તેને મટાડે છે (૨) લોધર, પતંગ, જેઠીમધ અને લાખનુ ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ નાખી તેનો કોગળો કરવો, એટલે દાતમાથી લોહી અને પરુ વહે છે તે બધે ચર્ધ હાલનાગ દાત ઘટ થાય છે (૩) કાટાસરિયાનો રસ અને મધ દાતે ધસતુ, એટલે ગતવિકાર બધ થાય છે. (૪) તુવેરની દાળ, લિવામો અને કાગસરિયાના મૂળિવાને માટલામાં નાખી રાખ કરી દાતે લગાડતા રહેવાથી દત્તરોગ દૂર થાય છે (૫) લોહચૂર, એલચીદાણા, હીંગકસી અને માયફળનુ ચૂર્ણ કરી રોજ દાતે ધસતુ એથી કરી સર્વ દત્તરોગ શમે છે (૬) મોગળી એગડાના તાજા દાતણે દાત ધસવા અને તેનો રસ દાતે ચોપડવો (૭) છરુ, મીકું, હરે અને શીમળાના કાટાના ચૂર્ણ વડે દાત ધમવા, એટલે દત્તમૂળના ક્ષેતો, ચીરા પડે છે તે સણુકા, ગતગ્રાવ, દાત હાલવા અને મોગળો નાશ થાય છે (૮) લીડીપીપર સિધવ અને છરાનુ ચૂર્ણ દત્તમૂળને ધસતુ (૯) ફટકડીની ભૂખી મધ અને ઘીમાં કાલની ચોપડની, એટલે રક્ત બધ થાય છે અને મુખપાક દૂર થાય છે. (૧૦) નળીના પાદકા, મીઠળ, ગોખર, બકેકળ, મજૂર, લોધર, ખેરની જાલ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં તેવ નાખી પચન કરતુ અને તે લગાવતુ તે દત્તનાડીને નાશ કરે છે (૧૧) ગળો પાણીમાં વાટી તેમાં આકડાનુ દૂધ નાખી કઢવની, તેના વડે દાત ધસવા એટલે હાલનારા દાત ઘટ થાય છે (૧૨) નળીના પાદકા, સાટોડી, ગજખીપળી, કાટાસરિયા અને ઘોડાવજ, ચૂક, અજમો, હરે અને તલનુ ચૂર્ણ મોઢામાં રાખવાથી દુર્ગંધ દાતના સપુકા, દાત હાલવા, ત્રણ, મોળો, કંડૂ અને કૃમિનો નાશ થાય છે x

તથા જુદો કોઈ આચારોએ એકમા જ ગ્રમવેરા કરેલ છે

(૧) મુખમાં સર્વત્ર ફેડલા થઈ ઘણી પીડા થાય તે વાકુનો, (૨) લાલ કે પીળા ફેડના થાય અને ફાઢ હોય તે પિત્તનો, (૩) પીડા વિના પણ મોગળુના ધોળા ફેડલા હોય તે શ્વેત, એમ ત્રણ મહારના સર્વસર રોગ છે તેને જ મુખપાક કહે છે વળી જે હોઠમાં તથા પાસમાં લોહીના કોપથી અથવા ત્રિદોષથી થયેલા ફેડલા હોય તે સન્નિપાતનો અસાધ્ય મુખપાક રોગ કહેવાય છે સજ્જીત ઉપચાર—(૧) દાતની જડમાં કીડા થયા હોય તો હિંગનો ગાગડો ચરમ કરી દાત નીચે રાખે તો કીડા મરી નશ (૨) ફટકડીનો ઝીણો ભેડો કરી તેમાં થોડું મીકું નાખી પછી એક કતુ પૂમકું પછીમાં પનાળી તે ઉપર ભસરાવની, તે ફાઢ ઉપર મુકવાથી ફાઢ દુખતી મટે (૩) મુખપાક ઉપર કસ્તૂરી, વાસકપૂર નિસારસો (ધડેનો બનાવે છે), એ ત્રણે બરાબર લઈ ખાદી બારીક મોઢામાં ભભરાવે અને લાળ નીતરવા દે તો મટે, અથવા સરકો ગુલાબ જળમાં મેગળી કોગળો કરાવવા, સુગર હીમજ મોઢામાં રાખવી અથવા છરુ ખાદી તેના પાણીમાં રતાવળી ધસી તેમાં એલચીનો ભેડો અને કુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા, અથવા બાવળ તથા નળુડીની અતરહાલનો ઉકાળો કરી તેમાં કુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા, અથવા ચોખાના એસામણમાં વાટેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા (૪) કંઈ ગંધાતો હોય તો લસણ મધ સાથે ખાતુ (૫) અરૂંસીનો રસ ૧ તોલા ૦ શેર બારીના દૂધમાં સવારે પીએ તો મોઢામાંથી લોહી પડત મટે (૬) આકડાનુ દૂધ ૦ શેર કુદીમાં ભરી મીચુકપડ કરી છાણા થ શેરમાં ભરી કરી ખાખ કરવી, એ ખાખ દાતે ધસવાથી દાત હાલતા હોય તે મજબૂત થાય અથવા માયા અને ફટકડી કુનાવેન ધસતી (૭) ખડિયોખાર કુલાવી મધમાં ચાટાડવાથી મુખપાક મટે (૮) ફટકડી ૧ તોલા કાળા મરી ૧ તોલા અને સોપારી કાળી ૪ તોલા, એમની ભરમતુ ચૂર્ણ દાતે ધસતુ અથવા એલચી ટાક ૧, કાથો ટાક ૧, કુલાવેલી ફટકડી ટાક ૧ અને સોપારી કાળી ૪ તોલા, એમની ભરમતુ ચૂર્ણ દાતે ધસતુ અથવા એલચી ટાક ૧, કાથો ટાક ૧, કુલાવેલી ફટકડી ટાક ૧ અને હીરાકસી ટાક ૧, સવારમાં દાતે ધસવાથી દાત દુખતી મટે હીરાકસીથી દાત કળા થાય છે પણ લાભ પહોંચે છે (૯) મોરચૂણ કુલાવી ત્યારે સફેદ થાય ત્યારે તેમાં સોનાનો નાખી મોઢામાં ધસવાથી મોઢાના ચાદા મટે (૧૦) પડછળી ઉપર—એલચી, જવતી, સિધવ બધફળ અને ધુવાસ એ સમાનભાગ લઈ પાણીમાં નોળી કરી મોઢામાં રાખતુ

x દત્તરોગ પર શાસ્ત્રીય ઔષધિ સુરતાદિ વધી સહચરાધ તેવ, નત્યાદિ તેવ, લાક્ષાદિ તેવ વગેરે મોઢા રાખવા માટે અપાય છે દરાનસરકારચૂર તથા અન્ય દત્તમજન દાત ધસવા માટે અપાય છે

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભા —ઉપરસાલ-૬, કાયકળ-૧૧ ગાલિંગન-૧૦ તુવેર-૪, બોરસી-૮, મોગની એરડા-૧૧, લીડીપીપર-૨૬, લોધર-૩, સાગડી-૧૧ ભુઓ ગોં વેંભા — જાણની રાખ ૩ ની ટીપમા ન ૨

દત્તકૃમિ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કપૂર અથવા શેકેની હિંગ દાઢની નીચે ગખ્ખી (૨) કાટાસરિયાના પાદડા અથવા મૂળના ચાવવા (૩) અક્કલકરો દાઢમા રાખવો એટલે દત્તકળ બધ થાય છે (૪) સૂ ૧ ભાગ અને ફુલાવેની ફટકડી ૨ ભાગ લઈ એકત કરી તે ૨-૩ વખત ચોપડી, એટલે દત્તકળ તરત બધ થઈ જાય છે (૫) રીગણીના સુકાયેલા ફળ અગારા પર નાખી તે ઉપર નગીવાળુ દાકણ મૂકી નળી વડે મોઢામા ધૂણી આપની એટલે કૃમિ દૂર થાય છે કાનમા પણ આ વૂણી આપવાથી કલ્કકૃમિ દૂર થાય છે (૬) લીલી નગોડ, મોડી અધાડી અને કડની તુમડી, એ દેખના મૂળિયાનુ ચૂર્ણ કરી દાઢમા રાખવુ, એટલે કૃમિને પાડી નાખે છે (૭) ઘોળા ઉપરસાવના પાદડા વાટી ગોળા કરી દાઢમા રાખની એટલે કૃમિ પડી દાઢ થઈ જાય છે (૮) હીરાકસી હિંગ, કન્કડી અને દેવદાર પાણીમા વાગી ગોળા કરી દાઢમા ગખ્ખી, એટલે કૃમિજ દત્તકળનો નાશ થાય છે

ત્રિગેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભા —ધંવરણ-૩, ઉદરકની-૬-૪, કડવા તુરિયા-૩, કપૂર-૮, કાટાસરિયો-૮, કુગળી ૩૩ ની ટીપમા પાપાણુબેદ-૬, મોગીગણી-૩, હિંગ-૨૧

દાંત બળનાન થવા માટે ઉપચાર:—(૧) બકુલી(બોરસી)ની અતરજાલનુ દત્ત મજન રોજ થસતુ એટલે દાંત બદ્ થાય છે (૨) બદામના ઊડિયા બાળી તેને દાંતે થસવા (૩) નાગમાથ હરડે, સૂ, મરી, લીડીપીપર, વાવડિંગ અને કડવા લીમડાના પાદડા, એ ગોમૂનમા વાટી ગોળા કરી જાવામા સૂકી, રાત્રે તે મોઢામા રાખી બધવુ એટલે દાંત વજીવન થાય છે

ત્રિગેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભા —દંતશૂળ માટે —અધેરો-૪, આદુ-૪૮, કપૂર-૬, કેરડો-૧, બોરેતી-૮ નાકછીકણી-૪ દાંત દુખતા હોય તે માટે —અક્કલકરો-૧, ચુદી-૧, લવગ-૫, દાંતના પેઢા દુખતા હોય તે માટે —મોગની એરડા-૬ દાંત જંબુ એટલે મજબૂત થવા માટે —તુવેર-૪, બદામ-૫, બોરસી-૩ દાંત હાલતા હોય તે માટે —બોરેતી-૮, માયકળ (માયા)-૫ દાંતમાથી લોહી આવે તે માટે —કાનસરિયો-૭ દુખતી દાંત હોય તે માટે —કાટાસરિયો-૪, મૂગળ-૩, કુગળી-૩૩, બોળ (હિંગબોળ)-૫, હિંગ-૨૧

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઓષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા —ન ૭, ૮

કંઠ(ગળાના) રોગો ઉપર ઉપચાર:—(૧) જવખાર તેજળળ, પહાડમૂળ, રસાજન, દારુહળદર અને લીડીપીપરના ચૂર્ણની મધમા ગોળા કરી મોઢામા રાખની (૨) દારુહળદર, તજ, કડવા લીમડો રસાજન અને ધંજવનો કાઢો આપવો કિંવા હરીતકીનો ટો મધ નાખી આપવો

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભા —ત્રેવડાનુ આડ-૬, પાઠ (કાળીપાઠ)-૧, ફણસ-૪, શણુખખી ૨, સ્મેરવે-૧૫

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઓષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમા —ન ૩૭

કંઠસર્પ:—ગળામા કફને લીધે જાળી, લાળી એવી ગાડ ઉપન થાય છે તેથી કરી ગળાને અવગેધ થાય છે, અન્નપાણી જલુ નથી, બોલતુ ભારે કમિન પડે છે અને કફનો અતિશય પ્રકાપ થઈ પ્રાણાતક સ્થિતિ થાય છે એને વૈદકશાસ્ત્રમા ‘નયન-કંઠરોગ’ અને મં ‘કાંઠસર્પ’ એવા નામે આપેલા છે એ ઉપર ઉપચાર —(૧) વજ્રકાંઠ બોરડીની છાલ ૧ તોલો વાગી પીવા આપની (૨) વાસનવેલીના મૂળ વાગી પાવા (૩) મહુડાના ફળમાના બિયા પાણીમા ઘસી પાવા (૪) બેડાના આડની અતરજાલ પાણીમા વાગી તે પાણી પાડુ (૫) ધંવરણા મીસમના લામડાને વહેવ કિંવા કડતુ ત્રિગુલ દોડામા નાખી પીવુ (૬) કરોબિયાન ઘા અને મલિનાગરન સમલાએ ચૂર્ણ કરી ચલમમા નાખી પીવુ (૭) કેવડાના કણસાનુ દૂન ચલમમા નાખી પીવુ (૮) તેળની ના પાદડા મોળા મોઢામા ભરી રાખવા અને ચાંદીને થોડો રસ ગળામા જવા દેવો એને કફ પડી

ગળું મોકળુ થાય છે (૯) ખુળખુળાનુ કળ ચલમમા નાખી પાણુ (૧૦) ખુળખુળા, સરસડાની શિગોની જાલ અને પરિપાક (ધાણાના ઝાડ જેવુ ઝાડ થાય છે) એ ચલમમા નાખી પીણુ.*

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા.—ગળામાં જીલ પાસે સૂજ આંબ્યું હોય તે માટે —અજર-૪ પડજીલ એટલે ગળામાના સોજ માટે તથા ગળામાનો કાઠડો દીલો થઈ ન્ય તે માટે —આમલી-૪, કાસાણુ-૯, લિલામો-૮, ૧૫ ગલશોથ માટે.—બોરસળી-૬, વિષ્ણુકાન્તા-૧ પિત્તથી ગળામા બળતરા થાય તે માટે —રાઈ-૭ કંઠવિકાર માટે —પરિપાક-૩ કંઠમર્ષ માટે —આકડો-૩૬ કડવા તૂરિયા-૭, ગોલજી-૧, તોરણ-૩, દીપમાળ (ગલગોટા) —૩, નળ-૩, પરિપાક-૩, બહેડાં-૬, બોરડી-૫, મહુડો-૨, વાસનવેલ-૧ ગળામાં દુખે તે માટે —ખીલી-૯ ભુઓ પ્રાં બોંમા-કાતણીનુ ધર-૬.

મુખપાક (મોઢામાં ચાંદીઓ પડે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ૫ ચવલનો અથવા બાવળની જાલ કિંવા ત્રિકુળાના કાઢાના કોગળા કરવા (૨) ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમા નાખી તેના કોગળા કરવા (૩) જીર્ણના પાદડા રોજ ચાવવા (૪) ચણકબોળા અને ખડીસાકર દાઢની નીચે રાખી રસ ગળતા જવો (૫) ફુલાવેલી ફટકડી અને એલચીદાણાની ભૂખી મોઢામા નાખી લાળ ગળી (૬) અક્કલકરાની ભૂખી મોઢામા જીલ વડે દેરવરી (૭) ધોળી ચણેડીના પાદડા ચાવવા (૮) અરડૂસીના રસમા મધ નાખી તેમા ઉપરસાલના મૂળ ધસી તેનો મોઢામાં લેપ કરવો (૯) શખજીરુ માખણમા કાલની તેનો મોઢામાં લેપ કરવો (૧૦) લાગરાના અથવા તુવેરના પાદડા ચાવી લાળ પાડવી, એટલે ત્વરિત શુણ આવે છે (૧૧) લીડીપીપર, મરી, ઉપલેખ અને ધંજવ ત્રણ દિવસ ચાવવા એટલે મુખપાક તથા ડુર્ગંધની શાંતિ થાય છે તલ ખાવા અથવા તલના તેલના કોગળા કરવા (૧૨) ખેરની જાલ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા અજમાશ કાઢો કરી ગાળીને આપવો, તેમા જયફળ, કપૂર, ચીકણી સોપારી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગ-કેસર, કસ્તૂરી, એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે કાઢામા મેળવવું તેની ચણા જેવડી ગોળા કરી તે મોઢામા રાખવાથી સર્વ મુખપાકરોગ જિહ્વારાગ એઠરોગ, દત્તરોગ, ગલરોગ અને તાનુરોગનો નાશ થાય છે +

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા —મુખરોગ માટે —અરડૂસી-૨૦, અળઈ-૨, એલચી-૧૦, કદબ-૩, ખાખરો-૧૮, ૨૧, ચણકબોળા-૧, જાણુ-૭, જીરુ-૮ દાઢમ-૧૩, બાવળ-૧૪, વડ-૧૩ સહેલી-૩ મુખપાક માટે —અરડૂસી-૮, અરજુ-૧૨ કારિદા-૧, કાળી ખમૂરી-૨, કાગસરિયો-૫ ચબેલી-૮, તલ-૫, તુવેર-૭, બાવળ-૧ ખડી-૨, ખીની-૧૦, બોરસલી-૬, લાગરો-૧૨ મુખવિકાર માટે —તોરણ-૧, વરિયાળા-૨ લાલાસાચ એટલે લાળ પડના માટે —માયફળ (માયા) —૮ મુખમાધુર્ય માટે —અક્કલકરો-૭, ચણકબોળા-૬ મોઢા ઉપગ્ની કાળાશ દૂર થના માટે —આકડો-૧૯ મોઢું ફાટ્યું હોય તે માટે —ફણસ-૧ મુખદુર્ગંધ દૂર થવા માટે —ગ્લિજન-૯ મોઢામાં ચાંદીઓ પડે છે તે માટે —જેડીમધ-૭, પીતુ-૩ ગરમીથી મોઢામા ફાટડીઓ થાય તે માટે —ચણેડી-૬, તરખીરજી-૧. મુખ સંખંધી કંડવાત ગેગ દૂર થવા માટે —ખિન્નેર-૧૮ હોઠમા ચીરા પડે તે માટે —એરડો-૩૬, કોકમ-૫ જીલ શુદ્ધ થવા માટે —અક્કલકરો-૨, ૭ જીલે કાતરા પડે તે માટે —કાચડી-૧૦, કાગ-૮, ચબેલી-૧, મરગવો-૧૦ જીલ ઉપર ખુખાર એટલે છાગી આવે તે માટે —કચુરો-૨. તાવના થોગે જીલ બગટી હોય તો તે માટે —કાળી ખમૂરી-૨ જીલ, ગળું અને તાળવાનો શોષ શાંત

● ગળાના તમા તાળવાના રોગ ઉપર દ્યારગુટિકા, ચવસારાદિ યુગી ખદિરવરી, ફુલાવેલ ૯ કણુ ચૂચ વગેરે મોમા રાખવા માટે અપય છે ગળ ના રોગમા નરચ આપવાની ઔષધિ મકરજમા લખેલી છે

+ મુખપાક તથા જીમના રોગમા ખદિરવરી, જતિષચાદિ ચૂર્ણ, અભિમુખરોગ, તિવાદિ ચક્રવ ગગેર અપાય છે હોઠ ફાટવા, માલ ફાટવા વગેરે પર જીવત્યાદિ લેપ, તથા અન્ન તેલ અને મસમ ચોપડવા માટે અપાય છે મોઢા પર ધવા ખોલ (મુખદુષિકા) ઉપરના ઉપચાર હૃદ રોગમા આપેલ છે

ચર્મ મોઠામાં રુચિ આવવા માટે :—દ્રાક્ષ-૧૧. જીલ કાળી થાય છે તે માટે :—લિલાગો-૧૪. જીલ નીચેના ભાગ સૂજ્યો હોય તો તે માટે :—મરેડી-૨. ગરમીથી જીલ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તો તે માટે :—ઉંજરો-૧૫. તાળવામાં કાતરા પડે છે તે માટે :—ધમાસો-૨.

ભુઓ પ્રાંચીઓમાં :—મુખરોગ માટે :—મધ-૫.

પથ્ય :—ચોખા, જવ, મગ, કળથી, કારેલાં, પડોળાં, કુમળા મૂળા, પાન, તીખો અને કડવો રસ.

અપથ્ય :—ખટાશ, દહીં, દૂધ, ગોળ, અડદ, રક્ષાત્ર, કઠિનાત્ર, જડ અને પૌષ્ટિક અન્ન, દિવસે નિદ્રા.

૪૮-રક્તપિત્ત-લોહી પડવું.

કારણ અને સ્વરૂપ :—તાપ, અગ્નિનો શેક, પરિશ્રમ, શોક, મુસાફરી કરવી, મૈથુન ઇત્યાદિના અતિ સેવનને લીધે તેમ જ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ખારા તથા ખાટા, એ પદાર્થોના અતિ સેવનને લીધે પિત્તનો ક્ષોભ થઈ તે રક્તને કોષાવે છે; પછી મુખવાટે અને ગુદાવાટે રક્ત પડવા લાગે છે, અને રક્તપિત્ત કહે છે.

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ :—અન્ન પચન ન થવું, બિલટી, તપા, શ્વાસ, ઉધરસ, બલહાનિ, પાંદુરતા (શરીરનો વર્ણ પીળો થવો), ભોજન કરવા છતાં પચુ દાહ, ભ્રમ, માથાનું દુખવું, અતિસાર, કુપાનાશ ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. મુખવાટે લોહી પડે છે તે સાધ્ય; ગુદાવાટે પડે છે તે કષ્ટ-સાધ્ય; મુખવાટે અને ગુદાવાટે બન્ને ઠેકાણેથી પડે છે તે અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર :—(૧) અરડૂસીનો રસ અને મધ સમલાગે કરી આપવી. (૨) બકરીના દૂધમાં મધ અને સાકર નાખી તે દૂધ આપવું. (૩) અરડૂસી, મુનકા દ્રાક્ષ અને બાળહરીતકાને કાઢો આપવો. (૪) ગાયના દૂધમાં પાંચકાણું પાણી કઢવવું. પાણી બળી જવ એટલે તે દૂધ પીવું. (૫) આમળાનો અથવા હરીતકાનો મુરબ્બો આપવો. (૬) આમળાનું ચૂર્ણ, સાકર અને ઘી એકત્ર કરી આપવું, અથવા આમળાં ઘીમાં શેકી તાળવા ઉપર તેની ચેપલી કરી મૂકવી. (૭) જેઠીમધ, ધાણા, રતાંદળી, અરડૂસી અને વાળાનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો; એટલે શોષ, દાહ, રક્તપિત્ત તથા જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) શંખજીરું, ઘી અને સાકર એકત્ર કરી આપવું. (૯) દૂધની મલાઈ આપવી. (૧૦) દ્રાક્ષ, બેદાણા અને ધાણાનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૧૧) ઉંખરાનાં પાકેલાં ફળ ગોળમાં કિંવા મધમાં ખાવા આપવી.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનીઓ :—અડદ-૩, અરજુન સાજડ-૭, અરડૂસી-૧, ૨, ૩, ૧૦, ૧૯, ૨૨; આમળાં-૩૩, ઉંજરો-૨, કેસર-૧, કોથમીર-૧૩, ગરમાળો-૮, જવ-૧, તુવેર-૮, દ્રાક્ષ-૧૭, નાગિયેરી-૧૭, પન્નકાષ-૧, પીપળો-૨૪, ધંતૂરો-૮, બીવલો-૧, રાયજુ-૨, લીંડીપીપર-૩૬, વડ-૧૨, વજેરી-૬, સિવજુ-૫. ભુઓ જાંબેઓ :—દૂધ-૧૬. પિત્ત મસ્તકે ચડી ગયું હોય તો :—ઘી-૩. પ્રવાહિકા (મરડો) અને રક્તપિત્તવિક માટે :—દૂધ-૨૦. પ્રાંચીઓમાં :—રક્તપિત્ત માટે :—મધ-૮.

પથ્ય :—જૂના સાદીચોખા, કોદરા, રાઈ, દેવડાંચર, જવ, ચણ, મસૂર, ચણા, તુવેર, મઠ, તૂરા પદાર્થ, દૂધ, ઘી, ફણસ, કેળું, તાંદળાં, પડોળાં, જૂનું કાળું, દૂધી, કાળિંગક, શેલડી તથા સાકર.

× જે રોગીને લોહીની બિલટી થાય, આંખો લાલ થઈ જાય, સર્વત્ર લાલ રંગની જ વસ્ત્ર દેખાય, એ રોગી બચશે નહિ. જે રક્તપિત્તમાં માંસના ધોયેલા પાણી બરાબર, મેદ, રસી અથવા કાળજના દુકકાચુક, પાકા જાંબુના જેવા રંગચુક અને મડદાના જેવી વાસવાણું રક્ત પડે તથા શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ પડે હોય તેને આરામ થવો આશ્ચર્ય છે. બિલટીમાં રક્તપિત્તનું લોહી છે કે શુદ્ધ લોહી છે તે જાણવા માટે પરીક્ષા મકરજુમાં બતાવેલું છે.

+ રક્તપિત્તમાં એવાદિ ગુદિકા, કુખાંડખંડ, ખંડકાથ લોહ, રક્તપિત્તવિક લોહ, વાસાપૂત, સૂચિરાય નેલ (મદન કરવા માટે), ચંદનાદિ લેષ, ચંદનાદિ ક્વાથ, વાસાવલેહ, કેસરલેહ, ઉશીરાસવ, અવન-પ્રાશાવલેહ, કપર્દક રસ વગેરે અપાય છે.

અર્થ :—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તાપ વેઠવો, મળમૂતના વેગનો અટકાવ, ઘોડા ઉપર બેસવું, બકારો, ધૂમપાન, મૈથુન, કળથી, ગોળ, તલ, અકદ, દહીં, ખારા પદાર્થ, તાંબુલ, લસણ, કઠોળ, ધાન્ય, વિરુદ્ધાશન, કડવા અને ખાટા પદાર્થ, મીઠું.

૪૯—રતવા (વિસર્પ)

કારણ :—ખારું, ખાટું, કડવું, ઉષ્ણ અને લીલાં શાક વગેરે પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી વાતાદિ દે.પ કુપિત થઈ સાત પ્રકારનાં વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેઠે પ્રસરે છે. માટે તેને વિસર્પ કહે છે. એને મરાઠીમાં ‘ધાવરે’ કહે છે. x

અગ્નિવિસર્પ :—વાતમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા વિસર્પ રોગ-નવર, જિલડી, મૂર્છા, અતિસાર, ત્વા, ઘેન, હાડ ફટવાં, અગ્નિમાંલ, અધારાં, શ્રમ ઇત્યાદિ લક્ષણોથી મુક્ત હોય છે. એનાથી આપું શરીર અંગારા સળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. જે જે ટેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરતો જાય છે તે તે ટેકાણે જાલસા પ્રમાણે કાળો, નીલ, રાતો રંગ ત્વરિત થઈ સોજો આવે છે. અગ્નિથી દાઝ્યા પ્રમાણે ઉપર ફેલાય થાય છે. તેની શીઘ્ર ગતિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદય સુધી પહોંચી જઈ અત્યંત બળવાન થાય છે. એ શરીરે વ્યથા કરે છે, સંજા તથા નિદ્રાનો નાશ કરે છે, શ્વાસ વધારે છે અને જીયડી (હેડગ્રી) ઉત્પન્ન કરે છે. એવા અસ્વસ્થપણુના કારણથી પચારી ઉપર સૂવાથી ઠિંવા બેસી રહેવાથી પણ મુખ થતું નથી. હાલચાલ કરવાથી ક્વેશ થાય છે; મનને અને દેહને ક્વેશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી કુબોધ નિદ્રા (મરણ) તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રોગને અગ્નિવિસર્પ (આગિયો રોગ) કહે છે.

અગ્નિવિસર્પ :—સ્વકારણે કોપેલા કદ વડે વાયુ કુપિત થઈ કફનો ભેદ કરી અથવા વધેલા લોહીનો ભેદ કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ સુધી લાવી ફુટ કરી લાંબી, નાની, ગોળ, મોટી, રાતી ગઠિની માળા કરે છે, તે ગઠિમાં સણુકા ધણા થાય છે; ધણે કઠક તાવ આવે છે; શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મોઢામાં સૂકાપણું, જીયડી (હેડગ્રી), જિલડી, ભ્રાંતિ, વર્ણ બદલાવો, મૂર્છા, અંગ લાંગી જવું, અગ્નિમાંલ, એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગને અગ્નિવિસર્પ રોગ કહે છે. આ રોગ કદ-વાયુના કોપથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષતજ વિસર્પ :—ખાલ કારણે (ચત્વાદિકના આઘાતથી અથવા સિંદાદિના દાંત અથવા નખ લાગવાથી) ક્ષત (ચાંદી) થઈ તેથી વાયુ કુપિત થઈ, તે રક્ત સહિત પિત્તને મંજુમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ઉપર ભરના દાણા જેવી ફેલીઓ થાય છે, સોજો આવે છે, તાવ આવે છે, સણુકા થાય છે તથા દાઢ થાય છે. તેનું લોહી કાળું હોય છે.

ઉપચાર :—(૧) સનિષ્ઠાત્તજ વિસર્પ ઉપર વારંવાર શતધોત ધૂતનો લેપ કરવો. (૨) સર-સણનાં ફૂલ અથવા હાલ ડિંવા મૂળ, જેઠીમધ, તગર, ચંદન, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારહળદર, કોશ તથા વાળો, એ દશ ઔષધોનો કદક કરી તેમાં ઘી નાખી તેનો લેપ કરવો. તે વિસર્પ, કોશ, મણ તથા મોખનો નાશ કરે છે. (૩) જટામાંસી, રાઈ, લોધર, જેઠીમધ, રેલુકાખીજ, મોરવેલ, લીલાં કમળ અને સરસાનાં ફૂલનો લેપ કરવો. તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરનાર છે. (૪) વડ, હંબરો, પીપજો, પીપળી અને વેતલ (વેતર), એ પાંચેની હાલનો કદક કરી તેમાં શતધોત ઘી નાખી લેપ કરવો, તે દાહયુક્ત વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૫) વડની વડચાઈઓ, ચણેડી, કેળનો ડોંગો, એનો શતધોત ધૂતયુક્ત લેપ કરવો; એટલે તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરે છે. (૬) સરસાના ઝાંડની હાલનું ચૂર્ણ શતધોત ઘીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો; એટલે કદંબ વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૭) કરંજ

+ વાત, પિત્ત, કદ, વાતપિત્ત, પિત્તકદ, કદવાત અને સનિષ્ઠાત્ત એ સાત તથા આઠમા શતજ વિસર્પનો સમાવેશ પિત્તમાં કરેલો છે.

x વિસર્પના ઉપદ્રવ-નવર, અતિસાર, ચામડી ફાટવી, માંસ ફાટવું, સ્નાનિ, અકચિ તથા પાક એટલા ઉપદ્રવ વિસર્પના રોગમાં થાય છે. વિસર્પનાં અસાધ્ય લક્ષણ :—સનિષ્ઠાત્તિક તથા ક્ષતજ અસાધ્ય છે. પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ જે કાળા રંગના રોગ હોય તે પણ અસાધ્ય, તેમ જ અન્ય જે સાધ્ય વિસર્પ છે તે પણ મંદસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય તો અસાધ્ય.

અને સાતવિણ્ણી હાલ, કળગારી, યુરિયાતુ અને આકડાતુ દૂધ, ચિત્રો, લાગરો, હળદર અને વઠ-
નાગનો કલ્ક તથા ગોમૂતમા ધી સિદ્ધ કરતુ તે ધી વિસ્ફોટક, વિસર્પ તથા વિચરિષ્કાનો નાશ કરે
છે (૮) પટોલ, અરડૂસી, કરિયાતુ, કડવો લીમડો, કડુ, હરડે, બહેડા, આમળા અને ચંદનનો કાઢો
ગૂળળ નાખી આપવો તે સપૂર્ણ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉચ વિસર્પ, ભેલની, દાહ જ્વર, સોજો,
ખરજ, વિસ્ફોટક, ખાતિ તથા તરસનો નાશ કરે છે (૯) ધમાસો, પિત્તપ.પડો, ગળો અને સૂકો
રાતે પલાળી રાખી વાની કલ્ક કરી આપવો તે તૃષ્ણા અને વિસર્પની શાંતિ કરે છે (૧૦)
એરડો, કડરી દૂધી, કડવો લીમડો, કૃવાડિયાના બિયા બાવલો અને અંજલના બિયા એ સમ-
ભાગે લઈ પાતાળય ન વડે તેલ કાઢી ચોળવુ, તેથી વિસર્પાદિકનો નાશ થાય છે (૧૧) ચણેડીના
પાદકાના રસનો લેપ કરવો +

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોં મા —એરડો-૬, કિંજળી-૫, વછનાગ-૫ સરતડો-૫,
સોપારી-૬, હરડે-૩૮ હર્દમ્ વિસર્પ માટે —સરસડો-૯ જુઓ ગોંવેંસા —સતિપાત વિસર્પ
માટે ધી ૧૭ તથા પ્રાં ઓં મા —શૂતવર્ગ-૨

પદ્ય:—ઘઉં, માડિયોખા, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, કાંગેલા પટોલ દ્રાક્ષ અપદ્ય:—જડાળ,
જડપાન, લત્તણ કળથી, તન, અડદ, મીઠુ, ખાટા તથા લીખા પદાર્થ અને મદ

૫૦—રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો

જીજીજ્વર, વછનાગાદિ વિપદોષ, વાતગત, ભગદર હરસરોગ, પાડુરોગ ઉદરોગ, હૃદરોગ,
પ્રમેહ, શુદ્ધ, ભિની, બરોળ, વિપૂચિકા, કોઠ, ઉપદશ કૃમિ, વાતરોગ, શળી, મૂત્રાઘાત એટલામા
થી એકાદા રોગે કરી વ્યાપ્ત જે માણસ હોય, તે રેચ આપવાને યોગ્ય છે એમ જાણતુ અશકત,
નાતુ બાળક અને ગણિણીને રેચ આપવો નહિ રેચ આપવાના ઔષધો:—(૧) જેનો

+ વિસર્પ રોગ પર કુદ સ્ફોટ અને મસરિકા રોગમા મ્દેની ચિકિત્સા કરી ખાવ. માટે અમૃતાદિ
કથાય નવલક્રપાય ગૂળળ કાલાગ્રિન્દ્રસ, સિંહનાદ ગૂળળ વૃષાઘ ધૂત ગ્રહિમાણુ.દિ મ્દાય વગેરે અપાય છે
કરજ તેલ એરડાદિ તેલ વગેરે મદન મ્દવા માટે અપાય છે

* શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત મુજબ જુલાળ આપવા પહેલા પ્રથમ સ્નેહન (સ્નેહપાન) કરાવવુ, પછી સ્નેહન કરતુ
(સ્નેહ આપવો) ત્યાર પછી વમન (ઠકરી) મ્દાવધી આટની કિયા થી પછી (અને બાધિ પૂરો મગ્ધો હોય નહિ
તો જ) જુલાળની ઔષધિ આપવી એ પ્રમાણે બીજી કિયાઓ કરાવ્યા વિના જો વિરેચન આપે તો અગ્નિ
મદ થાય છે તથા શરીરમા જડતા આવે છે અથવા મરડો ક્ત્યાદિ રોગ લેપને છે શરીરશુદ્ધિ માટે વસત
અને સારદન્તુમા જુલાળ હિતકારી છે અને રોગ દૂર મ્દવા માટે બીજી જનુએમા પણ વિચાર મ્દીને
જુલાળ આપવા હિતકારી છે મદાગ્રિરોગ મદાલ્યથ બાણુ અથવા અન્ય રોગથી થાયલ ધરોલાને રક્ષ
શરીરવાળાને તૃપાથી પીડિતને અથવા રૂચી શરીરવાળાને બચતીતને સગર્ભા સ્ત્રીને ક્ષતથી કીણ મનુષ્યને,
બાળકને અતિરક્તને નવા તાવવાળાને અને મસ્ત્રા (શુવાવડી) સ્ત્રીને જેગલાને જુલાળ આપવો નહિ

રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો જુલાળ લેવા પહેલા આનુવેદ પદ્ધતિ પ્રમાણે વમન સ્નેહન
કરવાની આવશ્યકતા રહે છે તે પ્રમાણે જુલાળી સિદ્ધાંતમા મુજિસ આપવાનો રિવાજ છે મુજિસથી
પણ સ્નેહન અને સ્નેહનનુ કામ કેટલેક અંશે થઈ જાય છે ઠેકરી પ્રમા છે તે થણી દાનિકારક છે, જેથી
વિરેચનવાળી ઠેકરી ઔષધિ સેવન કરનારાઓ ધણે ભાગે મદાગ્નિ અને અગ્નિયાતના રોગથી પીડા મ્દે છે

હજીમી મુજિસ અને જુલાળની ઔષધિ અને વિધિ નીચે મુજબ છે —

મુજિસ:—૧ બનકસા બગે જાવજળા અને જાવજળા બુળબાજ બગે અથવા એ પાચ ઔષધિ
ત્રણતણ માસા લેવી તુષમ ખતમી, તુષમ કાખની બેળ બાદીઆન બેળ કાચની મ્દેચ બાદીઆન
અસડસા એ સાત ઔષધિ પાચપાચ માસા લેવી કનાળ + નજ લેવી મુનમ + લેવી તથા ગાકર ૨
તોલા લેવી સાકર વિનાની સર્વ ઔષધિ રાતે ૧ ચેર (૪૦ તોલા) પાણીમા કિળી દેવી સવાર નૂલા
પર ગરમ કરી અરધુ પાણી રહે ત્યારે ડતારી રાખી થેવુ તેમા કપર લંગેની સાકર તોલા ૨ મેગવી પી
જડ આ ઔષધિ પાચ દિવસ રૂડી રોગ સવારે લેવાથી આવરડામા રહેલો મગ પાળેને દૂની જાય છે
ચડી છડે દિવસે રેચની ઔષધિ આપવી

હજીમી રેચની ઔષધિ—(સર્વ પ્રકૃતિવાળાને અનુકૂળ રહે તેવી) શુકાખના કૂલ રૂલ બનકસા તુષમત

કોઈ મદુ છે તેને ત્રિજાના કાળમાં કિવા ચૂકના કાલમાં ૧ તોલો એરકોલ આપવું, કિવા બાળ-
હરીતકી અને મોનામુખી (મીઠીઆવળ) નું ૬ માસા ચૂર્ણ થોડો ગોળ નાખી ગરમ પાણીમાં આપવું
(૨) જેનો કોઈ મધ્યમ છે તેને નસોતર અને આકર, એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં
તોલાએ ૪ વાલ, એ પ્રમાણે લીડીપીપરનું ચૂર્ણ મેળવી તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ૬ માસા સુધી
આપવું (૩) ઉપલા ચૂર્ણ પ્રમાણે જ દંતીમૂળનું ચૂર્ણ આપવું (૪) રવચીનો શીરા ચમ્પિ
પ્રમાણે ૧ માસા સુધી સાકરમાં આપવો (૫) જેનો કોઈ કોઈ છે, તેને દારૂડીના મૂળનું ચૂર્ણ ૧
તોલા પર્થ ત ગરમ પાણીમાં સાકર નાખી આપવું (૬) સર્વગાધારણ રેચકો :—ગરમાળાનું મગજ
પાણીમાં કઢી શક્તિ પ્રમાણે તે પાણી પીવું આ ઉપાય તાવમાં કષ્ઠાજ્વિવાત હોય ત્યારે વધારે સારો
ગણાય છે (૭) ચુતાબના ફૂલ કાળી દ્રાક્ષ, મીઠીઆવળ (પાનના ડીટા કાઢી નાખેની) તથા હીમજના
ચૂર્ણને રાતે પાણીમાં લિંબરી સવારે ઉકાળી તે પાણી પીવું (૮) સુરવારી હરેર, બહેડા અને
આમળાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એનો કોઈ આપવો એગ્લે રેચ થાય છે (૯)
મુખથી ઝાડો થવા માટે અભયપાદિ મોદક :—હરીતકી, મરી, ચૂક, વાવડિંગ, આમળા, લીડી-
પીપર, પીપળીમૂળ તજ, તમાલપન અને નાગરમોથ, એ દશ ઔષધો સમભાગે દાનીના મૂળ નજી
લાગ, નસોતર આઠ લાગ અને સાકર ૭ લાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં દસ માસા
વજનની ગોળાઓ કરી એ ગોળા સવારે ખાઈ ઉપર થોડું ઠંડું પાણી પીવું આ મોદકથી ઉષ્ણ
પાણી ન પીએ ત્યાં સુધી દસ્ત થતા કરે છે માટે જના સુધી મળ સાકર ન થાય, ત્યાં સુધી ઉષ્ણ
પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ નિયમિત વર્તન કરવું, જેથી કરી વિષમજ્વર, અગ્નિમાઘ, પાંડુરાગ,
ઉધરસ, લાગર, કોઠ, શુભ, અર્ધ (હરસ), ગલગડ, બ્રમ, ઉદરરોગ, વિદાહ, બગેળ, પ્રમેહ,
ગળ્યક્ષમા નેત્રરોગ, પેટ ચડવું, મૂત્રસ્પૃશ્ણ, અશરમી રોગ અને પાર્શ્વ (પડખા), પીક, કમર તથા
ઉદર-એ દેકાણે જ પીડા થાય છે તે સર્વ રોગ દૂર થાય છે આ અભયપાદિ મોદક નિરતર સેવન
કરવાથી ધોળા કેશ કાળા થાય છે અને આ મોદક ઉત્તમ રસાયનરૂપ છે એમ જાણવું

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંભા —અખરોડ-૬, અર્ધ (આણવો)-૨, અસાળિયો-૨,
આમળા-૨૩, આનુ-૨, એરકો-૮, કોશિળ-૧, ખમૂરી-૧, ૧૭ ગરણી-૨, શુભામ ૧, ધણસરી-૨,
દારૂડી-૧, દાંતી-૧, ધોળો ચ પો-૪, નસોતર-૩, નાળિયેરી-૧૭ ની દીપમા પીગા ધતૂરો-૬,
બાવળ-૧૫, બિનેરુ-૧૦, મીઠીઆવળ-૧, ૧૧ ની દીપમા, રાયઆમળા-૧, રેવચી-૧, સૂર્યક્ષ-૫,
હરેર-૨૧, ૩૦, છુરા-૫ મુખ એટલે સૂક્ષ્મ રેચ માટે —ગરમાળા-૧૧

જુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની દીપમા—ન ૮, ૩૦, શુટિકાપ્રયોગની
દીપમા—ન ૨, ૧૭ ૨૨, ૨૪ અને રસાયનપ્રયોગની દીપમા—ન ૨

રેચ બધ થવા માટે ઉપચાર :—(૧) ખડીસાકર પાણીમાં ઓગાળી પાની (૨) ઠંડે

સફેદ, બાદીઅન (વરિયાળી) કાળી હરડના બકલ મકોષ (પીહુડી) ગાછૂન જુકા તાછ ગળો-એ નવ
વસ્તુ પાચ માસ માસા લેવી મીઠીઆવળ એજ હજલ (ઉદવરજાની જડ) તુષમ હજલ (ઉદવરજાના
બીજ), એ ત્રણ વસ્તુ છે હ માસા લેવી અસળદ ૩ માસા અછર ૮ નંગ, મુનકા ૧૩ તથા શુલકદ ૨
તોલા લેવો શુલકદ વિનલની બાજીની વસ્તુ રાતે ૪૦ તોલ પાણીમાં લિંબવી રાખવી સવારે ચૂલા પર
ક્યાય કરી આશર ૧૫ તોલા રહે ત્યારે ઉવારી માળી શુલકદ મેળવી પી જવું એ કલાક પછી વરિયાળીનો
અર્ક આશરે ૧૦ તોલા પીવો અથવા નવરોક પાણી પીવું આ ઔષધિથી ૨૩ કલાક પછી ૫ ૬ દસ્ત
સાફ આવે છે (જુનાબની રા.થે વરિયાળીનો અર્ક લેવાથી આમદોષ દૂર થાય છે) રેચ લીધા પછી સડો
નહિ તેમ જ તેજ હવામાં ફરવું નહિ હાથપગ ધોવા માટે નવરોક પાણીને ઉપયોગ કરવો રેચની તીવ્ર
અસર જણાય તો તરત વમન કરવાની ઔષધ આપવી કે જેથી વધારે દસ્ત ન થાય કેટલાક માણસો
વારવાર જુનાબ લીધા કરે છે આવી રીતે જુનાબ લેવાથી આતરડા નિર્બળ બને છે, તેમ જ અગ્નિ મદ
થાય છે ઉપરાત ધીરે ધીરે શરીરની શક્તિ ધટતી જાય છે માટે આસ જરૂર વિના રેચ લેવો નહિ વિરેચન
આપવા માટે ઇન્જાબેડી રસ નારાય રસ વૈષનાય વડી નારાયણ ચૂર્ણ અથવાગી વડી, નારાય ચૂર્ણ
વગેરે પણ આપાય છે જુનાબ લેનાર બેગલ દિવસ સુધી વિશેષ વાધ ઠંડું પાણી, તેવમદન અણજ કરે
એવા પદાર્થ બ્યામ તથા મૈથુનનો ત્યાગ કરવો

પાણીએ શરીર લિન્ગવતું. (૩) ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં મધ મેળવી હલકી ઊલટી કરાવવી. (૪) આંખાની ઊલ ગાયના દહીંમાં વાટી નાલિ ઉપર લેપ કરવો. (૫) બકરીનું દૂધ પાવું. (૬) દાડમ વગેરે શીતળ પદાર્થનું સેવન કરવું. પથ્થ-ઘી અને ભાત કિંવા દહીં અને ભાત ખાવો.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોનાં :—મોગલી એરંડો-૧, લીમડો (કડવો)-૩૫, શેલડી-૧૫.

૫૧-વધરાવળ અથવા અંતરગળ કે અંડવૃદ્ધિ અને સારણુગાંઠ*

કારણ :—વાયુને કુપિત કરનારા આહાર કરવાથી, શીતોદકમાં ડૂબકી મારીને સ્નાન કરવાથી, મૂત્રાદિકનો વેગ અટકાવ્યાથી, શરીર પર ઘણો ભાર લેવાથી, બહુ ચાલવાથી, ચડ-ઊતર કરવાથી, અવધક જગાની શિરા(નાના આંતરડા)ને ઉપદ્રવ થઈ તે સરી જવાથી અને બળવાનની સાથે અંગયુદ્ધ કરવાથી તથા અતિ સ્ત્રીસંગ ઇત્યાદિ કારણોએ આ રોગ થાય છે. જે પ્રદેશમાં પાણી સારું ન હોઈ હવા ખરાબ અને નળળી થાય છે, તે પ્રદેશમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ ધણી થાય છે.*

* સારણુગાંઠ—આંતરડું સાથબના મૂળમાં સરીને નીચે ઊતરે છે તેને સારણુરોગ કહે છે. આ રોગ નવો હોય તો શીર્ષાસન (ચિપરીતકર્ણી સુદ્રા) કરવાથી ધણી વખત મરી નાંચે છે. નૂના રોગ માટે ઓપરેશન કરાવવું પડે છે. સારણુગાંઠના રોગીએ કબજિયાત કરનારો ખોરાક ખાવો નહિ.

* વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, રક્ત, મૂત્ર અને આંતરડાં, એમ સાત પ્રકારની વધરાવળ કહેલી છે. અંડમાં દુઃખ ધણું થાય તો તે મટવાનો છલાજ—

(૧) હાથના અંગુઠાની નીચે એક નડી યોડી રગ છે, તે રગ ઉપર લોઢાનો ડામ દે તો અંડવૃદ્ધિ મટે; પરંતુ ડાખી બાલુનો અંડ વધતો હોય તો જમણા હાથની રગે ડામ દેવો. જમણા વધતો હોય તો ડાબા હાથે ડામ દેવો, તેથી ક્યારેક થાય. (કોઈ કોઈ આ જ પ્રમાણે પગની અંદરની બાલુએ પગના કાંડામાં એડીથી ઊંચ. હાંચા(વેઠા)થી ચાર આંગળ ઉપર સોપા વડે આડો ડામ પણ દે છે.) (૨) કિંકરે તોલો ૦૧ તથા ખાંડ તોલો ૧ હંમેશાં ગાયના દૂધ સાથે ખાય તો ક્યારેક થાય. (૩) સુવા તોલા ૩, ચેથી તોલા ૪ ને કુવાના મીઠા પાણી ૮ શેરમાં ઉકાળી તેમાંથી ૧ શેર રહે ત્યારે લૂગડે ગળીને તેમાં મધ અથવા બકરીનું ધી કે ગાયનું ધી તોલા ૫ નાખીને આઠ દિવસ અથવા વધારે દિવસ સુધી સવારે ઊંઘા ઊંઘા પીએ તો નવો થતો અંતરગળ મટે; નૂનો અંતરગળ ન મટે.

આંતરડું ગોળીમાં ઊતરે ત્યારે ગોળી કઠણ થાય ને એવું જણાય કે નાણે એક પથ્થર ગોળી સાથે ટગિયો છે. એ રોગવાળો પોતે મતો સૂઈ જઈ પોતાના હાથે ધીમેધીમે ગોળીને ફાળી આંતરડાને પાછું ઉપર ચઢાવે તો ચડી નાંચે છે, ચડી જતી વેળા કડકડ બોલે છે, કદાપિ એ રીતે ધીમે દાખ્યાથી ઉપર ન ચડે તો ગોળી ઉપર તથા પેઠું ઉપર ચરમ પાણી રેડવું અથવા ગરમ પાણીમા મિસડું અને સુવા બાફી વાડી તેનો લેપ ગોળી ઉપર ખાંચવા કે જેથી ગોળી નરમ થાય. પછી ધીમેથી ગોળીને દાખ્યેથી આંતરડું ચડી નાંચે છે. ચડી અથા પછી નીચલા ઓષધની પટ્ટી મારવી, જેથી ફરી ઊતરી ન શકે :—

મરતખી, હીરદખણ, રીકેતરી એળિયો અને હીસબોળ, એ સરખા વજને લઈ ખારીક ખાંડી મખની ચાસણી કરી તેમાં મેળવી ગોળી ઉપર રહે એવડું લગડું લઈને તે ઉપર મકમની જેડે તે દવા ચોપડી પછી અંડ ઉપરના વાળ કાઢી નાખી તે પટ્ટી ગોળી ઉપર ચોટાડવી અને ઉપર લંગોટ વાળવો. દરદીએ દિવસ ત્રણ સુધી ચતા સૂઈ રહેવું, હાલડું-ચાલડું નહિ ત્રણ દિવસ પછી ચાલડું હોય તો ધીમે ધીમે ચાલડું, ધાંટો કાઢીને યાલડું નહિ તેમ ઉપરસ પણ ખાવી નહિ. બંને તરફની ગોળી યોડી પતી હોય તો છરાપાક નપુ ખાવાને આપવો. સફેદ છઠ્ઠું ૫ તોલા લઈને ચેલડીના રસમાં ૮ પહોર પલાળી હાંચડે સુકવી ખાંડી ખારીક કરવું; પછી શીણી ખાંડેથી સૂંક તોલા ૨૫ તેમાં મેળવી મખની ચાસણીમાં નાખી પાક કરી રાખવો. તેમાંથી તોલો ૦૧ સવાર-સાંજ ખવડાવવો. હંમેશા ખાંડા ચોટાડર આવતા હોય અને જેટ દુખ્યા કરવું હોય તેને એ છરાપાક ધણે મુલકારી છે.

પવન ગોળીમાં ઊતર્યો હોય તો તે ગોળી દાખ્યાથી તરત પાછો ઉપર ચડી નાંચે છે. ચડતી વેળા કડકડ બોલે છે. એ આખરવાળાએ મજબૂત કચ્છો (લંગોટ) લીધી રાખવો અને ઉપર ને ને પરદેહ્યો કરવા કદી છે તે સળળી આ આખરવાળાએ પણ કરવી ભેઈએ તથા તેમાં કહેડો છરાપાક પણ ખાવો ભેઈએ.

જેને રસ એટલે નડારો મવાદ ગોળીમાં ઊતર્યો હોય તેની ગોળી કઠણ થાય અને ગોળીની આસપાસ એક માંસના લોચા જેવું વજરેકું રહે તે રોગ રોગ વધતું નાંચે. તેણે પણ આ મજબૂત કચ્છો લીધી

મંત્રાભિ:—વાયુ કોઈ કારણે કુપિત થઈ જોને, યજ્ઞ હિપ્ત કરે, છતાં અધિભાગી થઈ અડસ ધિના દારે તપશ્ચુ સુધી જઈ વૃષણનાહિની શિરાને દૂષિત કરી તપશ્ચુમાની ગોળાઓ અને કોશ-એટલે તે ઉપરની આમરીની વૃદ્ધિ કરે છે, તે રાગને વૃદ્ધિ કહે છે અત્રદિ (આતરગા) વગેરે આ રોગના જ નામ છે ઉપચાર:—(૧) પગના અંગૂઠાને ચપટ બેસે એવી બીટીઓ પહેરી (૨) તપશ્ચુ ઉપર એરડતેલ નિત્ય ચોપડતુ (૩) એરડ તેલમા બાળહરડેતુ ચૂર્ણ આપવું (૪) દૂધ અને એરડતેલ એકત્ર કરી એક મણિના સુધી આપવું (૫) દારહળદરેતુ ચૂર્ણ ગોમૂતમા દોઢ બે માસ આપવું (૬) રાગના, ગગો, બળ (બોળ), જેડીમધ ગોખરુ અને એડ-મળના કાદામા એરડતેલ નાખી આપવું (૭) લઘુ ઇલવળા (ખારી કાકીબી)ના મૂળતુ ચૂર્ણ કરી એડતેલમા ખરલ કરી ચોપડતુ અને તે ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા આપવું, એટલે નણુ દિવસમા રોગી સારો થાય છે (૮) ઘોડાવજ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો (૯) તબાકુના પાદડા એકલા કિવા શિલારસ ચોપડી બાધવા આથી ઘણી ખરજ થાય અથવા જાગી થાય કિવા જિવગીની નાગણી જણાય તો તરત છોડી નાખવા (૧૦) ઉડણીના ઝાડની અતરછાલ ખારીક કૂટી વરેલા લાગ પર બાધી સતત નજુ દિવસ પાટો રાખવો, એટલે ગુણુ જણાય છે પછી નક્કી થયુ આવતા સુધી આ પાટો ૧૦ દિવસ બાધવો (૧૧) ઊંચી ધીકણી અને કળીનો (નવો પાણી મેળવેલો) ચૂનો એકત્ર કરી અગર ગોમૂતમા લેપ કરવો અને સહેવાય તેટલો રોક કરવો એટલે જીલગી થઈ શિરામાથી પાણી પડતો પછી ઉડણીની અતરછાલનુ ચૂર્ણ લગાવી સતત નજુ દિવસ પાટો બાધવો (૧૨) લિલામો અને હળદરનો ગામિયો એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો અને જાણુના દેવતાએ રોમ્બુ (૧૩) વેગણીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો (૧૪) નિંજા (હર, બહેડા આમગા) દૂધમા આપવી (૧૫) નાદણીના અને કાળી તુલસીના પાદડાનો રસ કાઢી તે રસમા તેટલુ જ ઘી નાખવું અને અગ્નિ પર મૂકી સર્વ રસ બાળી ઘી તેષ રાખવું એ પ્રમાણે ૨૧ પુટો આખી ઘી તેધાર કરતુ આ ઘી દિવસમા ચારપાચ વખત ચોળી છવવતુ અને જૂની ઘી, મણી પથ્થર અગર નજીક તપાવી કપડામા બીટાળી સહેવાય તેટલો રોક કરવો આ ઉપરથી વૃદ્ધિમાત્ર દુષ્ણ તરત બંધ થાય છે (૧૬) લાનજીના પાદડા વાટી ગરમ કરી બાધવા (૧૭) ગાયના ઘીમા સિંધવ નાખી વૃષણ પર વારવાર લેપ કરવો (૧૮) લિલામાના ઝાડના પાદડા ઘોડાક ચૂટી તેમા ઘોડી હળદર નાખી ગરમ કરી વૃષણ ઉપર ૭ દિવસ બાધવા *

વિશેષ ઉપચાર—ભુઓ વનોંમા —અરણી-૪, આભો-૨૪, ઇંદવરગા-૯, ઉડણુ-૫, એરડો-૧૩, કણુગી-૩, ખપાટ-૬, ચિત્રો-૫, તલવણુ-૭, તબાકુ-૨, દારહળદર-૪, નળ-૧, નાદણ-૩, પીતુ-૬, ભારગી-૫ લિલામો-૨૬, રાસ્ના-૨, રિસામણી-૨, વજ-૯, વતાકરી-૬, વાધાગી-૧, શરપુખો-૯, હરડે-૨૨, ૪૧ વૃષણના મોઝા માટે. —હરડે-૨૮ વૃષણનાથ માટે —આદુ-૧૦ ભુઓ પ્રાં ઓંમા —સાખરશિખ-૭

પૃથ્થ—ચોખા ધઉ મૂગ વટાણા, ઘી દૂધ, પરવળ લસણ, રોકડો અપૃથ્થ —દહી, અડદ રાખીને ઉપર કલા પ્રમાણે બધી વાતની સાવધાની રાખવી જુલાઈ લઈ કોડાને સાફ રાખવે (૧) ઇંદ-વરણુની જડ અથવા પેંચીની ખટાઈનો જુલ બ રાતે સૂતી વેળાએ ગરમ પાણી સાથે લેવે (૨) શિલા રસને તમાકુના પાદડા ઉપર ચોપડી જરા ગરમ કરી તે પાદડુ ગોળી ઉપર મૂકી કન્ટો બોડવો પાણી ગોળીમા બરાય છે તેમા ગોળી દાબવાથી કડક અવજ થતો નથી અને મૂત ઘોડી થેડી વારે આગ્રા કરે છે આ દરજ્યાનાએ પાણી ઘોડુ પીકુ જોઈએ એના ઉપર ચોથ જવનો આટો તથા ગાયનુ છાણુ એ ત્રણે મેળવી અડ ઉપર ચોપડતુ અથવા પણી થાણુ ઘોડુ હોય અને અડ ચોટા થતા હેય ત્યારે હોશિયાર દાખતર પાસે અડ ચિરની પાણી કઢાવતુ જોઈએ પછી આતસી અથવા કામની દવા પિચકારી બરી પેલા નીરેલા છેદમા પિચકારી મારી દવાનો કામ મૂકવો ન મૂકે તો થોડી સુદતમા પાકુ અન્ના પાણી બરાય છે

* અડચઈ રોગ ઉપર વૃદ્ધિખામિયા વડી વૃદ્ધિનાથન રસ અત્રોતરીય વાત રિ રસ સતપ્રપ્થ થ થત ગ્રાધવંદરત તેવ ચવિકાસવ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે અને ચદનાઈ લેપ વિલાઈ લેપ સિખવાઈ થત ચોપડવા માટે આપવામા આવે છે

ખરાબ અન્ન, ઘણું જમવું, ઉપવાસ, જડ અન્ન, વેગનો અવરોધ, મિષ્ટાન્ન અને મૈથુન.

૫૨-વાયુના રોગ

કારણ :—રુક્ષ, શીત, અલ્પપ્રમાણ તથા લઘુ એવાં અન્ન લક્ષણ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અત્યંત જાગરણ કરવાથી, વિષમ ઉપચાર કરવાથી, દોષ (કફ, પિત્ત, મળ, મૂત્ર ઇત્યાદિ) તથા રક્તનો સ્થાવ કરવાથી, એકાદો ખાડો વગેરે ક્ષત્રંગ મારી ઓળંગવાથી, નદી વગેરેમાં તરવાથી, અત્યંત માર્ગક્રમ કરવાથી, અત્યંત આચાર કરવાથી, અત્યંત વિરુદ્ધ યોગ્ય કરવાથી, રસરક્તાદિ ધાતુનો ક્ષય થવાથી, ઘણું ચિંતાથી, શોક વગેરે કારણથી, કૃશત્વ આવવાથી, મળમૂત્રાદિકોનો અભિવાત થવાથી; ઊંટ, ઘોડા ઇત્યાદિ શીઘ્ર વાહન ઉપર બેસવાથી ક્રુપિત થયેલો જળવાન વાયુ ખાલી સોતોમાં ભરાઈ સર્વાંગમાં ફિવા એકાંગ વ્યાપનારા અનેક તરેહના વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે.

પૂર્વરૂપ :—ઉપર કહેલા વાતવ્યાધિનું જે અસ્પષ્ટ લક્ષણ તેને જ પૂર્વરૂપ કહે છે. જ્વરાદિક પ્રમાણે વિશિષ્ટ નથી તથા જે રૂપે વ્યક્ત થાય છે, એટલે દોષાદિ ભેદ કરી સ્પષ્ટ દેખાવામાં આવે છે, તે જ તેનું લક્ષણ બધવું. અપાનવાયુના ચંચલત્વથી સ્તંભ, સંક્રાંચ, કંપાદિકોના કદાપિ અભાવ થાય છે તથા શરીરની લઘુતા વાયુએ શોષણ કરવાથી અથવા અપાય લઘુતા એટલે સર્વ વાતવિકારોનો અપાય એટલે કે અભાવ થાય છે તથા વાતવિકારની લઘુતા અલ્પત્વે કરી સ્થિતિ (આ સર્વ વાતવ્યાધિનું પૂર્વરૂપ અસ્પષ્ટ રહેવામાં હેતુ છે.) તોપણ નિઃશય નિવૃત્તિ થતી નથી. નાના પ્રકારના વ્યાધિ કરે છે એવું કહ્યું તે વ્યાધિ—સંધિનો સંક્રાંચ તથા સ્તંભ, અસ્થિનો તથા સંધિનો ભંગ એટલે હાડકું ભાંગ્યા જેવી પીડા, રોમાંચ, અસંબદ્ધ ભાષણ; હાથ, પગ તથા મસ્તક સ્તંભ થવું એટલે ડોક હાલતી-ચાલતી રહી જતી, ખંજત્વ, પાંગળાપણું, કુખડાપણું, અંગે સોજા, નિદ્રાનાશ, ગર્ભધારણ ન થવો, શુક્ર તથા રજા (સ્ત્રીના આર્તવ) નો નાશ, કંપ, અંગનો સોજા, મસ્તક, નાસિકા, આંખો, જત્રુ તથા ગરદન, એનું અંદર જવું કિંવા વાંકું થઈ જવું, બેઢવત્ પીડા, સોયો ભોંક્યા પ્રમાણે પીડા, ચળ, આક્ષેપ, મોહ, જ્વર, ક્રુપિત થયેલો વાયુ, એ પ્રમાણે લક્ષણો કરે છે, તે હેતુ તથા સ્થાનના બેદ વડે વિશિષ્ટ રોગ ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે. જેમ કે કફથી આવૃત્ત થાય એટલે મન્યાસ્તંભ કરનારો થાય છે, પડવાશયમાં હોય એટલે આંત્રકુળનાદિ (આંતરકામાં ગડગડાટ) કરે છે. વાયુરોગ ૮૦ પ્રકારનો છે. તેનાં નામ અને લક્ષણ આગળ આપેલાં છે.

* વાતરોગ વાયુસ્રવ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જ વાતપ્રકોષ થવાથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરમાં એ સર્વ રોગોને ત્રણ વિભાગમાં વહેલી રાકાય છે : (૧) જ્ઞાનતુને નિર્બળ બનાવવાથી થતાં દરદ, (૨) કોષમાં વાયુપ્રકોષ વધવાથી થતાં અનેક પ્રકારના દરદ અને (૩) વાતસ્રવથી ઉત્પન્ન થતા સાધાઓના પકડાવાને લગતાં દરદો. વાતવ્યાધિમાં પેટમાં લેવાની વાતનારાક ઔષધિ ઉપરાત નરચ, નિદ્રા, કૃસ ઓલાવણી, સૂચનો તાપ, શેક, સ્વેદ, વિરેચન, બસ્તિ, તર્પણ, તેવચર્દન, લેચ તથા ડામ દેવા વગેરે અનેક પ્રકારથી ઉપાય કરવા પડે છે. શરીરની સાત ધાતુમાં ૭ ધાતુનો વાયુ આશ્રય કરે છે, તેને અનુસરીને ઇલાજ કરવો જોઈએ જેમકે રસધાતુમાં હોય તેા તેવચર્દન તથા સ્વેદ, લોહીમાં હોય તેા લેચ, વિરેચન તથા કૃસ ઓલાવણી, મૂત્ર અને મેદમાં હોય તેા વિરેચન તથા બસ્તિ, હાડકાં તથા મજ્જામાં હોય તેા ધૃતપાન, તેવપાન તથા તેવચર્દન, શુક્રમાં હોય તેા ધાતુપૌષ્ટિક ઔષધિ આપવી. વાયુના તીક્ષ્ણ દરદમાં એરડી અને વાતનાવાળી ઔષધિ અતિ લાભદાયક ગણાય છે. એવી ઔષધિ લેવાથી ચળ, મોજા, ગર્ભધારણ દરદ, નાદીઓના નિર્બળતા વગેરે દૂર કરે છે. છાણું દરદમાં આમ સહિત વાત હોય તેા જ્વળ જામ ઔષધિ છે જ્વળવાળી ઔષધિનો ઉપર લેપરૂપે તેમ જ ખાવા તરીકે બંને રીતે ઉપયોગ કરાય છે જ્વળથી વાયુ નાશ થવાની સાથે શરીરને શક્તિ પણ આવે છે. એવી જ રીતે શુષ્ક વજનાચ, ઝરેકાચવાં, શતાવરી તથા માલકાંઝીનો પણ અનેક ઔષધિઓમાં ઉપયોગ કરેલો છે. ખાવાની વસ્તુઓમાં લસણ, અહદ તથા એથી વાયુના દરદમાં અતિ ક્રિતકર ગણાય છે. તેમ જ ઔષધિરૂપે પણ ખાવા માટે તથા મહેન કરવાના તેલમાં ઉપયોગ દ્વાય છે, ચિદ ઔષધિરૂપે વાતગત્કર રસ, પાતારિ રસ, વિષમુષ્ટિ ગુટિકા, અમરચૂંદર વટી, રાસનાદિ જ્વાય, અજ્ઞાએદાદિ ચૂણું, યોગરાજ જ્વળ, ચંદ્રમથા જ્વળ, ત્રયોદશાંગ જ્વળ, રાસનાદિ જ્વળ, દશમૂવારિષ્ટ, કંથાણુ અવધેક, સ્વલ્પ રસોનપિટ, દશમુલાય ધૃત,

૧-આક્ષેપક :—વાયુ ઢાપ કરી આખા શરીરમાં પ્રસરી હાથી પર બેસવાથી જેમ માણસનું શરીર ડાલે છે, તેમ વારંવાર શરીરને વાયુ ડાલાવે છે તે.

૨-હનુસ્તંભ :—વાયુ ઢાપ હનુવટી(દાઢી)નો સ્તંભ કરે છે અને મોઢું ફેરવી પકડી રાખે છે અથવા મોઢું વાંકા જેવું કરે છે તે.

૩-ઉરુસ્તંભ :—વાયુ કફ તથા મેદમાં મળી પગની ઘૂંટીઓમાં પ્રસરી, ઘૂંટીઓ જડ કરી સબળ પકડી રાખે છે; તેથી ઘૂંટીઓ અચેતન થઈ ચાલવાનું સામર્થ્ય રહેતું નથી તે.

૪-શિરોમ્રહ :—જે વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ, મસ્તકને પકડનાર જે રેસાઓ તેને નિસ્તેજ કરી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે તે. આ વાયુ અસાધ્ય છે. (કોઈ આચાર્ય શિરોમ્રહ કહે છે.)

૫-ખાદ્યાયામ :—જે વાયુ માણસને પીડ આગળથી ધનુષ્યના જેવો વાળા દે છે તે.

૬-અબ્યંતરાયામ :—જે વાયુ ઉર પાસેથી માણસને ધનુષ્યની પેઠે વાળા દે છે તે.

૭-પાર્થશુળ :—જે વાયુ કોણે ઠેકાણે ઢાપ કરી પાસામાં ચળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૮-કટિમ્રહ :—જે વાયુ કમરનો સ્તંભ કરે છે તે.

૯-દંડાપતાનક :—જે વાયુ દંડની આક્રમક ગતિનો સ્તંભ કરે છે તે.

૧૦-ખણી :—જે વાયુ પગ, પેટ, પેડું, કૂલા, જંઘા, પિંડીઓ અને હાથ, એ ઠેકાણે, ક્રમે કરી પ્રસરી ચળ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ખણી. એને ખાલી પણ કહે છે.

૧૧-ગ્રીહવાસ્તંભ :—જે વાયુ ચન્દ્રવાહિની શિરા સુધી જઈ જીભનો સ્તંભ કરે છે તેથી કરી અજપાણી મોટા કષ્ટે ગળામાં ઊતરે છે અને બોલાતું નથી તે.

૧૨-અર્ધિત :—જે માણસ જીઆ પદાર્થોને હરતાદિક વડે પકડી લે છે, ઘણા કઠિન પદાર્થોનું લક્ષણ કરે છે, ઘણું હસે છે, અંગ ઉપર ઘણો ભાર જાય છે અને વિષમ શયન કરે છે એટલે જીંઘમાં માણસનું ગળું, માથું અથવા શરીર વાંકુંચૂકું, નીચું રહી જાય; ઇત્યાદિ કારણે વાયુ ઢાપ કરી મસ્તક, નાક, ઝોઢ, ગાલ, લલાટ અને આંખોની સધિમાં મોઢું વાંકું ફેરવી નાખે છે તેથી કરી ગળું પણ વાંકું થાય છે, મસ્તક કંપે છે, મોઢામાંથી ચન્દ્ર નીકળી શકતો નથી, લંબેરા અને આંખો વાંકી થાય છે તે.

૧૩-પક્ષાઘાત :—વાયુ અર્ધા અંગમાં જઈ શિરા (રેસા) અને સ્નાયુનું શોષણ કરી, સંધિનાં બંધનો શિથિલ કરતો અર્ધું અંગ ચેતનરહિત કરે છે તે. તેને અર્ધાંગવાયુ પણ કહે છે.

૧૪-કોષુરૂપીય :—વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ જંઘમાં પ્રસરી, સોજને ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી કરી તે સોજથી જંઘ શિયાળના મસ્તક જેવી મોટી થાય છે તથા એની અંદર વેદના ઘણી થાય છે તે.

૧૫-મન્યાસ્તંભ :—જે વાયુ કક્ષાશ્રિત થઈ ગળું સ્તંભ જેવું સ્તંભ કરે છે, તેથી કરી ગળું અહીં-તહીં ફેરવાતું નથી તે.

૧૬-પંગુવાયુ :—વાયુ કમરમાં પ્રસરી ઘૂંટીઓની મોટી શિરા સુધી જઈ માણસના બન્ને પગ લૂલા કરે છે તે.

૧૭-કલાયખજ :—જે વાયુ વડે માણસ ચાલતી વેળાએ શરીરે કંપે છે તથા ચાલતાં ચાલતાં પગ વાંકાચૂકા કરી ચાલે છે તે.

૧૮-તૂની :—જે વાયુ વડે પક્વાશય અને મૂત્રાશયને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૧૯-પ્રતિતૂની :—જે વાયુના યોગે ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ પક્વાશય અને મૂત્રાશયનાં સ્થળોએ બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે.

૨૦-ખજ :—જે વાયુ પંગુ વાયુના લક્ષણે યુક્ત થઈ માણસનો એક પગ લૂલો કરે છે તે.

ન્યોતિમતી ગુટિકા, ચિંતામણિ ચટુર્થ રસ, ચૈત્રેન્દ્ર રસ, ત્રિપુરનેન્દ્ર રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે; તેમ જ નારાયણ તેલ, વિષ્ણુ તેલ, સિદ્ધર્થક તેલ, હિમસાગર તેલ, મસારિણી તેલ, વાયુચાપાસુરેન્દ્ર તેલ, માખણતાલિ તેલ વગેરે શરીર પર મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

૨૧-પાદહર્ષ :—જે વાયુ કદાચિતે કરી પગોમા ઝઝણી કરે છે તે

૨૨-શુદ્ધસી :—જે વાયુ ફૂલા, પીક, કમર, જઘા, ઘૂટીઓ, પિડી અને પગ, એ સ્થળોએ અનુક્રમે પ્રવેશ કરી, આ સ્થાનમાથી આ સ્થાનમા એમ વાર વાર થોડો થોડો ફરતો છતા સ્તભ, ગ્રાણ અને કલેશ કરે છે તે

૨૩-વિશ્વાચી :—જે વાયુ હાથને ઠેકાણે હથેળી પાસેની જે આગળી તે ઉપરની મોટી ચિરા સુધી પ્રવેશ કરી, બાહ્ય પર્થત તે શિરામા વ્યાપી વાયુના કર્મનો ક્ષય એટલે હાથ ઊંચોનીચો થતો નથી, વગેરે કરે છે તે

૨૪-અપખાલુક :—જે વાયુ બાહ્યમા જર્ઘ બાહ્ય સબધી નસોતુ આકર્ષણ કરી, બાહ્યને સ્તભ કરે છે એટલે બાહ્યને જોરથી પકડી રાખે છે તે

૨૫-અપતાનક :—જે વાયુના હૃદયમા જવાથી દહિતો સ્તભ તથા શાન નહ થાય છે અને કઠમાથી વિલક્ષણ શબ્દ થાય છે, તથા જે વાયુ હૃદયમાથી નીકળવાથી માણસ સાવધાન થાય છે અને ફરી હૃદયમા જવાથી પુનઃ માણસ મોહ પામે છે તે

૨૬-વૃણાયામ :—જે વાયુ અભિઘાત નિમિત્તે ઉપજ થયેલા મણુમા જર્ઘને પીડા કરે છે તે

૨૭-વાતકંઠક :—માણસનો પગ ચાલતા ચાલતા ઊંચોનીચો અથવા વાકાચૂકા પડવાથી અથવા ચાલવાનો શ્રમ થવાથી જે વાયુ પગોની ઘૂટીમા જર્ઘ વેદના કરે છે તે

૨૮-અપતન્ન અથવા હિરેટીરિયા :—જે વાયુ ઊર્ધ્વગતિ થઈ હૃદય, મસ્તક, શખ (કાનપટી) તથા ગાગોને પીડિત કરી, ધનુષ્યની પેઠે શરીરને નમાવે છે અને તેથી કરી દહિ સ્તબ્ધ થાય છે, મોહ થાય છે અને માણસ કષોત (કબૂતર) પક્ષી જેવો શબ્દ કરે છે તે +

૨૯-અંગભેદ :—જે વાયુ સર્વ અંગને પીડા કરે છે તે

૩૦-અંગશોષ :—જે વાયુ આખા શરીરનું શોષણ કરે છે તે

૩૧-મિણમિણ :—જે વાયુ વડે માણસ નાકમા (ગૂગળ) ઓલે છે તે

૩૨-કૃણતા :—જે વાયુ વડે કરી કઠમાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળતો નથી તે

૩૩-અધીલિકા :—જે વાયુએ કરી ઠૂટીના નીચલા ભાગમા પાપાણુ જેવી હોઈ ઊંચી ગ્રાણ અને સ ચાર કરનાર અથવા ગિર અને ધન એની ગાઠ ઉપત્ત થાય છે અને મળ, મૂત્ર તથા વાયુનો નિરોધ કરે છે અને અન્ય સ્થળોએ વેદના મદ હોય છે તે

૩૪-પ્રત્યઘ્નીલા :—જે અધીલિકા વાયુની ગાઠ વાકી, તિરકસ, લાખી હોઈ તેમા વેદના ધણી હોય છે અને મળમૂત્ર તથા વાયુનો નિરોધ થાય છે તે

૩૫-વામનત્વ :—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ ગર્ભમા મળી ગર્ભને વિકૃત કરે છે તેથી બાળક નાનું

+ આ અપતન્નક વાયુને અંગેશમા હિરેટીરિયા કહે છે આ રોગ ધણે ભાગે સ્ત્રીઓને થાય છે લાગ્યે કોઈ વખતે પુરુષોને પણ થાય છે અપતન્નક (હિરેટીરિયા) રોગી પણ મુગીના રોગીની માફક પડી જઈ બેશુદ્ધ બની જાય છે બંનેમા અતર એ છે કે મુગી(અપરમાર)મા સ્મૃતિનો નાશ થાય છે, ત્યાર અપતન્નકમા પૂરે ફરી સ્મૃતિ રહે છે મુગીમા મોઢામા ફીણ આવે છે ત્યારે અપતન્નકમા મોઢામા ફીણ આવતા નથી કેટલીક સ્ત્રીઓને સતાન થયા પડી ઔષધિ વિના અપતન્નક રોગ મટી જાય છે આ રોગ માટે મહાદોગરાજ ગ્રાણ, સ ખીઆવાળી ઔષધિ તેમ જ શાક્ષીમાથી બનેલી ઔષધિ વિશેષ લાભદાયક છે નીચે લખેલી ઔષધિ પણ અતિ લાભદાયક જણાયેલી છે —(૧) તળેડી ડિંગ તોયો ૧, મોઢાવજ તોયો ૨, ઉપલેટ તોયો ૪, સચળ તોયો ૮ તથા વાવડિંગ તોયો ૧૬ મેળવી ખાદી બારીક ચૂર્ણ કરેડુ આ ચૂર્ણ ૨ થી ૩ માસા સુધી દિવસમા ત્રણ વખત નવચોક પાણી સાથે બેત્રણ માસ સુધી આપવું (૨) કપૂર તોયો ૧, ગાલે તોયો ૧ ખુરાસાની અજીમે તોયો ૪ લઈને સર્વને મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરી થોડું પાણી મેળવી એક એક સ્ત્રીની ગોળી કરવી આ ગોળીઓમાથી બળ્લે ગોળી દિવસમા બે વખત આપવી આ ગોળીની ઉપર નીચે લખેલ કવાય પિચડાવે, આસપ તોયો ૧, ખુરાસાની અજીમે તોયો ૧ તથા જટામાસ્ટી તોયો ૪ લઈ, બારી ભટા બ્રેવો આ શ્રૌ ૧ તોયો ૨૦ તોયો પાણીમા કવાય કરી ૫ તોયો રહે ત્યારે ઉતારી આળીને પિચડાવે ૨૦ તોયો પાણી સવાળ પિચડાવવું અને ૨૦ તોયો સાબરે અ

ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૩૬-કુષ્ઠત્વ :—શિરાગત વાયુ દુષ્ટ થઈ તેમાંથી પીઠ અથવા છાતીએ (ખૂંધ) આવે છે તે.

૩૭-અંગપીઠ :—જે વાયુએ કરી સર્વાંગે પીઠા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૩૮-અંગશૂળ :—જે વાયુ સર્વાંગે શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૩૯-સંક્રાંતિ :—જે વાયુએ કરી સર્વાંગનો સંક્રાંતિ થાય છે, એટલે શિરાદિક શુષ્ક થાય છે તે.

૪૦-સ્તંભ :—જે વાયુએ કરી શરીર સ્તંભ થાય છે તે.

૪૧-રુક્ષ :—જે વાયુથી અંગમાં સળુકા થાય છે તે.

૪૨-અંગભંગ :—જે વાયુથી અંગમાં સળુકા થાય છે તે.

૪૩-અંગવિભ્રંશ :—જે વાયુ વડે શરીરનો એકાદો અવયવ કાઢી નેવેા ચેતનરહિત થાય છે તે.

૪૪-વિદુશ્વ :—જે વાયુએ કરી મળ સાફ થતો નથી તે.

૪૫-ખલ્લવિદુશ્વ :—પકવાશયમાં વાયુ કુપિત થઈ મળને ખડો કરે છે તે.

૪૬-મૂલત્વ :—જે વાયુએ કરી કંઠમાંથી શબ્દાદ્ય મૂળે નીકળતો નથી (મૂળો) તે.

૪૭-અતિગ્નૃભા :—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ તે વિકારથી વગાસા આવે છે તે.

૪૮-અત્યુદ્ગાર :—આશય મધ્યે વાયુ કુપિત થવાથી એકકાર ધ્વજા આવે છે તે.

૪૯-આંત્રકૂળન :—જે વાયુ પકવાશયમાં રહી આંતરડામાં જઈ શબ્દ કરે છે તે.

૫૦-ત્રાત્રપ્રવૃત્તિ :—જે વાયુ ગુદામાંથી ધ્વજા નીકળે છે તે.

૫૧-સ્ફુરણ :—જે વાયુથી અંગ ફરકા કરે છે તે.

૫૨-શિરાપૂરણ :—જે વાયુ શિરાગત થઈ નસોને ફુલાવે છે તે.

૫૩-કંપ :—જે વાયુ આખા શરીરને કંપાવ્યા કરે છે તે

૫૪-દાર્શન :—જે વાયુ આખા શરીરને દૃશ્ય કરે છે તે.

૫૫-રયામતા :—જે વાયુથી શરીરનો વર્ણ કાળો થાય છે તે.

૫૬-પ્રલાપ :—જે વાયુના યોગે કરી માથુસ અસંખ્ય ભાષણ કરે છે તે.

૫૭-ક્ષિપ્રમૂનતા :—જે વાયુના યોગે માથુસને પેશાળ ધ્વજા અને વારંવાર થાય છે તે,

૫૮-નિદ્રાનાશ :—જે વાયુ પ્રકટવાથી જાંઘ આવતી નથી તે.

૫૯-વેદનાશ :—જે વાયુથી શરીરને પરસ્પેશ આવતો નથી તે.

૬૦-દુર્બલત્વ :—જે વાયુના યોગે માથુસ દુર્બળ એટલે શક્તિહીન થાય છે તે.

૬૧-ખલક્ષય :—જે વાયુના યોગે માથુસ ધ્વજા શક્તિહીન થાય છે તે.

૬૨-શુક્રાતિપ્રવૃત્તિ :—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુગત થઈ ધાતુને ધણી ન પાતળી કરી વારંવાર

ખબર દાદી નાંખે છે તે

૬૩-શુક્રકાર્શ્ય :—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને કિંચિત્ ક્ષીણ કરે છે તે.

૬૪-શુક્રનાશ :—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને ધણી ન ક્ષીણ કરે છે તે.

૬૫-અનવસ્થિતચિત્તત્વ :—જે વાયુના યોગે ચિત્ત સ્વસ્થ રહેતું નથી તે.

૬૬-કાર્ઠિન્ય :—જે વાયુથી શરીર કાર્ઠિન થાય છે તે.

૬૭-વીરસતા :—જે વાયુના યોગથી મુખમાંની સ્વાદ જતો ગટે છે તે.

૬૮-કંપાયવક્રતા :—જે વાયુથી મોઢું વુલું થાય છે તે.

૬૯-આધમાન :—જે વાયુ પકવાશયમાં રહી ધમગ્યા જેવું પેટ ફુલાવી ગડગડ શબ્દ કરી

પીઠા કરે છે તે.

૭૦-પ્રત્યાધમાન :—જે વાયુ આશયમાં જઈ કંઈને મળી પેટ ફુલાવી પીઠા કરે છે તે.

૭૧-શીતતા :—જે વાયુના યોગે શરીર ઠંડું થઈ જાય છે તે (શીતાંગ).

૭૨-રોમહર્ષ :—જે વાયુ ત્વચાગત થઈ શરીરની આંદર ગેમાંય કરે છે તે.

૭૩-લીપેત્વ :—જે વાયુના યોગે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૭૪-ભેદવાયુ :—જે વાયુના યોગે મોઘ બોકાવા જેની પીકા થાય છે તે

૭૫-કંઠુ :—જે વાયુ શરીર ખગ્ગ ઉપર દગે છે તે

૭૬-રમણતા :—જે વાયુથી રમાદિ પદાર્થોના સ્વાદ સમજવામા આવતો નથી તે

૭૭-ખાદ્યગતા :—જે વાયુથી કાને રમ્મ સંલગ્ન નહિ તે

૭૮-પ્રમુક્ષિ :—જે જે વાયુથી ચામડી પર સ્પર્શ કરવા છતા સમજતુ નથી તે

૭૯-ગંધારાત્ય :—જે વાયુના યોગે સુગંધ કે દુર્ગંધનુ ચાન થતું નથી તે

૮૦-દૃષ્ટિકાય :—જે વાયુના યોગે દૃષ્ટિનો નાશ થાય છે તે

માધ્યમગાથ વિચાર :—હવેસ્તભ. અર્દિત. આક્ષેપક. પક્ષાઘાત, અપતાનક એ વાતવ્યાધિ ઘણા દિવસોએ મોગ પ્રવર્તે તાપ થાય છે અથવા કઠી સાપ થતા પણ નથી જ, પરંતુ બળવાન પુરુષને એ વ્યાધિ નવો થયેલો દોષ ઉપદ્રવગ્રસ્ત હોય તો તે સાધ્ય બન્યો, એટલે ચિકિત્સા કરવી

અસાધ્ય લક્ષણ :—જે પક્ષાઘાતાદિક વાયુનો અદર નિમર્ષ, દાહ, શૂળ, મૂર્ચ્છા, અરુચિ, અન્નિમાત્ર એ ઉપદ્રવથી માલસતુ બળ અને માસ ફીણ થાય છે તે વાયુ અમાધ્ય બપુવે જે વાતગેગમા મોળે, ચામડીને સ્પર્શ ન સમજાય, નાના પ્રકારની પીકા, શરીરની વક્તા, કપ, પેટ ચડતુ, એ લક્ષણો થાય તે અસાધ્ય બન્યો

વાતગેગ ઉપર ઉપચાર :—(૧) પીઠા કાટાસરિંગો, દેવદગ અને ચૂકનો કાઢો, એરડતેલ

૪ લખો :—જેને યોગે પક્ષાઘાત કે અર્બંજવાયુ અથવા વાત દરી ગયુ એમ પણ કહે છે, તેના લક્ષણ એ છે કે એક જ તરફનો હાથ અથવા હાથપર અને અર્ધ અંગ રહી નય છે અને લઘુ થઈ નય છે કોઈનુ મોઢુ પણ બધુ થઈ નય છે ને બોલાતુ નથી અને કોઈને એકદંડ ઠાસુ જ ફરી નય છે એકદંડ ઠાસુ ફરવાના નગને લખો કહે છે એ લખો અને અર્બંજ બે પ્રકારનો થાય છે એક તે હવામા પ્રવૃત્ત સુવાયી અથવા પીકાથી અને નકારી વાતુ શરીરને લાગવાથી થાય છે એ દોગવાળાને કાઠો ખખ્ખ હોય છે અને ખીજી ભત્તને અર્બંજ મજામયાથી રસવિહારના ઉપદ્રવથી થાય છે એ બંને ભત્તના નાગના ઉપાય એક જ રીતના છે તે—દેવચીત્રે દર્શિ માસા ૪, તરૂનો ભૂકો માસા ૪, શીકેરી એલિયો માસા ૪ અને વિનાયતી સાણ માસા ૮ એ સર્વને ખાદી કપડાણ કરી તેમાથી ૬૦ ગોળીઓ વાળવી પછી દરેક ૪ થી ૪ કુપી રાત્રે સૂતી વેળા જગાવવી તેથી કાઠો સાફ આવી ફાયરો થાય છે વળી નીચલા ઔષધો શરીર ઉપર ચોપડવા રાઈ જાણા કાઠેની તોણા રાત્રે, તલતુ તેવ તોવા ૧૦ અને દરેકેનદાઈન તેલ તોણા રાત્રે, એ ત્રણેને મેળવી જે હાથ ૪ પગ રહી ગયો હોય તે ઉપર દિવસમા બે-ત્રણ વાર ખૂબ ભેરથી મસળતુ એ દોગ થતાની સાથે જ સેવ્ય ઉપચાર કરવો એકેએ દોગ નૂનો થવા પછી હવાથી લાભ બોઠો થાય છે કપવા ઉપર—પીપળાની વડવઈ વાવ ૪ સખેનો કાઠો વાવ ૧, એ દિવસમા બે વખત આપતુ દેડ દુધે તે ઉપર—(૧) ખનૂર દાઢ ૬ અને રી દાઢ ૬ એકતુ દરી ખાય તો કેડમાનો વાતુ નય (૨) એરડાના મીઠાની ખીર ૧ થના દુધમા રાધીને થી અને ખાડ નાખી આપવી પ્રથમ દાઢ ૪ ના પ્રમાણથી આપવી પછી ઘાટે ઘાટે ચડતા દરેક ૧૦ સુધી આપવી, તેથી કેડતુ દુખ ટળે (એરડાની મીઠામાંથી છઠ્ઠી કાઠી નાખવી, નહિતર ૧૦ થી થશે)

ખોજે રસ સર્વ વાયુ ઉપર—પારો દાઢ ૩ અને આમલસાર ૪ થક દાઢ ૩ ની કાજળી વઘના ૧ દાઢ ૩ અને મરી દાઢ ૬ ની કાજળી અક્ષતકરો દાઢ ૬ દમ્બુખાર દાઢ ૫, સૂક દાઢ ૬ થતરના બિયાદાઢ ૩, લીલીપીપર દાઢ ૧૦, નયકુળ દાઢ ૩ અને લવંગ દાઢ ૩ લઈ ૨૪ પહાર સુધી આહારના રસની ભાવના આપતા જઈ ખરન કરતુ પછી તેની ગોળીઓ વાવ ૧ પ્રમાણે વાજી જે ગોળી ૮૪ પ્રકારના વાતુ થ્યાસ કક, સુરતી મહાસિ ધાતુસય અદારે પ્રગોલ અને નિર્બળતા એ દોષોનો નાશ કરે છે

ચેરાશી વાતુ ઉપર ગોળી—આમનસાર ૪ થક દાઢ ૧ અને પારો દાઢ ૧ ની કાજળી, વઘનાગ દાઢ ૧ અને મરી દાઢ ૧ ની કાજળી લવંગ દાઢ ૧, લીલીપીપર દાઢ ૧ કુલાવેટો દમ્બુખાર દાઢ ૧ નવચરી દાઢ ૧, અક્ષતકરો દાઢ ૧ એ તર્વને ઝીણા વાટી નાગરવેલના પાનના રસના તથા આહારના રસના ત્રણ ત્રણ પુટો આપવા અને પછી તેની ગોળીઓ ચણુ જેવડી વાળવી તે નાગરવેલના કાષ્ઠા-ચૂના સહિત બે પાનમા ગોળી બે મૂળા ચવરાવવી એથી ૮૪ પ્રકારનો વાતુ સાધવા, ચિત્તશ્રમ અને સુવારોન નય, ક્ષેપા લાગે, ધાતુ પુષ્ટ થઈ નિર્બળતા નય સર્વ વાતુ ઉપર—(૧) લીલીપીપર, અજમોદ, કુક, શાદકુક, સિમ્બ, વાવડિંગ અગરિતુ મીઠું

નાખી આપનો, એટલે વાયુથી શરીર અકાર્ધ ગયું હશે તે સારું થઈ નેઈએ તેની રીતે ચાલશે. (૨) મહારાસનાદિ કાઠો :—રાસ્ના, એરંગમૂળ, ગંગા, વજ, પીળા કાંટાસરિયો, ચવક, કરિયાતું, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, અજમો રાતો ધમાસો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડિંગ, કાકડાશિંગ, સૂંઠ, બળ(બોળ)નાં મૂળ, મોરવેલ, કડું, મછડ, કાળું અને ધોળું અતિવિષ, કચૂરાં, ત્રિફળા, લીંડીપીપર, જવખાર, રક્તચંદન (રાંદળી), ગરમાળાની શિંગોતું મગજ, કાષ્ઠમૂળ, કડાનાં મૂળની ઝાલ, રાતી સારોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ સમસાગે લઈ તેનો અદ્યમાંશ કાઠો કરવો. આ કાઠો સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શીત્ય, અતિ તંદ્રા, શૂત, તૂતી, પ્રતિતૂતી, ગલરોગ, સર્વ અંગાની અંદર સજ્જકા, કંપવાત, ખજીવાત, વિશ્વાચી, શ્લીષદ, આમવાત, સંપૂર્ણ સુવારોગ, સુષ્કિવાત, ગિહ્વાસ્તંભ, અપ-તાનક, દુખાવો, કંઠીખવાત, આક્ષેપક, કુખજવાત, સોળે, આટોપ, અપતંત્ર, અદિત, પુડવાત (વાતકંટક), હુતુચાંદ, શુદ્રસી, પાદશૂળ અને વાતશ્લેષ્મ વ્યાધિનો

સંચળ, જવખાર, ચિત્રકાલ, ગજપીપર, પીપજીમૂળ, અજમો, સૂક અને હિંગ સમાનભાગે લઈ લીંડુના રસમાં વાઢી ૧૫ પૈસાભારની ગોળી તે વાયુ ઉપર ખાવી. (૨) સૂંઠ ટાંક ૯, હિંગ ટાંક ૪, સંચળ ટાંક ૬, ખુરાસાની વજ ટાંક ૬ અને લવંગ ટાંક ૧૦ ના તું ગૂંચું કરી ગોળ્ય માત્રાથી આપવાથી વાયુમૂત્ર નબ અને મરડો પણ ખંધ થાય.

વાતવિષ્કંભક તૈલ :—કાંદાળો શુરેર, ધંદ્રોરા, આકટો, કરેલુ, કડંબ લીનડો, સરસવ, કાળો ભાંજરો, એરંડો, અરણી, રીંગણી, મોરીંગણી, ખાખરો, સંકેરો. કરેલી, નગોડ, ધોડાવજ એ ઔષધોનાં લીસાં પાંદડાં લાવી દરેકનો રસ એકેકે શેર કાઢે; તથા લોદર. માલમંગણી, આસોદ, એ ઔષધોનો જુદો જુદો કરેલો કાઠો એકેકે શેર લેવો. એ ગંધાંની બરાબર માંડરું દંધ અને ઘોડો કુંવારનો હુઆખ તથા તલિયું તેલ શેર ૩ લેવું લીસા સરસવ ન મળે તો સરસવનું તેલ શેર ૧ લેવું, એ સપથું એકત્ર કરીને કઠાઈમાં નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ તૈયાર થયે બડા લગડાથી માખી લઈ તેમાં કપૂર તથા કરંદરી નાખવી. આ તેલ હરેક ભતના વાના દુખાવા ઉપર શરીરે ચોળવું, તેમ જ મોત્ત ઉપર શેષ કરવો. એ તેલ કાનમા નાખવાથી તે વહેતો હોય અથવા વાયુથી દુખતો હોય તેપણુ રાખાણુ જેવી અસર કરે છે.

નખતેલ અર્ધાંત ટરેપેન્ડાઈન અથવા દેવકારનું તેલ, એરંડિયુ, અશરીનું તેલ, સરસિયુ અને મીઠું તેમ, એ સઘળા ભતના તેલથી વાયુ મટે છે. કેરોલીન તેલમાં વાટેલી સારી મેળવી શરીરે સારી પેટે ચોળી તડકો સેવવાથી પણ ચાબાઈ અસર થાય છે; પરંતુ કરંડીનું (કાખરીનું) તેલ કંઈ હોવાથી તે મસજો તો શરતી પેદા કરે છે.

ગૂળપાક :—પ્રથમ છુદારી ખારેકો શેર ૧૦૦ લઈ રાત્રે પાણીમાં પચાળી રાખીને સવારે તે ખારેકેને બાંધ્યા વગર ત્રીણી સાણુસી કે ચીપિયા વડે તેમાંથી ઠળિયા ખેંચી કાઢવા. પછી તેમાંથી સારી જોઈને ૭ ખારેક લઈ તેમાં સમાય તેટલો સુદ્ધ ગૂળ ભરી તેને ખીજ ખારેકના કકડાની બંધબેસતી ઢગળી બેસાડી તેના દરેકના ઉપર ધરંતો લોટ જુદો જુદો ચડાવવો. ત્યારપછી એક જ બાખરી લેંસનું દંધ શેર ૫ થી ૮ સુધી હોય તેટલું લઈ કઠાઈમાં નાખી ચૂના ઉપર મૂકી ગરમ થયા પછી ઉપરની લોટ ચડાવેલી ૭ ખારેકો એક પછી એક એમ છૂટી છૂટી એકી વખતે નાખવી. ત્યાર પછી તે ખારેક દાટે નહિ તે રીતે ધીમે ધીમે હલાવતા રહીને માવો કરી નાખવો. માવો કરવાં જો ખારેક ફૂટીને તેમાંના ગૂળજોનો કસા કપને લાગશે તો દુધખગડી જરો અને એ બધું નકાલું જરો; માટે તેમ નહિ થવા બાખતની ખાસ કાળજી રાખવી તે માવો તૈયાર થયા પછી ખેરીચુંદ શેર ૧ (પણુ સીએ માટે હોય તો બાવળિયાનો ચુંદર લેવો), ચુંદ શેર ૧૦, પીપજીમૂળ તેલા ૫, લીંડીપીપર તેલા -૨૫, ભવકળ નંબ ૧, ત્તીખાં તેલા ૨૫, તજ તેલા ૨૫, ભવંત્રી તેલો ૧૦, અક્લકરો તેલો ૧૦, ઘોળા મૂસળી તેલા ૫ (સીએ માટે હોય તો કાળી મૂસળી લેવી), પંબળી સાલમ તેલા ૫, ચોપચીની શેર ૧ (સીએ માટે હોય તો આ બે ચીએ ન નાખવી), લોધર તેલા ૨૫, એ સઘળી ચીએ ખાંડી માવા અને ખારેકેને જુદી જુદી ફેંદી નાખી તેમાં મેળવી તેમાં સાકર શેર ૨ ખાંડેલી નાખવી. પછી જોળ શેર ૨ અને ધી શેર ૩ મેળવી, તેમાં તે નાખીને લાકડ શેર ૧થી ૧૦ સુધીના વજને ખાંડી દરેકજો એકેકે ખાવો. પરંતુ-ખાચ તેનાથી બમણા દિવસ સુધી ખાઈ, ખાઈ, તેલ, મરચું તથા બપરકાં આવે તેવી ચીએ તજવી. ગરમ વરસુ વિચારીને ખાવી. આ પાક સિયાળામાં ઉપયોગી છે. એ વાયુનાં તથામ દરેકો નાખ્ફ કરી ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે.

નાશ કરે છે. (૩) ખીજો પ્રકાર:—રાસ્ના ૨ ભાગ, ધમાસો ૧ ભાગ, બગદાણા, એરંડમૂળ, દેવદાર, ક્યોરુ, વજ, અરૂસી, મૂંઠ, હરીતકી, ચવક, નાગરમોથ, સાટોડી, ગો, વરધારો, સુવા, ગોખરુ, આસંધ, અતિવિષ, ગરમાળો, શતાવરી, લીંડીપીપર, કાંઠાસરિયો, ધાણા, રીંગણી અને જીભા રીંગણી, એ સમલાગે નાખી અષ્ટમાંસ કાઢે કરી અંદર સૂકવું ચૂર્ણ કિંવા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અથવા ગોગરાજ ગૂળળ, અજમેદ કિંવા એરંડતેલ નાખી આપવો; એટલે સર્વોગવાત, કૃષ્ણવાત, પક્ષાઘાત, અપખાદુક, શુદ્ધસી, આમવાત, સ્ત્રીપદ, અપતાનક, અંત્રવૃદ્ધિ, આધમાન, જંઘાવાત, જનુવાત, આદત, શુક્રંદાપ, મેદૂવાત, વંધ્યાના યોનિરોગ, એટલા રોગનો આ કાઢે નાશ કરે છે. આ કાટો ગર્ભધારક છે. (૪) ખરેડીનાં મૂળ અને સૂકવે કાઢે લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, જેથી શીતવાત, કંપવાત અને દાહનો બે દિવસમાં નાશ થાય છે. (૫) પંચમૂળનો અથવા દશમૂળનો કાઢે મન્યાસ્તંભ વાયુ ઉપર આપવો. (૬) આસંધ, મોટી ચિકણા, લઘુ ચિકણા, ખોર, લઘુ ખોર, રાસ્ના એ ચીજોનો કાટો પાવો, તે વાતનાશક છે. (૭) સિલામાના ટુકડા દોઢ તોલો અને ૧૬ તોલા પાણીનો કાટો ચતુર્ધાંશ શેષ રહે એટલે ઉનારી તેમાં સાકર અર્ધાં તોલો, ઘી ૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૪ તોલા નાખી પાવું; એટલે સર્વ વાયુનો નાશ થાય છે. એ કાઢવું સમીક્ષવાનળ એવું નામ છે. x (૮) કડરી ધંવરણી અથવા ચિત્રા (નાનીમોટી), ઈંદરણીનાં મૂળ, લીંડીપીપર અને ગોળ એકત્ર કરી ૧ તોલાભાર ખાવાં એટલે સંધિવાત નામે વાયુનો નાશ થાય છે. (૯) દશમૂળનો કાટો પ્રાશન કરવો અથવા એવું નસ્ય કરવું એટલે ધનુર્વાતનો નાશ થાય છે. (૧૦) એરંડમૂળ, ખીલીનાં મૂળ, રીંગણી, જીભા રીંગણી, સંયળ, મરી, સૂંઠ લીંડીપીપર, હિંગ, બિનોરાનાં મૂળ અને સિંધવનો કાઢે આપવો; એટલે ધનુર્વાતનો (તાણનો) નાશ થાય છે. (૧૧) અડદ, કૌચનાં મૂળ, એરંડમૂળ અને બગ(ગોળ)નાં મૂળ એ સર્વનો કાટો હિંગ અને સિંધવ એકેક માસો નાખી આપવો; એટલે પક્ષાઘાતનો નાશ થાય છે. (૧૨) અડદ, બગ(ગોળ)નાં મૂળ, કૌચનાં મૂળ, લઘુરાહિસ ઘાસ, રાસ્ના, આસંધ અને એરંડાનો કાઢે હિંગ અને સિંધવ નાખી સવારે આપવો. તે પક્ષાઘાત, મન્યાસ્તંભ, કણ્ઠનાદ અને અદિતવાયુનો ૭ દિવસમાં નાશ કરે છે. (૧૩) રાળનું ચૂર્ણ કરી તેનું નસિકાધન વડે તેલ કાઢવું અને અંગે મર્દન કરવું, એટલે પક્ષાઘાત વાયુનો નાશ થાય છે. (૧૪) કડવા ઘોળા દોળાનાં બિયાં વાટી તેનો કિંવા કડવા લીમડાનાં બિયાંના તેલનો લેપ કરવો; એટલે પક્ષાઘાતનો નાશ થાય છે. (૧૫) સૂકવું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા, ૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવું. પછી લસણ ફેલી વાટી ૨૮ તોલા તેમાં નાખવું અને અગ્નિબળ નેઈ તે આપવું: એટલે પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, કટિલંગ, બાહુપીડા અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. (૧૬) અડદનો સોટ કિંવા વડાં માખણ સાથે ખાઈ દશમૂળનો કાઢે પીવો. (૧૭) લસણનો કદક, તલનું તેલ મેળવી પાવો. (૧૮) ત્રિફળાં, કડવા લીમડાની લીંગોળાઓ, અરૂસી અને કડવાં પંડોળાંનો કાઢે કરી તેમાં ગૂળળ નાખી તે કાઢે આપવો; એટલે અદિતવાયુનો નાશ કરે છે. (૧૯) ચાર તોલા કિંવા બે તોલા લસણના રસમાં હિંગ, જીરું, સિંધવ, સંયળ અને ત્રિકટુ, એ દરેક એકેક માસો લઈ ચૂર્ણ કરી રાખવું, પછી યથાશક્તિ ખાવું. એવું અનુપાન એરંડમૂળનો કાઢે. ઉપરનું ઔષધ પ્રાતઃકાળે દરરોજ એક ગઠિનો સેવન કરવાથી સામાન્ય વાતરોગ, અદિત, અપાતંત્રક, એકાંગ વાત, સર્વોગવાત, ઉરુસ્તંભ, શુદ્ધસી, શૂળ, કંઠરોગ, કૃમિ, કટિરોગ, પૃથરોગ અને પેટની અંદરના વાયુનો નાશ થશે. (૨૦) હનુઝહ, હનુસ્તંભ અને માન(ગળુ)નો સ્તંભ તથા અદિતવાયુ એ ઉપર દશમૂળ અને લીંડીપીપરનો કાઢે આપવો; કિંવા પીપળાના રસમાં લીંડીપીપર નાખી તે રસ આપવો. (૨૧) લસણ ફેલી તેની કળીઓ તલના તેલમાં વાટી સિંધવ નાખી તે લસણ ખાવું એટલે હનુસ્તંભ દૂર થાય છે. (૨૨) એરંડતેલ ગોગૂત્રમાં નાખી

x આ કાઢે કરતી વખતે સિલામાવાળી વરાળ ન લાગે તે સંજાણવું; કારણ કે સિલામાની અસર થવાથી શરીર પર સે.જે આવે છે તથા ચાંદાં પડે છે.

એક મહિના પર્થ ત સેવન કરવું, એટલે તે ગૃધ્રસી અને ઉરુસ્તંભનો નાશ કરો (૨૩) તેલ કિંવા ધીમા આદુ અને વગડાઉ લીછુનો રસ પાવો કિંવા ખાટી આમલી અને ગોળ એકન કરી પાવો; એટલે દૂટણુ, પીક અને હાડ એ ઠંડાણેનું શળ, ગુલમ, ઉદાવર્ત અને ગૃધ્રસી વાયુનો નાશ થશે (૨૪) એરડિયા છોલી ફટી તેની દૂધમા લાપસી બાધી સેવન કરવાથી કમરનું ગૂળ અને ગૃધ્રસીનો નાશ થશે (૨૫) બકામળીમડીના મૂળનો અથવા જાલનો કલ્ક કરી આપવો એટલે ગૃધ્રસીનો નાશ થશે (૨૬) અરડૂસી, દંતીમૂળ અને ગમ્માળાનો કાઢો એરડિયુ મિશ્રણ કરી પાવો, એટલે જેનું ચાલવું બંધ થયું હોય, સ્પર્શ જણાતો ન હોય એવા ગૃધ્રસી વાયુનો રોગી શીઘ્ર ગમન કરનારો થશે (૨૭) મંદાગ્નિ ઉપર કહેનો કાળી નિર્ચી ડીના પાદકાનો કાટો પાવો, એટલે ગૃધ્રમીનો નાશ થશે (૨૮) આસગંધ અને બકીસાકરનું ચૂર્ણ ધીમા આપવું, એટલે કાટિ-શળનો નાશ થશે (૨૯) ગંગા અને નિકુળાના કાઢામા ગૂળ નાખી તે પાવો, અથવા ૪ તોલા દૂધમા ૧ તોલો એરડતેવ અથવા વરધાગનું ચૂર્ણ મેવન કરવું એટલે કૌશ્ઠુશીર્ષનો નાશ થાય છે. (૩૦) દૂધ, તેલ, ઘી કિંવા સાડીચોખાના ભાત સાથે જે જે તોલા લસણ ચક્રતા કમથી સાત દિવસ ખાવાથી વાયુથી થયેલો વ્યાધિ, વિપમજ્જવર, શૂળ, ગુલમ, અગ્નિમાદ, પ્લીહા અને હાથ, પાસું (પડખા) તથા મસ્તકની અંદરનું ગૂળ અને શુક્રદાપનો નાશ થાય છે. (૩૧) સૂક, એરડમૂળ, દેવદાર, કાટાસરિયો અને ગંગોનો કાઢો પીવાથી અસ્થિગત અને મંધિગત વાયુનો નાશ થાય છે (૩૨) અસેળિયો, ખસખસ, ખારેક, મેથી, તલ, સુવા, વરિયાળી, ગોડબી (લિનામાના બીજ), બદામ, ગુદર અને ચારોળી એ દરેક ૪ તોલા, ગોળ અને ઘી એ દરેક ૩૨ તોલા લઈ તેના બળમે તોલાના લાકુ કરવા તેમાથી રોજ સવારે એક ખાવો તે કટિવાયુનો નાશ કરે છે અને ધાતુનું સ્તબ્ધ તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે (૩૩) પીપળીમૂળ દૂધમા વાટી તેમા અરડૂસીનો રસ નાખી આપવો, એટલે ઉર્ધ્વવાત (ધથા) એકકાર આવવા) નાશ પામે છે (૩૪) લઘુરાસ્નાદિ કાઢો —રાસ્ના, એરડમૂળ, દેવદાર, વજ, સૂક, ધમાસો, ઠરે, અતિવિષ, નાગરમેાથ, શતાવરી અને અરડૂસીનો કાઢો પ્રાશનાથે આપવો, એટલે ઉવરસ, આમવાત, શ્લેષ્મવાત, મંધિવાત અને મજ્જા. અસ્થિ અને સ્નાયુનો વાયુ તથા મર્ચાંગ વાયુ નક્કી નાશ પામે છે (૩૫) આલ્પાગ્નિ ચૂર્ણ:—બાવળના ગિયા, રાસ્ના, ગંગા, શતાવરી, મહા-શતાવરી, સૂક, વરિયાળી, આસગંધ, ગેરણી, વરધારો, અજમેા અને અજમેાદ, એ સર્વ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ચૂષ, છાશ, ગરમ પાણી, ઘી અને દહીના કુચા એમાન. એક અનુપાતમા ૩ તોલા પ્રમાણે ખાવું, એટલે અગ્નિ. સ્નાયુ, મજ્જા અને કમરનો વાયુ, ગૃધ્રસી, મન્યાસ્તંભ, હનુચાલ અને કોષ્ઠગત રોગનો નાશ થશે એ ચૂર્ણ મર્ચવ્યાધિનાશક છે (૩૬) અજમેાદાદિ ચૂર્ણ આપવું (૩૭) અજમેાદાદિ ગોળી:—અજમેા, લીડીપીપર, વરિયાળી, નાગરમેાથ, મરી અને સિંધવ, એ દરેક એકેક ભાગ, ઠરે ૫ ભાગ, સૂક ૧૦ ભાગ, વરધારો ૧૦ ભાગ અને ભારમમૂળ ૩૭ ભાગ એ પ્રમાણે ઔષધોના ચૂર્ણો લઈ ગોળના પાકમા ગોળાએ બનવી. તે ગરમ પાણીમા ખાવી, એટલે મંધિવાત, આમવાત. સંપૂર્ણવાત. આદ્યનાત, હનુસ્તંભ, મિર્ગેવાત, અપતાનકવાત અને ભૂકટિ. આંખ, કાન, નાક તથા જીભનો સ્તંભ, પંચુવાત. મર્ચાંગવાત. એમાગવાત, અર્ધિત, પાદલ્પ અને પદ્માશ્વતનો નાશ થાય છે. (૩૮) મરીનું ચૂર્ણ, ઘી તથા વ્રતસીના રમને લાકુ મૃગાંક કહે છે એ મંપૂર્ણ વાત-રોગનો નાશ કરે છે (૩૯) લસણપાક:—લમખીકળાએ છોલી ૬૪ તોલા લઈ ૧૦૦૪ તોલા દૂધમા ૧૬ તોલા ઘી લઈ તેમા તે લસણ બાકુ તેનો નાગ પાક થઈ મધુવર્ણ થાય એટલે તેમા ૧૦૮ તોલા સાકર, સૂક, મરી, લીડીપીપર, ચક, ચિત્કમૂળ, હળદર, તમ્, એલચી, તમાલપત્ર, નાગેસર, પીપળી મૂળ, વાવડિય, મારદગર, શેરણી, વરધારો, પુષ્કમૂળ, અજમેા, લવંગ, દેવદાર, સરોડી, મોખર, કડવો લીમો, રાસ્ના સુવા, શતાવરી, ક્યોર, આસગંધ અને કીચના બીજ, એ દરેકના તેલા તોલા પ્રમાણે ચૂર્ણો લઈ તેમા નાખી તૈયાર કરવો. આ લગણપાક અગ્નિ અને જગન્નેઈ મેવન કરે, એમે

સંપૂર્ણ વાતરોગ, શૂળ, અપસ્માર, ઉરઘત, ઉદરરોગ, ઊલટી, બગેળા, ગોળો, અંક-
વૃદ્ધિ, કૃમિ, મળબંધ, આનાહવાત, મોઝો, અગ્નિગાંધ. પાલકાય, હેડકી, દમ, ઉદરગ,
અપતંત્રકવાયુ, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાઘાત, અપતાનકવાયુ, અદિતવાયુ, આક્ષે-
પકવાયુ. કુબ્જવાયુ, હંતુઅહ, ગિગેઅહ, વિશ્વાચી, ખટ્ટી. નૃધસી, પંચુ, સંધિવાત,
બધિરપણું અને સંપૂર્ણ શૂળ એ સર્વ રોગોનો આ લસણપાક અતિ ત્વરાથી નાશ કરે છે
વળી આ લસણપાક અને વાતવ્યાધિરૂપ હાથીના ગિંહની પેઠે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાન્ત
કરીને મળ અને પુષ્ટિ આપે છે (૪૦) વાતવ્યાધિ ઉપર:—નિર્થ ડીના પાદડાની થેપની બાધવી.
(૪૧) દશમૂળ, ચિત્રો અને સહનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવું. તે સંપૂર્ણ વાતવિકારોનો નાશ કરે છે
(૪૨) દશમૂળના કાદામા કિંવા કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરી તે અંગે ચોપડવું એટલે અનેક પ્રકારના
વાયુનો નાશ થાય છે (૪૩) માલકાગણી, ચદ્યર (વગડાઉ મેથી), કવૌ છ છુરું, અન્મો, મેથી
અને તલનુ ચૂર્ણ કરી તેનું ચરમા તેન કાઢવું અને અંગે ચોપડવું, એટલે સર્વ પગના વાત-
વ્યાધિનો નાશ થાય છે (૪૪) નારાયણ તેલ:—ગ્રતાવરીના મૂળનો રસ, તેલ અને દૂધ, એ
દરેક ૬૪ તોલા અને વાયવરણા, અનુ, દેવદાર, શિલાજિત, જટામાસી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ
તેનો કલ્ક કરી તે કંક તેલ વગેરેમા નાખી તેલ મિશ્ર કરવું એ સિદ્ધ થયેલા તેલને નારાયણ
તેલ કહે છે અનેક પ્રકારના વાતવ્યાધિ ઉપર અભ્યંગાર્થ (મર્દન કરવા અર્થે) યોજવાથી
ધણુ જ હિતકારક અને ગુણવદ્ થાય છે (૪૫) આકડના દૂધનો અંગે લેપ કરી તે ઉપર રાઈની
ઝીણી ભૂડી લગાવી, પાટા બાધવાથી અમક થવી, અંગ પકડાઈ જવું વગેરે વાતવિકારો
દૂર થાય છે (૪૬) વાયવરણાના પાદડા બારીક વાટી લેપ કરવો અને ઉપર ફેળના પાદડા બાધવા;
એટલે ઢીંચણુ, સાંધા વગેરે અકડાઈ ગયેલા હોય તે છૂટે છે અને અમક તથા બળતરણ પણુ
બધ થાય છે (૪૭) વિશેષ ધૂપ (મ્રિસ) અને ગૂળ એકન વાટી પાણીમા કાલની ગરમ કરી
લેપ કરવો અને તે ઉપર અસાગિયો ચોટાડવો, એટલે તેના લેપ વડે અનેક પ્રકારની વાતવેદના
અને સોાને એ રોગો ત્વરિત દૂર થાય છે (૪૮) બાવળિયાની અને સરગવાની છાલ મારીક કૂટી
અગતો જે ભાગ વાયુથી અકડાઈ ગયો હોય તે જગાએ તેની થેપની બાધવી એમ બે-ત્રણ વાર
પાટો બાધવાથી ગુણુ આવે છે (૪૯) માપતેલ:—અડદ ૬૪ તોલા લઈ તે ૨૫૬ તોલા પાણીમા
બાધવા ચતુર્થાંશ રોપ રહે એવે તેમા તલનુ તેલ ૬૪ તોલા અને છવનીય ગણુના આડ ઔષધો
(ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદા, મહામેદા, કઠોલી, ક્ષીરકાકાલી, વગડાઉ મથ અને વગડાઉ અડદ), વરિયાળો,
સિધવ, ગસ્તા, કીચના બિયા, જેડીમથ, બળદાણા, સૂક, મરી, લીડીપીપર અને ગોખરુ, એ
પ્રત્યેક ચીજ તોલો તોલો લઈ તેનો કલ્ક કરી તે વડે તેન સિદ્ધ કરવું. તે તેલ પક્ષાઘાત, અદિ-
તવાયુ, કણુજીળ. બાધિય (બહેરાપણું), તિમિરરોગ. સન્નિપાતજ મેળ, હેડનકંપ.
શિરઃકંપ, બાહુચોપ, અપબાહુક અને કલાયબંજ, એ રોગો ઉપર પીડુ અથવા શરીરે લગાડવું.
અસ્તિકર્મ એ વિષયમા પણુ યોજવું એ માપતેલ, ઉદરજનુગત રોગ નાશ કરવામા મેદા છે
(૫૦) લઘુમામ તેલ:—અડદ, સિધવ, બળ (ગેળ)ના મૂળ, દશમૂળ, હિંગ, વજ, શતાવરી અને
સૂક, એ પદાર્થો લઈ તેલ સિદ્ધ કરવું તે સર્વ વાતનાશક છે (૫૧) કલ્કવાણુ-વલેહ:—હા-
દર, ઘોડાવજ, ઉપમે, લીડીપીપર, સૂક, છુરુ અન્મોદ, જેડીમથ અને ઘીનો લેહ (ચાટણ) એક
દિવસ સેવન કરવાથી તે બહેરાપણું, તોતડાપણું અને બોબડાપણુનો નાશ કરી નોખત જેવો
ગભીર અથવા કોકિલ જેવો મજલ શબ્દ કરે છે (૫૨) આમનો રસ ૧ શેર, સગવાનો રસ ૧
શેર, બકરીનું દૂધ ૧ શેર પાણી ૪ ગેર, એ સર્વ એકત્ર કરી તેલ એક શેર નાખી કઢવવું. પાણી
બળા જઈ તેલ ગેપ રહે એવે ગાળી નાખવું એ તેલ વાયુના દરદ ઉપર ધણુ ગુણકારક છે
(૫૩) પીપરીમૂળ ચિત્ર, લીડીપીપર, સૂક, રાસ્તા અને સિધાનુનું કલ્ક કરી અડદના કાદામા
તેનું તેલ સિદ્ધ કરી શરીરે ચોળવું, એવે પક્ષાઘાતનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોન્મા —નાયુ, સર્વાંગવાયુ અને વાતવિકાર માટે —અન્-
મોદ-૪, ૭; અરબુનસાજડ-૧૨, અરુસો-૬, આકડો-૨૭ ૨૯, ૩૧, આસધ-૧૪, ૧૭, ધન્વ-૫

૨૨, કક-૪, કાસાળુ-૧૧, કાળીજીરી-૭, કાંટાસરિયો-૯, કડિળા-૫, ગળા-૨૨, ગોરખમુંડી-૩, ચણી-૧૬, ચિત્રક-૧૮, તજ-૧, ઝેરકાચલાં-૧૧, તુલસી-૪, ૧૦; નારી (પ્રસારિણી)-૧, નાળિયેરી-૧૩, પીયુ-૨, કુદીનો-૩, ખાણી (હિંગાત્રી)-૨, માંકડી-૨, માલકાંકણી-૩, મોરવેલ-૩, રાઈ-૨, રાસ્ના-૩, ૪, ૫; લસણ-૭, ૧૭; લીંડીખીપર-૧, ૩૧; વગાઉ અજમો-૧, વળનાગ-૭ ની ટીપમાં નંબર-૧, ૨; વાયવરણી-૧, ૨; સમુદ્રશોક-૧, સરગવો-૧૬, સુવા-૧, હરે-૪૪, હાડ-સાંકળ-૨. આદિપક અને સમ્પ્રદાયગત વાયુ માટે:—રાસ્ના-૪. ઉત્તરેત્તલ એટલે મોડું રહી ગયું હોય તે તથા ઉત્ત્રાઉ માટે:—આદુ-૩૧, ચૂકા-૧, પીપળો-૨૩. ઉત્ત્રાઉ અને ઉત્તરેત્તલ માટે:—આકડો-૩૨, આસધ-૧૬, ઝેરડો-૩૦, કણ્ઠી-૧૦, દેવદાર-૧, નાળિયેરી-૧૪; લીમડો (કડવો)-૩૮. પૃષ્ઠ, ઉરુ, ત્રિક એટલે બરડો, કટિમાંના વાયુ માટે:—આદુ-૩૧, ચૂકા-૧. ખાલી (માહરી) માટે:—કણ્ઠી-૪, કપૂર-૭, ગજકણ્ઠી-૩, ચણી-૧૦, ચૂકા-૧, ધરો-૪. જિહ્વા-સ્તલ, બુદ્ધિમત્ત અને મૂકત્ત, એ માટે:—લિલામો-૧૯. આંદતવાયુ માટે:—રાસ્ના-૧, લસણ-૧૧. પક્ષાઘાત એટલે લકવો કે અધ્ધાંગવાયુ માટે:—અરણી-૯, આદુ-૩૫, કરેણુ-૯, ખસખસ-૮. ધંતૂરો-૧૪, લિલામો-૨૯, રાઈ-૯, રાસ્ના-૧, રેણુકા-૨, સમેરવો-૧૨, સાજક-૫. મન્દા-સ્તલ માટે:—રાસ્ના-૧. પગ વળે છે તે માટે:—કરંબળ-૨. ગુડધી એટલે ઠીંચણના સોળ માટે:—આકડો-૧૬, કાકડી-૨, દદિણી શુરિયો-૩, નાગલી-૪, શેલડી-૧૬. ઘૂંટણ રહી જવા માટે:—આકડો-૧૧, હુયશીરક-૨. શુદ્ધસી વાયુ માટે:—અસાળિયો-૪, આદુ-૩૧, ઝેરડ-૧૬, ૩૦; ચૂકા-૧, બકમલીમડી-૨, હરે-૪૧. અપતંત્રક વાયુ માટે:—મહુડો-૧. ધનુર્વાત એટલે તાણ આવે છે તે માટે:—અરડૂસો-૧૦, ખમૂરી-૧૨, તુલસી-૨૨, લાંગરો-૪, સમેરવો-૧૩. સંધિવાયુ માટે:—અરણી-૯, ઈંવરચાં-૮, ઝેરડો-૧૧, કાસાળુ-૩, ગોરખમુંડી-૬, શુવેર ત્રણ ધારિયો-૧, નગોડ-૨, પીયુ-૫, ગાંઠ-૧, લિલામો-૨૯, માંકડી-૩, વળનાગ-૧, વાસનવેલ-૮, શ્રાવક-૧, સારકળ-૨, હાડસંધિ-૩. વાયુથી અગર શરદીથી સણકા આવે તે માટે:—આકડો-૧, ગૂગળ-૪, ફાંગો-૬, લિલામો-૧૮. વાયુથી હાથપગે કળતર થાય તે માટે:—પરિપાક-૧, મેથી-૧. કટિશૂળ એટલે કેડ ફાટવા માટે:—અસાળિયો-૪, ઝેરડો-૩૮, સરગવો-૧૫. શરીર વાંકું થાય તે માટે:—ઉંદરકની-૪-૧, ૧-૬. પેટમાંના વાયુ માટે:—ઝેરડ-૧૫, ખસખસ-૪. વાયુએ અતિશય ભેર માર્યું હોય તે માટે:—કુખો-૩. દુખતા ભાગની વેદના શમન થવા અને દુખતા ભાગ માટે:—કપૂર-૧૨, ખસખસ-૩, તલવણુ-૫. પગના સંધા પકડાઈ ગયા હોય તે માટે:—ખાખરો-૧૦. વાયુના યોગે અંગ બહુરું થયું હોય તે માટે:—ધાળા ચંપો-૧. મળતર થાય તે માટે:—તુવરકળ-૨. અંગમાં કળ લાગે તે માટે:—મિરજોળી-૨. તિડક એટલે શૂળ માટે:—અળી-૩. કંપવા માટે:—કરિયાતું-૪. વાયુનો વિકાર કદી ન થવા માટે:—કળથી-૧, મરી-૧૬. વાયુબદ્ધ શરીર હોય તે માટે:—અગધિયો-૭.

ભુઓ પ્રાંઓમાં અધ્ધાંગ, અર્દિત, પક્ષાઘાત અને ઊંઝ વાયુ માટે:—ખીરબહોટી-૫. સંધિવાયુ માટે:—વાધની ચરખી-૨. વાયુથી અંગે સણકા નાખે તે માટે:—સાખરશિંગ-૧.

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નળબંધ વાયુ ઉપર નં. ૧૮, હાયપ્રોગની ટીપમાં યન્વવાયુ ઉપર નં. ૧, સંધિયા ઉપર નં. ૬.

પદ્ધતિ:—દૂધ, ઘી, તેલ, મીઠા રસ, નવા તલ, ઘઉં, અડદ, એક વર્ષના જૂના સાડીચોખા, કળથીનું ઠંડુ, પડોળાં, સરગવો, લસણ, દાડમ, પાકી કેરી, સિંઝ અને ઉજ્ય એવા લક્ષ્ય પદાર્થ.

અપદ્ધતિ:—ચિંતા, ભગવત, મળગુરવો અવરોધ, વમન, શ્વે, ઉપવાસ, ચણા, વટાણા, બંદી, ઝાદરા, સામો, રાજાંજી, કાંજ, ચોળા, મગ, જાંજી, ચોપારી, વાલ, તાડકળ, કારેલાં, ઠંકું પાન્ય, પત્રશાક, ઉંચરાં, ઠંકું પાણી, વિરુદ્ધાલ, ફાર, મુષક માંસ, રક્તશાક, તુરા, કડવા અને તીખા રસ, મેથુન, વાહન પર ફરતું.

૫૩-વાઈ

જુઓ ગાયુ—૫૪ ૫૧૮

૫૪-વાળો (સ્નાયુક)+

વાળાની ઉત્પત્તિનું કારણ :—જેમા ઘણુ જીવતુ પાણી નથી હોતું જેનો પ્રવાહ નથી અને જેમા કપડા વગેરે ધોવાતા જાય છે, એવા નાના તળાવ અથવા વહેણાનુ અને ગદધીવાળુ પાણી પીવાથી અથવા તે વાપરવાથી શરીરમા વાળો ઉત્પન્ન થાય છે વાળાના યોગે સોજાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે ફૂટે છે અને તેમાથી સૂતર જેવો લાંબો અને ધોળો જીવ ઉપન થાય છે, તે પેલા ક્ષતમાથી હળવે હળવે બહાર નીકળે છે અને તે તૂટવાથી વધારે ઢોપ પામે છે ફરી ખીજ જગ્યાએ નીકળે છે અને બહાર નીકળવાથી સોજાની શાંતિ થાય છે આ રોગને સ્નાયુક (વાળો) કહે છે વાળો હાંચના કિંવા પગના ધક્કાએ દુખાવાથી કિંવા તૂટવાથી અગ જગડે છે કિંવા વાકુ કર છે વાળો શરીરમા ઉત્પન્ન થવાનો હોય સારે પહેલા કોઈના અગ ઉપર પિત્ત જેવી લાલ ફેલ્લી ઉપન થાય છે અને તેથી કરી શરીરમા ઘણી આગ થાય છે એને શીળસ (શીતપિત્ત) પણ કહે છે

સ્નાયુકનું રૂપ :—વાતાધિક વાળો કાંચો અને રફ હોય છે, તેમા સણુકા આવે છે પિત્તે કરી લીલા અને પીતલવર્ણુ હોઈ દાંડયુક્ત હોય છે કફે કરી ખડો, મોટો, જડ, એવો હોય છે દિદોષ ઉત્પન્ન થાય છે તે બે દોષના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે દોષીથી થાય છે તે આરક્તવર્ણુ હોય છે તેમા દાંડ ઘણો થાય છે તથા નિદોષ થઈ થાય છે તે ત્રણે દોષોના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે વાળો ઉપર વિસર્પ ઉપરના ઉપચાર કરવા

ઉપચાર :—(૧) વાતજ વાળો ઉપર :—દક્ષિણી થોરના મૂળ ગોમૂનમા વાટી તેનો લેપ

+ ત્યારે શરીરમાથી વાળો નીકળવાનો હોય છે, ત્યારે પ્રથમ જ્યાં વાળાનુ થયેલુ હોય તે ઠેકાણે નાની ગાઠ જેમાય છે પછી બે-ત્રણ દિવસમા તેને આખા શરીર શીળસ થઈ આવી વાળાની જગ્યાએ દેવતાથી દાંડયા હોય એવા દેખાવની નાની ફાંડલી થાય છે એ ફૂટ્યા પછી તેમાથી વાળો નીકળે છે એ સપૂજું નીકળી જાય તો તેા ઠીક થરતુ જે તે સપૂજુ નીકળી ગયા પહેલા જ તરી જાય તો તે અદરથી પીડા બધારી બીરા(ગાઠો) ઉત્પન્ન કરે છે, એ લાખી સુદલ પુણી રજાતા નથી એ વાળાની ખીમારીથી કેટલાકના શરીરે ખોડ પણ આવે છે અને કેટલાક મૃત્યુવરા સુધી પાચ થાય છે, મારે વાળાના દરદમા જેમ બને તેમ લાલાલિક ઉપાય લેવા જોઈએ ઉપાય —(૧) શીળસ દેખા રે તે જ વખતે દરદીને ઘી શેર ગામા મરી તોલા ૪ નાખી પાઈ દઈ ખૂબ ઝોડાડી સુવાડી રાખવો એથી વખતે ડેલથી થઈ દવા નીકળી જશે તો તેની અડચણ નહિ પણ તેને આખા શરીરે પરસેવો વળશે એટલે તમામ વાળા બની જઈ આખી ઉમરમા તેને ફરીથી એ દરદ થશે નહિ (૨) વાળો નીકળ્યા પછી પણ પહેલો જ ઉપાય સર્વોપરી છે, અથવા તે વાળાને ત્રાળાના પતરા ઉપર રાખી વી છીને ૩ ખ લગાડવો એટલે વાળો ટુટત જ નીકળી જશે (૩) ખીરીપન ૧૦, મલરતુ પાઈડું ૧૦ અને ફૂટકડી ૭ આનીસાર લઈ, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સુડી ગાંધના દલીમા આપતુ (૪) શીકો તરી એળિયો ખાણાની સાજના રસમા અથવા ગળીના પાદડાના રસમા ઘસી ગરમ કરી વાળો નીકળ્યા અગાઉના ફાંડલા ઉપર ચોપડવો (૫) શીકોતરી એળિયો ગળીના પાદડાના પાણીમા ઘોળીને પાચ તો વાળાને રોગ જડગૂળી જાય અને ફરીથી પાચ નહિ, પણ તે જેવી રીતે કરતુ કે પહેલે દિવસે શીકોતરી એળિયો માત્ર ૨ લઈ રાતે ગળીના પાદડાના રસમા બીજની મુકવો તે સવારે ઘોળી પાઈ દેવો વળી એ જ રીતે બીજે દિવસે માત્ર ૪ અને ત્રીજે દિવસે તોડો અડવો એળિયો લેવો અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કાસનીના પાદડાના રસમા ખાવો એથી આરામ થાય છે (૬) દરડેપાક—મોટી દરડેતુ દળ બહેડાની છાવ અને આમળાની છાલ સૂક, ૧૨ગળિયો નસોતર એ સર્વને બરાબર વજને લઈ ખાદી ઝીણે લગડે ચાળી મધ અથવા સાકરના શીરામા મેળવી પાન કરી રાખવો તેમાથી દિવસ ૨૦ સુધી લાજટ માસા દના પ્રમાણથી સવાર ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી વાળાનો રાજ જઈને ગ્વી થશે નહિ (૭) હમેશા દિગ ખાનારને વાળો નીકળતો નથી (૮) કુકડવેવના ડોડા વાટી ઝીણા મરી પિડી બાપવી (૯) કાન્લી વાટીને બાપવી (૧૦) ઉગેરાની જડ ખાદી છારામા વાટી ૫૧ મરી તે બાપવી અને દિવસ ૩ સુધી પાટો ઘોડવો નહિ પછી છાદીએ ત્યારે તે વાળો નીકળી પડે અથવા બળી જાય પણ શીકા ન કરે

કરવો (૨) પિત્તજ વાળા ઉપર:—વડ, ઉબરો, પીપળો, નાદખ અને વાસતી જાલનો કઢક કરી લેપ કરવો (૩) કફજ વાળા ઉપર:—કચનારની જાલનો કઢક કરી લેપ કરવો (૪) દ્રઢજ (જે દ્વિદાપથી ઉત્પન્ન થાય છે તે) વાળા ઉપર:—પૂર્વે કહેલામાથી બે ઔષધોનો લેપ કરવો અને ત્રિદાપજ ઉપર એ ત્રણે ઔષધોનો લેપ કરવો (૫) રક્તજ વાળા ઉપર:—વડ અને આમલીની જાલનો લેપ કરવો (૬) કોષ્ઠ, હિગ, સૂક તથા સરગવાનુ ચૂર્ણ વાટી પાતુ અને લેપ પણ એનોજ કરવો (૭) સરગવાના મૂળ અને બિયા વાટી, સિંધવ અને કાંઈ સહિત એકન ખરલ કરી એનો લેપ કરવો, અથવા લસણ, ચિત્રક અને રાઈનો લેપ કરવો, તેથી સ્નાયુકપિ ડિકા શિરાગત વાળો ધત્યાદિ સાત થાય છે (૮) બાવળીના બિયા ગોમૂનમા વાટી લેપ કરવો (૯) ચૂનો અને ખીકયોણુ પાણીમા મેળવી તેનો લેપ કરવો (૧૦) તાણુ (વાસનવેલી)ના મૂળ પાણીમા વાટી પાવા (૧૧) હાશમા કિવા તેલમા આસગવનો અથવા ઘોળી ગરણીનો કિવા સરગવાના મૂળનો લેપ કરવો (૧૨) પુરુષના મૂનમા હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૩) જીમી રીગણીના મૂળ પુરુષના મૂનમા કિવા પીપળાના પાદડામા વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાધવો (૧૪) ગળાના રસમા ટકણુખાર પાવો (૧૫) શણુના બિયા અને ઘઉંનો લોખ એકત્ર કરી ઘીમા તળી ગોળ સાથે ત્રણ દિવસ ખાવો (૧૬) નંગોડના પાદડાનો રસ ૨ તોલા, તેમા ગાયતુ ઘી ૨ તોલા નાખી તે ૭ દિવસ આપવો (૧૭) હિગ અને ટકણુખાર, એ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ સવાર-સાજ આપવું એટલે નશ્વીપણે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ થશે (૧૮) અતિવિષ નાગરમોચ, લીડીપીપર ભારગમૂળ અને બહેડાનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું (૧૯) પારેવાની હગાર મધમા મેળવી ગોળી કરી ગળી જની તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે (૨૦) વતાક શેકી દહીમા ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાધવું (૨૧) ધતૂરાના પાદડાનો રસ ૨ તોલા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવું, એટલે કેફ આવશે તેનો ખીજે દિવસે હતાર-દહી-ભાત આપવો (૨૨) આકડાના અથવા ખરસાણીના દૂધનો લેપ કરવો (૨૩) ધતૂરાના પાદડા ૨૥ બાવાના પાનમા આપવો (૨૪) પાપડિયા ખારાનું ચૂર્ણ ૩ માસા નવગક દહીમા નાખી દિવસમા ત્રણ-ચાર વખત આપવું, દિવસે ભોજન વર્જી, રાતે ભોજન કરવું આ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું (૨૫) એક નાળિયેર કાચી તેના હિદ્રમા નરસારની ભૂટી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ભરવી અને હિદ્ર બંધ કરી નાખવું ખીજે દિવસે સવારે તેમાનું બધું પાણી પાતુ અને ટોપક ખાવા આપવું સાંજ સુધી પાણી ન પીતા ઉપોષિત રહેવું સર્વાસ્ત પછી શરીર જાણુ ચોપડી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું પછી દહી સાથે ભાત ખાવો, એટલે અગમના સર્વ વાળા મરી જાય છે (૨૬) વાળાના કૌશ્ઠ ઉપર:—કલગારીનો કાંઠો ધસી તેના ઝીણા ટપકા કરવા, એટલે કૌશ્ઠ ફૂટે છે પછી તેના હિગ ઉપર સળી વડે ઉપલાજ ઔષધનુ એક ટપક નાખવું (૨૭) કૂંડાની હગાર, કળ્પતરની હગાર અને હિગ, એ ત્રણ સમલાગે લઈ થેપવી કરી તે વાળા ઉપર મૂકી પાટો બાધવો (૨૮) પાનમા અથવા ગોળમા કરોળિયાનું ધર અથવા સર્પની કાચળી એક, બે કે ત્રણ દિવસ ખાવી (૨૯) ઝેરકાચલાના બિયા અથવા તેની સાથે સોમતનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો (૩૦) સરગવાની જાવ દૂટી બાધવી (૩૧) શણુના બિયા વાગી ગરમ કરી સહેવાય એટલા ગરમ ગરમ વાળા ઉપર બાધવો (૩૨) કપડું ઘોવાનો સાણુ અને કાદાની કળીએ ઘીમા તળી વાળા ઉપર બાધવી (૩૩) રીગણીના મૂળ અને હિગને વાગી તેની પેડી કરી નથુ દિવસ બાધવી (૩૪) વાળો ફૂટ્યા પછી અરીયા અને ઘોળો કાચો સમલાગે લઈ પાણીમા ધસી તેનો લેપ કરવો અથવા નાગરવેલના ચાર-પાંચ પાનને ચોપડી તે પાન એક ઉપર એક એવી રીતે વાળા ઉપર મૂકી બંધવા અને ત્રણ દિવસ છોડવા નહિ; એટલે વાળો મરી જાય છે (૩૫) લસણ, ચિત્રક અને રાઈને પાણીમા વાગી તેની પેડી કરી વાળા ઉપર બાધવી (૩૬) નરસારની ભૂટી અથવા તેલો ઘી અને ભાતમા ખાવી (૩૭) ૬ ગુળ હિગ અમિ ઉપર શેકી દિવસમા ત્રણ વખત ખાવા આપવી. (૩૮) ૩ માસા ફૂવાવેલી ફટકડી ગોળમા મેળવી ૩ દિવસ આપવી, એટલે શરીરમાના સર્વ વાળા

બળી નબ છે અને પુનઃ જન્મભર વાળો થવાની પાસ્તી રહેતી નથી. (૩૬) વાળો તુટે એટલે તે ઉપર રામેકાનાં તામ્ર પાંદડાં વાટી બાંધવાં; એટલે વાળો ચાર પહોરમાં મરી બહાર આવે છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનીઁમાં:—અડ-૫, અરડસો-૪, અરીકાં-૮, આકડો-૨૬, આસંધ-૧૮, ઇગારિયાં-૧, બની રીંગણી-૪, કપૂર-૧૩, કલગારી-૧, ખસખસ-ક (અફીણ)-૧૮, ખાખરો-૧૪, ખાજકોલતી-૨, ગરણી-૧૧, ગહુ-૫, ઝેરઝાયાલાં-૮, તલ-૨૩, ધંતૂરો-૫, જ; નાગદમની-૨, નાળિયેરી-૫, નીપાણી-૨, પાંણકાંદા-૨, વાવળ-૩, લમરડીનો વેલો-૩, લસણ-૧૬, લીમડો (કરવો)-૩૭, લીંદીપીપર-૩૮, વંતાકડી-૧, વાવળા-૨, વાસનવેલ-૭, સરગવો-૮. શણુ-૨, હળદર-૨૨, હાડસંધિ-૨, હિંગ-૧૭, હેલ-૭. વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ વાળો માટે:—દક્ષિણી યુરિયો-૬. કફથી થયેલ વાળો માટે:—કન્યાર-૨. રક્તજ વાળો માટે:—વડ-૧૬. શરીરમાં વાળો મથોં હોય તે માટે:—ઝેરઝાયાલાં-૩.

ભુઓ પ્રાં ઔઁમાં:—કસ્તૂરી-૨, કજૂતરની હગાર-૨, કાંતણીનું ગર-૧, ગાંડુળ-૧.

૫૫-વિદ્રધિ રોગ (ગડાં ગૂમડાં)*

કારણો-લક્ષણ:—પોતપોતાના દોષે કરી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ ત્વચા, રક્ત, માંસ અને મેદને દ્વિષિત કરી અસ્થિ એટલે હાડકાં સુધી જઈ, હળવે હળવે મોટાં ઘોર અને જેનાં મૂળ ધણું લીડાં અને ઉત્પત્તિકાળથી જ પીડાયુક્ત અને ગોળ અથવા લાંબા એવા મંથિમય શાય (સોજા) ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને વિદ્રધિ કહે છે.*

ઉપચાર:—(૧) વડ, ઉંચરો, પીપળો, પીપર તથા નેતર, એ પંચવલ્કલની જાલ સરગવાના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) હીરાકસી, સિંધવ, શિલાનિત અને હિંગના ચૂર્ણ વડે મિશ્રિત વાય-વરણાનો કાઢો અંદરથી અપકવ અને મોટા શાયયુક્ત એવા વિદ્રધિનો નાશ કરે છે. (૩) ઘોળા સાટોડી અને વાયવરણાના મૂળનો કાઢો આપવો. (૪) ધમાસાનાં મૂળ ચોખાના ઘોવડાનળમાં ધસી મધ નાખી તે પાવાં. (૫) હરડે, સિંધવ અને ધાવડીનાં ફલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૬) સરગવાનો ચુંદર, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરતાં જવું. (૭) સરગવાનું મૂળ પાણીમાં ધસી તેમાં મધ નાખી તે આપવું અને તે જ રસમાં વજનામનું ચૂર્ણ નાખી લેપ કરવો; એટલે અંત-વિદ્રધિનો નાશ થશે. (૮) વિદ્રધિ પાકવા માટે:—અળસી, ધઉં, મગ, જવ, શણુ એમાંથી એકનો લોટ બાફી તેની પોટીસ બાંધવી; એટલે થોડા સમયમાં અપકવ વિદ્રધિ પકવ થાય છે. (૯) ચિકણાનાં પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવાં; એટલે વિદ્રધિ પાકીને ફૂટે. (૧૦) મોરધૂયુ અને સાણુ અથવા ટંકણુખાર ધસી લેપ કરવો; એટલે પાકી થયેલા સોજા ફૂટે. (૧૧) પુગળવેલનાં પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે પાકી થયેલા સોજા કણવારમાં ઊતરશે.+

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનીઁમાં:—અઘાડીની ટીપમાં, ઝેરડો-૫, કાળો ઉમરડો-૪, ખમાટ-૧, ચિતક-૨૦ની ટીપમાં ૧, દિંડા-૧, ધાવડી-૧, નસોતર-૧, રાળ-૮ની ટીપમાં, લસણુ-૨,

* વાત, પિત્ત, કફ, સાન્નિપાત અને અન્નિપાતથી થયેલા તથા રક્તજ અને અંતવિદ્રધિ, એમ વિદ્રધિના ૭ પ્રકાર છે. વિદ્રધિ ધણું કરીને મળદાર, ઉદ્રિયનું સૂખ, કષ્ણ, આડરંધિ કુક્ષિપિંડ, તક્ષી (ખરેણનું સ્થાન), હલેટ, હલય, પિપાસાસ્થાન, એ જગ્યા પર થાય છે. મૂડી નેટયો લાગે ત્યાં સુધી તે ગુહમ જેવો લાગે છે; પણ તેથી મોટો થાય એટલે તેને વિદ્રધિ જાણી તે મમાણે ચિકિત્સા કરવી. ગુહમ કોઠામાં થાય છે અને વિદ્રધિ માંસ તથા લોહીમાં થાય છે અને તેથી વિદ્રધિ પાકે છે પણ ગુહમ પાકતો નથી.

• હલેટ, નાભિ અને બક્તિમાં થયેલ અંતવિદ્રધિ તથા સાન્નિપાતિક વિદ્રધિ અસાધ્ય છે. પ્રદાહાર, કાંખ, જંપા, ચૂરપિંડ, પ્લોહા, ચંદુ, ફેફસાં, એ સ્થાનોમાં થયેલ અંતવિદ્રધિ ને પાકીને ફૂટે છે તે કદાચિત્ સાધ્ય થાય છે. બાધી રહેલા શાય વિદ્રધિ સાધ્ય છે.

+ વિદ્રધિ તથા મજ્જામગ્માં ખાવાની ઔષધિયે વરણાદિ ધૂત, સમ્પાંચ ચૂનળ, ચૂળગવડી, ત્રિક્ષણચૂનળ, અંજીઘાદિ ક્ષાપ, ચંદ્રપ્રભાવડી, કાંચનાર ચૂનળ વગેરે અપાય છે. ઉપર લખાયા માટે દંતાંજ લેપ, નત્યાધ ધૂત, નોરાધ ધૂત, વિપરીતમઘુ તેલ, કરંભધ ધૂત, સર્જકાધ તેલ વગેરે અપાય છે.

વાયવરણુ-૪. અતર્વિદ્રધિ માટે:—સરગવો-૧૮, સાયેડી-૧૩, હરે-૪૩.

ભુચો પ્રાં ઓંમાં:—મીચુ-૩. ગૂમકું ફાટવા માટે:—હરિણુચ-૨ .

પૃથ્વિ:—સામે, ચોખા, કળથી, લસણ, વાલ, કારેલા, ઘી, તેલ, મગ, પંડોળા, તપાવી ઠંડું કંથુ પાણી. અપૃથ્વિ:—સુકાચેલું શાક, ગોળ, દહીં, ખીચડી, ખાટું, ધાણી, ધણું ખાટું, દાહક પદાર્થ, મૈથુન.

૫૬-વિસ્ફોટક રોગ (ફાલ્લા)

કારણ:—તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (રાઈ વગેરે), ઉષ્ણ, વિદાહી, રુક્ષ અને ક્ષાર એવા રસ-સેવન કર્યાથી અને અજીર્ણ, અધિક ભોજન, ભિન્ન, ઋતુદોષ એટલે શીતોષ્ણાતિયોગ અને ઋતુ-વિપર્યય (ઋતુનું બદલાવું) ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ ત્વચાનો આશ્રય કરી રક્ત, માસ તથા અસ્થિને દૂષિત કરી લયંકર વિસ્ફોટક (ફાલ્લા) ઉપજ કરે છે તે રોગો થયા પહેલાં જોરાવર તાવ આવે છે. સન્નિપાતજ અને રક્તજ વિસ્ફોટક સેંકડો અનુભવી ઔષધો કડે તોપણ સાધ્ય થતા નથી ×

સ્વરૂપ:—રક્તપિત્તથી થયેલા એવા અગ્નિએ દગાયેલા જેવા ફાલ્લાઓ શરીર પર કાઈ કાઈ ઠેકાણે કિંવા આખા શરીરે પણ થઈ આવે છે અને તે કારણથી તાવ આવે છે તેને વિસ્ફોટક કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) કરિયાતું, કડવો લીમડો, જેઠીમધ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, પટોલ, અરડૂસી, વાળો, ત્રિકુળાં અને ઇંદ્રજવનો કાઠો આપવો અને પૃથ્વિ પાળવું, એટલે દંદંજ, ત્રિદોષજ અને રક્તજ એવા વિસ્ફોટકનો નાશ થાય છે. (૨) ગંગો, અરડૂસી, પટોળ, નાગરમોથ, સાતવીણ, ખેરની જાલ, કાષામરુ, નેતરની ટીશીઓ, કડવા લીમડાનાં પાદડા, હળદર અને દારુહળદરનો કાઠો, વિસર્પ, કોઠ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, મસૂરિકા અને પિત્તજવરનો નાશ કરે છે. (૩) પટોલ, ગંગો, કરિયાતું, અરડૂસી, કડવો લીમડો, પિત્તપાપડો, ખેરની જાલ અને નાગરમોથનો કાઠો વિસ્ફોટક-જવર-નાશનાર્થે આપવો. (૪) ધરો, વજ, ઉખરો, બાલુઓ, અરણુનસાજક, સાતવીણ અને પીપ-

+ જેને પ્રથમ વાદી અથવા પરમિયો થયો હોય અને તેની અસર શરીરમા રહી વર્ષ હોય, બરાબર ઓસડ થઈ શક્યું ન હોય, તેથી શરીરનું તમામ લોહી બગડી જવાથી આ વિસ્ફોટકનો આભર થાય છે

ઉપાય —(૧) રસકપૂર તોલા ૪ લઈ આઠ પહોર સુધી ખરલ કરવો; પછી ગાયનું ઘી ૪૦ તોલા ૧૦૦ વાર ઘોઈ તેમા નાખી મેળવી તમામ શરીર ઉપર ચોપડવું; તેથી તમામ રોગ-બને ભતના મટી જશે, પણ એ ઓસડ ચોપડ્યા પછી સાત દિવસ સુધી ધાણી શરીરને બહારથી અડવા દેવું નહિ (૨) મનશીલ તોલા ૨ ખરલ કરી માખણમા મેળવી ચોપડવો તેવ, મરચા તથા હરેક ગરમ ચીજ ખાવાની મનાઈ કરવી (૩) વિસ્ફોટક ઉપર પ્રથમ રૈચ આપવો એરડિયુ દૂધમા આપવું કરિયાતું, કંડૂ જેઠીમધ, વાળો, પિત્તપાપડો, અરડૂસી, મોથ, ત્રિકુળા અને કડાની જાલનો ઉકાળો આપવો (૪) સુખડ, નાગરેસર, તાદળજે, શીરસ- (સરસડા)ની જાલ અને ભઠ્ઠા પાદડા, એ ઓસડ વાદી લેપ કરવો. (૫) શરપુ ખો અને ઘોડી અથવા સમાન લાગે લઈ વાદીને પીવાથી વિસ્ફોટક ભય (૬) આકડાની જડની જાલ, ધોરડીની જડની જાલ, લીમડાની અંતરજાલ, જાવળની જાલ અને હિંગળો ઠાકે ના લઈ ગળીએવ લગડામા મૂરી હોમામા પાડું. તેથી મોઢું આવી વિસ્ફોટક ભય ઉતાર ધોરડીનાં મૂળના મેજળા કરાવવા મોઢું લેવડાવવાથી ધણીએ બહુ ટુંખી થઈ માર્યા પણ ભય છે, માટે જુઝુ અનુભવીના પાસે જ લેવડાવવું અને છેક છેવટના ઉપાય તરીકેના ઉપાયે જ લેવડાવવું

× વિસ્ફોટક રોગ નવ પ્રકારનો છે આઠ પ્રકારનો બાહ્ય તથા એક આંતર બાહ્ય વિસ્ફોટકના વાતજ, પિત્તજ, કંદૂજ, ક્ષ્પિતજ, વાતપિત્તજ, વાતકંદૂજ, ત્રિદોષજ તથા રક્તજ, એ આઠ પ્રકાર છે અદરના વિસ્ફોટકમા ત્રીણ પીડા તથા તાવ પણ હોય છે વિસ્ફોટક રોગમા ઢોડજી, શ્વાસ, દાયચિ, વૃષા, શરીરમા વટ થવી, હૃદયમા વ્યથા, વિસર્પ, વગેરે તથા તાવ, એ ઉપદંવ જણાવે છે એક દોષથી ઉપત્ત થયેલ સાધ્ય, બે દોષથી થયેલ કશ્સાધ્ય તથા સર્વે દોષોના લસણુથી યુક્ત અનેક ઉપદંવ જેમા થાય તે રોગ અસાધ્ય ગણાય છે બીજા ઔષધ —કલામિરુદ રસ નવકપાય યુગળ, અમૃતાદિ યુગળ, અમૃતાદિ કપાય વગેરે અપાય છે બહાર ચોપડવા માટે કરંજ તેલ અપાય છે

ખાનો કાઢે બાળી, તેમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી મદન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, પાક, વિસ્ફોટક અને શોથનો નાશ થાય છે. (૫) કડવા લીમડાની ઊલ, ખેરની અંતરજાલ, ગળા અને ઇન્દ્રિયનો કાઢો મધ નાખી પાવો. તે વિસ્ફોટક અને તાવનો નાશ કરે છે. (૬) કરિયાતું, અરડૂસી, કડૂ, પટોલ, ત્રિફળા, ચંદન અને કડવા લીમડાનો કાઢો વિસર્પ, દાઢ, જવર, સોળે, કંડૂ, વિસ્ફોટક, શ્માંતિ, તરસ તથા ઊલટીનો નાશ કરે છે. (૭) ચંદન, નામકેસર. સરસડાની ઊલ, બધાનાં પાંદડાંને તાંદળખના રસમાં વાટી લેપ કરવાથી તે દાઢનો નાશ કરે છે. (૮) ખોરડીનાં અને બાવળિયાનાં કુમળાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી છૂકું અને સાકર નાખી ખવડાવવાં; એટલે વિસ્ફોટક અને દાઢનો નાશ કરે છે.

નિશેષ ઉપચાર:—જ્યોત્વનોમ્માં:—કિંચણી-૫, સરસડો-૫, જ્યોત્વ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૨, ૧૩, ૩૧.

પૃથ્થ:—ભાત, જવ, મગ, ટુવેર અને મસૂરના કાઢામાં સૂક નાખીને આપવું. નેતરના અંકુર, તાંદળજી, કંટોલાં, પરવળ, શતાવરી, પિત્તપાપડો, વટાણા, કારેલાં, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, ખીલીનાં પાંદડાં તથા કડવા એવા ધૂપનું ભોજન કરાવવું, અપર્ય:—તેલ, અડદ, કળથો, મીઠું, ખાટા, તીખા, દાઢકારક, રક્ષ તથા ઉષ્ણ પદાર્થ.

૫૭-મ્લુરોગ (જખમ અને ગૂમડાં)

કારણ:—મ્લુ મે પ્રકારના છે. શરીરજ અને આગંતુક. પહેલો રોગ શરીરદોષે થાય છે અને ખીન્ને શસ્ત્રાદિકનો ધા લાગવાથી થાય છે. વાતાદિ દોષ પોતપોતાને કારણે કરી કુપિત થઈ ત્વચા, રક્ત, માંસ, મેદને દૂષિત કરી મ્લુને ઉત્પન્ન કરે છે. નાડીમ્લુ:—જે માણસ પાંદેલું ગૂમડું અપક્વ છે એમ ધારી ફાડતો નથી, કિંવા યુક્તજન પર થયેલા મ્લુની ઉપેક્ષા કરે છે તેનું તે પર (પાય-લોહી) ત્વચા, માંસ, નાડી ઇલાદિનું વિદારણ કરી અંદર જવા માટે રસ્તો કરે છે અને અંદર લાંબું ધર કરે છે તથા તે પર નાડી જેવું વહે છે, એટલા માટે તેને નાડીમ્લુ (હાડમ્લુ) અથવા નાસ્ટર કહે છે.

ઉપચાર:—ગૂમડાને પહેલાં વિમ્લેષપન (પક્વવાની ક્રિયા કરવી), પછી અવસેચન (રક્ત કાઢવું), ઉપનાહ (થેપલી બાધી), પાટન (ફાંડવું), શોધન, રોપણ (ભરાવવું) અને સાતમે ઉપાય વિકૃતિનો નાશ કરવો; એવા સાત ઉપચાર અનુક્રમે કરવા. વિમ્લેષપન:—અભ્યંગ કરી તે જગાએ કપડું તપાવી તેણે શેકવી અને અંગૂઠા વડે તેલ ચોપડી ચોળતા જવું. રક્તાવસેચન:—જ્યારે મ્લુને ઘણો જ સોળે તથા સળકાના વિકારો હોય ત્યારે પ્રથમ લોહી કઢાવવું. પ્રથમ રક્તને વિકાર થાય છે, તે રક્ત કાઢવાથી તે સંબંધી વિકાર ચાંત થાય છે; એટલા માટે સંપૂર્ણ ક્રિયા કરતાં રક્ત કાઢવું એ ક્રિયા સારી છે. ઉપનાહ:—અળસી, જવ, ઘઉં, શણ એ પૈકી એકના

● મ્લુરોગ ૬ પ્રકારનો છે:—વાતજ, પિત્તજ, કફજ, ત્રિદોષજ, રક્તજ તથા આગંતુક. વિદ્રધિ તથા મ્લુરોગ બંને એક જ ભતના રોગ છે. કુરક માત્ર એટલો કે વિદ્રધિ રોગની જડ બહુ ઊંડી હોય છે; તેમ જ શરીરમાં લઘંકર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. ભાવપ્રકાશકાર જાંનેને અલગ જણાવવા માટે વિદ્રધિની જડ હાડકામાં હોય છે, એમ જણાવે છે. મ્લુ મ્લુરોગની જડ ત્વચાથી થોડી ઊંડી અથવા નાડીમાં હોય છે. શાસ્ત્રીય ઔષધિ વિદ્રધિરોગ અને મ્લુરોગ બંનેમાં સમાન છે.

× સંગ્રહીત ઉપચાર:—(૧) મીણ, રાજ, કપિયો, જોદાર, હીરાદખણ, આમળાં, સિંદૂર, માયાં એ સર્વોના સીતસર મલમ બનાવી મ્લુ ઉપર ચોપડવો. (૨) સરસિયુ તેલ તોલા ૪, મીણ તોલા ૧, અપિયો તોલા ૧, બેરબે તોલા ૧, સિંદૂર ટાંક ૨, સુરેખાર ટાંક ૨, મુરદારસિંગ ટાંક ૨ લઈ પિત્તજના વાસણમાં મધુરી આંધે પકવી ફીણને મ્લુ ઉપર ચોપડવું. (૩) હીરાક્તી, ચૂનો, સાજખાર, સિંદૂર, કડૂ, સુરેખાર, શેકેદું મોરયુધ, મરી એ બધાંને સમાનભાવે લઈ વાટી તેલ શેર ૧ અને મીણ તોલા ૨ના મલમમાં મેળવી મ્લુ ઉપર ચોપડવું. (૪) હરકાં, બહેડાં, આમળાં, ધાણા અને સુખડ એ પાંચ ચીજોને માટીના વાસણમાં નાખી તેને મીઠા કુવાના પાણીમાં બાંજવી રાખી તે પાણુ ગ્રમડાં થયાં હોય તેને પીવાના પાણીને બદલે પાયા કરવાથી મ્લુ થાય છે. જો ૭ માસ સુધી તેલ, મરચાં, જોળ તથા કાઈ પણ ગરમ ચીજ ખાવી નહિ.

લોટમા થોડું તેલ કિંવા ઘી નાખી ખદખદાવી, તેની ચેપલી કરી તે ગરમ ગરમ સોજા પર બાધવી, એટલે સોજા નાશ પામે છે પાટન (ફેડણુ):—મણના મુખમાં પર થાય અથવા બાલુના દેકાણે પર થયેલ માલુમ પડે અથવા વ્યાધિ પ્રસરવા લાગે તે ગૂમ્ફ કોડણુ (૧) કરજ, ચિત્રક અને દાતીના મૂળિયાનો કિંવા પારેવાની હગારનો લેપ કરવો એટલે ગૂમ્ફાનો સોજો ફૂટે છે (૨) જવ ખાર, સાજખાર, ટકણખાર ઇત્યાદિ ક્ષારનો લેપ કરવો, એટલે ગૂમ્ફ ફૂટે છે (૩) પીપળાના મૂળનો લેપ કરવો (૪) શણ, મૂળા, સરગવાના મિયા, તલ, સરસવ, જવ અને અળસીને એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો તે વ્રણશોષને ફેડનાર છે (૫) દત્તીમૂળ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, થોરતુ દૂધ આકડાનું દૂધ, ગોળ, લિવામાનું ચૂર્ણ, હીરાકસી અને સિંધવનો લેપ કરવો (૬) હસ્તીદંત પાણીમા ઘસી સોજના મોઢા પર એક બિંદુ મૂકવું એટલે ઘણા કઠિન સોજને પકવીને ફેડે છે (૭) જવ અગર ઘઉંના લોટમા ક્ષાર નાખી લેપ કરવો, કિંવા હળદરની રાખ અને ચૂનો અથવા બકરીની લીડીઓની રાખનો ક્ષાર અને વડાગરુ મીઠું એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો તે ગૂમ્ફ ફેડવા વિષે ઉત્તમ છે

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોં મા —આસઘ-૧૩, દારૂ-૩, નાગલા દૂધેલી-૩ પાણકાદા ૨, પુગળવેલ-૧, માહ-૧, રાણ ૮ ની ટીપમા, રાજગચે-૧, શેવાળ-૧, સમુદ્રશોક-૨, ભુઓ પ્રાં ૦ ઓં મા —કબૂતરની હગાર-૧, ફકડાની વિદ્યા-૧,

શોધન:—(૧) તલ સિંધવ, જેડીમધ, કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર તથા નસોતરનું ચૂર્ણ મધમા ઘૂટી તે વડે લેપ કરવો, તે વ્રણનું શોધન કરનાર છે (૨) તલનો કલક, માંડું, હળદર, દારુહળદર નસોતર ઘી, જેડીમધ તથા કડવા લીમડાના પાદડાનો લેપ મણને શુદ્ધ કરે છે (૩) કડવો લીમડો અને બોરડીના પાદડા વાટી લેપ કરવો, કિંવા લીમડાના પાદડા અને તલના કલકનો મધમા લેપ કરવો, અથવા લીમડાના પાદડા, તલ, દત્તીમૂળ, નસોતર, સિંધવ તથા મધમા લેપ કરવો (૪) હરડે, નસોતર, દાતી કલગીરી મધ, સિંધવ કારેલીના પાદડા ધતૂરાના પાદડા બાવચાના પાદડા તથા અજવલાનો પૃથક્ પૃથક્ લેપ કરવાથી તે ગંભીર નળનું પશુ શોધન કરે છે (૫) કડવા લીમડાના પાદડા અને મધનો લેપ વ્રણનું શોધન કરે છે, કિંવા એકલા ઉપરસાલના મૂળ વાટી લેપ કરવો એટલે મળતી શુદ્ધિ થાય છે (૬) કડવા લીમડાના પાદડા, ઘી, મધ દારુહળદર અને જેડીમધનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો અથવા તેની બત્તી કરી ધાલવી એટલે તે શોધન કરી ભરી લાવે છે

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોં મા —કાયકે-૧૦

રોપણુ:—(૧) વડ, ઉળરો, પીપળો, કદળ, પીપર, નેતર, કરેણ, આકડો તથા કડુના કાઢા વડે વ્રણ ધોવો એટલે નળ જલદી રુઆઈ આવે છે (૨) સાતવીજીની છાલ દૂધમા વાટી લેપ કરવો. તે ફુલ નળનો શામક છે (૩) શરપુખાના મૂળનું ચૂર્ણ મધમા ચોપડણુ એ સર્વ મણોને ભરી લાવે છે (૪) પચવલકનું ચૂર્ણ, છીપનો ચૂનો, ધાવડીના રૂલ અને લોધરનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડણુ (૫) તલના કલકનો લેપ કરવો (૬) તલ તથા જેડીમધનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડણુ (૭) કડવો લીમડો અને કડવા પડેળાના કાઢા વડે અથવા આમુ દરાના કાઢા વડે નળ ધોવો એટલે જલદી ભરાઈ આવે છે

મણમાંના કીડા નીકળી જવા અરે ઉપચાર:—(૧) કરજ, કડવો લીમડો તથા નજોડનો રસ મણમાંના કૂમિનો નાશ કરે છે (૨) લસણ વાટી તેનો લેપ કરવો (૩) લીમડાના પાદડા, વજ, હિંગ, ઘી, મીઠું અને ચિંધવનો વૃષ ગૂમ્ફાને આપવો, એટલે તે કૂમિ રાક્ષસનળ તથા કડુનો નાશ કરે છે (૪) ફાળના પાદડાનો રસ મળુ ઉપર ચોળવો અને તેના જ પાદડાની ચેપલી કરી મળુ ઉપર લગાવવી. (૫) કપૂરના પાણી વડે મળુ ધોવો (૬) કડવો લીમડો, ગરમાળો ભઈ, આકડો, સાતીન ધોળી કરેણ તથા ગોમૂત વડે નળ ધોવો

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોં મા —ખજી-૬, કરમદી-૩, કુવાર-૧૦ પારમપીપળા-૧, શાગ્રો-૨, મરવો-૮, લતણુ-૮, વડાઉ અળવી-૨, હિંગ-૧૩

અગ્નિદંધ પ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શિરોગાળા (દ્વિધિયો પાષાણ) શેષી ખારીક વાટી તેલમાં ખરલ કરી તે મલમ યોપડવો. (૨) જવ અથવા જવની સળીઓ બાળી તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) ડાંગરના કુશકાની રાખ ઘીમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) કુંવારનો ગર્ભ અથવા મધ યોપડવું એટલે આગ સાંત થાય છે. (૫) તેલમાં ચતુર્થાંશ ચૂનાનું નીતરું પાણી નાખી હલાવવું એટલે મલમ જેવું થશે. તે મોરના પીછા વડે પ્રણ ઉપર યોપડવું. (૬) શંખજીરું માખણમાં નાખી ખરલ કરી યોપડવું. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ તથા જવાસાનું ચૂર્ણ તેલમાં ખરલ કરી યોપડવાથી અગ્નિદંધ પ્રણ, વિસર્પ, કીટપ્રણ, સચકા, લૂતાવણ, ધણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવણ, એ જલદી સારાં થાય છે. (૮) કડવાં પડોળાંનિ કાઢે તથા કલ્કમાં સરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદંધ પ્રણ, સચકા, સાવ, દાહ તથા ફોડને હડાવી નાશ કરે છે. (૯) ગાયનું ઘી યોપડવું. (૧૦) શીમળાનું રૂ વાટી તેના પાણીમાં લેપ કરવો. (૧૧) ત્રિફળાં અને રેશમની રાખ તેલમાં યોપડવી. (૧૨) મીચુ, જેઠીમધ, ભોધર, દાળ, મોરવેલ, ચંદન અને મજ્જાના કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી તે યોપડવું. (૧૩) પીપળાની સુકાયેલી છાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી યોપડવું. (૧૪) કેશ બાળી તેની રાખ તેલમાં ખરલ કરી યોપડવી. (૧૫) રાળ ખારીક વચ્ચગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરી પીછા વડે કે ર વડે યોપડવું. (૧૬) ચૂંદની છાલ, ત્રિફળાં અને દારુહળદરના કાઢામાં મોરચાન નાખી તેનાથી આંખો ધોવી. પછી આંખોને ગાયનું ઘી અથવા માખણ યોપડવું; એટલે આંખો ખળતી હશે તે તથા યુવેર અને આકડના દૂધ વડે આંખ ખગોલી હોય તે સારી થાય છે. (૧૭) રસકપૂર તથા ધોળો કાથો એકેક ભાગ અને અર્ધો ભાગ સિંદૂર, એ ત્રણ જથ્થોસેને એકત્ર ખરલ કરી તેથી યોગણું ધી લઈ તેને ૨૧ વાર પાણી વડે ધોવું અને તે કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ખરલ કરેલું ઔષધ નાખી કાંસાની વાડડી વડે સારો ખરલ કરવો અને તે મલમ દાઢેલા ભાગ પર યોપડવો. એ મલમથી આગંતુક પ્રણ, ઉપદંશ પ્રણ, કર્ણુ સંબંધી પ્રણ અને ખરજવાં, એ રોગ પણ સારા થાય છે. x

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—અળશી-૩, ઉક્ષી-૫, કાયકાં-૬, કુંવાર-૮, જવ-૩, ટાંકો-૨, કાંચર-૮, તલ-૩, તાંદળજી-૧૩, યુવેર-૧, પટોલ કટુ-૨, પીપળો-૧૧, પોકળો-૧, ભાંગરો-૧૦, મરવો-૧૨, રતાંદળી-૪, રાળ-૪, ૬; લીમડો-૪૫, શીમળો-૭. તેલથી દાઢેલ માટે:—સમેરવો-૧૧.

ભુઓ પ્રાંચીઓમાં:—ઘૃતવર્ગ-૧, મધ-૬.

આગંતુક પ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આગંતુક પ્રણ ઉપર જેઠીમધનું ચૂર્ણ અને ઘીનો

* પામડીનાં ફરદો ઉપર બીજું ઔષધોની સાથે અથવા તે એકલું જ થી એપડવા માટે વાપરવાનું હોય ત્યારે તેને ૧૦૮ વખત ધોઆ સિવાય વાપરવું નહિ. પરંતુ ખોરાકમાં તે ધોયેલું થી ઝેર જ છે.

x અગ્નિદંધ પ્રણ ઉપર સંગ્રહીત ઉપચાર:—દાઢેલા ભાગ ઉપર ઠંડું પાણી લગાડવું નહિ. ઠંડું પાણી લગાવવાથી ફેલા જાય છે અને પછી નય છે. (૧) કાઈ માણસ રેવતારી, મરમ પાણીથી કે પી, નેવ અથવા બીજી દરેક ગરમ વસ્તુ સારી ઉપર ચડવાથી ફાગે તે તે જ નેજા તે માણસને તલનું અથવા કોપરાનું તેલ યોપડવું. કેટલાક ભાગ કે દહીં યોપડે છે, પરંતુ એ તાત્કાલિક ઠંડક આપી પાછળથી દાઢેલી જગાએ ફેલા ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) કપાચૂનો પાણીમાં પલાળી તે ઉપરનું નીતરું પાણી કાઢી નાખી, વળી ફરીથી બીજું રેશ પલાળવો. એ રીતે સાત વાર તે ચૂનાનું પાણી બદલવું. પછી તે ધોયેલો ચૂનો કાઢી ચૂકવી લગડા વડે ચાળીને તેમાંથી ઘેડા ચૂનો લઈ તલના કે કોપરાના તેલમાં અથવા અળસીના તેલમાં કે માયના ધોયેલા ધીમાં મેળવી નરમ મદમ જેવો કરી તે મલમ દાઢેલી જગાએ ફુકડાના પીછા વડે યોપડવો; અથવા બૂના રૂના પોલ ઉપર એ મદમ યોપડા તે પોલ દાઢેલી જગાએ બાંધવો. દાઢેલી જગાએ પડે થાય તે ગરમ પાણીથી સાફ ધોઈ રીજુ લગડાથી ઉપરનું પાણી ખેંચી લેવું. પછી ઉપરનો મલમ યોપડવો; વળી એ મલમમાં સારી કેવી ભતની ગળી નાખવાથી તે ધણી સારી અટકર કરે છે. (૩) બૂની નુંજની દોરી બાળી તે તલના તેલમાં અગર ધોયેલા ધીમાં મેળવી યોપડવું. (૪) રાખનો અથવા જસનનો મલમ યોપડવાથી ફરદ જલદી સાંત થાય છે. (૫) કેરોલીન યોપડવાથી પણ લાભ થાય છે.

કિંચિત્ ઉચ્ચ લેપ કરવો તથા શક્તિ અનુસાર કિંચિત્ પિત્તકારક, રક્તરોધક ઉચ્ચ એવા પદાર્થો અને ઘી તથા મધ રાતે સેવન કરવા (૨) છિન, સિત્ર તથા વિદ્ધ, એવા પ્રકારના મણુને પ્રથમ રેશમ વડે બાંધવો તથા રોગી વારવાર જેમ દુખ પામે નહિ તેમ ઉપચાર કરવા (૩) જાત્યાદિ તેલ :—જાઈ, કડવો લીમડો, કડવા પડોળા અને કરજના પાદડા, મીણુ, જેઠીમધ, ઉપલેખ, હળદર, દારુહળદર, કકુ, મજ્જક, પચ્છકાષ, લોધર, હરડે, નીલકમળ મોરચૂચુ, ઉપરસાર તથા કરજના ગિયા સમભાગે લઈ તેના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું તે તેવ વિપ્રમણુ, સપૂર્ણું સ્ફેદાંત, ખસ, કદૂ, વિસર્પ, કૃમિનો દશ, શસ્ત્રપ્રહાર, દંધ અને વિદ્ધ એવા ક્ષતો તથા નખ-દત્તથી થયેલા ક્ષતો અને માસતુ ધર્ષણુ છત્યાદિ ઉપર ભરાઈ આવવા વિષે હિતકારક છે (૪) ધરોના રસમાં કિંવા અરજુના રસમાં કિંવા દારુહળદરની છાલના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. તે મણુ ભરાઈ આવવા વિષે ઉત્તમ છે (૫) મોગલી એરડાના ગિયાના તેલમાં ૩ લીબની, તે નળુ ઉપર બેતાડતા જનુ એણે કરી સર્વ પ્રકારના મણુ ભરાઈ આવે છે (૬) રાળ, મીણુ, તલનુ તેલ, એ સમભાગે લઈ તેમાં થોડું સિંદૂર નાખી સર્વનો એક મેળાપ થાય ત્યાં સુધી કઢવવું અને એ મલમની પદી લગાવવી (૭) ઠેરતુ શિંગડાં સાંગી ગયું હોય તે ઉપર :—તેલ, સિંદૂર, માણસના વાળ, એ સર્વ એકન કરી બાંધવા અથવા ઘેરના ૧ રોર દૂધમાં ૪ તોલા સિંદૂર નાખી શિંગડાને ચોપડવું અને ઉપર કપડું લપેટવું

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંભા —અરજુ-૩, કપૂરમડી-૨, ગગાવતી-૧, જેઠીમધ-૩, દારુહળદર-૩, ધમાસો-૩, ધરો-૯, પાડ (કાળીપાડ)-૧૪, લિલામો-૩૦, લીમડો (કડવો)-૪૩, વડ-૩, વીછુડા-૧, સાજડ-૧

નાડીમણુ ઉપર ઉપચાર :—(૧) જાઈ, આકડો, ગરમાળો, કરજ, દત્તીમળ, સિંધવ, સચળ, જવખાર એ સર્વ એકન ખરલ કરી તેની દિવેટ કરી તે નાડીનજીમાં ધાલવી, અથવા ઘેરતુ દૂધ અને સિંધવ એકન ખરલ કરી તેની દિવેટ કરી ધાલવી, તેથી કરી નાડીમણુ સારુ થાય છે (૨) મૂળ અને પાદડા સુદા નગોડતુ ઝાડ ફૂટી તેનો રસ કાઢી તેના જરોજર તેલ લઈ એકન કઢવી. તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું (૩) ગરમાળો, હળદર અને મોરડીની છાલનુ ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ અને ઘી નાખી તેમાં સૂતરની દિવેટ લીબની તે મણુમાં ધાલવી (૪) ગૂગળ, નિંદાના, સુદ, મરી, લીડીપીપર, એ સમભાગે વાટી એનો લેપ કરવો તે દુષ્ટ નાડીમણુનો તથા ભગદરનો નાશ કરે છે. (૫) શલ્યજ નાડીમણુ ઉપર :—તલ, મજ્જક, મધ તથા વીનો વારવાર લેપ કરવો (૬) રસાજન, દારુહળદર, હળદર, મજ્જક, કડવા લીમડાના પાદડા, નસોતર માલકાગણી અને દત્તીમળના ચૂર્ણનો લેપ કરવો ભગદર ઉપર પચુ આ ઉપાય ચોખવો (૭) નિંદાના, વાતકિંગ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ખંધ સાથે ચાલવું, એટલે નાડીમણુ ભગદર કાઢ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંભા —ગવાર-૨ તુવેર-૩, યુવેર-૮, રાયઆમળી-૩ હરડે-૪૨. જુઓ પ્રાંઓંભા —અરિયવર્ગ-૧, ૪, વૃતવર્ગ-૩, વાધની ચરખી-૧

સર્વ પ્રકારના મણુ ઉપર ઉપચાર :—(૧) પારદાદિ મલહરસૂત :—પારો અને ગધકની કાળજી, એ કાળજી જરાખર મુરદાસિંગ અને એ બધાના જરાખર કપિલો, કિંચિત્ મોરચૂચુ (કુલાવેલ), એ સર્વ એકન ખરલ કરી તેમાં ચારગણુ જનુ ઘી નાખી ખરલ કરવો, અને એ મલમ રૂની ગડી ઉપર નાખી ચોપડવો, એણે સપૂર્ણ મણુ અને નાડીનજીનો નાશ થાય છે જે મણુ સે કડો ઔષધોએ શાત થતો નથી, તે એના યોગ વડે અલ્પ કાળમાં સારો થાય છે (૨) પારો, ગધકની કાળજી, સિંદૂર રાળ, કપિલો, મુરદાસિંગ, મોરચૂચુ અને કાથો એ સર્વનું એકન ચૂર્ણ કરી તેમાં ચોગણુ ઘી નાખી તેને ખરલ કરવું, અને તે રૂની ગડી ઉપર ચોપડી તે મણુ ઉપર લગાવવી, એણે સપૂર્ણ મણુનો નાશ થાય છે (૩) નિંદાના (પર્યાં લારેલો), પાક, સાવ અને ગધે યુક્ત તથા મોટો તેમ જ સજીકા તથા રોળએ વ્યાસ જે મણુ તેનો નાશ થવા માટે નિંદાના કાદામાં ૩ માસા શુદ્ધ ગૂગળ નાખી આપતા જનુ અથવા નિંદાના ચૂર્ણ સમાન ગૂગળ લઈ તેની ગોળીઓ કરી તેમાંથી એકએક આપવી એટલે તે મલખતોનો નાશ કરે છે અને મણુને શુદ્ધ કરી રૂઝવી નાખે છે.

(૪) અત્યાદિ ઘૂત :—જઘની પાંદડાં, કડવાં પડાળાંનાં પાંદડાં અથવા ફળ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, કડું, દારુદળદર, ઉપરસાળ, મજ્જા, કાળો વાળો, સિંધવ, મોરચૂથુ, જેડીમધ અને કરંજનાં ખિયાંના કાઠામાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું અને તેમાં ૩ ભીંજવી તેનો લેપ કરવો, એટલે તે ઝીણા મોઢાનું, મર્મ ઉપરનું, વહેનારું, અંદર ઘર કરનારું તથા પીડા કરનારું, હરકોઈ મણ હોય તેને શુદ્ધ કરે છે અને ભરી લાવે છે. એ ઘૂત સિદ્ધ કરતી વેળાએ તેમાં મીથુ નાખવું એવો પણ પાઠ છે. (૫) સ્વર્ગિકાદિ ઘૂત :—સાછખર, જવખાર, કપિલો રેણુખીજ, ટંકણખાર, ઘોળો કાથો, મોરચૂથુ, એ સર્વનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ગાયત્રી ધીમાં એક પહોર સુધી ખરલ કરવું. આ સ્વર્ગિકાદિ ઘૂત સંપૂર્ણ મણોનો નાશ કરે છે, ત્રણને ભરી લાવે છે તથા કૃમિ અને કંડૂનો નાશ કરી ચામડીનો રંગ સારો કરે છે. (૬) સિદ્ધરોનો કાળો મલમ :—સિંદૂર ૬ તોલા, મીથુ ૧૦ તોલા અને તલતું તેલ ૯ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ મીથુ અને તેલ એક વાસણમાં નાખી દેવતા સળગાવી ચૂલા ઉપર મૂકવું. અગ્નિ મંદ સળગાવેલો, મીથુ ઓગળ્યા પછી તેમાં થોડું થોડું સિંદૂર નાખી લાકડી વડે હલાવતા જવું એટલે સિંદૂર કાળું થવા મડે છે. ત્રણચાર ભિતરા આવ્યા પછી આંગળી વડે તપાસવું; ગોળી થવા જેવું થાય કે તુરત નીચે ઉતારવું. પછી આ તૈયાર થયેલા મલમની પટ્ટી મણ ઉપર લગાડવી. (૭) તિપાનીના વેલાનાં પાંદડાં બાળી તેની રાખ કરી ધીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી. (૮) કાંઠા (બોડી અઘાડી)નાં પાંદડાં બાળી તેની રાખ કરી ધીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી. (૯) ગૂમડાને ઘીનો લેપ કરી તે ઉપર અર્જુનસાજડની ઊલતું ચૂર્ણ ચોપડવું. (૧૦) મીથુ ૧ તોલા, સિંદૂર ૧ તોલા, કાળો રસ ૪ તોલા અને ઘી ૪ તોલા લઈ મજ્જા કરી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવું અને મલમની પટ્ટી લગાવવી; એટલે ઉપ-દંશમણ, નાડીમણ (હાડમણ) અને સર્વ પ્રકારના મણ જલદીથી સારા થાય છે. (૧૧) સિંદૂર ૬ તોલા, ગરુ ૧ તોલા, મુરદાડશિંગ ૧ તોલા, મોરચૂથુ ૧૦ તોલા અને મીથુ ૧ તોલા લેવાં. પ્રથમ તલતું તેલ ૬ તોલા લઈ તેમાં મીથુ નાખવું તથા અગ્નિ ઉપર તે મૂકી પાતળું થાય એટલે તેમાં સિંદૂર નાખવું અને ગંદામિ ઉપર રાખી ભિતરા આવવા દેવા. ચોકડું થાય એટલે બાકીનાં ઔષધો અંદર નાખવાં. એ મલમની પટ્ટી લગાડવાથી મણ, સંઘોત્રણ, નાડીમણ, ગડું, ખાંડક, બદ, એ સર્વ સારાં થાય છે. (૧૨) વાંકેરીની સોટી દૂધમાં ઘસી તે પાતું. પથ્થ—અનૂષ્ઠી કરવી; એટલે નાડીમણ, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ, જીર્ણજ્વર, પાંડુ, ક્ષય, ગંડમાળ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૩) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, થોડાવજ, હિંગ, ઘી, ગીરું અને સિંધવની ધૂણી આપવી; એટલે કૃમિ, કંડૂ અને મણનો નાશ થાય છે. (૧૪) મનશીલ, ગુગળ, સરસવ, દેવદાર, પુષ્કરમળ, કલગારી, રાળ અને ઘીની ધૂણી આપવી, એટલે અર્શ, ભગંદર, પીનસ અને દુર્ગંધીયુક્ત મણનો નાશ થાય છે. (૧૫) વડની ઊભ, પીપર, અંબાડા, તેતર અથવા જળજંબવો, બોરડીની ઊલ, નાદખ, જેડીમધ, ચારોળી, રાતો લે.ધર, ઉંખરો, પીપળાની ઊલ, મહુડાની ઊલ, પારસપીળો, સાળઈ (ધુણેડ), અરણુ, નાનાં જાંબુ, મોટાં જાંબુ, કેરી, બાળકરડો, કદંબની ઊલ, આમુંદરો, લિલાગો, એ ૨૩ ઔષધોમાંથી જે મળે તે મેળવી, તેનો કાઠો કરી પાવાથી મળનો અવર્ણ કરનાર વાણુ દૂર થઈ મણરોગ અને અસ્થિભંગ દૂર થાય છે; અને ચોનિદોષ, દાહ, મેદરોગ તથા વિષદોષનો પણ નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુજો વનોભાં :—અકોલ-૫, અઘાડી-૧, ઇસેસ-૧, ઉપરસાલ-૪, ઉક્ષી-૨, કપરલેંડી-૪, કલગારી-૩, કાંક-૧, કોશિંગ-૨, ખપાટ-૧, ગલખી-૪, ગોરખઆમલી-૫, ગોરખમુડી-૪, (ગૌરીનો ફૂલો-૩), ગંજેટી-૧, ઘાપાન-૨, ચંબેલી-૩, કુંગરી-૨૧, તિપાની-૧, તોરણુ-૬, નંગોડ-૬, પુંગળવેલ-૨, મીંઢળ-૬, મોગલી એરંડો-૧૦, રાનતુલસી-૪, રામચાણુ-૧,

● તલતું તેલ ૧૫ થી ૨૦ તોલા એટલું તથા મીથુ ૧ થી ૨ તોલા એટલું લેવાથી મલમ સારો બને છે. ધીમાં આંચ પર એક બે ભિતરા આવતાં જ ઉતારવો મડે છે. વધારે વખત રહેવાથી મલમ બળી નશ્વરે છે. મલમ બનાવવાનું વાસણ મોટું થેલું; કારણ કે ભિતરો આવવાનો ભય રહે છે. ભિતરો આવી અગ્નિમાં તેલ પડશે તો અગ્નિ લાગી જશે; તેમ જ કડાઈમાં એક ટીપું કાચા નાખવામાં આવશે તોપણ તેલમાંથી અગ્નિ કમળ થઈ જશે. માટે સંભાળીને મલમ બનાવવો.

મોટા માથુસને પણ આવે છે શીતળાના રોગોમા રવચ્છતા વધારે રાખવી

ઉપચાર :—(૧) કડવા પડોળા, કડવો લીમડો, કડુ, નાગરમોથ અને અરૂંસીનો કાઢો આપવો, એટલે અપકવ શીતળા હશે તો પાકા ચર્ધ તેનું ગોધન થાય છે (૨) ખોરડીના પાદડાનો રસ ભેસના દૂધમા આપવો (૩) ગોરોચન ભેસના ઘીમા અથવા ભેસના દૂધમા શકિત પ્રમાણે ૩ દિવસ આપવું, અથવા ગધેડીનું દૂધ પાવું એટલે શીતળા સારા નીકળે છે (૪) રાજ, હિંગ અને લસચુની ધૂણી આપવી, એટલે ક્ષતમા કીડા પડતા નથી (૫) ગોવરુ અને શીતળાનો બાળકના શરીરે દાઢો લે છે, તે નીકળી જવા માટે ગુલકદ આપવો ગોખરનું ચૂર્ણ ઘી-સાકરમા આપવું ગાયના ચોખ્ખા દૂધમા ઘી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું ગાયના માખણમા છરાની લૂકા અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું (૬) ગારા(બરફ-કરા)નું પાણી અથવા પોઈસરના પાન ઉપરનું પાણી આપવું (૭) શીતળામાના ફોલા કૂટી દાઢ થાય છે તેના ઉપર જાણુની રાખ, વગણા અને રાતા રોયડાનું ચૂર્ણ લગાવવું એટલે સુકાય છે (૮) કડવા પડોળા, ગળા, નાગરમોથ અરૂંસી, ધમાસો, કરિયાણું કડવો લીમડો, કડુ અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો આ કાઢો આમમસૂરિકાને શમાવે છે અને પાક થયો તોય તેનું ગોધન કર છે, તેમજ દાઢ, જવર, વિસર્પ, વ્રણ અને પિત્તનણ ઉપર પણ આપવો શીતળાનો તાવ શાત કરવા માટે આના જેનું બીજું ઉત્તમ ઔષધ નથી (૯) આખોમા શીતળા આવે તો કાસડાના બિયા અને જેડીમધના કાઢાએ આખો ઘેરી (૧૦) કડવા લીમડાના પાદડાના મઢાથી શીતળાના વ્રણ ઘેરા (૧૧) વડ ઉબરો, પીપળી પીપર અને નાદરૂખીનું ચૂર્ણ વડેનાર શીતળા ઉપર નાખવું કિંવા જાણુની રાખ અથવા જાણુનું ચૂર્ણ નાખવું (૧૨) ચાકવત-(ટાકા)નો અથવા બ્રાહ્મીનો રસ મધમા આપવો (૧૩) શીતળાએ આખમા ફૂલ પડ્યું હોય તો—નોગલી એરડાના રસમા ધાળી ચણી ધસી અજન કરવું (૧૪) આમલીના કચ્ચકાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ સગલાએ કડા પાણીમા કિંવા અરૂંસીનો રસ અને જેડીમધ અથવા ચળેતીનો રસ અને જેડીમધ એમાનું એક ઔષધ શીતળાની શરૂઆત ગામમા થતા જ આરભે ૩ કિંવા ૭ દિવસ પ્રાશન કરવું એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા ઝાઈ દિવસ થતા નથી

વિરોધ ઉપચાર :—જુઓ વનોં મા —શીતળા માટે —કાગિવણા-૧૦, ટાકા-૧, બ્રાહ્મી-૩, શતાવરી-૨૨ શીતળા એટલે માતા હુલકા આવવા માટે —ઉબરો-૧૮, કેળ-૧૫, તોરણુ-૪, નાગલી-૨, ખોડી-૭, વાઢો-૨, સુગ્રીણુ-૨ શીતળા કંઠી પણ ન વના માટે :—શીમગો-૧૭ શરીરમાથી શીતળાની ગરમી નીકળી જવા માટે :—કાયમીર-૨ શીતળાનો આગર ન આવવા માટે —અરૂંસી-૧૫ આમલી-૮ શીતળાના ક્ષતમા કીડા ન પડવા માટે —લસણુ-૩ શીતળાથી આખોમા ફૂલ પડ્યું હોય તો તે માટે —ચણોડી-૨ શીતળા અને ગોવરુ પેટમા ન જવા માટે —ફૂગ-૨ શીતળા અને ગોવરુ થી શરીર ઉપર કાઠા ન લે છે તે માટે —આમા-હળદર-૩ શરીરમાથી ગરમી અને ગોવરાણુ દુખ નીકળી જવા માટે —પરિપાડ-૨

જુઓ ગોવંદોમા —શીતળા કૂટી નીકળેલા ફોલા માટે —જાણુની રાખ-૧ શીતળાના તાવ માટે —દૂધ ૧૪, માખણ-૪

જુઓ પ્રાંઓં મા —શીતળા ઘોડા આવવા માટે —વાધતી ચરમી-૨ શીતળાથી આખમા ફૂલ પડે તે ઉપર —ગધડાનો દાંત-૧

પદ્ય :—ગોખા, ચણા, મગ, મસૂર, જવ, પડોળા કારેલા, નરંગવો, દાડમ ધાતુવર્ધક અન-પાન, રોલકી અને ઘી અપવિત્ર :—ગરમ, તાજુ, ખાટુ, શ્રમ અને દવા મોકુ ખાવાથી ખાગ ચાલે છે માટે મોકુ પણ ન અપાય તો સારુ

૬૦—શૂળરોગ

કારણ :—ઉદરમા વાયુનો પ્રકોપ થાય એટલે તે હલ્કા, કુસિ, પીડ, પાસળા ધૂટી અને પેન્ની વગેરે થઈ ઉત્પન્ન કરે છે

શૂળના પ્રકાર:—પચ્ચ દોષો વડે યજ્ઞ, સંતિષ્ઠત વડે એક, આમ વડે એક તથા ૬૬૪ વડે યજ્ઞ મળી આઠ પ્રમળના યજ્ઞ થાય છે આ બધાં શૂળની અંદર ધર્ષુ કરી વાયુ પ્રમળ હોય છે શૂળના પરિણામશૂળ અને અન્નકવચશૂળ એવા બીજા પશુ ભેદ છે x

ગૂળના ઉપદ્રવ:—વેદના, ત્વા, મૂર્હ, મયમદ્વતા, કફ, શ્વાસ, હેડકી એ ઉપદ્રવો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) દશમૂળના કાદામાં એરકનેલ, દિગ અને સયળ નાખી પાવો એટલે પેટનું ચક્ર અને યજ્ઞનો નાશ થાય છે. (૨) ચૂક અને એરકમૂળના કાદામાં દિગ અને સયળ નાખી પાવો એટલે ત કાળ યજ્ઞનો નાશ થાય છે (૩) સયળ, ગમખા, બીકનવજુ, સિંધવ, અતિવિષ અને નિકટનું ચૂર્ણ બિન્નેરાના રસમાં આપુ એટલે ગુલ્મ અને યજ્ઞનો નાશ થાય છે (૪) એરક-મૂળ ધાણા, બીકલવજુ, અગસી, હરડે અને દિગનું ચૂર્ણ પાણીમાં આપુ એટલે શૂળ અને શુભનો નાશ થાય છે (૫) પચ્ચલવજુ (બીકલવજુ, કાયલવજુ, સિયાળુ, સયળ અને મીઠું) સમલાએ લઈ આદાના રસમાં પદર દિવસ પચન કરવું પછી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે વાતણ ઉપર આપી (૬) દિગ, તેત અને સિંધવને ગોમૂતમાં પચન કરી તેનો ઢૂટી ઉપર લેપ કરવો તે વેદનાયુષ્ઠ શૂળનો નાશ કર છે (૭) રીંગણી, ગોખરુ, એરકમૂળ, કુશ, કાસ અને રોરડીના મૂળનો કાઢો પાવો (૮) નિરૂળા અને ગરમાળાના મયજનો કાટો સાકર અને મધ નાખી પાવો તેથી કરી દાઢે, પિત્તચ્છ અને પ્ર ૨ દૂઝ થાય છે (૯) બિન્નેરાના રસમાં ગોળ નાખી પાવો તે કફધન ઉદ્ધરાગ, વાતપ્રળ અને શુભનો નાશ કરે છે (૧૦) કાયકળ, પોખરમૂળ, કાન્કારિંગ, નાગરોધ, ચૂક, મરી, લોડીપીપર અને કચોરાનું ચૂર્ણ આદાનો રસ કિંવા મધમાં આપુ, એટલે યજ્ઞ, વાયુ, બિનડી, કાસ, શ્વાસ અને ક્ષય, એ રોગો દૂઝ થાય છે (૧૧) ચિત્રક, પીપળીમૂળ, એરકમૂળ ચૂક અને ધાણુનો કાટો, દિગ, સિંધવ અને બીકલવજુ નાખી આપવો (૧૨) ગઈ અને નિરૂળાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપુ એ સર્વ પ્રકારના યજ્ઞરોગનું નાશક છે (૧૩) અગ્નેષ, સિંધવ, હરડે અને ચૂનું ચૂર્ણ આપુ તે મદામિ અને યજ્ઞનો નાશ કરે છે (૧૪) શતાવરીનો રસ મધમાં આપવો (૧૫) એનચી, હિગ, જવખાર અને સિંધવનો કાટો એરકનેલ નાખી આપવો તે કમ્બર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ મન્તક અને કર્ણ, એ ઠેકાણેના યજ્ઞનો અતિ વેગથી નાશ કરે છે (૧૬) ચૂનના કાદામાં એરકનેલ હિગ અને સયળ નાખી પાવો (૧૭) બેડા ૧

x લોકિકમાં શૂળ બે પ્રકારના મનાય છે છુક અને ચૂક જેથી પેટના ભાગ સિવાય બીજા જગ્યાએ સોનો ધોચા જેવી પીડા થાય છે, તેને શૂળ અથવા છુક કહે છે; અને જ્યારે પેટના ભાગમાં જ એવી પીડા થાય છે ત્યારે તેને ચૂક કહે છે એ ચૂકને જ આ ગ્રન્થમાં પેટપીડના નામથી ઓળખાવે છે જ્યારે દોહજરી અથવા આતરદાના ઉપરના વજ્ર(મહાણી)માં વિદ્રધિ ધાય ત્યારે પરિજ મશ્ન અને અન્નકવચશૂળી મંત્રિ થાય છે એ રોગમાં કોળન કર્યા પછી ૨ ૩ કલાકે શૂળ આવે છે કેટલાકને ૧૦ની થઈ જાય ત્યારે યજ્ઞ-શમન થાય છે અથવા અન આગળ ચાલુ જાય ત્યારે શૂળ મટે છે શૂળના રોગમાં ધણે ભાગે ઝાડો કમળ હોય છે માટે પ્રથમ તેનો ખુવારો કરાવવો શૂળ જ્યારે વાયુ અને કફના જોરથી થાય છે, ત્યારે તેની સાથે ઉદરરસ ૫૦ ૧૫૦ આવે છે અથવા પ્રસંગે પ્રથમ ઉદરરસને શાલ પાડવી

સચડીત ઉપચાર —(૧) ચૂક તોલો ૦૫, સયળ તોલો ૦૫, સિંધવ તોલો ૦૫, મરી તોલો ૦૫ અને લોડીપીપર તોલો ૦૫ લઈ ખાડી એના ૪ ભાગ કરી તેમાંથી એક ભાગ મધમાં મેળવી ચટાડવો અને ઉપર ગરમ પાણી આપના કુનીનાનો રસ પવો જેથી શૂળ મટે છે (૨) ચૂક ઉપર —હીરાદિગ ટાક ૧, ચૂક ટાક ૪, બીડી અગ્નેષ ૬૬૪ અને સયળ ટાક ૨ ખાડી વાસી પછી સાથે કાકી આપવી, અથવા પીપરી મૂળ ઉદ્ધજવ, કાળીજરી, મરી અને વોડાવજુ, એ સર્વે એકેક પૈસ ભાર લઈ ખાડી કાકી કરવી તે મધ સાથે ચટાડવું, અથવા ચૂક, સયળ, હિગ અને અગ્નેષ સમાનભાગે લઈ ખાડી ગોળમાં ગોળી કરી ખાડી અથવા કળથીના ઉળામાં ચૂક, હિગ અને વડાચર મીઠું, એનું ચૂર્ણ નાખી તે ઉકાળો પાવો (૩) એરકના પાદડાનો રસ શાલ ૩, જવખાર વાલ ૧ અને હિગ વાન ૧ મેળવી આપવું (૪) હરિજુના રાગડાની અથવા સાખરરિ ગળી ભરમ ગાયના દૂધમાં પાવાથી હૃદયશૂળ, ખાઈશૂળ વગેરે જાય (૫) બિન્નેરાનો રસ ટાક ૪ અને સિંધવ ટાક ૨ પાવાથી છાતીનું શૂળ જાય (૬) ચૂક, સિંધવ અને હિગ વાડી પાણી સાથે આપવું અથવા મળેનો રસ ટાક ૪, મરી ટાક ૧નો એક નાખી પાવાથી છાતીનું શૂળ જાય

રાજ-૮ ની દીપમા, લીમડો (કડવો)-૧, ૨૯, ૪૩, લેડી-૧, વાદેરી-૧, ૨ ૩, વીંછુડા-૧, શર-
પુખા-૬, મરમડો-૫, સાગ-૩, અરગવો-૩૩, ઠરડો-૧૮. પ્રજા બેમી જવા માટે-હાથા-૨.
પ્રજા રોજવવા માટે:-બળ (બોળ)-૩, લીમડો (કડવો)-૨, સરસડા-૬. પ્રજા ભરખા આવવા
માટે:-અલેડો-૩, અરબુનસાજડ-૨, કપાત-૯, ધવ-૧, સાતીન-૪, હાથા-૧. જખમમાંથી
રક્તશાય થાય તે માટે-તુવરી-૩. ગૂમડાં વગેરે ગાંઠો બેરી જવા માટે:-ધોળા ચપો-
૨. નવીન પ્રજાની ગાંઠ માટે-લક્ષ્મ-૨ પ્રજા ધોવા માટે કાઠો:-પરોલ કટુ-૧ જખમ
રોજવવા માટે-ગેરી-૩, ધામાની-૧, મખમલી-૩, મરડાગિંગ-૪, રામગાળુ-૧. ગરદનના ભાગ
ઉપર થયેલ પ્રજા માટે-બોગેતી-૫ માર પડવાથી બનાયેલ લોહી માટે:-રમતરાહોડા-૫.
ગૂમડાં કઠણ હોય તે તે પાકવા માટે.-અળસી-૨, નાજય પા-૫, બળ (બોળ)-૪, શતાવરી-
૨૧ મસ્તક માંહેના પ્રજા માટે:-વાયવરજી-૧૩.

લુઓ ગોળેન્મા : જાણતી મખ-૨. લુઓ ગાંઓન્મા :-ધૃતવર્ગ-૩ કુટ પ્રજા માટે:-
અસ્થિવર્ગ-૧૦ જખમ ઉપર-સાગરસિંગ-૧

પૃથ્થ :-મૂત્રા એખા, જવ. ઘી, મચ્છર, તુવેર, પડાળા, કારતા, ધડે, તાદળને, ચીલ, સિંધવ,
મીડા, કડવ, તૂગ એવા પદાર્થો અને તપાસી કંડુ કંડે પાણી અપૃથ્થ :-નરુ ધાન્ય, તલ,
વટાણા, અડદ, કળથી, ખીચડી, કંડુ પાણી, દૂધ, શેલડી, ગોળ, ભાટપાલો, તીખા, ખાટા, ખારા,
કડા પદાર્થ, મેથુન, શ્રમ, દિવસે નિદ્રા, તાળૂલ

૫૮-શીતપિત્ત* અથવા પિત્તનું ઊપડ્યું (શીતપિત્ત)

કારણ અને લક્ષણ :-શીતગ વાયુના સપકે કરી કર અને વાયુ કુટ થઈ પિત્તને મળી
અભ્યતરમા રક્તાદિ ધાતુને ઠંડાણે અને બહાર આમરીમા મધમાખીના દશથી જેવું હીમણું થાય
છે, તેવા હીમણા થાય છે. તેમા ખરજ, ખીડા અને દાદ ઉપજ થાય છે

ઉપચાર :- (૧) સિંધવ ઘીમા વાટી ચોપડવો. (૨) ત્રિફળાનું ૬ માસા ચૂર્ણ એક તોલા
મધમા આપવું (૩) મરીની બુદ્ધી ઘીમા મેળની શગેરે ચોળતી. (૪) નગોડના પાદકાને રસ ૨
તોલા કાઢી તેમા ગાયત્રી ઘી એક તોલા નાખી ૪૫ દિવસ પાનુ. (૫) કોડીના પાદકા બારેક વાટી
તેનો લેપ કરવો અને કોડીના પાદકાનો રસ દૂધમા પાવો (૬) સિવજીના ચૂકા ફળ બાદી તે વાટી
તેનો કટક દૂધમા આપવો અને પૃથ્થ પળાવવું. (૭) ગ્રેષા, હળદર, કડવો લીમડો અને ધમાસો, એ
દરેકનો કાઠો શીતપિત્ત ઉપર આપવો તે પ્રાણનું સરક્ષણ કરે છે (૮) ગોળ તથા અજમે એકજ
કરી સાત દિવસ આપવું. (૯) કુવાડિયાના મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમા પ્રાચનાથે આપવું (૧૦) તુલસીનો રસ
શરીરે ચોળવો (૧૧) કડવા લીમડાના પાદકા વાટી ઘી સાથે કિવા આમળા સાથે ખાવા તેથી
વિસ્ફોટક, ક્રોધ, ક્ષત, શીતપિત્ત, કંડુ અને રક્તપિત્ત નાશ પામે છે (૧૨) ગવડીના પાદકાનો રસ
ઘીમા નાખી તેનો લેપ કરવો (૧૩) ગરમાળાના મૂળ દૂધમા ઘસી પાવા એળે કંડુ અને શીત-
પિત્ત ત્રણ દિવસમા દૂર થાય છે*

વિરોધ ઉપચાર :-લુઓ વનોન્મા -શીતપિત્ત માટે-અજમે-૩, અરણી-૮, આમળા-૨૪,
કુવાડિયો-૧૧, કોકમ-૩, ખાટી લૂણી-૩, ગંગા-૨૦, ચારોળી-૨, તુલસી-૧૩, ધમામો-૭, મગી-૩, રાય-
આમળી-૨, લીમડો (કડવો)-૨૭ સાગ-૮, સિવજી-૬ + પિત્ત માટે-અલેડો-૯, અરબુનસાજડ-૪, ૬,

* કંગાળિયાની ભજ ચેટમા જવાથી પણ શીતપિત્ત થાય છે એ બાધિ મટે છે અને પાછો ઘઈ આવે છે
હોડો દેશી ઘૂનો દાડી વાર સુધી ૧૬ ગણા ચાણીમા પનાળી રાખી તેના ઉપરથી પ.ણીની આછા હોતારી લઈ
તે આછા આશરે તોલા ૫ દરેકજ ચાવણી આ દરદ મટે છે આ ઉપચારનો અર્થ અનુભવ લીધેલો છે

+ સિદ્ધ ઔષધિ હરિદાળડ આર્દ્રકમ્બડ, પટાલાદિ કવાચ અગ્નિમય ચૂર્ણ વગેરે અપાય છે વમન
માટે કડવા પરવગ તથા વીમડાની જાલગે કવાચ, જુલાળ માટે ત્રિફળા, લીડીપીપર તથા ગુગળનું ચૂર્ણ,
તથા મદન કરવા માટે સરસવ અથવા કરજનું તેલ અપાય છે

+ પિત્તના જુદા જુદા વિકારો ઉપર વનોષધિના મકરપ્રમાથી ઉપચારો મળી આવે છે, પરંતુ પિત્તના

અળવી-૫, આમલી-૨૨, ૨૩; આમળા-૩, ૧૪, એરડો-૩૩, કાટાસગિયો-૩, કેળ-૧૬, કેડમ-૪, ગજો-૭, ગોમેટો-૫, જાંબુ-૪, તવખીરજી-૨, દાડમ-૧૨, પિત્તપાપડો-૨, પીતુડી-૨, બિજેરુ-૫, લીમડો (કડવો)-૨૪, શતાવરી-૨. પિત્તવિકાર માટે:-આદુ-૩૯, ૪૧; આમળા-૩૮, કારેલી-૧, કાસાળુ-૬, ખેર-૧૨, ગજો-૭, જાંબુ-૧૦, કુગળી-૩૨, કાશ-૧૬, પાટલા-૭, ફાલસા-૩, બિજેર-૧૬, ૨૦, વાસનવેલ-૪. બ્રમચુકત પિત્ત માટે —આદુ-૪૨, ૪૩, કાડી ગોખરુ-૧ પિત્ત પાડવા માટે —કલ્મી-૫, કાળી ખમૂરી-૨, મીંઢળ-૨, લીમડો (કડવો)-૫ પિત્ત શમન થવા માટે કાડી-૧, ગતનજોત-૨, લીલુડી-૬ પિત્તથી શરીરે ઊંઠેલા ફાડલા માટે —કાડી-૬, તલ-૧૦. પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે માટે —હરડો-૫ જુઓ જો ૦ વૈ ૦ મા —પિત્તવિકાર માટે —દૂધ-૧૩.

પૃથ્વ્ય :- જોખા, મગ, કળથી, કારેલા, દાડમ, ગરમ પાણી, કદ, પિત્તહારક પ્રદાર્ય.

અપૃથ્વ્ય :- સ્નાન, ગરમી (તાપ), ખાટું તથા જડાન

૫૯-શીતળા (મસૂરિકા) ગોવરુ અથવા ઓરી (રોમાંતિકા)

કારણ :- તીવ્ર, ખાટું, ખારું, ઠંડું અને ઉગાઈ ગયેલું અન્ન તથા વિપાદિગ્રમ્યે દુષ્ટ યથેલુ અન્ન સેવન કરવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, દુષ્ટ થયેલા રક્ત(લોહી)મા મળી શરીરને ઠંડાણે મસૂર જેવી અને અડદ જેવી ફોડડીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને મસૂરિકા કિંવા શીતળા કહે છે જેમ શીતળા આવે છે તેમ ગોવરુ એટલે ઓરી પણ આવે છે ગોવરુ એ ફક્ત બાળકને જ આવે છે શીતળા

તે તે વિકારો વિવેની માહિતી આ પ્રથમા નહિ આવેથી હેવાથી નીચે આપી છે

મરુઈ ચરકાચાર્ય પિત્તના ૪૦ વિકાર આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે -૧ જીવાનીમા ઘોળા વાળ થવા, ૨ લાલ આંખો રહે, ૩ મૂત્ર લાલ રહે ૪ આંખો પીળી રહે, ૫ મૂત્ર પીણુ ઊતરે, ૬ ઝાડો પીળો રહે, ૭ નખ પીળો રહે, ૮ શરીર પીણું રહે, ૯ અધારા આવ્યા કરે, ૧૦ દાંત પીળા રહે, ૧૧ સર્વત્ર પીણુ જેમ્મા કરે, ૧૨ જીઘ દૈહી આવે, ૧૩ મોઢું સુકાય ૧૪ મુખમા દુર્ગંધી આવે ૧૫ મુખ તીણુ રહે, ૧૬ ગરમ શ્વાસ નીકળે, ૧૭ મોઢું ખાટું રહે, ૧૮ ઓડકારમા ધુમાડા નીકળે ૧૯ ચક્રી આવે, ૨૦ છંદિયો શિથિલ થઈ નય, ૨૧ કોમ ધણો આવે, ૨૨ દાંડ રહે, ૨૩ અતિસાર રહ્યા કરે, ૨૪ ગરમી ગમે નહિ અને શીતળતા ગમે, ૨૫ કોઈ પણ વસ્તુની વૃત્તિ થાય નહિ, ૨૬ મન વસ્તુમા અમીતિ રહે, ૨૭ લોભન કર્યા પછી બળ તરા થાય ૨૮ ભૂખ ધણી લાગે ૨૯ નડકારી આદિ ફૂટે, ૩૦ ઝાડો પાતળો હોય, ૩૧ ઝાડો ગરમ ઊતરે, ૩૨ મૂત્ર ગરમ ઊતરે, ૩૩ બેનવા હોય, ૩૪ વીર્યની અવપતા હોય, ૩૫ શરીર ગરમ રહે, ૩૬ ધસીના ધણો આવે, ૩૭ પસીનામા દુર્ગંધ આવે ૩૮ હાથ-પગમા દોષ બહુ હોય, ૩૯ શરીરમા હાડખળતર થાય અને ૪૦ ફોડલાફોડલીઓ ધણી થાય

- શીતળાના ફોડલા મસૂરની દાળ જેવડા થાય છે કોઈ કોઈને એથી નાના અથવા મોટા પણ થાય છે એ નાના ઊકારાથી માહી ૮૦ વરસના ડોસાને પણ આપી ઉમરમા એકાદ સમય થાય છે જ, તેને માતા પણ કહે છે માતાનો બેદ ઓરી અને અછળડા છે ઓરીના દાણા અળાઈ જેવા પણ સફેદ રંગના હોય છે અછળડા પણ તેને જ મળતા, પરંતુ કઈક તફાવતવાળા હોય છે આ બે દરદે બહુમા ૧૬ વર્ષની ઉમર થયા પહેલા જ થાય છે શીતળારોગમા કુકરોળ પર કહેવ લેપ તેમ જ ક્ષપિતથી ઉત્પન્ન થયેલ વિસર્પ પર કહેલી ચિકિત્સા કરી સિદ્ધ ઔષધિ ઓઝાલિટ, નિબાદિ કવાય, ઉખાદિ ચૂર્ણ, સર્પતોલ્લદ રસ, છઠ્ઠલા વડી, પટાનાદિ કવાય, ખદિરાદક, મસૂરિકાદર રસ, કદાફ ગોળ (કદાફ અને મરીનું ચૂર્ણ) વગેરે આપાય છે

x ઓરી(રોમાંતિકા)નો રોગ થવા પહેલા સહેજમ થાય છે થથી તાર તૃથા જેવેની ગળામા દરદ, માથામા દુખાવો ઝાડા, વરસેલા શ્વાસ વગેર ક્ષપદ્ધત્તેવામા આવે છે ત્યાર પછી ચામડીનો વર્ણ બદલાઈ નય છે આવી રીતે ત્રણ ચાર દિવસ જવા પછી મોઢા ઉપર ઓરીના દાણા જેમાય પછી આખા શરીર પર અળાઈ જેવા ગોળ દાણા થાય છે ઓરી થણુ કરીને જ મે દિવસે સુકાવા માંડે છે, તેમ જ તાવ પણ ઓછે. થઈ નય છે ઓરીનું ચૂર્ણ ૩૫ પ્રક્ટે છે ત્યારે દાણા નળુડિયા રંગના થાય છે આવે વખતે શીતળાના રોગમા કહેલા કપચાદો સબાણૂવન કરવા બેઈએ હવા આપતી વખતે ડેરશમન માગે મવાલ પિંચી અ.પચી તેમ જ રોગ મગી ગયા પછી થણુ ૧ ર માસ સુધી મવાલપિંચી આપવાથી લોહી અને બીજી ખાતુઓમા લીન ઝેર બળી નય છે

મોટા માણસને પણ આવે છે શીતળાના રાગોમા સ્વચ્છતા વધારે રાખવી

ઉપચાર :—(૧) કડવા પડોળા, કડવો લીમડો, કડુ, નાગરમોથ અને અરડૂસીનો કાઢો આપવો, એટલે અપકવ શીતળા હશે તો પાકા થઈ તેનું શોધન થાય છે (૨) બોરડીના પાદડાનો રસ ભેસના દૂધમા આપવો (૩) ગોરોચન ભેસના ઘીમા અથવા ભેસના દૂધમા ચક્રિત પ્રમાણે ૩ દિવસ આપવું, અથવા ગ્રંધેડીનું દૂધ પાવું એટલે શીતળા સારા નીકળે છે (૪) રાજ, હિંગ અને લસણની ધૂણી આપવી, એટલે ક્ષતમા કીડા પડતા નથી (૫) ગોવરુ અને શીતળાનો બાળકના શરીરે દાઢે બેઠે છે, તે નીકળી જવા માટે શુલ્કંદ આપવો, ગોખરનું ચૂર્ણ ઘી-સાકરમા આપવું ગાયના મોખખા દૂધમા ઘી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું ગાયના માખણમા છરાની ભૂટી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું (૬) ગારા(બરક-કરા)નું પાણી અથવા પોઈસરના પાન ઉપરનું પાણી આપવું. (૭) શીતળામાના ફેલા ફટી દાઢે થાય છે તેના ઉપર છાણુની રાખ, વગણા અને રાતા રોયકાનું ચૂર્ણ લગાવવું, એટલે સુધ્ય છે (૮) કડવા પડોળા, ગળા, નાગરમોથ અરડૂસી, ધમાસો, કરિયાતુ, કડવો લીમડો, કડુ અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો આ કાઢો આમમસૂરિકાને શમાવે છે અને પાક થયો હોય તેનું શોધન કર છે, તેમજ દાઢે, જ્વર, વિસર્પ, પ્રણ અને પિત્તવળ્ય ઉપર પણ આપવો શીતળાનો તાવ શાત થવા માટે આના જેવું બીજું ઉત્તમ ઔષધ નથી (૯) આખોમા શીતળા આવે તો કાસડાના બિયા અને જેઠીમધના કાઢાએ આખો ઘોવી (૧૦) કડવા લીમડાના પાદડાના કાઢાથી શીતળાના પ્રણ ઘોવા (૧૧) વડ, ઉબરો, પીપળી, પીપર અને નાદશ્ખીનું ચૂર્ણ વજેનાર શીતળા ઉપર નાખવું કિવા છાણુની રાખ અથવા છાણુનું ચૂર્ણ નાખવું (૧૨) ચાકવત-(ટાકા)નો અથવા જાહીનો રસ મધમા આપવો (૧૩) શીતળાએ આખમા ફૂલ પડ્યું હોય તો— મોગલી એરડાના રસમા ઘોળા ચણેડી ઘસી અજન કરવું (૧૪) આમલીના કચ્ચાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ સમલાગે ઠંડા પાણીમા કિવા અરડૂસીનો રસ અને જેઠીમધ અથવા ચળેડીનો રસ અને જેઠીમધ એમાનું એક ઔષધ શીતળાની ગરમાત ગમમા થતા જ આરભે ૩ કિવા ૭ દિવસ પ્રાશન કરવું એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા ઘઈ દિવસ થતા નથી

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોં મા —શીતળા માટે —કાગિવણા-૧૦, ટાકા-૧, જાહી-૩, શતાવરી-૨૦ શીતળા એટલે માતા હલકા આવવા માટે —ઉબરો-૧૮, જળ-૧૫, તોરણ-૪, નાગલી-૨, બોરડી-૭, વાદો-૨, સુચીણ-૨ શીતળા કટ્ટી પણ ન થવા માટે :—શીમળો-૧૭ શરીરમાથી શીતળાની ગરમી નીકળી જવા માટે :—ગાયત્રી-૨ શીતળાનો આજર ન આવવા માટે —અરડૂસી-૧૫ આમલી-૮. શીતળાના ક્ષતમા કીડા ન પડવા માટે —લતણ-૩ શીતળાથી આંખોમા ફૂલ પડ્યું હોય તો તે માટે —ચણેડી-૨ શીતળા અને ગોવરુ પેટમા ન જવા માટે —ગૂ-૨ શીતળા અને ગોવરુથી શરીર ઉપર કાઢા ન બેઠે તે માટે —આમા-હળદર-૩ શરીરમાથી ગરમી અને ગોવરુનું દુખ નીકળી જવા માટે —પરિપાડ-૨.

ભુઓ ગોંડેંમા —શીતળા ફટી નીકળેલા ફેલા માટે —છાણુની રાખ-૧ શીતળાના તાવ માટે —દૂધ ૧૪, માખણ-૪

ભુઓ પ્રાંઓંમા —શીતળા થોડા આવવા માટે —વાધની ચરમી-૨. શીતળાથી આંખમા ફૂલ પડે તે ઉપર —ગ્રંધેડાનો દાત-૧

પથ્ય :—ગોખા, ચગા, મગ, મચ્છર, જવ, પડોળા કારેલા, અગવો, દા.મ, ધાતુર્ધક અન-પાન, શેલડી અને ઘી અપથ્ય :—ગરમ, તીણુ, ખાદુ, શ્રમ અને ઠંડા મીઠું ખાવાથી ખાગ ચાલે છે માટે મીઠું પણ ન અપાય તો સારું

૬૦—શૂળરોગ

કારણ :—ઉદરમા વાયુનો પ્રકોપ થાય એટલે તે હલ્લ, કુક્ષિ, પીડ, પાસળા, પૂટી અને પેગી જગ્યાએ થળ ઉત્પન્ન કરે છે

શૂળના પ્રકાર:—પૃથક્ દોષો વડે નણ, સતિષાત વડે એક, આમ વડે એક તથા ૬૬૦૪ વડે નણ મળી આઠ પ્રકારના શૂળ થાય છે આ બધા શૂળની અદર ધણ કરી વાયુ પ્રબળ હોય છે શૂળના પરિણામશૂળ અને અતદવશૂળ એવા બીજા પણ બેદ છે *

શૂળના ઉપદ્રવ:—વેદના, તૃણ, મૂર્છા, મનમદતા, કક, શ્વાસ, હેડકા એ ઉપદ્રવો થાય છે

ઉપચાર:—(૧) દશમૂળના કાઢામા એરડનેલ, હિંગ અને સયગ નાખી પાવો એવે પેટનુ ચડુ અને શૂળનો નાશ થાય છે (૨) સૂક અને એરડમૂળના કાઢામા હિંગ અને સયગ નાખી પાવો એવે ત જળ શૂળનો નાશ થાય છે (૩) મયગ, ગ્રામાળ, બીડનવણ, સિધવ, અતિવિષ અને નિકટનુ ચૂર્ણ બિજોરાના રસમા આપડુ એટલે શુભ અને શૂળનો નાશ થાય છે (૪) એરડ મૂળ ધાણુ, બીડલવણ, અળસી, હરે અને હિંગનુ ચૂર્ણ પાણીમા આપડુ એટલે શૂળ અને રડમો નાશ થાય છે (૫) પયલવણ (બીડલવણ, કાયલવણ, સિધાનુણ સયગ અને મીડુ) સમલાગે લઈ આદાના રસમા પદર દિવત પચન કરવું પછી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે વાતશૂળ ઉપર આપરી (૬) હિંગ, તેન અને સિધવને ગોમૂતમા પચન કરી તેનો ડૂઠી ઉપર લેપ કરવો તે વેદનાયુજ્ઞ શૂળનો નાશ કરે છે (૭) રીંગણી, ગોખરુ, એરડમૂળ, કુશ, કાસ અને રોડીના મૂળનો ઠાટો પાવો (૮) નિકળા અને ગરમાળાના મગજનો ઠાટો સાકર અને મધ નાખી પાવો તેથી કરી દાહ, પિત્તશૂળ અને પ્રદર દૂર થાય છે (૯) બિજોરાના રસમા ગોળ નાખી પાવો તે કકશૂળ હદરોગ, વાતશૂળ અને શુદ્ધમો નાશ કરે છે (૧૦) કાયકળ, પોખરમૂળ, કાકડાશિંગ, નાગરોમ, સૂક, મરી, લોડીપીપર અને ક્યોરાનુ ચૂર્ણ આદાને રસ કિંવા મધમા આપડુ, એવે શૂળ, વાયુ, બિનગી, કાસ, શ્વાસ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે (૧૧) ચિનક, પીપળાનૂળ, એરડમૂળ સૂક અને ધાણુનો ઠાટો, હિંગ, સિધવ અને બીડલવણ નાખી આપવો (૧૨) રાઈ અને ત્રિકળાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપડુ એ સર્વ પ્રકારના શૂળરોગનુ નાશક છે (૧૩) અગ્નિ, સિધવ, હરે અને સુનુ ચૂર્ણ આપડુ તે મદાસિ અને શૂળનો નાશ કરે છે (૧૪) શતાવરીનો રસ મધમા આપવો (૧૫) એનમી, હિ ૧, જવખાર અને સિધવનો ઠાટો એરડનેલ નાખી આપવો તે કમ્બર, હદન, ઉદર, નાલિ, પીડ, કુસિ મન્ત્ર અને કર્ણ એ ઠેકાણેના શૂળનો અતિ વેગથી નાશ કરે છે (૧૬) સૂકના કાઢામા એરડનેલ હિંગ અને સયગ નાખી પાવો (૧૭) બટેડા ૧

* લોકિકમા શૂળ બે પ્રકારના મનાય છે હુક અને ચૂક જેથી વેદના બાગ ત્રિવાય બીજા જગ્યાએ સોરો થોઆ જેની પીડા થાય છે, તેને શૂળ અથવા હુક મ્હે છે; અને જ્યારે વેદના ભાગમા જ જેની પીડા થાય છે ત્યારે તેને ચૂક કહે છે એ જુનને જ આ મધ્યમ વેદગોડના નામથી બોળવારે છે જ્યાં દોનરી અથવા આતરડાના ઉપરના ભાગ(સડા)મા વિદ્યિ થાય ત્યાર પરિણમશૂળ અને અતદવશૂળ પ્રસિધ્ધ થાય છે એ દોષમા ભોજન કર્યા પછી ૨ ૩ વ્યાકે શૂળ ચાને છે કેટલાકને બનગી થઈ નય ત્યાર શૂળ રામન થાય છે અથવા અત્ર અગળ ચાણુ ભય ત્યારે શૂળ મટે છે શૂળના દોષમા ધણે ભાગે કાગળ હોય છે મટે પ્રથમ તેનો ધ્રુવામા દરાવવો શૂળ જ્યારે વાયુ અને મ્દના જોરથી થાય છે ત્યાર તેની સાથે ઉપરસે ૫૪ ૧૫૧ બાલે છે આવા મસજે મરમ ઉપરસને શાત પાડવી

સંશુદ્ધિ ઉપચાર—(૧) સૂક તોડો ગા સયગ તોડો ગા, સિધવ તોડો ગા, મરી તોડો ગા અને લીડીપીપર તે લો ગા લઈ ખાગે જેના ૪ ભાગ મરી તેમાથી એક ભાગ મધમા મેળવી ચઢાડના અને ઉપર ગરમ પાણી અથવા કુનીનાનો રસ પવો એથી શૂળ મટે છે (૨) ચૂક ઉપર—લીંગાદિ ૪ ટાક ૧ સૂક ટાક ૪, બોરી અગ્નિ ૪ ટાક ૨ અને સયગ ટાક ૨ ખાગે વાસી પણી સાથે ફાપી આપરી અથવા પીપરી મૂળ ઇન્ડન, કાળીજરી, મરી અને ઘોડાવજ, એ સર્વ એક પેઠ ભાર લઈ ખાગે ફાડી કરી તે મધ સાથે ચઢાડત અથવા સૂક સયગ, હિંગ અને અગ્નિ સમાનભાવે લઈ ખાડી ગોળમા ગોળી કરી ખાડી અથવા કાળીના ઉમળામા સૂક હિંગ અને વગચઝ ઓઠું, એનુ ચૂર્ણ નાખી તે ઠેકાણે પાવો (૩) એરડાના પાદાને રસ ત્રાલ ૩, જવખાર બાલ ૧ અને હિંગ વાવ ૧ મેળવી આપડુ (૪) દરિજાના શિંગાની અથવા સાલવસિ જની બરમ માથના ફૂંકમા પાવાથી હ્રદયશૂળ પાથરશૂળ વગેરે નય (૫) બિજોરોના રસ ટાક ૪ અને સિધવ ટાક ૨ પાવણી છાતીનુ શૂળ નય (૬) સૂક, સિધવ અને હિંગ વાડી પાણી સાથે આપડુ અથવા જાનો રસ ટાક ૪, મરી ટાક ૧ને ભૂકો નાખી પાવાથી છાતીનુ શૂળ નય.

ભાગ, સૂ. ૧ ભાગ અને કાચકાનો મગજ ૩ ભાગનું ચૂર્ણ એકત્રેલમાં ઘૂટી આપતું, એટલે મર્વ પ્રમાણના શળનો નાશ થશે (૧૮) નારાયણ ચૂર્ણ આપતું (૧૯) કાચકાનો ખાખરાના મૂળ, આમુંદગની ઝાલ, ધાવડીની ઝાલ, અધોય, કેળનો પેડો, તલ, હરબુડોડી, ધતૂરો, હળદર, કાળાનો વેલો, અરદૂરી અને ચૂરગુ એકત્રી માટલામાં ઘાલી જમીનમાં ખાટો ખોદી તેમાં ઝાણા મૂકી ગંખ કરી તે રાખ પાણીમાં મેળવી, પાણી ગાળી તે પ્રાચનાર્થ આપતું, એટલે હરસ, આનાહવાયુ, મળમધ, ચુલ્મ, કફ સત્ત્વથી ગેર, કમોષ વિરધિ, હૃદયશૂન્ય, પાકુ, નમઠણી, ગોળો, યાગ, સંગેખમ, અમિભાવ, ઉરોચ, પીનસ પ્લીહા અને પ્રમેહ ઇલાદિનો નાશ થાય છે (૨૦) પથ્થર જેવું લાક્ષણ્ય કુર્ચુ દોલ તથાપિ આ દ્વાર ભસ્મ કરી નાખે છે (૨૦) ચૂક, સાંછખાગ અને પિંગા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપતું, તે દાળમાં સંપૂર્ણ થળનો નાશ કરે છે (૨૧) સચળ, કિંગ અને ચૂલ્મ ચૂર્ણ મમલાગે લઈ ગરમ પાણીમાં આપતું તે કફ-વાતથી હૃદય, કૂખ, પીડ અને પેગ્મા થયેલું યાગ તથા વિપુચિત્તનો નાશ કરે છે મળમધ ઉપર જવના કાદામાં આપતું (૨૨) ચિત્રકાદિ વટી :—ચિત્રકમૂળ, મીઠું, પડાડમૂળ, ચૂક, મરી, લોડીપીપર, કાચનાચ, સિંધવ, બીડલવળ, મચળ છરુ, ધાણા, જટામાસી, પીપરીમૂળ અને અજમેા મમલાગે લઈ તેનું ચૂકમ ચૂર્ણ કરતું તે એકન કરી તેને લોંબુના ગસમાં ખરસ કરી ગોળી કરી તે હૃદયશૂન્ય, પાર્શ્વશૂન્ય આમશૂન્ય, અરુચિ અને ૮૦ પ્રકારના વાયુના વ્યાધિ, એ સર્વનો તરત નાશ કરે છે (૨૩) સૂડ, તન અને ગોળનો કલ્ક દૂધમાં કરી પાવો એટલે પરિણામશૂન્ય અને આમવાતનો નાશ થાય છે (૨૪) ઇત્તરણીના મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં ચૂક, મરી અને લોડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાતું એ અન્યત કુસઠ થળનો નાશ કરે છે (૨૫) એરડમૂળ, ચિત્રક, નાનો શખ, સાટોડી અને ગોખરુ, એ સમલાગે લઈ પુગમાં બાળી તેની ભસ્મ કરી પાણી સાથે પાતી (૨૬) પાણી ભરેલું નાળિયેર લઈ તેના મુખ પર કાણુ પાડી તેમાં ઝીડુ ભરી બહાર માટી ચોપડી સૂકવી ઝાણાના દેવતામાં બાળતું પછી બારીક ચૂર્ણ કરી લોડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ ચક્રિ પ્રમાણે ખાવું એટલે પરિણામશૂન્ય તથા વાત, પિત્ત, કફ અને સંજિપાતથી ઉપશ થયેલા થળનો નાશ થાય છે (૨૭) શુદ્ધ શખની ભસ્મ પાણીમાં આપતી તે તરત પક્તિથળનો નાશ કરે છે (૨૮) મીઠી આવળના મૂળ ગરમ પાણીમાં પાવો (૨૯) મીઠળ અને કુકુ પાણીમાં વારી કિંચિત ગરમ કરી કુકુ ઉપર લેપ કરવો (૩૦) એન્ડી કાક્ય નજી સો થળનો નાશ કરે છે, તે પછી તેમાં સિંધવ, લસણ અને કિંગનું ચૂર્ણ મળવાથી તે થળનો નાશ કરે તેમાં શુ સચય ? (૩૧) અડદના વડા સિંધવયુક્ત, મૃદુ તૈલપત્ર એવા ઘી સાથે ખાવો, એન્ડે અત્તદવશળનો નાશ થાય છે (૩૨) થોડીની લાદ પીલી તેનો રસ કાઢી તેમાં કિંગ નાખી તે ગસ પાવો કિંવા કળથીના મદામાં કિંગ, ચૂક અને બીડલવળનું ચૂર્ણ નાખી આપતું એન્ડે મહાન થળનો નાશ થાય છે (૩૩) સામેા, કોદર અને કાચના તાદળાની ખીર કરી ખાવી તે અત્તદવશળ ઉપર હિતકારક છે (૩૪) ઘઉંના લોખનો ગોળ અથવા સાકરનો શીરો દૂધ સાથે ૪૮ દિવસ ખાવો, એન્ડે અત્તદવશળનો નાશ થાય છે (૩૫) વિષુકતાના મૂળનો કલ્ક સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવો, એન્ડે પરિણામશૂન્ય દૂર થાય છે (૩૬) શખભસ્મ અથવા આમથીની ઝાલની ભસ્મ ગરમ પાણી સાથે પાતી (૩૭) પીલી, એરડો અને ચિત્રકના મૂળ, ચૂક, કિંગ, સિંધવ, એ સર્વનું ચૂર્ણ આપવાથી તકાગ થળનો નાશ કરે છે *

જુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના ચુટિકા પ્રયોગની ટીપમાં ન ૧૮, મનપ્રયોગની ટીપમાં ન ૭

વિરોધ ઉપચાર —જુઓ વતીંગમાં —શૂળ એટલે હુડ માટે —અજમેાદ-૫, આદુ-૭, ૩૧, ૫૧, આગલી-૭, આશીની-૧, ઇગારિયા-૫, ઇત્તરણી-૭, એરડો-૧, એલચી-૧૧, કનોજી છરુ-૧, કળથી-૧, કુમો-૨, ગૂગળ-૧૮, ઝેરકાચલા-૭ હવરુશ-૧, કાશ-૧૦, નાગલા દૂધથી-૬, નાળિ

● શૂળરોગ પર સિદ્ધ ઔષધિ —શલ્લવજ કેસરી, શલ્લવજિણી વટી શલ્લવજેન્દ્ર તેલ (મદન માટે) શખવડી આમથી ખડ ખાંડીલાદ, તામ્રભસ્મ ત્રિકાયાક ગન્ધ વટી વગેરે અપાય છે

યેર-૧૬, બિજોર-૮, ૧૩, લોધઆમળી-૬, મીઠીઆવળ-૯, લસણ-૧૮, શતાવરી-૨, ૪, સમુદ્ર
ફળ-૨, સમેરવો-૧, ૧૭, ૨૦, સાલીન-૩, હરડે-૨૪ પેટપીઠ એટલે પેટમાં દુખાવો કે પેટના
શૂળ માટે :—અધેડો-૧૯, અજમો-૧, અજમોદ-૨, અજનલા-૧, ઉપરસાલ-૧૦, કપરવેલ-૧,
કારિયાતું-૩, કારિંદા-૪, કાળી ખજૂરી-૪, કાચકી-૧, કાડામારી-૩, ખરશિગી-૧, ચણા-૬,
ચૂં-૧, ઝેરકોચલા-૯, ૧૦; કાડામારી-૧, નાળિયેરી-૧૨, પાટલા-૪, ફુદીનો-૭, પાકળી (હિંગાની)
-૪, ૫, બાવળ-૯, મરચી-૧, મરચો-૧૦, મેંદાશિંગ-૧, મેગલી એરડો-૭, મોરસકાદો-૧, રાઈ-
૩, વાસનવેલ-૪, સુગંધી (લીલી) ચા-૧, હિવર-૧, હિંગ-૧, ૭ આમગંતુક પેટશૂળ માટે.—
મીઠળ-૧ ઉદરરોગમાંના પાણીથી થયેલ શૂળ માટે—આદુ-૧૯. વાતશૂળ માટે.—આદુ-
૩૬, હંદળવ-૧૪, ગેરો-૨૧, મદાર-૩ પિત્તશૂળ માટે—આમળા-૩૧, શતાવરી-૪. આમશૂળ
માટે—લીડીપર-૧૧. પરિણામશૂળ માટે.—આદુ-૨૪, ઉદજવ-૧૧, જીરું-૫, લીડીપર-૩૨,
વિષ્ણુકાન્તા-૨, હિંગ-૨૦. અત્તદ્રવશૂળ માટે.—કાચ-૧, કાદરા-૧, સામો-૧. હૃદયશૂળ માટે—
ગેરો-૨૧, વાળો-૬, શતાવરી-૪, સમેરવો-૨. કુક્ષિશૂળ માટે—એરડો-૨, શતાવરી-૪.
પાંચશૂળ માટે.—સમેરવો-૧૬. પૃથ્થશૂળ અને કટિશૂળ માટે :—આસધ-૨૦, સમેરવો-૨
જુઓ પ્રાં ૦ ઔં ૦ મા સાળરશિગની ટીપમાં ન ૩

જુઓ પ્રાં ૦ ઔં ૦ મા —શૂળ માટે—ઘોડાની લીદ-૧. વાતશૂળ માટે—સાનરશિંગ-૫.
કટિશૂળ, સંધિશૂળ અને હૃદયશૂળ માટે—હિરણ્યગ-૧.

પૃથ્થ—એન વર્ષના જૂના યોખા, ગરમ દૂધ, પટોલ, સરગવો, કારેલા, મીઠું, સુવા, લસણ, કળદ્યા
અને કેરી અપૃથ્થ—વિરુદ્ધ અજપાન, જગરણ, વિપમાચન, રુદ્ધ, કડવા, દૂગ, કંડા, ચુરુ એવા
પદાર્થોનું સેવન, ઉલોગ, મૈથુન, મધ, દિલ્લ ધાન્ય (તુવેર, વટાણા છત્યાદિ), લીખા પદાર્થ, શોક અને ક્રોધ

૬૧-સોળે (શોથ)

કારણ :—વમન, વિરચનાદિ શોધન, જ્વરાદિ રોગ તથા ઉપવાસથી કુશ અને દુર્બળ થયેલા
માણસને ખાટા, ખારા, લીખા, ઉણુ તથા જડ એવા પદાર્થોનું સેવન, દહીં, અપકવ અજ, મૃતિકા,
ભાજી, સમુદ્રમાના મચ્છ, વિષ વડે દૂષિત થયેલા અજનું સેવન, મૂળવ્યાધિ, અન્નાધામ, શોધન કરવા
યોગ્ય દોષો થાય તોપણ તેનું શોધન નહિ કરવું, હૃદયાદિ મર્મસ્થાનને દોષોએ કરલો ઉપધાત, આમ,
ગર્ભપતન આદિ ખરાબ પ્રસૂતિ, વમનાદિ પચકર્મોના મિથ્યાયોગ, એ સર્વે દોષો સોળના કારણો છે +

+ વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ અને કફપિત્ત, સન્નિપાતનો, વાગવાનો અને ઝેરનો, એમ સોળે
નવ મકારનો ગણાય છે શોથરોગ હૃદય, શ્વેત અને ચક્રતની ખરાબીથી થાય છે હૃદય નબળું પચ્યાથી શોથ
આવે ત્યાર પહેલાં હાથ અને પગ ઉપર સોળે આવે છે દિવસમાં આવે છે રાત્રે સોળે ઓછો થઈ જાય
છે સવાર ભેટતી વખતે સોળે જણાતો નથી વૃષ્ઠ (મૃતપિંડ) જગડવાથી સોળે આવે ત્યારે પહેલાં મોઢા
ઉપર સોળે આવે છે, પછી નીચે જતરતો જાય છે એ સોળે થયે ભાગે દિવસમાં ઓછો થઈ જાય છે દિવસમાં
પરસેવા દ્વારા ઝેર જાડુ બહાર નીકળી જાય છે એટલે વજ્રોને ઓછા કામ કરવું પડે છે ચક્રતના દોષથી ઉત્પન્ન
શોથમાં હાથ પર અને મોઢા પર એકસાથે સોળે વધે છે હૃદય અને ચક્રવિકારમાં મૂત્રજ અને પાણી ભેવા
કાઠા કરાવનારી રચક ઔષધિ આપવાથી લોહીમાંનું પાણી બહાર નીકળી જાય છે પછી ચામડીના નીચે રહેલું
પાણી આકર્ષિત થઈ જાય છે, જેથી સોળે જતરી જાય છે શ્વેતવિકારમાં તીવ્ર મૂત્રજ ઔષધિ અપાતી નથી,
નહિતર સાંભને બદો હાનિ પહેાને છે એ રોગમાં દેવ અપામ છે, તેજ જ પરસેવા દ્વારા ગેસ બહાર નીકળવા
પાળી દવા અપાય છે શ્વેતવિકારથી થયેલા સોળમાં પેશાબની અદર એલ્યુમિન (એલ્યુમ ટ્રાવ) જાય છે
એ પેશાબની પરીકા કરવાથી બાણી શકાય છે સુચના :—આવી ભતના સોળમાં તેજની માવીશ કરવી નહિ,
નહિતર પરસેવા રોકવાથી સોળે વધી જાય છે ને સ્થાનિય થોણ બાલ કરાણથી થયેલ દોષ તેના ઉપર
કારણરોધથી તેલની માલિશ થઈ શકે છે કેટલાકના ઉપર શેક કરાય છે મધુનો સોળે દોષ તેના પોટીશ
ખાખી કેરથી, રક્તવિકારથી અપવા બીજા બાલ કરાણથી સોળે થઈ ખરાબ લાગી એટલે થઈ ગયું હોય, તે
જ્યો સગાડી કઢાવી નાખવું અથવા શિઝડીથી મ્દાવી નાખવું

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

સંસ્કૃત ઉપચાર —(૧) એરડાની જડ, ઉદજવ, ચક, લીડીપર, આજખાર, જનખાર, દાદર,

લક્ષણુ :—અ ગે જડપણુ, ચિત સ્વસ્થ ન હોવુ સોજે, દાહ, શિરા બારીક થી, રોમાચ થવા તથા અંગેના રંગ બદલાવો એ સોજના આમાન્ય લક્ષણો છે.

ઉપચાર :—(૧) સાટોડી, દારુહળદર, હળદર, સૂક, બાળહરડે, ગંગા, ચિત્રો, ભારગમૂળ અને દેવદારનો કાઢો સર્વાંગેના સોજને દૂર કરે છે (૨) વજનાગ, સૂક અને સાટોડીના મૂળને ગોમૂત્રમા વાળી લેપ કરવો (૩) ગલક્રીના પાદડાનો રસ ગોમૂત્રમા નાખી ગરમ કરી ચોપડવો (૪) કાચકી આક્રો અને એરડાના પાદડાને વાળી ગરમ કરી મોજ ઉપર લેપ કરવો, એટલે નણુ દિવસમા સોજને જીતે છે (૫) આદાનો રસ કિવા સૂકનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો તથા તે પચી ગયા પછી નિફળાનો કાઢો શિવાન્નિત નાખી પાવો, એટલે ત્રિદોષજ સોજનો નાશ થશે (૬) સચળ અને રાઈ એકન વાટી લેપ કરવો (૭) કાળી નંગોડ, ચિત્રો સૂક, નાગરમોથ, જીરુ, રીગણી કાળીપાટ, હળદર, લીડીપીપર, ગજપીપરી અને જટામાસીનુ ચૂર્ણ મ દોષણુ પાણીમા મેગી આપવુ આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે (૮) ગાળ લીડીપીપર અને સૂકનુ ચૂર્ણ સોજને, આમાજીર્ણ અને શળુ નાશક તથા બસ્તિરોધક છે (૯) નિફળાનો કાઢો ભેનુ ઘી નાખી પાવો એટલે સોજ, પ્રમેહ, નાડીનણુ અને ભગદરનો નાશ થાન છે (૧૦) અરડૂસી બોયરીગણી તથા ગંગાનો કાઢો મવ નાખી આપવો એટલે દુર્ધર સોજને, થાસ, કાસ, તાવ અને જીનગેનો નાશ થાય છે (૧૧) સાટોડી, ચિત્રો, નંગોડ, ગૂગળ, એરડાના પાદડા અને કાગસરિયો પાણીમા નાખી ઉકાળવા અને તેની વરાળની બાફ આપવી (૧૨) કીકરાનો કકડો તપાવી તે ઉપર ગોમૂત્ર અને ધારેલા તથા આબાહળદરની ભૂખી નાખી તેની ધૂણી સોજને આપવી +

નિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોં મા —અ કાલ ૧૧, અગધિયો-૬, અરડૂસી-૨૪, અરણી-૧, ૯, આક્રો-૯, ૨૭, ૩૦, આદુ-૩૦, આવળ-૨, આરોની-૮, આસધ ૧૩, ઉદરની-૬-૬, ઉબરો-૮, કડની ગલક્રી-૨, કારિચણુ-૬, કાસું રો-૩ કાળો ઉમરડો-૫ કાચકી-૨, કાગસરિયો-૧૦, ક્રીકામારી-૭, કુખો-૭ કેળ-૬, ખસખસ ૪, ગલક્રી-૨, યુરેર-૧૦ યુરેર નણુ ધારિયો-૨, ધતુરો-૭, નંગોડ-૫ પાઠ (કાળીપાડ)-૬, બાવચી-૨, બીની-૨૬ ભાગરો-૮, બિલામો-૧૮, રાઈ-૨૨ લીડીપીપર-૧૬, વગડાઉ સાટોડી-૧, વજનાગ-૪ વચુ-૧, વાદો-૪, સરસો-૫, સમેરવો-૧૫ ૨૦, સાટોડી-૫ ૧૬ ૧૮, ૨૧, ૨૩ ની ટીપમા ન ૩, હળદર ૨૨ ની ટીપમા ન. ૪, હરો-૪૨ વાયુધી શરીર સજે તે માટે —અ ખલ-૭ વાયુધી આવેલા સોજ

દેવદાર એ સમાન ભાગ લેવુ એ મવ નો ત્રીજો ભાગ મદૂર ભસ્મ મેગવી તેની કાંથી સવારે ૨૪ રતીની દેવી તેથી અનેક ભવના સોજ પિડરોગ તથા દમ એ મટે એ બીવધ એક માસ સુડી લાજક કાંકડ ખટાઈ બાટીની શરીર કંઈ એવી ચીજ, તમામ મીઠાઈ મઠ તથા મીઠી ચીજની પેંજ રાખવી (૨) એરડી સોજ ઉપર મસળે તે વાયુનો સોજે ભય, પણ ચરમોનો દોષ તે વધારે થાય (૩) નવો વાસ, સિંધુ અને હાગર એ સજેને ઘસી સોજ ઉપર ચોપડે તે આશમ થાય (૪) સોજે લાલ રંગનો હોય તે લોહીથી થયો છે એમ જાણુ સોજમા બળતરા થવી હોય તે જ્યો સુકાની લોહી કમી કરાવવું અને નીચરો મન મે પડવો —મનુગ દોર ના હળ ૨ ૨ પેસામ ૨ સજખાર ૨ પેસામાર નિમક ૧ પેસામાર, એ સર્વને મીઠા તેમમા પૂરી મવમ કરવો અને તે દરદ ઉપર ચોપડવો અથવા સોજત્રાજા ભાગ ઉપર તેની પટી મારવી, તેથી લોહીવિકારનુ દરદ મટી જશે પણ લોહીવિકારનુ દરદ ન હોય તે લોહી કકાવતુ નહિ ને કાંતે તે નુકસાન થાય સોજ ઉપર કુવરનો ચરમ મસળે તે સોજે વાતરે (૫) એરડાઈ મૂળ, હિમજ, સિંધુ અને ત્રુસકાન મૂળ સમાન ભાગે તોયો લઈ પાણી સાથે ક્ષાવવાથી હાય પચેનો સોજે જીતે. પચ્ય મુદ્ધમાત

× ને સોજે નીચેના શરીરમા ઉપજ થઈ ઉપર માથા સુની ચગી ગયો હોય તે અસાધ્ય જણાય છે ને સોજરોગમા આશ તરસ જીનગી દુર્બળતા તાવ અને અકચિ દોષ તે રોગોને બગવાની આશા રહે નહિ. + શોષરોગમા પુનર્નવા અથક પુનર્નવા મદૂર શોષારિ મદૂર સુધાનિધિ રસ દુધવટી તકમદૂર શોષકલાનલ રસ, ચિત્રાદિ પૂત વોરે આશા આટે અપાય છે મર્ન માટે પુનર્નવાદિ તેલ શુક્રમાય તેલ વગરે અપાય છે

માટે —અખરોટ-૩, તુલસી-૨૩ દાહ્યુક્ત સોજા માટે —લીમો (હડો) -૮ સર્વાંગ સોજા માટે—ઉદરકની-૬-૨

ભુઓ ગોંવેન્મા —ગોમૂત્ર ૭ની ટીપમા ન ૨ ભુઓ પ્રાં ઓન્મા —ખીરબહોટી-૭, સાખરશિંગ ૧.

પથ્થ—રેચન, ઉષ્ણોદકનો રોક, જૂના ચોખા, કળથી, જવ, મગ, કારેલા, લસણ, ગાજર, પરવળ, દૂધ, કકડા, તીખા, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે એવા પદાર્થ અને બિન પાણી અપથ્થ—નવુ અન્ન, જડાન, સુકાયેલું શાક, ગોળ, આટો, દહી, ખીચડી, ખાગ, દાઝેલા તથા દાહક પદાર્થ અને મૈથુન

૬૨-સ્ત્રીઓના રોગ

(૧) પ્રદર* (ધૂપણી, વાંઘુ, લોહીવા, રક્તસાવ)

કારણ:—વિરુદ્ધ લક્ષણુ, મધ, અપચન (બોજન ઉપર ભોજન), વિરુદ્ધાહાર, અજીર્ણ, ગર્ભપાત અતિ મૈથુન, ઘણું ચાલવું, અતિશોક, ઘણા ઉપવાસ કરવા, જડ ભાર ખેંચવાથી કાષ્ઠાદિકના પ્રહાર વડે, દિવસે સૂઈ રહેવાથી, એ સર્વ કારણોથી કફ, પિત્ત, વાયુ અને સનિપાત એ ચાર બેદોએ પ્રદરરોગ (યોનિમાર્ગથી ધાતુનું જવું) થાય છે +

પ્રદરનો ઉપદ્રવ:—સર્વ પ્રકારના પ્રદરમા અગ્ર મર્યાદિ નય છે અને હાથપગ તોડાય છે તે પ્રદર અતિ વધવાથી શક્તિ કમી થાય છે ચકરી આવે છે, મૂર્છા આવે છે તથા લાગે છે, દાહ થાય છે, રોગી સ્ત્રી બહુબલ કરે છે અને અગ્ર ધોળું સંદેહ થાય છે, આખે 'જારી' વળે છે તથા વાતાજ રોગ આશ્વેપકાદિ લાગે છે કફજ પ્રદર:—ખાટો, ઘટ્ટ પરપોટાવાળો, કિંચિત્ ધોળો, ચોખાના ધોવાકામળુ જેવો સાવ થાય છે એને શ્વેત પ્રદર કહે છે પિત્તજ પ્રદર:—કિંચિત્ પીળો, નીલ, કાળો રાતો અને કાઠા જેવો પ્રદર વહે છે, તેમા દાહ, ચચરતુ ઇલાદિ પિત્તની પીડા થાય છે અને તે પ્રદરનો વેગ ઘણો હોય છે વાતાજ પ્રદર:—રુદ્ધ, ગતો હીલ્વાળો, થોડો થોડો માસ ધોયેલા પાણી જેવો પ્રદર વહે છે અને તેમા વાયુની પીડા થાય છે ત્રિદોષજ પ્રદર.—જે પ્રદર મધ ઘી, હરતાલ અને મજાનના રત્ન જેવો અને દુર્ગંધીયુક્ત હોય છે તે ત્રિદોષજ નીચુવો, એ અસાધ્ય છે. લોકો આ રોગના શ્વેત પ્રદર અને રક્ત પ્રદર એવા બે પ્રકાર માને છે

શ્વેત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉમરાના ફળનો રસ કાઢી મધમા પાવો, એટલે

● ગેરખ્યામની નમ ૧ આખી લઈ તેના ગર્ભનો આટો તથા સાકર શેર ૦૫ અને કામદી એલગી ૨ પૈસાભાર એકત્ર કરી દિવસ ૧૪ પાણીમા આપવાથી મહાપ્રદર નય આ ઉપાય જૈન ગ્રંથમા છે કપા સિંધ ના મીઠા દરદાજ તોલો ૧ લઈ સામર સાથે ૧૫ દિવસ સુધી ખાય તો પ્રદરરોગ નક્કો નય છે આ પ્રયોગ અને બંને અજમાવેલો છે

+ પ્રદરરોગ યેનિમાર્ગ ગર્ભાશય બીજકાશય અને ગર્ભાશયના ઉપર રહેલી નલિકાઓની ખરાબીથી ઉત્પન્ન થાય છે પ્રારંભિક ઇચ્છતાથી પાતણુ ગરમ પાણી પડે છે એ પણી રોગ જૂનો થવા પછી નહુ થઈ નય છે ત્યાર પછી પીણુ બને છે અદર જાપ થઈ નય તો લાલ અને છે પડ પડે તો દુર્ગંધવાળુ પાણી નીકળી છે પડનાળા પણીમા ખાવા માટે દવા આપવી તેમ જ બહારથી પિયકારી વડે ગર્ભાશય ધોવા રહેલું બેઈએ રોગ બહુ વધી ગયો હોય તો આપરશન કરાવલ પડે છે લોટીમા કમજોરી દોાય તો લે.હમરમ, મહામરમવાળો દવા આપવી બેઈએ તેમ જ ૬ માસ આગળાને ૧૦ તોલા પાણીમા રાતે બીજવી સવારે પણી ગાળી ૦૫ તોલો મધ મેળવીને પિચડાવલુ એવી જ રીતે સવારે આમળા બીજવી સાજરે પાણી પિચડાવલુ રાજ રસવલી માયકળ લોદ તાદજનના મળ સોપારી એ બધી દવાઓ પ્રદરરોગ પર લાભદાયક છે સુદેહ ચીતજ નહુ પાણી પડુ દોય તો હીરાભોગ ગળેલુ સત્ત્વ અપાય છે ગર્ભાશયમા અથવા મૂત્રાશયમા ઝેર ભેલુ થઈ નયથી પ્રદર અને નિર્જળતા આવી દોય તો મૂત્રવિચયન આપલુ અજમે ૨૫ તોલા રાતે ૧૦ તોલા પાણીમા બીજવવા સવારે પાણી ફેકી દેલુ અજમાને નટખીના જેવો વાટવો પડી ૧૦ ૨૦ તોલા પાણી મેળવી ગાળીને પિચડાવલે આથી અદર રહેલુ ઝેર નીકળી નય છે આ ઉપચાર જરૂરત પ્રમાણે ૩-૪ દિવસે કરવો અજમાલુ પાણી સવારે એક જ વખત આપલુ ત્યાર પછી ઉપચાર કરવાથી જલદી લાસ પડોય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ધોળો અને રાતો પ્રદર દૂર થાય છે. ૫૫—દૂધ અને ભાત. (૨) ખોડી અધાડીના મૂળનો રસ લોધર અને મધ નાખી આપવો. (૩) અરડૂસીનાં પાંદડાંનો કિંવા ગંગોનો રસ મધમાં આપવો. (૪) રગતરોડીયાનાં મૂળનો કઠક મધમાં આપવો. (૫) કપાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં બે વખત ઘસી પાવાં અથવા ફળ કે મૂળ આપવાં. (૬) આમળાનો રસ કિંવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) દરરોજ સવારે અને રાતે બિંધવાની વખતે ગાયના ૧૪ તોલા દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા ચૂંક નાખી કઢવી, પાણી બાળી ફક્ત દૂધ શેષ રાખવું અને તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. (૮) ખડીસાકર અને છરાતું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવડામણમાં આપવું. (૯) કાકડીનાં ગિયાંમાંનું મગજ ૧ તોલા અને ધોળા કમળની ફળીઓ ૧ તોલા ભારીક વાટી તેમાં છરું અને ખડીસાકર નાખી તે સાત દિવસ આપવું. (૧૦) અડદનો લોટ, જેડીમધનું ચૂર્ણ, ભોંયકાળાનું ચૂર્ણ, મધ, સાકર અને ગાયનું દૂધ એ એકત્ર કરી આપવાં. (૧૧) આમળાના બી પાણીમાં વાટી, તેમાં સાકર અને મધ નાખી ૩ દિવસ આપવું. (૧૨) નાગકેસર હાથમાં વાટી ત્રણ દિવસ આપવું અને હાથ-ભાત ખાવાં.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોમાં:—અધાડી-૭, અળોલી-૧, અરડૂસી-૮, આદુ-૨૬, આમળા-૧, ૩૧; કાકડી-૬, રગતરોડીયા-૩. કંક્ર પ્રદર માટે:—કાળો ઉમરડો-૩.

રક્ત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) અશોકની હાલનો કાઠો, દૂધ અને ખાણી મેળવી દુધાવશેષ કરી કઠો થવા પછી પાવો. તે તીવ્ર રક્ત પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૨) ચુક્ર સ્થાન ઉપરની વાધાટીમાં ઉત્તર દિશા બાણીનાં મૂળ ઉતરાલાદપદ નક્ષત્રમાં કાઢી લેવાં અને તે કમરે બાંધવાં. (૩) કેવડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી સાકર નાખી આપવાં. (૪) તવખીર, રાજ અને ગેરતું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૫) નાગકેસરની ભૂખી ઘીમાં પલાળી રાખી સોપારી જેવડી ગોળા કરી બે વખત આપવી. (૬) બાવળની શિંગો, ખાળકેરી (કાચી કેરી), મેચરસના આડની હાલ અને ગૂંદીનાં ગિયાંનું ચૂર્ણ, એ એકત્ર કરી દૂધમાં આપવું. (૭) ઉંદરની લીડીઓ બલાગલ જોઈ દૂધમાં મેળવી ૨-૩ દિવસ આપવી. (૮) ખેરી ગુંદ રાતે પાણીમાં ભીજવી રાખી સવારે સાકર નાખી આપવો; એટલે રક્ત પ્રદર અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. (૯) જૂની ઇંટનું ચૂર્ણ ૬ માસા, માયફળ ૩ માસા અને ગાયનું ઘી ૧ તોલા એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. (૧૦) ખપાટના પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમાં નાગકેસરનું ચૂર્ણ ૨ માસા નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૧) કેસર, એલચી, ભયફળ, વંશ-લોચન, નાગકેસર અને શંખજીરું, એ સર્વનું સમલાગે ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ, ૨ માસા મધ, ૬ માસા ગાયનું ઘી અને ૩ માસા સાકરમાં સેવન કરવું; એટલે રક્ત પ્રદર, રક્ત પ્રમેહ, રક્તાશી, એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ બે વખત લઈ ઉપર ગાયનું તપાવેલું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૧૨) પકેટું કેળું એક અર્ધ તોલા ઘીમાં દરરોજ સવાર-સાંજ ખાવું. એ ખાવાથી કોઈને ટાઢું પડે તો તુરત જ કેળાંની અંદર મધ નાખી લેવું; એટલે રક્ત પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થાય છે. સાખરંદનાં (પડવાસનાં) ફળ તલના તેલમાં ૩ માસા આપવાં, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોમાં:—આસોપાલવ-૧, ઉંખરો-૨૭, એલચી-૫, કાળો મરડો-૩, કેવડાનું ઝાંડ-૧, તવખીર વૃક્ષ-૪, નાગકેસર-૪, ૬; નાની અરણી-૧, બાવળ-૧૧, તે લીમડો-૩૦. ભુઓ પ્રાંતોમાં:—ગીણ-૪.

સર્વ પ્રદરો ઉપર ઉપચાર:—(૧) નવા થયેલા પ્રદર ઉપર એરંડોલનો રસ આપવો અને રોજ સૂઈ રહેતી વેળાએ ગાયના ગરમ કરેલા દૂધમાં ખાડ અને થોડી ચૂંકની ભૂખી નાખી તે પાવું. (૨) કાલનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ત્રણ દિવસ પાવાં. (૩) ત્રિફળા, ચૂંક, દારુ-જાદર અને લોધરનો કાઠો મધ અને લોધરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; તે ત્રિદોષજ પ્રદરનો નાશ ર છે. (૪) ઉંચરાનાં ફળનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સાકર અને મધ નાખી મોઢક કરી તે આપવો. (૫) રુડગદર, રસાંજન, અરડૂસી, નાગરમોઘ, કરિયાતું, બેલકાચરી (સૂકાં બીલાં) અને લિલામાનો કાઠો મધ નાખી પાવો. (૬) ભોંવઆમળીનાં મૂળ ચોખાના ધોવડામણમાં ત્રણ દિવસ પાવાં, એટલે તે

દુઃસામ્ય પ્રદરની શાંતિ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલનો કાઢો તથા દિવસ પાવો અથવા પાનનો રસ સાકરમાં પાવો. (૮) ત્રિફળા, દેવદાર, વજ્ર, અરૂંડી, ધરો, પીંડવણુ અને બળદાણાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૯) કાંતાસરિયાનાં મૂળ, મહુડાની છાલ, ઘોણું ચંદન અને જેઠીમધ, એ વાટી ચોખાના ધોવડામણમાં પાવું. (૧૦) કોઠી અને વાંસનાં પાંદડાં વાટી ને કલક મધ નાખી આપવો. (૧૧) તાંદળખ- નાં મૂળિયાં અથવા અશોકની છાલ ચોખાના ધોવડામણમાં વાટી તેમાં મધ અને રસાંજન નાખી તે આપવું. (૧૨) ઉંદરની લીંડીઓ, ધાવડીનાં ફૂલ અને હીરાબોળે સમલાએ લઈ ચૂર્ણ કરી તે એક તોલો આપવું; એટલે સાત દિવસમાં સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થશે. (૧૩) શેરણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું, એટલે ચળકુત પ્રદર દૂર થશે. (૧૪) દારુહળદર, સિલામો, લાભળુ, તલનાં ફૂલ અને રસાંજનનો કાઢો આપવો. (૧૫) મોચરસના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૧૬) દારુહળદરના કાઢામાં ૩ માસા શિલાજિત નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૭) ખારેકો લાંગી ઘીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની બૂડી નાખી તે આપવી. (૧૮) મસુંડીનાં ફૂલની કળીઓ સવાર- સાંજ ચાર-પાંચ લઈ ૬ માસા ખડીસાકરમાં આપવી અને ઉપર ૭ તોલા દૂધ સાકર નાખી પાવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૯) આસોદંતુ ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી બે વખત આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર થઈ શકિત આવે છે. (૨૦) બજુંદીનાં મૂળ ગાયનાં દૂધમાં ઘસી સાકર નાખી સવાર-સાંજ બે વખત આપવાં; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તાશ્લેષ એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૨૧) ગુલાબનાં તાલ્મ ફૂલ સવાર-સાંજ ૫ લઈ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, મૂત્રવિકાર, પિત્ત અને રક્તાશ્લેષ એ દૂર થઈ ઝાડો શ્વાસ થાય છે. (૨૨) બકુલ(બોરસલી)નાં ઝાડનાં તાલ્મ ફૂલ એક તોલો લઈ તેમાં ત્રણચાર બદામ નાખી સાકર સાથે તે બે વખત ખાવા આપવાં અને તે ઉપર ઠંડું પાણી ૧ તોલો પાવું; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૩) સવાર-સાંજ સાલમમિશ્રી, સફેદ મૂસળી અને પંખાખી મિશ્રીનું સમભાગ ચૂર્ણ ૩ માસા લઈ દૂધમાં સાકર નાખી આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૪) ઘોળા મસુંડીનાં મૂળ કમળકંદ, ઘોળા સેમગનો કંદ અથવા હાલ, એની ૬ માસા વસ્ત્રગાળ બૂડી નિત્ય સવાર-સાંજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી આપવી; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકારનો નાશ થાય છે. (૨૫) કુલડીમા ૪ ભાગ ગોપીચંદન અને ૧ ભાગ કુટકડી નાખી તેની ભસ્મ કરવી. તે ચણેડીસાર જેટલી ચોખાના ધોવડામણમાં મધ અગર સાકર નાખી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનીઠમાં :—અજવલા-૩, આસંધ-૯, આયોપાલવ-૨, અંબો-૪, રૂપ-૬, કપાસ-૧, કાંડીઓખર-૫, કડોળી-૪, દેસરીયંબો-૧, દેળ-૧૧, ૧૭, ૨૩; કોઠી-૩, ખજૂરી -૧૬, ગુલાબ-૭, ગોરખઆમલી-૩, ગોરીનો ફોળો-૪, જીરું-૪, ઝાલ-૧, તાંદળજો-૨, તોરણ-૨, દારુહળદર-૨, ધાવડી-૪, ઘોળા પીંડુડી-૨, નાગકેસર-૭, પીપળો-૨૫, ગિંદી-૧, બીવલો-૧, બોરસળી-૪, બોળ (હીરાબોળ) -૭, લોલઆમળી-૧, મૂસળી-૪, રતનજોત-૬, ૯, ૧૨; લીમડો (કડવો)-૩૦, લોધર-૧, વરી (મોરિયો)-૧, સરસો-૧, શીમળો-૧, સારકળ-૩, સાલમ-૧, સુખ-૬. પિત્તપ્રદર માટે :—અરૂંડી-૭, જેઠીમધ ૮, ચતાવરી-૭. વાતપ્રદર માટે :—ગળો-૧૬. વાતપિત્તપ્રદર માટે :—દારુહળદર-૮, રામળ-૨. શૂળકુત પ્રદર માટે :—શેરણી-૧. ભુઓ પ્રાં ઓઠમાં :—ઉંદરની લીંડીઓ-૨.

પથ્ય—જૂતા ચોખા, જવ, મગ, મસૂર, ચણ, દુવેર, દૂધ, ઘી, તાંદળજો, પંડોળાં, દૂધી અને ઠંડું પાણી. **અપથ્ય**—વ્યાયામ, ચુસાફરી કરવી, તડકા, મૈથુન, કળથી, રીંગણાં, ગોળ, તલ, અડદ, દહીં, દાર પદાર્થ, તાંબૂલ, કોળ (દિલ્લ ધાન્ય), ખાટા પદાર્થ અને મીઠું.

× **પ્રદર માટે સિદ્ધ ઔષધ** :—અરોઘવ, શીતકદવાણુ કુત, કુટમ્બક અવલેહ, ચંદનાદિ ચૂર્ણ, પુખ્તાનુ ચૂર્ણ, પ્રદરોત્ક લોહ, પ્રદરવિ રસ, ચતાવરી મૂળ, દાર્યોદિ કવાચ, કલ્પત વગેરે.

(૨) સોમરસ (જળપ્રદર)

કારણ:—સોમરસે મૈત્રુત્વનો અતિ પ્રસંગ, શોક, ધમ, અતિમાર કિંવા વિપદોપે કરી સંપૂર્ણ શરીરમાં ઉદક ફોલા પામી, તે મૂનમાર્ગ સુધી આવી મૂનકારે સવે છે શ્વેત પ્રદર જેવો જ આ એક પ્રકારનો રોગ છે

લક્ષણ અને નિરુક્તિ:—તે વખતે તેના વેગતુ ધારણ ન થવાથી કાઈ પણ સુખ જણાતુ નથી અને તેનું મસ્તક શિથિલ થાય છે, મોઢું અને તાણતુ સુખાય છે, મૂર્ચ્છા, બડમડ તથા શરીરની ચામડીને અતિ રક્ષતા આવે છે અને લોબન કે પ્રાચીન પદાર્થોથી તેની તૃપ્તિ થતી નથી ઉદકે શરીરનું ધારણ કરે છે, એટલે તે ઉદકને પણ સોમ સમા આપેલી છે તે સોમનો ક્ષય થાય છે, એટલા માટે એ વ્યાધિને સોમરોગ કહે છે મૂનપ્રતિસાર—તે ઉદકરૂપ સોમનો ક્ષય થાય છે તેથી દૈહને નિષ્ક્રિયા આવે છે તે સોમરોગ જે વખતે વેદનાયુક્ત સવે છે તથા સોમ-લક્ષણો યદ્ય ધણા દિવસ જાય છે અને તે કાણ જેવો વારવાર મૂનમાર્ગે સવે છે ત્યારે તેને મૂનપ્રતિસાર કહે છે આ રોગ બળનો નાશ કરે છે સોમલક્ષણ:—ધણો જ સ્વચ્છ, કડો, ગધ તથા વેદનાથી રહિત, ધોળો એવો અતિસાવ થાય છે, તેમા તે સ્ત્રી અતિ દુર્ગંધ થાય છે +

ઉપચાર:—(૧) કાળી મૂનળી, ખારેક, જેઠીમધ તથા લોનકાળાનું ચૂર્ણ, મધ અને સાકર-મા આપવું (૨) કૂવાડિયાના મૂળ ચોખાના ઘોવડામણના વાટી સવારે પ્રાશન કરવા (૩) પાકિના કેળા અને આમળાનો રસ એકત્ર કરી તેમા સાકર નાખી તે આપવું

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વતીંભા —કૂવાડિયો-૪, નાગકેસર-૨

રોગોદાય:—કેટલીક સોમરોગે એવો રોગ થાય છે કે દરેક મહિનામા બે વાર રજસ્વલા થાય છે, અને રજસ્વલા થયા પછી આર આઠ દિવસ પર્ણત નિત્ય જાવ થતો રહે છે, તે કારણથી ક્ષીણતા, ગ્લાનિ, હાથપગનો દાહ, એ વિકારો થાય છે

શુદ્ધાત્વનાં લક્ષણો:—જે આર્તવ (અટકાવ) પરપોટાવાળો નથી હોતો, જેની અદર દાહ, શ્મ, ઇયાદિ હોતા નથી, જે મહિનામા પાચ દિવસ સુધી નિયમ પ્રમાણે હોય છે, ઘણો વધારે તેમ ઘણો ઘોડો પણ નહિ એવો મધ્યમ સવે છે, તે શુદ્ધ એમ સમજવું તથા સસલાના લોહી જેવો કિંવા અળતા જેવો લાલ હોય છે અને તેના કાઢવાણુ વચ્ચે પલાળી ઘાઈ નાખવાથી કાઢ રહેતો નથી તે આર્તવ શુદ્ધ સમજવો

રોગોદાય પર ઉપચાર:—(૧) કાઢવેલ અગારામા શેડી ૨ તોલા પર્ણત રત્ન કાઢી તેમા તેટલું જ ઘી, ગોપીચંદનની ભૂડી ૧ તોલા અને સાકરની ભૂડી ૧ તોલા નાખી તે પાવો (૨) શખજીર અને પાપાણુભેદનું ચૂર્ણ દ્વિપમા આપવું (૩) માસિકધર્મ (અટકાવ) આવતી વખતે પૈટ અને કમરમા દુખાવો થવો તથા અટકાવ સાફ ન આવવા ઉપર:—ઘી છા તોલા, ગેળ ૨૧ તોલા અજમાનું ચૂર્ણ ૬ માસા, સફળું ચૂર્ણ ૬ માસા, હળદરની ભૂડી ૨ માસા એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઈ તેના બે હિસ્સા કરવા તેને પ્રથમ ૨૦ તોલા પાણીમા ઉપર કહેલ ગેળ મેઘની પછી બાકીની ઔષધિ નાખી તે મિશ્રણ ચૂતા ઉપર મૂકી શેખતુ, (અર્ધો લાગ એક દિવસ માટે લેવો, અર્ધો લાગ બીજા દિવસ માટે રાખવો એક દિવસમા પણ બે વખત લેવું, બોજનની પહેલાં) આ ઔષધોનો અનુભવ કરેલો છે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વતીંભા —કાઢવેલ-૨

(૩) યોનિરોગ*

યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વડ, પીપ્પલા, ઉબરો, પીપ્પળા, વામ, પારસપીપ્પા મહુડો,

+ સોમરોગ મૂનમાર્ગે આવવા મૂનજન્યમા થાય છે, પણ મૂનરોગનું મૂળ મૂર્ચ્છાસમા હોય છે અતીકાના કૃમિનો પોતો અર્ધ એક સ્ત્રી લઈ પાકા કેળા ગર્ભમા એળચીમે ખાવો અને તેની ઉપર માખણ તથા સાકર મેળવીને એક તોલો આટલું આ પ્રમાણે રોગ બે વાર સારારસાજ કરવાથી યોગ્ય દિવસમા સોમરોગ મટ છે

* કેટલાક મધમા યોનિરોગ ૨૦ પ્રકારના જતાવેલા છે તે આ પ્રમાણે —૧ રજસ્વલા પતા પડ્યા

અળાડા, નાદરૂપ, કદમ, અર્જુનવૃક્ષ અને બેરડીની છાવ, જેઠીમધ, ચારોળી, રાતો અને ધોળો સોધર, ધુધેડો, અરણ, નાના જાણુ, મોટા જાણુ, કેરી, બાળદરે અને અસાચુ, એમાથી જે મળે તે મેળની તેનો કાઢો કરી આપવો, એટલે યોનિરોગ, મણુ, અસ્થિભંગ, દાહ, મેદોરોગ, પ્રમેહ અને વિષદોષ દૂર થાય છે (૨) સિવણુ, ત્રિશુળા, દાક્ષ, કામુદરો, આમાલગદર, ઉળદર, મગો, કાગમરિયાના મૂળ, શતાવરી, સાટાડી, ફલમા, એ ઔષધો તોલો તોલો લઈ એ બધાથી સોળગણ પાણી નાખવું અષ્ટમાથ પાણી બાકી રહે એટલે તેમા રોગશર ધી નાખી ઘૂત સિદ્ધ કરવું નિત્ય તે ઘૂત ખાવાથી યોનિ સબધી મર્તરોગપ્રદૂર થાય છે તથા ગર્ભ રહે છે (૩) લીડીપીપર, મરી, શતાવરી, અડદ, મ્રાઇ અને સિધવની આગળી જેવી બડી દિવેટ કરી યોનિમા રાખવી (૪) ગળો, ત્રિશુળા અને દત્તીમૂળનો કાઢો કરી તેનાથી યોનિ ધોની એટલે કડૂની શાતિ થાય છે (૫) યોનિસ્નાય ઉપર:—મગના ફૂલ, કાથો ઉરડે, બપુળ, પહાડમૂળ તથા સોપારીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોનિમા રાખવું, એટલે તે ઘટ્ઠ યઈ તેમાથી પાણી વહેતો નહિ (૬) આમ-ળાનો રત્ત સાકર નાખી આપવો એટલે યોનિ ૧૬ શાત યશે નષ્ટાર્તવ:—મર્દ કાઈ વખતે આ રોગને લીધે તરણુ અવસ્થામા જ તેમ જ પાકી ઉમરે પણ સ્ત્રીને અટકાવ આવતો નથી ફરી અતિ-શય ક્ષીણતા પ્રાપ્ત યઈ કદી પ્રાણુનો નાશ થાય છે

યોનિશુળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસ્ના, આસોદ, અરડૂસી, એ સ્ત્રીને નાખી દૂધ સિદ્ધ કરવું અને તે પાણુ (૨) ગળો, ત્રિશુળા અને દત્તીમૂળના કાઢા વડે યોનિને શેક કરવો (૩) તગર, રીગણી, ક્રાષ્ટ, સિધવ, દેવદાર એ પદાર્થોના કાઢામા તેલ સિદ્ધ કરી તેમા ૩ ભીજવી યોનિમા

કદથી ક્રીપા સહિત લોહી ઠાડે તે ઉદાઘૂત યોનિ ૨ રજસ્વના ન થાય તે વધ્યા અથવા વાંઝણી યોનિ ૩-યોનિમા હમેશ પીડા રહે તે વિપુલતા યોનિ ૪-યોનિ કંઠાર દોષ અને યોનિમા શૂન્ર આવે તે વાતરણા. ૫-યોનિમા બળતરા રહે અને લોહી નીકળ્યા મરે તે લોહિતશય્યા. ૬-એ યોનિ પોતાના સ્થાનથી હડી નથ તથા પ્રસવ થતા મ્હ થાય તે પ્રસવસિની. ૭ યોનિમાથી પચનયુત લોહીની સાથે વીર્ષ નીકળે તે વામિની. ૮ ગર્ભ રહે અને નીકળી નથ તે પુત્રદ્રી. ૯-એ યોનિમા બળતરા ઘણી રહે પાકી નથ તથા શરીરમા તાવ રહે તે પિત્તવા. ૧૦-એને પુરુષના સગથી મૈથુનથી સંતોષ ન થાય તે અત્યાનંદા. ૧૧-એ યોનિમા કફ તથા લોહીવિકારથી ગાઠ બની નથ તે કષ્ણીની ૧૨ એ યોનિમા વીર્ષ ન ટો એટલે પુરુષના પત્ની દ્રવિત થાય તે અચરણ. ૧૩ યોનિ પુરુષથી પડેના દ્રવિત યઈ નથ તે અતિઅચરણ યોનિ મ્હેવ થ છે યોનિમા આ બે દોષો સતતપ્રસિમા બાપક છે ૧૪ એ યોનિ અત્યત ઓછી, સીતલ તથા ખાજુખત દોષ છે તે મ્હેમ્મઠા. ૧૫ એ યોનિ રજસહિત રહેતી હોય તર્થ મૈથુન કરતી વખતે ખરડી જણાય તે બંદી આવી સ્ત્રીઓના સ્તન પણ નાના હોય છે ૧૬ એ યોનિત મોટું નાનું હોય તથા વૃષણની સમાન બહાર લાટી આવે તે અંકિની. ૧૭ એ યોનિનુ મુખ મોટું હોય તે અપાચિત્રતા. ૧૮ સોપા સરખુ ઝીણું હિદ્રે હોય તે સૂચિવર્કના. ૧૯ વાતના પિત્તના, મ્હેમ્મલા વગેરેના દોષોના કોષના સર્વ લક્ષણ થાય તે સોનિપાતિકા યોનિ. ૨૦ એ સ્ત્રીને સ્ત્રીમર્ષ પ્રાપ્ત થતા કે મૈથુન સમયમા ઘણી પીડા થાય તે પરિપ્લુતા યોનિ કહેવાય છે એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને મિથ્યા આહારવિકારથી વાધુ, પિત્ત તથા કફ દૂષ યઈ સ્ત્રીઓની ગર્ભિમા વીસ પ્રકારના રોગો ઉપજવે છે

+ યોનિરોગ કેટલાક કષ્ટાશય છે તથા કેટલાક અસાશય છે યોનિરોગમા વિરોધ કરી વાતનારાક ઉપચાર કરવા બરિત મર્દન, પરિવેક (કાઢાથી ધોણુ) લેખ તથા તેલથી ભીજવેન વસ્ત્રનો મ્કડો યોનિમા રાખવો આ ઉપરાંત ખાવાની ઔષધિ પણ આપવી શતાવરી મૂત તથા ફલપૂત યોનિરોગની હિતમ ઔષધિ છે અદર લગાડવા માટે બલા તેલ ગુરુઆદિ તેલ ખાતકચાદિ તેલ નવાલ તેવ મિથગ્વાદિ તેલ આપાય છે (૧) કડવા લીમડાની લીખોળાને ત્રીમડાના પાનના રસમા વાડી યોનિમા લેખ મરવાથી યોનિશુળ મટે છે (૨) મીઠોળ, કપૂર અને મધને વાડી યોનિમા લગાડવાથી વાકી મચેલી નસ સીધી થાય છે તથા યોનિ સક્રિયાય છે આવી જ રીતે માયફળ મ્પૂર તથા મધ મેળવીને પણ લગાડાય છે (૩) કંટાર્તવ માટે — એળિરો લીસામોળ, શુદ્ધ હિંગ રોડેરી ટકણજાર કુવાવેવો, લીસાક્સી તથા જટામાસી વગેરે એકેકે તોલો લેવા તથા શુદ્ધ સોમલ પ રતી મેળવી સારી રીતે ખરવ કરી કેળના રસમા વટાણા જેવડી ટોળી બનાવવી મઠુ આલ્યા પહેલા ૮ ૧૦ દિવસ આમળથી દિવસમા બે વખત બખેજ ઝોળી પાણી સાથે આપવાની રજઆત કરતી મઠુ સાફ આવે છે અને મગજની નળજાઈ તથા શરીરમા રહેવ વાતરોપને દૂર કરે છે

ધારણ કરવું. (૪) ૩ લઈ ધીમાં ગોળા તે ઉપર અંદનું પાણી સિંચી ગોનિમાં ધારણ કરવું. (૫) જૂની ઇંટની અથવા મીઠાની બૂટ્ટાની પોટલી વડે રોક કરવો. (૬) સૂંઠ, મરી અને લીંડી-પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવા આપવું. (૭) બીલીનાં પાંદડાં અથવા કાચરી, કલોજી છરું, અરડૂસી, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, એ ઔષધો વાટી ગરમ પાણીમાં મેળવી ગાળી તે પાવું. (૮) સૂંઠની બૂટ્ટા એરંડતેલમાં કાલવી અથવા સૂંઠ અને એરંડમૂળ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૯) સિંધાવૃણ, અદીણ, હીરાગોળ અને આંખાદળદર, એ ઔષધો કૂટી પાણીમાં વાટી ગોળા કરી તે ગોનિમાં રાખવી. (૧૦) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ મેંદીના ઘીમાં કિંવા દૂધમાં ધસી અંદર લેપ કરવો. (૧૧) કાળા ધંતૂરાનાં બે-ત્રણ પાંદડાં ગારીક વાટી સિંધવ અને ઘી નાખી પોટલી કરી તે ગોનિમાં રાખવી, એટલે સર્વ પ્રકારનું શળ બંધ થઈ જાય છે. (૧૨) બીડોણ, બાવચો, અરડૂસીનાં મૂળ, લીંડીપીપર, વજ, મરી, પીપળીમૂળ અને ચૂંકનો કઠક કરી ટાકરવરણા પાણીમાં આપવો. (૧૩) કલગારી, અથેડો, કિંવા ઇંદ્રવરણનાં મૂળ ગોનિમાં ધારણ કરવાં; એટલે ચોનિધળ અને પુષ્પાવરોધનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમાં :—આદુ—૪, ઇંદ્રવરણ—૧૨, એરંડો—૨૮, કલગારી—૭, ધંતૂરો—૧૧, લીમડો (કડવો)—૨૫, સમેરવો—૬.

રોગદર્શનનો ઉપાય :—(૧) કાળા તલના કાઠામાં ગોળ નાખી ઠંડો કરી પાવો. (૨) તલ વજૂંદાં અને વરિયાળોનો કાઠો ઠંડો કરી ગોળ નાખી પાવો. (૩) ઘોળા ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળાઓ વીંટી, તે રસ વાસી જેજ (ચોખાની કાંજ)માં આપવો. (૪) કડવી દૂધનાં ગિયાં, દંતબીજ, લીંડીપીપર, ગોળ, મીંઢળ, દાર કરવા માટે સડાવીને તૈયાર કરે છે તે કિપ્ત, ધવશાર અને થોરિયાતું દૂધ એકત્ર કરી તેની દિવેટ તૈયાર કરી તે ગોનિમાં ધારણ કરવી, એટલે તે રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. (૫) કાંજ, તેલ, અડદ, દહીંમાં પાણી નાખ્યા સિવાય કરેલી જાથ અને દહીંનું સેવન કરવું; તથા માલકાંગણીનાં પાંદડાં વાટી તે તથા રાઈ, ઘોડાવજ, અસાણાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) પીપળાની અને આમલીની જાલ પાણીમાં ધસી તે પાવી. (૭) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ગોનિમાં રાખવાં અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ માખણમાં ખાવાં. (૮) તલના કાઠામાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હિંચ અને બારંગમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ નાખી તે આપવો; એટલે અટકાવ આવશે અને રક્તચત્ત થણુ દૂર થશે (૯) બારંગમૂળ, સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનો કાઠો ગોળ નાખી આપવો. (૧૦) રાયણનાં ગિયાંમાંનું મગજ કાઢી તેની પોટલી ગોનિમાં રાખવી. (૧૧) ગાજરનાં ગિયાં પાણીમાં વાટી પાંચ-સાત દિવસ આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમાં :—ચોનિદાહ માટે :—આમળાં—૨૦. પુષ્પાવરોધ એટલે જસ્ટુપ્રાસિ માટે :—અથેડો—૧૬, ઇંદ્રવરણ—૫, કલગારી—૭, ખોરેલી—૬, ગાજર—૨, તલ—૪, ૨૦; ધરો—૫, પીપળો—૧૭, માલકાંગણી—૪. નજપુષ્પ એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અથવા જરાજર ન થતો હોય તે માટે :—કપાસ—૧૪, નાગછીંકણી—૨. પુષ્પાવરોધ એટલે જસ્ટુપ્રાસિ કે આર્તવ-દાય થવા માટે :—ખાખરો—૫, ગોળ (હીરાગોળ)—૬, મજક—૫, રાયણ—૩. સીંચોને કેડે કનવટ થાય તે માટે :—નાગદમની—૪.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગના નં. ૧૨ મલમપ્રયોગનાં નં. ૨૦-૨૪.

(૪) ચોનિકંદ

દિવસે જાંધવાથી, અલંત કોષ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, ચોનિમાં નખ-દાંત વડે ક્ષત થવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ પચે અને રક્તના રંગ જેવા રંગનો, અંગૂઠ જેવો ગોળ એવો માંસનો ચોળો ચોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ચોનિકંદ કહે છે.

ઉપચાર :—(૧) જેર, આંખાની ઝોટલીની અંદરનું મગજ, હળદર, સુરમો અને માયાનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ચોનિમાં ધારણ કરવું તથા ત્રિફળાના કાઠામાં મધ નાખી સેવન કરવું. (૨) ગળો, ત્રિફળા અને દંતીમૂળના કાઠામાં લીંડીપીપર, મરી, અડદ, શતાવરી, કાજ અને સિંધવ વાટી તેની

આગળી જેવડી દિવેટ કરી યોનિમા રાખવી, એટલે તે યોનિમાનુ દઈ કાઢી યોનિ સ્વચ્છ કરશે. (૩) નાદરખી અને પીળા લોધરને ફૂટી આમલી સાથે પકવ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) પિત્તપાપડો ફૂટી કણકમા મેળવી, હથેળી જેવડી પૂરી કરી તે ગ્રેળા ઉપર બાધી (૫) કડવા લીમડાના પિયા તેલમાં તળી તેમાં જ ખરલ કરવા તથા તેમાં થોડી મેરચુઆની કુલાવેલી બૂકી નાખી તે મલમ કદ ઉપર ચોપડવો, એટલે કદ ગરી પડે છે આ ઔષધ મૂળ યાધિ-મસા ઉપર પણ ચોપડવું એટલે તેનો પણ નાશ થશે

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા —આખરો-૧૬, નદરખ-૧, રિસામણી ૩, શિર-કાસિયો-૨, ગદદેવી-૨

(૫) ગર્ભિણીરોગ

ગર્ભધારણ થયેલી સ્ત્રીના લક્ષણો :—ગર્ભ ધારણ થવાની સાથે જ સ્ત્રીને તૃપ્તિ અને આનંદ જણાય છે ફૂટી પર કંકુ પાણી રેડવું, જો તેને તાવ આવ્યા જેવું જણાય તો ગર્ભ ધારણ થયો છે એમ સમજવું રહેતા રહેતા તેના અંગે જડપણ આવે છે, સૂર્યના કિરણો જોતા ત્રાસ આવે છે, આળસ આવે છે મુખમાં મેળાશ છૂટે છે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ થાય છે અન્ય પચન ચતું નથી, દૈન્ય ધડકવા લાગે છે જ્વાનિ અને અંગ ઉપર પ્રસ્વેદ આવે છે, એ લક્ષણો સાધારણ ગર્ભિણીને થાય છે ગર્ભિણીના શરીર ઉપર સંકેદાર્થ આવવા મારે છે અને તેના સ્તનનો અગ્રભાગ કાળાશ પડકતો જાય છે ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પોતાનો જોરાક સાત્ત્વિક રાખવો, ઘણી મહેનત કરવી નહિ તેમજ ઘણું જ બેસી રહેવું પણ નહિ શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવું એટલે પ્રસૂતિસમયે વધારે પીકા થશે નહિ ગર્ભિણી સ્ત્રીએ જ મહિના થયા પછી પુરુષસહવાસ અને પ્રવામ કરવો નહિ તથા પાન ખાવા નહિ

ગર્ભિણીના હુકમમાં બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર :—(૧) આમળા અને દ્રાક્ષાનું ચૂર્ણ ખડી સાકર સાથે આપવું (૨) ગાયના દૂધમાં ખડીસાકર નાખી તેમાં ગળેનું સત્ત્વ અથવા પ્રવાસ આપવી જવર ઉપર :—(૧) ચદન, ઉપરસાલ, લોધર અને દ્રાક્ષાનો કાઢો સાકર નાખી ગર્ભિણીના તાવ ઉપર આપવો (૨) દૂધી ઉપરસાલ, પહાડમૂળ વાળો અને નાગરમેાથનો કાઢો કંઠો કરી પાવો (૩) મહુડાની ઝાલ, ચદન, વાળો, ઉપરસાલ, જેઠીમધ અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો મધ નાખી આપવો પિત્તજવર ઉપર :—દ્રાક્ષ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, સાલવણ ચદન, જેઠીમધ દૂધી, ઉપરસાલ અને આમળાનો કાઢો કરી પાવો વિષમજવર ઉપર :—બકરીના દૂધમાં સૂક વાટી પાની જવરશતિ સાર ઉપર :—મહુડા, જેઠીમધ અને લોધરનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં નાખી આપવું, એટલે ગર્ભિણીની પ્રવાહિકા (મરડો) તથા રક્તાતિસારનો નાશ થાય છે સાધારણ અતિસાર ઉપર :—(૧) આગાની ગોટલી શેકી ખાવા આપવી (૨) બાળખીલા, નયકજ અને મરકાશિ ગને પાણીમાં ઘસી આપવો (૩) ધાવડીના ફૂલ, મેચરસ અને ધાન્ય, એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસ પાણીમાં આપવું (૪) પકિલા ઉજારો મધમાં આપવો અથવા પકિલા જાણુ આપવો

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા —આખો-૩ ઉખરો-૧૬, જાણુ-૫, ધાવડી-૨, ખીલી-૧૬, ૩૦, મહુડા-૧

રા અલ્હી ઉપર :—આખો અને જાણુઆની ઝાલના કાઢામાં ચોખાની ધાણી તથા જવનું ચૂર્ણ નાખી ચાટવા આપવું શ્વાસકાંસ ઉપર :—(૧) પીકવણુ બળદાણુ અને અરદૂસીનો રસ પ્રાચન કરવો, એવે શ્વાસ, કાસ, રક્તપિત્ત કમળો, સોળે અને જવરનો નાશ થાય છે (૨) બારગમૂળ, ચૂક અને લીડીપરનું ચૂર્ણ ગળામાં આપવું

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા —પીકવણુ-૧, લારગી-૮

ઊલટી ઉપર :—(૧) ધાણુનો કંકુ અથવા કોથળીરોનો રસ ચોખાના ધોવડામગ્માં પ્રાચનાર્થે આપવો (૨) ખીલીની અદરનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી આપવું (૩) તરવડના આવળના) ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના ૮ તોલા દૂધમાં વાટા તેમાં ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવું

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—આવળ ૧, કાચમીર-૧૨ તથા તેની જ દીપમાં ખીલી-૧૪, ૧૯.

વાયુ ઉપર:—ખીલાં, કૃષ્ણાં કિંવા પહાડમળ તથા સૂકું નાખી કાઢે કરી તે ઠંડો થયા પછી આપવો. ગર્લિષ્ઠીના સોમ ઉપર:—(૧) ચંદન, જેઠીમધ, વાળો, નાગકેસર, તલ, મેઢાશિંગી, મજ્જા, આકાનાં મૂળ અને સાટોડીનો લેપ સોમનો નાશ કરે છે. તેમાં ગર્લિષ્ઠીના સોમનો વિશેષ કરી નાશ કરે છે. (૨) શાહજીરું, ધાણું જીરું અને કકુનો કાઢે ગર્લિષ્ઠીના સોમનો નાશ કરે છે. (૩) આસોદનાં તાજાં મૂળ ગોમૂતમાં અગર પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) ધોળી સાટોડીનાં (વસુનાં) મૂળમાં ઘસી લેપ કરવો. અને એનો જ કાઢે કરી પીવા માટે આપવો. ગર્લિષ્ઠીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે:—અન્નમોદ, સૂકું, લીંડીપીપર અને જીરાતું સમલાગે ચૂર્ણ કરી, તે ગોળ અને મધમાં આપવું. ગર્લિષ્ઠીના શૂળ ઉપર:—(૧) દાલ, કાસ (કાસડો), એરડો અને ગોખરુનાં મૂળ લઈ તેનો દૂધમાં કાઢે કરી સાકર નાખી આપવો. (૨) ગોખરુ, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું. (૩) કચરા, શિંગોડાં, પન્નકાજ, નીલકમળ, વગડાઉ મગ અને જેઠીમધનો કાઢે સાકર નાખી પાવો. લાત અને દૂધ ખવડાવવું એટલે ગર્લિષ્ઠીનું શળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—કેસર-૧૨, ગોખરુ બોડા-૯.

ગર્લિષ્ઠીના પ્રદર (ધૂપણી) ઉપર:—(૧) કુંભારના ઘરની માટી (કુંભારના ચાકાની માટી), મોગરીનાં પાંદડાં, લાલજી, ધાવડીનાં ફૂલ, ગેરુ, રચાંગન અને રાજ, એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૨) વાળો, અતિવિષ, નાગરમોથ, મોચરસ અને ધંજવનો કાઢે ગર્લનું ચલન, પ્રદર અને શળ ઉપર આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—ઉપસાલ-૧, કાંટીગોખરુ-૨, કેસર-૧૨, ખીજડો-૩, મહુલા-૧, તલ-૧૪, તાંજળો-૬, મેંગરો-૨, શિંગોડાં-૧.

ગર્લિષ્ઠીના આનાહ (મળબદ્ધ રોગ) વાયુ ઉપર:—વજ્ર અને લસણ નાખી દૂધ ગરમ કરવું. તેમાં ઠિંગ અને સંચળ નાખી તે પ્રાણનાથે આપવું એટલે સુખી થશે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—વજ્ર-૭.

ગર્લિષ્ઠીને મૂત્રબંધ થાય તે ઉપર:—(૧) સાળી (ચોખા), શેરડી, ડાલ, કાસ અને શરતુજી, એ તથા-પંચમૂળનો કલ્ક નાખી દૂધ કઢવું અને તે પ્રાણ કરવું; એટલે મૂત્રબંધ, તથા, દાહ અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. (૨) ખાખરાનાં ફૂલ બાફી પેટું પર બાંધવાં. (૩) સૂરોખાર પાણીમાં વાટી ફૂંટી પર લેપ કરવો. ગર્લિષ્ઠી અને મુષાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:—(૧) વાળો, કમળ, રતાંજળી અને ફીરવક્ષપંચક (વડ, ઉંખરો, પીપળો, પીપળી, જાંજીરો)ની છાલ એ ઔષધો પાણીમાં ફૂટી ઘી નાખી તેમાં ફટકડી પલાળી ચોનિમાં રાખવી અને ફૂંટી ઉપર લેપ કરવો. (૨) શતધૌત સૂત ચરીરે ચોળવું. (૩) ખડીસાકર, મધ, નીલ કમળ, રાતું કમળ અને નાગકેસરનો કાઢે કરી તેમાં ઘી અને મધ નાખી આપવો. (૪) શિંગોડાં અને કચરાની દૂધમાં લાપસી કરી ખવડાવવી. (૫) મહુલા, કમળકંદ અને કુમળા ઉંખરાને દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું. (૬) તાંજળાનાં મૂળ ચોખાના ધોવડામણમાં વાટી આપવાં. (૭) સાકર, તલ, જવ, અથવા પન્નકાજનું એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) ધાણા, નાગરમોથ, કાળો વાળો, ધોળો વાળો, લાલજી, ગજો, વાવડિંગ, પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો કાઢે કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો; એટલે રક્તસ્રાવ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) કબૂતરની ઉઝાર નાગરવેડીના રસમાં અથવા ચોખાના ધોવડામણમાં નાખી પાવી. (૧૦) નીલકમળ, રાતાં કમળ, કલ્હર (ગોખરુમૂડી), કુમ્બ (પોવણી), સ્વેતકમળ, મહુડાનાં ફૂલ, એ ઉપલાદિગણનો કાઢે કરી આપવો; એટલે રક્તસ્રાવ, દાહ, તપા, ઉદરોગ, રક્તપિત્ત, મૂર્છા, ઊલટી અને અરુચિનો નાશ થાય છે. ગર્લિષ્ઠી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો:—

+ મહુડાનાં ફૂલને બદલે કેઈ જેઠીમધ લે છે.

આમળાનાં બીજ ચોખાના ધોવડામણમાં વાટી તે ધોવડામણ પાશેર સુધી પાવું. ગર્ભિણીના સ્તને ક્ષત અને દાહ થાય તે ઉપર:—(૧) કુંવારનાં મૂળ, હળદર, માયકળ અને ફટકડીને પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) ફટકડીના પાણી વડે સ્તનની ડીંટડીઓ ધોવી અને કરો-ળિયાનું પક તથા કઘો ઘસી લેપ કરવો. એટલે દાહનું સમન થાય છે. ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:—આસોદનાં મૂળનો કાઠો કરી આપવો; એટલે ગર્ભિણી પુષ્ટ થઈ બાળક સુદૃઢ બને છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંગાં:—ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:—કાળીછરી-૫ સગલાંને પહેલે મહિને ઊલટી અને ચક્રર આવે તે માટે:—અળશી-૯. ગર્ભિણીના વિપમજવર માટે:—આદુ-૧૪. ગર્ભિણીના તાવ અને કમળા માટે:—પિંડવણુ-૧. ગર્ભિણીને વાયુના ઉપદ્રવ ન થવા અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે:—એરડો-૪૨, સાગેડી ૨૩ ની ટીપમાં નં. ૧. ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે:—અજમોદ-૬. ગર્ભિણીને અધૂરે માસે રજોદર્શન થાય તે માટે:—ઘોલી (ધિલોડી)-૨. ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:—આસંધ-૨. ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ માટે:—જુઓ ગોં વૈંગાં:—ઘી-૮. ગ્રાં ઓંમાં ઘૃતવર્ગ-૨, કસ્તૂરી-૯ ની ટીપમાં નં. ૨.

(૬) ગર્ભચલન

સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભચલન પામે છે, તે યોગે કરી તેની કમર, પીઠ, પેડું દુખવા લાગે છે, પેટમાં દુખે છે અને તેથી કરી સ્વસ્થ ન રહી તે માંદી પડે છે તથા કોઈ વખતે બેથુક થઈ પડે છે. ગર્ભચલનનો આવો પ્રકાર ગર્ભિણીએ શક્તિ કરતાં ઘણું કામ કરવાથી કેવા ગર્ભાશયમાં ઉછુના પ્રબળ થવાથી અથવા ગર્ભિણીને જે વાત વર્જ્ય કહેલી છે તે કરવાથી થાય છે.

ઉપચાર:—પ્રથમ માસમાં ગર્ભનું ચલન થાય તો:—(૧) દાહ, જેડીમધ, ચંદન અને રતાંદળી ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ઘી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે ગર્ભ સ્થિર થાય છે. (૨) નીલકમળ, વાળો, શિંગોડાં અને કચરાને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં મેળવી પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શળની શાંતિ થાય છે. બીજા માસમાં:—ગર્ભચલન થવા લાગે તો કમળના તંતુઓ અને નાગકેસરને વાટી દૂધમાં પાવું. શળ થતું હોય તો તગર, કમળ, બીધું અને કપૂરને બકરીના દૂધમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પાવું. ત્રીજા માસમાં:—નાગકેસર વાટી દૂધમાં મેળવી સાકર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું અને શળ હોય તો પદ્મકાષ્ઠ, ચંદન, વાળો અને કમળની ડાંડીને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પ્રાશનાર્થ આપવું એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શળની શાંતિ થાય છે. ચોથા માસમાં:—ચલન, વૃષા, શળ, દાહ તથા જવર હોય તો જેળના કાંદા, લીલાં કમળ અને વાળો વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થ આપવો. પાંચમા માસમાં:—દાડમનાં પાંદડાં તથા ચંદન વાટી તેમાં દૂધ અને દહીં નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું; અને નીલકમળ, કમળમાંનું કેસર, બોરડીનાં પાંદડાં, નાગકેસર તથા પદ્મકાષ્ઠને પાણીમાં વાટી દૂધમાં પીવા માટે આપવું; એટલે ગર્ભ સ્થિર થઈ શળની શાંતિ થાય છે. છઠ્ઠા માસમાં:—ગેરુ, ગાયનાં છાણાંની રાખ, લીંડીપીપર અને ગોપીચંદનનો કાઠો કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં દૂધ, સાકર અને ચંદન નાખી આપવો. સાતમા માસમાં:—વાળો, ગોખરુ. નાગચોથ, લાઝાનું કંદ, નાગકેસર અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઠો સાકર નાખી પાવો. આઠમા માસમાં:—લોધર અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. નવમા માસમાં:—પ્રસૂતિ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંગાં:—ઘોલી-૨.

x ગર્ભિણીના જવર, શળ તથા મલાવરોમાં માટે ગર્ભવિલાસ રસ, ગર્ભપીથૂષ વલ્લી તથા એરંદાદિ-લ્વાપ અપય છે. જવર, દાહ અને મદર માટે ગર્ભચિંતામણિ રસ; રક્તોત્તેજ, ચક્રાણી, વમન, દુર્બલતા, આસ, કાસ તથા જવર ઉપર ઉદ્દોષ્ઠર રસ તથા ગર્ભસ્થાન છાદ થાય તો ગર્ભવિલાસ તેલ મદન કરવા માટે અપાય છે. આ ઉપરાંત ગર્ભપાલ રસ, ગર્ભવિનેદ રસ, ગર્ભિણીના સંપૂર્ણ રોગ ઉપર અપાય છે.

(૭) ગર્ભસ્ત્રાવ અને ગર્ભપાત*

ગ્રામ્યા માસ સુધી ગર્ભ પાતળો હોય છે, એટલે વહન થવા લાગે છે તેને સ્ત્રાવ કહે છે. તે પછી પાંચમા મહિનાથી છઠ્ઠા મહિના પર્વત કડિન થઈ દેહરૂપ થવા માંડે છે. તે પડે તો તેને ગર્ભ-પાત કહે છે. સાતમા મહિનાથી પ્રસૂતિ થાય છે.

ગર્ભસ્ત્રાવ અને પાતનાં લક્ષણો:—ભય, અભિધાત, વિષમાશન, જાંચેથી નીચે પડવું, અતિશય ચડ-ઊતર કરવું, ક્રોધ કરવો, અત્યાનંદ જણાવો, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, ભાર જોયકરો, અતિશય શ્રમ કરવો, તીવ્ર રેયન ધ્યાદિ કારણોએ સ્ત્રાવ અથવા પાત થાય છે. ગર્ભસ્ત્રાવ થવા લાગે એટલે દાહ, પાર્શ્વ (પાશુ) અને પીઠમાં યજ્ઞ, પ્રદર, આનાહ, (આક્રે) તથા મૂત્રબંધ, એ ઉપદ્રવો થાય છે. ગર્ભપાત થવાથી ગર્ભદોષશુદ્ધિ કરવા તથા દુઃખ વિસારે પડવા માટે ઉપચાર:—(૧) બેડી ભોરિંગણી, જામી રીંગણી, સાલવણ, પીડવણ તથા ગોખરુનો કાઢો કરી તેમાં તૈયાર કરેલી કાંજ ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી. (૨) કળથી બાફી તેનું કઢણ પીવા આપવું. પહેલા માસમાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો:—જેડીમધ, સાગનાં બિયાં, ચતાવરી અને દેવદાર, એ ઔષધો દરેક તોલો તોલો લઈ ઠંડા પાણીમાં વાટી ૪ તોલા દૂધમાં નાખી પ્રાશન કરવાં. બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો:—આસુંદરાની ઝાલ, કાળા તલ, તામ્રવલ્લી (ચિત્રકૂટ ઉપર મળશે. ન મળે તો મજૂલ લેવી) અને ચતાવરીનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. ત્રીજા મહિનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો:—ગજો, ચતાવરી, ગઢલા અને ઉપરસાલનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. ચાથા મહિનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો:—ધમાત્રો, ઉપરસાલ, રારના, કમળનું દીટું અને જેડીમધનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. પાંચમા માસમાં ગર્ભ પડતો હોય તો:—ભોરિંગણી, જામી રીંગણી, શિવણ, ક્ષીરસ્ત્રોત્ર વડ, જંબરો, પીપળો, પીપળો, જાંબુઓની ઝાલ, કાકડાચિંગ અને તજનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ ઘૃતયુક્ત કરી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. છઠ્ઠા મહિનામાં:—પીડવણ, બલદાણા, સરગવો, ગોખરુ અને સિવણનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. સાતમા મહિનામાં:—ચિંગોડાં, કમળતંત્ર, દ્રાક્ષ, કચરા અને જેડીમધના ચૂર્ણની દૂધ અને સાકર નાખી લાપસી કરી આપવી. આઠમા મહિનામાં:—કોડીનાં મૂળ, ખીલાં, જામી રીંગણીનાં મૂળ, પટેલ, શેલકીનાં મૂળ અને ભોરિંગણીનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાખી પુનઃ ઉકાળી તે દૂધ પાવું. નવમા x મહિનામાં:—જેડીમધ, ધમાત્રો, ચતાવરી અને ઉપરસાલનો કાઢો દૂધ નાખી દૂધ શેષ રાખી પાવો. દશમા મહિનામાં:—મુદ્ડો, ચતાવરીનો અથવા સૂંઠ, જેડીમધ અને દેવદારનો દુગ્ધશેષ કાઢો કરી પાવો. અગિયારમા મહિનામાં:—રાયણની ઝાલ, તીલકમળ, લામળાના કાંદા અને આવળકંટી(આમળાં)ને દૂધમાં વાટી પાવાં; એટલે અગિયારમા માસમા યજ્ઞની શાંતિ થાય છે. બારમા મહિનામાં:—ધોળી ભોંવકાળી, આસોંદ, ચતાવરી અને કમળના તંત્રને વાટી બારમા માસમાં યજ્ઞની શાંતિને માટે આપવું; એટલે ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે અને તીવ્ર યજ્ઞ શાંત થાય છે. ગર્ભપાત ઉપર:—(૧) લામળ, ધાત્રીનાં ફૂલ, તીલકમળ, જેડીમધ અને લોધરનો કાઢો સ્ત્રીએ પાણીમાં બેસી પીવો; એટલે ગર્ભપાતનું નિવારણ થાય છે. (૨) કુંભારના હાથ પર લાગેલી માટી બકરીના દૂધમાં મેળવી મધ નાખી આપવી; કિંવા ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૩) સાકર, કમળના તંત્ર તથા તલ, એ સમસાગે લઈ વાટી મધમાં લક્ષ-ણ્યાર્થ આપવાં. (૪) અતિમગાનાં મૂળ કુમારિકાએ કાંતેલા સૂત્રમાં વીંટી કમ્બરે બાંધવા. (૫) કસ્તૂરી ૧ ગુંળમાર, જાંબંત્રી ૩ ગુંળ, અવકળ ૨ ગુંળ અને પારસપીપળાનાં બીજ ૬ ગુંળ પ્રમાણે લઈ ગાળી કરી દર મહિને એક આપતા જવી. એ પ્રમાણે સાત મહિના કરવું.

● ઉત્કટારીની જડ સીની કેડે બાંધે તો હાકતું ખસે નહિ, એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં લખી છેવટે તેમાં લખ્યું છે કે આ અનુબ્રૂત છે.

x નવમી બાર માસ સુધી પ્રસૂતિ થવાના ઉત્તમ મહિના છે નવ મહિના પછી પ્રસૂતિ ન થાય તો ગર્ભ અને ગર્ભિણીનું રક્ષણ થવા માટે આ યોગ આજીવ કહેવા છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુજો વનોંમાં:—ગર્ભસ્થાવની ખોડ માટે:—તલ-૧૨. ગર્ભપાત થતો સ્તંભન કરવા માટે:—જવ-૨, તાંદળજે-૩. ગર્ભપાત થવા ઉપર ઉપચાર:—કંસકી (પેટારી) ૨, ગરણી-૧૦, સમેરવો-૧૦. ધીન મહિનામાં ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો :—આશેત્રી-૭.

(૮) ગર્ભજ રોગ

શાર્ફધર વેદક ગ્રંથમાં ગર્ભજ રોગ આઠ પ્રકારના કહેલા છે. તેમનાં નામો :—ઉપવિષ્ટક, નાગોદર, મક્કલ, મૂઢગર્ભ, વિષ્ટલ, મૂઢગર્ભ, જરાયુદોષ તથા ગર્ભપાત.

ઉપવિષ્ટક :—ગર્ભિણીએ અલંત વિદાહી પદાર્થોનું લક્ષણ કરવાથી રક્તસાવ થણે થાય છે. તે કારણથી તે ગર્ભ મોટો થતો નથી, પણ માત્ર હાલચાલ થવા કરે છે. એવા ગર્ભને ઉપવિષ્ટક કહે છે. આ એક સલનો (છાડતો) ભેદ છે. નાગોદર :—સંયોગકાળે વાયુના યોગે કરી ગર્ભનો આકાર સર્પ જેવો થાય છે; તેને નાગોદર કહે છે. મક્કલ :—આ રોગને પ્રકાર વાયુગોળા જેવો હોય છે. મૂઢગર્ભ :—કુઠિત ગતિ જેવો વાયુ ગર્ભને આડો કરે છે અને યોનિ તથા પેટમાં થળ ઉત્પન્ન કરે છે તથા સૂત્રાવરોધ કરે છે. વિષ્ટલ (છાડ) :—ગર્ભિણીએ અકાળે ભોજન કરવાથી અથવા ખરાબ પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કુપિત થઈ ગર્ભને શુષ્ક કરે છે; તેથી કરી તેનું ચલનવલન અને વૃદ્ધિ બંધ પડવા મડિ છે તથા કાળે કરી તેને વાયુની પીડા થઈ છાડ થાય છે. મૂઢગર્ભ, ગર્ભ ઝરવો, અસાધ્ય મૂઢગર્ભ તથા અસાધ્ય ગર્ભિણીનાં લક્ષણો :—જેની ગરદનનો મેર તૂટવા જેવો થઈ ગરદન બરોબર રહેતી નથી અને અંગ લીધું થઈ જાય છે, લાજ રહેતી નથી. જેની કૂખો ઉપર કાળો, લાલ એવી શિરાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગર્ભિણી અને ગર્ભ એક માસમાં મરે છે, એમ જણવું. પેટમાં ગર્ભ મરી ગયાનાં લક્ષણો :—ગર્ભની હાલચાલ બંધ પડે છે, પ્રસવવેદના બંધ થાય છે, અંગ કાળું અગર લીલું થાય છે તથા શ્વાસોચ્છવાસ સાથે ડુર્ગંધ આવે છે; અને અંદર બાળક મરી જઈ ફૂલવાથી પેટ ફૂલી જાય છે. માતાનાં માનસિક અને આગ્રતુક દુઃખનાં કારણોએ કિંવા વ્યાધિએ કૂખમાં ગર્ભ મરે છે. ગર્ભિણીનાં ધીન અસાધ્ય લક્ષણો :—વાયુના યોગે યોનિનો સંકોચ થવો, કૂખમાં ગર્ભ અટકી રહેવો, મક્કલચળ, આલેપક, કાસ-ધાસાદિ ઉપદ્રવ તથા મૂઢગર્ભ, એ થાય એટલે તે ગર્ભિણી બચતી નથી. યોનિસંવરણ વ્યાધિ :—વાતકારક પાનપાન, કૈથુન અને જગરણનું અતિ સેવન કરનારી ગર્ભિણીના યોનિમાર્ગમાં વાયુ ટ્રોપે છે તથા યોનિદ્વારને બંધ કરે છે. માર્ગ બંધ થવા પછી યોનિજાત વાયુ ગર્ભાશયદ્વાર રોકે છે અને ગર્ભાશયને પીડા કરે છે; તેથી ગર્ભનું મોઢું, નાક બંધ થઈ શ્વાસોચ્છવાસ બંધ થઈ ગર્ભ નાશ પામે છે. આ કાળ જેવો વાયુ મારનારો છે. એ ઉપર ચિકિત્સાનો આરંભ કરવો નહિ.

સુખે પ્રસવ થવા માટે ઉપચારો :—(૧) સર્પની કાંચળા કિંવા તગર અથવા માદાની કેશની ધૂણી યોનિને આપવી. (૨) કલગારીનાં મૂળ સૂત્રમાં બાધી તે હાથે-પગે બાંધવાં. (૩) સૂર્યવક્ષી, આકડા કિંવા કડવા ઉંવરણનાં મૂળ ધારણ કરવાં. (૪) લાંડીપીપર અને વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરકંતેલ નાખી તેનો ફૂટી ઉપર લેપ કરવો; એટલે અનેક પ્રમાદો વડે ધણી પીડા પામેલી ઓને સુખેથી પ્રસવ થાય છે. (૫) બિન્બેરાનાં મૂળ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ લીમાં નાખી પાનું અથવા બિન્બેરાનાં મૂળ કમરે બાંધવા. (૬) શેલડીની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લઈ તે અથવા (૭) તાડની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લઈ તે ઓના ટરીર જેટલા લાંબા સૂતર વડે બાંધી કમરે બાંધવાં. (૮) દાળો અથડો અથવા કડવો લીમડો કિંવા બોડી અથાડીનાં મૂળ કમરે બાંધવાં. (૯) ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં; અને તે પ્રસવ થતાંની સાથે છોડી નાખવાં. (૧૦) કેળના કાંદાનાં ફેતરાં નાંભ નીચે બાંધવા. (૧૧) ગાયનું દૂધ પાકો પારોર (વીસ વોલા) લઈ તેમાં ગાયનું જાણુ એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત મેળવવું અને વસ્ત્રાણ કરી તે આપવું; એટલે ત્વરિત છૂટકા થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુજો વનોંમાં:—અરડસી-૪, ઉટકટારી-૩, એરડો-૨૫, કલગારી-૪, કેળ-૪, દાળો પીણી-૧, બિન્બેર-૨, વજ-૮. જલદી પ્રસવ ન થતો હોય તો તે માટે:—

અધો-૨૧, આકો-૨૨, આશેત્રી-૩, ઉદવરણી-૧૬, દારુદરો-૫, ગદું-૩, દારૂ-૫, બિન્નેરું-૧૨, મીંદળ-૩, લીમડો (કડવો)-૨૦, સરગવો-૧૧, સાટોડી-૨૩ ની ટીપમાં નં. ૧, સર્પફૂલ-૨. લુઓ પ્રાં ઓં માં:-સુખપ્રસૂતિ માટે:-કેચ-૨, ચિત્રક-૨૦ ની ટીપમાં નં. ૨, દારૂ-૫. શીર્ષપ્રસૂતિ માટે:-સર્પની કાચળી-૨.

છાડ વધારવા માટે:-(૧) ધાણા, નાગરમોચ, વાળા, લાઝાળુ, ગંધા, વાવડિંગ, પિત્ત પાપડો અને ધમાસાનો કાઢો આપવો. (૨) વધારા અને ધોળી જસુંદીનાં ફૂલ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે સવારે ખાવાં. (૩) આમળાનાં બિયાં, આળાહળદર અને ઢોડીનાં પાંદડાં ગાયના ધીમાં વાટી સાત દિવસ આપવાં. (૪) શિંગોડાં અને કચરાની લાપશી દૂધમાં કરી ખાવી. (૫) ગદુલા, કમળકંદ અને ઉંખરાનાં ફૂળાં ફળ દૂધમાં ખાકી તે દૂધ પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:-લુઓ વનોંમાં:-ઘોલી (ધિલોડી)-૪, પિત્તપાપડો-૭, વરધાગે-૨.

મૂઠગર્ભ ઉપર:-(૧) ફાલસાના મૂળનો અથવા સાલવણીનાં મૂળનો લેપ, નાલિ, ખસ્તિ અને લગને ટેકાપે કરવો; એટલે ગર્ભ સારો થાય છે. (૨) મોરવેલ, વજ, આસોદ, ગજક, નીલ, (મળી) અને મોરડીનાં મૂળનો ચતુર્થાંશ કાઢો ૧ તોલા ગોળ નાખી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:-લુઓ વનોંમાં:-ફાલસાં-૧, સમેરવો-૪, શિંગોડા-૧.

મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:-(૧) દોઢપાશેર પાણીમાં પાંચ તોલા ગાયનું ઊણુ મેળવી ગાળી તે પાવું. (૨) રાઈ અને ઢિંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંઈમાં નાખી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:-લુઓ વનોં માં:-ફાલસાં-૧, રાઈ-૮. લુઓ ગોં વેં માં:-ઊણુ-૧.

ગર્ભપાતકારક ઔષધો:-(૧) ગાજરનાં બિયાં, કલગારી, નંગોડ, ચિત્રાનાં મૂળ, દેવડાંગરી- (કૂકવેલ)નાં ફળ, કડવચીતો કંદ, ઢિંગ અને પિત્તપાપડાની રાખ, એ ગર્ભનાશક ઔષધો છે. (૨) ગાજરનાં બિયાં, કાળા તલ અને કલોંજ જીરું ગોળમાં ખાવાથી ગર્ભપતન પામે છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીની ઝોર ન પડતી હોય તો:-(૧) ઝોર નહિ પડવાથી થળ, પેટનું ચડવું અને અગિમાંથ, એ ઉપદ્રવો થાય છે. ઝોર પાડવાને માટે આંગળીએ કેસ વીંટાળી તે વડે તેનો કંઠ ધસવો તથા સર્પની કાચળી, કડવી દૂધી, નાગરમોચ તથા સરસવનું ચૂર્ણ રાઈના તેલમાં ભોંજવી તેણી ધૂણી થોળિને આપવી. (૨) કલગારીના કંદનો કલક કરી તે હાથ-મગને ધસવો તથા લેપ કરવો; એટલે ઝોર પડે છે. (૩) ઝોર પડવા માટે પ્રથમ ૧૦ થી ૧૫ તોલા ઘી સમય અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરી પાવું; અને પછી વાળ ગળામાં આપવો, તેથી જલદી થતાં ઝોર નીકળી જશે. વાળ આપવાથી જલદી ન થાય તો ગરમ પાણી પાવું તથા ઉપર કહેલી ધૂણી આપવી; તેમ જ પેડુ ઉપર સરસવનું તેલ મર્દન કરવું અને વધુ જરૂર જણાય તો રોક કરવો. થોળિ ક્ષતરહિત થવા માટે:-કડવી દૂધીનાં અથવા ધોળાં કોળાંનાં પાંદડાં અને લોધર, એ સમસાએ લઈ બારીક વાટવું અને તેનો લેપ થોળિએ કરવો.

ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા માટે:-વિશેષ ઉપચાર:-લુઓ વનોંમાં:-બિન્નેરું-૬, લાણો-૨.

થોળિ ઘટ્ટ અને સંકુચિત થવા માટે:-પિત્તપાપડો અને ઉંખરાનાં ફળ વાટી તલના તેલમાં મેળવી તેનો થોળિમાં લેપ કરવો. (૨) માયફળનું ચૂર્ણ અને કુલાવેલી કટકડી એકત્ર કરી બારીક વસ્ત્રમાં પોટથી બાંધી અંદર રાખવી. (૩) ગાયાં અને કપૂર મધમાં ખરસ કરી અંદર લેપ કરવો. (૪) એખરાના કાદામાં તેલ જ ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર:-લુઓ વનોંમાં:-એખરો-૫, કડવી દૂધી(તુંગડી)-૬, માયફળ(માયાં)-૪.

નિર્લોભકરણ ઉપચાર:-(૧) હંરતાળ ૧ લાગ, રાજ ૨ લાગ તથા યૂનો ૪ લાગ એમાં પાણી નાખી ડિચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) હંરતાળ ૧ લાગ, રાખચૂર્ણ ૬ લાગ અને ખાખરાની લસ ૧ લાગ લઈ એકત્ર કરી મેળવું. (૩) ચુલગાશીના કાંદા પાણીમાં ધસી તેનો

x આસોદ ટાંક ૧૮, રાઈ ટાંક ૧૮, ગોખર ટાંક ૧૮ અને ખાંડ ચોર ૧ લઈ તેમાંથી દરરોજ ટાંક ૫ ધીમાં લેવાથી છાડ વડે.

લેપ કરવો, એટલે કેશ ખરી પડે છે.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌઠમાં :—ગુલ્મશી-૫. અનંત એટલે નંદવાયુ માટે—અનંત ૧, અરીઠા-૧, કાસાણુ-૧૦.

મક્કલશૂળ :—આળસની પૃથ્વી ઉપર જ્યાં પક્ષા પછી, ચોનિને મંસળી અંદર વાયુ પ્રવેશ કરે નહિ એવી રીતે તેનું સંરક્ષણ કરવું; નહિ તો ચોનિગત વાયુ કોષી સ્થાવ તથા રક્તને અટકાવે છે; અને સુવાવડીને હૃદય, મસ્તક તથા બસ્તિમાં શળ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને મક્કલશૂળ કહે છે. મક્કલ-શૂળ ઉપર :—(૧) જવખારનું ચૂર્ણ કરી તે કાકરવરણા પાણીમાં અથવા ઘી સાથે આપવું. (૨) પિપ્પલાદિગણ :—શીડીપીપર, મરી, ગજપીપર, સુંઠ, ચિત્રો, ચવક, રેણુકાખીજ, તમ્બ, અળ-મોદ, સરસડો, હિંગ, ભારગમૂળ, કાળીપાટ, ઇદજવ, છરું, ગકામલીમડી, મોરવેલ, અતિવિષ, કુટ્ટી (કુટ્ટ) અને વાવડિંગ, આ પિપ્પલાદિગણ કદ, વાયુ, ગુલ્મ, શળ અને જવરનો નાશ કરે છે. આ ગણ દીપન-પાચન છે. એનો કાઢો કરી તેમાં મીઠું નાખી પ્રાશન કરવાથી મક્કલશળ, ગુલ્મ અને કફવાતનો નાશ થાય છે. (૩) સુંઠ, મરી, લીડીપીપર, તમ્બ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગ-કેસર અને ધાણાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળ સાથે ખાવા આપવું. (૪) હિંગ શેરી ધીમાં કાલવી ખાવી. સુવાવડીને પથ્થ :—પ્રસૂતા સ્ત્રીએ યુક્ત એવો આહારવિહાર કરવો તથા વ્યાયામ, મૈથુન, ક્રોધ અને ઠંડા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. પ્રસૂતા સ્ત્રીના અપચકારક આહારોએ કરી કદસાધ્ય કિંવા અસાધ્ય વ્યાધિ થાય છે; એટલા માટે પથ્થ અવશ્ય કરવું.

ગર્ભધારણના ઉપાય :—ગર્ભધારણના ઉપચાર કર્યા પહેલાં શરીરમાંના બીજ વ્યાધિ કાઢી નાખવાના ઉપચાર પ્રથમ કરવા. શિવલિંગીનાં ફળ ચોથા દિવસે લક્ષણ કરવા; નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. ગર્ભધારણ થવાના ઉપચાર :—(૧) એરંડાનાં બિયાનો મગજ (જીભી કાઢી નાખેલો) તથા બિન્નેરાનાં બિયાં વાટી ઘી સાથે પ્રાશનાર્થ આપવાં. (૨) લક્ષ્મણામૂળ (ધોળા રીંગ-ણીનાં મૂળ) ગળામાં ધાંધવાં તથા તે ઘીમાં અગર દૂધમાં ઘસી નાંકે પાવાં, એટલે અત્યંત વીર્ય-વાન પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા લક્ષ્મણાનાં મૂળ, પુષ્પ નક્ષત્રમાં કાઢી તે કુમારિકાના હાથ વડે દૂધમાં વટાવી ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવાં (૩) તલનું તેલ, દૂધ, કાકડી, હડી, ઘી, એ પદાર્થો એકત્ર કરી, હાથ વડે મસળી એમાં લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું. (૪) એક આખા બિન્નેરાનાં બધાં બિયાં વાટી ઋતુમતી સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવાં; એટલે પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. (૫) આસેદિનો કાઢો નાખી દૂધ ઉકાળવું તથા તેમાં ધી નાખી તે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવું. (૬) કાંટાસરિવાનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફલ, વડની વડપાઈએ તથા નીલકમલ, એ વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થ આપવું; (૭) પારસપીપળા અને છગનું ચૂર્ણ આર્ધપથ્ય કરવું; એટલે પુત્રોત્પત્તિ અચિત થાય છે. (૮) કીચનાં મૂળ તથા કેકાનો ગર્ભ એ પદાર્થો દૂધમાં પાવાં અથવા શિવલિંગીનાં

* ભાવમકારાકારે મક્કલશળનું લક્ષણ કાંઈક અંતરવાળું કહેવું છે. ભાવમકારામાં પ્રસૂતા સ્ત્રીએના કદ કારણથી વધેલા વાયુ તીક્ષ્ણ અથવા ઉષ્ણ કારણથી રોષણ થયેલ લોહીને રોષાને નાભિની નીચે પાંસળીમાં, ગૂત્તરાશયમાં અથવા ગૂત્તરાશયના ઉપરના ભાગમાં ઝાંઝ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંઠથી નાભિ, ગૂત્તરાશય તથા પેટમાં શળ વાલે છે, પકવાશય ફૂલે છે તથા મૂત્ર રોહાઈ નીચે છે. કેટલીક સ્ત્રીએના શરીરમાં અરબી ઘણી વધી જઈને અને વાયુના યોગે ફૂલી નીચે છે; ઋતુ (માસિક ધર્મ) જરાજર સાફ થતું નથી. એવી સ્ત્રીએ માટે યોગ્ય ગૂળ, ચંદ્રમલાવડી અથવા મહાસરનાદિક લ્વાય અથવા એન્જી જીજી ઔષધિ લાંબા વખત સુધી આપવી જોઈએ. ન્યારે શરીર શુદ્ધ અને સ્વાસ્થ્ય થઈને ધારણ કરવા માટે ઔષધિ આપવી જોઈએ.

* સંચલીત ઉપાય :—(૧) કોષ્ટ (ઉપદેહ) મૂળ ટાંક ૧, વરપારો ટાંક ૨, નાગકેસર ટાંક ૨, છરું ટાંક ૨, તમાલપત્ર ટાંક ૨, એલચી ટાંક ૨, એ ઔષધો ભેળાં કરી તેમાં શિવલિંગોતું બીજ ૧ નાખી પકીકાં ૭ કરવાં. પકી એક પકીકું માખણમાં લઈ ઉપર દૂધ પીકું અને શીરો કરી જમવો. (૨) કોકીનું મૂળ, વરપારો, નાગકેસર, તમાલપત્ર, સાકર અને એલચી, એ સર્વને વાટી શુક્ર કરી તેણે ૨ સ.થે વટાડવું; તેથી સંતાન થાય. (૩) પારસપીપળાનાં બીજ, એરંડાનાં મીઠાં (જીભીરહિત), સફેદ સાકર, પટેલ, સુખડ અને કેસરની ભોળી કરી ત્રણ દિવસ આપવાથી સંતાન થાય.

ગિરાથી પુન ઉત્પન્ન થાય છે, કન્યા ઉત્પન્ન થતી નથી (૯) ખાખરાના ગિયાની રાખ કરી તે પાણીમાં પીવા માટે આપવી (૧૦) અગ્નિ, રીગણી, લીડીપીપર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ ગાયના ઘીમાં આપવું (૧૧) કેળુ ૧, કપૂર ૧ તોલા અને વશ્યોચન (વાસકપૂર) ૧ તોલા, એ ઔષધો કેળના પાંદડામાં વીટાળી આગલે દિવસે સાંજે તુલસીના આડ નીચે દાગી ગાખવા બીજે દિવસે સાંજે કાઢી ખરલ કરી તેની નજી ગોળાઓ કરવી ચોથા દિવસથી નવું દિવસ પર્વ ત મગ્ગ એકેક ખાતી તથા સભોગ કરવો, એટલે ગર્ભ રહેશે *

વિશેષ ઉપચાર :- બુઝો વનોંભા — આમધ-૮, કાગસરિયો-૬, કોચ-૮, ખાખરો-૩ નાગકેસર-૫, ગિન્નેર-૧૪, મીઠીઆવળ-૫, મોરશિખા-૧ ની દીપમાં ન ૩, રતનજોત-૩, વડ-૪, વાદો-૩

ગર્ભધારણને માટે ઔષધોપચાર કરનારને અગત્યની સૂચના :- કોઈએ કઈ ઔષધ કહેતા જ કોઈ સુત્ર માણસ પાસે શોધ કર્યા સિવાય તે કદી પણ લેતું નહિ, કારણ કે કોઈ એકદા કુદૃષ્ટ દેવે કિંવા અજ્ઞાનમાં અથવા પ્રકૃતિનું પ્રમાણ પાનમાં ન લાવતા તત્ત જ ઔષધ ખતાવે છે, અને તેથી કદી કોઈ વખતે જીવનું નુકસાન થાય છે, એટલા માટે તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉચ્ચ કિંવા પૌષ્ટિક છતાં પણ શરીરપ્રકૃતિ વાતાદિ દોષો કરી વિશેષ દૂષિત થયેલી હોય તો એમ ને એમ આવા ઔષધો લેવા નહિ નીચેના ઔષ્ધો ગર્ભનિધારક છે એવી રીતે છે (૧) લીડીપીપર, વાવડિંગ તથા ટકણખારનું મમલાંગે ચૂર્ણ મધમાં ઋતુકાળ જે સ્ત્રી પ્રાથન કરશે તેને કદી પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ (૨) જે રજસ્વલા સ્ત્રી જન્મદીના કુલ કાળમાં વાટી પ્રાથન કરી ઉપર ૪ તોલા જૂનો ગોળ ખાશે તેને ગર્ભધારણ થશે નહિ (૩) જે સ્ત્રી સિધવને કુકડો તેલમાં બોળી થોનિમાં ધારણ કરી, પછી પુરુષની સાથે રમશે તો તેને કદી પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ (૪) તાદળજળના મૂળ ચોખાના ધોવડામધમાં સત્તુસ્નાતા સ્ત્રી નજી દિવસ પ્રાથન કરશે તો વાંઝણી થશે આવા ઔષધો ચોખ ખજાંદારી રાખી ઉપયોગમાં લેવા

(૯) સૂતિકારોગ (સુવારોગ)

લક્ષણ અને કારણ :- અગ્ર મરડાઈ જવું, જ્વર, કપારી તૃષ્ણા અગ્રે જડપણું, સોજો શન તથા ડેચ એ લક્ષણો ધવાથી સૂતિકારોગ થયો છે એમ જાણવું. સુવાવડીને સમજ વિનાના ઉપચારોથી કિંવા દોષગ્રસ્ત અવપાનનું સેવન કરવાથી અથવા વિષમાશન, અજીર્ણ મોજનાદિકથી જે રોગ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે — જ્વર, રેચ (આડો), સોજો, શળ, પેન્ટુ ચડતું તથા અશક્તિ અને વૃક્ષવાતગ્રસ્ત રોગો થકી ઉત્પન્ન થનાર તદ્દા, અજીર્ણ તથા મોઢામાં પાણી છૂટતું ધલાદિ વિકાર, અશક્તિ અને અસિમાધ હોવાના કારણને લાંધિ કષ્ટસાધ્ય થાય છે, તે સર્વ જ્વરાદિ રોગને સૂતિકારોગ કહે છે એ પેકી એકાદો રોગ પ્રધાન થઈ બાકીના ઉપદ્રવો હોય છે સૂતિકારોગ મો નહિ તો તે અગિયાર માસમાં રોગીને મારે છે

સૂતિકારોગ-ઉપચાર :- (૧) વાતનાગક કિંવા કરતી પાટો બાંધવો (૨) દશમૂળનો કાન્ત વી નાખી પાવો (૩) અમૃતપાદિ કાઢો :- અગ્ર, સૂક, કારાટો ચાદવેલ (નારી) ઉત્કટારી, પચ મૂળ અને નાગરોમોથનો કાઢો કરી તે કુકડો થયા પછી મધ નાખી પાવો (૪) દેવાદાવાદિ કાઢો :- દેવદાર વન, કોષ્ઠ લીડીપીપર, સૂક કાયકળ, નાગરોચ, કકુ, કરિયાવું, ધાણા હરે, ગજપીપર રીગણી, ગોખરુ, ધમાસો, ભોરિગણી, અતિવિષ, ગજો, બીલી અને શાહજીરાનો કાઢો કરી તેમાં સિધવ અને હિંગ નાખી સુવાવડીને પાવો, એટલે શળ, કાસ શ્વાસ, મૂર્છા, કપ, મસ્તકપીડા, બડબડ

* ગર્ભધારણ થવા માટે સિદ્ધ ઔષધિ — કૃવધત કલ્યાણપૂત, ચંદાવરીવૃત વગેરે ખાવા માટે તથા પ્રિય ગાદિ તેલ મદન કરવા માટે અપાય છે

+ અહીં આપેલ છે તે ઉપરાંત સિદ્ધ ઔષધ — સૂતિકારિ રસ સૂતિકાવિનોદ રસ સૂતિકાતક રસ, ધનદિધન પીપ્પલાદિ ધૂન સૂતિકાર રસ પ્રતાપનકેશર રસ સૂતિકાજન્કેસરી વગેરે રસ ખાવા માટે તથા દેમસુદર તેલ મદન કરવા માટે અપાય છે

તપા, તંદ્રા, અતિસાર, ગ્રહી એટલે ઉપદ્રવોએ યુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક એવા સૂતિકારોગનો નાશ થશે. (૫) કારાંટા (કાંટાસરિયો), કળગી, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર તથા નેતરનો કાંટો, હિંગ અને મીઠું નાખી આપવો. એટલે સૂતિકાના યજ્ઞ અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૬) પંચમૂળનો કાંટો કરી તેમાં લોખંડ તપાવી હમકારી તે કાંટો પાવો. (૭) અતિવિષતું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) આકાશનાં મૂળ, ધમાસો, દેવદાર, કરિયાતું, રાસ્ના, નગોડનાં પાંદડાં, વજ્ર, નાની, અરણીનાં મૂળ, સરગવાની જાલ, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, જીરું, ચવક, સૂંઠ, અતિવિષ અને લાંગરાનો કાંટો પાવો; તેથી કરી સનિપાત, ધનુર્વાતાદિ વાતરોગ, દાંતખીલો (દાંત બિડાઈ જવા), અંગમાંનું શેત્ર, શાસ, કાસ, સુવારોગ એ રોગો દૂર થાય છે. (૯) બાકું આપવાનો :—મૂત્રા લીમડાની અંતરજાલ, કાઠી લાવની. તેના બારીક ટુકડા કરી તે પાણીના માટલામાં નાખવા અને ઉપર ટાંકણું બેસાડવું. એવું ત્રણ માટલાં પાણી આધળું આવે ત્યાં સુધી ગરમ કરવું. પછી જે રોગે સુવારોગ થયેલો છે તેને એક માટલા ઉપર સુવાડી, પ્રથમ એક માટલું લાવી તેના મસ્તકની નીચે રાખવું. તેમાંથી વરાળ કમતી થયા પછી બીજું માટલું લાવી તે માથા નીચે મૂકવું, અને પ્રથમનું માટલું કમર નીચે મૂકવું. પછી ચૂલા ઉપરનું ત્રીજું માટલું મસ્તક નીચે મૂકવું. માથા તળેનું પ્રથમ કમર નીચે અને કમર નીચેનું પગ નીચે મૂકવું. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાદ આપવો; એટલે ચરીરમાંથી પરસેવાના રૂપે સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગ દૂર થાય છે. (૧૦) દશમૂળ ફૂટી તેમાં પાણી નાખી એક રાત્રિ પલાળી રાખવાં. પછી બીજે દિવસે નલિકામાં ત્રણ વડે એનો અર્ક કાઢી ઉમેચાં બે વખત બે તોલા પર્યંત સેવન કરવો. (૧૧) પંચજીરૂક પાક :—જીરું, શાદજીરું, વરિયાળી, સુવા, અજમે, અજમે-મોદ, ધાણા, મેથી, સૂંઠ, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, હડપુચા (શેરણી), કોળાનું ચૂર્ણ, ઉપલેટ અને અરણી, એ દરેક ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, મધ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૧૫ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે સુવારોગ, યેનિરોગ, જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાંડુરોગ, કુશતા અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. (૧૨) સોભાગ્ય સૂંઠીપાક :—સૂંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, શતાવરી, જીરું, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમે, વરિયાળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરોગ, એ પ્રયોગનું ચૂર્ણ ૪ તોલા નાખી પાક પચન કરવો; લેઉ જેવા થાય એટલે સિદ્ધ થયો એમ સમજવું. તેને ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો અને પછી તે અગ્નિ અને બળ ભેદિ પ્રકૃતિ પ્રમાણે આપવો. આ પાક સુવાવડીને આપવાથી બળ, વર્ણ અને પુષ્ટિ આપે છે અને વલિપલિતનો નાશ કરે છે તથા તે વયસ્થાપક, હૃદય, મંદાગ્નિ મટાડનાર અને આમવાત, મક્કલચળ તથા સુવારોગનો નાશ કરે છે. (૧૩) મહારોસ્નાદિ કાંટો :—રાસ્ના, એરંકમૂળ, ગજો, વજ્ર, પીંગા કારાંટા (કાંટાસરિયો), ચવક, કૌચળીજ, નાગરોગ, ભરંગમૂળ, અજમે, કિરમાણી અજમે, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડિંગ, કાકડાસિંગી, સૂંઠ, બળદાણાનાં મૂળ, મોરવેલ, કકુ, મજીડ, કાણું અને ધોળું અતિવિષ, કચોરાં, ત્રિફળા, લીંડીપીપર, જવખાર, રતાંદળી, ગરમાળો, માયાં, કડાજાલ, સારોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ સમલાએ લઈ એનો કાંટો કરી પાવો; એટલે સૂતિકારોગ, ૮૦ પ્રકારના વાહુ, શાસ, કાસ, પરમેવો, શેત્ર, અતિતંદ્રા, યજ્ઞ, ગલરોગ, બધાં અંગમાં થતા સજ્જક, કંપ, શ્લીષક, આમવાત, નિપુસકવ અને સોગનો નાશ થાય છે. (૧૪) કારાંટા (કાંટાસરિયા) ને કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો અથવા કારાંટાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમાં :—સુવાવડીના કાઠા માટે :—નીપાણી-૧. સુવારોગ માટે :—અતિવિષ-૯, અરકુસો-૧, કચુરો-૧, કાચી-૧, કાંટાસરિયો-૧૨, કેરડી-૧, મોંકડી-૩, લીમડો (કકેવો)-૧૬, સમેરવો-૩. પ્રસૂતો સ્ત્રીઓના મસ્તકરૂઢ માટે :—અનંત-૩, ભારંગી-૧૦, સુવાવડીના રક્તસ્નાન માટે :—તલ-૧૪, તાંદળજો-૬. પ્રસૂતાનાં ગરુર એટલે ફેર અને રૂઢ માટે :—હિંગ-૧૧.

જુઓ ગોં વેંમાં :—ગોમૂત્ર-૪ ની ટીપમાં નં. ૧. જુઓ ગ્રાંચીંમાં :—કં.ણીનું ઘર-૪. જુઓ અનુશૂત ઓપધ. :—મૂઠપાકસંગ્રહના પાકપ્રયોગની ટીપમાં ૧.

(૧૦) સ્તનરોગ

કારણ :—વાતાદિ દુષ્ટ દોષ, ગ્રહિણી અથવા પ્રસૂતા સ્ત્રીને દૂધથી ભરેલાં અથવા ખાલી સ્તને સુધી આવી, તે ઠેકાણુના માંસને અને રક્તને દૂષિત કરી સ્તનરોગ—કફ, વાત, પિત્ત, સનિપાત અને આગંતુક એવા પાંચ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે પાંચિનાં લક્ષણો રક્તવિદ્રધિ સિવાય બાકી વિદ્રધિનાં સરખાં હોય છે; એટલે સ્તનના ઉપર સોળે ઉત્પન્ન કરે છે. તે વેદના, દાઉ, ખરજ, ધેન્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે તથા વિદ્રધિ સરખી વેદના થઈ પાકીને ફૂટે છે; અથવા હલકા સોળે હોય ને ઉપચાર કરે તો પાક્યા સિવાય બેસી જાય છે.

સ્તનરોગ ઉપર ઉપચાર :—સ્તનને સોળ વગેરે આવવાથી વિદ્રધિ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. (૧) જળો લગાડી રક્ત કાઢવું અને પાટો બાંધવો. (૨) કુવંડળ (નાની ઇંદવરણી) અથવા કડવી ઇંદવરણીનાં મૂળ ઘસી લેષ કરવો. (૩) નરમાના છોડનાં મૂળ તથા દૂધિયું ઢાણું (દૂધી) કાંજમાં વાટી લેષ કરવો. (૪) હળદર તથા લોધરના કઠ્કનો લેષ કરવો. (૫) કડવી ઇંદવરણીનાં મૂળ, કુંવારેનાં મૂળ અને હળદર, એ ઘસી ગરમ કરી લેષ કરવો. (૬) સમુદ્રોદ્ગનાં પાંદડાં ગરમ કરી બાંધવાં. (૭) વાંઝણી કઠ્કાડીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેષ કરવો. (૮) પીપળાની જાલ શેકી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો ટુકડો વારંવાર તપાવી ઇમકારવો તથા તે પાણી ગાળી સવારે અને સાંજે પીવા આપવું. (૯) એરંડમૂળ, ગિન્નેરનાં મૂળ, ગોખરુ, રીંગણી, મોતરીંગણી અથવા ભીમી રીંગણી, લકડી પાપાણુલેદ અને ખીલીનાં મૂળ, આ સાત ઔષધોનો મૂળનો કાઠો કરી એરંડિયું અને શેકેલી હિંગ, સિંધવ અને જવખારનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો એટલે સ્તનરોગ તથા કમર, ખાંધ, શિશુ, છાતી, એ ઠેકાણે જે વાયુ સંબંધી પીડા થાય છે, તે દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમાં :—ઇગોરિયાં-૩, ઇંદવરણી-૬, કપાસ-૬, કઠ્કાડી-૪, કાળાવેલ-૧, કુંવાર-૬, ચિયો-૬, પીપળો-૧૪, મીંદળ-૮, મીંદીઆવળ-૧૦, મોથ-૨, વાંકેરી-૭, હળદર-૫, રરની ટીપમાં નં. ૩.

સ્તન્ય (દૂધના) રોગ :—જક અને દુષ્ટ એવા પ્રકારનાં અને એ દુષ્ટ થઈ માતાનું અથવા ઉપમાતાનું દૂધ માફક આવતું ન હોવાથી બાળકને નાના પ્રકારના રોગો થાય છે. વાતાદિકોએ દૂષિત દૂધનાં લક્ષણો :—જે દૂધ ટૂંકું અને પાણી ઉપર તરવારું હોય છે તે વાતદૂષિત જાયતું. જે તીખું, ખાટું તથા ખારું હોઈ નેના ઉપર પીળી રેખાઓ દેખાય છે તે પિત્તદૂષિત સમજવું. જે દૂધ ઘટ્ટ અને પરપોટાવાળું હોઈ પાણીમાં નાખવાથી તળિયે બેસે છે તે કફદૂષિત જાયતું. બન્ને દોષનાં લક્ષણો જેમાં દેખાય તે બન્ને દોષથી દૂષિત જાયતું તથા જેમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો હોય છે તે ત્રિદોષદૂષ્ટ જાયતું. શુદ્ધ દૂધનાં લક્ષણો :—જે દૂધ પાણીમાં નાખવાથી તેમાં મળી જાય અને ઘોળું તથા મધુર હોઈ બેરંગી નથી હોતું તે શુદ્ધ સમજવું. દુગ્ધશોધક કાઠો :—પઠાડમૂળ, મોરવેલ, કરિયાતું, દેવદાર, ચંદ્ર, ઇંદ્રજવ, ઉપલસરી, તગર તથા કડુનો કાઠો આપવો. તે સ્તન્યશોધન કરનારો છે. ઉપલા કાઠામાં તગર જેટલી ગળો નાખી તે પીવાથી સ્તનમાં દૂધ વધારે આવે છે. સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે :—(૧) બોંધકોળા (વિદારીકંદ અથવા શીરવિદારી કંદ) નો રસ દૂધમાં સાકર નાખી પાવો. (૨) ચતાવરીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૩) મદોષ્ય દૂધમાં લીંડીપીપર નાખી તે દૂધ પીવું. (૪) નરમો તથા સોલડી અથવા પિત્તપાપડનાં મૂળ કાંજમાં વાટી પાવાં. (૫) આગોદ, બોંધકોળું અને જેડીમથનો કાઠો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી પાવો. (૬) ગળોનાં મૂળનો કાઠો દૂધ નાખી જ્યું દિવસ પાવો. (૭) દૂધમાં અસાગિયાની ખીર કરવી; તેમાં ઘોડું ઘી અને સાકરની ભૂખી નાખી દરરોજ સવારે એક વખત એ પ્રમાણે ૧૪ ડિગ્રા ૨૧ દિવસ પર્વત ખાવા આપવી. (૮) મેથીની+ અથવા અગરીની જાંજ ખાવી. (૯) ચર્ધ

• ઇંદવરણીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી લેષ કરવાથી સ્તનશોષક મટે છે.

+ જેટલીક સીએ અને રાઈએ એમ માને છે કે, મુજાવડમાં મેથી દૂધને સ્તનથી નાખે છે.

રહેતી વેળાએ પાનમાં અર્ધી મૂઠી ઘુવા ખાવાનો મહાવરો રાખવો અને સવારે પણ ખાવા એટલે દૂધ નિર્વિકાર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુએ વનોંમાં:—અખચેટ-૪, અળવી-૬, આસંધ-૧૨, કપાસ-૫, ગળા-૧૨, નાની અરણી-૨, ભેંયકાળું-૩, ૧૧; મેથી-૫, લાણોની ટીપમાં નં. ૪, લીંડીપીપર-૬, શતાવરી-૧. સ્તનમાં દૂધ કદ્દોપથી દૂધિત થયું હોય તે માટે:—જેઠીમધ-૧૬. સ્ત્રીઓના દૂધનિકાર માટે:—રાગડંસ-૩.

સ્તનવર્ધન:—(૧) શિવણીનો રસ અને કદકમાં તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ રૂના પોલ ઉપર સિંચી તે પોલ સ્તન ઉપર બાંધવું, એટલે બેસી ગયેલા સ્તન ઉપર તરી આવે છે તથા હાથીના ગંડસ્થળ જેવાં જિંયાઈમાં જણાય છે. (૨) નાગચલાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી સ્તનને ચોળવાં; એટલે સ્તન, કઠિન પુટ અને જિંયાં થાય છે. (૩) કમળાક્ષ (કમળાકાકડી) વાટી તે દૂધ અને સાકર સાથે પ્રાશનાર્થે આપવું; એટલે સ્ત્રીઓનાં સ્તન એક ગઢિનામાં ઘટ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુએ પ્રાંઓંમાં:—ખીરળહોટી-૮.

પથ્થ:—રક્તપિત ઉપર જે પથ્થ કિંવા અપથ્થ કહેલું છે, તે પ્રદર ઉપર પણ રાખવું. વાત-વ્યાધિ ઉપર જે પથ્થ કહેલું છે તે અને સાઠીચોખા, ઘઉં, જવ, ઘી, દૂધ, મધ, સાકર, ફણસ, કેળાં, આમળાં, ફાસ, આણુ તથા મોઢા, શીતળ એવા પદાર્થ, કરતૂરી, ચંદન, કપૂર, ત્રિપ એવાં અન્નપાન. અપથ્થ:—શેક, ઊલટી, વારી અન્ન, વિપ્રાસન, અતિમેથુન, ક્ષાર પદાર્થ, આવાસ, ભાર જિંચકેવો, તીખા, ખાટા, કડવા, તુરા અને વાતુલ પદાર્થો અભિણીએ વર્ત્ય કરવા; કારણ વાતુલ પદાર્થ લક્ષણ કરવાથી ગર્ભ જડ અને ખૂંધો થાય છે. પિત્તલ પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી ગર્ભનું માથું વાળરહિત થાય છે અને તે પીળા વર્ણનો થાય છે તથા કફકારક પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી ગર્ભ શ્વેતકુશી અને પાકુરોગી થાય છે.

૬૩-સ્વરભેદ

કારણ:—અતિશય ખાટા પદાર્થ ખાવા, મોટા સ્વરથી ગાવું, સિંદૂર ખાવું, કપૂર ખાવું, કંઠ ઉપર લાકડી આદિને પ્રહાર થવો, ઝેર ખાવું ઇત્યાદિ કારણોથી કંઠના સ્વરનો ભેદ થાય છે. **ઉપચાર:—**(૧) ગાયના દૂધમાં આમળાનુ ચૂર્ણ આપવું. (૨) જમ્બા ઉપર ઘીમાં મરી નાખી પીવા આપવું. (૩) લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, મરી અને સુંદતું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૪) ત્રિકૂળાં, ત્રિકટુ અને જવખારતુ ચૂર્ણ આપવું. (૫) કોલિંજન અથવા પુષ્કરમૂળ કિંવા ગોરડીનું મૂળ મોઢામાં રાખી રસ ગળે જીતરવા દેવો. (૬) ગોરડીનાં પાદડાં શેકી વાટી તેમાં સિંધાલચ નાખી આપવું. (૭) જેઠીમધ, આમળાં અને સાકરનો કોઠો આપવો. (૮) ગાયના ગરમ દૂધમાં સાકર અને મરીની બૂટ્ટી નાખી તે પાવું.*

વિશેષ ઉપચાર:—ભુએ વનોંમાં:—આમળા-૬, આળો-૨૬, કારિવણા-૧૨, કોલિંજન-૪, જેઠીમધ-૨૨, નાગકેસર-૮, પુષ્કરમૂળ-૨, ગોરડી-૨, ભાંગરો-૧૪, મરી-૧૭, હળદર-૧૧. ગળાનો અવાજ ખૂલવા માટે અને રાક્ષ થવા માટે:—ચણોડી-૫, ધોળી પીકુડી-૩.

* સ્વરભેદ વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ, મેદજ અને ક્ષયજ, એવી રીતે છ પ્રકારના છે. સારસ્વત ધ્વજ, ભૃંગરાજ્ય ધ્વજ, મૃગનાભ્યાદિ અવલોક. નિદિગ્ધિકાવલોક વગેરે સ્વરભંગની સિદ્ધ ઔષધિ છે.

* (૧) ભવંત્રી, લીંડીપીપર, લાલજી, ખિલેઈ, એલચી, જેઠીમધ, લવંગ અને અક્કલકરો સમાન ભાગે ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી સ્વર વધે. (૨) સિંધવ, વજ, બાવચી, બ્રાહ્મી, ભાંગરો, હળદર, મરી અને લીંડીપીપર ભરાવ્યર વજને હાઈ ખાંડી મધ સાથે કેટલાક દહાડા ચઢાડે તો આરામ થાય છે. (૩) એક હિંદી કવિ કહી ગયો છે કે, 'હડ કોલિંજન લાઈથી, રાઈ પીપર પ.ન; ખટ મિલાઈ ગોળા કરે', કંઠ કોઠિલ સમાન.' એમાં હડ તે હરડે, લાઈથી તે હિંસાચથી અને પીપર તે લીંડીપીપર સમજવાં.

૬૪-સંગ્રહણી

ભુજો જૂનો ગાડો-૫૪ પર૬.

૬૫-હરસ-મસા (અર્થ)

કારણુ :—વાતાદિ હોય, તથા, માંસ તથા મેદને અને તે ઠેકાણેના રક્તને દૂષિત કરી, ગુદા-થને નાના પ્રકારની આકૃતિના માંસના અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે. તે અંકુરને અર્શ (મૂળવ્યાધિ) કહે છે. અર્શના બે ભેદ છે : એક સહેજ એટલે દેહની સાથે ઉત્પન્ન થનાર; બીજો ઉત્તરજન્મ, એટલે જન્મ થયા પછી મિથ્યા આહારવિહારાદિથી વાતાદિક કુષિત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે. વળી શુષ્ક અને આર્દ્ર એવા પણ બે પ્રકાર છે. ગુદાદારની બહાર હોનાર રક્તસાવરહિત જે અર્શ તે શુષ્ક; એને લોકો 'મૂળવ્યાધિ' કહે છે અને બીજા ગુદાદારની અંદરની બાજુએ થનારા અથવા લોહી ટપકાવનાર હરસ તે આર્દ્ર; એને લોકો 'ફૂઝણ મસ' અથવા 'રક્ત મૂળવ્યાધિ' કહે છે. ફૂઝતા મસા ગુદાદારની અંદરની બાજુએ ઇંચ દોઢ ઇંચ ઉપર હોવાથી દેખાતા નથી; પરંતુ શૈયના વખતે જ્વેર કરવાથી અંદરની વધી નીચે આવે ત્યારે તે કદી બહાર પડે છે ત્યારે માત્ર દૃષ્ટિએ પડે છે. રક્ત-સાવરહિત અર્શ ગુદાની બાજુએ હોઈ તે કહિંન હોય છે. તે સગાર કઠોર, સ્થિર ખીલાના જેવા હોય છે. તેને સંસ્કૃતમાં ચર્મકીલ કહે છે. x

પૂર્વરૂપ :—સોજો, અમિમાંબ, અમ ન પચતું, ફૂલાતું દુખતું, અદ્યપુરીષત્વ, સંગ્રહણી, પાંકુરોગની પીડા, ઉદરોગની આસાંકા, રક્તનાશ, બલહાનિ, પેટમાં ગડગડ શબ્દ, જોડકાર, એ પૂર્વરૂપનાં લક્ષણો જાણવાં. ઉપચાર :—(૧) ત્રંગાવતી(મોડિયા કલર)નો રસ એક તોલો અને ઘી એક તોલો એકત્ર કરી આપવું. (૨) મૂળનો કંદ પીવી તેનું પાણી ૨ તોલા કાઢવું અને તેમાં ગાયતું ઘી ૧ તોલો નાખી આપવું. (૩) શરણુખાનાં મૂળ હાડીમાં આપવાં. (૪) હરડે, સૂદ અને ચિત્રકના કાઠામાં તજ અને જવખીરનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) હરડે, મરી, વાવડિંગ, અજમે, ચિત્રક અને સૂદનો કાઠો આપવો. (૬) અરણુ, ચિત્રકમૂળ, ઈદળવ, કરંજ, સિંધવ અને સૂદનું ચૂર્ણ સાત

* ગુદાની અંદર જા આંગળ જેટલા ભાગમાં દોઢ દોઢ આંગળની ત્રણ વધી હોય છે. એ વધીમાં કેટલાક પ્રકારના દોયોના કારણથી માંસાંકુર ઉત્પન્ન થાય છે તેને અર્શ (હરસ) કહે છે. ફૂઝતા હરસમાં યે-યાર દીપાંથી એક થીર સુધી લોહી પડતું જોવામાં આવે છે. સહજ દરમ્બ જન્મની સાથે થાય છે. તે ઔષધથી મટતા નથી. જે હરસના દોયોના હાથ, પગ, મોઢું, નાભિ, ગુદા અને થપ્પેા પર સોજો આવેલો હોય તથા હૃદય અને પાંસળામાં દુરદ રહેતું હોય તે અસાધ્ય સમજવો. જે હરસના દોયોને તરસ ખતુ જ લાગે છે, અનાજ પર પ્રીતિ રહેતી નથી, શય થાવે છે, ખતુ જ લોહી પડે છે અને સારી થર વળેા જ સોજો જણાય તે દોયોને અચવાની આસા રહેતી નથી.

+ (૧) આંબાદળદર અને ફેટકાની દેવડી કરી બાંધવાથી મસા ખરી પડે છે. (૨) દેરડાનાં મૂળની છાલ તોલા ૫ દોઢ થીર પાણીમાં ઉકાળી તે થાંચ તોલા રહે ત્યારે ગાળીને ત્રણ દિવસ પાડું. (૩) કુંડવેલનાં પંખાંગેના પુખાડો આપવો. (૪) લીંચાળાનાં મીંચ તથા એળિયાં લઈ પાણીમાં ચણેાની જેવડી ગાળી કરી આપવાથી લોહી બંધ થશે. એ ગાળી રસવંતીના પાણી સાથે ચાળવી. (૫) ભારીમળીનાં પાંદડાં છાયામાં સુકવી સૂકામાં ભેળવી બલમમાં પીવાથી મસા મટે. (૬) ઉદજવ, માલકંગલી તથા કાળીછરી વાડી દરદોજ કાપી કરવાથી ગુદામાં ફૂઝતા મસા મટે. (૭) માણસનાં હાડકાં ૧ તોલો, રોચિત્ર મોરચુ ૧ તોલો, અને દાલચોનેા ગા તોલો લઈ ૫ તોલા ઘેચેલા પીમાં મલમ કરી મસા ઉપર ચોપડવાથી મસા ખરી પડે. આ અનુભૂત છે. (૮) કોમી કાંગરીનાં પાંદડાંને ખાંડી તેમાં થોડું પાણી નાખી જૂળ ખાંડી તેમાંથી કપડે ગાળી કાઢેા રસ તોલા ૫ લઈ તેમાં માકુસર સાકર, પતાસાં અથવા ખાંડ, એ ત્રણમાંથી એક વરતુ નાખી તે હરસ ઉપર પાવો. (૯) હરસ ઉપર :—જો વરસનેા જ્વેર કપાસ વાડમાં કોડેા હોય તેના મૂળને પાણી સાથે પથ્થર ઉપર ધરી તૈયાર કરી તે માકુસર પાડું. (૧૦) લીમજ તોલા ૫ લઈ કાચા કેરડિયા તેલમાં તળી તેને જૂળ કીણી ખાંડી ચૂર્ણ કરી દરદોજ અર્ધાં તોલા પ્રમાણે ફાંપી આ દવા દેમ્બ દેવાથી તે ઉદર સંબંધીનાં બીજાં ધણાં દરદોને દલાવે છે. દુદરમાં ભગી રહેલા સંઘ મળને પિચગાળી ગાડા વાટે બહાર કાઢે છે અને હરસનેા નિસારેદ નાશ કરે છે.

દિવસ પર્થ ત પ્રાશન કરવાથી શુદ્ધમાના અર્થ ખરી પડે છે (૭) કડવા લીમડાના ૨૧ પાદડા બારીક વાટી ચોખ્ખા મગની વાટેલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમાં રોળી તે ૨૧ દિવસ ખાવું, એટલે સર્વ અર્થ ખરી પડે છે મીઠું ખાવું નહિ, ગિધન થોડો ખાવો (૮) બાળદર, તલ અને ભિલામાના ચૂર્ણમાં દુપટ ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી તે અનુપાત નોઈ આપની, એટલે મૂળ-વાધિ, જ્વર કુષ્ઠ, શ્વાસ અને પથરી વગેરે રોગો દૂર થાય છે (૯) મનાવટ ભથ્થો હોય તો અજમેા અને ખીડખારયુક્ત ડાશ પીવાથી શુદ્ધમાનો રોગ દૂર થાય છે તે કઢી ઉપન થતો નથી ડાશ પીવાથી રક્તવાહિનીમાંનું લોહી શુદ્ધ થઈ રસ, બલ, પુષ્ટિ અને વર્ણ અંશ થાય છે અને અનંદ પણ થાય છે, તથા વાત અને કફના એ કડો વિકારો નાશ પામે છે (૧૦) સુગંધુ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સૂક એક ભાગ અને મરી એક ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેના સમાન ગોળ લઈ ગોળીઓ કરી આપની (૧૧) સુગંધના કદને માગીને લેપ કરી પુટપાક રીતે અમિમા રોકી તેમાં તલનું તેલ અને સિધવ નાખી ખાવું (૧૨) સિધવ, દંદમ્બ, દરબ અને કડવા લીમડાની ડાલ, એ ઔષધો વાગી આપવા (૧૩) વરધારો, લિવામો અને સૂક એ નવું ઔષધો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને ખાની (૧૪) લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ડાશમાં આપવું

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંભા —અખગ-૧, ૫ અગુ-૧૧ આકડો-૧૨, આદુ-૨૦, આખો-૧૭ ઉચ્ચ-૬, ઉખરો-૨, કડવા તુરિયા-૫, કનક-૧, કપાસ-૧૯, કરંથા-૪, કારિદા-૨, કુકરપાડાનો વેલો-૩, ૬, ટેકમ-૭, ૯, ખમૂરી-૨, ગમી-૨, ગગાવતી-૪, ગાન્ને-૨, ગારખ મુડી-૨, ચિનક-૧૫, ૧૬, કુગમી-૩૧, ૩૪ દક્ષણી યુરિયા-૪, દિડા-૩, દૂધી-૧, દૂધલી-૧, નાગરખ પો-૨, પીનુ ૨, પીજો ધતૂરા-૩, પોષિયા-૨, ફુગ-૪, ખીલી-૨, ૬, ભિલામો-૨, ભોવગણુ -૨, મરી-૧૩, મૂળા-૪, ૮, રતનજેત-૭, ગળ-૮, રિતામણી-૫, લીમડો (કડવો)-૧૪, ૧૭, ૧૯, ૩૬; લીડીપીપર-૩૦, વગડાઉ સૂરણ-૨, વડ-૧૪, વીજુડ-૨, વિષ્ણુકાન્તા-૩, શરપુ ખો-૧, સૂરણ-૧, ૩, હમદર-૩, ૭ ભુઓ ગોંવેંભા —માખણુ-૮, બાચ-૨, ૫ ભુઓ પ્રાં ઓં-મા —ખીરબહોટી-૪, ઉરિણુશ્ચ ૩-૩

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિકિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા ન ૫, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫ શુટકાપ્રયોગની ટીપમા ન ૧૦ મલમપ્રયોગની ટીપમા ન ૫, ૬ પાકની ટીપમા ન ૨૩

ગુક્તાર્થ (દૂઝતા મસા) ઉપર ઉપચાર :—(૧) અધેડાના બિવાને કંઠક મરી તે ચોખ્ખાના ઘોવડામણમાં પાવો (૨) તલ વાગી માખણમાં મેળની ખાવો (૩) નાગકેસર વાગી માખણ અને ખડીસાકરમાં મેળની આપવું (૪) એકરો મખમલીના સુમાર ૪૦ ફૂલ લાની ફૂલની નીચેની લીલી રજ કાઢી નાખી વાગીને રસ કાઢવો આ રસ એક તોલો અને તેમાં તેટલું જ ગાયનું ઘી નાખી થોડું ગરમ કરી તે આપવું એ પ્રમાણે નવું દિવસ લીધા પછી સર્વ પ્રકારનો રક્તસ્ત્રાવ બંધ થાય છે (૫) વિષ્ણુક્રતાના પાદડા વાટી તેની વડી શુદ્ધ ઉપર બાધરી (૬) તાલુ માખણ ખાવું (૭) ઈસબગોલ (ઔષધીજીર) રાતે પાણીમાં ભીજવી રાખી સવારે હાથથી ચોળી તે ગળી લઈ તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું સર્વ પ્રકારના રક્તસ્ત્રાવ જ્વર અને દાહ એથી શમી જાય છે (૮) ઘી તોલા ૪ લઈ તેટલા જ ગરમ પાણી સાથે પાવું (૯) ગાયનું માખણ ૮ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને ખડીસાકર ૨ તોલા એકત્ર કઢવી ઘી સિદ્ધ કરી આપવું

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંભા —અધેડો-૧૨, અરીયા-૧૫, આમલી-૧, આખો-૪, એલચી-૫ ઔષધીજીર-૩, ક કાડી-૮, કારલી-૭, ગુવાળ ૭, તત-૧૩, દારુહળદર, નાગલા દૂધલી-૬ની ટીપમા, ભાગરો-૧૪ની ટીપમા ‘ભૃગરાજવટી’ મખમલી-૨, માલગણુ ૫, રતનજેત-૯ સાટોડા-૬ શુદ્ધમાં હરમના મમા સૂચ ત્રાસ આપતા હોય તે માટે —અખરી-૫ ભુઓ પ્રાં ઓંમા —માખણુ-૨

લેપ અને ઘણી —(૧) કડવા લીમડાના બિયા તેલમાં તળી તેમાં જ ખરન કરવા અને તેમાં થોડી મોરધૂયાની ભૂડી નાખી તે મલમ અર્થને ચોપકવો તેથી બળતરા થશે (૨) સિધવ અને

દેવડાંગરી (કૂકડવેલ)નાં બિયાં કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) શંખજીરું, ક્લાઈસફેતો, સોનાગરુ, કૂકડકીની લાહી, મરડાશિંગ, મીઠુ અને હળદર, માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) ચરોખાર અને રસકપૂરનો માખણમાં લેપ કરવો. (૫) મેરથૂયુ લાવી લીંબુના રસમાં ધસી તેમાં માખણ મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૬) લિલામાંના ઉપરના ફૂલોનો પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૭) સરગવાનાં મૂળના રસમાં સોમલ ધસી લેપ કરવો. (૮) ચોરના અને કરંબના રસમાં હરતાલ ધસી લેપ કરવો. (૯) મનુષ્યદેશ, સર્પની કાંચળી, વાવડિંગ, આકડાનાં મૂળ, ખીજડાનાં પાંદડાં, જૂનાં શિંગડાંના જોગલા અંકુર અને હિંગની ધૂણી આપવી. (૧૦) શિંગાતું ચૂર્ણ, શિરસ અને તેલ એકત્ર કરી ધૂણી આપવી. (૧૧) ખારેનાં બિયાં ઝીણું કરી તેની ધૂણી આપવી. (૧૨) કડવાં તુરિયાંનાં બિયાં અને આંબીની છાલની ધૂણી આપવી. (૧૩) શ્વેત કરેણુ અને જંટામાંસીનો લેપ કરવો. (૧૪) વાનરની વિદ્યા, અજમાનાં ફૂલ અને કળીચૂનાની ધૂણી સાત દિવસ આપવી; એથી અર્થ ખરી પડે છે. (૧૫) પોષેયાનાં કાચાં ફળોની ચીકણો રસ મસાને ૩ દિવસ ચોપડવાથી મસા ખરી પડે છે. ✽

પથ્ય :—સાડીચોખા, મગ, કળથી—સુવા, તુવેર, ચાકવત (ટાંકા), મીલ, ઘિલોડાં, ડાણું, પરવળ, કારેલાં, સરણુ, રાઈ, છાસ, ઘી, કુમળો મૂળો અને કુમળાં વેંગણુ. અપથ્ય :—ચણા, મડ, મસર, પાવટા (વાલ), ચોળી, શેલડી, ફેળ, ફણુસનો ગર અને શાક, જડ પદાર્થ, સામો, દૂધ અને ગોળ.

સૂચના :—જેને લિલામે જપડતો હોય તેણે લિલામાંના ઉપાય કરવા નહિ, ખીજાએ કરવા.

૬૬—હાથીપગો (શ્લીપદ)

સંપ્રાપ્તિ :—જે સોને જ્વર સહિત તથા સાથળના મૂળમાં અત્યંત પીડાયુક્ત ઉપન થાય છે; પછી ક્રમે કરી માણસના પગમાં જીતરે છે, તે રોગને ‘શ્લીપદ’ કહે છે. ઠાઈ એને (મ૦) વારણ પછુ કહે છે; જે દેશમાં સર્વ કાળ ધણું પાણી એકઠું થઈ રહે છે, તે દેશમાં અને જે દેશમાં બધી ઋતુઓમાં ઠંડી જ હોય છે તે દેશમાં ધણું કરીને આ રોગ ઉપન થાય છે.

ઉપચાર :—(૧) લોહી કઠાવવું. (૨) ધંતુરો, એરંડમૂળ, નગોડ, સાટોડી, સરગવો અને સર-સવનો લેપ, ઘણા વખત ઉપરનો શ્લીપદ હશે તો તેનો પચુ નાશ કરશે. (૩) વરધારાતું ચૂર્ણ કાંજ કિવા ગોમૂત સાથે લેવાથી મોટો કષ્ટસાધ્ય શ્લીપદ વર્ષ ઉપરનો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ખાખરાના મૂળનો અંગરસ અને ઘોળા સરસવતું તેલ, બન્ને સમાન લઈ પાવા. (૫) ઘોળા એરંડાના તેલ વડે હરડે તળી ગોમૂત સાથે ૭ દિવસ ખાવી; એટલે શ્લીપદનો નાશ થાય છે. (૬) સાગની છાલનો કાઢો કરી ગોમૂત નાખી આપવો. એટલે શ્લીપદ અને મેદોરોગ દૂર થાય છે. ✽

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમાં :—આકડા-૧૭, છયાપોતો-૨, વરધારો-૧, સાગ-૬, હરડે-૧૨, હળદર-૨.

✽ અર્થરોગમાં સિદ્ધ ઔષધ કપૂરાલ ચૂર્ણ (વાતારાં માટે), કરંબદિ ચૂર્ણ, સહીતક પાક, સહીતકા-મૂત યોગ, બૃહતસરણુમેદક, કુટમ્બલેહ, દંતીઅરિષ્ઠ, અલયારિષ્ઠ, અવ્યાદિ ઘત, ખાલુશાલયુક, વિજ્ય-ચૂર્ણ, અસંકુદાર રસ, અરેશ્વર રસ, અવ્યાદિ લોહ, તીક્ષ્ણપ્રજ્વ રસ વગેરે ખાવા માટે તથા કાશીશાદિ તેલ, ચિત્રદાઘ તેલ વગેરે લગાડવા માટે અપાય છે. અનુભૂત ઔષધ :—(૧) નાગલા દ્વિધેત્રી અથવા ચમાર દ્વિધેત્રીનાં પાન ૨ તોલા લઈ ધીમાં તળીને ખાવાથી લોહી યડવું બંધ થાય છે. (૨) રસાંજન (રસવંતી) તથા કપૂર અષ્ટમાંસ મેળવી પાણીની સાથે ધૂંટી ચાર ચાર રતીની ગોળી બનાવવી. એક અથવા બે ગોળી પાણી સાથે લેવાથી લોહી યડવું બંધ થાય છે. (૩) ચરીકાનાં છાતરોને ખાળી રાખ કરવાં, પછી કાથો સમાનભાગે મેળવી ખરલ કરી ચૂર્ણ તૈયાર કરી ૧ રતી માખણ અથવા દૂધની મહાઈમાં મેળવી ૭ દિવસ ખાવાથી દ્વિજાત મસાનો નાશ થાય છે. આ ઉપાય છ ૭ માસને અંતે ત્રણ વખત કરવો. (૪) હરતાલ તોલા ૨ તથા કાથો તોલા ૪ લઈ ઘોષેલા ઘી તોલા ૬માં મેળવી મલમ તૈયાર કરવો. આ મલમ મસા ઉપર લગાડવાથી મસા મરી નજ છે.

+ શ્લીપદ રોગમાં શ્લીપદ મજકેસરી, નિલ્વાનદ-રસ, સૌરેશ્વર મૂલ, કૃષ્ણદિ મોદક, પિપ્પલાદિ ચૂર્ણ, નિર્ઝુંડયાદિ સંધાન, દંત્યાદિ મૂલ, વાતરજાતક રસ વગેરે ખાવા માટે તથા પુનર્વાદિ લેપ, વિડંગાદિ તેલ, જહ્વાર્વાદિ તેલ વગેરે ચોપડવા માટે કામ આવે છે. રોગ જૂનો થવા પછી લાભ થતો નથી.

પથ્ય :—ચોખા, જવ, કળથી, લસણ, પડોળાં, સરગવો, કારેલાં; કડવા, તીખા અને અમિદીપન કરનાર પદાર્થ. અપથ્ય :—વિષાત્ર, ગોળ નાખી જે દૂધના પદાર્થ કર્યા હોય તે, મીઠા, ખાટા પદાર્થ, જડ અને કષ્કારક પદાર્થ.

૬૭-હૃડકી અથવા હિયકી (સં૦ હિક્કારોગ)

કારણ :—જડ અને મલમલ કરનારા પદાર્થોનું સેવન, ઠંડું પાણી પીવું, ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું, ઠંડું અન્ન ખાવું, ધુમાડી અને ધૂળ નાકમાં જવી, ગરમી અને વાયુનું અતિસેવન, ઉપવાસ કરવા ઇત્યાદિ કારણોથી આ રોગ થાય છે.

ઉપચાર :—(૧) હીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મેરનાં પીંછાંની ભસ્મ મધમાં કાલવી વારંવાર ચટાડવાં; એટલે હિયકી અને જિલડીનો તરત નાશ થાય છે. (૨) જેડીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) નજોડનાં ગિયાં અને હીંડીપીપરના કાઢામાં શેકેલી હિંગ એક માસાભાર નાખી તે આપવું. (૪) અળતાતું નસ્ય આપવું. (૫) બિન્નેરના રસમાં મધ અને સંચળ નાખી આપવું. (૬) ધમાસાના કાઢામાં મધ નાખી આપવું. (૭) સોનાના વરખ ગ્રાખણમાં આપવા. (૮) નાગરમોથનાં ગિયાં લઈ તે આઠગણુ પાણીમાં હીંજવી રાખવાં; અને ચૂકુ થાય એટલે વજ્રથી ગાળી તેનું પાણી ૪ તોલા પ્રાશન કરવું. (૯) આમળાં, હીંડીપીપર અને સૂંઠનો કાઢો સાકર નાખી લેવાથી પ્રાણનો નાશ કરનારી હિયકીનો નાશ થાય છે. (૧૦) કોઠીનો કિંવા આમળાંનો અંગરસ મધ નાખી હીંડીપીપર સહિત લેવાથી તે હેડકી અને શ્વાસનું નિવારણ કરે છે. (૧૧) ધૂણી વગરના અંગારા ઉપર હિંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાખી તેની ધૂણી પ્રાશન કરવી. (૧૨) કહેલું દૂધ અથવા શેરડીનો રસ પાવો. (૧૩) ઉધરસ ઉપરના અને ક્ષય ઉપરના સર્વ ઉપચાર વાત, ઉધરસ, જિલડી તથા શ્વાસ ઉપર યોજવા. x

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમાં :—અડદ-૪, અસાગિયો ૫, કડુ-૩, કાસુંદરો-૨, કેળ-૫, કોઠી-૮, ભયકળ-૫, જેડીમધ-૪, ધમાસો-૪, ધરો-૨, નાળિયેર-૯, પાટલા-૧, પીપળો-૩, ૧૫; પુષ્કરમૂળ-૧, બિન્નેર-૭, ભારંગ-૯, મૂળા-૧, મોથ-૩, રતાંદળી-૧, રણુકા-૧, હીંડીપીપર-૭, શેલડી-૫, ૧૨; સરગવો-૩, સુખડ-૮, હરડે-૨, હિંગ-૪. ભુઓ ગાંધેંમાં :—દૂધ-૧૨, ઘી-૧૬. પ્રાંઓમાં :—ઘેડાની હીંદ-૨, મેરનાં પીંછાં-૧.

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૦. મહામધ્યોગની ટીપમાં નં. ૨.

પથ્ય :—ધઉં, કળથી, ચોખા, જવ, લસણ, પરવળ અને મૂળા. અપથ્ય :—વાલ, અડદ, ઘેડીનું દૂધ, પેંદ, ખાટા પદાર્થ અને દૂધી.

૬૮-હૃદયના રોગ અથવા હૃદરોગ

કારણ :—અતિ ઉષ્ણ, ખાટા, તૂરા, કડવા પદાર્થોના અતિસેવને કરીને તથા શ્રમ, અભિધાત, અધ્યસન (ભોજન પર ભોજન), મૈથુન, મળમૂત્રાદિ વેગોનું ધારણ, ચિંતા ઇત્યાદિ કારણોથી હૃદરોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

• (૧) ઘણું ખાવાથી થયેલી હેડકી તે અન્ન. (૨) બે-ત્રણ હેડકી સાથે આવે છે તે યમલા. (૩) ધીમે ધીમે આવે છે તે હુદ્રિકા, (૪) નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થતી ચોર અવાજવાળા હોય તે ગંભીર અને (૫) આખા શરીરને કંપાવે તે મડગી, એમ પાંચ પ્રકારની છે. ઉપાય :—(૧) અજમાની સુખડી (માતર) કરીને ખવડાવવી. એ હેડકીને સત્વર અટકાવનાર અનુભૂત ઉપાય છે. (૨) બકરીના દૂધમાં સૂંઠ નાખી પકવી તે ભરે ખાવાં. (૩) લવંગ ટાંક ૧, અક્ષતકેરો ટાંક ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, સૂંઠ ટાંક ૧ અને સિંધવ ટાંક ૧ લઈ કંવારના ગર્ભ સાથે ખરલ કરવું. તેની વડળોર જેવડી ગોળાઓ કરી આપવી. (૪) સરખવાનું મૂળ ગાયત્રી છારમાં ધસી હિંગ નાખી ખાવાથી હેડકી મટે.

x હિક્કારોગ પર વિષયાદિ યોદ, શુભ્યાદિ ચૂર્ણ, મેષાડંબર રસ, શેમવાડક રસ તથા શ્વાસરોગમાં-ખેલી સર્વ ઔષધિ અપાય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ હૃદયમાં રહેલ રસધાતુને કુપિત કરી, હૃદયને ઠંડાણે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. એ વ્યાધિને હૃદરોગ કહે છે.*

ઉપચાર:—(૧) નસોતર, કચોરાં, બળદાણુ, રાસ્ના, ચૂંક, હરડે અને પુષ્કરમૂળનો કાઢે કિંવા ચૂર્ણ ગોમૂત સાથે પાવું. (૨) વાવડિંગ અને ઉપલેટનું ચૂર્ણ વાવડિંગના કાઢામાં આપવું; એથી હૃદયમાંના અસાધ્ય કૃમિ પણ પડશે. (૩) ગાયનું દૂધ ૯૬ તોલા ઘર્ષ મંદામિ સળગાવી અધું બળી બન્ય ત્યાં સુધી ઉકાળવું, અને ઠંડું થયા પછી સાકર, મધ, ઘી, એ બધાંયે તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલા નાખી પાવું; તેથી કરી સર્વ પ્રકારના દોષોથી થયેલા હૃદરોગ, જ્વર, ઉધરસ અને ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૪) દશમૂળનો કાઢો જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવો; તેથી કરી હૃદરોગ, ચૂંક, શર્ણ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે. (૫) એરડમૂળ ૮ તોલા આકંગણા પાણીમાં કઢવી, તે કાઢો જવખાર સાથે પાવો; એટલે હૃદય, કુક્ષી અને કમરના ઠંડાણાનું થળ દૂર થાય છે. (૬) સૂકોનો ગરમ કાઢો પ્રાશન કરવો. તે અગ્નિવર્ધક છે અને દમ, ઉધરસ, વાયુ, શળ અને હૃદરોગનો નાશ કરે છે. (૭) સહદેવી અથવા તુપકદી(ગંજેડી)નાં મૂળ ગાયના દૂધમાં પચન કરવાં અને તે દૂધ પાવું; એ હૃદરોગ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૮) શીમળાની ઊલ દૂધમાં બાફી એક મહિનો આપવાથી તે રસાયન ઉત્કૃષ્ટ બળકારક અને વાતનાશક છે. એ જ એક વર્ષ પર્થત લાગ-લાગત સેવન કરનાર સો વર્ષ પર્થત દોષ પણ રોગનો ભોગ યતો નથી. (૯) પુષ્કળમૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી હૃદરોગ, દમ, ઉધરસ અને બિચડી-(હેડા)નો જલદીથી નાશ થાય છે. (૧૦) ઘી, મધ કે ગોળનું પાણી એમાંથી એક સાથે અરબુનવૃક્ષની ઊલનું ચૂર્ણ જે પીશે તે હૃદરોગ, છર્ણુજ્વર અને રક્તપિત્તને છૂતી ચિરંજીવ થશે. (૧૧) કઠુ અને જેડીમધનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. તે છર્ણુ-જ્વર, રક્તપિત્ત અને હૃદરોગનો નાશ કરે છે. (૧૨) હરડે, વજ, રાસ્ના, લીંડીપીપર, ચૂંક, નાગર-મોથ અને પોખરમૂળનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) ઘર્ષ અને અરબુનસાજનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં માથવું ઘી નાખી બાફવું અને મધ તથા સાકર સાથે આપવું; એટલે શળ, હૃદરોગ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર:—લુઓ વનોંમાં:—અરબુનસાજ-૪, ૫, ૭, ૮, ૧૩; આદુ-૧૯, એરડો-૩૮, ગંજેડી-૩, જેડીમધ-૧૯, નાળિયેરી-૧૪, પુષ્કરમૂળ-૧, ફાલસાં-૩, બિબ્બેર-૧૩, ખોરસળી-૩, લીંડીપીપર-૨૩, ૩૪; વાવડિંગ-૬, શીમળા-૧૬, સમેરવો-૧, ૧૫. ઉરમાં સંથય થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે:—પીપળા-૪. છાતી દુખે તે માટે:—દાડમ-૮, ખોરડી-૬. છાતીમાં દુખતું હોય કે લોહી બગડેલું હોય તે માટે:—રગતરોહિટો ૨. લુઓ ગોંવેંમાં:—દૂધ-૧૫. લુઓ પ્રાંઓમાં:—હરિણશૂંગ-૧.

પથ્ય:—ઘણા જ જૂના રાતા મોખા, પડોળાં, કેળાં, ખનું કાળું, કેરી, દાડમ, ગરમાળો, જૂનો ગોળ, લસણ, ઘાણા, મધ, પાન વગેરે. **અપથ્ય:**—તુપા, બિલડી, મૂત્ર, વાયુ, ઉધરસ અને એડકાર, શ્રમ, શ્વાસ, મળ અને રુદનના વેગનું ધારણ, મેંદીનું દૂધ, તુરો-ખારો રસ અને રક્તમોક્ષ.

૬૯-ક્ષયરોગ

કારણ:—અતિ મૈથુન, અતિ માર્ગ ચાલવો, અતિ શ્રમ કરવો, વ્રણ, શોક, જ્વર, વિષમાશન (અકાળે થોડું કિંવા ઘણું ખાવું), મળમૂત્રાદિ વેગોનો અવરોધ, એથી કરી કફ, વાત અને પિત્ત

* હૃદરોગ વાતજ, પિત્તજ, કફજ, ત્રિદોષજ તથા કૃમિજ મળી પાંચ પ્રકારના થાય છે. આપૂર્વે દર્માં કહેલ હૃદયરોગ હોજરી, ચક્રત, ફેફસાં આદિ અવંથલોની ખરાબીથી હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતી પીડાને કહેવો છે. હૃદયની માંસપેશી, હૃદયાવરણ, હૃદયખંડ, હૃદયકપાટ વગેરેની ખરાબીથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગનું નિદાન અથવા ચિકિત્સા કહેલ નથી.

* હૃદરોગમાં સિદ્ધ ઔષધિ:—કલ્માણુલ્લેહર રસ, ચિંતામણિ રસ, હૃદયાણુંવ રસ, અર્જુન ધૂત, અદૃશાદિ ધૂત, ફીરખિપલી, પંચસાર રસ વગેરે.

કુપિત થઈ તે રસાદિ ધાતુને શુષ્ક કરી ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે. તે ત્રિદોષમાં કંકતુ આધિક્ય હોય છે.

સંપ્રાપ્તિ :—કક્રપ્રધાન વાતાદિ દોષોએ રસવાહિની શિરાઓ રૂધાઈ ગયાથી બધા રસ એક ઠેકાણે સ્ત્રુકાય છે. પછી અનુક્રમે રસ, રક્ત, માસ ઇત્યાદિ સ્ત્રાવ ધાતુ ક્ષીણ થાય છે આ અનુલોભ ક્ષય જાણવો. અતિ ગેયુન કરનાર પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થવાથી વાયુનો કોપ થાય છે તથા તત્સમી-પરસ્થ મળ્મનદિ સર્વ ધાતુઓ જિલટા કરી ક્ષીણ થાય છે, તેને પ્રતિલોભ ક્ષય કહે છે. આવી રીતે સ્ત્રાવ ધાતુ ક્ષીણ થવાથી માણસ શુષ્ક થાય છે આ રોગને રાજ્યરુદ્ધમા પણ કહે છે.

પૂર્વરૂપ :—શ્વાસ, અંગઝાનિ, તાલુશોષ, કફનો સાવ, જિલટી, અગ્નિમાઘ, સળેખમ, ઉધરસ અને નિદ્રા ઇત્યાદિ લક્ષણો ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલા થાય છે. રોગીની આંખોને ધોળાપણુ, કાંઈ ને માસલક્ષણની ધમ્જા, સ્ત્રીસહવર્તમાન કીડાની ધમ્જા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

લક્ષણ :—ખસા અને પડખાને ઠેકાણે દુઃખ, હાથેપરે આગ, સર્વાંગે જ્વર, એ છ લક્ષણો થાય છે અસાધ્ય લક્ષણો :—ઉધરસ, અતિસાર, પાર્શ્વશ્વળ, સ્વરભેદ, અરુચિ અને જ્વર, એ છ લક્ષણો જેમા છે તે અસાધ્ય જાણવો. રક્તસ્રાવ, ઉધરસ, જ્વર, એ ત્રણ લક્ષણો જેમાં છે અને જેના બળ તથા માસનો ક્ષય થયેલો છે તે પણ અસાધ્ય જાણવો. જે રોગીના નેત્ર શુક્લવર્ણ, અનદ્રેષ કરનાર, જીર્વશ્વાસી અને કષ્ટ વડે ઘણું મૂતરનાર એવા રોગીને ક્ષયરોગ મારે છે ક્ષય ઉત્પન્ન થયેલા રોગીનું એક હજાર દિવસની અંદર મૃત્યુ થાય છે માધ્ય લક્ષણો :—જે રોગીને તાવ નહોતા બળવાન હોય, ચિકિત્સા સહેન કરનાર, વિચારવાન અને એનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત તથા કેવળ કૃશ ન હોય એવા રોગીને ઉપચાર કરવા *

* ક્ષયરોગ ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થાય છે ક્ષય પ્રકટ થાય છે ત્યારે ખસા તથા પાસળાઓમા વેદના, હાથ પગના તળિયામા બળતરા તથા તાવ રહે છે આ ક્ષયની પહેલી રિપતિ કહેવાય છે બીજી સ્થિતિમા અત્ર પર અક્રમિ, તાવ, શ્વાસ, ખામી, કફમા લોહી પડતુ, સ્વરભેદ એ લક્ષણો દેખાય છે આ બીજી સ્થિતિથી ત્યારે રોગ આગળ વધે છે, ત્યારે છાતીમા ક્ષત મદજ્વર, બળ તથા માસનો ક્ષય, પાસળાઓમા દરદ, શરીર પર સોજો, અતિસાર, ઉધરસનો અતિવેગ, મૃથુનની ધમ્જા, અવાજ બહુ જ મદ થવો એ ત્રીજી સ્થિતિ છે પહેલી સ્થિતિ માધ્ય, બીજી કષ્ટસાધ્ય તથા ત્રીજી અસાધ્ય છે ક્ષયરોગમા પેશાબનો રંગ કાજો થઈ જાય છે પણ જો તે સફેદ થઈ જાય તો દરદ અસાધ્ય સમજવું તાવ વધારે રહે તો મૂત્રનો રંગ લાલ થઈ જાય છે ક્ષયરોગમા અતિસાર થઈ આવે તોપણ દરદ અસાધ્ય સમજવું ક્ષયરોગ છ પ્રકારનો છે —વ્યવાય શોષ (અતિગેયુનથી થાય છે), શોકશોષ (બહુ શોક કરવાથી થાય છે), વાર્નધ્મ શોષ (દુઘાવસ્થાથી થતો રોગ), વ્યાય, મરોષ (અતિ કસરથી થતો રોગ), અવરોષ (બહુ જ માલવાથી થાય તે), અને મલ (આદા થવાથી) આ છ પ્રકાર ઉપરાંત દરેક જાતના આદા થવાથી થાય છે) રોગનું વર્ણન ગ્રાસેશ્વર અલંકાર કહેલ છે, પણ ચિકિત્સામા એક નથી ક્ષયરોગમા મળ અને વીર્યનું રક્ષણ કરવું એઈએ, કારણ કે શરીરબળ મળને આધીન છે તથા જીવન વીર્યને આધીન છે, માટે જીવનબળી કોઈ પણ ઔષધિ ક્ષયવાળાને આપવી નહિ અતિ જરૂર હોય અને મળજ હોય તો ગુલકદ, આમળાનો મુરખ્મી, દ્રોણાસવ અથવા બીજી સોગંધ-સ્વાદુ ઔષધિ આપવી કુપિત મળ પેશમા રહી જાય તો તે લાવને વધારી આપે છે રાજ્યરુદ્ધમા તથા દેર-ક્ષતશય ઉપર વધુ ઔષધિ —સિતોપવાદિ ચૂર્ણ, ચ્યવનમાગ અરવેલું અબ્રકબરમ, મુરખ્મીબરમ, કુમાડ અવલેહ, તાપીસાદિ ચૂર્ણ, લગ્નાદિ ચૂર્ણ, વાસાવલેહ, દ્રાક્ષાસવ નતિક્ષાદિ ચૂર્ણ, કપૂરાશ ચૂર્ણ, ક્ષય કેસરી, મૃગામ રસ, હેમગર્ભપાટલી રસ, કુચદેશ્વર રસ, એવાદિ શુદ્ધિકા વગેરે ખાવા માટે તથા ઘડનાદિ તેલ તેમ જ લાક્ષાદિ તેલ શરીર પર મર્દન કરવા માટે અથવા જે ક્ષયરોગી આરોપાસ પાદસ બકરી આપી રાખી છે, જે પણ હિતકર છે, કારણ કે ક્ષયના જીવ બકરીને લાગતા નથી, તેમ જ બકરીનું દૂધ તથા બકરીનું પી ખાતુ દાંડના અતિશય જલસનથી થરીરનો નાશ થઈ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે તેને રાસમાં ‘મહાત્મ્ય’ રોગ કહેવો છે આ રોગમા શરીરમા બેચેની, બેચુદ્ધિ, ઊવડી, ઝાડો, માથામા તથા પેલેખમા દરદ, બકબકાટ, અક્રમિ, હુદયમા પીકા તથા દાંડ વગેરે ઉપદેવ એવામા આવે છે દરદી નિરતેજ જલ્દાય છે તથા ચન્ધ બની પથો રહે છે નાદી પણ બહુ જ ધીમે ચાલે છે જે મહાત્મ્ય રોગીનો નીચલો અથવા ઉપડો હોડ લાગેો થઈ જાય, શરીર ઉપર કઠી લાગે તથા જતરમા બળતરા જાણાય, મોડું તેલ ગાંધેહ હોય એવું જાણાય, ઝખ, હોઠ અને દાંત કળા અથવા ગીલા રંગના બની જાય, આખ પીળી અથવા લાલ થઈ જાય એવા રોગીને ઔષધિથી લાભ થવો મુશ્કેલ જાણાય મહાત્મ્ય રોગમા જરૂર હોય તો જ જીવનબળી

ક્ષયરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) બકરીનું દૂધ, ઘી અને સાકર સેવન કરવાં. (૨) માખણ, સાકર અને મધમાં એક ચણોડીલાર સોનાના વરખનું સેવન કરવાથી ક્ષયરો નક્કી નાથ થાય છે. (૩) સિતોપલાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) લવંગાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૫) અથગધાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૬) એલાદિ ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને લવંગ એકેક ભાગ, ખારેક બે ભાગ, કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, સાકર, લીંડીપીપરના ચાર ભાગ એ સર્વ એકત્ર કરી ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, ચોખાની ધાણી, સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વંશલોચન, વાળા, આમળા, નાગરોથ, ચંદન, તગર, ચણકબોળા, જયફળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લીંડીપીપર અને ધાણા, એ સમભાગે અને સર્વેના બરોબર સાકર નાખી, એ ચૂર્ણ સવારે સેવન કરવાથી પિત્ત, પિત્તદાહ, મૂર્છા, ઊલટી અને અરુચિને શમાવે છે તથા શરીરને કાંતિવાન કરે છે; અને પાંડુ, કમળો, રક્તાપિત્ત, ઉદરદાહ, અરુચિ, રાજ્યક્ષમા, રક્તપ્રમેહ, યોનિદોષ, રક્તાશ્, અનૃદ્ધિ અને વિપ્રધિનો નાશ કરે છે. આ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણોમાં અતિ ઉત્તમ છે. (૮) જવ અને ઘઉંનું ચૂર્ણ દૂધમાં ખાણી તેમાં ઘી, મધ અને સાકર નાખી આપવું. (૯) કપૂરોદિ ચૂર્ણ:—ભીમસેની કપૂર, તજ, ચણકબોળા, જયફળ અને જવંત્રી, એ સમભાગે (એકેક ભાગ) અને લવંગ ૧ ભાગ, જટામાંસી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ અને સૂંઠ ૫ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી તે ચૂર્ણ આપવું તે હિતાવહ છે. એ દાહ, ક્ષય, કાસ, વૈવર્ય, પીનસ, દમ, ઊલટી અને કંઠરોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવું. (૧૦) લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને સરસવના તેલનો લેહ આપવો. (૧૧) મધ, આસોદ, લીંડીપીપર અને સાકરનો લેહ આપવો. (૧૨) અરડૂસીનાં પાંદડાં, અથગધા (આસોદ), શેરસડાના મૂળ અને સાટોડીનો કાઢો આપવો. (૧૩) અરજુનસાગડની ઊલ, સૂંઠ, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળ, આમળાં અને એરડાનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ નાખી આપવું. તે ક્ષય અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧૪) આસોદ, ગુણ, ચતાવરી, દશમૂળ, બળદાણા, ગંજેડી, પુષ્કરમૂળ અને અતિગલા (ખપાટ)નું ચૂર્ણ આપવું અને પથ્થને માટે કુણાદિક આપવું. (૧૫) તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૬) સાકર, મધ તથા માખણ આપવું. કંવા દૂધ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી આપવું એટલે પુષ્ટિ આવે છે. (૧૭) પચીની સાકર, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, ખારેક, જેઠીમધ, કાગડી એલાચચી, લવંગ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે તે શમ, દાહ, મસ્તક-શળ તથા ક્ષયરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) પુટપાકૃતિયે અરડૂસીના પાંદડાનો રસ કાઢી તે મધમાં આપવો; એટલે રક્તાપિત્ત, શ્વાસ અને ક્ષય દૂર થાય છે. (૧૯) ઢાળાના ગરનો રસ લઈ તેમાં બે તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે. (૨૦) દશમૂળ, બળદાણા, શસ્ત્રના, પોખરમૂળ, દેવદાર અને નાગરોથનો કાઢો પાવો; એટલે કુક્ષિ, ખાધ અને ડોડના ઠેકાણાનું શળ, ઉરક્ષત, ઉધરસ તથા શ્વાસ શાંત થાય છે. (૨૧) બળદાણા, બોંવકાણું, સિયજી, કાંરેશવતી અને સાટોડીને વાટી દૂધ તથા મધ સાથે પાવું; એટલે ઉરક્ષતક્ષયનો નાશ કરશે. (૨૨) એલાદિ ગુટિકા આપવી. (૨૩) ઉરક્ષતક્ષયી માણસને દૂધમાં અને મધમાં ધાણી ખાવા આપવી. તે પચી ત્રણ પછી સાકર નાખી દૂધ પાવું. (૨૪) ક્ષયચી ઊલટી થાય તે ઉપર:—લાખનું સાકર બારીક ચૂર્ણ, મધ, ઘી તથા દૂધ એકત્ર કરી આપવું. (૨૫) ઇક્વાદિમોહક:—ચણોડીનાં મૂળ, શેરડીનો રસ, મધ અને વંશલોચન એ દરેક ૬૪ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા કીચબીજ, મરી, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઈ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી રહેવાથી મધન કરી, તેના ચાર તોલાના મોહક ભરી રાખવા. તેચાથી બે વખત અથવા એક વખત તે મોહક અગ્નિગળ બોઈ આપવા. એ ઉપર પથ્થ સારી રીતે પાળવું, જિતેન્દ્રિય રહેવું અને સ્વનયર્થ પાળવું; એટલે તે મોહક સંગ્રહણી અને અત્રિવાર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરે છે. એ જૂદ, વ્યાકુળ

ઓષધિ આપવી. ધીરિક અને રિનજબ ઓષધિ આપવી એઈએ. દૂધ, માખણ અને મવાઈ (દૂધની તર) અતિ લાભદાયક આદર છે. ક્ષયરોગમાં કહેવા કેટલાક ઉપાયો મહાવ્યમાં પણ દર્શાવેલ છે.

અને ધાતુક્ષીણ થયેલાને વાજકરણ છે અને વાઝપૂને પુત્ર આપે છે, તથા યુદ્ધ, સ્ત્રી, મઘ અને ભારથી શ્રમિત થયેલા પુરુષોના બળને વધારે છે. અને હૃદયોગ, પ્લીહા, સગ્રહણી, મૂત્રકૃચ્છ, અપત નક, અપસ્માર, વિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. આ રસાયન છે (૨૬) દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીડીપીપર કિંવા આસોદ, સાકર, મધ, ઘી અને લીડીપીપર એકન કરી તે આપવું, એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે (૨૭) મૂસળીનું ચૂર્ણ ધીમા તળવું તથા તેમા કૌચબીજ, ગોખરુ અને શતાવરીનું સમભાગે ચૂર્ણ ગિચ્ર કરવું અને એ બધા જેટની સાકરની ભૂખી અને બકરીનું ઘી નાખી સવા તોલા પ્રમણના લાકુ કરી રાખવા નિત્ય સવારે એક લાકુ ખાવા આપવે અને ઉપર પાચ તોલા બકરીનું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૨૮) અમગદત્ય હરીતકી :—જવ એક આઠક (૨૫૬ તોલા) પ્રમાણના વળને લઈ ખાડી તેમા પાણી ચોપટ નાખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યા સુધી કાઢો કરી ગાળી તેમાથી જવ કાઢી નાખી રાખવું, પછી દયમૂળના ઔષધો સર્વ મળીને ૮૦ તોલા, ચિત્રો, પીપળીમૂળ, અધેડો કચોરા, કૌચબીજ, શખપુષ્પી, ભારગ્રજાસ, ગજપીપર, બળદાણા અને પુષ્કરમૂળ એ દશ ઔષધો આપ આપ તોલા પ્રમાણે લઈ થોડા થોડા ખાડી તેમા પાણી પાચ આઠક (૧૨૮૦ તોલા) નાખી ચોથો ભાગ પાણીમા રહે ત્યા સુધી કરી ગાળી તે જવના કાઢામા મેળવી, તેમા મોટા હરડા ૧૦૦ નાખી, ઘી અને તલનું તેલ બનીસ બનીસ તોલા અને ગોળ ૧ તુલા (૪૦૦ તોલા) તે કાઢામા નાખી લયકો થાય ત્યા સુધી પાક કરી, ઠંડુ થયા પછી લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ એ સોળ સોળ તોલા પ્રમાણે લઈ પાકમા મેળવવું આ અવલેહમાથી રોગીએ દરરોજ ૨ હરડા લેલે સ્થાયે ખાવા, તેથી કરી ક્ષય, દાસ, જ્વર, ધાસ, બિચકી (હેડકી), મૂળવ્યાધિ, અરોચક, પીનસ અને સગ્રહણી, એ રોગો દૂર થાય છે શરીરે કચલકીઓ પડે તે જતી રહે છે, કેશ ઘોળા હોય છે તે કાળા થાય છે તથા બળ અને દાતિ આવે છે આ અવલેહ રસાયન છે, એથી કરી સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે આ અવલેહ અમગદત્ય સ્થિએ કહેલો છે

વિશેષ ઉપચાર :—લુઓ વનોંમા —અરબુનસાજક-૬, અરડૂસી-૧૦, ૧૭, ઇન્જવ-૨૦, કાયકી-૧, જવ-૭, યુવેર ચોધારો-૧૩, પીપળો-૧૮, બિન્નેરુ-૧૩, લીડીપીપર-૨૩ ડહ, વાકરી-૩ કંદુક્ષય માટે —અરડૂસી-૧ ઉરડકત ક્ષય માટે —જેડીમધ-૧૧, કુગળી-૨૨, પીપળો-૯ રક્તક્ષય માટે :—ગોરડી-૯ લુઓ ગોંવૈંમા —દૂધ-૨૧, માખણ-૧ લુઓ પ્રાંબૌંમા —મૂનર્ગ-૧, સાખરશિ ગ-૭

પૃથ્થ :—ધઉ, મગ, ચણા, બટી, માખણ, દૂધ ઘી, કેળા, ફણસ, પાકી કેરી, આમળા નાળિયેર, સરવૈ, તાજ દ્રાક્ષ, સાકર, શરીરે સુગંધી તેલનું અબરગ, ઉત્તમ, સુદર મનોરમ્ય એવા સ્થાનો અને ગૃહોમા નિવસ, માળાધારણ, ગાણુ, કયા અને પુરાણનું શ્રવણ ચુદ્ધ અને શીત પનન, નાચ, ચાદરણી, વીણાવાદન, સ્ત્રીનું દર્શન અને સુવર્ણ, મોતી તથા રતનના અલંકારનું ધારણ અપૃથ્થ :—પરેચન, મળમૂનાદિના વેગનું ધારણ શ્રમ, સ્વેદન, અજન, જગરણ, સાહસકર્મ, રક્ષપાન રક્ષાન, અનિશ્ચિત સમય પર ખાણુ અને પાણી વગેરે પીવું, કાસિક્રુ, લસણ, હિંગ, ખાટા, તીખા, તૂડા અને કડવા રસ, લાજપાલો, ક્ષાર, પિરોધી-અપૃથ્થ-ભોજન, શક્તિ કરતા વધુ ખાણુ અથવા ખાધા ઉપર ખાણુ, ઘોલા કે ટીડોરા, કે કોડા, દાહકારક પદાર્થ, રાતી અને શ્વેત સાટોડી

૭૦—શુદ્રોગ—ફાદા, ફાદીઆ વગેરે

શાર્ફ ૧૨ મથમા શુદ્રોગ આડ પ્રકારનો કહેલો છે તે પેટા જરર જણાય તેવાનું જ અડી વર્ણન કરેલું છે x વર્તિમુક (રાફડ) —ગણુ, ખાધ, હાથ, પગ અને સાધાને ઠેકાણે નહે

x સ શ્વેત ઉપચાર —(૧) હોહાના વાસણમા લીજુના રસથી ટીમજ ધસી ચોપડવાથી ન ની ફોડકી તથા ચાટી મટે (૨) ચીણિયો કપૂર ટાક ૧, કુલાલેલો ૬કણુખાર ટાક ૧ અને સોપરી ૧, એ ત્રણે લીજુના રસમા ધસી ૧૪ દિવસ ચોપડવાથી હોહાજિયા મટે (૩) મોણુ તોલો ૧, રાગ તોલો ૦૫, માથે

દોષોથી રાક્ષા (મં વાણ) જેની ગાં ઉપન થાય છે તેનો ઉપાય નહિ કરવાથી તે હળવે હળવે મોતી થાય છે તેને પુષ્કળ ઊંઘો પડે છે, તેમાંથી સાવ થાય છે, રાજો ફૂટે છે અને તેનું મુખ ઉપર બિપ્તી આવેલું હોઈ વિસર્પ પ્રમાણે પ્રસરે છે કક્ષા (કાખમાંજરી, બાળલાઈ)—આહુ, કાખ, ખાધ અને બરડાની જગ્યાએ પિત્તપ્રકોપથી થયેલી, કાળા ફાંધાએ વ્યાપ્ત અને વેદનાયુક્ત મધિ થાય છે અગ્નિરોહિણી:—કાખની આલુચાલુએ માસ ફાડનારા જે ગૂમડા થાય છે તેના ચોગે અતર્દાહ અને તાવ આવે છે અને તે અગ્રારા જેવા લાલ થાય છે તેમાં વાયુ અધિક હોય તો સાત દિવસે, પિત્તાધિક્ય હોય તો બાર દિવસે અને કફાધિક્ય હોય તો પદર દિવસે રોગી મરે છે એ ત્રિદોષજ અગ્નિગહિણી અસાધ્ય છે પાદદાહી (તબગરમી વ્યાહ ફાટવા) —જે માણસ અભાવત ધાણુ ફરે છે, તેના પગે ફૂટી વાયુના ચોગે અત્યંત બળતળ થાય છે, તળિયામાં ફાં પડે છે, ખાલ નીકળી જાય છે અને હાથેપગે દાહ થાય તેને પાદદાહી અને મગડીમાં જળવાત કહે છે એ હાથે પણ થાય છે ઝોસાર (અલસ):—કહેવાયુનો કચરો પગની આગળીઓમાં ભરાવાથી તે આગળીઓની વચલી જગામાં ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, બળતરા થાય છે, ચામડી સૂજી જાય છે અને બળતરા થઈ સણુકા આવે છે એને ઝોસાર કહે છે દારુણ:—કફ-વાયુના ચોગે કેશની જમીન અતિ કઠિન થઈ ચેળ આવે છે, ચરચર થાય છે અને ઝીણી ફાંકાઓ થઈ પાકે છે તેને દારુણ કિંવા દારુણ કહે છે વ્યંગ (વાગ) —જમ તથા કોષ વડે કોપેલો વાયુ પિત્ત સાથે મળી મુખ ઉપર આવે છે તથા એક મડળ ઉત્પન્ન કરે છે તે દુખાવું નથી અને પાતળું તથા સ્થામવર્ણ હોય છે, તેને વ્યંગ કિંવા વાગ કહે છે શુદ્ધશ (આમળ, છુલ્લ મં આગેર) —રક્ત તથા અશક્ત પુરુષોની શુદ્ધ કથમવાથી કિંવા અતિસારના ચોગથી બહાર આવે છે તેને શુદ્ધશ કહે છે સૂકર-કબૂ:—જે શુદ્ધશ દાહયુક્ત, લાલ કિનારીવાળો, જેની ચામડી પાકેલી, તીવ્ર વેદનાયુક્ત, કડ્ડયુક્ત અને ભવર કરનાર હોય તથા જેમાં સોળે કિંવા મણ થાય છે તેને સૂકરકબૂ (કૂકરદાહ) કહે છે

વહિમક (રાક્ષા) ઉપર ઉપચાર:—મનતીલ, લિલામો કાગદી એનચી અગર ચદન અને બઈના પાદકાને કદ કરી તેમાં કડવા લીમડાની લીબોળીઓનું તેવ પચન કરવું તે બહુ જ ઊંઘોના અનેક નણ્યુક્ત વહિમકનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંભા —સાગ-૬

કક્ષા (કાખમાંજરી) ઉપર:—(૧) વડના દૂધનો કિંવા વહનાગનો વારવાર લેવ કરવો (૨) ગૂમડુ ફાટવાને માટે પુગળવેલીના પાદકા વાટી બાધવા અથવા રાઈ અને કાચ એકત્ર વાટી પાટો બાધવો (૩) ધાળી કલગારીનો કદ થમી ચોપડવો

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંભા —લગારી ૧ કૌચ-૯, ગૂચ-૨, લિલામો-૫ રાઈ-૧૧ તથા તેની ટીપમાં, લસણ-૨, વહનાગ-૭ વડ-૩

તોયો ગા મરી તોયો ગા સિફર તોયો ગા બરાસ તોયો ગા અને મોરચુસ તોયો ગા લઈ ધી શોર ગામાં મલમ કરી ચોપડવાથી તબગરમી નય (૪) રાજ મથો અને મી એકએક તોયો, સિફર તોયો ગા, મીજ તોલા ૨ અને ધી તોલા ૧૦માં મલમ કરી ચોપડવાથી તબગરમી નય (૫) કદ કરિયાણ ઉદ્ધવ, ત્રિકા લીમડાની ઊલ, પિત્તપાપકો, ઉમરો ગમે સૂક લીટીપીપર મરી અને કાળીચરી ઉમગી પાવાથી લોલીચિકાર મટે (૬) તુસક લઈ બે કાડો કરી ગર્જ કાદી, વડાચકે મીઠું તે પર ભથરાવી તેને ગરમ કરી દરદ ઉપર મૂકી ઉપર તેની જ છાલ મૂકી પાટો બાધવો ત્રીજ દિવસે ઠોડવાથી ત્રિદિવાનચક નય (૭) આમનસાર ગમ ૨૫ ૧ મોરચુસ ટાક ૧, લોખર ટાક ૧ લીજુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવાથી ફેરિયા નય (૮) મલમ —પાન માસા ૫ અને આમલસર ગધક માસા ૫ તથા ગધક એ દિયો માસા ૫ લઈ તેની કાજળી કરવી પછી મરી માસા ૫ કપીયો માસા ૫ રાગ માસા ૫ કાયા માસા ૫ કુલા વેલ મોરચુસ માસા ૫, મેદી માસા ૫ માલકાગ્રમી માસ ૫ મીઠ ૩ પેમાનર અને નાચનુ ધી ૩ પેસાભાર લઈ પ્રથમ ધી ગરમ કરી તેમાં મીણ નાખી પછી બાજીની ચર્વ ચીજી ઝીબી વાગેલી નાખી ગરમ કરતા ઊંચરા બે આગેથી ઉતારી પછી આગળથી ચાદા ઉપર ચોપડવાથી ન સૂર ચાદા ઝીયાનચક (૫૫ની એડીની નીચે કીડાના દર નેડુ પાવ છે તે દર રાક્ષા) પાઠ વચે નય

અગ્નિરોહિણી (કાળપુણી-પાઠ) ઉપર:—(૧) કૂવાડિયાના પાઠકા સાત દિવસ બાધવા (૨) ઇન્દ્રવરુણી અને કકરી (લઘુ) ઇન્દ્રવરુણીના મૂળ કકા પાણીમાં ધમી વાગવાર લેપ કરવો (૩) વગડાઉ સરગવાના મૂળ, તાનવડીના (પાતાળ લુમડીના) મૂળ, દિડીના મૂળ અને કલગારીના કાદાને પાણીમાં એકબે વસી અથવા ફક્ત કલગારીનો કાદો ધસી લેપ કરવો (૪) આડ ઉપરના કામાળુના કાદા પાણીમાં ધસી પાસ ઉપર લેપ કરવો પૃત્ન-અનૂણી (૫) ગરમાળાનું મૂળ જાશમાં ધસી પાડા ઉપર લેપ કરવો અને તિવતીના મૂળ દૂધમાં ધસી પાવા. (૬) સાતવર્ષી ધાવડીના મૂળની ભૂમિગાત્રી ચાંડ ગાયના તાજા દૂધમાં વસી પારી અને તેના ઉપર લેપ કરવો (૭) પુન જીવ (જીયાપોતા) આડની અતરજાલ પાણીમાં ધમી ચોપકવી, એટલે કાળપુણી (પાકું), વિષના ટોપા, ગડમાળ, ગલગડ અને કાખમાજરીનો નાશ થાય છે (૮) વિષ્ણુકાતા તથા પેટારી, એ બંને કાજમાં વાટી લેપ કરવો એટલે તે કાળપુણી, સર્વ પ્રકારની ગાંઠ અને ગૂમડાનો નાશ કરશે. આ ઔષધ કાળપુણીનો નાશ કરવા માટે મોટું સમર્થ ઔષધ છે

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોન્મા —ઇન્દ્રવરુણી-૧૮, કલગારી-૩, કાસાળુ-૧, કૂવાડિયા -૨, ખપાપ-૧, ગરમાળા-૩, ચિત્રા-૩, જીયાપોતા-૧, વાલોળ-૨, વાઢેરી-૫, વિષ્ણુકાતા-૪

કાળપુણી જેવું જ બીજા પ્રકારનું મોટું ભયંકર ગૂમડું થાય છે તેના લોકોમાં ચાલતા નામો, લક્ષણો અને ઉપચારો નીચે આપેલા છે **જળપુણી:**—જે ગૂમડામાંથી અમિથી દાઝ્યા પ્રમાણે દાઢ થાય છે તે ચારપુણી:—જે ગૂમડાથી ચારણી પ્રમાણે છિદ્રો પડતા બન્ય છે અને જેલાએક ઉપચારો કર્યા છતાં તે પોતાનો ક્રમ ન છોડતા ઉપર ને ઉપર છિદ્રો પાડતું બન્ય છે તે **દેહપુણી:**—ઉપર પ્રમાણે વિકાર થઈ શરીરના ભાગ ઉપર નખ જેવી કમ્પિ આમડી વધારતું બન્ય છે તે **પાકું:**—આ કાળપુણીનો પ્રકાર હોઈ એ બહુધા પીક ઉપર જે દેહાણે દાંણ પહોંચતી નથી એવા કરોડના ભાગ ઉપર થાય છે ઉપચાર:—(૧) કકવા લીમડાના પાઠકા પાણીમાં વાટી ગૂમડા ઉપર વાર વાર બાધતા રહેતું, એટલે દાઢ થાત થતે (૨) કાળપુણી ઉપર કહેલા ઉપચારો સર્વ પ્રકારના ગૂમડા ઉપર કરવા (૩) વાઢેરીની જડ કકા પાણીમાં ધસી પાવી અને ગૂમડા ઉપર લેપ કરવો, કિવા વાઢેરીના પાઠકા પાણી નાખ્યા સિવાય વાગી ઉપર બાધવા (૪) નંધારી કાકવેલ(કાકસાકળ)નો રસ કાઢી તેમાં વાઢેરીની જડ અને શખજીર ધસી તેના ચારપુણી ઉપર વાર વાર લેપ કરવો

માંડપુણી (બદ) એટલે સાથળ ઉપર ભયંકર દેહાડલી થાય છે તે ઉપર:—(૧) મર્થાદ-વેલીનો કદ અથવા ફળ વાટી ચોપકડતું (૨) કાળું શેકી તેમાં મીઠું નાખી તે બાધવું (૩) મખમલીના પાઠકા અને દૂધીના પાઠકા મીઠું નાખી વાટી બાધવા **પથ્થ—અનૂણી**

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોન્મા —આકોડા-૨૪, ઉગરો-૭, કલગારી-૩, કાકરી-૨, કીચ-૮, ખપાપ-૧, ખસખસ ક (અદીણ)-૧૭, મવડી-૪, ગુડુ-૧, શુલકમુ-૨, ચિત્રક-૬, તુરિયા-૧, શુવેગ તણધારીઓ-૭, દિડા ૨ નરાયા-૧, પીપળા-૧૯, બાવળ-૭, સિવામો-૬ ૧૨ મખમલી-૪, મર્થાવેલ-૧, લીમડો (કડવો)-૩૮, વજનાગ-૬, વાવળા-૧ વીજુડા-૨, સણ-૨ બદ પાક-૧

*** પાકું (ઈન્દ્ર કાળપુણી) જાદીક** —આ ગેમમાં તીવ્ર પીકા થાય છે, જેથી શરીરમાં તાવ રહે છે, તેમ જ રાતે નિદ્રા થતી આવતી નથી આ રોગ પાછળના ભાગમાં જળાથી કમર લુપ્તીના સ્થાનમાં થાય છે પાકું કાચવાળી પીક જેવું, કાળા રંગનું ભયંકર રોગ હોવા છતાં સોને આપ્યા પછી નાની નાની ફોડકાઓ થાય છે પછી તે ફૂટીને પાકામાં છિદ્ર પડે છે અને રસી નીચ્છા કરે છે ઘાટા દિવસ ગયા પછી મોટો ખાંડો થઈ બન્ય છે પછી સહેલું માંસ અને ગંધાતું પત્તું નીકળ્યા પ્રે છે તેમાં **પાકા ઉપર ઉપચાર:**—પાકા ૨ તોલા ગનક ૨ તોલા સુદાર્શન ૪ તોલા, કપીનો આઠ તોલા મોરચુડા ફૂલવેલ ૨ માસા તથા ઘોવેલ ઘી સર્વના વજનથી ૪ ગજી, પાસ ગંધકની પ્રથમ કળની કળી પછી બીજી ઔષધિ મેળવવી સારી રીતે મળી ગયા પછી ઘી ગેળવી ગલમ તેવાર કરવો આ મલમ લખાડવા પછી પછલા દિવસથી જ ગેળીને આરામ જણાય છે રોજ સવારે કાલરથી સંભાળપૂર્વક મરેલું માંસ કાપી લેવું તથા આ ઔષધિ સાતી રીતે લખાડવી જેથી ઘોડા દિવસમાં આરામ થઈ જશે આ ઉપાય કરવાની સાથે ખાવા માટે રાત્રીએપક ઔષધિ બૃહદ્ ૩ જણાદિ કલાશ જેવી આપવાથી જલની લાભ થાય છે

માટે :—અગ્રા—૨, કાળો ઉમરડો—૪, કુંગરી—૨૮, શીમળો—૧૦, હળુ—૧. બદ કૂટવા માટે :—કાલુ—૪, કાસાળું—૪, કુંવાડિયો—૯, ઝાડ સેવાલ—૧, મિરબેળી—૧. બદ રુઝાવા માટે :—પીપળો—૧૨, મેગલી એરડો—૪, વાંકરી—૪.

જળવાત (તમગરમી, હાથ-પગનું ફાટવું) ઉપર ઉપચાર :—(૧) ગાયના ઘીનું હમેશાં મદન કરવું, એટલે દાદ થાત થશે. (૨) આમળાનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી પકવ કરી તે સેવન કરવું, એટલે પિત્ત અને તમગરમીનો નાશ થશે. (૩) એનના (અરલુનસાજડના) અંકુર, બેરડીનાં પાંદડાં અને આમળાને વાટી તેનો રસ હાથમાં અને પગતળિયે મદન કરવો. (૪) લીલાં પોષેયાં લાખી પીસી તે પીસેલાં પોષેયાં તપેલામાં નાખી ઉપર પાણી ભરેલું ઢાંકણ ઢાંકી, મંદાગ્નિ વડે બાફ દઈ તે પીસેલાં બધાયેલાં પોષેયાં હાથતળિયામાં અને પગતળિયામાં બાંધવાં. આ પ્રમાણે ચાર-પાંચ વખત કરવું; એટલે એ વિકાર નાશ પામે છે. (૫) મીંદળ, સિંધવ, ઘી, ગૂગળ, ગેરુ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમાં અને ઘીમાં કાઢવી તેનો લેપ કરવો. (૬) મધ, મીણુ, સિંધવ, ગોળ, ગૂગળ, રાજ તથા ગેરુને એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) મોટાં માયકળ, સરસડો, કડવો લીમડો, મોચરસ, રાતું જાણું, કાકડી, રાખનું પાણી, તેલ અને મીઠું એકત્ર કરી પચન કરી તે ચોપડવું; એટલે તમગરમીનો ત્વરિત નાશ થાય છે. (૮) છીપો બાળી ભસ્મ કરી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કડવી દૂધી ચીરી-કોરી તેમાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને તેલ નાખી કડવી તે તેલ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર :—લુઓ વનોંમાં :—નાગલાદ્ધેલી—૪, પોષેયા—૫, લીંડી—૩, સાજડ—૩.

એમાર (અલસ) ઉપર :—(૧) કાંગર (ચોખા)નાં ફેતરાં બાળી પગને કાળો રંગ જણાઈ આવે ત્યાં સુધી ધૂણી કરવી. (૨) કરંજનાં ભિયાં, દળદર, હીરાકસી, પચકાટ, મધ, ગોરોચન અને હરતાલનો લેપ કરવો તે પ્લિતકારક છે. (૩) ઘોળા કાયાની અથવા શંખજીરાની ભૂટી ઉપર ચોપડવી. (૪) પાટલાવૃક્ષનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો.

વિશેષ ઉપચાર :—લુઓ વનોંમાં :—કાલુ—૧, ગોરખમુંડી—૮, કાંગર—૧, ધાંડો—૧૨, લિલામો—૨૩, વિખરી—૧.

દારુણક ઉપર :—(૧) દૂધમાં ખસખસ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) રીંગણીના રસમાં કિંવા જમ્બુદીના ફલના રસમાં સમલાગે તેલ નાખી પચન કરી તે તેલનો લેપ કરવો. (૩) આંખાની ગોટલીનું અથવા હરડેનું ચૂર્ણ સમલાગે દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) ભુંગરાજ તેલ :—ભાંગરાનો રસ, લોહકાટ, ત્રિફળા અને ઉપરસાલના કદકમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો; એટલે દારુણક, અકાળે વાળ ઘોળા થાય છે—તે, પક્ષિરોગ, કંડૂ અને ઈલુમનો નાશ થાય છે. (૫) ભાંગરાનો રસ અને ચણેડીના કદકમાં તેલ સિદ્ધ કરવું; તે કંડૂ, દારુણક, કુષ્ઠ અને મસ્તક-વ્યાધિનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર :—લુઓ વનોંમાં :—આળો—૨૧, ખસખસ—૬, ૯.

વ્યંગરોગ ઉપર :—(૧) વડની વડવાઈઓ અને મસૂરનો કિંવા મધમાં મજક નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨) અરલુનસાજડની જાલ, મજક, અરડૂસી અને મધનો લેપ કરવો. (૩) વાયવરણુંના કાઠાથી મોઢું ઘોડું એટલે વ્યંગરોગનો નાશ થશે. (૪) જલકળનો લેપ કરવો. (૫) મચરા દૂધમાં અને તેમાં ઘી નાખી તેનો સાત દિવસ લેપ કરવો; એટલે મોઢું કમલપત્ર જેવું થાય છે.

તારુણ્યપિટકા (ખીલ) ઉપર :—(૧) મિર્બેળાનાં મૂળ, ઘી, મનશીલ અને ગાયના જાણના રસનો લેપ કરવો. તે મુખનો ઉત્તમ વર્ણ કરે છે અને તારુણ્યપિટકા, વાંગ તથા કાળાપણનો નાશ કરે છે. (૨) જલકળ, ચંદન અને મરી એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લોધર, ધાણા અને વજનો કિંવા ગોરોચન અને મરીનો લેપ કરવો. (૪) અરલુનવૃક્ષની જાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) મજક મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) મોચરસના ઝાડના (શીમળાના) કાંટા દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.

× તારુણ્યપિટકા ઉપર—ધેયેલા ઘીમાં કુલાનેલા તારુણ્યની થોડી ભૂટી મેળવીને ચોપડવાથી ખીલ મટે છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભા —અરભુનસાજ-૧૪, ઇગારિયા-૭, નાદાળ-૭, તત-૭, રતાદળી-૩, લોધર-૨

ગુદાન્તર (આમળ)* ઉપર:—(૧) કમલિની(કમળની વેલ)ના કુમળા પાદડા સાથે સાથે ખાવા (૨) ચૂકો, ખોર, દહી, કેરી, સૂડ તથા દાર, એમા ધી સિદ્ધ કરવું અને લેપ કરવો, એટલે ગુદાનું નાશ થશે (૩) કાકમ, ચિત્રો, ચૂકો, ખીવા, પહોડમૂળ અને જવખારનો ઝાશમા વાટી પ્રાશન કરવા (૪) ગાયનું છાણ ગરમ કરી તે વડે શેક કરવો +

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભા—કમળ-૧, ચૂક-૭, મુચકદ-૪, સહદેવી-૨

સૂકરદંધ્ર ઉપર:—(૧) લાગરાના મૂળ અને હળદરના કડકનો લેપ કરવો (૨) રાતા કમળના મૂળનો કદક ગાયના ઘીમા પ્રાશન કરવો તે નિશ્ચય વડે સૂકરદંધ્રથી ઘેર તાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પછુ નાશ કરે છે (૩) હળદર અને લાગરાના મૂળ પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો, તેથી કરી વિસર્પ અને સૂકરદંધ્રનો નાશ થાય છે

હડલુમ એટલે માથા ઉપર ટાલ થાય છે તે (ઉંદરી, ટાલ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીગણીનો સ્વરસ કિંવા ચણેદીના મૂળ અથવા ફળનો કિંવા બિલામાના રસનો મધમા લેપ કરવો (૨) હાથીદાંત શેકી તેની ભૂકી, બકરીનું દૂધ અને રસાજન એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો, (૩) કડવી પડેળીના પાદડાનો ગ્સ યોજવો (૪) ગોખરુ, તનના ફલ, મધ અને ઘી, એ પદાર્થો સમાન લઈ મસ્તક લેપ કરવો (૫) જાંબુ, કરજ, વાયવરણા અને કરેણના રસમા તેલ નાખી પચન કરવું અને તે તેલ ચોપડવું (૬) રાત્રી જસદીના ફલ અથવા પાદડા યોજવા (૭) મોટા કમળ, જેદીમધ, લીડીપીપર, ચદન અને નાના કમળ એકેક ભાગ, તેલ ૧૧ ભાગ, આમળાનો રસ ૩૨ ભાગ કદવી તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું, એટલે સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગ અને વાગ વગેરે દૂર થશે તાદળજનું શાખ ખાવું (૮) નેપાળો પાણીમા ધસી ચોપડવો (૯) પોપેયાનું દૂધ ચોપડવું

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભા —ગોખરુ બોડા-૭, ચણેદી-૪, રડ, તાદળને-૧૦, પટેલ કડુ-૫, ખોરડી-૧, સિલામો-૨૮, બોરિંગણી-૨, સ્તનન્નેત-૫, સુરુ-૧

નખોરિયા (એટલે નવેલો) એ રોગ નખ અને આગળી વચ્ચે થવાથી નખ ઉપરની બાલુએ જીપસી આવે છે તે) અને પેડ (સં ચિપ, આગળીના વેદા) ઉપર:—(૧) છીપનો ચૂનો અને સિદ્ધ માખણમા ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાડવી (૨) શરૂ વડે યથાવોગ્ય કાપી મલોક્ત ચિકિત્સા કરવી (૩) ચિવણીના કુમળા સાત પાદડા લઈ આગળીએ બાંધવા (૪) નખની બાલુએ ટકણ ખારનું ચૂર્ણ ભરવું, એટલે ત્વરિત શુષ્ક આવે છે. (૫) ઉકાળેલા મીઠુની લગદી નખ ઉપર બાંધવી (૬) કડવા લીમડાના પાદડા મીઠુ નાખી વાટી ઘીમા શેકી તેનો પાટો બાંધવો (૭) રેવનીનો શીરો ધસી ચોપડવો એટલે સોજો જિતરશે

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંભા —લીમડો (કડવો)-૪૦

અરુ પિકા એટલે બોડાx ઉપર:—(૧) જૂની પેડ અને કૂકડાની હગારને ગોખરુમા ખરલ

* (૧) ઘેરી ગુદર અને મગનું પીઠું થી નાખી આપવાથી આમળ ન નોકશે (૨) ક્લાઈ સફેતો અને માથા ત્રીણા વાટી આમળ ઉપર ભજરાથી લગડાના રૂયાથી અથવા જૂના ખાસકાથી હળવે હળવે દાળી આમળને ખેસાડવી આમ છ મહિના સુધી કરે તો ૪૦ વરસનું બેટુ દરદ પછુ મટે.

+ ગદાન્તર ઉપર—જૂના બોડાને બાળી રાખ કરીને તે રાખથી દાળીને ખેસાડવી

x કપીયો ૧ પૈસાભાર સિધવ ૧ પૈસાભાર અને સાણુ ૧ પૈસાભાર લઈ ઝીણા વાટી, ૪ પૈસાભાર લીના કરેલા ધીમા નાખી પહોર એક સુધી મૂળ ધૂટી મલમ કરી માથા ઉપર ચોપડવાથી ખોડો દારદ માથાના દરદ ન્ય છે

કરી લેપ કરવો, એટલે યોગે ત્વચિત જશે. (૨) લીંબુનો રસ ઉપર યોગવો અને ઘોડાના મૂત્રમાં અથવા લીંબુના રસમાં સિંધવ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૩) ખેર, કડવો લીમડો, કડાછાલ અને જાંબુડાની છાલ વાટી, ગોમૂત્ર અને સિંધવમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૩) હળદર, દારુ-હળદર, કરિયાતું, ત્રિફળા, કડવો લીમડો તથા ચંદનના કાઠામાં કિંવા કદમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) લિલામો તેલમાં ઘસી ચોપડવો. (૬) ઘોડી અથોડીના ઝાડની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૭) મેંદી વાટી તેનો એક આંગળ જડો લેપ કરી ચાર પહોર પછી તે-ધોઈ તે ઉપર તલના તેલમાં નાળિયેરનાં છોડાંની રાખ મેળવી તે ચોપડવી. (૮) શંખજીરું, ચીકણી સોપારી અને ઘોળા કાથાનું ચૂર્ણ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૯) ગજકણીનાં કિંવા ગરમાળાનાં પાંદડાં વાટી ઉપર ચોળવાં. (૧૦) ગેરુ અને કાળી દુલસીનાં પાંદડાં એકત્ર વાટી ચોળવાં. (૧૧) કળીચૂનો અને હરતાલ પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) તલનાં પાંદડાંની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને એ જ રાખ ચૂકી ખરખ ઉપર લીંબુના રસમાં ચોપડવી. (૧૩) લીંબુ અને મરવાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૧૪) ગોળને તલા ઉપર બાળી તેની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) મોરચૂચુ પાણીમાં કલતી તેમાં તેલ કઢવી તે ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં—ઈંદ્રજવ-૫, ઉંડણુ-૪, કડ-૩, કડવી કવ-૨, કણ્ઠી-૯, કાળાવેલ-૧, પીપર-૨, લિલામો-૨૨, લીંડી-૨, મરવો-૩, મુંગવેલ-૨, મેંદાશિંગ-૩, મેંદી-૭, સરગવો-૧૯.

પલિતરોગ (અકાળે કેસ ઘોળા થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) લોહચૂર્ણ, ભાંગરો, ત્રિફળા અને કાળી માટીને શેલડીના રસમાં વાટી એક મહિનો લેપ કરવો; એટલે કેથ કાળા થાય છે. (૨) આમળાં ૮ તોલા, બહેડાં ૪ તોલા, હરડાં ૮ તોલા, આંખાની ગોટલીમાંનું મગજ ૨૦ તોલા અને લોહચૂર્ણ ૧ તોલા એકત્ર વાટી તે કંઈ લોહપાત્રમાં મૂકવો અને રાત્રે તેનો લેપ કરવો. (૩) કડવા લીમડાનાં બિયાંનું તેલ કાઠી તે વાળને ચોપડવું, નસ્ય આપવું તથા દૂધ અને ભાત જમવો. એટલે એક મહિનામાં બધા કેથ કાળા થાય છે. (૪) શિવણીનાં મૂળ, કાંટાસરિયાનાં ફૂલ, કેતકીનાં મૂળ, લોહચૂર્ણ, ભાંગરો, એને ત્રિફળાના કાઠામાં તેલ નાખી પચન કરવું. તે એક મહિનો જમીનમાં દાટી ગમવું. પછી લેપ કરવો. એટલે ઘોળા થયેલા કેથ કાળા બમર-જેવા થશે.

અહિપૂતન એટલે બાળકની ચુદા પાકે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) પહેલાં માતાના દૂધનું શોષન કરવું, પછી ખેર અને ત્રિફળાના કાઠા વડે ઘણુ ઘોવો. (૨) શંખ, સુરમે અને જેડી-મધનો લેપ કરવો. (૩) કડવા પડોળાનાં પાંદડાં, ત્રિફળા અને રસાંજનના કદમાં છૂત સિદ્ધ કરી તે ગ્રાધનાર્થ આપવું; એટલે કણ્ઠસાધ્ય રોગ પણ દૂર થાય છે. ટાંચરસ (એડીના સોળ) ઉપર ભેંસનું ઝાણુ ભિંતું કરી બાંધતા જવું. હાથના પાસાને સોળે આવે છે તે ઉપર:—(૧) અરણીનાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી વાટી પાટો બાંધવો. (૨) કુંવારપાકું હળદર નાખી ગરમ કરી બાંધવું. (૩) આકડાના દૂધમાં કણ્ઠ મેળવી ચોટીસ બાંધવી. (૪) ઝેરદ્રાવ્યલાનાં બિયાં ઘસી ચોપડવાં. છૂંટણુ ઉપર મોટા સોળે આવે છે તે ઉપર:—(૧) ફળી ચુરિયાનાં પાંદડાં અંગારામાં શેકી તે ઉપર હળદર નાખી ગરમ ગરમ બાંધવાં. (૨) અરણીનાં પાંદડાં તથા સોમલને થૂંકમાં ખરલ કરી લેપ કરવો એટલે હાથનો સોળે પેચુ બાંધ છે. (૩) કાળા ગોળનો લેપ કરવો. (૪) આકડાનું દૂધ ચોપડવું. (૫) મોટી કાકડીની બડી છાલ બે-ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૬) ભેંસના ઝાણુમાં નાચણી (નાગણી) અને કળથાનો લોટ મેળવી બડો ચેટલો શેકી ગરમ કરી બાંધવો.

+ કદ્દયી જગણુ તેલ લેવું. લોહાનાં વાંસજૂંમાં વેપાર કરવું. જમીનમાં દાટવા માટે પણ લોહાનું જ વાસણુ લેવું. વાળના રોગોએ માથા પર લેના પાણીથી બાદકું નહિ તથા સાણુથી વાળ ઘોવા નહિ; પણ માટીથી અથવા આમળાંનું ચૂર્ણ કરી પલાળીને તે વડે માથાના વાળ ઘોવા.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—આકડો-૧૬, કાકડી-૨, દક્ષિણી યુરિયો-૩, નાગલી-૪, શેલડી-૧૬.

શોષકાર:—આ રોગમાં સોજનું પ્રાધાન્ય છે. નાના બાળકને પણ આ રોગ થાય છે. પ્રથમ હાથે અને પછે સોજને આવી મોટા પર્યંત નબ છે, કિંવા મુખે પ્રથમ સોજને આવી હાથપગ પર્યંત નબ છે. એવા એના બે પ્રકાર છે. આ રોગમાં આખા શરીરે સોજને આવવાથી રોગી નિસ્તેજ થાય છે. જે રોગીના સોજનમાં બળતરા હોઈ ગળા પડે છે તે રોગ અસાધ્ય જાણવો. બાળકને આ રોગ થવાથી તેમાંથી તે બચવું કઠિન છે. શોષ-શોષરોગનું વર્ણન પહેલાં થઈ ગયેલ છે. ત્યાં કેટલાક ઉપચાર લખાયેલા છે. ઉપચાર:—(૧) આસોદરો, ગંગાવતી, કારેલી અને લાંગરાનાં પાંદડાં-નો રસ એકઠા કાઢી તેમાં મરીની ભૂખા અને ઘી નાખી તે ૩ દિવસ પાવો; કિંવા આસોદરો, કારેલી અને લાંગરાના રસમાં રાફડા ઉપરના કડાનાં મૂળ ઘસી પાવો. ઔષધ લાગે તો ઉતાર-ઘી અને ભાત. (૨) ઘોળી વસુનો કાઢો સાત દિવસ આપવો; કિંવા વસુનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૩) ગલકાનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા ઘીમાં પાવો અને પાંદડાં સોજ ઉપર વાટી ચોપડવો. (૪) ગોરાકુનો કંદ કચરી મજબૂત કપડામાં ઘાલી નેરથી પીલવું. તેનો રસ નીકળે તેમાં ઘોળા ગરણીનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ સર્વાંગે કરવો. આ યોગથી સોજને ઊતરી નબ છે. (૫) રાફડા ઉપરના કડાનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી દરરોજ બે વખત પાવો. (૬) રોગીની કમરે ઘોળા ગરણીનો વેલો બાંધવો. (૭) ખેરેલીની જાલનો રસ ૪ પૈસાભાર માપના દૂધમાં ત્રણ દિવસ આપવો. (૮) ઝેરકાચલાનાં આડ ઉપરની શિંગોની ડાળ કાઢી કળથીમાં નાખી કાઢો કરી પાવો. (૯) પાટલાની વેલનાં મૂળ માથની જાલના નીતયાં પાણીમાં ઘસી બે વખત આપવા. પથ:—કળથીનું કદબુ અને મીઠા વગરનો ભાત, એ જ વેલ કમરે બાંધવી. (૧૦) કાળા ઉમરડાના ફળના ૪ પૈસાભાર રસમાં જીરાની ભૂખા નાખી તે આપવો અને ફૂંટી ઉપર ચોપડવો. (૧૧) નળેડનાં પાંદડાંનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં લીંડી-પોપરની ભૂખા અને પૈસાભાર મધ નાખી તે પાવો. (૧૨) ત્રિફળાનું ચૂર્ણ માપના દૂધમાં અથવા માપના મૂત્રમાં આપવું. (૧૩) સાટોડી, કડવા લીમડાની જાલ, કડવાં પડોળાં, મેંઠ, મેંઠ, દારુ-હળદર, ગળા અને બાળકરડેનો કાઢો આપવો; એટલે સર્વાંગસોજને, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂળતા અને કફનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—આકડો-૩૩, આશેલી-૪, ૮; ઈંદ્રજવ-૧૮, કરમદી-૬, કાળા ઉમરડો-૨, ખેરેલી-૧, ત્રણી-૮, ગલકા-૩, ગોરાકુ-૧, ઝેરકાચલાં-૫, તલવણ-૮, ધનુરો-૧૭, નાગલાદૂધેલી-૫, નારી (પસારણી)-૨, પાટલા-૫, પીંડુડી-૧, ફણસ-૨, સાટોડી-૫, હેદ-૪.

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધવિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં કીડિયાનગરુ માટે નં. ૫૮. ગૂમડાં માટે ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૯, મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧, ૪, ૨૫, ૨૯, ૩૩, ૩૬. વાસી વિકારથી શરીર ઉપરનાં ચાંદાં માટે:—ચુરિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૬.

પરચરણ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—ત્વચા(ચામડી)ના રોગો માટે:—અંકલ-૬, અગરુ-૧, આસંધ-૭, ગળજલી-૬, શુભાળ-૮, ૯, ૧૧; મીંદીઆવળ-૧૧. શરીરની દુર્ગંધી જવા માટે:—ખીલી-૨૫. વલ્મિક માટે:—અગરુ-૩. નીલિકા (શરીર ઉપરના કાળા ડાઘ) માટે:—વાયવરણ-૪. કૌશાળિયા માટે:—અધોડો-૧૭, મજ્જ-૩, મૂળા-૯. તાપમાં ફેરી આવવાથી પગે બળતરા થાય તે માટે:—અરીઠાં-૮, મેંદી-૧. કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ માટે:—અળઈ-૧, આકડો-૨૪, કોંચ-૯, ચિત્રક-૨, મર્યાદેલ-૧. જળપુળી માટે:—પુંગવેલ-૨. ખાલતોડા (રેતોડિયુ ગૂમડું) ન થવા માટે:—રતનજેત-૧૨. કીડિલ માટે:—કામ્પેદરો-૭. અળઈ માટે:—ભંજુ-૧, માથા ઉપર લથકર ગાંઠ થાય છે તે માટે:—દીપમાળ (ગલગાટા)-૨. ગલમંથિ માટે:—આસંધ-૧૩. ગાંઠ કે ફેલાણા માટે:—ઈંદ્રવણ-૧૦. ફેલાણા માટે:—ગજેદી-૧. નાગચો-૩, પેંડુળી-૨. ફેલાણા ફટવા માટે:—અળઈ-૮, સાન્ડ-૪. ફંદીએ ગાંઠ થાય છે તે માટે:—ઝીઝહ-૧, કુમ-૩. વિચરિકા (ચાંદાં ચાંદાં) માટે:—

અઘાડી-૫, ગજકણ્ઠી-૧, ગરમાળો-૧, ૨; ચંબેલી-૨, લીમડો (કડવો)-૩૬, સોપારી-૬. અન્નિએ દાઝ્યા જેવા ફેણા થાય તે માટે:-સ્તાંદળી-૨. શરીરમાં ગરમીનો આગ્ર મરવાથી કાખમાં કે જાંઘના ખાંચામાં ચાંદીઓ પડે તે માટે:-તુરિયાં-૨. રક્તશુદ્ધિ માટે:-ગળ-જીભી-૬, ગુલપાથી-૪, દારુડી-૬ની ટીપમાં લાણોની ટીપમાં નં. ૭, શતાવરી-૧૧, ૧૨, ૧૩. શરીરમાં લોહી ઘણું ગણું હોય તો તે માટે:-કેસર-૨. શરીરે ઘણી આગ બળતી હોય તો તે માટે:-અગરુ-૭. નિદ્રા આવવા માટે:-અઘાડી-૬, વંતાકડી-૭. ચેતનપ્રાપ્તિ માટે:-ખમ્બરી-૧૧. મૂસળરોગ માટે:-કેતકી-૨, કેવડાનું ઝાડ-૭, ધાપાન-૧. ઉંઘ ન આવતી હોય તો તે માટે:-અળથી-૧ એરડો-૨૩, ગાંભે-૬, જયફળ-૨, દક્ષિણી યુરિયો-૫, ધોળા પીંચુડી-૮, લીંડીપીપર-૪, સહદેવી-૮. નિદ્રા ન આવવા માટે:-યુવેર-૩. વાતબ્રમ માટે:-આદુ-૪૪, તુવરુફળ-૪, વાયવરણો-૯. ઠંડીને લીધે પગ ચોટી જાય તે માટે:-અખો-૬. શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે:-ગુલપાથી-૪, યુવેર-૫. ઉઠાણું (અફટ ગૂમડાં) માટે:-ઉંડણુ-૨, કંકોડી-૮, જેરકેચલાં-૪, લિલામો-૧૧, લસણુ-૨. શરીરમાં થયેલી ગરમી માટે:-ઉપરસાલ-૧, એરડો-૯, કાંટીગોખરુ-૩. મૂત્રદોષ અને શુક્રરોગ માટે:-એલચી-૧, ખપાટ-૫. શીણુ (થાક) ઊતરવા માટે:-કચૂરો-૪, કડિળા-૫, ખેર-૮, ખીવલો-૪. ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની આમડી જાય તે માટે:-કરંબળ-૧. અંગમાં ગરમી થઈ લોહી રહેતું નથી તે માટે:-કૂવાડિયો-૫. અંગમાં જામેલી ગરમી માટે:-કુંવાર-૮, જળ-૨૫. ઉષ્ણપિત્ત માટે:-દાડમ-૪. જડત્વ (જડપણા) માટે:-ખિન્નેરુ-૧૮. મળમૂત્ર વડે આગ્ર માટે:-લાલો-૨. પિત્તાંશ માટે:-લીંડી-૧. ઉષ્ણતાને લીધે થયેલી ગાંઠ માટે:-મેંદો-૩. કોઈ પણ રોગ કટી ન થવા માટે:-લીમડો-૩૩. શરદી અને ગરમીથી પગ વળી જાય તે માટે:-વિખમોગરી-૩. મલાવરોધ થાય તે માટે:-હળદર-૨૧. અસ્ત્રો (સજયો) ઊંઠે તે માટે:-નાળિયેરી-૬.

જુઓ ગોંવેંમાં:-મહેનત અને થાક માટે:-દૂધ-૨૪. દાઝેલા શરીર ઉપર:-ઘી-૧૦. શરીરમાં ગરમીથી લોહી બગડવા ઉપર:-ઘી-૧૩. તબગરમી માટે:-ઘી-૧૮. શુદ્ધિ (આમળ) માટે:-જાણુ-૨. પરસેવો નહિ થવા માટે:-જાણુ-૩.

જુઓ પ્રાં ઓં માં:-કરોળિયો શરીર ઉપર મસળવાથી ઊઠેલા ફેણા માટે:-ઉદરની લીંડીઓ-૫. આમખીલ (મસ) થયા હોય તો:-ધોડાનો વાળ-૧, સર્પની કાંચળી-૪. નવેલા (નખ ઉપડવા) માટે:-ભેંસનું જાણુ-૧, મીણુ-૧. તબગરમી (પગ ફાટવા) માટે:-મીણુ-૨. અંગ ઉપર પિત્ત ઊંઠે તે માટે:-સર્પની કાંચળી-૧. અંદ માટે:-સર્પની કાંચળી-૩. ઘણા દિવસની નિદ્રાનાશ માટે:-કસ્તૂરી-૯.

૨-ગોવૈદક

॥ ગાવાઃ કામદુષા મતાઃ ॥

વિષયોપન્યાસ :—મનુષ્યોનું જીવન શાંતિ, સુખ અને સરળતાપૂર્વક વ્યતીત થાય એટલા માટે પહેલાથી જ સર્વ અનુકૂળ સાધનોની તજ્જીજ કરી લેવી, એ શુદ્ધિમાનોત્તું કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે કરવાનું કળ માન મહેનત કરનારનેજ મળે એમ નહિ, પરંતુ તેનું કળ લાવિષ્યની પ્રજ્ઞને તેમ જ સર્વ જનસમાજને પણ મળે એવી સુચારુતાના હૃદયમા ઉત્તર લાવના રહેલી હોય છે. આપણા પૂર્વજોએ એ પ્રમાણે અતિ પ્રયાસથી અને મહાન કષ્ટ સહન કરીને જે વિદ્યાકળાનો સંગ્રહ કરી રાખેલો છે, તેઓએ જ ગાય સરખા પરમ ઉપયુક્ત ગ્રાણીનો આપણા ધર્મકર્મમા સ્થાન-સ્થાન પર સંબંધ નેડી આપીને, તે ગ્રાણી વિશે આપણા હૃદયમા વિવક્ષણ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી આપેલો છે. આ પ્રકાર માન ધર્મસંબંધનો છે, એટલા જ કારણથી આપણે ગાયના ગીત ગાઈએ છીએ એવું નથી, પણ તેની ઉપયોગિતાને લીધે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તોપણ એટલું બધું ઉપયોગીપણું દેખાય છે કે પરમેશ્વરે જાણે સર્વ સુખદાયક સ્વર્ગીય અમૃત જ આપણા કલ્યાણ માટે ગાયના રૂપમાં ઉત્પન્ન કરેલું છે.

ગાયના વિષયમા મનુષ્ય કાંઈ પણ દૃષ્ટિથી વિચાર કે તે તેને આશ્ચર્યકારક ફાયદો જાણીશે. તેનું દૂધ, દહીં, ઘી, છાશ, માખણ, મૂન, છાણ ઇત્યાદિ પદાર્થોના વૈવકશાત્મા આધારે કેટલી બધી ઉપયોગિતા દેખાય છે, એ ને લખવા ખેસીએ તો એક મહાભારત જ થાય. આથી થોડામા સારાશ-રૂપે એ વિષે મેં જે વિવેચન કરેલું છે તે માત્ર વૈવકીય છે. આ ઉપરાંત ખેતી, શરીરરક્ષણ, સ્વચ્છતા, આપાર ઇત્યાદિ થયું સુદા બાકી રહેલા છે. આ સર્વ વાતનો વિચાર કંપાથી ગાયનું ઉપયોગીપણું કેટલું વ્યાપક છે, એ સ્પષ્ટ જણાઈ રહે તેમ છે. x

આપણે પૂર્વજોનો મોટો આભાર માનવો જોઈએ કે, આવા ઉપયોગી ગ્રાણીની સેવા કરવાનું તેઓ આપણને શીખની ગયા છે. તેઓએ જ્યાં-ત્યાં ગાયનું ઉપયોગીપણું દર્શાવી આપેલું છે એ ઉપયોગિતા આપણી દૃષ્ટિમા વારંવાર આવે એટલા માટે તેઓએ સુદર યોજના કરેલી છે, જેમ કે ગાયનું છાણ શરીરે યોગી શરીરશુદ્ધિ કરતી વખતે આપણા ધર્મકર્મમા છાણની મહત્તા ધ્યાનમા રહે અને તેના ગુણ સાથે માણસની પોતાની લાવના પણ લગી વિશેષ લાભ થાય એટલા માટે ધર્મશાસ્ત્રમા છાણ યોગીતી વખતે નીચેનો શ્લોક જોલવાનો રિવાજ આણેલો આવે છે —

અગ્રમગ્રં ચરંતીના, ઔષધીના રસં વને ।

તાસાં ઋષમપત્નીના, પવિત્ર ફાયશોઘનમ્ ॥

વન્મે રોગાઘ શોકાઘ, પાપં મે દર મોમય ।

અર્થ :—વનમાથી અનેક ઔષધિઓના રસનું લક્ષણ કરનારી જે ગાય, તેનું પવિત્ર અને શરીરશોધન કરનાર છાણ । તુ મારા રોગ અને માનસિક શોક તેમજ પાપનો નાશ કર.

આ શ્લોકમા ગાયની મહત્તા વિષે કેટલો સારાશ રહેલો છે । આ શ્લોક તો માત્ર છાણ વિષે જ છે, તો પછી તેના દૂધ, ઘી વગેરેનો લાભ કેટલો બધો હશે, તેનો વિચાર કરવાનું વાચનારાઓની કલ્પના ઉપર જ રાખુ છું. હકીકત આવી હોવાથી તેની અનેકવિધ ઉપયોગિતાનો અને તેમા રહેલા અનેક પ્રકારના આપણા હિતનો જેઓ વિચાર કરતા નથી, તેઓ પોતાનું એટલું બધું હિત સુમાવશે કે જાણે તેઓ આપદાત જ કરે છે.

કેટલાકો કહે છે કે, જેટલી ગાયની ઉપયોગિતા છે તેટલી સર્વ જનવરમા પણ હોવી જોઈએ, પણ તો પછી ગાયને જ શ્રેષ્ઠ શા માટે કહેવી ? બીજા જનવરોના ગુણ અને ઉપયોગની સાથે

* મૂળમા પછી પણ આપણને એ માત્ર યોરોચન જેવું ન્યામિનાસક અમૃત આપે છે, તો આપણે એના ઉપકારનો બદલો શું આપી રાખીએ ? ગ્રાંથાચનના ગુણ અને વિશેષ ઉપયોગ માણિજ ઔષધિમા આપેલા છે.

અથવા ગરમ કરેલું દૂધ ઘી સહિત બરાબર સાકર નાખી પીયું. (૧૧) આંખો બળતી હોય તે ઉપર:—ગાયના દૂધમાં રૂનો પોલ કરી, ઉપર, ફટકડીની ભૂંડી નાખી આખો ઉપર ખાધુ. (૧૨) પુષ્ટિ આવવા માટે:—ગાયનું દૂધ, ઘી અને મધ એ એકઠું કરી પાનું (૧૩) પિત્તવિકાર ઉપર:—આત તોલા દૂધ સર્ધ, તેમાં અર્ધાં તોલાથી એક તોલા મુધી સુઠ ઉકાળી માવો કરી સાકર નાખી, ગોળો કરી તે દરરોજ રાતે સૂતી વેળાએ ખાવા આપવું ઉપર પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ધણા દિવસ એ ઔષધ આપવું. (૧૪) શીતળા અથવા શીળી આવવાથી છોકરાના શરીરમાં આવેલા તાવ ઉપર —તુરતનું દોઢેલું દૂધ અને ઘી એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાનું (૧૫) છાતી અથવા હૃદયરોગ ઉપર:—દૂધમાં ભિલામાનું તેલ ૧૦થી ૧૫ ટીપા મુધી નાખીને પાનું (૧૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—દૂધમાં પાચળા પાણી નાખી તે આગે પેરે ઉકાળવું અને પાણી બળી ગય એટલે દૂધ પાનું. (૧૭) હાડકું લાગ્યું હોય તે ઉપર:—સવારમાં બાખડી ગાયનું દૂધ સાકર નાખી ગરમ કરવું તેમાં ઘી અને લાખની ભૂંડી નાખી ઠંડુ થયા પછી પાનું એટલે અરિય-ભાગનો નાશ થશે બીજો પ્રકાર:—લાખ, ઘઉં અને અરબુનસાજડની ઝાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં ઘી નાખી, તે ઘટા પડેલા સાધા અથવા લાગેલાં હાડકા ઉપર હાડ સધાવા આપવું. (૧૮) સળેખમ ઉપર:—ગાયનું દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર અને ચરીની ભૂંડી નાખી પાનું (૧૯) માથાના રક્તજ અને પિત્તજ રોગ ઉપર:—રૂની બડી ઘેપલી કરી તે ગાયના દૂધમાં પલાળી માથા ઉપર રાખવી, તે ઉપર પાટો બાધી રાખવો અને વારંવાર દૂધ રેડતા રહેવું આ પ્રમાણે સવારથી સાંજ મુધી રાખી સાંજે માથું ઘેર્ધ નાખી માખણ ચોળવું એ પ્રમાણે બે-ત્રણ દિવસ કરવું. (૨૦) પ્રવાહિકા અને ગ્લતપિત્તાદિક ઉપર:—અર્ધું પાણી અને અર્ધું દૂધ એકઠું કરી દૂધ એકઠું રહેલા મુધી ઉકાળવું તે પેત્રી અદર વાણુ રહેલાં હોય ત્યારે ચણ, પ્રવાહિકા, રક્ત-પિત્ત, તરસ વગેરે રોગો ઉપર આપવું જેનું અમૃત તેનું જ એ દૂધ છે એ સર્વ ગ્લતવિકારના રોગ ઉપર ઉપયોગમાં લેવું (૨૧) પાકરોગ, ક્ષય અને સમ્રાહણી ઉપર:—લોહાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાનું અને પચ્ચ પાળવું એટલે એ રોગ દૂર થશે (૨૨) હેડકી ઉપર:—ઉકાળેલું દૂધ પાનું (૨૩) મૂત્રાવગ્રોધથી થયેલા ઉદાવત વાણુ ઉપર:—દૂધપાણી એકઠું કરી પાનું (૨૪) મહેનત કરી આવેલા યાદી ગયેલા માણસને ગરમ કરેલું દૂધ પાનું એટલે થાક ઊતરી જઈ હોશિયારી આવે છે યાદી ગયેલા માટે આ અપ્રતિમ ઔષધ છે (૨૫) માથું દુખવું હોય તે પર:—ગાંનના દૂધમાં સૂઠ ધસી માથા ઉપર લેપ કરવો અને ઉપર રૂ લગાવવું, એટલે સાત-આઠ કલાકમાં ચાહે તેટલી ભયકો પીડા હોય તે પણ દૂર થશે

ગાવનું વર્ણ — (૧) ૬૦ દહિ ૩૦ દહી ૬૦ દહી ૬૦ મોસર તં ૫૦ પરચ ૬૦ દોગ અં ૧૦ ભુગ-ગન ૬૦ કંડીક મિ ૬) સ્વાદુ, બળ વધારનાર, રચિકારક, તેજસ્વી, દીપન, પોષિક, મીઠું, માદક, ઠંડુ અને વાતાશનું નાશક છે દહી મદ, સ્વાદુ વ્વાદગ્લ, ખાટું અને અતિખાટું એમ પાચ પ્રકારનું છે મંદ દહી:—એ બહુ, સ્વાદે દૂધ જેવું, મૂત્ર ઉપલ કરનાર, સારક, દાહક અને વિદોષ કારક છે સ્નાદ દહી:—બહુ, મીઠું, તૃપ્ત, પાકકાચે મધુર, અભિય દકારક, મેદ, વાણુ અને કફનો નાશ કરનાર, લોહીને સ્વચ્છ કરનાર તથા પિત્તને સમાવનાર છે સ્નાદગ્લ દહી:—બહુ, મીઠું, કિચિત ખાટું અને તુરુ છે બીજા ગુણુ વ્વાદુ દહી જેવા જ છે ખાટું દહી:—લોહી, પિત્ત કફન કરનાર અને દીપન છે અતિ ખાટું દહી:—દીપન, ગળામાં દાહ કરનાર, શરીર ઉપર રૂ વા બેલા કરનાર, રક્તપિત્ત કરનાર અને દાતને ખગવનાર છે ગરમ કહેલા દૂધનું દહી:—શીતળ લઘુ, વિષ ભકારક, વાતલ, દીપન, મધુર, રચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે તપાવી મલાઈ કાઢી લીધેલા દૂધનું દહી:—ઠંડુ, લઘુ, વિષ ભકારક, વાતલ, માદક, દીપન, મધુર રચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે સાકરમિશ્રિત દહી:—ખાવાથી પિત્ત, તાદ, તૃપ્ત અને રક્તદોષનો નાશ થાય છે ગોળમિશ્રિત દહી:—તર્પણ, ધાતુવર્ધક, ગુરુ અને વાનો નાગ કરનાર છે દારીનું નીચો-વેણુ પાત્રી:—બળ વધારનાર, તુરુ પિત્તકારક, સારક ગરમ, રચિકર, ખાટું, લઘુ બોન-ગોધક

અને પ્લીહોદર, તૃપા, કદાર્શ, વાયુ, વિષ્ણુ, પાંડુરોગ, રણ અને શાસનું નાશક છે. દહીં ઉપરની તોર (તર) :—સારક, ગુરુ અને રક્તપિત્ત, કફ તથા વીર્યને વધારનાર અને જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર તેમ જ વાતનાશક છે. બીજા ગુણ દહીં જેવા છે. ઉપચોગ :—(૧) કોગળિયા ઉપર :—ગાયનું દહીં અથવા ઘાસ સમલાએ પાણી નાખી પાવું; એટલે અતિ વધી ગયેલા કોગળિયાથી જીવનું રક્ષણ થશે. (૨) કાચની ભૂડી અનાજ સાથે ખાવામાં આવી હોય તે ઉપર :—ગાયનું દહીં પાવું. (૩) વૃષ્ણરોગ ઉપર :—જૂની ઈટ સ્વચ્છ ધોઈ અગ્નિમાં નાખી લાલચોળ થાય ત્યાં મૂધી તપાવી ગાયના દહીંમાં નાખવી અને તે દહીં થોડું થોડું પાવું. (૪) કંચેણના વિષ ઉપર :—ગાયના દહીંમાં સાકર નાખી પાવું. (૫) સૂર્યાવર્ત ઉપર :—સૂર્યોદય થયા પહેલાં દહીં અને ભાત ૩ દિવસ જમવા આપવો. (૬) વૃષ્ણ (તરસ) રોગ ઉપર :—ગાયનું મધુર દહીં ૧૨૮ લાગ, સાકર ૬૪ ભાગ, ઘી ૫ ભાગ, મધ ૩ ભાગ, મરીનો જૂદા ૨ ભાગ, સૂંટની ભૂડી ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ, એ સર્વ એકજ કાલની કઠાઈના વાસણમાં રાખી તેમાંથી થોડું થોડું પાવું. બીજો પ્રકાર :—પ્રથમ દહીં વરસમાં ગળી પછી તેમાં સાકર આદિ સર્વ મસાલા નાખી ઘોળી રાખવું. શ્રીખંડ કહે છે. તે તૃપા, દાહ અને પિત્તનાશક હોઈ મધુર છે.*

ગાયનું માણ :—(સં ૦ નવનીત. મં ૦ લોણી. હિં ૦ મખખન. કં ૦ વેણે. તેં ૦ પેના. હાં ૦ મચકા. અં ૦ બુખદ. ઈં ૦ ખટર. લાં ૦ છુટિગ.) શીતળ, ધાતુવર્ધક, તૃપ્ય, કાંતિ વધારનાર, માહેક, બલપ્રદ, બાળક અને જૂદને માટે જરૂ, રચિટર, મધુર, મુખકારક, આંખનું તેજ વધારનાર, પુષ્ટિકારક અને વાત, પિત્ત, કફ, અર્શ, ક્ષય, રક્તવિકાર, અદિતવાયુ, સર્વાંગચળ, થાક અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. કંડું માખણ :—બળ વધારનાર, વીર્યકારક, ગુરુ, કફક, મેદોવર્ધક, આંખને હિતકર, ધાતુ વધારનાર, અગ્નિય, અભિખંદી તથા બે-ત્રણ દિવસનું હોય તો ખારું, તીખું, ખાટું અને વાંતિ, અર્શ, કોદ, એ હોય સિવાય નેત્રરોગ અને બીજા સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે. ઉપચોગ :—(૧) ક્ષય મટી શક્તિ આવવા માટે :—ગાયનું માખણ, ખડીસાકર, મધ અને સોનાના વરખ એકઠાં કરી ખાવા આપવું. (૨) આંખોએ દાહ થતો હોય તે ઉપર :—ગાયનું માખણ આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) શરીરમાંના ઝીણા તાવ ઉપર :—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં. (૪) શીતળા અથવા શીળીના રોગથી થયેલ છાકરાંના ઝીણા તાવ ઉપર :—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર એકઠાં કરી તેમાં જઠરાની ભૂડી નાખી, નાની સોપારી જેવડી ગોળી કરી હમેશાં સવારમાં આપવી. (૫) કાનમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો :—ગાયનું માખણ થોડું ગરમ કરી કાનમાં નાખવું. (૬) ખરસાણી, લિલામો મૃત્યાદિ જીકયાં હોય અથવા આંખમાં પડ્યાં હોય તો ગાયનું માખણ ચોપડવું. ખરસાણી ભૂલ્યાં કદી ખાવામાં આવ્યાથી શરીરમાં દાહ થાય તો ગાયનું પુષ્કળ માખણ ખાવા આપવું. (૭) કંચેણના વિષ ઉપર :—ગાયનું માખણ થોડું જીવું કરી આપવું. (૮) રક્તાતિસાર ઉપર :—ગાયના દૂધમાંથી માખણ કાઢી તેમાં મધ અને ખડીસાકર નાખી પાવું. (૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—ગાયનું માખણ અને તેલ ખાવા આપવાં; એટલે દાંતને મજબૂતી આવી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થશે.

* (૧) સાપના જેર ઉપર :—દહીં, મધ, માખણ એ દરેક ત્રણ ત્રણ તોલા લેવાં તથા પીપર, સૂંદ, મરી, વજ અને સિંધવ સમાન ભાજે લઈ બારીક વરસાળ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૩ તોલા લઈ ૧૨ તોલા મિશ્રણ તૈયાર કરવું. તેમાંથી ૪ તોલા એક વખત સાપ કરચો હોય તેને પિવડાવવું. ફસ મિનિટ પછી વમન અને વિરેચન ન થયાં હોય તો બીજી વખત પિવડાવવું. જરૂર પડે તો ત્રીજી વખત પણ પિવડાવી દેવું. આવી રીતે ત્રણ ત્રણ માત્રા પહેલ્યા પછી અવસ્ય વમન-વિરેચન થઈને રોગી રોગમુક્ત થઈ જશે. કાઠ ઓધધિ નવી લેવી જોઈએ. નવી વનસ્પતિ હોય તો રાસ્ટકાર લખે છે કે તક્ષક, વાસુકિ અથવા બીજા કોઈ પણ વિશેષ બળવાન સર્પના ઘેરથી પણ આ ઓધધિ લેવાથી રોગમુક્ત થઈ શકાય છે. સર્પના કરડવા પછી બની શકે એટલી જલદી દવા આપવી જોઈએ.

(૨) સોળે, મણની તીફળ પીકા તથા દાહ ઉપર :—દહીંને કપડામાં બાંધી પાણી કાઢી નાખવું. પછી દહવાળી જગા ઉપર બાંધવાથી દહીં દૂર થાય છે. થળ તથા દાહ મટાડી શકાય છે, નીકળતાં ચૂમડાં બેસી નય છે અને નીકળેલાં ચૂમડાંને ફેંકીને લરી આવે છે.

ગાયના ગુણો અને ઉપયોગની સરખામણી કરી જોઈએ તો ગાયને જ શ્રેષ્ઠતા મળશે; એમ એ અનાદિસિદ્ધ અનુભવથી દેરું છે.

ગાયનાં દૂધ-ધીના તેમ જ છાણમૂત્રના જે જે ગુણો કહેલા છે, તેની સરખામણીમાં ખીખાં જનવરોમાં ગુણુ ઓછા છે, સર્વ દૂધમાં ગાયના દૂધ નેટલું શુદ્ધ, ઔષધમાં ઉપયોગી, સતેજ, ગુણુ-ક્રાંતિકર ખીખું ડોઈ દૂધ નથી, ભેંસનું દૂધ ગાયના દૂધ કરતાં જડ, આળસ કરવાવાળું, કફકર અને ઔષધરૂપે પણ ઓછા ગુણુવાળું છે. મતલબ કે, ભેંસનું દૂધ ગાયના દૂધ કરતાં ઓછા ગુણુવાળું છે. એવી જ રીતે ગાયના ખીખાં ગુણોથી પણ અન્ય પશુઓના ગુણોની સરખામણી કરીશું-તો અન્ય હરેક પશુ માટે નીચલો વર્ગ કબૂલ કરવો પડશે. ઉદાહરણાર્થે ઘોડીનું મૂત્ર ઉષ્ણ, મણુદાહક, મંદગ્રજ અને ક્રાંતિદારક છે; તો ગાયના મૂત્ર કરતાં તે અતિ કનિષ્ઠ કહેવાય. આમ છતાં પૃથ્વીમાંનો ડોઈ પણ પદાર્થ જો યુક્તિપૂર્વક ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો તે લાભદાયક હોવાથી ઉત્તમ જ છે અને એવી ગુણુગ્રાહી દૃષ્ટિથી તો હું સર્વ પદાર્થોનો આદર કરું છું; પરંતુ સર્વમાન્ય થવા યોગ્ય તો સાધારણ રીતે ગાયના સમાન આદરણીય પ્રાણી અન્ય ડોઈ પણ મળી શકશે નહિ; એટલા જ માટે આટલો ઉલ્લેખ લોકોની પાસે વિચાર કરવા માટે મૂકેલો છે. આપણા સમાજની સ્થિતિ અત્યાર સુધી આ વિષયમાં બાલ્યાવસ્થા જેવી થઈ રહેલી છે.

ગાયની ઉપયોગિતા આટલી બધી હોવા છતાં તેના અમૃત સમાન દૂધ, દહીં, ઘી, ડાઘ, માખણ વગેરેનો આપણા દેશમાં અભાવ થતો ચાલ્યો છે એ શું ? આવી રીતના ઉપયોગ ઉપરથી યક્ષે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, 'જુદી ઉપર અમૃત કયું છે ?' ધર્મરાજે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'દૂધ.' પણ એ જ દૂધ આપણને કેટલું દુઃખાપ્ય થઈ ગયું છે તે ભુજો !

घृतं न भूयते कर्णे, दधि स्वप्ने न दृश्यते ।

दुग्धस्य तर्हि का वार्ता, तर्कं शकस्य दुर्लभम् ॥

અર્થ :—ઘી સાંભળવામાં પણ આવતું નથી અને દહીં સ્વપ્નમાં પણ દેખાતું નથી, તો પછી દૂધની વાત જ કેવી ? અને ડાઘ તો ઈંદ્રને પણ દુર્લભ થઈ છે !

આ સંબંધમાં વધુ નહિ લખતાં હોવે સર્વ ડોઈને એટલી જ વિનંતી કરું છું કે ગાય વિષે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરાવવા બાબતે મહેતુ; તો માત્ર વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી પણ ગાયની પાસેથી અનેક પ્રકારે લાભ લઈ શકાય છે. માટે આ પ્રાણી તરફ લક્ષ આપો ! અને તેની પાસેથી આગળ લખ્યા પ્રમાણે વૈદ્યકીય દૃષ્ટિથી સંશ્લેષમાં જણાવેલા મહાન લાભ અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી થનારા ખીખાં અનેક લાભ મેળવવા પ્રયત્ન કરો.

દૂધ :—દૂધ જેવો પૌષ્ટિક અને અત્યંત ગુણુવાળો એવો ખીખે પદાર્થ નથી. દૂધ એ મૃત્યુલોકનું અમૃત છે. સર્વ દૂધમાં પોતાની માતું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે અને માતું દૂધ ખૂટ્યું, ત્યાંથી ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવું ખીખું ડોઈ પણ દૂધ મળનાર નથી. માણસને બાળકથી તે જુદાપણુ સુધી હમેશાં ગાયના દૂધની અત્યંત જરૂર છે. માણસની શક્તિ અને બળ વધારનાર ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવો ખીખે ડોઈ પદાર્થ ત્રિમુવતમાં મળનાર નથી. પ્રત્યેમાંસલક્ષક લોક આ દેશમાં આવ્યાથી આ દેશમાં ગાયનો ઘણો જ સંદાર થઈ રહ્યો છે; તેથી તેનો વધારો થવાને બદલે ઊલટો ઘટાડો થયો અને જ્યાં ત્યાં ગાયનું દૂધ નહિ મળવાથી લોકોમાં બળ અને શક્તિ કમી થયાં તેથી સાદાજીવ રીતે હતતીર્થપણું પ્રાપ્ત થયું; તેમ જ જમીનનું ઉત્તમ ખાતર જે તેનું ડાઘ, તે ભરપૂર મળવાનું સાધન કમી થવાથી, જમીનની અંદર ધાન્ય થોડું અને ઓછા કસવાળું ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું; તેથી લોકોની શક્તિ કમી થઈ, આયુષ્ય પણ કમી થયું. પહેલાંના વૃષ્ટવતમાં ધનપાન્ય અને દૂધ-ધીની વિશેષતા હોવાથી અહીંના લોકોને ખીખાં દેશમાં લોકો આગળ દીન થવાનો પ્રસંગ ડોઈ દિવસ આવેલો નહિ; પરંતુ હમણાંના કાળમાં તે સર્વ વાતની અત્યંત ન્યૂનતા થવાથી પરદેશના લોક પાસે જવાની

x અહીંથી આ પરિચ્છેદ પૂરો થતાં સુધીના લેખ ગ્રજાગી પરોવી આગસ્ટિથી દેખાયા છે; મૂળ મરાઠીમાં નથી.

(માગવાની) હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે! આ દેશમાં હમણાં જે હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેનું મુખ્ય કારણ ગાયનો હમેશ યઈ રહેલો સંહાર એ જ છે. એટલા માટે ખરા દેશહિતચિંતકોએ ગાયનો સંહાર કરી થાય એવા કામમાં નિત્ય શરીર, મન અને વાણી વડે કરી મંડવું; એટલે આ દેશનો ઉદયકાળ આવશે. જે દાલ છે એવી જ સ્થિતિ કાયમ રહેશે, તો આ દેશનો કદી પણ ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થનાર નથી. અસ્તુ. (વિચારવાન બન્યો માટે આટલું બસ ધારી આપણા મૂળ વિષય તરફ વળીએ.)

ગાયનું દૂધ :—(સં ૬૦૫. મં ૬૦૦ બં ૬૦૫. કં ૬૦૫. તૈ ૬૦૫. શીરે. અં ૬૦૫. ઇં ૬૦૫. લાં ૬૦૫.) સ્વાદવાળું, રુચિકર, સ્નિગ્ધ, બળકર, પથ્ય, ક્રાંતિકારક, છુદ્ધિ, પ્રજા, મેધા, કફ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, વીર્ય અને શુક્રને વધારનાર, વયસ્થાપક, દર્દ, રસાયન, ગુરુ, પુરંદવપ્રદ, ગીડું અને વાત, પિત્ત, વિષ, વાતરક્ત, દાઢ, રક્તપિત્ત, અતિસાર, ઉદાવર્ત, ધમ, કામ, મદ, શ્વાસ, મનોવ્યથા, છર્ણુબર, દર્દરોગ, પિપાસા, ઉદર, અપસ્માર, મૂત્રકૃચ્છ, શુક્રમ, અર્શ, પ્રવાહિકા, પાંડુ, શળ, અગ્નિપિત્ત, ક્ષયરોગ, અતિશ્રમ, વિષમાગ્નિ, ગર્ભપાત, યોનિરોગ, નેત્રરોગ અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. કાળી ગાયનું દૂધ વિશેષ કરીને વાતનો નાશ કરે છે; દાલ અને ચિત્ત-વર્ણની ગાયનું દૂધ વિશેષ કરી વાતનાશક છે. પીળી ગાયનું દૂધ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે; શ્વેત (ધોળી) ગાયનું દૂધ વિશેષ કરી કફ કરનાર છે; મરી ગયેલા વાછરડાની અને બાળક વાછરડાની માનું દૂધ ત્રણે દોષ(વાત, પિત્ત, કફ)નો નાશ કરનાર છે; બાખડી ગાયનું દૂધ બહુ, બળ વધારનાર, તર્પણ, કફવર્ધક અને ત્રણે દોષોનો નાશ કરનાર છે; બોળ અને બાણુ આનારી ગાયનું દૂધ કફ કરનાર છે અને કઙ્ગ, શ્વાસ, પરાળ, ધત્યાર્દિ આનારી ગાયનું દૂધ સર્વ રોગો ઉપર હિતકર છે. જુવાન ગાયનું દૂધ મધુર, રસાયન અને ત્રિદોષનાશક છે. ધરડી ગાયનું દૂધ દુર્બળ છે અને ગર્ભિણી ગાયનું ત્રણ મહિના ઉપરાંતનું દૂધ પિત્તકારક, ખારાશ પડતું, મધુર અને શોષ કરનાર છે. પહેલી વાર વિધાયેલી ગાયનું દૂધ નિઃસાર (સાર વિનાનું) અને ગુચ્છીન છે, નવી વિધાયેલી ગાયનું દૂધ લુપ્ત, દાહકારક, રક્તદોષકારક અને પિત્તવાળું છે. વિધાયે ધણા દિવસ થઈ ગયેલા દોષ એવી ગાયનું દૂધ મધુર, દાહકારક અને ખાટું છે. ધારોણ્ય-તરતનું દોહણું દૂધ વૃથા, ધાન વધારનાર, નિદ્રાકારક, ક્રાંતિકર, પથ્ય, સ્વાદવાળું, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, અમૃત જેવું અને ‘સર્વ’ રોગ દૂર કરનાર છે. ઠંડું દૂધ (કાઢ્યાને એક પડોર થયેલું) ત્રિદોષકારક છે. ગરમ કરી ઠંડું પાડેલું દૂધ પિત્તનાશક છે. ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી કફનો નાશ થાય છે અને જેનું કર્ષા ધરતું ઠંડું દૂધ બળ-વૃદ્ધિકર, વૃધ, દોષકર, અપાયક અને મલસ્તંભક છે. સવારમાં ગાયનું દૂધ ‘સાકર નાખી પીએ તો તે હિતકર છે. દૂધની મલાઈ (તર) :—શીતળ, સ્નિગ્ધ, વૃથા, બળકર, શુક્રવાળી, તર્પણ, રુચિકર, કફવર્ધક અને ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, વાયુ, રક્તપિત્ત, દાઢ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. ગાયના દૂધનો ઔષધિમાં ઉપયોગ :—(૧) આદાશીશી ઉપર :—ગાયના દૂધનો માવો ખાવો અથવા ગાયના દૂધની ખીર બદામ સાથે કરી તેમાં સાકર નાખી ખાવા આપવી, (૨) ધત્તરા અથવા કરેણના વિષ ઉપર :—પાશર દૂધમાં સાકર એક તોલો નાખી પાવું. (૩) સોમલ, મોરચુચુ, વજનાગ, મુરદારશિંગા છત્વાદના વિષ ઉપર :—ઊલટી થાય ત્યાં સુધી દૂધ પાવું અથવા દૂધમાં સાકર નાખી તે પાવું. (૪) મનશીલના વિષ ઉપર :—દૂધમાં મધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૫) કોદરના વિષ ઉપર :—ઠંડું દૂધ પાવું. (૬) કાચની ભૂખી અંજની સાથે ખાધામાં આવી હોય તો તે ઉપર દૂધ પાવું. (૭) ગંધકના વિષ ઉપર :—દૂધમાં ઘી નાખી પાવું. (૮) પુષ્ટિ, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે :—ગરમ કરેલ દૂધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી પાવું. આના જેવા પથ્ય, તેજોવર્ધક અને પ્રુષ્ટિકારક પ્રયોગ બીજાને નથી. (૯) છર્ણુબર ઉપર :—દૂધમાં ગાયનું ઘી, સૂકે ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ નાખી તે દેવતાથી ઉકાળી પાવું. (૧૦) મૂત્ર-કૃચ્છ અને શકંશ ઉપર :—દૂધમાં બોળ અથવા ઘી-સાકર નાખી તે કાંઈક ગરમ કરી ખાવું.

* હરસના રોગીને ગાયનું દૂધ અત્યુક્ત રહેવું નથી. લોહી પડતું દોષ તો વધારે પડે છે. ગરમ કરેલા દૂધના કરતાં મધુ દૂધ વધારે ઉત્ક્રાંત કરે છે. હરસના રોગીને બહારનું દૂધ આપી શકાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાચાર્ય

ગાયત્રી છાંશ :x—(સં૦ તક. મં૦ તાક. હિં૦ છાંશ. કં૦ તૈં૦ મન્નિજો. ફાં૦ મરત, મહા. અં૦ હમીજ. ઇં૦ બટર મિલક, વ્દે.) બદ્ધાગ્નિ પ્રદીપ કરનાર અને ત્રિદોષ તથા અર્શની નાશક છે. સાધારણ છાંશ :—સ્વાદુ, ગ્રાહી, ખાદી, તૂરી, લઘુ, ગરમ, પાક વખતે મધુર, તીખી, લૂખી, અશ્વ્ય, બલપ્રદ, ત્વચિકર, હઘ, વિકાસી, રુચ્ય, શરીરને કૃશ કરનાર; અને કમળો, મેઠ, મેઠ, અર્શ, પાંડુ, સંપ્રદણી, મલસ્તંભ, અતિસાર, અરુચિ, લગ્નદર, ઉદર, પ્લીહા, ગુલ્મ, સોજો, કફ, કોઠ, કૃમિ, પરસેવો, ઘીનું અજીર્ણ, વાયુ, ત્રિદોષ, વિવમ્બવર અને યજ્ઞનો નાશ કરે છે. છાંશ મધુરપાકી છે એટલે પિત્તનો ઘેપ કરતી નથી. લૂખી, ગરમ (ઉષ્ણ) અને તૂરી છે એટલે કફનો નાશ કરે છે, ખાદી અને મધુર છે માટે વાનો નાશ કરે છે. મધુર (મીઠી) છાંશ :—કફ કરનાર અને વાતપિત્તનાશક છે. ખાદી છાંશ :—રક્તપિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ખાદી છાંશ મીઠા સાથે પાઈ હોય તો વાનો નાશ કરે છે. મીઠી (મધુરી) છાંશ સાકર સાથે પાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠું અને ચુંક, મરી, લીંડીપીપરની સાથે મેળવી પાવાથી તે રક્ત અને કફનાશક છે. પેટમાં વાયુ હોય તે ઉપર લીંડીપીપર અને મીઠું નાખી આપવી. પિત્ત થયેલાને સાકર અને મરી સાથે આપવી. કફોદર ઉપર :—ત્રિકટુ, અજમે, જીરું અને સિંધવ નાખી આપવી. કફોદર, મીઠું (સિંધવ), જવખાર વગેરે નાખી તે છાંશ સત્રિપાતોદર ઉપર આપવી. ક્ષય, દોર્બલ્ય, મૂર્છા, બ્રમ, દાંઠ, તૃપા અને રક્તપિત્ત ઉપર છાંશ આપવી નહિ. માખણવાળી છાંશ ઊંઘ અને અગ્નિ જડતા કરનાર તથા જડ છે. માખણ કાઢી લીધેલી છાંશ લઘુ (હલકા) અને પથ્થકર છે. ઘાળવું (પાણી નાખી ઠંડાવેલું હળી-મોઠા) ઉષ્ણ અને ત્રિદોષનાશક છે. (૧) દાહ (બળતરા) ઉપર :—ગાયત્રી છાંશથી કપકું લીંજવી તે વસ્ત્રથી રોગીને સ્પર્શ કરતા રહેવું એટલે દાહનો નાશ થશે. (૨) સંપ્રદણી, અતિસાર અને મૂળવ્યાધિ ઉપર :—ગાયત્રી છાંશ પાવી; તેથી શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થઈ રસ, બળ, પુષ્ટિ અને વર્ણ (રંગ) સરસ થાય છે, આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને વાત તથા કફના સંકટો રોગોનો નાશ થાય છે. (૩) મલાવદ્રવ્ય (ખર્ચકેષ) થાય તો :—અજમે અને મિંડલવણ નાખી ગાયત્રી છાંશ પાવી. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—ચિત્રકમૂળની હાલ વાટી તેના રસને એક વાસણમાં નાખવો અને તેમાં ગાયત્રું હળી અથવા છાંશ નાખી પાવું. (૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—ચુંક, મરી, લીંડીપીપર અને મિંડલવણ નાખી ગાયત્રી છાંશ પાવી. (૬) સંપ્રદણી ઉપર :—ગાયત્રી છાંશમાં એક તોલો ઘાળી મૂસળી વાટી પાવી અને પથ્થ છાંશ તથા ભાતનું રાખવું. (૭) બીજો પ્રકાર :—ગાયત્રી છાંશમાં ચુંક અને લીંડીપીપરની ભૂખી નાખી પાવી. સંપ્રદણી રોગને માટે છાંશ દીપન, ગ્રાહક અને લઘુ છે. (૮) મગફળી ખાધા પછી છાંશ પાવી, એટલે નડશે નહિ, તેમ જ તેથી ચનાર અજીર્ણને માટે પણ છાંશ ફાયદો કરનાર છે.

ગાયત્રું ઘી :—રસ વખતે અને પાક વખતે સ્વાદુ, શીત, શુરુ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપકારક, સ્તિગ્ધ, સુગંધી, રસાયન, રુચ્ય, નેચ્ય, કાંતિકારક, વૃધ્ય અને મેધા, લાવણ્ય, તેજ તથા બળને આપવાવાળું, વયઃસ્થાપક, છુદ્ધિપ્રદ, શુકલ, સ્વર્ણ, હઘ, મનુષ્યને હિત કરનાર અને બાળ, વૃદ્ધ, ક્ષતદીર્ઘ એમને જડ; અને અમિદાન મણ, શલ્યક્ષત, વાત, પિત્ત, કફ, બ્રમ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એ નિરામ્બવરને હિતકારક અને આમ્બવરવાળાને વિષમાસન છે. માખણમાંથી તાણું કાઢેલું ઘી :—ત્વચિકારક, કુર્ણજ ગાયુસને હિતકારક, ભોજનમાં સ્વાદવાળું, નેવરોગ, પાંડુ અને કમળા ઉપર પ્રશસ્ત છે. કોવેરા, અગ્નિમાંલ, બાલ, વૃદ્ધ, ક્ષયરોગ, આમ્બ્યાધિ, કફરોગ, મદાત્મ્ય, બદ્ધોષ અને તાવમાં થોડું જ આપવું. જૂડું ઘી :—તીક્ષ્ણ, સારક, ખાટું, લઘુ, તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, રંગ કરનાર, છેદક, લેખન, સાંભળવાની શક્તિને વધારનાર, અગ્નિદીપક, માણસશોધક, મણ રૂઝાવનાર (સાંધનાર) અને ગુલ્મ, યોનિરોગ, મસ્તકરોગ, નેવરોગ, કર્ણરોગ, સોજો, અપસ્માર, મદ, મૂર્છા, જવર, શ્વાસ, ઉધરસ, સંપ્રદણી, મૂળવ્યાધિ, સ્ખેખમ, કાંઠ, ઉન્માદ, કૃમિ

x અરુપિત્તના રોગમાં અથવા ખાટાખાટા એકાંકાર આવતા હોય, છતીમાં બળતરા રહેતી હોય, મોઢામાં ચાંદાં હોય, અથવા રક્તપિત્તના રોગ હોય ત્યારે હળી અથવા છાંશનું સેવન હાનિકર ગણાય છે. —સ્વામીકૃષ્ણાનંદ

વિષ, અલક્ષ્મી અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે એ અસ્તિકર્મ અને નસ્યવિપયમાં પ્રથમ છે આ ધી દશ વર્ષ સુધીનું જીવન સમજવું દશ વર્ષ ઉપરાંત જીવન થયેલું તે સો, હજાર વર્ષ સુધીનું કોઈ નામનું જીવન, આગામી વર્ષ ઉપરનું તે મહાદુષ્ટ જીવન એ જેમ જીવન હશે તેમ ગુણમા વધારે હશે, એમ જાણવું મગતરોત દુષ્ટ (સો વાર ધોયેલું ધી) દાહ, મોહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ દુધ જેવા માખણ, દહીં, ઘી ઇત્યાદિક ગાયના ધણા ઉત્તમ છે અને બકરીનાં ધણા જ નિંબ છે ઉપયોગ:- (૧) આદારીશી ઉપર:- ગાયનું ચોખ્ખું ધી સવાર-સાંજ નાકમા નાખવું, એટલે સાત દિવસમા આદારીશી તદ્દન દૂર થઈ જશે (૨) નાકમાંથી લોહી પડે છે તેના ઉપર:- ગાયનું ચોખ્ખું ધી નાકમા નાખવું (૩) પિત્ત મન્તકે ચડી ગયું હોય તો:- ગાયનું ચોખ્ખું ધી માથે ચોળવું એટલે ચડેલ માથું તકાળ ઊતરી જશે (૪) હાથ-પગમાં દાહ (બળતરા) થયો હોય તો:- ગાયનું ચોખ્ખું ધી ચોળવું (૫) તાવ વગેરે કારણથી શરીરે અતિગરમ બળતરા થતી હોય ત્યારે:- ગાયનું સો વાર અથવા હજાર વાર ધોયેલું ધી શરીરે ચોળવું (૬) મંતૂરાના અથવા રગડપૂરના વિષ ઉપર:- ગાયનું ધી પુષ્કળ પાણી (૭) દાહ ઉતારવા માટે:- ગાયનું ધી ૨ તોલા અને સાકર ૨ તોલા એકઠી કરી પાણી (૮) ગર્ભિણીના ઝકામ્નાય ઉપર:- ગાયનું ચત્તધોત ધી શરીરે ચોળવું (૯) ચોથિયો તાવ, ઉન્માદ અને અપરમાર ઉપર:- ગાયનું ધી, દહીં, દુધ અને ડાહ્યો રસ, એમા ધી સિદ્ધ કરી પાણી (૧૦) દાહોલા શરીર ઉપર:- ગાયનું ધોયેલું ધી ચોળવું (૧૧) માથાના દરદ ઉપર:- ગાયનું દુધ અને ધી એકઠું કરી અજળ કરવું, એટલે તેની શિરાઓ લાલ થઈને રોગ જતો રહે (૧૨) છાકરાંઆની છાતીમાં કંકનો ગઢો બધાઈ ગયો હોય તે ઉપર:- ગાયનું ધી છાતી ઉપર ચોળી સારી રીતે મર્દન કરવું (૧૩) શરીરમાં ગરમી થવાથી લોહી ખરાબ થઈ શરીર ઉપર તાબા જેવા રગનાં આથ થઈ પછી તે કાળાં થઈ, તેની ગાંઠો બની શરીર ઉપર ફૂટી નીકળે છે તે ઉપર:- પપેલા જળો મુકાવી લોહી કઠાવવું પછી પિત્તજની કદરોટમા ગાયનું ધી તોલા ૧૦ અથવા અર્ધું ગાયનું અને અર્ધું બકરીનું લઈ, તેમા પાણી નાખી હાથથી ખૂંચી જીણવું અને પાણી કાઢી બીજું પાણી નાખવું એ પ્રમાણે સો વાર પાણીથી ધોઈ, તેમા ફુલાવેલી ફટકડીની બુકી અટ્ટી તોલા નાખી, ઘૂંટીને તે મિશ્રણ માટીના વાસણમા ભરી રાખવું. એ નિન્ય સૂતી વખતે ચાકા થયેલી સર્વ જગ્યાએ ચોળાથી નખી થયેલી શરીરમાની ગરમી ઓછી થઈ, કેટલાક દિવસોમા શરીરમા બળતરા મટી જઈ લોહી શુદ્ધ થાય છે અને આ દુષ્ટ ગતિ નહિ જેવો થાય છે (૧૪) તુષારોગ ઉપર:- ગાયનું ધી અને દુધ એકઠું કરી પાણી (૧૫) દાહ (બળતરા) રોગ ઉપર:- ગાયનું સો અથવા હજારવાર ધોયેલું ધી શરીરે ચોળવું (૧૬) હિંડકી ઉપર:- ગાયનું મકરવરણું ધી પાણી (૧૭) સન્નિધાતજ વિસર્પ ઉપર:- ગાયના ચત્તધોત ધીનો વારવાર લેપ કરવો (૧૮) તળગરમી ઉપર:- ગાયના ધીમા છીપની લસચ નાખી તેનો ખરલ કરી લેપ કરવો *

* ચાદ રાખત કે ગૂમડા આદિ ચામડીની ઉપરના દરદો માટે ચોપડવામા ચોથા વગરનું ધી ઝેર સમાન છે માટે તે કદી ચોપડવું નહિ તેમ જ ધોયેલ ધી ખાવામા ઝેરનું જ કામ કરવું હોવાથી તે બ્યેચકે ખાઈ નહિ થી હોજરીમા પચન થવું નથી થી ચક્રવ પિત્ત આતરડાના રસ અને અન્નચારાના રસથી પચન થાય છે ધીનું પાચન આતરડામા થાય છે જેનું ચક્રવ નબળું થઈ ગયું હોય તેને માટે ધીનું વધારે સેવન તુકસાન પહોંચાડે છે ચક્રવ નબળું થાય છે ત્યારે પિત્ત આતરડામા ઓછું જવાથી ફરતો. રગ જોઈએ તેવો ખોળો થતો નથી પિત્ત જેટલું ઓછું હોય તેટલા અથો દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે એવે વખતે ધી ખીવાથી ચક્રવના ઉપર વધારે બિલે પડવાથી લાભને બદલે હાનિ પહોંચે છે જેને રાતે વારવાર પેશાબ કરવા બેઠલ પડલ હોય બપોરે લોભન કર્યા પછી પેટમા ભારેપણું આવી જવું હોય બાત ખાવાથી પેટમા આક્રોશ આવતો હોય અને મોટા ઓટકાર આવતા હોય તેને ધી વધારે આપાત નથી

ધી પાચન થાય તો લાભ પહોંચે છે, ધીનું ચચનસામિથી વધારે સેવન થાય તો તેથી આતરડા આદિ અવયવો પર નકામો બિલે પડે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૭ સૂચના:- નવા તીજ જ્વર મલબાજવા વિશ્વિકા અઝઝિ મદાનિ અને મદાત્મ્ય રોગમા નહીં થી અપકારી છે બહુ ધી જે એક વરસથી ઉપરનું હોય તે મૂળી ખૂનકૂચ ઉન્માદ કષ્ટશળ નેરશળ

ગોમૂત્ર :—(સં ૦ મં ૦ ૬૦ કં ૦ ગોમૂત્ર. તે ૦ ઉચ્ચા. ૯૦ યુરીન. ૬૦ યુરીના.) તુરં, કડું, તીષ્ણ, લઘુ, ખારું, ગરમ, તીક્ષ્ણ, પાચન, અગ્નિદીપન, મેદક, પિત્તલ, મેધાકારક, કિંચિત મધુર, સારક, લેપન, બુદ્ધિપ્રદ; અને કફ, વાયુ, કુષ્ઠ, ગુદમ, ઉદર, પાંડુ, ચિત્તા, રણ, અર્શ, કંડૂ, દમ, આમ, ભમ, નવર, આનાદવાયુ, ઉદરસ, મલસ્તક, મોળે, મુખરોગ, નેવરોગ, ત્વચારોગ, સ્ત્રીઓના અતિસાર અને મૂત્રરોધ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. સર્વ મૂત્રોમાં ગોમૂત્ર શુભમાં અધિક છે. (૧) કંડૂરોગ ઉપર :—એકલું ગોમૂત્ર પાવું. (૨) રેચ થવા માટે :—ગોમૂત્ર જેટલી વાર કપડામાં ગાળી પાવામાં આવે તેટલા રેચ થાય છે. (૩) ઉદરરોગ અને હાર ઉપર :—ગોમૂત્રમાં સાકર અને મીઠું સમભાગે ઝીણું વાટી નાખી તે પાવું; અથવા ગોમૂત્રમાં સિંધવ અને રાઈની ભૂખી નાખી તે આપવું. (૪) વરાધ ઉપર :—ગોમૂત્ર એક-બે વખત ગાળી તેમાં હળદર નાખી પાવું. (૫) ઉદર-રોગ અને છાકરોના પેટમાંના ડબ્બા (ભાર) ઉપર :—ગાયનું મૂત્ર ૪ તોલા લઈ, તેમાં નાળિયેરની કાચલી ૧ પેસાભાર અને ખરવતીનાં (ખેરતીનાં) સડાં પાંદડાં એક પેસાભાર ધસી પાવાં; એથી પેટમાંના સર્વ રોગે લુપ્ત પડી મલદાર તેનો નિકાલ થાય છે. છાકરોએ આ ઔષધ અષ્ટમાંશ અથવા ચતુર્થાંશ પ્રમાણમાં આપવું. (૬) પાંડુરોગ ઉપર :—હમેશાં સવારમાં ચક્રિત અનુસાર ગાયનું મૂત્ર વસ્ત્રથી ગાળી રોગના કમી-અસ્તી નેર પ્રમાણે ૨૧ અથવા ૪૨ દિવસ સેવન કરવું. (૭) કંઠુશ્ચાય ઉપર :—ગોમૂત્ર ઘોડું ગરમ કરી તે વડે કાન ધોવો.*

ગાયનું છાણ :—(સં ૦ ગોમય. મં ૦ ગોષ. ૬૦ ગોમય. તે ૦ ગોમય. તે ૦ આઉપી.) દુર્ગંધ-નાશક, શોષક, સારક, શોષક, બીજવર્ધક પોષક, રસવાન, કાંતિકર અને લેપને માટે સ્તિગ્રધલ તથા મળ વગેરે કાઠનાર છે. (૧) મૂત્રગર્ભ બહાર પાડવા માટે :—ગાયના છાણનો રસ સાત તોલા કાઢી તે ગાયના દૂધમાં પાવો. (૨) ગુદભ્રંશ (આમળ) ઉપર :—ગાયનું છાણ બિનું કરી તેનાથી શેક કરવો. (૩) પરસેવો નહિ થવા માટે :—ગાયનું સુકાયેલું છાણ અને મીઠાનું જૂનું માટણ એ બેનો ભૂકો કરી શરીરે ચોપાવો. (૪) ખરજ (ચેજ) નવા માટે :—છાણ શરીરે ચોળી જીના પાણીથી સ્નાન કરવું. (૫) રતાંધળાપણા માટે :—ગાયના છાણના રસમાં થીપર ધસીને આંખમાં આંખની.

છાણની રાહ :—શોષક, મજુરોપયુ કરવાવાળી, રાયક, દુર્ગંધનાશક, ધાન્યવર્ધક, કૃમિકોટક, ગોધક અને શીતનિવારક છે. (૧) શીતળા કૂટી નીકળેલા ફોડા ઉપર :—ગખને કપડાથી ચાળી તે ભરની. આજ ઉપાય એ ઉપર મુખ્યત્વે કરી શ્રેષ્ઠ છે. (૨) સાધારણુ વ્રણ ઉપર :—ધીમાં રાખ બેળવી ચોપકવી. (૩) ધાન્ય રાખમાં ભરી રાખવાથી જુડ, કિંચાં વગેરે પડતાં નથી.*

રોષ, અર્શ, વ્રણ અને યોનિદોષ ઇલાદિ રોગમાં વિશેષ હિતકારી છે. (૧) સખના જેર ઉપર :—૧૦થી ૨૦ તોલા થી પ્રથમ પિવડાવવું. પા કલાક પછી નવરોક પાણી જેટલું પી રાખ તેટલું પિવડાવવું. આથી ક્ષલતી તથા દસ્ત યદિ વિપદોષ દૂર થશે. જરૂર પડે તો બીજ વખત થયું એ જ પ્રમાણે થી અને પાણી પાવાં.

• (૧) સ્ત્રીઓને સુવારોગ થવા પછી અથવા કેઈ કારણથી અભોરાયમાં ગાંઠ યદિ હોય અથવા શરીર પર સોજો આવેલો હોય તેના ઉપર :—ગોમૂત્ર રોજ દિવસમાં બે વખત ચાચાર તોલા પિવડાવવું. (૨) અર્જનવર, પાંડુ તથા સોન ઉપર :—ગોમૂત્ર કરિયાવાના કાંદમાં મેળવી દિવસમાં બે વખત ૭ દિવસ પિવડાવવું. (૩) ઉદરરોગ ઉપર :—ગોમૂત્રના દ્વાર ૧ માસ પ્રમાણમાં દિવસમાં બે વખત ધીની સાથે આપવો કે જેથી ન્યૂનો ઉદરરોગ પણ નિશ્ચયપૂર્વક દૂર થશે. (૪) મૂત્રરૂઝ ઉપર :—રોજ સવારે ૨ તોલા ગોમૂત્ર જળમાં મેળવીને પિવડાવવું. (૫) આંખોની બળતરા, સુસ્તી, કળંગિયાત અને અરુચિ ઉપર :—ગોમૂત્રમાં થોડી સાકર મેળવી પિવડાવવું. (૬) ચિત્તી તથા ચાકાં ઉપર :—હસ્તાલપત્રી, ભાવથી તથા માલકાંગણી ગોમૂત્રમાં ૧ દિવસ ભિળવી પછી ખરવ કરી સોઝડી બાધી છેચે સૂકવી પછી લીંબુના રસમાં ધસી ચોપકવી.

× (૧) પેટમાં નાનાં જંતુ (કૃમિ) થયાં હોય તેના ઉપર :—છાણની રાખ સફેદ હોય તે તોલા ૨ લઈ ૧૦ તોલા પાણીમાં મેળવી પછી પાણી કપડેથી ચાળી ઘેડું. સવારે તથા સાંજે ૩ દિવસ આ પાણી પીડ. (૨) હાંતમાં દુર્ગંધી, જંતુ તથા પેદાના હરદ ઉપર :—ગાયના છાણને બાળતાં ન્યારે તેમને કુમાડા નીકળી જાય, ત્યારે બળતાં છાણને પાણીમાં કારી કાચલા કરવા. પછી ખાંડી કપડાણ કરી મંજન ડબ્બામાં ભરી રખડું. રોજ સવારે આ મંજનથી હાંત સાફ કરવાથી હાંતના સર્વ રોગ દૂર થાય છે.

૩-પ્રાણિજ ઔષધિ

इत्यग्रं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।
तद्देशकालचलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥

૧-અસ્થિ (હાડકાં)

ઉપયોગ :—(૧) નાડીગ્રણ અને ભગંદર ઉપર :—તરસનાં હાડકાં પાણીમાં ધસી પાવાં અને લેપ કરવો. (૨) પીનસરોગ ઉપર :—તરસનું હાડકું પાણીમાં ધસી નાકમાં નાખવું. (૩) જલોદર ઉપર :—માણસની (કપાળ) ખોપરી પાણીમાં ધસી પાવી; એટલે સોને જલદી ભિતરે છે. (૪) તોડ-પ્રણુ અને સરોલા કૃષ (કેદ) ઉપર :—માણસનાં હાડકાં ખારીક વાટી વચ્ચેગળ કરી તે ચાંદીઓ પર ચોપડવું; એટલે ક્ષત જલદી ભરાઈ આવે છે. (૫) હડકાયા શિયાળ તથા કૂતરાના વિષ ઉપર :—કૂતરાનો અથવા વાઘનો મુગો દાંત અને કપાળની ખોપરીનું હાડકું પાણીમાં ધસી આપવું. (૬) ઢોરના ગળામાં હાડકું અટક્યું હોય તો :—તરસના નાકનું હાડકું પાણીમાં ધસી તે પાણી ઉપરાઉપરી પિવડાવતા રહેવું. (૭) ભગંદર ઉપર :—ત્રિફળાના કાઠામાં બિલાડાનું હાડકું ધસી લેપ કરવો. (૮) નાસૂર ઉપર :—અવધ્યા બિલાડીનું હાડકું, કાચખાના ખોપરી અને તરસનું હાડકું ધસી ચોપડવું. (૯) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર :—કાચખાના કપાળનું હાડકું ધસી પાવું. (૧૦) ભગંદર અને દુષ્ટ પ્રણુ ઉપર :—બિલાડીના અને કૂતરાના હાડકાની લસમ કરી ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૧) ઉંદરના વિષ ઉપર :—અવધ્યા બિલાડીનું હાડકું ધસી ચોપડવું. (૧૨) સર્પના વિષ ઉપર :—ગરુડપક્ષીનો પત્ર પાણીમાં ધસી આપવો.*

૨-ઉંદરની લીંડીઓ

ઉપયોગ :—(૧) બાળકોનો પેશાબ અને ઝાડા બંધ થયો હોય તો :—ઉંદરની લીંડી પાણીમાં કાલવી ફૂંટી અને પેકુ ઉપર લેપ કરવો. (૨) પ્રદર ઉપર :—ઉંદરની લીંડીઓ ચોખ્ખાના ઘોલકામણમાં વાટી આપવી. (૩) પ્રમેહ ઉપર :—ઉંદરની ૩-૪ લીંડીઓ દૂધમાં આપવી. (૪) નાના બાળકને રોચ થવા માટે :—ઉંદરની લીંડીઓ અને ચેરંગનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી તેનો શુદ્ધ ઉપર અને ફૂંટી ઉપર લેપ કરવો. (૫) કરોળિયો શરીર પર અસળવાથી ઝીણી ઝીણી ફાણીઓ થાય છે તે ઉપર તથા ઉંદરના વિષ ઉપર :—ઉંદરની લીંડીઓ ધસી ચોપડવી.

૩-કસ્તૂરી

કસ્તૂરી :—(સં. મં. હિં. કસ્તૂરી. બં. મુગનાળી. તે. કસ્તૂરી. કાં. મુરક. અં. મિસ્ક તીળતી. ઇં. મસ્ક. લાં. મોસ્કસ.) તેની ઉત્પત્તિ નેપાળ દેશમાં થાય છે. કસ્તૂરી હરિણની તથા જવાહી બિલાડાની ફૂંટીમાંથી નીકળે છે. બિલાડાથી ચનાર કસ્તૂરી જવાહી કસ્તૂરી કહે છે, એ મુગકસ્તૂરી કરતાં હલકી ગણાય છે. તે સુવાસિત તથા થોડી ઉષ્ણ થવાથી મોંઘી મળે છે. કસ્તૂરી ઝોલા પ્રમાણમાં મળતી હોવાથી તેમાં સેળમેળ બહુ થાય છે. કસ્તૂરી રંગમાં કાળાશ પડતા લાલ રંગની હોય છે. કસ્તૂરી બહુ જ ઉષ્ણ છે. કસ્તૂરી પુદ્ધી રહેવાથી તેની સર્વ મુગધ હવામાં ભીડી જાય છે; એટલા માટે બહુ જ સંભાળથી રાખવી જોઈએ. શુદ્ધ કસ્તૂરી સૂંઘવાથી નાકમાંથી લોહી પડે છે. કસ્તૂરી :—નયમુષ્ણ, તીખી, કડવી, સુગંધી, ઉષ્ણ, શુક્રમદ, ગુરુ, વૃધ્ય, ક્ષાર અને રસાયન છે. તે

* (૧) પથરી ઉપર :—બગલાનાં હાડકાંનું ચૂર્ણ ૩થી ૬ માસ પાણી સાથે પિવડાવવું. આ ઇલાજથી પથરીમાંથી રેતી બની પેશાબ દ્વારા નીકળી જાય છે. (૨) મુગી ઉપર :—મનુષ્યની ખોપરીની રાખ ૩થી ૬ માસ દોળ સવારે ૨૧ દિવસ પાણી સાથે આપવી.

+ ડોક્ટર રામાંગિ વિંદકરના મત મુજબ કસ્તૂરી ઉષ્ણ, વાતહર, આશ્લેષનિવારક, સ્વેદનક, મૂત્રજનક

કિલાસ કુષ (ચિત્રી), મુખરોગ, કફ, દુર્ગંધ, અલક્ષ્મી, ગળ, વાયુ, ત્વષા, ઊલટી, શોષ અને વિપનો નાશ કરે છે. જે કામરુ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી કાળા રંગની તે ઉત્તમ અને નેપાળમાં થનારી તામ્રવર્ણ તે મધ્યમ અને કાશ્મીરમાં થનારી કપીચ (કાળા લાલ રંગની) વર્ણની તે કનિઝ બાબુની. લતા કસ્તૂરી:—સ્વાદુ, ટીપ્પ, શીતળ, લઘુ, નેત્રને હિતકારક, કડવી, છેદક, તીક્ષ્ણ અને બશ્તિશુદ્ધિ કરનારી છે; તથા ખસ્તિરોગ, કફ, ત્વષા, મુખરોગ, લાલાસાવ, ઊલટી, વાયુ, દુર્ગંધ, મેદ અને અલક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. એ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે. જવાહી કસ્તૂરી:—ચમુધ્ય, ઉષ્ણ, મુખાવહ, મુગંધી, રિંગધ, વાયુ ઉપર પ્રશસ્ત, પુષ્ટિકર અને શુક્રવૃદ્ધિકારક છે; તથા કંદુ, કિટિલકુષ (કાળા રંગનાં સખત ચાડાંઓ), પરસેવો, દુર્ગંધ, વિષ, કંઠરોગ અને કુશ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કાન વહે છે તે ઉપર:—થોડી કસ્તૂરી કપાસમાં વીંટળાવી કાનમાં રાખવી. (૨) વાળા ઉપર:—૧ રતીથી ૨ રતી સુધી કસ્તૂરી ધીમા નાખી ગ્રાશન કરવી; એટલે વધેલો વાળો ઢશે તો તે પથ્ય સારો થશે. (૩) સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા) આવે છે તે ઉપર:—કસ્તૂરી અને મરી, એ ઘોડાની લાળમાં ઘસી મધ નાખી આપવાં. (૪) જ્વરમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:—પાણીમાં કસ્તૂરી નાખી આપવી. (૫) શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:—કસ્તૂરી આપવી. (૬) કસ્તૂર્યાદિ-ગુટિકા:—કસ્તૂરી અને શુદ્ધ કપૂર એકેકે તોલો, લવંગ ૨ તોલા, મરી, લીંડીપીપર, બહેડાં અને કોલિ-જન એ અર્ધો અર્ધો તોલો તથા દાડમની ઝાલ ૪ તોલા, એ સર્વ કાયાના પાણીમાં ખરસ કરી મગ.

અને કામોત્તેજક છે. ઘોડી માત્રમાં સેવન કરવાથી હોળરીમાં ઉબ્જતા બતાવે છે, શરીરમાં ગરમી વધે છે, રક્તચાલન ક્રિયા તેજથી થવા માંડે છે. વાતસંસ્થા ઉત્તેજિત થાય છે; એટલે આસ્રેષ (આંચકી) દૂર થાય છે. મધ્યમ માત્રામાં આપવાથી શિરદર્દ, મગજમાં ભારેપણું, ચક્કર આવવાં, કંઠમાં શુષ્કતા, કર્ણોની ગંધવાળા બોડકાર, હોઈ હોઈ વખત ઊલટી થવા જેવો ભાસ થવો, નિદ્રાનાશ અથવા મૂર્છા વગેરે લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે. અધિક માત્રાથી કાંઈકે માદક ક્રિયા થાય છે. હોઈ વખત શરીરમાં કંપ અને તાન આસ્રેષ આવે છે. કર્ણોની ચામડી વાટે અને વક્ત્ર વાટે શરીરથી બહાર નીકળે છે. એટલે પેશાળ અને પસેવો વધારી આપે છે.

ઉપયોગ:—૧૪ દિવસના મુદતી તાવ અને ૨૧ દિવસના મુદતી તાવ (મોતીહરા) અથવા બીજા દિવસ તાવમાં જ્યારે જીવનીય રક્તિ સિધિલ લઈ જાય છે; મંદમંદ પ્રભાવ (બડબડાટ), માંસપેશીઓના કંપ, કપડાં અથવા બિઝાના પર હાથ ફેરવતા રહેડું અથવા બિલકુલ રક્તિહીન થઈને પથ્થા રહેડું, નાડી શીથળ, સૂક્ષ્મ અને જલદી ચાલતી હોય, હૃદયકંપનને પહેરો અવાજ રટેથારકોપથી સાંભળવામાં ન આવે, એ અવસ્થામાં કર્ણોની બહુ ઉપકારક છે. વાતનાડીઓમાં અને ધમનીઓમાં ઉત્તેજના દર્શાવીને લાલ પહેંચાડે છે. ફેફસાંના સોળમાં—પુમેનિયા રોગમાં—વાતસંસ્થાની રક્તિ બહુ પડી જાય અને બડબડાટ આદિ લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય તો કર્ણોની અમોઘ ઓપાય છે. દાડકાં માટે પણ કર્ણોની અતિ લાભદાયક છે.

જ્ઞાનવર્તુઓની ઉત્પત્તિ ઉત્પન્ન થતા હિસ્તીરિયા રોગમાં નિદ્રા લાવવા માટે કર્ણોની ઉત્તમ છે. અદીણ નબળા થાય, તોપણ કર્ણોની નિદ્રા લાવી આપે છે. અપસ્મારમાં કર્ણોની વેચ-બળને ધટાડવા માટે સદાચતા આપે છે. હૃદયના ધબકારા વધીને વચ્ચે વચ્ચે ફાણુરવાથી મૂર્છા અને શ્વાસકષ્ટ (ગમરામણ) જણાય તો તે પર કર્ણોની લાભદાયક છે. વાતરક્તરોગમાં પણ કર્ણોની હિતકર છે. કંઠજળ, હોળરી, આંતરડાં, મૂત્રનલિકા, પિત્તમજ્જાલી અને મહામાત્તીરા ચેરી (હૃદયની નીચે રહેલી થોડી માંસપેશી) એ બધાના આસ્રેષમાં કર્ણોની જલદી લાભ પહેંચાડે છે. સુવાવડીના ધનુર્વાત, બાલકંપ, હૃદયના જ્ઞાનવર્તુઓના કંપ અને હેડકી વગેરે ઉપર કર્ણોની ઉપયોગ સફળતાપૂર્વક કરાય છે. બાળકોને દાંત આવતી વખતે ધનુર્વાત (આંચકી) ઉત્પન્ન થાય તો તેના નિવારણ માટે કર્ણોની ૧થી ૨૧ રતી પાણીમાં મેળવી ગુદામાં પિચકારી આપવાથી લાભ પડે છે. સૂચના:—રક્તાભિચ્છ (મગજમાં થોડીજો વધારો થાય, આંખો લાલ લાલ દેખાય)માં કર્ણોની ઉપયોગ ન કરવો.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

+ લતા કર્ણોની એ એક પ્રકારનાં સુગંધયુક્ત નાનાં ફળ છે. તેને હિંદીમાં સુરકાના. જં. લતા કર્ણોની, કાલકર્ણોની. તેનું તાજીલક્ષણ, કપૂરવેડ. લાંબું કંઠે કર્ણોની, મં. લતા કર્ણોની, કર્ણોનીવેડ તથા લાંબું હિબરકસ એ બેલમોરકસ કહે છે.

x આ પાઠ નિષેધ રનાકરનો છે. 'કર્ણોની તથા મરી ઘોડાની લાળમાં ઘસી મધ મેળવી આંખમાં અંજન કરવું.' આ ઓપિષિ ખાવા આપવી નહિ.

નેવડી ગોળીઓ કરવી. એ મોઢામાં રાખવાથી કફ દૂર થાય છે. એના મેવનથી શ્વાસનું નિવારણ થાય છે. (૭) પુરુષત્વ કમી થયું હોય તો :—કસ્તૂરીનું સેવન કરવું. (૮) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા માટે :—ત્રણ લાર સુવર્ણલસમ અને એક લાર કસ્તૂરીને એકત્ર કરી તેનું ૧ થી ૨ ગ્રામ પર્યંત ચૂર્ણ મધ, સાકર અને ઘી સાથે સેવન કરવું; એથી શરીરમાં પ્રકૃલિતપણું આવી કમરનું દુખનું વગેરે આગર પછુ દૂર થાય છે. પુષ્કળ અમીર લોકો એનું નિત્ય સેવન કરે છે. (૯) ઘણા દિવસનો નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે :—એના અથવા ગાયના દૂધમાં કસ્તૂરી વાટી અંગન કરવું.

૪-કબૂતરની* હગાર

ઉપયોગ :—પાકેલું* ગમડું ફટવા માટે :—(૧) કબૂતરની હગાર લાતી લેખ કરવો. (૨) વાળા ઉપર :—૨ થી ૩ માસ કબૂતરની હગાર મધમાં મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી. તે મોઢા વધેલા વાળાનો પછુ નાશ કરે છે. (૩) પથરી ઉપર :—કબૂતરની હગાર અને કાકડીનાં બિયાં એખાના ધોવડામ-ખમાં વાટી પિવડાવવાં એટલે પથરી ઝરી પડશે. (૪) ભાર ઉપર :—કબૂતરની હગાર મધમાં આપવી.

૫-કાંતણી (કરોળિયા) નું ધર

ઉપયોગ :—(૧) વાળા ઉપર :—કાંતણીનું ધર ખારીક કરી શકિન અનુસાર પાનમાં અથવા શેળમાં ખાવા આપવું, સાંજ સુધીમાં કંઈ ખાવું નહિ. સાંજે જમવું. પર્યુ :—અતૂણી ત્રણ દિવસ. (૨) આગાંતુક જખમો ઉપર :—કાંતણીનું ધર લગાવવું. (૩) દોરોને કાંઈ વાગી જખમ પડી કીકા પડે છે તે ઉપર :—કાંતણીનું ધર રોટલીમાં આપવું; એટલે ચાગ-પાંચ દિવસમાં કીકા નાશ પામી જખમ ભરાઈ આવે છે. (૪) ખાળાંતરોગ (સુચારોગ) ઉપર :—કાંતણીનું ધર ખારીક કરી તેને ગોળમાં દૂદી ગોળી કરી સાત દિવસ આપવી-પથા પાળવું. (૫) આતુરિક જ્વર ઉપર :—કાંતણીનું ધર ગોળમાં મેળવી આપવું. (૬) કંઠસર્પ ઉપર :—કાંતણીનું ધર અને અગરુચંદન, એ મમલાગે લઈ ખારીક કરી ચલમમાં નાખી પાવું.

૬-ફૂકડીની વિષા (હગાર)

ઉપયોગ :—(૧) પાકેલું* ગમડું ફટવા માટે :—ફૂકડીની અથવા કબૂતરની વિષાનો ગમડા ઉપર લેખ કરવો. (૨) હંકડાયા ફૂતરાના વિષ ઉપર :—ફૂકડીની વિષાનો લેખ કરવો. (૩) સોમલના વિષ ઉપર :—ફૂકડીની હગાર પાણીમાં મેળવી પાત્રી એટલે બિલટી થઈ વિષ નીકળી પડશે.

૭-કેશ

ઉપયોગ :—(૧) અગ્નિદંધ પ્રજ્વળ ઉપર :—કેશ બાળી તેલમાં ખરલ કરી તેનો મલમ કરી ચોપાવો. (૨) સુખપ્રસૂતિને માટે :—જનને દિવસે કેશની ઘૂણી આપવી.

-(૧) બાળકોના સસણીરોગ ઉપર :—કસ્તૂરી મધમાં ચટાડવી. (૨) મસૂતા રીતું કષ્ટ બોધું કરવા માટે :—કસ્તૂરી પાનના બીડામાં નાખી ખવડાવવી. જરૂર પડે તો એકેક કલાક પછી ત્રણ વખત આપવી. (૩) હરદોગની તીકેજી સ્થિતિ દૂર કરવા માટે :—કસ્તૂરી ૧ રતી તથા પીપરનું ચૂર્ણ ૨ રતી મધમાં મેળવી ચાટવું. (૪) શ્વાસ, કાંસ તથા સળેખજ ઉપર :—કસ્તૂરી, અદીજી તથા આકડાનાં રવાઈડાં સમજાગે મેળવી મધમાં મગના નેવડી ગોળીઓ કરવી. તે એકેક ગોળી દિવસમાં એત્રણ વખત આપવી. (૫) તાવ, કોલેરા, ક્ષય, જુઠાવસ્થા અથવા અન્ય રોગથી થયેલી નિર્બળતા ઉપર :—કસ્તૂરી ૧ ભાગ, સુવર્ણના વરખ ૨ ભાગ, ૬૪ પહોરી પીપર ૩ ભાગ મેળવી મધમાં મગના નેવડી ગોળીઓ કરવી. રોજ બે વખત એકેક ગોળી આપવી.

* પાકેલું અને કબૂતર એ એક જ ભતિનાં છે; મલમ કે બિયાંથી ગમે તેની વિષા લેવી.

અ કરોળિયાનું ધર વાપરવું હોય ત્યારે તેને ચારી રીતે કપડાથી સાફ કરી લેવું. કોઈ કોઈ વખતે ઠંડાં અથવા નાનાં બચ્ચાંએ મરેલાં લાગેલાં હોય છે, એ ઠંડાં અથવા બચ્ચાં ખાવામાં આવે તો હાનિ થાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૮-ગાંડૂળ

ગાંડૂળ:—(સં. જૂનાગ. મં. ગાંડૂળ, દવાણા, કાડવે. ૫૦ અળસિયાં. હિં. દેચવે. ૬૦ નેનોલગે.)
 એમાસામાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એનો રંગ તાંબા પ્રમાણે લાલ હોઈ એ વેતલર લાંબા
 હોય છે. એના રંગમાં તાંબું હોવાથી એનો રંગ લાલ હોય છે. જૂનાગ એટલે ગાંડૂળ-આ અનેક
 વિદ્યાનકારક છે. પારાની ખાખ કરવાના જરણ વિષયમાં એનું સત્ત્વ કહેલું છે. એના સત્ત્વથી
 જરા-આધિ દૂર થાય છે. એ સ્વર્ણાદિ ખનીજ બેદથી ચાર પ્રકારનું છે. તેમાંનું સુવર્ણ-ખાણમાંનું
 દુર્લભ છે. જૂનાગસર:—ગાંડૂળ, ડળદર, ગોળ, ગૂચળ, લાખ, જીન, માણી, ખાળ અને ટંકણ-
 ખાર, એકત્ર કરી ખરલ કરવો અને કુલડીમાં ઘાલી દેવતા પર ફૂંકવું; એટલે તાંબા જેવું સત્ત્વ
 નીકળે છે. એ શીત છે અને સંપૂર્ણ કુષ્ઠ, મણ અને સ્થાવરજંગમ વિષયો નાશ કરે છે. એનો
 પારામાં યોગ કરવાથી પારો અગ્નિમાં સ્થિર થાય છે. એના સત્ત્વની રવિવારે વીંટી કરી તે પાણીમાં
 બોળા તે પાણી પીવા આપવું એટલે તન્કાળ વિષ નાશ પામે છે, દુઃખી થતી સુવાવડીનો છૂટકો
 જલદી થાય છે; તેમ જ પાણીમાં વીંટી ઘોઈ, આગળ લખેલા મંત્રે તે પાણી મંત્રી આપવાથી
 મોટું થળ, ત્રિદોષની પીડા, જૂન્યાધા અને મઠ્યાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી જલદી પ્રસૂતા
 થાય છે, ગૂચળને ભરી કાઢે છે અને નેત્રોગને માટે નેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય એવું લાણુકોએ
 કહેલું છે. મંત્ર—‘રામચત્તોમસેનાની મુદ્રિતેતિ તથાક્ષરમ્ । હિમાલયોત્તરે પાશ્વે સ્વર્ણે
 મયદ્રુમ: । તન્ન દ્રલં સમુપદ્રં તન્નૈવ વિલયં મતમ્ ॥’ એ વીંટી તેલમાં નાખી તે કઢવવું;
 પછી તે તેલ જ્યાં થળ કિંવા પીડા થતી હોય ત્યાં ચોપડવું; એટલે તન્કાળ પીડા દૂર થાય છે.
 ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર:—ગાંડૂળ સૂકવી રાખી દરરોજ સુમારે એક વાલસાર ગોળમાં
 ગોળા કરી તે આપવી. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પર્વત લઈ પથ્ય અવૂણી કરવી; એટલે શરીરમાંના
 સર્વ વાળા યાળા જાય છે. (૨) સર્પના વિષ ઉપર:—ગાંડૂળ અને કાળાં મરી એ પાણીમાં
 વાટી આપવાં એટલે તન્કાળ વિષ દૂર થાય છે. (૩) પુરુષત્વ આવવા માટે:—જરોર ગાંડૂળ
 લાવી ઝાથમાં ઘોઈ, પછી તે શેષી નલિકામંત્રે અર્ક કઢવો; આ પાનના ખીડામાં બિદુમાત્ર ચોપડી
 ૩ દિવસ ખાવા આપવો.

૯-ગધેડાની લીંદ

ઉપયોગ:—(૧) ઘેાળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર:—
 ગાંઠ શરે ફેડી, તે ઉપર ગધેડાની લીંદ ૮ દિવસ ખાંધવી. (૨) ખરજવા ઉપર:—ગધેડાની
 લીંદનો પાતાળવંત વડે અર્ક કાઢી તે ખરજવા ઉપર ચોપડવો. (૩) કાચ, માટી અને ગેરુ
 પ્રત્યાહિકોના વિષ ઉપર:—ગધેડાની લીંદનું પાણી પાવું. (૪) મધુરા ઉપર:—ગધેડાની લીંદ
 પાણીમાં મેળવી તે પાણી પીવા આપવું.

૧૦-ગધેડાનો દાંત

ઉપયોગ:—(૧) શીતળાથી આંખમાં ફૂલું પડવું હોય તો:—ગધેડાનો દાંત ઘસી
 અંજન કરવું. x

+ ચોદ લાગવાથી હાડકું મરદાઈ ગયું હોય તથા સોજે આવી લોહી બાધાઈ ગયું હોય
 તે ઉપર:—૧ સ્તલ ગધેડાની લાદ લઈ તેમાં થોડો સાજળખાર આખરે ૧ થી ૨ તોલા મેળવવો. પછી ૮-૧૦
 તોલા સરસવનું તેલ મેળવી બે લાગ કરવા. અરધો લાગ ચૂલા પર તથા રાખી તે ઉપર રાખવો. અરધા
 ભાગની પોટલી બાંધી શેક કરવો. પોટલીની ઓળખિ કંઠી થાય ત્યારે તે તથા પર નાખી તથા પરની
 ઓળખિ શેક કરવો. આવી રીતે એકાદ લાક શેક કરવો. પછી જાંઘે ભાગ મેળવી થોડું ખીનું સરસવનું
 તેલ નાખી પોટલાના જેવી પોટીસ કરી કપડાથી બાંધી દેવી. એક દિવસમાં જ હાડકાં દરદ દૂર પઈ જશે.

x હરતલિખિત ગ્રંથોમાં એ જ પ્રમાણે દરદ ઉપર બિલાડીનું હોડકું અથવા બળદનું સિંગડું ઘસી
 આંજવાનું લખેલું છે.

૧૧-ગોરોચન

(સં ગોરોચના મં હિં ૦ કં ગોરોચન. બં ગોરોચના તૈં ગોરોચનમુ અં ૬૪૨૬ વક્ષર ઇં ગોરોચના બીમ્બે. લાં બોમ્બેરમ)

ગાયના અથવા બળદના પિત્તાશયમાં એક ભતનો જ્યક્ષ્ણ જેવડો ગાંગડો ઉપન થાય છે, તેને ' ગોરોચન ' કહે છે. ગોરોચન :—અતિ શીત, રચિકર, મંગળદાયક, વશકર, કાતિકારક, વૃધ્ય, કડવું અને પિશાયનાધા, મદબીડા, વિષદોષ, કુષ્ઠ, કૃમિ, ઉન્માદ, ગર્ભસાવ, ક્ષત, રક્તવિકાર અને નેનરોગનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ :—(૧) કોલેટી, વરાધ (પ્યારામી) વગેરે બાળકોના અનેક રોગો ઉપર :—ગોરોચન અને હળદર, એ બન્ને ખાવાના પાનના રસમાં આપવા. (૨) મધુરો ઉપર :—મધુરો થયેલા માગુસને બીજ દિવસે ફક્ત એક વખત બે તોલા ભે સના દૂધમાં અડધ જેટલું ગોરોચન મેળવી આપવું. આ યોગથી મધુરો પેટમાં ન પડતાં બહાર પડે છે (૩) બાળકોને શીતળા દુલકા આપવા મટે :—ગોરોચન ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવું, એટલે શીતળા અંગ ઉપર તન્કાળ જરે છે (૪) ખરજ ઉપર :—ગોરોચન અને ચંદન ઘસી ભેપ કરવે.

૧૨-ધૃતવર્ગ

(સં ધૃત. મં તૂપ. હિં ૦ ધી કં તૂપ. તૈં ૦ તેઈ કાં રોગને જર્દ. બં ૦ ધી. અં સમન, કુલ્લુલ બકર ઇં કસેરીધાર્ધક બટર લાં છુટીરમ ડેપુરેટમ.)

સર્વ ધીમા ગાયનું ધી શ્રેષ્ઠ છે સર્વ ઔપધીમાં તાબ ધીની યોજના કરવી ધીના સેવનથી આશુસના અગમ્ય ધાતુની વૃદ્ધિ થઈ શકતિ વધે છે અને મગજ શાત રહે છે, ધીના સેવનથી ચારીરમાની અશક્તિ અને ગરમી દૂર થાય છે તથા સોજી શુદ્ધ થાય છે, અતિશય ચારીરિક જમ કરનારાઓને ધીનું સેવન તો અત્યંત હિતકારક છે. હાલના વખતમાં દુર્દૈવથી દૂધ-ધીની અછત થવાથી ચરબી જેવા નિષિદ્ધ પદાર્થની ધીમાં ભેળસેળ થવા લાગી છે! એ ભેળસેળનું ધી સેવન કરવાથી અનેક વિકાર થવાનો સંભવ છે જેટલા માટે સર્વે એ અવશ્ય સાવચેતી રાખવી ધી અબધી વિસ્તાર ' જોવેદક ' ભાગમાં કહેલો છે તે લુચો બકરીનું ધી :—અશુભ દીપન, બળવર્ધક, વૃધ્ય, પાક વખતે તીખું અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, અર્શ અને રાગવધકાનો નાશ કરનાર છે. મેંદીનું ધી :—તીખું તથા ગરમ છે, અને કફ, વાત, યોનિદોષ, પિત્ત અને શોષનું નાશક છે ભેંસનું ધી :—સૌખ્યદ, વર્ણકારક, હૃદય કાતિકર, રુચ્ય, કફકર, મીઠું, શીતળ, વિષ્ણુલકારક, બલપ્રદ, વૈર્ધ આપનાર તથા ગુરુ છે, અને અર્શ, સમદબ્ધી, વાત, રક્તપિત્ત, જ્વર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે હાથણીનું ધી :—કડવું, લઘુ, તૂરુ તથા અગ્નિદીપક છે, અને કુષ્ઠ અને કૃમિનું નાશક તથા મળ અને મૂત્રનું સ્તભક, કફનાશક, પિત્તકારક અને વિષ તથા રક્તવિકારનું નાશક છે ઘોડીનું ધી :—કિંચિત્ મધુર, અગ્નિદીપક, તૂરુ, તીખું, મળમૂત્રરોધક, કિંચિત્ વાતલ, ઉષ્ણ, પાકકાળે લઘુ તથા તૂરુ છે અને કફ તથા મૂર્ખનું નાશક છે ઊંટીનું ધી :—અગ્નિદીપક, ખારું, પાક વખતે તીખું અને વિષ, અર્શ, કૃમિ, સોજો, વાયુ, કફ, કોદ, ગ્રંથ, ઉન્માદ, મોઠ, મૂર્છા, અપસ્માર અને બડબડનો નાશ કરે છે ગધેડીનું ધી :—બળકર, બુદ્ધિપ્રદ, વામક (જીલટી કરનાર), અગ્નિદીપક, ઉષ્ણુધીર્ય, પાકકાળે લઘુ, તૂરુ અને વ્હાનિકારક છે એ મૂલોષ અને કફનો નાશ કરે છે સ્ત્રીભૂત :—રગ્રચિદ, નેન, પાક વખતે લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે, અને વાત, પિત્ત, કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) અગ્નિદેહ પ્રણુ, હાથણગનો દાહ, શિરોભ્રમણ અને આંખોમાંની બળતરા ઉપર :—ગાયનું ધી ચોપણ (૨) ગર્ભિણીનો રક્તઆવ, દાહયુક્ત વાતરક્ત,

+ એ પિત્તાશયમાં નાળિયેર જેવડા એક ગોળામાં પીવા રચના પાણી સાથે એની નાનીમોટી દશખાર ગાડો મળી આવે છે

x અમને ખાસ અનુસવથી જણાવું છે કે, માતૃના દરદીએ સ્તીસ ગ કર્યા પછી શ્વાસ શાત થયા પહેલા પાચ તોલા ગાયનું તાલું ધી પી જવું, એથી માતૃની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે સાબ અનુચ્છે કસરત કર્યા પછી એ પ્રમ ભે ધી : એ દષ થા : - ૧ લક લાભા પી છે

સન્નિપાતજ વિસર્પ અને દાહ રોગ ઉપર:—ગાયત્રી શતધૌત અથવા સહસ્રધૌત ઘી ચોળવું; એથી કરી તાવથી થયેલો દાહ પણ શાંત થાય છે. ઘી જૂનું હોય તો ઘણું ઉત્તમ. (૩) પ્રણુ તથા નાડીપ્રણુ ઉપર:—મૂત્રા ઘીનો લેપ કરવો. આંખમાં ખૂંપરો નાખતો હોય તો સ્ત્રીધૂત આંગૂઠું.

૧૩-ઘોડાની લીંદ

ઉપચોગ:—(૧) શૂળ ઉપર:—ઘોડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં ઘોડી શેકેલી હિંગુનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું; એટલે કફિન શૂળ પણ ત્વરિત શમશે. બીજો પ્રકાર:—ઘોડાની લીંદનો અર્ક કાઢી આપવો. (૨) બાળકોની આંચકી ઉપર:—ઘોડાની મુકાયેલી લીંદની ઘૂણી આપવી; એટલે કફિન એવી બેચકીનો નાશ થશે. (૩) કોગળિયા ઉપર:—ઘોડાની લીંદ જાચના પાણીમાં મેળવી વચ્ચળાળ કરી અબજો ૭ માસા પર્યંત નાખી પુનઃ વચ્ચળાળ કરી ઠીકરી લાલ તપાની તે પાણીમાં જમકારી પાવું. (૪) બાળકોની સસણી ઉપર:—ઘોડાની લીંદનો રસ જરા ગરમ કરી પાવો.

૧૪-ઘોડાનો વાળ

ઉપચોગ:—(૧) ચામખીલ (મસ) થાય છે તે ઉપર:—ઘોડાના વાળથી તેને બાંધવો એટલે ખરી પડે છે.

૧૫-છાશ

આ સંબંધી ગોવૈદક લાગતો માહિતી છે જ. તે સિવાયનો બાકીનો ભાગ અહીં લખ્યો છે. ભેંસની છાશ:—કફર, સાંદ્ર, શેકકારક તથા ગુરુ છે અને ગુલ્મ, અતિસાર, પ્લીહા, અર્શ, સંઘ્રણ્ણી, પાંકુરોગ, વિષમજ્વર અને મૂત્રરોગની નાશક છે. બકરીની છાશ:—લઘુ તેમ જ સ્નિગ્ધ છે; અને દાહ, ગુલ્મ, અર્શ, ત્રિદોષ, સોજો, સંઘ્રણ્ણી અને પાંકુરોગનો નાશ કરે છે. ઉપચોગ:—(૧) સંઘ્રણ્ણી ઉપર:—ગાયત્રી છાશમાં સૂંકે અને લીંદીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

૧૬-દહીં

ગાયના દહીં સંબંધી વિચાર ગોવૈદક લાગતાં છે; બીજી માહિતી અહીં અપાય છે. ભેંસનું દહીં:—રક્તપિત્ત-પ્રસાદન, વૃધ્ધ, સ્નિગ્ધ, મધુર, શોધક, કફકારક, ગુરુ, અલિપ્ત, બલકર તથા શુક્રકારક છે; અને પિત્ત, વાત તથા શ્રમનું નાશક છે. બકરીનું દહીં:—દીપન, પાચન, લઘુ, રચિકર, ગરમ તથા ગ્રાહક છે; અને નેત્રરોગ, ક્ષય, અર્શ, કાર્શ, ત્રિદોષ, શ્વાસ, કાસ અને વાયુનું નાશક છે. હાથણીનું દહીં:—તરુ, કાંતિકારક, રચિકર, પાક વખતે તીષ્ણ, લઘુ, ઉષ્ણ, બળપ્રદ તથા વીર્યવર્ધક છે; અને પરિણામશૂળ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઘોડીનું દહીં:—મધુર, તરુ, કિચિત્ વાતકર, રચિકર, આંખોને હિતાવહ તથા દીપન છે; અને કફ, મૂર્છા, નેત્રરોગ, ક્રોધ, મૂળવ્યાધિ, પેટમાંના કૃમિ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. ગધેડીનું દહીં:—રક્ષ, ઉષ્ણ, દીપન, પાચક, મધુર, ખાટું, રચિકર અને વાતનાશક છે. ઊંટીનું દહીં:—તીષ્ણ, ખારું, ભેદક, રસ વખતે મધુર તથા ખાટું છે; વાતાર્શ, કૃમિ, કુષ્ઠ, શૂળ અને ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. સ્ત્રીનું દહીં:—બળકર, તર્પણ, જડ, પાક વખતે મધુર, ખાટું, આંખોને હિતકારક, તરુ, પાકકાળે લઘુ, રક્ષ, ઉષ્ણ તથા કફનાશક છે અને પરિણામશૂળ, મલસ્તંભ અને મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે.

૧૭-દૂધ

દૂધ જેવો પૌષ્ટિક, શક્તિવર્ધક અને આયુષ્યવર્ધક એવો બીજો એકે પદાર્થ નથી; બધી જાતનાં દૂધમાં ગાયનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે. ગાયના દૂધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અવયવ નથી. એ બાળકથી વૃદ્ધ સુધી સર્વને અત્યંત હિતકારી છે. આયુષ્યના વખતમાં દૂગણી ગાયોનો અત્યંત જરૂરો હોય; તેથી કરી ભોક્ષા શક્તિમાન, નિરોગી અને ચરચીર હોના. હાલના વખતમાં દૂગણી ગાયોની દિવસે દિવસે અછત થતી જાય છે, દુધાળને લીધે દોરની અછત થઈ જમીનમાં તેનાથી મળનાર ખાતર કમી મળવા લાગવાથી, ધાન્યની ઉત્પત્તિ પણ ઘટવા લાગી છે અને જે ધાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ

એના કમવાળું હોય છે, જેથી તે ખાનારને યોગ્ય તુષ્ટિ-પુષ્ટિ આપી શકતું નથી, એટલા જ માટે સધળાએ ગાયનું મ્લેચ્છ થાય એવો યત્ન મન, વાચા અને કાયાએ કરવો ઘટે છે. નીચે દ્રુષ સબ ધી જે લખવામા આવ્યું છે, તે સિવાય બીજી માહિતી આ મયના ગોવૈદક પ્રકરણમાથી મળી આવશે. સેન્ધુ' દ્રુષ :—મધુર, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, બળકર, યુરુ તથા વૃદ્ધ છે, અને શુક્ર, નિદ્રા, કફ, આળસ તથા રચિને કરનારું અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા જઠરાગ્નિનું નાશક અને મંદાગ્નિમા અપચત છે એ તીનામિવાળા પુરગોને ગમ કરી પાવાથી બળ, પુષ્ટિ અને સર્વ ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે બકરીનું' દ્રુષ :—તૂરું, મધુર, માદક, લઘુ તથા શીતળ છે અને જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, સર્વ વ્યાધિ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. મેંઢીનું' દ્રુષ :—મધુર, ગરમ, સ્નિગ્ધ, દેશ, પ્રુષ્ટિકર, યુરુ, કફકર અને મેદાવર્ધક છે હાથાણીનું' દ્રુષ :—મધુર, અગ્નિને મંદ કરનાર, શીતળ, વૃષ્ય, ચમુષ્ય, વીર્ય-વર્ધક, મેદાવર્ધક, સ્નિગ્ધ, તૂરું, બળકર, કફકર, તૃપ્તિકર અને પિત્તનાશક છે ઘોડીનું' દ્રુષ :—ખારું, અગ્નિદીપક, રક્ષ, ઉષ્ણ, કાતિકર, દેહસ્થૈર્થકર, લઘુ બળકર, ખાટુ તથા સારક છે, અને સધિવાત, નિદ્રા, ઉત્તરવાયુ, કુષ્ઠ અને દમનો નાશ કરે છે ગધેડીનું' દ્રુષ :—મધુર, બળકર, રક્ષ, ખાટું, હીન-બુદ્ધિમાદકાક, પચ્ય, રચિપ્રદ તથા ખારું છે, અને કફ, વાયુ, બાળગેગ કામ અને દમનો નાશ કરે છે ઊંઠડીનું' દ્રુષ :—મધુર, બળકર, રક્ષ, રોધક, કિન્નિત ખારું, દીપન, બેદક, સારક, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે, અને સોજા, કફ, કુષ્ઠ, આનાહવાયુ, પ્રમેહ, નળવાત, કૃમિ, ગુદ્મ, કાસ, અર્શ, ઉદરોગ તથા શળનો નાશ કરે છે માનુષ્ય દુગ્ધ :—મધુર, શીતળ, લઘુ, ચમુષ્ય, તૂરું, પચ્યકર, દીપન, પાચક, ધાતુવર્ધક, રચિકર, છવન અને સ્નેહન છે. એ રક્તપિત્ત ઉપર નસ્ય માટે અને નેત્ર-શળ ઉપર આંખોમા નાખવા માટે ઉત્તમ ઔષધ છે, અને નેત્રોગ, અભિધાત, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) ઉદરોગ ઉપર :—ઊંઠડીનું દ્રુષ પાવુ. (૨) કફ, ઉધરમ, શ્વાસ અને અશક્તિ વગેરે બાળ ગેગો ઉપર :—ગધેડીનું દ્રુષ પાવુ (૩) વીર્યસ્રાવ, ધાતુસીલતા વગેરે ઉપર :—દ્રુષ ગરમ કરી તેમા ખડીસાકર નાખી તે આપવુ. (૪) નાનાં બાળકોને પાણીડો લાગે છે તે ઉપર :—કૂતરીનું દ્રુષ સ્નાના દ્રુષમા મિશ્ર કરી આપવુ *

૧૮-પેદુખાખર

પેદુખાખર :—બકરીના પેટમા એક જાનનો ગાગડો ઉપલ્પ થાય છે તેને 'પેદુખાખર' કહે છે * પેદુખાખર :—ધાતુવર્ધક છે અને મધુર્ મેહ, વિષ, કફ, પિત્તરોગ, નેત્રોગ, મેદોરોગ તથા વાતશળનો નાશ કરે છે એ કસ્તૂરી, કેસર, ઘી, આદાનો રસ દિવા દ્યોક્તા અનુપાનમા અથવા લીંડીપીખર, નયશળ અને અંધમા ખાવાથી ધરડો ખાણુસ તરુણ પુરુષ જેવો ઘશે ઉપયોગ :—(૧) શ્વાસ ઉપર :—૧ રતી પેદુખાખર મધ અને લીંડીપીખરમા આપવુ.

૧૯-ખીરખહોટી (ગોકળગાય)

ખીરખહોટી :—(સં ઇ.ગોપ બં ઊટ દેવુઈ. ડિંબ અમ્મલી) મૃગ નક્ષત્રમાં રાતા ગંગા ઝીણા કીડા ઉપલ્પ થાય છે, તેઓને ઉર્લૂ લાધામા ખીરખહોટી કહે છે ચોમાસામા આ કીડાઓની હારોની હારો લાગેલી હોય છે વૈષ વગેરે લોહા એ કીડા એકડા કરી વેચે છે ઉપયોગ :—(૧) ભાર ઉપર :—કાળી તુલસીના પાદડાનો અગરમ ૪ માના અને મધ ૪ માસા એકત્ર કરી તેમા ખીરખહોટી એક અથવા બે ગારીક ઘસી ચાટણુ તેનાર કરી, એ સર્વ ચાટણુ પ્રથમાર લે એકદમ ચટાડતુ એ પ્રમાણે ૩-૫-૭ દિવસ આપતુ, પરતુ જેમ જેમ રોગનું જ્વર કમી થતુ જાય, તેમ તેમ ઔષધનું પ્રમાણ પણ કમી કરતા જવુ. એનાથી જી દિવસમા શુભ સમજાય છે (૨) મર્વ પ્રકારના ઉદરોગ, ડબ્બા (ભાર) અને નાના બાળકના પેટમાંના સર્વ રોગો ઉપર :—કાળી તુલસીના પાદડાનો રસ અને લાગરોનો અગરમ ૧ તોલા પર્વત લઈ તેમા બે પર્વત

● ખાખના મોમા ચાદા પડે છે તે ઉપર —ગોડીના દંખની અથવા બકરીના દંખની મોમા રોડ નાખવી * જેમ બકરીના પેટમાથી 'પેદુખાખર' અને માયના પિનાસયમાથી 'ઝીરોચન' નીકળે છે, તેમ કિટના ઉદરમાથી 'ઉજરત હાઉ' મળી આવે છે અને કેયેરા ઉપર વાપરવાનુ ચુનાની મયકાંગે ખત.વે છે

ખીરખહોટી ધસી તથા અર્ધી રતી ચોરોચન ધસી મધ નાખી આપવું. બાળકને અર્ધી ખીરખહોટી આપવી. (૩) દમ, ઉધરસ અને વરાધ ઉપર:—ખીરખહોટી પાનમાં આપવી. (૪) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર:—ખીરખહોટી અને ઘાળા કાયાની રાખનો મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) અર્ધાંગ, પક્ષાઘાત, અર્ધિત અને બીજા વાયુ ઉપર:—ખીરખહોટી પાનમાં આપવી. (૬) પેટશૂળ ઉપર:—જ્યક્ષ્ણ અને ખીરખહોટીનું ૧ વાલ ચૂર્ણ આપવું. (૭) સોજા ઉપર:—ખીરખહોટી મીઠામાં મેળવી લેપ કરવો. (૮) બેસી ગયેલા સ્તન કઠિન થઈ ઉપર આવવા માટે:—ખીરખહોટી દૂધમાં વાટી સ્તન ઉપર લેપ કરવો.

૨૦—ભેંસનું છાણુ

ઉપયોગ—(૧) નવેલો નખ ઉખડયો હોય તો:—ભેંસનું તાણું છાણુ મરમ કરી બાંધવું. (૨) મધુરા ઉપર:—ભેંસનું છાણુ પાણીમાં મેળવી ઠીંચણુ પર્યંત અને જળા પર્યંત પગે ચોળા ઘાઈ નાખવું. (૩) તણુખિયા પ્રમેહ ઉપર:—ભેંસનું છાણુ પાણીમાં ગાળીલઈ તેમાં સાકર નાખી તે પાવું. ગાયના છાણુ સંબંધી ગાવેદમાં જુઓ.

૨૧—મધ

મધ:—સં ૦ મધુ. મં ૦ મધ. હિં ૦ શહદ. કં ૦ જેનતુપ. તે ૦ તેની. ફાં ૦ શહદ અગળીન. અં ૦ અસલુલ નહલ. ઈં ૦ ઉની. હાં ૦ મેલ.

સામાન્ય મધ:—શીત, લઘુ, સ્વાદુ, રક્ષ, માહક, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિદીપક, નણુશોધક, નાડીની શુદ્ધિ કરનાર, સૂક્ષ્મ, રોપણુ, મૃદુ પર્યંકારક, મેધાકર, વિશદ, વૃધ્ય, રચિકારક, આનંદ-કારક અને તૂરું છે; તથા સહેજ વાતકર, ઢોઢ અર્થ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, કફ, મેઢ, કૃમિ, મદ, ગ્લાનિ, તુષ્ણા, બિલટી, અતિસાર, દાહ, ક્ષતક્ષય, મેદ, ક્ષય, હેડકી, ત્રિદોષ, આધ્માનવાદ્ય, વિષ તથા મળખંધનો નાશ કરે છે. સર્વ જાતિનું મધ:—મધુરોપણુ, શોધક અને અસ્થિને સાર્ધનાર છે. મધ તપાવવાથી કિંવા ઉષ્ણકાળમાં, ઉષ્ણ પદાર્થોમાં ખાવાથી વિષ જેવું ક્રુષ્ક કરે છે. ઔષધોમાં જૂનું મધ આપવું. જેમ જેમ જૂનું થતું જાય તેમ તેમ તે શુણ્કારી છે. ઘી અને મધ સરખે ભાગે લેવાં નહિ. એમ લેવાથી તે વિષ સમાન થાય છે. રંગે ગાયના ઘી જેવું, રચિકર, સુગંધી એવું મધ ઉત્તમ જાણવું. ઉપયોગ—(૧) કાન વહે છે તેને માટે:—વૃક્ષો પર ઝીણી ગાંભીનું મધ બેસે છે તેનું મધ કાનમાં નાખવું. (૨) કાનમાં બગાઈ વગેરે ગાઈ હોય તે ઉપર:—કાનમાં મધ નાખવું. (૩) વીંછીના વિષ ઉપર:—દંશ ઉપર મધ ચોપડવું. (૪) મેદારોગ ઉપર:—સવારે ગરમ પાણી ચાર તોલા લઈ તેમાં બે તોલા મધ નાખી તે પાવું. (૫) મુખરોગ ઉપર:—મધનો ગંદૂપ (મોઢામાં લઈ તે કેટલીક વાર રાખી કોગળો કરી નાખવો.) ધારણુ કરવો; એટલે મોઢામાંના મધ, ચાંદી તથા દાહ, તૃષા વગેરે રોગ દૂર થઈ મુખને સ્વચ્છતા આવે છે; અથવા મધ-પાણી એકત્ર કરી તેના કોગળા કરવા. (૬) અગ્નિદગ્ધ મધુ ઉપર:—પોન્ચા મહુડાનું મધ પીંજાથી ચોપડવું. (૭) કાનખજૂરો કાનમાં ગયેા હોય તો:—મધ અને તેલ કાનમાં નાખવું. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર:—મધ અને સાકર બકરીના દૂધમાં પાવાં. (૯) તુષ્ણારોગ ઉપર:—પાણીમાં સાકર અથવા મધ નાખી તે પાવું. ઠંડું પાણી અને મધ એકત્ર કરી તે શેરસર પાવું; બિલટી થશે એટલે તુષ્ણા અને દાહ સમજે. (૧૦) ખરસાણીના વિષ ઉપર:—પાણીમાં મધ નાખી પાવું. (૧૧) ઝેરકાચલાના વિષ ઉપર:—મધ, ઘી અને સાકર ખાવા આપવાં.

૨૨—માખણુ

ભેંસનું માખણુ:—તૂરું, વાતુલ, ગુરુ, કફકર, મેદોવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃધ્ય, મધુર, શીત, બળકર, દાહકારક તથા ગ્રાહક છે; અને શ્રમ તથા પિત્તનું નાશક છે. એ જ તાણું હોય તો ધાતુવર્ધક, બાળ તથા વૃદ્ધને હિતકારક અને બળકર છે. બકરીનું માખણુ:—મધુર, તૂરું, લઘુ, આંખોને હિતકારક, દીપ્ત, બળકર તથા હિતકર છે; અને ક્ષય, ઉધરસ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, શળ, નેવરોગ, જ્વર, પાંડુરોગ અને સ્વેતકોઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કાનનો દાહ થાય

છે તે ઉપર:—માખણ કિમિત દેવતા ઉપર પિગળાવી કાનમાં નાખવું. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—માખણ અને તલ ખાવા આપવા; અથવા માખણ, નાગેસર અને ખડીસાકર ખાવા આપવા. (૩) રક્તાતિસાર ઉપર:—માખણ, મધ અને ખડીસાકર ખાવા આપવા.

૨૩-મૂત્રવર્ગ

મૂત્રવર્ગમાં ગોમૂત્ર મુખ્ય છે. ઔપધિમાં એ સર્વ મૂત્રોના અભાવે આપવું. ગોમૂત્રમાં રેચક ગુણ ધણો ઉત્તમ છે. પુષ્કળ તેસો અને ઘી સિદ્ધ કરવાના કામમાં ગોમૂત્રનો ઉપયોગ થાય છે. નરયને માટે જિંદગી મૂત્ર આપવું; આરાતાઈ ચાલવું પ્રશસ્ત; અને ગધેડાં, ઘોડાં, બકરાં તથા બેસોતું મૂત્ર તેલમાં ઉગાળી લેપ કરવાથી દુદ્ધ, કંડૂ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. ભેંસતું મૂત્ર:—તૂરું, કંડુ, ખારું, પિત્તકર, ઉષ્ણ તથા તીખું છે; અને યજ્ઞ, અર્શ, ઉલ્હ, કુષ, મેઠ, વિપુચિકા, સોળે, આનાઠ, પાંડુરોગ, શુદ્ધ તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. બકરીનું મૂત્ર:—તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, કંડુ, રક્ષ, સ્વાદુ, તૂરું, તીક્ષ્ણ, પચકર તથા વાતુલ છે; અને દમ, ઉધરસ, સોળે, કમળો, ઉદર, પાંક, કફ, શુદ્ધ, પ્લીહા, નાડીવણ, વિષ અને કર્ણુચળનો નાશ કરે છે. હાથણીનું મૂત્ર:—ખારું, કંડુ, મેદક, પિત્તલ, તૂરું, તીક્ષ્ણ, સારક, તીખું તથા વિદારણ છે; અને યજ્ઞ, હેડા, દમ, વાયુ, કિલાસ-કુષ (ચિત્રી), કંડૂ, મંડળકુષ, કૃમિ, અર્શ, વિષ, શુદ્ધ અને કંડૂનો નાશ કરે છે. ઘોડીનું મૂત્ર:—ઉષ્ણચીર, ખારું, તીખું, રક્ષ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તલ છે; અને કુષ, ઉન્માદ, કૃમિ, મોઠ, કફ, વાયુ, દુઃ, યજ્ઞ, વિષ, કિલાસકુષ અને મોઢનો નાશ કરે છે. ગધેડીનું મૂત્ર:—અમિદીપક, કંડુ, ખારું, તીખું તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, સંઘ્રણી, કૃમિ, ભૂતખાધા, કંપ, ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમનો નાશ કરે છે. જિંદગીનું મૂત્ર:—તીખું, કંડુ, ઉષ્ણ, દીપન, પિત્તલ, ખારું, તીક્ષ્ણ તથા બળકર છે; અને કોઠ, અર્શ, ઉદર, કૃમિ, ઉન્માદ, વાતરોગ તથા મનોવ્યાધિનો નાશ કરે છે. નરમૂત્ર:—રેચક, ખારું, ઉષ્ણ, રસાયન, કંડુ તથા રક્ષ છે, અને વિષ, આમ, કૃમિ, રક્તદોષ, ત્રણ, ભૂતખાધા, ત્વગદોષ, વાયુ, મોઠ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કંક, ક્ષય અને પાંડુરોગ ઉપર:—જૂનાં લોઢકાટને ગરનાળાના અગર બહેડાના લાકડાના કોલસામાં તપાવી, ગોમૂત્રમાં ૧૦૦ વાર ભીંજવી, પછી તેનો ખરલ કરી તેમાંથી ૧ વાલ ચૂર્ણ મધ અને લીંદીપીપરમાં આપવું. એ ચૂર્ણને ‘મંડૂર’ કહે છે. (૨) અપસ્માર ઉપર:—માંકડના રક્તમાં ઝીંચરું ભીંજવી સકળી, તે ગધેડીના મૂત્રમાં ભીંજવી તેનું ત્રણ દિવસ નસ્ય આપવું; એટલે ફેફસ દૂર થાય છે. (૩) વિષારી સર્પનાં દંશ ઉપર:—માણસનું મૂત્ર પાવું એટલે ભલડી ચર્ધ વિષ જીતરશે.

૨૪-મીણ

મીણ:—પિચ્છલ (ચીકટું), સ્વાદુ, તીખું, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, અસ્થિસંધાનકારક તથા મથુને હિતકર છે; અને વાયુ, કોઠ, વિસર્પ, રક્તદોષ, વાતરકત, ભૂતદોષ અને લેપ કરવાથી ચામડી ફાટે છે તેનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નવેલા ઉપર:—તપાવેલા મીણની લુગદી નખ પર બેસાડવી અને પાંદો બાંધવો; તેથી ચાર-પાંચ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૨) પગ ફાટે છે તે ઉપર:—તપાવેલું મીણ ચોપડવું. (૩) ગૂમડાં ઉપર:—ઘીમાં મીણ તપાવી તે ચોપડવું. (૪) રક્તપ્રદર ઉપર:—મીણમાં ઈંદનું ચૂર્ણ કરી ખાવા આપવું.

૨૫-મોરનાં પીછાં

ઉપયોગ:—(૧) હેડકી અને ભલડી ઉપર:—મોરનાં પીછાંની રાખ અને લીંદીપીપર મધમાં આપવા. (૨) સર્પદંશ ઉપર:—મોરનાં પીછાં તળાકુ સાથે ચલમમાં નખા ખાવા; એટલે વિષ જીતરશે. (૩) માછલાના વિષ ઉપર:—મોરનાં પીછાંની ધૂણી આપવી. (૪) વિષ-ખાધા દૂર થવા માટે:—જે પ્રમાણે ગાંડૂળમાંથી તામ્રસત્ત્વ નીકળે છે, તે જ કિંચાથી મધૂરપિચ્છમાંથી તામ્રસત્ત્વ નીકળે છે. એ તામ્રસત્ત્વની વીંટી કરી તે પાણીમાં બોળા તે પાણી આપવું. એટલે વિષખાધા દૂર થશે.

૨૬-વાધની ચરખી

ઉપયોગ—(૧) હાડમણ ઉપર:—એ નજ દિવસ વાધની ચરખી લગાડી (૨) શીતળા થોડા આવવા માટે:—વાધનો સૂણા દાત પાણીમા ઘસી એક વખત આપવો (૩) સધિવાયુ ઉપર:—વાધની ચરખી રાત્રે જીંઘતી વેળાએ શરીરે ચોળવી

૨૭-સમુદ્રકીણ

સમુદ્રકીણ એ એક જાતના માછલાના પેટનું હાડપિંજ છે એ સફેદ રંગનું લોઈ એ ઉપર ઝીણા ઝીણા ઝિદ્રો હોય છે એ બસરાથી બધી આવે છે સમુદ્રકીણ:—રચિકર, તૂરુ, લઘુ, ચમુખ્ય, શીતળ, પટલાદિ દોષનાશક, સારક તથા વિનાશ છે, અને કર્ણુચળ, કફ, કઠરાગ અને પિત્તનો નાશ કરે છે અશુદ્ધ સમુદ્રકીણ બગલગ કરે છે, એટલા માટે તેનું રોધન કરવું રોધન:—સમુદ્રકીણ લીછુના રસમા ખરલ કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે ઉપયોગ—(૧) રતાધળો અને અહિર ઉપર:—સમુદ્રકીણ અને ખડીસાકરની ભૂખી સવાર-સાજ આંખોમા નાખવી, એટલે અહિર, રતાધળો, રતાશ, ગળ (નેનમાથી પાણી ગળવું), કફ (ખાજ) વગેરે વિકારા ત્વરિત દૂર થાય છે (૨) કાનમાના સણકા વગેરે ઉપર:—સમુદ્રકીણની વસ્ત્રગાળ ભૂખી કાનમા નાખવી તથા તે ઉપર લીછુનો રસ નાખવો (૩) કણુસ્થાપ, મળુ અને ચિદ્દા (પરુ) ઉપર:—સમુદ્રકીણનું ચૂર્ણ કાનમા નાખવું (૪) કફ ઉપર:—સમુદ્રકીણ વાટી ચોપડવું

૨૮-સર્પની કાંચળી

જેને ફેપ છે એવા સર્પની કાચળી ઝુલકારી છે સર્પની કાચળી પુસ્તકમા રાખવાથી તેને ઊર્ધ્વ લાગતી નથી ઉપયોગ—(૧) અંગ ઉપર પિત્ત ઊંઠે છે તે ઉપર:—સર્પની કાચળી બાળી તલના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી (૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થતા માટે:—સર્પની કાચળી બાળી તેની ધૂણી આપવી (૩) બદ ઉપર:—સર્પની કાચળી અને અશિશુનો વડી કરી ઉપર બાધવી, અથવા સર્પની કાચળી બારીક કરી ગોળમા નજ દિવસ ખાવી (૪) આમખીટા (મસ) ઉપર:—સર્પની કાચળી બારીક કરી ગોળમા નજ દિવસ ખાવી બીજે ઉપાય:—સર્પની કાચળી પાણીમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૫) ઉદરના વિપ ઉપર:—સર્પની કાચળીની ધૂણી નજ દિવસ આપવી (૬) વિષમજ્વગદિક ઉપર:—સર્પની કાચળી, શીરસ દિત્ર અને કડવા લીમડાના પાંદડાનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી તેનો ધૂપ આપવો એ રાક્ષસ અને ક્રાંતિનીતો પ્રતિમથ કરી વિષમજ્વરનો નાશ કરશે

૨૯-સસલાનું લોહી

ઉપયોગ—(૧) સુસી (વરાધ) ઉપર:—સસલાના લોહીમા ૫૫૬ બીજવી રાખવું અને તે ૩૫૬ દૂધમા મગગી તે દૂધ મુઠી થયેના બાળકને પાવું

૩૦-સાબરશિંગ

ઉપયોગ—(૧) સોળે, જખમ, લાપોટિયું અને વાયુએ અગમ્યા મળકા આવે છે તે

* સાબરશિંગનું મોઢન તથા મારણ—(૧) સાબરશિંગના મધ્યમ સોપારી જેવડા ટુકડા કરવા પછી ખાદી છાસમા નજ દિવસ ભિંતરી રાખવા જોયે દિવસે કાની પાળીથી ઘોઈ ચૂપ ના વાપમા સુઠી લેવાથી શુદ્ધ થાય છે ત્યાર પછી ૪ થોર આકાના પાનને ચોટા ચોટા ખાદી, એક કપડાને માદી અને છાસમા ભિંતરી તેના ઉપર ૧ થોર એટલા ભિંતરાવવા આથોરે વા ઇચ એટરી બડાઈ રાખવી તેના ઉપર સાબરશિંગના શુદ્ધ સુકાયેલા ટુકડા પાવરવા પછી ઉપર આકાના ખાદી પાનનો ઘર કરવો તેના ઉપર બીજ સાબરશિંગના ટુકડા પાવરવા બધી મળી આવશે હા થોર સાબરશિંગના ટુકડાને અકડા તેના પાનની લગની વચ્ચા ચોટાઈ દેવા કોઈ પણ જગ્યાથી ટુકડા બદાર ન દેખાય એ સલામી લઈ ૬૫૫થી સાબરી થોટલી બાધવી ઉપર માદી(છાપ તથા લાદ મેલવેલી)થી સંપુર કરી સૂચના વાપમા સુકાઈ લેવું સુકાઈ નવા પછી પાવવો બીજે ઘર કરવો તથા અથા ૮-૧૧ દોષ તે જગ્યા સાવધાનીથી જખ કરવી બીજે ઘર ત્વંના વાપમા સારી રીતે સુકાય ત્યારપછી જખુ અગ્નિ આપવો અગ્નિ રવાજ

ઉપર:—સાખરશિંગ ધસી લેપ કરવો. (૨) માથું ડુબાડું હોય તે ઉપર:—દૂધમાં સાખરશિંગ ધસી લેપ કરવો. (૩) રક્તાતિસાર અને આમાંશ ઉપર:—સાખરશિંગ ઘીમાં ધસી આપવું. (૪) બાળકને ગળું પડે તે ઉપર:—સાખરશિંગ ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને તે ઉપર મીઠા એરંદાનાં પાંદડાં લગાડવાં; તેમ જ ગાયના દૂધમાં સાખરશિંગ ધસી પાવું. (૫) વાતશૂળ ઉપર:—સાખરશિંગની અર્ધો માસા ભસ્મ ૧ તોલા ઘીમાં આપવી. (૬) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:—સાખરશિંગની ભસ્મ દૂધમાં આપવી; એટલે ધાતુવૃદ્ધિ યથા ધાતુસ્થાનની કકડી નીકળી જાય છે. (૭) ઉદરરસ, દમ, ક્ષય, અથિ, અપચી અને અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—૧ વાલ સાખરશિંગની ભસ્મ મધમાં આપવી. (૮) સાખરશિંગની ભસ્મ કરવાની કૃતિ:—સીતાફળનાં પાંદડાં ખારીક ચંદન પ્રમાણે વાટી તેનો લાંબો ગોળો કરી, તેમાં સાખરશિંગનો કકડો મધ્યભાગે રાખવો તથા તેને વગડાઉં છાણાનાં પુટ આપવા એટલે તેની ભસ્મ થશે. એ જ રીતે આકડાના દૂધમાં સાખરશિંગ નાખી પુટ આપવાથી ભસ્મ થશે.

૩૧-હરિણશૂંગ

ઉપયોગ—હૃદયેગ, કઠિમહ, સંધિશૂળ અને હૃદયશૂળ ઉપર:—(૧) હરિણના શિંગડાના કકડા કરી કોડિયામાં નાખી, છાણાનો અગ્નિ કરી ભસ્મ કરવી. તે અર્ધો માસા ગાયના ઘીમાં આપવી.

૩૨-હસ્તિદંત

ઉપયોગ—(૧) કેશ આવવા માટે:—હાથીદંતના વહેરને દારહળદરના રસની ભાવના આપવી અને તે ઉપર ચોપડવી. (૨) ગૂમકું કૂટવા માટે:—હાથીદંત ધસી ગૂમડાના મોઢા પર એક બિંદુ કરવું. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—હાથીદંતની ધૂણી આપવી. (૪) ખરજ, ગજકણું વગેરે ઉપર:—હાથીદંતનો વહેર ખાળી તે રાખનો ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) હંતવર્તી (નેત્રનાં ફૂલ) માટે:—હાથીદંત, કુહરના દંત, જિંટના દંત, બજાના દંત, બોકડાના દંત, ગધેડાના દંત, શંખ, મોતી અને સમુદ્રદીણુનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ખરલ કરી સળી જેવડી લાંબી ગોળી કરવી. એ પાણીમાં ધસી આંખમાં અંજન કરવું; એટલે આંખમાંનું ફૂલ ધણું જ જલદી દૂર થાય છે. આ પ્રયોગ ફૂલ પર દૂર થવા માટે ધણું જ ઉત્તમ છે.

ચીતળ થયેથી સંભાળપૂર્વક સંપુટ કાઢી તોડી સફેદ સાખરશિંગની ભસ્મના કુકડા કાઢી લેવા. તે કદાચ કુકડાની અંદર કાળે. ભાગ ભેવામાં આવે તો કાળા ભાગવાળા કુકડાને આકડાનાં પાનના રસમાં ૩ કલાક ખરલ કરી એક એક તોલાની ટીકડી બાધી સૂર્યના વાપમાં સૂકવવી સુકાઈ ગયા પછી શરાવસંપુટ કરી અર્ધો ગજપુટ આપવો. ધણું કરીને એક જ પુટમાં ભસ્મ તૈયાર થઈ જાય છે. કોઈ વખતે શિંગ વધારે સખત હોય તો કોઈ કોઈ કુકડા કાચા રહી જાય છે માત્ર કાચા રહેલા કુકડાને જ બીજે પુટ આપવો. આવી રીતે કેટલી ભસ્મ કળીચૂતા જેવી સફેદ થાય છે. (૨) સાખરશિંગના કુકડાનું ઉપરની રીતે જ શોધનું કરી આકડાનાં પાનને બદલે કુંવારના ગર્ભમાં ઉપરની રીતે જ સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. કદાચ કાચી રહે તો કાચા કુકડાને કુંવારના ગર્ભના રસમાં ખરલ કરી નાનો પુટ આપવો. (૩) સાખરશિંગના અરધા અરધા તોલાના અનુમાને કકડા કરી એરંડિયા તેલમાં ૧૫ દિવસ પલાળી રાખી બકાર કાઢી લઈ દશાંશ ભાગે એરંડિયા તેલ સાથે માટીના પાત્રમાં કપડાજાણું કરી ગજપુટ આપવાથી એક જ પુટમાં સાખરશિંગની ભસ્મ થાય છે. સાખરશિંગની ભસ્મની માત્રા ૨ થી ૪ રતી સુધી છે. દિવસમાં બે વખત સવારે તથા સાંજે યોગ્ય અનુષાનની સાથે આપવી.

૧-ખાસ તથા ઉદરરસ ઉપર:—કકડ બકાર પાડવા માટે ૨ રતી ભસ્મ ૨ માસા સાકરમાં મેળવી ખાઈ ઉપર થોડું દમ પીવું. કકડ સુકાવવા માટે ભસ્મ મધમાં મેળવી ચાટવી. ૨-હૃદયેગ ઉપર:—સાખરશિંગ ભસ્મ ૨ રતી તથા પીપરનું ચૂર્ણ ૪ રતી મેળવી મધની સાથે ચાટવું. ૩-યુક્તિનિયા (વાતસ્થેગ જવર), પાથશૂળ તથા વાયુથી શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં નીકળતા શૂળ ઉપર:—ધી તથા મધ સાથે મેળવી ભસ્મ ચાટવી. ૪-ધાતુવિકાર તથા પેશાબમાં ધાતુ જળી:—મોગલી બેઠાણું ૬ માસા લઈ પાણીમાં બોળવા દેવા. બેઠાણું કલાક પછી બોળવું જાય ત્યારે થોડી સકર મેળવી તેની સાથે સાખરશિંગની ભસ્મ લેવી. આકડાનાં પાનના રસથી કરેલી સાખરશિંગભસ્મ કુંવારના રસમાં કરેલા મારજુની અપેક્ષા કરીને નાશ કરવા માટે વધારે બજવાન છે. ધાતુવિકાર તથા હૃદયેગમાં કુંવારના રસવાળી વિશેષ હિતકારક છે.

૪-૨ સવૈદક

૧-અભ્રક

(સં ૦ મં ૦ ૧૦ કં ૦ અભ્રક. ૨૦ લોકલ. ૩૦ સિવારાજમીન. ૪૦ તથક. ૬૦ ટાંક ગિલમર-
લા ૦ માર્કા. ૭૦ અબ્ર, અકલર.) ધોળો, રાતો, પીંગા અને કાળો, એમ ચાર પ્રકારના અભ્રક
છે. ઔષધમાં ધોળો અને કાળો વપરાય છે. કાળો અભ્રક ગુણેએ શ્રેષ્ઠ છે. * શોધન :—(૧) કાળો
અભ્રક :—અગ્નિ ઉપર તપાવી ગાયનું દૂધ, ત્રિફળાનો ઉકાળો, કાંઈ અને ગાયના મૂત્રમાં સાત વાર
બોળવો એટલે શુદ્ધ થશે. (૨) અભ્રક દેવતા ઉપર તપાવી બોરડીના કાઠામાં બોળવો અને હાથથી
મસળવો તથા ઉપરનું પાણી કાઢી નાખી ભૂંડા કરી આપવો. તે ધાન્યાભ્રક કરતાં સારો થશે.
ધાન્યાભ્રક કરવાની રીત :—અભ્રકને તેના ચોથા ભાગમાં ડાંગરમાં મેળવી કામળામાં બાંધી ત્રણ
દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવો અને હાથથી પુકળ મસળવો; પછી પાણીમાં પશો હોય તે અભ્રક
સુકિતથી બહાર કાઢી સૂકવી આપવો. અભ્રક :—તૂરો, મધુર, ઠંડો, આયુષ્ય આપનાર અને ધાતુ-
વર્ધક છે; તથા કાય, ત્રિદોષ, ગૂંચડાં, પ્રમેહ, ક્ષેદ, બરોળ, ઉદર, ગાંઠ વિષ અને કૃમિનો નાશ
કરનાર છે. મારણુ :—(૧) ધાન્યાભ્રક ૧ ભાગ અને ટંકણુપાર ૨ ભાગ એકત્ર કરી, ખરલ કરી
અધમૂષા યત્રમાં ધાલી તીમામિએ પચત કરવું. પછી દૂધમાં ખરલ કરી પુટ આપવો એટલે
ભસ્મ નિશ્ચય થશે. એ ભસ્મ સ્વભાવે શીતળ છે તેથી બધા રોગો ઉપર યોગ્ય. (૨) ધાન્યાભ્રક
કાસુંદરાના રસમાં મસળી પુટ આપવો. એ પ્રમાણે દશ પુટ આપવા એટલે તેની ભસ્મ થશે. (૩)
ધાન્યાભ્રક લઈ આકડાના દૂધ(રસ)માં એક પહેર સુધી ખરલ કરી, ગોળ ચક્રાકાર વડી કરી તેની
આસપાસ આકડાનાં પાન વીંટાળી માટીના કોડિયાના સંપુટમાં ધાલી વગડાઉં છાણુનો ગજપુટ
અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે આકડાના દૂધમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી સાત ગજપુટો કરવા; પછી વડની
વડવાઈએનો ઉકાળો કરી તેમાં અભ્રક એકેક દિવસ ખરલ કરી ત્રણ ગજપુટો કરવા; એટલે અભ્રકની
ભસ્મ સારી થશે. એ ભસ્મથી સર્વ રોગો દૂર થાય છે, અરુપ મૃત્યુ દૂર થાય છે, ધોળા વાળના કાળા
વાળ થાય છે અને જેવું જેવું અનુપાન આપે તેવો તેનો ગુણ થાય છે. (૪) ધાન્યાભ્રક અને નાગબલા

● કાળા રંગના અભ્રકમાં પણ ૪ પ્રકાર (દૃઢ, નાજ, પિનાક તથા વજ) છે. દૃઢ અભ્રક અગ્નિમાં
નાખવાથી દેડકાની માફક શબ્દ થાય છે, નાજ નામના અભ્રકને અગ્નિમાં નાખવાથી કુકારની માફક શબ્દ
નીકળે છે. પિનાક અભ્રકનો શબ્દ મનુષ્યના ટંકાર જેવો હોય છે; અને વજાભ્રક અગ્નિમાં જરા પણ શબ્દ
કરતો નથી. રજપૂતાનામાં કાળા રંગના અભ્રકમાં ત્રણ ભેદ જોવામાં આવે છે : દૃઢ, પિનાક અને નાજ.
એ ત્રણ ભેદના અભ્રક સેવન કરવાથી શરીરમાં નાના પ્રકારના વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર વજાભ્રક
શરીરને માટે કાંઈ પણ નુકસાન નહિ કરતાં લાભ પહોંચાડે છે. અભ્રકનું શોધન કરતી વખતે ન્યારે
તપાવેલા અભ્રકના કકડાને ઔષધિના રસમાં ભુજાવવામાં આવે ત્યારે ઉપર એક ગુણુપાટનો કકડો વારંવાર
ઢાકતાં જવું; નહિ તો અભ્રક સૂક્ષ્મ રજકણરૂપે કેટલોક બીડી જશે. ગુણુપાટના કકડાને ઉઘટે પાણીમાંથી ઘોઈ
પાણીમાંથી અભ્રક કાઢી લેવો. ધાન્યાભ્રક કરવા પહેલાં સુકિતથી શુદ્ધ કરેલા અભ્રકને સૂર્યના તાપમાં સૂકવી,
પતરાં અલગ અલગ કરી ખાંડિને બારીક ચૂર્ણ કરી લેવું. પછી ચૂર્ણને ચોથો ભાગ ડાંગર મેળવી ઉપર
કરેલી રીતિથી ધાન્યાભ્રક તૈયાર કરવો. બોરડીના કાઠાની રીતિવાળું શોધન શાસ્ત્રમાં લખેલ છે; પરંતુ વેદો
પ્રાય ધાન્યાભ્રક કરીને પછી મારણુ કરે છે; બોરડીના કાઠામાં શોધન કરતા નથી.

× નં. ૧ માં લખેલ રીતિથી બનાવેલી ભસ્મ કાળા રંગની થાય છે. તે સાધારણ ગુણુવાળી છે. નં. ૩
મુજબ બનાવેલી ભસ્મ ગેરુ જેવા રંગવાળી બને છે, તેમ જ ગુણુ પણ વધારે આપે છે. નં. ૧ વાળી ભસ્મની
માત્રા ૩ થી ૬ રતી છે. નં. ૩ વાળી માત્રા ૧ થી ૨ રતી છે. નં. ૩ મુજબ બનાવેલી ભસ્મનો શ્વાસ તથા
શ્વેત્રાનિયા પછીની ફેફસાંની નિર્બળતામાં ઉપચોગ કરેલો છે. બહુ જ જલનીધી ફાવે. બતાવે છે.

(ગંગેટી), ભદ્રમોથ, વડનું દૂધ અથવા વડવાઈ ઓનો રસ, ઢળદરનું પાણી, મહકનો કાઠો, આ બધાં ઔષધોથી અનુક્રમે ભાવના આપવી અને પ્રત્યેક ભાવનાને સારા પુટ દેવા; એટલે અરણ્યવર્ચુની ભસ્મ થશે. શતપુટી અને સહસ્ત્રપુટી* અલ્પક કરવો હોય તો કુંવારના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવા; એટલે રંગદાર

* અલ્પકનો રસ કરવાની સુક્તિ કાકચંડેશ્વર તંત્રમાં આપી છે. અત્રકભસ્મ શતપુટી અને સહસ્ત્રપુટી વગેરે યાચ છે. પરંતુ કહેવું છે કે દશાદિસ્તુ શ્વાતઃ સ્થાવ પુટો નૈ વ્યાધિનાશને । શ્વાદિસ્તુ સહસ્રોતઃ પુટો યુક્તઃ રસાયને ॥ ૧ ॥ (અર્થાત્ રંગનો નારા કરવાને દશાથી સો સુધીના પુટો આપવા જોઈએ; અને સોથી લઈ હજાર સુધી પુટ રસાયન માટે છે.) વળી એમાં પણ હજાર પુટમાં તો રસની ભાવના માત્રને જ પુટ કહેલ છે. એમાં મર્દન નહિ કરવું એમ પેલો કહે છે; પરંતુ શતપુટમાં મર્દન અવશ્ય કરવું. વળી રસની ભાવના આપી ૩ કલાક ખરલ કરી સૂર્યના કડક તાપમાં સુકાવી લેવી. પછી બીજે દિવસે પુનઃ ઔષધિના રસની ભાવના આપવી. એમ દશ ભાવના આપ્યા પછી એક ગજપુટ અગ્નિ આપવો, એવો પણ કેટલાક વૈદ્યોના મત છે. કેટલાક વારંવાર ગજપુટ આપવાનું કહે છે. બજરમાં મગદી સહસ્ત્રપુટી અલ્પક તો સો પુટની પણ નથી હોતી. એથી સાસમાં કહેલો લાભ આજકાલ જ્વેવામાં આવતો નથી. દશપુટી અત્રક ભસ્મ :—નાગરમોથના રસમાં અગર તાંદળનના રસમાં દશ દશ પુટ આપવાથી ધાય છે. વીસપુટી અત્રક ભસ્મ :—વડવાઈની છાલનો કાઠો, પાનનો રસ, અરડસી, મત્સ્યાક્ષી (રત્તેલિયો), ઘોળી કનેર, લાલ સાંટારી અને વડનું દૂધ, એ પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં પુટ આપી અગ્નિ આપવો; અથ ૨૦ પુટ આપવાથી સિંદૂરના સમાન લાલ રંગની ધાય છે. એકતાપીસ્રપુટી ભસ્મ :—ધાન્યાલ્પકને ૩ દિવસ મોપના કાઠામાં મર્દન કરવો. પછી સાંટારીનો રસ, કાસુંદરાનો રસ, નાગરવેલનાં પાંદડાંનો રસ અને સુરેખાર, એમાં જુદા જુદા ત્રણ ત્રણ પુટ આપવા. ત્યાર પછી વડની વડવાઈના રસમાં ત્રણ પુટ આપી ધુવરના દૂધમાં, ગોખરના કાઠામાં, કોવચના રસમાં, કહરીકાંઠા(કેળકાંઠા)ના રસમાં, એખરાના રસમાં ત્રણ ત્રણ પુટ અને ગાયના દૂધમાં આઠ પુટ દેવા. ત્યાર પછી દહીં, માખણ, મધ, ઘોળી (ચિનાઈ) સાકર, એ દરેકનો એક એક પુટ આપવો. (મધમ ૩ કલાક ઔષધિના રસની સાથે ખરલ કરી એક એક તોલા આશારાની દીકરીઓ બનાવી સૂર્યના તાપમાં સૂકવવી. સુકાયા પછી સંપુટ કરી પુનઃ સંપુટની આદીને તાપમાં સુકાવી લેવી. ત્યાર પછી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. રવાંચ શીતળ થયેથી સંપુટ કાઢી ભસ્મને બીજા રસની ભાવના આપવી. એ પ્રમાણે દરેક પુટ અપાય છે.) એ પ્રમાણે સર્વ ઔષધિઓના પુટ આપવાથી અલ્પાની દિગ્ધ ભસ્મ ધાય છે. એ સર્વ રંગોનો નારા કરનારી છે. સર્વ પ્રયોગમાં નાખવા યોગ્ય છે. વળી સોએના મર્દને હરણ કરનારી, મૃત્યુને છતનાર, વીરંવદિ કરનાર અને આયુષ્યને વધારનાર છે. એને ખાવાથી સંતાનની વૃદ્ધિ ધાય છે. સાંપુટી અત્રક ભસ્મ :—ધાન્યાલ્પકમાં હરતાળ, આમળાંકી રસ અને ખડિયેખાર એમની પૂંદી દીકરી બનાવી અગ્નિ આપો. આ પ્રમાણે ૧૦ વખત અગ્નિ આપવાથી સિંદૂરના સમાન લાલ ભસ્મ ધાય છે. આ ભસ્મ દાર્શનિક સર્વ રંગોનો નારા કરે છે. શતપુટી અત્રક ભસ્મ :—વડ, યુવેર અને આકાસું દૂધ, કુંવારપાંદાનો રસ, નાગરમોથ, મનુષ્યનું મૂત્ર, વડવાઈનો રસ અને બીટીનાં પાનનો રસ અથવા કાઠો, આ દરેકમાં કાળા ધાન્યાલ્પકને પૂંદી ૧૦૦ પુટ આપવાથી પોખરાજમણિના જેવી ભસ્મ ધાય છે. સાંપુટી અત્રક ભસ્મ :—વજ્રાલ્પકને ખરલમાં નાખી વાદી પછી અગ્નિમાં તપાવી ગાયના દૂધમાં નાખવી (છાંદવી). પછી લોહાના વાસણમાં ધી નાખી તેમાં એ અત્રક નાખી તે મંદાગ્નિથી પચાવે. પછી અલ્પકને ચોથા ભાગનું ધાન (ડાંગર) લઈ બંનેને કામળીના લગડાની કેચળીમાં નાખી ભીંજવે. પછી એક મોટી કચેરેટમાં એ અત્રક નાખીને કોષળીને ખૂબ મસલે. બે પહોર પછીથી સઘળો અત્રક નીકળી પાણીમાં આવી જાય, ત્યારે પાણીને નિતારી અલ્પકને કાઢી લે, ત્યારે ધન્યાલ્પક શુદ્ધ થાય છે. પછી એને ખરલમાં નાખી ૧ આકડો, ૨ વડ, ૩ યુવેર, એ ત્રણેનું દૂધ, ૪ કુંવારપાંદાનો રસ, ૫ એરંડાના મૂળનો રસ, ૬ કડુ, ૭ ચોથ, ૮ ગળો, ૯ લાંગ, ૧૦ ગોખર, ૧૧ રીંગણી, ૧૨ સાલવણ, ૧૩ પિંડવણ, ૧૪ મિળા સરસવ, ૧૫ ખરમંજરી (અયેડો), ૧૬ વડવાઈ, ૧૭ બીટીનાં પાનનો રસ અથવા કાઠો, ૧૮ બેરડી, ૧૯ અરણી, ૨૦ ચિત્રક, ૨૧ દીંબક, ૨૨ હરેર, ૨૩ પંડોળનો રસ, ૨૪ ગોમૂત્ર, ૨૫ આમળાં, ૨૬ બહેડાં, ૨૭ જલકુંભી, ૨૮ તાલીસપત્ર, ૨૯ મૂસળી, ૩૦ અરડસી, ૩૧ આમળાં, ૩૨ અગધિયાનો રસ, ૩૩ લાંગરો, ૩૪ કેળોનો રસ, ૩૫ સાતીન, ૩૬ હંદુરો, ૩૭ લોધર, ૩૮ દેવદાર, ૩૯ તુલસી, ૪૦ બંને દરો, ૪૧ કાસુંદરા, ૪૨ મરી, ૪૩ દાંડિમહાણીનો રસ, ૪૪ પીટી, ૪૫ રાંખાવળી, ૪૬ બાલકડ, ૪૭ નાગરવેલનાં પાંદડાંનો રસ, ૪૮ સૂંઠ, ૪૯ આઘી, ૫૦ તુંડડાં, ૫૧ સારંગ, ૫૨ ફકડવેલ, ૫૩ કાથો, ૫૪ શિવસિંગી, ૫૫ કડુ, ૫૬ શ્વેતારોનો રસ, ૫૭ કડવાં તરિયાં, ૫૮ હંદરકની, ૫૯ જવાસા, ૬૦ મત્સ્યાક્ષી, ૬૧ કસોંછ છક, ૬૨ તેલપણી, ૬૩ ધી, ૬૪ દૂધ, ૬૫ મધ, (કેઈ કેઈ એમાં પંચાંગુલનો રસ, દંટક, ગોળ, ખડિયેખાર, માલવી, સાલવણ, નાગળેલા, અતિબલા, મહાબવા, રાતાવરી, કોચની જડનો

લક્ષ્મ થરો * અબ્રહ્મલક્ષ્મનું અમૃતીકરણ :-અબ્રહ્મલક્ષ્મની બરાબર ગાયત્રી ધી મેળની લોહાના વાસણમાં પચન કરાવતુ ધી પચી બધ એટલે તે લક્ષ્મ બધા કામોમાં યોજવી, જે અબ્રહ્મનું નિશ્ચય અને કાજળ જેવી બારીક થાય તે મૃત બાણી, તે જ બે સયદ્ર-ધોળી અને ચગતી ગી તો વિષ પ્રમાણે મૃત્યુ, પનાધિ અને રોમને પેદા કરે છે + અબ્રહ્મસત્વપાતન :-અબ્રહ્મની ભૂટી એક દિવસ કાજીમાં

રસ, ગાજર નજરુંદુ ગળી, લગણ હટમણ અમરદેવ હિલમોચક બુદ્ધિ પાતાળગરૂડી, જટામતી દહી, ખાંડ એટલી બીજે વધારે લેવાતુ બતાવે છે) એ દવાઓના રસમાંથી એકેમ્મા સ્વિસે ધૂડી, ટીકડી બાધી સૂર્યના તાપે સૂર્યી આપાઃ છાણામાં ફૂકવી એ પ્રમાણે દરેકમાં સોળ વખત ફૂકવાથી સહસ્ત્રપુટી અબ્રહ્મ લક્ષ્મ થાય છે

* અબ્રહ્મને નિશ્ચય કરવાની સરજ વિધિ :-૨૦ તોલા સૂરાખાર તથા ૨૦ તોલા ટોળ થોડું પાણી નાખી મેળની લેવા પછી તેમાં ૪૦ તોલા શુદ્ધ અબ્રહ્મ મેળની એક હાડલીમાં ભરતુ પછી તેજ અબ્રિ પર રાખતુ અબ્રિ સખત હોવાથી સૂરાખાર કોઈ કોઈ વખત અવાજની સાથે જાડે છે અને હાડલીમાંથી અબ્રિની નવાવા નીકળે છે, પણ તેથી કોઈ પ્રકારની હાનિ થતી નથી આની રીતે ૬ કલાક અબ્રિ આપવાથી એક જ વખતમાં અબ્રહ્મ ચમક વગરની થઈ બધ છે કેટલીક વખત સૂરાખાર જોડી નવાથી થોડો ઉપરનો ભાગ અમકવાળો રહી બધ છે તેને જુદો કાઢી એની જ રીતે આથ અપવી ત્યાર પછી આ અબ્રહ્મમાંથી સૂરાખાર કાઢી નાખવા માટે તેને ખાળી પાણીમાં મેળવી હાથથી સારી રીતે મસળતુ ત્યાર પછી ૬ કલાક રહેવા દઈ જે અબ્રહ્મ વાસણમાં નીચે ધિસી બધ તે ઉપરથી સંભાળપૂર્વક પાણી કાઢી નાખી ઉપયોગમાં લેવી આ ભસ્મ બહુ જ થોડા પુટમાં કામલાયક બની બધ છે

અબ્રહ્મલક્ષ્મ ત્રણપુટી —ઉપરની રીતે નિશ્ચય કરવી અબ્રહ્મને આકાશના પાનના રસમાં ધૂંદાઈ કરી ૭ વખત ગજપુટ અબ્રિ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે આ ભસ્મ જ્યારે, જ્વરાદિ સર્વ વાગ ઉપર તેમ જ સારીરબળ વધારવા માટે આપવી

* કાળા રંગની અબ્રહ્મભસ્મને સફદ રંગની કરવી હોય તો બાણી બતરકાલમાં તેને ખૂબ ધૂડી સ પુટમાં કપ મટી કરી ગજપુટ આપવો

+ (૨) અબ્રહ્મસત્વપાતન વિધિ —કાળા અબ્રહ્મમાંથી કરવો પાન્યાબ્રહ્મ ૪૦ તોલા, ૧ કણખાર ૧૦ તોલા, સાંદો શુગ ૧૦ તોલા, ધી ૧૦ તોલા, મખ ૧૦ તોલા અને ચણેડી ૧૦ તોલા લઈ તમામને ખાડી એકમ્મા કરી તેમાં ૧૦ તોલા આમરિતુ પાણી નાખીને નાના નાના મેળા બનાવવા મુકાબા ખાદે દહીય ત્રમા મૂળી કોચનાના તેજ અબ્રિ પર રાખી કામવડુ એટલે સુર જળવા માટે છે સરવ જળવા માટે છે ત્યાર પીળી વાળા નીકળે છે અને સત્વપાતન થઈ જશે ત્યારે વીજળી જેવી જરાળા ધોળી નીકળશે ખાસ કરીને કોવસા હોલનાઈ બધ ત્યાર સમજતુ કે સત્વપાતન થઈ ગયુ છે ૪૦ તોલા અબ્રહ્મમાંથી સત્વપાત થતા રાખી ૩ કલાક લાગે છે સત્વ પ્રથમ રવાના આકારમાં પડે છે એટલે તેને લોહચુ બકથી પકડી એકતુ કરતુ આવી રીતે એકતુ કરેલા રવાને ફરીથી કોણીય ત્રમા મૂળી આસરે અર્ધો કલાક સખત આથ અપવાથી રવા ધીગળી જઈ એક હાળિયો બની બધ છે ૪૦ તોલા અબ્રહ્મમાંથી ૩થી ૫ તોલા મુખી સત્વ નીકળે છે આની જ રીતે અબ્રહ્મભસ્મમાંથી મિત્રપચ્ચના થોળે સત્વપાતન થાય છે (૨) અબ્રહ્મસત્વની ભસ્મ-વિધિ —ઉપર મુજબ કાટેલા ત્રવતુ ખાડીને બારીક ચૂર્ણ કરતુ પછી ૧૦મે લા દિગ્ગેશ મેળની કેવાના રસથી ભથ્થા નિષ્ફાળા કાઢાથી એક મંદર ધૂંટતુ પછી ટીકડી બનાવી સરાવસ પુટમાં મૂળી કપડમી કગી ગજપુટ અબ્રિ આપવો અથવા ૨૦ અથવા તેથી અધિક પુટો આપવા વારવાર હિ ગળેક મેળવતા જતુ (૩) અબ્રહ્મસત્વ રસાયન :-અબ્રહ્મસત્વ ખાડી બારીક ચૂર્ણ કરી ધીનેા કરમે આપી લોહાના તવા પર સોડતુ વાલચોળ થાય ત્યારે લોહાની ખરલમાં નાખી ધૂંટતુ આવી રીતે ૨૪ વખત મરુ ત્યાર પછી ટમે ભાગ શુદ્ધ ગમક મેળની વડની જટાના ક્વાથમાં ખરલ કરી ટીકડીએ બનાવી સૂર્યી ગરાવસ પુટ કરી ત્યાર પછી ગજપુટ આપવો આવી રીતે વારવાર ૨૫ નાખી વર્વાઈના ટકાળામાં ખરલ કરતુ આવા ૫૦ ગજપુટ આપવા ત્યાર પછી ૫૦ ગજપુટ નિષ્ફાળા ક્વાથમાં નાખા નિષ્ફાળા ક્વાથમાં ખરલ કરી વખતે પછે વારવાર ગમક મેળવતા જતુ આવી રીતે એકદં ૧૦૦ ગજપુટ આપ વાથી સત્વપાત્ર રસાયન તૈયાર થાય છે આટલું ૧ મોખાખાર ત્રિકૃં તથા વાવડિ ચના બે આનીખાર ચૂર્ણની સાથે આપવાથી જટરામિ પ્રગીઠ થાય છે, સત્વળી જેવો બધ કર રાવ નિમૂળ થાય છે, તેમ જ રાવ પ્રમેદ મંદર વજો દોરો ઉપર પાડુ આ રસાયન અતિ લાભક થક છે (૪) અબ્રહ્મસત્વ ભસ્મવિધિ —અબ્રહ્મસત્વ ખાડી ચૂર્ણ કરી શુદ્ધ પાના સમખારે તથા બમજુડ શુદ્ધ ગમકની ૫૦ રી મેળની ધૂંદાઈ થયા પછી કવારને રસ નાખી ફરીથી સારી રીતે ધૂંદાઈ કરી ત્યાર પછી ખરલમાં સૂર્યી નૂડું મરુ આ

અને એક દિવસ સૂરણના રસમાં રાખવી. પછી ઢેળના કાંદાના રસની લાવના આપવી અને ચોથો ભાગ ટંકણખાર મુદ્દ મન્સ્યમાં મેળવી, ભેંસના જાણમાં મૂકિયાં કરી સૂકવી, વાસણમાં નાખી ખૂબ અગ્નિ કરવો; એટલે અબ્રકનું મત્વ પડશે. તે સર્વ ગોળો કરી મિત્રપંચક (ધી, મધ, ગૂળ, ગુંળ અને ટંકણખાર) મેળવી કુલડીમાં ઘાલી અગ્નિ કરવો; એટલે તેની કાંસા જેવી લગડી થશે. તે પારાનું ભરણ કરવા માટે યોગ્ય છે અને સર્વ લોહ કત્તાં ગુણધી અધિક છે. અબ્રકસત્ત્વગુણુ :— શીત, ત્રિદોષનાશક, રસાયન, પુરુષત્વ લાવનાર અને વયસ્થાપક છે. આ અબ્રકસત્ત્વ જેવાં બીજાં ઔષધો ભૂમંગમાં નથી. અબ્રકદ્રાવણુ :—અબ્રકદ્રાવણુ લાગ્યોદય પિના કોઈ દિવસ સિદ્ધ થતું નથી, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. કોઈ દેકાણે લાગ્યોદયે ગિદ્ધ થયું હશે પણ જણાયું નથી. (૧) ધાન્યાબ્રક લઈ અગધિયાનાં પાંદડાંના રસમાં ગઈન કરવો. પછી સૂરણની અંદર ઘાલી માટીના લેપ કરી ગોટ(ગનવરેના વાડા)માં હાથલર બેઠું એક મહિના સુધી પૂરી રાખવું. પછી દાઢવાથી પારા જેવું પાતળું થશે. અબ્રકલસરનાં અનુપાત :—(૧) અબ્રકલસ ૧ ગુંળથી ૪ ગુંળ સુધી મધ અને લીંડીપીપર સાથે આપવી; એટલે પ્રમેહ, શ્વામ, વિષરોગ, કોઠ, વાયુ, પિત્ત, કફ, કફક્ષય, ક્ષતક્ષય, સંમંદણી, પાંડુરોગ, લમ, કમજો, ગુમ વગેરે રોગ દૂર થાય છે. (૨) વાવડિંગ, સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપરના ચૂર્ણમાં વાલભગ આપવી, એટલે ક્ષય, પાંડુ, સંમંદણી, શળ, આમ, કોઠ, શ્વાસ, પ્રમેહ, કાસ, મદાગ્નિ અને ઉદર સંબંધી વ્યથા, એ રોગો દૂર થાય છે, ઘુર્ધિ સારી થાય છે અને શુક્ર ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે. (૩) વીસ પ્રકારના પ્રમેહ સારુ મધ, લીંડીપીપર અને શિલાનિતમાં આપવી. (૪) ક્ષયરોગમાં સોનાના વરખ સાથે આપવી. (૫) ધાતુવૃદ્ધિ માટે સોનાના અને રૂપાના વરખ સાથે અથવા લસમ સાથે આપવી (૬) રક્તપિત્તને મારુ હરડે, ગોળ અથવા એલચીદાણા અને સાકર સાથે આપવી. (૭) ક્ષય, પાંડુ તથા મૂળવ્યાધિ માટે ત્રિકટુ, ત્રિકૂળાં, ચાતુર્ભૂત, સાકર અને મધની સાથે આપવી. (૮) પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર કિપર :—એલચીદાણા, ગોખરુ, ભોંવ-આમલી, ખડીસાકર અને ત્રાયના દુધની સાથે આપવી (૯) પ્રમેહમાં ગળાનું સત્ત્વ અને ખડીસાકર સાથે આપવી. (૧૦) છઠ્ઠુંજ્વર માટે મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવી (૧૧) નેત્રરોગ અને ધાતુ-પુષ્ટિને સારુ ત્રિકૂળાંના ચૂર્ણ સાથે મધમાં આપવી (૧૨) ગૂમડાને માટે મોરવેલના મત્વ સાથે ત્રિકટુના ચૂર્ણમાં આપવી. (૧૩) જળજ્વરને માટે ત્રાયના દુધ અને ભોંવદોળામાં આપવી. (૧૪) મૂળ-વ્યાધિને માટે લિલામાં સાથે આપવી (૧૫) વાયુરોગને માટે સૂંઠ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગમૂળ અને આસગંધના ચૂર્ણ સાથે મધમાં આપવી. (૧૬) કફરોગને માટે કાયકળ, લીંડીપીપર અને મધમાં આપવી (૧૭) જંડરાગ્નિ પ્રદીપ થવા માટે તથા મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃચ્છ અને મૂતરખડા (પથરી)માં સર્વ ક્ષારો સાથે આપવી. (૧૮) ધાતુસ્તંભનને માટે લાગમાં આપવી. (૧૯) ધાતુવૃદ્ધિ માટે લવંગ તથા મધમાં આપવી (૨૦) પિત્તરોગને માટે ત્રાયના ધી સાથે સાકરમાં આપવી આશીના ગેજો માટે ઉચિત અનુપાતો મુજબ આપવી +

૨-અંબર

અંબર એ એક ખનીજ પદાર્થ છે એના ગાગડા થાય છે એ પૃથ્વીની કાટોમાંથી અથવા

ચૂર્ણને કપડમટી કરેલ અગ્નિશીત્રીમાં ભરી વાહકાભ્યત્રમાં ૧૬ મહત્તરી સખત આય ફેની, એટલે રશ્મીના ગળામાં રસસિંદૂર ભરશે તથા તળિયે અબ્રકસત્ત્વની ભસ્મ તોયાર ઘરો આગ ૧ રતી પીપર અને મધમાં ચાટવાથી ક્ષય, શોષ, ઉધરસ, પ્રમેહ, પાંડુ તથા હડીલા બ્લના સર્વ રોગ તરત મરી જાય છે. (આ ચારે વિધિ તા. ૨૫-૧-૩૦ના નેજ અમ્બાવાદમાં મળેલી વેથસભામાં સત્ત્વપાત્ર કરેલું હોય તે મુજબ 'વેથકલ્પતરુ' પથરી લીધેલા છે.)

+ અશુદ્ધ (શોધ્યા વગર) અસિદ્ધ (અંદ્રિકાપાણી કાચી) અગ્રકની ભસ્મ મનુષ્યના મરીરમાં અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે એ કોઠ, ક્ષય, પાંડુરોગ સોજો, હૃદય અને પસવાડમાં પીડા તથા બારે સંતાપ આપનાર છે. અગ્રકના વિકારની શાંતિ ત્રણ દિવસ આમળા પાણીમાં વાડી પીવાથી થાય છે, એમ કહેવું છે.

* અંબર (સં. અગ્નિતર, વાહનતર, અગ્નર હિં. મં. કા. અં. અં. અંબર હિં. અમ્બરમીસ.)

સમુદ્રમાં તરતુ અગર સમુદ્રકિનારા ઉપર ઘણે દેખાણે મળે છે એ વિશેષ કરી બાલ્ટિક સમુદ્ર, પર્સિયન સમુદ્ર ઇત્યાદિ કિનારા ઉપર અને પોલાડ, જર્મની, સ્વીડન, સિસિલી, પ્રસિયા ઇત્યાદિ દેશોની જમીનમાં મળે છે અગર પીણુ, કાણુ અને ઘોણુ તથા તે ઉપર ટપકા દોઈને ગોળ અરગમ જેવુ પીળા રંગનુ હોય છે પીણુ અબર એટ છે કાણુ અબર સરંધી એાછી દિમતનુ છે ખરુ અબર મોઘુ વેચાય છે, એટલે કટલાક લોક જનાવટી પણ કરે છે જે ખરુ અગર છે તેના બે ગાગડા લઈ એક ઉપર એક ધસવાથી, તે ગરમ મતાજ ચક્રમ પદાર્થને લોહચુબક જેવુ આકર્ષણ કરે છે દાત નીચે ચાવવાથી ઘોડા અવાજ થાય છે, પાણુ પીગગતુ નથી, માન નરમ થાય છે અને તેમાં ઘોડી મીકાશ આવે છે અબરને દેવતામાં નાખવાથી તેના ઘુમાડાની નુગધી સારી આવે છે. અબર સુગધી પદાર્થમાં ન ખાય છે અબર:—ધાતુવર્ધક, વૃદ્ધિકર, પ્રુદિકારક, કામોત્તેજક, ઈન્દ્રિયોને શક્તિ આપનાર, સ્ત્રીસમાગમના વિષયમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિવર્ધક, કાગમાંની રુદ્ધિ અને ગરમીની ઈચ્છા દૂર કરનાર, યુવાન તથા ધરડાને દંડતકારક છે ઉપયોગ—(૧) કંપનાયુ ઉપર:—૧ ચણ્ણોઠીલાર અબર મધની સાથે આપતુ આમ સાત દિવસ આપવાથી કપવાયુ દૂર થાય છે, તેમજ તેથી કામ અને સાધામાંનો રોગ પણ દૂર થાય છે (૨) સ્થાવર-જંગમ વિષ ઉપર:—અબર પાણીની સાથે આપતુ (૩) ત્રિપૂચિકા (કોલેરા) ઉપર:—અબરની ઘૂણી આપની તથા અબર અને કસ્તૂરી થોડી ખાવા પણ આપની (૪) ક્ષીણતા ઉપર:—ધી અને સાકળની સાથે અબરનુ સેવન કરવુ, એન્ડે ક્ષીણતા દૂર થઈ શરાંગ તેજ આવે છે અને મગજ શાંત થાય છે

૩-કપીલો

સં ૬૦ કપિલક મં ૬પિલા હિં ૬મીલા ૬૧૦ કબ્બિતાય અં ૬િંબીર ૬ં ૬મિલા રોટલીરા લાં રોટલીરા ટિકટોરિયા મેલોટસ દિલિપિનેન્સિસ બં ૬મલાયુડી કયામાલ

કપીલો* એ રંગે તામવર્ણ દોઈ ઇટના બૂમ જેવો હોય છે એ સુરત પાસે ઉપન થાય છે. કપીલો:—રેચક, તીખટ અને ઉષ્ણ છે, તથા ત્રણ, કંક, ઉધરસ, જતુ અને કૃમિનો નાશ કરે છે માત્રા ૨ થી ૮ માસા સુધી ઉપયોગ—(૧) રેચ થવા માટે તથા પિત્તચુદ્ધિ ઉપર:—મધમાં કપીલો ખરલ કરી આપવો એટલે રચ થાય છે અને પિત્ત મ નિર્મળ થાય છે (૨) કૃમિ ઉપર:—કપીલાચૂર્ણ અર્ધાં તોલો ગોળ સાથે ખાવા આપતુ એવે સપૂર્ણ કૃમિનો નાશ થશે

૪-કલાઈ (કથીર)

સં ૩૫ મં ૬ધીલ હિં ૩રાગ ૬૦ તજર તેં તાજારામુ ૬૧૦ અરજજ અં ૩સાસ ૬ં ૬ીન લાં ૬્ટેનમ

આ દ્રવ્ય જોવે નામની માછલીના આલરડામાંથી મળે છે આનો રંગ જૂરો (ચે) હોય છે આનો વધાદે ઉપયોગ સુગધી દ્રવ્યોમાં મેળવવા માટે થાય છે અબર સૂક્ષ્મ તાવ ન્દની રાસદી હિંદીરિયા અને જ્ઞાન તત્ત્વોના બીજ રોગો પર ઉત્તેજક અસર પડેલાં છે આજી ૧/૧ રતી

સુતાની મત અનુસાર અબર બીજ દરજ્જામાં ગરમ પહેલા દરજ્જામાં રૂક્ષ સારીરિક માનસિ અને આભિક ત્રણે શક્તિઓને દંડ કરવાવાળુ, માહુરવમ પ્રણમતા ઉત્પન્ન કરવાવાળુ, શીતળ મહુતિવાળુ ને અતિલાઘ્વાયક ષોષક ઓજવધક કામોત્તેજક હૃદયરોગ, ગલરાગળુ અને ચક્રતરોગને દૂર કરવાવાળુ છે પચાષાત ધનુર્વાત શક્તિપાત શિરદંદ આતરણીયી કષ્ટસ્ય ઉરક્ષત, હૃદયની નિજળતા મૂર્છા કમળો જોહર હોજરીની વેદના સાધાઓનુ રણ હોજરીની નિર્જળતા વગેરેમાં બીજ દવાની સાથે વપરાય છે

અબરના સમાન પીળી જલદી વરુ જેવી રાગ (ગુદ) ઉત્તર પૂર્વ પ્રસિયા દેશની કેટલીક વનસ્પતિઓમાંથી મળે છે તે પણ અબરના નામથી વેચાય છે એમાં ઉડનશીલ તેલ રહેલું છે તે દાહક આગેપનિવારક અને ક્ષતજક છે એના તેલની માત્રા યથી ૧૦ ટીપાની છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* કપીલાના ઝાડ હિમાલયમાં થાય છે જિયાઈ ૨૦-૩૦ ફૂટ ફળો ઉપર લાલ રંગનુ ચૂર્ણ લાગેલું હોય છે તેને કપીલો કહે છે પાન નાનાં પણ ક્ષિમરાનાં જેવા હોય છે ફૂલ સફેદ પીળા હોય છે ફળ વટાણા જેવડાં મોટાં થાય છે ગરમીમાં પાકે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ગોપન :- કલાઈ પાતળી કરી નગોડના રસમા હળદરનુ ચૂર્ણ નાખી તેમા રેડની. આ પ્રમાણે નવુ વખત રેડનુ એટલે શુદ્ધ થશે આમ શોધતા કલાઈ શરીર પર જોડી આવે છે, માટે સાવચેતી રાખવી * **મારણુ :-** (૧) શુદ્ધ કરેલી કલાઈ કઢાઈમાં ઘાલી ચૂલા ઉપર મૂકવી અને નીચે દેવતા કરવે કલાઈ પાતળી થયા પછી તેમા ચોથો ભાગ અધેડીનુ ચૂર્ણ નાખી આખાના લાકડાથી બધા સુધી ભરમ ધાય ત્યા સુધી ઘૂટવુ ચૂર્ણ વારવાર થોડું થોડું નાખતા જવુ બધા સુધી કલાઈની ભરમ ધાય ત્યા સુધી અધેડીનુ ચૂર્ણ નાખતા જવુ. પછી તે ભરમ એકન કરી ઉપર કોડિયાનુ સાર દાકણ કરી લાલ યાય ત્યા સુધી નીચે તીવાગ્રિ કરવે અને કડુ થયા પછી કાઢી લેવુ. (૨) અજમાનુ ચૂર્ણ, ચિલાગિત અધેડીની ભરમ અથવા આમલીના કચૂકાનુ ચૂર્ણ એ પ્રત્યેક કલાઈને આગવાના પદાર્થ છે, એટલે એમાના એકથી જ ઉપરની રીત પ્રમાણે કલાઈ કઢાઈમા નાખી પાતળી થયા પછી તેમા એકનુ ચોરેચોરે ચૂર્ણ નાખતા જવાથી કવાઈભરમ થશે પછી પૂર્વોક્ત કલાઈભરમ લઈ શુદ્ધ હરતાલ સમાન અથવા ચતુર્થાંશ અગર અષ્ટમાશ તેમા મેળવી, લીધુના

* **કલાઈ શોધન તથા મારણુ :-** (૧) કલાઈને ચૂા પર મ્હાઈમા તપાવી રસ કરી તેલ છારા ગોમત તથા કાછમા ત્રણ ત્રણ વખત ઠારવાથી કલાઈ શુદ્ધ થાય છે કલાઈને રસ તેવ વિનાના ખીખ મવાલીમ નાખવાની સાથે જ ગોળી બહાર આવે છે એટલા માટે હાથાદિ પદાર્થોના વારાછને એક ખાડામા રાખ ઉપર ધડીનુ પડ અથવા નાના હિંદ્રવાળો ૬-૪ મણુ વજનવાળો પર્યર ઉપર રાખી હિંદ્રમાથી સભાળપૂર્વક કલાઈના રસને નાખવે અથવા એ નાની કડછી લઈ એકેક તોલા બખ્ખે તોલા કલાઈનો રસ લેતા જ્યાં એકેક માનદ બહારનો વાયુ લાગવા દઈ શોધન કરવા માટેના ઔષધિના રસમા નાખતા જવુ આ રીતે કરવાથી જોડવાનો બધ રહેતો નથી તેમ જ મોટા પર્યરની પણ જરૂર રહેતી નથી એટલુ શોધન સાક થાય તેટલી જ ભરમ વધારે ગુણવાળી બને છે ઉપર મુજબ ૧૨ વખત ગરમ કરી બુઝાવવાથી મ્વાઈ શુદ્ધ થાય છે ત્યાર પછી ઉવટે કલાઈને ગરમ કરી ઉતારી તરત તેમા થોડુ તેલ નાખી દેવુ કે જેથી પતરા કરવ માટે એક ગોળ હાળકી બની નધ કડી થયા પછી કલાઈને શુદ્ધ જળથી ધોઈ/બારીક કામગ જેવા પતર તૈયાર કરાવવા આ પતરાના હુકડા ઉચના ચોથા ભાગની લખાઈ પહેરાઈના અથવા તેથી નાના તૈયાર કરવા ત્યાર પછી બે મુઠાનેવા હાણાની વચમા સપુટ કરવાની છે આ હાણુ એકેક પાચ સાત થેર વજન વાળા હોવા જોઈએ બે સમાન ગોળકારના બનાવવા ઉપરનો ભાગ ૪ ૬ દિવમે સુકાય ત્યાર ઉવટાવી એકેક થય ચારે બાજુની જગ્યા છોડી વચ્ચે ૧૧ થી ૨ ૬ચ સુધી જોડા ખાડો વચ્ચેનુ હાણુ કાઢી નાખીને બધ હાણામા કરવે આ હાણુ સારા સુકાઈ જવા પછી સપુટ માટે ઉપયોગમા લેવા એક હાણુની વચ્ચે ખાડામા તલ તથા આમલીની છાલનુ જવ્વટ ચૂર્ણ મેળવી એક આગળ એટલુ પાચરવુ ઉપર કનાઈના પતરાના હુકડા પાચરવા પુન ઉપર તવ અને આમલીની છાલનુ ચૂર્ણ પાચરીને બે હાણુની વચ્ચે જગા પૂરી કરી આપવી આ બે હાણુની વચ્ચે કલાઈ ૧૦ ૧૨ તોલા તથા તવવાળુ ચૂર્ણ ૧૧ થેર આશરે રાખત ત્યાર પછી હાણુથી સાધો બધ કરી સપુટ સુકી લેવુ સુકાયા પછી નિર્વાતરયાનમા એક મ્હાઈ અથવા કોઈ પહેળા વાસણમા ૩૦ ૪૦ હાણુ નીચે, ઉપર આલુખાલુ ગોડની વચ્ચે સપુટ રાખી રાગભાવનુ સ્વાગ રીતગ થયેલી સભાળપૂર્વક ઉપરના હાણુની રાખ કાઢી નાખી વચ્ચમાથી કલાઈની ચોખાની ધાણી જેવી ભરમ લીધી લેવી આ ભરમમા કોઈક અસ કાચો રહી બધ છે એટલા માટે થોડી ખરલ કરી ભરમ કપકાથી ગાળી લેવી ઉપરનો કાચો ભાગ અવગ કાઢી નાખવે બારીક ગાળવામાથી નીકળેલી ભરમ નિર્લયરે સર્વ કાયમા યોગની આ ભરમ સફેદ રંગની વજનમા હલકી તથા બહુ જ સુવાચમ હોય છે ન ૬મા દાટમા તૈયાર કરવાનુ લગ્યુ છે, પણ તેમા ભરમ બહુ જ જોડો દાથમા આવે છે (૨) તવ અને આમલીના ચૂર્ણને બદલે ભાગમા પણ તૈયાર થાય છે રીતિ ઉપર મુજબ ભાગમા તૈયાર કરેલી ભરમ ઉપરની ભરમ કરતા વિશેષ ગુણ કરે છે બે રીતથી ઘણી વખત ભરમ તૈયાર કરાવેલી છે (૩) અંગભરમનો વિધિ :- લોહાની કઢાઈમા શુદ્ધ કલાઈને રસ કરી તેમા કલાઈના સમાન વજને હળદરનુ ચૂર્ણ, અજમાનુ ચૂર્ણ, છરાનુ ચૂર્ણ આમલીની છાલનુ ચૂર્ણ અને પીપળાની છાલનુ ચૂર્ણ અનુક્રમે એક પછી એક ધીરેધીરે થોડું થોડું કરી નાખતા જવુ અને હલાનતા રહેવુ ચૂર્ણ સમઠે થયા પછી ન્યારે કલાઈભરમને સફેદ રત થાય ત્યારે ભરમ તૈયાર થઈ બહુવી

● શોધન કરતી વખતે કનાઈને મેલ નીકળે તે એક બાજુ લેગે કરવા જોવા છે ઈંટે નવસાર તથા મોળ મેલમા મેળવી અગ્રિ પર મ્હાઈમા ગરમ કરવાથી કેટલીક મ્લાઈ નીકળી આવે છે તે ઉપયોગમા લઈ શકાય છે

અથવા કુવારના રસમાં પહોર—એ પહોર ખરલ કરી તેનો ગોળા બાધવો તે ડોડિયાના સપુટમાં પીપળાની છાલની વચ્ચે રાખી પછી ગજપુટ અગ્નિ આપવો આ પ્રમાણે સાત વખત પુટો આપવા. એટલે સર્વોત્તમ ખડી બગલસ્મ થશે એ સર્વ કાર્યો કર છે એથી વૈદ્યોનું જીવન થશે બીજા પુટોને તાલક દેની નહિ, ફક્ત કુવારના તાબ ગસમાં ઘૂટવી અને વાર વાર પુટ આપવા (૩) કલાઈ શુદ્ધ કરી તેના સારા પાતળા પતરા કરવા અને ઔષધિ સહિત તે ઉર તોલા પતરા ૫૫ ઉપર રાખવા. તે ઔષધિ—ખડીની લીંડીઓ ૪ શેર અને હળદર ૪ શેર, અને એ બધાનું એકન ચૂર્ણ વજ્રગાળ કરી વાસણુમાં થોડા ચૂર્ણનો ઘર કરી તે ઉપર કલાઈના પતરા, તે ઉપર ચૂર્ણ, તે ઉપર પતરા, તે ઉપર ચૂર્ણ નાખી ૫૫ને કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો સારું ઠંડુ થયા પછી કાઢી લઈ વાલ અથવા અર્ધા વાલ દેહનું બળ નેઈ આપવી એ યથાયોગ્ય અનુપાનોમાં આપવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે. (૪) કલાઈ ઠીકરાના વાસણમાં ઘાલી ચૂના ઉપર પાતળી કરી ખીજડાના લાકડાથી ઘૂટવી એટલે ભસ્મ થશે x (૫) હળદરનું ચૂર્ણ કરી તે નીચેના ડોડિયામાં ઘાલી તે ઉપર કલાઈના પતરા મૂકી ઉપર બાફીનું ચૂર્ણ નાખી કપડમટ્ટી કરી અગ્નિ કરવો એટલે કલાઈની ભસ્મ થશે તે ભસ્મ લઈ ભસ્મથી ગોથે ભાગે સૂરોખાર મેળવી ડોડિયાના સપુટમાં ઘાલી એક ઘટિકા મદ અગ્નિ કરવો અને ઠંડુ થયા પછી ગોળા શખ અથવા કુદપુષ્પ જેવી ભસ્મ લેવી અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવી (૬) ટાટનો કકડો લઈ તે ઉપર તલ અને આમલીની છાલ એકત્ર મેળવી તે ચૂર્ણ તે ટાટ ઉપર અર્ધો આગ પાથરી તે ઉપર કલાઈના પતરા ગીચા કરેલા નાખી તે ઉપર ફરીથી ચૂર્ણ નાખવું અને તે ઉપર ફરી કકડો મૂકવો, વળી ચૂર્ણ નાખવું આ પ્રમાણે સર્વ મૂકી બાધી માટીનો લેપ કરી ગજપુટ કરવો ઠંડુ થયા પછી યુક્તિઓથી કાઢી લેવી તે જેની ભાતની ધાણી થાય છે, એ પ્રમાણે હોઈ યોગવાથી બારીક થશે અને સર્વ કાર્ય કરો આ પૂર્વેક ભસ્મને પ્રાચીન વૈદ્યોએ તાલદાનની ઉપેક્ષા કરી છે (૭) શુદ્ધ કરેલી કલાઈનો દશમે ભાગ પારો લઈ તેમાં ખરલ કરી આકડાના દ્વધમાં ખરલ કરવો અને ઠીકરામાં ઘાલી પાતળી કરી નીચે તીનામિ કરી દાડમના સોટાથી ઘૂટવું એટલે ભસ્મ થશે (૮) હરતાલ—આખરાના પાદડામાં ખરલ કરી તેનો કલાઈના પતરાને લેપ કરવો અને ગજપુટ કરવો, એટલે ભસ્મ થશે (૯) કલાઈના પાતળા પતરા કરી તે દ્વધમાં અથવા ભાગમાં ઘર ઉપર ઘર દઈને છાણાનો પુટ આપવો એટલે ભસ્મ થશે બંગા (કલાઈ) ભસ્મના શુચી—શુદ્ધ તૈયાર કરેલી બગલસ્મ બળકર, દીપન પાયન, રચિકર, હુદિમદ, શીતળ, કાંતિકાગ્ન, જ્વરાનાશક, નીરોગતાકારક, ધાતુને સ્થિર કરનાર અને ક્ષય તથા સંપૂર્ણ પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે બગ ભક્ષણ કરનાર પુરપોને સ્વપ્રમા પશુ શુક્રક્ષય થનાર નથી એ નિત્ય ૧ અગર ૨ શુભ આપવી બગના અનુપાનો :—(૧) મુખગધ માટે કપૂર સાથે (૨) પુષ્ટિને માટે બલકળમાં

x આ રીતે તૈયાર કરવી ભસ્મ મિત્રપચકથી તપાસતા કાચી જણાવ છે ચાર કલાક સખત અગ્નિ આપ્યા હોતો બીજી વખત ફરી ચૂર્ણ ચડાવી ત્યારે ચૂના ઉપર જ નાની ગોળાઓ વળી ગઈ, એથી બધી મહેનત નકામી થઈ છે માટે આ રીતે વિચાર કરીને જ ભસ્મ કરવી

+ આરા દસ પુટ આપવા માટે શાસ્ત્રકારોએ લખેલ છે પહેલી વખત સમાન તપક્રિયા હરતાલ લેવી, પછીના પુટમાં હરવખત દશમે ભાગ હરતાલનો લેવો બીજા પુટથી હરતાલ તથા કલાઈને આખરાના પાદડા રસમાં ધૂંટી ગોળો કરવો ગોળો સૂંચના લાપમાં સુકાય ત્યાર પછી મજબૂત સપુટ કરી ગજપુટ આપવો સપુટ સારો નહિ હોય તો હરતાલ સપુટને તોળી નાખશે

+ દ્વધ શખ લખેલ છે તે છાતના દિધેથી નેઈ એ દ્વોરે પચાગ સૂંચી તેમાં ભસ્મ બની શકે છે દ્વધમાં તો કલાઈ જોડી સપુટને તોડી બહાર નીકળી જશે છાપવામાં દોષ થઈ ગયો હોય જાણાય છે

• રસમ કોમાં લખ્યું છે કે, અશુદ્ધ કલાઈ અથવા રીંછાથી આસેપક, મપવાત કિલાસકુજ મુદ્ધ (ગોળો) મેદ શય વાત, રોષ પાક પ્રમેદ તથા બજદર એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ તે વિષ તદ્વ ૩ રજાવિકારના મર્દ રોગ, ક્ષય મૂર્ચ્છા તથા પ્રમેદ પથરી વિદ્રમિ અને અકરુદિ દત્ત.દિ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે વળી મદામિ, પાકુરોગ અને નિર્જાળપશુ ૫૫ પ્રગટ કરે છે એના દેશી શાતિ માટે કાકડારિજ સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવી.

અથવા દૂધમા (૩) પ્રમેદને માટે તુલસીના પાદડા સાથે અથવા મધ અને તાકરમા (૪) પાકુરોગને માટે ધીમા (૫) શુભરોગ માટે ફાલેલા ટકણખારમા (૬) ગતપિત્ત અને ઊર્ધ્વાસને માટે હળદરમા (૭) બળદહિને માટે મધમા (૮) પિત્તને માટે સાકરમા (૯) વીર્યસ્તલનને માટે નાગર-વેલના પાનમા અથવા લાગમા અગર કસ્તૂરીમા (૧૦) અગ્નિમાદને માટે લીડીપીપરમા (૧૧) દુર્ગંધીને માટે ચપાના ફૂલના ગસમા (૧૨) દાઢ થયે હોય તો લીધુના ગસમા (૧૩) ચર્મપક્ષ એટલે પાપજોના રોગને સારુ ખેરની છાનના ઉકાળામા (૧૪) અજીર્ણને માટે આમળા સાથે અથવા સોપારીમા (૧૫) અગ્નિગત જ્વરને માટે ગાખણુમા (૧૬) વાયુને માટે લસણુમા - (૧૭) ડાઢને માટે સમુદ્રફળમા અથવા નગોડના રસમા (૧૮) પદ્મ નાશ થવાને માટે અધેડીના મૂળમા (૧૯) નિગટ્ટદિને માટે લવગ અને સમુદ્રફળ નાગરવેલીના રમમા ઘસી ઉપર લેપ કરવો (૨૦) મોહનીને માટે ગોરાચન અને લવગમા તિલક કરવું (૨૧) મસ્તકરોગને માટે એરડાના મૂળ ઘસી તેમા બગ નાખી લેપ કરવો (૨૨) બરોળરોગને માટે ટકણખારમા (૨૩) વાયુને માટે અજમે અથવા આસધમા (૨૪) જ્વોદરને માટે બકરીના દૂધમા (૨૫) અર્ધ ઉપર કાયામા અથવા ગધેડી ના દૂધમા (૨૬) મસ્તમ્બરોગ ઉપર અવેડીમા (૨૭) ધાતુવિકૃતિ ઉપર જમ્બૂળ, ગવ ની અને લવગ-મા (૨૮) મ્બરની વ્યથાને માટે જયફળ અને અજીર્ણધમા (૨૯) નાડીનણુને માટે નાગરવેલી સાથે (૩૦) પેગમા પીડ આવતી હોય તો ઠરડે સાથે (૩૧) વાતગ્ર મને માટે છાશ સાથે (૩૨) ફેફરું (ગોતું) આવે છે તેમા લમણુના તેલમા નસ્ય કરવું (૩૩) શ્વાતને માટે જયફળ, લવગ અને મધમા- (૩૪) શરીર બળવાન થવા માટે તુલસીના રસમા *

૫-કાયલવણુ (બંગડીખાર)

સ = ૪૦ કાયલવણુ મ = બાગડખાર. ડિ = કચનોત કાં નમ્રકે શીશા અ = મિલકેલુત્તજ
કાયલવણુ કાયની લઠામા ઉત્પન્ન થાય છે એનો રંગ ધાળો હોય છે કાયલવણુ :—પિત્ત-કાગક ક્રિયિત ખાર, રક્ષ, અમિદીપક ઉષ્ણ સમુષ્ણ તથા દાઢકારક છે, અને થળ શુભ, કફ, વાયુ તથા પિત્તનું નાશક છે ઉપયોગ—(૧) અજીર્ણ ઉપર—કાયલવણુનું માસો-દોઢ માસો ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું

૬-કાડીખાર

કાડીખારને અથોદમા 'નાઈટ્રો ઓક્સિફર' અને 'લ્યુવર કાગ્નિટક' કહે છે એ રૂપામાથી બનાવાય છે કાડીખારની પેન્સિલ જેની ધાળી લાકડી હોય છે કાડીખાર ગરમ પાણીમા પીગળે છે એ આમડીને લાગવાથી કાળા કાઘા પડે છે અને ફેફસો જોડે છે ઉપયોગ—(૧) આખોનો દાહ, આખો દુખવા આવે તે ઉપર અને ખટમા ઉપર—+કાડીખાર ગરમ પાણીમા પિગ

— લસણુ ધીમા તળાને પાડી બ મહરમ સાથે ખરલ કરી ચાડી જવું

• (૧) પ્રમેદના દરદ ઉપર—બ જલરમ તથા અધીષ મોતી સમજાગે લઈ ગુનાબજળમા ખરલ કરી લેવા પછી એ ચૂર્ણ ર સ્તી વસંદોચન નાના છલાચથી તથા ચાદીના વરખ સાથે મેળવી મધમા ચાડી જવું થોડા દિવસ સેવન કરવાથી પ્રમેદરોગ તથા ધાતુદોષ દૂર થઈ શરીર નીરોગી બને છે બહુ-મૂઝ માટે—બ જમરમ સિતોપનાદિ ચૂર્ણ થી તથા મધની સાથે ચાટવી અથવા બ જમરમ મધમા ચાડી ઉપર ગોખરનો દાઢ પીવો સ્વપ્નદોષ માટે—ઈજળગોલ(બોખમીછર)ની બૂસી (ઉપરના છોલટા) ૪ માસ, સાકર ૪ માસ તથા બ જમરમ ૨ થી ૩ સ્તી મેળવી ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું સ્વપ્નરોગવાળાએ અજીર્ણમા ભોજન ગોળ નવા ભ તથા ખટાઈનો ત્યાગ કરવો

+ કાડીખાર ગરમ પાણી(પાણીની વરાળ કિસ્કિટક જે ૨૨)મા અથવા વરસાદમા અધરથી લીધેલા વરસાદના પાણીમા મેળવવામા આવે છે આ તેણા પાણીમા સાધારણ રીતે ૧ થી ૧૫ સ્તી મેળવાય છે આ મિશ્રણ નીના રંગની શીશીમા રાખવું એઈએ સફેદ કાચમા રાખેલ મિશ્રણુ કમજોર થઈ જાય છે સફેદ કચની શીશી હોય તો ઉપર નીલા રંગનો કાજળ ચારે બાજુએ ફરતો ચાટાડી દેવો

કાડીખાર ઉપર, આદાએ રહેલા પારા હંકકાયા ફૂલરોનો દસ તથા ખીન્ડે એરી જનવરોના જખમ ને બાળી નાખવા માટે ઉપયોગી છે નાના નાના મસા અથવા મસાના અકુરોના મૂળમા લગાડવાથી તે

ળાવી તેનું ટીપુ પીછી વડે આખમા નાખવું (૨) ગરગીનાં ચટાંઓ (ચાટાં) ઉપર :—ચાટી થતાજ તે ઉપર કાઠીખાર ચોપડો એટલે ચટા પ્રખરતા નથી અને તે ઉપરનું વિષ બળી જાય છે (૩) શરીરમાનો સોજો, અચાળુ અને મસ (ચામખીલ) ઉપર :—કાઠીખાર ચોપડો (૪) એક વર્ષની અંદરના આંખમાનાં ફૂલ ઉપર :—મૃગનક્ષત્રનું અથવા હસ્તનક્ષત્રનું પાણી લઈ ખાટલીમા રાખી તેમા ૧૮ તોલાએ ૧ રતી—કાઠીખાર નાખી તેને મજબૂત બાધી રાખવું ૧૦-૧૨ દિવસ થયા પછી તે પાણી પી જાય આખમા નાખવું નાખતી વેળાએ હલાવવું જોઈએ

૭-કાંતીલોહું (કાતલોહ)

કાતીલોહું એ લોહચુખમાથી થાય છે એમા ગમર અને સુખ એવા પ્રકાર છે માત્ર લોહું મળવું કઠિન છે, એ સર્વ લોહામા એક છે કાંતીલોહું :—કાતીલોહાના વાસણમા પાણી ભરી તેમા તેલનું ટપકું નાખવાથી પ્રચરતું નથી અને પાણીમાથી હિંગની વાસ આવે છે તથા લીલુનો રત કાતીલોહાના વાસણમા નાખવાથી કડવો થાય છે અને વાસણમા દૂધ ગરમ કરવાથી જિભરા ચારી બહાર નીકળી જતું નથી, જીસુ વધ છે કાતીલોહાનું વાસણ તપાસી તેમા પાણીમા પલાળેલા ચણા નાખવાથી ખાલ બળે છે, તેને કાંતીલોહું કહે છે મારણુ :—કાતીલોહાનું મારણુ પોલાદના મારણુ પ્રમાણે કરવું એની ભસ્મ પોલાદની ભસ્મ કરતા સોગણી વધાર ગુણવાળી છે *

૮-કાંસુ

સ મરચ મઠ કાંસે હિં કાસા કં તૈં કંસુ કાં રાઈન અં તાતિકૂત ઇં બેલ મેવ ઘોઝ કાસુ એ મિથ ધાતુ છે આક લાગ તાણુ અને બે લાગ કલાર્ક, એમ બે ધાતુ રસ કરી એકત્ર કરવાથી કાસુ થાય છે તેના ભોજનપાન શુભગત્ક છે કાસુ બે પ્રકારનું છે, એક પુષ્પક અને બીજું તૈલક તેમા પૃષ્ઠકનું ઘોળુ દોય છે તૈલક કફ કરે છે પહેલું રોગશાંતિ માટે આપવું ઘોળુ, ચમચિકત, મુદ્ગલ શબ્દ યનાર, રિનઝ, નિર્મળ, ધનાગી અને સરળ એવું કાસુ ઉત્તમ બળવું શોધન :—(૧) કાસાના પતરા કરી તપાસી તે તેલ, ગાયનું મૂત્ર, કાછને કળથીના કાદામા ત્રણ ત્રણ વખત પલાળવા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) કાસાના પાતળા પતરા કરી ગે.મૂત્ર મા પહોરલર બાફવા, કિંવા અમ્લઅથમા (ખાટા પદાર્થોમા) બાફવા એટલે કાસુ શુદ્ધ થાય છે મારણુ :—કાસુ અને પિત્તળનું મારણુ તાપમા જેવું જ કરવું તાણુ, પિત્તળ અને કાસાના

બળીને ખરી જાય છે બાળવાની જગ્યા પછીથી થોડી બીની કરવી જેથી કાસ્ટીક જલદી લાગે છે કાસ્ટીક લગાડવા પછી બળતરા વધારે થાય તો પાણીમા ઘેર્ઈ નાખવું મદર તથા પ્રમેહમા પિચકારીથી ઘાવા માટે કાઠીખારનો ઉપયોગ થાય છે

* કાઠીખાર ૧ માસો જોઈએ બૂલથી ૧ રતી લખાયેન હોય એમ અનુમાન થાય છે

* (૧) કાંતલોહું (ચુખક પાષણના) ની સત્ત્વપાતન વિધિ —૧૦ તોલા કાતલોહાના ભૂકે કરી થોથો ભગ ચૂનો તથા થોથો ભાગ ટકળખાર મેળવવ પછી ખટાર્કમા પૂરી નાની નાની ગોળાઓ બનાવવી પછી કોઈયત્રમા મૂકી કાચવાના તેજ અગ્નિ પર એક પ્રકાર લખાવવું એટલે સત્ત્વ પડશે પ્રથમ પાકુર અને પૂસરાઈની જ્વાળા નીકળે છે પછી અબકસત્ત્વ મુજબ જ્વાળાઓ નીકળે છે સત્ત્વ નીકળ્યા પછી લોહચુખકની માફક બીજા લે દાને જે ચવાને ગુણુ તેમા રહેતો નથી આ સત્ત્વની ભસ્મ કરવી હોય તો લોહભસ્મની વિધિથી જી લેવી (૨) કાતલસાયન (હિંચામૃતસાયન) —કાતલોહાના સત્ત્વને બારીક ખાડી ચૂણું કરવું પછી ચૂણુંથી અર્ધો ગ્રમક એક કોડિયામા પાથરી ઉપર આ ચૂણુ મુકવું તથા ચૂણુની ઉપર બીજો અર્ધો ગ્રમક પાથરી બીજું કોડિયું બધાજેસણ ઢાંકી કપકમટ્ટી ગજપુટમા ફૂકવું આવા ૧૦ ગજપુટ આપવા ત્યાર પછી ૧૨ મે ભાગ શુદ્ધ હિંગણેક મેળવી કુવારના રસમા ખરલ કરી ટીકડીઓ બનાવી શરાવસપુટ કરી ગજપટ આપવે આવા ૧૦ ગજપુટ આપવા જેથી લાલ કિરમચ રંગની ભસ્મ તૈયાર થશે આ ભસ્મની માત્રા ૧ ગોખાભાર ત્રિકુટ તથા વાવડિંગના બે અનીખાર ચૂણું સાથે મેળવી પછી ચાર આનીખાર થી તથા બે આનીખાર મધ મેળવી ચાટવાથી અસાધ્ય પાકુરોએના નાશ થાય છે તેમ જ જરકારિ પ્રતીક થાય છે ('વૈષ્ણકધત્ત' ઉપરથી)

મારણુ વિષે :—(૧) સમસાગ્રે ગંધક લઈ તે આકડો, વડ, ગાયતું દૂધ અને નગોડના રસમાં જુદું જુદું મર્દન કરી પતરાંને લેપ કરી જુદા જુદા બે ગજપુટ દેવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) કાંસુ કિંવા પિત્તજના સમસાગ્રે ગંધક લઈ આકડાના દૂધમાં ખરલ કરવો અને સારાં શુદ્ધ કરેલાં પતરાં લઈ તેને તે ગંધક વડે લેપ કરવો અને સૂકવી કોડિયામાં ઘાલી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટે કાંસાની અને પિત્તજની ભસ્મ થાય છે. કાંસ્થભસ્મના ગુણુ :—તે તૂરી, કડવી, ઉષ્ણ, લેખન, સ્વચ્છ, સારક, જડ, નેત્રને હિતાવહે તથા રક્ષ છે અને કંક તથા પિત્તની નાશક છે.*

૯-કોડી

સં ૦ કપર્દક, વરાટિકા. ૬૦ મં ૦ કવડી. હિં ૦ કોડી. ઇં ૦ કવરીઝ.

કોડી અરળી સમુદ્રમાં અને લખદ્વીપ તથા માલદ્વીપ એ બેટા પાસે જડે છે. ધોળા, રાતી અને પીળા એવી ત્રણ પ્રકારની કોડી છે; તેમાં પીળા તીક્ષ્ણ તથા ચ્યુભ્ય છે. રાતી કંડી અને ગૂમડાંને હિતકારક છે અને જે ઉપર ઘોળાં ઘણાં બિંદુ અને રેષા હોય છે, તે બાળવ્રહ્નાશક અને નાના પ્રકારનાં કૌતુકોને ઉપયોગી છે. જે રંગે પીળા, પીઠ ઉપર ગાંડવાળા હોય, તે રસયોગને ટેકાણે આપવી. જે વજને દોઢ તોલો હોય તે ઉત્તમ, તોલોભાર તે મધ્યમ અને પોણા તોલો કનિષ્ઠ જાણવી. કોઈના મતમાં જે પીળા કોડી, પીઠ ઉપર ગાંડવાળી, લાંબી, વજને ૭ માસા હોય તે ઉત્તમ, ચાર માસા હોય તે મધ્યમ અને જે ત્રણ માસા હોય તે કનિષ્ઠ જાણવી. કોડી :—તીખટ, ઉષ્ણ, વૃધ્ય, અમ્લિ-દીપક, કડવી તથા શીત છે અને કણુશ્લેષ, મણુ, નેત્રરાગ, સંગ્રહણી, શુદ્ધમશ્ણ, પરિણામશ્ણ, ક્ષય, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. શોધન :—કોડી કાંજમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે; અથવા એક રાત્રિ જાથમાં અથવા લીંબુના રસમાં પલાળી રાખે એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણુ :—(૧) કોડી કોલસાના દેવત.માં સારી કૂલે ત્યાં સુધી તપાવી કંડી થાય એટલે બારીક ખરલ કરી ઔષધ અર્થે યોજવી. (૨) કોડી ખાંડી વજ્રમાળ ભૂટી કરવી અને તે એક કાચ કે માટીના વાસણમાં ભરી સર્વ ભૂટી પલાળ્યા પછી એક આંગળ ઉપર રહે એટલો લીંબુનો રસ રેડવો અને તડકામાં મૂકવું. એ પ્રમાણે નિત્ય લીંબુનો રસ ઘાલી ૭ પુટ આપવા, એટલે આઠમે દિવસે તેને બે પહોર સુધી ખરલ કરી તડકે સૂકવી રાખવું અને ઉપયોગમાં લેવું. એ બે ગુંજથી એક માસા સુધી આપવી. એ સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી. (૩) કોડી દેવતાગાં લાલ થયા પછી લીંબુ અથવા કુંવારના રસમાં ચૂનાની કળી પ્રમાણે પલાળવી. પછી તેને સૂકવી ખરલ કરી રાખવી. ઉપયોગ—(૧) કાન વહેતો (પરુ નીકળતું) હોય તે ઉપર :—કોડીની ભસ્મ લીંબુના રસમાં અથવા હુકાના પાણીમાં કાનમાં પાડવી અથવા અડધી કોડીની ભસ્મ કાનમાં નાખી ઉપર લીંબુનો રસ રેડવો. (૨) અપ-રેમાર ઉપર :—કાંદાની ચીરી (કુંગળીની કાડ) ઉપર કોડીની ભસ્મ નાખી તેની પોટલી કરવી અને તે વારંવાર સુંધવી. (૩) ક્ષય ઉપર :—કોડીની ભસ્મ ૨ ગુંજભાર, સાકર ૧ તોલો, મધ એક તોલો અને માખણ ૧ તોલામાં આપવી. (૪) ધાતુવિકાર ઉપર :—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકર સાથે આપવી. (૫) શૂળ ઉપર :—કોડીની ભસ્મ બિના પાણીમાં અથવા સાકરમાં આપવી. (૬) ચેાસ, કાસ અને જ્વર ઉપર :—કોડીની ભસ્મ દૂધ અને સાકરમાં આપવી અથવા મધમાં આપવી. (૭) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર :—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકર અથવા ગાયના દૂધ અને સાકરમાં આપવી. (૮) દાદર, કંકુ, ખસ અને ચટ્ટાં ઉપર :—તલનું તેલ નવટાંક, કોડીભસ્મ ૧ તોલો અને ગેરુ ૦૧ તોલો એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો.*

* કાંસુ, પિત્તજ આદિ મિત્ર ધાતુઓમાં હોયો તે તે ધાતુઓના મિત્ર હોય છે; માટે તેઓની શાંતિ પશુ એ જ મુજબ મિત્ર યોજવી જોઈએ.

* કેટલાક કોડીને ઉવામાં જ (જુલમાં) બાળે છે; પરંતુ બાવા માટે તો તે કાચી રહે છે; માટે તે શોધને સુપુટમાં બાળવી. વળી આકડાના દૂધમાં તે સર્વોપરી થાય છે.

દુર્લભ છે; તે જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. ઔષધોમાં આમલસારો ગંધક લેવો. શોધન :—(૧) દૂધમાં વાસણુ પર કપડું બાંધી તે ઉપર ગંધક પાચરી ગંધકને ના ખરે એવા વાસણને ઢાંકી તે ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે ગંધક પાતળો થઈ દૂધમાં પડશે. તે શુદ્ધ બાળવો. (૨) લોઢાની કઢાઈમાં ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર પાતળું કરવું. પછી તેના સમાન ગંધક ઝીણો કરી તેમાં નાખવો. ગંધક પાતળો થયા પછી વજ્ર ઉપર ગાળવો. તે એવી રીતે કે વજ્રમાંનો બધો ગંધક દૂધમાં પડે. તે કંડો થયા પછી કાઢી ધોવો અને સૂકવવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત બુદા બુદા દૂધમાં શોધવો; એટલે લક્ષણુ કરવાને તથા યોગમાં યોજવાને શુદ્ધ થાય છે. જેમાં ગંધક શોધ્યો હોય તે દૂધ ભૂલેચૂકે ખાવું—પીવું નહિ; કેમકે તેથી ગળું બળે છે અને લોહી બગડે છે. ગંધક :—રસાયન, મધુર તથા પાકકાળે કડવો છે; અને ઉષ્ણ, અમિદીપન, પાચક, આમનો શોષક તથા પાકનાર તેમજ પારદને વીર્ય આપનારો હોઈ તેનું સત્ત્વ પારદગ્રંથક છે; અને કંડૂ, કુષ્ઠ, વિસર્પ, ખસ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ગંધકનાં અનુપાનો :—ચાર માસા શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં સેવન કરવાથી કફવિકાર, વાત-વિકાર, પિત્ત, વિષ, કમળો અને કોઢનો નાશ થાય છે તથા કામવૃદ્ધિ કરી નેત્રરોગને દૂર કરે છે. આ ત્રિફળા, ઘી અને લાંગરાના રસમાં આપવાથી નેત્ર સારાં થાય છે. રોગનાશ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ચાર માસા ગંધક અને દૂધ એક મહિનો લેવાથી શીર્ષ અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે; અને છ મહિના લેવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ થાય છે તથા દિવ્ય દષ્ટિ ખડી થાય છે અને આયુષ્ય વધે છે. ગંધક :—ઢેળામાં ત્વદોષનાશક છે. ચિત્રકમાં બળદાયક છે. ક્ષયકાસ ઉપર અરડૂસીના કાઢામાં અને મંદાગ્નિ ઉપર તથા સંપૂર્ણ ઊર્ધ્વવિકારો ઉપર ત્રિફળાના કાઢામાં આપવો. ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર :—ગંધક ઢેળામાં અથવા ઢેળામાં ખાવા આપવો એટલે સર્વ ખસ બહાર પડે છે. વળી સાંજે ભેંસનું જાણુ ચીરીને ચોપડી સ્નાન કરાવવું. બીજો પ્રકાર :—(૨) શુદ્ધ ગંધક ઘીમાં અથવા જાશમાં આપવો. (૩) રક્તવિકાર ઉપર :—શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં આપવો. (૪) કરોળિયાના રોગ ઉપર :—ગંધક અને જવખાર સરસિયામાં મેળવી લેપ કરવો. (૫) અપરમાર ઉપર :—ગંધકની ધૂણી નાકમાં આપવી. (૬) કંડૂ અને ગજકણુ (દાદર) ઉપર :—ગંધક, ટંકણખાર, કપૂર, માયફળ (માયાં) અને મધપ્રકાંડું મીણુ સર્વ કોપરેલમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) ભૂતજ્વર ઉપર :—શુદ્ધ ગંધક અને આમળાનું ચૂર્ણ ૧૦ માસા આપવું અથવા ગંધક અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૮) પ્રમેહ અને પિટ્ટિકા ઉપર :—શુદ્ધ ગંધક ગોળ સાથે ખાવા આપવો અને તે ઉપર દૂધ પાવું. (૯) કુષ્ઠ, ખરજ અને ખસ ઉપર :—ગંધક ગરમાળાનાં મૂળના રસમાં ઘૂંટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) ગંધક રસાયન :—૪ તોલા ગંધક અને ૨ તોલા પારાની કળલી કરી કુંવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરવો અને કુલડીમાં નાખી સંધિલેપ કરી અગ્નિની આંચ કરવી તથા શીત થયા પછી કાઢી લેવું. તે એક મહિનો મધ અને ઘીમાં લેવાથી જરા, વ્યાધિ અને દારિદ્ર્યનો નાશ કરે છે. (૧૧) બીજો પ્રકાર :—ગંધક અને મરી સમભાગે અને ત્રિફળા છ લાગ લઈ ગરમાળાનાં મૂળના રસમાં મર્દન કરવો અને તે આપવો; +એટલે સંપૂર્ણ રોગ નાશ

× દૂધ ગંધકથી ચારગણું લેવાનો રિવાજ છે.

● ગંધકનું તેલ કરવાની વિધિ :—એક હાથ ખાલીના કકડાને મધમ આકાંડાના દૂધમાં તથા યુવેરના દૂધમાં સાત સાત વાર બિંબવી સૂકવવો. ગંધકને માખણમાં ખરલ કરી તે કપડા ઉપર લેપ કરવો. પછી અગ્નિની સામે રાખવાથી ધીરે ધીરે ગંધકનું તેલ ટપકે છે તે સ્વચ્છ વાસણમાં ભેળું કરવું. તેલ પૂરેપૂરું નીકળી ગયા પછી શીશીમાં ભરી રાખવું. કોઈ કોઈ વજ્રને વીંટીને નીચેથી સળગાવે છે. ઉપર એક સાંકળથી બાંધી દે છે. પછી જે તેલ ટપકે તેનો ઉપયોગ કરે છે. પહેલાના કરતાં આ તેલ વધારે ગુણવાળું થાય છે.

+ કુવલી અગ્નિ પર લાલ થાય ત્યારે દિતારી લેવી, નહિતર ગંધક બળી જશે અને પારો જાડી જશે. અશુદ્ધ ગંધક ખાવાથી શરીર પર કાંઈ પણ વિકાર થાય તો ગાયના દૂધમાં પી મેળવી પિવડાવવું, લોજન કરવા ન આપવું. આવી રીતે કરવાથી જ રોગમાં સર્વ દોષની સાંતિ થશે.

+ આ ગંધક રસાયનની માત્રા ૩ માસા છે. રસ-ચ્છાકર ગંધમાં લખેલ છે કે, આ રસાયન સેવન કરે તથા ગરમાળાનાં મૂળને પીસી ચીરી લેપ કરે, તો સર્વ પ્રકારના કુષોરોગનો નાશ થાય છે.

કરે છે. ગંધક ખાનારે ખારું, ખાટું, લાજી, કિંકલ કાન્ય (કઠોળ), ઓગમન અને ઘોડા વગેરે ઉપર આરોહણ કરિવા પગે ચાલવાનું વર્જ્યું.†

૧૫-ચૂનો

સં ૦ સુધા. જર્મન ૦ કલક. ઇં ૦ લાઈમ. મં ૦ કળી, કળીયા ચૂના. ષિં ૦ કલિક ચૂના. તાં ૦ કરચનચુ. તેં ૦ રહ, સુશ્મુ.

ચૂનો મુખ્યત્વે કરી બે પ્રકારનો છે. એક ખડીનો ચૂનો અને બીજો છીપનો ચૂનો. તેને લક્ષીમાં પડવે એટલે તેનો ચૂનો થાય છે. ઉપયોગ—(૧) ગણિણીના અતિસાર ઉપર—ચૂનાનું નીતરું પાણી નાના ચમચાસાર દૂધમાં આપવું. (૨) ડાહ્ય અને બદ બેસાડવા માટે તથા કુણુંમૂળ અને લાપોરિયા ઉપર—કળીચૂનો, ગેળ અને ધુંવાસતો લેપ કરવો અને ઉપર પાતળો કાગળ કિવા રૂ ચોટાડવું. (૩) આંખો દુખતી હોય તો—મસ્તક અને આંખો પર ઉપર કહેલો લેપ કરવો. (૪) અશુભ ઉપર—ચૂનાની વાલ જેટલી ગેળા ખાવા માટે આપવી. (૫) કમળા ઉપર—કળાનો લીંજવેલો ચૂનો ચણા જેટલો ચાર તોલા દહીંમાં કાલવી ૭ દિવસ આપવો. પર્ય—દહીં-લાત. (૬) લિલાચો ઊઠ છે તેને માટે—લીંજવેલો ચૂનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું. (૭) અંધશ્રુતિ ઉપર—કળાનો લીંજવેલો ચૂનો એક તોલો લઈ તેમાં બે તોલા પર્યંત ભીમી તપખીર (સુધાવાની તમાકુ, છીંકણી) કાલવી. બદ થાય તો થોડું ચૂનાનું પાણી નાખી મિશ્રણ જેવું તૈયાર કરવું અને વધેલા અંક ઉપરના વાળ અસ્થી દૂર કરીને પછી અંક પર આ પાણીનો ખનતાં સુધી લેપ કરી મંદ અગ્નિના સહેવાય તેટલો શેક આપતા રહેવું; એટલે કેટલીક વાર મસ્તક જડ થયા જેવું જણાઈ જિલ્લી થાય છે અને આથાનું પાણી જિલ્લીએ જ પડે છે. એ પ્રમાણે બે-ત્રણ દિવસ કરવાથી શુભ આવે છે. જેને તંબાકુ લાગવાથી ઘણી જ ચકરી આવતી હોય તેને કાકા (કુંગળી) સૂઢાડવો તથા ખાવા આપવો. (૮) અમ્નિદંબ ડાહ્ય ઉપર—તલના તેલમાં કળાના ચૂના ઉપરનું નીતરું પાણી ૭ લાગે મિશ્ર કરી સુમારે ૧ થી ૨ સુધી સળાથી હલાવતા રહેવું; એટલે જાડો મલમ થશે. તે મોરના પીંછા વડે ધણું હલકા હાથથી બે-ત્રણ વખત ચોપડવો. એથી કરી દાહનું શમન થઈ ત્વચાને ઠંડાણે કઠિનપણું આવે છે અને જલદી શુભ આવે છે. (૯) કંઠોગિયાનાં જળ પેટમાં જવાથી થયેલ શીળસ ઉપર—ચૂનાની આજ ૫ તોલા પીવી. (૧૦) ચામડી ઉપરના મસા+ ઉપર—મસાને ચામડીના લાગમથી ઘોડાના વાળ વડે મજબૂત બાધી રાખવો, એટલે પાચ-સાત દિવસમાં તે નિર્જંવ થાય છે. તેને કાપી નાખી તેના ઉપર સૂકા કળીચૂનાનો બૂકો લાગરાવતા જવું એટલે તેનો નાશ થશે.†

† દાદરની ઔષધિ—ગંધક, ફટકડી તથા ટંકણખાર સમભયે લઈ બારીક ખાંડી લીંબુના રસમાં ૩ કલાક પૂંદીને સોગડી તૈયાર કરવી અને રાત્રે એ સોખડી લીંબુના રસમાં ધસીને સૂતી વખતે લગાડવી. સવારે ગરમ પાણીથી સાબુ લગાડીને ધોઈ સાફ કરવું. આ ઔષધથી સર્વ નતની દાદર ઘોડા દિવસમાં જ મદી જઈ ચામડી સ્વચ્છ બને છે.

+ નાગરવેલના પાનનાં દીંટડાં અને ચૂનો હાથમાં મેળવી મસા પર ધસવાથી કાંઈ પણ દુઃખ વિના પા-અર્ધ કલાકમાં મસા નીકળી નાથે છે; તેમ જ જરા પણ ઘોડી નીકળી દુઃખ થઈ નથી.

† (૧) બાળકના પેટમાં દૂધ ન ટકતું હોય તે માટે—દંબની સાથે કળીચૂનાનું નીતરેલું પાણી મેળવી પિચકાવવું; આથી જિલ્લી થાય છે. ચૂનાનું પાણી તૈયાર કરવાની રીત—કળીચૂનો ૨ તોલા, સાકર ૪ તોલા તથા પાણી ૩૦ તોલા મેળવી હલાવીને ૨-૪ કલાક રાખી મૂકવું. પાણી નીતરી રહે અને ચૂનો નીચે ખેરી નાથ તારે પાણી ઉપરથી નિવારી થેડું. આ જળને અંજલિમાં ‘લાઈમ વોટર’ કહે છે. આ જળ બાળકોને દૂધમાં મેળવી પિચકાવવું. ૩ માસ સુધીનાં બાળકોને ૪ થી ૧૦ ડીપાં, ૩ વરસ સુધી ૨૦ થી ૨૫ ડીપાં, ૩ વરસના બાળક માટે ૪૦ થી ૫૦ ડીપાં (આપરે ૧૦ તોલો). આ ચૂનાના પાણીથી દૂધ પાચન થાય છે; તથા કબજિયાત અને તાવ, ઉષ્મસ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે. (૨) શૂળ ઉપર—કળીચૂનો મધમાં મેળવી દુપતા લાગે ઉપર લગાડી ઉપર ૩ દંબની દેડું, બેથી થોડા વખતમાં દદર સાંત થાય છે. (૩) નહિ રુઝાતાં યજ્ઞ ઉપર—કળીચૂનો અને ૩ એરંતેલમાં મેળવી મલમ બેસાડી કરી ને વજ્જ ૩-૪ દંબની પછે મારા યજ્ઞ કરી તેના પર લાંબાવાલી થોડા દિવસમાં ૧-૨ વખત ૩ લે

૧૦-ખડી

સં ખટિકા. મં ખડી, ખડૂ હિં ખડિયા કં બેણે બહુ ફાં ગિલેસુદ્ધ અં તિને અભિપદ ઇં પાર્ધિ કહે લાં કાબેનિટ ઓફ કેલિશયમ બં ખડીમાટી

ખડી ધોળી અને મલિન એ ભેદ વડે બે પ્રકારની છે તેમા મલિન ખડી કઠિન હોય છે તથા ગૌર ખડી મૃદુ પાપાણુ જેવી, ઘણી શુભ અને જડ તે સારી હોય છે ખડી :—દાહ રક્તવિકાર, વિષ, શોષ, કફ અને નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે, તથા ઠડી, ગધુર, લેપન અને બાળકોને હિતાવહ છે. પાપાણુખડી :—નણુ, પિત્ત અને રક્તવિકારની નાશક હોઈ શીત અને લેપાદિકામા શુશુકારક તથા ભક્ષણ કરવાથી માટી જેવી લાગે છે.+

૧૧-આપરિયુ

સં અર્પર તુથ, અર્પરી મં કલખાપરી હિં આપગિયા કં અર્પરી તૈં અપરે ફાં સગમસરી અં તુતિયા કિરમાતી મકસૂલ, ઇં કહેમાર્ધન લાં ઝિક કાબેનિટ બં આપર તાં માદાળતૂતતમ્ ઈરાની કલખૂષિ

આ ઉપધાતુ આણુમાથી મળે છે અને બનાવટી પણુ થાય છે ઝિન્ક સલ્ફાઈટ જેને ઈં બ્લેન્ડ અને સં પાપાણુ ભરસક અને ગધયશદ કહે છે તેને ખાડી બિધા તવા ઉપર ધીરે ધીરે ગ્રમ કરે છે અને પછી તેને સાણખાર મેળની તપાવે છે ત્યાર પછી ઘોઈ સાફ કરે છે આ આપરિયો ગૂળળા રગની બુફી હોય છે, તેમ જ ધોળા અથવા પીળા ધોળા, સ્થિરહિત ને માટી જેવા દેખાતો ગોળ ટીકડું કરી મુડિયાના આકારે વાળી આપેલ હોય છે આ મુડિયુ પથ્થર ઉપર જરા ઘસી સૂધવાથી સુવાસ આવે છે આ પાણીમા પીગળતો નથી. ગધયશદ પણુ આણુમાથી મળે છે અને બનાવટી પણુ તૈયાર થાય છે બનાવટીમા સીસુ અને લોખંડ આવે છે આપરિયુ જસતમાથી થાય છે એનો રંગ રાતો હોય છે શૌર્યન :—આપરિયુ મનુષ્યના મૂત્રમા, ઘોડાના મૂત્રમા કિવા ગોમૂત્રમા દોલાય ન વડે સાત દિવસ પચન કરાવવું એટલે શુદ્ધ થશે. આપરિયુ :—સં પૂર્ણ મોહનાશક છે, તથા કફ, પિત્ત, નેત્રરોગ અને ક્ષયનો નાશ કરે છે, તથા લોહું અને પારાને રંગે છે લઘુમાલિની વસંત :—આપરિયુ બે લાગ અને મરી એક લાગ એકત્ર કરી તેનો માખના માખણમા ખરલ કરવો પછી તેને તેમાનું માખણ ન દેખાય ત્યાં સુધી લીધુના રસની લાવના આપવી આ વચ્ચે તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને લીડીપીપરમા આપવું આ જીર્ણજ્વર

+ ખડી (ચેક માટી) નો ઉપયોગ દત્તમ જનમા થાય છે, તેમ જ અતિસારના દરદમા બીજ ઔષધિ મેળવીને અપાય છે ખડી શુદ્ધ કરીને ઉપયોગમા લેવી જોઈએ ખડીને પહેલા ખારીક ખાડી પાણીમા રાતે મિલવી દેવી સવારે પાણી મસળી કપકાથી નાળી લેવું ગળાઈને ને પાણીની સાથે બીન્ગશે તે ખડી ધીરે ધીરે તળિરે નમી જશે ઉપરનું પાણી ધીરે ધીરે ઠાડી નાખતા જવું છેવટે સૂરના તાપમા સૂકવી લેવી

દંતમંજન —ખડી ૧૦ તોલા માયા ૨૫ તોલા લોધર ૨૫ તોલા રાખજીર ૧૦ તોલા, ઘણાચીના દાણા ૧ તોલા, કપૂર ૧ તોલો કુલાવેલી ફટકડી ૨ તોલા, લવિંગ ૧ તોલા, ચણકખાળ (૫કલ) ૨૫ તોલા, સફેદ કાચા ૨૫ તોલા—આ સર્વ વસ્તુઓનું ખારીક વરગાળ ચૂર્ણ કરવું આ મંજનના ઉપયોગથી દાતમાના ઘોડા, દાત પાલવ, દુગ ધી વગેરે દોષ દૂર થાય છે

• શાસ્ત્રમા વર્ણન કરલ છે તેવા પ્રકારનું આરિયુ બલરમા મળતું નહિ હોવાથી જસતમરમ આપરિયાને બદલે વાપરવાનો સાધારણ રિવાજ છે સામ્યમા લખેલ છે કે, શોષન કર્યા પછી આરિયાને લોહાની કઠાઈ મા નાખી અગ્નિ પર ગળાવી થોડું થોડું સિંધાલણુ નાખતા જવું અને આખરાની લાગીના સોટાથી દલા વતા જવું આવી રીતે અર્પર ભરમ તૈયાર થાય છે આ ભરમ વધારે માત્રામા લેવાથી વમન થાય છે હંમણના સમયમા બલરમા ને આપરિયુ મળે છે તે અગ્નિ પર પીગળવું નથી, તેમ જ વધારે માત્રામા લેવાથી પણુ વમન થતું નથી, જેથી કેટલાક વેદો પ્રતિનિધિ લરીકે જસતમરમનો ઉપયોગ કરે છે થોઈ વેધ વમન કરાવવાનો રીયુ તેમ જ 'તુષ ભેદ' સામ્યમા લખેલ છે, જેથી મેત્રધૂયાની ભરમ વાપરવાનું કહે છે વેદક ચિકિત્સાસાર મયમા શ્રી નોવાલજી કક્કર લખે છે કે, આપરિયાને બદલે 'રેડમેન પ્રેપ્રા' નામની અમેજ ઔષધિ આવે છે ને જસતની કાચી માત્ર છે તે આપરિયાના જેવા ગુણવાળી છે તેથી તે વાપરવી

ધાતુગતજ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર લોહીથી થયેલા વિકાર, મોટા પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શ સમધી લોહી, વિષમજ્વર, નેત્રરોગ અને સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે અરણીના ફૂલમા ગર્ભિણીને આપવાથી સંપૂર્ણ જ્વરનો નાશ કરી ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે એમા પથ્ય-દૂધ અને ભાત

૧૨-ગેરુ

સં ગૈરિક મં હિં ગેરુ કં જલ્યુ કાં ગીલેશુર્ષ, ઇં રેડબોલ ઓકે જં લાલ ગિરિમાટી ગેરને 'સોનાકાવ અથવા સોનાગેરુ' પણ કહે છે શૌધનક:-ગેરુ ગાયના દૂધમા ખલવાથી શુદ્ધ થાય છે કિવા કિચિત્ ઘી નાખી શેકવાથી શુદ્ધ થાય છે ગેરુ:-સ્કતપિત્ત, રક્તવિકાર, કક, ભ્રિયકી તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે, અને ચમુધ્ય તથા જન્ય છે ઉપયોગ-(૧) ભ્રિયકી ઉપર:-ગેરુનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૨) બાળક માટી ખાય છે તેને માટે:-બાળકને ગેરુ ખાવા આપવો એવે વધેલું પેટ ઊતરી જઈ સશ્યત્ થાય છે

૧૩-ગોપીચંદન

સં સૌરાષ્ટ્રી મં હિં કં ગોપીચંદન લા સિલિષ્ટે ઓફ એથુમિના ગોપીચંદનને 'સૌરાષ્ટ્રી માળી' પણ કહે છે ગોપીચંદનની ઉત્પત્તિ સૌરાષ્ટ્ર દેશ (કાઠિયાવાડ)મા થાય છે * એ એક જાતની માટી છે ગોપીચંદનનો રંગ ઘોળા હોય છે ગોપીચંદન ઢાઢ, ક્ષત, રક્તવિકાર, પિત્ત, કક અને પ્રદરનો નાશ કરે છે ખીમ ચુપ કટકડી જેવા છે ઉપયોગ-(૧) હીરાકેસીના વિષ ઉપર અને અજમા કાચની ભૂકી ગઈ હોય તે ઉપર:-ગોપીચંદન ઘસી પાડુ (૨) ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:-ગોપીચંદન ઘસી ચોપકડુ (૩) બાળકોના માથા ઉપર ફોડાદીઓ ચર્મ આવે છે તે ઉપર:-ગોપીચંદન ઘસી લેપ કરવો (૪) પ્રદર ઉપર:-ગોપીચંદન ૧ તોલા અને કટકડી ૧જુ માસા એકન ખરલ કરી કપડમટ્ટી કરી ગળપુટ આપવા પછી તે એક શુભ (ચણોડીભાર) પ્રમાણે સાકરમા આપવું (૫) ખરજવા અને રતવા ઉપર:-ગોપીચંદન ઘસી લગાડવું (૬) મુખરોગ ઉપર:-ગોપીચંદન દૂધમા ઘસી ચોપકડુ

૧૪-ગંધક

સં મં હિં કં ગંધક તૈં ગંધકચુ કાં ગોર્મિ અં કિષ્કિત લાં ઈં સદ્કર ગંધક:-રાતો પીળો, ઘોળો તથા કાળો, એમ ચાર પ્રકારનો છે તેમા રાતો સ્વર્ણક્રિયામા અને પીળો રસાયન વિરે ઉત્તમ હોઈ, ઘોળો લેપમા કિવા લોઢ મારવા માટે આપવો કાળો ગંધક

+ ગેરુ તથા સોનાગેરુ બંને લગભગ એકસરખી જાતની માટી છે ગેરુના કરતા સોનાગેરુ વધારે ચીમ્લો, વજનમા હલકો તથા શુદ્ધ લાલ રંગનો હોય છે

સોનાગેરુમાથી સત્ત્વપ્રાપ્ત કરવાની વિધિ - ૧૦ તોલા સોનાગેરુને ધીમા ગેશને તેમા ૧૧૦ તોલા રૂક્યુ રા ૧૦ તોલા ગુણ ૨૦ તોલા મધ અને રા ૧૦ તોલા ચણોડી મેળવી ખાટી ચૂણ કરી પછી ખાટા પાણીના નાના નાના ગોળા બાધવા પછી કોટીયત્રમા મૂકી કોચનાના અગ્નિ ઉપર ધગાવવું પહેલાં કુસર રંગની જ્વાળા નીકળે છે પછી અગ્નિક્ષત્ત્વમા બતાવ્યા પ્રમાણે થાય છે આનું સત્ત્વ રવાના બાકારમા નીકળે છે તે રંગને એકકા કરી કોટીયત્રમા ફરીથી અગ્નિ બ્વાક મમાવી દાળિયો કરી લેવો ૧૦ તોલાનું સત્ત્વ કાઢવામા આસારે બે મનક લાગે છે સત્ત્વ ૪ થી ૫ તોલા નીકળે છે સત્ત્વની ભરમવિધિ - સત્ત્વનો ભૂકો કરી ધીમા શેકવો પછી ત્રિમધ (ધતાયથી તૃજ તથા તમાલપત્ર) દસમે ભાગ મેળવી ત્રિકુળના ક્ષવાથી અગર કે વારના રસથી પૂરી દીકડી કરવી પછી રસાયણ પુટમા મૂકી ગળપુટ આપવો આવા ૧૦ ગળપુટ આપવાથી ભરમ તેમા થાય છે (માર્ચ ૧૯૩૦ના 'વૈદ ૨' પત્રક' ઉપરથી)

● કાઠિયાવાડમાના ગોપીતળાવની માટીને ગોપીચંદન કહે છે ગોપીચંદન એ નામ પણ એ જ તળાવના નામ ઉપરથી પડેલું હોવાનું સિદ્ધ છે ગોપીતળાવ બાજવતના દરમરક મમા મસિદ છે વળી ચિત્રકૂટ અને મવાગરજના લોકો પણ જગન્ના આરામાથી સારી સારી માટીની મકરીઓ વીણી કાઢી તેને ગોપીચંદન કહે છે ચિત્રકૂટનું ગોપીચંદન ચૂના જેવા મધે રંગનું હોઈ તે ચિત્રકૂટીના નામથી પણ ઓળખાય છે

૧૬-છીપ

સં૦ શુક્તિ. મં૦ શિંપ. કં૦ સિંપુ. ઇં૦ ઓષ્ટિસ્ટર શેલ.

છીપની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં અને નદીમાં થાય છે. છીપો પકવી તેનો ચૂનો કરે છે. જે છીપને પાછળની બાજુએ રેખા હોય છે તેને છીપલી કહે છે. એ છીપલી પણ સમુદ્રમાં થાય છે. છીપરુ :—તીખી, સ્તિગ્ધ, દીપન, પાયક, કચિકર તથા બલપ્રદ અને આંખોને હિતાવહ છે, તથા ગુલ્મ, વિષદોષ અને ચળની નાશક છે. શુદ્ધિ અને મારણુ :—શંખ પ્રમાણે. ઉપયોગ—(૧) અબજગદ્દિકા એટલે નાના બાળકોના શરીર પર ખારીક મગ જેવી ફેણીઓ ઊઠે છે તે ઉપર :—છીપ અને કટકડી ઘસી લેપ કરવો. (૨) વિસર્પ, વિસ્ફોટક અને શ્લીપદ ઉપર :—છીપો ૨૫ તોલાભાર બાળા ચૂનો કરી આકાના દૂધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) નવેલો (આંગળી અને નખ વચ્ચે થાય છે તે) અને પેરા ઉપર :—છીપનો ચૂનો અને સિંદૂર માખણમાં ખરલ કરી તેની પદ્મી બેસાડવી. (૪) ઉદરના વિષ ઉપર :—સમુદ્રછીપ પકાવી ચૂનો કરવો અને તે ચૂનો ખાવાના પાનમાં ચોપડી રોગીએ ચાવી તેનો રસ લઈ તે સર્વ સાંધાઓને અને વિષ જે સ્થળે ફેલું હોય તે સ્થળે ચોળતા રહેવું. (૫) સર્વ ઉદરરોગ ઉપર :—સમુદ્રછીપો જાણના દેવતામાં પકાવવી; એટલે ચૂનો થાય છે. તે ચૂનો, સિંધવ અને જવખાર ગાયના દહીંમાં આપવાં અથવા શક્તિ પ્રમાણે ચૂનો દૂધ સાથે પાવો.†

૧૭-જવખાર

સં૦ યવક્ષાર. મં૦ જવખાર. હિં૦ જવાખાર. અં૦ ગુતરન. કં૦ લૈ૦ યવક્ષાર. ઇં૦ કારબોનેટ ઓફ પોટાશ્યમ કાર્બોનીસ.

જવનાં નવાં તાજાં પંચાંગ બાળા તેનાથી આ ક્ષાર ઉત્પન્ન કરે છે. એની પાતળી પતરીઓ હોય છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. જવખાર :—સારક, ઉષ્ણ, તીખો, અમિદીપક, સૂક્ષ્મ તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, ચળ, અશ્મરી, વાતરોગ, કંઠરોગ, આમચળ, યકૃત, લીલા, મૂત્રકૃન્ધ્ર, ગુલ્મ, શ્વાસ, અર્ચ, આનાહવાયુ, હૃદરોગ, આમ, પાંડુ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મુવાવડીને મક્કલશૂળ થાય છે તેને માટે :—જવખાર ગાયના ધીમાં અથવા ઉષ્ણદૂધમાં આપવો. (૨) મૂત્રકૃન્ધ્ર, અશ્મરી અને વીર્ય પડે છે તે ઉપર :—જાશમાં જવખાર નાખી આપવો. (૩) બાળકનું ગળું (તાળવું) પડે છે તે ઉપર :—જવખાર અને મધ આંગળી ઉપર લઈ તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉદાવર્તરોગ ઉપર :—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવાં. (૫) ગુલ્મ ઉપર :—જવખાર ૩ માસ અને ગોળ ૩ માસની ગોળી આપવી. (૬) મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર :—જવખાર પાચ માસ લઈ સાકરમાં ખાવા આપવો અથવા એક માસો જવખાર, ઢોળાનો રસ ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો એકત્ર કરી આપવું. (૭) દમ અને ઉદરરસ ઉપર :—જવખાર મધમાં આપવો. (૮) કટિશૂળ, હૃદયશૂળ, કુક્ષિશૂળ અને બસ્તિશૂળ ઉપર :—જવખાર, હિંત્ર અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી એરડતેલમાં નાખી આપવું. (૯) મૂત્રાવરોધ ઉપર :—જવખાર, દોઢ માસો ચોખાના ધોવરામણમાં આપવો.

૧૮-જસત†

સં૦ જસદ, ગુ.ય, યશદ. હિં૦ જસ્ત, દસ્તા. મં૦ જસ્ત, ખાઈરનુ.ય. બં૦ દસ્તા. કં૦ સતુ.

* છીપ સમુદ્રમાં થાય છે અને જેમાંથી મોતી નીકળે છે તેની બરમ બીજી છીપોના કરતાં વધારે ગુણવત્તી છે. મોતીની છીપોની બરમ મોતીને બદલે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. છીપોની બરમ કરવા માટે છીપને શુષ્ક કરી નીચે રહેલો બાગ ફર કરી ઉપરનો સફેદ તેજસ્વી ભાગ જ લેવો.

+ છીપનો ચૂનો ધીમાં મેળવીને ખાવા આપવો, ઉષ્ણ દૂધ પાકું; નદિવર મોઢામાં છાલાં પડે છે. + રસાણવના પૃષ્ઠ ૧૦૩માં જસતને તાસરજક કહેલ છે; એટલે એની સદાયથી સીતા જેવી રેખાની મિશ્રપાત્ર થાય છે, તેને પિત્તજ કહે છે.

તા૦ તુનાગમ. તે૦ તુનગમ. મલા૦ નગમ, તંબગપુતિ. ચીની૦ તુતેનશુએ. નેપા૦ દસ્ત. પં૦ જસ્ત. આહી૦ ખેટ. ધિરાની૦ વૃતિયા.

રોધન :- જસત પાતળું કરી દૂધમાં રેડવું. એ પ્રમાણે ૨૧ વખત કરવું; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **જસતભસ્મ :-** જસત કલકામાં નાખી રસ કરવો અને લીમડાના લાકડા વડે ઘૂંટવું. નીચે તીપ્રાસિ લગાડવો એટલે ભસ્મ થાય છે. તે લઈ તેને ત્રિસંધિ, કુંવાર, ત્રિકુળા અને ભાંગરો એ પ્રત્યેકની બીજીસ બીજીસ લાવનાઓ આપવી; તથા પ્રત્યેક લાવનાને અગ્નિપુટ આપવા. પછી તેને ઉપર કહેલી ઔષધિનો એક પુટ આપવો તથા એક પંચામૃતનો પુટ આપવો. કંકુ યથા પછી કાઢી ખરલ કરી વાસણમાં ભરી રાખવું અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાન વડે બે ગ્રામ આપવું. જસતની ભસ્મ ગાયના બૂના લીમાં આપવાથી આંખોને હિતાવહ અને તાંબૂલ સાથે આપવાથી પ્રમેહનાથક, અરણી (જ્યંતી)માં આપવાથી અગ્નિવર્ધક તથા તેજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં આપવાથી ત્રિદોષનાશક છે. **જસતનાં ફૂલ :-** જસત કડાઈમાં નાખી લોખંડની કડકીથી ઘૂંટવું એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. તેને જસતનાં ફૂલ કહે છે. **જસતભસ્મ :-** તૂરી, કઢી તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, પ્રમેહ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે; તેમ જ આંખોને હિતકારક છે. **ઉપયોગ :-** (૧) આંખો ઉપર છારી આવે તે માટે :- જસતનાં ફૂલ અને ખડીસાકરની સારી ખરલ કરેલી ભૂકી રાત્રે જિંદગી વેળાએ આંખમાં આંખવી, કિંવા ૧ લાગ ફટકડી અને તેનો ચોથો હિરસો જસતનાં ફૂલનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકો ૨ ગ્રામ લઈ તેમાં ૧૧ તોલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત પીછા વડે આંખમાં નાખવું; એટલે આવેલી આંખો ગળવી (પાણી ગળવું), પિયા અને લાલીની શાંતિ થાય છે. (૨) ખુપરા (ખીલ), છારી આવેલી આંખો વગેરે નેત્રરોગ ઉપર :- જસતનાં ફૂલ, સાકર, કાથો તથા ફટકડી, એ સમભાગે અને અંજીમાંશ મોરશૂથુનો ખરલ કરી દિવસે અને રાતે આંખમાં આંખવું.

- રોધન કરતી વખતે જસતમાંથી મેલણે ઘણું જસત નીકળી નાથ છે. તે જસતની ભસ્મ કરી નેત્રાંજનમાં ઉપયોગ કરવો. બાકી જે રોધન કરતાં છેવટે બચે છે તેની ભસ્મ ખાવા માટે ઉપયોગમાં લેવી.

જસતભસ્મની વિધિ :- ૨ દોર શુદ્ધ જસતને કડાઈમાં નાખી તેજ અગ્નિ આપવો. લોહાના કડકાથી ઢલાવતા રહેવું. જ્યારે અગ્નિ લપટ ઢોકવા માંડે, ત્યારે લીમડાનાં પાનનો રસ થોડો થોડો નાખતા જવું. ત્રણ-ચાર સમય મળીને ૨ દોર નાખવો. ત્યાર પછી કડકાથી ખૂબ ઢલાવતા રહેવું. એકથી બે કલાક તેજ આંધ આપીને વધુ તાપ આપવો બંધ કરવો. કંકી યથા પછી ભસ્મ કાઢી કપડેથી ગાળી લેવી. ત્યારપછી આ ભસ્મને કુંવારના ગર્ભના રસમાં ૩ કલાક ખરલ કરી, એક એક તોલાની દીકડી કરી સૂચના તાપમાં સુકાવી લેવી. સુકાયા પછી સંપૂર્ણ કરી અગ્નિપુટ અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. નેત્રાંજન માટે ભસ્મ ઉપયોગમાં લેવી હોય તો કુંવારનો પુટ દેવાની જરૂર નથી. જસતભસ્મની માત્રા ૧ થી ૩ રતીની છે.

* જસતના કડકા કરી એક માટીના પાત્રમાં રાખી તેની નીચે કોલસા રાખી ધમણથી ફૂંકતા જવું અને ઉપરથી કુંવારપાકાના મૂળથી ઢલાવતા જવું, એટલે જસતની ભસ્મ તૈયાર થાય છે. તોલમાં પણ બરાબર જતરે છે. અશુદ્ધ જસતના વિકાર કલાઈના જેવા છે અને તેની શાંતિ હિમજવું ચૂલું સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવાથી થાય છે. જસત પાકી કુલકીમાં મૂકી અગ્નિ આપી ગાળવું. ગાળ્યા પછી તેનો દશમે ભાગ મન-શીલ નાખી કુંવારપાકાના રસનો પુટ આપવો. પછી કાળા ભાંગરાના ૭ પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે તે શુદ્ધ અને શાંતી થાય છે. તેની ગાળી રતી ૪ ના પ્રમાણની નયઢગ સાથે આપવી. તેના ગુણ :- ગોળી એક સવારે અને એક સાંજે આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય, બળવાન થાય, મહાકામી થાય, લોખી થાય, કાસ-શ્વાસ હરે, હરસરોગ નથ, ૧૮ પ્રકારના પ્રમેહ, દાહ, ભ્વર અને હરરોગ નથ; વીર્યસ્તંભન થાય; તેમ જ મસ્તકરોગ, વાતપિત્ત, સનિપાત, રે, માંચ, મસ્તેદરોગ, મૂત્રરોગ, સમઢાણી, પાર્શ્વશૂળ, પીનસ, કટિરોગ, બાલકના સર્વ રોગ, વિપથ જલ્દર, કફ, કમળો, ફિરજરોગ, શોઢાદર, કષ્ઠરોગ, નેત્રરોગ (અંજન કરવાથી) આદિ સર્વ રોગો નથ. તે જ જસત કાળજ તરીકે સ્ત્રીઓના ક્રૂપમાં ધરી આંખે તો નેત્રરોગ નથ તથા શૂંકમાં આંખે તો પુષ્પલવાત નથ. આંખ લપડતી ન હોય તો લપડે અને અંદર સમાન જ્યોત થાય, એમ એક દસ્તલિખિત પ્રવચમાં લખેલું છે.

૧૯-(પાટિયો) ટંકણુખાર

સં૦ ટંકન. મ૦ ટાંકણુખાર, સ્વાગીખાર, સવાગી, હિં૦ સોડાગા. ક૦ ટંકણુખાર. ક્ષ૦ તીશાર. અ૦ છુબા. ત૦ એલિગાર. ઈ૦ બોરેકસ, બાઈબોરેટ ઓફ સોડા. લા૦ સોડાસ બાઈબોરા.

કેટલાંક તળાવોમાં આ ક્ષાર પાણી સુકાઈ ગયા પછી એકઠો થયેલો મળે છે. એને 'સ્વાડાગી' પણ કહે છે. શોધન :—ટંકણુખાર ગાયના છાણમાં રાખી પછી ધોઈ નાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે; કિંવા ટંકણુખાર કુલાવેલો એટલે શુદ્ધ થાય છે. ટંકણુખાર :—અમ્લિકારક, સોનારપાને શુદ્ધ કરનાર, સારક તથા વિષદૈપ, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કણ્ડશૂળ ઉપર :—ટંકણુખાર કુલાવી તે કાનમાં નાખવો. (૨) પાપણી ઝડેલી હોય તો :—ટંકણુખાર લીંછુના રસમાં ધસી પાપણી ઝડેલી જગ્યાએ લગાડવો. (૩) ધાત જતી હોય તે ઉપર :—કુલાવેલો ટંકણુખાર ૭ માસા અને સાકર ૭ તોલા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ એક તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. (૪) ખલુમૂતતા ઉપર :—કુલાવેલો ટંકણુખાર નવટાંક પાણીમાં નાખી આપવો. (૫) કોલેરા અને ઊલટી ઉપર :—દૂધમાં કુલાવેલો ટંકણુખાર નાખી આપવો. (૬) ચાતુર્યાદિ સર્વ વિધમન્વરો ઉપર :—કુલાવેલો ટંકણુખાર બે ગુંજ પાનમાં આપવો, એટલે તેનો રસ જેમ જેમ પેટમાં જાય છે તેમ તેમ જવર તત્કાળ નીકળી જાય છે. (૭) જીલ્ડને ખર પડે કિંવા પેકમાં ક્ષત પડે તો તે માટે :—કુલાવેલો ટંકણુખાર મધમાં કાલવી લગાવવો. (૮) નખ સંખધી માંસ ઠેકરાવાથી દુખતું હોય તે અને નવેલા ઉપર :—નખની બાજુએ ટંકણુખારનું ચૂર્ણ પાણીમાં ચોપડવું. (૯) સોમલ, વછનાગ, કૃત્રિમ વિષ અને સર્પના વિષ ઉપર :—કુલાવેલ ટંકણુખાર ૨ માસા ઘીમાં નાખી આપવો. (૧૦) હૂંટીમાં ફેણી થઈ આવી હોય તો :—ટંકણુખાર અને મોરધૂનાને કુલાવી મધમાં ખરલ કરી ફેણા ઉપર ચોપડવું. (૧૧) વાળા ઉપર :—ગળાના રસમાં કુલાવેલો ટંકણુખાર નાખી પાવો અથવા હિંગ અને ટંકણુખાર એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરી તે સાત દિવસ સવાર-સાંજ આપવું. (૧૨) ત્વગ્દૈપ ઉપર :—ટંકણુખાર અને ગંધક ધસી ચોપડવો. (૧૩) મોઢું આવ્યું હોય તો :—કુલાવેલો ટંકણુખાર પાણીમાં નાખી કોગળા કરવા. (૧૪) ઘેાળી માખ કરડે તો :—ટંકણુખાર ભેંસના માખણમાં કઢવી ચોપડવો *

૨૦-(તેલિયો-ખડિયો) ટંકણુખાર (કુલાવેલો)

ઉપયોગ—(૧) હમ અને ઉધરસ ઉપર :—ટંકણુખાર ૧ માસો આદાનો રસ અને ખડી-

* પાટિયો ટંકણુખાર કુલાવી આયર્ષનાળાં બાળકોને આંચકી જણાઈ આવ્યા પહેલાં ઊલટીની શરૂઆતમાં ધાવણ આપે કે પાણીમાં ફર ક્લાકે ક્લાકે આપવાથી સારો શુદ્ધ થાય છે. ઊલટી એકદમ અટક્યા સિવાય ઊલટી સાથે કે આંચકીના મૂત્રરૂપ હૃદયની ચીકણી નજ દાડી નાખી આંચકીને અંશ પણ હૃદયમાં રહેવા દેતો નથી. આ પ્રયોગ ચપ્પે ભતે અજમાવી ખાતરી કરેલો છે.

આગતુક કારણેથી જ્યારે જ્યારે શરીર ઉપરની ચામડી એકાએક ચિરાઈ તેમાંથી લોહી નીકળતું હોય છે, ત્યારે ખડિયાખારને કુલાવ્યા વગર ઝીણે વાટી તેના ઉપર બજારની દેવતાથી રોકતા જવું. જ્યારે લોહી તે ખાર ઉપર ટપકી આવે, ત્યારે ફરી એ જ ખડિયાખારની ભૂખી ભારતી ઉપર રોક ચાલુ રાખવો. આમ લોહી બંધ થતાં સુધી રોક કરવાથી એ જલદી ઝગાઈ જાય છે; તેમ જ પાકીને પરુ થવાની બિલકુલ ધાત્તી રહેતી નથી. આ ઉપાય પણ અનુભવેલો છે.

* ટંકણુખાર પાટિયો અને તેલિયો બે ભત્તનો મળે છે. મૂળ વસ્તુ એક જ છે. બધા હારને એક વખત ઉકાળી બનાવી લે છે, તેને પાટિયો ટંકણુખાર કહે છે. ત્યાર પછી ફરીને વધારે ચોખ્ખા કરીને તેમાર કરે છે. તેને તેલિયો ટંકણુખાર કહે છે. વસ્તુ એક હોવાથી શુદ્ધમાં વધારે અંતર પડતું નથી.

ટંકણુખાર નવા મત અનુસાર રીતજ, મૂરડ, રમેનિઃસારક, મર્માશયરકેયક, આગ્લનાશક છે. રથાનિક પ્રયોગમાં ઉત્તમસાધક છે. કેટલાંક નુકસાન કરવાવાળાં ઔષ્ણુઓનો નાશ કરે છે, વધારે માત્રામાં અપાચ તો ટોનિકમાં ભારીપણું આપવું અને ઊલટી થતી એ લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. ટંકણુખાર ચોખ્ખું થઈને રજો વાટે અને બીજાં એવક યંત્રો વાટે દેહમાંથી બહાર નીકળે છે વધારે માત્રામાં વારંવાર એવન કરવાથી

સાકરમાં આપવો. (૨) જિલટી ઉપર :—ટંકણુખાર દૂધમાં કિંવા મધમાં આપવો. (૩) પ્રદર, ગરમી અને મૂળવ્યાધિ ઉપર :—ખડીસાકર ૩ ગાસા અને ટંકણુખાર ૧ ગાસો એકમ વાટી ગાયના ખાશેર દૂધમાં નાખી પછી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી તે પ્રાશન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું.

૨૧-તાંબુ

સં. તામ્ર. મં. તાંબે. હિં. તાંબા. કં. તામ્ર. તેં. રાગી, શં. ૩૦ મિસ. અં. નુહાસ, નોહાસ. ઇં. કોપર. લા. કુપ્રમ. જર્મં. કફર જં. તાંમ. કાનડીં. તાંમ. ૩૦ મિસ. ઉણું સંણુ. અહં. કેયેનિ. ભૂતાનં. ઝં. તું. મિરસ.

જિલટી, ભ્રાંતિ, જ્વાનિ, દાહ, યજ્ઞ, કંફૂ, રેચ અને વીર્યનાશ એ તાંબાના આકર દોષ છે; એટલા માટે એવું શોધન કરવું જોઈએ. શોધન :—(૧) ગોમૂત્રમાં આમલી અને મીઠું નાખી

ખીમ દ્વારની પેઠે હાનિ પહોંચાડે છે.

ઉપયોગ :—ટંકણુખારનો ઉપયોગ મોટે ભાગે ગર્ભાશય સંક્રાંત કરાવીને માસિકધર્મ સાફ લાવવા માટે, પેશાબમાંથી સુરિક એસિડને ઘટાડવા માટે, સ્વરલંગ અને મોઢાનાં ચાંદાને મટાડવા માટે થાય છે. બાહ્ય ઉપચારમાં મ્વેતપ્રદરમાં ગર્ભાશય ઘોવા માટે, અડકોષ, યોનિ વગેરે બાગો પર ખાજ થાય તો તે ઘોવા માટે, પરમિયામાં પિયકારી લગાડવા માટે તથા હાદર, ખરજવાં, રતવા, રતનોની ચામડી ફાટવી વગેરે રોગો પર દોષ-મલમૂત્રે વપરાય છે.

—સ્વામી કુબ્જાનંદ

+ તાંબાનું શોધન :—મધ્યમ તાંબાના પાતળા તાર લઈ તેનાં બડા કાગળ જેવાં પતરાં કરાવવાં. પછી ટીમાત્રિમાં તપાવી લાલ થાય ત્યારે તેલ, કારા, ગોમૂત્ર, કાંજ, કળયીનો ક્વાથ, લીંબુનો રસ, આમલીનો રસ, કુંવારના ગર્ભનો રસ તથા આકડાના પાનના રસમાં સાત સાત વખત ઠંડાં કરવાં. ત્યાર પછી ગોમૂત્રમાં આમલી તથા મીઠું નાખી ત્રણ કલાક સુધી તેમાં પતરાં સીજવવાં. આટલું શોધન કર્યા પછી તાંબાના નાના નાના નખ એવડા દુકડા કરવા અથવા ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. (આવી રીતના શોધન પછી સહેલાઈથી ચૂર્ણ થઈ જાય છે.) આ ચૂર્ણને લીંબુના રસમાં બીંબવી સૂર્યના તાપમાં રાખવું. બે-ત્રણ દિવસે લીંબુના રસનો લીલો રંગ થાય ત્યારે રસ કાઢી નાખી નવો રસ ભરવો. આવી રીતે ૭ દિવસ સૂર્યના તાપમાં રાખ્યા પછી જલદી સારી રીતે ઘોઈ લેવાથી તાંબું શુદ્ધ થાય છે. આવી રીતે શોધન કરેલા તાંબાની ભરમના સેવનથી વખન અથવા બીજે કોઈ દોષ શરીરમાં દીપ્ત થતો નથી. એટલું શોધન વધારે થાય તેટલી ભરમ વધારે લાભદાયક બને છે. (૧) તાંબાનું મારણ :—તાંબાના શુદ્ધ ચૂર્ણને ઘોયા દિસરી શુદ્ધ પારાની સાથે લીંબુના રસમાં ત્રણ કલાક ખરલ કરવું. ત્યાર પછી જળથી ચૂર્ણ ઘોઈ નાખવું. પાંચ તાંબાને છાખી જવાથી ચાંદીના જેવું ચૂર્ણ થઈ જશે. આ ચૂર્ણથી બમણા વજને શુદ્ધ અંધક લઈ લીંબુના રસમાં ધૂંડી તૈયાર કરવો. ત્યાર પછી આ અંધકની લગતીમાંથી પોણો ભાગ તાંબાના ચૂર્ણની સાથે ખરલ કરી ગોળો કરવો; અને બાકી જે અંધકનો ઘોયો ભાગ રાખેલો છે તેને ગોળાની ઉપર લેપ કરવો. ત્યાર પછી સાટોડી અથવા ચૂકાની ખાટી લાટનાં પાનને ચટણી માફક ખોસી તાંબાના ગોળા ઉપર એક આંગળ નહોતો લેપ કરવો. પછી એક માટલામાં આ ગોળો મૂકી ખાલી જગ્યા રેતીથી ભરી માટલાનું મોઢું ધરાવથી બંધ કરી સાંધાને રાખ અને મીઠું મેળવી બંધ કરવો. પછી ચૂપા ઉપર રાખી મંદ, મધ્યમ અને તેજ અગ્નિની આંચ અનુક્રમે બરાબર ૨૨ કલાક આપવી. ઠંડું થયા પછી ગોળો બહાર કાઢી સરખું(ડેરી સરખું દોય તો વધારે સારું) ના રસમાં ખરલ કરી ગોળો બનાવવો. આ ગોળાને સૂરણની અંદર ખાટો કરી રાખવો અથવા ગોળાની ઉપર ગોળાથી અરોઝ અંધક લઈ પીમાં નાદી લેપ કરવો. સૂરણનાં માં પેક કરવો દોય તો સૂરણને કપડમટ્ટી કરી ઉપર એકથી દોઢ આંગળ મારીને લેપ કરવો. પછી એક ત્રણપુટ દેવાથી તાંબાની હતમ પ્રકારની ભરમ બને છે. (નં. ૧ માં આપેલી વિધિ સ્પષ્ટ સમજવા સાંકે અહીં રીપમાં ફરી આપી છે. કારણ, નં. ૧માં આજ વિધિ લખેલ છે; વધારે સ્પષ્ટ લખેલ નથી. જેથી લંબાણથી લખેલ છે, તે વાંચી બિનઅનુભવી પણ તાંબાની ભરમ તૈયાર કરી શકે.) (૨) તામ્રસરમ કરવાની વિધિ :—શુદ્ધ તાંબાના ચૂર્ણથી બમણા વજને દિંગલોડની સાથે ખરલ કરી લીંબુનો રસ અથવા લીમડાના રસની ભાવના હઈ ડમર્યત્રમાં રાખી થૂંડે ચડાવી એ દિંગલોડમાંથી પારો કાઢી લેવો. નીચે તળિયામાં રહેલા ચૂર્ણને એવી જ રીતે બમણા શુદ્ધ દિંગલોડની સાથે મેળવી પુનઃ પારો કાઢી લેવો. આ પ્રમાણે બે વખત કરવાથી ડમર્યત્રમાં તળિયે તામ્રભરમ તૈયાર થયો, તેમ જ શુદ્ધ પારો પણ તૈયાર થઈ જશે. એક સાથમાં બે કાષં થાય છે. ઉપર મુજબ તૈયાર થયેલી તામ્રસરમને સમાન અંધકની

૨૨-દગડી પાપાણુભેદ

આ એક પથ્થરની ભત છે. એ જીભને લગાડવાથી ચીકટાય છે. એમા ધોળા અને રાતો એવી બે ભત છે પાપાણુભેદ:-હિમ, સ્વાદુ તથા ઉષ્ણ છે, અને પ્રમેહ, મૂત્રરોધ, અસ્મરી, થળ, પિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ-(૧) પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર:-૩ માસ પાપાણુ-ભેદનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૨) ગરમીએ શિથિ સ્વસ્થ હોય તો:-પાપાણુભેદ, મનશીલ અને થોડું મેરચૂચુ પાણીમા ઘસી લેવ કરવો. (૩) કમરનું દરદ, અસ્થિભંગ, ઉધરસ, પ્રણ અને ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:-પાપાણુભેદ ગાયના દૂધમા આપવો (૪) બદ ઉપર:-સિલામે અને પાપાણુભેદનો લેપ કરવો. (૫) પ્રદર ઉપર:-પાપાણુભેદ અને ચંપજરાનું ચૂર્ણ ઘી-સાકરમા આપવું.

૨૩-ધૂવાસ

ચૂલા ઉપર ધુમાડાથી જે કાળજી એકદું થાય છે તેને 'ધૂવાસ' કહે છે. ઉપયોગ-(૧) લાષોટિયું, સોજો ઇત્યાદિ ઉપર:-ધૂવાસ, ગોળ અને ચૂનો ખરલ કરી લેપ કરવો (૨) આંખો આવે છે તેને માટે:-ધૂવાસ, ગોળ અને ચૂનાની લગથા ઉપર બે પટી લગાવવી. (૩) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર:-ધૂવાસ દહીમા અથવા ઘીમા ખરલ કરી મસાને લેપ કરવો અને તેના ઉપર વગડાઉ ઝાણુનો શેક કરવો.

૨૪-નવસાગર (નવસાર)

સં. વજ્રક્ષાર, મં. નવસાર હિં. નીમાદર. બ. નિશાદલ. અ. નવસાદર, ખુરશાની-ઈ. એમોનિયમ ક્લોરાર્થક લા. એમોનિયમ મ્યુરિયસ, એમોનિયમ ડાઈક્રોક્લોરાસ જર્મની-સોલમિઅમ્. કં. નવસાગર. તાં. નવચરમ્, નવાચરમ્ તૈ. નવાસાગરમ્, નવાસારમ્ મલાં. નવસાગરમ્ અ. મિલકુમાર, અર્મિના કાં. નોપાદર. જ. અરસ

નવસાગરની ક્ષારમા ગણુના છે. એ માણુસની વિદ્યાથી અને મૂત્રમાથી તૈયાર થાય છે, * તેમજ અન્ય પ્રકારે પણ તૈયાર થાય છે. એ ધોળા સફેદ હોઈ રેખાય છે. એ સ્વાદે ખારો હોય છે નવસાર:-આંત ઉમ, તીક્ષ્ણ, સારક અને નેત્રોને હિતાવહ છે, તથા શુભ, ઉદર, વિદિહા, થળ, શેષ, માસાજીર્ણ અને નિદ્રાવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) મૂર્છા, મસ્તકશૂળ, સળેખમ, ઉન્માદ અને વીંછીના નિષ ઉપર:-નવસાગર અને કળીચૂનો એક શીશીમા ભરી, તેનું મોઢું બંધ કરી રાખવું અને જરૂર પડે ત્યારે તે શીશીનું મોઢું ઉઘાડી સૂઘાડવું, એન્લે ઉપલા દોષ નાશ પામશે. (૨) હીરાકસીના નિષ ઉપર અને કાચના બૂટ્ટી અજમામાં ગઈ હોય તો તે ઉપર:-નવસાગર ઘસી પાવો (૩) વાળા ઉપર:-નવસાગરની બૂટ્ટી કરી તે અર્ધા ટાક ઘીમા નાખી પાવી. (૪) અપસ્માર ઉપર:-નવસાગર લીંછુના રસમા ખરલ કરી તેનું નરપ આપવું (૫) ચક્રત અને ખરેણ ઉપર:-માસો અગર બે માસ નવસાગર, ૪ તોલા ઠંડા પાણીમા એગાળી તે પાણી પાલું; એન્લે તે રોગ ત્વરિત દૂર થાય છે (૬) શૂળ ઉપર:-નવસાગર ગોળમા આપવો.

* નિલાપતી કૈયલા-પથ્થરના કૈયલા બાળતી વખતે ગેસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમા એમોનિયા મિશ્રિત પદાર્થ રહી જાય છે તેની સાથે મીઠાના તેલબ મેળવવાથી શુદ્ધ નવસાર બની જાય છે ત્યાર પછી એને જીર્ણપાતન ચત્ર દ્વારા ઉડાડીને વધારે શુદ્ધ કરી લે છે આન્ધ્ર-૨ થી ૧૦ રતી ગુણુધર્મ-પરિવર્તક, રોષધ અને સાવજીક્રિયાવર્ધક હોવાથી કફનિ સારક, પિત્તનિ સારક, મૂત્રવ, સ્વેદલ, રક્તનિ સારક ઇત્યાદિ ક્રિયા દર્શાવે છે બાહ્ય પ્રયોગમા ઉષ્ણતાપ્રક, શીતપતાઈલાદક અને રોષધ છે ઉપયોગ-વિવિધ તાવો પર શીતળતા લાવવા માટે પેટમા અપાય છે અને ભૂતિયા સોજામા નવસાર પારાના નેત્રુ કામ કરે છે દાદર્યાનમા સાવજીક્રિયા વધારીને સોજાને દૂર કરાવે છે આસબળી, ફેફસા, ફેફસાનો પડરો, આવરડાનો પડરો અને ચક્રત વગેરેના સોજામા વિવસણ લાલ પડોચાડે છે સ્વરચયની સારીથી ઉત્પન્ન સ્વરલ જમા નવસાગરનો ધુમાડો અપાય છે વાતરકા વેગ નવા અને ન્હાન, બને પર નવસાગર લાભદાયક છે ચક્રલીલા-વૃદ્ધિ પર નવસાગર આપવાથી વૃદ્ધિ એન્લે થઈ જાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

(૭) કાચ, માટી, ગેર હત્યાદિના વિષ ઉપર:—નવસાગરનું લક્ષણ કરવું.

૨૫-પરવાળાં

સં ૦ કં પ્રવાલ. મં પેંવળે. હિં ૦ મુંગા. તૌં પ્રવાલકં, પાગડાણુ, ફાં મિરળન, જેખ-મિરળ. અં એહમદ્યુસ્સુદ. ઇં ૦ રેડ કેરલ. લાં કેરેલીઅમ ર્થં.

સમુદ્રમાં રહેનારા એક જાતિના કીડા હોય છે. તે સમુદ્રના તળિયાથી ઓછાને પ્રવાળના ખડક બનાવે છે. એ ખડક વેલા પ્રમાણે હોય છે; એટલે તેને પરવાળાંના વેલા પણ કહે છે. પરવાળાંના રંગ લાલ હોય છે. જે પાકલાં ધિલેડાં જેવાં લાલ, ગોળ, લાંબાં, સરળ, સિન્ધ અને અત્રણ, મોટાં એવાં પરવાળાં હોય છે તે સારાં; જે રંગે પિત્તળ જેવાં, પોલાં, બારીક, સહિદ, રુક્ષ, કાળાં, નાનાં તથા ઘોળાં હોય તે ખરાબ; તે લેવાં નહિ. પ્રવાલ:—મધુર, ખાટાં, વીર્યપ્રદ, કાંતિકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, રુચિકર, પૌષ્ટિક, પાચક, સારક, નેષ, ધાતુવર્ધક તથા ક્ષયનાશક છે; અને વાયુ, ઉષ્ણ, કફ, પિત્ત, પાંડુ, તાવ, પ્રમેહ, દમ, વિષ, રક્તપિત્ત તથા બુદ્ધોન્માદનો નાશ કરે છે. પ્રવાલનું શોધન: (૧) મણિ, મોતી અને પરવાળાં એ જ્યંતીના (અરણીના) રસમાં દોલાયત્ર વડે ૧ પહોર પચન કરવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પરવાળાં લીંછુના રસમાં ૧ પહોર લીંછવી રાખવાં અથવા (૩) દૂધમાં ૧ પહોર દોલાયત્ર વડે પચન કરવાં અથવા (૪) ત્રિફળાના કાઢામાં આપવાથી શુદ્ધ થાય છે. પ્રવાલનું મારણ:—(૧) કુંવાર, તાંદળને અને સ્ત્રીના દૂધમાં પરવાળાં તપાવી બોળવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસે કરી સાત સાત લાવના આપવી એટલે લસમ થાય છે. આ પ્રમાણે સૂર્યકાંતમણિ અને મોતીની લસમ થાય છે. (૨) પરવાળાં બારીક ચૂર્ણ કરી તેને લીંછુના રસમાં ઘૂંટી વાસણમાં સૂકવવું. આ પ્રમાણે લીંછુના રસની ત્રણ કિંવા સાત અને ગુલાબજળની સાત લાવનાઓ આપવી, એટલે પરવાળાંની લસમ થાય છે. (૩) પરવાળાંના ચૂર્ણને લીંછુના રસના સાત, કુંવારપાડાના સાત અને ગુલાબજળના સાત એ પ્રમાણે સૂર્યપુટો આપવાથી લસમ થાય છે. (૪) પરવાળાંના ચૂર્ણને ગુલાબજળના ૨૭ પુટો આપવા એટલે લસમ થાય છે. = એને લેવાનું પ્રમાણ ૨ ગ્રામ છે.

+ નવસાગર ખાવા માટે આપવા હોય તો પહેલાં શોધન કરવો જોઈએ. શોધનવિધિ નીચે મુજબ:—નવસાગરનું ચૂર્ણ કરી થોડો સમય ગરમ પાણીમાં લીંછવી રાખવું. પછી નાડા કપડાથી બાળી થૂંદે ચઢવી પાણી બાળી નાખવું, એટલે નવસાગર કઠારી કરેલી પિત્તળની કડાઈમાં નીચે રહી જશે તે શુદ્ધ નીકળે. ચક્રત અને બજેણ વધે તે ઉપર:—શુદ્ધ નવસાગર ૮ તોલા, સંચળ ૧ તોલા તથા સીનાગ્રેક ૧ તોલા મેળવી ખરસ કરી ચૂર્ણ શીશીમાં ભરી લેવું. આ ચૂર્ણ એક માસે દિવસમાં બે વખત કંડા પાણી સાથે આપવું. ગોળ, ચણાની વસ્તુ અને ખટારા ખાવા ન આપવી. ઔષધિ ખાઈને ઉપર ચૂનો ચોપડે પાન ન ખાવું. પથપાલન કરવાથી આ સાદી ઔષધિથી ભયંકર ચક્રત અને બજેણનો વ્યાધિ મટે છે.

• પરવાળાંને ખાંડી ચૂર્ણ કરી લીંછુના રસમાં નાખી સૂર્યના તાપમાં રાખવાં જોઈએ, કે જેથી અંદરનો દોષ પણ નીકળીને શુદ્ધ થાય.

× આવી રીતે કરેલી પ્રવાલલસમને રાતે અજારીમાં ખુટ્ટી રાખવાનો રિવાજ છે. આ લસમ ચંદ્રપુટી કહેવાય છે. આ લસમની માત્રા—૩ થી ૬ રતી છે. અનુપાત્ર—માખણ ૪ તોલા અને સાકર ૨ તોલા અથવા મલાઈ અને સાકર સ.થે દિવસમાં બે વખત આપવી.

= પરવાળાં ૪ તોલા લઈ આકડાના દૂધના ૭ સૂર્યપુટ આપી કોરી કુવડીમાં કપડમટ્ટી કરી અડાયાં છાણાંથી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી લસમ થાય છે; એમ એક વૈનઞ્યમાં લખ્યું છે.

+ પ્રવાલમારણ વિધિ:—(૧) એક માટીના હાંડલામાં કુંવારનાં લકડાં પાંચરી ઉપર શુદ્ધ પ્રવાલ રાખવી. પછી ઉપર કુંવારનાં લકડાંનાં ગર્ભ રાખી પ્રવાલ ઢાંચી દેવી. પછી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. રવાંગ ચીતળ પથેથી બોલી લસમ કાઢી લેવી. આ લસમને કુંવારના રસમાં ૩ કલાક ખરસ કરી એકેક તોલાની ટીકડી બાંધવી. સૂર્યના તાપમાં સુકાવી ટીકડીને માટલામાં સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની લસમ બને છે. એક વખત એક ચોર પ્રવાલની લસમ કરવી. કુંવારનો ગર્ભ બમણો અથવા તેથી વધે લેવો. (૨) મેંદીનાં સૂાં પાન, સાકર તથા ચોંચેલી પ્રવાલ એ ત્રણે સમભાવે લઈ (ખીચડીમાં ચોખા અને મગ મેળવે તેવી રીતે) મેળવી માટલામાં ભરવાં. કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. રવાંગ ચીતળ

તેમાં તાળાનાં પતરા નાખી અગ્નિ ઉપર પહોર પર્ષત સીજવવા એટલે તાણું સાત શુદ્ધ થાય છે (૨) તેલ, ઊંચ, ગોમૂત અને કુલિત્યના કાઠામાં શુદ્ધ કરેતું તાણું લઈ, તેના આઠ દોષ જોવા માટે પ્રાગ પુરુષોએ વિશેષ સોધન કહેતું છે તે એવી રીતે કે ચુરિયો, આકાશનું દૂધ અને મીઠું એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી તે કદક વડે તે તાળાના પતરાને લેપ કરવો તથા અગ્નિ ઉપર તપાવી નગોડના રસમાં નાથુ વાર છુડાવુ, એટલે તાળાની શુદ્ધિ થાય છે આર્યપુઃ—(૧) નાના નાના અને તે ઘણા પાતળા એવા તાળાના પતરા કરી તેમને લીછુના રસમાં નાખી નથુ દિવસ પર્ષત હલકા અગ્નિ કરી પચવવા પછી તે પતરા કાઢી તેને ચતુર્થાસ પારો લઈ, બને ખસમાં નાખી લીછુના રસમાં એક પ્રદર પર્ષત ખરલ કરી તે પતરા ખસમાંથી કાઢી, તેથી જામણે ગધક લઈ તે ગધક લીછુના રસમાં ઘૂટી, તેનો તે પતરાને લેપ કરી એક ગોળો કરવો, પછી મીનાક્ષી અથવા ચૂંક અગર સાટોડી, એમાંથી એક વનસ્પતિ લઈ વાટી તે ગોળાની આસપાસ એક આગળ નોડો લેપ કરી માટલામાં તે ગોળો મૂળ તે ઉપર માટીનું ઢાકિયું બિધુ મૂકી તે ઉપર રેતી માટલાના મોઢા પર્ષત નાખી પછી રાખ અને મીઠું પાણીમાં મેળવી, તેની માટલાના મોઢાને ચૂંક કરી, તે માટલું ચૂલા ઉપર મૂળ ક્રમે કરી ઉપકા, મધ્યમ અને મોટા એ ત્રણેય ચાર પ્રદર અગ્નિ કરી કડો થયા પછી તે ગોળો બહાર કાઢી સૂર્યોના રસમાં એક દિવસ પર્ષત ખરલ કરી તેનો ગોળો કરી તેનાથી અર્ધો ગધક લઈ ધીમા વાટી તેનો તે ગોળાને લેપ કરી માટીના બે ઢાકિયાં લાવી, એકમાં તે ગોળો મૂકી તે ઉપર ખીંચુ બિધુ ઢાંચી કપડપટ્ટી કરી વગડાઉં છાણાંના ચગપુટ આપવો કહ્યું થયા પછી તે શરાવતપુટ કાઢી, તેમાંથી તામ્રલસમ કાઢી લેવી આ લસમ ધણો સારો શુભ આપનારી છે એનાથી ઊલટી, ભ્રાતિ, ગ્યાનિ અને મૂર્છા એ કોઈ દિવસ પચુ થતા નથી (૨) પારો ના ભાગ અને ગધક ૨ ભાગ લઈ દૂધેલીના રસમાં ખરલ કરી તાળાના શુદ્ધ કરેલા પતરા ૧ ભાગ લઈ તેનો લેપ કરવો તથા ચગપુટ આપવો, એટલે લસમ થાય છે (૩) શુદ્ધ કરેલા તાળાનો ચૂંક લઈ સમાનભાગે પારામાં, જખીરસમાં મર્દન કરવો, પછી બનેના સમભાગ ગધકમાં ખરલ કરવો તથા એક ચગપુટ આપવો એટલે લસમ થાય છે (આ લસમને વધારે પુટ આપવા જોઈએ સૂર્યોને પુટ અતે આપવો ઓછા પુટ આપે તો તાણું કાચુ રહેશે, સૂર્યોના પુટ અપાશે નહિ તો વનન કરાવવાનો દોષ રહી જશે) (૪) પારો ૧ ભાગ, ગધક ૧ ભાગ, હરતાલ ૧ ભાગ અને મનશીલ અષ્ટમાસ એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી બારીક કળલી કરવી પછી તામ્રપત્ર ૧ ભાગ લઈ તેનો તે કળલીના પચાંચ લેપ કરવો તથા તેને વાતુકાય ત્રણ ચાર પહોર પચન કરવું કહ્યું થયા પછી કાઢી લેતું. આ તામ્ર દરેકજા બે વાલ, જે જે રાજા ઉપરના અનુયાયનમાં આપે, તે તે રાજાને નાશ કરે છે તથા પરિણામચળ, ઉદરચળ, પાકુ જવર, શુભ, લીંહા, ક્ષય, મદામિ, શ્વાસ, કાસ અને સમઠણીના નાશ કરે છે, એને સોમનાથી તામ્ર કહે છે

તામ્રલસમપરીક્ષા :—તામ્રલસમ રંગે મોરના કદ જેની દેખાય છે અને તેનું ચૂર્ણ સઠજ થાય છે તથા પારાનો ચેંગ હોવાથી ચકચકિત દેખાય છે તામ્રલસમ દહીંમાં નાખવા છતાં રંગ કાયમ રહે તો તે પાકી છે, એમ સમજવું **તામ્રશુભ :**—શુદ્ધ રીતિએ કરેલી તામ્ર કોઠ, લીંહા, જવર વાયુ, કફ, શ્વાસ કાસ, મૂર્છા, મૂળ, કૃમિ, ઊલટી, પાકુ, મેઠ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, શુભ, ક્ષય, જમ, મસ્તકવ્યાધિ અને મોઢાને નાશ કરે છે તથા અગ્નિને વધારે છે અશુદ્ધ તામ્ર—સપૂર્ણ પાત્રોનો

સાથે મેળવી લીછુના રસમાં ખરલ કરી એક ચગપુટ આપવાથી ઉત્તમ મકારની ભરમ બને છે આ ભરમમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ રહેતો નથી (૩) તામ્રલસમવિધિ—મદારના દૂધમાં ત્રણ લાવના આપેલી શુદ્ધ હરતાલને સમાન ભાગે શુદ્ધ તામ્રના ચૂર્ણની સાથે મેળવી દેવી ચોડી હરતાલ ઉપરની હરતાલમાંથી બાજી રાખવી જે શરાવમાં નીચે તથા ચોડી તામ્ર અને હરતાલના ચૂર્ણના મિશ્રણની ઉપર નાખી સપુટ કરતું રેતી, ચીમણી માટી અને મીઠું મેળવી તૈયાર કરેલી માટીથી સાત કપડમટ્ટી કરી સપુટ સુકાવી તેનો સપુટ પર કપડમટ્ટી કરવી વખતે ઉપર નીચે ન થઈ જાય તેમ જ વધારે આમતેજ હોય નહિ તે સંભાળતું સુકાઈ જ્યાં પછી સપુટને ચૂલા પર રાખી નથુ મદર મદરે આપવો ત્યાર પછી ભરમ કાઢી એક વરાહપુટમાં કૂકવાથી તામ્રલસમ તૈયાર થાય છે (૧૨સાપનસાર ગ્રંથમાંથી)

શોષ, નાના પ્રકારના રોગ, કાતિનાશ અને કુખ, વિષ, જ્વર, ઊંચા, રેચ, સતાપ તથા અનેક વ્યાધિને સહાય કરે છે અને પ્રાણનાશ કરે છે *

ત્રિવિધ તામ્રગુણુ:—મોરચૂથુઃ કડવા કરજના તેલમાં એક દિવસ રાખી તેનો ચતુર્થાંશ ટકણુખાર લઈ કુલડીમાં ઘાલી ભૂખળીથી ફૂંકવું કેવા માણસના કાળા પ્રેશ મેળની ફૂંકવું, એટલે રક્ત જેવું લાલ તાણુ નીકળે છે એજ પ્રમાણે ગાદૂલ(અળસિયા)નું સત્ત્વ પણ નીકળે છે મોરચૂથુ કેવા તાળાના સત્ત્વની રવિવારે વીટી કરવી તથા તે પાણીમાં યોળા તે પાણી પીવા આપવું, એટલે તત્કાળ વિષનાશ થાય છે અને દુખી થતી ગર્ભિણીના પલ્લુજલદી છૂટકો થાય છે, તેમજ હાથ ધોઈ હાથનો સ્નેહ (મેલ) રામવલ્લોમસેનાની મુદિતેતિ તપાક્ષત્મ્ । હિમાલયોત્તરે પાંચે સ્વર્ગેચ્ચ મહુદમ ॥ તત્ત્વ દલ્લ સમુલ્લત્ત્વ તૈવ વિલય ગત્ત્મ્ ॥ એ મત્ર વડે મત્રવાધી મોટું શળ, ત્રિદોષની પીડા ભૂતબાધા અને મહાબાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી સત્ત્વ પ્રસૂતા થાય છે, મળુને ભરી કાઢે છે અને નેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય છે, એવું પૂર્વે લાલુખએ કહેલું છે

મયૂરપિચ્છાદિથી તામ્રોત્પત્તિ:—મોગના પીળા લઈ બકરીના ઘીમાં શેકવા તથા ગોળ, ગૂળ મોહણ, જીન ટકણુખાર, આજીખાર, મધ, ચણેડી લીડીપીપર લાખ અને ઘી એકત્ર મેળની અધમૂળા ધનમાં ઘાલી ફૂંકવું, એટલે મયૂરપિચ્છ અને અળસિયાનું તામ્ર થાય છે તેમજ નાનું અળસિયુ લઈ ગાયના છાણમાં પિંડ કરી કુલડીમાં ઘાલી ફૂંકવાથી તાણુ ઉપજ થાય છે **ભૂનાગ અને મયૂરપિચ્છના સત્ત્વોનો ગુણુ:**—શીત સપ્તર્ણુ પ્રેટ, મળુ તથા સ્થાવર-જન્મ વિષનો નાશ કરે છે, અને પારાનો યોગ કરવાથી તે અગ્નિમાં સ્થિર રહે છે **તામ્રભસ્મનાં અનુપાનો:**—નિત્ય એક ચણેડીભાર તામ્રભસ્મ આપવી (૧) શ્વાસકાસને માટે મધ અને લીડીપીપરમાં (૨) પિત ઉપર સાકરમાં (૩) વિષમજ્વર ઉપર મરી અને તુલસીના ગ્લમાં (૪) વાતગુલ્મ ઉપર હિંગમાં (૫) ઉદરરોગ ઉપર ગૂળમાં સાત દિવસ આપવી (૬) મૂત્રકૂચ્છ ઉપર હળદર અને મધમાં (૭) પથરી ઉપર જવખારમાં (૮) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર મરી અને લવંગનું ચૂર્ણ નાખી મૂરજીના રસમાં (૯) સપ્તઘણી અને વાતપ્રમેહ ઉપર ગળેાનું સત્ત્વ અજ્ઞો, સાકર અને મધમાં (૧૦) પુષ્ટતા માટે મધ સાકર અને ઘીમાં આપવી એ ઉપર પૃથ્થ—ખાગ અને તળેલા પર્ણધૌ વર્જી કરવા.

* અપશુદ્ધ અથવા અપક્વ તામ્રભસ્મ ખાવાથી ટલડી કેચ મતાપ જમ મૂર્છા પ્રમેહ આદિ રોગો અને બળ વીર્ય તથા આયુષ્યનો નાશ થાય છે તત્કાલરમાં અને રસાર્ણવમાં મળુ છે કે વિષ એ વિષ નથી પરંતુ તામ્ર એજ વિષ છે કારણ કે વિષમાં એજ દોષ છે પરંતુ તાળામાં જમ ગલડી રેચ પર સેવો ગોળ મૂર્છા દાહ અને અગ્નિ એ આઠ દોષ રહેલા છે તામ્રભસ્મના દોષની શાંતિ માટે (સામે) ને પાતળો ખીરના જેવો લાલ બનાવી સાકર મેળવી પીવો તથા લાલે ત્યાં પાણી તથા માકરવાળુ પાત્રી પીતા રહેડ ખીલુ કાઈ પણ ખાતુ નહિ આવી રીતે કરવાથી જલની વિકાર શાંત થઈ જાય છે

‘મોરચૂથામાંથી તાણુ’ કાઢવાની રીત — ૫ શેર મોરચૂથના બારીક ચૂર્ણને એક લોહાની કડાઈમાં નાખવું ચૂર્ણ ઉપર એક કપડું ઢાંચી દેવું પછી આ કડાઈને એક મોટી કડાઈમાં મૂકવી ત્યાર પછી ૨૦ શેર ત્રિકુળા ઉપર મૂકવા કે જેથી નાની કડાઈ ટકાઈ જાય પછી એ મજ પાણી ભરી ખુલ્લા મકાનમાં રાખી દેવું જેથી રૂચે ને તપ તથા રાત્રિની શીતળતા લાગતી રહે એક મહિના પછી ત્રિકુળા મટી સૂચી દ્વારા બનાવી લેવો પાણી મળે તેા ઉત્તમ પ્રકારની શાહીના રૂપમાં મમ આપે છે તથા નાની મ્પાઈમાં નીચે ૧ શેર તાણુ ચોટકા મળશે એને ખાતરીને કાઢી દેવું

મોરચૂથામાંથી કાઢેલા તાળાનું રોધન તથા મારણ ૧ શેર તાળાને અગ્નિમાં તથાજી ૭ વર્ષત આકાંઠાના પાનના રસમાં ઢંકડું કરવું પછી બચેર આમનીના પાન વના ૧ શેર સિંધાલુ ગોમુરમાં મેળવી ૬ કલાક સીંજવવાથી તાણુ શુદ્ધ થાય છે પછી ૧ હાડી (બડું હાડકું) લઈ તેમાં ૧ શેર ૧ ધનું ચૂર્ણ બિછાવવું ઉપર તાળાનું ચૂર્ણ રાખવું પછી ઉપર ૧ શેર મધનું ચૂર્ણ નાખી તાણુ ઢાંચી દેવું ત્યાર પછી હાડીના ઉપર ઢાંખવું બંધ કરી કપડાંમટી કરી લેવી ઢાંખવામાં ધુમાડો નીકળવા માટે એ બાની નેટક મોટું બિંદુ કરવું ત્યાર પછી હાડીને ચૂલા પર ચડાવવી કચ્છી મદ મધ્યમ લીનાત્રિ બરાબર ૧૨ કલાક આપવાથી નીલા રંગની તામ્રભસ્મ તૈયાર થાય છે કદાચ દોષ રહી જાય તેા આકાંઠાના પાનના રસમાં ખરલ કરી મોળો બનાવી સાત કપડાંમટી કરી વારાદયુદ્ધમાં ફૂંચી લેવું

પ્રવાલભસ્મનાં અનુપાનો:—(૧) જીર્ણવર, કાસ, ધાસ, હેડકી તથા કોષ્ઠગત વાયુ વગેરે રોગમાં મધ અને હરડેમાં આપવી. (૨) તાવ ઉપર:—કરિયાતુ, કુઝ અને હરડેમાં આપવી. (૩) પિત્ત ઉપર:—દૂધ અને સાકરમાં આપવી. (૪) ધાતુક્ષય ઉપર:—પાકેલા કેળામાં. (૫) કૃશતા ઉપર:—પાનમાં. (૬) તણખિયા પ્રમેહ ઉપર:—ચોખાના ધોવડામણુ અને સાકરમાં અથવા ત્રિફળા અને મધમાં. (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે ઘી-સાકરમાં. (૮) પ્રદર ઉપર:—ગાયના ધોરોષ્યુ દૂધમાં. (૯) વાયુ ઉપર:—તુલસીનો રસ તથા મધ અને સાકરમાં. (૧૦) પિત્તકાસ ઉપર:—આદાનો રસ અને સાકરમાં. (૧૧) રતાંધળાપણા ઉપર:—હંદની લીંડીઓ તુલસીના રસમાં ધસી તેમાં ભસ્મ નાખી અન્ન કરવું. (૧૨) અસ્થિભંગ અને સ્થિલંગ ઉપર:—પ્રવાલભસ્મ મધમાં આપવી. (૧૩) પિત્તરોગ અને ભ્રમ ઉપર:—આમળાના મુરખામાં ઘી અને સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૪) ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપર:—ઘી અને મધમાં. (૧૫) કંકુ તથા મૂત્રક્રમ્હ ઉપર:—ચોખાના ધોવડામણુમાં. (૧૬) ગલિણીની ઊલટી ઉપર:—તાંદળખના રસમાં. (૧૭) ધાતુસ્થાનની કંકડી ઉપર:—ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૮) દાહ ઉપર:—વંશોદાયન અને સાકરમાં. (૧૯) ઉષ્ણતા, દાહ અને હિંદ્રિયની વ્યવતરા ઉપર:—ચોખાના ધોવડામણુમાં મધ અને સાકર નાખી આપવી. (૨૦) આંખોમાંની ગરમી અને શરીર ઉપરની સૂકી ખસ ઉપર:—ઘી અને સાકરમાં અથવા ધોરોષ્યુ દૂધમાં સાકર નાખી આપવી. (૨૧) મસ્તક-શૂળ ઉપર:—બદામી ખીરમાં આપવી. ખીર કરવાનો પ્રકાર:—બદામ દહા-ખીર લઈ તે ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરનાં ફેતરાં કાઢી વાટવી અને ૨૦ તોલા ગાયનું દૂધ લઈ તેમાં બે તોલા સાકર નાખવી; તથા તેમાં વાલભર પ્રવાલભસ્મ નાખી આપવી; એટલે મસ્તકદાહ, પિત્ત-વિકાર અને નેત્ર સંબંધી રોગ દૂર થઈ આંખને ઠંડક આવે છે અને શક્તિ વધે છે. (૨૨) પિત્તોદ-ભવ પાંક ઉપર:—પ્રવાલભસ્મ ઘી-સાકરમાં આપવી. પથ્ય:—સંપૂર્ણ પિત્તકારક પદાર્થ વર્જ્ય.

૨૬-પાણીશોક

એ એક પથ્યરની જાત છે. એનો વર્ણ ધોળા હોય છે. એનાથી જીઅને પાણી વળે છે. મધુમાં પાણી આવતું હોય તે પાણીશોક લગાડવો.

૨૭-પાપડિયો ખારો (સંચારો)

પાપડખારની ઉત્પત્તિ સિંધ અને કચ્છ દેશમાં થાય છે. એનો રંગ ધોળા હોય છે. પાપડ-ખાર:—એ ગુણોમાં જવખાર જેવો છે. ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર:—પાપડખારનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નવટાંક હાલોમાં આવડું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ-ચાર વખત આવડું. દિવસે ભોજન કરવું, નહિ; રાતે ભોજન કરવું. એ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨) બાળકોની સસણી ઉપર:—ગોળમાં ચણીની દાળ કરતાં ૫ણુ કમી પાપડખાર નાખી તેમાં લગારેક ધાવણ નાખી પાવું; તેથી ઊલટી શરો. આ ઔષધ બે-ત્રણ મહિનાના બાળકને આવડું નહિ. (૩) સાર ઉપર:—એક તોલાભાર પાપડખાર અને એક મોડું વેંગણુ, એને કલાર્થવાળા વાસણમાં બાફી તેનો ગોમૂતમાં ચરેથી સંપુટ કાઢી ગ્રેડી અને સાકરથી રાખ અલગ કરી પ્રવાલ કાઢી લેવી. બારીક ચૂર્ણ કરી ગાયના અથવા ભેંસના દૂધમાં ત્રણ કલાક ખરલ કરી ટીકડી બાંધી સૂઈના તાપમાં સૂકવવી. સુકાયા પછે સંપુટ કરી ગળપુટ અગ્નિ આપવાથી સફેદ ગુલાબમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. દૂધના પુટ વખતે માટલામાં ઘેરી બાફી જળ્યા રહેવી એઈએ; કારણ કે ટીકડી બધી ફૂલીને મોટી થઈ જાય છે. (૩) પરવાળાને અગ્નિ પર તપાવી સાત વખત કુંવારના રસમાં ઠંડાં કરવાં. તપાવ્યા પછી પરવાળાને રંગ મેંચા પીવો થઈ જાય છે. પછી બારીક ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૧૧ તોલા, ચૂક્ર પાસ તથા ગંધકની કજળી ૪ તોલા મેળવી કુંવારને રસ નાખી ૧ કલાક ખરલ કરવું. સાર બાદ જળે તોલાની ટીકડી બાંધી સુકાવી સારાવસંપુટ કરવું. સારાવ-સંપુટની કપડમટ્ટી સુકાયા પછી ગળપુટ આવડો. ટીકડી ને કાળા રંગની હતી, તે અગ્નિ આપવાથી પછી ગુલાબી રંગની બની જાય છે. આ ભસ્મ બીજી રીતની બનાવેલી ભસ્મ કરતાં વધારે ગુણવાળું છે. માત્ર ૧ થી ૨ રીત સુધી છે.

ખરલ કરી તેમાંથી બબ્બે વાલ લઈ ગોળના પાણીમાં પાતા રહેવું. (રોગ શાંત હોય ત્યાં સુધી એક કલાકે પિવડાવતા રહેવું.) (૪) પેટદુખી-પીક ઉપર:—લીંછુના રસમાં પાપડખાર વાલ કિંવા બે વાલ નાખી આપવો. (૫) ગંડમાળ અને ખરજવા ઉપર:—પાપડખાર અને કળીચૂનો એકત્ર ધસી લેપ કરવો; એથી કરી નવીન થયેલો વિકાર જલદી દૂર થાય છે. (૬) ગુડધી (ઘૂંટણના દરદ) ઉપર:—પાપડખાર અને કળીચૂનો એકત્ર કરી સોપારી જેટલી ચાર ગોળાઓ કરી તે ઘૂંટણની ચાર આંખો ઉપર બાંધી તે ઉપર એક કલાક પર્થત પાણી ટીપું ટીપું નાખવું; તે પછી તે કાઢી એરંકાનાં પાંદડાંને એરંકેલેલ ચોપડી બાંધવું. *

૨૮-પારો

સં ૦ બં ૦ પારદ. મં ૦ હિં ૦ કં ૦ પારા. તૈ ૦ પારદ રસ. ફા ૦ સિમાલ. અં ૦ છવક. છં ૦ મરકયુરી. લાં ૦ હાઈફ્રાઈનમ.

પારો ખાણમાંથી નીકળે છે. પારામાં કલાઈ, સીસું, મળ, અગ્નિ, ગિરિદોષ, ચાંચલ્ય અને વિષ એ અસલ દોષ સ્વાભાવિક જ રહે છે. તેમાં જડતા ગિરિદોષથી, અંગ ઉપર ગડગૂમડાં તથા ન્યુનસકતા સીસાથી, કલાઈનો યોગ દોષાથી દોઢ; મળથી ચૂર્ણ, વિષથી મૃત્યુ, અગ્નિથી શરીરમાં લય કર દાહ તથા અપજ્વતાથી વીર્યનો નાશ એવા દોષ અશુદ્ધ પારો સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. પારામાં એ અસલ દોષ છે, એટલા માટે તેવું શોધન અવશ્ય કરવું જોઈએ; તેમ જ પારામાં ઔપાધિક સમકચુક (કાંચળી) છે. * શોધન:—પારાની શુદ્ધિ કરવાને મુખ્ય આઠ સંસ્કાર કહેલા છે તે—સ્વેદન, મર્દન, મૂર્છન, ઉત્થાપન, પાતન, ઘોષન, નિયમન, સંદીપન :—અનેક જાતિનાં ધાન્યો લઈ છડી ફાતરાં કાઢી પાણીમાં નાખી માટીના વાસણમાં ભરી, ખાટાં યતાં સુધી રાખવાં; તથા ખાટા થયેલા પદાર્થમાં તાંદળને, મુંડી, વિંધુકાંતા, સાટોડી, મત્સ્યાક્ષી, મોટી મુંગસવેલ (સપાક્ષી, મઠાળલા, શતાવરી, ત્રિજળા, ગરણી, ટંસપદી અને ચિત્રક), એમાંથી જે મળી આવે તે વનસ્પતિતું પંચાંગ ચૂર્ણ કરી તે ધાન્યારસમાં નાખવું. એ ધાન્યામ્લ પારાની સ્વેદનાદિ ક્રિયાઓને ઠેકાણે યોજવું; અથવા એના અભાવે અત્યંત ખાટી કાંછ યોજવી. પારદ-સ્વેદન:—સૂદ, મરી, લીંડીપીપર, રાઈ, મીઠું, હળદર, ત્રિજળા, આદુ, બળદાણા, ગંગેટી, તાંદળને, સાટોડી, મેંદાચિંગ, + ચિત્રક અને નવસાર એ સર્વ પદાર્થો પારાના પોડશાંશ કિંવા યથાલાભ લઈ ધાન્યારસમાં વાટવા તથા કદક વડે વજ્ર ઉપર આંગળભર બોડા લેપ કરવો. પછી તેમાં પારો બાંધી ધાન્યારસમાં દોલાયત્ર કરી એક દિવસ બાકવો; એટલે સ્વેદિત થાય છે. મર્દન:—લાલ ઈંટતું ચૂર્ણ, હળદર, ધૂંવાસ, કામળાની રાખ અને લીંછુના રસમાં પારો ત્રણ દિવસ મર્દન કરવો; એટલે નિર્મળ થાય છે. તે વજ્રમાં બાંધી કાંછ વડે ઘાઈ નાખવો. મૂર્છન:—પારાના મળનો

* પારદનું શોધન:—એક ચેર પારો શુદ્ધ કરવો હોય તો બેચેર શુદ્ધ આમલસારો ગંધક લેવો. ગંધકનું ખારીક ચૂર્ણ કરી ૨૦ ચેર પાણી રહે તેવડી લોટાની કડાઈમાં નાખી મંદાગ્નિ પર વડાવવો. જ્યારે ગંધક પીગળી નમ્ય ત્યારે વચ્ચેવચ્ચ પારો નાખી દેવો. પારો બડશે નહિ, વચ્ચે જ રહેશે; અને પારાની આસપાસ ગંધક ફરી વળશે. જ્યારે ગંધક કડાઈના કિનારા વરુ લાલ દેખાય કે તરત કડાઈ ઉતારી લઈ નીચે રાખવી. કંઈ યથા પછી સંભાળપૂર્વક ગંધકને, તેમજ વચ્ચેથી ચમકતો સાફ પારો કાઢી લેવો. આ પારો શર્વ દોષથી મુક્ત થયેલો સમજવો. કેટલોક પારો ગંધકની વચ્ચે રહી નમ્ય છે. જે સીધી રીતે નીકળી શકતો નથી તેને ડમરચંત્રથી અથવા ચાંચરાં પીટાળી અગ્નિ લગાડી ઉપર વાસણ દાંડી હિંગેલોકમાંથી કાઢે છે તેવી રીતે પારો કાઢી લેવો. પારાનું વજન આ શોધનમાં ધરતું નથી. આ પારાનો ઉપયોગ નિઃસંદેહ કરવો. સૂચના:—ધોડો વધારે સમય કડાઈ ચૂવા પર રહેશે તો ગંધકમાં આગ લાગી જશે. કદાચ આગ લાગે તો નહિ મલારાવાં તરત ગંધક ઉપર શાળી દાંડી દેવી. પછી કડાઈમાંની ખાલી જગ્યા ધૂળથી ભરી દેવી, જેથી આગ શાંત થઈ જશે. હિંગેલોકમાંથી સરસ રીતે પારો કાઢવાની રીતિ હિંગેલોકની ટીપણીમાં લખેલ છે ત્યાંથી જોઈ લેવી.

+ મેંદાચિંગ ન મળે તો કાકડાચિંગ લેવી. (આવગકાસ ઉપરથી)

કુવાર નાશ કરે છે તથા ત્રિશળા દાહનો નાશ કરે છે, ચિત્રકના મૂળ વિષનો નાશ કરે છે એટલા માટે પ્રયત્ન વડે મિશ્રિત પારો, એકકના રસમા સાત સાત વખત મર્દન કરવો, એટલે મુર્ચ્છિત પારો દોષરહિત થાય છે કંચુકનિર્મોકક :—કુવાર, ચિત્રક, રાતી રાઈ, રીંગણી અને ત્રિશળાનો કાઢો કરી, તેમા નજી દિવસ પારો મર્દન કરવો, એટલે સમકચુકાથી મુક્ત થાય છે ઉત્થાપન :—પારો લીછુના રસમા નાખી ગરમીમા રાખી ઘૂટવો તથા સુકાયા પછી ડમરુચનમા ઊર્ધ્વપાતન કરવું ઊર્ધ્વપાતન :—નજી લાગ પારો અને એક લાગ રાઈનું ચૂર્ણ એ કિચિત લીછુના રસમા નાખી ગોળા થાય ત્યાં સુધી ઘૂટવું, તથા ડમરુચનમા ચાર પહોર મધ્યમાત્રિ આપવો અને યુક્તિએ ઉપરના વાસણને લાગેલો પારો કાઢી લેવો અધઃપાતન :—પારો, ત્રિશળા, ચિત્રક, સરગવો, મીઠું અને રાઈ એ સર્વ એકન કરી ખરલ કરવું, પારો એમા મળી ગયા પછી ડમરુચનમા બે પાનો લઈ ઉપરના પાનને લેપ કરવો નીચેના વાસણમા પાણી નાખવું તથા સધિલેપ કરી જમીનમા પૂરવું અને ઉપર અગ્નિ કરવો, એટલે પારો નીચેના પાણીવાળા વાસણમા એકઠો થાય છે તિયક્રપાતન :—બે સોરકુલા (ઘડિયા) જેવી માટીની લઈ, એકમા પારો અને એકમા પાણી નાખી આડી કરી જોડી દેરી તથા સધિલેપ કરી, પારો જેમા નાખેલો છે એ મુટલાને ચૂલા ઉપર આડું યુક્તિએ રાખી તે નીચે અગ્નિ કરવો, એટલે પારો પાણીમા પ્રવેશ કરે છે યોગદન :—પૂર્વેકત પ્રકારોએ રોલિત પારો પડ થાય છે, વાસ્તે તેની શક્તિ વધારવા માટે સૂત્રપન, સિધવ તથા પાણીમા પચન કરવો નિયમન :—ગોટી મુગસવેલ (સપાંક્ષી), આમલી, વાંગણી કે કાઢી, લાગરો, નાગરમેથ અને ધતૂરાના રસમા કિંવા કાઠામા એક દિવસ મદાત્રિ ઉપર પચન કરવાથી નિયમ વડે સ્થિર થાય છે સદીપન :—હીરાકસી અને પચલવણુ લઈ તે ઉપર વારવાર લીછુનો રસ નાખવો, પછી સિધવના ત્રાગડને ઢાંરી તેમા સિધવયુક્ત પારો નાખી તે ઉપર પૂર્વેકત સિધવ અને લીછુ લગાવી, તે ઉપર આઠ આગળ માટી ચોપડવી પછી રાઈ, મરી, સરગવો અને કડવા સરગવાના બિયા તથા ટકણુખારને એકન વાટી કાજમા મેળવી તે કાજમા દોલાયત્ર વડે ત્રણ દિવસ પચન કરવો, એટલે તે પારાના નરણુ-સરકારમા દીપન થાય છે અનુવાસન :—દીપન કરેલો પારો મૃતપાન કિંવા પથ્થરના પાત્રમા લીછુના રસમા નાખી એક દિવસ ગરમીમા રાખવો મુખોત્પત્તિ :—(૧) વગડાઉ થોરિયામા નજી દિવસ પારો નાખી રાખવો, એટલે તેને મુખ થાય છે તે ગધક, સુવર્ણ અને અબ્રકસત્તવને કણમા લક્ષણુ કરે છે (૨) આકડો, થોર, ધતૂરો, કળલાની, કરેણુ ચણોડી અને અશીણુ એ સાત ઉપવિષોમાથી એકકને લઈને તેના રસમા પારો સાત સાત દિવસ ખરલ કરી તેને પોવો પછી જીંજ સાથે સાત દિવસ ખરલ કરી પોવો પેવી રીતે જુદો જુદો ગધા સાથે પોવો તેથી કરી પારાને પક્ષ્મહેદન થાય છે, એટલે તે જોડી તો નથી અને તેને મુખ ફૂટી તે સ્વર્ણાદિ ધાતુનો આસ કરે છે (૩) ખીરજોડી (જોકળમાય) પેવી તેમા લીછુનો રસ અને સિધવ મેળવી પારાને નજી દિવસ ખરલ કરવો, એટલે પારાને મુખ ટે છે નરણુ :—પારાની શક્તિ વધવા માટે ગધકાદિ પદાર્થ પારામા પચાવવા એ ક્રિયાને નરણુ હે છે પડ્યણુ ગધક-નરણુ સિવાય આ પારો રોગહરણુ કરવા સમર્થ થતો નથી જો પારાથી તારા ફળની ઇચ્છા કરવી હોય તો સુવર્ણ અને ગધકનરણુ સિવાય અબ્રકસત્તવ નરણુ કરવું નહિ પારો સમાન ભાગે લઈ ગધકનરણુ કરવાથી, ગુણોએ શુદ્ધ કરતાં સોગણો વધારે થાય છે દ્વિગુણ ગધકનરણુ વડે સપૂર્ણ જાનનો નાશ કરે છે ત્રિગુણુ ગધકનરણુ વડે વક્ષોપલિત (વાળ પોળા ઈજવા)નો નાશ કરે છે પચગુણુ ગધકનરણુથી ક્ષયનો નાશ કરે છે પડ્યણુ ગધકનરણુ સપૂર્ણ ત્રિગહારક થાય છે પારો પડ્યણુ ગધકનરણુ કરતાં અબ્રકસત્તવ સમભાગે જીર્ણ કરવાથી સતગુણુ બધિક થાય છે, તથા ચર્ચગાસિક કલ્યાપરી (આપરિયુ) ઇન્દ્રિયાદિએ જીર્ણ કરવાથી ગુણપદ થાય છે, અને સુવર્ણ જીર્ણ કરવાથી એક હનર ગુણ આપનારો થાય છે તથા હીરમદિ જીર્ણ પારાનો ગુણ સ્વતઃ શિવ જ જાણે છે સિદ્ધરાદિનરણુ :—પારો તથા પારાથી જગણુ ગધક બે બને એકન ખરલ કરી વાડુકાવનમા શીશીમા નાખી હળવે હળવે પચન કરી જેમ ગધક મળી જાય એવી રીતે વારવાર પડ્યણુ ગધક નરણુ કરવો, એટલે સિદ્ધરાદિ જેવો પારો થાય છે

પદ્મુલ્લુગધક નરણુ :—માટીના ફૂંડમાં પાણી નાખી તેમાં કોડિયું મૂકવું; તથા આખા ફૂંડ ઉપર ઢાંકણું મૂકવા માટે તે ફૂંડને મેખલા બેઈએ. તે મેખલાનો (કટિબંધનો) મધ્યભાગ લીંપી કોડિયામાં પારો નાખી તે ઉપર ગંધક નાખવો. ઉપર ઢાંકણુ દઈ ચાર વગડાઉ છાણાંનો અગ્નિ કરવો. (આ યંત્રને કચ્છપ યંત્ર કહે છે.) આ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ પદ્મુલ્લુગધક નરણુ ધાય એટલે પારો તીક્ષ્ણ અગ્નિ બેવો થાય છે તથા સર્વ કાર્ય કરે છે. વડવાનલબીડ :—શંખનું ચૂર્ણ આક-ડાના દૂધમાં નાખી ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું તેમ જ લીંબુના રસમાં ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું અને એક દિવસ ધૂંવાસમાં (ચલ્લા ઉપરના ધુમાડામાં) નાખી ગરમીમાં રાખવું તથા સંચળ અને બકરીનું મૂત્ર એની ચાર પહોર ભાવના આપવી; તેમ જ અંતર્જિહ્વારહિત નેપાળો અને સરગવાનાં મૂળના રસની એક ભાવના આપવી તથા ટંકણુખાર અને ચણેલીની એક દિવસ ભાવના આપવી. પછી સરગવાનાં મૂળના રસમાં એક દિવસ ભાવના આપવી. પછી સંપૂર્ણ સમભાગે લઈ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું તથા સારી શીશીમાં રાખી મૂકવું; એનું નામ વૈશ્વાનરબીડ. વૈશ્વાનરબીડમાં તત્તમ્બલમાં પારો ઘૂંટવાથી સુવર્ણાદિ સર્વ લોહનો લણમાં ત્રાસ કરે છે. જમીન પર ખાડો ખોદી તેમાં બકરીની લીડીએ નાખી અગ્નિ કરી તે ઉપર ખલ-મૂખી અંદર ઔષધ નાખી ખરલ કરે છે; તેને તત્તમ્બલ કહે છે. હિંગબોલમાંથી પારો કાઢવાની કૃતિ—લીંબુના રસમાં હિંગબોલ એક પહોર ખરલ કરી કમર યંત્રમાં નાખી નીચે ચારે પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે પારો ઉપર જઈ એટ છે, તે શુદ્ધ બળ્યુવો, તેને સંપૂર્ણ કામમાં ચેતવો. પારદબંધન—(૧) પારો, કેળના કાંદાનો રસ, આકડો, ઘોર, બકામલીમડી, કંચુકશક, નાગરમોચ, ગોમૂત્ર, સ્ત્રીનું દૂધ, મત્સ્યાક્ષી અને કાકમાચીના (પીલડીના) દૂધમાં અને રસમાં ઘૂંટવાથી પુનઃ બીડી જતો નથી (ચંચલતાનો નાશ થાય છે). ખેચર ગુટી :—ત્રણ ટાંક (પેસાભાર) શુદ્ધ પારો લઈ કાળા ધંતૂરાનાં બિયાંના ૮ તોલા તેલમાં સાત દિવસ ખરલ કરવો કે જ્યાં સુધી તે એકરૂપ થશે. પછી અડદના લોટમાં તેની દિવેટ કરી સારી સૂતળાએ બાંધી તકડામાં સૂકવવી અને (રાવણુના મતે) સરસિયું તેલ બાળી તે ઉપર પચન કરવી તથા ઉતારી શીતળ જગ્યાએ મૂકવી. ઠંડી થયા પછી તે કાઢી લેવી તે દૂધથી ભરેલા વાસણમાં નાખવી. જ્યારે સંપૂર્ણ દૂધ સુકાઈ ગુટિકા રહે, ત્યારે તે લઈ વાગોળના મુખમાં ધાલવી. એથી તેના અંગને આગ થઈ તે મરે છે; અને આ ગુટિકા જે મુખમાં રાખ્યો તેને કામ વ્યાકુળ કરશે; તેના દેહ ઉપર સ્થિતિ રહેવાની નહિ. જો એ ગુટિકા મુખમાં બીતરશે તો તે મરશે. તે ગોળાં મોઢામાં એક પહોર રાખવાથી સો ચોળન જવાની શક્તિ આવે છે; અને સો સ્વાચોથી ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે. એ બીજી સ્તંભન કરનારી છે. આ ગોળાં મોઢામાં એક પહોર રાખવાથી મુખરોગ તથા બીજા-મુખ અને દાંતને ઉપદ્રવ કરનાર-રોગ અને જિહ્વા, તાલુ, કંઠરોગ, ઉપજિહ્વા અધિજિહ્વા, હૃદરોગ અને પીત્તસ છત્વાદિનો નાશ કરે છે. અન્ય ગુટિકા :—પારો ધંતૂરાના તેલમાં સાત દિવસ મદન કરવો એટલે

* (૧) પારદ ગુટિકા :—પારો, ગોરમુખ તથા સિંધાલણુ સમભાગે ત્રણે એકે રોર લેવાં. મોરચુ તથા સિંધાલણુને ખાંડી ખારીક ચૂર્ણ કરી મેળવી દેવું. પછી પારોને લોહાની મોટી કડાઈમાં નાખી ઉપર મોરચુ-વાળું ચૂર્ણ ઢાંચી દેવું. પછી ઉપર એક કટોરો ઢાપી દેવો; એટલા માટે કે પાણી નાખતી વખતે ચૂર્ણ પારો ઉપરથી ઊડી ન જાય. પછી ધીરધીરે કડાઈમાં પાણી નાખે. જે કડાઈમાં કટોરો બેઠો હોય છે. તે ધીરથી હરાડી લેવો, કે જેથી ચૂર્ણ નીખતી ન જાય અગ્નિ આપ્યા પછી સર્વ પાણીમાં નાખી જાય છે. પાણી ૨ મણ નાખવું બેઈએ. નાની કડાઈ હોય અને થોડું પાણી રહે તો પાછળથી વધારી લેવું જ્યારે એક રોર આશરે પાણી રહી જાય, ત્યારે કડાઈ નીચે ઉતારવી. કડાઈ ઠંડી થયા પછી પાણીથી પારો ધોવો. ધોવામાં વખત થયે જ લાગે છે; કારણ કે ઉતારવા પછી યંત્રે બિવકુલ દેખાતો નથી. જેમ જેમ ધોતા જાય, તેમ તેમ પારો ચમકતો દેખાય છે. જ્યાં સુધી સારું પાણી ન નીકળે ત્યાં સુધી વારંવાર નહું પાણી નાખી ધોતા રહેવું. ધોવાથી પારો તરમ થઈ જાય છે. પણ જો એક કલાક પાણીમાં રહી જશે તો પાછો સખત થઈ જશે માટે તરમ પારાખાથી તરવ એળી, વ્હાસ અથવા ચમચા જેવો આકાર બનાવવા ઇચ્છા હોય તેવો આકાર બનાવી લીંબુના રસમાં અથવા આમચૂરના પાણીમાં બાંધવી દેવાથી કંઈ થઈ જાય છે. આ રીતે ગોળી બનાવી ખાતરી કરવી છે.

વિષ નાશ પામે છે; પછી ગંધક ત્રણ ભાગ લઈ ધંતૂરાના તેલમાં ખરલ કરી તેની કુલડી કરવી. તેમાં પારો નાખી મોઢું બંધ કરવું. પછી સાત કપડમટ્ટી કરી તે ગોળા સૂકવવો. પુનઃ મૃતિકાપટ વડે સાત વખત વીટાળી ઉપરથી ઊણું લીંપી તે ગોળાની પૂજા કરવી તથા ત્રણ હાથ ખાડો કરી તેમાં ઊણું નાખી તેમાં ગોળા મૂકી પુટ આપવો. ઠંડો થયા પછી કાઢવો તથા તેમાંની કોતુક દેખાડનારી ગુટિકા લેવી. તે રોગીના મોઢામાં રાખવા આપવાથી શોકનો નાશ થાય છે તથા સુખ થાય છે. ન્યા સુધી મોઢામાં ગુટિકા હોય છે ત્યાં સુધી વીર્યપાત થતો નથી. અન્ય પારદબંધન :—પારો બાંધવા વિષે ઔષધિનું વીર્ય અચિત્ત છે એટલે ક્રિયા, મંત્ર અને વિધાન, એણે સખીજ પારો બાંધાય છે તે સુખ, શાખી, ગુલ્મ, લતા, વૃક્ષ તથા પ્રસર એવા છ પ્રકારનો છે. કાક્યઉચ્ચર મંથમાં પારદબંધક ૬૪ વધી કહેલી છે. તે આ પ્રમાણે :—(૧) જે વધી ઘોળા અને રાતા કંદોની મળા બે પ્રકારની છે, જેને શુકલપક્ષમાં પંદર પાંદડાં આવે છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં તે ગરી પડે છે, તેને સોમવધ્વી કહે છે. તે પૂર્ણિમાને દિવસે પારો બાંધવા માટે ક્રિયા રસાયન માટે લેવી. (૨) જલપક્ષિની જેવી વનમાં થનારી સ્થલપક્ષિની. (૩) જેનું અંગ મંડળાએ ચિત્રિત હોય છે અને જે અજગર જેવી દેખાય છે તથા જે રસલરી હોઈ જેને પાંદડાં થોડાં હોય છે તે અજગરી. (૪) જે વેલ ધણીસા જેવી રસલરી હોઈ અલ્પ પાંદડાંની હોય તેને ઘનસ કાંકુ (ઘાનશી) કહે છે, તે પારાને બાંધનારી છે. (૫) જેનો આકાર કુક્કરના જેવો હોય છે અને પારાને બાંધે છે, તે ત્રિજટા. (૬) ઈશ્વરી ક્રિયા શિવલિંગીના રંગ લાલ છે અને એ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. (૭) ભૂતકેશીના પાંદડાં લીમડા જેવાં હોય છે. (૮) જેનાં મૂળ કાળાં હોઈ જેને ચીક ધણી હોય છે તે કૃષ્ણવધ્વી, તે પારાને બાંધે છે. (૯) જેની નીચેની જમીન હમેશાં ભિન્નચેલી રહે છે તેને કદલી અને સવતી (લાલો) કહે છે. (૧૦) જેનાં પાંદડાં થોર જેવાં હોઈ ચીકવાળાં હોય છે અને જે વાનરોને પ્રિય હોઈ ક્યાંક પથ્થર નીચે હોય છે, તેને સર્વરા કહે છે. (૧૧) જેના કંદ ઉપર દેશ હોઈ વેલાને પાંદડાં આવે છે, તેને વારાહી ક્રિયા કુક્કરકંદ કહે છે. (૧૨) જેને ચીક હોઈ વેલો હોય છે અને જેનાં પાંદડાં અચિત્ત (પીપળા) જેવાં હોય છે તેને અચિત્તપત્રી કહે છે. (૧૩) ખાટી હોઈ ઘણી પથરાતી નથી તેને અમ્બલપક્ષી કહે છે. (૧૪) જેનાં પાંદડાંને ગંધ હોઈ ચીક આવે છે તેને ચકોરનાસા કહે છે. (૧૫) જે વેલો હોઈ પાંદડાં અશોકવૃક્ષ (આસોપાલવ) જેવાં હોય છે અને ચીકવાળાં હોય છે તેને અશોકનામ્ની કહે છે. (૧૬) જેનાં પાંદડાં જીકણ જેવાં હોઈ સુગંધીમય હોય છે અને જેને ચીક આવે છે તે પુત્રાગપત્રિકા. (૧૭) જે સર્પ જેવી અને સચીક હોઈ વૃક્ષ ઉપર થાય છે અને જેની પાસે બહુ જ સર્પ રહે છે, તેને નાગિની કહે છે. (૧૮) જગાકાર, સચીક અને જેનાં મૂળને એક જ કંદ હોય છે, એવી જે વેલ તેને દેવેત્રી કહે છે. તે પારો બાંધવા વિષે મહાપ્રયજ્ઞ છે. (૧૯) જેનો રસ પીળો, જે ઘણી જાંચી ન હોઈ ગુલ્મ જાતની અને જેનાં પાંદડાં નાંદરખી જેવાં હોય છે, તેને સંવીર કહે છે. તેનાં મૂળ, રસ, ફળ, એણે કરી પારાને ક્ષણમાં બંધન કરે છે (૨૦) જેનાં પાંદડાં વળેલાં જેવાં હોઈ રસ પીળો અને જે કોમળ હોય છે તે દેવીલતા, જેનાં પાંદડાં પારદબંધન કરવામાં મહીપવિ છે. (૨૧) જેના પાંદડાં થોરના જેવાં હોઈ રસવાળાં હોય છે, તેને વજ્યવધ્વી કહે છે. (૨૨) રાતો અને કાળો એવી બે જાતનો ચિત્રો છે. તેમાંની કાળો ચિત્રો ગુપ્ત છે. એ દ્વિધમાં નાખ્યો હોય તો તે દ્વિધને કૃષ્ણવર્ણ કરે છે. એ બે જાતના ચિત્રકં પારો બાંધવાના વિષયમાં સમર્થ છે. (૨૩) જે કુંજર ઉપર થાય છે અને જેનાં ફલ કાળા

* શિવલિંગીની વેલ સર્વત્ર થાય છે, જેનાં પાંદડાં એરંડાની માફક ખાંચાવાળાં હોય છે. એને ધોર જેવડાં ફળ આવે છે. એના ઉપર ઘોળા રંગના રેષા હોય છે. એ ફળ પાક્યા પછી લાલ થાય છે. એ ફળમાંનાં બીજની બંને બાજુએ મડદેશની લિંગ સંહિત જલાધારી જેવા આકાર હોય છે. એ બીજ ધનું જ બેવીકારક છે. ગુજરાતમાં લોકો એને આંબકુદામળીના નામથી ઓળખે છે. ધણું કરીને તે કાંચી હોય છે. મીઠી આંબકુદામળીનાં ફળ ચણીને જેવડાં થાય છે, તેને પણ આંબકુદામળી જ કહે છે. તેના ફળમાં માત્ર બે જ બિયાં હોય છે. એના ઉપર સ્ત્રીની ચેતિનો આકાર હોવાથી એને ભરલિંગી કહે છે. આમ એ બે જાતના વેલા હિંચિનીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

રતના દોઈ જોલીતા નથી હોતા અને તે ઉપર થોડા ફળ પણ આવે છે, તે માલપણી. (૨૪) જેના પાદડા ખાખરા જેવા હોઈ કાઠમાથી પીગા રસ નીકળે છે તે પાલાગતિલજા. (૨૫) જે નીલા કમળ જેની દોઈ પર્વત પર થાય છે તે નીલોત્પલ્લી. (૨૬) જેના પાદડા લીલા દોઈ રસ પીગા હોય છે અને કદ કુમારીકદ જેવો હોય છે તેને રજની કદે છે (૨૭) જેના પાદડા કળથી જેવા અને ફૂલ ઘોળા તથા કદને ગુદ આવે છે તે મિહિર. (૨૮) જે વેલીને ચાપ પાદડા હોય છે અને જેનો ગુદ ગ્નેહયુક્ત હોય છે તથા જેનો કદ આકાર હાથીદાંત જેવો હોય છે અને ભસુદીના જેવા ફૂલ આવે છે અને જે પર્વત ઉપર ઉપજ થાય છે તથા જેના કાઠમાથી દૂધ આવે છે અને જેના પાદડા ગાળના મન જેવા હોય છે તે ગોષ્ઠાંગી. (૨૯) જેને નળુ ફળ આવે છે અને રાતા ટપપા હોય છે તથા જેના પાદડા લીલા દોઈ રસ રાતો નીકળે છે, તેને ખદિરપત્રી એમ કહે છે (૩૦) જે તુલુના મૂળ રાતે ચમકે છે અને તેથી કરી પર્વત ચમકે તો જેવો જણાય છે તે તુલુ પારદમધક છે (૩૧) જે પથરાયેલી વેલ દોઈ લાલ હોય છે તેને મજાનથી કહે છે (૩૨) જેના કદને ગુદ આવે છે તે ગ્રહાદી. એ પારદમધન માટે યજ છે (૩૩) જેને પાદડા ન દોઈ મધ જેની વામ આવે છે તે મધતુલુ. (૩૪) જેનો કદ કમળકદ જેવો અને રસવાળો તે પદ્મદા. (૩૫) જે રસ સહિત દોઈ કાઠ પીગા તથા ફૂલ પણ પીગા, તે હિમદી. (૩૬) જે લાલ વેલ દોઈ પાદડા આગનીના પાદડા જેવા તે નિજયા. (૩૭) જે ઘાળો અને પથરાયેલી તથા રસરહિત અને આપડી (તુવે)ના પાદડા જેવા જેના પાદડા હોય છે, તે અજયા. (૩૮) જેના પાદડા નિઠાણાવૃત્તિ દોઈ ચિત્રવર્ણ હોય છે અને જે વેલ છે તથા જેનો રસ તીવ્રો અને કઠવો હોય છે, તે જયા. (૩૯) જેને ચદન જેવી મુગધ આરી પાદડા મોરના ગળાના રસ જેવા હોય છે તેને નક્કી કહે છે (૪૦) જે રસવાળી દોઈ જેના મૂળ દવા અને આખા જેની ગધવાળા તથા જેના ફૂલ આરક્ષા હોય છે, તે શ્રી. એ ત્રિલોહમા રમી મુખમા રાખની (૪૧) જે વેલ રસ સહિત હોય છે તથા જેના પાદડા સરગવાના પાદડા જેવા હોય છે, તે કીટમારી (કીડામારી). (૪૨) વૃક્ષ ઉપર ચાકનારી અને રસવાળી દોઈ ઘોળી દૂધી જેની હોય છે તે તુબિયા. (૪૩) જે રસવાળી દોઈ ભૂમિગર્ભ જેવી હોય છે તેને કદુતુળી કહે છે (૪૪) ચાવૂરજિખા, એ પારાને બધન કરનારી છે (૪૫) જેના મૂળા જેવા પાદડા અને રંગ પીળા દોઈ રસ લાલ નીકળે છે અને ફૂલ પીળા હોય છે તે હિમલતા. (૪૬) જેના પાદડા ઘોળા એરડા જેવા હોય છે તે ફૂલ તુમરી (તુબિયા) જેવા હોય છે તે અસુરી. (૪૭) જે વેલ દોઈ પાદડા ત્વાતરીતના પાદડા જેવા હોય છે તે સમ્પાણી. (૪૮) જેના પાદડા લલચાર જેવા દોઈ જે રસયુક્ત હોય છે તે ગોમારી. (૪૯) પીતકીરા, એ દિવ્ય દોઈ પારાને બાધે છે (૫૦) જે વેલ નિદ્રા હોય છે, તે વ્યાધપાદલતા. (૫૧) જે અશ્મીર જેની દોઈ નિદ્રા હોય છે અને ફૂલ પીળા આવે છે તે ધતુર્હી. (૫૨) જે ઘણી ન પ્રસરનારી, મહાનીર્વવાન, દિવ્ય ઓપધિ છે, તેને નિશુળી કહે છે (૫૩) જે વેલો દોઈ જેને પાદડા નળુ-નળુ તથા લાલ હોય છે, તે ત્રિહી. (૫૪) જે રસ આપનારી દોઈ જેને ફૂલ પીળા આવે છે તથા આકાર સિંગો જેવો છે, તે શૂગા જાણુરી (૫૫) જે રસવાળી દોઈ જેને મરી જેવા કાટા આવે છે તથા જેના મૂળમા કદ હોય છે તે વજ્જનાલિવધી (૫૬) જે અગ્રે ઘોળા દોઈ પાદડા લાલ હોય છે, તે દિવ્ય ઓપધિ છે તેને મહાવધી કહે છે (૫૭) જેના પાદડા અને ફૂલ કરેણુના જેવા તથા કદ લાલ હોય છે તે રક્તકદવતી. (૫૮) જેનો રસ કાણ જેવો દોઈ કાઠો મન્તક ઉપર પીગા હોય છે અને જેના રસ ઘણો અને લાલ હોય છે તથા પાદડા બીની જેવા હોય છે, તે બિલ્લદલા. (૫૯) જે બલ્લદલ જેવી દોઈ પારદમધન કરનારી છે, તેને રોહિણી કહે છે (૬૦) જે વેલ દોઈ રસવાળી હોય છે અને જેના પાદડા રાતે સતેજ દેખાય છે, તે બિલ્વ તદી. (૬૧) જેનો રસ અને કાળી ગોરોચન જેવી હોય છે તેને ગોરોચના કહે છે (૬૨) જે નાની દોઈ કાલ અને ફૂલયુક્ત વેલ હોય છે, તેને મદપત્રિકા કહે છે (૬૩) જે નાની દોઈ જેના પાદડા

ડીંટાં સિવાય નિકટાં હોય છે. તે વિશદ્યા. (૬૪) જેને ઘોડો અને જલદ રસ આવે છે અને પર્વત ઉપર થાય છે, તે કંદક્ષીરા. આ ચોસક ઔષધિ જેની દેવ પણ પૂજા કરે છે, તે શુભ દિવસે, શુભ નક્ષત્રમાં બલિ-પૂજા ઇલાદિ કરી, શેવને રક્ષાબંધન આપી, અધોરાત્ર કિંવા શકિત-ખીજ અથવા અધોર મંત્રોનો જપ કરી કાઢી લેવી. મુનિએ જે સહસ્ર ઔષધિ કહેલી છે તે સમગ્રવી ઘણી કઠિન છે. તે પારદળધક વનસ્પતિ તત્ત્વવેતા પાસે જ હોય છે. પારદલસેમ રસસિંદૂર:— પારો દ્વિધેલીના રસમાં એક દિવસ સરખો ઘૂંટવો; પછી પીલુડીના રસમાં ઘૂંટવો એટલે તેનો દોષ જાય છે, તે પારો ૧૦ ટાંક, ગંધક ૧૦ ટાંક તથા નવસાગર રસ ટાંક, એ પ્રમાણે લઈ કળવી કરી કાચની કૂપીમાં ઘાલી કપડમટ્ટી કરવી તથા તેનું મુખ બંધ કરવું. પછી વાલુકાયત્રમાં આક પહેર પારાને પચન કરવો. એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ તરુણ સર્વ જેનું અરુણવાર્ધુ, પ્રવાળ જેવા રંગનું, સંપૂર્ણ કાર્યકારી, મણિસોને અલત્ત દુર્લભ એવું સિંદૂર લેવું. તે પ યજ્ઞ મરીમાં આપવું, એટલે અગ્નિને પ્રદીપ કરે છે તથા કામને પ્રદીપ કરે છે, એ સંયોગ વડે જ્વરાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે તથા એ જે રોગો ઉપર યોજનામાં આવે તેનો આ રસરાજ નાશ કરે છે. પદ્મયુગધક-અર્ચુસિંદૂર:—હિંગળાકમનો પારો ૧ ભાગ તથા ગંધક ૬ ભાગ લઈ કળવી કરવી તથા કુંવારના રસમાં મદન કરવી. સુકાયા પછી કાચની શીશીમાં ભરી તેને વાલુકાયત્રમાં ખૂટી સાત અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો. ઠંડું થવા પછી એ કાઢી લેવું. આ રસસિંદૂર ૧ વાલ મધમાં આપવું, એટલે રત્નલન, દંડવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ, તેજ, પુરુષ અને પુષ્ટિ આપે છે, અને માટેલા હાથી પ્રમાણે જોર આપે છે; તથા પંદરવ, વંધ્યત્વ અને સંન્યાસ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે, એને લક્ષણ કરનાર એક દિવસમાં ૧૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે ગમન કરે છે તથા મનને આનંદ આપે છે. એ પાંચસો-છસો વ્યાધિનો નાશ કરે છે. આ પદ્મયુગધક-અર્ચુસિંદૂર વિશ્વામિત્રે ઉત્પન્ન કર્યું છે. રસસિંદૂર—શુદ્ધ પારો ૮ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા તથા નવસાગર અર્ધાં તોલા, એની કળવી કરી લીંછુના રસમાં ખરલ કરવી તથા કાચની શીશીમાં નાખી તે શીશીને સાત ફેરા કપડમટ્ટી કરવી. સુકાયા પછી તે છિદ્ર સહિત આકંઠ પૂરી રાખવી તથા ઇષ્ટદેવતા અને પાંચ કુમારીની પૂજા કરી ચૂલા ઉપર રાખી આઠ પહેર અગ્નિ કરવો. ઠંડું થવા પછી હિંગળાક જેવું, દેવદંત્યોને દુર્લભ એવું રસસિંદૂર કાઢી લેવું તથા રોગનાશનાથ રોગોક્ત અનુપાનોમાં, વાલ કિંવા બે વાલ મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવું. જે રતિકાળે સ્ત્રીઓને કૌતુક દેખાડનારું, વીર્ય-બંધક અને સ્ત્રીઓના મદનું નાશક છે, એ અગ્નિમાંવ, વક્ષમા, ક્ષય, પાંડુ, શોક, ઉદર, શુભ, પ્રમેહ, ઘાળ, પ્લીહા, જ્વર, દુષ્ટવજ્ર, અર્શ, સંગ્રહણી, લગ્નંદર, ઊલટી તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ધીમ પારદહોગ—(૧) કાળા ઉંજરાના દૂધમાં હિંગ નાખી, વાટી તેની બે કુલડીઓ કરી તે એક કુલડીમાં ઉંજરાના દૂધમાં વાટેલ પારો નાખી, તે ઉપર ખીજ હિંગની કુલડી બાંધી ગોડવી બરાબર રીતે સંધિ મેળવી ગોળો કરી, માટીના શરાવસપુટમાં નાખી તે ઉપર કપડમટ્ટી કરી વજ ડાઉં જાણીને હલકો અગ્નિ કરવો, એટલે પારાની લસ થાય છે. (૨) નાગરવેલનાં પાનમાં પારાને ખરલ કરી કંઠેડીના કાંદા લાવી એક નાનું અને બીજું મોડું એવાં બે ચક્રતાં કાપી, તે મોટા ચક્રતાને ડોરી તેમાં પારો ઘાલી તે ઉપર કાંદાનો ચૂરો બેસાડી તે ઉપર ખીજું ચક્રતું મૂકી સંધિ મેળવી કપડમટ્ટી કરી તેને માટીના શરાવસપુટમાં મૂકી કપડમટ્ટી કરી વજડાઉં જાણીને હલકો અગ્નિ કરવો; તેથી કરી પારાની લસ થાય છે. (૩) પારો અને ગંધક અઢાલના મૂળના રસમાં ખરલ કરવાં તથા સંજો મોડું બંધ કરી જ્યેષ્ઠવત્રમાં પચન કરવું; એટલે લસ થાય છે. (૪) પારો અને અથ્રક બંને બે પહેર વડના દૂધમાં મદન કરવાં અને વડનાજ લાકડાને અગ્નિ કરવો; એટલે પારાની લસ થાય છે. (૫) પારો ૧ તોલા અને ગંધક બે તોલા લઈ, લોખંડની કડાઈમાં મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો અને વડના તાજ સોટાએ ઘૂંટવો; એટલે થોડીક વારમાં લસ થશે. તે

* પારાની ગોળી:—પારાને ઘોળાં શરખુખામાં પાંદડાના રસમાં ચાર મદર ખરલ કરીને અમે તેની ગોળી બાંધી હતી.

લસ્મ ૨ ગુણ આપની એન્ડે વીર્ધવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા થાય છે (૬) ધોળા અધેડાના ગિયા અને એરડાનુ ગૂર્જ કરી, તે માનીની કુલડીયા પાગની ઉપર અને નીચે નાખી સધિલેપ કરી પુટ દેવો, એન્ડે લસ્મ થાય છે (૭) પારો કાટાશરિવાના રસમા નાખી ગરમીમા મર્દન કરવો, એટલે મૃત થાય છે તે સર્વ કર્મોમા યોજવો (૮) તુપના અગ્નિ ઉપર જકરીના મૂત્ર વડે ભરેલુ માટીનુ વાસણુ મૂકી, તેમા પારો નાખવો અને શુષ્ક કરવો, પછી એરના લાકડાનો અગ્નિ સગાવી એરના લાકડા ના દાડા વડે ઘૂટવો એટલે તે દારની લસ્મ થાન છે, તે સર્વ યોગમા યોગવી (૯) રીગણી, કડોલી અને કાળા ધતૂરાના રસમા પારો એક દિવસ ખરત કરી માટલામા ભરવો તે ઉપર મીકુ નાખનુ અને તે ઉપર ખીલુ માટનુ લીધુ મૂકી અધિલેપ કરવો તથા તે ઉપર જલપટ ધરવો અને તેના નીચે દીપાગ્નિ મરવો એન્ડે ઉપરના વાસણુમા લસ્મ જમશે તે કાઢી લેવી (૧૦) પારા કંદેડામા નાખી તેને દીપાગ્નિ આપવો અને આકડાના પાંડાના રસનો વાર વાર ચૂવો આપવો, એટલે ત્રણે પટોરમા લસ્મ થરો (૧૧) પારો મીલકાના રસમા ખરલ કરી, જીર્ણપાતન કરુ એન્ડે તેની લસ્મ થાય છે (૧૨) પારામા ફટકડી, સિધવ, અધેડાના મળ એ પદાર્થો કમઘડિએ લઈ ચતુર્થાશ કાણ નાખી ઘૂટવો એટલે બદ થાય છે પછી ડમરુચના ચૂવા ઉપર મૂકી અહોરાત્ર ઉવકો અગ્નિ આપવો, એટલે ઉપરના વાસણુમા કપૂરના જેની લસ્મ જમે છે, તે લઈ સર્વ રોગ ઉપર આપની એ વાજકરણુ યોગોમા અપૂર્ણ કાર્ય કરે છે તથા કાતિ અને પુષ્ટિ આપે છે એનુ નિરતર મેવન કરનુ આ સિદ્ધિ મુખ્ય રસ છે, એના કરતા ખીલુ ઉત્તમ રસાયન નથી (૧૩) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, વજનામ ચતુર્થાશ અને ગ્રધ્મ અષ્ટમાશ લઈ એકન કરી લીલુના રસમા ખરલ કરવો મુકાયા પછી ઘેરના દૂધમા તણુ પુટ આપવા પછી આકડાના પુરો જના સુધી ન થાય ત્યા સુધી આપવા તથા થાળોમા મીકુ ભરી તેમા તે પારાનો ગોળો મૂકી ઉપર મોઢા પર્યંત મીકુ ભરનુ, અને ઉપર ખીજ થાળો લીધી ઢાકી સધિલેપ કરી ચૂવા ઉપર મૂકી નીચે ચાગ પટોર અગ્નિ કરવો કકુ થયા પછી શુષ્ક જેવી ધોળા, ઉપરની થાળોમા એટલી લસ્મ કાઢી લેવી એ યોગવાહી છે તે સર્વ રોગો ઉપર આપની (૧૪) લોહાના વાસણુમા પારો અને અર્ધા ગ્રધ્મ નાખી આગ પટોર આપવો, તથા તે ઉપર વાર વાર ઘેર અને આકડાનુ દૂધ નાખતા જનુ તથા ખેરના લાકડા વડે ઘૂટતા જનુ એટલે લસ્મ થાય છે તે એક ગુજમાર રોગોક્ત અનુપાનોમા આપની એ લગ્મ રસાયન હોઈ કાતિ પુષ્ટિ, બગ વીર્ધ અને અગ્નિને વધારે છે (૧૫) ચંદ્રાયુધ રસ :—પારો, ગ્રધ્મ અને સિધવ એ સમાનમાત્રે લઈ નાગરવેલના પાનના રસમા ખરલ કરી ગોળો કરવો અને તેને નાગરવેનીના પાદડાથી નીટી તથા જીર્ણપાતનય નમા મૂકી એક દિવસ અગ્નિ આપવો પછી ઉપરના વાસણુ-માનો પારો લઈ, નણુ ગુજ પાનના ખીડામા એક મહિનો સેવન કરવો, એન્ડે સોપદ્રવ ફાવેનો નાશ થાય છે એમા પથ્ય મુગક પ્રમાણે પાળવુ (૧૬) ગ્રધ્મ, ધૂવાસ અને પારાને નગોડ તથા કુવારના રસમા ખરલ કરી પુટ આપવો, એટલે કાળો લસ્મ થાય છે એ દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે (૧૭) ગ્રધ્મ અને પારો સમભાત્રે લઈ કુકરકદના રસમા મર્દન કરી પુટ આપવો, એટલે પારાની પીતવર્ણુ લસ્મ થાય છે તે વલિપલિતનો (આકળે ધોળા વાળ થવાનો) નાશ કરે છે (૧૮) પારો ૧ ભાગ અને કલાર્ધ ૨ ભાગ કીજમા નાખી લીમડાના સોગાએ વાર વાર ઘૂટવો અગ્નિ ૧૨ પટોર આપવો, એટલે પારાની પીળી લસ્મ થાય છે તે રોગો ઉપર અનુપાન જોઈ આપની પારદલસ્મના અનુપાનો :—શકિત પ્રમાણે એ લસ્મ ૧ ગુજથી ૪ ગુજ પર્યંત આપની

* પારદલસ્મવિધિ —શુદ્ધ પારો ૧ તોલા લઈ નાની અગ્નિશીશીમા ભરવો (અગ્નિશીશીને ૭ કપડ મટી પહેચેથી કરી રાખવી એઈએ) પછી ઉપર ૧ તોલા ગ્રધ્મકનો તેલગ (સલ્ફ્યુરિક અસિડ) નાખી ભળતા કોલસાની સમડી પર શીશી મુકવી શીશીના મોઢામાથી આગરે એક કલાક સુધી ધુમાડો નીકળ્યા કરશે જ્યારે ધુમાડો નીકળતો બધ થઈ જાય ત્યારે શીશીને સલાળપૂર્વક ઉતારી લેવી શીશી કડી થાય ત્યારે સફેદ રંગની પારદલસ્મ કાઢી લેવી આ લસ્મની માત્રા ૧થી ૪ ગોળા સુધી છે આદીનો દરદ ઉપર — ઉપર મુજબ તૈયાર કરેલી લસ્મ શીરામા મૂકી ગોળી કરી લેવી અથવા મુનકા (મોટી દ્રાક્ષ)ની વચમા મૂકી ગોળી કરી ગળી જવી દાંતને લસ્મ ન લાગે એ સલાળવાનુ છે આ લસ્મના સેવનથી કાંઈ કાંઈ

કરવો; તથા વીસ તોલા લોહનાં પતરાં છર્ધ તપાવી સાત વાર તે કાઢામાં બોળી કાઢવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણુ :—સંપૂર્ણ લોહને પારદ (પારાની) લસ્મના યોગ વડે કરેલું મારણુ. ઉત્તમ; મૂલિકા, વનસ્પતિ ઇલાદિકાએ મધ્યમ તથા ગંધકાદિ દ્વાર વડે કનિક માનેલું છે. (૧) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ અને લોહચૂર્ણ ૩ ભાગ એકત્ર કરી બે પહોર કુંવારના રસમાં ખરલ કરવો. પછી તેનો ગોળો કરી એરંડાનાં પાંદડામાં ગોળો વીંટવો તથા સૂતળી વડે બાંધી તાંબાના ડબ્બામાં મૂકી ઉપર ઢાંકણું લગાવી મૂલિકા વડે સંધિલેપ કરી સૂકવી તે કાંગરના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ પૂરી રાખવો. એથે દિવસે કાઢી ખરલ કરી કપડા ઉપર ગાળી લેવું. આ વસ્ત્ર ઉપર ગાળેલું લોહ, જળ ઉપર ઢંસની માફક તરે છે. આ લોહલસ્મને સોમામૃતલોહલસ્મ કહે છે. (૨) પોલાદનું ચૂર્ણ, પારો અને ગંધક એ પદાર્થો કુંવારના રસમાં ખરલ કરવા અને કાંસાના વાસણમાં તાપમા મૂકવા એટલે પોલાદની લસ્મ થશે. (૩) પોલાદનું ચૂર્ણ ચિનાઈ માટીના પ્યાલામાં નાખી તે ઉપર જાળુનાં પાંદડાંનો રસ નાખવો અને ગરમીમાં રાખવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું; એટલે લસ્મ થાય છે. (૪) દાડમનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં લોહનું ચૂર્ણ નાખી ગરમીમાં (તાપમાં) સાત દિવસ રાખવું. દરરોજ રસ નવો નાખવો. આડમા દિવસે તે જ રસમાં ખરલ કરી બે ગજપુટો આપવા. આ પ્રમાણે કરે એટલે તે લોહલસ્મ શુદ્ધ પાણી ઉપર તરનારી થાય છે. એ લસ્મ સંપૂર્ણ રોગમાં યોગ્ય. (૫) ગાયના દહીંમાં પોલાદનું ચૂર્ણ નાખી તે દહીં સુકાઈ જાય ત્યાં સુધી તેમાં જ રાખી પછી ઘોઈ તે ચૂર્ણ કાઢી લેવું; તથા તેને ત્રિકુળાના કાઢામાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ૩ ગજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવી લસ્મ થશે. લોહલસ્મના ગુણ :—લોહામૃત રંગે કાળજળ જેવું અને પારદ્યુક્ત એવું બે લક્ષણ કહ્યું તો તે લક્ષણ કરનારના દેહમાં પચ્ચ રોગ થવાનો નહિ તથા ગયેલું વીર્ય પુનઃ આવશે. લોહલસ્મ :—જંતુવિકાર, પાંડુરોગ, વાયુ, ક્ષીણતા, પિત્તવ્યાધિ, રથૂલતા, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, સોને, પ્રમેહ, શૂભ, બરોળ, વિષ, આમ-વાત, કુષ્ઠ, વલિપલિતરોગ, વાતરક્ત, જર, મરણ, કમળો, ક્ષય અને પંડુરોગ થકી પાંડુ થયેલો દેહનો વર્ણ, એમનો નાશ કરે છે. એ બળકર, સ્ત્રીપ્રસંગને વિષે હિત કરનાર, સુખકારક, રસાયન, મૃત્યુહર, દષ્ટિ અને કાંતિને સારી કરનારી છે. લોહલસ્મ ૧ અથવા બે ગુંજ નિત્ય સેવન કરવી. લોહલસ્મનાં અનુપાનો :—(૧) શૂળ ઉપર :—હિંગ તથા ધીમાં આપવી. (૨) જીર્ણજવર ઉપર :—મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૩) વાયુ ઉપર :—લસણ અને ધીમાં. (૪) શ્વાસ ઉપર :—સૂક, મરી, લીંડીપીપર અને મધમાં. (૫) ઠંડક ઉપર :—મરી અને ખાવાના પાનમાં. (૬) પ્રમેહ ઉપર :—ત્રિકુળા અને ખડીસાકરમાં. (૭) ત્રિદોષ ઉપર :—આદાનો રસ અને મધમાં. (૮) વાત-જવર ઉપર :—ધીમાં. (૯) પિત્તજવર ઉપર :—મધમાં. (૧૦) કફપિત્ત ઉપર :—આદાના રસમાં. (૧૧) એંશી પ્રકારના વાયુ ઉપર :—નગેડાના રસમાં. (૧૨) વાત ઉપર :—સૂકમાં. (૧૩) પિત્ત ઉપર :—સાકરમાં. (૧૪) કફ ઉપર :—મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૧૫) સંધિરોગ ઉપર :—તજ, એલચી

તાપમાં મૂકવું. સુકથા પછી બીજે દિવસે પુનઃ ખરવ કરી તાપમાં મૂકવું. જ્યારે બારીક લસ્મ થાય અને પાણી પર તરે ત્યાં સુધી રોજ સર્વપુટ આપતા રહેવા. ઉનાળાના દિવસોમાં આ લસ્મ આસારે ૧૫ દિવસ-માં તૈયાર થઈ જાય છે. આવી જ રીતે શેરડી અથવા જાળુના સરકમાં તૈયાર થાય છે. (૪) શુદ્ધ પોલાદનું ચૂર્ણ ૧ શેર, ૮ શેર લીલાં આમળાંનો રસ મેળવી એક ચિનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી થેક કરી જમીનમાં બરણી દાટી દેવી એક વરસ પછી કાઢવાથી પોલાદ લસ્મ તૈયાર થાય છે. આ લસ્મને 'લોહ રસાયન' કહે છે. લોહલસ્મ સાથે અન્નકમર મેળવીને ખાવાથી લાભ થાય છે. વનસ્પતિના યોગે કરેલી લોહલસ્મના સેવનથી કૃમિદોષ થાય છે. માટે એવી લોહલસ્મ હાથેજામાં લેવી હોય તો છેવટે એક પુટ હિંગબોલ મેળવીને અથવા પારાગંધકની કજ્જી મેળવીને અવરથ આપવો જોઈએ. અથવા રસસિંદૂર અથવા બીટ પારાવાળી ઔષધિ મેળવી ઉપયોગ કરવો.

* આ ગોળ,વાળો ડબ્બો ૧ કલાક સૂર્યના તાપમાં રાખી પછી ખાન્યના ઢગલામાં રાખવો જોઈએ, એમ કાવપ્રકાશમાં લખેલું છે; તથા અર્ચો મંદર સૂર્યના તાપમાં રાખવો, એમ રત્નાકરમાં લખેલું છે. સૂર્યના તાપમાં ૬ કલાક રહે તો સારી રીતે ગરમ થઈ જાય, જેથી સફળ લસ્મ બની શકે છે.

અને તમાલપત્રમાં. (૧૫) પ્રમેહ અને વલિપલિત ઉપર :—ત્રિફળામાં. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર :—ખડીસાકર અને ચાતુર્મતમાં. (૧૮) બાળવૃદ્ધિ :—સાટોડી અને ગાયના દૂધમાં. (૧૯) પાંકુ-રોગ ઉપર :—સાટોડીના રસમાં. (૨૦) પ્રમેહ ઉપર :—હળદર, લીંડીપીપર અને મધમાં. (૨૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—શિલાન્જિતમાં. (૨૨) પંચકાસ ઉપર :—અરડૂસી, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ અને મધમાં. (૨૩) અગ્નિમાંંધ ઉપર :—તાંબૂલમાં. (૨૪) સર્વ રોગ ઉપર :—ત્રિફળા અને મધમાં. (૨૫) યથોક્ત ગુણ ઉપર :—બાળદરડે અને સાકરમાં આપવી. આ લોહભસ્મના ગુણ વધારે શું કહેવા ? પરંતુ જે મૂત્ર રૂપાના ગુણ છે તે આ કાંતભસ્મમાં છે. બ્યારે કાંતભસ્મ ન મળે ત્યારે રૂપાની ભસ્મ આપવી. પચ્યાપચ્ય :—કાણું, તલનું તેલ, અડદ, રાઈ, મધ, ખાટા પદાર્થ, મન્સ્ય, શ્વશાક, કળથી, કારેલાં, બ્યાયામ તથા તીખા પદાર્થ—એ વર્ગવાં. અશુદ્ધ લોહદોષ :—અશુદ્ધ લોહ પંડવ, કુદ, મૃત્યુ, ઉદ્દગેગ, શળ, અરમરી, નાના પ્રકારના રોગ, હલાસ કરનાર, શ્વહારી, મદકર, દેહને વિષે અશુદ્ધપણું, મસ્તકને અશક્તપણું અને હૃદય વિષે દાસ્તુ વ્યથાને ઉપજ કરે છે. પારા સિવાય કિંવા અથક સિવાય લોહીનું શરીરમાં એકંવ થતું નથી. કિંવા લોહનું દેહને વિષે બંધન થતું નથી; માટે લોહને પારા અને અમકના સંસ્કાર કરવા. જે પેઠ પારા સિવાય લોહાની ભસ્મ કરે છે. તે લોહભસ્મથી રોગીના ઉદરમાં કિટ ઉપજ થાય છે, એમાં સંશય નથી. લોહજ દોષચિકિત્સા :—શરીરમાં લોહભસ્મથી વિકાર થયેા હોય તો અગ્નિયાના રસમાં વાવડિંગ વાટી અગ્નિયાના રસમાં જ ભક્ષણ કરવાં અને તકકામાં ઘણી વાર રહેવું; એટલે લોહભસ્મના દોષને પાતળો કરે છે. અમકભસ્મ વાવડિંગના ચૂર્ણમાં અથવા વાવડિંગના સ્વરસમાં લેવાથી લોહભસ્મના અશુદ્ધિ થયેલા યજ્ઞનેા ત્વરિત નાશ થાય છે. જે લોહભસ્મથી કૃમિ થાય તો ગરમાળાનું મગજ રેચ મારે આપવું; એટલે કૃમિનો નાશ થશે. રેચ વધારે થવા લાગે તો દૂધ પાવું તથા ઓપણ છોડવું. લોહભસ્મપરીક્ષા :—સંપૂર્ણ લોહભસ્મ લઈ મિત્રપંચકમાં મેળવી મૂસમાં નાખી લીલામિમાં ફેંકવી. જે તેમાં લોહાની બાજરી જેવી કણીઓ ઉપજ ન થાય તો ભસ્મ પરિપક્વ થઈ સમજવી તથા નિરુત્ય અને પાણી પર તરે એવી થાય ત્યારે તે ઉપયોગમાં લેવી; અથવા મધ, ઘી, મૂતલોહ અને રૂપ એ પદાર્થો એકત્ર કરી કઢાઈમાં નાખી એક પ્રહર પર્યંત તીનામિ આપ્યા પછી રૂપ જેટલું નાખ્યું હોય તેટલું જ નીકળે તો લોહ મૂત થયું છે એમ સમજવું; નહિ તો પુનઃ મારણ કરવું. લોહદોષણ :—(૧) લીંબુના રસમાં હિંગળાક નાખી લોહ તપાવી તેમાં ઝમેળાવું. આ પ્રમાણે ઘણી વખત કરવાથી લોહનું દાવણ થાય છે. (૨) દેવલાલી (કૂકવેલ)ની રાખ પુરવના મૂત્રમાં ૨૧ વાર ગાળવી તથા તેનો ક્ષાર કાઢી, કાંતિ-લોહું તપાવી તે ઉપર તે ખાર નાખવાથી લોહને પાતળું કરે છે. (૩) ગંધકને દેવલાલીના રસની ૭ ભાવનાઓ આપવી. તે ગંધક, લોહ તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોહ પારા જેવું પાતળું થાય છે. (૪) તીખા લોહાનું ચૂર્ણ લઈ આમળાના રસમાં સાત દિવસ ભીંજવી રાખી તકકામાં રાખવું; તેમ જ ક્ષીરકંદના રસ વડે ભીંજવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવું; પછી કુલડીમાં ઘાલી દેવતામાં તે કુલડી ગોડવી ગાળવાથી, ઘણા દિવસ પારા જેવું પાતળું રહે છે. (એક) એક ટાંક લોહનું ચૂર્ણ ફલુસના રસમાં મેળવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવું. પછી ખાટા પદાર્થોમાં મદન કરવું અને કુલડીમાં ઘાલી રસ કરવો, એટલે લખવાબેગ પાતળું દ્રવ્ય રહે છે, એમાં સંશય નથી. સમંધાતુભસ્મપરીક્ષા :—સંપૂર્ણ મૂત્ર ભસ્મને મિત્રપંચકમાં તપાવી, બ્યારે ધાતુ ઉપજ થાય નહિ તથા પાણી પર તરે ત્યારે તે સેવન કરવી. મિત્રપંચક :—ગૂગળ, ચણોડી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર એ પદાર્થો મૂત્ર ધાતુના જીવનરૂપે છે. નિરુત્થાન :—તેયાર થયેલી ભસ્મ અને ગંધક સમાન લઈ કુવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમાં નાખી કપટમટ્ટી કરી ગળપટ આપવો. એ પ્રમાણે સર્વ લોહનું નિરુત્થાન કરવું. અપકવ ધાતુમારણ :—ઘોડાના નખ, હરિતકંત, બેસનાં શિંગડાંનું મૂળ, બકરી અને સસલાના નખ, મેંઢાનું શિંગડું, મધ, ઘી, ગોળ, ચણોડી, ટંકણખાર, તેલ અને મીઠું એ સર્વ પદાર્થો સમબાજે એકત્ર ખરલ કરી તેમાં સર્વ લોહ મારણ

(૧) પિત્ત ઉપર:—આમળાના ચૂર્ણ અને સાકરમાં. (૨) વાયુ ઉપર:—લીંડીપીપરમાં. (૩) કફ ઉપર:—આદાના રસમાં. (૪) તાવ ઉપર:—લીમ્બાના રસમાં. (૫) રક્તવિકાર ઉપર:—મધમાં. (૬) રુધિરસ્ત્રાવ, પ્રવાહિકા અને અતિસાર ઉપર:—તાંદળાના રસમાં આપવી. (૭) કાસ, શ્વાસ અને શૂળ ઉપર:—લીંડીપીપર, સૂક, મરી અને હારંગમૂળના ચૂર્ણ તથા મધ સાથે. (૮) રક્તવિકાર ઉપર:—હળદર અને સાકરમાં. (૯) કમળો, પાંડુરોગ અને અગ્નિમાંધ ઉપર:—ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણ અને અરડસીમાં. (૧૦) મૂત્રદૃશ્ય ઉપર:—શિલાજિત, એલચી અને સાકરમાં. (૧૧) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:—લવંગ, કેસર, ભવંગી, હિંગગોક, અક્કલકરો, લીંડીપીપર અને લાંગમાં. (૧૨) સર્વ વર્ગો ઉપર:—સિંધવ, લવંગ, કરિયાતું અને હરડેના ચૂર્ણમાં. (૧૩) રેચ થવા માટે:—સિંધવ, ત્રિક્ષ્ણ, કેસર અને હિંગગોકના ચૂર્ણમાં. (૧૪) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:—તાંબુલ કિંવા ભેંબકોળામાં. (૧૫) ઊલટીનાશનાર્થ:—લાંગ અને અજમામાં. (૧૬) ઉદરરોગ ઉપર:—સિંધવ, હળદર, લાંગ અને અજમાના ચૂર્ણ સાથે. (૧૭) કૃમિ ઉપર:—ચાર ચાર વાલ ખાખરાનાં ગિયાં અને ખમણા ગોળમાં. (૧૮) સર્વ અતિસારો ઉપર:—અશીથુ, લવંગ, હિંગગોક અને લાંગમાં. (૧૯) અગ્નિમાંધ ઉપર:—સિંધવ અને અજમામાં. (૨૦) પુષ્ટતાને માટે:—ગોળાના સરવમાં આપવી. પથ્ય:—પારો લક્ષણ કરનારે પાન અને સ્ત્રી વગર્વાં. ૨૧ દિવસ પારો લક્ષણ કરવાથી માણસ કામાંધ થાય છે અને સ્ત્રીસંગ કરવાથી છાવવા વિશે સંશય ઉપપન્ન થાય છે; એટલા માટે સ્ત્રી સાથે ભાષણ માત્ર કરવું; પરંતુ મૈથુન કરવું નહિ. પારો લક્ષણ કરનારે પાનલક્ષણ, નિદ્રા, ભગરચ, ગર્ભ માલવો, કોષ, ડર્ષ, દુઃખ અને કોષ પશુ પદાર્થની ઇચ્છા એ સર્વ અતિશય કરવું નહિ. પારો લક્ષણ કરનારે:—સિંધવ, ઘી, ધાણા, છરું, આદુ, તાંદળજો, વેંગણ, ખંડોળાં, ધાણીના પદાર્થ, ધઉ, જૂની ડાંગરનો ભાત, ગાયતું દૂધ, ઘી, કઢી, નદીનું કોશ વાસણમાં ભરી રાખેલું તથા તડકામાં અને ચાંદરખામાં રાખેલું પાણી, મગની દાળ, અભ્યંગ, સુગંધ, માળા, સાલ, નારાયણાદિ તેલ, મસ્તક ઉપર ઠંડા પાણીનું સિંચન અને તરસ લાગવાથી સાકર નાખી નાળિયેરનું પાણી કિંવા મગની દાળ, દાસ, દાસક તથા ખજૂરનું પાણી પીવું, એટલે હિત થાય છે. પારો લક્ષણ કરનારે વળ્ય:—કાળું, કાકડી, કાળિંગડાં, દેવડાંગર, કેળાં, હળથી, અળસીનું તેલ, તલ, અડદ, મચ્છર, હાથલાત; કડવા, ખાટા અને તીખા પદાર્થ, મીકું, પિત્તકારક પદાર્થ, પીળા પદાર્થ અને ભોર, નાળિયેર, ફેરીઓ, જવખાર, સૂક, સરગવો, માંગસેવન, રાઈ અને વાતુલ પદાર્થ એ વગર્વાં. (૧) પારો લેખ ખસ ઉપર:—પારો, ગંધક અને ધંતરાનાં ગિયનિ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૨) સર્વ પ્રજો ઉપર પારોદાદિ મલમ:—પારો અને ગંધકની કળવી ૧ ભાગ, મુરદારશિંગ ૧ ભાગ અને કપિલો ૨ ભાગ તથા કિંચિત્ લાવેલું મોરચુ એ એકત્ર કરી તેમાં ચોપટ જૂનું ઘી નાખી તે મલમ રના પોલ ઉપર નાખી તે ઉપર ખેસાડવું; એટલે અંદરના જખમ સ્વચ્છ કરે છે અને સંપૂર્ણ પ્રજોનો નાશ કરે છે. (૩) પારોદાદિ લેખ:—પારો, ગંધક, હરતાલ, હિંગગોક અને મનશીલ એ દરેક એકક તોલો અને મુરદારશિંગ તથા શંખજીરું એ જુએ તોલા, એની બારીક કળવી કરી તે તુળસીના રસમાં ખરલ કરવી અને તેની ગોળા કરી તે ગરમી ઉપદેશ ઉપર ચાવના ઘીમાં ઘસી ચોપડની, એટલે તીવ્ર પ્રજને ભરી લાવે છે. અશુદ્ધ પારો લક્ષણ કરવાથી અનેક વિકારો થાય છે તે ઉપર:—

(૧) કારેલીનાં મૂળ ઘસી પ્રાશન કરાવવાં. (૨) શુદ્ધ ગંધક પાનના બીડામાં સેવન કરાવવો. (૩) દાસ, કેળાના કકડા, તુલસી, એલચી, લવંગ, ગીણી તજ અને નાગકેસર એમના સમાન ગંધક

રોગોને જલદી તથા દરત થાય છે; અને કોઈને યાતં નથી. આતચક(ચાંદી)નો રોગ ચાહે તેટલો સરેલો હોય; તેપણુ ૩થી ૭ દિવસની અંદર જિલકુટ નરિંગી ભની બચે છે. અપચ—દૂધ દહીંથી બનેલા શીખંડ, પેડા, બરડી વગેરે પદાર્થ ખાવા નહિ. ઘી ખૂબ ખાઈ. પારલભરમની પ્રીક્ષા:—પારલભરમ ચૂના ઉપર મૂકી એક મકર પર્વત તુપ(દાંગરનાં ઠોડાં)નો અગ્નિ આપવાથી એ પાતળી ભરમનું વળન જોઈ ન થાય તે ભરમ સારી સમજી. (‘‘રસસ્નાકર’માંથી)

લઈ તેઓને બે પહોર સર્વ ગાત્રોએ મર્દન કરી, ઠંડા પાણી વડે સ્નાન કરવા આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી પારાના દોષ શાંત થાય છે. (૪) નાગરવેલીના રસ, ભાંગરાનો રસ, તુલસીનો રસ અને બકરીનું દૂધ એ દરેક શેર શેર એકત્ર કરી સર્વ અંગે મર્દન કરાવવું તથા પાણીએ સ્નાન કરાવવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરાવવું. (૫) અમથિયો, ભાંગરાનો રસ અને સોરા (ચરો-ખાર) એ ઊંચમાં નાખી તે ઊંચ પાવાથી પારાથી થયેલા અંતર્દાહ નાશ પામે છે તથા પારો મૂલમાર્ગે બહાર નીકળી જાય છે. રસાયન શરીરમાં છુટું હોય તો :—સરખુંબો, દેવડાંગરી (કૂકવેલ), પરળ(આડ)નાં ગિયાં અને પીલુડી એમાંથી એકનો કાઢો પાવો.*

૨૯-પિત્તળ

સં૦ પિત્તલ. મ૦ પિત્તળ. ટિં૦ પીતલ. ક૦ પિતલે. તૈ૦ ઈતડી. ફા૦ ગિરંજ. ઇ૦ બ્રાસ. પિત્તળ એ મિશ્રધાતુ છે. એ તાંબું અને જસતંના મિશ્રણથી થાય છે. પિત્તળ બે પ્રકારનું છે. રાજરીતિ અને બીલું કળતુંડી. પિત્તળ તપાત્રી કાંઈમાં ગોળનું એટલે રાતું થાય છે. તેને રાજરીતિ-સોના પિત્તળ કહે છે; તથા કાણું થાય છે તેને કાલતુંડી કહે છે. એ કદી પણ ઓપષ માટે લેવું નહિ. શોધન :—(૧) પિત્તળનાં પતરાં કરી તપાવવાં તથા તેલ, ઊંચ, કાંઈ, ગોમૂત અને કળથીના કાઠામાં ત્રણત્રણ વાર હુકકવાં; એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પિત્તળનાં પાતળાં પતરાં કરી તપાત્રી નિર્ચુંડીના રસમાં બાળદરેરેનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં અથવા ખાટા દ્રવ્યમાં બાકવાં; એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણુ :—(૧) પિત્તળ અને કાંસાનું મારણુ તાંબા જેવું. (૨) પિત્તળનાં પતરાં પાતળાં અને શુદ્ધ લઈ તેના સ્થાન ગ્રંથક આક્રમના દૂધમાં ખરલ કરી તે પતરાંને લેપ કરવો તથા કાઢિયામાં ગરુપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટ વડે પિત્તળની લસમ થાય છે. પિત્તળ-લસમના ગુણ—પિત્તળલસમ સંપૂર્ણ મેઠ, વાનુ, અર્થ, સમઠણી, કફ, પાંડુરોગ, ધાસ, ઉધરસ, કમળો અને શળનો નાશ કરે છે.

૩૦-પોલાદ (ગજવેલ)

સં૦ ક૦ બટલોદ. મ૦ પોલાદ. ટિં૦ બટલોદા, તિખં. તૈ૦ ઈનુમ્. ફા૦ આહન. અ૦ હરીદ. ઇ૦ સ્વીલ. લા૦ ફેરમ.

લોખંડના કરતાં પોલાદ સોળણું વધાર ગુણકારી છે. લોખંડમાં ઘણા દોષ છે; માટે તે રસાયન ક્રિયામાં લેવું નહિ.* શોધન—ચોસડ તોલા ત્રિફળા લઈ આકગણું પાણી નાખી અષ્ટમાસ કાઢો

* પાસના દોષની શાંતિને માટે મૂળાના જેવો બીજો લેવાય ભાગ્યે જ હશે. ચોપડવામાં મૂળાનો રસ, ખાવામાં મૂળાનાં પાંદડા અને ઓપષ તરીકે પણ મૂળાના પાંદડાને સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ આપવું.

● પોલાદની લસમ કરવી હોય તો વીસ તોલાથી બાવન તોલા સુધી શુદ્ધ પોલાદનું ચૂર્ણ લઈ લસમ કરવી. પોલાદના વિલાયતી ઊંચ બજારમાં આવે છે તે વેલો ધણું કરીને ઉપયોગમાં લે છે. એ ઊંચનું પ્રથમ શોધન કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરે છે. (૧) પોલાદનું શોધન તથા મારણુ :—પોલાદના ઊંચને અથવા કાનસાના બારીક ચૂર્ણને અગ્નિમાં તપાત્રી તેલ, ઊંચ, કાંઈ, ગોમૂત તથા કળથીના કવાષમાં ત્રણ ત્રણ વખત કંકું કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. ત્યાર પછી ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણથી દસમે ભાગ હિંગળોક મેળવી કંવારના રસમાં છ કલાક ખરલ કરી બખે તોલાની ટીકડી કરી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી સંપુટ કરી ગજ-પુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયેથી કાઢી પુનઃ હિંગળોક દસમે ભાગ મેળવી ઉપર પ્રમાણે પુટ આપવો. આવી રીતે સાત પુટ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની લસમ બને છે. આ લસમનો રંગ કાળો હોય છે. તે ધણી જ ગુણ આપનારી બને છે. સંપુટની સંધિ સારી રીતે બંધ કરવી જોઈએ; કારણ કે હિંગળોક મેળવેલો છે. ખરલ કરવા માટે લોહાની ખરલનો ઉપયોગ કરવો. પથ્થરની ખરલનો ૪ પુટ સુધી ઉપયોગ કરવો નહિ. લોહાની ખરલ ન મળે તોવા રથાનમાં કઠાઈથી જણ કામ લઈ શકાય છે. પૂંદવા માટે લોહાને દરતો લેવો અથવા વિલાયતી ગોળ ખરલ (મારટલ એન્ડ પેરટલ)નો બત્તો લાકડાના હાથોવાળો ચિનાઈ માટીને આવે છે તે ઉપયોગમાં લેવો. (૨) શુદ્ધ પોલાદના ચૂર્ણને ગોમૂતના ૨૦ પુટ આપવાથી લસમ બને છે. આવી રીતે ગોમૂતના ૧૦૦૦ સુધી પુટ આપવાનું શાસ્ત્રમાં લખેલ છે. આ લસમ મેલા રાતા રંગની બને છે. (૩) સૂર્યપુટી પોલાદ લસમ :—શુદ્ધ પોલાદના ચૂર્ણને લીલાં આમળાંના રસમાં ખરલ કરી સૂર્યના

કરવો; તથા વીસ તોલા લોહનાં પતરાં લઈ તપાવી સાત વાર તે કાઢમાં બોળી કાઢવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણુ :—સંપૂર્ણ લોહને પારદ (પારાની) લસ્મના યોગ વડે કરેલું મારણુ ઉત્તમ; મૂલિકા, વનસ્પતિ ઇલાદિકાએ મધ્યમ તથા ગંધકાદિ દ્વાર વડે કનિક માનેલું છે. (૧) શુદ્ધ પારો ૧ લાગ, ગંધક ૨ લાગ અને લોહચૂર્ણ ૩ લાગ એકત્ર કરી બે પહોર કુંવારના રસમાં ખરલ કરવો. પછી તેનો ગોળો કરી એરંડાનાં પાંદડામાં ગોળો વીંટવો તથા સૂતળી વડે બાંધી તાંબાના કળામાં મૂકી ઉપર ઢાંકણું લગાવી મૃતિકા વડે સંધિલેપ કરી સૂકવી તે ડાંગરના ઢગલામાં વણુ દિવસ પૂરી રાખવો. યોધે દિવસે કાઢી ખરલ કરી કપડા ઉપર ગાળી લેવું. આ વસ્ત્ર ઉપર ગાળેલું લોહ, જળ ઉપર ઢંસની માફક તરે છે. આ લોહલસ્મને સોમામૃતલોહલસ્મ કહે છે. (૨) પોલાદનું ચૂર્ણ, પારો અને ગંધક એ પદાર્થો કુંવારના રસમાં ખરલ કરવા અને કાંસાના વાસણમાં તાપમાં મૂકવા એટલે પોલાદની લસ્મ થશે. (૩) પોલાદનું ચૂર્ણ ચિનાઈ માટીના ખાલામાં નાખી તે ઉપર જળનું પાંદડાંનો રસ નાખવો અને ગરમીમાં રાખવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું; એટલે લસ્મ થાય છે. (૪) દાડમનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં લોહનું ચૂર્ણ નાખી ગરમીમાં (તાપમાં) સાત દિવસ રાખવું. દરરોજ રસ નવો નાખવો. આઠમા દિવસે તેજ રસમાં ખરલ કરી બે ગજપુટા આપવા. આ પ્રમાણે કરે એટલે તે લોહલસ્મ શુદ્ધ પાણી ઉપર તરનારી થાય છે. એ લસ્મ સંપૂર્ણ રોગમાં યોગ્ય. (૫) ગાયના દહીંમાં પોલાદનું ચૂર્ણ નાખી તે દહીં સુકાઈ જાય ત્યાં સુધી તેમાં જ રાખી પછી ઘોઈ તે ચૂર્ણ કાઢી લેવું; તથા તેને ત્રિફળાના કાઢમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ૩ ગજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવી લસ્મ થશે. લોહલસ્મના ગુણ :—લોહામૃત રંગે કાળજા જેવું અને પારદશુકત એવું બે લક્ષણ કથું તો તે લક્ષણ કરનારના દેહમાં પણ રોગ થવાનો નહિ તથા ગયેલું વીર્ય યુનઃ આવશે. લોહલસ્મ :—જંતુવિકાર, પાંડુરોગ, વાયુ, ક્ષીણતા, પિત્તવ્યાધિ, રથૂસતા, મૂળવ્યાધિ, સમઢણી, કફ, સોજો, પ્રમેહ, શુભ્ર, બરોળ, વિષ, આમ-વાત, કુષ્ઠ, વલિપલિતરોગ, વાતરક્ત, જરા, મરણ, કમળો, ક્ષય અને પાંડુરોગ થકી પાંડુર થયેલો દેહનો વર્ણુ, એમનો નાશ કરે છે. એ જળકર, સ્ત્રીપ્રસંગને વિષે હિત કરનાર, સુખકારક, રસાયન, મૃત્યુહર, દષ્ટિ અને કાંતિને સારી કરનારી છે. લોહલસ્મ ૧ અથવા બે ગુંજન નિત્ય સેવન કરવી. લોહલસ્મનાં અનુપાનો :—(૧) શૂળ ઉપર :—હિંગ તથા ઘીમાં આપવી. (૨) જીર્ણજ્વર ઉપર :—મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૩) વાયુ ઉપર :—લસણ અને ઘીમાં. (૪) શ્વાસ ઉપર :—સૂક, મરી, લીંડીપીપર અને મધમાં. (૫) ઠંડક ઉપર :—મરી અને ખાવાના પાનમાં. (૬) પ્રમેહ ઉપર :—ત્રિફળા અને ખડીસાકરમાં. (૭) ત્રિદોષ ઉપર :—આદાનો રસ અને મધમાં (૮) વાત-જ્વર ઉપર :—ઘીમાં. (૯) પિત્તજ્વર ઉપર :—મધમાં. (૧૦) કફપિત્ત ઉપર :—આદાના રસમાં. (૧૧) એંશી પ્રકારના વાયુ ઉપર :—નગોડના રસમાં. (૧૨) વાત ઉપર :—સૂકમાં. (૧૩) પિત્ત ઉપર :—સાકરમાં. (૧૪) કફ ઉપર :—મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૧૫) સંધિરોગ ઉપર :—તજ, એલચી

તાપમાં મૂકવું. સુકાવા પછી બીજે દિવસે યુનઃ ખરલ કરી તાપમાં મૂકવું. જ્યારે ખારીક લસ્મ થાય અને પાણી પર તરે ત્યાં સુધી રોજ સૂકાવું આપતા રહેવા. કિનાળાના દિવસોમાં આ લસ્મ આશરે ૧૫ દિવસમાં તૈયાર થઈ જાય છે. આવી જ રીતે શેરડી અથવા જળનું પાંદડાંમાં તૈયાર થાય છે. (૪) શુદ્ધ પોલાદનું ચૂર્ણ ૧ રોર, ૮ રોર ઘીમાં આમળાની રસ મેળવી એક ચિનાઈ માટીની ખરણીમાં ખરી ચેક કરી જમીનમાં ખરણી દાદી લેવી. એક વરસ પછી કાઢવાથી પોલાદ લસ્મ તૈયાર થાય છે. આ લસ્મને 'લોહ રસાયન' કહે છે. લોહલસ્મ સાથે અપ્રક્રમસ્ મેળવીને ખાવાથી લાભ થાય છે. વનસ્પતિના યોગે કરેલી લોહલસ્મના સેવનથી કૃમિરોધ થાય છે. માટે એવી લોહલસ્મ ઉપયોગમાં લેવી હોય તો છેવટે એક પુટ હિંગબોલ મેળવીને અથવા પારાગંધકની કજ્જી મેળવીને અવશ્ય આપવો જોઈએ. અથવા રસસિંદૂર અથવા બીજી પારાવાણી ઔષધિ મેળવી ઉપયોગ કરવો.

x આ ગોળાવાળો કળો ૬ કલાક સૂર્યના તાપમાં રાખી પછી ખાત્યના ઢગવામાં રાખવો જોઈએ, એમ ભાવપ્રકાશમાં લખેલું છે; તથા અર્ચો પ્રકર સૂર્યના તાપમાં રાખવો, એમ રત્નાકરમાં લખેલું છે. સૂર્યના તાપમાં ૬ કલાક રહે તો સારી રીતે ગરમ થઈ જાય, જેથી સફળ બરમ બની શકે છે.

અને તમાલપત્રમાં. (૧૫) પ્રમેહ અને વલિપલિત ઉપર :—ત્રિફળામાં. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર :—ખડીસાકર અને ચાતુર્મતમાં. (૧૮) બાળવૃદ્ધિ :—સાટીડી અને ગાયના દૂધમાં. (૧૯) પાંડુ-રોગ ઉપર :—સાટીડીના રસમાં. (૨૦) પ્રમેહ ઉપર :—હળદર, લીંડીપીપર અને મધમાં. (૨૧) મૂત્રકૃમ્હ ઉપર :—શિલાજિતમાં. (૨૨) પચ્ચક્રાસ ઉપર :—અરૂડી, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ અને મધમાં. (૨૩) અગ્નિમાંંધ ઉપર :—તાંબૂલમાં. (૨૪) સર્વ રોગ ઉપર :—ત્રિફળા અને મધમાં. (૨૫) યથોક્ત ગુણ ઉપર :—બાળહરે અને સાકરમાં આપવી. આ લોહભસ્મના ગુણ વધારે શું કહેવા ? પરંતુ જે મૃત રૂપાના ગુણ છે તે આ કાંતભસ્મમાં છે. જ્યારે કાંતભસ્મ ન મળે ત્યારે રૂપાની ભસ્મ આપવી. પચ્ચાપચ્ચ :—કોણું, તલનું તેલ, અકદ, રાઈ, મધ, ખાટા પદાર્થ, મત્સ્ય, જવશાક, કળથી, કારેલાં, વ્યાયામ તથા તીખા પદાર્થ-એ વર્જવાં. અશુદ્ધ લોહદોષ :—અશુદ્ધ લોહ પદ્મ, કુષ્ઠ, મૃત્યુ, હૃદરોગ, ઘળ, અરમરી, નાના પ્રકારના રોગ, હલાસ કરનારું, જવહારી, મદકર. દેહને વિષે અશુદ્ધપણું, મસ્તકને અચક્રતપણું અને ઉદય વિષે દારણુ વ્યથાને ઉપન કરે છે. પારા સિવાય કિંવા અમ્લક સિવાય લોહીનું સરીરમાં એકદવ થતું નથી. કિંવા લોહનું દેહને વિષે બંધન થતું નથી; માટે લોહને પારા અને અમ્લકના સંસ્કાર કરવા. જે વૈદ્ય પારા સિવાય લોહાની ભસ્મ કરે છે. તે લોહભસ્મથી રોગીના ઉદરમાં કિંટ ઉપન થાય છે, એમાં સંશય નથી. લોહજ દોષચિકિત્સા :—સરીરમાં લોહભસ્મથી વિકાર થયો હોય તો અગ્નિયાના રસમાં વાવડિંગ વાટી અગ્નિયાના રસમાં જ ભક્ષણ કરવાં અને તડકામાં ઘણી વાર રહેવું; એટલે લોહભસ્મના દોષને પાતળો કરે છે. અમ્લકભસ્મ વાવડિંગના ચૂર્ણમાં અથવા વાવડિંગના સ્વરસમાં લેવાથી લોહભસ્મના અજીર્ણથી થયેલા ઘળને ત્વરિત નાશ થાય છે. જે લોહભસ્મથી કૃમિ થાય તો ગરમાળાનું મગજ રેચ માટે આપવું; એટલે કૃમિનો નાશ થશે. રેચ વધારે થવા લાગે તો દૂધ પાતું તથા ઔષધ છોડવું. લોહભસ્મપરીક્ષા :—સંપૂર્ણ લોહભસ્મ લઈ મિત્રપચ્ચક્રમાં મેળવી મૂસમાં નાખી તીવ્રાગ્નિમાં ફૂંકવી. જે તેમાં લોહાની બાજરી જેવી કણીઓ ઉપન ન થાય તો ભસ્મ પરિપક્વ થઈ સમજવી તથા નિરુચ્ય અને પાણી પર તરે એવી થાય ત્યારે તે ઉપયોગમાં લેવી; અથવા મધ, ઘી, મૃતલોહ અને રૂપું એ પદાર્થો એકત્ર કરી કદાઈમાં નાખી એક પ્રકર પર્થિત તીવ્રાગ્નિ આપ્યા પછી રૂપું નેટણું નાખ્યું હોય તેટલું જ નીકળે તો લોહ મૃત થયું છે એમ સમજવું; નહિ તો પુનઃ મારણું કરવું. લોહદોષણુ :—(૧) લીંબુના રસમાં ડિંગળાક નાખી લોહ તપાવી તેમાં ઝખોળવું આ પ્રમાણે ઘણી વખત કરવાથી લોહનું દ્રાવણ થાય છે. (૨) દેવલાલી(કુકડવેલ)ની રાખ પુરવતા મૂત્રમાં ૨૧ વાર ગાળવી તથા તેનો ક્ષાર કાઢી, કાંતિ-લોહું તપાવી તે ઉપર તે ખાર નાખવાથી લોહને પાતળું કરે છે. (૩) ગંધકને દેવલાલીના રસની ૭ ભાવનાઓ આપવી. તે ગંધક, લોહ તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોહ પારા જેવું પાતળું થાય છે. (૪) તીખા લોહાનું ચૂર્ણ લઈ આમળાના રસમાં સાત દિવસ ભીંજવી રાખી તડકામાં રાખવું; તેમ જ ક્ષીરકંદના રસ વડે ભીંજવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવું; પછી કુલડીમાં ધાલી દેવતામાં તે કુલડી ગોડવી ગાળવાથી, ઘણા દિવસ પારા જેવું પાતળું રહે છે. (એક) એક ટાંક લોહનું ચૂર્ણ કણસના રસમાં મેળવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવું. પછી ખાટા પદાર્થોમાં મર્દન કરવું અને કુલડીમાં ધાલી રસ કરવો, એટલે લખવાબ્દેષ પાતળું દ્રવ્ય રહે છે, એમાં સંશય નથી. સમધાતુભસ્મપરીક્ષા :—સંપૂર્ણ મૃત ભસ્મને મિત્રપચ્ચક્રમાં તપાવી, જ્યારે ધાતુ ઉપન થાય નહિ તથા પાણી પર તરે ત્યારે તે સેવન કરવી. મિત્રપચ્ચક્ર :—ગૂગળ, ચણાડી, ઘી, મધ અને ટંકણુખાર એ પદાર્થો મૃત ધાતુના જીવનરૂપે છે. નિરુચ્ચાન :—તૈયાર થયેલી ભસ્મ અને ગંધક સમાન લઈ કુવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમાં નાખી કપટમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સર્વ લોહનું નિરુચ્ચાન કરવું. અપકવ ધાતુમારણુ :—ઘોડાના નખ, હરિતદંત, ભેંસનાં શિંગડાનું મૂળ, બકરી અને સસલાના નખ, મેંદાનું શિંગડું, મધ, ઘી, ગેળ, ચણાડી, ટંકણુખાર, તેલ અને મીઠું એ સર્વ પદાર્થો સમભાગે એકત્ર ખરલ કરી તેમાં સર્વ લોહ મારણુ.

કરવું ભરમવણું:—સુવર્ણ ભસ્મનો તથા પિત્તળ ભસ્મનો વર્ણુ કબૂતરના કદના રંગ જેવો, અથવા પીળો કોડીના રંગ જેવો, તાબાની ભસ્મનો વર્ણુ મોરના કદ જેવો નીલવર્ણુ, રૂપાની અને કલાઈની ભસ્મો સફેદ, સીસાની ભસ્મ કાળા સર્પના વર્ણુની અને તીખા લોહની ભસ્મ કાળજ જેવી કાળા થાય એટલે શુદ્ધ થઈ એમ સમજવું એથી વાતિ અથવા ભ્રાતિ થતી નથી એ સમજીને જે કંઈ છે, તેના બરોબર કોઈથી પણ થવાવાનું નથી ભસ્મસેવનપ્રમાણ:—સોનું, રૂપું, તાંબુ ૧ ચણીહીલાગ તથા તીખું લોહ કલાઈ, સીસું અને પિત્તળ એ દોઢ વાલ આપની એ ભસ્મ સાથે લીંડીપીપર અને મધ શરદ અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ચોખવું

૩૧-ફટકડી

સં સફેદી, ઘુવરી મં ઘુવરી હિં ફટકડી કં ફટકડી તેં ફટકે કાં ભદ્ર મદેત
અં ભગ કંકતાર ઇં વીટીલ વ્હાઈટ, એલમ લાં એલ્યુમેન બં ફટકરી

ફટકડી એ મોર દેશના અરણ્યમાંથી મૃત્તિમ છે વજ્રાદિકને લગાડવાથી લાલ ડાઘા પડે છે એ પારદળધક છે ઔરધોમા એને કુલાવી લેવી * ફટકડી:—તીખી, કકરી, તૂરી, ઉધ્ડ, ખારી, લેખન, ખાટી, આઠક, આખોને હિતાવહ, પારદળધક રેડ, કઠ્ઠ, નયનાશક તથા ચોનિસંક્રાયકારક છે, અને વિપૂચિકા, ઘોળો કોટ, નેનરાગ, ત્રિદોષકુક, પિત્ત બિવટી, વિનર્પ તથા તાવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મુખરોગ ઉપર:—કુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના કોઝળા કરવા (૨) કાનમાંથી પરુ વહે છે તેને માટે:—કુલાવેલી ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી અથવા કુલાવેલી ફટકડીનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી નાખવું (૩) સર્પના વિષ ઉપર:—ફટકડીનો ગાગડો આખોમા ફેરવવો અથવા અર્ધો તોલો ફટકડી પાણીમાં વાટી આપની (૪) ગરમીની ચાંદીએ ઉપર:—ફટકડી કુલાની ચાદીએ ઉપર ચોપડી (૫) બીજી રીત:—કુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં ઓગાળી તેમાં કાચો નાખી પિચકારી મારવી (૬) અગ્નિદગ્ધ ઘણુ ઉપર:—ફટકડીના પાણીની પટ્ટી લગાડી (૭) વીંછી ચડતો બંધ થવા માટે:—ફટકડીનો ગાગડો દીવા ઉપર તપાવી રસ થવા લાગે એટલે લાગવો જ ન્યા કરવો હોય, ત્યા રસ પાડવો, એટલે ત્વરિત વેગ રામે છે (૮) ગર્ભિણીના સ્તનની ડીંટડીએ દાહ થતો હોય તો:—ફટકડીનું પાણી કરી તે પાણીએ સ્તનની ડીંટડીએ ઘોલી (૯) ચોનિદાહ ઉપર:—ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી (૧૦) આંખોમાંથી પાણી ગળે છે અને પિયા આવે છે તે ઉપર:—કુલાવેલી ફટકડીની બે યજ્ઞભાર વજ્રગાળ બૂટી સવા તોલો પાણીમાં નાખી, તે સવાર-સાંજ પીણ વડે આખમા આંજવી (૧૧) દાંતમાંથી અત્રાસ થતો હોય અને દાહ દુખતી હોય

* સફેદ ફટકડી ઉપરાંત ગલાબી તથા લાલ રંગની ફટકડી આવે છે હિન્દોડની ભસ્મ કરવા માટે એ બંને ભતની ફટકડીને ઉપરોક્ત કઠોડો છે માર્ગ—૨ થી ૫ સી મુખધર્મ—મુખ ક્રિયા સંકાયક શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં લેપ કરવાથી શિરાઓને અને રસનાડીઓને સક્રિય કરે છે ગોઠામાં અથવા કઠનલિકામાં લગાડવાથી ત્યાં પણ સમયક્રિયા કરે છે ચેતના આપવાથી દોઢરી અને આતરની મૌખિક ત્વચાને સક્રિય કરે છે એ ઉપરાંત શોષણ થવા પછી આખા શરીરમાં સંકાયક્રિયા કરાવે છે એટલે રસસ્ત્રાવ વધારે થતો હોય અથવા લોહી પડક હોય તો તેને બંધ કરે છે આ અદરની સંકાયક્રિયાની અપેક્ષાએ રચાનિક સંકાયક્રિયા બહુ જ મજબૂત છે બાહ્ય અથવા અદરના પ્રયોગમાં માત્ર અદરના થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને દાહ—દોષ દેવજ કરાવે છે આ ક્રિયા બહારની ચામડી પર પળી નથી પણ મૌખિક ત્વચા અને ક્ષતસ્થાન પણ જલાય છે ૧ દુઃખ માનવી વનારે અપાય તો લલટી કરાવે છે તથા કોઈ વખત દોઢરીમાં લેવા દેવજ કરાવીને જુલાબ લગાડે છે ઉપયોગ—દોઢરી અને આતરડાના વિવિધ રોગોમાં ચોનિકરના દસ્ત રાકવા માટે, સીસાના ગરમી ઉપર થયેલ ઘાત મહાદગ માટે બૂટી ગાંઠાં મહાદગ માટે તેમ જ અદરના રક્તસ્ત્રાવને બંધ કરવા માટે ફટકડી અપાય છે ફટકડી બહુ જ ઉગ્ર ઔષધિ છે પરંપરા, ગર્ભાશય, શન પ્રદર નેત્રપ્રદાહ (આખ આપની) આદિમાં ધિવા માટે વપરાય છે ગોઠામાં લાદા હોય, મરોડા દીલા હોય રક્તસ્ત્રાવ થતો હોય તો લેવળા કરવા માટે પણ અપાય છે અથરાજમાં રાતે આવતો મરોડો બંધ કરવા માટે ફટકડી દત્તમ ઔષધિ છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

તેના ઉપર:-કુલાવેલી ફટકડીની જૂઠી, મધ અને ઘીમાં કાલવી દાંતના મૂળમા દિવસમાં બેનણુ વાર લગાડવી (૧૨) પ્રમેહ ઉપર:-કુલાવેલી ફટકડી ૧ ચણીહીલાર લઈ ૨૫ તોલા ત્રિકુળાના કાઢાના પાણીમા ઓગાળી તેની પિચકારી ભારવી. (૧૩) વાળા ઉપર:-નાળિયેરના અર્ધા શેર પાણીમા કુલાવેલી ફટકડી ૧ માસે નાખી આપવી; અથવા કુલાવેલી ફટકડી મોળમા આપવી (૧૪)કંકુ, ક્ષય, કાસ અને શ્વાસ ઉપર:-કુલાવેલી ફટકડી મધમા આપવી. (૧૫) અપ્પીણુ ઉપર:-ફટકડી અને સરકી (કપાસિયા, કપાસનાં પી) એકત્ર વાટી ખાવા આપવું. (૧૬) પ્રમેહ ઉપર:-કુલાવેલી ફટકડી, પ્રકૃતિનું માન બેઈ યોગ્ય પ્રમાણથી દૂધમા ખડીસાકર નાખી આપવી, એથી જીવડી થશે.

૩૨-ખીડ(લો)લૂણ

સં ૦ કં ૦ ખિડલવણ. મં ૦ ખિડલણ. હિં ૦ ખિરિયા સ ચર નૌન, કડીલાનોન. બ ૦ ખિટલુણ. ખીડલૂણ:-લઘુ, ઉષ્ણ, રચિકર, અગ્નિદીપક, વાતાલુલોમન, રક્ષ તથા વ્યવાયી છે, અને અળ, વાયુ, મેહ, યુત્તમ, અજીર્ણ, મલાવણ, આનાહવાયુ, હૃદયોગ, જડતા, કફ અને દંતો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) અમ્બુર્ણ, શૂળ તથા વાયુ ઉપર:-ખીડલૂણ લીણુના રસમા આપવું. (૨) વાળા ઉપર:-ચૂનો અને ખીડલૂણ પાણીમા વાટી લેપ કરવો.

૩૩-મનશીલ

મ ૦ મનશિલા મં ૦ મનશીલ હિં ૦ મનસિવ, મનસિલ. કં ૦ મનશિલે તેં માનુશિલા. કાં ૦ જરનિખ અહેમર. ઇં ૦ રિવલગાર, રેડ આર્સેનિક સવધાઈકમ બ ૦ મનગલ.

મનશીલ એ હરતાળનો ભેદ છે એનો ઝંગ રાતો હોય છે મનશીલ:-ચર, વર્ણકારક, સારક, ઉષ્ણ, લેખન તીવ્ર, કડવું અને સ્નિગ્ધ છે, તથા વિપ, શ્વાસ, ઉપરસ, શૂતમાધા અને રક્ત વિકારનો નાશ કરે છે અમ્બુર્ણ મનશીલ:-બળનાયક, મળાયક તથા મૂતરોગ, શર્કરા અને મૂત્રચૂરને ઉપત્ત કરનાર છે. શુદ્ધિ:-(૧) મનશીલ હળદરના કાઢામા દોલાયત્ર વડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે (૨) મનશીલને અગ્નિયાના પાદડાની સાત લાવના આપવી; અથવા આદાના રસની સાત લાવના આપવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે x ઉપયોગ-(૧) ખસ, દાદર, ચાકાં ધત્યાદિ મર્ચ કુષ્ઠવિકારો ઉપર:-મનશીલ, હીરાકસી અને મોરચુ યોગ્યતા વાટી લેપ કરવો. (૨) સન્નિપાત ઉપર અંગન:-મનશીલ અને ઘોડાવળને લસણુના રસમા અથવા મનશીલને ઘોડાની લાળમા ઘસી અંગન કરવું, એટલે અધારા દૂર થાય છે. (૩) ઉપરસ ઉપર:-મનશીલ, મરી, જટામાસી, નાગરમેધ અને હિરબોટ (ધોગરિયા) એ ઔષધોમા યોગ મિશ્ર કરી, તેને ચલમમાં નાખી તેની સુખાધ્યુ ધુમાડી પાવી, એટલે દોષજ, દંદજ, સન્નિપાતજ અને મેંકડા ઔષધો વડે સારી નહિ થનારી ઉધરસ આ ઔષધના ધૂતપાન વડે શાંત થાય છે બીજે પ્રકાર:-ખોરડીનાં પાદડાને મનશીલ ઘસી યોગ્યવૃ અને તે પાદડાને ચલમમા અથવા હોડામા નાખી પાવ; એટલે સર્વ શ્વાસકાસ દૂર થાય

૩૪-મીકું

સં ૦ સમુલવણ મં ૦ મીક હિં ૦ સમુદ્રનોન, પામા બ ૦ કરકચલન કં ૦ તેં ૦ જીપુ કાં ૦ નમક અં ૦ મિલહતોરી ઇં ૦ સોલ્ટ લાં ૦ સોડિયમ મુસાસ

મીકું એ સમુદ્રના પાણીમાથી ઉત્પન્ન થાય છે આપણા હમેશના ભોજનમા આવનાર આ એક પદાર્થ છે. મીઠા સિવાય માણસને ફાળુવાર પથ્રુ ચાલે નહિ મીકું ન મળે તો અશક્તિ થાય મીઠાથી સર્વ પદાર્થમા સ્વાદ આવે છે મીકું:-રુચિપ્રદ, દદ્ય, અગ્નિદીપક, વાળને ઘોળા કરનાર,

x સોમવની વાર ભતોમા મનશીલને રાતો સોમલ ગરવો છે, કારણુ તે ૧૯° સાર ઘોળો મોખલ અને ૧૧° ભાગે મધક એવન કરી તથાવે છે એટલે અધક બળી ભય તે પછી ભાકી રહે તે મનશીલ છે ગરમ (ઉપદેશ) ઉપર:-મનશીલ મીઠો વાટી મધમા મેળવી ગરમીમા ઘાસ ઉપર લગાડવાથી જલદી મટે છે.

બેદક, અવિદાહક, કફર, પાકકાળે મધુર, તીષ્ણ, કડ્ડુ, ગુરુ, કિચિત ઉચ્ચ, પિત્તલ, ખારટ, સ્નિગ્ધ, યજ્ઞનાશક, વાતાનાશક અને સ્વાદુ છે ઉપયોગ—(૧) ઊલટી થઈ કફ અને પિત્ત પડવા માટે :—૧૦ તોલા ગરમ પાણીમાં મીઠું નાખી આપવું. ઉતાર—ધી અને ભાત (૨) ખરોળ અને ઝેલેરાના ઉપદ્રવ ન થવા માટે :—જમવામાં મીઠું વધારે ખાવા આપવું (૩) અપાણુ સૂચ્યાં હોય તો :—મીઠાના ગાગડા વડે સજ્જેલા અવાળું ફેડી પછી કુલાવેલી કટકડીની બૂટી ચોળની (૪) સોપારી લાગી હોય તો :—કડ્ડુ પાણી પાઈ મીઠાનો ગાગડો મુખમાં રાખવા આપવો. (૫) વિષમજનવર ઉપર :—ઊના પાણીમાં મીઠું ઉકાળી આપવું (૬) વાળા ઉપર :—નહુ તોલા મીઠું આગમાં નાખી તેની એક થેપલી સેકી તે સાજર ખાની અને આખી રાત જગવું, એટલે વાળો બળી જાય છે

૩૫—મુરદારશિંગ (ખોદાર)

મ૦ મુરદારશિંગ હિ૦ મુરદારસગ બ૦ પાર્વતીય મૃતિકાવિરોધ ફા૦ મુરદારસગ અ૦ સિથાજ્ઞ લા૦ ખસળી ઓક્સિડમ

ખોદાર એ સીસાનો ક્ષાર છે ખોદારના બૂખરા રગના યજ્ઞકતા સોના જેવા ટુકડા થાય છે. મુરદારશિંગ હિમાલય પર્વતના પ્રદેશ પાસેના ટેકરાઓમાં, આલુના પહાડમાં અને યજ્ઞરાત પ્રાતમાં ઉત્પન્ન થાય છે એ બે પ્રકારની છે એક નાસિકાખ્ય અને બીજી રેણુકા તેમાં જે પીળી, જડ, ચીકણી, તે શ્રેષ્ઠ, તથા સ્થામ, પિત્ત, લઘુ અને જેમાંનું સત્ત્વ નીકળી ગયેલું તે રેણુકા મુરદારશિંગ કલાઈની ઉપધાતુ છે મુરદારશિંગ :—સારક, ઉચ્ચ, કડવી, કાર્તિકર, ભેદક, મધુરોપણુ અને બિયટી, મળ, મૂત્ર તથા પ્રમેહને કરનાર છે, તથા કફ, વાયુ મજ્જા, યજ્ઞ, ઉદર, કૃમિ, સોજા, આખાનવાયુ, ગુદમ, આનાહ, સોજા થઈ આવેલો તાવ તથા ઉદાવર્તનો નાશ કરે છે શોધન :—મુરદારશિંગને સૂકાના કાઢામાં નહુ લાવના આપવી, એટલે થુદ્ધ થાય છે ઉપયોગ—(૧) ગરમીની ચાદીઓ ઉપર :—મુરદારશિંગ અર્ધો તોલો અને રાજ ૨ તોલાનો ઘીમાં મલમ કરી લેપ કરવો, એટલે મજ્જા જતલી લારાઈ આવે છે, અથવા એનું અતિશય ખારીક ચૂર્ણ કરી તે ચોપડવું, ઠિંવા એ ચૂર્ણ મધમાં ખરત કરી તે ચોપડવું (૨) મૂળગ્નાધિ ઉપર :—મુરદારશિંગ માખણમાં ખરત કરી મસાને ચોપડવી અને શેકવું (૩) પ્રમેહ ને ઉપદ્રશ માટે :—થુદ્ધ મુરદારશિંગ અર્ધો માસે પાનમાં દેવી.

૩૬—મુલતાની માટી*

એ પાળખા ઉત્પન્ન થાય છે એનો રંગ પીળા હોય છે એ રગના ઉપયોગમાં આવે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકની ફૂટી સૂણ આવી હોય તો :—મુલતાની માટીનો કંકડો અગ્નિમાં તપાવી લાલ કરી બહાર કાઢવો અને તે ઉપર ગાયત્રી દૂધ નાખવું એટલે તે કંકડામાંથી વરાળ

* ખોદાર બનાવવાની રીત —નાના મોઢાવાળા ગોળ માટીના બે ઢાંડલા લઈ તેને તળિયે માટીનો લેપ કરવો એક માઢલામાં સીસું નાખી ઉધાઈ બકીમાં તેને ગાળવું, એક મજ્જા સીસામાં ઉત્તમોત્તમ ના ચેર સુરોખાર ન ખાય છે સીસું છેક પીગળી જઈ રસ થઈ જાય એટલે હલાવતા હલાવતા થોડો થોડો (ચપટી ચપટી) સુરોખાર નાખતા જવો સુરોખાર મળી જવો એટલે સીસું બૂરા રંગવાળું દેખાયે એવું દેખાવા લાગે એટલે માઢલું અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી લઈ કંકડું થવા આવે એટલે સીસાને બીજા ઢાંડલામાં નાખવું પછી બીજી બકી જે બાક મોઢાથી થાય છે તેના ઉપર કુમટ થાય છે અને સામસામા કાઢ્યા હોય છે, આ બકીમાં લોહાની કુટલી બેસાડેલી હોય છે અને તેના ઉપર ઢાંડલું ઠેરાવે છે સળીથી એકસરખું સીસું હલાવતા રહે છે આ ક્રિયાથી મેલ અને સીસું નીચે રહે છે અને ખોદાર ઉપર રહે છે સુમારે સીસાને અર્ધો ભાગ એકદમ મશીકૃત થાય છે

* મુલતાની માટી મુલતાનની આસપાસથી નીકળે છે તે બહુ જ ચીકરાવાળી હોય છે સિંધ તથા પાળખા સાંકળે બઢેલા વાળ ધોવા માટે તથા સરીર ધોવા માટે તેને ઉપયોગમાં લે છે કોઈ કોઈ સીસો (સગર્મી સીસો) મુલતાની માટી ખાય છે પણ માટી ખાવાથી સુવાવડ વખતે વધારે દુખ પામે છે. સોજા ઉપર મુલતાની માટી પાણીમાં લોળવી ચોપડવાથી આરામ થાય છે

નીકળે છે; તે વરાળ વડે ફૂટીને શેક આપવો. એમ દિવસમાં બે વાર કરવું. (૨) ગર્ભિણીને અધૂરા માસે રજેદર્શન થાય તે ઉપર:—મુલતાની માટી ૧ તોલામાં ૬ તોલા પાણી નાખી રાતે કાચના વાસણમાં પલાળી રાખવી. પ્રાતઃકાળે તે માટી તેજ પાણીમાં સારી મેળવી કપડાથી ગાળવી. પછી તેમાં થોડી છરાની ભૂકી નાખી આપવી. (૩) કોરી ખસ ઉપર:—મુલતાની માટી દહીંમાં અથવા ખોપરાના તેલમાં ખસ કરી લગાડવી.

૩૭-મોતી

સં ૦ કં માતિક. મં ૦ હિં ૦ મોતી. તૈ ૦ મોન્યાયુ. કાં ૦ મરખારિદ. અં ૦ લોલા. ઇં ૦ પર્લ. લાં ૦ માર્ગરિટા. બં ૦ મુક્તા.

મોતીની ઉત્પત્તિ છીપ, ચંખ, હાથી, કુચ્છર, સર્પ, વાંસ, દેડકા અને કાચખામાંથી થાય છે એવું કહેલું છે. જે મોતી ફિસ્કા, વ્યંગ, છીપને લાગેલાં, આસતવર્ણ, મત્સ્યાક્ષ વડે મિશ્રિત, રક્ત અને ઉપર એવાં હોય છે, તે પુદ્ગિમતે ધારણ કરવાં નહિ; તે દોષકારક છે. જે મોતી નક્ષત્ર જેવાં ગોળ, સિન્ધ, રથૂળ, નિર્મળ અને જડ હોય છે, તે મોતી મહામૂલવાન સિદ્ધિસાધક છે. મોતી—મધુર, વૃધ્ધ તથા શીત છે; અને વીર્ય, બળ તથા પુષ્ટિ અને આયુષ્યને આપનારાં અને નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, કાસ, શ્વાસ, અગ્નિમાંય તથા દાહનો નાશ કરે છે. શોધન:—મણિ, મોતી અને પરવાળાં એ જથ્થાંતીના (અરણીના) રસમાં દોલાયત્ર વડે ૧ પહોર પચન કરવાં, એટલે શુદ્ધ થાય છે. બીજો પ્રકાર:—મોતી અમ્લવર્ગમાં કાંછ, લીંબુનો રસ, ગોમૂત્ર તથા દૂધમાં દોલાયત્ર વડે શોધવાં. મારણ:—(૧) કુંવાર, તાંદળને અને સોના દૂધમાં મોતી તપાવી કુખાડવાં એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસ વડે સાત સાત વખત સિંચત કરવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) માક્ષિકના મારણ પ્રમાણે:—મોતી અને પરવાળાંનું મારણ કરવું. એ અર્થ થાંજ પ્રમાણે આપવું. અનુપાનો:—(૧) પિત્ત અને પુષ્ટતા ઉપર:—દૂધ અને ખડીસાદરમાં. (૨) ઉરઃક્ષતક્રમ અને નેત્રરોગ ઉપર:—દી અને મધમાં આપવાં.

૩૮-મોતીની છીપ

સં ૦ મુક્તાશુક્રિ. મં ૦ મોલાચી શિંપ. હિં ૦ મોતીકે સીપ. કં ૦ મુક્તિન શિંપુ. ઇં ૦ એપરસ્ટર શેલ.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ પાસેના સમુદ્રમાં અને ઈરાની અખાતમાં મોતીની છીપો ધણી મળે છે. એ છીપો પાણીમાં ખૂંડનાર લોક સમુદ્રમાં ડૂબકી મારી ખડાર કાઢે છે. એ છીપોમાંથી મોતી નીકળે છે. મોતીની છીપ:—કડવી, સિન્ધ, રથ, મધુર અને દીપન છે; તથા શ્વાસ, હૃદરોગ અને શળનો નાશ કરે છે. શુદ્ધિ:—મોતીની છીપ જાગમાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવી

૦ મોતીની પરીક્ષા કરીને મોતીને ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ તાત્કાલ મોતીની પરીક્ષા નીચે મુજબ લખી છે:—બરો ગોમૂત્રમાં ૫ તોલા સ્વચ્છ નમક મેળવી એક ઢાંચીમાં ભરવાં. પછી દોલાયત્રથી મોતીને બાંધી ૬ કલાક અગ્નિ આપવો. ત્યાર પછી પોટડી કાઢી ઘોઈ મોતીઓને ચોખાના બૂસામાં મસળવાં. અસલ મોતી હશે તો રંગ-રૂપ બદલાશે નહિ; ખરાબ હશે તો રંગ બદલાઈ જશે. (૧) મોતીનું ચોખન:—એક લોડા વાસણમાં મોતીને તપાવી સાત વખત કુંવારના રસમાં કુખાડવાં. મોતી તપવી વખતે ઘીછળે છે; માટે વાસણ ઘડું લેવું, તેમ જ સાવધાનીથી ચોખન કરવું. (૨) મોતીનું ચોખન તથા પિષ્ટિ:—મોતી ગરમ પાણીથી ઘોઈ સુકવી-ખાંડી બૂકે કરવો. પછી ચિનાઈ માટીના પ્યાલામાં નાખી બરાબર બૂટે તેટલો લીંબુનો રસ નાખવો. બીજે દિવસે વળી થોડો રસ નાખવો. ત્રીજે દિવસે પણ રસ સુકાઈ ગયો હોય તો થોડો નાખવો. ત્યાર પછી ખસવામાં નાખી ઘૂંટવો. અથવા લીંબુનો રસ સુકાઈ જાય ત્યારે ગુલાબજળ નાખી સાત દિવસ સુધી ઘૂંટવાથી મુક્તાપિષ્ટિ તૈયાર થાય છે. માત્ર ૧ થી ૨ સ્તી મલાઈ, માખણ અથવા મખની સાથે દિવસમાં બે વખત આપવી. (૩) મોક્ષિકભસ્મ:—ઉપરની પિષ્ટિને સોના દૂધમાં ઘૂંટી રીકડી બનાવવી. પછી ૨૦ છાણાંની આંચ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ બને છે. (૪) મોક્ષિક ભસ્મવિધિ:—શુદ્ધ મોતીથી આઠમો ભાગ પારો તથા આઠમા ભાગે જંખકળી કળકળી લઈ બળેને ખસ કરી કુંવારના રસની ભાવના આપવી. પછી રીકડી બનાવી ચારાવસાંપુટ કરી ૩૦ છાણાંની આંચ આપવાથી મોક્ષિકભસ્મ તૈયાર થાય છે.

એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણુ :—મોતીની જીપમાંથી ઉપર રહેલો તેજસ્વી સફેદ ભાગ લઈ (નીચેના કાળો ભાગ દૂર કરી) કોલસાના દેવતામાં સારી કુલાવી કંડી થયા પછી ખરલ કરી રાખવી. મોતીની ભસ્મના અભાવે આ ભસ્મ આપવી. એના ગુણ પાણુ તે અમાણે જ પાણુ તેનાથી ચોખા છે.

૩૯—મોરથૂયુ

મોરથૂયુ તાંબાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એની વિષમાં ગણુના છે. શોધન :—(૧) મોરથૂયાના સમભાગે ખિલાડાની વિશ્વા લઈ તેમાં મધ અને ટંકણુખાર નાખી ખરલ કરી તેને કુલડીમાં નાખી કપડામટ્ટી કરી હલકો પુટ આપવો. એ અમાણે ગણુ પુટો આપે એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) મોરથૂયુ ખાટા પદાર્થોમાં નાખી તેલ વડે સિંચન કરવું તથા તે ઘોડાના મૂતમાં દોલાયન વડે એક દિવસ પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણુ :—ગંધક, ટંકણુખાર તથા ચૂનાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં મોરથૂયુ, ખરલ કરી બીધી કુલડીમાં ઘાલી બે કિંવા ગણુ નાના પુટો આપવા; એટલે ભસ્મ થાય છે. મોરથૂયાનું સત્ત્વ :—મોરથૂયુ અને ટંકણુખારને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી બીધી કુલડીમાં નાખી ભૂંગળી વડે સળગાવવું; એટલે તાત્ત્રરૂપ સત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. મોરથૂયુ :—તીખું, ખારું, વિષદ, લઘુ, લેખન, રેચક અને ચમુલ્ય છે, તથા કંઠ, કૃમિ અને વિષનો નાશ કરે છે. ઉપચોગ—(૧) વિરોધિ, ગૂમકું ઇત્યાદિ પકવવા માટે :—મોરથૂયુ અને સાણુ ઘસી લેપ કરવો. (૨) વીંછીના વિષ ઉપર :—મોરથૂયુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું. (૩) અખંખના ખીલ ઉપર :—અખંખમાં મોરથૂયુની સળી ફેરવવી. (૪) વમન થવા માટે :—મોરથૂયુ કુલાવી તે ચોખા નેટલું મધમાં આપવું અને ઉપર ગરમ પાણી પુષ્કળ પાવું. (૫) અંગલપિત્ત માટે :—મોરથૂયુ કુલાવી ચોખાભાર મધમાં આપવું. (૬) ખરજવા ઉપર :—મોરથૂયુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો અથવા મોરથૂયુ અને કળીયુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. મોરથૂયુ વધારે જોડે તો ઘેળો કાઢો પાણીમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૭) કાંડરાના વિષ ઉપર :—મોરથૂયુ બે કિંવા ગણુ ચુંબ પર્થત લોખંડની તવી ઉપર સાધારણ શેકી દહીંમાં કાલવી આપવું; એટલે બિલટી થઈ કાંડરાના વિષથી છાતીમાં બાજેલો કફનો ગઢો પડે છે. વિશેષ બિલટી કિંવા રેચ થવા લાગે તો ઉનાર તરીકે કાથાની ભૂકી પાણીમાં મેળવી તે પાણી થોડું થોડું પાવું. (૮) ગરમીની ચાંદીચો માટે :—ચાંદીચો થતાં જ તે ઉપર મોરથૂયુ અને ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવાં. (૯) અફીણના વિષ ઉપર :—કુલાવેલું મોરથૂયુ અને

* મોતીની મારણુક્રિયા ખુલ્લી જગ્યામાં કરવી; કારણ કે તેમાંથી ડુધીંધ નીકળે છે, જે શરીરને હાનિકારક છે.

+ તાંબું અને ગંધક એકત્ર તપાવી તેયાર થયેલ ઉપરસ ઉપર વરસાદનું પાણી છાંટવાથી કેટલાક વખત પછી મોરથૂયુ તેયાર થાય છે.

* (૧) મોરથૂયુનું શોધન :—જનાવટી મોરથૂયાને પાણીમાં ઘોળી માટીના વાસણમાં રાખવું. પાણી ફિરર થઈ ન્ય ત્યારે મોરથૂયુ નીચે ઘસી જશે તથા લીંબુનો રસ અને નવસાર જે તાંબામાંથી બનાવતી વખતે મેળવેલ છે તે પાણીની સાથે બળી ન્ય છે, તે પાણીને ધોરધીરે કાઢી નાખવું. પછી મોરથૂયાને સૂચના તાપમાં સૂકવી ઉપયોગમાં લેવું.

(૨) ખાણમાંથી જે મોરથૂયુ નીકળે છે તેને ગાયના મૂત, બેંસના મૂત અને બારીના મૂતમાં એક એક મતર ઉકળવાથી શુદ્ધ થાય છે.

+ મોરથૂયાને તેના નેટલા જ દુધમાં દિવસ ૫ પવાળી રાખી લોહાની કઠાઈમાં ધીમાં બાળવું અને ધીને હલાવવાથી એની ભસ્મ થાય છે.

* મોરથૂયુની ભસ્મવિધિ :—શુદ્ધ મોરથૂયાને સમાનભાગે ગંધક તથા ટંકણુખારની સાથે મેળવી કૃષ્ણના રસમાં પૂંદી કકકડુટમાં ફૂંકવાથી ભસ્મ બને છે.

પુસ્થ (મોરથૂયુ) ના ચિકાર ઉપર :—ગોખાની પાણી (ગમરા) ને પાણીમાં વાટી તેમાં જંબીરી લીંબુનો રસ મેળવી પીવે; અથવા વાળો (ખસ) પાણીમાં નાખી તે પાણી ખીવું.

= ટંકણુખાર આઠમો ભાગ મેળવેલો નેઈએ. પછી લીંબુના રસમાં પૂંદી મૂતમાં બંધ કરી તેજ અગ્નિ પર પમળ અથવા ફૂંકણીથી ફૂંકવું એટલે સત્ત્વ નીકળી આવે છે.

કુલાવેલી ટંકણખાર, એ બને ધીમાં આપવાં. +

૪૦-રસકપૂર*

સં ૦ રસકપૂર. મં ૦ રસકાપૂર. હિં ૦ રસકપૂર. ઈં ૦ પરકલોરાર્ધક ઓદ્ધ મરકપુરી; માઈલ મ્યુરિયેટ ઓદ્ધ મરકપુરી. તેં ૦ મત્રારોસકપૂરમ્. પંબળ ૦ રસકપૂર તાં ૦ રશકરપુરમ્.

શુદ્ધિ :—પારો, કટકડી, હીરાકસી અને સિંધાવૃણ એ સમલાએ તથા વીસાંચ નવસાગર સાથે ખલ-માં નાખી ખરલ કરવો અને કુંવારના રસની લાવના આપવી. પછી ડમરુચંત્રમાં કમ પ્રમાણે મધ્યમ અગ્નિ સળગાવી પચન કરવું; એટલે શુદ્ધ રસકપૂર થાય છે. બજરમાંના અશુદ્ધ રસકપૂરની વિષમાં ગણુના છે. એક તેલી અશુદ્ધ રસકપૂરને એક શેર ગાયતું ઘી નાખી પચન કરવું, પછી કાઢી ખરલ કરી રાખવું; એ એક કિંવા બે ગુંજ નવા ગોળમાં આપવું. અનુપાન ચોણ આપવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે. પશ્ય :—દૂધ, લાત અને તાંબૂલ. શુદ્ધ રસકપૂર :—એ ફિરંગીપદાર્થ હાથીને સિંહ જેવું, સંપૂર્ણ કુશોને પ્રલયના અગ્નિ પ્રમાણે તથા સંપૂર્ણ મળનાશક હોઈ કામેદપેતિકર; સુવર્ણ જેવી કાંતિ, બળ, અગ્નિ અને તેજને કરનાર તથા સંપૂર્ણ રોગોને ઠરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) ખરજવાં, પિસર્પ, ચાકાં, ખસ ઇત્યાદિ ઉપર :—ચાતધીત ધીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું. (૨) અગ્નિદગ્ધ મળ, ગરમીની ચાંદી, રાગના જખમ, ખરજવાં વગેરે રોગો ઉપર :—રસકપૂર અને કાથો એકેક લાગ, સિંદૂર અર્ધો લાગ અને સર્વનાથી એગળું ગાયતું ઘી નાખી કાંસાની થાળીમાં કાંસાની વાડી વડે બે પહોર ખરલ કરી તે મલમને ૨૧ વાર પાણીએ ઘોઈ તે ચોપડવું. (૩) ખરજવાં અને ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર :—રસકપૂર, મેગલી ચેરકાના દૂધમાં ખરલ કરી આપવું. (૪) મૂળવ્યાધિ (હરસ) માટે :—રસકપૂર લીણુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું અને ખોરડીના અગારા વડે શેકવું. (૫) ઉપદંશ ઉપર :—શુદ્ધ રસકપૂર, કેસર, સાકર, અંદન, લવંગ અને જવંત્રીને સમલાએ લઈ ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ સવારસાંજ બે વખત રાતદિવસ આપવી, એટલે ઉપદંશવિકાર દૂર થાય છે. *

+ (૧) વાળાને ઇલાજ :—ત્રી નાની ગાદી કરી તેના ઉપર દહીં ચોપડવું. પછી ઉપરથી મેર-થૂમ્સાં ચૂર્ણ લલરાવડું. આ ગાદીને વાળાના કોઠા પર બાધવાથી વાળો બહાર નીકળતો ન હોય અથવા બહાર નીકળીને તડી ગયા હોય અથવા ચાહે તેવી પીડા આવતો હોય તો એક અથવા બે દિવસમાં અંદર ગળીને પાણી થઈ વહી જાય છે. (૨) અપરમર ઉપર :—મેરથૂથુ ગળી ના રતી સાકરની સાથે ખાવા આપવું. (૩) આંખની લાલો, ખીલ, પાણી પડવું, ગેહ આવવો વગેરે માટે :—મેરથૂથુ ૧ રતી ૨૦ તોલા શુભાબળમાં મેળવી આખમા દિવસમાં બે વખત ડીપાં નાખવાં. (૪) વિસ્ફોટકનાં કચકચતાં ધારાં તથા દુષ્ટ મળ ઉપર :—ખીલ ઓપધિ લગાડવા પહેલાં મેરથૂથુ ૧ વાલ, ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી ઘોઈને પછી ખીલ ઓપધિ લગાડવાથી જલદી આશમ થાય છે. પ્રમેહ માટે :—મેરથૂથુ બે રતી તથા પાણી ૫ તોલા મેળવી પિત્તકરીથી અંદરનો ગાગ મેલો.

* રસકપૂર એક વખત ડમરુચંત્રમાં ૩ કલાક અગ્નિ આપીને ઉકાળી લેવી. પછી ખીલ વાર શીશીમાં કરી વાહકાયત્રમાં રાખી ૧૬ કલાક મધ્યમ અગ્નિ આપવાથી હિતમ રસકપૂર તૈયાર થાય છે. રસકપૂર જોડે થારે એ સમંકર દશા કરનાર્ક છે; માટે એ દવા દેખાદેખીથી વાપરવા જેવી નથી, અશુદ્ધ રસકપૂરથી કોઠ, સંધિવાત અને કફાદિક રોગ થાય છે; તેમ જ મળજ દાહ ઉત્પન્ન કરી મૃત્યુ કરે છે. એની શાંતિ-કેંસના છાણું પાણી સાકર સાથે આપવું અથવા ખાણુને પાણી સાથે વાડી સાકર નાખી પાય તો રસકપૂરના વિકારથી મુક્ત થાય છે.

× આ વડીને ‘કેસરહિ વડી’ કહે છે. માત્ર ૨થી ૪ ગોળી દિવસમાં બે વખત ધીમાં ગોળી લપેટી ગળી જવી, થાવળી નહિ. ચાવવાથી અથવા દાંતને લાગવાથી નુકસાન પહોંચે છે, માટે સંભાળીને ઉપયોગ કરવો. આ ઓપધિ સાંધ ગંધકરસાયન તેમ જ મહામંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ આપવા અન્ય રોઈ પપ્પુ રજારોષક ચૂગળ (ત્રિફલાચૂગળ, ફિરોરચૂગળ, કાંચનારચૂગળ વગેરે) અને ત્રિફળા સાથે ગંધક મેળવીને લેવાથી તરત કામદો જણાય છે, તથા મોટું આવા પિત્તજ લઘુરોગ દૂર થાય છે. પશ્ય જરાગર પાણું; એટલે લોટીખાંડ ઉપદંશ, ચાંદી, વિસ્ફોટક, સંધિવા, ચૂકાં, ગંભીરમળ, કુકરોગ, અલમડ વગેરે લોટી તથા ચામડીનાં નુનાં અને હડીલાં દરદો આ ઓપધિના સેવનથી દૂર થાય છે.

૪૧-૩૫

સં૦ રૌપ્ય. મં ૩૫૦. હિં૦ રૂપા, ચાંદી. કં ૦ વહી. તૌં એંડી. ફાં ૦ તુકરા. અં ૦ ફિદા. ઇં ૦ સિલ્વર. લાં ૦ આર્જેન્ટમ્.

રોપન *—(૧) સીસું દઈ શોધેલા રૂપાનાં કંટકવેધી પતરાં કરવાં અને તે આમલી તથા દ્રાક્ષના રસમાં જુદાં જુદાં શોધવાં; એટલે ઉત્તમ પ્રકારે શુદ્ધ થાય છે. (૨) રૂપાનાં પાતળાં પતરાં કરી તે અગ્નિમાં તપાવી અગ્નિચાના રસમાં ઘોળવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ *—(૧) રૂપાનાં ઘણાં પાતળાં પતરાં કરી તેના સમભાગે ખારો અને ગંધક એ બન્નેના સમભાગે હરતાલ, એ સર્વ એકત્ર કરી કુંવારના રસમાં ખરલ કરવો; તથા તે કલ્ક વડે લેપ કરવો અને કોડિયાના સંપુટમાં મૂકી તેને ૩૦ જાણીના પુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટ આપવાથી તે રૂપાની ભરમ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિક તથા હિંગ્ગોક્તું ચૂર્ણ કરી તે નીચેઉપર મૂકી વચમાં રૂપાનાં પતરાં મૂકવાં તથા ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે-ત્રણ ગજપુટો આપવા એટલે ભરમ થાય છે. (૩) રૂપાનાં પતરાં ગરમ કરી દૂધેલીના રસમાં સાત વાર જુકાવવાં. પછી દૂધેલીની લૂગદીમાં મૂકી ૪ જાણીના અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે સાત વાર કરવું. પછી દૂધેલીના રસમાં તેના ખરલ કરી ૨ લઘુ પુટો આપવા એટલે ભરમ થાય છે. (૪) ૧ તોલો રૂપાનાં પતરાં લઈ તે એ જાણી ઉપર મૂકવાં અને તે પતરાં નીચે ઉપર ૬ તોલા અગ્નિમાં નાખવો. પછી બીજું જાણું ઉપર બેસાડી તેનું મોઢું જાણુ વડે બંધ કરી લેવું અને તે જાણુ સુકાયા પછી તેને અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે ૧૨ પુટો આપવા; એટલે રૂપાની ભરમ ઉત્તમ થશે. રૂપું *—તૂરું, મોઢું, અમિદીપક, વીર્યકર, મેખ, આયુષ્ય વધારનારું, પુષ્ટિકર તથા બળકર છે; અને પાંડુ તથા ક્ષયનું નાશક, કાંતિકારક અને વૃદ્ધોને તરુણ કરનારું, મંગળદાયક, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ, પુષ્ટિકર, શ્રેષ્ઠ તેમજ દેહ, અગ્નિ તથા બળને આપનારું છે. રૂપાની ભરમનાં અતુપાનો *—એક ગુંજલાર આપવી. (૧) દાહ થતો હોય તો :—સાકરમાં આપવી. (૨) વાત અને પિત્ત ઉપર :—ત્રિકળામાં. (૩) પ્રમેહ ઉપર :—તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં. (૪) પિત્ત વિકારોમાં :—આમળાના મુરબ્બામાં આપવું. (૫) શતાવરીમાં લીધાથી બળ, વીર્ય વધશે અને બુધ સારી લાગશે. (૬) એલચીદાણા, સાકર અને દીમાં આપવાથી ઉન્માદ, શિરોરોગ, પ્રમેહ, જ્વર, પિત્ત અને ગરમીના સર્વ રોગ દૂર થઈ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થશે.

* સીસું ૧૬મે ભાગ તથા ટંકજીખાર મેળવી ચાંદીનો રસ કરવો. પછી દાણી કંટકવેધી પતરાં વૈધાર કરાવવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (રસરત્નાકર) ચાંદીરોપનની વિધિ :—તેલ, જારા, કાંઈ, ગોમુત્ર અને કળયીના કાકામાં ચાંદીનાં પતરાંને આગ પર તપાવી લાલ કરી તથા ત્રણ વખત ટંકાં કરવાથી ચાંદી શુદ્ધ થાય છે. આવી રીતના રોપનથી ભરમ વધારે લાભવાળી બને છે.

+ રૌપ્યભરમવિધિ :—પાંચ તોલા શુદ્ધ ચાંદીના તેજ અગ્નિ પર રસ કરી (પીત્રગાળી) તેમાં તરત ૫ તોલા શુદ્ધ પારે મેળવી ખરલ કરવી. પૂંટવામાં વિલંબ ન કરવો. જ્યારે સારી રીતે મળી જાય ત્યારે તેમાં શુદ્ધ આમલસારો ગંધક તોલા ૫ મેળવવો. પૂંટયા પછી તેમાં તોલા ૫ શુદ્ધ તપકિયા હરતાલ મેળવવી. પછી સારી રીતે પૂંટી કળયી વૈધાર થાય ત્યારે સાત કપડમટ્ટી કરેલી અમિચીશીમાં ભરી વાદ્યકચંત્રમાં બાર કલાક આગ આપવી. સર્વગ શીતળ થાય ત્યારે શીશીને કાઢી તોડી નાખવી. તળિયામાંથી ચાંદીની ભરમ મળશે તથા ઉપર ગળામાંથી 'તાલસિંદૂર' મળશે.

+ મધ સંદિત સાકરને ત્રણ દિવસ ખાવાથી ચાંદીના દોષથી મુક્ત થવાય છે.

● રોપેથી ચાંદીના એક તોલાભાર પતરાંને અતરકા વડે ઘસી કીણે. જરૂરી તેને દાઢમના બીજના રસમાં ૧૧ પદાર સુધી સારી રીતે ખરલ કરી જ્યારે ચાંદીથી કરચો નજરે ન આવે અને એકરસ દેખાય, ત્યારે તેને તાલવસંપુટમાં કપડમટ્ટી કરી જંજલી (અકાચ) જાણામાં ગજપુટ આપવાથી સર્વોત્તમ ભરમ સિદ્ધ થાય છે. એની માત્રા ૧ રૂડી માળજુ સાથે આપવી. પેરેજ-ખાર માસ સુધી મધ અને ડેરી અથવા તેનાથી બનેલો કેઈ પણ પદાર્થ ખિલકવ ખાવો નહિ. આ પ્રણામ એક માસુએ અમારી રજાર કરી બતાવેલો અનુભૂત છે.

૪૨-રૌપ્યમાક્ષિક (રૂપામુખી)

સં૦ તારમાક્ષિક. ૬૦ મં૦ રૌપ્યમાક્ષિક. હિં૦ રૂપામખી. તૈ૦ રૂપમાળી. અ૦ મુર્કશીશાદિદા.
 રૌપ્યમાક્ષિક એ રૂપા પ્રમાણે ધોણું દેખાય છે. એમાં કેટલાક ગુણ રૂપાના જેવા છે. એ રૂપાના
 અભાવે લેવું. એ કસોટી ઉપર ઘસવાથી કસ વડે રૂપા જેવું લાગે છે. જડ, સિન્ધુ અને ધોણું
 રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ બાણવું. રૌપ્યમાક્ષિકનું :-રૂપા જેવું, સોના જેવું અને તેજસ્વી, શાંધવાથી
 અતિ ગુણુ આપનારું તથા સેવન કરવાથી, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, કૃમિ, સોજો, પાંડુ, અપરમાર અને અશ્મરીનો
 નાશ કરે છે. સુવર્ણમાક્ષિક જેવા જ રૌપ્યમાક્ષિકના ગુણ બાણવા. લોધન અને મારણુ :-
 માક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કંઠાડી, મેંદાશિંગી અને જખીરી લીધું, એ ત્રણેનો રસમાં એકેક દિવસ ખરલ
 કરી તપાવવાથી રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે. એનું મારણુ સોનામુખી પ્રમાણે બાણવું.

૪૩-લૂણારખાર

(સં૦ લવણુસાર. મં૦ લોણારખાર. હિં૦ ૬૦ લોણુખાર.) ‘લૂણાર’ કરીને વઢક પ્રાંતમાં
 એક સરોવર છે, ત્યાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. લૂણારખાર :-અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તકર છે;
 અને વાત, શુભ ઇત્યાદિ રોગનો નાશ કરે છે.

૪૪-લોહકીટ (કાટોડો)

સં૦ ૬૦ લોહકિટ. મં૦ લોહકીટ, મંદૂર. હિં૦ મંદૂર લોહસિંહાનિકા, કિદિ.
 જે કીટ થોડો રંગદાર, જડ, સિન્ધુ હોય તે મુડ લોહાનો; જે કાળજી જેવા કાળો, જડ અને જેને
 હિદ્ર નથી તે તીખા લોહાનો; તથા જે પીચા, જડ, જે ઉપર મારણી જેવાં હિદ્રો ન હોય અને જે
 ફાડવાથી કાંઈક રૂપા જેવા દેખાય છે તે કાંતિલોહાનો કીટ બાણવો. લોહકીટથી મંદૂર થાય છે. અહિદ્ર,
 જડ, સિન્ધુ, ઘટ્ટ, સો વર્ષ ઉપર થયેલો, ઘણા દિવસ ખુલ્લો રહી ઝાઝળ પડેલ હોય તે જગ્યાનો
 કીટ લેવો. સો વર્ષ ઉપર થયેલો કીટ ઉત્તમ, એ શી વર્ષનો મધ્યમ, સાડ વર્ષનો કનિષ્ઠ તથા એ કરતાં
 કમી વર્ષનો તે વિષ બાણવો. મંદૂર+ કરવાનો પ્રકાર :-ખહેડાંનાં લાકડાના ઢાલસા કરી
 તેમાં જૂના લોહાનો કીટ નાખી ભૂંગળી વડે ફુંકી લાલ થયા પછી તે કીટ ગોમૂત્રમાં ઝબોળવો. આ
 પ્રમાણે સાત વાર તપાવી ગોમૂત્રમાં ઝબોળી પછી તે કીટનું ખારીક ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં ખરલ
 કરી શરવસંપુટમાં ઘાલી અથવા ચૂર્ણ નાખી ગમણું ત્રિફળાનો કાઢો કરી માટલામાં નાખી તેમાં
 ચૂર્ણ નાખી સારી રીતે ઢાંકી માટલામાં મોઢા પર કપડાંથી ઢરી વગરહિ બાણુનો ગરમકુટ
 અગ્નિ દરવો. કંઠુ થયા પછી તે માટલું બહાર કાઢી તેમાંથી તે કીટનો શુદ્ધ મંદૂર થાય છે તે
 કાઢી લેવો. x બીજો પ્રકાર :-શુદ્ધ કરેલા લોહકીટને ત્રિફળાના કાઢાના રંગ, ગોમૂત્રના પુટો

+ રૂપામુખી અને સોનામુખી એ બંને ઉપધાતુ ૧ ભાગ લોખંડ અને ૨ ભાગ ગંધકથી તૈયાર કરે છે.
 કેટલાક એમ કહે છે કે, સોનામુખી અને સુવર્ણમાક્ષિક બંને જુદી ઉપધાતુ છે. સુવર્ણમાક્ષિક એ ત્રિભાગી
 ઉપધાતુ હોઈ તેમાં તાંબું ૨ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ અને લોખંડ ૨ ભાગ તથા ગંધક ૩ ભાગ એવાં મિશ્રણ છે.

* લૂહારની કાઢમાં લોહું વારંવાર તપાવવાથી તે જગ્યાએ બળેલા લોહાનો જે ગૂઠો બંધાય છે તેને
 લોહકીટ અથવા કાટોડો કહે છે. કચ્છ તાલુકામાં એક પુરાતત્ત્વી ઉત્ખન થયેલા ગામનું ખંડેર છે, ત્યાંથી આ
 ઘણા ન્દના મળી આવે છે. અમદાવાદ પાસેના નરેડા ગામમાં પણ આવા લોહકીટ અથવા મંદૂર મળે છે,
 એમ સાંભળ્યું છે.

x મંદૂર કરવા માટે લોહકીટથી જમણું ત્રિફળા લઈ આઠગણુ પાણીમાં કાઢો કરવો. થોડો ભાગ
 પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવો, પછી કાઢાને એક કડાઈમાં નાખી તેમાં લોહકીટનું ખારીક ચૂર્ણ નાખી
 પછી સુકાઈ જઈ કડાઈ અને મંદૂર લાલ થાય ત્યાં સુધી બહેડાનાં લાકડાંની આંચ આપવી. મંદૂર લાલ
 થયા પછી અગ્નિ આપવાનું બંધ કરવું. કડાઈ ઠંડી થયેથી મંદૂરખરમ કાઢી ખારીક ખરલ કરી લેવો.
 ખહેડાંના લાકડા ન મળે તો બાવળનાં લાકડાંનો ઉપયોગ કરવો. જે બાળકોને માટી ખાવાની બરી આવતથી
 પેટ વધે છે, ચહેરો નિરંજન થઈ જાય છે, અનાજ ચચતું નથી, હાથપગ પાતળા દોરડી જેવા થઈ જાય છે,
 તેવા બાળકો માટે મંદૂરખરમ અથવા મંદૂરખરમની બીજા કાઢો બનાવટ આપવાથી સારો લાભ થાય છે.

૨૧, કુંવારના રસના પુટા ૨૧ અને પંચામૃતના પુટા ૨૧, કુલ ૮૪ પુટા આપવાથી મંદૂર સર્વોદ્ભૂત થાય છે. મંદૂર:—તુરો તથા શીતળ છે; અને પાંડુ, સોળે, હલીમક, કમ્બો અને કુંભકમ્બાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કમ્બો અને પાંડુરોગ ઉપર:—ચાર ગ્રુનથી ૭ ગ્રુન સુધી મંદૂર ગોમૂતમાં કિતા મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવો. (૨) સોળ ઉપર:—મંદૂર સાટા-ડીના કાદામાં આપવો. (૩) રાત્રિદાહી ઉપર:—મંદૂર જાશમાં મરીની બૂધી નાખી તેમાં આપવો. (૪) શક્તિ આવવા માટે:—મંદૂર લી અને સાકરમાં આપવો. (૫) કૃમિ ઉપર:—મંદૂર મધ અને વાવડિંગની બૂધીમાં આપવો. (૬) જીર્ણીજ્વર ઉપર:—મંદૂર મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવો. (૭) પાંડુરોગ ઉપર:—મંદૂર જાશમાં આપવો. (૮) ગ્રુન ઉપર:—મંદૂર ગોમૂતમાં સીજની તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખી, તે મધ અને લીમાં આપવો.

૪૫—લોહચુંબક

(સં ૦ ચુંબક. મં ૦ લોહચુંબક, હિં ૦ ચુંબક.) લોહચુંબક એ એક પથ્થરની જાત છે. લોહ-ચુંબક લોહાનું આકર્ષણ કરે છે. એમાં કાંતિલોહપાપાણુના ચુંબક અને ભ્રામક, એવા બે ભેદ છે. લોહચુંબક:—લેખન, શીતળ તથા લોહાનું આકર્ષણ કરનાર છે અને મેદ, વિપ, જરા, કંડૂ, ક્ષીણતા, મોહ તથા મૂઝવો નાશ કરે છે. શોધન:—લોહચુંબક, સરગનાનો રસ અને ખાટા પદાર્થમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને પારાની ક્રિયામાં ઉપયોગી થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) પથરી ઉપર:—લોહચુંબકનો ગાંજો એખાના ધોવડામણમાં ઘસી ત્રણ માસ આપવો, એટલે પથરી ગળી જાય છે.

૪૬—શિરગોળ (દ્વિધિયો પથ્થર)

સં ૦ વજ્રાલ, દુગ્ધપાપાણુ. મં ૦ શિરગોળા. હિં ૦ શિરગોલા. કં ૦ રંગમાલિય હરેલ. બં ૦ કૂલખડી. શિરગોળ એ સફેદ રંગનો અને કાચ પ્રમાણે ચળકનારો પાપાણુ છે. જમીનમાં શિરગોળના થર ને થર થાય છે. શિરગોળ કૂટી (ખાંડી). તેની રંગોળી (સફેદ રંગનાં ચિત્ર અથવા શુભ અક્ષર) કરે છે. શિરગોળ—કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા રુચિકર છે; અને હૃદરોગ, જ્વર, યજ્ઞ, ઉધરસ, આખાન અને પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અગ્નિદગ્ધ મણુ ઉપર:—શિરગોળ અગ્નિ પર શેકી બારીક કરવો; પછી તેમાં તેલ ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૨) પ્રદર ઉપર:—શિરગોળ અગ્નિ પર શેકી એખાના ધોવડામણમાં આપવો. (૩) ઊલટી તથા દાહ ઉપર:—નાળિયેરનું પાણી અને પતા-સામાં શિરગોળ પકાવી આપવો. (૪) પેટમાં શૂળ આવવું હોય તે ઉપર:—શિરગોળ પાણીમાં ઘસી આપવો.

૪૭—શિલાજિત

સં ૦ બં ૦ શિલાજીત, મં ૦ હિં ૦ શિલાજિત. કં ૦ કલુએવર, કલંદુ. ઇં ૦ આસફાલ્ટ જૂજપીચ. લાં ૦ આસફોલ્ટમ પંખળીનમ.

પર્વત ઉપર મોટી શિલાઓ હોય છે. તે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તાપ વડે ઘણી તપી તેમાંથી રસ ઝરી એકઠો થાય છે તેને શિલાજિત કહે છે. શિલાજિત બે પ્રકારનાં છે. એક પર્વતોત્પન્ન તથા બીજું ખારી બૂમિમાં માટી અને પાણીના સંયોજથી થાય છે તે. શિલાજિત સોવર્ણ, રજત, તામ્ર તથા આયસ એ ભેદ વડે ચાર પ્રકારનું છે; તે પીત અને શ્વેત ધત્વાદિ ભેદ વડે ઓળખવું. સોવર્ણ શિલાજિત જમુંદીના ફૂલ જેવું લાલ હોય છે; તે મધુર, કડવું, શીતળ તથા પાક વખતે તીષ્ણ હોય છે. રોપ્ય શિલાજિત ઘોણું, કંડૂ, તીષ્ણ તથા પાક વખતે મીઠું હોય છે; તામ્ર શિલાજિત રંગે મોરના કંઠ જેવું, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય છે; તથા લોહ શિલાજિત રંગે ગરખણ(ગીધ)ની પાંખ જેવું, કડવું, ખારું, પાક વખતે તીષ્ણ અને કંડૂ હોય છે. તે એક છે. સોવર્ણ શિલાજિત વાયુ અને પિત ઉપર, રોપ્ય શિલાજિત કફ અને પિત ઉપર, તામ્ર શિલાજિત કફરોગ ઉપર અને લોહ શિલાજિત ત્રિદોષ ઉપર આપવું. શિલાજિતમાં અનેક તરેહના મેલ મળેલા હોય છે, એટલા માટે શોધન કરવું.

શોધન x—(૧) લોહ શિલાજિત લાવી જઠારનો મળ જવા માટે દેવળ સારા પાણીએ ધાવું. (૨) લોહપાત્રમાં કડવો લીમડો, ગજા અને ઘીની લાવના આપવી. (૩) શિલાજિત ગાયના દૂધમાં, ત્રિફળાના કાઠામાં અને લાંગરના રસમાં લુટું લુટું એક દિવસ ખરલ કરી ગરમીમાં રાખી કાઠું કરવું; એટલે શુદ્ધ થાય છે. જે શિલાજિત દેવતા ઉપર નાખવાથી ધુમાડો આવતો નથી, પાકકાળે લિંગાકાર થાય છે, સળી વડે પાણીમાં નાખવાથી તંત્ર જેવું, નળિયા પર્થત મળતું રહે છે અને ગોમૂતના જેવી ગંધ આવે છે, તે શુદ્ધ જાયવું. એ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવું. શિલાજિત :—તીણું, કડવું, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીણું, રસાયન, છેદી એવું છે; તપા કપ, પ્રમેહ, અરમરી, રકરા, મૂત્રદુષ્ટ, ક્ષય, શ્વાસ, વાયુ, અર્થ, પાંડુરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ, સોજો, કોદ, ઉદર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. સોરક શિલાજિત :—એનકર્ણ કિંવા અમિવર્ણ હોય છે તે મૂત્રરોગ વિશે દિતકારક છે. ઘોણું શિલાજિત :—મૂત્રદુષ્ટ, અરમરી, પ્રમેહ, કમગ્રા અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. એલચીના પાણીમાં મેળવે એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્રદુષ્ટ, મૂત્રાવરોધ, પ્રમેહ અને ક્ષય ઉપર :—એક માસો શિલાજિત એલચી અને લીંડીપીપરમાં લક્ષણ કરાવવું. (૨) મૂત્રદુષ્ટ ઉપર :—શિલાજિત એક ચત્રોડીઆર ચાર તોલા કંડા પાણીમાં ઓગાળી તેમાં તેટલું જ ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી આપવું; અથવા શિલાજિત લાકડપાણુબેદ, લીંડીપીપર અને એલચી-દાણુનું ચૂર્ણ પાણી સાથે અથવા ઓખાના ધોવાગણુ સાથે કિંવા ગોળ સાથે ખાવા આપવું; એટલે જે મૂત્રદુષ્ટો આસનમૃત્યુ (મરણપથારીએ) ઠશે તોપણુ જાયશે. (૩) કુંભકમળો ઉપર :—શિલાજિત ગોમૂતમાં પાવું. (૪) મૂત્રાધાત વગેરે મૂત્રરોગ ઉપર :—શુદ્ધ શિલાજિત સાકર અને કપૂર એકત કરી ખાવા આપવું. (૫) અરમરી (પથરી) યુક્ત મૂત્રદુષ્ટ ઉપર :—શિલાજિત મધમાં આપવું. (૬) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર :—શિલાજિત મધમાં અથવા દૂધ-સાકરમાં આપવું.

* (૧) શિલાજિતશોધનવિધિ—૧ ચેર ત્રિકુળા મોટાંમોટાં ખાંડી ૧૪ ગણા પાણીમાં ઉકાળવાં જ્યારે થોથો ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યારે ઉતારી પાણી આળી લેવું. પછી તેમાં ૧૧ ચેર શિલાજિતનું ચૂર્ણ નાખી ૨૪ કલાક બિલખી રેવું. પછા પાણીને નિતારી લેવું. આ નીતરેલા પાણીને કઠાઈમાં અગ્નિ પર ગરમ કરવું, જ્યારે રાખડીના જેવું થઈ જાય ત્યારે ઉતારી લેવું આ શિલાજિત અમિષુદી કહેવાય છે.

(૨) સૂક્ષ્મપુટી તથા મલાઈ શિલાજિત—ઉપર મુજબ નિતરેલા પાણીને સૂર્યના તાપમાં ૪૦ દિવસ રાખવું. જેમ જેમ ઉપર મલાઈ આવતી જાય તેમ તેમ ઉતારતા જવું. આ ઉપરથી બેતરેલા ભાગને મલાઈ કહે છે. પાછળથી જે શિલાજિત રાખડી જેવું થઈ જાય તે સૂક્ષ્મપુટી કહેવાય છે.

ઉપર મુજબ અક્ષિપુટી, સૂક્ષ્મપુટી તથા મલાઈ સર્વ વેળો જલગ્રસ્તમાં લે છે. ઉપર મુજબ ઉપર રોગેલા શુદ્ધ શિલાજિતને નં. ૨ અથવા નં. ૩માં કહેલી રીતથી પુનઃ શોધન કરે તો વધારે શુદ્ધાયક બને.

રસ, ઉપરસ, પારો, રત્ન અને લોહમાં જે જે ગુણ રહેલા છે તે સર્વ ગુણ શિલાજિતમાં રહેલા છે; મરણ કે શિલાજિત ક્ષાત્તઓને સાર છે. શિલાજિત જ્વાલરસ તથા મરણને જીતે છે. તાપર્ય કે શિલાજિત નિયમપૂર્વક સેવન કરનારનું સારીર ઉષ્ણ સુધી સુદૃઢ અને નીરોગી રહે છે. પ્રમેહ ઉપર તે શિલાજિત પહેલા નંબરની ઔષધિ ગણાય છે. બ્રાજી સર્વ રોગ ઉપર શિલાજિતનો ઉપયોગ શાસ્ત્રમાં લખેલો છે. શાસ્ત્રમાં એટલે સુધી લખેલું છે, કે ૪૦૦ તોલા શિલાજિત ખાત્ર તે પૂર્ણ ૧૦૦ વરસ સુધી જીવે છે. વાગબટે લખેલું છે કે મધુમત્રેકોને દરૂની જેનો પેશોએ ત્યાગ કરેલો હોય, આશ્વધ દરદ થઈ ગયું હોય, ઔષધિ લઈને કંઠાળી ગયો હોય તે પછી ને નિગમપૂર્વક શિલાજિતનું સેવન કરશે તો અવરથ તે નીરોગી અને સુદૃઢ સારી-વાળો બની જશે. ગરકાચ, કહે છે કે એવા કોઈ જણ રોગ નથી કે જે શિલાજિતથી મટે નહિ.

● લોહાની કઠાઈમાં શિલાજિત નાખી અનુક્રમે રાતે કંપવા લીમડાની તથા ઝોળાના કવાથની અને ઘીની લાવના આપવી. રાતે લાવના આપવી તથા દિવસમાં સૂર્યના તાપમાં કઠાઈ ચૂકવી નેઈએ. આવી રીતે ત્રણ લાવના આપવાથી શિલાજિતની શુદ્ધિ થાય છે

+ (૧) વાગવાથી લોહી નમી જઈ સોજો આવે છે તે ઉપર :—શિલાજિત કપડા પર ચે.પડી બાંધી રેવું.

(૨) પ્રમેહ તથા પ્રદર ઉપર :—(સિંધાજીવ વડી) શુદ્ધ શિલાજિત ૨ તોલા તથા લોહમરમ અને સુવર્ણ-મંદિષકમરમ એકેક તોલા મેળવી ખરલ કરી જળને રાત્રીની ઓળી બનાવવી. એકેક ઓળી દિવસમાં બે વખત આખણુ અથવા દૂધની મલાઈ (તર)ની સાથે આપવી, જેથી લોહા દિવસમાં પ્રમેહ તથા પ્રદરોગ દૂર થશે

૪૮-શંખ

(સં ૦ મં ૬૦ ૩૦ શંખ. ૧૦ શંખમુ ૬૦ કાય.) શંખની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં થાય છે. નદીમાં અથવા સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થનારા જે આરીક શંખ તેને મુદ્દ શંખ અથવા શંખલા કહે છે. શંખ દક્ષિણવર્ત અને વામાવર્ત, એ ભેદ વડે બે પ્રકારના છે. દક્ષિણવર્ત શંખ પુરુષયોગે મળે છે. તે જેને ઘેર હોય ત્યાં ક્ષત્રી વાસ કરે છે. તે ત્રિદોષચામક, શુદ્ધ અને નવ નિધિમંત્રિ એક નિધિ છે; તથા મદ્દ અને અલક્ષ્મીની પીડા, ક્ષય, વિષ, કૃષ્ણતા અને નેત્રરોગનો નાશ કરવા માટે સમર્થ છે. જે શંખ ધોળા ચંદ્રકાંત જેવો હોય તે ઉત્તમ જાણ્યો. અશુદ્ધ શંખ ગુણકારી થતો નથી. શુદ્ધ કરી લેવા થકી ગુણુ કરે છે. શંખ :—પૌષ્ટિક, જળકર, તીખો ખારો, શીત, માઠક, ચમુષ્ય અને વર્ણ છે; તથા ગૂળ, ગુદમ, સંઘ્રહણી, રેચ, આંખોનું દૂધ અને ફેડકાંઓનો નાશ કરે છે. શુદ્ધશંખ :—શીત, માલી, દીપન અને પાચન છે; તથા નેત્રરોગ, ફેડલા અને શ્વેતજ્વરનો નાશક છે. શોધન :—શંખ આમ્લવર્ગ અને કાંજમાં દોલાવંત વડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે; અથવા છાશમાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધશંખનું શોધન શંખ પ્રમાણે કરવું અને મારણુ છીપ પ્રમાણે કરવું. મારણુ :—શંખના કકડા દોલસાના દેવતામાં લાલ થાય ત્યાં સુધી તપાવી લીંછુના રસમાં ઝળોળવા તથા આરીક ખરલ કરી રાખવા. ઉપયોગ—(૧) શૂળ ઉપર :—અર્ધા તોલો ઘી અને એક ચત્વેડીભાર શેકેલી હિંગમાં બે ગુંજ શંખલસમ આપવી. (૨) અજીર્ણ ઉપર :—શંખલસમ લીંછુના રસમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી (૩) ઉધરસ ઉપર :—એક ગુંજભાર શંખલસમ પાનમાં આપવી. (૪) આમાતિસાર ઉપર :—જયકળનું ચૂર્ણ અર્ધા માસો અને ઘી અર્ધા તોલામાં બે ગુંજભાર શંખલસમ આપવી. (૫) અહીરા ઉપર :—શંખ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) ત્રિદોષશૂળ ઉપર :—શંખલસમ, સિંધવ, હિંગ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) પરિશ્રામશૂળ ઉપર :—શંખની લસમ ગરમ પાણીમાં આપવી. (૮) પ્લીહાકર ઉપર :—સારા પક્લિમાં લીંછુના ૯-૧૦ માસા રસમાં શંખલસમ નાખી તે પાવી એટલે કાયમાં જેની વધેલી પ્લીહાનો પથુ જર નાશ થશે (૯) સન્નિપાત સંઘ્રહણી ઉપર :—શંખલસમ અને સિંધવ ત્રણ માસા પર્વત મધમાં આપવું; એટલે કફિન સંઘ્રહણીનો પથુ નાશ થશે.

૪૯-શંખજર

મં ૦ શંખજર. ૬૦ સંગેજરાહત ૫૦ ચુરીલાકા ૬૦ સોપ રોન. લાં ૦ સિલિકેટ ઓફ

બંગલસમ ૧ તેલો, લોહસમ ૧ તોલો, અક્ષવક્રો ૩ માસા, દોપર ૧ તોલો, ખારે ૧ તોલો, કેસર ૧ તેલો, બદમનો મગજ ૧ તોલો, ભચકૃષ્ણ ૧ તોલો તથા રાકર ૩ તોલા. પહેલી ત્રણ ઔષધો અલગ રાખી બાકીની સર્વ વસ્તુ બારીક ખાંડી લેવી. પછી ખરલમાં નાખી મેળવી પાણીથી અર્ધાઅર્ધા માસાની ગોળા બાપવી. માત્રા ૧થી ૨ ગોળા દિવસમાં બે વખત ખાઈ ઉપર દૂધ પીડે. આ ઔષધિ થોડા દિવસ સેવન કરવાથી પ્રમેહરોગનો નાશ થાય છે.

—નેત્રરોગમાં શંખની નાલિનો ઉપયોગ શંખના કરતાં વધારે સારો કહેવાય.

• એક મહાત્મા શંખના નાના કુકડા કરી તેને આકડાનું દૂધ, કુંવારપાકોનો ગર્બ, ગરબિલિ, મધ, અક્ષીજનો કન્થુઓ, ગાયનું દૂધ અને ખાખરાનાં પાંદડાંના સૂક્ષ્મ અર્ધિથી ભૂંદા ભૂંદા સાત પુટ આપી, આઠમે ગુવરના દૂધમાં ગજપુટ આપી શંખલસમ કરતા હતા.

• આ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવાથી નરમ બહો થઈ જાય છે. આ ચૂર્ણને (ભસ્મ) એક કુંવારના રસની અથવા લીંછુના રસની લાવના આપી ટીકડી બનાવી સુકાવી સંપુટ કરી એક ગજપુટ આપવાથી સુદર સફેદ રંગની ભસ્મ થાય છે તે ભસ્મ ૩થી ૬ રતી સુધી દિવસમાં બે વખત સર્વ પ્રકારના નવા તથા બ્લેના ઉદરરોગ પર આપવી.

(૧) શંખલસમની બીજી વિધિ—લીંછુના રસમાં ઝળોળેલા શંખના ચૂર્ણને ત્રણ દિવસ આકડાના પાનના રસમાં સિંધવી ખરલ કરી ટીકડી કરવી, તેને સૂર્યના તાપમાં સુકાવી ગજપુટ આગ્રિ આપવાથી ભસ્મ બને છે. આ ભસ્મ જેને વાજો નીકળ્યો હોય તેને ત્રણ દિવસ ગોળમાં આપવી. ઉપરસ તથા દમના રોગમાં તેમજ ઉદરરોગમાં આ ભસ્મ ઉપરની ભસ્મ કરતાં વધારે જાણવાન છે.

મેન્નેશિયા. ૨૦ સેલખડી.

શંખજરું એ એક પથ્થરની જાત હોઈ એનો રંગ ધોળા હોય છે. એ અતિશય મૃદુ હોય છે. ઉપયોગ—(૧) ફાલ, કાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર—શંખજરાની ભૂખ ઘી અને સાકરમાં આપવી. (૨) ઉપદંશાદિ સર્વ પ્રજા ઉપર—ગરમી વડે અંગ ઉપર લાલ અને પ્રસરનારાં ચાંદાં ધાય છે, તે ઉપર શંખજરું ઘી કે માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૩) ઘાયાળ પ્રજા ઉપર—શંખજરું અને પાપાણુમેદ ઘીમાં અથવા માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) ગૂમકું, જખમ, ભગદંદર અને બદ ઉપર મલમ—શંખજરું ૨ તોલા, ગેરુ ૧ તોલા, રાજ ૧ તોલા, મુરદારશિખ ૧ તોલા, મીચુ ૩ તોલા અને ઘી ૫ તોલા લઈ પટેલાં મીચુ અને ઘી કટવી પછી તેમાં બાકીનાં ઔષધો નાખી મલમ તૈયાર કરવો. મચુને પાણીથી ઘોઈ નાખી, તેના પર પટી મારવી. (૫) ખેડા ઉપર—શંખજરું, સીકણી સોપારી અને ધોળા કાયાની ભૂખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૬) કબજિયાત ઉપર તથા કાનમાં દાદ થતો હોય તે ઉપર—શંખજરું તથા ધોળા કાયાની વસ્ત્રમાળ ભૂખ કરી માખણની પરાશમાં નાખી તે કાનમાં નાખવું. (૭) મુખરોગ ઉપર—શંખજરાનું ચૂર્ણ માખણમાં કાલથી મોઢામાં ચોપડવાથી મુખરોગ સારા ધાય છે અથવા શંખજરું અને ગેરુનું ચૂર્ણ ચોળવું. (૮) ઝોરસાર ઉપર—ધોળા કાયાની અથવા શંખજરાની ભૂખ વારંવાર ઘસવી. (૯) અટકાવ ઘણો પડતો હોય તે ઉપર—શંખજરું અને પાપાણુમેદનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૫૦—સાજખાર

સાજખાર—સં ૦ સ્વર્જિતાર. મં ૦ સજખાર. પિં. સજ. કં ૦ સાજખાર. ફાં ૦ સંજર-કાસિયા. અં ૦ કલીંગ, શમ્બલ, અરુર ઈં ૦ કારબોનેટ ઓફ સોડા. લાં ૦ આસ્ટોનેમન ઇડિકમ.

એ પંખળમાં ઉપયોગ ધાય છે. એનો રંગ કાળા પર હોય છે. સાજખાર—તીખો, ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ છે; અને શુભ, શળ, વાયુ, કફ, કૃમિ, આધ્માનવાયુ તથા પેટમાંના વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકોના પેટમાંના વરાધ વગેરે રોગ ઉપર—સાજખારનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨) પેટમાંના વાયુ અને શૂળ ઉપર—સાજખાર, સંચળ અને મેથ એકત્ર કરી તેમાં ઢિંગ નાખી તે આપવું. (૩) ગૂમકું ફૂટવાને—સાજખાર અને જવરખારનું એક ખિંદુ ગૂમડાના મોઢા પર મૂકવું; એટલે ગૂમકું ફૂટશે. (૪) પેટશૂળ ઉપર—સાજખાર એક માસો ઠંડા પાણીમાં આપવો. (૫) અજીર્ણ ઉપર—સાજખાર અને સંચળ આપવો.

૫૧—સીસુ

સીસુ—સં ૦ સીસક. મં ૦ સિચે, હિં ૦ કં ૦ સીસા. તેં ૦ રાગી. ફાં ૦ સુબે. અં ૦ રસાસલ અખદ. ઈં ૦ લીડ. લાં ૦ પલંગમ.

સોધન—(૧) સીસુ અગ્નિ ઉપર પાતળું (૨સ) કરી છિદ્રવાળા માટલામાં આકડાનું દૂધ નાખી તેમાં નાખવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત સીસાનો રસ કરી આકડાના દૂધમાં નાખવો એટલે શુદ્ધ ધાય છે. એ તપાવી આકડાના દૂધમાં નાખતાં, સીસુ અંગ ઉપર જિડી આવવાની ધાસ્તી હોય છે; માટે સાવચેતી રાખવી. (૨) લોઢાના વાસણમાં સીસુ પાતળું કરી ત્રિફળાના કાઠામાં કિંવા કુંવારના રસમાં અથવા હાથીના મૂત્રમાં સાત વાર ગાળવું એટલે શુદ્ધ ધાય છે. મારણ—(૧) સીસામાં શુદ્ધ મનથીલ મેળવી મજબૂત કઠાર્ધમાં નાખી નીચે દેવતા

* માદીનું વાસણ હશે તો ફૂડી જવાને લાયક રહે છે. પ્રજ્ઞા મોંના વાસણ ઉપર ધંટીનું પદ રાખી સોધન કરવું એઈએ. ક્લાઈ નીચે ડીપણી આવેલી છે તેવી રીતે તેલ, ઘાસ, ગોમૂત તથા કળયીન. ક્વાચમાં સોધન ધાય તો વખારે લાભદાયક બને છે.

* (૧) નામલરમ કરવાની વિધિ—નં. ૧ માં જણાવેલી રીતે કઠાર્ધમાં ત્રણ ક્લાઈ ધંટી ભસ્મ કરી લેવી પછી શુદ્ધ અંધક સમઘાસે મેળવી લીંછુના રસની બાવના અ.પી પૂડવું. પળી ગોળો

કરવો અને થોડે થોડે દેવતા વધારતા જવું; તથા અરડૂસીના દાંડા વડે ઘૂંટવું એટલે ભસ્મ થવા લાગે છે. સારી ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી સારી રીતે દેવતા કરવો કે જેથી સર્વ સીસાની ભસ્મ થશે. (૨) સીસું તથા અગ્નિયાની છાલ એક જગ્યાએ ફટી સીસાનાં પતરાં કરવાં તથા તે કલેડામાં નાખી પાતળાં કરી અરડૂસીના લાકડા વડે ઘૂંટવું. બધા સીસાની ભસ્મ થાય એટલે એક જમાવી પુનઃ લાલ અગ્નિ જેવું તપાવવું. પછી કલેડામાંથી કાઢી અષ્ટમાંશ મનશીલ મેળવી, અરડૂસીના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત પુટા આપવા; એટલે સીસાની સિંદૂર જેવી ભસ્મ થાય છે. (૩) સીસું અને મનશીલનું ચૂર્ણ અરડૂસીના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ પુટા આપવાથી જ સીસાની ભસ્મ સારી થાય છે. (૪) સીસું કઠાર્ધમાં નાખી તેવું પાણી કરી કેવડાના સોટા વડે આખો દિવસ નિરંતર ઘૂંટતા રહેવું એટલે લાલ ભસ્મ થાય છે. એ નિલ ૧ અથવા ૨ શુભ પ્રમાણે આપવી. (૫) સીસાના સમાન સૂરોખાર લઈ સીસાને કઠાર્ધમાં નાખી નીચે તીત્રાગ્નિ કરવો અને સીસા ઉપર થોડો થોડો સૂરોખાર નાખી લોઢાની સળી વડે ઘૂંટવું. બધા સૂરોખારનું ચૂર્ણ ચઈ રહ્યા પછી કઠાર્ધમાંથી ભસ્મ કાઢી વાટી રાખવી. (૬) પાશેર પર્યંત સીસું કઠાર્ધમાં નાખી તીત્રાગ્નિ કરવો અને કઠાર્ધમાં કુંવારને ગર્ભ નાખતા જવું. એ પ્રમાણે ૨ મણ ગર્ભ બળી જાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો, એટલે સીસાની ઉત્તમ ભસ્મ થશે. કલાર્ધ અને સીસાની ભસ્મ :—એ સર્વ મળી ૨ તોલા લઈ કઠાર્ધમાં નાખી રસ કરી તેને ગાયના ઘીમાં છમકારવું. પછી માટીના પાત્રમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી રસ કરવો અને તેમાં ત્રણ અઘોળ પોસ્ત(ખસખસનાં છંડવાં)નું ચૂર્ણ કરી તે વારંવાર નાખતા જવું. બધાની ભસ્મ થાય એટલે તે ઉતારી તેને ખાટા દહીંમાં ખરલ કરી તેની થેપલી કરવી અને તે કલેડામાં મૂકી તીત્રાગ્નિ કરવો. તેને સારો વાસંતી રંગ આવે એટલે નીચે ઉતારી લેવી. તે ભસ્મ ધાતુલ્લભ ઉપર ૧ શુભભાર આપવી. નાગભસ્મના મુદ્રા :—સીસાની ભસ્મ સો હાથીનું બળ આપે છે, વ્યાધિનાશ કરે છે તથા જિંદગી વધારે છે અને ક્ષાત, વાયુ, શુભ, પાંડુ, કૃમિ, કફ, શૂળ, પ્રમેહ ઉધરસ, સંઘ્રહણી, શુદ્ધરોગ તથા અગ્નિમાંંદનો નાશ કરે છે તથા કામ વધારે છે. નાગભસ્મનાં અનુપાનો :—(૧) કફ, વાયુ અને જલોદર ઉપર :—અજમે લીંડીપીપર અને મધમાં. (૨) ઉપદંશ ઉપર :—શીતળચીની અને એલચીમાં. (૩) ધાતુક્ષીણતા ઉપર :—માખણ અને ખડીસાકરમાં. (૪) પ્રદર ઉપર :—વંશલેચન, જીરું, એલચી અને ખડીસાકરમાં. બાકીના સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન થોજ આપવી.

૫૨—સુરમેા

સુરમેા :—સં૦ સોવીરાંજન, સોતાંજન ૩૦ કાલા સુરમેા. હિં૦ કાલા સુરમેા. કં૦ કુન્દિ-સુરમેા. તેં૦ સુરમેા. કાં૦ સુમેં અરડૂસાનિ ૫૦ કુહલ ઇસમુદ. ગં૦ સલ્કચુરેટ ઓફ એન્ટીમની. લાં૦ એન્ટીમની સલ્કચુરેટમ.

સુરમેા શ્વેત તથા કૃષ્ણ (કાળો) એ બે વડે બે પ્રકારનો છે. એમાં કાળો સોતાંજન તથા શ્વેત તે સોવીરાંજન તે શ્રેષ્ઠ છે. સુરમેા ૫૫—મુદ્રા, મીઠો, ચમ્પુને હિતાવડ, તૂરો, લેખન, રિતગઢ, માહી

બનાવી શરાવસંપ્રદમાં રાખી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ બને છે. આ ભસ્મ રંગમાં કાળી હોય છે. પ્રદરોગ તેમ જ ઉદરોગ પર ઉપયોગ કરવાથી તરત લાલહાયક જણાય છે. વધારે પુટ આપે તો વધારે શુભવાળી બને છે. (૨) નાગભસ્મની ખીટ રીતિ-કઠાર્ધમાં સીસું અને જવખાર મેળવી ચઢાવવું. અગ્નિ મંદ આપવો. એક કઠાર્ધથી હવાવતા રહેવું ત્યાં સુધી સીસાની ભસ્મ ન ચઈ જાય ત્યાં સુધી વારંવાર જવખાર નાખતા જવું અને હવાવતા રહેવું ત્યારે લાલ-પીળા રંગની ભસ્મ ચઈ જાય ત્યારે અગ્નિ આપવાનું બંધ કરવું. કઠાર્ધ ઠંડી થયા પછી ભસ્મને પાણીથી ધોવી. ધોવાથી ભસ્મનો રંગ શુભાળી જેવો જણાયો. પછી એ પાણી-વાળી બીની ભસ્મને અગ્નિ પર સુકાવી લેવાથી સિંદૂર પીળા રંગની ભસ્મ બની જાય છે.

× સુવીર નામની નદીની આસપાસમાંથી જે પદાર્થ મળે છે તેને સોવીરાંજન કહે છે. આકાર ગ્રીષ્મની દીવાલ જેવો હોય છે. તોડવાથી અંદરનો રંગ લીલો કેળાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંના મુસવમાન લોકો

તથા શીત છે: અને પિત્ત, કફ, ભિલટી, વિષ, હેઝા, ક્ષયુ તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. શુદ્ધિ :—
(૧) ત્રિકાના કાદામાં કિંવા લાંગરાના રસમાં પચન કરવો; એટલે સુરમો શુદ્ધ થાય છે. (૨) સુરમાનું ચૂર્ણ કરી જખીરી (ધક) લીંબુના રસમાં ખરલ કરી એક દિવસ તાપમાં રાખવાથી શુદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે ગેરુ, હીરાકરી, ટંકણખાર, કોડી, થાંખ, ફટકડી અને મુરદાશિંગની શુદ્ધિ કરવી. સર્વ નેત્રરોગો ઉપર સૌવીરાંજન ચૂર્ણ :—સુરમો અગ્નિ ઉપર તપાવી, ઉપર ત્રિકાના કાદાનું પ્રેક્ષણ કરી સુરમો ઠંડો કરવો. આ પ્રમાણે સાત વાર સુરમો તપાવી, સાત વાર તે કાદાનો ઝમકા મારી ઠંડો કરવો. એ જ રીતે તે સુરમા ઉપર સ્ત્રીના દૂધના સાત વાર ઝમકા મારવા; પછી એ જ પ્રમાણે વારંવાર એકદમ ઝમકા મારવા; સ્થાન પછી ફરીથી પાંચ વાર સ્ત્રીના દૂધના ઝમકા મારી, પછી તેનું કાંસાના ખરલમાં કાંસાના ઘૂંટણાથી ઘૂંટી ખારીક ચૂર્ણ કરી આંખમાં અંજન કરવું. તે અંજન આંખોને ઘણું હિતકારક છે; તેથી સર્વ નેત્રવિકાર દૂર થાય છે. બીજો પ્રકાર :—સુરમાને ત્રિકાના કાદાની અથવા કેળના પાણીની ૨૭ દિવસ લાવનારો આપવી. તેનું અંજન કરવું એટલે તે નેત્રને ઘણું હિતાવલક થાય છે.

૫૩—સૂરોખાર*

સૂરોખાર :—સં ૦ રામક, ઔદિહિદ. મં ૦ સોરા, ખારાબેદ. હિં ૦ સૂર્યાખાર, સોરા રહેગવા, વાણ, રેહમાનોત, રેહકા નીમક, કં ૦ બેલુ ગદ્યે ઉપુ. તેં ૦ વિટલુ લારમયુ. કાં ૦ શોરા. અં ૦ અપ્પ કેર. ઈં ૦ નાઈ ટ્રે સોલ્ટ પીટર. લાં ૦ પોટાસ નાઈટ્રાસ.

જે માટીમાં લૂણ (એક પ્રકારનો ખાર) ઘણું હોય છે, એવી માટીમાંથી સૂરોખાર (સોરા) તૈયાર કરે છે. દારૂના કામમાં સૂરોખારનો ઘણો ખપ થાય છે. શુદ્ધિ :—દાળાશવાળો સૂરોખાર ગરમ પાણીમાં ગાળી નાખવો અને ઘણી વાર સુધી તે તેમ જ રાખવો; એટલે તેના ગાંઠા થાય છે તે કાઢી લેવા. સૂરોખાર :—તીક્ષ્ણ, અતિ ઉષ્ણ, રેચક, તીખો, કડવો, અમિદીપક, સૂક્ષ્મ, ખારો, લઘુ, દાહક, શોષક, માહક, વાતનાશક તથા પિત્તકારક છે; અને પ્લીહા, મૂત્રકૃમ્મ, નેત્રરોગ, વાતરક્ત, કુલકમ્બો, દમ, નાસાપાક, પિટ્તિકા, મોહાનું કુખલું, શળ અને આધ્માનનો નાશ કરે છે. (૧) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર :—મૂળાનાં પાંદડાંના રસમાં સૂરોખાર નાખી આપવો. (૨) મૂત્ર રોકાય છે તે ઉપર :—લીંબુ કાપી તે ઉપર સૂરોખાર નાખી તે પેદા ઉપર ચોળવું અથવા સૂરોખાર ગરમ પાણીમાં આપવો. (૩) શરીરમાંની ગરમી ઉપર :—સૂરોખાર ઝાશમાં આપવો. (૪) વાળો ઉપર :—૩ માસ સૂરોખાર ઝાશમાં નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૫) દમ ઉપર :—૧૦ તોલા સૂરોખાર લઈ તે ૮૦ તોલા ગરમ પાણીમાં નાખવો. પછી તેમાં લુનરી અગર અમદાવાદી કાગળ બે-ત્રણ મિનિટ પર્વત રાખવો. પછી બહાર કાઢી ગરમીમાં સુકવવો. એ કાગળની ખીટી કરી પાવી; એટલે દમ જલદી નાશ પામે છે. (૬) મૂત્ર થોડું થતું હોય તો :—સૂરોખાર પાણીમાં મેળવી પાવો.*

આંખોમાં નિત્યપ્રતિ આ સુરમાનું અંજન કરે છે સૌવીરાંજનની અગેજાએ સોતાંજન વિશેષ લાભદાયક ગણાય છે, જેમ ભાવપ્રકાશમાં લખેલું છે.

* એક માટીમાં વાહકાયને ભરમ કરેલો ટંકણખાર સારી રીતે ચોષી તેમાં સૂરોખાર ચેર ૧ નાખી ખીલ માટલી તેના ઉપર ટાંચી મજબૂત કપડમઠી કરી ચૂલા ઉપર મૂકવી. નીચે મંદાગ્નિ કરવો અને તે માટી જોઈ ઘણી ન આવે માટે તે ઉપર ઘણો બાર (પથરનો) મૂકવો; એટલે તેની સારી ભરમ થશે. આ એક રમતા કાર્યનો અખતરો છે.

+ બહુ નબળા શરીરવાળાને સૂરોખાર આપવો નહિ; કારણ કે સૂરોખારના સેવનથી જ્ઞાનતંત્ર નિષર્જ થાય છે. સૂરોખારને તપાવી તેની પતરી કરી જખીર વરીકે બનરમાં વેચાય છે. વારંવાર તે ખરો જખીર નથી. તાવમાં ખસીનો લાવવા માટે કેટલાક ડોક્ટરો સૂરોખારનો ઉપયોગ કરે છે.

ફારપર્પટી :—(અરુચિ, અલ્પજી તથા મંદાગ્નિ માટે) :—સાફ કરેલ શુદ્ધ સૂરોખાર ૧૬ તોલા તથા ફટકડી ૪ તોલા બંને મેળવી ચૂર્ણ કરવું. પછી સાફ કરેલી લોહાની કડાઈમાં નાખી ધીમા તાપ પર ગરમ કરવું. બ્યારે ચૂર્ણ રસાય (પાણી) થાય ત્યારે કડાઈ દોઢી કડાઈથી દવાને કડાઈમાં ફેલાવી દેવી. થોડા

૫૪-સુવર્ણમાસિક (સોનામુખી ૫૨૫૨)

મ ૦ ક ૦ સુવર્ણમાસિક, મ ૦ સુવર્ણમાસિક, દગડી સોનામુખી ટિં ૦ સોનામુખી તે ૦ સુવર્ણ-
માખી ૧૦ સુવર્ણમાસિક અ ૦ મુકંશીસા જલદી ૦ આપર્ન પાછાગઈમ લા ૦ ફરી સત્કુટમ

માસિક નથ પ્રકારનુ છે સુવર્ણમાસિક, ગોધમાસિક અને કાવ્યમાસિક સુવર્ણમાસિક એ
તાપી નદીમા થાય છે એનો રગ સુવર્ણ જેવો હોય છે એ કિચિત્ સુવર્ણના શુભા સમાન છે
એટલા માટે સુવર્ણના અભાવે સુવર્ણમાસિક આપે છે તાપી નદીના તીર ઉપરનુ સુવર્ણમાસિક
પ યવર્ણ હો ૧ છે અને જે કાન્કુજ (કોનાજ) દેશમા થાય છે તે સુવર્ણવર્ણ હો ૧ છે સુવર્ણમાસિક
એ સુવર્ણવર્ણ, કોપરિત, વડ તથા ઠાથ ઉપર ઘસવાથી કાળાચ જણાય છે જે સુવર્ણમાસિક
સુવર્ણવર્ણ, ૨૧, મિનઝ, કિચિત્ નીલવર્ણ, કસોટી ઉપર સોના જેવો દસ જણાવનાર, તે ઉત્તમ
જાણુ સુવર્ણમાસિક :—ગ્વાહુ, કડનુ, દખ, ગ્વાયન અને ચમુખ છે, તથા લિંગરતી, કારોગ,
પાક, નેઠ, વિપ, ઉદર, મુનનાથિ, સોન્ને, વિપ, કડુ, દાપ અને ત્રિદોષનો નાશ કર છે શોધનઃ :
(૧) ૧૩ લાગ સુવર્ણમાસિક, એક લાગ સિંધન નાખી ચૂલા ૫૦ કઠાઈમા મૂકી તેમા લીંબુનો
તથા મટાગુગનો (ખિન્નેરાનો) રસ નાખી પચન કરનુ અને લોખડની કઠછી અથવા તવેથા
વડે ઘૂટનુ વામણ ગતુ દેખાવા લાગે એટલે શુદ્ધ થયુ સમજનુ (૨) એકતેલમા, ખિન્નેરાના
રસમા દિવા જાળા કાદાના પાણીમા સુવર્ણમાસિક જે ઘટિકા પચન કરનુ, અથવા તપાવી
નિકળાના કાદામા જોળનુ એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણુ :—(૧) સુવર્ણમાસિકનુ ચૂર્ણ લોહાની
કઠાઈમા નાખી તેમા અનુક્રમે કળથીનો કાઠો, ઝાસ તથા બકરાનુ મૂન નાખી લોખડની કઠછી
વડે ઢાંતરી ઘૂટનુ, એટલે ૧૨મ થાય છે (૨) સુવર્ણમાસિકનુ ચૂર્ણ કરી કવેડામા નાખી ચૂલા
ઉપર મૂકી, લીંબુનો રસ વારવાર નાખી લોહાની કઠછી વડે જે પહોર મુધી ઘૂટનુ લાલ દેખાવા
લાગે એટલે જમ તૈયાર થઈ એમ સમજનુ સુવર્ણમાસિકને નિકળા, નિકટુ, મરી અને ઘી એ
અનુપાતો યોજવા ઉપયોગ—(૧) આખોમાં ઘોળા ફૂલાં પડે છે તે ઉપર :—સુવર્ણમાસિક
મધમા દિવા દૂધમા ઘમી અજન કરનુ (૨) પાંકુરોગ, કમળો, વાતાપિત્ત અને હેલીમક
ઉપર :—૩ વાલ સુવર્ણમાસિકગરમ મધ અને લોડીપીપરમા આપવી (૩) ક્ષીણતા, રુખા-
વસ્થા, જીજ્ઞાસ, મસ્તકશૂળ, પ્રમેહ અને મુત્રકૃન્ધ ઉપર :—૧ વાલ સુવર્ણમાસિકજમ
માખનુ અને ખડીસાકરમા અથવા મધ અને ખડીસાકરમા આપવી *

વખતમા તે દવા સુકાઈ જાય તથા કઠાઈ ઠડી થાય ત્યાર ૫૫ દી ઉમેરી લેવી સૂચના આ દવાવાળી
કઠાઈમા પાણીનુ ટીપુ ન પડતુ જોઈએ, કારણુ કે પાણી અડતા જ થોડો અપાજ થઈ કઠાઈ ફાટી જશે
આ ઔષધિ ભેજન પછી દિવસમા બે વખત ૩ થી ૬ ફરી મુધી પાણી સપે આપવી જેથી અસ્થિપિત્ત,
ખરોડ થત યા અજીર્ણ હોળદોનો વરમ ગુલમ મદાસિ તાલ જ્યોત્સર વગેરે દૂર થાય છે અસ્થિપિત્ત
રોગ માટે આ ઉત્તમ ઔષધિ છે

* લીંબુનો રસ ૫ ભાગ નાખવો કે જેથી સારી રીતે સુવર્ણમાસિક ફળી જાય અગ્નિ ખૂબ તેજ
આપવો તથા કઠછીથી જાણવતા રહેવુ જ્યાર કઠાઈ લાન થાય ત્યાર અગ્નિ આપવો બધ કરવો કઠાઈ ઠડી
થાય ત્યારે ઉતારી લેવી

ઉપર મુજબ શોધન કરવી સોનામુખીને પાણીમા નાખી ખૂબ મસળી પાણી કાઠી નાખવુ વળી બીજી
વખત પાણી નાખી મસળી પાણી કાઠી નાખવુ કે જેથી સિંધાલુખેનો અસા ન રહે કઠાચ બીજી વખત પાણુ
પાણી વવાર ખાત જણાય તો ત્રીજી વખત પાણીથી થોઈ સોનામુખી સારુ કરવી આવી રીતે ઘોચા પછી
બરમ નવા માટે ઉપરોક્તમા લેવી

* સોનામુખીગરમની પરીક્ષા—સોનામુખીની બરમને સૂર્યના તાપમા રાખીને જેવી જે રમક ન
દેખાય તો શુદ્ધ સારી બરમ સમજવી ચમક દેખાય તો ફરીને બરમ કરવી

અગુદ્ધ સોનામુખીના ચિકારની શાંતિ માટે—ગાઝના ફળની છાલનો કાઢે. પાવો અથવા
કળથીનો કાઢો મરી પાવો

વારવાર જે સ્ત્રીને ગર્ભપાત અથવા ક્યુવાલક થતી હોય તે સ્ત્રી માટે સોનામુખીગરમનુ સેવન હિત

પપ-સોનું

ત ૦ સુવર્ણ મં ૦ સોને હિં ૦ મોના કં ૦ સ્વર્ણ તૈ ૦ બગાર ફાં ૦ તિલાબર અં ૦ બહળ
૬૦ ગોલક લાં ૦ ઔપમ

શોધન :—(૧) ઉત્તમ સોનાના પતંગ કરી અગ્નિમાં તપાવી તનનું તેન, ઝાશ કાઢી,
ગોમૂત, કળથીનો મઠો અને ત્રિકાનો કાઠો એ પ્રત્યેકમાં નળુ નળુ વાર મોળવા, એટલે શુદ્ધિ
થાય છે એ રીતે રૂપુ તાણુ આદિ સસધાતુની શુદ્ધિ કરી (૨) મોનું અગ્નિ ઉપર પાતળુ
કરી કાચનાગના રસમાં નળુ વાર રડનું એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણુ :—(૧) સપૂર્ણ ધાતુના

કર છે સુવર્ણમાસિકનો ગણુ લોહલસરના જેવો છે લોહલસરના કરતા સોનામુખીભરમ પાચનમાં લવ તથા
શીતલીય છે લોહલસર કબજિયાત કર છે પણ સોનામુખીલસરથી કબજિયાત થતી નથી

હિમમતામ લજેલ છે કે, સોનામુખી ગરમ તથા રુદ્ધ છે, ફેફસાને હાનિ પહોચાડે છે બદામનું તેલ
એના દૃષ્ટો નારા કર છે પ્રતિનિધિ મોરચુ છે માત્રા ૧ જવ બરાબર આપવી નેત્રરોગ નખના રોગ
મરતકના રોગ તથા બરાબરો નારા કર છે અને હૃદયને મજબૂત કરે છે સુવર્ણમાસિકના મરુવપાતનની
વિધિ—સોનામુખીની ભરમ ૧૦ તોલા લઈ તમા રા તોલા ટંબુબાર નાખી આમનીના પાણીથી ધૂદી
નાની ગોળીઓ બનાવી મોઢીયત્રમાં મૂરી ૧ મ્લાક ધમાવડુ મથમ લીના રંગની ન્વાળા નીમળવા માટે
છે પછી ખીળી અને વિશુત રંગની ન્વાળા નીકળે છે આમાંથી તાળાના જેવું સત્તવ નીકળે છે ૧૦ તોલા
માંથી આશરે ૧૫ તોલા સત્તવ નીકળે છે સત્તવલસરવિધિ—સત્તવ ૧૦ તોલા લઈ તેનો મૂકો કરવો
પછી ગ્રમક ૧ તાલો મેળવી લીબુના રસમાં એક પ્રદર ધૂદી શરાસન પુટ કરી ગળપુટ આપવા આવી રીતે
૨૦ આય આપવાથી ભરમ તૈયાર થાય છે અસાધ્ય દરદોમાં આ ભરમ સાક કામ કરે છે

સુવર્ણમાસિક રસાયન—સુવર્ણમાસિકનું સત્તવ તાળા જેવું નીકળે છે, માટે તેનો અતરડા વડે
મૂકો કરી સમભાગે પારો મેળવી ધૂટવું પછી ગમણો આમનસાગે નાખી કળવી કરવી પછી સુવર્ણમાસિક
સત્તવના જેટલું અગ્રકસત્તવ નાખી ૬ કલાક કુવારના રસમાં ધૂદી ડીકડી બનાવવી નુકાયા પત્રે સરાવસ પુટ
કરી ૫ થોર મીકું રહે તવડા માટલામાં રા થોર મીકું નાખી ઉપર સપુટ મૂકી બાહ્યના ખાલી ભાગ
મોઢીથી ભરી આપવો પછી ચૂલા પર ચડાવી ૧૨ મ્લાક મદ મદ અગ્નિ આપવા રવામ શીતળ થયેથી
લાનારા પડતા થેર. પીળા અને મળા રંગની ડીકડીઓ મળશે વધાર અગ્નિ આપેલા હશે તો કેડિયાની
ઉપર ઘોળા મીકો જેવા ગ્રમના ફૂલ લાગી જાય છે તે પણ ઉગ્રી ડીકડીઓની સાથે મેળવી બારીક ખરલ
કરી શીશીમાં ભરી રાખવા માત્રા ૧ ચાખાભાર બે આનીશાર ત્રિકર તથા વાવડિ મના ચૂણુ ની સાથે મેળવી
પછી મમમા મેળવી ચાઢી જટ પછી ઉપર ધીવાળો પદાર્થ ખાવો જેથી ઉભકા-દોઝાળ થાય નહિ આ
રસાયનનું સેવન ૭ દિવસ કરવાથી જીલ્લ મ્વરે ધાતુગતજ્વર હૃદયની નિર્બળતા કાય અને જૂની ખાસી મટે છે

આવી જ રીતે કાચા સત્તવ બટલે સત્તવની ભરમ નાખવાથી સત્તવની ભરમનું રસાયન તૈયાર થાય છે
તેના શુદ્ધ ઉપર પ્રમાણે છે (માત્ર ૧ ૩૦ ના વેદકરપત્રે માથી)

૫ (૧) સુવર્ણલસરવિધિ—૨ તોલા સુવર્ણના શુદ્ધ પતરાના કાતરથી નાના નાના ટુકડા કરવા પછી
સમભાગ પારાની સાથે લીબુના રસમાં મદન કરી એક ગોળો બનાવવો પછી એક મારીના કેડિયામાં
સોનાના વજન જેટલું ગ્રમકનું ચૂણુ રાખી ઉપર ગોળો મૂકવા પછી ઉપર તેટલું જ ગ્રમકનું ચૂણું
નાખવું કે જેથી ગોળો બરાબર ટકાઈ જાય પછી બીજું કેડિયું ઉપર દોઢી આમતેમ ન હાડે તેમ
સમાવૃત્ત કર મજબૂત કપ મટો કરી ૩૦ છાણુઓ અગ્નિ આપવો ૬૩ થાય ત્યાં કાની પુન ઉપર મુજબ પુન
આપવા આવો ૨૦ પુટ આપવાથી ઉત્તમ સુવર્ણલસર તૈયાર થાય છે

(૨) બીજો પ્રકાર—સોનાના પતરાના ટુકડાને સમભાગ પારાની સાથે ત્રણ ચાર મ્લાક પૂટવા કે
જેથી બરાબર બને મળી જાય પછી મોનાના વજન જેટલો શુદ્ધ ગ્રમક નાખી ખરલ કરવું ગવક સારી
રીતે મળીન કળવી તૈયાર થાય ત્યારે શુદ્ધ મનશીલ એના બરાબર મેળવી ધૂટવી સારી રીતે સવ
મળી જાય ત્યાર કબજાટી કરેલી અગ્નિશીશીમાં ભરી વાહકત્રમાં રાખી ૧૨ કલાક આય આપવી
પહેલા મદ આય પછી થોડી તેજ અને ધુમાડો નીકળી જાય પછી વધારે તેજ અગ્નિ આપવો આવી રીતે
પ્રવાયી શીશીના ગળામાં 'સિવા સિદ્ધર' તથા નીચે સોનાની ભરમ તૈયાર થાય ૭ મનશીલને બદલે સોમવ
નાખવાથી મણસિદ્ધર અને છે તથા દરવાલ નામે તો વાતસિદ્ધર અને છે એ ત્રણમાંથી કેઈ પણ
એક ઇચ્છા મુજબ મેળવી રોકાય છે

પતરાં કરી તે પતરાંના ભારોભાર પારો અને ગંધકની કળલી લઈ તે પતરાંના વચ્ચે મૂકી, વાહુકા-
યંત્રમાં પૃથક્પૃથક્ બારબાર ઘટિકા પર્થિત દીપામિ આપવો; એટલે સુવર્ણદિક સંપૂર્ણ ધાતુની
લસ્મ થાય છે. (આ રીતે એક પુટમાં લસ્મ થઈ શકતી નથી. ઓછામાં ઓછા ત્રીસ પુટ અપાય
તો લસ્મ થવા સંભવ છે.) (૨) પારો અને ગંધક સમાનભાગે લઈ કાંચનશક્તી (કાંચનારની)
ઝાલના રસમાં ખરલ કરી બારીક કળલી કરી તે કળલીના સમસાગ્રે સોનાનાં પતરાંને કળલીનો લેપ
કરવો. પછી કાંચનારની ઝાલ વાદી, તેનો કલ્ક કરી તેની બે કુલડીઓ કરવી. તેમાં એક કુલડીમાં તે
સોનાનાં પતરાં મૂકી તે ઉપર ખીછ કુલડી ઢાંકી, સાંધા મેળવી લેપ કરી એક ગોળો કરી માટીના
કોડિયામાં મૂકી ખીલું કોડિયું તે ઉપર ઢાંકી, કપડમટી કરી સૂકવી, વગડાઉ ઝાણાંનો મોટો તેજ
અમિ કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ અમિપુટો આપવાથી સોનાની લસ્મ સારી થાય છે; ફરી છવતી
થતી નથી. એ લસ્મ તમામ રોગો ઉપર યોગ્ય. આ જ પ્રકારે કલગારી જાંબુ અને મનશીલમાં
પણ સોનાની લસ્મ થાય છે. (૩) મનશીલ અને સિંદૂર સમભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી આકડાના
દૂધમાં ખરલ કરી ગરમીમાં સૂકવવું; એ પ્રમાણે સાત પુટો તે ચૂર્ણને દઈ; પછી સોનાનો રસ કરી
તેના સમભાગે ચૂર્ણ તેમાં નાખી મેળવી. ચૂર્ણ બળી જાય ત્યાં સુધી જૂઝળી વડે અતિશય ફુંકી,
ફરી તે રસમાં ચૂર્ણ નાખી ફુંકવું. આ પ્રમાણે ત્રણવાર કરવાથી સોનાની લસ્મ થાય છે.
સુવર્ણલસ્મના ગુણ :- સુવર્ણલસ્મ કાંતિકારક છે તથા ક્ષત, ત્રાસ, કાસ, ક્ષય, પિત્ત, વાયુ,
પ્રમેહ, સંઘ્રણ્ણી, અતિસાર, કુષ્ઠ, જ્વર, પંડુત્વ અને સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. સુવર્ણલસ્મનું નિસ્
લક્ષણ કરવાથી તે જરા અને અપમૃત્યુનો નાશ કરે છે. દેહને દઢ કરે છે અને સ્ત્રીઓનો રતિસમયે
ગર્ભ લગ કરે છે. સોનાના વરખ :- સંપૂર્ણ વિષ, ઘળ અને અમ્લપિત્તનાશક તથા હૃદયને પ્રિય
અને પ્રુષ્ટિકર છે; તેમ જ ક્ષય, ત્રણ, અમિમાંઘ, હેડધી, આનાહવાયુ અને વધેલા કફનો નાશ કરે
છે. તે સર્વદા નેત્રોને પ્રિય તથા કાઈ પણ રોગ ઉપર અનુપાન થોછ લેવાથી સંપૂર્ણ વ્યાધિનો
નાશ કરે છે. સુવર્ણલસ્મનાં અનુપાનો :- (૧) એક કે બે ચોટ્ટોડીભાર સુવર્ણલસ્મ, ત્રિકુટ
અને ઘીમાં લેવાથી ક્ષય, અમિમાંઘ, ત્રાસ, કાસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે, ધાતુને વધારે છે;
તેમ જ તે બળકર, પાંડુનાશક અને પથ્થકારક છે; તથા સર્પવિષ, સંપૂર્ણ વિષો તથા સંઘ્રણ્ણીનો
નાશ કરે છે. એ દૂધમાં લેવાથી બળ આપે છે. સાટોડીમાં આંખોને હિતકારક, ઘીમાં આપવાથી
જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે; વજ સાથે લેવાથી છુદ્ધિપ્રદ, કેસરમાં લેવાથી કાંતિકારક, દૂધમાં
આપવાથી ક્ષયનાશક, નિર્વિષી સાથે આપવાથી વિપનાશક; અને સૂક, મરી તથા લવંગમાં આપવાથી
ત્રિદોષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. પૃથ્વીપૃથ્વી :- દૂધ તથા સાકરચુક્ત, સ્નિગ્ધ અને ચીકણું
એવાં અન્ન, વલિપક્વિત નાશ થવા માટે સુવર્ણ ખાનારે પથ્ય થોજવું. વળી જેના નામનો આદ્યાક્ષર
'ક' હોય એવાં અનાજ, શાક અને માંસ, એ સોનાની લસ્મ ખાનારે તજવાં.

૫૬-સોમલ

સં૦ આપુ પાપાણુ. મધુ૦ કં૦ સોમલ. હિં૦ સોમલ. સંખિયા કાં૦ મર્ગમૂરા નિર્ગવ, મૂ. ૫૦
મુણલક્ષર, કર્તુસંપુલ. ઇ૦ ઓક્સાઈડ ઓફ આર્સેનિક. લાં૦ ઓક્સીડમ આર્સેનિકમ.
સોમલ* બે પ્રકારનો છે ધોળો અને પીળો. તેમાં ધોળો શંખ જેવો હોય છે, તેને સંખિયો

* અપકવ અને અશુદ્ધ સોનું જળ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે. ઘણા રોગોને હવ્યકર કરે છે અને મૃત્યુ
મણ કરે છે. એના વિકારોની શાંતિને માટે ત્રણ દિવસ સુધી દરરોજ-સાકરમાં ખાવી.

+ સોમલ : ૪ ભતનો છે, ધોળો, પીળો, લાલ અને કાળો. આ ચારે ભત બનરમાં મળી શકે છે.
સફેદ સોમલ ટંકણખારને મળતો દેખાય છે. નવો સોમલ હોય ત્યાં સુધી તેમાં ચમક દેખાય છે. બ્લેનો
થવા પછી ચમક રહેતી નથી. સોમલમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વચ્છ આવતો નથી, જેથી જેર આપનારાઓ
નાશતા જેવી વસ્તુમાં, પાનમાં અથવા ખીવાના પદાર્થમાં મેળવીને આપી દે છે. સોમલ વધારે ખાવામાં
આવે તો એક કલાકમાં જ પેટમાં ભયંકર દર્દ-જીલ્ડી, બળતરા, જ્વરાટ, ગળામાં શોષ, તરસ તથા દરત
થવા ઘર થઈ જાય છે. શરીર પર પસીનો આવે છે તથા શરીરમાં કંચ થાય છે. કોઈ કોઈ વખત પેશાબ

સોમલ પશુ કહે છે પીળા દાડમના વર્ણુ જેવો હોય છે ધોળા સોમલ કૃત્રિમ હોય છે તથા પીળા પર્વતમા યાય છે પીળા સોમલ ઘણો મોથો ટોઈ અતિ વિહારી છે સોમલ પ્રાણુધાતક છે એટલા માટે અજ્ઞાનીના હાથમા કદી પશુ આપવો નહિ * સોમલ :- પારદળધક, ગિન્ધ, દોષદ્ર લોહમેદક, વીર્યકારક તથા કાતિવર્ધક છે, અને નિદ્રા પાત્ર સર્વ વ્યાધિનો નોશક છે એ અશુદ્ધ હોય ત્યારે સમધાતુનો નાશ કરનાર અને દાહ, ચિત્તશ્રમ, લાલાસાવ-મૃગી, અનેક વેદના, ગદ્ગદ વ્યાધિ તથા તૃષ્ણા કરે છે. શોધન :- (૧) તાદળખના રસમા દોલાયન વડે મદાગિન ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરવો, એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાળમા અથવા ટંકણખારમા કિંવા ગાયના દૂધમા સોમલ દોલાયન વડે ઘટિકા પર્યંત પચન કરવો એટલે શુદ્ધ થાય છે સત્ત્વ-પાતન :- બે સોમલ આગલવર્ગ, ક્ષાત્તર્ગ, ગોમૂત ગેરુ અને વિમલખમા એકન કરી અગ્નિની આય દેવી એટલે તેનું સત્ત્વ પડે છે આરણુ :- (૧) ચનળખટવાના રસમા સોમલ ૩ દિવસ ભીજવી,

રોકાઈ નય છે કોઈ વખત પેશાબમા લોહી પડે છે આવી રિયતિમા સોમનતુ ઝેર દૂર કરવા માટે ધી દહીમા મેળવી પિવડાવી ટાલદી કાવવી એ સર્વોત્તમ ઇલાજ છે બીજા ઇલાજ ઝેરના પ્રકરણ પરથી લાગી લેવા

● યાદ રાખવું કે સોમલનો ધુમાડો આખને લાગવાથી માણસ તેમ જ પશુ પણ નેત્રાધ ધાય છે

* વિમલના ૪ અર્થ થાય છે ૧મકથ રૂપ સિંધાલજી તથા રૂપાણી વળી કોઈ કહે છે કે વિમલને સોનામુખી કહે છે એ ઉપરાંત વિમલ નની ધાતુ તરીકે પણ દેહલાક વર્ણે થયા નજાવામા આવેલ છે

■ વાલકાયત્રમા સપુટ મૂત્રી ઉપર રેતી ભરી દેવી રેતી ઉપર ઘોડા જીવવાના દાણા નાખવા ધાણી થઈ નય ત્યારે ભરમ થઈ ગઈ છે એમ સમજવું સપુટ મજબૂત કરવું નહિ તે સખિયો બીડી નય છે

સોમલને આકાંક્ષાને દૂધમા તે દૂધ પી શકે ત્યાં સુધી દૂધ લગવી કરી એક હાડલામા મૂકી તેના પર બીજી હાડલ બાંધી વાળી બનેના મુખ કપડમટ્ટીથી ભેરી દઈ ચૂલા ઉપર મૂકી ધીમી આય આપતા જવી અને આઠીત કપડું ચોપડું કરી તે બીજીને ઉપરના હાડલા ઉપર મૂકી તે સુકાઈ ન નય તેમ થોડું થોડું ધાણી છાંટતા જવું આમ કરવાથી ઉપરના હાડલામા મફદ રગની મૂકી ચોટશે કહું થયે તે સ્વાચ્છીને લઈ લેવું એને સોમલના ફૂલ કહે છે લેતી વખતે કે ચૂલા પરથી ઉતારતી વખતે તે ફૂલ બીડી ન નય એની ચીવટ રાખવી (૧) સોમલની ભરમ કરવાની વિધિ — સફેદ સોમન સૂરોખાર બીખેના ચૂને, ૮ કાળખાર કુલાલેલો એ સડાં બળ્લે તોલા તથા નવસાગર ૧૬ તોલા મેળવી બારીક પીસી આમ્ડાના ૮ તોલા દૂધમા પૂટવું જ્યારે ટીકડી બાધવા લાયક તૈયાર થાય ત્યારે બળ્લે તોલાની ટીકડી બાધી ચૂર્ચના તાપમા સુકાવી લેવી પછી સપુટ મરી મજબૂત કપડમટ્ટી કરી ચૂકી પ રોર છાણાની આય આપવી એટલે ભરમ તૈયાર થાય છે માત્રા ૦૧ થી ૧ રતી સુધી સર્વ વસ્તુ ૨૪ તોલા પહેલા કતી તે ભરમ તૈયાર થશે ત્યારે ૧૩ તોલા આશરે રહેશે, કારણ કે નવસાર અને સૂરોખાર વજનમા થશે નય છે આ ભરમ આદાનો રસ તથા મધ મેળવી આપવાથી અધોગવાણ ઉપર શ ગડિનો વા જીર્ણજ્વર નવો તાવ, વાત આધિ સત્રિપાત પ્રમેહ વગેરેને નિર્મૂળ કરે છે ન્યુગોનિયામા પરીનો લાવી જલદી તાવને કમી કરી નાખે છે, તેમ જ ગલગડ અને હરસના મરડા ઉપર પણ આ ભરમ લાભદાયક છે (૨) બીજે પ્રકાર સફેદ સખિયો ૧ તોલા તથા ફટકડી ૨ તોલા લેવી, ફટકડી ૧ તોલાના ચૂર્ણને એક ફટકડીમા પાચરી ઉપર સખિયાનું ચૂર્ણ નાખવું પછી બાકી રહેલી ફટકડી ઉપર નાખી સખિયાને રાખી દેવો ફટકડી વધારે હાલીને સખિયો છુલે ન થઈ નય એવી સલાખપૂર્વક મજબૂત કપડમટ્ટી કરવી સુકાયા પછી ૪ રોર છાણાની આય અપરી રવાગ રીતળ થયા પછી ભરમ નાંદી લેવી આશરે ૧ તોલા મળે છે આવી રીતે ભરમ કરવામા ફટકડીનો રસ થઈ બીડી નય છે તેમ જ કેટલાક સોમલ પણ બીડી નય છે કેટલાક ફટકડીના ફૂલામા મળી નય છે માત્રા ૦૧ રતી સાકરમા મેળવી તાવ આપવા પહેલા એક કલાક અગાડે આપવાથી તાવ રોકાઈ નય છે વિષમજ્વર, આતરે આવનારા તાવ તરિયો ચોથો વગેરે દૂર થાય છે (૩) નીલે પ્રકાર — સફેદ સોમલ ૨ તોલા તથા પાષડખાર ૮ તોલા લેવા બીજા પ્રકારમા લખેની રીત મુજબ ભરમ કરી આ ભરમ ૨મે કાળી થાય છે ન્યુગોનિયાના દરદમા ઘણી વખત આપી જોઈ છે તરત ક્ષયદો બતાવે છે માત્રા ૦૧ થી ૧ રતી આદાના રસ તથા મધની સાથે આપવી વિષરસ તથા દમ પર પણ અપાય છે (૪) મોથો પ્રકાર — સખિયો ૨ તોલા તથા કળીચૂનો ૨ તોલા લઈ કુવારના રસમા ખરલ કરી ટીકડી બનાવી, સુકાવીને સારાવપુટ કરી ૮ રોર છાણાની આય આપવાથી ભરમ તૈયાર થાય છે માત્રા ૧ મોખા આર નેટલી ધી તથા મધમા આપવી વિષમજ્વર ઉપરસ આસંદેહ તથા અર્ધરાખનો નાશ કરે છે ઉપર લખેલા ચારે પ્રકારની ભરમ અગ્નિ પર નાખી પરીક્ષા કરવાની જરૂર નથી એ ભરમ વાલકાયત્રમા સોમલની

રાખ, અંદનબટવાની લૂગદીમાં મૂકી કપડમટીના પાચ પટ કરી, તેને વાલુકાયત્રમાં મૂકી મોઢું બધ કરી ત્રણ પહોર સુધી આય આપવી એટલે ભસ્મ થશે એ એક ચોખ્ખાભાર ખાવા આપવી. (૨) દૂધેલીના રસમાં એક દિવસ સોમલ પલાળી રાખી, દૂધેલીની લૂગદીમાં મૂકી વાલુકાયત્રમાં સિદ્ધ કરવો સોમલની ભસ્મ નિર્ધૂમ થશે તે જ ઔષધમાં યોગ્યવી એ વાત, કફ, શીત ઇત્યાદિ ઉપર આપવી ઉપયોગ—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સોમલ ઘીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો અને થોડો શેક

ડાંચી રાખીને કરવામાં આવે છે તેની અત્રિ પર નાખીને પરીક્ષા કરવી પડે છે (૫) સોમલના દૂધ ઉડાડવાની વિધિ —સફેદ સોમલ, રસકપૂર, દાલચિકણ તથા પિંગળોક એ ચાન્ વસ્તુ એકેક તોલો લઈ ત્રણ દિવસ તે જ દાઝમાં ધૂટી રીકરી બનાવી ચિનાઈ માટીના ખાલામાં નાખી ડમકયત્રની રીતિથી ઉપર બીજા ખાલો રાખી બનેલી સંધિ મજબૂત રીતે બધ કરવી સુમર્ધ તથા પછી એક નાના ચૂલા ઉપર રાખી ધોરડીના લાકડાની આય આપવી અગૂડા જેટલા ભડા બે લાકડા ચૂલામાં રાખવા ચાર કલાક સુધી આય આપવી ઉપરના ખાલા ઉપર બીજું કપડું રાખવું ચાર કલાક પછી સંપૂર્ણ બોલી ઉપરની ખાલીમાં લાગેલા ફૂલ સલાળપૂર્વક કાઢી લેવા (ભડી હાડી હોવાથી એક જગ્યાએ બાર કલાક અત્રિ આપવાની જરૂર પડી હતી. નાનો સારો ચૂલો તથા હિસાબસરના માટીના ખાલા હોય તો થોડા વખતમાં ઘઈ જાય છે) આ ફૂલ ૧ ચોખ્ખાભાર પ્રમાણે માખણ અથવા મલાઈમાં આપવા દાતને ન લાગે એ સલાળવાનું છે, મલાઈમાં ગોળી કરી ગળી જવી અથવા શીરામાં ગોળી કરી ગળી જવી અથવા એક મુનકા દ્રાક્ષમાં નાખી બધ કરી ઉપર બીજ મુનકા રાખી ગોળી ગળી જવી પછી ઉપર માખણ અથવા મલાઈ અથવા શીરા ખાવો આ ઔષધિના સેવનથી ઉપદ્રવ, મઠિયો, વાડુ, કફ, ગવડક, રક્તવિકાર, વિસ્ફેટક વગેરે રોગો નિર્મૂળ થાય છે (૬) સોમલની ભસ્મ કરવાનો પ્રમાણ —મૂળાત્ર ૫ યાગ બાળી ૨ શેર રાખ તૈયાર કરવી ૧ શેર રાખ એક હાડીમાં નાખી ઉપર ૨ તે લા સોમલની ડાંચી રાખવી પછી ઉપર હાડીમાં બીજા ૧ શેર રાખ નાખી દબાવી હાડી બરી લેવી પછી દામલ દાઝી મોઢા ઉપર કપડમટી કરી લેવી ત્યારપછી ચૂલા પર ચડાવી ૧૨ કલાક મદ-મદ આય આપવી ચૂલામાં હાથના અગૂડા જેટલી ભડી બે લાકડીની આય આપવી ૧૨ કલાક પછી અત્રિ આપવાનું બધ કરવું રવાજ રીતજ થયેથી સોમલની ભસ્મ કાઢી અત્રિમાં નાખી પરીક્ષા કરી લેવી કસર જણાય તો ફરીથી થોડો સમય અત્રિ આપવો માત્ર ૦૮ ચોખ્ખાભાર, શીતજવર, ઉધરસ, આસં, કોદ, લકવો અને નામદી આદિ એકેક રોજ દૂર કરે છે આ ભસ્મ પૂર્વથી ૩ તોલો અર્ધાત્ર ૧ આની બારથી બે આનીભાર મલાઈ સાથે આસરોજમાં આપવી શીતજવર માટે સફેદ મરીના ૧ રતી ચૂલુંમાં મેળવી ૬ માસા મધ મેળવી ચાઢી જવી ઉપર દૂધ પીત્ર કુદરાજ માટે મરીના ચૂલું તથા પીમાં મેળવી ચાઢી જઈ ઉપર મદદાઈ કયાય પિત્તકાવેલો બોજન વખતે બી સારી રીતે ખવડાવવું ચણાના ખાખરા તથા મગની દાળ ખાવા આપવી દાળમાં થોડું સિંધાલુ નાખવું (૭) સોમલનું બી (નપુ અંતતા માટે)—સફેદ સોમલ ૧૦ તોલાના ટુકડાં લઈ આકડાના ફુનમાં ધીભરી દેવા અહીં દિવસે કાઢી ૨૦ તોલા માખનું બી મેળવી ત્રણ દિવસ બરાબર ધૂટવું તોયે દિવસે નાની કઠાઈમાં નાખી ચૂના ઉપર ચાલી મદદાઈ આપવો જ્યારે બી બિલકલ નીતરીને ઉપર આવી જાય તથા સોમલ તળે બેસી જાય, ત્યાર કઠાઈ નીચે ઉતારી લેવી પછી હાથ લગાડાવા જેટલી કઠાઈ ગરમ રહે ત્યાર હાથની હથળીથી ધીરધીર ઉપર ઉપરથી સલાળપૂર્વક લઈને બીજ કટારમાં લેતા જવું સંખિયાના પરમાણુ ન આવે તે સલાળવાનું છે આસાં પાચેક તોલા રવચ્છ બી કાઢી એક શીશીમાં અલો લરી લેવું બાળીના બીને અલગ રાખવું રવચ્છ બી પાચ તોલામાં ડેસાર તથા કરવરી દસ દસ રતી તથા જયફળ, જવડી, લવજ તથા બીરબહોટી પાચ પાચ માસા ખરલ કરી મેળવી લેવા બે દિવસ બરાબર ધૂટવું આ ધત એક ચણા પ્રમાણે લઈ રાતે સૂતી વખતે ઇન્દ્રિય પર સોપાની તથા સેવનનો ભાગ બચાવી માલિસ કરવું થોડા દિવસ માલિસ કરવાથી નપુ સંકટા દૂર થાય છ ઇન્દ્રિયેનું અને શુદ્ધિયુનથી હવજ થયેલી નામદાઈ માટે આ ધત માલિસ કરી તેની ઉપર નાજરવેનું પાન અથવા એરદિયાનું પાન અથવા બોજન અત્રિ પર જવા ગરમ કરી લપટી વડુ તથા ઉપર કપડાથી બાધી લેવું પાચમે હાથે દિવસે ઇન્દ્રિયના ઉપર નાની કુનસી (ફોડકીઓ) થાય તો ગભરાવું નહિ એવે વખતે ત્રણચાર દિવસ સોમલના બીની માલિસ બધ કરી ધીરેધીર બીની માલિસ દિવસમાં ત્રણચાર વખત કરવી જ્યારે કુનસી (ફોડકીઓ) મટે ત્યારે પુન સોમન થતનું માલિસ કરવું એવી રીતે ૧૫ ૨૦ દિવસમાં આસાદીન રાનીએને ચિરસયાથી લાભ થયે બીજું બી અવજ રાખેલું છે તે કાચના ખાલામાં બરી સૂઈના તાપમાં રાખવું, અથવા માટીના રીંડા કટારમાં નાખી થોડા અંતારા ઉપર સફેદ જરમ કરવું, એટલે ઉપરથી ટેલુક નીતરી જશે તે સંખિવાત ઉપર માલિસ કરવું એકદમ નીચેનું રહે તે એવી જગ્યામાં ૬ જ ઉપર લગાડવા માટે ઉપોજમાં લેવું.

આપવો. (૨) વી. છીના વિષ ઉપર:—સોમલ પાણીમા ધસી લેષ કરવો (૩) ચાંદી, દાદર અને ચામડીની નાળાશ ઉપર:—સુખડ વસી તેમા સોમલ ધસી ચોપડવો *

૫૭-સંચળ

સં ૬૦ સૌવર્યલ મં ૦ પાદેસોણ, સચળ હિં ૦ સોચરનોત, કાલા નિમક ૫૦ સચળ લવણ તૈં ૦ માનુ ઉધુ ૩૦ નમક સિયા અં ૦ મયા અસ્વદ ઇં ૦ ઉનાકયા સોડિયમ લાં ૦ ઉનાકયા સોડીઆઈ ક્લોરેડમ.

એ જમીનમાથી મળે છે (સાજીખાર અને મીઠું મેળવીને ખનાવાય છે) એનો રંગ રાતો હોય છે મંચળ:—રેચક, ખારા, તીખો લઘુ, અપિત્તલ, બેદક, રુચિકર, અસિદીપક, પાયક, વિશદ, ઉષ્ણ, સૂક્ષ્મ, સ્નિગ્ધ, નગધી, ઉદ્દમાર શુદ્ધિકરક, તીક્ષ્ણ તથા મલસ્તલક છે અને જાત, જીર્વવાત, ગુલ્મ, આમશ્મળ, આનાહ અને અરુચિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અશ્વલૂષ ઉપર:—સચળ આદુ અને લી છુના રસમા આપવો (૨) શૂળ ઉપર:—સચળ ઘીમા આપવો. (૩) મળશુદ્ધિ ઉપર:—સચળ અજમામા આપવો અથવા અજમા અને સૂકમા આપવો

૫૮-સાંભરલૂણ

સં ૦ સાંભર મં ૦ સાંભરસોણ ગડવોણ હિં ૦ સાંભરનોત ૬૦ ઘટલવણ ૩૦ મિલહે અવકીં.

એ સાંભર નામના નરોવરના પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે સાંભરલૂણ:—દીપ્ત, ઉષ્ણ, કૌશ-શુદ્ધિકરક, લઘુ, કિચિત્ ખાદુ, અભિધની, પાકકાળે તીખુ, તીક્ષ્ણ, પિત્તકારક, બેદક, વ્યવાધી, કંકુનાચક તથા સૂક્ષ્મ છે, અને અશ, કફ, આનાહવાયુ તથા મળ અને વાયુનો નાશ કરે છે

* (૧) દૂધતા હરસ ઉપર —સોમલ ૧ રતી, રસાજન (રસપતી) ૩૦ રતી સફેદ નાથા ૩૦ રતી એ સર્વ વસ્તુનુ બારીક ચૂર્ણ કરી લીમડાના પાનના રસમા ૧૦ ગોળી કરવી રોજ એકે ગોળી માખણમા મેળવી ખાવાથી લોહી પકડે હોય તે બધ યઈ નય છે ઔષધિ મેવન મરનાઈ ધી વધારે ખાણ તથા દૂધ નહિ ખાણ (૨) આસરોગ ઉપર —શુદ્ધ સોમલ ૧ માસો લઈ બારીક ખરલ મરેા પછી સફેદ મરીનુ ચૂર્ણ ૧૧ માસા સારી રીતે ખરન કરી મેળવણ આ ચૂર્ણ આરાના રંગીને આપવા પહેલા ધી તેવા રા થી ૪ શરીરની સન્નિ મમાણે પિવડાવણ અર્ધા કલાક પછી ઉપરની ઔષધિ ૧ રતી ૬ માસા મધમા મેળવી ચાડી જવી તથા ઉપર દૂધ પીતુ સવારે એક જ વખત આ દવા આપવી વધારે જરૂર જણાય તે રાતે આપવી, પણ રાત્રે ધી પિવડાવણ નહિ કોઈ કોઈને ધીના સેવનને કીધે ચાર ૭ દિવસ પછી મરડા થાય છે, તે તેથી નહિ જલસતા ૩-૪ દિવસ દવા બધ કરી દેવી, પછી ફરીથી ચાલુ કરવી આવી રીતે કરવાથી ૧૫ દિવસમા ન્હોતો હોયો આસનેા રોગ બિલકુલ નિર્મૂળ થાય છે રોગ જવા પછી પણ રોજ મવારે ધી પીવાનુ અથવા મવાઈ ખાવાનુ એક-બે માત્ર સુધી ચાલુ રાખતુ નેથી ફેફસા બળ વાન બની નય તમાકુના વ્યસનીને આ દવા આપતા પહેલા તમાકુ છોડાવી દેવી આ દવાની ગરમી વધારે જણાય ત્યારે મનાઈ ખાવા આપવી અથવા સિતોપલાદિ ચૂર્ણ અથવા અથનમાસા અવવેડ આપવા પાચનશક્તિ બળવાન હોય ચૂતમમા કોઈ વિકાર ન હોય અને કફ બહુ જ વધી ગયેલ હોય તેવા રોગીને ખાટે આ ઉપચાર છે (૨) શીતજ્વરમા ગુટિકા —સફેદ સખિયા ૧ તોલો સફેદ મરી ૧ તોલો તથા સોના ગેક ૧ માસો આ ત્રણે ઔષધિ બારીક ખરલ કરી કાચાના રવરસમા ધૂરી મરસવાના નેવરી ગોળી ખનાવવી તાવ આવવાથી ૩ કલાક અગાડ બે ગોળી ખતાસમા આપવી એક કલાક પછી ૫ ટી એ ગોળી એવી જ રીતે આપવી વળી ત્રીજી વખત આપવી તથા હાય અને ૫૪ ઉપર આમસેવનની દુરની જરૂર જણાય તે બાબની આવી રીતે આ ઔષધિ આપવાથી કહી ગ્રહિત આવનાર તાવ બે-ત્રણ દિવસમા ચાલ્યો નય છે (૪) નાડીમણુની ઔષધિ —સફેદ સખિયા, સફેદ કાથો તથા ચૂનો સંગમાને મેળવી ખૂળ બારીક ખરલ કરી લેન પછી નાસુરની અદર ચોક ચોક રોજ નાખતુ મોઢુ અદર પડોણુ થાય ત્યાં-સખિયા અને કાથાનુ ચૂર્ણ જરતુ આથી થોડા દિવસમા ન્હોતો નાડીમણુનો થા પણ બરાઈને દરદ દર થાય છે (૫) મૂત્રીના દરદ ઉપર —શુદ્ધ મોમન રસસિંદુર તથા સોનાના વરણ કથાણપુતના મેળવીને ચાવવા આપતુ તથા મેળના રસમા નવસામર નાખી દિવસમા બે-ત્રણ વખત સંધાકાંડ મૂત્રી આવે તેથી થોડા વખત પહેલા કે તે જ વખતે અરીકાનુ કીણુ આખમા આજણુ આવી રીતે એકાદ માસ અભાનપૂર્વક જલાજ કરવાથી મૂત્રોરોગ દર થાય છે

ઉપયોગ—(૧) ગુદમ, વાત, બરોળ, અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર :—સાંભરવળ અને ગોળને ગરમ પાણીમાં આપવું.

૫૯—સિંદૂર

સં૦ સિંદૂર. મ૦ શેંદૂર હિં૦ તે૦ સિંદૂર. અ૦ ઉતરજ. ઇ૦ મિનિઅમ, રેડ લેડ. લા૦ પ્લ૦ગ* ઓક્સાઈડમ.

સિંદૂર એ સીસાની લિપલાતુ છે. વિશાલ અને ચીન દેશમાં સિંદૂર તૈયાર કરવાનાં મોટાં મોટાં કારખાનાં છે. સિંદૂરનો પ્રયોગ ખાવાનાં ઔષ્ધોમાં ક્યાંય પણ કહેલો નથી.* એ લેપાદિ કામમાં ગોળવું, દિમાલવાદિ પર્વત ઉપર નાના પાપાણેમાં રહેનારો પારો સુકાઈ લાલ થાય છે. તેને ગિરિસિંદૂર કહે છે. આ ગિરિસિંદૂર સિંદૂર કરતાં ઘણી જ લિપ બતતુ છે. સિંદૂર :—તીખું, કડવું, લગ્નસંધાનકારક, મજૂરોપયુ તથા ઉપયુ છે અને કંઠુ, વિષ, વિસર્પ, કુષ્ઠ, ત્વગ્દોષ તથા મજૂનો નાશ કરે છે. ગિરિસિંદૂર—ત્રિદોષશામક, બેદક, પારદબંધક, રંગે અગ્નિ જેવું, લોહીને આરક્ત કરનાર અને આંખોને હિતાવહ છે. ઉપયોગ—(૧) કાનમાંથી પરુ વહે છે તે ઉપર :—સિંદૂર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું. (૨) આંજણી ઉપર :—સિંદૂર ચોપકવું. (૩) ગૂમકું, જખમ, લગ્નદંડ, બદ અને ઉપદંશ ઉપર મલમ :—સિંદૂર ૩ તોલા, મુરદાર-શિંગ ૧ તોલો, મોરચૂયુ ૧ તોલો, મીણુ ૧ તોલો અને તલનું તેલ ૬ તોલા; એમાંથી તલનું તેલ અને મીણુ કઢવી તેમાં ખીજ્ય સર્વ પદાર્થો નાખી તાર આવે ત્યાં સુધી અગ્નિ ઉપર રાખવું. પછી તેની પટી લગાડવી. (૪) સિંદૂરનો કાળો મલમ+ :—સિંદૂર ૧૨ તોલા, મીણુ ૧૦ તોલો અને મીઠું તેલ ૬ તોલા લઈ પ્રથમ મીણુ અને તેલ એ એક વાસણમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું. મીણુ ઓગળે એટલે તેમાં થોડું થોડું સિંદૂર નાખી તેને ચપટી સળી વડે હલાવવા માંડવું એટલે કેટલીકવારે તેમાંનું સિંદૂર કાણું ધાય છે, પછી તે મિશ્રણને જીલરા આવવા માંડે છે. એવા ત્રણ-ચાર જીલરા આવ્યા પછી સળી વડે તેનાં બે-ત્રણ ટીપાં પાણીમાં નાખવાં તથા તેની બે આંગળીઓની ઝીમટી વડે ગોળ ગોળી બને છે કે નહિ તે જોવું. ન થાય તો તે મિશ્રણ ગોળી ધાય તેવું બને ત્યાં સુધી તેમ જ ઘૂંટતાં રહેવું. દેવતાની આંચ માત્ર મંદ કરવી. આ મલમની પટી આપવાથી મજૂ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૫) દારૂનું શિંગડું લાંગી ગયું હોય તો :—તેલ, સિંદૂર અને માણસના

* સિંદૂરનો ખાવાની ઔષધિરૂપે ઉપયોગ કરવાથી કેઈ કેઈ વખત તાત્કાલિક લાભ જણવાથી અનેક મૂખ લોકો ઉપયોગ કરે છે. પણ એક લાભ થવાની સાથે ખીબ નાના રોગનું કારણ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. સિંદૂરને જલદી ખાવા માટે નામકરમ આવે તો વધારે લાભદાયક કહેવાય યુનાની મત મુજબ સીસાનાં પતરાંને અથવા ક્ષાઈનાં પતરાંને સમકાએ સાકરની સાથે ત્રણ ક્લાક ખરલ કરવાથી જે ચૂણું તૈયાર થાય છે તેનો ભરમની રીતે ઉપયોગ કરે છે. જંગ પ્રમેહ ઉપર તથા સીસું પ્રદર ઉપર આવે છે, એથી તાત્કાલિક લાભ પણ જણાય છે. આ યુનાની રીતિ મુજબ ઇલાજ છે. આયુર્વેદના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે. જે વસ્તુના ઉપયોગથી શરીરમાં લાંબા વખત પછી હાનિ થાય તે વસ્તુનો ઉપયોગ આયુર્વેદમાં ક્યાંય જોવામાં આવતો નથી.

* ખાળકોને જ્યારે દાંત આવતા હોય ત્યારે દાંતિયું ગળું પછી તેનાથી ખાળક ઝાડાના દરદમાં ઘેનર થાય છે, ત્યારે તેને ગાંધની છાશમાં થોડું સિંદૂર નાખી પાવાથી આરામ થયાના મણા દાખલા આમરી નજરે આવ્યા છે; એટલું જ નહિ, પણ લીંબુની ચાર જણી ચીરીએ લુટી ન પડી નષ તેવી (અપાણાની) રીતે કરી તે પર થોડું સિંદૂર લગાવાથી દેવતા ઉપર રોગને જ્યારે તે સિલઈ બધ ત્યારે તેનો રસ નિચોની લઈ થોડો પાવાથી ખાળકનો તેમ થઈ, પરંતુ અને વેલડા મોટા માણસને પણ જળમવાદ મમાણે વહેતો ઝાડો એકદમ બંધ થાય છે.

+ આ મલમ તૈયાર કરતી વખતે અગ્નિ બહુ જ મંદ આપવો. કઠાઈ મોટી રાખવી કે જેથી જીભરે આવી અગ્નિમાં તેલ અને ઔષધિ ન પડે, એક પંજો તૈયાર રાખવો કે જેથી જીભરે આવે ત્યારે પંજાથી વાધુ નાખવો. પાણીનું એક ચણુ ટીપું કઠાઈમાં ન પડે તે સંજાળવું. કઠાઈમાં પાણી પડવાથી તેલમાં આગ લાગી નષ છે. ચાસણી કદાચ કકક ચઈ બધ તો ફરીથી ખીજું અર્થ વજને તેલ નાખી કઠાણી મલમ તૈયાર કરી લેવો.

કેશ એકત્ર કૂટી બાધવા; કિંવા ઘોરનો રસ ૧ શેર, તેમા ૪ તોલા સિંદૂર નાખી શિગડાને રસથી ભીંભની ઉપર કપડું લપેટવું.

૬૦-સિંધાલુણ

સં ૦ કં સેંધવ મં શેધેલોણ. હિં ૦ સેધાનિમક, સેધાનોન, લાહોરી નિમક બં ૦ સેંધવ લવણ. તેં ૦ સિધુ ઉપ્પુ. કાં ૦ નમકે સંગ, ગિલોરી, નમકે સેંધ. અં ૦ મિલહે હિંદી ઇં ૦ ક્લોરાઈડ ઓફ સોડિયમ. લાં ૦ સોડીઆઈ ક્લોરીડમ.

સિંધાલુણ ખાણમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એનો વર્ણ ધણે જ શુદ્ધ હોય છે. એ સર્વ હારોમા શ્રેષ્ઠ છે જ્યાં મીઠું વર્ચ કરવું એવું પથ્ય હોય ત્યાં સિંધાલુણ થોડું ખાવા આપવું, એ પથ્યકર છે સિંધવ :—રચિકર, વૃધ્ય, ચક્ષુધ્ય, અસિદ્ધીપક, શુદ્ધ, સ્વાદુ, લઘુ તથા સિન્ઝધ, પાચન, શીતળ, અવિદાહી, સૂક્ષ્મ, હૃદય, ત્રિદોષનાશક તેમ જ પ્રલુદ્ધપ, મલસ્તંભ તથા હૃદયોગનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) શીતપિત્ત ઉપર :—સિંધવ ધીમા અથવા તલના તેલમા ઘસી ચોપડવું અને ફટલીક વારે ગરમ પાણી પડે સ્નાન કરવું. (૨) કષ્ઠશુળ ઉપર :—બકરીના મૂત્રમા સિંધવ નાખી કાકરવરણ કરી કાનમા નાખવું (૩) કષ્ઠમૂળ ઉપર :—ઘેડીના મૂત્રમા સિંધવ ઘસી કાનમા નાખવું (૪) ઊલટી ઉપર :—સિંધવ ધીમા ખરલ કરી આપવું. (૫) ઉરસ્તંભ ઉપર :—ગોમૂત્રમા સિંધવ નાખી ઉકાળી તેનો ગાફ આપવો (૬) અંકવૃદ્ધિ ઉપર :—ગાયના ધીમાં સિંધવનું ચૂર્ણ સાત દિવસ આપવું. (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—સિંધવ અને દેવડાગરી (કૂકડવેલ) ના ભિયો કાછમા વાટી મસાએ લેપ કરવો, એટલે મોઝ(મસા) ગરી પડે છે (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર :—કુવારના રસમા સિંધવ નાખી ગરમ કરી ૩ દિવસ ખાવું

૬૧-હરતાલ

સં ૦ કં હરિતાલ મં હિં ૦ હરતાલ. તેં ૦ હરિતાલમુ અં ૦ જરનિખ અસ્ફર ઇં ૦ ઓર્પિન્-મેન્ટ. લાં ૦ યલો આર્સેનિક સલ્ફાઈડમ

હરતાલની ગણુના ઉપરસમા છે. ફટકડી અને અબ્રકમાથી હરતાલ થાય છે હરતાલ આઠ પ્રકારની છે, એ સર્વમા ગોદંતી* હરતાલ ઉત્તમ છે તેના અભાવે પત્રી લેવી, આ વયસ્થાપક છે. જે હરતાલ સોના જેવી ચકચકિત, અબ્રક જેવા પતરા છૂટવાવાળી તે પત્રી હરતાલ એ રસાયન (વે) ઉત્તમ શુદ્ધકારક છે જે પિંડ જેવી હલકી અને જેમા સર્વ થોડું હોય છે તે પિંડહરતાલ. એ સ્ત્રીઓના યુગ્ધનો નાશ કરે છે. શુદ્ધ હરતાલ+ :—કાંતિ અને વીર્યને વધારે છે તથા કુષ્ઠ, કફરોગ, જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે અશુદ્ધ હરતાલ :—આયુધ્યનો નાશ કરે છે તથા કફ, વાયુ, મેહ, તાપ, ફાલ્લા તથા અંગનો સંક્રોય એ વિકારો કરે છે. શોધન+ :—હરતાલના બારીક કકડા કરી તેની કપડામા પોટલી બાધી દોલાધનમા ધાલી કાછમા એક પહોર પર્થ ત સીજવની, તેમ જ કોળાના રસમા એક પહોર, તલના તેલમા એક પહોર અને ત્રિફળાના કાઠામા એક પહોર સીજવની, એટલે શુદ્ધ થાય છે. હરતાલલસન- :—(૧) શુદ્ધ હર-

* અહીં શૂનવી ઠાલફ લખાયેલ છે પત્રી હરતાલ ઉત્તમ છે અમાવમા ગોદંતી લેવી, એમ લખવું એઈએ. હરતાલનું શોધન અને મારલ આરોગ્ય છે તે પત્રી હરતાલનું જ આવેલ છે, ગોદંતીનું અપાયેન નથી ગોદંતીની તપાસ રસાયનશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિ કરવાથી એ ગંધકની એક ભત બાકાય છે હરતાલ અને ગોદંતીના શુદ્ધમા ગોદંત અતર છે હરતાલ અતિ હમ છે ગોદંતી અતિ સોમ્ય છે બાળકોને ગોદંતી નિર્લયતાપૂર્વક અપાય છે

+ હરતાલને પીંગા સોમ્ય કહે છે, કેમ કે એને સોમલ ર બાગ અને ગમક ૩ બાગ લઈ તૈયાર કરે છે

x ભૂરા કોળાનો રસ અથવા મેળવેન(નાકવી)નો રસ અથવા ટક અને સાકરનું સેવન કરવાથી હરતાલના દોષથી મુક્ત થવાય છે

+ (૧) હરતાલલસન કરવાની વિધિ :—પાચ તોલા હરતાલને મધમ હડીમા ૭ દિવસ પત્રી રહેવા દેવી પછી કાઠી કુવારના અર્ધમા ખરલ કરી ચીકડી બનાવી સુકાવી લેવી પછી પીપળાના લાકડા બાળે રાત્રે રાખ તેપર કરવી રાખ કપડાથી બાળી લેવી પછી માગીના એક ભડા દાઢલામા ૧૧ શેર રાખ

તાલ એકનીસ દિવસ પીપરના રસમાં ખરલ કરવી તથા ગોળા કરી પીપળાની રાખ વડે અર્ધા ભરેલા માટલામાં તે ગોળા મૂળી, પછી મોઢા પર્વ ત તે જ રાખ ભરી ઉપર ઢાંધુ ખેસાડી કપડ-મટ્ટી કરી હનગ છાણુનો પુટ આપવો, એટલે ચાર પહોરમાં ભરમ થાય છે એ ભરમ તપેલા લોઢા ઉપર નાખવા છતાં ધૂણી નીકળતી નથી અને શુભવર્ણ થાય છે (૨) એક લાગ શુદ્ધ હર-

ભરી ઉપર હરતાલની મીઠી રાખથી પછી ઉપર બાળીની ૧૧ શેર રાખ નાખી દબાવી ઢાંધુ ભરી અ.પ.૩ ત્યાર પછી ચૂલા ઉપર ચડાવી નીચે બોરડીના લાકડાની આચ આપની અગ્નિ બળુ જ એછા હોવો ભેઈએ રાખના ઉપર વારવાર ભેતા રહેવું ભે કોઈ જગ્યાએ ફાટ પડે તો થોડી રાખ નાખી દબાવી દેવું ભે સભાળવામાં નહિ આવે તો હરતાલ ડાહી જશે આવી રીતે ૧૮ કલાક અગ્નિ આપવો પછી રવાજ શીતળ પાચ ત્યારે હાડી હતારી દીકરીઓ કાઢી લેવી દીકરીઓના ઉપર થોડી રાખ ચોટેલી હશે તે ચાટુપી ઘોલી નાખવી, એટલે નીચેથી સફેદ ઉરતાલભરમ મળશે કદાચ પીળો રંગ રહી નય તે ફરીને આ જ રીતે ૧થી ૧૨ કલાક સુધી મદાગ્નિ આપવો (આવી રીતે રોમલ પણ અગ્નિની રાખમાં તૈયાર થાય છે)

(૨) ખીલે મકાર —કાયકળ ૧૦ શેરને એક લોટાના વાસણમાં બાળી સફેદ રાખ કરવી આ રાખને આળી લેવી પછી તેનો અર્ધો ભાગ એક નાની જાડી ઢાંડીમાં ભરી ઉપર બે તોલા હરતાલ રાખથી પછી હરતાલ ન દેખાય એટલી રાખ ભરી એક અગ્નિકુંડ પતર ગોળાકાર કાપી ઉપર રાખવું ત્યાર પછી બાકીની રાખ ઉપર દબાવી ઢાંડીની ભરી આપવી ત્યાર પછી નાના ચૂલા ઉપર નીચે અગ્નિ ભેડા નડા બે લાકડાંનો ૩ કલાક અગ્નિ આપવો રવાજ શીતળ થયેથી કાઢી લીધુના રસમાં ખરવ કરી દીકરી બાધી ઉપરની રાખમાં દબાવી ફરીથી ત્રણ કલાક અગ્નિ આપવાથી સફેદ ભરમ બની નય છે પીળો રંગ જણાય તો એક વખત ફરીથી અગ્નિ આપવો

(૩) હરતાલનાં ફૂલ હડાટવાની વિધિ —પાચ તોલા શુદ્ધ તપકિયા હરતાલ લઈ થોડી થોડી ખાદી લેવી પછી એક નાની ઢાંડીમાં નાખી ઢાંડીના મોઢા ઉપર વડા કાગળની ટોપી (અથવા કાચનો સ્લાસ) નાંટાડી દેવા કાગળની ટોપી એવી હોવી ભેઈએ કે પાળથી સિંપાઈ સાફની અદર ટોપી રાખે છે તેવા આમરવાળી બનાવથી ઢાંડી પર એવી ચોટાડથી કે જરા પણ જરા પાડુ આવવા-જવાની ન રહે તેમ જ ટોપીમાં ઉપર પણ ન રહે યત્ર આવી રીતે તૈયાર કર્યા પછી નાના ચૂલા પર ચડાવી આવધાનતાપૂર્વક ૧૨ કલાક અગ્નિ થોડો ઘાટો આપવો ટોપીમાંથી ડુમાડો ન નીકળે તે સભાળવું ડુમાડો કોઈ પણ જગ્યાએથી નીકળતો જણાય તો તે સ્થાન તરત બંધ કરી દેવું રવાજ શીતળ થયેથી માતરથી ટોપીને કાતરી અલગ કરવી હાડીના ગળામાં તથા ટોપીની નીચેના ભાગમાં રવાદાર મેવે ફૂલ ને દેખાય તે ખાતરી લેવા ટોપીના ઉપરના ભાગમાં ને પીળો બાજ લાગેલા હોય છે તે વિશુદ્ધ ગમક છે તે પણ ઉપરોક્ત છે કુદ ઉપ-૧૮ તથા રક્તવિકારમાં લાભદાયક છે હરતાલના ફૂલ ના રતી પ્રમાણે રાખ કરેલો ભનુબને પા-પા દલાકે આપતા રહેવું વધાર ગરમી જણાય તો ફૂલમાં થી મેળવી પિવડાવવું માથા ઉપર ઠંડા ખાલોના છટકાવ વારવાર કરતા રહેવું એટલે ભયકર સપવિરતા ઝેરથી પણ મુક્ત થઈ જશે (શ્રી કવિરાજ મતાપસિદ્ધ રસાયનાનાર્થના લેખમાંથી)

(૪) ગોદતી હરતાલ(ધાપાણ)નું શોધન તથા મારણ —ગોદતી હરતાલ સફેદ રંગની દોષ છે તેને લાવી ગોમરમાં એકબે મ્લાઃ દકાળી સાફ પાણીથી ધોઈ લેવી પછી આકડાના પાનને ખાદી તેની વચ્ચે ગોદતીના ઢુકડાને રાખી કપડમટ્ટી કરી જળપુટ અગ્નિ આપવાથી ભરમ તૈયાર થાય છે ગોદતી ૧ શેર લેવી આકડાના પાન લગભગ ૨ શેર લેવા ભેઈએ આવી રીતે કુવારના ગર્ભમાં કરી રાકાય છે ગોદતી ભરમ સફેદ રંગની મુલાયમ બને છે તે કપડાથી આળી સીસીમાં ભરી લેવી ગોદતી ભરમ ૩ રતીથી ૧ માસ સુધી દિવસમાં બે વખત આપવી મધમાં મેળવી ચાટવા આપવી અથવા સાકરમાં મેળવી ખાઈ જવી ઉપર એક પુટો પાણી પીવું ગોદતી ભરમ માથાને દુખાવે, છઠ્ઠેન્વર ઓળોને દત્તો રક્ત મદર, ધીમર, શરીરની નિર્બળતા વગેરે પર આપાય છે મૈદિયા ઉપર પણ સાકર કામ આપે છે નાના ફૂલ પીતા બાળકોને પણ ગાળી ૧ રતી પ્રમાણમાં માતાના દૂધની સાથે આપવા મનમાં તાવ ઉપરસ અલગ તથા કબજિયાત માટે અપાય છે

(૫) સંખિયા ગોદતી ભરમ —ગોદતી ૫ તોલા સોમલ સફેદ ૨ તોલા લઈ બારીક ચૂર્ન કરી કુવારના રસમાં ૧૫ કલાક ખરલ કરી દીકરી બાળવી પછી સારવમાં રૂપી મજાદા ત્રણ કપડમટ્ટી કરી ૧૫ શેર છાણુનો અગ્નિ આપવાથી ભરમ મકારની ભરમ બને છે માથા ૧ રતી મતાઈ ૪ તોલાની સાથે આપવાથી શાસ છઠ્ઠેન્વર અને નિર્બળતા દૂર થાય છે આ ભરમ લેનાર થી ખૂબ ખાવું તથા ખટાસ બિલકુલ નહિ ખાવી આ રીતે હરતાલ બને ગોદતી મેળવીને ૫૩ ભરમ કરી રાકાય છે

તાલ અને એ ભાગ ધૂવાત લઈ, માટલામાં આમીની દિવા પીપળાની ગળોડી અર્ધી ભરી, તે ઉપર અર્ધો ધૂવાત ભરવો તે ઉપર હરતાલ મૂકી પુનઃ ધૂવાસ ઉપર નાખી તે ઉપર રાખોડી કંક પર્થ ત ભરી, મુખ ઉપર દંડાનુ મૂકી, કપડમટી કરી ચૂલા ઉપર મૂકતુ અને ચાગ પહોર અગ્નિ કરવો, એટલે હરતાલની ભસ્મ સુદ્ધ અને નિર્વૃત્ત થાય છે જે હરતાલની ભસ્મ અગ્નિ ઉપર નિર્વૃત્ત રહે છે, તે ભસ્મ સારી થઈ એમ સમજતુ તે ધુમાડા નહિત જણાય તો તે કાચી મળતી (૩) હરતાલ ૨ ભાગ. પાગે ૧ ભાગ અને ફટકડી ૫ ભાગ એ સર્વ ઔષધો એકત કરી, ધોળી તાટોડીના રસમાં ખરલ કરવા પછી તેની ચેપલી કરી શગવનદુગ્ધમાં ઘાની સથિલેષ કરવો અને ગળપુટ આપવો, એટલે નુદર ભસ્મ થાય છે એ ચોખા જેટલી આપવી (૪) સુદ્ધ હરતાલ ટુવાર, કોણુ અને દહીંમાં નાખી વાગ વૂટી ગોળો કરી મુકવવી પછી માટલામાં જ આગળ મીઠુ ભરી તે ઉપર હરતાલ લોખંડી દામડીમાં ભરી, ભરીમ પટોર (ચાગ દિવસ ને ચાગ ગાનિ) કમથી (પ્રથમ મદ, પછી મધ્યમ, અતમા તેજ) અગ્નિ કરવો, એટલે ચૂના જેવી થાય છે એ ચોખાભાર સાકરમાં આપવાથી વાતરકત અને જ્વરનો નાશ કર છે હરતાલ સરનપાતાલ :—(૧) હરતાલ તથા લાખ, રાઈ તલ સગવણની ઊલ, ટકણખાગ, મીઠ અને ગોળ એ પદાર્થો હરતાલના અર્ધો વજનને લઈ તેમાં હરતાલ ખરલ કરી નિષ્ક્રિય ફેલડીનું મોટું બધ કરતુ, તથા પાતાળય ન વડે પુટ દેવો એટલે સર્વ નીકળે છે (૨) હરતાલ અને ટકણખાર, લેસનુ ઘી, મધ અને કળથીના મદાની ભવના આપી, તે હાંધીમાં ભરી, તે ઉપર સચિદ્ર દાકણ ખેસાડી સથિલેષ કરવો અને હિંદને નળા ખેસાડી તથા ચાર પહોર અગ્નિ કરવો નળામાંથી ધોળી ધુમાડી જવા લાગે એટલે અગ્નિ બધ કરવો, પછી ઉપરની ધાળા કાઢી સર્વ લેતુ (૩) નેપાળાના ખિના અને એરડામાં હરતાલ ખરલ કરી ચીરીમાં ભરી અને વાતુકાયના મૂકી સિદ્ધ કરી ચીરીમાં રિયત સર્વ લેતુ હરતાલસરન—સાધ્ય વાતરકત ઉપર એક ચોખાભાર આપત, તથા પશ્વને માટે ચણા અને ઘી ચેળવતુ, એટલે ચોદ દિવસમાં ગ્રેયથી મુખ થવાશે હરતાલભસ્મના અનુપાનો :—અર્ધી ચણોડીભાર હરતાલભસ્મ જ વાલ ખડીમાંગમાં લેવાથી એ શી પ્રમંગના વાલુ મધ, પિત્ત કુષ્ઠ, પ્રમેહ અને અર્શનો નાશ કરે છે હરતાલમ એક ચણોડીભાર ગોળાના કાદામાં લેવાથી ઉષ્ણવયુક્ત વાતરકત અને ૧૮ કુટોનો નાશ કરે છે હરતાલભસ્મ વજનાગ અને હરતાલ અપરમાર ઉપર, આખાહળખરમાં રક્તવિકાર ઉપર, સમુદ્રજળમાં જલોદર ઉપર, દેવદાલી (દૂડવેલ)ના રસમાં ભગદર ઉપર, ફિરગોપદશ, વિસર્પ મડળ, કફ, ખસ, ઘા, વાતરકત સ્વબધી વિકાર, વિષ, પિત્ત, કફ અને નજી ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી જ્વર ક્ષય તથા પાકુરોગ ઉપર ખડીસાકરમાં આપવી વાલુ થગ અને બાળત(સુવા)રોગ ઉપર આદાના રસમાં આપવી સનિષાત, અર્ધગવાણુ અને વાલુગોળા ઉપર એ જ અનુપાનમાં આપવી નિર્મળ માણુતને જ્વરજળમાં, ક્ષય ઉપર પાનમાં, વીર્ય શૂદ્ધિ ઉપર પાકલા પાન સાથે, જિર્ણવાસ ઉપર હરે સ્વાધ નુસ્તાર્થ (નિર્મળતાને) માટે નજેડ તાથે, દુર્ગંધી ઉપર ચપાના દૂતમાં અથવા મુગધી પદાર્થો સાથે, વાલુ ઉપર આદાના રસમાં, પ્રમેહ ઉપર તુલસીના રસમાં, જલોદર ઉપર બકરીના મૂત્રમાં તૈલ ઉપર કેસર અને જવત્રામાં, અતિમાઘ ઉપર મધ અને લીડીપીપળમાં, સ્તનભનને માટે લવંગ, તજ તથા કપૂરની તાથે અપ્રાદશ કુળો ઉપર નિયુંડી સાથે અને મગશૂદ્ધિ ઉપર ગાળના દૂર સાથે આપવી પશ્ય :—ઘી, ભાત અથવા ગાયત્રુ દ્ધ ઉપરોગ —(૧) પી છીના નિષ ઉપર :—હરતાલ અને નવસાગ પાણીમાં વાગી લેપ કરવો અથવા એની ગોળા કરી તે લખી ચોપડવી એટલે વેદના ત કાળ નાશ પામે છે (૨) મ્હુક્ટીટ દૂર થના માટે :—હરતાલ ગોમુત્રમાં ઘતી લેપ કરવો (૩) ગહમાલ અને ગલગડ ઉપર :—હરતાલ ગોમુત્રમાં ઘસી લેપ કરવો (૪) નિર્વૃત્તિરુપ :—હરતાલ ૧ ભાગ, શખનુડી ૫ ભાગ અને ખ.ખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ એકત કરી લેપ કરવો (૫) ખોડા ઉપર :—હરતાલ અને કળી ચૂના પાણીમાં વાટી લેપ કરવો * (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—ગુળિયાના અને કરજના રસમાં હરતાલ

૫-ઔપધિક્રિયા

(રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટી, ક્વાથ, યોગ, લેપ, અર્ક, આસન, અંજન, તેલ, ઘૃત, દ્યાર અને મલમલો વિધિ, ગુણ તથા ઉપયોગ ઇત્યાદિ) .

અલ્પસ્થાપિ મહાર્થત્વં પ્રભૂતસ્પાલ્પકર્મણામ્ ।

કુર્યાત્સંયોગવિશ્લેષાન્ કાલસંસ્કારસુક્તિમિઃ ॥૧॥

૧-રસાયન

(૧) રસોપયોગી વિધયો

૧. અગ્નિના પ્રકાર:—રસાયનોને માટે ધૂમ્રાગ્નિ, દીપ્તિ, મંદાગ્નિ, મધ્યમાગ્નિ, ખરાગ્નિ અને લડાગ્નિ, એમ ૭ પ્રકારનો અગ્નિ છે. જે લાકડાં અગ્નિ આપવામાં વાપરવાં, તે જાડીમાં સારાં સુકાયેલાં, મૂડીમાં આવી શકે તેવાં જાડાં અને ખેર આદિકનાં હોય તેને કાઢીને, એટલે કે અગ્નિ આપવા માટે જાડાં વજેરેમાં યોગ્યતાવાળાં કહે છે. જ્વાળા નહિ નીકળતાં જે અગ્નિમાંથી માત્ર ધુમાડો જ નીકળે તેને ધૂમ્રાગ્નિ કહે છે. મૂડીમાં આવી શકે તેટલા જાડા લાકડાની આગમાં ભાગની ચીરીને સળગાવી જે અગ્નિ કરે તે દીપ્તિ અગ્નિ અને ચોથા ભાગની ચીરી વડે જે અગ્નિ કરે તેને મંદાગ્નિ જાણવો. એક લાકડાની બે ચીરીઓ સાથે સળગાવીને કરેલા અગ્નિને મધ્યમાગ્નિ અને એવી પાંચ ચીરીઓ સાથે સળગાવવા મુશ્કેલી કરેલો અગ્નિ તે ખરાગ્નિ છે; એ સર્વ કામમાં યોગ્ય છે. વળી જે અગ્નિથી પાત્રના મધાળા સુધી ચોતરફ જ્વાળાઓ પ્રસરી તેને લડાગ્નિ જાણવો.

૨. પુટ આપવાના પ્રકાર:—(૧) લાંબો, પહોળો અને બે હાથ ખાડો ખોદી તેમાં અડધાં અડધાં ઊંચાં ભરી તેના ઉપર કપડમઢી કરેલ શરાવ અથવા મૂસ ગોળી, ઉપર ઊંચાં ભરી પુટ આપે તે મહાપુટ. (૨) દોઢ હાથ લાંબો, પહોળો અને જાડો ખાડો ખોદી ઉપર કહેલી રીતે પુટ આપે તે ગજપુટ અથવા માલિપુટ. (૩) એક હાથ જેટલો લાંબો, પહોળો અને જાડો ખાડો ખોદી તેમાં પુટ આપે તે વરાહપુટ. (૪) એક વેંત લાંબો, પહોળો અને જાડો ખાડો ખોદી પુટ આપે તે કુંકુટપુટ. (૫) વેંતલર ખાડામાં માત્ર સાત અથવા આઠ ઊંચાં મૂકી પુટ આપે તે કૃષેતપુટ. (૬) જમિ ઉપર ઊંચાં અડધો ચૂરો (ગોખર) નાખી તેના ઉપર શરાવ છતાંદિ રાખી ઉપર ખાંડીનું ગોખર નાખી ઢાંકીને ઉપર અગ્નિ આપે તે ગોખરપુટ. આ પુટમાં ખાડાનું અને ગોખરનું પ્રમાણ નથી; માટે મુદ્દ અથવા કદિન દ્રવ્ય હોય તેના પ્રમાણમાં ૧૦૦ અથવા ૫૦ અથવા ૩૦ અડધાં ઊંચાંમાં પુટ આપવો. (૭) માટીની ગાજર લઈ તેને હાથની આંગળી આવે તેવાં ૩૦ થી ૫૦ કાણાં પાકી તેમાં અડધા કોલસા ભરી તેના ઉપર કપડમઢી કરેલું શરાવ અથવા મૂસ રાખી તેના ઉપર બીજા કોલસા નાખી માટીનાં અથવા ઈટાના ચૂલા ઉપર ગોળી સળગાવવું અને એ અગ્નિ ત્રીજા દિવસે દરી ગવા પછી મહિનું ઔષધ કાઢી લેવું; તેને કુંભપુટ કહે છે.

(૨) યંત્રો

૧. ડમરુચંત્ર:—નીચેનું માટલું નાનું અને ઉપરનું એનાથી જમણું મોટું એવાં બે માટલાં લાવી તેની અંદર અને બહાર ખડીનો અથવા ગોળીચંદનો સાથે લેપ કરી સૂકવી નાખવો. પછી નાના માટલામાં લીંછુના રસમાં ખસ કરેલ શિંગળાક ગખી તેના ઉપર મોટી માટલી લઈ વાળી અને બન્ને માટલીઓના મોઢાના સાંધાને ચૂનો ૧ ભાગ અને ઘઉંની કમળ બે ભાગ લઈ પાણીથી એક મુલતી તે વડે ચોક્કસાઈથી બંધ કરવાં અથવા ગોળીચંદનથી કપડમઢી કરવી. એને ડમરુચંત્ર કહે છે. આ ચંત્ર ચૂલા ઉપર ગોળીને નીચે ચાર પ્રહર અગ્નિ આપવો અને ઉપરના માટલાના

તળિયા પર ભીજવેલા તૂગડાની આસપાસે સોળ પટ કરેલી ગડી મૂકી તે મુકાઈ ન જાય તેટલા માટે વખતોવખત તેના ઉપર પાણી નાખતા જવું, મુકાવા દેવું નહિ, એટલે હિંગગોઠમાથી પાસે જોડી ઉપરના મટકાના તળિયે જઈ ચોટે છે તેને શુકિતથી કાઢી લેવો. આ જ પ્રમાણે નાનું યત્ર કરીને કપૂરના ફૂલ પાડવા, પરંતુ નીચે ચૂલામાં બળતણના બદલે ઘીમાં ભીજવેલો કાકડો સળગાવવો એટલે ફૂલ સરા પડશે.

૨. ઊર્ધ્વનલિકા યત્ર :—એક તપેવામાં ઔષધો નાખી તેના મોઢા પર ઢાકણુ વચ્ચોવચ અગૂઠા જેવડા છિદ્રવાળું મજબૂત બેસાડી તે છિદ્રમાં નળી બેસાડી તે તપેલું ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે તાપ કગવો, અને તે નળીનો બીજો છેડો વાસણ તરફના છેડા કરતા નીચો રહે તેમ કરીને તે બીજા છેડા નીચે ખુદના મુખવાળું એક બીજું વાસણ મૂકવું તે નળી વાટે તે વાસણમાં અર્ક પડે છે તે અર્ક ઉપર તેવ તરી આવે છે, તેને અત્તર કહે છે

૩. વાલુકાયત્ર :—ગોળ આતસી (અગ્નિ સહન કરે તેની) શીશી લાની ગોપીય દનની માટીથી સાત કપડમટ્ટી કરની પછી પહોળા મોઢાનું માટીનું હાડણુ લઈ તેની નીચે હાથનો અગૂઠો જાય એવું છિદ્ર પાડવું, + અને જે ગસાયન કરવાનું હોય તેની કળણી તે આતસી શીશીમાં નાખી તે શીશી તે હાડલામાં છિદ્ર ઉપર જોબી સીધી ચકડી રાખીને, તેની નીચે પાણીથી કાલવેલી માટી અથવા ઘઉંના લોટના લોદાથી તે હાલે નહિ એવી રીતે ગાવવી પછી મીઠા પાણીની એટલે નદીની (સમુદ્રકિનારાની નહિ) રેતી શીશીના ગળા મુધી ભેતાવડ ભરી અને તે હાડણુ ચૂના ઉપર ચડાવીને જેવો અગ્નિ કહેલો હોય તેવો તેની નીચે કગવો શીશીમાં કાળણી મૂકી જ ભરી, લીધી અથવા ભેજવાળી ભગવી નહિ x

૪. બૃધરયત્ર :—સવા હાથ ચારે ખૂણે સરખો ખાડો કરી તેની વચ્ચે એક વેતની નાની ખાડી કરી, તેમાં ઔષધ નાખેલો સરવો અથવા મૂસ મૂકીને બે અથવા ત્રણ આગળ માટી અગર રેત તે પર પાદરી ખાજીના ભાગમાં છાણું નાખી અગ્નિ આપે તે બૃધરયત્ર.

૫. દોલાયત્ર :—ઔપચિક્રિયા મિત્ર પાસે લઈ તેને ત્રણ ભોજપત્રથી લપેગી પછી તેની તૂગડાથી પોટલી બાધવી એને એક મજબૂત સળી લઈ તેને માટલાના મોઢા ઉપર આડી મૂકીને એ સળીની વચ્ચોવચ દોરી અથવા દોરો બાધી તેને બીજો છેડો તે પોટલી એટલે જોડે ટાંગી કે જેથી માનવામાંના પદાર્થમાં તે પોટલી ડૂબેલી રહે * પછી તે માટલું ચૂના ઉપર ચડાવી કંઈ હોય તેવી રીતે અગ્નિ આપવો એને દોલા અથવા સ્વેદન યત્ર કહે છે

૬. ચલકયત્ર :—અર્ક કાઢવાનો હોય તો એક વાસણમાં પ્રથમ ઠંડ મૂકીને પછી તેના ઉપર વાડગી ગોઠવવી પછી ડાબી આલુબાણું વાસણમાં તે તે ઔષધો નાખીને તે વાસણના મોઢા ઉપર પાણીના ઘડિયાળ જેવી બીજી વાડગી ચત્તી ઢાળી, માગી લગાડીને સાધા બધ કરવો તે પછી તે ચત્તી વાડગીમાં પાણી નાખી યત્ર ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો પછી ઉપરની વાડગીમાં પાણી તપી જાય તેમ તેને ઉલેચી નાખતા જઈને બીજું કંડુ પાણી તેને મદલે ભરી મૂકતા રહેતું એમ કરવાથી ઉપરની વાડગીને તળિયે વગળના જેવા બિંદુ બમીને યત્રની અદર ઇંટના

+ આ છિદ્ર ઉપર એક ઠીકરી અથવા અગ્રકનું પત્તન રાખવાનો રિવાજ છે

x વાલુકાયત્રમાં જ્યારે કોઈ પણ ભવતું સિંદર બનાવડ હોય ત્યારે એક લોહરાવાકા (છત્રીની લોટાની દારી) તૈયાર રાખવી જ્યારે જ્યારે તે બધ થઈ જાય ત્યારે ત્યારે વાર વાર છત્રીની દારી અદર નાખવાથી મો ખુલ્લું થઈ જાય છે કોઈ વખત અગ્નિ આપવામાં જૂન થવાથી શીશી તૂટી જાય તો એકદમ ત્યાગી ભાગી જવું, કારણ કે એ શીશીમાંથી જે ગધકનો ધુમાડો નીકળે છે તે અતિ હાનિકારક છે ઘણે ભાગે જ્યાં સુધી ગધક ભરાતો રહે ત્યાં સુધી આય મદમદ આપવી પડે છે ગધક બળી જાય ત્યાર પછી અગ્નિ તેજ કરવામાં શીશી ફટકાનો ડર રહેતો નથી

● પોટલીનું કપડું માટલાના તળિયાને અડતું ન રહે તે સંભાળવું, નહિ તો કપડું બળીને અદરની વસ્તુ માટલામાં પડી જશે

ધસી લેપ કરવો; એટલે સોમયુક્ત વાતાશ્નનો નાશ થાય છે.+

૬૨-હીરાકસી

સં ૦ કં ૦ કાસીમ. મં ૦ હિરાકસ. હિં ૦ કસીસ. ફાં ૦ જકે સંજ. અં ૦ જળે અખદર, જળે અસ્ફદર ઇં ૦ સદ્દેટ' ઓફ આધર્ન. લાં ૦ ફેરી સદ્દશસ.

હીરાકસીની ઉપરસમાં ગણુના છે. હીરાકસી વાલુક અને પુષ્પવાલુક એમ બે પ્રકારની છે. હીરાકસીનો રંગ લગભગ ઘોળો અને નીલ (કાળો ગળાવરણો) હોય છે, જે કિંચિત્ પીળા રંગની હીરાકસી હોય છે તેને પુષ્પવાલુક કહે છે. હીરાકસી:—અતિ પ્રશસ્ત, ઉબ્જુ, તૂરી, ખાટી તથા નેત્રોને હિતાવહ છે અને વિષ, વાયુ, કફ, મળુ, શ્વેત, કોદ, ક્ષય, કેશ, નેત્ર, કંઠ, મૂત્રક્રમ્હ તથા અશ્મરિનો નાશ કરે છે. શોધન:—હીરાકસી એકવાર ભાંગરાના રસમાં પચન કરવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ:—ગંધક તથા હીરાકસીનો એકત્ર પુટ આપવો એટલે ભસ્મ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) ગંડમાલો ઉપર:—હીરાકસીનો અને લિલામો અથવા માત્ર હીરાકસી આકાના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) વૃષણકૃમ્હ (વૃષણને ખંજવાળવાથી ફાટીઓ થાય છે તે) અને અહિપતન (ખાળકોની ગુદા ન ધાવાથી તેમાં કંઠુ ઉત્પન્ન થઈ ફાટીઓ થાય છે તે) ઉપર:—હીરાકસી, ગોરોચન, મોરચુ, હરતાલ અને રસાંજનને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) પાંકે, ક્ષય, શુદ્ધ, ખરોળ, શૂળ અને રાંપૂલ નેત્રરોગ ઉપર:—હીરાકસીની ભસ્મ, ત્રિકળા અને મરી એકત્ર કરી તે ના તોલો ઘી અને મધમાં એક મહિનો આપવું.

૬૩-હિંગળોક

સં ૦ બં ૦ હિંગુલ. મં ૦ હિંગુળ. હિં ૦ સીંગરફ. કં ૦ હિંગુલિષક. તૈં ૦ હંગિલા કામુ. ફાં ૦ સીંગ્રફ. અં ૦ અંગ્રફ ઇં ૦ રેક સદ્દયુરેટ ઓફ મરક્યુરી નેટિવ સીનાબાર. લાં ૦ હાઈફ્રાજિરી સલ્ફયુરેટમ્.

હિંગળોકની ઉત્પત્તિ:—અશુદ્ધ પારો એક ભાગ અને ગંધક ૪ ભાગને લોટાના વાસણમાં કઢવી એકત્ર કરી તેના કકડા કરી, કાચની શીશીમાં ભરી તેને એક આંગળ કપડામૂલો લેપ કરી જાયામાં સૂકવી વાલુકાયત્રમાં એક દિવસ અગ્નિ આપવો; પછી પાંચ દિવસ સુધી કમવદિએ અગ્નિ કરી સાતમા દિવસે કાઢી લેવો. તે હિંગળોક ધણે ઉત્તમ હોય છે. x શોધન:—(૧) હિંગળોક

+ (૧) હરસના મસો ઉપર:—(અર્ધોડર દ્રાવણ) તપકિયા હરતાલ ૧ તોલો, હરદોષલા ૧ તોલો તથા અઢીજી ૧ તોલો લઈ ખારીક વાટી ૨ થોર પાણીમાં મેળવી ક્વાથ કરવો. જ્યારે પાણી આશરે ૭-૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ઉપરથી પાણી નિતારી શીશીમાં ભરી લેવું. હરસવાળને પડેલા દિવસે જુદાખ અપી મસાને ઘોડાના વાળથી મજબૂત બાંધી આપવો. પછી તે ત્રણ દિવસ સુધી ઉપરનું પાણી ચોપડવું. ચોથે દિવસે મસો મરી ગયો હોય તો ચોપિયાથી ખેંચી લેવો. જો મસો મરી ન ગયો હોય તો ફરીને એક બે દિવસ પાણી ચોપડવું, પછી મસો ખેંચી લેવો. જે મળુ થાય તેના ઉપર જસતતની ભસ્મ અથવા સફેદો માખણમાં મેળવી ચોપડવા રહેવું; એટલે ઘોડા દિવસમાં નવી સારી આમડી આપી જાય છે. ઓપધિનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી વધારે ફરવું નહિ; તેમ જ વધારે મહેનતવાળું કામ ન કરવું.

(૨) સફેદ કુટ ઉપર લેપ:—જલ્દી હરતાલ તોલા, ૫ બાવથી તોલા ૧૦, મનશીલ તોલા ૧, ચિત્રકમળ તોલા ૨ તથા હળદર તોલા ૨ લઈ સર્વ વસ્તુઓને ખાંડી ખારીક ચૂણું કરી ગોમૂતમાં ૩ દિવસ ભિન્નવી દેવું. પછી ખરલ કરી સોગડી બાંધવી, સુકાઈ ગયા પછી ગોમૂતમાં ઘસી કુકળા ઉપર લેપ કરવાથી ઘોડા દિવસમાં ફાટી ઓડી પાણી જરી રૂઝ આવી જાય છે.

x બનરમાં હિંગળોક આવે છે તેમાં 'રૂમી સીંગરફ' સર્વથી સારો કહેવાય છે; મારણ કે ૧ થોર રૂમી હિંગળોકમાંથી ચોણે થોરથી વધારે પારો નીકળે છે. હિંગળોકમાંથી પારો કાઢવાની વિધિ:—(૧) પ્રથમ હિંગળોકને લીમડાનાં પાનના રસમાં અથવા લીંબુના રસમાં ૩ કલાક ખરલ કરી નાની નાની ટીકડી બનાવવી. પછી સુકાઈ કમરખત્રમાં ટીકડી ભરી મજબૂત ચેક કરી ચૂવા પર રાખી બાર કલાક અગ્નિ આપવો. ઉપરના પડા પર બીના કપડાની ગડી વારંવાર બદલતા રહેવી. નીચેની હાંડી પર પાણી દીધું પડે તે સંભાળવું. બાર કલાક અગ્નિ આપ્યા પછી હાંડી કાઢી થાય, ત્યારે સાવધાનીથી સંપુટ આડો પડે તો સંભાળવું તથા ઉપરની હાંડીમાં તલિયે ચોટલો પારો કાઢી લેવો. નીચે રહેલી સીંગરફની રાખમાં

ખલમાં નાખી મેદીના દૂધના સાત પુટા તથા લીલુના રસના સાત એવા ચોદ પુટા આપવા, એટલે દિગ્ગોલક શુદ્ધ થાય છે (૨) દિગ્ગોલક આદાના રસમાં સાત વાર મોળા ચૂનના રસમાં સાત વાર એવી રીતે લાવનાઓ આપી સફવણ એટલે નિર્દોષ થાય છે મારણુ :—(૧) એક વાલ ઠરતાલની બૂણી ઘેડિયામાં નાખી તે ઉપર એક તોલો દિગ્ગોલકનો કાકરો મૂકી બે તોલા આદાનો રસ નાખવો તથા તેની આસપાસ ૩ માસા લવગ પાથરવા, પછી તે ચૂના ઉપર મૂકી મદામિ વડે ત્રણ ઘટિકા પચન કરવું, પછી ઉનારી વાટી રાખવું તે પાનમાં એક શુભભાર આપવું આ લગ્ન પુષ્ટિકારક છે એ પાક, યજ્ઞ, ક્ષય તથા સર્વ રોગ ઉપર આપવી (૨) દિગ્ગોલકના ચણા નવડા કકડા કરી ચદ્રકાતના અથવા લોખંડના વાસણમાં નાખી ફૂકવા તે ગરમ થાય એટલે તેમાં મેદીના દૂધ વડે દશ વાર, આકાના દૂધ વડે દશ વાર, દીપવર્ણ વડે દશ વાર, કપિલા વડે પાંચ વાર અને દુધવર્ણ વડે ૫ વાર એવી રીતે વાસણમાં લાવનાઓ આપવાથી તૈયાર થાય છે આ શતાર્ક દિગ્ગોલક અનેક રોગોનો નાશ કરે છે તથા જૂખ વધારે છે એ અનુપાન વડે સર્વ રોગો ઉપર આપવી દિગ્ગોલક :—કડવું, તુલુ અને તીખુ છે તથા નેરંગ, કફ, પિત્ત, કુલાસ, કાઠ, જ્વર, કમળો, ધીંલો અને આમવાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ઉપદેશ ઉપર :—આકાના મૂળની ઝાલ અને દિગ્ગોલકની ધૂણી શિખને આપવી એટલે ચાદી તથા સોળે ત્વરિત દૂર થાય છે (૨) ટ્રાયુ ઉપર :—ઈસમધ અને દિગ્ગોલકની ધૂણી આપવી *

કાચ પારો રહી ગયો હોય તો ફરીથી પેક કરી આવી જ રીતે કાઢી લેવો (૨) બીજો પ્રકાર —ડમરુ ત્રણ રીતે પેક કરવાને બદલે નીચેની હાડકોથી બે મોટી તાવડી બરાબર સરખી રીતે હાડકોના ઉપર રહે જેમાં વચ્ચે સાથે બુધ્ધી ન જલાય તેવી રીતે લેવી એક તાવડી વાર વાર પા પા કનારે ઉતારી બીજી તાવડી ઉપર રાખી આપવી તાવડીની ઉપર બીજી કપડા રાખવું વાર વાર લણેલો પારો ખોલતા જવું આવી રીતે કપડાથી પા ૮-૧૦ કલાકમાં સર્વ પારો નીમળી આવે છે (૩) ત્રીજો પ્રકાર —મધમ પ્રમાણમાં કહેવી રીતે દિગ્ગોલકની ટીપ્પી બનાવી દિગ્ગોલકના વજનથી બમણા ચીથરા લઈ પાથરી તેમાં દિગ્ગોલક એકસરખી લાઈનમાં રાખી પડદાની માફક કપડાને ઘીટી લેવા પછી એક પહોળા વાસણમાં રાખી દીવાસનીથી સળાવવા ઉપર એક માટીનું ખડુ જ મોટું ૬-૭ ડાહી દેડ માટીનું ૬-૭ થોડું ડાહી રહે તેવા આવવા માટે ઇચ્છા નેટલી જમ્મા નીચે ખાલી રહે એવી રીતે રાખવા માટે નીચે ત્રણ ઈંટ રાખી તે ઉપર મધુ જ્યારે કપડા બળી રહે ત્યારે ઉપરના કપડા નીચે લાગેના પારોને ખોલી લેવો નીચેના વાસણમાં રહી ગયો હોય તેને પાણીથી ઘેઈને કાઢી લેવો કદાચ દિગ્ગોલકને લીલુના રસની ભાવના ન આવે અને એમ ને એમ મૂળ પાથરી કપડા લણેવી કે તોપણ પારો નીકળી આવે છે

* (૧) દિગ્ગોલકની ભરમ કરવાની વિધિ —૨ તોલા દિગ્ગોલક (૩મી સી ગરફ) તથા ૪ તોલા લાલ અથવા ગુલાબી ફટકડી લઈ બેને અવગ અવગ બારીક વાટવા પછી એક સારાવમાં ૨ તોલા ફટકડીનું ચૂણું નાખી ઉપર દિગ્ગોલકનું ચૂણું મૂકવું ત્યાર પછી બાકી રહેલ ફટકડીનું ચૂણું ઉપર નાખી દિગ્ગોલક હવાથી દેવો પછી બરાબર બધેમસત બીજી સારાવ ઉપર રાખી મજબૂત કપડાંથી કપડાં મઠી કરતી વખતે સારાવ અંતરેમ હાલોને ફટકડી ઉપરથી પછી જઈને દિગ્ગોલક છુટવો ન થઈ જાય તે સલાજવાનું છે કપડાંમઠી સારી સુકાવ ત્યારે ૪ રોર છાપાની આચ આપવી સ્વાગ શીતળ યરેથી કાઢી વાટી શીશીમાં ભરવી આ વરમ ગુલાબી રંગની થાય છે વજન આપેરે બે તોલા રહેશે ફટકડીને ઘણો ભાજ બળી જાય છે તેમ જ દિગ્ગોલકમાંથી કેટલોક પારો ભીડી જાય છે જે ફટકડીના ફૂલાના રૂપમાં ભરમ મળે છે તેમાં દિગ્ગોલકના સયોગથી કેટલોક ગુણુ આવી ગયો હોય છે આ ભરમની માત્રા ૧થી ૩ રતી છે દિવસમાં બે વખત આપવી પિત્તજ્વર ઉપર સારું સાથે વિષમજ્વરમાં નાની ધરડે (હીમજ)ના ચૂણું સાથે, નિર્જાતા દૂર કરવા તથા મગેહ ઉપર મલાઈ તથા સાકર સાથે આપવી ખાસી તથા દમ ઉપર નાગરવેવના પાનમાં આપવી (૨) બીજો પ્રકાર —૩ તોલા ૩મી સી ગરફ લઈ એક રીંગણ (મારુ બેગ)માં ભરી ઉપર ધડના આઠાથી પેક કરવું પછી જાડી શેકે છે તેની રીતે ગરમ રાખમાં રીંગણ પેક કરી રીતે બાઈ જાય ત્યાં સુધી જલાવી રાખવું પછી ખોલી કાઢી બીજી રીંગણમાં ઉપર મુજબ પેક કરી બાકવું આવી રીતે ૨૧ રીંગણમાં દિગ્ગોલકને બાકવાથી ભરમ (દિગ્ગુલ રસાયન) તૈયાર થાય છે આ ભરમનો ઉપયોગ રસસિદ્ધ દિગ્ગુલ ગઢકાની બદલીમાં કરવો માત્રા ૧થી ૨ રતી નિર્જાતા તથા મગેહ દૂર કરવા માટે મધ તથા લીલીપીપરના સાથે તાવ ઉધરસ વાતરોગ ઉધરોગ વગેરે રોગમાં આપી રીકાય છે

ઉપર રાખેલી વાડખીમાં અર્ક અથવા તેલ ટપકરો.†

૭. પાતાળયત્ર :—એક હાથ લાખો, પહોળો અને જોડો ખાટો ખોદી તે ખાડામાં એક વાસણ ગોળવળું અને એક બીજા વાસણમાં જોઈએ તે ઔષધો નાખી તેના મો ઉપર સોયો જઈ શકે તેવડું હિંદ્ર પાટું દાકણ મન્જૂત બેસાડી સાધો કપકમટીથી બધ કરવો અને પછી મુકાય પછી તે વાસણને નીચેના હાડલા ઉપર બિધુ વાળો બને વાસણો વચ્ચેના સાધો ચૂના તથા લોટ વડે મન્જૂત બધ કરવો. પછી ઉપરના માટલાના ગળા સુધી પહોંચે તેટલે જોયે સુધી તે બંને વામણોની આસપાસ માટી લરવી અને ઉપલા મટકાની પીંડ પર અગ્નિ કરવો એટલે તેમાના ઔષધોનું તેલ નીકળી દાકણમાના હિંદ્ર વાટે નીચેના વામણમા આવી પડરો આ ય નને પાતાળ-યત્ર કહે છે. (આનાથી ધૂણેલ આદિ તેલ તૈયાર થાય છે.)*

૮. તેજોયત્ર (લંબક) :—એક જાખા ગળાનું તપેલું લઈ તેમા અર્ધો સુધી ઔષધો નાખી પછી પાડમા કલા પ્રમાણે પાણી નાખી તેના મોઢા ઉપર બે નળીઓનું લબક મૂકી પછી તેના સાધા લોટ તથા ચૂનાથી મન્જૂત બધ કરવા અને ઉપરના લબકમા પાણી ભરવું. પછી યત્ર ચૂલા ઉપર મૂકી હેં ધીમા તાપ લગાડવો. ઉપરના લબકમા પાણી જિનુ થાય એટલે ઉપરની નળીથી તે પાણી કાઢી બીજું દાઢું પાણી નાખતા જવું. બીજી નીચેની નળી નીચે મોઢા મોઢાનો શીશો રાખી તેમા અર્ક પડે તે લેવો. આ ય નને લંબક પણુ કહે છે કોઈ એને નલિકાયત્ર અને સરપોસ પણુ કહે છે

(૩) રસ*

૧. બોળબદ્ધ રસ :—પારો, ગધક, ગળાનું સરવ એ સમાન લાગે અને રાતો બોળ (હીરાબોળ)

+ આ યત્રને ‘આકાશપાતન યત્ર’ પણુ કહે છે ઉપરના ભાગમા વાડકી રાખવાને બદલે પહોળા મોઢાનો તાખા અથવા પિત્તળનો પડો રાખવો એ વધારે અનુકૂળ રહે છે, કારણ કે ધડામા પાણી વધારે રહી શકે છે, જેથી વારંવાર બદલવું પડતું નથી

* પાતાળયત્રની બીજી રીત —ચૂલા પર એક નાદ રાખી તેના ઉપર એક મોટું કીબક રાખવું કીબકમા તથા નાદમા બરબર વચ્ચે એક એક હિંદ્ર કરવું કે જેથી અગ્નિશીતીનું જો અથવા બીજું કોઈ શીશો જેમા ઔષધિ ભરીને તેલ દાકણ હોય તે બરાબર તેમા આવી શકે પછી કપકમટી કરેલી શીશીમા ઔષધિ નાખી શીશીના મોઢા ઉપર લોટાના તારની ગોળી અથવા આટો ચાળવા મ.ટ ચાળણી આવે છે તેના દુકડો લપેટી ફસાવી દેવો, જેથી ઔષધિ નીકળી ન જાય તથા તેવ ટપકવું રહે આવી રીતે ગીરી તૈયાર કરી કીબકમા જી.ધી રૂબળી શીશીના મોઢાની આસપાસ ચો. બી. લગાડી પછી ચારે બાજુ બબ્બે આગળ રેતી પાથરી એક લોટાનું પાતણ પતકે (કેસ્ટીન તેલના ડળા આવે છે તેનું) અસપાસ તારથી બાધી દેવું પછી કીબકમા પતરાની આસપાસ ખાખી રહેતી જગ્યામા છાણા અથવા કેલસાનો અગ્નિ આપવો નીચ ચૂલામા એક વાડકી રાખવી જેથી તેવ તેમા ટપકતું હોય થાય આશરે એક કલા.† પછી તેલ ટપકવું શરૂ થાય છે જ્યાં સુધી તેવ ટપકતું રહે ત્યાં સુધી અગ્નિ આપવો તેલ ટપકતું બધ થાય ચારે અગ્નિ આપવો બધ કરી દેવો વધાર કીબક તથા હેરી વસ્તુઓનું તેલ આવ્યા યત્રથી કાઢવામા અનુકૂળતા વિશેષ રહે છે

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત ઉપચાર —રા ખદાવ રસ —આકાશનું મૂળ ચોરતું મૂળ, ખરસાળી ચોરતું મૂળ, આમલીના છાંડ ખાખરાની છાલ, કેળનો રતલ તળના છાંડ અથાડી મોય, કોડી અને રાખ એ અગિયાર બીજેની ખાખમાંથી ધુધક ધુધક તૈયાર કરેલા ખાર, ધયવરણુ (હિંદાદણુ સચળ બીડ લવણુ વડગર મીઠું અને ધસિયુ એટલે નળી કે સમુદ્રનું મીઠું), થાય દ્વાર (એટલે સાલખાર, જવખાર નવસાર ખડિયોખાર અને પારિયો દાકણખાર) તથા પારો એ સર્વમા સમાનભાગે લઈ પ્રથમ પારમા તેનાથી ત્રણગણો ગધક મદન કરી કળણી તૈયાર કરી તેમા બાકીની ચીજો ભેળી વાટી નાખી સર્વના સમાન ફટકડી, સરોખાર હીરાકરી અને નવસાર નાખી લીલુના રસમા ખૂબ મદન કરી તેનો અર્ક પાડવાના માટીના નલિકાયત્રમા નાખી ચૂલે ચકાવી ચાર પહોર સુધી આવ્ય આપવી એનાથી તૈયાર થયેલા રસને રા ખદાવ રસ કહે છે એ રસમા સોય નાખવાથી તે તેમા ગળી જાય છે એવા એ અનુભૂત રસ પાણીની સાથે એક અથવા બે વાલ આપવાથી તે શુદ્ધ (ગોળો), ડરસ, બરોળ ચૂત અને હરના અને*

નજી ભાગ લઈ શીમળાના રસમા અગ્ર કાદામા ખરલ કરી ગોળીઓ વાળવી પ્રમાણ અને અનુપાત :—ચાંદી આઠ રતી માખણ અને સાકરમા ગુણુ :—સ્તબ્ધ ઉપયોગ :—નાક, બાલ જનનેન્દ્રિય અને શુદ્ધમાધી થતાર ગ્તમાવ, એના મેવનથી સારા થાય છે ગતપિત્ત, ધાળા આમ, અત્યાર્તવ (રાતો પ્રદર), એના ઉપર પણ એ અતિશુદ્ધાયક છે, તેમજ પ્રમેદ અને મૂનદુષ્ટ એના ઉપર પણ ચાલશે પથ્થ :—વાતકર અને પિત્તકર ધર્મથી ખાવા નહિ આહાર મિષ્ટ અને ઘોડા લેવે!

૨. મહાજયગંકુશ રસ :—પારો, ગધક, વજનાગ્ર એ એકે ભાગ અને ધતૂરાના ખીજ ૩ ભાગ તથા સૂર, મરી, લીડીપીપર એ દરેક બન્ને ભાગ લઈ બટુ જ પારીક થાય ત્યાં સુધી ખરલ કરતા જઈ આદુ અને લીછુના ગ્તમા પુગ આપવા તથા ગોળીઓ બાધવી ચાંદીમા એમા દારૂડીના મૂળ નાખવાનું કહેતું છે તે પ્રમાણે કરવાથી આ ગ્તમાવન માગક થાય છે પ્રમાણુ અને અનુપાત :—એમ્થી દોઢ રતી સુધી આમનો ગ્ત અને ગધ માધ ગુણુ :—જ્વરગ્ત અને દીપ્ત ઉપયોગ :—દોઢ ચન્દા મિવાય આવનારા કોઈપણ જ્વરમા તેમજ જનત રહ્યા કરતા જ્વરમા તથા અગ્નિતર થતા જ્વરમા આનો ઉપયોગ ઉત્તમ છે અપચો, પેટમા દુખડા, જેમા વાયુ વધવે એવા વિમારો જે જ્વરની માધે થતા રોય તે જ્વરમા આ વિરોધ ઉપયોગી છે જૂના નધિવાયુ ઉપર પણ એ આપવે સર્વ તાવ ઉપર એનો ઉપયોગ થાય છે, એજે એ રૂઢણ કરવા યોગ્ય છે અશક્ત મનુષ્યને તથા બાળકોને આ ગ્ત આપવે નહિ એ વધુ માનામ આપવાથી આપોના ડોળા મોટા દેખાય છે દિવસમા સાન્ન-સવાર બે જ વખત આ ગ્ત આપવે બપોરના અમરે એકાદ ઠંડા ઓપધની ચોખ્ખા કરવી જુદી જુદી જાતના જ્વર માટે કહેલા કાદા સાથે તે તે જ્વરમા આ રસ આપાય છે પથ્થ—જ્વરના પ્રમણુમા કયા પ્રમાણે

૩. ત્રીજા પ્રકારનો મહાજયગંકુશ રસ :—પારો ગધક, તામ્ર અને સુવર્ણમાક્ષિ ભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો નેપાળો, શેન્દુ કટુ હરડાં નરોતર, શુદ્ધ પ્રેસા ગરકોચલા એ સર્વેને સમાન ભાગે લઈ શુવરના દૂધમા ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી (શુવરના દૂધમા ખરલ કરવાથી તીન રચક થાય છે, તેથી અશક્ત મનુષ્યથી સહન થઈ શકે નહિ માટે એને ભાગરો, આદુ અને તુનમી ના રસમા ખગલ કરવાથી આ ગ્તમાવનનો ગુણુધર્મ ઓછો નહિ થતા કામ પણ સાર થાય છે)

પ્રમાણુ અને અનુપાત :—એક રતી બિના પાણી સાથે (એક રતીથી વધ ને ન આપવું) ગુણુ :—સારક, ઉષ્ણ, વાતહર અને જ્વરગ્ત ઉપયોગ :—આતરિયા (આતરે આવનાર) દાઢિયા તાવ ઉપર અને કાર્તિક—માગશરમા આવનારા તાવ ઉપર આનો ઉપયોગ ઉત્તમ છે નાના બાળકો અને અશક્ત મનુષ્યને આપવે નહિ આના પ્રભાવથી વિષમજ્વરમા થનાર તીવ્ર લક્ષણો મ્થી ધાય છે અને બરેણ, યજ્ઞ તથા પેશાબમા જનારો ક્ષાં મ્થી થઈ ધતૂતની વિકૃતિ મ્થી ધાય છે પથ્થ :—દૂધ અને કાણ

૪. ચોથા પ્રકારનો મહાજયગંકુશ રસ :—પારો ૧, ગધક ૨, દમણાર ૨ મનડીલ ૧, શુદ્ધ હરતાલ ૧, વજનાગ્ર ૨, ગરકોચલા ૧, માક્ષિભસ્મ ૨, સૂકાં, મરી ૩, લીડીપીપર ૩ અને હરડાં, બરેડા તથા આમળા બન્ને તોલા કાકચનો મગજ (શેકો) ૨ તોલા, કટુ તોલા, ધતૂરાના ખીજ ૩ તોલા, જેડીમધ ૨ તોલા, પશ્કરમૂળ ૨ તોલા એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ પારા ગધકની ઉત્તમ કળ્પી કરી, પછી તેમા હરતાલ ખલતી ઉત્તમ ખગલ મ્થી પછી તેમા મનડીલ અને દમણાર નાખી તે પછી બીજા ઓપધાનુ ચૂર્ણ મેળવવું, અને ૮ પછી અગધિયાના પાદકાંતો રસ,

વિકારોને જલદીથી આરામ કરે છે સૂચના—આ રસ પીતી ૫ખતે રાત્રી તોલા પાણી મેળવીને પાવો, કારણ કે એ રસ એક મકરનો તેભજ છે ઇન્દ્રિયલેહી રસ—પારા તોલા ૧ અને ગધક તોલા ૧ ખગલ પાણી કળ્પી થને તેમા મરી તોલા ૧ લાવેલ દમણાર તોલા ૧ સૂકાં તોલા ૧ તથા શેધેડો નેપાળો તોલા ૩ નાખી ખગલ વાદી પાણીમા થડી ચણા જેવે જોળીઓ વાળવી એ જે જો સવાર ૧ આપી ઉપર ગરમ પાણી પીછ વાસણુ સમસ્ત પાણી પાછ અથવા ઠંડા પાણીથી નાકડુ અથવા મગજાખાની ખાંચી થી નાખી ખાવી

ધતૂરાના પાદડાનો ગમ, તુલસીનો રસ અને આદાના રસના અનુક્રમે પુટ આપવા પ્રમાણુ અને અનુપાન :—૧ રતી આદાના રસ અને મધમા ગુણુ :—દીપન અને જ્વરન ઉપયોગ :—ટાઢિયા તાવ ઉપર એનો ઘણો જ ઉપયોગ થાય છે એ આખા પહેલા હરે અથવા મીઠીઆવળ જેવું એકાદ હલકું સાગક ઔષધ આપવું. કન્ઢવર તથા સન્ઢિપાત ઉપર પણ આ રસાયન આપવથી કાયદો થાય છે ભેગનાળી જમીનમા રહેવાથી તથા ખગળ હવાપાણીથી આવનાગ તી તાવમા પધુ એ આપવું આવણથી ઢિવાળી મુધીમા આવતો (મલેગિયા) જ્વર આનાથી નક્કી નય છે.

પથ્ય :—જ્વર માટે કણુ હોય તે

૫. મૃત્યુજયરસ :—સૂક, મરી, લીડીપીપર, હરડા, ખહેડા, આમળા, પારો, ગધક, ટકણુ, વળનાગ, જેડીમધ, હમદર, કાકયના રોકેલા ફળનુ મીજ, એ સર્વ ઔષધો સમાનભાગે લઈ ભાગના રસમા નણુ દિવસ ખગલ કરી ગોળાઓ બાધવી

૬. મૃત્યુજય ગમ ધીળે :—પારા ૧, ગધક ૧, ધતૂરાનાળીજ ૩, સૂક ૨, મરી ૨, લીડી-પીપર ૨, હરડા ૧, મહેડા ૧, આમળા ૧, વળનાગ ૧, નેપાળો ૨, રેવમીનો શીશ ૨, ગેકવ કાકયની નીજ ૧, ટકણુખાગ ૧ અને જેડીમધ ૧ તોલો એ પ્રમાણે વજનથી લઈ ભાગના રસમા ૧૪ દિવન ખગલ કરી ગોળાઓ બાધવી પ્રમાણુ અને અનુપાન :—એકથી બે રતી બિના પાણી સાથે ગુણુ :—સાગક ઉપયોગ :—સર્વે પ્રકારના જ્વરમા અને વિશેષ કરીને વાતજ્વરમા આપવું તાવનુ જો વધી નય નહિ, તેટલા માટે પોત્ર અને તીકણુ જ્વરમા એ અપાય છે. પથ્ય :—ગરમ પદાર્થ તજવા

૭. પ્રમેહરમાધન :—કવાઈ મીઠુ, અખર, લોહુ, કાતલોહ, પારો, તાણુ, પોવાદ, હિગગોક, ગધક, ટકણુખાગ, આપગિયા એ દરેક વરતુ સમાનભાગે લેવી (એમાની કહેવી ધાત્રુઓની તો ભસ્મો જ લેવી) અને તેને વીણુના ગમ્તી ભાવના આપવી પછી લૂગદી કરી શરાવસપુટમા નાખી અગ્નિનો પુટ આપવો પછી તે કંકુ થયે કાઢી લઈ ખગલ કરી તેમા કપૂર, કેસર, તજ, તમાલપત્ર એવમીઆણુ, નાગેસર, સૂક, જયફળ અને જવની, એસર્વને ઉપના ઔષધોના સમાનભાગે લઈને કંકવા લીમડાની અતરછાલના રસમા નણુ દિવસ ખગલ કરવું. પછી તેની ગોળાઓ કરી ઊંચામા સૂકવવી પ્રમાણુ અને અનુપાન :—૧ થી ૧૫ રતી માખણુ અને સાકર માથે ગુણુ :—પૌષ્ટિક

૮. આનંદલેરવ રમ :—શુદ્ધ હિગગોક, શુદ્ધ વળનાગ, સૂક, મરી, લીડીપીપર, ટકણુખાગ અને શુદ્ધ કંકવા ગધક સમાન ભાગે લઈ જળીરી લીણુના ગસમા બે પહેર મુધી ખગલ કરીને એક રતી પ્રમાણે ગોળાઓ કરી એ ગોળાઓ પોત્ર અનુપાન સાથે ઉધરસ, દમ, જાડો (અતિખાર), સમદણુ, સનિપાત, મૂગી (ગાત્રુ), વાતગમ, પરમિયો, અજીર્ણ અને અગ્નિમાલ ઉપર આપવી, તેમ જ જ્વરાતિસાર ઉપર ચોખાના ઓસાગણુમા આપવી

૯. મમીરગાજકેસરી (વાતારિ) રમ :—અદીણુ જેરકાયના અને મરી ત્રણે સમભાગે લઈ આદાના રસમા ૨તી પ્રમાણે ગોળાઓ કરી તે એકલી અથવા ગરમ પાણી સાથે આપવી અને ઉપર નાગરેલના પાનની ખીડી ખાવી એવે કૂબડાપણ, પાચળાપણ, ગ્રમ્મસી, આમવાયુ, શળ, કફયુક્ત વાયુ, અપળાકૃત વાયુ, શોષ, કપવાયુ, પ્રાનકવાયુ, કટિશળ, કોલેગ, અરુચિ, મૂગી અને સમદણુ-રોગ દૂર થાય છે

૧૦. ખૂહર નં ગભેદી રમ :—શુદ્ધ પાગો, શુદ્ધ ગધક, ટકણુખાગ અને મરી એ ચારે સમાનભાગ, સૂક અને નમેળગ એ જળે ભાગ, અને શુદ્ધ કરેલો નેપાળો નવ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી વિધિ પ્રમાણે આકડાના પાદડાના રસમા બે પહેર મુધી ખગલ કરી ગાયના ઊણુના અગ્નિ ઉપર મદ આય આપવી પછી તેને ખગલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળાઓ કરી એ કડા પાણી સાથે આપવાથી જીવાન થાય છે એના ઉપર હઠી-ભાતનુ પથ્ય કરાવવું. એનાથી જાડો થઈ આમદોષ, અજીર્ણ, ઉગ્ગરાગ, ગોળાનો રોગ અને કફ વગેરે સર્વ રોગનો નાશ થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. બીજુ પાણી પીવાથી એનો ગેય બંધ થાય છે

૧૧. લોહનાથ રસ :—શુદ્ધ અને યુગ્મીકૃત (ગંધક ખરણ કરેલો) એવો પારો બે ભાગ અને શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ લઈ એ બંનેને એક જગ્યાએ ખરલ કરી કાળળી કરી પારાથી ચાર-ગણી ઢોડી લઈ તેમાં તે કાળળી ભરવી. ત્યાર પછી ટંકણુખાર ૧ ભાગ લઈ ગાયના દૂધમાં ખરલ કરી તે ઢોડીનાં મોઢાં તે વડે બંધ કરવાં. ત્યાર પછી શંખના કકડા આડ ભાગ વજન લઈ માટીનાં બે શરાવ (ચપણાં) લઈ તેમાં શંખના અડધા કકડા નીચે નાખી તેના ઉપર બે ઢોડીઓ ગોઠવી તેની ઉપર શંખના બાકી રહેલા અડધા કકડા પાથરી દઈ તેના ઉપર બીજું શરાવ બે ઢોડી વાળી શરાવની કપડમટ્ટી કરી એક દાય બેઠો ખાડો કરી જંગલી છાણું (અડધાં) નો ગળપુટ અગ્નિ આપવો. પછી કુંડુ થયે બહાર કાઢી સર્વ ઔષધ એકત્ર વાટી રાખવું; એને લોહનાથ રસ કહે છે. એ રસ શક્તિ પ્રમાણે ૫ થી ૨૦ મરીના ચૂર્ણ સાથે ૨ થી ૬ રતીની માત્રામાં વાયુના રોગો ઉપર ઘીમાં, પિત્તના રોગો ઉપર માખણમાં અને કફના રોગો ઉપર મધમાં આપવો. ક્ષય, અરુચિ, ઝાડો, સંઘ્રહણી, ઉધરસ, મંદાગ્નિ, કૃશતા (દૂબળાપણું), શ્વાસ અને ગોળા ઉપર આ લોહનાથ રસ વખણાય છે.

૧૨. ઉદયભાસ્કર રસ :—પારો ૧ અને ગંધક ૨ ભાગ, તામ્રભસ્મ ૮ ભાગ, શિલાગ્રિત ૩ ભાગ, હરતાલ ૨ ભાગ, એ સર્વ શુદ્ધ લઈ એકત્ર ખરલ કરી, પછી મરી ૩ ભાગ, વજનાગ ૨ ભાગ તેમાં મેળવી નગોડ, આદુ, લાંગોંગે અને નાની અરણીના રસમાં સાત સાત દિવસ ખરલ કરી તેને તડકે સૂકવવું. ત્યાર પછી તે એક ચણોડી પ્રમાણે લઈ આદાના રસ અને સૂંક, મરી, લીંડીપીપર એમાં સેવન કરાવવું; એટલે પાંડુરોગ, કમગો, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, આમવાત, કૃમિ (કરમ), યજ્ઞ, ગોળા, પ્રમેહ, બરોળ, જનોદર, સંઘ્રહણી, ઢોઢ, ધનુર્વાત ઇન્ધાદિ રોગોનો નાશ થાય છે. પદ્ધતિ :—સાદીચોખ્ખા દહીંમાં આપવા તેમ જ ઊંચ અને ભાતનું પણ સેવન કરાવવું. આ ઉદયભાસ્કર રસ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૩. લઘુવાતવિવંસન રસ :—પારો અને ગંધક એકેક ભાગ અને વજનાગ ૧૬ ભાગ લઈ, તેને ચિત્રકના રસમાં ખરલ કરી વાલના વજને ગોળીઓ કરવી. એ મૃગી, ઉન્માદ, વાતરોગ, સર્વાંગવાત, દાંતખીલી ઇત્યાદિ રોગ ઉપર આપવી.

૧૪. કંકુકંકાર રસ :—શુદ્ધ પારો ૦૧ તોલો, શુદ્ધ વજનાગ ૦૧ તોલો, શુદ્ધ ગંધક ૦૧ તોલો, લોહભસ્મ ૦૧૧ તોલો, ધંતૂરાનાં જીરૂ ૧ તોલો, કુલાલેલો ટંકણુખાર ૦૧૧ તોલો તથા જળવંત્રી, અક્કલકરો, સૂંક અને કઠાર્ધની રાખ એકેક તોલો લઈ આદાના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળી કરી તે દૂધ, આદાનો રસ અથવા તુલસીના રસમાં આપવી; એટલે જે કદાપિ ગળા સુધી કફ આવી ભરાયો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે.

૧૫. વૃદ્ધિનાશન રસ :—પારો, ગંધક એકેક ભાગ અને બે ભાગ સુવર્ણભક્ષિકને હરડેના કાઠામાં ૩ દિવસ અને એરંડિયામાં ૧ દિવસ ખરલ કરી તેને હરડેનું ચૂર્ણ અને એરંડિયા સાથે વાલ પ્રમાણે સેવન કરાવે અથવા તલવણના રસમાં આપે તો અંડવૃદ્ધિનો નાશ થાય.

૧૬. ભાસ્કર રસ :—સૂંક, મરી, લીંડીપીપર, સિંધાવૃણ, સંચળ, ખીડલવણ, બંગડીપાર, મીકું, ટંકણુખાર, સાણખાર એ સર્વ સમાનભાગે લઈ, એ સર્વની ખરાબર નેપાજો લઈ તેને દંતીમૂળના કાઠાની અને બિન્નેરાંના રસની ત્રણ ત્રણ ભાવનાઓ આપવી અને ખૂબ ગઈન કરી યંત્રે સૂકવવું. તૈયાર થયેલો રસ નાગરવેલના પાનમાં અડધી રતી આપવાથી પ્લીહોદર (બરોળ), ગોળા, વિઘ્ન, શળ, આક્રો, હરસ, દંતગ્રણ, ખસ અને દાદરનો નાશ થાય છે; અંજન કરવાથી સર્પદંશની પીડા દૂર થાય છે.

૧૭. સમીરપત્રગ રસ :—અક્કલભસ્મ, ગંધક, વજનાગ, ત્રિકટુ, પારો, ટંકણુખાર એ સર્વ સમભાગે લઈ તેને લાંગરાના રસની સાત ભાવનાઓ આપવી. આ રસ આદાના રસમાં અથગ ત્રિકટુના ચૂર્ણમાં એક વાલ આપવાથી મોટા વાયુનો પણ ક્ષણમાં નાશ કરે છે અને તેનું નસ્ય (નાકમાં સંધવા) આપવાથી બેશુદ્ધિ મટે છે.

૧૮. અશ્વિનકાર રસ :—શુદ્ધ પારો ૧ લાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ લાગ, લોહભસ્મ અને અન્નક-લસ્મ ૬ લાગ; બીલી, ચિત્રક, ત્રિકટુ, દરદા, નેપાળો એ દરેક એક લાગ; ટંકણુખાર, જવખાર અને સિંધાત્રુણ એ પાંચ લાગ, એ સર્વે એકત્ર કરી ૩૨ લાગ ગ્રામ્યમાં પચન કરી ૫છી યુવરતું દૂધ ૩૩ લાગ નાખી ફરીથી પચન કરી તેની બળ્લે માસાની ગોળી કરી આપવી. આ દરસના મસા છેદન કરવા માટે કુટાડી સમાન છે.

૧૯. અગ્નિસૂત રસ :—કાઠીની લરમ ૨ લાગ, સંખલસ્મ ૨ લાગ અને પારાગંધકની કાળગી ૧ લાગ, મરીનું ચૂર્ણ ૩ લાગ, એ સઘળું એકત્ર કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું. આ રસ ઘી-સાકર સાથે આપવાથી મંદાગ્નિ અને દૂનળાપણાનો નાશ કરે છે. એ લીંડીપીપરના ચૂર્ણ અને ઘીમાં સંપ્રદેશી ઉપર આપવું. ગોષ, તાવ, અરુચિ, શળ, ગોળો, પાંકુ, ઉદરરોગ, અર્શ, સંયત્તેષી એ રોગો ઉપર હાથમાં આપવું. આ રસ પ્રમેહનો પણ નાશ કરે છે.

૨૦. આદિત્ય રસ :—હિંગોલક, વજનાગ, ગંધક, ત્રિકટુ, ત્રિફળા, બળધળ, લવંગ, બંગડી-ખાર, સિંધાત્રુણ, મીઠું, બીડલવણ અને સંયળ એ સર્વ એકત્ર કરી તેને લીંબુના રસની સાત ભાવનાઓ આપી અર્ધી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. આ આદિત્ય રસ અજીર્ણનો નાશક હોઈ જે ખાચ તે પચાવનાર અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

૨૧. કૃમિક્ષાર રસ :—કપૂર ૮ લાગ, કઠાબલ, ત્રાપમાણ, અજમેદ, વાવડિંગ, હિંગોલક, વજનાગ, નાગકેસર, ખાખરાનાં બીજ એ એક લાગ લઈ તેને ભાંગરાના, ઉંદરકનીના અને ક્ષાહીના રસની એક પછી એક ભાવનાઓ આપવાથી કૃમિક્ષાર રસ સિદ્ધ થાય છે. એની વાલ-વાલની ગોળી કરી નાગકેસરમાં આપવી; એટલે સર્વ પ્રકારના કૃમિનો નાશ થાય છે.

૨૨. સુવર્ણમાલિની વસંત રસ :—સોનું ૧ લાગ, મોતી ૨ લાગ, હિંગોલક ૩ લાગ, મરી ૪ લાગ અને ખાપરિયો ૮ લાગ લઈ પ્રથમ માખણમાં ખરલ કરી ૫છી લીંબુના રસમાં માખણની ચીકાશ જતાં સુધી ખરલ કરવું. આ રસ બે રતી મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.*

૨૩. લઘુમાલિનીવસંત રસ :—શુદ્ધ કરેલો કલખાપરિયો ૨ લાગ અને ઘોળાં મરી ૧ લાગ એકત્ર કરી, તેમાં દૂધ ઉપરની તર ચોથો લાગ નાખી ખરલ કરવું. ત્યાર પછી તેમાં ઘીની ચીકાશ ન રહે ત્યાં સુધી લીંબુના રસમાં ઘૂંટવું, એટલે આ લઘુમાલિનીવસંત રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવો. જીર્ણજ્વર, ધાતુગતજ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીવિકાર, મોટા-પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્થ સંબંધી લોહી, વિષમજ્વર અને નેત્રરોગ એનો નાશ કરે છે. આ રસ જ્યંતી (નાની ખપાટ)નાં ફૂલોમાં ગર્લિયુને આપવાથી બધા તાવોનો નાશ કરે છે અને ગર્લનું ઉત્તમ પાલન કરે છે. નાનાં બાળકોના સર્વ રોગ ઉપર પણ આ રસ આપવો. પૃથ્વ :—દૂધ અને ભાત.*

* સુવર્ણમાલિની વસંતમાં ગામના દુધમાંથી કાઢેલું માખણ લેવું, બેંસનું નહિ; કારણ કે બેંસના માખણમાં ચીકાસ વધારે હોય છે, જેથી જલદી ચીકાસ જતી નથી. ૧ તોલો સોનું હોય તે ૨૦ તોલા માખણ લેવાય છે. કેટલાક વેદ ૪ તોલા માખણ લેવાનું કહે છે. ૪ તોલા માખણ લેવાથી ૮-૧૦ દિવસ વધારે ધૂંટડ પડે છે; તેમ જ ગોળીમાં થોડી ખટાસ (લીંબુના રસનો ખાટો રસાવ) આવે છે. લીંબુનો રસ પણ કાઠી બાટલીમાં ભરી લેવો. બીજે અથવા ત્રીજે દિવસે ઉપર સાફ નીતરી આવેલ હોય તે ગાળી લેવો. ફરીથી એ રસ ત્રીજે દિવસે ગાળવો. આની રીત ત્રણુખાર વખત ગાળવાથી રસ શુદ્ધ અને જલદી ચીકાસ દૂર કરનારો થાય છે. ખાપરિયાને બદલે કોઈ વેદ જસતની ભસ્મનો ઉપયોગ કરે છે. કોઈ વેદ બજરમાં મળે છે તેનો જ ઉપયોગ કરે છે. ખાપરિયાના સંબંધમાં હજુ સુધી વિદ્વાનોમાં એકમત થયેા નથી. સુવર્ણને બદલે કોઈ વરખ ઉપયોગમાં લે છે તે કાઠ વેદ સુવર્ણભસ્મ ઉપયોગમાં લે છે. મરી સફેદ તથા મોતીની પિંથી કરીને ઉપયોગમાં લેવાય છે.

• લઘુમાલિનીવસંતમાં કેટલાક વેદો ૮ તોલા ખાપરિય, ૮ તોલા હિંગોલક તથા ૪ તોલા સફેદ મરીનું ચૂર્ણ મેળવે છે. ૫છી નાચનું માખણ ૨ તોલા મેશ્વરી ૧૦૦ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી બળ્લે વાલની ગોળીઓ બનાવે છે.

૨૪. શૂલક્રુઠાર રસ :—ટંકણુખાર, પારો, ગંધક, ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, હરતાલ, વજનાગ, તામ્ર-લસ્મ અને નેપાળો એ સર્વ એકત્ર કરી ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી તેની વાલ(૨ રતી) પ્રમાણે ગોળીઓ કરી, તેમાંથી એક ગોળી મરીમાં અથવા આદાના રસમાં આપવી. આ રસ યજ્ઞનો નાશ કરવામાં કુદાડા જેવો છે.

૨૫. શ્વાસક્રુઠાર રસ :—પારો ગંધક, વજનાગ, ટંકણુખાર અને મનશીલ એ દરેક એકેક તોલો, મરી ૮ તોલા, ત્રિકટુ ૬ તોલા, એ સર્વને ખરલ કરી કાચની શીશીમાં ભરી રાખવું. આ રસ રતી પ્રમાણે નાગરવેલના પાનમાં આપવાથી દમ, ઉધરસ, મંદાગ્નિ અને વાત-કફ સંબંધી રોગોનો નાશ કરે છે. સન્નિપાત, મૂર્ચ્છા, ગ્રોત્તુ અને અતિમોઢ પામેલા રોગીને આ રસ સૂધાકરો. આ શ્વાસક્રુઠાર રસ સંપૂર્ણ શ્વાસરોગનો નાશ કરે છે.

૨૬. સૂતશેખર રસ :—શુદ્ધ પારો, સુવર્ણલસ્મ, ટંકણુખાર, વજનાગ, સૂંઠ, મરી, લીંડી-પીપર, ધંતૂરાની ખીજ, ગંધક, તામ્રલસ્મ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, શંખલસ્મ, ખીલાનો મગજ, ક્યૂરો આ સર્વ સમાનભાગે લઈ તેને ભાંગરાના રસમાં ૨૧ દિવસ ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે મધ અને ઘીમાં આપવી. એનાથી અમ્લપિત્ત, ઊલટી, યજ્ઞ, પાંચ પ્રકારના ગોળા, સંઘ્રહણી, ત્રિદોષ, ઝાડો, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, હેઝકી, ઉદાવર્તરોગ અને ક્ષયરોગનો ૧ મંઠલ-(૪૮ દિવસ)માં નાશ થાય છે.

૨૭. પ્રતાપલંકેશ્વર રસ :—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, અબ્રકલસ્મ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લોહલસ્મ ૪ ભાગ, શંખલસ્મ ૮ ભાગ, અડધા ઝાણાંની રાખ ૧૬ ભાગ અને વજનાગ ૧ ભાગ લઈ આદાના રસમાં ખરલ કરેલું અને બળે રતીની ગોળીઓ કરી તે આદાના રસમાં આપવાથી સુવાવડીનો વાહુ, વાતરોગ અને દાંતખીલીનો નાશ થાય છે. વાતરોગ, કફરોગ અને હરસના ઉપર ગૂળ, મજો અને ત્રિકુળામાં આપવો. આદાના રસમાં આપવાથી ઉગ્ર સન્નિપાત નાશ પામે છે. સર્વાતિસાર અને સંઘ્રહણી ઉપર ચોગ્ય અનુપાન ચોજીને આપવો અને પથ્થ પળાવવું; એટલે તેનો નાશ થાય છે. આ પ્રતાપલંકેશ્વર નામનો રસ સુવાવડીના રોગોનો નાશ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

૨૮. ગુદમક્રુઠાર રસ :—સીસાની લસ્મ, કલાઈની લસ્મ, અબ્રકલસ્મ, લોહલસ્મ એ સમાન-ભાગે અને એ સર્વના બરાબર તામ્રલસ્મ લઈ તેને જંબીરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી એ ગોળીઓ મધ, આદાનો રસ અને જવખાર તથા સાજખારમાં આપવાથી અજીર્ણ, અમ્લપિત્ત, હૃદયરજા, પડખાનું યજ્ઞ, પેટમાંનો દુખાવો(પેટથળ) અને સર્વ પ્રકારના શુભમેગનો નાશ કરે છે.

૨૯. મૃત્યુન્મય રસ (ત્રીજો) :—વજનાગ, મરી, લીંડીપીપર, ગંધક, ટંકણુખાર એ સર્વ સમાનભાગે લઈ, બે ભાગ શુદ્ધ હિંગળોક લેવો અને આદાના રસમાં સર્વને ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. અટર્જાન્વર ઉપર આ ગોળી જંબીરી લીંબુના રસમાં આપવી. સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર મધમાં આ ગોળો આપવી. આ ગોળીના સેવનથી મૃત્યુરૂપી તાવ દૂર થાય છે; એથી એ રસનું નામ 'મૃત્યુન્મય' રચ્ય છે.

૩૦. શીતલશ્ચ રસ :—પારો, હિંગ્રાક, ગંધક એ સમાનભાગે અને એ ત્રણેની બરાબર નેપાળો લઈ સર્વને દત્તીમૂળના કાઢામાં ખરલ કરી વાલ-વાલ(બળે રતી)ની ગોળીઓ કરીને તે આદાના રસમાં આપવી. એટલે મહાઘેર નવા તાવનો પથ્થ નાશ થાય છે. સાકર, દહી, ભાતનું પથ્થ આપવું. કંકુ પાણી પાવું. મગનું ઓસામણ અને શેરડીનો રસ પાવો. આ શીતલશ્ચ રસ સર્વ તાવનો નાશ કરે છે.

૩૧. નાગરસાયન :—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, ઝેરકેસર ૧ ભાગ, મરી ૨ ભાગ અને એ સર્વ ઔપધાની બરાબર વજનાગ લઈ તેને ચિત્રકના કાઢાની અને આદાના રસની ભાવનાઓ આપી ચણેલી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી પાનખીણમાં આપવી; એટલે સર્વ જાતના વાત, કફ, ઉધરસ, આઠ પ્રકારના તાવ, લજ્જદોષ, મંદાગ્નિ, ગ્રોત્તુ અને યજ્ઞનો નાશ થાય છે.

૩૨. મેહકુંઠાર રસ :—કલાઈની ભસ્મ, લોહભસ્મ, સુવર્ણભાક્ષિક ભસ્મ, અબ્જભસ્મ, ગંગાનુ સન્વ અને રસસિંદૂર એ સમભાગે લઈ, તેને કુવારના રસમાં ખરલ કરી વાલ(બે રતી)ના પ્રમાણમાં ગોળાઓ વાગવી અને મધ તથા સાકરમાં મેવન કગવની આ સવાગ-સાજ ૧૨ દિવસ આપવી, એટલે પ્રમેહ, ધાતુક્ષય, રક્તપ્રસ્, ક્ષયરોગ, છર્ણુજ્વર અને પાકુરોગ વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે

૩૩. સિદ્ધામૃત રસ :—ફટકડીનું ફૂલ ૩ ભાગ અને મોનાગેર ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૧ માસા જેટલું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં પ્રાતઃકાળે સેવન કગવતું અને ખાગ તેવવાળા એવા પદાર્થ વર્ણ કરાવવા, એટલે શિરોબ્રમ્હ, મસ્તકશય, અન્નપિત અને સર્વ પ્રકારના પિત્તથી થયેલા રોગો દૂર થાય છે

૩૪. કાસકુંઠાર રસ :—હિંગોલક, મરી, ગધક, ત્રિફલ, ટકણુખાર એ સમાનભાગે લઈ આદાના રસમાં ખરલ કરી મળબે રતીની ગોળાઓ કરી એ આદાના રસમાં આપવાથી અનેક પ્રકારની ઉધરસ, દારણુ સન્નિપાત અને શિરોરોગનો નાશ કરે છે

૩૫. અમૃતમન્જરી રસ :—હિંગોલક, વજનાગ, લીડીપીપર મરી, ટકણુખાર અને જવની સમાનભાગે લઈ સર્વને જળીરી લીધુના રસમાં ખગવ કરી ચણેડી પ્રમાણે ગોળાઓ કરી એ ગોળા આદાના રસમાં ૨ અથવા ૩ આપવાથી દારણુ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે વળી મદાસિ, અજીર્ણ, આમવાત, પાય પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, સર્વોગવાત, છર્ણુજ્વર, ક્ષય ઇલાદિ સર્વ આધિનો નાશ કરે છે આ ઊના પાણીના અનુપાનથી આપવી

૩૬. અમ્નિકુંઠાર રસ :—ટકણુખાર, પારો, ગધક, શખભસ્મ એ સમાનભાગે વજનાગ ૩ ભાગ અને મરી ૮ ભાગ લઈ તેને વાગી ચૂર્ણ કરી ભાગના રસમાં ખરલ કરી ચણેડી પ્રમાણે ગોળા કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, શ્વાસગ, મદાસિ, કફરોગ, પ્લીહોદર (મરોળ), ઉવરસ અને યજી દૂર થાય છે

૩૭. કંકડેતુ રસ :—ટકણુખાર, લીડીપીપર અને શુદ્ધ વજનાગ સમાનભાગે લઈ તેને આદાના રસની ૩ ભાવના આપી, ચણેડી પ્રમાણે ગોળાઓ કરી, યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી એમલે પીનસ, શ્વાસ, ઉધરસ, ગળાના રોગ, ગનગ્રહ, દત્તરોગ, કર્ણરોગ, નેનરાગ ઇલાદિ નાશ પામે છે

૩૮. વાતગાગિંદ રસ :—પાગ, ગધક, ચિત્રક ત્રિકટુ, નાથરમેધ, વજનાગ અને નિફળા સમભાગે લઈ ભાગના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળાઓ કરી આપવી એમલે અદાર પ્રકારના કોર, પ્રમેહ, કફગ, વાતરોગ અને ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે

૩૯. કુંકડકુંઠાર રસ :—પારદભસ્મ ૧ ભાગ, ગધક ૧ ભાગ, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ ગૂળ, ત્રિજળા, બકામ લીમ્બે, ચિત્રક અને શિવાન્નિત એ દરેક ૧૬ ભાગ, કંજના બીજ ૬૪ ભાગ અને અબ્જભસ્મ ૬૪ ભાગ લઈ, ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ઘીમાં મેગરીને માગીના રીંદા વાસણમાં ભરી રાખતું એ નિયમ અર્થાં તેલો ખવડાવવાથી ગત કૃત્ર અને સર્વ કોરનો નાશ થાય છે

૪૦. કપર્દક રસ :—મૃત અથવા મૃતિયુ પારા કપાસના ફૂલના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કોડીમા ભરવો પછી ટકણુખારને દૂધમાં ખરલ કરી તે વડે મોડીન મોડું બધ કમ્તું પછી તેને અમૃતમાં ધનમાં રાખી ગરુષ્ટ આપવો ૬ કૃ થશે બહાર કાઢી, પાગથી ગમણા મરીનું ચૂર્ણ તેમાં મેગરી, એ રસ એક ગતી ઘીની સાથે આપવાથી રક્તપિત્તનો નાશ થશે તેના ઉપર ઉબગના પાકા ફળ ઘી અને તાકરમાં પકવી મેવન મગવા

૪૧. ગુરુઆદિ લોહ :—ગંગાનુ સન્વ, ત્રિફળા, ત્રિકટુ એ સર્વનું ચૂર્ણ સમાનભાગે અને એ સર્વની બરાબર લોહભસ્મ નાખવી. આ રસનું મેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગો દૂર થાય છે

૪૨. હુતાગાનુ રસ :—ગધક, પારો અને ટકણુખાર એ એકેક ભાગ, વજનાગ ૩ ભાગ અને મરી ૮ ભાગ લઈ તેના ચૂર્ણને જળીરી લીધુના રસમાં ૧ દિવસ ખગલ કરીને મત્ર જ્વડી ગોળાઓ કરવી એ ગોળા આદાના રસમાં આપવાથી શ્વાસ, અરુચિ, ગ્રામ કોરોગ, અમ્નિમાધ,

અછળું, સનિપાત, ધાક, જડતા અને મસ્તકથળ એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૩. પ્રતાપમાર્ત્ત રસ:—વજનાગ ૧ લાગ, હિંગળાક ૨ લાગ, નેપાળા ૩ લાગ અને ટંકણુખાર ૪ લાગ લઈ કુંવારના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળાઓ કરીને યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી; એટલે સત્વર નવા તાવનો નાશ થાય છે.

૪૪. માર્ત્તોદાય રસ:—હિંગળાક ૨ લાગ, નેપાળા ૧૧ લાગ, ટંકણુખાર ૧ લાગ અને વજનાગ ૧૧ લાગ લઈ સર્વને આદાના રસમાં ખરલ કરી વાલ (ખે રતી) પ્રમાણે ગોળાઓ કરવી; એનું નામ માર્ત્તોદાય રસ કહેવાય છે. તાવ, શ્વાસરોગ, ઉદરોગ, આખાન, પાંડુ અને અછળું એ ઉપર અનુપાન થોછ એ રસ આપવા યોગ્ય છે. પથ્ય:—જાશ, લાત. આ રસ સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, આદાનો રસ અને સાકરમાં આપવાથી દારણ્વર, મંદાગ્નિ, ગોળા, કફ, વાયુ, ઘળ, શોફોદર, વાતરકત, સ્વરભેદ, વળુંકુટ, હરસ ઇત્યાદિ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે.

૪૫. નારાય રસ:—શુદ્ધ પારો, ગંધક, નેપાળા, ત્રિફળા અને ત્રિકટુ સમભાગે લઈ એકત્ર ખરલ કરી ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૧ થી ૨ રતી ગ્રંથ સાથે ચાટી તે ઉપર જિતું પાણી પીવાથી શુભરોગોનો નાશ થાય છે.

૪૬. જય રસ:—પારો, ગંધક, હિંગળાક અને નેપાળા એ અનુક્રમે ૧-૨-૩-૪ લાગ લઈ દંતીમૂળના કાઠામાં ખરલ કરી એક રતી પ્રમાણે ગોળાઓ કરવી. એ ગોળા સવારે સાકરમાં આપી ઉપર ઠંડું પાણી પીવાથી શીતજ્વર એક દિવસમાં દૂર થાય છે.

૪૭. પ્રવાલપંચામૃત:—પરવાળાં ૨ લાગ, મોતી ૧ લાગ, શંખ ૧ લાગ, ક્ષીપ ૧ લાગ અને કોડી ૧ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં આકકાનું દૂધ સર્વના સમાન વજને નાખી માટલામાં રાખી માટલું બંધ કરી તેને સાધારણ પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ નિત્ય ૧ વાલ (૨ રતી) સેવન કરાવવી અને પથ્ય પળાવવાથી આરોગ, ગોળા, તાવ, ભગળ, ઉધરસ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, કફ, વાતરોગ, અછળું, ઉદાવર્તરોગ, હૃદરોગ, સંઘડણી, ઝાડો, પ્રમેહ, મૂત્રરોગ, મૂત્રકૃચ્છ અને પથરી વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૮. કાસકેસરી રસ:—મરી, નાગરમોથ, કોષ, ઘોડાવજ અને વજનાગને સરખા ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી આદાના ગસમાં ચણા જેવડી ગોળા કરવી તેનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, શળ, કફરોગ, સ્તિકારોગ અને સઘડણીનો નાશ થાય છે.

૪૯. સૂર્યાવર્ત રસ:—પારો ૧ લાગ અને ગંધક અર્ધા લાગ લઈ બંનેને કુંવારપાદાના રસમાં ૧ પહોર ખરલ કરી એ બંનેના વજન જેટલાં શુદ્ધ તાંબાનાં કંટકવેધી પતરાં ઉપર તેને સેપ કરી ઘંટીયંત્રમાં તેને ચાટ પહોર અગ્નિ આપવાથી આ રસ સિદ્ધ થાય છે. એ ૨ રતી પ્રમાણે ગંધક, મરી અને ઘીમાં આપવાથી કફ અને શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે.

૫૦. ગુદમકટાર રસ બીજો:—પારો, ગંધક, ટંકણુખાર, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, હરતાલ, વજનાગ, તામ્રભસ્મ અને નેપાળા એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ભાગરાના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળાઓ કરવી અને તે આદાના રસમાં આપવી એટલે સર્વ પ્રકારના શુભરોગોનો નાશ થાય છે.

૫૧. મહાચંદ્રકલા રસ:—શુદ્ધ પારો, તામ્રભસ્મ અને અલકભસ્મ એ દરેક તોલો તોલો અને ગંધક ૨ તોલા લઈ કાળજી કરવી. પછી તેને નાગરમોથનો કાઠો, દાડમનો ગસ, કેવડાનાં મૂળનો કાઠો, સહેલીનો કાઠો, કુંવારપાદાનો રસ, પિત્તપાપડાનો કાઠો, વાળાનો કાઠો, કાળી મૂસળીનો કાઠો, શતાવરીનો કાઠો એ ચોની વારાફરતી ભાવનાઓ આપી, પછી તેમાં કટુ, ગરોતુ સત્ત્વ, પિત્તપાપડો, વાળા, લીંડીપીપર, નુખ્ત અને ઉપલસરીનું સમાનભાગે ચૂર્ણ નાખી પછી તેને કાળી દાક્ષિના કાઠાની ભાવના આપી છાંયે સૂકવી ચણા જેવડી ગોળાઓ કરવી. તે થોડા અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના મૂત્રકૃચ્છ રોગ અને દુસ્તર પ્રમેહરોગોનો નાશ થાય છે.

૫૨. વમનામૃત રસ:—ગંધક, કમળકાકડી, જેલીમ્થ, શિલાજિત, રદાક્ષ, ટંકણુખારની બૂધી સાખરશિંગની ભસ્મ એને બીલીના મૂળના કાઠામાં એક પહોર ચૂધી ખરલ કરી તેની વાલ પ્રમાણેની

ગોળા આપવાથી, જિલ્લી, મદાગિન અને મેદોરાગનો નાશ થાય છે

પ૩. વડપાનનસરમ :—શુદ્ધ હરતાલ ૧ લાગ, પારો ૧ લાગ, સીસાની ભરમ ૧ લાગ, શુદ્ધ ગધક ૨ લાગ અને મરી ૧૬ લાગનું ચૂર્ણ કરી લીણુના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળાઓ કરવી. તે ઘીની સાથે લક્ષણ કરવાથી કોલેરા, સર્વ પ્રકારના થળ, ગરાળ, ઉદરોગ, ગોળા, સમ્રહણી, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ અને મદાગિન એ રોગોનો નાશ થાય છે

પ૪. હિમગર્ભ પોટલી રસ :—ચાર લાગ પારો અને ચાર લાગ સોનું લઈ બનેને ઘૂટીને પછી તેમાં ૧૨ લાગ ગધક મેળવી કાળળી કરી પછી તેમાં મોતી ૧૬ લાગ, શખ ૨૪ લાગ અને ટકણુખાર ૧ લાગ નાખી સર્વને પાકેલા લીણુના રસમાં ખરલ કરી ગોળા કરવો પછી તે ગોળાને શરાવસ પુટમાં નાખી કપડમટ્ટી કરી એક હાથ ચોરસ ગજપુખા છાણુની લટ્ટી કરી પુટ આપવો, ઠંડુ થયે બહાર કાઢી તેમાંથી ૪ રતી પ્રમાણે લઈ તે ઔષધ મરીના ૨૯ કણુના ચૂર્ણ અને ગાયના ઘી સાથે આપવું તથા લોકનાથ રસ પ્રમાણે પથ્થરખાવવું તેનાથી ઉવરસ, ક્ષય, વાત, કફ, સમ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે

પ૫. બીજા પ્રકારનો હિમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ પારો ૪ લાગ, ગધક ૨ લાગ, સોનું ૧ લાગ અને તામ્રભસ્મ ૩ લાગ લઈ સર્વને કુવારપામના રસમાં સાત દિવસ ખરલ કરી ગોળા કરવો x પછી તેને મજબૂત વસ્ત્રમાં બાંધીને તેના ઉપર નીચે થોડાક ગધક નાખી તેના પર ફરીથી પાકી પોટલી વસ્ત્રથી બાંધી ત્યાર પછી સર્વ ઔષધના સમાનભાગે ગધક લઈ માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં તે પોટલી મૂકી તે માટલીનું યુષ્મ માટીના ઢાંડિયાથી બધ કરીને સાધાગો પથ્થર બધ કરી દેવા અદર ગધકનો દ્રવ થયો કે નહિ તે સળી વડે બેવાને ખાતર ઉપલા ચપણમાં એક જિદ પાડવું ત્યાર પછી તે માટીના વાસણને વાલુકાયમાં મૂકીને તેને અર્ધા પહોર સુધી મદાગિન આપવો પછી તે ઠંડુ થયેથી તેમાંથી માત્રા કાઢી તે ઉધરસ, શ્વાસ ક્ષય, વાત, કફ, સમ્રહણી અને સર્વ રોગ ઉપર યોગ્ય અનુપાનથી આપવી

પ૬. ત્રીજા પ્રકારનો હિમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ પારો ૪૫ લાગ, તામ્રભસ્મ ૪૫ લાગ, ગધક એક લાગ અને સોનું અર્ધા લાગ લઈ તેને સાત દિવસ ખરલ કરી કાળળી કરી પછી તેને ૭ દિવસ નંગોડના રસમાં અથવા ધતૂરાના રસમાં ખરલ કરી ગોળા કરવો પછી વસ્ત્રની અદર થોડાક ગધક નાખી તેમાં ગોળા રાખી મજબૂત બધથી બાંધવું આ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી ૪૫ વખત બાંધી માટીના વાસણમાં નીચે-ઉપર ગધક અને મધ્યમાં એ પોટલી રાખી, નિર્વાત જગ્યા ઉપર વેતલર ખાડો બોલી તેમાં તે પોટલીવાળું વાસણ રાખી તેના ઉપર એક અઘૂપૂર માટી ચઢાવી તેના ઉપર એક પહોર અગ્નિ કરવો, એટલે હિમગર્ભ પોટલી રસ સિદ્ધ થશે આ રસ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો

પ૭. ચોથા પ્રકારનો હિમગર્ભ પોટલી રસ :—પારો અને ગધક સમભાગે લઈ કાળળી કરી પાસની સમાનભાગે સોનું લઈ તેમાં મેળવી તેને બારીક અને ટકાઉ વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધીને તે પોટલીને લોઢાની કકારમાં રાખી તેમાં ઉપરનીચે ગધક પકવી, નીચે મદાગિન કરવો આસમાની (આકાશના જેવો) રત્ર થયા પછી કકાર નીચે ઉતારવી આ હિમગર્ભ રસ શ્વાસ અને ઉધરસનો નાશક હોઈ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગનો નાશ કરે છે

x ગોળાને બટલે સોગડી બનાવી સુકાવી લેવી પછી નવું સાક કપડું અથવા રેશમના ટુકડાથી બધી સોગડીએ જુદી જુદી સીવની પછી એકસાથે બાંધી માટીના વાસણમાં લાકડિયો ગધક નાખી ઉપર બધી સોગડીઓવાળી પોટલી રાખવી તેના ઉપર બીજા થોડો લાકડિયો ગધક મૂકી માટલી પેક કરવી પછી પ્રકરણમાં મ્હા પ્રમાણે અગ્નિ આપવી રસ થયેથી (અર્ધા કલાક પછી) પોટલી બહાર કાઢી સર્વ સોગડી ઉપરથી કપડું ઉતારી નાખી સોગડીએ નવરોઝા પાણીથી ધોઈ લેવી આ ગોળા ઘાંટા સમય પછી એટલી સખત થઈ જાય છે કે હથોડી મારતા પડુ વરત વઢતી નથી આ માત્રા એક તબ નેટલી ચોરસમાં ચર ઘસી જરૂર પડે ત્યારે આપવી બળે ત્રણત્રણ કલાક પછી ત્રિદોષમાં પથ્થુ તે અપાય છે

સ્વામ સીતળ થયેથી કાટવામાં આવશે તો ગધકને દૂર કરવા માટે બહુ જ મહેનત પડશે

૫૮. પાંચમા પ્રકારનો હિમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ કરેલો પારો ૪ તોલા, શુદ્ધ સોનું ૧ તોલા અને ગંધક ૫ માસા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને બારીક ખરલ કરવું. પછી તેને એક વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલીને લોહાના સંપુટમાં મૂકી તેના ઉપર વસ્ત્ર મૂકી ઉપર ૪ તોલા ગંધક નાખવો અને તે ઉપર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધી ગ્રુખમુદ્રા કરી તેને ભૂધરયત્રમાં પુટ આપવો. ત્યાર પછી ફરી ગયેથી બહાર કાઢી ચૂર્ણ કરી તેને ફરીથી વસ્ત્રમાં બાંધી પારાના સમાન ગંધક લઈ બિનના વસ્ત્રમાં મુદ્રા કરી આગળ પ્રમાણે પુટ આપવો એટલે આ હિમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે.

૫૯. છઠ્ઠા પ્રકારનો હિમગર્ભ પોટલી રસ :—સોનું એક લાગ અને પારો ત્રણ લાગ લઈ તેને લીંચુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો અને વસ્ત્રમાં કિંચિત્ ગંધક નાખી તે ગોળો તેમાં રાખી પુનઃ તે પર વસ્ત્ર બાંધવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વાર કરવું. પછી લોહાના વાસણમાં સમાન ગંધક નાખી તે મધ્યે પોટલી ઢેરવવી. પછી તે સાત વાર કપડમઢી કરી એક વેત ખાડો ખોદી તેમાં તે વાસણને રાખી તે ઉપર એક અંગૂઠાપૂર માટી નાખી તેના ઉપર એક પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે હિમગર્ભ પોટલી રસ સિદ્ધ થાય છે. તે અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

૬૦. સાતમા પ્રકારનો હિમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ પારો ૪ લાગ, શુદ્ધ સોનું ૧ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૫ માસા લઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી વસ્ત્રથી બાંધવું; અને પારાની બરાબર ગંધક લઈ તે ઉપર નાખવો. પછી તે પર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધવું અને તે પોટલીને શરાવસંપુટમાં નાખી સાંધા બંધ કરવા. પછી તે સંપુટને ભૂધરયત્રમાં રાખી તેને અગ્નિ આપવો અને તે થીતળ થયા પછી ઉપરથી ગંધક કાઢી નાખી અંદરના ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને મળખૂત વસ્ત્રમાં બાંધી ઉપર ગંધક નાખી ફરીથી ભૂધરયત્રમાં અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે સાત પુટો આપવાથી ૫થુ હિમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે.

૬૧. આઠમા પ્રકારનો હિમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ પારો ૧ લાગ, પ્રવાલ ૦૧ લાગ, રૂપું ૦૧ લાગ, સોનું ૦૧ લાગ અને પારાના આઠમે લાગે ગંધક લઈને સર્વનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેની પોટલી બાંધવી. પછી કઢાઈમાં ગંધક નાખી તેમાં એક પહોર સુધી પચવવી. પછી બહાર કાઢી ઉપરનું વસ્ત્ર કાઢી નાખી તેમાંનો હિમગર્ભ રસ આપવો. આ રસ અનુપાન પરત્વે અનેક રોગો ઉપર અપાય છે.

૬૨. નવમા પ્રકારનો હિમગર્ભ પોટલી રસ :—પારો ૯ તોલા, તામ્રલસ ૩ તોલા, ગંધક ૪૫ તોલા, કસ્તૂરી ૪ માસા, મોતી ૫ માસા, ગોરોચન ૨૧ તોલા, સોનું ૩ તોલા, પ્રવાલસસ્મ ૩ તોલાને કુંવારપાકાના રસમાં ૩૦ દિવસ ખરલ કરી છયામાં સૂકવી રેશમના કપડામાં પોટલી બાંધી ગંધકમાં સીગવવું. પછી તેમાં કસ્તૂરી ચાર માસા ભેળવવી એટલે હિમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે.

૬૩. દશમા પ્રકારનો હિમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ હિંગોળ ૧ તોલા, સોનું ૧ માસો, પારો ૧ માસો અને ગંધક અર્ધો માસો લઈ ચૂર્ણ કરી તેને આકકાના દૂધમાં ખરલ કરી વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધી શરાવસંપુટમાં બંધ કરી ભૂધરયત્રમાં રાખી ઉપર કુકુટપુટ આપવો. વળી તેને વસ્ત્રમાં બાંધી તેના ઉપર ગંધક નાખી ફરીને ઉપર પ્રમાણે પુટ આપવો; એટલે આ રાતા રંગનો હિમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ રોગ ઉપર આપવો. એકદોષ, દ્વિદોષ, ત્રિદોષના ઉપર આદાના રસ અગર મધમાં એને આપવો.

૨-ચૂર્ણ*

૧ અજમોદાદિ ચૂર્ણ :—અજમોદ, વાવડિંગ, સિંધવ, દેવદાર, ચિત્રકમળ, વરિયાળી, લીંડી-

* એક મિત્રે આપેલા અનુબૂત મયેઓ :—(૧) અતિરસ ઉપર :—સુંક તોલો ૧ ગરમ કરી તેમાં સાકર તોલો ૧ તથા અડીણ બેથી ત્રણ સ્ત્રી નાખી ઝીણું વાટી તેની સ્વરૂપા વળને ત્રણ પડીકો કરવી. તેમાંની દરેકો એકેક પડીકો લઈ ફાકવી. (દસ્તમાં દુર્ગંધ આવતી હોય તો આ દવા આપવી નહિ.) (૨) અતિસાર ઉપર બીજ કાઢી :—બાવળિયો ગુદર, ખસખસ અને સાકર સરખાભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તોલા બેના અંદાજે સવારે આપવું. (૩) પિત્તજ્વર ઉપર :—હિમગર્ભ તોલો ૦૧ અને અગરિયું મીઠું તોલો ૦૧ લઈ

પીપર અને મરી એકેકે તોલો, બાળહરડે ૫ તોલા, વરધારો ૧૦ તોલા અને સૂક ૧૦ તોલા એ સર્વ ચૂર્ણ કરી ઉષ્ણોદકમાં પાવાથી સોજો, આમવાયુ, સાધા દુધે છે તે વાયુ, ગૃધ્રસી વાયુ અને કેડ, પીક, ગુના, પેપ એ ઠેકાણે રાજ થાય છે તે, તૂનીવાયુ, પ્રતિતૂની, વિધાચીવાયુ અને કફવાયુનો વિકાર વગેરે તમામ વાયુરોગ દૂર કરે છે

૨ અધગંધાદિ ચૂર્ણ :—આસોદ ૪૦ તોના, સૂક ૨૦ તોલા, લીડીપીપર ૧૦ તોલા, મરી

ઝીણુ વાદી તેને રાતે સૂતી વખતે ગરમ પાણી માથે કામ્વાથી સૂકમ એ લાગરો રેચ વાળવાની જરૂર નહિ પડે (૧) હરમ ઉપર —કૃત્તરની અધાર અને આવળના ફૂલની જરૂરી (પાદરી) સમાન માંજે લઈ તેનું ચૂર્ણ બનાવી શુલકદમાં એક માસે ખાતુ (૫) વહેતા કાન ઉપર —ટકાખારને ઝીણુ વાદી કાનમાં લભરાવી તેના ઉપર લીડુના રસનો છાટો પાડનાથી થતે બધા થઈ પીકા મરી જશે (૬) દત્તમળન —બનામના છોતરાના કેયલા (રાખ થયા ન હોય) બહુના પાદડાની રાખ ફરેડીને છાયામાં સૂત્યોને ઝીણુ ખાડથી તે માથા નગ ૩ હરડે ના ૧૦, તજ તોલો ૧૦ એ છયે બીજે ઝીણી ખારી કપડાથી ચાળી દાતે ધસવાથી દાતનો કુખાવો મટે (મધમની ત્રણ વસ્તુ દસ-દસ તોલા રેડી) દાત-ધનીને તરત કોગળા મરી ચેવા (૭) હાલતા દાત ઉપર.—કુખાવેની ફટકરી અને માથા અમાનસાને ખારી કપડા વડે ચાળી દાતે ધસવ થી હાલતા દાત બજાત થાય (૮) ગરમીના દરદીને આપવાનો ન્ય —મીઠીઆવળ તોલા ૬ તાવડીમાં ઘાડી શેકેલી વરિયાળી તોલા ૨૫, ધીમા તમેરી હીમજ તોલા ૧૫, એવલી તોલો ૧ એ બીજે તોલા ૧૫ તળીને તેમાં ખાદ તોલા ૫ નાખી ખારીને ભૂંડા કરવો એ ફારી દરરાજ તોલા ૧૦ પ્રમાણે યેવી (૯) છાત્ર ન્યર (મખલી) ઉપર —કડુ હરિયાતુ ઘેરજવ, કાળીછરી ગળો અને સચળ સરખા વળને લઈ ઝીણુ ખારી કપડામાં કરવુ એ ચૂર્ણ દરરાજ તોલા ૧૦ કાંકુ ૫-૭ પાળવી (૧૦) વિરકેટક ઉપર —મીઠીઆવળ તોલા ૨૦, હિમજ તોલા ૩ કરડે તોલા ૩, બહેડા તોલા ૨ આમશ તોલા ૨ મટક તોલા ૧, કાશ નરી તોલા ૧, સફેદ નસોતર તોલા ૨, સિધવ તોલા ૨ એ નવ વસ્તુઓને ઝીણી ખારી તેમાંથી દરરાજ સવાર સાજાના પાણી સાથે છ આનીમાર કાંકવી (૨૪૭ છે) (૧૧) વિરકેટક ઉપર (ખીજે) —મીઠીઆવળ તોલા ૧૦ અને સૂક વરિયાળી શિઘાલુ અને મટક એ દરેક તોલા ૨૫ પ્રમાણે લઈ ઝીણુ ખારી તોલા ૧ ના વળનથી સવાર સાજા ફારી મરી (૨૪૭ છે) (૧૨) આમશવાયુ ઉપર —આવળના છોડા બાળી તેની રાખને આકાંડના કૂખનો પુઠ આપી છાયામાં સૂકવી ઝીણુ કરી કપડાથી ચાળી નાકે તપસરની માફક સૂકવડ આથી તરત ફેરસીક હીકે આવી નાકમાંથી પાળી પડશે (૧૩) નમનાગક ચૂર્ણ —ઝીણુનામાં તેના નાકો બાજ હરતાસ નાખી અકાંડાણુ કરી રાખવુ આ નૂર પાળી સાથે મેળવી વળ ઉપર ચોપડી ધાગવાર પછી ઘોઈ નાખવાથી વાળ ખરી પડશે (૧૪) બાળકની ખારી તથા બકારી ઉપર —મેદી ગળીના ફૂલ નગ ૪ અને કેસર વાલ ૧ નુ ચૂર્ણ મરી તેમાંથી ૧ રતી મધ સાથ ચટાવુ (૧૫) ચોપડા તાવ ઉપર દિવના ચૂર્ણના ધી માથ નામ લેવો (૧૬) નળબધ વાયુ ઉપર અજમે તોલા ૬ સચળ તોલા ૨ સિધવ તોલો ૧, સૂક તોલો ૧ લવચ તોલા ૨ તજ તોલા ૨ બાડી અજમેદ તોલો ૧ તથા ચોથ તોલા ૨૫ લઈ ઝીણુ વાદી તેમાંથી તોલા ૧૦ પ્રમાણે દરરાજ સવાર સાજા મરી લેવાથી દરવાયુ અને નળબધવાયુ મટે છે (૧૭) મિ (કરમિયા) ઉપર —ધોળવળ, અજમે વાવડિઝ પિત્તપાષ્ટક કચુર ૧૦ અને નનોતર સરખા બાજે વાદી ચૂર્ણ કરી ૬ માસ ૧૦ પાળી સાથે ચેવાથી કરમ નીકળી દરદ મટે (૧૮) અતિસાર ઉપર —ધોળ અજમે, મોચરત સૂક અને ખાવડીના ફૂલ ગરખા બોલો લીધી ખારી નૂરે મરી નાખવી હાગમા પીન તે ધણે પાતળો ગરો થતો દોષ તાણવ બધ થાય (૧૯) ચોદી ગરના હરસ (ડેચ મસા) ઉપર મરી તોલા ૧૦, સુવા તોલા ૨૦, તિરાજખણુ તોલો ૧ અને ખાવગીના ફૂલ તોલા ૧ નુ ચૂર્ણ કરી દરરાજ ન્ય તોલા પ્રમાણે મધમાં ચટાવુ (૨૦) દરસ ઉપર —નમનાગ ફૂલ અથવા રોરેડા મધક અને મીઠીઅવળ ન્યાર-ન્યાર તોલા ૬વા અને મરી ૨ તોલા લઈ નૂરે મરી તેમાંથી કથી ૬ ન ન નુધી મધમાં ચાટવુ, અથવા મેરદિયા તેમાં તમેરી હીમજનુ ચૂર્ણ મધ સાથ લેવાથી દરત સાફ નવ વડા અને દરસના દરદની પીગ પડે નહિ. (૨૧) કૂચતા મસા ઉપર —તાનસેસનુ ચૂર્ણ નથી ૧૦ તથા સકર તોલો ૧૦ મેગરી પછી એક તોલા માખણમાં મેગરી દરરાજ સવાર ખાતુ (૨૨) કૂચનુ મસા ઉપર (ખીજે) મરી ૧ બાજ સૂક ૨ બાજ ચિત્રાનુ મુળ ૪ બાજ, સંભેશુ સરણ ૮ ન ન વાવડિઝ ૬ બાજ વરખા ૧ ૬ બાજ ચિદાના (૨૩), બહેડા અને નમનાગ ૪ બાજ અને લીડીપીપર ૬ બાજ લઈ ખારી કપડામાં નૂરે લગવો તમા ૨૦ બાજ ગોળ મેગરી તેમાંથી દરરાજ સવારમાં એકે તે તો ખવાથી હરસ તેને અને બરાળના રોડીને કૂચો થાય (૨૪) કૂચનુ મસા ઉપર (ખીજે) —રતવળી ૨ ૬ કળી અને બધ કળી રોડ ૧૩, તે દરરાજ રાખ કે એક વાલ ૫ લીમાં ધળીને ધાડી, અને ૧ પંધા જળી ગરુ મારો ખાતુ અને ન્યે વાલ ૫ લીમાં કળી

૮ તોલો, ચાતુર્નત(તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાચકસર) ૧ તોલો, તજ ૧ તોલો, ભારગમ્બ ૧ તોલો, તાલીસપત્ર ૧ તોલો, કચ્ચૂર ૧ તોલો, અજમે ૧ તોલો, માયા ૧ તોલો, જટામાંસી ૧ તોલો, ચણકબોખા ૧ તોલો, મોથ ૧ તોલો, રાસ્ના ૧ તોલો, કઠુ ૧ તોલો, ગળો ૧ તોલો અને કોષ્ઠ ૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું. આ બધા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી તે દરરોજ એક તોલો સવારે આપવું. ક્ષય ઉપર ઘી અને સાકરમાં આપવું. પ્રમેહ ઉપર માખણમાં; શિરોગ્રમણ અને પિત્તવ્યાધિ ઉપર ગોખરમાં આપવું. આ ચૂર્ણ જેનો દેહ ક્ષીણ થયેલો છે તેના બળની વૃદ્ધિ કરે છે અને મેદ, ઉદર, મંદાગ્નિ અને કુક્ષિચળને તથા અનુપાનથી બધા રોગને નાશ કરે છે.

૩. અક્ષલકરોદિ ચૂર્ણ:—અક્ષલકરો, સિંધવ, ચિત્રો, આમળાં, મરી, લીંડીપીપર, અજમે અને હરેક એકક લાગ અને સૂંઠ ૨ લાગ; એનું ચૂર્ણ કરી તેને બિન્નેરાંના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. એ મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઉદરસ, ગલરોગ, દમ, સળિખમ, પીનસ, ફેફસ, ઉન્માદ અને સનિપાત ઉપર હિતકારક છે.

૪. આમલકયાદિ ચૂર્ણ:—આમળાં, ચિત્રો(ચિત્રકમ્બળ), બાળહરે, લીંડીપીપર અને સિંધવ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ લેવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર થાય છે, મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રુચિ થાય છે, કંઠ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અનનુ પચન થાય છે.

૫. એલાદિ ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, જટામાંસી, લવંગ, સૂંઠ, લીંડીપીપર, નાગરમેથ, ચંદન, ધાણા, ખારેક, તમાલપત્ર, જેઠીમધ, કળો વાળો, ધોળો વાળો અને દાડમની છાલ એ સમભાગે લઈ તે ૬ માસા ચૂર્ણ ૨૦ તોલા દૂધ અને ૨ તોલા સાકરમાં આપવું; એટલે બિયડી, કમળો, પાંકુરોગ, મૂત્રકૃન્ધ્ર અને ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થઈ ધાતુ ઘુણ થાય છે.

૬. ચંદનાદિ ચૂર્ણ:—અગર ૧ લાગ, તગર ૧ લાગ, વંશલોચન ૧ લાગ, દોણું ચંદન ૧ લાગ, વાળો ૧ લાગ અને સાકર ૫ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરીને ૩ થી ૬ માસા ૨૦ તોલા દૂધમાં પાવું; એટલે દાંઢ, પિત્ત અને બિનવા એ રોગો દૂર થાય છે.

૭. ચોપચીની ચૂર્ણ:—ચોપચીની ૧૬ તોલા, સાકર ૪ તોલા, લીંડીપીપર, પીપરીમ્બ, મરી, લવંગ, અક્ષલકરો, ખુરાસાની અજમે, સૂંઠ, વાવડિય અને તજ એ દરેક તોલો તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં અથવા ઘી અને મધમાં આપવું; એટલે પ્રમેહ, મણુ, ક્રોધ, ઉપદંશ, ક્ષીણતા અને ગરમીનાં દરોહથી સાંધા પકડાય છે તે વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

મસા ઉપર લેખ કરી મીઠાની પેટલીથી શેકવું એટલે કરવાઈ જશે. (૨૪) પ્રમેહ ઉપર:—ધલાચ્ચો તોલો ૧ શુદ્ધ કરીને તેમાં સાકર તોલો ૪ અને ફેટકી કુલાવેલ તોલો ૨ નાખી ઝીણું વાદી સમાન વળને ૧૨ પડીકાં કરવાં. દરરોજ એક પડીકું બકરીના એક રોર દૂધમાં પાવું, પરંતુ સજાત પાળવી. માત્ર ઘઉં, મગ અને દૂધ એ ત્રણ જ વસ્તુઓ ખાવી. મગ અને દૂધ એ બે સાથે કઠી ખાવાં નહિ; નહિ તો ન સમતલ્ય તેણે રસાયણી નુકસાન થાય છે. (૨૫) સારણમાં ઉપર:—આંબાલગદર, સાચખાર, મેદાલકડી અને હજરતબાર એ ચારે એકેક તોલો લઈ ઝીણું ખાંડી ઉદવાચણી(તુંચડા)ના ફળની ડગળી કાપી તેમાં ભરી તેને ડગળી ઘેસાડી તકે સ્કવવું. તે સુકાઈ ગયા પછી બારીક ખાંડી તેની વાલ યેના અંદાજે સવાર-સાંજ ફાડી લેવાથી પેટમાં ચડતી હોય તે સારણમાં મટે. (આ રીતક છે.) (૨૬) ગૂમડાંમાં ચાંદાં ઉપર:—કાચે અને રાજ સરખા ભાગે લઈ વાદીને ચાંદાં ઉપર ભથરાવે તો ૩ દિવસમાં મટે. (૨૭) વિરજાક ઉપર:—હરડાં, ખહેડાં, આમળાં, ધોણું નસોતર, સિંધવ, એ બળ્બે તોલા, મરી અને મજુઠ એ એકેક તોલો, મીંદીઆવળ દસ તોલા અને હીમજ ૩ તોલા લઈ ઝીણું ખાંડી કપડછાણ કરી દરરોજ સવારે અથવા સાંજે દસ આનીભાર પ્રમાણે કાઢી કરવી. (૨૮) ઝામરવાની દવા:—ખારી લુંબીના સુખ ફળનો ગળું તોલા ૨૫, અવરિય મીઠું તોલો ૧ અને લિંગ તોલો ૦૫ લઈ ઝીણું વાદી કપડછાણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ છીંકણીની માફક નાકે સૂંધાડવાથી ઝામરવાળું દરદ મટે. (૨૯) વાલવિશ્વસન ચૂર્ણ:—લવંગ ૧, પીપરીમ્બ ૨, લીંડીપીપર ૬, સિંધાવણ ૬, સંચળ ૧૨ અને અજમે ૧૬ ભાગ પ્રમાણે લઈ સર્વ વસ્તુઓ ઝીણી ખાંડી કપડાથી વાળી ઉદવાચણી(તુંચડા)ના રસના ૨૧ પુટ આપવા. એ ચૂર્ણ દરરોજ ૦૧ તોલાના પ્રમાણ મુજબ આપવાથી ઉદરોગ, મૂત્ર, આનાદ (આફરો), ખરોજ આદિ રોગ દૂર થાય છે.

આ રોગમાં થોડું ગરમ કરેલું પાણી પીવા માટે આપવું. એ હિતકર છે. ખાવા માટે, સાદીચોખા, તુવેરની દાળનું પાણી, ઘી, મધ, ઘઉં, સિંધવ, સરખો, ઘિલોડાં, તુરિયાં, આદુ વગેરે ઉપયોગમાં લેવાં. x

૮. તાલીસાદિ ચૂર્ણ :—તાલીસપત્ર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, સૂંઠ ૩ તોલા, લીંડીપીપર ૪ તોલા, વંશલોચન ૫ તોલા, એલચીદાણા ૭ તોલો, તજ ૭ તોલો અને ખાંડ ૩૨ તોલા એ બધાં ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા આપવું એટલે અરુચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર, બિલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચક્રવૃત્તિ, પથરી, પાંડુ, સંઘ્રણી ગરોળ એ રોગો દૂર થાય છે.

૯. ત્રિફળા ચૂર્ણ :—હરડાં, બહેડાં અને આમળાં, એ ત્રણ ઔષધો સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું; એને ત્રિફળા કહે છે. એ ત્રિફળા ચૂર્ણ આપવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિપત્તિજ્વર, કફ, પિત્ત, કુષ્ઠરોગો દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. આ ત્રિફળા રસાયની છે. ઘી અને મધમાં ત્રિફળા મેળવી ખાવાથી તમામ નેત્રરોગ દૂર થાય છે.

૧૦. ત્રિફળા પીપર ચૂર્ણ :—હરડાં, બહેડાં, આમળાં અને લીંડીપીપર ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવા આપવું, તેથી કરી મળતો ભેદ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. શ્વાસ, કાસ અને તાવ દૂર થાય છે.

૧૧. ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ :—હરડાં, બહેડાં, આમળાં, તજ, જેઠીમધ અને મહુડાનાં ફૂલ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ ૬ માસા, મધ ૧ તોલો અને ઘી ૧૫ તોલામાં સાંજે આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ, ગળા ઉપરના સર્વ રોગ, વલીપલિત રોગ, હરસ, લગ્નદર, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, હેલીમક અને કિલાસકુષ્ઠ એ રોગો દૂર થઈ નરી દષ્ટિ આવે છે, દેહ કાળા થાય છે.

૧૨. દાડિમાદક ચૂર્ણ :—દાડમની ઝાલ આઠ તોલા, સાકર ૮ તોલા, લીંડીપીપર, પીપરી-મૂળ, અજમોદ, મરી, ધાણા, જીરું અને સૂંઠ એકેક તોલો, વંશલોચન ૩ માસા; તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર દોઢદોઢ માસા પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અતિસાર, ક્ષય, શુભ્ર, સંઘ્રણી, કંઠરોગ, અગ્નિમાંદ, સજેખમ અને કાસરોગ દૂર થાય છે.

૧૩. બીલ્વ દાડિમાદક ચૂર્ણ :—દાડમના દાણા ૩૨ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ ત્રણ મળાને ૪ તોલા; સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપર મળાને ૪ તોલા; પીપરીમૂળ-૪ તોલા, વંશલોચન અને વાળો એકેક તોલો અને સાકર ૩૨ તોલા એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. એના સેવનથી આમાતિસાર, ઉધરસ, હૃદયશળ, પડખાંતુ રળ, હૃદરોગ, અરુચિ, ગોળો, સંઘ્રણી અને મંદાગ્નિનો નાશ થાય છે.

૧૪. દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ :—કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક અને લીંડીપીપરનું એક તોલો ચૂર્ણ, મધ ૧ તોલો અને ઘી દોઢ તોલામાં આપવું. એટલે જ્વર, ઉધરસ અને સોજાનો નાશ થાય છે.

૧૫. બીલ્વ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ :—કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચોખાની ધાણી, ઘોણું કમળ, શતાવરી, ખારેક, વંશલોચન, વાળો, આમળાં, ગોળાં સર્વ, નાગરોચ, ઘોણું ચંદન, તગર, દોષ, કપૂરચીની, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, નાગકેસર, ધાણા અને ગોખરનું ચૂર્ણ કરી, સમભાગે સાકર નાખી તે ત્રણ માસા આપવું, એટલે ક્ષયરોગ, દાહ અને પિત્ત દૂર થાય છે.

૧૬. ધાન્યાદિ ચૂર્ણ :—લીંડીપીપર, ધાણા, જીરું, અજમો, સંચળ, વાળો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સૂંઠ, મરી, ચિત્રો અને પીપરીમૂળ એકેક ભાગ; દાડમની ઝાલ, લીંડી-પીપર, ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ, આમલી અને કુમળાં ખીલાં ૩ ભાગ, સાકર ૬ ભાગ અને દોઢાનો ગર્લ ૮ ભાગનું ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું; એટલે અરુચિ, શુભ્ર, ક્ષય, સજેખમ, અતિસાર, હરસ, અગ્નિમાંદ, સંઘ્રણી, કંઠરોગ, શ્વાસ અને કાસ એ રોગો દૂર થાય છે.

૧૭. નારાયણ ચૂર્ણ :—ચિત્રકમળ, ત્રિફળા, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જીરું, સોરણી, વજ, અજમોદ, પીપરીમૂળ, વરિલાળા, વચકાઉ તુલસી, અજમો, કચ્છરો, ધાણા, વાવડિયો, કાણું જીરું, ચોક, પોખરમળ, સાજખાર, જવખાર, સિંધવ, વચકાત્ર મીડું, સંચળ, ખીંડોણા, સમુદ્રનું મીડું

અને ક્રોધ એ રૂઝ ઔષધો એકેક લાગ, પહેલા ઔષધના બે લાગ, કડવી ઈંદવરેણીનાં ફળ ત્રણ ભાગ, નસોતર ત્રણ ભાગ, દંતીનાં મૂળ ચાર ભાગ, પીળા યુરિયાનાં મૂળ અથવા પાન (તે ન મળે તો તેના અભાવે યુરિયો લેવો) એ બધાં ઔષધો કચરી ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણ પાચન કરી તથા સ્નેહાદિક કરી જેનો ક્રોડા સ્નિગ્ધ થયેલો છે, તેને રેચ થવા માટે આપવું; તેથી કરી તમામ રોગ દૂર થાય છે. હૃદરોગ, પાંકુ, શ્વાસ, કાસ, લાગંદર અને અગ્નિમાંદના રોગ ઉપર આ ચૂર્ણ અનુપાનની યોગ્યતા કરી આપવું. પેટ ચક્ષુ હોય તો મધમાં આપવું. શુક્રમેરોગ ઉપર ખોરડીના કાદામાં આપવું. શુદ્ધાની અંદર કાતરા પડે છે તેને આમલીની છાલના કાદામાં આપવું. ઉદરરોગ ઉપર બેંટડીના દૂધમાં અથવા ગાયની છાશમાં આપવું. વાતરોગીને ઘીમાં આપવું. મૂળવ્યાધિ ઉપર દાઝમના રસમાં આપવું. આ ચૂર્ણ ઘીમાં આપવાથી સ્થાવર તથા જંગમ વિષ દૂર થાય છે, આ ચૂર્ણથી સર્વ પ્રકારના કુષ્ઠરોગ દૂર થાય છે.

૧૮. પાચન ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, હરડાં, બહેડા, આમળાં, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પીપરી-મૂળ, ચિત્રક, શેદલી હિંગ, જીરું, વરિયાળી, અજમે, લવંગ, વાર્વાડિંગ, સિંધવ, સંચળ, બિડ-લોણ, બંગડીખાર અને વડાગરુ મીઠું એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી લીંડુના રસની ભાવના આપી તે ત્રણ માસા આપવું; એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મોઢામાં રુચિ આવે છે અને અજીર્ણ તથા પેટ ચક્ષુ હોય તે ઊતરી જાય છે.

૧૯. પાચક અને રેચક ચૂર્ણ:—ખારેક ૧૦ ભાગ, લીંડીપીપર ૨ ભાગ, જીરું ૧ ભાગ, સાકર ૧૦ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, સિંધવ ૧ ભાગ, સૂંઠ ૨ ભાગ, જયફળ ૧ ભાગ, અને તજ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે લીંડુના રસમાં કલાર્ધ કરેલી પિત્તજની કઠાર્ધમાં ગરમ કરી રાખી મૂકવું. એ ત્રણ માસા આપવું; એટલે અજનન પાચન યર્થ મોઢામાં સ્વાદ આવે છે.

૨૦. પિપ્પલાદિ ચૂર્ણ:—લીંડીપીપર, અતિવિષ, નાગરમેથ અને કાકડાશિંગતું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તેથી કરી બાળકને જ્વરાતિસાર, શ્વાસ, કાસ અને જિલ્દી એ રોગો દૂર થાય છે.

૨૧. મળશુદ્ધિતું ચૂર્ણ:—સુરવારી હરડે બે ભાગ, સોનામુખી બે ભાગ, રેવડા બે ભાગ, સિંધવ ૨ ભાગ, સંચળ ૭ા ભાગ, મરી ૭ા ભાગ અને સૂંઠ ૭ા ભાગનું ચૂર્ણ ૩ માસા રાતે ગરમ પાણીમાં આપવું.

૨૨. મળશુદ્ધિતું ચૂર્ણ બીજું:—સોનામુખી (મીઠીઆવળ), બાળહરડે અને લીંડીપીપર અથવા વરિયાળી એકેક ભાગ તથા સિંધવ અથવા સંચળ અર્ધો ભાગ લઈ તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા ચૂર્ણ રાતે ગરમ પાણીમાં પાવું.

૨૩. મહાખાંડવ ચૂર્ણ:—મરી, નાગેસર, તાલીસપત્ર, સિંધવ, સંચળ, બિડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું અને બંગડીખાર એકેક ભાગ, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, તજ, લીંડીપીપર, આમલીની છાલ અને જીરું જળમે ભાગ, અમ્લવેતસ (ન મળે તો ચૂકા અથવા ચણાનો કાર), સૂંઠ, મોઢા એલચીદાણા, ચણીખોર, અજમેદ અને નાગરમેથ ત્રણ-ત્રણ ભાગ અને બધાં ઔષધોનો એકો ભાગ દાઝમનાં ફળ લેવો. પછી બધાનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી અર્ધો સાકર લઈ મેળવવી. આ ચૂર્ણનું, સેવન કરવાથી મોઢામાં સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ હૃદયને હિતકારક અને કાસ, અતિસાર, હૃદરોગ, કંઠરોગ, ઉદરરોગ, મુખરોગ, મોઢચી(કોગળિયું), પેટ ચૂકવું, દરસ, શુક્ર, જંતુવિકાર, પાચ પ્રકારની જિલ્દી અને શ્વાસરોગને દૂર કરે છે.

૨૪. યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ:—અજમેદ ૨ ભાગ, દાઝમની છાલ ૨ ભાગ, સૂંઠ ૨ ભાગ, આમલીની છાલ ૨ ભાગ, અમ્લવેતસ ૨ ભાગ, ખાટાં ખોર ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૫ ભાગ, મરી ૧૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, સંચળ ૧ ભાગ, ધાણા ૧ ભાગ, જીરું ૧ ભાગ અને સાકર ૨૨ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૭ માસા આપવું; એટલે પાંકુ, હૃદરોગ, સંઘડણી, જ્વર, જિલ્દી, શોષ, અતિસાર, ખરોળ, મલમધ (ખંધક્રાંત), અસોચક, યજ્ઞ, મંદાગ્નિ, મૂળવ્યાધિ, જીમના રોગ અને

કંઠરોગ દૂર થાય છે.

૨૫. લઘુગંગાધર ચૂર્ણુ:—નાગરભોથ, ઈન્દ્રજવ, કૂખાં ખીલાં, લોધર, મેચરસ અને ધાવડીનાં રૂલનું ચૂર્ણુ કરી તે ઊંચમાં ગોળ નાખી આપવું, તેથી અતિસાર દૂર થાય છે.

૨૬. લવંગાદિ ચૂર્ણુ:—લવંગ, લીમસેની કપૂર, એલચીદાણા, તજ, નાગકેસર, જયફળ, વાળા, સૂંઠ, શાહજીરું, કૃષ્ણાગરુ, વંશલોચન, જટામાંસી, નીલકમળ, લીંડીપીપર, વાળા, ઘાળુ ચંદન, તગર અને ચણકખોખા સમભાગે લઈ ચૂર્ણુ કરી તેનાથી અર્ધો સાકર લઈ એ સર્વ એકઠું કરવું. એ ચૂર્ણુ ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; મોઢામાં સ્નાદ આવે છે; શરીર પુષ્ટ થાય છે; સ્ત્રીવિવશમાં ઇચ્છા થાય છે; વાત, પિત્ત અને કફનો પ્રકોષ દૂર થાય છે; શક્તિ આવે છે; હૃદયોગ, કંઠરોગ, શ્વાસ, હેડકી, સ્વપ્નખમ, ક્ષય, તમકશ્વાસ, અતિસાર, ઉરમાં ક્ષતરોગ થાય છે તે, પ્રમેહ, અરુચિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણીરોગ દૂર થાય છે.

૨૭. ખીલુ લવંગાદિ ચૂર્ણુ:—૮ માસા લવંગ, એલચી અને જયફળ એ અર્ધો તોલો અને અઢીણુ ૧ માસો તે સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણુ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો માસો આપવું; એટલે દારુણ મોડશી (કોગળિયું), થળ, અતિસાર અને જિલટીનો નાશ કરે છે.

૨૮. ત્રીલુ લવંગાદિ ચૂર્ણુ:—લવંગ, ચણકખોખા, વાળા, સુખડ, તગર, નીલકમળ, એલચી, કૃષ્ણાગરુ, તજ, નાગકેસર, લીંડીપીપર, સૂંઠ, જટામાંસી, નાગરભોથ, શુદ્ધ કપૂર, જયફળ અને વંશલોચન એ દરેક સમાનભાગે લઈ અને ખડીસાકર ૮ લાગ લઈ સર્વનું ચૂર્ણુ કરવું. આ લવંગાદિ ચૂર્ણુ રુચિકારક, અગ્નિપ્રેરક, વૃદ્ધિકારક, જળદાયક, વૃધ્ધ અને ત્રિદોષનાશક હોઈ ઊાતીના રોગ, તમકશ્વાસ, ગલગ્રહ, ઉધરસ, હેડકી, અરુચિ, ક્ષયરોગ, પીનસ, સંગ્રહણી, અતિસાર, ભગંદર, અર્ધુદ, પ્રમેહ અને ગોળાનો નાશ કરે છે.

૨૯. ચોથું લવંગાદિ ચૂર્ણુ:—લવંગ, લીંડીપીપર અને જયફળ દરેક એકેક તોલો, મરી, ખે તોલા, સૂંઠ ૧૬ તોલા અને એ સર્વના સમાન સાકર લઈ ચૂર્ણુ કરી આપવાથી તે ઉધરસ, તાવ, પ્રમેહ, અરુચિ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી અને ગુલ્મરોગનો નાશ કરે છે.

૩૦. પાંચમું લવંગાદિ ચૂર્ણુ:—લવંગ, ચણકખોખા, લીંડીપીપર, સૂંઠ, સુખડ, એલચી, નાગરભોથ, વંશલોચન, વાળા, કૃષ્ણાગરુ, નાગકેસર, ત્રિફળા, જયફળ, ખરાસકપૂર, જટામાંસી, શતાવરી, ગોખરુ, આસંધ, ગળાનું સત્તવ અને તગરને સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણુ કરી તે સાકર સાથે લેવું; એટલે ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે.

૩૧. વડવાનક ચૂર્ણુ:—સિંધવ ૧ લાગ, પીપરીમૂળ ૨ લાગ, લીંડીપીપર ૩ લાગ, ચવક ૪ લાગ, ચિત્રક ૫ લાગ, સૂંઠ ૬ લાગ અને ખાળદરીતટી ૭ લાગ, આ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણુ કરવું. એ લેવાથી અછળુંનો નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૩૨. વૈશ્યાનર ચૂર્ણુ:—સિંધવ ૨ લાગ, જંબખાર ૨ લાગ, અજમેા ૨ લાગ, સૂંઠ ૫ લાગ અને ઢરડે ૧૦ લાગ, એનું ચૂર્ણુ કરી તે ચાર માસા ચૂર્ણુ દહીં, ઊંચ અથવા જિના પાણીમાં આપવું; એટલે આમવાત, ગુલ્મ, હૃદયોગ, ઈન્દ્રિયમાંના રોગો, જરોળ, થળ, આનાહ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૩૩. શૂંઘ્યાદિ ચૂર્ણુ:—કાકડાચિત્ર, અતિવિષ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણુ કરી મધમાં ખાળકને આપવું; એટલે તાવ, ઉધરસ એ રોગો દૂર થાય છે અથવા એકઠું અતિવિષ મધમાં આપવું. તેથી કાસ, તાવ તથા જિલટી એ રોગો દૂર થાય છે.

૩૪. શૂંઘ્યાદિ ચૂર્ણુ:—મૂંઠ, અતિવિષ, રોકલી દિપ્ત, મોથ, ઈન્દ્રજવ, ચિત્રક એ ૭ બીયધોનું ચૂર્ણુ કરી ચૂર્ણુથી ચોગળું ગરમ પાણી લઈ તેમાં ખાવાથી આમાતિસારનો નાશ થાય છે.

૩૫. ખીલુ શૂંઘ્યાદિ ચૂર્ણુ:—સૂંઠ ૬ લાગ, લીંડીપીપર ૬ લાગ, મરી ૪ લાગ, ખાવાનાં પાન ૩ લાગ, તજ ૨ લાગ અને એલચીદાણા ૧ લાગ—એનું ચૂર્ણુ કરી ચૂર્ણુ જરોળર સાકર નાખી આપવું; એટલે તે ઢરસ, અમિમાંઘ, ઉધરસ, અરુચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદયોગનો નાશ કરે છે.

૩૬. સમુદાદિ ચૂર્ણ :—મીઠું, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરડે, લીંડી-પીપર, સૂંઠ, ઢિંગ અને વાવડિંગ એ સમલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચાર માસા ચૂર્ણ ભોજન સમયે પ્રથમ પાંચ માસ સાથે ખાવા આપવું; એટલે અછર્ણવાત, શુદ્ધવાત, શુભવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમ-વાત, વિપુચિકા, કમળો, પાંડુ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે.

૩૭. સિતોપલાદિ ચૂર્ણ :—સાકર ૧૬ લાગ, વંશલોચન ૮ લાગ, લીંડીપીપર ૪ લાગ, એલચીદાણા ૨ લાગ અને તજ ૧ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૩ માસાથી ૬ માસા પર્યંત, ૬ માસા મધ અને એક તોલા ઘીમાં ખાવા આપવું; એટલે કાસ, શ્વાસ, ક્ષય તથા હાથપગે દાહ થાય છે તે, અગ્નિમાંઘ, જલ ધત્ય પડે છે તે, કુષ્ઠિયણ, અરોચક, જવર, જર્ણજવર, માથામાં રક્તવિકાર થાય છે તે અને ગગજ ખાલી થવાથી થનારા રોગ તેમ જ પિત્તવિકાર તથા ઉપદંશ (ગરમીવિકારથી ઘણા દિવસ પ્રમેહાદિક વિકાર શરીરમાં રહેવાથી ઉત્પન્ન થનાર પીઝ વિકારો) પણ શમી જઈ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. x

૩૮. લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ :—ગોણું સત્ત, લીંડીપીપર, બહેડાં, સુરવારી હરડે, ઘોણું ચંદન, કડું, કડવા લીમડાની અંતરજાલ, સૂંઠ અને દેવદાર એ એકેક લાગ, કરિયાતું ૪૫ લાગ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે કંઠા પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે.

૩૯. હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ :—સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સિંધવ, અજમો, જીરું, શાહજીરું અને સંચળ એ સમલાગે લઈ તેનો આદમો હિરસો ઢિંગ લઈ બધાંનું ચૂર્ણ કરી જાશમાં અથવા ભોજન સમયે પ્રથમ ઘી અને લાતમાં આપવું; એટલે ગુદમ, આમ, અગ્નિમાંઘ અને મોડશી- (કોગળિયું) નો નાશ થાય છે.

૪૦. હિંગવાદિ ચૂર્ણ :—શેઠ્ઠી ઢિંગ, પહાડમૂળ, બાળકરડે, ધાણું, દાડમની જાલ, ચિત્રક, કચ્છરા, અજમોદ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, શેરણી, અમ્લવેતસ, વગડાઉ તુલસી, આમલીની જાલ, જીરું, પુષ્કરમૂળ, વજ, ચવક, સાજખાર, જવખાર, સિંધવ, સંચળ, મિડલોણ, બંગડીખાર, વડાગરું મીઠું અને સમુદ્રનું મીઠું એનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા ભોજનના પહેલાં અથવા ભોજનના મધ્યમાં આપવું; અથવા જાશમાં કિંવા ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે ગુદમ, હૃરોગ, અગ્નિલા નામે પેટમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે; હૃદય, ઇન્દ્રિય અને કુષ્ઠિ એ ઠેકાણાનું ચળ, શુદ્ધચળ, ચોનિ-ચળ, જીનવા, મલમલ, પાંડુ, અરુચિ, હેડકી, ચૂડત, બરોળ, શ્વાસ, કાસ, કંકરોગ, હરસ અને સંગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૪૧. મરીઆદિ ચૂર્ણ :—મરી, ચિત્રો અને સંચળનું ચૂર્ણ કરી તે નિત્ય જાશમાં પાવું; એટલે સંગ્રહણી, હૃદરોગ, મંદાગ્નિ, શુભ અને હરસ વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૪૨. હૃદયાણુ ચૂર્ણ :—સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચવક, ચિત્રક, ત્રિફળા, મિડલોણ, સિંધવ, પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, વાવડિંગ, કરંજ, અજમો, ધાણું અને જીરુંનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું; એટલે વાત, કફ, અપસ્માર, ઉન્માદ, હરસ, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંઘનો નાશ થાય છે.

૪૩. સમશર્કર ચૂર્ણ :—એલચીદાણા ૧ લાગ, તજ ૨ લાગ, તમાલપત્ર ૩ લાગ, નામ-કેસર ૪ લાગ, મરી ૫ લાગ, લીંડીપીપર ૬ લાગ અને સૂંઠ ૭ લાગ તથા સાકર ૨૮ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે હરસ, અગ્નિમાંઘ, ગોળો, અરુચિ, શ્વાસ, કંકરોગ અને હૃદયના રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૪. ચંદનાદિ ચૂર્ણ :—ઘોળી સુખક, વાળા, કોષ્ઠ, નાગરોચ, આમળાં, પીપરીમૂળ, નીલ-કમળ, જેઠીમધ, મહુડાના ફૂલ, કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક, એનું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ તેટલી જ સાકર સાથે સવારે કંઠા પાણી સાથે પિવડાવવાથી રક્તપિત્ત, શ્વાસ, પિત્તરોગ, ગોળો, અગદાહ, માથાની અંદરનો દાહ, માથાનું લમવું, કમળો, પ્રમેહ અને પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે.

x ઔપધિમાં ઘી તથા મધ મેળવવાં હોય ત્યારે પ્રથમ ઘી સારી રીતે મેળવી લેવું. ત્યારપછી મધ મેળવવું. બંને સાથે નાખવાથી ઔપધિ સાથે ઘી બરાબર મળતું નથી.

૪૫. એકાદિ ચૂર્ણ :—એકચી ૧ લાગ, તજ ૨ લાગ, મરી^૩ ૩ લાગ, સુંઠ ૪ લાગ, લીંડી-પીપર ૫ લાગ અને નાગકેસર ૬ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે સર્વના નેટલી સાકર મેળવવી. એના સેવનથી ક્ષયરોગ, હરસ, સંઘ્રણી, ગોળા, રક્તપિત્ત, રાજ્યક્ષમા, કંઠરોગ, અરુચિ, અને ખરોળનો નાશ થાય છે.

૪૬. એકાદિ ચૂર્ણ પીળું :—એકચી, લવંગ, નાગકેસર, ખોરના કળિયાનો ગર્ભ, ચોખ્ખાનો આટો, ઘઉંલો, નાગમેથ, ચંદન અને લીંડીપીપર^૪ ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ખડીસાકર સાથે આપવું; એટલે ત્રિદોષથી થયેલ જીલ્ડી દૂર થાય છે.

૪૭. લવણભાસ્કર ચૂર્ણ :—મીઠું ૮ તોલા, સંયજ ૫ તોલા, બિઝવણ, સિંધાલુણ, ધાણુ, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, શાદજીરું, નાગકેસર, તાલીસપત્ર અને અશ્લેષતસ એ બધાં તોલા; મરી, જીરું, સુંઠ એ એકેક તોલો, દાડમની છાલ ૪ તોલા, તજ અર્ધો તોલો, એકચીદાણુ અર્ધો તોલો, એ સર્વને ખાંડી વસ્ત્રાગળ કરવું. એને લવણભાસ્કર ચૂર્ણ કહે છે. દહીંના ચાર તોલા ઘોળવા સાથે અથવા છાશ સાથે એ ચૂર્ણ આપવાથી વાતશ્લેષ્મથી થયેલો ગોળા, વાધુ, ખરોળ, હંદરોગ, ક્ષય, હરસ, સંઘ્રણી, કુષ્ઠ, વિષધ, લગ્નદર, શોષ, શળ, શ્વાસ, ઉધરસ, આમ-દોષ, હૃદરોગ અને મંદાગ્નિનો નાશ થાય છે. એ અસંત દીપન અને પાચન છે.

૪૮. કપિત્થાદિક ચૂર્ણ :—કેકાડોનો ગર્ભ ૨ તોલા, ખડીસાકર ૧૧ તોલો, ખોડી અજમોદ, લીંડીપીપર, બીલાનો ગર્ભ, ધાવડી, દાડમના દાણા અને કેકમ એ પોણા પોણા તોલો; સંયજ, અજમો, પીપરીમૂળ, વાળો, મરી, જીરું, ધાણુ, તજ, તમાલપત્ર, એકચી, નાગકેસર, ચિત્રક, સુંઠ એ દરેક ૫, ૫ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું. એના સેવનથી, ગલરોગ, આડા, ક્ષય, ગોળા અને સંઘ્રણીનો નાશ થાય છે.

૪૯. નારાય ચૂર્ણ પીળું :—ખડીસાકર ૪ તોલા, નસોતર ૪ તોલા અને લીંડીપીપર ૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે જમતા પહેલાં સવારે ૬ માસા મધમાં ચાટવાથી બંધકોશ, વાતરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૫૦. સારસ્વત ચૂર્ણ :—કઠ, (ઉપવેટ), આસોદ, સિંધાલુણ, અજમો, જીરું, શાદજીરું, ત્રિકુટ, પહાડમૂળ, શંખાવલી, ઘોડાવજ એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને ક્ષાલીના રસની પુષ્ટળ ભાવના આપવી. આ ચૂર્ણ ક્ષમાએ કહેલું છે. તે મધ અને ઘીમાં સાત દિવસ સેવન કરવાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૧. ન્યઓદાદિ ચૂર્ણ :—વડ, ઉંખરો, પીપળો એ દરેકની છાલ; અરધુ, ગરમાળો, આસધ, આંખાની ગોટલી, કેકાડોનો ગર્ભ, ભંજુના કળિયા, ચારોળા, ઘોળાં એન (સાજક), ધાવડી, નેહીમધ, લોધરની છાલ, વાયવરણા, લીમડાની છાલ, કડવાં પરવળ, મેદાશિંગીની છાલ, દાંતીનાં મૂળ, ચિત્રક, પહાડમૂળ, કરંજની છાલ, ત્રિકુળા, દંદજવ અને લિલામા, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. એ મધમાં સેવન કરવું અને તેના ઉપર ત્રિકુળાનો કાઢો પીવો; એટલે મૂત્રદોષની શુદ્ધિ થાય છે અને વીમ પ્રકારના પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પ્રમેહપિટ્ટિકાનો નાશ થાય છે.

૫૨. ચાખરુંડ ચૂર્ણ :—લાંજ, સાકર, પડવાસ અને જીરાવું ચૂર્ણ દહીંમાં નાખી આપવું; એટલે આમાતિમાર અને રક્તાતિમાર તુરત દૂર થાય છે.

૫૩. મુસલવાદિ ચૂર્ણ :—કાળી મૂસળી, તાલીમખાના અને ગોખર એ બધુક્રમે ૧, ૨ અને ૩ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે પ્રાતઃકાળે અર્ધો તોલાથી ૧ તોલા સુધી ગરમ દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી વાજકરણ (સીસંભોગની શક્તિ) થાય છે.

૫૪. ગોક્ષુરાદિ ચૂર્ણ :—ગોખર, તાલીમખાના, ચતાવરી, કૌંચમીજ, નાગખલા (ગંજરણી), બલખીજ, એ સર્વ^૫ ચૂર્ણ કરી રાત્રિના વખતે ગરમ દૂધમાં સાકર નાખી ૧ તોલો ચૂર્ણ તેની સાથે લેવાથી વાજકરણ થાય છે.

+ દાડમની છાલને બદલે કેટલાક વૈદ્યો ખાદા દાડમના દાણુ (અનારદાણુ) નાખે છે

પપ. દંતરક્ષક ચૂર્ણ:—કુલાવેલું મોરચું યુ અર્ધો ભાગ, કુલાવેલા ટંકણખાર ૨ ભાગ, કુલાવેલી ફટકડી ૩ ભાગ, ચાક ૮ ભાગ, કાથો ૨ ભાગ, માયાં ૨ ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને સિંધવ ૪ ભાગ, આ 'સઘળાંતું' ચૂર્ણ કરી તે વડે નિત્ય સવારે દાંત ધસવાથી મજબૂત થઈ દંતેષળ, દાંતમાંથી લોહીનું પડવું, પેદાતું સડવું છત્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે.

પદ. વમનકારક ચૂર્ણ:—લીંડીપીપર, સિંધાલણ અને મીંઢળતું ચૂર્ણ કરીને તે ૩ માસા ચૂર્ણ ઉમરે પહેંચિલાં મનુષ્યોને ગરમ પાણીમાં આપવાથી જિલટી થઈ કફોપ, અજીર્ણ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે.

પૃ. વરાધ(સસણી)નાશક ચૂર્ણ:—પાપડિયો ખારો અને થોડી લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧ રતી લઈને ગોળમાં ગોળા કરી આપવી; એટલે જિલટી અને ઝાડો થઈ કફ પડશે.

પ૮. સ્નાનરજ ચૂર્ણ:—લોધર, વજ, ઘાણા, દારદળદ, સરસવ, હળદ, આમળાં, શુદ્ધ મનશીલ, દરેક ચીજ એકેકે તોલો, મગની ઊઘ વગરની દાળનો લોટ તોલા ૮ કુલે તોલા ૧૬ બારીક ચૂર્ણ કરી ખાટલીમાં ભરી દેવું. ઉપલા ચૂર્ણમાંથી આશરે એકથી બે તોલા ચૂર્ણ લઈ થોડાક પાણીમાં મેળવી આખા શરીર પર ધસવું. પછી સ્વચ્છ પાણી વડે સ્નાન કરી લેવું. આ પ્રમાણે દરરોજ સ્નાન કરવાથી ચામડી સ્વચ્છ અને તેજસ્વી બને છે; પસીનાની ખરાબ વાસ દૂર થઈ શરીરમાંથી સારી મુગ્ધ આવે છે. ચામડીનાં અનેક દરદોને મટાડી ચામડીને સુંવાળા રેશમ જેવી બનાવે છે.×

૩-ગુટિકા(ગોળીઓ) અથવા વટી*

૧. ગુટાકિ ગુટિકા:—સૂકે, ખાળહરીતકી અને નાગરમેયના ચૂર્ણમાં બમણા ગોળ નાખી

* શુદ્ધ મનશીલ છઠ્ઠા ન હોય તો નાખવું નહિ. મનશીલના શુભો ચામડીનાં દરદો માટે ધણા જ સારા છે.

• એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગો—(૧) દમ (આસરોગ) ઉપર:—ખરસાણી ધુવેરનું દૂધ-બથું લીધું લાકડું લઈને તેને કોથી તેમાં લવંગ નંગ રપ ભરી, તે જ લાકડાનો બચ બેસાડી, કપડમઠી કરીને નિર્ધૂમ અંગારામાં ભારી રાખવું. સિંઝાઈ ગયા પછી બહાર કાઢી તેમાંનાં લવંગ કાઢી લઈ તેની સાથે જવખાર રા તોલા અને હળદર ૧લા તોલા નાખી ઝીણું વાડી મીઠી ભજ(પીઠ)ના રસમાં જંગલી બાર જેવડી ગોળીઓ વાળવી એમાંની એકેક ગોળી રોજ સવારસાંજ આપવાથી દમ સાંત પડે. (૨) રેબ તથા જવડી કરાવવાની ગોળીઓ:—મોરચું કુલાવેલું, શોષિલો નેપાળો, સિંધવ અને સંચળ, એ સર્વ વસ્તુઓ સમાન ભાગે લઈ ઝીણું વાડી આદાના રસમાં ચણાડી જેવડી ગોળીઓ બાંધવી. એ સાકર સાથે આપવાથી જિલટી તથા રેબ લાગી શરીરના તમામ રોગો નીકળી ભય અને માથું દુખડ મટે. ઉતાર ખીચડી અને ધી. (૩) ચૂક ઉપર.—હળદર તથા ફટકડીની ગોળમાં ગોળી કરીને આપવાથી કાળભળી ચૂક મટે. ફેફસું ફૂલું હોય તો કુંવરના રસમાં આપવાથી મટે. (૪) અતિસાર ઉપર:—દિગં વાલ ૬ અને અદ્રીયુ વાલ ૨ લઈ ઝીણું વાડી ખારેક નંગ રમાંથી કળિયા કાઢી તેમાં ભરવું. ઉપર ધઈની કણક ચડાવી નિર્ધૂમ અંગારા ઉપર પકવવી. પછી લોટ કાઢી નાખી બાકીનું સમગ્ર ઝીણું વાડી, ઝીણું જંગલી બાર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીઓ દરરોજ સવારસાંજ એકેક આપવી. (ઝાડામાં દુર્ગંધ ન આવતી હોય તો આ ગોળીઓ આપવી.) (૫) ઉપદંશ ઉપર—મોરચું તોલો ૧ લઈ ટીકરીમાં નાખી દેવતા ઉપર મૂકી ખૂબ શેખના. તે ન્યારે પેતાને મૂળ રંગ બદલી સફેદ થાય ત્યારે તેને આરસપડાલુના ખરસમાં નાખી ઝીણું વાડી, તેમાં લીંબુનો રસ નાખીને ખૂબ ધૂંટવું. તે રસ એ મોરચું પી ભય એટલે તેમાં બીન લીંબુ નીચાવી વળી ધૂંટવું. એ પ્રમાણે ઉપરઉપરી લીંબુનો રસ તેમાં નીચાવતાં જતાં પૂરેપૂરાં ૧૦૦ લીંબુનો રસ પચન કરાવી નાખવો. પછી તેની મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ૧૦૦ લીંબુનો રસ પાતાં વધારે દિવસો લાગે તેના હરકત નહિ; મરંદ તેને રોપાઈ જવા માટે કઢી તડકે મૂકવું નહિ. એ તૈયાર થયેથી ગોળીઓ યોગ્ય માત્રાથી આપવાથી ઉપદંશ (ચાંદી) અને વિસ્ફોટક આદિ રોગો ભય ખરેખ ખાળવી. ધઈની રોટલી, ધી અને સાકર સિવાય કંઈ ખાઈ નહિ. વળી એનાથી ઊલટી થાય તો તે રોટલા માટે લીંબુ ચૂસાડવું અથવા રોટલા ચણા-ફેતરાં કાઢી નેપાળા-ખવડાવવા. એની માત્રાનું પ્રમાણ બાળવાની ગત:—દરદીએ પહેલા દિવસે એક ગોળી ગળી જવી. બીજા દિવસે બે, ત્રીજા દિવસે ત્રણ એમ ન્યાં સુધી જિલટી ન થાય ત્યાં સુધી તેને દરરોજ એકેક વધારે આપતા જવી. ન્યારે જિલટી થાય તો દિવસે એટલી ગોળીઓ ગળાવી હોય તેનાથી એક એકી

ગોળીઓ કચી આ ગોળી મોઢામાં રાખવાથી સર્વ પ્રકારના કાસ અને શ્વાસરોગ દૂર થાય

૨. મરીચાદિ વટિકા :—ગરી ૧ લાગ, લીડીપીપર ૧ લાગ, જવખાર ૦૫ લાગ અને ઘડમની છાલ ૨ લાગ, એતુ ચૂર્ણ કરી, ગોળ આડ લાગ લઈ તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ૪ માસાની ગોળીઓ કરવી તે ગોળી મોઢામાં રાખવી, એટલે મધા પ્રકારના કાસરોગ દૂર થાય છે

૩. આમલત્યાત્રિ ગુટિકા :—આમળા, કમળ, ઢાટ, ચોખાની ધાણી અને વડની કુમળા વડવાઈ એની ૬ ખેતુ ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળીઓ કરી મોઢામાં રાખવાથી ઘણી તૂા લાગે છે

ગોળી તે દરદીના માટે ફરદોજ આપવાની માત્રા છે, એમ સમજવ (૬) વાસી વિકારથી થતા શરીર ઉપરના ચાડા ઉપર —છેદવાણી (તુસડા) ન જ ર, થીડીપીપર તોલા ૩ મીઠીઆવળ તોલા ૪ એળિયા તોલા ૪, નસોતર તોલા ૪ હરડાની છાલ તોલા ૩ બહેડાની છાલ તોલા ૩, ગરમાળાને ગર્મ તોલા ૩, શુનાળના ફૂલ તોલા ૩, કંઠવા ગુદ તોલા ૪, જૂથ તોલા ૩ મધ તોલા ૩ અને ગાયતુ ધી તોલા ૩, એ તેજે બીજે એકજ વાગી તેની જગની ધાર જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળીઓ દરદોજ સારિ દિ અને સાને બે ગળી જવી (૭) તાવ ઉપર —મળા મરી એળિયા અને લીમડાની લીમણી માહેના મગજ એ ત્રણે સરખા વજને લઈ કુવારના રસમાં પૂરી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી હિવસમાં ત્રણ વખત બખ્ખે ગોળી આપવાથી તાવ જાય (૮) તાવ સાથે બકરી ઝાંડા પેટપી અને અનાજ ન ભાવણ હોય તેના ઉપર —છેદજવ તોલા ૩ અને હિંગ તાલા ૦૫ (એક બાનુથી ચોરી) લઈ ઝીણા વાદી ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એમાંથી દરદોજ સવારસાજ બખ્ખે ગોળીઓ આપવી (૯) ફમ (શ્વાસ) દોઝ ઉપર —ખાદીના જા ૧ મગને આઠાંડાના કુમળા આત વખત પુટ આપી વખતોવખત છાંચમાં સુકવતા જવુ, તે સુકાયા પછી ખાળી આપ કરવી એની મધની સાથે વાવવાવની ગોળીઓ વાળી તે ગોળી આપવી (૧૦) હરસ ઉપર —હરસ બહેડાની છાલ અને આમળા એ ત્રણે મગને ૧૦ ભાગ છીપને; ચૂનો ૧ ભાગ સ ખરશિગની ભરમ ૧ ભાગ અજમો ૩ ભાગ શુદ્ધ શુગળ ૪ ભાગ એ સર્વને ખરન કરી તુવર જેવડી ગોળીઓ મરી દરદોજ ૧ થી ૨ ખાવી (૧૧) પરમોત્ત પાતુપુષ્કિમાં —ત્રણ ખારકેને પાણીમાં પલામી તેમાં ૧ ગોટલી કાઢી નાખી તેમાં ચીમેડના બીજ તાલા ૧ તુલસીના બીજ તોલા ૧ શુદ્ધ શુગળ તોલા ૧, કેસર બે આનીશાર અને જંતુ દુધ તોલા ૨૫ એક કંદેલ બની કપડમટી કરી ધુમાડ. ચિનાના અશારમાં પાખી પછી એ સર્વને ઝીણુ વાદી તેની ડર ગોળીઓ કરવી તેમાંથી દરદોજ બખ્ખે ગોળીઓ ખાઈ ઉપર સાકર નાખી મરમ જરેજ ગાયતુ દુધ પીટુ ફવા ખાય તથી બમણા ફિવસ તેન મરજુ, આમલી વગેરે ખાતુ નહિ સાકર જ ધી ઘઉંની રોટલી અવરંધ ખાવા (૧૨) અતિમાર ઉપર —અરદસા (અરડ) ની છાલ મેઘ ધાવડીના ફૂલ બી-તોજ ગર્મ પકાણી લોધર, છેદજવ મેઘરસ અતિવિપની કળી નેત્રવાળા, કાળીપાટ તથા આખાની ગોટલી સરખા ભાગે લઈ ઝીણુ વાગી નાના ધાર જેવડી મધમાં ગોળીઓ કરવી એ ગોળી સાદીચોખાના એસામણમાં આપવાથી મ્ક તથા પિત્તવાતુ અને તેમના કાપવાથી થયેલા ધણા દિવસોના જુનો અતિસાર મરડો અને મગજહીના નાશ થાય છે (૧૩) બાળકની ગલગી (એક છે તે) ઉપર —કેસર અને લોરી ગણના ફૂલ સમાન વજને લઈ વાગીને મધમાં ગોળી કરી આપવી (૧૪) બાળકને વરાધ (ખારામી) થાય છે તેના ઉપર —હિંગ જ્યજ્જ ગુસડાનો જૂઠો અને એળિયા એ ચારે સમાન વજને લઈ ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ગોળી એક વરસની બહરના બાળકને એક અને એથી મોટા બાળકને બે બેના પાણી સાથે આપવી (૧૫) હટપીડ તથા ચૂકનો ઉપાય —ગોમુદાના રોષેના કેરડાચણ તોલા ૧ લઈ તેને એરડિયા તોલા તળવા ત તમા મરી તોલા ૧ અને સિમ્બવ તોલા ૧ ઝીણુ વાદી નાગરવેના પાનના રસમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી ચૂક મોરચી અને અપચે મજ અને બપુ લાગે વળી એ જ ગોળી ચિત્રકાલ અને મરિચાતાની સમાન ભાગે કરેની ફાળી તોલા ૦૫ સાથે આપવાથી ગુરમરોજ (ગોગ) અને ગોળાની ચૂક મટે (૧૬) કૃમિ (કંઈમિયા) ઉપર —નસોતર તેના ૨૫ આમળા તોલા ૨૫ અને વાવડિંગ તોલા ૮ લઈ ઝીણા ખાડી એળમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી આપીને ઉપર સિધાવણ અને લીડીપીપરની ફાળી પાડી સાથે લેવડાવવી (૧૭) જુનો મરડો ઉપર —કેસર કપૂર બનીજુ રાજ અને હિંગજોડ સમાન ભાગે વાદી પાણીથી ખૂળ પૂરીને મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ એક ગોળી પાણી સાથે આપવાથી મરડો મટે અમતાચરા અને સાકર સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર (લોહીવાળો મરડો) મટે વળી એ જ પ્રમાણે એ ગોળી આમલીની ફાળી ઉપરની છાલ સાથે આપવાથી અથવા બીનીના ગર્મ સાથે અથવા ઝીવડાના મૂળ તથા માકર સાથે અથવા આવળના મૂળ તથા બરડીના મૂળ સાથે ઘસીને આપવાથી જુનો કાંડો મટે

તેનો અને મોઢું સૂકું રહે છે તેનો નાશ થાય છે.

૪. ગુડચતુષ્થ વરિકા :—સૂકું ચૂર્ણ કરી તેમાં ગોળ મેળવી ગોળી કરી આપવી એટલે આમ દૂર થાય છે. અજીર્ણ થયું હોય તો ગોળ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવડાવવું. ગોળ અને જીરું એકત્ર કરી ખાવાથી જીનવા દૂર થાય છે. ગોળ અને બાળહરડે એકત્ર કરી લેવાથી હરસ દૂર થાય છે.

૫. લવંગાદિ ગુરિકા :—લવંગ, બહેડાંની જાલ અને મરી એ સમાન; અને એ ત્રણેના સમાન ખેરસાર કિંવા ઘોળા કાથો નાખી બાવળની અંતરજાલના કાઢામાં ત્રણ માસા વજનની ગોળીઓ કરી હમેશાં ત્રણ ગોળીઓ મોઢામાં રાખવી; એટલે ઉવરસ અતિ ત્વરાથી નાશ પામે છે.

૬. વૃદ્ધિદાર ગુરિકા :—વરધાવે, લિલામો અને સૂકું સમાન લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણા ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે જ પ્રકારના હરસ દૂર થાય છે.

૭. લશુનવરિકા :—લસણ, સંચળ, જીરું, સિંધવ, હિંગ અને ત્રિકટુ લીંડુના રસમાં ખરસ કરી ખોરના કળિયા જેવડી ગોળી કરી આપવી; એટલે અજીર્ણ અને મોઢાથી (કોગળિયું) રોગ દૂર થાય છે.

૮. કઠાપાકની ગોળીઓ :—કુઝા (ધંજવનાં ઝાડ)નાં મૂળ ઘોઈ તે ઉપરની જાલ કાઢવી. તે બારીક વાટી પાણીમાં કાલવી તે પાણી ગોળી લેવું. આ પ્રમાણે એ ક્રિયા ઘણી વાર કરવી; એટલે જાલનો ઘણોખરો અંશ પાણીમાં મળે છે. પછી તે પાણી કલાઈના વાસણમાં નાખી બેઠું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું અને નીચે ઉતારી તેમાં સૂકું, મરી, લીંડીપીપર, બવડળ, માવડળ, ભવંત્રી, લવંગ, વાવડિંગ, મરડાશિંગ, બાળબીલાં, બહેડાંનું દળ અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ પ્રમાણસર (૮૦ તોલા કઠાજાલ હોય તો આ સર્વ વસ્તુ એકેક તોલો લેવી) મેળવી ખરસમાં ઘૂંટીને તેની વાલવાલની (બખ્ખે રતીની) ગોળીઓ કરવી. સંઘડણી અને અતિસાર ઉપર આ ગોળી જાશની પરાશમાં કિંચિત્ હિંગનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં અથવા મીઠા અધમળ્યા દહીંમાં, સૂંદના કાઢામાં કિંવા ઘીમાં આપવી. પાંડુ અને જીર્ણીવર ઉપર મધમાં અથવા ગ્રામ્મમાં આપવી. નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ઘણું જ ગુલાવડ છે.

૯. જતિક્ષ્ણાદિ વટી :—બગદળ, ખારેક અને અશીષુ સમભાગે લઈ એની નાગરવેલના રસમાં વાલવાલની ગોળીઓ કરી જાશમાં ખાવાં આપવી; એટલે કંકલુ અતિસારનો પણ નાશ થશે.

૧૦. બ્યોપાદિ વટી :—સૂકું, મરી, લીંડીપીપર, ચિત્રકનાં મૂળ, તાલીસપત્ર, આમલી, અન્નલ-વેતસ, ચવક અને જીરું, એ સમભાગે; અને એલચી, તમ્, તમાલપત્ર એ ચતુર્થાંશ, એનું ચૂર્ણ કરી તેની જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી આપવી. તે સળેખમ, સ્વરલંગ, શ્વાસ, કાસ અને અર્ચાચ-નો નાશ કરે છે.

૧૧. અજ્ઞમોદાદિ વટી :—અજ્ઞમોદ, લીંડીપીપર, વાવડિંગ, વરિયાળી, નાગરમોઘ, મરી અને સિંધવ, એ એકેક ભાગ; હરડે ૫ ભાગ, સૂંકું ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધિદાર ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૫ ભાગ, આ પ્રમાણે બધાંનું ચૂર્ણ કરવું; અને ચૂર્ણથી બમણા ગોળ લઈ તેના પાકમાં ખોરના કળિયા જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણીમાં આપવી; એટલે સર્વ પ્રકારના વાકુ દૂર થાય છે.

૧૨. દાઢમપાકની ગોળીઓ :—ભવંત્રી ૩ માસા, ખસખસ ૧ તોલો, એલચીદાણા ૩ માસા, વરિયાળી ૧ તોલો, અશીષુ ૧ વાલ, ભવંત્રી અને સૂકું એક ભાગ, લીંડીપીપર અર્ધો માસો; એનું ચૂર્ણ દાઢમની અંદર ભરી, ઉપર એરંકનાં તાબાં પાંદડાં વીંટળી અંગારામાં પકવી, તે દાઢમ-માનાં ઔષધો સુદાં વાટવું તથા તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી બાળકના અતિસાર ઉપર જાશમાં અથવા ચોખાના ઘોવડામણમાં રોજ એક વાર અથવા સવાર-સાંજ આપવી.

૧૩. કાંકાપન વટી :—હરડે ૨૦ તોલા અને જીરું, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂંકું, મરી, લીંડીપીપર, એ દરેક ચાર ચાર તોલા; અને જવખાર ૮ તોલા, લિલામો ૩૨ તોલા, સરણુ ૬૪ તોલા અને બધા ચૂર્ણથી બમણા ગોળ નાખી તેની એકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી અને દરરોજ સવારે એક

એક ગોળી ખાવા આપવી. ઉપર ખાદી ઊંચ પીવા આપવી; એટલે તે અમિદીપન કરે છે અને સંમંદણી તથા પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. આ ગોળી કાંકામન નમિએ પોતાના શિષ્યોને શસ્ત્રકર્મ કે ક્ષારકર્મ સિવાય હરસ અને શુદ્ધરોગ નાશ કરવા કહેલી છે.

૧૪. એલાદિ ગુટિકા :—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, દ્રાક્ષ અને લીંડીપીપર એ દરેક બબ્બે તોલા; સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, દ્રાક્ષ, એ દરેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેમાં મધ નાખી ખરલ કરી ૧ તોલા પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી દરરોજ એક ખાવી, એટલે ઉરઃક્ષતશ્લેષ, જ્વર, કાસ, શ્વાસ, હેડકી, વમિ, ક્ષમ, મૂર્છા, મદ, તૃષા, શોષ, પાષંયજન, અરોચક, પીડા, આઢ્યવાત, રક્તપિત્ત, જ્વર અને ક્ષયનો નાશ થશે. એવી જ આ એલાદિ ગુટિકા ગૃધ્ર અને તુમિકારક છે.

૧૫. દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા :—કાળા દ્રાક્ષ ૧ રોર (ખીજ કાઢેલી લેવી), સોનામુખી ૪ તોલા, સુરવારી ઠરડે ૪ તોલા, સાકર ૪ તોલા, જવનો ૬ માસા અને કેસર ૩ માસા, એનું ચૂર્ણ કરી પછી દ્રાક્ષ મેળવી ખરલ કરી પછી દસ દસ માસા જેટલી ગોળીઓ બાંધવી; એથી મગધુદ્ધિ અને મલાગ્રિત વાયુ, અગ્નિપિત્ત, પિત્તવાયુ, વજેરે વાયુના રોગો મટી જાય છે. આ ગોળી રચક છે.

૧૬. અમ્બલકરોદિ ગુટિકા :—અમ્બલકરો, સિંધાવૃણ, ચિત્રક, આમળાં, મરી, લીંડીપીપર, હરડે અને અજમો, એ સમાન ભાગે અને સૂકે બે ભાગ લઈ ચર્ચનું ચૂર્ણ કરી બિન્નેરાનાં (અથવા દાડમનાં) રસમાં ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓના સેવનથી મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઉષ્નસ, પીનસ, શ્વાસ, ગળાના રોગ, સળેખમ, મૂત્રી, ઉન્માદ અને સનિપાતનો નાશ થાય છે.

૧૭. ચંદનાદિ ગુટિકા :—વંશલોચન, એલચીદાણા, ચલુકબોખા, એ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે તેટલું તેમાં મુખડનું તેલ નાખી નાની નાની ગોળીઓ કરી ૩ વખત એકેક ગોળી ખરીસાકર અને ઠંડા પાણી સાથે આપવી. એનાથી પ્રમેઠ, પ્રદર, ગરમી (મૂત્રકૃમ્મ કે જીનવા) નો તરત નાશ થાય છે. આ ગોળીઓ શીતળ છે.

૧૮. ચંદનાદિ ગુટિકા બીજી :—ધણનો મેંદો અને સાકર સમાન લઈ તેમાં જીંચું ચંદનનું તેલ નાખવું અને થોડું પાણી ઊંડી ગળા કરવો. પછી તેમાંથી વાલવાલની ગોળીઓ કરી ચાર અથવા ૭ ૭ ગોળીઓ દિવસમાં ત્રણ વખત ભૂંકે કરી આપવાથી ઉપર કહેલા રોગોમાં પહેલા દિવસથી જ કાપડો દેખાવા માંડીને ત્રણ અથવા સાત દિવસમાં મટી જાય છે.

૧૯. કંકુનાશક ગુટિકા :—ટંકણખાર ફુલાવેલો, જવખાર, લીંડીપીપર અને ઠરડેજનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળી કરી તે મોઢામાં રાખવી. રસ ગળવાથી કંકમાં રહેલ કંકનો નાશ થાય છે. તેગ જ એના સેવનથી હેડકી, શ્વાસ, ઉષ્નસ, ચળ અને આખાન રોગનો નાશ થાય છે.

૨૦. દુર્નમ્બકરોદિ ગુટિકા :—મરી, લીંડીપીપર, ક્રોષ, સિંધાવૃણ, જીરું, સૂંકું, ચેડાવજ, ઢિંગ, વાવડિંગ, હરડે, ચિત્રક, અજમોદ એ સર્વ સમાન લઈ સર્વ ઔષધથી બમણો ગોળ નાખી ૧ તોલાની ગોળી કરી જીતા પાણી સાથે આપવી; એટલે વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ પ્રકારના હરસનો નાશ થાય છે.

૨૧. સિંગવાદ વટી :—થોડેલી ઢિંગ ૧ ભાગ, થોડાવજ ૨ ભાગ, વાવડિંગ ૩ ભાગ, સિંધાવૃણ ૪ ભાગ, જીરું ૫ ભાગ, સૂંકું ૬ ભાગ, મરી ૭ ભાગ, લીંડીપીપર ૮ ભાગ, ક્રોષ (ઉપલેટ) ૯ ભાગ, ઠરડેજન ૧૦ ભાગ, ચિત્રક ૧૧ ભાગ, અજમો ૧૨ ભાગ અને સર્વ ઔષધથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી. એના સેવનથી અનેક પ્રકારના વાતંગ, હરસ, ગોળા અને પ્રમેઠ, એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૨૨. રસકેશ્વર વટી :—કલખાપરી (ખાપરિયો), સિંધાવૃણ, મોરચુ કુલાવેલું, ટંકણખાર, સૂંકું, મરી, લીંડીપીપર, એમને લીંડીના રસમાં ખરલ કરી ગોળીઓ બનાવી ઊંચે સૂકવી રાખવી; એ મધમાં ધસી આંખમાં આંજવી એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે; તેમ જ રક્તવ, વડસ (અર્ધમાંસનું વધનું), અર્જણી, ફૂલાં, નિમિર, અહિર, પડળ, નેત્રવાયુ, કાચબિંદુ આદિ મોઢા મોઢા રોગોનો નાશ થાય છે.

૨૩. અહિંદ્રનાદિ ગુહિતઃ :—અશ્વિ, અકલકચે, લવગ, કેસર, ભવની, ભયશ્વ, ભાગ, હિંગળાક એ સમાન ભાગે લઈ આદાના રસમા વાલવાલ (બળમે રતી)ની ગોળીઓ કરી આપવી અને ઉપર દૂધ પાતુ, એટલે વીરિવૃદ્ધિ થઈ સ્તલન થાય છે, બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષય, ઝાડા, ઉધરસ ઇલાદિ રોગો દૂર થાય છે

૨૪. શંખવટી :—આમલીનો ખોર ૪ તોલા, પચવવણ (સિંધાવણ, સચળ બગડીખાર, ખીડલવણ અને મીઠું) ૪ તોલા, એને લીંછુના રસમા વાટી તે રસમા ચાર તોલા શ ખને ગરમ કરી તેમા તે બળી જતા સુધી વારવાર છમકારવો પછી હિંગ, સૂક, મરી, લીડીપીપર એ દરેક એકેક તોલો અને પારા, ગધક, વજનાગ, એ ત્રણ પા પા તોલો લઈ સર્વને લીંછુના રસમા ખરસ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી એના સેવનથી ક્ષયરાગ, સમ્રહણી, ઝાડા, અશ્વર્ય, મદામિ, યજ્ઞ, પરિણામયજ્ઞ ઇલાદિ રોગોનો નાશ થાય છે

૨૫. સંજીવની ગુહિતઃ :—વાર્વડિંગ, સૂક, લીડીપીપર, ઠરડ, ચિત્તક, બહેડા, વેડાવજ, ગંગા, લિલામા અને વજનાગ એ ૧૦ સમાન લઈ ગોમૂતમા ખરસ કરી, ચણેડીના વજન પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદાના રસમા આપી અશ્વર્યમા એક ગોળી, કોલેરા ઉપર બે ગોળી, સર્પદંશ ઉપર નવ અને સનિપાત ઉપર ચાર ગોળી આપવાથી તે મનુષ્યને સંજીવન કરે છે, એથી એને સંજીવની ગુહિતઃ કહે છે

૨૬. જાતિદ્રુલાદિ ગુહિતઃ :—તથક્ષણ, સિંધાનૂલ હિંગળા, કોડીની ભસ્મ, સૂક, અશ્વિ, ધતૂરાના બી, લીડીપીપર એ આઠે સમાન ભાગે લઈ લીંછુના રસમા અથવા ધતૂરાના કાઠાની અથવા ભાગના કાઠાની લાવના આપી રતી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી કોમળિયા ઉપર ૧ પૈસા-ભાર ભાથ, રોકની હિંગની ચણા જેવડી કાકરી અને સિંધાનૂલ એક માસો એકન કરી તેમા એ ગોળી એક આપવી, એટલે તરુકાગ ઝાડા-જીલગી બધ થાય છે આ ગોળી નાગરવેલના પાતની ખીડીમા આપવાથી વીરિવૃદ્ધિ થાય છે

૨૭. અશ્વથોળી ગુહિતઃ :—શુદ્ધ પારા, ગધક, ટકણખાર, વજનાગ, સૂક, મરી લીડી-પીપર, ઠરડા, બહેડા, આમળા, ઠરતાલ અને ગોધિયો નેપાથ સમમાગે મેળવી ભાગરાના રસની ૨૧ લાવના આપી ચોટકી જેવડી ગોળીઓ વાળની એ ગોળી આદાના રસમા અથવા જિતા પાણી સાથે અથવા ધયાયે.અ અનુપાન સાથે આપવાથી વાતચળ ઉધરસ, શ્વસ, ક્ષયરોગ વગેરે ઉર રોગોનો નાશ કરે છે *

* મોટા ઝાડાની છાવ અને નાના ઝાડાના પચાગને બાળી તે રાખ પાણીમા પનાળી રાખી તે પઠી કરવા દઈ ઉપર ઉપર તેનું પાણી નિત્ય રીતે લઈ તે પાણી ઉકાળવાથી વનરપવિત્રો ખાર નીકળે છે

* એને 'ચોમચોળી' પણ કહે છે એના ઉપર કેટલાક ગ્રંથોમાંથી આ પ્રમાણે અનુપાનો મળી આવે છે (૧) સમકડી ઉપર ૧ ગોળી ગાયના ઝાડાના વાળવા સાથે આપવી ત્રણ દિવસ સુધી ખરાબર એકેક ગોળી ભાગની સાથે આપવી અને બીજી ગોળી અને ગીડી ગોળી આપવી (૨) જેને અજીર્ણ હોય અને પેટમા કુખવ હોય તેને એક ગોળી ઘીની સાથે આપવી (૩) સાવના જેર ઉપર દરદીના પાનની પિડીને છદી થોડું લોટી કાઢી તે ગોળીને પાણીમા ધરી તે જગ્યાએ નેપથકી (૪) કૃમિવાળાને આદાના રસની સાથે તે ગોળી ખાવ. આપવી (૫) વીછીના વિષવાળાન ગુકના પાણીમા એક ગોળી ધરી ૬ ખ ઉપર ચોપડની (૬) જેના શરીરમા દાંડ થેતો હોય તેને આમળાના રસમા એક ગોળી ધરી તેની આખમા આજની (૭) દરદાજ માત કાળે એકેક ગોળી ખાય તેનું શરીર નીચી રહે પરંતુ ઉપરથી ધી ધી ધણું ખાઉ (૮) એકેક ગોળી મનની સાથે ૩ દિવસ સુધી દરદાજ ખાય તે વિષમયુક્તિ ધણી જ વધે (૯) જેની આખમા બુ ન રાત્રી થઈ જાય તેને એકેક ગોળી પાણીમા ધરી આખમા ચોપડવાથી સ્તાન જતી રહે છે (૧૦) કંકાના ઈડાની ચડે-ગે પાણીમા મેળવી તેમા એક ગોળી ધરી સિન્ને લેષ મરી સીસક કરવાથી વસ થાય છે (૧૧) ઉપદરાને દરદી જળખાણની સાથે એક ગોળી ખાવ તે આરામ થઈ જાય (૧૨) જેટ માટે કુખર્ષ હોય તેણે એક ગોળી લલિયા તેનમા મેળવી ચોપડવી (૧૩) જલ ધર રાગવાળાને નવ માસા પ્રદાનની સાથે એક ગોળી આપવી (૧૪) એકેક તોયો વિનાઈ સાકરની સાથે આખીસ દિવસ સુધી એકેક ગોળી ખાય તે શરીરના સર્વ રોગ જાય (૧૫) અજીર્ણવાળે પાનની સાથે એક ગોળી ખાય (૧૬) મધની

૨૮. ઉપદેશકૃષ્ણ ગુટી :—કંકુ અથવા મુરદારશિંગ અને કાકા એ એકક તોલો અને મોરચુ અરધો તોલો લઈ તેને આદાના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળી કરીને તે સવારે અને સાંજે આદાના રસમાં આપવી; અને મીઠી કે ખાટી ચીજ, માંસ, દૂધ, દાણું એ ચીજો ખાવી નહિ; એટલે ઉપદેશનો નાશ થાય છે.

૨૯. જ્યરકેસરી ગુટી :—શુદ્ધ કરેલો પારો, વજનાગ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ગંધક, ત્રિફળા, નેપાળો, એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરીને રતીના પ્રમાણથી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી ખાળેને સરસવના આકાર જેવડી આપવી. નાળિયેરના પાણી સાથે આપવાથી એ ગોળી સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. નાળિયેરનું પાણી દરરોજ ૩ તોલા પીવું. સાકર સાથે લેવાથી એ પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે; મરીની સાથે લેવાથી સનિપાતજ્વર હરે છે; લીંડીપીપર અને છરા સાથે દાહજ્વરની નાશક છે. વળી આ જ્વરકેસરી ગોળી વિપ્રભજ્વર, બૂતજ્વર, બરોળ, અગ્નિમાંદ્ર, અજીર્ણ, સોજો, યજ્ઞ સહિત અજીર્ણ, ગોળો, અતાર પ્રકારના કાકા અને પિત્તરોગનો નાશ કરનારી છે.

૩૦. ચંદ્રમલા ગુટિકા :—કપૂરો (નર કપૂરો), ઘોડાવજ, નાગરમોષ, કરિયાતું, દેવદાર, અતિવિષની કળી, દારહળદર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, ધાણા, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ચવક, વાવડિંગ,

સાથે એક ગોળી ખાવાથી બધું જ બુદ્ધિ થાય. (૧૭) જેનું માથું ભમરું દોભ અને ચક્ર આવતાં દોષ તેણે એક તોલા ઘોડાવજની સાથે ધરીને એક ગોળી ખાવી. (૧૮) ઘોડાની કુંચી ઉપર નવ માસા ખસખસની સૂંઠ એક ગોળી ખાવી. (૧૯) નાસર ઉપર ખિસામીના હાડકા સાથે ધરીને ચોપડવી. (૨૦) હંદરી ઉપર થોડીક ચણેલીની સાથે ગોળીને ધરી ચોપડવાથી લાજ ભગી આવે છે. (૨૧) ગાયના દૂધ સાથે ખાય તો અજીર્ણથી આવેલો તાવ ભય. (૨૨) આ ગોળી રસી રજરવલા યથા પછીથી સ્ત્રીપુરુષ જાને પાનની સાથે ખાય તો ગર્ભ રહે. (૨૩) હાડી અને દાહમના દાણા સાથે ખાય તો સંત્રાણી ભય. (૨૪) જેનું પેટ પથ્થર જેવું કઠણ હોય તેણે આ ગોળી પાણીમાં ધરી પેટ ઉપર ચોપડવી, જેથી તે પેટની પીડા અને કઠણાસને દૂર કરે છે. (૨૫) આદાના રસ સાથે ખાય તો સર્વ જ્વરના વાતરોગ ભય. (૨૬) લીંડીના કંપ ઉપર આ ગોળી સૂંઠ સાથે ધરી ચોપડવી. (૨૭) અજીર્ણના ચૂર્ણ સાથે ખાય તો ભોગો તાવ ભય. (૨૮) છરા અને સાકર સાથે ખાય તો અજીર્ણજ્વર ભૂતો તાવ ભય. (૨૯) મરીમાં ધરી સૂંધવાથી મૂગી અને નાકના રોગનો આ ગોળી નાશ કરે છે. (૩૦) ચીમડાનાં બીજ સાથે આ ગોળી ખાય તો મૂરરોગ ભય; પેશાબ છૂટે. (૩૧) અક્ષલકરા સાથે ખાય તો ઉદિગ્નિની પગરી ગાળે-કાઢે. (૩૨) પાનના રસ સાથે ૧૫ દિવસ ખાય તો મૂખ બીધે (૩૩) ખસખસના રસ સાથે આ ગોળી ખાય તો વાતરોગ ભય. (૩૪) મોચ-રસ અને ખદમની સાથે આ ગોળી ખાય તો લોહી નીકળત બંધ થાય. (૩૫) સૂંઠ અને સ્ત્રીના દૂધ સાથે ધરી આ ગોળી કાનમાં નાખે તો કાનના રોગ ભય. (૩૬) તુલસીના રસ સાથે ખાય તો તરિયો તાવ ભય. (૩૭) ભાંગરાના રસની સાથે ખાય તો શરીરની સુસ્તી ભય. (૩૮) નંગોડના રસ સાથે ખાય તો પ્રમેહ ભય. (૩૯) લીંડીપીપર અને ગોળો સાથે આ ગોળીનો લેપ કરે તો સનિપાત ભય. (૪૦) ભૂતો ગોળ સાથે ખાય તો મુખદુર્ગંધ ભય. (૪૧) આમળાંના ચૂર્ણ સાથે ગોળી ખાય તો સર્વ જ્વરની ગરમી ભય. (૪૨) આમળાંના ચૂર્ણ સાથે એક વરસ દિવસ ખાય તો નીરોગી થાય. (૪૩) મધ સાથે ખાય તો બળ ધણું થાય. (૪૪) મધની સાથે ઉદિગ્ન ઉપર લેપ કરે તો રતી બહુ જ ખ્યાર કરે. (૪૫) ખારેકના ઠંજિયા સાથે આ ગોળી ખાય તો વાંઝળીને ગર્ભ રહે. (૪૬) લીંડીપીપર અને હિંજ સાથે આ ગોળી ખાય તો તે હરચનો નાશ કરે છે. (૪૭) છારાની સાથે આ ગોળી ખાય તો શરીરના સોજાં જીતરી ભય. (૪૮) સૂંઠના ચૂર્ણ સાથે આ ગોળી ખાય તો હસ્તક્રિયા(હાથના પ્રયોગ વડે વીર્ય કાઢવાથી થયેલ નામરદાઈ)નો રોગ ભય. (૪૯) ભવંત્રી સાથે ખાય તો વાંઝળીને પુત્ર થાય. (૫૦) ઉટકારીની સાથે ખાય તો પેટમાંના દાહ તુરત શાંતિ કરે. (૫૧) ઘોળી ચણેલી સાથે ધરીને આંખમાં આંજે તો આંખના રોગો ભય. (૫૨) લીમડાનાં ફૂલની સાથે આ ગોળી ખાય તો સાપનું ઝેર જીતરે. (૫૩) લીમડાનાં પાંદડાં સાથે ખાય તો તાવ ભય. (૫૪) લીંડીપીપર સાથે ખાય તો અવલેહ રોગ ભય. (૫૫) સંચળ સાથે ખાય તો પેટનો મળ જીતરે. (૫૬) ભાંગરાના રસ સાથે ખાય તો સનિપાત ભય. (૫૭) છરા સાથે ખાય તો શરીરને પુષ્ટ કરે. (૫૮) મધની સાથે ખાય તો વાનો ગોળો ભય. (૫૯) આમલીના રસ સાથે ખાય તો પિત્તજ્વર ભય. (૬૦) તુલસી અને દાહમના દાણાની સાથે ખાય તો શ્વ ભય. (૬૧) તુલસીના રસમાં ધરીને આંજે તો રતાંબળાપણું ભય. (૬૨) ઘોળી ચણેલીમાં ધરી આંખમાં આંજે તો દૂધ ભય ધત્યાદિ ધત્યાદિ.

ગજપીપર, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, મુવળુંઆશિક ભસ્મ, જવખાર, સાજખાર, સિંધાવણ, સંચળ અને ણિડલવણ, આ ૨૭ ઔષધો ત્રણતણ માસાના વજને લેવાં અને નસોતર, દંતીમૂળ, તમાલ-પત્ર, તજ, એલચી અને વંશલેગન, એ ૭ ઔષધો એકેક તોલો લઈ એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું; અને લોહભસ્મ ૨ તોલા, ખડીસાકર ૪ તોલા, શિલાજિત ૮ તોલા અને ગૂગળ ૮ તોલા લઈ, તમામ ઔષધોને ત્રિફળાના કાઢામાં ખરલ કરી ગોળાઓ કરવી. આ ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા સર્વ રોગને નાશ કરે છે.

૩૧. વત્સનાગ ગુટી :—કલાઈની ભસ્મ ૩ લાગ, મરી ૫ લાગ અને વજનાગ ૭ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેને આદાના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળાઓ કરી તે આદાના રસમાં આપવી; એટલે વાતરોગ અને કફનો નાશ થાય છે.

૩૨. કુચલા ગુટી :—ઝેરકાચલાને રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તેને ચોળી તેના ઉપરથી છોતરી કાઢી નાખી તેને ઘીમાં 'તળી નાખવાં, બળવા દેવાં નહિ. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ તોલા લેવું. પછી ચૂંદ ૧ તોલો, મરી ૧ તોલો, ધાણા ૧ તોલો, ધાવડીનાં ફૂલ ૨ તોલા, સિંધાવણ ૧ તોલો, અતિવિષની કળી ૧ તોલો, આમળાં ૧ તોલો, એ સર્વને એકત્ર કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરી ઝેરકાચલાના ચૂર્ણમાં મેળવવું. પછી સર્વથી ત્રણતણ ખડીસાકર લઈ ચાસણી કરી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી જંગલી ખેર જેવડી ગોળાઓ કરી તે દરરોજ સવાર-સાંજ સેવન કરવી. એથી અગ્નિમાંદ, તાવ, સંત્રણી, અતિસાર, ચળ અને વાતરોગ દૂર થાય છે.

૩૩. શીતજ્વરારિ વટી :—હરતાલ અને ચૂનો સમલાગે લઈ તેને ડળના પાણીની તણ દિવસ લાવના આપીને પછી મગ જેવડી ખારીક ગોળાઓ કરી, તે ગોળા સાકરમાં ૧ કે ૨ અથવા ૩ દિવસ આપવી; એટલે શીતજ્વર દૂર થાય.

૩૪. લાઘાતક વટી :—અળમે ૨, પુરાસાની અળમે ૨, કિરમાણી અળમે ૨, બોડી-અળમે ૨, શેકેલા કાંચકાના ગોળા ૮ તોલા, લિલામાં ૧૦ તોલા તથા એ બધાં ઔષધોની બરાબર અથવા બમણા જૂનો ગોળ લઈ સર્વ ઔષધો ખાંડી નાનાં ખેર જેવડી ગોળાઓ કરવી.

કોલેરામાં ૧ ગોળી આદાના રસમાં આપવી; એટલે આડો અને ઊલટી અટકશે. કૃમિરોગમાં વાવડિંગના કાઢામાં આપવી. ઉપદંશ(ચાંદી)વાળાને દરેક વખતે એક ગોળી ગળાથી ઉપર પાન, સોપારી, ચૂનો, લવંગ અને બચણવાળી પાનખીડી ખવડાવવી. એમ સાત દિવસ આપવાથી ઉપદંશ મટે છે. પથ્ય પાળવાની જરૂર નથી, પણ સ્ત્રીસંગ ૧ મહિનો વર્જ્ય કરવો.

૩૫. પુરંદર વટી :—પારો ૧ લાગ અને ગંધક ૨ લાગ લઈ કબલી કરવી. પછી ત્રિકટુ ૩ લાગ અને ત્રિફળાં ૩ લાગ લઈ સર્વને બકરીના દૂધમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળાઓ કરવી. એ આદાના રસમાં આપવી. તેના ઉપર કંકુ પાણી પાવું. એના સેવનથી ઉધરસ અને શ્વાસનો નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ નિત્ય સેવન કરવાથી જૂદ પુરુષ પણ જુવાનની પેઠે સ્ત્રીસંલોગમાં સમર્થ થાય છે.

૩૬. વૃદ્ધિબાધિકા વટી :—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, લોહભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, કાંસાની ભસ્મ, શુદ્ધ હરતાલ, મેરધૂંડુ, ચંખભસ્મ, કોડીની ભસ્મ, ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, ચવક, વાવડિંગ, વરધારો, કચ્છરો, પીપરીમૂળ, પઠાકમૂળ, શેરણી, ઘોડાવજ, એલચી, દેવદાર, મોડું, સિંધાવણ, સંચળ, ણિડલવણ, બજરીખાર, એ સર્વે સમાન લાગે લઈ ચૂર્ણ કરી હરેડોના કાઢામાં ખરલ કરી ત્રણતણ માસાની ગોળાઓ કરી તે પાણીમાં આપવી. એટલે અસાધ્ય અંડકૃદિ(વધરાવળ)નો પણ નાશ થશે.

૩૭. નાગાલ્હની ગુટિકા :—પારો, વજનાગ, ગંધક, સીસાની ભસ્મ એ સમાન લાગે અને મરી ૩ લાગ લઈ તેને આદાના રસમાં ખરલ કરવું. પછી રતી પ્રમાણે ગોળાઓ કરીને તે આપવી; એટલે વાતરોગ, વિષમજ્વર, કફ, અછર્જીદોષ, સનિપાત, ચળ, આધ્માન (આફો) અને અરુચિનો નાશ થાય છે.

૪-કવાયત્

૧. મંજિષ્ઠાદિ ચતુષ્પદી કવાયઃ:—૧ મજ્જા, ૨ હરડાં, ૩ બહેડાં, ૪ આમળાં, ૫ ગઢુંલો, ૬ ગળો, ૭ બ્રાહ્મી, ૮ ઘોડાવજ, ૯ પુષ્કરમૂળ, ૧૦ લોંગો, ૧૧ સૂંઠ, ૧૨ મરી, ૧૩ લીંડીપીપર, ૧૪ કરિયાતું, ૧૫ અતિવિપત્તી કળી, ૧૬ નગોડ, ૧૭ ગરમાળાનો મગજ, ૧૮ ત્રાયમાણ, ૧૯ ખેરસાર, ૨૦ અરજુમૂળ, ૨૧ મોટી શંખાવલી, ૨૨ કાળી ઉપલસરી, ૨૩ ઘોળા ઉપલસરી, ૨૪ મોટી સિવણ (કાપડળ), ૨૫ કઠું, ૨૬ પિત્તપાપડો, ૨૭ બાફળા (હિંચુપત્રી), ૨૮ ઇંદ્રજવ, ૨૯ વાઘાટી- (ગોવિંદી)ના મૂળ, ૩૦ વાસનવેલનાં મૂળ. ૩૧ કડવી વૃંદાવનીનાં મૂળ, ૩૨ ધાવડી (લઘુ), ૩૩ એરંડમૂળ, ૩૪ કડવા લીમડાની છાલ, ૩૫ ચિત્રકમૂળ, ૩૬ શતાવરી, ૩૭ ભારંગમૂળ, ૩૮ ભોંય-આમળાં, ૩૯ ઇંદ્રવરણનાં મૂળ, ૪૦ ખીલીના મૂળ, ૪૧ લિલામો, ૪૨ ધાવડીનાં મૂળ, ૪૩ પહોડ-મૂળ, ૪૪ પાંડળમૂળ, ૪૫ માલકાંગણી, ૪૬ વાળો, ૪૭ દંતીમૂળ, ૪૮ પલાશમૂળ, ૪૯ સુખડ, ૫૦ રતાંળો, ૫૧ ગોરખમુડી (કહાર), ૫૨ વાવડિંગ, ૫૩ આકાનાં મૂળ, ૫૪ એરંડમૂળ, ૫૫ કરંજનાં મૂળ અને પાહડાં, ૫૬ ધાવડીનાં મૂળ અને પાંદડાં, ૫૭ રીંગણી, ૫૮ નાગરમોઘ, ૫૯ લદ્રમોઘ, ૬૦ દેવદાર, ૬૧ પીળો વાળો, ૬૨ ચેતોત્પલ, ૬૩ કડવાં પરવળ, ૬૪ વાલોળનાં મૂળ; એનો અંજમાશ કાઢો કરી સેવન કરાવવું, તેથી રક્તપિત્ત, ૧૮ પ્રકારના કોઠ અને વાતરક્તનો નાશ થાય છે.

૨. રાસનારિ ચતુષ્પદી કવાયઃ:—૧ રાસના, ૨ દેવદાર, ૩ ઇંદ્રવરણનાં મૂળ, ૪ ચવક, ૫ પીપરીમૂળ, ૬ ચિત્રકમૂળ, ૭ ભારંગમૂળ, ૮ હળદરના ગાંઠિયા, ૯ સૂંઠ, ૧૦ પુષ્કરમૂળ, ૧૧ સુગંધી અજવલો, ૧૨ હરડેળ, ૧૩ સવા, ૧૪ ડોઢ, ૧૫ બ્રાહ્મી, ૧૬ ઘોડાવજ, ૧૭ ગોખર, ૧૮ અરડૂતી, ૧૯ ઘોળા એરંડાનાં મૂળ, ૨૦ ખેરંટીમૂળ, ૨૧ લદ્રમોઘ, ૨૨ નાગરમોઘ, ૨૩ શેવંતી, ૨૪ પહોડમૂળ, ૨૫ ગળો, ૨૬ રેણુકપીપ્પ (નગોડના ખી), ૨૭ સાટોડી, ૨૮ થી ૩૭ દશમૂળ (સાલવણ, પીકવણ, ગોખર, રીંગણી, ઊભી રીંગણી, ખીલી, એરંડ, અરજુ, સિવણ, પહોડ એનાં મૂળ), ૩૮ વરધારો, ૩૯ શેરણી, ૪૦ ગોરખમુડી, ૪૧ અજમો, ૪૨ નસોતર, ૪૩ આસંધ, ૪૪ રતતરોડીકાની છાલ, ૪૫ કાળી ઉપલસરી, ૪૬ ઘોળા ઉપલસરી, ૪૭ ગૂળળ, ૪૮ કરિયાતું, ૪૯ લીંડીપીપર, ૫૦ વાળો, ૫૧ ત્રાયમાણ, ૫૨ રીંગણી, ૫૩ રોહિસધાસ, ૫૪ કઠું, ૫૫ ગરમાળાનો મગજ, ૫૬ કુકાની છાલ, ૫૭ કોરંટા (કાટાસરિયો), ૫૮ નગોડના મૂળ, ૫૯ વાવડિંગ, ૬૦ તુવરૂળ, ૬૧ શતાવરી, ૬૨ ઘાણા, ૬૩ પટેળ અને ૬૪ ઇંદ્રજવ; એનો અંજમાશ કાઢો કરીને તે એરંડતેલ અને સિંધાલુણ નાખી નિત્ય સવારે સેવન કરે તો અર્ધગંવાયુ, અપતાનકવાયુ, હનુમઠ, કંપવાત, અર્દિતવાયુ, હીંચણનો વાયુ, વિશાચી, કટિમઠ, બરડાનો વાયુ, દૂની, પ્રતિદૂની, લંગડાપણું, કુન્ડવાત (કૂળકાપણું), હાડગન વાયુ, સધિવાત, એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ,

• એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગો :—(૧) હળુજવર ઉપર:—કરિયાતું તોલો ૧૫, દેવદાર તોલો ૧૫, એરીંગણી તોલો ૧૫, સૂંઠ તોલો ૧૫, પાણી તોલો ૧૫, લીંડીપીપર તોલો ૧૫, મોઘ તોલો ૧૫, દશમૂળ તોલો ૩ અને હરડેળ તોલો ૧૫ લઈ ખાદી ચૂર્ણ કરી ૭ ભાગ કરવા દિવસમાં બે વખત એકેક ભાગનો ઉકાળો કરી પિવડાવવો એવી રીતે ઉકાળો કરી ચાલ દિવસ સુધી પાવો. (૨) હનુવા અને મુરુચ્છ ઉપર:—હળદર, ગોખર, ગરમાળાનો અર્જ, પાપાણુવેદ અને પ્રમાણે સમાનભાગે લઈ તેલા ૨૫-૨૫ નાં પડીકાં કરી રાખવો. તે દરરોજ એકેક પડીકાનો ઉકાળો કરી મધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૩) સધિવા ઉપર:—કસોત તોલો ૧ પાણી તોલો ૧૦માં ઉકાળી તેલા ૫ રહે ત્યારે ઉતારી કપડાથી ગળી પત્તી પોટાસ આયોડાઈડ ૮ રતી મેળવીને રુવાઈ પીડુ; એવી જ રીતે ચાલે કવાય પિવડાવવો. એમ ૫-૧૦ દિવસ કવાય આપવાથી સધિવા ભય. પરંતુ વાળવી. (૪) કમળા ઉપર:—હરડાં, બહેડાં, આમળાં, અરડૂતી, નેપલી કરિયાતું, લીમડાની અંતરછાલ, કઠું અને ગળો, એ સમાન ભાગે લઈ પાણીમા ઉકાળી લૂગડાથી ગાલી લઈને તેમાં ચોખ્ખું મધ તોલો ૨ નાખીને પાવાથી કમળો ભય. (૫) વાયુની ટેડી ઉપર:—કાંકડાના કડા કરી પાણીમાં ઉકાળી ગળીને પાડુ. (૬) તાવ ઉપર:—કઠું, કરિયાતું અને ઇંદ્રજવનો ઉકાળો કરી બાટલીમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી દરદીને આપવી વખતે દરદીના જનાળજ મગાને વધારેના વધારે વાલ ૧ સુધી નવસાર નાખીને પાડુ. બરેલો તાવ ઉતારવા માટે દિવસમાં ૨-૩ વાર ઉકાળો ૫-૫ તોલા આપવો.

ગોળાનો રોગ, થળ, બધકાશ ઇત્યાદિ રોગ નાશ પામે છે.

૩. શુગ્યાદિ ચતુષ્પદી ક્વાથ :—૧ કાકાશિંગી, ૨ હિંગ, ૩ કરિયાતું, ૪ હળદર, ૫ કોષ, ૬ રેણુકખીજ (નગોડાનાં ખી), ૭ કકુ, ૮ રાસ્ના, ૯ એરંડમૂળ, ૧૦ લસણ, ૧૧ દારહળદર, ૧૨ ગરમાળાનો ગર્ભ, ૧૩ રાઈ, ૧૪ ત્રાયમાણ, ૧૫ નસોતર, ૧૬ ચિત્રકમૂળ, ૧૭ માલકાંડણી, ૧૮ ઉપલસરી, ૧૯ ગળા, ૨૦ દાંતીનું મૂળ, ૨૧ ચિરફળ, ૨૨ વાવડિંગ, ૨૩ એલચી, ૨૪ તજ, ૨૫ પડોળ, ૨૬ ગૂગળ, ૨૭ અરડૂસી, ૨૮ ઇંદ્રજવ, ૨૯ કડાનાં મૂળ, ૩૦ આમળાં, ૩૧ ચીકણામૂળ, ૩૨ શતવરી, ૩૩ મરી, ૩૪ બ્રાહ્મી, ૩૫ ભારંગમૂળ, ૩૬ ગજપીપર, ૩૭ સૂંઠ, ૩૮ હરડેળ, ૩૯ અરડૂસી, ૪૦ મોરવેલ, ૪૧ કાળો નસોતર, ૪૨ પીપરીમૂળ, ૪૩ લીંદીપીપર, ૪૪ નાગરમોથ, ૪૫ બોડી અજમો, ૪૬ અજમો, ૪૭ સવા, ૪૮ અગર, ૪૯ સુખડ, ૫૦ ઇંદ્રવરણ, ૫૧ ચવડ, ૫૨ ઘોળી ગરણી, ૫૩ ઘેડાવજ, ૫૪ કાયફળ, ૫૫ થી ૬૪ દશમૂળ; એનો કાઢે કરીને આપવો; એટલે આક પ્રકારના તાવ, સનિપાતજનર, વાતરોગ, સર્વાંગવાત રોગ ઇત્યાદિ રોગનો નાશ થાય છે.

૪. અરમરીનાશક ક્વાથ :—વાયવરણ (વરણ)ની જાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો; એટલે પથરી અને વાતથળનો નાશ થાય છે.

પ-યોગ

૧. વધ્ધમાનાપપદીપ્રયોગ :—પીપરની સંખ્યા ત્રણ, પાંચ, સાત અથવા દશ આ પ્રમાણે દિવસ ૧૦ સુધી વધારતા જઈને તે જ કમથી દરરોજ પાછી ઘટાડતા જવું; એ પીપરને દરરોજ દૂધમાં ઉકાળીને ઠંડું થયે તેમાં જ વાટી મધ નાખી એ સર્વ પાવું. ઉપર દૂધસાતનું ભોજન કરવું. એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, જીર્ણીજવર, ઉદરરોગ, હરસ, વાતરકત તેમજ અગ્નિમાઘ, અજીર્ણ, અરુચિ, હૃદરોગ, પાંડુરોગ અને કૃમિનો નાશ થાય છે.

૨. કુન્દ્રહારક યોગ :—ખડીસાકર અને જવખાર સમાન લઈ તેનું સેવન કરવાથી મૂત્રકૃમ્મનો નાશ થાય છે.

૩. કતકખીજ યોગ :—૧ તોલો નિર્મળીનાં ખીજ છાશમાં વાટી મધ નાખી પાવો; એટલે પ્રમેહનો શીઘ્ર નાશ થાય છે.

૪. આકુટયાદિ યોગ :—અંકોલની સફવેલી ઠળીઓ અથવા મૂળની જાલ, પિસ્તાં, આમળાં અને હળદરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે.

૫. શ્લીષ્ઠનાશક યોગ :—સૂંઠ નાખી પાચન કરેલું દૂધ અને દુધાખનું સેવન કરવાથી શ્લીષ્ઠ (હાથીપગાનો રોગ), અર્ધુદ અને ગચિ(ગાંઠ)ના રોગનો નાશ થાય છે. ધીરે પ્રકાર :—કાસદરાનાં મૂળ વાટી ગાયના ઘીમાં પાવો; એટલે દારણુ શ્લીષ્ઠ (હાથીપગા) રોગનો પથ નાશ થશે.

૬. અજીર્ણ અને કોલેરા માટિ :—સૂંઠ, કડાના (કડાનાં) મૂળ, જેરી નાળિયેર, કલંબકાયરી (કલંબો), એ સર્વને હાથની બે તોલા આજમાં ૧ તોલો ઘસી તેને તપાવેલી ઠીકરીથી ઝાખી, તેમાં વાલભર હિંગ અને વાલ એક સિંધાલણ નાખી તે પાવાથી કોચળિયું, અજીર્ણ અને કૃમિ-વિકાર નય અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

૭. વિસર્પકૃષ્ણનાશક યોગ :—એરંડ, કડવી તૂંબડી, કડવો લીમડો, કુંવાડિયો, ખાવચી અને અંકોલ, એ સર્વનાં ખીજનું સમાન ભાગે પાતાળયત્રથી તેલ કાઢી તેનો લેપ કરવાથી વિસર્પ, કાઠ, ફેડલા, ખરજ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે.

૮. મૂત્રાઘાતહર યોગ :—કાકડીનાં ખીજ, ત્રિકાનું ચૂર્ણ અને સિંધાલણ, જિના પાણીમાં પાવાથી મૂત્ર જીરો.

૬-લેપ

૧. ઉપદંશનામક લેપ :—શુદ્ધ ગંધક, એલચી, મરી, લવંગ અને શુદ્ધ પારો નાગરવેલનાં પાનના રસમાં ઘી સાથે ખરલ કરી તેનો શરીરે લેપ કરાવે અને નાગરવેલનાં પાનમાં તે સવાર-સાંજ સેવન કરાવે, દૂધ-લાતનુ પશ્ય કરાવે એટલે સર્વ ઉપદંશનો નાશ થઈ વિરોધાટકનો પણ નાશ થાય છે.

૨. કુરંડનાશક (અંતરગળ પર) લેપ :—ભારંગમૂળ ચોખાના ધોવડામણમાં સુખડની પેટે ખારીક ધસીને ગંડામાળા (કંદમાંળા) અને અંતરગળ ઉપર લેપ કરવો; એટલે તેનો નાશ થાય છે; તેમજ વાંઝણી કંદાડીતુ મૂળ ધસી લેપ કરવો, એટલે અંતરગળ રોગનો નાશ થાય છે.

૩. કર્ણમૂળ ઉપર લેપ :—વજનાગ, ઝેરઝાલ્યાં, સૂકા, કાપફળ અને કાળાછરી, એ સર્વને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો; એટલે કર્ણમૂળનો નાશ થાય છે.

૪. કુરંડનાશક લેપ બીજો :—વીરાકસી અને ત્રિધાતુલ્યને ઝેરડિયા તેલમાં મેળવી તેનો અંડ ઉપર લેપ કરી વસ્ત્રથી બાંધવું, તેથી અંડટાકિ નાશ પામે છે.

૫. ગ્રંથ્યશુદ્ધિનાશક લેપ :—સાછખાર, મુળાનો ખાર અને શંખભસ્મનો લેપ કરવો; એટલે ગ્રંથિ (ગાંઠ) અને અર્ધુદરોગ નાશ પામે છે.

૭-અર્ક

૧. લિલામાનો અર્ક :—લિલામાનો અર્ક પાતાળયંત્રથી કાઢવો. પછી તેમાં ગળ નાખી પચતી ગોળાઓ કરવી. આ ગોળા સર્વવાત અને કટિવાત ઉપર આપવી; તેમજ ઉપદંશવાત થળ, દૂષિત જ્વર, રક્તદોષ અને કોદરોગ ઉપર પણ આપવી.

૨. કુચ્છલાનો અર્ક :—ઝેરઝાલ્યાં એક રાત ભીંજવી રાખવાં અને ખાડવાં; પછી પાતાળ-યંત્રથી અર્ક કાઢવો અને નાગરવેલની પાનખીડીમાં વાધુ. પુસ્પધાત ઇલાદિ ઉપર આપવો.

૩. પુષ્પાધર્ક :—શેવંતી (કાંટા વિનાનો) ગુલાબ અને ગુલાબ, મધુમાધની, શલદાવરી, જાંબ, જાંબ, પીળા ચંપો, બકુલ અને કદંબનાં ફૂલો પર કેતકીનાં પાંદડાં પાથરીને તેનો ચુરુસંપ્રદાય પ્રમાણે અર્ક કાઢવો. આ પ્રસિદ્ધ પુષ્પાર્ક છે. એવું સેવન ૪૮ દિવસ કરવાથી નવુંસક પણ પુરુષત્વને પામે છે અને એક વર્ષ સેવવાથી ક્ષયનો નાશ થાય છે.

૮-આસવ*

૧. કુમારી આસવ :—લાંઘ ૧૦૦ તોલા અને પાણી ૧૦૨૪ તોલા લઈ તેનો કાઢો કરવો. તે ચતુર્થાંશ રહે એટલે ગાળી લેવો. પછી કુંવારપાંખાનો રસ ૨૦૪૮ તોલાં અને ગોળ ૪૦૦ તોલા

* આસવ અથવા અરિષ્ટની વસ્તુઓના ક્ષવા અથવા સ્વરસ તૈયાર કરી મધુર પદાર્થ (સાકર, ગોળ અથવા ગ્રમ) મેળવી ચિનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી મોઢું થોડું જુલું રાખી ખમીર આવે ને ઘેસી નય ત્યાં સુધી એક જગ્યાએ રહેવા દેવું. ૧૦ થી ૧૫ દિવસમાં ખમીર આવીને ઘેસી નય છે. ખમીર-આવે (આવે) આવ્યું છે કે નહિ તે જોવા માટે એક દીવાસની સળગાવી બરણીના મોઢા પર ખરી રાખવી, જેથી ખમીર ઘેસી ગયું હશે તે દીવાસની બળતી રહે છે અને નહિ ઘેસી ગયું હોય તે દીવાસની ફરી જશે. એ ખમીર આવે છે ત્યારે બરણી પાસે કાન રાખવાથી ‘સું સું’ એવો અવાજ સંભળાય છે. આ ખમીર સાંત થયા પછી મણેપણે જે કંઈ નાખવાનો કહેલો હોય તે નાખી બરણી પાણી ભરી મજબૂત બંધ કરી કહેલી મુદત સુધી બંધ કરી રાખી મૂકવી આવી રીતે કરવાથી બરણી ફૂટવાનો ડર રહેતો નથી; તેમજ આસવ અને અરિષ્ટ સારાં બને છે. મુદત પૂરી થયા પછી બરણી ઉધાડી થોડો આસવ શીશમાં નાખીને પરીક્ષા કરી જોવી. જો આસવ ઘટ્ટ કાચો હશે તે શીથી હવાવવાથી ફીણ આવીને કાઢો (બચ) ભરી જશે અને આસવ પાકે; થયો હશે તો ફીણ કાઢી નહિ. આસવ કાચો જણાય તો બરણી ફરી પેક કરીને તે પછી ૧૦-૧૫ દિવસ પછી ફરીથી સંલાળપૂર્વક ઉપરથી લઈ આળીને બાટલીમાં ભરી લેવો. અને નીચે જે નોંધો લાગ રહે તે જુદો રાખવો. હમણાંના પેલો મૂળ વસ્તુના ક્ષવાથી અરિષ્ટો ભાગ મધુર પદાર્થનો નાખે છે.

લાંગના ક્વાથમાં મેળવી મધ ૨૫૬ તોલા અને ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા નાખી ઘીના રીઠા વાસણ-માં નાખી, તેમાં અયક્ષ્ણ, લવંગ, ચણકબોળા, કળાબચીની, જટામાંસી (બાલકડ), ચવક, ચિત્રક, ભવંત્રી, કાકકાશિંગી, બહેડાં, પુષ્કરમૂળ, એ દરેક ઔપચિકિયા કલ્ક ચારચાર તોલા અને તામ્રભસ્મ તથા લોહભસ્મ, એ બે તોલા નાખી માટલાનું મોઢું બંધ કરી પૃથ્વીમાં અથવા ધાન્યની ઠાઠીમાં ૨૦ દિવસ દાટી રાખી તેમાંથી કાઢ્યા પછી, તે આસવ રોગીનું બળ અને અગ્નિ બોધને આપવાથી પાંચ પ્રકારના શ્વાસ, ઉધરસ, અસાધ્ય ક્ષય, ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ અને ૬ પ્રકારના હરસનો નાશ કરે છે. આ આસવને વાતવ્યાધિ, અપસ્માર અને ખીજ રોગો ઉપર પણ યોગ્ય; એના સેવનથી જરૂરમિ પ્રદીપ્ત ધર્ષ થળ, ૮ પ્રકારનો શુભ, નણ્ણુષ્પ, એ રોગોનો ૧૫ દિવસમાં નાશ થાય છે. આ કુમારી આસવ જૃદસ્પતિએ કહેલો છે (લાંગને બદલે કેટલાક વૈદ્યો હરડે લે છે).

૨. જાંબીરાસવ :—પાકેલાં જાંબીરી લીંછુ ૧૦૦ નો રસ કાઢી તેમાં હિંગ ૧૨ તોલા, સિંધાલુ ૪ તોલા, બિડલવણ ૪ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા, સંયળ ૧૬ તોલા, રાઈ ૮ તોલા અને અજમો ૮ તોલા નાખી તે સર્વ મિશ્રણ માટીના રીઠા વાસણમાં નાખી તે વાસણ પેઢાકરમાં ૨૧ દિવસ દાટી રાખવું. ત્યાર પછી બહાર કાઢી આ રસ બળાબળ બોધ ૪ તોલા સુધી સેવન કરાવવાથી ચક્રત (પેટમાંની ગાંઠ), બરોળ, ગોળો, વિદ્રધિ, અંબીલિકા, વોતશુભ, આડો, થળ, પડખાંતું થળ, હૃદરોગ, નાલિયળ, બંધકાશ, આફરો, વાતરોગ અને કફરોગનો નાશ થાય છે. એનાથી લાકડું પણ બળી જાય છે.*

૩. અહીંદ્રેનાસવ :—મહુકાની દારૂ તોલા ૪૦૦, અહીંલ તોલા ૧૬, મોથ, બયક્ષ્ણ, ઈંદ્રજંબ, કલાયત્રી એ દરેક ૪ તોલા, એસડિયાને વાટી બધું એકંદર કરી માટીના વાસણમાં ભરી જમીનમાં એક માસ દાટી મૂક્યા પછી ગાળી લઈ ખાટો ભરી રાખવો.

અતિસાર, સંઘ્રણી, કોલેરા ને ઝાડના વ્યાધિમાં ૫ થી ૧૦ ટીપાં આપવાં. (લૈ. ૨૦)

૪. ઉસીરાસવ :—વાળો, નેત્રવાળો, રાતાં કમળ, શિવચૂમળ, કાળાં કમળ, બહેલા, પમ્પક, લોધર, મજ્જક, ધમાસો, કાળીપાટ, કરિયાતું, કડુ, વડની ઊલ, ભિમરાની ઊલ, કચોરો, ખડસલિયો, સફેદ કમળ, પટોળ, કાંચનારની ઊલ, જાંબુની ઊલ, શેમળાની ઊલ-એ દરેકનું ૪ તોલા ચૂર્ણ; દ્રાક્ષ ૮૦ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા, મધ ૪૦૦ તોલા, સર્વને એક માટલામાં ભરી કપકમટી કરી ૧ માસ જમીનમાં દાટવું. પછી ગાળી લેવું.

માત્ર ૧ થી ૪ તોલા. તેથી રક્તપિત્ત, પાંડુ, કુકરોગ, પ્રમેહ, અર્થ, કૃમિ, શોથ, લોહીવિકાર વગેરે મટાડે છે. (શાર્દૂળ)

૫. કંતકાસવ :—ધતૂરાતું ૫ થાંગ તોલા ૧૬, અરુસીનાં ચૂળની ઊલ, જેડીમધ, પીપર, ભોરિંગણી, કેસર, સૂંઠ, ભારીંગી, તાલીસપત્ર, દરેક એકેક તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, દ્રાક્ષ ૮૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા. બધું એકંદર મિશ્ર કરી માટીના વાસણમાં પેક કરી જમીનમાં ૧ માસ દાટવું. માત્ર ૧ થી ૨ તોલા.

સર્વ પ્રકારના શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષય, ઉરક્ષત, જ્યુજ્વર ને રક્તપિત્ત માટે. (લૈ. ૨૦)

૬. કર્પૂરાસવ :—મહુકાનો દારૂ મળે તો બલે, નહિ તો સરકો તોલા ૪૦૦, કપૂર તોલા ૩૨, એલચી, સૂંઠ, અજમોદ, તજ, મરી દરેક ૪ તોલા, બધું બારીક ખાંડી, માટીના વાસણમાં ૧ માસ સુધી કપકમટી કરી રાખી મૂકવું. પછીથી ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું. માત્ર ૧૦ થી ૨૦ ટીપાં

રાત્રમાં કેઈ કેઈ જગ્યાએ વધારે નાખવાનું કહેવું છે, પણ વધારે નાખવાથી આલ્કોહોલ(દારૂ) વધારે સારો થતો નથી. જે દ્રવ્ય, સખત હોય તેનો અસ્થિ બનાવવો બોધ્યો; તેમ જ જે પાંચ ગોચ, તેલકુશ, સુગંધીદાર દોષ, તેમાંથી આસવ બનાવવો; કારણ કે તેલવાળા અથવા સુગંધી પદાર્થ ઉઠાવે, તો સુગંધી હોડી જાય. આસવ બનાવવા માટે યુષ્મ વસ્ત્રો નવસેકા પાણીમાં મેળવવી. પાણી કંઈ લેવાથી ખમીર થવામાં બે-ચાર દિવસ વધારે લાગે છે.

● માત્ર ૪ તોલાની મૂળ કંઈકારે લખેલી છે, પણ વર્તમાન સમય માટે વધારે જણાય છે, માટે વિચાર કરીને લેવી.

કોલેરા, ચૂંક ને અછળ માટે. (લિં ૨૦)

૭. દ્રાક્ષાસવ :—દ્રાક્ષ તોલા ૪૦૦, પાણી તોલા ૮૧૬૨ ઉકાળી ચતુર્થાંશ રહેવા દેવું. કંકુ* પણ બાદ ગાળી લઈ મધ તોલા ૧૦૦, સાકર તોલા ૧૦૦, ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૬૦, કંકાલ, લવંગ, બચણ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપર, ચવક, ચિત્રક, પીપરીમળ, આસલિયો પિત્તાપાપ્રો, એ દરેક ૪ તોલાનું ચૂર્ણ કરી રીઠા વાસણમાં મુખક તથા કપૂરનો ધૂપ દઈ ભરવાં. માટીના વાસણમાં ભરી ૨ માસ તડકે રાખી મૂકવું. ત્યારબાદ ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું. માત્ર ૧ થી ૪ તોલા. ખાંસી, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી, અર્શ, ગુલ્મ, કૃમિ, કુષ્ઠ, મથુ, નેવરોગ, શિરોરોગ, જ્વર, આમ, અછળ ને પાંડુમાં આપાય. (નિં ૨૦)

૮. ધાત્ર્યાસવ :—લીલાં આમળાં નંચ ૨૦૦૦ નો રસ કાઢી તેમાં ૬ મધ, સાકર તોલા ૨૦૦, પીપરનું ચૂર્ણ તોલા ૮ અર્ધને માટીના વાસણમાં ભરી મેં બધે કરી અનાજના ઢગલામાં ૧૫ દિવસ રાખવું. પછી ગાળી લેવું. માત્ર ૨ થી ૪ તોલા, કમળો, પાંડુ, હૃદરોગ, વાતરક્ત, વિપ્રમ જ્વર, શ્વાસ ને અરુચિ મટાડે છે. (ચરક)

૯. પતંગાસવ :—પતંગ, ખેરસાર, અરડૂસી, શિમળાનાં ફૂલ, બળપ્રીંગ, મિલામાં, ઘોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, જમ્બૂદનાં ફૂલ, આંખાની ગાટલી, દારુદળદર, કરિયાણું, પોષના ડોડા, છરું, લોઠ, રસવંતી, ખીલીફળ, લાંગિરો, તજ, કેસર, લવંગ, દરેક ચાર તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. દ્રાક્ષ ૮૦ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, બધું ભેળું કરી ૧ માસ માટીના વાસણમાં રાખી મૂકવું. પછી ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું. માત્ર ૨ થી ૪ તોલા. ઉચ પ્રદર, શ્વેતપ્રદર, રક્તપ્રદર, પીડાવાળો પ્રદર, જ્વર, પાંડુ, સોજા, મંદાગ્નિ, અરુચિ વગેરે રૂચિઓનાં તમામ દરદો મટાડે છે. (લિં ૨૦)

૧૦. પિપ્પ્લ્યાસવ :—પીપર, મરી, ચવક, હળદર, ચિત્રક, નાગરમેથ, વાવડિંગ, સોપારી, લોદર, કાળીપાટ, આંખનાં, ચણકગાળ, અંદન, કક, લવંગ, તજર, જટામંત્રી, તજ, ઇલાયચી, તમાલપત્ર, ઘઉંલા, નાગકેસર, એ દરેક ૪ તોલા લઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. પાણી તોલા ૨૦૪૮, ગોળ તોલા ૧૨૦૦—બન્ને એકઠાં કરી, ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૪૦, દ્રાક્ષ તોલા ૨૪૦ બન્નેને બારીક ખાંડી નાખવાં. પછી ઉપરનાં ચૂર્ણ ઉપર બતાવેલ ગોળના પાણીમાં મેળવી માટીના વાસણમાં ભરી કપડમટી કરી ૧ માસ તડકે મૂકવું કે જમીનમાં દાટવું. માત્ર ૨ થી ૪ તોલા.

ક્ષય, ગુલ્મ, ઉદરોગ, કૃશતા, સંગ્રહણી, પાંડુ ને અર્શમાં આપવું. (નિં ૨૦)

૧૧. લોહાસવ :—લોહસરખ, ચૂંક, મરી, પીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, અજમોદ, વાવડિંગ, મેથ, ચિત્રકમળ એ દરેક ૧૬ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૮૦ તોલા, એ બધાનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. મધ ૨૫૬ તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા. એ બધું કચરાના વાસણમાં ભરી ૧ માસ તડકે મૂકવું. પછી ગાળી ઉપયોગમાં લેવું. માત્ર ૨ થી ૪ તોલા.

મંદાગ્નિ, પાંડુ, સોજા, ગોળો, ઉદરોગ, અર્શ, ક્ષેદ, ચામડીનાં દરદો, ચળ, ખાંસી, દમ, લગંદર, અરુચિ, સંગ્રહણી ને હૃદયરોગમાં આપવો. (શાર્ફગ)

૧૨. વાસાસવ :—અરડૂસીનાં પાન ૨૦૦ તોલા ખોંડીને ૧ ચણ પાણીમાં ઉકાળવાં. ૧૦ શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લેવું. તેમાં ૧૦ શેર ગોળ, ધાવડીનાં ફૂલ ૩૪ તોલા, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ચણકગાળ, મરી, વાળો એ દરેક ૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી મેળવવું. ૧ માસ માટીના વાસણમાં ભરી મેં બધે કરી રાખી મૂકવું. પછી ગાળીને કામમાં લેવું. માત્ર ૧ થી ૪ તોલા. ઉધરસ ક્ષય, ઉરઃક્ષત, છળ જ્વર ને સોજામાં આપવો. (નિં ૨૦)

૯—અંજન*

૧. નયનામૃત :—પારો અને સીસું સમાન ભાગે લેવું. પછી સીસું તેજ અગ્નિ પર ગરમ કરી

* અનુભૂત પ્રયોગો :—(૧) કમળા ઉપર :—સેનાગ્રેહ, આમળાં અને હળદર ગ્રીણાં વાટી કાચાની થાળીમાં ખૂબ ધૂંટી આંખમાં આજવાથી કમળો મટે. (૨) આંખમાં ફૂલ પડે તે ઉપર :—ઘોળાં મરી પાણીમાં

રસ કરવો. રસ થયેથી એક ખરલમાં પારો નાખી તેની સાથે સીસુ મેળવી તરત જ ઘૂંટવાનું શરૂ કરવું. (થોડો સમય જશે તો સીસુ પ્રવાહી રૂપમાં રહેશે નહિ.) ત્યાર પછી તેનાથી ખમણે શુદ્ધ સુરભો અને પારાનો મોથો લાગ લીમસેની કપૂર નાખી સર્વ ખરલ કરવું. એવું અંગન કરવાથી તિમિર (અંધકાર) પડળ, કાચબિંદુ, શુક્ર, ક્ષૂદ્ર, અર્મ (માંસ વધવું), અહિરા વગેરે સર્વ નેત્રરોગો નાશ થાય છે.

૨. નેત્રરોગ ઉપર અંગન :—સિંદૂર ૦૧ તોલો, કપૂર ૦૧ તોલો, કુલાવેલાં મેરપૂધાની બૂખી ૧ માસો, ઘોળા કાથો ૦૧ તોલો, સુરદારશિંગ ૦૧ તોલો : એ ઔષધો ગ્રાવના માખણમાં ખરલ કરી લિલામાના તેલનાં ૧૦ અથવા ૧૨ ટીપાં પાડવાં અને તાંબાનાં વાસણમાં ખરલ કરી તેને વીસ-પચીસ વેળા પાણીમાં દોષ-પછી ડબીમાં ભરી સખવું. આ નિત્ય રાતે કાઞળ પ્રમાણે આંખમાં અંગન કરવાથી ખુપરી, રતાશ, ખરજ, ઝરવું આદિ સર્વ નેત્રરોગ દૂર થશે.

૩. પ્રચેતન ચુટિકા (અંગન) :—ત્રિકટુ, ત્રિકુળા, હિંગ, સિંધવ, કટુ, ઘોડાવજ, કરંજનાં બીજ અને શિરસનુ ચૂર્ણ કરી તેને બકરાનાં મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળાઓ દરી ઇંચડામાં સૂકવવી. એવું અંગન કરવાથી અપસ્માર (ચૂળી), ઉન્માદ, મૃતિશ્રંશ, મૂર્છા, ભૂતદોષ, એકાંતરિયો તાવ, વિપમળવર અને તિમિર (અંધારાં), કાચબિંદુ, રતાંધળાંપણું, શિરોરાગ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

૧૦-તૈલ

૧. કોશાતકપાદિ તૈલ :—કડવાં તરિયાંનો રસ ૪ શેર, તલનું તેલ ૧ શેર અને કંઠવી તૂંબડીનાં બીજ તથા સૂંઠ બન્ને મળીને શેર લઈ કલ્ક કરીને મદામિથી તેલ સિદ્ધ કરવું. એનો લેપ કરવાથી સહેલ માંસ, છવડાં પડી ગયેલા ઉપદંશ, દુષ્ટ પ્રયુ અને ભગંદર રોગોનો નાશ થાય.

આ તેલમાં મીણુ, સિંદૂર, કપોલી, બોદારશિંગ, એ વસ્તુઓ મેળવી મલમ કરવાથી ધણું જ ગુણકાયક થાય છે.

૨. કાસીસાદિ તૈલ :—હીરાકસી, સિંધવ, લીંડીપીપર, સૂંઠ, કોઝ, કલગારી (દુધિયો વજનાગ), મનશીલ, મરી, વાવડિંગ, દંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, હરતાળ, પીળા ધંતરાનાં મૂળ, એ સમાન લાગે લઈ, તેનાથી ચારગણું તલનું તેલ લઈ તેમાં આકડાતું દૂધ નાખીને સર્વ ઔષધો વાટેલાં નાખવાં; પછી તેલથી ચારગણું ગોમૂત્ર નાખી એકત્ર પચત કરાવવું અને તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે દરસના મસા ઉપર એપડનાથી સાર પ્રમાણે મસાને બાળી નાખે છે અને શુદ્ધ ઉપર દોષ દિહાર કરવું નથી.

૩. ગંધર્વહસ્ત તૈલ :—૬૪ તોલા એરંડાનું તેલ લઈ તેમાં ૧૬ તોલા એરંડમૂળ ત્રિકુળા અને આદુ, એ ત્રણે વાટેલાં નાખી તેલ પકવવું. એ તેલ પ્રાતઃકાળ પીવું અને દૂધ-લાત ખાવાં એટલે અંકુરિતો નાશ થશે.

૪. અર્ધુદાદિનાશક તૈલ :—વાઝણી કંઠડીનો કંદ, પડાડમૂળ, રીંગણી, કોઝ, પડોળ, અંકોલમૂળ, ગલકીતો પાલો, હરતાલ, ગંધક, સિંધાવૃણુ, મજક, એકલકટો (એકતીર), હળદર, હિંગ, સંચળ, ઘોડાવજ અને શિરસ, એ સમભાગે લઈ પાણીમાં વારી કલ્ક કરી કલ્કથી ચારગણું તેલ અને તેલથી ચારગણું દૂધ લઈ સર્વ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચાવી તેલ સિદ્ધ કરવું. એનો લેપ કરવાથી દુષ્ટ અર્ધુદ, ગંડમાળા અને ગંભીર પ્રણેતો નાશ થાય છે.

૫. મહાપદ્મિંદુ તૈલ :—એલચી, તજ, તમાલપત્ર, દેવદાર, સિંધાવૃણુ, નાગરમોય, કરંજ-બીજ, રાસ્ના, તગર, ગરમાળાનો ગર્લ, હળદર, એરંડમૂળ, સુખક, વાળો, મરડાશિંગ, ધમાસો

પસી આંખમાં આંખવાં. ઉપર મનથોળાની ખીચડી આંખવી. (૩) આંખો રાત્રી થઈ થોડું દેખાવું હોય તે ઉપર :—આકડાતું પીણું પાન દેવતા ઉપર વપાવી મસળીને તેને રસ કાઢી, તેમાં સૂંઠની કાંકરી પસી ટીપાં ૩થી ૪ નાકમાં પાડવાથી આંખમાંની રવાશ મટે. (૪) આંખની દવા :—રસવંતી અને હળદર એકેક તોલો લઈ ચીસુ વારી લીમડાના રસમાં એળો બાંધવી. એ એળી પાણીમાં થડી અંગન આંખની ઉપર અને નીચે ચોપડવી.

ઘોડાવજ, સિલામાં, કમળ, ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ગળો, પીપરીમળ, મજ્જક, પીપ્પુ ચંદન, ત્રિફળાં, પહોડમળ, ખેરસાર, દ્રાક્ષ, વાવડિંગ, જેઠીમધ, કસુંમી, અષ્ટવર્ગ (જીવક, નાગલક, મેદા, મહામેદા, કોકોલી, ક્ષીરકાંઠોલી, ત્રદ્ધિ અને વૃદ્ધિ); એ સર્વ સમાન લાગે લઈ કલ્ક કરવો અને તેનાથી ચારગણુ તેલ, તેલથી ચારગણુ બકરીનું દૂધ અને સરખે લાગે લાંગરાનો રસ નાખી મંદા-મિથી પચાવતાં તેલ સિદ્ધ થાય એટલે એ તેલનું નસ્ય આપવાથી તેમજ અન્યગ કરવાથી રતાં-ધળાપણું, તિમિર(અધારાં આવવાનો) રોગ, કાચબિંદુ(મોતિયો) પડળ, ફૂલાં, માથું દુખતું, કર્ણચૂળ, લમર(લમરોટનું)ચૂળ અને નાક તથા મુખનું ચૂળ, એ રોગોનો નાશ થાય છે; તેમજ ખીન્ન પથુ શિરોરોગનો નાશ થઈ ગીધ જેવી દષ્ટિ થાય છે.

૬. લાક્ષાદિ તેલ :—લાક્ષાખનો ઉકાળો કરી તેમાં સમાન લાગે તેલનું તેલ નાખી તેલથી ચારગણી દહીંની તર અને આસંદ, દારુદળદર, દેવદાર, ચણ, કોષ્ઠ, સુખક, મોરવેલ, કડુ, રાસ્ના, સવા અને જેઠીમધ, એ સમલાગે નાખી સર્વનો કલ્ક કરી તે કલ્ક તેલના ચોથા ભાગ જેટલો નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ શરીરે મોપડવાથી સ્વર્ગ પ્રકારના તાવ, ક્ષય, ઉન્માદ, શ્વાસ, અપસ્માર, વાતરોગ અને યક્ષ, રાક્ષસ તથા જૂતની પીડાનો નાશ થાય છે. આ તેલ ગર્ભિણી સ્ત્રીને માટે પણ પ્રશસ્ત છે.

૭. અમ્લક તેલ :—સરસિયું શેર ૧, આંકડાનું દૂધ તોલા ૪, ઉળદર શેર ૧૦, મનશીલ શેર ૧૦. પ્રથમ આંકડાના દૂધમાં પાણી નાખી, ઉળદર તથા મનશીલ ઘૂંટવાં. પછી તે ચટણી જેવું થયા બાદ સરસિયું તેલ નાખી તેને ઉપરની ચટણી સાથે પકવવું. પરિપક્વ થયેથી ગળી લેવું. તેથી ખસ, ખરબડું ને ચળાવળા ધારા મટે છે. (શાર્ફગ૦)

૮. કરંજાદિ તેલ :—કરંજની જાલ, ચિત્રકમૂળ અને જળિનાં પાન ને કરંજનાં મૂળની ચટણી બનાવી તેનાથી ચારગણુ તેલનું તેલ નાખી અને તેલના તેલથી ૪ ગણુ પાણી નાખી ધીમા તાપથી ઉકાળા તેલ તૈયાર કરવું; તેથી જીદરી તથા મીઠાની ટાલ મટે છે. નવા, વાળ આવે છે. (શાર્ફગ૦)

૯. કરંવીરાદિ તેલ :—કરંજનાં મૂળ, દંતીમૂળ, નસોતર, કડવી પિસોડીના ફળ; તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ૪ ગણા તેલમાં મેગરી; તેમાં કેળના ક્ષારનું પાણી તેલથી ૪ ગણુ નાખવું. ઉકાળતાં તેલ બાકી રહે સારે ગળી લેવું. તે તેલ જે જગ્યા પર લગાડવામાં આવે તે ટેકાણેથી વાળ જતા રહે છે. (શાર્ફગ૦)

૧૦. ગંધકાદિ તેલ :—ધંતુરાના ડોડવાં ચીરી તેની અંદર ગંધક, મોરચૂચુ, મનશીલ લરી કપડમટ્ટી કરી સુકાય એટલે અગ્નિમાં પકવવા જ્યારે પાકી રહે ત્યારે કપડમટ્ટી કાઢી નાખી ડોડવાને એમના એમ ધુવેલમાં વાટી તે તેલ ગળી લેવું. તેથી કરોળિયા, ચીત્રી તથા તમામ જાતના ચામડીના રોગ મટે છે. (આ૦ બૌ૦)

૧૧. શુદ્ધમાદિ તેલ :—રસોડાના ધુઆડાની મેથ, પીપર, દેવદાર, જવખાર, કરંજની જાલ, સિંધાનૂલ, અનેકાના બી, સરખે. વજને લઈ તેનો કંક કરવો કલ્કથી ૪ ગણુ તેલ અને તેલથી ૪ ગણુ પાણી નાખી ઉકાળવું. પાણી બળી ગયા બાદ તે તેલ ગાળી લેવું. નાકમાં આ તેલનાં ટીપાં નાખવાથી નાકના મસાને મટાડે છે. (શાર્ફગ૦)

૧૨. નારાયણુ તેલ :—આસંદ, ખીલી, કાંકય, મોટી ભોરી ગણી, ગોખરુ, અતિગલા (કાંચડા), લીંબુડો, અરતુ, સાટોડી, નારીવેલ ને અરણી-દરેક ૪૦ તોલા લઈ ૪૦૬૬ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. ૬ ક્વાથ રહે ત્યારે ગળી લઈ તેમાં ૨૫૬ તોલા તેલ નાખવું ચાતવરીનો રસ ૨૫૬ તોલા, ગાયનું દૂધ ૧૦૨૪ તોલા લઈ તેમાં નીચેની વસ્તુઓ કલ્ક નાખવો. વજ, રાંગળી, કડ, એવરથી, જટામાસી, પથ્થરફૂલ, સિંધવ, આસંધ, ખપાટ, રાસ્ના, સુવા, દેવદાર, સમેરવો, જંગની અડનો એઃ છેડ ને તગર; એ દરેક ૪ તોલા લઈ તેની ચટણી તેમાં મેગરી તે તેલ પકવવું. તેને ગાળી લેવું. ઉપચેગ-

× લાખનો ચારઅણુ પાણીમાં ઉકાળો કરવો(તેમાં થોડાં બારડીનાં પાન અથવા દંકણખાર નાખવાથી રસ થાય છે. રસ થયેથી અને ચોથે ભાગ પાણી રહે ત્યારે કપડાથી આળી લઈ પછી તેલ મેળવવું

ખાવામાં, યોગવામાં, પીવામાં તથા પિચકારીમાં કાગમાં લઈ શકાય. તેથી પક્ષાઘાત, હનુસ્તલ, ગલગ્રાહ, કુબ્જતા, બહેરાપણું, કેહું અલાર્ધ જલુ, ગાત્રનો શોષ, દિગ્ધિઓનો ધ્વંસ, વીરનાથ, ક્ષય, જ્વર, આંત્રક્રિ, માથાનું અલાર્ધ જલુ, ષડાંગનું શળ ને મુઘસી વગેરે મટે. (લાં ૩૦)

૧૩. નિંબમીજ તૈલ :—કડવા લીમડાની લીંબોળીઓને મીંજ કાઢી તેને ભાંગરા તથા લીંબોળીની ઊલતા રસની ભાવના દેવી. પછી તેમાંથી તેલ કાઢવું. તે તેલ નાકમાં નાખવાથી સફેદ વાળ કાળા થાય અને વૃદ્ધ હોય તે તરુણ થાય. પચ્ચ-દૂધ ભાત ખાવાં. (શાર્દૂંગ)

૧૪. પાઠાર્દ તૈલ :—કાળીચાટ, હળદર, દારહળદર, મેરવેલ, પીપરના ઉકાળામાં અર્ધનાં પાનનો રસ નાખવો અને તે ઉકાળી તથા રસથી ૪ ગાળું તેલ નાખી તથા તેથી ૪ ગાળું પાણી નાખી ઉકાળી તેલ તૈયાર કરવું. તેમાં દીપાં નાકમાં નાખવાથી પીનસ રોગ મટે છે. (નિં ૨૦)

૧૫. બિલ્વાદિ તૈલ :—કૃષ્ણ બીલાં ગોમૂતમાં વાટી કલ્ક કરવો. તેમાં ૪ ગાળું પાણી નાખી મેળવવું અને તેલથી ૪ ગાળું બકરીનું દૂધ મેળવવું અને દૂધ જેટલું જ પાણી નાખવું અને ઉકાળવું. તેલ બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું ને ગળી લેવું. ઉપયોગ :—બહેરાપણું મટે. (શાર્દૂંગ)

૧૬. મરીચદન તૈલ :—મરી, હળદર, નસેતર, રત્નાંજી, નાગરમેથ, મનશીલ, જટામાંસી, હળદર, દેવદાર, દારહળદર, દંદવારણીનાં મળ, કરેણનાં મળ, કંઠ, આકડાનું દૂધ, ગાયના ઊણનો રસ એ દરેક એકેકે તોલો; શુદ્ધ વજનાગર તોલી; તેનો કલ્ક કરી સરસિયું ૬૪ તોલા, તેથી બમણું ગોમૂત તથા ગોમૂત જેટલું પાણી, સર્વ ઉકાળી તેલ બાકી રહે, ત્યારે ગળી લેવું. એ તેલ શરીરે યોગવાથી ચામડીનાં દરદો મટે; આપડી ફાટવી, ખસ, ખરજ, ચીત્રી, કાઠ, એળ, કુટ વગેરે. (શાર્દૂંગ)

૧૭. વળૂતૈલ :—કાંડસિયા ચોરનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ધનુરાનો રસ, ચિત્રાનાં મળનો રસ કે ઉકાળાને ભેંસના ઊણનો રસ એ સરખા વળને લઈ (૬૪ તોલા તેલમાં) પકાવવાં અને તેમાં વળુઓ નાખવી. ગંધક, ચિત્રક, મનશીલ, હરતાલ, વાવડિંગ, અતિવિધ, વજનાગ, કઠ્ઠી ઘિસોડી, ઉપલેટ, વંજ, જટામાંસી, ચિત્રક, દારહળદર, સાજખાંર, જીરું ને દેવદાર નાખવાં. બરોબર ઉકાળ્યા બાદ તેલ ગાળી લેવું. આ તેલ મેળવાથી ચામડીનાં દરદો મટે. (શાર્દૂંગ)

૧૮. શિંગ્રાદિ તૈલ :—આદાનો રસ ૧૦ તોલા, સરગવની ઊલનો ઉકાળો ૧૦ તોલા, બકરીનું દૂધ ૧૦ તોલા, પાણી શેર ૧, તેલ ૧૦ તોલા, ઉકાળી સિદ્ધ કરવું. વાયુ મટે. (વ૦ સાં)

૧૯. ક્ષાર તૈલ :—ફૂલા મળાનો ક્ષાર, સાજખાર, જવખાર, સિંધાલુણ, સંચળ, બિલ્લવણ, સમુદ્રલુણ, કાચલવણ, ડિંગ, સરગવની ઊલ, સંઠ, દેવદાર, વંજ, કંઠ, સુવા, રસવંતી, પીપરીમૂળ, મોથ સર્વ ૧ તોલાના માપથી લઈ કલ્ક કરવો; તેને તલનું તેલ ૬૪ તોલા, કેળનો રસ, બિન્બેરાનો રસ તથા મધુસૂકા (૪ જેમ ૧ ના પ્રમાણમાં), લીંબુનો રસ તથા પીપર મેળવી કરેલો આસવ; એ દરેક ૨૫૬ તોલા નાખી તેલ પકવવું. પછી ગાળી લેવું, તેથી કાનનું પડ, કર્ણશળ, કાનના અવાજ, બહેરાપણું, કાનનાં જીવડાં વગેરે કાનનાં તમામ દરદો મટે. (શાર્દૂંગ)

૧૧-ધૂત, ક્ષાર, મલમ,

૧. સારસ્વતઘૂત (બ્રાહ્મી ઘૂત) :—મૂળ સંહિત આજીલી બ્રાહ્મીને પાણીથી ઘોઈ ખાંડી ભૂગડામાં નાખી રસ કાઢવો. આ રસ ૨૫૬ તોલા લઈ તેમાં ઘી ૬૪ તોલા નાખવું અને તેને ચૂલા

• મલમ, પાટો, પટ્ટી ઇત્યાદિ અનુબૂત પ્રયોગો :—(૧) ભગ્નદર, હૈમાદોળી ઇત્યાદિ ઉપર :—તલના તેલ શેર ૧ માં બરેદીનાં પાંદડાં શેર ૧ તથા લીમડાનાં પાંદડાં શેર ૧ નાખી ખૂબ તળીને પાંદડાં કાઢી નાખવાં. ત્યાર પછી તેમાં સિંદૂર તોલો ૦૧ નાખવો. ત્યાર પછી રાજ તોલો ૦૧ નાખવી. ત્યાર પછી મીણ તોલા ૧ નાખી કડાઈ નીચે ઉતારી તેમાં બરાચકપૂર તોલા ૨ નાખી મલમ તૈયાર કરી તેની પટ્ટી મારવાથી હૈમાદોળી, પાકું, ભગ્નદર વગેરે ભગ્નકર ચૂમડાં મટે. (૨) પેટમાંના બગાડ ઉપર :—કુવારના પતાના નડા કકડાને ચપટા મારી કરી તેમાં આંબાહળદર, ચેંદાલકડી અને સાજખાર ખૂબ વાટી કીણું કરેલાં નાખી ઉપર લીનું કપડું વાંટી નિપૂંમ આંચારમાં કાઢી પકવવું. પાકી રહ્યાથી તે બંને લાગ લદા પાડી, સહેલાય તેવું બાંધવાથી પેટમાંનો બગાડ, ગાંઠ ઇત્યાદિ મટી આરામ થાય છે. (૩) નાડીમણ (ભરનાંગ)

ઉપર રાખી તે પછી તેમાં હળદર, બદામીનાં પાંદડાં, કોથ, નસોતર અને હરડે, એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને લીંડીપીપર, વાવડિંગ, સિંધાલુણ, સાકર, ઘોડાવજ એ એકેક તોલો સર્વ પાણીમાં વાટી ગોળા કરી તેમાં નાખી મંદાગ્નિથી પકવી ઘી સિદ્ધ કરવું. એવું સેવન કરવાથી વાયા શુદ્ધ થાય છે. ૧૫ દિવસ સેવન કરવાથી ચંદ્ર પ્રમાણે કાંતિ થાય છે. ૭ દિવસ સેવન કરવાથી ગંધર્વ પ્રમાણે સુંદર સ્વર (કંઠ) થાય છે. એક મહિનો સેવન કરવાથી તે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થાય છે (અર્થાત્ સ્મરણશક્તિ અને શુદ્ધિબળ પ્રબળ થાય છે). એના સેવનથી ૧૮ પ્રકારના ક્રોધ, હરસ, શુભ (ગોળા), પ્રમેહ અને ઉધરસ દૂર થાય છે; વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્ર થાય છે; ક્ષીણુર્થી પુરુષને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને બળ તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

ઉપર:—ગંધક તોલો ૦૧ અને પારો તોલો ૦૧ બેગમાં વાટી એકત્ર થયે તેમાં મનશીલ તોલો ૦૧ અને માયા નંગ ૧ ખૂબ વાટીને ગાડરના ઘી તોલા બેને દરેક વાર ઘોઈ તેમાં અથવા માખણમાં મેળવી પડી ઉપર ચોપડી તે પડી મારવી. (૪) હરસ ઉપર:—પ્રથમ સારી ભાંગ તોલા ૫ લાવી શુદ્ધ કરી પાણીથી ઘોઈ સ્વચ્છીને તેને જરા ધીમાં રોકવા. તેમાંથી બેઈએ તેટલી સર્વ પાણી સાથે વાંટી લૂગડી કરવી; ત્યાર પછી એક ડુંગળાના ગાંઠિયા સર્વ અઘો અઘધથી ચીરી બે ફાડો કરી, તેમાં પેત્રી લૂગડી રહે તેટલો ગભ વચ્ચેથી કાઢી નાખી અંદર લૂગડી રાખી બંને ફાડો પાછી દત્તી તેમ એકત્ર કરી તેના ઉપર કપડમટ્ટી કરી અંગારામાં બાંધવી. તે બકાઈ રહ્યા પછી બહાર કાઢી સહેજસાજ અગ્રમ રહે તેવી એ ભાંગ સંહિત ફાટામાં ભાંગવી અંદર હરસના મસા રહે તેવી રીતે ત્રણ વાર દિવસ સુધી બાંધી ઉપર મજબૂત લગાડે રાખતા જવો; એથી હરસ દુખ આપેથી નહિ અથવા ગળજીથીને વાટી લૂગડી કરી બાંધવાથી આરામ થશે. (૫) યજ્ઞ ઉપર:—સાબરશિંગ, હિંગ, અરીણ અને ચણેલી પાણીમાં ધસી એકત્ર કરી કાચળ ઉપર ચોપડી લૂગડી દુખતા ભાગ ઉપર તે પડી ચોડવી. (૬) માથામાંની ભૂ જવા માટે:—પારાને નાગરવેલનાં પાનના રસમાં પૂંદી કંપડા ઉપર ચોપડી માથે બાંધવાથી ભૂ નાશ પામે છે. (૭) ઉપદ્રવ (ચાંદીને ઉપાધ) :—માણસના માથાની ઓપરી સંપૂર્ણમાં ભૂંટી કરીને તે ખાખ કરવી. તે ખાખ, બાળેલી કાળી સોપારી તથા બાળેલા ઘોળા કાઢે સમાન ભાગે સર્વ ઘોળેલા ધીમાં મેળવી મલમ કરી ચોપડવી. (૮) ઉપદ્રવ ઉપર બીજે ઉપાધ:—ગૂળ, સિંદૂર અને રસાંજન, એ ત્રણે દોઢ દોઢ તોલો સર્વ ઝીણું વાટી, દસ તોલા સરસિયા તેલમાં નાખી ઉલાવીને મલમ કરવો. એ મલમ ચાંદીને મટાડે છે. (૯) કાળી દાદર ઉપર:—ગંધક, ગૂળ અને સાકર સમાન ભાગે સર્વ પાણી સાથે ઝીણું વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું. (૧૦) દાદર ઉપર:—એરંદાનાં મીઠા, એળિયા અને સાણખાર લીંછુના રસમાં ઝીણું વાટી ચોપડવાથી રાત્રી અને કાળી બંને ભંતની દાદર મટે. (૧૧) ક્રીડ્યાનમ્બરા (રાકડા) તથા ગરબાનું મલમ :—સિંદૂર, રસકપૂર, ગૂળ, ઘોલાવાન અને હીંગાળ, એ પાંચ ચીજે એકેક તોલો સર્વ ખાંડી તેના વજનથી ચારગણ વોલેવું ચામડું થી ખરસમાં નાખી ૮-૧૦ કલાક સુધી ખૂબ પૂંદી મલમ કરવો અને તેને પડી મારવી. (૧૨) દાદર ઉપર:—ઉપદ્રવ, વાવડિંગ, કુંવાડિયાનાં ખીજ, સિંધાલુણ અને સરસવ, એ પાંચ ચીજે ખટાસમાં ખરસ કરી ચોપડવી. (૧૩) બીજોને યોગ ઉપર ચળ થાય તે ઉપર:—કાંથો, મીંદીઆવળ અને હીરાદળ સરખે ભાગે પાણીમાં વાટી ચોપડવું. (૧૪) સ્ત્રીઓની બરમી (ચાંદી) ઉપર:—હીરાદળ, બિદારશિંગ, બાલેહું ચોરચૂષ અને પીળી કોટી નંગ ૧ની ખાખ સર્વ ઝીણું વાટી સેવ વજન ધોળેલા ધીમાં મેળવી મલમ કરી ચોપડવું. (૧૫) નડચમાં ઉપર:—તેલ રોર બેમાં મીઠું રોર બા નાખી ગરમ કરી ઉતારવું. પછી તેમાં કુલાવેવ ચોરચૂષ, બાળેહું સિંદૂર, ઘેરજે અને લોખાન, એ ચારે એકેક તોલો સર્વ ઝીણું વાટી તેમાં મેળવવા. એ નહિ કરતાં ચાંદા ધત્તાલ ઉપર રામગાણુ ઉપાય છે. (૧૬) દાદર ઉપર:—જસમકપૂર, કુલકડી, ગંધક અને કાંથો સમાન ભાગે સર્વ લીંછુના રસમાં ખરસ કરી ચોપડવાથી કાળી દાદર થતું મટી જાય છે; તે પછી રાત્રીનું તે કહેવું જ શું? (૧૭) મળુ ઉપર મલમ:—તડના તેલ તોલા ૫માં બેરજે તોલા ૨ અને મીઠું તોલો ૧ નાખી બિડું કરી તેના મલમ કરવો. તે કરવા હઈ તેની પડી ચમડાં ઉપર મારવાથી રૂઝ આવે. (૧૮) ખસ ઉપર:—મોંકડી ગાયના ધી તોલા ૨૦માં ઝીણે વાટેલો મનસીય તોલા ૨ નાખી ચૂવા ઉપર મૂકી નીચે કેરડાની ભૂતી ડાંબળાઓ બળવું કરવું. આપે તે કકડીને એકરસ થઈ નખ ત્યારે તેને એક પાણીથી ભરેલા મોટા પાણમાં નાખી દેવું. ત્યાર પછી તે પાણી ઉપર તરતો મલમ દાખથી ઉતારી સર્વ એ મલમ ખસ ઉપર ચોપડવો. આખે રાત્રીને ખાખ દોઢ તો મડેન કરવો. (૧૯) ચમડાં ઉપર:—કાંચરીની ચેલનાં પાંદડાં વાટી તેની ત્રણત્રી ચમડાં કે પાંદાં વગેરે પર બાંધવી. (૨૦) ચમડાં અને ખસનાં ચમડાં ઉપર:—૫૦ વરસની ભૂતી ઉઠેને ઝીળી ખાંડી કપડાણુ કરી, તેમાં તલિયું તેલ તથા ચોરચૂષ તોલો ૧૦ નાખી દેવતા ઉપર ખૂબ કમડાવી ચમડાં અને ખસથી થયેલ ફેલાવો ઉપર ચોપડવું.

૨. અમૃતા ઘૃત :—ગળાને ખાંડી, તેમાં ૪ ગણું પાણી નાખી ઉકાળે કરવો. ૩ બાકી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લઈ તેનો ૩ ભાગ ઘી તથા ઘીનો ૩ ગળાની વાટેથી ચટણી નાખવી અને ઘીથી ૪ ગણું દૂધ લઈ, પછી તેને ઉકાળવું. ઘી બાકી રહે ત્યારે ગળા લેવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા વાતરત ને કુષ તથા આમડીનાં દરદોમાં વાપરવું. (શાઈંગ૦) .

૩. ત્રિફળા ઘૃત :—હરડાં, બહેડાં, આમળાને ઉકાળે તોલા ૬૪ અને તેટલો જ અરડૂસીનો રસ તથા ભાંગારાનો રસ નાખવો તથા બકરીનું દૂધ તથા ગાયનું ઘી ચોસક ચોસક તોલા લેવું. ત્રિફળા, પીપર, દાક્ષ, સુખક, સિંધાલૂણ, ઓકળીમૂળ, આસંધ (બમણું લેવું), શતાવરી, સૂકું, સાકર, સફેદ કમળ, રાતાં કમળ, સાટોડી, હળદર, દારુહળદર, જેડીમંથ, દરેક ૧ તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરવો. પછી ઉપલા રસો, બકરીનું દૂધ, ગાયનું ઘી તથા કલ્ક એકઠાં કરી કલાઈવાળા તપેલામાં ઉકાળવું. અને સિદ્ધ થયેથી ગળી લઈ શીશો ભરવો. આ ઘીનો રંગ લીલો થશે. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા.

રતાંધળાપણું, આંખની ડાળ, ચળ આવવી, પાણી ગળવું ને મોતિયા વગેરે આંખોનાં દરદોમાં આપવું તેથી તેવરોગ મટે છે. (શાઈંગ૦)

૪. ફળ ઘૃત :—હરડાં, બહેડાં અને આમળાં, જેડીમંથ, ઉપલેટ, હળદર, દારુહળદર, કકુ, વાવડિંગ, પીપર, મોથ, ઇન્દ્રવાજુનીનાં મૂળ, કાચકળ, વજ, શતાવરી, આસંધ, ઘાળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, ધનેલા, વરિયાળી, હિંગ, રાસ્ના, સુખક, રતાંજળી, ગર્દનાં ફૂલ, વાંસકપૂર, કમળ, સાકર, અજબોદા, દાંતીમૂળ; દરેક એક એક તોલા લેવાં, ફક્ત આસંધ બે તોલા લેવું. તેને વાટી કલ્ક કરવો. ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ બધું ઉકાળી ઘી તૈયાર કરવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા; પુરુષો તથા સ્ત્રીઓને સેવવા લાયક છે. પુરુષોને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીઓનું વધ્યત્વ દૂર થઈ સંતાનપ્રાપ્તિ થાય છે. અને કમુવાવક થતી અટકે છે અને નીરોગી બાળક જન્મે છે. (શાઈંગ૦)

૫. લઘુફળ ઘૃત :—પીળાં તથા કાળાં ફૂલોનાં કાંટાશેળિયો, ત્રિફળા, ગળા, સાટોડી, અરડૂસો, હળદર, દારુહળદર, રાસ્ના, શતાવરી, એ બધાં ઔપધિ સવા સવા તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરવો. ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, પાણી ૨૫૬ તોલા એ બધું ઉકાળી ઘી બાકી રહે ત્યારે ગળા લેવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા. સ્ત્રીઓના યોનિદોષ જેવાં કે યોનિચળ, પીકા, યોનિદાર મેટું થઈ અંગ બહાર નીકળવું, સ્થાનબદ્ધ થવું, સંતાન ન થવાં વગેરે દોષો મટે છે. (શાઈંગ૦)

૬. દ્વીર ઘૃત :—પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂકું ને સિંધવ, દરેક ૪ તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરવો. ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, પાણી ૨૫૬ તોલા લઈ બધું ઉકાળવું. ઘી બાકી રહે ત્યારે ગળા લેવું. આ ઘી એકલું ભોજન સાથે ખાવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા. તેથી ખરલ, વિષમબ્વર, મંદાગ્નિ વગેરે મટે છે. આને પીપલ્યાદિ દ્વીરઘૃત પણ કહે છે. (શાઈંગ૦)

૭. વજ્રક્ષાર :—મીઠું, સિંધાલૂણ, બગડીખાર, જવખાર, સચળ, ટંકલુખાર અને સાણખાર, એ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને શુવરના અને આકકાના દૂધના ત્રણ સૂર્યપુટ (ભાવના) આપ્યા પછી આકકાનાં પાનમાં શાખા માટલામાં ઘાલી ચૂલા ઉપર ચાર પહોર સુધી અગ્નિ આપવો. કંઈ થયે તેનું ચૂર્ણ કરીને તેને ત્રિફળા, ત્રિકટુ, અજબો, જીરું અને ચિત્રકના ચૂર્ણ સાથે અગ્નિગળ બ્રેઈ પાણીમાં સેવન કરાવવું; એટલે જોળો, ચળ, અજીર્ણ, સોજો, સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ, ઉદાવર્ત અને બરોળનો નાશ થાય છે. આ ઔપધિ વાતાધિક્યમાં જિના પાણીમાં આપવું. આ પિતાધિક્યમાં ઘીમાં આપવું. કફાધિક્યમાં ગોમૂત સાથે આપવું અને ત્રિંજામાં કાંઈ સાથે આપવું. આ વજ્રક્ષાર પ્રલહેવે કહેલો છે.

૮. મણુનાશક મલમ :—પારો અને મધક સમાન ભાગે લઈ બનેલી જરાગર મુરદારશિખ અને સર્વની બરાબર કપિલો લઈ તેમાં થોડી મેરચૂયાની ભૂકી નાખી એકત્ર વાટી તેમાં ચારગણું જૂનું ઘી નાખી તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી મલમ કરવો. આ મલમ રૂના પોલ ઉપર ચોપડી ત્રણ ઉપર આંધવો; એટલે દુરુવણ પણ રજાશે; નેમ જ નાડીવળ અને સર્વ પ્રકારના મણુ સારા થશે.

૬-ખૂણપાકસંગ્રહ

પાક કરવાની રીત:—પાક બે પ્રકારના થાય છે. એક પાતળો અને બીજો ઘન (ઝડો). પાતળા પાકને સંસ્કૃતમાં અવલેહ નામ આપ્યું છે અને ઘન હોય તો તેને પાક કહે છે. પાક ગળ્યા અને મધુર હોવાને લીધે રોગીને પાકનાં ઔષધો સેવન કરતાં કંટાળો આવતો નથી. રોગને દૂર કરવા તથા શરીરમાં શક્તિ લાંબવી, એ બે મોટા હેતુ પાકમાં રહેલા છે. પાકમાં નાખવાની કાષોપધિ જેટલી હોય તેટલીનું જુદું સૂચું કરવું; તેમ જ સુગંધી ઔષધોનું ચૂર્ણ પણ જુદું કરવું. દ્રાક્ષ, નાળિયેર, બદામ, ચારોળાં, પિસ્તાં, ખસખસ અને અખોડ વગેરે ઔષધોનું ચૂર્ણ વસંથી ચાળવાની જરૂર નથી. એ પદાર્થો થોડા ખાંડીને પાકમાં નાખવા. પાકમાં પ્રથમ કાષોપધિ નાખવી. પછી સુગંધી પદાર્થ નાખવા અને પછી દ્રાક્ષાદિ, પદાર્થ નાખવા. સર્વના પછી કિચિત્ દેસર ઘીમાં વાટી નાખવું. જ્યાં અફીણ નાખવાનું કહેલું હોય ત્યાં દૂધમાં ગરમ કરી નાખવું. લાંબ નાખવાની હોય તો તે સારી પેટે ઘોઈ શેષીને નાખવી. પાકમાં ભરતો નાખવાની હોય તો તે પણ પાછળથી જ નાખવી. પાક તૈયાર થયા પછી તે ઘી ચોપડેલા ખૂમચા(યાગ)માં પહેાળા કરી સુખડીની માફક ચોસલા કરવાં અને ઠંડો થયા પછી તે સારા ઉત્તમ વાસણ (બરણી) વગેરેમાં ભરવો. વર્ષાઋતુમાં પાક ઘણો કરવો નહિ. વર્ષાઋતુમાં કરેલો પાક અને અવલેહ સૂચુંના તડકામાં વારેવારે મૂકતા રહેવું; તેથી તેમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. શિયાળામાં પાકનું સેવન કરવાથી ઘણો જ ફાયદો થાય છે. પાક ખાધા પછી તે ઉપર દૂધ અવશ્ય પીવું અને મધુર રસનું ભોજન કરવું. પાક ખાવાનું પ્રમાણ ચાર તોલાં સુધી છે.

ખાંડનો પાક એટલે ચાસણી બનાવવાની રીત:—જશેર ખાંડમાં દોઢ શેર પાણી કલાઈ કરેલા વાસણમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું એક બેલરાં આપ્યા પછી ગાળી પુનઃ તે ચૂલા ઉપર મૂકી દૂધ ૬ તોલા તથા પાણી ૬ તોલા એ બન્ને એકત્ર કરી, તે ચૂલા ઉપરના પાક ઉપર થોડું થોડું ઘાટતાં જવું; એથી મેલ ઉપર આવશે તે કાઢી નાખવો; એટલે પાક સ્વચ્છ થશે. પછી તે પાકમાં એક ટીપું જમીન ઉપર પાડવું. તે ટીપું ન પ્રસરતાં તેમનું તેમ જ રહે તો પાક સારો થયો છે એમ સમજવું. પાકમાં ખાંડ નાખવી તે ચૂર્ણ-ઔષધોનો વિચાર કરી તેના માપ પ્રમાણે સર્વ ચૂણીથી બગણી, તમણી અથવા ચોગણી જેટલી બેઈતી હોય તેટલી નાખવી. પાકમાં સાકર નાખવાની હોય તો મેલ કાટવાની જરૂર રહેતી નથી.

૧-પાક

૧. અધિગંધાપાક (અસાનપાક):—આસંધ ૪૦ તોલા, ચૂંડ ૨૦ તોલા, લીંડીપીપર ૧૦ તોલા અને મરી, તાજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા લવંગ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; ભેંસનું દૂધ

• અનુબૂત પ્રેયોગે:—(૧) સીએના સુવારોમ ઉપર:—બકરીના દૂધ શેર રાત્રો માલે ખૂબ શેષી લાલ કરી તેમાં ચૂંડ શેર ૦૧ તથા એકલગિયુ લસણ શેર ૦૧ ખાંડીને મેળવવું તથા હાલાઈ ગેળ શેર ૦૧ મેળવવો. આ પાક દરરોજ શેડાથોડો ખાવા આપવાથી સીએનો સુવારો સંજોગો થયેલો સુવારોમ નય. (૨) પાલકુલિ માર્ટે અરહિયા લાકુ:—સાલમ, નંગાડ, સુગંધાઈ દાણા, પેળા મુસળા, શતાવરી, જંગલી બહુળી, ખસખસ, એખરો, ગોખર, પિસ્તાં અને બળબીજ, એ અગિયાર થીજે દરેક પાંચપાંચ તોલા પ્રમાણે; મરી, ગંઠાડા, લજ, લીંડીપીપર અને આસંદ, એ પાંચ અડીઅડી તોલા પ્રમાણે; ચારોળાં અને બદામનાં ખાંડ દશદશ તોલા પ્રમાણે; નયફળ, પુરવીદાણા ને ભવંત્રી, એ ત્રણ એકેક તોલા, અક્કલ-કરો બે તોલા અને દેસર ૦૧ તોલો એ વેતીસ થીજે લઈ ઓણી ખાંડી ૪ શેર સફેદ સ.કરની ચાસણીમાં નાખી તેમાં અટકતી ગોખરદળનો અટકો એક શેર ધીમાં તળીને તથા ધી શેર ૩ ઉપરથી નાખી દશદશ તોલાના અનુમાને લાકું કરવો. દરરોજ સવારે એકેક લાકું ખાવો. તેલ, ખરચાં અને ખટારનો ત્યાગ કરી દૂધનું સેવન રાખવું.

૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૦૦ તોલા અને સાકર ૧૨૦ તોલા, એ પ્રમાણે મેળવી પહેલાં દૂધ ગરમ કરી, તેમાં ઉપર કહેલી જથ્થોસોનું ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું અને તે દૂધમાં સાકર, મધ તથા ઘી મેળવી પુનઃ તે પચન કરવું. જનું થયા પછી તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાખી ચોખાના જેવું દાણાદાર થઈ ઘી છૂટું પડવા લાગ્યા પછી ઉનારી તેમાં પીપરી-મૂળ, છરું, ગણા, લવંગ, તગર, જયફળ, વાળા, કાચો વાળા, ચંદન, ખીલાં, કમળ, ધાણા, ધાવડીનાં ફૂલ, વંશલોચન, આગળાં, કાથો, કપૂર, સાટાડી, આસંધ, ચિત્રો અને શતાવરી; એ એકવીશ જથ્થોસોનું અર્ધાઅર્ધાં તોલો ચૂર્ણ નાખી એકત્ર કરી ૬૩ થયા પછી ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવું. આ પાકને આસનપાક કહે છે. તેમાંથી બે તોલા જેટલો દરરોજ એક મહિના સુધી ખાવા આપવો. તે ઉપર યથેચ્છ બોબન કરવું; એટલે ઉધરસ, દમ, અછર્ણ, વાતરકત, પ્લીહા, ઉન્માદ, મેદ, આમવાત, સોજો, થળ, વાંતાઈ, પાંડુરોગ, કમળા, સંઘડણી, શુભરોગ અને વાતકફળનિત રોગનો નાશ થાય છે. આ પાક મંદાશિવાળાને અને બાળકને હિતકારક, ખલ્લ અને પૌષ્ટિક છે; તથા સ્ત્રીઓને પુષ્ટ કરી, પ્રસૂત થયા પછી દૂધ ન આવતું હોય તો જેટલું દૂધ કમી આવતું હોય તેટલા દૂધમાં મેળવી ખાવું એટલે દૂધ આવે છે અને ક્ષીણ તેમ જ અલ્પ વીર્યવાળાને હિતકારક તથા કામદામિને વધારનાર તેમ જ મંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરનારો આ સર્વોત્તમ પાક છે.

૨. અધગંધાપાક બીજો :—આસંધ ૩૨ તોલા, ગાયનું દૂધ ૭ શેર, સાકર આસંધથી બમણી, ઘી ૩૨ તોલા, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ પ્રત્યેક એકેક તોલો, જયફળ, કેસર, વંશલોચન, મેચરસ, જટામાંસી, ચંદન, સીસમની છાલ, જવંત્રી, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, લવંગ, ચણકબોખા, મરડાંશિંગી, અખોડનું મગજ, લિલામાં, શિંગોડાં, ગોખરુ, રસસિંદૂર, અન્નકલસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ અને લોહભસ્મ દરેક ત્રણત્રણ માસા નાખી મંદ અગ્નિથી પકવી ચોસલાં કરી રાખવા. તે પાક શક્તિ પ્રમાણે ખાવા આપવો; એટલે સર્વ પ્રમેદ, છર્ણજ્વર, શોષ, શુભ, પિત્તરોગ અને વાતરોગનો નાશ થઈ શુક્રશક્તિ, પુષ્ટિ, અગ્નિદીપન, કાંતિ અને અંતઃકરણને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. અધગંધાપાક ત્રીજો :—૬૪ તોલા આસંધનું ચૂર્ણ લઈ તે ૪૦૯૬ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી તે ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેડી નાખવું. પછી ૧૯૨ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં આસંધનું ચૂર્ણ નાખવું; તેમ જ તલનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, અકદનો લોટ ૩૨ તોલા અને ચૂંદ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, શેરણી, વરિયાળી, શતાવરી, અજમોદ, પુષ્કરમૂળ, છરું, ચૂંદ, ગોખરુ, બળદાણા, અજમો, પીપરીમૂળ, લોહભસ્મ, સીસાની ભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ, એ ચારચાર તોલા તેમાં નાખી પાક તૈયાર કરી તે અગ્નિમળ બેઈ આપવો; એટલે સર્વ પ્રકારનો વાતરોગ, કમર, પીડ અને શુદ્ધ, એ સ્થળોનો વાયુ; અસ્થિભંગ, સોજો, દારુણ સંધિવાત, અંકુશ, હૃદરોગ, પ્લીહા; શ્વાસ, કાસ અને પ્રમેદનો નાશ થઈ કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ઘોડા અને હાથી જેવાં જન્માવરોને પણ હિતકર છે.

૪. અધગંધાપાક ચોથો :—આસંધ ૩૨ તોલા; તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જયફળ, જવંત્રી, નવીન કેસર, વંશલોચન, જટામાંસી, મેચરસ, ચંદન, કાળા અજર, ચિત્રક, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, લવંગ, એખરાનાં બિયાં, અખોડ, શિંગોડાં, ગોખરુ, શતાવરી, ચૂંદ, મરી અને રૂમીમસ્તકી, એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું. પછી ગાયનું ૪ શેર દૂધ લઈ તેનો માવો કરી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ચૂર્ણથી બમણી સાકરનો પાક કરી તેમાં તે નાખ્યા પછી ઘૂંટી ઘીથી ચોપડેલી તાંસકમા નાખી સરખું કરી ચકતાં કરવાં એ પાક નિત્ય બે તોલા સેવન કરવો; એટલે પુષ્ટિ થઈ અનેક રોગનો નાશ થાય છે.

૫. અહિંદ્રનપાક :—૪ તોલા અહિંદ્ર લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમાં મેળવી માવો કરવો. પછી તેમાં સમલાજે સાકર અને તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, ચૂંદ, મરી,

લીંટીપીપર, લવંગ, જવત્રી, જયફળ, ચણકબોળા, અક્કલકરો, ઘોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, તાલીમખાનું (એપ્રનાનાં બીજ), કેસર, ચવક અને મિત્રાનાં મૂળ, એ પ્રત્યેક અર્ધિઅર્ધો તોલો ઠંડું થયા પછી નાખવું. દરરોજ બે વાલ પ્રમાણે આ પાક ખાવા આપવાથી પ્રમેહ, મધુમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, અગ્નિમાંદ અને સંગ્રહણીનો નાશ થઈ બળ અને વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે તથા ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૬. અહિકેનપાક બીજો:—અક્કલકરો, કેસર, લવંગ, જયફળ અને હિંગળોક એ તોલો-તોલો લેવું. પછી અહીંથી ૩ તોલા લઈ તે ચાર શેર દૂધમાં મેળવી માવો કરવો. પછી એ સર્વથી ચોગણી સાકર લઈ સર્વ પદાર્થ એકત્ર કરી, બે અથવા ચાર વાલની ગોળી કરી, તે રાતે મુખમાં ધારણ કરવા આપવી; એટલે સો સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. એ ગોળીનું નિત્ય સેવન કરવાથી શરીર દૃઢ થઈ ક્ષયાદિ રોગ દૂર થાય છે અને હાથીના જેટલું બળ થઈ અનેક સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૭. અહિકેનપાક ત્રીજો:—શુદ્ધ કરેલાં અહીંથી ૧૬ તોલા, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલા એકત્ર કરી મેંદાગિ ઉપર પચન કરવું. ઠંડું થયા પછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાખવી; તેમ જ જૈનયફળ, જવત્રી, કેસર, લવંગ, આમળાં, સમુદ્રદોશનાં ગિયાં, બીમસેની કપૂર, ઘોળું ચંદન, સૂંઠ, મરી, લીંટીપીપર, શુદ્ધ કરેલાં ધતૂરાનાં ગિયાં, તગર, કાળી મૂસળી, શુદ્ધ કરેલાં હિંગળોક, ચવક, કૌયકામોનું મગજ, ચિત્રકમૂળ, પીપરીમૂળ, છરું, શાદછરું, અજમે, બળદાણા, જોખરુ અને શુદ્ધ તોલો-તોલો, લાંબ ૧૬ તોલા; કલાઈની લસુમ, તાંબાની લસુમ, લોહલસુમ, રસસિંદૂર તથા અબ્રકલસુમ, એ સર્વ મળી ૪ તોલા નાખવી. પછી સુગંધ આવવા માટે કસ્તૂરી અને અગરુ તેમાં નાખી, અવલેહ તૈયાર થયા પછી તે સારા વાસણમાં ભરવો. આ પાક રોજ રાત્રે ખાવા આપવો; તે ઉપર ભેંસનું દૂધ પાવું. આ પાકનું સેવન કરવાથી વાંઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે અને નપુસકને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આ પાકનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ, સ્ત્રીય, અપસ્માર, ઉરઃક્ષતરોગ, એંશી પ્રકારના વાયુરોગ, કફરોગ, ઉન્માદરોગ, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, ભગદર, ભિયડી, સોજો, પ્રમેહ, કફવાતથી થનાર રોગ, આમવાત અને અતિસાર દૂર થાય છે.

૮. આમ્રપાક:—પાકેલી અને મીઠી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૨૫૬ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, સૂંઠ ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, લીંટીપીપર ૮ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા; એ સર્વ પેદાર્થો એકત્ર કરી, માટીના વાસણમાં મેંદાગિ વડે પચન કરવું અને લાકડાના ચાટવા વડે વારંવાર હલાવવું. જનું થયા પછી તેમાં ધાણા, છરું, તમાલપત્ર, ચિત્રો, નાગરમોચ, તજ, કલોંછ છરું, પીપરીમૂળ, નાગેકસર, એલચીદાણા, લવંગ અને જયફળ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખવું. પછી તે વાસણ નીચે ઉતારી, ઠંડું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી તેમાંથી નિત્ય સવારમાં ૪ તોલા પાક આપવો અથવા શક્તિ નેષ્ટ તે પ્રમાણે આપવો. આ પાકના મેવનથી માણસ બળવાન, હર્ષયુક્ત, પુષ્ટ અને નીરાગી થાય છે; તેમ જ એના સેવનથી સંગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અરુચિ, અગ્નિપિત્ત અને પાંડુરોગ નાશ પામે છે.

૯. આમ્રપાક બીજો:—સારી પાકેલી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૫૧૨ તોલા, ઘી ૨૫૬ તોલા, સૂંઠ ૧૨૮ તોલા, મરી ૬૪ તોલા, લીંટીપીપર ૩૨ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા લઈ સર્વ એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાખી લાકડાના ચાટવાથી હલાવવું. તે પછી તેમાં પીપરીમૂળ, નાગરમોચ, ચવક, ધાણા, છરું, શાદછરું, એલચીદાણા, નાગેકસર, તજ અને તાલીમખનું એ ઓષધોનું ૧૬ તોલા ચૂર્ણ નાખવું. પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાખી, તે પાક સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. દરરોજ જ્યાં પહેલાં આ પાક ૪ તોલા આપવો; એટલે એ અરુચિ, ઉગ્ર શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પીનસ (સંગ્રહ), પથરી, વૃક્ત, અગ્નિપિત્ત, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, સ્વપ્નગ્રંથ, સર્વ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિનો રોગ, પાંડુરોગ, કબજો, હૃદયરોગ, મસ્તકગ્રંથ, આનાદ (મલબદ) અને મૂત્રગ્રંથ રોગ), ખસ અને શીતપિત્તનો નાશ કરે છે. એ પાકના મેવનથી ૧૬ પુરુષ

તરુણુ જેવો થાય છે મૃનગર્ભ અને ગર્ભપાત થવાની ખોડ જે સ્ત્રીમા હોય તેને અને વાઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રોત્પત્તિ થાય છે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તરુણુ થાય છે આ ઔષધ દરોજ સેવન કરવાથી સેવન કરનાર પુરુષ મારુતિના જેવો પરાક્રમી થાય છે આ ખડામ્રપાક અલ્લેવતાંએ ભાર્ગવ મહર્ષિને કહેવો હતો આ પાક વીર્યવર્ધક, બુદ્ધિવર્ધક, આયુષ્યવર્ધક, શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરવાવાળો તથા મ્રદ, યક્ષ, પિશાચ અને અપસ્મારની હરકત દૂર કરનાર છે

૧૦. આમ્રપાક ત્રીજો :—૭૫૬ તોલા પાકેની કેરીનો રસ, ૯૬ તોલા તાકર, ૬૪ તોલા ઘી, ૪ તોલા સૂક, ૧ તોલો મરી, ૨ તોલા, લીડીપીપર, ૨ તોલા પીપરીમૂળ, ૫ તોલા નાગરમેધ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ધાણા, ૨ તોલા જીરુ, ૨ તોલા એલચીદાણા, ૨ તોલા નાગ-કેસર, ૨ તોલા તજ અને ૨ તોલા તાલીસપત્ર એ ઔષધો વચ્ચેગાળ કરી કેરીના રસનો માવો કરી તેમા તે ઔષધ મેળવી, ત્યાર પછી સાકરના પાકમા નાખી ચોતલા પાડી, તે ૪ તોલા પાક દરોજ સોજનના મધ્યમા ખાવો આ પકવામ્રપાકથી અરુચિ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પીનસ (સળેખમ) બરોળ અને યકૃત ઇસાદિનો નાશ થાય છે

૧૧. આર્દ્રકપાક :—બારીક કરેલા આદાના કડકા ગાવતુ ઘી અને ગોળ, એ સમલાગે લઈ લોખંડની કઠાઈમા અથવા માટીના વાસણુમા મદાત્રિ ઉપર પચન કરવું ચોટી ભય એવું બહુ થયા પછી નીચે ઉતારી સૂક, જીરુ, મરી, નાગકેસર, ભવની, એલચીદાણા, તજ, તમાલપત્ર, લીડી-પીપર, ધાણા, શાહજીરુ, પીપરીમૂળ અને વાવડિંગતુ ચૂર્ણ ઉપરના સર્વ ઔષધો કરતા ચોથા ભાગતુ નાખતુ પછી તે પાક ઘીથી નીચડેલા વાસણુમા ભરી રાખવો આ પાક તીતકાળમા રોજ બખ્ખે તોલા ખાવા આપવો, એટલે દમ, ઉધરસ, જમ, સ્વરભંગ, અરુચિ, કળ્મરોગ, નામિકારોગ, સુખગેત્ર, ક્ષય, ઉર ક્ષનરોગ, હૃદયોગ, સંગ્રહણી, શળ, ગ મ અને શોષનો નાશ કરે છે

૧૨. આર્દ્રકપાક બીજો :—ગોળ ૬૪ તોલા આદાનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા એ એકઠું કરી પચન કરવું પછી તેમા ચાતુર્મત, લવગ અને નિકટુતુ એકેક તોલો ચૂર્ણ નાખી પાક તૈયાર કરી, તે અત્રિમળ જેઈ સવારમા સેવન કરવો, એટલે અસિ પ્રદીપ થઈ વાતરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ, શૈય, ક્ષયગેત્ર અને પીનસ રોગનો નાશ થાય છે

૧૩. આર્દ્રકપાક ત્રીજો :—અજમે, લોહભસ્મ, નાગરમેધ, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચી દાણા અને જીરુ, એ ઔષધો બખ્ખે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું, તથા ૨૦૦ તોલા ગોળ અને ૨૦૦ તોલા આદાના કડકા એકત્ર કરી તેનો લેહ કરી તેમા ઉપલા ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું આ અવલેહ સળેખમ, સોજો, શળ, ઉધરસ, મૂળનાધિ, ક્ષય, ગુ મ અને તાવ ઉપર યોગ્યો

૧૪. એરંડપાક :—એરંડના છોલેલા ગોળો લઈ તે આગળા દૂધમા પચન કરવા પછી સૂકવી બારીક વાટી ઘીમા મદાત્રિ ઉપર પચન કરવું, તથા તેમા સૂ મરી, લીડીપીપર, લવગ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, આસધ, વગિવાળી, રાસ્ના, વડગધા (પીપરીમૂળ), રેલુકખીજ, શતાવરી, લોહભસ્મ, સાટોડી, હરડે, વાગો ભવની, બવડળ તથા અજકબસ્મ, એ સઘળા સમલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે તથા પહેલાના દૂધનો માવો તેમા નાખી સાકરના પાખમા મેળવી તૈયાર કરવો આ વાતાત્રિ નામનો પાક સવારે જો ખાવો એ એથી પ્રકારના વાતરોગ, ચાળીસ પ્રકારના પિત્તરોગ, આઠ પ્રકારના ઉત્તરોગ, ત્રીસ પ્રકારના મેહ, ૭ પ્રકારના નાડીવણ અર્ધાર પ્રકારના કોહ, સાત પ્રકારના ક્ષય, પાંચ પ્રકારના પંડુરોગ, પાંચ પ્રકારના શ્વાસ, ચાર પ્રકારની સંગ્રહણી, હૃદયોગ, ગનમ્રદ અને અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ કર છે આ પાકને શુકલપાક ગણવન મટે છે આ પાક સર્વ રોગનો નાશક છે

૧૫. એરંડપાક બીજો :—૬૪ તોલા એરંડના ગોળોનો ૧૦૨૪ તોલા દૂધમા મદાત્રિ ઉપર માવો કરવો પછી તેમા ૬૪ તોલા ઘી, ૧૨૮ તોલા ખડીતાકર, નિકટ તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, વરિયાળી સુષા કચોરા, ખીટુ, અજમે, અજમેહ, જીરુ, શાહજીરુ, દારહગદર, હળદર, આસધ, બલવાણા, કાળીપાટ ગેરણી વાવડિંગ,

પુંડરમળ, ગોખરુ, કોષ, ત્રિજા, દેવદાર, કાળો અને ધોળો વરધારો, એળિયો અને શતાવરી, એ દરેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી એકત્ર કરી પુનઃ પકવ કરવું. આ પાક વાતવ્યાધિ, થળ, સોળે, ઉદરરોગ, આનાહવાયુ, બસ્તિવાત, ગુલ્મ, આમવાત, કટિમ્રહ, ઉરસ્તલ અને હનુસ્તલનો નાશ કરનારો છે.

૧૬. એરંડપાક ત્રીજો :—૬૪ તોલા એરંડા લઈ તેમાંના ગોળા કાઢી તેમાંની અંતર્ગિહવા નાખી દાળને વાટવી. ત્યાર પછી ૨૫૬ તોલા દૂધમાં નાખી અવટાની માવો કરવો. પછી તે ઘીમાં તળવો. પછી સાકર ૧૬૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચી, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, ગંગાનું સરવ, કચોરા, અજમો, બોડી અજમો, હળદર, દારુહળદર, આસધ, બળબીજ, પહાડમૂળ, શેરણી, વાવડિંગ, ગોખરુ, કુડાનાં મૂળની ઝાલ, દેવદાર, વરધારો અને ભેંચકાળું, એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું. પછી પાક તૈયાર કરી આળમાં નાખવો. તેનાં એસલાં પાડી વાસણમાં ભરવાં. રોજ એકેક એમલું ખાવું; તેથી વાતવ્યાધિ, થળ, સોળ, અંડવૃદ્ધિ, ઉદરરોગ, આફરો, ગોળા, આમવાત, કટિમ્રહ, હેડકી, શ્વાસ, કાસ, પક્ષાઘાત, પાંગળાપણું, અર્દિતાદિક વાતરોગ, પથરી અને હરસ એ રોગ સારા થાય છે તથા બળ, વીર્ય અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭. કૌચપાક :—કૌચના બિયાંમાંનું ઝંઝઝ ૮૦ તોલા, સાકર ૧૨૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા, એ સઘળું એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. હલાવનાની કડછીને ચોટે એવું નહું થયા પછી તેમાં નવધળ, ત્રિકટુ (સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર), ત્રિગંધ (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), લવંગ, અલ્લુલકરો, નવત્રી, તાલીમખાનું, કેસર, સારોડી, બળદાણા, નાગબલ્લા (ગંગેટી), કાળી મૂસળી, અશીષુ, પારાની ભસ્મ, લોહભસ્મ તથા અશ્વકભસ્મ, એ પ્રત્યેક બળ્લે તોલા અને અંદન, અમર, કસ્તૂરી તથા ભીમસેની કપૂર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો. એમાંથી રોજ બળ્લે તોલા પાક સેવન કરવા આપવો; એટલે બળ તથા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે. સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનું શમન થાય છે, કામ યોગ્ય વધે છે અને ક્ષીણ થયેલા પુરુષને પણ બળપુષ્ટિ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૮. કૌચપાક બીજો :—૧૨૮ તોલા કૌચના બિયાં લઈ, તે ગરમ પાણીમાં ચાર પહોર ભીંજવી રાખવાં. પછી બહાર કાઢી નજા કપડાથી ઘસી ઉપરની ઝાલ કાઢી નાખી નિર્મળ કરવાં. પછી હાથે સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં નાખી ચતુર્ધાંશ દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં અમર, અવત્રી, નવધળ, સૂંઠ, લવંગ, અલ્લુલકરો, છાર, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી-દાણા, નાગકેસર, ભીમસેની કપૂર, ચણકબોળા, સમુદ્ર શેફાનાં બિયાં, સિલામા, કેસર, શુદ્ધ કરેલો હિંગુલાક, દૂધમાં શોષન કરેલો વજનાત્ર, કાચકા, ખુરાસાની અજમો, ચણકબોળા, તાલીમખાનું એ પ્રત્યેક બળ્લે તોલા, નાગભસ્મ (સીસાની ભસ્મ) બે તોલા, કલાઈની ભસ્મ ૨ તોલા, કાળી મૂસળી ૪ તોલા, લોહભસ્મ ૪ તોલા, કાચકા ૪ તોલા, અશીષુ ૪ તોલા અને સાકર ૧૨૮ તોલા, એ પ્રમાણે મીઠું નાખવી. પાક તૈયાર થઈ ઠંડો થયા પછી અથવા અર્ધો ઠંડો થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી, તે પાક સુગંધી ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો; અને અગ્નિમળ નિર્ધ સેવન કરવો. આ પાક ઉપર દ્રાક્ષ, કેળાં, ચારોળા, સાકર, ઘી અને તલનું ભક્ષણ કરવું. ખાટા પદાર્થ ખાવા આપવા નહિ. આ પાકનું સેવન કરવાથી કામુક સ્ત્રીઓ પાક સેવન કરનાર પુરુષ ઉપર હમેશા હ્રુદય થઈ રહે છે, જુદિ વધે છે, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે, તેમજ શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષય, ઉધરસ, હેડકી, સોળે, મેદ અને સર્વ પ્રકારના વાયુ-રોગનો નાશ થઈ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષીણવીર્ય, નજીવીર્ય અને બળવાયુથી પીડિત એવા પુરુષોના વિકાર દૂર થઈ તે પુરુષો પરકમી થાય છે.

૧૯. કૌચપાક ત્રીજો :—૬૪ તોલા કૌચબીજ, ૧૬ તોલા આસધ, ૧૬ તોલા ધોળા એનની

છાલ, ૩૨ તોલા તલ, ૨૫૬૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા, ઘી, એ જલ્સો લઈ પચન કરવું. કંડું થયા પછી તેમાં ૧૬૨ તોલા સાકર નાખવી; અને ચાતુર્નિત, પટ્ટકુ (લીંડીપીપર, પીપરીમળ, ચવક, ચિવક, સૂંઠ, મરી), ભવંત્રી, કાયકામાનું મગજ, ભયફળ, લવંગ, ભીમસેની કપૂર, તગર, કાળી મૂસળી, સુવા અક્કલકરો, ઘાણા, છરું, હળદર, જટામંત્રી, ત્રિફળા, શેરણી, પુષ્કરમળ તથા અજમો; એ ચાર ચાર તોલા વંશલેચન, લોહલસમ, અગ્રકલસમ, કલાર્પિની લસમ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, રસસિંદૂર, તામ્રલસમ અને અશ્વિણ, એ ચાર ચાર તોલા અને લાંગ ૩૨ તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ચાર ચાર તોલા સેવન કરાવવો; તેથી કરી વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, શ્વાસ, હિયરસ, પાંડુરોગ, હરસ, ક્ષીણતા, વાતરોગ, ઉરસ્તંભ, હેઝા, સોજા, કટિચળ, ચળ, હૃદરોગ, મંદાગ્નિ, ક્ષય, પીનસ અને પ્રદરનાં રોગોનો જલદીથી નાશ થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. આ આત્મશુભાવલેહ અમૃત અને રસાયન છે.

૨૦. કૌયપાક ચૌથો :—કૌયનાં ખીજ માંહેના ગોળા ૧૨૮ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા તથા અગરુ, ભવંત્રી, સૂંઠ, લવંગ, અક્કલકરો, છરું, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, કેસર, ચણકમોખા, સમુદસોફનાં બિયાં, લિલામંત્રાં બિયાં, પુરાસાંત્રી અજમો, શુદ્ધ વજનાગ, તાલીમખાનાં, મૂસળી, અજમોદ, અશ્વિણ અને હરેક દરેક બળ્લે તોલા તથા ભયફળ પાંચ તોલા અને કપૂર ૨ માસા લેવું. મધ ૧૬ તોલા અને સાકર સર્વ ઔષધોથી બમણી લેવી. પાક કરવાની રીત :—કૌયનાં ખીજ બીના પાણીથી ઘોઈ લૂછી સૂકવી ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી માવો કરવો. પછી અર્ધો લાગ ગાયનું ઘી તેમાં નાખી શેકી દાણો પાડવો. પછી તેમાં ઔષધિનું ચૂર્ણ નાખી કાલવવું. સાકરની ચાસણી કરતી પખતે તેમાં કેસરનું પાણી અને બાકીનું ઘી નાખી થૂંટવું. તાર થયા માટે એટલે તેમાં ઉપલું સર્વ ભેળવી તાસકમાં નાખી દરવા દઈને ચોસલાં પાડવાં અને એકેક ચોસલું રોજ ખાવું. એનો ગુણ :—કામ, મેધા, ધાતુ, ક્રાંતિ અને બળની વૃદ્ધિ કરે છે. વળી શ્વાસ, પાંડુરોગ, રાજ્યક્ષમા, કાસ, હેઝા, સોજા, મેદ, વાયુરોગ, ધાતુક્ષય, લૂલાપણું અને બહુભૂયરોગને દૂર કરે છે.

૨૧. કસેરુપાક :—કસેરુ ૧૬ તોલા, ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૧૭૨ તોલા લઈ સારી રીતે માવો કરવો. પછી ૧૨૮ તોલા સાકર લઈ તેનો પાક કરવો અને તેમાં તે કસેરુ અને ૧૬ માસા ચુંદરનું ચૂર્ણ નાખવું; તેમજ કાષ્ઠપાષાણુમેદ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, લોધર, ભયફળ, શતાવરી, મજ્જા, ધાવડીનાં ફૂલ, માયાં, ખીલાની અંદરનું મગજ અને મોચરસ, એ પ્રત્યેક બળ્લે તોલા નાખી ચાર-ચાર તોલાના લાઠુ બાંધી સેવન કરવા. આ સેવનથી જીઓના પ્રદર અને ચેનિરોગનો નાશ થાય છે.

૨૨. કામમુદરપાક :—શતાવરી, કાળી મૂસળી, ગોખરુ, તજ, લવંગ, ખારેક, એલચીદાણુ, લીંડીપીપર, આમળાં, કમળ, ધાણું ચંદન, કૌયમીજ, તમાલપત્ર, નાગરમોચ, સૂંઠ, તાલીમખાનું (એખરો), ધોળા સોપારી અને ઘાણા, એ પ્રત્યેક બળ્લે તોલા, સોપારી ૮ તોલા, સાકર ૮૦ તોલા, કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપૂર ૭-૭ માસા અને લાંગ ૬ તોલા એ પ્રમાણે લઈ એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ કામમુદરપાક પ્રમેહ તથા તાવનો નાશ કરી રસાયન અને પુષ્ટિકર થાય છે.

૨૩. કામચેરપાક :—ઉત્તમ રીતે મારણ કરેલી અગ્રકલસમ, કાયફળ, દોષ, ચાસંધ, ગળાનું સસ્ત, મેધા, મોચરસ, ધાણું ભોવકાણું, કાળી મૂસળી, ગોખર, તાલીમખાનું, કેળો કંદ, શતાવરી, અજમો, અડદની દાળનો લોટ, તલ, ઘાણા, જેઠીમધ, નાગજલા, કમોરા, કસ્તૂરી, ભયફળ, કેસર, લારંગમળ, કાકકાશિંગી, ત્રિકટુ, છરું, ચાહછરું, ચિયાનાં મૂળ, ચાતુર્નિત સાટોડી, દ્રાક્ષ, ગજપીપર, અરહૂતી, કૌયમીજ અને ત્રિફળા એ બધાં ઔષધો સમભાગે લેવાં. બધાં ઔષધોથી ચતુર્થાંશ (કાંઈના મતમાં દ્વિતીયાંશ) સાકર લેવી. એ બધાં ઔષધોના ચતુર્થાંશ જેટલું ઘી લેવું. પછી બધાં તોલાની અથવા તોલાની ગોળાઓ ૬ગી સખવી. ગોળા ખાધા પછી સાકર નાખેલું દૂધ ખાવું. તેથી કરી માણસને વીર્યપ્રાપ્તિ થઈ સ્તંભુન થશે; ક્ષીણ પુરુષોને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે અને

ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ રોગો નિર્મૂળ થઈ જાય છે. ઉધરસ, દમ, મોટો અતિસાર, અગ્નિમાંઘ, ઉરસ, સંપ્રદણ્ડી, પ્રમેહ, કફ અને રક્તપિત્ત એ રોગો દૂર થાય છે. એના સેવનથી મનને નિત્ય આનંદ થાય છે અને કવિ પુરુષોને ઉત્તમ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ ગુણો પ્રાપ્ત થશે. વધારે શું કહેવું? આ પાક કેવળ અમૃત જ છે. આ કામેશ્વર-પાક નિત્યપ્રતિ લગભગ એક વર્ષ પર્વત સેવન કરવાથી અકાળ મૃત્યુ અને વલીપલિત રોગો દૂર થાય છે. સર્વ લોકોને હિત કરનાર એવો આ પાક શ્રી દેવનાથ પૈત્રે કહેલો છે.

૨૪. લઘુ કામેશ્વરપાક :—ત્રિફળા, ત્રિકુટુ, જ્યૈષ્ઠ, જવંત્રી, તજ, લવંગ, એલચીદાણા, અબ્રહ્મલસ્મ, એ સર્વ ઔષધો સમગ્રાએ લેવાં. એ ચૂર્ણના અર્ધાઅર્ધ લાગ લેવી. પછી સર્વથી બમણી સાકર લઈ, મધ અને ઘી નાખી પાક કરી એકેક તોલાના લાકુ બાંધવા. આ લાકુ પ્રાતઃકાળે ખાવા અને સંધ્યાકાળે જમ્યા પછી દૂધ પીને ઉપર પાન ખાવું; એટલે કામવૃદ્ધિ થઈ ધાતુવૃદ્ધિ સ્તંભન થાય છે; તથા શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ ગોરક્ષનાથે નિર્માણ કરેલું છે.

૨૫. કુબેરપાક :—૬૪ તોલા કાચકા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારમાં ફેડી તેની અંદરની મીઠા કાઢવી. પછી તે મીઠાથી ચોગણું દૂધ લઈ તેમાં ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર માવો કરવો. તે ઉકળી રહી ઠંડું થયા પછી તેમાં નાખવું. તેમ જ તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સૂક, મરી, લીંડીપીપર, જવંત્રી, જ્યૈષ્ઠ, લવંગ, વાવડિંગ, વરિયાળી, છરુ, નાગરમોષ, ચીકણાનાં મૂળ, ઠળદર, લોહલસ્મ, તામ્રલસ્મ અને જંગલસ્મ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખવી. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ આ પાક ૪ તોલા ખવડાવવો એટલે સંપૂર્ણ પ્રકારના વાતરોગ, અગ્નિમાંઘ, બળક્ષય, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી, યુત્તમ, પાંડુરોગ, પીનસ, સંપ્રદણ્ડી, અતિસાર અને અરુચિનો નાશ કરે છે. આ મધુપત્ર કુબેરપાક ખાવાથી કામવૃદ્ધિ, ધાતુવૃદ્ધિ, કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ આવે છે.

૨૬. કંઠપીપાક :—૩૨ તોલા ઘોળા કુંગળી, ૯ તોલા મધ, ૧ તોલો તજ, ૧ તોલો જ્યૈષ્ઠ, ૧૧ તોલો લવંગ, ૧૧ તોલો કેસર, ૧૧ તોલો જવંત્રી, ૯ તોલા સીકર, ૪૧ તોલા શુદ્ધ કૌચબીજ, એ વસ્તુઓ લઈ દૂધ તોલા ૧૨૮ માં તેને નાખી ઉકાળીને માવો કરવો અને તે ઘી તોલા ૧૬ માં શેડવો. પછી સાકર તોલા ૧૨૮ ની ચાસણી કરી તેમાં તે માવો નાખી ઘૂંટી તાસકમાં ઘી ચોપડી તેમાં નાખી કરવા દઈને ચક્રતાં પાડવાં. એ પાક રોજ ૨ અગર ૪ તોલા સેવન કરવાથી નપુસકને પણ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય. ઉપર જ્યૈષ્ઠલેહી વસ્તુઓમાંથી મધથી માડીને જવંત્રી સુધીની સર્વ ચીજો માવો કરવામાં ન નાખતાં પાક તૈયાર થયા પછી જ તે સર્વ મેળવવી જોઈએ.

૨૭. કુમારીપાક :—કુમારી(કુંવાર)ના કંદ ૮૦ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૨ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર દૂધ બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી તેને ખાયામાં સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી લીંડીપીપર, મરી અને સૂક, એ પ્રત્યેક બારબાર તોલા; જ્યૈષ્ઠ, જવંત્રી, લવંગ, ગોખરુ, કાકડીના બી, ચાતુર્જાત અને ચિત્રા એ ચાર ચાર તોલા, એ બધાનું સફ્ર ચૂર્ણ કરી તેના ભેગું મસળવું. પછી સાકર ૮૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૪૦ તોલા, ભેંસનું દૂધ ૪૦ તોલા અને મધ ૪૦ તોલા નાખી એ સર્વ લોખંડના વાસણમાં ભરી અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણ નાખી હલાવતા જઈ સારી પેઠે શેકવું. જના સુધી ઘી દેખાતુ રહે ત્યાં સુધી પચન કરી, પછી તેમાં લોહલસ્મ, સોનું તથા રસસિંદૂર, એ પ્રત્યેક એકેક તોલા નાખી એકેક તેલિની ગોળીઓ કરવી. તે પાક સેવન કરવાથી છર્ણજવર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, સંતાપ, ચળ, અજીર્ણ, આમવાત અને પ્રદરનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીઓનું વધ્ધત્વ તથા પુરુષોનું વંદત્વ દૂર કરી શક્તિ આપે છે. આ કુમારીપાક અધિનીકુમારે કહેલો અને અતિ જોખ્ય છે.

૨૮. કુમારીપાક બીજો :—ચોસડ તોલા કુંચરપાકાનો ગર્બ, ૧૨૮ તોલા સાકર, ૨૫૬ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા ગાયનું ઘી, એલચી, લવંગ, ચિનીંગ્રોહ, સૂક, સમુદ્રોપના બી, જ્યૈષ્ઠ, વંશલોચન,

કેસર, સાલમ, અક્કલકરો, ખારેક, બદામ, અજમો અને ખુરાસાની અજમો એકેકે તોલો અને કસ્તૂરી ના તોલો લઈ એનો પાક કરી ચોસલાં પાડવાં. એના સેવનથી અમ્લપિત દૂર થઈ શરીર અને ધાતુની-પુષ્ટિ થાય છે.

૨૯. ખજૂરપાક :—ખારેક ૪૮ તોલા, શંદર ૩૨ તોલા, સાકર ૨૮ તોલા, સૂકે ૪ તોલા, લીંડીપીપર ૨ તોલા, મરી ૩ તોલા, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, ચવક ૧ તોલો, ચિત્રક ૧ તોલો અને શરણી અર્ધો તોલો, એ સર્વ ઔષધ એકત્ર કરી એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ પાક બળવૃદ્ધિ કરનારો હોઈ હાય, કાસ, કંપવાત, હેઝકી, શ્વાસ, ઉપરસ, પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે તથા બાળકને પુષ્ટ કરે છે; તેમ જ આ પાકના સેવનથી શરીરની ક્રિતિ ઉત્તમ થઈ ધાતુવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ થાય છે.

૩૦. ખજૂરપાક બીજો :—ખારેક ૧૨૮ તોલા લઈ પાટિયા ઉપર ખારીક વાટવી. પછી લોખંડની કઠાઈમાં દૂધ ૨૦૪૮ તોલા નાખી તેમાં તે ખારેક પચન કરવી. દૂધ બળી જાય એટલે ખારેકથી બમણી સાકર નાખવી અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, તવખીર, હળદર, દારુહળદર, મરી, જવંત્રી, જીરું, શાહજીરું, બહેડાં, સૂકે, ચિત્રક, લીંડીપીપર, ઘાણા, જવફળ તથા કપૂર એ તોલો તોલો અને કસ્તૂરી એક માસો લઈ સાકરના પાકમાં નાખવી. પછી મધ ૩૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા નાખવાં. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, મધુપ્રમેહ, કમળો, પાંડુરોગ, કોઠ, ખસ, દાદર, વિસર્પ અને ત્રિદોષ વગેરે રોગો દૂર થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૩૧. ખજૂરપાક ત્રીજો :—ખારેક બશેર, ગાયતું દૂધ ૨૦૪૮ તોલા તથા ગાયતું ઘી ૩૨ તોલા એ સર્વના પાકની બરાબર સાકર લેવી. જીરું, શાહજીરું, વાવડિંગ, ચાતુર્જાત, કેસર, રસસિંદૂર, કલાઈની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, લીમસેની કપૂર, સુવર્ણના વરખ, અશ્વકભસ્મ, વાળા, લોહભસ્મ, ગંગોતું સત્ત્વ અને શિલાજિત, એ દરેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા લઈ એ સર્વ સહિત પાક તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી વાત, પિત્ત, રક્ત, અંતર્દાહ, ધાતુક્ષય, મંદાગ્નિ અને સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ દૂર થાય છે.

૩૨. ખજૂરપૂરુષ પાક :—ખારેક ૮૦ તોલા લાવી એમાંના કળિયા કાઢી નાખવા અને તેમાં તાલીમખાના દૂધમાં વાટીને ભરી તેની ઉપર સૂતર બાંધી લેવું. ત્યાર પછી ૩૨૦ તોલા દૂધમાં તે ખારેકો મંદાગ્નિએ પકવવી. દૂધ ઊઘળતી વખતે તે વાસણુના મોઢા ઉપર લૂગડું બાંધી તેના ઉપર એક તોલો અશ્વજી ખારીક વાટીને લગાવી ઉપર બીજું લૂગડું બાંધી તેના ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું. દૂધની વરાળથી પીગળીને તે અશ્વજી દૂધમાં ઊતરી જશે, ત્યાર પછી દૂધનો માવો કરી તેમાં ૧૬૦ તોલા સાકરની ચાસણી તથા અયક્ષ્ણ, જવંત્રી, લવંગ, ગોખરુ, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચીઘાણા, સમુદ્રરોક્ષનાં બી, ખુરાસાની અજમો, અજમો, ઘોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, કપૂર, સાલમ, ચણકબેળા, કોચબીજ, અક્કલકરો, ખસખસ, લોખર, ત્રિફળા, બોયકોળું, બદામ, આસંધ અને ઘોળા ચણાહી, એ ઔષધો નાખી કરવા દઈ તેમાં ચોસલાં પાડવાં. એ ધાતુક્ષય, ધાતુસ્થાવ બિંદુસ્થાવ, નયુસકપણું, અપવીર્ક ઇત્યાદિ રોગો ઉપર બહુ જ પ્રસસ્ત છે.

૩૩. કૃષ્ણાંકપાક :—કોળાની છાલ અને અંદરનો તંતુમય ગર્જ કાઢી નાખી ચીરીએ કરીને અગ્નિ ઉપર આક્ર આપી, પછી તેને ચોવડા લૂગડા પર સૂકવવાથી તેમાંના પાણીનો અંશ નીકળી જશે. પછી સોકરનો પાક કરી તેમાં કેસર, અયક્ષ્ણ, એલચી, જવંત્રી, ચોરણા, બેઠાણા વગેરે મસાલો નાખી કોળાની ચીરીઓના ટુકડા કરી તે પાકમાં નાખવા. આ પાક દરરોજ પ્રાતઃકાલે સેવન કરવાથી કોળામાંની ગરમી અને ધાતુસ્થાનની પીડા બંધ થાય છે.

૩૪. ગોખરુપાક :—ગોખરુ ચણી ૬૪ તોલા લઈ પદર તોલા દૂધમાં નાખી ઉકાળવું; પછી લવંગ, મરી, લોહભસ્મ, જવફળ, ત્રિફળા, સમુદ્રરોષ, લીંડીપીપર, એલચી, કપૂર, ઉત્કટારી, જવંત્રી, હળદર, આમળાં, દાયકાનો મગજ અને અશ્વજી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને સર્વ ઔષધો અર્ધી લાંગ લેવી; તથા ગાયતું ઘી ૧૨૮૦ તોલા અને સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લઈ

તેનો પાક કરી, તેમાં તે સર્વ ઔષધો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ સવારમાં ૧ તોલો ખાવો; એટલે તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે અને ધાતુવૃદ્ધિ તથા તેજને વધારે છે.

૩૫. ગોખરુપાક ધ્રીઝે :—ગોખરુ અથવા હાથમાં સુકાવેલ કાંટીગોખરુ ૬૪ તોલા, લોથ-કાળું ૪ તોલા, કાળી મૂસળી, શતાવરી, બદામી મીઠ, બેદાણા, ચારોળી, પિસ્તા, આસંધ, કેસર, બળબીજ, અરજુન વૃક્ષની છાલ, કાળી દ્રાક્ષ, કમળકાકડીની મીઠ, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, પંજાબી સાલમ, ચોપચીની, એબરાના ખીજ, ઘાળી મૂસળી, ગંજાનું સત્ત, પીપરીમૂળ, અખોડ, લવંગ, ચણકુળોળા, રૂમીમસ્તકી, શિંગોડા, તવખીર, લિલઝાનાં બિયાં, ખસખસ, વશોચન, ટોપરુ, અસાળિયો, નયઢળ અને જવંત્રી, એ ૩૪ ઔષધ દરેક ચાર ચાર તોલા; લીમસેની કપૂર ૪ માસા અને કસ્તૂરી ૧ માસો, ગાયતું દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઈ પ્રથમ દૂધમાં ગોખરુનું ચૂર્ણ નાખી માવો કરીને ઘીમાં રોકવો. સઘળા ચૂર્ણથી બમણી સાકર લઈ તેની આસણી કરવી, કેસરનું પાણી કરી તે આસણીમાં નાખવું. ત્યાર પછી ઘઉંથી ઔષધિઓ અને નુગંથી દ્રવ્યો તેમા નાખી તેનાં ચોસલાં પાકવાં. આ પાક દરરોજ ૨ ઘી ૪ તોલા સુધી આપી ઉપર દૂધ પાવું. એનાથી ધાતુસાધ, પ્રમેહ, શરીરમાંની કડકી, મૂત્રરૂચ્છ, મૂત્રાધાત, કટિશળ, એ દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૩૬. ગોખરુપાક ધ્રીઝે :—ગોખરુનું ૬૪ તોલા ચૂર્ણ લઈ તે ૫૨૨ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી જવંત્રી, લવંગ, લોહસરખ, મરી, લીમસેની કપૂર, અણલકરો, સમુદ્રશીડનાં બિયાં, કરંજનાં ખી, અરજુન વૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ, ઇળદર, આમળાં, લીંડીપીપર, કેસર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, અફીણ, પટ્ટચૂરો, કૌચબીજ અને કાચકાં, એ સર્વ ઔષધો તોલો તોલો લેવાં; સર્વ ઔષધોના ધરાળર સાકર લેવી અને સાકરના અર્ધા ભાગે ભાંગ લેવી. પછી ગાયતું ઘી ૫૪ તોલા લઈ, એ સર્વ ઔષધો તેની અંદર નાખી, મંદ અગ્નિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પાક નિત્ય સવારે સેવન કરવો; એટલે મૂળવ્યાધિ, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. એના સેવનથી ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યસ્તંભન થઈ તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૭. ગોખરુપાક ચોષો :—૪૦૦ તોલા ગોખરુનાં પંચાગ લઈ એથી મોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરવો. પછી તે પાણી ગાળીને તથા કૃષ્ણ પશુ ખૂમ નિચોવી લઈને ચૂર્ણ કરી તેનો માવો કરવો. તેમાં ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પચન કરવું. જાડું થયા પછી તેમાં સૂંઠ, લીંડીપીપર, નાગકેસર, તજ, એલચીદાણા, જવંત્રી, અરજુન વૃક્ષની છાલ અને કાકડીનાં ખી, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, વશોચન ૩૨ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ લેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે વીર્યપાતન, મૂત્રરૂચ્છ, મૂત્રાધાત, પથરી, રક્તપ્રમેહ અને સંધુપ્રમેહ-આ રોગો દૂર થાય છે.

૩૮. ચોપચીની પાક :—ચોપચીનીનું ચૂર્ણ ૪૮ તોલા અને પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, મરી, સૂંઠ, તજ, અણલકરો અને લવંગ, એ પ્રત્યેક એક એક તોલો તથા સર્વ ચૂર્ણની બરાબર સાકર નાખી તેનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો પાક સવારે અને સાંજે ખાવા. આપવો પપ્પ ચોપચીની ચૂર્ણની માફક રાખવું, એટલે ઉપદંશ (ગરબી), મજા, ક્રોધ, વાતરોગ, ભગંદર, ધાતુશયથી થયેલી ઉધરસ, સળેખમ, ક્ષય તથા સંપૂર્ણ વાતરોગનો નાશ કરી પુષ્ટિ આપે છે.

૩૯. જતિફળપાક (જયફળપાક) :—જયફળ, લવંગ, શતાવરી, ગોખરુ, વરિયાળો, લિલામો, અજમો, વાવડિંગ, જવંત્રી, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, અણલકરો, ઇળદર અને ત્રિણા, એ ઔષધો સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. સાકરનો પાક કરી તેમાં ઔષધોનું ચૂર્ણ, પંચામૃત રસ ૧ તોલો અને મંદ ઉરે તોલા નાખવું. આ પાક બળ આપનાર લોઈ વાતરોગ, કફરોગ, સોળો, દમ, પીક, કમર અને બરકાના કેકાળોનો વાયુ, ઉચ્ચરોગ, અર્ધન વાયુ, અપમાદક, ખંજ-વાયુ, પાંડુરોગ, અપતંત્રક અને અપતાનક વાયુ તથા વલિપલિગનો નાશ કરે છે. આ પાક રોજોને દિવાવડ છે. સિંહ જેમ હાથીના સમુદનો નાશ કરે છે, તેમ આ પાક વાયુ સંબંધી રોગ તથા અન્ય સંબંધી રોગનો નાશ કરે છે.

૪૦. જાતિફળપાક બીજો :—૫૦૦ જળફળ લઈ ચૂર્ણ કરી તેનો ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં માવો કરવો. પછી સાકર ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા તથા ભીમસેની કપૂર, ચણકબોમા, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને મોચરસ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ લઈ પાકમાં નાખી પાક તૈયાર થયા પછી રોજ એક તોલો આપવું, એટલે, શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષીણતા, કૃશત્વ અને સર્વ રોગનો નાશ થાય છે.

૪૧. છરાપાક :—૬૪ તોલા છરું ૨૫૬ તોલા દૂધમાં બાફી તેનો માવો કરી ઘીમાં શેકવો ત્યાર પછી ૧૨૮ તોલા સાકરની ચાસણી કરીને તેમાં એ માવો મેળવ્યા પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લીડીપીપર, ચૂઠ, છરું, નાચરમોથ, વાળો, દાઝમની છાલ, રસવંતી, ધાણા, હળદર, સાલમ, વંશલોચન અને તવખીર એ સર્વ બબ્બે તોલા ખાડીને મેળવવા. એનાથી પ્રદર, રક્તપિત્ત, સુખરોગ, પ્રમેહ, પથરી, જીજ્ઞેષ્વર, દાહ, સગેખમ અને હરસનો નાશ થાય તથા શક્તિ આવે છે.

૪૨. દ્રાક્ષપાક :—દ્રાક્ષ અને સાકર એ પ્રત્યેક ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા એકત્ર કરી પકવ કરવું પછી તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ત્રિકટુ, કસ્તૂરી, લોહલગ્ન, અબ્રકલરસ, કેસર, જવની, જળફળ, મૃગાક, ચાંદીની લરમ, ધાણા તથા ચંદન, એ પ્રત્યેકનું બબ્બે તોલા ચૂર્ણ નાખી સારો પાક કરવો આ પાક સવારે બે તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો તે સ્નિગ્ધ, શુક્રકર, પ્રમેહનશક પિત્તરોગનાશક અને મૂત્રાધાત, વિગ્રહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપીડા, હૃદય તથા હાથપગના તળિનાના દાહનો નાશ કરે છે. એ પ્રાણીઓને સૌખ્યદાયક છે.

૪૩. દ્રાક્ષપાક બીજો :—૬૪ તોલા કાળી દ્રાક્ષ લઈ પાણીથી ઘોઈને ળાયે સૂકવવી પછી તે આકંગથા દૂધમાં પથરી તેમાં પિત્તપાષકો, મોરચેલ, અતિવિષ, પટેલપત્ર, ધાણા, વાળો, બાળહરડે અને ભોંકાળાનું વલ્લગાળ ચૂર્ણ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી તે સર્વનાં બરોડનર સાકર નાખી આ પાક ઘીની સાથે અથવા માખણની સાથે ખાવો, એટલે પિત્ત, સંગ્રહણી, પાકુરોગ, કમળો, અતિવૃથ્થા, ભ્રમ, મૂચ્છા, તૃષ્ણા, હેઝકી, તમકશ્વાસ, ઉન્માદ, પથરી, પ્રમેહ, પિત્ત અને હરસનો નાશ થાય છે.

૪૪. ધાત્રીપાક :—પાકેલા આમળા લઈ રોષથી કાચવા. પછી આદાના પાન સાથે પાણીમાં નાખી બાફવા તેમાંથી કાઢી પુનઃ દૂધમાં બાફવા. પછી પાણીમાં બાફી તે મધના ભરેલા વાસણમાં વીસ દિવસ રાખવા અને પછી જૂઠું થયેલું મધ કાઢી નાખી બીજા નવા મધમાં નાખવા અને તેમાં ખાડ, આમળા મજ્જીપર, એલચી, વંશલોચન, લોહભસ્મ અને જયલસ્મ (કલાઈની લરમ) નાખી શુભ દિવસ બોઈ સવારે ૧ તોલો બળ માટે તથા ક્ષારોગ ઉપર ખાવા આપવો. તેના ઉપર મધુર અને પદ્ય પદાર્થો ખાવા આપવા; એટલે પ્રમેહ મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોષ્ઠ, પિત્તપ્રકોપ, પિત્તજન્ય સર્વરોગ અને રક્તવિકારનો નાશ થાય છે. આ પાક વીરવૃદ્ધિ કરનાર અને ઉત્તમ વાણકરણ છે.

૪૫. નારિકેલખંડપાક :—ઝીણુ ખમણેલું કોપર ૧૬ તોલા લઈ, તે ૪ તોલા ઘીમાં સારી પેઠે રોઝી, તેમાં સમલાને ખાડ અને ૧૨૮ તોલા નાળિયેરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી તેમાં ધાણા, લીડીપીપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, છરું, શાહછરું, એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ કરી તે અર્ધો તોલો નાખી કંડો થતા પછી ખાવા આપવો, એટલે તે અભવપિત્ત, અરુચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, રૂઘ અને બલદીનો નાશ કરી ધાતુવૃદ્ધિ કરે છે.

૪૬ નારિકેલખંડપાક બીજો :—૧૬ તોલા કોપર પાટિયા ઉપર વાટવું. પછી તે ચાર તોલા ઘીમાં શેડાનાખવું. પછી ૧૬ તોલા સાકર લઈ તેના નાળિયેરના પાણીમાં બોડો પાક કરવો નાળિયેરનું પાણી ન મળે તો ગાયત્રી દૂધ લઈ પાક કરવો. પછી તેમાં ધાણા, પીપરીમૃગ અને ચાતુર્જાત એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક તૈયાર કરવો. એ પાકમાંથી રોજ ૪ તોલા અથવા ૨ તોલાખંડ પાક ખાવા આપવો; એટલે પુરપાર્થ, નિદ્રા, બળ વચેરે પ્રાપ્ત થઈ, અભવપિત્ત, રક્તપિત્ત, પરિશુભમૂલ તથા ક્ષયનો નાશ થાય છે.

૪૭. નારિકેલખંડપાક ત્રીલે :—લીલું કોપરું ૬૪ તોલા લઈ પાટિયા ઉપર બારીક કરી, તે ગોળા એક વાસણમાં મૂકી તેમાં તેનું (નાળિયેરનું) પાણી રેડવું. પછી ગાયતું ઉતમ ઘી ૩૨ તોલા તથા સાકર ૬૪ તોલા નાખી, મંદ અગ્નિ ઉપર ઢળવે ઢળવે પચન કરી ઘૂંટતા બર્ધ પાક કરવો. તે કઠ્ઠીએ ચોટવા લાગે એટલે તેમાં બજણ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, મરી, સુંઠ, છરું, વાવડિંગ, વરિયાળા અને જવત્રી એ તોલો તોલો નાખી તે પાક ખૂમચામાં પહોળો કરવો. ઠંડા થયા પછી તેનાં ચોસલાં પાટી તેને કપૂર, લોખાન વગેરે સુગંધીના ધૂપ દીધેલા ઉતમ ઘીના નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક હૃદયને હિતકર, વિષ્ટળી, શીતળ, તૃષ્ણિકારક, શુરુ, સિન્ધ, વીર્યવર્ધક, બરિતશોધક, અગ્નિવર્ધક તથા મધુર અને રક્તપિત્ત. વિષદોષ, વાતરક્ત, ગ્રંથસી, નેત્રરોગ તથા વાતપિત્તનો નાશક, કામવર્ધક, બળકારક, શુક્રવર્ધક, ધાતુપ્રજ્જીકારક, સુખદાયક, શરીરની કાંતિ ઉત્તમ કરનાર અને કંડૂ (ખસ), લંદ્રોગ, કંઠરોગ, મૂળવ્યાધિ, ઉન્માદ અને ચાર પ્રકારના પ્રદરનો નાશ કરનાર છે. આ પાક અતિ મૃદુનથી ક્ષીણ થયેલા પુરુષની મૃદુનવિષયની ફરી પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તથા સ્ત્રીઓ, બાળક અને વૃદ્ધને પણ હિતકારક છે. આ પાક રસાયન અને જરાવ્યાધિનાશક હોઈ અમૃતના જેવો શુશુકારક છે.

૪૮. નારિકેલખંડપાક ચૌથો :—લીલું કોપરું ૬૪ તોલા લઈ તેને પાટિયા ઉપર બારીક વાટવું અને કાળાની અંદરનાં બિયાં કાઢી નાખી કઠકા કરી તે ૧૨૮ તોલા લેવું. પછી ૩૨ તોલા ગાયતું ઘી લઈ તેમાં તે બન્ને શેષી નાખવાં. પછી તેમાં ગાયતું દૂધ ૫૧૨ તોલા નાખવું, સાકર ૧૨૮ તોલા નાખવી અને મંદાગ્નિ ઉપર તેને સારી પેઠે પચન કરવું. પછી ઠંડું થયા પછી તેમાં બારીક એલચીદાણા, ધાણા, આમળાં, પિત્તપાપડો, નાગરમોષ, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, કાળી દ્રાક્ષ, શિંગોડાં, કથરો (કસેર) અને તજ એ દરેક બબ્બે તોલા નાખવું અને પાક નવા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જેઈ સવારમાં ચાર તોલા પર્યંત સેવન કરવા આપવો; તેથી કરી અન્નપિત્ત, તાવ, રક્તપિત્ત, અરુચિ, વાતરક્ત, તૃષ્ણા, પિત્ત, દાઢ, પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષયરોગ અને પરિણામયજનો નિશ્ચય નાશ થાય છે. આ નારિકેલખંડપાક અગ્નિનીક્રમાદે નિર્માય કરેલો છે અને તે કાંતિકર, શક્તિવર્ધક, પુરુષત્વ આપનાર, નિદાકારક અને બળ આપનાર છે.

૪૯. નારિકેલખંડપાક પાંચમો :—શુદ્ધ કરેલાં ધંતરાનાં બિયાં, કાળી મૂસળી, ખુરાસાની અગ્નિ, તાકીમખાના અને કીચળીજનું લુદ્ધું ચૂર્ણ કરવું. પછી રત્ના કપાસિયાની અંદરનું મગજ કાઢી તેને દૂધમાં વાટી તેના વડે ઉપલા ચૂર્ણને એક લાવના આપવી; તેમજ દૂધ અને ઘીની પણ સાત લાવનાઓ આપવી અને તડકામાં સૂવવું. પછી નાળિયેરની અંદરનું કોપરું તથા ઉપલું ચૂર્ણ એ બંને બન્નેસગળા દૂધમાં બાણવાં. બાણવા પછી તેને ઘીમાં ચોટી નાખવાં. પછી ચાતુર્જાત, લવંગ, જવત્રી, બજણ અને સાકર એ સર્વ ચોગ્ય પ્રમાણમાં નાખી પાક કરવો. પછી તે પાક ખાવા આપી ઉપર દૂધ પાતું, એટલે વાતરોગ, પ્રમેહ, અરુચિ તથા ક્ષયરોગ દૂર થાય છે અને વૃદ્ધ પણ તરજીના જેવો ચક્તિમાન થાય છે.

૫૦. નારિકેલખંડપાક છઠો :—૧૨૮ તોલા નાળિયેરની અંદરનું કોપરું, ઘી ૮૦ તોલા, ચાળેળી ૬૪ તોલા અને ગાયતું દૂધ ૧૬૦૦ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી પચન કરવું. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા લેવી; તેમજ જવત્રી, બજણ, લવંગ, શિંગોડાં, કીચળીજ, અર્ધ, તમાલપત્ર, પાણી, કસૂરી, નાગલસા, દાડમની જાલ, પોણું લોચકાણું, અરુણનદન, કોખરુ, પટ્ટાચૂર, જલામંત્રી, આસખે, ચાતુર્જાત, ચતાવરી, વિષ્ટુ, નાગરમોષ, બીમનેની કપૂર, ત્રિફળા, સુચા, ગામ અને કાસ એ ઓધાણું ચૂર્ણ લઈ તેને ધીમગાની જાલના રસની બાવનાઓ આપવી; પછી મરંને પાક તૈયાર કરી, તે ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોગ ૨ તોલા સેવન કરવો; એટલે તેજ, અગ્નિવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ખાવા ઉપર વધેગા દૂધ પાતું.

૫૧. પંચહરકપાક :—ગરુ, કમ્બોજ ગરુ, વરિવાળ, સુચા, અગ્નિ, અગ્નિ, ધાણા, મેથા, સુંઠ, ઠંડીખીર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, ચેમ્પી, સ્ત્રીગાનું ચૂર્ણ, કાજ અને કપિલો, એ

પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે પાક સુવાવડીના વ્યાધિ ઉપર વખણાય છે; તથા સુવારોગ, ચોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાંડુરોગ, કાર્શ્ય તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે.

૫૨. પંચશરકપાક બીજો :—છરું, શેરણી, ધાણા, વરિયાળા, ખેર, અજમે, રાઈ, બાવળ, કાસુંદરો, લીડીપીપર, પીપરીમૂળ, અજમેદ, સુવા અને ચિત્રાનાં મૂળ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, ધાણા ૧૬ તોલા; કચરો (કસેરુ), તગર, કોષ્ઠ તથા અજમે, એ ચાર ચાર તોલા; ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા લઈ, તેનો મંદ અગ્નિ ઉપર ધીરે ધીરે પાક સિદ્ધ કરવો. આ પંચશરકપાક સુવાવડી સ્ત્રીઓને ઘણો જ પ્રચરત છે. આ પાક ગર્ભપ્રદ હોઈ વીસ પ્રકારના ચોનિરોગ, વાતરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, હૃલીમક, પાંડુરોગ, દુર્ગંધી તથા મૂત્રકૃન્નનો નાશ કરે છે. આ પાકના સેવનથી સ્ત્રીઓનાં સ્તન પુષ્ટ અને ઉપર ઉપસેલાં થાય છે. આ પાકનો સ્ત્રીઓએ નિત્ય ઉપયોગ કર્યાંથી અલદમી-મળવર્જિત થાય છે.

૫૩. પડવાસપાક :—૬૪ તોલા પડવાસ, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૧૨૮ તોલા, એ ત્રણે એકઠાં કરી મદ અગ્નિ ઉપર પચત કરવાં. કિંચિત્ જાડું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ અને ૧૨૮ તોલા ખાંડ નાખવી. જોડો થયા પછી તે પાકને ધીના વાસણમાં લરી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, લીડીપીપર, સાટોડી, દૂધી, કૌયબીજ અને ગોખરુ એ પ્રત્યેક તોલો-તોલો, મજક અને આમધ એ બન્ને તોલા, અડલકરો ૧ તોલો, યુદ ૨ તોલા, નગોડનાં પાંદડાં કિંવા મૂળ ચાર તોલા, નાગમલા, કલાર્ધની લરુમ, અભ્રકલરુમ, લોહલરુમ તથા તામ્રલરુમ એ આડ આડ માસા; ગોણુ સત્ત્વ અને તવખીર એ બન્ને તોલા; અને વાળો, ધોણું ચંદન, જટામાંસી, લીમમેની કપૂર, વંશલોચન, જ્યારણ, જાવંત્રી, કેસર અને રક્તચંદન (રતાળી) એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી દમ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, ચોનિરોગ, રક્તેદાષ, પાંચ પ્રકારનો પ્રદર અને બહુમૂત્રોગનો નાશ થાય છે સ્ત્રીઓને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. બાળકોના અંગની વૃદ્ધિ થાય છે અને પુરુષને બળ અને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૪. પાપાણુસેદપાક :—પાપણુસેદ ૬૪ તોલા લઈ, વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી ગાયના ૫૧૨ તોલા ધીમા નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર મૂકી, પાક હલાવતા હલાવતા જોડો કરવો. પછી એલચી, લવંગ, લીડીપીપર, જેડીમધ, ગોણ, હરડે, રેણુકબીજ, ગોખરુ, અરદૂસી, શરણુખો, સાટોડી, જવખાર, બહેડો, જટામાંસી, સમાચુલ, કમળ, કલાર્ધની લરુમ, લોહલરુમ, અભ્રકલરુમ, કપૂર, ૧૫૫૫૫૫, ૫૬૬૬૬૬, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ તથા ચિલાંજિત એ પ્રત્યેક બન્ને તોલા તથા સાકર ૬૬ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી દૂધ જાડું થયા પછી તે સર્વે તેમાં નાખી, નીચે ઉતારી, ઠંડું થયા પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાખી, સિનઝ વાસણમાં તે પાક લરી રાખવો. આ પાક અર્ધા તોલા પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો અને તીક્ષ્ણ પદાર્થ, તેલ વગેરે વર્જ્ય કરવું એટલે પાંચ પ્રકારની અશ્મરી, મૂત્રકૃન્ન, મૂત્રાધાત, પ્રમેહ, મધુમેહ, અધોરક્ત, બસ્તિગત અને કુક્ષિગત વાત તથા પિત્તનો નાશ થાય છે. ત્રીન અશ્મરીથી પીડિત માણસને આ પાક અત્યંત હિતકારક છે. જે ઔષધ પ્રહરેદે બતાવ્યું અને ચયનને કહ્યું તે આ જ ઔષધ છે.

૫૫. ચિંપ્પલીપાક :—૬૪ તોલા લીડીપીપર લઈ તે દૂધમાં વાટવી અને પછી તે લીડીપીપર મંદાગ્નિ ઉપર ૨૫૬ તોલા ધીમા શેકવી. પછી ૨૫૬ તોલા ખાંડ લઈ તેનો પાક કરી તેમાં તે લીડીપીપર નાખવી. પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ ચાર તોલા નાખવું અને તેની ઘેષલીઓ કરવી. આ પાક રેણીના ઘેષ અને ધાતુમળ જેઈ તે પ્રમાણે આપવો. તે ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર છે આ પાક જીર્ણીજ્વર અને ક્ષયથી ક્ષીણ થયેલા પુરુષને પુષ્ટિકારક હોઈ જીવંત્રી, તૃષા, અરુચિ, શ્વાસ, શોષ, જિહ્વારોગ, કમળા, દૂરોગ, અપાપુરોગ, પ્રદર, નિદાષ, વાતરક્ત, સંગ્રામ અને આમવાતનો નાશ કરે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી અંગની વૃદ્ધિવસ્થા જઈ તરુણપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૬. પિષ્પલીપાક ધીન્ને :—૬૪ તોલા લીડીપીપરનું સૂર્યુ લઈ તે યોગણા દ્વધમા પચન કરતું પછી તેનો ગોળો થયા પછી ૨૫૬ તોલા ધીમા રોકવો પછી ૨૫૬ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમા લીડીપીપરનો ગોળો અને એનચી, તજ, નાગકેસર, લવગ, જટામાસી, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, નાગરમોથ, ચદન, તગર, ત્રિકટુ, જનકી, કેસર, જેડીમથ તલ, પારાની લસ્મ, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી, જડો થના પછી નીચે ઉતારવો પછી તેમા ૩૨ તોલા મધ નાખી તે પાક અગ્નિજળ જેઈ સેવન કરવો આ પાક વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિકર, રુચિકર, નેત્રોને હિતાવલ, અગ્નિવર્ધક, બળકર, ધાતુદિકર, વીર્યસ્તલક અને વાજકરણ કરનારો હોઈ વીસ પ્રકારનો પ્રમેઠ, ત્રિદોષ, ક્ષયરોગ, વાતરોગ અને હૃદયરોગનો નાશ કરે છે

૫૭. પિષ્પલીપાક ત્રીન્ને :—ઉપર કહેલા વજન પ્રમાણે પીપરનું સૂર્યુ દ્વધમા પાચન કરી તેને ૫૧૨ તોલા ધીમા રોકતું, પછી ૨૫૬ તોલા સાકરની ચાસણીમા મેળવી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એવચીદાણા, નાગકેસર, લવગ, જનકી, જાફળ, સફેદ ખૂસળી, કાળી ખૂસળી, કેસર અને વચ-લોચન એ પ્રત્યેક બળમે તોલા નાખી, પાક બહુ જ જડો થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડો કરી ઘીથી નીવડેલા વાસણમા ભરી રાખવો આ પાક રાજ સનારમા અગ્નિજળ જેઈ સેવન કરવા આપવો આ પાક પલ્તવ, મૃત્યુ, ક્ષીણત્વ તથા દુર્મલત્વનો નાશ કરે છે અને જીસગ કરનારને, વૃદ્ધને તથા જેનો સ્વર બદલાયેલો છે એવા પુરુષોને હિતાવલ છે

૫૮. પિષ્પલીપાક ચૌઠો :—૬૪ તોલા લીડીપીપર લઈ તે દ્વધમા વાગી અને ૧૨૮ તોલા ઘી લઈ તેમા મદાગિનથી રોકવી પછી ૧૦૨૪ તોલા સાકરની ચાસણી કરી તેમા તે નાખવી અને તજ, તમાલપત્ર એનચી તથા નાગકેસરનું સૂર્યુ ૧૨ તોલા નાખવું અને તેના ચોસલા પાડવા આ પાક ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવલ અને કાતિની વૃદ્ધિ કરનાર હોઈ ક્ષય, પાકુ શ્વાસ, ઉધરસ, વાતરજા, જનકી, ત્વા, અરુચિ, રોષ, જિહ્વારોગ, જીર્ણીજ્વર કમગો, ત્રિદોષ, હૃદયરોગ, પ્રદર, સજોખમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે આ પાક એક વર્ષ સુધી આપવાથી વલિપલિત રોગ જઈ મનુષ્યને તરુણ કરે છે

૫૯. પીતુપાક :—૨૦૪૮ તોલા પીતુના લીયા ફળોનો રસ લઈ તે વજ્રગાળ કરી વાસણમા નાખી જડો થાન ત્યાં સુધી ઢાંચવો પછી તેમા ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચાતુર્ભત, લવગ, સૂઠ મરી, લીડીપીપર, જનકી તથા જાફળનું સૂર્યુ એકેક તોલો નાખી મદાગિન ઉપર તૈયાર કરવો આ પાક રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સુધી ખાવા આપવો, અને ભજિયા, ખાગ, ખારા તથા લીખા પદાર્થ વર્જી કરવા એથી વાતરોગ, મૂળ-નાધિ શ્વાસ ઉધરસ, પિત્ત-વિદાર, અગ્નિમાઘ કફરોગ રક્ત વેકર પીનસ શોષ, દાઢ સર્વ પ્રકારના ઉદરોગ તથા વિદિધિરોગનો પશુ નાશ થાય છે આ પીતુપાક માણસોને સુખદાયી હોઈ સર્વરોગનાશક છે

૬૦. પૂગપાક :—નાગકેસર નાગરમોથ, સૂઠ ચદન મરી, લીડીપીપર આમળા, ચારોળી, તાલીમખ ના, રસામણી, તજ તમાલપત્ર એનચીદાણા જીરુ, શાદજીરુ, ચિગોડા વચનોચન, જનકી લવગ ધાણા અને વરિયાળી એ પ્રત્યેક એકેક તોલો તથા સોપારી ૩૨ તોલા લઈ સૂર્યુ કરી ૩૮૪ તોલા દ્વધમા બાફતું પછી ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા સાકર ૨૦૦ તોલા આમળા ૧૬ તોલા અને શનાવરા ૧૬ તોલા એ પ્રમાણે તેમા નાખી મદાગિન ઉપર ફરી સીજવું પછી નીવડેલા વાસણમા એ પાક ભરવો અને શક્તિ પ્રમાણે સત્તારે સેવન કરવો આ પાક પ્રમેઠ, જીર્ણીજ્વર, અગ્નિપિત્ત, રક્તસાપ, મૂળ-નાધિ તથા અગ્નિમાઘનો નાશ કરનારો હોઈ પુષ્ટિ, વીર્ય ને ગર્ભ આપનર, મદનાશક તથા અગ્નિનો રક્તદોષ દૂર કરનાર છે

૬૧. પૂગપાક ધીન્ને :—ઉત્તમ દક્ષિણી સોપારી ૪૦ તોલા લઈ કાતરીને તેને પાણીમા પલાળી રાખવી તે નરમ થના પછી સૂકી વજ્રગાળ સૂર્યુ કરતું પછી સોપારીથી આગળું દ્ધ લઈ તેમા તેને ઉગાળી ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા અને ખાડ ૨૦૦ તોલા નાખી તે ખરાનો પાક કરવો પાક સારો સિદ્ધ થના પછી નીચે ઉતારી તેમા એવચીદાણા, નાગમલા, બગદાણા, લીડીપીપર,

નયકળ, શિવલિંગી, નવત્રી, તમાલપત્ર, તજ, સુંઠ, વાળો, કાળો વાળો, નાગરમેથ, ત્રિફળા, વંશલોચન, શતાવરી, કૌયબીજ, કાળી દ્રાક્ષ, તાલીમખાના, ગોખરુ, જિસી ભોરંગણીનાં મૂળ, ખારેક ખીરણી, ધાણુ, જેઠીમધ, શિંગોડાં, જીરું, કલો જીરું, અજમો, જુટામત્સી, વરિયાળી, મેથી, ભોંયકોળું, કાળી મૂસળી, આસધ, કચૂરો (કસેર) નાગકેસર, મરી, ચારેળી, શીમળાનાં બી, ગજપીપર, કમળાક્ષ, ચંદન, રતાદળી અને લવંગ, એ પ્રત્યેક સાર ચાર તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી નાખવું; તેમ જ પારાની લસમ, કલાર્ધની લસમ, સીસાની લસમ, લોહકલસમ, અશ્વકલસમ, કરતૂરી અને ભીમસેની કપૂર, એ યોગ્ય વિચાર કરી તે પાકમાં નાખી તેના ૪ તોલા વજનના લાકડા બાધી તે બલાજલ જેઈ સેવન કરવા. જે માણસ રોજ આ રતિવલ્લભ પૂગપાકનું સેવન કરશે, તે વીર્યવાન, બળવાન, હર્ષયુક્ત તથા પુષ્ટ થશે. વૃદ્ધ પુરુષ પણ આ પાકના સેવનથી જુવાન જેવો થઈ પૂર્ણવંદના જેવો સુંદર કાંતિમાન થશે. આને રતિવલ્લભ પૂગપાક પણ કહે છે.

૬૨. બદામપાક :—બદામ ૩૨ તોલા, માવો ૧૬ તોલા, બેદાણા ૪૫ તોલા, લવંગ ૦૫ તોલા, નયકળ ૦૫ તોલા, વંશલોચન ૦૫ તોલા, કમળકાકડી ૦૫ તોલા, એલચી ૧ તોલા, તજ ૧ તોલા, તમાલપત્ર ૧ તોલા, નાગકેસર ૧ તોલા, સાકર ૧૬૦ તોલા, ઘી ૧૬ તોલા, એના વિધિ પ્રમાણે પાક કરી આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ પુષ્ટિ થાય છે; વાતરોગ દૂર થાય છે; તાવમાથી જીદલા માણસને શક્તિ આવવા માટે આ પાક ધણે ઉપયોગી છે.

૬૩. ભોંયકોળાનો પાક :—ધોળું ભોંયકોળું સૂકવી ખાંડીને તેનું ચૂર્ણ ધીમાં તળવું અને ધોળા મૂસળીનું પાંચ તોલા ચૂર્ણ ૬૪ તોલા દૂધમાં ઉકાળી માવો કરી તે માવો ધીમાં શેકવો. પછી સારી સાકર ૩૨૦ તોલા લઈ તેની ચોતારી ચાસણી કરી તેમાં માવો સહિત ભોંયકોળાનો જીરું મિશ્ર કરી ખૂબ ઘૂંટીને સરખું મિશ્રણ થયા પછી તેમાં લવંગ, એલચી, નયકળ, નવત્રી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, નાગકેસર, કેસર, વંશલોચન અને તજ એ સમાન ઔષધોનું ચૂર્ણ ૨ તોલા સુધી, શાહજીરું એક તોલા અને પીપરીમૂળ ૪ તોલા મિશ્ર કરી એ પાકનાં ચોસલા પાકવાં એ દરરોજ બે તોલા પ્રમાણે સવારસાંજ સેવન કરવાથી ક્ષયરોગ દૂર થઈ મનુષ્ય ઉત્તમ વીર્યવાન થાય છે.

૬૪. ભોંયકોળાનો પાક બીજો :—ભોંયકોળાના કકડા કરી કાંજમાં પલાળી રાખવા; પછી પાણીથી ધોઈ ૬૪ તોલા દૂધમાં ઉકાળી પછી ધીમાં તળવા. પીળા થયા પછી સાકરની ચાસણી કરી, તેમાં ૪ તોલા લીંડીપીપર, ૨ તોલા સુંઠ, ૨ તોલા મરી, ૨ તોલા જીરું, ૨ તોલા આમળાં, ૨ તોલા તજ, ૧ તોલા એલચી, ૧ તોલા તમાલપત્ર, ૨ તોલા શિંગોડાં, ૨ તોલા કચૂરો, ૨ તોલા પીપરીમૂળ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ચિત્રક, ૪ તોલા ચારેળી, ૪ તોલા મૂસળી અને ૧ તોલા લવંગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી પાકમાં નાખી ચોસલાં પાકવાં. તે પાક ધીમાં ખાવો. એનાથી રક્તપિત્ત, તાવ, ઉધરસ, કળો, તમકાશ્વસ, ભ્રમ, બેદાહી, તૂળા, પાંડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપરમાર, શિરોરોગ, યોનિરોગ તથા યોનિમાર્ગનો રક્તપ્રવાહ (પ્રદર) અને અજિન્માઘ, એ રોગો દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૬૫. મહાકામેશ્વરપાક :—ઉપરના ‘રતિવલ્લભ પૂગપાક’માં ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ કરેલાં ઘંટુરાના બી, અક્કલકરો, સુમુદ્રશીપ, માયાં, ખસખસ અને તજનું ચૂર્ણ મેળવવું અને સર્વ ચૂર્ણના અર્ધે લાગે લાગે મેળવવી; એટલે આ કામેશ્વરપાક સિદ્ધ થાય છે.

૬૬. મહાકામેશ્વરપાક બીજો :—ધોળું ચંદન, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લીંડીપીપર, સુંઠ, શતાવરી, નાગરમેથ, શિંગોડાં, કમળ, ચારેળી, બોર, આમળાં, કમળકાકડી, વંશલોચન, દ્રાક્ષ, જીરું, ધાણુ, લવંગ, નવત્રી, શુદ્ધ લોહકલસમ, શુદ્ધ કરેલી હિંગોળાક, એ બધાંને તોલા, લીલાં નાળિયેરનું કોપરું તથા સોપારી ૩૨ તોલા અને ગાયતૃં દૂધ ૩૮૪ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ એકત્ર પચન કરવું. પછી આમળાં તથા શતાવરી સોળ સોળ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે સર્વ ચૂર્ણ ધીમાં શેકી નાખવું. કલાર્ધની લસમ ૨ તોલા અને ખાંડ ૪૦૦ તોલા લઈ તેના પાક કરી તેમાં ઉપલી સર્વ જણસો નાખી, પાક સિદ્ધ કરી તે સવારે સેવન કરવો; આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ,

વાતરોગ, પેટ ચડવું, શળ, ક્ષીણત્વ, દંન્ય, રક્તપ્રદર, મુખરોગ, મૂળવ્યાધિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, ડેશની અંદરનો રોગ, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા), કુષ્ઠ, પિત્ત, અગ્નિમાંઘ અને હૃદરોગ દૂર થઈ પ્રુષ્ટિ, બળ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭. લક્ષીતાકપાક :—૧૨૮ તોલા લિલામાં લઈ તેના કકડા કરી તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવાં. સારાં પાકાં થયા પછી દૂધમાંથી કાઢી નાખવાં. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. ઉરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગસેમય, મજ્જા, ધાણા, છરું, ચાતુર્ગત, વાળા, જેડીમધ, પદાકાષ, કેસર, લવંગ, જ્યંડળ, ભોંયકોણું, કમળ, વંશલેચન, લોહભસ્મ, તામ્ર-ભસ્મ, ભીમસેની કપૂર અને ખેરસાર, એ સર્વનું મળી ૬૨ તોલા ચૂર્ણ કરવું. પછી સર્વનો પાક કરી તે રોગ ૪ તોલા ખાવા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, કોઠ, દાદર, ખસ, ઝીણી ફાડકાઓની ખસ, વાતરક્ત, રક્તસ્રાવી વાતરક્ત, શરીરમાં રોજ સખુકા થવા દોય તે, બહેરાપણું, ચિથિલતા અને સર્વ પ્રકારના પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૧૮. બુહુન્મૂસલીપાક :—૬૪ તોલા કાળી મૂસળીનું ચૂર્ણ લઈ તેનાથી આઠગણા દૂધમાં પચન કરવું. બ્યોપ (સૂંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર), ત્રિખત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), શેરણી, વરિયાળી, શતાવરી, છરું, અન્નમો, ચિત્રો, ગજપીપર, અન્નમોદ, પીપરીમૂળ, આમળાં, ધટ્ટકચરો, ગોખરુ, ધાણા, આસંધ, ઉરડે, સમુદ્રરોશનાં બી, લવંગ, જ્યંડળ, જવંત્રી, નાગકેસર, તાલીમખાનું, બળદાણા, પેટારીનાં (કાંગસીનાં) ગિયાં, છતાવણી (ગંજેટી), કૌચબીજ, જેડીમધ, મોચરસ, શિંગોડાં, કમળકાકડી, વંશલેચન, વાળા, ચણકબોળા, અક્કલકરો અને ચંદન એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. સારા ચોખ્ખા તલ ૩૨ તોલા લેવા. રસસિંદૂર, અબ્રકલસ્મ અને લોહભસ્મ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લેવું. પછી સર્વ ઔષધોથી બમણી સાકર લઈ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપરનાં સર્વ ઔષધો નાખી પાક તૈયાર કરી બબ્બે તોલા વજનના લાકુ બાંધવા. પછી શુભ દિવસ બ્નેઈ ઇષ્ટદેવતાનું પૂજન કરી રોગ એક લાકુ સેવન કરવો અને તે ઉપર થોડું દૂધ પીવું; તેથી કરી અગ્નિમાંઘ, શુભ, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, શ્વેતરોગ, ક્ષય, કમળો, પાંડુરોગ, ધાતુક્ષીણતા, દષ્ટિમાંઘ, વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, પંડવ, પ્રદર, શુક્રોપ, ઉરઃક્ષત, રન્નેદોષ, મૂત્રક્રન્ન, મૂત્રાધાત, પથરી, પ્રમેહ, મલખદરોગ, કુશંવ, દુર્બલત્વ, ગર્ભિણીના રોગ અને વાતરક્તનો નાશ થાય છે. વળી એના સેવનથી અગ્નિવૃદ્ધિ, કૌતિવૃદ્ધિ, તેજ્જેવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ વલિપલિત રોગનો નાશ થાય છે. ક્ષીણવીર્ય પુરુષ અને સ્ત્રીઓને માટે અશ્વિનીકુમારે આ પાક નિર્માણ કરેલો છે. શુક્રવૃદ્ધિ કરનાર આ પાકના કરતાં ઉત્તમ બીજે દોઈ પાક નથી.

૧૯. મૂસલીપાક :—૩૨ તોલા કાળી મૂસળીનું ચૂર્ણ લઈ તે ૮૦૦ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૧૦૦ તોલા, ગુંદર ૧૬ તોલા, કોપરું ૧૨ તોલા, બદામ ૧૨ તોલા, ચારોળી ૧૨ તોલા; જ્યંડળ, લવંગ, કેસર, ત્રિફળા, જટામાંસી, કૌચબીજ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જવંત્રી અને કેળનો કંદ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઈ એ સર્વનો પાક કરી બબ્બે તોલા વજનના લાકુ બાંધી તે ખાવા આપવા; તેથી કરી ધાતુ-ક્ષીણતા, અશક્તિ, અગ્નિમાંઘ, ઉધરસ, અરુચિ, પાંડુરોગ, દુર્બળતા, વિપમજ્જવર, સર્વ વાતરોગ, પ્રમેહ અને વલિપલિત રોગ દૂર થઈ, ક્ષીણ થયેલાં ગાત્રો પ્રુષ્ટ થાય છે અને મનોહર કાંતિ થાય છે. આ મૂસલીપાકના સેવનથી વાંઝણી સ્ત્રીને પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૦. મૂસલીપાક બીજો :—૩૨ તોલા મૂસળીનું ચૂર્ણ, ૬૪ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા ઘી અને સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, શેરણી, વરિયાળી, શતાવરી, છરું, અન્નમો, જવંત્રી, મોડી અન્નમો, પીપરીમૂળ, આમળાં, ધટ્ટકચરો, ગોખરુ, ધાણા, આસંધ, બાળ-ઉરડે, મોચ, સમુદ્રરોશના બી, લવંગ, જેડીમધ, મોચરસ, શિંગોડાં, કમળકાકડી, તવખીર, ચણક-બોળા, અક્કલકરો, વાળા અને ચંદન, એ ૩૨ ચીજો દરેક તોલો તોલો; ૧૬ તોલા ફાતરાં કાઢેલા તલ અને સર્વથી બમણી સાકર નાખી પાક કરી ૪ તોલાના લાકુ કરવા. એ દરરોજ સવારે એકે

લાકુ ખાઈ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું. એનાથી મંદાગ્નિ, શુભ, મેદ, અર્શ, શ્વાસ, ઘણું ક્ષય, કમળો, પાંકુ અને શુક્રોષ વગેરે દૂર થાય છે.

૭૧. મેથીપાક :—મેથી અને સુંઠ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા લઈ તેનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ૫૧૨ તોલા દૂધમાં ૩૨ તોલા ઘી નાખી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી એકત્ર નાકું થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. તેમાં ૨૫૬ તોલા ખાંડ નાખી ફરીથી મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવું. પાક સારો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી મરી, લીંડીપીપર, સુંઠ, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, અજમો, જરૂં, ધાણા, કલોંજ જરૂં, વરિયાળી, બનફળ, પટ્ટકચ્છો, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરોગ, એ પ્રત્યેક ચાર તોલા અને મરી ૭ તોલાનું ચૂર્ણ તેમાં નાખી હલાવી રાખી મૂકવું. આ પાકને મેથીપાક કહે છે. આ પાક ચાર તોલા કિંવા શક્તિ પ્રમાણે સવારે ખાવો. આ પાક આમવાત, અન્ય વાતરોગ, વિષમબ્દર, પાંકુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અગ્નિપિત્ત, શિરોરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, ધૂપણી (પ્રદર) અને સૂતિકારોગ એ સર્વ રોગોના નાશ કરે છે, એમાં સંશય નથી. આ પાક શરીર પુષ્ટ કરનાર, બળ દેનાર અને વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર છે.

૭૨. મેથીપાક બીજો :—૮૦૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં ૬૪ તોલા મેથીનું ચૂર્ણ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. મધના જેવું નાકું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૯૨ તોલા તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવું. તેના સારો પાક થયા પછી તેમાં ચાતુર્નત ૪ તોલા તથા પંચકાળું ૫ તોલા અને મરી ૬ તોલા નાખવું અને અગ્નિબળ જોઈ રોજ ૪ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો. તેથી કરી આમવાત, સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, બ્દર, વિષમબ્દર, પાંકુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અગ્નિપિત્ત, શીતપિત્ત, શિરોરોગ, નેત્રરોગ તથા સુવારોગનો નાશ થાય છે અને શરીરની પુષ્ટિ થઈ બળવૃદ્ધિ થાય છે.

૭૩. લવંગપાક :—૬૪ તોલા લવંગ લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર માવો થાય ત્યાં સુધી સીજવું. પછી નીચે ઉતારી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા અને બનફળ, ચણક-ખોખા, લીંડીપીપર, સુંઠ, મરી, ત્રિફળા, હળદર, ઘરુહળદર, એલચી, તજ, કેસર, નવચી, આસંધ, પુષ્કરમૂળ, પીપરીમૂળ, બળદાણા, અદીજી, લવંગ, અતિવિષ, ગોખરુ, લીમસેની કપૂર, ખુરાસાની અજમો, ચણક અને નાગકેસર એ દરેક તોલો તોલો તથા પારદહસ્ત (પારાની હસ્ત), તાંબાની હસ્ત, એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી, આ પાક બળે તોલા સેવન કરવો તથા તે ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વીર્યસ્તંભન થાય છે; તેમ જ પાંચ પ્રકારની ઉપરસ, શ્વાસ, શુભ, પાંકુરોગ, પ્રમેહ, પથરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતરોગ, અર્ધુદ, પિત્તપ્રદર, કુષ્ઠ, હેક્ટી, નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ બ્રહ્માજીએ નિર્માય કરેલો અને સર્વ લોભિમાં શ્રેષ્ઠ છે. આ પાકના સેવનથી શૈલ વત્કાળ દૂર થાય છે.

૭૪. લવંગપાક બીજો :—લવંગ ૩૨ તોલા, ગાયનું દૂધ ૫૭૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને ખાંડ ૬૪ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરવું. પછી તેમાં નીલકમળ ૪ તોલા, એલચીદાણા અને ચંદન બળે તોલા; લીમસેની કપૂર, અજર અને તજર એ તોલો તોલો નાખવું; તેમ જ પંચામૃત (સુંઠ, કાળી મૂસળી, ગજાતું સત્ત્વ, ચંતાવરી અને ગોખરુ), એ પદાર્થો નાખી પાક તૈયાર કરવો. રોગથી અતિ જર્જર દેહ થયેલો ક્ષય એવા પુરુષે આ પાકનું સેવન કરવાથી ક્ષય, મહાશ્વાસ, પાંચ પ્રકારની ઉપરસ, વલિપલિત અને અન્ય રોગોનો નાશ થાય છે.

૭૫. લમ્બુનપાક :—૬૪ તોલા લસણ વધ જવા માટે રાત્રે હાથમાં પલાળી રાખી, સવારે તેમાંથી કાઢી સારી રીતે ઘોઈ પછી વાટીને ગાયના ૫૧૨ તોલા દૂધમાં બાકવું. પછી તે નાકું થયા પછી તેમાં ઘી ૩૨ તોલા; રાસ્ના, ચંતાવરી, અરુણી, શળા, પટ્ટકચ્છો, સુંઠ, દેવદાર, વરધારા, અજમો, ચિત્રક, સુષા, સાટોડી, ત્રિફળા, લીંડીપીપર અને વાવડિંગ, એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ નાખી, કંકુ થયા પછી ૩૨ તોલા મધ નાખી પાક તૈયાર કરવો. પછી તેમાંથી ખાંડની સાથે ધોડા ખાવા આપવો. તે પાક આત્મવાત, હૃત્પ્રદ, આશ્લેષક, લગ્નવાત, કટિવાત, ઉરસ્તંભ, હૃદરોગ,

સર્વાંગવાત, સંધિલંગવાત તથા ૮૦ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે. આ પચ્ચકારક લઘુનપાક વર્ષ-કર છે અને આયુષ્ય તથા પુષ્ટિ કરે છે.

૭૬. લઘુનપાક ખીજે :—લઘુન સાકરું છેલી તે ૬૪ તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી નાખી સીજવડું. તેનો સારો પાક થઈ મધ જેવું થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા ઘી નાખી ૧૨૮ તોલા ખાડ તથા સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, વાવડિંગ, હળદર, દારુહળદર, શેરણી, વરધારો, પોખરમૂળ, અગ્નિમો, લવંગ, દેવદાર, સાંટોડી, ગોખરુ, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા, શતાવરી, પૂંડ્ર્યૂરો, આસંધ અને કોચખીજ એ પ્રત્યેકનું એક એક તોલો સૂર્ય નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ લઘુનપાક અગ્નિગળ જેઈ સેવન કરવો. એ સંપૂર્ણ વાતરોગ, યજ્ઞ, અપરમાર, ઉરક્ષત, શુભ, ઉદરરોગ, બિલડી, પ્લીહા, અંકુરદિ, કૃમિ, મલમહતા, આનાહવાત, ગોળે, અગ્નિમાંઘ, બળશૂય, હેક્ટરી, દમ, ઉધરમ, અપ-તાંતકવાત, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાધાત, અપતાનકવાયુ, અર્દિતવાયુ, આશ્લેષકવાત, કુબ્જવાત, ઠનુમઠ, શિરોરોગ, વિદ્યામી, યુક્તસી, ખડીવાત, પંચુવાત, સધિવાત, બહેરાપણું અને સંપૂર્ણ પ્રકારના શ્વાનો અતિ જલદી નાશ કરે છે. આ લઘુનપાક વાતગ્નાપિપ્પ હાથીનો સિંહની પેડે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાંત કરી બળ અને પુષ્ટિ આપે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી વાતાદિ રોગનો નાશ કરે છે.

૭૭. સાલમપાક :—૩૨ તોલા પંજમી સાલમ, ૩૨ તોલા પિસ્તા, ૧૬ તોલા બદામગોળા, ૧૨૮ તોલા સાકર, ૯ તોલા ધોળા મૂમળી, ૪ તોલા ગોખરુ, ૨ તોલા આસંધ, ૨ તોલા તાલીમખાના, ૨ તોલા શતાવરી, ૨ તોલા કોચખીજ, ૧ તોલા કેસર, ૨ તોલા રૂમી મસ્તકી, ૧ તોલા બયમળ, ૧ તોલા ભવંત્રી, ૧ તોલા લવંગ, ૧ તોલા તજ, ૧ તોલા ચણકબોમા, ૧ તોલા વંશ-લોચન, ૧ તોલા મેઘાણા, ૯ તોલા ચારોળી અને ૧ તોલા અખોડનો પાક કરી દરરોજ ૨ તોલા પ્રમાણે આપવો. ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ માનું. આ પાક ઉત્તમ પુષ્ટિકારક અને વીર્યવૃદ્ધિકારક છે.

૭૮. વિજયાપાક :—લાંબ સારી રીતે ઘોઈ નાખી તેનો કાઢો કરી તે ૮૦ તોલા લેવો અને દૂધ ૫૦૦ તોલા લઈ તેમાં નાખી કટરી, ભટ્ટું થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં ખાંડ ૮૦ તોલા; ચાતુર્જાત, લવંગ, વ્યોષ (સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર), અકલમરો, બયમળ, ભવંત્રી, આસંધ, સાંટોડી, દૂધી, કોચખીજ અને ચવક, એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું અને સારી પેટે કટરી એ સર્વનો અવલેહ જેવો બડો પાક થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી રોજ બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી ધાતુ પુષ્ટ થઈ પુષ્કળ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને દુસ્તર પ્રમેહ, સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉષ્મસ, દમ, શૂય, સ્ત્રીરોગો, પ્રદર અને ચેત્તિરૂપા પ્ત્યાગ્નિ સર્વ રોગોનો નાશ થઈ વીર્યસ્તંભન થાય છે. કોઈ કોઈ સ્થાને ચવકને બદલે બળદાણા લેવાનો રિવાજ છે.

૭૯. વિદારીકંદપાક :—૬૪ તોલા ધોળા ભોંયકોળા(જેવાથી જેમાંથી સફેદ દૂધ નીકળે છે તે)નું ચૂર્ણ લઈ ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૧૧ ગણા દૂધમાં પચન કરવું. મધના જેવું લાલ થયા પછી તેમાં ભવંત્રી, બયમળ, લીંડીપીપર, એલચીદાણા, સૂંઠ, ધાણા, જીરું, અગર, કેસર, વાવડિંગ, શિંગોડાં, ગોખરુ, શતાવરી, બલદાણા અને ચણકીનાં મૂળ એ સર્વ તોલો તોલો નાખવાં અને કંકું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. આ પાક રોજ ચાર ચાર તોલા આપવો અને તે ઉપર જૂતા ચોખાનો લાત કરીને ખાવા આપવો; તેથી કરી પુષ્કળ બળ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ જ સ્ત્રીઓના પ્રદર, મૂત્રચૂષ્ણ, પ્રમેહ અને બહુમૂત્રના રોગો દૂર થાય છે.

૮૦. શતાવરીપાક :—શતાવરીના મૂળને કલ્ક કરી લેવો અને ફલ્લથી-ચોગણું દૂધ, દૂધના સમભાગે ગાયનું ઘી અને કલ્કના સમભાગે સાકર લઈ ઘી શેષ રહેલાં સુધી પચન કરવું. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, ત્વચ્ચપિત્ત, ક્ષય અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૮૧. શાલપાક :—દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને અરબુનવૃદ્ધીની જાલનું ચૂર્ણ ૧૧૬ તોલા, એ બે

એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવું. પછી તેમાં ૬૪ તોલા ગોળ; તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, અયક્ષ્ણ, નાગરમેથ, વંશલોચન, ઘાણા, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, આસંધ, હરડે અને લોહલસ્ટમ મિશ્ર કરી સેવન કરવું; એટલે દુર્લ્ભરોગ, ક્ષય, શોષ, વાતરોગ, હિક્કા, રક્તદોષ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, શિશોવિપાક ઇત્યાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થશે.

૮૨. સૂંઠીપાક :—સૂંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૧૨૮ તોલા અને ઘીથી ચોગણું દૂધ લઈ સર્વનો મંદાગ્નિ ઉપર પાક કરી તે પાક ઘટ્ટ થયા પછી સેવન કરવો; એટલે મસ્તકચ્છળ, અર્દિતરોગ, સૂર્યાવર્ત, હનુકંપ, મન્યાસ્તંભ, ગલગ્રહ, વાતરોગ અને કફાદિક અન્ય રોગોનો નાશ થાય છે.

૮૩. સૂંઠીપાક બીજો :—૪૦૦ તોલા સારી દળદાર સૂંઠ લઈ ચૂર્ણ કરી ચોગણા ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં કઢવી તેનો મારો કરવો. પછી બમણી સાકરનો પાક કરી તેમાં ચાતુર્જાત, લવંગ, કેસર, લીંડીપીપર, અગલવેતસ, છૂરું અને શાહછરાનું ચારચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. આ પાક શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવા આપવો; એટલે ગુલ્મ, અરુચિ, સોજો, થળ, કૃમિ, નપુંસકત્વ અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

૮૪. સૂંઠીપાક ત્રીજો :—૩૨ તોલા સૂંઠનું ચૂર્ણ લઈ તે ૨૫૬ તોલા દૂધમાં પચન કરી ગોળા કરવો. પછી સાકર ૬૪ તોલા લઈ પાક કરી તેમાં સૂંઠનો ગોળા અને લવંગ તથા ચાતુર્જાત બમ્બે તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી મસ્તકરોગ, પીનસ અને સપ્તઘણીનો નાશ થાય છે.

૮૫. શેવંતીપાક :—ઘોળી શેવંતી (ગુલાબ) નાં ફૂલ એક હમ્મર લઈ તે ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવાં. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૧૬ તોલા, કાળી દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા; ગોળાનું સત્ત્વ, તવખીર, ઘોણું છૂરું, સીસાની કલાઈ અને કલાઈની લસ્ટમ, એ પ્રત્યેક બમ્બે તોલા પ્રમાણે લઈ સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી વાલભર બીમસેની કપૂર તેમાં મેળવીને વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી તેમાંથી રોજ અર્ધાં તોલા પ્રમાણે પાક સેવન કરવો. પથ્થ પાળવું. એના સેવનથી છર્ણુજ્વર, રાત્રિજ્વર, મસ્તકરોગ, રક્તપ્રદર, રક્તજરોગ, કોઢ, નેનરોગ અને મુખરોગનો નાશ થાય છે. (આ જ રીતે ગુલાબના ફૂલનો પાક કરવાથી તેના ગુણ ઉપર પ્રમાણે થાય છે.)

૮૬. શેવંતીપાક બીજો :—કાંટે શેવંતી (શેવંતી ગુલાબ) નાં ફૂલ એક હમ્મર લઈ ૧૨૮ તોલા ઘીમાં તળવાં. ત્યાર પછી સાકર ૨૫૬ તોલા અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર એ દરેક ચારચાર તોલા, દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને ગોળાનું સત્ત્વ ૨ તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો અવલેહ અથવા પાક કરવો અને તે એક તોલો સવારે આપવો. આ શેવંતીપાક છર્ણુજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, અગ્નિમાદ, પ્રમેહ, પ્રદર, રક્તવિકાર, કુષ્ઠ, અર્શ, દુઃસાધ્ય નેવરોગ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે.

૮૭. બીલીપાક અથવા શ્રીફળપાક :—બીલીની ઉપરની છાલ કાઢી નાખી તે ૬૪ તોલા લઈ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલામાં તે પકવ કરવું. પછી તેમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને લવંગ અર્ધોઅર્ધો તોલો તથા સર્વ ઔષધોની સમાન સાકર લઈ પાક તૈયાર કરી તે રોજ બે તોલા સેવન કરવો. એના સેવનથી લોહી પડે છે તે તથા રક્તપિત્ત, વાતરોગ, ક્ષય, રક્તપ્રમેહ, ત્વચ્છોષ અને યોનિરોગ દૂર થાય છે; દુષ્ટિ અને પુષ્ટિ યઈ કામ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ધાતુપુષ્ટિ થાય છે; તથા પીઠાકારી પથરીનો નાશ થાય છે. આ પાકનું સેવન કરનારે કુંઘપાન અવશ્ય કરવું; તથા મધુર આહાર સેવન કરવો.

૮૮. સૂરણપાક :—શ્રીફળની મૂળ અથવા ફૂલ, નાગરમેથ, સૂંઠ, દંતીમૂળ, હરડે, નસોતર, વટકથૂરો, વાતંડિંગ, ગોખરુ, ચિત્તક અને ચાલકગણી; એ દરેક બમ્બે તોલા લેવું. સૂરણ ૩૨ તોલા, વરધારો ૧૬ તોલા અને લિલામાં ૧૬ તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી ૨૫૮ તોલા ગોળ લઈ તે કાઢમાં નાખી પુનઃ પકવ કરવો. સારો પાક થયા પછી ચિત્રાનાં મૂળ, નસોતર, દંતીમૂળ તથા ચાલકગણી એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા અને બોષ (સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર), એલચી, મરી તથા તજ એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા ચર્ણ

નાખવું. પછી નીચે ઉતારી ૬૬ થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાખવું. આ પાકને 'બાહુ શાલયુક પાક' કહે છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ પ્રકારના મૂળવ્યાધિનો રોગ, ગોળા, ઉદરરોગ, આમવાત, સળેખમ, સંઘ્રહણી, ક્ષય, પીનસરોગ, હલીમક, પાંડુરોગ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ પાક રસાયન (જરાવ્યાધિ દૂર કરનાર) છે.

૯૯. સૂરણપાક બીજો :—નસોતર, માલકાંગણી, દંતીમૂળ, ગોખરુ, ચિત્રાનાં મૂળ, સુંઠ, પદ્મચૂરો, ધંદવરણીનાં મૂળ, સૂંઠ, નાગરમેઘ અને હરડે, એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા તથા લિલામાં ૩૨ તોલા, વરધારો ૩૨ તોલા અને સૂરણ ૬૪ તોલા લઈ તે સર્વનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢે કરી તેમાં ૫૧૨ તોલા ગોળ નાખવો અને ઠંડીને ચોટે ત્યાં સુધી તે પાક કરવો. પછી નીચે ઉતારી તેમાં નસોતર, માલકાંગણી, સૂરણ અને ચિત્રકમૂળ એ પ્રત્યેક આઠઆઠ તોલા અને એલચી, તજ, મરી તથા નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ૨૪ તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી અછર્ણ, ક્ષીણત્વ, પાંચ પ્રકારનો ગુલ્મ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક અને સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ નાશ પામે છે. આ રસાયન યુદ્ધિની યુદ્ધિ કરનાર છે અને મૂળવ્યાધિ રોગનો નાશ કરનાર છે. આ પાકને 'બાહુ શાલયુક' પણ કહે છે.

૯૦. મહાલક્ષ્મીપાક :—કડવો લીમડો, ઘોળા ઉપલસરી, જસુદી, કકું, ત્રાયમાલુ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમેઘ, પિત્તપાપડો, ખાવચી, ધમાસો, વજ, ખેરસાર, ચંદન, કાળીપાટ, સૂંઠ, પદ્મચૂરો, ભારંગમૂળ, અરુસી, કરિયાતું, ઈંબવ, કાળા ઉપલસરી, કડવાં ધંદવરણાં, મેરવેલ, વાવડિંગ, અતિથિપ, ચિત્રકમૂળ, કાસાણું, ગંગા અને નાગરમેઘ, એ એકેક લાગ અને પટોલપત્ર, હળદર, દારુહળદર, લીંડીપીપર, ગરમાળાની ચિંગોતું મગજ, સાતતીન, સરસકાની જાલ, ચણેલી, મજ્જક, કલમરી, રાસ્ના, સાટોડી, દંતીમૂળ, ખીલાની અંતરજાલ, ભાંગેરો તથા કાંઠાસરિયો, એ પ્રત્યેક બબે લાગ લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કાઢે કરી ઉતારી લેવો. પછી ૧૦૦૦ લિલામાં ફેડી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં તેનો ચતુર્થાંશ કાઢે કરી, આ કાઢો અને ઉપરનાં ઔષધોનો કાઢો એકત્ર કરવો અને પુનઃ અગ્નિ ઉપર મૂકી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો લેહ સિદ્ધ કરવો. તેમાં હળદર લિલામાંનાં બી નાખવાં. પછી તેમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમેઘ, વાવડિંગ, ચિત્રકમૂળ, ચંદન, સિંધવ, ક્રોષ અને અલ્બો એ પ્રત્યેક ૪ તોલા; તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર, એ ચારચાર તોલા નાખી ઘીના વાસણમાં ભરી તેમાં શુદ્ધ ગંધકતું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. આ લક્ષ્મીપાક અવલેહ પ્રાણીઓના હિતને માટે શ્રીમહારાષ્ટ્રએ રચેલો છે. આ અવલેહ ગળાના કાઠાની સાથે સેવન કરવાથી ઘોળા કાઠ, ઉદરરોગ, ક્ષય, અશ્મશ્લેષ, પુડરીક, ચર્મરોગ, નિરોધક, રક્તમંડળ, કાપાલિક, ખસ, વિપાદિકા, ઉદરરોગ, ઉદાવર્ત, પાંડુરોગ, લીલટી, કુમિ, છ પ્રકારના અર્શ, આસ, ઉધરસ તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. આ પાકનું સેવન કરવામાં આવેલાં સુધી બોલનમાં ગરમ અને ખાટા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા; એટલે ગમે તેવા કુદો હશે તેનો પણ નાશ કરશે. જેને લિલામાં સદે નહિ તેઓએ આ પાક ખાવો નહિ.

૯૧. સૌભાગ્યસૂંઠીપાક :—સૂંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી તથા તમાલપત્ર, એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા નાખી લેહવિધિ પ્રમાણે પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને સૂંઠી રસાયન કિંવા સૌભાગ્યસૂંઠ કહે છે. આ રસાયન આમવાતનો નાશ કરી કાંતિને સારી કરે છે તથા ધાતુ, ગંગ અને આયુષ્ય આપે છે તેમ જ વસિષ્ઠિત અને વધ્યવનો પણ નાશ કરે છે.

૯૨. સૌભાગ્યસૂંઠીપાક બીજો :—ઘી ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ અંદર સૂંઠનું ચૂર્ણ ૨૦૦ તોલા નાખી ગોળના પાક જેવો પાક કરવો. તેમાં ઘાણા ૧૨ તોલા, વરિયાળી ૨૦ તોલા, વાવડિંગ ૪ તોલા, છરું ૪ તોલા અને સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, નાગરમેઘ, તમાલપત્ર, નાગકેસર તથા ખારીક એલચી, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ચારચાર તોલા નાખવું અને ૫૪૦૦ ૧૨૦ આ પાકને નાગરખંડ કહે છે. આ પાક ઔષ્ણિને ઉતમ બળદાતા

છે. આ પાક તૃણ, ઊલટી, તાવ, દાઉ, શેપ, ઉવરસ, પ્લીહા, કૃમિ અને મંદાગિનાશક છે.

૯૩. સૌભાગ્યસૂઠીપાક ત્રીજો :—સૂઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા શતાવરી, જીરું, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમેાં, પરિયાળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમેાથ એ પ્રત્યેકનું ચારચાર તોલા ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું. લેહના જેવું થાય એટલે સિદ્ધ થયું જાય. તેને ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો અને અગ્નિ તથા બળ નોંધી સેવન કરવા આપવો. સુવાવડીએ તો વિશેષ કરીને સેવન કરવો. એના સેવનથી બળ, વર્ણ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વલિપક્ષિતનો નાશ થાય છે. આ પાક વનઃસ્થાપક, હૃદય અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે તથા આમવાત, મઝલશ્ચલ અને સુવારોગનો નાશ કરનારો છે.

૯૪. સૌભાગ્યસૂઠીપાક ચોથો :—સૂંઠનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા બકરીના ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તે દૂધ ગોળો થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે સૂંઠનો ગોળો અને ચાતુર્ભૂત, નાગરમેાથ, વંશલોચન, મરી, ધાણા, જીરું, શાહજીરું, પરિયાળી, અઝલકરો, સૂંઠ, લવંગ, શતાવરી, કાળી મૂસળી, મરી, લીંડીપીપર, કૌચબીજ, પદ્મકુટુંબ (સૂંઠ, મરી, પીપરીમૂળ, ચિત્રક અને ચવક), જળકૃષ્ણ, જવંત્રી, શિંગોડાં, વરધારો, નસોતર, કમળકાકડી, ત્રિફળા, બલાત્રય, વાળો, આસંધ, ધોળું ચંદન, અગર, અજગંધ, ચણકબોખા, વગડાઉ મુલસીનાં બી, કાળી દ્રાક્ષ, અખોડ, કમળ, અજમોદ, બદામ, ડોપરું, ભીમસેની કપૂર, અઘ્રકલસ્રમ, લોહલસ્રમ, કલાઈની લસ્રમ, તામ્રલસ્રમ, શિલાજિત અને સુવર્ણભાક્ષિક લસ્રમ, એ પ્રત્યેક એકએક તોલો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને નાગરખંડ કહે છે. આ પાક સવરસાંજ શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાક સ્ત્રીઓને ઘણો હિતાવદ છે. એના સેવન ઉપર પથ્યાપથ્યની વિશેષ સંભાળ રાખવાની જરૂર નથી. એના સેવનથી ક્ષય, પાંડુરોગ, ઉવરસ, દમ, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી, રક્તશુદ્ધિ, પ્રદર, સોમરોગ, કુચ્છક્ષય (દૂધ ન આવતું હોય તે), મૂત્રકૃચ્છ, કમળો, ગલરોગ, પિત્તરોગ, વાતરોગ અને સ્તિકારોગનો નાશ થાય છે. આ સૌભાગ્યસૂઠીપાક અધિનીકુમારે નિર્માણ કરેલો છે અને તેનું સેવન કરનારને ઉત્તમ શુશ્રુકારી છે. સ્ત્રીઓને એના સેવનથી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. શિલાજિત મેળવવાથી પાકનો રંગ કાળો થાય છે અને પાક લીલો થઈ જાય છે. માટે પાકમાં શિલાજિત ન મેળવતું, શિલાજિત પાણીની સાથે લઈ ઉપર પાક ખાવો.

૯૫. સૌભાગ્યસૂઠીપાક પાંચમો :—૧૯૨ તોલા સૂંઠનું ચૂર્ણ લઈ તે ૧૯૨ તોલા વીંડાં શેકી નાખવું. પછી તાંબાની અથવા લોહાની કાંઈમાં ચોગણું દૂધ અને સમલાગે સાકર નાખી તેમાં પચન કરવી. પછી તેમાં જળકૃષ્ણ, ત્રિફળા, જીરું, શાહજીરું, ધાણા, પરિયાળી, એલચી, લીંડીપીપર, નાગરમેાથ, વાળો, દ્રાક્ષ, લોચકાળું, ચંદન અને ખારેક, એ પ્રત્યેક બબે તોલા, લીલાનાળિયેરું અંદરું ડોપરું ૩૨ તોલા, શિલાજિત ૮ તોલા, લોહલસ્રમ ૮ તોલા, સુવા ૧૬ તોલા, ચારાળી ૧૬ તોલા અને નસોતર ૩૨ તોલા એ પ્રમાણે નાખવું. સર્વ ઔષધોનો એક પિંડ થયા પછી તેમાં સુગંધી પદાર્થ કેસર વગેરે નાખવાં. આ સૂંઠીપાક મહોદવજીએ પાર્વતીજી પ્રત્યે કહેલો હતો તથા તે જ પાક નારદે બ્રહ્માના મુખથી સાંભળ્યો હતો. આ પાકના સેવનથી બળ, ઠાંતિ, સૌભાગ્ય, બુદ્ધિ, રમ્ભિ, ઉત્તમ વાણી, સૌંદર્ય અને સુકુમારતા પ્રાપ્ત થઈ યોનિશિથિલતા દૂર થાય છે. સ્ત્રીઓનાં સ્તન ઘટ્ટ થાય અને ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૮ પ્રકારના જ્વર, ૧૮ પ્રકારના મૂત્રરોગ તેમજ નાસારોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મુખરોગ, મરતકરોગ, બસ્તિચ્છન્ન યોનિચ્છન્ન અને બીજા સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.

૯૬. હરીતકીપાક :—હરડે ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, દશમૂળ ૧૨૮ તોલા, જવ ૬૬ તોલા અને પીપરીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, ભારંગમૂળ, જંખાવળી, બળદાણા, કોચીરાં, સૂંઠ, અથેડી, નાગરમેાથ, પુષ્કરમૂળ અને ગજપીપર, એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલાનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેમાં હરડે વાટી નાખવી. પછી તેમાં ગોળ ૧૯૨ તોલા, ગાયત્રી ઘી ૨૦ તોલા અને જળકૃષ્ણ, કેસર, ચાતુર્ભૂત, આમળાં, અજમેાં, બદેડાં, જવંત્રી, તામ્રલસ્રમ, સૂંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર એ પ્રત્યેકનું

બળે તોલા ચૂર્ણ નાખવું તથા પાક સિદ્ધ કરવો. આ પાક જીર્ણવરનો નાશ કરે છે અને તુકાળ પુષ્ટિ, તુષ્ટિ તથા બળ આપે છે. વળી રસકોષ, સંગ્રહણી, ક્ષીણપાતુ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, દમ, ઉધરસ અને વાતરક્ત ઉપર હિતકારી છે.

૯૭. હરીતકીપાક બીજો :—દશમૂળ, ગજપીપર, કૌયમ્બીજ, ભારંગમૂળ, પટ્કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, સુંઠ, પદાડમૂળ, ગંગા, પીપરીમૂળ, શંખાવલી, રાસ્ના, ચિત્રકમૂળ, અષેઢી, બળદાણા અને ધમાસો એ પ્રત્યેક બળે પલ (૮ તોલા), જવ ૨૫૬ તોલા અને મોટી હરે ૧૦૦ લઈ સર્વેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કાઢો કરી, તેમાંની હરે જુદી કાઢી તે કાઢો ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા, ધી ૩૨ તોલા તથા લીંડીપીપર ૧૬ તોલા નાખી પહેલી હરે અંદર નાખી લેલું સિદ્ધ કરવો. ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી રોજ બે હરે અવલેહ સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, સંગ્રહણી, સોજો અગ્નિમાદ, સ્વરભેદ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, મસ્તકરોગ, હૃદયોગ, હેડકી અને વિષમબ્ધવરનો નાશ થઈ શુદ્ધિ, બળ અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હરીતકીપાક ઉપલા દોષો દૂર કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

૯૮. આદ્રકાખંડ :—આદાના બારીક કરેલા કકડા ૬૪ તોલા, ગાયતું ધી ૬૪ તોલા, ગાયતું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, પીપળામૂળ, મરી, લીંડીપીપર, સુંઠ, ચિત્રો, વાવડિંગ, નાગરમોથ, નાગકેસર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા લેવું અને તેનો પાકવિધિ પ્રમાણે પાક કરી, તે દરરોજ સવારે સેવન કરવો. એટલે શીતપિત્ત, ઉદર્દ, ક્રોધ અને ઉત્ક્રાંતનો નાશ થાય છે. એ ઉપર લીમડો અને આમળાંતું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ૨ માસા ગાયના દૂધ સાથે ખાવા આપવું અને દૂધઆતનું પર્ય પાળવું. એટલે નવ દિવસમાં ઉપરના સર્વ રોગો દૂર થાય છે.

૯૯. વાસાખંડ :—અરડૂસીનાં પાંદડા ૪૦૦ તોલા લઈ તે આડગણા પાણીમાં કઢવી, ચતુર્થાંશ રોષ રહ્યા પછી તે ગાળી તથા કૂચા નીચેવી લઈ, તેમાં હરેતું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી કઢવી, જકું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, મંથલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્માત ૪ તોલા નાખી તે રોજ બે તોલા ખાવો અને તે ઉપર ખુશીમાં આવે તે પદાર્થોનું ભોજન કરવું; એટલે રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વિદ્રધિ, ઉદરોદ્વેગ, શૂદ્ધ, તૃષ્ણા, હૃદયોગ અને પીનસનો નાશ થાય છે. (દોષક જગ્યાએ મંથલોચન ૮ તોલા નાખવું એવો રિવાજ છે.)

૧૦૦. વાસાખંડ બીજો :—અરડૂસી, ભોરિંગણી, હરે, આમળા અને દશમૂળ, ઝિંઝરણી, એ ઔષધો લઈ એમાં આડગણું પાણી લઈ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી રાખવો. પછી તેમાં સમભાગે ગોળ નાખવો; તેમ જ સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, બળદાણા, કાળી મસળી, ચાતુર્માત, અજમો, શિંગોડાં, ખીલાની અંદરતું મગજ, હળદર, ખેરનો શુંદર, ચતાવરી, જયપૂળ, માયા, ચણકમેળા અછલકરો, કાળું નસોતર, અજગધ, જાવંતી, ફટકડી, શુંદાં અને ઘઉંસો, એ ઔષધો ગોળનો પાક થયા પછી તેમાં નાખવાં. પછી ધી અને મધ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ અને દમ દૂર થઈ બળ પ્રાપ્ત થાય છે તથા કામવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૦૧. વાસાખંડ ત્રીજો :—અરડૂસીનો રસ ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ધી ૮ તોલા—એનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તે આપવો. આ અવલેહ બાળકોને હિતકર હોઈ શાય, ક્ષય, ઉધરસ, દમ અને હિરણ્ય રોગનો નાશ કરે છે.

૧૦૨. વાસાખંડ ચોથો :—અરડૂસીનાં પાંદડાં ૪૦૦ તોલા લઈ તે આડગણા પાણીમાં કઢવી ચતુર્થાંશ રોષ રહ્યા પછી તે ગાળી તથા કૂચા નીચેવી લઈ તેમાં હરેતું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને લીંડીપીપરતું ચૂર્ણ ૮ તોલા નાખી કઢવી જકું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, ચાતુર્માત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર) ચાર તોલા નાખી તે પાક રોજ બે તોલા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, પિત્ત, ક્ષય, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષયનો વિશેષ કરી નાશ થાય છે.

૧૦૩. સૂડીખંડ :—સૂડે ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ કઢવી એનો ગોળો કરવો. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો અને સૂડે, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવવું; પછી શક્તિ પ્રમાણે તે ખાવા આપવું. તે ચૂર્ણ આમવાત શમાવનાર, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર, બળ, આયુધ્ય અને તેજને આપનાર અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરનાર છે.

૧૦૪. સૂડીખંડ બીજો :—સૂડે ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૪૦૯૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સૂડે, મરી, લીડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપરીમૂળ, કૃષ્ણાગરુ, જવંચી, જયફળ, પદ્મચૂરો, પાપાણભેદ, તામ્રસસ્મ, ક્ષાઈની લસ્મ, મુવર્ણમાદિકલસ્મ, મંદૂર, લોહ અને કાંતલસ્મ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર એનો લેહ સારી રીતે સિદ્ધ કરવો. આ લેહ બળ, વર્ણ અને આયુધ્ય વધારનાર છે. તે વલિપાલિત તથા આમવાતનો નાશ કરે છે અને ઉત્તમ કાંતિ બનાવે છે.

૧૦૫. હરિદાખંડ :—હળદર ૩૩ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, ખાંડ ૨૦૦ તોલા; ત્રિકટુ, ત્રિજાત, વાવડિંગ, નસોતર, ત્રિકુળા, નાગકેસર અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. પ્રથમ હળદર અને ઘી દૂધમાં નાખી પચવું; પછી સાકર નાખવી; અને પછીથી બાકીનાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખી, પાક કરી તેને ઘીમાં ભરી રાખવો તથા સ્નાત દિવસ તે ખાવા આપવો. એટલે ખસ, વિસ્ફોટક અને દાદરનો નાશ થઈ શરીરકાંતિ મુવર્ણના જેવી થાય છે.

૧૦૬. હરિદાખંડ બીજો :—હળદર ૫૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૮૦૦ તોલા; વ્યોષ (સૂડે, મરી, લીડીપીપર), ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), નસોતર, નાગરમોથ, છરું, વાવડિંગ, દેવદાર અને જેઠીમધ, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનો રીત પ્રમાણે કઢીને ચોટિ એવો ભડો પાક કરી તે ઉતારી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ બોધ આપવો; નેત્રી દોઢ, ખરજ, વિસ્ફોટક, દાદર, છ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિ, રક્તપિત્ત, અભવપિત્ત, પાંડુરોગ અને હસીમકરોગનો નાશ થાય છે.

૧૦૭. કામસંહીપત્ર મોદક :—શુદ્ધ પારો, ગંધક, અશ્વકલસ્મ, જવખાર, ચિત્રો, સિંધવ, સંચાળ, ખીડમોણ, બંગડીખાર, મીઠો પદ્મચૂરો, અજમેા, અજમેાદ, વાવડિંગ, તમાલપત્ર, શુદ્ધ વચનાગ, છરું, તજ, તાલીસપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને લવંગ, એ પ્રત્યેક એકેક તોલા; જયફળ ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા, ધાણા, જેઠીમધ અને કચૂરો (કસેરું), એ ચાર ચાર તોલા; ભોંવડોળું ૨૦ તોલા; દંતીમૂળ, લીડીપીપર, બળદાણા, કોચબીજ, ગોખરુ, ખિન્નેરું અને ઇંજીવ, એ તોલા તોલા; સાકર સર્વ ચૂર્ણના સમાન અને તેટલું જ મધ લઈ એકેક તોલાના લાટ્ટુ કરવા. આ મોદકને કામાગ્નિસંહીપત્ર મોદક કહે છે. એના સેવનથી વીર્યશુદ્ધિ થઈ, સ્વસ્થ સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે, શિયલતા યતી નથી; વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, અગ્નિમાંઘ, કમળો, લગંદર, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, અતસાર, કૃમિ, હૃદરોગ, સંગ્રહણી, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, સ્ત્રેષ્ઠમ, શળ. આમવાત વગેરે સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે અને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. એ ઉપર પથ્ય પાળવું. આ મોદક બળકારક. વલિપાલિત રોગનો નાશક અને રસાયન છે. આ પાક મૂળદેવે કહેલો છે.

૧૦૮. શુક્રચીમોદક (ગળોના લાટ્ટુ) :—વાળો, કાળો વાળો, તમાલપત્ર, કોષ્ઠ, આમળોં, કાળી મૂચળી, એલચીદાણું, રેલુકાગીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળકંદ, બીમસેની કપૂર, ચંદન, રતાંબળો, સૂડે, મરી, લીડીપીપર, જેઠીમધ, આસંધ, ચતાવરી, ગોખરુ, તાલીમખાના, જયફળ, ચણકમોખા, ગંદામૂ, સ્વસંદૂર, અશ્વકલસ્મ, ક્ષાઈની લસ્મ તથા લોહમરમ એ સર્વ ઔષધો સમલાગે લેવાં અને ગળોનું સત્ત્વ બે લાગ લેવું. પછી સાકર, ઘી અને મધ લઈ મોદક (લાટ્ટુ) બાંધી તે સત્ત્વરે મેળવું કરવા; તેથી કરી ક્ષય, રક્તપિત્ત, પગની બળતરા, રક્તપ્રદર, મૂત્રાધોત, મૂત્ર-કૃચ્છ, વાતકુંડલિકા, પ્રમેહ અને સોમરોગ એ રોગો દૂર થાય છે.

૧૦૯. મદનવર્ધન મોદક :—ગોખરુ, તાલીમખાણું, આસંધ, ચતાવરી, કાળી મૂચળી, કોચ-

બીજા, જેઠીમધ, લેન્ગી (ગંગેરી) અને બળદાખાનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી તેનો માવો કરવો અને તેને ગાયના ધીમાં શેકવો, પછી તેમાં ખાંડ નાખી લાડુ બાંધવા; ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ લેવું, ધી ચૂર્ણના સમાન લેવું અને બધાથી બમણી ખાંડ નાખવી. આ પાક બલાબલ જોઈ આપવો એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૦. મદનવર્ધન મોઢક બીજો :—ગ્રાખરુ, તાલીમખાના, આસંધ, શતાવરી, કાળી મૂસળી, કોચનાં બીજ, જેઠીમધ, નાગબલા અને બળબીજ, એવું ચૂર્ણ કરી તે દૂધમાં નાખી તેનો માવો કરવો. તે ગાયના ધીમાં શેકવો. પછી તેમાં સાકર નાખી લાડુ બાંધવા; ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ અને ધી ચૂર્ણની બરાબર નાખવું. સર્વથી બમણી સાકર નાખવી. બલાબલ જોઈ એવું સેવન કરવું એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૧. મેથીમોઢક :—ત્રિકટુ, ત્રિફળા, મોચ, છરું. શાદછરું, ધાણા, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાસિંગી, અગ્રમેા. સિંધવ, સંચળ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, તજ, એલચી, જવફળ, જવંત્રી, લવંગ, મોરમાંસી, લીમસેની કપૂર અને ધોણું ચંદન, આ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું અને તે ચૂર્ણના સમાન મેથીનું ચૂર્ણ (ધીમાં શેકી) લેવું. પછી બધાં ઔષધોથી બમણા જૂનો ગોળ લઈ તેને જોળવી તેના લાડુ બાધી અંજનમળ જોઈ ખાવા આપવા. એના સેવનથી અંજન પ્રદીપ્ત થઈ મેદોરોગ, શ્વાસ, સ્વરભંગ અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ મેથીમોઢક ગર્ભન-નાથે કહેલો છે.

૧૧૨. સૂરજમોઢક :—ચિત્રકમૂળ ૪ તોલા, ઘરણુ ૮ તોલા, મરી ૮ માસા, લિલામાં, ખીપરી-મૂળ, વાવડિંગ, ત્રિફળા, લીંડીપીપર અને તાલીસપત્ર એ દરેક તોલો તોલો; વરધારો ૮ તોલા, કાળી મૂસળી ૪ તોલા, તજ અને એલચી એ આઠઆઠ માસા, એ સર્વને એકત્ર કરીને તેમાં તે સર્વથી બમણો ગોળ નાખી તેના લાડુ કરવા. આ નિલ ૧ તોલો ખાવાથી ઉરસનો નાશ થાય છે; અને એનાથી અંજન પ્રદીપ્ત થાય છે. નિલ સેવન કરવાથી મહાન ગ્રુણકારી થાય છે.

૧૧૩. ચિત્રકગુડ :—ચિત્રક અને દંશમૂળનો ૮૦૦ તોલા કાદો અને ગોળોનો રસ ૨૫૬ તોલા, હરડાં ૨૫૬ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક યત્ન સુધી કઢવી, તેમાં બીજા દિવસે ૩૨ તોલા મધ અને ૨ તોલા જવખાર નાખવો. આ ચિત્રકગુડ અશ્વિનીકુમારે અગ્નિવૃદ્ધિ માટે કહેલો છે. એ ખાઈને તેના ઉપર જે ખાય તે પચે છે. એ દમ, ઉધરસ, કૃમિ, ક્ષય, ગોળો, ઉદરોગ, અર્થ, સર્વ કોઠ અને અંકુરિતો નાશ કરે છે; તેમજ સ્તોષ્મનો તથા દિવસમાં નાશ થાય છે.

૧૧૪. માપાદિ મોઢક (અડદિયા લાડુ) :—અડદની દાળનો લોટ ૨૦૦ તોલા લઈ ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં સીજવેલો; અને સાકર ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો; સાર પછી જવફળ, કાંકય, તજ, જવંત્રી, શુક ઢિંગોલક, લોહલસગ, જેઠીમધ, નાગકેસર, લીંડીપીપર અને લવંગ એ બધાં તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ એમાં નાખી લાડુ વાળવા. તે ખાવાથી પુષ્ટિ અને આનંદ પ્રાપ્ત થઈ આંખોને તેજ આવે છે; તેમજ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહોગ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષયોગ અને શ્વાસોગનો નાશ થાય છે.

૧૧૫. માપાદિ મોઢક બીજો :—અડદની દાળનું ચૂર્ણ, જવનું ચૂર્ણ, ઘઉંનું ચૂર્ણ અને મોખાનું ચૂર્ણ સમમાત્રે લઈ તેનાથી અધુરું ઘી તેમાં નાખી સારી રીતે શેકવું. પછી એ સર્વ ઔષધોના વજન જેટલી સાકર લઈ તેની આસણી તૈયાર કરીને તેમાં એ શેકેલું ચૂર્ણ તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને તેના લાડુ ૪ તોલા વજનના કરવા. રાત્રે એક લાડુ ખાઈ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું અને ખાટાખારા પદાર્થો વર્જી કરવા. આ પ્રમાણે કરવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને ઘણી સ્ત્રીઓ ભોગવે તોપણ તેનું બળ ક્ષીણ થતું નથી.

૨—અવલેહ અથવા ચાટણુ

અવલેહ કરવાની રીત. — ઔષધોના પાક-વિદ્યાર્થિને જલાશને આપવો. પાકના રસને

ધન પાક કરે છે, તેને રસક્રિયા કહે છે. તે રસક્રિયાના પર્વાય શબ્દ અવલેહ, લેહ વગેરે છે. તે અવલેહ સેવન કરવાનું પ્રમાણ ચાર તોલા બાણુનું. તેમાં સાકર નાખવાની હોય તો ચૂર્ણથી ચારગણી, ગોળ ચૂર્ણથી બમણો અને પાણી, દૂધ, મૂત્ર તથા ખીમ પાતળા પદાર્થ એ ચૂર્ણથી ચારગણા નાખવા; એવા અવલેહ કરવાનો સર્વ સ્થળે નિયમ બાણુવો. અવલેહનો પાક સારો થયો છે કે નહિ તે બાણુવાની પરીક્ષા :—પાક સારો બને એટલે લેહના તાર થાય છે; પાણીમાં ટીપું નાખવાથી બૂરે છે; તે અવલેહ આંગળીઓ વચ્ચે દબાવવાથી કડિન અને ચીકણો બન્યાય છે અને તે પાકનાં ગંધ, ચૂર્ણ અને રસ અપૂર્વ હોય છે. એ પાક તૈયાર થવાનાં લક્ષણો જણાવ્યાં. તે અવલેહનાં અનુપાનો દૂધ, શેરડીનો રસ, અરડૂસીનો રસ અને પાંચમૂળના કાઢાનો ચૂષ ઇત્યાદિ છે. તે તે રોગનું તારતમ્ય જ્ઞેઈ થોળવાં.

૧. અગસ્તિ હરીતકયવલેહ :—મોટી હરડે ૧૦૦, જવ ૨૫૬ તોલા, દશમૂળ ૮૦ તોલા; ચિત્રો, પીપરીમૂળ, અથેડી, પદ્મચૂરો, કૌયખીજ, શંખાવળી, ભારંગમૂળ, ગજપીપર, બળદાણાનાં ઝાડનાં મૂળ અને પુષ્કરમૂળ એ પ્રત્યેક આઠ તોલાનું ચૂર્ણ કરી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં જ્યાં સુધી પાક થાય ત્યાં સુધી બાકનું. પછી ગાળી લઈ કાઢામાં તે બાફેલી હરડે ૧૦૦ નાખવી; તેમ જ ઘી અને તેલ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચવી, બહુ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં મધ ૩૨ તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ બે હરડે એમાંના પાક સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, હેઠ્ઠી, મૂળવ્યાધિ, અરુચિ, પીનસ(સળેખમ), સંઘ્રહણી અને વલિપલિત રોગનો નાશ થાય છે. એના યોગથી બળ પ્રાપ્ત થઈ શરીરની ક્રાંતિ સારી થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે. સર્વ રોગોનો નાશ કરવાવાળો આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે. ક્ષયરોગવાળા પુરુષે આ પાક ખાઈને ઉપર સાકર, મધ અથવા માખણનું સેવન કરવું. આ પાક ખાધા પછી દૂધ કિંવા મધ અને ઘી સેવન કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. અગસ્તિ હરીતકયવલેહ બીજો :—દશમૂળ, કૌયખીજ, શંખાવળી, પદ્મચૂરો, બળદાણાનાં મૂળ, ગજપીપર, અથેડી, પીપરીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, ભારંગમૂળ અને પુષ્કરમૂળ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને જવ ૨૫૬ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦, ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં નાખી, જવ બફાઈ બધ ત્યાં સુધી ઉકાળી તે ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૧૦૦ હરડે અને ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું અને અવલેહ સિદ્ધ કરી તે ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ બે હરડે ખાવા આપવી; એટલે વલિપલિત રોગનો નાશ થઈ ક્રાંતિ સારી થાય છે તથા આયુષ્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમ જ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, હેઠ્ઠી, વિષમજ્વર, સંઘ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, હૃદરોગ, અરુચિ અને પીનસ-રોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

૩. અગસ્તિ હરીતકયવલેહ ત્રીજો :—શંખાવળી, દશમૂળ (ખીલી, અરણી, અરણુ, જીમી ભોરીંગણી, બેડી ભોરીંગણી, સાલવણ, પીડવણ, ગોખરુ, સિંચણ અને પાડલ), પુષ્કરમૂળ, પદ્મચૂરો, ધમાસો, કૌયના મૂળ, બળદાણાનાં ઝાડનાં મૂળ, અથેડી, ગજપીપર, ગજો, સૂંઠ, પહાડમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, પીપરીમૂળ(ચંડોડા), ભારંગમૂળ અને રાસ્ના, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦ અને જવ ૨૫૬ તોલા લઈ ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં જવ બફાવ્યાં સુધી કાઢો કરી પછી તે ગાળી લઈ તેમાં તે બાફેલી હરડે અને ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો તથા લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, તલનું તેલ અને ઘી બન્ને સ બન્ને તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો, પછી તે નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાખવું. એનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, સંઘ્રહણી, ક્ષય, જ્વર, વૃદ્ધ્ય, શ્વાસ, સળેખમ અને અરુચિનો રોગ દૂર થાય છે.

૪. અમૃતભક્ષાતકાવલેહ :—જે સિલામાં પાણી ઉપર તરતાં ન હોય એવાં ૧૨૮ તોલા સિલામાં લઈ કાપી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખવાં અને તેમાં તેટલી જ ગળો નાખી ચતુર્થાંશ પાણી

ખાળી નાખી, ગાળી, તેમાં સૂક, ખોળા, ખાવચી, અરણી, કડવો લીમડો, હરડે, આમળાં, હળદર, રાતું નસોતર, મજક, મરી, સૂક, લીંડીપીપર, અજમો, સિંધવ, નાગરમોચ, તગ, એલચી, નાગકેસર, પિત્તપાપોડો, તમાલપત્ર, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, ગોખરનાં બિયાં, પટકચૂરો અને રાંદણી એ સર્વનું બળે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવું. બહુ થાય ત્યાં સુધી તે અગ્નિ ઉપર મંદાગ્નિથી બાફવું. બફાયા પછી ઉતારી સમભાગે સાકરની ચાસણી મેળવી માટીના નવા વાસણમાં એ બધું રાખવું. આ અમૃતભક્ષાતકપાક પાણીની સાથે એક પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લેવો. જેનાથી મિલામાં સહન થઈ શકે તેમ ન હોય તેને આ ઔષધ આપવું નહિ. આ અવલેહ સ્વિકાર વાતરજનો નાશ કરે છે; અને સર્વ પ્રકારનો ટોઢ, અર્થ, વિસર્પ, મંડળ, કંડુ, સંપૂર્ણ વાતવિકર તથા લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકારનો નાશ કરે છે. અપથ્ય—આયામ, અતાપ(તાપ), અગ્નિ, ખટાશ, માંસ, દહીં, સ્ત્રીસંગ, તૈલાભ્યંગ અને માર્ગમન એ વર્જ્ય કરવું.

૫. અમૃતભક્ષાતકાવલેહ બીજો :—પવનના મોગથી ઝાડ ઉપરથી પડેલાં મિલામાં ૨૫૬ તોલા લાવી ઈંટનો બેઠકા કરી તેમાં ખૂબ મસજવાં. પછી ઘોઈ પવનમાં સૂકવવાં. સુકાયા પછી તેના કકડા કરી તેનાથી મોગણા પાણીમાં ઉકાળવાં. ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહ્યા પછી ગાળી લઈ તેમાં સમભાગે દૂધ નાખી પુનઃ પચન કરવું. પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા નાખવી; સૂક, મરી, લીંડી-પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, લીમસેની કપૂર, જટામંતી, વંશચોચન, નસોતર, ખેરસાર, ગગાનું સારવ, ચંદન, અક્ષલકરો, લીંડીપીપર(ખીજ વખત લેવી), અચ્યુકમોખા, લવંગ, ઘાળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, મોચરસ, અજમો, અજમોદ, તગર, લીંડીપીપર(ચીજ વખત લેવી), ભેંયકાળું, બપકળ, નાગરમોચ, બવંત્રી, કાયકાં, જીરું, અગર, સમુદ્રશોઢનાં બિયાં, મેદા અને મહામેદા (જેના અભાવે શતાવરી લેવી), લોહભરમ, પારાની ભરમ, કલાઈની ભરમ, અપ્રકભરમ અને કેસર, એ તોલો તોલો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક તૈયાર કર્યે સાત દિવસ થયા પછી દરરોજ સવારમાં શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકમાં અનુપાનની જરૂર નથી. ખુશીથી યથેચ્છ આહારવિહાર અને મૈથુન ખણ કરવું. જેના સેવનથી શરીરની કાંતિ સુવર્ણ જેવી થાય છે; ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ પુરુષ વીર્યવાન થાય છે; હૃદયો બળવાન થઈ નીરોગી થાય છે; દાંત પુનઃ સારી સ્થિતિમાં આવે છે; ધોળા થયેલા કેશ કાળા થાય છે; શરીરે પડેલી કરચળીઓ દૂર થાય છે; નાક, કાન અને અંત્રીઓ આદિ ઉદ્વેગ પુનઃ સુદર થાય છે; ચાંદીઓમાં કીડ પડેલી હોય એવો કુરોગી, જેવું સુકાયેલું વૃક્ષ પાણી રેકવાથી પુનઃ તાજું થાય છે તેવી રીતે પુનઃ સુસ્વસ્થ થાય છે, બૃહસ્પતિના જેવો બુદ્ધિમાન થઈ તેને વિસ્મૃતિ કદી પ્રાપ્ત થતી નથી, કલ્પના પ્રમાણે આયુષ્યવાળો થઈ તેને ઘણું વીર્ય પ્રાપ્ત થાય; અને તે સો વર્ષ સુધી સુખથી જીવે છે.

૬. કંદર્પભૂષણાવલેહ :—ઘાળા કુંગળી લઈ તેને આમળાંની પેડે સોધા વડે ટેપા કરી કાંઈક બાફ આપી, લૂગાથી લૂછી તેને મધ નાખેલા વાસણમાં નાખી મોઢું બાંધી તે વાસણને અગ્નિ વિનાના ચૂના ઉપર ચાર મહિના ટાંગી રાખી મૂકવું; પછી તેમાંની એકેક કુંગળી ખાતા જવી. પથ્ય :—મીઠું બોજન. ચોદ દિવસ ખાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થાય છે.

૭. અરહૂરીનો અવલેહ :—અરહૂરીનાં પાંદડાંને કપડમટીમાં વીંટી અગ્નિની ભરસાડમાં શેષા પછી હાથમાં મસળી રસ કાઢવો; તેમાં સાકર નાખી મધ જેવો પાક કરવો. પછી તેમાં થોડું બહેડાંનું ચૂર્ણ અને હળદરનું ચૂર્ણ નાખવું; આ ચાટણ ચાસ, કાસ, ક્ષય અને રક્તપિત્તનાશક છે.

૮. આદર્શકાવલેહ :—ખારીક કરેલા આદાની કકડા ૬૪ તોલા, ગોળા ૬૪ તોલા અને ધી ૩૨ તોલા લઈ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચન કરવા. પછી ચાતુર્થાંશ ૪ તોલા, (વ્યોષ, સૂક, મરી, લીંડીપીપર) ૩ તોલા, ગિરણા ૩ તોલા તથા લવંગ, બહેડાં, ભારંગમૂળ, અરહૂરી, કરિયાતું, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, આસંધ, બવંત્રી, બપકળ, અગર, ખેરસાર તથા કાળા દાઢ એકેક તોલા અને લોહભરમ ૨ તોલા તેમાં નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરી તે સેવન કરવા આપવો; એટલે ઉચરસ, દમ, ક્ષય, રોષ, કફ, મંદાગ્નિ, ઉચરસ, હરોગ, રક્તદોષ તથા અગ્નિના પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થઈ વર્ષ અને

જઠરાસિની વૃદ્ધિ થાય છે; તથા જળ અને ધુણિ ગ્રામ ઘર્ષ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે.

૯. આર્દ્રકાવલેહ ધીજ્ઞે :—૧૬ તોલા આદુઃ છાલી-સુધારી પછી થોડા દીમાં શેષી નાખવું. પછી ૬૪ તોલા ગોળ અથવા સાકરનો પાક કરી તેમાં આદાના કકડા નાખી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગેસર, લવંગ, નાની હરડે, ભારંગમૂળ, અરુડસી, કડવા દીમડાની છાલ, દેવદાર, આસંધ, જયફળ, જવંત્રી, અગરુ, દ્રાક્ષ, એ જબ્બે તોલા નાખી માટીના રીઠા વાસણમાં ભરી રાખવું. એના સેવનથી કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, મંદાસિ અને હૃદયોગની શાંતિ થાય છે.

૧૦. કંસહરીતકયવલેહ :—દશમૂળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનાથી આઠગણુ પાણી લઈ તેમાં દશમૂળ નાખી, પાણી થોથો ભાગ રોષ વહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ અને ૧૦૦ હરડે નાખી લેહ કરવો; તથા ત્રિકટુ, ત્રિજાત અને જવખાર, એ એકેક તોલો અને ૬૪ તોલા મધ નાખી સર્વ એકત્ર કાલવવું. આ અવલેહ સોજે, આમવાયુ, શુભ, મેહ, કૃશત્વ, શ્વાસ, અજપિત્ત, ઉધરસ, અરુચિ, શરીરનો વિકૃત વર્ણ, તાવ, ધાતુરોગ, મૂત્રરોગ, મૂળવ્યાધિ અને પથરી, એ રોગોને દૂર કરે છે.

૧૧. આમલકયવલેહ :—આમળાં ચંચામાં પીલી તેનો રસ કાઢી તે ૨૦૪૮ તોલા લઈ મંદાસિ ઉપર પચન કરવો. પછી તેમાં લીંડીપીપર ૭૬ તોલા, જેઠીમધ ૮ તોલા, સુકાયેલી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, આદુઃ ૮ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા નાખી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવું. પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાખવું. આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા ખવડાવવો એટલે હેલીમક, કમળો અને પાંકુરોગનો નાશ થાય છે.

૧૨. કંટકાર્યવલેહ :—ચિત્રકમૂળ, પીપરીમૂળ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, ધમાસો, પટ્ટકચૂરો, પુષ્કરમૂળ, હરડે, નગોડ, વજ, ભારંગમૂળ, ગજા, રાસના અને કાકડાશિંગી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા જીભ ભોરીંગણી વાટી તેનો કલ્ક ૮૦૦ તોલા લઈ, તેમાં પાણી ૪૦૬૬ તોલા નાખી ચતુર્થાંશ કાઢે કરી ગાળી લઈ તેમાં સાકર ૮૦ તોલા તથા ઘી ૩૨ તોલા નાખી કઢવી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ૬૩૦ થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, લીંડીપીપર ૧૬ તોલા અને વંશલોચન ૧૬ તોલા નાખવું. આ અવલેહનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, હૃદયોગ, શ્વાસ અને શુભનો નાશ થાય છે.

૧૩. કંટકાર્યવલેહ ધીજ્ઞે :—૪૦૦ તોલા ભોરીંગણી લઈ અધકચરી કરી તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢે કરી તે ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગજો, ચવક, ચિત્રક, નાગરમોથ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ (સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર), ધમાસો, ભારંગમૂળ, રાસના અને પટ્ટકચૂરો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; સાકર ૮૦ તોલા; તેલ અને ઘી એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા નાખી, એ સઘળું પકવ કરવું. પછી નીચે ઉતારી ૬૩૦ થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા અને લીંડીપીપર ૧૬ તોલા નાખી માટીના વાસણમાં તે અવલેહ રાખી રોજ ખાવા આપવો; એટલે ઉધરસ, જાયત્રી (હેકકી) અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૧૪. કંટકાર્યવલેહ ત્રીજ્ઞે :—ભોરીંગણીનાં પંચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને હરડે નંજ ૧૦૦ લઈ, એ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢે કરવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી, પકવ કરી, ૬૩૦ થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમાં ત્રિકટુ તથા ત્રિજાત બાર બાર તોલા, મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન, ખેરસાર, ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, કાવળ, પુષ્કરમૂળ તથા અરુડસી, એ પ્રત્યેક જબ્બે તોલા અને ચાતુર્જાત ચાર તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. એના સેવનથી વાત, પિત્ત, કફ, દિલોષ અને ત્રિદોષથી થયેલો કફ, તેમ જ હૃત અને ક્ષયથી થયેલી ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃકલકષ અને ૧૧ પ્રકારની ઉર્મિ કૃંધરોગો દૂર થાય છે. આ રસાયન લૂચકાપત્રે કહેલું છે.

૧૫. કલ્પાણકાવલેહ :—પહાડમૂળ, ધાણા, અજમો, જીરું, શેરણી, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, સિંધવ, હરડે, અજમોદ, વાવંજિ, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, સૂંઠ, મરી, ત્રિજાત, એલચીદાણા અને તજ તોલો તોલો લેવાં; તેલ ૩૨ તોલા, નસોતર ૮ તોલા, આમળાનો રસ ૧૨૦૦ તોલા અને ગોળ

૨૦૦ તોલા લઈ, એ બધાનો જોડો થાય ત્યાં સુધી પાક તૈયાર કરી, તે પાક સવારમાં સેવન કરવો; એથી ઉદરરોગનો નાશ થાય છે.

૧૬. કલ્યાણકાવલેહ બીજો :—લીલાં આમળાનો રસ ૩૮૪ તોલા, ગોળ ૨૦૦ તોલા, નસોતરનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, તલનું તેલ ૬૪ તોલા, પંચલવણ (સિંધવ, સંચળ, બીડોણું, વડાગરું મીઠું અને સમુદ્રનું મીઠું), અજ્ઞમો, અજ્ઞમોદ, શેરણી, છરું, ત્રિફળા, પટ્ટકુ (સૂંઠ, મરી, લીંડી પીપર, ચવક, ચિત્રક, પીપરીમૂળ), પદ્મમૂળ, ધાણા, લીંડીપીપર અને વાવડિંગ, એ ઔષધો તોલો તોલો લઈ તેનો લેહ કરવો. પછી તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણું ચૂર્ણ નાખી તે અવલેહ સેવન કરવો. તેના સેવનથી ઘણું ઘ્રોદનો રોગ, શુક્રાત્વદોષ, ઉદર, મેહ, સમ્રહણી, પાંડુરોગ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૧૭. કુટખવલેહ :—કડાખાલ ૪૦૦ તોલા લઈ અધકચરી કરી તેમાં પાણી ૧૦૨૪ તોલા નાખી મોઢો લાગ અવશેષ રહે ત્યાં સુધી કાઢી કરી લૂગડાથી ગાળી તેમાં ૧૨ તોલા ગોળ નાખી ફરીથી બાકું ઘટ્ટ થતાં સુધી પાક કરી તેમાં રસવંતી, મેચરસ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, રિસામણી, ચિત્રક, કાળાપાટ, નાનાં (કુમળાં) બીલાંનો ગર્ભ, દંદ્રજવ, વજ, લિલામાં, અતિવિષ, વાવડિંગ અને વાળો, એ અઢાર ઔષધોનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા નાખી ઠંડું થયેથી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. આ અવલેહ બકરીના દૂધમાં અથવા છાશમાં અગર દહીંમાં અથવા ઘીમાં કે પાણીમાં અનાજ પચી ગયા પછી લેવો અને સારું પથ્ય પાળવું. એથી બધી જાતના ઉરસં જલદી દૂર થાય છે અને ભગંદરાદિ દુષ્ટ રોગ, અતિસાર, અરુચિ, સમ્રહણી, પાંડુરોગ, રક્તપિત્ત, કમળો, અગ્નિપિત્ત, સોજો, દૂગળાપણું અને પ્રવાહિકા (મરડો) રોગ જે અતિ-સારનો લેહ છે, તે પણ દૂર થાય છે.

૧૮. કુખમાંડકાવલેહ :—સાકર. ૧૨૮ તોલા, આમળાંનો રસ ૨૫૬ તોલા અને કોળાના કકડા બાફી તેનો રસ ૨૦૦ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, બાફેલા કોળાના કકડા ૪૦૦ તોલા અને અરડૂસીનો કાઢો ૫૧૨ તોલા, એ સર્વ પચન કરી બાકું થયા પછી હરડે, આમળાં, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને તાલીસપત્ર, સૂંઠ, ધાણા તથા મરી, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, તથા (ઠંડું થયે) મધ ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરી રાખી મૂકવો. પછી આ પાક અગ્નિબળ જોઈ ખાવા આપવો; એટલે ઉપરસ, તાવ, હેડકી રક્તપિત્ત, ઢલીમક, હૃદરોગ, અગ્નિપિત્ત અને સળેખમનો નાશ કરે છે.

૧૯. કુખમાંડકાવલેહ બીજો :—બાકું અને મોટું ઢાણું લઈ તેની ઊલ તથા બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં નાખી અધું પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળા પછી નીચે ઉતારવું. ઠંડું થયા પછી તે કકડા કપડામાં બાંધી પીલીને પાણી કાઢી નાખવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું અને કોળાના કૂચા સૂકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકી, તે ઉકાળેલા પાણીમાં નાખવા અને તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં લીંડીપીપર, સૂંઠ અને છરું એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી તથા તજનું ચૂર્ણ બખ્ખે તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી તેમાં ખાંડ (કાઈના મતમાં મધ કરતાં વધારે, કાઈના મતમાં મધ કરતાં અધી) એ પ્રમાણે છે) નાખવી અને ૧૬ તોલા દ્રોણ, લવંગ અને કપૂર એકેક તોલા નાખી પછી તે પાક ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ કુખમાંડક-રસાયન અગ્નિબળ જોઈ આપવું. તે પાક રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉપરસ, દમ, બિલટી, તથા અને તાવ ઉપર આપવો. આ પાક વૃધ્ધ અને તારુણ્યકારક, બળ, વજન આપનાર, ઉરક્ષતનું સંધાન કરનારો તેમજ પૌષ્ટિક તથા સ્વરને સારો કરનારો છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધી કાઢેલો છે.

૨૦. કુખમાંડકાવલેહ ત્રીજો :—બાકું અને મોટા કોળાને બાફી તેની અંદરથી બી અને ઊલ કાઢી નાખી એના ધણા જ ઝીણા કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા દૂધમાં

મંદ અગ્નિ વડે હલાવી હલાવી બાકવા. જાડો થવા લાગે એટલે સાકર ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, કોપરું ૧૬ તોલા, ચારોળી ૮ તોલા અને ગોખરુ ૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી, ચાટવા જેવું થાય એટલે નીચે ઉતારી, તેમાં સુવા ૧ તોલો અને છરું, અજમો, ગોખરુ, તાલીમખાનું, હરડે, કાંચકાનો મગજ તથા તજ એ પ્રત્યેક બે બે તોલા અને ધાણા, લોડીપીપર, નાગરમોથ, આસંધ, શનાવરી, કાળી મૂસળી, નાગગલા, વાળો, તમાલપત્ર, પટ્ટચૂરો, જવફળ, લવંગ, બારીક અને મોટી એલચી, શિંગોડાં તથા પિત્તપાપડો-એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; અને ચંદન, સૂંઠ, આમળાં તથા નાગકેસર એ પ્રત્યેક પાંચ પાંચ તોલા; વાળો ૨ તોલા અને મરી ૮ તોલા : એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી નાખવાં. આ કુખાંડકાવલેહ રોજ ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે ખવડાવવો; અથવા અગ્નિબળ નેઈ વંધારે-આછા ખાવા આપવો. આ પાકના સેવનથી રક્તાપિત્ત, શીતપિત્ત, અગ્નપિત્ત, અરુચિ, અગ્નિમાંદ, દાહ, તૃષ્ણા, પ્રદર, રક્તાર્શ, પિત્તથી થતી જિલ્ડી, પાંડુરોગ, કમળો, ઉપદંશ, વિસર્પ, છર્ણુજ્વર અને વિષમજ્વરનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ અત્યંત વૃધ્ધ, પૌષ્ટિક અને બળ વધારનારો છે; તેમજ એના સેવનથી પંદત્વ દૂર થઈ સામર્થ્ય આવે છે. આ અવલેહ માટીના ડેરા વાસણમાં ભરી રાખવો.

૨૧. કુખાંડકાવલેહ ચોથો :—કોળાનો સ્વરસ ૪૦૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા તથા આમળાંતું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા એ સર્વ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરી ગોળો થાય એટલે તેમાં સાકર ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરવો. પછી એ પાકમાંથી રોજ બે તોલા ખાવો. આ ખંડકુખાંડકાવલેહ સેવન કરવાથી રક્તાપિત્ત, અગ્નપિત્ત, દાહ, તૃષ્ણા તથા કમળાનો નાશ થાય છે.

૨૨. કુખાંડકાવલેહ પાંચમો :—પાકેલું કોળું છોલી ગર્ભનું પાણી લગડામાં ચોળાને કાઢવું પછી સુકાવી ધીમાં શેકવું. લાલ રંગ થાય એટલે ઉતારી તેમાં બદામ તળીને નાખવી. દૂધનો માવે કરીને નાખવો અને જવફળ, જવગં, લવંગ, એલચી, વંશલેચન, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને કમળકાકડીને ઝીણા વાટીને નાખવાં અને હલાવી એકત્ર કરવાં. પછી સર્વ ઔષધોથી બમણી સાકર લઈ કોળાના પાણીમાં પાક કરવો. તેમાં કેસર નાખવું. આસણી કરી સર્વ ઔષધે નાખી એકત્ર કરી રાખી મૂકવું. એ નિય બળે તોલા ખાવાથી અગ્નપિત્ત, દાહ, શ્વેત, શોષ, ફીણુતા, આંસમાલ એ રોગો દૂર થઈ પ્રુષ્ટ મળે છે.

૨૩. કુખાંડકાવલેહ છઠ્ઠો :—જૂના કોળાનો ગર ૨૦૦ તોલા લઈ, તે ૧૨૮ તોલા ગાયના દૂધમાં લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકવું. પછી ૫૧૨ તોલા અરડુસીનો કાઢો લઈ તેમાં ૪૦૦ તોલા સાકર નાખી પાક કરવો અને તેમાં તે નાખવું તથા આમળા, નાગરમોથ, ભારંગમજ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને લોડીપીપર ૧૬ તોલાનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ સેવન કરવાથી ઉવરસ, દમ, તાવ, હેકાઈ, રક્તાપિત્ત, હલીમક, હૃદરોગ, અગ્નપિત્ત અને પીત્તસનો નાશ થાય છે.

૨૪. કુખાંડકાવલેહ સાતમો :—જૂનું અને મોટું કોળું છોલી તેના બારીક કકડા કરવા. તે કાંજમાં અને પાણી વડે ધોવા. પછી ૧૨૮ તોલા દૂધ લઈ તેમાં તે બાકવા. પછી તેને ધીમાં શેકવા. સારા લાલ થવા પછી તેને ઉતારી, ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કોળાના કકડા તથા લોડીપીપર, સૂંઠ અને મરી આડ આડ તોલા; તથા છરું, શાહછરું, આમળાં, તજ, એલચી-દાણા, તમાલપત્ર, શિંગોડા, પટ્ટચૂરો, પીપરીમળ, ચરક, ચિત્રક, ચારોળી, કાળી મૂસળી, લવંગ અને કલાઈની ભસ્મ, એ બધે તોલા નાખી સારી પેડે ઘૂંટી તે પાક અવલેહ જેવો કરવો. પછી તેમાં ઘી નાખી તેનું બલાબલ નેઈ સેવન કરવો, એટલે રક્તાપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, કામીણ, તમકાસ, શ્વેત, જિલ્ડી, તૃષ્ણા, શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપસ્માર, શિરોરોગ, ચેનિરોગ, રક્તપ્રદર અને અનિ-માઘના રોગોને દૂર કરે છે, જૃદ્ધ પુરુષ તરુણના જેવો થાય છે, વાંઝણી ઓએને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે અને નપુંસકને પુરુષત્વ આવે છે. આ કુખાંડકાવલેહ સર્વ રોગોનો નાશ કરનાર છે.

૨૫. કુખાંડકાવલેહ આઠમો :—કોળું ચીરી તેના કકડા કરી ૪૦૦ તોલા જેમાં ભર્ષ

પાણીમાં બાફી તેને વસ્ત્રથી નિયોધી નાખવા. પછી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં તે કૂચાને શેકવા. બાદ સાકર ૬૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમાં તે શેકેલા કાળાને નાખવું અને તે સાથે ચુંદ, મરી, લીંડીપીપર, ગરમાળો, જીરું, ચિત્રો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, ત્રિકુળા, બલાત્રય (બળાક્ષ, જીતેલી, અતિમલા), ચતાવરી, તાલીસપત્ર, મેથા, નસોતર, દંતીમૂળ, ગજપીપર, તાલીમ-ખાનું, તલ, દ્રાક્ષ, જોખરુ, નાગરમેથ, ચવક, આસંધ, કાળો વાળો, ચારોળી, કીચબીજ, પદ્મચૂરો, જેલીમધ, વંશલોચન, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, કમળાક્ષ, લવંગ, શીમળાની છાલ અથવા ચુંદર, લાંઝ, ચયુકબોળા, બલકળ, અવંત્રી, ભેંવકાળું, સિંધવ કાળી મૂસળી અને શિંગોડાં એ સર્વ ઔષધો તોલો તોલો તથા અઘ્રકઅસ્મ ૪ તોલા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો. ઉત્તમ પ્રકારની કાશશુદ્ધિ કરી આ પાકનું સેવન કરવું. આ પાક ધાતુવર્ધક અગ્નિવર્ધક અને પુષ્ટિવર્ધક છે; તથા ક્ષયરોગ, રક્તપિત્ત, પાંડુરોગ, શ્વાસ, પિત્ત તથા પ્રમેહ એ રોગોનો નાશ કરે છે. એના સેવનથી અતિશય બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ પાકનું સેવન કરનાર માણસ મોટો બુદ્ધિમાન થાય છે.

૨૬. કુખાંડકાવલેહ નવમે :—ઉપર પ્રમાણે ઘીમાં શેકવા સુધીની ઉપલે જ વજનને કિંચા કરી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં મધ ૬૪ તોલા; ત્રિકટુ, ધાણા, જીરું તથા ચાતુર્ગત પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા નાખી લેઈ કરવો. એના સેવનથી રક્તપિત્ત દૂર થઈ બલપ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૭. કુખાંડકાવલેહ દશમે :—કુખાંડકાવલેહની પેઠે જ ચુરણ લઈ તેનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તેનું સેવન કરવું; એટલે મૂળત્યાધિ. ચૂરવાત અને અગ્નિમાંવેનો નાશ થાય છે.

૨૮. કુખાંડકાવલેહ અગિયારમે :—જૂનું કાળું લઈ તેમાંનાં બી કાઢી નાખી, તેના કકડા કરી તેમાંથી ૪૦૦ તોલા કકડા લઈ ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવા. પછી તજ, તમાલપત્ર, ધાણા, ચુંદ, મરી, લીંડીપીપર, જીરું, એલચીદાણા, ત્રિકુળા, ચિત્રો પીપરીમૂળ, ચવક, ગજપીપર, શિંગોડાં, કચૂરો (કેસર), કાળી મૂસળી અને નાગરમેથ—એ દરેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા; તથા ગ્રાળ ૪૦૦ તોલા લઈ, તે સર્વ એકત્ર પચન કરવું. ઠંડું થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાખવું. આ પાકના સેવનથી કફ, પિત્ત વાયુ તથા અગ્નિમાંવે દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; અશક્તને શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તે પુષ્ટ થાય છે; બોડાના જેવી મૈથુન કરવાની શક્તિ મળે છે; અતિશય ઔસગ્રના રોગો જે પુરુષો ક્ષીણીય થયેલા છે, તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની વીર્યપ્રાપ્તિ થાય છે; તેમજ ઉદરસ, દમ, તાવ, હેડકા, જિવટી અને અરુચિનો નાશ થાય છે. આ ચુકુખાંડકાવલેહ કુખાંડરોગે શોધેલો છે.

૨૯. કુખાંડકાવલેહ બારમે :—૮ આ પ્રકારમાં કહેલા વજન પ્રમાણે કાળું બાફી પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઈ તેનો પાક કરી, તેમાં તે કાળાના કકડા તથા લીંડીપીપર ૮ તોલા, ચુંદ ૮ તોલા, જીરું ૮ તોલા તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા અને મરી એ પ્રત્યેક બન્ને તોલા નાખવા. પછી તે પાક નીચે ઉતારી કંડો થયા પછી તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખી, સારી પેઠે ઘૂંટી તે પાક ઉત્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો. એ પાકના સેવનથી ઉદરસ, હેડકા, તાવ, દમ, રક્તપિત્ત અને ક્ષતશય એ રોગો દૂર થઈ હૃદયમાંની ચાંદીએ રુઝારી બાવ છે અને છુદ્ધિ. સ્મૃતિ તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે. હૃદયને આહ્વાદ આપનાર આ રસાયન અગ્નિનીકુમારે નિર્માણ કરેલું છે.

૩૦. કુખાંડકાવલેહ તેરમે :—જૂનું અને મોટું કાળું લઈ, બાફી તેના બારીક કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં બાફવા. અર્ધ પાણી બળી ગયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તે કકડા વસ્ત્રમાં બાંધી તેમાંથી પાણી નિયોધી કાઢવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું અને કાળાના કૂચ સહી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકી લાલ થયા પછી કાળાના ઉકાળેલા પાણીમાં નાખી, તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેઈ જેવો થાય એટલે તેમાં લીંડીપીપર, ચુંદ, જીરું અને શાહજીરું પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી અને તજનું ચૂણું બન્ને તોલા નાખવું તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવું. આ અવલેહ રોગ ચાર ચાર તોલા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, પિત્તજ્વર, વૃંશ, દાહ, પ્રદર, કૃશતા, જિવટી, સ્વરમેહ, હૃદયરોગ, ઉદરસ, દમ તથા ક્ષય વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. આ પાક હબ્ધ (વીર્યવર્ધક),

ખંડણુ (ધાતુવર્ધક) અને બળવર્ધક છે.

૩૧. કુખાંડકાવલેહ ચૌદમે :—કોણું છાલી તેના કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ તે પાણીમાં બાફવા. પછી વજ્રમાં નાખી ઢોરા કરવા. એ ઢોરા થયેલા કૃષ્ણાએને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં મધના જેવા લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકી નીચે ઉતારી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે શેકેલા કૃષ્ણા નાખવા તથા લીંડીપીપર અને આદુ, એ આક આઠ તોલા નાખવાં તથા જીરું, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, મરી, ધાણા એ બધાંએ તોલા નાખવાં. પછી પાક ધટ થાય એટલે નીચે ઉતારી તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખવું. (તેમાં કોઈના મતમાં મધના કરતાં અધીં ખાંડ અને ખાંડથી અધીં દ્રાક્ષ નાખવી એમ છે.) દ્રાક્ષ ૧૬ તોલા, લવંગ ૮ તોલા તથા કપૂર ૧૫ તોલા નાખવું. અગ્નિબળ બેઈ આ પાક સેવન કરવો; એટલે રક્તાપત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઊલટી, તૃષા અને જ્વરનો નાશ થાય છે. આ પાક વૃધ્ધ, તારુણ્યકારક, બળકર અને વર્ણકર છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધેલો છે.

૩૨. કુખાંડકાવલેહ પંદરમે :—કોણું ચીરી તેના બારીક કકડા કરી ઘીમાં શેકવા. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કકડા તથા મરી, લીંડીપીપર, સુંઠ, જીરું, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી-દાણાનું ચૂર્ણ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક બાળકને અને વૃદ્ધને હિતકારક છે. આ પાક વાયુરોગ, રક્તવિકાર, અતિ સ્ત્રીસંગથી થયેલી ક્ષીણતા, ત્રણરોગ, તૃષા, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, મૂળવ્યાધિ અને ઊલટીનો નાશ કરે છે.

૩૩. કુખાંડકાવલેહ સોળમે :—સારું પાકેલું કોણું લઈ, તેની ઉપરની છાલ અને અંદરનાં બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરી, તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ પાણીમાં બાફવા. પછી પાણી નિચોવી નાખી કૃષ્ણાને ૬૪ તોલા ઘીમાં શેકી નાખવા. પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઈ કાઢી રાખેલા કોળાના પાણીમાં તેનો પાક કરી તેમાં શેકેલા કકડા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા, જીરું અને નાગકેસર એ આઠ આઠ તોલા નાખવું. પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખવું. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરક્ષત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઊલટી, નેત્રરોગ, તૃષા અને જ્વર એ રોગો દૂર થઈ ગળું સાફ થાય છે, વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, શક્તિ આવે છે અને શરીરની કાંતિ સ્પર્શી થાય છે. એ પ્રભાણે જ સ્વચ્છપાક કરવો. તે (સ્વચ્છ-પાક) મૃદવાયુ એટલે અપાનવાયુનો રોગ, અગ્નિમાંથ અને મૂળવ્યાધિ ઉપર સારો યુગ્ય કરે છે.

૩૪. કેસરકાવલેહ :—ત્રિકટુ, ચાતુર્ભૂત, ત્રિફળા, લવંગ, કૃષ્ણાગરુ, ઘોણું અંદન, તાલીમખાનું, અક્કલકરો, બંધફળ, કૌયબીજ, મોચરસ, બળદાણા, આસંધ, ગોખરુ, કાળી મૂસળી, વાવડિંગ, સમુદ્રશોફના બી, શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકેસરલાં, બઈનાં ફૂલ અને ચણકુખીના એ ઔષધો સમભાગે લેવા. કેસર ૨૦ ભાગ, કસ્તૂરી ૧૬ ભાગ અને સાકર ૪ ભાગ નાખવી. બંગલસ્મ (કલાઈની લસ્મ), પારાની લસ્મ, અબ્રકલસ્મ, લોહલસ્મ, તાંબાની લસ્મ અને કાંતલસ્મ, એ લસ્મો એકેક ભાગ નાખવી. સોનાના વરખના પાન ૨૦૦ અને રૂપાના વરખનાં પાન ૨૦૦ નાખવાં. ભાંગ શુદ્ધ કરી ૮ ભાગ નાખવી. પછી એ સર્વનો લેહના જેવા પાક કરવો. આ પાક રોગ પ્રાતઃકાળે ૧ તોલો આપવો; તેથી કરી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરુષ તરુણ જેવા થઈ આરોગ્ય પામે છે અને બળ તથા કાંતિની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમ જ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, કુઃસાંધ વાતરક્ત, અસ્થિરોગ અને સંધિરોગનો નાશ થાય છે.

૩૫. કેસરકાવલેહ બીજો :—૩૨ તોલા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ, ૧૬ તોલા કેસર અને ૧૫૩૬ તોલા ગાયનું દૂધ, એ સર્વ એકત્ર કરી, લોખંડની કદાઈમાં મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં ઘી ૧૨ તોલા અને સાકર ૪૦ તોલા નાખવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, બંધફળ, બવંત્રી, કાચકાનું મગજ, કૌયબીજ, શતાવરી, આસંધ, ગોખરુ, શેરડી, કચોરાં, અગલવેતસ, સુંઠ, ધાણા, વગ્રાઉ તુલસીનાં બી, વંશલોચન, ચિત્રાડાં, નાગરમોઘ, મોચરસ, વરધારો, દેવદાર, શણ, અન્તેના, કૃષ્ણાગરુ, કમળ અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેકનું અર્ધઅર્ધ તોલો ચૂર્ણ નાખવું; તેમ જ અબક-

ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, લોહભસ્મ અને દૂધમાં શોધન કરેલી વજનામ, એ પ્રત્યેક ઔષધ અર્ધોઅર્ધો તોલો નાખવું. આ કેસરકાવલેહ દુર્બળાને બળ આપનાર, ધાતુ-પુષ્ટિકર, શક્તિવર્ધક તથા કાંતિવર્ધક છે. વીર્ય, બળ અને માંસ જેનું નષ્ટ થયેલું છે અને જેને મૈથુનની ઇચ્છા થતી નથી, એવા પુરુષની ધાતુની શુદ્ધિ કરે છે. એના સેવનથી વાતકરથી થનાર રોગોનો જલદીથી નાશ થાય છે.

૩૬. ખંડકાઘવલેહ :—શતાવરી, બળદાણાના વૃક્ષનાં મૂળ, ગજો, મુંડી (કસાર), ત્રિફળા, તજ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગમૂળ, અરડૂસી, ભોરીંગણી, ભીમી ભોરીંગણી અને ખેરનાં મૂળ, પ્રત્યેક વીસવીસ તોલા લઈ, એના કાઢો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કરી પછી તેમાં સુવર્ણમાલિક ભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ તથા લોહભસ્મ એ ત્રણે ભસ્મો મળીને ૪૮૦ તોલા અને સાકર ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો લોખંડની કકાઈમાં પાક કરવો. તે પાક ગોળ જેવો થાય એટલે તેમાં વંશભોયન, વાવકિંચ, લીંડીપીપર, સૂંઠ, જીરું, શાઉજીરું, કાકડીનાં બી, ત્રિફળા, ધાણા, મરી, લીંડીપીપર અને નગકિસર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી એ પ્રથમના પાકમાં નાખી એકત્ર ખરલ કરવું. પછી સ્તિગ્ધ લોખંડના વાસણમાં આ પાક ભરી રાખવો અને એ પાકમાંથી એક તોલો પાક પ્રભાતમાં ખાવા આપવો અને ઉપર દૂધ પાંતું તથા જડાજ, ભોજન કરાવવું; એટલે રક્ત-પિત્ત, રક્તપ્રવાહ, રક્તશળ, રક્તતિસાર, રક્તમેહ, બગંદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, અગ્નિપિત્ત, ક્ષય, કુષ્ઠ, શુક્રમાં, વાતરક્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, બિલ્લી, કૃમિ, પાંડુરોગ, રીંહડા, ઉદર, આનાહ અને મૂત્ર-કૃમ્મ એ સર્વ રોગોનો આ પાક નાશ કરે છે, તેમજ તે ચ્યુમ્ધ, પૌષ્ટિક, માગધ્ય, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ અને પુત્રોત્પત્તિકારક દોષી કામ, અગ્નિ અને બળને વધારનાર છે. આ પાક ઉપર પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો તથા નાળિયેરનું પાણી, લાંમડી, ચાકવતની ભાજી, સૂકા મૂળા, પંડોળાં, નેત્રાક, પાંદેલી કેરી, ખમ્બૂર, મીઠું દાઝ. ડાળું, કાકડી, કાલિંગકુ, કારેલું, કન્ટુબી એ પદાર્થ; જળસ્થળનાં જંતુનાં માંસ, આ સર્વ પદાર્થો ખંડકાઘવલેહ ખાનાર પુરુષે વિશેષે કરી વર્જ્ય કરવા.

૩૭. ચ્યવનપ્રાશાવલેહ :—કાકડાશિંગી, ભોંધઆમલી, ત્રિફળા, બળવૃક્ષનાં મૂળ, ગજો, નૈયિકાળું, વટકચૂરો, ડરચુલેહ, હચમૂળ, ચંદન, નાગરભોષ, નીલકમળ, એલચીદાણા, અરડૂસી, કાળી ાક્ષ, અજવર્ગ (ન મળે તો પ્રતિનિધિ લેવા) અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક ઔષધ ૭ ૭ તોલા લેવું. પછી આમળાં નંચ ૫૦૦ લઈ, ઉપલાં સર્વ ઔષધો અને તે આમળાને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી એથો ભાગ પાણી બળતાં રોષ રહે એટલે તેને ગળીને આમળામાંનાં બી કાઢી લઈ, ચોવીસ તોલા તેલ અને ચોવીસ તોલા ઘી લઈ તેમાં રોષા નાખવું. પછી ગાળી લીધેલા ઉમળાના પાણીમાં તે મગજ અને ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી મારો જાડો થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો તે પાક કડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા વંશભોયન ૧૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૪ તોલા અને લીંડીપીપર ૮ તોલા નાખી તે અવલેહ ખાવાના ઉપયોગમાં લેવો. એના સેવનથી રોષ, ક્ષીણત્વ, મૂર્છા, શ્વાસ, બિલ્લી અને ઉમરસનો નાશ થાય છે અને વિષયાસક્તિ થાય છે.

૩૮. ચ્યવનપ્રાશાવલેહ બીજો :—દસમૂળ, બળમૂળ, નાગરભોષ, જીવક, તપલક, નીલ-કમળ, સાલવજી, પીંડવજી, લીંડીપીપર, કાકડાશિંગી, મેદા, ભોંધઆમલી, એલચીદાણા, ડરચુલેહ (જીવંતી), કૃષ્ણાગર, દ્રાક્ષ, પોખરમૂળ, ચંદન, વટકચૂરો, સાયેડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, અધાડીનાં મૂળ, ગજો, ઘોળું ડાળું, અરડૂસી અને પીપરીમૂળ એ ઔષધો ચાર ચાર તોલા; આમળાં નંચ ૫૦૦ તથા પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ. તેમાં ઉપરના સર્વ ઔષધો તથા આમળાં નાખી પાણી ચતુર્-ધારી રોષ રહે ત્યાં સુધી ઉમળા કરી પછી પાણી ગાળી લેવું. તદનંતર આમળાનાં હળિયા કાઢી નાખી તે આમળાં તેલ અને ઘી ૪૮ તોલા લઈ તેમાં રોષા નાખવાં. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ એ બળાને લેઈ તૈયાર કરવો. પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વંશભોયન ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખવાં. આ અવલેહ સેવન કરનારે એકાંતવાસ કરી રહેવું અને ૫૨૪ ભોજન કરવું. આ અવલેહનું ચ્યવનકપિએ સેવન કરવાથી તેમની જ્વારરુચા દર

ધૃષ્ટિ હતી; તેમ જ એથી ઉધરસ, દમ, તાવ, શોષ, હૃદરોગ, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત, મૂત્રરોગ, વીર્યદોષ અને સ્વરભેદ દૂર થાય છે. બાળક, વૃદ્ધ, ઉરક્ષતક્ષયી અને કૃપને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ જ બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ક્રાંતિ, આરોગ્ય તથા આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે; શરીરસ્થ વાયુની ગતિ યથાયોગ્ય રહે છે, સ્ત્રીભોગ વિશે ઇચ્છા થાય છે, ઇન્દ્રિયોને બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને બહારાશ્ત્રિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૭૯. ચ્યવનપ્રાશાવલેહ ત્રીજો :—દાક્ષ, એલચીદાણા, નાગરમોચ, દશમૂળ, ઉરબુદાડી, કાકાલી, ક્ષીરકાકાલી, મેદા, મહામેદા, વગકાઉ અરદે, ત્ર્યંબક, છવક, જેડીમધ, બળદાણા, કાકાશિંગી, ભોંયઆમલી, લોધર, લીંડીપીપર, હરરે, કમળ, પોખરમૂળ, પટ્ટકચૂરો, ગળા, ભોંયદાણું, અરદૂસી, સાટાડી અને ચંદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણી લઈ તેમાં નાખવા તથા આમળાં નંગ ૫૦૦ તે પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. તે પાણી ૧૨૮ તોલા શેષ રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી તે આમળાંના દળિયા કાઢી નાખી તેને ઘી અને તેલ મળી ૪૮ તોલા લઈ તેમાં શેકવો. પછી ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી ફરી પચન કરવું. તેમાં ૨૪ તોલા મધ નાખવું. વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્મત ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો. આ અવલેહ જરા તથા મૃત્યુનો નાશક છે અને ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરસ્તંભ, તાવ, ક્ષય, લીંડી, હૃદરોગ, મૂત્રરોગ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરનાર છે.

૮૦. ચિત્રકાવલેહ :—ચિત્રાનાં મૂળ ૪૦૦ તોલા, પીપરીમૂળ ૪૦૦ તોલા, દશમૂળ ૨૦૦ તોલા, બળમૂળ, ભારંગમૂળ, પટ્ટકચૂરો, પહાડમૂળ અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઈ ૧૮૯૨ તોલા પાણીમાં નાખી ચોથો ભાગ રોષ રહે તેમ ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો; લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, તમ્બૂ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણા—એ ચાર ચાર તોલા તથા મરી ૪ તોલા, એ સર્વ પદ્ધતિને બારીક વાટી પાકમાં નાખી સારી પેટે ઘૂંટી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ૪ તોલા સેવન કરવો; એટલે પ્લીહા (ગંઢ-ખરોળ), ગુલ્મ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષયરોગ, કૌષ્ઠ અને અગ્નિપિપ્પત્તિ નાશ થાય છે. આ ચિત્રકાવલેહ ભાર-દાજ ખસિએ કહેલો છે.

૮૧. ભત્તિપચ્ચવલેહ (જવંત્રી અવલેહ) :—જવંત્રી ૬૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી, તેમાં ગ્રામણું દૂધ ૮૦૦ તોલા તથા સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર ચીકાશથી મોટી બન્ય ત્યાં સુધી પચન કરવું. ત્યાર પછી ૧૬ તોલા જવંત્રી લઈ તેનો કલક કરી(વાટી)ને તેમાં નાખવી તેમ જ સૂકે, મરી, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, તમ્બૂ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગરેસર, લવંગ, શમીમરતકી, તગર, મોચરસ, ઘોળા મૂસળી, કાળા મૂસળી, કૌષ્ઠખીજ, સમુદ્રશોઢનાં ખી, કાળાં પંતરાનાં ખી, અદ્રીણુ, કલાઈની ભરમ, તામ્રભરમ, અશ્વકલસમ, લોહલસમ, ગોખર, કૃષ્ણાચર, ફેસર, ભીમસેની કપૂર, ચણકુબોખા, વાળા, ચંદન, પુરાસાની અગ્નિ અને કાચકાં. એ ૩૪ ઔષધો તોલો તોલો. લઈ તેમાં નાખવો. પછી અવલેહ સિદ્ધ થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ અવલેહ દિનપ્રતિદિન ૧ તોલો ખાવો. તેથી કરી બળ તથા વીર્ય પ્રાપ્ત થઈ પુરુષ સ્ત્રીઓને આહ્વાદ આપનાર થાય છે, બુદ્ધિ, ક્રાંતિ તથા સ્મૃતિ ઉત્તમ થઈ પુરુષ ઘોડાના જેવો વેગવાળો થાય છે; ધાતુવૃદ્ધિ થઈ તેને સો સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે; તેમ જ વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, પ્રબળ શ્વાસ, કાસ, છર્ણુબર, ક્ષય, અગ્નિમાંઘ અને અરચિ વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. આ ભત્તિપચ્ચવલેહ પ્રાણુચાર્યે નિર્માણ કરેલો છે તેમ જ તે આત્રેયાદિકોને માન્ય છે.

૮૨. છરકાવલેહ :—છરું ૬૭ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને લોધર ૨૨ તોલા લઈ, સર્વ એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. અવલેહના જેવું બનું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા; ચાતુર્મત, લીંડીપીપર, સૂકે, છરું, વાળા, દાડમની ઝાલ, રસાગ્નન, ધાણા, હળદર, પડવાસ, વંશલોચન અને તવખીર, એ પ્રત્યેક બળ્લે તોલા નાખવો. આ છરકાવલેહ પ્રદર, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, છર્ણુબર, ક્ષય, દાહ, પીનસ તથા મૂળવ્યાધિનો નાશ કરે છે અને પુષ્ટિ, બળ, આરોગ્ય તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

૮૩. છરકાવલેહ બીજો :—૧૬ તોલા છરું લઈ તેનાથી ચોગાપ્તખરકીના દૂધમાં મંદાગ્નિ

ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં મધ, સાકર અને ઘી, પ્રમેક ૩૨ તોલા અને અન્નમોદ, અતિવિષ, વાવડિંગ, હિંગ, સિંધવ, કાચકાનો મગજ, ઈન્જન, નાગરમોથ, ઠળદર, ચિત્રાનાં મૂળ, લીંડીપીપર, જ્યેષ્ઠ, લવંગ, પદ્મકાષ, વાળા, લોધર, લોહભસ્મ, અબ્જભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ તોલો તોલો નાખવી. આ હરકાવલેહ સંપ્રત્તણી, રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, અગ્નિપિત્ત, ક્ષયરોગ, ઈન્જન, પ્રદર, આમા-તિસાર અને સોમનો નાશ કરે છે.

૪૮. ત્રિદોષાધવલેહ :—ત્રિકુળા ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, ચિત્રાનાં મૂળ ૩ ભાગ, વાવડિંગ ૩ ભાગ, શિલાનિત ૫ ભાગ તથા રૂપાની ભસ્મ, હરતાલભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ અને લોહભસ્મ એકેક ભાગ તથા સાકર ૮ ભાગ લઈ તેનો પાક કરી, તેમાં ઉપલાં સર્વ ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે પાક લોહપાત્રમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોગ ૧ તોલો સેવન કરવા આપવો અને તે ઉપર રુચિકર પદાર્થોનું શોળન કરાવવું કળથી, કાવળી વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. આ અવલેહના સેવનથી પાંડુરોગ, વિપ્રભન્વર, ક્ષય, કોઠ, અજીર્ણ, પ્રમેહ, શ્વાસ, સોનો, અરુચિ, અપસ્માર, કમળો અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૪૫. દાડિમાવલેહ :—દાડિમાનો રસ ૬૪ તોલા લઈ તેને ચારમણ પાણીમાં ઉકાળી એવો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા અને સૂંઠ, પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, ધાણા, અન્નમો, જવન્ત્રી, મરી, જીરું, વંશલોચન, લાંગ, લીમડાનાં પાંદડાં, મજ્જા, કકાની છાલ, શીમળાની છાલ, અરુણ, અતિવિષ, કાળીપાટ અને લવંગ, એ દરેક ચારચાર તોલા અને ઘી તથા મધ એ ૬૪ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ જ્વરાતિસારનો નાશકર્તા છે.

૪૬. દ્રાક્ષાવલેહ :—કાળી દ્રાક્ષા દૂધમાં વારી ધીમાં તળવી. પછી સાકરના પાકમાં નાખી તેમાં જ્યેષ્ઠ, જવન્ત્રી, લવંગ, એલચી, વંશલોચન, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને કમળાકાકડીનું ચૂર્ણ નાખી રાખવું. આ નિઃશ્વેષે તે તોલા આપવાથી અગ્નિપિત્ત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, પાંડુ, કમળો અને અશક્તિ એ રોગ દૂર થાય છે.

૪૭. ખંડપિપ્પલ્યવલેહ :—લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાની રસ ૬૪ તોલા અને દૂધ ૨૫૬ તોલા; એ સર્વનો પાક કરી જરા પાતળા થય ત્યારે તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, હરે, જીરું, ધાણા, નાગરમોથ, આમળાં તથા વંશલોચન, એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ અને શાહજીરું, સૂંઠ, નાગકેસર, જ્યેષ્ઠ, મરી તથા ભીમ-સેની કપૂર, એ સર્વ અર્ધોઅર્ધો તોલો નાખી તેમાં ૧૨ તોલા મધ નાખી, આ પાક ઘીથી નીવડેલા શાસજીમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી સવારે જવાળાલ નેઈ આવા આપવો. તે પાક અગ્નિપિત્ત, મલગંધ, અરુચિ, બેલડી તથા, દાહ, શળ અને હૃદરોગનો નાશ કરે છે. આ રસાયન હૃદયને હિતાવદ છે.

૪૮. ખંડપિપ્પલ્યવલેહ ત્રીજો :—લીંડીપીપર ૬૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા, એ ત્રણે પદાર્થો એકઠા કરી કકાઈમાં ઉકાળી જાડું થયા પછી તેમાં લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સૂંઠ, મરી, પીપરીમૂળ, ઘોળું ચંદન, જેડીમધ, વાળા તથા જવન્ત્રી, એ પદાર્થો તોલો તોલો તથા મધ ૩૨ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી અગ્નિમાંલ અને કૃશત્વ વગેરેનો નાશ થાય છે. આ પાક જળકર અને સ્ત્રી, વૃદ્ધ તથા તરણને વીર્યવર્ધક છે; તેમજ વિપુલ બળ આપનાર, દીપન અને પાચન એવા હોઈ ઉષ્ણ, દમ, પ્રમેહ, ક્ષય, અતિતૃષ્ણ, કમળો, પાંડુરોગ, ખસ, ખેંઠા, જીર્ણજ્વર, વાતરોગ, કફરોગ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે.

૪૯. ખંડપિપ્પલ્યવલેહ ત્રીજો :—લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાની રસ ૬૪ તોલા, દૂધ ૩૨૦ તોલા, એ સમગ્ર ઉકાળવું. જાડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમોથ, ધાણા, સૂંઠ, જટામાંસી, જીરું, શાહજીરું હરે અને આમળાં, એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા; મરી અને ખેરસાર, એ ૭ ૭ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક રોગ ત્રિફળા અને મધમાં થયાશક્તિ સેવન કરવો; એટલે શળ. અરુચિ, હૃદરોગ, બેલડી અને અગ્નિપિત્તનો નાશ થાય છે. આ ખંડપિપ્પલ્યવલેહ અગ્નિદીપક અને હિતાવદ છે.

૫૦. પિપ્પલ્યાધવલેહ :—૬૪ તોલા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ લઈ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં

મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું; પછી તેમાં ઘી ૧૨૮ તોલા નાખી મધનો જેવું જીંદું કરવું. પછી તેમાં સાકર ૧૬૨ તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી જીંદું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પંચકોલ (લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૂંઠ), મરી, તગર, બપકળ, જવત્રી, લવંગ, કાચકા, અકલકેરી, સમુદ્રશોફનાં બી, અગર, છરું, શાહછરું, સુવા, વરિયાળી, પદ્મચૂરો, ધાણા, વાવડિંગ, તામ્બલસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિકલસ્મ, અલકલસ્મ, બગલસ્મ (કલાઈની ભસ્મ), લોહભસ્મ, વંશલોચન તથા લીમસેની કપૂર, એ પ્રત્યેક બળે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું; પછી તે પાક ઉત્તમ પાવમાં ભરી રાખવો. આ પાકનું રોજ સેવન કરવાથી આયુષ્ય અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે. શુક્રવૃદ્ધિ થઈ ઉત્તમ પ્રકારે વાજકરણ થાય છે. વલિપલિત એટલે કેશ ધોળા થવાથી મુક્ત થઈ ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને સર્વ રોગથી મુક્ત થઈ માણસ મોટો બળવાન થાય છે. શરીરની ક્રાંતિ ઉત્તમ થઈ બળ અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાકનું યથાશક્તિ સેવન કરવાથી ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ અને ૨૦ પ્રકારના કફરોગ નાશ પામે છે; તેમજ ૧૮ પ્રકારના ઢોઢ, ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહ, અગેયકરોગ, ગુલ્મ, ક્ષય, ઉધરસ, તમકાદિ સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ, છર્ણુ-જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અકૃત્વૃદ્ધિ, પ્રકર, પાંડુરોગ, વાત, પિત્ત, વાતરક્ત, આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ, મેહોરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ વગેરે રોગનો નાશ થાય છે. જેમ દેવતાઓને અમૃત હોય તેમ આ પાક માણુ-સોને અમૃત તુલ્ય છે.

૫૧. પિષ્પસ્થાપવલેહ બીજો :—લીંડીપીપર ૬૪ તોલા, સાકર ૧૨૮ તોલા, ગાયતૃંધી ૬૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ, પ્રથમ દૂધમાં ઘી નાખી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી કઢવી જીંદું થયા પછી સાકર અને મધ નાખવું પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચીઘાણા તથા નાગકેસર એ ચાર ચાર તોલા અને લોહભસ્મ ૧ તોલા નાખવાં આ અવલેહ રોજ બે તોલા ખાવા આપવો; એટલે ૧૮ પ્રકારના કુષ્ઠ (કેદરોગ), ૧૧ પ્રકારના ક્ષયરોગ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, પાંડુરોગ, નયુસકલ્પ, અરુચિ અને મંદાગ્નિનો નાશ થઈ ઉત્તમ ક્રાંતિ થાય છે અને ૧૦૦ સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. આ શ્રેષ્ઠ રસાયન અચિનીકુમારે કહેલું છે.

૫૨. બદ્ધીતકાવલેહ :—સારાં પાકેલાં અને ફેડેલાં લિલામાં ૧૦૨૪ તોલા લઈ તેને ૪૦૬૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો; અને તેમાં કાઢાથી યોગલું દૂધ અને ચોથો ભાગ ઘી નાખી ધટ થાય ત્યાં મુધી ઉકાળી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાખી ઘૂંટી તેમ ને તેમ જ સાત દિવસ રાખવો. પછી અગ્નિબળ બેઈ તેનું સેવન કરવું. આ પાકના સેવનથી સંપૂર્ણ શુદ્ધારોગનો નાશ થાય છે; ધોળા વાળ કાળા થાય છે, દષ્ટિ ગરુડના જેવી તીક્ષ્ણ થાય છે, કાંતિ વંદના જેવી, વેગ લોહાના જેવો, ઉત્તમ બળ, મેરુના જેવો શબ્દ, અગ્નિ જેવી દીસિ તથા સ્ત્રીઓને પ્રિય, નીરોગી અને સૌથી પણ વધારે વર્ષનો આયુષ્યવાળો થાય છે. આ પાક સેવન કરનારને અન્ન, ધાન, ગરમી અને મૈથુનની બંધી નથી. આ પાક ખાવાથી તે સંપૂર્ણ રોગોનો નાશ કરે છે. સર્વ પ્રકારના રસાયન મધ્યે આ પાક રાખકિરાજ છે.

૫૩. ભારંગી હરીતકચવલેહ :—૪૦૦ તોલા ભારંગમૂળ, ૪૦૦ તોલા દશમૂળ અને મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા લઈ તે બધાથી યોગલું પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે સારા નવા વરુથી ગાળી લેવો. પછી ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ ગોળ નાખી મંદાગ્નિ ઉપર લેહ તૈયાર કરવો. તે કંઠો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, ત્રિકટુ, ત્રિફળ (તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી) એકેક તોલો અને જવખાર બે તોલા એ પ્રમાણે નાખવું. પછી રોજ તે અવલેહમાંથી એક હરડે અને ૨ તોલા અવલેહ ખાવા આપવો; એટલે દારણ્ય શ્વાસ અને પાંચ પ્રકારની ઉધરસ દૂર થાય છે.

૫૪. ભારંગી હરીતકચવલેહ બીજો :—ભારંગમૂળ અને પંચમૂળ ૪૦૦-૪૦૦ તોલા અને પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ એનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા નાખી પચન કરવી. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ જોળ નાખવો. જીંદું થાય એટલે નીચે ઉતારી કંઠ થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા, ત્રિકુળા ૩૨ તોલા; સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર; એલચી. નાગકેસર અને માણસ જેવાં કાચકા જેવાં મધમાં રોજ રોજ આ પાક સેવન કરવો તે ૧૦૦ પ્રકારના રોગોનો નાશ કરે છે.

દિવસ રાખવી. ફરી બહાર કાઢી બીજા પાંચ દિવસ મધમાં રાખવી પછી બહાર કાઢી વળી બીજા ૧૦ દિવસ મધમાં રાખવી. પછી બહાર કાઢી કેરી કરી ઘીના વાસણમાં મધ નાખી તેમાં નાખવી. પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાજકેસર અને લીંડીપીપરતું ૩૨ તોલા ચૂર્ણ અને પૂર્વેકત ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું. આ ચોગ માણસોના હિત માટે ધનવંતરિ મહારાજે કહેલો છે. આ પાકના લક્ષણથી સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે. શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, બેલડી, મૂર્છા, બ્રમ, મદ, તપા, અરુચિ, અગ્નિમાંધ, યકૃત, બરેણ, પથરી, અંડવૃદ્ધિ, વિપમન્બર, મૂત્રકૃચ્છ, પ્રમેહ, દારણ વાતરકત, વાતરોગ, બદ્ધગુદોદર, રક્તપિત્ત, કફપિત્ત, વિચરિકા, કોઠ, મૂત્રવ્યાધિ, અપસ્માર, પાંકુરોગ અને કમળો વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૯. મધુપકવ હરીતકી ત્રીજી :—ગાળના છાણનો રસ કાઢી તેમાં ૧૦૦ તાજ મોટી હરડે દોલાયત્રથી સારી નરમ થતાં સુધી સીજવવી. પછી તે કાઢી તેને સોયથી બીણાંબીણાં છિદ્રો પાડવાં. ત્યાર પછી એક ઘીના રીંઠા વાસણમાં ૪૦૦ તોલા મધ નાખી, તેમાં તે હરડે નાખી રાખવી અને ઉપરાઉપરી મધ નાખતા રહેવું. ન્યાં સુધી તે મધનું પાણી ન થતાં જેમનું તેમ રહે, ત્યાં સુધી વારંવાર તેમાં મધ નાખવું. એ પ્રયોગથી તે હરડેની તૂટણ જાય. ત્યાર પછી તેમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, લવંગ અને વંશલોચન એ દરેક તોલાતોલાનું ચૂર્ણ નાખવું. આ મધુપકવ હરીતકી બળકર અને વર્ણકારક છે. દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક એક ખાવી; એટલે દુષ્પ્રવાત, સંમંહણી, આમાંશ, દુષ્પ્રકત, જીર્ણબર, સળેખમ, મણ, વિરેકાટક (ફેડા), વાતગળ અને શળયુક્ત સંમંહણીનો નાશ થાય છે.

૧૦. આદાનો મુરખ્મો :—આદાની હાલ કાઢી નાખી કકડા કરી તેને પાણીમાં બાફવા. અડધા બાફ્યા બાદ ઉતારી લઈ આદાના વજનથી ત્રણગણી સાકરની ચાસણી કરી તેમાં આદુ, કેસર તથા ધલાયચી નાખી રાખી મૂકવું. માત્રા તોલો ૧. મંદાગ્નિ મટાડવા તથા રુચિ ઉત્પન્ન કરવા સારું.

૧૧. કોળાનો મુરખ્મો :—ચૂણ કોળું લાવી તેની હાલ કાઢી નાખી અંદરનો ગર તથા બી કાઢી નાખી પછી એકેક લારનાં પતીકાં પાડી, પાણીમાં બાફવાં. જરા પોચાં થયેથી કપડામાં નાખી પાણી કાઢી નાખવું. પછી ત્રણગણી સાકર લઈ ચાસણી કરી તેમાં નાખવા અને કેસર તથા ધલાયચી નાખવી. માદાના રોગ, બ્રમ, ચકરી, ઉન્માદ તે અન્દિમાં અપાય. માત્રા રાત્રી ૫ તોલા.

૧૨. બીલાંનો મુરખ્મો :—ચૂણ બીલાંને ઉપલી હાલ કાઢી નાખી પાણીમાં નાખી ગર બાફવાં પછી કપડાથી પાણી કાઢી નાખી ત્રણગણી સાકરની ચાસણીમાં નાખવાં. આ મુરખ્મો મરડો તથા લોહીવાળાં ઝાડામાં ઉપયોગી છે. માત્રા તોલા ૧ થી ૨.

૪—શરખત

૧. ગુલાબનું શરખત :—ગુલાબજળ અથવા ગુલાબની કળીઓનો નલિકાપત્રથી અર્ધ કાઢી લઈ તેમાં સાકર નાખી બરડો પાક કરવો. આ શરખત સુવાસિત દોષ શરીરમાં જિતરેલી ગરમીનો નાશ કરે છે. તે કંઈ છે તથા ઉનાળાના દિવસોમાં સેવન કરવા જેવું છે.

૨. આમલીનું શરખત :—આમલી સારી સ્વચ્છ બશેર લઈ એક પથ્થરના વાસણમાં ચાર ફર પાણી નાખી ચાર પહોર બીંજવી રાખવી અને હાથ વડે ખૂન મસળી પાણીનો અને તેનો એકરસ કરીને પાણી માટીના વાસણમાં ગાળી લેવું. પછી તે પાણીને કલાઈવાળા વાસણમાં નાખી જલસે આવે ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં ખાંડ નાખી ત્રણતારી ચાસણી કરી તૈયાર થયા પછી બરણીમાં ભરી રાખવું. આ શરખતનું બે થી પાંચ તોલા પર્યંત સેવન કરવું. પિત્તપ્રકૃતિના માણસને સાંજે સૂતી વેળાએ આપવાથી શીય સાફ થશે. આ શરખતમાં બીંજે એવો ગુચ્છ છે કે, ઉનાળામાં સવારે એવું સેવન કરવાથી લખ સાવવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. જેને બંધોપનો સંશય રહેતો હોય તેને આ શરખત મધુ ગુચ્છારી છે. એના સેવનથી ઝાડો હમેશાં સાફ આવે છે.

૩. પાકેલા કોડાનું શરખત :—આમલીના શરખનની પેઠે જ આ શરખન પણ બનાવવું.

આ શરમ્ભ શરીરમા ગરમી ઉપર ધણુ જ ઉપયોગી છે સિવાય પિત્તશામક અને રુચિકર પણ છે
 ૪. આદાનુ' શરમ્ભતઃ—આદાનો રસ કાઢી તેમા અડધુ પાણી મેળવવુ પછી તેમા સાકર નાખી ઘાટે રમ થાય ત્યા સુધી ઉકાળવુ તેમા કેસર, ઇલાયચી, અયરુણ, જવ ની અને લવંગ તે બધી વસ્તુ એકેકલાર અગર રસના પ્રમાણમા મેળવવી અને મજબૂત બુદ્ધિવાળી શીશીમા ભરી રાખવુ' માના રાા તોલા પિત્ત, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, ખાસી, મદાસિને અરુચિમા આપી શકાય.

૫. દાડમનુ' શરમ્ભતઃ—પાકેના દાડમ નગ ૨૦ ના દાણા કાઢી તેમાથી રસ કાઢવો તે રસમા આદુ નાખી રસ ઘાટે થાય ત્યારે ઉતારી તેમા કેસર તથા ઇલાયચીનુ ચૂર્ણ મેળવી શીશીમા ભરી રાખવુ. માના રાા તોલા રુચિકર તથા પિત્તશામક હોવાથી બીજી દવાઓ સાથે યોજી શકાય તથા ઉનાળામા શરમ્ભ તરીકે પીવાથી ગરમીની શાંતિ થાય

૬. દ્રાક્ષનુ શરમ્ભતઃ—બિયા કાઢી નાખેલી દ્રાક્ષ તોલા ૫ બિન્નેરા અગર લીંછુના રસમા વાટવી તેમા દાડમને રસ ૨૦ તોલા નાખવો પછી તેને ગાળી લઈ તેમા સયળ, એલચી, મરી, જીરુ, તજ, અજમેા પ્રમાણુસર નાખી મધ તોલા ૫ મેળવવુ માત્રા ૨ તોલા મદાસિ તથા અરુચિ માટે.

૭. લીંછુ નુ' શરમ્ભતઃ—મોટા સારા લીંછુ (લીંછુ નગ ૨૦) લાવી તેના રસ કાઢી તેમા સાકર શેર નાખી તેને ઉકાળી ઘાટુ થયા માદ ગળીને શીશી ભરી લેવી માના ૧ થી ૨ તોલા અરુચિ, મદાસિ, મેળ આવવી, ઊલટી, પિત્તથી માથુ દુખવુ ભૂખ લગાડે, ખોરાક પર રુચિ ઉત્પન્ન કરે

૫-સરકા

૧. આદાનો સરકાઃ—આદાનો રસ ૯ તોલા કાઢી તેમા તેટલુ જ પાણી નાખવુ પછી ૨૦ તોલા સાકરને પાક કરી તેમા કેસર એલચી, અયરુણ, જવ ના અને લવંગ તોલોતોલો નાખી ભરી રાખવા આ સરકા શ્વાસ ઉધરસ, અગ્નિમાઘ, અરુચિ ઇત્યાદિ ઉપર ઉપયોગી છે

૨. દાડમને સરકાઃ—૨૦ દાડમ સારા પાકેલા અને રસદાર લઈ તેના રસ કાઢી કલાઈ વાળા વાસણમા ઉકાળવો અને અદર સાકર એક શેર નાખવી મધ જેવુ જાડુ થાય એટલે તેમા અર્ધો તોલો કેસર અને એક તોલો એલચીનો ભૂકા નાખી શીશીમા ભરી રાખવો આ સરકા પિત્ત અને ઉધરમ ઉપર ધણો વખણાયો છે લીંછુનો સરકા પણ આ પ્રમાણે જ કરવો

૩. નાળિયેરનો સરકાઃ—૫૦ કુમળા નાળિયેરનુ પાણી લઈ કઠાઈમા નાખવુ અને મધમા ગિનથી મધ જેવુ જાડુ થાય ત્યા સુધી ઉકાળી તેમા કેસર અર્ધો તોલો અને લવંગનુ ચૂર્ણ એક તોલો નાખી નીચે ઉતારી લેવુ આ સરકા સારી રીતે રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે અને બીજા ઔષધોના અનુપાનો સાથે સવન કરવાથી ઉપયોગી થઈ પડે છે અને પુષ્ટિ કરે છે

૬-ચાકૃતી

અર્ધો શેર લાગ કપડામા બાંધી તેને સારી પેટે ધીઈ તેની પોટલી બાધી ચાર રોર દૂધમા નાખવી અને તે દૂધ સારી પેટે ઉકાળવુ તે ઉકાળેલા દૂધમા ખગરા નાખી દહી કરી વનોલી, માખણ કાઢી ઘી બનાવવુ પછી તે ઘીમા બદામ અર્ધો શેર પિસ્તા અર્ધો શેર, માવો અર્ધો શેર, દ્રાક્ષ અર્ધો શેર તથા ચાચોળી અર્ધો શેર વગેરે મેળવી ત્રણ રોર ખાડનો પાક કરી તેમા નાખવો, તેમ જ અયરુણ જવ ની, એલચી, સમુદ્રસોડના બી અછીણ કેસર, રમીમસ્તકી, ચણકમોળા, અજ્જલકરો, સૂદ, મરી, લીડીપીપર અને પીપરીચુગ એ સર્વ એકેક તોલો તથા સાલમ, સફેદ મસળી કાળી મસળી, આસધ શતાવરી, કૌચબીજ, ગોખરુ અને તાલીમખાનુ એ બધાને તોલા, એ સર્વ ઔષધોનુ ચૂર્ણ કરી સારી પેટે મસળી લાગના ઘીની અદર નાખવુ પછી એ સર્વ પદાર્થોને એકત્ર કરી બરણી ભરી રાખવી આ ચાકૃતી અવલેહ જેવી બનાવવી એના સેવનથી વીર્યસ્તબ્ધ તથા વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ થાય છે એના અંગે માદક શક્તિ વિશેષ છે એના ઉપર અર્ધો શેર દૂધ પીવુ જેને કેશની ટેવ નથી તેણે એવુ સેવન કરવુ નહિ કરવુ તો ધણુ થોડુ ઉતાર લીંછુ, જાત અને હાથ

તાવ અને ત્રીન પીનસ(સળખગ)નો નાશ થાય છે. આ રસાયન અગ્નિનીકુમારે ઉદને કહેલું છે.

૫૫. લક્ષ્મીવિલાસાવલેહ :—જવંગ, એલચી, અઠાલની છાલ, મરી, નખલા, હરડે, નસોતર, ચુંઠ, થતાવરી, કેસર, ચંદન, ખુરાસાની અજમો, કચૂરો(કસેર), શિગોડાં, તજ, મોરમાંસી અને કર્નૂરી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઈ; એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તૃતીયાંશ સુગંધીદાર અત્તર મેળવવું. ૨૦ તોલા શુદ્ધ કરેલી લાંબ નાખવી. બે માસા લઘુ તૈલ નાખવું. પછી સાકર, ગુલાબનાં ફૂલ અને ગુલાબનું પાણી નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ વૃષ્ય, બળકર અને અગ્નિદીપક છે.

૫૬. વ્યાધોહરીતક્યવલેહ :—બોરીગણીનાં પંચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઈ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તે ગાળી લઈ તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પુનઃ કંઢની નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં ત્રિકટું ૧૨ તોલા, મધ ૨૪ તોલા અને તૃતીય ૪ તોલા એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાખવું. અગ્નિગળ ભેઈ આ અવલેહનું સેવન કરવું; ઇંડલે વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉધરસ, ક્ષત, દાસ, પીનસ, શાસ, રક્ષત અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થાય છે. આ રસાયન ભૃગુઋષિએ કહેલું છે.

૫૭. સ્વૈચ્છ્યવલેહ :—ચુંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને નયકળ, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ચુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને ચિત્રો એ તોલો તોલો લઈ માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર લેહ સિદ્ધ કરવો. તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૨ તોલા નાખવું. આ પાક બાળક અને વૃદ્ધને પણ આપવો. આ પાક વીર્યવર્ધક, વાજીકરણ, યુક્તિ, તિ અને બળને આપનાર હોઈ સ્ત્રી જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ તે પ્રમેદનો નાશ કરે છે.

૫૮. શ્લેષ્મભાતક્યવલેહ :—પાકેડાં ચૂંદાંમાં બિયાં કાઢી નાખી, તેને તડકામાં સૂકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૬૪ તોલા લેવું. તેટલી જ સાકર લેવી તેમજ તાલીમખાનું, ગોખર, કાળી મૂસળી, થતાવરી, કૌચમીજ, આસંધ, ધોળા ભોંવકોળાનું ચૂર્ણ. ત્રિકટું, ત્રિભુગંધ, નયકળ, લવંગ, કેસર, ખવંગી, સમુદ્રશોફનાં બી અને ખુરાસાની અજમો તોલો તોલો અને કર્નૂરી ૩ માસા લેવી. પછી સર્વનો પાક કરી તે પાક મધ અને ઘીની સાથે સવારે અને સાંજે શક્તિ પ્રમાણે એક અથવા બે તોલા સેવન કરવા આપવો. તેના ઉપર ખોરાક દૂધ અને ઘી સહિત આપવો. તેલાવાળા અને ખાટા પદાર્થો ખાવા નહિ. પાન ખાવા આપવું, ઠંડું પાણી પાવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી આ પાકનું સેવન કરવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે; પંડવ દૂર થાય છે; બળ અને યુષ્ઠિ માત્ર થાય છે; વૃદ્ધ માંસુસ ભુવન જેવો થાય છે; તેમજ પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, છર્ણુજ્વર, અરુચિ અને શેલદીમાં નાશ થાય છે.

૫૯. પુનર્નવાવલેહ :—પુનર્નવા(સાટોડી), મળો અને દશમુળ એ સર્વ મળી ૩૨ તોલા લઈ, ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં આદાનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચન કરવું. પછી તેમાં ચુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તમાલપત્ર, એલચી, તજ અને ચવક, એ પ્રત્યેક એક એક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું. પછી તે અવલેહ નીચે ઉતારી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી સોજો, શળ, ઉધરસ, ક્ષય અને અરુચિનો નાશ થઈ બળ, કૌંતિ અને અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

૩-મુરખ્યા

૧. બિજેરાંનો મુરખ્યા :—સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર વર્ગે મસાલો નાખી તેમાં બિજેરો, ચીરી તેની ચીરીઓ નાખવી; એટલે મુરખ્યા થાય. પિત્ત ઉપર આ મુરખ્યા ઘણો વખણાયો છે. બીડી(મુગલી બેદાણાનાં ફળો)નો પણ આ જ પ્રમાણે મુરખ્યા થાય છે. એ પણ પિત્ત ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે.

૨. ચંદનનાં લાકડાંનો મુરખ્યા :—ચંદનનાં લીલાં કોમળ લાકડાંના ખારીક કકડા કરી તેને

અષ્ટમાંશ બંગડીખાર અને પાણી નાખી ચાર પહોર સુધી બાફવાંથી સારી રીતે બકાઈ મળે થાય છે. પછી ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં નાખવી. આ પ્રમાણે શેલડી, બદામ, આદુ, વગેરે ન બકાતા પદાર્થો પણ આ ખાર વડે બકાઈ જાય છે; બાફતી વેળાએ પાણી બળી જવા દેવું નહિ અને વિશેષ નાખવાની જરૂર પડે તો ખારમિશ્રિત કરી ગરમ પાણી રેડવું.*

૩. લીંબુનો મુરખ્ખો :—કાગદી (જીણી હાલવાળાં) લીંબુ ૧૦૦, દૂધ ચાર શેર અને પાણી એક શેર એ પ્રમાણે લઈ પહેલાં લીંબુ છોલી પાણી અને દૂધ એકત્ર કરી તેમાં બપોં લીંબુ બે દિવસ સુધી નાખી રાખવાં; પછી જરા સૂકવી યુતઃ તેની હાલ કાઢી નાખવી. એટલું કરી પછી શેર લીંબુએ ત્રણ શેર ખાંડ એ પ્રમાણે લઈ, ખાંડની સારી ચાસણી કરી, તેમાં લીંબુને છિદ્રો પાડીને નાખવાં. આ પાક ઠંડો થયા પછી સારી ગરણીમાં ભરી ઉપર કપકાથી મોઢું બાંધી ત્રણ મહિના પર્યંત બંધ કરી રાખી, પછી લીંબુ ખાવાં. આ મુરખ્ખો પિત્ત ઉપર અત્યંત હિતકારક છે.

૪. આમળાંનો મુરખ્ખો :—એક શેર સાગં મોટાં આમળાં લઈ તેને સોડથી ટાંચી દાખી રાખવાં. તેની અંદરનું પાણી નીકળી જાય એટલે તેને ફટકડીના પાણીમાં મધ્યમ રીતે બાફી નાખી શેર ખાંડનો પાક કરી તેમાં આમળાં કાંઈકે સીંજવાં તથા પચન થયા પછી તેમાંથી આમળાં કાઢી લઈ બીજી ચાર શેર ખાંડનો પાક કરી મેલ કાઢી તે પાક સિદ્ધ થાય એટલે તેમાં આમળાં નાખવાં અને ફેસર અર્ધો તોલો નાખવું; એટલે મુરખ્ખો થયો. આ મુરખ્ખો પિત્તશામક અને પીષ્ટિક છે.

૫. કેરીનો મુરખ્ખો :—કેરીઓ સારી બેરેષો લીલી લઈ, તેને છોલી નાખી દાખી રાખવી. પાણી નીકળી જાય એટલે કિંચિત્ બાફવી અને પછી આમળાંની પેટેજ મુરખ્ખો કરવો.

૬. શુલકંઠ :—જિંચી જાતનાં શુલાબનાં ફૂલ લઈ તેની પાંખડીઓ ચૂંટી લેવી. ફૂલથી સોળગણી સાકર લઈ ગરણીમાં પાંખડીના અને સાકરના ઉપરાઉપરી થર કરવા અને તેનું મોઢું બાંધી રાખી ૮ દિવસ ગરમીમાં રાખી મૂકવાથી શુલકંઠ તૈયાર થાય છે. આ શુલકંઠ પિત્ત અને દાહ ઉપર વખબુલ્ય છે.

૭. મધુપકવ હરીતકી (હરડેનો મુરખ્ખો) :—સારી પાકા લીલી હરડે વીસ તોલા લઈ તે ૧૨૮ તોલા ગોમૂતમાં પચન કરવી. પછી કાણુ, દૂધ અને જાણ એ પ્રત્યેક ૧૨૮ તોલા લઈ તેમાં જુદી જુદી પચન કરવી. પછી અંદરના ઠીલા કાઢી નાખવા. પછી સૂંઠ, મરી, પીપર, અજમેા, ઈંદ્રજવ, નાગરમેથ, વાળો, દાડમની હાલ, અગ્લવેતક, ધાવડીનાં ફૂલ, જીરું, શાહજીરું, પીપર, જટામંત્રી, મેચરસ, બીલાતું મગજ, સંચળ, સિંધાલુષ, પાપાલુબેદ, નાંબુ અને કેરીની ગોટલીનું મગજ, અતિવિષ, કાળીપાટ, લવંગ અને જાંબુજી એ સર્વ મળી હરડેનો ચતુર્થાંશ લેવો; ક્રોડાનું મગજ, મંદૂરભસ્મ અને લોહભસ્મ એ દશાંશ લેવી તથા તમામ ચુલોંધી અકંધી સાકર લેવી. પછી એ સર્વ ચૂલું અને સાકરને મેળવી ઉપલી હરડેમાં ભરી સુતરથી સારું ઢાંકવું. પછી એક વાસણમાં ઘાસ નાખી તે ઉપર થોડા પાણીનો છંટકાવ કરી તેમાં તે હરડે ઘાલી મદાગિ ઉપર એક પહોર સુધી સીંજવવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તે હરડે મધમાં રાખી મૂકવી. એના સેવનથી સંગ્રહણી, પ્રમેઠ, શ્વાસ, પાંકુ અને આમવાતનો નાશ થઈ અગ્નિ વધે છે, ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. મધુપકવ હરીતકી બીજી :—દસમૂળ, લીંડીપીપર, ચિત્રો, કોહુ, બહેડાં, કાયકળ, મરી, પીપરીમૂળ, સ્તરોહીડો, દંતીમૂળ, ક્રાક્ષ, જીરું, હળદર, દારહળદર, આમળાં, વાવડિંગ, અવેરી, કાકાશિંગી, દેવદાર, સાટોડી, પાણુ, લવંગ, ગરમાળાની ચિંગોની અંદરનું મગજ, ગોખર, વરધાવો, કાયકાનું મગજ, પુષ્કરમૂળ અને ખુરાસાની અજમેા એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા તથા ૨૫૬ તોલા હરડે લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સારી સીંજવવી* પછી તે જીરું-ઉપદેશ પ્રમાણે મધમાં ૩

* એક તપેલામાં બંગડીખારવાળું પાણી ભરી તેના ઉપર અંદરના ફટકાથી ભરેલી ચાણણી રાખી ઉપર ઢાંકવું. અગ્નિ બહુ જ ધીરો રાખવો.

● હરડે જ્યારે નરમ થાય ત્યારે કાઢી લઈ તેમાંથી ઠીલા કાઢી નાખવા તથા ક્વાથને બાળી ફરી હરડે નાખી અગ્નિ પર પકાવવો. જ્યારે જરૂર પાક થાય ત્યારે ઉતારી ઠંડો થયેથી મધ મેળવવું.

૭-અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન

૧-શિરોવ્યથા

ઘોડાનું માથું સૂજે અને તે નીચે માથું ધાલે છે, ત્યારે તેને વ્યથા થયેલી છે એમ જાણવું. ઉપચાર:—ખોરડીની ઝાલ, પીપળાની ઝાલ, અંકલની ઝાલ અને એરંડાનાં મૂળ એ સર્વ જળ્યુસો સમલાગે લઈ, પાણીમાં વાટી ઘોડાના મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. ફરવું, તડો અને ખીજ દરેક ત્રાસદાયક ક્રિયાથી તેને દૂર રાખવો.

૨-મુખરોગ

મોઢું સૂજે છે, લાળ પડે છે, ઘાસ ખાતો નથી, એ મુખરોગ થવાનાં લક્ષણો છે. મુખ-વાતાદિ સર્વ વાતવિકારો ઉપર ઉપચાર:—જવખાર, સરસવ, રાઈ, સુવા, હળદર તથા સિંધવ એ બધી જળ્યુસો સમલાગે લઈ, આમલીના કચ્છકની ખેળમાં ખરલ કરી લેપ કરી કપડાથી બાંધવું.

૩-નાકના પડમાંથી લોહીનું વહેવું

ઉપચાર:—(૧) કાવળીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી નાકમાં મૂકવાં. (૨) શરદી થઈ નાક અને શાકામાંથી પાણી વહેતું હોય અને વારંવાર સૂંઘતો હોય તો:—હરડે, કાળીજરી, હળદર, સૂંઠે, મરી, લીંડીપીપર અને ગોળ એ બધી જળ્યુસો એકત્ર ખાંડી અજમાશે એકથી બે તોલા પર્યંત સવાર-સાંજ બે વાર એમ ૭ દિવસ સુધી ખવરાવવું.

૪-નેત્રરોગ

ઉપચાર:—(૧) ફૂલ અથવા પડળ હોય તો:—બેવડું દિવસના બાળકની વિદ્યા અર્જવી. (૨) માછલાનું અને બકરીનું પિત્ત મધમાં ખરલ કરી સાત દિવસ અંજન કરવું. (૩) આંખ રાતી થાય છે, પાણી વહે છે અને સૂજે છે તે ઉપર:—સિંધવ, સંયજ અને કાચવલાથુ એ સર્વ જળ્યુસો સમલાગે લઈ કાંજમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૪) આંખો લીલી રાતી થઈ હોય તો:—ગોળ, કપૂર, પારો અને ગોરાચન એ સર્વ જળ્યુસો સમલાગે મધમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૫) આંખો સ્વચ્છ થવા માટે:—સાજખાર પોણા માસો, આગાહળદર દોઢ માસો, બેંસાગૂળ (શુદ્ધ) પા માસો, બેંસનાં ચિંગડાંની રાખ પા માસો અને માથુસની ખોપરીની રાખ પા માસો, એ સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી જૂતા ગોળમાં ખવરાવવાથી ખીજ પથુ રોગ (વાત-શળ, મત્રરોગ) દૂર થાય છે. (૬) લીંડીપીપર, સૂંઠ અને પારો એ જળ્યુસો સમલાગે લઈ મધમાં ખરલ કરી અંજન કરવું.

૫-જવર (તાવ) સન્નિપાત

ઉપચાર:—અજમે પા માસો, લસણ પા માસો, ઢિંગ પા માસો તથા નગોડનાં પાંદડાં પોણા માસો એ સર્વનું ચૂર્ણ સવાર-સાંજ બીમાં ખવરાવવું અને શેક કરવો આગાંટુકજવર ઉપર:—લાંગડાનાં નવ પાંદડાં અને કડવા લીમડાનાં મુઝાચેલાં નવ પાંદડાં લઈ તેમાં ૩ શેર પાણી નાખી એક શેર કાઢો બાકી રહે એટલે તે ત્રણ દિવસ પાવો. લંઘન (દાખા ખાતો ન હોય તે) જવર ઉપર:—અવંતી, લવંગ, કંકાલ અને જેડીમધ, એ જળ્યુસો સમલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી

• તાવ ક્યા પ્રકારનો છે, એ જાણવું બેઠું કઠિન છે. ઘણું તપેલું, ગ્લાનિ, ખાવા ઉપર હમ્મશ ન દોતી ઇત્યાદિ પ્રકારોમાં કમીનસ્તી પ્રમાણુ ચલનચલનાદિ અવકારો ઉપરથી તેથી તાવની આધારણુ અજ-માયશરે બાંધવામાં આવે; પરંતુ તે ખાતરી રાખવા લાયક નહિ. હવે જેના અંધારે આ માદિની આપેલી છે, તે પુસ્તકમાં વિશેષ માદિની ન દેવાથી અને તેનો અમને અનુભવ ન દેવાથી અના કરતાં વધારે વિસ્તારથી સમજ આપવામાં આવી ગયી.

એક તોલો ચૂર્ણ મધમા ખવરાવવું. સંતાપ(મુખમાં ડુગ્ધ, બન્ને કાન ગરમ, કપાળ ઉપર ગાંઠ, એ લક્ષણોએ યુક્ત)નવર ઉપર:—કેળના મૂળ, કેવડાના પાદડા, ઉચરાની ઊલ, આમળાં, ધાણા અને લોષકાળું એ સર્વ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો મધમા ખવરાવવું. મન્મથ(મૂત્રમાં ધાતુનું જલુ, મૂત્ર પીળું થવું અને પિંચાટી બંધ થવી એવા)નવર ઉપર:—(૧) શીમગાની રાખ અને રાજનો લોટ પાચ શેર દૂધમા માફી ત્રણ દિવસ ખવરાવવું, એથી ૯ પ્રકારનો તાવ જશે (૨) ગંગા, ધાણા, કરિયાતું, સુંકે અને ખારેક એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને એલચીદાણા ૧ માસો એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું. (૩) લીમડાના પાદડા, હરડે, આમળાના મૂળની ઊલ તથા લસણ એ સર્વ જળુસોનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી એક તોલો ઘીમા ખવરાવવું.

૬-ઉદર સંબંધી રોગ

કૂસાનો લાગ બળવો, પેટમા ગુડગુડ શબ્દ થવો, પરાણે શોચ આવવું, ઉપરાઉપરી શ્વાસ કાઢવા, આળસ આવવી અને સુકાતા જવું એ લક્ષણોએ યુક્ત રોગ ઉપર ૨૧ દિવસ સુધી ઘી અને તેલ એકત્ર કરી શરીરે ચર્દન કરવું મંદાશિ ઉપર:—હરડે, ચિત્રો, બીચી ભોરીગણીના મૂળ, જીરું, વજ, મીચી લીમડો, લોષઆરળ, રીગણીના મૂળ, સિધવ, સંચળ, વાવડિંગ, હંગદર, નંગોડ અજમે, સુંકે, પીપરીમૂળ, લીડીપીપર, કરિયાતું અને લાગરો એ સર્વ જળુસો સમભાગે લઈ ગોળ સાથે ૧ તોલો ચૂર્ણ આપવું. મોઢામાંથી પીળું પાણી વહેતું હોય અને પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર:—આસઘ પા તોલો અને લીડીપીપર પા તોલો ગાવના દૂધમા ખવરાવવા વર્તુશૂળ:—શ્વાસ, ધાપલ થવા જેવું, કૂખ મરડી એ લક્ષણો હોય તો-પિત્તપાપડો જા માસા, ચોર અજમે ૨૧ માસા, હિંગ ૧૧ માસો અને બિન્બેરાની ઊલ ૨૧ માસા, એ બધા ઔષધો એકત્ર કરી ઘીમા આપવા અમલિઅમરશૂળ (મદ ચરત્રું, ભ્રમના જેવું વર્તન, લાળ વહેતી એ લક્ષણો ધાય તે) ઉપર ઉપચાર:—ઘીમા તત્તજુ તેલ મેળની ચરમ પાણીમા નાખી તેમા ગોળ, હંગદર, સુંકે અને હરડે એ જળુસો સમભાગે લઈ તેનું ૮ તોલા ચૂર્ણ નાખી આપવું શરીર હિંચુનીચું કરવું, પગનો સંક્રાંચ કરવો તથા પેટ ફૂલવું એ લક્ષણો હોય તો:—(હંગ પોણો તોલો, લસણ ૨૧ તોલા, સિધવ ૧૧ તોલો અને ગોળ ૧૧ તોલો એ સર્વ ઔષધો મેળની, ખાટા દહીમા ખવરાવવા કૃમિશૂળ:—વજ નવ માસા અને પિત્તપાપડો જા માસા મેળની ખવરાવવા દાઢુશૂળ:—ભોય ઉપર પડવું, ફૂદવું અને વ્યવિત જણાવું એ લક્ષણો હોય તો વજ ૯ માસા, પાપાણુ-ભેદ જા માસા અને દત્તીમૂળ જા માસા એ ઔષધો કાજમા વાટી આપવા અપાદગ પ્રકારના શૂળ ઉપર:—સિધવ, કાયવરણ, સચળ, ગધગીડ, મીકુ, મરી, અજમે લીડીપીપર, હરડે, મહેડા, આમળા, પીંગા પ્રોળા, કાક, વજ, જાવળનો ગુદ, ભારગી, દિગ, હિંગણા(ધોરિવા)ની ઊલ, પિત્તપાપડો, ઇન્જર, કાટાસરિનાના બિના આસોદ, રીગણીના મૂળ, નંગોડ અને ખુરાસાની અજમે એ બધા ઔષધો સમભાગે લઈ, તેનું ચૂર્ણ બે તોલા ઘીમા અથવા ગોળમા ૭ દિવસ ખવરાવવું પેટ ચડવું:—વળતોવળત શરીર જમીન ઉપર નાખવું, તમ થવું એ લક્ષણો થતા હોય તો અધેડાના અને કાગના મૂળ તથા ખાખરાના બી એ ઔષધો પ્રત્યેક જા માસા અને હિંગ ૩ માસા લઈ, સદેસરાના પાદડાના રસમા ખવરાવવું ખડસશૂળ:—પેટ ચડવું, ડોલવું અને મળમૂત્રનો પ્રતિનિધ થવો એ લક્ષણો હોય તો શીમગાની ઊલ અને દત્તીમૂળ દોઢ તોલો તલના તેલમા વસી આપવા ઉદ્દશૂળ (પાણી પીધા પછી ફૂટે છે અને હરાપરા ધાય છે તે) ઉપર:—સુંકે, લીડીપીપર અને વજ એ ઔષધો પ્રત્યેક જા માસા, ગજપીપર અને સિધવ પ્રત્યેક ૨૧ માસા અને હિંગ ૧૧ માસો એ સર્વ ઔષધો ઘીમા ખરલ કરી ખવરાવવા. દાંત કચડવા, જમીન ચાટવી, કરડવું એ લક્ષણો હોય તો:—નિકટ ૯ માસા, વાવડિંગ ૯ માસા અને અજમે ૧ માસો એ બધાનું ચૂર્ણ કરી ઘીમા ખવરાવવું. લાંબની સાથે કીડા પડે છે તે ઉપર:—હિંગણાની ઊલ ત્રણ માસા અને પિત્તપાપડો ૯ માસા એ ગોળમા ખવરાવવું. મંદાણુ ઉપર:—

(લાદ પાતળી થવી અને ઉપરાઉપરી હળું).—(૧) નાનાં ખીલાં, લીલા દાડમના દાણા અને ધાવડીનાં ફલ એ જાણીસો સમભાગે લઈ ૧૫ તોલો ચૂર્ણ દહીંમાં સાત દિવસ આપવું. (૨) હરડે, આરંબળીની ઝાલ, મેથી અને જીરું એ સર્વ જાણીસો સમભાગે લઈ ૧૫ તોલો ચૂર્ણ દહીંમાં ૩ દિવસ ખવરાવવું. (૩) હરડે, આરંબળીની ઝાલ અને મેથી એ સમભાગે લઈ દહીંમાં ૧૫ તોલો ચૂર્ણ ખવરાવવું. ઉપચાર:—ઘોડાની આંખોમાંથી પાણી વહેતું પગ અને ગળું સૂકવું, દાંત ચોંટી જવા, ખાવાનું છોડવું ઇત્યાદિ લક્ષણો હોય તો—સરગવાનાં મૂળ, રાફડાની માટી, આમલીનાં અને નગોડનાં પાંદડાં એ સર્વ સમભાગે વાટી મરતકે લેપ કરવો અને અરણીનાં પાંદડાં ૧ તોલો જૂના ગોળમાં ત્રણ દિવસ ખવરાવવાં.

૭-અગ્નિમાંદ

ઉપચાર:—ઘોડો દાણો અને ધાસ ખાતો ન હોય તો રીંગણીનાં મૂળ, જિભા ભેરીંગણીનાં મૂળ, લીમરાનાં પાંદડાં, હરડે, સૂંઠ, કરિયાતું, વાવડિંગ, અજમોદ, નગોડ, અદીણનાં પાંદડાં એ ઔષધો પ્રત્યેક દોઢ માસો અને અજમો પોણો માસો એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં સાત દિવસ ખવરાવવું.

૮-પાદ(પગ)ના રોગ

ઉપચાર:—પગે ચઢાવલી યઈ હોય તો છીપ અને ઢાડી બાળા તેની રાખ સમભાગે મધમાં ખરલ કરી ચોપડવી. પગે ગાંઠ યાય છે તે ઉપર:—અધીં ગાંઠ કાપી તેમાંનું પર કાઢવું. પછી જવખાર અને સાજખાર સમભાગે લઈ આમલીની ખેજમાં લેપ કરવો અને સિંધવ, લસણ, સૂંઠ અને વાવડિંગ એ પ્રત્યેક ત્રણ-ત્રણ માસા અને અજમો ૧ માસાનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળ સાથે પાવું.

૯-અંડરોક્ષ(અંડ સૂજવા)

સૂંઠ, જિભા ભેરીંગણી, એરંડાનાં મૂળની ઝાલ, સરગવાની ઝાલ, રીંગણી, મરી, ઉંખરાની ઝાલ અને વજ એ સર્વ ઔષધો સમભાગે લઈ ૧૫ તોલો ચૂર્ણ ધીમાં આપવું અને અંકલનાં પાંદડાં ઉકાળી અંડ ઉપર તેનો શેક કરવો; તેમજ ઉપર ચૂર્ણ ધીમાં ખરલ કરી તે ઉપર થોડું ચોળવું.

૧૦-મૂત્રરોગ

મૂત્ર ઉપરાઉપરી થતું હોય તો:—દાણ અને કાકડીનાં ગિયાંનું બારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં ઇંદ્રિય ઉપર લેપ કરવો. મૂત્રશૂળ:—મેંથા ઉપર પગ ઠોકવા, કુસિ ઉપર થોડું લાવવું એ લક્ષણો હોય તો લીંડીપીપર અને ગજપીપર મેળવી ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમાં આપવું. મૂત્ર સાથે વીર્ય જતું હોય તો:—નાગરવેલીનો કંદ, કેળનો કંદ, ભોંયકાણું અને છીંકણી ૧૫ માસો મેળવી તે ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૧૧-ત્રણાદિ રોગ

હાડી (હાડ ઉપર ગોળા જેવા સોજો યાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—પ્રથમ ફસ જોલી સોડી કાઢવું. પછી કડવા લીમડાની સળીઓ એકત્ર બાંવી દેવા ઉપર ગરમ કરી તે વડે શેકવું અને ત્રીમડાનાં પાંદડાં, નવસાર, સિંધવ એ સમભાગે લઈ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો તથા ઉપર કપડું બાધી રાખવું. માંસ સડતું હોય અને પીણું પાણી નીકળતું હોય તો તે ઉપર:—લોહચુર અને હરડે તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો અને તે ઉપર એરંડાના પાંદડાં બાધી ઈંથી શેક કરવો; તેમજ લસણ, નગોડ અને સિંધવ દરેક સાડાચાર માસા અને અજમો ૧ માસો એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગેળ સાથે ૭ દિવસ ખવરાવવું. ખાંડક, જખમ અને વાળા ઉપર:—મકરીની લીંડીઓ, સિંધવ અને મીડાનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં કિંવા મધમાં

લેપ કરવો. શરીર ઉપર ગાંઠો થઈ તે વહેવા લાગતી હોય તો :—ધૂંવાસ અને વજ એ સમભાગે લઈ મધમા ખરલ કરી લેપ કરવો; અને સિંધવ, વાવડિંગ, હરડે અને લસણ એ ઔષધો ત્રણત્રણ માસા અને અજમો ૧ માસો, એ રીતે ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું. ખસ ઉપર :—કણક અને મીઠું પાણીમા પલાળી તેનો રોટલો કરી તે બાળવો અને તેલમા ખરલ કરી ચોપડવો. ફૂંટી સૂજે છે તે ઉપર :—પ્રથમ હાથપગની નસો દમાવની એમ કહેલું છે એનો રો ઉપયોગ હરે તે સમગ્રતું નથી; પરંતુ આ નીચેનો ઉપચાર સારો જણાય છે :—સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સરસવ અને હળદર એ ઔષધો મમભાગે લઈ આમલીના ચિયોડાની બેળમા લેપ કરવો અને ઉપર કપડું બાધવું; તથા સૂંઠ ૪૫ માસા, એલચી ૧૦ માસો, લવંગ ૧૫ માસો, કાથમીર ૨૫ માસા, બહેડા ૨૫ માસા અને આમળા ૨૫ માસાનું એકન ચૂર્ણ કરી ઘીમા ૩ દિવસ આપવું. આમની બાધા થાય તો :—શેવાળ અને ઘી એક એક તોલો મેળવી પાવું

૧૨-અગ્નિબાધા

ઉપચાર :—તેલનો જૂનો ઘડો ફેડીને તેના કકડા કરી તેનું પાતાળન વડે તેલ કાઢી ચોપડવું

૧૩-વિષબાધા

ઉપચાર :—શુદ્ધ દિગંજ, સોમલખાર અને ઘોળા કાથો એ ઔષધો સમભાગે લઈ આદાના રસમા ગોળા કરી ત્રણ દિવસ ખરરાવવી એનું કહેલું છે, પરંતુ એમાના પહેલા બે ઔષધો શુદ્ધ કરી સેવા ન્નેઈએ, તો જ કદાપિ આદાનો શુભ આવે એમ જણાય છે. આ ઔષધનો ઘણો વિચાર કરી અને કોઈને અનુભવ હોય તો જ ઉપયોગ કરવો એવો અમારો મત છે

૧૪-તોફાની ઘોડા માટે

ઉપચાર :—(૧) ખને કાનમા (ધુલ કરેલો) પાગે નાખવો, મોઢામા ૨ ઘાવવું અને પગના બન્ધ પર, પેશાબ ઉપર અને દગરાના માસ ઉપર ગોળ ડામ દેવા રોક કરવો, ઘેર બાધી રાખવો. (૨) આર્તવનું (સ્ત્રીના અમ્પત્ત કાળના રક્તનું) ચીથરું અને જૂનો ગોળ અર્ધો અર્ધો તોલો એકન ખાંડી ૩ દિવસ આપવું ગરમ પાણી પાવું. (૩) જુઓ વનીધિયુશ્ણાદર્શમા ખેરના વર્ણનમાં નં. ૭નો ઉપયોગ

૧૫-ખરીનો કચરો જવા માટે

ઉપચાર :—મીઠું, ગૂળ, લીમડો, કાળીજીરી, લાખ, સિંદૂર, મરી અને ગોળ, એ સમભાગે લઈ ઘી અને તેલમા ખરલ કરી ચારે ખરીઓ ઉપર લેપ કરવો, અને સોખડ ગરમ કરી કિચિત્ શેકવું

૧૬-વિશેષ ઉપાયો

(વનીધિયુશ્ણાદર્શમા નીચે આપેલી વનસ્પતિઓના વર્ણનમા તે તે નબર જોવા.)

(૧) ઘોડાને કુરકરી થાય છે તે માટે :—વંતાકડી (વેગણી) ૨. (૨) ઘોડાને પીઠ પડે તો તે માટે :—અધાડી (પોપટી કાગ) ૩, બાજરી ૧. (૩) ઘોડાને શરદી થઈ હોય તે માટે :—ખજૂરી ૫ (૪) ઘોડો ઘાસ ખાતો ન હોય તે માટે :—પીતુની ટીપમા ન ૧. (૫) ઢોરોને સર્પદંશ થાય છે તે માટે :—અરિકા ૧૪ (૬) ઢોરોને કોઈ પણ પ્રકારનું વિષ ચડ્યું હોય તે માટે :—આત્મ ૧૫, લીમી (ભો)રીગણી ૨, જળખંબવો ૧, એરકાચલાતુ ઝાડ ૧ (૭) ઢોરોને ઘોપડાનું વિષ લાગે છે તે માટે :—ઘણમરી-૧, ઘોણસી-૧. (૮) ઢોરોને ખાંધામાં વિષ આવે તે ઉપર :—શિકકાર્થ-૨. (૯) ઢોરના બાધામાં મોમલ આપ્યો હોય તો તે માટે :—કેળ ૧૮, તાદળજે ૧૦, પાણનદા ૧ (૧૦) ઢોરના મુમલરોગ માટે :—ચોરખઆમલી ૪, વાપાણ, ૧ (૧૧) ઢોરના કુંદરોગ માટે :—ઈલ્લવનુ ઝાડ ૧૫, યુચક ૩ (૧૨) ઢોરને ગળેખમ થાય છે તે માટે :—ઉદ (લોબન) ૩. (૧૩) ઢોરને ચેબા (નાક પાકવાનો) રોગ થાય છે તે માટે :

કુંગળી (કાંદા) ૩૦. (૧૪) ઢોરના લાગ માટે:—કાજૂર. (૧૫) ઢોરના કણ્ઠરોગ માટે:—તલવણુ ૨. (૧૬) ઢોરના રોગ માટે:—ચંદનખટવો ૧. (૧૭) ઢોરના મૂત્રાવરોધ માટે:—જળ ૨૦. (૧૮) ઢોરનું અંગ બહાર આવે (આશ કાઢે) છે તે માટે:—કલમારી ૫. (૧૯) ઢોર કે વાછરડાંને કરમ પડ્યા હોય તો તે માટે:—કુંવાડિયા ૧૦. (૨૦) ઢોરને હારીક લાગે તે માટે:—અમરણ ૪, મોગથીઅરડો ૮. (૨૧) ઢોરના જખમ (ફાત) માટે:—પીપ્પુતી ટીપમાં નં. ૪, ફાગળો ૫, માંકડી ૪. (૨૨) ઢોરને ખાંધ પડે છે તે માટે:—વગડાઉ તુચ્ચું ૨. (૨૩) ઢોરના પગને ફાળ લાગી હોય તો તે માટે:—વગડાઉ અળતી ૧. (૨૪) ઢોરોની આંખોને ભૂર આવે છે તે—કૂલું પડે છે તે માટે:—ભુવચિર ૧. (૨૫) ઢોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે ભાંગ્યું હોય તો તે માટે:—યુવેર-ચોધારો (ચોર) ૨. (૨૬) ઢોરને દૂધ વધવા માટે:—ગીંડી ૫. (૨૭) ઢોરને ખાણમાં કીડા લાગવાથી રોચ થાય છે તે માટે:—સોપારી ૨. (૨૮) ઢોરના ફાતમાં કીડા પડે છે તે માટે:—કપૂર ૨, ફીડમારી ૧, જનવેલ ૩, દિકામાળી ૪, તંબાકુ ૧, પીપળા ૨૨, બહેડાં ૭, વગડાઉ સાટોડી ૨, હિંગ ૨, હેઠ ૨. (૨૯) બળદની ખાંધ સૂજે છે તે માટે:—ઝિંગર ૪. (૩૦) બળદ કે પાડા (રેલા) લોહી મૂતરે છે તે માટે:—ગાંજો (લાંગ) ૩, મરવો ૧૧. (૩૧) બળદને કાંઈ દુઃખ થયું હોય તો:—આસંધ ૨૧. (૩૨) બળદનો પગ સૂજ્યો હોય તો:—આમલી ૧૬. (૩૩) પાડાને રોચ થાય છે તે માટે:—ઘોટીવેલ ૧. (૩૪) પાડાના વાળમાં જૂ પડી હોય તો તે માટે:—નિંગરા ૨. (૩૫) ભેંસના ઝાર (આર, મેલી) પાડવા માટે:—બકાચલીમડી ૪. (૩૬) ધતુર્વાત જેવો ઢોરને મુરડી કિંવા ધનકી રોગ થાય છે તે માટે:—અરીડાં ૧૩. (૩૭) નાનાં વાછરડાંને ફાક્ષા થાય છે તે માટે:—કુમ્ભ (મનાડીનો ટોપ) ૧. (૩૮) નાનાં વાછરડાંને દૂધના ચોગે પેટમાં રોગ (દૂધરોગ) થાય છે તે માટે:—કાળીજીરી (કડવીજીરી) ૯, દૂધેલી ૪, સાજડ (એન) ૨. (૩૯) નાનાં વાછરડાંને ઈંડી અને કૃમિ માટે:—કાંચકી ૬.

(નીચેની ખાખતો માટે પ્રાણિજ ઔષધિમાં જુઓ.)

ઢોરના ગળામાં હાડકાં જાય તો:—અસ્થિવર્ગ-૬. ઢોરને કાંઈ વાગી જખમ થઈ જાય પડે તો:—કાંતણીતુ ઘર-૩.

વૈદકના સંસ્કૃત ગ્રંથોની નામાવલિ

પ્રાચીન કાળમા વૈદક વિષય ઉપર સંસ્કૃત લાપામા ગ્રંથોનો જે જળરદસ્ત સંગ્રહ થયેલો, એમાના સેકડો ગ્રંથો હવે અપ્રાપ્ય થયા છે, એટલું જ નહિ, પણ સેકડો ગ્રંથોનું તો નામ પણ રહેતું જણાતું નથી, આથી મેં પહેછતે જે ગ્રંથો મળી આવે તેવા સમગ્રમાં, તેવા સાતસો ગ્રંથોની યાદી તેઓશ્રીએ પોતાના રાજવૈદ ગ્રંથમા આપેલી, તેજ અંગે અંગે આપીએ છીએ તેઓ લખે છે કે- 'પ્રસ્તુત જે યાદી આપુ છું, તેને લગતા મારી પાસે જે આધાર છે એક મોટા આધાર એડીનમરો અને પાનતા વિદ્યાલયના સંસ્કૃત લાપાના માછ પ્રેફેસર 'શ્રીઆરુ એચીથે' ઓરિએન્ટલ સોસાયટી માટે સંસ્કૃત ગ્રંથોની એક મોટી યાદી લુદા લુદા અનેક ડેકાણીની યાદીઓ ઉપર તૈયાર કરેલી તે છે એ ઉપરાંત શામરાવ મોરૌજ કૃત 'અંચાલય' પુસ્તકમાની યાદી તેમજ ખીખા' પ્રત્યક્ષ જોવા મળેલા પુસ્તકો ઉપરથી આ યાદી વાચક્ર આગળ સાદર કરી છે હાલ દ્રાવિડ લાપામા આ વિષયના ગ્રંથોનો સંગ્રહ હારે હોવાની ખાતમી મળી છે તેની રોધ કરવાની ખટપટમા અમે લાગેલા છીએ,' સાતસો ઉપરાંત ગ્રંથોની યાદીમા એક નામના એકથી વધુ ગ્રંથો છે, તે અનેક ગ્રંથકર્તાના લુદા લુદા જ કરેલા હોવાનો ખુલાસો તેમણે આપ્યો છે-પ્રા. ૩૦.

૧ અકારાદિ નિધદુ ૨ અગસ્ય નિધદુ ૩ અગ્નિઋષિ ૪ અગ્નિવેશ સહિતા ૫ અકોલ-કલ્પ ૬ અજીર્ણમજરી-(કાશીનાથ અને કાશીરાજકૃત). ૭ અજીર્ણમજરી ટીકા-રામનાથ વૈદ્યકૃત. ૮ અજીર્ણમૃતમજરી ૯ અજીર્ણમિલસ્મરેશ્વરોત્રવિધિ ૧૦ અજનનિદાન-અગ્નિવેશકૃત. ૧૧ અનિ. ૧૨ અનગતિલક ૧૩ અનમદીપિકા ૧૪ અનગરગ ૧૫ અનગશેખર (૧૨ થી ૧૫ સુધી કામશાસ્ત્ર ગ્રંથ) ૧૬ અનતપ્રકાશ ૧૭ અનાહારપટલ (દત્તાત્રેય તત્ત્વાર્થત). ૧૮ અનુપાનતરગિણી ૧૯ અનુપાનમજરી-(પીનામર અને વિક્રમજીવ) ૨૦ અનચિકિત્સા. ૨૧ અનપાનવિધિ-સુરેણકૃત. ૨૨ અલિધાનચૂડામણિ અથવા નિવહુરાજ કે મગ્નિધદુ-નર-હરિકૃત ૨૩ અલિધાનરત્નમાલા-મલિનાથકૃત અને હલાયુધકૃત ૨૪ અમરવિનોદ ૨૫ અમૃત-સજ્જન પદ્મપુત્રી તન ૨૬ અર્કચિકિત્સા ૨૭ અર્કપ્રકાશ ૨૮ અલકાર ૨૯ અલસકાજીર્ણ-પ્રકાશ ૩૦ અશીતિવાતનિદાન ૩૧ અધ્યયિકિ સાન્ન્યદત ૩૨ અધ્યશાસ્ત્ર ૩૩ અધ્યતન. ૩૪ અધ્યવેદક-જ્યદત ૩૫ અધિનીકુમાર સનિપાતકલિકા ૩૬ અજીવાતુમારણવિધિ ૩૭ અજીસ્થાન પરીક્ષા ૩૮ અજાગ નિધદુ ૩૯ અજાગહદા નિધદુ ૪૦ અજાગસંગ્રહ ૪૧ અજાગહદય-સહિતા ૪૨ અજાગહદયસંગ્રહ ૪૩ આતકતિમિરલાસ્કર ૪૪ આતકદર્પણ-માધવનિદાનનીકા ૪૫ આત્રેયસહિતા (હારીતસહિતા) પાંચ પ્રકારની-બૃહત, કનિષ્ઠ, ગદ્ય, વૃદ્ધ અને કૃષ્ણ ૪૬ આત્રેયસહિતાસાર ૪૭ આયુર્વદ્ધિ ૪૮ આયુર્વેદ ૪૯ આયુર્વેદદીપિમ ૫૦ આયુર્વેદપ્રકાશ ૫૧ આયુર્વેદમહોદધિ-શ્રીભુષકૃત અને સુરેણકૃત ૫૨ આયુર્વેદસશાસ્ત્ર-માધવ ૫૩ આયુર્વેદ-રસાયન-અજાગહદય ટીપ-હેમાદ્રિકૃત ૫૪ આયુર્વેદવિદ્યાન ૫૫ આયુર્વેદસર્વસ્વ-ભોજરાજકૃત ૫૬ આયુર્વેદસિદ્ધાન્તસંખ્યાધિની ૫૭ આયુર્વેદનુપાનવિધિ ૫૮ આયુર્વેદસૌખ્ય-ટોડરાનદ ૫૯ આરોગ્યચિંતામણિ ૬૦ આરોગ્યર્પણ. ૬૧ આરોગ્યમાલા ૬૨ ઈન્દ્રજન ૬૩ ઈશ્વરીકલ્પ ૬૪ ઈન્દ્રેશ્વર ૬૫ ઉત્ક્રમજરી-ટોડરાનદ ૬૬ ઉત્કલક્ષણ ૬૭ ઉત્તમદ્યિકિ-આપટલ ૬૮ ઉપચાર-સાર ૬૯ ઉપદેવ ૭૦ ઉપદશાધિકાર-ચાનભાસ્કર ૭૧ ઉપચાતુમારણ ૭૨ ઉમામહેશ્વરસવાદ ૭૩ ઉપાનિદાન ૭૪ ઉષ્ણપદ્ય ૭૫ ઋગ્ગુજ્યુ ૭૬ ઋગ્ગુચર્યા ૭૭ આર્વાસનિદાન ૭૮ ઔષધિ-નામાવલિ-રાધાકૃષ્ણકૃત ૭૯ ઔષધિકલ્પ ૮૦ ઔષધગ્રંથ ૮૧ ઔષધપ્રકાશ ૮૨ ઔષધપ્રયોગ ૮૩ ઔષધિકલ્પલતા ૮૪ કરટિકોતુક (હસ્તિગેગ) ૮૫ ગોપાલદાસકૃત-કબીચિકિત્સા ૮૬ કર્ણી ચિકિત્સાસાધાર ૮૭ કર્મવિપાક ૮૮ કલાવાદન (કામશાસ્ત્ર) ૮૯ કલાશાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર) ૯૦ કલાશાસ્ત્ર-વિશાખિલકૃત ૯૧ કલાવિષતન ૯૨ કલામારનન ૯૩ કપખંડ ૯૪ કલ્પખંડ

(શ્રીજી). ૯૫ કલ્પચિંતામણિ. ૯૬ કલ્પતંત્ર. ૯૭ કલ્પવૃક્ષ-મંત્રીનાયકૃત. ૯૮ કલ્પદ્રુમ નિર્ધંદુ. ૯૯ કલ્પોપધિ સેવાદિપ્રકાર. ૧૦૦ કલ્યાણકારક-ઉપાદિત્યાચાર્યકૃત. ૧૦૧ કલ્યાણકૃત. ૧૦૨ કાક-ચરેશ્વરીતંત્ર. ૧૦૩ કાંકાવનવટિકા. ૧૦૪ કામકલાંગનાવિલાસ. ૧૦૫ કામકલાતંત્ર. ૧૦૬ કામ-કલાવિલાસ. ૧૦૭ કામકલાસૂત્ર. ૧૦૮ કામતંત્ર. ૧૦૯ કામદતંત્ર. ૧૧૦ કામદેવવટી સારસંગ્રહ. ૧૧૧ કામપ્રબોધ-અનુપચિંતિ દેવકૃત. ૧૧૨ કામમૂલ. ૧૧૩ કામરત્નતંત્ર-નિવ્યનાયકૃત અને શ્રીનાથ-લઠકૃત. ૧૧૪ કામરત્ન-મીનાથકૃત. ૧૧૫ કામરત્નાકર. ૧૧૬ કામશાસ્ત્ર. ૧૧૭ કામમૂલ-વાલ્મ્યા-યનકૃત. ૧૧૮ કામાખ્યતંત્ર. ૧૧૯ કામેશ્વરતંત્ર. ૧૨૦ કાલજ્ઞાન. ૧૨૧ કાલ્યણસંહિતા. ૧૨૨ કુમારીકલ્પતંત્ર. ૧૨૩ કૃતકૃદગ્રાખ્ય. ૧૨૪ કૃતદેવ નિર્ધંદુ. ૧૨૫ કાકશાસ્ત્ર * ૧૨૬ કૌતુકચિંતા-મણિ-ક્રતાપરદેવકૃત. ૧૨૭ કૌતુકમંજરી (કામશાસ્ત્ર). ૧૨૮ કવાથાધિકાર. ૧૨૯ ક્ષેમકૂટ-ઉક્ત-ક્ષેમાનકૃત. ૧૩૦ ગન્ધચિકિત્સા ગન્ધનૈઘ, ગન્ધયુર્વેદ. ૧૩૧ ગણનિર્ધંદુ-મદનાદિ નિર્ધંદુ. ૧૩૨ ગદનિમઠ-સોદલગ્રંથ. ૧૩૩ ગણુરત્નમાલાદિગ્રંથ. ૧૩૪ ગજરાજરત્ન. ૧૩૫ ગદવિનિશ્ચય. ૧૩૬ ગદવિનોદનિર્ધંદુ. ૧૩૭ ગદ્યરસાયન. ૧૩૮ ગદ્યદીપિકા. ૧૩૯ ગરકાંગનાદિ. ૧૪૦ ગર્ભ-કાંડ. ૧૪૧ ગર્ભચિકિત્સા. ૧૪૨ ગુટિકાધિકાર. ૧૪૩ ગુટિકાપ્રકાર. ૧૪૪ ગુડ્યાદિ નિર્ધંદુ-ધન્વ-તરિકૃત. ૧૪૫ ગુણચંદ્રિકા-ધનરયામસરિકૃત. ૧૪૬ ગુણજ્ઞાન. ૧૪૭ ગુણજ્ઞાનનિર્ધંદુ. ૧૪૮ ગુણપટલ. ૧૪૯ ગુણપાક. ૧૫૦ ગુણમાલા. ૧૫૧ ગુણયોગપ્રકાશ. ૧૫૨ ગુણરત્નમાલા-ભાવમિશ્રકૃત. ૧૫૩ ગુણ-રત્નાકર-વજ્રમૂષણકૃત. ૧૫૪ ગુણસંગ્રહ-સોદલકૃત. ૧૫૫ ગુણાગુણ-સુભેલકૃત. ૧૫૬ ગુરુબોધક-દેરખ-સેનકૃત. ૧૫૭ ગોરક્ષચિકિત્સા. ૧૫૮ ગોરક્ષસંહિતા. ૧૫૯ ગોવૈષ્ણશાસ્ત્ર. ૧૬૦ ગૌરીકાચલિકાતંત્ર. ૧૬૧ ચક્રદત્ત. ૧૬૨ ચક્રારચંદ્રિકા. ૧૬૩ ચમકારચિંતામણિ-સોલિષ્વરાજકૃત. ૧૬૪ ચરકસંહિતા. ૧૬૫ ચર્યાચંદ્રોદય. ૧૬૬ ચર્યાપદ્યાકર. ૧૬૭ ચિકિત્સાકલિકા-તિસરકૃત. ૧૬૮ ચિકિત્સાકલિકા-દ્વા-ચંકરકૃત. ૧૬૯ ચિકિત્સાકોમુદી-કાશીરાજકૃત. ૧૭૦ ચિકિત્સાકમકલ્પવલી. ૧૭૧ ચિકિત્સાચિંતામણિ. ૧૭૨ ચિકિત્સાજ્ઞાન-વિદ્યાપતિકૃત. ૧૭૩ ચિકિત્સાતત્ત્વજ્ઞાન-ધન્વંતરિકૃત. ૧૭૪ ચિકિત્સાતંત્ર. ૧૭૫ ચિકિત્સાદર્પણ-દિવેદાસકૃત. ૧૭૬ ચિકિત્સાદીપ. ૧૭૭ ચિકિત્સાદીપિકા-ધન્વંતરિકૃત. ૧૭૮ ચિકિત્સાનાગાભૂતીનય. ૧૭૯ ચિકિત્સાપદ્ધતિ-કાશીરાજકૃત. ૧૮૦ ચિકિત્સાપરિભાષા-નારાયણ-દાસકૃત. ૧૮૧ ચિકિત્સામાસિકા. ૧૮૨ ચિકિત્સામૂલ-ગણેશકૃત. ૧૮૩ ચિકિત્સામૂલસાર-દેવદાસકૃત. ૧૮૪ ચિકિત્સાચોગચત. ૧૮૫ ચિકિત્સારત્ન. ૧૮૬ ચિકિત્સાજીવ-સંદાનંદ શુકકૃત. ૧૮૭ ચિકિત્સા-લેશ-ગોવર્ધનકૃત. ૧૮૮ ચિકિત્સાશતશ્લોક. ૧૮૯ ચિકિત્સાસંગ્રહ-ધન્વંતરિકૃત-ચક્રપાણિદત્ત-કૃત અને શિવદાસ સેનકૃત. ૧૯૦ ચિકિત્સાસર્વસંગ્રહ. ૧૯૧ ચિકિત્સાસર્વસાગર. ૧૯૨ ચિકિત્સા-સાગરવ-સેશ્વરકૃત. ૧૯૩ ચિકિત્સાસાર-ધન્વંતરિકૃત, હરિભારતીકૃત અને ગોપાલદાસકૃત. ૧૯૪ ચિકિત્સાસંગ્રહ-ક્ષેમશર્માચાર્યકૃત અને વગસેનકૃત. ૧૯૫ ચિકિત્સાસાર-સમુચ્ચય. ૧૯૬ ચિકિત્સા-સ્થાનટીપાયુ-ચક્રપાણિ દત્તકૃત. ૧૯૭ ચોપયની-પ્રકાશ. ૧૯૮ જગદ્દેવ-વૈદ્યવાચસ્પતિકૃત. ૧૯૯ જરાચિકિત્સા. ૨૦૦ જ્વરકલ્પ. ૨૦૧ જ્વરચિકિત્સા. ૨૦૨ જ્વરતિમિરસારકર. ૨૦૩ જ્વર-ત્રિશતિ-શાર્દૂલકૃત. ૨૦૪ જ્વરદર્પણમાલા. ૨૦૫ જ્વરનિર્ણય-નારાયણકૃત. ૨૦૬ જ્વરપરાગ્રથ-જ્વરરત્નકૃત. ૨૦૭ જ્વરશાંતિ. ૨૦૮ જ્વરાકુચ. ૨૦૯ જ્વરાદિરોગચિકિત્સા. ૨૧૦ જ્ઞાનલેખબ્ધ-મંજરી. ૨૧૧ ટોડરપ્રકાશ-ટોડરમલકૃત. ૨૧૨ ટોડરનંદ-ટોડરમલકૃત. ૨૧૩ કામરતંત્ર. ૨૧૪ તકકંપ. ૨૧૫ તકકંપવિધિ. ૨૧૬ તંત્રરાજ-જગાલકૃત. ૨૧૭ તંત્રાક્તચિકિત્સા. ૨૧૮ તામ્રવનેમુડાકૃતિ-પાપણકલ્પ. ૨૧૯ તિસરકૃત વેદક. ૨૨૦ ત્રિમંથ્ર-સા-શાર્દૂલકૃત. ૨૨૧ તેલોપવેશનવિધિ. ૨૨૨ ત્રિશતી. ૨૨૩ દ્વિસંહિતાતંત્ર. ૨૨૪ દ્વાત્રેયતંત્ર. ૨૨૫ દ્વાત્રેયસંહિતાતંત્ર. ૨૨૬ દશપરીક્ષા. ૨૨૭

• આ ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃતમાં છે. જેમાં ૧૮૦૦૦ શ્લોકો હોઈ તે કાકદેવજી રચેલ છે. એના જ સાર લઈ કેટલાંક કેકરાસના નામથી બીબી જુડી જુડી ભાષાઓમાં પુસ્તકો લખાયાં છે. શ્લોકો આ પુસ્તકને અતિરોધી રાખે છે. જેથી હજી તે ગ્રંથમાં જોવામાં આવ્યું નથી. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ પાઠ્યમાં હોવાની ભાજ મળી છે.

દિવ્યરસેન્દ્રસાર-ધનપતિકૃત ૨૨૮ દૂધપરીક્ષા ૨૨૯ દેવદાલીકૃત ૨૩૦ દેવનદીકૃત વૈષક ૨૩૧
 દ્રવ્યગુણ-ગોપાલકૃત ૨૩૨ દ્રવ્યગુણ-રાજવલ્લભ નારાયણદાસ કવિરાજકૃત ૨૩૩ દ્રવ્યગુણદીપિકા-
 કૃષ્ણદત્તકૃત ૨૩૪ દ્રવ્યગુણરત્નાભાલા-માધવકૃત ૨૩૫ દ્રવ્યગુણવિવેક ૨૩૬ દ્રવ્યગુણશત્સોદીપ્તિ-
 નિમલભટ્ટકૃત ૨૩૭ દ્રવ્યગુણસંગ્રહ-ચક્રપાણિ દત્તકૃત ૨૩૮ દ્રવ્યગુણાકર ૨૩૯ દ્રવ્યગુણાદર્શ-
 નિવટુ ૨૪૦ દ્રવ્યગુણાધિરાજ ૨૪૧ દ્રવ્યરત્નાકર ૨૪૨ દ્રવ્યરત્નાવલિ ૨૪૩ દ્રવ્યસુદ્ધિ ૨૪૪
 દ્રવ્યદર્શ ૨૪૫ ધનવતરિત્રય ૨૪૬ ધનવતરિનિધિ ૨૪૭ ધનવતરિવિલાસ ૨૪૮ ધનવતરિ-
 સાગનિધિ-પ્રવાણકૃત ૨૪૯ ધાતુક પ-રુદ્રનામલત્તાતર્ગત ૨૫૦ ધાતુનિધન ૨૫૧ ધાતુમંજરી-
 સદાશિવકૃત ૨૫૨ ધાતુમારણ-શાંતિગ્રંથકૃત ૨૫૩ ધાતુરત્નાભાલા-દેવદત્તકૃત ૨૫૪ ધાતુરોધન
 ૨૫૫ નક્ષત્રપીઠાશાંતિ ૨૫૬ નવપાકશાસ્ત્ર ૨૫૭ નવર નધાતુવિલાસ-ગણભટ્ટકૃત ૨૫૮ નાગવલ્લીકલ્પ.
 ૨૫૯ નાગવ્યાધિનિર્ણય ૨૬૦ નાગાર્જુનતત્ત્વ ૨૬૧ નાગાર્જુનીય ૨૬૨ નાડીગ્રંથ ૨૬૩
 નાડીજ્ઞાન. ૨૬૪ નાડીજ્ઞાનતરંગિણી ૨૬૫ નાડીજ્ઞાનદીપિકા ૨૬૬ નાડીનિધન ૨૬૭ નાડી-
 પરીક્ષા-દત્તાત્રેયકૃત, માર્કેડેયકૃત અને રાવણકૃત ૨૬૮ નાડીપરીક્ષાદિ ચિકિત્સાકથન-રત્ન-
 પાણિકૃત ૨૬૯ નાડીપ્રકરણ ૨૭૦ નાડીપ્રકાશ-ગોવિંદકૃત, રામરાજકૃત અને શકર સેનકૃત ૨૭૧
 નાડીવિજ્ઞાન-ગોવિંદરામ સેનકૃત ૨૭૨ નાડીવિજ્ઞાનીય ૨૭૩ નાડીશાસ્ત્ર ૨૭૪ નાડીસમુચ્ચય.
 ૨૭૫ નાનોપધ્યયનિષ્ઠેદ-નારાયણદાસ કવિરાજકૃત ૨૭૬ નાનોપધિવિધિ ૨૭૭ નામમાતા-ધનવતરિ-
 કૃત ૨૭૮ નામાવલિનિવટુ ૨૭૯ નારાયણવિલાસ ૨૮૦ નિધનુ-રુદ્રાકૃષ્ણકૃત ૨૮૧ નિધનુ-
 શિશુમણિ ૨૮૨ નિધનુસેષ ૨૮૩ નિધનુસંગ્રહનિધન ૨૮૪ નિવટુસાર-અશોકમંદનકૃત ૨૮૫
 લઘુનિધનુસાર-શ્રેયવકૃત ૨૮૬ નેત્રરોગચિકિત્સા ૨૮૭ નૃસિંહકૃત-માધવનિદાનટીકા ૨૮૮ પચ-
 કર્મવિધિ ૨૮૯ પચકર્મધિકાર-વાગ્ભટ્ટકૃત ૨૯૦ પચસાયક ૨૯૧ પચસાયક-કવિશેખર જ્યોતિ-
 રીશ્વકૃત ૨૯૨ પથનિદાન ૨૯૩ પથાપન-રઘુદેવકૃત ૨૯૪ પથાપથ્યનિધનુ-કેયદેવ પડિત-
 કૃત ૨૯૫ પથાપથ્યનિર્ણય ૨૯૬ પથાપથ્યવિચાર ૨૯૭ પથાપથ્યવિજ્ઞાન ૨૯૮ પથાપથ્ય-
 વિધિ-દક્ષપ્રકૃત ૨૯૯ પથાપથ્યવિનિશ્ચય-વિશ્વનાથ સેનકૃત ૩૦૦ પથાપથ્યવિષેષ-કેરદેવ-
 કૃત ૩૦૧ પરિભાષાપ્રદીપ ૩૦૨ પરિભાષા-નારાયણદાસકૃત ૩૦૩ પરિભાષાવૃત્તિપ્રદીપ-
 ગોવિંદસેનકૃત ૩૦૪ પાકાદિસંગ્રહ ૩૦૫ પાકાધ્યાય ૩૦૬ પાકમાર્તંડ ૩૦૭ પાકાવલિ
 ૩૦૮ પાકાવલિ (બીજી) ૩૦૯ પાકકલ્પ ૩૧૦ પારાશરસહિતા ૩૧૧ પાલાયકલ્પ ૩૧૨
 પૂજ્યપાદનિધનુ ૩૧૩ પ્રમેદગજકેસરી ૩૧૪ પ્રયોગચિત્રમણિ ૩૧૫ પ્રયોગામૃત-વૈદ્યચિત્રા-
 મણિકૃત ૩૧૬ પાલચિકિત્સા-કલ્યાણભટ્ટકૃત ૩૧૭ પાનાતત્ત્વ-પ્રધાણકૃત ૩૧૮ પૃથ્વીકલ્પ
 ૩૧૯ લાઘુકીર્તિ ૩૨૦ લાવપ્રકાશ-ભાવમિશ્રકૃત ૩૨૧ લાવપ્રકાશકોશ ૩૨૨ લિપ્યુચ્ચયચિત્તો-
 ત્સવ-હંસરાજકૃત ૩૨૩ લિપ્યુચ્ચયનિદાન ૩૨૪ લિપ્યરત્ન ૩૨૫ ભીમવિનોદ ૩૨૬ ભૃગુસહિતા
 ૩૨૭ ભેડસહિતા ૩૨૮ ભેષજકલ્પ ૩૨૯ ભેષજક પુસારસંગ્રહ ૩૩૦ ભેષજતર્ક ૩૩૧ ભેષજ-
 સર્વસ્વ ૩૩૨ ભેષજ્યરત્નાવલિ-વિક્રમકૃત ૩૩૩ ભેષજ્યરત્નાવલિ ૩૩૪ ભેષજ્યસાર ૩૩૫ ભેષજ્ય-
 સારામૃતસહિતા-પ્રાણનાથકૃત ૩૩૬ ભોજકૃત વૈષક ૩૩૭ ભોજનકસ્તૂરી ૩૩૮ ભોજનકલ્પ-
 હલ-રઘુનાથસરિકૃત (અથસખ્યા ૧૦૦૦) ૩૩૯ મદૂક આહીકલ્પ ૩૪૦ મતિમુકુર. ૩૪૧
 મથાનભેરવ ૩૪૨ મદનકામિશ્વર. ૩૪૩ મદનપાલવિનોદનિધનુ (મદનવિનોદ) ૩૪૪ મદન-
 સંજ્ઞવની ૩૪૫ મદનાર્જુવ ૩૪૬ મધુકાષ ટીકા-માધવનિદાન ૩૪૭ મધુમાલતી ૩૪૮ મલ્લ-
 પ્રકાશ-મદદેવકૃત ૩૪૯ મહારસાવનવિધિ-મહાદેવકૃત ૩૫૦ મહાર્જુવ ૩૫૧ માત્રાપ્રયોગ
 ૩૫૨ માધવચિન્તિસા ૩૫૩ માધવનિદાન ૩૫૪ મુખ્યગ્રોધાખ્યા-જનગાદિ રોગચિકિત્સા
 ૩૫૫ મુડીકલ્પ ૩૫૬ મુખ્તાવલિ-ચક્રપાણિકૃત ૩૫૭ મૃપરીક્ષા-નખપરીક્ષા સહ ૩૫૮ મૂલદેવકૃત
 કામશાસ્ત્ર ૩૫૯ મૃગત્તસચિકિત્સા ૩૬૦ મૃગસંજ્ઞવની ૩૬૧ મયોદાર ૩૬૨ વામલત્ત. ૩૬૩
 યોગ્ય દ્રવ્ય-લક્ષમણકૃત ૩૬૪ યોગ્ય દિક્ષાવિનાસ. ૩૬૫ યોગ્યચિકિત્સા ૩૬૬ યોગ્યચિત્રમણિ
 ૩૬૭ યોગ્યર ગિણી-ત્રિમલભટ્ટકૃત અને કેશવકૃત ૩૬૮ યોગ્યદીપિકા-ધનવતરિકૃત ૩૬૯ યોગ-

પારિભત ૩૭૦ યોગપ્રદીપ ૩૭૧ યોગમાધવ ૩૭૨ યોગમાલા-યોગસિદ્ધાન્ત. ૩૭૩ યોગમુક્તાવલિ-વલ્લભદેવજી ૩૭૪ યોગરત્ન ૩૭૫ યોગરત્નપ્રદીપ ૩૭૬ યોગરત્નમાલા-ગુણાકર-જી ૩૭૭ યોગરત્નાકર-કેશવદેવજી ૩૭૮ યોગરત્નાવલિ ૩૭૯ યોગશતક-વરરચિત્ ૩૮૦ યોગશતક-મદનસિદ્ધાન્ત, લક્ષ્મીદાસજી અને વિદ્યધરજી ૩૮૧ યોગસત્ર-ગંગાધરજી ૩૮૨ યોગસાર-અધિનીકુમારજી ૩૮૩ યોગસારસત્ર-તુલસીદાસજી ૩૮૪ યોગસારસમુચ્ચય-ગણપતિ વ્યાસજી ૩૮૫ યોગસુધાનિધિ-બદિમિશ્રજી ૩૮૬ યોગાજ્ઞ ૩૮૭ યોગાધિકાર ૩૮૮ યોગા-મૃત-ગોપાલદાસજી ૩૮૯ યોગિન્યાપદ ૩૯૦ યનાર્ક ૩૯૧ રતિરહસ્ય (કામશાસ્ત્ર) ૩૯૨ રતિ સત્ર-અધ્યાપ્યા ૩૯૩ રતિસર્વસ્વ ૩૯૪ રતિસાર ૩૯૫ રત્નકલાચરિત-લોલિતરાગજી ૩૯૬ રત્નદીપિકા ૩૯૭ રત્નપરીક્ષા ૩૯૮ રત્નપ્રદીપનિધિ-કાશીરામજી ૩૯૯ રત્નાવલિ-કવિ ચંદ્રાનજી ૪૦૦ રત્નસારચિતામણિ ૪૦૧ રત્નાકર-પૈદ્યરત્નાકરનિધિ ૪૦૨ રસકાલિ-કકાલિજી ૪૦૩ રસકાવલિ-કાશીનાથજી ૪૦૪ રસકાવલિ-પૈદ્યરામજી ૪૦૫ રસકોતુક ૪૦૬ રસકોતુકાખ્ય ૪૦૭ રસકોમુદી-માધવાકરજી ૪૦૮ રસકોસ્તુભ-રસકલિકા ૪૦૯ રસગોવિન્દ-ગોવિન્દજી ૪૧૦ રસ ચન્દ્રિકા-નીલાચર પુરોહિતજી ૪૧૧ રસચિતામણિ ૪૧૨ રસતત્ત્વસાર ૪૧૩ રસદર્શન-નિમલજી ૪૧૪ રસદીપિકા-આનંદાનુભવનજી ૪૧૫ રમનક્ષત્રમાલિકા ૪૧૬ રસનિધિ ૪૧૭ રસપદ્ધતિ ૪૧૮ રસપદ્મચંદ્રિકા ૪૧૯ રસપારિભત ૪૨૦ રસપ્રકાશ ૪૨૧ રસપ્રકાશસુધાકર-યશોધરજી ૪૨૨ રસપ્રદીપ-પ્રાણનાથજી ૪૨૩ રસભસ્મવિધિ ૪૨૪ રસભેષજકક-સૂર્યપંડિતજી ૪૨૫ રસભોગ-મુક્તાવલિ ૪૨૬ રસમગલ ૪૨૭ રસમજરી-કાલીનાથજી ૪૨૮ રસમાણિ-હરિહરજી ૪૨૯ રસમુક્તાવલિ ૪૩૦ રસનામલ ૪૩૧ રસયોગમુક્તાવલિ-નરહરિ ભટ્ટજી ૪૩૨ રસરત્ન-શ્રીનાથજી ૪૩૩ રસરત્નપ્રદીપ ૪૩૪ રસરત્નપ્રદીપિકા ૪૩૫ રસરત્નમાલા-નિત્યનાથજી ૪૩૬ રસરત્ન-સમુચ્ચય ૪૩૭ રસરત્નાકર-નિલનાથ સિદ્ધાન્ત (આ ગ્રંથ પ્રકાશના છે) ૪૩૮ રસરત્નાકર-ચક્ર-પાણિજી અને રેવણજી સિદ્ધાન્ત ૪૩૯ રસરત્નાવલિ-ગુરુદત્ત સિદ્ધાન્ત ૪૪૦ રસરત્નસમુચ્ચય ૪૪૧ રસરસાર્થવ ૪૪૨ રસરહસ્ય ૪૪૩ રસરાજ ૪૪૪ રસરાજસુંદર ૪૪૫ રસરાજલક્ષ્મી-રામેશ્વર ભટ્ટજી ૪૪૬ રસરાજશકર ૪૪૭ રસરાજશિરોમણિ-પરશુરામજી ૪૪૮ રસરાજકલ્પ ૪૪૯ રસ-વિવેક-કામશાસ્ત્ર ૪૫૦ રસવૈરોધિક ૪૫૧ રસતોષક ૪૫૨ રસસ્ફાર ૪૫૩ રસસંકેત ૪૫૪ રસસંકેતકલિકા-ચામુડ કાપરજી ૪૫૫ રસસત્ર ૪૫૬ રસસત્રસિદ્ધાન્ત-અચ્યુતજી ૪૫૭ રસ-સાગર ૪૫૮ રસસાર-ગોવિંદાર્યજી ૪૫૯ રસસારસત્ર-ગંગાધર પંડિતજી ૪૬૦ રસસાર-સમુચ્ચય ૪૬૧ રસસારામૃત-રામસેનજી ૪૬૨ રસસિદ્ધાન્તસત્ર ૪૬૩ રસસિદ્ધાન્તસાગર ૪૬૪ રસસિદ્ધિપ્રકાશ ૪૬૫ રસસિદ્ધિ ૪૬૬ રસસુધાકર ૪૬૭ રસસુધાનિધિ-નરરાજ શુભજી ૪૬૮ રસસુધાભોનિધિ ૪૬૯ રસસુદર્યાન ૪૭૦ રસદંધ-ગોવિન્દજી ૪૭૧ રસદેવમન-કદાલીય રસદેવમન ૪૭૨ રસાદિશુદ્ધિ ૪૭૩ રસાધિકાર-હરિહરજી ૪૭૪ રસાધ્યાય ૪૭૫ રસામૃત-જયદેવજી અને કેન્દેવજી ૪૭૬ રસાધિ ૪૭૭ રસાભોધિ ૪૭૮ રસાયનતરંગિણી ૪૭ રસાયનનિદાન ૪૮૦ રસાયનવિધિ ૪૮૧ રસાર્થવ ૪૮૨ રસાર્થવલ્લા ૪૮૩ રસાલકાર ૪૮૪ રસાવતાર ૪૮૫ રસેન્દ્ર ૪૮૬ રસદંધુમ-રામજી ૪૮૭ રસેન્દ્રચિતામણિ-ગમચજી ૪૮૮ રસેન્દ્રકામણિ-સોમદેવજી ૪૮૯ રસેન્દ્રમગલ ૪૯૦ રસેન્દ્રસહિતા ૪૯૧ રસેન્દ્રસારસત્ર-ગોપાલકૃષ્ણજી ૪૯૨ રસેશ્વરસિદ્ધાન્ત ૪૯૩ રસોપરસ ૪૯૪ રસોપરસશોધન ૪૯૫ રાનિધિ-કાશીરામજી ૪૯૬ રાજનિધિ (દ્વિતીય) ૪૯૭ રાજમાર્ગ-ભોજરામજી ૪૯૮ રાજમુગ્ધ-ભોજદેવજી ૪૯૯ ગંગ વન્ધન અન્ધ પદ્મરત્નમાલા ૫૦૦ રાજકલ્પ ૫૦૧ ગદ્યાત્ર ૫૦૨ રાવણી ચિકિત્સા ૫૦૩ રુદ્રતીર્થ ૫૦૪ રુદ્રતન ૫૦૫ રુદ્રદત્ત ૫૦૬ રુદ્રાભિધિચિકિત્સા ૫૦૭ રૂપમજરી ૫૦૮ રોગનિર્ણય ૫૦૯ રોગપ્રદીપ ૫૧૦ રોગલક્ષણ ૫૧૧ રોગવિનિશ્ચય-વરગનિદાન ૫૧૨ રોગાનક-ત્તર ૫૧૩ રોગારબ ૫૧૪ રોગાવલિ ૫૧૫ રોગમગજી ૫૧૬ લઘુનિર્ણય-સુગન્ધિજી ૫૧૭ લઘુરત્નાકર ૫૧૮ લઘુપર્યાનિર્ણય ૫૧૯ લોલિતરાજ ૫૨૦ લોહરત્નાકર ૫૨૧ લોહશાસ્ત્ર ૫૨૨

લોહપ્રદીપ. ૫૨૩ વંગસેન. ૫૨૪ વૃષ્ટાપ્રકરણ. ૫૨૫ વમનકલ્પ (અર્ધાંગલદ્યાંતર્ગત). ૫૨૬ વસંત-
રાજચિકિત્સા. ૫૨૭ વાજકરણ. ૫૨૮ કલ્પદ્રુમ. ૫૨૯ વાજકરણતંત્ર. ૫૩૦ વાજકરણાધિકાર ૫૩૧
વાટપવિદ્યુ. ૫૩૨ વાતપ્રત્યાદિનિર્ણય. ૫૩૩ વાતનિદાન. ૫૩૪ વાતપ્રમેહચિકિત્સા. ૫૩૫ વાત-
રોગચિકિત્સા. ૫૩૬ વિચારસુધાકર (અરોધસુધાકર). ૫૩૭ વિચરચરિત. ૫૩૮ વિદ્યાપ્રકાશચિકિત્સા-
ધન્વંતરીકૃત. ૫૩૯ વિદ્યારત્ન-શિવાનંદલટ્ટ ગોસ્વામીકૃત. ૫૪૦ વિમાનકલ્પ-ચક્રપાણિદત્તકૃત. ૫૪૧
વિષતંત્ર. ૫૪૨ વિષમંજરી. ૫૪૩ વિષવૈષ. ૫૪૪ વિષહરચિકિત્સા. ૫૪૫ વિષહરમંત્રૌષધ. ૫૪૬
વીર નરસિંહ. ૫૪૭ વીરસિંહાવલોકન. ૫૪૮ વૃક્ષચિકિત્સારોપણાદિ. ૫૪૯ વૃક્ષદોષદ. ૫૫૦ વૃક્ષાધુ-
વૈદ. ૫૫૧ વૃત્તરત્નાવલિ-મણિરામકૃત. ૫૫૨ વૃત્તમાણિપ્રમાલા-સુપેણકૃત નિદાન. ૫૫૩ વૃંદમાધવ.
૫૫૪ વૃંદસંગ્રહ. ૫૫૫ વૃંદસિંધુ. ૫૫૬ વૃંદસંહિતા. ૫૫૭ વૃંદવાગ્મત (અર્ધાંગસંગ્રહ). ૫૫૮
વૃંદનાથક. ૫૫૯ વૃંદ હારીત. ૫૬૦ વૈદકસાર. ૫૬૧ વૈદકદંબ. ૫૬૨ વૈદકપરિભાષા. ૫૬૩ વૈદક
યોગચંદ્રિકા. ૫૬૪ વૈદકરત્નાવલિ. ૫૬૫ વૈદકલ્પતર. ૫૬૬ વૈદકલ્પદ્રુમ. ૫૬૭ વૈદકશાસ્ત્ર વૈષ્ણવ.
૫૬૮ વૈદકસંગ્રહ. ૫૬૯ વૈદકસર્વસ્વ-નકુલકૃત. ૫૭૦ વૈદકસાર. ૫૭૧ વૈદકસારસંગ્રહ. ૫૭૨
વૈદકાનંદ. ૫૭૩ વૈદકપુલક-અસીધરકૃત. ૫૭૪ વૈદકુલતર. ૫૭૫ વૈદકૌમુદી. ૫૭૬ વૈદકૌરમુલ. ૫૭૭
વૈદક્યદ્રોહય. ૫૭૮ વૈદચિકિત્સા. ૫૭૯ વૈદચિંતામણિ. ૫૮૦ વૈદજીવન. ૫૮૧ વૈદતત્ત્વ. ૫૮૨
વૈદત્રિશદીકા. ૫૮૩ વૈદદર્પણ-દલપતિકૃત અને પ્રાણનાથકૃત. ૫૮૪ વૈદદર્શન. ૫૮૫ વૈદત્રયભોધિકા.
૫૮૬ વૈદનિષદ્ધ. ૫૮૭ વૈદપદ્ધતિ. ૫૮૮ વૈદપ્રદીપ-ઉદયવિશ્વકૃત. ૫૮૯ વૈદભોધસંગ્રહ-ભીમસેનકૃત.
૫૯૦ વૈદમનઉત્સવ-અસીધરકૃત. ૫૯૧ વૈદભૂષણનિષદ્ધ. ૫૯૨ વૈદમંજરી. ૫૯૩ વૈદમનોરમા.
૫૯૪ વૈદમહોદધિ-વૈદરાજકૃત. ૫૯૫ વૈદમાલિકા. ૫૯૬ વૈદયોગ. ૫૯૭ વૈદરત્ન. ૫૯૮ વૈદરત્ન-
માલા. ૫૯૯ વૈદરત્નાકરભાષ્ય. ૬૦૦ વૈદરસરત્ન. ૬૦૧ વૈદરસાયન. ૬૦૨ વૈદરહસ્ય. ૬૦૩ વૈદ-
રહસ્યપદ્ધતિ. ૬૦૪ વૈદરાજતંત્ર. ૬૦૫ વૈદવલ્લભ-ઉદયભક્ષિકૃત, વલ્લભકૃત અને હસ્તિકૃત. ૬૦૬
વૈદવલ્લભ અથવા ત્રિશંતી કિંવા જ્વરત્રિશંતી. ૬૦૭ વૈદવલ્લભા. ૬૦૮ વૈદવાચસ્પતિ. ૬૦૯ વૈદ-
વિનોદ-શંકરલકૃત. ૬૧૦ વૈદવિલાસ-રઘુનાથકૃત. ૬૧૧ વૈદવૃંદ-નારાયણકૃત. ૬૧૨ વૈદશાસ્ત્રસાર-
સંગ્રહ-વ્યાસ ગણપતિકૃત. ૬૧૩ વૈદસંક્ષિપ્તસાર-સોમનાથ મહામાત્રકૃત. ૬૧૪ વૈદસંગ્રહ ૬૧૫
વૈદસર્વસ્વ. ૬૧૬ વૈદસાર. ૬૧૭ વૈદસારસંગ્રહાખ્ય. ૬૧૮ વૈદસારસંગ્રહ. ૬૧૯ વૈદસારોદ્ધાર. ૬૨૦
વૈદસૂત્રટીકા. ૬૨૧ વૈદહિતોપદેશ-શિવપંડિતકૃત. ૬૨૨ વૈદામૃત. ૬૨૩ વૈદામૃતસાગર. ૬૨૪ વૈદા-
મૃતલહરી-મથુરાનાથકૃત. ૬૨૫ વૈદાલંકાર. ૬૨૬ વૈદાવતંસ-લે.લિંબરાજકૃત. ૬૨૭ વ્યાધિસિદ્ધાંત.
૬૨૮ વ્યાધ્યર્ગસ-દામોદરકૃત. ૬૨૯ મણુચિકિત્સા. ૬૩૦ મણુપ્રાધવ. ૬૩૧ શતશ્લોકી-અવધાન
સરસ્વતીકૃત, ત્રિમલ્લકૃત અને ભોપદેવકૃત. ૬૩૨ શરીરલક્ષણ. ૬૩૩ શરીરવિનિશ્ચયાધિકાર-ગંગા-
નાથકૃત. ૬૩૪ શરીરસ્થાનભાષ્ય. ૬૩૫ શલ્યતંત્ર. ૬૩૬ શાકનિષદ્ધ-સીતારામ શાસ્ત્રીકૃત. ૬૩૭
શાખરતંત્ર. ૬૩૮ શારીરિક-ગ્રીમુખકૃત. ૬૩૯ શારીરવૈષ. ૬૪૦ શાર્દૂલધર-સંહિતા. ૬૪૧ શાલિહોત-
નકુલકૃત. ૬૪૨ શાલિહોતસાર. ૬૪૩ શાલિહોતખંડ. ૬૪૪ શાલોકલ્પ. ૬૪૫ શિલામૃતકલ્પ. ૬૪૬
શ્લેષમંજરનિદાન. ૬૪૭ પદ્મસનિષદ્ધ. ૬૪૮ પદ્મરત્નમાલા. ૬૪૯ પાંચયિકિત્સા. ૬૫૦ સનિપાત-
કલિકા-રુદ્રનાથકૃત, શંભુનાથકૃત. ૬૫૧ સનિપાતચંદ્રિકા. ૬૫૨ સનિપાતચિકિત્સા. ૬૫૩ સનિપાત-
નાડીલક્ષણ. ૬૫૪ સનિપાતપટ. ૬૫૫ સનિપાતમંજરી. ૬૫૬ સર્વજ્વરવિપાક. ૬૫૭ સર્વવિજ્યો-
તંત્ર. ૬૫૮ સર્વસંગ્રહ. ૬૫૯ સહસાક્ષ તથા સર્વસિદ્ધાંત. ૬૬૦ સારકૌમુદી-રાજ હરિશંકરકૃત.
૬૬૧ સારસંગ્રહ. ૬૬૨ સારસંગ્રહનિષદ્ધ. ૬૬૩ સારસિંધુ. ૬૬૪ સિદ્ધમંત્ર-કેશવકૃત નિષદ્ધ.
૬૬૫ સિદ્ધમલિકા નિષદ્ધ. ૬૬૬ સિદ્ધયોગ. ૬૬૭ સિદ્ધયોગમાલા. ૬૬૮ સિદ્ધયોગસંગ્રહ-ગણસેન-
કૃત. ૬૬૯ સિદ્ધસારસંહિતા. ૬૭૦ સિદ્ધાંતગર્ભ. ૬૭૧ સિદ્ધૌષધસંગ્રહ. ૬૭૨ સિંહનાદ. ૬૭૩
સુધાસાગર. ૬૭૪ સુશ્રુતસંહિતા (અને ટીકાકાર-ડહન જેજ્જટ, ગણદાસ-ભાસ્કર, માધવ, બ્રહ્મદેવ).

૬૭૫ સુશ્રુતસાસ્ત્ર. ૬૭૬ સુપેન્ડ. ૬૭૭ શૂત્રમહોદધિ. ૬૭૮ સુતાર્થવ. ૬૭૯ સૂત્રસ્થાન. ૬૮૦ શૂદ્રશાસ્ત્ર. ૬૮૧ સુપશાસ્ત્ર અથવા પાકશાસ્ત્ર. ૬૮૨ સૌભાગ્યચિંતામણિ. ૬૮૩ સૌભાગ્યચરનાલંકારતંત્ર. ૬૮૪ સ્મરદીપિકા-કામશાસ્ત્ર. ૬૮૫ સ્મરતત્ત્વપ્રકાશિત-કામશાસ્ત્ર. ૬૮૬ સ્વપ્રપરીક્ષા. ૬૮૭ સ્વરવિધિ. ૬૮૮ સંદેહભંજનક. ૬૮૯ સન્નિપાતકલિકા. ૬૯૦ હંસનિદાન અથવા હંસરાજનિદાન. ૬૯૧ હરપ્રદીપિકા. ૬૯૨ હરીતક્યાદિનિધંતુ (ભાવપ્રકાશાંતર્ગત). ૬૯૩ હસ્તિવૈદ્યક-નીરસેનકૃત. ૬૯૪ હારીતસહિતા. ૬૯૫ હિકમતપ્રકાશ-મહાદેવ પંડિતકૃત (અરબી ઉપરથી લાપાંતર કરેલું). ૬૯૬ હિકમતપ્રદીપ. ૬૯૭ હિક્કાધિકાર. ૬૯૮ હિનોપદેશ(વૈદ્યહિતોપદેશ). ૬૯૯ હૃદયદીપક-ઔપદેવકૃત ગ્રાંથ. ૭૦૦ હૃદરોગ-પ્રતિકાર. ૭૦૧ હેમાદિ-વાગ્બટ ઉપર રીકા. ૭૦૨ હૃદયકૃત વૈદ્યક.

★

કેટલાક ખાસ ઉમેરા.

૧-પશુચિકિત્સા

(૧)

(૧) પશુઓના પિત્તજ્વર ઉપર:—નાગકેસર, અરડૂસીનાં પાન, પાટલા, ગળો, કકુ અને હીમજ એક એક તોલો સર્ધ ૮૦ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી ૨૦ તોલા રહે સારે ઉતારી ગાળી કાઢી સવારે પાવો અને જે દૂધા રહ્યા તે સાંજે ફરીથી ઉકાળી ક્વાથ કરીને પાવો.

(૨) પશુઓના કફજ્વર ઉપર:—વાવડિંગ, એરંડીનાં મૂળની ઊલ, સૂદ, કચૂરો અને ગળા એ પાંચ વસ્તુ દોઢદોઢ તોલો સર્ધ ખસેર પાણીમાં ઉકાળી અનુરૂપ રહે ત્યારે ઉતારી, ગાળી તે ક્વાથ સવારે પાવો. સાંજે પાછો એ જ દૂધાનો ક્વાથ કરી પાવો.

(૩) પશુની ખરી પાકીને આવેલા જ્વર ઉપર:—આ તાવમાં પહેલાં શરીરમાં કગકમાટી લીપળે છે; તે પછી તાવ આવે છે. ચારે પગ, ખરી અને શિંગડાં ગરમ રહે છે. પગ, મોં અને નાકમાં ઊલાં પડે છે. જીભ ઉપર કાંટા કાંટા જણાય છે. મોઢું, કાન અને આંખોમાંથી જળ ટપકા કરે છે. ખાતુંપીતું બધું છૂટી જાય છે. આ તાવ ધાતક ગણાય છે. આ રોગ ઇંગ્લેંડમાં વધારે જણાય છે. ૧૫ તોલો ફટકડી સર્ધ ૪૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળી એ પાણીથી બ્યાં બ્યાં ઊલાં પગાં હોય, ત્યાં ત્યાં કપકાથી ધોઈ નાખવાં. પછી કપકાની પોટલી કરી શેક કરવો. કદાચ ઊલાં પાકીને રસી થઈ હોય અને ઊંડો ધાવ થઈ ગયો હોય તો આ નીચે નં. ૪ માં લખેલ તેલ લગાડતા રહેવું.

(૪) પશુમણ્ડ ઉપર:—અળસીનું તેલ ૨૦ તોલા, કપૂર ૫ તોલા અને ટરપેન્ડાઈન તેલ ૧૫ તોલો લેવું. પ્રથમ અળસીના તેલને ગરમ કરવું. ગરમ થાય ત્યારે નીચે ઉતારી કપૂર મેળવવું. તેલ ઠંડું થયા પછી ટરપેન્ડાઈન તેલ મેળવી દેવું. લગાડતી વખતે ધાવ સાફ કરીને લગાડવું. આ તેલ લગાડ્યા પછી માખી બેસતી નથી; તેમ જ કીડા હોય તે પણ મરી જાય છે અને ધાવ જલદી ભરાઈ આવે છે.

(૫) પશુજ્વરહર ઔષધિ:—કકુ ૧૫ તોલો, કરિયાણું ૧૫ તોલો, સાંભરનિમક ૩ તોલા, સોડા-બાઈ-કાર્બ(સાઈનાં ફલ) ૧૫ તોલો તથા ખાંડ ૭૫ તોલા સર્ધ ખારીકે ખાંડી ૮૦ તોલા પાણીમાં મેળવી દિવસમાં બે વખત ધ્રુવું.

(૬) પશુરોગહર-ઘૂત:—કળાં મરી ૨ તોલા સર્ધ પાણી મેળવી ખારીકે ચટણી માફક વાટી ૨૦ તોલા દીમાં મેળવી પાડું. આની રીતે બે-ત્રણ દિવસ કરવાથી આરામ થાય છે.

(૭) પશુઓના શ્વાસરોગ ઉપર:—(જે શ્વાસરોગમાં ચાલતી વખતે ગળામાં કકરે લીધે ધરધર અવાજ થયો કરે છે તથા શ્વાસ ભરાઈ આવતો જીભ ખડાર નીકળી આવે છે તે રોગ

ઉપર) વરિયાળી ૧૦ તોલા, સાકર ૧૦ તોલા, કાળા મરી ૭ તોલા, આમળા ૧ તોલા, કરજ-
(કાકય)ના ફળનો ગ્રેફનો ગર્ભ ૧ તોલા, એ સર્વ વસ્તુ મેળની ખાડી બારીક ચૂર્ણ કરવું આ ચૂર્ણ
૨ તોલા ગાયના માખણમા મેળની પછી થોડા લોટ મેળની ખવરાવવું દિવસમા બે વખત ખવરાવવું

(૮) પશુના શ્વાસ ઉપર બીજો ઉપાય:—કુગળી ૨૦ તોલા તથા મોઢું ૨ તોલા મેળની
૨૧ દિવસ સુધી ખવડાવવું

(૯) પશુની ઉવરસ ઉપર:—(તાવની સાથે અથવા તાવ આપના પછી કેટલીક વખત
ઉવરસ થઈ આવે છે. શરદીની ઉધરસમા કફ નીકળે છે, તથા ઓછી આવે છે ગરમીથી થાય તો
ઉધરસમા કફ નીકળતો નથી સૂકી હોય છે તથા વારંવાર ઉધરસ આવના કરે છે) ૧ તોલા
ખાવળનો ચુદ તથા ૧ તોલા કનીચો ચુદ લઈ પાણીમા મેળની તેનાથી જવનો આટો બાધી પિંડિયા
કરવા. આ પિંડિયા દિવસમા બે વખત ખવરાવવા અથવા અરડૂસીના પાન ૫ તોલા તથા સાલર-
નિમક ૧ તોલા લઈ ઉપરની રીતે જવના લોટમા મેળની પિંડિયા કરી ખવરાવવા અથવા સરસવનું
તેલ ૫ તોલા પાવું એ પણ ખાસ લાભદાયક છે.

(૧૦) પશુની ઉવરસ, શરદી વગેરે ઉપર મહાન્ડાયાણુ પિંડ:—સૂક, ચુદ ૮ કણખાર,
ફુલાવેલું કાનફળ, કકુ, વાવડિંગ, હિંગ તળેલી, ફટકડી ફુલાવેલી, કાળા મરી તથા છરૂ, એ દરેક
વસ્તુ બબે તેના લેરી તથા મેથી ૧૮ તોના લઈ સર્વ વસ્તુ મેળની ખાડી બારીક ચૂર્ણ કરવું.
પછી જવનો ૪૦ તોલા આટો તેમા મેળવવો પછી એમાંથી ૫ તોલા લઈ પાણી મેળની પિંડિયા
બાધી રોજ સવારે ખવરાવવાથી ઉધરસ, ઘાસ, શરદી વગેરે સર્વ વિકાર દૂર થાય છે

(૧૧) પશુના કમ ઉપર:—(ઘણે ભાગે પશુઓને ઉધરસસાથી જ કમ થાય છે, આ લખ કર
રોગ છે. હમના રોગથી પશુ દૂધનું બની બની છે તથા શ્વાસ લેતા લેતા થાકી જઈ બહુ જ દુખી થાય
છે) આમળા ૨૦ તોલા, હરડા ૨૦ તોલા બહેડા ૨૦ તોલા, કાળા મરી ૨૦ તોલા, ખાડ ૨૦ તોલા
અને ચોખા ૪ રોર, એ સર્વ વસ્તુ ખાડી મેળની લેરી. આ ચૂર્ણ રોજ સવારે ૫ તોલા આપવું

(૧૨) હમનો બીજો ઉપાય:—યુગ (સેહુડ) ૨ તોલા લઈ અમિમા રોષ્ટ્રી, પછી પીપરી-
મૂળ અને કાળા મરી બને એક એક તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી, યુવરમા મેળની જવના લોટની સાથે
ખવરાવવો. આની રીતે દિવસમા બે વખત આપવાથી થોડા દિવસમા હમનો રોગ દૂર થાય છે

(૧૩) પશુના મંદાસિ ઉપર:—તાવ તથા ઉવરસની સાથે અનેક વાર મદાસિ થઈ જાય
છે અથવા તાવ વિના પણ અસિ મદ થઈ જાય છે મદાસિથી પાવું પશુ દુર્બલ બની જાય છે.
મદાસિ માટે ઋતુનો વિચાર કરી ઔષધિ આપની નોંધ એ મીઠમત્રમમા (વૈશાખ અને જેઠ
માસમા) ઔષધિ આપની પડે તો કાળા મરી ૫ તોલા તથા સાબરનૂચ ૪ તોલા લઈ ખાડી ૨૦
તોલા લીમા મેળની પછી જવનો લોટ મેળની પિંડિયા કરી ખવરાવવા

(૧૪) પશુઓને અર્ધઋતુમા આપવા લાયક બળવાન બનાવનારી ઔષધિ:—પીપરી,
પીપરીમૂળ, અજમેા, કાળા મરી, સૂક, આસગંધ, પીપળાના વૃક્ષની છાલ, પલાસપાપેડો, ઘંતાવણના
મૂળ, કપીલો એ પાંચ પાંચ તોલા લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું પછી ૨૦ તોલા તવ તથા સર્વ ઔષધિના
વજનથી બમણો ત્રણ વરસનો જૂનો ગાળ મેળવવો આ ઔષધિ રોજ સવારે ૫ તોલા આપવાથી
બહુ જ લાભદાયક છે પ્રત્યેક માસના આરભમા સાત દિવસ આપાય તો પશુ સર્વદા નીરાળી રહે

(૧૫) પશુઓના પગ અને મોઢાના રોગ ઉપર:—આ રોગને અંગ્રેજીમા 'ફૂટ એન્ડ
માઉથ ડીઝીઝ' કહે છે મારવાડ તપ્ક 'ચુદ ખુર' અને આમ્બ લોકો 'ખુસીડા' કહે છે આ રોગ
ઝેરી હોવાથી દેલાય છે એક પશુ આ રોગથી બીમાર પડવાની સાથે અનેક ગાય, બળદ અને
બેસ બીમાર થઈ જાય છે ઘણે ભાગે આ બીમારીમા પશુ બહુ જ દુખ લેવાય છે આ રોગ
થવાનું કારણ એક પ્રકારના ઝેરી જંતુ છે કે જે જનવગેના થરીરમા જઈ દેહસા અને રક્તને
ખરાબ કરે છે આ રોગમા ખરીમા ચાકા, મોઢામાંથી ઝીણ અને લાળનું પડવું, મોઢાનું વારંવાર
ચલાવવું, મોઢામા ઝાલા, વારંવાર પગ ચાટવા અને પહાડવા. ચાલતી વખતે બહુ જ દુખ થવ

તથા ખાણ પીણ બહુ જ ઓછું થઈ જવું વગેરે લક્ષણો બહારથી જણાય છે આવા રોગમાં પશુઓને ધાસચારો નરમ આપવો નેઈએ તથા નીચે લખેલી ઔષધિના કોગળા કરાવવા —(૧) ફટકડી ૧ તોલો કુલાવેલી ગરમ પાણી ૧ શેરમાં મેળનીને અથવા (૨) ટકણખાર કુલાવેલ ૦૧ તોલો, ફટકડી કુલાવેલી ૦૧ તોલો, સરંગ ૨૦૧ તોલો તથા જળ ૧ શેર મેળની કોગળા કરાવવા. ઔષધિ પી ને જાય એ બરાબર સલાખડું કોગળા દિવસમાં ૨ વખત કરાવવા, પગ ઉપર ઘાવ પડ્યો હોય તે ગરમ પાણીથી ઘોઈ નીચેનો મલમ લગાડવો (૩) મલમ—કાલટાર ૫ તોલા, ચરખી અથવા ઘી ૪૦ તોલા, સાદું તેલ ૧૦ તોલા બધી વસ્તુ મેળવી મલમ બનાવી ઘાવ પડેલ હોય ત્યાં લગાડવો અથવા નીચે લખેલું તેલ ચોપડું (૪) ઘા પર લગાડવાનું તેલ—કપૂર ૧ માસો, ટરપેન્ટાઈન તેલ ૬ માસો અને મીઠું તેલ ૪ તોલા મેળવી ઘા ઉપર લગાડતા રહેવું (મેળવવાની રીત ઉપર ન ૪ માં લખેલી છે) અથવા (૫) સરસવનું તેલ અને ટરપેન્ટાઈન સમમાત્રે મેળવી લગાડવું આ તેલ લગાડવાથી ધામા કાઢા પડ્યા હોય તે મરી જાય છે અથવા (૬) મોરચું કુલાવી ૫ તોલા લઈ ૪૦ તોલા પાણીમાં મેળવી તે પાણી જખમો પર લગાડવું પછી તમાકુ અને કીકામારીના પાનને નાટી જખમ પર બાધી દેવા કે જેથી સર્વ કાઢા મરી જશે

(૧૬) પશુની કબજિયાત દૂર કરવા માટે:—મીઠું તેલ તોલા ૨૦ સવારે પાવું

(૧૭) પશુને કબજેરી તથા ઉદાસીનતા હોય તો:—કપૂર ૦૧ તોલો, નવસાર ૧ તોલો અને દેશી દારૂ ૫ તોલા લેવા કપૂરને વાગી દારૂમાં મેળવવું ત્યાર પછી નવસારને ૮૦ તોલા પાણીમાં ઝેળવી સર્વ એકત્ર કરી પાવું (સાબરનિમક લખેલું છે તે જગાએ સાદું મીઠું પણ ચાલે, પણ સાબર નિમક વધારે ખારું હોવાથી સમુદ્રનું મીઠું થોડું વધારે લેવું નેઈએ)

રક્ષણીય ગજે પિત્ત શ્લેષ્મા વાજિપુ સર્વદા ।

પવનોઽથ મનુપ્યાણા પ્રાયો રક્ષેત્ સર્વદા ॥ (હારીતસંહિતા)

વૈદે સર્વદા હાથીમાં પિત્તનું, થોડામાં કંકનું અને મનુષ્યમાં વાયુનું રક્ષણ વિશેષરૂપે કરવું નેઈએ

(૨)

પશુઓની પીઠ ઉપરનાં સોળે:—(પશુઓની પીઠ ઉપર વધારે બોળે લાદવાથી પીઠ ઉપર અથવા છાતી ઉપર સોળે આવે છે તે માટે) (૧) ગાયના દૂધમાં થોડું સિંધાલૂણ મેળવી અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવું પાછી જાય ત્યારે ઉતારી નવરોક રહે ત્યારે લેપ કરવો ઉપર કામળીના ટુકડાથી થોડો શેક કરી કામળીનો ટુકડો ઉપર બાધી દેવો આથી રીતે નથુ દિવસ લેપ તથા શેક કરવાથી પૂર્ણ આરામ થઈ જાય છે (૨) સિંધાલૂણ તેલમાં મેળવી ગરમ કરી નવરોક તેલથી ધીરેધીરે ચોળવું તથા ઝેળિયો અને કલોછ છરુ સમભાગે મેળવી, બારીક પીસી ગરમ કરી લેપ કરવો અને ઉપર પાટો બાંધવો (૩) સૂવરની ચરખીથી પ્રથમ માલિશ કરી, જીટની લાદ અને સાબરનિમક સમાનભાગે મેળવી ગરમ કરીને તે ઉપર લેપ કરવો સૂવરની ચરખી ન હોય તો બીજા ઉપાયમાં લખેલું તેલ માલિશ કરવું (૪) કાંઈ વાર સોળે પાછીને મળુ થઈ જાય છે અને તેમાંથી રસી નીકળે છે તેના ઉપર મલમ—તેલનું તેલ ૧૦ તોલા લઈ તેમાં મીઠું ૦૧ તોલો નાખી થોડું ગરમ કરવું મીઠું ગળી ગયા પછી મુરદાગચિત્ર સફેદ કાથો, નાની ઇનાયતીના દાણા અને કપૂર, એ સર્વ વસ્તુ અર્ધોઅર્ધો તોલો લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી મેળવવું પછી થોડા સમય સુધી ધીમે અગ્નિ આપવો આ મલમ દિવસમાં બે—ત્રણ વખત લગાડવો (૫) અળસીનું તેલ ૧૦ તોલા અને શખજીરુ તથા જૂતા બેઝાની લસુમ એકેક તોલો મેળવી, તેલમાં ગરમ કરીને વારવાર ચોખતા રહેવું (૬) સાબરનિમક તોલો ૧ અને લાલ મરચા તોલો ૧ એ બંનેને ૧૦ તોલા સરસવના તેલમાં ગરમ કરી લગાડતા રહેવું આ મલમ અતિ ઉત્તમ છે

પશુઓની ખાંધ પરથી વાળ ખરી ગયા હોય તે માટે:—ખાંધ પાછી જવાથી ઘણું દિવસ સુધી મળુ રહે તો ખાંધના બધા વાળ નીકળી જાય છે અને ફરીથી જલદી ઉગતા નથી તે ઉપર ઉપચાર—એક સજીવ અના જીવને (કીકાને) ૧૦ તોલા સરસવના તેલમાં પકાવી રોજ માલિશ કરવું

ઉપાય બીજો :—કાળા તલની ભસ્મ કરી પાણીમા મેળની બડો બડો લેપ કરવો.

ઉપાય ત્રીજો :—ફકડીના ડીઝને પાણીમા ઉકાળી જરદી (અંદરનો પ્રવાહી ભાગ જે ગરમ કરવાથી કઠણ થઈ જાય છે તે) લઈ થોડી ગરમ થયેલી કઝાઈમા રાખવાથી થોડું તેલ નીકળી આવે છે આ તેલનો લેપ કરવાથી ગળુ જ જલદી લાલ થાય છે

પશુઓના મોઢા ઉપરનો સોજો :—(મોઢાના નીચેના ભાગમા પરનાળના જેવી ધારીવાળી, માસરહિત જે જગ્યા છે, તેની વચ્ચમા સોજો ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણથી ગળાથી દાઢી સુધીના ભાગમા સોજો આવી જાય છે આ સોજો પકાવીને અથવા પકાવ્યા વિના દૂર કરાય છે) કળ્હારની વિદ્યા પાણીમા મેળની ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા ચૂનો અને લીમજ સમાન ભાગે લઈ પાણીમા વાટી, ગરમ કરી લેપ કરવો આ લેપથી સોજો ઊતરી જશે અથવા પાકીને જલદી ફૂટી જશે

પશુના ગળા પરનો સોજો :—ગળાની નીચે દડાના જેવો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે અથવા બન્ને ભાગમા ખીલાના જેવો આકાર ઉત્પન્ન થાય છે આ રોગમા પણ મુખશોથ(મોઢાના સોજા)મા કહેલા ઉપાય કરવા અથવા લોઢાની સળી તપાવી ડામ દેવો અથવા લીમડાના પાનને ઉકાળી સોજવાળા ભાગને બાક આપી, ઉકાળેલા પાન બાધી દેવા અથવા મેથી, સુવા અને ભેસાગૂચળ સમભાગે લઈ પાણીમા વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો

પશુઓના શીતળારોગ ઉપર :—સૂરોખાર ૯ માસા, ઘતૂરાના ખીજ ૪૫ માસા, કરિયાતું ૯ માસા અને દેશી દારૂ ૯ તોલા એ સર્વ મેળની દિવસમા બે વખત પિવડાવતા રહેવું બે દસ્ત વધારે લાગતા હોય તો ઉપરના મિશ્રણમા ૧ તોલો માયાતુ ચૂર્ણ મેળવવું

ઉપાય બીજો :—હિંગ ૦૫ તોલો, કરિયાતાનો ક્વાથ ૨૫ તોલા અને નિમક ૧ તોલો મેળવી ગળુ ગળુ કલાક પછી અગસીના ઘોળની સાથે મેળની ખાવા આપવું

ઉપાય ત્રીજો :—(દસ્ત વધારે થતા હોય તો) તજેલી હિંગ ૦૫ તોલો, લાલ મરચા ૦૫ તોલો, સંદેહ છત્ર ૪ તોલા તથા વાટેલી ભાગ ૨ તોલા લઈ, સર્વને મેળની ખારીક ખાડી ચોખાના અથવા અળસીના મડમા ઘોળી દિવસમા બેગળુ વખત પાવું

ઉપાય ચોથો :—કપૂર ૨૫ તોલા, ભાગ ૧૦ તોલા, કાચાનો અર્ક ૦૫ તોલો તથા ગુદ ૧ શેર લઈ પાણીમા મેળની ચાર ચાર કલાક પછી થોડું થોડું પ્રવાહી પિવડાવતા રહેવું

ઉપાય પાંચમો :—સૂઠ ૨ તોલા, ચાક માટી ૧ તોલો અને અફીચુ ૧૫ રતી લઈ, ખારીક વાટી થોડું થોડું અળસીના મડમા ઘોળી પાચ પાચ કલાકે પાવું

ઉપાય છઠ્ઠો :—કાથાનો જૂઝા બા રોડો રાખા અફીચુ ૦૫ તોલો મેળની થોડો થોડો અળસીના મડમા ઉપરની રીતે પિવડાવવો

ઉપાય સાતમો :—કાથો ૨૫ તોલા અને તજ ૨૫ તોલા, અળસીની મડ ૭૫ તોલા ગાજેલી લઈ મેળની ચાર ચાર કલાક પછી પિવડાવવું

ઉપાય આઠમો :—કાથો ફટકડી કરિયાતુ અને ઘઉંનો મેદા અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરી દિવસમા બે વખત આપવું

શીતળામા શરીર યોગ્ય માટેની ઔષધિ :—શેરડીનો સરકા ૫ તોલા લઈ ગરમ પાણીમા મેળની શરીર ધોવું અથવા શેરડીનો સરકા ૧૫ તોલા, નવસાર ૨ તોલા અને કપૂરનો અર્ક ૫ તોલા મેળની શરીર ધોવું

શીતળા ઉપર તથા ગળુ ફૂલવા ઉપર :—(પકા રોગ) આ રોગ લોઢી ખગડવાથી થાય છે કોઈ કોઈ કહે છે કે, આ રોગ ચેપી છે એટલા માટે પીડિત પશુને ખીભ પશુઓથી ભુદ રાખવું જોઈએ આ રોગમા ગળુ ફૂલી જાય છે અને શરીરમા તાવ પણ રહે છે મોઢામાંથી લાળ પડવા કરે છે, છત્ર પણ ફૂલી જાય છે, જેથી કોઈ ખાવાની વસ્તુ ખાઈ નથી શકાતી અને ચારો નદિ ચરવાથી દુર્ગંજતા વધી જાય છે આસ મુજેવીથી લઈ શકે છે વારવાર ખાંસ્યા કરે છે નાક અને આંખ લાલ થઈ જાય છે. રાગ વધવા પછી આસમા પણ દુર્ગંધી આવે છે છત્ર પર કાળા

કાળા ઝાપ પડે છે. કોઈ કોઈ વખતે જીમ જડાર નીકળી જાય છે. ગળામાંથી ઘરઘર આવજા આવે છે. આ રોગ ઉપર ઉપચાર:—નેપાળનાં ખીજ તોલા ૫ તથા ટરપેન્ટાઈન તેલ તોલા ૨૦ મેળવી એક બાટલીમાં ભરી ૧૫ દિવસ રાખી મૂકવું. પછી ગાળી તેટલા જ પ્રમાણમાં ટોપરાનું તેલ અને અળસીનું તેલ મેળવી ગળા ઉપર ચોળવું.

ઉપાય બીજો:—(ગળામાં દાણા થઈ આવ્યા હોય તો) ફટકડી તોલો ૦૫, હીરાકસી તોલો ૦૫, કાપલાનું ચૂર્ણ તોલો ૦૫ અને ખડીમાટી તોલા ૪ લઈ, બારીક ચૂર્ણ કરી તે દાણા ઉપર ભરવાવું.

ઉપાય ત્રીજો:—ફટકડી અને હીરાકસી અમિ પર બાળી તેટલા જ પ્રમાણમાં ઘુંદનું ચૂર્ણ મેળવી ફટલા દાણા ઉપર ઝાંટવું. જે ગળાના રોગથી પશુ અસક્ત બની ગયું હોય તો ઘઉંનો આદો તોલા ૧૦, ઘી તોલા ૧૦ તથા ગોળ તોલા ૨૦ મેળવી નાના નાના લાડુ કરી ખવડાવવા તથા કરિયાતું ૫ તોલા, સૂંઠ ૧૦ તોલા અને મીઠું ૧૦ તોલા મેળવી, ખાંડી, બારીક ચૂર્ણ કરી રોજ ૨૫ તોલા ચૂર્ણ આપવું.

પશુનું ગળું ફૂલવાના રોગમાં જીલાબની ઔષધિ:—અળસીનું તેલ તોલા ૨૦, મધક આમલસારો તોલા ૧૦ તથા સૂંઠનું ચૂર્ણ તોલો ૧ મેળવી ભાતના ૧ રતલ મંડ સાથે ખાવું.

ઉપાય બીજો:—સંચળ તોલા ૧૦, મધક તોલા ૭૫, સૂંઠ તોલો ૧૫ એ સર્વ મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરી ગોળ તોલા ૭૫ મેળવવો. પછી ૪ શેર ગરમ પાણીમાં મેળવી દેવું. પાણી ઠંડું થાય ત્યારે પિવડાવવું. વધારે રોગ જથ્થાય તો જીલાબની ઔષધિ આપવી.

પશુનું ગળું ફૂલવાનો અતિદાપ જથ્થાય તે ઉપર:—નેપાળનું ચૂર્ણ ૬ માસા તથા સરસવનું તેલ તોલા ૧૦ મેળવી માલિય કરવું તથા નીચે લખેલી ઔષધિ થોડી થોડી ગળામાં ત્રણ ત્રણ કલાક પછી નાખતા જવી. ભાતનું મંડ શેર ૨ (ગરમ ગરમ) લેવું, કપૂર તોલો ૦૫, ઘંતૂરાનાં ખીજ ૨ માસા, દેશી દારૂ ૧૦ તોલા તથા મીઠું ૨૫ તોલા મેળવી, તેમાંથી થોડું થોડું વારંવાર પિવડાવતા રહેવું તથા નીચેની ઔષધિથી બેત્રણ વખત મોઢું ઘાતા રહેવું. એળિયો તોલા ૧૦, ફટકડી તોલો ૦૫, ગોળ તોલો ૦૫ તથા પાણી શેર ૧ મેળવી મોઢું ઘાવું. મધકનો છુમાંડો બબ્બે ત્રણત્રણ કલાકે આપી ઉધરસ ઉત્પન્ન કરવી, જેથી અંદરનો દોષ બહાર જલદી નીકળી આવે.

(આ બંને લેખ ‘રોગેશ’ પાક્ષિકમાંથી લીધા છે.)

૨-ફેટલાક કવાથ અથવા ઉકાળા

(એક સજ્જને વૈદકના ગ્રંથો ઉપરથી લખી મોકલેલા કવાથમાંથી ફેટલાક અહીં આપ્યા છે:)

(૧) અગ્નિમંથ કવાથ:—અરણીનાં મૂળની જાલ તોલા ૨૫ નો તેનાથી ૧૬ ગણા પાણીમાં કવાથ કરવો. માત્રા તોલા ૨૫ થી ૫. એનાથી ઇશુપ્રમેદ તથા વસામેદ મટે છે. (સુશ્રુત)

(૨-૩) અક્રાંટિ કવાથ:—(૨) આકડાનાં મૂળ, જીરું, સૂંઠ, મરી, પીપર, ભારંગમૂળ, બોરીગણી, કાકડાશિંગી અને યુક્કરમૂળનો કવાથ ગોમૂતથી સિદ્ધ કરી પીવાથી શીતાંબ, સન્ધિપાત, જ્વર, દાહ અને કફ નાશ પામે છે. (નિલ્કંઠ) (૩) આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, કરિયાતું, દેવદાર, રાસ્ના, વજ, નગોડ, અરણીનાં પાન, સરગવાની અંતરજાલ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, સૂંઠ, અતિવિષ, ભાંગરાનો સમાનભાગે કરેલો કવાથ, ત્રિદોષ, ધતુર્વા, શીત, શ્વાસ, કાસ અને સ્તિકા-વાતરોગને મટાડે છે. (વૈદ્ય)

(૪) અતિવિષાદિ કવાથ:—અતિવિષ, વાળો, ખીલી, ઇદ્રજવ, મોથ, ધાણા અને સૂંઠ સમભાગે લઈ તેનો કરેલો કવાથ રક્તવાળા તથા ચ્છગવાળા અતિસારને મટાડે છે અને મળશુદ્ધિ કરે છે.

(૫) અભયાર્દિ કવાથ:—હીમજ અથવા હરડે, નાગરમોથ, ધાણા, રતાંદળી, પત્રક, અર-હૂસીનાં પાન, ઇદ્રજવ, વાળો, ગરમાળાનો ગોળ, કાળીપાટ, સૂંઠ અને કકુનો કાઢો પીપરના ચૂર્ણ સાથે આપવાથી વિષમજ્વર, તરસ, દાહ, ખાંસી, લવચી, દમ અને તાંદ્રા (વેન)ને મટાડે છે. વળી આ ઉકાળો દીપન અને પાચન હોઈ મળ, મૂત્ર, વાયુ, કળ્મિયાત, ઊલટી, મોઢું સુકાવું તથા અરુચિ મટાડે છે. (શાં૦)

(૬) અમૃતાષ્ટક :—ગંગા, લીમડાની અતરછાલ, કઠુ, મોચ, ઇંદ્રજવ, સૂઠ, કડવા પરવળ અને રતાદળીનો કાઢો, પીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી પિત્તજ્વર, ઊવડી, અરુચિ, લાળ વહેની, દાઢ તથા તરસને મટાડે છે. (શાર્કંધર)

(૭) અવલગુન્ઢાદિ ક્વાથ :—(ધાત્ર્યાદિ ક્વાથ) આમળા અને ખેરસાર એ બેનો ઉકાળો વાવચીનું ચૂર્ણ નાખીને પાવો. ઉપર પથ્થ પદાર્થનું સેવન કરાવવું. આથી ઘેાળો કોઠ મટે છે (શાંઠ)

(૮) અશ્વત્થાદિ ક્વાથ :—પીપળાની છાલ, કાળીપાટ, બીબલો અને નેતરનો ક્વાથ અષ્ટમાશ મધ નાખીને આપવાથી પિત્તમેહ શાત થાય છે. (લાવપ્રકાશ)

(૯) આરમ્બધાદિ ક્વાથ :—ગરમાળો, પીપરીમૂળ, નાગરમોચ, કઠુ અને હરડેનો ક્વાથ વાત-કફજ્વર તેમ જ આમશળનો નાશ કરી ઝાડો ઉતારીને દીપન-પાચન પથ્થ કરે છે (શાર્કંધર)

(૧૦) ઇંદ્રવૃક્ષાદિક ક્વાથ :—ઇંદ્રજવ, ધાણા અને પટોળનો ઉકાળો મધ તથા સાકર નાખી પાવો એનાથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર મટે (શાર્કંધર)

(૧૧) એરંડકવાથ :—એરંડાના મૂળ ૮ મોના લઈ આડગચ્છા પાણીમાં ઉકાળી અષ્ટમાસ પાણી રાખી જવખાર નાખીને પાવાથી પડખાનું શળ, હંદયનું શળ તથા કફનું શળ મટે છે (શાર્કંધર)

(૧૨) એલાદિક્વાથ :—એલચી, જેઠીમખ, ગોખરુ, રેણુકમીજ, એરંડાના મૂળ, અરડૂસીના પાન, પીપર અને પાપાણુબેદના ક્વાથમાં શિલાજિત મેળવી પાવાથી રેતી, પથરી તથા મૂનકૃચ્છ મટે (શાંઠ)

(૧૩) કંટકારીક્વાથ :—ભોરીગણીનો ક્વાથ, પીપરના ચૂર્ણ સાથે પાવાથી ખાસી અને દમ મટે.

(૧૪) કંટકાર્યાદિ પાચન :—જે જાતની ભોરાં ગણી, સૂંઠ, ધાણા અને દેવદારનો ક્વાથ પાચન કરનારો હોવાથી સર્વ જ્વરમાં આપી શકાય. (શાર્કંધર)

(૧૫-૧૬) કંટકલાદિક્વાથ :—(૧૫) કાયફળ, મોચ, ભારંગમૂળ, ધાણા, રોહિસ ઘાસ, ખડસલિયો, વજ, હરડે, કાકડાશિંગ, સૂંઠ અને દેવદારનો કાઢો કફજ્વર, શ્વાસ, કફ તથા ગવગ્રહનો નાશ કરે છે. (૧૬) કાયફળ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાટ, કઠુ અને નાગરમોચનો ક્વાથ તીવ્ર પિત્તજ્વરના આરંભ પછી થોડા દિવસ બાદ પાવો (શાર્કંધર)

(૧૭) કુદ્ઝાષ્ટક ક્વાથ :—કડાછાલ, અતિવિષ, કાળીપાટ, ધાવડીના ફૂલ, ભોધર, નાગરમોચ, કાળો વાળો અને દાડમની છાલના ક્વાથમાં મધ તથા મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો એથી અતિસાર સાથે દાઢ, લોહી, શળ તથા આમપરવાળો ઝાડો મટે. (શાર્કંધર)

(૧૮) ખટિશદિક્વાથ :—ખેરની છાલ અથવા ખેરસાર ને ત્રિફળા, એ ચાર વસ્તુનો ઉકાળો ભેસનું ઘી તથા વાવડિંજનું ચૂર્ણ નાખીને પાવો, એથી લગદર મટે. (નિષંકુ)

(૧૯) ખાંસીનો ક્વાથ :—વરિયાળી, કાળો ઠસરાજ, કમળફૂલ, અરડૂસીના પાન, ગરમાળો, કાળી દાસ, વડગૂદા તથા જેઠીમખનો ક્વાથ કાર્ય પછી મધ નાખી પાવાથી સર્વ પ્રકારની ખાસી મટે છે

(૨૦-૨૩) ગુડૂચ્યાદિક્વાથ :—(૨૦) ગંગા, ધાણા, વાળો, સૂંઠ, કાળો વાળો, ખડસલિયો, ખીવા, અતિવિષ, કાળીપાટ રતાદળી, કડાછાલ, કરિયાતું, નાગરમોચ અને ઇંદ્રજવનો ઉકાળો દારી તેમાં મધ નાખી જ્વરાતિસાર એટલે તાવ સાથે ઝાડો હોય તેમાં તથા રક્તપિત્તમાં આપવો (૨૧) ગંગા, ધાણા, નાગરમોચ રતાદળી, વાળો અને સૂંઠનો ઉકાળો મધ તથા સાકર નાખી આપવાથી એકાતરો તાવ, તરસ તથા દાઢ મટે (૨૨) ગંગાનો ઉકાળો કરી પીપરના ચૂર્ણ સાથે પાવાથી છર્ણજ્વર મટે. (૨૩) ગંગા, ધાણા, લીમડાની અતરછાલ, રતાદળી અને પકકનો ઉકાળો સર્વ જ્વર, દાઢ, તમા, ઊનડી, અરુચિ તથા મદાગ્નિને દૂર કરે છે (શાર્કંધર)

(૨૪) ગુડૂચ્યાદિપાચન :—ગંગા, પીપરીમૂળ તથા સૂંઠનો ઉકાળો વાતજ્વર ઉપર આપવો (શાંઠ)

(૨૫) અથાદિક્વાથ :—પીપરીમૂળ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, ગૂગળ, વાવડિંજ, ભારંગમૂળ, ભાગેરો, સૂઠ, મરી, પીપર, ચિત્રકમૂળ કાયફળ, ઉપલેટ, રાસના, હરડે, ભોરિંગણી-એ જાતની, અજમે, નંગાડ, કરિયાતું, વજ, ચવક અને કાળીપાટનો ઉકાળો સનિપાતજ્વરને હાલવે છે (નિષંકુ)

(૨૬) ગાશ્તુરાદિક્વાથ :—મૂળ સહિત ગોખરુના પંચાગ્રનો ક્વાથ કરી તેમાં સાકર તથા

મધ નાખી પીવાથી પ્રમેદ મટે તથા જ્વખખાર નાખી પીવાથી મૂત્રમૂત્ર મટે. (નિષંદુ)

(૨૭) ચાતુર્ભદ્રાદિ ક્વાથઃ—ગજા, અતિવિષ, સૂકે અને મોથનો ક્વાથ આમવાળા સંમંદણીને મટાડે છે અને મળને બાંધે છે. આ ક્વાથ દીપન અને પાચન છે. (શાર્ફધર)

(૨૮) જલધરાદિ ક્વાથઃ—મોથ, રતાંદળી, સૂકે, વાળો, કાળો વાળો અને ખરસલિયાનો ક્વાથ રુદાદ અને સનિપાતજ્વર ઉપર આપવો. (નિષંદુ)

(૨૯) તિક્ત્રાદિ ક્વાથઃ—કડુ, મોથ, ઇન્જવ, કાળીપાટ અને કાચણનો ક્વાથ સાકર સાથે પિત્તજ્વરમાં આપવો. (ભાવપ્રકાશ)

(૩૦-૩૬) ત્રિફલાદિ ક્વાથઃ—ત્રિફળનો ઉકાળો ગોમૂત્ર નાખીને પાવો; એથી વૃષણ-શોથ(કાચળાનો સોજો) મટે. (૩૧) ત્રિફળનો ઉકાળો કરી તેમાં મધ નાખીને મેદ અને ચરખી વધી હોય તેને આપવો. (શાર્ફધર) (૩૨) ત્રિફળના ક્વાથમાં ગુણ નાખીને મણરોગવાળાને આપવો. (વૈદ્ય) (૩૩) હરડે, બહેડાં, આમળાં, દેવદાર, નાગરમોથ, ઉંદરકની તથા સરગવાનાં મૂળની છાલનો ઉકાળો, પીપર તથા વાવડિંગળું ચૂર્ણ નાખીને કૃમિરોગ તથા કૃમિના સર્વ વિકારો ઉપર આપવો. (શાર્ફધર) (૩૪) કુલત્રિકાદિ ક્વાથ—ત્રિફળ, ગજો, કડુ, લીમડાની અંતરછાલ, કરિયાતું તથા અરડૂસીનાં પાન; આ આડ ચીજોનો ઉકાળો, મધ મેગળીને પાવાથી કમળો તથા પાંડુરોગ મટે. (શાર્ફધર) (૩૫) ત્રિફળ, દારુહળદર, ઇન્જવ, નાગરમોથ અને દેવદારનો ક્વાથ મધ અને હળદર સાથે આપવાથી પ્રમેદ મટે. (નિષંદુ) (૩૬) ત્રિફળ અને ગરમાળાના ગોળના ઉકાળામાં સાકર તથા મધ નાખીને પીવાથી રક્તપિત્ત, દાઢ તથા પિત્તચળ વગેરે મટે છે. (શાર્ફધર)

(૩૭) દ્રાક્ષાદિ ક્વાથઃ—દ્રાક્ષ, લીમજ, નાગરમોથ, કડુ, ગરમાળો અને ખરસલિયાનો ઉકાળો પિત્તજ્વર સાથે તરસ, મુરસા, દાઢ અને રક્તપિત્તને મટાડે છે. (શાર્ફધર)

(૩૮-૩૯) દાન્યાદિ ક્વાથઃ—(૩૮) દારુહળદર, રસવંતી, નાગરમોથ, સિલામે, ખીલાં, અરડૂસીનાં પાન અને કરિયાતાનો ઉકાળો કડો પાડી મધ નાખીને પાવાથી શ્વેતરોગ સાથેનો પ્રદરરોગ તથા ધૂપણી મટે. (શાર્ફધર) (૩૯) દારુહળદર, પટોલ, મોથ, ભોરીંગણી, કડુ, હળદર, કડવો લીમડો, હરડે, બહેડાં, આમળાં એનો ક્વાથ જુમનેવ નામના સનિપાતજ્વરમાં આપવો. (નિષંદુ)

(૪૦) દ્વાનિશાંગ ક્વાથઃ—ભારંગમૂળ, કરિયાતું, લીમડાની છાલ, મોથ, કડુ, વજ, સૂકે, મરી, પીપર, અરડૂસી, ઇન્જવ, રસના, ધમાસો, પટોલ, દેવદાર, હળદર, કાળીપાટ, ઝેરકાચલાં, બ્રાહ્મી, દારુહળદર, ગજો, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાચમાણુ, મોટી ભોરીંગણી, નાની ભોરીંગણી, ઇન્જવ, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને કચૂરો એ ૩૨ વસ્તુનો ક્વાથ તેર જાતના સનિપાત, રાગ, ખાંસી, દમ, ઊરુસ્તંભ, કફ વગેરે ભયંકર દરદેને મટાડે છે. (નિષંદુ)

(૪૧) દાડીમાદિ ક્વાથઃ—દાડમની છાલ તથા કડાજાલનો ક્વાથ મધ નાખીને પાવો. તે રક્તાતિસારને મટાડે છે. (વૈદ્ય)

(૪૨-૪૩) દેવદાન્યાદિ ક્વાથઃ—(૪૨) દેવદાર, અતિવિષ, કાળીપાટ, વાવડિંગ, મોથ, મરી અને કડાજાલના ક્વાથથી સોજવાળો અતિસાર મટે. (વૈદ્ય) (૪૩) દેવદાર, લીમજ, અરડૂસીનાં પાન, સાલવણુ, સૂકે અને આમળાનો ઉકાળો કારીને તેમાં મધ અને સાકર નાખી આપવાથી ચોચિયો તાવ મટે. (શાર્ફધર)

(૪૪) ધાતકયાદિ ક્વાથઃ—ધાવડીનાં ફૂલ, ખીલાં, લોધર, વાળો અને ગજાપીપરનો ઉકાળો કારીને મધ નાખી પાવાથી બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર મટે. (શાર્ફધર)

(૪૫-૪૬) ધાન્યાદિ ક્વાથઃ—(૪૫) ધાણા, વાળો, ખીલાં અને મોથનો ઉકાળાથી પિતાતિસાર મટે. (૪૬) ધાણા તથા સૂકેનો ઉકાળો પીવાથી આમવાતની પીડા મટે. (શાર્ફધર)

(૪૭) ધાન્યમંત્રકઃ—ધાણા, વાળો, ખીલાં, નાગરમોથ અને સૂકેનો કાઠો આમજન્ય રાગ એટલે પેટમાં વીંટ આવે તેને મટાડે, મળને બાંધે, અગ્નિ પ્રદીપ કરે અને કાચા મળને પકાવે. (શાર્ફધર)

(૪૮-૫૦) નાગરાદિ ક્વાથઃ—(૪૮) સૂકે, કડાજાલ, નાગરમોથ, ગજો અને અતિવિષનો

કવાથ, જ્વરાતિસાર, તાવ અને ઝાડામાં આપવો. (૪૯) સૂઠ અને એરંડાના મૂળના ઉકાળામાં શેકેલી હિંગ તથા સંચળ નાખી આપવાથી અથવા ધ્રુજવના ઉકાળામાં તે ચીજ નાખીને પાવાથી વાયુનું શળ મટે છે. (૫૦) સૂઠ, દેવદાર, ઘાણા અને બે લોરીંગણીનો કવાથ તાવમાં આપવાથી તાવ જાય છે. ૨૧૧૦

(૫૧) નિદાગ્ધિકાદિ કવાથ :—ભોરીગણી, ગળો અને સૂઠના કવાથમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી સાથેનો તાવ તેમ જ સળખમ, શળ, સ્વરભંગ અને છલ્હજ્વર મટે. ૨૧૧૦

(૫૨) નીખકવાથ :—લીમડાની અંતરછાલને આઠગણા પાણીમાં ઉકાળી કવાથ કરવો આ કવાથ તાવને રોકે છે

(૫૩-૫૮) પટોલાદિ કવાથ :—(૫૩) કડવા પરવળ, હરડે, બહેડા, આમળા, કઠુ, કચોરું, અરૂંસીનાં પાન અને ગળોનો કવાથ મધ નાખી કફજ્વરમાં આપવો (૫૪) પટોલ, રતાદળી, મોરવેલ, કઠુ, કાળીપાટ અને ગળોનો ઉકાળો પિત્તજ્વર, ઊલટી, દાહ, ખરજ અને વિષ ઉપર આપવો. (૫૫) પરવળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કડવા લીમડાની અંતરછાલ, દ્રાક્ષ, ગરમાળાનો ગોળ અને અરૂંસીનાં પાનનો ઉકાળો સાકર તથા મધ નાખીને આપવાથી રોગિયો અને ટાઢિયો તાવ મટે. (૫૬) પટોલ, ધ્રુજવ, દેવદાર, હરડે, બહેડા, આમળા, નાગરમોથ, અંગૂર, દ્રાક્ષ, જોઠીમધ, ગળો અને અરૂંસીનાં પાનનો ઉકાળો મધ નાખી આપવાથી સતત, એકાંતરો, તરિયો, ચોથિયો વગેરે સર્વ પ્રકારના તાવ જાય. (૨૧૧૦) (૫૭) પટોલ, ત્રિફળા, કઠુ, ગળો અને શતાવરી એ સાત ચીજોનો ઉકાળો દાહવાળા વાતરકતને દૂર કરે છે. (નિષંકુ) (૫૮) પટોલના વેલા, ત્રિફળા, લીમડાની અંતરછાલ, કરિયાતું, ખેરસાલ અને બીળવો એ આઠ ચીજોનો ઉકાળો ગૂળળ અથવા ત્રિફળા નાખી આપવાથી સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ અને ગરમીને દૂર કરે (નિષંકુ)

(૫૯-૬૦) પથ્યાદિ કવાથ :—(૫૯) ત્રિફળા, કરિયાતું, હળદર, લીમડાની છાલ અને ગળો આ સાત વસ્તુના કવાથમાં જાતો ગોળ નાખી આપવાથી મસ્તકશળ, ભુકુટિ, આખ તથા કાનનું શળ, આંધાશીશી, સ્વર્ણવર્તન(તડકો વધે તેમ આધુ કુખે તે), શંખકરોગ(લમણા કુખે), દંતપાત, દત્તજળ, રતાધળાપણુ, આખના પડળ, ફૂલ તથા આખની પીડાને દૂર કરે. (૬૦) હરડે અને રગતરોહીકાનો ઉકાળો જ્વખાર તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવો. એથી યકૃત અને પ્લીહા (પેટની જમણી તથા ડાખી બાજુના પડખાનો સોજો), શુગ્ર અને ઉદરરોગ મટે (શાર્કધર)

(૬૧-૬૩) પર્પાદિ કવાથ :—(૬૧) ખડસલિયો, અરૂંસીના પાન, કઠુ, કરિયાતું, ધમાસો અને ધઉલાનો કવાથ સાકર મેળવીને પીવાથી તરસ, દાહ તથા રક્તપિત્ત સહિતનો પિત્તજ્વર મટે (૬૨) ખડસલિયો, નાગરમોથ, ગળો, સૂઠ અને કરિયાતું તેને પંચલદ્ર કહે છે. એનો કવાથ વાતપિત્તજ્વર ઉપર આપવો (૬૩) ખડસલિયાનો ઉકાળો પીપરનું ચૂર્ણ મેળવીને પિત્તજ્વર થયો હોય તેને પાવો (શાર્કધર)

(૬૪) પીપરીકવાથ :—પીપર તોલો ૧ ને આઠગણા પાણીમાં ઉકાળી ચતુર્થાંશ પાણી રાખવું તે અગ્નિદીપન કરી જ્વર, કફવાત તથા જરલને મટાડે છે. (વૃંદ)

(૬૫) પુનર્નવાષ્ટક કવાથ :—સાટોડી, લીમજ, લીમડાની છાલ, દારુહળદર, કઠુ, પટોલ, ગળો ને સૂઠનો ઉકાળો, ગોમૂત્રમાં નાખી પાવાથી સોજવાળો પાકુરોગ, ઉદરરોગ, દમ, શળ ને ખાંસી મટે છે

(૬૬-૬૮) પુનર્નવાદિ કવાથ :—(૬૬) સાટોડી, ગળો, દેવદાર, હરડે અને સૂઠનો ઉકાળો ગૂળળ તથા ગોમૂત્રમાં નાખી આપવાથી સોજા સાથેનો ઉદરરોગ મટે. (૬૭) સાટોડી, દારુહળદર, હળદર, સૂઠ, લીમજ, ગળો, ચિત્રકમળ, ભારંગમળ અને દેવદારનો કવાથ હોય, પગ, ઉદર અને મો ઉપરના સોજામાં આપવો. (૨૧૧૦) (૬૮) સાટોડી અને વરણુના મૂળની છાલનો ઉકાળો અંતરવિદ્રધિ(પેટ વગેરેની અદરનો વિદ્રધિ)ને મટાડે છે. (નિષંકુ)

(૬૯) ફલત્રિકાદિ કવાથ :—ત્રિફળા, દેવદાર, નાગરમોથ, દારુહળદર તથા ધ્રુજવણીનાં મૂળનો ઉકાળો હળદરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખીને પાવો, એથી સર્વ પ્રકારના ઝમેહ મટે. (નિષંકુ)

(૭૦) ભારંગ્યાદિ કવાથ :—ભારંગમળ, ગળો, મોથ, ભોરીંગણી, હરડે, પુષ્કરમળ અને

- સૂંઠનો ક્વાથ ત્રણ દિવસ આપવાથી તાંદ્રિક સન્નિપાતજ્વર મટે. (નિઘંટુ)
- (૬૧) ભૂનીરખાદિ ક્વાથ :—કરિયાતું, લીમડાની છાલ, પીપર, કચૂરો, સૂંઠ, શતાવરી, ગળો અને ભોરીગણીના ક્વાથથી કફજ્વર મટે. (શાર્કધર)
- (૬૨) મુસ્તાદિ ક્વાથ :—મોથ, વાળો, દશમૂળ, સૂંઠ, ખડસલિયો પિત્તપાપડો, રતાદળો, ધાવડીની છાલ અને અરૂંસીનો ક્વાથ પાવાથી પ્રલાપક સન્નિપાતનો જ્વર મટે. (શાર્કધર)
- (૬૩) રાસ્નાદિ ક્વાથ :—રાસ્ના, ગળો, ખલા (ચીકણમૂળ), જેઠીમધ, ગોખર અને એરડાનાં મૂળનો ઉકાળો, એરડિયું તેલ નાખીને પાવો. એથી અંતર્જ્વિ એટલે અંતરકું જીતરે તે રોગ મટે. શાંઠ
- (૬૪-૬૫) રાસ્નાપંચક :—(૬૪) રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સૂંઠ, એરડાના મૂળના ક્વાથથી સાતે ધાતુની અંદરનો વાયુ તથા સર્વાંગવાયુ મટે. (શાર્કઠ) (૬૫) રાસ્ના, આસંધ, મોથ, ભોરીગણી, ભારંગમૂળ, વળ, પુષ્કરમૂળ, કડુ અને કાકડાશિંગીના ક્વાથથી કષ્ણિક સન્નિપાતજ્વર જેમાં દાન તથા ગળામાં સોજો આવે છે તે મટે. (નિઘંટુ)
- (૬૬) રીંગણાદિ ક્વાથ :—ભોરીગણી, ભારંગમૂળ, પુષ્કરમૂળ, કચૂરો, કાકડાશિંગી અને ધમાસાનો ક્વાથ અભિન્યાસ સન્નિપાતજ્વરને મટાડે છે. (નિઘંટુ)
- (૬૭) લઘુશુદ્ધાદિ ક્વાથ :—ભોરીગણી, સૂંઠ, ગળો, પોખરમૂળનો ક્વાથ જે તાવમાં કફવાતનું જોય તેમાં અપાય છે. તેનાથી ત્રિદોષજ્વર, ખાંસી, શ્વાસ, થળ અને અરુચિ મટે. (શાર્કધર)
- (૬૮-૭૯) વત્સકાદિ ક્વાથ :—(૬૮) કઝાજાલ, ત્રિફળા, દારૂહળદર, મોથ, ખીમવો એ સાત ઘીજેનો ઉકાળો મધ નાખીને પાવાથી પ્રમેહ મટે છે. (૭૯) કઝાજાલ, અતિવિપ, ખીલાં, નાગર-મોથ અને વાળાના કાઢાથી આમવાળો ઝાડો તથા થળ સાથેનો રક્તાતિસાર મટે. (શાર્કધર)
- (૮૦) વરુણ ક્વાથ :—વરુણનાં મૂળની છાલનો ક્વાથ કરવો અને તેમાં તેની છાલનો કફ નાખવો. તે ક્વાથમાં મધ નાખી પીવાથી પાણુની થયરી તેમ જ ગંડમાળ પથ્ય મટે. (વૃંદ)
- (૮૧-૮૩) વાસાદિ ક્વાથ :—(૮૧) અરૂંસીનાં પાન, દ્રાક્ષ અને ડરડેના ઉકાળામાં મધ તથા સાકર નાખી પીવાથી રક્તપિત્ત (જાતીમાંથી લોહી પડે તે), શ્વાસ અને ખાંસી મટે. (૮૨) અરૂંસીનાં પાનના ઉકાળામાં મધ મેળવીને પાવાથી રક્તપિત્ત, ક્ષય, ખાંસી, કફજ્વર મટે. (૮૩) અરૂંસીનાં પાન અને ભોરીગણીનો ઉકાળો મધ નાખી પાવાથી તાવ તથા ખાંસી મટે (શાર્કધર)
- (૮૪) શકરાલ્વાદિ ક્વાથ :—ધન્વ, કૂંવાડિયાનાં મૂળ, અતિવિપની કળી, ગળો, નંગોડનાં મૂળ, ભાંગરો, સૂંઠ, ભોરિંગણી અને અજમાદના કાઢાથી શીતજ્વર અને ટાદિયો તાવ મટે. (વૈદ)
- (૮૫) શુઠ્યાદિ ક્વાથ :—કચૂરો, ખડસલિયો અને સૂંઠ, દેવદાર, જવાસાનાં મૂળ (અથવા) ધમાસો, મોથ, કડુ, ભોરીગણી અને કરિયાતોનો કાટો પીપર તથા મધમાં પીવાથી વિષજ્વર, ત્રિદોષજ્વર અને સર્વ પ્રકારના તાવ મટે. (નિઘંટુ)
- (૮૬) શાખોટક ક્વાથ :—સાગની છાલનો ક્વાથ ગોચૂર નાખીને પીવાથી શ્લીપદ (હાથી-પગો તથા મેદરોગ) મટે. (ભાવપ્રકાશ)
- (૮૭) શલવાદિ ક્વાથ :—સરગવાની છાલ, વરુણની છાલ, પીપળાની છાલ, અજમા, હળદર અને આબાહળદરનો ઉકાળો હિરાખેળતું ચૂર્ણ માસા દસ નાખી પીવાથી અંતરવિદ્રધિ મટે. (ભાવપ્રકાશ)
- (૮૮) શિસુ ક્વાથ :—સરગવાની છાલનો ક્વાથ, શેકેલી હિંગ અને સિંધવ પાણીમાં વાટી મેળવી પીવાથી વિદ્રધિ મટે. (ભાવપ્રકાશ)
- (૮૯) સૂંઠ્યાદિ ક્વાથ :—સૂંઠ તથા ભારંગમૂળના ક્વાથથી શ્વાસરોગ મટે. (નિઘંટુ)
- (૯૦) સૂંઠીક્વાથ :—સૂંઠ તોલો એકનો સોળગણા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. તેમાં રોકેલી હિંગ ત્રણ રતી, સંયજ માસો એક અને સૂંઠનું ચૂર્ણ માસા બે નાખી પીવાથી કફવાન, અરુચિ અને થળ મટે. (વૃંદ)
- (૯૧) સૂંઠનો ક્વાથ મધ નાખીને પીવાથી સળેખમ, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉદરના રોગ તથા અરાળ પાણીના રોગ મટે. (ભાવપ્રકાશ)

(૯૨) શૂંગ્યાદિ ક્વાથ :—કાકડાશિંગી, કડાછાલ, હરડે, મોથ, કચૂરો, કરિયાતું, ભારંગમૂળ, હળદર, કકુ, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, મરી, ભોરીંગણી, અરડૂસી, આમળાં, દેવદાર, બહેડાં, ચવક, સૂંઠ, પીપર અને કાયફળના ક્વાથથી કંઠકુળ તથા સન્નિપાતજ્વર મટે. (નિઘંટુ)

(૯૩) પડંગ ક્વાથ :—(પડંગપાનીય) કાળો વાળો, વીરણવાળો, મોથ, ખડસલિયો, સૂંઠ અને રતાંદળી ઉકાળીને કંકુ કરેલું પાણી પીવું, તેનાથી વૃષા, દાહ તથા દાહજ્વર મટે. (વૈદ્ય)

(૯૪) સમંગાદિ ક્વાથ :—રિસામણીનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર અને ઉપલસરીના ક્વાથમાં મધ નાખી પાવાથી બાળકનો સખત અતિસાર મટે. (ભાવપ્રકાશ)

(૯૫) સોરીવાદ ક્વાથ :—સોરીવા, કાળાપાટ, દેવદાર, કરિયાતું, મોરવેલ, કકુ, ગળો, સૂંઠ, મોથ અને ઈન્જવ આ ક્વાથ સ્ત્રીઓના બગડેલા ધાવણને સુધારે છે. (વૈદ્ય)

(૯૬) શિંદાદિ ક્વાથ :—સોરીંગણી, મોથ, પુષ્કરમૂળ, સૂંઠ, કકુ, રાસ્ના, ગળો, ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, કચૂરો બ્રાહ્મી, વજ અને કરિયાતના કાઠાથી જિંદૂક સન્નિપાત મટે. (નિઘંટુ)

(૯૭) હરીતક્યાદિ ક્વાથ :—હીમજ, ધમાસો, ગરમાળાનો ગોળ, ગોખરુ અને લાકડિયા પાપાણુભેદનો ઉકાળો મધ મેળવી પાવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ તથા પીડા સાથેનો મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ મટે (નિઘંટુ)

(૯૮) હીમ્રાદિ ક્વાથ :—વાળો, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર, કાળાપાટ, રિસામણી, કડાછાલ, ધાણા, અતિવિષ, નગરમોથ, ગળો, ખીલાં અને સૂંઠનો કાઠો છલ્લું અતિસાર, આમશૂળ, લોહીવાળો ઝાડો તથા તાવને મટાડે અને દોષનું પાચન કરે. (શાર્ફધર)

(૯૯-૧૦૧) મુદ્રાદિ ક્વાથ :—(૯૯) ભોરીંગણી, કળથી, અરડૂસીનાં પાન અને સૂંઠનો ક્વાથ પોખરમૂળનું ચુર્ણ મેળવીને પીવાથી શ્વાસવાળી ખાંસી મટે. (શાર્ફધર) (૧૦૦) ભોરીંગણી, કરિયાતું, કકુ, સૂંઠ, ગળો, પોખરમૂળ અને કંઠના ઉકાળાથી ૮ પ્રકારના તાવ મટે. (શાર્ફધર)

(૧૦૧) ભોરીંગણી, ધાણા, સૂંઠ, ગળો, નાગરમોથ, પચક, રતાંદળી, કરિયાતું, કકર્વા પરવળ, પોખરમૂળ, કકુ, ઇન્જવ કડવા લીમડાની છાલ, ભારંગમૂળ અને ખડસલિયાનો ઉકાળો પ્રાતઃકાળમાં પીવાથી સર્વ પ્રકારના પાંડિયો તાવ મટે. (શાર્ફધર)

પણ તેમની પાસે ઘણા વખત બેસતા-ઊપતા, જેથી તેમના હૃદયપર ઉપર વેદક વિષયનું સરસ પ્રતિ-
બિંબ પડ્યું હતું. તેમનું વલણ વેદક તરફ જોઈને તેમના પિતાએ પણ તેમને વેદકનો અભ્યાસ
કરવાની સલાહ આપવાથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાશય કુલકણી શાસ્ત્રાધ્યયનની
અપેક્ષાએ અનુભવમાં ઘણા પાવરધા હતા, જેથી અનુભવજન્ય વેદકજ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી
શાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે બીજાને માર્ગ દીધા હતા. વેદકના અભ્યાસ સાથે તેઓ વેદાભ્યાસ, અન્ય
શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા વ્યાખ્યાન દેવાં, સાંભળવાં અને વખત મળતાં કીર્તન આદિમાં પણ જતા હતા.
આ બધી બાબતોથી ધરનાં માણસો તેમનાથી ઘણાં પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. આ વખતે તેઓએ ‘રાગવૈવ’
નામનું વેદકનું મરાઠી માસિકપત્ર કાઢ્યું અને તેને પાંચ-છ વર્ષ ચલાવ્યા બાદ ‘આર્યલિપ્ત’ પત્ર
કાઢી તેમાં ઉક્ત માસિક ભેળવી દીધું.

મરાઠીમાં મહાત્મા તુકારામ વદે છે :— ‘નિશ્વાગચે ક્વઃ । કા રજે તેવો ક્વઃ ।’

અર્થાત્ જે મનુષ્યમાં નિશ્ચયનું જગ હોય છે, તેને અવરય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવા
નિશ્ચયબળના કારણથી જ તેઓ એકલે હાથે ઘણું કામ કરવાને સમર્થ થયા હતા. ‘રાગવૈવ’
કાઢવા પહેલાં અને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓએ જોયું કે, આપણા ધણા જ પ્રાચીન,
લોકીત્તર અને લોકપ્રપ્રકારી આયુર્વેદશાસ્ત્રની ભારે અવગણના થઈ રહી છે અને તે બહુ ખરાબ
હાલતમાં આવી પડ્યું છે. આ વિચારથી તેમનામાં એક પ્રકારની દેવી સ્ફુર્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને
આયુર્વેદના પડનપાડનનો પ્રચાર વધારવા માટે સ્થળે સ્થળે શાળાઓ ખોલવાની આવશ્યકતા વિચારી
આયુર્વેદનું રહસ્ય લોકો ખરાબર સમજે તેટલા માટે કાપિપ્રણીત પ્રાચીન ગ્રંથોની શોધખોળ કરીને તેને
પ્રકાશિત કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયું કે, વર્તમાન વૈદ્યોના દ્વિસમાં પોતાની
ઉત્પત્તિ કરવાની ઉત્તેજના પેદા થાય એ વાતની ઘણી જરૂર છે, તેથી સ્થળેસ્થળે વેદકસભાઓ
રચાપવા તરફ તેઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જેમ આજકાલ વૈદ્યો ઉપર શનિશ્વરની દશા બેઠી છે
અને ડોક્ટર લોકો તેમનો ધંધા કુલાડી દેવા માટે ટાંપીને બેઠા છે, તેમ તે વખતે પણ મુંબઈ
છલાકામાં વૈદ્યોની સામે ઘેર આરોહન ચાલી રહ્યું હતું. આથી કરીને તેઓએ પોતાનું અંધિલન
એવી ઢિંકમતની સાથે શરૂ કર્યું કે, જેથી કરીને ડોક્ટરોની સાથે વિરોધ ન વધે અને તેમની તરફથી
પોતાના કામમાં મદદ પણ મળે. તેમની આ યુક્તિના ફળરૂપે વેદક સંમેલનોની સૃષ્ટિ પેદા થઈ
છે. આવાં સંમેલનોમાં વૈદ્યોની સાથે ડોક્ટરો પણ એકત્ર થઈને વેદકવિદ્યાની ઉત્પત્તિ પર વિચાર
કરવા લાગ્યા અને આવા સંસર્ગથી તેઓ આયુર્વેદનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા તથા તેમનામાં
એવો પણ વિદ્યાસ પેદા થયો, કે જે વૈદ્યોને અગ્રે અયોગ્ય સમજાએ છીએ, તેઓ પોતાની વિદ્યામાં
કુશળ છે. શાસ્ત્રીઓએ પોતાના આ બધા વિચારોને કાર્મીના રૂપમાં મૂકતા પહેલાં મુંબઈ છલાકાના
તત્કાલીન વિદ્વાન અને મોટા પુરુષોની પાસે તે રમ્ય કર્યા હતા; અને પોતાના સાથીઓની સાથે
તેના ઉપર મસલત ચલાવી તેને પાર પાડવા માટે તેઓની સહાયતા માગી હતી; પરંતુ સારી
જેવી સહાય આપવાને કોઈ પણ તૈયાર થયું નહિ. કેટલાકએ જાલથી જ જમા-ઉધારનું પાસું
સરખું કરી સહાનુભૂતિ દર્શાવી અને કેટલાકએ તો તેમના વિચારો સાંભળી તેમને શૂન્યચક્ષીની
ઉપમા આપી ખૂબ મજાક ઉડાવી. શાસ્ત્રીશ્ર નિશ્ચવના પક્ષા હતા, તેથી પોતાના ઉત્સાહનો લંગ
થવા દીધો નહિ અને ‘રાગવૈવ’ની પછી ‘આર્યલિપ્ત’ ને બરોબર ચાલુ રાખ્યું. તેઓએ ધાર્યું
કે, જે વિચારો મારા મગજને વારંવાર ડોલાવ્યાન બનાવે છે તે વિચારો ભારતવર્ષના બીજા પણ
ઘોડાધણા સપ્તોત્થાન મગજમાં શું નહિ આવતા હોય ? જરૂર આવતા હશે અથવા કદી એમ ન
પણ બનવું હોય, તોપણ જે હું મારા વિચારો લોકો આગળ રમ્ય કરું નો ઘોડાધણા લોકો પણ
પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી મારા સહાયક નહિ બને એમ કેમ કહી શકાય ? આ ઉપરથી પોતાના
વિચારો જણાવવા માટે તથા લોકોના વિચારો બહુવા માટે માસિકપત્રને તેઓએ અગ્રણી સાધન
માન્યું હતું. માસિકપત્ર ચાલુ રાખવામાં તેમનો એવો પણ ઉદ્દેશ હતો, કે લોકોમાં એવા વિચારોની
ગાંધ્યું હતું. માસિકપત્ર ચાલુ રાખવામાં તેમનો એવો પણ ઉદ્દેશ હતો, કે લોકોમાં એવા વિચારોની
ઉત્પત્તિ હજી થઈ નથી એમ ધારવામાં આવે તોપણ તેથી તેમને મારે જેવ તૈયાર થશે જ. પોતાની

કલમરૂપી હજી ચલાવીને લોકોનાં હૃદયરૂપ ક્ષેત્રને વિચારરૂપી ખીજ ઊગવા યોગ્ય બનાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી. સામાન્ય લોકોમાં કાર્ય નહિ કરવાની અને ખીજનો ઉપહાસ કરવાની જે વૃત્તિ નજરે પડે છે, તેને આવાં સાધન વડે બદલી નાખી શકાયે, એવી તેમની માન્યતા હતી. આવું મહત્વનું કામ પાર પાડવા માટેનું આવશ્યક સાધન-પોતાનું પત્ર-ચાલુ રાખવા માટે પ્રથમ થોડાં વર્ષ સુધી તે તેમને 'આશમિત્ર' ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડ્યા હતા, તે ઉપાયોને આશ્રય લેવા પડ્યો હતો. આ વખતે જગદીશ્વર પ્રેક્ષની નોકરી અથવા તે પિતા તરફથી મળતા ખિરસાખર્ચને બદલે એક ખીજ સાથે પ્રાપ્ત થઈ હતી. પોતાના વેદકના ધંધામાં જે કાર્ષ્ણ થોડું-ધણું પ્રાપ્ત થતું હતું, તેના ઉપયોગ તેઓ પત્ર ચલાવવામાં કરતા. તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી 'આર્ધલિપિક' બરોબર ચાલુ રહ્યું હતું. એ પત્રથી વેદકના પ્રેમી મરાઠી વાચકો ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે. આજસુધીમાં તેમને હાથેલગભગ પોણેસો પુસ્તકોના અનુવાદ, રીકા, સંપાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયાં હશે. શાસ્ત્રીજીએ વેદકનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓએ વેદક વિષયના ૭૦૨ ગ્રામીન ગ્રંથોનું સચિપત્ર બનાવ્યું હતું અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો, તેમ તેમ ગ્રંથ તેમ જ અભ્યાસના ક્રમાનુસાર કોઈકે જનાવીને કઈ રીતથી વેદકનો અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય ચડિયાતા પ્રકારનો વૈદ્ય બની શકે, તે બતાવી આપ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેઓએ કેટલાંક વર્ષો સુધી વેદકનું એક ગતિક ચલાવ્યું હતું. પોતાના વેદકજ્ઞાનનો લાભ હિંદી વાચકોને પણ મળે તેટલા સારા સંવત ૧૬૦ માં પોતે 'સદૃઘકૌસ્તુભ' નામનું હિંદી માસિક કાઢવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે માસિક દ્વારાજી હિંદી ભાષામાં પાંચ-સાત પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. તેમનો વેદક જ્ઞાનથી ઉદ્ધોગ આટલોથી જ સામ થયો ન હતો. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ડોક્ટર પોપટરામ પ્રજ્ઞરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ મધ્યમાં 'આયુર્વેદ વિદ્યાલય' સ્થાપન કર્યું હતું. ખૂબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સંસ્થા માં જખરદસ્ત સહાય એકત્ર કરી તેને સારી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકી હતી; પણ જ્યારે તેમને લૂમ પડ્યું કે, આયુર્વેદને નામે તે ખાતું બિલકુલ અંગ્રેજી કોટ-પાટલૂન પહેરવા લાગ્યું છે, ત્ય તેઓએ વ્યવસ્થાપક સભામાંથી પોતાનું નામ અલગ કરી નાખ્યું અને ત્રણચાર વર્ષ પછી સ્વતંત્ર રૂપથી નાશિકમાં આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનું મૂળ નાખ્યું તથા નાશિકમાં જેમ જ નાગપુરમાં વેદક વિદ્યાલ બોલી દીધાં.

'વેદકની ઉત્પત્તિ ચાહવાના વૈદ્યો, હકીમો તથા ડોક્ટરોને જિજ્ઞાસિત કરવા માટે હમરે રૂપિયા ખર્ચીને તેઓ તમામભારતવર્ષના વૈદ્યોનું એક રાષ્ટ્રીય સંમેલન દર વર્ષે કરતા હતા. તેમાં અનેક વેદક-વિષયોની ચર્ચા, આલોચના તથા પ્રત્યાલોચના થયા કરતી હતી. વૈદ્યોની પરીક્ષા લઈને તેમને યથાયોગ્ય ઉપજ્ઞો પણ આપવામાં આવતી હતી. આ સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં તેઓએ આપેલી ઉપાધિયાવિખૂષિત થયેલા અનેક વૈદ્યો વિદ્યમાન છે રાષ્ટ્રીય વેદસંમેલન ઉપરાંત પ્રતિવર્ષે એક પ્રાંતિકસંમેલનની પણ તેઓ ગોઠવણ કરતા હતા. આ પ્રાંતિક સંમેલનોની અત્યાર સુધીમાં ફક્ત મુબઈમાં જ ગોઠવણ થઈ શકી હતી અને તેનાં ત્રણ અધિવેશનો પણ થઈ ગયાં હતા. અન્ય પ્રાંતે પણ વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્ધોગમાં તેઓ હતા. સંવત ૧૯૬૬ ની સાલમાં ગરમીની મોસમમાં ગજપામાં જઈ ત્યાં કાર્ષ્ણ પ્રાંતિક કાર્યાલય ખોલવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સંમેલન આકારમાં નામદાર વડોદરાનરેજ, મહારાજ કોલ્હાપુર, મહારાજ દરભંગા, બરવાંધીશ રાવજહાદુર, શ્રી રાધવપ્રસાદ નારાયણસિંહ, શેઠ ખેયરાજ શ્રીધૃષ્ટદાસ વગેરે નૃપતિગણ તથા ધનવાન સજ્જનો તો ઠીક સહાયતા મળતી હતી. તેઓ સંયુક્ત પ્રાંતને માટે એક પ્રાંતિક કાર્યાલય તથા ઔપધાલય પિત કરવા અને એક વેદક વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તેમ જ સંવત ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસમાંથીમાં 'ચતુર્થ' રાષ્ટ્રીય વેદક સંમેલનની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાત્ર ખાતે પધાર્યા હતા. બધી વસ્થાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું અને નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આરંભ થા હતો; પરંતુ તે દરમિયાન તેઓ બીમાર પડ્યા અને રામનવમીના પવિત્ર દિને બપોરના સાર વાગતાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ

મૂળ ગ્રંથકાલ ૧૫૦ શાસ્ત્રી ૨૬૨ દાજી ૫૬

ગુણિગળગળનારમે ન પતતિ કઠિની સુલંઘ્રમાઘસ્ય ।
તસ્યામ્મા યદિ સુતિની વંદ વન્ધ્યા સ્ત્રી કીદશી ભવતિ ॥ ૧ ॥

સંસારમાં એવા અસંખ્ય મનુષ્યો ભરેલા છે કે જેઓનો સંબંધ પોતાનાં ઘોડાંક કુટુંબી-જનો અને ઇશુ મિત્રો સિવાય સર્વસાધારણ જનસમાજ સાથે જગા પથુ હોતો નથી. જે વિચારશીલ પુરુષો રાત્રિદિવસ દેશની દેશનો વિચાર કરે છે અને ઇચ્છે છે કે, દેશમાં પુરુષસિંહો-હિંસક જંગલી સિંહો નહિ પણ પરાક્રમી સાહસિક પુરુષાર્થી નરસિંહો-પ્રગટે અને દેશમાં ધર્મનિષ્ઠ સપૂતોની સંખ્યા વધે, એવા પુરુષોનાં હૃદયમાંથી વર્તમાન ભારતવાસીઓની દશા જોઈને તથા તેમાં એકાદ બાળકના જન્મથી વધારો થતો જોઈને નિરાશાની સાથે એવા જ ઉદ્ગારો નીકળે છે કે ત્રીસ કરોડ મુકદ્દાલોમાં પૃથ્વીનો ભાર વધારવા માટે અને પૂર્વપુરુષોની કીર્તિ ઉપર કાટ મૂકાવવા અર્થે એક મુકદ્દાલ જીતી સંખ્યા વધી. એ જ પ્રમાણે કોઈ શિશ્નોદરપરાયણ મનુષ્ય મરી નય છે, ત્યારે એવો વિચારશીલ સજ્જન યોદ્ધા જોડે છે કે :— 'ચાલો ઠીક થયું; પૃથ્વીનો ભાર હલકો થયો અને ભારત-વર્ષના વ્યર્થ જતા અત્તનો એટલો બચાવ થયે.' આ સ્થળે પ્રશ્ન જોડે છે કે, મારે તે વિચારશીલ પુરુષ ચાહે છે કેને અને કેના કામના કરે છે? ઉપલા શ્લોકમાં એ વિષે જ કહ્યું છે કે, જે પુરુષ-સિંહ છે, જે સાચો સપૂત છે અને પોતાના ગુણો વડે માતાની કૃપાને દીપાવે એવા છે; તે જ સાધારણ જનસમાજમાં આશા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનું સ્થળ છે. જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે—જનની જન્મભૂમિને કામ ન આવે, તે પુત્ર શું કામનો? જે ગુણી પોતાના ગુણો વડે સર્વસાધારણને લાલ ન પહોંચાડે, તે ગુણી શા કામનો? જે મનુષ્ય સમાજના સુખદુઃખને પોતાનાં ન સમજે, તે મનુષ્ય શું કામનો? જે સપૂતની કોઈ વિશેષ ગુણવાળા ગુણીઓમાં ગણતરી ન થાય, તે સપૂત શું કામનો? કોઈ વિશેષ ગુણની ચર્ચા જોડતાં જ તે ગુણ ધરાવનારાઓની ગણતરીનાં જેનું નામ ગણવામાં આવતું નથી, તેવાં મનુષ્યોને મથાળે ટાંકેલા શ્લોકમાં કવિ સપૂત ગણતો નથી અને તેની માતાને પુત્રવતી તરીકે સ્વીકારતો નથી. તે મોટા સંશયમાં પડી પ્રશ્ન કરે છે કે, તે એવાની જ માતાને પુત્રવતી કહેવામાં આવે તો પછી વંધ્યા—વાંજણી સ્ત્રી કેને કહેતી? સારથ કે જેને પુત્રો નથી હોતા તે જ વાંજણી છે એમ નહિ, પણ જેના પુત્રો દેશને ઉપયોગી થઈ શકતા નથી અને જેના ગુણોનો સમાજને લાલ મળી શકતો નથી, તે પણ છતે દીકરે વાંજણી માન જ છે; અને તેના પુત્રો પુત્રપદ્વીને લાયક ગણાતા નથી. અમે જે સ્વર્ગવાસી સજ્જનનું જીવનચરિત્ર વાચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ, તે પણ પોતાની માતાના અને જનની જન્મભૂમિના ચર્ચા સપૂત હતા.

જે કે તેઓનાં (આ ગ્રંથના કર્તા સ્વ. શાસ્ત્રીજી શંકર દાજી પૂના) બધાં કાર્યોથી અમે વાકેફ નથી, અને જે વાત જાણીએ છીએ તે વિસ્તારથી લખવા માટે અવકાશ નથી; તેથી તેમના જીવનચરિત્રને સંક્ષેપમાં આપી, તેમનાં કાર્યોનો આભાસમાત્ર અહીં રજૂ કર્યો છે :

પંડિત શંકર દાજી પટેના પૂર્વપુરુષ પૂના જિલ્લાના નારાયણ ગ્રામમાં રહેતા હતા; કિંતુ તેમના પિતા શ્રીકૃત દાજી શાસ્ત્રી જોશી સહકુટુંબ ગુજરાતમાં આવીને રહે હતા. ત્યાં જ પોતાની જ્યોતિષવિદ્યાના પ્રભાવ વડે સારી નામના મેળવવા સાથે દામ પણ ઠીક મળ્યા હતા. શંકર દાજીને જન્મ મુળધર્મમાં સંવત ૧૮૨૩ના ફાગણ વદ ૧૦ ના રોજ થયો હતો. 'પદે' તેમના કુળનું 'ઉપપદ' છે. સામાન્ય રીતે દેશસ્થ બ્રાહ્મણો સાત, નિષ્કપટી, ધાર્મિક અને સાધુવૃત્તિના હોય છે અને આ બધા ગુણો તેમનામાં પૂર્ણ રીતે વિદ્યમાન હતા. મહારાષ્ટ્રમાં અને સુધીમાં જેટલા સાધુઓ થયા છે, તે સર્વ દેશસ્થ છે અને જેટલા રાજનૈતિક પુરુષો થયા છે તે પ્રા. કોંકણસ્થ હતા અને છે.

શંકરસાહેબ આઠ વર્ષની અવસ્થામાં મરાઠી અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને અસિદ્ધ પ્રતાપમુ સાહિત્યા-

આર્થ પંડિત ગુરુલાલજી પામે સંસ્કૃત સાહિત્ય, ન્યાય, વ્યાકરણ મીમાંસા આદિનું અને પંડિત પ્રભાકર દાજી વાઈકરની પાસે વેદનું અધ્યયન કરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો. પાંડશાળામાં તેઓનું નામ હમેશાં પહેલું રહેતું. વિદ્યાર્થીદશામાં જ તેમના અંતઃકરણમાં સાર્વજનિક કાર્યોના અંકુર ફૂટવા લાગ્યા હતા. કોઈ કોઈ વખતે પાંડશાળામાં જ પોતાની સાથે લખનારાઓ તથા અન્ય બાળકોને એકત્ર કરી પોતે વ્યાખ્યાન આપતા હતા. સહાધ્યાયીઓનું તેઓએ એક પંચ બનાવ્યું હતું અને નિશ્ચય કર્યો હતો કે, બાળકોમાં મોહોમહે જે અંધકા બગે તેની અધ્યાપક કે માળાપ પાસે ફરિયાદ નહિ લઈ જતાં તેને એ પંચ દ્વારા જ ફરિયાદ લાવવો. બાલ્યાવસ્થામાં તેમને કોઈ શંકરના જેવો ઉગ્ર હતો; તથાપિ લાયક ઉંમરે પહેંચતાં તેઓએ ક્રોધને પી જવામાં અને ઉદ્વિષ્ટ હેતુ પાર પાડવામાં સારી ખ્યાલિ મેળવી હતી. બાર જ વર્ષની ઉંમરમાં પોતાના મોટાભાઈ અને કેટલાક મિત્રોની સહાય વડે ‘બાલમિત્ર’ નામનું માસિક તેઓએ શરૂ કરી દીધું. તેના ખર્ચ માટે કોઈ પામે ચાચના નહિ કરતા તેઓએ જે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે ઉપરથી તેમના પુરપાઈ અને આત્મનિર્ભરતાને પરિચય મળે છે. પોતાના પિતા તરફથી જે ખિસ્સાખર્ચ મળતું તેમાંથી તેઓ ઉક્ત પત્રનું ટપાલખર્ચ તથા પત્રવ્યવહાર આદિનું પરચૂરણ ખર્ચ નિભાવતા હતા. પત્રની ડપામણી માટે તેઓએ ‘જગદીશ્વર’ પ્રેસના માસિક શ્રીયુત નાનાસાહેબની સાથે એવો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે, જપામણીના બદલામાં તેઓએ પ્રેસના મૂલ્ય વાંચી આપવાં. તેની પહેલાં ‘વિદ્યાપ્રકાશ’ માં પોતે લેખ લખતા હતા, તે પણ ચાલુ રાખ્યા હતા. આવી રીતે તેમની મગદી લેખક તરીકે ગણતરી થવા લાગી અને વડોદરાથી (હવે મુખર્ધી) પ્રકટ થતા મરાઠી ‘સવાજીવજય’ પત્રના અધિકારીએ તેમને પોતાના પત્રના સંપાદકનું કામ કરવા માટે બોલાવ્યા. તે પત્રને હાથમાં લઈ તેમણે ધીરેધીરે ખૂબ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. પરંતુ પિતાના ગાઢ પ્રેમને લીધે બેચાર વર્ષમાં તેમને ફરી મુખર્ધી જવું પડ્યું. તેઓ મુખર્ધી તો ચાલ્યા ગયા, તેટલા વખતના અભ્યાસ તથા અનુશીલન-મનનને પરિણામે તેઓ એક ચુનંદા મગદી લેખક બની ગયા હતા. ચાર પછી તેઓએ બીજાની મોસીફીના કોઈ પત્રના સંપાદક થવાનો ભાર ઉપાજો નહોતો, તોપણ ‘શંકર’, ‘પિનાકી’, ‘ભ્રમર’ આદિ ઉપનામેથી વખતોવખત છેવટ સુધી મરાઠી પત્રોમાં તેમના લેખો પ્રકાશિત થયા કરતા હતા. ‘નેટિવ ઓપિનિયન’ નામના પત્રમાં ‘સુસ્તિચાર’ ના નામથી તેમના લેખો અનેક વિષયો પર છૂટાછવાયા અને કોઈ વખતે તો નિયમમય પ્રકટ થવા કરતા હતા કેટલીક વખત મગદી સમાજમાં તેમના લેખોથી ભારે હલચલ પેદા થતી હતી. ચાગપાય વર્ષ પહેલાં ‘ભારતધર્મ’ મહામંડળ અને ‘થિયોસોફી’ ને લગતા તેમના લેખોથી ભારે ધૂમ મચી ગઈ હતી. બધાં મરાઠી અને ઘણાંપરા હિંદી પત્રોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને થિયોસોફિકલ મેસાવરી સંબંધી ધામધૂમ ભેઈને ખુદ ‘ફરી’ ને પણ પોતે સ્વીકારેલા પક્ષનું સમર્થન કરવાનું છોડી દઈ ચૂપ રહેવું પડ્યું હતું. વિકટ અને ગંભીર ચર્ચાના વિષયો લખતા પણ તેમની કલમ રોકાતી ન હતી તેઓ રાતે લખવા બેસતા તો બે-ત્રણ વાગી જતા અને રાતના એ વાગે આખો જીવડી જતો તો લખતાં લખતા સવાર પાડી રેતા. એવી રીતે બહેર કામ કરવાની સાથે ‘સવાજીવજય’ માંથી આવ્યા-પછી-કેટલાક દિવસ બાદ તેઓએ જગદીશ્વર પ્રેસના વ્યવસ્થાપક તરીકે કામ બાળવ્યું હતું અને પ્રેસની ઉત્પત્તિ કરી હતી. તેઓ પોતાને કોઈ પણ ગજબાની પક્ષના ગણાવતા ન હતા, પરંતુ પોતાની અંતિમ બીમારીના વખતમાં કેટલીક વખત ‘તિલક મહારાજ શ્રી જય’ કહીને જીજ્ઞા જાતા હતા અને એક દિવસ કહેવા લાગ્યા હતા, કે ‘તિલકને તમે સાધારણ મનુષ્ય સમજતા નહિ; તે સાચા મહાત્મા છે.’ વ્યવહારમાં પણ તે પક્ષના સ્વદેશી અને સ્વધર્મોભિમાની હતા.

અન્ય વિષયોને છોડીને એમે હવે તેમના વેદકના વિષયને હાથ ધરીશું. તેમના પિતાના કળના લોકો જ્યોતિષી હતા તથા માતૃકુળમાં વેદકની ચર્ચા અધિક થતી હતી અને તેમના માતા પણ વ્યાવહારિક વેદક વિષયોનું સારું જ્ઞાન ધરાવતાં હતાં. તે સિવાય તેમની પાંડશાળામાં પ્રીયુત ભાનુ પેઠ કલકર્ણી નામે એક અણીતા વેદ રહેતા હતા, જેમને તેમના ઉપર વિશેષ સ્નેહ હતો અને શાસ્ત્રીજી

મૂળ ગ્રંથકાર સ્વ. શાસ્ત્રી શંકર દાહી પટે

गुणिगणगणनारम्भे न पतति कटिर्नी सुसंध्रमाद्यस्य ।

तस्याग्न्या यदि सुतिनी च दग्ध्या स्त्री कीदृशी भवति ॥ १ ॥

સંસારમાં એવા અસંખ્ય મનુષ્યો ભરેલા છે કે જેઓને સંબંધ પોતાના ઘોડાક કુટુંબી-
જનો અને ઇષ્ટ મિત્રો સિવાય સર્વસાધારણ જનસમાજ સાથે જતા પછી હોતો નથી. જે વિચારશીલ
પુરુષો રાત્રિદિવસ દેશની દશાનો વિચાર કરે છે અને ઇચ્છે છે કે, દેશમાં પુરુષસિંહો-ઉંસક જંગલી
સિંહો નહિ પણ પરાક્રમી સાલસિક પુરુષાર્થી નરસિંહો-પ્રમટે અને દેશમાં ખર્મનિષ્ઠ સપૂતોની
સંખ્યા વધે, એવા પુરુષોનાં હૃદયમાંથી વર્તમાન ભારતવાસીઓની દશા નોંધને આ તેમાં એકદ
બાળકના જન્મથી વધારે ક્ષતો નોંધને નિરાશાની સાથે એવા જ ઉદ્ગારો નીકળે છે કે ત્રીસ કરોડ
મુઠકાંદોમાં પૃથ્વીનો ભાર વધારવા માટે અને પૂર્વપુરુષોની કીર્તિ ઉપર કાટ નડાવવા અર્થે એક
મુઠકાંદા જીવની સંખ્યા વધી. એ જ પ્રમાણે ઠાઈ સિત્તોદરપરાયણ મનુષ્ય મરી નાવ છે, ત્યારે એવો
વિચારશીલ સજ્જન બોલી જોડે છે કે :— 'આલો દીક મયું; પૃથ્વીનો ભાર હલકો થયો અને ભારત-
વર્ષના વ્યર્થ જતા અજનો એટલો બચાવ થયો.' આ સ્થળે પ્રશ્ન જોડે છે કે, પારે તે વિચારશીલ
પુરુષ ચાહ્ણે છે કેને અને કેના કામના કરે છે? ઉપલા શ્લોકમાં એ વિષે જ કહ્યું છે કે, જે પુરુષ-
સિંહ છે, જે સાચો સપૂત છે અને પોતાના ગુણો વડે માતાની કૃપાને દીપાવે એવો છે; તે જ
સાધારણ જનસમાજમાં આશા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનું સ્થળ છે. જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે—
જનની જન્મભૂમિને કામ ન આવે, તે પુત્ર શું કામનો? જે ગુણી પોતાના ગુણ વડે સર્વસાધારણને
લાલ ન પહોંચાડે, તે ગુણી શા કામનો? જે મનુષ્ય સમાજના સુખદુઃખને પોતાનાં ન સમજે,
તે મનુષ્ય શું કામનો? જે સપૂતની ઠાઈ વિશેષ ગુણવાળા ગુણીઓમાં ગણતો ન થાય, તે સપૂત શું
કામનો? ઠાઈ વિશેષ ગુણની ચચાં ઉડતાં જ તે ગુણ ધરાવનારાઓની ગણતરી જેનું નામ ગણવામાં
આવતું નથી, તેવાં મનુષ્યોને મથાણે ટાંકેલા શ્લોકમાં કવિ સપૂત ગણ્યો નથી અને તેની માતાને
પુત્રવતી તરીકે સ્વીકારતો નથી. તે મોટા સંશયમાં પડી પ્રશ્ન કરે છે કે, તે એવાની જ માતાને
પુત્રવતી કહેવામાં આવે તો પછી વંધ્યા—વાંઝણી સ્ત્રી કેને કહેવી? સારથ કે જેને પુત્રો નથી
હોતા તે જ વાંઝણી છે એમ નહિ, પણ જેના પુત્રો દેશને ઉપયોગી થઈ કંતા નથી અને જેના
ગુણોનો સમાજને લાભ મળી શકતો નથી, તે પણ છતે દીકરે વાંઝણી માન જ છે; અને તેના
પુત્રો પુત્રપદ્ધતિને લાયક ગણાતા નથી. અમે જે સ્વર્ગવાસી સજ્જનનું જીવચરિત્ર વાચકવર્ગ સમક્ષ
રજુ કરીએ છીએ, તે પણ પોતાની માતાના અને જનની જન્મભૂમિના ચચા સપૂત હતા.

તે કે તેઓનાં (આ પ્રયત્ના કરતાં સ્વં શાસ્ત્રીજી સંકર દાણ પનાં) બધાં કાર્યોથી અને વાંકિડ નથી, અને જે વાત બજીએ છીએ તે વિસ્તારથી લખવા માટે અવ સ્થાન પશુ નથી; તેથી તેમના જીવનચરિત્રને સંક્ષેપમાં આપી, તેમનાં કાર્યોના આભાસમાત્ર અહીં રમૂ કર્યો છે :

પડિત શંકર દાદર પહેના પૂર્વપુરુષ પૂના જિજ્ઞાના નારાયણ ગામમાં રહેતા હતા; કિંતુ તેમના પિતા શ્રીયુત દાદર શાસ્ત્રી જ્ઞેશી સહકુલે બ મુળમમાં આવીને રહી હતા. ત્યાં જ પોતાની જ્યોતિષવિદ્યાના પ્રભાવ વડે સારી નામના મેળવવા સાથે દામ પણ ઠીક મળ્યા હતા. શંકર દાદરના જન્મ મુળમમાં સંવત ૧૯૨૩ના ફાગણ વદ ૧૦ના રોજ થયો હતો. 'પદે' તેમના કુળનું 'ઉપપદ' છે. સામાન્ય રીતે દેશસ્થ બ્રાહ્મણ શાસ્ત્ર, નિષ્કપટી, ધાર્મિક અને સાધુચરિતા હોય છે અને આ બધા ગુણો તેમનામાં પૂર્ણ રીતે વિદ્યમાન હતા. મહારાષ્ટ્રમાં અજ સુધીના જેટલા સાધુઓ થયા છે, તે સર્વે દેશસ્થ છે અને જેટલા રાજનૈતિક પુરુષો થયા છે તે પ્રા: કોંકણસ્થ હતા અને છે.

शंकराचे व्यास वर्षांनी अवस्थाभां मराठी अभ्यास पूर्ण करीने मुसिद्ध प्रतायभु साहित्या-

કલમરૂપી હળ ચલાવીને લોકોનાં હૃદયરૂપ ક્ષેત્રને વિચારરૂપી ખીજ ઊગવા ચોગ્ય બનાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી. સામાન્ય લોકોમાં કાર્ય નહિ કરવાની અને ખીજનો ઉપહાસ કરવાની જે વૃત્તિ નજરે પડે-છે, તેને આવાં સાધન વડે બદલી નાખી શકાશે, એવી તેમની માન્યતા હતી. આનું મહત્ત્વનું કામ પાર પાડવા માટેનું આવશ્યક સાધન-પોતાનું પત્ર-ચાલુ રાખવા માટે પ્રથમ થોડાં વર્ષ સુધી તો તેમને ‘આલમિત્ર’ ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડ્યા હતા, તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. આ વખતે જગદીશ્વર પ્રેસની નોકરી અથવા તો પિતા તરફથી મળતા ખિસ્સાખર્ચને બદલે એક ખીજ સતત પ્રાપ્ત થઈ હતી. પોતાના વેદકના ધંધામાં જે કાંઈ થોડું-ઘણું પ્રાપ્ત થતું હતું, તેનો ઉપયોગ તેઓ પત્ર ચલાવવામાં કરતા. તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી ‘આર્થલિપિક્’ બરોબર ચાલુ રહ્યું હતું. એ પત્રથી વેદકના પ્રેમી મગડી વાચકો ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે. આજસુધીમાં તેમને હાથેલગભગ પોણીસો પુસ્તકોના અનુવાદ, ટીકા, સંપાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયાં હશે. શાસ્ત્રીજીએ વેદકનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓએ વેદક વિષયના ૭૦૨ પ્રાચીન ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર જાણ્યું હતું અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો, તેમ તેમ ગ્રંથ તેમ જ અભ્યાસના ક્રમાંકનાર કોષ્ટકો બનાવીને કઈ રીતથી વેદકનો અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય અડિયાતા પ્રકારનો વેદ બી શકે, તે બતાવી આપ્યું હતું. શુભરાત્રી ભાષામાં પણ તેઓએ કેટલાંક વર્ષો સુધી વેદકનું એક ચિકિત્સક ચલાવ્યું હતું. પોતાના વેદકગાનનો લાભ હિંદી વાચકોને પણ મળે તેટલા સારુ સંવત ૧૯૬૦ માં પોતે ‘સદૃઢકોસ્તુભ’ નામનું હિંદી માસિક કાઢવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે માસિક દ્વારાજી હિંદી ભાષામાં પાંચ-સાત પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. તેમનો વેદક સંપ્રદાયી ઉદ્યોગ આટલેથી જ સામ થયો ન હતો. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં પ્રેક્ટર પોપટરામ પ્રજુરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ ગઈમાં ‘આયુર્વેદ વિદ્યાલય’ સ્થાપન કર્યું હતું. ખૂબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સંસ્થા માં જખરદસ્ત સહાય એકત્ર કરી તેને સારી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકી હતી; પણ જ્યારે તેમને લગ્ન પશ્યું કે, આયુર્વેદને નામે તે ખાતું બિલકુલ અંગ્રેજી કેટ-પાટશૂન પહેરવા લાગ્યું છે, ત્ય તેઓએ વ્યવસ્થાપક સલામતીથી પોતાનું નામ અલગ કરી નાખ્યું અને ત્રણચાર વર્ષ પછી સ્વત રૂપથી નાશિકમાં આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનું મૂળ નાખ્યું તથા નાશિકમાં તેમ જ નાગપુરમાં વેદક વિદ્યાલ ખોલી દીધાં.

‘વેદકની ઉભતિ આહવાના વૈદ્યો, હકીમો તથા પ્રેક્ટરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે હમરો હપિયા ખર્ચાને તેઓ તમામભારતવર્ષના વૈદ્યોનું એક રાષ્ટ્રીય સંમેલન દર વર્ષે કરતા હતા. તેમાં અનેક વેદક-વિષયોની ચર્ચા, આલોચના તથા પ્રત્યાલોચના થયા કરતી હતી. વૈદ્યોની પરીક્ષા લઈને તેમને યથાચોગ્ય ઉપલ્લેખ પણ આપવામાં આવતી હતી. આ સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં તેઓએ આપેલી ઉપાધિથી વિભૂષિત થયેલા અનેક વૈદ્યો વિદ્યમાન છે. રાષ્ટ્રીય વેદસંમેલન ઉપરાંત પ્રતિવર્ષે એક પ્રાંતિસંમેલનની પણ તેઓ ગોઠવણ કરતા હતા. આ પ્રાંતિક સંમેલનોની અત્યાર સુધીમાં ફક્ત સુબર્ષીતમાં જ ગોઠવણ થઈ શકી હતી અને તેનાં ત્રણ અધિવેશનો પણ થઈ ગયાં હતાં. અન્ય પ્રાંતે પણ વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્યોગમાં તેઓ હતા. સંવત ૧૯૬૬ ની સાલમાં ગરમીની મોસમમાં જખમાં જઈ ત્યાં કોઈ પ્રાંતિક કાર્યાલય બોલવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સંમેલન આકારમાં નામદાર વડોદરાનરેશ, મહારાજા કોલ્હાપુર, મહારાજા દરભાંગા, બરવાંધીશ રાવમહાદુર, શ્રી રાધવપ્રસાદ નારાયણસિંહ, શેક એમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ વગેરે રૂપતિગણ તથા ધનવાન સંજ્ઞાનો તો ઠીક સહાયતા મળતી હતી. તેઓ સંબુક્ત પ્રાંતને માટે એક પ્રાંતિક કાર્યાલય તથા ઔષધાલય પિત કરવા અને એક વેદક વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તેમ જ સંવત ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસમાં શિમાં ‘ચતુર્થ’ રાષ્ટ્રીય વેદક સંમેલનની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યા હતા. બધી રચનાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું અને નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આરંભ થા હતા; પરંતુ તે દરમિયાન તેઓ બીમાર પડ્યા અને રામનવમીના પવિત્ર દિને બરોબરના સાર વાગતાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ

પણ તેમની પાસે ઘણા વખત બેસતા-ઊઠતા, જેથી તેમના હૃદયપટ ઉપર વૈદક વિષયનું સરસ પ્રતિબિંબ પડ્યું હતું. તેમનું વલણ વૈદક તરફ જોઈને તેમના પિતાએ પણ તેમને વૈદકનો અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપવાથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાશય કુલકર્ણી શાસ્ત્રાધ્યયનનો અપેક્ષાએ અનુભવમાં ઘણા પાવરધા હતા, જેથી અનુભવજન્ય વૈદકજ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે બીજા ગાર્ગ લીધા હતા. વૈદકના અભ્યાસ સાથે તેઓ વેદાભ્યાસ, અન્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા વ્યાખ્યાન દેવાં, સાંભળવાં અને વખત મળતાં કીર્તન આદિમાં પણ જતા હતા. આ બધી બાબતોથી ધરનાં માણસો તેમનાથી ઘણાં પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. આ વખતે તેઓએ ‘રાજવૈદ’ નામનું વૈદકનું મરાઠી માસિકપત્ર કાઢ્યું અને તેને પાંચ-છ વર્ષ ચલાવ્યા બાદ ‘આર્થશિલ્પક’ પત્ર કાઢી તેમાં ઉક્ત માસિક ભેળવી દીધું.

મરાઠીમાં મહાત્મા તુકારામ વડે છે :— ‘નિથાયાચે કલ । કા જ્ઞાને તેચો કલ ।’

અર્થાત્ જે મનુષ્યમાં નિશ્ચયનું બળ હોય છે, તેને અવશ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નિશ્ચયબળના કારણથી જ તેઓ એકલે હાથે ઘણું કામ કરવાને સમર્થ થયા હતા. ‘રાજવૈદ’ કાઢ્યા પહેલાં અને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓએ જોયું કે, આપણા ઘણા જ પ્રાચીન, લોકીકાર અને લોકોપકારી આયુર્વેદશાસ્ત્રની ભારે અવગણના થઈ રહી છે અને તે બહુ ખરાબ હાલતમાં આવી પડ્યું છે. આ વિચારથી તેમનામાં એક પ્રકારની દૈવી સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને આયુર્વેદના પંડિતપાંડિતો પ્રચાર વધારવા માટે સ્થળે સ્થળે શાળાઓ ખોલવાની આવશ્યકતા વિચારી આયુર્વેદનું રહસ્ય લોકો બરાબર સમજે તેટલા માટે કષિપ્રણીત પ્રાચીન ગ્રંથોની શોધખોળ કરીને તેને પ્રકાશિત કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયું કે, વર્તમાન દેશીના દિલમાં પોતાની ઉન્નતિ કરવાની ઉત્તેજના પેદા થાય એ વાંતની ઘણી જરૂર છે, તેથી સ્થળેસ્થળે વૈદકસલાઓ રચાપવા તરફ તેઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જેમ આજકાલ દેશી ઉપર શનિશ્વરની દશા બેસી છે અને ડોક્ટર લોકો તેમનો ધંધો કુખ્યાડી દેવા માટે ટાંપીને બેઠા છે, તેમ તે વખતે પણ કુખર્ષ ધલાકામાં દેશીની સામે ઘોર આંદોલન ચાલી રહ્યું હતું. આથી કરીને તેઓએ પોતાનું આંદોલન એવી હિંકમતની સાથે શરૂ કર્યું કે, જેથી કરીને ડોક્ટરોની સાથે વિરોધ ન વધે અને તેમની તરફથી પોતાના કામમાં મદદ પણ મળે. તેમની આ યુક્તિના ફળરૂપે વૈદક સંમેલનોની સૃષ્ટિ પેદા થઈ છે. આવાં સંમેલનોમાં દેશીની સાથે ડોક્ટરો પણ એકત્ર થઈને વૈદકવિદ્યાની ઉન્નતિ પર વિચાર કરવા લાગ્યા અને આવા સંસર્ગથી તેઓ આયુર્વેદનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા તથા તેમનામાં એવો પણ વિશ્વાસ પેદા થયો, કે જે દેશીને અમે અગ્રોમ્ય સમજીએ છીએ, તેઓ પોતાની વિદ્યામાં કુશળ છે. શાસ્ત્રીઓ, પોતાના આ બધા વિચારોને કળોના રૂપમાં અજ્ઞાત પહેલાં મુખર્ષ ધલાકાલ તત્કાલીન વિદ્વાન અને મોટા પુરુષોની પાસે તે રજૂ કર્યા હતા; અને પોતાના સાથીઓની સાથે તેના ઉપર મસલત ચલાવી તેને ખાર પાડવા માટે તેઓની સલાહતા માગી હતી; પરંતુ સારી જેની સલાહ આપવાને ટોઈ પણ તૈયાર થયું નહિ. કેટલાકોએ જીલ્લો જ જમા-ઉધારનું પાત્ર સરખું કરી સદાનુભૂતિ દર્શાવી અને કેટલાકોએ તો તેમના વિચારો સાંભળી તેમને શોખચક્ષીની ઉપમા આપી ખૂબ મજાક ઉડાવી. શાસ્ત્રીજી નિશ્ચયના પક્ષે હતા, તેથી પોતાના ઉન્નતાદને ભંગ થવા દીધા નહિ અને ‘રાજવૈદ’ની પછી ‘આર્થશિલ્પક’ ને બરાબર આજુ રાખ્યું. તેઓએ ધાર્યું કે, જે વિચારો મારા મનજીને વારંવાર ડેલાવમાન બનાવે છે તે વિચારો ભારતવર્ષના બીજા પણ ઘોડાધણા સપ્તોત્થા મનજીમાં રુ” નહિ આવતા હોય ? જરૂર આવતા હશે અથવા કદી એમ ન પણ બનતું હોય, તોપણ જે હું મારા વિચારો લોકો આગળ રજૂ કરું તો ઘોડાધણા લોકો પથ પોતાની સદાનુભૂતિ દર્શાવી મારા સલાહક નહિ બને એમ કેમ કહી શકાય ? આ ઉપરથી પોતાના વિચારો જણાવવા માટે તથા લોકોના વિચારો જાણવા માટે માસિકપત્રને તેઓએ અન્યું સ્થાન માન્યું હતું. માસિકપત્ર ચાલુ રાખવામાં તેમનો એવો પણ ઉદ્દેશ હતો, કે લોકોમાં એવા વિચારોની ઉન્નતિ હજુ થઈ નથી એમ ધારવામાં આવે તોપણ તેથી તેમને માટે શ્રેય નૈયાર થશે જ. પોતાની

કલમરૂપી હળ ચલાવીને લેહોનાં હૃદયરૂપ ક્ષેત્રને વિચારરૂપી ખીજ ઊગવા યોગ્ય બનાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી. સામાન્ય લેહોમાં કાર્ય નહિ કરવાની અને ખીજનો ઉપહાસ કરવાની જે વૃત્તિ નગર પડે છે, તેને આવાં સાધન વડે બદલી નાખી શકાશે, એવી તેમની માન્યતા હતી. આંતર મહારવનું કામ પાર પાડવા માટેનું આવશ્યક સાધન-પોતાનું પત્ર-ચાલુ રાખવા માટે પ્રથમ થોડાં વર્ષ સુધી તો તેમને 'ખાલમિત્ર' ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડ્યા હતા, તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. આ વખતે જગદીશ્વર પ્રેસની નોકરી અથવા તો પિતા તરફથી મળતા ખિસ્સાખર્ચને બદલે એક ખીજ સવક પ્રાપ્ત થઈ હતી. પોતાના વૈદકના ધંધામાં જે કાંઈ થોડું-ધણું પ્રાપ્ત થતું હતું, તેનો ઉપયોગ તેઓ પત્ર ચલાવવામાં કરતા. તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી 'આર્ચલિપિક' બરોબર ચાલુ રહ્યું હતું. એ પત્રથી વૈદકના પ્રેમી મગડી વાચકો ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે. આજસુધીમાં તેમને હાથેલગલગ પેણિસો પુસ્તકોના અનુવાદ, ટીકા, સંપાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયાં હશે. શાસ્ત્રીજીએ વૈદકનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓએ વૈદક વિષયના ૭૦૨ પ્રાચીન ગ્રંથોનું સચિપત્ર બાંધ્યું હતું અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો, તેમ તેમ ગ્રંથ તેમ જ અભ્યાસના ક્રમાંકાર કોષ્ટકો બનાવીને ઈર્ષી રીતથી વૈદકનો અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય ચડિયાતા પ્રકારનો વૈદ્ય બની શકે, તે બતાવી આપ્યું હતું. શુજરાતી ભાષામાં પણ તેઓએ કેટલાંક વર્ષો સુધી વૈદકનું એક રસિક ચલાવ્યું હતું. પોતાના વૈદકજ્ઞાનનો લાભ હિંદી વાચકોને પણ મળે તેટલા સારુ સંવત ૧૬૬૦ માં પોતે 'મદ્દિઘકૌસ્તુલ' નામનું હિંદી માસિક કાઢવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે માસિક દ્વારાજી હિંદી ભાષામાં પાંચ-સાત પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. તેમનો વૈદક સંબંધી ઉદ્યોગ આટલેથી જ સામ થયો ન હતો. કેટલાક વર્ષ પહેલાં એક્ટર પોપટરામ પ્રજુરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ ગઈમાં 'આયુર્વેદ વિદ્યાલય' સ્થાપન કર્યું હતું. ખૂબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સંસ્થા માં જળપરદસ્ત સહાય એકમ કરી તેને સારી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકી હતી; પણ બન્યો તેમને ધૂમ પાડ્યું કે, આયુર્વેદને નામે તે ખાતું બિલકુલ અશ્રેણ કોટ-પાટલૂન પહેરવા લાગ્યું છે, ત્ય તેઓએ વ્યવસ્થાપક સભામાંથી પોતાનું નામ અલગ કરી નાખ્યું અને ત્રણચાર વર્ષ પછી સ્વતંત્ર રૂપથી નાશિકમાં આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનું મૂળ નાખ્યું તથા નાશિકમાં તેમ જ નાગપુરમાં વૈદક વિદ્યાલય ખોલી દીધાં.

વૈદકની ઉત્પત્તિ ચાહેવાના વૈદ્યો, હકીમો તથા ડોક્ટરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે હંમરો રૂપિયા ખર્ચાને તેઓ તમામત્રયવર્ષના વૈદ્યોનું એક રાષ્ટ્રીય સંમેલન દર વર્ષે કરતા હતા. તેમાં અનેક વૈદક-વિષયોની ચર્ચા, આલોચના તથા પ્રત્યાલોચના થવા કરતી હતી. વૈદ્યોની પરીક્ષા ઈર્ષીને તેમને યથાયોગ્ય ઉપાધિ પણ આપવામાં આવતી હતી. આ સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં તેઓએ આપેલી ઉપાધિથી વિભૂષિત થયેલા અનેક વૈદ્યો વિદ્યમાન છે. રાષ્ટ્રીય વૈદ્યસંમેલન ઉપરાંત પ્રતિવર્ષે એક પ્રાંતિકસંમેલનની પણ તેઓ ગોઠવણ કરતા હતા. આ પ્રાંતિક સંમેલનોની અત્યાર સુધીમાં ફક્ત મુબઈતમા જ ગોઠવણ થઈ ચૂકી હતી અને તેનાં ત્રણ અધિવેશનો પણ થઈ ગયાં હતા. અન્ય પ્રાંતે પણ વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્યોગમાં તેઓ હતા. સંવત ૧૯૬૬ ની સાલમાં ગરમીની મોસમમાં અમદાવાદ ખાતે ત્યાં કોઈ પ્રાંતિક કાર્યાલય ખોલવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સંમેલન આઈર્લેન્ડમાં નામદાર વડોદરાનરેશ, મહારાજા કોલ્હાપુર, મહારાજા દરભંગા, બરવાંધીશ રાવગહાદુર, શ્રીમદ રાધવપ્રસાદ નારાયણસિંહ, શેઠ જેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ વગેરે નૃપતિગણ તથા ધનવાન સભ્યોના તાલીક સહાયતા મળતી હતી. તેઓ સંયુક્ત પ્રાંતને માટે એક પ્રાંતિક કાર્યાલય તથા ઔષધાલય પિત કરવા અને એક વૈદક વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તેમ જ સંવત ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસમાંશીમાં 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય વૈદક સંમેલન'ની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યા હતા. બધી વસ્થાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું અને નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આરંભ થા હતો; પરંતુ તે દરમિયાન તેઓ બીમાર પડ્યા અને રામનવમીના પવિત્ર દિને બપોરના સાર વાગતાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ

કર્તવ્યનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે ગંગાકિનારે અકાળે વિલીન થઈ ગયા ! ભારતવાર્ષના વૈદક-આકાશનો એક ચમકતો સિતારો અસ્ત પામી ગયો ! ભારતીય વેદોનો એક મુદ્દત શૂન થયો !

‘હિંદીના પિતૃ-તેમનું ત્રીજું કામ હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા અને નાગરી લિપિને ભારતવ્યાપી બનાવવાનું હતું. તેને માટે તેમણે દબરો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો. સત્તરમી ૧૧ વર્ષ સુધી તેઓએ ‘ભારતધર્મ’ પત્રને ત્રણ ભાષામાં કોઈ વખત માસિક, કોઈ વખત પાસિક અને કોઈ વખત સાપ્તાહિકના રૂપમાં કાઢ્યા કર્યું હતું. આવા પત્રને ભેઈએ તેટલો માદદો મળવા મુશ્કેલ છે; છતાં ખોટ ઉપર ખોટ સહન કરીને અને તેની મક્કત વહેંચણી કરીને પણ એક અંતની ધડી સુધી તેઓએ તે પત્ર ચલાવ્યું હતું. મરતી વખતે પણ તેઓ પોતાના ઉદ્દેશને ભૂલ્યા નહોતા. મરવાના બે દિવસ પહેલાં તેઓએ લખકતી છબે કહ્યું હતું કે:—‘હે અખિલ ભારતના નિવાસીઓ ! સાંભળો. મેં ભારતની ભાષાઓને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ હવે તમે તેને સંભાળો.’ પાર પછી તેઓ જે કોઈ બોલ્યા તે સમજી શકાયું નહિ. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં મેળાવડાના જલસા એટલે લાલદાયક માનવામાં આવતા ન હતા; પણ તે વખતે તેઓ સમજી શકતા હતા કે, તેવા જલસા મારફત રાષ્ટ્રીય ભઠ્ઠાનું કામ થયું સારું થઈ શકે છે. તેઓએ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં ‘આર્થમિત્ર’ ની સ્થાપના કરી. ત્રીસ વર્ષ સુધી તે કાર્ય કર્યું અને બ્યારે તે કામ દટ થયું, ત્યારે તેની વ્યવસ્થા ભાર ખીજઓને સોંપી દીધી. હાલમાં તે મેળા ગણપતિઉત્સવના એક સ્પર્શ સમાન ગણાય છે. ગણપતિઉત્સવ અને દરોરા આદિ ઉત્સવો ઉપર તેઓ રાષ્ટ્રીય તેમ જ ધાર્મિક ભઠ્ઠાનું કરવાનું ચૂના ન હતા. તેમનો મિલનસાર સ્વભાવ અને મીઠી વાણી પ્રશંસનીય હતાં. તેઓ એટલા બધા ઉદ્યોગી અને પરિશ્રમી હતા કે તેમનાં કાર્યોના વિસ્તારનો વિચાર કરતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે એક હાથે આટલાં બધાં કાર્યો હાથ ધરીને તેઓ કેવી રીતે પાર ઉતારી શકતા હશે ? મસ્તિષ્કબળને કેવળ ૪૨ વર્ષની વયે તેમનો દેહાંત થઈ ગયો. જેની સાથે મિત્રતા થતી, તેની સાથે પછી હિન્દીયમાવની ભાવના બિલકુલ રાખતા નહિ તેઓએ એટલો બધો ઉદ્યોગ કર્યો, એટલેટલો રાખ્ખડારાખ્ખોને સહાયક બનાવ્યા છતાં પોતાને માટે કોઈ ધન એકઠું કર્યું નહિ. તેઓને જે મનુ તે બધું પ્રાયઃ સાર્વજનિક કામમાં જ વાપરી દેતા હતા. ગરીબો ઉપર તેમની હમેશાં દયાદિશિલેલી હતી. તેમને મક્કત દવા આપતા અને તેમની સાથે માયાળુપણે વર્તતા હતા. તેઓ હમેશાં ક કરતા કે, વ્યાપારની દૃષ્ટિથી પણ ગરીબોને મક્કત દવા આપવામાં આવે તો તે વ્યર્થ જતી ન; કારણ કે તેઓને આરામ થયેથી તેઓ તમારી છવતી બહેરખળત તરીકે કામ બળવશે, સર્વ તમારા ગુણો ગારો અને તેથી અંતે તો તમને જ લાલ પહોંચશે અને તમારો વ્યાપાર વધશે

તેઓનું એકપત્નીયત પણ વખાણવા યોગ્ય હતું. ૨૧ વર્ષની જ તેમનો વિવાહ થયો હતો. કોઈ ખીમારી વખતે અનુચિત ક્ષારાદિ ઓણિ આપવાથી તેમની જ સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયું હતું. આવી રીતે બનવાથી જેને લોકો સાંસારિક સુખ કહે છે, તેનાથી સે માટે તેઓ વંચિત રહ્યા હતા. સંતાન થવાની આશા રહી નહિ તોપણ ધરવાળાઓનો ધણેપામદ છતાં તેઓએ ખીન્ને વિવાહ કર્યો નહિ; તેમ જ દાંપત્યપ્રેમમાં પણ કદી ન્યૂનતા આવવા દ નહિ જેવા પ્રેમથી તેઓ પોતાની સ્ત્રીને ચાહતા હતા, તેવા જ પ્રેમ અને અટલ ભક્તિથી તેમ પત્ની તેમને ચાહતાં હતા. તેમને સંતાન ન હતું તોપણ તેમનું હૃદય વાત્સલ્યપ્રેમથી ચળ્ય ન હતું. તેઓના ભાઈના એકના-એક દીકરા માતાપિતા વગરના બાલા સાહેબ હૈં ગોવિંદરાજ દિનકરને પતિપત્ની પુત્રથી પણ વધારે રાખતાં હતાં શંકરદાસી ક્યાંક ચાગ દિવસને માટે પણ જતા ત્યાં સ્ત્રી તથા ભગીનને સાથે લઈ જતા

પહેલાં પ્રશ્ન એ થયો હતો, કે શાસ્ત્રીએ આરંભ કરેલાં કાર્યોની દૃષ્ટી થશે ? ખીજ વિષયોં જવા દઈએ તોપણ વૈદકના ઉદ્ધારને માટે દેશમાં શિક્ષિત વેદો તૈયારવાને માટે, વૈદકના ગુ વિપયોની મીમાંસા કરવાને માટે તથા સારા સંપાદકોને હાથે વૈદકના પ્રકાશિત કરવાને

માત્રિ થઈ જશે ? આ લાગ્યહીન દેશમાં ઘણું લાગે એવું જ થતું જણાય છે કે, કોઈ અસાધારણ
જ ને મહાન કાર્ય આરંભે છે તો તે કાર્યમાં અંતરાયો અને વિદ્વ આવા હતા પણ હિંમત
કે હારતા પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી તેમના જીવન પર્વત તો જેમતેમ ચાલે છે, પરંતુ તેમનો દેહ
મા પછી તો તે કાર્ય ન્યાતું ત્યા જ શિથિલ થઈ જાય છે શાસ્ત્રીજીના કાર્યોની પણ ને આવી જ
થઈ હોત તો અમને તો શું પણ સહદય દેશહિતૈષીમાત્રને કુખ થયા વગર રહેત નહિ, પરંતુ
મા સાહેબના ઉદ્યોગ અને શાસ્ત્રીજીના કામે ચાલુ રાખવાને માટે નિમાયેલી મુદ્રસિદ્ધ લેઝિની
મટી તરફ જોતા, સંપૂર્ણ રૂપમાં નહિ તો કોઈને કોઈ અંશમાં પણ શાસ્ત્રીજીના કાર્યો ચાલુ
રાખી આશા રહે છે. પરમાત્મા તેમના સહાયક બનેા । x x x

શાસ્ત્રીજી પોતાનું કર્તવ્ય કરી ગયા છે, માર્ગ ખતાવી ગયા છે અને હવે તો તેમના મિત્રો
દેશહિતૈષીઓનું કામ છે કે તેમની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરે પરમાત્મા તેમના આત્માને ચિરશાન્તિ
ન કરે અને તેમના કાર્યને આગળ વધારવાની ઇચ્છા સખવાવાળા ઉદ્યોગી જનોને સહાય
જ સફળતા આપે । ૐ શાંતિઃ

વૈદ્ય જગન્નાથ શુક્લ

વસાવવા યોગ્ય ઉત્તમ પુસ્તકો

મહાભારત-અક્ષરશઃ લાપાંતર સાથે ત્રીથોમાં	૧૪-૦૦
શાંતિપર્વ-(મહાભારત ભા. ૧ કો) ...	૧૭-૦૦
શ્રીકૃષ્ણ-શ અથવા ઉત્તર મહાભારત-	૧૦-૦૦
મહાભારતસાર-અક્ષર પથોના વાતરિપે સાર	૪-૦૦
વિષ્ણુપુરાણ-અક્ષરશઃ લાપાંતર ...	૫-૦૦
શ્રીશિવપુરાણ-ત્રીથોમાં ...	૧૨-૦૦
દશમ સ્કંધ-(શ્રીમદ્ ભાગવતનો)	૪-૦૦
એકનાથી ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ ...	૧-૦૦
શ્રીમાર્કંડેયપુરાણ-સરળ લાપાંતર ...	૧-૫૦
શ્રી ભાગવતી (દેવી) ભાગવત-લાપાંતર	૮-૫૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-ત્રીથોમાં ગુ. લાપાંતર	૧૨-૫૦
એકાદશ સ્કંધ-મૂળ સંહિત લાપાંતર ...	૨-૫૦

વાલ્મીકી રામાયણ-ત્રીથોમાં ..	૧૨-૫૦
તુલસીકૃત રામાયણ-ત્રીથોમાં ...	૧૨-૫૦
શ્રીરામઅવિતમાનસ-અનુવાદી લાપાંતર સાથે	૧-૫૦
શ્રીરામઅવિતમાનસ-માત્ર મૂળ પાઠ ..	૨-૫૦
ગિરધરકૃત રામાયણ-મોઢા અક્ષરશઃ	૫-૦૦

સેા ઉપનિષદો-મૂળ સાથે ૨૩ ઉપનિષદો અને	
ભાષીનાં કૃત લાપાંતર આપેલું છે...	૫-૦૦
ઈશ ને કેન ઉપનિષદ-શાંકરભાષ્ય સાથે	૧-૨૫
કઠોપનિષદ- " "	૧-૨૫
શુલ્કકોપનિષદ- " "	૧-૦૦
મંદીરકોપનિષદ- " "	૧-૦૦
એતરેય ઉપનિષદ- " "	૦-૭૫
તૈત્તિરીય ઉપનિષદ- " "	૧-૫૦
થેતાથિતર ઉપનિષદ- " "	૧-૫૦
મહાવાક્યરતનાવલિ-ઉપનિષદવચનો	૧-૦૦
મંદુક્ય ઉપનિષદ-ઓડપાઠીય કારિકાઓ સાથે	૩-૦૦
છાંદોગોપનિષદ-શાંકરભાષ્ય સાથે લાપાંતર	૫-૦૦
મૃગ્દાનવ્યક ઉપનિષદ-(ત્રીથોમાં) ..	૮-૦૦

યોગવાસિષ્ઠ મહારામભાષ્ય-ત્રીથોમાં	૧૫-૦૦
વૈદિક વિનય-ગ્રંથ ખંડોમાં ...	૭-૫૦
પાતંજલ યોગસૂત્ર-સ્વામી વિવેકાનંદકૃત	૧-૫૦
તૃપ્તિમહાકર-આત્મવર્ણન મતિપાઠન ...	૫-૦૦

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત મુદ્રિત મંજાવો :

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

વેદાંતસિદ્ધાંતમુક્તાવલિ-મૂળ સાથે ...	
ઉપદેશસાહસી-મૂળ સાથે લાપાંતર ...	
૫ સ્તીકરણ-ટીકા સાથે ...	
આત્મરામાયણ-આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સરળ સમ	
૫ સ્તીકરણ-મૂળ સાથે લાપાંતર ...	
૫ સ્તીકરણ-મરાઠી-ઉપરથી કૃત લાપાંતર...	
ઉચ્ચાગમદીપિકા-યોગસાધનાનું માર્ગદર્શન	
યોગાભ્યાસ અને આસનવિધિ ...	
સત્ત્વગુણતનો ઉપદેશ અર્થાત મુત્યુત્ત રૂપસ્ય	
બ્રહ્મસિદ્ધાંતમાલા-મરાઠી ઉપરથી સરળ અનુવાદ	
જ્ઞાનવાણી-વેદાંતના ઉપરથી ...	
તત્વાનુસંધાન-વિદ્યપાનનંદકૃત વેદાંતનો અંધ	
વેદાંતમંગલદર્શિની-વેદાંતની સરળ સમજૂતી	
પદ્યપાત્ર સંહિત અનુવાદમંડલ ...	
મુદ્રાંકન-માણેસાલ મહારાજ કૃત ...	
ત્રિપુરાસરસ્ય-જ્ઞાનખંડ-સ્વામી રવશંભીવિરૂપ	
જ્ઞાનલહરી-સ્વામી માધવતીથંક ...	
ધર્મદર્શન-સ્વામી અદ્વૈતાનંદકૃત ...	
કંપિલ અને દેવકૃતિ-પ્રેરક વાર્તાલાપ ...	
વિચારસુચોદય-સ્વામી માધવતીથંક ...	
વેદાંત-શીષ્કોપ-કનક રાવેના સરળ અર્થ...-૫૦	
બળવાન બને-ચતુર્વેદનો ઉપદેશ ..	
મોક્ષનો માર્ગ-(કૃત્ય નવનીત) ..	
પદ્યપદી-વેદાંતમંથિય-બાલાજી મહારાજ	
મહાભારત અને અલકા-અવિર સાથે ઉપદેશ-૦-૩૦	
જ્ઞાન અને કર્મ-સ્વામી અદ્વૈતાનંદકૃત	
જ્ઞાનનાં છરણ-સ્વામી માધવતીથંકકૃત	
નારદનાં ભક્તિસુત્રો-મૂળ સાથે લાપાંતર	
સાંહિત્ય ભક્તિમૂત્ર-મૂળ સંહિત લાપાંતર	

સુભાષિતરતભાંડાગાર-૧૩૦૩ સુભાષિતો	૧૨-૦૦
મનુસ્મૃતિ-આર્થસંસ્કૃતિનો નીતિગ્રંથ મૂળ સા	૫-૦૦
વાલ્મીકી દીવકા-ચિંતનતત્ત્વ લેખો ...	૧-૫૦
સુભાષિતનીતિમંજરી-૧૦૫૬ શ્લોકો અર્થ સાથે	૧-૫૦
સુભાષિતરતભાંડા-૩૦૮ શ્લોકો અર્થ સાથે	૦-૫૦
પિંડુધર્મની બાળવૃદ્ધી-સ્વામી અનંદશંકરકૃત	૦-૬૨
યજ્ઞ અને યુધિષ્ઠિર-ગાયક મનોતરી ...	૦-૬૦
સુભાષિત-સરળ લાપાંતર સાથે ..	૦-૪૦
નવસંહિતા-રેણુપદ્ય સેન કૃત	૦-૩૭

બદ પાસે, અમદાવાદ ને
મિન્સેસ રીડી, સુઅર્ધ-૧